СВІТОВИЙ БЕСТСЕЛЕР

НОРМАН ДЕЙВІС

ЄВРОПА

ІСТОРІЯ

NORMAN DAVIES

EUROPE

A History

НОРМАН ДЕЙВІС

ЄВРОПА

Історія

Переклав з англійської
Петро Таращук

Видання друге

Київ
Видавництво
Соломії Павличко
"ОСНОВИ"
2001

ББК 63.3(4)
Д 27

Книжка видатного англійського історика, професора Університету Лондона і нашого сучасника Нормана Дейвіса — водночас і стислий, майже конспективний курс європейської історії, і неоціненний, багатющий тезаурус розмаїтих культурно-історичних знань. Це широке історичне панно, інкрустоване коштовними мініатюрами, захопить і зацікавить кожного, хто не байдужий до історії.

Вступ, розділи 1, 2 переклав *Олександр Коваленко*

EUROPE. Copyright © 1996, 1997 by Norman Davies.
The first English-language edition was published as
Europe: a history by Oxford University Press in 1996

Усі права застережені. Жодна частина цієї книжки
не може бути відтворена будь-яким способом
без письмового дозволу видавця.

© Петро Таращук,
Олександр Коваленко.
Український переклад, 2000.

ISBN 966-500-221-X

ЗМІСТ

Передмова 6
Список карт 11
Леґенда про Європу 13
Вступ 17

I. Peninsula. *Природа і доісторична доба* 65
II. Hellas. *Стародавня Греція* 113
III. Roma. *Стародавній Рим, 753 р. до н. е.–337 р. н. е.* 165
IV. Origo. *Народження Європи, бл. 330–800 рр.* 230
V. Medium. *Середньовіччя, бл. 750–1270 рр.* 307
VI. Pestis. *Криза християнського світу, бл. 1250–1493 рр.* ... 398
VII. Renatio. *Ренесанс і Реформація, бл. 1450–1670 рр.* 485
VIII. Lumen. *Просвітництво і абсолютизм, бл. 1650–1789 рр.* 595
IX. Revolutio. *Збурений континент, бл. 1770–1815 рр.* 698
X. Dynamo. *Світовий генератор, 1815–1914 рр.* 782
XI. Tenebrae. *Затьмарення Європи, 1914–1945 рр.* 925
XII. Divisa et indivisa. *Європа поділена й неподільна, 1945–1991 рр.* 1089

Примітки до розділів 1177
Примітки до вставок 1216
Додаток I. Список вставок 1248
Додаток II. Пояснення до ілюстрацій 1251
Додаток III. Історичний компендіум 1261
Покажчик географічних назв 1384
Покажчик імен та прізвищ 1415

Ілюстрації 1–37 між с. 416–417
Ілюстрації 38–72 між с. 992–993

СПИСОК КАРТ

1. Європейський півострів бл. 10 000 р. до н. е. 12
2. Королева Європа. 16
3. Лінія розлому Схід — Захід у Європі. 35
4. Фізичні регіони Європи. 66
5. Вогнища егейської культури: II-ге тисячоліття до н. е. 108
6. Доісторична Європа. 114
7. Рим — Сицилія — Карфаген, 212 р. до н. е. 157
8. Римська імперія, I ст. н. е. 164
9. Константинополь. 223
10. Міграції в Європі. 233
11. Подорож папи Стефана 753 р. 301
12. Європа бл. 900 р. 310
13. Нідерланди 1265 р. 388
14. Європа бл. 1300 р. 399
15. Зростання Московії. 477
16. Європа 1519 р. 486
17. Рим, античний і сучасний. 587
18. Європа 1713 р. 594
19. Подорож Моцарта до Праги, 1787 р. 692
20. Європа 1810 р. 699
21. Революційний Париж: а) місто; б) кампанія 1814 р. 773
22. Європа 1815 р. 781
23. Європа 1914 р. 907
24. Європа під час Великої війни, 1914–1918 рр. 926
25. Нова Європа, 1917–1922 рр. 969
26. Європа під час другої світової війни, 1939–1945 рр. 1030
27. Повоєнна Німеччина після 1945 р. 1081
28. Європа поділена, 1949–1989 рр. 1088
29. Європа 1992 р. 1169

Присвячую Крістіанові,
нашому каліфорнійцеві

ПЕРЕДМОВА

У цій книжці мало оригінального. Оскільки більшість аспектів висвітлюваного предмета ретельно опрацювали інші історики, потреба в первісних дослідженнях виникала вкрай рідко. Отже, оригінальність книжки полягає лиш у доборі, упорядкуванні й презентації матеріалу. Головна її мета — розгорнути просторово-часове плетиво європейської історії і, заповнивши його досить широким діапазоном тем, передати враження про неосяжну цілість.

Академічний апарат зведено до мінімуму. Книжка не подає приміток до тих фактів і тверджень, які можна знайти в будь-яких авторитетних довідкових виданнях. Серед цих видань слід окремо згадати мої двадцять дев'ять томів *"The Encyclopaedia Britannica"* ("Британської енциклопедії", 11-е вид., 1910–1911), які набагато перевершують усі наступні видання. Примітки в кінці книжки подано тільки для підтвердження малознайомих цитат і джерел інформації, що виходять за межі стандартних підручників. Але не слід гадати, ніби текст книжки неодмінно відповідає інтерпретаціям, викладеним у процитованих творах: *"On ne s'étonnera pas que la doctrine exposée dans le texte ne soit toujours d'accord avec les travaux auxquels il est renvoyé en note"**.

Академічні міркування, які лежать в основі задуму написати цей том, викладено у вступі, але будова самого тому потребує деяких пояснень.

Текст написано на кількох різних рівнях. Дванадцять розповідних розділів дають панорамне зображення всієї європейської минувшини, від доісторичних часів до сьогодення. Читач поступово просувається від далекого фокусу уваги в розділі I, що охоплює перші п'ять мільйонів років, до більш-менш близького фокусу розділів XI і XII, що охоплюють XX ст., відводячи десь по одній сторінці на рік. Кожен розділ містить добірку значно докладніших "вставок", схоплених, так би мовити, телеоб'єктивом; вставки ілюструють вужчі теми, що розтинають хронологічний потік. Кожен розділ закінчується широкоформатним "кадром" усього континенту, баченого з якоїсь конкретної точки. Загальне враження можна порівняти з історичним художнім альбомом, де панорамні картини чергуються з низкою докладних вставок і близьких планів. Зрозуміло, що ступінь точності, досяжний на цих різних рівнях, дуже варіюється, але ж не можна сподіватися, що синтетична праця відповідатиме критеріям наукових монографій, які мають усе-таки іншу мету.

---

* "Читач не здивується, якщо подана в тексті теорія не завжди узгоджується з працями, на які покликаються примітки": *Ferdinand Lot*, "La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge" (Paris, 1927), p. 3.

Дванадцять головних розділів дотримуються традиційної структури європейської історії і забезпечують хронологічно-географічну основу, до якої припасовано решту тем і матеріалів. Розділи висвітлюють "історію, зіперту на події": головні політичні поділи, культурні рухи і соціально-економічні тенденції, які дають історикам змогу розбити масу інформації на доступні для вивчення (хоч неминуче штучні) одиниці. Хронологічний наголос поставлено на середньовічному й новітньому періодах, аби можна було добачити, як формувалась упізнавана європейська спільнота. Тому географічний діапазон покликаний забезпечити однакове висвітлення всіх частин Європейського півострова від Атлантики до Уралу — півночі, сходу, заходу, півдня і центру.

На кожному етапі зроблено спробу протидіяти таким упередженням, як "євроцентризм" і "західна цивілізація" (див. вступ, с. 33–36, 36–49). Але в праці такого обсягу не було жодної змоги поширювати оповідь за власне європейські кордони. Подано тільки принагідні вказівки, що засвідчують величезну вагу пов'язаних тем: ісламу, колоніалізму, заокеанських європейських володінь. Належне висвітлення мають і східноєвропейські події. Там, де це доречно, вони інтегровані у великі теми, що охоплюють увесь континент. Східний елемент наявний, зокрема, у викладі таких тем, як варварські навали, Ренесанс і Французька революція, що їх надто часто трактували, пов'язуючи лише із Заходом. Велике місце, відведене слов'янам, можна пояснити тим, що вони становлять найчисленнішу європейську етнічну родину. Книжка раз у раз подає підсумки історії окремих країн, проте автор зосереджує увагу не тільки на національних державах, а й на бездержавних націях. Не забуто й про меншини — від єретиків і прокажених до євреїв, циган і мусульман.

В останніх розділах не дотримувано пріоритетів "союзницької схеми історії" (див. вступ, с. 58–60), хоч полемічно їх також ніхто не спростовує. Дві світові війни трактовано як "дві послідовні дії однієї драми"; перевагу віддано висвітленню центральноєвропейського змагання Німеччини з Росією. Останній розділ про повоєнну Європу доводить оповідь до подій 1989–1991 рр. і розпаду Радянського Союзу. Автор стверджує, що 1991 р. став кінцем геополітичної арени, названої "великим трикутником", походження якого можна датувати початком XX ст. (див. додаток III, с. 1360); розпад цього трикутника становить сприятливий розрив неперервної історії. Отже, напередодні XXI ст. можуть утворитись нові можливості побудови нової Європи.

Вставки, що їх близько 300 (див. карту 30 і додаток I), мають певну мету. Вони привертають увагу до широкого розмаїття специфічних тем, які інакше не знайшли б собі місця поміж узагальнень і спрощень синтетичного курсу історії. Іноді вставки висвітлюють теми, які виходять за межі головних розділів та ілюструють усі цікавинки, химери й непослідовні відгалуження, що їх часто недобачають надміру поважні історики. А передусім вставки дібрано так, щоб забезпечити якомога більше поглядів на "нові методи, нові дисципліни і нові царини" недавніх історичних досліджень. Вставки подають матеріал десь із шістдесяти галузей знань, розподілених по розділах із якомога ширшим діапа-

зоном історичних періодів, місцевостей і тем. З таких довільних причин, як обсяг книжки, терпець видавця і впертість автора, первісний список вставок довелося скоротити, але автор однаково сподівається, що ця загалом пуантилістська техніка створить близьке до реальності враження навіть меншою кількістю цяток.

Кожна вставка прив'язана до тексту в конкретному часі й місці і позначена заголовком, що підсумовує її зміст. Кожну вставку можна читати як окремий, самодостатній фрагмент, але її можна сприймати і в зв'язку з оповідним матеріалом, до якого її вставлено.

Широкоформатні кадри, яких у книжці дванадцять, мають подавати низку панорамних картин мінливої карти Європи. Вони заморожують рамки хронологічної оповіді, здебільшого в миті, що мають велике символічне значення, і спонукають на хвилину спинитись під час нестримного руху уздовж величезних обширів часу й території. Ці моментальні кадри мають допомагати читачеві звести дух і усвідомити, як багато змін відбувається водночас на багатьох різних фронтах. Кадри зумисне знято з якоїсь однієї позиції, і в них нема спроб аналізу розмаїття думок і альтернативних перспектив, які, безперечно, існують. Тож у такому разі ці кадри безсоромно суб'єктивні та імпресіоністичні. Подекуди вони межують із суперечливою цариною "вигадки", поєднуючи відомі події з документально не підтвердженими гіпотезами та висновками. Про моментальні кадри, як і про кілька інших елементів цієї книжки, можна сказати, що вони виходять за звичайні межі академічного викладу й аналізу. Якщо так, то вони привертають увагу не тільки до пишного розмаїття європейської минувшини, а й до великого розмаїття призм, крізь які його можна розглядати.

Цю книжку написано здебільшого в Оксфорді. Вона чимало завдячує багатим і давнім зібранням бібліотеки Бодлі та багатим і давнім традиціям обслуговування в цій бібліотеці. Створенню книжки допомогли й стипендії, що їх люб'язно надали *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* у Відні та Інститут українських досліджень Гарвардського університету. На книжці позначились і кілька візитів на Європейський континент під час роботи над нею, зокрема враження, здобуті в Білорусі та в Україні, по дорозі з Баварії до Болоньї, у Французьких і Швейцарських Альпах, у Нідерландах, Угорщині та Вандеї.

Хочу подякувати за однорічну відпустку, надану мені для роботи Школою слов'янських та східноєвропейських студій Лондонського університету, — за умови, що платню викладачеві, який замінить мене, компенсують гроші, зібрані з приватних фондів. А коли ніхто не давав відпустки, праці над книжкою, певне, сприяла моя звичка писати всюди, де з'являється натхнення: у поїздах, в літаках, в університетській їдальні, в лікарняних почекальнях, на гавайських пляжах, на задніх лавах під час якогось семінару і навіть на автостоянці крематорію. Я вдячний і за окрему субсидію, надану видавництвом "Heinemann and Mandarin", аби прискорити опрацювання додаткового матеріалу.

Я хочу висловити подяку своїм колегам і друзям — першим читачам окремих розділів та частин — і подаю їхні прізвища: Барі Канліф, Стефані Вест, Ріт

ван Бремен, Девід Морган, Девід Елтіс, Фаня Оц-Зальцбургер, Марк Алмонд і Тімоті Кертон Еш. Хочу подякувати ще й цілому легіонові своїх помічників та консультантів, до яких належать: Тоні Армстронґ, Сільвія Естл, Алекс Бойд, Майкл Бранч, Лоуренс Брокліс, Керолайн Браунстоун, Ґордон Крейґ, Річард Кремптон, Джим Катсел, Ріс Дейвіс, Регіна Дейві, Деніс Ділітент, Джефрі Еліс, Роджер Ґрін, Ґ'юго Ґрін, Майкл Герст, Ґерайнт Дженкінс, Махмуд Хан, Марія Коженевич, Ґжеґош Круль, Ян Маккелен, Дмитро Оболенський, Ласло Петер, Роберт Пінсент, Мартин Раді, Мері Сетон-Ватсон, Гайдран Спіді, Крістін Стоун, Атена Сіріетоу, Ева Траверс, Люк Тредвел, Пітер Верей і Марія Відовсон. Дякую і групі секретарів на чолі з "Кінгслі"; редакторові Сарі Барет, художниці Салі Кендел, дослідникові картин Джилові Меткалфу, укладачеві покажчика Роджерові Мурхаузу, картографам Кенові Восу і Тімові Аспену; ілюстраторові Ендрю Боуґу; своїм видавцям у видавництві Оксфордського університету та у видавництві "Mandarin"; менеджерові проекту Патрікові Діофі, а надто моїй дружині, бо без її підтримки і терпіння задум написати книжку ніколи не закінчився б успіхом. Палиці ж у колеса мені ніхто не вставляв.

Є вагомі підстави вважати, що європейська історія — солідна академічна дисципліна, яка твердо спирається на минулі події, що сталися насправді. А проте минувшину Європи можна озирнути лише побіжно, можна відчути тільки окремі її фрагменти, і кожна спроба підступитись до неї — вибіркова. Європейську минувшину ніколи не можна відтворити в усій її сукупності. Отож цей том — лиш одна з майже безмежної кількості історій Європи, які можна написати. Це погляд тільки однієї пари очей, профільтрований одним мозком, відображений на папері одним пером.

Норман ДЕЙВІС
Оксфорд, Блумсдей, 1993 р.*

---

* Блумсдей — день, названий на честь головного героя "Уліса" Джеймса Джойса — Леопольда Блума; всі події твору відбуваються протягом одного дня, 16 червня. Джойс вибрав саме цей день на честь визначної події в його житті — першого побачення зі своєю майбутньою дружиною, Норою Барнакл, яке відбулося 16 червня 1904 року.

У наші дні в Дубліні Блумсдей відзначається як свято творчості Джойса. — *Ред.*

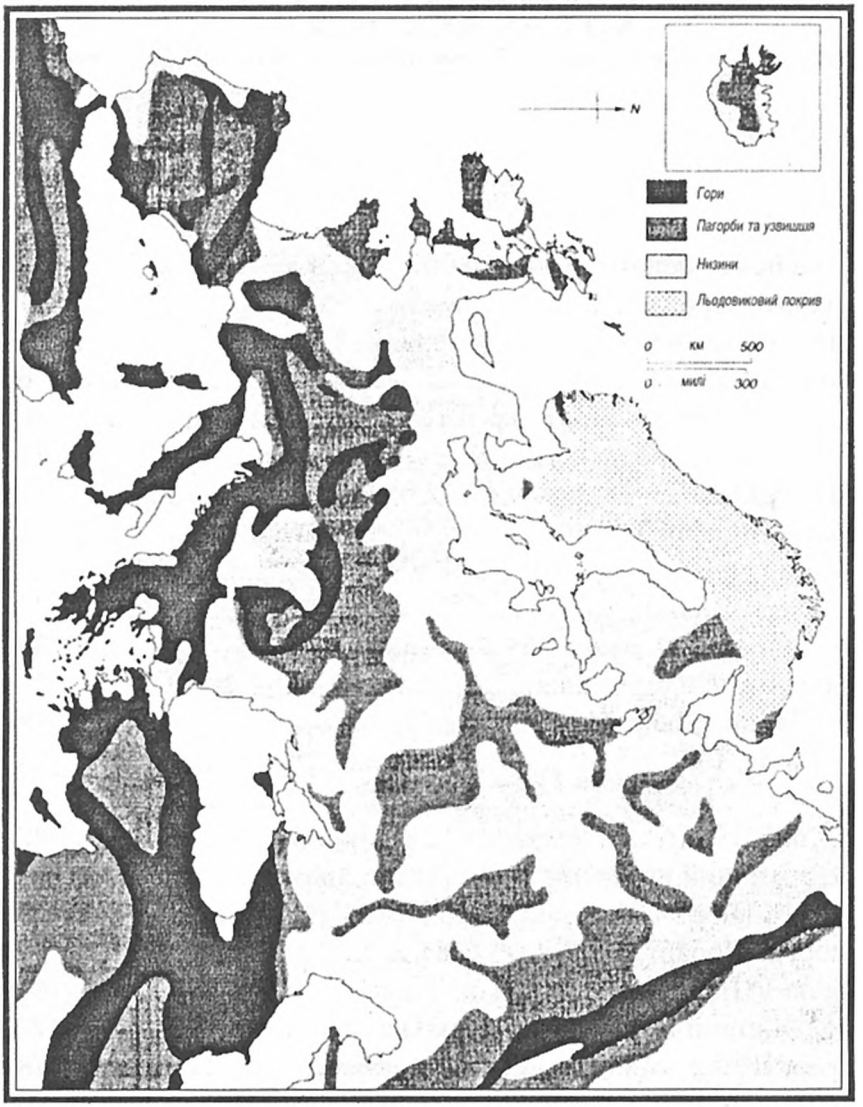

Карта 1

Європейський півострів бл. 10 000 р. до н. е.

ЛЕҐЕНДА ПРО ЄВРОПУ

Спочатку Європи не було. А був лише, протягом п'яти мільйонів років, безіменний довгий, звивистий Півострів, що скидався на корабельну фігуру, вирізьблену на бушприті найбільшого у світі масиву суходолу. На заході був океан, якого ще ніхто ніколи не перетинав. На півдні — два внутрішні, з'єднані між собою моря, всіяні своїми власними островами, півостровами й затоками. На півночі лежала величезна полярна крижана шапка, що упродовж віків то розповзалася, то скорочувалася, немов якась потворна крижана медуза. На сході — суходіл, що пов'язував Півострів з рештою світу, звідки мали прийти всі народи і всі цивілізації.

У проміжках між льодовиковими періодами на Півострові оселялися перші розумні істоти. Неандертальські гуманоїди і печерні кроманьйонці, певне, мали імена, обличчя та думки. Але годі довідатись, якими вони були насправді. Розпливчасте уявлення про них можна скласти тільки на основі їхніх малюнків, залишків матеріальної культури та кісток.

Коли відступили останні льодовики, лише дванадцять тисяч років тому, на Півострів посунули нові хвилі переселенців. Неоспівані піонери й дослідники повільно рухалися на захід, огинаючи береги, перетинаючи землі і моря, аж поки досягли найдальших островів. Коли на зміну кам'яному вікові прийшов бронзовий, на далекому острові, на краю освоєного людьми простору, постав їхній найвидатніший шедевр. Одначе жодні сучасні міркування не розкриють нам, що саме спонукало до роботи тих майстрів каменярів і як називалося їхнє велике кам'яне коло[1].

На іншому краї Півострова інший народ з-посеред тих, які жили на світанку бронзового віку, заснував суспільство, вплив якого відчувається понині. За традицією, елліни йшли з глибин континенту трьома великими хвилями, встановивши наприкінці другого тисячоліття до н. е. своє панування на узбережжі Егейського моря. Вони підкорили місцеве населення і змішалися з ним. Вони розселилися по тисячах островів, розкиданих між узбережжями Пелопоннесу та Малої Азії. Елліни засвоїли тодішню материкову культуру і ще давнішу культуру Криту. Їхня мова відрізняла їх від "варварів" — "тих, хто белькоче". Елліни були творцями Стародавньої Греції. **[ВАРВАРИ]**.

Згодом, коли діти античної доби запитували, звідки пішло людство, їм розповідали про створення світу невизначеним *opifex rerum,* або "божественним творцем". Їм розповідали про потоп і про Європу. Європа стала темою однієї з найшанованіших леґенд античного світу. Європа була матір'ю Міноса — царя Криту, а отже, праматір'ю найдавнішої галузки середземноморської цивілізації.

Про неї побіжно згадував Гомер. Але у творі *"Європа і бик"*, який приписують Мосхові Сиракузькому, і насамперед у *"Метаморфозах"* римського поета Овідія її увічнено як незайману царівну, котру спокусив Батько богів. Коли вона гуляла з подругами берегом своєї рідної Фінікії, її зачарував Зевс, що перекинувся сніжно-білим биком:

Вже й перестала боятись його, вже й він дозволяє
То поплескати по грудях себе, то вінком із весняних
Квітів роги вінчать. Нарешті зважилась діва
Сісти на нього: чия була спина під нею, не знала.
Бог же з твердої землі та сипкого піску непомітно
Входить у хвилю, лукавий, а далі — рівниною моря,
Де лише небо й вода, грудьми розсуваючи хвилю,
Він полонянку везе. Вона ж озирається, зблідла,
На побережжя. Взялася за ріг однією рукою,
Другу — на спину поклала; під вітром одежа лопоче[2*].

Саме ця відома легенда про Європу стала темою малюнків на грецьких вазах, у будинках Помпеїв (див. мал. 1), а в пізніші часи — полотен Тиціана, Рембрандта, Рубенса, Веронезе і Клода Лорена.

На Геродота, який жив у V ст. до н. е., ця легенда не справила великого враження. З його погляду, викрадення Європи було лиш одним з епізодів у споконвічних війнах через викрадення жінок. Загін фінікійців з Тира викрав Іо, доньку царя Арго; відтак загін греків з Криту поплив до Фінікії і забрав з собою доньку тирського царя. Вони відплачували одні одним за принципом "око за око"[3].

Легенда про Європу багатозначна. Однак годі сумніватись, що царівна, яку Зевс перевіз на Крит з берегів Фінікії (тепер південний Ліван), символізує здобутки давнішої азійської цивілізації Сходу, які дісталися новим колоніям в Егейському морі. Фінікія перебувала у сфері впливу фараонів. Подорож Європи створює міфологічний зв'язок між Стародавнім Єгиптом і Стародавньою Грецією. Братові Європи Кадмові, який мандрував світом, шукаючи свою сестру, *orbe pererrato,* приписують запровадження в Греції мистецтва письма. [КАДМ].

Подорож Європи віддзеркалює й характерну непосидючість тих, хто пішов її слідами. На відміну від великих цивілізацій річкових долин Нілу, Інду, Месопотамії й Китаю, які існували довго, але чий географічний та інтелектуальний розвиток відбувався вкрай повільно, середземноморську цивілізацію стимулював неперервний рух. Рух спричинявся до непевності і втрати почуття безпеки. Непевність була постійним джерелом ідей. Брак безпеки спонукав до енергійної діяльності. Цар Мінос прославився своїми кораблями. Крит був першою морською державою. Кораблі перевозили людей, товари і здобутки культури, сприяючи різноманітному обмінові з усіма навколишніми землями. Подібно до

* Переклад Андрія Содомори. — *Перекл.*

вбрання Європи, думки цих стародавніх мореплавців постійно "лопотіли на вітрі" — *tremulae sinuantur flamine vestes*[4].

Європа їхала шляхом сонця зі сходу на захід. За іншою легендою, сонце було вогненною колісницею, запряженою невидимими кіньми, які везли її з таємних стаєнь зі сходу на спочинок за західним небокраєм. І справді, за однією з кількох можливих етимологій, Азія — "країна сходу сонця" — протиставляється Європі — "країні заходу сонця"[5]. Елліни почали називати "Європою" терени на захід від Егейського моря, на відміну від давніших земель у Малій Азії.

На світанку європейської історії відомі землі лежали на сході. Невідоме чекало на заході, там були нові землі, які ще чекали відкриття. Мабуть, цікавість царівни Європи була її вадою. Але Європа спричинилась до заснування нової цивілізації, яка зрештою стала називатись її ім'ям і поширилася на весь Півострів.

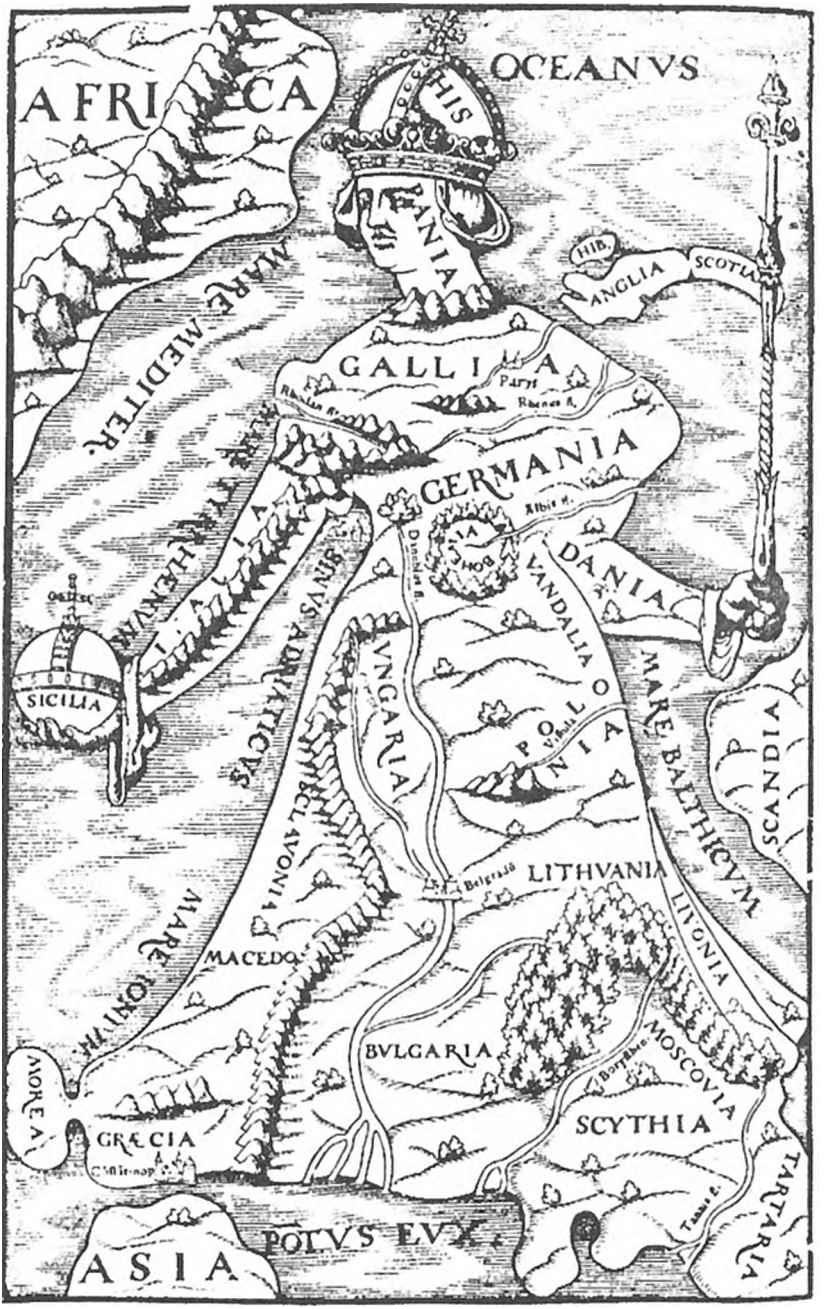

Карта 2

Королева Європа (Regina Europa). Гравюра з "Космографії" Себастьяна Мюнцера ("Cosmographia Universalis", кн. VI, Базель, 1550–1554).

Опубліковано з дозволу бібліотеки Бодлі

ВСТУП

Історія сьогодні

Історію можна писати в якому завгодно обсязі. Хтось може написати історію Всесвіту на одній сторінці або дослідити життєвий цикл мухи-одноденки в сорока томах. Один дуже поважний і видатний історик, що спеціалізується на історії дипломатії 1930-х років, якось написав одну книжку про мюнхенську кризу та її наслідки (1938–1939), друга книжка називалася *"Останній тиждень миру"*, а на обкладинці третьої був напис: *"31 серпня 1939 року"*. Колеги історики марно чекали, що з'явиться ще й останній, завершальний том з назвою *"За хвилину до півночі"*[1]. Це приклад сучасної тенденції до того, щоб знати дедалі більше про дедалі менше.

Історію Європи також можна писати в будь-якому обсязі. Французьке видання *"L'Évolution de l'humanité"*, зміст якого на 90% присвячено Європі, планувалося після першої світової війни і мало складатися зі 110 основних томів і кількох додаткових[2]. Завдання ж цієї праці, навпаки, полягало в тому, щоб втиснути той самий матеріал і навіть більше між двома палітурками.

А втім, жоден історик не може дорівнятися до поетів у стислості викладу думки:

Якщо Європа — німфа,
Тоді Неаполь — її яскраво-сині очі,
Варшава — серце.
Севастополь і Азов,
Петербург, Мітава, Одеса —
Колюче терня під її ногами.
Париж — це голова,
Лондон — комірець жорсткий,
А Рим — оплічча[3].

З певних причин теми історичних монографій ставали дедалі вужчі, а загальні дослідження зупинились на загальноприйнятому обсязі — кількастах сторінок на сторіччя. Скажімо, "Кембриджська історія середніх віків" (*"The Cambridge Medieval History"*, 1936–1939 рр.) охоплює період від Константина до Томаса Мора у восьми томах[4]. У німецькому "Підручнику європейської історії" (*"Handbuch der europäischen Geschichte"*, 1968–1979 рр.) у семи не менш грубих томах описано дванадцять сторіч від Карла Великого до хунти грецьких полковників[5]. Загальною практикою стало докладніше висвітлення сучас-

ності, ніж стародавнього світу чи середньовіччя. Для англійського читача таке новаторське видання, як восьмитомні "Періоди європейської історії", посувалось від далекого минулого до недавнього, дедалі збільшуючи докладність опису: в *"Темних віках, 476–918"* (1919 р.) Чарлза Омана 442 роки були висвітлені в пропорції 1,16 року на одну сторінку, у *"Європі XVI сторіччя"* (1897 р.) А. Г. Джонсона на кожен зі 104 років припадало 4,57 сторінки, а в *"Сучасній Європі, 1815–1899"* (1905 р.) В. Алісона Філіпса ця пропорція становила 6,59 сторінки на рік[6]. Автори новіших видань дотримуються тієї самої моделі[7].

Більшість читачів найбільше цікавляться історією своєї доби. Одначе не всі історики прагнуть потрафити читачеві. Побутує думка, що "поточні справи" не можуть стати історією, поки не мине півсторіччя, поки "документи не стануть доступними і запізніла мудрість не прояснить людського розуму"[8]. Це вагома точка зору, проте вона означає, що будь-яке загальне дослідження має уриватися на місці, де воно стає найцікавішим. Сучасна історія піддається різноманітним політичним тискам. І все-таки жодна доросла освічена людина не може ефективно працювати, не маючи певного розуміння джерел виникнення сучасних проблем[9]. Чотириста років тому сер Волтер Рейлі, що його чекав смертний вирок, чудово розумів цю небезпеку. "Якщо хто-небудь, пишучи сучасну історію, піде за Правдою надто близько до її підборів, — писав він, — вона повибиває йому зуби"[10].

Тож за таких ускладнень не варто дивуватися, що предмет дослідження "Європи" чи "європейської цивілізації" істотно варіюється. Успішних спроб дослідити всю європейську історію в одному томі, не звертаючись до багатьох авторів, було вкрай мало, і їх розділяли великі проміжки часу. Серед небагатьох винятків можна назвати *"Історію Європи"* (1936 р.)[11] Г. А. Л. Фішера і *"Новітню історію Європи"* (1971 р.)[12] Ю.джина Вебера. Обидві праці — розлогі міркування про сумнівну концепцію "західної цивілізації" (див. далі). Можливо, найбільший вплив з великих досліджень мають ті, в яких автор зосереджується на одній темі, як, наприклад, Кенет Кларк у *"Цивілізації"*[13], де він розглядає минуле Європи крізь призму мистецтва й малярства, або Якоб Броновський у *"Сходженні людини"* (1973 р.)[14], де тему висвітлено через історію науки і техніки. Обидва твори вочевидь зазнали впливу розмаїтої телепродукції. У пізніших дослідженнях предмет історії розглядається з матеріалістичної позиції на основі геологічних та економічних даних[15].

Цінність багатотомних досліджень незаперечна, проте вони приречені залишатися довідковими джерелами, з якими консультуються, але не читають їх. Ані студенти-історики, ані широкий читач не готові подолати 10, 20 чи 110 томів загального європейського синтезу, перш ніж звернутися до теми, яка цікавить їх найбільше. І в цьому полягає велика біда. Рамки цілого визначають параметри й гіпотези, що їх завжди без обговорення повторюють докладні праці про частини цього цілого.

В останні роки необхідність переглянути загальну структуру європейської історії збільшувалася пропорційно до моди на дуже спеціалізовані, вкрай до-

кладні дослідження. Кілька помітних винятків, як, приміром, праця Фернана Броделя[16], можуть лише підтвердити це правило. На жаль, багато істориків і студентів такою мірою втягуються в те, щоб знати "дедалі більше про дедалі менше", що часом забувають про ширшу перспективу. Але ж гуманітарні науки потребують не тільки вузько спеціалізованих, а й загальних досліджень. Історії потрібно бачити й еквівалент планет, які обертаються у космосі, і спостерігати людей, які ходять по землі, і досліджувати, що в тих людей у душі та що ховається під їхніми ногами. Історикам треба мати відповідники телескопа, мікроскопа, томографа й геологічного зонда.

Не підлягає сумніву, що в останні роки дослідження історії істотно збагатилося завдяки новим методам, новим дисциплінам і новим царинам досліджень. Комп'ютеризація започаткувала цілу низку кількісних досліджень, досі недоступних для історика. [РЕНТА]. Дослідження історії набагато вдосконалилося завдяки використанню методів і концепцій, запозичених у суспільних та гуманітарних наук. [АРІЦІЯ], [ГЕНИ], [ҐОТАРД], [ЕПОС], [КЕДР], [КРИТМУМ], [ЛЕОНАРДО], [НОВГОРОД], [ПРЕЗЕРВАТИВ], [ПРОПАҐАНДА], [CHASSE], [FIESTA], [LIETUVA], [PLOVIUM], [VENDANGE]. Тенденція, початок якій у 1929 р. поклала школа французьких істориків, зосереджених навколо журналу *"Annales"*, нині здобула майже загальне визнання. ["ANNALES"]. Такі нові академічні царини, як усна історія, історична психіатрія (чи "психоісторія"), історія сім'ї та історія манер, тепер уже міцно утвердилися. [ЗАДРУГА], [ЗВУК], [СТРАХОПУД], [MORES]. Водночас у відповідь на сучасні зацікавлення багато тем отримали новий історичний вимір. Антирасизм, екологія, стать, семітизм, клас і мир — теми, яким присвячено значну частину того, про що пишуть і що обговорюють. Незважаючи на приховані натяки на "політичну коректність", усі вони служать збагаченню цілого. [ЕКОЛОГІЯ], [КАВКАЗ], [НОБЕЛЬ], [ПОГРОМИ], [СПАРТАК], [ЧОРНА АФІНА], [FEMME].

А втім, збільшення кількості царин і пов'язане з ним зростання кількості наукових публікацій зрештою призвели до великих труднощів. Професійні історики в розпачі від "гонитви за літературою". Вони піддаються спокусі дедалі більше заглиблюватись у завулки ультраспеціалізації і втрачають здатність спілкуватися з широким читачем. Звуження спеціалізації призвело до занедбання оповідної історії. Деякі фахівці працюють, спираючись на припущення, ніби широкі контури не потребують перегляду, ніби єдиний шлях до нових відкриттів — копати вглиб на вузькій ділянці. Інші, прагнучи дослідити "глибинні структури", взагалі відвернулися від "поверхні" історії. Натомість вони зосереджуються на аналізі "тривалих, основоположних тенденцій". Подібно до деяких своїх колеґ літературних критиків, які вважають буквальний зміст тексту не вартим уваги, окремі історики, певне, готові відмовитися від вивчення загальновідомих "фактів". Вони випускають студентів, які не мають наміру дізнаватися, що сталось, як, коли і де.

Занепад зіпертої на факти історії супроводиться, надто в навчальних аудиторіях, наголосом на "вмінні поставити себе на місце іншого", тобто на вправі,

яка має сприяти розвиткові історичної уяви. Уява, безперечно, — важливий елемент історичних досліджень, однак такі вправи можна виправдати лише тоді, коли їх супроводить мінімум знань. У світі, де художня література також перебуває під загрозою як поважне джерело історичної інформації, студентам часом загрожує небезпека нічого не набути, окрім упереджень своїх викладачів, на яких вони будуватимуть своє розуміння минувшини[17].

Розлучення історії з літературою гідне всілякого жалю. Коли "структуралістів" у гуманітарних науках перемагали "деконструкціоністи", тоді й історики, і літературні критики, здається, були ладні не лише відкинути все традиційне знання, а й заперечити одні одних. На щастя, оскільки найдикіші вияви деконструкціонізму вже деконструйовано, є надія, що цей езотеричний розкол вдасться загоїти[18]. Немає жодної причини, чому поважний історик не повинен використовувати літературні тексти, критично їх оцінивши, або чому літературні критики не повинні використовувати історичне знання. ["КОНАРМИЯ"], ["GATTOPARDO"].

Здавалося б, отже, що фахівці переграли самі себе. Серед істориків завжди існував справедливий поділ праці між трудящими робочими бджолами історичного фаху і бджолиними матками, — *grands simplificateurs* (великими спрощувачами), — які віддають накази робітникам вулика. Якби у вулику запанували самі робітники, не стало б меду. Отож не можна погодитися з думкою, нібито широкі рамки "загальної історії" визначено раз і назавжди. Ці рамки змінювалися разом із модою, і рамки, визначені п'ятдесят чи сто років тому, вже дозріли для перегляду (див. далі). Так само й вивчення геологічних пластів історії ніколи не слід відокремлювати від того, що діється на поверхні. Вивчаючи "тенденції", "суспільства", "економіки" і "культури", не слід випускати з поля зору людей.

Спеціалізація розчахнула двері для безсоромних політичних інтересів. Оскільки жодного фахівця не вважають досить компетентним, щоб висловити судження, яке виходить за межі його конкретної історичної нори, в широкому степу знань безконтрольно панують хижаки. Надто великої шкоди завдає поєднання солідного документального дослідження з кричуще вибірковими темами, які апріорно відкидають повний аналіз усіх пов'язаних чинників. Кажуть, ніби А. Дж. П. Тейлор сказав про одну з таких праць, що вона "на дев'яносто відсотків правдива і на сто відсотків марна"[19].

Розважливою реакцією на такі тенденції є обстоювання плюралізму тлумачень і "безпеки в цифрах", тобто сприяння розвиткові широкого спектра вузькофахових поглядів, щоб подолати обмеженість кожного з них. Дотримуватись лиш одного погляду ризиковано. Однак п'ятдесят-шістдесят, а то й триста різних поглядів зможуть разом сформувати непогану цілісну картину. "Немає однієї Істини, а є багато істин, бо кожна людина сприймає світ по-своєму"[20].

У розділі II згадано про славетний Архімедів розв'язок проблеми π, тобто про обрахунок співвідношення довжини кола і його діаметра. Архімед знав, що довжина кола має бути десь посередині між сумою сторін квадрата, в який вписано

коло, і квадрата, який вписано в коло (див. малюнок). Неспроможний розв'язати задачу прямо, він зосередився на думці знайти приблизну величину, додаючи довжини сторін 99-бічного багатокутника, вписаного в коло. Що більше сторін він додавав до свого багатокутника, то більше той наближався до форми кола. Тож хочеться сподіватись: що більше буде джерел висвітлення, то меншим буде розрив між реальною минувшиною і спробами істориків відтворити її.

Неможливе завдання історика можна ще порівняти з працею фотографа, чия статична двовимірна фотографія ніколи не відтворить рухливого тривимірного світу. "Історик, як і фотокамера, завжди спотворює"[21]. Розвинувши це порівняння, можна сказати, що у фотографії (де подібність до правди є метою) можна істотно посилити правдивість зображення, збільшивши кількість знімків одного предмета. Багато знімків у різних ракурсах, з різними об'єктивами, фільтрами і плівками можуть зменшити вузьку вибірковість однісінького знімка. Як відкрили виробники кіно, багато кадрів, знятих послідовно, створюють непогану імітацію часу і руху. Тож і "повну історію" можна відтворити тільки тоді, коли історики поєднають результати вивчення якомога ширшого спектра джерел. Наслідок ніколи не буде досконалим, але кожен новий ракурс і кожна нова методика допомагають висвітлити частини, які разом становлять ціле.

Спотворення — доконечна характерна риса всіх джерел інформації. Цілковита об'єктивність абсолютно недосяжна. Всяка методика має свої сильні й слабкі сторони. Важливо зрозуміти переваги і вади кожної методики й досягти розумного наближення. Критики, які виступають проти звертання істориків до поезії, соціології, астрології тощо на тій підставі, що такі джерела "суб'єктивні", "упереджені" й "ненаукові", стверджують очевидне. Але так само можна виступати й проти рентґенівських знімків скелета чи ультразвукових досліджень плода в материнській утробі на тій підставі, що вони дають дуже погане зображення людського обличчя. Лікарі використовують усі відомі прилади, намагаючись розкрити таємниці людської психіки й тіла. Історикам потрібен такий самий спектр інструментів для проникнення в таємниці минулого.

Вивчення історії на основі документів, яке так довго домінувало, — водночас найнеоціненніший і найризикованіший підхід. Тут, як не вживати засторог, можна схибнутись у бік грубих викривлень; до того ж є величезні ділянки минулого досвіду, де нема жодних документальних свідчень. І все-таки ніхто не заперечить, що історичні документи й далі становлять одне з найбільших джерел знання. **[ГОСБАХ]**, **[СМОЛЕНСЬК]**, **[METRYKA]**.

Лорд Ектон, засновник кембриджської історичної школи, якось передбачив особливо шкідливий вплив документальної історії. Вона тяжіє до надання переваги нагромадженню свідчень, нехтуючи інтерпретацію тих свідчень з боку істориків. [Ми живемо] "в документальну добу, — писав Ектон дев'яносто років тому, — яка має тенденцію робити історію незалежною від істориків, збирати матеріал, але не описувати його"[22].

Загалом історики витрачали більше енергії на свої власні дебати, ніж на проблеми, з якими стикаються їхні багатостраждальні читачі. Прагнення наукової

об'єктивності допомогло набагато зменшити колишнє буяння фантазії і відокремити факти від вигадок. Водночас це прагнення скоротило кількість засобів, якими могли користатись історики для розповіді про свої відкриття. Адже для доброго історика не досить просто встановити факти й опрацювати свідчення. Інша частина завдання полягає в проникненні у свідомість читача, подоланні викривленого сприймання, властивого кожному споживачеві історії. Це сприймання спирається не лише на п'ять фізичних органів чуття, а й на комплекс наперед усталених інтелектуальних зв'язків, пов'язаних як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, емоційними особливостями, релігійною вірою, зоровою пам'яттю і традиційним історичним знанням. Кожен споживач історії має запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле.

Тому справжні історики мають піклуватись про передачу своєї інформації не менше, ніж про її збір та оформлення. Саме в цьому аспекті своєї праці вони мають багато спільного з поетами, письменниками і митцями. Історики мають пильно придивлятися до праці всіх тих, хто допомагає сформувати та відтворити наші враження про минуле: мистецтвознавців, музикознавців, музеологів, архіваріусів, ілюстраторів, картографів, мемуаристів та біографів, звукозаписувачів, кіномитців, авторів історичних романів і навіть постачальників "пляшок із середньовічним повітрям". Без цього праця історика залишається мертвою грамотою, невисловленим посланням. [ПРАДО], ["СОВКИНО"], [СОНАТА].

За теперішньої начебто наукової доби роль уяви, властивої історичному фахові, безперечно, применшували. А вартість нечитабельних академічних статей і неопрацьованих даних досліджень перебільшували. Істориків з багатою уявою, як-от Томас Карлайл, не просто критикували за надмір поетичності, — їх забули. А проте над думкою Карлайла про зв'язок історії з поезією принаймні варто замислитись[23]. Важливо перевіряти й пересвідчуватись, а Карлайл інколи цього не робив. Однак важливо й "сказати так, як слід". Кожен історик має бути переконливим, інакше його не почують.

"Постмодернізм" перетворився в останні роки на улюблену розвагу для тих, хто віддає перевагу вивченню не історичної минувшини, а самих істориків. Тут ідеться про моду, яка пішла слідами двох французьких основоположників — Фуко й Деріди — і яка критикувала як визнані канони історичного знання, так і традиційні методологічні засади. З одного боку, вона прагнула заперечити вартість документальних джерел — десь так само, як літературні деконструктивісти намірялися позбавити "значення" літературні тексти. Окрім того, ця мода засуджувала "тиранію фактів" і "авторитарну ідеологію", що начебто маячіла за кожним масивом інформації. Дійшовши до крайнощів, вона заявляє, що всі твердження про минулу реальність — "накинуті". А накидають їх усі ті історики, які захищають "відданість людським цінностям". На думку критиків, ця модна течія звела

історію до "втіхи історика" і стала знаряддям політизованих радикалів, які мають свої потаємні плани. У своїй зневазі до усталених даних вона натякає, що знання чогось — ще небезпечніше, ніж абсолютне незнання[24].

А втім, ця течія порушила більше проблем, ніж розв'язала. Її прихильників можна порівняти хіба що з тими похмурими вченими, які замість розповідати анекдоти пишуть мудрі томи, присвячені аналізові гумору. Інше питання — чи можна з цілковитим правом називати "модерністською" традиційну ліберальну історіографію і чи не слід залишити назву "постмодерніст" для тих, хто намагається провести межу між старим і новим. Дуже добре висміювати всілякі авторитети, але зрештою це приведе до висміювання й самого Деріди. Деконструкція деконструктивістів їхніми ж методами — лише питання часу. "Ми пережили "смерть Бога" і "смерть Людини", тож, безперечно, переживемо "смерть історії"... і смерть постмодернізму"[25].

Але повернімося до питання масштабу. Будь-яка оповідь, що відображує розвиток історії протягом тривалого часу, неодмінно відрізнятиметься від панорами, яка поєднує риси, характерні для конкретного етапу чи моменту. Перший, хронологічний підхід має наголошувати на новаторських подіях і рухах, які, дарма що нетипові під час своєї першої появи, згодом набудуть великого значення. Другий, синхронний підхід має поєднувати і новаторське, і традиційне, а також їхню взаємодію. Першому підходові властивий ризик анахронізму, другому — брак руху.

Тема "Європа на початку новітньої доби" правила за одну з лабораторій для розв'язання цих проблем. Спершу зазнавши домінантного впливу істориків, які вивчали коріння гуманізму, протестантства, капіталізму, науки й національної держави, ця тема згодом привернула увагу фахівців, які показали, і то переконливо, як вижили і розквітли елементи середньовічного й поганського світів. Глибокий історик має якось урівноважити ці два підходи. Описуючи, приміром, XVI ст., було б так само неправильно писати лише про відьом, алхіміків і фей, як і писати тільки про Лютера, Коперника чи піднесення англійського парламенту. Широка історія має зважати на дебати фахівців, а водночас і намагатися стати вище від їхніх минущих зацікавлень.

Концепції Європи

"Європа" — більш-менш нове уявлення. Це уявлення поступово витіснило давнішу концепцію "християнського світу" протягом складного інтелектуального процесу, що тривав з XIV по XVIII ст. А втім, вирішальний період припав на кілька десятиріч до і після 1700 року, коли вже вщухли релігійні конфлікти, в яких брало участь не одне покоління. На тій ранній фазі Просвітництва (див. розділ VIII) стало ніяково нагадувати роз'єднаній спільноті народів про їхню спільну християнську ідентичність; а слово "Європа" відповідало потребі знайти

якесь нейтральне визначення. На Заході війни проти Людовіка XIV надихнули багатьох публіцистів, які закликали до спільних дій, щоб подолати тодішній розбрат. Народжений від англо-голандського шлюбу квакер Вільям Пен (1644–1718), що багато років просидів у в'язниці й заснував Пенсильванію, вирізнявся тим, що водночас обстоював загальну толерантність і європейський парламент. Французький абат-дисидент Шарль Кастель де Сен-П'єр (1658–1743), автор *"Projet d'une paix perpétuelle"* ("Проекту вічного миру", 1713 р.), закликав утворити конфедерацію європейських держав, щоб гарантувати міцний мир. А на Сході піднесення Російської імперії за Петра I вимагало радикального переосмислення міжнародних засад. Утрехтський мир 1713 р. дав останню велику нагоду згадати християнську спільноту — *Respublica Christiana.*

Після цього взяло гору усвідомлення європейськості на противагу християнській єдності. 1751 р. Вольтер схарактеризував Європу як:

"своєрідну велику республіку, поділену на кілька держав, одні монархічні, інші змішані ... але всі пов'язані між собою. Вони всі мають однакові релігійні засади, навіть якщо поділені на кілька конфесій. Усі вони визнають один принцип публічного права й політики, невідомий в інших частинах світу"[26].

А ще через двадцять років Русо оголосив: "Немає більше ані французів, ані німців, ані іспанців чи навіть англійців, а є лише європейці". Дехто вважає, що остаточне утвердження такого уявлення, як "Європа", відбулося 1796 р., коли Едмунд Берк писав: "Жоден європеєць не може почуватись абсолютним вигнанцем, якщо він десь у Європі"[27]. І все-таки географічні, культурні й політичні параметри європейської спільноти завжди залишалися відкритими для дебатів. 1794 р. Вільям Блейк проілюстрував одну зі своїх найнезрозуміліших поезій, яка називалася "Європа: пророцтво", картиною, де Всемогутній схиляється з неба, тримаючи циркуль[28].

Більшу частину обрисів Європи визначає її довге морське узбережжя. Однак визначення її суходільних кордонів тривало не одне сторіччя. За античних часів межу між Європою та Азією проводили від Геллеспонту до річки Дон, і ця межа зберігалась і протягом середньовіччя. Енциклопедист XIV ст. спромігся дати досить точне визначення:

"Європа, як вважають, становить третину всього світу і отримала свою назву від Європи, доньки лівійського царя Агенора. Юпітер викрав Європу і привіз її на Крит, назвавши більшу частину землі на її честь Європою... Європа починається від річки Танаїс [Дон] і тягнеться уздовж Північного океану до кінця Іспанії. Південно-східна частина піднімається з моря, яке називають Понтом [Чорним морем], потім іде вздовж Великого моря [Середземного] й закінчується на островах Кадіса [Ґібралтар]..."[29]

Папа Пій II (Енеа Пікколоміні) розпочав свій ранній *"Трактат про державу Європа"* (1458 р.) з опису Угорщини, Трансильванії і Фракії, яким тоді загрожували турки.

Ані античні, ані середньовічні автори не мали точних знань про те, як далеко на схід тягнеться Європейська рівнина, кілька ділянок якої були остаточно

заселені лиш у XVIII ст. Тож тільки 1730 р. шведський офіцер на російській службі Штраленберґ запропонував відсунути кордон Європи від Дону до Уральських гір і річки Урал. Десь наприкінці XVIII ст. російський уряд поставив межовий стовп на шляху між Єкатеринбургом і Тюменню, позначивши кордон Європи і Азії. Відтоді валки царських засланців, ідучи в кайданах до Сибіру, запровадили звичай ставати навколішки перед тим стовпом і набирати останню жменю європейської землі. "В усьому світі немає іншого прикордонного стовпа, — писав свідок, — який бачив би... стільки розбитих сердець"[30]. До 1833 р., коли вийшов Фольґерів *"Handbuch der Geographie"* ("Підручник географії"), уявлення про "Європу від Атлантики до Уралу" здобуло загальне визнання[31].

А втім, панівні уявлення — аж ніяк не священне табу. З розширенням Європи до Уралу погодились унаслідок піднесення Російської імперії. Однак таке розширення дуже критикували, зокрема географи-аналітики. На думку Гелфорда Макіндера і Арнолда Тойнбі, кордон по Уралу — малообґрунтований, бо ці дослідники зважали передусім на характер довкілля, а швейцарський географ Дж. Рейнольд взагалі писав, що "Росія — географічна антитеза Європи". Занепад Російської держави цілком міг би спричинитись до перегляду панівних поглядів, — тож не дивно, що один оксфордський професор російського походження почав писати про "припливно-відпливну Європу", кордони якої то відступають, то наступають[32].

Географічна Європа завжди мала суперничати з уявленням про Європу як культурну спільноту, а за браком спільних політичних структур європейську цивілізацію можна було визначити лише за культурними критеріями. Як правило, найдужче наголошують на провідній ролі християнства, яка не припинилася й тоді, коли зникло таке уявлення, як християнський світ.

1945 р., звертаючись по радіо до переможеної Німеччини, поет Т. С. Еліот висловив думку, що європейській цивілізації загрожує смертельна небезпека через регулярне применшення ролі християнського стрижня. Він згадав про "закриття інтелектуальних кордонів Європи", яке сталось тоді, коли національні держави прагнули цілковитого самоутвердження. "Після політичної та економічної автаркії неминуче настає певна культурна автаркія", — сказав він. Еліот наголошував на органічній природі культури: "Культура — це те, що має рости. Не можна побудувати дерево; можна тільки посадити й доглядати його, чекаючи, поки воно виросте..." Він наголошував на взаємозалежності численних субкультур у межах європейської родини. Те, що Еліот називав культурною "торгівлею", було життєдайною кров'ю цього організму. Поет не забув згадати й про особливий обов'язок літераторів, а над усе наголошував на провідній ролі християнської традиції, яка увібрала в себе "спадщину Греції, Риму та Ізраїлю".

"Головною рисою при створенні спільної культури народів, кожен з яких має свою самобутню культуру, є релігія... Я маю на увазі спільну традицію християнства, що зробило Європу

такою, якою ми її бачимо тепер, і спільні культурні елементи, що їх принесло з собою це спільне християнство... Саме в лоні християнства розвинулося наше мистецтво; саме в християнстві аж донедавна корінилися закони Європи. Саме християнство становить основу всього нашого мислення. Окремий європеєць може й не вірити в істинність християнської релігії, а проте все, що він каже, робить і чинить... спирається на [християнську спадщину]. Тільки християнська культура могла народити Вольтера чи Ніцше. Я не думаю, що європейська культура могла б пережити цілковите зникнення християнської віри"[33].

Така концепція загалом традиційна і править за критерій усіх інших варіантів, відхилень та блискучих думок, пов'язаних із предметом дослідження. Це — вихідна точка того, що пані де Сталь якось назвала *"penser à l'européenne"* (європейським мисленням).

Найголовніше завдання для історика європейської культури полягає у визначенні численних течій-суперниць у межах християнської традиції і порівнянні їх з різними нехристиянськими та антихристиянськими елементами. Плюралізм тут *de rigueur*, обов'язковий. Попри видиме верховенство християнської релігії аж до середини XX ст., неможливо заперечити, що багато найплідніших стимулів новітньої доби — від ренесансного захоплення античністю до захвату романтиків перед природою — були, фактично, поганськими за своїм характером. Так само важко заперечити, що сучасні культи модернізму, еротизму, економіки, спорту чи поп-культури тісно пов'язані з християнською спадщиною. Нині головна проблема така: визначити, чи відцентрові сили XX ст. звели цю спадщину до безглуздого мотлоху, чи ні. Мало хто з аналітиків став би тепер стверджувати, що колись існувало щось подібне до європейського культурного моноліту. Один з цікавих розв'язків проблеми — розгляд європейської культурної спадщини як поєднання чотирьох чи п'яти кіл, які перетинаються між собою[34] (див. додаток III, с. 1286). Як писав Альберто Моравіа, унікальна культурна ідентичність Європи — це "тканина, один бік якої різнобарвний... а другий вражає однотонним насиченим і глибоким кольором"[35].

Однак було б хибно припускати, ніби термін "Європа" не мав політичного змісту. Навпаки, цю назву часто вживали як синонім гармонії і єдності, яких бракувало. "Європа" була недосяжним ідеалом, метою, до якої мали прагнути всі добрі європейці.

Таку месіанську (чи утопічну) думку про Європу можна простежити вглиб історії аж до дискусій, які передували Вестфальському мирові. Слово "Європа" гучно пролунало в закликах Вільгельма Оранського і його союзників, які організували коаліцію проти Людовіка XIV, а також у промовах тих, хто протистояв Наполеонові. "Європа, — казав цар Олександр I, — це ми". Європу всякчас згадувано в риториці про рівновагу сили у XVIII ст. і про загальну згоду — в XIX ст. Відданість Європі була характерною рисою мирної доби імперіалізму, коли, до струсів Великої війни 1914 р., Європу вважали за центр всесвітньої імперії.

У XX ст. європейський ідеал відродили політики, які твердо постановили загоїти рани двох світових війн. У 1920-х роках, після першої світової війни,

коли цей ідеал можна було пропагувати в усіх частинах континенту, крім Радянського Союзу, він утілився в Лізі націй, і зокрема в діяльності Аристида Бріана (див. с. 978–980). Він був особливо привабливим для нових держав Східної Європи, що, не обтяжені позаєвропейськими імперіями, прагнули колективного захисту від великих держав. Наприкінці 1940-х років, після утворення "залізної завіси", цей ідеал перейняли ті, хто мав намір побудувати Малу Європу на Заході, хто уявляв собі її структуру у вигляді кількох концентричних кіл із Францією та Німеччиною посередині. Але "Європа" ще й правила за маяк надії для тих, хто був відрізаний репресивним комуністичним режимом на Сході (див. нижче, с. 29). Падіння радянської імперії в 1989–1991 рр. дало змогу вперше поглянути на пан'європейську спільноту, яка може колись поширитись на всі закутки континенту.

А проте крихкість європейського ідеалу визнавали як його опоненти, так і прихильники. 1876 р. Бісмарк відмахнувся від Європи (так само, як колись Метерніх від Італії) як від суто "географічного уявлення". Минуло сім десятиліть, а Жан Моне, "батько Європи", ще відчував силу Бісмаркової зневаги. "Європи ніколи не було, — визнав він, — Європу ще треба створити"[36].

Понад п'ятсот років головна проблема у визначенні Європи полягала в тому, чи входить до неї Росія, чи ні. Впродовж усієї новітньої доби православна, самодержавна, економічно відстала, але дедалі неозоріша Росія не вписувалася в узвичаєні рамки. Західні сусіди Росії часто шукали приводу відкинути її. Самі росіяни ніколи не мали певності, хочуть вони бути в Європі чи ні.

Наприклад, 1517 р. ректор Ягелонського університету в Кракові Мацей Меховіта опублікував географічний трактат, традиційно розрізняючи, за Птолемеєм, *Sarmatia europaea* (Європейську Сарматію) і *Sarmatia asiatica* (Азіатську Сарматію) з кордоном по Дону. Таким чином, Польсько-Литовська держава була в Європі, а російська Московія — ні[37]. Через три сторіччя такої ясності вже не було. Польсько-Литовська держава розпалася, а кордони Росії значно пересунулись на захід. Коли француз Луї-Філіп де Сегюр (1753–1830) проїздив там напередодні Французької революції, він не сумнівався, що Польща — це вже не Європа. "On croit sortir entièrement de l'Europe, — писав він, приїхавши до Польщі, — tout ferait penser qu'on a reculé de dix siècles". ("Можна подумати, що зовсім виїжджаєш із Європи; з усього складається враження, що відступив у часі на десять сторіч назад"). Застосовуючи економічний прогрес як головний критерій належності до Європи, він був абсолютно сучасним[38].

Тим часом це була саме та доба, коли російський уряд наполягав на своїх європейських претензіях. Попри те що територія Росії простягалася однією нерозривною лінією через Азію аж до Північної Америки, імператриця Катерина 1767 р. категорично заявила, що "Росія — європейська держава". Усі, хто хотів мати справу з Петербургом, запам'ятали це. Зрештою, Московія становила складову частину християнського світу з X ст., а Російська імперія була шанованим членом дипломатичного кола. Острах перед "ведмедем" не перешкод-

жав формуванню загальновизнаної думки, що Росія таки належить до Європи. Цю тенденцію в XIX ст. дуже зміцнила роль Росії в розгромі Наполеона, а також величний розквіт російської культури в добу Толстого, Чайковського і Чехова.

Російська інтеліґенція, поділившись на західників і слов'янофілів, не мала певної думки про ступінь європейськості Росії (див. розділ X, с. 836–837, 842). У своєму творі *"Росія і Європа"* (1871 р.) слов'янофіл Микола Данилевський (1822–1855) доводив, що Росія має свою власну виразну слов'янську цивілізацію, десь посередині між Європою і Азією. Натомість Достоєвський, промовляючи на відкритті пам'ятника Пушкіну, вирішив проспівати дифірамби Європі. "Народи Європи, — проголосив він, — не знають, наскільки вони нам любі". Лише невелика група *восточников* заявляла, що Росія — цілковито неєвропейська, маючи найбільше спільного з Китаєм[39].

Після 1917 р. поведінка більшовиків оживила багато з колишніх сумнівів та невизначеностей. За кордоном більшовиків загалом вважали за варварів — за словами Черчіла, "мавп'ячою зграєю", бандою диких азіатів, які сіють смерть і руїну подібно до Аттили й Чингісхана. У самій Росії революціонерів-марксистів часто засуджували як західних аґентів (серед них домінували євреї), підтримуваних західними грошима й маніпульованих німецькою розвідкою. Водночас утверджувалась потужна офіційна думка, мовляв, революція розірвала всі зв'язки з "декадентською" Європою. Багатьох росіян така ізоляція принизила, і вони похвалялися, що оновлена Росія невдовзі пережене зневірений Захід. На початку 1918 р. видатний поет революційної доби написав поему-виклик "Скіфи":

Мільйони — вас, нас тьми, і тьми, і тьми.
Лиш спробуйте, зітніться з нами!
Так, скіфи — ми! Так, азіати — ми,
з роскосими і хтивими очами!

Росія — Сфінкс, у радості й журбі,
І, чорною облившись кров'ю,
Вона зорить, зорить, зорить в тобі
І з ненавистю, і з любов'ю!..

Востанні — схаменися, старий світе!
На братську учту праці й миру,
Останній раз на світлу братську учту
Іди на заклик варварської ліри![40]

Росіяни не вперше розривалися на два боки.

А от Ленін і решта більшовицького керівництва ототожнювали себе з Європою. Вони вбачали в собі спадкоємців традиції, започаткованої Французькою революцією; виводили своє коріння з соціалістичного руху Німеччини і вважали, що їхньою стратегією має бути об'єднання з революціями в розвинутих країнах Заходу. На початку 1920-х років Комінтерн обговорював можливість

утворення (комуністичних) Сполучених Штатів Європи. Лише за Сталіна, що знищив усіх старих більшовиків, Радянський Союз вирішив духовно дистанціюватися від європейських справ. У ті самі роки впливова група російської еміґрантської інтелігенції, до якої належали князь М. С. Трубецькой, П. М. Савицький і Г. Вернадський, вирішила знову наголосити на азіатських компонентах російської культурної суміші. Відомі як *євразійці*, вони були вкрай опозиційні до більшовизму, водночас скептично ставлячись до західноєвропейських вартостей.

Звісно, сімдесят років тоталітарного радянського режиму призвели до утворення в Європі величезної духовної і фізичної зависи. Державне обличчя радянського режиму було відверто ксенофобським, і таким настроям неабияк посприяв досвід другої світової війни; крім того, їх старанно роздмухували сталіністи. Однак у душах багатьох росіян, як перед тим і в душах більшості неросіян радянського блоку, зростало високе чуття своєї європейської ідентичності. Це життєдайне чуття забезпечило духовне виживання людей за комунізму. Коли розпалися комуністичні кайдани, люди вже мали змогу привітати, за висловом Вацлава Гавела, своє "повернення до Європи".

І все-таки скептицизм щодо належності Росії до Європи й далі існує як усередині, так і за межами тієї держави. Російський націоналізм, який щиро не любить "Захід" і заздрить йому, став об'єднавчим осередком для сталіністського апарату, що почувався приниженим після краху радянської влади і прагнув не меншого, як повернення своєї імперії. Як стрижень опозиції до сподівань на посткомуністичну демократію гріховний альянс російських націоналістів із затятими комуністами міг лише з підозрою дивитись на дедалі більше *зближення* Москви з Вашинґтоном і Західною Європою.

Зі свого боку, західні керівники найбільше переймалися потребою стабільності. Не змігши налагодити міцного партнерства з гуманізованим варіантом СРСР Горбачова, вони притьмом кинулися підтримувати Російську Федерацію. Вони співчутливо відреаґували на прохання Москви про економічну допомогу і співробітництво з НАТО та Європейським Співтовариством. Одначе трохи згодом дехто з них почав прозрівати. Зрештою, Російська Федерація не була однорідною національною державою, дозрілою для ліберальної демократії. Вона й далі залишалася складним і вкрай мілітаризованим євразійським конґломератом, який і далі демонстрував імперські рефлекси щодо своєї безпеки. Росія не має щирого наміру дозволити своїм сусідам іти власним шляхом. Поки Росія не знайде способу розпрощатися зі своєю імперською спадщиною, як розпрощалися решта колишніх європейських імперій, її навряд чи вважатимуть придатним кандидатом для будь-якої європейської спільноти. Таким принаймні було тверде переконання дуаєна Європейського парламенту, яке він висловив у вересні 1993 р. [EESTI].

Деякі коментатори наполягають, що належність Британії до Європи не менш сумнівна, ніж належність Росії. Від норманського завоювання до Столітньої війни Англія брала активну участь у континентальних справах. Одначе протя-

гом більшої частини новітнього періоду Англія шукала своєї долі десь-інде. Підкоривши і поглинувши своїх сусідів на Британських островах, англійці попливли засновувати заморську імперію. Подібно до росіян, вони, безперечно, були європейці, але позаєвропейські інтереси в них переважали. По суті, вони були напіввідокремлені. Звичка англійців дивитись на "континент" ніби здалеку почала зникати лише після розпаду Британської імперії. Крім того, імперський досвід привчив їх бачити в Європі як "великі держави", переважно на Заході, так і "малі народи", головно на Сході; на ці народи можна було, власне, й не зважати. Серед скульптур навколо Меморіалу Альберта в Лондоні (1876 р.) є група постатей, які символізують "Європу". Вона складається лише з чотирьох фігур — Британії, Німеччини, Франції та Італії. З усіх цих причин історики часто розглядають Британію як "особливий випадок"[41]. Ініціатори першого пан'європейського руху в 1920-х роках (див. с. 972, 1098) гадали, що до нього не приєднаються ні Британія, ні Росія.

Тим часом робилося багато спроб визначити підзони європейської культури. Наприкінці XIX ст. народилась концепція підпорядкованої німцям *Mitteleuropa* (Центральної Європи), яка мала збігатися зі сферою політичного впливу центральних держав. У міжвоєнні роки з'явився такий термін, як "Східно-Центральна Європа", що мав охопити всі нові незалежні держави-спадкоємниці — від Фінляндії та Польщі до Югославії. Цей термін реанімовано після 1945 р. як зручний ярлик для тотожного набору номінально незалежних держав, які потрапили до радянського блоку. На той час головний поділ Європи на "Західну", де домінували НАТО та ЄЕС, і "Східну", де панував радянський комунізм, здавалося, був закарбований навіки. У 1980-х роках група письменників на чолі з чеським прозаїком Міланом Кундерою запропонували новий варіант "Центральної Європи", щоб зламати усталені бар'єри. То була ще одна конфігурація, ще одне справжнє "царство духу"[42].

"Серце Європи" — приваблива ідея, що має як географічний, так і емоційний підтекст. Одначе зрозуміти її надто важко. Один автор помістив це серце в Бельгії, другий — у Польщі, третій — у Богемії, четвертий — в Угорщині, а п'ятий — у царині німецької літератури[43]. Хоч би де воно містилось, а британський прем'єр-міністр 1991 р. заявив, що наміряється бути там. Для тих, хто вважає, що серце має бути точно в центрі, воно міститься або в Сен-Клемані (департамент Альє), центрі Європейського Співтовариства, або в точці, яка, за різними обрахунками, лежить у передмісті Варшави чи литовських хащах — точному географічному центрі Європи.

Протягом сімдесяти п'яти років, поки Європа була розділена найдовшою зі своїх громадянських воєн, концепції європейської єдності могли дотримуватись лише люди з якнайширшими культурно-історичними обріями. Надто під час сорока років "холодної війни" потрібні були величезні інтелектуальні мужність і хоробрість, щоб чинити опір не лише запеклому націоналізмові, а й вузьким поглядам на Європу як на край, обмежений тільки заможним Заходом.

На щастя, було кілька таких величних постатей, які залишили по собі письмову спадщину, що невдовзі стане цілком пророчою. Одним із таких людей був Г'ю Сетон-Ватсон (1916–1984), старший син піонера східноєвропейських досліджень у Британії Р. В. Сетона-Ватсона (1879–1951). Хлопчиком він бавився на колінах у Томаша Масарика, розмовляв сербсько-хорватською, угорською і румунською так само вільно, як і французькою, німецькою та італійською. Він народився в Лондоні, де став професором російської історії у Школі слов'янських і східноєвропейських досліджень, але, як правило, називав себе шотландцем. Він ніколи не ставав рабом сучасної йому традиційної мудрості. Він виклав свій заповіт, присвячений концепції Європи, у статті, опублікованій уже посмертно. Сетон-Ватсон наголошував на трьох основоположних пунктах: потребі в європейському ідеалі, взаємодоповнювальній ролі східно- і західноєвропейських народів та плюралізмі європейської культурної традиції. Кожен із цих пунктів заслуговує на докладне пояснення.

Першу свою блискавку Сетон-Ватсон спрямував проти обмежених обріїв тих, хто сподівався побудувати європейську єдність на основі лише інтересів безпеки (в рамках НАТО) чи економічних інтересах (в рамках ЄЕС):

"Не недооцінюймо доконечності позитивної спільної справи, чогось цікавішого, ніж ціна на масло, конструктивнішого, ніж розподіл оборонних контрактів, — доконечності європейської загадковості"[44].

Другий удар був націлений проти тих, хто прагнув відкинути східноєвропейців в ім'я західної цивілізації:

"Європейський культурний простір охоплює й народи, які живуть за Німеччиною та Італією... і немає жодного значення, що сьогодні вони не можуть належати до загальноєвропейської економічної чи політичної спільноти... Ніде у світі немає такої широкої віри в реальність і важливість європейського культурного простору, як у країнах, що лежать між ЄЕС і Радянським Союзом... Для цих народів ідея Європи збігається з ідеєю спільноти культур, до якої належить конкретна культура чи підкультура кожного народу. Жоден із них не може вижити без Європи, а Європа — без них. Це, безперечно, міф... своєрідна хімічна сполука правди і вигадки. Абсурдність вигадки не завжди затьмарює істину"[45].

Третій удар призначався тим, хто обстоював спрощені або, так би мовити, монолітні позиції бачення європейської культури:

"Переплетення таких уявлень, як Європа і християнський світ, — історичний факт, що його не спростує навіть найблискучіша софістика... Але правда й те, що в європейській культурі наявні нехристиянські прожилки: римський, еллінський і, тут можна сперечатися, ще й перський та (в останні сторіччя) єврейський. Набагато важче сказати, чи є ще й мусульманський прожилок"[46].

У висновку визначено мету і вартість європейської культури:

"[Європейська культура] — не знаряддя капіталізму чи соціалізму; вона аж ніяк не монопольне надбання єврократів з ЄЕС чи когось іншого. Бути відданим їй не означає заявляти про вищість над іншими культурами... Єдність європейської культури — це просто кінцевий ре-

зультат трьох тисячоліть праці наших розмаїтих предків. Це спадщина, яку ми зневажаємо собі на згубу, і було б злочином позбавляти цієї спадщини молоде й майбутні покоління. Наше завдання — радше зберегти й оновити її"[47].

Сетон-Ватсон належав до елітної когорти самотніх бігунів, які несли смолоскип європейської єдності крізь довгу ніч занепаду Європи. Він був одним з небагатьох західних учених, які долали бар'єри між Сходом та Заходом і бачили справжнє обличчя радянського комунізму. Сетон-Ватсон помер напередодні подій, які мали підтвердити дуже багато його суджень. Саме його інтелектуальної спадщини має честь якнайтісніше дотримуватись праця, що тепер у ваших руках [48].

Писати історію Європи стало можливим тільки тоді, коли остаточно визначилось уявлення про Європу, а історики почали широко використовувати аналіз. Одначе в перші десятиріччя XIX ст. вчені вже взялися за перо. Автором найпершої поважної спроби синтезу був французький письменник і державний діяч Франсуа Ґізо (1787–1874). В основу його *"Histore de la civilisation en Europe"* ("Історії цивілізації в Європі", 1828–1830 рр.) покладено лекції, які він читав у Сорбоні.

Завдяки проблемам визначення більшість істориків погоджуються, що такий предмет, як європейська історія, має зосереджуватись на спільному досвіді, який можна знайти в кожному з великих періодів минулого Європи. Більшість також погодиться, що саме наприкінці античних часів європейська історія перестала бути зібранням не пов'язаних між собою подій на Півострові і набула рис більш-менш взаємопов'язаного цивілізаційного процесу. Центральним у цьому процесі було злиття античного і варварського світів, що спричинилось до утвердження свідомої християнської спільноти, — інакше кажучи, виникнення християнського світу. Згодом ставались різноманітні розколи, повстання, розширення, еволюції та дроблення, породивши такий украй розмаїтий і плюралістичний феномен, як сучасна Європа. Будь-які два переліки головних складових частин європейської цивілізації ніколи не будуть тотожними, але чимало компонентів — від коріння християнського світу в Греції, Римі та юдаїзмі до таких новітніх феноменів, як Просвітництво, модернізм, романтизм, націоналізм, лібералізм, імперіалізм і тоталітаризм, — завжди посідали чільне місце. Не треба забувати й про сумний перелік війн, конфліктів і переслідувань, який тягнеться за кожною епохою історії. Тут, мабуть, найдоречніша аналогія з музикою. Європейські історики не просто стежать за лібрето, а прагнуть відтворити всю складну партитуру з усім її багатозвуччям і лише їй властивими комунікаційними кодами: "Європу... порівнюють з оркестром. Є миті, коли окремі інструменти грають другорядну партію або навіть зовсім замовкають. Але ансамбль існує й далі"[49]. Багато можна сказати й на підтримку твердження, що європейська музична мова — одна з найуніверсальніших течій європейської культурної традиції. [MOUSIKE].

І все-таки, оскільки Європа ніколи не була політично об'єднаною, розмаїття вочевидь стало однією з її найхарактерніших ознак. Це розмаїття проступає в різних реакціях на спільно пережитий історичний досвід. У межах єдиної європейської цивілізації існують глибокі відмінності між окремими національними державами і культурами. По-різному чергуються періоди розквіту й занепаду. Ґізо був першим, хоч і не єдиним, хто вважав розмаїття за *головну* характерну рису Європи.

Євроцентризм

Європейську історіографію не можна звинуватити в євроцентризмі лише тому, що вона зосереджується на європейських справах, тобто в тому, що вона дотримується свого предмета. Євроцентризм — питання ставлення, а не змісту. Євроцентризм — це традиційні тенденції європейських авторів розглядати свою цивілізацію як вищу й самодостатню і нехтувати необхідність зважати на неєвропейські погляди. Так само не є ані дивним, ані прикрим те, що європейську історію писали переважно європейці і для європейців. Усі відчувають потребу знати про своє коріння. На жаль, європейські історики часто підходили до свого предмета, мов Нарцис до ставка, милуючись лише віддзеркаленням власної вроди. Ґізо мав багато послідовників, відколи ототожнив європейську цивілізацію з бажаннями Господа Бога. "Європейська цивілізація стала частиною... вічної істини, частиною планів Божого провидіння"[50]. Для нього і багатьох таких, як він, Європа була обіцяним краєм, а європейці — обраним народом.

Багато істориків і далі писали в тому самому дусі самосхиляння і стверджували, часто украй відверто, що європейська історія — взірець для всіх інших народів. Донедавна вони майже не зважали на взаємодію європейської культури з культурами її африканських, індійських чи ісламських сусідів. Видатний американський учений, що вважав, ніби європейська цивілізація — витвір головно "тевтонських племен", пишучи 1898 р., приймав за аксіому, що Європа була універсальною моделлю:

> "Нащадками античного світу були тевтонські племена, які... поступово сформували нову однорідну цивілізацію на підвалинах античної, а нещодавно це явище набуло всесвітнього масштабу, створивши тісні зв'язки між усім населенням землі, що зазнає спільного впливу"[51].

Коли видавництво Оксфордського університету нарешті наважилося надрукувати однотомну історію Європи, її автори згадали в передмові той самий комплекс почуттів:

> "Хоч у різні віки існувало багато цивілізацій, саме європейська цивілізація залишила найширший і найглибший слід, і тепер вона, розвинувшись обабіч Атлантики, править за взірець для всіх народів землі"[52].

Таке мислення і характер його подачі ставали дедалі непривабливіші, надто для неєвропейців.

Редьярда Кіплінґа (1865–1936) інколи вважають за центральну постать європоцентричної традиції і навіть за "апологета цивілізаційної місії британської колоніальної експансії". Славнозвісну *"Баладу про Захід і Схід"* він писав, маючи на увазі Індію:

Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet
Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgement Seat.
But there is neither East nor West, Border, Breed nor Birth,
When two strong men stand face to face, though they come from the ends of the Earth.

Захід є Захід, а Схід є Схід, і з місця воний не зійдуть,
Поки не стануть Небо й Земля на Божий останній суд.
Але нічого не важать ні Захід, ні Схід, ні кордон, ні плем'я, ні рід,
Коли два сміливці зійдуться на герць, хоч і з різних країв Землі[53].

Кіплінґ майже не мав зарозумілості, яку звичайно приписували тодішньому європейському ставленню до решти народів. Він не уникнув тогочасних фраз про "панування над пальмами і соснами" чи "менші племена, позбавлені Закону", а проте щиро захоплювався індійською культурою — звідси його чудова *"Книга джунґлів"* — і був глибоко релігійною та смиренною людиною:

The tumult and the shouting dies —
The captains and the kings depart —
Still stands Thine ancient sacrifice,
An humble and a contrite heart.
Lord God of Hosts, be with us yet,
Lest we forget, lest we forget.

Згасають крики, колотнеча,
Вожді та королі відходять в небуття,
Та живе Твоя жертва давня,
Смиренна, покаяна душа.
Бог всього сущого, будь з нами,
Щоб ми не забули, щоб ми не забули[54].

Ці слова — постійний докір кожному, хто хотів би звалити всіх "західних імперіалістів" в одну купу чваньків.

Опозиція євроцентризмові сьогодні має чотири головні джерела. У Північній Америці її основою була та частина негритянської громади (та прихильні до неї політики), що повстала проти освітньої системи, в якій буцімто домінували "погляди про вищість білих людей", інакше кажучи, системи, яка прославляла європейську культуру. Ця опозиція виявилась у русі чорних мусульман, а в науці — у розмаїтих негритянських студіях (афрології), спрямованих проти традиційної американської науки[55]. У найвойовничішій формі вона прагнула замінити євроцентризм афроцентризмом — "вірою в центральне місце африканців у постновітній історії"[56]. Така позиція спирається на твердження, що європейська цивілізація "вкрала" право первородства людства, зокрема в африканців[57]. В ісламському світі, надто в Ірані, натхненниками такої самої опозиції стали

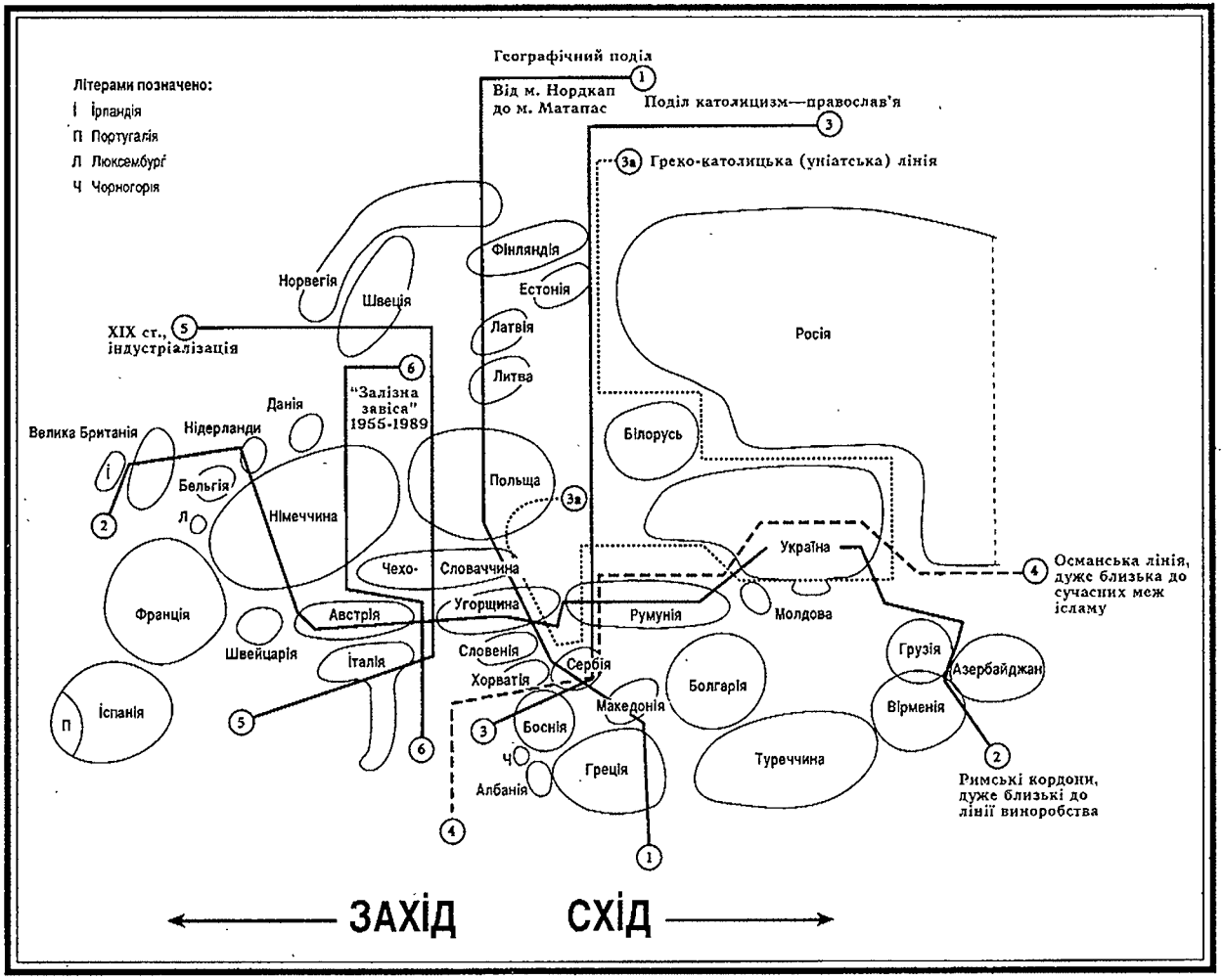

Карта 3
Лінії розлому Схід — Захід у Європі

релігійні фундаменталісти, які вважають Захід "царством Сатани". У країнах "третього світу" її підтримують інтеліґенти, часто марксистських поглядів, котрі вважають євроцентризм за невіддільну частину капіталістичної ідеології[58]. В Європі ця опозиція поширена, хоч і не завжди добре сформульована, серед покоління, якому, коли воно зупинилось і замислилося, стало дуже соромно за погляди своїх попередників.

Один із шляхів уперед для історика — пильніша увага до взаємодії європейських і неєвропейських народів. [ҐОНСАЛВІШ]. Другий шлях — використання неєвропейських джерел для висвітлення європейських проблем. [РУСЬ]. Третій шлях — обов'язковість справедливих порівнянь із сусідами Європи, — порівнянь, які в багатьох аспектах, і то не раз, будуть не на користь Європи. А над усе — слід пом'якшити тон. Протягом останніх ста років поведінка отих "тевтонських племен" і решти європейців не давала багато підстав пишатися нею.

Зрештою, як і всяку людську діяльність, європейську історію слід оцінювати за її доробком. Цю історію не можна справедливо оцінити на основі "Списку видатних книжок", до якого потрапило все ґеніальне, а про полову не згадано (див. далі). Її можна оцінювати з захватом, або огидою, або з сумішшю цих двох почуттів. Думка одного француза наголошує на оптимістичній ноті: "Врешті, злочин і західна цивілізація не тотожні. Те, що [Захід] дав світові, набагато переважає шкоду, якої він заподіяв окремим суспільствам та індивідам"[59]. Не кожен погодиться з цим твердженням.

Західна цивілізація

Уже майже двісті років європейську історію досить часто хибно ототожнюють зі спадщиною "західної цивілізації". Справді, створено враження, ніби все "західне" — цивілізоване, а все цивілізоване —західне. Якщо піти далі або просто мовчати, то все бодай трохи "східне" (або "орієнтальне") слід вважати за відстале і нижче, — отже, його можна знехтувати. Цей синдром з найбільшою силою виявився у ставленні європейців до ісламу та арабського світу, тобто в традиції так званого "орієнталізму"[60]. Однак неважко довести, що з не меншою силою він проступає в ставленні до окремих власне європейських регіонів, надто Сходу. Загалом вважають, що західна цивілізація не поширюється на всю Європу (хоча серед територій, на яких вона утвердилась, називають різні частини земної кулі далеко за межами Європи).

Історики, найсхильніші думати про себе як про представників "Заходу" (а надто Англії, Франції, Німеччини й Північної Америки), рідко добачають необхідність описувати минуле Європи в усій його сукупності. На їхню думку, нема потреби розглядати країни Східної Європи, якщо можна зосередитись на західних регіонах Західної Європи. Можна назвати скільки завгодно праць, поданих як історії "Європи" чи "християнського світу", дарма що вони зовсім

не такі. Багато досліджень "західної цивілізації" обмежено темами, пов'язаними лише з окремими ділянками Півострова. У багатьох таких працях не згадано Португалії, Ірландії, Шотландії чи Велсу, немає Скандинавії, Польщі, Угорщини, Богемії, Візантії, Балкан, Балтійських держав, Білорусі, України, Криму й Кавказу. Росія іноді є, а іноді нема. Отже, хоч яка та західна цивілізація, їй, проте, не властиві чесні спроби оцінити всю європейську історію, і хоч який той "Захід", він аж ніяк не синонім Західної Європи[61]. Дивно, вкрай дивно. Складається враження, ніби історик Європи — десь такий самий, як той сироварз Ґруєра, в продукті якого не менше дірок, ніж сиру.

Прикладів можна навести безліч, але трьох-чотирьох буде досить. *"Історія середньовічної Європи"*, яку написав один поважний оксфордський викладач, довго правила за нормативний вступ до предмета. Але читачі передмови, мабуть, дивувалися, дізнавшись, що зміст праці не відповідає назві:

"Прагнучи забезпечити неперервність викладу... мені, мабуть, можна закинути надмірне спрощення... Усім своїм тоном і загальним змістом історія середньовічної Візантії так відрізняється від історії Західної Європи, що, певне, краще не намагатися дати якийсь систематичний огляд цієї історії; в усякому разі, я не готовий робити такий огляд. Я нічого не сказав про історію середньовічної Росії, яка дуже далека від тих тем, які я обрав для висвітлення, і, можливо, менше, ніж слід, сказав про Іспанію"[62].

Предмет дослідження, фактично, визначено як "Західна Європа, чи то латинський християнський світ, — терміни більш або менш тотожні"[63]. Можна, отже, подумати, що все було б гаразд, якби книжка мала назву, яка відповідала б її змістові. Назви "Історія середньовічної Західної Європи" або "Історія латинського християнського світу за середньовіччя" були б набагато доречніші. Одначе потім з'ясовується, що в тексті нема навіть спроб охопити всі частини латинського християнського світу. Не згадано, приміром, ні Ірландії, ні Велсу. Королівство Ягелонів у Польщі та Литві, яке наприкінці середньовічної доби було, безперечно, найбільшою державою католицького світу, заслужило лише дві побіжні згадки. Одна з них пов'язана з політикою німецького імператора Отона III, друга — з тяжкою долею тевтонських лицарів. Великому, багатонаціональному Угорському королівству, що простяглося від Адріатики до Трансильванії, надано менше уваги, ніж Візантії та грекам, що їх автор апріорі вивів за межі дослідження. Книжка має багато чеснот, але, подібно до багатьох інших, зводиться лише до розгляду окремих тем з кількох довільно вибраних секторів однієї з частин Європи.

Дуже авторитетний *"Підручник з історії західної цивілізації"* спирається на ті самі дивні засади. Найбільша з трьох частин цієї праці — "Європейська цивілізація (бл. 900 р. н. е. — сьогодення)" — починається з "Географічного становища європейської цивілізації", де пояснено, як "переходи від східної до античної і від античної до європейської цивілізації щоразу викликали зсув на периферію давнішого суспільства". "Прабатьківщину європейської цивілізації" схарактеризовано як рівнину "від Піренеїв... до Росії", відокремлену від "середземноморських земель" "нерівним гірським бар'єром". Але в наступних

розділах нема навіть спроби подати історію тієї прабатьківщини. Колишні володіння Римської імперії "були поділені між трьома цивілізаціями — ісламом, православним християнством і католицьким християнством". Проте після такого твердження немає послідовного розгляду цього поділу Європи на три частини. Одне речення присвячено поганській Скандинавії і жодним реченням не згадано поганських земель, які згодом увійшли до християнського світу. Є невеликий розділ про "народи Західної Європи" на ранньому етапі (с. 129), зокрема й не названі конкретно "індоєвропейські племена", але нічого не сказано про народи Східної Європи будь-якого періоду. Є поодинокі посилання на "слов'янські" чи "слов'яномовні" народи, однак не згадано про те, що вони становили найчисленнішу групу індоєвропейців у Європі. Є великі розділи, присвячені "західному християнському світові" (900–1500 рр.), але немає жодного розділу про східний християнський світ. В абзацах, присвячених "розширенню Європи", йдеться або про німецьку колонізацію, або про океанські подорожі за межами Європи. З двох речень читач раптом дізнається, що західний християнський світ у XIV ст. охоплював ще й "Скандинавію, Балтійські держави, Польщу, Литву й Угорщину" (с. 345). Але далі не наведено жодних подробиць. Найбільший з усіх розділів — "Новітній світ, 1500 р. — сьогодення" — присвячено лише темам, позбавленим будь-яких згадок про Схід, аж поки Росія, і тільки Росія, постає абсолютно сформованою за врядування Петра I. Відтоді Росія, мабуть, стала цілком відповідати вимогам належності до Заходу. Автор заздалегідь просить вибачення за свої "довільні принципи упорядкування й добору матеріалу" (с. XVIII). На жаль, цих принципів він не розкриває[64].

"Список видатних книжок" — ще один продукт тієї самої Чиказької школи. Цей список мав становити перелік головних авторів і праць, доконечних для розуміння західної цивілізації. Список складено 1921 р. в Колумбійському університеті, з 1930 р. його використовують у Чикаго, після чого він став взірцем для університетських курсів по всій Америці. Годі сподіватися, що такий список міг абсолютно справедливо охопити всі регіони й культури Європи, проте його упередженість та симпатії очевидні. Зі 151 автора у виправленому варіанті списку 49 — англійці чи американці, 27 — французи, 20 — німці, 15 — стародавні греки, 9 — стародавні римляни, 6 — росіяни, 4 — скандинави, 3 — іспанці, 3 — ренесансні італійці, 3 — ірландці, 3 — шотландці і 3 — східноєвропейці (див. додаток III, с. 1278)[65].

Політичні теоретики часто виказують ту саму упередженість. Наприклад, класифікація європейського націоналізму за допомогою антонімічних термінів (поділу на "східний" і "західний") — річ звичайна. Видатний оксфордський учений, наголошуючи на культурному корінні націоналізму, пояснив свій варіант такої схеми:

> "Те, що я називаю східним націоналізмом, розквітло серед слов'ян, а також в Африці, Азії і... Латинській Америці. Я не можу назвати його неєвропейським і вважав за найліпше називати його східним, бо він уперше виник на схід від Західної Європи"[66].

Далі автор висвітлює свій погляд на західний націоналізм, пославшись на італійців і німців, що, на його думку, в добу зародження націоналізму наприкінці XVIII ст. були "культурно добре устатковані":

"Італійці й німці мали мови, пристосовані до... свідомо прогресивної цивілізації, до якої вони належали. У них були університети і школи, які прищеплювали риси тієї цивілізації. Вони мали... філософів, учених, митців і постів... зі "світовою" славою. В них були правники, лікарі та інші фахівці, що мали високий професійний рівень... Щоб дорівнятись до англійців і французів, їм майже не треба було запозичати чужі для них елементи культури... Їм здавалося, що їхня найнагальніша потреба — створення власної національної держави...

А от у слов'ян, а згодом в африканців та азіатів ситуація була зовсім іншою"[67].

Годі вигадати ще викривленіше пояснення географії та хронології історії європейської культури. Аналіз "слов'ян", як виявилось, спирається тільки на свідчення про чехів, словаків, словенців, сербів і хорватів. Нічого не сказано про три найчисленніші слов'янські народи — росіян, українців і поляків, чий досвід цілковито суперечить аналізові. Цікаво, тож ким, чим і де, на думку професора Пламенаца, були слов'яни? І невже в Східній Європі живуть тільки слов'яни? А хіба поляки, чехи і серби не відчували нагальної потреби мати власну державу? Хіба польська мова не сформувалась як мова державного врядування й високої культури раніше за німецьку? Хіба Празький (1348 р.) і Краківський (1364 р.) університети не належать "Сходові"? Хіба Коперник отримав освіту в Оксфорді?

Виявляється, чимало можна розповісти про типологію націоналізму, пов'язану з різними темпами культурного розвитку і різним співвідношенням національного й державного, проте нема жодної потреби чіпляти до націоналізму ярлики "східний" і "західний". Учинивши так, можна з'ясувати, що найпридатніший кандидат на націоналізм східного типу виявився на далекому заході Західної Європи — в Ірландії. Адже, як знає кожен, ірландці — типовий східноєвропейський витвір (див. розділ X, с. 846–847, 854-856).

Коли хто й сумнівається в принципах, на основі яких так часто обговорюють європейську історію та культуру, він майже ніколи не сумнівається у високій якості поданого матеріалу. І все-таки незрозуміло, чому ті принципи мають бути такими дивними. Якби підручники з анатомії людини складали десь за такими самими принципами, перед нами постало б створіння з однією півкулею головного мозку, одним оком, однією рукою, однією легенею та однією ногою.

Хронологія предмета так само повчальна. Уявлення про "Захід" таке ж давнє, як і античні елліни, що вважали вільну Елладу за антитезу перському деспотизмові на Сході. За нових часів це уявлення перейняла довга низка тих, хто, маючи певні політичні інтереси, намірявся увиразнити свою ідентичність і відмежуватися від сусідів. Відтак "західна цивілізація" набувала все нових і нових значень та підтекстів, нагромаджуваних протягом сторіч. Тож ми нині маємо десь десяток головних варіантів:

Римська імперія, яка простяглася далеко за межі Європейського півострова, а проте залишила глибокий слід у розвитку Європи. Досі збереглася виразна різниця між такими країнами, як Франція та Іспанія, що колись були частиною імперії, і такими, як Польща чи Швеція, куди римляни не дійшли. В цьому контексті "Захід" стали асоціювати з тими частинами Європи, які можуть претендувати на частку римської спадщини, — на відміну від тих, що не можуть (див. карту 3).

Християнська цивілізація, головний осередок якої розмістився в Європі, визначалася, починаючи з VII ст., релігійним кордоном з ісламом (див. розділ IV). Християнський світ був Заходом, а ісламський — Сходом.

Католицький світ, що утворився внаслідок розбіжності між традиціями римської та грецької церков, надто після розколу 1054 р., і використання латини як універсальної мови. В такому варіанті Захід прирівнювався до католицького світу, де поширений поділ на церковну і світську влади згодом посприяв розвиткові нонконформістських рухів, зокрема Ренесансу, Реформації, наукової революції і Просвітництва (див. розділ VII). Жоден із цих визначальних рухів не справив раннього впливу на православний світ.

Протестантство дало західній цивілізації новий фокус у гроні країн Північної Європи, які в XVI ст. визволилися з-під католицького контролю. Разючий запепад таких великих католицьких держав, як Іспанія чи Польща, супроводився піднесенням Сполучених Провінцій, Англії, Швеції, а згодом Пруссії; морська і військова перевага цих країн спиралася на економічні й технічні успіхи.

Французький варіант західної цивілізації став визначальним у XVII–XVIII ст. Він виявився у світській філософії Просвітництва та в ідеалах революції 1789 р. — і та філософія, і ті ідеали мали тривалий вплив. Французьку мову перейняла освічена еліта Німеччини і Східної Європи, що зробило французьку ще універсальнішою мовою, ніж доти була латина.

Імперський варіант західної цивілізації спирався на необмежену самовпевненість провідних імперських держав протягом тривалого миру в Європі перед 1914 р. Його живила віра в Богом дароване право "імперських рас" правити іншими, а також віра в їхній нібито вищий культурний, економічний і державний розвиток. Німеччина, Англія і Франція були очевидними лідерами, тож їхні упередження можна було накидати іншим народам. Решта великих імперських держав — скажімо, Португалія чи Нідерланди — відігравали в Європі другорядну роль. Росія та Австрія були могутніми імперськими державами, але не відповідали іншим вимогам. Адже багатий імперський клуб Заходу характеризувався передовими промисловими економіками і складними системами врядування, а Схід — селянськими суспільствами, недержавними народами і примітивною автократією.

Марксистський варіант був дзеркальним відображенням імперського. Маркс і Енґельс погодились, що імперіалістичні країни Західної Європи досягли найвищого щабля розвитку, одначе, на їхню думку, ранній розвиток Заходу мав скінчитися раннім занепадом і революціями. Їхня думка не мала великого впливу за сучасної їм доби, проте згодом на певний час набула великої ваги, бо марксизм-ленінізм несподівано став офіційною ідеологією радянської імперії.

Перший німецький варіант західної цивілізації був заохочений початком першої світової війни. Він спирався на німецький контроль над *Mitteleuropa* (Центральною Європою), надто Австрією, на сподівання завдати військової поразки Франції та Росії і на майбутню велич, яку планувалося розділити з англосаксонськими державами. Прихильники цього варіанта не мали сумнівів щодо німецької цивілізаційної місії у Східній Європі, а суперництво з Францією й відкидання лібералізму та "ідей 1789 р." спонукало їх розрізняти *Abendlich* (напівзахідну) і *Westlich* (західну) цивілізації. Політичне формулювання такої схеми найтісніше пов'язують з Фрідріхом Науманом. Ця схема пішла в небуття після поразки Німеччини (1918 р.), і її оплакав О. Шпенґлер у своєму творі *"Der Untergang des Abendlandes"* ("Занепад Європи", 1918–1922 рр.). У сфері світської культури характер Центральної Європи багато чим визначався впливом потужного юдейського елементу, який відвернувся від Сходу; асиміляція цього елементу в німецьке життя і мову збіглася з піком імперських амбіцій Німеччини[68]. [WIENER WELT].

*Варіант БАСП** західної цивілізації виник через збіг інтересів США і Британської імперії, що виник під час першої світової війни. Він спирався на англофільські вподобання тодішньої американської еліти, на спільні традиції протестантства, парламентського врядування і загального (англосаксонського) права, на спротив німецькій гегемонії в Європі, на перспективу особливого стратегічного партнерства і на провідне становище англійської мови, яка почала перетворюватись на головний засіб міжнародного спілкування. Попри зневагу американців до традиційних форм імперіалізму, вважалося, що США стоять нарівні з великими імперськими державами Європи. Найочевидніші культурні пам'ятки цього варіанта можна добачити в "Списку видатних книжок" (1921 р.) і в придбанні "Британської енциклопедії". Стратегічні принципи цього варіанта сформулював, поряд з іншими, "батько геополітики" сер Гелфорд Макіндер[69], і вони виявились уперше на Вашинґтонській конференції 1922 р. На повну силу цей варіант відродився 1941 р. після повернення США в Європу і створення Великого союзу. Він виявився глобальним за масштабом і "середньоатлантичним" за фокусом. Варіант був приречений на забуття після розвалу Британської імперії і зростання американських інтересів у Тихому океані, однак у Британії й далі залишились "особливі взаємини" із США, які

* Білі англосакси-протестанти —домінантна соціально-культурна група протягом формо-творчих років історії США.

зміцнювали НАТО й затримували об'єднання Європи. Цей варіант правив за джерело натхнення для так званої "союзницької схеми історії", яка справляла вплив протягом решти XX ст. (див. далі).

Другий німецький варіант, як його уявляли собі нацисти, реанімував багато елементів першого, але додав дещо нове. До первісних військових і стратегічних міркувань додалися "арійський" расизм, великонімецький націоналізм, поганська міфологія і антибільшовизм. Цей варіант абсолютно відкидав євреїв і правив за основу другої спроби Німеччини запанувати в Європі, яка почалася 1933 р. і скінчилася на руїнах 1945 р.

Американський варіант західної цивілізації сформувався після другої світової війни довкола грона країн, які погодилися з лідерством США й плекали американські ідеї демократії та капіталізму. Він виріс із давнього англосаксонського варіанта, але переріс своє європейське коріння. Варіант уже не залежить від вищості БАСП в американському суспільстві чи від провідної ролі Британії як американського посередника в Європі. Справді, центр тяжіння цього варіанта невдовзі перемістився з Центральної Атлантики до "Тихоокеанського кільця". Окрім членів НАТО в Західній Європі, його підтримують такі "західні" держави, як Японія, Південна Корея, Філіпіни, Австралія, Південна Африка та Ізраїль; ба навіть Єгипет, Сирія й Саудівська Аравія. Протягом сорока років "холодної війни" його живило усвідомлення всесвітньої загрози комунізму. Цікаво, як довго він ще називатиметься "Заходом"?

Євроваріант західної цивілізації виник наприкінці 1940-х років на тлі намагань викувати нове (Західно-) Європейське Співтовариство. Він спирався на існування "залізної завіси", на франко-німецьке замирення, на відмову від заморських імперій, на матеріальне процвітання ЄЕС і на прагнення обмежити вплив "англосаксів". Він озирався в минуле на Карла Великого і дивився вперед на федеративну Європу, об'єднану під керівництвом її членів-засновників. Поки Співтовариство обмежувало свою основну діяльність економічною сферою, воно не суперечило ні американському альтернативному баченню Заходу, ні НАТО на чолі з США, яке гарантувало його оборону. Одначе приєднання Британії, падіння "залізної завіси", плани тіснішого політичного й валютного союзу, а також перспектива поширення Співтовариства на схід — усе це разом спричинилося до глибокої кризи як ідентичності, так і намірів.

З наведених прикладів видно, що західна цивілізація, по суті, — це сплав інтелектуальних конструкцій, які мали сприяти утвердженню інтересів їхніх авторів. Це витвір складних ідеологічних екзерсисів, нескінченних пошуків ідентичності, мудрованих зусиль культурної пропаганди. Отже, прихильники західної цивілізації можуть, зрештою, визначати її так, як їм заманеться. На її еластичну географію впливали розподіл релігій, вимоги лібералізму та імперіалізму, нерівномірність процесу модернізації, поділи, спричинені світовими

війнами і російською революцією, а також самозамилування і самозосередженість французьких *philosophes*, прусських істориків і британських та американських державних і освітніх діячів: усі вони мали свої причини нехтувати чи зневажати "Схід". На останній стадії розвитку уявлення про західну цивілізацію надзвичайно зміцніло завдяки фізичному поділові Європи, що тривав з 1947–1948 по 1991 р. На світанку XXI ст. ми маємо право спитати, в чиїх інтересах його можуть використати в майбутньому.

Раз по раз повторюється низка незмінних тверджень. У першому йдеться, мовляв, Захід і Схід, хоч би як їх визначали, майже не мають, а то й зовсім не мають нічого спільного між собою. У другому — що поділ Європи виправдано природними, незнищенними суперечностями. Третє твердження проголошує вищість Заходу. Четверте — що тільки Захід заслуговує називатися Європою. Якщо опори на географію не досить, удаються до рафінованих конструкцій, що мають куди відвертіший політичний характер. Кожен варіант західної цивілізації начебто має головний стрижень і другорядну периферію. Великі держави завжди мають перебувати в центрі уваги. Держави-невдахи, малі держави, бездержавні народи, культури меншин та слабкі економіки взагалі не варто розглядати, навіть якщо вони займають велику частину загальної сцени.

Для досягнення потрібного ефекту використовувано чотири механізми. Скоротивши, можна втиснути європейську історію в рамки, які висвітлюватимуть зародження тем, пов'язаних із сучасними інтересами. Відкинувши, можна вилучити всі суперечливі матеріали. Вдавшись до анахронізму, можна так подати факти, начебто теперішні угруповання становили постійну прикмету історичної сцени. Змодулювавши тон оповіді, можна вказати, що слід вихваляти, а що — ганьбити. Це все звичайні механізми пропаганди, що применшують розмаїття й мінливість європейської історії і відкидають інтерпретації, побудовані на основі всеохопних історичних знань, перетворюючи читачів, які ні про що й не здогадуються, на суспільство взаємного захвату.

Зокрема дуже підступний анахронізм. Той, хто вважає, ніби минущий сучасний поділ на кшталт "залізної завіси" править за постійний критерій визначення "Заходу" і "Сходу", неминуче викривить будь-який опис Європи на попередніх щаблях історичного розвитку. Польщу просто викинули з Ренесансу, Угорщину — з Реформації, Богемію — з індустріалізації, а Грецію — з історії Османської імперії. Ба гірше, велику частину Європи позбавлено її справжнього історичного обличчя, і це має безмірно тяжкі наслідки, які виявляються у прорахунках дипломатів, бізнесменів і вчених.

Кожен з пропагандистів західної цивілізації має свій список тих здобутків європейської історії, на яких йому кортить найдужче наголосити. Наприкінці XX ст. багато хто вказує на релігійну толерантність, права людини, демократичне врядування, верховенство закону, наукові традиції, соціальну модернізацію, культурний плюралізм, вільноринкову економіку й пріоритет таких християнських чеснот, як співчуття, доброчинність, повага до індивіда. Наскільки це все по-справжньому репрезентує минуле Європи, — питання дискусійне.

Адже неважко скласти протилежний список, який починався б з релігійних переслідувань і закінчувався б тоталітарною зневагою до людського життя.

Хоча головним джерелом претензій на вищість у Європі є, безперечно, Захід, не треба забувати, що їх не бракує й на Сході. Як колись Німеччина на французьке Просвітництво, так і православна церква, Російська імперія, панславізм і Радянський Союз негативно реагували на могутніший Захід, виплоджуючи теорії, автори яких заявляли, нібито істина і майбутнє за ними. Вони раз по раз втовкмачували: Захід, може, й багатий, і могутній, зате на Сході немає морального та ідеологічного занепаду.

В останні роки комуністичного панування в Східній Європі інтелігенти-інакодумці запропонували свій варіант цієї теми. Вони провели чітку межу між політичними режимами радянського блоку і переконаннями людей. Вони почувалися менш зараженими бездумним матеріалізмом Заходу й доводили, що комуністичне гноблення зміцнило їхню прихильність до традиційної європейської культури. Вони мріяли про той час, коли — в об'єднаній Європі — зможуть виміняти свою "європейськість" на західні харчі й технологію. То була ще одна самоомана.

Визначаючи різницю між західною цивілізацією і європейською історією, нелегко відсіяти реальність від ілюзії. З'ясувавши причини викривленого висвітлення західної цивілізації, історик має відповісти: що саме слід поставити на місце цих викривлень? Відповідь, напевне, полягає у всеосяжності: треба описувати північ, схід, захід і південь Європи, пам'ятати про всі аспекти людського життя, змальовувати як варте захвату, так і гідне осуду та банальне.

І все-таки історик не може заперечити, що на карті є багато важливих реальних ліній, які сприяли поділові Європи на "Схід" і "Захід". Мабуть, найтривкіша лінія — межа між католицьким (латинським) християнством і православним (грецьким) християнством. Ця лінія існувала ще в перші сторіччя нашої ери. Як показали події під час розпаду Югославії, цей поділ відіграє важливу роль навіть у 1990-х роках. Але є й багато інших. Є лінія римських *limes*, кордонів, яка ділить Європу на країни з римським минулим і решту територій. Є лінія кордону між Західною Римською імперією і Східною Римською імперією. Згодом утворилась османська лінія, відділивши балканські землі, де люди віками жили під мусульманським ярмом. Зовсім недавно, до 1989 р., існувала "залізна завіса" (див. карту 3).

З меншою мірою впевненості суспільствознавці визначили поділи, засновані на критеріях їхніх дисциплін. Приміром, історики економіки бачать лінію, яка розмежовує промислово розвинуті країни Заходу і аграрні суспільства Сходу. [**АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ**]. Історичні антропологи визначили лінію Ленінград—Трієст, яка нібито відокремлює зону нуклеарних родин від зони розширених родин. [**ЗАДРУГА**]. Історики права простежують кордон, який відокремлює країни, що перейняли римське право, від тих, які не перейняли. Історики державного устрою наголошують на лінії, яка відокремлює країни з ліберальними, демократичними традиціями від решти країн. І, як зазначено вище, полі-

тологи знайшли лінію, яка розмежовує "західну" і "незахідну" форми націоналізму[70].

Усі ці лінії, реальні та уявні, справляли глибокий вплив на принципи, на основі яких різні автори обдумували й писали історію Європи. Цей вплив такий могутній, що деякі коментатори можуть зневажливо говорити про "білу Європу" на Заході й "чорну Європу" на Сході. Отже, поділ Європи на дві половини, які протистоять одна одній, має певне реальне підґрунтя. Крім того, слід наголосити, що поділ на Схід і Захід ніколи не був постійним чи усталеним. Ба більше, такий поділ відсуває в затінок багато інших розмежувальних ліній, що мають не менше значення. Він нехтує великі розбіжності, що існують у межах як Заходу, так і Сходу; нехтує і глибоку, історичну різницю між Північчю та Півднем. Будь-який компетентний історик чи географ, узявши до уваги ввесь спектр чинників, може тільки зробити висновок, що Європу треба поділити не на два регіони, а на п'ять або шість.

І так само жоден компетентний історик не заперечить, що Європа у своїх різноманітних подобах завжди мала стрижень і периферію, що розширювалася. Європейські народи міґрували на всі боки, тож можна, не дуже відступаючи від правди, стверджувати, що периферія Європи тягнеться вздовж лінії, яка з'єднує Сан-Франциско з Буенос-Айресом, Кейптауном, Сіднеєм і Владивостоком. А втім, дати просте визначення навіть цього стрижня теж нелегко. Різні дисципліни дають різні відповіді. Дехто спирає свої твердження на географічні контури Європейського півострова, інші — на етнічну спадщину європейської гілки індоєвропейських народів, на культурну спадщину християнського світу, на політичну спільноту, сформовану на основі "європейської згоди", або, з погляду економіки, на зростання світової економіки.

Однак, беручись до вичерпного висвітлення матеріалу, важливо пам'ятати, що всі ці визначення містять і певний домішок регіональних аспектів. Хоч де і хоч який той стрижень, він неодмінно пов'язаний з Ебро, Дунаєм і Волгою так само, як з Роною і Рейном; з Балтикою і Чорним морем так само, як з Атлантикою і Середземним морем; з балтами і слов'янами так само, як з германцями і кельтами; з античними греками так само, як з римлянами; з селянством так само, як з пролетаріатом. Попри очевидні відмінності, всі регіони Європи мають дуже багато спільного. Їх населяють народи переважно індоєвропейської культури та споріднені з ними. Всі регіони є нащадками християнського світу. Вони пов'язані між собою всіма типами політичних, економічних і культурних взаємозв'язків і взаємодій. Попри властиві їм розбіжності, вони однаково бояться зовнішнього впливу та стурбовані ним, — і байдуже, звідки він: з Америки, Африки чи Азії. Основоположна єдність європейських регіонів не менш очевидна, ніж різниця між ними.

Вищість Заходу — одна з тих догм, які добре вписуються у певні моменти європейської історії і не вкладаються в інші. Цієї вищості не було в ранні віки, коли, наприклад, Візантія стояла на куди вищому щаблі розвитку, ніж імперія Карла Великого (що пояснює, чому Візантію так часто оминають увагою). А в

недавні часи ця вищість, безперечно, проступила в багатьох царинах, коли Захід став вочевидь багатшим і могутнішим, ніж Схід. А втім, багато хто доводитиме, що злочини "західняків", скоєні в XX ст., зруйнували моральні підстави всіх колишніх претензій.

Отже, назву "Європа", подібно до попереднього визначення "християнський світ", навряд чи можна приписати одному з кількох її регіонів. Східна Європа не стає менш європейською від того, що вона бідна, недостатньо розвинута чи перебуває під рукою тиранів. Завдяки власній знедоленості вона в багатьох аспектах стала навіть більш європейською, бо більше цінує ті вартості, що їх багаті жителі Заходу сприймають як належне. Так само не можна й відкидати Східну Європу через те, що вона "інакша". Адже кожна європейська країна своєрідна, і є різниця навіть між західноєвропейськими країнами. А є й важливі спільні риси, які переступають через усі поділи. Така країна, як Польща, можливо, дуже відрізняється від Німеччини чи Британії, але за своїм досвідом Польща дуже близька до Ірландії чи Іспанії, і ця близькість набагато тісніша за близькість багатьох західноєвропейських країн між собою. Таку країну, як Греція, що її дехто вважає західною завдяки Гомерові та Арістотелю, прийнято до Європейського Співтовариства, але ж за новітньої доби вона формувалась у православному світі під османським ярмом. Греки були набагато дальші від країн Західної Європи, ніж ті кілька країн, що опинилися по той бік "залізної завіси".

Справді шкідлива риса, спільна для майже всіх описів "західної цивілізації", полягає в тому, що вони подають ідеалізовані, а отже, по суті, хибні картини минулої дійсності. В них випнуто геть усе, що можна вважати геніальним чи гідним захвату, і відкинуто все, що може здаватись банальним чи огидним. Біда вже в тому, що їхні автори все позитивне приписують "Заходові" і паплюжать "Схід". Але вони навіть не дають чесного опису Заходу; судячи з деяких підручників, складається недвозначне враження, що на "Заході" всі були геніями, філософами, винахідниками, демократами і святими, що то був світ, де жили тільки Платони і Марії Кюрі. Така агіографія вже не викликає довіри. Усталений канон європейської культури нагально потребує перегляду. Надміру роздуті балачки про "західну цивілізацію" загрожують знеславити європейську спадщину, яку є за що й вихваляти.

У Сполучених Штатах дебати про "західну цивілізацію" зосередились на вимогах змінити американську освіту. Протягом останніх років ці вимоги були продиктовані потребами багатоетнічного й багатокультурного суспільства, а також піклуванням про американців, чиє походження не пов'язане ні з Європою, ні з європейською християнською культурою. Загалом під час цих дебатів не переглянуто картини європейської спадщини, яку пропагують схеми на кшталт "Списку видатних книжок", і на них нітрохи не вплинули вимоги американців європейського походження про справедливіший підхід до Європи. Якщо десь і скасували курси, присвячені "західній цивілізації", то тільки поси-

лаючись на нібито притаманний їм євроцентризм, а не через характерне для них обмежене висвітлення Європи. У багатьох випадках замість них запровадили курси зі світової історії, що, як вважають, краще відповідають "Заходові" в сучасному американському розумінні.

Однією з поширених негативних реакцій на вади "західної цивілізації" було її заперечення. Стенфордський університет у Каліфорнії 1989 р. захопив першість, запровадивши курс "Культура, ідеї та вартості" замість колишнього вступного курсу "Західна культура", який доти був обов'язковим для всіх першокурсників. За чутками, університетське начальство не встояло перед скандуванням: "Геть-геть, європейську культуру геть!" Замість Вергілія, Ціцерона, Тацита, Данте, Лютера, Томи Аквінського, Мора, Ґалілея, Лока й Міла стали читати уривки з праць Рігоберти Манчу, Франца Фанона, Хуана Рульфо, Сандри Сіснерос і Зори Ніл Герстон (жоден з цих авторів не мав тавра "Мертвий білий європейський чоловік")[71]. Цю подію багато висміювали. Стенфорд може певною мірою пишатися тим, що визначив проблему і намагався розв'язати її. Лихо в тім, що ліки, мабуть, виявилися гіршими за хворобу. Теоретично можна багато говорити про користь запровадження "багатокультурності" та "етнічного розмаїття" в американських навчальних закладах, але, на жаль, невідомі ні тибетський Тацит, ні африканський Тома Аквінський, ні мексиканський Міл, яких могли б вивчати американські студенти. Насправді в жодній писемній неєвропейській культурі немає майже нічого, що могло б проілюструвати корінння американських начебто ліберальних традицій [72].

Під час фурору з приводу стенфордської програми західної культури паралельні курси цього університету з європейської історії залишилися поза увагою. Але їх піддали такій самій переробці. Наприклад, 39 обов'язкових творів для читання з програми "Європа I, II і III", засвідчили вибірковість, що мала далекосяжні наслідки. Крім Джозефа Конрада (Коженьовського), в цьому списку не було жодного автора зі Східної Європи. (Конрада згадали завдяки його романам про Африку, як-от *"Серце пітьми"*, а не за його твори про Східну Європу). Крім Метью Арнолда, не було жодного автора, бодай якимсь чином пов'язаного з кельтським світом. (Арнолда записали як англійського критика і поета, а не професора кельтської літератури). Не було жодного італійського автора, сучаснішого за Бальдасаре Кастильйоне, що помер 1528 р. Був один прозаїк з Південної Африки, але не було нікого з Ірландії, нікого зі Скандинавії, нікого, крім німців, із Центральної Європи, нікого з Балканських країн, нікого з Росії. Найдивніше, що історичний факультет не запропонував жодного історичного тексту, новішого за Геродотів[73].

Чесно кажучи, певний добір завжди потрібний, завжди важкий і ніколи не задовольняє: дилема, яка стояла перед Стенфордським університетом, не унікальна. Але конкретна форма добору, практикована в одному з найдорожчих навчальних закладів світу, породжує занепокоєння. Йшлося про репрезентацію "Європи", а насправді програма репрезентує лише невеличкий куточок Європейського континенту. Програма мала знайомити із "західною спадщи-

ною" (так названо підручник), але про більшу частину Заходу мовчить. Програма мала висвітлити "літературні й філософські аспекти" Європи, а подає лише один зріз європейської культури. В ній не згадано ні Джойса, ні Єйтса, Андерсена, Ібсена, ні К'єркеґора, Кафки, Кестлера, Кундери, Солженіцина і навіть Достоєвського. Жоден закон про торгівлю не схвалив би продукт, якому бракує аж так багато основних компонентів.

У жодному зоопарку не можна вмістити всіх тварин, проте жоден зоопарк, який поважає себе, не обмежиться самими мавпами, шуліками та зміями. Жоден безсторонній зоолог не схвалить тераріуму, який імітує сафарі-парк і в якому мешкає лише дванадцять крокодилів (обох статей), одинадцять ящірок, один додо і п'ятнадцять лінивців. Хай там як, Стенфордський університет не був поодиноким випадком. 1991 р. Національний фонд гуманітарних наук повідомив, що студенти можуть закінчити 78% американських коледжів та університетів, ніколи не вивчавши курсу західної цивілізації[74]. Можна припустити, що проблема криється не так у самому предметі європейських студій, як у світогляді тих, хто їх викладає. Багато американських курсів, подібних до "Списку видатних книжок", призначалися конкретному поколінню молодих американців, що страх як хотіли вивчати спрощений варіант втраченої спадщини своїх предків-іммігрантів. Сьогодні ці курси вочевидь треба пристосувати до потреб теперішнього молодого покоління, що сприймає світ трохи по-іншому. Лекції про Європу, мабуть, викликатимуть менше негативних реакцій, якщо не будуть пов'язані зі схиляннням перед її здобутками. Розумні студенти завжди відчують, коли щось приховується, коли від них чекають не розуміння, а захвату.

Деякі з американських меншин, можливо, й справді мають підстави заперечувати євроцентризм. Якщо так, то більшість американців, які мають здебільшого європейське походження, можуть відкидати "західну цивілізацію" зовсім з інших причин. Багато найчисленніших американських громад — ірландська, іспанська, польська, українська, італійська, грецька, єврейська — походять із тих регіонів Європи, яким надано мало уваги в наявних дослідженнях "західної цивілізації", тож у них є вагомі підстави сподіватись на поправу такого становища.

Великий парадокс сучасного американського інтелектуального життя полягає, одначе, в тій обставині, що чесноти, які найбільше цінуються в американському варіанті західної цивілізації, — терпимість, свобода думки, культурний плюралізм, — тепер, здається, зазнають критики з боку тих самих людей, що найбільше скористалися з них. Критики спостерегли "закриття американської свідомості"[75]. Виявилось, що самозвані "ліберали" прагнуть запровадити "неліберальну освіту"[76]. Через шістдесят років автор "Списку видатних книжок", і далі пишаючись "відкриттям американської свідомості", воліє ліпше лаяти своїх колеґ із Чиказького університету, ніж змінювати власні приписи[77]. Навколо цих суперечок, мабуть, забагато галасу, проте історичний рух Америки до єдиної мови і культури, здається, програє тим групам тиску й лобістам, які галасують найгучніше.

Якщо висловитись делікатно, історія розвивалась не зовсім так, як хотілося ревним прихильникам "західної цивілізації". Всі вони вірили в ту або ту форму європейського панування. Шпенґлер мав слушність, пишучи про занепад Заходу, проте помилився, повіривши в майбутнє піднесення Росії. Але ідеї вмирають важко, і їхньої остаточної поразки ще не сталося. Для більшості європейців вони втратили свою колишню силу. Їх розбили в друзки дві світові війни і втрата заморських імперій. Ясно, що ці ідеї обстоюватимуть свої останні позиції в США.

Бо лише у США ще досі не пересохли справжні джерела "західної цивілізації"[77]. Після краху радянської імперії (1991 р.) США залишилися єдиним спадкоємцем європейського імперіалізму і багатьох його поглядів. Сполучені Штати, може, й не будуть імперією старого типу, але їм залишився "тягар білої людини". Як і імперська Європа до них, США намагаються здійснювати у світі поліційні функції, водночас змагаючись із етнічними й расовими конфліктами у себе вдома. Подібно до сьогоднішньої Європи, їм украй потрібна об'єднавча таїна, що мала б більшу привабливість, ніж дедалі слабші переваги самої демократії та споживацтва.

На відміну від Європи, у Сполучених Штатах немає живої пам'яті про біль від батога війни на власному обличчі.

Абсолютна більшість американців мають європейське коріння. Вони, часто творчо, сприйняли і адаптували англійську мову та європейську культуру батьків-засновників. Але для цих євроамериканців ніколи не стане головним джерелом натхнення Африка, або Азія, або вивчення світу взагалі. Щоб дати собі раду, вони відчувають глибоку потребу ознайомитися з європейською спадщиною. Для успіху цього знайомства вони мусять звільнити своє бачення минулого Європи від колишньої обмеженості. Якщо європейський приклад щось і показує, то насамперед те, що віра в суперечливі постулати "західної цивілізації" є певним шляхом до катастрофи.

Найвидатніші розуми європейського минулого не уникли штучного поділу на Схід і Захід:

> Gottes ist der Orient!
> Gottes ist der Okzident!
> Nord- und südliches Gelände
> Ruht im Frieden seiner Hände.

(Бог понад Схід! Бог понад Захід! Півночі й Півдня краї мирно сплять на Його руках)[78].

Національні історії

За нових часів майже кожна європейська країна більше енергії та ресурсів витрачала на вивчення своєї національної історії, ніж на вивчення Європи взагалі. З цілком зрозумілих міркувань частини вважали важливішими, ніж ціле.

Мовні бар'єри, політичні інтереси й лінія найменшого опору сприяли зміцненню панівних фортець національної історіографії та пов'язаних з ними поглядів.

Ця проблема особливо гостра у Великій Британії, де давно встановлений лад ніколи не змінювався внаслідок політичного краху чи національної поразки. Донедавна британську історію загалом розглядали окремо від європейської, і для її вивчення були потрібні окремий досвід, окремі викладачі й окремі підручники. Традиційна ізоляція тісно узгоджується з іншим поширеним твердженням, згідно з яким британська історія — це англійська історія. (Лише найсумлінніші історики завдавали собі клопоту вказувати на ту обставину, що *англійська історія* стосується лише Англії)[79]. Політики визнавали це хибне ототожнення нітрохи не замислившись. 1962 р., заперечуючи проти приєднання Британії до Європейського Економічного Співтовариства, лідер опозиції, не маючи жодних на те підстав, заявив, нібито такий крок означав би "кінець тисячолітньої британської історії"[80]. Англійці не лише ізольовані — більшість із них ніколи не вивчали основ історії своїх рідних островів.

Такий самий підхід домінує і в університетах. Безперечно, є гідні винятки, але на найбільшому в Британії історичному факультеті "британську історію" почали вивчати лише 1974 р., і навіть тоді її зміст залишався переважно англійським. Студенти рідко вчили щось про Ірландію, Шотландію чи Велс. Коли вони складають іспити з "історії Європи", їм потрібно підготуватись лише до кількох необов'язкових запитань про Східну Європу, а про Британію їх навіть не запитують. Кінцевим результатом такого стану речей може бути тільки таке бачення світу, де все неанглійське — чуже[81]. Основне, і то хибне припущення, пише один незгодний, "полягає в тому, що все важливе у британській історії можна пояснити таки британськими причинами". Або ж: "Глибоко закорінене й анітрохи не применшене відокремлення "британської" — насправді англійської — історії від європейської історії... призводить до звуження обріїв, що стало потужним гальмівним культурним чинником"[82]. Як сказав інший уїдливий критик, поєднання традиційних структур, загадкових досліджень і надмірного професіоналізму привело британську історію до "незв'язності". "В університетах, як і в школах, — писав він перед тим, як розважливо еміґрувати, — віра, що історія дає освіту... зникла без сліду"[83].

Історія культури, як її викладають у британських університетах, часто має вузький, національний фокус. Перевагу віддають традиційному вивченню національного коріння, не роблячи широких міжнародних порівнянь. В Оксфордському університеті, наприклад, єдиним обов'язковим текстом для всіх студентів англійського факультету залишається англосаксонський епос *"Беовульф"*[84]. До останнього часу на оксфордському факультеті сучасної історії (sic) єдиним обов'язковим для читання джерелом був латинський текст VII ст. "Історія англійської церкви і народу" Беди Вельмишановного[85].

Такі самі химерні випадки, безперечно, є і в інших країнах. Скажімо, в Німеччині університети страждають від поширення Гумбольдтового принципу "академічної свободи". Німецьким студентам-історикам вільно вибирати що зав-

годно з меню, яке складають професори. Як правило, в більшості університетів студент має вибрати принаймні один курс зі стародавньої історії, один із середньовічної та один із сучасної. У часи надмірного тиску з боку Німецької держави професори, прихильні до офіційної ідеології, мали змогу насичувати те меню великою дозою німецької національної історії (знов-таки аж до тевтонських племен). За новітніх часів, коли держава вже не мала охоти втручатись, професори могли складати таке меню, що будь-який студент, коли хотів, міг узагалі уникнути вивчення німецької історії.

Проблему національного ухилу, певне, найкраще спостерігати в царині шкільних підручників і популярної історичної літератури. Що більше історик стискає і спрощує свій матеріал, то важче йому замаскувати власні упередження. Тут треба зробити кілька зауважень.

Насамперед: те, що історична освіта в більшості європейських країн традиційно має глибоке націоналістичне забарвлення, — факт безперечний. Викладання історії, зародившись у XIX ст., було покликане на службу патріотизмові. У своїй найпримітивнішій формі воно охоплювало навряд чи більше, ніж перелік імен, дат і титулів панівної династії. Далі викладання перейшло до розповідей про національних героїв, перемоги й досягнення. [БУБУЛІНА]. У своїй крайній формі воно навмисне готувало школярів до майбутньої долі вбивць і жертв у міждержавних війнах[86]. З іншого боку, хибно вважати, ніби націоналістичне викладання історії не викликало протидії. Був зустрічний потік зусиль, спрямованих на розкриття ширших обріїв, а після 1945 р., принаймні в Західній Європі, практика викладання історії зазнала радикальних змін[87].

В одному з відомих підручників "сучасної історії", виданому в австрійській Галичині 1889 р., прямо заперечено вихідні принципи доби націоналізму. Книжка призначалася для середніх шкіл з викладанням польською мовою. Її автор, історик із Варшави, не мавши змоги вільно видати підручник у рідному місті, яке тоді перебувало у складі Росії, пояснював свої пріоритети:

"У боротьбі і здобутках нової доби нації діють не самі, кожна окремо, а спільно. Вони об'єднуються в розмаїття взаємопов'язаних груп та союзів. Отож ми зобов'язані застосовувати "синхронний метод", тобто розповідати про всі нації, які беруть участь у подіях певного часу. Така загальна історія не може дати повне уявлення про всі згадані в ній народи, тож... їхні окремі історії... слід зараховувати до (категорії) особливих, національних історій"[88].

Як наслідок вийшла книжка, де в першому томі, який охоплював період від Ренесансу до 1648 р., Габсбургам і польським подіям відведено, відповідно, 71 і 519 сторінок. Автор дуже ретельно розмежував "Польщу" і "Польсько-Литовсько-Руссько-Прусську державу". Студент міг довідатись про подробиці "католицької та лютеранської реформації", а також про іслам і Османську імперію. Географічні межі простягалися від мандрівок та відкриттів португальців до завоювання Іваном Грозним Казанського ханства, від страти Марії Стюарт в Единбурзі до експедиції Карла V до Тунісу[89]. Цей том важив би куди більше на ненаціоналістичних терезах, ніж багато з тих, що й досі з'являються на теренах Європейського Співтовариства[90].

Задля справедливості слід сказати, що за останні роки було чимало скоординованих зусиль, спрямованих на звільнення освітніх матеріалів від грубих помилок. Двосторонні комісії з підручників довго й старанно працювали над такими питаннями, як мілітаризм, географічні назви й історичні атласи та однобічні інтерпретації. Науковці і вчителі тепер, певне, краще, ніж досі, усвідомлюють проблеми[91]. В результаті аналізу можна спостерегти дві крайності. З одного боку — космічний підхід, коли історики мають писати, а учні вчити про всі частини світу в усі часи. З іншого боку — обмежений підхід, коли увагу зосереджують на одній країні і одному короткому відтинку часу. Космічний підхід має широту, але йому бракує глибини. Обмежений підхід дає можливості для глибокого дослідження, але йому не вистачає широти. Отже, ідеал має якимсь чином досягти рівноваги між широтою *і* глибиною.

У цьому аспекті доводиться визнати, що централізовано сплановані програми і підручники країн радянського блоку часто були кращими за матеріали їхніх західних супротивників. Хоча фактичний зміст мав тенденцію до жахливого шовінізму та ідеологізації, хронологічні й географічні засади часто були на диво вичерпними. Усі радянські школярі мали подолати всі п'ять щаблів історичного розвитку, одержавши знання про первісне суспільство, стародавній світ, "феодалізм", "капіталізм" і, починаючи з 1917 р., так званий "соціалізм". У курсах з історії СРСР пріоритет віддавався висвітленню провідної ролі Росії та росіян. Водночас навіть у найгірші роки сталінізму в будь-якому радянському підручнику відводилося місце для стародавніх греків, скіфів і римлян, для історії Кавказу, для імперій Чингісхана й Тамерлана, для мусульманських держав Казані та Криму. Було б марно шукати чогось такого навіть у найзагальніших історіях Європи.

Натомість в Англії, де програми викладання історії мусили складати кожна школа і окремі вчителі, хронологічні та географічні рамки мали тенденцію до надзвичайного звуження. Навіть старші учні, які вивчають історію на вищому рівні, часто обмежуються стандартними курсами — як-от "Тюдори і Стюарти" або "Британія в XIX ст."[92].

Місцева історія пропонує цікаві способи розв'язання певних дилем. Вона має справу з тим, що знайоме і не потребує спеціальної підготовки; вона заохочує до індивідуальних досліджень та розвідок і більш-менш стійка до націоналістичного чи ідеологічного тиску. Ця історія цілком придатна для опису таких тем, як родина, добре зрозумілих школярам, і водночас фахівці використовують її як основу для якнайширшого міжнародного теоретизування[93]. На іншому краї діапазону вивчення історії розвивалося викладання світової історії — як у школах, так і в університетах. Ця історія має вагомі докази на свою користь у царині освіти покоління, яке ще посяде своє місце у "всесвітньому селі"[94]. А її критики стверджують, як дехто й про європейську історію, що вже самий обсяг матеріалу прирікає всіх, за винятком найздібніших, на засвоєння безвартісних загальників.

Природна річ, вузькість одного аспекту забезпечує можливості для широти іншого. Звуження хронологічних та географічних параметрів дає викладачам

змогу розширити вибір методів і перспектив, які можна дослідити в межах певного сектора. Англійські учні загалом ґрунтовно знайомляться з джерелами, орієнтуються в історичній причинності, дізнаються про пов'язаність політичних, соціально-економічних та культурних чинників, навчаються самостійно мислити. В цьому аспекті виявляється сила їхньої історичної освіти. З іншого боку, певне, є якийсь ґандж, якщо вивчення обмежується лише 5-10% історії лише однієї третини однієї з 38 суверенних держав найменшого у світі континенту.

Проблема національного ухилу зникне лише тоді, коли історики та освітяни припинять розглядати історію як рушійну силу державної політики. Понад 1800 років тому давньогрецький автор Лукіан (120–180 рр. н. е.) радив: "Історик у своїй книжці має забути про свою національність". Це була мудра порада. Згодом, мабуть, найповнішу історію Європи напише якийсь китаєць, перс чи африканець. Є деякі добрі прецеденти: француз написав найкращий вступ до історії вікторіанської Англії, англійця тепер вважають за провідного історика Італії, а єдине дослідження британської історії, де пропорційно відображено всі чотири народи, написав емігрант у США[95].

Наразі жодна зі спроб написати історію з "європейського погляду" не зустріла загального схвалення. Дехто з істориків, як, скажімо, Кристофер Доусон, спробував звернутися до християнських основ Європи[96]. Одначе Доусонова католицька теза не висвітлювала плюралізму останніх сторіч і не переконала його переважно БАСПівську читацьку аудиторію. Інші історики заповзялись дослідити джерела прагнення до європейської єдності[97]. Проблема тут полягає в тому, що обсяг матеріалу надзвичайно малий. Національні держави і національна свідомість були домінантним явищем протягом тієї доби, коли вчені стали послідовно досліджувати історію. Великою мірою національні історії домінували через те, що не було альтернатив. Може, це й прикро, одначе той брак альтернатив віддзеркалює справжній стан Європи, глибоко поділеної впродовж останніх сторіч. Починаючи з фраґментації християнського світу за Ренесансу й Реформації, Європа не мала об'єднавчого ідеалу, тож історики не могли вдавати, ніби ситуація була інша. Як уже усвідомив дехто з аналітиків, визнавши слушність цієї тези спершу на прикладі Сполучених Штатів, Європа як мозаїчне панно має не менше значення, ніж Європа як плавильний казан.

Тож, мабуть, ще надто рано писати й визнавати задовільний синтез європейської історії. Національні почуття ще й досі переважають. Національні історії не можна просто відкинути, і було б величезним перекрученням згладити всі розбіжності між народами Європи в такій собі заспокійливій "євроісторії":

> "Європейська історія може бути більшою за суму її складових частин, але її неможливо побудувати інакше, ніж вивчаючи ті частини з усіма їхніми характерними особливостями... Здається... нас не задовольняє національна історія, але створити "пан'європейську історію" дуже важко"[98].

Це мудра порада. Її зміст полягає в тому, що створення нової європейської історії має йти пліч-о-пліч з послідовною розбудовою широкої європейської спільноти. І те, й те за один день не зробиш.

На жаль, національний ухил вмирає повільно. У квітні 1605 р., невдовзі після того, як об'єдналися Англія і Шотландія, сер Френсіс Бекон писав лорду-канцлеру, рекомендуючи "скласти одну справедливу і повну історію обох народів". Його побажання й досі не виконане. За словами одного з небагатьох британських істориків, які намагаються розв'язати проблему британської ідентичності, "природжене небажання порушувати фундаментальні питання про характер Британії залишається незмінним"[99].

Два збанкрутілі бачення

Поширення націоналізму у XX ст. не сприяло розвиткові інтернаціоналістичної історії. Одначе були здійснені дві потужні спроби подолати панівні розбіжності і створити ідеологічні засади нового, універсального бачення минулого Європи. Обидві спроби були невдалі й заслужили ту невдачу.

Перше з двох бачень — марксистсько-ленінський, або комуністичний варіант європейської історії — виникло раніше і протрималося найдовше. Воно виросло з марксизму, чиїм духом і намірами знехтувало, і в руках більшовиків стало одним із знарядь державної політики примусу. У початковій фазі (1917–1934) завдяки таким ентузіастам, як М. М. Покровський (1868–1932), воно мало глибоке інтернаціональне забарвлення. Покровський цілком визнавав, що історія — "це політика, звернена в минуле", і став завзято боротися з шовінізмом. "Велику Росію побудовано на кістках неросійських народів, — писав він. — У минулому ми, росіяни, були найстрашнішими розбійниками на землі". Тим часом для Сталіна відкидання російської імперської традиції було анафемою, і з 1934 р., коли з'явилися сталінські постанови про викладання історії, напрям радикально змінився. Покровський помер, а більшість його колег, які не зреклися своїх поглядів, були розстріляні. Їхні підручники вилучили. Замість них з'явився смертоносний сплав вульгарного марксизму і крайнього російського націоналізму, який обслуговували всі ідеологічні установи СРСР протягом наступних п'ятдесяти років[100].

Ці два елементи-близнюки комуністичної історії були, по суті, суперечливі. Їх тримала вкупі месіанська догма ідеології, яку ніхто не міг відкрито піддавати сумніву. Псевдомарксистський елемент містився у знаменитій схемі п'яти формацій, що змінювали одна одну від доісторичного періоду до революції 1917 р. Російський елемент ґрунтувався на особливій місії, приписаній російському народові як "старшому братові" всіх радянських народів і "авангардові" світового пролетаріату. Ленін сам визнавав, що Радянська Росія не така розвинута, як Німеччина та інші промислові країни. Але "першу в світі соціалістичну державу" створено, щоб посіяти зерна світової революції, щоб утримувати фортецю соціалізму протягом остаточного занепаду капіталізму і щоб зрештою успадкувати світ. Тим часом вищі радянські методи організації суспільства та економічного планування мали невдовзі ґарантувати швидкий обгін

капіталістичного світу. Справді, як завжди наголошувано в останньому розділі підручників, Радянський Союз швидко рухався вперед геть в усьому — від військової потуги до життєвих стандартів, технології і захисту довкілля. Остаточну перемогу соціалізму (так завжди називали комунізм) вважали науково доведеною і *неминучою*.

Незважаючи на підтримку на словах "соціалістичного інтернаціоналізму", історична думка совєтів віддавала належне як "євроцентризмові", так і, непрямо, "західній цивілізації". Євроцентризм виявлявся в багатьох європейських прикладах, на які спиралася арґументація марксизму-ленінізму, а також у маніакальному наслідуванні індустріалізації західного взірця. Він був особливо виразним у наголосі на історичному призначенні росіян. Радянські теорії про місію росіян ображали європейських членів радянської імперії, тривожили товаришів-комуністів у "третьому світі" і стали головною причиною розбрату між Китаєм та СРСР. На думку китайців, орди радянських радників і техніків, які з'явились у Китаї в 1950-х роках, правили за гірший приклад європейської зарозумілості (і поганої техніки), ніж будь-яка з попередніх хвиль відомих їм "іноземних дияволів". Для китайців, так само як для прибалтів, поляків чи грузинів, віра росіян у свою вищість була дивною. Якщо росіяни звикли вважати себе за "представників Заходу" відносно Китаю, то очевидно, що для основного масиву європейців вони були "представниками Сходу".

Звичайно, радянський комунізм оголосив Захід своїм ідеологічним ворогом. Водночас він не заперечував, що його коріння лежить у Європі і що найзаповітнішою мрією Леніна було з'єднати революцію в Росії зі сподіваною революцією в Німеччині. Отож "західна цивілізація" була не зовсім поганою. Справді, провідними західними постатями, якщо вони вже мертві, можна було захоплюватися. Річ була ось у чому: Захід дедалі занепадав, а Схід, у руках героїчного пролетаріату, залишався бадьорим і здоровим. Рано чи пізно капіталістичні режими мали впасти, соціалістична батьківщина востаннє турнула б їх, кордони зникли б, і Схід об'єднався б із Заходом під радянсько-російським керівництвом у нове революційне братерство. Саме про це мріяв Ленін і саме це мав на думці Леонід Брежнєв, коли говорив про "спільний європейський дім"[101]. Такий погляд на месіанську місію комуністів експортувався, з місцевими варіаціями, в усі країни, що їх контролював Радянський Союз. У своєму суворо історичному аспекті він мав на меті утвердити дві головні догми: вищість "соціально-економічного устрою" і благословенний характер російської експансії. Цей погляд істотно зміцнів завдяки перемозі Радянського Союзу над Німеччиною в 1941–1945 рр., і ще наприкінці 1980-х років десятки мільйонів європейських студентів і школярів завчали його як молитву. Якраз наприкінці існування комунізму генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов реанімував гасло про "спільний європейський дім"[102]. Це гасло підхопили тлуми іноземних коментаторів і широко вітали його, одначе Горбачов ніколи не мав часу пояснити, що саме він мав на увазі. Він був диктатором імперії, яка простяглася від Калінінграда до Камчатки — півострова, такого ж далекого і такого ж

європейського, як і сусідня з ним Аляска. Чи, може, Горбачов мріяв про Велику Європу, яка охопить усю земну кулю?

Протилежний, фашистський варіант історії виник пізніше, і період його розквіту був коротшим. Певною мірою його виникнення було реакцією на комунізм, і в руках нацистів він став одним із знарядь нового ладу. На початковій фазі (1922–1934) і в Німеччині, і в Італії йому було притаманне певне соціалістичне забарвлення, але домінували італійський варіант і мрія Муссоліні про відродження Римської імперії. Починаючи з 1934 р., коли Гітлер почав реформувати Німеччину, напрямок кардинально змінився. Соціалістичний елемент націонал-соціалізму був відкинутий. Німецький варіант фашизму став провідним, і на перший план вийшли відверто расові теорії. Внаслідок цього виник смертоносний симбіоз расизму та німецького імперіалізму, який обслуговували всі ідеологічні установи нацистського райху, поки той існував[103].

Попри ворожість між комуністами і нацистами, нацистська ідеологія не дуже відрізнялась від ідеології сталінізму. Расовий елемент спирався на особливу місію, начебто властиву німецькому народові як наймогутнішій і найздоровшій галузці білої арійської раси. Німецький імперський елемент спирався на злочинний версальський "диктат" і на уявне право Німеччини відновити своє провідне становище. Разом вони створювали основу для програми, згідно з якою влада наці мала поширитись по всій Європі, а зрештою і поза її межами. Були серйозні суперечності з фашистськими ідеологіями в інших країнах Європи, і зокрема в Італії, де націоналізм завжди мав сильні антинімецькі обертони, проте часу для очевидного вияву тих суперечностей не було.

Історичне мислення нацистів дотримувалось не те що крайніх, а просто екстремістських варіантів "євроцентризму" і "західної цивілізації". "Панівну расу" ототожнювано з арійськими європейцями, хоч би де вони жили у світі. Лише вони були справжніми людьми, і лише їм належали всі найважливіші досягнення в минулому. Усіх неарійців (небілих і неєвропейців) визначали як генетично нижчих і розміщували в низхідних категоріях *Untermenschen*, "недолюдей". У межах Європи встановлено паралельну ієрархію за біологічними ознаками: високі, стрункі, біляві нордичні типи — високі, як Ґебельс, стрункі, як Ґерінґ, і біляві, як Гітлер, — вважалися вищими, ніж решта. Слов'ян Сходу (поляків, росіян, сербів тощо), хибно класифікувавши їх як расову підгрупу, оголосили нижчими щодо панівних германських народів Заходу і ставилися до них так само, як до різних неарійців-"недолюдей". Найнижчими категоріями європейського населення були народи неєвропейського походження — головним чином цигани та євреї, — яких звинувачували в усіх бідах європейської історії і позбавляли їх права на життя.

Стратегія наці великою мірою спиралася на отакі нісенітниці, причому головне місце посідав контраст між "Заходом" і "Сходом". Гітлер мав небагато планів щодо Західної Європи, бо вважав себе її захисником і прагнув лише усунути непокірливі уряди. Він зневажав французів, чиє франкське походження було добряче розбавленим і чию історичну зненависть до Німеччини треба

було якось лікувати. Він не любив італійців та їхнє римське походження і вважав їх за ненадійних партнерів. Він поважав іспанців, які колись порятували Європу від чорних, і його спантеличувало небажання Франко співпрацювати. За винятком окремих дегенеративних особистостей, Гітлер захоплювався "англосаксами" і мав за прикрість їхню стійку ворожість до себе. За його власними словами, їхню поведінку можна пояснити лише як прагнення споріднених германців домагатися верховенства серед панівної раси. Він хотів лиш одного — щоб вони його не чіпали.

Усі найрадикальніші амбіції нацистів були спрямовані проти Сходу. У *"Майн кампф"* Східну Європу чітко визначено як *Lebensraum*, тобто майбутній життєвий простір Німеччини. Східну Європу заселяли юрми нижчих слов'ян та євреїв; її генофонд треба було поліпшити шляхом масованої німецької колонізації. "Хворі елементи" слід хірургічно видалити, тобто знищити. Східна Європа була ще й сферою радянської влади, і це "гніздо єврейського більшовизму" потрібно було розчавити. Коли нацисти рушили на Східну Європу, спочатку проти Польщі, а відтак проти Радянського Союзу, вони вважали, що розпочинають "хрестовий похід", і заявляли про це дуже відверто. Зі своїх підручників історії вони знали, що йдуть слідами Генріха Птахолова, тевтонських лицарів і Фрідріха Великого. Вони заявляли, що прагнуть до найвищого злету "тисячолітньої історії".

На відміну від комунізму, нацизм не мав сімдесяти п'яти років, щоб розвинути свою теорію і практику. Його знищено спільними зусиллями сусідів, перше ніж "великий райх" міг зміцніти. Нацизм так і не досяг точки, коли б Європа під проводом нацистів сформулювала своє ставлення до інших континентів. І все-таки, якби Радянський Союз зазнав поразки, як мало не сталося в 1941–1942 рр., нацизм перетворився б на рушійну силу євразійської держави величезних розмірів і був би готовий до глобального протистояння з конкурентними центрами в США і Японії. Наслідком напевне став би конфлікт. Але, як відомо, нацизм обмежився Європою. Гітлер не отримав нагоди діяти за межами світу своїх арійських братів. Як теоретик і політичний лідер він до кінця залишився європейцем.

І хоча нацистська держава певний час простягалася від Атлантики до Волги, нацистський варіант історії мав чинність лише протягом дуже короткого періоду. У самій Німеччині його життєвий шлях обмежувався всього дванадцятьма роками — менше, ніж час навчання в школі однієї дитини. В деяких інших країнах він зміг лише посіяти отруту на кілька тижнів чи місяців. Його вплив був потужний, але надзвичайно швидкоплинний. Коли в 1944–1945 рр. він безславно загинув, залишилася порожнеча, яку могло заповнити тільки історичне мислення переможних країн. У Східній Європі, яку в 1944–1945 рр. окупувала Радянська армія, безцеремонно накидали радянський варіант. Західна Європа, що її звільнили англо-американці, залишилася відкритою для "союзницької схеми історії".

Союзницька схема історії

На сучасне бачення Європи істотно вплинули почуття і досвід двох світових воєн і надто перемога Великого союзу. Завдяки тріумфам у 1918 і 1945 р., а також наприкінці "холодної війни" 1989 р. західні держави змогли поширити своє тлумачення подій на весь світ. У цьому аспекті вони, зокрема, мали успіх у Німеччині, чию сприйнятливість посилило поєднання власної провини та освітньої політики союзників.

Пріоритети і головні принципи, сформовані на основі союзницьких відносин під час війни, правлять за критерій оцінки подій XX ст., а іноді їх проектують у ще глибшу минувшину. Орієнтовно їх можна підсумувати ось так:

Віра в унікальний, світський характер західної цивілізації, де "атлантичну спільноту" представлено як вершину людського поступу. Англосакську демократію, верховенство закону в традиції Великої хартії вільностей і капіталістичну, вільноринкову економіку вважано за найвищі форми Добра. До наріжних каменів цієї схеми належать Вілсонові принципи національного самовизначення (1917) і Антлантична хартія (1941).

Ідеологія "антифашизму", згідно з якою другу світову війну 1939–1945 рр. оголошено "війною проти фашизму", остаточною перемогою Добра над Злом. Протистояння фашизмові або страждання від нього — найвище мірило чесноти. Борці з фашизмом чи його жертви заслуговують на якнайбільший захват і симпатію.

Демонічне зачарування Німеччиною, двічі переможеним ворогом. Німеччину засуджують як головне джерело і згубного імперіалізму, який породив першу світову війну, і отруйного мікроба фашизму, який спровокував другу. Індивідів і народи, які воювали на боці Німеччини, надто у 1939–1945 рр., затавровано як "колабораціоністів". (*N. B.* Німецьку культуру не слід сплутувати з німецькою політикою).

Поблажливе, романтизоване ставлення до царської імперії і Радянського Союзу, стратегічного союзника на Сході, якого загалом називають "Росією". Очевидні вади Росії ніколи не можна порівнювати з вадами ворога. Бо Росія поступово зливається із Заходом. Великі заслуги Росії як партнера в "антифашистській коаліції", чиї величезні жертви поставили фашизм навколішки, переважають усі негативні аспекти її історії.

Мовчазна згода з поділом Європи на Західну і Східну. Тимчасом як "атлантичні вартості" мають переважати на розвинутому Заході, зрозуміле прагнення безпеки з боку Росії виправдовує її панування на відсталому Сході. Природно, що західні держави мають захистити себе від загрози дальшої експансії Росії, але вони не повинні втручатися в законну сферу впливу Росії.

Нехтування будь-яких наукових фактів, що суперечать викладеним пунктам.

Союзницька схема історії стала природним наслідком політики і симпатій двох світових війн, і її ніколи свідомо або чітко не формулювали. У мішанині вільного суспільства вона ніколи не становила б монополії; так само і її ніхто ніколи послідовно не спростовував. А проте через півстоліття після другої світової війни вона стала очевидною в усіх академічних дискусіях і — можливо, неусвідомлено — в концептуальних засадах, на які спирається політика урядів. Союзницька схема історії —природний наслідок ситуації, коли солдатів коаліції могли формально заарештувати за слова, мовляв, Гітлер і Сталін "однаково погані".

У науковій сфері союзницька схема впливає на визначення інституційних пріоритетів і структур, а також на перебіг суперечок з конкретних питань. Вона зумовила абсолютну перевагу історичних і політологічних досліджень, присвячених нацистам і пов'язаним з ними темам, і забезпечила провідний статус німецьких досліджень, надто у США. Вона допомагає зрозуміти, чому аналіз східноєвропейських справ і далі організовується в окремі інститути "радянських" та "слов'янських" досліджень і чому совєтологи з такою страшною неохотою розкривають реалії радянського життя[105]. Саме ця схема почасти пояснює надмірний наголос на росіянах всередині радянської і слов'янської сфер, що часто призводило до цілковитого відкидання неросійських культур. Союзницька схема історії виявилась передусім у гіпотезах та ілюзіях, пов'язаних із другою світовою війною. Через п'ятдесят років після тієї війни більшість епізодів, які суперечать союзницькому міфові, й далі применшують або нехтують. [КАТИНЬ], ["ПРОСІЮВАННЯ"], [ALTMARKT].

Багато стереотипів воєнних часів міцно закріпилися, надто щодо Східної Європи. Можна простежити наявність чіткої ієрархії сприймання, пов'язаної зі ступенем сліпої вірності різних країн справі союзників. Чехи та серби, приміром, які мали тривалу історію співпраці з Росією і ворогування з Німеччиною, добре вписувалися в союзницьку схему. Отож їх вихваляли як "сміливих", "дружніх" та "демократичних" — принаймні до війни у Боснії. І навпаки, словаки, хорвати та прибалтійські народи, які нібито відмовилися від дружби з Заходом або співпрацювали з ворогом, не заслуговували на такі люб'язності. Поляки, як завжди, не вписувалися в жодну схему. Змагаючись проти німецької аґресії, вони явно твердо стояли за демократію. Одначе, вчинивши опір радянській аґресії, вони очевидно стали "зрадниками", "фашистами", "ненадійними" й "антидемократичними". Українці також не піддавалися класифікації. Хоча з усіх європейських народів вони, напевне, мали, в абсолютних цифрах, найбільше жертв серед цивільного населення, їхньою головною політичною метою було визволитися з-під радянського і російського панування. Найкраще, що можна було вчинити з такою прикрою нацією, — вдати, ніби її не існує, і прийняти давню царську вигадку, що українці — це "малоросіяни". Насправді українці ані малі, ані росіяни. [УКРАЇНА].

У політичній сфері союзницька схема стала наріжним каменем так званих "особливих взаємин" США зі Сполученим Королівством і одним із приводів

для недопуску демократичної Німеччини і демократичної Японії до таких органів, як Рада Безпеки ООН. Вона ставала явною, коли британський прем'єр-міністр сварився із президентом Франції через відносні чесноти Великої хартії вільностей і "прав людини" чи коли перспективу європейської "наддержави" голосно критикували в тоні, який нагадував В. Піта або Черчіля. Вона лежала в основі голосування у британській палаті громад на користь ухвалення закону про воєнні злочини, який обмежував їх злочинами "в Німеччині або на контрольованій німцями території", — начебто ніякі інші воєнні злочини нічого не варті. Союзницька схема історії, мабуть, вплинула й на відкриття у Вашинґтоні національного Меморіального музею голокосту[106].

Та, мабуть, найочевиднішим вплив союзницької схеми був у реакції на крах комунізму 1989 р. Спалах "горбіманії", пріоритет, відданий єдності колишніх воєнних союзників (спочатку СРСР, а відтак Югославії), і зумисне сплутування патріотизму з націоналізмом у Східній Європі можна пояснити лише як вияв запрограмованих історичних рефлексів. Тільки шляхом повільного процесу коригування західна думка схилилася до того, що "Росія" і "Радянський Союз" — не те саме; що Горбачов очолював режим, який глибоко ненавиділи; що Югославська Федерація була комуністичною фронтовою організацією; що джерелом суто екстремістського націоналізму в Сербії була комуністична верхівка; або що литовці, словенці, українці і хорвати — окремі європейські народи, які законно прагнуть державності. Усвідомлення, що "Захід" помилявся в багатьох основних питаннях, неминуче посилило вимоги переглянути європейську історію.

Євроісторія

Рух за європейську єдність, зародившись у Західній Європі після 1945 р., ґрунтувався на ідеалізмі, що містив у собі важливий історичний вимір. Він мав на меті усунути стихію ультранаціоналістичних поглядів, які в минулому живили конфлікти. Усім спільнотам потрібне почуття як нинішньої самобутності, так і спільного минулого. Отож перегляд історії був природною вимогою. На першому етапі намагалися виполоти ту історичну дезінформацію й непорозуміння, які міцно вкоренилися в європейських країнах. На другому етапі потрібно було досягти згоди про справжній зміст нової "євроісторії".

Рада Європи забезпечила форум, у межах якого відбувалися найперші дискусії. Як організація, що спирається на підтримку двадцяти чотирьох урядів Західної Європи, вона ніколи не обмежувалась політичними обріями ЄЕС чи НАТО; а на культурному терені вона заручилася підтримкою чотирьох країн радянського блоку, які не були членами Ради: Польщі, Чехословаччини, Угорщини та СРСР. Внесок зробили всі — від Ватикану до Кремля. Починаючи з першого семінару в Кальві (1953 р.), присвяченого "Європейській ідеї у викладанні історії", Рада щороку, протягом сорока років, організовувала принаймні

одну велику міжнародну конференцію з історичних питань. Симпозіум в Ельсинорі 1965 р. "Викладання історії" і семінар 1986 р. "Доба вікінгів" висвітлили бажаність як масштабних тем, так і широких географічних та хронологічних меж.

Окрім історичної дидактики і проблем запровадження у школах кваліфікованого вивчення "нової історії", в центрі уваги було усунення з європейської освіти національних ухилів та релігійних упереджень. Особливу увагу надавали вадам національних підручників історії. Створювано численні двосторонні комісії для перевірки гріхів замовчувань і перекручень, у яких завинили всі європейські освітяни, викладаючи своє власне минуле і минуле своїх сусідів. Роль першопрохідця тут зіграв Інститут міжнародного вивчення підручників імені Ґеорґа Екерта, заснований у західнонімецькому місті Брауншвайґу[107].

Перешкод на шляху створення узгодженого варіанта європейської історії було, проте, без ліку. Згідно з однією лінією, що дотримувалася ґолістської концепції *Europe des patries*, можна було б задовольнитись об'єднанням національних історій, позбавивши їх усіх образливих матеріалів. Інші прагнули злити національні елементи у більш-менш цілісну структуру. Головною перешкодою були зміна політичних реалій і розширення членства (Західно-) Європейського Співтовариства. Одна річ уявляти собі історію, де можна замирити історичні погляди первісної "шістки", — і куди важче догодити почуттям дванадцяти, дев'ятнадцяти, а то навіть тридцяти восьми країн. На початку 1990-х років уявлення про європейську єдність уже не могло обмежуватись Західною Європою. "У програмах новітньої історії доведеться відмовитись від колишнього двофокусного погляду на Європу на користь усеосяжної концепції"[108]. Тим часом сміливці випробовували новий синтез.

Один історичний проект, за фінансової підтримки (але не з ініціативи) Європейської комісії в Брюселі, започатковано ще до політичної відлиги 1989–1991 рр. Проект мав назву "Спроба розуміння" і планувався у три етапи: 500-сторінкове дослідження європейської історії, 10-серійний телефільм і шкільний підручник, який мав вийти одночасно всіма вісьмома мовами ЄС. Автори проекту не приховували своєї "політичної мети": прагнення замінити історію, написану згідно з ідеалами суверенної національної держави:

"Націоналізм і роздроблення Європи на національні держави — явища порівняно нові, що можуть бути тимчасовими і, певне, не є незворотними. Загибель імперій та руйнування, спричинені націоналізмом, супроводились поразкою тоталітаризму і тріумфом ліберальної демократії в Західній Європі, який завершився в 1974–1975 роках. Це дало людям змогу підніматися над своїми націоналістичними інстинктами"[109].

"Націоналістичні інстинкти" були невдалою фразою. Але головний автор, що друкував праці і про раннє християнство, і про "*L'Idée de l'Europe dans l'histoire*" ("Європейську ідею в історії", 1965 р.), був переконаний у фундаментальній "єдності в розмаїтті" Європи: "Є поважні історичні підстави вважати Європу не лише за мозаїку культур, а й за органічне ціле".

Час для цієї праці був вибраний нещасливо, оскільки вона вийшла на ринок саме тоді, коли географічна структура її посилань тільки-но розвалилася. Європу в ній визначено як території країн — членів ЄС із додатком Скандинавії, Австрії та Швейцарії. Статус Фінляндії, Польщі, Угорщини та Чехії, побіжно згаданих у ній, був незрозумілий. Отож це була ще одна варіація на тему "західної цивілізації". Кілька рецензентів були непоблажливі. Один з критиків назвав той повчальний том "подібним до... історіографії радянського блоку". В іншому місці загальний підхід був підсумований у заголовку "Напівправда про пів-Європи"[110].

Над усе розгнівалися греки. Хоча Греція була членом Європейського Співтовариства з 1981 р., Дюрозель майже не згадав про внесок Стародавньої Греції та Візантії. Кілька членів Європейського парламенту від Греції, архієпископ Афінський та інші діячі надіслали на адресу Європейської комісії листи з протестами. Текст книжки порівнювано з "Сатанинськими сурами". Привернула до себе увагу думка французького історика Ернеста Ренана: "L'Europe est grecque par la pensée et l'art, romaine par le droit, et judéo-chrétienne par la religion". (Європа грецька за своїм мисленням і мистецтвом, римська за правом та юдеохристиянська за релігією). Британський дописувач згадав про грецьке коріння слів *"Європа"* та *"історія"*. Якщо знехтувати внесок греків, запитував він, то як має називатися ця книжка? Відтак Європейській комісії довелося дистанціюватися від цього проекту[111].

Найглибше спостереження було висловлене серед зауважень в Афінській Академії наук, і воно пов'язане з концепцією пана Дюрозеля про "європейську історію Європи". Якщо дослідження, присвячене майже самій Західній Європі, мало класифікуватись як "європейське", то звідси випливало, що решта Європи була якоюсь неєвропейською. "Слово "незахідний" стало синонімом слова "неєвропейський"; "Європа" означає "Захід" в усьому, окрім банальної географії"[112]. Східна Європа — байдуже, візантійська, православна, слов'янська, османська, балканська чи радянська, — мала назавжди залишатися за межами Європи. Саме тут крилася фундаментальна помилка, яка привела Дюрозеля до обговорення "стародавніх народів Європи" без згадки про греків чи слов'ян. Спроби автора захиститися не завжди були успішними. На звинувачення, що в його книжці не згадано про битву при Марафоні, він, як кажуть, зауважив, що в ній не згадано і про битву при Вердені, — але ж у такому разі це така сама поганенька історія Західної Європи, як і Європи загалом[113].

Підручник у межах проекту, що його написали 12 істориків з 12 країн, вийшов 1992 р. Текст був затверджений унаслідок колективного обговорення. Французький опис "варварської навали" замінено на "навали германців". Характеристику "пірат", яку іспанці дали серові Френсісу Дрейку, відкинуто. Замість портрета генерала де Ґоля серед інших портретів на обкладинці книжки надруковано портрет королеви Вікторії. З якоїсь причини *"Книжка європейської історії"* не знайшла видавця у Британії, і вважалося малоймовірним, що вона пройде суворий процес схвалення в 16 федеральних землях Німеччини[114].

Євроісторія, однак, не переймалася дрібницями. Її сильною рисою був пошук динамічного бачення Європейського Співтовариства, яке могло б бути привабливим саме по собі. У своєму первинному вигляді це бачення неминуче було нерозвиненим. Зрештою, як гадають, євроісторія народилася десь посеред "холодної війни". Однак вона, певне, вхопила головну суть, а саме: суверенні національні держави не пропонують єдиної форми здорового політичного суспільства. Самі національні держави є "уявними спільнотами", що спираються на могутні міфи й на політичне переписування історії:

"Усі спільноти, більші за первісні поселення з безпосереднім контактом (а може, навіть і вони), є уявними... члени навіть наймсншого народу ніколи не знатимуть своїх співвітчизників... і все-таки у кожного в душі живе образ його спільноти"[115].

Європейцям потрібна така сама уява. Рано чи пізно треба буде скласти переконливу нову картину минулого Європи, яка відповідатиме новим прагненням майбутнього Європи.

Європейський рух 1990-х років може бути успішним, а може зазнати поразки. У разі перемоги він багато чим завдячуватиме тим історикам, котрі допоможуть йому здобути чуття спільноти. Вони допоможуть побудувати духовний дім для тих мільйонів європейців, чиї численні ідентичності й численні прихильності вже подолали теперішні кордони.

Європейська історія

Багато професійних істориків не можуть дати чіткої відповіді, коли їх просять визначити таке уявлення, як "європейська історія". Як правило, вони не замислюються над такими питаннями. Проте під тиском більшість із них віддала б перевагу певності колишніх принципів перед плутаниною нинішніх. 1986 р. один історичний журнал організував опитування, яке дало несподівані результати. Один поважний учений сказав:

"Коли я вчився в школі у Франції в 1930-х роках, відповідь на питання... "Що таке європейська історія?" здавалася простою й очевидною... будь-яке місце, подія чи особа, яка стосується Франції, належить до європейської історії (тобто історії *tout court*, узагалі)... [Але зараз] є не одна, а багато європейських історій"[116].

Інший респондент написав проповідь про традиційну обмеженість інтересів Європи і потребу розширити обрії:

"Концепція європейської історії, а фактично, історії Європи, була лише історією, баченою очима Європи, і то з європейським розумінням історії... Сьогодні такий підхід годі виправдати"[117].

Зміст цього висловлювання, мабуть, полягає в тому, що євроцентричний підхід попередників, які збились на манівці, певним чином дискредитував саму справу висвітлення європейської історії.

Угорський дописувач вказував на ексцентричну звичку британців відокремлювати "європейську історію" від "британської"[118]. Через таке розмежування "європейське" стало означати "континентальне", а британська частина є начебто чимсь унікальним.

Ще один дописувач запропонував проаналізувати три окремі визначення європейської історії. Він назвав "географічне" визначення, "культурне, або цивілізаційне" і ще одне, схарактеризувавши його як "зручну абревіатуру центральної зони світової капіталістичної економіки, як вона розвивалася з XVI ст."[119].

У коледжі Магдалени в Оксфорді звикли до гостріших суджень. А. Дж. П. Тейлор, взявши участь в опитуванні, дав неповторну відповідь:

"Європейська історія є такою, якою вона потрібна історикові. Це підсумок подій та думок, політичних, релігійних, воєнних, мирних, серйозних, романтичних, близьких, далеких, трагічних, комічних, поважних, незначних і ще чого завгодно. Є лиш один обмежувальний чинник. Події мають відбуватись, а думки виникнути на території, яка називається Європою. Але оскільки я не знаю точно, яка це територія, то не маю певності й щодо решти"[120].

Як завжди, мій старий учитель був більше ніж наполовину правий і абсолютно гідний захвату. Але він опинився в товаристві тих, хто вдає, ніби європейська історія, навіть якщо вона існує, — предмет, яким не варто перейматися.

Отже, зрештою, суто інтелектуальні визначення порушили більше питань, ніж дали відповідей. У певному розумінні з європейською історією ситуація та сама, що й з верблюдом. Практичний підхід полягає не в тому, щоб спробувати дати їй визначення, а в тому, щоб її описати.

I

PENINSULA

Природа і доісторична доба

У багатьох описах історії європейської природи помітний детермінізм. Чимало європейців вважали, ніби їхній "континент" був таким багатим, що його панування у світі визначено самою природою. І багато хто вважав, що Європі якимсь чином щаститиме вічно. "Імперія клімату, — писав Монтеск'є 1748 р., — найперша з усіх імперій", — а далі доводив, що європейському кліматові немає рівні. Для Монтеск'є, як і для багатьох його наступників, Європа була синонімом прогресу[1].

Чималу роль зіграла також національна обмеженість. Навіть засновник антропогеографії великий Поль Відаль де Лаблаш (1845–1918), один з інтелектуальних попередників школи *"Annales"*, не уникнув галльського шовінізму. Головна особливість географії Франції, наголошував він, — розмаїття. "Проти розмаїття, яке бере її приступом, — писав він, — Франція виставляє свою *force d'assimilation,* асиміляційну силу. Вона перетворює все, що отримує". Натомість щодо Британії він цитує неоковирні вірші про "цей нікчемний острівець, де геть гидка погода, земля ж — хіба що для овець". Через сто років з'ясувалось, що Фернан Бродель повторив десь те саме[2]. Розмаїття і справді характерне для неповторного обличчя Франції, але Франція не має монополії на нього: розмаїття притаманне всій Європі.

Насправді Європа, по суті, — взагалі не континент: адже це не замкнений масив суходолу. З площею близько 10 млн. квадратних кілометрів вона менша за третину Азії, втричі менша за Африку і вдвічі — за кожну з Америк. Сучасні географи класифікують її, подібно до Індії, як субконтинент Євразії: "мис старого континенту, західний апендикс Азії". А проте годі заперечувати, що Європу наділено разючим набором фізичних особливостей. Рельєф, клімат, геологія і фауна — все це разом створило сприятливе середовище, важливе для розуміння розвитку Європи.

Рельєф Європи не схожий на рельєф жодного іншого континенту чи субконтиненту. Западини на півночі й півдні затопив океан, внаслідок чого утворилося два паралельні ланцюги морів, що врізуються глибоко всередину суходолу.

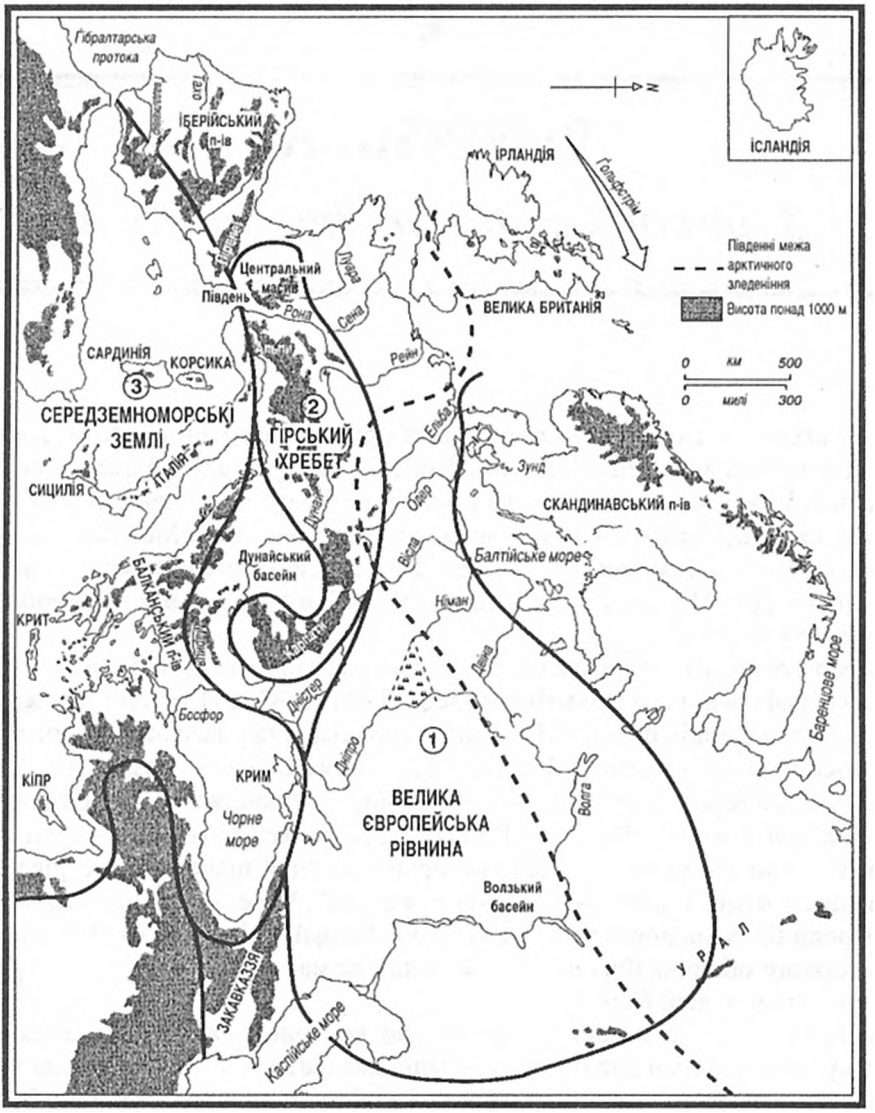

Карта 4
Фізичні регіони Європи

На півночі лінія Північне море — Балтійське море простяглася на дві з половиною тисячі кілометрів від Атлантики до Росії. На півдні середземноморсько-чорноморська система простерлася на чотири тисячі кілометрів від Гібралтару до Кавказу. В межах цих внутрішніх морів лежить величезний комплекс менших заток і безлічі островів. Через те й співвідношення берегової лінії і площі

суходолу надзвичайно високе: європейська берегова лінія завдовжки 37 тисяч кілометрів майже точно дорівнює довжині екватора. Для первісної людини це, мабуть, було найважливішим мірилом доступності.

Ба більше, оскільки береги Півострова лежать у помірних широтах західного виступу Євразії, на них панує сприятливий для жителів клімат. Панівні океанські вітри віють із заходу, і саме західні узбережжя великих континентів мають найбільшу користь від пом'якшувального впливу морського повітря. А втім, мало західних узбереж інших континентів мають можливість користатися з цієї переваги. Десь-інде, якщо західний берег не закритий височезними вершинами й льодовиками, то вздовж нього тягнуться пустелі — Сахара, Калахарі й Атакама.

Клімат Європи, отже, незвичайно помірний для її широти. Загалом завдяки Ґольфстріму клімат Північної Європи м'який і вологий, а Південна Європа порівняно тепла, суха та сонячна. В Центральній і Східній Європі є елементи справжнього континентального клімату: ясна холодна зима і спекотне літо. Одначе погода всюди непевна. Великих коливань, як правило, не буває. Навіть у Європейській Росії, де різниця між середньою температурою січня і липня може наближатися до 45°C, ця величина удвічі менша, ніж у Сибіру. Найвологіша область Європи — західна Норвегія, де середні річні опади становлять 3500 мм. Найсухіші території, де на рік випадає всього 250 мм опадів, лежать довкола Каспійського моря. Найхолоднішим місцем є Воркута із середньою температурою січня –20°C; за звання найспекотнішого сперечаються Севілья і Астрахань, де середня температура липня сягає +29°C. Такі температури годі навіть порівнювати з екстремальними температурами в Азії, Африці чи Америках.

Помірний клімат Європи відповідав вимогам первісного хліборобства. Більша частина Півострова лежить у межах зони, яка годиться для вирощування злаків. Тут багато лісів, які дають паливо і притулок. Гірські пасовиська часто бувають поряд з родючими долинами. На заході й півдні худоба може зимувати під відкритим небом. Місцеві умови часто заохочують до специфічних пристосувань. Довга берегова лінія у поєднанні з широким континентальним шельфом щедро винагороджує рибалок. На відкритих рівнинах, надто в долині Дунаю, збереглися кочові методи скотарства і розведення коней, характерні для євразійських степів. В Альпах (назва яких походить від високогірних пасовиськ, розміщених над лісовою смугою) сезонні перегони худоби на нові пасовиська практиковано споконвіку.

Кліматом Європи, певне, можна пояснити й домінантний колір шкіри її людської популяції. Помірні рівні сонячного освітлення, а звідси й ультрафіолетового випромінювання, означають, що в генетичному коді закріплено помірний рівень піґментації. Безперечно, в історичні часи в північних регіонах переважали білі обличчя, біляве чи золотаве волосся і блакитні очі. Переважну більшість європейців та їхніх нащадків легко впізнати саме через їхню зовнішність.

Донедавна, звісно, неможливо було врахувати якісь інші, крім найповерховіших, расові чинники. Аналіз групи крові, тканин тіла і ДНК, приміром, був невідомий аж до середини XX ст., тож доти ніхто не усвідомлював, скільки генетичного матеріалу є спільним для всіх людей. Тому й расові теоретики мали змогу робити висновки на основі зовнішніх критеріїв — як-от кольору шкіри, статури чи форми черепа. Насправді расова картина населення Європи завжди виказувала помітне розмаїття. Високі, синьоокі, з блідою шкірою і ясними кучерями, представники так званої "нордичної раси", що утвердилась у Скандинавії, становлять єдину групу, яка бодай трохи відповідає визначенню "біла". Вони мало схожі на присадкуватих, карооких і чорнявих представників так званої "середземноморської" чи "індо-середземноморської раси", які переважають на більшості території Півдня. Між цими двома крайніми типами є багато градацій. Більшу частину населення Півострова можна легко відрізнити від монголоїдної, індоїдної та негроїдної рас, але не від інших груп, що переважають на Близькому Сході та в Північній Африці.

Найперспективніші відкриття в царині праісторії зроблено завдяки сучасним генетичним дослідженням. Вдосконалення серології, відкриття ДНК (1953 р.) і наступне розшифрування трьох мільярдів "літер" людських генів дали змогу здійснити дуже тонкі дослідження. Узгодженість генетичних та лінгвістичних свідчень дає підстави вважати, що моделі біологічної та культурної еволюції, можливо, ближчі, ніж вважалося. Останні дослідження показують, що рух генетичного матеріалу в доісторичній Європі узгоджується з паралельними культурними тенденціями. "Гени, народи і мови ... розходились в одній сув'язі", — пише один провідний учений[3]. Місцеві дослідження показують, що ізольовані культурні громади (скажімо, неіндоєвропейські баски) мають помітні індивідуальні генетичні лінії. Загальних висновків ще немає, проте вивчення генетичної спадщини Європи, яке колись називали псевдонаукою, тепер є поважним завданням. Нарешті "ми починаємо читати послання, які нам залишили далекі предки"[4]. [КАВКАЗ], [ТАМУЗ].

З психологічного погляду, Півострів давав первісній людині збадьорливу суміш щасливих нагод і можливостей випробувати власні сили. Він створював певний рівень стресу, який потребував винахідливості, проте не ставив людину в безвихідь. Життя було важке, проте винагороджувало за зусилля. Сезонні ритми сприяли діяльності, яка вимагала регулярності й передбачливості. Примхлива погода стимулювала гнучкість. Існувало безліч природних небезпек, які треба було долати, — океанські бурі, зимові сніги, літні посухи, пошесті, — а проте перспективи для здоров'я й виживання були добрі. Можна припустити, що первісні поселенці доісторичної Європи почувалися безпечніше, ніж їхні нащадки на східному морському узбережжі Північної Америки кілька тисячоліть по тому.

Було б поквапністю стверджувати, ніби Європейський півострів — єдине місце, де людська цивілізація могла розвиватися так, як вона й розвивалась, проте більшість альтернативних місцевостей мають свої вади. Порівнюючи з

субтропічними річковими долинами, де вперше розквітло людство, сезонні ритми й лагідна помірність Півострова забезпечили загалом сприятливіші умови для постійного розвитку. Геологічне та біологічне довкілля Європи багате й різноманітне. Тут є "молоді" скелясті гори, стародавні пагорби, активні вулкани; глибокі ущелини й широкі рівнини, стрімкі гірські потоки, широкі річки, тисячі озер; субарктична тундра, вічна мерзлота, льодовики; скельні береги, піщані пляжі й розгалужені річкові дельти. Тут є відкриті луки, неосяжні листяні ліси, похмура тайга і субтропічні пальми; порослі мохом напівпустельні ґрунти, широкі болота й зони глибокого лесу та чорнозему. Розмаїття рослинного життя і фауни досить значне. Досить велика частина дикої природи Європи збереглася, щоб ми могли уявити собі, яким тут був первісний життєвий простір.

Одначе важливо, що масштаб висот і відстаней у Європі стримує набагато менше, ніж десь-інде. Райони Європи пов'язані між собою мережею природних шляхів, що їх первісна людина, певне, розглядала радше як запрошення, ніж перешкоду. Більшу частину морського узбережжя можна було обпливти в дубі, і так само й річками можна було плавати майже в будь-якому напрямку. Сена, Рейн, Ельба, Одер, Вісла, Німан та Двіна течуть на північ, Ебро, Рона, Мариця, Дніпро й Волга — на південь. Тахо, Луара і Северн течуть на захід, Темза, Дунай, По та Дністер — на схід. Між ними існує безліч коротких переходів чи легких волоків. У верхньобургундському районі Оксуа, наприклад, за кілька годин можна обійти річки, які винесуть вас до Середземного моря, Атлантичного океану і Ла-Маншу. У Центральних Альпах джерела Рейну та Рони містяться поряд коло Андермата, а потім води цих річок течуть, відповідно, на північ і південь. На волоці Двіна—Дніпро поблизу Вітебська можна легко перетягти судно, що припливло зі Швеції, до місця, звідки воно попливе до Єгипту.

Не слід недооцінювати тривалості того періоду, протягом якого праєвропейці відкривали для свого руху і розселення різні магістралі та манівці Європи. З іншого боку, аж ніяк не можна порівнювати досить легкі мандри Європою з подорожуванням по більших континентах. Стародавні каравани, які везли шовк із Китаю, потребували року, а то й довшого часу, щоб перетнути Азію, тоді як будь-який міцний і досить заповзятливий мандрівник справіку міг перетнути Європу за кілька тижнів, коли не днів.

Поділ Європи на "природні" та "історичні" регіони віддавна давав поживу для інтелектуальних екзерсисів — не менш цікавих, як і необґрунтованих. Намагань визначити "Західну Європу" як окрему від "Східної Європи" було так само багато, як і критеріїв, використовуваних для проведення меж (див. карту 3 і вступ, с. 39–42). Межа між "Північною Європою" і "Південною Європою" чітка й постійна — це центральний альпійський сектор. Але такого виразного поділу нема як на крайньому заході Європи — на Піренейському півострові, так і на крайньому сході — в районах, прилеглих до Чорного моря. Аргументи, що їх висувають для доведення генеалогії таких регіонів, як "Центральна Євро-

па" чи "Центрально-Східна Європа", не менш вигадливі, як і хибні[5]. Куди певніше можна ділити Європу, спираючись на фізичні та географічні особливості.

Європейський півострів складається з п'яти природних частин. В історичну епоху ці географічні одиниці залишалися здебільшого незмінними, тоді як політичні одиниці на їхній поверхні утворювались і зникали з великою непостійністю. "Горді імперії землі" постійно йдуть у небуття. А ось рівнини і гори, моря, півострови й острови, очевидно, існуватимуть вічно.

1. *Велика Європейська рівнина* простягається без перерви на 4000 кілометрів від Атлантики до Уралу. Це головна географічна особливість Європи. І справді, оскільки Уральські гори — здебільшого пологий хребет, цю рівнину можна вважати за продовження ще більшої низини, яка тягнеться аж до Верхоянського хребта у Східному Сибіру. На довготі Уралу Європейська рівнина розтягується на 2000 кілометрів від Баренцового до Каспійського моря. А між берегом і пагорбами в Нідерландах вона звужується до менше ніж 200 кілометрів. Майже всі великі річки рівнини течуть уздовж осі північ—південь, створюючи таким чином низку природних перешкод на шляху схід—захід і поділяючи перехід рівнини на шість або сім легких етапів. На схід від Вісли непрохідні прип'ятські болота ділять рівнину на два природні шляхи: північний, який пролягає берегами балтійських озер, і південний, що правив за битий шлях у степ і зі степу. [УКРАЇНА].

Європейська рівнина найнезахищеніша на терені між Рейном і Одером. Тут вона рясніє багатьма пагорбами, порослими непрохідними лісами. Ардени, Тевтобурзький ліс і Гарц навіть сьогодні становлять істотні перешкоди. Вони перешкоджають рухові як уздовж рівнини, так і впоперек — від рівнини до Альп. Карта нинішньої Німеччини показує, що майже весь розвиток країни обмежувався або рівниною, або басейнами чотирьох річок — Рейну, Майну, Некару та Дунаю.

Люди, які оселялися на рівнині, страждали від однієї постійної біди — не могли знайти природних кордонів території, яку надумали посісти. Їм доводилося битися за неї. Жителі долин, як правило, вважають себе за мирних хліборобів, на відміну від диких, хижих горян. Насправді саме жителі рівнин мусили опановувати мистецтво послідовної військової організації та підготовки. На рівнинах училися бити першим або падати під чужими ударами. Мабуть, не випадково, що на рівнині довгий час не було постійних поселень, а згодом там виросли наймогутніші військові потуги в історії Європи — Франція, Пруссія і Росія; всі ці держави набирали сили в нескінченних війнах на рівнинах, усі вони розвинули військову традицію, яка відповідала їхньому тяжкому становищу. Саме на рівнинах розгортались найзапекліші битви: під Кунерсдорфом і Курськом, Ляйпцигом і Таненберґом, Ватерлоо і Сталінградом.

Фізичні нахили Європейської рівнини йдуть у двох напрямах: з одного боку, від Альпійського хребта до узбережжя північних морів, а з другого — зі сходу на захід, від найвищої вершини Уралу (1894 м) до атлантичного узбережжя Франції.

У середньому головний східно-західний перепад висот становить майже 2000 метрів на десь 5000 км, або 40 см на 1 км, тобто градієнт становить лише 0,04%.

Ідея "культурних градієнтів", які перетинають Європейську рівнину в напрямку, протилежному до фізичних, розвинулася у відповідь на характерні особливості поселень і політичної еволюції в Європі. Адже перші постійні поселення виникали на півдні та заході, далі на півночі та в центрі і лише згодом — на сході. Отож упродовж більшої частини останніх чотирьох тисячоліть перетнути гори з рівнини і спуститися до Середземного моря фактично означало здійснити "культурне сходження". Натомість за нових часів рух уздовж Європейської рівнини з заходу на схід вважали, як правило, тотожним "культурному спускові".

Концепція *Kulturgefälle,* "культурного градієнта", відчувалась в ідеології німецького націоналізму, що, реагуючи на культурну вищість Заходу, став претендувати на Схід. У певних аспектах те саме можна сказати й про ставлення Франції до Бельгії та Німеччини, Німеччини до слов'ян, Польщі до Росії та України, росіян до народів Середньої Азії. Людська природа завжди спокушає людей думати, ніби вони живуть на культурній вершині, тоді як їхні сусіди населяють підземний Стікс. Скажімо, на Британських островах англійській більшості здається, ніби всі культурні градієнти поступово знижуються від гімалайських вершин Оксфордського університету і Гайд-парку до "кельтських околиць", "шотландської мрячки", "ірландського болота" і "нормандських туманів". Слова англійців про те, що "тубільні землі починаються в Кале", дуже близькі за духом до французьких *histoires belges,* анекдотів про бельгійців, до аж занадто віденських заяв Метерніха, що "Азія починається від Ландштрасе", або до польського прислів'я *"Na Rusi się musi"* (На Русі [все] мусиш). Упередженість, притаманну еластичній культурній географії, безперечно, посилював страх перед нестабільністю життя на рівнині.

УКРАЇНА

УКРАЇНА — земля, по якій найбільше європейських народів прийшли на свою кінцеву батьківщину. У стародавні часи вона була відома під назвою Скіфії чи Сарматії — за назвами тих народів, які панували у причорноморських степах задовго до приходу слов'ян. [ХЕРСОНЕС]. Україна займає найбільшу частину південної зони Європейської рівнини — від волзької переправи до карпатських ущелин; по ній проходить головний суходільний шлях з Азії до Європи. Її сучасна слов'янська назва означає "на краю"*, що є близьким до американського терміна "прикордоння". За фокусну точку України

* Тут автор повторює поширену помилку, яка ґрунтується на схожості слова Україна та російського "окраина". Борис Грінченко у своєму Словнику української мови першим значенням слова Україна дає "країна" і не наводить жодного значення, подібного до "околиці" чи "кордону". Таке значення практично було неможливим для слов'ян, які вважали територію теперішньої України центром слов'янських земель. — *Перекл.*

на дніпровських порогах, де степовий шлях перетинався з річковою торговельною магістраллю, люто билися всі новоприбульці, адже це була точка переходу між заселеними землями на Заході й відкритим степом на Сході. Україна має багаті мінеральні ресурси, скажімо, донецьке вугілля та криворізьке залізо. Її уславлені чорноземи — найбагатші сільськогосподарські ґрунти Європи, і до 1914 р. Україна була чи не найбільшим експортером зерна на континенті.

А втім, крім Кримського півострова і долин головних річок — Дністра, Дніпра й Дону, — де містились як [**ХОЗАРІЯ**], так і перша держава східних слов'ян (див. додаток III, с. 1297), більшу частину України було послідовно заселено лише за нових часів. Доти ж на широких відкритих просторах "диких степів" панували кочовики й точилися війни козаків з татарами. Османське врядування у XV–XVIII ст. наблизило Україну до Чорного моря й мусульманського світу. Польське врядування після 1569 р. привело на Україну силу польських землевласників і польських євреїв. Російське врядування, яке поступово, з 1654 по 1945 р., охоплювало дедалі ширші території, принесло росіян і русифікацію. 1775 р. російська армія зруйнувала Січ запорозьких козаків на одному з дніпровських островів; Кримське татарське ханство було знищене Росією 1783 р. За царату всю країну офіційно називали "Малоросією". Південні провінції, які призначалися для нової колонізації, отримали назву "Новоросії".

Не дивно, що після аж надто багатьох примх та поворотів долі жителі сучасної України мов прикипіли серцем до рідної землі. Цю любов відображено в сумовитій поезії:

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися ... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Проте, оскільки на рівнині завжди панувала політика сили, українці рідко малу нагоду керувати своєю долею. У XX ст. їх постійно гнобили. Недовговічна Українська Республіка, що в 1918–1920 рр. правила за головне бойовище для червоних та білих росіян, загинула від ударів Червоної армії (див. с. 957–958). Українці стали жертвами найбільших рукотворних катастроф на континенті і загального геноциду. Їхні втрати під час війни 1918–1920 рр., колективізації 1930-х років, терору та голодомору 1932–1933 рр. та нищень другої світової війни мають бути близькими до 20 млн. чоловік. [**ЖНИВА СКОРБОТИ**], [**ЧОРНОБИЛЬ**]. Дехто з них, у розпачі від свого безсилля супроти

росіян, поляків та німців і неспроможності помститися гнобителям, спрямував свою лють на сусідів. **[БУЧАЧ]**, **[ПОГРОМИ]**. Населення України за кількістю дорівнює населенню Англії чи Франції і має численні меншини, проте українцям відведено дуже мало місця в історичних працях. Протягом багатьох років українців репрезентували західному світові як "росіян" чи "радянських людей", коли їх годилось похвалити, а "українцями" називали лише тоді, коли вони чинили зло. **[LETTLAND]**. Вони не мали свободи слова аж до 1990-х років. У грудні 1991 р. Республіка Україна нарешті проголосила свою незалежність, зазираючи в непевне майбутнє.

Завдяки наявності зручних підходів одне маленьке відгалуження Європейської рівнини набуло особливого значення. Паннонія, яка нині міститься в Угорщині, є довгим пасмом лук на південь від гірського ланцюга. З півночі її захищає головний Карпатський хребет, а на півдні вона підходить до Дунаю в його середній течії. Паннонія має три природні доступи: на заході — віденський, на сході — через Залізну Браму, а на півночі — через Моравський коридор. Її добре зрошені пасовища ставали природною метою для кочовиків, що рухалися зі сходу на захід, і були зручним трампліном для багатьох варварських племен, які готувалися напасти на Римську імперію. Спершу тут жили ґепіди, гуни (власне, від них походить назва Hungaria, Угорщина), авари, половці, слов'яни і, нарешті, мадяри. Мадяри називають її *Alföld* (низина), а іноді *puszta* (пуста), словом слов'янського походження, що означає "незаймана земля".

2. *Гори.* Головна прикмета Півострова — величний гірський ланцюг, який двома елеґантними дугами тягнеться від Приморських Альп у Провансі до Карпатських Альп у Трансильванії. Цей разючий бар'єр утворює хребет Півострова, формуючи вододіл, який відокремлює північну рівнину від середземноморських земель. Найвищі вершини західного реґіону — Монблан (4807 м), Матергорн (4478 м) і Ґран-Парадізо (4061 м) — набагато вищі за вершини сходу — Триглав (2863 м) у Юлійських Альпах, Герлаховськи-Штіт (2655 м) у Татрах і Молдовяну (2543 м) в Румунії. А проте, оскільки вічні сніги починаються на висоті 3200 м на південних *Sonnenseite*, сонячних схилах, і 2500 м на північних схилах, високі гірські хребти майже скрізь непрохідні. Найбільший льодовик Європи Алеч, тягнучись під горою Юнґфрау в Бернському нагір'ї, не має собі рівні на Сході. Всі найвищі альпійські перевали впродовж зимових місяців закриті снігом. На відстані понад 2000 кілометрів є лише три істотні розриви в гірських пасмах: Дунайський коридор у Баварії, Ельбський коридор у Богемії і Моравський коридор, який з'єднує Силезію з Угорщиною.

З очевидних причин люди, які оселились у гірських долинах, цуралися колотнечі низин, вважаючи свої гірські домівки за притулок і фортецю, які треба боронити від усіх зайд. Швейцарія, утворившись у XIII ст. як конфедерація гірських кантонів (див. с. 421), певною мірою зберегла такі погляди й дотепер. **[АЛЬПИ]**.

Гори, проте, не тільки роз'єднували людей, а й об'єднували їх. Критичні відстані в горах були не дуже великі. Бур-Сен-Моріс на Ізері й Мартіньї на Роні лежать, відповідно, лише за 62 і 88 кілометрів від італійської Аости. Від австрійського Інсбрука лише 68 кілометрів до Брессаноне (Бриксена) в Південному Тіролі, що тепер належить Італії; Самбір на Дністрі лежить за 105 кілометрів від Ужгорода, який стоїть на дунайській притоці. Тільки-но люди приборкували гірські перевали, як землі обабіч гірського хребта набували спільних зв'язків, спільних інтересів і, великою мірою, спільної культури. Турин, наприклад, набагато ближчий до Ліона та Женеви, ніж до Рима. Мілан і Венеція завжди мали тісніші зв'язки з Цюрихом, Мюнхеном і Віднем, аніж з далекою Сицилією. Баварія, яка протягом тривалого часу була відрізаною від півночі великими лісами та горами Центральної Німеччини, має багато спільного з сусідньою Ломбардією. Давня Галичина на північних схилах Карпат тісно пов'язана з Угорщиною, що лежить на півдні за гірським хребтом. Як помітить кожен турист, світи *Alpenraum*'у чи Карпат вижили, попри бар'єри, побудовані сучасними національними державами. [ҐОТАРД].

Наявність гір надавала особливого значення трьом головним розривам між ними. Баварський коридор, що йде долиною середнього Дунаю від Пасау до Кремса, став головною сполучною ланкою між північчю і півднем. Ельбський коридор відкрив Богемію для німецького впливу, якому міг би стати на заваді Богемський ліс. Таке саме значення, надто у ранні часи, мав Моравський коридор, правлячи за природний шлях для багатьох народів, які йшли зі степів. На початку середньовіччя тут утворилася перша слов'янська держава — Великоморавська імперія (див. розділ IV). За історичних часів тут проходили незліченні армії, зокрема Ян Собеський квапився на війну з турками, а Наполеон — до Аустерліца. Зрештою цей коридор виводить, як і шляхи через Баварський та Ельбський коридори, до Дунаю поблизу Відня — "серця над серцями Європи". [СЛАВКОВ].

Звісно, крім головного хребта, Європа має багато інших гірських масивів. Муласен (3478 м) у Сьєра-Неваді, Нету, чи Ането (3404 м) в Піренеях, гора Етна (3323 м) в Сицилії, Корно (2912 м) в Апеннінах, Мусала (2925 м) в Болгарії, Кораб (2764 м) в Албанії і сам Олімп (2917 м) — це все вершини альпійських пропорцій. Не всі європейці знають, що найвища вершина Півострова — не Монблан, а Ельбрус (5642 м) у Великому Кавказькому хребті.

3. *Середземне море*, це дивовижно закрите море, яке омиває південне узбережжя Європи, формує основу самодостатньої географічної одиниці. Його морські простори забезпечували готові шляхи для культурних, економічних та політичних контактів. Середземне море стало колискою античного світу. За Цезаря воно фактично перетворилося на римське озеро. За Ренесансу й пізніше воно стало осередком багатокомпонентної цивілізації, що мала важливі матеріальні, а також культурні виміри[6]. Слід звернути увагу, що після занепаду Римської держави Середземномор'я ніколи не було політично об'єднаним. Морська потуга ніколи не мала досить сили для боротьби з суходільними імпе-

ріями, які утвердилися по периметру моря. І справді, тільки-но мусульманські держави укоренилися в Лівані та Африці, як Середземномор'я стало районом постійного політичного поділу. Морські й торговельні держави — як-от Венеція — не могли об'єднати всі узбережжя. Європейські держави XIX ст. засновували в Середземному морі колонії від Сирії до Мароко, але їхнє взаємне суперництво не давало їм змоги знищити головний мусульманський бастіон — Туреччину, — а відтак і запанувати над усім морем.

Політична роз'єднаність, можливо, пояснює й певну культурну єдність, яка збереглася в Середземномор'ї, незважаючи на державні кордони. Одна з глибоко закорінених характерних місцевих особливостей — існування "паралельної влади" на кшталт мафії на півдні Італії, яка встояла перед усіма спробами придушити її[7]. Протягом більшої частини писаної історії народи, які населяли північне узбережжя Середземного моря, чисельно переважали своїх південних сусідів у співвідношенні принаймні два до одного, а отже, відігравали домінантну роль. Демографічний вибух у Північній Африці обіцяє порушити цей традиційний баланс. Хай там як, "середземноморські землі" ніколи не обмежувалися країнами, які безпосередньо прилягали до моря. В Європі середземноморський вододіл лежить далеко на півночі, захоплюючи Баварію, Трансильванію та Україну. Жодна держава чи культура, ба навіть давньоримська, ніколи не об'єднувала ці всі території.

АЛЬПИ

ВСУПЕРЕЧ першому враженню, гірські долини були чудовим середовищем для ранньої колонізації і примітивного хліборобства. Тут було багато сонця, свіжої води, палива, будівельних матеріалів, а найголовніше — безпеки. Віддаленість долин була однією з їхніх головних переваг. Люди оселялися в них одвіку і, як переконався в IV ст. до н. е. Ганнібал, запекло боронили їх. Залишки вогнищ, знайдені в печері Драхенлох на висоті 2445 м у швейцарській долині Таміна, датовано Ріс-вюрмським міжльодовиковим періодом. Свідченням сезонних перегонів худоби на нові пасовища уже 12 000 років. Добре збереглися римські будови й поселення, надто в долині Валле-д'-Аоста і гірничому районі Норик[1]. Села, притулившись до неприступних скель, скажімо, в Приморських Альпах і Верхньому Провансі, були захищені від бандитів, загарбників і збирачів податків.

За середньовіччя багато альпійських громад утвердили свою політичну незалежність. Швейцарські кантони — не поодинокий приклад. 52 селища Бріансоне одержали грамоту про свободи 1343 р., за шість років до того, як в'єнський дофін продав решту своєї спадщини і свій титул королю Франції. Вони зберігали своє самоврядування аж до Французької революції.

Іншим районам щастило уникати жорсткого контролю завдяки бракові шляхів сполучення. Барселонет, що його заснували графи Провансу та Барселони, перейшов до Франції за Утрехтським миром разом з *Pays d'Ubaye*, всією долиною Юбаю. Але

дістатися до нього можна було, лише здійснивши 15-годинну подорож в'ючною стежкою, аж поки 1883 р. побудовано постійний шлях. Селища Вердонської ущелини були відрізані від зовнішнього світу аж до 1947 р. Перевал Ешель, найнижчий перевал Західних Альп, і досі не має всепогодного шляху по обидва боки.

Багато шляхів побудовано зі стратегічних міркувань. Обеліск на вершині гори Монженевр (1054 м) повідомляє французькою, латиною, італійською та іспанською мовами, що шлях відкрито для руху екіпажів 1807 р., "коли імператор Наполеон перемагав своїх ворогів на Одері та Віслі". Найвищий в Європі шлях через перевал Ґаліб'є (3242 м) побудовано 1930 р. як частину системи захисту кордонів Франції.

Alpenraum найінтенсивніше використовувано протягом другої половини XIX ст., коли змішане сільське господарство витіснялося на більші висоти, а кількість сільського населення різко зросла. А проте поява сучасних шляхів сполучення призвела до масового відпливу селян, відображеного в давньому савойському наріканні: *"Toujours ma chèvre monte et ma femme descend"*. ("Моя коза завжди вгору, а жінка — вниз"). Така тенденція досягала в багатьох місцевостях кризових пропорцій, аж поки розвиток гідроенергетики і масового туризму, зокрема зимового катання на лижах, урвав її після 1945 р.[2].

Традиції та особливості альпійського життя надихнули на створення багатьох спеціалізованих музеїв. Найстарішим є *Museo della Montagna*, Музей гір, заснований 1874 р. в Турині. Етнографічний музей в Женеві, як і багато менших музеїв, спеціалізується на знаряддях, будинках, керамічних печах і народному мистецтві альпійських громад.

ҐОТАРД

ПЕРЕВАЛ Сен-Ґотард — ключ до найкоротшого переходу через Центральні Альпи. Його з повним правом можна назвати найважливішою артерією Європи. З'єднуючи долину Ройсу, який тече на північ і впадає в Рейн, з долиною Тічіно, який тече на південь і впадає в По, він забезпечує прямий зв'язок між Південною Німеччиною та Північною Італією. Маючи висоту 2108 м, він куди нижчий за багатьох своїх суперників, що залишаються закритими набагато довше протягом зими і негоди (див. додаток III, с. 1267).

Цікаво зауважити, що Сен-Ґотард став важливою маґістраллю досить пізно. Його не впорядкували римляни, віддавши перевагу західним перевалам, зокрема Великому Сен-Бернарові, *mons Jovis*. Ним не користувались і протягом сторіч після падіння Західної Римської імперії, попри великі міґрації населення з півночі на південь. Проблема крилася в короткому верхньому відтинку Ройської долини, яка на відстані п'яти кілометрів на північ від сучасного Андермата заходить до урвистого скелястого каньйону. Цієї Шоленської ущелини, обабіч верхнього входу до якої стоять стрімкі бескиди, було досить, щоб завадити будь-якому рухові, поки не будуть здійснені великі будівельні роботи. Такі роботи почалися десь після 1200 р. Біля входу до ущели-

ни постала велична арка Чортового мосту, чия висотна конструкція була не менш вимогливою, ніж склепіння ґотичного собору. На найкрутішій ділянці ущелини у скелі вибито сходи — *scaliones*, або *Schollen*, — а також опори для дерев'яних платформ, які висіли вздовж виступів скелі. Наприкінці XIII ст., коли притулок на вершині перевалу присвятили св. Ґотарду, єпископові далекого Гільдесгайма, стало зрозумілим, що потік мандрівників став постійним і реґулярним.

Протягом майже шестисот літ, від червня до листопада, Сен-Ґотардський шлях був головною сполучною ланкою між Північчю й Півднем. Від Альтдорфа на Фірвальдштетському озері до Б'яски біля верхів'я Левантини потік прочан, купців і солдатів мав у чотири чи п'ять етапів подолати сто кілометрів крутого шляху. Південний підхід, через похмуру *Валле Тремола,* "Долину трепету", де містилось родовище напівпрозорого мінералу, який назвали тремолітом, був навряд чи менш страшним, ніж Чортів міст. Покручену стежку могли подолати лише каравани мулів, носії з паланкінами й піші мандрівники. До того, як 1830 р. цей шлях розширили, єдиною людиною, яка проїхала по ньому в колісному екіпажі, був англієць Чарлз Ґревіл, що 1775 р. виграв заклад, заплативши групі швейцарських провідників за те, що вони пронесли на плечах його фаетон по всьому шляху.

Відкриття Сен-Ґотарду мало важливі стратегічні наслідки. Воно дало особливий стимул швейцарському кантонові Урі, який охороняв перевал, а отже, й усій Швейцарській Конфедерації загалом. Сен-Ґотард давав змогу арміям швидко переходити з Німеччини до Ломбардії і назад, чим користувалося багато імператорів, а надто росіяни генерала Суворова 1799 р.

Будівництво Сен-Ґотардської залізниці 1882 р. було не менш дивовижним, ніж будівництво Сен-Ґотардського шляху. Для неї було потрібно 15 км головного тунелю під вершиною, а також 80 інших тунелів. На знаменитому *Pfaffensprung*, "Пасторському стрибку", понад Ґошененом поїзди в'їжджали у спіральний тунель, прямуючи праворуч, а виїздили з нього на стонадцять метрів вище, прямуючи ліворуч. Прокладання тунелю забрало життя багатьох робітників, зокрема й автора проекту. 1980 р. до залізничного тунелю додали автомобільний завдовжки 16,5 км, який має шість автомобільних смуг і відкритий цілорічно й за будь-якої погоди. Мотоциклісти, одягнені в шкіру, припавши до своїх машин, пролітають тепер перевал за кілька хвилин.

А сучасні мандрівники, які зупиняються біля Чортового мосту, можуть побачити цікавий пам'ятник, вибитий у скелі під сучасним віадуком. Напис, зроблений кирилицею, повідомляє: "ВІДВАЖНИМ ТОВАРИШАМ ФЕЛЬДМАРШАЛА ГРАФА СУВОРОВА-РИМНИЦЬКОГО, КНЯЗЯ ІТАЛІЙСЬКОГО, ЯКІ ВІДДАЛИ СВОЇ ЖИТТЯ ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ЧЕРЕЗ АЛЬПИ 1799 року"[2]. Споруджений до сотої річниці того переходу, він є доречним нагадуванням як про єдність Європи, так і про велич її гір.

Такі самі моделі розвитку можна добачити в історії інших внутрішніх морів Європи — Балтійського та Чорного. Балтика вийшла на передні позиції досить пізно. Вона була в центрі уваги в добу Ганзи, під час німецької комерційної експансії, а потім у XVII ст. — коли Швеція претендувала на свою частку слави. Проте жодна балтійська держава не досягла омріяного панування на морях —

dominium maris. Суперництво Німеччини, Швеції, Данії, Польщі та Росії було причиною того, що до останнього часу Балтика залишалася роз'єднаною[8]. [ГАНЗА].

Чорне море, яке в стародавньому світі спочатку називали Аксинським ("негостинним"), потім Евксинським ("гостинним"), а згодом Понтом, було сіамським близнюком Середземного моря. Воно пережило фази грецького, римського, візантійського і османського панування. І знов-таки, піднесення Росії як великої держави призвело до тривалого поділу цього моря. Аж до 1990-х років Радянському Союзові та його сателітам протистояв над ворожими водами південний фланг НАТО в Туреччині. Ще більша біда полягає, напевне, в тому, що Чорне море позбавлене кисню — тобто такою мірою насичене сірководнем, що "його глибини є найбільшою масою неживої води у світі". Якщо шари води "перемішаються", це призведе до "найбільшого природного катаклізму на Землі після льодовикової доби"[9].

Оскільки незаперечне панування на європейських морях виявилося неможливим, особливу увагу неминуче привертали до себе три стратегічні протоки. Ґібралтар, Дарданелли і данський Зунд давали державам, які їх контролювали, незмірну владу і вплив. [ЗУНД].

Материковий стовбур Півострова посилюється кількома великими вторинними півостровами, які виступають у довколишні моря. Один такий гористий виступ — Скандинавія — межує з Балтикою. Три інші — Іберія, Італія та Балкани — прилягають до Середземномор'я. Ще два — Крим і Кавказ — містяться в Чорному морі. До кожного з цих масивів суходолу, хоча вони фізично і з'єднані з материком, легше дістатись морем, аніж сушею.

ЗУНД

Подібно до свого південного двійника — Ґібралтарської протоки — данський Зунд одержав назву яремної вени Європи. Контролюючи єдине місце виходу у відкрите море, він має величезне стратегічне і комерційне значення[1]. Його потенціал уперше усвідомлено 1200 р., коли данський король Кнуд VI ув'язнив кількох любекських купців, поки ті не заплатили за право пройти на місця лову балтійських оселедців. Відтоді зундське мито збиралося, поки данці могли силою підкріпити свої вимоги. З цими зборами погоджувалися такі країни, як Польща, Тевтонський орден та Ганза, і їх не змогли скасувати шведи у XVII ст. Мито стало зменшуватися після 1732 р., але остаточно його скасовано лише Викупною угодою 1857 р., коли британський флот нарешті переконав данців відмовитись від своїх давніх інтересів. І навіть тоді Зунд зберігав своє значення, аж поки Пруссія 1866 р. здобула Кіль і збудувала в обхід Зунду канал імені кайзера Вільгельма (1895 р.). Відколи літаки змогли перелітати над протоками, всі вони, зокрема й Ла-Манш, втратили велику частку свого стратегічного значення. Все, що залишилося, — пам'ять про колишню велич, поромна переправа і тінь Гамлетового батька на бастіонах Ельсинора.

Скандинавія, де колись танули останні залишки європейської льодовикової шапки, ніколи не могла прогодувати велике населення. А проте її дикі західні фіорди омивав Ґольфстрім; її гори багаті на корисні копалини, а моренові озера, що їх залишили по собі льодовики, аж кишать рибою. Клімат, звісно, не дуже сприятливий, зате скандинави могли не боятися за безпеку своїх домівок.

Іберійський півострів складається переважно з нагір'я, відокремленого від решти континенту високими піками Піренеїв. Його східне узбережжя становить частину середземноморського світу, тож у стародавні часи перебувало у карфаґенській, римській і мусульманській сферах впливу. Більша частина внутрішніх посушливих районів долинами Дуеро, Тахо й Ґвадалквівіру тягнеться аж до Атлантики. Тому за новітньої доби, поки Араґон розсував свої кордони на схід до Середземномор'я, Португалія та Кастилія впевнено рухалися на захід, до океану. Вони стали першими колоніальними державами Європи і ділили колись між собою світ.

Італія — найдосконаліший з півостровів. Гірський бар'єр на півночі — практично непроникний. Долина річки По утворює родючі природні тераси. Видовжений скелястий "чобіт" має багато родючих, неприступних долин з готовим виходом до моря. Деякі з італійських територій були багатими й відкритими для зовнішнього світу (одна з них — Рим — дала початок найбільшій імперії стародавнього світу). Але після занепаду Риму вони так запекло боронили свою незалежність, що Італія залишалася роз'єднаною протягом ще майже двох тисячоліть.

Балканський півострів набагато непривітніший, ніж Італія. Внутрішні регіони півострова посушливі, гори — від Динарських Альп до Родопів — рясніють скелями, долини віддалені, а до моря важче діставатися. Головна функція Балкан в історії — збереження незламних народів, що прикипіли до своєї землі й перекривали безпосередній зв'язок між Середземномор'ям і басейном Дунаю.

Півострівність *Криму* (раніше відомого як Таврида) увиразнювали українські причорноморські степи, що аж донедавна не мали постійного населення. Крим дивиться на море, на сонце і на південь, тож становив частину квітучої східносередземноморської цивілізації, поки 1783 р. його завоювала Російська імперія. [**ХЕРСОНЕС**].

Кавказ також має низку півострівних рис. Хоча з фізичного погляду він з обох боків з'єднаний із землею — Європою на півночі й Азією на півдні, — гори, які відгороджують його від решти суходолу, такі високі, що будь-яка діяльність на Кавказі неминуче спрямовувалася до моря. Великий Кавказький хребет, вершини якого сягають 5,5 км, набагато вищий за Альпи чи Карпати. Малий Кавказький хребет на півдні досягає майже такої самої висоти, і гора Арарат має 5165 м заввишки. Кавказ населяють євразійці у повному значенні цього слова. [**КАВКАЗ**].

Природа наділила Європу десятьма тисячами островів. На найбільших островах — Ісландії, Ірландії, Великій Британії, Корсиці, Сардинії, Сицилії та

Криті — у різні часи сформувались виразні культури й самобутні політичні організації. (Один королівський острів, за виняткових обставин і на дуже короткий час, зміг утворити найбільшу імперію у світовій історії). Усі острови належать до Європи, хоча фізично і психологічно від неї відокремлені. Як слушно вказано на подвійних отворах на поштових скриньках у Мессині й Сиракузах, є два різні світи — *Sicilia* і *Continente*.

Багато менших островів — від Шпіцбергена до Мальти — стоять немов самотні вартові у відкритому морі. Шетландські, Оркнейські та Гебридські острови поблизу Великої Британії, Балеарські острови поблизу Каталонії і, насамперед, Іонічні острови, Споради, Кіклади й Додеканес біля Греції мають свої як спільні, так і індивідуальні особливості. [**ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ**].

Сьогодні, однак, така ізольованість швидко зникає. Велика Британія, наприклад, будувала свою заморську імперію за часів, коли морська потуга могла забезпечити ефективну ізоляцію від європейських справ. Одначе такий ступінь відокремлення вже неможливий. Флот не може змагатися з авіацією, а авіація не може зупинити міжконтинентальних балістичних ракет, а отже, такі географічні особливості, як протока Ла-Манш, можна практично знехтувати. Британська імперія зникла, зате британська залежність від своїх континентальних сусідів зросла. Відкриття тунелю під Ла-Маншем 1994 р. мало не лише символічне значення, бо означало ще й кінець острівної історії Британії.

З огляду на таке географічне розмаїття Європи, три субрегіони набули особливого значення: Міді, басейн Дунаю і Волзький коридор.

ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ

З УСІХ численних європейських островів жодні не можуть дорівнятись до самотньої величі Фарерських островів, чиї високі чорні базальтові скелі височать серед бурхливих північноатлантичних вод на півдорозі між Ісландією, Норвегією і Шотландією. На сімнадцяти придатних для заселення островах живе 45 464 чоловіка (1984 р.), головно з рибальства. Найбільший острів — Стреймой, головне містечко і порт — Торсхавн. Фарерці походять від норвежців, що оселились на островах у VIII ст., тому фарерці, крім свого місцевого парламенту — *лаґтинґу* (loegting), — визнавали юрисдикцію ще й *ґулатинґу* (gulating), Народних зборів Західної Норвегії. [**DING**]. Фарерська мова — діалект норвезької, проте фарерці мають свої власні саґи, своїх поетів, художників і культуру. З 1814 р., коли Данія анексувала Норвегію, "найменша демократія Європи" опинилась під владою данського урядовця і данських інтересів.

Отож фарерський національний рух був спрямований проти Данії, "єдиної скандинавської країни, з якою фарерці мали якнайменше спільного"[1]. У своєму пориванні до свободи фарерці йшли слідом ісландців і прагнули зберегти передусім власну ідентичність. Історична мить настала в червні 1940 р., коли німці окупували Копенгаґен, а капітан британського військового корабля звелів торсхавнським морякам підняти фарерський прапор замість данського. На референдумі 1946 р. фарерці проголосували за

необмежений суверенітет, але 1 квітня 1948 р. була укладена компромісна угода, острови дістали самоврядування в межах Данської держави. 1970 р. Фарери отримали незалежне членство в Північній раді. *Norðurlandahusið*, Північний дім, у Торсхавні збудовано зі шведської деревини, норвезького шиферу, данського скла, ісландських матеріалів для покрівлі і обставлено фінськими меблями.

Міді, або "Південь" сучасної Франції, прилягає до середземноморського узбережжя між Піренеями та Альпами. Для будь-кого, хто плаває Середземним морем, — це єдиний доступний шлях на північну рівнину. На мандрівника, який висадився на берег у Міді, чекає перспектива легкої подорожі до головної частини континенту. Від стародавнього Марселя чи від міста Арль у гирлі Рони можна рухатись без затримок або низинами Лангедоку до Атлантики, або ж, обійшовши Центральний Масив, — до витоків Луари та Сени. Головною притокою Рони — Соною — можна дістатись прямо до Бельфорського коридору, а звідти пологим спуском до Рейну. Всюди на інших територіях — від Ґібралтару до Дарданелл — стародавній мандрівник мав долати гірські перевали, робити довгі обходи й потрапляв у глухі кути.

Щасливе становище Міді як містка між Середземним морем і рівниною мало важливі наслідки. Тут були найсприятливіші умови для злиття південної античної цивілізації з "варварськими" культурами півночі. Для римлян це була Цизальпінська Ґаллія — перша велика провінція за межами Італії. Для франків, перших варварів, які створили свою власну велику імперію, Міді обіцяв сонце й високу культуру. Вони захопили тут плаццдарм 537 р. н. е., через сто років після падіння Римської держави, і залишились назавжди. В утвореному таким чином Французькому королівстві, почасти північному, почасти середземноморському, сформувалась найавторитетніша й найуніверсальніша культура континенту.

Басейн Дунаю, як і Міді, з'єднує рівнину з Середземномор'ям, тільки шлях тепер тягнеться з заходу на схід. Дунай витікає зі Шварцвальду, перетинає лінію гір у Баварському коридорі біля Пасау і далі тече на схід майже дві з половиною тисячі кілометрів, впадаючи в Чорне море. Для народів, які приходили зі сходу, Дунай був найлегшим шляхом до внутрішніх районів; для народів рівнини це був найпривабливіший маршрут до південних морів. Протягом більшої частини своєї течії він правив за головний кордон Римської імперії, а отже, й за кордон "цивілізації". За нових часів басейн ріки став територіальною основою великої багатонаціональної імперії Габсбургів, а також ареною найзапекліших зіткнень між християнством та ісламом у Європі. **[DANUVIUS]**.

З усіх цих коридорів жоден, проте, не мав такого значення, як долина Волги. Зараз прийнято ділити континент по лінії Уральських гір і річки Урал. На захід від Уралу, в басейні Волги, — Європа, на схід від Уралу, в Сибіру чи Казахстані, — Азія. Отже, той, хто стоїть на березі Волги в Саратові чи Царицині, стоїть немов перед брамою. Адже Волга означає першу європейську зупинку

на степовому битому шляху й становить коридор, який з'єднує Балтику з Каспієм. До XVII ст. Волга ще й правила за межу розселення християн, тобто була важливим культурним кордоном. Це найбільша річка Європи і гідна сторожа Півострова, який простягся "від Атлантики до Уралу".

Ніхто не заперечує, що всі аспекти фізичної географії зазнають змін, міняється все довкілля. А проте традиційні науки, як-от геологія, дають підстави вважати, ніби ці зміни відбувалися так повільно, що їхній вплив на розвиток людства був маргінальним. Лише недавно з'явилось усвідомлення, що сучасне довкілля аж ніяк не таке стале, як вважалося досі.

Клімат, приміром, постійно змінюється. У праці *"Цивілізація і клімат"* (1915 р.) американський вчений Елзверт Гантінгтон оприлюднив плоди свого оригінального дослідження велетенської секвої в Каліфорнії. Ця праця стала вихідним пунктом історичної кліматології. Оскільки секвоя живе понад 3000 років і річні кільця її стовбура мають різну товщину залежно від того, наскільки теплими й вологими були минулі роки, то зріз стовбура секвої дає систематизований запис кліматичних змін протягом трьох тисячоліть. Гантінгтонів метод, який тепер називають дендрохронологією, спричинивсь до створення так званої "пульсаційної теорії" зміни кліматичних фаз, якою можна пояснити минуле всіх континентів. Ця теорія породила своєрідний детермінізм, пов'язаний з навколишнім середовищем. Виникнення античної цивілізації в Середземномор'ї можна пов'язати з початком вологої фази, яка дала змогу вирощувати пшеницю в Північній Африці, тоді як Північна Європа гибіла в дощах, туманах і морозах. Занепад античного світу можна було б приписати зміні клімату в протилежному напрямі, що принесла середземноморське сонячне сяєво на північ від Альп. Міграції монголів, які безпосередньо вплинули на історію як Китаю, так і Європи (див. с. 379–381), можна було б пояснити наступом посухи на оази Середньої Азії. У своїй пізнішій праці *"Рушійні сили цивілізації"* (1945 р.) Гантінгтон дослідив інші чинники фізичного довкілля — харчування й хвороби, а також їхній вплив на спадковість людини[10]. Поквапність висновків зневажила історичну кліматологію, і відтоді дослідники намагалися уточнити свої перші гіпотези.

А втім, теорія періодичності й досі має своїх прихильників. "Цикломанія" ще не вмерла: виникнення і занепад цивілізацій пов'язували геть з усім — від плям на сонці до нападу сарани. Вчені, хоч якими є їхні конкретні вподобання, неминуче звертаються до змін навколишнього середовища та впливу цих змін на розвиток людства. Зрештою, те, що клімат таки змінюється, — очевидний факт. Території Римської імперії, де колись буяло життя, тепер перетворились на пустелі. Могили для вікінгів колись копали в Ісландії та Ґренландії, де тамтешню вічну мерзлоту тепер не здолає ні лопата, ні кайло. У XVII ст. лондонські щорічні ярмарки провадили взимку на кризі, яка покривала Темзу; армії переходили замерзлу Балтику там, де сьогодні така виправа була б самогубством. Європейська природа аж ніяк не була сталою справіку, навіть якщо її не надто помітні ритми неможливо завжди точно виміряти. [VENDANGE].

DANUVIUS

За античної доби Дунай, латиною *Danuvius*, а грецькою мовою *Ister*, правив за велику межу, яка ділила Європейський півострів. У I ст. н. е. він став кордоном Римської імперії, який відокремлював цивілізацію від варварства.

Згодом, проте, Дунай перетворився на одну з головних європейських маґістралей, відкритий бульвар, що з'єднував Захід і Схід[1]. У славетній композиції Берніні, створеній для римського Фонтана чотирьох річок, саме Дунай уособлює Європу поруч з африканським Нілом, азійським Ґанґом і американською Ла-Платою.

У верхній течії Дунай перетинає серце германського світу. На меморіальній дошці в парку Фюрстенберґ біля джерел річки у Шварцвальді написано: *"HIER ENTSPRINGT DIE DONAU"* ("Звідси бере початок Дунай"). Проминувши Зіґмаринґен, — родовий замок Гогенцолернів, — річка далі тече повз Ульм і Реґенсбурґ — головні міста Священної Римської імперії, а після Пасау потрапляє у "східні володіння" Австрії. В Австрії Дунай показував шлях [**НІБЕЛУНҐАМ**]. Далі Дунай минає Лінц, де поховано імператора Фрідріха III, на надгробку якого вибито *A-E-I-O-U — Austria erit in orbe ultima* (Австрія житиме довіку); Амштетен, де поховано Франца-Фердинанда; Кірлінґ, де помер Кафка; і Айзенштадт, місце останнього спочинку Ґайдна:

Himmel habe Dank!	Небо, прийми нашу подяку!
Ein harmonischer Gesang	Мій життєвий шлях
War mein Lebenslauf	Був одним гармонійним гімном.

У Відні, як зауважив Метерніх, "Європа" зустрічається з "Азією".

У середній течії Дунай широким потоком перетинає кордон Угорщини, країни мадярів, яка неначе клином увійшла в слов'янські землі. Дунай омиває столицю "Верхньої Угорщини", а тепер столицю Словаччини Братиславу/Пожонь/Пресбурґ. Фертоод став "другим Версалем" Естергазі; Естерґом — осідком угорських примасів; Сентендре (Св. Андрій), який колись дав притулок сербським вигнанцям, тепер перетворився на Мекку для богеми. У Буді та Пешті турецькій фортеці на одному березі протистоїть парламент в англійському стилі на другому березі. [**БУДА**].

У нижній течії, за Залізною Брамою, річка перетинає кордон між католицизмом і православ'ям. У [**НІКОПОЛІСІ**] Ульфіла переклав грецьку Біблію ґотською мовою, що стало "вихідним пунктом германськості". [**БІБЛІЯ**]. Румунія на лівому березі претендує на право бути спадкоємицею Траянової Дакії. Сербія і Болгарія на правому березі, протягом тривалого часу окуповані Османською Портою (яка називала той берег Туною), були засновані на місці візантійських провінцій. Кілія колись була ґенуезьким форпостом. Останньою сходинкою цього спуску є Сулина в дельті річки, найбільший пташиний заповідник Європи, який належить не цивілізації, а вічній природі[2].

Для географа річки — шляхи розселення і торгівлі. Для історика вони — шляхи поширення культури, ідей, а часом і конфліктів[3]. Річки схожі на саме життя. Протягом 2888 кілометрів від джерела до дельти цей потік ніде не зупиняється.

"Дослідження історії" (1933–1939) Арнолда Тойнбі, що пропонує вичерпну теорію виникнення, розвитку й занепаду цивілізацій, насправді є найвидатнішим історичним дослідженням навколишнього середовища. Після обговорення генези цивілізацій, які становлять своєрідну реакцію людства на "виклик довкілля", Тойнбі сформулював закон про "переваги неприхильного середовища". Римську провінцію Кампанью, напівпустельну Юдею, піщані пустки Бранденбургу й ворожі береги Нової Англії наведено як приклади суворого довкілля, яке викликало енергійну реакцію. Тут можна додати ще глухі ліси Московії. Описавши "стимули ударів, тиску і кар", Тойнбі перейшов до концепції "золотої середини". Якщо слов'яни у Східній Європі страждали від браку ранніх стимулів, то кельти і скандинави страждали від надміру лих. За Тойнбі, найближчими до ідеалу були умови, в яких існувала цивілізація Стародавньої Греції — "найгарніша квітка з усіх, яким судилося розквітнути"[11].

Сьогодні, хоча вплив навколишнього середовища на людину в жодному разі неможливо відкинути, особливу увагу дослідники надають ще і впливові людини на природу. **[ЕКОЛОГІЯ]**. Історична екологія як академічна дисципліна виникла задовго до того, як "тепличний ефект" змусив усіх усвідомити її значення. Вона бере на озброєння всілякі технологічні дива. Аероархеологія революціонізувала наше знання про доісторичні ландшафти. Седиментологію, яка досліджує моделі утворення річкових осадів, і гляціологію, що досліджує моделі формування криги в льодовиках, залучено задля точнішого визначення природних змін протягом століть і тисячоліть. Геохімічний аналіз, який вимірює рівень фосфатів у ґрунті стародавніх поселень, став ще одним потужним засобом археологів. Палінологія (ботанічна наука, яка досліджує пилкові зерна і спори стародавніх рослин, що збереглись у землі) допомагає відтворити рослинний спектр минулого. Фахівці обговорюють докази "великого берестового занепаду", доісторичного хліборобства і хронологію вирубання лісів. Аналіз торфу на основі вивчення складу і швидкості утворення торф'яних боліт дав змогу визначити п'ять головних кліматичних "катаклізмів" протягом періоду з 3000 р. до н. е. до 1000 р. н. е. Дослідження праісторії ступило великий крок уперед відтоді, як археологи могли лише викопувати предмети, намагаючись порівняти свої знахідки з уривчастими згадками у творах стародавніх авторів. **[^{14}C]**.

Нинішні дослідники праісторії, крім того, наголошують на процесі доісторичних суспільних змін. Був час, коли майже всі нові культурні явища пояснювали міграціями людей. Виникнення нових поховальних обрядів, нових ритуалів, нових артефактів чи нової мовної групи автоматично пов'язували з імовірною появою нових народів. Тепер, хоча ніхто й не відкидає доісторичних міграцій, з'явилось розуміння, що матеріальні та культурні зміни можна пояснити еволюцією в межах уже наявних груп населення, беручи до уваги і розвиток техніки, і релігійні навернення, і лінгвістичні зміни.

VENDANGE

ІСТОРИЧНА кліматологія спирається на записи, збережені в книжках, та на свідчення, які зберегла сама природа. До письмових записів належать щоденники, оповідання мандрівників і записи про погоду управителів маєтків, торгівців зерном і виноробів, а до природних свідчень — деревні кільця, скам'янілості, осади, сталактити і льодовики[1].

Точність записів самої Природи вражає, навіть за історичних часів. Щорічні відклади у Сиваші в Криму датовано до 2294 р. до н. е. Деякі великі сталагміти в печері Авен д'Орняк у горах Юра мають вік понад 7000 років. Коливання в щільності кальцитових відкладів точно відповідають історичним моделям випадання дощів.

Фенологію — науку про визрівання фруктів — стали широко використовувати у зв'язку з історією збирання урожаїв винограду. Щороку протягом сторіч багато французьких виноградарів видавали публічні повідомлення про дату початку збирання винограду. Рання дата означала сонячний сезон визрівання, а пізня — прохолодний. За допомогою списку дат *première cuvée* ("першого чана") в певній місцевості історики можуть скласти повні фенологічні описи дуже тривалих періодів. Порівнявши фенологічні описи різних місцевостей, можна отримати середню дату для кожної з них. Такі *courbes de vendanges* (криві збирання урожаїв винограду) точно вказують на зміни клімату[2] (див. додаток III, с.1268.)

Рух льодовиків — ще одне джерело інформації. Льодовики наступали під час похолодань і відступали в порівняно теплі періоди. Крім того, довжину гірських льодовиків Європи у будь-який рік можна встановити на основі свідчень очевидців, стародруків та офіційних записів. Архіви (як, скажімо, архів двору графів Савойських) містять інспекторські звіти про наступ льодовиків, які знищували села або перешкоджали мешканцям платити десятину чи податки. Наприклад, 1600 р. (року нещастя в Шамоні) люди по французький та італійський боки Монблану жили у страху за своє майбутнє. Докладне вивчення льодовиків *Мер-де-Ґляс*, *Ронґлетчер* у Вале і *Фернагт* у Тіролі, показує, що наприкінці XVII ст. всі вони були на кілька кілометрів нижче, ніж тепер, і засвідчує реальність "малої льодовикової доби" Європи. Найбільшого розміру льодовики досягали в 1599–1600, 1640–1650, 1680, 1716–1720 і 1770 рр. 1653 р. місцеві жителі зухвало поставили статую св. Ігнатія біля підніжжя льодовика Алеч, і льодовик зупинився. Нинішній відступ льодовиків триває з 1850 р.[3].

Кліматичні дані найпереконливіші тоді, коли різні джерела дають однакові результати. Різкі зміни погоди у 1530-х роках, приміром, підтверджують як річні кільця дерев у Німеччині, так і французько-швейцарські дані про урожаї винограду (див. додаток III). 1816 р. був найхолоднішим для європейських виноградників. Збір ушкоджених ягід розпочався на сході Франції в день Усіх Святих (1 листопада). Мері Шелі, відпочиваючи в сусідній Швейцарії, не могла навіть ходити на прогулянки й мусила залишатися вдома — через те й вигадала свого Франкенштейна.

Європейську праісторію потрібно пов'язувати з двома хронологіями, які мають абсолютно різні порядки величин. Геологічний час, який охоплює при-

близно 4 мільярди 550 мільйонів років від утворення Землі, поділено на ери, періоди та епохи від азою до голоцену. Натомість людське життя обмежене лише верхівкою геологічного часу. Перші люди з'явилися в Африці в середині пліоцену. В середині плейстоцену людина досягає Європи. Етап, який називають "цивілізацією", почався лише наприкінці четвертинного періоду. Європа у своєму теперішньому вигляді існує не довше як 5 мільйонів років; а людина живе в Європі не більше мільйона років (див. додаток III, с. 1263).

У масштабі геологічного часу формування Європейського півострова слід вважати за недавню подію. 80 мільйонів років тому більша частина суходолу, який мав утворити Європу, була під водою, звідки виступав лише розкиданий архіпелаг океанських островів. Після того як Атлантичний океан досяг своїх максимальних розмірів, дрейф Африканської материкової плити закрив океанську котловину з півдня. 5 мільйонів років тому Африка ще була з'єднана з Євразією, а Альпи й Атлаські гори височіли обабіч сухої середземноморської западини. Але потім "прорвало природну греблю Ґібралтару", "утворився велетенський водоспад морської води, у сто разів більший за водоспад Вікторія", який остаточно сформував знайомі нам обриси Європи[12]. Дві запізнілі події, що сталися менше ніж десять тисяч років тому, привели до відкриття Ла-Маншу і данського Зунду, створивши, таким чином, спочатку Британські острови, а відтак Балтійське море.

^{14}C

40 000 років — це той проміжок часу, протягом якого можна виміряти зміни радіоактивності ізотопу вуглецю ^{14}C. Це означає, що радіовуглецевий метод визначення віку можна застосовувати до органічних матеріалів з пізнього палеоліту аж до недавнього минулого. 35 тисяч років до н. е. приблизно відповідають часові, коли вимерли неандертальці, а люди жили у Кро-Маньйоні.

Значення ^{14}C, за використання якого 1962 р. присуджено Нобелівську премію з хімії, ґрунтується на спонтанній і стабільній швидкості розпаду. Тільки цьому з трьох ізотопів вуглецю властива радіоактивність, і він нагромаджується в усій живій матерії внаслідок дії космічного проміння на атмосферу. Він міститься в кістках, тканинах тіла, мушлях, м'ясі, волоссі, мотузках, тканині, деревині та багатьох інших матеріалах, що їх чимало знаходять при археологічних розкопках. Цей ізотоп починає розпадатися одразу по смерті організму, і період його напіврозпаду становить 5730 років, а повний розпад триває в середньому 8033 роки. Отож зниження вмісту ^{14}C на 1 відсоток дорівнює приблизно 80 рокам.

Обрахункам, виконаним на основі радіовуглецевого аналізу, властиві розбіжності, але завдяки допоміжним методам, які дають змогу порівнювати, дослідники протягом останніх років змогли отримувати набагато точніші дані. Приміром, термолюмінесценція (ТЛ) та електронний спіновий резонанс (ЕСР) дають змогу простежити мінімальні зміни, спричинені природною радіоактивністю в кристалічних ґратках мінералів, і тому

дуже ефективні при визначенні віку керамічних виробів. Дослідження ізотопів вуглецю за допомогою мас-спектрометрії (МС) дозволило розширити хронологічний спектр до 100 тисяч років, поставивши під сумнів попередні визначення віку найдавніших останків гуманоїдів[1].

По тридцяти роках розвитку радіовуглецевий метод датування дав змогу створити разючі зібрання даних. Скажімо, археологи, які вивчають мезоліт, можуть проконсультуватися з каталогами, в яких перелічено дати знахідок по всій Європі. Уламок лінійної намистової кераміки з Айцума в Нижній Саксонії має вік 6480±210 років; деревне вугілля з поселення Власач у Сербії — 7930±77; обгоріла гілка сосни з Каловане під Варшавою — 10 030±120[2]. Кожне нове визначення віку підтверджує загальну картину.

Найбільшу сенсацію, проте, застосування ^{14}C викликало при визначенні віку так званої Туринської плащаниці. На плащаниці, яку буцімто привезли в Європу зі Святої землі у XIV ст., видно нечіткий відбиток обличчя і тіла мертвої людини. Перед нею схиляються як перед реліквією, пов'язаною з розп'яттям Христа. Досліди, проведені в 1988–1989 рр., показали, що матерію плащаниці виготовлено між 1260 і 1390 рр. Одначе досліди не з'ясували, як на тканині з'явився відбиток образу мертвої людини[3].

Протягом останнього мільйона років молодий Півострів пережив сімнадцять льодовикових періодів. За своїх найбільших розмірів льодовий щит досягав лінії, яка з'єднує Північний Девон, Ганновер, Краків і Київ. Людиноподібні гості з'являлися в Європі під час міжльодовикових потеплінь. Найперші сліди людини в Європі знайдено поблизу міста Вертешселеш в Угорщині та в італійському місті Ізернія, і обидва сліди мають дату 850–700 тисяч років до н. е. В Ізернії *Homo erectus* (людина прямоходяча) харчувалася різноманітними тваринами, які населяли рівнину саванного типу. В Тера-Амата, на березі поблизу Ніци, у глині, яка запеклася біля вогнища, знайдено слід людини давністю 400 тисяч років. 1987 р. в глибокій печері Атапуерка поблизу іспанського міста Бургоса знайдено скам'янілі рештки людини.

Протягом льодовикових періодів людська еволюція пройшла ступені *homo erectus, homo sapiens* (людини розумної) та *homo sapiens sapiens* (сучасної людини). Рештки перехідного створіння знайдено 1856 р. у кар'єрі в Неандертальській долині поблизу Дюсельдорфа, і ця знахідка стала початком дебатів про походження людини, які тривають і досі. **[МАВПА]**. Вважають, що неандертальці, які мали масивні кістки й короткі кінцівки, були особливим європейським видом, який пристосувався до льодовикових умов. Вони користувалися кремінними знаряддями, знали таємницю вогню, ховали своїх померлих і піклувалися про живих. Їхня особлива техніка обробки каменю отримала назву "мустьєрської" за місцевістю в Дордоні. Неандертальці полювали організованими ватагами, про що свідчать розкопки в Ла-Коті в затоці Сен-Брелад на острові Джерсі та пізніші знахідки у Зволені в Польщі, де протягом багатьох тисячоліть пралюди заганяли в пастку коней і мамонтів. Неандертальці зникли

десь 35–40 тисяч років тому, під час останнього міжльодовикового періоду. Останні знахідки в Сен-Сезері дають підстави припускати, що вони протягом певного часу жили поруч із новоприбульцями з Африки та Близького Сходу[13].

Ці зайди мали тендітнішу будову, але були набагато спритніші, пальці в них були вдвічі тонші, ніж у їхніх попередників. Як показують знахідки в Сунгірі на півночі Росії, вони могли виготовляти дуже тонкі кістяні голки і шити одяг. Їх загалом називають печерними людьми, однак печери були лиш одним із місць, де вони влаштовували собі житла. Вони мандрували рівнинами, полювали на зубрів і мамонтів, збирали рослини. В українському селі Межирічі одне поселення льодовикової доби збереглося незайманим. Його просторі житла побудовано з сотень мамонтових кісток, накритих шкірами. [ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ].

Кінець останнього льодовикового періоду ознаменувався величезним вулканічним вибухом. Тиск Африканської плити відкрив лінію розлому уздовж дна Середземного моря, породивши ланцюг вулканів, які існують досі. Десь 36 тисяч років тому сталося виверження найбільшого з тих вулканів, і вулканічний попіл долетів аж до Волги. В Поццуолі біля Неаполя він залишив *caldera*, кратер, завширшки майже 11 км. Той вибух став попередником усіх великих вивержень в історичні часи — Тири 1628 р. до н. е. (див. с. 111–112), Везувію 79 р. н. е. [ПАНТА], Етни 1669 р. Все це є суворим нагадуванням про те, що людина завжди ходила по поверхні крихкої скоринки своєї геологічної спадщини.

За традицією, людський сектор європейської передісторії звичайно пов'язують із системою трьох віків — кам'яного, бронзового й залізного. Цю систему вперше запровадив 1836 р. данський збирач старожитностей Крістіан Томсен; часова структура цієї системи спиралася на зміну знарядь праці первісної людини. Отже, палеоліт (ранній кам'яний вік) охоплює тривалий період наприкінці льодовикової доби, коли людина працювала з колотими кам'яними знаряддями. Мезоліт (середній кам'яний вік) — набагато пізніший період, що настав після відступу останніх льодовиків, тобто бл. 8000–3000 р. до н. е. Протягом двох тисячоліть, що передували християнській, чи то новій ері, яка спирається на нашу власну довільну схему хронології [ANNO DOMINI], один за одним ішли неоліт (новий кам'яний вік), бронзовий вік і залізний вік. Кожен із цих технологічних "віків" можна поділити на ранню, середню та пізню фази. Одначе важливо пам'ятати, що система трьох віків *не* заснована на якомусь абсолютному масштабі часу. У будь-який даний відтинок часу в одному місці люди могли засидітись у неоліті, тимчасом як десь-інде вони вже досягли залізного віку. У будь-якому даному регіоні люди могли жити на різних ступенях розвитку, тобто одночасно використовувати різні технології.

ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ

ПОЧАТКИ організованих політичних громад, чи "держав", рідко шукали раніше неоліту. Деякі теоретики, зокрема й марксисти, звертали увагу на племена і племінні землі бронзового й залізного віку. Інші бачили ці початки в неолітичній революції в сільсько-

му господарстві і пов'язаному з нею зростанні постійних поселень. Згідно з В. Ґордоном Чайлдом, наприклад, передумовами виникнення держави, заснованої на територіальних, а не родових засадах, були територіальна влада, надлишок капіталу, символічні пам'ятки, торгівля на далеку відстань, поділ праці, розшароване суспільство, наукові знання і мистецтво письма. Такі передумови вперше склалися в Єгипті та Месопотамії, а в Європі — у містах-державах Стародавньої Греції (див. розділ II).

Аналіз складного суспільства мисливців-збирачів спонукає, одначе, спроектувати цю тему в набагато давніше минуле. Здається, мисливці-збирачі, чи збирачі-мисливці, не чекали початку хліборобства, щоб воно врятувало їх від споконвічної загрози вимирання. Навпаки, вони втішалися багатьма тисячоліттями "нескінченного відпочинку та достатку". Вони були знайомі з хліборобством, коли воно зародилось, але відкидали його, беручись до нього лише побічно чи додатково.

Крім того, на пізніших етапах доісторичної доби вони розвинули соціальні структури, які дозволяли диференційовану спеціалізацію. Опріч мисливців-воїнів, які ходили на далекі виправи, і осілих збирачів, деякі групи спеціалізувалися на нових процесах, що потребували багато праці, — рибальстві, збиранні морських продуктів, диких трав, горіхів і птахоловстві. Інші могли зосередитись на функціях організаторів чи посередників при створенні федерацій або реґіональних союзів. Інакше кажучи, групи мисливців-збирачів мали зародкове представництво і політичний клас. Цю історичну проблему можна вивчати, провадячи аналогії з тубільними народами Північної Америки, Австралії чи Нової Ґвінеї.

Отож головне питання щодо мисливців-збирачів, певне, буде не "Як вони вийшли на вищий рівень хліборобського й політизованого суспільства?", а "Що переконало їх відмовитися від переваг свого споконвічного життя, які ґарантували безпеку, заможність і психологічну свободу?"[1]

Ранній кам'яний вік сягає на мільйон років у давнину. Він збігається з передостанньою ерою четвертинного геологічного періоду (плейстоцену) і з останніми великими зледенінням — відомими, відповідно, як міндельська, ріська та вюрмська епохи. Окрім Неандерталя та Ле-Мустьє, неоціненні знахідки виявлено в Кро-Маньйоні (1868 р.), Ґримальді (1874 р.), Комб-Капелі (1909 р.), Шанселаді (1888 р.) та в усіх пунктах між Абвілем і Ойцувом, кожен з яких пов'язаний із конкретними гуманоїдними типами, періодами та культурами. В Ориньяку, Солутре та печері Ла-Мадлен вперше з'явилися скульптурні зображення людських постатей, скажімо, "вілендорфська Венера" і "лосельська Венера". З виникненням мадленської культури наприкінці палеоліту, коли надзвичайно поширились кістяні знаряддя, в затінку останньої крижаної шапки був досягнутий апогей печерного мистецтва. Величні підземні ґалереї дійшли до нас у печерах Альтаміри в Іспанії (1879 р.) та Ласко в Дордоні (1940 р.); ці відкриття спонукали деяких коментаторів повести мову про "франко-кантабрійську школу". В печері поблизу Ментони на Рив'єрі знайдено скарб мушель *Cassis rufa* з Індійського океану. Ті мушлі начебто мали життєдайну силу, і їхня

знахідка вочевидь засвідчила наявність як складної релігійної системи, так і далекосяжної торговельної мережі[14]. [ЛОСЕЛЬ].

ЛОСЕЛЬ

"Лосельську Венеру" датують 19 000 р. до н. е. Це барельєф, вибитий на внутрішній стіні печери в департаменті Дордонь і пофарбований червоною вохрою. Він зображує сидячу жінку, риси обличчя якої не збереглися, зате видно довгі пасма волосся за плечима, великі обвислі груди і широко розставлені коліна, які відкривають статеві органи. Ліва рука жінки лежить на вагітному череві. Зігнутою правою рукою вона високо тримає серпастий ріг зубра.

Як і більшість людських зображень періоду раннього європейського мистецтва, що охоплює 90% людської історії, цей артефакт з його відверто жіночим родом водночас і разючий, і промовистий. Загалом вважають, що "лосельська Венера" — палеолітична богиня, варіант "Великої космічної матері", культ якої був панівним у ритуалах матріархального суспільства. За одним із тлумачень, цей образ мав бути головним у ритуальних танцях у масках, коли жінки, чоловіки та діти прагнули містичного єднання з духами тварин. З меншим ступенем упевненості можна вважати, що він був вершиною уявлень печерної доби, коли печера була "лоном-могилою-лабіринтом Великої земної матері", а "кров-жінка-місяць-зубровий ріг-народження-магія-життєвий цикл взаємоуподібнювались у неперервному резонансі, чи то гармонії, священних енергій"[1].

Матріархальний, або "орієнтований на матір", характер доісторичного суспільства визнавали більшість теоретиків, починаючи з Маркса і Енґельса. Одначе припущення, ніби матріархат був властивий лише "найпримітивнішому" суспільству, тепер уже не вважають за слушне. У своїй розвідці про міфи поет Роберт Ґрейвс дослідив походження і долю матріархальної культури в Європі, простеживши занепад статусу жінки від античної божественності до класичного рабства[2].

Інші дослідники висунули тезу про жіночі джерела мови, а отже, й свідомої культури. Протягом тривалого "ясельного віку" людства жінки та діти, певне, навчилися розмовляти, поки чоловіки десь собі полювали. Якщо це й так, то статева різниця могла виявлятись лиш у ступені опанування мови, оскільки хлопчики, безперечно, вчилися висловлювати свої думки так само, як і їхні сестри.

Куди переконливіша ймовірність, що матріархальні та патріархальні суспільства перехрещувалися, створюючи широкий спектр гібридних форм. Якщо теорія Ґімбутас слушна (див. с. 104), то просування до причорноморських степів пізньонеолітичних "курганних людей" означало прихід не лише індоєвропейців, а й значно войовничіших патріархальних традицій. З іншого боку, після того, як згодом прийшли савромати, — перша хвиля ірано-сарматської конфедерації, — ці матріархальні новоприбульці близько 3000 р. до н. е. почали змішуватися зі своїми патріархальними попередниками. У зв'язку з цим Геродот переповідає цікаву історію про те, як воїни-амазонки полишили південний берег Чорного моря і, після парування зі скіфськими сміливцями, оселилися на новій батьківщині "за три денних переходи від Меотійського озера". Цю розповідь відкидали як чистісіньку вигадку, поки археологи не почали знаходити скелети

жінок-воїнів у сарматських похованнях. Сарматську принцесу з іще пізнішої доби, могилу якої знайшли у Колбякові на Дону, поховано з її бойовою сокирою[3].

Як і в кожної однобокої доктрини, у феміністського підходу до "праісторії" є свої крайнощі. Проте цей підхід не видається геть невірогідним:

"Оскільки ми відокремили людство від природи, суб'єкт від об'єкта... і університети від універсуму, дуже важко для будь-кого, крім поета чи містика, збагнути... холістичне й міфопоетичне мислення людей льодовикової доби. Сама наша мова... говорить про знаряддя мисливців і чоловіків, тоді як усі скульптури й малюнки, що їх ми знаходимо, аж кричать, що та льодовикова доба людства була добою мистецтва, любові до жінок і тварин... Збирацтво не менш важливе, ніж мисливство, однак говорять лише про мисливство. Обговорюють усні оповіді, але оповідачем — здебільшого мисливець, а не стара жриця місяця. Уявляють обряд ініціації, але посвячують не юну дівчину, в якої перша менструація і яка ось-ось має одружитися з місяцем, а молодика, який скоро стане великим мисливцем"[4].

Західна цивілізація, хоч як її визначають, на думку загалу, спирається на юдеохристиянську традицію та античний світ. У цих обох культурах-основах — байдуже, Єгови чи Зевса-Юпітера — домінують боги чоловічої статі. Одначе не слід забувати, що впродовж багатьох попередніх тисячоліть головним богом була жінка. Можна лише здогадуватись, що людство, поки людина була нечисленним слабким біологічним видом, переймалося більше жіночою роллю творення та народження, ніж чоловічою роллю вбивства і смерті.

Різні люди мріяли про втрачений рай далекого минулого. Романтики, націоналісти, марксисти — всі вони мали свій власний едемський сад, свою напівміфічну "золоту добу". Тепер її знайшли вже й феміністки[5]. Одна річ певна. "Лосельська Венера" та інші подібні до неї фігурки не відображали предмет сексуального бажання чоловіків. По суті, вона взагалі не була Венерою.

Середній кам'яний вік, або мезоліт, — перехідна ера, коли людина пристосовувалася до швидкого поліпшення кліматичних умов. Останню морену останнього фіно-скандинавського крижаного покриву датують 7300 роком до н. е. Технологічний поступ характеризувався появою мікролітів — дуже маленьких голчастих чи лезоподібних кремінців. Поява більшої кількості риби та їстівних молюсків заохочувала селитись поблизу озер, річок та морських узбереж. До давніших культур, сформованих на півдні, як-от Мас д'Азіль у Піренеях, додалися північні — Маглемозе в Зеландії та Ертебеле в Ютландії, де зародилося морське глибоководне рибальство. За допомогою мезолітичної кам'яної сокири уперше стало можливим рубати великі дерева.

Новий кам'яний вік, чи неоліт, ознаменовано переходом від збирання їжі до її виробництва. Одомашнювання рослин та приручення тварин, яке інакше називають сільським господарством, супроводилось подальшим удосконаленням кам'яної технології, коли за допомогою розпилювання, шліфування та свердління виготовлялися знаряддя набагато вищої якості. "Неолітична революція"

розпочалася на Близькому Сході у VIII тисячолітті до н. е., а в північних районах Європи — лише в другому. Саме тоді почали розводити велику рогату худобу, овець та свиней; започатковано конярство та гібридизацію з метою одержання мулів, регулярне зернове виробництво, орання, ткацтво, гончарство та видобуток корисних копалин. Саме тоді почалася загальна колонізація Півострова, де доти існували лише поодинокі поселення.

Визначають дві головні лінії неолітичного поступу. Перша лінія, що її асоціюють з *Linearbandkeramik* ("лінійно-стрічковою керамікою"), швидко рухалася долиною Дунаю вглиб Центральної Європи. У V тисячолітті за короткий проміжок часу десь у сімсот років вона подолала майже дві з половиною тисячі кілометрів від теперішньої Румунії до Нідерландів. Оселі перших поселенців купчились довкола великої довгої громадської будівлі, спорудженої зі стовбурів найбільших дерев щойно вирубаного лісу. Проблеми виснаження ґрунтів та браку робочих рук приводили до тимчасових відступів, хоча згодом люди знову заселяли полишені селища. Другу лінію просування пов'язують з поширенням культури "штампової кераміки", яка рухалася на захід уздовж середземноморського узбережжя. У IV тисячолітті відбувалося дальше поширення хліборобських поселень у західних та північних регіонах Півострова — в Іберії, Франції, Швейцарії, на Британських островах, у Скандинавії та східних частинах Великої рівнини. До 3200 р. до н. е. весь Півострів нижче 62° північної довготи заселили громади з різноманітними формами господарювання та виробництва харчових продуктів[15]. [ВИНО], [ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ], [ТАМУЗ].

У цьому періоді з'явились озерні селища — як-от на озері Шаравін біля Ґренобля, Шален у Юрі, Федерзе у Вюртемберґу і Цюрихському озері. Такі поселення дуже цінні для археологів, оскільки озерний намул — майже бездоганний консервант геть усього, від кухонного начиння до яблучних качанів. [ТОЛУНД].

Загалом визначено шість головних неолітичних зон: східносередземноморська та балканська зони, що перебували під значним впливом Леванту; зона Трипілля—Кукутені в українському степу; балтійсько-чорноморська зона з "мотузковою керамікою" і народом "бойової сокири"; центральна зона з "лінійною керамікою"; її осередком була Богемія, але форпости сягали Рейну на заході і Вісли на сході; північна зона Великої рівнини, де основним типом була кераміка з лійкоподібними чашами; західна зона "дзвоникоподібних чаш", яка простягалася від Південної Іспанії до Британських островів та Скандинавії. Пізні неолітичні культури часто пов'язували з великими мегалітичними спорудами, які варіювалися від простих дольменів чи менгірів до велетенських камерних могил, камінних алей та камінних кіл. Основні пам'ятки містяться в Нью-Ґранжі (Ірландія), Мес-Гоуві (Оркнейські острови), Карнаку (Бретань), Ейвбері та Стоунгенджі (Вілтшир). Було зроблене сміливе припущення, що вони завдячують своїм розвитком міжнародним експедиціям, навіть контактові з єгипетськими чи, можливо, мінойськими рудокопами. [DASA], [ĠGANTIJA].

Хальколітичний вік — термін, який використовують деякі дослідники ранньої історії, щоб схарактеризувати тривалу перехідну фазу, коли перехрещувалися кам'яний і бронзовий віки.

Бронзовий вік ознаменувався виготовленням нового сплаву через змішування міді з оловом. Він розпочався на Близькому Сході бл. 3000 р. до н. е., а в Північній Європі — десь на тисячу років пізніше. Надто в Середземномор'ї тієї пори відбувався розвиток міської культури: виникли письмо, ремесла, широка торгівля. Найвидатніші досягнення бронзового віку виявлено в Мікенах, що їх з 1876 р. розкопував Генріх Шліман, та в Кносі на Криті, що його в 1899–1930 рр. розкопав сер Артур Еванс. Ці пам'ятки мають приблизно однаковий вік із камінними колами в Стоунгенджі, три будівельні фази якого розпочалися бл. 2600 р. до н. е. Вік вугілля з "ям Обрі" фази I у Стоунгенджі визначено за допомогою вуглецевого методу: 1848 р. до н. е. ±275 років; мотику з оленячого рогу з кам'яного гнізда фази III датовано 1710 р. до н. е. ±150 років. Отже, тоді, як на берегах Егейського моря розвивалися високі цивілізації, споріднені з цивілізаціями Близького Сходу, народи північного заходу перебували на перехідному етапі від неоліту до бронзи. [**КРИТМУМ**].

А втім, мова про "високі" і "відсталі" культури може спіткнутись об майстерність будівничих Стоунгенджа, котрі спромоглися перевезти вісімдесят брил синюватого каменю, кожна вагою понад п'ятдесят тонн, з далеких гір Преселі в Південному Велсі і поставити їх з такою точністю, що приголомшені спостерігачі висловили гадку, ніби ті брили є робочими деталями сонячного комп'ютера[16]. Справді, зображені в Стоунгенджі сокири та кинджали, схожі на знахідки в шахтних могилах Мікен, ще раз дали привід припустити існування прямих контактів із Середземномор'ям.

ТАМУЗ

Тамуз, син Іштар (Аштар), матері Всесвіту, у Стародавньому Вавилоні був богом зерна. Наприкінці збирання врожаю стебла останніх снопів спліталися у солом'яні віяла чи клітки, де бог міг сховатися до нового сезону.

Ці зернові ідоли, чи "ляльки", робили скрізь, де вирощували пшеницю. На Балканах і досі шанують так зване "чорногорське віяло", яке не надто відрізняється за формою від своїх попередників з Нілу. В Німеччині та Скандинавії солом'яні зірки та солом'яні янголи — поширені різдвяні прикраси.

В Англії багато солом'яних ляльок урятували сільські краєзнавці, коли мистецтво виготовлення їх почало зникати в 1950-і роки. Прості фігурки — як-от шия та підкова, вузол і котяча лапка, дзвін і ліхтар — можна знайти в усіх графствах, де вирощують пшеницю. Серед місцевих варіацій — шропширська кобила, дербіширська корона і кембриджська парасоля. Нортумберлендська Зернова Дитина і Плющова Дівчина — не що, як сучасні варіанти "Матері Землі", далекі доньки єгипетської Іштар, грецької Деметри та римської Церери[1].

У світі відомі три головні зернові культури: рис, кукурудза та пшениця. Із цих трьох "Європа обрала пшеницю". Пшениця прийшла в Європу з Месопотамії, і скрізь, куди силою приходили й оселялися європейці, вони несли з собою свою пшеницю — спершу на безлюдні землі неолітичного північного заходу, не так давно — в незаймані прерії Америки, степи Австралії і Південного Сибіру. Сам процес "вибору" пшениці становив нескінченну низку дослідів протягом кількох тисячоліть. Хоча конкурентні зернові культури — жито, ячмінь, овес, гречка й просо — і далі ростуть у Європі, змагатись із переможною ходою королеви Пшениці неможливо[2].

Пшениця — рід *Triticum* з родини злакових — має понад 1000 відомих сортів. Її зерно надзвичайно поживне. Воно містить пересічно 70 відсотків вуглеводів, 12 відсотків білка, 2 відсотки жиру, 1,8 відсотка мінеральних речовин. Вміст білка набагато вищий, ніж у рису, кілограм пшениці має поживність понад 3000 калорій. Дієта, заснована на пшениці, — один з чинників, які дали більшій частині європейців значну перевагу у фізичному розвитку супроти тих, хто харчувався рисом чи кукурудзою. Пшениця — сезонна культура, яка потребує інтенсивної праці під час сівби навесні та жнив восени. На відміну від рисівників, яким доводилось обробляти рисові поля організованими бригадами протягом усього року, пшеничні господарства мали час і свободу для розширення, для вирощування вторинних культур, для освоєння нових земель, для будівництва, війни й політичної діяльності. Такий збіг обставин цілком може містити в собі передумови багатьох характерних особливостей соціально-політичної історії Європи — від феодалізму та індивідуалізму до войовничості та імперіалізму. Пшениця, однак, швидко виснажує землю. У стародавні часи родючість ланів можна було зберегти, лише регулярно залишаючи їх паром і підживлюючи гноєм свійських тварин. Звідси походить традиційна європейська модель змішаного орного та скотарського господарства, а також розмаїта дієта з круп, овочів та м'яса.

Пшеничний білок має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні з водою і утворювати тісто. А клейковина утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який його конкурент[3]. "Хліб наш щоденний дай нам сьогодні", — це почуття європейські цивілізації могли б розділити зі своїми близькосхідними сусідами, але не з індійцями, китайцями, ацтеками чи інками.

Міжрегіональна торгівля, зокрема мінералами, — одна з важливих рис бронзового віку Європи. Мінеральні ресурси Півострова були багаті й різноманітні, проте розподілялись нерівномірно; широка мережа торговельних шляхів розвивалась у відповідь на цю незбалансованість. Сіль шукали з найдавніших часів — добували кам'яну сіль у копальнях або випарювали сіль на приморських солоних озерах. Величезні природні соляні гори є в кількох місцевостях — від Кардони в Каталонії до Зальцкамергута в Австрії і Велички в Польщі. Примітивні соляні варниці містились уздовж усього спекотного південного узбережжя від Рони до Дніпра. Утворились постійні "соляні шляхи". Найвідомішим серед них була стародавня *Via Salaria*, що сполучала Рим із солеварнями

Адріатики. Бурштин, який знаходили на західному узбережжі Ютландії та на берегах Балтики на схід від Вісли, високо поціновували як ювелірну прикрасу. Стародавній "бурштиновий шлях" пролягав долиною Одеру, через Моравський коридор до Дунаю, а далі через перевал Бренера — до Адріатики. Обсидіан та ляпіс-лазур також мали великий попит. Мідь та олово були головними товарами. Мідь спочатку надходила з Кіпру (звідси й латинська назва цього металу — купрум), потім з Доломітових Альп, а над усе з Карпат. Карпатська мідь спершу проклала собі шлях на північ до Скандинавії, а вже потім на південь до Егейського моря. Олово, яке у стародавні часи часто плутали зі свинцем, привозили з далекого півострова Корнуол. Пошуки міді та олова стимулювали міжконтинентальні контакти, певне, куди ефективніше, ніж наступне розвідування заліза, яке набагато легше знайти.

ВИНО

Вино — аж ніяк не звичайний напій, бо завжди асоціювалося з коханням і релігією. Його назва, як і саме ім'я Венери (Venus), походить від санскритського слова *vêna*, "улюблений". Вино прийшло з Кавказу і стало елементом як щоденної дієти, так і релігійних церемоній стародавнього світу. Ной першим став виробляти вино (Буття, 9, 20), і його вживали не тільки під час поганських вакханалій, а й на причасті в християн[1].

Св. Мартин Турський, що народився в Сабарії (тепер Сомбатхей) поблизу Дунаю, був першим святим покровителем винопивць. А св. Урбан і св. Вінцент (чиє ім'я буквально означає "винний сморід") стали першими патронами виноградарів і виноробів.

Комерційне виноробство в середньовічній Європі започаткували бенедиктинці в Шато-Пріере (Бордоський реґіон) і в Кло-Вужо в районі Бон (Бурґундія). Ченці-клюнійці на пагорбах Кот-д'Ор поблизу Макона і цистерціанці в Нуї-Сен-Жоржі розвинули традицію. За Фруасаром, коли Англія захопила Бордо, їй знадобилося 300 суден, щоб перевезти вироблене за один рік вино. Вина *бенедиктин* (1534 р.) з абатства Фекан і *шартрез* (1604 р.) з картезіанського монастиря в Дофіне були піонерами у виробництві кріплених вин.

Європейська межа виноробства поділяє Півострів на дві половини. Найпівнічніші виноградарські райони тягнуться від Луари через Шампань до Мозелю і Рейнланду, а звідти на схід до придунайських пагорбів, Молдови й Криму. Є дуже мало виноробських районів, які не належали колись у давнину Римській імперії. Балканські вина в Сербії, Румунії, Болґарії і Греції (де розвиток винарства загальмували непитущі турки) не менш давні, як і французькі, іспанські та італійські.

Споживання вина мало далекосяжні соціальні, психологічні й медичні наслідки. Вино правило за одну з причин релігійних та політичних поділів, скажімо, розколу на протестантів і католиків у Німеччині, і навіть вирішувало долю битв. "Саме вино і пиво зіткнулись під Ватерлоо. Червоне шаленство вина раз по раз марно намагалося розбити непохитну стіну синів пива..."[2]

Але й на батьківщині св. Мартина не щезло вміння виробляти вишукані вина. Збагачені вулканічним попелом ґрунти на схилах над Токаєм, гаряче літо Угорської рівнини, вода з річки Бодрог і найшляхетніші ґрона винограду "асу" створили унікальну комбінацію. Пікантний, густий, трохи подібний до персика смак золотого токаю не кожному до вподоби, а в останні десятиріччя його вкрай рідко виготовляли добре. Але давніше токай на 200 років закладали в найкращі підвали Польщі й подавали монархам на смертному ложі. Пляшка "імперського токаю" часів Франца-Йосифа й досі становить один з найпожаданіших здобутків для справжнього знавця.

ĠGANTIJA

ОСТРІВ Мальта пропонує дві історичні загадки — мовну й мегалітичну. Мальтійська мова належить до семітських мов і походить від середньовічної арабської. Це єдина семітська мова, яка використовує для письма латиницю. Романтично налаштовані філологи якось поєднали її зі стародавньою фінікійською. Але мальтійські мегаліти набагато давніші за фінікійську мову. Головні пам'ятки розташовані у храмі *Ġgantija* (Ґжантіжа) на острові Гоцо та в унікальному підземному *hypogeum*'і, колективному склепі, в Халь-Сафлієні, який датують 2400 р. до н. е. Найдавніші пам'ятники вирізьбили з каменю на тисячоліття раніше[1].

Поступ цивілізації на Мальті можна вважати за короткий путівник з європейської історії[2]. Після неолітичних печерних жителів, котрі споруджували мегаліти, та чашної культури бронзового віку прийшли карфаґенці (починаючи з VII ст. до н. е.), а за ними — римляни (з 218 р. до н. е.). Гоцо часто ототожнюють з островом Каліпсо, на якому висадили Одіссея. Корабель святого Павла розбився 60 р. н. е. північніше Валети в бухті, яку назвали на його честь. 395 р. Мальта опинилась під владою Східної імперії (Візантії), а згодом на острові порядкували араби (з 870 р.), нормани (з 1091 р.), лицарі госпітальєри (з 1530 р.), французи (з 1798 р.), британці (з 1802 р.), а з 1964 р., трохи запізно, — самі мальтійці.

Особливого значення набували ті райони, де можна було близько знайти потрібні товари. Одним із таких районів був Зальцкамерґут (римський *Noricum*, Норик), де соляні гори Ішль та Гальштат межують з руднями Норі. Інший район міститься поблизу Кракова, де у верхній течії Вісли зовсім поряд є поклади срібла, свинцю, заліза та солі. Найпродуктивнішими були, одначе, острови Егейського моря. Мілос давав обсидіан; Парос був джерелом чистого білого мармуру; на Кітносі була мідь; Сіфнос та Лавріон біля узбережжя Аттики давали срібло і свинець. Багатство і влада Криту, а згодом Мікен, були вочевидь пов'язані з пануванням над цими егейськими ресурсами і роллю кінцевого пункту трансконтинентальних торговельних шляхів. Крит і Мікени були осередям того, що потім дістало назву "інтернаціонального духу" бронзового віку.

DASA

У ПОПУЛЯРНІЙ історії математики стверджується, що розселення племен чашної культури в Європі супроводилось поширенням як індоєвропейських мов, так і десяткової системи числення. Це твердження спирається на перелік слів з кількох індоєвропейських мов, які використовують десяткову основу або десятковий спосіб числення. Отож припускається, що доісторична Європа знала десяткове числення за три тисячі років до його запровадження у письмовій формі[1].

Цікаво, звісно, думати, що можна відтворити способи лічби в далекому і неписьменному суспільстві, про які немає жодних безпосередніх свідчень. А втім, не можна й бути певними, що числа, які ми використовуємо сьогодні, залишалися незмінними з доісторичних часів, — отже, слід обережно перевірити цю гіпотезу на матеріалі основних мов:

Кельтська (валійська)	Німецька	Латина		Давньогрецька	Слов'янська (російська)	Санскрит
1. *un*	*eins*	I	*unus*	*heis*	*один*	*eka*
2. *dau*	*zwei*	II	*duo*	*dyo*	*два*	*dvi*
3. *tri*	*drei*	III	*tres*	*treis*	*три*	*tri*
4. *pedraw*	*vier*	IV	*quattuor*	*tettares*	*четыре*	*katur*
5. *pump*	*fünf*	V	*quinque*	*pente*	*пять*	*panka*
6. *chwech*	*sech*	VI	*sex*	*hex*	*шесть*	*shash*
7. *saith*	*sieben*	VII	*septem*	*hepta*	*семь*	*sapta*
8. *wyth*	*acht*	VIII	*octo*	*octo*	*восемь*	*ashta*
9. *naw*	*neun*	IX	*novem*	*ennea*	*девять*	*nava*
10. *deg*	*zehn*	X	*decem*	*deka*	*десять*	*dasa*

Санскрит, що означає "досконала мова", є другою найдавнішою із записаних індоєвропейських мов. Він був мовою Стародавньої Індії і, за індуїстськими леґендами, мовою богів. Близько 1500 р. до н. е. санскрит став мовою ведичної літератури. Її розквіт настав невдовзі після занепаду індської цивілізації, яка винайшла десяткову систему числення.

Назви чисел у санскриті мали, безперечно, десяткову основу. Числа від 1 до 10 відповідають числам в інших індоєвропейських мовах. Назви чисел другого десятка утворено простим об'єднанням числа зі словом "десять", звідси *ekadasa* (1+10=11) чи *navadasa* (9+10=19). Десятки в санскриті утворювалися поєднанням одиниць зі збірним числівником "десятка" ("*dasat(i)*"), звідси *vimsati* чи *dvimdesati* (2x10=20) або *trimsati* (3x10=30). Санскритський числівник 1000 (*dasasata)* означає "десять сотень", а його варіант *sa-hasra* вживається для утворення ще більших чисел. У санскриті є слово *crore* — "10 мільйонів", і слово *satam* — для вираження відсотків[2]. Латинські числа також переважно десяткові, одначе їхня структура не пов'язана з римськими цифрами, в основі яких лежать комбінації одиниць, п'ятірок і десятків.

Кельтські мови, з яких валійська найуживаніша з тих, що дійшли до нашого часу, колись були поширені в багатьох районах Європи. Ці мови належать до найстародав-

ніших індоєвропейських мов на Заході. Однак кельтські числівники зберегли елементи числення з основами 5, 10, а надто 20. У сучасній валійській мові, як і в санскриті, використовують десяткові одинарні числівники від 1 до 10; проте для позначення чисел на "-дцять" використовувано числівники, які мають структуру, подібну до римських числівників. Шістнадцять передається як *un ar bymtheg* ("один плюс п'ять і десять" (XVI); а дев'ятнадцять — як *pedwar ar bymtheg* ("чотири плюс п'ять і десять"). Для чисел, більших за 19, використовують числівники з двадцятковою основою. *Ugain* — основа, а числа *deugain* (40), *trigain* (60) і *pedwar gain* (80) є кратними двадцяти. Числа тридцять, сімдесят і дев'яносто виражаються як "десять і" число, кратне двадцяти. П'ятдесят (*hanner cant*) означає "половина від ста".

	Валійська	Латина		Санскрит
11	*un ar ddeg*	XI	*Undecim*	*ekadasa*
20	*ugain*	XX	*Viginti*	*vimsati*
30	*deg ar hugain*	XXX	*Triginta*	*trimsati*
40	*deugain*	XL	*Quadraginta*	*katvarimsati*
50	*hanner cant*	L	*Quinquaginta*	*pankasati*
60	*trigain*	LX	*Sexaginta*	*shashti*
70	*deg a trigain*	LXX	*Septuaginta*	*septati*
80	*pedwar ugain*	LXXX	*Octoginta*	*ashiti*
90	*deg a pedwar hugain*	XC	*Nonaginta*	*navati*
100	*cant*	C	*centum*	*sata*
1000	*mil*	M	*mille*	*dasasata/sa-hasra*

Числення з основою на двадцять, яке почало використовувати всі пальці рук і ніг, збереглося в англійському слові *score*, яке походить від зарубок на лічильних паличках. Воно також відбилося на французькому слові *quatre-vingt*, що означає "чотири рази по двадцять" і, певне, є залишком мови кельтських ґаллів.

Отож з великим ступенем упевненості можна твердити, що первісні народи Європи рахували двійками, п'ятірками, десятками, дюжинами чи двадцятками, залежно від своїх потреб. На певному щаблі вони зіткнулися і з вавилонською шістдесятковою системою числення, згодом засвоєною для ліку хвилин і секунд. Немає достатніх підстав гадати, що індоєвропейці загалом, і представники чашної культури зокрема, з самого початку використовували десяткове числення.

Насправді Європі довелося чекати аж до XIII ст., коли були широко запроваджені десяткові числа. Вирішальний крок — використання символу "0" для позначення нуля — вперше зроблено в Індії. Звідти десяткова система проклала собі шлях до мусульманського світу, а через арабську Іспанію — і в християнські країни. Протягом кількох сторіч її використовували поряд із набагато неоковирнішими римськими цифрами, які неможливо було навіть використовувати для додавання чи множення. Коли нова система нарешті перемогла, європейці навіть не збагнули, що їхні числа взагалі не європейські[3] (див. додаток III, с. 1290).

Ані Крит, ані Мікени не були відомі раннім дослідникам античності, які першими формували наше бачення античного світу. Одначе тепер загальновизнано, що мінойська культура на Криті та мікенська культура материкової Греції були подвійними піками "першої європейської цивілізації". Відколи Шліман знайшов золоту посмертну маску в одній з королівських шахтних могил у Мікенах і телеграфом повідомив про свій хибний висновок: "Сьогодні я побачив обличчя Агамемнона", — стало зрозуміло, що він відкрив щось набагато важливіше, ніж просто ще одне багате доісторичне поховання. **[ТРОФЕЇ].** Розкопки палаців як на Криті — у Кносі, Фесті та Малії, так і на континенті в Мікенах, Тіринфі й Пілосі дали багаті докази існування набагато вищих мистецтва, релігії, техніки та суспільної організації, ніж усі відомі доти. Золота доба мінойців, так званий "палацовий період", почалася бл. 1900 р. до н. е. А розквіт войовничіших мікенців, чиї фортеці панували над рівниною Аргосу й Коринфською затокою, почався на чотири сторіччя пізніше. Разом з троянцями, які контролювали Дарданелли, мінойці та мікенці допомогли європейській історії вийти з царини безликої археології. **[ТРОН].**

Наприкінці бронзового віку в Центральній Європі для поширеної групи "урнових культур" були характерні цвинтарі, на яких кремовані останки померлих ховали в урнах разом із вишуканими погребовими предметами. Важливі пам'ятки бронзового віку розкопано в Терramаре (Італія), Ель-Аргарі (Іспанія), Лойбінгені, Бухау, Адлерберґу (Німеччина), Унетице біля Праги (Чехія) та в Отомані (Румунія).

В останній чверті II тисячоліття до н. е. Європа бронзового віку пережила незбагненний злам, від якого вже ніколи не оговталась. Археологи пишуть про "загальний крах систем". Торгівля урвалася, міста знелюдніли, політичні структури розсипались. Навали завойовників поглинули те, що залишилось. Крит, ледве витримавши низку страшних природних катастроф, підкорився мікенським грекам, перше ніж були зруйновані й самі Мікени. Протягом лише одного сторіччя багато давніх центрів культури відійшли в небуття. На Егейське море прийшли племена з глибин континенту. Настав кінець імперії хетів у Малій Азії. Навіть Єгипет зазнав облоги з боку невідомих "народів моря". Урнова культура збереглась у Центральній Європі, де аж до приходу кельтів тривала довга пасивна доба. У Греції панували архаїчні "темні віки", які відділяють легендарну еру троянських воєн від писаної історії пізніших міст-держав.

КРИТМУМ

Варений критмум... Болотяний критмум збирають у липні чи серпні під час відпливу. Зібравши, його відразу слід ретельно вимити; найкраще його їсти дуже свіжим. Зв'яжіть помитий критмум разом з корінцями в пучки і варіть у широкій посудині в несолоній воді 8–10 хвилин. Розріжте нитку і подавайте на стіл з розтопленим вершковим маслом. Їдять критмум, узявши за стебло при корені, й помалу надкушують його, відокремлюючи м'якуш від дерев'янистої серцевини[1].

Доісторична їжа вже давно зникла, і її важко досліджувати. Сучасні спроби відтворити меню і гастрономічні методи неолітичного періоду спираються на шість головних джерел інформації. Доісторичне сміття дає археологам багатий матеріал у вигляді кісток, яєчної шкаралупи та уламків мушель. Поблизу кухонних закутків у рештках стародавніх жител часто знаходять насіння та пилок, що їх можна визначити й проаналізувати. Мисливські та рибальські знаряддя, як і начиння для обробки, готування та споживання їжі, дійшли до нас у великій кількості. (Казанів для варіння було багато, а ось печей для випікання — мало).

Загальні харчові ресурси минулого можна оцінити, відкидаючи новітні продукти — як-от дріжджі, вино й цибулю — від широкого спектра їстівних диких рослин і тварин. Усілякі делікатеси, яких зараз не знайти в кулінарних книгах, раніше використовували для їжі: кайри, терен, букові горішки, червоні водорості. Багато про що можна дізнатися, вивчаючи харчові технології примітивних і доіндустріальних суспільств, що були змушені споживати багато диких рослин і виробити найрізноманітніші методи зберігання продуктів: сушіння, соління та консервування. І, нарешті, сучасні методи дозволяють дослідити вміст шлунків доісторичних трупів. Толундська людина, приміром, їла льняне насіння, ячмінь і дикі рослини. [**ВИНО**], [**ТОЛУНД**].

Чи вдасться зрештою відтворити автентичні неолітичні страви — питання, відкрите для дискусії, яку непогано було б провести, заїдаючи критмум мозковими кістками з *вирпою*.

Мозкові кістки. (225 г мозкових кісток, борошно, сіль, сухарик). Вишкребти і вимити кістки, розпиляти їх упоперек... Зробити круте тісто з борошна й води, розкатати його. Заліпити кінці кісток тістом, щоб закоркувати мозок, і зав'язати кістки у тканину, посипану борошном. Поставити сторчма в каструлі з киплячою солоною водою і варити на повільному вогні протягом двох годин... Розв'язати тканину і зняти тісто з кінців кістки. Обгорнути кожну кістку паперовою серветкою і подавати на сухарику.

Сіянка, або Вирпа. (450 г тонко змеленого вівсяного борошна, 1,3 кг пшеничного борошна, 9 л води). Змішати борошно у глиняному глечику. Додати 8 л теплої води, розмішати і залишити на 5–8 днів бродити. Злити прозору рідину — це квас, із якого готують смачний прохолодний напій. Осад у глечику скидатиметься на густий крохмаль. Додати приблизно літр води, розвівши осад до густоти сметани. Проціджена крізь марлю на друшлякові рідина... матиме всі поживні властивості вівсянки... Обережно протерши осад дерев'яною ложкою і наприкінці віджавши тканину... можна прискорити процес[3].

Реконструкція минулого нагадує переклад поезії. Вона можлива, але ніколи не буде точною. Незалежно від того, чи йдеться про доісторичні кулінарні рецепти, колоніальні поселення чи середньовічну музику, потрібні велика сила уяви і стриманість, щоб уникнути небезпек недолугої автентичності та безпідставних тверджень. Невже справді неолітичні кухарі подавали мозкові кістки в паперових серветках і проціджували вирпу крізь марлю? І невже були доісторичні серпні, коли треба було збирати критмум?

ТРОН

Трон у Кноському палаці на Криті називають "найдавнішим кріслом Європи". Це твердження навряд чи коректне. Однак незаперечне те, що стільці з високими спинками і бильцями в стародавні часи мали церемоніальне призначення. Вони давали змогу володарям і вищому духівництву прибирати розслаблену, гідну й піднесену позу, тимчасом як усі інші стояли на ногах. Від царських тронів концепцію крісла як символу влади перенесено на єпископські та професорські кафедри.

Меблі для повсякденного сидіння — більш-менш новий європейський винахід. Первісні люди якщо не стояли, то сиділи навпочіпки чи лежали на долівці. Багато азіатських народів, зокрема і японці, й досі віддають перевагу такому способові. Стародавні греки та римляни напівлежали на ложах. Люди середньовіччя користувалися грубо обтесаними лавами. Окремі стільці вперше запроваджено в монастирських келіях — можливо, щоб полегшити читання. Вони стали звичайними речами хатнього вжитку аж у XVI ст., а в асортимент вишуканих речей увійшли лиш у XVIII ст. І тільки наприкінці XIX ст. їх почали використовувати у школах, конторах та на робочих місцях.

На жаль, стільці з пласкими сидіннями не відповідають вимогам людської анатомії. На відміну від кінського сідла, де більша частина ваги вершника передається на стремена, залишаючи природний вигин хребта непорушеним, стільці піднімають стегна під прямим кутом до тулуба і порушують рівновагу скелета. Таким чином вони збільшують навантаження на нерухомий таз, стегнові суглоби і поперек. Хронічний біль спини — один із наслідків сучасного поступу[1].

У залізному віці скінчилась доісторична доба, з'явилися письмові історичні джерела. Як правило, вважають, що обробляти залізо почали хети в Малій Азії. Залізний кинджал із золотим руків'ям, розкопаний в царських могилах в Аладжа-Гююк, можливо, виготовлений наприкінці III тисячоліття до н. е. Звідти використання заліза поширилося спочатку на Єгипет (бл. 1200 р. до н. е.), відтак — на район Егейського моря (бл. 1000 р. до н. е.) та на басейн Дунаю (бл. 750 р. до н. е.). [ТОЛУНД].

Доісторичну добу залізного віку на материковій частині Півострова звичайно поділяють на два послідовні періоди — гальштатський (бл. 750–400 рр. до н. е.) та латенський (бл. 400–50 рр. до н. е.). Поселення Гальштат у Зальцкамергуті, вперше досліджене 1846 р., дало назву періодові й культурі, в якій переплелися традиції попередньої урнової культури і нові впливи зі Сходу. Латен, поселення на мілині Невшательського озера у Швейцарії, відкрито 1858 р., і воно дало назву другому періодові, коли обробка заліза досягла високого рівня майстерності. Довгі мечі з твердим стрижнем і м'яким лезом, яке можна було дуже гостро заточувати, були символом войовничого суспільства, що жило у великих гірських фортецях. Ці народи знали гончарський круг, візок, карбування монет, мали досконалі мистецькі стилі, які поєднували місцеві, середземноморські і навіть кочові елементи. В Рудках у Свентокшизьких горах коло

Кракова вони залишили сліди найбільшого в доісторичній Європі осередку виробництва заліза. Вони вели активну торгівлю, з могил їхніх князів викопувано кельтські ювелірні вироби, етруські вази, грецькі амфори, римські артефакти. Хоч дехто й заперечує, їх, як правило, ототожнюють з кельтами, "першим великим народом на півночі Альп, ім'я якого ми знаємо". Окрім власне Латена, важливі знахідки зроблено на плато Антремон (Прованс), в Алесії (Бургундія) та у Вілланова (Емілія).

З появою кельтів європейська передісторія сягає найскладнішої проблеми — узгодження матеріальних культур, що їх ідентифікували археологи, з етнічними та лінгвістичними групами, про які нам відомо з інших джерел. Більшість дослідників доісторичного періоду сходяться на тому, що залізороби латенського періоду і справді були кельтами, що вони з'явилися внаслідок формування або припливу кельтських племен у I тисячолітті до н. е. і були тією самою групою, що її грецькі та римські письмові джерела згадують як *keltoi,* чи *celtae.* Проте пізніші дослідники цього питання дійшли висновку, що кельтська мова, певне, набагато давніша, зародилася ще за неоліту[17]. Одне є незаперечним: нові лінгвістичні дослідження абсолютно точно довели, що кельтські мови мають спільне коріння з латиною та грецькою мовою, а також із більшістю мов сучасної Європи. Кельти були авангардом лінгвістичної спільноти, яку можна окреслити виразніше, ніж археологічні доісторичні суспільства. Кельти посідають центральне місце в індоєвропейському феномені.

Ще 1786 р. сер Вільям Джонс, британський суддя, який служив у Калькуті, зробив епохальне відкриття про близьку спорідненість головних мов Європи з головними мовами Індії. Джонс побачив зв'язок між класичною латиною, давньогрецькою мовою і стародавнім санскритом. Згодом виявилося, що багато сучасних індійських мов становлять частину тієї самої родини, що і їхні європейські аналоги: романська, кельтська, германська, балтійська та слов'янська групи (див. додаток III, с. 1280).

ТОЛУНД

ТОЛУНД — це болото поблизу Оргуса в Данії, де 1950 р. знайдено напрочуд добре збережене тіло доісторичної людини, його тепер виставлено в музеї Сількеборґа. Дубильна кислота в торфі законсервувала його так добре, що збереглися навіть тонкі риси обличчя, а також усе те, що було в шлунку. За винятком загостреної шкіряної шапки і пояса, чоловік був голим; його задушили шкіряною мотузкою — очевидно, під час ритуального вбивства десь зо дві тисячі років тому. Його дивна доля викликає співчуття, якого важко позбутися навіть сьогодні:

Ота його сумна свобода,
Коли везли його на страту,

Мабуть, привиділась мені,
Як проїздив я, нашіптуючи:
"Толунд, Ґраубаль і Небельґард..."
Він дивився, як на нього
Тицяють пальцями,
Й не розумів тамтешньої мови.
Там, у Ютландії,
У стародавніх краях убивць,
Я почуватимусь загубленим,
Нещасним і — вдома[1].

А проте толундська людина — не поодинокий випадок. Через тридцять років аналогічні знахідки виявлено в Ліндоу-Мос у Чеширі (Англія); цікавий труп знайдено у вересні 1991 р. в льодовиковій кишені поблизу Симілаунського хребта Ецтальських Альп у Південному Тіролі. Тіло вочевидь належало мисливцеві добронзового віку, цілком одягненому і спорядженому. Він був 152 см на зріст і важив 54,4 кг, мав, певне, двадцять років, блакитні очі, поголене обличчя і навіть цілком сформований мозок. На ньому була сорочка з вичиненої шкіри і вузькі штани, шапка з хутра сарни, рукавиці з березової кори і вистелені сіном чоботи на товстій підошві. На його шкірі в чотирьох місцях витатуювано сині племінні знаки, а на шиї він мав намисто з двадцяти ремінців та однієї кам'яної намистини. За плечима в нього були порожня торба з дерев'яним каркасом, зламаний майже метровий лук (97,5 см), сагайдак із чотирнадцятьма стрілами з кістяними вістрями, кам'яна сокира з лезом із чистої міді, короткий кремінний ніж і пояс із кременями та трутом. Він замерз, мабуть, переходячи перевал під час заметілі. Трупне задубіння зафіксувало його випростану руку, якою він намагався прикрити очі. Вийшовши в путь 2731 р. до н. е. ±125 років, він, нарешті, дістався свого мимовільного пункту призначення в морозильнику Інсбрукського університету, запізнившись майже на п'ять тисяч років[2].

Останки доісторичних людей є цінним джерелом наукової інформації. Останні досягнення "доісторичної патології" дозволяють детально проаналізувати тканини тіла, хвороби, бактерії та дієту. Одначе не слід забувати і про пілтдаунську людину, кістки якої розкопано в кар'єрі у Сасексі 1908 р. — того самого року, коли знайдено толундську людину. Пілтдаунська людина, як з'ясувалося, була майстерною містифікацією.

У той час ніхто не уявляв, як ця родина "індоєвропейських" мов могла прокласти собі шлях через Євразію, хоча й припускали, що їх, певне, принесли на Захід міграційні народи. Проте 1902 р. німецький археолог Ґустав Косина пов'язав індоєвропейців з одним різновидом мотузкової кераміки, яку знаходять по всій Північній Німеччині. Висновки Косини зводилися до того, що "індоєвропейська батьківщина" могла бути на півночі Європи залізного віку. Цю ідею розвинув видатний австралійський археолог Вір Ґордон Чайлд (1892–1957), чия праця *"Світанок європейської цивілізації"* (1925 р.) стала однією із най-

впливовіших тогочасних книжок. Згодом американсько-литовський археолог Марія Ґімбутас підтвердила свою гіпотезу про те, що батьківщиною індоєвропейців були українські степи, ототожнивши її з широко розповсюдженою курганною культурою і характерними для цього району курганними похованнями.

"Постійне нагромадження археологічних знахідок, по суті, зруйнувало попередні теорії про індоєвропейську батьківщину... Курганна культура, певне, залишається єдиним кандидатом на право називатися праіндоєвропейською. В неоліті чи хальколіті не було жодної іншої культури, яка відповідала б гіпотетичній материнській культурі індоєвропейців, котру можна реконструювати за допомогою спільних слів; і не було інших великих експансій чи завоювань, які справляли б вплив на всі території, де ранні історичні джерела і культурний континуум вказують на існування носіїв індоєвропейських мов"[18].

Важливе тут те, що Ґордон Чайлд і його послідовники вживали термін "культура" у зв'язку з групами людей, виділеними на основі матеріальних і лінґвістичних критеріїв. А втім, коли поміркувати, либонь, немає обґрунтованих підстав вважати, що археологічні культури неодмінно пов'язані з певними мовними групами. Індоєвропейську загадку ще не розв'язано. Зокрема цікаво усвідомлювати, що мови розвивалися шляхом нескінченних мутацій так само, як розвиваються живі організми. У такому разі було б можливим порівняти хронологію мовних змін у Європі з генетичними змінами. Порівнявши хід "лінґвістичного годинника" з ходом нашого "молекулярного годинника", нам, можливо, колись пощастить прочитати історію виникнення європейських народів та їхніх мов[19].

Європейські географічні назви — продукт тисячолітнього розвитку. Ці назви — глибоке джерело для розуміння минулого. Назви річок, гір, міст, провінцій та країн часто є реліктами колишніх епох. За допомогою науки ономастики можна проникнути під поверхню історичних записів[20]. Усі погоджуються, що назви річок найдавніші і змінюються найменше. Часто лише вони є ланкою, що з'єднує нас із народами, які жили раніше. Внаслідок появи додаткових назв вони іноді передають інформацію про те, як змінювалось населення на їхніх берегах. Річка Ейвон має дві назви: одну англійську і другу, давнішу — валійську. П'ять кельтських коренів слів, пов'язані з водою, — *afon, dwr, uisge, rhe* і, можливо, *don,* — найпоширеніші спільні елементи в назвах річок по всій Європі. Вчені, звісно, з цим не погоджуються. Але серед найвідоміших прикладів можна навести такі назви, як Ін та Йона, Авіньйон на Родані, тепер Роні ("Водне місто" на "Швидкій річці"), Еск, Еч (Адідже), Юск і Дунай.

Кельтські назви трапляються від Португалії до Польщі. Приміром, сучасне валійське слово *dwr* (вода) споріднене з такими назвами, як Ді, Дуеро, Дордонь, Дервента ("Чиста вода"), Дюранс і Одер/Одра. Слово *pen*, яке означає "голову", а звідси "гору", лунає в таких назвах, як Пенніни, Апенніни, П'єніни та Пінд; *ard* (високий) — в Арденно, Ардени, Лізард ("Високий мис") і Оверн (*Ar Fearann*, "Висока країна"); *dun* (фортеця) — в Данкелд ("Фортеця кельтів"), Дунґанон, Лондон, Верден, Аугустодун ("Фортеця Авґуста", Отен), Лугдун

(Ліон), Лугодін (Лейден), Тун у Швейцарії і Тинець під Краковом. Усі ці назви свідчать про широку присутність кельтів. [LLANFAIR], [ЛУҐДУН].

Такі самі порівняння можна провести з коренями норвезьких, германських, слов'янських, ба навіть арабських і фінікійських слів. *Етна* — дуже слушна фінікійська назва, яка означає "піч". У Сицилії місто *Marsala* в перекладі з арабської означає "Порт Бога". Траянів міст у верхній течії річки Тахо в Іспанії має назву *La puente de Alcantara*, де *al cantara* — точний арабський відповідник латинського слова *pons* (міст).

Слов'янські географічні назви зустрічаються набагато західніше земель, населених сучасними слов'янами. На півночі Німеччини вони поширені в районі Ганновера. В Австрії такі назви, як *Zwettl* (*Světlý*, світлий), *Doebling* (дубок) чи *Feistritz* (бистриця), можна зустріти від віденських передмість до Тіролю. В Італії вони існують поруч з італійськими у провінції Фріулі.

Назви міст та сіл часто вказують на їхнє походження. Единбург був колись Едвіновою фортецею, Париж — містом племені паризіїв, Турин — містом таурінів, Ґетінґен — "родинним домом Ґодінґів", Краків — столичним містом доброго короля Крака. Інші назви відображують характерні ознаки або призначення місця. *Лісабон* означає "добре місце"; *Тронгейм* — "тронний дім"; *Мюнхен* — "місце ченців"; *Редрут* — "місце друїдів"; *Новгород* — "нове місто". Іноді в назвах відлунюють минулі нещастя. Оссая в Тоскані, назва якої означає "місце кісток", лежить там, де Ганнібал здобув перемогу при Тразименському озері 217 р. до н. е. Пур'єр у Провансі, який мав спершу назву *Campi Putridi* ("Гнилі поля"), є згадкою про поразку тевтонів від Марія 102 р. до н. е.; Лехфельд ("Поле мертвих") у Баварії — місце поразки мадярів 955 р.

Назви народів часто віддзеркалюють те, як вони бачили самі себе чи як їх бачили інші. Західні кельтські сусіди англосаксів називали себе *кімврами* (земляками), але германські завойовники назвали їх *валійцями*, тобто чужинцями. Так само й фламандці називають франкомовних валонів словом *Waalsch*. Германські народи часто називали себе словом *Deutsch*, або *Dutch* (підхожими, подібними), проте слов'янські сусіди казали на них німці, тобто "німі". Слов'яни вважали себе народом "слова" — спільної мови, або "сербами" — родичами. А латинян вони часто називали волохами — ще одним варіантом валійської теми. Балканські волохи схильні були називати себе римлянами *(romani, rumeni* або *aromani)*.

У назвах країн та регіонів часто збереглися назви народів, що колись правили ними. Кельтський корінь *gal-*, який вказує, що це "земля ґаллів", входить до складу таких назв, як Португалія, іспанська Ґалісія, Ґаллія, Велс (*Pays des Galles*), Корнуол, Донеґол, Каледонія (згодом Шотландія), Ґалоуей, Кале, Галичина і навіть далека Ґалатія в Малій Азії.

Топоніми, одначе, нескінченно мінливі. Вони змінюються з часом, а також відповідно до мови та перспектив людей, які вживають їх. Ці назви — інтелектуальна власність користувачів, тож як власність вони призводять до постійних конфліктів. Географічні назви можуть бути об'єктами пропаганди, тенденційних

суперечок, жорсткої цензури і навіть воєн. Насправді там, де є кілька варіантів, не можна вести мови про правильні чи неправильні форми. Можна лише вказувати на варіант, який є доречним для конкретного часу, місця і контексту. А коли йдеться про події, що охоплювали великі проміжки часу і простору, історикові часто доводиться вибирати між однаково недоречними альтернативами.

І все-таки історики завжди мають відчувати прихований зміст. Адже легко забути, що "Іспанія", "Франція", "Англія", "Німеччина", "Польща" і "Росія" — більш-менш нові ярлики, які дуже легко вжити анахронічно. Вочевидь неправильно казати *Франція* замість *Ґаллії* римської доби, і так само сумнівно вести мову про *Росію* до утворення *Московії*. Пишучи англійською мовою, автор механічно вживає назву *"English Channel"* ("Англійська протока"), нехтуючи те, що Ла-Манш принаймні наполовину французький. Польський автор механічно пише *Lipsk* замість *Leipzig*, аж ніяк не претендуючи на те, що Саксонія належить Польщі, і так само й німець каже *Данциг* замість *Ґданська* і *Бреслау* замість *Вроцлава*, не маючи на увазі, що Померанія та Силезія — німецькі території. Люди забувають, що офіційна мова, яка подає географічні назви у тій формі, якій віддає перевагу бюрократія панівної держави, не завжди узгоджуються з практикою населення цієї держави. Насамперед забувають, що в різних народів є всі підстави по-різному думати про географічні назви і що ніхто не має права утверджувати тільки свої варіанти назв. Для кого місто *Дері*, а для кого *Лондондері*. Хтось називає місто *Антверпеном (Antwerpen)*, а хтось *Анвером (Anvers)*. Для кого *Східна Галичина*, чи *Східна Малопольща*, а для кого *Західна Україна*. За давнини річку називали *Борисфеном*, а тепер це *Дніпро, Дняпро* чи *Днепр*. Для одних *Оксфорд (Oxford)* чи навіть *Ніу-Джин (Niu-Jin)*, а для кельтів назавжди — *Ридичен (Rhydychen)*.

Такий предмет, як "історія Європи", завжди мав певну невизначеність. Справді, і "Європа", і "історія" — уявлення двозначні. Європою може бути той Півострів, внутрішній суходільний кордон якого протягом тривалого часу залишався невизначеним, — тож у такому разі історики мають вирішити, де проляже довільний кордон їхніх досліджень. Але прикметник "європейський" можна вживати й для назви народів та культур, які сформувалися на Півострові, — і в такому разі перед істориком постають широкі, як світ, проблеми "європейської цивілізації". Історія може досліджувати минуле загалом або, відкинувши доісторичну добу, обмежуватись тільки тією частиною минулого, про яку зберігся повний діапазон свідчень. Досліджуючи доісторичну добу, історик спирається на міфи, мову і насамперед археологію. При вивченні історії у її вужчому розумінні дослідник працює з записами, документами, а над усе — з творами попередніх істориків. Хай там як, незалежно від того, чи історика вабить кінець доісторичної доби, чи початок власне історії, він неминуче дістається туди, де скінчилася подорож дівчини Європи, — на острів Крит.

1628 рік до н. е., м. Кнос на Криті. Стоячи на високій північній терасі палацу, придворні царя Міноса вдивлялись у далеке море поверх мерехтливих оливкових та кипарисових гаїв. Вони були слугами великого царя-жерця, проводом критської *таласократії* — першої в світі "морської імперії". Живучи з торгівлі, що розквітла завдяки далекохідним кораблям, вони тішились затишком, упорядкованістю ритуалів і адміністративним ладом. Оселі на Криті мали водогін, дренаж і каналізацію. Стіни були прикрашені фресками — грифонами, дельфінами і квітами, намальованими на ясному синьо-золотавому тлі. Просторі подвір'я часто перетворювались на арени для священної гри — стрибання через биків. У підземних коморах тісно стояли величезні кам'яні цистерни з зерном, вином і олією для 4000 чоловік. Критяни охайно записували свої хатні витрати на глиняних табличках, використовуючи метод письма, що, розвиваючись протягом сторіч, мало ієрогліфічну, курсивну та лінійну форми. Критські ремісники виготовляли прегарні ювелірні прикраси, різноманітні металеві вироби та керамічний посуд. Критяни були такі певні своєї могутності і процвітання, що жоден палац на острові не мав фортифікацій (див. додаток III, с. 1265).

Релігія відігравала якнайважливішу роль у житті мінойців. Головним об'єктом поклоніння була, напевне, Велика Земна Богиня, згодом відома як Рея, Зевсова мати. Вона поставала в різних формах і виявах, і їй прислужувала безліч менших божеств. Її святилища розміщали на гірських вершинах, у печерах і в храмових кімнатах палаців. На печатках, які дійшли до нас, зображено голих жінок, які в екстазі обіймають священні брили. Жертви були пов'язані з культом бика, з оргіями й численними ритуальними предметами, як-от вівтарні столи, урни з обітницями, відерця для крові та статуетки богинь родючості з осиними таліями. Всюди рясніли символи — бичачі роги і *labrys* (двосічна сокира), — що їх носили на високих жердинах під час процесій. У разі небезпеки чи лиха пожертву тварин доповнювали офіруванням дітей, ба навіть канібальськими учтами. (Зрештою, чоловік Реї Кронос, як відомо, пожирав дітей, і, якби не вчасні хитрощі, він з'їв би й маленького Зевса). Отже, мінойський ритуал приголомшував, одначе становив важливу частину соціального цементу, який сторіччями забезпечував єдність мирного суспільства. Деякі дослідники зауважили помітний брак сучасних рис чоловічої статі в зображеннях мінойських чоловіків[21]. Ці зауваги неминуче порушують питання про роль острова в переході від "первісного матріархату" і виникненні "воєн, характерних для патріархальних суспільств" (див. малюнки 3, 4).

Мінойська цивілізація процвітала на Криті мало не тисячу років. На думку сера Артура Еванса, який розкопав Кнос, розвиток Криту можна поділити на дев'ять виразних фаз, кожна з яких має свій власний стиль кераміки; ці фази йдуть від I ранньомінойського періоду до III пізньомінойського періоду. Зеніт розквіту припадає десь на середину II мінойського періоду в другій чверті

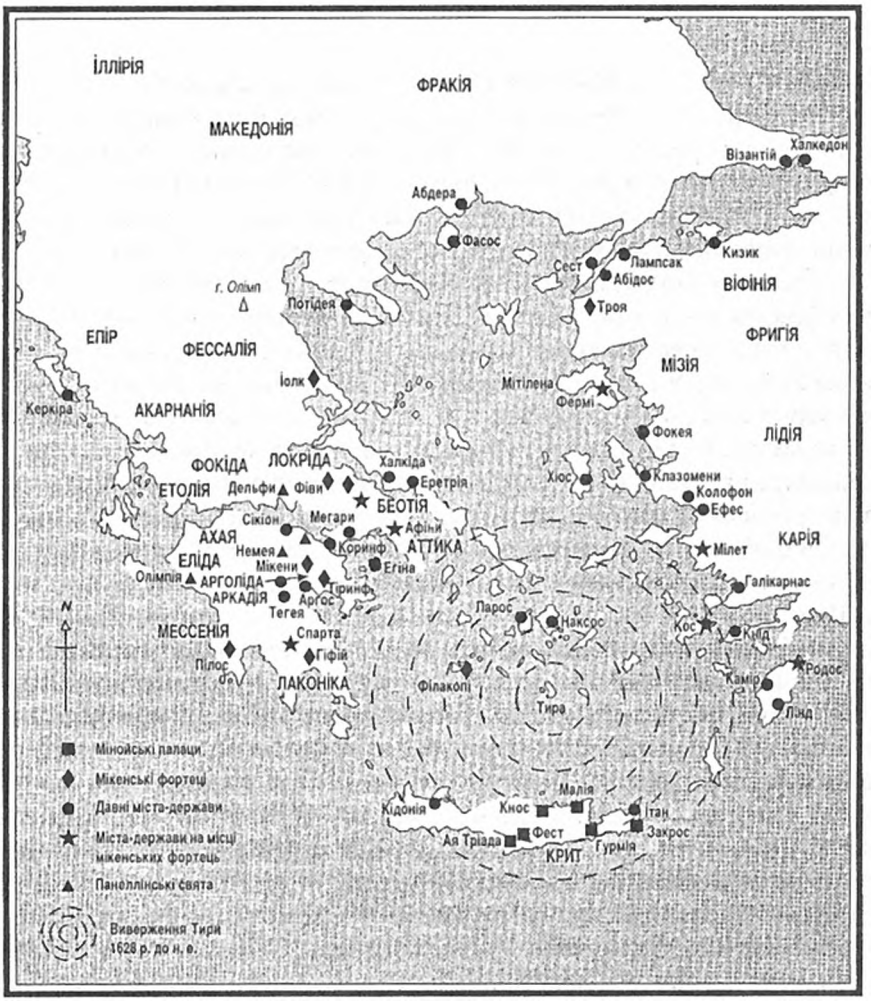

Карта 5

Вогнища егейської культури: II тисячоліття до н. е.

II тисячоліття до н.е. Саме тоді на придворних, які, ні про що не здогадуючись, стояли на терасі палацу, насувалася перша з "великих катастроф".

Етнічна ідентичність мінойців — предмет широких дебатів. Колишня гіпотеза про те, що вони були еллінами, вже не має загального визнання. Лінійне письмо А, за допомогою якого можна було б розкрити таємниці мови ранніх періодів, не розшифроване; натомість лінійне письмо Б, 1952 р. остаточно визначене як грецьке, вочевидь належить лише останній фазі. Артур Еванс був переконаний не тільки в могутньому єгипетському впливі на Крит, а й у можливості єгипетської колонізації. "Можна ще запитати, чи за часів... коли в долині Нілу перемогли прихильники династичної влади, певна частина давнього

населення... не могла оселитись на критській землі"[22]. Хай там як, протягом II тисячоліття Крит пережив, здається, кілька навал міґрантів. Можна досить обґрунтовано вважати, що еллінізація острова почалася після однієї з останніх хвиль переселенців десь уже після "великих катастроф".

Інша можливість полягає в тому, що мінойці середнього періоду були хетами з Малої Азії. Хети були індоєвропейці і спілкувалися мовою, яку називають канесійською [хетською]. Центром їхньої великої федерації було теперішнє місто Хатусас в Анатолії. Ця федерація змагалася з Єгиптом та Месопотамією. У XIV ст. до н. е. великий правитель хетів Супілуліума (бл. 1380–1347 рр. до н. е.) поширив свою владу аж до Єрусалима. 1269 р. до н. е. хети уклали союзний договір з Єгиптом. (Двомовний текст таблички, на якій записано цей договір, — найдавніший збережений дипломатичний документ, — тепер виставлено у фойє будинку ООН у Нью-Йорку). 1256 р. до н. е. цар хетів Хатусілі III їздив до Єгипту на весілля своєї дочки з фараоном Рамзесом II. Отже, якщо вплив хетів на Близькому Сході був такий великий, то цілком можливо, що він перекинувся з материка й на Крит. Якщо говорити конкретніше, то відкриття культу бика в хетському центрі Джатал-Гююк в Анатолії дає підстави припустити наявність набагато тіснішого зв'язку. Але певності поки що немає.

Згідно з пізнішою грецькою леґендою, на Криті народились і Зевс, і жахливий Мінотавр. Зевс, викравши Європу, просто привіз її на свій рідний острів. Печеру на горі Іда й досі показують туристам як місце, де народився цей бог. Мінотавр, з іншого боку, був плодом дивної пристрасті. Пасифая, дружина царя Міноса, начебто закохалася в жертовного бика, якого подарував їй морський бог Посейдон, і за допомогою Дедала, будівничого Кноса, їй вдалося мати з биком статевий зв'язок. Для цього Дедал змайстрував порожню дерев'яну корову, всередині якої сховалася безстрашна цариця, певне, прибравши належну позу. Внаслідок цього зв'язку народився потворний Мінотавр — напівлюдина, напівзвір — *l'infamia di Creti*, прокляття Криту. Після цього Дедал побудував лабіринт, щоб тримати там Мінотавра.

Тут сюжет закручується ще більше, на Крит припливає афінський герой Тесей. Палке бажання Тесея вбити Мінотавра можна пояснити тим, що він був дитиною іншої матері, яка також кохалася з биком. Хай там як, приєднавшись до групи з семи юнаків та дівчат — щорічної данини Афін Критові, — йому вдалося потрапити в Кнос, а там, увійшовши в лабіринт із клубком ниток, який йому дала донька Пасифаї Аріадна, він зарізав Мінотавра і вибрався з лабіринту. Відтак він утік з Аріадною на острів Наксос, де й покинув її. Через прикрий недогляд, повертаючись до Афін, він забув дати умовний знак про успіх своєї подорожі, а саме: поміняти колір вітрила з чорного на білий. У розпачі його батько Егей кинувся в море, яке відтоді називають його ім'ям. Ці перекази вочевидь походять з тієї доби, коли Крит мав велику владу, а грецькі громади на материку були залежними данниками.

Дедалові леґенда приписує й перший в історії людства політ. Оскільки Мінос заборонив йому виїжджати з Криту, він виготовив з воску та пір'я дві пари

крил для себе і свого сина Ікара. Разом із сином він злетів з гори Іда, але Ікар підлетів надто близько до сонця, впав і розбився на смерть. Проте Дедал полетів далі, тікаючи на материк. "Мінос може володіти всім, крім повітря", — писав Овідій. (*Omnia possideat, non possidet aera Minos*).

Гора Іда здіймається на 2434 м над рівнем моря, і дуже легко уявити собі, як термальні потоки підняли цих крилатих людей на висоту, звідки вони бачили під собою, мов на карті, всю егейську цивілізацію. Сам Крит — це скелясте пасмо десь із двісті кілометрів завдовжки, звернене своїм південним берегом до Африки, а північним замикаючи з півдня Егейське море. Влада Криту сягала Сицилії на заході і Кіпру на сході. На північному заході від острова лежить Пелопоннес, де домінувало місто Мікени з царськими купольними гробницями й Левовою брамою. На північному сході, на виступі Малої Азії, стояло стародавнє місто Троя. У центрі розкидано Кіклади, перші острівні колонії Криту. Найближче до Криту, мов чорний, прегарний і лиховісний діамант, із блакитного моря підноситься досконалий конус острова Тири.

Сумнівно, щоб мінойці знали дуже багато про землі та народи, куди не допливали їхні кораблі. Вони, звісно, знали Північну Африку, надто Єгипет, з яким Крит торгував: критських послів зображено на храмових стінах у Фівах. Апогей розквіту Кноса у II пізньомінойському періоді збігається в часі з кінцем XVIII династії Аменхотепа IV, а отже, зі вступом на престол Тутанхамона. Мінойці знали міста Леванту — Сідон, Тир та Єрихон, — які вже тоді були стародавніми, а через них — країни Близького Сходу. У XVII ст. до н. е. євреї ще були у єгипетському полоні. Арії тільки-но переселилися з Персії до Індії. Вавилонці жили в Межиріччі, об'єднані владою Хаммурапі Законодавця. Кодекс законів Хаммурапі, заснованих на принципі "око за око, зуб за зуб", став найвищим виявом цивілізації тієї доби. Асирійці нещодавно стали васалами Вавилону. Хети, утворивши наймічнішу державу в Західній Азії, починали нападати на Палестину (див. додаток III, с. 1264).

Мінойці цілком могли спілкуватися з долатинськими народами Італії. Ніщо не заважало їхнім кораблям плавати на захід Середземного моря. Вони могли стикатися з народом чашної культури і будівничими мегалітів Мальти й південної Іспанії, а також плавати в Чорне море і мати контакти з представниками трипільської культури. Трипільці могли бути посередниками на останньому, південному відтинку торговельних шляхів, які вели із внутрішніх районів, де панували народи унетицької та курганної культур. Головним товаром була мідь, а головним джерелом міді — копальні в Доломітових Альпах та Карпатах.

Далі цієї межі безпосереднє знання мінойців не поширювалось. Якщо вони переживали бронзовий вік, північні землі ще перебували на пізніх стадіях неоліту. Індоєвропейці, безперечно, вже почали просуватися на захід. Це просування іноді пов'язують з переходом до войовничої культури, в якій домінували чоловіки і яка підкорила як своїх миролюбних попередників, так і своїх власних жінок. Авангард кельтів уже утвердився в Центральній Європі. Германські, балтійські та слов'янські племена спочивали десь у закутках. Ці перші північні

звіролови та купці з-поза меж "прикордоння" цілком могли досягати Егейського моря. І нефрит, і бурштин знайшли собі дорогу на Крит.

Виверження Тири (Санторіну) було однією з найграндіозніших подій європейської ранньої історії. Настав судний день і, як на Кракатау за нових часів, 30 км^3 каміння, вогню й сірчаної кислоти були викинуті на 30 км у стратосферу. Всього за сто п'ятдесят кілометрів звідти спостерігачі у Кносі не могли не побачити диму та спалахів, а відтак і стовпа гарячого попелу. Із затримкою на дев'ять хвилин вони могли почути звук вибуху, гуркіт і глухі удари. Вони, певне, бачили, як відступило море, ринувши заповнювати порожнину, що відкрилася в морському дні, а потім повернулось могутньою припливною хвилею, яка затопила критське узбережжя тридцятиметровою товщею води.

Вище Кноса, на південних схилах гори Юктас, жерці у гірському храмі готувались принести людські жертви, яких вимагала катастрофа. Адже в тій ситуації щоденних офір у вигляді фруктів, насіння, вина і навіть забитого на вівтарі найкращого бика було не досить. У темній центральній залі храму хтось готував відро для крові, прикрашене білою рельєфною фігурою бика. У далекому кінці західного приміщення, розвівши ноги, лежав долілиць юнак. На низькому столі лежав юнак із зв'язаними ногами — на його грудях лежав бронзовий ніж із виграві юваною головою кабана. Поруч стояв один із можновладців, на ньому був коштовний залізний перстень і агатова печатка із зображенням бога, що гребе на човні. Одначе землетрус, викликаний виверженням Тири, випередив його. Дах храму завалився. Жертву так і не принесли. Тіла учасників ритуалу залишалися там, де були, аж поки їх розкопали через три з половиною тисячі років[23].

Дату виверження Тири визначили переважно за допомогою дендрохронології. 1628 р. до н. е. кільця на деревах — від каліфорнійської сосни до ірландських дубів — засвідчили період уповільненого росту. Температура, очевидно, знизилася в усій Північній півкулі, можливо, внаслідок "серпанкового ефекту", створеного вулканічним попелом у верхніх шарах атмосфери. Підтвердженням всесвітнього стихійного лиха, яке сталося 1645 р. до н. е. ±20 років, є відклади сірчаної кислоти у відповідних шарах криги у Гренландії. Крім того, останні дослідження за допомогою вуглецевого методу на самій Тирі дають підстави вважати, що виверження сталося принаймні на сто років раніше від попередньо визначеної дати — 1500 р. до н. е. Наукові сумніви, звісно, залишаються, однак 1628 рік до н. е. — безперечно, "найліпша робоча гіпотеза"[24].

Кноський палац уникнув пізнішої долі Помпеїв та Геркуланума. У день виверження віяв західний вітер, тож найтовщі шари попелу осіли на узбережжі Малої Азії. Але Кнос таки постраждав від землетрусу, який повалив стіни й колони; можна ще припустити, що могутній критський флот зазнав непоправної шкоди, а то й був знищений зовсім. За якісь кілька годин конус Тири перетворився на розпечене кільце чорних базальтових бескидів довкола моторошної пекельної лагуни. Подібно до скелястого пенька в центрі тієї лагуни, Крит

серед зруйнованої вибухом імперії скидався на людину, полишену на безлюдному острові.

Археологічне розшарування на сході Криту свідчить про наявність чіткої перерви між виверженням Тири і наступним, досі не поясненим лихом, після якого кноський палац був зруйнований, а глиняні таблички обпалило вогнем так сильно, що їх можна прочитати ще й сьогодні. Тира не зруйнувала Кнос, як вважали раніше. Але виверження стало першим із ударів, які провістили кінець мінойської цивілізації. Матеріальні і людські втрати, мабуть, були величезні, а розрив торговельних зв'язків непоправний. Ослаблений Крит залишився на ласку дорійських воїнів і з плином часу був цілковито еллінізований.

Загибель першої європейської цивілізації доконечно примушує замислитись над виникненням і занепадом цивілізацій загалом. Хтось задумається над тим, чи вцілілі мінойці не звинувачували часом себе у своїх нещастях. Хтось розглядатиме можливість застосування теорії катастроф, чинної в багатьох розділах фізики, до тривалих періодів розвитку людства. Інший зацікавиться, чи не можна за допомогою математичної теорії хаосу якось пояснити, чому тривалі спокійні періоди зростання і розвитку раптом уривалися періодами заворушень і безладдя. А чи не можна припустити, що виверження Тири було спричинене помахом крилець якогось доісторичного метелика?

Археологи й дослідники доісторичної доби мислять широкими часовими масштабами. Для них доісторична цивілізація бронзового віку, яка скінчилася з Кносом і Мікенами, була лиш одним із трьох великих циклів європейської історії. Другий цикл збігається в часі з античним світом Греції та Риму. Третій цикл, який почався з "краху системи" наприкінці існування Римської імперії, збігається з піднесенням сучасної Європи. Ми й досі живемо в цьому циклі.

Після зруйнування Кноса збігло майже три з половиною тисячі років. Протягом цього часу обличчя Європи мінялося не раз. Стародавня Греція успадкувала славу Криту, Рим постав на грецькому підмурку — отож і "Європа" сформувалась на руїнах Риму. Жвава юність, упевнена зрілість і неспроможна старість — усе це, певне, генетично притаманне історії політичних і культурних громад, так само як і живим організмам. У Європі не бракує держав, які повторили долю Криту, — держав і народів, що колись були могутні, а потім занепали. Й сама Європа колись була могутня, а тепер підупала. Ядерна катастрофа в Чорнобилі 1986 р. показала людям можливість континентального лиха, не меншого, ніж виверження Тири, а раптове звільнення народів Східної Європи 1989 р. породило надії на міцний мир і єдність. Ті, хто приглядається до III пізньоєвропейського періоду, бояться, чи не стане їхня доба добою остаточного занепаду, добою навали якихось нових варварів або, можливо, катастрофічної руїни. А може, їм пощастить ще дожити до останнього золотого літа IV пізньоєвропейського періоду?

II

HELLAS

Стародавня Греція

Стародавній Греції притаманна досконалість, якої майже ні з чим не можна порівняти. Досконале природне освітлення в Греції дає художникам змогу бачити форму й барви надзвичайно виразно та гостро, і так само й природне середовище Греції виявилось напрочуд сприятливим для розвитку людини — як розбудови довкілля, так і духовного життя. Справді, яскраве сонячне світло цілком може бути одним з багатьох елементів, які дали такі разючі результати, — тож і Гомера, Платона й Архімеда можна вважати за продукт природного ґенія та фотохімії.

Безперечно, намагаючись пояснити феномен Греції, слід зважати на дуже своєрідне поєднання різних чинників. Одним з таких чинників може бути сонячний, але сезонний клімат, який створював оптимальні умови для активного життя просто неба. Другим чинником може бути Егейське море, острови і протоки якого були ідеальною ареною для засвоєння навичок мореплавства, торгівлі та колонізації. Третім чинником — близькість давніх, сформованих цивілізацій, чиї досягнення можна було запозичити і розвинути. Були й інші райони світу — як-от нинішня Каліфорнія чи південна Австралія, — які мали не менш сприятливий клімат. Були й інші внутрішні моря — Балтійське або Великі Озера Північної Америки, — що годились для первісного мореплавства. Було чимало районів, суміжних із цивілізаціями великих річкових долин, — районів, цілком придатних для заселення. Одначе ніде — за можливим винятком Японського моря — усі ці чинники не поєднувались так, як на сході Середземномор'я. Багато трепетних шанувальників Стародавньої Греції вважають її піднесення дивовижним, проте воно навряд чи могло бути випадковим.

Нам, певне, слід обережніше ставитись до поширеної думки про "найдивовижніший період людської історії". Сучасні оцінки Греції такою мірою насичені похвальбою та захватом як просвітителів, так і романтиків, що часто буває важко роздивитись, якою насправді була Стародавня Греція. Йоган-Йоахим Вінкельман (1717–1768), славетний археолог і якийсь час головний наглядач римських старожитностей, винайшов естетичну схему, яка справила глибокий вплив на ставлення європейців до Греції і дається взнаки досі. У своїх *"Думках з приводу наслідування грецьких творів..."* (1755 р.) та *"Історії стародавньо-*

Карта 6
Доісторична Європа

го мистецтва" (1764 р.) він писав про "шляхетну простоту і спокійну велич" та "досконалий закон мистецтва", начебто властиві всьому грецькому[1]. Вінкельман виробив і девіз: "Нічого зайвого", або "Поміркованість в усьому". Тепер можна здогадуватися, що багато інтерпретацій античності куди більшою мірою, ніж усвідомлювали їхні автори, завдячували раціоналізмові й стриманості Вінкельманової доби. Було немодним наголошувати чи то на ірраціональних елементах грецького життя, чи то на притаманній грекам справжній *joie de vivre*, життєрадісності. Романтики-філелліни XIX ст. мали свої власні пріоритети. Першим із них був Джон Кітс зі своєю одою "До грецької урни":

Аттичний витворе! Стрункі постави
Дів, хлопців з мармуру, ряса окрас,
Густе гілля дерев, прим'яті трави!
Безмовна формо! Ти чаруєш нас,
Томиш, як вічність. О холодна втіхо!
Як зітне і мене часу коса,
Ти муки інших будеш гамувати,
Людині друг, і ти кажеш тихо:
"Краса є правда, правда є краса", —
Це все, що знаєш ти й що треба знати*.

Шелі з ентузіазмом підхопив у своїй "Елладі":

Найславетніший вік починається знову,
Золоті вертаються роки,
І, мов змія, земля міняє шкіру,
Що за зими зносилась, зашкарубла.
Всміхнулось небо, і жевріють віри та імперії,
Немов уривки розвіяного сну.

А насамперед був молодий лорд Байрон, що мріяв про "Грецькі острови":

Поставте мене на мармурові сходи Сунії,
де лише хвилі набігають, і я
почую, як зливається мій шепіт із плюскотом води.
Там, подібно до лебедя, дайте мені співати й померти[2]**.

Романтики писали про Грецію, ваблячи всією силою свого таланту, тож не дивно, що перед ними "думки відступають". Навіть найповажніші критики можуть втратити здатність критичного підходу. І тоді один з них може писати про давньогрецьку літературу, мовляв, її "твори такі задовільні за формою

---

* Переклад Василя Мисика. — *Ред.*

** Переклад Д. Паламарчука. — *Ред.*

і такі переконливі за змістом, що доробок давньогрецьких письменників часто вважають за взірець досконалості". А інший може втішатися розкопками "будь-якого античного чи майже античного поселення у грецькому світі... де практично кожен знайдений предмет чарує красою". А третій заявить, що "дух Стародавньої Греції... має таку живу універсальну природу, що навіть ліси і скелі, потоки й пустки відчували на собі його вплив". Можливо, сучасних авторів точить ностальгія за тим часом, коли світ був молодим, а може, їх надихає нерозумне бажання довести унікальність Стародавньої Греції. А може, зачаровані збереженими шедеврами, вони забувають про той мотлох, який загинув. Один популярний історик Афін писав, що "навіть ходити вулицями цього чудового міста, молитись на його прегарні храми, плавати по Середземному морю на його кораблях — це вже становило гуманітарну освіту"[3].

Негативні аспекти знайдуть, безперечно, ті, хто їх шукає. Ті шляхетні греки, якими аж надто захоплюються, жили, проте, серед "принизливих забобонів, неприродних пороків, людських офір і рабства"[4]. Багато авторів порівнюють духовну енергію раннього періоду з жорстокістю і занепадом пізніших століть. І все-таки факти залишаються фактами. Коли цивілізація Стародавньої Греції вперше опинилась у фокусі історії, її зв'язки з давніми світами Єгипту та Месопотамії були досить обмежені. **[ЕПОС]**, **[КАДМ]**, **[ЧОРНА АФІНА]**. А проте протягом трьох-чотирьох сторіч вона досягла приголомшливих висот майже в кожній царині людської діяльності. Європейська історія не знатиме таких спалахів життєвої енергії аж до Ренесансу. Бо Греція, очевидно, не розвивалася повільно й методично. Вона вибухнула.

Політична історія Стародавньої Греції тривала понад тисячу років і проминула кілька виразних періодів. Перший (доісторичний) період, у центрі якого були мінойська та мікенська цивілізації, скінчився у XII ст. до н. е. На пізніших етапах цей період великою мірою збігся в часі з так званою "героїчною добою", кульмінацією якої стала Троянська війна; згодом грецька література саме з цією добою пов'язала легендарні імена Геркулеса, Аякса, Ахіллеса та Агамемнона. Троя стояла на азіатському узбережжі Егейського моря, де, надто в Іонії, не одне сторіччя існували великі грецькі поселення. Традиційно датою падіння Трої вважають 1184 р. до н. е. Розкопки показали, що історична основа легенд набагато ближча до правди, ніж гадали давніше.

Після падіння Трої настали довгі "темні віки", про які майже немає письмових, ба навіть археологічних свідчень.

"Золота доба" грецьких міст-держав тривала з VIII по IV ст. до н. е. і теж поділяється на кілька окремих періодів. Архаїчний період потрапив до історичних записів разом з першою Олімпіадою, традиційну дату якої — 776 р. до н. е. — доречно вважати за довільну початкову точку грецької хронології. Центральний період найбільшої слави Греції розпочався у V ст. до н. е. і закін-

чився 338 р. до н. е., коли греки були змушені скоритися македонцям. Після цього, в періоді залежності, грецькі міста жили під владою чужоземців — спершу македонців, а потім римлян. [ЕКОЛОГІЯ], [NOMISMA].

Головними конфліктами цієї "золотої доби" були війни з імперією персів, яка за Кіра Великого (558–529) поглинула східну частину грецького світу, а згодом Пелопоннеська війна (431–404), коли грецькі міста зіткнулись у братовбивчій боротьбі. Битви, у яких перські завойовники дістали відкоша, — на Марафонській рівнині (490 р. до н. е.), у Фермопільській ущелині і в Саламінській затоці (480 р. до н. е.) — стали темою нескінченних панегіриків. Навпаки, безславній перемозі Спарти над Афінами 404 р. до н. е., здобутій за підтримки персів, чи нещадному гнобленню Спарти з боку Фів надавали набагато менше уваги.

ЕКОЛОГІЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ спустошення привернуло увагу грецьких володарів ще на початку VI ст. до н. е. Солон Законодавець запропонував заборонити обробіток крутих схилів, щоб запобігти ерозії ґрунту, а Пісістрат запровадив винагороду для тих селян, які саджали оливкові дерева, щоб протидіяти зникненню лісів і витолочуванню пасовиськ. А ще через двісті років Платон писав про шкоду, заподіяну землі в Аттиці:

"Те, що залишилось тепер, як порівняти з тим, що було колись, нагадує скелет — усю масну і м'яку землю вже змарновано... Є гори, де зараз не залишилося нічого, крім поживи для бджіл, а ще недавно там були дерева... і безмежні пасовиська. Ба більше, земля тоді збагачувалась від щорічних Зевсових дощів, які не пропадали, як тепер... [а утворювали]... багато джерел і струмків; там, де колись виходили джерела, ще й досі стоять жертовні вівтарі"[1].

З екологічного погляду, "запровадження сільського господарства було найфундаментальнішою зміною в історії людства". Це запровадження відоме як "перший перехід", оскільки виникла перша форма штучного середовища — оброблені лани. Європа в цьому процесі правила за пізніший додаток до головних подій у Південно-Західній Азії і розвивалася водночас із Китаєм та Центральною Америкою. Проте і Європі дісталися усі щедрі плоди сільського господарства: постійний надлишок харчів, а отже, потенціал для демографічного зростання; організоване, ієрархічне суспільство; посилення соціального примусу як у праці, так і на війні; виникнення міст, організованої торгівлі та писемної культури — і екологічні катастрофи.

А насамперед зародилися особливі способи мислення про взаємини людини з природою. Юдейсько-християнська традиція, якій судилося перемогти в Європі, зародилась у добу "першого переходу". Вона наголошує на вищості людини над рештою створінь:

"Плодіться й розмножуйтеся, та наповнюйте землю!

І ляк перед вами, і страх перед вами буде між усією звіриною землі, і між усім птаством небесним, між усім, чим роїться земля, і між усіма рибами моря. У ваші руки віддані вони.

Усе, що плазує, що живе воно, — буде вам за їжу. Як зелену ярину — Я віддав вам усе" (Буття, 9).

"А проте вчинив Ти його [чоловіка] мало меншим від Бога, і славою й величчю Ти коронуєш його!

Учинив Ти його володарем творива рук Своїх, все під ноги йому вмістив..." (Пс. 8).

"Небо, — небо для Господа, а землю віддав синам людським!" (Пс. 115)[2].

Незгідних мислителів — як-от Маймоніда чи св. Франциска, котрі заперечували ці спекулятивні загальники, слід вважати за очевидну меншість.

Таке ставлення до природи не змінилося і з виникненням світського мислення за Ренесансу й за доби наукової революції (див. розділ VII). "Людину, якщо приглянутись до самої суті, — писав Френсіс Бекон, — треба визнати центром світу". Поступ, зокрема й необмежений матеріальний поступ, був одним з ідеалів Просвітництва. Людство вважали здатним самовдосконалюватись — і серед іншого завдяки такій новій науці, як економіка. Але з погляду справжнього еколога, "економіка поставила на п'єдестал деякі з найнепривабливіших людських рис: нагромадження матеріальних багатств, конкуренцію, ненажерливість, погорду, егоїзм, короткозорість і звичайну пожадливість"[3]. [РИНОК].

Звісно, коли зародилось Просвітництво, світ входив у добу "другого переходу". Логіка експлуатації вела від "грабунку природи", тобто оновлюваних рослинних і тваринних ресурсів, до необмеженого споживання неоновлюваних ресурсів, зокрема такого викопного палива, як вугілля і нафта. На цьому етапі Європа вийшла, безперечно, вперед. Промислова революція у багато разів збільшила чисельність людей, кількість міст, приплив багатства і розміри споживання, забруднення й виснаження землі. А над усе вона збільшила людські можливості завдавати екологічної шкоди в масштабах, що їх Солон і Платон навіть не уявляли.

Людям знадобилося багато часу, щоб почати поважно ставитись до наслідків заподіяння шкоди довкіллю. Коли 1821 р. колишній імператор Наполеон вмирав у оселі Лонґвуд на острові Святої Гелени, його невиліковна хвороба викликала багато дискусій. Розтин засвідчив, що причиною смерті був рак шлунка. Одначе досліди, проведені 1840 р., коли тіло Наполеона перевезли до Франції для перепоховання, виявили сліди миш'яку в корінні його волосся. Здавалося б, підтверджено попередні підозри про отруєння. Називали різних осіб, що були поряд з Наполеоном і могли отруїти його. Але минуло сто років, і виникли нові підозри. На початку XIX ст. сполуки на основі миш'яку використовували для фарбування тканин, тож ретельні дослідження в оселі Лонґвуд показали, що шпалери кімнат, спеціально відремонтованих для екс-імператора, мали великий вміст миш'яку. З приводу смерті Наполеона ще й досі точиться багато суперечок, проте, можливо, Наполеон помер унаслідок не замаху, а забруднення середовища[4] (див. с. 785).

Перські війни прищепили грекам, які уникли перського панування, тривке чуття ідентичності. Вільну Елладу трактували як "переможний Захід", "край свободи", батьківщину краси і мудрості. Схід був тим місцем, де панувало раб-

ство, жорстокість, темрява. Есхіл вклав ці почуття у вуста цариці Персії. Ось сцена в царському палаці в Сузі, коли цариця дізналася про поразку свого сина в Саламінській битві:

ЦАРИЦЯ: Де є ті Афіни, друзі? Де розміщений той край?
ХОР: Ген на заході, де Сонце, владар неба, спати йде.
ЦАРИЦЯ: А чому мій син надумав містом цим заволодіть?
ХОР: Вся Еллада владареві покорилася б тоді.
ЦАРИЦЯ: Чи такі в Афін загони незчисленні, як у нас?
ХОР: Військо їх самим мідійцям бід чимало завдало.
ЦАРИЦЯ: Ну, а хто в них воєвода, хто над військом володар?
ХОР: Не стоїть ніхто над ними, та й не вміють слугувать[5]*.

Погляд, згідно з яким Греція ототожнювалася зі свободою, а Персія — з тиранією, був цілковито суб'єктивним, одначе він став основою традиції, яка нині пов'язує "цивілізацію" з "Європою" і "Заходом" (див. вступ, с. 39). **[ВАРВАРИ]**.

NOMISMA

ГРЕЦЬКЕ слово *nomisma*, яке означає "монета", вживали і греки, і римляни. Наше слово *"монета"* прийшло до нас із латини (у Стародавньому Римі гроші карбували на Капітолійському пагорбі при храмі Юнони Монети).

Гроші у вигляді монет були в обігу в районі Егейського моря з початку VII ст. до н. е. За Геродотом, перші монети карбовано в Лідійському царстві. Статер (монету в дві драхми з електруму — сплаву срібла та золота), що його карбували або в Лідії, або в Іонії, часто називають найдавнішою монетою світу[1]. Безперечно, фригійські царі — від легендарного Мідаса, чий дотик обертав усе на золото, до Креза (правив 561–546 рр. до н. е.), чиє ім'я стало синонімом казкового багатства, — були тісно пов'язані з виникненням грошей. Їм належали "золоті піски" річки Пактолу поблизу Сард, столиці Лідії.

Острів Егіна теж причетний до карбування перших монет. Срібні монети Егіни, запроваджені 670 р. до н. е., напевне, були першими монетами в Європі. Монети із зображенням морської черепахи свідчили про поширення "егінської" системи мір і ваги, а також народження нумізматичного мистецтва[2]. Кожен наступний монетний двір обирав собі якусь емблему — сову чи оливкову гілку в Афінах, Пегаса у Коринфі, німфу Аретузу в Сиракузах. З перших днів карбування монет звичайними стали й зображення голів богів і написи про те, де карбували монети і хто володар. Монети з зображенням володарів з'явились лише в елліністичному періоді, але були нормою в Римській імперії.

Нумізматика (наука про монети) — одна з допоміжних історичних наук. Вона досліджує одні з найтривкіших свідчень давнини і має велике значення при датуванні шарів

* Переклад Андрія Содомори. — *Перекл.*

під час археологічних розкопок. Викарбувані з металу монети подають дуже точні вістки про час і простір. Вони свідчать не лише про матеріальні умови, а й про поширення міжнародної торгівлі та культурних контактів.

Починаючи з егейських монет VII ст. до н. е., монети розійшлися по всьому світові, ставши основою більшості грошових систем і переважної частини торговельного обміну. Право карбувати монети стало однією з ознак державного суверенітету. Лише в Стародавній Греції відомо півтори тисячі монетних дворів. Лідійський *статер* мав наступників у монетах Риму, християнської Європи, а тепер і решти країн. Подібно до срібної драхми Егіни, деякі монети набули вартості далеко за межами того часу й місця, для яких вони призначалися. Справді, чар *nomisma* зробився таким потужним, що багато хто боїться її. "Любов до грошей, — писав св. Павло Македонський 65 р. н. е., — коріння усякого зла". **[ДОЛАР]**.

Піднесення Македонії, еллінізованої країни на півночі Греції, досягло свого апогею за врядування Філіпа Македонського (правив 359–336 рр. до н. е.) та Філіпового сина Александра Великого (правив 336–323 рр. до н. е.). У низці незрівнянно блискучих кампаній, що урвались лише тоді, коли Александр помер у Вавилоні від лихоманки, вся Перська імперія була розбита, а грецький світ поширився до берегів Інду. Згідно з однією високою оцінкою, Александр був першою людиною, що трактувала увесь відомий світ (*oikoumene*) як одну країну. Одначе найповажніший англійський історик Стародавньої Греції оплакував падіння "вільної Еллади" куди ревніше, ніж вихваляв Александра. "Історик відчуває, що його матеріал став безживним, — писав він наприкінці 12-го тому й 96-го розділу свого твору, — і гірко й принижено веде свою розповідь до кінця"[6]. З погляду політики, елліністична доба, яка розпочалася домінуванням Македонії, тривала до послідовного знищення Александрових спадкоємців дедалі могутнішими римлянами. **[МАКЕДОНІЯ]**.

Географічна експансія грецького світу просто приголомшує. Крихітні міста-держави і острови-держави, обліпивши скелясті береги Егейського моря, часто не мали ресурсів для підтримки приросту населення. Орна земля була винагородою. Комерція розширювалася, дарма що підприємництва в його сучасному розумінні не було. Для ефективних контактів із внутрішніми регіонами континенту потрібні були дружні торговельні факторії. З усіх цих причин заснування колоній-двійників пропонувало багато переваг. Отож з VIII ст. до н. е. кілька найдавніших міст материкової Греції і Малої Азії — Халкіда, Еретрія, Коринф, Мегара, Фокея, а надто Мілет — здійснювали активну колонізацію. Найбільше колоній виявлено на Сицилії і в Південній Італії, у Фракії і на берегах Евксинського ("Гостинного") моря, яке назвали так (як, до речі, й Тихий океан), сподіваючись, що назва допоможе змінити його характер. **[ХЕРСОНЕС]**.

З часом, оскільки перші колонії самі засновували свої колонії, утворювалися цілі низки чи родини міст, кожна з яких мала міцні зв'язки з материнським містом. Мілет створив найбільшу з таких родин, яка мала до вісімдесяти членів

різних поколінь. На заході, на Сицилії, перші халкідські колонії Наксос і Мессана (Мессина) датуються 735 р. до н. е. Емпорія (Ампур'яс) в Іберії, Массілія (Марсель), Неаполь, Сиракузи, Візантій на Босфорі, Кірена в Північній Африці й Синопа на півдні Евксинського моря були засновані в ці перші століття. Згодом, ідучи слідом завоювань Александра Великого, грецькі міста поширились углиб Азії. Серед міст, які одержали ім'я македонського завойовника, є Александрія-край-світу (Ходжент у Туркестані), Александрія в Ареї (Герат), Александрія в Арахозії (Кандагар), Александрія в Сирії і, насамперед, Александрія в Єгипті (332 р. до н. е.). Від Сагунта (тепер Сагунто коло Валенсії) на крайньому заході до Буцефалії (Джелама) у Пенджабі на крайньому сході, названої на честь вірного Александрового коня, взаємозв'язані ланцюги грецьких міст розтяглися майже на сім тисяч кілометрів, тобто на відстань, удвічі більшу за відстань до Північної Америки [**МАССІЛІЯ**]; (див. додаток III, с. 1270.)

ВАРВАРИ

В усіх підручниках наголошено на важливому впливі перських війн на об'єднання народів "вільної Еллади" і утвердження їхнього чуття грецької ідентичності. Менш очевидним є той факт, що ті самі війни започаткували процес, за допомогою якого греки змогли визначити своє бачення зовнішнього, "варварського" світу. А втім, "винахід елліна" відбувався водночас із "винаходом варвара", і афінська драма V ст. створила середовище, яке забезпечило успішний результат[1].

До Марафонської й Саламінської битв греки, здається, не сприймали своїх сусідів як ворогів. Архаїчна поезія часто оспівувала як героїв іноземців з надприродними рисами, зокрема й титанів та амазонок. Гомер ставився до греків і троянців, як до рівних. Грецькі колонії на Чорному морі жили з плідної співпраці та взаємообміну із степовиками-скіфами. [**ХЕРСОНЕС**].

У V ст., однак, греки набули самозакоханості і ксенофобства. Етнічний чинник з'явився ще в творах Геродота (нар. 484 р.), що, хоч і високо оцінював стародавні цивілізації, надто єгипетську, дуже наголошував на "спільній крові" і спільній мові еллінів.

Проте найефективнішим каталізатором зміни ставлення до себе і чужинців були автори трагедій, зокрема Есхіл (нар. 525 р.), що й сам брав участь у Марафонській битві. У трагедії "Перси" Есхіл створює тривкий стереотип, за допомогою якого цивілізованих персів зводять до улесливих, хвалькуватих, зарозумілих, жорстоких, розніжених і позбавлених закону чужинців.

Відтоді всіх чужинців мали паплюжити, як варварів. Ніхто не міг дорівнятись до мудрих, хоробрих, розважливих і свободолюбних греків. Фракійці були брехливі й неотесані. Македонці не були *echte hellenisch*, справжніми еллінами. За часів Платона вже існував міцний бар'єр між греками та всіма іноземцями. Вважалося, що тільки греки мали право і природну здатність володарювати. В Афінах просто ніхто не порівнював поведінки іноземних тиранів зі ставленням самих афінців до поневолених народів.

"Комплекс вищості" стародавніх греків неминуче порушує питання про такі самі етноцентричні та ксенофобські ідеї, що виникали в Європі у пізніші часи. Цей комплекс, безперечно, запозичили римляни, і його слід враховувати, розглядаючи різних носіїв "західної цивілізації", котрі, як і римляни, відчувають свою велику спорідненість з античною Грецією. Не можна не добачити його і в тому обуренні, яке поєднує напади на "західну цивілізацію" з прагненням переглянути погляди на античну добу. [ЧОРНА АФІНА]. Деякі коментатори стверджують, ніби висновки, що їх стародавні греки робили зі своїх контактів із чужими сусідніми народами, переросли в європейську традицію:

"З цього конкретного зіткнення бере свій початок уявлення про "Європу" з усією її зарозумілістю, усіма натяками на вищість, усіма претензіями на першість і стародавність, на природне право домінувати"[2].

Сицилії і Південній Італії (що їх тоді називали *Magna Graecia*, тобто Велика Греція) судилося зіграти особливу роль. Вони розвинули такі самі взаємини з грецьким материком, які потім Америка розвинула з Європою. До перського завоювання Малої Азії в VI ст. фокусом грецького світу постійно залишалося Егейське море. Місто Мілет було навіть ще більшим і багатшим, ніж Афіни. Одначе, коли "Європі" почали загрожувати — спочатку перси, а відтак македонці й римляни, — міста Великої Греції набули нового значення. Сицилія, що славилася розкошами і тиранією, розквітала у симбіозі з довколишнім фінікійським світом, Сиракузи були для Афін тим, чим Нью-Йорк став згодом для Лондона. Мішле особливо красномовно писав про грецьку Сицилію та її руйнівні війни:

"Вона розросталась у велетенських пропорціях. Її вулкан Етна присоромлював Везувій... і довколишні міста суперничали з його величчю. Геркулесову руку дорійців можна добачити в руїнах Акраганта (Агригента), в колонах Посідонії (Пестума), в білому привиді Селінунта... А проте колосальна міць цих міст, їхнє казкове багатство, їхній флот... не врятували їх від руїни. В історії *Magna Graecia* одна поразка провістила катастрофу. Так пішли в небуття Сибарис і Агригент, Тир і Вавилон Заходу..."[7]

Magna Graecia охоплювала регіон величезного стратегічного значення, де грецький світ вступав у прямий контакт із конкурентними сферами спочатку фінікійців, а відтак римлян.

Фінікія, батьківщина царівни Європи, розцвітала паралельно з Грецією і подібно до неї. Справді, фінікійські міста-держави та фінікійські колонії були значно давніші за грецькі. Сідон і Тир стали помітними центрами, коли Крит переживав смертельний занепад. *Kart-hadshat*, "Нове місто" (Kartigon, Carthago, Carthage — Карфаген), засновано в Північній Африці 810 р. до н. е., заснували його начебто фінікійські колоністи під проводом Пігмаліона та його сестри Дідони. Сусідня *Atiq* (Utica — Утика) була ще давніша. Коли перси завоювали стару Фінікію, як і всю Малу Азію, Карфаген і Утика, подібно до міст грецького материка, почали існувати самостійно.

ХЕРСОНЕС

ХЕРСОНЕС, або "Півострівне місто", заснували в 422–421 рр. до н. е. дорійські колоністи з Гераклеї Понтійської. Місто лежало на виступі західного берега Таврійського* півострова, на три кілометри далі, ніж сьогоднішній Севастополь. Херсонес був одним з багатьох грецьких міст на північному березі Евксинського моря, здебільшого колоній Мілету. До них належали Ольвія ("Процвітання"), Пантикапея на Кіммерійському Босфорі (Керченській протоці), Танаїс на Дону, Фанагорія тощо. Заснування міста майже збіглося в часі з приїздом до сусідньої Ольвії історика Геродота, який зробив перший опис народів, що населяли причорноморські степи Скіфії і Тавриди. Як і сусідні міста, Херсонес жив із торгівлі з племенами, що мешкали далеко від моря, та з морської торгівлі пшеницею, вином, шкірами й солоною рибою. Майже 20 000 жителів Херсонеса мешкали в типових прямокутних кварталах; крім осель, були ще, як завжди, агора, акрополь, театр і порт[1].

Хоч як дивно, Херсонес пережив усі бурхливі перипетії наступних сімнадцяти століть, пройшовши послідовно через грецьку, сарматську, римську і візантійську фази. Після початкового періоду в ролі поодинокого грецького форпосту в II ст. до н. е. місто увійшло до складу нового Боспорського царства, столиця якого була в сусідній Пантикапеї. У царстві, чиє величезне багатство спиралося на торгівлю зерном, зокрема з Афінами, домінувала остання хвиля степових зайд — іранських сарматів, чия здатність асимілюватися з попередньою грецькою цивілізацією лягла в основу нового блискучого синтезу. Херсонеські ювеліри, виконуючи замовлення скіфських вождів, виготовляли одні з найкращих прикрас в античному світі. Боспорська династія Спартакідів, яка не мала грецького походження, зрештою попросила захисту в Мітридата VI Євпатора, царя Понту (героя ранньої опери Моцарта *"Mitridate, Re di Ponto"*), що помер у Пантикапеї 63 р. до н. е. (акрополь у Керчі й досі називають горою Мітридата). Римська залога, поставлена там у той час, не спромагалась забезпечити абсолютного імперського врядування впродовж майже двохсот років.

Попри часті навали, зокрема ґотів, гунів і хозарів, протягом пізньоримського і ранньовізантійського періодів у місті побудовано майже п'ятдесят християнських церков. В котрійсь із них 988 чи 991 р. останній поганський гість, київський князь Володимир, ступив на мармурову підлогу баптистерію, щоб охреститись, перше ніж узяти шлюб із сестрою візантійського імператора. На той час хозарське панування скінчилося і візантійці змогли знову утвердити Херсонес як столицю Кліматської теми[2]. Остаточно "Півострівне місто" зруйнували 1299 р. монголо-татари, які перетворювали Крим на свою батьківщину. Місто не побачило вже ані приходу Османської імперії у XV ст., ані російського завоювання 1783 р.

Херсонес почали розкопувати 1829 р. Розкопки активізувалися напередодні першої світової війни, а в 1920 р. їх поновила радянська Археологічна комісія. Царський уряд шукав переважно доказів хрещення святого Володимира. 1891 р. побудовано великий собор (тепер зруйнований), але не на тому місці. Радянські історики шукали залишки матеріальної культури рабовласницького суспільства[3].

* Сучасна назва Таврійського півострова — Крим — походить від тюркського слова "керим", яке означає "фортеця", і відома лише з XV ст.

Володіння античними чорноморськими містами давало їхнім нинішнім господарям глибоке чуття історичної гордості. Морський порт Севастополь заснували поряд з руїнами Херсонеса, давши йому відповідну грецьку назву — "місто слави". Таврійський палац у Санкт-Петербурзі, збудований для завойовника Криму князя Потьомкіна, поклав початок характерному російському класицизму в архітектурі. Після війни з французами та англійцями 1854–1856 рр. і героїчної оборони кримське узбережжя стало улюбленим курортом, де будували собі палаци царські придворні, а потім радянські партійні боси. Всі вони виправдовували свою присутність сумнівним російським варіантом історії, який бере початок від св. Володимира. У 1941–1942 рр., після другої героїчної оборони Севастополя, Крим на короткий час окупували нацисти, які, згідно з "проектом Ґотланд", хотіли повернути півострів німецьким колоністам. 1954 р., під час святкування трьохсотої річниці іншої сумнівної події, радянський уряд у Москві подарував Крим Україні. Цей подарунок мав символізувати нерозривні зв'язки Криму і України з Росією. Натомість після розвалу Радянського Союзу він мав цілком протилежні наслідки. У серпні 1991 р. останнього радянського генерального секретаря відрізали від світу під час його відпочинку на дачі у Форосі поблизу Севастополя, коли невдалий путч у Москві поклав край радянській епосі[4] (див. с. 1165).

У нові часи розмаїття корінного населення Криму геть зникло. Стародавніх таврів і тавроскіфів уже давно розвіяло вітром. Кримські ґоти боронили свою цитадель у Мангупі до 1475 р. Татар Сталін депортував 1942 р.[5]. Понтійські греки жили тут аж до депортації 1949 р. Купка євреїв, які втекли від нацистів, виїхала до Ізраїлю протягом 1980-х років. Росіяни та українці залишилися в абсолютній більшості.

1992 р., коли родини колишніх радянських військовослужбовців із Севастополя засмагали на ріні поблизу херсонеських руїн, їх турбувало повернення татар, претензії України на Чорноморський флот і вимоги Росії створити Кримську Автономну Республіку. Жодне інше місце не могло бути кращим нагадуванням про скороминущість слави.

Карфаген побудував величезну імперію завдяки своєму морському флотові, торгівлі та колонізації. Його колонії тягнулись від Геркулесових Стовпів у Ґадесі (Кадісі) й Тингісі (Танжері) до Панорма (Палермо) на Сицилії. У своєму зеніті Карфаген був, певне, найквітучішим з усіх міст-держав, домінуючи над усіма островами та узбережжями західного Середземномор'я. Починаючи з V ст., Карфаген воював і зруйнував багато грецьких міст на Сицилії, де його амбіціям поклало край лише піднесення Риму.

MASSILIA

Массілію (Марсель) заснували 600 р. до н. е. греки з Фокеї в Малій Азії. За переказами, Фотій, їхній ватаг, приплив на ґалері в гавань якраз тоді, коли вождь місцевого племені ліґурів справляв заручини своєї улюбленої доньки. Коли дівчину попросили подати заручну чашу одному з воїнів, які там зібралися, вона натомість подала її мило-

видому грекові. Так почалася історія однієї з найбагатших і найдинамічніших грецьких колоній.

Оточена білими бескидами й захищена прибережним островом, велична гавань стародавньої Массілії була важливим центром торгівлі й культурного життя понад 2500 років. Правила містом купецька олігархія. Велика рада з 600 громадян, яких обирали дожиттєво, призначала меншу Раду п'ятнадцятьох, що була органом виконавчої влади. Торгівля та експедиції массілійців були далекі й широкі. Вони панували на морі від Луні в Тоскані до півдня Іберії й заснували такі торговельні факторії, як Нікея (Ніца), Антиполіс (Антиб), Рода (Арль) та далека Емпорія, присвячуючи їх усі своїй покровительці Артеміді Ефеській. Массілійські мореплавці не боялися океану за Геркулесовими Стовпами, й гадають, що вони допливали до Ісландії на півночі й до місць, де тепер Сенеґал, на півдні. Один хоробрий массілієць — Піфей, що жив у IV ст., — обплив північні береги Європи, зокрема й "Олов'яні острови" (так Геродот називав Британію). Його втрачене "Дослідження Землі" читали Страбон і Полібій.

З огляду на ревне суперництво фінікійців і карфаґенців Массілія часто вдавалася по допомогу до Риму. Але просила її надто вже часто. 125 р. до н.е., коли Массілія попросила військової допомоги проти ґаллів, римські леґіони захопили всю країну, створивши таким чином провінцію Трансальпійська Ґаллія (Прованс). Відтак утворилася тримовна громада, яка спілкувалася грецькою, латиною і кельтською мовами. Відтоді життя міста віддзеркалювало всі зміни середземноморської політики — арабської, візантійської, ґенуезької, а з 1481 р. — французької. Найбільший розквіт Марселя почався в XIX ст., коли у Франції з'явились інтереси в Леванті. Наполеонова експедиція до Єгипту і будівництво Суецького каналу під керівництвом де Лесепса були головними епізодами того сторіччя.

Сучасний Марсель, як і стародавня Массілія, і далі живе з моря. Старий порт, увічнений у трилогії Марселя Паньйоля, вже давно затьмарений Автономним портом за дамбою, але й далі бурхають почуття Фанні, Маріуса і Сезара, які зі слізьми на очах зустрічали й проводжали кораблі:

FANNY. Et toi, Marius, tu ne m'aimes pas? [*Il se tait*]...
MARIUS. Je te l'ai déjà dit, Fanny. Je ne peux pas me marier.
FANNY. Alors, c'est quelque vilaine femme des vieux quarties... Dis-le moi, Marius...
MARIUS. J'ai confiance en toi. Je vais te le dire. Je veux partir.
(ФАННІ. Маріусе, невже ти мене не кохаєш? (*Він мовчить*).
МАРІУС. Фанні, я вже казав тобі: я не можу одружитися з тобою.
ФАННІ. Розумію, це, певне, якась лиха жінка зі старого міста... Скажи ж бо, Маріусе.
МАРІУС. Ні, я вірю лише тобі. І вже збирався тобі сказати. Я хочу виїхати)[1].

З тераси собору Нотр-Дам де ла Ґард, що приліпився ген там на горі на місці колишнього грецького храму, й досі можна дивитись, як кораблі, подібно до Фотієвих ґалер, заходять у гавань. Або мріяти, як мріяли граф Монте-Кристо у замку Іф і Маріус, про втечу за море[2].

Фінікійці та карфаґенці, як і євреї та араби, були семіти. Як народи, що зрештою зазнали поразки у боротьбі за панування в Середземномор'ї, вони не мали співчуття ані у греків, ані у римлян. Шанувальників Ваала, вкрай похмурого

божества, їх завжди виставляли на посміховисько послідовники юдейсько-християнської традиції, яку зрештою перейняв греко-римський світ. Хоча європейські родичі фінікійців панували тисячу, а то й довше років, про їхню цивілізацію відомо дуже мало. Можливо, тому, що їхня історія постраждала від ще одного варіанта антисемітизму.

Грецька релігія пройшла шлях від раннього анімалізму й фетишизму до погляду на світ як на "одне велике місто богів і людей". Олімпійський пантеон існував уже наприкінці доісторичної доби. Зевс, батько богів, і Гера, його дружина, правили свавільною родиною олімпійців — Аполлоном, Артемідою, Афіною Палладою, Аресом, Посейдоном, Гермесом, Діонісом, Деметрою, Плутоном і Персефоною. Їхня домівка на вершині гори Олімп була, як вважалося, на північному кордоні грецької батьківщини. До олімпійців додавалася багата ґалерея місцевих божків, сатирів, тіней, німф, фурій, сивіл і муз, яким греки приносили офіри. Ритуальне забивання тварин було звичайною річчю. Хоч примхи й становили привілей богів, а дехто з них, як-от бог війни Арес чи бог моря Посейдон, могли бути мстивими, не було ні диявола, ні темної сили чи гріха, що будили б у людей глибокий страх. Найбільшою вадою людини був *hubris*, надмірна пиха, і карою за неї часто був *nemesis*, гнів богів. [**ЗАПАШНИЙ БИК**].

ЗАПАШНИЙ БИК

ПІФАГОР (розквіт бл. 530 р. до н. е.) озвучив дві добре відомі сентенції: "Все є числами" і "Їсти боби — такий самий злочин, як їсти голови своїх батьків". Учені, що цікавляться походженням сучасної науки, вивчають його математику. Ті ж, кого цікавить спосіб мислення греків, вивчають його кулінарні ідеї (див. додаток III, с. 1269).

Як і отці-пілігрими пізнішої доби, Піфагор був релігійним інакодумцем і втік зі свого рідного Самосу, щоб заснувати сектантську колонію у *Magna Graecia*. Там він зміг вільно застосовувати свої релігійні теорії, зокрема й про їжу та дієту. Його головне твердження випливає з концепції метемпсихозу — "переселення душ", які можуть переходити після смерті від однієї людини до іншої або від людини до тварини. Через те Піфагор принципово відкидав жертвування тварин і заявляв, що запах нагрітих трав і спецій — краща жертва богам, ніж сморід смаженого сала.

Якщо приправи творили зв'язок із небом, то боби були сполучною ланкою з Гадесом, царством тіней. Широкі боби, гладкі пагони яких уперто прокладали собі шлях до сонячного світла, уявлялись як "драбини для людських душ", які мандрують із підземного світу. Боби, пророщувані в закритих горщиках, давали плетиво непристойної форми, нагадуючи статеві органи й викидні. Такі самі табу накладали й на споживання шляхетного м'яса, зокрема яловичини. Деяких тварин — свиней і кіз, що рилися в землі й шкодили природі, — вважали шкідливими, отже, їстівними. Інших, як-от овець, що давали вовну, та робочих волів, найвірніших друзів людини, вважали корисними, а отже, неїстівними. М'ясо низьких тварин можна було в разі

потреби їсти, але заборонялося вживати в їжу внутрішні органи, наприклад, серце та мозок. Згідно з Арістоксеном Тарентським, дієта складалася з *maza* (ячмінної страви), вина, фруктів, диких мальв та нарцисів, *artos*'у (пшеничного хліба), сирих та варених овочів і, в особливих випадках, молочних поросят та козенят. Якось бикові, якого Піфагор врятував на бобовому полі, дали довічну пенсію з ячменю в місцевому храмі Гери.

Куди відоміший інший випадок: Піфагорів учень Емпедокл з Акраганта, перемігши на перегонах колісниць в Олімпії 496 р. до н. е., відмовився пожертвувати, як було заведено, смаженого бика. Натомість він спалив фігурку бика, виготовлену з масла та спецій, вітаючи богів у пасмах диму від мира й ладану. Піфагорійці вірили, що дієта — важлива частина етики. "Поки люди вбиватимуть тварин, — наставляв учитель, — вони не припинять убивати одні одних"[1]. **[КОНОПІШТЕ]**.

Тисячі міфів і приголомшливий асортимент культів та оракулів множилися серед греків. Ці міфи й культи прищеплювали світогляд, згідно з яким хоробрість і заповзятливість, доповнені пошаною, становили запоруку багатства і здоров'я. Культ Зевса з центром в Олімпії, де проводили Олімпійські ігри, був так само універсальним, як і поєднання побожності та змагального духу. Центром поширеного культу Аполлона, бога сонця і світла, були острів Делос, на якому він народився, і Дельфи. Містерії Деметри, богині землі, в Елевсині та ще несамовитіші містерії Діоніса, бога вина, сформувалися на основі давніх культів плодючості. Культ Орфея Співця, що пішов за своєю померлою коханою Евридикою в підземне царство, ліг в основу віри в існування і очищення душі. Орфізм, відомий із VII ст. аж до пізньоримського періоду, надихнув багатьох постів, починаючи з Платона і Вергілія:

Nur wer die Leier shon hob
Auch unter Schatten,
Darf das unendliche Lob
Ahnend erstatten.

Nur wer mit Toten vom Mohn
Aß, von dem ihren
Wird nicht den leisesten Ton
Wieder verliere.

Mag auch die Spieglung im Teich
Oft uns verschwimmen:
Wisse das Bild.

Erst in dem Doppelbereich
Werden die Siemen
Ewig und mild.

(Тільки той, хто піднімав ліру навіть серед тіней, може проспівати вічну хвалу. Лише той, хто їв мак із мертвими, не загубить навіть найтоншого звуку. Хоч відображення в ставку часто втікає від нас — *не забудь цей образ!* Лише в подвійному царстві голоси будуть вічними і ніжними)[8].

Усі ці культи, а також елліністичні культи Мітри та Ізиди існували й тоді, коли після двохсотої Олімпіади прийшло християнство (див. розділ III). [ОМФАЛОС].

Грецька філософія, тобто "любов до мудрості", розвивалася як протиставлення традиційним релігійним поглядам. Сократа (469–399 рр. до н. е.), сина муляра, засудили в Афінах до смерті, примусивши випити цикуту за те, що він "запровадив чужих богів" і "розбещував молодь". А проте Сократів метод ставити гострі запитання, щоб перевірити гіпотези, на які спиралося пізнання, стали основою всього подальшого раціонального мислення. Сократ застосовував його, намагаючись спростувати неглибокі, на його думку, аргументи ранніх софістів, тобто "мудреців". Його девізом було: "Не варто жити життям, яке ти не вивчив". За словами Платона, Сократ сказав: "Я знаю лише те, що я нічого не знаю". Ця заява була чудовим вихідним пунктом для епістемології.

Платон (бл. 428–347 рр. до н. е.) і Платонів учень Арістотель (384–322 рр. до н. е.) заклали підвалини більшості розділів умоглядної філософії та натурфілософії. Платонова Академія, або "Сад" і Арістотелів Ліцей, який ще називають Перипатетичною школою, були Оксфордом і Кембриджем (чи Гарвардом і Єйлом) античного світу. Саме їх мали на увазі, коли сказали: "Спадщиною стародавніх греків, яку одержала західна філософія, була західна філософія"[9]. З цих двох філософів Платон був ідеалістом, створивши перші умоглядні утопії, фундаментальні теорії форми та безсмертя, авторитетну космогонію, далекосяжну критику пізнання і славетний аналіз кохання. В історії мислення немає нічого могутнішого за Платонове порівняння з печерою, згідно з яким світ можна пізнати тільки непрямо, бачачи реальність лише за допомогою тіней, що їх відкидає на стіну світло. Арістотель, навпаки, був "практиком, що його надихав здоровий глузд", і систематизатором. Його енциклопедичні праці охоплюють такі різні предмети, як метафізика, етика, політика, літературна критика, логіка, фізика, біологія та астрономія.

Грецька література, спочатку у формі епічної поезії, була одним із тих див, які, здавалося б, виникли вже цілком сформованими. Гомер, що, ймовірно, жив і писав у середині VIII ст. до н. е., творив на основі набагато давнішої усної традиції. Він міг бути, а міг і не бути єдиним автором творів, які йому приписують. Одначе всі погоджуються, що перший поет європейської літератури справив найбільший вплив. Лише кілька творів можуть дорівнятись до "Іліади" та "Одіссеї", і жоден не перевершив їх. Гомерова мова, яку дослідники античності називають "піднесеною", виявилась надзвичайно гнучкою й виразною. [ЕПОС].

Писана література залежала від писемності, джерела якої пов'язані з запозиченням абетки у VIII ст. до н. е. Поширенню письма дуже сприяв урбаністич-

ний характер грецького життя, проте ступінь його проникнення в різні соціальні верстви є предметом дискусії. [КАДМ].

Гомерові наступники — його колеги епічні поети від Гесіода (розквіт бл. 700 р. до н.е.) до невідомого автора чи авторів так званих "гомерівських гімнів"; автори елегій від Каллінуса Ефеського (розквіт бл. 690 р. до н. е.) до Ксенофана Колофонського (бл. 570–480 рр. до н. е.); лірики від Сапфо (нар. 612 р. до н. е.) до Піндара (518–438 рр. до н. е.) і від Анакреонта (розквіт бл. 530 р. до н. е.) до Симоніда Кеоського (556–468 рр. до н. е.) — приваблювали безліч наслідувачів і перекладачів. Феокріт Сиракузький (бл. 300–260 рр. до н. е.) писав ідилії про німф і козопасів, які стали взірцем для пасторальної традиції, що тягнеться від Вергілієвих еклог до Шекспірової п'єси "*Як вам це сподобається*". Одначе ніхто не співав солодше від "десятої музи" з Лесбосу:

> Хтось скаже, ніби на похмурій землі нема нічого гарнішого за
> Кавалерійський загін; хтось скаже –
> Загін піхоти, а хтось — флот кораблів;
> А я скажу, що найгарніший той, кого кохаєш[10].

Читання поезії тісно поєднувалося з музикою, і мелодія семиструнної ліри правила за акомпанемент під час декламування гекзаметрів. Грецьке слово *mousike* означає всі мелодійні звуки, і слова, і ноти. Поезія прозирає в найпростіших написах, у поширеному мистецтві епіграм:

> Все — сміх, все — пил, усе минуще.
> З безумства вийшло усе суще[11].

А також епітафій:

> Перехожий, скажи в Лакедемоні:
> Ми не відступили від правил, готові вмерти[12].

ОМФАЛОС

Дельфи, на думку стародавніх греків, лежать точно посередині світу. Дельфійський *omphalos*, або "пуповинний камінь", позначав місце, де зустрілися два Зевсові орли, послані зі сходу і заходу. Там-таки у глибокій долині, оточеній темними соснами і рожевими скелями гори Парнас, Аполлон убив змія-бога Пітона і в печері, наповненій міазмами, що піднімалися з прірви, заснував найславетніший з усіх оракулів. За історичних часів поруч із театром побудовано храм Аполлона, стадіон для Піфійських ігор та численні скарбниці міст-покровителів. 331 р. до н. е. Арістотель та його племінник склали список усіх попередніх переможців Піфійських ігор. Їхній список був викарбуваний на кам'яних табличках, які збереглися й потрапили до рук сучасних археологів[1].

Пророкування відбувалося за старовинним ритуалом. Сьомого дня кожного місяця Піфія, верховна жриця, тільки-но очистившись у Кастальському джерелі, сідала на священний триніжок над ущелиною і, впавши в екстатичний транс серед задушливих випарів, чекала на запитання прохачів. Прохачі, подивившись на звичне офірування кози, чекали, поки вона промовить гекзаметром свої сумнозвісно туманні відповіді[2].

Тесей, легендарний герой, який убив Мінотавра і заснував Афіни, вислухав ось таке втішне пророцтво:

ТЕСЕЮ, СИН ЕГЕЇВ... НЕ ВПАДАЙ У РОЗПАЧ, БО ЯК МІХ ТИ ОСІДЛАЄШ ХВИЛІ НАВІТЬ У НАЙБІЛЬШУ БУРЮ.

Громадянам Тири, стривоженим невдачею їхньої колонії на африканському березі, порадили вибрати для неї нове місце:

ЯКЩО ЗНАЄТЕ ВИ ЛІВІЮ, ГОДУВАЛЬНИЦЮ СТАД, КРАЩЕ, НІЖ Я, І ТАМ ЩЕ НЕ БУЛИ... Я ДИВУЮСЯ З ВАШОЇ МУДРОСТІ.

Після того як Кірену перенесли з острова на материк, вона розквітла.

Лідійський цар Крез хотів знати: починати йому війну чи зберігати мир. Оракул сказав: "ПІДЕШ НА ВІЙНУ І ЗРУЙНУЄШ ВЕЛИКЕ ЦАРСТВО". Він пішов на війну, і *його* царство було зруйноване.

Перед Саламінською битвою 480 р. до н. е. афінська делеґація попросила в Аполлона допомоги проти перських загарбників:

ПАЛЛАДА НЕ МОЖЕ ЗАСПОКОЇТИ ЗЕВСА... АЛЕ, КОЛИ ВСІХ ІНШИХ ЗАХОПЛЯТЬ... ЗЕВС ОДНАК НА ШИРОКОМУ НЕБІ ДАЄ НАРОДЖЕНОМУ ВІД ТРИТОНА ДЕРЕВ'ЯНУ СТІНУ... БЛАГОСЛОВЛЯЮЧИ ВАС І ВАШИХ ДІТЕЙ.

Фемістокл, командувач афінського флоту, зробив правильний висновок, що ключем до перемоги будуть його дерев'яні кораблі.

Лісандра, спартанського проводиря, що тріумфально увійшов в Афіни наприкінці Пелопоннеської війни, попередили:

ПРОШУ ТЕБЕ СТЕРЕГТИСЯ ГНІВНОГО ГОПЛІТА І ЗМІЯ, ПІДСТУПНОГО СИНА ЗЕМЛІ, ЩО НАПАДАЄ ЗЗАДУ.

Його вбив воїн, на щиті якого було зображення змії.

Філіпові Македонському, відомому своїм хабарництвом, буцімто сказано "ЗМАГАЙСЯ СРІБНИМ СПИСОМ". Куди вірогідніший переказ, що, готуючись до війни з персами, він почув таке пророцтво: "БИКА ПРИКРАСИЛИ ҐІРЛЯНДОЮ. КІНЕЦЬ НАСТАЄ. ЖЕРТВУВАТЕЛЬ УЖЕ БЛИЗЬКО". Невдовзі по тому його вбили.

Римлянин Луцій Юній Брут порадився з оракулом про майбутню долю — свою і двох своїх друзів:

ЮНАКИ, ТОЙ З-ПОМІЖ ВАС, ХТО ПЕРШИМ ПОЦІЛУЄ СВОЮ МАТІР, МАТИМЕ НАЙВИЩУ ВЛАДУ В РИМІ.

Брутові товариші буквально зрозуміли натяк, а Брут став навколішки й поцілував землю. 509 р. до н. е. Брут став першим консулом Риму.

Через чотири століття Ціцерон запитав в оракула, як досягти найбільшої слави. Йому сказано:

ЗРОБИ СВОЮ НАТУРУ, А НЕ ДУМКУ ЮРБИ, ДОРОГОВКАЗОМ СВОГО ЖИТТЯ.

Імператорові Нерону, який боявся смерті, сказано: "ОЧІКУЙ ЗЛА ВІД 73". Зрадівши, Нерон подумав, що проживе 73 роки. Але його скинули і примусили накласти на себе руки в 31-річному віці. Виявилося, що сімдесят три — це вік його наступника, Ґальби.

Найвідоміша, мабуть, оповідка про те, що, коли Александр Великий звернувся до оракула, той промовчав[3].

Сучасні ентузіасти вірять в те, що дельфійський оракул знав усе на світі, майже так само переконано, як і забобонні стародавні греки. Для вчених, одначе, проблема полягає в тому, щоб відокремити справжні досягнення оракула від його безмежної слави. Скептики вказують, що жодне з тих начебто пророцтв не записане перед подією, якої воно стосувалося. Дивовижні здібності оракула годі перевірити. Могутній культ, ефективний рекламний механізм і легковірні люди — всі вони були суттєвими складниками цієї віри.

Багато найвідоміших висловів оракула вирізьблено на стінах храму Аполлона. Серед них — "Нічого зайвого" і "Пізнай себе"[4]. Саме ці вислови стали гаслами грецької цивілізації.

ЕПОС

Гомерові "Іліаду" та "Одіссею" традиційно трактують у Європі не лише як найдавніші зразки європейської літератури, а й як найдавніший взірець високої літератури взагалі. Але 1872 р., коли були розкопані глиняні таблички з бібліотеки палацу Ашурбаніпала в Ніневії, столиці Стародавньої Асирії, світ познайомився з "Епосом про Гільгамеша".

"*Гільгамеш*" уже був давнім на той час, коли складалися Гомерові поеми. Справді, в месопотамській літературній традиції його можна простежити аж до III тисячоліття до н. е. Ось як починається епос:

> [Про того, хто] дізнався про все на світі, розповім я землі,
> [Про того, хто] все пережив, [розкажу я] всім.
> Він шукав [?] землі [?] скрізь.
> Той, хто пережив усе, здобув цілковиту мудрість.
> Він дізнався про таємне і розкрив приховане.
> Він розповів про допотопні часи.
> Він мандрував далеко й довго і нарешті втомився.
> Він записав про всі свої зусилля на кам'яних скрижалях[1].

Спочатку інтерес до вавилонського епосу зосереджувався на біблійних зв'язках, і зокрема на розповіді про потоп і ковчег, а також на історії створення світу. Однак

дуже швидко дослідники помітили перегук із Гомером. Зрештою, хронологічний збіг був досить близьким. Ашурбаніпал будував бібліотеку в Ніневії в останню чверть VII ст. до н. е. Ніневію зруйновано 612 р., якраз тоді, коли Гомерові поеми мали набрати своєї остаточної форми (див. додаток III, с. 1264).

Багато текстуальних аналогій можна пояснити усною традицією, яку практикували всі автори епічних творів до появи письма. Проте є багато речей, які пояснити важче. Вступне звернення на початку "Гільгамеша" нагадує перші рядки "Одіссеї" як за тоном, так і за почуттями:

> "Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго
> Світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши,
> Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,
> В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею...
> *Дещо, богине, і нам розкажи про них, Зевсова доню*"[2]*.

Ще більше підстав є для того, щоб розглядати вплив "Гільгамеша" на "Іліаду". В обох епосах є драматичний поворот сюжету, пов'язаний зі смертю одного з нерозлучних друзів. Гільгамеш оплакує Енкіда, Ахіллес — Патрокла. Інші епізоди, як, приміром, той, де боги тягнуть жеребки, щоб розділити землю, море і небо, також разюче схожі між собою. Те, що колись вважалося лише можливим "впливом асирійців на греків", тепер слід трактувати як реальну ймовірність[3]. Якщо таке припущення правильне, то Гомерові поеми — не тільки сполучна ланка між античною літературою і незліченними поколіннями *aoidoi*, неписьменних бардів, що співали з бозна-колишніх часів, а й місток, який з'єднує традиційні західні літературні канони з куди давнішими творами неєвропейської літератури.

Грецька драма розвинулась на основі церемоній релігійних свят. Уявлення про *tragodia*, що буквально означає "козляча пісня", спочатку було пов'язане з ритуальним жертвуванням. Перші афінські драми виконувано під час свята Діоніса. Подібно до спортивних ігор, драми виконувались у дусі змагання. Стилізовані діалоги між акторами і хором давали інструмент для дослідження найжахливіших психологічних та духовних конфліктів. Тріада авторів трагедій — Есхіл (525–456), Софокл (бл. 496–406) та Еврипід (бл. 480–406) — обернула племінні міфи й леґенди на підвалини світової літератури. *"Семеро проти Фів"*, *"Орестея"* і *"Прометей закутий"*; *"Цар Едип"*, *"Електра"* й *"Антигона"*, *"Іфігенія в Тавриді"*, *"Медея"* та *"Іпполит"*, — то тільки уривки набагато ширшого репертуару. [ЕДИП].

Збереглося лише 32 трагедії, але їх і досі ставлять у театрах усього світу. Надто потрібні ці трагедії в сповненому жахіть XX сторіччі. "Трагедія допомагає нам пережити нестерпне". "Найвидатніші грецькі трагіки є постійним джерелом виховання серед страшної ймовірності... що ми всі скінчимо свій шлях у темряві, розпачі й самогубстві". "Сміливо поглянувши прямо на жахливі руй-

* Переклад Бориса Тена. — *Перекл.*

нації так званої світової історії та на жорстокість природи, грек втішає себе... мистецтво рятує його, а через мистецтво — життя"[13].

Комедіографи на чолі з Арістофаном (бл. 450–385) брали на кпини всіх — від філософів до політиків. П'єси *"Вершники"*, *"Птахи"*, *"Хмари"*, *"Оси"*, *"Жаби"*, фантастичні сюжети яких переплетені туалетним і сексуальним гумором, і досі викликають сміх глядачів різних країн світу. Арістофан, крім того, мав незрівнянний талант карбувати афоризми. Саме він вигадав *Nephelokokkugia* — "світ марень". [СХОЛАСТ].

Не буде перебільшенням сказати, що грецька література — трамплін гуманістичної традиції. "Дивних багато в світі див, — писав Софокл, — найдивніше з них — людина":

ХОР. Дивних багато в світі див, найдивніше з них —
Людина, яка борознить океан...
Вона господар давньої землі, її волі скоряється
Безсмертна мати богів...
Вона володар усього живого...
І думки, як вітер, швидкої,
І мови навчився чоловік,
Звичаїв громадських пильнує здавна...
Нема нічого недосяжного для неї... [14]*

Грецьке ораторське мистецтво зміцнювалося традицією судів і політичних зборів просто неба. Риторику, що її вперше докладно виклав у "Мистецтві слова" Корак Сиракузький (розквіт бл. 465 р. до н. е.), вивчали як обов'язковий предмет. З "десяти ораторів Аттики" — від Антифона до Динарха Коринфського — ніхто не міг дорівнятися майстерністю Демосфенові (384–322 рр. до н. е.). Він був сирота і в дитинстві затинався, але зміг подолати труднощі, примусивши піти у вигнання свого головного суперника Есхіна (389–314 рр. до н. е.), і став визнаним майстром публічних промов і прозового стилю. У своїх "Філіпіках" він пристрасно і красномовно доводив необхідність чинити опір Філіпу Македонському. Його промову *"Про корону"*, виголошену на свій захист у суді 330 р. до н. е., Маколей скромно назвав *"ne plus ultra"*, найвищим злетом, людського мистецтва".

КАДМ

КАДМ, син Агенора, царя Фінікії, і брат Європи, присутній у багатьох давньогрецьких міфах. Його шанували як засновника Беотійських Фів і людину, яка принесла абетку. Мандруючи по землі в пошуках викраденої сестри, Кадм пішов на пораду до дельфійського оракула. Йому сказано побудувати місто "там, де ляже відпочити корова". Отож він пішов за коро-

* Переклад (із деякими змінами) Бориса Тена. — *Перекл.*

вою, яка заслуговувала на довіру, з Фокіди на рівнину Беотії. Кадм позначив місце, де корова зрештою лягла відпочити біля горбка, і почав будувати *Cadmea* — овальний акрополь Фів. Мешканці міста народилися із зубів дракона, якого Кадм убив за порадою Афіни. Афіна зробила його володарем цих людей, а Зевс дав йому дружину — Гармонію.

Фіви, де народилися Діоніс і Геркулес, пророк Тиресій і музикант-чарівник Амфіон, були також сценою для трагедій "Цар Едип" і "Семеро проти Фів". Фіви були сусідом і споконвічним суперником Афін; вони уклали союз із Спартою, а потім зруйнували її; а самі Фіви зруйнував Александр. **[ЕДИП]**.

Фінікійська абетка, яку Кадм начебто приніс у Грецію, була фонетичною, але цілковито приголосною. Її основна форма була відома ще 1200 р. до н. е., і вона, як і гебрайська абетка, витіснила давніші ієрогліфи. Проста система, яку легко засвоювали діти, зламала монополію на таємницю письма, яку впродовж тисячоліть берегли касти жерців попередніх цивілізацій Близького Сходу. Назви літер перейшли до греків, майже не змінившись: *алеф (альфа)* — "бик"; *бет (бета)* — "дім"; *гімель (гамма)* — "верблюд"; *далет (дельта)* — "вхід до намету". Давньогрецьку абетку отримали, додавши п'ять голосних літер до первісних шістнадцяти фінікійських приголосних. Абетку почали використовувати й для позначення чисел. Згодом вона стала основою для багатьох інших систем європейського письма — сучасного грецького, етруського, латини, глаголиці та кирилиці[1] (див. додаток III, с. 1266).

Найперші зразки латинської абетки датують VI ст. до н. е. Ця абетка спиралася на письмо, що існувало у халкідських колоніях — як-от Куми у *Magna Graecia*. Згодом її перебрали і розвинули всі народи західного християнського світу — від ірландців до фінів, — а пізніше нею стали користуватися й багато неєвропейських народів, зокрема й турки.

Глаголиця та кирилиця розвинулися з грецької абетки за візантійської доби, власне, для передачі на письмі певних слов'янських мов. У православній Сербії сербсько-хорватська мова має кириличну абетку, в Хорватії та сама мова має латинську абетку. **[ІЛЛІРІЯ]**.

Кутастий стиль фінікійського, грецького та латинського письма диктувався мистецтвом обтісування каменю. Поступовий розвиток рукописних стилів став можливим завдяки використанню стилоса і воску, а також пера й перґаменту.

Латинські мінускули, які є основою сучасних "малих літер", виникли близько 600 р., але римські маюскули (великі, або "заголовні" літери) теж збереглися. **[ПАЛЕОГРАФІЯ]**.

Писемність і література належать до славетних здобутків європейської цивілізації. Проте історія Кадма натякає на те, що їхні джерела — в Азії.

Грецьке мистецтво також зазнало небаченого розквіту — того, що один провідний учений наважився назвати "величезною і найдивовижнішою революцією в усій історії мистецтва"[15]. Наше сучасне сприйняття мистецтва, безперечно, зазнало впливу тих форм, які найкраще збереглися, зокрема вирізьблених з каменю скульптур, архітектури і малюнків на керамічних вазах. Раптовий стрибок від давніших закостенілих і похмурих стилів, буйний розквіт у VI–V ст. дивує і приголомшує.

Грецькі митці, натхнені духовними та релігійними мотивами, особливу увагу надавали людському тілу, прагнучи, як закликав Сократ, "передати роботу душі" через спостереження тілесних виявів внутрішніх почуттів людини. Найуславленіші скульптури Фідія (бл. 490–415 рр. до н. е.) відомі лише з пізніших копій, а ось парфенонські фризи, що їх "урятував" лорд Елджин, промовляють самі за себе. [ТРОФЕЇ]. Століттям пізніше Праксителю (розквіт бл. 350 р. до н. е.), авторові скульптур майже ефірної легкості та ґрації, пощастило не більше, ніж Фідію, бо і його скульптур майже не збереглося, хоча Гермес Олімпійський і Афродіта Арльська є доказами його таланту. Ці скульптури, а також статуї пізнішого періоду — бронзовий Аполлон Бельведерський чи Афродіта Мілоська, більше відома як Венера Мілоська, — часто бралися як ідеальні взірці чоловічої та жіночої краси. До початку доби Александра Великого греки створили "образну мову половини світу"[16].

MOUSIKE

ГРЕЦЬКИЙ термін *mousike* охоплює і поезію, і мистецтво складання звуків. І те, й те має довгу історію.

Музика стародавніх греків будувалася на "ладах". Музичний лад, подібно до гами, є усталеною послідовністю нот, інтервали між якими є основою для складання мелодій. Греки знали шість нот, а математики-піфагорійці правильно розрахували частоти, які лежать в основі тонів, півтонів та чверть-тонів. Ладова система, однак, діє трохи інакше, ніж пізніша система ключів і гам. Зміна ладу змінює конфігурацію інтервалів у мелодійній лінії, тоді як зміна ключа змінює лише висоту звуку.

У IV ст. св. Амвросій відібрав чотири так звані "автентичні лади" для церковного вжитку, а Григорій Великий додав до них ще чотири так звані "плагальні лади" (каданси), довівши таким чином загальну кількість "церковних ладів" до восьми. Вони лягли в основу кантус фірмус. [CANTUS]. У XVI ст. швейцарський чернець Генріх із Ґларуса (*Glareanus*, Ґлареан) склав повну таблицю з дванадцяти ладів, давши їм плутані назви, які, за одним винятком, не збігалися зі стародавніми ориґіналами.

№	*Ґлареан*	*Грецька назва*	*Ряд*	*Останній*	*Домінантний*
I	Дорійський	Фригійський	D—D	D	A
II	Гіподорійський	—	A—A	D	F
III	Фригійський	Дорійський	E—E	E	C
IV	Гіпофригійський	—	B—B	E	A
V	Лідійський	Синтолідійський	F—F	F	C
VI	Гіполідійський	—	C—C	F	A
VII	Міксолідійський	Іонійський	G—G	G	D
VIII	Гіпоміксолідійський	—	D—D	G	C
IX	Еолійський	Еолійський	A—A	A	E
X	Гіпоеолійський	—	E—E	A	G
XI	Іонійський	Лідійський	C—C	C	C
XII	Гіпоіонійський	—	G—G	C	E^1

Розвиток сучасної гармонії зробив більшість стародавніх ладів непотрібними. Одначе два з них — XI та IX, лідійський та еолійський, — залишились. Відомі з XVII ст. як мажорні та мінорні варіанти дванадцятиключових гам, вони забезпечували два аспекти, "радісний" і "сумний", мелодійної системи, на яку спирається більша частина європейської "класичної музики". Разом із часом та гармонією вони є одним з трьох основних граматичних елементів музичної мови, яка відрізняє Європу від сусідніх Азії та Африки.

Зважаючи на те, що в Європі так і не було загальної для всіх усної мови, тобто спільної словесної *mousike*, музичну мову Європи — її несловесне *mousike* — слід вважати за найтривалішу і найміцнішу лінію її спільної культури. Справді, оскільки вона простягається від Іспанії до Росії, але не поширюється на Індію чи ісламський світ, виникає спокуса припустити, що музика — єдиний універсальний пан'європейський засіб спілкування.

Грецькі архітектори успішно об'єднали високу технічну майстерність із вишуканою чуттєвістю. Мистецтво будівництва, яке в Месопотамії та Єгипті здебільшого мало вражати своїми колосальними масштабами, тепер прагнуло показати більше духовних вартостей. Досконалі пропорції дорійських храмів, їхні трохи конічні колонади з різьбленими плінфами та постаментами, могли передавати і важку міць — як у храмі Посейдона в Посідонії (Пестумі), — і легку елеґантність — як у білому пентельському мармурі афінського Парфенону. Тон і настрій храму можна було налаштувати на характер того божества, яке жило в *cella*, святилищі, за високими колонами. Із семи див світу, які для першого покоління античних туристів описав у II ст. до н. е. Антипатр Сідонський, п'ять були шедеврами грецької архітектури. Після єгипетських пірамід та вавилонських висячих садів Семіраміди він назвав статую Зевса в Олімпії, (третій) храм Артеміди в Ефесі, мавзолей в Галікарнасі, колоса Родоського і Фарос, тобто Александрійський маяк. [ЗЕВС].

Грецька точна наука була лише відгалуженням загальної філософії. Більшість філософів цікавились як фізичними, так і абстрактними науками. Фалес Мілетський (бл. 636–546 рр. до н. е.) стверджував, що все виникло з води, і помер відповідно — впавши у криницю. Він вимірював рівні повеней на Нілі, відстані між кораблями, висоту гір, і саме йому приписують передбачення сонячних затемнень. Натомість Геракліт Ефеський (розквіт бл. 500 р. до н. е.) вважав, що первинною формою матерії є вогонь, який постійно змінюється. Анаксагор із Клазомен (бл. 500–428 рр. до н. е.), учитель Перікла, доводив існування вищого розуму, чи *nous*, який вдихає душу в усе живе і який, застосовуючи свою силу до нескінченно подільних "насінин", дає їм змогу об'єднуватись в усі форми матерії. Він стверджував, що планети — це камені, відірвані від землі, а сонце розпеклося від руху.

Емпедокл із Акраганта (бл. 493–433) припустив, що земля складається з чотирьох "елементів" (вогню, землі, повітря й води) і що ці елементи постійно з'єднуються і розпадаються під супротивними впливами любові та борні. Він буцімто стрибнув у кратер вулкану Етни, щоб перевірити свою здатність перевтілюватись. Проте вулкан повернув лиш одну сандалію. Демокріт із Абдери (бл. 460–361) розвинув атомну теорію Левкіппа, стверджуючи, що всі фізичні явища можна пояснити випадковими зіткненнями крихітних часток, які він назвав *атомами* (цебто "неподільними"). Демокріта часто називають сміхотливим філософом, бо він брав на кпини людську глупоту.

ЕДИП

Едип ("Пухконіг"), цар Фів, — один з найпопулярніших персонажів давньогрецьких міфів та літератури. Крім того, це чудовий приклад формування на їхній основі класичної традиції.

Історія Едипа — це історія фіванського парії, від якого відмовилися батько-мати (тамтешні цар і цариця) і якому долею судилося страшно, хоч і мимоволі, помститися їм. Цар Лай, його батько, злякавшись лихих пророцтв, викинув немовля на смерть, але Едипа врятував пастух, а жителі недалекого Коринфа надали йому притулок і виховали, не знаючи про його походження. Порадившись із дельфійським оракулом, він довідався, що вб'є батька і одружиться з рідною матір'ю. З цієї причини Едип тікає з Коринфа й потрапляє до Фів. Під час випадкової зустрічі Едип убиває Лая; потім розгадує загадку Сфінкса; звільняє місто від страшної потвори, і в нагороду йому дають у дружини цареву вдову Йокасту, його рідну матір. Ставши батьком чотирьох дітей у цьому кровозмісному шлюбі, він дізнається правду і бачить, як Йокаста вішається з розпачу. Тоді він виколює собі очі і йде у вигнання в супроводі своєї доньки Антигони. Кінець Едипа настає в Колоні в Аттиці, де трагічний мандрівник зникає у священному гаю.

Гомер згадує про Едипа і в *"Іліаді"*, і в *"Одіссеї"*. Одначе головним джерелом пізнішого міфу була, напевне, втрачена епічна поема "Фіви". Згодом історія Едипа стає центральним елементом фіванської трилогії Софокла. На її тлі розгортаються й сюжети Есхілової трагедії *"Семеро проти Фів"* та Еврипідових *"Прохачок"* і *"Фінікіянок"*.

До образу Едипа не раз зверталася подальша європейська література. Римський поет Стацій написав поему *"Фіваїда"*, що стала відтак взірцем для першої п'єси Расіна *"La Thébaide"* (*"Фіваїда"*, 1664 р.). Римський трагік Сенека написав варіацію на тему Софоклового *"Едипа"*, надихнувши на нові версії Корнеля (1659 р.) і Андре Жида (1930 р.), а також вільну адаптацію сучасного поета Теда Х'юза. Софоклів *"Едип у Колоні"* ліг в основу і віршованої драми Т. С. Еліота *"Літній державець"* (1959 р.), і *"Пекельної машини"* Жана Кокто (1934 р.). Його *"Антигону"* наслідували Кокто (1928 р.), Жан Ануй (1944 р.) і Брехт (1947 р.). Ентоні Берджес написав едипівський роман під назвою *"MF"* (1971 р.). Є дві картини "Едип і Сфінкс" пензля Енґра (1808 р.). Є опера Стравинського *"Цар Едип"* (1927 р.), написана на лібрето Кокто, і фільм *"Цар Едип"* (1967 р.) режисера П. Пазоліні[1].

Найуспішніше леґенду про Едипа використав Зиґмунд Фройд, який назвав "Едиповим комплексом" приховану ворожість хлопчиків до своїх батьків. Беручи початок у суперництві батька й сина за любов матері, цей синдром згодом може призвести до патологічної фіксації на матері.

Класична традиція, що її можна визначити як творчу переробку античних тем із сучасною метою, має тисячі таких прикладів. Підживлювана, починаючи з Ренесансу, п'ятьма сторіччями вивчення грецької і латинської мов та літератур, ця традиція сформувала той масив знань, з яким були знайомі всі освічені європейці. Разом із християнством вона забезпечувала "кровообіг у жилах європейської культури" і становила "код миттєвого впізнавання". Її занепад наприкінці XX ст. зумовлений змінами соціальних та освітніх пріоритетів. Прихильники класичної традиції стверджують, що її збереження вкрай важливе, якщо європейська цивілізація не хоче згаснути, зрікшись своїх основ.

СХОЛАСТ

"ФІЛОГЕЛОС", або ж "Любов до сміху", що її приписували Філагрію з Александрії і датували V ст. н. е., — зібрання набагато давніших грецьких жартів. У них ідеться про справжнього *scholasticos*, схоласта, чи, так би мовити, "неуважного професора", і про жителів Абдери та Кум. Ці жарти є аналогами англійських жартів про ірландців.

- Схоласт, що хотів побачити, який він уві сні, став перед дзеркалом і заплющив очі.
- Схоласт зустрів друга і сказав: "Я чув, що ти помер". — "Але ж, бач, я живий". — "Так, але той, хто сказав мені, набагато надійніший за тебе".
- Кумеєць пішов до бальзамувальника забрати тіло небіжчика батька. Бальзамувальник, шукаючи потрібного мерця, запитав про якусь особливість покійного. "Дуже кашляє".
- Кумеєць продавав мед. Перехожий скуштував його і сказав, що мед чудовий. "Так, — погодився кумеєць, — я й не продавав би його, якби в нього не впала миша".
- Шотландський схоласт вирішив заощадити, навчивши свого віслюка не їсти. Отож він перестав годувати тварину. Коли віслюк помер від виснаження, його господар поскаржився: "І треба ж такому статися саме тоді, коли він учився не їсти"[1].

Збирачі фольклору записали варіанти останньої оповідки естонською, латиською, литовською, шведською, англійською, іспанською, каталонською, валонською, німецькою, італійською, словенською, сербсько-хорватською, російською та грецькою мовами. Малколм Бредбері використав цей жарт у своїй книжці "Курс обміну" як частину спадщини уявної східноєвропейської країни "Слака"[2].

Гіпократ з острова Коса (бл. 460–357 рр. до н. е.) вивів медицину з царини релігії та магії. Йому приписують численні трактати про громадське здоров'я,

гігієну, догляд хворих і хірургію. Гіпократова присяга, якою лікарі присвячують своє життя добробутові своїх пацієнтів, була аж донедавна наріжним каменем медичної практики. Гіпократова книга афоризмів розпочинається з такого рядка: "Життя коротке, мистецтво вічне". [ІСТЕРІЯ].

Євдокс Кнідський (розквіт бл. 350 р. до н. е.) вчив про рух планет довкола Сонця і винайшов сонячний годинник. Арістотель написав систематизовані праці з фізики та біології. Його класифікація видів тварин лягла в основу всієї подальшої зоології. Арістотель почав свою "Політику" з незрівнянної сентенції: "Людина — передусім політична тварина". Учень Арістотеля Теофраст Лесбоський (бл. 370–288) застосував ті самі методи класифікації до ботаніки. Його трактат "Про характери" можна вважати за перший підручник аналітичної психології.

З погляду історика, Геракліт був, може, найважливішим серед цих піонерів. Геракліт доводив, що все на світі постійно змінюється і розпадається, що зміни спричиняються неминучими зіткненнями протилежностей — інакше кажучи, діалектикою. Таким чином, Геракліт сформулював два основні уявлення історичного фаху: зміни з плином часу і причинність. Його улюбленим афоризмом було: "Не можна двічі ступити в ту саму річку". [ЕЛЕКТРОН].

Грецька математика розвивалася під впливом абстрактного мислення і релігійного містицизму. Фалес начебто вивчив основи арифметики та геометрії в Єгипті. А от Піфагор Самоський (бл. 572–497) не тільки впорядкував результати досліджень своїх попередників, а й зробив багато оригінальних відкриттів. Він створив теорію чисел, сформулював теорему про квадрат гіпотенузи прямокутного трикутника і, найцікавіше, розробив математичну основу музичної гармонії. Можливо, він ще й автор чудової, але хибної теорії "музики сфер". Євдокс виробив загальну теорію пропорцій і метод вимірювання кривих поверхонь. Його учень Менехм відкрив конічний переріз.

Усі ці дослідження готували шлях для Евкліда з Александрії (розквіт бл. 300 р.), чиї "Початки", як вважають, були на вершині знань довше, ніж будь-яка інша книжка, за винятком Біблії. Евклід був видатним систематизатором математики, який поставив собі за мету дати міцне обґрунтування усьому відомому знанню. Коли правитель Єгипту запитав його, чи не можна зробити геометрію простішою, він сказав, що тут немає "царського шляху". В наступному поколінні домінували Архімед і Ератосфен Кіренський (276–196), що, вирахувавши довжину екватора Землі у 252 тисячі стадій, або близько 39 700 кілометрів, помилився менше ніж на один відсоток. Був, нарешті, й Аполлоній Пергський (розквіт бл. 220 р. до н. е.), який написав велике восьмитомне дослідження конічних фігур і визначив приблизне значення π навіть точніше, ніж Архімед. [АРХІМЕД].

Грецька моральна філософія, яка згодом поділилася на кілька конкурентних шкіл, істотно вплинула на вчення традиційної релігії. Скептики, школу яких

заснував Піррон Елідський (бл. 360–бл. 270 рр. до н. е.), стверджували, мовляв, ні про що не можна мати певних знань, а отже, єдиною метою людини має бути прагнення доброчесності. Він був умоглядним мислителем, що заперечував умоглядне мислення і справив великий вплив на афінську Академію по смерті Платона.

ІСТЕРІЯ

Згідно з різноманітними Гіпократовими трактатами про медицину, істерія була суто жіночою хворобою, яку пов'язували з розладом утроби. *Hystera* в перекладі з грецької означає "матка"; а причиною стану нервового збудження була менструальна кров, яка не знаходила виходу.

"Коли менструації затримуються чи не знаходять виходу, починається хвороба. Так трапляється, коли вхід до матки закрито або просідає якась частина піхви... Коли в матці накопичуються двомісячні менструації, вони піднімаються до легенів, звідки не можуть вийти"[1].

За іншим варіантом пояснень, сама матка зсувається і починає рухатися всередині тіла. Через тиск на серце чи мозок вона викликала тривогу і, зрештою, неконтрольований страх. Релігійні табу забороняли робити розтини людей, тож функціонування внутрішніх органів жінок (та чоловіків) залишалося незбагненним аж до нових часів. Проте, на думку одного дослідника, античне ставлення до жінок збереглося навіть тоді, коли відкинули античні анатомічні теорії. "І далі вважалося, що на жіночу психіку можуть негативно впливати їхні репродуктивні органи"[2].

Історія жіночого тіла — досить складний предмет. Упродовж віків його розміри, вага, м'язовий розвиток, менструації, дітородні можливості, зрілість, старіння й ознаки захворювань істотно різнилися, — так само як і змінювалися його символіка, релігійне значення, естетичне сприйняття, прикраси, одяг і зовнішній вигляд. Жінки мали вкрай обмежене уявлення про свій фізичний потенціал, і то такою мірою, що в одному зі стандартних підручників із цього предмета цілком серйозно запитували: "Чи могла жінка одержувати насолоду від сексу до 1900 року?"[3] В історії чоловічого тіла таких питань не виникало.

Ну, а щодо дивовижної роботи матки, то в нових дослідженнях припускається, що взаємозалежність нервової та репродуктивної систем жіночого організму надзвичайно складна. Дослідження стану здоров'я жінок під час тривалої облоги Будапешта в 1944–1945 рр., приміром, виявило надзвичайно високі рівні *аменореї*. Менструація затримувалась унаслідок цілком обґрунтованої тривоги, а не істерії. Матці не треба говорити, що менша народжуваність — цілком розумна річ під час великої небезпеки.

ЕЛЕКТРОН

ЕЛЕКТРОН, "ясний камінь" — так стародавні греки називали бурштин. Греки знали, що, коли його потерти, він набуває сили, яка притягує інші об'єкти, як-от пір'я. Фалес Мілетський казав, що бурштин має "*псюхе*". Електра ("Ясна") було ім'ям, яким у грецьких міфах називали двох жінок. Одна, донька Атласа, була улюбленою коханкою Зевса. Друга, донька Агамемнона і Клітемнестри й сестра Ореста, постає в трагедіях Есхіла, Софокла та Еврипіда.

Незрима фізична сила, яка відштовхує і притягує, не мала назви, поки Вільям Ґілберт, "батько магнетизму", не назвав її "електричною" у своєму трактаті *"De magnete"* ("Про магніти", 1600 р.). "Земля, — писав він, — не що інше, як великий магніт".

Великих успіхів у вивченні електрики та магнетизму досягли А. М. Ампер, Г. К. Ерстед і Майкл Фарадей, поки Дж. К. Максвел (1831–1879) не об'єднав ці досягнення в єдиній теорії електромагнітної сили. Г. Р. Герц (1857–1894) довів існування електромагнітних хвиль, які утворюють спектр хвиль різної частоти. Застосування електрики розвивалось від динамо-машини та електричного мотора до радіо й рентґенівських променів. Нарешті, 1891 р., британському фізикові Дж. Д. Стоуні знадобилася назва для неґативно заряджених частинок, які є найменшими складниками матерії і разом з позитивно зарядженими протонами і незарядженими нейтронами обертаються довкола атомного ядра, причому ядро можна порівняти з вістрям голки, а сам атом — з куполом собору Св. Петра. Він назвав ті частинки електронами[1] (див. додаток III, с. 1320).

Школу кініків (або циніків) заснував Діоген Синопський (бл. 412–323), що дотримувався толстовської віри у чесноту відмови від бажань. Слово "циніки" буквально перекладається як "пси". Діоген був відомий своєю ексцентричністю. Він жив у діжці на знак відмови він затишку і ходив афінськими вулицями вдень із запаленим ліхтарем, "шукаючи чесної людини". Побачивши у Коринфі Александра Великого, він буцімто сказав імператорові, щоб той відійшов і "не заступав йому сонця".

Епікурійці, яких названо так на честь Епікура Самоського (341–270), вчили, що люди повинні присвячувати своє життя пошукові щастя і не боятися ані смерті, ані богів. (Ця думка просочилася навіть у конституцію Сполучених Штатів). Їх незаслужено звинувачують у прагненні самих насолод; насправді ж епікурійці вважали, що шлях до щастя лежить через самоконтроль, спокій і самозречення.

Стоїки, школу яких заснував Зенон із Кіпру (335–263), одержали свою назву від афінського *Stoa poikile*, "пофарбованого ґанку", на якому ця група зібралася вперше. Стоїки були переконані, що людські пристрасті мають скорятись розумові та (як і скептики) що прагнення чесноти — це все. Їхнє розуміння універсального братерства людей, чуття обов'язку та суворе виховання, яке мало відгородити від болю і страждань, виявилося особливо привабливим для римлян. **[АТЛЕТИ]**.

АРХІМЕД

Архімед із Сиракуз (287–212 рр. до н. е.) був математиком математиків. Він як дитина тішився розв'язанням абстрактних задач. Це не означає, що він цурався практичних питань. Після навчання в Александрії Архімед повернувся на Сицилію, де став радником царя Гієрона II. Там він винайшов "ґвинт" для піднімання води, побудував планетарій, згодом перевезений до Рима, і спроектував катапульти й гаки, які допомагали Сиракузам відбивати римлян під час останньої облоги (див. с. 160–161). Архімед заснував науку гідростатику, і всі знають, що він голим вибіг на вулицю, вигукуючи "Heureka, heureka!" ("Знайшов, знайшов!"), нібито після того, як відкрив "закон Архімеда", миючись у ванні. За цим законом, тіло, занурене у воду, втрачає у вазі стільки, скільки важить вода, яку витіснило це тіло. Таким чином можна легко обрахувати об'єм тіла. Про важелі Архімед казав: "Дайте мені точку опори, і я зрушу землю".

З найбільшим ентузіазмом він, одначе, брався до розв'язання абстрактних проблем.

1. *Лічення піску.* Архімед поставив собі завдання порахувати, скільки піщинок потрібно для того, щоб заповнити всесвіт. Щоб дати раду великим числам і оскільки десяткових чисел ще не було, він запропонував таке оригінальне уявлення, як "міріад міріадів", тобто 10 000 x 10 000 або $10\,000^2$. Виходячи з того, що, на його думку, всесвіт дорівнював сонячній галактиці, то отримана Архімедом відповідь $10\,000^{37}$ — цілком поважна.

2. *Обчислення довжини кола.* Архімед визначив співвідношення довжини кола до діаметра, взявши за вихідні точки верхню і нижню межу периметра 96-бічного многокутника. Він узяв деякі відомі приблизні величини і став шукати наближене значення для квадратного кореня потрібних семизначних чисел. Архімедові доводилося, звісно, працювати з незграбною абетковою системою числення. Одначе його обрахунок того, що тепер називають числом пі (π), лежить між $3^{1}/_{7}$ (=3,1428571) і $3^{10}/_{71}$ (3,140845). (Сьогоднішнє загальновизнане значення дорівнює 3,1415929265).

3. *Проблема бика.* Архімед придумав начебто просту головоломку про бога Аполлона і череду худоби. Аполлон мав стадо, в якому були бики й корови, чорні, руді, білі та плямисті. Білих биків було половина з третиною від кількості чорних, більше, ніж рудих... і т. д., і т. д. Білих корів було одна третина з чвертю від кількості усієї чорної худоби... і т. д., і т. д. Скільки якої худоби було в череді? Виходило, що Аполлон мав понад 79 мільярдів голів худоби, набагато більше, ніж могло уміститись на острові Сицилія. (На 25 тисячах квадратних кілометрів сицилійської землі може розміститися лише 12,75 мільярда голів худоби, із розрахунку два квадратних метри на голову, рахуючи й тих тварин, яким довелося б стояти в розпеченому кратері вулкану Етна)[1].

Сексуальність греків — предмет, про який тепер модно писати цілі монографії, а не обмежуватись одним абзацом. Те, що вчені старшого покоління вважали "неприродним пороком", тепер підносять на вищий рівень особистих "уподобань" чи "орієнтації"; багато хто стверджує, ніби гомосексуалізм посідав центральне місце в античному кодексі соціальних манер, що, як тепер пояснюють,

мав дуже сучасні акценти. "Грецький гріх" не породжував почуття провини: для чоловіка упадати за юнаками було не більш негідним, ніж упадати за дівчатами. Молоді греки, подібно до англійських вихованців приватних шкіл, мабуть, вважали содомію за природну річ. Батьки прагнули захистити синів десь так само, як захищали своїх доньок. Жіночий гомосексуалізм існував паралельно з чоловічим, хоча острів Лесбос, де жили поетеса Сапфо та її гурток, ще не дав назву цьому явищу за античних часів. Кровозмішання теж було досить поширеним. Трагічна доля легендарного Едипа, який убив батька і помилково одружився зі своєю матір'ю, була доказом гніву богів. Загалом греки видаються не так розбещеними чи пуританами, як відвертими і практичними. Їхній світ був сповнений відвертої еротики, і це їх анітрохи не бентежило[17].

Одначе не слід думати, ніби підхід греків до сексуальності був такий самий, як у сучасній Каліфорнії. Рабовласницьке суспільство, наприклад, стояло на тому, що тілами невільних міг користуватись (і збиткуватися з них) кожен вільний. Отже, сексуальна активність була функцією суспільного становища. На взаємність у статевих зв'язках ніхто не зважав, і ще меншою мірою — на взаємність почуттів. Задоволення ототожнювали з фалічним задоволенням активного чоловіка, що накидав себе і свій орган пасивним партнерам. Попри правні обмеження, чоловіки з вищим соціальним статусом часто вважали природним, що їм можна злягатися з нижчими за себе коли завгодно, а нижчими були жінки, хлопчики, слуги та іноземці. Такий принцип, якщо його правильно тлумачити, робить недоречним сучасний поділ на гомо- і гетеросексуалізм. Так само й різниця між *педерастом* і *філерастом* залежала не так від особистих уподобань, як від віку, в якому міг себе утвердити чоловік[18].

У класичному тексті для вивчення таких питань — Арістофановому міфі з Платонового "Бенкету" — згадується про багато сексуальних практик, які, певне, були попередниками відомих сучасних категорій. Проте пильніше вивчення дає підстави вважати, що греки могли дотримуватися системи вартостей, яка дуже відрізнялася від нашої. Згідно з міфами, люди спочатку мали вісім кінцівок і два обличчя, а також два статеві органи — спереду і ззаду. Таких створінь було три різновиди — чоловіки, жінки й гермафродити. Згодом Зевс поділив їх навпіл і винайшов статевий зв'язок на втіху окремих половинок. Людям притаманні сексуальні бажання відповідно до того, від якого предка вони походять. Тож у такому разі звичайного бінарного поділу на чоловіків та жінок не досить і за основу слід вважати плюралістичну сексуальність, різною мірою притаманну всім людям. На жаль, сучасна наукова думка засвідчує не менший плюралізм, ніж той, що властивий обговорюваному предмету[19].

АТЛЕТИ

Атлетичні ігри були важливою частиною життя стародавніх греків. Кожне поважне місто мало свій стадіон. Панеллінські ігри в Олімпії просто були найпрестижніші з-понад ста таких свят[1]. Загальне захоплення атлетикою і схиляння перед богами,

чиє заступництво вшановували ігри, породжувало глибоке чуття культурної єдності в політично роз'єднаній країні. Атлети, всі чоловічої статі, змагалися в десяти традиційних видах спортивних вправ. Починаючи з VII ст., коли з одного атлета випадково злетів одяг, вони звичайно змагалися голими. Аматорів там не було, атлети провадили виснажливі тренування і сподівалися на щедру винагороду. Тариф нагород (у денаріях), що присуджувалися під час другорядного свята на змаганнях на честь Афродіти у I ст., свідчить про статус того чи того виду змагань: біг на довгу дистанцію — 750; пентатлон — 500; біг у бойовому спорядженні — 500; спринт (1 стадія) — 1250; панкратіон — 3000; боротьба — 2000; біг на 2 стадії — 1000; бій навкулачки — 2000.

Стандартна стадія, чи довжина стадіону, дорівнювала 212 метрам. Бігуни розвертalися навколо стовпа, який стояв у протилежному від старту кінці стадіону. Пентатлон, чи п'ятиборство, складався з п'яти видів вправ: стрибків у довжину, метання диска, кидання списа, бігу на 2 стадії та боротьби. В панкратіоні, де дозволялися будь-які прийоми, борець прагнув, як у дзюдо, примусити свого суперника здатися. Важливе місце посідали й перегони на колісницях та метання кілець.

Після перемоги на олімпіадах атлети та їхні рідні міста заживали гучної слави. Спарта досягала видатних успіхів. Афіни протягом своєї "золотої доби" здобули лише чотири перемоги з можливих 183. Проте найбільше перемог здобувала область Еліда на Пелопоннесі, батьківщина Кореба, першого відомого чемпіона, запис про перемогу якого зроблено 776 р. до н. е., і край, де стояло місто Олімпія.

Найуславленішим чемпіоном був Мілон Кротонський, що перемагав у змаганнях із боротьби на п'яти олімпіадах поспіль з 536 до 520 р. до н. е. На честь останньої перемоги він, перше ніж сісти їсти, проніс жертовного бика на плечах навколо стадіону. [**ЗАПАШНИЙ БИК**].

Більшу частину збережених од поета Піндара присвячено іграм:

Єдині перегони, єдині
Для людей і богів:
Від однієї матері ми народились.
Одначе різна сила в усьому
Тримає нас окремо.
Дехто не має нічого, крім багряного неба,
А втім, завдяки величі духу
Чи тіла ми можемо бути як безсмертні,
Хоч і не знаємо, до якої мети
Вдень чи вночі
Долею нам призначено бігти[3].

Дух ігор ще довго зберігався навіть за християнства. Святий Павло був, безперечно, уболівальником, якщо сам не брав участі у змаганнях. "Я змагався добрим змагом, — писав він, — свій біг закінчив, віру зберіг"[4]. Такі почуття були у своїй основі суто грецькими.

Останні античні Олімпійські ігри відбулися 389 чи 393 р. н. е. Останнім відомим *victor ludorum*, переможцем, 385 р. став вірменин. Немає твердих доказів того, що імператор Феодосій I офіційно заборонив ігри. Куди більша ймовірність, що, оскільки християни були проти будь-яких поганських культів, ігри виявилось неможливим відно-

вити після нападу на Грецію вестґотів 395 р. Альтернативні ігри тривали в азіатській Антіохії до 530 р.[5]

Олімпійські ігри відроджено в Афінах 6–12 квітня 1896 р. після перерви, яка тривала понад 1500 років. Ініціатором і президентом-засновником Міжнародного Олімпійського комітету став французький спортсмен барон П'єр де Кубертен (1863–1937). З перервою на час війн, ігри проводили в різних місцях кожні чотири роки протягом усього XX ст. Жінкам дозволено брати участь у змаганнях з 1912 р. Зимові олімпіади почали проводити, починаючи з олімпіади 1924 року в Шамоні. Цікаво, що на іграх 1896 р. на марафонській дистанції переміг грек Луїс Спиридон.

Грецька соціальна структура була непростою. Існувала глибока різниця між суспільствами міст-держав і населенням далеких гірських районів, — скажімо, Аркадії на Пелопоннесі, де вівчарські догрецькі племена збереглися до римських часів. Рабовласництво було загальною рисою, хоча й не конче становило основу всіх соціально-економічних інститутів, як хотілося б вірити деяким історикам. (У марксистсько-ленінській схемі "п'яти формацій" класичне рабовласництво вважано за необхідну вихідну точку всієї суспільної історії). В Афінах населення поділялося на рабів, *метеків* (жителів-іноземців) і громадян. До рабів, яких називали *andrapoda* (у буквальному перекладі "людські ноги"), ставились як до майна, раба можна було безкарно вбити. Рабам не дозволялося служити у війську. Звільнені раби автоматично отримували статус метеків, яких можна було обкладати податками і брати до війська. Громадяни (тільки вони могли називати себе афінянами) мали право на землю і були зобов'язані служити у війську. Громадяни поділялись на десять *phylai* (філ, або племен), філи ділилися на *trittyes* (третини) і *demes* (округи). Кожен з цих утворів мав своє власне колективне життя, яке відігравало певну роль як у цивільній, так і у військовій організації.

Грецькій політичній організації були притаманні різноманітність і експериментальність. Оскільки кожен *поліс,* тобто місто-держава, мав, принаймні в теорії, самоврядування, розвинувся широкий спектр політичних традицій, кожна зі своїми варіантами, похідними та наслідуваннями. Були монархії, як-от на Самосі, де правив цар-пірат Полікрат. Були деспотії, надто в містах Малої Азії, які перебували під впливом перських звичаїв. Були олігархії різного типу, як, скажімо, у Коринфі, Спарті чи Массілії. Були демократії, як-от афінська за часів розквіту міста. Проте неперервні війни, союзи та конфедерації сприяли постійному взаємовпливу, і кожна окрема форма врядування могла зазнавати радикальних змін.

Афінська політична система сама зазнала численних змін, починаючи з найперших відомих свідчень про неї у VII ст. під час урядування Драконта, автора "драконівського" кодексу законів, Солонових реформ VI ст. і зичливого деспотизму Пісістрата. Через двісті років після правління Драконта поразка Афін у Пелопоннеській війні супроводилась утворенням уряду "тридцяти тиранів",

а потім урядуванням радикала Клеона, головного критика Перікла. Сучасна наука дуже далека від одностайності в оцінці реальних масштабів участі громадян в урядуванні навіть протягом центральних десятиліть афінської демократії у V ст. Точаться складні суперечки про кількість рабів, роль міської юрби, рівень землеволодіння серед громадян, місця громадян-хліборобів, а передусім про функції різноманітних міських зборів — *Boule*, Ради п'ятисот, *Ecclesia*, що була головним законодавчим органом, і судів. Виявляється, що й *demos*, "народ", який налічував до 50 тисяч тільки вільних чоловіків, визначити не легше, ніж демократію. Так само важко узгодити ту обставину, що Перікл і Демосфен — видатні афінські демократи — були (як і Вашинґтон та Джеферсон) рабовласниками, або що демократичні Афіни мали деспотичну владу над меншими, залежними від них державами. [ДЕМОС].

Не дивно, що вкрай складна політична практика стародавніх греків була вдячним ґрунтом для розвитку політичної теорії. Платонова "Держава", що обстоює роль "опікунів" (трохи тоталітарний різновид так званих царів-філософів) і Арістотелева "Політика" з її категоричним постулатом про те, що людина — *zoon politikon*, "політична тварина", ілюструють два протилежні підходи до цього предмета. Основний політичний словник сучасного світу, від "анархії" до самої "політики", — переважно грецький винахід.

Грецька історіографія, як і театр, має свою тріаду велетів. Геродота з Галікарнаса (484–420 рр. до н. е.) звичайно називають "батьком історії", одначе його глибокий інтерес до далеких земель здобув йому серед його шовіністичніших співвітчизників прізвисько "батько брехні". Він писав, спираючись на свідчення очевидців і свої особисті спостереження під час далеких подорожей. Він бачив минуле у світлі титанічного зіткнення між Європою та Азією, а кульмінацією його дев'яти книжок є греко-перські війни. Афінянин Фукідід (455–бл. 401 рр. до н. е.), на думку Томаса Гобса та багатьох інших, був просто "найполітичнішим історіографом з усіх, що коли-небудь бралися за перо". Фукідід запровадив послідовний аналіз причин та наслідків; він цитував довгі уривки з документів і трактатів, а через докладні промови, вкладені в уста головних героїв, знайшов чудовий метод для вкраплення в абсолютно безсторонню розповідь суб'єктивної думки. Його вісім книжок про Пелопоннеську війну призначалися, писав він, "не для того, щоб потурати смакам сучасників, а для того, щоб пережити віки". Ксенофонт (бл.428–354 рр. до н. е.), ще один афінянин, написав "Гелленіку" і "Анабасис". У "Гелленіці" він веде далі розповідь про грецьку історію від того місця, де Фукідід урвав її (з 411 р.), — власне, як і сам Фукідід певною мірою продовжив Геродотову працю. В "Анабасисі", що перекладається як "Перський похід", ідеться про тривалий похід 10 000 грецьких найманців, серед яких був і сам Ксенофонт, до Месопотамії, де вони стали на службу до претендента на перський трон. Крик *"Thalassa! Thalassa!"* ("Море! Море!"), коли після довгих місяців походу Ксенофонтові товариші побачили берег з пагорбів позаду Трапезунда, став однією з найсхвильованіших митей, відображених у військових хроніках.

ДЕМОС

Дехто, вважаючи, що 507 р. до н. е. Клісфен Алкмеонід започаткував тривку традицію народного врядування, 1993 р. н. е. вирішив відсвяткувати "два з половиною тисячоліття від дня народження демократії". З цією метою в Лондонській ратуші влаштовано пишний бенкет, на якому виступив президент Товариства з вивчення античної спадщини[1]. Насправді зерна афінської демократії були посіяні ще до Клісфена. Народні збори — *еклесію*, що збиралася на майдані Пнікс поряд з Акрополем, — заснував Солон. Проте цими зборами легко маніпулювали лідери аристократів — скажімо, Пісістрат і його сини, які скористалися з них, щоб підтримувати свою тиранію протягом п'ятдесяти років, з 560 до 510 р. до н. е.

Клісфен походив із заможної родини, яка намагалася поділити владу з Пісістратом, а потім вибрала вигнання. Саме він, мабуть, переоздобив фасад храму Зевса в Дельфах пароським мармуром, щоб спокутувати гріх масової різанини, влаштованої його рідне. Клісфен стояв на чолі невдалого нападу на Аттику 513 р. до н. е., коли, можливо, просив допомоги в персів. Одначе не Клісфен, а спартанці вигнали через три роки останнього Пісістратида.

Вважають, що Клісфен утвердив владу народу, аби підірвати старі племінні організації, на які спиралися його попередники. Запропонувавши надати верховну владу *еклесії*, він одержав повноваження здійснювати ще ширші реформи. Він замінив чотири старі родові філи десятьма територіальними, кожна з яких мала свій храм і свій культ героя. Він дуже зміцнив *деми* (округи), на які поділялися філи, і надав право голосу всім вільним жителям афінських територій. А насамперед він заснував Буле (Раду п'ятисот), яка виконувала роль керівного комітету, що пропонував порядок денний для народних зборів. Клісфен запровадив ще й правний остракізм. Його назвали "творцем мистецтва організовувати громадську думку".

Афінська демократія, яка проіснувала 185 років, була далекою від досконалості. Влада народу обмежувалася махінаціями Ради п'ятисот, непокорою демів та впливом заможних патронів і демагогів. Щоб забезпечити потрібний кворум із 6000 громадян на зборах еклесії, їх буквально затягали з вулиці на мотузку, пофарбованому в червоний колір. Міра участі як у центральних, так і в місцевих органах урядування залишається предметом гострих наукових дискусій[2]. А проте громадяни по-справжньому правили. Вони були рівні перед законом. Вони обирали десятьох найвищих державців, зокрема і *strategos*, воєначальника. Громадяни тягли жеребки, розподіляючи між собою сотні щорічних адміністративних посад. Ще важливішим було те, що вони заслуховували звіти державних службовців. Нечесного чи неспроможного службовця могли звільнити чи навіть стратити.

Не на всіх це справляло враження. Платон вважав, що демократія означає урядування некомпетентних людей. Арістофан брав на кпини "того сердитого, уїдливого, затятого діда — Демоса з Пніксу". В одному місці він запитав: "Де ж тут розв'язок?" І сам собі відповів: "У жінках".

На жаль, зв'язок між демократією стародавніх Афін і демократією сучасної Європи примарний. Демократія не переважала там, де народилася. Нею не захоплювалися римські мислителі, і про неї майже не згадували понад тисячу років. Демократія

сучасної Європи бере свій початок здебільшого від народних зборів, скажімо, таких, як у вікінгів [DING], від парламентів, що їх скликали середньовічні монархи, та від середньовічних міст-республік.

Афінське розуміння верховних зборів, де репрезентовані всі громадяни, які відповідали певним вимогам, мало аналоги у середньовічному Новгороді, Угорщині й Польщі — у політичних системах, де не було спадкоємців. Теоретики Просвітництва змішували знання про античність із зацікавленістю в реформі державного устрою, і романтизоване бачення стародавніх Афін зіграло певну роль серед лібералів, що здобули класичну освіту. Одначе ліберали й самі могли бути критичними. Де Токвіль палко виступав проти "тиранії більшості". Едмунд Берк називав демократію французького взірця "найганебнішою річчю у світі". Демократія рідко була нормою.

Сьогодні немає твердої згоди щодо суті демократії. Теоретично вона сприяє всьому прогресивному — від свободи, справедливості, рівності до законності, шанування прав людини і сприяння розвиткові політичного плюралізму та громадянського суспільства. На практиці "народне врядування" неможливе. Багато що різнить континентальний тип суверенітету народу і парламентську владу британського взірця (див. с. 652). І всі різновиди мають свої власні вади. Вінстон Черчіл якось сказав, що "демократія — найгірша політична система, але кращої немає". Існує, як і завжди, майже загальна ненависть до тиранії. І саме ця ненависть спонукає всі нещодавно визволені народи утверджувати демократію, байдуже, яким був їхній попередній досвід. "Уся наша історія схиляє нас до демократичних держав", — заявив президент новонародженої Чехословаччини 1918 р.[3] У 1989–1991 рр. такі самі почуття надихали керівників усіх країн колишнього радянського блоку.

А втім, не можна заперечувати, що демократії, як і будь-якому іншому рухові, потрібен свій основоположний міф. Їй потрібні стародавній родовід і славні герої. А хіба є хто давніший і гідніший за Клісфена Алкмеоніда?

Загалом вважають, що зеніт грецької цивілізації припадає на Періклову добу в Афінах. Під час перерви між порятунком міста від перської навали 480 р. до н. е. і до початку руйнівної війни зі Спартою 431 р. до н. е. політична, інтелектуальна й культурна енергія Афін досягла свого апогею. Перікл (бл. 495–429 рр. до н. е.), воєначальник і державний діяч, очолював поміркована демократичну фракцію. Він організував реконструкцію пограбованого Акрополя і дружив з митцями й філософами. У його надгробній промові по загиблих протягом першого року Пелопоннеської війни пульсує гордість за свободу й високу культуру свого рідного міста:

"Наша любов до прекрасного не веде до надмірності; наша любов до міркувань не робить нас м'якодухами. Ми розглядаємо багатство як те, що потрібно використовувати належним чином, а не як те, чим можна пишатися... Тут кожен цікавиться не лише своїми власними справами, а й справами всієї держави... Ми не кажемо, що людина, яка не цікавиться політикою, є людиною, котра дбає лише про свої справи; ми кажемо, що в такої людини тут взагалі немає справ... Дехто хоробрий через нетямущість, а як починає замислюватись — починає боятися. А той, кого по-справжньому можна вважати хоробрим, — це людина, яка дуже добре знає, що в житті приємне, а що жахливе, і все-таки не вагаючись іде назустріч тому, що буде"[20].

Афінські сучасники Перікла давали йому добрі підстави пишатись ними. Анаксагор і Сократ, Еврипід і Есхіл, Піндар і Фідій, Антифон і Арістофан, Демокріт і Гіпократ, Геродот і Фукідід — усі вони ходили тими самими вулицями, усі бачили, як будувався Парфенон, аж поки його відкрили 438 р. до н. е. Афіни, "око Греції, мати мистецтв і красномовства", справдили пророцтво оракула: "Ти станеш орлом у хмарах на всі часи". Доречнішими, можливо, є слова поета Піндара:

> Αί τε λιπαραί καί ίοστέφανοι καί άοίδιμοι,
> "Ελλάδος έρεισμα, κλειναί 'Αθάναι, δαιμόνιου προλίεθρου.

("Осяйні та багряновінчані, оспівані в піснях, бастіони Греції, славні Афіни, божественне місто")[21].

Спарта, відома ще як Лакедемон, була протилежністю й суперницею Афін. Із сучасного погляду, вона була так само бридка, як Афіни привабливі. Як виняток, Спарта не мала виходу до моря, місто стояло на рівнині Лаконії посеред Пелопоннесу. У неї не було власного флоту, і спартанці були затятими мілітаристами, що дало їм змогу протистояти всім своїм безпосереднім сусідам — мессенцям, аргосцям та аркадцям. Спартанську систему врядування, яку в далекому минулому подарував місту божественний Лікург, описували то як деспотичну форму олігархії, то як олігархічну форму деспотії. Рада *ефорів* (урядовців) мала диктаторську владу. Вона віддавала накази двом спадковим "царям" Спарти, що виконували функції верховних жерців і воєначальників. Спарта мала небагато колоній, тож розв'язувала свою проблему перенаселення інфантицидом хлопчиків. Кволих немовлят урочисто залишали помирати просто неба. Решту хлопчиків держава забирала у віці семи років для виховання відваги і навчання військової дисципліни. У двадцять років юнаки починали свою сорокарічну службу громадян-воїнів. Їм заборонялося братися до торгівлі чи ремесел, а тому на них важко працювали *helots* (ілоти, або просто раби). Наслідком стала культура, яка не мала часу для мистецтва й витонченості і якій бракувало чуття солідарності з рештою Еллади. За Арістотелем, то було суспільство, де кількість чоловіків почала тривожно скорочуватись, і велику частину землі утримували жінки. Бути "лаконічним" означало зневажати вишукані слова. Коли Філіп Македонський надіслав Спарті листа з погрозою: "Якщо я увійду в Лакедемон, то знищу його вщент", *ефори* відповіли йому одним словом: "Якщо". **[МАКЕДОНІЯ]**.

Еллініcтичну добу — тобто добу, коли світ грецьких міст-держав злився з ширшим, але, по суті, негрецьким світом, що його створили Александр і його наступники, — часто зневажають за притаманний їй занепад. Безперечно, з погляду політики усобиці династій, що вразили роздроблену Александрову імперію, аж ніяк не взірець для наслідувань. З іншого боку, грецька культура мала стійкий дух, тож не можна знічев'я відкидати позитивний вплив спільної

традиції впродовж кількох століть і в різних краях. Грецькі володарі в долині Інду, де шар еллінізму був найтоншим, утрималися до середини I ст. до н. е. В Македонії династія Антигонідів, яку заснував одноокий Александрів полководець Антигон (382–301 рр. до н. е.), правила, поки зазнала поразки від римлян 168 р. до н. е. В Сирії і протягом певного часу в Персії та Малій Азії династія Селевкідів, що її заснував Селевк I Нікатор (правив 280–261 рр. до н.е.), контролювала широкі, хоч і дедалі менші азіатські території. Селевкіди були активними еллінізаторами, свідомими виконавцями Александрового плану створення мережі нових грецьких колоній в Азії. Вони підкорились Римові 64 р. до н. е. Східну половину володінь Селевкідів захопив у 250 р. до н. е. парфянин Аршак (помер 248 р. до н. е.), чия династія Аршакідів правила в Персії майже п'ятсот років, аж поки 226 р. н. е. відродилася давня Перська імперія. В Єгипті династія Птолемеїдів, що її заснував незаконнонароджений однокровний Александрів брат Птолемей Сотер ("Рятівник"; помер 285 р. до н. е.), правила до 31 р. н. е.

МАКЕДОНІЯ

ЗАПИТУВАТИ про те, чи є Македонія грецькою, — однаково що запитувати, чи Пруссія німецька. Якщо говорити про сиву давнину, то відповідь в обох випадках має бути неґативною. Стародавня Македонія почала формуватись у зоні іллірійської або фракійської цивілізації. Одначе, як показали розкопки царських могил, вона була великою мірою еллінізована ще до того, як Філіп Македонський завоював Грецію[1]. [ПАПІРУС].

Римська провінція Македонія простягалася до Адріатики [EGNATIA], і, починаючи з VI ст., її густо заселяли слов'яни. За однією з теорій, слов'яни змішалися з залишками грецького населення, створивши новий, негрецький, тобто македонський народ. Візантійську імперію часом називали "Македонією" за її грецький характер. Проте колишню провінцію Македонія і велику частину Пелопоннесу поглинула "Слов'янія".

У середні віки Македонія протягом певного часу входила до складу Болгарського царства і завжди залишалась екзархатом Болгарської православної церкви. Це зміцнило пізніші болгарські претензії. У XIV ст. Македонія перейшла до рук сербів. 1346 р. Стефана Душана коронували у Скоп'є "царем сербів, греків, болгар і албанців". Ця подія зміцнила сербські претензії. Потім прийшла Османська імперія.

У другій половині XIX ст. османська Македонія була типовою балканською провінцією змішаного релігійного та етнічного складу. Православні християни жили поруч мусульман, а греки і слов'яни — поруч турків та албанців. За звичаєм, усіх православних християн вважали за "греків", оскільки вони підкорялися патріархові Константинопольському.

Під час Балканських воєн (див. с. 902–903) за Македонію воювали Греція, Болгарія і Сербія. Її поділили на три частини (див. додаток III, с. 1357). Південна Македонія із центром у Салоніках потрапила під владу Греції. Після турецько-грецького обміну населення 1922 р. і виходу слов'ян внаслідок громадянської війни 1949 р. там стали переважати високопатріотичні греки — "Александрові спадкоємці", багато з яких були імміґрантами з Туреччини. Східна Македонія опинилась у Болгарії, яка трактувала її

як Західну Болгарію. Північна Македонія з центром у Скоп'є і верхній долині Вардару була населена змішаним албансько-слов'янським населенням і перебувала у складі Сербії.

Коли 1945 р. північну частину проголосили Автономною Республікою Македонією у складі Югославії, почалася кампанія за спрощення історії і зміну ідентичності всього населення. Югославське керівництво мало намір ліквідувати наслідки болгарської окупації під час війни і розвіяти чари античної Греції. Слов'янський діалект політичної еліти був проголошений окремою мовою; старослов'янську мову прирівняли до старомакедонської, а ціле покоління було виховане згідно з "великою ідеєю" слов'янської Македонії, історія якої губиться у віках[2].

Не дивно, що, коли 1992 р. уряд у Скоп'є проголосив незалежність, у країні ніяк не могли дійти згоди, як назвати свою республіку. Кажуть, начебто одному грецькому вченому погрожували смертю за відкриття слов'яномовної меншини по грецький бік закритого північного кордону Греції[3]. Нейтральні закордонні коментатори обрали ухильний акронім FYROM — Former Yugoslav Republic of Macedonia (Колишня Югославська Республіка Македонія). Не менш корисним було курйозне мнемонічне скорочення FOPITGROBBSOSY (КОПІФРАГРЕРИВБСОСЮ — "Колишня провінція Іллірії, Фракії, Греції, Риму, Візантії, Болгарії, Сербії, Османської імперії, Сербії і Югославії".

Птолемеї були відомими меценатами, що підтримували мистецтво й науку, навіть коли часом, як-от Птолемей VII Фіскон ("Черево"), заживали неслави своєю огидною зіпсутістю. Через низку матримоніальних перекручень Фіскону вдалося оженитися на своїй сестрі, яка також була вдовою його брата (і, таким чином, стала одночасно сестрою, дружиною і невісткою), розлучитися з нею, щоб побратися з її дочкою від попереднього шлюбу (що, таким чином, стала одночасно його другою дружиною, племінницею і пасербицею) та вбити свого сина (який був і його племінником). Кровозмішання задля збереження чистоти царської крові було серед фараонів традицією, тоді як в інших культурах його називали занепадом.

І все-таки Терми (Фессалоніки), Антіохія, Пергам, Пальміра, а передовсім Александрія Єгипетська стали важливими культурними, економічними і політичними центрами. Сплав грецьких та східних впливів, які розвивалися поряд із підупалими династіями, породив ту незрівнянну елліністичну культуру, яка зрештою підкорила своїх західних, римських володарів. Адже візантійські "римляни", які зберігали Римську імперію тисячу років після падіння Риму, були нащадками елліністичних греків, а отже, в дуже буквальному сенсі, останніми наступниками Александра Великого. Як сказав Горацій: "*Graecia capta ferum victorem cepit*" — "Поневолена Греція поневолила своїх завойовників".

Елліністична культура, отже, мала набагато ширшу основу, ніж її еллінська прамати. Згідно з Ісократом (436–338 рр. до н. е.), останнім з аттичних ораторів, "Афіни зробили все, щоб ім'я грек асоціювалося не з расою, а з розумом". Тому й грецьких авторів побільшало. Була ціла група географів — від

Страбона (бл. 63 р. до н. е.–21 р. н. е.) до Павсанія (розквіт бл. 150 р. н. е.). Було сузір'я поетів: Аполлоній, Арат і Біон, автор "Плачу по Адонісу"; Гермесіанакт, Мосх, Мелеагр і Мусей; Оппіан, Тимон і Феокріт. Було чимало істориків: Манетон Єгипетський, винахідник хронологічної системи царств і династій, і Берос (Бар-Осе) Вавилонський; Полібій з Мегалополя (204–122 рр. до н. е.), грецький апологет Риму, і Йосиф Флавій (нар. 37 р. н. е.), управитель Юдеї і автор "Юдейської війни", Аппіан, Арріан, Геродіан, Євсевій. Ґален (129–199 рр. н. е.) написав цілу поличку медичних підручників, Гермоген (розквіт бл. 170 р. н. е.) був автором класичного трактату про риторику. Серед філософів неостоїки — скажімо, Епіктет з Гієраполя (55–135) — суперничали з неоплатониками: Плотином (205–270), Порфирієм (232–305), Проклом (412–488). "*Enchiridion*" ("Підручник") зі стоїцизму, що його написав Епіктет, назвали моральним кодексом пізнього античного світу. Плутарх (бл. 46–126) біограф та есеїст, зміцнив прозову традицію, яку потім підтримали Лукіан із Самосати (бл. 120–бл. 190), Ксенофонт з Ефеса (II ст.), сатирик і романіст Лонг (кінець II ст.) та Геліодор (III ст.). Поки римляни панували, греки та інші еллінізовані народи не припиняли думати, писати і творити. **[ПАПІРУС]**.

Багато хто з авторів елліністичної доби писали грецькою як своєю другою мовою. Йосиф, Лукіан, Марк Аврелій підпадають під цю категорію так само, як і християнські євангелісти Матвій, Марко, Лука та Іоанн, а насамперед апостол Павло.

В межах елліністичного світу Александрія Єгипетська невдовзі почала виконувати таку саму роль, яку мали Афіни в Греції. Під час урядування Птолемеїв вона перетворилася на найбільше й найкультурніше місто Сходу, яке поступалося своєю величчю і багатством тільки Римові. Багатонаціональне та багатомовне її населення складалося з "македонян", євреїв і єгиптян. Указ, вибитий на Розетському камені, який тепер зберігається в Британському музеї, написано трьома мовами, що дало змогу Ж. Ф. Шампольйонові розшифрувати ієрогліфи. Казковий *Museum* ("Школа муз"), що мав бібліотеку з 700 тисяч томів, був присвячений збиранню, збереженню і вивченню спадщини античної грецької культури. Александрія була вогнищем знань, яке освітлювало інтелектуальне життя пізньоантичного світу так само, як великий Фарос освітлював вхід до її гавані. Арістофан із Візантія (257–180 рр. до н. е.) — один з перших александрійських бібліотекарів, якому належить честь і перших коментованих видань грецької літератури, і першого аналізу грецької граматики та орфографії. Аристарх із Самофракії (розквіт бл. 150 р. до н. е.) записав тексти "Іліади" та "Одіссеї". Філон, чи Філон Юдей (Александрійський; 30 р. до н. е. — 45 р. н. е.), лідер квітучої александрійської громади євреїв, намагався узгодити грецьку філософію з традиційною юдейською теологією. Герон, александрійський інженер, дати життя якого точно не відомі, винайшов, як вважають, серед іншого, паровий двигун, сифон і платний автомат.

Особливо важливими в історії культурного обміну були так звані герметичні книги. Це величезне зібрання, яке довго приписували Гермесові Трісмегісту

("тричі великому Гермесу", писцеві богів), фактично було енциклопедією Стародавнього Єгипту. В сорока двох священних книгах викладено закони фараонів, розповідається про їхніх богів, ритуали, віру, космографію, астрологію, медицину. Інші книжки, датовані III ст., містять химерну суміш неоплатонічних і кабалістичних текстів, спрямованих, очевидно, проти піднесення християнства. [**ЧОРНА АФІНА**].

ПАПІРУС

1963 р. у Дервені поблизу Салонік у Македонії розкопано обвуглений папірус IV ст. до н. е. Папірус або підпалили під час якогось поховального обряду, або, можливо, скористалися ним, щоб розпалити вогонь. Але його ще можна було прочитати. Розшифрував папірус доктор Фекельман із Відня, який розділив шари нагрітого папірусу за допомогою статичної електрики. Виявилося, що папірус містить коментарі до орфічних поем. Він посів місце Тимофієвих "Персів" (P. Berol, 9875), розкопаних в Абукирі в Єгипті, як найдавніший грецький папірус[1]. 1964 р. такий самий папірусний сувій знайдено в руці чоловіка, похованого в IV ст. до н. е. в Калатиді на чорноморському узбережжі Румунії. Проте сувій розсипався на порох, тільки-но до нього доторкнулися.

В Єгипті папірус використовували для письма з 3000 р. до н. е. Стебла *Cyperus papyrus* викладали вертикальними і горизонтальними смугами, які потім пресували, щоб отримати сувій. У густе чорнило з сажі вмочували або кінчик розщепленої тростини, або пташине перо. Папірус використовували і в грецькі, і в римські часи, надто у країнах, що лежали поблизу нільської дельти, де виробляли папірус. Найбільшу збірку папірусів (десь біля 800) знайдено в законсервованих вулканічною лавою руїнах Геркуланума.

Папірусологія — наука про папіруси — зробила величезний внесок у вивчення античного світу. Оскільки дуже мало інших письмових форм збереглося протягом двох тисячоліть, вона істотно посприяла розвиткові античної палеографії і допомогла перекрити філологічну прірву між стародавньою і середньовічною грецькою мовою. Вона повернула багато текстів утраченого корпусу античної літератури, зокрема Арістотелів "Державний устрій Афін", Софоклових "Мисливців" і Менандрового "Відлюдника". Папірусологія відіграла провідну роль і в біблійних дослідженнях. Зараз є майже 7 тисяч ранніх грецьких варіантів різних фраґментів Біблії. Сувої Мертвого моря містять досить багато християнських та юдейських текстів. Є два дохристиянські папіруси, що містять уривки Повторення закону. Датований 125 р. н. е., папірус, на якому записано Євангеліє від св. Іоанна, — набагато давніший, ніж будь-який перґаментний варіант. Деякі з найдавніших папських булл, які дійшли до нас, теж написано на папірусі[2].

Мірою того, як папірус поступався перґаменту, веліну і, нарешті, паперові, на зміну сувоєві прийшли складені сторінки манускриптів. Відхід у минуле папірусу і поява рукописних кодексів — саме ці дві обставини лежать в основі народження книжки. [**БІБЛІЯ**], [**КСАТИВА**].

З погляду далекої перспективи, аж ніяк не дивно, що грецька "прибережна цивілізація" не змогла протистояти численним когортам сусідніх суходільних держав. Арістотелеве порівняння людства з "мурахами, що купчаться на березі", наголошує на стратегічній проблемі зосередження грецького населення і ресурсів. Тонкі, розтягнені лінії комунікацій були ефективні для економічної й культурної експансії, але вкрай легко розривалися під військовим натиском. У V ст. до н. е. насилу пощастило відбити перську навалу. У IV ст. македоняни захопили всю Грецію і Персію всього за тридцять років. Починаючи з III ст., наступ римських легіонів був нестримним. Греки ніколи не могли повести на бойовище понад 50 000 гоплітів [важко озброєних воїнів], тоді як Римська республіка могла спертися на людські ресурси густо населеного Італійського півострова, маючи у своєму розпорядженні півмільйона, а то й більше вояків. Війна між Грецією і Римом з самого початку набула провідного значення. 266 р. до н. е., наприкінці Піррових війн, римляни завоювали всю *Magna Graecia*. Сицилію приєднано після запеклої оборони Сиракуз 212 р. Македонія зазнала поразки у битві поблизу Підни 168 р. Континентальна Греція, яка під час Ахейського союзу знову утвердила свою незалежність від македонців, 146 р. підкорилася консулові Л. Муммію і стала римською провінцією Ахая.

ЧОРНА АФІНА

ЖОДНА теза не розділяла глибше дослідників античності, ніж теза, пов'язана з назвою Чорна Афіна. Традиціоналісти вважають її курйозною, інші стверджують, що вона заслуговує на пильну увагу[1]. Ця теза має два окремі аспекти: один — критичний, другий — такий, що потребує доведення. У критичній частині досить переконливо стверджено, що дослідження античності формувалися на основі зосереджених на своєму часові теорій європейців XVIII—XIX ст., а культурні запозичення Греції та Риму в давніших цивілізацій Близького Сходу послідовно нехтувано. Мета критики — "збити європейську культурну пиху" — може видаватися плідною, хоча розмови про "арійську модель грецької цивілізації" — надто вже сумнівні.

Головні арґументи цієї тези зосереджені на двох пов'язаних твердженнях: грецька цивілізація сформувалася здебільшого під впливом Єгипту, а стародавня єгипетська цивілізація була, "по суті, африканською", і створили її "негри". Таку арґументацію побудовано на хисткому ґрунті. Коптський внесок у грецький словник є щонайбільше марґінальним. Колір шкіри фараонів, як їх зображено на могильних фресках, набагато світліший за колір шкіри їхніх часто негроїдних слуг. Єгипетські чоловіки були смаглявими, жінки — білошкірими. З тридцяти однієї династії тільки Нубійську династію VII ст. до н. е. справді можна назвати "чорною". Скептики можуть запідозрити, що в науці тепер порядкують ідеологи расової політики Сполучених Штатів.

У такому разі, певне, є необхідність знову нагадати очевидне. Якщо хто хоче зазирнути досить далеко в минуле, то безперечно, що зародки і європейців, і європейської цивілізації лежать далеко за межами Європи. Питання полягає в тому, як далеко в минулому мають шукати дослідники доісторичної доби і що приймати за вихідний пункт. [ЕПОС], [КАВКАЗ], [КАДМ], [DASA].

Далі Рим поступово скорочував кількість усіх грецьких держав-наступниць колишньої Македонської імперії. Драматичний фінал настав 30 р. до н. е., коли Клеопатра, дочка Птолемея XII Авлета і остання цариця Єгипту, поклала край і політичній традиції, і своєму життю, "пригорнувши гаспида до своїх сніжно-білих грудей". Бувши коханкою і Цезаря, і Антонія, вона зробила все можливе, щоб стримати безжальний наступ, заграючи з римлянами. Одначе Паскалів *bon mot* (дотеп), що "обличчя землі було б іншим, якби ніс Клеопатри був трохи коротшим", навряд чи доречний. Політична та військова міць грецького світу виснажилась; абсолютне верховенство Риму стало доконаним фактом.

Наступне злиття елліністичного й римського світів, а також утворення гібридної греко-римської цивілізації не дають змоги точно визначити дату загибелі Стародавньої Греції. Еллінська й елліністична традиції збереглись набагато довше, ніж звичайно гадали. Дельфійський оракул не припиняв своєї діяльності аж до 267 р. н. е., коли його знищили хижі варвари. Олімпійські ігри відбувалися кожні чотири роки до 292-ї олімпіади 392 р. н. е. В афінській Академії навчали й далі, аж поки 529 р. н. е. її закрив християнський імператор Юстиніан. Александрійську бібліотеку, хоч вона й дуже постраждала від пожежі під час Цезаревої облоги, закрито лише 641 р., коли виник мусульманський каліфат. На той час від досвітків Криту і світанку Мікен збігло двадцять віків — цілих два тисячоліття.

Більшу частину грецької цивілізації втрачено. Велику її частину увібрали римляни, щоб передати у християнську та візантійську традиції. Чимало античних знахідок виявлено за Ренесансу і після нього. Отже, хай там як, збереглося досить, щоб одну невелику східноєвропейську країну раз по раз вихваляли як "матір Європи" і "джерело Заходу", вважаючи, що саме їй належить украй важлива, якщо не провідна роль у формуванні Європи.

Сиракузи, Сицилія, перший рік 141-ї олімпіади. Наприкінці літа шостого року другої Пунічної війни епічна боротьба між італійським містом Рим і африканським містом Карфаген балансувала на вістрі леза долі. Ганнібал, карфагенський полководець, розбивши багато римських армій, посланих, щоб зупинити його, пройшов уздовж усієї Італії і вів успішну воєнну кампанію на півдні. Він щойно захопив порт і фортецю Тарент (див. розділ III, с. 170). Римляни, не мігши приборкати його самого, намагалися стримати його союзників — кельтів на півночі Італії, Філіпа V Македонського, що завоював Іллірію, і грецьке місто Сиракузи. Вони над усе хотіли підкорити собі Сиракузи, що були ключем як до ліній постачання армії Ганнібала з Африки, так і до їхніх власних намірів відвоювати Сицилію. Саме тому Сиракузи вже другий рік витримували вперту облогу римського війська під проводом М. Клавдія Марцелла.

Сиракузи, перлина Великої Греції, мали славу найбільшої, найквітучішої і найгарнішої з усіх грецьких колоній на заході. Гордо незалежні за елліністичної доби, коли більшість міст-держав були підкорені, Сиракузи вже давно

утвердили своє верховенство над Афінами і уникли уваги Александра Великого. Сиракузи випередили славний Акрагант, свого колишнього суперника, зруйнованого карфаґенцями і вже ніколи до ладу не відбудованого. В III ст. до н. е. Сиракузи зберігали свою вигідну роль ланки між римською і карфаґенською сферами впливу. Вони були останнім великим представником нескореної грецької цивілізації.

Побудовані на східному узбережжі Сицилії, на півдорозі між засніженими схилами гори Етна і крайньою південною точкою на мисі Пакін [тепер Ізоладелла-Коренті], Сиракузи панували над місцевістю незрівнянної краси, безпеки і зручності. Вони були природним перевальним пунктом для торгівлі між східною і західною частинами Середземномор'я, а також найбільшим проміжним портом між Італією і Африкою. Засновані спершу на скелястому прибережному острівці Ортигія, вони поширились на сусіднє прибережне плато, захищене майже суцільним кільцем із урвищ і скель. Велику гавань (з узбережжям завдовжки 8 км) у затишній затоці на півдні захищали високі гори. По інший бік Ортигії ще одна гавань могла дати притулок найбільшому флотові (див. карту 7).

Острів Ортигія, який правив за акрополь міста, у VI ст. з'єднано з великою землею укріпленою дамбою. На острові жебоніло чудове джерело Аретузи, а головною спорудою був величезний храм Аполлона, навпроти якого по інший бік гавані, в Олімпії, стояв храм Зевса. У V ст. все плато обгородили високим муром, що тягнувся по підвищеннях природного рельєфу. Цей фортечний мур завдовжки майже 25 кілометрів впирався в замок Евріал біля підніжжя гір. Мур захищав п'ять окремих передмість, де жило майже півмільйона громадян. В *Ахрадіні*, чи "Верхньому місті", яке мало власні внутрішні стіни, була головна агора (форум). Далі йшли передмістя Тіхе й Епіпол, а над ними — монументальні споруди Неаполя ("Нового міста"), де були театр на схилах гір, група храмів та Гієронів вівтар — найбільша жертовна споруда античного світу. Те чудове місто мало лише один ґандж. Район болiт уздовж річки Анап, що впадала у Велику гавань, був сумнозвісним джерелом літніх епідемій. За винятком цієї однієї обставини, Сиракузи мали незрівнянні переваги. За Ціцероном, якому згодом судилося там правити, не було жодного дня, коли б не сяяло сонце. Підвищене плато обвівали всі вітри, що гуляли над хвилями кольору червоного вина. На урвищах навіть узимку цвіли квіти.

Сиракузи могли похвалитись п'ятьма віками історії, коли до міста підступила римська армія. Місто заснували коринфські колоністи 734 р. до н. е., воно було всього на двадцять років молодшим за Рим і поширило свій вплив через мережу дочірніх колоній. У 474 р. до н. е., через шість років після битви при Саламіні, Сиракузи знищили етруський флот, таким чином усунувши одну з ранніх перешкод на шляху римської долі. Подібно до багатьох міст-держав, місто пережило фази олігархічного, демократичного і монархічного врядування. Сиракузи витримали важкі випробування під час облог 415–413 і 405–404 рр., коли місто хотіли захопити спершу Афіни, а згодом Карфаґен.

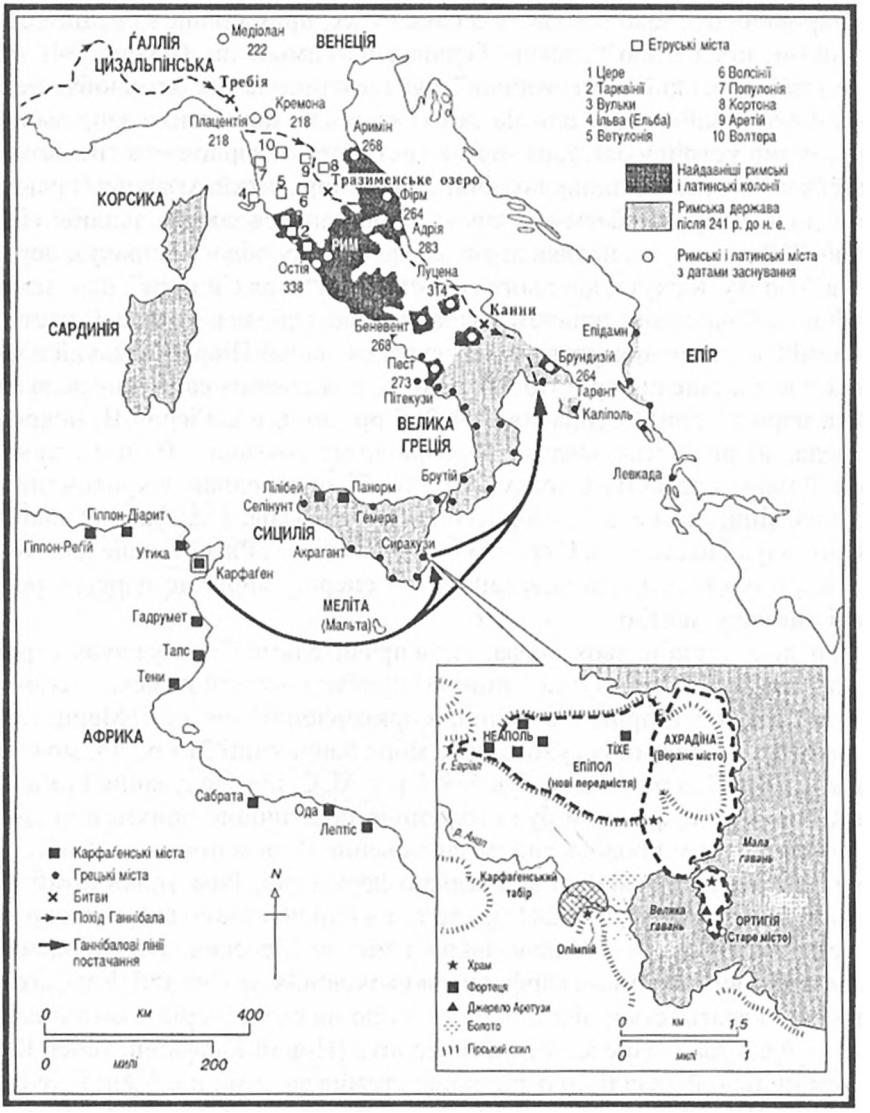

Карта 7

Рим — Сицилія — Карфаген, 212 р. до н. е.

Через брак докладної інформації політичну історію стародавніх Сиракуз слід писати на основі послідовної низки сиракузьких тиранів, які не раз ставали натхненниками або жертвами переворотів і заколотів[22]. Арістотель називав Діонісія Старшого (правив 405–367 рр. до н. е.) як приклад тирана, "що здобуває владу шляхом демагогічних закликів до убогих верств". Діонісіїв родич Діон (правив 357–354 рр. до н. е.), що його сам Платон і Академія навчали, яким має

бути цар-філософ, захопив владу в Сиракузах, припливши з Греції, і став, таким чином, предтечею "тисячі" Ґарібальді. Тимолеонт (правив 344–336 рр. до н. е.), коринфський "син свободи", був ще одним із тих, хто здобув перемогу за допомогою найманців, одначе йому, здається, пощастило запровадити демократичний устрій у багатьох містах і встановити кордон між грецькою і карфаґенською сферами впливу по річці Галік. Жорстокий Агафокл (правив 317–289 рр. до н. е.) був плебеєм-гончарем, який піднявся завдяки шлюбу з багатою вдовою. 310 р. до н. е. він зняв другу карфаґенську облогу Сиракуз, перенісши війну в Африку. Кажуть, що цього самозваного "царя Сицилії", паралізованого отруєною зубочисткою, живцем поклали на погребове вогнище. В наступному поколінні Сиракузи врятував від римської експансії Пірр, епірський цар-авантурник, що забезпечив простір для довгого врядування свого сиракузького союзника царя Гієрона II (правив 269–215 рр. до н. е.). Гієрон II, покровитель Архімеда, зберігав мир завдяки нерозривному союзові з Римом і забезпечив останній період розквіту Сиракуз. Смерть Гієрона, однак, у критичний період Пунічних війн, призвела до боротьби між римською і карфаґенською партіями. Його онук і наступник Гієронім розірвав союз із Римом лише для того, щоб стати жертвою народного повстання, яке спершу вирізало царську родину, а потім і римську партію.

215 р. до н. е. вибір двох карфаґенців правителями Сиракуз дуже стривожив римлян. Невдовзі по тому на Сицилію прибули чотири римські легіони, знайшовши *casus belli*, привід до війни, в прикордонній сутичці. Марцелл обступив облогою Сиракузи із суходолу та моря наприкінці 214 р., чи, можливо, на початку 213 р. Для римлян то був 538-й рік AUC, від заснування Рима. Суперництво Риму з Карфаґеном було головною політичною прикметою тієї доби, ставши природним продовженням завоювання Римом південної Італії. Карфаґен був давно утвердженою могутньою державою, Рим кидав йому виклик. Першу Пунічну війну (267–241 рр. до н. е.) спровокувало втручання римлян у суперечку між Гієроном Сиракузьким і містом Мессана, а закінчилася війна тим, що римляни захопили карфаґенські володіння на Сицилії. Карфаґен надолужив свої втрати, створивши нову колонію на сході Іберійського півострова, де 227 р. було засноване місто Carthagonova (Новий Карфаґен, тепер Картахена). Рим пильно й дедалі підозріливіше стежив за цими подіями; і другу Пунічну війну (218–201 рр. до н. е.) спровокував напад римлян на іберійський Сагунт, попри договір, за яким вони визнавали владу карфаґенців аж до річки Ебро. Ганнібал тоді дійшов аж до римських брам, роздмухавши загальний конфлікт, у якому йшлося про стратегічний контроль над Центральним Середземномор'ям. Сиракузи були стрижнем цієї боротьби.

Марк Клавдій Марцелл (помер 208 р. до н. е.), що п'ять разів ставав консулом, був побожним героєм-воїном старої римської школи. Під час свого першого консульства 222 р. він розбив короля ґалльського племені інсубрів на рівнині поблизу Мілана і всі свої ґалльські трофеї передав храмові Юпітера Феретрійського. Йому судилося загинути в бою, у засідці, що її влаштував Ган-

нібал. Плутарх присвятив Марцеллові один зі своїх "Порівняльних життєписів". За всіма джерелами, зокрема й повідомленнями Лівія, Полібія та й самого Плутарха, римляни облягли Сиракузи, сподіваючись на швидкий успіх. Перед Марцеллом були цілі стіни і певні себе оборонці. На додачу до своїх трьох легіонів, які налічували, мабуть, десь 25 000 воїнів, він мав сто бойових кораблів, великий набір облогових машин і знав, що Сиракузька рада розкололась. Марцелл узяв до уваги все, крім однієї людини, зауважує Лівій.

Тією людиною був Архімед, *unicus spectator caeli siderumque*, "цей незрівнянний спостерігач неба й зірок, який був ще кращим у ролі винахідника й будівельника метальних та інших військових машин"[23]. Протягом усього врядування Гієрона II Архімед будував арсенал вигадливих протиоблогових машин різного радіуса дії й калібру.

Ось як Лівій описував епізод, коли римляни підступили до міських мурів з боку моря:

"Марцелл атакував мур Ахрадіни... що його омиває море, шістдесятьма п'ятьма квінквірсмами. Лучники та пращники, що були на більшості суден... завдали ран практично кожному, хто показувався на мурах.

Інші п'ятирядні галери, зв'язані попарно... і використовуючи для руху зовнішні ряди весел, мов один корабель, підвезли кілька облогових башт заввишки в кілька поверхів, а також тарани для пробивання мурів.

Проти цієї морської сили Архімед поставив на стінах мстальні машини різних калібрів. По кораблях, що стояли далеко від берега, стріляли великими брилами каміння, а по тих, що були ближче, били легшими каменями, але випускали їх частіше.

Нарешті, щоб оборонці могли пускати стріли, не наражаючись на небезпеку, Архімед пробив у мурі зверху донизу багато бійниць десь із лікоть завширшки. Одні, непомітно для ворога, стріляли стрілами з цих бійниць, інші — з невеликих захищених "скорпіонів"[24].

Полібій повідомляє, що плавучі облогові башти називали *самбуками*, оскільки своєю формою вони скидалися на музичний інструмент із такою назвою, що був вочевидь попередником грецької *bousouki*, бузуки.

Найбільшого страху наганяли ті Архімедові пристрої, що виловлювали нападників з води.

"Велетенські бруси раптом вистромлювалися зі стін просто над кораблями, які відтак можна було потопити, кинувши на них з висоти важкі брили. Інші кораблі хапано за ніс залізними кігтями, чи дзьобами, як у лелеки; їх піднімали в повітря, а тоді кидали у воду кормою вниз. Іншими суднами крутили, знову-таки за допомогою механізмів у місті, і кидали на круті скелі... завдаючи великих втрат людям на борту... Часто корабель піднімали в повітря й нахиляли його в різні боки... поки екіпаж розлітався хто куди".

Марцелл збагнув, з ким він має справу. "Годі битися з цим геометричним велетом, — вигукнув він, — що нашими кораблями черпає воду з моря". Або, за іншим джерелом: "Наш оркестр самбук не пустили на бенкет". А Плутарх прокоментував: "Здавалося, ніби римляни воювали з богами".

Після того як римляни відмовилися від штурму, облога перетворилася на блокаду, яка тривала два роки. Сиракузці не зневірялися протягом багатьох

місяців. Карфаген прислав на допомогу військо, яке стало табором у долині Анапу, що змусило Марцелла привести четвертий легіон із Панорма. Кілька кораблів успішно вийшли з гавані й повернулися з підкріпленнями. У внутрішніх районах острова римляни вирізали громадян Генни, священного міста Прозерпіни, і це обернуло сицилійців проти них. Навесні 212 р. Марцелл улаштував нічну виправу на вежу Галеагри під час свята Артеміди і прорвався через браму Гексапіли в передмістя Епіпол. Однак головна фортеця трималася стійко. Влітку карфагенський флотоводець Бомількар зібрав величезний флот із 700 транспортних суден під охороною 130 бойових кораблів. Мавши очевидну перевагу, він чекав на римський флот на траверзі мису Пакін. Останньої миті з невідомих причин він уникнув битви, що її запропонував Марцелл, вийшов у море і поплив до Тарента.

Зрештою, долю облоги вирішили пошесть і зрада. Карфагенці, постраждавши від чуми 200 років тому, коли вони самі намагалися захопити Сиракузи, тепер вмирали від тієї самої хвороби, захищаючи місто. Коли вже йшли переговори, один іберійський вождь, на ім'я Меріск, один із трьох префектів Ахрадіни, вирішив урятувати свою шкуру, впустивши римлян поблизу джерела Аретузи. За умовним сигналом, під час нападу, який мав відвернути увагу, він відчинив браму. Розставивши варту біля будинків представників римської партії, Марцелл віддав місто на пограбування.

Архімед став однією з багатьох жертв. Згідно з пізнішою легендою, його вбив римський солдат, коли великий математик розв'язував математичну задачу, креслячи на піску. Плутарх наводить кілька варіантів переказу:

"Вийшло так, що Архімед був сам, працюючи над якоюсь задачею і креслячи. Зосередившись, він навіть не знав, що римляни вдерлись до міста.

Раптом до нього підійшов римський вояк з оголеним мечем і наказав йому йти до Марцелла. Архімед відмовився йти, поки не розв'яже задачі... Розлючений цією відмовою вояк убив його.

Інші кажуть, що римлянин... погрожував убити його на місці, а Архімед, побачивши вояка, благав його зачекати, поки буде доведений результат, проте римлянин не хотів слухати і тут-таки вбив математика.

Треті розповідають, що кілька солдатів зустріли Архімеда, коли він ніс Марцеллові свої наукові інструменти: сонячні годинники, сфери і квадранти. Вони вбили його, гадаючи, ніби він несе золото.

Одначе всі кажуть, що Марцелл був дуже засмучений його смертю і покарав убивцю, а відтак розшукав Архімедових родичів і виплатив їм компенсацію"[26].

Ось таким був наслідок зіткнення грецької цивілізації з римською силою.

Архімеда, за його власним заповітом, поховали у могилі, спланованій як сфера, вписана в циліндр. Він якось сказав, що відношення 2:3, яке виражають сфера і циліндр однакової довжини й діаметра, — найгарніша з усіх пропорцій.

Падіння Сиракуз мало негайні наслідки. У царині культури воно стало основою римського захвату всім грецьким. Лівій вказує, що творів мистецтва римляни награбували не менше, ніж якби захопили сам Карфаген. Виникла мода

на грецькі вироби і грецькі ідеї, які відтоді стали нормою для всіх освічених римлян. То був чи не єдиний могутній стимул розвитку спільної греко-римської культури. У стратегічному аспекті, римляни, захопивши Сиракузи, остаточно утвердились на Сицилії. Рим відрізав Карфаген від головного осередку торгівлі та джерела харчів і позбавив Ганнібала головної бази тилового забезпечення. До падіння Сиракуз Рим був рівним партнером у грі, де за владу змагалися Греція, Карфаген і Рим. Після Сиракуз Рим захопив ініціативу в усіх напрямках.

У далекій перспективі успіх римлян на Сицилії заохотив їх до дальшого втручання у грецькі справи. За час облоги Сиракуз Рим заприязнився з Етолійським союзом у Центральній Греції, щоб обійти з флангу Македонію — іншого союзника Карфагену. Відтоді Рим мав грецького клієнта, якого треба задовольняти й чиї інтереси слід боронити. Внаслідок трьох Македонських війн (215–205, 200–197 і 171–168 рр. до н. е.) та боротьби проти головного македонського союзника Антіоха III Сирійського римляни прийшли у Грецію, прагнучи помсти. Зрештою, як і на Сицилії, Рим вирішив розв'язати проблему, обернувши всю Македонію і Пелопоннес на римські провінції.

На той час про падіння Сиракуз вже, певне, забули навіть сиракузці. Їм пощастило уникнути долі решти переможених міст, де все населення, що вижило, продавали, як правило, в рабство. Зрештою, це був лиш один з епізодів нескінченної низки війн і битв, якими супроводились піднесення Риму й занепад Греції. Одначе, поміркувавши, можна зробити висновок, що падіння Сиракуз було симптомом тих змін і зсувів, яким судилося справляти вплив у набагато ширшому контексті, ніж контекст політики Центрального Середземномор'я.

Історики, які вивчають переможну римську експансію, зашорені знанням про наступні події. Вони цілком усвідомлюють, що новоствореній греко-римській культурі випало домінувати в усьому античному світі і справити тривалий вплив, ставши одним зі стовпів "західної цивілізації". Зате історики майже не відчувають решти тенденцій та перспектив, що існували тієї самої доби. А ще, цілковито озброєні знанням грецької мови та латини — нормативних предметів вищої освіти у сучасній Європі, — вони інколи надто повільно пов'язували зростання греко-римської сфери з усією панорамою тогочасних подій. По-справжньому ніхто не заперечить, що злиття грецького і римського світів, започатковане падінням Сиракуз, — процес надзвичайної ваги. Важче побачити, які ж іще перспективи маячили на обрії.

Не збереглося жодних повідомлень про те, що думали сиракузці під час облоги. Проте незаперечно, що багато громадян торговельного міста здійснювали далекі подорожі. Вони жили на острові, за який уже давно змагалися між собою Греція та Карфаген і який лише недавно завоював Рим. Через те, хоч на який бік сиракузці стали б у Пунічних війнах, вони, безперечно, мали вважати карфагенців, як і самих себе, за представників старого ладу, якому кинули виклик римські вискочні. Справді, бувши народом купців і мореплавців, сира-

кузці, мабуть, відчували більшу близькість до Карфаґену, ніж до Риму. Певна річ, живучи більше ніж сто років після того, як Александр установив тісні контакти греків із Персією та Індією, вони вважали себе за частину скорше елліністичного греко-орієнтального світу, ніж греко-римського світу, який ще мав утворитись. Для них центром світу була Александрія, а не Карфаґен чи Рим.

З погляду сучасної перспективи, Сиракузи часто розглядають як грецьке, а отже, європейське місто, новий зв'язок якого з Римом був природним, якщо не доконечним. Такі історики інстинктивно уникають думки, що на тому етапі греки більшою мірою були азіатами, ніж європейцями, або що вони могли нескінченно довго підтримувати свої азіатські зв'язки. Майже немає курсів про історію західної цивілізації, де, віддаючи шану Архімедові, наголошувалося б на тому, що великий математик віддав своє життя, борючись проти союзу цього грецького міста з Римом.

Через чотири роки після битви при Каннах (див. с. 171) становище Риму й далі було вкрай непевним. З боку карфаґенської партії було цілком розумним вважати, що Марцеллові бракувало сили, аби захопити Сиракузи приступом, що невдача римлян зміцнить дух інших союзників Карфаґену, що нове утвердження влади Карфаґену в Сицилії ґарантувало б належне тилове забезпечення для Ганнібала, що Ганнібал, мавши надійне постачання, порушив би рівновагу в Італії, що Рим, інакше кажучи, цілком міг зазнати поразки. У Сиракузах не було Катона, одначе тоді було поширеною практикою зрівнювати з землею міста, що завдавали клопоту. Цілком можливо, що під час довгих вартувань на сиракузьких мурах хтось із Архімедових людей, якщо не сам Архімед, міг цілком реально думати: *"Roma delenda est"* ("Рим треба зруйнувати"), — тобто поки не почалася чума і Меріск не відчинив брами.

Знання сиракузців про світ, напевне, обмежувались Великим морем і країнами Сходу. В античній Греції наука географія досягла великого поступу, хоча кордони світу, безпосередньо відомого давнім, кардинально не змінилися. Сучасник Архімеда Ератосфен Кіренський (276–196 рр. до н. е.), александрійський бібліотекар, дійшов висновку, що Земля кругла, і про його працю знали Птолемей і Страбон. Однак, крім фінікійського шляху на Олов'яні острови [до Британії], не було майже ніякого поступу в практичних розвідках. Невідомо про жодні контакти з Західною Африкою, з Америками чи з далекими регіонами Північної Європи. Жорсткого поділу на "цивілізований" світ середземноморського узбережжя і "варварську" дикість за його межами тоді ще не вдалося подолати.

Наприкінці III ст. до н. е. середземноморська цивілізація й далі складалася з трьох головних сфер впливу: карфаґенської на заході, римсько-італійської в центрі і грецько-елліністичної на сході. Завдяки Александровим завоюванням середземноморська цивілізація була набагато тісніше, ніж давніше, пов'язана зі східними імперіями — від Єгипту до Індії. Уздовж непевних шляхів Середньої Азії вона мала крихкий зв'язок з Китайською імперією, яка саме тоді почала споруджувати свій Великий мур, боронячись від навал кочовиків.

Протягом попередніх сторіч варварська маса Північної та Центральної Європи почала повільний перехід із бронзового до залізного віку. Цей перехід був позначений домінантним впливом кельтів, чия культура утвердилася внаслідок міграції або осмосу в більшості регіонів від середньої течії Вісли до Іберії, Ґаллії та Британії. Кельти штурмували Рим 387 р. до н. е. і силоміць утвердились на півночі Італії. Кельтські фортеці на пагорбах стали основою постійної мережі містечок, торговельна діяльність яких правила за важливу проміжну ланку для германських, слов'янських та балтійських племен, які жили ще далі на північ. Наприкінці III ст. проти однієї гілки кельтів — галатів, які утвердились у своєму царстві Тіла у Фракії (на території сучасної Болгарії), — підняли повстання їхні фракійські піддані, і вони були змушені тікати до Малої Азії, де протрималися до середніх віків. Їхнє перебування у Фракії підтверджене недавнім відкриттям написів у Севтополі та Месембрії (Несебирі)[27].

Оцінюючи III ст. до н. е., багато хто з істориків вважав би, що Європейський півострів був принаймні ще за тисячу років до того, що можна було б назвати європейською цивілізацією. Зокрема європейськість античної Греції історики поставили б під сумнів як анахронічну умоглядну побудову пізніших європейців. Що ж, дуже слушно.

І все-таки, два найголовніші процеси тієї доби — утворення греко-римської цивілізації в Середземномор'ї і панування кельтів у більшості внутрішніх районів — стали двома необхідними підвалинами майбутнього розвитку. Майже не було слідів спільної культури чи спільної ідеології, хоча греко-римляни і кельти були індоєвропейцями (див. розділ IV). Не було навіть натяку на спільну ідентичність. А втім, доводиться визнати, що були народи, нащадки і традиції яких опинилися в центрі пізнішої європейської історії. Одна річ — виправляти надміру євроцентричну інтерпретацію античного світу, що аж занадто довго домінувала, і зовсім інша — вдаватися в іншу крайність і стверджувати, що греки й римляни не мали ніякого або мали дуже незначний зв'язок із наступною європейською історією.

Є певні події, які відбулися і наслідки яких відчуваються й досі. Не можна вдавати, що це не так. Якби Меріск *не* відчинив брами; якби Сиракузи відборонились від Риму так само, як колись відборонились від Афін; якби Ганнібал зруйнував Рим так само, як Рим потім зруйнував Карфаґен; якби, зрештою, грецький світ злився кінець кінцем із семітським Карфаґеном, — тоді історія була б зовсім іншою. Суть у тому, що Меріск *таки* відчинив браму.

Карта 8
Римська імперія,
I ст. н. е.

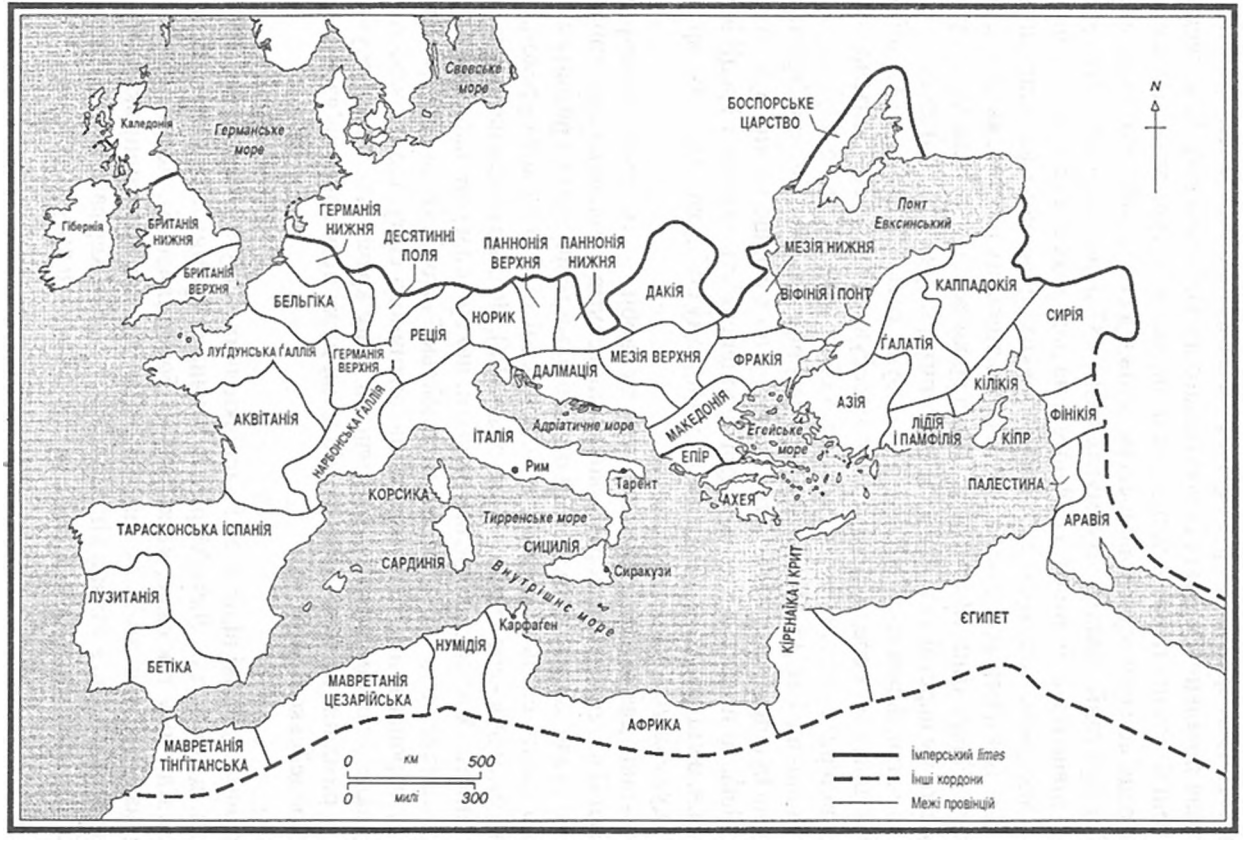

III

ROMA
Стародавній Рим, 753 р. до н. е. — 337 р. н. е.

Римському світові притаманна єдність, якої бракувало як Греції, так і будь-якій іншій цивілізації — стародавній чи сучасній. Подібно до каменів у римському мурі, які трималися купи завдяки правильності кладки й дуже міцному римському цементові, так і різні частини римського світу були об'єднані в масивний, монолітний організм завдяки фізичному, організаційному та психологічному контролю. Фізичні зв'язки полягали в мережі військових гарнізонів, які стояли в кожній провінції, та мережі брукованих шляхів, які з'єднували провінції з Римом. Організаційні зв'язки спиралися на спільні засади права та врядування й на універсальну армію урядовців, що накидали загальні норми поведінки. Психологічний контроль спирався на страх і покарання — на абсолютну переконаність, що всіх і все, що загрожує владі Риму, буде негайно знищено.

Причиною римської одержимості ідеєю єдності та зв'язку цілком може бути історія раннього розвитку Риму. Якщо Греція утворювалася з багатьох окремих міст, Рим зростав як єдиний організм. Якщо грецький світ здійснював експансію уздовж берегової лінії Середземного моря, римський світ утворився внаслідок територіальних завоювань. Звісно, тут контраст не такий помітний: в особі Александра Великого греки мали найбільшого завойовника всіх часів, а римляни, тільки-но вийшовши за межі Італії, успішно засвоїли науку морської держави. А проте годі заперечити істотну різницю. Ключем до грецького світу були його високоносі кораблі; ключем до влади Риму — хода його легіонів. Греки повінчалися з морем, римляни — з суходолом. Греки в душі були мореплавцями, римляни — жителями суходолу.

Безперечно, намагаючись пояснити римський феномен, слід виразно наголосити на майже тваринному інстинкті "територіального імперативу". Римські пріоритети лежали в організації, експлуатації та обороні своєї території. З усією вірогідністю можна стверджувати, що саме родюча рівнина Латію спородила звичаї і навички осілого землеволодіння, земельну власність, земельну економіку, земельне врядування і суспільство, в основі якого була земля. Саме звідси виріс римський геній військової організації та впорядкованого врядування. Відтак міцна прихильність до землі й до стабільності, яку породжує сільське життя, сприяла зміцненню римських чеснот: *gravitas*, чуття відповідальності,

pietas, відданості своїй родині й країні, та *iustitia*, чуття природного порядку. "Із хліборобів виходять найміцніші чоловіки і найхоробріші солдати", — писав Катон Старший[1].

Сучасні підходи до римської цивілізації варіюються від нескінченного захоплення до глибокої відрази. Як і завжди, є ті, хто обожнює могутність (надто серед істориків, наперед схильних захоплюватися силою), кого більше вабить потуга Риму, ніж витонченість Греції. Вони захоплюються розмірами й міццю Колізею — і зовсім забувають про мету, для якої його збудовано. Колізей, по суті, став символом римської цивілізації. Він став банальним: "Коли впаде Колізей, впаде Рим, а коли впаде Рим — упаде світ"[2]. Водночас поширене й негативне ставлення до Риму. Багато хто вважає, ніби Рим був у кращому разі імітатором і продовжував те, що робила Греція, але в більшому масштабі. Грецька цивілізація мала якість, Рим — кількість. Греція була оригінальною, Рим — вторинним. Греція мала стиль, Рим — гроші. Греція була винахідником, Рим — дослідно-виробничим відділом. Так і справді вважав дехто з найінтелігентніших римлян. "Що, якби й грек новизну так ганьбив, як це римлянин робить, — запитував Горацій у своїх "Посланнях", — що було б нині новим?"* Крім того, римляни звульгаризували багато речей, які намагалися скопіювати. В архітектурі, наприклад, вони запозичили важкий і розкішний пізній коринфський ордер, але відкинули дорійський та іонійський. "Уся тканина грецького мистецтва розпадається, — писав один критик, — коли воно зіткнулося з суто утилітарним народом — римлянами"[3].

Римський борг перед Грецією був, проте, величезним. У релігії римляни перейняли всіх олімпійців гуртом, перейменувавши Зевса в Юпітера, Геру в Юнону, Ареса в Марса, Афродіту у Венеру. Вони запозичили грецьку етичну філософію такою мірою, що стоїцизм був типовішим для Риму, ніж для Афін. У літературі латинські автори свідомо наслідували своїх грецьких попередників. Було абсолютним правилом, що освічений римлянин мав вільно розмовляти грецькою. В умоглядній філософії і точних науках римляни не мали практично жодного поступу супроти попередніх досягнень.

І все-таки було б хибно припускати, що Рим був таким собі молодшим партнером у греко-римській цивілізації. Римський талант був спрямований в іншу царину — зокрема у сфери права, військової організації, врядування та будівництва. Крім того, напруги, які виникли всередині Римської держави, породили літературні й мистецькі твори найвищого порядку. Не випадково, що багато римських військових і державних діячів були видатними письменниками. Водночас не треба забувати про довгий перелік римських вад. Критики вказували на особливо огидний вид рабства, на безмежну жорстокість і, з часом, на ступінь розпусти, на тлі якого еллінізм видавався пуританством.

У найширшому розумінні, від заснування "Вічного Міста" 753 р. до н. е. до остаточної руїни Римської імперії 1453 р., політична історія Стародавнього Риму тривала 2206 років. Якщо взяти за основу традиційніше розуміння, то від за-

* Переклад Андрія Содомори. — *Ред.*

снування міста до падіння західної частини Римської імперії із столицею в Римі історія Риму тривала лише половину цього періоду. Як правило, історію Риму поділяють на три виразні періоди: царство, республіку та імперію. [AUC].

Напівлегендарне Римське царство в багатьох аспектах нагадує ранню "героїчну добу" Греції. Його історія починається з легенди про Ромула і Рема, двох сиріт-близнюків, можливо, нащадків Енея, яких вигодувала вовчиця, а закінчується вигнанням останнього з семи царів — Тарквінія Гордого — 510 р. до н. е. Ці два з половиною сторіччя лежать дуже далеко від початку писаної історії. Ромул, засновник Рима, буцімто організував викрадення сабінянок, які допомогли заселити нове місто. Нума Помпілій, сабінянин, запровадив календар і офіційну релігійну практику. Він заклав храм Януса на Форумі, брама якого відчинялася під час війни і зачинялась у дні миру. Туллій Гостилій, третій цар, латинянин, зруйнував сусіднє місто Альба Лонга і розігнав його жителів. Анк Марцій запровадив суспільний стан плебс, тобто "простолюд", сформувавши його з полонених. Сервій Туллій, шостий цар, дарував Римові першу конституцію, дав плебсові незалежність від патриціїв, тобто "старших", і створив Латинський Союз. П'ятий і сьомий царі, Тарквіній Пріск і Тарквіній Гордий, походили з етрусків. Пріск провів перші громадські роботи в Римі, зокрема збудував величезну каналізацію, названу його ім'ям. Тарквінія Гордого вигнано після зґвалтування Лукреції, яке організував його син. [ЕТРУСКЕРІЯ].

Рим, сім пагорбів якого панують над стратегічною переправою через річку Тибр, був лише одним з кількох міст Латію, що розмовляв латиною. У перші роки свого існування він перебував під впливом могутніх сусідів, надто етрусків на півночі, чиє укріплене місто Веї відділяло від Форума лише 16 кілометрів. Залишки етруських поселень у Вульках, Тарквініях та Перуджі свідчать про цю розвинуту, але таємничу цивілізацію. Рим багато запозичив у етрусків. Згідно з Лівієм, містові ледве вдалося відбити напад етрусків і звести нанівець їхню спробу відновити на троні Тарквінія: одноокий Горацій Коклес утримав збудований на палях дерев'яний міст через Тибр.

Тоді начальник брами
Хоробрий Горацій мовив:
"До всіх на світі колись
приходить смерть;
Чи можна вмерти краще, ніж,
Попри труднощі страшні,
За прах своїх батьків
І храми божі?

Рубайте міст, пане консуле,
Ламайте його швидше;
А я з двома помічниками
Затримаю напасників.
Тут у вузькому місці троє

Спинити можуть тисячу.
Тож хто зі мною стане обабіч
І боронитиме цей міст?"

"Горацію, — промовив консул, —
як ти сказав, хай так і буде".
Тоді безстрашних троє ступили
Назустріч сонму ворогів.
Бо римляни у час важкий для Риму
Не шкодували ні землі, ні золота,
Ні сина, ні дружини, ні тіла, ні життя
У ті далекі давні дні[4].

AUC

РИМСЬКА хронологія ґрунтується на умовній даті заснування міста. За нульовий рік приймали 750 р. до н. е. Усі наступні дати позначалися AUC, *ab urbe condita* ("від заснування міста"). Трохи змінене літочислення запроваджено в І ст. до н. е., коли на основі підрахунків М. Теренція Варрона (636–725 рр. AUC), "найученішого з римлян", роком заснування Рима стали вважати 753 р. до н. е.

Однак тоді, коли жив Варрон, більшість римлян використовували ще й альтернативну систему, яка спиралася не на номер року, а на імена щорічних консулів. І в офіційних записах, і в повсякденних розмовах римляни говорили про "рік Кая Теренція Варрона і Луція Емілія Павла" (216 р. до н. е.) чи про "сім консульств Кая Марія" (107, 104, 103, 102, 101, 100 і 86 рр. до н. е.). Потрібно дуже добре знати подробиці історії Риму, щоб розбиратись у цих посиланнях. Мало хто з освічених людей не знав, що старший Варрон і Емілій Павло командували римським військом під час катастрофи при Каннах.

На щастя, ці дві системи були сумісними. Кожною з них можна скористатися, щоб підтвердити іншу. Скажімо, піднесення і падіння К. Юлія Цезаря можна обчислити з такими посиланнями:

AUC	Консульство	Рік до н. е.
695	М. Кальпурній Бібул і К. Юлій Цезар (I)	59
705	К. Клавдій Марцелл і Л. Корнелій Лентул Крус	49
706	К. Юлій Цезар (II) і П. Сервілій Вація Ісаврик	48
707	К. Руфій Кален і П. Ваціній	47
708	К. Юлій Цезар (III) і М. Емілій Лепід	46
709	К. Юлій Цезар (IV), єдиний консул	45
710	К. Юлій Цезар (V) і М. Антоній	44
711	К. Вібій Панса і Авл Гірцій, обох убито; їх замінив тріумвірат М. Антонія, К. Октавіана і М. Емілія Лепіда	

Саме Цезар усвідомив, що тодішній календар ставав незграбним. Старий римський рік мав лише 304 дні, які ділилися на 10 місяців, починаючи з XI Kal. Maius

(21 квітня). Щоб перекрити прогалину, вигадано два додаткові місяці — *ianuarius* (січень) і *februarius* (лютий). 708 р. AUC, а отже, під час третього консульства Цезаря, проведено радикальну реформу. Поточний рік продовжили на 151 день, отож новий рік починався 1 січня 704 р. AUC (45 р. до н. е.) і тривав 12 місяців, загалом 365 днів, до 31 грудня. Нові корективи внесено під час урядування Авґуста 737 р. AUC (4 р. н. е.), коли старі назви *quintilis* і *sextilis* (п'ятий і шостий) замінили на *julius* (на честь Цезаря) і *augustus* (на честь Авґуста) та запровадили високосний рік. Отриманий таким чином юліанський рік із 365 з однією чвертю днів відрізнявся від астрономічного лише на 11 хвилин 12 секунд і залишався в загальному вжитку до 1582 р. н. е.

А тим часом консулів і далі призначали протягом усього принципату, а з ними не вмирав і звичай рахувати роки за іменами консулів. Роки врядування імператорів, як правило, не згадували. За пізньої імперії, коли консульство скасували, система ліку років від заснування міста підтримувалася посиланнями на 15-річні податкові цикли — індиктіони. Коли в середині VI ст. нарешті увійшла до загального вжитку християнська ера літочислення, римській ері було тринадцять сторіч[1]. [ANNO DOMINI].

Римська республіка існувала весь той час, поки місто з провінційної безвісті піднеслось до панування над усім Середземномор'ям. Цей процес почався 509 р. до н. е., коли обрано перших консулів, і закінчився через 478 років, коли Октавіан започаткував першу імперську династію. То була доба неперервних завоювань. У V ст. Рим підкорив своїх безпосередніх сусідів і захопив територію завбільшки 822 кв. км. В одному відомому епізоді 491 р. до н. е. римського вигнанця Ґ. Марція Коріолана, що привів під римські мури всепереможне військо вольсків, переконали відступити слізні благання його матері. У IV ст. Рим одужував, бо 390 р. місто спустошили ґалли, проте згодом у трьох жорстоких Самнітських війнах Рим утвердив своє панування в Центральній Італії. У III ст. Рим почав завойовувати південь Греції, спершу у війні (282–272 рр. до н. е.) з епірським царем Пірром, який прийшов на допомогу своїм співвітчизникам, а згодом у низці кампаній, які завершилися загарбанням Сицилії (див. с. 154–163). Ці кампанії стали приводом до широкого конфлікту з Карфаґеном і трьох Пунічних війн.

З усіх римських війн саме той історичний конфлікт з Карфаґеном найкраще продемонстрував славетне римське поєднання стійкості і нещадності. Африканський Карфаґен, ще давніший за Рим, заснували переселенці з Фінікії, що латиною називалась *Punica* (див. с. 122–126). Стосунки між ними традиційно були мирними, захищеними договором, що міститься в найдавнішому з відомих документів римської історії. Датований першим роком республіки, договір зобов'язував сторони поважати сфери впливу кожної зі сторін. Мир тривав майже триста років, аж поки римське військо перетнуло Мессинську протоку.

ЕТРУСКЕРІЯ

У САНТА-СЕВЕРІ, античному місті Пірґі поблизу Рима, археологи в 1957–1964 рр. розкопали два етруські храми, що дивились на море. Ця знахідка просто унікальна: вперше, розкопуючи етруські старожитності, пощастило знайти щось інше, крім могил. Храми збудовано близько 500 р. до н. е., і в них виявлено три золоті таблички завтовшки з вафлю і з написами пунійською та етруською мовами:

"Присвячено Астарті. Це святилище збудував і дав як даровизну Тефаріе Веліанас, цар Сісри, у місяці Сонячної пожертви... третього року свого владарювання, в місяці Кір, у День Похорону Божества. А роки цієї статуї богині [незліченні], як і зірки на небі".

Пірґі правив за гавань для недалекого міста Сісри (Цере, сучасного Черветері), а цар Тефаріе, або Тиберій, надумав поклонятися карфаґенській богині. [ТАМУЗ]. Храми, напевне, освячено після невдалого етруського рейду на грецькі Куми в Неаполітанській затоці, можливо, десь у межах десятиріччя, коли не вщухав римський бунт супроти етруського панування.

Етруски процвітали в Тоскані та Умбрії з 700 до 100 р. до н. е. Етруски стверджували, що вони іммігранти з Малої Азії. Етруська абетка походить від грецької, і її легко читати, проте етруську мову остаточно ще не розшифровано. Після початкової доби царів етруски в VI ст. до н. е. вступили в добу торговельних міст-держав на зразок грецьких. Етруські склепи розписано витонченими, стилізованими яскравими фресками, які часто зображують бенкети небіжчиків (див. мал. 5). Та дрібка, що відома нам про етрусків, походить або з археології, або з неприхильних римських джерел пізнішої доби, коли етрусків зображували як ненажер, розбещених ласолюбців і святенників. Від першої етруської виставки в Лондоні 1837 р. до її найнедавнішої наступниці в Парижі 1992 р. не раз пробувано зацікавити європейську публіку етрускологією. Найбільше поживи для цікавості дали розкопки 1828–1836 рр., коли відкрито могили у Вульках, Цере й Тарквініях, тоді ще на території Папської держави.

Але головним елементом цієї пробудженої цікавості став дух романтичної спекуляції. Медічі, що організували перші дослідження, претендували на етруське походження. У XVIII ст. Джосая Веджвуд назвав свою гончарню "Етрурія", не знаючи, що модний "етруський стиль" грецького, а не етруського походження. Проспер Меріме був причарований таємницями етрусків, так само як і вікторіанський піонер Джордж Деніс. Не уникнув цієї долі й Д. Г. Лоуренс:

"Те, що робили [етруски] за своїх дозвільних сторіч, було не менш природним, як дихання. Ось справжні етруські риси: безтурботність, природність і щедрість життя... А смерть була просто природним продовженням повноти життя".

Це не *етрускологія*, а *етрускерія*, або, як сказали б французи, *étruscomanie*.

Під час першої Пунічної війни (264–241 рр. до н. е.) сам Карфаґен залишався більш-менш недосяжним для римського суходільного війська, одначе втратив свій плацдарм на Сицилії. Рим навчився мистецтва війни на морі. У другій

Пунічній війні (218–201 рр. до н. е.), яка спалахнула після драматичного походу Ганнібала через Альпи з Іспанії до Італії, Рим одужав після того, як ледве уникнув цілковитого знищення. Повстали кельти на півночі Італії, палали повстання на Сицилії, і шлях на Рим залишався практично незахищеним. У двох битвах біля Тразименського озера (217 р.) і при Каннах (216 р.) Рим зазнав найбільших поразок за всю свою історію. Лише тактика К. Фабія Максима Кунктатора ("Забарного"), крайнє напруження ресурсів і загарбання Сиракуз (див. с. 158–160) допомогли Римові вижити. Ганнібалів брат Гасдрубал зазнав невдачі у другій спробі вдертись до Італії з Іспанії, а 203 р. й сам Ганнібал був змушений відступити. Його переслідував до Африки молодий Публій Корнелій Сципіон Африканський Старший, який вижив при Каннах, а згодом завоював Новий Карфаген. 202 р. у Замі Ганнібал зустрівся зі своєю рівнею й був розбитий. Утікши разом з ворогами Риму до Греції, він зрештою наклав на себе руки.

Втративши флот і сплачуючи важку контрибуцію, Карфаген проіснував ще шістдесят років. Під час третьої Пунічної війни (149–146 рр. до н. е.) старший Катон закликав до цілковитого знищення ворога: *"Carthago delenda est!"* — "Карфаген треба зруйнувати!". Що й зроблено 146 р. Місто зруйнували вщент, жителів продали в рабство, місце, де стояв Карфаген, переорали, а борозни засипали сіллю. Тацит, хоч, правда, з іншої нагоди, сказав, що римляни "створили пустелю й назвали її миром". Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський Молодший, дивлячись на все це разом з істориком Полібієм, був зворушений і процитував слова Гектора з "Іліади": "Настане день, коли впаде священна Троя". Коли його запитали, що це означає, він сказав: "Це славна мить, Полібію, а проте в мене є передчуття, що колись така сама доля спіткає й мою країну"[5].

Коли Карфаген був нейтралізований, а потім і знищений, переможні легіони республіки почали загарбувати решту країн Середземномор'я. Цизальпінську Ґаллію підкорено між 241 і 190 р. Іберія і велика частина Північної Африки дісталися римлянам 201 р. Іллірію завойовано між 229 і 168 р. Македонію разом із материковою Грецією загарбано до 146 р. У Трансальпійську Ґаллію вдерлися 125 р. до н. е., а остаточно її підкорив Цезар у 58–50 рр. до н. е. Незалежні царства Малої Азії приєднано в 67—61 рр. до н. е., Сирію та Палестину — 64 р. до н. е. [**EGNATIA**].

EGNATIA

З УСІХ римських шляхів *Via Egnatia* (Еґнатійська дорога) виявилась однією з найважливіших. Збудована в II ст. до н. е., вона пов'язувала Рим з Візантієм, а отже, за пізнішої доби, Західну імперію зі Східною. Назва дороги походить від міста Еґнатія в Апулії; там був дивовижний вогненний вівтар, а саме місто правило за головну станцію між Римом і адріатичним портом Брундизій. В Італії ця дорога була альтернатив-

ною щодо давньої Аппієвої дороги, яка теж вела до Брундизія через Беневент і Тарент. На східному березі Адріатичного моря вихідним пунктом дороги було місто Діррахій (Дурес), додатковий шлях ішов з Аполлонії. Еґнатійська дорога перетинала провінцію Македонія, проминала Ліхнід (Охрид), Пелу й доходила до Фессалонік. Далі дорога обминала півострів Халкідікі через Амфіполь та Філіпи й закінчувалась у Діпселі на річці Гебр (Мариці) у Фракії.

Остання частина дороги до Візантія спершу не мала назви Еґнатійської і робила великий гак углиб материка, обминаючи прибережні лаґуни. Прямий шлях між Реґієм і Гебдомоном замостив тільки Юстиніан I, і відтоді мандрівник добирався до Золотої брами Константинополя за двадцять днів, подолавши 800 кілометрів дороги. Було прислів'я, що "Всі дороги ведуть до Рима", але всі дороги так само вели й від Рима.

В останні сто років існування республіки закордонні воєнні кампанії стали причиною низки громадянських війн. Переможні полководці прагнули контролювати центральний уряд у Римі, а майбутні реформатори намагалися задовольнити вимоги нижчих верств населення. Отож боротьба призвела до чергування періодів хаосу і диктаторського врядування. У 133–131 рр. до н. е. популярні трибуни Тиберій Семпроній Ґракх і його брат Кай Семпроній Ґракх намагалися віддати громадські землі переміщеним селянам, що служили у війську під час завоювань республіки. Обидва наткнулись на опір олігархії, і обох убито. У 82–79 рр. Луцій Корнелій Сулла проголосив себе диктатором, завдавши поразки партії Кая Марія (157–86) — найвидатнішого воїна тієї доби. 60 р. до н. е. троє суперників воїнів-політиків — Марк Ліциній Красс, Ґней Помпей Великий і Кай Юлій Цезар — утворили перший владний тріумвірат. Одначе 48 р. до н. е. Цезар проголосив себе *імператором*, розбивши іншого тріумвіра — Помпея. Нарешті, 31 р., після краху другого тріумвірату, Октавіан (63 р. до н. е.–14 р. н. е.) поклав край громадянським війнам. Його перемога біля мису Акцію привела до капітуляції Єгипту та смерті Антонія і Клеопатри; опозиції не стало, а він привласнив собі титул Авґуста. Отож останній подих Римської республіки збігся в часі з загарбанням останньої ділянки середземноморського узбережжя, яка ще залишалася, принаймні номінально, незалежною. Протягом майже 500 років брама храму Януса була зачинена лише тричі. [AQUILA].

Громадянська війна була передусім зовнішнім виявом зміни політичних настроїв, і цю зміну добре характеризують кар'єри обох Катонів, кожен з яких підтримував сторону, що зазнала поразки. Ім'я Марка Порція Катона — Цензора (234–149 рр. до н. е.) стало прозивним для давніх римських чеснот суворості й пуританства. Після двадцяти семи років вояцьких звитяг він повернувсь у свій маєток і писав книжки про історію й сільське господарство. Він виступав проти хвилі еллініcтичної пишноти та вишуканості, а надто проти безпринципного, як йому видавалось, кар'єризму Сципіона. Вже доживаючи віку, Катон ненастанно закликав знищити Карфаген. Його правнук М. Порцій Катон Утичний (95–46 рр. до н. е.) виявляв ті самі прямодушність і впертість

вдачі, що й прадід. Стоїк за вихованням, він приєднався до Помпея у війні, яка мала стримати диктаторські амбіції Цезаря. Коли справа Помпея була програна, Катон — після героїчного переходу через Лівійську пустелю, який скінчився лиш облогою в місті Утиці, — наклав на себе руки, щоб не здаватись ворогові. Останньої ночі свого життя він читав Платонів діалог *"Федон"* про безсмертя душі. Отже, Катон став символом республіканського опору тиранії, принципової опозиції. Ціцерон вихваляв його, а Цезар у своєму *"Антикатоні"* ницо намагався спаплюжити його. Поет Лукан (39–65 рр. н. е.), що теж наклав на себе руки, аби не коритися деспотові, обернув Катона на оборонця політичної свободи. Данте, наслідуючи Лукана, зробив Катона охоронцем Чистилища, отже, й шляху до духовної свободи.

AQUILA

Величання орла як "царя птахів" таке ж давнє, як і називання лева "царем звірів". За римською традицією, орел був Юпітеровим "буревісником", носієм блискавки. Орли правили за символи величі і влади у Вавилоні та Персії, а після своїх орієнтальних завоювань їх перейняв і римський полководець Марій. Леґіони Римської імперії маршували зі значками орлів попереду, а римські консули мали скіпетри з орлами на верхівці (див. додаток III, с. 1276).

У слов'янському фольклорі троє братів — Лях, Чех і Рус — подалися шукати собі щастя. Рус пішов на схід, Чех — на південь у Богемію, а Лях пішов рівниною на захід. Лях зупинився коло озера під величезним деревом, на якому звив собі гніздо білий орел. Лях був предком поляків, а Ґнєзно, "Орлине гніздо", стало їхнім першим осідком.

І у Велсі верхівка гори Сноудон, осереддя батьківщини валійської нації, має назву *Eryri*, "Орлиний край".

У християнському символізмі орла пов'язують зі св. Іоанном Євангелістом (поряд з янголом св. Матвія, биком св. Луки і левом св. Марка). Орел з'явився на церковних пюпітрах, тримаючи Біблію на своїх розпростертих крилах і відганяючи змію нещирості. За св. Єронімом, то був символ Вшестя.

Упродовж усієї європейської історії володарі, які претендували на вищість над рештою державців, обирали собі за символ імперського орла. Карл Великий ходив у оздобленому орлами плащі, а Кнуда Великого в такому плащі поховано. І Наполеон І, і Наполеон ІІІ залюбки використовували орлину символіку. Наполеонів спадкоємець — римський король — дістав прізвисько *Aiglon*, Орлятко. Лише британці, щоб відрізнятися від решти народів, не цікавились орлами.

Орли пронизують усю європейську геральдику, дуже рано з'явились і в ісламських емблемах. І Сербія, і Польща пишаються білими орлами, до того ж польський має ще корону (її тимчасово знімав комуністичний режим). І Тіроль, і Бранденбурґ—Пруссія мали червоного орла, шведська провінція Вармланд — синього. Федеративна Республіка Німеччини вибрала простого стилізованого чорного орла з міського герба Ахена. За династії Палеологів Візантійська імперія взяла собі за герб чорного двоголового орла з розпростертими крильми — символ римської спадкоємності на Заході й на

Сході. Згодом двоголовий орел перейшов до московських царів — "третього Риму", — до священних римських імператорів Німеччини і до габсбурзької Австрії.

"Ein Adler fängt keine Mücken" ("Орел мух не ловить"), — стверджує німецьке прислів'я.

Кай Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.) очолив рішучий наступ на усталені республіканські процедури. Талановитий полководець та вправний адміністратор, він 60 р. до н. е. разом з Помпеєм і Крассом утворив перший тріумвірат, був консулом, а з 59 р. до н. е. — проконсулом обох Ґаллій. Цезареві вороги обурювались, коли він безсоромно підплачував римський плебс, маніпулював політиками, провадив грабіжницькі воєнні кампанії. Ціцеронів протест — *"O tempora! O mores!"* — ще й досі з нами. 10 січня 49 р. до н. е. Цезар, перетнувши кордон провінції Італія на річці Рубікон, оголосив війну Римові. Цезар цурався зовнішніх оздоб монархії, але його диктатура була реальністю, а ім'я стало символом абсолютної влади. Він навіть спромігся змінити календар. На березневі іди 44 р. до н. е. Цезаря вбила група змовників-республіканців на чолі з М. Брутом і К. Касієм Лонґіном, що їх прихильники назвали визволителями. Брут був нащадком першого римського консула, що повалив Тарквінія. Шекспір назвав його "найшляхетнішим римлянином з усіх". Данте помістив Брута в найнижчому колі пекла за те, що він зрадив Цезареву дружбу.

Після загибелі Цезаря провід у Цезаревій партії перейшов до рук його небожа Октавіана. К. Октавій (нар. 63 р. до н. е.) змінив своє ім'я на К. Юлій Цезар Октавіан, тільки-но ставши офіційним спадкоємцем Цезаря, і змінив його знову, коли виграв усі битви. Він дванадцять років був членом другого хисткого тріумвірату разом з М. Емілієм Лепідом і М. Антонієм (бл. 82–30 рр. до н. е.), і під Філіпами разом з Антонієм розбив республіканське військо Брута і Касія. Але потім Октавіан повернувся проти своїх партнерів і напав на Марка Антонія, що мав найбільший вплив. Октавіан був паном на заході, Марк Антоній — на сході, і морська битва при Акції стала радше лагідним кінцем конфронтації, в якій брали участь майже всі об'єднані сили римського світу. Але ця битва стала вирішальною: скінчилися громадянські війни, скінчилася республіка, і Октавіан надав собі найвищий титул Августа.

Імперія, перші роки якої мають поширену назву "принципат", почалася з тріумфу Августа 31 р. до н. е. За імперії настав дивовижний *Pax Romana*, Римський мир, запанувавши від Атлантики до Перської затоки. Хоча бурхлива політика і криваві інтриги не припинялися, надто в Римі, провінції перебували під надійним контролем, а війни здебільшого обмежувались далекими кордонами. Імперія завоювала кілька нових територій: Британію (43 р. н. е.), Вірменію (63 р.), Дакію (105 р.). Але здебільшого імперія задовольнялася в Європі самообороною за лінією *limes*, кордону, що тягнувся від Адріанового муру до дельти Дунаю, а в Азії боротьбою проти наймогутніших ворогів Риму — парфян і персів. **[АКВІНК]**.

АКВІНК

Як і сусідній Карнунт, місто Аквінк (Aquincum) зародилось як табір леґіонерів на Дунаї за імператора Тиберія. Невдовзі воно вже мало низку *canabae*, неофіційних поселень, а в II ст. н. е. дістало офіційний статус *municipium*, міста. Як брама до імперії з паннонських рівнин місто швидко розросталося — і як база леґіонерів, і як торговельний центр. Пишний розквіт міста засвідчують два амфітеатри, військовий та цивільний, і фрески, що прикрашали найрозкішніші будинки.

Руїни Аквінка лежать у передмісті сучасного Будапешта [**БУДА**]. Як і англійці, угорці не мали безпосереднього досвіду життя в римському світі, бо переселились до свого теперішнього краю після падіння імперії, однак плекають свою "римську спадщину". [**БАРБАРОСА**].

Кінець кінцем імперія стала занепадати. Занепад призвів до обламування країв і деморалізації центру. Вже в III ст. н. е. злива недовговічних імператорів свідчила про ослаблення моноліту. Частковому одужанню посприяв поділ імперії на Східну і Західну. Але в IV ст. відбувся значний зсув ресурсів на користь Сходу, спонукавши перенести столицю з Рима до Візантія. Це сталося 330 р. Життя Рима як політичного центру скінчилося. "Вічність" його панування над царством, республікою та імперією тривала точнісінько 1083 роки.

Рушій римської експансії був набагато потужніший за причини, які сприяли розвиткові грецьких міст-держав Македонії. Хоча загальні розміри Александрової імперії якийсь короткий час могли перевершувати розміри пізньоримського світу, площа земель, які Рим послідовно заселив людьми й мобілізував на службу імперії, була безперечно більшою. Рим з самого початку застосовував розмаїття юридичних, демографічних і аграрних механізмів, завдяки яким інкорпоровані території теж сприяли збільшенню загальних ресурсів римської воєнної машини. Відповідно до обставин, жителі завойованих територій діставали статус або повного римського громадянства, або напівгромадянства (*civitas sine suffragio*, громадянства без права голосу), або римських союзників. Хай там як, їхній обов'язок постачати гроші і вояків був найретельніше утверджений. Вірних вояків Рим щедро винагороджував землею, яку охороняли й ділили на окремі ділянки. Наслідком ставали дедалі ширша територія, яка потребувала дедалі більше війська для захисту, і дедалі численніше військо, яке потребувало щораз більше землі для свого утримання. Мілітаризоване суспільство, де громадянство було синонімом військової служби, страждало на невситимий аграрний апетит. Існував ще й фонд державних земель (*ager publicus*) для винагороди найвірніших державних службовців, надто сенаторів.

У межах цієї загальної стратегії політичні угоди могли бути напрочуд гнучкими. Запровадження однорідної адміністрації не становило безпосереднього пріоритету. Півострівній Італії, що об'єдналася під владою Рима наприкінці III ст. до н. е., довелося чекати ще 200 років, щоб уся її територія була реорга-

нізована у звичайні провінції. Місцевих володарів дуже часто не позбавляли влади. Той, хто опирався чи повставав, ризикував власним життям. Скажімо, в Греції опір зламано лише тоді, коли на Істмійські ігри 146 р. до н. е. прийшов римський полководець і заявив, що містам-державам буде дозволено зберегти їхню автономію. Коринф, відхиливши пропозицію, зазнав тієї самої долі, що й Карфаген (і навіть того самого року).

Римське релігійне життя було напрочуд еклектичне. Протягом сторіч римляни познайомилися практично з усіма богами Середземномор'я і кожен новий культ додавали до своєї колекції. В перші дні побожність римської родини зосереджувалась на богах хатнього вогнища і родинного господарства. Громадське життя спиралося на культи, що забезпечували покровительство вищих сил, скажімо, на культ весталок, які підтримували вічний вогонь, а також на складний календар свят, що його складав *pontifex maximus*, верховний жрець. Згодом близькість *Magna Graecia* спричинилась до повного переймання всього олімпійського пантеону. Перший храм Аполлона освячено в Римі 431 р. до н. е. Епікурійці, а надто стоїки теж мали чимало послідовників. За пізньореспубліканської доби поширилися східні містерійні культи, зокрема богині Атаргатіс із Сирії, Кібели, цієї Великої Матері Малої Азії, і єгипетської Ізиди. За імперської доби офіційна релігія схилялась до обов'язкового культу імператорів — як недавніх, так і тих, які ще сиділи на троні. Християнство стало утверджуватись тоді, коли дедалі більшої популярності, надто у війську, набував культ перського бога сонця Мітри. Проповідь любові мала змагатися з дуалістичною доктриною світла й пітьми, прихильники якої купались у бичачій крові і святкували народження свого бога 25 грудня. Буйна уява зобразила їхні таємні пожертви в "Гімні XXX легіону":

Мітро, наш ранковий боже, наші сурми — це не сміх!
Рим — найперший між народів, а ти вищий від усіх!
Вже ми кожен відгук чули, варта браму відчиня,
Мітро, ти вояк, як ми, — дай снаги нам цього дня!

Мітро, наш вечірній боже понад обрієм низьким,
Ти спускаєшся, безсмертний, щоб піднятися новим!
Тож, як варта вже скінчилась і нема у нас вина,
Мітро, ти вояк, як ми, — чистоти нам дай до дна!

Мітро, опівнічний боже, глянь на голову, вже мертву,
Та дітей своїх у пітьмі і бери нашу пожертву!
Ти багатий на дороги — до ясних вогнів небесних!
Мітро, ти вояк, як ми, — тож навчи померти чесно![6] **[АРІЦІЯ].**

АРІЦІЯ

За кільканадцять кілометрів на південь від Рима, в долині серед албанських пагорбів, лежить озеро Немі, Лісове. За імперських часів недалеке село Немі називалось Аріція, а навколишні ліси протягом усієї римської доби ховали священний Аріційський гай, притулок Diana nemorensis (Діани Немійської, або Лісової).

Про аріційський культ відомо як з творів Страбона, так і з матеріалів сучасної археології. В багатьох аспектах він нічим не вирізнявся. Культ був пов'язаний з обожненням священного дуба, чиє гілля не можна було ламати, і зі святилищем вічного вогню. Окрім Діани, вшановувано ще двох менших божків — водяну німфу Еґерію і втікача від Зевсового гніву Вірбія. Як свідчать збережені залишки обіцяних пожертв, шанувальниками культу здебільшого були жінки, які сподівалися зачаття. Під час щорічного літнього свята весь гай світився міріадами смолоскипів, а жінки по всій Італії запалювали подячні вогні.

А проте в одному аспекті той культ був незвичайний. Головний жрець Аріції, що мав титул *Rex Nemorensis* (Лісового царя) був зобов'язаний здобувати посаду, вбиваючи свого попередника. В постаті жерця поєднувались священик, убивця і майбутня жертва вбивства. Ходячи по гайку з оголеним мечем навіть глупої ночі, він чекав миті, коли з'явиться наступний претендент, відламає гілочку зі священного дуба і викличе його на смертельний двобій.

За недавніх часів Аріційський гай уславився як вихідний пункт книжки Джеймса Фрейзера *"Золота гілка"* (1890), однієї з основоположних праць сучасної антропології. Фрейзера ставлять поряд з Марксом, Фройдом і Ейнштейном як піонера, що змінив людське мислення. Фрейзер поставив перед собою два прості запитання: "Чому жерцеві треба вбивати свого попередника?" і "Чому, перше ніж убити його, він повинен зламати Золоту гілку?"

Шукаючи можливих відповідей, Фрейзер узявся досліджувати віру в надприродне серед усіх можливих культур, як стародавніх, так і сучасних. Він досліджував викликання дощу в Китаї; постаті священиків-царів — від фараонів до далай-лами; духів дерев у Новій Ґвінеї і священний кедр в околицях Ґілґіта; духів збіжжя з острова Скай і "Адонісові сади"; травневі свята, літні свята вогню і свята урожаю. Фрейзер описує віру у внутрішню душу серед гавайців і віру в душу, що перебуває за межами тіла, серед сибірських самоїдів; віру в перенесення всього лихого та у вигнання духів. Фрейзер зобразив широкий діапазон жертовних обрядів — від канібальських пожертв серед бенгальських кхондів до "причащання тілом Бога" в Литві та обжинкового "оплакування шиї" в Девоні.

Фрейзер сформулював два твердження, які за тієї доби були революційними. З одного боку, він наполягав, що так звані "примітивні", або "дикі", звичаї спираються на глибокі ідеї, а отже, попри свою химерність, гідні поваги. Водночас учений довів, що начебто розвинені релігії цивілізованого світу, зокрема й християнство, чимало завдячують своїм поганським попередницям. "Життя давніх царів і жерців дуже повчальне, — писав він. — У ньому зосередилось усе, що правило за мудрість, коли світ був іще молодий". Або ж:

"Ми набагато більше скидаємось на дикунів, ніж відрізняємось від них... Ми неначе спадкоємці багатства, яке так довго передавали впродовж сторіч, що пам'ять про тих, хто заробив його, нині втрачено... Хиби наших предків — аж ніяк не довільні вигадки або витвори збуялої психіки... Слід великодушно дивитись на ті хиби як на неминучі помилки під час пошуків істини, — тож будьмо поблажливі до предків, бо колись, може, й нам знадобиться поблажливість: *cum exclusione itaque veteres audiendi sunt* [отже, предків треба слухати без причіпок]"[3].

Фрейзерова всеохопна толерантність становила один з головних засобів, завдяки якому європейці спромоглися вилізти зі своєї тісної християнської гамівної сорочки і розкритися для всіх часів і для всіх народів. Надто приголомшували Фрейзерові докази, що чимало звичаїв християнських народів мають своє коріння в поганських обрядах:

"Коли наближається Великдень, сицилійські жінки сіють у тарілках із землею пшеницю, сочевицю та канаркове насіння, поливають і тримають їх у темряві... Рослини незабаром прокльовуються й виростають; стебла пов'язують червоними стрічками, і тарілки з зеленою проростю ставлять на могили, що їх разом з різьбленими постатями мертвого Христа освячують у... церквах на Велику П'ятницю... Увесь цей звичай — могили й тарілки з пророщеним зерном, — можливо, не що інше, як збереження, під іншою назвою, культу Адоніса"[4].

Повертаючись до Аріційського гаю, Фрейзер виснував, що Лісовий цар уособлював дерево з Золотою гілкою і що обряд його смерті має паралелі в багатьох європейських народів — від Ґалії до Норвегії. Золота гілка, заявив Фрейзер, — не що інше, як омела, бо в ґельській мові назва цієї рослини означає "дерево зі щирого золота". "Лісовий цар жив і помирав як утілення найвищого арійського бога, чия життєва сила містилась в омелі, тобто в Золотій гілці".

І як остаточний доказ Фрейзер додав останній абзац, кажучи, що сьогоднішній відвідувач Немійських лісів може почути римські церковні дзвони, "чий гук долинає з далекого міста і поволі вмирає серед неозорих кампанійських боліт... *Le Roi est mort, vive le roi!*"[6] Іншими словами, поганський Лісовий цар щез, натомість християнський "Небесний Цар" панує без перешкод. Фрейзер не вважав за потрібне додати, що й християнський Цар народився на те, щоб його вбили.

Римська економіка поєднувала великий ступінь самодостатності у далеких від моря регіонах з екстенсивним виробництвом і торгівлею в Середземномор'ї. Незважаючи на мережу головних шляхів, транспортні витрати на суходолі були дуже високі, тож більшість потрібних їм товарів провінційні міста отримували з територій, які безпосередньо прилягали до них. Зате дедалі жвавішали морські перевезення, до яких перше вдавались тільки греки і фінікійці. Найпоширенішими товарами були вино, олива, хутра, гончарні вироби, метали, раби і збіжжя. [КЕДР].

Усе численніше населення Рима харчувалося зерном, яке постачала держава, — *frumentum publicum*, імпортованим спершу з Латію, а згодом із Сицилії та

Північної Африки. Але римляни були ще й ласі на розкоші і мали змогу за них платити. До Китаю був відкритий "шовковий шлях", а до Індії — "перцеві стежки". Римські купці, сумнозвісні *negotiatores*, вільно рухались по імперії слідом за військом, привозячи з собою коштовні речі, моди і сподівання. [САМОС].

КЕДР

Те, що греки і римляни мали тільки одне слово — *kedros,* або *cedrus* — для назви двох різних видів — кедра та ялівцю, — потребує пояснювального додатка принаймні на дев'ять сторінок. Коли за дослідження береться справжній учений, така тема, *як "Дерева й деревина в античному Середземномор'ї"*, потребує тому, не меншого завгрубшки, ніж той, що у ваших руках[1].

І кожна сторінка того тому містить справді вартісний матеріал. Це дослідження показує, чого може досягнути самовідданий учений, застосувавши дуже вузький інструмент на вкрай широкому фронті; іншими словами, — якщо тут вільно вжити єдине доречне порівняння, — зробивши поперечний розтин стовбура античного світу. Як і всі праці такого роду, дослідження починається з докладного вивчення різних джерел інформації: археології, літературних творів, написів, рахунків і звітів храмових розпорядників, дендрохронології. Далі вчений розглядає сам предмет дослідження — від кедрових балок перекриття в Кносі до ясенового списа Ахілла, від 220 римських кораблів, збудованих за 45 днів для першої Пунічної війни, до мосту через Рейн, збудованого за десять днів для Юлія Цезаря.

Греція і Рим — цивілізації, для яких дерево не правило за основу, на відміну від куди північніших цивілізацій. [НОВГОРОД]. Але греки і римляни дуже добре розумілись на деревині й мали високорозвинену торгівлю лісом. Прочитавши те дослідження, вже неможливо побачити ялицю, не згадавши афінського флоту під Саламіном, пройти повз модрину, не уявивши тридцятиметрової щогли римської триреми. Кожен голий пагорб нагадує нам, що римляни винищили ліси на півдні Італії та в Північній Африці. [ЕКОЛОГІЯ].

Історія потребує істориків, закоханих у свій предмет. Отже, ніколи не було кращого сковородня за той, що з'єднав античні дерева й деревину для сина лісоторговця зі штату Нью-Йорк.

Спільну валюту в Італії запроваджено 269 р. до н. е., а на всій римській території — 49 р. до н.е. За імперської доби були золоті, срібні, латунні та мідні монети. За головну грошову одиницю правив латунний *sestertius*, сестерцій. *Aureus*, золотий денарій, дорівнював 100 сестерціям, срібний *denarius*, денарій, дорівнював 4 сестерціям, мідний as, ac, — чверті денарія. А водночас зберігались і місцеві гроші, право карбувати власну монету становило важливий показник статусу. [NOMISMA].

САМОС

САМОСЬКІ гончарні вироби, повсякденний "червоний полив'яний посуд" Римської імперії, спершу, напевне, привозили з острова Самос, проте здебільшого їх виробляли не там. З великої гончарні в Аретії (Ареццо), найактивнішої в 30–40-і роки н. е., виробництво керамічного посуду перейшло до потужних підприємств у Ґаллії. Тепер відомо 45 головних центрів гончарства, проте найбільші з них у I ст. містились у Ґроффсенку (Аверон) і Банасаку (Лозер); у II ст. — в Ле-Мартр-де-Веїр та Лезу (Пюї-де-Дом); у III ст. — в Трирі і в *Tabernae Rhenanae* (Рейнцаберні) в Німеччині. Ввесь географічний ареал гончарного виробництва простягається від Іспанії та Північної Африки до Колчестера й Апчерча в Англії та Вестерндорфа на річці Ін в Австрії[1].

Наука керамологія намагається дати собі раду серед мільйонів горщиків і черепків, які видобувають археологи, і самоський керамічний посуд становив один з найбільших викликів для неї. Від початку досліджень (1879 р.) ідентифіковано понад 160 випалювальних печей і понад 3000 індивідуальних гончарських значків. Ганс Драґендорф (1895 р.) класифікував 55 стандартних форм посуду (D1–D55). Інші дослідники класифікували стандартні декоративні мотиви, проаналізували такі технічні аспекти, як склад поливи, характер глини і структуру *terra sigillata* (прикрашених фігурками керамічних виробів), дослідили кольоровий спектр — від яскравих червоно-жовтогарячих виробів з Банасака до темних жовто-коричневих з Ле-Мартр-де-Веїр. Найдавніші колекції Британського музею і музею Карнавале стали основою для досліджень багатьох учених від Торонто до Любляни[2].

Дуже багато сповіщають історикам і гончарські значки. Перед значками часто стоять літери *f* (*fecit*, зроблено), *m* (*manu*, рукою), *of* (*officina*, підприємством), а самі вони розкривають життя ремісників, що виробляли найпопулярніший товар імперської торгівлі. Нині точно досліджено трудове життя 51 гончара з Центральної Ґаллії. Кокат Іденаліс і Ранто працювали за імператора Траяна (правив 98-117), Кінам з Лезу виробляв посуд бл. 150–190 рр., Бануй, Казурій і Дівікст ліпили горщики за п'яти володарів — від Антоніна Пія (правив 138–161) до Альбіна (правив 193–197)[3].

Завдяки докладним і ретельним дослідженням тепер можна точно визначити дату й походження найдрібніших уламків самоських гончарних виробів. Для археологів цей гончарний дороговказ став неоціненним допоміжним засобом досліджень. У Помпеях знайдено цілий стос ще не розпакованого самоського посуду з Ґаллії, отже, такі партії товару надходили до кожного міста й поселення імперії.

Римське суспільство спиралося на фундаментальну правну різницю між громадянами і негромадянами, а серед негромадян — на різницю між вільними людьми і рабами. Існувала несхитна система спадкових соціальних верств, або станів. Традиції стародавнього Латію розвивалися протягом сторіч, аж поки, зрештою, охопили численне і строкате населення всіх імперських провінцій. За ранньореспубліканської доби *patres*, отці міста, трималися відрубно від *plebs*'у, простолюду, шлюби між ними були заборонені. Патриціанські клани домінували і в політичному житті Риму (в Сенаті), і в економічному житті,

оскільки порядкували розподілом землі; їм доводилось провадити затяжні ар'єргардні бої супроти плебейського наступу. Кінець кінцем привілеї патриціїв були порушені. 296 р. до н. е. *Lex Ogulnia*, закон Оґульнія, допустив плебеїв до священних колеґій понтифіків та авґурів. 287 р. до н. е. *Lex Hortensia*, закон Гортензія, зробив закони плебейських зборів обов'язковими для всіх громадян. Плебс став частиною істеблішменту. Під час так званої Союзницької війни 90–89 рр. до н. е. італійські союзники Риму успішно домоглися виконання своїх вимог про надання їм повного громадянства. Проте тільки 212 р. н. е. *Constitutio Antoniniana*, едикт Каракалли, надав громадянство всім імперським вільнонародженим підданим-чоловікам.

За пізньореспубліканського устрою сталися важливі поділи в межах самої патриціанської олігархії. Кілька найдавніших і найповажніших кланів — *gentes maiores*, значні люди — сформували аристократію серед патриціїв, до неї належали роди Валеріїв, Фабіїв, Корнеліїв, Клавдіїв тощо. *Nobiles*, нобілі, становили ширшу, але ще сенаторську групу, вона складалася з усіх, хто міг претендувати на походження від консула. Нобілі мали високо поціновуване право прилюдно виставляти воскові портрети своїх предків. *Equites*, вершники, становили субсенаторський заможний клас, що мав досить засобів, аби належати до кавалерії. Вершники мали право носити тоґу з двома тоненькими пурпуровими смужками на краях — *langusticlavia*, на відміну від сенаторської тоґи з двома широкими пурпуровими смужками — *laticlavia*. В театрі вони сідали в перших чотирнадцяти рядах, одразу за *orchestra*, передніми місцями для сенаторів. За Авґуста вершники доступилися до найвищих посад, великою мірою заступивши нобілів і сформувавши основу панівного класу.

Не зникав разючий контраст між містом і селом. Як і сам Рим, провінційні міста обернулись на великі урбанізовані центри з показними громадськими спорудами — забрукованими вулицями, акведуками, термами, театрами, храмами і пам'ятниками; в містах формувались торговельні, ремісничі і пролетарські верстви. Важливу роль у соціальному житті стала відігравати міська потолоч, що її всякчас угамовували, за словами Ювенала, хлібом і видовиськами — *panem et circenses*. За містом вілли місцевих достойників височіли над масами придавлених тяжкою працею рабів, що обробляли величезні латифундії. Коли наприкінці республіканських завоювань зменшився потік свіжих рабів, сформувалась і набула великої ваги проміжна і, зрозуміла річ, підприємлива група *libertini*, вільновідпущеників. [**СПАРТАК**].

СПАРТАК

СПАРТАК (помер 71 р. до н. е.) — ґладіатор і вождь найбільшого в античному світі повстання рабів. Фракієць родом, він служив у римському війську, потім дезертував, і його продали в рабство до ґладіаторської школи в Капуї. 73 р. до н. е. він утік і разом з ватагою інших втікачів став табором на горі Везувій. Протягом двох років Спартак

успішно відбивав усі спроби полонити його. Спартакове військо розрослося до 100 000 відчайдухів, що вздовж і впоперек пройшли всю Італію — від Альп до Мессинської протоки. 72 р. до н. е. у запеклих битвах він по черзі переміг кожного з трьох тодішніх консулів. Зрештою Спартака загнали в глухий кут у Петелії, Луканія, перед тим відокремивши від ґалльських та германських союзників, і претор Марк Ліцинній Красс розбив його військо. Спартак загинув з мечем у руці, спершу вбивши свого коня, щоб унеможливити дальшу втечу[1].

Певне, не випадково Красс був одним з найбагатших рабовласників у Римі. Він розбагатів коштом маєтків, конфіскованих у Маріїв, і незмірно збагатився, навчаючи своїх рабів прибуткових ремесел і видобуваючи срібло. Відомий як Dives (Багатій), Красс 70 р. до н. е. був консулом разом з Помпеєм, а 60 р. — тріумвіром разом з Помпеєм і Цезарем. Свою перемогу над Спартаком він відзначив, розіпнувши вздовж майже 200-кілометрової дороги з Капуї до Рима полонених рабів і влаштувавши римському населенню учту на десяти тисячах столів. Згодом він збагативсь як управитель Сирії, але 53 р. до н. е. його вбили парфяни. Йому залили горлянку розтопленим золотом і відтяли голову. У записці, яку додав парфянський цар, були такі слова: "Запихайся по смерті тим металом, якого так жадав за життя".

Рабство становило найпоширенішу прикмету римського суспільства, а за деякими оцінками — ще й головну економічну інституцію. Рабство забезпечувало робочу силу для сільського господарства й промисловості, становило основу пишноти міст. Рабство означало абсолютну фізичну, економічну та сексуальну експлуатацію рабів та їхніх дітей. Рабство живили республіканські війни, що давали мільйони полонених, згодом — систематичні походи за рабами й работоргівля. Після лиш однієї битви під Атуатією (Намюром) Юлій Цезар продав 53 000 полонених ґаллів. Острів Делос правив за головний пересильний пункт для варварів, доправлених зі Сходу і з задунайських територій.

Рабство було прикметою європейського життя ще довгі віки після падіння Римської імперії. Воно зберігалось у середньовічному християнському світі, хоча його дедалі більшою мірою заступав інститут кріпацтва. Загалом серед християн рабство було дозволеним — якщо, звісно, самі раби були нехристиянами. Рабство було досить поширене в ренесансній Італії, де рабів-мусульман трактовано майже так само, як і на їхній батьківщині. За новітніх часів європейські держави терпіли рабство лиш у своїх заморських колоніях, і там воно збереглось навіть після навернення рабів до християнства.

Скасування рабства становило один з головних соціальних наслідків європейського Просвітництва і відбулось у три основні етапи. Після заборони рабовласництва в країнах-метрополіях ішла заборона міжнародної работоргівлі, а вже потім скасування рабства в заокеанських колоніях. У Британії ці три етапи датовані 1772, 1807 і 1833 р. Рабство, проте, зникло внаслідок не таких повстань, як Спартакове, а, як зауважив Емерсон, "каяття тиранів"[2].

За новітньої доби комуністичний рух оголосив Спартака історичним героєм. Його ім'я прибрав собі попередник Комуністичної партії Німеччини — *"Союз Спартака"* (1916–1919); згодом Артур Кестлер зробив Спартака головним героєм свого роману

"Ґладіатори" (1939). З марксистського погляду, повстання рабів становили неодмінну рису античного суспільства, і в комуністичних підручниках їм відведено чимало місця. Спартакові знайшли й підхожого партнера — Савмака, вождя одного античного повстання серед скіфських рабів у Криму, тобто на "радянській території". Радянські історики не мали бажання проводити паралелі між світом Спартака, Красса і світом ГУЛАГу, примусової колективізації і *номенклатури*[3]. [**ХЕРСОНЕС**].

Попри разючі контрасти римського суспільства — між великою владою й заможністю патриціїв і тяжкою долею їхніх рабів, між пишним достатком багатьох жителів міст і відсталістю пустельних племен та варварських поселенців на периферії імперії, — завдяки гнучкому патерналізмові римської соціальної традиції спалахів класової боротьби було порівняно мало. Кревні зв'язки відігравали дуже велику роль у Римі, де множились групи, поєднані складним родичанням. Верства патриціїв стояла на чолі суспільства загалом десь так само, як *paterfamilias*, батько родини, — на чолі дуже розгалуженої сім'ї. Патриції попервах поділялись на три триби; триби — на тридцять *curiae*, курій, або ж своєрідних парафій; курії — на *gentes*, роди і клани. За пізньої доби *gens* складався з осіб, що похвалялись якимсь спільним далеким предком чоловічої статі, тоді як *familia* мала вже вузьке значення спільного сімейного господарства. Абсолютна влада батька над усіма членами своєї родини, *patria potestas*, була одним з наріжних каменів сімейного права. [**NOMEN**].

NOMEN

Рід і сім'я становили основу римської системи особистих імен. Усі патриції чоловіки мали три імені. *Praenomen*, або особисте ім'я, яке здебільшого вибирали з коротенького списку 12 імен, звичайно позначали ініціалом:

C. (G.) — Gaius, Кай; Gn. — Gnaeus, Ґней; D. — Decimus, Децим; Fl. — Flavius, Флавій; L. — Lucius, Луцій; M. — Marcus, Марк; N. — Numerius, Нумерій; P. — Publius, Публій; Q. — Quintus, Квінт; R. — Rufus, Руф; S. — Sextus, Секст; T. — Titus, Тит.

Nomen, родове ім'я, свідчило про належність до певного роду, *cognomen*, прізвище, — належність до певної родини. Отже, C. Julius Caesar означає Кай з *gens*, роду, Юліїв і *domus*, родини, Цезарів.

Усі чоловіки, належні до одного патриціанського роду, мали однаковий *nomen*, а всі їхні родичі чоловічої статі по батьківській лінії мали однакові *nomen* і *cognomen*. Отже, будь-якої пори жило декілька Юліїв Цезарів, і кожен з них вирізнявся своїм *praenomen*'ом. Батько славетного полководця звався L. Julius Caesar. Якщо кілька членів однієї родини мали всі три імена однакові, їх розрізняли за додатковими означеннями:

P. Cornelius Scipio [Корнелій Сципіон], трибун, 396—395 рр. до н. е.
P. Cornelius Scipio Barbatus (Бородатий), диктатор, 306 р. до н. е.
P. Cornelius Scipio Asina (Вислючиха), консул, 221 р. до н. е.
P. Cornelius Scipio, консул, 218 р. до н. е.; батько Сципіона Африканського.
P. Cornelius Scipio Africanus Maior (Африканський Старший, 236—184 рр. до н. е.), полководець, консул 205, 194 р. до н. е., переможець Ганнібала.
L. Cornelius Scipio Asiaticus (Азіатський), брат Сципіона Африканського.
P. Cornelius Scipio Africanus Minor (Африканський Молодший), син Сципіона Африканського Старшого.
P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus (Нумантієць, 184—129 рр. до н. е.), названий син Сципіона Африканського Молодшого, руйнівник Карфаґена.
P. Cornelius Scipio Nasica (Hic), консул, 191 р. до н. е.
P. Cornelius Scipio Corculum (Серденько), верховний жрець, 150 р. до н. е.

Плебеї, скажімо, G. Marius, Кай Марій, або M. Antonius, Марк Антоній, не мали *nomen*'а.

Натомість жінки мали лиш одне ім'я: або жіночу форму *nomen*'а роду для патриціїв, або жіночу форму *cognomen*'а родини для плебеїв. Отже, всі доньки Юлія називалися Юліями, а всі доньки Лівія — Лівіями. Сестри не мали різних імен. Обидві доньки Марка Антонія звалися Антоніями. Одна стала матір'ю Нерона, друга — Ґерманіка. Всі доньки Марія називалися Маріями. Те, що римські жінки не мали повної індивідуальної ідентичності, свідчить про їхнє упосліджене становище[1].

Як показує римська практика, багаточленні імена були потрібні тільки громадянам з незалежним юридичним статусом. Отже, протягом більшої частини європейської історії більшість людей обходилась набагато меншим. Усі вони мали власне ім'я (ім'я, отримане під час хрещення) разом з патронімічною або прикметниковою характеристикою. Через те кожна європейська мова має свої відповідники до англійських імен на кшталт "Маленький Джон, син Великого Тома". На додачу до особистого ім'я жінка часто мала означення, яке показувало, чия вона дружина чи дочка. В слов'янському світі воно набрало форми суфіксів *-ова* або *-овна*. "Maria Stefanowa" (пол.) означає "Марія, дружина Стефана"; "Елена Борисовна" (рос.) означає "Олена, донька Бориса". Добре відомі люди і чужинці часто дістають імена, які вказують на місце їхнього походження.

За середніх віків феодальний пан потребував зв'язку своєї особи з леном або земельною власністю, які виправдовували його ранґ. Через те пани засвоїли прізвища, утворені на основі назв місцевостей, використовуючи або префікси, як-от *von*, *di*, або суфікси, як-от *-ski*. Через те французький принц Charles de Lorraine [Карл Лотаринзький] німецькою мовою звучатиме як "Karl von Lotharingen", а польською — як "Karol Lotariński". Члени цехів діставали прізвища, які вказували на їхнє ремесло або фах. Усюдисущі Житники, Колісники, Мельники й Ковалі становлять найширшу групу людей, які породили звичай додавати до імені ще й прізвище. Не так давно державні уряди обернули цей звичай на юридичну вимогу, напинаючи навколо індивідів мережу переписів, податкових вимог і загального військового обов'язку[2].

Шотландські ґели і польські євреї — дві давні спільноти, які довго уникали прізвищ. Обидві групи мали автономію своїх громад, сторіччями живучи зі своїми традиційними іменними формами, які використовували або патроніми (як-от єврейське "Abraham Ben Isaak", тобто "Аврам, син Ісака"), або особисті епітети. Славетний злочинець шотландських верховин, якого англомовні жителі низин називали Rob Roy MacGregor (бл. 1660–1732), був відомий серед верховинців як Rob Ruadh (Червоний Роберт) з Інверснейда. І ґельська, і єврейська системи імен упали жертвою державних бюрократій наприкінці XVIII ст. Після поразки якобітів шотландських верховинців зареєстровано відповідно до їхніх кланових імен, які давніше вони використовували вкрай рідко, і таким чином виникли тисячі й тисячі Макґреґорів, Макдоналдів і Маклеодів. Після поділів Польщі польські євреї в Росії звичайно поприбирали собі назви своїх рідних міст або прізвища своїх шляхетних роботодавців. У Пруссії та Австрії державні урядовці понадавали їм німецьких прізвищ. З 1795 по 1806 р. єврейська спільнота Варшави опинилась на ласці Е. Т. А. Гофмана, тодішнього головного прусського адміністратора міста, що надавав прізвища, як йому заманеться. Щасливцям дісталися такі прізвища, як Apfelbaum ("Яблуня"), Himmelfarb ("Небесна барва") або Vogelsang ("Пташиний спів"), а тим, кому пощастило менше, — Fischbein ("Риб'яча нога"), Hosenduft ("Запах штанів") або Katzenellenbogen ("Котячий лікоть")[3].

У Римі було дуже багато різних народних зборів, які виконували і соціальні, й політичні функції. Патриції сходились на свої *comitia curata*, збори курій, на яких, серед іншого, затверджували призначення консулів. Плебеї регулярно збирались на *comitia tributa*, збори триб, де обговорювали громадські справи і обирали своїх урядовців — трибунів (речників триби), *quaestores*, квесторів, та *aediles*, едилів (плебейських урядовців). Після 449 р. до н. е. збори по трибах могли скликати як консули, так і трибуни. Люди збирались на Форумі й під час *plebiscita*, "голосувань плебсу", і висловлювали свою думку із запропонованих питань.

Для військових потреб патриції і плебеї сходилися разом на *comitia centuriata*, збори центурій. Вони збиралися за містом на широкому Campus Martius, Марсовому полі, приходили всі 35 триб. Відповідно до багатства, кожна триба ділилася на п'ять класів — з *equites* на горі і найбіднішими з *pedites*, піхоти, внизу. З часом утворився й позбавлений власності клас *proletarii*, пролетарів. Кожен з тих класів ділився, своєю чергою, на *centuriae*, центурії, а кожна центурія — на "старших" (чоловіків у віці 45–60 років, резервістів) і "молодших" (чоловіків у віці 17–45 років, придатних для активної служби). Перепис 241 р. до н. е. показав, що всі громадяни загальною кількістю 260 000 ділилися на 373 центурії, тобто в кожній центурії було майже 700 чоловіків. Той перепис відобразив повну картину римського (чоловічого) суспільства. Центуріатні коміції поступово перебрали ті функції, що колись належали патриціям, зокрема вибори головних урядовців, надання *imperium*, права командувати, військовим начальникам, затвердження законів і ухвалення постанов про війну та мир. Люди го-

лосували, кладучи глиняні таблички в один з двох кошиків, коли виходили за огорожу своєї центурії. Ці всі процедури треба було завершити протягом одного дня.

На таких зборах дуже важливу роль відігравали групи, об'єднані спільним покровителем. В ієрархічному і вкрай поділеному суспільстві природним, ба навіть необхідним чином створювалася ситуація, коли багаті патриції маніпулювали активністю нижчих верств, а отже, і впливали на постанови народних інституцій. Задля цієї мети кожен *patronus*, патрон, утримував низку залежних від себе *clientes*, клієнтів. Патрон сподівався, що залежний почет підтримуватиме його політику і кандидатів, до яких він виявляє прихильність. Клієнти сподівалися грошових винагород, посад або майна. Служба багатому патронові становила найкращий спосіб соціального просування. Саме патронат надав римському врядуванню такої характерної прикмети, як суміш демократичних форм і олігархічного контролю.

Система зборів, ротація посад і потреба часто збиратися породжували сильне чуття належності до однієї спільноти. Кожен римський громадянин достеменно знав, де він стоїть відносно своєї триби, свого роду, родини, своєї центурії і патрона. Участь у громадському житті і служба становили одну з усталених прикмет загальнодержавного духу. З офіційного погляду, народні збори призначали головних урядовців, а урядовці призначали Сенат. А насправді саме сенатори змушували решту інституцій функціонувати задля своєї вигоди. Той, хто домінував у Сенаті, керував республікою.

Сенат, посідаючи центральне становище і за республіки, і за імперії, мав десь від 300 до 600 членів. Сенаторів призначали консули, і Сенат начебто мав давати їм поради. Та оскільки від консулів вимагали віддавати перевагу "досвідченим людям", а патрони-сенатори контролювали всі головні державні посади, Сенат міг без клопоту увічнювати своє перебування при владі. Сенат був ядром еліти, що увічнювала власне існування. Будь-якої конкретної миті панівний елемент у межах Сенату був визначений витонченою рівновагою сил між конкурентними індивідами, родами і *clientelae*, групами клієнтів. Ті самі патриціанські імена раз по раз повторювались протягом сторіч, аж поки могутня хвиля вискочнів зрештою остаточно затерла їх.

З плином часу ефективність сенаторського контролю зменшувалась обернено пропорційно до розвитку фракційності. Коли Сенат був паралізований громадянською боротьбою, єдиним способом підтримати функціонування системи був або диктатор, наставлений за загальною згодою, або утвердження силою зброї волі якоїсь однієї фракції. Саме таке становище породило низку диктаторів у I ст. до н. е. Кінець кінцем фракція на чолі з Октавіаном Цезарем, майбутнім Авґустом, накинула свою волю решті угруповань. Октавіан став патроном патронів, тримаючи долю всіх сенаторів у своїх руках.

Двоє консулів, що обидва очолювали виконавчу владу в Римі, перебували на посаді протягом року, починаючи з 1 січня. За походженням їхня посада була суто військова. Кандидатури консулів пропонував Сенат, а затверджували цен-

туріатні збори, надаючи їм *imperium*, владу над військом, задля спеціальних завдань. Проте мало-помалу консули стали виконувати й додаткові функції. Вони головували в Сенаті і разом з ним відповідали за закордонні справи. Вони наглядали за роботою внутрішньоміських служб, якими керували *praetores,* претори, — головні судді, що забезпечували функціонування правної системи, *censores*, цензори, що контролювали оподаткування й реєстрацію громадян, *quaestores*, квестори, що відали державними фінансами, *aediles*, едили, що наглядали за порядком у місті й організовували ігри, а також *pontifex*, верховний жрець. Усі вони разом з трибунами мали підтримувати мир між Сенатом і народом. Про вагу консульської посади свідчить те, що римляни вели історичну хроніку міста, вказуючи не поточні роки, а людей, які обіймали консульські посади. [AUC].

Завдяки реформам Марія і Сулли характер консульства змінився. Практика керування провінціями через *proconsules*, проконсулів — консулових заступників, — розширила повноваження консулів. З іншого боку, консули втратили безпосередній контроль над військом.

Римське врядування, здається, стало темою багатьох непорозумінь. Воно зазнавало неперервних змін протягом дуже тривалого часу і ніколи не досягло більш-менш високого ступеня однорідності, крім хіба що короткого періоду за доби Антонінів. Безперечний успіх урядування можна пояснити тим, що воно мало обмежені, зате ясно визначені цілі. Урядовці мали розв'язувати суперечки і стягувати данину. Військо — боронити від зовнішніх ворогів, підтримувати закон і ґарантувати внутрішню безпеку. Уряд підтримував авторитет визнаних місцевих і регіональних еліт, часто дозволяючи їм брати участь у релігійних обрядах і громадських церемоніях. Уряд напрочуд вправно поєднував велику обережність, коли йшлося про ступінь зазіхань держави на усталені права та привілеї, і крайню нещадність, коли треба було оборонити законну владу. За словами Верґілія,

> Tu regere imperio populos, Romane, memento
> (hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem
> parcere subiectis et debellare superbos.
>
> Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.
> Будуть мистецтва твої встановляти умови для миру,
> Милувать, хто підкорився, і мечем підкорять гордовитих[7]*

Та, якщо дивитись на римські інститути крізь призму сучасних уявлень, можна схибити. За доби римських царів монархія не була спадковою і її владу обмежував Сенат патриціїв, які зрештою повалили її. За ранньої республіки обидва консули, яких щороку обирав патриціанський Сенат, мали абсолютну

* Переклад Михайла Білика. — *Перекл.*

командну владу. Проте вони були дуже скуті як двоїстою природою своєї посади, так і правом вето, яке 494 р. до н. е. утвердив плебейський трибунат. Звідси й славетна формула SPQR — *Senatus Populusque Romanus*, Сенат і римський народ, — від імені яких здійснювано всю владу. За пізньої республіки і ранньої імперії більшість традиційних урядових і законодавчих органів збереглися, проте були підпорядковані дедалі сильнішим диктаторським претензіям виконавчої влади.

Римська політична культура визначала, як насправді функціонують інститути, що зазнавали змін і розвитку. Політичне й релігійне життя завжди тісно переплiталися. Віщування авґурів супроводили кожну ухвалу. Роди й місцеві громади мали в Римі дуже високий авторитет. Через те й громадянська відповідальність, вимоги військової служби й повага до закону були мов закарбовані в душу кожного громадянина. Ротація посад забезпечувала високий ступінь лобіювання та ініціативи. За республіки консенсусу завжди досягали через *consilium*, раду. За принципату (чи ранньої імперії) йшлося вже тільки про покору.

Римське право характеризовано як "найтривкіший внесок [римлян] у світову історію"[8]. Його розвиток почався із Законів XII таблиць, ухвалених в 451–450 рр. до н. е.; відтоді їх уважано за джерело "рівного права", ідей, однаковою мірою обов'язкових для всіх громадян. Римське право поділялось на два головні компоненти: *ius civile* (право, що регулювало стосунки громадян) і *ius gentium* (міжнародне право). Воно сформувалось унаслідок поєднання усталених звичаїв і практик, визначених *prudentia*, "правними процедурами". З плином років кожна стаття права підлягала перевірці, розширенню й зазнавала поправок. Головним джерелом такого типу законотворчості були претори, аж поки "Довічний указ" імператора Адріана поклав край дальшим поправкам. Закони, що їх пропонували судовці, — *leges rogatae* — відрізнялися від *plebiscita*, народних присудів, затверджуваних тими або тими зборами.

Складність і давність юридичної практики неминуче сприяла розвиткові юриспруденції і появі довгої низки римських правників, починаючи з Квінта Муція Сцеволи (консул 95 р. до н. е.). Страта двох найвидатніших правників — грека Емілія Папініана (помер 212 р.) і Доміція Ульпіана (помер 224 р.) — свідчила про погіршення ситуації. [LEX].

LEX

ЧАСТО стверджують, що римське право — одна з опор європейської цивілізації. І це справді так. Латинське слово *lex* означає "обов'язок", "те, що зобов'язує". Ця сама ідея лежить в основі ще одного наріжного каменя римської правної системи — *pactum*, договору. Відколи його вільно уклали обидві сторони — з комерційних, шлюбних чи політичних причин, — умови договору зобов'язують ці сторони дотримуватися їх. Римляни знали, що панування закону забезпечує добре врядування, комерційну довіру, впорядковане суспільство.

Проте не слід уявляти, ніби правні традиції Риму дістались у спадок новітній Європі за якоюсь простою лінією безпосереднього успадкування. Більшість законодавчих кодексів імперії вийшли з ужитку після розпаду самої імперії, і їх відкрили наново за доби середньовіччя (див. розділ V). Найдовше римське право збереглось у Візантії, але не через цю державу воно так потужно вплинуло на новітню законотворчість. Бо, якщо говорити про прямий зв'язок, найбезпосередніше римське право вплинуло на статті католицького канонічного права.

Ба більше, відродження римських традицій у світській сфері ще мало конкурувати з неримськими і часто суперечливими юридичними практиками. Рим — це лиш одне із джерел європейської юриспруденції. Звичаєве право, попри його велике розмаїття, теж мало неабияку вагу. В деяких країнах, як-от у Франції, утвердилась рівновага між римським і звичаєвим правом. На більшій частині території Німеччини римське право з'явилося лиш у XV ст., тобто дуже пізно. Натомість в Англії, що становила виняток, звичаєве право, модифіковане принципами рівності, здобуло справжню монополію.

Навіть якщо й так, різниця між публічною і приватною сферами, на якій наголошували римляни, відповідала потребам молодих європейських держав, і цивільне право більшості європейських країн стало спиратись на кодифіковані за римським взірцем принципи (на відміну від англо-американської концепції про юридичний прецедент). У цьому аспекті єдиним найвпливовішим збірником законів виявився французький *"Кодекс Наполеона"* (1804).

Усі освічені європейські правники, хоч яка в них основа, визнають, що вони зобов'язані Ціцеронові й Ціцероновим наступникам. Адже саме Ціцерон у творі *"De Legibus"* ("Про закони") писав: *"Salus populi suprema lex"* — "Найвищий закон — добро народу"[1]. Тут ще можна додати, що панування закону забезпечує людям найвищий ступінь безпеки.

Римська армія була витвором суспільства, що провадило нескінченні війни. Для неї були характерні чудова система матеріально-технічного забезпечення, незрівнянна бойова майстерність і сильний корпоративний дух. Півтисячоліття — від другої Пунічної війни до нещасть III ст. — римська армія була справді непереможна. Її перемоги не мали ліку, і кожну з них відзначали пишнотою тріумфу і низкою пам'яток на кшталт Титової арки або Траянової колони. Її поразки приголомшували вже тим, що становили виняток. Знищення трьох римських легіонів у глушині германських лісів 9 р. н. е. стало сенсацією, до якої дорівнялись лише загибель імператора Деція в битві з готами 251 р. і полон імператора Валеріана, що 260 р. потрапив до рук персів. Латинське прислів'я *"Si vis pacem, para bellum"* ("Як хочеш миру, готуйся до війни") узагальнює римський спосіб життя. **[HERMANN]**.

Протягом *Pax Romana* імперські фортеці й кордони захищало постійне військо, що складалося десь із 30 легіонів. Чимало легіонів виявились тісно пов'язаними з провінціями, де вони постійно перебували впродовж кількох поколінь, а то й сторіч: "II Augusta" і "XX Valeria Victrix" у Британії, "XV Apollinaris" у Паннонії або "V Macedonica" в Мезії.

Кожен легіон нараховував бл. 5-6 тис. воїнів, якими командував сенатор. Легіон складався з трьох ліній озброєної списами піхоти — *hastati*, *principes* і *triari*, кожна лінія складалася з десяти маніпулів, якими командували "передній" і "задній" центуріони; загону *velites*, велітів, воїнів для сутичок; *iustus equitatus*, допоміжної кінноти, що ділилася на десять *turmae*, ескадронів, а також загону саперів. Крім того, було чимало допоміжних полків союзників та найманців, кожен з них був організований як окрема когорта зі своїм префектом.

З плином часу відсоток громадян-солдатів катастрофічно зменшився, проте хребет системи й далі становила середня ланка командного складу — каста римських центуріонів. За видатну військову службу нагороджували медалями, полководців — коронами, а вірні ветерани могли сподіватися латки землі в одній з військових колоній. Дисципліну підтримували суворі кари: порушників навіть шмагали батогами, а зрадників розпинали на хресті. Занепад цивільних інститутів згодом дав військовим шанс визначати імперську політику. *Gladius*, меч, перейнятий в іберійців під час другої Пунічної війни, став у руках гладіаторів символом римських розваг, а водночас і непереможності Риму.

Римська архітектура дуже тяжіла до утилітаризму, і її досягнення належать скорше до інженерної сфери, ніж до власне проектної. Хоча грецькі традиції будування храмів не уривались, найбільші новації були пов'язані з будівництвом доріг і мостів, плануванням міст і спорудженням світських функціональних будівель. Римляни, на відміну від греків, навчились будувати арки та склепіння й використовували їх як основу для мостів і покрівель. Отже, тріумфальна арка, прикрасивши майже всі римські міста, свідчила як про технічну майстерність, так і про дух римського будівництва. Пантеон, що його спершу збудував Аґриппа 27 р. до н. е. на честь "усіх богів" і битви при Акції, мав склепінчастий купол на 1,5 м ширший за купол собору Св. Петра. (Тепер це церква Санта-Марія — Santa Maria Rotunda ad Martyres). Колізей (80 р. н. е.), що його правильніше називати амфітеатром Флавіїв, — дивовижна амальгама грецьких і римських рис, споруда з чотирма ярусами арок, між якими стоять колони. Він уміщав 87 000 глядачів. Величезні цегляні Терми Каракалли (або Терми Антонінів, 217 р. н. е.), де Шелі компонував свого *"Звільненого Прометея"*, — пам'ятник римському способові життя, квадрат зі стороною 330 м. Терми містили звичайні секції з різною температурою —*frigidarium, tepidarium, caldarium; piscina,* басейн, на 1600 купальників, стадіон, грецьку і латинську бібліотеки, картинну ґалерею і низку кімнат. Терми Діоклетіана (306 р. н. е.) були ще розкішніші. Ґрандіозний Circus Maximus, Великий цирк, був призначений для змагання колісниць; його розширювали, аж поки він міг умістити 385 000 глядачів. [ЕПІГРАФ].

ЕПІГРАФ

Епіграфіка, вивчення написів, — одна з важливих допоміжних наук у дослідженні класичного світу. Оскільки більшість матеріальних та культурних пам'яток зникло, написи, збережені на камені чи металі, становлять неоціненне джерело інформації. Ретельне вивчення нагробків, присвят на таблицях, статуй, публічних пам'ятників тощо неймовірно збагачує нас цікавими подробицями про життя людей, яким присвячено написи: їхнє родинне життя, імена й титули, їхні твори, кар'єру, військові підрозділи, їхніх богів та мораль. Великі колекції написів, як-от *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL, Зібрання латинських написів) і *Corpus Inscriptionum Graecorum* (CIG, Зібрання грецьких написів), зібрані в XIX ст. у Берліні, — не менш солідні й тривкі, ніж пам'ятки, на яких вони збереглись.

Найславетніші римські написи — Закони XII таблиць, які кілька сторіч стояли на Форумі, — не збереглися, проте розмаїття матеріалу, що дійшов до наших днів, просто приголомшує.

На римських нагробках часто був поданий поетичний опис життя небіжчика та його кар'єри. Камінь з Моґунтія (Майнца) містив протест проти смерті, якою загинув небіжчик:

Jucundus M. Terenti l(ibertus) pecuarius
Praeteriens quicumque legis consiste viator
Et vide quam indigne raptus inane queror.
Vivere non potui plures XXX per annos
Nam erupuit servus mihi vitam et ipse
Praecipitem sesse dejecit in amnem:
Apstulit huic Moenus quod domino eripuit.
Patronus de suo posuit.

Юкундус, вільний Теренція Марка пастух.
Байдуже, віру яку ушановуєш ти, перехожий,
Глянь, як негідно й підступно життя моє вкрали.
Тридцять я років спромігся на світі прожити, —
Раб мене вбив і до річки сам кинувся миттю,
Мен, проте, в нього відразу забрав те життя,
Що його він-бо господаря підло позбавив.
Камінь оцей мій патрон спорядив своїм коштом[1].

Присвяти богам становили звичайну особливість громадських пам'ятників. Обеліск, відкритий у Circus Maximus, а тепер поставлений на Piazza del Popolo, Народному майдані, попервах спорудив імператор Авґуст у 10–9 рр. до н. е. на честь завоювання Єгипту. На ньому є такий напис:

IMP . CAESAR . DIVI . F.
AUGUSTUS
PONTIFEX . MAXIMUS
IMP XII . COS XI . TRIB POT XIV
AEGYPTO . IN POTESTATEM
POPULI ROMANI REDASTA
SOLI . DONUM . DEDIT[2].

(Імператор Цезар Авґуст, син божественного (Юлія), верховний жрець, дванадцять разів головнокомандувач, одинадцять разів консул, чотирнадцять разів трибун, що передав Єгипет під владу римського народу, присвятив цей дарунок Сонцю).

Куди скромніші предмети теж дуже часто містять цікаві написи. Амфори й горщики мали позначки виробника. Були досить поширені й металеві штампи, якими робили на глині відбитки імен та оголошень. Цілу колекцію таких штампів — з пляшок оптика — знайдено в Реймсі:

D CALLISEST FRAGIS ADASPRITVDI

D(ecimi) Gall Sest(i) [s] frag(is) ad aspritudi(nem)
(Децима Ґаллія Сестоса примочки від ґранулястих зіниць)[3].

Римська література цікава для нас ще й тим, що кинула виклик панівному духові військового і великою мірою міщанського суспільства. Римські письменники вочевидь мали своїх читачів, надто серед дозвільної аристократії пізньореспубліканського і ранньоімперського Риму, проте не становили такої органічної частки суспільства, як їхні грецькі колеги. Між витонченим світом письменства і суворим загальноримським світом завжди існували певні тертя. Ці тертя, можливо, пояснюють нам, чому латинська література сформувалася так пізно і чому її так вороже сприйняли ті, хто, подібно до Катона, вважав її за просте мавпування занепадницьких грецьких звичаїв. Тертя, певне, пояснюють і те, чому першим імпортованим жанром стала комедія і чому сатира — єдиний жанр, який римляни можуть чесно назвати своїм власним. Десь із трьох десятків видатних римських письменників загальне визнання мали Вергілій, Горацій, Овідій і Ціцерон. Але кожен, хто сахався розкоші, зажерливості й жорстокості римського життя, напевне, відчував спорідненість із тими чутливими душами, що найвразливіше реаґували на своє середовище, і полюбляв вишукану лірику Катула, кусливу дотепність Ювенала, епіграми Марціала.

Перші римські автори писали грецькою мовою. Лівій Андронік (бл. 284–204 рр. до н. е.), що переклав Гомера латинською мовою, був освіченим грецьким рабом, який потрапив до Рима після сплюндрування Тарента 272 р. до н. е. Висока римська література з'явилась у другій половині III ст. до н. е. — з п'єсами Ґнея Невія (помер бл. 200 р. до н. е.), Тита Макція Плавта (бл. 254–184 рр. до н. е.) і Публія Теренція (нар. 185 р. до н. е.). Всі троє блискуче переробляли грецькі комедії, і завдяки їхнім п'єсам театр став головною інституцією римської культури. Римська поезія почалася з Квінта Еннія (239–169 рр. до н. е.), видатного літературного новатора. Він запровадив жанр трагедії, започаткував сатиру і сформував акцентний латинський гекзаметр, що став улюбленим розміром багатьох пізніших поетів.

Як і в Греції, чільне місце в римському житті посідало ораторське мистецтво. Найвидатнішим його представником був Марк Тулій Ціцерон (106–43 рр.

до н. е.), що говорив і писав відшліфованим стилем, який відтоді вважано за взірець римської прози. Ціцерон, "нова людина", 63 р. піднявся до найвищої консульської посади, згодом його вигнано з Рима, а після другого періоду політичної активності — репресовано і страчено. Його твори — трактати з моральної філософії і політичної теорії, а також промови — мали величезний вплив як на християнське, так і на раціоналістичне мислення. Ціцерон обстоював панування закону і республіканське врядування. Ціцеронів наступник Сенека Старший (бл. 55 р. до н. е.–37 р. н. е.), ритор з Кордови, уклав велику антологію зразків ораторського мистецтва.

Не бракувало поживи й для історичного письменства. Тит Лівій (59 р. до н. е.–17 р. н. е.) написав історію Риму в 142 книгах, 35 із них збереглися. Він ідеалізував Римську республіку і справляє враження не так аналізом, як стилем. "Хоч я й не покладаю надто великих надій на свою майстерність, я матиму радість, — почав свою працю Лівій, — взявшись відображати історію найвидатнішого народу на землі". Кай Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.) був і довершеним творцем, і літописцем римської історії. Його твори про Ґалльську війну і громадянську війну проти Помпея — шедеври простоти, колись відомі кожному європейському школяреві. Кай Салюстій Крисп (86–34 рр. до н. е.) йшов за Цезарем у своїх політичних і літературних зацікавленнях. Корнелій Тацит (55–120 рр. н. е.) доповнив аннали Лівія, описавши перше сторіччя імперії й не виявивши великого захвату перед імператорами. Його неповторний сухий і суворий стиль проступає і в таких монографіях, як *"Germania"*. "Зміна історичних періодів може призвести до повторення тих самих нещасть, — писав згодом Ґібон у примітці, — але одні історичні періоди можуть іти на зміну іншим і не мати свого Тацита, який описав би їх"[9].

Процвітала й біографічна література. Головний автор у цій царині — Кай Светоній Транквіл (70–140 рр. н. е.), свого часу секретар імператора Адріана. Його колоритні *"Життя дванадцяти цезарів"* — справжня копальня інформації та розваги, і вище від них можна поставити тільки Тацитову розвідку про свого тестя Аґриколу, управителя Британії.

Свого безперечного розквіту римська література досягла за поетів Авґустової доби — Вергілія, Горація, Овідія, лірика Кая Валерія Катула (бл. 84–54 рр. до н. е.), творця елегій Альбія Тібула (бл. 55–19 рр. до н. е.) і слушно названого Секста Проперція (бл. 50–15 рр. до н. е.), чиї вірші про кохання до нестерпної Кінфії дорівнюють Катуловим поетичним зверненням до Лесбії. "Купідон голий, — писав Проперцій, — і не любить хитрощів, вигаданих красою".

Публій Вергілій Марон (70–19 рр. до н. е.) створив мову, якою вкрай рідко можна пересититись, навіть якщо автор пише про найбуденніші речі. Його *"Еклоги"* — пасторальні вірші, *"Ґеоргіки"* — хвала господарюванню на землі. *"Енеїда"* — розлогий алегоричний епос, що оспівує те, чим зобов'язаний Рим Гомерові і Греції. Розповідаючи про пригоди Енея, троянського недобитка і предка як Ромула, так і *gens Iulia*, роду Юліїв, Вергілій створив міфічний родовід, з яким воліли ототожнювати себе освічені римляни. Бездоганно точні

Вергілієві гекзаметри годі по-справжньому перекласти. Він писав їх зі швидкістю один рядок за день протягом десяти років, і в поемі звучить один неповторний і неперервний сумний, поважний, вишуканий тон:

FELIX QUI POTUIT RERUM COGNOSCERE CAUSAS.
(Радісно тому, хто може причини речей дослідити).
SED FUGIT INTEREA, FUGIT IRREPARABILE TEMPUS.
(Час утікає, до речі, йому вороття вже немає).
OMNIA VINCIT AMOR; ET NOS CEDAMUS AMORI.
(Все переможе любов, тож і ми піддаваймось любові).
ET PENITUS TOTO DIVISOS ORBE BRITANNOS.
(Брити від світу усього навік відгороджені зовсім).
SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT.
(Сльози скорботи за світом, і душу вже смерть зачіпає)[10].

Для Данте Вергілій був *il maestro di lor che sanno* (учителем знавців) і "джерелом, що живить таку широку річку слів". Для перших християн він був поганським поетом, що в четвертій еклозі начебто передбачив народження Христа. А для людей новітньої доби — "паном мови... поетом над поетами-сатирами... творцем найповажнішого розміру, що коли-небудь сходив з людських вуст". Вергілій, напевне, сам склав собі епітафію, яку бачив у Поццуолі Петрарка:

MANTUA ME GENUIT; CALABRI RAPUERE; TENET NUNC
PARTHENOPE. CECINI PASCUA, RURA, DUCES.
(В Мантуї я народився; Калабрія в світ повела;
Держить тепер Неаполь.
Луки, лани і володарів я оспівав)[11].

Квінт Горацій Флак (65–8 рр. до н. е.), Вергіліїв приятель і сучасник, — автор *од*, *сатир*, *еподів* і *послань*. Він учився в Афінах, командував легіоном, брав участь у битві при Філіпах, а потім мирно жив у своєму маєтку в Сабінії під покровительством Мецената. Горацій мав шляхетну й толерантну душу. Його "Послання до Пісонів", або ж *"Ars Poetica"* ("Поетичне мистецтво"), породжувало великий захват серед поетів пізніших поколінь. Горацієві сатири не таврували зла, а викривали людський нерозум. Його оди сяють прозорою чистотою і *curiosa felicitas*, дивовижною влучністю вислову:

DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI.
(Лягти за край свій — любо і почесно!)
PARTURIENT MONTES, NASCETUR RIDICULUS MUS.
(Гори в пологах важких, а родиться... мишка маленька).
ATQUE INTER SILVAS ACADEMI QUAERERE VERUM.
(Правди шукати почав, полюбивши гаї Академа).
EXEGI MONUMENTUM AERE PERENNIUS... NON OMNIS MORIAR.
(Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка... Смерті весь не скорюсь)[12*].

* Переклади Андрія Содомори. — *Перекл.*

Серед усіх поетів Горація найбільше наслідували і найбільше перекладали.

Публій Овідій Назон (43–18 рр. до н. е.) був провідною постаттю римського суспільства, аж поки імператор Август послав його у вигнання на узбережжя Чорного моря. Причинами вигнання, казав поет, були "один вірш і одна помилка". Той вірш, безперечно, — *"Ars amatoria"* ("Мистецтво кохання"), а помилка, напевне, пов'язана з імператоровою донькою Юлією, яку теж послано у вигнання. Овідієві *"Метаморфози"*, де автор опрацював понад дві сотні грецьких і римських міфів та леґенд, уважано за найвпливовішу книжку античного світу. Її залюбки читали не тільки римляни, а й такі різні люди, як Чосер, Монтень і Ґете. "Метаморфози" надихнули цілий потік художньої творчості — від Петрарки до Пікасо. *"Si vis amari,* — писав Овідій, — *ama"* ("Хочеш бути коханим — кохай")[13].

Срібна доба римської літератури, що тривала від смерті Августа десь до середини II ст., уже не така багата на видатні постаті. Окрім Тацита і Светонія, тієї доби сяяли таланти філософа-стоїка Сенеки Молодшого, обох Плініїв, поетів Лукана, Квінтиліана і Петронія, а над усе — сатирика Децима Юнія Ювенала (бл. 47-130), що писав: *"Difficile est saturam non scribere"* ("Важко сатири мені не писати").

Зумисне насильство римського життя стало притчею во язицех. Бойні зовнішніх війн повторювались під час громадянських конфліктів у місті. Підсумок Лівія — *"Vae victis!"* ("Лихо переможеним!") — аж ніяк не був пустим гаслом. 88 р. до н. е., коли з наказу царя Мітридата під час так званої Ефеської вечірні за один день забито десь сто тисяч римлян, Сулла, проводир *optimates*, аристократичної партії, ходив по Риму й винищував прихильників конкурентної партії Марія. Голову трибуна Публія Сульпіція Руфа виставили на Форумі. Міський претор, готуючись учинити жертву перед храмом Згоди, став жертвою сам. 87 р. до н. е., коли Рим відчинив свої брами Марієві, жорстока розправа спіткала вже оптиматів. Марієві легіони рабів і далматська ґвардія вбивали кожного сенатора, якого не вітав головнокомандувач. Серед його жертв були й постаті, які недавно мали великий авторитет: Ґней Октавій, тодішній консул; Марк Красс, Марк Антоній, Луцій Цезар — усі колишні консули. 86 р., після раптової смерті Марія, його спільник Квінт Серторій скликав усіх виконавців різанини, начебто аби видати їм платню, і винищив їх *en masse*, загалом десь 4000 чоловік. 82 р., коли оптимати нарешті здобули перемогу, вони теж позабивали своїх полонених: "Брязкіт зброї і стогін умирущих виразно долинали до храму Беллони, де Сулла щойно зібрав Сенат"[14].

Після цього, щоб уникнути таких сцен, процедура проскрипцій була формалізована. Переможні фракції мали виставляти список прізвищ на Форумі й під загрозою конфіскації майна викликати проводирів переможеної фракції на суд. Ті чоловіки зі списку, які вчасно накладали на себе руки, здебільшого розрізаючи собі вени в гарячій ванні, могли врятувати свої родини від руїни. А хто на таке не наважувався, виявляв своє прізвище вже на іншому списку, вирізьбле-

ному на мармурі: йому відбирали життя й конфіскували майно його родичів. Скажімо, 43 р., під час проскрипцій другого тріумвірату, заподіяно смерть принаймні 300 сенаторам і 2000 вершників. Серед них був і Ціцерон; його руки і голову, відрубані від тіла, виставили на трибунах Форуму. Якщо панівний римський клас подавав такий приклад, простолюд наслідував його. [LUDI].

LUDI

"НАРОД, що завоював світ, — писав Ювенал, — тепер прагне лише двох речей: хліба й видовищ". "Мистецтво розмови вмерло! — бідкався Сенека. — Чи можуть сьогодні говорити про щось інше, крім колісничих?" *Ludi,* ігри, стали головною прикметою римського життя. Спершу вони відбувались протягом тижня чотири рази на рік — у квітні, липні, вересні й листопаді, — а потім розрослися так, що Колізей і Великий цирк працювали неперервно. Під час перших згаданих в історії ігор 264 р. до н. е. три пари рабів билися до смерті. Через чотири сторіччя, після перемоги над Дакією, імператор Траян улаштував кількамісячне свято, на якому загинуло 10 000 людей і 11 000 тварин[1].

Професійні ґладіатори правили за поживу для такого видовища, як смертельні поєдинки і битви. Ґладіатори врочистою процесією виходили крізь браму Життя, йшли на арену й вітали імператорський поміст традиційним криком: "AVE, CAESAR! MORITURI SALUTAMUS" ("Здоров, Цезарю! Йдучи на смерть, вітаємо тебе"). Проворні *retarii* з мережею і тризубцем виходили проти важко озброєних *secutores* з мечем і щитом. Часом вони об'єднували зусилля, змагаючись із загонами полонених або екзотичних варварів. Тіла переможених м'ясними гаками витягували крізь браму Смерті. Якщо ґладіатор падав поранений, імператор чи інший голова ігор піднімав або опускав великого пальця, даючи таким способом знак пощадити або добити бідолаху. Імпресаріо експлуатували суперництво ґладіаторських шкіл і рекламували звитяги славетних бійців.

Одна програма, яка збереглась, називає бій між *T. v Pugnax Ner III* та *M. p. Murranus Ner III*, тобто між двома ґладіаторами з Неронової школи в Капуї, кожен з трьома перемогами, один битиметься *T(hracian)*, фракійською, зброєю — невеличким щитом і кривим мечем, а другий — у ґалльському, *M(yrmillo)*, стилі. Пуґнакс виявився *v(ictor)*, переможцем, а Муранос скінчив *p(eritus)*, смертю[2].

Жадоба ґрандіозних видовищ зрештою призвела до того, що ґладіаторські бої чергувалися з *venationes*, полюваннями дичини, повномасштабними битвами і навіть морськими сутичками на затопленій арені. Згодом публіка вимагала дедалі більшої безсоромності, звірства і масової жорстокості. Збереглось чимало докладних оповідок про розпростертих дівчат, змащених вагінальними секретами корови і зґвалтованих дикими биками, про полонених християн, яких палили живцем, розпинали й кидали до левів, про бідолах, змушених веслувати в дірявих човнах у воді, що аж кишіла крокодилами. Це були тільки мінливі варіації в нескінченному розмаїтті жертв і мук. Такі жахіття тривали, аж поки імператор-християнин Гонорій переважив Сенат і 404 р. н. е. поклав іграм край.

Проте ніщо не збуджувало таких шалених пристрастей, як перегони на колісницях, що зародились у Римі, а потім відбувались у Візантії. За традицією, шість команд по чотири колісниці мали сім разів об'їхати навколо ядра цирку, змагаючись за високі нагороди. Несподівані падіння й фатальні зіткнення були звичайним явищем. Ставки сягали величезних розмірів. Колісничі, яким щастило, ставали кумирами юрби і були не бідніші від сенаторів. Коней-переможців ушановували кам'яними статуями: "Туск, яким керував Фортунат з партії Синіх, 386 перемог".

Перегони були в руках чотирьох корпорацій — Білих, Червоних, Зелених і Синіх, — що постачали і годували коней, складали команди, добирали колісничих. "Партії" циркових уболівальників не раз призводили до заворушень. За візантійської доби ці гурти були інституційовані, і протягом певного часу дослідники вважали, начебто саме вони правили за основу народжуваних політичних партій. Від цієї теорії тепер здебільшого відмовились, проте подібні до партій угруповання брали участь навіть у пізньовізантійських церемоніях. Християнська церква завжди кривилась на перегони: "Дехто покладає свої надії на колісниці і дехто на коней, але ми пам'ятаємо ім'я Господа Бога нашого"[3].

Такого терміна, як "римська революція", за античних часів ніхто не вживав, проте його широко визнали історики, що вважали перехід від республіки до принципату за наслідок глибоких соціальних змін. Іншими словами, це не так конкретна історична подія, як плід сучасного соціологічного теоретизування. "За тієї доби відбувався насильний перерозподіл влади і власності, — писав її головний інтерпретатор, — і принципат Авґуста слід розуміти як консолідацію революційного процесу"[15]. За цим сценарієм, головною жертвою була давня римська аристократія. Головним революціонером — Цезарів спадкоємець, молодий Октавій: "холодний і нещадний терорист", гангстер, "хамелеон", що поставав то як спраглий крові месник, то як поміркований миротворець. Спричинені зміни полягали в краху традиційного панівного класу, висуванні нових соціальних елементів, домінуванні в Римі амбіційних італійських аутсайдерів і, з їхньою підтримкою, утвердженні фактичної монархії. Суть римської політики зводилась до боротьби між клієнтурою конкурентних династів — надто Цезаря, Помпея, Марка Антонія і Октавія. Ключ до розуміння найголовніших політичних механізмів полягає в мистецтві просопографії — науки, яка докладно аналізує кар'єри представників того чи того класу, щоб з'ясувати, які причини спонукали їх діяти. (Сайм, великою мірою спираючись на працю Мюнцера, зробив для римської історії те саме, що Льюїс Нейм'єр — для ґеорґіївської Англії). "Політичну боротьбу, — писав він, — визначали і формували не партії та програми сучасного парламентського характеру, не запекле протистояння Сенату і народу... а боротьба за владу, багатство й славу"[16]. За доби громадянських війн украй важливою стала спроможність політиків контролювати армію і забезпечувати солдатів землею, грошима і повагою. Для полководців, які мали успіх, битви, здається, були другорядною річчю.

А загалом картина складається цинічна. Мінливі союзи задля вигоди мали більшу вагу, ніж принципові партії. Політичні концепції — Ціцеронові *libertas populi, auctoritas Senatus, concordia ordinum, consensus Italiae* (свобода народу, воля Сенату, гармонія станів, консенсус в Італії) — були не більше ніж гаслами і влучними висловами. Римський державний устрій — тільки "ширмою, що прикривала ганьбу, фасадом, який приховував ниці людські інстинкти". Давню аристократію можна було купити. Нових людей підганяли зажерливість і марнославство. Вони були "сенаторами в штанях", "примарною і огидною пото-лоччю" Цезаревих провінційних поплічників; "тисячею креатур", які потрапили до Сенату за другого тріумвірату; догідливими апологетами й пропагандистами, яких наймав Октавій, щоб прихилити громадську думку і викривити історію. А за лаштунками можна добачити банкірів, що заправляли мільйонами, та авантурників — Кая Мецената, Луція Корнелія Бальба з Ґадеса, Кая Рабірія Посмертного, александрійського скарбника.

Отже, за цим сценарієм, поворотним пунктом став 43 р. до н. е., коли після смерті Цезаря другий тріумвірат здійснив проскрипції, які очолив, зганьбивши себе, Октавіан:

"Республіку скасували... Панував деспотизм, підтримуваний насильством і конфіскаціями. Найкращих людей убили або проскрибували. Сенат заповнили бурмила. Консульська посада, колись винагорода за громадянську чесноту, стала тепер платнею за брехню або злочин. *Non mos, non ius...* [Ні звичаю, ні закону...] Цезаріанці наполягають на своєму праві й обов'язку помститися за Цезаря... З крові Цезаря народилася монархія"[17].

Усе інше було тільки епілогом. Кожен галасував про свободу й тужив за миром. Але, "коли мир настав, то був мир деспотизму".

А втім, не можна відмахнутися від усіх творів Авґуста (правив 31 р. до н. е.– 14 р. н. е.) як від виплодів пропаганди. Він, безперечно, мав свій темний бік, але, що важливо для римлян, усі призвістки були на його користь. Светоній розповідає, як під час опівнічної відправи у храмі Аполлона в матір майбутнього імператора за дев'ять місяців до його народження увійшов змій. А коли він уперше організував *Ludi Victorii Caesares*, ігри на честь цезаря-переможця, на небі з'явилася комета. А напередодні битви при Акції, яку він доручив провадити своїм підлеглим, як-от Агриппі, йому трапився грецький селянин, що гнав узбережжям віслюка. "Я Євтихій [щасливий], — сказав селянин, — а це мій віслюк Никон [перемога]"[18]. [**ПРЕЗЕРВАТИВ**].

ПРЕЗЕРВАТИВ

18 р. до н. е., а потім ще 9 р. н. е. імператор Авґуст спробував збільшити народжуваність серед римського населення, звелівши скоротити кількість абортів і дітовбивств. З цих указів, та й з інших джерел стає зрозуміло, що римляни були знайомі з багатьма методами контрацепції, зокрема й травами: спермоцидними рідинами для спринцю-

вання, що містили кедрову смолу, оцет або оливкову олію, вагінальними матковими кільцями, змащеними медом, презервативами з цапиних сечових міхурів. Один римський автор радив: "Носи котячу печінку в коробочці на лівій нозі... або шматок левиціної утроби в коробочці зі слонової кості"[1].

Давніше дослідники середньовічних звичаїв уважали, що обмеженість людських знань не давала змоги здогадатись, як "одурити природу"[2]. Але нещодавно цю думку переглянуто. Вивчення церковних статутів про кари показує, що контрацепцію широко обговорювали, надто відколи "Онанів гріх" можна було цілком обґрунтовано поширити й на *coitus interrupus*, незакінчений статевий акт[3]. Данте в *"Paradiso"* ("Раю", XV, 106–109) натякає на "палаци, що стоять пустками", у Флоренції і каже, мовляв, навіть годі уявити, "що діється в спальнях". Розвиток проституції в містах збільшив інтерес до уникання вагітності. За катарами теж ходила лиха слава, що вони обмежують народжуваність. У 1320-х роках інквізитори спромоглись переконати одну коханку катарського священика розповісти про методи катарів:

"Коли [священик] хотів пізнати мене, то завжди брав ту траву, загорнену в шматок лляного полотна... десь так як пучка мого мізинця. І мав ще й довгу шворку, яку, коли ми кохались, обкручував навколо моєї шиї; а оту речовину чи траву на кінці шворки клав аж так далеко, щоб вона сягала отвору мого живота... Інколи йому хотілося пізнати мене двічі, а то й більше разів за одну ніч, і тоді він запитував, перед тим як з'єднати своє тіло з моїм: "А де трава?" ...Я давала траву йому до рук, а потім він сам укладав її в отвір мого живота, шворка знову лежала між моїми грудьми".

Тут бракує лиш однієї подробиці — назви трави[4].

Дослідники середньовічної демографії, вивчаючи італійські купецькі родини і англійські села, дійшли висновку, що протягом середньовічного й новітнього періодів народжуваність штучно утримувано на низькому рівні[5]. У XVIII ст. гульвіси на кшталт Джеймса Бозвела не робили жодної таємниці з використання "панцера". Їхні колеґи на континенті говорили про "англійські пальта" і "парасольки". Героєм усіх гульвіс був загадковий капітан Кондом, за чутками, чи то лікар, чи то начальник ґвардії при дворі Карла II[6]. Першим папою, що засудив контрацептивні методи, був начебто Климент XII (1731 р.).

Сучасні прихильники контролю за народжуваністю обстоюють контрацепцію аж ніяк не з позицій уседозволеності. Мері Стоупс, дарма що її надихала німфоманія, була, одначе, старомодним романтиком. У своїй книжці *"Кохання в шлюбі і розважливе батьківство"* вона обстоювала потребу дати жінці шанс звільнитися від тягаря вагітності та пологів і натішитись нічим не скутим коханням у шлюбі[7]. Військове начальство, що посилало "французькі листи" [презервативи] військам на Західний фронт, переймалось як здоров'ям солдатів, так і добрими стосунками з цивільним населенням. У комуністичному світі, як і в Римській імперії, аборти становили головний засіб контролю за народжуваністю. На Заході контрацепція не пов'язувалася зі зміною сексуальних звичаїв аж до 1960-х років, коли стали доступними "піґулки" і безкоштовні медичні поради для неодружених підлітків. Проте, як нагадують віршики 1920-х років, успіх ніколи не ґарантований:

Jeanie, Jeanie, full of hopes
Read a book by Marie Stopes.
But, to judge from her condition,
She must have read the wrong edition.

Джені з купою надій
Книжку Стоупс прочитала.
Та, як стан покаже свій,
Видно, що не те видання взяла[8].

Природа ранньої імперії, або ж принципату, вкрай оманлива. Імператор Авґуст надовго забезпечив владу собі і своїм наступникам не тому, що скасував республіканські інститути, а тому, що добирав усіх урядовців, які контролювали їх. Собі він прибрав титули *Imperator*'а, тобто верховного головнокомандувача, консула, трибуна, цензора, *pontifex maximus*, проконсула Іспанії, Ґалії, Сирії, Кілікії тощо. Саме тому він мав не менш широкі повноваження, ніж автократ, проте користувався ними не через централізовані канали автократичної влади. Псевдореспубліку сенаторської олігархії Авґуст замінив на квазіімперію, давні інституції якої мали працювати по-новому. Як *Princeps senatus* — нова посада — він був ще й головою Сенату, членами якого ставали або колишні урядовці, яких він призначав, або імператорські висуванці. Він залишив Сенатові опікуватись менше ніж половиною провінцій, на які тоді ділилась уся імперія, проте постанови сенаторів могли підлягати імператорському вето. Авґуст делеґував диктаторські повноваження колишнім муніципальним урядовцям, як-от *praefectus urbi*, міському префектові, що чинив кримінальне правосуддя, і *praefectus annonae*, префектові анони, що відповідав за торгівлю, ринки і роздачу зерна. Так само й численні *curatores*, що наглядали геть за всім — від доріг і річок до ремонту громадських будівель, — тепер підпорядковувались тільки імператорові. Розвиток куди формалізованішої автократії був витвором християнської доби, надто в Східній імперії, де відчувався сильний перський вплив (див. додаток III, с. 1271).

Основні законотворчі процедури республіки мало-помалу були занедбані, проте чимало республіканських законів збереглося. Для затвердження законів, ухвалених іншими органами, вряди-годи збирались *comitia tributa*, Сенат і далі видавав свої *senatus consulta*, постанови. Але з II ст. н. е. імператор став єдиним джерелом нової законотворчості — через свої укази, рескрипти (письмові резолюції) на петиціях, *decreta* (постанови на судових апеляціях) і мандати (адміністративні інструкції). На той час імператорський преторіанський префект заступив Сенат як вищий апеляційний суд.

З плином часу великий корпус римського права доводилось раз по раз кодифікувати. Загалом були три спроби часткової кодифікації: *Codex Gregorianus* (бл. 295 р. н. е.), *Codex Hermogenianus* (бл. 324 р.) і *Codex Theodosianus* (438 р.). А едикт Теодоріха (перед 515 р.), так званий Требник Аларіха (506 р.) і Бургундський кодекс (516 р.) — це вже спроби варварських володарів узагальнити право, наявне у відвойованих від Риму провінціях. Проте найважливішу систематизаційну роботу проведено за імператора Юстиніана. Її наслідком стало п'ятдесят Постанов (*Consultae*, 531 р.), Інституції (533 р.), Дигести (534 р.), переглянутий Кодекс (534 р.) і Новели (565 р.), що висвітлювали кожен аспект публічного і приватного, кримінального і цивільного, світського і церковного права. Саме через Юстиніанові правничі книжки величезна спадщина римського права дісталася новітньому світові. [LEX].

Термін *provincia* (сфера діяльності) попервах означав юрисдикцію урядовців, яких посилали керувати завойованими землями. За імперії він став означати

самі ті землі. Кожна провінція мала свій *lex provincialis*, провінційний закон, який визначав її межі, поділ та привілеї. Кожна провінція мала свого управителя — проконсула чи пропретора, — що піднімав військо, збирав данину, а своїми "едиктами" утверджував силу закону. Кожен управитель мав коло себе штат призначених Сенатом леґатів, військову ґвардію і цілу армію писарів. Розрізняли імператорські провінції, які перебували під прямим контролем імператора, і сенаторські провінції, залишені Сенатові. Створення провінцій мало далекосяжні наслідки як для самого Риму, так і для долі імперії. В короткій перспективі Рим неабияк виграв від допливу величезної данини і постійного руху людей і товарів. У далекій перспективі столиця щораз більше відокремлювалась від джерел багатства і влади внаслідок невпинної внутрішньої консолідації провінцій. Протягом чотирьох сторіч римська "мати" ставала дедалі непотрібнішою для своїх власних дітей.

Якщо Рим підупадав, провінції набирали сили. На першій стадії провінційні еліти поставляли гурти нових вершників і сенаторів, що усували традиційну олігархію і керували імперією. На другій стадії, коли військові сили зосереджувались на дедалі самодостатнішій периферії, такі провінційні міста, як Лугдун (Ліон) чи Медіолан (Мілан), процвітали, конкуруючи з Римом. Політичне життя було отруєне суперництвом провінційних полководців, чимало з яких ставали імператорами. На третій стадії зв'язки периферії з Римом ослабли такою мірою, що провінції почали вимагати незалежного статусу. Надто на Заході овоч самостійності от-от мав упасти з дерева. Відцентрове пересування влади і ресурсів — одна з головних причин пізніших нещасть імперії. [ILLYRICUM], [ЛУҐДУН].

ILLYRICUM

РИМСЬКА провінція *Illyricum*, Іллірія, займала східне узбережжя Адріатичного моря між італійською областю Істрія і грецькою провінцією Епір. З півночі вона прилягала до Паннонії за річкою Драва, а на сході — до Мезії й Македонії. Грекам вона була відома як *Illyris Barbara*, Варварська Іллірія, що становила частину стародавньої Іллірії, яку не зачепили завоювання Філіпа Македонського. За імперської доби Іллірія поділялась на три префектури — Лібурнію та Далмацію на узбережжі і Япідію в глибині краю. Окрім Сисції (сучасного Заґреба) і Нарони (Мостара), всі головні міста Іллірії були морськими портами: Тартатика, Адер (Задар), Салона (Спліт), Епідавр. Найпівденнішу фортецю Ліс заснували сиракузькі колоністи 385 р. до н. е. (див. додаток III, стор. 1279).

Іллірію завойовано поетапно. Спершу вона з 229 р. до н. е. платила Римові данину, а під час Македонських війн II ст. римське військо двічі вдиралось у країну. Іллірію остаточно приєднано 23 р. до н. е. за Авґуста. Іллірія брала участь у великому Паннонському повстанні 6-9 рр. н. е. і залишалась у складі імперії аж до візантійських часів.

Про стародавніх іллірійців відомо дуже мало. Їхня мова була індоєвропейська, можливо, саме вона стала основою сучасної албанської мови. Для матеріальної культури іллірійців характерні складні вироби з металу. З VI ст. іллірійське мистецтво уславилося своїми ситулами — бронзовими відерцями для вина з витонченими рельєфними фігурками, зображеними в сценах бенкетів, перегонів та їзди верхи. У III ст. іллірійці карбували срібну монету. Іллірійські воїни воювали в кольчугах, як і скіфи, але, на відміну від кельтів, не мали колісниць[1].

В Іллірії народилися два римські імператори і св. Єронім. Імператор Діоклетіан під старість повернувся до ґрандіозного палацу, збудованого на узбережжі в його рідній Салоні. Його восьмикутний мавзолей зберігся як християнська церква — яка іронічна доля для усипальниці останнього з великих переслідувачів християн! Св. Єронім народився в недалекому Стридоні 347 р. н. е., і минуло ще понад двісті років, перше ніж з'явилися слов'яни, що заклали підвалини майбутніх Хорватії, Боснії і Чорногорії.

Іллірія, як і Британія, належала до групи римських провінцій, етнічні та культурні зв'язки яких цілковито змінилися під час великого переселення народів (див. розділ IV). Але наступники іллірійців зберегли пам'ять про них. Спадщина іллірійців дуже відрізняється від того, що дісталось у спадок тим частинам Європи, які взагалі ніколи не знали Риму. [**ІЛЛІРІЯ**].

ЛУҐДУН

43 р. до н. е. там, де зливалися річки Рона і Сона, проконсул Муніат Планк заснував нове місто. Луґдун мав стати головним містом римської Ґаллії, центром зіркоподібної мережі брукованих доріг. Луґдунські амфітеатри й досі можна побачити на пагорбі Фурв'єр. Луґдун контролював не тільки коридор Рона—Рейн, а й шлях з північно-західної Італії до Ла-Маншу[1].

Рона, хоч і судноплавна, — швидка й неспокійна річка. Пливучи за течією, кораблі ризикували розбитись об численне підводне каміння та острівці, проти течії їх можна було тягнути лише кіньми. До того, як на Роні з'явились пароплави (1821 р.), на річці працювало 6000 буксирних коней, тягнучи баржі до Ліона і повертаючись звідти на плотах.

З 1271 по 1483 р. нижня Рона становила міжнародний кордон. Лівий берег, відомий як *l'Empi* (Ампі), належав Священній Римській імперії. Правий берег, *le Riaume* (Ріом), та всі острови — Французькому королівству. Між Женевою і Арлем збудовано 15 мостів, і на протилежних берегах повиростало кілька пар міст-близнюків, як-от Валанс і Бокер.

Тоді ж таки Ліон знову повернув собі економічну могутність, яку колись мав у стародавній Ґаллії. Філіп Вродливий анексував його для Франції, вступивши до міста 3 березня 1311 р.; після цього місто становило основу "французького перешийка", що пов'язував північні та південні володіння Франції. З 1420 р. у ньому відбувалися чотири щорічні міжнародні ярмарки; 1468 р. Ліон дістав привілеї, спрямовані на підрив женевської торгівлі, а з 1494 по 1559 р. становив тилову матеріально-технічну базу під час італійських війн Франції. Серед ліонської торговельної еліти було чимало іта-

лійських родин, зокрема Медічі, Ґваданьї (Ґаданж) і численні ґенуезці. Це "жваве, рішуче й потайне місто", "потрапивши в украй своєрідні вири і ритми", стало "провідним центром європейської економіки"[2].

Vieux Lyons, Старий Ліон, квартал поблизу Сони, нагадує про золоті десятиріччя міста. Густа мережа вузеньких вуличок на схилі пагорба, пов'язаних схожими на тунелі *traboules*, переходами, заповнена розцяцькованими ґотичними і ренесансними будівлями, подвір'ями, майданами і церквами. Їхні назви — від *Manécanterie*, кафедральної школи церковного співу, до *Hôtel de Gadange*, будинку Ґаданжів, на *Rue Juiverie*, Єврейській вулиці, — відлунюють пам'яттю про колоритних городян минувшини. Майдан Белькур збудовано за Людовіка XIV на рівнині між двома річками. Статую короля-сонця, що прикрашає його, везли з Парижа морем, а потім річкою, під час подорожі з нею трапилася біда, і її довелося виловлювати з річки.

З огляду на стратегічну позицію Ліона і його промислову могутність, що спиралася на виробництво шовку [ЖАКАР], географи дивувались, чому він ніколи не посунув Париж і не став французькою столицею. Така перспектива завжди була наявна як нереалізована можливість. З 1311 р. Ліон мусив задовольнятися статусом другого міста Франції. Адже географія визначає тільки те, що можливе, і не каже, яка саме можливість утвердиться. "Країна — це запас приспаних енергій, — писав один видатний письменник. — Їхні зерна посадила природа, а що з них виросте — залежить уже від людини"[3].

Фінанси імперії, як і її провінції, поділялись на дві частини. *Aerarium* Сенату був спадкоємцем республіканської скарбниці в храмі Сатурна і Опс. Авґуст запровадив імператорський *Fiscus*, фіск. Теоретично фіск був відокремлений від приватної власності імператора, *patrimonium Caesaris*, а практично межі між ними часто розмивалися. Головними джерелами прибутків були орендна плата за державні землі в Італії, данина з провінцій, *portaria*, "брамне мито", державна монополія на сіль, карбування грошей, прямі податки на рабів, викуп з рабства та успадкування майна, надзвичайні позики. Окрім війська, головними статтями витрат були релігійні церемонії, громадські роботи, адміністративний апарат, допомога бідним і роздача зерна, а також імператорський суд. Згодом імператорські агенти перебрали до своїх рук збір усіх податків за межами Рима.

Армія поступово нарощувала чисельність і силу, аж поки постійні збройні сили імперії складалися з 28 легіонів, кожен легіон мав десь 6000 професійних вояків. Військово-морські сили складалися з ескадр на Рейні й на Дунаї і, звісно, в Середземному морі. 2 р. до н. е. Авґуст створив 9 когорт елітної преторіанської ґвардії, що базувалась у Римі. Солдатам-преторіанцям платили 720 денаріїв на рік, кавалеристам — 300 денаріїв, легіонерам — 225 денаріїв; служили вони по двадцять років.

Легіони мали свій номер і назву. Авґуст зберіг послідовну нумерацію, яку використовувала і його армія, і армія Марка Антонія, проте легіонам з однаковими номерами дав різні назви. Отож був III легіон *Augusta*, імені Авґуста, і III легіон *Cyrenaica*, Кіренайський, VI легіон *Victrix*, Переможний, і VI легіон

Ferrata, Залізний. Номер I мало кілька легіонів, бо імператори полюбляли підносити ті військові підрозділи, що їх самі й формували. Легіони, розбиті в битвах, як-от XVII, XVIII і XIX, втрачені в Німеччині, або IX легіон *Hispana*, Іспанський, знищений у Британії 120 р. н. е., ніколи не відновлювано.

Limes, військовий кордон, становив одну з найхарактерніших особливостей імперської оборони. Він не був, як інколи вважали, непроникним бар'єром. З військового погляду він становив радше захисну загороду або низку паралельних загород, які запобігали випадковим нападам і давали змогу розвивати активні контрзаходи в разі великого прориву. То була лінія, яку за звичайних умов переходили, тільки заплативши *portaria* і визнавши владу імперії. Передусім вона правила за покажчик, що не залишав жодного сумніву, які землі підлягали римській юрисдикції, а які ні. Найголовнішою прикметою лінії була її неперервність. Вона тягнулась по горах і долинах, ніде не уриваючись, крім того, вздовж усіх прикордонних річок та узбереж. Подекуди, як-от у Британії, лінія набирала форми Великого муру на китайський штиб. Деінде — дерев'яного гостроколу на земляному валу, низки взаємопов'язаних прибережних фортець або, як у Африці, згромаджень фортифікованих селянських будинків на краю пустелі. Місця переходу через кордон мали охорону і були ясно позначені брамами, до них вели під'їзні шляхи. Ці пункти стали осередком містечок та міст, що виростали навколо військових таборів, і ринків, необхідних для постачання прикордонної варти.

Завдяки *limes* Рим мав змогу впорядкувати свої відносини з варварами. По всій імперії в римському війську в бойових і допоміжних підрозділах служили варвари, крім того, за угодами окремі варварські племена оселялись в імперських провінціях. Романізація варварів і варваризація римлян — процеси, які почалися ще під час найдавніших завоювань республіки в Італії. Адже, зрештою, Цезареві "сенатори в штанях" — то римляни кельтського походження, що й далі полюбляли носити свої рідні гамаші під римськими тогами.

Суспільства, кажуть, гниють, як і риба, з голови. Отже, деґенератів у списку перших імператорів аж ніяк не бракує.

Імператор Тиберій (правив 14–37 рр. н. е.), названий син Авґуста, задовго до кінця свого врядування подався на Капрі, де віддавався жорстокості і збоченням. За Тиберія знову запроваджено масові проскрипції, їх живила нелюдська робота *delatores*, інформаторів. Калiґула (правив 37–41) звелів ще за життя проголосити себе богом і призначив консулом свого коня. "Він мав звичку чинити кровозмішання з кожною зі своїх трьох сестер по черзі, — писав Светоній, — а на пишних учтах, коли дружина тулилася до нього, одну за одною клав їх усіх трьох під себе". "Через те, що був лисий і не мав на тілі волосся, він оголосив, що будь-яка згадка про цапів становить злочин, за який карають смертю"[19]. Калiґула загинув від руки вбивці, що — яке життя, така й смерть! — вдарив його по геніталіях. Клавдій (правив 41–54), що одружився з двома жінками-вбивцями — Мессаліною і Агриппіною, — загинув, скуштувавши грибної юшки з поганок[20].

Імператор Нерон (правив 54–68), нав'язливий естет і сибарит, спровадив на той світ свою матір, заколовши її кинджалом (після невдалої спроби втопити її). Він убив свою тітку, давши їй смертельну дозу проносного засобу, стратив свою першу дружину, брехливо звинувативши її в перелюбі, і так копнув ногою вагітну другу дружину, що та померла. "Не вдовольнившись спокушанням вільнонароджених хлопців і заміжніх жінок, — писав Светоній, — він зґвалтував непорочну весталку Рубрію". А потім:

"Спробувавши через кастрацію обернути хлопчину Спора на дівчину, він улаштував собі з ним шлюбну церемонію — з посагом, весільною фатою і т. ін., — на якій був присутній увесь двір; далі привів його додому і трактував як жінку... Світ був би набагато щасливіший, якби Неронів батько Доміцій одружився з такою самою жіночкою"[21].

Зрештою Нерон учинив самогубство, проказавши: *"Qualis artifex pereo!"* ("Який митець гине в мені!").

Імператор Ґальба (правив 68-69), військовий, став жертвою вояцького бунту в "рік чотирьох імператорів", так само як і його наступники Отон і Вітелій. Веспасіан (правив 69-79), син провінційного збирача податків, досяг своєї головної мети — "вмерти на ногах". Його останні слова були такі: "Хай йому грець, я, напевне, обертаюсь у Бога!"[22] Тита (правив 79–81) начебто отруїв його брат; незвичайно щасливе Титове врядування було затьмарене тільки виверженням Везувію. Ймовірного отруйника, імператора Доміціана (правив 81–96), заколола кинджалом його дружина з гуртом спільників. Вісім з десяти безпосередніх Авґустових наступників загинули від рук убивць. [**ПАНТА**].

ПАНТА

КОЛИ 24 серпня 79 р. н. е. місто Колонія Корнелія Венерія Помпеяна виявилось похованим під п'ятиметровим шаром вулканічного попелу, в ньому згасли всі вияви людського життя — як витончені, так і повсякденні та ниці. А проте, коли Помпеї стали відкопувати, здебільшого починаючи з 1869 р., один аспект їхнього колишнього життя — присвяченість Венері — офіційна влада приховала. Велику колекцію знахідок, які суперечили уявленням XIX ст. про пристойність, десятиріччями тримали в *stanze proibiti*, заборонених залах, Національного музею в Неаполі[1].

Натомість у самих Помпеях усі без сорому й лицемірства бралися до сексуальної комерції. *Lupinari*, борделі, містилися в усіх районах міста і відкрито рекламували набір своїх послуг та ціни. Найдешевші дівчата, як-от Сукцеса чи Оптата, коштували 2 аси; Сперанца брала 8, Аттика — 16. Навколо борделів були написи, які мали відохотити підслухачів. Один напис попереджав: "Дармовисам тут не місце... Забирайтеся". А в самих борделях — картини, які мали заохотити клієнтів. Картини та скульптури на сексуальні теми були звичайною річчю навіть у приватних помешканнях. Фрески, що зображували "таємниці" міських культів, мали напівсвященний характер. Усюди височіли велетенські фалоси, правлячи за підставки для олійних ламп, головний елемент

комічних малюнків і навіть за кілочки для чашок. Дуже були поширені й виконані з гумором дрібнички: боги чоловічої статі зі своїм божественним устаткуванням, бог Пан, що злягався з перевернутою козою.

Імена або, як у актрис, *noms de scène*, псевда, багатьох міських повій знали всі: Панта (Все), Кулібонія (Милий Зад), Калітремія (Чудова Промежина), Лакса (Розкішна), Ландикоза (Великий Клітор), Екстаріоза (Задній Прохід). Їхні клієнти теж були відомі — за ім'ям або прізвиськом. Один з них — Еноклiон (Добрий П'яниця), другий — Скордопордонікос (Часничний Пердун). Головний сутенер найбільшого в Помпеях борделю помер незадовго до виверження Везувію. Його слуга вишкрябав на хвіртці некролог: "Для всіх, хто сумує. Африкан помер. Рустик це написав". Комерція була як бісексуальна, так і двомовна: наймані хлопчики були доступні для обох статей, а мова гри була або грецька, або латина. Основу словника становили слова *futuere* (злягатися), *lingere* (лизати), *fellare* (смоктати); *phallus* (фалос), *mentula* (кабака), *verpa* (прутень); *cunnus* чи *connos* (поцька); *lupa* (повія).

Куди промовистішими були графіті, увічнені античні миті тріумфу й небезпеки:

FILIUS SALAX QUOT MULIERORUM DIFUTUISTI[2].
AMPLIATE, ICARUS TE PEDICAT[3].
RESTITUTA PONE TUNICAM ROGO REDES PILOSA CO[4].
DOLETE PUELLAE PEDI — ...CUNNE SUPERBE VALE... AMPLIATUS TOTIES...
HOC QUOQUE FUTUTUI[5].
IMPELLE LENTE[6].
MESSIUS HIC NIHIL FUTUIT[7].

Але бабине літо Риму було ще попереду. "Якби кого попросили визначити той період світової історії, коли людство жило найщасливіше й найзаможніше, — писав Ґібон, — він не вагаючись назвав би період від смерті Доміціана до вступу на трон Коммода"[23]. За імператорів Нерви (правив 96–98), Траяна (правив 98–117), Адріана (правив 117–138), Антоніна Пія (правив 138–161) і Марка Аврелія (правив 161–180) імперія не тільки сягнула найширших географічних вимірів, а й мала незрівнянну добу спокою і стабільності. Нерва започаткував традицію допомоги бідним; Траян був чесним, невтомним воїном; Адріан — будівником і покровителем мистецтв. Про Антоніна Пія Ґібон писав: "Його врядування відзначене таким рідкісним добром, як наявність украй обмеженої кількості матеріалів для історії: адже історія насправді не набагато ширша за реєстр людських злочинів, безумств і нещасть"[24].

Протоколи врядування за доби найбільшого розквіту імперії дійшли до нас у вигляді рясного листування імператора Траяна з Плінієм Молодшим, управителем провінції Віфінія-Понт:

ПЛІНІЙ. Нікея витратила 10 млн. сестерціїв на театр, що розвалювався, і величезні суми на гімназій, який згорів... У Клавдіополі біля підніжжя гори будують купальні... Що мені діяти?

ТРАЯН. Ти маєш посаду, тож сам і вирішуй. Щодо архітекторів, то тут, у Римі, ми привозимо їх із Греції. Пошукай десь там у себе.

ПЛІНІЙ. Гроші, які мають піти містам провінції, вже повернено, і тепер годі знайти когось, хто б узяв позику під 12 відсотків. Мені слід зменшити процентну ставку... чи, може, змусити декуріонів брати гроші за тих самих умов?

ТРАЯН. Зроби ставку досить низькою, щоб привабити позичальників, але нікого не силуй позичати... Такий примус несумісний з духом нашої доби.

ПЛІНІЙ. Візантій має легіонного центуріона, що його легат Нижньої Мезії послав пильнувати візантійських привілеїв... Юліополь вимагає тієї самої ласки.

ТРАЯН. Візантій велике місто... Якщо я надам таку допомогу Юліополю, всі містечка захочуть того самого.

ПЛІНІЙ. Велика пожежа спустошила Нікомедію. Чи буде гаразд, якщо сформувати товариство пожежників зі 150 чоловік?

ТРАЯН. Ні. Корпорації, хоч як вони себе називають, неодмінно обертаються на політичні об'єднання...

ПЛІНІЙ. Я ще ніколи не брав участі в обговоренні постанов про християн, тож і не знаю, за які причини... на них можна накладати кари. Чи слід прощати тим, хто зрікається віри? Чи слід їх карати лише за саму їхню віру?

ТРАЯН. До християн не треба сікатись. Якщо їх привели перед тебе й засудили, їх треба карати. Але спрямовану проти християн анонімну інформацію не слід брати до уваги, висуваючи звинувачення проти них[25].

Марк Аврелій (правив 161-180) був у Римі справжнім філософом на троні. Учень Епіктета, він привчив себе не ремствуючи витримувати злигодні неперервних воєнних кампаній, тягар імператорських обов'язків і вимоги марнотратної родини. Нотатки Марка Аврелія "Про себе", відомі як його *"Роздуми"*, сповнені піднесених почуттів:

"Що за особлива прикмета вирізняє розважливого й доброго чоловіка, як не спокій і вдоволеність за будь-яких життєвих обставин?.. Він не зневажає божественного принципу, закладеного в його душі, і не порушує спокою свого розуму розмаїттям химерних прагнень... Дотримується несхитної поваги до правди у своїх словах і справедливості у вчинках; і нехай навіть увесь світ змовиться й засумнівається в його чесності та скромності... він не образиться на їхню недовіру і не зійде з дороги, що веде його до справжньої мети життя, до якої кожен повинен намагатися дійти з чистим сумлінням, незламаний і готовий до смерті, змирений із власною долею, без невдоволення і спротиву"[26].

Марк Аврелій напрочуд добре усвідомлював, хто він такий і де перебуває:

"Як на імператора Антоніна, то Рим — моє місто і моя країна, та як людина я — громадянин світу... Азія та Європа — це лише закутки землі, Великий океан — краплина води, гора Афон — піщинка у всесвіті. Теперішня доба — лише мить, як порівнювати з вічністю. Все, що тут є, — дрібниці, підвладні змінам і зникненню, проте всі речі походять від... єдиної Розумної Причини"[27].

У середині III ст. Римська імперія виявляла всі зовнішні симптоми внутрішньої згубної хвороби. Про політичний занепад свідчили брак рішучості в центрі і нелад на периферії. Протягом дев'яноста років після 180 р. н. е. не менше ніж вісімдесят недовговічних володарів претендували на імператорський пурпур — спираючись на право або намагаючись захопити владу. "Тільки за врядування Ґаллієна, — писав Ґібон, — було дев'ятнадцять претендентів на трон... Швидкі й повсякчасні переходи з халупи на трон, а з трону в могилу здивували б, либонь, і незворушного філософа"[28]. Армія безкарно диктувала свою волю своїм цивільним господарям. Варвари повінню заливали *limes*, і часто їх годі було стримати. Наїзди ґотів обернулись на постійну окупацію. 268 р. вони спустошили Афіни. Одна розкольницька "імперія" під проводом такого собі Постума утворилась у Центральній Ґаллії, друга — в Пальмірі. Неможливість насаджувати культ пікчемних і минущих імператорів раз по раз призводила до переслідувань дедалі численніших християнських сект. З 250 по 265 р. у багатьох регіонах лютувала чума; певного часу лиш у Римі щодня вмирало 5000 чоловік. За чумою прийшов голод. Високі ціни спровокували інфляцію, а потім велике знецінення карбованих монет. Марк Аврелій випускав імперську срібну монету 75-відсоткової чистоти. Через сторіччя, за Ґаллієна (правив 260–268), та монета була нечиста вже на 95%. Дуже впали податкові надходження, імперський уряд зосереджував ресурси в прикордонних провінціях, хоча водночас чимало провінційних центрів занепадали, амфітеатри розбирано для будівництва оборонних мурів.

Навіть за Діоклетіана (правив 284–305), двадцять один рік урядування якого вважали за "заснування нової імперії", все було дуже й дуже негаразд. Тетрархія, влада чотирьох, що поділила імперію на дві половини, кожна зі своїм власним августом та його заступником цезарем, полегшила врядування і оборону кордонів. Армія значно зросла чисельно, так само й бюрократія. Зростання цін перебувало під контролем, — та аж ніяк не падіння кількості населення. Переслідування християн тривали далі. 304 р. у Римі організовано великий тріумф, але він виявився останнім. Через рік Діоклетіан зрікся влади, повернувшись до своєї рідної Далмації.

Флавій Валерій Константин (правив 306–337), згодом прозваний Константином Великим, народився в Найсі, у Верхній Мезії (тобто в Ниші на території сучасної Сербії, а не Дакії, як писав Ґібон). Його батько, Констанцій Хлор, західний Діоклетіанів цезар, помер у Ебораку (Йорку) невдовзі по тому, як убрався в імператорську мантію. Гелена, його мати, була британською християнкою, і леґенда вшановує її як відкривачку Істинного хреста, на якому розіпнуто Ісуса. Константин знов об'єднав обидві частини поділеної імперії, а своїм міланським указом проголосив загальну релігійну терпимість. У дві критичні миті своєї кар'єри Константин стверджував, буцімто йому являлись видива. Першого разу начебто з'явився Аполлон, другого разу — хрест, і то зі словами: "Оцим ти переможеш". Константин не мирив із римлянами і вирішив перенести столицю на береги Босфору. На смертному ложі його офіційно охрестили. Таким чином, тоді, коли імператор навернувся до християнства, Рим перестав бути столицею імперії, яку сам і створив.

Християнство

За своїм походженням християнство — релігія не європейська. Як і пов'язані з ним юдаїзм та іслам, воно прийшло з Західної Азії, і Європа кілька століть не становила головної сфери його поширення.

Ісус Назорей (6-39 рр. н. е.), єврейський нонконформіст і мандрівний проповідник, народився в римській провінції Юдеї за імператора Авґуста. Ісуса страчено в Єрусалимі — розіпнуто на хресті — за прокуратора Понтія Пілата (його власне ім'я невідоме), римського вершника, що потім, певне, служив у Вієнні (В'єні) в Ґаллії. За чутками, прокуратор, не виявивши за Ісусом жодної провини, начебто дослухався до вимог єврейського синедріону стратити його. [ХРЕСТ].

ХРЕСТ

Як і квадрат, коло, трикутник, стріла і зарубка, хрест належить до тих незнищенних первісних знаків, що повторюються впродовж усієї історії людства. Інколи хрест називають знаком над знаками, а наука використовує його для позначення "додавання", "плюс" і "позитивного". Внаслідок розп'яття Христа хрест досить швидко обернувся на головний християнський символ.

У християнському світі хрест можна побачити всюди: в церквах, на цвинтарях, на громадських пам'ятниках, у геральдиці, на національних прапорах. Християн охрещують знаком хреста, священики благословляють їх, хрестячи, і самі вони хрестяться (католики й протестанти в протилежних напрямах), коли благають Божої помочі або дослухаються до церковних відправ. Середньовічні хрестоносці мали зображення хреста на своєму верхньому одязі. Християнський хрест можна побачити в багатьох варіантах, кожен зі своєю особливою символічною або орнаментальною конотацією[1] (див. додаток III, стор. 1277). [DANNEBROG].

Але поряд із християнською символікою в Європі довго існували й дохристиянські знаки. Найвідоміший з-поміж них — прадавня *свастика*, гачкуватий хрест; назва цього знака походить від санскритського слова, що означає "добробут". За давнім китайським ученням, свастика означає "лихо", коли нижній гачок завертається вліво, а правий — униз, і "добро", коли нижній гачок завертається вправо, а правий — угору. У своїй скандинавській формі свастика начебто зображувала дві схрещені блискавки, що дають світло, або два схрещені поліна, що дають вогонь. У своїй круглій кельтській формі, поширеній в Ірландії, свастика мала репрезентувати сонце[2]. Проминуло кілька тисячоліть, перше ніж безбожники нацисти обрали новітній варіант *hakenkreuz* за свою партійну емблему.

Іншим прикладом засвоєння східних і нехристиянських символів є *тамги*, значки давніх сарматів. *Тамги*, що, можливо, схожі на деякі найпростіші китайські ієрогліфи, знову з'явились на початку середньовічної доби як племінні знаки тюркських племен, що прийшли на Близький Схід. Саме там вони посприяли розвиткові системи ісламської геральдики, з якою західні хрестоносці зіткнулися на Святій Землі[3]. Водночас тамги

разюче схожі на знаки, які трохи згодом з'явились в унікальній геральдичній системі Польщі, і тому вчені відчували спокусу вважати, ніби знайома всім теза про походження польської аристократії від давніх сарматських предків — не така вже й вигадка. Так звана "сарматська ідеологія" поляків, їхні геральдичні клани й видатні кавалерійські традиції — все це пов'язане з давно зниклими степовими вершниками Сходу. За однією з гіпотез, сарматські зв'язки Польщі можна найкраще пояснити спадщиною сарматських аланів, що зникли в лісовій глушині Східної Європи в IV ст. н. е.

Сарматські тамги

Польські родові герби

Абданк Леліва Наленч Радван Боґорія

Символи можуть пробуджувати найглибші емоції. Коли 1863 р. засновано Міжнародний Червоний Хрест, мало хто з європейців гадав, що його емблема може бути іншою, ніж універсальний символ співчуття, проте згодом до хреста додано червоний півмісяць, червоного лева і червону зірку. А коли на місці колишнього нацистського концентраційного табору в Аушвіці поставлено християнський хрест, ця подія породила запеклі суперечки, надто серед тих, хто не усвідомлював, що серед табірних жертв було багато як християн, так і євреїв. 1993 р., після дев'яти років звинувачень і зламаних угод, нарешті споруджено екуменічний Меморіальний центр діалогу й молитви[5]. [АУШВЦ].

Окрім розповіді чотирьох коротких євангелій, що почасти переказують те саме, а почасти містять суперечливий матеріал, про життя Ісуса відомо дуже мало. Нема жодних історичних документів, які згадували б Ісуса, навіть сліду його нема в римських літературних джерелах. Не привернув він великої уваги й тодішніх єврейських письменників, як-от Йосифа Флавія і Філона Александрійського. Вчення Ісуса відоме лише з низки його притч, його висловлювань за різних ситуацій і під час творення див, його розмов з апостолами, а також із нечисленних визначальних заяв: Нагірної проповіді, відповідей у храмі й на судовому процесі, промови на Таємній вечері та останніх слів на хресті. Ісус казав, буцімто він месія — спаситель, чий прихід давно провістили єврейські

святі письмена. Але сам Ісус зменшив великий корпус тих письмен до двох простих заповідей:

"Він же промовив йому: "Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою". Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: "Люби свого ближнього, як самого себе". (Мт., 22, 37–39).

Ісус не кидав виклику світській владі, наголосивши з кількох нагод: "Моє царство не від світу цього". Померши, він не залишив ні організації, ні церкви, ні священиків, ні політичного заповіту чи євангелія, а тільки дав своїм учням загадкові настанови:

"Коли хоче хто йти вслід за Мною, — хай зречеться самого себе, і хай візьмє свого хреста, та й ідс вслід за Мною. Бо хто хоче спасти свою душу, той погубить її, хто ж за Мене свою душу погубить, той знайде її". (Мт., 16, 24–25).

Те, що християнству судилося стати офіційною релігією Римської імперії, навряд чи можна було передбачити. Багатьом християнам пізнішої доби тріумф християнства видавався звичайнісіньким виявом Божої волі, і по-справжньому в ньому ніхто не сумнівався, ніхто не аналізував його. Проте для багатьох римлян перших сторіч нашої ери він становив справжню загадку. Появу Ісуса довго вважали за якийсь темний місцевий феномен. Ніхто не думав, що його послідовники, віру яких зовнішні спостерігачі часто сплутували з юдаїзмом, спроможуться заснувати релігію, яка привабить величезні маси людей з різних соціальних верств. Віра рабів і простих рибалок, здається, не обіцяла жодних переваг оборонцям класових чи фракційних інтересів. Їхнє євангеліє, виразно відрізняючи духовне "царство Боже" від урядування Цезаря, здається, наперед зрікалося всяких світських амбіцій. Навіть коли християн стало досить багато і їх піддавали утискам за відмову вшановувати культ імператора, навряд чи хто міг сприймати їх як загальну загрозу. [**АПОКАЛІПСИС**].

АПОКАЛІПСИС

ПАТМОС — останній острів Європи, розміщений в Егейському морі біля самого азіатського узбережжя. В I ст. н. е. недалеке римське місто Ефес використовувало його як колонію для злочинців. Отже, острів був підходящим місцем для написання останньої книги канону Святого Письма.

Автор книги Одкровення (Апокаліпсису) звався Іоанн. Він ніколи не претендував на те, що стверджувала пізніша традиція, — буцімто саме він св. Іоанн Апостол: і за стилем, і за світоглядом його твір годі навіть порівнювати з четвертим Євангелієм. Його ніколи не посилали у вигнання за релігійні злочини, а писав він, напевне, десь між 81 і 96 р. н. е.

Апокаліпсис св. Іоанна подає низку містичних картин, що, як і тодішня єврейська апокаліптична література, провіщають кінець наявного ладу, і, намагаючись витлума-

чити його дивовижний символізм — агнець, сім печаток, чотири вершники, велика вавилонська блудниця, червоний дракон тощо, — християни відтоді сповнені подиву і захвату. В центральній частині йдеться про боротьбу з Антихристом, і саме вона править за багате джерело демонології. [ДИяВОЛ]. У прикінцевій частині (глави 21–22) подано картину "нового неба і нової землі":

"...і Бог кожну сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерти — ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде, бо перше минулося!"

І сказав Той, Хто сидить на престолі: "Ось нове все творю!" І говорить: "Напиши, що слова ці правдиві та вірні!"

І сказав Він мені: "Сталося! Я Альфа й Омега, Початок і Кінець"[1] (Об., 21, 4–6).

Звичайно, озираючись назад, можна бачити, що християнство з його наголосом на внутрішньому житті заповнювало духовну порожнечу, якій не міг дати ради римський спосіб життя; крім того, християнське вчення про спасіння, тріумф над смертю, напевне, мало велику привабливість. Можна зрозуміти й розгубленість імперських урядовців, скажімо, Плінія Молодшого у Віфінії (див. вище, с. 207). Одна річ — вирішити, що античний світ дозрів для нової релігії "спасіння", а зовсім інша — пояснити, чому порожнечу мало заповнити саме християнство, а не півдесятка інших кандидатів. Серед усіх скептиків, що писали про піднесення християнської церкви, ніхто не був скептичніший за Едварда Ґібона. З одного боку, Ґібонова *"Історія занепаду й руїни Римської імперії"* — найчудовіша історична проза, написана англійською мовою, а з другого — найпослідовніша критика відступу церкви від християнських принципів. Ґібон провадив те, що сам він називав "безстороннім, проте раціональним дослідженням розвитку та утвердження... чистої і смиренної релігії, яка зрештою поставила тріумфальну хрещату корогву на руїнах Капітолію"[29] (див. додаток III, стор. 1284).

Поширенню християнства значно сприяв *Pax Romana*. Протягом трьох десятиріч після того, як розп'яли Христа, християнські громади утворились у більшості великих міст східного Середземномор'я. Св. Павла, чиї твори становлять велику частину Нового Заповіту і чиї подорожі були першими пастирськими візитами глави християнської церкви, цікавили здебільшого грекомовні міста Сходу. Св. Петро, найближчий Христовий учень, за переказами, начебто поплив до Рима, де й загинув мученицькою смертю близько 68 р. н. е. З Рима євангеліє потрапило до кожної імперської провінції — від Іберії до Вірменії.

Провідною постаттю був, безперечно, Савл із Тарса (помер бл. 65 р.), відомий як св. Павло. Народившись євреєм і вихований як фарисей, він брав участь у ранніх єврейських переслідуваннях Христових послідовників. Він був присутній на каменуванні першого християнського мученика — Стефана — в Єрусалимі бл. 35 р. Але потім, після свого раптового навернення по дорозі в Да-

маск, він охрестився і став найзавзятішим неофітом нового шляху. Його три місіонерські подорожі стали наймогутнішим стимулом розвитку християнства. Щастило йому не скрізь. 53 р. в Афінах, де Павло натрапив на вівтар, присвячений "Невідомому Богові", він зіткнувся з ворожістю євреїв і підозрами греків:

"А дехто з філософів епікуреїв та стоїків сперечалися з ним. Одні говорили: "Що то хоче сказати оцей пустомов?" А інші: "Здається, він проповідник чужих богів", бо він їм звіщав Євангеліє про Ісуса й воскресіння. І, взявши його, повели в ареопаг та й казали: "Чи можемо знати, що то є ця наука нова?.." І всі атеняни... нічим іншим радніш не займалися, як аби щось нове говорити чи слухати" (Дії, 17, 18–21).

Павло десь двічі тимчасово жив серед християнської громади в Коринфі, звідки, напевне, написав Послання до римлян. Коли він повернувся до Єрусалима, його звинуватили в переступі єврейського закону, проте, як римський громадянин, він вимагав судового процесу в Римі. Загалом гадають, що Павло загинув у Римі під час Неронових переслідувань.

Внесок Павла мав вирішальну вагу у двох окремих аспектах. З одного боку, як апостол неєвреїв він визначив принцип, що новий шлях не залишиться племінним набутком євреїв, а буде відкритий для кожної людини. "Нема ані еллі-на, ані юдея... раба, вільного..." З іншого боку, Павло заклав основи всієї подальшої християнської теології. Грішне людство матиме спасіння божественною милістю через Христа, чиє воскресіння касує старий закон і звістує нову добу Духу. Христос більше ніж Месія: він син Бога, ототожнений з церквою у своєму містичному тілі, до якого причащаються й вірні через покуту та святі дари аж до другого пришестя. Ісус правив лише за джерело натхнення, але саме св. Павло заснував християнство як послідовну релігію. [**ЦНОТА**].

ЦНОТА

Цноту — в розумінні постійного зречення сексуальних насолод — перші християни засвоїли як найголовнішу рису свого морального кодексу. Цнота була відома й античним народам, проте Ювенал натякав, що її ніхто вже не бачив, відколи "трон посів Сатурн". Під страхом смерті цноти дотримувались поганські жриці, як-от весталки в Римі, а в єврейському світі деякі суто чоловічі секти. Але ніхто не проголошував цноти загальним ідеалом.

Прагнення дотримуватись абсолютної цноти мало поважні соціальні наслідки: загрожувало сім'ї, найшанованішому інститутові римського життя, й підривало шлюб. У світі з високою дитячою смертністю, де середня тривалість життя не перевершувала 25 років, пересічна сім'я потребувала п'яти вагітностей від кожної дорослої жінки, аби не зменшувати своєї чисельності. Цнота дорослих стала б великою загрозою для відтворення виду.

А проте християни культивували цноту з невгавущим завзяттям. Починаючи зі св. Павла, вони дедалі більшою мірою засуджували "плотський зв'язок". "Бо маю за-

доволення в Законі Божому за внутрішнім чоловіком, — писав св. Павло, — та бачу інший закон у членах своїх, що воює проти закону мого розуму, і полонить мене законом гріховним, що знаходиться в членах моїх... Бо думка тілесна — то смерть, а думка духовна — життя та мир"[1].

Заклик цього Павлового вчення можна тільки почасти пояснити твердженням про духовне життя, яке вимагає свободи від усіх земних інтересів. Віра в неминучість другого пришестя теж могла відігравати певну роль, бо начебто робила непотрібним продовження роду. Сексуальний оргазм засуджували на тій підставі, що він був пов'язаний з остаточною втратою свободи волі. Чимало людей гадали, ніби характер дитини визначає настрій батьків під час статевого акту. Ця гадка створювала дальші перешкоди, бо коханці боялися, що нечисті сексуальні почуття можуть згубно вплинути на нащадка. Ґален поширив хибне медичне уявлення, буцімто сім'я утворюється з шумовиння збудженої крові. Для чоловіків секс був пов'язаний як з фізичним, так і духовним неспокоєм. Натомість жінки вважали довічне дівоцтво за найпевніший спосіб визволитися з-під тиранії чоловіка і традиційних хатніх обов'язків. Отож загалом секс вважали за механізм, унаслідок якого "гріхи батьків" передавались від покоління до покоління.

У серпні 386 р. у Мілані трапилось одне з найславетніших навернень відвертого розпусника. *"Сповідь"* св. Авґустина дозволяє глибоко прозирнути міркування, пов'язані з переходом до цнотливого життя. Але під ту добу минуло триста років від смерті св. Павла, і вже утверджені християнські громади відчули потребу кількісного зростання. Отже, поряд з головним ідеалом християнської цноти був відроджений і другорядний ідеал християнського шлюбу. Через те з суто формального погляду шлюб залишався тимчасовим заходом, заборолом від хтивості й розпусти для тих, хто не має сили остаточно зректися сексу. "Краще женитися, — писав св. Павло християнам до Коринфа, — ніж розпалятися"[2].

Цей "наступ на плоть" переважав і за доби середньовіччя. Світське латинське духівництво приєдналось у дотриманні цноти до ченців. "Цнотливих святих" повсюдно шанували. Культові Діви Марії, що зберегла незайманість попри зачаття й народження дитини, надано статус, подібний до статусу, визначеного для віри в Трійцю. Християнські аскети практикували абсолютно всі форми духовних і фізичних обмежень, не цураючись і самокастрації.

Історія цноти — одна з тих тем у вивченні *mentalités*, які найкраще допомагають сучасним читачам прозирнути світ предків. Вона править за вступну браму до того, що колись дістало назву "давно зниклого і глибоко прихованого світу". Авторитетне дослідження, що звернулося до дискусій отців церкви — як грецької, так і латинської традицій — про цноту, не коментує сучасних сексуальних звичаїв, які раннім християнам видалися б, напевне, формою тиранії. Зате воно виконує завдання кожного поважного історика — наголошує на відмінностях між минувшиною і сьогоденням, коли цноту, якщо скористатись одним висловом, часто вважають за найнеприродніше із сексуальних збочень. "Для сучасних людей, — висновує Пітер Браун, — ранньохристиянські принципи сексуального зречення, стримливості, безшлюбності і цнотливого життя неминуче пов'язані з певними зимними обертонами... А чи дають вони якусь допомогу або втіху людям сучасної доби, читач... має вирішити сам"[3].

Єврейське походження християнства мало далекосяжні наслідки, надто для взаємин християн і євреїв. Після Юдейського повстання 70 р. по всій імперії почала поширюватись єврейська діаспора. Юдаїзм уже не обмежувався Юдеєю, і "люди Книги" стали релігійною меншиною в багатьох регіонах Європи і Азії. Для них Ісус Христос був лжемесією, узурпатором, відступником. Для них християни були загрозою і лихом — небезпечними конкурентами, що привласнили Святе Письмо й розбили священні табу, які відокремлювали євреїв від неєвреїв. Для християн євреї теж становили загрозу і виклик. Адже вони були рідним народом Христа, а проте заперечили його божественність; проводирі цього народу видали Христа на страту. За народною легендою, а зрештою протягом певного часу й за офіційною теологією, євреї стали "христопродавцями".

Схизму всередині юдео-християнської традиції з обох країв поглиблювало сильне відчуття зради. Цей конфлікт неминуче став запекліший, ніж конфлікти християн з іншими релігіями. Це нерозв'язана і принципово нерозв'язна сварка в межах однієї родини. Якщо дивитися з непоступливих єврейських позицій, християнство антисемітське за своєю природою, а антисемітизм — *par excellence* християнський феномен. А з погляду непоступливих християн, юдаїзм за своєю природою — осідок антихриста, озлоблений невдаха, одвічне джерело наклепів, блюзнірства і образ. Попри доктрину прощення, найтяжча в світі річ для християн і євреїв — побачити себе партнерами в межах тієї самої традиції. Тільки найхристияннішим християнам може спасти на думку назвати євреїв "нашими старшими братами".

Але християнство живилося не самим юдаїзмом. На нього впливали різні східні релігійні течії імперії, а надто грецька філософія. Євангеліє св. Іоанна, що починається зі слів "Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово", становить разючий контраст із рештою канонічних євангелій, де оце безперечно грецьке вчення про *Логос* не проступає. Сучасні дослідники наголошують як на елліністичних, так і на юдейських джерелах християнства. В цьому аспекті Філон Александрійський, еллінізований єврей, що намагався примирити єврейське Святе Письмо з платонізмом, посідає одне з чільних місць. [ДИЯВОЛ].

ДИЯВОЛ

Усі головні традиції, що сплавились у європейську цивілізацію, виразно усвідомлювали наявність лихої істоти. В доісторичній релігії, як і в поганському фольклорі, ця істота часто набирала подоби рогатої тварини — дракона, змія, цапочоловіка на відьомському шабаші, Пана-спокусника, не спроможного приховати до решти роги, хвіст і копита. В класичній міфології лиха істота була господарем підземного світу, і то з родоводом, який можна простежити до поєдинку Ґільґамеша з Гувавою. [ЕПОС]. В маніхейській традиції [БОГОМИЛИ] вона була Князем пітьми. Для Арістотеля лиха

істота могла бути не більше ніж відсутністю Бога. А для платоніків вона вже стала *диявóлом*, супостатом, Прадавнім Ворогом. У Старому Заповіті, надто в книзі Йова, вона була носієм гріха і незбагненних мук. У християнському вченні спокусник Христа в пустелі обертається на Сатану й Люцифера гріхопадіння. Диявол посідає центральне місце в середньовічній демонології та в міркуваннях св. Авґустина про свободу волі і про Божий дозвіл на зло; крім того, ще й у шедеврах Мілтона та Ґете. Віднедавна європейці вже перестали стерегтись диявола, проте історія Європи без диявола була б такою ж неповною, як історія християнства без Христа[1].

Найновіші дослідження показують, що християнство і юдаїзм приблизно два сторіччя не поривали між собою. Багато десятиріч дві спільноти, що почасти перекривались, поділяли, напевне, ті самі месіанські сподівання. Юдейські тексти, датовані 200 р. до н. е.–50 р. н. е. і виявлені в нещодавно відкритих окремих рукописах Мертвого моря, мають разючу подібність до християнських євангелій. За однією гіпотезою, остаточний розрив між християнами і євреями стався 131 р., коли Симон Бар-Кохба, проводир другого Юдейського повстання проти римлян, проголосив себе месією, розірвавши таким чином зв'язок[30]. [**PASCHA**].

PASCHA

Великдень — найголовніше свято християнського календаря, яке відзначає воскресіння Христа з мертвих. Святові передують сорок днів Великого посту, що завершуються Страсним тижнем, який починається з Вербної неділі. Піст досягає кульмінації смутку під час страстей, які починаються опівдні Великої п'ятниці, з миті, коли розіпнуто Христа, і переходить у вибух радості на третій день, великоднього ранку, коли виявилось, що могила порожня.

У більшості європейських мов Великдень називають якимсь варіантом пізньолатинського слова *Pascha*, яке, своєю чергою, походить від гебрайського слова *pesach*, "єврейський великдень". Отже, іспанською мовою *Pascua*, французькою — *Pâques*, валійською — *Pasg*, шведською — *Pask*, російською і грецькою — *Пасха*. Проте німецькою мовою Великдень має назву *Ostern*, що походить, як і *Easter*, його англійський еквівалент, від імені давньогерманської богині весни *Eostro (Ostara)*. З цього випливає, що християни перейняли ранні весняні свята, які відзначали відродження природи після зими. Крім того, вони привласнили символізм єврейського великодня; Христос обернувся тепер на "великоднє ягнятко".

Різниця в назвах нагадує нам і про давні суперечки з приводу дати Великодня. Ті перші християни, що дотримувалися звичаїв єврейського великодня, відзначали Великдень чотирнадцятого дня того місяця, що починався після весняного рівнодення. Але 325 р. Нікейський собор постановив, що Великдень має припадати на першу неділю після першого місяця вповні після весняного рівнодення.

Та на цьому суперечки не припинились, бо було кілька конкурентних астрономічних циклів для обрахунку сонячних років і місячних місяців. Попервах усі математичні обрахунки виконувала велика Александрійська обсерваторія, але невдовзі між грецькою і латинською церквами, а також між окремими провінціями в межах латинської церкви виникли великі розбіжності. 387 р. Великдень святкували в Ґаллії 21 березня, в Італії 18 квітня, а в Єгипті 25 квітня. Подальші спроби стандартизації мали успіх тільки почасти, хоча 21 березня і 25 квітня зоставалися крайніми межами Великодня. Православний і католицький Великодні ніколи не узгоджувались між собою. Оскільки Великдень — свято, що не має сталої дати, решта залежних від нього свят річного християнського календаря — від Трійці до Вшестя — пересувалися разом з ним[1]. У Біблії про Великдень ніде не згадано; щоправда, в англійському, схваленому монархом перекладі 1613 р. у Діях апостолів, 12, 4, внаслідок перекладацької помилки єврейський великдень названо Великоднем.

Майже два тисячоліття ввесь християнський світ на Великдень бринів тріумфальними гімнами про Христову "перемогу над смертю". Для нехристиян ті гімни могли відлунювати погрозою, зате для вірних становили вияв найглибших душевних почуттів. За давніх часів вірні співали гімни IV ст. *"Aurora Lucis rutilat"* ("Золотий світанок настає") і *"Finita iam sunt proelia"* ("Скінчилась боротьба"). Найвідоміші великодні гімни, зокрема й *"Salve, festa dies"* ("Приходь, радісний ранку"), *"Vexilla regis"* ("Мають корогви королівські") і *"Pange lingua gloriosi proelium certaminis"* ("Оспівуйте, вуста, славетну битву"), написав Венанцій Фортунат (бл. 530—610), свого часу єпископ Пуатьє. Найкращі грецькі гімни, як-от *"Anastaseos Imera"* ("День воскресіння"), інколи співаний на мелодію *"Lancashire"*, написав св. Іоанн Дамаскін (бл. 675—749). Німці співають гімн *"Jesus lebt!"* ("Ісус живий!") Кристіана-Фюрхтеґота Ґелерта, французи — *"A Toi la gloire, O résuscité!"* ("Слава Тобі, Воскреслому!"), поляки — *"Chrystus zmartwychstan jest"* ("Христос воскрес"), греки — *"Hristos Anesti!"* Англомовний світ співає *"Christ the Lord is risen today"* ("Господь Христос воскрес сьогодні") на слова Чарлза Веслі:

Vane the Stone, the watch, the seal;
Christ has burst the gates of hell.
Death in vain forbids his rise.
Christ has opened Paradise.
Lives again our Glorious King;
Where, O Death, is now thy sting?
Once he died, our souls to save;
Where thy victory, O grave?
Hallelujah!

Безсилі камінь і печать зі сторожами —
Христос уже розбив пекельні брами.
І марно Смерть кладе Його в могилу, —
Вчення Христа дорогу в рай відкрило.
Славетний Царю наш, живи тепер ізнов,
Бо жало Смерті вирвала Любов.
Колись Він вмер, щоб душі нам спасти,
Але не година Смерть Його перемогти.
Алілуя![2]

Хоч коли стався насправді той розрив, юдейські елементи в християнстві ніколи не зникали остаточно. Вже дві тисячі років щотижня святкування єврейського дня спочинку в п'ятницю ввечері завжди передує святкуванню християнського дня спочинку в неділю. Коли вже запалено свічки і проказано молитву за мир, наприкінці відправи відчиняють ковчег [шафу з книжками] заповіту і читають *Тору*, Книгу Закону:

Ковчег відчинено

Тора — це дерево життя для всіх,
хто цупко тримається її, і ті, хто
не кидає її, благословенні.
Її шляхи — шляхи втіхи,
і кожна її стежина — мир.

ETZ CHA-YIM HI
LA-MA-CHA-ZI-KIM BA
V'TOM-CHE-HA M'U-SHAR.
D'RA-CHE-HA DAR-CHEY NO-AM,
V'CHOL N'TI-VO-TE-HA SHA-LOM.

עֵץ חַיִּים הִיא לַמַּחֲזִיקִים
בָּהּ וְתוֹמְכֶיהָ מְאֻשָּׁר:
דְּרָכֶיהָ דַרְכֵי נֹעַם וְכָל־
נְתִיבוֹתֶיהָ שָׁלוֹם:

Ковчег зачинено, вірні сідають[31].

Раннє християнство мало багато конкурентів. У перші два сторіччя імперії буйно процвітали містерійні культи Ізиди, Кібели і перського бога сонця Мітри. Вони мали кілька важливих спільних рис із раннім християнством, зокрема екстатичне поєднання з божеством, уявлення про особистого Спасителя (Господа), обряди ініціацій, подібні до хрещення. Антропологічний підхід до релігії зосереджений саме на цих спільних рисах.

Гностицизм теж мав багато спільного з християнством. За походженням гностики були філософами, "шукачами знань", проте привабили послідовників куди релігійнішої вдачі. Вони чимало запозичили в юдаїзму і дедалі більшою мірою запозичали в християнства, інколи їх навіть уважали за християнську секту. Вони розрізняли Творця, або ж *Деміурга*, відповідального за зло в світі, і Верховну Істоту, а в людській природі відрізняли нице, матеріальне життя від іскри божественної сутності, що давала людям змогу сягати небесних сфер. Про Симона-ворожбита згадано в Новому Заповіті. Валентин діяв у Римі бл. 135–165 рр., Василід — в Александрії. Маркіон (помер 160 р.) заснував гностичну секту, яка проіснувала до V ст. Він навчав, що Христове тіло було нереальне, — отже, в жодному матеріальному розумінні воскресіння статись не могло; він відкидав Старий Заповіт, вважаючи, що без Бога любові, якого відкрив Христос, єврейський Єгова недосконалий. Цей докетизм започаткував тривалі християнологічні дискусії про справжню природу Христа.

Суперечки між християнами і гностиками виявили потребу мати визнаний канон Святого Письма. Які саме святі письмена від Бога, а які написано людською рукою? Цим питанням християни переймались на перелами II–III ст., проте остаточну відповідь дало тільки *"Святкове послання"* Афанасія 367 р. Ядро Нового Заповіту — чотири Євангелія і 13 Послань св. Павла — затверджено бл. 130 р., а Старий Заповіт — тобто юдейський канон без апокрифів — бл. 220 р. Про інші книги, зокрема Апокаліпсис, або Одкровення, сперечалися набагато довше. [**АПОКАЛІПСИС**].

Теологічні суперечки провіщали потребу утворення певного церковного органу, що розв'язуватиме їх. На один вихід указав Климент Римський (помер бл. 90 р.), висунувши теорію апостольської спадкоємності. Християнські пастирі мали авторитет, якщо могли вивести своє призначення на посаду від одного з дванадцяти апостолів або загальновизнаних апостольських спадкоємців. Сам Климент, що, напевне, був третім у лінії від св. Петра як "єпископ" Римський, спирав власні претензії на слова: "Ти скеля, і на скелі оцій побудую Я церкву Свою". На цьому самому ще з більшою силою наголошував єпископ Ліонський Іриней (бл. 130-200), нападаючись у своїх писаннях на гностиків:

"Найвеличніша й найдавніша церква, і то відома всім, — церква, яку заснували в Римі апостоли Петро і Павло... Отже, всяка інша церква, хоч і свята в решті своїх аспектів, має гармонізуватися [з римською] внаслідок авторитетності її походження. Саме завдяки цьому й збереглася традиція, що пішла від апостолів..."[32].

У цих словах — сама сутність римо-католицької традиції (див. додаток III, с. 1272).

А тим часом існувало кілька конкурентних центрів церковної влади, і апостольська спадкоємність, як її тлумачили в Римі, ніколи не мала загального визнання. Безпосередній зв'язок з Христовими апостолами був, безперечно, престижний. Окрім св. Климента, серед святих отців церкви були Ігнатій з Антіохії, Папіад з Гієраполя і св. Полікарп зі Смирни (бл. 69–155), спалений на вогнищі.

Переслідування перших християн — трохи суперечливе питання, і справжні його масштаби годі відокремити від мартирології найзацікавленішої сторони. "Церковні письменники IV–V ст., — писав Ґібон, — приписують римським урядовцям той самий ступінь нещадного й несхитного завзяття, яке палало в їхніх грудях"[33]. А втім, вряди-годи траплялися й репресії. Нерон обернув християн на цапів розгрішення за велику римську пожежу 64 р. Такі нагінки суперечили загальній толерантності, поширеній на всі національні культи, як-от юдаїзм, що до нього, на загальну думку, належало й християнство. Доміціан, що вимагав, аби його вшановували як *Dominus et Deus*, Володаря і Бога, страчував затятих християн за "атеїзм". Марк Аврелій санкціонував люті репресії в Ліоні 177 р. Але тільки 250 р. імператор Децій (правив 249–251) звелів, щоб під страхом смерті всі його піддані давали жертви державним богам. Після ще одного періоду затишку Діоклетіан 303 р. звелів зруйнувати всі християнські

церкви і спалити Біблії. Ці великі цькування тривали тринадцять років і були прелюдією до загальної толерантності, проголошеної за наступного володаря. Надмірні репресії давали зворотний результат. Скроплена кров'ю мучеників Римська імперія скорилась християнству. [КАТАКОМБИ].

КАТАКОМБИ

Віра у воскресіння мертвих відводила похоронові особливу роль у житті ранньої християнської громади. За три кілометри від римських Аврелієвих мурів, поблизу Аппієвої дороги містився район *Ad Catacumbas*, де перші християни задля безпеки ховали своїх небіжчиків у підземних ґалереях. Відколи в XVI ст. наново відкрито катакомби, досліджено вже 42 катакомбні системи, кожна з них складається зі справжнього мурашника тунелів на п'яти або шести рівнях, тунелі пов'язують лабіринт кімнат і сімейних *loculi*, ніш. Найдавніші могили, як-от Флавії Доміцилли, дружини консула 95 р., датуються кінцем I ст. Проте найбільше могил з'явилося за доби переслідувань у III ст. У катакомбах ніхто ніколи не жив, але згодом, за християнської влади, вони стали улюбленим місцем зборів, де відбувалися свята й будовано каплиці на честь пап і мучеників. Більшість написів вирізьблено саме тієї доби. Наприклад, у катакомбі Претекста є напис на честь одного з замучених дияконів папи Сикста — св. Януарія, заарештованого разом з ним 6 серпня 258 р.: "BEATISSIMO MARTYRI IANUARIO DAMASUS EPISCOP FECIT" ("Єпископ Дамасій спорудив цей пам'ятник благословенному мученикові Януарію").

Найбільший комплекс — катакомбу св. Калікста — збудував колишній раб, що був папою в 217—222 рр. У ньому є папська зала з могилами пап аж до папи Мільтіада (помер 314 р.), крипта св. Цецилії, а в крипті Святих Дарів — незвичайна колекція фресок. Катакомбне мистецтво багате на високу символіку духовного життя і прийдешнього світу. Серед його улюблених образів — голуб, якір, дельфін, рибалка, Добрий Пастир і Йона, предтеча воскресіння.

Грабунки ґотів і вандалів у V ст. призвели до того, що чимало реліквій з катакомб перевезено до міських церков, а відсування другого пришестя спричинилось до поступової відмови від підземного цвинтаря. Крипта св. Себастьяна — одне з небагатьох місць, куди й далі вчащали люди. Саме в ній середньовічні прочани шукали порятунку від чуми.

Поряд з катакомбою Базілео стоїть церква, пов'язана з найславетнішою в Римі християнською леґендою. Втікаючи від переслідувань Аппієвою дорогою, св. Петро зустрів Христа й запитав його: *"Domine, quo vadis?"* ("Господи, куди йдеш?"). Христос відповів: "У Рим, щоб мене вдруге розп'яли". Петро повернув назад і загинув мученицькою смертю.

Три з сорока двох катакомб єврейські: Вілла Торлонья, Вінья Рандатіні і Монте-Верде[1].

Розвиток духівництва — як стану, окремого від мирян, — відбувався, здається, поступово. Посади *episkopos*, єпископів, як пастирів громад і *diaconus*, дия-

конів, з'явилися раніше від посади *presbyter*, священика, що виконував суто культові функції. Титул патріарха, "отця" єпископів у якійсь окремій провінції чи країні, довгий час уживали непослідовно. Жодного особливого статусу не мав і єпископ Римський. Авторитет, що зростав унаслідок керування християнською громадою в столиці імперії, став падати, коли імперський уряд вибрався з Рима. Але саме через свій столичний статус римські християни зазнавали куди тяжчих переслідувань. Упродовж перших християнських сторіч низка єпископів посідали "трон св. Петра", але до V ст., або, як дехто вважає, аж до VII ст. вони не становили провідної сили в церкві.

Отці церкви — колективна назва, якою, починаючи з IV ст., стали називати всіх церковних проводирів попередньої доби. Апологети — від Аристида Афінського до Тертуліана (155–225) — прояснили те, що зрештою стало православною вірою. Інші, зокрема Іполит (165–236), Климент Александрійський (бл. 150–215), Оріген (185–250) і Кипріян Карфагенський (помер 258 р.), здобули повагу за оборону віри від поган і єретиків. Корпус патристики, тобто творів отців церкви, завершується працями св. Іоанна Золотоустого (347–407).

Єресь, звичайно, — уявлення тенденційне. Це звинувачення, яке одна група вірних висуває проти іншої, і воно може існувати тільки тоді, коли обвинувачі вірять у свою власну догматичну монополію на істину. В історії християнства уявлення про єресь виникає в II-III ст., коли утвердився загальний консенсус. Більшість отців церкви тією або тією мірою були єретиками. До головних єресей, визначених пізнішою правовірністю, належали докетизм, монтанізм, новатіанство, аполінаріанство, несторіанство, євтихіанство, аріанство, пелагіанство, донатизм, монофізитство і монофелітство. Серед цих єресей надто велику вагу мало аріанство, здобувши прихильників у багатьох громадах як у межах, так і поза межами Римської імперії. Заснував його Арій (бл. 250–336), священик з Александрії; він вважав, що Христос, як Син Божий, не може мати тієї самої божественності, що й Бог-Отець. Аріанство спровокувало скликання І Вселенського собору церкви, на якому його й засудили. Проте воно відродилося завдяки підтримці імператора Констанція II; крім того, його перейняли кілька варварських народів, зокрема ґоти. Аріанство навіть розкололося на три головні під'єресі: ангомеанство (євноміанство), гомеанство і напіваріанство. Аріанство зникло лиш у VI ст. [BRITO].

Християнське чернече життя мало суто орієнтальне походження. Св. Антоній Пустельник (бл. 251–356), опонент Арія і засновник першої анахоретської громади, — це ще один александрієць.

Отже, християнські концепції та обряди, згодом проголошені католицькими (всесвітніми) і православними (правильними), були наслідком багаторічних дискусій і суперечок. Їхнє остаточне визначення відбулось у працях чотирьох учителів церкви, що діяли наприкінці IV ст.: святих Мартина, Єроніма, Амвросія і Августина. Окрім суперечок про *Логос*, що невдовзі стали прецедентом для христологічних дискусій, учителі церкви зосереджувались на вченні про божественне милосердя, спокуту гріхів і церкву, на проблемах таїнств, хре-

щення і причастя, а передусім — на Трійці. 325 р., коли імператор Константин скликав І Вселенський церковний собор у Нікеї в Малій Азії, до 300 делеґатів звернулися з проханням назвати головні пункти християнської віри. На соборі домінувала александрійська делеґація, зокрема антиаріанська група (тринітарії) на чолі з Афанасієм (бл. 296–373). Там була всього жменька єпископів із Заходу, зокрема з Кордови та Ліона. Відсутнього Сильвестра І, єпископа Римського, заступали два леґати. Делеґати поєднали хрещальну формулу, використовувану в Єрусалимі, зі славетною ідеєю *homoousios*, єдиносутності. Нікейський символ віри став відтоді обов'язковим для всіх християн:

> Вірую в єдиного Бога-Отця, Вседержителя, творця неба і землі, всього видимого і невидимого.
> І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків... Єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.
> Він для нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес і тіло прийняв... став чоловіком.
> ...і страждав...
> І воскрес на третій день...
> І зійшов на небо...
> І знову прийде... судити живих і мертвих...
> І в Духа Святого...[34]

Минуло триста років, відколи Христос ходив по Галілеї.

Босфор, 4 листопада 1079 р. від заснування Рима. Невдовзі після наказу про страту свого очевидного наступника імператор Константин провів церемонію, що мала відзначити заснування нової столиці. Він поклав перший камінь у підвалини західного муру, там, де мур підступав до моря. Разом з ним ходив філософ-неоплатонік Сопатр, що виконував функцію *telestes*, чаклуна, і вдавався до чарів, які мали забезпечити місту щастя. Був присутній і Претестат, жрець із Рима, що, за чутками, начебто привіз найсвятіший римський талісман — Палладій, який годилося замурувати під статуєю засновника на новому Форумі. "Сонце було в сузір'ї Стрільця, але тієї миті панував Рак"[35].

Через чотири роки, 11 травня 1083 р. (330 р. н. е.), нові церемонії відзначили початок життя на нових основах. Невдовзі після страти Сопатра та ще одного поганського філософа, Канонаріса, що вигукнув: "Не повставай проти наших предків!" — Константин очолював ґрандіозне інаувґураційне свято. Місто дістало офіційні назви Константинополя та *Roma Nova*, Нового Рима. Молитви, звернені до богині Тіхе, тобто Фортуни, покровительки міста, змішувалися з християнським співом *"Кіріє елейсон"*. У цирку, поблизу храму Кастора і Поллукса, відбулися пишні ігри, проте без ґладіаторських змагань. На Форумі

Карта 9
Константинополь

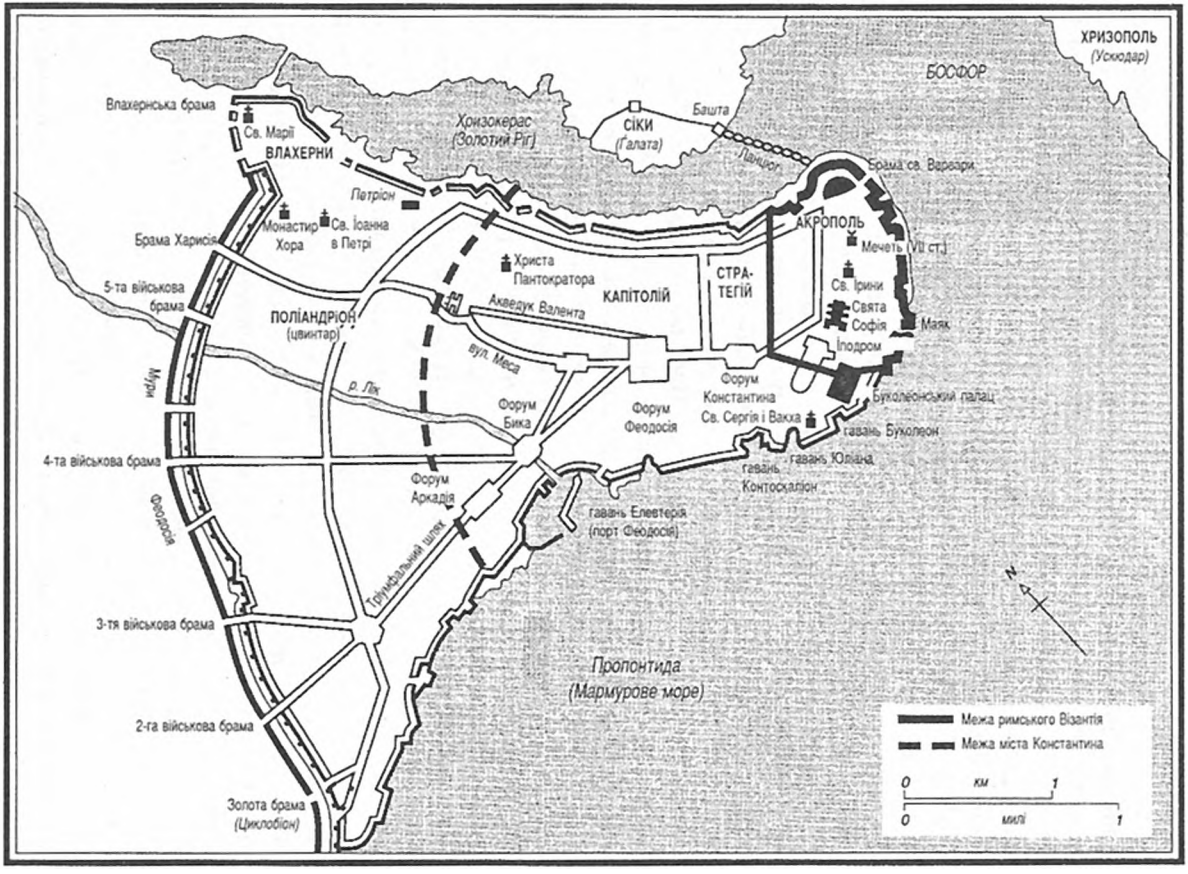

врочисто відкрито величезну статую імператора. Її зробили, піднявши Константинову голову на античну колосальну статую Аполлона, що стояла на височенній порфировій колоні. Здається, ще одну, меншу й позолочену статую Константина, що тримав у простертій руці невеличку фігурку Тіхе, носили під час процесії зі смолоскипами. Проте безперечно, що така процесія невдовзі стала щорічною традицією в Константинополі в день Засновника. До чола Тіхе був прибитий хрест. Усі наступні імператори мали вставати і простиратись перед ним. В обігу з'явились нові монети й медалі з викарбуваним погруддям Константина і написом: "TOTIUS ORBIS IMPERATOR" ("Імператор усієї землі").

Вибрати нове місце для столиці було не так уже й легко. Імператор потребував столиці, яка могла б користатися з морських шляхів, що пролягали через Босфор і Геллеспонт. Спершу він придивлявся до античного Халкедона на азіатському узбережжі. Потім імператор звернув увагу на стародавній Іліон (Трою), легендарні зв'язки якої із заснуванням Рима забезпечили б важливі символічні переваги. Імператор навідав околиці Трої і зробив проект майбутнього міста на місці, шанованому як Гекторова могила. Вже навіть спорудили браму (її ще й досі можна бачити), перше ніж імператор знову змінив думку, переплівши до містечка Візантія на європейському узбережжі, яке він нещодавно взяв після успішної облоги. Зрештою справдились і практичні сподівання, і пророцтва. За пізнішою легендою, Константин начебто власноруч накреслив лінії, де мали стояти мури. Йдучи попереду землемірів зі списом у руці, він далеко випередив їх. Коли хтось гукнув його: "Величносте, як довго ще йти?" — він, за переказами, загадково відповів: "Аж поки зупиниться Той, Хто йде поперед мене".

Перетворення малого Візантія на Великий Константинополь вимагало робіт величезного масштабу і швидкості. Константинів мур тягнувся впоперек півострова від Золотого Рогу до Мармурового моря, десь на три кілометри далі на захід від античного акрополя. Константинів Форум збудовано одразу за стародавніми мурами Візантія. Відлеглі передмістя Сікея (Галата) і Влахерни на протилежних берегах Золотого Рогу мали свої окремі фортифікації, натомість більшість будівель старого міста зруйновано або розібрано. Чудові гранітні колони Клавдія Готського, поставлені 269 р. після славетної перемоги, залишено на мисі, що дивився через море на Азію. Константинополь, як і Рим, мав сім пагорбів, що невдовзі були забудовані громадськими та приватними спорудами. Складений через вісімдесят років опис міста згадує про Капітолій, своєрідний навчальний заклад, цирк, два театри, 8 громадських і 153 приватні лазні, 52 портики, 5 комор із зерном, 8 акведуків, 4 зали зібрань, 14 церков, 14 палаців і 4388 зареєстрованих житлових будівель непересічної архітектурної вартості. Для оздоблення того мегаполіса з Греції привезено величезну кількість мистецьких скарбів: Аполлона Піфійського, Геру Самоську, [ЗЕВС]а Олімпійського, Афіну з Лінда на Родосі. Тільки навпроти самого храму Святої Софії виставлено 427 статуй. Колопістів силоміць звозили до міста з усіх сусідніх поселень. Щоб прогодувати їх і мати зерно для роздачі, змінено маршрути єгипетського, сирійського і малоазіатського зернових флотів. Константинополь мав

постати за рекордний час, натомість його сусіди вандалізувались, безлюдніли й голодували.

Постать Константина породила чимало дискусій. Як перший християнський імператор він став об'єктом безсоромної агіографії. "Мова й розум німіють, — писав перший біограф, Євсевій Кесарійський, — коли я дивлюсь духовними очима на цю тричі благословенну душу, поєднану з Богом, вільну від усієї світової марноти, в шатах, сяйливих, наче блискавиці, і діадемі, що ніколи не тьмяніє"[36]. А для наклепників Константин був огидним лицеміром, тираном і вбивцею; його добра слава — лише наслідок навернення на смертному ложі і фальшувань подальшої доби. Гібон, не терплячи християнських легенд, усе-таки віддавав перевагу великодушній інтерпретації, наголошуючи, що тільки старечі вибрики трохи затьмарили видатні риси імператора. Константин був "високий і величний, спритний... безстрашний на війні, ласкавий під час миру... стримуваний узвичаєною розважливістю... Він *гідний* назви першого імператора, що прилюдно визнав християнську віру"[37].

Попри материн приклад, можна лише сперечатись, якою мірою Константин справді дотримувався християнських обрядів. Він прилюдно заявляв, що схиляється перед єдиним Богом, проте більшість його дій, зокрема й указ про толерантність, можна не гірше пояснити як політику толерантного поганина. Під час свят у Константинополі він найдужче переймався утвердженням власного культу. Водночас Константин ревно сприяв будівництву церков, не останньою чергою і в Римі, де він збудував собор Св. Петра і Константинову базиліку (св. Іоанна Латеранського). 321 р. Константин своїм указом зробив неділю вихідним днем для всіх. За тодішніми звичаями, він довго відсував своє офіційне хрещення, єпископ Євсевій Нікомедійський, аріанин, охрестив його вже на смертному ложі. Імператор не виявляв якоїсь особної ласки єпископові Римському. Константин щиро тішився дедалі глибшою театральністю пізнього культу імператора. Як *Sol Invictus* (Непереможне Сонце), він успадкував Діоклетіанову практику *adoratio purpurae*, обожнення порфири, і оточив себе догідливою мовою східного деспотизму. Громадське мистецтво, як показують фризи Константинової арки в Римі, ставало дедалі застиглішим і офіційнішим. В інтелектуальному житті Константинового двору панувало прагнення примирити християнство, що набирало сили, з традиційною культурою. Константин покладався на наверненого ритора Лактанція, з яким познайомився в Трирі: Лактанцій навчав його сина Криспа, а в своїй праці *"Divinae Institutiones"* ("Божественні настанови") послідовно виклав християнські погляди на світ.

До статусу християнської віри за Константинового врядування слід ретельно придивитися. Після Міланського указу (313 р.) церква користувалась толерантністю з боку офіційної влади і сталими прибутками, а після Нікейського собору — ще й послідовним ученням. Проте церква й далі становила лише нечисленну секту на ранніх етапах інституційного зростання. Верховна церковна влада ще не сформувалась. Не всі погоджувались із каноном Святого Письма. Жоден з найвидатніших отців церкви — від Іоанна Золотоустого до Августина — ще не

народився. Арій, найвидатніший з-поміж єресіархів, здобув велику повагу при імператорському дворі, 334 р. його повернено із заслання. А за наступного імператора аріанство стало вже панівною релігійною течією. Донатисти в Африці нещодавно були придушені. За межами Римської імперії християнство розвивалось лиш у двох країнах: Вірменії та Абісінії. Доба спорадичних переслідувань минулася, проте "поділ християнського світу перешкоджав знищенню поганства".

330 р. імперія була в куди кращій формі, ніж протягом попередніх кількох десятиріч. Схід і Захід були об'єднані, зберігався загальний мир. Константинові реформи критиковано як "боягузливу політику, поділ того, що було єдиним, упослідження всього величного, страх перед будь-яким активним утвердженням влади, сподівання, що найслабші виявляться найпокірливішими"[38]. Але реформи принаймні забезпечили імперії перепочинок. Армія стала підконтрольна завдяки: розподілові повноважень преторіанських префектів між конкурентними посадами командирів кавалерії і піхоти; відокремленню елітних двірських військ від другорядних прикордонних підрозділів; широкому залученню варварів як у лави допоміжних військ, так і на офіцерські посади. Гроші на щедрі будівельні проекти імператора і на ремонт шляхів та налагодження поштового зв'язку забезпечував тяжкий земельний податок. Простелена навсібіч мережа імперських посланців, що діяли як офіційні шпигуни, тримала в страху потенційних ворогів.

Константин не мав жодних планів, як уникнути одвічних проблем спадкоємності влади. Він убив Криспа, свого найстаршого сина, бо до нього дійшли чутки про римську змову. Але в нього й далі залишалося ще троє синів — Константин, Констанцій і Констант, а також улюблений небіж і троє братів. За два роки до смерті він поділив між ними імперію, піднявши своїх синів до ранґу цезарів. Усі вони відплатили злом за його великодушність. Константин II загинув, удёршись на територію Константа. Константа вбив узурпатор Максентій. Констанцій II, спершу вирізавши решту своїх родичів, зрештою відвоював імперію від Максентія.

Після хаосу попереднього сторіччя економіка імперії відновила дрібку процвітання й стабільності. Проти давніх часів державна щедрість зменшилась, але провінційні міста, надто в прикордонних зонах Центральної Європи, виявляли у своїх громадських будівлях чималий ступінь власного гонору. Податкові реформи Діоклетіана, зіперті на оцінку сільськогосподарської праці, забезпечили основу для регулярного бюджетного планування й посприяли розростанню імперської бюрократії. Лунали скарги, що збирачів податків більше, ніж платників. Карбування золотої монети — 60 монет з 1 фунта золотого зливка — зупинило знецінення мідних грошей і заклало підвалини візантійської стабільної валюти.

Імперські кордони стояли міцно; фактично, вони навіть поширились. 297 р. у Персії відвойовано неоціненну провінцію Вірменію, де завдяки римським впливам та християнізації сформувались основи тривкої окремої культури. Щоб полегшити врядування, імперія була поділена на чотири префектури: Схід (Константинополь), Іллірію (Сірмій), Італію та Африку (Мілан) і Ґаллію (Трир). На

заході, в Британії, Константинів батько стримав спустошливі наїзди піктів і скотів. Сепаратистські "імператори Британії", Каравзій і Алект, були впокорені. На сході загрожувала сасанідська Персія, хоч іще й не нападала на імперію. На півдні мавританські племена напирали на римську Африку.

Найважливіші зміни європейської політико-етнічної карти відбувалися за межами як Римської імперії, так і документальної історії. Швидко зменшувався величезний регіон кельтського панування. Західні осідки кельтів у Британії й Ґаллії зазнали великого римського впливу. Кельтську батьківщину в центрі Європи розбили, поглинули і знищили міґрації германських і слов'янських племен (див. розділ IV). Франки вже оселились по обидва боки рейнського кордону. Ґоти скінчили свій довгий перехід з Вісли до Дніпра. Слов'яни рухались на захід у напрямі центру, де кельтська Богемія стала піонером слов'янізації. Балти вже оселились у Прибалтиці. Угро-фіни, поділені віддавна, міґрували до своїх майбутніх територій. Фіни зупинилися на Волго-Балтійському мосту, а мадяри затримались на одній зі своїх численних стоянок у південних степах. Кочовики і морські розбійники залишались тим часом на далекій периферії. Скіфи вже обернулись на давню згадку. Гуни ще барились у Середній Азії. Норвежці вже добулися до Норвегії, і це засвідчив їхній найдавніший рунічний напис.

Константинові уявлення про зовнішній світ залежали, безперечно, від стану римських комунікацій. Китай, ще роз'єднаний унаслідок хаосу недавнього періоду Трьох царств, був відомий завдяки тонесенькій сполучній нитці шовкового шляху. 284 р. до Китаю добулися Діоклетіанові посли. Номінально Китай перебував під владою династії Цзінь, що поступово поширювала свій вплив з півночі на південь. Китай здебільшого вже відмовився від філософії Конфуція і завдяки розквітові буддизму розбудовував міцні культурні зв'язки з Індією. Індія, чиї північні регіони нещодавно опинились під владою імператорів з династії Ґуптів, найвидатніших покровителів індуського мистецтва і культури, була набагато ближча до Риму й набагато краще відома. Звістка про коронування Чандрагупти I в Магадсі 320 р. напевне дійшла до Константинополя через Єгипет. Єгипет був ще й джерелом новин про Абісінію, що стала метою християнських місій із Сирії та Александрії. Перська імперія за династії Сасанідів мала з Римом довгий та неукріплений спільний кордон і породжувала велику зацікавленість. Вона відкинула еллінізм попередньої доби і перейшла в стадію войовничого зороастризму. Мані, пророк дуалістичного маніхейства, що намірявся поєднати принципи зороастризму з принципами християнства, був страчений десь шістдесят років тому. Хлопчик-шах Шапур II (310–379) ще перебував під владою своїх жерців і вельмож-охоронців; жерці завершували компіляцію текстів Святого Письма — Авести — і нещадно переслідували всіх незгодних. Римо-перський мир, не порушуваний протягом тридцяти років, тривав аж до Константинової смерті.

Заснування Константинополя 330 р., як подія ясна і недвозначна, здається, підтримує поширену практику вважати врядування Константина за межу між

античним і середньовічним періодами. Але в такому значенні цій даті доводиться змагатись із кількома конкурентними претендентками: 392 р., коли на трон сів Феодосій I, перший імператор, що був справжнім християнином; 476 р., коли стався крах Західної Римської імперії (див. с. 257); 622 р. — датою зародження ісламу, що поділив колишній римський світ на мусульманську і християнську сфери (див. с. 268–274); 800 р. — датою, коли Карл Великий відновив християнську імперію на Заході (див. с. 313–321). Але якщо таки справді визнати цю межу, існує небезпека, що Константина замолоду можна вважати за представника античності, а під старість — за представника середньовіччя.

Кожної даної миті значно важливішу роль відігравала загальна рівновага між спадщиною минулого і сумою всіх новацій — те, що професійні історики інколи називають неперервністю і перервністю. Отже, на цій підставі можна з деяким ступенем упевненості стверджувати, що 330 р. у Константинополі не сталося порушення цієї важливої рівноваги.

Місто Рим неминуче занепадало, не останньою чергою й тому, що Константин скасував преторіанську ґвардію і знищив її римську штаб-квартиру. Але практичне значення Рима підупадало ще здавна. В далекій перспективі Рим насправді навіть виграв: утративши контроль над імперією, що стала розпадатись, він забезпечив непов'язаність своєї долі з долею імперії. Рим набув нової і тривалої ролі резиденції наймогутнішого ієрарха християнського світу. Проте тодішній єпископ Римський був далекий від оптимізму. Сильвестр I (правив 314-335) не був ні на соборі в Арлі, що його скликав Константин 314 р., аби скінчити суперечку з донатистами, ні на Вселенському соборі в Нікеї.

Більшість істориків погодиться, що ядро греко-римської цивілізації, сформоване на пізніх стадіях розвитку античного світу, становила передусім імперія, а вже потім — той розмаїтий культурний плюралізм, який вона толерувала і якому протеґувала. Натомість ядро середньовічної цивілізації становить єдність християнського світу і його виняткової християнської культури. Середньовічна цивілізація сформувалась унаслідок змішування колишніх римських і неримських народів на територіальній основі, що тільки почасти збігалася з територією колишньої Римської імперії. 330 р. чимало процесів, які провадили від античності до середньовіччя, навіть не почалися. Сам Константин — аж ніяк не європеєць.

Не слід забувати й послідовності подій. Проміжок часу, що відокремлює Константина від Карла Великого, довший за проміжок часу між урядуванням Константина і добою Цезаря та Авґуста, і дорівнює часові, впродовж якого розвивалась уся історія новітньої доби — від Ренесансу й Реформації до сьогодення.

Але Константин посіяв зерна одного історичного уявлення — про сумісність християнської релігії з політикою. Сам Христос категорично відкидав участь у політиці, і до Константина християни не думали про владу як про засіб сприяння своїй справі. Після Константина християнство і висока політика йдуть рука в руку. В очах пуристів то була розпуста.

Отож не дивно, що Константинополь невдовзі обернувся на головний осередок християнської влади. Офіційною столицею Римської імперії він став 331 р., у першу річницю заснування, і утримував цей титул понад тисячу років. За одне чи два покоління Константинополь набув переважно християнської подоби, церков стало більше, ніж храмів, аж поки влада кінець кінцем позакривала всі храми. Константинополь став зародком, а зрештою й серцем Візантійської держави — найстаршої парості середньовічного християнського світу і, всупереч сліпим прихильникам "західної цивілізації", одним з доконечних складників європейської історії.

IV

ORIGO

Народження Європи, бл. 330 — 800 рр. н. е.

Над найновішими спробами описати історію пізньої Римської імперії тяжіє якась неминуча доля. Практично кожен знає наперед, що імперія підупадала й зазнала краху, а проте майже неможливо відтворити ту довгу низку сторіч, коли остаточний результат був ще повитий таємницею. Вольтер просто відмахнувся від історії пізньої імперії, назвавши її "сміховинною", а Гібон у своїй "Історії" писав, що він зобразив "тріумф варварства й релігії".

Проте сучасники імперії навряд чи поділяли погляди Просвітництва. Щоправда, вони виразно усвідомлювали, що живуть за тяжких часів. Ніщо так не відтворює духу тієї доби, як сумовиті роздуми пізньоримського філософа Боеція (бл. 480–525). "Найтяжче лихо, — писав він у своїй *"Розраді в філософії"*, — це думка, що колись ти мав щастя". З іншого боку, сучасники, спостерігаючи занепад імперії, не конче передбачали її падіння. Для багатьох християн крах імперії був майже синонімом другого пришестя Христа, самого Страшного суду. Але дату Страшного суду так часто відсували, що він уже не відігравав жодної ролі в практичних міркуваннях. Ба більше, сумнівно, що варвари, чиї напади становили найочевидніший симптом слабкості імперії, мали намір знищити її. Навпаки, вони прагнули долучитися до її переваг. Страхітливе сплюндрування Рима 410 р. сталося через те, що імператор відмовився оселити Аларіхових ґотів на території імперії. З погляду нашої сучасності справжні дива, над якими варто замислитись, — це довговічність Римської імперії і дедалі тісніша взаємозалежність колишнього римського і колишнього варварського світів. У далекій перспективі саме та взаємодія породила сутність, названу "християнським світом", цю основу європейської цивілізації.

По смерті Константина здебільшого й далі зберігався поділ "відомого світу" на дві прості частини — римську і варварську. З одного боку, твердо стояв кордон возз'єднаної Римської імперії, а з іншого — невгамовні тлуми народів, переважно на племінній стадії розвитку, обробляли землю на лісових вирубках або блукали рівнинами. Річ зрозуміла, більшість римлян бачили цей поділ тільки в чорно-білих барвах. На їхню думку, імперія була "цивілізована", тобто мала впорядковане врядування, а варвари за самим своїм визначенням — "нецивілізовані". Хоч уявлення про "шляхетного дикуна", безперечно, існувало, — зок-

рема, це засвідчує сцена, коли Каракатака, полоненого британського ватажка, провели через Рим, — перехід з імперії до не нанесених на карту земель за її межами вважали за крок зі світла в пітьму.

А насправді різниця між римським і неримським світом навряд чи могла бути такою гострою. Римські армії раз по раз воювали під проводом полководців-варварів, які використовували допоміжні варварські підрозділи, щоб відбити варварів—ворогів імперії. Країни, прилеглі до імперського кордону, сторіччями зазнавали римського впливу. Римські купці й пам'ятки матеріальної культури поширювались далеко за межі імперських кордонів. Римські монети знайдено на території всієї Німеччини і Східної Європи. Закопані скарби і могили приховували дивовижні золоті, бронзові і срібні римські вироби — як-от у Гільдесгаймі поблизу Гановера, в Любсові в Померанії, в Тронгеймі в Норвегії, в Клайпеді в Литві і навіть в Афганістані. Великі римські торговельні факторії діяли навіть у таких далеких краях, як Південна Індія[1].

Не менш важко точно визначити й темп занепаду Римської імперії. Три великі історичні процеси, що набули вирішальної ваги після Константина, почалися значно раніше і тривали багато сторіч. Перший серед них — невпинне поривання на захід варварських народів, що міґрували з Азії до Європи (див. с. 232–255). Другий — дедалі глибший розкол між західною і східною половинами римського світу (див. с. 256–267). Третій — постійний експорт християнства до поганських народів (див. с. 292–298). Ці три процеси домінували протягом періоду, що згодом дістав назву "темних віків". Четвертий процес — піднесення ісламу (див. с. 268–275), — спалахнув у далекій Аравії в VII ст. і швидко визначив південні і східні кордони, в межах яких могли взаємодіяти інші сили.

Для сучасного читача одна з головних проблем полягає в традиційному римоцентричному і християнофільському сприйнятті європейських істориків, чий підхід до "темних віків" надміру сильно відбиває як їхню класичну освіту, так і релігію. Звичайно, це не причина забороняти комусь вступати в слід Боеція чи Григорія Турського і приєднуватись до їхніх похмурих суджень. Учинивши так, можна лише гостріше відчути неминучість долі. З іншого боку, нема й причин визнавати якийсь один погляд і відкидати решту. Якби джерела історичної інформації були набагато щедріші, можна було б не менш глибоко перейматися почуттями варварів, що наступали, поган або ж мусульманських воїнів. У такому разі домінантною нотою стали б, напевне, захват, сподівання і обіцянки. Як повідомляє Сальвіан Марсельський, чимало римлян доброго роду і освіти знаходили притулок серед ґотів і франків, "шукаючи римської людяності серед варварів, бо вже не могли терпіти варварської нелюдськості серед римлян"[2].

Міграції і оселення

У перші кілька сторіч першого тисячоліття дуже мало регіонів Європейського півострова населяли народи, які згодом оселилися там назавжди в межах добре визначених національних "батьківщин". Більшість населення за межами римського кордону перебувала в русі. Племена й федерації племен, великі й малі, невпинно шукали собі кращої землі. Від часу до часу темп їхніх мандрівок пришвидшував голод або раптові наїзди кочових вершників; у такому разі, на десятки, а то й на сотні років затримавшись у якійсь місцевості, вони зненацька зривались і рухалися далі.

Нерегулярні ритми міграцій залежали від складного комплексу обставин: кліматичних змін, забезпеченості харчем, демографічного зростання, місцевої конкуренції, далеких криз. Для римлян, що занепокоєно стерегли свій кордон, вони були абсолютно непередбачувані. Спершу непомітно наростав тиск, а потім якась несподівана подія рвала геть усі зв'язки, що тримали народ на місці. Тривалі інтервали спокою чергувалися з короткими, бурхливими збуреннями. Як і завжди, постанова про міграцію залежала від непевної рівноваги між силами інерції, "тиском" місцевих труднощів і "потягом" до зелених трав там, за обрієм. Вирішальна причина будь-якого конкретного пересування могла бути дуже далекою, зародитись десь у середньоазіатських степах; крім того, можна виразно добачити й "маневровий ефект". Зміни на одному краї ланцюга народів породжували брижі, поширювані на кожну ланку. Так само як і вагон на сортувальній станції, останнє плем'я на західному краї ланцюга могло відчути поштовх найбільшої сили і зрушити з місця.

У цьому аспекті гуни спричиняли брижі на Заході задовго до того, як з'явилися там самі. Гунську імперію близько 36/35 р. до н. е. розбили китайці, і відтоді гунські орди, а також стада худоби, з якої вони жили, кочували по території теперішнього Туркестану. Гунські грабіжницькі загони могли дуже легко долати кілька тисяч кілометрів за місяць. Верхи на швидких монгольських коніках, озброєні луком і стрілами, вони протягом одного літа могли здійснювати далекі наїзди в Європу чи на Далекий Схід і повертатися додому. Як і всі справжні номади, вони стали величезною рушійною силою для рільничих та напівкочових народів, що відчували їхній тиск. У II ст. н. е. база гунів перемістилась на північ від Каспійського моря, в IV ст. — на територію сучасної України. Там, 375 р., вони зіткнулися з остґотами, германським народом, що, як виняток, рухався в протилежному напрямі. Внаслідок зіткнення остґоти і сусідні з ними вестґоти були випхані на територію Римської імперії. Через 50 років алани, ще одне мандрівне плем'я, з'явились на півдні теперішньої Португалії — майже за 5000 км від своїх колишніх теренів. Самі гуни не нападали на імперію аж до 441 р. Темп міграції був, звичайно, дуже повільний. Алани, що близько 375 р. перетнули Дніпро, 406 р. — Рейн і досягли Атлантики в 420-х роках, рухалися з пересічною швидкістю 8 км за рік. "Раптова навала" вандалів, що якийсь час мандрували разом з аланами (див. нижче), відбува-

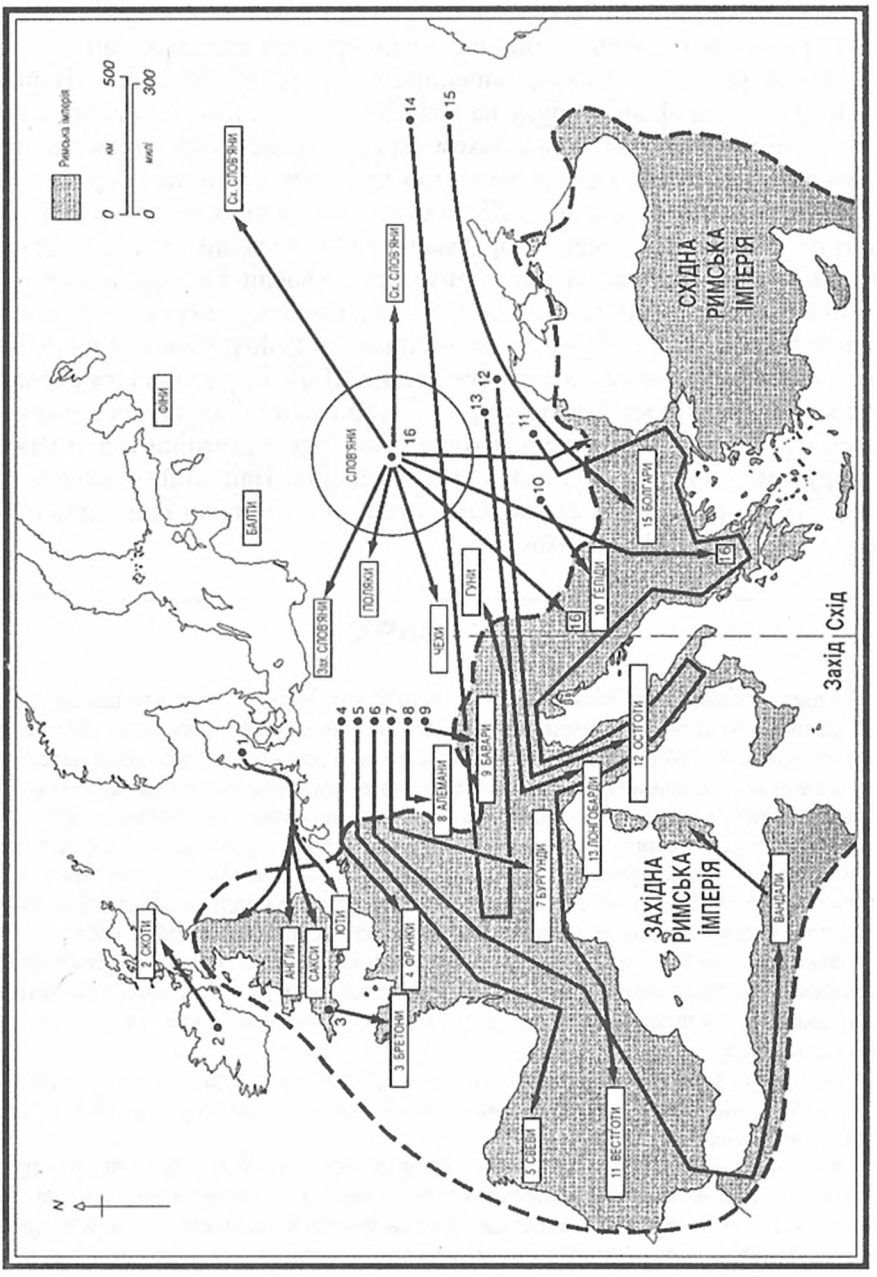

Карта 10
Міграції в Європі

лася зі швидкістю 2 км за тиждень. Племінні колони, обтяжені возами, худобою і припасом, не мали жодної надії конкурувати з кочовиками.

Головну роль відігравали, звичайно, географічні обставини. Найбільшою перешкодою для вільного руху народів був не імперський кордон, а гори. Всі племена йшли споконвічним шляхом через євразійські степи і, якщо не повертали одразу на південь уздовж чорноморського берега, мимоволі рухалися Європейською рівниною на північ. Після цього лиш у двох місцях можна було повернути на південь — через Моравський та Баварський коридори. Поворот на південь неминуче і дуже швидко призводив до воєнної конфронтації з імперським військом на Дунаї. Північний шлях означав іти лінією найменшого опору, де сила інерції несла мігрантів прямісінько до Рейну. Через те на Рейнському бар'єрі невпинно наростав тиск, аж поки в III–IV ст. утворилася справжня дорожня тиснява. Перехід через гори в Дунайський басейн величезним масам людей був не під силу. Зате для кочовиків гірські стежини стали улюбленим маршрутом, а порослі буйними травами рівнини Паннонії — згодом названої *Hungaria*, Угорщина, від слова *Huns*, гуни, — становили їхню природну мету (див. с. 249, 312, 331). [CSABA].

CSABA

"На широких азіатських просторах, — залунала розповідь, — жили два сміливі дикі народи. Звалися вони гуни і мадяри. Коли ці народи стали дуже численними, гуни вибралися шукати нових земель для оселення. Після багатьох злигоднів вони дісталися краю з зеленими пасовиськами, синіми швидкоплинними річками і буйними лісами на навколишніх горах. Але той край був невільний, бо належав римлянам, що називали його Панноніею.

Найсміливішим серед гунів був молодий князь Аттила, і гуни проголосили його своїм королем. Аттила завойовував дедалі більше земель і правив своїм народом залізною рукою. Коли його дружина вмерла, залишивши двох синів, Чабу і Аладара, він сміливо став вимагати собі за дружину доньку римського імператора й половину імперії як посаг.

Зрештою гуни і римляни зіткнулись на Каталаунських полях. Легка гунська кіннота лютим вихором налетіла на римське військо, але тільки розбилась у друзки об його непохитні лави... Тихі річки обернулись на потоки крові. "Бич Божий" зламався... Зневірившись, невдовзі по тому він помер.

Тоді Чаба надумав узяти найдужчих чоловіків і повернутися до далекої Азії... до мадярів. Він скликав свій народ. "Мертві чи живі, — пообіцяв він, — ми допоможемо вам, якщо вас спіткає небезпека".

Коли Чаба поїхав, проти гунів вирушило таке численне військо, що більшого ще ніхто й не бачив. Незліченні колони нещадних воїнів пробились до самого серця гунських земель. Гуни поставали навколішки й молилися, щоб повернувся Чаба. Їм відповів глухий, протяжний і дедалі гучніший грім... Серед зір з'явилася біла іскриста смужка, утворивши велику, немов веселка, дугу. З сяйливими мечами і бойовими покликами, прогримотівши копитами тисяч коней, Чаба і його воїни спустилися з неба й розігнали приголомшених ворогів.

З військом духів Чаба потім з'явився ще раз і привів мадярів, що приєдналися до своїх братів у нашому чудовому краї. Потім він уже ніколи не повертався, але іскристий повітряний шлях — "небесна дорога воїнів" — залишився відтоді назавжди"[1].

Народні перекази — скарбниця колективної пам'яті. Вони мали правити за розвагу, а крім того, ще й зміцнювати племінну ідентичність. Півтисячоліття відокремлює звитяги гунів і мадярів в Угорщині, але мадяри й досі відчувають спорідненість зі своїми попередниками і колеґами-кочовиками. В наші дні тільки мадярська родина може плекати мрію назвати свого сина Аттилою.

Другу перешкоду становили племена, які загороджували шлях попереду. Щоправда, Європейський півострів мав чимало незайнятих просторів, густота населення була мізерна, навіть у імперії, отож більшість тих земель лежала пусткою. Густі ліси, піщані вересовища і заболочені долини годі було як обробити, так і швиденько перетнути, тож міґрантам доводилось конкурувати за нечисленні ділянки очищених або придатних для господарювання земель. Племенам важко було рухатись, не контактуючи між собою і не встряючи в потенційні конфлікти зі своїми попередниками на шляху переселення. Через те в деяких найпожаданіших реґіонах Європейської рівнини племена неминуче нагромаджувались і змішувались. Немає жодних підстав гадати, ніби кельти, германці, слов'яни та інші племена не жили бодай почасти на одній території, а то й не змішувались між собою. Уявлення про виняткові національні батьківщини — суто сучасна вигадка.

Несталість мандрівних племінних угруповань і хаотична природа їхніх рухів кепсько узгоджувалися з намірами тих, хто згодом намагався надати тим міґраціям певного сенсу. Хроністів та істориків усякчас долала спокуса писати про окремі й незмінні племена, що усвідомлювали свою окремішність, тоді як насправді такі самосвідомі громади існували не завжди. Скажімо, аж ніяк немає певності, що англи, сакси і юти — племена, які скінчили свою мандрівку в Англії, — були такі різні між собою, як їх зображує Беда Вельмишановний (див. нижче). Але, тільки-но оселившись, кожен народ відчував схильність вигадувати для себе якийсь унікальний родовід. І всі ті народи постраждали ще й від пильної уваги націоналістичних істориків сьогодення, які й не здогадуються, що проектують сучасні національні ідентичності назад в доісторичні часи. Коли нема альтернатив, важко уявити, як іще можна описати міґрації, не подавши їх як рух окремих племен. Але тут однаково не слід забувати про деякі застороги.

Обставини цього великого історичного міґраційного процесу були такі, що з погляду Римської імперії його названо "наступом варварів", а з суто місцевого, західноєвропейського погляду його часто звужують до "германської навали". Німці знають його як *Völkerwanderung*, "мандрівку народів", — цілком придатний термін, який можна застосувати як до германських, так і до негерманських племен. Насправді цей процес охопив більшу частину Європейського півострова, Схід і Захід, тривав усе перше тисячоліття і тягнувся й далі, аж поки всі переселенці знайшли собі постійний осідок. Про головні події міґраційного процесу відомо тільки з римських джерел, оскільки неписьменні блукальці залишили

обмаль власних документів. Але саме з цих міграцій більшість пізніших національних груп висновувала своє походження. Пародіюючи фразу з набагато пізнішої доби, той рух племен можна було б назвати *Drang nach Westen*, натиском на Захід, дорогою до постійного оселення. Без нього уявлення про "Європу" чи "європейців" було б абсолютно інакшим. Антропологічний аналіз показує, що в тодішніх народотворчих процесах брали участь три головні типи людей: осілі жителі імперії, що жили в містах та в сільських маєтках; варварські племена, що жили з примітивного рільництва та скотарства, і справжні кочовики. До цього треба додати ще й морських розбишак, що, як і кочовики, жили здебільшого з грабунку і плавали на далекі відстані в північних морях.

Як зважити на технологічний бік, варто відзначити, що сільське господарство залізної доби вже досягнуло того ступеня розвитку, коли стало вигідніше обробляти ту саму латку землі, ніж постійно переходити з місця на місце. Варвари не просто шукали собі пригод у білому світі, а гляділи місць, де можна пустити коріння.

З етнічного погляду народи Європейського півострова мали найрозмаїтіші зв'язки. З певними застороrами можна навіть стверджувати, що в першій половині першого тисячоліття індоєвропейський елемент уже домінував. Більшість жителів Європи, хоч і не латинці і не елліни за походженням, були цілковито латинізовані на Заході та еллінізовані на Сході. Попри кілька примітних винятків мандрівні варвари належали до тієї або тієї великої групи індоєвропейської родини (див. додаток III, с. 1280–1281).

Окрім кочовиків, до неіндоєвропейських племен належали окремі представники урало-фінської родини; залишки споконвічних іберійських племен Іспанії; залишки долатинських племен у далеких закутках Італії; неасимільовані елементи серед іллірійців, даків і фракійців на Балканах. Євреї поширились на всі великі міста Середземного моря. Урало-фінська група народів уже розкололася на свої складові частини. Фіни, *Suomalainen*, мандрували субарктичною тайгою зі свого вихідного пункту в Сибіру. Вони зайняли землі між Балтійським морем і верхів'ями Волги, що згодом стали серцем Росії. Етнічно фіни були пов'язані як із гунами та мадярами, так і з кількома меншими народами — черемисами, мордвою, перм'яками, вогулами і остяками, — що залишились в Уральському регіоні. Трохи дальшу спорідненість вони мали з алтайською групою, до якої належали турки, монголи і татари. Їхні сусіди — лопарі — вже втяглись у правічні мандри з північним оленем. Самоназва лопарів — саами, але, щоб не плутатись, скандинавські народи звичайно називають їх фінами, звідси й Finnmark, Фінська марка, назва пізнішої шведської провінції.

Зате на Кавказі дві інші фрагментовані групи народів мають украй мало відомих зв'язків. До північних кавказців належали абхази, чеченці й авари; до південних — лази, менгрели і грузини. В 1920-х роках мовознавець-аматор шотландського походження, що прибрав собі русифіковане ім'я Миколи Яковича Мара (1864–1934), вигадав "яфетичну" теорію, яка пов'язувала кавказькі мови з баскською, етруською та гебрайською мовами, з'єднавши таким чином усі

вільні кінці європейської етнічної сцени. На жаль, дарма що Марові протегував найвідоміший з-поміж усіх грузинів, ця теорія виявилась абсолютно необґрунтованою.

Азіатські номади накочувались на Європейський півострів хвилями, які не влягалися протягом майже всієї задокументованої історії. Гуни, з'явившись у V ст. н. е., були наступниками давніших орд, що мчали тими самими степами, — стародавніх скіфів та сарматів, що їх Птолемей у II ст. н. е. назвав господарями степів. Гуни були попередниками аварів, мадярів і монголів — усі ці орди докотились до Центральної Європи. Інші кочовики обмежували свої пересування причорноморськими землями. Одна група болгар, що належали до тюрків, заснувала царство на середній Волзі. Інша група в VII ст. н. е. оселилась неподалік від гирла Дунаю. Хозари, йдучи слідом болгар, утворили царство, що тягнулось від Північного Кавказу до Дністра. Печеніги сунули на Балкани в кільватері хозарів. Після них половці збудували ще одну ефемерну державу в чорноморських степах. Цигани, рома, докотилися до Європи з Індії в XI ст. Одна група турків десь тієї самої пори заскочила на Кавказ, головний масив у XIV ст. завоював Балкани.

Дуже мало з оцих неіндоєвропейських народів залишили по собі тривкий слід. Баски і мальтійці вижили протягом сторіч, розмовляючи мовами, не спорідненими з жодною мовою своїх сусідів. Євреї теж зберегли свою окрему ідентичність. Фіни та естонці на Балтиці, а мадяри в Угорщині спромоглися сформувати новітні нації. Лопарі й досі мандрують разом з північним оленем. Татари, останні нащадки монголів, вижили в Татарстані на Волзі і, попри нсдавні депортації, в Криму. Цигани й досі поширені по всій Європі. Турки, здобувши і втративши імперію, мають у Європі незначний окраєць землі на безпосередній околиці Стамбула. Балканські болгари такою великою мірою самоідентифікувалися зі слов'янським світом, що комуністичний режим навіть у 1980-х роках переслідував турецьку меншину — на тій підставі, що його жертви не "справжні турки", а потурчені слов'яни. Якби болгарська офіційна влада була послідовною, вона б звеліла масово виселити всіх болгар — на підставі, що вони не "справжні слов'яни", а слов'янізовані тюрки. [**ҐАҐАУЗИ**].

Слід наголосити, що термін "індоєвропейський" — передусім лінґвістична категорія (див. розділ I, с. 67–68), і тільки при ширшому тлумаченні його можна застосовувати для назви народів, які розмовляють індоєвропейськими мовами як своїми рідними. Усі мови, що належать до індоєвропейської родини, походять від спільної праіндоєвропейської мови, якою розмовляли десь у Євразії понад 5000 років тому. Відтоді ця мовна родина поширилась на величезну територію від Ісландії до Цейлону, а завдяки сучасній цивілізації — ще й на всі континенти світу. Хтось сказав, що "мова — єдине найнеоціненніше надбання людського роду", отже, немає сумніву, що "індоєвропейці" становлять одну з найголовніших мовних спільнот людської історії[3] (див. додаток III, с. 1280).

А втім, справжня проблема полягає у визначенні, що можуть мати спільного між собою індоєвропейці, окрім своєї лінґвістичної спадщини. Давнє уяв-

лення, ніби мова доконечно пов'язана з расою, вже дискредитоване. Мови можуть легко переходити від однієї расової групи до іншої. Отже, з часом не конче має зберігатись кореляція між "рідною мовою" народу та його расовим походженням. (Це твердження можна легко довести на прикладі англомовного світу, де англійську мову засвоїли мільйони афроамериканців та афрокарибів). Коли йдеться про Євразію, то аж ніяк не ясно, чи то смаглявошкірий індоелемент передав свою мову блідолицьому "європейському" сусідові, чи то сталося навпаки, чи то обидва вони перейняли її в когось третього. В Афганістані існує народний переказ, що всі індоєвропейці походять із цієї країни. До того ж так звана "європейська", "кавказька" або ж "арійська" раса, навіть якщо вона існує, не збігається з ареалом індоєвропейських мов. Наприклад, більшість тюрків належать начебто до кавказької раси, проте за мовою вони явно не європейці. [КАВКАЗ].

Уявлення про расову чистоту вочевидь незастосовне до європейських народів за історичних часів. Населення Римської імперії містило велику домішку як північноафриканських негроїдів, так і західноазіатських семітів. Варварські племена невпинно поповнювали його генетичний фонд — через полонених жінок і в'язнів. Хоча будь-який візит до Ірландії чи Скандинавії легко продемонструє, що расові типи — не вигадка уяви, мова, культура, релігія і політика — набагато могутніші детермінанти етнічної ідентичності, ніж раса. Безперечне тільки одне: кожне племінне чи соціальне угруповання, живучи однією громадою протягом тривалого часу, потребує утвердження спільної мови. І так само, аби зберегти чуття своєї ідентичності, воно часто споруджує офіційні або неофіційні бар'єри, які перешкоджають мішаним шлюбам. У деяких випадках, коли членство в громаді визначене спорідненістю, зіпертою на релігійні табу, за мішані шлюби карають вигнанням. Таким чином мова і спорідненість справді стають тісно переплетені між собою.

Кельти, цей авангард індоєвропейців на північній рівнині, рухалися на захід за римської доби. Вони заснували кілька найрозвиненіших археологічних культур (див. с. 102). Кельти були пов'язані з поширенням металевих виробів, а наявність у них залізної зброї може дуже легко пояснити їхню ґвалтовну експансію. Кельти вдерлись у Рим 390 р. до н. е., у Грецію — 279 р. до н. е., лякаючи своїх жертв могутньою статурою, рудим волоссям, лютою вдачею і моторошним звичаєм полювати за скальпами. Наприкінці II ст. до н. е. протягом двадцяти років у подобі кімврів, що вирушали з Ютландії в товаристві тевтонів, кельти зчиняли страшну бучу в Ґаллії та Іспанії, аж поки їх заскочив консул Марій. Розбивши тевтонів при Кампі Путриді (див. с. 105), Марій розбив і кімврів при Кампі Раудії поблизу Верони (101 р. до н. е.). Але одна або дві невдачі не стримали повені. Кельтські племена богемів були відомі в "Богемії". Інші кельти силоміць оселились у Північній Італії, сформувавши Цизальпійську Ґаллію. Кельти окупували і всі землі на захід і на північний захід від Альп, утворивши й Трансальпійську Ґаллію. Вони перетнули Піренеї, утворивши, зокрема, Ґалісію, заполонили Рейнську область. Ще у VIII ст. до н. е. кельти добу-

лись до прибережних островів, створивши таким чином "Британські" острови.

Отож, коли наприкінці республіканської доби римські легіони завоювали більшу частину Західної Європи, самс кельти опиралися їхньому просуванню. За імперської доби вони становили основний демографічний фонд кельтіберів в Іспанії, ґаллоримлян у Ґаллії, римобритів у Британії. Чимало кельтських племінних назв збереглись у назвах сучасних місцевостей, що цілковито втратили свої кельтські зв'язки: *бої* (Богемія), *бельги* (Бельгія), *гельвети* (Швейцарія), *тревери* (Трир), *паризії* (Париж), *редони* (Рен), *думнонії* (Девон), *кантяки* (Кент), *бриґанти* (Бриґстьєр). Згодом, переможені в багатьох регіонах новим напливом германських племен, кельти зберегли свої постійні осередки на далекому північному заході — в кельтському поясі Британії: в Ірландії, Західній Шотландії, Велсі й Корнуолі. В IV ст. н. е. під тиском англосаксів кельтські міґранти з Корнуолу перебрались у Фіністер, створивши таким чином Бретань. Із шести кельтських мов, що збереглись до наших днів, три належать до ґельської, або Q-кельтської, групи, а три — до британської, або P-кельтської, групи. *"Cymru am byth!"* ["Я кельт!"]. Одна група кельтів рушила до Малої Азії. "О ви, нерозумні галати!" — вигукнув апостол Павло, навідавши цих "східних ґаллів" 52 р. н. е. (Гал., 3, 1). Через триста років св. Єронім, прийшовши з Трира, слушно зауважив, що галати розмовляють, по суті, тією самою мовою, що й ґалли в його рідній Рейнській області. [**ТРИСТАН**].

ТРИСТАН

На узбіччі дороги в Менебілі, за три кілометри на північ від Фоя в Корнуолі, стоїть конусовидна кам'яна колона понад два метри заввишки, на ній насилу можна прочитати напис VI ст. латинськими літерами: "DRUSTANS HIC IACIT CUNOMORI FILIUS" ("Тут спочиває Тристан [чи Тристрам], син Квонімора"). Неподалік височать вали Дора, замку залізної доби. Розкопки в його периметрі засвідчили, що на початку середньовічної доби в замку знову мешкали люди. Назва сусідньої ферми Лентьян теж підказує, що тут стояв стародавній *Ленсьян* — палац "короля Марка, прозваного Квоніморм". Ліс *Мореск*, або Моруа, лихий брід *Малпа*, і маєток *Тір Ґвін*, або ж *Ла Бланш Ланд*, і монастир *Сен-Семпсон-ін-Ґолант* — усі ці назви, які з'являються в текстах пізнішої доби, можна знайти тут поблизу. Отже, майже немає підстав сумніватись, що могила належить історичному Тристанові[1].

За леґендою, Тристан, принц утраченого краю Лаєнес, нестямно закохався в Ізольду, ірландську принцесу, яку супроводив морем, везучи до шлюбу зі своїм родичем королем Марком. Розпалене потаємним любовним данням кохання прирікає їх на низку потаємних побачень і втеч. Життя закоханих закінчується, коли отруйний спис короля смертельно поранив Тристана, а Ізольда зустріла смерть в їхніх останніх обіймах.

Проминули сторіччя, і трагічна кельтська історія кохання стала темою куртуазних творів в усіх країнах Європи. Найдавніший французький фраґмент, так само як і варіант рейнського німця Ейльгардта, датований 1170 р. Найповніший німецький варіант

Ґотфріда Страсбурзького (бл. 1200 р.) став головним джерелом лібрето Ваґнерової опери (1859 р.). Є й досить давні провансальські та англійські варіанти. У XV ст. поема сера Томаса Мелорі *"Morte D'Arthur"* ("Смерть Артура"), а також французький прозовий *"Roman de Tristan"* ("Роман про Тристана") поєднали оповідь про Тристана з леґендами про короля Артура. Копія французького варіанта, ілюстрована чудовими мініатюрами, зберігається у Відні в рукописному відділі Австрійської Національної бібліотеки (MS Codex 2537)[2]. Білоруський "Тристан", складений у XVI ст., тепер зберігається в Познані і становить найдавніший зразок світської білоруської літератури[3]. На той час історії Тристана було вже понад тисячу років:

"І тоді сер Тристан одразу виплив у море, а прегарна Ізольда... в їхній каюті, і тут їм захотілося пити, і вони побачили невеличкий золотий слоїк, у якому, як їм здалося, було шляхетне вино... Потім вони сміялись, і жартували, і пили досхочу одне до одного... Та коли напій був уже в їхньому тілі, вони так міцно покохали одне одного, що вже ніколи, ні в радощах, ні в горі, не зреклися свого кохання..."[4]

Як і Тристан, центральна постать артурівського циклу леґенд зостається історичною загадкою. Більшість учених погоджуються, що Артур, "король колишній і майбутній", був, напевне, британським полководцем-християнином, що стримував навалу англосаксських напасників; проте з ним не пощастило ототожнити жодної реальної особи́. Неній, хроніст VIII ст., назвав Артура *dux bellorum,* полководцем, що розбив саксів біля "гори Бадона". Валійські джерела називають його *amheradawr,* імператором. У XII ст. Ґалфрід Монмутський сказав, що Артур народився у колосальній острівній фортеці Тінтаґель на Корнуолському узбережжі, а помер у Ґластонбері, біля храму Святого Грааля. Сучасна археологія, відкривши в Тінтаґелі сліди пізньоримської монастирської громади, підтримала корнуолські претензії. Проте інше дослідження пов'язує Артура з валійським ватажком Овеном Дантґвеном, королем Ґвінеду і Повісу, сином Драконячої Голови, відомим ще як "Ведмідь"; він помер 520 р.[5] За сомерсетськими переказами, фортеця на пагорбі в Кедбері-Касл правила за осідок Артурового двору в Камелоті, а Ґластонбері — це "Авалон", де Артур помер. 1278 р. король Едвард I звелів відкрити могилу в Ґластонбері, і там були труни воїна й дами. Король сказав, що в них лежать останки Артура і Ґеневери. На намогильному хресті, відтоді втраченому, був, кажуть, напис: "HIC IACET SEPULTUS INCLITUS REX ARTURIUS IN INSULA AVALONIAE" ("Тут спочиває славетний король Артур на острові Авалон")[6].

Стародавні леґенди всякчас оновлюють свою мету. Середньовічні англо-норманські королі Англії полюбляли пов'язувати себе з досакськими володарями завойованої землі, і так само й романтичні вікторіанці намагалися зміцнити своє чуття новочасної британської єдності, міркуючи над долею давніх бритів. Алфред, лорд Тенісон (1809–1892), сорок два роки був лавроносним поетом і п'ятдесят п'ять років працював над своїм артурівським епосом — *"The idylls of the King"* ("Королівськими ідиліями"), — що породили стільки захвату і глузів. Ця поема — розлога алегорія про одвічну боротьбу між духовністю і матеріалізмом:

...their fears
Are morning shadows huger than the shapes
That cast them, not those gloomier which forego
The darkness of that battle in the west
Where all of high and holy dies away.

...їхні страхи —
Ранкові тіні, довші за предмети,
Що відкидають їх; гнітять ще дужче, ніж
Провісники лихі битви на заході,
Де смерть спіткала все високе і святе[7].

Германські племена становили, певне, найчисленніший варварський народ за римської доби. Спершу їх ідентифіковано в південній Скандинавії, 90 р. до н. е. Посідоній назвав їх *Germani,* германцями, і під ту добу вони вже заходилися заселяти землі, які відтоді назавжди зберегли їхнє ім'я. На заході германці змішувались із кельтами, тож такі племена, як кімври і тевтони, класифікували по-різному: як кельтів, германців або германізованих кельтів. На сході германці змішувалися зі слов'янами, тож згодом лютували суперечки, хто такі ті *венеди,* про яких згадував ще Тацит: слов'янські венди, германські вандали чи, може, германізовані слов'яни.

Германські племена здебільшого поділяють на три групи. Скандинавська група стала основою формування пізніших данської, шведської, норвезької та ісландської спільнот. До західногерманської групи, зосередженої на узбережжі Північного моря, належали батави, фризи, франки, алемани, юти, англи і сакси. Вони стали предками пізніших голандської, фламандської, англійської і низовинної шотландської спільнот, а почасти й французької. До східногерманської групи, на схід від Ельби, належали шваби, лангобарди, бургунди, вандали, ґепіди, алани і ґоти. Великою мірою саме вони спричинились до тисняви на шляхах руху племен на північній рівнині і стали головними учасниками кризи в Західній Європі. [**ФУТАРК**].

ФУТАРК

Руни, "паличкові знаки", становлять основу абетки, якою користувались вікінги і яка, за назвою перших шести літер, стала відома як futhark. Руни вирізьблювали на дереві або камені, часто створюючи довгі змістні написи. Є два головні варіанти футарку — звичайний, або данський, і шведо-норвезький, кожен має шістнадцять основних знаків:

ᚠᚢᚦᚨᚱᚲᚷᚹᚺᚾᛁᛃᛇᛈᛉᛊᛏᛒᛖᛗᛚᛜᛞᛟ

Рунічних написів знайдено дуже багато, надто в Центральній Швеції та в Данії. Вони розповідають про подорожі, юридичні угоди, смерть, інколи віршами, близькими до поезії скальдів. Срібний нашийник з Тромса в Північній Норвегії розповідає, як здобуто срібло:

Forum drengia Frislands a vit	Ми поїхали в землі Фризії
ok vigs fǫtum ver skiptum	Й поділили воєнну здобич.

Поблизу Ґрипсхольма в Содерманланді мати оплакує синів, Інґмара і Ґаральда, що загинули під час виправи у Середземне море:

peir fóru drengila fiarri et gulli	Як чоловіки, вони їхали по золото
ok austarla arne gáfu	Й на сході частували орла,
dóu sunnarla á Serklandi.	А на півдні загинули в Серкланді.

У ґалереї храму Святої Софії в Стамбулі збереглося рунічне графіті, ще одне — на одному з левів на соборі Святого Марка, привезених до Венеції з Афін[1].

Руни, проте, використовували не тільки для письма. 16-літерний футарк вікінгів, датований бл. 350 р. н. е., сконденсовано з куди ширшого *Hallristningar*, "рунічного запасу", до якого вдавались, починаючи з бронзової доби, задля окультних ворожінь:

Тацит у своїй *"Germania"* описує читання рун:

"Вони відламують гілочку фруктового дерева і розщеплюють її на довгі тріски; кожну тріску позначають певними рунами і кидають їх, як заманеться, долі, на біле полотно. Тоді державний жрець... або голова родини... помолившись богам... бере одразу три тріски і вичитує, що вони означають, з вирізьблених на них рун"[3].

Серед багатьох інших варіантів рунічного письма, створених за пізнішої доби, дуже багато спільного між собою мають 33-літерний, знайдений у англосаксонській Англії, і 18-літерні арманенські руни, знайдені в німецькомовному світі (див. додаток III, с. 1282–1283).

Давньоірландська абетка оґам — кельтський відповідник скандинавських рун, і її використовували як для письма, так і для ворожінь, надто в Ірландії. Кожен знак складався з простих вертикальних паличок, перерізаних горизонтальною або похилою лінією основи, і асоціювався попервах з деревом і з літерою, яка відповідала назві

дерева, а крім того, завдяки алітерації, — ще й з птахами і тваринами, кольорами, порами року й днями тижня:

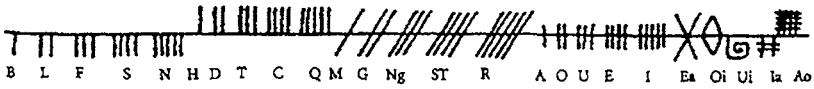

Власне, європейські системи письма становили необхідний додаток до поганської релігії. Оґам і руни, як і північноіталійська та етруська абетки, з'явилися за часів, коли ворожбитство як розгадування природи становило основу всякого пізнання й розуміння. А проте чимала частка пов'язаних з ним знань і чарів пережила прихід як античної, так і християнської цивілізації.

Тацит у своїй *"Germania"* подає докладний опис звичаїв, соціальної структури і релігії германських племен. Германці торгували з середземноморським світом ще за бронзової доби і переймали римські методи сільського господарства, навіть виноградарство. На основі кревної спорідненості вони об'єднувались у клани, а правили ними демократичні збори воїнів — **[DING]**, тобто "річ". Германська релігія вшановувала богів родючості — Ньєрда і Нертус, Фрейра, — а також Вотана (Одіна), господаря чарів та бога війни, і Тора (Донара), захисника селян від велетнів, фей і всіляких лих. Жерців не було, оскільки вожді, часто прибираючи собі титул королів, поєднували військові й релігійні функції. Германці довго опирались християнству, хоча ґоти досить рано навернулись до аріанства (див. нижче).

Германські племена перебували в русі протягом усієї імперської доби. Ґотська федерація, полишивши в II ст. н. е. свій осідок на нижній Вісли, повільно посувалась на південний схід супроти головного міграційного потоку. Через двісті років вестґоти осіли на узбережжі Чорного моря на північ від Дунайської дельти. Остґоти пішли ще далі на схід, у Крим і дніпровські степи, небезпечно наблизившись до гунів, що сунули на захід. У цьому ж IV ст. деякі з франкських племен запрошено на територію імперії як імперських *foederati*, союзників, вони мали боронити Рейн.

Слов'янські племена мало не наступали на п'яти своїм германським сусідам. Праісторія слов'ян задокументована набагато гірше, бо слов'яни мали менше контактів з Римською імперією, зате тепер вона стала об'єктом багатьох сучасних досліджень. Давню "слов'янську прабатьківщину" часто вважали за якусь точно визначену територію. Польська "автохтонна школа" дослідників доісторичного періоду наполягає, що вона *ab origine*, з самого початку, займала територію між Одером і Віслою, хоча є куди переконливіші свідчення, що вона містилась у лісовій зоні далі на схід, на схилах Карпатських гір. З якихсь незбагненних причин західні вчені полюбляють пов'язувати протослов'ян з найневірогіднішою і найнепридатнішою для життя місцевістю — осереддям прип'ятських боліт. Хоч якими були її межі, слов'янська прабатьківщина посува-

лася головною дорогою доісторичних мандрів. Напевне, її обганяла, а може, й підбивала під свою владу кожна з великих кочових громад. Могили скіфських вождів з усіма їхніми скарбами знайдено коло Витачкова на Нисі-Лужицькій. Пам'ять про сарматів не вмирала 2000 років, тож польська шляхта претендувала на сарматський родовід. [ХРЕСТ]. Ґоти й ґепіди, повільно мандруючи повз слов'ян, начебто не заподіяли їм жодної шкоди. Прохід гунів у V ст. залишив дуже мало слідів, окрім бентежної фрази в англосаксонській поемі *"Widsith"* ("Мандрівник"), що розповідає, як "греди гострими мечами мусили боронити свій давній край від воїнів Етли поблизу Віслянського лісу"[4]. Наступники гунів — авари — створили щось на кшталт слов'яно-аварської конфедерації, про яку вже є історичні звістки у візантійських джерелах VI ст.

Праслов'янська мова навряд чи була глибоко диференційована до періоду великих міграцій, що почався у середині першого тисячоліття. Вона відома тільки з реконструкцій учених. Як і грецька мова та латина, праслов'янська мова мала дуже складну систему відмін та дієвідмін і довільний порядок слів у реченні. Часто вважано, начебто слов'янські племена сформували особливий соціальний інститут, що дістав назву [ЗАДРУГА], тобто "спільна родина", коли всі родичі племінного вождя жили вкупі, об'єднані суворою патріархальною дисципліною. Слов'яни поклонялися численним божествам, наприклад, триголовому Триглаву, Сварогові (богові сонця), Перунові (богові грому). Досить цікаво, що більшість слов'янських релігійних термінів — від *"бога"* до *"раю"* — сармато-іранського походження; водночас багато інших слів, пов'язаних із примітивною технологією, — скажімо, "дах" чи "плуг", — германського походження. Отже, слов'яни, попри свою ізоляцію, вочевидь вигравали від контактів із сусідами (див. додаток III, с. 1271).

Підозру про ненадійність джерел і скептицизм, властиві західним історикам, можна зіперти, наприклад, на опис слов'ян, складений з певною поетичною розкутістю на основі "свідчень Прокопія Кесарійського та імператора Маврикія":

"Слов'яни розмовляють однією спільною мовою (грубою і невпорядкованою), і їх можна розпізнати зовні, бо вони відрізняються від смаглявих татар і наближаються до високої статури й правильної будови німців, хоч і не досягають їх. На територіях Польщі і Росії розпорошено чотири тисячі шістсот сіл, усі хати нашвидкуруч складено з грубих колод... Можна, либонь, не без лестощів, порівняти ті споруди з бобровими хатками...

Скорше родючі ґрунти, ніж людська праця, забезпечують слов'янам достаток харчів... Поля, які вони засівають просом, дають замість хліба грубий і не такий поживний харч... Як свого верховного бога вони вшановують невидимого господаря грому...

Слов'яни не люблять коритися деспотам... Певну повагу вони виявляють тільки старим людям і героям, проте кожне плем'я чи село існують як окрема республіка, всіх треба переконувати, бо нікого не можна примусити... Б'ються вони піші й майже голі... Вони плавають, пірнають і залишаються під водою, дихаючи через очеретину. Але це все — досягнення шпигунів і самотніх воїнів. Воєнне мистецтво слов'янам невідоме. Про них ніхто нічого не чув, невідомо, що вони завойовували"[5].

Прибалтійські народи жили в іще більшій ізоляції. Прусси на схід від дельти Вісли, литовці в долині Німану і латиші на Західній Двіні розмовляли мовами, що їх учені вважають за найнерозвиненіші. Певний час була поширена хибна думка, ніби ці мови становлять частину слов'янської групи, але тепер вважають, що вони навіть ближчі до праіндоєвропейської мови, ніж санскрит. Як і всі індоєвропейці, прибалти за якихось доісторичних часів, напевне, прийшли зі сходу, проте про їхні міґрації нічого не відомо. Вони оселились на моренах останнього льодовикового періоду, живучи серед похмурих сосон і блискітливих озер. Як і фінів та естонців, їх, здається, ніхто не турбував, аж поки в першій половині другого тисячоліття потік народів повернув у протилежний бік. [LIETUVA].

LIETUVA

НЕ бракує авторитетів, які стверджують, що литовська мова — "найархаїчніша з усіх індоєвропейських мов"[1] або що "вона краще зберегла свої архаїчні форми... ніж будь-яка інша сучасна індоєвропейська мова"[2]. Відколи Карл Бруґман 1897 р. опублікував свої *"Grundriß"* ("Основи") порівняльного індогерманського мовознавства, литовська мова стала улюбленим об'єктом етимологів з романтичними поглядами.

Литовський словник і справді містить ядро слів, що їх упізнає будь-який знавець класичної давнини: *vyras* — чоловік; *saulė* — сонце; *mėnuo* — місяць; *ugnis* — вогонь; *kalba* — мова. Литовська мова зберегла і двоїну, і множину, довгі голосні носового походження, сім відмінків, систему дієслівних часів, дієвідміни і способи дієслова, подібні до латинських. З іншого боку, слов'янський елемент у литовському словнику теж дуже великий: *galva* — голова (рос.); *ranka* (рука) — *ręka* (пол.); *paukštis* (птах), *žiema* (зима), *sniegas* (сніг) — *ptaszek, zima, śnieg* (пол.). Польська мова теж має множину, носові голосні і сім відмінків. На відміну від литовської (чи французької) мови, більшість слов'янських мов не втратили середнього роду. Тож насправді для литовської мови характерні риси, спільні як для балтійської, так і для слов'янської мовних груп. Кожного, хто уявлятиме, ніби литовська мова дуже близька до санскриту, чекатиме розчарування.

А втім, збереження литовської мови — явище дивовижне. Вона залишалася місцевою селянською говіркою протягом довгих сторіч існування Великого князівства Литовського (див. с. 407), і її ніколи не використовували як мову високої культури або врядування. Литовські статути, написані *руською* мовою, перекладено латиною (1530 р.) і польською мовою (1531 р.), проте їх ніколи не перекладали литовською. Але, починаючи з "Катехізису" (1547 р.) М. Мажвідаса, литовську мову стали вживати для релігійних потреб. У XIX ст. російські освітні діячі намагалися перевести її на кириличну абетку. Проте польські єпископи з Вільна (Вільнюса) успішно опиралися цим тактичним хитрощам; підтримуючи початкову литовську освіту на основі латинської абетки, зміцнивши таким чином глибоку прив'язаність Литви до католицизму. Завдяки цьому лінґвістові-аматору можна ще й як випробувати свої сили на текстах Святого Письма:

"Ir angēlas"	Та Ангел
tare jiems:	промовив до них:
"Nesibijokties!	"Не лякайтесь,
Štay!"	бо я ось
Apsakau jums didį dżaugsmą	благовіщу вам радість велику,
kurs nusidůs	що станеться
vissiems żmonems".	людям усім" (Лк., 2,10)[3].

Попри західні традиції, важливо розглядати міґрації варварів як цілість, бо ці міґрації аж ніяк *не* обмежувались германськими народами чи кордоном Римської імперії на Заході. Те, що наприкінці IV ст. видалось на Заході раптовою повінню, було лиш одним актом драми, набагато ширшої як географічно, так і хронологічно.

Перші ознаки майбутньої повені з'явилися 376 р., коли остґоти, відчувши тиск гунів, попросили в імператора Валента дозволу оселитись у Мезії. Декому з них справді дозволили перейти Дунай, проте вимагали віддати як зброю, так і дітей. Через два роки, в серпні 378 р., ґоти зіткнулися з імперським військом під Адріанополем (Едірне), і під час лютої битви загинув імператор. Завдяки важкій кавалерії ґотських союзників — сарматських аланів — непереможні римські леґіони були розбиті вщент. (В історії війн ця демонстрація сили сарматських списів та величезних бойових консй звістувала найголовніші прикмети середньовічних битв). Через чотири роки настала пора вестґотів. Їхній король та полководець Аларіх не міг бути байдужий до остґотських успіхів. Як подачку йому надано титул *magister militum illyricorum*, начальника іллірійських військ, але тридцять років імперської служби не стримали його від пограбування спершу Афін (396 р.), а потім Рима (410 р.). Безпосередньою причиною Аларіхового гніву стала відмова імперії оселити вестґотів у Норику. Після цього Аларіх задумав перевести вестґотів до Африки, проте його смерть у Козенці спричинилась до ще однієї зміни напряму. Аларіхів наступник Атаульф узяв собі за дружину полонену сестру імператора Гонорія, а імператорів брат Валія дав вестґотам перепочинок, оселивши їх в Аквітанії. Вестґотське королівство в Толозі (Тулузі) проіснувало недовго, але стало трампліном, скориставшись яким, вестґоти десь після 507 р. заходилися створювати свою найтривкішу державу в Іспанії.

Шаленство вестґотів правило за увертюру до трьох ще потужніших навал. Коли ґалльські леґіони були відтягнуті для захисту Константинополя від Аларіха, римська залога на Рейні значно ослабла. Десь близько 400 р. бургунди скористалися нагодою просунутись на територію, де зливаються Рейн і Майн. Через тридцять років бургундам кинув виклик римський полководець Аецій, чиї гунські допоміжні війська прогнали їх геть. Але 443 р. бургунди повернулись, постійно оселившись в околицях Ліона. Відтоді в долинах Рони і Сони почало формуватись Бургундське королівство, контролюючи головні альпійські перевали. **[НІБЕЛУНҐИ]**.

НІБЕЛУНҐИ

Кілька десятиріч на початку V ст. бурґундський двір стояв у Вормсі на Рейні, античному *Civitas Vangionum*, місті ванґіонів. Бурґундів, за прізвищем свого колишнього вождя відомих як Нібелунґи, запросили на імперський кордон як допоміжні війська. У 435–436 рр. їх використали для битв з римським полководцем Аецієм і гунами, що невпинно сунули вперед. Імена трьох братів-королів — Ґундар (Ґунтер), Ґізларій (Ґізелер) і Ґодомар (Ґемот) — відомі з пізнішої *"Lex Burgundiorum"* ("Бурґундської правди"). Спершу зупинившись у Женеві, вони перебрались до Ліона, де 461 р. заснували перше Бурґундське королівство. [ЛУҐДУН]. Табличка на місці колишнього палацу бурґундів у Вормсі нагадує про відзнаки міста:

Тут був
Священний храмовий простір римлян,
Королівський замок Нібелунґів,
Імперська резиденція Карла Великого,
Двір принца-єпископа Вормського,
Зруйнований французами 1689 і 1754 р.
Тут відбувалися засідання понад сотні
імперських і місцевих з'їздів.
Тут, перед імператором і імперією, стояв
Мартин Лютер[1].

Ще далі на північ, поблизу теперішнього кордону з Нідерландами, у Ксантені (*Ad Sanctos*), стоїть собор Св. Віктора, християнського мученика пізньоримської доби, якого вважають за прототипа леґендарного воїна Зіґфріда ("Перемоги-Миру").

Коли бурґунди жили у Вормсі, гуни Аттили ще стояли таборами на рівнинах середнього Дунаю. Гуни теж становлять один з багатьох історичних елементів, які, переплівшись із фантазіями міфів і саґ, сформували основу найславетніших німецьких леґенд.

"Nibelungenlied" ("Пісня про Нібелунґів") — епічна поема, що складається десь із 2300 римованих строф, написаних в Австрії на початку XIII ст. Із 34 наявних рукописів, № 1 зберігається в Мюнхені, № 2 — в Санкт-Ґалені, № 3 — в Донауешинґені. Всі варіанти розповідають про події на бурґундському дворі після прибуття непереможного принца Зіґфріда — драконовбивці, охоронця Нібелунґових скарбів і володаря магічного плаща-невидимки. Зіґфрід рятує країну від війська саксів і долає ісландську принцесу Брунґільду, що хотіла віддатися тільки за того, хто переможе її у двобої; потім, відступивши Брунґільду королю Ґунтерові, здобуває руку Ґунтерової сестри — Кримґільди. Гармонія двох пар молодят щезає, коли Брунґільда дізнається про таємницю своєї поразки. Ґунтерів васал Хаґен вивідує слабке місце Зіґфріда і вбиває його списом, коли той п'є воду з джерела, а Зіґфрідів скарб кидає в Рейн[2] (див. мал. 9).

Невідомий автор *"Nibelungenlied"* відтворив ці поганські перекази куртуазною і християнською мовою середньовічної Німеччини, і так само й Ріхард Ваґнер згодом відтворить їх, прикрасивши, мовою романтичної опери в своїх творах *"Das Rheingold"* ("Золото Рейну", 1869 р.), *"Die Walküre"* ("Валькірія", 1870 р.), *"Siegfried"* ("Зіґфрід", 1872 р.)

і *"Die Götterdämmerung"* ("Загибель богів", 1876 р.). Перша повна вистава тетралогії "Перстень Нібелунґів" відбулась у Байройтському театрі в серпні 1876 р.

У другій частині *"Nibelungenlied"* овдовіла Кримгільда полишає Німеччину, щоб вийти заміж за поганина Етцеля (Аттилу). Згодом вона запрошує своїх бурґундських родичів провідати її в Етцельбурґу/Ґрані (сучасному Естерґомі). Її мета — помститися за коханого Зіґфріда. Відтявши Хаґенові голову несхибним Зіґфрідовим мечем, вона спричинилась до кривавої різанини; засліплені взаємною ненавистю, всі головні герої гинуть.

Сучасні літературні прочани можуть простежити шлях бурґундського гурту від Вормса до "Гунландії". Вони йдуть від "озера трьох річок " у Пасау, де Кримгільдин брат був єпископом, до маєтку графа Рудіґера в Бехларені (Пехларні), до фортеці Мельк, римської брами Трайсмауера, до Тульна, де Етцель чекав наречену, і до Відня, де відбувся сімнадцятиденний весільний бенкет. Але зрештою залишається тільки смуток:

Hier hat dir Mär ein Ende.	Тут переказ доходить кінця,
Das ist der Nibelungen Not.	Нібелунґів зоря закотилась.

На Різдво 406 р. численна орда варварів перетнула замерзлий Рейн поблизу Кобленца. Вандали, свеви і алани ринули в Ґаллію. Вандали кружним шляхом почали мандрувати туди, куди спершу збирався Аларіх, — до Африки. 409 р. вони пройшли Піренеї, 429 р. — перепливли Ґібралтарську протоку, 439 р. — увійшли в карфаґенські брами. Їм знадобилося 33 роки, щоб подолати 4 000 км від Рейну. З карфаґенської бази вандали вирушили в море, захопивши Балеарські острови і Сардинію. 455 р. під проводом Ґензеріха вони вступили в Аларіхів слід і сплюндрували Рим. Вандальське королівство в Африці зоставалось могутньою силою аж до віднови імперської влади в наступному сторіччі. Зі своїми колишніми партнерами — свевами і аланами — вандали розлучилися ще в Іспанії. Свеви створили королівство на далекому північному заході, в Ґалісії; західні алани пішли в долину Таґу.

410 р. вихід римських леґіонів з Британії став сигналом для нападів морських розбійників. Понад століття римські правителі намагались утримати фортеці "саксонського узбережжя", а тепер римобрити мали боронитися самі. Можливо, після 418 р. на один або на два десятки років деякі римські війська повернулись, проте 446 р. брити марно благали Аеція про допомогу. Невдовзі урвалися всі реґулярні зв'язки Британії з Римською імперією, та відтоді англосаксонські ґалери привозили не тільки грабіжників, а й найманців та колоністів. 457 р. Кент здався ютам під проводом Хенґіста, це плем'я через Фризію пробилося з данської Ютландії. Англи, залишивши слід свого давнішого перебування в окрузі Анґельн у Шлезвіґу, захопили східне узбережжя Британії. Вони запливали в естуарій Гамбер і заснували громади, що згодом стали основою королівства Мерсії, яке швидко збільшувало свою територію; його назва означає "марка" або "прикордоння". Сакси, під проводом Ели, спершу висадились

на південному узбережжі, заклавши підвалини королівства південних саксів (Сасекс). Решта — середні сакси (Мідлсекс) і східні сакси (Есекс) — рухались угору долиною Темзи.

Так почалося довге завоювання і заселення східної Британії, що скінчилося виникненням Англії. Понад три сторіччя сотні місцевих ватажків контролювали свої власні мініатюрні державки, аж поки внаслідок злиття і анексій почали формуватись більші утворення. Наймогутніша з пізніх англосаксонських держав — держава західних саксів (Вессекс) — знищила своїх суперниць лише 940 р., через півтисячі років після перших англосаксонських нападів. Тим часом брити, відчуваючи дедалі сильніший тиск, намагалися стримати той потік. Їхня перемога під проводом напівлеґендарного короля Артура поблизу гори Бадони бл. 500 р. допомогла стримати англосаксів і зберегти кельтів на заході. [ТРИСТАН].

Поки германські племена захоплювали західні провінції Римської імперії, призвідці катаклізму — гуни — нарешті з'явились у Паннонії. 420 р. вони поставили свою наметову столицю на рівнинах Тиси. 443 р. проводирем гунів став Аттила (бл. 404–453). Його ім'я стало символом марного нищення: "Де ступав його кінь, уже ніколи не росла трава". Кілька років цей "Бич Божий" спустошував дунайські провінції імперії. 451 р. він подався на північ і на схід, збираючи строкатих варварів-союзників, зокрема й ґепідів та бурґундів. Аттила пощадив Париж, захищений молитвами св. Женев'єви, проте на Каталаунських полях поблизу Шалона, на луках, таких потрібних його кінноті, зазнав кривавої поразки від коаліції, яку сформував Аецій з Теодоріхових остґотів і салічних франків "народженого морем" Меровея. "Відступ Аттили за Рейн був останньою перемогою в ім'я Західної імперії"[6]. Аттила потім повернув на Італію. Турин, Падуя і Аквілея зазнали тієї самої долі, що й Мец. "Наступне покоління навряд чи знайде руїни Аквілеї". В Мілані Аттила образився, побачивши в королівському палаці фреску, на якій володарі Скіфії простерлись перед імперським троном. Він звелів художникові поміняти ролі. 452 р. на березі озера Ґарда римський патріарх Лев I спромігся переконати Аттилу відступити. Яке життя, така й смерть — повернувшись на Тису з жіночим трофеєм на ймення Ілдіко, Аттила помер під час шлюбної ночі від розриву артерії, "задушившись потоком крові... що ринула йому в шлунок і легені". Вершники гунської орди щезли так само швидко, як і з'явились. Розбиті зрадливим нападом своїх колишніх союзників, вони були змушені відступити Паннонію ґепідам і остґотам. [CSABA], [ЕПІДЕМІЯ].

ЕПІДЕМІЯ

За всіма даними, саме гуни принесли до Європи віспу. Напередодні поразки на Каталаунських полях (451 р.) чимало воїнів Аттили вже були вражені схожою на віспу хворобою[1]. Якщо це правда, то гуни додали ще одну вбивчу хворобу до європейського жмутку небезпечних захворювань. Від віспи вмирало дуже багато людей навіть у XVIII ст. Під час епідемії 1719 р., за кілька років до винаходу вакцини проти віспи, в

Парижі загинуло 14 000 людей. І навіть після того віспа вбила Людовіка XV (1774 р.) і Йосифа II (1790 р.).

З найдавніших часів усі боялися навіть тіні пошесті. В російському фольклорі є казка про моторошну Діву Чуму, яку селяни цілують собі на згубу. В книзі Одкровення четвертий вершник з'являється на "чалому коні", "а той, хто на ньому сидів, на ім'я йому Смерть".

Для історика, що вивчає тривалі історичні періоди, так само як і для епідеміолога, головна проблема полягає в тому, чому певні хвороби, що існують у м'якій формі впродовж поколінь, можуть зненацька вибухати спустошливою вірулентністю. Певну роль тут, звісно, відіграють зміни природного довкілля, мутантні штами і нове людське середовище. Скажімо, віспа була добре відома середньовічній Європі, ніколи не стаючи її найстрашнішим бичем. А от дійшовши до Америки, віспа призвела до нечуваних спустошень, практично знищивши ацтекську цивілізацію, вдесятеро зменшивши кількість індіанців, обернувши 20% усього людства на жалюгідні 3%, "тільки власною згубністю запровадивши й підтримуючи рабство"[2]. Сифіліс — "американська помста" — став не менш згубним у Європі. В Америках він призводив до незначних шкірних подразнень, у Європі вбивав і нівечив мільйони. [СИФІЛІС].

Малярія становила виняток. Ендемічна з античних часів, коли вона забрала Александра Великого, ця хвороба ніколи не ставала причиною страхітливих епідемій. Зате малярія вбивала постійно й неперервно, надто в таких реґіонах, як Кампанійські болота поблизу Рима, де малярійні *плазмодії* можуть розмножуватись у теплій застояній воді. Завдяки кумулятивному ефектові "малярія завдавала найбільшої шкоди найбільшій кількості людей"[3].

Кожна смертельна хвороба мала свій славний день, а кожна історична доба — свою особливу пошесть. Проказа сягнула свого піка в XIII ст. Чорна смерть брала свої покоси в XIV ст. (див. розділ VI) і кілька разів згодом. Сифіліс лютував за Ренесансу та Реформації, сягнувши і в Просвітництво. Сухоти стинали романтиків, забравши Шопена, Словацького, Кітса й безліч іншого люду. Холера була бичем молодих індустріальних міст Європи, а грип став неймовірною згубою на початку XX ст. СНІД, проказа кінця XX ст., з'явився, щоб похитнути самовдоволеність наукової доби й показати, що пошесті — не просто цікавий факт минувшини. [ПРОКАЗА], [САНІТАРІЯ].

Атиллина смерть дала остґотам шанс остаточно утвердити свою незалежність. Наступаючи з Паннонії, вони заходилися спустошувати Східну імперію, зупинившись тільки тоді, коли Теодоріх дістав звичайну нагороду разом з титулами *magister militum* і *patricius* Італії. На лихо для нього, в Італії тоді був ще один варварський полководець. Принагідно скинувши останнього західного римського імператора, Одоакр утвердився на чолі найманського війська, що діяло на Сицилії, в Далмації і навіть по той бік Альп. Смертельний двобій був уже неминучим. Кінець настав після трирічної облоги Равенни, Теодоріх убив Одоакра. Це сталося 493 р., відтоді вже ніщо не заважало заснувати в Італії Остґотське королівство.

Так само й онук Меровея, Хлодвіґ, або Кловіс, (бл. 466–511), король салічних франків, мав змогу експлуатувати свій статус римського *foederatus* і збільшу-

вати власні володіння в Ґаллії — провінції, за яку тоді точилась боротьба. Почавши з давньої салічної столиці Турне, Хлодвіґ розбив Сіаґрія, останнього "римського" полководця Ґаллії, потім переміг своїх конкурентів — ріпуарських франків (у сучасній Франконії), алеманів, бургундів, а 507 р. — вестґотів Аквітанії. Повбивавши всіх менших франкських володарів і взявши дружину-християнку (Клотильду), Хлодвіґ охрестився в Реймсі, можливо, на Великдень 496 р. Наслідком стало величезне Меровінзьке королівство, що простягалось від Піренеїв до Баварії. Хлодвіґ начебто отримав від константинопольського імператора корону разом з почесним титулом консула. Він помер у своїй новій столиці, Парижі, прокоролювавши тридцять років. Навіть не здогадуючись, він заснував те, що Лавіс назвав "не нацією, а історичною силою", — силою, якій судилося спричинитись до утворення як Франції, так і Німецької імперії.

У VI ст., попри короткочасне відродження імперії за Юстиніана (див. нижче), варвари зміцнювали свої завоювання. В Іспанії Вестґотське королівство процвітало — на відміну від свого попередника в південній Ґаллії. За Леовігільда, що переніс столицю до Толедо, воно поглинуло Свевське королівство. Остґотське королівство, займаючи не тільки Італію, а й кілька дунайських провінцій, стало жертвою останнього східногерманського мандрівного племені — ланґобардів. Ланґобарди — "довгі бороди" — після розгону гунів ціле століття підбивали під свою руку ґепідів і аварів за Дунаєм. А 568 р. повернули на південь і заснували нову державу з центром у Павії. Відтоді за Італійський півострів змагалися ланґобарди, візантійці на півдні і дедалі сильніші франки. Франки, фактично, чинили експансію в усіх можливих напрямах. Вони пересунули саксів, що утвердились на північному узбережжі Ґаллії, а на своїх східних марках напирали на головний масив саксів і на тюринґів. Саме франки стримали аварів у Баварському коридорі, а потім послали германських колоністів до своєї Ostland (Східної землі) — Австрії на середньому Дунаї. Саме погром аварів у Дунайському басейні промостив шлях для слов'янського наступу.

Західні слов'яни сунули впоперек рівнини, вгору по Ельбі і вгору по Дунаю. Венди, або лужицькі серби, на захід від Одеру і кашуби Померанії існують і досі. Чеські племена заполонили Богемію, словацькі — південні схили Карпат. Саме ці племена заснували Велику Моравську імперію, що досягла розквіту у VIII–IX ст. Поляки, або *поляни*, "народ відкритих рівнин", спершу з'явилися на Варті, східному допливі Одеру. Споріднені з ними племена, фактично, зайняли весь басейн Вісли.

Płynie Wisła, płynie	Тече, тече Вісла
Po polskiej krainie,	По польській країні,
Po polskiej krainie,	По польській країні,
I dopóki płynie	І допоки тече,
Polska nie zaginie,	Польща не загине,
Polska nie zaginie.	Польща не загине.

Східні слов'яни поступово рухалися на північ і на схід від Дніпра вглиб балтійських і фінських територій та в ліси верхньої Волги. Їхній відцентровий рух створив розбіжності, які лежать в основі пізнішого поділу на українців і росіян. Якщо поляки співали про Віслу, росіяни співатимуть про Волгу, що стала їхньою "матушкой".

Південні слов'яни вдерлись на територію Римської імперії в VI ст., перетнувши Дунай у багатьох місцях. 540 р. вони обступили облогою Константинополь і згодом слов'янізували Іллірію, Болгарію, Македонію [**МАКЕДОНІЯ**] і більшість материкової Греції. Хорвати, народ, уперше згаданий на території теперішньої південної Польщі, колонізували верхню Саву і Далматинське узбережжя. Інша група племен, що оселились на верхній Драві, стала відома як словенці. Серби зайняли простір, де зливаються річки Драва, Сава і Дунай.

Динамізм мандрівних племен мав поважні наслідки для всіх їхніх сусідів. Там, де попереднє населення тих або тих територій було невпокорене або неасимільоване, воно часто мусило зриватися з місця. На Заході кельти зазнали поразки в Ґаллії і завоювали Британію. Тільки ірландцям не загрожувала навала чужинців. Кельтське населення Ірландії — скоти — перебрались на верховини Каледонії і, поневоливши тубільних піктів, заклали підвалини ґельської Шотландії. Водночас міґрація кельтів з Корнуолу спричинилась до утворення кельтської Бретані. А кельтські племена бритів під тиском англосаксів мусили шукати порятунку в твердинях Велсу.

На Сході протягом одного з найтемніших періодів темного середньовіччя калейдоскоп народів у Дунайському басейні крутився майже три сторіччя. Слов'яни й далі не потрапляли до письмових джерел, і їхня боротьба з аварами та германськими аванпостами задокументована не дуже добре. Останній фрагмент мозаїчної картинки став на місце лише після навали кочових мадярів у IX ст. (див. с. 313). У чорноморських степах мішанина народів опинилася під владою ще одного племені азіатських авантурників — хозарів. Але вже на початку VII ст. хозари скорилися пануванню тюркської династії з Північного Кавказу. Хоч у тій мішанині були присутні й індоєвропейці-слов'яни, вони почали становити панівний елемент лише після заснування Київської держави в IX ст. [**ХОЗАРІЯ**].

ХОЗАРІЯ

З УСІХ недовговічних держав Європейської рівнини жодна не породжувала таких дискусій, як Хозарська. А проте з 630 р. н. е., коли Хозарія опинилась під владою тюркської династії Ашіна, до 970 р., коли її завоював київський князь Святослав, вона відігравала провідну роль у контактах Сходу і Заходу.

Адміністративна організація Хозарії відбивала розмаїття поневолених народів. Хозарський *каган*, або хан, правив трьома головними провінціями, сімома залежними царствами і сімома племенами, що платили данину. Головна провінція — Кваліс — мала столицю в містах-близнятах Амоль-Ітиль на Нижній Волзі (на місці майбутнього Царицина). Провінція Семендер на річці Терек правила династії за перший притулок після її вигнання з Туркестану. Провінція Саркел містилась на річці Дон, на захід від повороту Волги. Її столицею було кам'яне місто з такою самою назвою, його збудували в IX ст. візантійські архітектори.

Серед залежних царств найважливішим, безперечно, був Хоцір у Криму, нова штабквартира хозарів. Хоцір був наступником Ґотської держави, яка свого часу завоювала античне еллініcтичне Боспорське царство. [**ХЕРСОНЕС**]. За столицю правило місто Фюли (тепер Планерське) на узбережжі, там жила численна єврейська громада, що брала активну участь у чорноморській торгівлі. Серед решти залежних утворень були Гун на річці Сулак (батьківщина Аттилиних нащадків), Оногур на Камі, Туркой, або Леведія, на Донці (батьківщина майбутніх мадярів) і три підгрупи волзьких болгар. З племен північної лісової зони, що платили данину, три були етнічно слов'янськими, три — фінськими, а одне — невідомим.

Хозарія славилася своєю торгівлею і релігійною толерантністю. Вона була традиційним постачальником слов'янських рабів на середземноморський ринок (див. с. 274), а в X ст. почав розвиватись і суходільний маршрут уздовж лінії Реґенсбурґ—Відень—Краків—Київ—Ітиль.

У Хозарському каганаті процвітали мусульманство, християнство, юдаїзм і поганські релігії; кожна громада мала своїх власних суддів. Хозарське військо здебільшого складалося з іранців-мусульман східної провінції, а 737 р. і сам хан навернувся до ісламу. Проте невдовзі його наступники навернулись до юдаїзму і зробили його державною релігією. Хоч як дивно, це навернення не мало відгуку в тогочасних візантійських, арабських і єврейських джерелах, зате про нього вже чув чернець Друтмар з Аквітанії, пишучи в абатстві Корвай у Вестфалії (864 р.):

> "У землях Гога і Магога, що належать до гунської раси і називають себе ґазарами, є одне дуже войовниче плем'я... і всі вони визнають юдейську віру"[1].

Під час арабської експансії з VII по IX ст. Хозарія здебільшого виступала в союзі з Візантією проти арабів. За доби вікінгів скандинави відкрили Балтійсько-Дніпровський шлях, підбили Київ і, можливо, завоювали й увесь каганат. [**РУСЬ**].

Єврейські історики, звісно, надзвичайно цікавляться навернennям хозарів до юдаїзму. Юда Галеві (1075–1141), пишучи в Толедо, ідеалізував хозарського хана як героя віри. Кримські караїми прозивали хозарів *mamzer*; це слово означає "байстрюк" або

"несправжній єврей". Проте караїмський учений Аврам Фіркович (1785–1874) стверджував, що хозари були караїмами. Артур Кестлер у 1970-х роках заявляв, що хозари-юдаїсти, міґрувавши, сформували головний масив євреїв-ашкеназі в Центральній Європі[2]. Хозарську загадку остаточно ще не розгадано.

А втім, Хозарія живе й досі. В Греції діти на Різдво не чекають, щоб їм привіз подарунки Санта-Клаус із Лапландії, а виглядають св. Василя, що їде з Хозарії.

Міґрації значно змінили етнічну й лінґвістичну картину Європейського півострова. В кількох країнах радикально змінився етнічний склад населення, а в деяких регіонах утвердились абсолютно нові інґредієнти. Якщо 400 р. н. е. населення Європейського півострова виразно поділялось на "римлян" і "варварів", 600 чи 700 р. його населяла значно строкатіша суміш напівварваризованих колишніх римлян і напівлатинізованих колишніх варварів.

Скажімо, в Іспанії латинізовані кельтібери отримали чималу домішку германських племен, а до них згодом додалися мавританський та єврейський прошарки. В Ґаллії ґаллоримляни змішалися з потужним, але нерівним поверхневим шаром германців — товщим на північному сході і тоншим на південному заході. В Італії латинізовані кельтіталіки та греки теж убирали численний германський елемент, що переважав на півночі. В Британії римобритське населення було або асимільоване, або зігнане з рідних місць, сформувалися дві окремі спільноти: на заході — кельтська, а на сході, в центрі й на півдні — германська. Каледонію (Шотландію) поділили між собою долиняни германці і верховинці кельти. В Німеччині рівновага між західно- та східногерманськими племенами остаточно порушилась на користь західних племен, оскільки більшість східних переселилися. Слов'янські народи утвердились не тільки на найбільшій частині північної рівнини, а й на Балканах. А проте в межах нових слов'янських батьківщин залишилось і багато неслов'янських народів, зокрема валахи*.

Етнічні зміни неминуче відображувались у мові. Вульґарна латина, що стала *lingua franca*, спільною мовою, пізньої Західної імперії, потроху розпалася на низку збіднілих новолатинських говірок — від португальської до румунської. Латинське слово *pater* (батько) змінилося на *padre* в іспанській та італійській мовах, на *père* у французькій і на *tata* в румунській.

Лінгвістичні зміни відбувалися дуже повільно. У випадку з французькою мовою вульґарна латина Ґаллії проминула три окремі стадії розвитку: романську (VIII ст.), давньофранцузьку (XI ст.) і середньофранцузьку (XIV ст.), перше ніж сформувалося стійке розмаїття сучасної французької мови. З давніх ла-

* "Валах", або "волох", — старослов'янське слово, що означає "латинянин", і саме воно спричинилось до появи численних "валахій": Старої Валахії в Сербії, Великої Валахії у Фессалії, Малої Валахії в північній Румунії, Валахії в південній Румунії і Мавровалахії, країни *Negrolatini* ("чорних валахів"), у Динарських Альпах. *Wlochy* — це ще й досі звичайна польська назва Італії.

тинських відмін і дієвідмін сформувалась нова граматика і нові словоформи, флексії позникали. Форми *bonum, bonam, bonas* [у класичній латині *bonus, bona, boni (bonae)*] перетворились на *bon, bonne, bonnes* (добрий, добра, добрі). *Rex* став *le roi* (король); *amat — aime* (любить); *regina — la reine* (королева). Найдавніший текст романською мовою — "Страсбурзькі присяги" 843 р.; на той час королі Франції остаточно перестали розмовляти германською франкською мовою. Британія — одна з небагатьох колишніх римських провінцій, де латина зникла цілковито.

Грецька мова зберігалась у Східній імперії — і як офіційна мова, і, в багатьох місцях, надто в Малій Азії, як жива, розмовна мова. Проте деякі регіони, зокрема й Пелопоннес, протягом певного часу були цілком або почасти слов'янізовані. Тут треба остерігатись надмірних спрощень, але твердження, яке висунув баварський учений Якуб Фальмераєр (1790-1861) у своїй праці *"Über die Enstehung der Neugriechen"* ("Про виникнення новогрецької мови", 1835 р.), заслуговує на увагу. У цій розвідці, яка тяжко образила тогочасних греків, Фальмераєр доводив, що грецька нація новітніх часів всликою мірою походить від еллінізованих албанців і слов'ян, які "навряд чи мали бодай краплину справжньої грецької крові в своїх жилах". Може, ця фраза й перебільшення, але в ній більше глузду, ніж у твердженні, буцімто кожен сучасний грек — прямий етнічний нащадок жителів античної Греції. Жодна сучасна європейська нація не може обґрунтовано претендувати на нерозбавлену "етнічну чистоту". [**МАКЕДОНІЯ**].

Розпорошення слов'ян посприяло розвиткові трьох головних слов'янських лінгвістичних груп і формуванню кільканадцяти слов'янських мов (див. додаток III, с. 1281).

Отже, у VIII ст. етнічна картина Європейського півострова почала набувати сталих рис. Навіть саме VIII ст. стало періодом важливих соціальних кристалізацій. Проте сталося ще п'ять великих міграцій, перше ніж укомплектувався головний масив населення майбутньої Європи. Однією з цих пізніх міграційних груп були морські розбійники вікінги (див. с. 309). Ще двома — мадяри і монголи, кочовики (див. с. 312–315). Рештою двома — маври і турки, оборонці нової релігії (див. с. 270, 401). Європу зачато з багатьох розмаїтих елемснтів, а її народження було затяжним і сповненим мук.

Імперія: від Риму до Візантії, 330–867 рр.

Від 330 р., правлячи з Босфору, Римська імперія змінила свій характер. *Romanitas*, латинство, імперії неминуче зменшилось, змінились і політичні пріоритети: відтоді осереддя імперії містилось не в Італії, а на Балканах та в Малій Азії. Імператори тепер найдужче клопотались не Ґаллією, Іспанією чи Африкою, а такими провінціями, як Єгипет, Сирія і навіть Вірменія. Дедалі більшою мірою кордон, який треба було боронити за всяку ціну, лежав не на Рейні, а на нижньому Дунаї й Чорноморському узбережжі. Визнаючи такий зсув акцентів,

більшість істориків відмовляються від назви "Римська імперія" на користь назви "Візантійська імперія". Проте імператори та їхні піддані й далі вважали себе за римлян. Адже Константин мав намір покинути тільки підупалу столицю. Дедалі більші розбіжності між Сходом і Заходом формувалися так повільно, що сучасники практично не помічали їх. Розбіжності видавалися їм не такими очевидними, як стійкі тенденції неперервності.

Ба більше, й досі немає загальної згоди про те, коли на зміну "Римові" справді прийшла "Візантія". Досліджуючи походження розколу, можна повернутись до часів Октавія і Марка Антонія, чиє суперництво вперше на короткий час поділило римський світ. У такому разі поступове утвердження Візантії і домінування Сходу можна вважати запізнілою компенсацією за трагедію Антонія і Клеопатри. Діоклетіана, що зумисне вибрав собі східну половину імперії, пропонували оголосити "першим візантійським імператором". Іншими очевидними претендентами на цей титул могли б стати Константин, засновник Константинополя, Юстиніан та Іраклій. Історики, що дотримуються інших крайнощів, уважають за слушне вживати термін "Візантія" лише відтоді, як розірвались останні зв'язки імперії з Заходом. У такому разі можна було б говорити про IX, а то й про XI ст., коли грецька церква Сходу остаточно розірвала зв'язки з латинською церквою Риму. Якщо дотримуватись такого погляду, Візантія — відповідник скорше середньовічної Священної Римської імперії, ніж пізньоантичного Риму.

Період переходу від Риму до Візантії тривав півтисячоліття. В IV–V ст. зв'язки імперії з західними провінціями ослабли такою мірою, що імперська адміністрація відмовилась урядувати на Заході. Під ту добу влада придушила останні залишки античного поганства. В VI ст. імператор Юстиніан (правив 527–565) уперто намагався відновити зв'язки з Заходом, але його спроби скінчилися невдачею. Трохи згодом, після напливу болгарів і слов'ян, залишки латиномовного населення імперії розчинились у загальній масі. Візантія стала цілковито грецькою. В VII ст. неоціненні східні провінції захопили араби, і зменшена територіальна основа імперії стала разюче подібною до античного грецького світу напередодні Александрових завоювань (див. карту 5). У VIII ст., коли арабська хвиля почала відкочуватись, імперію струснула напрочуд затяжна релігійна суперечка про ікони, що стала однією з причин розколу між східним і західним християнством. Тривалі війни з лютими болгарами вщухли лише тоді, коли болгарський хан напився вина з імператорового черепа. Іконоборські суперечки скінчились у 842–843 рр. Відносини з болгарами дійшли важливого поворотного пункту 865 р., коли патріарх Константинопольський охрестив болгарського проводиря. П'ятсот років неспокою наближалися до кінця. Тієї пори Римська імперія мала почекати ще два роки до утвердження великої Македонської династії, що доведе її до нового апогею величі. За попередні п'ять сторіч неперервна низка зовнішніх і внутрішніх криз невпізнанно змінила політичне, соціальне, релігійне й культурне життя імперії. Саме тоді, якщо не ще давніше, Візантія справді в усіх аспектах заступила римський світ.

Крах західних провінцій імперії в V ст. став наслідком тривалого занепаду. Сумнівно, щоб варварські навали відігравали більшу роль, ніж роль звичайного каталізатора процесів, що й без них зайшли вже дуже далеко. Дехто, наприклад Гібон, наголошував на занепадницьких розкошах панівного класу. Дехто зосереджувався на соціально-економічних чинниках — грошовій та ціновій інфляції, надмірному оподаткуванні, бюрократії, занепаді сільського господарства, — які призвели до того, що Фердинанд Лот назвав "кастовим режимом". Скам'яніння соціальних верств супроводилось "цілковитою зміною людської психології"[7]. А передусім Рим становив класичний приклад імперської "розтягненості": імперія вже не могла провадити нескінченні війни. Імперські армії були такі насичені солдатами-варварами і колишніми варварськими полководцями, що давній поділ на римлян і неримлян дедалі меншою мірою відповідав дійсності.

А проте мить істини наближалась украй повільно. В IV ст. перси тривожили Константинових наступників принаймні не меншою мірою, ніж західні варвари. Юліан (правив 361–363) чимало років прожив у Ґаллії, відновлюючи рейнські залоги, а загинув у Месопотамії. Валентиніан I (правив 364–375) знову поділив імперію, щоб мати змогу провадити далі Юліанову працю в Ґаллії. Феодосій I (правив 378–395), син полководця, залагодив кризу, спричинену нападом остґотів (див. с. 246), і востаннє відновив єдність імперії. По його смерті поділ на Схід і Захід став постійним, і західні провінції були кинуті напризволяще. Про Гонорія (правив 395–423), що врядував у Мілані, попервах, за регентства вандала Стиліхона, казали, ніби він нічогісінько не знає про "Рим", окрім того, що таке ім'я мав його хатній півник.

Останній акт (476 р.) існування імперії на Заході дуже промовистий. Хлопчик-імператор із символічним ім'ям Ромул Авґустул став останньою маріонеткою, яку висунули на імперський трон армійські угруповання, що невпинно чубились між собою. Проте делеґація Римського сенату, вирушивши до Константинополя по звичайну згоду східного імператора, не просила потвердити на посаді Ромула Авґустула. Натомість сенатори просили імператора Зенона (правив 474–491), щоб він сам оголосив себе володарем Заходу і водночас надав титул патриція Одоакрові, варварському полководцеві, що тієї доби був фактичним господарем Італії. Таким чином, принцип імперського врядування теоретично був збережений, дарма що імператори зреклися будь-яких практичних намагань керувати західними територіями. Отже, протягом сторіч після 476 р. константинопольські імператори мали підстави претендувати на верховну владу на Заході, проте жоден з варварських володарів колишніх імперських провінцій не звертав уваги на ті претензії. Але саме їхнє існування може пояснити, чому так повільно формувалось якесь інше, альтернативне джерело верховної влади. **[ПАЛЕОГРАФІЯ]**.

ПАЛЕОГРАФІЯ

У IV ст. в рукописах пізньоримської доби з'явився унціальний шрифт — *uncial*, тобто шрифт із "літерами заввишки дюйм" [насправді "шрифт дванадцятої частини", тобто дрібний]. Літери цього шрифту були здебільшого менші, кругліші й відповідніші до вимог пера, ніж давніші імперські форми письма. Унціальний шрифт довго співіснував з традиційним латинським письмом, яке використовувало "квадратні", а згодом "прості" великі літери без пунктуації і проміжків між словами. Але цей шрифт став початком тривалого процесу еволюції латинського письма, що йшла від унціального й напівунціального шрифтів до мінускулу за доби Карла Великого, ґотичного письма і гуманістичного курсиву ренесансної доби. [**КАДМ**].

Латинське письмо 500 р. до н. е.	Курсив	Унціальне письмо 400 р. н. е.	Каролінзьке письмо 780 р. н. е.

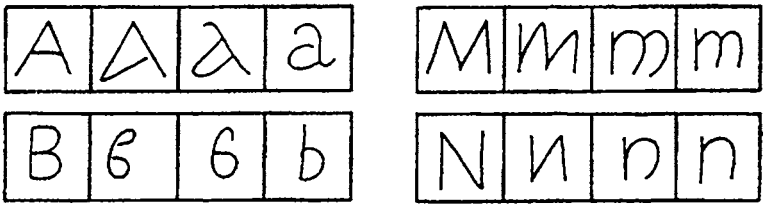

Палеографія, дослідження давнього письма, — одна з допоміжних дисциплін, важлива для історика й архівіста. Палеографія часто становить єдиний спосіб визначити, де, коли і хто написав той або той документ. Кожен період, кожна місцевість і кожен писар мали свої власні характерні прикмети[1]. Грецьке, кириличне і арабське письмо пройшло десь такі самі стадії розвитку, що й латинське. Загальна еволюція відбувалась від давніх офіційних стилів до курсивних форм пізніших часів. Записи османських канцелярій, написані своєрідним турецьким варіантом арабської мови, мають славу рукописів, які вкрай важко розшифровувати (див. додаток III, с. 1275).

Хоча винахід друкарства, а згодом і друкарських машинок значно полегшив розшифрування документів, палеографія ніколи не втратить своєї актуальності. Адже чимало листів та щоденників і далі писано рукою. 1990 р. кілька німецьких проноз майже переконали світ, що вони знайшли давно втрачені щоденники Адольфа Гітлера. Палеографічна вправність фальшувальника перевершила спроможності видатного англійського професора-палеографа, найнятого для перевірки його роботи[2].

Отже, стратегія імперії загалом полягала скорше в приглушенні варварського виклику, ніж у спробах удатись до певних рішучих заходів. Проблема була надто великою, щоб розв'язати її відразу. Імператори вимагали від напасників данини — як грішми, так і схиляннням. Де була змога, оселяли їх на землях, які

ті вимагали, або, в разі потреби, мовчки погоджувались із ними. На імператорській службі була ціла низка варварських полководців — від вандала Стиліхона до герула Одоакра, — а також безліч варварських солдатів, які раз по раз збаламучували політичне життя західних провінцій. Зрештою, вже не мало жодної ваги, давав чи не давав імператор своє благословення маріонетковому цезареві, обраному варварським військом, або варварському королю. Але все-таки слід усвідомити, що не варварські напади зруйнували Римську імперію. Імперія часто здригалась під ударами і зазнавала тяжких утрат — як територіальних, так і суто престижних, — а проте від 476 р. проіснувала неподільною майже тисячу років і спромоглася знов утвердити свою силу після кількох критичних митей. Дотримуватись іншої думки означає просто піддатися західним упередженням. [**TEICHOS**].

TEICHOS

НАПИС на *Porta Rhegium*, Царській брамі, свідчить про спорудження мурів Константинополя 447 р. Нещодавній землетрус дуже пошкодив третю лінію міських фортифікацій, збудованих тридцять років тому, за реґента Артемія, тож треба було негайно поновити й полагодити мури. Гуни були на дунайському кордоні і вже здійснили один успішний наїзд до Босфору. Отож в останні роки урядування Феодосія II збудовано чудову багатоярусну систему оборонних споруд, що простяглися від Золотої брами до Золотого Рогу. Головний вал Артемієвого муру підняли до висоти понад тридцять метрів над рівнем довколишньої місцевості; перед ним спорудили масивний зубчастий оборонний мур, уздовж нього тягнулась широка тераса; зовнішню еспланаду обороняла третя лінія зубчастих стін, відокремлена від мурів широким, вимощеним цеглою ровом. Ця фортечна система мала дев'яносто шість великих бастіонів, безліч менших сторожових башт і цілий лабіринт пасток, загород, воріт для вилазок і оманливих підступів до мурів. Хоча згодом у системі оборонних мурів в інших, найвразливіших місцях міста зроблено чимало змін і добудов, саме головні Феодосієві мури — великий *Teichos* — понад тисячу років витримували незліченні напади варварів[1] (див. карту 9).

В історії ранніх сторіч християнського світу немає картини, яка п'янила б дужче за ці величні мури християнської імперії, напрочуд непіддатливі кволим спробам усіх напасників. Вестґоти прийшли й пішли з порожніми руками 378 р., гуни — 441 р., остґоти — 476 р. Слов'яни спробували штурмувати мури і зазнали невдачі 540 р., перси — в 609–610, 617–626 рр., і ще раз — 781 р., авари — 625 р. Араби невдало обступали облогою місто в 673–678 і 717–718 рр., болгари — 813 і 913 р., Русь — 865 і 904 р., печеніги — 1087 р., а венеціанці — 1203 р. Хрестоносці 1204 р. удерлись до Константинополя, але з боку моря (див. с. 374). Феодосієві мури стояли непорушно аж до османської облоги 1453 р. Їхнє падіння засвідчило не тільки кінець Римської імперії, а й початок історії новітніх війн. Порох значно змінив фортифікаційне мистецтво (див. с. 466–67).

Стояти біля Золотої брами навзаході сонця — одне з найзворушливіших переживань для історика. Феодосій спершу збудував *Porta Aurea* як потрійну тріумфальну арку перед містом, але 417 р. вона стала частиною мурів, хоч і далі правила за вихідний пункт для врочистої імператорської процесії. (Тепер це *Еді-Кюле*, семибаштова фортеця на в'їзді до Стамбула). В очах оборонців міста варвари, як і останнє проміння призахідного сонця, завжди з'являлися з Заходу.

Юстиніана (правив 527–565) здебільшого пам'ятають за його кодифікацію римського права і за рішучу спробу знов утвердити владу імперії над утраченими західними провінціями. Юридичні реформи Юстиніана виявились тривким здобутком, але з погляду імперії загалом його перейнятість Заходом видавалась, напевне, не чим іншим, як ухиляннням від куди нагальніших справ. За Юстиніана на Адріатичному узбережжі з'явилися слов'яни, а на Середземноморському узбережжі Леванту — перси. Населення Константинополя винищувала чума і боротьба іподромних партій — Блакитних та Зелених. 540 р. місто обложили слов'яни, а 562 р. — авари. Юстиніан рано спричинився до скандалу, взявши собі за дружину так звану танцівницю Феодору, доньку кіпріотського управителя партії Зелених. Згідно з *"Таємною історією"*, яку приписують Прокопієві, Феодора одного разу пошкодувала, "що Бог не обдарував її більшою кількістю отворів, аби вона могла давати втіху більшій кількості людей водночас". Але Феодора виявилась діяльною і розумною дружиною, то було славетне партнерство (див. додаток III, с. 1285).

Юстиніанове відвоювання Заходу полягало у звитягах його полководця Велісарія, що вирядився у свою першу експедицію до Африки 533 р. Дивовижний успіх — розгром Вандальського королівства одним ударом — заохотив Велісарія напасти на остґотів у Сицилії та Італії. Ізольоване військо чисельністю 7500 чоловік рушило на державу, що вихвалялася сотнею тисяч германських воїнів. 535 р. Велісарій узяв Палермо, ставши консулом-управителем, а 9 грудня 536 р. вступив до Рима на прохання несамовитого єпископа Римського. У Римі в 537–538 рр. Велісарій витримав тяжку облогу, Аврелієві мури зупинили варварську орду. Критичної миті оборонці розбивали ґотам голови, скидаючи вниз мармурові статуї богів та імператорів, зняті з Адріанового мавзолею. 540 р. Велісарій захопив ґотську столицю Равенну. Але попереду ще чекала тринадцятирічна війна. Рим зазнав ще двох каральних облог. Остґотський король Тотила, вдершись до Рима 546 р., сплюндрував місто набагато страшніше, ніж Аларіх чи Ґензеріх. Ґотське військо пробило мури, спалило брами й депортувало населення. Ба гірше, ґоти розбили арки акведуків. "Сорок днів в імперському місті хазяйнували вовки і сови"[8]. Але потім фортуна знову повернулася іншим боком. Під час кампанії 553 р. Нарсес, уже літній євнух імперського двору, закінчив те, що почав Велісарій: Італія знову стала імперською провінцією з управителем у Равенні; остґотська орда порозбігалася. 554 р. імперське військо напало на Іспанію, загнало вестґотів на центральне плато й відновило на півдні римську провінцію.

На перший погляд, Юстиніан начебто відновив імперію в усій її колишній величі, і Середземне море знов обернулось на Римське озеро. Але та велич була суто зовнішня: "Reste une grandeur caduque, même malfaisante" ("Велич залишилась, але спорохнявіла і навіть згубна")[9]. Зокрема, Італія була така спустошена Юстиніановими війнами, така пригноблена управителями і збирачами податків, що населення невдовзі почало нарікати на відновлення імперії. Римський патріарх, розгніваний зазіханням на свою релігійну свободу, замислився про постійне відокремлення. Але була й більша біда: як не стало ґотської орди, Італія позбулася своїх оборонців і виявилась легкою здобиччю наступної хвилі напасників — ланґобардів. Окрім самотнього Равенського екзархату, в імперських руках залишились тільки окремі території на півдні і на Сицилії. Тим часом на обрії бовваніли найрізноманітніші інші вороги. В V–VII ст. Константинополь зазнавав неперервних нападів. Гуни, остґоти, авари, слов'яни, перси й араби — всі змагалися за найдорожчий приз. Гуни під проводом Аттили заскочили на Босфор під час своєї великої виправи. 441 р. вони дійшли до константинопольських мурів. Остґоти під проводом Теодоріха прийшли після своєї перемоги під Адріанополем і 476 р. теж уперлися в мури.

З погляду Константинополя, слов'яни, напевне, породжували не меншу тривогу, ніж та, яку колись навівали Римові кельтські й германські племена. Хоча про слов'ян збереглося набагато менше вісток, їхній перехід через Дунай 551 р., мабуть, дуже скидався на давніший перехід германців через Рейн. Наслідки, безперечно, були дуже близькі. Цілі імперські провінції — Іллірія, Далмація, Македонія і Фракія — обернулись на велику *Sclavinia*, Слов'янський край. Слов'яни так переважали латиномовне населення своєю кількістю, що від нього залишились тільки невеличкі острівці: дакоримляни (румуни) на північ від Дунаю і розпорошені громади "валахів" на півдні. Слов'яни сформували головний етнічний компонент трьох пізніших держав, що утворились на колишній імперській території, — Хорватії, Сербії та Великої Болгарії. Плаваючи на примітивних, видовбаних з однієї колоди човнах, слов'яни проникли навіть на грецькі острови. 540 р. вони дійшли до константинопольських мурів.

Персія вступила в період свого найбільшого відродження з часу панування Александрових наступників. За Сасанідської династії Персія ненастанно сперечалася з Римом за східні кордони. За Ардашира I (правив 227–241), а потім за двох Хосровів — Хосрова I (правив 531–579) і Хосрова II (правив 590–628) — перське відродження сягнуло такого ступеня, що Хосров II міг претендувати на володіння Середземним морем, провівши поблизу Антіохії "морську церемонію". Перси доходили до мурів у 609–610, а потім у 625–626 рр. Авари посунули на Босфор, коли франки погнали їх Дунаєм униз. 625 р. вони приєдналися до персів під константинопольськими мурами. Араби поринули зі сходу, мов пустельний самум (див. с. 270). Вони докотились до мурів 673, потім — 717 р. **[TEICHOS]**.

Імператор Іраклій (575–641) має найсолідніші підстави претендувати на титул "першого візантійця". Він не мав ані сліду Юстиніанових західних інтересів і надав державі виразного орієнтального забарвлення. Більшу частину

свого владарювання він боровся то з тим, то з тим сильним ворогом, і то тільки на те, щоб потім зіткнутися з іще дужчим. 617 р. незліченне перське військо Хосрова II підступило до Геллеспонту і закликало Константинополь здаватися. Перси на той час захопили Дамаск і Єрусалим (614 р.), де до їхніх рук потрапив Істинний хрест, а окупувавши Єгипет, вони позбавили імперію змоги роздавати зерно — ще одного релікта римських часів. То була конфронтація між Європою і Азією, варта Геродотового пера:

"Хосров, наймогутніший серед богів і господар землі, до Іраклія, свого ницого й нерозумного раба. Чого ти й досі...називаєш себе володарем? Але я подарую тобі твої хиби, якщо ти скоришся... Не дури себе марною надією на того Христа, що навіть сам не зміг урятуватись від євреїв, які вбили його, прибивши цвяхами до хреста. Навіть якщо ти заховаєшся в морських глибинах, я простягну руку й дістану тебе..."[10]

На той час до берега добулися авари, влаштували засідку й піймали перед мурами імператора, тож його довелося викупити.

А проте 622 р. Іраклій спромігся почати низку воєнних кампаній, які дістали назву "першого хрестового походу". Велике християнське військо підступило до Єрусалима. Залишивши Константинополь у стані персько-аварської облоги, Іраклій повів своє військо в серце Персії, пограбував палац Хосрова в Дастагері поблизу Ктесіфона і, за останнім пунктом миру 628 р., відібрав Істинного хреста. В Константинополі Іраклія привітали як "нового Сципіона". Вмерши тієї миті, він увійшов би в історію як найвидатніший римський полководець від часів Цезаря.

А фактично Іраклій ослабив і Римську, і Перську імперії напередодні мусульманського нападу. Коли в 630-х роках з'явилися воїни ісламу, Іраклій нічого не міг удіяти, аби стримати їх. Урятований від персів Єрусалим 638 р. дістався арабам. Через три роки, коли Іраклій лежав на смертному ложі, Єгипет, найбагатша імперська провінція, от-от мав упасти. Перший раунд майбутньої 800-річної війни Візантії з ісламом був програний. Під ту добу вже сформувалися всі головні прикмети візантійської ідентичності. Територія імперії зменшилась до її грецького осереддя. Грецька мова стала єдиним носієм культурної традиції. А патріарх Константинопольський, втративши своїх колег у Єрусалимі, Антіохії та Александрії, залишився безперечним проводирем грецької церкви. Перший конфлікт з арабами не вщухав протягом кількох десятиріч. Константинополь ще двічі зазнавав тяжких облог, і кожна закінчувалась невдачею для ворогів завдяки перевазі імператорського флоту і "грецького вогню". На островах і в провінціях сталася безліч сутичок і ар'єргардних битв. Римську Вірменію втрачено 636 р., Кіпр — 643 р., Родос — 655 р., Карфаген — 698 р. Сарацинські війни Юстиніана II (правив 685–695 і 705–711) лише відображали загальний хаос тієї доби. Після однієї битви імператор звелів своїй гвардії знищити єдиний підрозділ своїх військ, який не дезертирував, — щоб запобігти його дезертирству під час наступної битви. Після падіння Родосу залишки розваленого колоса продано як брухт одному єврейському купцеві, і то була прикмета доби.

Іконоборство охопило імперію у VIII й на початку IX ст., і в певних своїх аспектах воно становило прихильну реакцію на пуританські вартості ісламу. З одного боку, іконоборство полягало в суто релігійних суперечках з приводу місця образів у християнському богослужінні. Іконоборці наслідували приклад мусульман і забороняли все предметно-образотворче мистецтво, звинувачуючи своїх опонентів в ідолопоклонстві. 726 р. Лев III Ісавр звелів своїм указом, щоб розп'яття всюди замінили на звичайний хрест. Згодом прийшов указ забілити образи всіх святих, а надто — Діви Марії. А з іншого боку, точилася запекла соціально-політична боротьба. Нападаючи на монастирі іконолюбців і конфіскуючи їхнє величезне майно, імператори-іконоборці зміцнювали владу держави над церквою. Крім того, можна вважати, що імператори утверджували владу Константинополя над непокірними провінціями, надто в Європі. Головний іконоборець — Константин Копронім (правив 740–775), "молот ченців", — 754 р. дістав велику підтримку з боку тенденційного Константинопольського собору, якому Рим відверто оголосив анафему. Одного разу були зібрані всі ченці та черниці Фракії і поставлені перед вибором: або негайний шлюб, або вигнання на Кіпр. Імператор пережив один відкритий бунт, здійснював успішні походи на Месопотамію і провадив великі громадські роботи. [ІКОНА].

ІКОНА

ІКОНОПИС — один з найневмирущіших жанрів європейського мистецтва, проте ікони ніколи не малювали передусім як художній витвір. Ікони мали сприяти поклонінню, правили за "браму таїни", "двері сприйняття" духовного світу за межами відтворених образів. Їхнє поцінування залежить від теологічних знань і емоційної сприйнятливості спостерігача[1]. Провідні осередки іконопису довгий час перебували під високою опікою Візантійської імперії, проте згодом видатні оригінальні школи сформувались і на середньовічному Заході.

Від вірних, що поклонялися іконам, сподівалися стану, узагальненого грецьким словом *hesychia*, "пильний спокій". Цей стан вимагав терплячості, відвертання від усього світського, смирення і молитовної зосередженості. *"Philokalia"*, візантійський трактат V ст. і антологія текстів про "любов до краси", уподібнює цей стан до пильності кота, зосередженого на тому, як зловити мишу.

За леґендою, першим іконописцем був св. Лука, що зображував Діву і Дитя (див. мал. 22). Разом із Христом Вседержителем Свята Діва завжди очолювала іконописний репертуар. Богородицю зображували в трьох стандартних позиціях: *eleus*, коли вона тримає Христа біля свого обличчя; *odigitria*, коли вона тримає Христа на випростаній руці, і *oranta*, коли її руки піднесені вгору, а Христос у її утробі[2].

Під час тривалої *ікономахії* (війни за ікони) найвидатнішим прихильником ікон був св. Іоанн Дамаскін (675–749), проте він наголошував на різниці між поклонінням іконам і набагато глибшим схиленням перед Богом, якому сприяють ікони. Крім того, Іоанн

Дамаскін сформулював триступеневу теологічну теорію ікон: Христос став чоловіком; чоловіка створено за подобою Божою, отже, ікони — правдиві образи Бога і святих.

У православних церквах ікони завжди посідали центральне місце. *Іконостаси* відокремлюють церковну громаду від вівтаря, куди має право заходити тільки духівництво. На іконостасі традиційно розміщені чотири ряди ікон, що зображують унизу товариство святих, далі дванадцять церковних свят, дванадцять апостолів і дванадцять пророків. Посеред іконостаса містяться двостулкові двері з шістьома іконами, які зображують архангела Гавриїла, Богородицю і чотирьох євангелістів. У Греції ці двері називають "ворітьми краси", в Росії — "царськими ворітьми". Над ворітьми розміщують три великі ікони із зображеннями Божого суду, Трійці і сцени розп'яття. Під час православної відправи ікони часто носять по церкві, щоб вірні могли цілувати їх.

Ікони малювали на невеликих дерев'яних дошках. Художники використовували чисту яєчну темперу на білій або позолоченій поверхні. Стилізовані постаті, жести і обличчя свідчили про дух поклоніння, який конче мали відтворити митці[3]. Дуже характерна особливість іконопису — зневага до перспективи. [**FLAGELLATIO**].

Православний іконопис пройшов кілька окремих стадій розвитку. Перша, так звана золота доба, скінчилась іконоборством, тож ікон тієї доби збереглося вкрай мало. Другий період закінчився латинським завоюванням Візантії 1204 р. За пізньовізантійської доби сформувалися національні школи іконопису в Болгарії, Сербії та Росії. Новгород, Білорусь і Псков — усі мали свої власні традиції, аж поки згодом Російська православна церква всім накинула обов'язковий московський стиль. Відтоді православна іконографія була фактично ізольована від розвитку католицького мистецтва. А втім, певний, і то дуже важливий, взаємовплив таки відбувався. Унікальний "поєднаний венеціансько-візантійський стиль" сформувався на Криті. Десь таке саме поєднання католицького і православного образотворчого мистецтва можна спостерігати в українському уніатському мистецтві[4]. [**ЕЛЬ ГРЕКО**].

Попри церковний розкол (див. с. 343–347), православні ікони високо поціновувано на Заході. Всі славетні "чорні мадонни" католицької Європи походять із візантійських джерел. [**МАДОННА**]. Так само й "священний лик" із Лана в Пікардії, ще одна напрочуд чорна ікона, цього разу Христа. Цю ікону (*Sainte-Face*), яка дуже скидається на Туринську плащаницю, класифікують як *mandylion*, тобто нерукотворний образ. Хоч і намальована на соснових дошках, вона містить невідповідний слов'янський напис: "OBRAS' GOSPODEN NAUBRUS" ("Образ Господній на тканині"), можливо, сербського походження. Ця ікона може бути копією святої плащаниці, яку колись виставляли у Візантії. Хай там як, її отримав Жак де Труа, архідиякон Ланський і майбутній папа Урбан IV, від "побожних людей" у сербському монастирі в Барі на півдні Італії. Згідно з досі збереженим листом від 3 липня 1249 р., архідиякон послав ікону як подарунок своїй сестрі Сибілі, абатисі цистерціанського монастиря в Монтреї, звідки згодом вона потрапила до Ланського собору[5].

Ікони шанують в усіх побожних православних родинах. Максим Горький пригадував дім свого діда й бабусі в Нижньому Новгороді в 1870-х роках:

"Говоря о Боге... [бабушка] становилась... кроткой, лицо ее молодело... Я брал в руки тяжелые атласные косы, обертывал ими шею себе и, не двигаясь, чутко слушал:

— Бога видеть человеку не дано — ослепнешь; только святые глядят на него во весь глаз...

Интересно и приятно было видеть, как она отирала пыль с икон, чистила ризы... Она брала ловкими руками икону, улыбаясь смотрела на нее и говорила умиленно:

— Эко милое личико!..

Перекрестясь, целовала"[6].

А проте, війна за ікони аж ніяк ще не скінчилася. І імператриця Ірина (правила 797–802), і імператриця Феодора, дружина Феофіла (правив 829–842) були ревними шанувальницями ікон. Михаїл III (правив 842–867), Феодорин син, уславився своїми скандальними вчинками, зокрема ексгумував і спалив тіло Константина Копроніма. Іконоборство було заборонене. Але релігійний мир настав лише після вбивства Михаїла і утвердження Македонської династії (867 р.). На той час сподіяно вже чимало шкоди. Іконоборство слід вважати за одну з головних причин розриву зв'язків між патріархами Константинополя і Рима, внаслідок якого латинська церква опинилася в руках франків.

Тієї самої доби болгари побудували могутню державу на Балканах. Їхній перший ватажок, Кубрат, був союзником Іраклія, а трохи згодом болгари оселились на чорноморському узбережжі на південь від Дунаю. В 717–718 рр. вони допомогли імперії зняти арабську облогу. Болгари підбили сім місцевих слов'янських племен, проте перейняли мову і звичаї переможених. У IX ст. войовничий Крум оголосив війну імперії і християнству. Саме він, убивши 811 р. імператора Никифора, святкував перемогу, п'ючи з імператорового черепа. Він змусив Візантію побудувати "великий мур" — новий римський *limes*. Крумів наступник, Борис, хоч і хрестився в Константинополі, схилявся на бік то грецької, то римської церкви (див. додаток III, с. 1293).

Візантійська цивілізація, остаточно сформувавшись у IX ст., мала кілька своєрідних рис, які відрізняли її як від тогочасних західних держав, так і від давнішої Римської імперії. Держава і церква злилися в одну нерозривну цілість. Імператора (*autokrator*'а, самодержця) і патріарха вважали за світську й духовну опори божественної влади. Імперія боронила православну церкву, а церква вихваляла імперію. Цей "цезарепапізм" не мав відповідника на Заході, де світська влада і папський авторитет ніколи не поєднувались. **[TAXIS]**.

TAXIS

У ВЕРЕСНІ 641 р. на амвоні церкви Св. Софії — "Великої церкви" — патріарх Константинопольський коронував імператора Константа II. Давній римський звичай вітати нового імператора на іподромі пішов у небуття, а найважливіша політико-релігійна церемонія візантійського репертуару утвердилась у своїй остаточній формі. Відтоді імперато-

рові клали на голову корону — замість традиційної схожої на ланцюг металевої прикраси навколо шиї. На честь тієї події роздавано щедрі дари, карбували монету. Співімператорів коронували імператори, імператриць — їхні чоловіки. Традиційна іконографія, зображуючи церемонію, показувала, що імператорів коронував сам Христос.

Політичний ритуал відігравав головну роль у візантійському житті. Його метою було утвердження ідеалу *taxis*'у, незмінного, гармонійного та ієрархічного "порядку речей". Влаштовувано пишні вистави, кожній дрібниці надавано величезної символічної ваги. Процесії і публічні паради відбувалися з найменшого приводу, передусім на кожне християнське свято. Після вітань імператорові виспівували біблійні тексти і політичні гасла, декламували вірші й панегірики, зчинявся несамовитий галас, дарма що за інших обставин імператорова присутність вимагала цілковитої тиші. Імператорські заручини, весілля й похорони супроводились виставами, які засвідчували чи то радість, чи то скорботу. Імператорські аудієнції ретельно ґрадуювали, залежно від статусу відвідувача. Точну відстань між троном і місцями, де відвідувач мав припадати до підлоги, вказували наперед. Імператорський *adventus*, приїзд, вимагав визначення ранґів делеґатів, які мали зустрічати його, місця і форми привітань, міського маршруту, церкви для подячної відправи і меню для бенкету. Імператорський *profectio*, від'їзд, надто на битву, супроводили роздача пожертв, ушановування корогви Істинного хреста, освячення армії і флоту. *Thriambos*, імператорський тріумф, успадкований від Риму, був пов'язаний із парадом військ, демонстрацією полонених і трофеїв, іграми й перегонами в цирку та на іподромі, а також *trachelismos* — ритуальним затоптуванням переможеного ворога чи узурпатора. Службове просування високих урядовців обставляли так, що не виникало жодного сумніву в причині їхнього успіху.

На урочистостях, хоч який їхній привід, великої уваги надавали одягові, атрибутам посади, барвам і жестам. Церемонії вдягання і роздягання починали й закінчували кожну процесію. На першому плані завжди були імператорська корона, держава, скіпетр і *akakia*, торбинка з порохом, що символізувала смертність. На пурпурову мантію мав право тільки імператор, а в іконографії — Христос і Діва Марія. Візантійська жестикуляція і міміка зводились до ідеалу *agalma* — величного спокою[1].

Найдокладніший опис візантійських ритуалів можна знайти в рукописі X ст. *"De Ceremoniis aulae byzantinae"* ("Про церемонії візантійського двору")[2]. Книжка містить 153 розділи, чи то пак збірки інструкцій, пов'язаних з обрядами і процедурами, виконуваними протягом 600 років. Ті настанови передбачали геть усе — від правил танцю і звертання до довжини імператорової стрижки[3]. Імператорські церемонії наслідували і засвоювали патріархи, управителі провінцій, полководці, єпископи, а відтак і володарі всього християнського світу. Згодом вони правили за основу всім різновидам монархічного та церковного символізму за межами імперії. Скажімо, Карл Великий дуже багато скопіював у Візантії, тоді як решта західних суверенів чимало запозичили в Карла Великого[3]. [KRAL].

Проте однобічний рух був не всюди. Звичай піднімати імператора на щити його війська запозичено в германських племен. Уперше до нього вдався Юліан у Парижі 361 р., і він зберігався, з перервами, аж до VIII ст. Церемонію *chrisma* (помазання священною оливою) вперше, здається, запровадили франки, а в XIII ст. хрестоносці перенесли її до Константинополя[4]. На той час християнізація монархічних ритуалів у Європі стала загальним явищем.

Імперський двір був центром численної централізованої адміністрації, якою керувала армія бюрократів. Іраклій перейняв перський титул *Basileus*, басилея, а деспотична природа державного апарату вочевидь проступала в його орієнтальних церемоніях. "Візантійство" стало прозивним словом для абсолютної покірливості, потаємності, інтриг. Подоба деяких давніх римських інституцій збереглася, але вони були цілковито підпорядковані. Сенат обернувся на збори високих посадовців, організовані за суворим ієрархічним порядком. На зміну головним державним міністрам на чолі з *eparchos* (префектом), *symponus* (канцлером) і *logothete* (верховним суддею) прийшли найважливіші урядовці двору — самі євнухи, — і тепер їх очолював *paracomoenus* (верховний гофмейстер). Каструючи своїх провідних придворних, імперія спритно запобігала можливій появі спадкової влади в палаці: таке часто траплялося на Заході. За оборону держави відповідали головний імператорський резерв і гвардія чужоземних найманців під командою *domestikos*, доместиків, а також система *themes*, "військових регіонів", кожним з яких командував свій *strategos*, стратег.

Але Візантія передусім була морською державою. Її військово-морський флот, що складався з 300 галер з двома рядами весел, озброєних таранами і "грецьким вогнем", міг відбити будь-якого ворога. Попри велику битву з арабами в морі поблизу Фенікса в Лікії (655 р.), візантійська морська потуга й далі домінувала в Егейському і Чорному морях.

Візантійська держава ненастанно насаджувала патерналізм у соціально-економічній сфері. Торгівлю контролювали державні урядовці, стягуючи однаковий 10-відсотковий податок з усього експорту та імпорту. Держава регулювала всі аспекти цехового і промислового життя. Державні підприємства, як-от *gynaceum*, жіноче шовкове виробництво, гарантували в своїх стінах повну зайнятість. Імперська золота монета — 1 *nomisma* = 12 *milliaressia* = 144 *pholes* — правила за головну міжнародну валюту Сходу. Державне рибальство на Чорному морі давало такі щедрі вилови, що константинопольські робітники регулярно їли ікру.

Під покровом грецької культури Візантія давала притулок багатонаціональній спільноті найрозмаїтішого етнічного походження. Імператорські нарєчені могли бути з хозарів, франків, русичів. Населення було греко-слов'янським на Балканах, постелліністичним і вірменським у азіатських провінціях. За винятком рабських поселень, візантійське суспільство було високоосвічене й витончене. Держава забезпечувала функціонування церковних шкіл, державних університетів, правничих академій і закладів жіночої освіти. Переважала література церковного змісту. Проте пісню X ст. про *Дігеніса Акрита* характеризовано як "найкращу з-поміж усіх написаних *chanson de geste* [епічних пісень]", а візантійських істориків — від Прокопія до Анни Комніної (1083–1154) — як "найвишуканішу школу... в проміжку між античним Римом і сучасною Європою". Візантійське мистецтво і архітектура сформували абсолютно неповторні стилі. Незважаючи на іконоборські обмеження, а можливо, завдяки їм візантійська ікона стала одним із безсмертних внесків до європейського мистецтва. Візантія була цивілізована, натомість більшість країн Заходу з погляду формальної культури борсались у непроглядній пітьмі[11].

Піднесення ісламу, 622—778 рр.

20 вересня 622 р. невідомий арабський містик на ймення Магомет знайшов собі безпечний притулок у місті Медині. Адже з рідної Мекки його вигнали. Він попросив, щоб на тому місці, де його привітали стривожені учні, був збудований храм. Отже, першого дня першого року нової релігії споруджено першу магометанську мечеть.

Понад десять років колишній погонич верблюдів без успіху проповідував свої радикальні ідеї, після того як у печері на горі Гіра йому з'явилося видиво, і архангел Джібріл провістив його долю: "Магомете, кажу тобі щиру, якнайщирішу правду: ти Аллахів пророк". Згодом, після цієї першої ночі, що визначила подальшу долю Магомета, йому з'явилося ще одне видиво — нічна подорож на небеса. Їдучи верхи на чарівному огирі, він потрапив до Соломонового храму в Єрусалимі, а звідти через небесні сфери — до порога Небаченої Безмежності. 624 р. Магомет озброїв 300 своїх послідовників і розбив військо, посланe розчавити їх. 628 р. він без опору заїхав до Мекки на своєму улюбленому верблюді, привівши з собою 10 000 вірних. Магомет розбив поганських кумирів у святині Каабі і обернув її на найсвятіший храм своїх послідовників. Після чотирьох років проповідей у Медині, де головний масив пророчої мудрості занотовано до священного письма — Корану, Магомет востаннє вибрався на прощу до Мекки. В Арафатській долині він склав своє останнє послання:

"Дослухайся до моїх слів, мій народе, бо наступного року я вже не буду з тобою... Бережіть своє майно, свою честь і свої життя як святість... аж поки настане пора повертатись до Бога. Допомагайте бідним і одягайте їх... Пам'ятайте: колись ви постанете перед Всемогутнім, і Він запитає вас про причини ваших учинків... Це правда, що ви маєте певні права щодо своїх дружин, але й вони мають певні права щодо вас. Ставтеся до них добре, бо вони ваша підтримка... Я виконав своє завдання й залишаю вам настанови у формі Книги Аллаха і прикладу, який показав своїм життям Його Посланець... Вас не спіткає невдача, якщо ви не відступите від цих настанов".

Коли Магомет упав на землю, Аллах промовив:

"Цього дня я вдосконалив для тебе твою релігію, виявив тобі всю свою ласку і вибрав для тебе як твою релігію — іслам"[12].

А в Медині янгол смерті ввійшов до кімнати пророка, і той сказав йому: "О Смерте, виконуй свої накази". За християнським календарем, це сподіялось 7 червня 632 р.

Пустельна аравійська земля править за своєрідну перехідну ланку між материками Африки та Азії і завжди несамовито боронила свою незалежність від навколишніх імперій. На заході вона межувала з Єгиптом і Абісінією, на півночі — з Месопотамією і Персією, на сході — з Індією. Незважаючи на пустельність краю і його населеність бедуїнськими племенами, Аравія брала участь у житті всіх великих цивілізацій регіону. Кааба в Мецці позначає місце, де опинився Адам після вигнання з райського саду і де Аврам спорудив священний храм. Сама Мекка була тоді важливою стоянкою на караванному шляху, що поєднував Середземно-

мор'я зі Східною Африкою та Індією. На початку VII ст. вона мала тісні контакти з Римською імперією в Єгипті, а також з її суперницею — сасанідською Персією. Мекка була геть несподіваним місцем для зародження світової релігії, зате мала кілька переваг як безпечна база для поширення ісламу.

Іслам, що означає "шлях", був світовою релігією з самого початку. Хоч іслам завжди тримався арабської мови як священної мови Корану, він звертався до всіх народів, до всіх класів і до обох статей. Один з головних його принципів полягав у твердженні, що всі мусульмани — брати й сестри. За свого життя Магомет викривав економічні привілеї панівної еліти, поневолення жінок і "криваві закони" семітських племен. Його заклик до соціально-економічної та політичної рівності загрожував підвалинам традиційних суспільств. Магометів наголос на правах пригноблених та жінок і на обов'язку милосердя й співчуття заповідав шлях визволення для широких мас. То була революційна віра, і її військова могутність, сформована майже миттю, спиралася на полум'яну побожність вірних. Віра тільки вигравала від того, що воїни були рівнею полководцям, піддані — володарям, а жінки — своїм чоловікам. "Краще справедливість без релігії, ніж тиранія побожного володаря". Як і християнство, іслам утверджував ідеали, які часто стояли набагато вище від звичаїв його послідовників, проте сила й чистота тих ідеалів безперечна. "Ім'ям Аллаха, Всемилостивого і Співчутливого", він поширювався й поширювався, немов пожежа сухостоєм *ваді*, тих пересохлих річкових долин.

Іслам, як кажуть, стоїть на п'ятьох стовпах. Перший — символ віри — полягає в проказуванні формули: *"Lā ilāha illā llāh, Muḥammadu 'rasūlu llāh"* ("Немає Бога, крім Аллаха, і Магомет пророк його"). Той, хто скаже ці слова перед свідками, стає мусульманином. Другий — ритуальна молитва — вимагає від вірних обмивання і дотику головою до землі в бік Мекки на світанку, опівдні, навзаході сонця і ввечері. Третій — *закат* — пов'язаний із роздачею милостині вбогим. Четвертий — піст. Кожен психічно нормальний і фізично здоровий дорослий мусульманин повинен утримуватись від їжі, води і статевих стосунків від світанку до сутінку протягом місяця рамадана. П'ятий — *хадж* — зобов'язує кожного мусульманина принаймні раз на віку піти на прощу до Мекки. А передусім правовірний мусульманин щиро вшановує вчення Корану, 114 *сур* якого правлять за джерело права, підручник з наук і філософії, збірку міфів та оповідок, моральні настанови.

Каліфи, тобто "наступники" пророка, швидко обернули об'єднану Аравію на осереддя, з якого почала розростатись теократична світова імперія. Свого часу вони досягли незрівнянної могутності й незліченних багатств, сприяючи розвиткові науки, літератури і мистецтва. За Абу-Бакра (правив 632–634), Омара (правив 634–644) і Османа (правив 644–656) мусульманське військо блискавично завоювало Сирію, Палестину, Персію і Єгипет. Для захисту Александрії збудовано флот, і невдовзі араби стали провідною морською потугою Середземномор'я. За Алі (правив 656–661), двоюрідного брата і зятя Магомета, виник громадянський і релігійний розкол. Проте за Омеядської династії єдність

відновилася. Муавія (правив 661–680) переніс столицю до Дамаска. Язид I (правив 680–683) завдав поразки Гусейнові, бунтівливому синові Алі, — з цієї події почалась історія шиїтської секти. Абд-аль-Малік (правив 685–705) придушив антикаліфа в Мецці. За Валіда I (правив 705–715) держава Омеядів досягла свого зеніту, перше ніж затяжне суперництво з Абасидською династією скінчилося 750 р. різаниною при Забі. Відтоді, починаючи з Аль-Мансура ("Переможного", правив 754–775), почалося 500-річне панування Абасидів. Певний час їхня столиця в Багдаді була столицею світу.

Перехід Єрусалима з християнських до мусульманських рук став подією, що мала незмірні наслідки. Це місто було і є священним для трьох монотеїстичних релігій, але протягом сторіч, відколи римляни вигнали євреїв, християни оберігали святі місця для себе:

"Одного лютневого дня 638 р. н. е. каліф Омар верхи на білому верблюді вступив до Єрусалима. На ньому був поношений, брудний одяг, за ним ішло грубе і неохайне військо, проте дисципліна була несхитна. Поряд з ним їхав патріарх Софроній як старший урядовець скореного міста. Омар поїхав прямо на місце Соломонового храму, звідки його приятель Магомет піднявся на небеса. Дивлячись на Омара, що зупинився там, патріарх пригадав слова Христа і пробурмотів крізь сльози: "Побачите ту "гидоту спустошення", що про неї звіщав був пророк Даниїл"[13].

Відтоді у Святому Місті порядкувала ісламська влада, патріарх обернувся на заручника фортуни. Прочани-християни вже не могли так легко дістатись до мети і через те дедалі більшою мірою схилялись навідувати Рим. Центр ваги християнства зненацька пересунувся на Захід.

Ціле сторіччя після пророкової смерті армії ісламу невпинно і нещадно наступали. Константинополь двічі — в 673–678 і 717–718 рр. — щасливо пережив мусульманську облогу. Проте на сході іслам здобув Кабул, Бухару і Самарканд, на заході — Карфаґен і Танжер. 711 р., коли Аль-Тарик перетнув Геркулесові Стовпи (що відтоді мали назву Jebel al-Tariq, Gibraltar), мусульмани потрапили до Європи, завоювавши вестґотську Іспанію і прорвавшись крізь Піренеї. 732 р., на соту річницю Магометової смерті, вони дійшли до Тура на Луарі, звідки за кілька днів можна було дістатись до Парижа в центрі Франкського королівства.

Внаслідок таких величезних завоювань в Іспанії, Мароко, Тунісі, Єгипті, Персії і Трансоксанії [межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї] сформувалися незалежні ісламські держави, що лише номінально корилися далеким каліфам. За одне сторіччя іслам поширився не менше, ніж християнство за сім. В Іберії мусульманські завойовники згадали свою історію й назвали країну *El-Andalus*, "Країною вандалів", створивши чимало нових держав. Кордовський емірат, заснований невдовзі після походу Аль-Тарика, виявився найдовговічнішою мусульманською державою на Європейському континенті. Разом зі своїми наступниками — імперією Альморавідів і Ґранадським еміратом — він проіснував майже вісім сторіч. За Абдарахмана III (правив 912–961) емірат досяг свого розквіту і займав більшу частину Іберійського півострова, претендуючи на роль за-

гальноісламського каліфату. Цивілізація тоді досягла найвищого рівня розвитку, до країни прибувало багато арабів, маврів, берберів і євреїв. Північноафриканці раз по раз хвилями напливали до Іспанії з VIII по XII ст. [**MEZQUITA**].

MEZQUITA

ЖОДНА споруда у Європі не ілюструє так добре послідовності розвитку цивілізацій, як мечеть Mezquita Aljama, тепер кафедральний собор у Кордові. Її найдавніша частина датована пануванням Абдарахмана I (правив 755–788). Як скарбниця іспано-мавританського мистецтва, вона нічим не поступається Алькасарові в Севільї і казковому палацові Альгамбра в Ґранаді. Але оригінальність цієї пам'ятки полягає в тому, що для її будівництва використано матеріали зі зруйнованої латинсько-візантійської базиліки св. Вінсента, що до 741 р. стояла на тому самому місці; свого часу її поділяли християнська і мусульманська громади. Ба більше, і мечеть, і базиліка стояли на підмурку великого римського храму, який, своєю чергою, заступив грецьку або, можливо, фінікійську споруду. Тільки храм Св. Софії у Стамбулі міг пишатись таким багатим родоводом.

Пропорції Mezquita відповідають містові, що було в кілька разів більшим за середньовічний Рим. Разом із центральним Помаранчевим двором вона займає територію 130 на 180 м, навколо її обступають мури і декоровані зубці. Проте найбільше вражають численні деталі, що поєднують ісламські та християнські елементи. Великий неф заповнений лісом барвистих мармурових колон, які підтримують два яруси арок. Колони, увінчані розмаїтими капітелями, походять з давньої базиліки. Нижні, "підковні", арки збудовано з почережних сеґментів білого вапняку і червоної цегли. Круглі арки верхнього ярусу суто римські. Головні північні двері покриті металевими пластинами, в центрі яких слово DEUS ("Бог") чергується з виразом AL-MULK LILAH ("Сила і влада тільки в Аллаха"). Вишукані Голубині двері мають орнаментовану арабську арку, прикрашену середньовічним стрілчастим обрамленням. *Miharab*, нішу орієнтації, що вказувала напрям Мекки, збудував сирійський архітектор, цілком слушно повернувши її на південь. Ніша має форму невеличкої восьмикутної кімнати з суцільною, подібною до мушлі стелею. До ніші вів оздоблений поліхромною мозаїкою арковий прохід, що починався у вестибюлі під трьома візантійськими куполами. Всюди дуже багато куфічних написів у перському стилі, навіть у тих частинах, що, як, скажімо, Королівська каплиця, були оновлені ґотичним орнаментом і феодальною геральдикою XIV ст. Християнське бароко надихнуло вівтар і антаблемент у самій мечеті, а також Інкську каплицю[1].

В Іспанії дуже мало місць, що, як кордовська *Mezquita* або Старе Місто в Толедо, справді відтворюють могутній дух неперервності. Теперішні туристи дивуються, коли їм кажуть, що мусульманська Іспанія познайомила європейців з помаранчами, лимонами, шпинатом, спаржею, баклажанами, артишоками, макаронами і зубною пастою — разом з математикою, грецькою філософією і папером. [**КСАТИВА**].

Але річ у тому, що цієї неперервності вкрай мало. Мусульманську цивілізацію з Іспанії не просто випхали, — де траплялась нагода, її виривали з корінням (див. с. 362). По-справжньому відчути історію можна тільки оглянувши відлюдний мусульманський замок Трухільйо в Естремадурі або пустельне, обгороджене муром місто

Васкос у Кастилії. А в Кордові треба перейти від Mezquita до заміського палацу Madinatal-Zahra (Медина Асахара). Колись то була резиденція каліфа, що за двадцять чотири години міг одержати вістку з Єгипту вздовж мережі дзеркально-сонячних станцій і вимагав, щоб іноземні посли наближались до його тронної кімнати під тентом завдовжки п'ять кілометрів; цей тент напинали два ряди берберських вояків. Колись у тому палаці жило 20 000 чоловік, зокрема 6 000 жінок у гаремі. Палац зруйновано під час берберського повстання 1010 р., і археологи знайшли його руїни лише 1911 р.[2]

Коли іспанці кричать "Olé!" ("Браво!"), чимало з них навряд чи пам'ятає, що вони повторюють звертання до Аллаха.

Відтоді іслам назавжди залишився в Європі — спершу на південному заході, в Іберії, а згодом на південному сході, на Балканах і на Чорному морі (див. розділ VII). Взаємодія християн і мусульман становила одну з найтривкіших особливостей європейського політичного й культурного життя. Починаючи з VIII ст., не минало й дня, щоб уранці й увечері не лунав *азан*, поклик муедзина, що скликав вірних на молитву:

Allāhu akbar
ašhadu ‘an lā ilāha illā llāh
ašhadu anna Muḥammadu ’rasūlu ’llāh
‘alā ’l-ṣalāh
hayyā ‘alā ’l-falāḥ
Allāhu akbar
ašhadu ‘an lā ilāha illā llāh

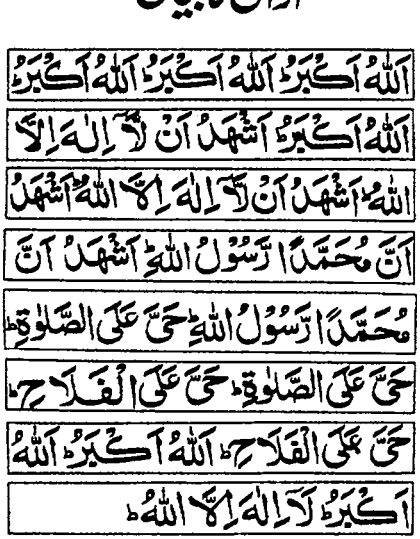

Аллах Великий! / Я свідчу, що немає бога, крім Аллаха. / Я свідчу, що Магомет — пророк Аллаха. / Йдіть на молитву, / Шукайте спасіння! / Аллах Великий! / Я свідчу, що немає бога, крім Аллаха[14].

На світанку до поклику після четвертого рядка додавали ще одне звернення: *al-salat khair min al-nawm*, "Молитва краще, ніж сон". Усі мусульмани, почувши поклик, мали повторювати його слова, окрім четвертого та п'ятого рядка; замість них вони кажуть інше: "Вся влада і сила тільки в Аллаха", "Твої

слова істинні і справедливі". Кожен дорослий здоровий мусульманин зобов'язаний виконувати *салат* — ритуальні вклякання — п'ять разів на день.

Тим часом, коли араби були вже на Луарі, франки заходились відбивати мусульманський наступ. Карл Мартел (бл. 688–741), майордом палацу Меровінгів, зібрав військо, яке зупинило повінь. Битву при Пуатьє 732 р., напевне, ще й як перебільшили християнські апологети: адже араби, либонь, були змушені відступити через надмірну розтягненість своїх комунікацій. Араби, зрештою, були більше ніж за півтори тисячі кілометрів від Ґібралтару. Проте битва правила за джерело натхнення для кількох прегарних пасажів:

"Якби й далі зберігався такий темп, сарацини, безперечно, дійшли б до кордонів Польщі і верховин Шотландії: перебратися через Рейн не важче, ніж через Ніл або Євфрат, а арабський флот, не зіткнувшись із жодними ворожими кораблями, міг би заплисти в гирло Темзи. Можливо, в Оксфордському університеті тепер би викладали, як слід тлумачити Коран, а його випускники доводили б обрізаному народові святість та істину Магометових одкровень"[15].

Відтоді на Заході мусульман стримували на лінії Піренеїв. Мусульмани і франки не одне покоління воювали за ті чи ті гірські перевали. Одна така сутичка в Ронсевальській ущелині посприяла зародженню найславетнішої середньовічної леґенди, уславленої в *chansons de geste*. Двох франкських лицарів, по-різному відомих як Роланд і Олівер, або Орландо і Рінальдо, приперло мусульманське військо, коли вони намагалися відступити на безпечний північний бік. Олівер спонукав своїх товаришів засурмити в сиґнальний ріг, щоб надійшла підмога. Роланд, набагато сміливіший, ніж мудрий, не слухає його, аж поки битву вже майже програно. Коли він нарешті сурмить у ріг, — аж жили на чолі порозривались, — його чує вся Франція. Роланд зомлів, сидячи верхи на коні, і в загальній сутичці його помилково б'є мечем засліплений Олівер:

"Sir cumpain, faites le vos de gred?
Ja est co Rollant, ki tant vos soelt amer!
Par nule guise ne m'aviez desfiet!"
Dist Oliver: "Or vos oi jo parler.
Je ne vos vei, veied vus Damnedeu!
Ferut vos ai, car le me pardunez!"
Rollant respunt: "Jo n'ai nient de mel.
Jol vos pardains ici e devant Deu".
A icel mot l'un a l'altre ad clinet.
Par tel amur as les vus desevred.

"Товаришу, чи цей удар навмисний?
Я ж бо Роланд, що вірно любить вас,
Та й ви на герць не кликали мене!"
І каже Олівер: "Я чую голос,
Але не бачу вас, — тож Бог хай бачить!
Невже я вдарив? О простіть мені!"

Роланд йому: "Я шкоди не зазнав,
Прощаю вас, простить вас і Господь".
По цих словах вони обнялись міцно
Й розсталися навік в любові щирій[16].

"На жаль, о люба Франціє, сьогодні ти втратила своїх васалів вірних".

На Сході лінію християнської оборони утримували візантійські війська, проте мусульманська присутність відчувалась навіть у глибокому слов'янському тилу. Мусульманський світ потребував дедалі більше рабів, і кістляві слов'яни стали улюбленим товаром. Єврейські купці та вікінги діяли як посередники й перевізники, надто через Крим [**ХОЗАРІЯ**], [**РУСЬ**], а згодом на Балтійському морі і в Центральній Європі [**ДИРХАМ**]. Асоціативний зв'язок слов'ян і работоргівлі був такий міцний, що слова "Slav" ("слов'янин") і "slave" ("раб") широкий загал сприймав як синоніми. Арабська назва євнуха — слово *sacaliba* — теж начебто походить від "Slav". Тож не дивно, що перші свідчення про слов'янські землі, які дійшли до нас, належать перу мавританського єврея, купця з Тортоси (див. с. 470).

Вплив ісламу на християнський світ навряд чи можна перебільшити. Завоювання ісламу обернули Європу на головну твердиню християнства. Водночас широка смуга мусульманських територій практично відрізала християн від усіх безпосередніх контактів з іншими релігіями та цивілізаціями. Бар'єр войовничого ісламу змусив Європейський півострів самозосередитись, перетявши або змінивши чимало давніх ліній торговельних, інтелектуальних і політичних зв'язків. У сфері релігійних конфліктів мусульманський пояс поставив перед християнством два завдання: боротьбу з ісламом і навернення решти поган. Він змусив Візантійську імперію назавжди віддати пріоритет обороні східних кордонів, а звідси й знехтувати свою імперську місію на Заході. Він витворив умови, за яких і іншим, дальшим християнським державам довелося самим дбати про себе і дедалі більшою мірою забезпечувати місцеву автономію та економічну самодостатність. Іншими словами, іслам правив за великий стимул розвитку феодалізму. А передусім, заволодівши Середземним морем, він усунув умови, які давніше сприяли домінуванню середземноморських земель над рештою Півострова. До ісламу постантичний греко-римський світ, трохи змінений християнством, залишався, по суті, без змін. Після ісламу він щез навіки. Оскільки на півдні утворилася майже порожнеча, політична ініціатива перейшла з Середземномор'я до примітивних королівств Півночі, надто до найпотужнішого з них — Франції.

Отже, у VIII ст., коли європейські християни призвичаювались до наслідків ісламських завоювань, у землю впали зерна нового устрою. Римський патріарх, позбавлений підтримки з Візантії, був змушений повернутися до франків і почати вибудовувати папство. Франки побачили, що їм трапився шанс підтримати папу. Хоч опосередковано, але Карла Великого породив таки Магомет

(див. нижче, с. 300-306). За словами Анрі Пірана, чия теза похитнула давні погляди не менше, ніж іслам — античний світ, "Франкська імперія, напевне, ніколи б не існувала без ісламу, а Карла Великого без Магомета навіть годі уявити"[17]. Коли йдеться про деякі подробиці, надто розрив торговельних зв'язків, що начебто стався тієї пори, вага Піранових аргументів зменшилась, проте вони революціонізували дослідження переходу від античного до середньовічного світу.

А проте розмови про Магомета й Карла Великого не досить. На Східну Європу іслам впливав навіть іще безпосередніше, ніж на Західну. Виникнення ісламу визначило межі нового компактного утворення, названого християнським світом, наймогутнішим осередком якого певний час залишатиметься Константинополь. Іслам став своєрідним викликом для поган на східних межах християнсько-мусульманського суперництва: перед ними відтоді постала перспектива вибору між двома панівними релігіями. А передусім іслам створив культурний бастіон, супроти якого тепер можна було визначати європейську ідентичність. Європу, вже не кажучи про Карла Великого, годі уявити без Магомета.

Суперництво християнства та ісламу породило не менш глибокі морально-психологічні проблеми, ніж ті, які вже існували між християнством і юдаїзмом. І християн, і мусульман навчали вважати одні одних за невірних. Їхні непорозуміння, ворожнеча і негативні стереотипи не мали краю. Ніколи не було популярним, і найменше — серед самого духівництва, наголошувати на тому, як багато спільного мають між собою три великі монотеїстичні релігії. Через те й сформувалася гостра дихотомія на християнський Захід та ісламський Схід. Середньовічні європейці здебільшого називали мусульман "сарацинами", а це слово походить від арабського слова *sharakyoun*, "східняк". Серед тих західняків, що вважали себе за носіїв вищої цивілізації, довго існувала традиція дивитись на мусульманський Схід із безглуздою зневагою.

Християнська церква за доби Вселенських соборів, 325–787 рр.

325 р., коли в Нікеї відбувався І Вселенський собор (див. с. 222), християнська церква очолювала найчисленнішу релігійну громаду імперії. З часу міланського указу християнство тішилось політикою толерантності і мало імператорську підтримку. Але його становище було забезпечене не зовсім, воно не стало визнаною державною релігією і мало численних ворогів на високих посадах. Християнство майже не поширювалось за межі імперії. З погляду християн, а надто "православної" партії на чолі з Афанасієм Александрійським, майбутній поступ мав бути дуже важким. **[ІКОНА]**.

За Констанція II (правив 337–361) на коротку мить відродилось аріанство, і Афанасія — не востаннє — спровадили у вигнання. 340 р., коли ґоти ще жили на північ від Дунайської дельти, їх навернули до християнства в його аріанській формі. Тому остґоти і вестґоти, вдершись до імперії і заснувавши свої королів-

ства в Італії, Ґаллії, Іспанії та Африці, принесли з собою й аріанство. Ґоти становили головну перешкоду поширенню православного християнства серед варварів. [БІБЛІЯ]. Ще одна зміна курсу була пов'язана з імператором Юліаном (правив 361–363), філософом-монархом, відомим у християнській традиції як Відступник. Вихований як християнин у колі людей, які замордували його родину, "він завжди проголошував себе прихильником поганства". Кінцевим результатом став указ про загальну толерантність і довгий період перепочинку для римських богів. "Єдиний клопіт, якого він завдав християнам, полягав у тому, що він позбавив їх права мучити підпорядкованих їм ближніх". Немає жодних підстав вірити леґенді, буцімто останні Юліанові слова були такі: *"Vicisti Galilaee"* ("Ти переміг, Ґалілейцю")[18].

Усі ці події пробудили партію тринітаріїв, змусивши їх забути про самовдоволення. За Афанасієм на Сході та Гіларієм з Пуатьє (315–367) на Заході, що очолили опозицію проти Констанція і Юліана, прийшло покоління найвидатніших і найвпливовіших отців церкви. Іоанн Золотоустий (347–407), єпископ Константинопольський, був найблискучішим проповідником доби, що не раз гладив проти шерсті можновладців. Василь Великий (330–379), єпископ Кесарійський, походив з видатної родини, що претендувала не менше ніж на вісім святих. Василь Великий загалом відомий як засновник колективного монастирського життя. Його брат Григорій Ніський (335–395) і його приятель Григорій Назіанзин (329–389) були провідними богословами, що одержали перемогу на II Вселенському соборі в Константинополі (381 р.). На Заході паннонець Мартин Турський (315–397) завершив християнізацію Ґаллії. Амвросій Медіоланський (бл. 334–397) став провідним церковним політиком доби. Далматинець Єронім (бл. 345–420) був чільним бібліознавцем ранньої церкви. Але, мабуть, найвпливовішим отцем церкви був африканець Августин Гіппонський.

Зусилля отців стали давати плоди за Феодосія (правив 378–395), останнього імператора, що правив і на Сході, і на Заході й підтримував партію тринітаріїв. Феодосій був родом іспанець, син полководця і мав дуже люту вдачу. Він прихилився до тринітаріїв з тієї простої причини, що його попередника Валента вбили ґоти, які дотримувались аріанства. Під його покровительством II Вселенський собор потвердив Нікейський символ віри. Християнство, яке визнавало Трійцю, тепер уже підтримувала сила закону, аріанство опинилось під забороною, поганство переслідували. То була мить, починаючи з якої тринітарії могли братись утверджувати свої претензії на правовірність і засуджувати своїх колишніх і теперішніх суперників як "єретиків". [**"INDEX"**], [**РУФІН**], [**ЗЕВС**].

"INDEX"

РАННЯ церковна традиція приписує папі Інокентію I (правив 401–417) перший список заборонених книжок, а папі Ґеласію (правив 492–496) — перший указ про заборону. Ґеласіїв указ містив список рекомендованої й додаткової літератури, доданий до

затвердженого канону автентичного Святого Письма. Сучасні вчені, проте, сумніваються, чи був той указ бодай трохи пов'язаний з Ґеласієм. Безперечне тільки одне: церква завжди зберігала за собою право судити про правильність чи хибність писаного слова. З V по XV ст. вона забороняла твори не одного окремого автора — від Арія і Фотія до Гуса і Піко делла Мірандоли (1486 р.). Дальшим крокам посприяв винахід друкарства. Хоча й точаться деякі суперечки про те, хто був першим, папа Інокентій VIII (правив 1484–1492) або запровадив, або утвердив правило, що всі публікації повинні мати єпископський дозвіл. **[ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ]**.

Унаслідок потоку книжок, надрукованих за Ренесансу й Реформації, церковна ієрархія дедалі більшою мірою прагнула мати якісь настанови з Ватикану, а Тридентський собор уже вимагав дій. Результатом став *"Index librorum prohibitorum"* ("Індекс заборонених книжок"), що його 1557 р. уклав папа Павло IV. Через незгоду собору з Ватиканом цей перший список відкинуто, другий варіант опубліковано лише 1559 р. Знову переглянутий на вимогу собору, Тридентський "Індекс" 1564 р. став взірцем для всіх подальших. На додачу до списку авторів і творів, не схвалюваних церквою, список подавав десять критеріїв оцінювання творів. З 1564 р. римський "чорний список" ненастанно розростався. Його критерії змінювано 1596, 1664, 1758, 1900 і 1948 р. (див. додаток III, с. 1322).

З плином років "Індекс" зазнавав чимало критики. Він був завжди неефективний, бо заборонені твори можна було опублікувати в протестантських країнах, де Ватикан не мав влади. Крім того, оскільки заборонений овоч принаджує дужче, "Індекс" можна обґрунтовано звинуватити в тому, що він активно заохочував те, що намірявся придушити. Вороги церкви ніколи не забували покликатись на нього як на доказ католицької нетерпимості. Починаючи з Просвітництва, ліберальні інтелектуали ніколи не проминали нагоди поглузувати як з окремих пунктів "Індексу", так і з самого його існування. З огляду на величезну кількість популярних творів і бестселерів, які він намагався заборонити, неважко добачити, чому він породжував стільки клинів.

З іншого боку, "Індекс" треба оцінювати в контексті. Кожна влада в новітній Європі — світська або церковна, протестантська, католицька чи православна — поділяла Ватиканове бажання контролювати публікації. Цензори працювали в усіх європейських країнах аж до другої половини XX ст. Чимало з тих, хто галасливо викривав папський "Індекс", не бачили жодної суперечності в тому, коли самі намагалися придушити книжки. Досить лише подивитись на те, коли і де не Ватикан, а інші владні структури забороняли класику європейської літератури:

35 р. н. е.	Гомер	*Opera omnia*	Римська імперія
1497 р.	Данте	*Opera omnia*	Місто Флоренція
1555 р.	Еразм	*Opera omnia*	Шотландія
1660 р.	Мілтон	*"Eikonoklastes"* ["Іконоборець"]	Англія
1701 р.	Лок	*"Дослід про людський розум"*	Оксфордський університет
1776 р.	Ґете	*"Страждання молодого Вертера"*	Данія

1788–1820 рр.	Шекспір	*"Король Лір"*	Велика Британія
1835 р.	Гайне	*Opera omnia*	Пруссія
1880 р.	Толстой	*"Анна Кареніна"* та інші твори	Росія
1931 р.	Мері Стоупс	*Opera omnia*	Ірландія
1939 р.	Ґете	*Opera omnia*	Іспанія
1928–1960 рр.	Д. Г. Лоуренс	*"Коханець леді Чатерлей"*	Велика Британія[1]

Звичайно, є принципова ліберальна позиція, згідно з якою треба дозволяти всі публікації, навіть якщо матеріал має вочевидь блюзнірський, підривний, підбурливий, непристойний або неправдивий характер. Така позиція вимагає від людей терплячого ставлення до того, що їм гидке, і зазнала поважної перевірки в 1980-х роках — з боку так званої ревізіоністської історії, що заперечує реальність єврейського голокосту, та ісламського *fatwah*, оголошеного творові Салмана Рушді *"Сатанинські сури"*. На практиці чимало лібералів відсахуються від застосування своїх власних абсолютних принципів. Кожне суспільство і кожне покоління має саме визначати оту хистку лінію між прийнятним і неприйнятним[2]. Недоречно й порівнювати папський "Index" із сучасною тоталітарною цензурою. В нацистській Німеччині (1933–1945) і в радянському світі (1917–1991) усі твори з офіційного погляду були заборонені, якщо не мали окремого схвалення. Отже, в цьому аспекті систему єпископських дозволів можна вважати за куди репресивнішу, ніж "Index".

1966 р. член папської курії, голова відділу з питань сутності віри, оголосив, що заборону на публікації скасовано. На той час "Index" містив десь 4000 назв.

Більшість наведеної вище інформації походить з непогрішного джерела, кожен з вісімнадцяти томів якого має доказ прихильної єпископської постанови: NIHIL OBSTAT (Нема перешкод) і IMPRIMATUR (Нехай друкують)[3].

Чимало вірних протягом наступних сторіч святкували цей "тріумф християнства" як дивовижне досягнення. Феодосієві надано епітет "Великий". Проте в ученні Христа мало на що можна спертись, обстоюючи такий тісний зв'язок духовної і політичної влади. Крім того, сам Феодосій навряд чи становив взірець християнських чеснот. 388 р. він убив свого співімператора Магна Максима, 390 р. страшенно помстився місту Фессалоніки за те, що воно наважилось на бунт. Він звелів урядовцям запросити все населення до цирку, неначе на ігриська, а потім незворушно забити всі 7 000 чоловік. За цей злочин Амвросій примусив його прилюдно покаятись, і Феодосій помер у Мілані, трохи ближче познайомившись із релігією, якій зробив такі великі послуги.

РУФІН

Руфін Тираній з Аквілеї (бл. 340–410), певного часу товариш св. Єроніма, уславився у двох взаємопов'язаних царинах: як латинський перекладач грецьких богословських праць, надто Орігена, і як автор першої книжки, виданої видавництвом Оксфордського університету (OUP, Oxford University Press). Його коментар на апостольський символ віри — *"Expositio Sancti Hieronymi in symbolum apostolorum"* — надрукував у Оксфорді Теодоріх Род з Кельна; книжка була готова 17 грудня 1478 р. Починається вона, на жаль, з друкарської помилки, на фронтиспісі бракує одного "X", через те дату публікації подано (хибно) як M CCCC LXVIII[1].

Відтоді список видань OUP мав як свої злети, так і падіння:

Charles Butler, *The Feminine Monarchie Or a Treatise Concerning Bees* (1609 p.)
John Smith, *A Map of Virginia* (1612 p.)
Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621 p.)
The Book of Common Prayer, and Administration of the Sacraments (1675 p.—)
The Holy Bible, Containing the Old Testament and the New (1675 p.—)
Edmund Pococke (ed.), *Specimen Historiae Arabum* (1650 p.)
—— Maimonides, *Porta Mosis* (1655 p.)
—— *Greg. Abulfaragii historia compendiosa dynastiarum* (1663 p.)
[Richard Allestree] *The Ladies Calling: by the Author of the Whole Duty of Man* (1673 p.)
Johann Schaeffer, *A History of Lapland* (1674 p.)
H. W. Ludolf, *Grammatica Russica* (1696 p.)
William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (4 vols., 1765—1769 pp.)
F. M. Müller, *Rigveda-Sanhita: Sacred Hymns of the Brahmins* (1849—1873 pp.)
Lewis Carroll, *Alice's Adventures in Wonderland* (1865 p.)
Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (2 vols., 1981 p.)

На думку загалу, OUP мало своє найвидатніше досягнення 1914 р., коли група оксфордських істориків виступила з друкованим словом на підтримку Британії у війні. Рукопис книжки *"Why we are at war"* ("Чому ми воюємо") подано до видавництва 26 серпня, всього через три тижні після початку війни. 14 вересня книжка на 206 сторінок була вже відредаґована, набрана руками, надрукована, оправлена й готова до продажу. Часи міняються[2].

Святий Августин (354–430), теолог і єпископ, учився на ритора і певний час схилявся до маніхейства. Він навернувся до християнства в Мілані 386 р. Він щиро признавався в людській слабкості і завдяки цьому став одним з найпопулярніших письменників. *"Сповідь"* Августина, де йдеться про почуття молодика, закликаного зректися вигод і втіх світського життя, становить разючий контраст із його полемічними писаннями, спрямованими проти донатизму, ма-

ніхейства й пелагіанства. Зате Августин так вправно аналізував і систематизував плутанину тих доктрин, що його наступникам майже не лишилося роботи, аж поки майже через 800 років з'явився Тома Аквінський. Августин наголошував на верховенстві любові, і то так, що майже заохочував вільнодумство. *"Dilige et quod vis fac"* ("Люби і роби, що хочеш") і *"Cum dilectione hominum et odio vitiorum"* ("Люби грішника й ненавидь гріхи") — ось дві з його максим. Водночас він наголошував на необхідності інституціювати церкву. *"Salus extra ecclesiam non est"* ("Нема спасіння без церкви"), — писав він; крім того, *"Roma locuta est; causa finita"* ("Рим сказав, і питання закрите"). Найпопулярніший серед його 113 творів — *"De Civitate Dei"* ("Місто Боже") — натхнений нападом Аларіха на Рим. Августин описує духовне місто, побудоване на руїнах матеріального світу, і жоден інший твір не зміг би краще схарактеризувати ту добу. Августин понад тридцять років був єпископом у Гіппоні у своїй рідній Африці, живучи за аскетичним статутом, що згодом надихнув кілька церковних орденів, зокрема августинських каноніків, домініканців, премонстрантів і бриґітинок. Він помер у Гіппоні, обложеному вандалами.

ЗЕВС

СТАТУЮ Зевса перевезено до Константинополя з храму в Олімпії після останньої олімпіади 396 р. н. е. На той час статуї було вісім сторіч, і її вже давно вважали за одне зі світових див. Статую вирізьбив бл. 432 р. до н. е. вигнаний афінець Фідій, чия статуя Афіни прикрашала Парфенон. Скульптура Зевса становила велетенську постать зі слонової кості заввишки 13 метрів; Зевс із вінцем на голові сидів на троні. Статуя почасти була вкрита золотими пластинами, батько богів тримав у правій руці статуетку крилатої Ніке, а в лівій — інкрустований скіпетр з орлом на верхівці. Статую докладно описали Павсаній і Страбон, що зауважив, мовляв, якби Зевс підвівся, то головою пробив би стелю. Светоній писав, що, коли в I ст. н. е. робітники імператора Каліґули намагалися забрати її, "Бог форкнув так гучно", що риштування розсипалось, а робітники порозбігались. Отож статуя ще три сторіччя залишалась на своєму місці. Коли зрештою 462 р. її знищив вогонь під час випадкової пожежі в столиці імператора-християнина Лева I, в Олімпії вже ніхто не жив. 1958 р. німецькі археологи, розкопуючи храмові майстерні в Олімпії, знайшли теракотову чашку з написом: "Я належу Фідієві"[1].

Заворушення в серці імперії неминуче ослаблювали зв'язки з периферією. У V ст. сталися важливі події: з одного боку, в "кельтському поясі", а з другого — на Кавказі. Кельтська церква перейняла християнство від ґалльських ченців-анахоретів. Її єпископи були мандрівними відлюдниками, а завдяки звичаю одноосібного висвячення — ще й украй численною групою. Ірландію, що ніколи не становила частини Римської імперії, послідовно християнізував св. Патрик (бл. 389–461), римський громадянин із західної Британії, що 432 р. ви-

садився в Олстері. Таким чином, Ірландія була врятована для християнства, перше ніж завіса англосаксонського поганства опустилась на решту Британських островів. Згодом Ірландія повернула свій борг. [**BRITO**].

BRITO

ПЕЛАГІЙ (бл. 360–420) був валієць або принаймні кельт із Британських островів (Пелагій — греко-римська калька його прізвища Morgan, що означає "син моря"). Друзі називали його Британом. Він був християнським теологом, одним з небагатьох західноєвропейців, що брали участь у тодішніх найважливіших теоретичних суперечках. Пелагій жив за часів, коли почала кристалізуватись православна доктрина, яку сформулювали греки. Хоча його погляди вважали за єретичні, він однаково зробив великий внесок у дискусії. Пелагій був сучасником св. Авґустина з Гіппона, спонукавши його сформулювати те, що згодом стало остаточними судженнями про такі визначальні питання, як божественне милосердя, гріхопадіння, прабатьківський гріх, свобода волі і предетермінізм. Разом з іще одним британом — Целестієм, що на нього він натрапив у Римі, — Пелагій наголошував на людській спроможності поводитись чеснотливо завдяки виявам волі, — отже, на відповідальній поведінці. Головна його концепція, відома як "свобода вибору", міститься у формулі *"Si necessitatis est peccatum non est; si voluntatis, vitiari potest"* ("Якщо є потреба, гріха немає, та коли є бажання, гріх можливий"). Пелагій вважав, що й перший крок до спасіння теж має бути виявом волі.

Ці погляди відкинуто почасти тому, що вони начебто применшували божественне милосердя, а почасти тому, що приписували гріх радше індивідуальним слабкостям, ніж людській природі. Ярлик пелагіанства здебільшого пришивають тим теологічним поглядам, які заперечують або обмежують прабатьківський гріх. Ці погляди згодом відігравали велику роль у дискусіях XVII ст. навколо Армінія і Янсена (див. с. 509, 518).

410 р., утікши з Рима від ґотської облоги, Пелагій і Целестій знайшли притулок у Північній Африці, де проти них висунуто дальші доктринальні звинувачення. Один з карфаґенських соборів засудив шість їхніх головних помилок:

> Що Адам помер би, навіть якби не грішив.
> Що Адам занапастив тільки себе, а не весь людський рід.
> Що новонароджені діти, як і Адам по народженні, безгрішні.
> Що людський рід не помре внаслідок Адамової смерті чи гріха.
> Що закон, так само як і євангеліє, дає доступ на небеса.
> Що були безгрішні люди навіть до того, як з'явився Христос.

Пелагій поплив до Палестини, де виявив, що Авґустин у своєму творі *"De peccatorem meritis"* ("Про заслуги грішників") вибрав його за об'єкт нападу. Пелагій пережив один допит, але програв цілковито, коли папа Зосима потрапив під вплив африканських єпископів. Указом від 30 квітня 418 р. імператор Гонорій присудив Пе-

лагія до конфіскації майна і вигнання. Беда Вельмишановний не виявив жодної симпатії до Пелагієвого "шкідливого і гидкого вчення":

Against the great Augustine see him crawl,
This wretched scribbler with his pen of gall!

Дивись, перо підняв він на святого Авґустина,
І пише жовчю оця писарська личина![1]

Навколо єпископа Гонората з Арля (бл. 350–429) сформувався рух, який намагався примирити Пелагія з Авґустином. Прихильники Гонората вважали, що божественне милосердя і людська воля — два чинники спасіння, які сприяють одне одному. Це "напівпелагіанство" засудив Оранзький собор (529 р.), проте його притулок — монастир св. Гонората на острові Лерен поблизу Лазурового берега — існував і далі. Св. Вінсент Леренський (помер 450 р.) вигадав славнозвісний Вінсентів канон, за яким усі теологічні судження можна було перевірити за потрійним критерієм загальнопоширеності, давності і згоди. Академічне видання книжки св. Гіларія "Життя Гонората" леренські ченці опублікували 1977 р.[2]

Вірменська церква виникла тоді, коли провінція ще належала імперії. Як і кельтська церква, вона втратила всі прямі контакти з центром і стала ексцентричною в усіх розуміннях цього слова. Якщо кельти прихилились до пелагіанства, то вірмени вибрали монофізитство. Християнство дійшло до Грузії 330 р., коли молода полонянка з Каппадокії навернула до християнства тамтешніх володарів. Бувши на один крок далі від Вірменії, грузинська церква зазнавала меншого впливу азіатської політики й підтримувала тісніші зв'язки з Константинополем. (Грузинська церква мала окрему й неперервну історію, аж поки 1811 р. її силоміць інкорпоровано до російського православ'я). 431 р. в Ефесі відбувся III Вселенський собор, — отже, вже виникла традиція скликати собори. Сім церковних соборів визнано за обов'язкові як для Сходу, так і для Заходу: I Нікейський (325 р.), I Константинопольський (381 р.), Ефеський (431 р.), Халкидонський (451 р.), II Константинопольський (553 р.), III Константинопольський (680–681 рр.) і II Нікейський (787 р.). Ефеський собор засудив несторіанство. Гібон назвав цей собор "церковним бунтом". Як і попередні та наступні собори, його скликав константинопольський імператор, що претендував на найвищий авторитет у церковних справах. На соборі абсолютно переважали єпископи зі Сходу. Західні єпископи погоджувалися з ухвалами, проте з дедалі більшою неохотою.

Доктринальні розбіжності не зникали внаслідок незнищенної звички провадити дріб'язкові казуїстичні христологічні суперечки: про природу Христа, про волю Христа, про його роль у генезі Святого Духа. Христос має одну природу, тобто божественну, а чи дуалістичну — людську *і* божественну водночас? Православні проводирі дотримувались дифізитства, і Халкидонський собор (451 р.) дав визначення природи Христа, затвердивши формулу про одну постать з двома єствами, об'єднаними "незмішувано, незмінно, неподільно й невіддільно". Мо-

нофізитів засуджено, але вони й далі процвітали на Сході. Імператриця Феодора була монофізиткою, як і більшість християн у Вірменії, Сирії та Єгипті. Мав Христос одну волю чи дві? Римський патріарх Гонорій неуважливо вжив фразу "одна воля" в листі до Константинополя 634 р. Проте православні проводирі підтримували дифелітство й затвердили його на VI Вселенському соборі 681 р. Монофелітство засудили, і делеґати папи Агафона не відмовились керувати собором. У Трійці Отця, Сина і Святого Духа Святий Дух походить від Отця як єдиного джерела божественності, а отже, й *через Сина*, а чи від Отця *і* Сина водночас? Константинополь дотримувався *per filium* (через Сина), а Рим — *filioque* (і Сина). Це питання вперше виникло 589 р. в Іспанії, а вжс в IX ст. призвело до великих чвар, проте остаточно його ніколи не розв'язали.

Привабливість чернечого життя зростала мірою посилення соціально-політичних розрухів. Східні традиції як самітницького, так і колективного чернечого життя поширились на Захід. Найдавніші монастирські громади виникли ще до падіння Західної Римської імперії. Св. Мартин 360 р. заснував монастир Лігуже. Але найбільший вплив мав Бенедикт Нурсійський (бл. 480–550), що сформулював монастирський статут, який користувався найширшим визнанням. Оскільки імперська територія зменшувалась, надто в колишніх західних провінціях, монастирі дедалі більшою мірою правили за оази античної вченості серед варварської пустелі. Поєднання християнського вчення з любов'ю до грецької філософії та латинських авторів давно стало загальновизнаним на Сході, надто в Александрії, а на Заході його доводилось культивувати. Провідною постаттю тут став сенатор Флавій Маґн Аврелій (бл. 485–580), відомий як Кассіодор, колишній управитель Італії за остґотського короля Теодоріха. Подавшись у монастир після приходу Велісарія, Кассіодор обстоював систему освіти, де священні та світські дисципліни мали взаємодоповнюватись, і заходився збирати античні документи. І те, й те було дуже на часі. [**ANNO DOMINI**], [**БОМ**].

ANNO DOMINI

ПРОТЯГОМ шести сторіч після народження Христа дуже мало людей усвідомлювали, що вони живуть за "християнської ери". Адже основне історичне літочислення від часів, коли "Христос ходив по Галілеї", утвердилось тільки після появи праці Діонісія Малого, ґрекомовного ченця зі Скіфії і Кассіодорового приятеля, що помер у Римі бл. 550 р. Саме Діонісій подав ідею, що відлік років слід зіперти на Христове втілення і починати з Благовіщення, коли Діва Марія зачала. Він визначив ту дату — перший день першого року — як 25 березня, за дев'ять місяців до народження Христа 25 грудня. Всі попередні роки, раховані в зворотному напрямі, слід позначати як *ante Christum* (AC), до Різдва Христового (до Р. Х.). Усі наступні роки мали бути "роками після втілення", тобто *Anni Domini* (AD), "роками нашого Господа" — по Різдву Христовому (по Р. Х.). Нульового року не було[1].

Проминуло багато сторіч, перше ніж християнська ера, або наша ера, поступово ввійшла до загального вжитку, спершу в латинській церкві, а потім і на Сході. Беда Вельмишановний (673–735), що був автором книжки про хронологію — *"De Temporibus"*, — цілком визнав нову систему, коли на початку VIII ст. писав свою *"History of the English Church and People"* ("Історію англійської церкви і народу").

А тим часом переважали всілякі місцеві системи літочислення. Більшість уживаних систем спиралися на роки владарювання. Історичний час вимірювали владарюваннями і поколіннями. Дати визначали їхнім місцем у роках владарювання того чи того імператора, папи, князя. За зразок тут правив Старий Заповіт: "І сталося четвертого року царя Єзекії, — це сьомий рік Осії, Елиного сина, Ізраїлевого царя, — пішов Салманасар, цар асирійський, на Самарію, та й обліг її".

Християнській ері довелося змагатись із численними конкурентними системами літочислення. Таблиця грецьких олімпіад, чотирирічних циклів між Олімпійськими іграми, почавшись за Олімпіади Кореба 1 липня 776 р. до н. е., тягнулась аж до кінця IV ст. н. е. Вавилонська ера Набонасара, якою користувались александрійські греки, була відома за середньовічної доби з праць Птолемея. Її початок відповідав середі 26 лютого 747 р. до н. е. Македонську еру Селевкідів, що почалася зі вступу до Вавилона Селевка Нікатора 311 р. до н. е., широко визнавали в Леванті. Євреї знали її як "еру договорів" і користалися нею до XV ст. Римська ера рахувала роки "від заснування міста". [**AUC**]. В Іспанії за початок ери цезарів правив 39 р. до н. е., коли Октавіан завоював Іберію. Цю еру перейняли вестґоти, і вона зберігала чинність у Каталонії до 1180 р., у Кастилії до 1382 р., у Португалії до 1415 р. Мусульманська ера хіджри почалася з утечі пророка в Медину, і її початок відповідає п'ятниці 16 липня 622 р. н. е.; ця ера й досі чинна в усьому мусульманському світі.

З огляду на великі труднощі, аж ніяк не дивно, що Діонісієве визначення дати народження Христа згодом виявилось хибним. Діонісій прирівняв свій перший рік до 1 року 195-ї олімпіади, до 754 р. AUC і — хибно — до "консульства К. Цезаря, сина Авґуста, і Л. Емілія Павла, сина Павла". Насправді нема жодних доказів, що Христос і справді народився 1 р. н. е. Залежно від того, якого Євангелія дотримуватись — від Луки чи від Матвія, — християнська ера почалась або з останнього року владарювання Ірода Великого (4 р. до н. е.), або з року першого римського перепису в Юдеї (6–7 рр. н. е.).

Для християн, як і для євреїв, першою історичною датою був рік створення світу, *Annus Mundi*. Візантійська церква визначила його як 5509 р. до н. е., і він аж до новітніх часів був основою церковного календаря в окремих державах православного світу — у Греції та Росії. Єврейські вчені вибрали 3760 р. до н. е. — початок новітнього єврейського календаря. Коптська церква, як і александрійці, визначила його як 5500 р. до н. е. Англіканська церква за архієпископа Ашера 1650 р. вибрала 4404 р. до н. е.

Критичне порівняння і узгодження орієнтального, античного та християнського літочислення здійснив лише видатний ренесансний учений Жозеф Скаліґер (1540–1609). Скаліґерова праця *"De Emendatione Temporum"* ("Реформа дат", 1583), в якій виявилися його протестантські інтереси, збіглася з реформою юліанського календаря, яку запровадив папа Григорій. Ця праця стала зародком науки хронології і сучасних намагань мати стандартний вимір історичного часу[2].

А втім, григоріанський календар, відомий як новий стиль і запроваджений у католицьких країнах Європи 1585 р., перейняли не скрізь. Більшість протестантських або православних країн дотримувались юліанського старого стилю і переймали новий стиль тільки тоді, коли їх спонукав дух часу: Шотландія 1700 р., Англія 1752 р., Росія 1917 р. Поки існували два календарі, всю міжнародну кореспонденцію треба було провадити, покликаючись на обидва. Листи мусили мати два варіанти дати: "1/12 березня 1734 р.", "24 жовтня/7 листопада 1917 р.".

Через таке співіснування календарів виникало чимало курйозів. Оскільки в XVII ст. різниця між календарями сягала десяти або одинадцяти днів, можна було переплисти Ла-Манш з Дувра і прибути в Кале в середині наступного місяця. А оскільки рік за старим стилем починався 25 березня, а за новим стилем — 1 січня, можна було виплисти з Кале одного року і досягти Дувра попереднього року. Європа запрацювала в повній синхронії тільки тоді, коли більшовицький уряд відмовився від старого стилю. В Росії між 17 грудня 1917 р. і 1 січня 1918 р. (за новим стилем) нічого не сталося. З 1918 по 1940 р. радянські комуністи мавпували французьких революціонерів, скасувавши семиденний тиждень, замінивши назви днів цифрами і рахуючи "роки революції" з 1917 р.[3] **[ВАНДЕМ'ЄР]**.

БОМ

Абатство Бом, сповіщає путівник *"Guide Michelin"*, заснував у VI ст. ірландський чернець св. Колумбан. Його назва кельтського походження і означає "печеру". Абатство збудоване в одному з найдивовижніших місць Європи — на дні глибочезної вапнякової ущелини Сірк де Бом, серед соснових лісів Юри. Як і жіночий монастир з тією самою назвою, що стояв за 80 кілометрів на річці Ду, де прозріла сліпа св. Одилія, абатство постало за доби, коли ґаллоримську цивілізацію підгорнули погани бурґунди і християнство довелось відроджувати в пущі чернечим громадам. Абатство стало дуже великим та заможним і згодом володіло кількомастами сіл і маєтків. Зрештою чернечий капітул обернувся на секуляризовану громаду аристократичних каноніків. Абатство проіснувало до 1790 р., коли революціонери розігнали його, знищили більшу частину пам'яток і змінили назву міста з Baume-les-Moins на Baume-les-Messieurs (з "Печери ченців" на "Печеру добродіїв")[1].

В історії християнського чернечого життя такі бурґундські громади, як бомська, становлять важливу сполучну ланку між анахоретською системою античного світу, збереженою в Ірландії, і великими середньовічними фундаціями, що почали з'являтися з X ст. Зрештою, саме з Бома вийшли Бернон і його товариші, заснувавши 910 р. велике Клюнійське абатство (див. с. 331).

А проте, для читачів *"Guide Michelin"* буде великим розчаруванням дізнатися, що багато оцих подробиць про минувшину Бома — в найкращому разі непідтверджені леґенди. Нема жодних надійних доказів зв'язку Бома зі св. Колумбаном і нема жодних підстав гадати, що абатство засноване в VI ст. Фактично, перша ясна згадка про *cellula*,

келію, в Balma датована 869 р., і тому абатство молодше, ніж монастир св. Одилії в Baume-les-Dames ("Печері дам"). Зв'язок з Колумбаном вигадали, напевне, клюнійські ченці, прикрасивши таким чином родовід свого батьківського притулку[2].

Такі самі сумніви крутяться й навколо найяскравішої особистості Бома — Жана, сеньйора де Ватвіля (1618–1702), що за Людовіка XIV сорок років обіймав абатську посаду. Воїн, убивця і чернець, де Ватвіль колись був піднявся до статусу паші й управителя Мореї, а потім тікав від константинопольського правосуддя, перше ніж дістав розгрішення від папи. За Сен-Симоном, то був взірець грішника, що викупив власні гріхи щирою покутою. А згідно з історичними документами — звичайнісінький перекинчик, що зрадою допоміг Франції загарбати свою рідну провінцію Франш-Конте. На його нагробку вибито такий напис:

ITALUS ET BURGUNDUS IN ARMIS
GALLUS IN ALBIS
IN CURIA RECTUS PRESBYTER
ABBAS ADEST

(Тут спочиває італієць та бурґундець, як при зброї, француз, як одягне сутану, справедливий посадовець, священик і абат)[3].

Отже, Бом — джерело не тільки леґенди, а й історії. Люди завжди матимуть потребу використовувати минувшину задля своїх конкретних цілей. Автори наукових монографій грають у гру, якої їм ніколи не виграти. Та минувшина, яку передають майбутнім поколінням, завжди становитиме заплутану суміш фактів, леґенд і відвертої брехні.

У VII ст. ісламський удар назавжди змінив контури християнського світу. Він завершив культурне об'єднання середземноморських земель і поклав край їхньому споконвічному домінуванню над північними аванпостами. Завоювавши Персію, Сирію та Єгипет, іслам визначив, що три з п'яти визнаних патріархів — Антіохійський, Єрусалимський і Александрійський — будуть змушені діяти *in partibus infidelium*, у країнах невірних. Політика християнської церкви позбулася здорової п'ятибічної арени і звелася до двобічного суперництва між грецьким патріархом у Константинополі і латинським патріархом у Римі. До ісламу римський патріарх промовляв одним латинським голосом проти чотирьох грецьких, після ісламу розмова точилася сам на сам, і римська церква мала більше простору для маневру. Крім того, ще не була розв'язана загрозлива суперечка з монофізитами на Сході. Нові мусульманські володарі виявились толерантнішими до єресі, ніж православні християни. Отож монофізитські вірменська, сирійська і коптська церкви ніколи не повернулись у спільне лоно.

Але ще важливіше, мабуть, те, що іслам відтяв християнство від решти світу. До ісламу християнське євангеліє дійшло до Цейлону і Абісінії, після ісламу

перед ним на довгі сторіччя постала перешкода, абсолютно не даючи йому далі поширюватись в Азії та Африці. Більшість християн за все своє життя не бачили жодного мусульманина, проте всі християни жили в затінку ісламу. Іслам, фактично, створив міцний зовнішній щит, за яким християнський світ мав змогу сформуватися і зміцніти. Отже, в такому розумінні іслам правив за найбільший стимул розвитку того утворення, яке зрештою дістало назву Європи.

Визволення папства не можна пов'язати з якоюсь конкретною датою. Римські патріархи мали великий ступінь свободи задовго до того, як утвердили свої претензії на верховенство. Дедалі більші розбіжності між латинською і грецькою частинами церкви не раз призводили до тимчасових схизм, та аж ніяк не до остаточного розриву. Досить дивно: протягом перших чотирьох сторіч, коли Рим ще був серцем імперії, римська церква часто перебувала під впливом греків та грецької культури. Лев I (правив 440–461) перший став наголошувати на латинстві. Тієї самої доби латинські патріархи спекались безпосереднього політичного контролю, ховаючись за місто Рим під час своїх численних сварок зі світською владою. Внаслідок цього відокремлення церковної влади від світської, таке типове для Заходу і таке чуже Сходові, стало відтоді загальновизнаним. У VI ст. римським патріархам довелося зіткнутись із реставрацією імператорської влади за Юстиніана, а потім з ланґобардами. Два з-поміж них — Сильверій (правив 536–537) і Вігілій (537–555) — опинилися під імператорським арештом. Вігілія імперська влада брутально присилувала до покори у зв'язку з суперечками про монофізитство.

Григорія I (540–604), першого ченця на троні св. Петра, часто вважають за архітектора майбутньої папської влади завдяки його адміністративним талантам і несхитним принципам. Самозваний "слуга Господніх слуг", він керував світськими справами міста Рима, провів переговори про угоду з ланґобардськими королями, реорганізував церковне землеволодіння та фінанси, відновив контакти Рима з Африкою, Іспанією, Ґаллією і Британією. Його *"Regula Pastoralis"* ("Пастирські настанови") швидко стали підручником для середньовічних єпископів. Григорій I ненастанно протестував, що його брат у Константинополі використовує титул "вселенський патріарх". На час його смерті рівновага впливу вже схитнулась на користь Рима. Заклопотані нападами мусульман, імператори втратили майже всякий вплив у Італії, хоча кілька разів удавались до відчайдушних спроб продемонструвати силу імператорських претензій. Мартин I (помер 655 р.), останній папа-мученик, засудив монофелітство — і через те й помер у Криму, бо його викрав равенський екзарх, а Константинопольський двір покарав батогами й попхнув у вигнання. [CANTUS].

CANTUS

ПЛАВНИЙ спів латинської церкви — *cantus planus* — часто називають григоріанським співом на честь папи, що визначив його вісім складових тональностей і зібрав близько 3 000 мелодій. Разом зі спорідненим візантійським співом він виник, напевне, на основі грецьких, а надто єврейських співочих традицій. Водночас григоріанський спів правив за основу, на якій виросла європейська музика. Його використовували для виспівування без акомпанементу псалмів, гімнів та антифонів, здебільшого в унісон і з вільним ритмом. Він мав чотири основні "діалекти" — амброзійський, римський, ґалліканський та мосарабський, — хоча римська школа поступово ставала головною. Попервах спів не записували, і тому його ранні форми не можна реконструювати напевне. [MOUSIKE].

Нотне письмо, розроблене для простого співу, проминуло кілька стадій розвитку. Візантійці, як і греки, використовували літерну систему позначення нот, доповнену невмами, або значками, що вказували на напрям руху мелодії. Православні слов'яни зберігали цю систему ще довго по тому, як від неї відмовились в інших країнах:

а.

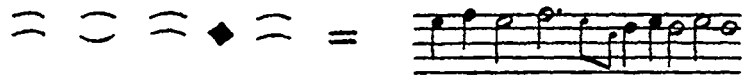

б.

в.

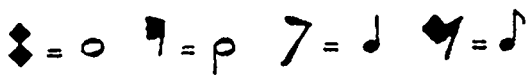

а. Куфічне нотне письмо XI ст. без нотного стану. *б.* Руське нотне письмо XII–XIII ст. з використанням греко-візантійської літерної системи. *в.* Музичні значки, використовувані в XVII–XX ст. у російському православному літургійному нотному письмі. (За Machabey).

На Заході, як пояснено у франкському трактаті *"De harmonica institutione"* Гукбальда з монастиря в Сент-Амáні-лез-О (бл. 840–930), утвердився такий самий звичай, невми проставляли над складами латинського тексту. Ноткер Бальбул з монастиря в Санкт-Ґалені дослідив *tropes*, додаткові мелодії до головного співу. В XI ст. музиколог Ґвідо з Ареццо (бл. 995–1050) винайшов систему нотного письма, що стала попередницею тонічної сольмізації.

Узявши початкові склади рядків *"Ut queant laxis"*, гімну на честь св. Іоанна Хрестителя, він установив висхідний гексахорд UT-RE-MI-SOL-LA-FA. Сьомий склад SI для (S)ancte (I)ohannis додано пізніше. Ґвідо також розробив просторовий нотний стан, що мав до десяти ліній і став попередником сучасного п'ятилінійного стану. Стан мав пересувний ключовий знак і містив "квадратне нотне письмо" з "крапок і паличок". Невідомо, чи мали ноти визначену тривалість або акцентуацію:

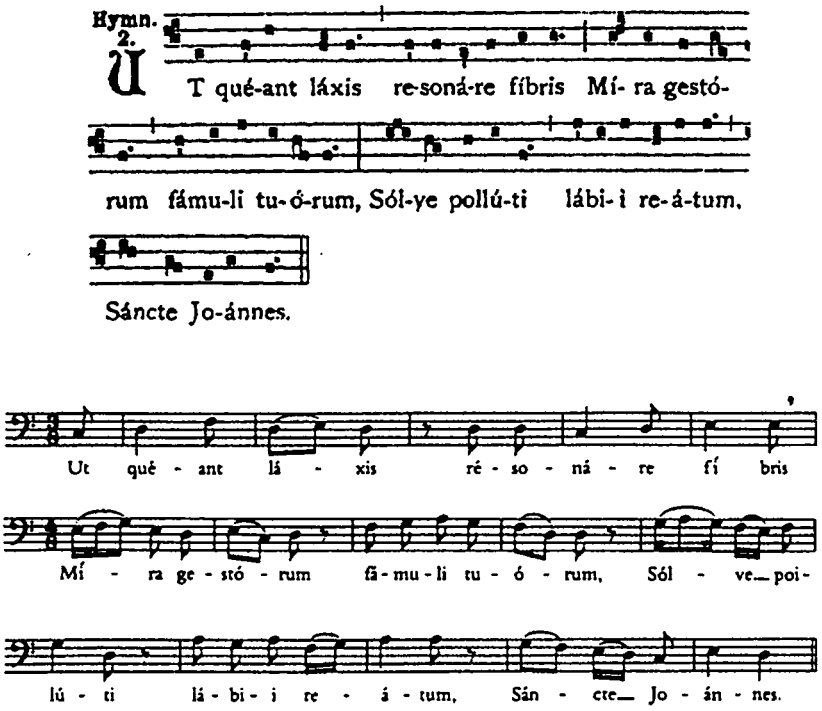

(Хай твій приклад, Іоанне, каже всім: / Перше ніж дива твої хвалити, / Чистим серцем на шляху святім / Ланцюги гріха треба розбити)[3].

Починаючи з XII ст., григоріанський спів був збагачений поліфонією, коли дві й більше незалежні мелодійні лінії виспівували паралельно. Така манера заохотила розвиток інструментального акомпанементу. Середньовічне вухо визнавало узгодженість тільки в октавах, квартах і квінтах. Проте запровадження постійних тактів, можливо, запозичених з народних пісень і танців, а також потреба в контрапункті у місцях, де мелодії зустрічались, посприяли дослідженню ритму і гармонії. Саме вони разом з мелодією становлять головні елементи сучасних музичних форм. Мистецтво канону зародилось у XIII ст., і відтоді стандартний словник музичної фрази міг передавати широкий діапазон почувань і значень. Отже, європейська "мова музики" має довгу історію — від плавного співу до Стравинського[4].

У XIX ст. так званий Сицилійський рух вважав григоріанський спів за єдине справжнє джерело європейської музики. Ченці-бенедиктинці Солемського абатства поблизу Ле-Мана заповзялися відродити теорію і практику григоріанського співу. Їхні досягнення, що, зокрема, надихнули Ліста написати свого *"Christus"* ("Христа"), мають нині надзвичайно високий авторитет.

У VIII ст. імператор уже не спромагався навіть продемонструвати свою силу на Заході. 710 р. імператор Юстиніан закликав римського патріарха до Константинополя, і Константин (правив 708–715), сирієць, шанобливо скорився. На їхній зустрічі — як виявилось, останній зустрічі римського єпископа та імператора на троні — імператор церемоніально поцілував ноги римського патріарха, дістався за те відпуст і святе причастя. Проте Константина невдовзі вбили, і його угода з імператором про Равенну зійшла нінащо. 732 р. імператор Лев спорядив флот, щоб повернути Равенну, яку завоювали лангобарди, і арештувати Григорія III (правив 731–741), що не скорився указові про іконоборство. Але флот затонув в Адріатичному морі. Відтоді в усіх практичних питаннях римські патріархи були цілковито незалежні. Жоден подальший римський єпископ навіть у гадці не мав звертатись по імператорське потвердження свого вибору. Жоден імперський урядовець з Константинополя уже ніколи не міг застосувати свої повноваження в Римі.

Хай там як, Римський патріархат уже мав засоби підтримувати свою незалежність. Як опікун пілігримства до Рима, що набуло набагато більшої ваги після того, як іслам перекрив шлях до Єрусалима, він здобував величезний авторитет і чималі прибутки. Папські декреталії становили корпус юридичних постанов, які могли придатись і на всій великій підпорядкованій території патріархату, надто після кодифікації канонічного права (див. с. 363). В маєтку св. Петра (земельних володіннях церкви), який незабаром значно розширився, патріархат мав тверду основу для своєї світської влади. Уклавши союз з лангобардами, а потім з їхнім ворогом — франками, — Римський патріархат спромагався забезпечити собі міжнародний захист. У теорії єдність християнської церкви ще існувала, хоча насправді від неї не залишилось і сліду. Титул *"папа"* колись любовно надавали всім єпископам, та згодом його ревниво берегли тільки для єпископа Римського. Власне, тоді й народилося папство. [**REVERENTIA**].

VII Вселенський собор — II Нікейський — був присвячений іконоборству. Собор висловився на користь думки, яку прислав з Рима папа Адріан I. Ікони можна шанувати, проте не так ревно, як шанують Бога. То була остання нагода, коли Рим і Константинополь вдалися до спільних дій у справах віри.

REVERENTIA

Одного дня в VI ст., коли юний Ґеорґій Флоренцій (майбутній Григорій Турський) подорожував із матір'ю з Бурґундії до Оверні, їх заскочила буря. Мати помахала капшуком зі святими реліквіями супроти насупленого неба, і хмари розбіглися, подорожні не зазнали жодного лиха. Попервах марнославний хлопець гадав, що те диво — винагорода за його власну добру поведінку, аж тут зашпортався кінь і скинув його на землю. То була наука про кару за марнославство. Іншого разу, коли Григорій зайшов до храму Св. Юліана у Бріоні, в нього виник страшенний головний біль. Зануривши голову в те саме джерело, де колись омивали відрубану голову мученика, він виявив, що біль минув. То була наука *reverentia* — точного дотримання обрядів, пов'язаних зі святими місцями та речами, а також наука, що ці святі місця мають цілющу силу.

Відколи скінчилася доба переслідувань, культ мучеників і збирання святих реліквій вийшли на передній план християнського життя. Головні реліквії були безпосередньо пов'язані з основними постатями євангелій. Другорядні реліквії, що мали менше безпосередніх зв'язків, теж тішилися визнанням. Головним центром збирання й розподілу реліквій став Константинополь. Серед його найнеоціненніших надбань, окрім двох фраґментів Істинного хреста, були терновий вінець, священний спис, пояс Діви й кілька голів Іоанна Хрестителя. Після того як II Нікейський собор постановив, що всі нові церкви треба освячувати за наявності реліквій, розвинулася жвава торгівля. 823 р. мощі св. Марка викрадено з Александрії й перевезено до Венеції. Мощі св. Миколая 1087 р. доїхали до Барі. Проте найзахланнішими збирачами реліквій стали західні хрестоносці.

Ушанування реліквій, таке сильне в Григорія Турського, часто зневажливо характеризовано як просту легковірність. Але пильніше вивчення показує, що воно посприяло не тільки розвиткові кодексу особистої етики, а й появі куди витонченіших ігор у соціальну політику й соціальний статус. *Reverentia* була прикметою щирого вірного, її брак викривав поганина, неука або несумлінного. Духовні особи, що правили службу Божу, спираючись на реліквії, набували більшої гідності, згуртовували паству, мали вищий авторитет. Зростав авторитет і церков та міст, що мали першорядні реліквії, зростала божественна опіка над ними і, безперечно, прибутки від прочан. Кумедний парадокс: християнську віру в подорож душі до раю обрамляли атрибути смерті, шанобливе схиляння перед мощами та могилами. Її супроводила майже барокова чутливість, коли проголошувано, що той або той особний мрець поширює навколо себе запах лілей і троянд, ауру лагідного сяєва, згуки ангельських хорів[1].

Але з часом реліквії неминуче знецінились. Коли вже розібрали всіх апостолів, мучеників і отців церкви, з'явилася небезпека, що святим оголошуватимуть кожного єпископа-небіжчика. Щоправда, єпископові Пріску з Ліона, висвяченому 573 р., таке не загрожувало. Він поховав попереднього єпископа Ніцетія у звичайній могилі й дозволив своєму дияконові носити Ніцетієву ризу як халат. Але так сталося, що й Пріска, і Ніцетія канонізовано, дарма що лише 1308 р.

Протестантська Реформація оголосила війну реліквіям, і чимало святинь за тієї доби були знищені. Але протестантське шаленство не зачепило ні православного, ні католицького світу. Мумії та скелети обраних мерців і досі можна бачити в багатьох італійських церквах, так само як і в печерах Києво-Печерської лаври. Одна з найдивовижніших колекцій реліквій — скарб Уанійського монастиря — збереглась неушкодженою в Намюрі. Її двічі закопували, щоб вона не дісталася шукачам скарбів під час Французької революції та німецької окупації, а серед її неоціненних експонатів є ребро св. Петра, нога св. Якова, молоко Богородиці. Всі вони містяться в пишних скриньках, моторошна форма яких відповідає анатомічній формі реліквії, скриньки оздоблені золотою і срібною філіґранню, самоцвітами і черню на сріблі. Названі одним із "семи див Бельгії", ці реліквії перебувають під опікою суто намюрської чернечої громади "Сестри Діви Марії" на вулиці Жулі Більяр, 17, в Намюрі[2].

Поширення християнства, 395–785 рр.

Відтоді як Христос сказав: "Ідіть за мною", християнство стало євангельською релігією. А після того як св. Павло потвердив, що християнство відкрите геть для всіх, уже не було меж для потенційної громади його вірних. Та відколи імперія перейняла християнство як державну релігію, навернення до християнства почало становити імперську політику. Для християнських володарів експорт віри був спрямований не просто на поодинокі душі, а на цілі народи: то було питання стратегічної ідеології. Тому й для всіх майбутніх новонавернених прийняття християнства пов'язувалось із певними політичними міркуваннями. Адже здобути можна було чимало — як у освіті, так і в торгівлі. Проте постанова переймати християнство з Рима, Константинополя чи не переймати взагалі свідчила про вирішальний політичний вибір.

Ірландія привернула до себе увагу дуже рано, і то начебто внаслідок поширення там пелагіанства. Отож Герман з Осера, ґаллоримський єпископ, пройнявся пильним інтересом і до Британських островів, і до Бретані. Одна місія на чолі з Паладієм, "першим єпископом вірних ірландців", що 432 р. висадивсь у Віклоу, скінчилася невдачею, проте друга місія св. Патрика (бл. 385–461), британського учня св. Германа, дала тривкі результати. В Тарі у графстві Міт він зустрівся з високим королем Лішером, запалив великоднє вогнище на горі Слейн і примусив друїдів замовкнути. Першу єпископську кафедру засновано в Арма 444 р.

Франкське завоювання Ґаллії тісно пов'язувалося з релігійним поділом провінції. Ще до V ст. все ґаллоримське населення цілковито навернулось до римського християнства. Проте вестготи, бургунди й алемани, що першими завоювали Ґаллію, були аріани, натомість франки на півночі залишались поганами. Хлодвіґ прийняв хрещення з рук св. Ремігія, єпископа Реймського, лиш десь у проміжку між 496 і 506 р. Але, охрестившись від одного з римських єпископів, він об'єднав свою Меровінзьку династію з ґаллоримським населенням супроти його попередніх володарів-варварів. Є думка, ніби він використовував католицьких єпископів Аквітанії як свою п'яту колону. Отже, "католицькі зв'язки" франків, безперечно, полегшили консолідацію їхньої влади й заклали підвалини особливих стосунків з Римом. Чимало наших знань про раннє франкське християнство походить з *"Historia Francorum"* ("Історії франків") Григорія Турського (540–594). Проте Григорій, вихваляючи Меровінгів, не міг приховати, що Хлодвіґ, його "новий Константин", — мало не дикун. Григорій наводить оповідку про трофейну вазу з Суасона, яку розбив у друзки франкський воїн, що відмовився ділити здобич. Хлодвіґ дочекався наступних Березневих полів — щорічного всеняного військового параду — й вилаяв розбивача вази за стан його обладунку. Коли воїн нагнувся по зброю, Хлодвіґ розвалив йому череп бойовою сокирою, проказавши: *"Отак ти вчинив з суасонською вазою"*[19].

У VI ст. християнський світ і далі заточувався під ударами варварів. До однієї низки контрзаходів удались ірландські місіонери. До іншої взявся імператор Юстиніан, чиї відвоювання Африки, Італії та Іспанії були почасти вмотивовані

прагненням викоренити аріанство. Третьою низкою стала праця Григорія І. Ірландські місії, почавшись 563 р. з прибуття св. Колумби (бл. 521–597) на Айону, спрямовувалися спершу на Північну Британію, а потім на франкські володіння. Через двадцять років св. Колумбан (бл. 540–615) вийшов з гуртом ченців з великого монастиря в Банґорі й рушив до Бурґундії. Він заснував кілька монастирів, зокрема Люксель; жив у Бреґенці на Боденському озері, образив королівських осіб Бурґундії, вичитавши їм за свободу звичаїв, і помер у Боббіо поблизу Ґенуї. Св. Ґалл (помер 640 р.) проповідував на території теперішньої Швейцарії, давши своє ім'я великому релігійному центрові в Санкт-Ґалені. Св. Ейдан (помер бл. 651 р.) 635 р. перебрався з Айони на Святий острів (Ліндісфарн), започаткувавши таким чином навернення Англії. В усіх своїх місіях ірландські ченці дотримувались обрядів, які не узгоджувалися з римськими, і згодом виникли величезні проблеми, пов'язані з примиренням кельтських і латинських традицій [**АЙОНА**].

АЙОНА

Одного травневого вечора 597 р. старий св. Колумба помер на вівтарних східцях церкви свого абатства на крихітному гебридському острові Айона, де не росло навіть жодного дерева. Він копіював псалми і щойно переписав рядок 34 псалма: "Хто пошукує Господа, недостатку не чують в усьому добрі". Народившись у Донеґолі, Колумба заснував чимало церков у Ірландії, починаючи з Дері, а потім, 563 р., висадився з дванадцятьма ченцями на цьому *Innis Druinidh*, Друїдському острові. Цей "апостол Каледонії", що коронував короля Дальріади у своїй острівній церкві, ефективно поширював кельтське християнство і ґельську цивілізацію в Західній Шотландії. Спорядивши місію на Ліндісфарн у Нортумбрії, він започаткував і християнізацію Північної Англії. Св. Колубма помер того самого року, коли св. Авґустин Кентерберійський заснував римську місію в Кенті.

Доля кельтської церкви на Айоні дуже повчальна. 806 р. церква пережила страшний напад вікінгів, що забили абата і 68 ченців. Ченців, що дотримувались традиції св. Колумби, вигнано 1200 р., коли Реджинальд, володар Гебридських островів, заснував на Айоні бенедиктинський чоловічий монастир і авґустинський жіночий. Обидва монастирі до 1560 р. уже або припинили існування, або захиріли; саме тоді реформована шотландська церква взагалі скасувала чернецтво. Сам острів потрапив до рук Кемпбелів, герцоґів Арґайлських, які 1899 р. повернули його шотландській церкві з перспективою на реставрацію. Відбудований собор знов освячено 1905 р. Нову айонську чернечу громаду, присвячену християнському єднанню та молитві, заснував 1938 р. доктор Джордж Маклеод[1]. Кожна доба має свій різновид християнства.

Іберійське християнство похитнулось унаслідок імперської навали 554 р. Аріани вестґоти жили відрубно від своїх підданих, що всякчас накладали з імперським людом на півдні. Після десятиріч заворушень, коли вестґотські ко-

ролі насилу спромагалися душити внутрішні бунти і відбивати зовнішні напади, Рекаред (правив 586–601), син батька-аріанина і матері-римлянки, з суто політичних міркувань мирно прийняв католицизм. Його постанову потвердив II Толедський собор (589 р.). [**КОМПОСТЕЛА**].

КОМПОСТЕЛА

За леґендою, тіло апостола Якова разом з його відрубаною головою десь у IV ст. перевезли на баржі з Палестини до Ґалісії. Причальний стовп, до якого прив'язували баржу, й досі зберігся в невеличкій портовій церкві в Падроні поблизу Ла-Коруньї. Чутка про ту подію розійшлась на всі боки, і через двісті років храм з останками святого в Лібредоні (Сантьяґо) приваблював великі юрби прочан. 859 р. завдяки звертанню до св. Якова християни Леону здобули дивовижну перемогу над маврами. Святий дістав прикладку *Matamoros*, Мавровбивця, а Леон обернувсь на суверенне королівство. 899 р. над могилою святого збудовано новий собор, до якого звідусіль сходилися прочани. Його символами стали прочанська торба і атлантична мушля, *la compostela*.

Мотиви прочан були не прості. Дехто вирушав з вірою у спромогу славетного святого заступитися за його душу. Дехто прагнув зцілитися. Багато люду ходило задля веселощів товариського гурту, безтурботних пригод, а то й куди приземленіших мотивів: амурних походеньок, бажання поживитись, намагання втекти. Сантьяґо надто приваблював ще й тим, що лежав на відстані, куди "дійде кожен", до того ж церква вибрала його за місце офіційної покути.

До Сантьяґо провадили чотири довгі прочанські стежки, тягнучись мало не через половину Західної Європи (див. додаток III, с. 1301). Одна починалась біля церкви Сен-Жак (Св. Якова) в Парижі, йшла на південь через Тур, Пуатьє, Сент і Бордо. Друга починалася біля церкви Св. Марії Маґдалини у Везле в Бурґундії і йшла на південний захід через Бурж та Лімож. Третя — біля собору Богородиці в Ле-Пюї-ан-Веле в Оверні. Всі три стежки сходились на Ронсевальському перевалі в Піренеях. Четверта стежка від церкви св. Трохима в Арлі йшла на захід до Тулузи, перетинала Піренеї на Сомпортському перевалі і зливалася з рештою стежок у Пуенте-ла-Рена на річці Арґа. Останні 400 кілометрів серед справіку диких краєвидів Астурії, Бурґосу та Леону всі прочани йшли однією *Camino de Santiago*, дорогою св. Якова, аж поки доходили до *Portal de la Gloria*, соборної брами.

За доби розквіту — в XIV–XV ст. — ходіння на прощу до Сантьяґо обернулось на великий трансконтинентальний бізнес. Англійські та ірландські прочани часто спершу добиралися до Тура або пливли до Тальмона в Жиронді. Німці та швейцарці пливли Роною вниз до Ліона по дорозі до Везле або Ле-Пюї. Італійці пливли до Марселя або прямо до Арля. Існували путівники. Придорожні абатства і храми, як-от абатство Сен-Фуа в Конке, багатшали від прочанських дарунків. Ронсевальський притулок годував 30 000 людей за рік. Цвинтарі вздовж прочанських стежок приймали останки тих, хто вже не міг іти далі.

Історики сперечаються про чинники, які сприяли єдності християнського світу. Сантьяґо-де-Компостела — безперечно, один з них[1].

В Італії майже тієї самої доби погани лангобарди навернулись до християнства з нагоди шлюбу свого короля Аґілульфа з франкською католичкою Теоделіндою. В соборі в Монці поблизу Мілана, який вони збудували, й досі можна побачити залізну корону Ломбардії з написом: "AGILULF GRATIA DEI VIR GLORIOSUS REX TOTIUS ITALIAE OFFERT SANCTO IOHANNI BAPTISTAE IN ECCLESIA MODICAE" ("Аґілульф, ласкою Божою муж славетний, король усієї Італії, дарує смиренно в церкві Святому Іоаннові Хрестителеві"). Конфлікт між католиками й аріанами жеврів аж до остаточної католицької перемоги в Коронаті 689 р. [**ПРОКАЗА**].

ПРОКАЗА

643 р. лангобардський король Ротаріс видав указ: "Коли хто захворіє на проказу... і його виженуть з міста чи помешкання, не дозволяйте йому дарувати своє майно нікому. Бо з того самого дня, як його вигнали, його вже вважають за небіжчика"[1]. Самого цього указу досить, щоб розвіяти міф, буцімто проказу занесли до Європи хрестоносці.

Прокажених виганяли з громади впродовж усього середньовіччя. Візантія, що в V ст. мала принаймні один лепрозорій, так само піддавала їх остракізмові. 13 глава біблійної книги Левит забезпечувала широку підтримку такої політики. Прокажених змушували жити за межами міст; вони мали вдягати довге вбрання певної барви, позначене літерою L[епег], і сиґналізувати про своє наближення дзвіночком, калаталом, ріжком або криком: "Нечистий! Нечистий!" У VI ст. Ліонський собор формально віддав їх під опіку єпископів. А фактично прокажені жили з жебрацтва. 1179 р. III Латеранський собор визначив процедури. Підозрюваних мали обстежити перед священиком або урядовцем, і в разі, якщо в них виявлять проказу, їх ритуально відокремлювали від громади актом символічного похорону.

Опис цієї процедури — *separatio leprosorum* — подає св. Алжин з Анже. Покаянний прокажений стояв у відкритій могилі з чорним покривом на голові. Священик проказував: "Будь мертвий для світу, відроджуйся для Господа". Прокажений казав: "Ісусе, Спасителю мій... дай мені відродитись у тобі". Після цього священик виголошував заборону:

"Я забороняю тобі заходити до церкви, монастиря, на ярмарок, у млин, на торговище чи в шинок... Я назавжди забороняю тобі виходити з дому без одягу прокаженого або ходити босоніж... Я забороняю тобі пити воду зі струмка або джерела і митись у них... Я забороняю тобі жити з якоюсь іншою жінкою, крім власної. Якщо на дорозі ти зустрінеш когось і розмовлятимеш, я забороняю тобі відповідати, аж поки станеш за вітром... Я забороняю тобі без рукавиць торкатися криниці або мотузки від криниці. Я назавжди забороняю тобі торкатися дітей або давати їм що-небудь... Я забороняю тобі їсти й пити з іншими людьми, крім прокажених"[2].

Прокаженого потім відводили до місця вигнання.

Дехто з володарів санкціонував набагато суворіші методи. 1318 р. король Франції Філіп V звинуватив французьких прокажених, що вони у спілці з сарацинами й отруюють криниці. Він звелів спалити їх усіх разом з євреями, що розраджують їх і дають їм притулок[3]. 1371, 1388, 1394, 1402 і 1404 р. паризький муніципалітет марно закликав запровадити в життя закони про прокажених. Несамовитість тих закликів можна пояснити глибоко вкоріненою вірою, буцімто проказа — кара за сексуальну розбещеність. Проказа була пов'язана з великою ганьбою, і через те ризик заразитися нею значно перебільшували.

Проказа, проте, не оминала ні можновладців, ні злидарів. Хвороба вразила Балдуїна IV, єрусалимського короля, і Г'ю д'Оріваля, єпископа Лондонського (помер 1085 р.). Лікарі не розуміли, що проказу спричиняють бактерії, і не здогадувались, як можна лікувати її. Наслідуючи Авіценну, вони наголошували на таких гіпотетичних психологічних причинах, як хитрість і хтивість. *Лепрозорії* стали звичайним явищем за межами міських мурів. В Англії колонія прокажених у Гемблдауні поблизу Кентербері обернулась на чимале поселення. В Бертон-Лезері лепрозорій містився біля цілющих джерел, які згодом використовували для броварства.

Середньовічна література використовувала проказу як засіб приголомшити читача. В кількох варіантах леґенди про Ізольду і Тристана героїню не спалюють на вогнищі, а кидають до прокажених:

Do sprach der herzoge, ich wil sie	І мовив герцоґ: "Я її
minen sichen bringen,	Віддам до своїх хворих.
die suln sie alle minnen	Її кохатимуть усі, —
sô stirbet sie lesterlichen.	В ганьбі сконає скоро"[4].

За всіма документами, в XVI ст. проказа у Європі значно пішла на спад. Її місце посів [СИФІЛІС]. Проте упередження не зникли. 1933 р. Оксфордський словник англійської мови визначив *elephantiasis graecorum,* тобто проказу, як "огидну хворобу". А 1959 р. популярного американського романіста критикували за повторення давніх образливих стереотипів[5]. Проказа була середньовічним відповідником СНІДу.

Англія, кажуть, привернула увагу римських патріархів тоді, коли Григорій I побачив на ринку рабів гарненьких хлопчиків на продаж. *"Non Anglii, sed angeli"* ("Не англи, а ангели"), — зауважив він. Невдовзі по тому, в 596–597 рр., він послав одного свого ченця — св. Августина Кентерберійського (помер 605 р.) — навертати англійських поган. Незабаром кентський король Етельберт охрестився, а в Кентербері, Рочестері та Лондоні виникли єпископські кафедри. Складна історія англійського християнства стала темою, над якою все своє життя працював Беда Вельмишановний (673–735), чернець із Джероу в Нортумбрії, чия *"Історія англійської церкви і народу"* — одна з пам'яток тодішньої доби. Беда виявляв велику цікавість до конфлікту між північними і південними місіями з їхніми конкурентними центрами в Йорку і Кентербері, а також до їхнього примирення, що зрештою сталося на соборі у Вітбі (664 р.). Крім того, він подає докладне листування папи Григорія з Августином:

"Августинове восьме запитання: чи можна охрестити вагітну жінку? Як скоро після пологів їй можна зайти до церкви? Як скоро після народження можна охрестити дитину, якщо їй загрожує смерть? Як скоро після пологів чоловікові можна мати статевий зв'язок із жінкою? Чи можна жінці заходити до церкви в певні періоди її життя? Чи можна їй тоді давати причастя? Чи можна чоловікові, не помившись, заходити до церкви після статевого зв'язку з жінкою? Або приймати священну таїну причастя? Ті дикі англійці потребують настанов з усіх цих питань"[20].

А Григорій надто вже дбав про пристосування поганських звичаїв до християнських обрядів:

"Ми дійшли висновку, що храми з кумирами... аж ніяк не треба руйнувати. Треба знищувати кумирів, а самі храми слід скропити свяченою водою, поставити вівтарі, помістити в них реліквії... Таким чином, ми сподіваємося, що люди перестануть ушановувати кумирів... і ходитимуть до тих місць, як і давніше. Оскільки вони звикли жертвувати бісам гурти биків, треба заступити цей звичай якимись іншими обрядами... Хай уже не жертвують тварин дияволові, а вбивають їх задля їжі Господові на славу... Якщо дозволити людям деякі світські веселощі... вони матимуть більшу охоту пізнати духовні втіхи. Адже неможливо одним ударом вибити всі хиби з упертих голів: хто хоче вибратись на вершину, поволі ступає крок за кроком..."[21]

Така обережність безперечно пояснює кінцевий успіх місій, проте передбачала тривалий період співіснування ледь завуальованих поганських обрядів з християнством, що поволі спиналось і міцніло. А загалом церква досягла успіху у своїй євангельській місії, бо спромоглася звернутись до "варварського" світогляду. Вона переконала своїх новонавернених, що тільки через хрещення можна стати частиною цивілізованого світу. Звертання християнських авторів до поганських тем, очевидне, наприклад, у англосаксонській епічній поемі *"Беовульф"*, довгий час становило головну прикмету культурного життя.

На Сході імператори були надто заклопотані мусульманськими нападами, щоб опікуватись душами своїх нехристиянських підданих та сусідів. Попервах велика *Sclavinia* здебільшого була нікому не підвладна, так само як і болгари. В VII-VIII ст. Константинополь задовольнився рееллінізацією і рехристиянізацією Пелопоннесу та островів. Ті події — аж ніяк не дрібний епізод, що привертає тепер стільки уваги сучасних грецьких істориків. Скажімо, Крит зостався в мусульманських руках аж до X ст.

Незважаючи на франкський приклад, германські племена на схід від Рейну ще два сторіччя і геть не підпускали до себе християнство. Завдання навернути їх припало англійським місіонерам з півночі і франкським воїнам із заходу. Св. Вілфрід Йоркський (634-710), чия католицька лінія перемогла на соборі у Вітбі, почав проповідувати у Фрисландії в 678–679 рр. Але провідною постаттю був, безперечно, св. Боніфацій з Кредитона (бл. 675–755), засновник першої німецької єпископської кафедри в Майнці, великого абатства у Фульді (744 р.) і мученик віри в Докумі в Голандії. Боніфацій мав чимало близьких послідовників, серед них і влучно названі святі Штурм (німецькою мовою "буря") і Лулій (Lull, англійською мовою "затишок"), що сварилися через Фульду, св. Вілібальд Баварський (бл. 700–786), перший відомий англійський про-

чанин до Святої Землі, його брат св. Вінебальд Тюринзький (помер 761 р.) і його сестра св. Вальбурґа (померла 779 р.), абатиса з Гайденгайма.

Мирну працю англійських місіонерів доповнили, якщо не сказати зганьбили, безжальні воєнні кампанії франків у Саксонії з 772 по 785 р. Визнання християнства було абсолютною умовою франкських завоювань, коли кривава різанина і зрада правили за звичайні знаряддя і для напасників, і для оборонців. Священний гай навколо поганського храму Ірмінсуль вирубано на самому початку, масові хрещення проведено поблизу Падерборна, в річках Окері та Ельбі. Саксонські повстанці, 4500 яких стято голови під час різанини під Верденом (782 р.), зрештою склали зброю, коли Вітікінд, їхній ватажок, піддався священній воді. Місіонерські єпископські кафедри створено в Бремені, Вердені, Міндені, Мюнстері, Падерборні і Оснабрюку.

Наступ християнства на Центральну Німеччину засвідчив початок стратегічних змін. Доти християнство здебільша обмежувалось Римською імперією або землями, що мали значний домішок колишніх римських громадян-християн. Великою мірою воно й далі становило "імперську релігію", навіть у місцевостях, які давно вже втратили зв'язок з імперією. А тепер християнство зачепилось у країнах, що ніколи не претендували на зв'язки з імперією. Рейнська область колись була імперською провінцією, а Саксонія ні. Поки кілька колишніх римських провінцій ще чекали повернення віри, надто на Балканах, християнство почало заповзати на незаймані поганські території. Після Німеччини настала черга слов'ян, а за слов'янами — Скандинавії та прибалтів.

На першу стадію християнізації — навернення імперії — знадобилося 400 років, друга стадія — повторне навернення колишніх римських провінцій — теж потребувала майже 400 років. Третя стадія — навернення незайманого поганського світу — тривала по тому ще шість довгих сторіч (див. с. 336–344, 446). [БІБЛІЯ].

БІБЛІЯ

Codex Argenteus (Cod. DG 1 fol. 118v), написаний у VI ст., зберігається в університетській бібліотеці міста Упсали. До Швеції цей кодекс привезено з Праги. Його написано срібними літерами на червоному перґаменті, і це, мабуть, найкраща давня копія ґотського перекладу Біблії, що його здійснив Ульфіла (Вульфіла, бл. 311-383). Вульфіла, "Вовченя", онук-аріанин християнських полонеників, був висвячений на "єпископа Ґотського" під час перебування ґотів на дунайському кордоні Римської імперії. Його переклад Біблії ґотською мовою започаткував довгу історію як біблійних перекладів народними мовами, так і німецької літератури.

Codex Amiatinus, що тепер зберігається в бібліотеці Лоренцо Пишного у Флоренції, не такий давній. Його написано у Джероу в Нортумбрії десь у 690-700 рр., коли монастирем керував абат Кеолфрід. Цей кодекс — найдавніша копія Вульґати, перекладу Святого Письма латинською мовою, що його здійснив св. Єронім. Кодекс переписано

з давнішої копії Вульґати Касіодора (див. с. 283), і абат Кеолфрід презентував його папству, звідки рукопис згодом потрапив до абатства Ам'ята. На перґамент для цього кодексу пішла шкіра 1 500 тварин.

Варто відзначити, що Вульфіла скінчив свій ґотський переклад до того, як св. Єронім переклав Біблію латинською мовою. Обидва перекладачі спирали свої переклади на давні грецькі тексти, серед яких не було жодного авторитетного варіанта. Сучасні реконструкції давнього грецького Святого Письма спираються на *Codex Vaticanus* IV ст. з Александрії, на *Codex Sinaiticus* IV ст., що його купив на горі Синай і продав Британському музеєві російський цар, на *Codex Alexandrinus* V ст., що тепер теж зберігається в бібліотеці Британського музею і потрапив з Константинополя, і на *Codex Ephraemi* з Національної бібліотеки в Парижі.

Завдання підготувати цілком точний і вірогідний текст Святого Письма, придатний для кожного нового покоління, завжди було неможливим. Зате спроби подати такий текст нескінченні. *Старий Заповіт* написано гебрайською і арамейською мовами, *Новий Заповіт* — елліністичною грецькою. Для вжитку грекомовних євреїв Александрії Старий Заповіт перекладено грецькою мовою, цей переклад відомий як Септуагінта. Отже, теоретично можна вважати, що повний грецький текст обох Заповітів існував ще в I ст. н. е.

Кількість текстів, що становлять теперішню Біблію — в її католицькому та протестантському варіантах, — сягає майже сотні, і їх годі було зібрати в *об'єднаний том* обох Заповітів, поки не було основного канону, затвердженого в IV ст. До тієї пори численні варіанти кожної біблійної книги, а також неканонічні апокрифи циркулювали поодинці. Сучасним ученим вони відомі тепер лише за фраґментами, знайденими в давніх папірусах, за окремими цитатами з творів отців церкви, за різними довульґатними "старовірськими" текстами і творами античних єврейських та християнських критиків. Серед цих творів найбільшу вагу має дивовижна *"Hexapla"* Орігена, що записав шість гебрайських і грецьких варіантів Старого Заповіту шістьома паралельними колонками. [**ПАПІРУС**].

Але навіть Вульґата не мала впорядкованої форми. Св. Єронім, закінчуючи ту або ту частину роботи, розсилав їх у різні місця. Отже, їх теж годилось вирізняти з-поміж розмаїтих біблійних компіляцій, у які вони були вставлені. Ба більше, праця середньовічних переписувачів ще й як скидалася на гру в зіпсутий телефон, коли помилки нагромаджувались на кожному етапі. Неважко зрозуміти, чому грецьке слово *biblia*, святі "книги" (множина), попервах існувало тільки у множині. Однорідні біблійні тексти стали доступні тільки після зародження друкарства. [**ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ**].

Але під ту добу християнство стояло напередодні Реформації, коли протестанти поставили під сумнів усю попередню біблійну науку. Протестантські вчені надавали великої уваги перекладам Біблії народними мовами й тому потребували авторитетних ориґінальних гебрайських та грецьких текстів. Відтоді вся новітня доба біблієзнавства позначена суперництвом католиків і протестантів.

1907 р. Ватиканська комісія доручила бенедиктинцям підготувати академічне видання Вульґати. Ця робота тривала впродовж усього XX ст. Як зауважив один бенедиктинець-стоїк, "лише Господь знає", коли вона завершиться[1].

На перший погляд може видатись, наче процеси, що посідали центральне місце за доби темних віків, не мали між собою тісного зв'язку. Ба більше, жоден з них не скінчився протягом цього періоду. Довга низка варварських навал не уривалась аж до останнього монгольського походу 1287 р. (див. с. 379–383). Розкол між Сходом і Заходом перейшов з імперської на церковну площину і був офіційно потверджений лише 1054 р. (див. с. 346). Навернення європейських поган до християнства скінчилося лише 1407 р. (див. с. 446). Воїни ісламу ще наступали, коли 1354 р. турки-османи висадились у Європі (див. с. 401). Тільки тоді Римська імперія нарешті дозріла для загибелі.

А проте ці всі розмаїті процеси таки *взаємодіяли*, і найголовніші наслідки тієї взаємодії стали очевидні ще тоді, коли армії пророка завоювали більшість Середземномор'я. Саме за ті чотири сторіччя, що проминули після Константина, й народилася Європа. То була доба, коли більшість розмаїтих народів Європейського півострова нарешті знайшли собі постійні батьківщини. Доба, коли обрубок Римської імперії став лиш однією з багатьох суверенних держав у спільноті християнського світу, що консолідувався за ширмою ісламу. Тієї давньої пори ще ніхто не вживав слова Європа для назви цієї спільноти, але майже немає сумніву, що тоді вона вже існувала.

Mons Jovis, Пенінські Альпи, бл. 25 листопада 753 р. н. е. Пора була пізня, от-от мав упасти сніг. Стефан II, єпископ і патріарх Римський, квапився перетнути Альпи до того, як дорогу перекриє негода. Він вирушив з Павії на річці По, столиці Ланґобардського королівства, і вступав до королівства франків. Передусім він прямував до монастиря Сен-Моріс на верхній Роні. Звідти він мав податись до королівського палацу в Понтіоні на Марні, подолати десь 800 кілометрів. Проходячи по 16–20 км за день, йому знадобилося б шість тижнів[22].

По *Mons Jovis*, Юпітеровій горі, пролягав один з двох римських шляхів, прокладених сім сторіч тому для зв'язку провінцій Цизальпійської і Трансальпійської Ґалліїї. Гора, відома ще як *Alpis Poenina*, Пенінський перевал, правила колись за ворота до земель Гельвеції. Її висота сягала 2476 м. Брукована дорога завширшки чотири метри призначалася для возів, що за давніх часів долали 88 км від *Augusta Praetoria* (Аости) до *Octodorus* (Мартіньї) за один день. У VIII ст. шлях був важчий. Місцеве населення дало перевалу назву, що була чимось середнім між латинським *Mons Jovis* і сучасними італійською чи французькою назвами: *Monte Iove* або *Montjoux* (Монжу)*.

Стефан II сів на трон св. Петра рік і вісім місяців тому за несподіваних обставин. Як сирота, нащадок аристократичного римського роду, він потрапив до патріаршого палацу й служив папі Захарії (правив 741–752) дияконом у соборі

* Перевал дістав назву Великий Сен-Бернар лише після XI ст., коли св. Бернар з Монжу (помер 1008 р.) побудував притулки на вершинах як *Alpis Poenina*, так і *Alpis Graia* (перевал Малий Сен-Бернар). Порода великих собак-сенбернарів, навчених рятувати людей зі снігів, з'явилась тієї самої доби, через три сторіччя після подорожі Стефана II.

Карта 11

Подорож папи Стефана 753 р.

Св. Іоанна Латеранського. Адміністратор-кар'єрист, він був уже досить дорослим, щоб ставити свій підпис під ухвалами Римського собору 743 р. Отже, через десять років Стефан, напевне, досяг середнього віку. Після смерті Захарії він, мабуть, став свідком вибору наступника — літнього священика, що теж звався Стефан; і, певне, був, як і решта, приголомшений, коли через чотири дні священик Стефан помер, невисвячений, від інсульту; Стефан аж ніяк не сподівався, що того самого дня оберуть його. Через непевний статус священика Стефана дияконові Стефанові дають різні номери, називаючи його Стефаном II, Стефаном III або Стефаном II (III)[23].

Захарія, освічений грек з Калабрії, провадив далі політику своїх попередників — Григорія II (правив 715–731) і Григорія III (правив 731–734). Опираючись іконоборським вимогам імператора Константина Копроніма, він дбав про те, щоб не розірвати з імперією, і водночас виявляв пильну цікавість до справ на півночі. Захарія підтримував постійний зв'язок зі св. Боніфацієм, призначивши його своїм легатом і звелівши наблизити франкські церковні церемонії до римських. Але ще більше важило те, що, на вимогу франків, він видав офіційний указ про бажаність надавати королівський титул тим, хто справді має владу. Фактично, він дав дозвіл усунути з трону останнього короля з династії Меровінгів. Від імені міста Рима Захарія підписав з лангобардами угоду про мир на двадцять років і намагався відіграти роль посередника в суперечці лангобардів з візантійським екзархом Равенни. Проте згодом, доживаючи віку, він не мав уже сили стримати нового войовничого короля лангобардів Айстульфа. 751 р. Айстульф захопив Равенну, а потім рушив на південь. Коли лангобарди почали стягувати з Рима щорічний податок, стало зрозуміло, що давні свободи міста і патріарха опинилися під загрозою. Саме ці події й спонукали Захарійового наступника вибратись у подорож.

У Франції, або *Frankland*, найбільшій державі-наступниці Західної Римської імперії, понад триста років владарювали нащадки графа Меровея (помер 458 р.), діда Хлодвіга I. Франція простиралась від Піренеїв до Везеру. З трьох її складових частин Нейстрія з центром у Парижі та Бургундія на Роні й далі зберігали свій галлоримський характер, тоді як Австразія на сході з центром у Реймсі була прабатьківщиною франків і мала переважно германський характер. Протягом сторіч Франція не раз ділилась і об'єднувалась. У VIII ст. Меровінзька династія втратила майже все, крім номінального контролю за спадковими майордомами Австразії — Арнульфінгами, які, фактично, керували всією країною. 751 р. саме майордом, Піпін III, онук Карла Мартела, вирядив до папи Захарії посланців із запитанням, "чи справедливо одному королювати, а другому врядувати". Діставши бажану відповідь, він арештував свого короля Хільдеріка III й захопив трон (див. додаток III, с. 1294).

Поки подорожні вибирались на вершину перевалу, стан дороги, прокладеної серед грандіозної величі суворих гірських масивів, напевне, справив на них глибоке враження. Колись рівна бруківка порепалась, повипиналась, заросла, а подекуди зовсім щезла. Дороги, викладеної широкими кам'яними плитами, ніхто вже не лагодив з бознаколишніх часів. Імперські пости стояли пусткою. У ви-

долинку нижче голої, повитої туманом вершини, на березі замерзлого озера стояли занедбані руїни храму Юпітера Пенінського. Стефан усе життя прожив біля зруйнованого Форуму, і йому не треба було нагадувати про колишню славу Риму, але похмурий, гнітючий перевал, певне, дорівнював глибокому смуткові в його душі. Адже він добре знав, що пішов на те, на що не наважувався жоден з його попередників. Хоча Григорій II теж колись готувався до такої подорожі, її скасували. Жоден римський єпископ ще ніколи не переходив Альп. Ідучи довгим спуском до Сен-Моріса, Стефан, либонь, думав про наслідки. Він діяв не імпульсивно. Він просив допомоги в Константинополя, але марно. Він їздив до Павії, особисто звертався до короля Айстульфа, але наслідків жодних. Аби відвернути лихо, Стефан удався до останнього засобу і поїхав до франків. Якщо можна вжити анахронічну фразу, він "закликав Новий Світ відновити рівновагу в Старому".

Християнський світ, у якому римський патріарх намагався здобути провідну роль, був менший, ніж давніше, і менший, ніж йому судилося стати в майбутньому. Він значно зменшився внаслідок арабських завоювань попереднього сторіччя і ще не поширився на центральні та східні землі Європейського півострова. Візантійська імперія витримала арабську облогу 718 р., але обмежувалась Балканами й Малою Азією. Мусульмани нещодавно загарбали все Західне Середземномор'я і більшу частину Іберії. Дарма що років двадцять тому їх відігнали від Луари, вони й далі утримували чималий шмат Південної Ґаллії, де збунтувалися ґотські міста Нім і Безьє. Якби Стефан перейшов сусідній перевал *Alpis Graia*, десь кілометрів тридцять на захід, він би спускався на мусульманську територію.

Тієї сутужної миті латинський християнський світ обмежувався вузьким коридором, що збігав від Британських островів до Центральної Італії. Почавшись із ліндісфарнських євангелій і створивши такий шедевр, як книга євангелій з Келса, кельтське мистецтво ілюстрації сягнуло піка свого розвитку. Беда Вельмишановний в Англії помер лише вісімнадцять років тому. Його мантія англосаксонської вченості перейшла до Алкуїна, що уславився в Німеччині. Центральна частина Німеччини щойно навернулась до християнства. Її патрон — св. Боніфацій — відійшов лише два роки тому, залишивши у сповитку Фульдське абатство і його школу церковного співу. Ланґобардські володарі Італії були католиками ще з минулого сторіччя, але з підозрою дивились на римські свободи. Вони вчували зраду, тільки-но патріарх об'єднувався з громадянами проти Павії. Їхній контроль над Південною Італією, здійснюваний через герцоґства Тосканське, Сполетське і Беневентське, опротестовували візантійці, яким ще належали провінції Сицилія, Калабрія і Неаполь.

Але незмірно більшу частину Європейського півострова населяли ще варварські племена. Скандинавія швидко наближалася до вибуху, коли з північних морів ринуть її несамовиті розбишаки-вікінги. Поган фризів і саксів раз у раз люто шарпали франки, проте не могли скорити їх остаточно. Саме тієї миті франкський володар, на зустріч з яким їхав Стефан, — Піпін Короткий (правив 751–768) — спочивав у Боні, щойно скінчивши свою останню каральну виправу в Саксонії. Ще далі на схід погани слов'яни посіли всі землі від гирла Ельби до Егейського моря. На

додачу до Ельби вони володіли майже всіма великими річками — Одером, Віслою, середнім Дунаєм і Дніпром. Про Київ нещодавно була звістка як про пункт на річковому шляху з Балтики до Чорного моря й Месопотамії.

На щастя для християнського світу, мусульманський світ не знав спокою. Абасидський халіфат перебував на ранніх стадіях зсуву центру тяжіння з Аравії до Персії. Аль-Мансур уже повів своє військо. Його син, Гарун ар-Рашид, відомий історії як герой *"Тисячі і однієї ночі"*, був ще хлопчик. Останній з переможених Омеядів рухався до Іспанії, щоб заснувати Кордовський емірат.

Подробиці подорожі патріарха Стефана реконструйовано за двома основними джерелами — одним римським, а другим франкським. *"Vita Stephani"* ("Життя Стефана") становить частину величезної компіляції, відомої як *"Liber Pontificalis"* ("Книга понтифіків"), що складається з довгої низки біографій і декреталій — з VI по XVII ст.[24] Це джерело намагається подати події з папських позицій. Натомість третє продовження хроніки Псевдо-Фредегара становить додаток до головної франкської хроніки Меровінзької доби[25]. Воно обмежене володарюванням Піпіна III і написане з наказу Піпінового родича графа Нібелунга. Це джерело тлумачить події з погляду Каролінгів. Акценти і пропуски двох джерел дають історикам широке поле для інтерпретації.

Джерела майже нічого не сповіщають прямо про політичну оборудку, яка надихнула Стефанову подорож, зате головні контури зображено виразно. Хоча Піпін з обережності шукав папської поради перед своїм *coup d'état*, переворотом, і його, напевне, висвятив св. Боніфацій, Піпінове право на владу вочевидь можна було поставити під сумнів. Так само й звертання Стефана II до франків, дарма що він консультувався і з імператором, і з лангобардським королем, певне, непокоїло їх обох. Отже, суть майбутньої оборудки полягала в тому, що Рим надолужить Піпінові брак легітимності, якщо франки надолужать Римові брак збройної сили. Стефан II був ладен дати релігійну санкцію Піпіновій владі, якщо Піпін за те відновить політичний лад в Італії.

Згодом традиція стверджувала, що суверенне Римське папство мало безперечне право діяти, не покликаючись на візантійського імператора. Але таке твердження означає читати історію навпаки. Формально римський патріарх *був* підпорядкований імперії. Його фактичний імунітет у Вічному Місті здобуто без юридичної санкції. Проте немає жодних підстав гадати, ніби він зумисне намагався зашкодити імперським інтересам. Зрештою він виїхав з Рима в товаристві імперського посла, що супроводив його до Павії задля розмови з Айстульфом. Розповідаючи про свій план Піпінові, патріарх уживав таку фразу: "Задля справи св. Петра і Римської республіки". Але до утворення Папської держави тільки Візантійську імперію можна було назвати *respublica romanorum*. Звертання до одного варварського ватажка, щоб він поборов іншого, становило одну з найдавніших імперських тактик. Отож можна доводити, що звертання до франків само по собі не означало вияву невірності. Під час цієї подорожі Стефан II ще не відкинувся від імперії.

Початок подорожі патріарха відзначено в *"Liber Pontificalis"*. Він залишив Рим 15 жовтня й мандрував до Павії. *Malignus rex langobardorum*, "лихий ко-

роль лангобардів", вислухав Стефана, але не спромігся відмовити патріарха від його наміру. Патріарх виїхав з Павії 15 листопада:

"Unde et cum nimia celeritate, Deo praevio, ad Francorum coniunxit clusas. Quas ingressus cum his qui cum eo erant, confestim laudes omnipotenti Deo reddidit; et coeptum gradiens iter, ad venerabile monasterium sancti Christi martyris Mauricii... sospes hisdem beatissimus pontifex... advenit".

("З Павії, з Божою допомогою, він дійшов до брами Франкського королівства з дивовижною швидкістю. Подолавши [перевал] зі своїм почетом, він з утіхою восхвалив Всемогутнього Господа. Дорога спочатку була крута, але благословенний понтифік [пройшов], не зазнавши шкоди, до шанованого монастиря Святого Маврикія, мученика Христового")[26].

Патріарх подорожував у товаристві дванадцяти високопоставлених священиків, і його супроводили франкські посланці герцог Айтхар (Ожьє) та єпископ Мецький канцлер Хродеганг.

У монастирі Сен-Моріс (*St. Maurice*) патріарха запросив до Франкського королівства особистий Піпінів представник — абат Фульрад із Сен-Дені. Монастир стояв у місцевості *Agaunum*, де п'ять сторіч тому загинув римський центуріон Маврикій (*Mauricius*), переконуючи вояків Фіванського легіону радше не коритися наказам, ніж воювати проти братів-християн. Звідти до Піпіна послано листа, щоб він підготував зустріч у Понтіоні. Посланці знайшли короля в Арденах, коли він повертався з Бона. Піпін листом звелів своєму юному синові Карлові виїхати назустріч гостям і зустріти їх у дорозі. Виїхавши з Сен-Моріса, патріарх обминув Женевське озеро й перетнув Юру. Його зустріч із королевичем сталася десь у Бургундії наприкінці грудня. Дванадцятирічний Карл проїхав понад 150 кілометрів на південь від Понтіона.

Стефан добувся до Понтіона 6 січня 754 р. За римським джерелом, король виїхав зустріти його за місто, спішився, простерся ниць і сам вів за повід патріаршого коня. Саме тоді патріарх, проливши сльози, став благати королевої помочі:

"Beatissimus papa praefatum Christianissimum regem lacrimabiliter deprecatus est, ut per pacis foedera causam beati Petri et republicae Romanorum disponeret".

("Благословенний папа слізно благав найвищого і найхристияннішого короля укласти угоди задля миру, св. Петра і Римської республіки")[27].

А за франкським джерелом, "римський папа підступив до короля... подав щедрі дарунки йому та його франкам і попросив допомоги супроти лангобардів та їхнього короля, з огляду на їхню подвійну гру"[28]. Потім Піпін доручив Стефана опіці абата Фульрада, патріарх мав зимувати в Сен-Дені.

Протягом наступних тижнів Піпін обмінявся послами з Айстульфом. Франкський посланець прибув до Павії, спонукаючи лангобардів утримуватись від територіальних загарбань і "єретичних вимог". Айстульф у відповідь послав як свого посланця Піпінового молодшого брата — Карломана. (Карломан жив в одному з римських монастирів, отже, на лангобардській території). 1 березня франки провели свій щорічний військовий парад — *Champ de Mars* — у Бернаку (Берні-Рів'єр, департамент Ен). А на Великдень (14 квітня) франки зібра-

лись у Каріаску (Керсі) і обговорили напрям своєї літньої кампанії. Не без суперечок вони погодились вирушити проти ланґобардів.

А далі джерела розходяться. Дописувач Фредеґарової хроніки сповіщає, що франкське військо перейшло Альпи через перевал Мон-Сені і завдало нищівної поразки ланґобардам у Сузькій долині. Натомість *"Liber Pontificalis"* розповідає, як серед літа Стефан знову висвятив Піпіна та його королеву Бертраду в Сен-Дені, помазавши їх священою оливою й надавши їм титул "римських патриціїв". Піпінові сини і спадкоємці дістали папське благословення на довічне володарювання. Історичність цих процедур потверджує інший тогочасний документ, певне, розповідь очевидця: *"Clausula de Unctione Peppini"* ("Розповідь про Піпінове помазання"). Тут можна підозрювати, що франкські коментатори збентежились: адже Піпінове бажання ще раз освятитися свідчило про недійсність його попередньої коронації.

Наслідки тих подій виявились років через два. Після першої франкської перемоги Айстульф скорився Піпінові, і єпископ перебрався до Рима. Але через кілька місяців лангобарди зламали присягу і знову вдалися до нападів. Отож 756 р. Піпін почав другу кампанію проти ланґобардів, захопив Павію і придушив будь-який опір. Цього разу, якщо не під час першого походу, франки забрали колишній Равенський екзархат від ланґобардів і подарували його патріархові. Завдяки цьому подарункові вони створили територіальну основу Папської держави. Прийнявши його як частину володінь св. Петра, — всупереч візантійським претензіям, — єпископ показав, що вже зрікся вірності імператорові.

Але кілька питань залишились нез'ясовані. Здається, що чимало важливих подробиць записано до джерел уже після подій. Папська канцелярія мала багатющий досвід таких операцій. Скажімо, *"Liber Pontificalis"* стверджує, що "Піпінову даровизну" дано не 756 , а 753 р. у Керсі. Ба більше, вона наполягає, що Піпін просто повернув власність, на яку Рим мав право здавна. Як відомо тепер, тієї самої доби папська канцелярія виготовляла фальшиві папери про "Константинову даровизну". Аж поки шахрайство було викрите в XVI ст., усі правовірні католики щиро вірили, ніби римська церква дістала Равенський екзархат з рук першого християнського імператора за 400 років до Піпіна. Отже, складається враження, що фальшиву "Константинову даровизну" зготували на те, аби підтвердити справжню Піпінову даровизну. Крім того, з'ясувалося, що, караючи ланґобардів, Піпін заприязнився з візантійцями. Франкський продовжувач хроніки каже, ніби нічого не знає про ту приязнь, окрім того, що вона була млява[29]. А сталося, звичайно, те, що візантійці просили повернути свій екзархат, але почули, що його недавно віддано папі. Зраджені Римом і безсилі супроти франків, візантійці могли тільки спробувати укласти союз із ланґобардами.

Як часто трапляється в історії, далекосяжних наслідків тоді ніхто не міг передбачити. Франки не спромоглися виплутатися з італійських справ. Єпископ Римський звелів, щоб його визнали за найвищого патріарха — папу; папство здобуло територіальну основу для побудови суверенної держави, а франко-папський союз на довгі віки став визначальною прикметою міжнародної політики. Наважившись перетнути Альпи, Стефан II особисто викував сполучний ланцюг, що надав Півночі постійне право голосу в справах Півдня. А головне — авторитет імперії на Заході вкрай ослаб. У хлопчика, що виїхав наперед зустріти єпископа Стефана в Бургундії, зародилася думка, що він може заснувати свою власну імперію.

V

MEDIUM
Середньовіччя, бл. 750 — 1270 рр.

У багатьох описах середньовічного світу відчувається якийсь дух застою. Таке враження створюють наголос на повільному темпі технологічних змін, замкнутості феодального суспільства, незмінному, теократичному сприйнятті людського життя. За головні символи тієї доби правлять лицар у латах на незграбному огирі, кріпак, прикутий до землі в маєтку свого пана, ченці й черниці на молитві в монастирях. Ті символи мали репрезентувати фізичну нерухливість, соціальну несхитність, інтелектуальний застій.

Medium Aevum, середньовіччя, — цей термін уперше вжили побожні християни, гадаючи, що вони живуть у проміжку між першим і другим пришестям Христа. Набагато пізніше його почали вживати з іншим значенням. У XV ст. ренесансні вчені заговорили про середньовіччя як інтервал між занепадом античності і відродженням класичної культури за їхньої доби. Для них античний світ становив високу цивілізацію, середньовіччя — спад до варварства, провінціалізму, святенництва. За Просвітництва, коли чесноти людського розуму відкрито ставили вище від релігійної віри, середньовічність стала символом обскурантизму й відсталості. Відтоді, оскільки новітня доба, що йшла за середньовіччям, і сама відходила в минувшину, виникла потреба створити нові назви для позначення проміжків історичного часу. Середньовічний період став часткою чотиричленної структури, що поділила європейську історію на античний, середньовічний, новітній, а тепер уже й сучасний періоди. За традицією і саме середньовіччя часто поділяють на раннє, високе й пізнє, таким чином розчленувавши його на послідовні фази. Звісно, люди, яких історики згодом назвуть середньовічними, навіть не здогадувались про таку назву.

На жаль, немає ясної межі, яка позначала б кінець античного світу і початок нових часів. За початок середньовіччя вважали яку завгодно подію, починаючи з навернення Константина. Кінцем середньовіччя називають по-різному то 1453, то 1493, 1517 або навіть — ті, хто послуговується власними визначеннями феодалізму як критеріями середньовічності, — 1917 р. Отже, майже всі медієвісти погодяться, що ярлик, який позначає їхній предмет, незадовільний. Чимало тих, хто спирає свої погляди лише на знання Західної Європи, наголошує на контрасті між деструктивними тенденціями ранньої середньовічної фази і конст-

руктивними тенденціями пізнішого періоду. За цією схемою, "темним вікам" V–XI ст. притаманне дедалі більше розчленування римського світу; поворотний пункт настав під час так званого ренесансу XII ст., а пік "високої" середньовічної цивілізації припав на XIII-XIV ст. Ці поділи дуже мало пов'язані зі Сходом, де Римська імперія проіснувала до 1453 р. і де ніколи не було ренесансу в західному розумінні.

Більшість, проте, погодиться, що за спільну рису середньовічного світу можна вважати організоване християнство. Тут дослідники будуть одностайні з людьми середньовічної Європи, що, якби їх запитали, сказали б, що вони християни, живуть за християнської доби в християнській частині земної кулі. Але й сам християнський світ — уявлення досить еластичне. Протягом сторіч він то зменшувався, то збільшувався, відображуючи війни з ісламом і кампанії проти поган. Його кордони ніколи не збігалися з межами Європейського півострова. Християнський світ, відомий Стефанові II, коли він 753 р. перетинав Альпи, дуже відрізнявся від християнського світу 1453 р., коли турки видерлись на константинопольські мури.

Вакуум, утворений після падіння Римської імперії, заповнювався тим, що християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, а й як єдину політичну спільноту. Хоча Римська імперія зрештою впала, її релігія тріумфувала. Духовні й світські проводирі християнського світу мало-помалу вбирались у цезарські мантії. На Заході, де імперія впала раніше, саме єпископ Римський створив уявлення про новий лад, зіпертий на спільний авторитет латинської церкви і католицького імператора. "Папство, — писав Томас Гобс, — не що інше, як привид померлої Римської імперії, що відтоді сидів у короні на її могилі"[1]. Обраним інструментом папства стали нові цезарі, або ж *Kaisers*, Німеччини. На Сході, де Римська імперія проіснувала набагато довше, уявлення про подальший порядок, оснований на авторитеті грецької церкви і нового православного імператора, виникло тільки після появи цезарів, або царів, Московії.

Отже, якщо за головний зміст доби середньовіччя вважати реорганізацію християнського світу в нові імперські системи, постає виразна хронологічна послідовність. Перший етап можна вбачати в коронації Карла Великого на Різдво 800 р., а останній — в остаточному затвердженні титулу цар, що його 1493 р. прибрав собі Іван III, великий князь Московський.

Але від самого початку дедалі численніша громада християнського світу не мала єдності. Хоча латинська і грецька церкви поділяли основні постулати віри, вони часто дивились одна на одну як на чужинців. Дарма що неупереджені спостерігачі побачили б у них лише два варіанти однієї віри, як-от сунну і шию в мусульманському світі, церкви гостріше усвідомлювали свої розбіжності, аніж спільні риси. В першому тисячолітті церкви зберігали принаймні подобу єдності, в другому відмовилися навіть від неї. Стара тріщина стала прірвою після розколу 1054 р. А це свідчить, що навіть основи християнського світу зазнавали змін.

750–1054 рр.

Починаючи з VIII ст., невпинні спустошливі напади з-поза меж християнського світу сприяли зародженню невиразних думок про новий політичний лад. Утворення імперії Карла Великого (800 р.), Священної Римської імперії (962 р.), а зрештою, й Московського царства можна зрозуміти лиш у зв'язку з нападами вікінгів, мадярів, монголів і турків.

Вікінги, або нормани, "північани", спустошували північні береги понад 200 років. У далеких скандинавських фіордах сталось перенаселення, тож "веслярі" сідали на галери задля грабунку, торгівлі, військового найманства і просто пригод. Із 700 р. ватаги вікінгів нападали на окремі поселення Британських островів і Фризії, а наприкінці літнього сезону повертались назад на батьківщину. 793 р. вони пограбували Ліндісфарн, а 795 р. — Айону. [**АЙОНА**]. Але з середини IX ст. вікінги вже ставили великі табори й використовували їх як бази для набагато довших грабіжницьких походів. Подекуди ці табори обернулись на постійні поселення. Наприклад, данські вікінги створили одне таке "велике військо" в гирлі Сени і звідти раз по раз плюндрували безборонні міста Північної Франції. Вікінги захопили порти Руан і Нант, плавали до Португалії (844 р.), до Балеарських островів і навіть до Провансу й Тоскани (859–862 рр.). 851 р. вікінги напали на Англію, пробігши всією східною частиною країни. 866 р. від Нортумбрії до Східної Англії простягнулась *Danelaw*, загарбана територія, на якій утвердилось данське право. Боротьба між англосаксами і данцями посідала чільне місце протягом наступних 150 років англійської історії. З переказів відомо, що 911 р., за Ролона, сенські нормани оселилися назавжди, утворивши Нормандію.

Норвезькі вікінги плавали до далеких островів. У VIII ст. вони зайняли Оркнейські та Шетландські острови, в IX ст. — Фарерські й Гебридські острови і Східну Ірландію. Свою найбільшу колонію — Ісландію — вони заселили 874 р., а 988 р. заснували Дублін. Вікінги відкрили Ґренландію і, можливо, за Еріка Рудого плавали до Північної Америки, назвавши її Вінландом. [**ЕРІК**]. Шведські вікінги оперували на всій Балтиці, збудувавши фортифіковані табори у Воліні на Одері, в Трусо на Віслі та в Новгороді, звідки заходили в річки Ризької і Фінської заток. У IX ст. їм належав суходільний шлях з Балтійського до Чорного моря. Відомі як варяги, вони контролювали Дніпро і з'явились у Константинополі. [**ДИРХАМ**], [**ФУТАРК**].

ДИРХАМ

12 травня 992 р. до болгарського міста Сувар на річці Волга ввійшов караван, що понад три місяці подорожував з порту Горган на Каспійському морі, його привів арабський купець Ібн Фадлан, який залишив розповідь про свої подорожі[1]. То був лише невеличкий епізод у п'ятсотрічній історії торговельних контактів Східної Європи і арабських держав Середньої Азії. Ібн Фадлан приїхав по хутра і, безперечно, привіз із собою чимало дирхамів, щоб купувати товар.

Карта 12

Європа бл. 900 р. н. е.

Дирхам, або *дирхем* — монетка з чистого срібла вагою 2,97 г і вартістю одна десята динара. Її карбували за різних династій як у Північній Африці, так і в Середній Азії. Дирхами були звичайною валютою в Східній Європі до того, як там з'явились місцеві монети. Дирхамові скарби знайдено по всій Європейській Росії, в Україні, Білорусі, Прибалтійських державах, Швеції і на півночі Польщі. В найбільшому з них було понад 50 000 монет. Лихої години власники закопували монети, і їх часто знаходили

лише пізніші археологи та шукачі скарбів. Скарби можна датувати дуже точно за датою найновішої монети в кожному окремому випадку.

Аналіз дирхамових скарбів указує на чотири визначені періоди. В першому періоді — бл. 800–825 рр. — скарби містили абасидські дирхами, здебільшого з Північної Африки. Вони цілком можуть свідчити про хозарсько-арабські торговельні зв'язки через Середземномор'я. [**ХОЗАРІЯ**]. В другому періоді — 825–905 рр. — північноафриканські монети зникли, їх заступили середньоазіатські. В третьому періоді — 905–960 рр. — в скарбах і далі переважають монети з держави Саманідів, але вже трапляються й великі кількості монет з держав Бувейгідів і Зіядидів[2].

За доби вікінгів, коли шведські варяги контролювали Балтійсько-Дніпровський шлях, дирхами помандрували на північ. [**ФУТАРК**], [**РУСЬ**]. Важливі знахідки виявлено в Швеції, надто на острові Ґотланд[3]. Адже і з розповіді Ібн Фадлана про зустріч із ватагою шведів зрозуміло, що дирхами надавали своєму власникові певного статусу, спонукали його вихвалятися багатством:

"Я побачив [шведів], коли вони висадились і отаборились поблизу Волги. Статурніших людей я ще ніколи не бачив. Вони були високі, мов пальми, рум'яні й рудоволосі. Вони не носили ні каптанів, ні халатів, чоловіки мали на собі грубий плащ, який відкидали на один бік, вивільняючи руки...

Жінки кріпили до грудей невеличкі скриньки із заліза, міді, срібла або золота, залежно від багатства своїх чоловіків. У скриньках лежав перстень з прив'язаним до нього ножем... На шиях жінки носили золоті і срібні ланцюжки. Коли чоловік мав 10 000 дирхемів, він робив для своєї дружини один ланцюжок, якщо 20 000 — два ланцюжки. Отже, кожен [додатковий] ланцюжок, почеплений [на шию дружині], означав ще 10 000 дирхемів чоловікових багатств"[4].

Вивіз арабського срібла до Східної Європи зменшився наприкінці X і припинився на початку XI ст. Останній саманідський дирхам, знайдений у Швеції, датовано 969 р., у Русі — 1015 р. Це припинення здебільшого приписували "срібній кризі" в Середній Азії. Але тут діяли й інші чинники. Кінець реекспорту арабського срібла з Русі до Швеції збігся з появою срібних деньє з Західної Європи. Наприкінці XI ст. європейські монети цілковито замінили арабські. Подробиці можуть бути нерозкриті, але нумізматичні свідчення вочевидь підтверджують те, що відомо й з інших джерел, а саме: відбулась переорієнтація балтійської торгівлі й піднесення Новгорода.

На останньому етапі вікінги-авантурники, набувши зовнішнього полиску культури своїх прибраних країн, створили кілька нових держав. Варяг Рюрик і його сини бл. 860–880 рр. заснували в Новгороді та Києві першу довговічну державу східних слов'ян. Данець Кнуд (Кнуд Великий, правив 1016–1035) став господарем великої імперії в Північному морі, що об'єднала Англію з Данією (див. с. 323). Вільгельм Бастард, герцог Нормандський, 1066 р. завоював Англію (див. с. 356). Норманське панування протрималось набагато довше на Сицилії та в Англії, ніж у самій Нормандії. [**DING**].

DING

Звичай германських племен скликати народні збори описав ще Тацит, і нема жодного сумніву, що цей звичай існував з доісторичних часів. Найдавніші такі збори, згадані в історичних документах (у *"Леґенді про Анґара"*, IX ст.), — *Ding*, що зібрався в Бірці на острові Б'єрке у Швеції. Десь тієї самої пори такі збори вже були відомі і в Данії.

Althing (альтинґ, ісландські народні збори) зародився 930 р. під скелею Закону біля озера на рівнині Тінґведлір. Відтоді він збирався щорічно "після десяти тижнів літа", сходилися тридцять шість кланових вождів острівного населення разом зі своїми вибраними делеґатами — *thingmen*; усім гуртом вони обирали спікера. Альтинґ призначав суддів, ухвалював закони, видавав виконавчі ухвали; 1130 р. затверджено принцип голосування більшістю. Засіданням альтинґу щороку в травні передували *фартинґи*, реґіональні збори чотирьох частин острова, а після засідань відбувались *leid* — збори, на яких інформовано населення про ухвалені постанови. Альтинґ був серцем ісландської "вільної держави", що існувала аж до "Старого договору" 1264 р. і норвезької окупації[1].

Народні збори на острові Мен — *Tynwald*, — як і збори на Фарерських островах, зародились у той-таки давній період. [**ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ**].

Скандинавська демократія надавала великої ваги місцевим зборам. Кожна шведська провінція мала свій *ding*, подібний до ісландського *farthing*, у кожному з дванадцяти районів країни. Данія мала три *landlings*, а Норвегія — свої *lögthings*. В Ісландії на найнижчому рівні система *hieppar*, селянських зборів, функціонувала з XI по XIX ст. Ці традиції значно ослаблювали амбіції скандинавських монархів і перешкоджали політичному об'єднанню Скандинавії. Якщо Скандинавські країни зрештою таки уклали Кальмарську унію (див. с. 447), то лише з династичних міркувань, які виявились недовговічними. Хартія прав, накинута данському королю Ерікові Ґліпінґу 1282 р., та її шведський відповідник 1319 р. були набагато ширші за англійську Велику хартію. Всі ці хартії породжені набагато давнішою політичною культурою[2].

Вплив північної демократії не обмежувався самою Скандинавією, а позначився всюди, куди доходили вікінги, — в Англії, Шотландії, руському Новгороді і, можливо, в Польщі, де теж сформувалося юридичне право на повстання (див. с. 573). Хоча Скандинавським країнам судилося пережити добу абсолютної монархії, традиції місцевої демократії допомагають пояснити силу тамтешнього конституціоналізму і представницького урядування за новітніх часів.

Мадяри — останні з кочовиків, що колонізували Центральну Європу. Ці нащадки угорської гілки фінно-угорських народів мали свою найдавнішу відому прабатьківщину на схід від Уралу в долинах Іртиша та Обі. Зі своїми фінськими родичами вони розлучилися в третьому тисячолітті до н. е. Відтоді мадяри раз у раз займали становиська в південних степах, потроху пристосовуючись до кочового життя — спершу в *Magna Hungaria*, Великій Угорщині, між річками Камою та Уралом, згодом у Лебедії на північ від Азовського моря і, нарешті, в краю *Etelköz* — межиріччі Дніпра і Дністра (див. додаток III, с. 1288).

В степах першого тисячоліття мадяри були сусідами скіфів, сарматів, аланів, болгарів, хозарів, узів і печенігів. На той час вони вже поділились на сім племен: *Nyék*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi* та *Magyar*; ця остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами. Візантійські джерела сповіщають, що мадяри торгували рабами через чорноморські порти.

Вирішальний мадярський перехід стався наприкінці IX ст. Степові народи вже кілька десятиріч перебували в неспокої. Араби розігнали узів і викрали їхню худобу, узи проробили те саме з печенігами. 894 р. печеніги об'єдналися з болгарським царем і разом напали на мадярів. Настала пора того, що самі мадяри називають *honfoglolás*, набуттям батьківщини. Заскочені сусідами, мадяри вирішили податися на захід. Мадярські вершники, нещодавно служачи як франкам, так і візантійцям, уперше не повернулися в *Etelkőz*. Натомість з Арпадом на чолі вони повели свій народ через Верецький перевал у Карпатах. Найпізніше то була весна 895 р. Десь 20 000 воїнів і 400 000 членів племені заснували мадярську батьківщину на рівнинах *Hungaria*. [CSABA], [ШАМАН].

Монголи, або ж татари, збудували найбільшу з усіх кочових імперій. Її центром були посушливі степи Середньої Азії, і монголам довелося зазнати як успіхів, так і поразок, проте вони двічі безпосередньо зазіхали на втручання у справи Заходу. Чингісхан (правив 1206–1227), вирушивши з Каракорума, завоював територію, яка простягалась від Тихого океану до Чорного моря, від Кореї до Криму (див. с. 379). Оновитель Монгольської імперії — Тимур, або ж Тамерлан, — вирушивши із Самарканда, завоював трохи південніші краї — від Делі до Егейського моря. Опосередковано саме монголи зрушили з місця ще один середньоазіатський народ. Турки походять з Туркестану і вийшли звідти у VIII ст., там ще й досі живуть споріднені з ними народи. Вперше вони з'явилися на обріях Заходу в XI ст. як турки-сельджуки (див. с. 347–348), а потім, у XIII ст., як турки-османи (див. с. 401). Історія їхніх епічних мандрів охоплює весь той проміжок часу, що проминув на Заході від Карла Великого до кінця хрестових походів.

Імперія Карла Великого остаточно утвердила союз римського папства з молодим Франкським королівством. То була ефемерна держава, що насилу пережила смерть свого засновника і щезла без сліду протягом сторіччя. А проте вона справила величезний вплив. Карл Великий (правив 768–814), правнук Карла Мартела, об'єднав обидві половини володінь своїх предків — Нейстрію і Австразію — в широке територіальне утворення від Атлантичного океану до Дунаю, від Нідерландів до Провансу. Після п'ятдесяти трьох воєнних кампаній і життя в сідлі він спромігся розширити свою державу в усіх напрямках: коштом Лангобардського королівства на південь від Альп (773–774 рр.); Саксонії (775–804 рр.), Баварії (788 р.) і Каринтії (799 р.); Бретанської марки (786 р.); Іспанської марки за Піренеями (795–797 рр.). Прибравши собі титул короля франків і лангобардів та потвердивши дарування папству Равенського екзархату, Карл Великий просто випередив решту військових ватажків, своїх тогочасних конкурентів, і домагався належного визнання. А тим часом і папство розі-

рвало свої зв'язки з константинопольським імператором і шукало постійного оборонця. Папа Лев III (правив 795–816) відчув спокусу вважати імператорський титул за вакантний, коли несамовита імператриця Ірина, осліпивши сина, стала самовладною господинею Константинополя. Крім того, зазнавши в Римі нападу з боку зграї родичів своїх попередників і ледве уникнувши каліцтва, папа був змушений просити порятунку в Карла у Франкському королівстві, куди давніше вже послав ключі від собору Св. Петра і римську корогву. [БРІ].

БРІ

774 р., повертаючись із ланґобардської війни, Карл Великий зупинився на плато Брі неподалік від абатства Мо. Ченці подали йому скромну тарілочку сиру, наполягаючи, щоб він їв його цілим, не здираючи шкірки. Відчувши, яка то смакота, Карл негайно звелів щороку посилати до Ахена дві партії сиру брі. Ейнгард, секретар Карла Великого, відзначає, що такий самий випадок стався й чотири роки тому під час війни з сарацинами. Зупинившись у місцевості Руерґ на півдні країни, король одразу вподобав тамтешній пліснявий сир з овечого молока; цей сир знали й виготовляли ще з римських часів у вапнякових печерах Рокфору[1].

Чудові сири Карла Великого доповнював погріб вишуканих вин. Карл володів багатьма *ouvrées*, ділянками, Бурґундського виноградника в Алокс-Кортоні, і тамтешнє найдобірніше біле вино *"Grand cru"*, що "пахне цинамоном і має присмак кременю", й досі маркують як "CORTON-CHARLEMAGNE"[2].

Brie de Meaux, брі з Мо, один з 500 зареєстрованих французьких сирів, почали виробляти в господарствах перших монастирів. Після дії сичужних ферментів та висушування м'який сир накладають у пласкі форми з солом'яним дном і залишають зціджуватись на похилій кам'яній полиці. Зціджений сир через 24 години солять, сушать, часто перевертають і 4–7 тижнів дають йому стигнути в підвалі. Остаточний продукт діаметром 37 см і завтовшки 3,5 см важить 3 кг, і на його виготовлення йде до 23 літрів незбираного молока, бажано від нормандських корів. Сир мав золотаво-рожеву шкуринку, солом'яно-жовте тіло й соковиту, наче зі слонової кості, *âme*, середину (дослівно "душу"). Сир треба було їсти між двома тоненькими скибками хрусткого хліба.

Не одне сторіччя сир брі возили річкою Марною до Парижа, де вуличні торгівці кричали: *"Fromage de Brie!"* ("Сир брі!") Цей сир полюбляли Карл VIII і Генріх IV, проте через нього наклав головою Людовік XVI, що забарився у варенському заїзді, схотівши поїсти улюбленого сиру. Брі набув міжнародної слави на Віденському конґресі, де Метерніх сказав, що то *"le prince des fromages"* — "єдиний володар, якому ніколи не зрадить Талейран".

Спільна сільськогосподарська політика Європейського Співтовариства майже знищує традиційне фермерське сироробство. 1985 р. виготовлено десь 6000 тонн сиру брі ANOC (*Appellation Nationale d'Origine Controllée*, найменування, котрольованого за назвою місцевості, з якої походить продукт) супроти 18 000 тонн "жахливого" промислового брі.

У серпні 1792 р., коли багатьох ченців з Мо вбили під час революційного терору, чернець Ґобер утік до Нормандії, щоб звідти перебратись до Англії. По дорозі він надовго затримався в селі поблизу Вімутьєра, департамент Орн, і показав одній дружині фермера все, що знав про сироробство. Назва того села — Камамбер[3].

У перші роки владарювання Карла Великого західні кордони Франкської держави не зазнавали великої загрози. Піренейський кордон був захищений від значних мусульманських навал (див. стор. 255), а каліфат, попри своє багатство і численне населення, загрузнув у внутрішніх чварах своїх складових частин. Франкські позиції зміцнювали союзники з-поміж християнських володарів, які вперто чіплялися за північне узбережжя Іберії: спершу королівство Астурія, а згодом королівства Леон, Кастилія і Навара. На південному фланзі франків прикривали християнські буферні держави — Арагон і Барселонське графство. Відносна безпека на заході дала Карлові Великому і його спадкоємцям змогу звернути увагу на інші території, надто на сході та в Італії. [**МАДОННА**].

МАДОННА

Монсератська Богородиця — статуя, вирізьблена невідомо коли, хоча монастир на "Зубчастій горі" в Каталонії, де зберігається ця святиня, засновано 975 р. Маленьку дерев'яну фігурку зображено сидячи, її вирізьблено, можливо, у Візантії; на голові в неї корона, однією рукою вона тримає державу, а другою притримує немовлятка Христа. Христос теж має корону й підняв праву руку для благословення, а лівою пропонує соснову шишку. На довгастому личку мадонни панує глибокий спокій, а саме воно чорне[1].

1384 р. до Павлового монастиря в Ясній Ґурі поблизу містечка Ченстохова в Західній Польщі привезено ікону Діви Марії з дитиною, її подарував князь Опольський із Сілезії. За леґендою, ікону начебто намалював св. Лука на стільниці зі столу святої родини в Назареті. Куди більша ймовірність, що її просто скопійовано з візантійського оригіналу. Голова Богородиці покрита темною, облямованою золотом накидкою, прикрашеною лілеями, зверху над головою в неї німб, на самій голові — корона. Очі напівзаплющені, неначе від сліз, вираз глибокого горя посилюють дві довгі різані, а можливо, шабельні рани на правій щоці. Обличчя, як і обличчя монсератської *Moreneta*, чорне (див. мал. 20)[2].

Чорна мадонна є ще в церкві Богородиці в Рокамадурі, цей храм — головний серед низки святинь, видовбаних у скелях в ущелині Альзу в Центральній Франції. Цю постать вирізьбив начебто св. Амадур, або Аматор, що його леґенда пов'язує із Закхеєм-митником, учнем Христа[3]. Ще одна невеличка ікона візантійського походження з чорною мадонною прикрашає вівтар склепу в церкві Нотр-Дам-дю-Пор у Клермон-Ферані[4].

У Росії чорній іконі Богородиці Казанської довго приписували дивовижні властивості. Ікону знайдено 1579 р., її викопали з землі й віддали до Богородицького мона-

стиря в Казані невдовзі по тому, як Іван Грозний завоював місто. Одну копію з неї привезено 1612 р. до Москви — на знак вигнання поляків з Кремля, іншу — 1710 р. до Санкт-Петербурга, аби відзначити освячення нової російської столиці. Для цієї петербурзької ікони збудовано ґрандіозний неокласичний собор, закінчений за Олександра I, і мало хто знав, що то копія. А справжню ікону в Казані 1904 р. хтось викрав. Згодом вона з'явилась у Західній Європі, і її купила православна церква США, врятувавши її таким чином від долі багатьох славетних російських ікон — або знищених під час більшовицької революції, або відданих до державних художніх ґалерей[5].

Монсерат, Ченстохова, Рокамадур, Казань — лише чотири з незліченних населених пунктів по всій Європі, де є храми на честь Богородиці. На континенті білих облич чорні мадонни мають додаткову ауру загадковості. *Moreneta*, покровителька Каталонії, була свідком навернення Ігнатія Лойоли. Вона опинилась у фокусі уваги під час наполеонівських війн, коли монастир був зруйнований. Цю статуетку добре знають на Сицилії, в Мексиці і в Богемії. Валенштайн, імперський полководець, будував каплицю на її честь, коли став жертвою замаху. *Matka Boska* Ченстоховська, ця "королева Польщі", вперше привабила прочан під час гуситських війн, а вже в XVII ст. стала загальнонаціональною святинею (див. с. 573). Разом з її литовською посестрою — *Matka Boska Osrtrobramska*, що у Вільні, — поляки вшановують цю ікону в усіх своїх церквах — від Іркутська в Сибіру до Дойлстауна в Пенсильванії. Рокамадурську Богородицю 1245 р. ушановував Людовік Святий, 1324 р. — Філіп Вродливий, 1463 р. — Людовік XI, саме вона надихнула *"Litanie de la Vierge Noire"* ("Літанію Чорної Богородиці", 1936 р.) Франсіса Пуленка. Казанську Богородицю вважали за головну покровительку династії Романових, це був російський відповідник Влахернської Богородиці з Константинополя. На відміну від католицьких богородичних ікон, найревніше вшановуваних на свято Вшестя Богородиці, ікона Богородиці Казанської має свій окремий святковий день — 8 липня (за старим стилем).

Культу Діви Марії в Біблії нема. Вперше він з'явився разом з доктриною *Theotokos*, Богородиці, на Ефеському соборі. На честь цього культу освячено церкву Санта-Марія Маджоре (432 р.) у Римі, Реймський кафедральний собор десь тієї самої пори і вже присвячений новим богам афінський Парфенон. У VI ст. Візантія почала реґулярно відзначати свята Благовіщення (25 березня), Вшестя (15 серпня) і Успіння, всі вони стали улюбленими темами іконографії. З Константинополя культ мало-помалу поширився на весь латинський християнський світ. У культі Святої Марії Діва постає в божественному образі жіночості, *Mater Misericordiae* (Милосердної Матері), *Magna Mater* (Великої Матері), бездоганної Небесної Цариці, Матері Божої — становлячи ідеальний контраст із давнішою християнською фіксацією на Єві, грішниці, і на Марії Маґдалині, покаяній блудниці. Культ Богородиці несамовито відкидали протестанти і сучасні феміністки[6]. Проте культ не мав офіційного визнання аж до утвердження догмата про непорочне зачаття (1854 р.). Вимоги визнати "Співспасительку" відкинув II Ватиканський собор.

Проте Благословенна Діва ніколи не припиняла надихати митців і вірних. Вона становить головну тему християнського мистецтва, невмируще джерело містичних

видив [БЕРНАДЕТТА], [ФАТІМА], до неї звертають безкінечні молитви [ANGELUS]. На її честь читають п'ятнадцять десятків молитов католицького розарію. З 1568 р. молитва *"Ave Maria"* має своє постійне місце в римо-католицькому требнику:

Богородице Діво, радуйся,
Благодатна Маріє, Господь з тобою,
Благословенна ти між жонами,
І благословен плід утроби твоєї.
Пресвята Маріє, Богородице, помолись за нас, грішних,
І тепер, і в хвилину нашої смерті.

Франко-папський союз остаточно потверджено 800 р., під час п'ятої подорожі Карла до Італії. Собор церковних достойників відпустив Карлові всі його переступи, а під час різдвяної відправи, коли він підвівся після молитви перед могилою св. Петра, папа поклав йому на голову імператорську корону. Конґреґація проголосила Карла Великого "цезарем" і "авґустом", а папа шанобливо став перед ним навколішки. Ейнгард, біограф Карла Великого, стверджує, що коронація відбулась несподівано, але до неї, напевне, дуже ретельно готувалися. З огляду на традиції, вона не мала чинності: адже папа Лев не мав визнаного права надавати імператорський титул, а Карл Великий не мав права приймати його. Але коронація відбулась, і відтоді на Заході з'явився католицький імператор, незалежний від Візантійської імперії. Варварське Франкське королівство піднялося на вищий щабель, завдячуючи свій новий статус папі (див. додаток III, с. 1287). [AQUILA], [ПАПЕСА].

ПАПЕСА

Згідно з невмирущим середньовічним переказом, на троні св. Петра одного разу сиділа жінка. За найпоширенішою версією, наступницею папи Лева IV, що помер 855 р., була така собі Іоанна Англік. Левова наступниця справила велике враження на курію своїми вченими проповідями, бо ж училася в Афінах, але через два роки призвела до великого скандалу, померши в пологах на римській вулиці. Цю оповідку можна простежити до твору ченця-домініканця Марціна Полона з Тропау (бл. 1200–1278), що подає події як доведений факт. На його *"Chronicon summorum pontificum imperatorumque"* ("Загальну хроніку пап та імператорів") покликався не один автор. За іншим варіантом леґенди, папеса Іоанна була наступницею Віктора III, що помер 1087 р. У цьому разі вона виявила свою стать, народивши дитину, коли сідала верхи на коня. Її миттю припнули до конячого хвоста й каменували до смерті. Ця оповідка з'явилась у *"Загальній хроніці Майнца"*, яку написав ще один винахідливий домініканець — Жан де Маї, теж у середині XIII ст.

Не дивина, що середньовічні хроністи розповідали химерні оповідки, — дивує те, що впродовж сторіч їхні вигадки ніхто не піддавав сумнівам. У них вірили і Петрарка,

й Боккаччо. В сієнському соборі серед постатей інших пап стоїть і статуя папеси Іоанни. Коли на Констанцькому соборі Ян Гус покликався на неї як на приклад церковних неподобств, його ніхто не виправив. Загадковий пам'ятник поблизу церкви Сан-Клементе в Римі, на місці, де папеса начебто народила дитину, кажуть, стояв непорушно аж до 1560-х років. Жоден учений, здається, не сумнівався в цій вигадці, аж поки 1554 р. вийшли друком *"Annales"* баварця Авентина. Остаточно спростував історичність тієї леґенди французький протестант Давид Блондель у своїх трактатах 1647 і 1657 р.

Підручники середньовічної історії якщо й згадують про папесу Іоанну, то як про дрібний курйоз. Фактично вона була провісником такого зображення своєї статі, яке значно відрізнялося від традиційного. Щось у самій оповідці спонукало людей вірити їй, і через те вона виявилась такою живучою. Сама Іоанна — може, й не історична постать, а от оповідка про неї має безперечну історичність[1].

Королівством та імперією Карла Великого правив мандрівний двір, що ненастанно перебирався з одного володіння до іншого; крім того, низка підпорядкованих дворів, організованих у Нейстрії, Аквітанії і Ломбардії, а також мережа, либонь, трьохсот *comitates*, графств, кожне на чолі з імператорським представником — графом. За роботою імператорського двору наглядав цілий штат духовних осіб — спершу під проводом архієпископа Фульрада, а потім улюбленого імператорового радника — нортумбрійського ченця Алкуїна. Місцевим єпископам часто доручали наглядати за графами, а *missi dominici*, королівські леґати, їздили по країні, маючи кожен свій визначений маршрут. На всіх рівнях закон і порядок утверджували ім'ям короля. Запроваджено централізоване карбування срібних монет, 240 *denarii* становили один фунт. З'явився міжнародний прошарок урядовців, об'єднаних ласкою короля, а часто й шлюбами. Низка капітуляріїв, або збірок указів, намагалася сприяти стандартизації законів як церкви, так і держави. Десятина стала обов'язковою. За вбивство священика карали смертю. Представників духівництва міг судити лише суд, у якому спільно головували граф і єпископ. Держава заборонила поганські спалення трупів. Могло скластися враження, начебто формується новий централізований політичний лад, а насправді місцеві звичаї і проводирі зберігали ще чимало сили.

Двір Карла Великого, безперечно, був центром влади і впливу на Європейському континенті. Вступ до королівських анналів за 798 р. розкриває його далекосяжні контакти:

"Приїхав посланець від короля Альфонса з Ґалісії та Астурії, на ймення Фроя, і подарував намет дивовижної краси. На Великдень повстали *Nordliudi* за Ельбою й захопили королівських леґатів, що жили серед них і чинили правосуддя... Король зібрав військо, завдав їм поразки в битві й узяв заручників. Приїхавши до свого палацу в Ахені, він прийняв грецьку делегацію з Константинополя. Цього року зірку, яку називають Марсом, з червня по липень ніде не видно було на небі. Маври і сарацини сплюндрували Балеарські острови. Король Альфонс, що взимку

напав на Лісабон, прислав пану королю через своїх посланців Фроя і Василіска нагрудники, мулів і полонсних маврів як доказ перемоги. Потім король святкував тут Різдво і Великдень"[2].

Саме при дворі Карла Великого воскресла давня назва "Європа". Каролінги потребували етикетки, щоб позначити ту частину світу, де вони були господарями, та відрізняти її від поганських земель, від Візантії і від християнського світу загалом. Отже, "перша Європа" була ефемерним західним уявленням, що прожило не довше за самого Карла.

А втім, Карл Великий був завзятим будівничим. Він збудував палаци в Неймеґені, Енгельгаймі й Ахені. Він побудував міст через Рейн у Майнці і з'єднав каналом — *Kaisergrab* — допливи Рейну та Дунаю. Він став піонером романської архітектури на північ від Альп. Про Карла Великого ходила слава як про великого покровителя вченості, але сам він, хоч і сильний оратор, був неписьменний. Зате в нього працювали видатні вчені — Алкуїн з Йорка, П'єтро з Пізи, Аґобард з Ліона. Карл Великий збирав рукописи, його вчені переглянули текст Біблії, видавали граматики, історії та балади. Карлів життєпис — *"Vita Karoli"* абата Ейнгарда — названо "першою світською біографією". Але захоплювались не всі: один історик звинуватив Карла Великого, бо той, мовляв, "обтяжив нас літературною традицією вторинної книжкової вченості, що висить сьогодні, мов жорно, на шиї нашої освітньої системи"[3]. [**АҐОБАРД**], [**PFALZ**].

АҐОБАРД

За всіма прикметами, 810 р. мав бути найнесприятливішим роком для Карла Великого. Сталося два сонячні затемнення і два місячні, кожне з них можна було спостерігати на території Франкської держави. І, звичайно, помер імператорів пестунчик — слон, каліфів подарунок. Серед худоби поширилась чума, а герцоґ Беневентський повстав.

Усе це дуже сумлінно занотовував Аґобард, єпископ Ліонський (бл. 779–840). Ба більше, Аґобард з'ясував, що простолюд вірить забобонам. Народ вірив, буцімто худоба гине через те, що шпигуни герцоґа Беневентського розсипають отруйний порошок. Крім того, вірив, що до Франкської держави запливли "народжені хмарою кораблі" з "повітряними мореплавцями". Напасники начебто збивають урожай усіх франків, посипаючи з неба град, а потім вивезуть його до далекої країни "Маґонії". Аґобарда важко було спокусити такими вигадками, і він, провівши розслідування, відкинув їх. Проте Аґобард, здається, вірив у те, що в католицьку церкву проникають євреї. Коли 1605 р. знайшли всі його твори, виявилося, що не менше ніж п'ять трактатів він присвятив єврейській небезпеці[1].

Але найвидатнішим досягненням Аґобарда була вимога запровадити загальне християнське право для всієї християнської спільноти. "Якщо Господь страждав, щоб усі ми примирились у його тілі, — писав він, — то хіба цій божественній об'єднавчій справі... не суперечить неймовірне розмаїття законів?"[2] Аґобард був першим європейським централістом.

Карл Великий не вагався правити церквою як складовою частиною своїх володінь. Після Франкфуртського собору 794 р. він відкинув ухвали VII Вселенського (II Нікейського) собору. Єпископства і абатства він вважав за феодальні маєтки, які підлягають законові про державну зраду. Забороняючи єпископам устрявати до битв, Карл Великий поширював Євангеліє вогнем і мечем. Чи розумів він сам Проповідь на горі — питання суперечливе. Його послуги християнству зрештою винагороджено канонізацією, хоч вона затяглась на 351 рік з огляду на те, що Карлові сексуальні завоювання були не меншими за територіальні.

Карл Великий помер 28 січня 814 р. На його могилі в Ахені, яку тепер годі знайти, був портрет і напис:

"У цій могилі лежить тіло Карла, великого і побожного імператора, що шляхетно збільшив королівство франків і успішно врядував сорок сім років. Він помер на сьомому десятку літ, року Божого 814, сьомого індиктіона, п'ятого дня лютневих календ"[4].

PFALZ

НАЗВА Ахен (Aachen) походить від назви римського курорту Aquisgranium, "Джерело Аполлона-Ґрана". Теплі цілющі води джерела пояснюють, чому Карл Великий вибрав Ахен за місце своєї улюбленої резиденції — *Kaiserpfalz*. Французька назва міста — *Aix-la-Chapelle* — нагадує про відому каплицю, що тепер стала частиною Ахенського собору; Карл Великий прибудував її до свого палацу.

Карлову каплицю закінчено 805 р. Це триярусний восьмикутник, збудований у візантійському стилі равенської церкви Сан-Вітале: Карл бачив ту церкву й захоплювався нею. Пропорції каплиці начебто відповідають містичним цифрам сьомого видива в Одкровенні св. Іоанна. Свого часу каплиця була найбільшою кам'яною спорудою на північ від Альп. Усередині, понад першим ярусом римських арок, восьмикутник оббігає присвята, яку нібито склав Алкуїн:

CUM LAPIDES VIVI PACIS CONPAGE LIGANTUR
Оскільки живе каміння тут складене в мирній гармонії
INQUE PARES NUMEROS OMNIA CONVENIUNT
І всі цифри та розміри узгоджені,
CLARET OPUS DOMINI, TOTAM QUI CONSTRUIT AULAM.
Витвір Господа, що збудував цей зал, сяятиме яскраво.
EFFECTUSQUE PIIS DAT STUDIIS HOMINUM
Завершена споруда увінчує побожні зусилля людей,
QUORUM PERPETUI DECORIS STRUCTURA MANEBIT
Чия праця залишиться назавжди як пам'ятник краси,
SI PERFECTA AUCTOR PROTEGAT ATQUE REGAT.
Якщо Творець піклуватиметься про неї.

SIC DEUS HOC TUTUM STABILE FUNDAMENTE TEMPLUM
Тож нехай Господь береже цей храм,
QUOD KAROLUS PRINCEPS CONDIDIT, ESSE VELIT.
Що його Карл Володар збудував на міцному підмурку.

В оздобленні каплиці дуже багато імперської символіки, яку Карл Великий і його послідовники оживили в новій і наївній християнській формі. Мозаїчний інтер'єр каплиці зображує поклоніння агнцю. *Амвон* інкрустовано фраґментами римської кераміки, скла і камеєю з орлом. Єгипетські колони із зеленого й рожевого порфіру підтримують другий ярус арок. *Pala d'oro*, вівтарна перегородка, зображує Христові муки — класичним римським рельєфом на щирому золоті. Є в каплиці й *Lotharkreuz*, Лотарів хрест, — пишний християнський орнамент з карбованого золота, інкрустованого античними самоцвітами. Над ним височить центральний портрет-камея імператора Авґуста. Імператорський трон, вирізьблений з простих брил білого мармуру, стоїть на ґалереї другого поверху — як і під час усіх 32 коронацій за 700 років. Зміст тут очевидний: імперію, яку заснував Карл Великий, слід уважати за Священну *і* за Римську.

У XII ст. за наказом Фрідріха Барбароси каплицю обернуто на храм Карла Великого. 1165 р. тіло щойно канонізованого святого перенесено до труни зі щирого золота. Навколо труни покладено підхожі реліквії: стегенну пов'язку Христа, пояс Святої Діви, шматок Карлового черепа — все в коштовних скриньках. Сам Барбароса подарував величезну залізну люстру у формі колеса — світляну корону, — що висить у центрі восьмикутника й символізує мури Нового Єрусалима. На ній є ще один довгий напис:

"Єрусалим, небесний Сіон; Іоанн, провісник спасіння, бачив тебе... Фрідріх, католицький імператор Римської імперії, пообіцяв цю світляну корону як королівський дар... Тепер, Свята Діво, він присвячує його Тобі. О *Stella Maris*, Зірко моря, візьми смиренного Фрідріха під Свою опіку... і захисти імператорову дружину Беатріс".

Сьогодні імператорську каплицю в Ахені вважають за одну з найвидатніших пам'яток романського стилю. Але її значення набагато більше: вона подає урок історії, куди живіший за все, що може запропонувати книжка. Відвідувач, заходячи, проминає Вовчі двері, названі так за леґендою про вовка, що одурив диявола, який хотів заволодіти каплицею. Тільки тупу душу не зворушить могутнє поєднання варварського і античного, християнського і поганського — ота суміш, що правила тоді за духовний рушій доби. Це найвидатніша пам'ятка Західної Європи, що нагадує про часи, коли романський стиль тільки-но зароджувавсь, а центр цивілізації й далі лежав на Сході[1].

Кров Карла Великого була цементом Франкської держави. Коли він помер, за його спадщину одразу почали сперечатися син та онуки. Низка поділів призвела до швидкого розпаду імперії. 817 р. Ахенський поділ спровокував громадянську війну; після затяжної родинної різанини Верденський договір 843 р. призвів до поділу країни між тими трьома онуками, що вижили. Карл Лисий дістав західний, римський сектор: Нейстрію, Аквітанію, Західну Бургундію та Іспанську марку. Лотар I, король Італії, отримав титул імператора разом з "се-

реднім царством" — Австразією, Східною Бургундією, Провансом та Італією. Людовікові Німецькому дістався східний, здебільшого суто німецький сектор (див. карту 12). Верденський договір створив ядро як майбутньої Німеччини, так і майбутньої Франції. "Середнє царство" стало кісткою одвічної незгоди між ними. Отже, зрештою, Карлова спадщина була не просто прикладом крихкої єдності, а ще й перспективою нескінченної боротьби. [KRAL].

KRAL

КАРЛ Великий не давав спокою слов'янам принаймні на чотирьох фронтах. 789 р. він покорив бодричів і сербів на схід від Ельби. У 805—806 рр. примусив платити данину богемських чехів, так само як і карінтійських слов'ян на річках Сава і Драва. З поваги до великого завойовника слов'яни утворили на основі його імені своє слово "король". Карл став *kral* у чехів, *król* у поляків, *король* у росіян. Франки показали слов'янам перший взірець християнської королівської влади.

На Заході Карл Великий став образом верховного монарха в багатьох середньовічних леґендах, неперевершеним героєм *chansons de geste*[1]. Ще в IX ст. чернець із Санкт-Ґалена скомпонував здебільшого вигадану хроніку *"De Gestis Karoli Magni"* ("Звитяги Карла Великого"). Невдовзі трубадури оспівали Карла як всюдисущого оборонця християнського світу, що вимахує священним мечем Джойозом, розбиває невірних, їдучи на чолі гурту своїх товаришів: Роланда, Ґвенелона, баварця Немона, данця Одж'єра, тулузця Ґільйома, воїна і архієпископа Реймського Турпіна.

Згідно з французькою традицією, "дванадцять перів" Карла Великого складалися з трьох герцоґів — Нормандського, Бургундського й Аквітанського, трьох графів — Шампанського, Тулузького і Фламандського, та шести духовних перів — єпископів з Реймса, Лана, Шалона, Бове, Ланґра й Нуайона.

За німецькими леґендами, Карл Великий часто спить, чекаючи поклику, який пробудить його, щоб він урятував своїх любих підданих від усіляких напастей. У баварському варіанті він сидить на стільці в Унтерсберзьких горах, немов на троні в Ахенській каплиці. Кінець світу буде вже недалеко, коли його борода тричі обкрутиться навколо столу перед ним. У німецькій мові ім'я Карла Великого дісталося сузір'ю Великий Віз — *Karlswagen* ("Карлів Віз"). У давньоанглійській мові це саме сузір'я інколи теж називали *Charles Wain* ("Карлів Віз").

Згодом і у Франції, і в Німеччині Карла Великого шанували як засновника національної монаршої династії. *Charlemagne* для французів і *Karl der Grosse* для німців був не просто франк, а патріотичний французький чи німецький проводир. На його приклад покликалися при коронації Наполеона як імператора (1804 р.). Карлів портрет посідає перше місце в ґалереї німецьких імператорів, створеній у 1838–1852 рр. у *Kaisersaal* у Франкфурті[2].

У XX ст. Карла Великого вважали скорше за символ франко-німецького примирення. 1943 р., коли нацисти сформували нову дивізію французьких волонтерів у збройних силах СС, або 1955 р., коли Рада Європи заснувала премію за "сприяння справі європейської єдності", організатори покликались на те саме ім'я — Карла Великого.

Ворожнеча поміж Каролінгів створила нагоду, якою не могли не скористатися вікінги. Влітку 841 р. вони запливли в Сену і сплюндрували Руан. У 843–844 рр., після Верденського договору, вікінги зимували на острові Нуармутьє, 854 р. спалили нове місто Гамбург і розграбували Париж; Карл Лисий заховався на Монмартрі. 847 р. старовинне місто Бордо на довгі роки потрапило в заручники. 857 р. стався лиховісний прецедент: Карл Лисий оточив військо вікінгів у їхньому таборі в Жефосі поблизу естуарію Сени і замирився з ними, давши їм золота й назавжди подарувавши землю. Вікінги винагородили короля ненастанними нападами, під їхніми ударами втримався тільки Орлеан.

864 р. Карл Лисий своїм Пітрським едиктом нарешті наказав усім місцевим громадам будувати фортеці і організовувати летючі кавалерійські загони. Але до порятунку було ще далеко. Рік у рік усобиці Каролінгів правили за постійний супровід до смерті того або того монарха, до тимчасових поділів і до дедалі нахабніших нападів вікінгів. З 867 по 878 р. данці мали клопіт у Англії. 880 р. вони спустошили долину Ельби. У 885–886 рр. 40 000 вікінгів висадилися з 700 галер на теперішнє Марсове поле і одинадцять місяців стояли облогою під Парижем. Граф Одо (Евд) героїчно боронив місто, і то тільки на те, щоб король Карл Гладкий заплатив вікінгам 700 фунтів срібла і спровадив їх до Бургундії.

На Британських островах, що уникли уваги Карла Великого, вікінги залишили вкрай глибокий слід. Данські напасники поділили країну, і той поділ зберігався 200 років. Егберта, короля Весексу, 828 р. визнано за *Bretwalda*, володаря Британії. Але данці кидали виклик домінуванню Весексу протягом ще одного покоління. Альфред Великий, король Весексу (849–899), все життя стримував їхні напади. Одного разу, 878 р., він був змушений ховатись у болотах Етелні в Сомерсеті. Проте дальші битви того самого року дали йому змогу поділити країну. За Ведморським договором, створено *Danelagh* — велику територію, де панувало данське право. Відтоді аж до фатального 1066 р. за Англію сперечались англійська Весекська династія і данці. В X ст. після вигнання Еріка Кривавої Сокири, останнього данського короля Йорку, вікінги подвоїли жорстокість своїх нападів. 994 р. Лондон обступили об'єднані сили данців і норвежців. У 1017–1035 рр. данський король Кнуд (або Канут) володів великою імперією Північного моря, сполучивши Англію і Скандинавію. Давнє англосаксонське королівство мало короткий перепочинок за Едварда Сповідника (правив 1042–1066), засновника Вестмінстерського абатства. Смерть Едварда 1066 р. призвела до війни між претендентами на англійський трон — Гарольдом Гардрадою з Норвегії, Гарольдом Ґодвінсоном з Весексу і Вільгельмом Бастардом, герцогом Нормандським.

Поки англійці боролися з данцями, на інших теренах Британських островів точилася складна й затяжна боротьба вікінгів та кельтів. Нестійкі федерації вікінгів билися проти нестійких об'єднань кельтських володарів. В Ірландії кельти боронили внутрішні регіони країни супроти фортифікованих поселень вікінгів на узбережжі. Після сторіччя боротьби кельти зрештою перемогли під проводом широко оспівуваного Бріана Бороїме (Бріана Бору, правив 1002–1014),

після його смерті за королівство сперечалися О'Браєни, О'Ніли та О'Конори. Далі йшов період, коли ірландці ще 150 років володіли всією Ірландією, не знаючи ворожих зазіхань. *Ard Rih*, Високий король, Еріна мав владу над п'ятьма меншими королівствами: Міт, Манстер, Ленстер, Олстер і Конот. Давні Брегонові закони, складені за доісторичних часів, були впорядковані, щоб забезпечити тверду основу адміністративної практики і суспільних звичаїв, *fine*, клани, й далі жили традиційним життям, маючи свої збори і своїх суддів; вплив церкви, що дедалі більше інституціювалась, відчувався всюди. У Велсі кельтські державки опинились у пастці між вікінгами на узбережжях і нещадним англійським тиском на внутрішніх кордонах. З XI ст. кельти тулилися за великим валом, що його спорудив Офа, король Мерсії, і майже не мали зв'язків з кельтами в Стратклайді й Корнуолі. Родрі Мора (Родерика Великого, помер 877 р.) і Ґрафід-ап-Левеліна (Ґріфіта, помер 1063 р.), оборонців і тимчасових володарів велських кельтів, оспівано у фольклорі. [**LLANFAIR**].

LLANFAIR

НАЗВИ місцевостей середньовічного Велсу не тільки напрочуд промовисті, а й дають змогу дослідити історичний розвиток, — скажімо, порядок заселення земель за доби, коли ще не було письмових історичних документів. Ті назви не тільки дають певну інформацію, а й цікаві.

Протягом сторіч перед англійським завоюванням (див. с. 425) Велс перебував під владою місцевих королів, англо-норманських володарів прикордонних марок і церковної ієрархії; усі вони суперничали між собою. Королі, справжні валійці за культурою, керували п'ятьма державами — Ґвінед, Повіс, Дегебарт, Морґанвґ і Ґвент. Прикордонні володарі, частина яких мала англійське або французьке походження, домінували на сході і на півдні. Єпископи, сформовані в лоні латинської церкви, базувались у чотирьох єпископствах: Банґор, Сент-Асаф, Сент-Давідс і Ландаф. Аналізуючи появу валійських і невалійських назв у зв'язку з перехрещенням духовної і світської влад, історики можуть дізнатися, як, коли, хто і навіщо засновував чи збільшував поселення[1].

Наприклад, окремі місцевості Велсу мають назви, які існують лише у валійській формі і вочевидь церковні за своїм походженням. Найзвичайніша з них — *Llanfair*, що означає "Церква Св. Марії". Інші назви, належні до цієї категорії, — *Betws-y-Coed* ("Каплиця в лісі") або *Eglwys Fair* ("Церква Св. Марії"). Але куди поширеніші ті назви, що, хоч і церковні за походженням, мають двомовні форми. До них належать: *Llanbedr*/Lampeter ("Церква Св. Петра"), *Caergybi*/Holyhead ("Свята голова") на Англсі, *Llanbedr Fynydd*/Peterston-super-Montem ("Пітерстаун-на-горі") в Ґламорґані. А є й двомовні назви світського походження: *Abertawe*/Swansea, *Cas Gwent*/Chepstow та *Y Gelli Gandryll*/Hay-on-Wye в Брекнокширі. Сучасне Hay походить від середньовічного норманського *La Haie Taillée* ("Підстрижений живопліт").

До останньої категорії належать двомовні форми мішаного церковно-світського походження: *Llanfihangel Troddi*/Mitchell Troy в Монмутширі і *Llansanffraid-ar-Ogwr*/St Bride's Minor у Ґламорґані.

Але найвідоміша валійська назва аж ніяк не середньовічна за походженням. Коли 1850 р. відкрито залізницю Лондон—Голіхед, першою станцією на англсійському боці Менайської протоки було село *Llanfair*. Прагнучи слави і туристів, начальник станції вирішив удосконалити назву, викувавши "давню" валійську фразу, завдяки якій вивіска з назвою станції стала довшою за станційну платформу. Те, що в британському міністерстві зв'язку називають Llanfair P. G., "Іоанн Станційник" назвав *Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwllllantysiliogogogoch*. Туристам кажуть, що вона означає "Церква Св. Марії в долині білої ліщини поблизу швидкого виру і церкви Св. Тісіліо біля червоної печери"[2].

На півночі Британії Кенет Макалпін (помер бл. 860 р.), гельський король Кентайру, першим об'єднав піктів і скотів, посприявши таким чином зародженню концепції єдиної "Шотландії". Після цього точилась потрійна боротьба: між гелами верховин, англійцями низин і вікінгами зовнішніх островів. А 1040 р. Макбет, володар Море, начебто подався на прощу до Рима, намірившись убити Дункана, короля скотів:

To-morrow, and to-morrow, and to-morrow,
Creeps in this petty pace from day to day
To the last syllable of recorded time,
And all our yesterdays have lighted fools
The way to dusty death. Out, out brief candle!
Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more; it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing.

Завтра, завтра, завтра...
А дні дрібними кроками повзуть
Аж до останньої життя сторінки.
Всі "вчора" лиш освітлювали шлях
До тліну смерті. Гасни ж, куца свічко!
Життя — рухлива тінь, актор на сцені.
Програв, побігав, погаласував
Свою часину — та й пропав. Воно —
Це дурня казка, вся зі слів гучних
І геть безглузда[5]*.

Історію британських кельтів переповіли барди і хроністи, наприклад, Маріан Скот (бл. 1028–1083). Аж до недавнього часу вона майже не цікавила англійців.

* Переклад Бориса Тена. — *Перекл.*

Серед тодішнього хаосу п'ять франкських королівств поступово дрейфували в різні боки, і кожному доводилось боронитися самотужки. В Нейстрії королівська влада ослабла такою мірою, що кожне велике графство почало перетворюватись на спадкове володіння: Тулуза (862 р.), Фландрія (862 р.), Пуату (867 р.), Анжу (870 р.), а також Ґасконь, Бургундія і Оверн, — усі вони стали зародками майбутніх французьких провінцій. 911 р. французький король Карл Простуватий усунув загрозу з боку вікінгів, підписавши в Сен-Клер-сюр-Епт договір з ветераном морських походів королем Ролоном. Зародком Нормандії став, здається, якийсь французький варіант англійського *Danelagh*. У східному королівстві Арнульф з Каринтії очистив Німеччину від вікінгів, зате впустив мадярів. Навколо двору графа Рудольфа в Сен-Морісі (Моріці) кристалізувалось королівство Верхньої Бургундії, а за графа Бозона в Арлі — королівство Нижньої Бургундії. В Італії, де роль вікінгів відігравали сарацини з Сицилії, ненастанні напади візантійців (874–895 рр.), нейстрійців (877 р.) і австразійців (894–896 рр.) розбили вщент усяку подобу політичної влади. 900 р. граф Беренґар з Фріулі став королем Італії, вирізавши решту претендентів. Західні історики часто характеризують ці останні десятиріччя IX ст. як "найчорнішу годину" темних віків.

Саме це безладдя в західних землях і породило феодалізм. Тут, щоправда, важко відрізнити причини від наслідків, проте фрагментація політичної влади та безборонність місцевих громад сприяли формуванню низки політико-юридичних, соціально-економічних і військових чинників, які створили разом те, що теоретики згодом назвуть феодальним устроєм. Насправді феодалізм не був однорідною системою: проблем його визначення і розмаїття варіантів не бракує. Одна з найвпливовіших сучасних підсумкових праць про феодалізм має таку назву: *"Qu'est-ce que la féodalité?"* ("Що таке феодалізм?"):

"Феодалізм, у науковому розумінні, можна вважати за сукупність інституцій, які створюють і регулюють обов'язки покори та служіння... однієї вільної людини (васала) іншій вільній людині (сеньйорові), і обов'язки сеньйора захищати й підтримувати свого васала"[6].

Головними елементами феодальної системи були важка кавалерія, васальна залежність, роздача ленів, імунітет, приватні замки і лицарство.

Важка кіннота (подібна до македонських катафрактів), яка вимагала дужих коней, здатних везти лицаря в обладунку, прийшла на Захід з Персії та Візантії. Карл Мартел відомий тим, що не тільки запровадив її, а й секуляризував чимало церковних земель для її утримання. З цієї причини його названо "засновником європейського феодалізму"[7]. Десь тієї самої пори винайдено стремена. Допомагаючи вершникові твердо сидіти на коні і нести спис, зосередивши в ньому весь порив коня і вершника, стремена змінили сам характер кавалерійської війни: дрібні рухливі сутички обернулись на важкий збройний наступ[8]. Отже, головна проблема полягала в створенні соціальної структури, в межах якої досить численний клас лицарів міг би постійно як задовольняти психологічні вимоги своєї служби й навчання, так і оплачувати величезну вартість обладунку, коней та їхнього утримання. Потреба забезпечувати лицарський клас —

cabalarii, chevaliers, Rittern, szlachta, — коли володіння землею і лицарська традиція йшли рука в руку, становила головну причину зародження феодального суспільства.

Васальна залежність розвинулася з пізньоримського звичаю *commendatio*, схвалення, коли патрон потверджував свою згоду захищати клієнта, потискаючи йому руки. За каролінзьких часів васали, чи то "підлеглі", вже були прив'язані до сеньйора присягою вірності й актом пошани, що закінчувався поцілунком. Сеньйор і васал обіймалися; васал ставав навколішки й діставав символи свого нового статусу: корогву, спис, текст угоди, грудку землі. Після цього їх довіку пов'язувала угода про взаємні зв'язки і обов'язки. Васал присягався служити, сеньйор — боронити й підтримувати:

Berars de Monsdidier devant Karle est venuz;
A ses piez s'agenouille, s'est ses hom devenuz;
L'ampereres le baise, si l'a releve suz;
Par une blanche anisagne, li est ses fiez renduz.

Берар де Мондідьє до Карла підступає,
Навколішки перед ним уклякає,
Імператор цілує його й піднімає;
Корогву білу дає і захист обіцяє[9].

Feodum (феод, або ж лен), від якого походить назва феодалізм, розвинувся з давнішого звичаю *beneficium*, коли патрон дарував землю, маючи непевні сподівання на якусь майбутню вигоду. За доби Каролінгів такі земельні дарунки вочевидь уже стали "гонораром" за військову службу. Згодом феодальний тариф був удосконалений і розширений. Попервах обрахунки зводились до лицарської служби, тобто за певну земельну ділянку треба було виставити певну кількість лицарів. Згодом коло обов'язків поширшало: адже треба охороняти замок, супроводити сеньйора, виконувати судові функції в його суді, давати *consilium*, поради в його раді, подавати всіляку *auxilium*, допомогу. Сеньйори стали тлумачити допомогу як фінансові "внески", до яких належали вступне, що дорівнювало річному прибуткові, а також "допомога чотирьох різновидів": на викуп сеньйора, на інвеституру його найстаршого сина, на посаг його найстаршої доньки, на хрестовий похід. Крім того, феодальні сеньйори зберігали за собою право *custodia* (опіки над неповнолітніми), *gîte* (квартирування), *marriage* (дозволу на шлюб) і *retrait* (викупу угоди). Зате за службу васал діставав як прибуток зі своєї земельної ділянки, так і юрисдикцію над усіма її жителями. В разі невиконання обов'язків земля і прибуток з неї поверталися власникові.

У принципі феод був неподільний і невідчужуваний. Угода автоматично втрачала чинність у разі смерті однієї сторони — німецькою мовою *Manfall* або *Herrenfall*. А фактично васали зі шкури пнулись, аби забезпечити успадкування своїх відносин і домогтися права ділити чи продавати землю. Зі свого боку,

й сеньйори пильнували та вживали засторог, аби феод не діставався у спадок жінкам, неповнолітнім або недієздатним. Не бракувало розмаїтих особливих умов і незвичайних пунктів. Чільні васали єпископа Паризького за угодою мали нести цього прелата на плечах під час його висвячення. Деякі феоди в Кенті були роздані з умовою, що їхні орендарі під час плавання через Ла-Манш "триматимуть у човні голову короля". Можливості для фінансових домагань були незмірні. Коли Феран (Фердинанд) Португальський 1212 р. уклав угоду з французьким королем про свій лен (Фландрію), він заплатив сюзеренові "внесок" 50 000 фунтів стерлінгів за дозвіл оженитись на фландрській спадкоємиці.

Тож не диво, що виникали розмаїті юридичні суперечки. Було звичайною практикою, коли кожна суверенна територія ще на ранньому етапі створювала окремий кодекс феодального права — *Lehnrecht* — і окрему систему судів — *Lehnsgericht* — для розгляду феодальних конфліктів. Володар звичайно був головою суду, його чільні васали — юридичними радниками. Загалом вважають, що феодалізм утвердився тоді, коли практика надання феодів стала спадковою і злилася в одне нерозривне ціле з васальною залежністю. "Саме нерозривний зв'язок між становищем васала і володінням феодом становив суть феодальної системи"[10]. Але, коли все добре зважити, васальна залежність і надання феоду були несумісні. Як васали, члени лицаревої родини присягали боронити інтереси свого сеньйора. А як власники феоду — відчували спонуку пильнувати власних інтересів. Звідси й такі притаманні феодальному суспільству конфлікти і зради.

Феодальне суспільство складалося з густого плетива договірних відносин, які поєднували в межах королівства найвище з найнижчим. На найвищому рівні надання феоду пов'язувалося з угодою між сувереном і його чільними "орендарями" (васалами), тобто баронами, що утримували найголовніші провінції королівства. Але ці чільні васали теж мали право надавати феоди, тобто мали своїх власних васалів, ті могли роздавати ділянки іншим "орендарям" — і так далі аж до самого низу. Здебільшого той, хто був васалом у відносинах з вищими від себе, діяв як сеньйор у відносинах з нижчими.

Феодальні угоди збереглись для нащадків у вигляді хартій та договорів, хоча з раннього періоду феодалізму їх дійшло до нас дуже мало:

"Іменем Святої Трійці... Амінь. Я, Людовік, ласкою Божою король французів, цим сповіщаю всьому теперішньому й наступному поколінням, що в нашій присутності граф Генріх Шампанський відступив лен Савіньї Бартоломео, єпископові з Бове, і його наступникам. За цей феод згаданий єпископ пообіцяв виставляти одного лицаря і чинити суд та служити графові Генріхові... і погодився, що й майбутні єпископи не відступатимуть од цього. Укладено в Манті, року Втіленого Слова 1167... і написано рукою Гуго, канцлера"[11].

На місцевому рівні роздача феодів баронам відображалась у поділі земельних маєтків. Тут уже господар маєтку давав ділянку землі кожній родині своїх кріпаків в обмін за службу у формі неоплачуваної праці на території маєтку. Закріпачення було угодою між вільним і невільним, тож йому бракувало харак-

терної для надання феодів взаємності відносин. Та оскільки тут теж ішлося про договірний обмін землі за службу і захисту за вірність, закріпачення спиралося на ті самі принципи. Не слід сплутувати його зі звичайним рабством. У деяких регіонах Європи, скажімо, в Північній Італії, кріпаки присягали на вірність своєму панові, так само як лицарі — сеньйорові.

З огляду на мережу договірних відносин, феодальне суспільство стало вкрай ієрархічним. Верденський договір 843 р. визначив принцип, за яким "кожна людина повинна мати сеньйора". Принаймні теоретично тільки папа та імператор мали абсолютну незалежність, але й вони були васалами Господа. Спроби описати тодішнє суспільство приводили до таких уявлень, як феодальна драбина або феодальна піраміда, коли володар країни безтурботно сидить на вершині взаємовідокремлених верств орендарів, суборендарів, субсуборендарів... аж до кріпаків у основі. Така модель заводить в оману штучною виразністю поділу на верстви і симетрією. Насправді феодальне суспільство спиралося на заплутану масу суперечливих залежностей і зобов'язань, збурену винятками та відступами, де колись чітку лінію служби викривили довгі роки боротьби за привілеї і змагань за певні права, маса напівзабутих зобов'язань. Суспільство вочевидь було ієрархічним, та аж ніяк не чітко поділеним і впорядкованим.

Ступінь збереження *allodium*, земель вільних землевласників, теж був дуже неоднаковий. Подекуди, як-от у майбутній Швейцарії, вільне володіння землею було звичайним явищем, в інших регіонах, наприклад, у Північній Франції, воно практично зникло. Здебільшого існувала страшна мішанина феодальних і вільних маєтків та родин, що частиною своїх земель володіли, а іншу отримали як феод. Для феодальної свідомості вільне володіння землею було відступом від норми. Його часто називали *feodum solis*, феодом сонця. А втім, психологічні наслідки існування феодальної системи були дуже прості. Майже кожен був визначений своєю позицією в соціальному устрої, скутий своїми юридичними та емоційними зв'язками залежності. Ті зв'язки надавали людям певний ступінь безпеки і безперечну структуру ідентичності, але водночас не захищали індивідів від експлуатації та утисків, обертали їх на жертв вимушеного невігластва. "Середньовічному суспільству, на відміну від новітнього, притаманний брак індивідуальної свободи"[12].

Крім того, можна припустити, що усвідомлення безвладності над власним життям сприяло надмірній релігійності середньовічного люду, зокрема нехитній вірі в посмертне життя і хворобливому культові смерті.

Immunitas, імунітет, полягав у свободі від податків та інших зборів, запроваджених центральною владою. На ранньому етапі головний виграш від імунітету мала церква, проте згодом уже велике число індивідів, інституцій та організацій тішились різноманітними імунітетами. Імунітети виникли на основі усвідомлення, що володарі вже неспроможні впоратися з усіма своїми обов'язками, хоч імунітети ще дужче сприяли фрагментації політичної, юридичної та економічної влади. Наслідком стала мозаїка влад, коли кожна місцевість підпорядковувалась не якимсь однаковим зобов'язанням, а особливим умовам

хартій і "свобод", наданих тому чи тому абатству, округові або місту. Партикуляризм був символом феодальної системи.

Мурованні замки разом із важкою кіннотою були одним із чинників, які, зрештою, стримали спустошливі напади вікінгів, сарацинів і мадярів. Неприступні фортеці на скелях або узбережжі забезпечували навколишнім жителям притулок і панували над територією, на якій могли оперувати їхні залоги. Будівництво замків почалось у IX-X ст., коли влада королів та інших державців стала найслабшою; а одного разу збудовані замки могли кидати виклик королю чи якомусь меншому володарю ще довго по тому, як напасники пішли геть. Отож приватні замки стали бастіонами місцевої і феодальної сили, постійними перешкодами на шляху формування централізованих держав. Через багато сторіч, коли такі державні діячі, як кардинал Рішельє, заходилися ламати хребет феодальній аристократії, їхнє перше завдання полягало в руйнуванні замків [МИР].

Лицарство (*chevalerie*, вершники) в найвужчому розумінні цього слова пов'язане з "кодексом честі", обов'язковим для кожного лицаря. Кодекс охоплює такі чесноти, як вірність, чесність, скромність, відвага, сила духу. Він вимагав від лицаря боронити церкву, допомагати слабким, шанувати жінок, любити свою країну, коритися своєму сеньйорові, битися з невірними, утверджувати правду і справедливість, дотримуватися слова. В ширшому розумінні лицарство означає всі звичаї і традиції, пов'язані з лицарською верствою, — отже, з титулами, орденами, церемоніями, геральдикою, своєрідною мовою. А в найширшому розумінні лицарство — це сам загальний дух феодального суспільства, в якому домінували лицарі і все те, що вони обстоювали. Разом з християнством лицарство становило один зі стовпів-близнюків середньовічної свідомості.

Хоча багато елементів народжуваного феодалізму проступали ще за доби Каролінгів, їхнє цілковите злиття в єдиний соціальний устрій відбулося насправді значно пізніше. За "класичну добу феодалізму" загалом вважають X–XIII ст. Провідні дослідники феодалізму розрізняють два феодальні періоди: перший — з IX по середину XI ст., — коли переважали дрібні, суто станові угоди між полководцями та селянами, і "другий феодальний період" — з середини XI по середину XIII ст., коли стався розквіт феодальної культури і сформувалася спадкова аристократія[13]. Зокрема, дуже повільно формувалася лицарська верства: її найхарактерніші прикмети виявились повною мірою лише за доби ренесансу XII ст. (див. с. 363–365).

Феодалізм, зародившись під час *débâcle*, краху, Каролінгів, залишався суто західним феноменом. Візантійська імперія теж роздавала воїнам земельні ділянки з правом успадкування, а система *поместий* у ранньому східнослов'янському світі, здається, була пов'язана з такою самою практикою. Але державному феодалізмові на Сході, якщо то справді був феодалізм, бракувало багатьох важливих компонентів. Коли йдеться про країни Центральної Європи, історики дотримуються вкрай протилежних поглядів на значення феодальних інституцій. Марксисти стверджують, що феодалізм мав бути основою соціального устрою, решта вчених загалом доводять, що ні[14]. Все залежить від того, яким визначенням феодалізму користуватися.

Феодалізм глибоко вплинув на життя церкви і значно ослабив центральну церковну владу. Він надав великої влади місцевим можновладцям і віддав духівництво на їхню ласку. Графи й монархи звикли своєю волею наставляти і скидати єпископів. Менші феодали контролювали дрібніших кліриків. "Єпископам загрожувала небезпека обернутись на баронів у митрах; королі дивились на прелатів як на урядовців, зобов'язаних їм служити, патрони продавали [церковні] бенефіції тому, хто запропонує вищу суму"[15]. Не було винятком і папство. З огляду на обмеженість власних засобів, папи ставали маріонетками або римської аристократії, або італійських володарів, або, на пізнішій стадії, відроджуваної імперії.

Завдяки бенедиктинському монастиреві в Клюні в Бургундії західне чернече життя пристосувалося до мінливих обставин. Надто беззахисними як перед напасниками, так і перед місцевими баронами були ізольовані абатства й притулки пустельників. Саме вони відчували велику потребу в колективних зусиллях для зміцнення своїх позицій. Клюнійський монастир, що його 910 р. заснував Гільйом Благочестивий, граф Овернський, здійснив реформу, яка відповідала тій потребі. Клюнійські ченці змінили бенедиктинський статут, запровадивши суворе дотримання всіх норм і церковних відправ, що вимагало від ченців майже нелюдських зусиль. Крім того, ченці надали своєму абатові незаперечну владу над усіма дочірніми монастирями, які вони засновували або підтримували. По суті, клюнійські ченці заснували перший чернечий орден. Їхня залізна дисципліна і незалежність від місцевих інтересів забезпечили їм сильний голос у церковній політиці. А передусім, заручившись підтримкою папи, що схвалив реформи, клюнійські ченці стали несхитними оборонцями верховенства папи. З 910 по 1157 р. сім клюнійських абатів-довгожителів — Бернон, Одон, Еймард, Мажоль, Оділон, св. Гуґо і Петро Вельмишановний — створили мережу з 314 монастирів від Іспанії до Польщі. Не випадково, що головний архітектор "папської монархії" — Урбан II — і сам був клюнійцем (див. нижче).

Феодалізм залишив глибоку спадщину в західній культурі. Він сформував мову і манери, визначив ставлення до власності, до панування закону і до відносин між державою та індивідом. Водночас його наголос на договорі, на рівновазі між правами і обов'язками породив велику зацікавленість у взаємній довірі та дотриманні слова. Ці риси феодалізму мали вплив, який далеко виходив за вузькі межі військової служби та земельних відносин.

Військова спроможність феодального ладу зазнала випробування, коли наприкінці IX ст. на сцену вийшли страхітливі мадяри (див. с. 312). Хоч і не споріднені з гунами, мадяри мали ті самі хижацькі звичаї і оселились на тих самих рівнинах *Hungaria*. Шістдесят років — з 895 по 955 р. — їхні щорічні воєнні походи вихором пронизували колишню Каролінзьку імперію. Мадяри були не менш жорстокі, ніж вікінги, і набагато рухливіші за них. Вони були майстрами шантажу, вимагаючи величезних сум як данину чи викуп. 899 р. вони розбили італійське військо на річці Бренті. 904 р. мадяри підкорили Моравію, 907 р. — Баварію, 922 р. — Саксонію. В 940-х роках вони могли подаватись куди завгодно — в Апу-

ліпо, в Араґон, до Аквітанії. Зрештою вони таки зіткнулися з гідним суперником, коли німецькі володарі та аристократія об'єдналися, щоб відбити останню мадярську навалу на Баварію 955 р. На рівнині Лехфельд поблизу Ауґсбурґа 10–12 серпня Отон Саксонський повів німців до славетної перемоги в триденній битві. Мадяри були приборкані. Рештки їхнього війська втекли, взявшись на батьківщині випасати худобу та орати землю. [БУДА].

З певних причин серед деяких істориків стало модою применшувати вплив мадярів, що "не були творчим фактором на Заході"[16]. (Усе це означає, що мадяри не дійшли до Кембриджа). Мадяри й справді були руйнівною силою, але становили дуже важливий стимул розвитку. Розбивши Велику Моравію (див. с. 338), вони змінили етнополітичну картину Дунайського басейну і визначили майбутній вигляд усієї Центральної Європи. Їхня присутність правила за вирішальний чинник формування не тільки Угорщини, а й Богемії, Польщі, Хорватії, Сербії, Австрії і Німецької імперії. Мадяри створили живий бар'єр, що відокремив північних слов'ян від південних. Мадяри відкрили шлях німецьким колоністам для руху вниз по Дунаю, де ті зміцнили свої позиції на території теперішньої Австрії. Мадяри спонукали німецьких володарів об'єднатись і визнати переможця на Лехфельді своїм імператором. Одне німецьке джерело розповідає, що наприкінці битви німецькі воїни підняли Отона Саксонського на щити і одразу проголосили його імператором. Мадяри, певне, не мали таких намірів, але для семи кочових племен, що втекли за Карпати і протягом життя одного людського покоління посприяли утворенню шести чи семи стабільних структур європейської карти, то було неабияке досягнення. Тільки кабінетні історики, що сидять у застояних водах відрубаного острова, можуть гадати, нібито ті події не мали жодної ваги.

Звісно, піднесення Отона I Саксонського (правив 936–973), офіційно коронованого в Римі 962 р., не можна приписати лише його перемозі на Лехфельді. Ще його батько — Генріх Птахолов (правив 919–936) — обернув Саксонію на могутню країну. Зі свого палацу в Мамлебені в Гарцьких горах він спонукав засновувати східні марки й будувати захищені мурами міста, щоб німецькі колоністи могли боронитись від нападів данців, слов'ян і мадярів. За його володарювання засновано Кведлінбурґ, Майсен і Мерзебурґ. Отже, Отон будував на твердому підмурку. Марки утверджувались і міцніли з допомогою церкви. Далі можна було безпечно засновувати Маґдебурзьке абатство (968 р.), єпископства Бранденбурзьке і Гавельберзьке, новий порт Гамбурґ. Три італійські кампанії — 951–952, 961–965 і 966–972 рр. — забезпечили відновлення імперського зв'язку між Німеччиною та Італією. Внаслідок низки громадянських війн і доцільних шлюбних союзів пощастило реінтеґрувати герцоґства, що відкололись: Франконію, Лотарингію, Швабію та Баварію.

Відтоді відновленій імперії судилося довге життя, аж поки її розбив Наполеон. Лідерство Саксонського дому, звичайно, перемістило центр її тяжіння на Схід, хоч економічне життя й далі зосереджувалось у Рейнській області. Коронаційною столицею й далі залишався Ахен, а володіння Лотарингією, цим

давнім "середнім царством", давало змогу всякчас брати участь у західних справах. Салічна династія, що після Саксонської панувала з 1024 по 1125 р., мала франкське походження, проте правила не імперією франків, а утворенням, що обернулось на Священну Римську імперію німецької нації — стартовий майданчик Німеччини (див. додаток III, с. 1294).

972 р., наприкінці своєї останньої італійської кампанії, Отон I удався до вирішального заходу. Завоювавши візантійські території в Італії, він запропонував повернути їх в обмін на взаємне визнання титулів. Він зважатиме на "імперію римлян", якщо Візантія визнає його власний, рівний імператорський статус. Угоду скріпив шлюб Отонового сина з Феофанією, донькою попереднього візантійського імператора Романа II. Тож відтоді існували дві імперії, мрія про одну світову імперію пропала навіки. Щоправда, син Феофанії, Отон III (правив 983–1002), *таки* мріяв про перспективи великої держави. Він ходив на прощу в Ахен до відкритої могили Карла Великого і здійснив офіційний візит до своїх східних сусідів — до поляків. Проте його ідеї не здобули підтримки ні в Німеччині, ні в Константинополі, до того ж він не залишив спадкоємців. Отонів наступник, Генріх II (правив 1002–1024), останній імператор із Саксонської династії, невдовзі зіткнувся з усіма проблемами, що стали звичайним імперським тягарем: громадянськими війнами в Німеччині, прикордонними війнами зі слов'янами, походами в Італію, спорадичними конфліктами із Францією.

Отон I дивився на папство зі зневагою самодержця. Він звелів не висвячувати жодного папу, якщо той не присягне на вірність імперії. Повісивши римських трибунів і префекта, він поставив папою Іоанна XIII (правив 965–972); то була своєрідна прелюдія: 962 р. папа коронував Отона як імператора. Під ту пору латинський папа навряд чи був незалежніший за грецького патріарха. Саксонські імператори загалом дали спокій ворожим володарям "Західної Франції". В X ст. нащадки Каролінгів борсались у плутанині суперництва і взаємозалежності, воюючи з нащадками Роберта, графа Паризького, зокрема з Гуго Великим, "герцогом Французьким", на той час вельми впливовим. У процесі боротьби Каролінги втратили свою землю в Лотарингії, а отже, й давню франкську батьківщину. 987 р., коли останній Каролінг помер, не залишивши нащадків, боротьба скінчилася на користь герцогового сина — Гуго Капета (правив 987–996), засновника династії, що правила майже 400 років.

Відтоді королівству Франція судилося довге життя. Чільне становище династії Капетингів неминуче зсунуло центр тяжіння на захід. Звісно, пам'ять про Карла Великого і претензії на Лотарингію не вмерли, але королівство втратило свій суто франкський характер. Усупереч пізнішим твердженням, воно не втягнулося в безкінечну війну зі своїми німецькими сусідами, проте його остаточне відокремлення від відновленої імперії стало потужним рушієм розвитку нової ідентичності. То був стартовий майданчик формування французької нації.

Тоді як Франкська імперія підупадала, а Саксонська набирала сили, Візантійська імперія за Македонської династії досягла зеніту свого розвитку. Василь I

(правив 867–886), колишній об'їждчик коней, який дістався на трон через убивство, виявився здібним адміністратором, що започаткував "добу відродження і зміцнення". Довге володарювання його наступників — Лева VI Мудрого (правив 886–912) і Константина VII Багрянородного (правив 913–959), що обидва були вченими, — збіглося з небаченим розквітом константинопольської торгівлі. Імператори-воїни — Іоанн Цимісхій (правив 969–976) і Василь II Болгаробійця (правив 976–1025) — наступали на всіх фронтах. Імператриця Зоя (бл. 978–1050) півсторіччя утримувала владу, маніпулюючи трьома чоловіками-імператорами. Її мозаїчний портрет зберігся в Ая-Софії: з одного боку від неї стоїть Христос, а з другого — імператор, чиє ім'я, як і годиться, затерли. Зоїна пронозувата сестра Феодора (правила 1055–1056) якийсь час була самовладною володаркою. [**АФОН**].

АФОН

Своїм хрисовулом, грамотою, імператор Василь I 885 р. офіційно визнав "святу гору" Афон за територію, призначену для ченців та пустельників. Відтоді всіх світських осіб і представниць другої статі (як жінок, так і самиць тварин) вигнано з 360 кв. км "садка Богородиці" на найсхіднішому з трьох оточених морем мисів півострова Халкідікі. Перший постійний монастир — Велику Лавру — засновано там 936 р. Основний *typicon*, статут, датовано 936 р. На півострові, де височіла гора Афон, здіймаючись на 2033 м, мав урядувати протос (примас) і рада настоятелів, яка збирається в головному містечку Карей[1].

З самого початку чернецтво на Афоні мало досягати компромісу між життям у громаді й анахоретськими традиціями. З двадцяти великих монастирів, збудованих протягом XI–XVI ст., тринадцять цілком *coenobitic*, уся діяльність відбувається там у чернечій громаді, а сім — *idiorhythmic*, ченці мають змогу їсти і працювати індивідуально. До цих других монастирів належать три найдавніші: Велика Лавра, Ватопед та Іверон, що його заснували грузини. Кожен монастир пов'язаний з мережею далеких ферм, каплиць і келій пустельників. За найбільшу святиню для пустельників уважано карколомне поселення Карулію на скелястому краї півострова, де навколо лабіринту крутих кам'янистих стежок, вирубаних східців і мотузяних драбин туляться індивідуальні келії.

Протягом сторіч Афон не раз зазнавав загрози з боку напасників, зокрема арабських піратів, лакських пастухів і каталонських здобичників. За Латинської імперії (1204–1261) не раз були енергійні спроби навернути ченців до католицизму, — а звідси і їхній затятий опір усім пізнішим намаганням укласти союз між Сходом і Заходом. Згодом ченці знайшли собі охочих патронів у постатях володарів Сербії, Болгарії і Валахії. Коли 1430 р. турки захопили Салоніки, ченці домоглися потвердження своїх привілеїв у султана.

У XVIII ст. Афон став центром важливого панслов'янського руху, пов'язаного з Константинопольським патріархом. Академія в монастирі Ватопед стала міжнародним осередком учености та освіти.

У XIX ст. Санкт-Петербург намірявся обернути Афон на знаряддя російського впливу. На півострові оселилось аж 5 000 російських ченців, надто в *русиконі* Св. Пантe-

леймона і в скиті Св. Андрія. Грецький, сербський, румунський і болгарський монастирі так само перетворились на аґентства своїх національних церков. Після російської революції 1917 р. Афон утратив свого останнього великого покровителя. Теперішній статус Афону визначено договором 1926 р. з Грецією.

Після десятиріч застою наплив нових ченців у 1980-х роках забезпечив зростання їхнього загального числа десь до 1 500 чоловік, підживлюючи вимоги реформувати життя на півострові. Реставровано монастирі, почалось комерційне вирубання лісів, запрошено туристів (чоловіків). Відбулися дискусії про відновлення контактів з Римом. Один афонський чернець оприлюднив свої нарікання перед міжнародною аудиторією[2]. "Афонці — відомі фракціонери та базіки, — коментував один спостерігач. — Адже Афон, зрештою, — душа того всього, що залишилось від візантійського світу"[3].

За Македонської династії Візантійська держава спромоглася утвердитись як усередині країни, так і за кордоном. Патріархів тримали в стані жалюгідної покори. Імперський двір стояв на чолі бюрократії, що запровадила однакові порядки в усіх провінціях. Реорганізовану армію поповнили професійні кадри, подібні до західної лицарської верстви. Аристократичні клани взялись до державної служби. Держава регулювала торгівлю й ціни, максимально збільшуючи власні прибутки. Кількість населення в Константинополі сягала шестизначної цифри, і місто правило за головний пакгауз між Сходом і Заходом, набагато випередивши решту тодішніх європейських міст. Значно зміцніла візантійська територіальна база. Василь I знову захопив Таранто (880 р.) і відновив візантійську присутність у Південній Італії. Там були два екзархати — в Калабрії та Ланґобардії — і *catapanus*, управитель, у Барі. На сході щорічні воєнні кампанії протягом усього X ст. були винагороджені відвоюванням Сирії, Кіпру, Криту, Кілікії і частини Месопотамії. Арабський наступ зупинився. Вірменія, де в IX ст. правила своя династія Багратидів, знову стала візантійським васалом. Болгари, що 924 р. обступили облогою Константинополь, поширили свою гегемонію на захід, але їх мало-помалу приборкали хрест і меч.

Політична стабільність створила умови для культурного ренесансу. Василь I і філософ Лев VI кодифікували імперські укази останніх сторіч. Візантійська церковна архітектура досягнула гармонійної однорідності. Імперський двір заповнили вчені. Фотій (бл. 810–893), патріарх і вчений, поновив дослідження античності. Симеон Метафраст (помер бл. 1000 р.) уклав *"Menologion"*, нормативний корпус житій християнських святих. Його сучасник, поет Іоанн Геометр, писав високогуманістичні гімни, епіграми і вірші. Михайло Псел (бл. 1018–1081), придворний філософ і ерудит, опублікував величезну добірку історичних, теологічних і літературних праць. Критики "македонського ренесансу" вважали, що його досягнення скорше енциклопедичні, аніж творчі.

Не знаючи тих лих, які допікали Заходові, впевнена в собі Візантія вправлялась у пишноті. Ліутпранд Кремонський, історик Отона Великого і посол італійського короля, навідавши 949 р. Константинополь, не міг отямитися з поди-

ву. Його приймав Константин Багрянородний, і те прийняття приголомшило і образило посла:

"Перед імператорським троном стояло дерево з позолоченого заліза, і на його гілках сиділи найрізноманітніші птахи, теж із позолоченого заліза, і кожен птах виспівував. Сам трон був похитрому сконструйований так, що то видавався низьким, то здіймався високо вгору. Обабіч трон стерегли велетенські леви з позолоченого металу чи дерева, що крутили хвостами по підлозі й гучно ревіли, роззявляючи пащі й ворушачи язиками.

У тій залі два євнухи підвели мене до імператора. Коли я ввійшов, леви заревли, а птахи заспівали... Коли я втретє простерся перед троном і підняв голову, то побачив імператора, що спершу, як я бачив, сидів трохи вище від мене, вже майже під самою стелею зали і вбраного в інші шати. Як вони це зробили, я не знаю..."[17]

Цілком зрозуміле Люпрандове почуття приниженості точно відображує тодішнє ставлення Заходу до Сходу.

Головним ворогом Візантії був іслам, і вона стояла проти нього як передовий бастіон християнського світу. Проте на балканському фланзі Візантія зіткнулася з завзятою державою, що понад два сторіччя була її головним суперником. Перше Болгарське царство виникло внаслідок племінних пригод Тербела, Крума і Омартага (див. с. 237) і заволоділо більшістю колишніх візантійських дунайських провінцій. Навернення до православного християнства (див. с. 337–340) ввело болгар у світ візантійської цивілізації, проте не перешкодило тяжким конфліктам. За Симеона (правив 893–927), що називав себе *"Basileus kai Autokrator* (басилеєм і самодержцем) болгар і греків", а також "царем" (цезарем), Болгарія намагалася прибрати собі на Балканах роль Візантії, але 924 р. зазнала поразки під константинопольськими мурами. В X ст. візантійське військо, залучивши мадярських і київських найманців, відвоювало східні території Болгарії, причому візантійцям посприяла боротьба навколо богомильської єресі. В 966–967 рр. київський князь Святослав напав на давню болгарську столицю Преслав і захопив її, діставши за те 1800 фунтів візантійського золота.

За царя Самуїла (правив 976–1014) Болгарське царство на коротку мить відродилося. Нова столиця Охрид стала центром широкого монастирського руху і автокефальної Болгарської церкви, що пережила візантійське завоювання. Політичний кінець настав 1014 р. після візантійської перемоги під Сере в Македонії. Василь II осліпив 15000 болгарських полонених, а потім відпустив їх додому до царя, що невдовзі й помер з ганьби. Візантія ще мала час до великої кризи 1071 р., коли сицилійські нормани, турки-сельджуки з Малої Азії і печеніги об'єдналися під мурами Константинополя, спровокувавши початок безповоротного занепаду. [**БОГОМИЛИ**].

БОГОМИЛИ

975 р. імператор Іоанн Цимісхій переселив громаду вірменських єретиків у округ Філіпополь (Пловдив) у болгарській Фракії. То були павликіани, рештки колись набагато численнішої секти, яку давніше розігнали візантійці. Десь тоді ж таки християнська церква звернула увагу на послідовників Богомила, невідомого болгарського священика, чиї помилки підозріло скидалися на єресь павликіан. І ті, й ті були дуалістами, спадкоємцями традиції, що йшла від гностиків і (нехристиян) маніхейців. Злившись докупи, ці два гурти заснували віру, прихильники якої пройдуть усією Європою — "від Чорного моря до Біскайської затоки"[1].

Богомильство зверталося до пригноблених слов'янських селян на Балканах, невдоволених грецькими й болгарськими панами. Воно мало два різновиди — головний, болгарський, і другий — драґовицький, що дістав свою назву від села на кордоні з Македонією, де утвердилася безкомпромісна дуалістична доктрина павликіанства. До Константинополя богомильство приніс чернець на ймення Василь Болгарин, чимало його непокаяних послідовників спалено на вогнищі. Але в XII ст. богомильство ожило знову, довелося скидати "лжеєпископів" і послати у відставку патріарха за богомильські симпатії.

Богомильське вчення відрізнялося від православного християнства в питаннях, пов'язаних із поглядами на природу зла. Богомили відкидали старозаповітну розповідь про створення світу, вірячи, що світ створив Сатана, старший Божий син. Вони відкидали і оповідки про Христові дива (окрім алегоричних), таїнства, ікони, свята, всю православну літургію та обряди. Надто не любили вони хрест, що став знаряддям Ісусового вбивства. За одним переказом, богомили вірили, що Бог угамував свій гнів, дозволивши Сатані володіти всім уже створеним, і послав Ісуса, свого меншого сина, виправити сподіяне зло. Ісус, утілення Слова, "ввійшов у Діву через вухо, втілився там і так само й вийшов. Діва нічого й не помітила, але знайшла Його немовлям у Віфлеємському вертепі. Він жив і повчав, а перед смертю ще спромігся спуститись до пекла і зв'язати Сатану"[2].

Богомильські звичаї сучасникам видавалися дуже дивними. Богомили читали тільки вибрані місця Біблії, надто псалми, пророків, Євангелія, послання і Одкровення. Їхньою єдиною молитвою був "Отче наш", і вони читали її 120 разів на день. Богомили постили, не заохочували шлюбів і готували елітну касту "обраних". Одне відгалуження, послідовники Кирила Босоногого, практикувало нудизм, намагаючись повернути райський сад. Інше, йдучи за проповідником Феодосієм, влаштовувало оргії, зумисне чиняючи гріхи, щоб можна було покаятись. У політичних питаннях богомили дотримувались пасивного, але несхитного нонконформізму.

Хоча протягом XIII ст. у Візантії та Болгарії богомильство винищили, воно під ту пору вже поширилось на захід (див. с. 376–377) і пустило коріння на решті балканських територій. У XIV ст. воно просочилось навіть на священну гору Афон. Але найбільшого успіху богомильство досягло в князівствах Боснія та Гум (Герцеґовина), де володарі надумали поширювати богомильську віру, щоб уберегтись від зазіхань як католицьких (угорців), так і православних (сербів) сусідів. 1199 р. боснійський бан і його двір уперше проголосили себе патаренами — саме так називали боснійських

богомилів, — і, попри чимало поворотів релігійної долі, Боснія залишалася переважно патаренською аж до османського завоювання 1443 р. Тієї пори боснійська аристократія притьмом навернулась до ісламу, знов уникнувши католицько-православної пастки. [САРАЄВО].

Колись учені вважали, буцімто слов'яни були схильні до богомильства внаслідок дуалізму, притаманного слов'янському поганству. Гетмольд Любекський писав у XII ст., що північнонімецькі слов'яни вшановують доброго Бога і лихого Бога. Якщо так, то богомильство — суто локальний феномен, і слов'яни-погани мали швидше прихилятись до богомильства, ніж інші народи. Адже дуалізм притаманний і балканському фольклорові.

Дуалістів богомильського типу називали багатьма різними назвами. Серед них, окрім богомилів, драговичан, патаренів, були *phundaites* (торбоносці), *babuni* в Сербії, *Runkarii, Runkeler* у Німеччині, *kudugers* у Македонії XV ст., *poplicani* (в Північній Франції), *bougres, textores*, чи *tisserands* (ткачі), *albigensians* (альбіґойці) і *cathars* (катари) в Ланґедоку[3].

Богомильство прозвали безнадійною вірою. Якщо так, його прихильники виявили виняткову несхитність на порозі останньої надії.

За три сторіччя після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь. На півночі ненастанний наступ саксонських марок супроводився примусовою християнізацією, проте в Скандинавії великого поступу в поширенні християнства досягнуто лише в XI ст. Попри тяжкі конфлікти при зіткненні інтересів проводирі грецької та латинської церков і далі вважали місіонерську працю за спільне завдання всього християнського світу.

Моравія — ця назва пов'язана з німецьким словом *Mähren*, що означає "прикордоння", — лежала на північному березі Дунаю на схід від імперії Карла Великого. То була перша слов'янська земля, що постала як організована держава. В VII ст., коли володарював князь Само, Моравію згадано в хроніці Фредегара як територію, що відмовилась коритися франкам. У VIII ст. Моравію християнізовано з Баварії, зокрема зусиллями ірландського місіонера Вергілія Зальцбурзького. В IX ст. моравського князя, здається, охрестив німецький єпископ; у Нітрі освячено церкву.

Але 862 р. відповіддю на спроби Моравії зблизитися з патріархом Константинопольським стала місія на чолі з двома братами-македонцями, Михайлом і Константином, що стали відомі як святі Мефодій (815–885) і Кирило (826–869). Мефодій був управителем однієї зі слов'янських провінцій Візантійської імперії, а Кирило, дипломат, подорожував до мусульманських країв і до Хозарії. Мета їхніх запросин до Моравії полягала, мабуть, у намаганні зупинити утиски з боку німецьких священиків і дати країні змогу молитися власною мовою. Задля цього Кирило винайшов глаголичну абетку, розробив слов'янську літургію й переклав Біблію.

Цікаво, що, заснувавши моравську місію, обидва брати подалися до Рима, де Кирило й помер. Його поховано в склепі церкви Сан-Клементе. Проте Мефодій повернувся і виконував свої функції єпископа Паннонського і Моравського. Він помер 885 р., можливо, у Велеграді поблизу сучасної Братислави. В Моравії вочевидь було чимало конфліктів між латинським і грецьким духівництвом, проте Кирило і Мефодій, "апостоли слов'ян", тішились опікою як римського папи, так і візантійського патріарха, становлячи рідкісний приклад церковної єдності. Їхні імена шанують чехи, хорвати, серби, а надто болгари, серед яких кінець кінцем знайшли собі притулок рештки місії. Через двадцять років по смерті Мефодія Моравію спустошили мадяри, але пам'ять про "співпокровителів Європи" не вмирала.

У Болгарії суперництво латинської і грецької церков зрештою вирішилось на користь греків. У середині IX ст. болгарський князь Борис I (правив 852–888) загравав із союзом з франками, а 862 р. зустрівся з Людовіком Німецьким у Тульні на Дунаї. Але плани провалились, і мир з Візантією 865 р. примусив Бориса прийняти хрещення від патріарха Константинопольського. Борис, проте, й далі інтригував з Римом, його довгий лист зі 106 запитаннями про римські обряди і теологію спричинився до появи славетних *"Responsa"* ("Відповідей") папи Миколая II. Дальші кроки Візантії полягали в болгарській місії св. Климента Словенського (840–916) і завершальних зусиллях, спрямованих на приведення Болгарії в лоно православної церкви. Климент, теж македонець, супроводив Кирила і Мефодія до Моравії і був головним Кириловим наступником у праці над створенням слов'янської літургії. Напевне, саме він був справжнім систематизатором як старослов'янської літургійної мови, так і кириличної абетки. Климент став першим єпископом болгарської церкви, і його поховано в монастирі Св. Пантелеймона в Охриді. Після 893 р., коли зламано карк поганській опозиції до християнства, двір царя Симеона в Преславі обернувся на справжній осередок церковної освіти, засобом якої стала тепер церковнослов'янська (старослов'янська) мова. Автокефальна болгарська церква мала сім єпископських кафедр — у містах Охрид, Плиска, Преска, Несебир, Сардика (Софія), Белград і Преслав.

Богемія, як і Болгарія, багато років балансувала між латинськими і грецькими впливами. В IX ст. володарі Богемії хилились у два протилежні боки — до франків і до моравів. Князь Борживой (правив 855–891) і його дружина Людмила, засновники Градчанської каплиці на Замковій горі в Празі, охрестилися за моравським (слов'янським) обрядом. Наступник Борживоя Спітигнев (правив 893–915) охрестився в Регенсбурґу, Баварія, за латинським обрядом. Вацлав (правив 921–929), краще відомий як св. Венцлав, чиє життя і смерть однаково шанують як латинські, так і слов'янські джерела, володарював короткий час саме тоді, коли найдужче лютували мадяри. Вацлава вбив його брат Болеслав I (правив 929–967), що шукав тісного союзу з Саксонією. Згодом як мученик, що опирався дедалі сильнішому німецькому тискові, Вацлав став національним святим чехів. Празьке єпископство, створене 967 р., підпорядковува-

лось Майнцькій метрополії, відобразивши таким чином могутність нової Отонової імперії. Св. Войтех, або Адальберт (956–997), був другим єпископом у Празі.

А проте ще понад сторіччя, під захистом династії Пржемисловичів, слов'янський обряд існував у Богемії поряд з латинським. Зокрема в Сазавському монастирі процвітала велика школа слов'янської вченості, що мала зв'язки і з Києвом, і з Хорватією. 1091 р., минувши виклик, король Вратислав II влаштував собі другу, слов'янську, коронацію; її провів останній настоятель Сазавського монастиря. Після цього латинізація стала практично цілковитою. Богемія, феод Священної Римської імперії і підпорядкована провінція німецької церкви, на відміну від решти слов'янських країн, опинилась у зоні найдужчого німецького тиску.

Шлях Польщі, східної сусідки Богемії, до християнського світу був не менш складним і тривалим. У IX ст., коли *вісляни* корилися Моравії, їхні найдавніші християнські контакти були пов'язані з місією Кирила і Мефодія. Проводир віслян 875 р. охрестився за слов'янським обрядом; нині відомо, що тоді існувало вже кілька християнських церков. Район верхньої Вісли, зокрема й Краків, залишався частиною Богемії до 990 р., а остаточно розірвав свої зв'язки з чеським світом лише 1086 р. Давнім зв'язкам Польщі зі слов'янським обрядом ніхто не надавав великої уваги, але вони, на відміну від Богемії, навряд чи зберігались аж до XII ст.[18]

Більшість племен Півночі, що сформували ядро першого польського королівства, пішли іншим курсом. Вони зоставались поганами аж до середини X ст., після цього їх одразу ввели в лоно латинської церкви. Найдокладніший опис християнського світу наприкінці його поганської доби склав мавританський єврей Ібрагім Ібн Якуб, що його кордовський каліф бл. 965 р. вирядив послом до Центральної Європи. Посол навідав Прагу і, можливо, Краків:

"Земля слов'ян простерлася від Сирійського моря до океану на півночі... Тепер у них чотири королі: король болгарів; Болеслав, король Фараги, Богемії і Карако; Мешко, король Півночі, і Након, на кордоні з Заходом.

Загалом слов'яни брутальні і схильні до войовничості. Якби не чвари поміж ними... жоден народ не дорівнявся б до їхньої сили... Вони надзвичайно завзяті в сільському господарстві... Їхні суходільні торговельні зв'язки доходять до Русі й Константинополя...

Слов'янські жінки, вийшовши заміж, не чинять перелюбу. Та коли дівчина закохається в якогось чоловіка, то йде до нього й задовольняє свою жагу. Якщо чоловік одружується на дівчині й виявляє, що вона незаймана... то каже їй: "Якби в тобі було щось добре... ти вже, певне, знайшла б когось, хто б відібрав твою незайманість". Тоді він відсилає її назад.

Слов'янські землі найхолодніші. Коли ночі місячні, а дні ясні, настають найлютіші морози... Коли люди дихають, на їхніх бородах утворюються крижинки, — здається, ніби вони скляні...

Власне купалень там немає, але... слов'яни будують кам'яну грубку і, нагрівши її, ллють зверху воду. У руках вони держать жмуток трави і розганяють навколо пару. Тоді їхні пори відкриваються, і всі зайві речовини видаляються з тіла. Хижку, де стоїть грубка, називають *аль-їзба*...

Слов'янські королі їздять у великих возах на чотирьох колесах. З чотирьох кутків воза тягнуться ланцюги, й на них висить колиска, тож пасажирів не труситъ...

Слов'яни воюють з візантійцями, з франками і лангобардами, а також з іншими народами..."[19]

Досить цікаво, що Ібрагім Ібн Якуб, як видається, не вважає Русь за слов'ян, напевне, через те, що русинів і далі приймали за варягів. Проте нема сумніву в тому, що цей дипломат з мусульманської Іспанії приглядається до екзотичних народів у глибинах Європейського континенту з цікавістю сучасного антрополога, що досліджує племена папуасів (див. додаток III, с. 1312).

965 р., саме тоді, коли відбувався візит Ібрагіма Ібн Якуба, Мешко I, князь *полянів*, що жили на річці Варта, уклав союз із чехами. Скріплюючи союз, він побрався з чеською принцесою Дубравкою і навернувся до християнства. Це була його відповідь на піднесення Саксонської імперії після мадярської поразки і на спроби накинути йому християнство з Німеччини. Перше латинське місіонерське єпископство створено в Познані — замість попередньої єпископської кафедри слов'янського обряду, що містилась, мабуть, у Сандомирі. Отже, залежності від Німецької імперії пощастило уникнути. Церковна провінція Полонія зародилася десь через тридцять років, водночас із молодою Польською державою, що швидко набирала сили. Коли імператор Отон III 1000 р. приїхав до новоствореної митрополичої кафедри в Гнезно і обняв польського державця як свого "приятеля й союзника", *Wielkopolska* (Великопольща) Мешка вже об'єдналася з *Małopolska* (Малопольщею) півдня. В Мендзижечі і Тинеці постали бенедиктинські монастирі. Болеслава Хороброго (правив 992–1025), що 1003 р. штурмував Прагу, а 1018 р. пощербив меча об київські Золоті ворота, папа винагородив першою королівською короною Польщі. 1037 р. великий поганський бунт відзначив передсмертні корчі старого ладу. Відтоді королівську столицю перенесено до Кракова, а міцно утверджена династія Пястів малопомалу обернула Польщу на передовий бастіон католицизму на Сході.

Угорщина дуже близько йшла слідом Польщі. Її перші християнські контакти були з Візантією. Близько 950 р. полоненого грецького ченця Гієрота висвячено на "єпископа Туркії". Але битва на Лехфельді відкрила шлях для німецького впливу. Мадярський князь Геза (правив 972–997) 975 р. охрестився разом з усією своєю родиною за латинським обрядом. Син Гези Іштван (св. Стефан, правив 997–1038) зміцнив зв'язки з імперією, оженившись на баварській принцесі і прийнявши королівську корону з Рима. Коронація Стефана на новій єпископській кафедрі в Естергомі (Грані) відбулася 1001 р., усього через рік після візиту імператора Отона до Гнезна. Монастир у Паннонгальмі відкрито того самого року, що й монастир у Мендзижечі. [БУДА].

Усі ці зародкові королівства були патримоніальними державами, де всі права і власність належали володареві. Навернення до християнства, отже, й появу освіченого духівництва слід вважати за крок, який сприяв зміцненню молодих монархій.

Київська Русь 988 р. перейняла християнство від Візантії як частину великої політичної угоди. Русь уже понад сторіччя мала дедалі тісніші зв'язки з Візантією. Дніпровська торгівля, варязькі походи і степові війни стали основою найрізноманітніших контактів. Київський князь Володимир (правив 980–1015) був "відважний поганин", братовбивця й багатожонець. Але православ-

не хрещення і шлюб з Анною, сестрою імператора Василя II, були необхідною платою за те, що імператора пощастило переконати найняти 6000 воїнів славетної варязької гвардії. Хоча князева бабуся — св. Ольга — була християнкою, онук обдумував різні альтернативи, перше ніж ступив у її слід. Князь вирядив за кордон посланців, які мали доповісти про переваги трьох конкурентних релігій — юдаїзму, ісламу та християнства. Перемогу здобули посланці, що розповіли свої враження про храм Св. Софії в Константинополі, бо їм, певне, приготували якийсь церковний еквівалент Лютпрандової аудієнції в імператора. Лише тоді київський князь погодився охреститись. Підданим він звелів вийти на берег Дніпра, де їх теж охрещено *en masse*. Боярських дітей князь повідбирав від батьків і виховував їх у новій вірі. Згодом по країні розійшлись місіонери, які мали поширювати варіант православ'я, що його популяризував у Болгарії св. Климент, крім того, церковнослов'янську літургію, кириличну абетку, а також прищеплювати вірність патріархові Константинопольському. Всюди будували церкви, руйнували поганські капища. На початку XI ст. християнство дійшло до Новгорода, Мінська і Полоцька. Відтоді Русь стала несхитним членом християнського світу. [**НОВГОРОД**].

НОВГОРОД

СТАРОДАВНІЙ Новгород містився в лісовій зоні, а отже, майже повністю був збудований з дерева: з дерев'яними будинками, дерев'яними церквами, дерев'яними вулицями, дерев'яними риштаками і навіть системою письма на бересті. Новгород зародився як торговельний пункт на берегах річки Волхов на північному краї Балтійсько-Чорноморського і Каспійсько-Балтійського торговельних маршрутів. Деревина, певне, завжди була одним з головних новгородських товарів.

У 1951–1962 рр. у Новгороді проведено ретельні розкопки, і одна середньовічна археологічна знахідка поставила науку *дендрохронологію* перед поважним викликом. Просякнута водою земля зберегла дерев'яні залишки в напрочуд доброму стані, і за 13 сезонів експедиція археологів на чолі з А. В. Артіховським та Б. О. Колчиним розкопала городище площею 9000 кв. м., виявивши 1150 будівель з колод. Найдивовижніше те, що на колишній центральній вулиці виявлено не менше ніж 28 рівнів дерев'яного покриття, верхній рівень датовано 1462 р., а найдавніший — 953 р. Протягом п'яти сторіч дорогу оновлювали пересічно кожні 18 років, просто накладаючи новий шар соснових колод на старі, пошкоджені возами і саньми. Великі скарби монет (два з них — середньоазіатські монети VIII ст.) показують, що далекі торговельні контакти Новгорода по-справжньому ніколи й не уривались, навіть під час монгольської навали. [**ДИРХАМ**].

З 400 берестяних грамот усі, крім однієї фінськомовної, написано давньоруською мовою. В грамоті № 17, знайденій на 5-му рівні (1409–1427 рр.), управитель заміського маєтку пише до свого пана:

"Михайло з поклоном до свого пана Тимофія. Землю зорано і вже треба сіяти. Пане, приїздіть, бо все готово, а без вашого наказу ми не можемо взяти жито"[1].

Фраґмент грамоти № 37, знайденої між рівнями 12 і 13 (1268–1299 рр.), містить шлюбну пропозицію:

"Від Микити до Уляниці. Вийди за мене, я хочу тебе, а ти мене. А Ігнатій буде нам за свідка"[2].

Ходячи дерев'яними вулицями старого Новгорода, що його жителів вирізали московські посіпаки, можна тільки гадати, як змінився б світ, якби Росія сформувалася під проводом мирної Новгородської республіки[3]. Новгородська Росія, безперечно, дуже відрізнялася б від Московської Росії, що перемогла всіх своїх суперників. Але такі думки неісторичні. Хай там як, середньовічна археологія не дає нам ясної відповіді.

Володимира, князя Київського, часто порівнюють з Карлом Великим, творцем ще однієї великої, але ефемерної держави[20]. Ця паралель досить влучна, не останньою чергою й тому, що обидва володарі стали героями пізніших національних леґенд. Звичайно, Володимир Руський — не більший росіянин, ніж Карл Великий Франкський — француз. За Володимира Росії ще не було, так само як за Карла Великого ще не було Франції. На лихо, Російська православна церква, вийшовши через п'ять сторіч на історичну сцену, висунула монопольні претензії на київську спадщину, і сучасна російська пропаґанда пнеться зі шкури, аби придушити конкурентні претензії і традиції, насамперед українські. А тим часом, як Карл Великий став національним героєм *chansons de geste*, так і святий князь "Владімір" обернувся на центральну постать середньовічних російських *билин*. Роланд, Олів'єр і єпископ Турпін мають своїх відповідників у образах Альоші Поповича, Добрині Нікітіча і звитяжного селянина Іллі Муромця — товаришів *"Красного солнышка"*. Ніхто б не реготав гучніше з цього народнопоетичного означення, ніж сам той дуже несвятий святий (див. додаток III, с. 1297).

Скандинавія увійшла до лона християнської церкви не без опору. Місіонерське єпископство, що мало навертати скандинавських поган, діяло в Бремені з 780-х років. Проте спосіб життя вікінгів важко було сумістити з євангеліями, і при дворі кожного з трьох королівств існувала затята поганська партія. В Данії Гаральд Синьозуб (правив 940–986) навернувся до християнства бл. 960 р. але його вигнано, коли він заснував єпископства в Оргусі та Шлезвіґу. Його син, Свен Вилобородий (правив 985–1014), колись проводир поганського опору, став головним християнізатором данців. За Кнуда Великого (правив 1016–1035), що володарював і в Англії, і в Данії, англосаксонські місіонери напнули вітрила до Скандинавії.

У Норвегії теж відбулася драма на дві дії. Перша спроба Олафа Трюґвесона (правив 995–1000) виявилась невдалою, натомість друга — Олафа Гаральдсона (правив 1016–1028) — скінчилася успіхом завдяки хабарам, примусові й фанатизмові. Цього другого Олафа, що загинув, боронячи країну від данців, поховано в соборі в Нідаросі (Тронгеймі), а згодом канонізовано як національ-

ного святого. У Швеції Олаф Скутконунг (правив 995–1022) охрестився 1008 р.; наслідком стала громадянська війна між християнською і поганською партіями, що не вщухала понад сторіччя. Як і св. Олаф, св. Ерік Шведський (помер 1160 р.), що загинув у битві, і св. Кнуд IV Данський (помер 1086 р.), що став жертвою замаху, згодом здобули шану як мученики віри. Миколай Брейкспір, кардинал-легат, якому судилося стати єдиним англійським папою (під ім'ям Адріан IV), заснував у 1140-х роках єпископські кафедри у Тронгеймі, Упсалі й Лунді. [ЕРІК].

ЕРІК

Десь перед 1075 р. король Свен Олфсон, небіж Кнуда Великого, прийняв чоловіка на ймення Одун, що приплив з Ґренландії до Данії і привіз йому в дарунок білого ведмедя. Про цей епізод розказано в сазі *"Одунова оповідь"*. Невдовзі по тому до короля прийшов німецький священик Адам Бременський, що збирав матеріал для своєї монументальної історії архієпископства Гамбурзького, бо Скандинавія тоді перебувала під його юрисдикцією. Як сповіщає Адам, король розповів йому, "що в тому океані є ще один острів, до якого плавали вже багато людей і назвали його *Вінланд*, бо там росте дикий виноград і дає чудове вино, крім того, там росте багато самосійного збіжжя"[1]. Це найдавніша європейська згадка про Північну Америку. Археологічні знахідки, надто на півночі Ньюфаундленду, підтверджують, що норвежці й справді засновували заокеанські поселення[2].

Дослідження "Льодовитого моря" розтяглося на кілька століть. Ірландці знали про Ісландію ще у VIII ст. Норвезьке поселення засноване там бл. 870 р. Ґренландія була відома вже років вісімдесят, перше ніж там бл. 985/986 р. оселилися колоністи, саме тоді європейці, напевне, вперше добулися й до Вінланду[3].

Центральною постаттю тих географічних досліджень був авантурник Ерік Рудий (бл. 940–1002). Ерік залишив домівку в Єдерені в Норвегії після низки вбивств, але потім посварився і в Ісландії, де його раби влаштували зсув ґрунту і зруйнували сусідську ферму. Оголошений поза законом ісландськими зборами в Торнесі, Ерік поплив геть і заснував колонію на західному узбережжі острова, "який він назвав *Ґренландією* ["Зеленою землею"], щоб і інші відчули спокусу приїхати туди". Це сталося за п'ятнадцять років до того, як Ісландія 1000 р. офіційно навернулась до християнства. Молодший Еріків син, Лейф Еріксон Щасливчик, відплив з Ґренландії близько 1001 р., аби перевірити чутки про землю на заході, і повернувся з описами *Helluland* ("Болотяної землі", можливо, острова Бафінова земля), *Markland* ("Лісової землі", можливо, півострова Лабрадора) і невловного *Vinland'у* ("Виноградної землі"). Виноград знайшов Тіркір Німець, член Лейфової команди, а Торфін Карлсефні, заможний другий чоловік Ерікової невістки Ґутріди, двічі організовував експедиції для заснування постійних поселень на американському узбережжі. Ерікова нешлюбна донька Фрейдіс теж двічі навідувала Вінланд. Першого разу вона начебто відбила напад індіанців, оголивши свої груди, другого — перебила всіх своїх товаришів. Восени 1009 р. Ґутріда, дружина Карлсефні і вдова старшого Ерікового сина Торстейна, народила на Вінланді хлопчика Снорі, першого євроамериканця.

Учені нескінченно довго сушили собі голови, визначаючи місце, де точно містився Вінланд. Загальна згода тепер схиляється до Ньюфаундленду і городища в Ансо-Мідовз. Отой *vinber*, виноград, що його знайшов Тіркір, цілком міг бути журавлиною, а "самосійне збіжжя" — так званим піщаним колосняком (Elimus arenarius). Тема перших поселень стала причиною появи численних "скандиошуканств". Серед сенсацій можна назвати рунічний напис MI, тобто 1001 р., що його 1920 р. вирізьбив якийсь жартівник на брилі на острові Мартас-Він'ярд ["Мартиному винограднику"], і Єйлська карта Вінланду, сфабрикована 1965 р.[4]

Головними джерелами зостаються норвезькі саґи, надто *"Graenlandinga saga"* ("Саґа про Ґренландію", бл. 1190 р.), *"Саґа про Еріка"* (бл. 1260 р.) і *"Islandingabòk"* (бл. 1127 р.) — розповідь про ірландців, яких спорядив у дорогу єпископ, що був правнуком Снорі Карсефнісона[5].

За винятком Ісландії, найдальші норвезькі колонії існували недовго. Вінланд покинуто через кілька десятиріч. Ґренландія, колись багата завдяки торгівлі моржовою кістю, хутром і полярними соколами, занепала в XIV ст. Рахіт і дедалі гірший клімат теж брали свої жертви. Останній корабель з Ґренландії приплив до Ісландії 1410 р. "Останній норвезький ґренландець помер трохи згодом, "без подзвону, без труни й нікому не відомий"[6]. Його замерзлі рештки або рештки одного з його останніх товаришів 1586 р. знайшов дослідник єлизаветинської доби Джон Дейвіс (1550–1605) поблизу Ґренландського узбережжя. Як і Ерік Рудий та Лейф Еріксон рівно 600 років тому, Дейвіс плавав на далекий північний захід, шукаючи щастя в загадкових землях за "Великим [Північно-західним] проходом"[7].

Аж ніяк не свята вдача всіх національних королів-святих — від Вацлава до Еріка — цілком може свідчити про неглибокість їхнього навернення, але вказує ще й на використання християнства як засобу формування чуття єдності в межах держави. З усіх держав-неофітів на тому етапі тільки Польща не спромоглася витворити короля-мученика чи короля-святого. Зате дала світові мученика-єпископа. Станіслав Щепановський (1030–1079), непогамовний єпископ Краківський, був у прямому розумінні порубаний перед вівтарем на шматки — лицарськими мечами, бо єпископ наважився кинути виклик королю. Його смерть, що стала моторошним прецедентом до мучеництва св. Томи Бекета в Англії, свідчила про дедалі більшу силу латинської церкви, а отже, й конфлікти між церквою і державою. Згодом цю смерть почали вважати за символ розчленування грішного Польського королівства на феоди, що не мирили між собою.

Протягом цієї тривалої другої стадії навернення до християнства грецька і латинська церкви співіснували в стані напруженого поділу: співпраця майже припинилася, хоч не було й формального розриву. Але в середині XI ст. церкви таки дійшли миті, коли стали розходитись. Константинопольський патріарх Михайло Керуларій, вибраний 1043 р., засперечався з візантійським управителем Південної Італії. Розгнівавшись, він позакривав усі латинські церкви в сто-

лиці й написав листа, звелівши латинським єпископам зректися розкольницької практики, зокрема використання прісного хліба під час причастя. Водночас римське папство пережило п'ять драматичних років у владних руках Лева IX (правив 1049–1054), колишнього Бруно фон Егісгайма, єпископа Тульського і родича німецького імператора. Папа Лев несхитно вірив у свою місію і не більше був схильний терпіти дріб'язкові причіпки грецького патріарха, ніж надужиття єпископів і королів на Заході. В січні 1054 р. він відправив до Константинополя посольство на чолі з кардиналом Умбертом де Муаєнмутьє, наказавши послам дістати потвердження своїх претензій на верховенство папи. Не дивно, що наслідком цих вимог стало нещастя. Патріарх відмовився визнати повноваження легатів і наполіг на оприлюдненні агресивного маніфесту, дарма що вже надійшла вістка про смерть папи Лева. 16 липня легати відповіли відлученням патріарха — в буллі, яку поклали на святий вівтар самої церкви Св. Софії. Така образа була непрощенна. Зібрався собор грецької церкви й засудив латинські єресі у вірі та обрядах, відлучив від церкви папських легатів. Вороття вже не було. [МЕСА].

МЕСА

ХРИСТИЯНСЬКА літургія завжди перебувала в розвитку. Служба Божа, що складалася з гімнів, псалмів, повчань, проповідей, літаній, кантів і молитов, почала викристалізовуватися з V ст. Часослов, що дозволяв ченцям розподілити читання 150 псалмів, колись виголошуваних щодня, запровадив св. Бенедикт. Пруденцій, єпископ Труа (помер 861 р.) склав найдавніший требник, тобто збірку схвалених літургійних текстів.

Найурочистіше з християнських таїнств — *меса* (missa) — набуло остаточної форми трохи пізніше. По-різному відома як євхаристія (обряд подяки), або причастя, або як згадка про останню вечерю, меса звичайно відокремлювалась від решти різновидів служби Божої. Найдавніший молитовник — *missal* ("порядок меси") — датовано X ст. Головна мить причастя настає тоді, коли священик освячує хліб і вино, тіло і кров Христову, та пропонує їх причасникам. З XIII ст. по 1965 р. римська церква дозволяла пити вино з потира лише священикові, що виконував обряд, але тепер, як і перше, пропонує "обидва види причастя". Теологічне обґрунтування євхаристії (надто томістська доктрина преосутнення) призводило до запеклих суперечок за доби Реформації.

Звичай класти головні частини меси на музику мав далекосяжні наслідки. Мінливу частину літургії, де слова змінювались залежно від дня або свята, здебільшого виголошували речитативом або співали. До неї входили вступна пісня, гімн, збирання пожертв і причасний гімн. Зате частина з незмінним текстом відкривала шлях для витонченої музичної винахідливості. До незмінної частини належать: *"Kyrie Eleison"* ("Зласкався, Господи!"), давнє благання, запозичене з культу обожнення сонця; *"Gloria in Excelsis Deo"* ("Слава Богу Всевишньому"), гімн, який звичайно пропускають під час Великого посту; *"Credo"* (Нікейський символ віри); *"Sanctus"* ("Святий, Святий, Святий"), величальний гімн, що передує причастю; *"Agnus Dei"* ("Агнець Божий, що викупає гріхи світу") і, нарешті, розпуск: *"Ite, missa est"* ("Ідіть з миром, меса скінчилася").

Виконання незмінної частини двома або більшою кількістю голосів, а потім хором з інструментальним акомпанементом становило принциповий виклик середньовічній поліфонії. Повний музичний цикл меси написав Ґільйом Машо (помер 1377 р.), такі самі композиції часто створювано й за доби Ренесансу. Найвищими майстрами були, звичайно, Палестрина (помер 1594 р.) і його сучасник Вільям Берд (1543–1623), католик на службі англіканської церкви. Палестрина у своїй високо оригінальній *"Missa Papae Marcellae"* (1555 р.) дотримувався настанов Тридентського собору про надання максимальної ясності словам. [**CANTUS**].

Вплив меси на розвиток музики годі навіть визначити. Церковний спів змінив духовний і естетичний вплив літургії, а хоровий та інструментальний супровід меси глибоко вплинули на формування європейської музичної традиції. "Літургійний текст — брама, якою музика увійшла в історію культури західного християнського світу"[1].

Ґрандіозна меса *сі-бемоль* мінор (1738 р.) Й. С. Баха започаткувала етап, коли музику меси вже можна було відірвати від релігійної церемонії. Гайдн написав чотирнадцять таких мес, серед них Барабанну месу (1796 р.) і месу для духового оркестру (1802 р.). Моцарт написав вісімнадцять, зокрема й піднесений незакінчений "Реквієм" (1791 р.). Бетховенову "Missa solemnis" *ре* (1823 р.) можна вважати за вершину, далі вже йшли романтичні варіанти Ліста, Ґуно, Брюкнера і Яначека. У XX ст. меса пережила як занепад християнської віри, так і руйнування традиційних музичних форм. Фредерик Ділье написав хорал "Месу життя" (1909 р.), зіперту на антирелігійні тексти Ніцше. Стравинський у своїй месі для хору й духових інструментів (1948 р.) експериментує з неополіфонічними техніками, змодельованими за прикладом Машо[2].

Але співані і неспівані меси й досі щодня можна чути в католицьких і православних церквах усього світу. І релігійній традиції, і музичним жанрам, що походять від меси, судилася невмирущість.

Розкол між Заходом і Сходом, ця найскандальніша прикмета християнства, не був ліквідований ніколи. Від 1054 р. існували не тільки дві начебто світові християнські імперії, а й дві начебто вселенські та правовірні християнські церкви. Триста років тому головна лінія поділу в Європі пролягала між християнськими землями на Півдні і поганськими краями на Півночі, а тепер вона тягнулась між католицькими землями на Заході і православними землями на Сході (див. карту 3).

1054–1268 рр.

Якщо за доби вікінгів і мадярів саме Захід і Центр Європи витримали головний удар небезпек, то згодом уже Схід мусив триматись на ногах, коли на сцену спершу вийшли турки-сельджуки, а потім монголи. І справді, починаючи з другої половини XI ст., латинський християнський світ вступив у період реформ і відродження, але саме тоді Східна імперія ступила на шлях незворотного занепаду. Як засвідчили хрестові походи, ці обидва процеси були взаємопов'язані.

За доби розколу між Сходом і Заходом Візантійська імперія мала мороку з низкою дрібних заворушень, спричинених війнами на кордонах і боротьбою в палаці. Адже бунти полководців, амбіції патріархів та інтриги імператриць виявились не менш згубними, ніж нормани в Італії, печеніги на Дунаї чи турки-сельджуки у Вірменії. Смерть 1056 р. старої імператриці Феодори, останньої представниці Македонської династії, не дала зосередитись імперії саме тієї миті, коли перед нею постав найбільший виклик.

Турки-сельджуки перейшли Окс [Амудар'ю] 1031 р., завоювали Персію в 1040-х роках, Вірменію в 1060-х роках, Єрусалим 1070 р. і мало не захопили Багдад. Турецькі султани Тоґрулбек ("Відновитель ісламу", правив 1038–1063), і Алп-Арслан (правив 1063–1072) поширювали бойовий дух, що мобілізував строкату юрбу прихильників. У ній не бракувало перських адміністраторів, грецьких радників і чималого гурту філософів, математиків, поетів:

Вставай! У чашу ночі кинув камінь ранок,
Тікають зорі від недолі полонянок:
Та ба! Арканом світла той мисливець сходу
Піймав-таки султанську вежу наостанок.

Коли пшеничної перепічки дістану
Та шмат баранини, та в келиха загляну,
Та сяду з милою серед руїн — це втіха,
Приступна, далебі, не кожному султану*.

Навколо — шахівниця зла ночей і днів,
Де з долею минає гра людських синів.
Ще хід, тепер туди, а ось і шах, і мат,
І марно смертному чаїти в серці гнів[21].

Омар Хаям (1048–1131), чиї перекладені англійською мовою рубаї стали однією з улюблених поетичних збірок англійської літератури, служив астрономом і складачем календаря при сельджуцькому дворі Алп-Арслана, архітектора найвидатнішого турецького тріумфу. 19 серпня 1071 р. під Манцикертом поблизу озера Ван турки-сельджуки обернули прикордонну сутичку на розгром імперії. Візантійське військо зазнало нищівної поразки. Імператор — Роман IV Діоген — потрапив у полон. Турки завоювали імперські землі в Азії, що стали тепер основою турецького еміра Рум. Населення імперії та її економічні ресурси набагато зменшились.

Після цієї поразки Візантія вже ніколи не одужала остаточно. Відтоді імператори намагались відборонити дедалі ближчі підступи до Константинопольської фортеці. Сельджукам, правда, теж не пощастило. Невдовзі вони були змушені відступити Єрусалим шиїтам Фатимідам з Єгипту, а війни між окремими еміра-

* Це рубаї переклав Василь Мисик. — *Перекл.*

ми-суперниками дали імперії перепочинок. Молодий і завзятий імператор Олексій І Комнін (правив 1081–1118) утримував оборону завдяки поєднанню сміливості і сумнівних фінансових заходів на кшталт загарбання церковної скарбниці. Він вигнав норманів з Греції і відвоював важливу смужку Чорноморського та Егейського узбереж. Але про повернення до status quo ante, попереднього становища, годі було й думати. За Мануїла І (правив 1143–1180) розквітнув певний "комнінський ренесанс", надто в науці, богослов'ї та архітектурі. Ґрандіозні плани возз'єднання з Римом та відвоювання Єгипту зійшли нінащо. Дедалі більший вплив латинців, якими Мануїл заполонив свій двір, призводив до все гучніших внутрішніх суперечок, надто з венеціанцями. Недоумкуватого Андроника Комніна (правив 1183–1185) закатувала до смерті юрба, наслідуючи політику самого імператора. Проте фасад величі ще не похитнувся. Константинополь і далі був найбагатшим і найцивілізованішим містом християнського світу: жвава торгівля аж буяла, церемонії і релігійні обряди, натхнені щирою побожністю, не припинялись. Але внутрішньої сили вже не було, державний організм лише чекав удару, що 1204 р. мало не добив його до смерті.

Візантійська біда мала поважне відлуння в православних слов'янських землях. Грецький патріарх не мав ні волі, ні змоги здійснювати над болгарами, сербами чи киянами той самий контроль, який тепер насаджувало на Заході папство. Через сторіччя після Манцикерта Балкани знову збурила тривога. Печенігів, що 1090 р. вдруге підійшли до константинопольських мурів, пощастило розбити остаточно тільки 1122 р. До тривалих кампаній треба було вдаватись і на північному заході, аби вберегти Сербію від мадярів. 1186 р. болгари знову вирвались на свободу, заснувавши своє Друге царство.

Київська Русь дедалі більшою мірою сама визначала свою долю. Ярослав Мудрий (правив 1019–1054), наступник св. Володимира, відібрав у поляків Червону Русь, розбив печенігів і навіть посилав велику морську експедицію проти Константинополя. Але по його смерті держава розпалася на ворожі одне одному князівства: Галицько-Волинське на заході; Київське, Турівське, Чернігівське на півдні; Новгородське, Полоцьке і Смоленське на півночі; Тверське, Володимиро-Суздальське і Рязанське на верхній Волзі. Поділ Русі вправно поглиблювали візантійці, і ним могли б скористатися сусідні поляки, якби сама Польща не вступила після 1138 р. в затяжний період фрагментації. У подрібнених слов'янських князівствах запанував нелад задовго до того, як прибули монголи.

На той час став уже очевидним і поділ східних слов'ян. Київ і далі залишався комерційним та релігійним центром, проте був відданий на ласку степових печенігів та половців і майже втратив політичний контроль. У XII ст. уперше вжито слово *"Україна"*, яке означає "край", "прикордоння", для назви земель навколо Києва. Галичина, вперше згадана 1140 р., і Волинь жили під владою династії Романовичів. Князь Данило Романович (правив 1235–1264) дістав корону від папського легата, але згодом зрікся зв'язків з католицизмом. Як повідомляє один літопис, він був змушений стати на бік народу, щоб придушити бояр. "Не можна з'їсти меду, — казав він, — не викуривши бджіл".

Північно-східні князівства Русі приваблювали значну селянську міграцію в лісову зону верхньої Волги, виникли сприятливі умови для розвитку міст. Поселення Москва на річці Москві вперше згадано 1146 р. 1169 р. Андрій Боголюбський, князь Володимирський, мав досить сили, щоб сплюндрувати Київ. 1185 р. сіверський князь Ігор очолив славетний похід проти половців. Місто Новгород зажило як незалежна республіка з 1126 р. Його віче (збори вільних громадян) обирали як намісника, так і архієпископа. Віче укладало угоду, яка обмежувала владу панівного князя. Величезні території на півночі — аж до монастиря св. Михаїла Архангела на Білому морі — підпорядковувались Новгородові. Олександр Невський (правив 1246–1263), князь Володимирський і Новгородський, відбив як шведів на Неві (1240 р.), так і тевтонських лицарів на кризі Чудського озера. [НОВГОРОД].

Ще однією державою, яка вочевидь виграла від занепаду Візантії, було молоде Угорське королівство. Захищена з півночі Карпатами та бувши на безпечній відстані і від Константинополя, і від Німецької імперії, Угорщина могла зміцнити свою владу над Дунайським басейном, не зіткнувшись із поважним опором. 1004 р. вона підбила Трансильванію, а після 1089 р. Хорватію і Далмацію, пробивши важливий коридор до моря. У XII ст. Угорщина прилучила прегарну, оперезану горами провінцію Боснію. На всіх периферійних територіях, зокрема й у Верхній Угорщині (Словаччині), мадярська аристократія латинської віри володіла величезними маєтками, в яких жили багато слов'ян, німців і румунів. На східних кордонах протяжна військова зона була постійно заселена підкореними половцями. Поганство було винищене. За "короля-воїна" св. Ладислава (Ласло, правив 1077–1095) та його небожа Коломана I (Кальмана, правив 1095–1116), — обидва вони мали тісні родинні зв'язки з Константинополем, — Угорщина закінчила піонерське завдання св. Стефана. Ще 1222 р. угорський король Андрій II своєю "золотою буллою" потвердив імунітет аристократії і високого духівництва; сформовано національні збори, озброєні формальним правом чинити опір.

Візантійський відступ спричинився до важливих змін у Закавказзі. Турки-сельджуки захопили багратидську державу Велику Вірменію зі столицею в Ані поблизу Карса, що процвітала з IX ст. Чимало вірмен подались у вигнання, дехто добувся навіть до таких далеких країв, як Польща. Обрубана Мала Вірменія утворилась на півдні, на території колишньої Кілікії, і проіснувала ще три сторіччя[22]. А ось Грузія здобула свободу: за Давида Будівника (правив 1089–1125) турків-сельджуків вигнано з Тбілісі. За цариці Тамари (правила 1184–1213) процвітала блискуча двірська культура, питомий християнський елемент поєднався з турецькими, перськими та арабськими впливами. Поет Шота Руставелі, що навчався в Греції, здобув міжнародне визнання. Його епічну поему — *"Витязя в тигровій шкурі"*, — присвячену Тамарі, оптимістично класифіковано як "перший подих Ренесансу"[23].

Середньовічне суспільство було переважно селянським. Життя зосереджувалось у феодальних маєтках, спираючись на правічні відносини пана і кріпа-

ка. Отож зародження міст не змінювало загальної картини, хоча мало велике значення, і то не тільки для майбутнього, а й для організації торгівлі та поширення культури.

Захищені мурами міста, як і замки з високими мурами, відображували непевність середовища. Міські вали, брами і вежі мали боронити оазу безпеки. А водночас вони сприяли утворенню відокремлених громад, які дедалі активніше намагалися набути окремої юридичної й політичної ідентичності. Міста утворювались навколо портів і місць, де зливаються річки, навколо ярмарків і графських та єпископських резиденцій. Чимало народжених міст згодом зникли в пітьмі небуття, але в XII ст. у кількох регіонах Європи сформувалися вогнища інтенсивної урбанізації. Перед вели італійські портові міста Венеція, Піза й Ґенуя. Невдовзі з ними конкурували міста Ломбардії та Рейнської області, а також ґрона ткацьких міст — Флоренція та Сієна в Тоскані, Іпр, Брюґе і Ґент у Фландрії. Лондон і Париж виросли внаслідок як політичних, так і економічних причин. Найбільші міста мали 50, а то й більше тисяч населення, кількість якого дедалі зростала. [**FIESTA**].

FIESTA

1000 р. венеціанський дож, захопивши осідки адріатичних піратів на островах Курцолі й Лаґості, прибрав собі титул герцоґа Далматського. То був перший крок Венеції на шляху до морської могутності. Того самого року й зародилася церемонія *Sposalizio del Mar*, одруження дожа з морем; на Великому каналі відбулася святкова реґата критих ґондол. Ця церемонія була головним елементом щорічного венеціанського ярмарку на Вшестя — *Sensa*, але тепер становить частину *Regata Storica*, Історичної регати, у вересні.

У європейському календарі чимало свят, пов'язаних з найрізноманітнішими процесіями, маскарадами, танцями, ярмарками та іграми. Чимало з них, як-от *Bloemen Curso* в Гарлемі, *Midsommer* у Швеції або пивне *Oktoberfest* у Мюнхені, пов'язані зі зміною пір року. Свято *Fasching*, карнавал, що його відзначають усюди в Німеччині та Австрії, так само як і *Dożynki*, дожинки, в Польщі, коли палять вогнища, — поганські пережитки. Французькі *fêtes des vignerons* — виноробські еквіваленти свят урожаю.

Чимало інших свят пов'язано з релігією. *Карнавал*, або "Прощання з плоттю", що відбувається в *Mardi Gras* (у вівторок на масляному тижні) найвідоміший у Ніці. Він відзначає останній день перед початком Великого посту. На Великодній *Semana Santa*, страсний тиждень, покутники у Севільї проходять по вулицях у гостроверхих чорних капелюхах. Свято тіла Господнього, як і свято Трійці та свято Діви Марії (15 серпня), — теж урочисті нагоди для вияву християнських почувань. У Сен-Марі-де-ла-Мер поблизу Арля цигани з багатьох країн заносять свою ікону Богородиці в море. Процесія Святої Крові в Брюґе і *Ommegang* у Брюселі вшановують місцеві реліквії.

Чимало свят набувають форми прилюдних змагань. Серед них — верховинські ігри в Шотландії, *course à la cocarde* (перегони) на римських аренах в Арлі та Німі, перегони биків у Памплоні й пишні перегони верхи на конях (*Palio*) в Сієні.

А проте найчастіше європейці вшановують незвичайні події, що, як-от *Sposalizio*, приправляють історію конкретного міста:

Moros y Cristianos	Алкой (Аліканте)	Християнське завоювання 1227 р.
Lajkonik	Краків (Польща)	Монгольські навали (XIII ст.)
Giostra del Saracino	Ареццо (Італія)	Турнір (війни з сарацинами)
Jeanne d'Arc	Орлеан (Франція)	Облога 1428 р.
Fürstenhochzeit	Ландсгут (Баварія)	Баварсько-польське весілля 1475 р.
Escalade	Женева (Швейцарія)	Напад савойців 1602 р.
Guy Fawkes	Англія	Порохова змова 1605 р.
Up Helly Aa	Лервік (Шетландські о-ви)	Панування вікінгів (751 р.)
Meistertrunk	Ротенберґ (Німеччина)	Облога 1631 р.
Vikingspillene	Фредерикссун (Данія)	Знайдення корабля вікінгів (1950 р.)

Свята, старі або нові, завжди відбуваються щороку й пов'язують місцеві гордощі з неперервністю проминулих сторіч[1].

Але нема нічого величнішого за свята й паради, що супроводять військові перемоги. В липні 1940 р. вермахт символічно пройшов крізь Тріумфальну арку в Парижі. Через п'ять років на Красній площі прапори вермахту склали стосом біля Сталінових ніг. У союзних країнах, але не в Німеччині, 11 листопада десятиріччями врочисто вшановують як День пам'яті полеглих.

Міста стали зародком формування класу буржуазії, що консолідувалася супроти набагато численніших ремісників і міської голоти. А найважливіше те, що більшість жителів західних міст звільнялися від феодальних відносин, які переважали поза мурами міст. "Свобода стала складовою частиною правного статусу буржуазії... уже не особистим привілеєм, а територіальним, закоріненим у міському ґрунті"[24]. Проте рабство на мусульманський кшталт, надто в Італії, було дуже поширене. Міста видавали окремі укази, які мали дати раду напливу євреїв унаслідок розвитку середземноморської торгівлі. [**ҐЕТТО**].

ҐЕТТО

У багатьох італійських містах принаймні ще в XI ст. існували обгороджені муром квартали для євреїв. Такі квартали стали наслідком узгодженості як поглядів муніципальних урядовців, що вимагали сеґреґації, так і юдейських релігійних законів, які забороняли євреям жити серед невірних. У Венеції єврейський квартал називався *Il Ghetto*, і ця назва походить або від скороченої форми слова *borghetto* ("містечко"), або від перекрученого *gietto* ("ливарня"), — вона й справді колись існувала там. Назву ґетто стали вживати по всій Європі. Найбільші ґетто виникли в Празі, Франкфурті, Трієсті й Римі, де ґетто існувало з 1536 по 1870 р.[1]

А втім, офіційні ґетто були невідомі в головному єврейському притулку — Речі Посполитій, де королівські грамоти про захист євреїв мали чинність з 1265 р. Кілька

польських міст, зокрема Варшава, запровадили статути *de non tolerandis Judaeis*, які не дозволяли євреям селитись у районах, що підлягали муніципальній юрисдикції (але такого дозволу не мали і шляхта, селяни та службовці корони). Через те євреї селились на землях, які належали шляхті, безпосередньо поблизу міських брам. Єврейські *shtetln* ("містечка") виростали під покровительством аристократії і поряд з великими маєтками в сільській місцевості. Євреї Речі Посполитої мали як місцеву автономію, так і — у формі Ради чотирьох земель — свій центральний парламент[2].

До поділів Польщі жоден єврей не мав права оселитись у Росії. Після поділів Катерина II обернула колишні польські губернії Росії на головний масив величезної території за межею осілості (див. додаток III, с. 1359). Закриті ґетто західного типу з'явились у Східній Європі лише під час нацистського наступу 1939–1941 рр.

Вийти за межі ґетто було не просто. Майбутній утікач мав кинути виклик законам і звичаям як невірних, так і єврейських громад і ризикував накликати на свою голову тяжку кару. Аж до новітніх часів офіційне навернення до християнства часто становило єдиний практично можливий вихід.

Напрями торгівлі визначалися низкою добре відомих торговельних шляхів. Венеція і Генуя перебрали від Константинополя торгівлю з Левантом. У відповідь на потребу в англійській вовні розвинулись торговельні шляхи в Північному морі. Ломбардія і Рейнська область стояли по обидва боки трансальпійського коридору. Десь 1180 р. графи Шампані встановили якусь ранню форму зони вільної торгівлі, ярмарки на території Шампані стали розрахунковою палатою міжнародної торгівлі. [ҐОТАРД], [ГАНЗА].

ГАНЗА

ПРИРОДНА річ, що за німецькими колоністами і хрестоносцями, які пішли на схід Балтійським узбережжям, посунули й комерційні інтереси. І так само не було нічого несподіваного в тому, що в реґіоні, який нещодавно пережив добу вікінгів, купці з портів Балтійського і Північного морів стали об'єднуватися задля захисту. Першу таку *hansa*, торговельну асоціацію, засновано у Вісбю на острові Ґотланд 1161 р. під назвою "Товариство ґотландських мандрівників Священної Римської імперії". Через сторіччя вже сформувалася широка конфедерація *am-see staten*, вільних морських міст, — від Атлантичного океану до Фінської затоки.

Bund van der dudeschen hanse, Ганзійська ліґа, досягла вершини свого впливу в XIV ст. Ганза складалася з кількох менших союзів, делеґати яких реґулярно збиралися для координації політики. Найважливішим серед них була *Wendisch-Saxon Quarter* (Вендсько-Саксонська група), що об'єднувала Гамбурґ, Бремен, Любек, Вісмар і Росток. Вестфальську групу очолював Кельн, Лівонську — Вісбю, а згодом Ревель. Ці три найбільші групи сформували *Drittel* (Трикутник), серце організації. Кожне з міст-учасників мало залежні містечка, відомі як *Vororte*, передмістя, а Ганза загалом заснувала

низку *kontore*, закордонних відділів, послугами яких могли користуватись усі члени. Головні такі відділи працювали в Брюґе — звідти починався основний трансальпійський торговельний шлях до Венеції; на Петровому дворі в Новгороді (з 1229 р.), на Сталевому дворі в Лондоні (1237 р.), на Німецькому мосту в Берґені (1343 р.) і на щорічному ярмарку оселедців у Фальстербо в Сканії [на півдні Швеції].

Членство в Ганзі не обмежувалось ні Німеччиною, ні узбережжям. За різних часів до цього союзу належало понад двісті міст, що простягались від Дінана на заході до Осло на півночі і Нарви на сході. До головних членів союзу в глибині материка належали Брауншвайґ, Маґдебурґ, Бреслау і Краків.

Ганза не мала офіційної конституції і центрального уряду. Проте закони і звичаї таки нагромаджувались, і з 1373 р. у вільному імперському місті Любеку містився апеляційний суд; крім того, там найчастіше збиралися щотрирічні *Hansetage*, загальні збори. Любецьке право перейняли чимало міст—учасників союзу.

На ранніх стадіях свого існування Ганза намагалася визначити юридичні права якірної стоянки, складування товарів, проживання та місцевого імунітету, яких потребували її члени задля провадження бізнесу. Ганза прагнула ще й стабілізувати валюту і спростити порядок оплати за товари. (Англійське слово *sterling* походить від *easterling* ("східняк") — прізвиська, яке часто давали ганзійським купцям).

Проте захист торговельних інтересів невдовзі примусив узятись і до політики. По-первах зброєю ліґи був *Verhansung*, комерційний бойкот, її ворогів. Але згодом Ганза була змушена запровадити податки й розбудовувати військово-морські сили — спершу щоб приборкати піратів, а потім щоб боротися з політикою окремих королівств, надто Данії. Союз Норвегії, Швеції та Ганзи спровокував Данію напасти 1361 р. на Вісбю. В цій першій данській війні Ганза зазнала тяжкої поразки. Зате під час другої війни (1368–1369 рр.) війська Ганзи захопили Гельсінґборґ, зруйнували Копенгаґен і окупували протоку Зунд. За Штральзундським договором (1370 р.) Данія була змушена погодитись, що жоден данський король не сяде на трон, не маючи схвалення Ганзи і не потвердивши її привілеїв. [**ЗУНД**].

Після того внаслідок як політичних, так і економічних причин Ганза стала поволі підупадати. В XV ст. балтійські оселедці якимось загадковим чином міґрували в Північне море. Під ту саму пору комерційний центр тяжіння Північної Європи пересунувся в Нідерланди. Ганза зіткнулась із дедалі більшими труднощами, намагаючись вистояти супроти таких войовничих нових держав, як Англія, Пруссія і Московія. Закриття Петрового двору в Новгороді 1494 р. було прикметою доби, так само як і закриття Сталевого двору в Лондоні 1598 р. Ганза мала вкрай мізерну підтримку з боку подрібненої Священної Римської імперії. Під час Тридцятилітньої війни зменшена Ганза мала лише трьох активних учасників — Любек, Гамбурґ і Бремен; представники цих міст востаннє зібрались на загальні збори 1669 р. Відтоді назва Ганза пов'язувалась тільки з незалежністю цих трьох міст, що до 1889 р. не входили до Німецького митного союзу[1].

Спадщина Ганзи надовго пережила розпуск самої ліґи. За сторіччя свого існування Ганза витворила спосіб життя, що відбився в кожному камені її гомінких та елеґантних міст. Бути ганзійцем означало належати до неповторної міжнародної цивілізації, основаної на спільних вартостях і пріоритетах. Такі великі міста, як Гамбурґ, Данциґ

(Ґданськ) і Рига, мали різну політичну долю, проте зберегли сильне чуття спільного походження. Жителі Гамбурґа пишаються й сьогодні, реєструючи номери своїх автомобілів під давньою муніципальною абревіатурою HH — *Hansestadt Hamburg*. Бременці пишуть HB, любекці — HL.

Нацистська ідеологія силкувалася, звичайно, привласнити ганзійські традиції. Наприклад, на славетній картині Ґротемеєра (1942 р.) валка середньовічних возів посувається з Гамбурґа вздовж Ельби — начебто завойовувати німецький *Lebensraum*, життєвий простір, на сході[2]. Але то було велике перекручення. В німецькій історії ганзійська традиція украй суперечить пруссизмові, націоналізмові та імперіалізмові, що заступили її. В європейській історія ця традиція світить, наче маяк, геть усім, хто прагне майбутнього, основаного на здоровій місцевій автономії, міжнародній співпраці і взаємному процвітанні.

У другій половині XI ст. у багатьох регіонах Західної Європи низка нібито не пов'язаних новацій спричинилась до зародження кількох важливих процесів. Почали формуватись інституції, тимчасові доцільні заходи обернулись на далекосяжне планування.

14 квітня 1059 р. папа Миколай II звелів, щоб вибори папи провадила колегія кардиналів. Цей захід мав утвердити незалежність папства і запобігти скандалові попереднього року, коли дві ворожі фракції призначили двох пап-конкурентів. Упродовж сторіч традиційне призначення пап "народом і духівництвом Рима" полишало пап на ласку місцевих політиків. А нещодавно німецькі імператори взяли собі звичай призначати кандидатів на папську посаду. Отже, тепер папство вдавалось до необхідних заходів, аби звільнитись від зовнішнього контролю. Невдовзі по тому з'явилися перші згадки про римську курію, папський суд і уряд. [**КОНКЛАВ**].

У серпні 1059 р. у Мельфі в Апулії Роберт Гвіскар, четвертий з дванадцяти синів Танкреда де Отвіля, одержав від папи герцогство Апулію і Калабрію разом з "майбутнім" герцогством Сицилією. За те герцог Роберт мав, якщо захопить призначені йому землі, платити папі податок — дванадцять пенсів з кожного заору (120 акрів). Тоді цей договір становив ще один поворот напруженої папської дипломатії. Відколи норманські завойовники 1017 р. висадились у Калабрії, Рим був налаштований проти них, а 1054 р., у розпалі розколу з Візантією, папа Лев IX, вирушивши на південь з німецьким військом, потрапив до норманського полону. Але Миколай II вирішив тепер укласти союз з норманами. Він, певне, не міг передбачити, що Отвілі так швидко втілять у життя свої плани. 1060 р. вони перепливли Мессинську протоку і стали послідовно вибивати з Сицилії сарацинів. Протягом десятиріччя вони захопили Палермо і вигнали візантійців з їхнього останнього італійського притулку в Барі. Згодом території, що їх нормани завоювали на півдні, були об'єднані в єдине Королівство обох Сицилій, яке проіснувало аж до Ґарібальді.

Ще не скінчилося завоювання Сицилії, а папство вже надумало підтримати іншого норманського авантурника. 1066 р. Вільгельмові Бастардові, герцогу Нормандському, вислано корогву св. Петра з благословенням на похід проти Англії. З римського боку це була ще одна спроба утворити коло держав, які підтримуватимуть папу й будуть незалежні від імперії. А для Вільгельма то був спосіб переконати своє військо піти на війну (згодом він відкинув претензії Ватикану на буцімто укладену угоду, подібну до ватиканської угоди про Сицилію). Доля й тут посприяла сміливцям. Чекаючи кілька тижнів, щоб переплисти Ла-Манш, нормани атакували англосаксонське військо, що зібралось під Гастінгсом. Гарольд Англійський, устигнувши повернутися з півночі, де він розбив іншого суперника — Гарольда Норвезького, — не сумнівався в дальших успіхах. Але 28 вересня він загинув у битві, поцілений в око норманською стрілою. Вільгельма, тепер уже Завойовника, коронувано на Різдво у Вестмінстерському абатстві. Англійське королівство, як і Сицилія, було поділене серед норманських лицарів і обернулось на взірцеву феодальну державу. (Англійці стверджують, що відтоді їх ніхто не завойовував).

У березні 1075 р. новий папа, Григорій VII (правив 1073–1085), опублікував свою заяву з двадцяти семи пунктів про *"Dictatus Papae"* ("Верховенство папи"). Папа претендував на верховну законодавчу й судову владу в християнському світі, а також на право скидати всіх володарів, як світських, так і духовних. Невдовзі по цьому на соборі він офіційно наказав відлучити від церкви всіх світських володарів, що інвеституют (затверджують) кандидатів на церковні посади, не радячись із церковною владою. Папу Григорія VII, колись Гільдебранда, тосканського ченця і головного дорадника попередніх пап, кардинали обирали вже по-новому. Імператора Генріха IV (правив 1056–1106) про вибори навіть не повідомили, не кажучи вже про те, що з ним не радились. Великий конфлікт між папством та імперією став неминучий. То був початок боротьби за інвеституру.

Боротьба за інвеституру, попри гучні юридичні й теоретичні фрази, якими її проваджено, була одвертою боротьбою за владу. Імператор контролюватиме папу чи папа імператора? Узгоджена теорія була проста: латинський християнський світ спирається на два стовпи влади: світської на чолі з імператором і духовної на чолі з папою. Але відносини між папою та імператором можна тлумачити порізному. З імперського погляду, папа мав обмежити свої інтереси духовною сферою. А з папського погляду, імператор мав коритися волі папи, бо й самі небеса височать над землею. Пункти Гільдебрандового *"Dictatus"* були безкомпромісні:

"2. Тільки римський понтифік має право на титул "католицький", або ж "вселенський".
3. Тільки понтифік може скидати єпископів і відпускати їхні гріхи.
12. Понтифік має право скидати імператорів.
16. Тільки понтифік може скликати Вселенський собор.
20. Ніхто не може засуджувати ухвали Святого Престолу.
22. Римська церква ніколи не помилялась і, як свідчить Святе Письмо, ніколи не може помилитись у майбутньому...
23. Будь-кого, хто опирається Римській церкві, не можна вважати за католика.
27. Понтифік може звільняти васалів несправедливих людей від їхньої присяги на вірність..."[25]

Папа не мав реальних засобів утверджувати свої вимоги, і тому на перший погляд видається, ніби імператор мав сильнішу позицію. А практично, оскільки чимало єпископів нарікали на свою залежність від світських володарів, а чимало баронів нарікали на свою залежність від володарів та імператора, відцентрові сили феодального устрою працювали на користь папи. Кінець кінцем боротьба скінчилася патовою ситуацією і компромісом, але не раніше, ніж імператор, у першому раунді, зазнав великих принижень.

Гільдебрандів виклик призвів до великого скандалу. За наказом імператора, єпископи імперії відлучили папу. Папа притьмом відлучив імператора, звільнивши імператорових підданих від присяги на вірність. Унаслідок цього німецькі барони повстали і вибрали як свого "антиімператора" Рудольфа Швабського. Тоді Генріх надумав покаятись. Перейшовши взимку з дружиною і дитиною перевал Мон-Сені, він знайшов Гільдебранда у відлюдному замку в Каноссі. Там він три дні стояв босоніж на снігу, вбраний у дрантя, і благав Гільдебранда простити його. На четвертий день Гільдебранд полагіднішав, і Генріх припав йому до ніг із криком: "Святий отче, помилуй мене!" Але драматизм каноських подій залишився без наслідків: невдовзі Генріх знову повернувся до своєї звички робити інвеститури. Після тривалої громадянської війни в Німеччині і другого відлучення Генріха в Бріксені зібрався собор німецьких єпископів і вибрав антипапу — Климента III. Тепер Захід мав двох пап і двох імператорів. У 1083–1084 рр. імператорська партія захопила Рим, Гільдебранд заховався в замку Святого Ангела. Роберт Гвіскар прогнав напасників з допомогою сарацинського війська, яке розграбувало Рим. Гільдебранд помер у вигнанні. Генріх помер 1006 р., але не раніше, ніж його друга дружина Аделаїда прилюдно звинуватила свого чоловіка, ставши на бік церкви. Зрештою сторони примирились і уклали Вормський конкордат (1122 р.); тепер і папа, й імператор мали право інвеститури. [МАРСТОН].

МАРСТОН

Виявилося, що давня, середньовічна Марстонська парафія —найближча до того місця, де написано цю книжку. Неперервна історія парафії тягнеться з давнини майже 900 років. Каплицю, що стояла на цьому місці, подаровано Остінському монастиреві св. Фрідесвайда в Оксфорді 1122 р.; статус парафіяльної церкви вона дістала в наступному сторіччі. 1451 р. Марстонську парафію папською буллою приєднано до сусідньої парафії Хедінґтон, і такий стан тривав до 1637 р. Адже протягом більшої частини новітнього періоду парафія підпорядковувалась лордам Хедінґтонам.

За свою довгу історію Марстон бачив кілька важливих подій. Це "прикордонне село" за п'ять кілометрів від Оксфорда не мало нічого цікавого, крім марстонського порому, що діяв на річці Червел з 1279 по 1960-і роки. За часів найбільшого розквіту — до того як виросли сучасні передмістя — в селі жило десь 40–50 родин, що працювали на 600 акрах орної землі і мали 200 голів коней та великої рогатої худоби і 800 овець. Після 1655 р., коли два найбільші лани обгороджено під пасовиська, кількість насе-

лення впала. Під час англійської громадянської війни Марстон окупували парламентські війська, обступивши облогою штаб-квартиру короля в Оксфорді. Командир парламентаристів, сер Томас Феєрфакс, 1643 р. був розквартирований у родині Кроуків у марстонському маєтку, де й прийняв одного разу самого Олівера Кромвеля. До 1816 р. село не мало школи, а тоді з'явився платний інтернат. Початкову школу відкрито 1851 р. Єдину доброчинну фундацію парафії створено 1671 р. за заповітом Мері Брет, удови; вона заповіла будинок і латку землі вартістю 22 шилінґи 6 пенсів на годування бідних. Єдиним мешканцем парафії, що досяг національної слави, стала сука-фокстер'єр на кличку Козир, куплена на хуторі Елсфілда 1815 р. Новий господар Козиря — мисливець-аматор, велебний Джек Расел — вивів на її основі породу собак, названу його ім'ям[1].

Марстонську парафіяльну церкву св. Миколая, збудовану в пізньому перпендикулярному ґотичному стилі, характеризують як "непретензійну"[2]. Церква має невисоку західну башту з зубчастим парапетом. Збереглися лиш окремі фраґменти первісної будівлі, більша частина кам'яної кладки датована XV ст. 1883 р. церкву реставровано. Просте дубове умеблювання церковного інтер'єру — здебільшого єлизаветинської або якобітської доби.

На дошці в нефі висить список священиків, які правили в церкві десь із 1210 по 1991 р. Попри проміжок з 1529 по 1637 р., коли в церкві правили вікарії, що не жили в селі, список породжує могутнє чуття неперервності. Ім'я найдавніше згаданого священика — Осберт, син Гереворда (бл. 1210 р.). Джон де Бредлі (1349 р.) помер від чорної смерті. Роберт Кен (1397–1398) — перший священик, що мав прізвище. Домініканець Томас Філдер (1529 р.) — останній католицький священик до Реформації. Джон Ален (1637–1685), що його призначив архієпископ Лод, служив у відновленій парафії 48 років. Стільки ж років прослужив і його наступник за доби короля Едварда Джон Гамілтон Мортімер (1904–1952).

По всій Європі десятки тисяч церковних парафій формують мережу територіальної влади, яка часто набагато давніша й куди неперервніша за мережу світської влади. Парафії коряться єпископові, а не державі. В Англії вони утворилися раніше, ніж графства. Здебільшого межі парафій збігаються з сільськими громадами, де парафіяльний священик був найбільшим авторитетом і чинив найпомітніший вплив, незважаючи на зміни політичного режиму і землевласника. За недавніх часів парафіяльна рада стала елементом місцевої демократії, а разом з місцевими інтересами і парафіяльним центром — фокусом місцевого громадського життя.

Парафіяльні книги реєстрації народжень, шлюбів і смерті, що їх у Англії заведено ще за Єлизавети I, — одне з найголовніших джерел генеалогічної і демографічної інформації. Ці книги — природна брама до царини місцевої історії[3].

А передусім парафія — це наріжний камінь упорядкованого життя європейського села. Ненастанна тяжка селянська праця, залежна від пори року, пережила кріпацтво, пошесті, голоди, війни, злидні і навіть Спільну сільськогосподарську політику Європейської Співтовариства:

Far from the madding crowd's ignoble strife,
Their sober wishes never learned to stray;
Along the cool sequestered vale of life
They kept the noiseless tenor of their way.

Далекі від юрби дурної метушні,
Бажань пустих не знали вони зроду,
Йшли по життя неприязній стерні
Без нарікань на працю і негоду[4].

1075 р. місто Піза домагалося папського схвалення свого кодексу муніципальних законів — *consuetudine di mare*. Через шість років імператорська грамота потвердила цей кодекс. Частиною угоди було те, що місцевий герцог Тосканський зрікся своєї юрисдикції в межах міста і пообіцяв не призначати нового маркіза в регіоні без згоди пізанців. Тоді Піза просто вдавалась до засторог, боячись небажаних наслідків конфлікту між папою та імператором, але то був початок процесу, внаслідок якого провідні міста досягли незалежності. Піза забагатіла на здобичі під час війн із сарацинами на Сицилії й на Сардинії і відобразила своє багатство у мармуровій пишноті собору, баптистерію і Похилої башти (початок будівництва комплексу бл. 1089 р.). Згодом Пізу скорила її морська суперниця Генуя, а потім приєднала суходільна сусідка Флоренція. Проте зростання заможних міських комун, що мали свої статути, збройні сили і громадянську гордість, стало характерною прикметою наступних сторіч. У Франції наприкінці XI ст. незалежними містами стали Ле-Ман, Сен-Кантен і Бове. У Фландрії хартія Сент-Омера (1127 р.) пробила шлях для Брюге і Гента. В Північній Німеччині самоврядування спершу виборов Любек (1143 р.), потім Гамбург (1189 р.). У таких міських комунах почали формуватись купецькі гільдії і ремісничі цехи.

У травні 1082 р. місто Венеція дістало хартію свобод від візантійського імператора, яка гарантувала свободу транзиту і звільнення від будь-яких податків та зборів на всій території імперії на захід від Босфору. Для венеціанців у бухті Золотий Ріг мали бути зарезервовані три причали. Ці поступки, напевне, були поміркованою платою за венеціанську допомогу в імператорових війнах з норманами. З часу мусульманських завоювань у VII ст. торгівля між Італією та Левантом значно зменшилась, і венеціанські купці, що були як підданими імператора, так і його союзниками, навряд чи становили велику силу. Але "Золота булла" 1082 р. виявилась поворотним пунктом. Видана напередодні хрестових походів і нового доступу до східного Середземномор'я, вона обернула Венеціанську лагуну на головний торговельний центр між Сходом і Заходом, на основу зростання народженого морем багатства, що могло конкурувати з багатством самого Константинополя. Давніше місто св. Марка, чиї реліквії 828 р. перенесено в Ріальто, перебувало в затінку сусіднього острова Торчелло. Мадярські спустошення, як і давніші напади лангобардів, що колись спонукали перших утікачів перебратись на острови в лагуні, урвали контакти з Німеччиною. Відтоді трансальпійська торгівля стала процвітати. З огляду на низку фортець, торговельних пунктів, а згодом колоній у Рагузі, на Корфу, в Коринфі, на Криті і на Кіпрі венеціанські галери могли захищати торговельні судна з шовками, приправами, сріблом і рабами, деревиною, збіжжям та сіллю. Відносини Венеціанської республіки з Візантією були не прості: 1182 р. вирізано всіх венеціанських купців у Константинополі. Але Венеція пережила Візантійську імперію, доживши аж до Наполеона, що й поклав Венеції край 1797 р. [**ҐЕТТО**], [**ЗВИЧАЇ**].

ЗВИЧАЇ

НАПРИКІНЦІ XI ст., коли візантійська принцеса прибула до Венеції для шлюбу з дожем, виявилось, що вона їсть золотою виделкою. Єпископ дорікнув їй за поведінку, яка суперечить громадським звичаям. Адже на середньовічному Заході люди їли м'ясо руками із загальної тарілки. Виделка увійшла до загального вжитку лише за доби Ренесансу, і то нею брали тільки шматочки з власної тарілки[1]. Столовий прибор з ножа, виделки і ложки — новація XVIII ст.

Європейські манери можна докладно вивчити за потоком писаних настанов, які мали навчити людей поводитись. Найдавніший такий посібник — *"De institutione novitarum"* ("Нові настанови") Гуґо Сен-Вікторського (помер 1141 р.) — призначався для кліриків. Баварські *"Hofzucht"* ("Двірські манери") XIII ст., приписувані Тангейзерові, призначались для неотесаних придворних, так само як і *"Book of Courtesye"* ("Книга ґречності") Джона Расела (XV ст.). Найвпливовіший твір цього жанру — *"De civilitate morum puerilium"* ("Про чемність дитячих звичаїв", 1530 р.) Еразма Ротердамського — витримав 130 видань. Через двісті років, коли Петро I намагався "цивілізувати" свій двір, його видано в Росії[2]. *"Il Cortegiano"* ("Придворний", 1528 р.) Бальдасаре Кастильйоне і подібний до нього латинський трактат (1566 р.) Лукаша Ґурницького мали тривалу міжнародну славу. Після того численні підручники поведінки у "високому товаристві", надто на французький штиб, розповсюджувано задля прищеплення добрих манер у дедалі ширші суспільні кола.

Колись історики трактували манери як минущу моду, проте поважні аналітики довели, що манери становлять зовнішнє свідчення глибоких соціально-психологічних змін. Можна простежити розвиток ставлення до будь-яких особливостей поведінки і при цьому добачити певні тенденції.

Скажімо, розвиток заборон, пов'язаних з плюванням, засвідчує кілька визначальних змін:

Не плюй через стіл або на стіл (англійська, бл. 1463 р.).
Не плюй через стіл, як то роблять мисливці (німецька, XIV ст.).
Обертайся, коли плюєш, щоб твоя слина нікого не заляпала. Коли випльовуєш на підлогу якийсь гній, його слід затоптати (Еразм, 1530 р.).
Слід, якщо можна, утримуватись від плювання за столом (італійська, 1558 р.).
Давніше можна було плювати на підлогу перед високими особами... Сьогодні це непристойність (французька, 1572 р.).
Часте плювання неприємне. У будинках значних осіб треба спльовувати в хусточку... Не плюй так далеко, щоб треба було шукати слину, аби затоптати її (Льєж, 1714 р.).
Дуже погана манера — ковтати те, що треба виплюнути... Сплюнувши в хусточку, її одразу слід скласти, не дивлячись на неї, й покласти до кишені (Ласаль, 1729 р.).
Це непрощенна вульґарність, якщо діти плюють в обличчя своїм товаришам (Ласаль, 1774 р.).
Плювання — завжди огидна звичка. Крім того, що вульґарна і мерзенна, вона ще й дуже небезпечна для здоров'я (англійська, 1859 р.).
А чи помітили ви, що сьогодні ми ховаємо те, що наші батьки не вагалися показувати відкрито?.. Плювальниці як частини умеблювання вже немає в сучасних будинках (Кабане, 1910 р.)[3].

З'ясовується, що в потребі плювати ніхто не сумнівався аж до XVIII ст., хоч обмеження, де, коли і як плювати, ставали дедалі суворіші. В XIX ст. плювання вже засуджували, можливо, через страх перед сухотами. Проте певне лицемірство відокрем-

лювало правила добрих манер від поширеного використання плювальниці — посуду, якого вимагала звичка жувати кабаку. Лиш у XX ст. стала ефективною повна заборона плювати. Таблички "Не плювати" висіли в лондонських автобусах аж до 1960-х років. На той час деякі рок-групи заохочували своїх фанів плювати на знак соціального виклику. Плювання ще може знову набути респектабельності.

Як "цивілізаційний процес" поступово прищеплює самообмеження суспільству загалом, так і виховання дітей прищеплює самообмеження дорослим:

"Отже, кількасотрічний соціально-історичний процес повільного формування нормативного уявлення про те, що є ганебним і образливим, повторюється в скороченій формі в житті кожної окремої людини... Провівши паралель з біогенетичними законами, тут можна говорити про фундаментальний закон соціогенезу і психогенезу"[4].

Критики цієї "цивілізаційної" теорії можуть дорікнути за таке вузьке визначення цивілізації. Дехто подумає, ніби це суто німецька теорія — щоб усі мали охайні звички й порожні голови. Чимало наполягатиме, що мистецтво *savoir vivre*, жити, вимагає куди більшого, ніж здатності контролювати свою слину, сфінктер і вміння користуватися срібними столовими приборами. Цивілізаційні криві Норберта Ілаєса і його теорія нелінійного прогресу переконують не кожного. Зате всі погодяться, що існує прірва між так званою "цивілізованою західною людиною" і середньовічними манерами поведінки, коли сучасні уявлення про гігієну, повагу до особистості, право на приватне життя і "особистий простір" були взагалі незнані. Тут досить тільки замислитись над кількома іншими середньовічними заборонами:

Погана манера — бути в шоломі, коли прислужуєш дамам.
Не висякуй носа тими пальцями, якими береш м'ясо.
Якщо треба почухати потилицю, роби це ввічливо з допомогою коміра верхнього одягу.
Коли пердиш, звуки можна приховати кашлем.
Перше ніж сідати, подивися, чи твій стілець не загиджений.
Нечемно вітатися з кимсь, якщо він випускає сечу або випорожнюється.
Коли їсиш, не забувай про бідних. Господь винагородить тебе[5].

1084 р. у монастирі Шартрез поблизу Ґренобля св. Бруно Кельнський (1033–1101) заснував картезіанський орден. Суворий статут цього ордену спонукав ченців до роздумів і велів їм жити серед тиші в закритих келіях. Тоді цей орден можна було вважати за жорсткий варіант давньої клюнійської моделі, а фактично, то був знак, що латинська церква вступає в добу послідовної інституціоналізації. 1098 р. у Сіто в Бургундії почалася довга кар'єра цистерціанського ордену. Своїм розвитком цей орден дуже багато завдячує св. Бернарові Клервоському (1090–1153). Повсюди світські клірики вступали в організовані громади, які дотримувались трьох обітниць: цноти, бідності та покори. Найпоширенішим був статут св. Августина, отже, найвідомішими стали августинці. Один з таких орденів — премонстрантів, або норбертинців, — що його заснував св. Норберт у Премонтре поблизу Лана 1120 р., дуже поширився як у Східній,

так і в Західній Європі. Десь тоді ж таки ченці в Клюні збудували церкву, що п'ять сторіч залишалася найбільшою в західному християнському світі.

Улітку 1085 р. Альфонс VI, король Кастилії та Леону, завоював мусульманське місто Толедо. Тоді та подія видавалась одним з дрібних інцидентів на християнсько-мусульманському кордоні: Альфонс був у союзі з севільським еміром, чия донька була йому за коханку. А фактично, як виявилось, то був перший крок християнської *реконкісти* — 400-річної боротьби за володіння Іберійським півостровом. Толедо було найбільшою і найцентральнішою десь із двадцяти п'яти *taifa*, "часткових" державок, на які розпався давній Кордовський емірат. Роз'єднаність мусульман дала шанс християнським володарям. Через десять років Альфонсів полководець — Родріго Діас де Бівар, Ель Сід, — увійшов до Валенсії. Через сто років мусульмано-християнські війни обернулись на загальне протистояння на всіх фронтах. Маври зазнали вирішальної поразки на перевалі Лас-Навас-де-Толоса 1212 р. Після відвоювання Кордови (1236 р.), Севільї (1248 р.) та Мурсії (1266 р.) більша частина Іберійського півострова перейшла до християнських рук. [ЕЛЬ СІД].

ЕЛЬ СІД

Лицар Родріґо Діас помер у Валенсії 1099 р. Як історична постать він усе життя воював як за маврів, так і проти них. А як леґендарну постать його піднесено арабською прикладкою *al-sayyid, або El Cid*, Господар, і він обернувся на бездоганного оборонця християнської справи, національного героя Кастилії. Леґенда сформувалася менше ніж через століття по його смерті — в епічній *"El canto del mio Cid"* ("Пісні про мого Сіда")[1] (див. додаток III, с. 1289).

Трансформація історичних постатей у людей з особливим статусом національних героїв — процес набагато складніший, ніж просте уславлення видатних діячів. Цей процес — складова частина пошуків колективної ідентичності, яку можна визначити лише на основі відмежування від неприязних сусідів чи гнобителів. У Англії, в історії якої вкрай бракує чужоземних нападників, єдиним можливим кандидатом став Робін Гуд, примарний злочинець, що боронив простолюд від англо-норманських баронів[2]. Серед сусідів Англії національними героями — нехай то Левелін-ап-Ґріфід, Вільям Волес Хоробросердий, Ґю О'Ніл чи Жанна д'Арк — могли бути лише ті, хто боровся проти Англії. У пізнішій британській історії національними героями Британії могли бути тільки військові, що, як-от адмірал Нелсон або герцоґ Велінґтон, оборонили імперію від чужоземних ворогів. У Албанії Ґеорґа Кастріоту (відомого як Скандербеґ, 1403-1468) вважають, як і Ель Сіда, за символ опору туркам, дарма що він теж попервах служив туркам та мусульманству, а потім відкинувся від них.

Культ національних героїв став обов'язковим, коли в XIX ст. романтизм поєднався з націоналізмом (див. с. 840). Народи, котрим бракувало загальновизнаного давнього оборонця, підносили новітніх: Косцюшко, Кошут і Шаміль воювали проти росіян; Андре-

ас Гофер у Тіролі — проти французів; Яношик, "татрський Робін Гуд", — проти австрійців. На північному боці Татр Яношик — герой польських верховинців; на південному боці — національний герой Словаччини[3]. Доречною характеристикою стану європейської ідентичності буде нагадування, що досі ще немає національного героя чи героїні Європи.

27 листопада 1095 р. на соборі в Клермоні у Оверні папа Урбан II закликав усіх християн боротися за визволення Єрусалима. Сидячи на помості на схилі пагорба нижче церкви Нотр-Дам-дю-Пор, він звертався до величезної юрби єпископів у митрах, лицарів і простолюду. Водночас папа намагався сприяти так званому Божому перемир'ю й припинити війни, яких не могло позбутися феодальне суспільство. Крім того, він дотримувався політики примирення з візантійським патріархом, прагнучи допомогти Візантії, що хиталася під ударами турків. А проте народ палко схвалив заклик папи, *"Dios lo volt!"* ("Цього хоче Бог!") — заревіла юрба, а якийсь кардинал упав навколішки і, судомно затремтівши, від імені всіх присутніх став читати молитву *"Confiteor"* ("Каюсь"). То тут, то там проштовхувались уперед чоловіки і приєднувались до нього. Пропозицію організувати хрестовий похід, "війну за Хрест", підхопила вся латинська церква. Проповідники, як-от Петро Пустельник, поширювали заклик. Відтоді протягом шести чи семи поколінь графи, лицарі, простолюд і навіть діти гуртувались, аби "відібрати Хрест" і битися з невірними на Святій Землі.

Усі ці нові явища спричинились до того, що вчені згодом назвали ренесансом XII ст. — миті, коли, відчувши зміцнілу впевненість і тішачись заможністю, західний християнський світ усвідомлено намагався втілити свої ідеали в життя. Такі події, як боротьба за інвеституру або хрестові походи, не просто свідчили про нову енергію, а були виявом "ідеології". Духові нової доби була притаманна жадоба знань. У відомих інтелектуальних центрах значно збільшився випуск книжок, формувались бібліотеки. Латинських класиків підносили, а саму латину спростили і вдосконалили; латиномовна поезія — висока і низька — стала модою:

Meum est propositum in taberna mori,	Нехай спіткає смерть мене в шинку, —
Ut sint vina proxima morientis ori.	До чарки щоб тягнулася рука!
Tunc cantabunt letius angelorum chori:	І хай співають ангели в кутку:
"Sit Deus propitius huic potatori".	"Прости, о Боже, цього пияка!"[26]

З'явились різноманітні історичні праці — від простих хронік та житій святих до таких мудрованих трактатів, як *"De Pignoribus sanctorum"* ("Про святі реліквії", бл. 1119 р.) Гібера Ножанського, *"Gesta regum"* ("Дії королів", 1120 р.) Вільяма Малмсберійського або *"Gesta"* ("Дії", бл. 1156 р.) Ото фон Фрайзінга, що розповів про імператора Фрідріха I. У своїй фантастичній *"Historia Regnum Britanniae"* ("Історії Британського королівства", бл. 1136 р.) Ґальфрід Монмутський склав добірку образних оповідок та леґенд із кельтської минувшини, згодом

ними живились і прикрашали їх численні поети та трубадури. Довга низка глосаторів, починаючи з Ірнерія (розквіт бл. 1130 р.), студіювала римське право, крім того, було систематизоване канонічне право, надто в *"Decretum"* (1141 р.) Граціана Болонського. З'являлося дедалі більше перекладів праць арабських і грецьких учених та філософів, перекладали, зокрема, Адельґард із Бата і Бургундіо з Пізи. В Салерно, Монпельє, а над усе в Болоньї процвітали правничі, медичні школи й учениість взагалі. На північ від Альп школи при соборах, як-от у Шартрі чи Парижі, змагалися з ранніми монастирськими центрами освіти, однією з головних постатей тут був св. Ансельм з Аости (1033–1109), свого часу абат з Бека і архієпископ Кентерберійський. У Палермо на Сицилії і в Толедо в Іспанії антична мудрість, що її зберегли арабські вчені, нарешті дійшла й до християнського світу. Коментарі Averoeca з Кордови (Ібн Рошда, 1126–1198) зробили Арістотеля Філософом середньовіччя. Мусульманська Іспанія дала Європі арабські цифри й математичні знання. [**КСАТИВА**].

КСАТИВА

Уміння виробляти папір уперше зареєстровано в Європі 1144 р. у мавританському містечку Ксатива, тепер Сан-Феліпе, поблизу Валенсії. Цьому вмінню знадобилася тисяча років, щоб перетнути Євразію і дійти з Китаю — через Самарканд і Каїр — до Іберії. Важливі технологічні новації, зокрема занурювані форми і водяні знаки, з'явилися на сторіччя пізніше в Італії, найімовірніше, у Фабріано поблизу Анкони. Першим відомим водяним знаком була велика літера F (Fabriano).

Відтоді папір поширювався на всі боки, поволі заступаючи давніші письмові матеріали: папірус, перґамент, перґамон. Перші паперові фабрики збудовано в Амбері в Оверні (1326 р.), Труа (1338 р.), Нюрнберзі (1390 р.), Лейрії в Португалії (1411 р.), Гертфорді в Англії (середина XIV ст.), Константинополі (1453 р.), Кракові (1491 р.) і Москві (1565 р.). Попит на папір значно зріс після винаходу друкарства. [**ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ**].

Стандартні розміри паперових аркушів запроваджено 1389 р. у Болоньї: імперіал (22 на 30 дюймів), роял, медіум і канцелярський. Книжкові сторінки робили, беручи складені вдвоє аркуші (in-*folio*), складаючи їх двічі (in-*quarto*) або тричі (in-*octavo*). 1783 р. брати Монґольф'є, власники паперової фабрики в Аноне, сконструювали свою кулю, надуту гарячим повітрям, з паперу. Але головний внесок паперу в розвиток людства — поширення знань. "Слава винахіднікові паперу, — писав Ґердер, — що більше зробив для літератури, ніж усі монархи землі".

Виготовлений ручним способом папір і досі має своїх прихильників. Існує Міжнародна асоціація істориків паперу зі своїм журналом, що видається в Німеччині, і низка музеїв паперу. Давні паперові фабрики досі функціонують у Фабріано, в Мулен-Рікар-ан-Ба у Франції, в Коґ-ан-дер-Зон у Нідерландах, у Нідерцвоніці в Німеччині, в Сент-Альбані в Базелі, Швейцарія, і в Душники-Здруй у Силезії[1].

Куртуазна література стала реакцією на брутальний спосіб життя баронів і задушливу етику церкви. Попервах сформувались два головні центри — французький двір у Парижі, де набули популярності *chansons de geste*, що уславлювали звитяги франкського та Артурового лицарства, і аквітанський двір у Пуатьє, що спеціалізувався на *chansons d'amor*, піснях про "куртуазне кохання". Творчість у першому центрі, що став найпліднішим після 1120 р., спиралася на культ Карла Великого, надто на такі епічні поеми, як *"La chanson de Roland"* та похідні від неї твори — *"Pélérinage de Charlemagne"* ("Проща Карла Великого") або *"La prise d'Orange"* ("Штурм Оранжа"). Другий центр, розцвівши після 1170 р., виробив стилізований кодекс поведінки, викладений у тридцять одній статті *"De arte honeste amandi"* ("Мистецтві чесного кохання") Андреуса Капелана. Ці правила, вивищуючи *domna*, володарку лицаревих почуттів, міняли місцями тодішні узвичаєні статеві ролі і кпили зі шлюбних умовностей. "Шлюб, — казав Андреус, — не перешкода для кохання". Цей любовний жанр міг, напевне, походити з мусульманської Іспанії, але його підхопили трубадури всього Півдня, звідки він поширився до труверів Півночі і німецьких мінезингерів. "Кохання, — писав один з авторів "Тристана", — сильніше, ніж закони". Найвідомішим майстром куртуазного роману був Кретьєн де Труа (бл. 1135–1190) родом із Шампані, автор трилогії про короля Артура — *"Yvain, ou le chevalier au lion"* ("Івен, або Лицар лева"), *"Lancelot, ou le chevalier à la charette"* ("Ланселот, або Лицар воза") і *"Perseval, ou le Conte du Graal"* ("Персеваль, або Оповідь про Ґрааль"). [**ТРИСТАН**].

Боротьба Німецької імперії з папством завжди була ускладнена італійською політикою, але в XII-XIII ст. проблеми безнадійно заплутались, і всі сторони конфлікту дуже ослабли. Крім Гільдебрандової ідеології пап, німецькі імператори мусили ще боротися з відцентровими тенденціями племінних герцогств, надто Саксонії; з династичним суперництвом у самій Німеччині, надто Вельфів і Гогенштауфенів; з несхитною незалежністю ломбардських міст; з норовливим містом Рим; з далеким Королівством обох Сицилій. Отже, на шляху до імперської влади стояв не один бар'єр. Претенденти спершу мали здобути підтримку німецьких аристократів та єпископів, а потім виграти вибори на посаду короля Німеччини. Після цього поставали не менші труднощі в боротьбі за італійську корону. Тільки тоді можна було переходити до ендшпілю і домагатись імперської корони від папи. Понад сторіччя цей біг з перешкодами виснажував енергію трьох сповнених сили поколінь з дому Гогенштауфенів, володарів Вайблінґена — Фрідріха I Барбароси, Генріха VI і неповторного Фрідріха II.

Барбароса (правив 1155–1190), син Гогенштауфена, герцоґа Швабського, і принцеси з роду Вельфів з Баварії, одружився зі спадкоємицею Франш-Конте й Арля, де його коронували королем. Відтоді, маючи ще й власну широку силову базу, він спромігся примирити войовничих німецьких герцогів. Його головний суперник з роду Вельфів — Генріх Лев, герцоґ Саксонський і Баварський — зрештою програв судовий процес перед імперським двором і позбувся

своїх головних володінь. Сутичка на Безансонському з'їзді 1157 р., коли папський легат назвав імперську корону церковним "бенефіцієм", оживила боротьбу за інвеституру. А друге зіткнення на Ронкальському з'їзді (1158 р.), де імперська сторона наголосила на верховенстві *podestà*, імперського управителя, над рештою урядовців імперських міст, живило нескінченні війни з Ломбардською лігою. Барбаросі дістались усі злигодні його попередників: папське відлучення від церкви, вибір антипапи, феодальні бунти в Німеччині, конфлікт у Римі, шість виснажливих італійських походів. 24 липня 1177 р. на паперті собору Св. Марка у Венеції, на соту річницю Каносси, Фрідріх I став навколішки перед папою Олександром III і дістав розгрішення. Але, як і в Каноссі, то був тільки жест. Фрідріх I здійснив спритний хід і одружив свого сина та спадкоємця Генріха (правив 1190–1197) з норманською спадкоємицею Сицилії — Констанцою ді Апулія. 1186 р. молодята побрались у Мілані, місті, яке вісімнадцять років тому Фрідріх завоював після тривалої облоги. Впевнений, що йому пощастило вбити клин між папством і його сицилійськими союзниками, імператор вирушив у третій хрестовий похід і вже ніколи не повернувся. [**КОНСПІРАЦІЯ**].

КОНСПІРАЦІЯ

Ліґа Святого Двору, *Heilige Fehme*, уславилася тим, що це найдавніше таємне товариство в Європі — за винятком тих, які й залишилися таємними. Вона зародилась наприкінці XII ст. в Німеччині під час заворушень, спричинених оголошенням поза законом Генріха Лева, проводиря вельфської партії. Метою ліґи було чинити правосуддя там, де імперська влада не впорувалась, і через систему таємних судів, якими керували *Freischöffen*, вільні судді, тримати населення в страху. Ліґа мала елітну касту втаємничених (*Wissenden*, мудреців), складну систему присяг, знаків і ритуалів, а також ієрархічну структуру на чолі з *Oberststuhlherr*, верховним суддею, — попервах архієпископом Кельнським. У XIV ст. ліґа мала 100 000 членів. У Вестфалії її діяльність визнала офіційна влада. В XV ст. ліґа прихилила на свій бік самого імператора Сиґізмунда, і її вплив наростав аж до правних реформ 1490-х років. Останні збори ліґи відбулися 1568 р.

Femgerichte, таємні суди, дотримувались чітких процедур і вислуховували свідків як сторони звинувачення, так і захисту.

Проте єдиним вироком була смерть. Засудженого залишали повішеним на дереві, у стовбур якого заганяли ніж із загадковими літерами SSGG (*Stein, Strick, Gras, Grün* — камінь, мотузка, трава, зелень).

Таємні товариства можна класифікувати як політичні, релігійні, соціальні і кримінальні, хоча ці категорії часто не мали чітких меж. На початку XVII ст. містичне братство розенкрейцерів вирішило розкрити своє існування. Його окультну теософію систематизував англієць Роберт Флад (1574–1637), і вона породила велику зацікавленість в усій Північній Європі, привабивши, зокрема, Бекона та Декарта, і справила великий вплив на ранні стадії розвитку франкмасонства. [**МАСОНИ**].

У 1776–1785 рр. недовговічний орден люмінаріїв Адама Вайсгаупта висував дуже прогресивні проекти соціальних реформ у Баварії. Його члени мали тісні зв'язки з франкмасонами і навіть якобінцями. На початку XIX ст. піднеслися карбонарії (див. с. 848), мафія і таємні товариства Ірландії. Деякі з них існують досі[1]. [ОРАНЖ].

Конспіративні теорії історії не в моді, проте європейській історії ніколи не бракувало таємних товариств, змов і конспіраторів.

Фрідріх II (правив 1211–1250), онук Барбароси, був дитиною від шлюбу з сицилійкою. Він успадкував особистий зв'язок Сицилії з імперією, що його встановили батько-мати, і так любив своє Сицилійське королівство, що його можна звинуватити в нехтуванні решти володінь. Хрестоносець, поліглот, філософ, орнітолог, покровитель мистецтв, оборонець євреїв і господар гарему, Фрідріх двічі був відлучений папою за непослух, а Вселенський собор офіційно засудив його як єретика. На півдні він правив як деспот, запровадивши ефективну централізовану адміністрацію як церкви, так і держави. Він навіть заохочував імператорський культ своєї особи. Фрідріх II стояв на чолі блискучого, багатого на культуру двору в Палермо — дивовижної суміші латинських, німецьких, єврейських, грецьких і сарацинських елементів. Для своїх сучасників він був просто *stupor mundi*, світове диво.

Проте керувати всією строкатою феодальною імперією лиш автократичними засобами було неможливо, і за межами Неаполя й Сицилії Фрідріх II раз по раз ішов на поступки, щоб зберегти імперію. В Німеччині, надавши церкві хартію свобод (1220 р.), він відмовився від безпосереднього контролю за церковними землями, сподіваючись керувати ними через прелатів, як-от Енгельберта, архієпископа Кельнського. Внаслідок своїх заходів йому пощастило домогтися, щоб його сина, Генріха VII, обрали королем римлян. На з'їзді у Вормсі (1231 р.) Фрідріх II звелів Генріхові оприлюднити *"Statutum in favorem principum"* ("Статут на користь володарів"), за яким світські володарі діставали ті самі далекосяжні свободи, що й єпископи. На сході він надав необмежені права своєму давньому товаришеві з хрестових походів — Германові фон Зальца, першому великому магістрові Тевтонського ордену, що не раз намагався бути Фрідріховим посередником у Римі. Спробам Фрідріха консолідувати папівну гібелінську партію в Північній Італії всякчас ставала на перешкоді підступна тактика пап, надто Григорія IX (правив 1227–1241) і ліги ломбардських міст.

Фрідріх II жив у вирі, проте закрутив його він не сам. Замолоду папський підопічний, він дістав Сицилію тільки з дозволу папи, а став імператором лише наприкінці 21-літньої баронської війни в Німеччині, де папа виступив проти попереднього імператора і папського клієнта Отона Брауншвайзького. Фрідріха не було на вирішальній битві при Бувіне у Фландрії, де французи розбили Отонову антипапську коаліцію. В тому, що папство виступило згодом і проти Фрідріха, криється велика іронія політичної каруселі. 1235 р. Фрідріх силою відновив лад у Німеччині, вигнавши свого старшого сина Генріха на користь

молодшого Конрада. В 1236–1237 рр. він розбив при Кортенуові військо ломбардських міст і пройшов по Кремоні з парадом слонів. 1241 р., потопивши папський флот неподалік Ґенуї, Фрідріх II захопив у заручники цілу зграю ворожих архієпископів та абатів. Але 1248 р., після невдалої облоги Парми, він утратив свій гарем. Здавалося, жодна сила на землі не годна приборкати міжпартійну ненависть ґвельфів та ґібелінів.

Після Фрідріхової смерті його син Конрад IV (правив 1250–1254) і онук Конрадин (помер 1268 р.) не спромоглися забезпечити спадкоємність Гогенштауфенів, і імперія знову ослабла під час затяжного безкоролів'я (1254–1273). Папство миттю оголосило про свої претензії на Сицилію, яка вже перейшла до французів з Анжуйської династії. Папи, здобувши номінальну перемогу, потрапляли в дедалі тіснішу залежність від королівства Франції. За Григорія X (Тебальдо Вісконті, правив 1271–1276) закінчено реформи, які сприяли швидкому та ефективному виборові пап. [**КОНКЛАВ**].

Саме Франція найбільше вигравала від нещасть імперії. В X ст. Капетінги володіли тільки крихітною територією в Іль-де-Франс навколо Парижа, тоді як в інших регіонах прерогативи короля належали, фактично, володарям ленів, з яких складалося королівство. Але, починаючи з Людовіка VI (правив 1108–1137), низка довговічних монархів значно зміцнила територіальне ядро Франції. В цьому їм сприяв великий демографічний вибух, надто в північних провінціях, розвиток заможних міських комун і важливі територіальні набутки, зокрема на півдні. Людовік VII (правив 1137–1180) мав досить влади, щоб повести всю французьку аристократію в другий хрестовий похід, а згодом зберегти мир у королівстві, поки він сам приватно їздив на прощу до Компостели і в Кентербері. Прогнавши королеву — Елеонору Аквітанську, що хутко вискочила заміж за його васала, Генріха II Англійського, — король приголомшено приглядався, як конкурентне збірне королівство Плантаґенетів простягається від шотландських кордонів до Піренеїв. Проте криза минула, і Капетинги відновили своє верховенство (див. додаток III, стор. 1292). [**ҐОТИКА**].

ҐОТИКА

ТУРИСТАМ, що навідують абатство Сен-Дені поблизу Парижа, показують загострені арки в апсиді, які абат Суже закінчив 1143 чи 1144 р. і які начебто започаткували ґотичний стиль. Але чи передувало будівництво в Сен-Дені ґотичному склепінню собору в Сансі, будованого тієї самої доби, — питання суперечливе. Проте найдавніша базиліка Франції, де короновано й поховано не одного короля і де зберігалась *oriflamme*, державна корогва, — цілком підходяще місце для такої важливої події, як зародження ґотики. Ця базиліка, безперечно, випередила як собор Богородиці Паризької, цей шедевр "перехідного" стилю, так і славетні собори в Шартрі, Реймсі та Ам'єні.

Зародившись у Франції, ґотика поширилась на весь католицький світ, ставши архетипним стилем середньовічного церковного будівництва на північ від Альп. Збудо-

вано десятки ґотичних соборів — від Севільї на заході до Дорпата (Тарту) на сході, від Лунда на півночі до Мілана на півдні. Собори правили за взірець для тисяч парафіяльних церков.

Чимало фахівців доводитимуть, що свого найяскравішого естетичного втілення ґотика досягла в церкві Сен-Шапель, будованій за наказом Людовіка Святого і закінченій 25 квітня 1248 р. Менша за величні ґотичні собори, ця споруда напрочуд вишукана, витончена і осяйна, її видовжені шибки демонструють неперевершені вітражі.

Далеко від Франції замкова каплиця Св. Трійці в Любліні, що між Віслою та Бугом, становить один з тих культурних орієнтирів, які дозволяють побачити Європу в цілому. Її збудував у суто ґотичному стилі король Владислав Яґайло (помер 1434 р.) для столиці Польсько-Литовської держави, хоча столиця там не сформувалась, і ця споруда — далеке, спрощене відлуння церкви Сен-Шапель. Водночас, як і в сусідньому ґотичному соборі в Сандомирі, її внутрішні стіни розписані фресками в пишному візантійському стилі; художники були з України або, можливо, з окупованої турками Македонії. Каплиця стоїть там, де архітектура Заходу поєдналася з декоративним мистецтвом Сходу. Дату її побудови зазначено в кінці довгої присвяти, написаної старослов'янською мовою: 1418 р., на день св. Лаврентія.

Проте розвиток ґотичного стилю не обмежився середньовічним церковним будівництвом. Ґотика ожила як улюблений архітектурний стиль романтичної доби, що намагалась відродити естетичний поваб авторитетного стилю і застосовувати його до всіх різновидів світських будівель. Манчестерська ратуша, химерний замок короля Людовіка в Нойшванштайні в Баварії і австрійська водогінна станція в Кракові — це все нащадки апсиди абата Суже біля кінцевої станції 13-ї лінії паризького метро.

Сучасні інтерпретації ґотичного стилю приправлені отим завзяттям XIX ст. Теорії Шлеґеля, Раскіна і Віоле-ле-Дюка були такі самі незрілі, як і їхня схильність "удосконалювати" середньовічні ориґінали, зокрема й Сен-Дені. Якщо скористатися словами Раскіна, ґотика, з огляду на свою "дикість", спершу зіткнулась із "крайньою зневагою", а згодом обернулась на об'єкт нестримного схиляння. Ґете у своїй розвідці "Von deutscher Baukunst" (*"Про німецьку архітектуру"*) міфологізував будівництво Страсбурзького собору та його будівничого Ервіна фон Штайнбаха і надихнув своїм прикладом багатьох інших авторів. Згодом він спокусив німецьких учених оголосити ґотику національним стилем. А насправді ґотика — один з найінтернаціональніших стилів із численними реґіональними варіантами. Це одна з тих багатьох підвалин, на яких легко можна будувати теорії про єдність європейської культури[2].

Тієї доби англійські і французькі справи були тісно пов'язані. Анжуйська династія (династія Плантаґенетів) утворилася завдяки англо-норманському шлюбові правнучки Вільгельма Завойовника Матильди з Ґотфрідом Плантаґенетом, графом Анжуйським. Їхній син, Генріх II (правив 1154–1189) поклав край анархії, що панувала за короля Стефана, і прожив зі своєю королевою Елеонорою досить довго, аби започаткувати лінію монархів, які сидітимуть на англійському троні до 1399 р. Ставши королем, Генріх II невпинно подорожував по всіх краях між Нортумберлендом і Ґасконню, а тим часом конфлікт між церквою і державою

досяг кульмінації в убивстві архієпископа Бекета (1170 р.). Генріхів син, найстарший з тих, що вижили, — Річард Левове Серце (правив 1189–1199), — переймався лише хрестовими походами. Річардів брат Іоанн Безземельний (правив 1199–1216) втратив довіру своїх підданих унаслідок не одного акту тиранії і позбувся герцогства Нормандії після поразки в битві при Бувіне (1214 р.); крім того, втратив ініціативу в англійській політиці, пішовши на поступки в *Magna Carta* (Великій хартії, 1215 р.). Іоаннів син Генріх III (правив 1216–1272) жив довго, і Данте спровадив його до "кола неспроможних душ" (див. додаток III, с. 1300).

Ці перші десятиріччя панування Плантаґенетів стали свідком і перших англійських нападів на Ірландію. Ватага англо-норманських авантурників на чолі з Річардом Туголуким, графом Пембруцьким, змовилась підтримати поваленого короля Ленстеру. Лицарі в кольчугах, висадившись 1169 р. у Вексфорді, так швидко просувались уперед, що Генріх II відчув потребу податися за ними й милостиво прийняти спільну делеґацію провідних ірландських королів, що засвідчили йому свою покору. Відтоді англійці вже ніколи не забиралися з Ірландії. Іоанн Безземельний дістав титул *Dominus Hiberniae*, володаря Ірландії, ще за життя свого батька. 1210 р. він заснував постійну англійську колонію в Дубліні, сформувавши ґроно графств, де панувало англійське право та англійські юстиціарії (судді). За Генріха III запроваджено перші дискримінаційні норми, які мали юридично відокремити прибульців від тубільців і усунути ірландців з усіх важливих посад.

Елеонора Аквітанська (1122–1204) була, напевне, видатною постаттю своєї доби. Вона залишила слід не тільки як жінка виняткової сили духу, а й як політичний діяч і покровителька культури з величезним впливом. Вона була сміливою спадкоємицею великого герцоґства. Елеонора вийшла заміж у 15 років, і її під арештом спровадили додому з другого хрестового походу, бо вона наважилася суперечити своєму чоловікові-королю. Розлучившись у 28 років, вона через два місяці знову вийшла заміж, підготувавши неперевершений династичний удар. Коли їй було під п'ятдесят, Елеонора стала жити нарізно від чоловіка (внаслідок його зв'язку з прекрасною Розамундою з Ґодстоу) і повернулась до рідного Пуатьє, влаштувавши собі розкішний двір. Вона дожила, щоб побачити, як серед її дітей та онуків один став імператором, троє королями Англії, королями Єрусалима та Кастилії, герцоґом Бретанським, а одна — королевою Франції. В Пуатьє, на чолі зграйки дам такої самої вдачі, вона стала "королевою трубадурів":

Domna vostre sui e serai,
Del vostre servizi garnitz.
Vostr'om sui juratz e plevitz,
E vosrte m'era des abans.
E vos etz lo meus jois primers,
E si ſeretz vos lo derrers,
Tan com la vida m'er durans.

Я, дамо, ваш і завжди буду вашим,
Служити вам довіку присягаю
Й ніколи свого слова не зламаю.
Я вам належу, знайте, споконвіку,
Ви — перша моя радість на світанні
І радощі мої у день останній, —
Я щиро ваш, допоки мого віку[27].

Неприхильні французькі коментатори намагалися очорнити репутацію королеви розповідями про отруєння та інцест, але Елеонора височить як центральна постать в історії культури краю, який її вороги невдовзі мали спустошити.

Аквітанія становила центральну частину окремого культурного і мовного регіону, відомого тепер як Окситанія. *Langue d'oc* — названа так, бо ті, хто розмовляв цією мовою, казали замість "так" *oc*, була геть відмінна від *langue d'oï*, "французької" мови Північної Ґаллії. *Langue d'oc* розмовляли на всьому Півдні — від Каталонії до Провансу, вона переступала всі політичні кордони — від королівства Арагон до Арелату (королівства Бургундії та Арля), яке ще належало імперії. У XII і на початку XIII ст., напередодні французького наступу, на цій території сформувалась одна з найблискучіших цивілізацій Європи.

Філіп-Август (правив 1180–1223) надав Французькій монархії вирішального поштовху. Утричі збільшивши королівські володіння, він здобув велику перевагу, граючи на суперництві імперії та папства. Він заклав основи національного війська, а завдяки системі *baillis* (балъї, королівських управителів) — ще й централізованого урядування. Далі він спромігся протистати одвічним інтригам найчільніших васалів і відповісти на виклик Плантаґенетів. Звинувативши Іоанна Безземельного в порушенні феодальних зобов'язань і позбавивши його юридичних прав у Франції, він підтвердив судову постанову мечем. Починаючи з 1202 р., він потихеньку анексував Нормандію, Анжу, Турень і більшу частину Пуату. 1214 р. при Бувіне, де Філіпа-Августа врятували васали, коли під ним упав кінь, король на одному бойовищі розбив обох ворогів Франції — імперське військо і Плантаґенетів.

Його онук Людовік IX (правив 1226–1270) надав Франції морального авторитету, якого не могли витворити її військово-економічні успіхи. Успадкувавши велике королівство, яке його батько, Людовік VIII, щойно збільшив, додавши Аквітанію і Лангедок, він не мав потреби воювати з сусідами. Він утілював найвищі ідеали християнського короля, як тоді розуміли цей образ, і його життєпис (автор — Жан де Жуанвіль) подає привабливий портрет. "Любий сину, — казав він своєму старшому сину, — благаю тебе: люби свій народ. Бо, по правді, для мене краще, коли народом добре і справедливо правитиме якийсь шотландець, ніж бачити, що ти кепсько урядуєш королівством"[28]. Коли Людовік був малий, обов'язки регента виконувала його мати, Бланка Кастильська, онука Елеонори, і саме тоді підняла голову небезпечна феодальна реакція. Проте чесність Людовіка і безмежний запас рідні, придатної для шлюбних союзів, невдовзі знову повернули великі феоди до партнерства з короною. За доби нескінченного сутяжництва Людовік IX став популярним арбітром багатьох королівських і феодальних суперечок, чинячи справедливий суд під Венсенським дубом. Його ставлення до євреїв на Півдні було мало не святим. Отож наприкінці свого довгого врядування Людовік Святий, безперечно, став першим володарем християнського світу.

В Англії звичайна війна між баронами призвела до незвичайного наслідку. Генріх III Плантагенет (правив 1216–1272), син Іоанна Безземельного, став непопулярним серед баронів, бо віддавав перевагу своїм родичам у Пуату, Савої та кланові Лузіньянів, не мав успіху у війні з французами і пропонував химерні будівельні проекти, як-от реставрацію Вестмінстерського абатства. 1258 р. утворилася реформаторська фракція під проводом Симона де Монфора, графа Лестерського, сина проводиря хрестового походу проти альбігойців (див. нижче). Відмовившись давати гроші для розв'язку фінансових проблем короля, реформатори ухвалили Оксфордські провізії, і тепер за адміністрацією короля мали наглядати їхні представники. Коли король заперечив, Симон почав війну і в битві при Льюїсі спромігся полонити короля, його найстаршого сина і королевого брата, Річарда Корнуола, короля Німеччини. Наступного року королівська партія зібрала військо, і Симон загинув у битві при Івшемі (1265 р.). Але в проміжку між цими двома подіями, в січні 1265 р., скликано парламент нового типу, що складався тепер не просто з магнатів і прелатів, а й з лицарів графств і городян від окремих округів. Для конституціоналістів то був важливий прецедент, вирішальний крок на шляху до обмеженої монархії — перша поява палати громад.

Сумнівно, чи тогочасна Англія або Франція мали будь-яке почуття своєї національної ідентичності. В XIII ст. королівство Англія й далі залишалось прикутим до своїх континентальних володінь. Його панівний клас і далі був пов'язаний з культурою та амбіціями своїх французьких родичів. А сама Франція тільки-но здобула територіальну основу — від Ла-Маншу до Середземного моря, — на якій будуватиметься її майбутня доля. В Англії було багато такого, що мало більш "французький" характер, ніж чимало регіонів нової Франції.

Нав'язливі спроби відвоювати Святу Землю тривали 200 років і скінчилися провалом. З 1096 по 1291 р. організовано сім великих хрестових походів і безліч малих. Перший хрестовий похід (1096–1099) очолили барони Ґотфрід Бульйонський, Раймунд де Сен-Жіль, граф Тулузький, і Гуґо Вермандуа, брат французького короля; їм пощастило захопити Єрусалим, вирізати його жителів і заснувати в Палестині Латинське королівство. Другий хрестовий похід (1147–1149), до якого закликав св. Бернар і який спільно очолили французький король Людовік VII і німецький король Конрад III, не досяг майже нічого, окрім того, що англійський флот випадково відбив від маврів Лісабон. Проводирі третього хрестового походу (1189–1192 рр.) — імператор Фрідріх Барбароса, французький король Філіп-Август і англійський король Річард Левове Серце — не спромоглися відвоювати Єрусалима. Учасники четвертого хрестового походу (1202–1204), скеровані в інший бік амбіціями венеціанського дожа, захопили Константинополь, вирізали його жителів і заснували Латинську імперію у Візантії, — але ж мета в них була інша. П'ятий (1216–1217), шостий (1248–1254 рр.) і сьомий (1270 р.) хрестові походи скінчились у Єгипті чи в Тунісі, де й сам французький король Людовік Святий помер від чуми. Коли 1291 р. упала Акра, остання фортеця хрестоносців на Святій Землі, якоїсь певної реакції вже не було.

Поведінка хрестоносців була приголомшлива — не тільки для нас із нашою теперішньою чутливістю, а й для їхніх сучасників; сам св. Бернар узявся засуджувати її. Хрестоносці плюндрували країни, по яких пролягав їхній шлях, — Богемію, Угорщину, Болгарію і Візантію. 1096 р. вони вбили до 8000 євреїв, коли проходили Рейнську область, — то була перша низка великих погромів у Європі. Морські експедиції хрестоносців спустошили середземноморські порти. Хрестоносці билися між собою не менш завзято, ніж проти невірних. Вони обдирали своїх підданих, набиваючи власні скрині. "Я б і Лондон продав, — нахвалявся Річард Левове Серце, — якби знайшов купця". Вартість змарнованих життів та зусиль годі навіть підрахувати. Один німецький імператор утопився в річці в Кілікії, другий тримав для викупу англійського короля, третій був відлучений від церкви, коли відплив до Палестини. Вбивства та різанина на службі Євангелія стали буденною річчю. Кажуть, ніби під час першого наступу на Єрусалим хрестоносці незворушно вирізали 70 000 мирних людей. "Життя та працю мільйонів людей, похованих на Сході, можна було б набагато ефективніше використати задля вдосконалення їхніх рідних країн"[29]. "Можна довести, що єдиним плодом хрестових походів, який зберегли християни, став абрикос"[30].

Проте жахіття на шляху хрестоносців часто маскували глибші причини їхніх дій. Релігійне завзяття змішувалося з озлобленням суспільства, що страждало від наворотних хвиль голоду, чуми й перенаселення. Хрестові походи були засобом сублімації страждань злиденного існування. Отже, вгодованих лицарів з їхнім добре спорядженим почтом було набагато менше, ніж орд злидарів, що пленталися за ними. "Народні", або "пастуші" хрестові походи тривали ще довго після головних виправ. Для них Єрусалим був омріяним містом Одкровення, куди їх манив Христос. Хрестові походи були "збройною прощею", "колективним *imitatio Christi*, наслідуванням Христа, масовою жертвою, яка мала бути винагороджена масовим апофеозом у Єрусалимі", джерелом натхнення "месіанізму злидарів"[31]. Щасливих хрестоносців з лицарської касти могли зобразити в камені в їхніх парафіяльних церквах, — з побожно схрещеними ногами. Більшість їхніх товаришів ніколи не повернулися додому, — певне, загинули. Звичайно, концепція хрестових походів не обмежувалась Святою Землею. Латинська церква надавала не меншої ваги північним хрестовим походам у Балтійському морі (див. с. 377–379), а також "третьому флангові" — реконкісти в Іспанії (див. с. 362).

Хрестові походи залишили глибокий слід. Латинське королівство в Єрусалимі (1099–1167) було першим експериментом із заснування "заморських колоній Європи"[32]. Східне Середземномор'я знову було відкрите для торгівлі й подорожей. Італійські міста, надто Венеція і Ґенуя, процвітали. Під проводом пап зміцніла колективна ідентичність латинської церкви. Хрестові походи дали багато цікавого й героїчного матеріалу, що став основою розвитку середньовічного лицарського роману, філософії та літератури. А втім, хрестові походи сприяли ще й зміцненню зв'язку між західним християнським світом, феода-

лізмом та мілітаризмом. Вони спричинились до зародження військово-чернечих орденів. Унаслідок лихої поведінки латинян і відрази греків, що стали очевидцями їхніх звірств і бешкетів, хрестові походи зробили практично неможливим возз'єднання християнського світу. А передусім вони зміцнили бар'єри між християнством та ісламом, отруїли відносини, в яких західнякам дісталася роль водночас і агресорів, і жертв. Одне слово, хрестові походи знеславили християнство.

Військово-чернечі ордени, надто госпітальєрів і тамплієрів, займали центральне місце в дебатах про етику хрестоносців. Орден "лицарів госпіталю св. Іоанна в Єрусалимі" створено 1099 р. після першого хрестового походу. Серед ченців ордену були військові, медики і пастори. Після падіння Акри госпітальєри перебралися на Кіпр, володарювали на Родосі (1309–1522), а згодом на Мальті (1530–1801). Орден "бідних лицарів Христа і храму Соломона" засновано 1118 р. для захисту прочан на шляху до Єрусалима. Тамплієри, щоправда, диверсифікували свою діяльність, узявшись до банківництва та операцій з нерухомістю, і незмірно розбагатіли, маючи власність в усьому християнському світі. Орден придушено 1312 р. за фальшивими звинуваченнями в магії, содомії та єресі, які висунув проти них король Франції. Їхній герб — два лицарі верхи на одному коні, — відображує епізод із життя першого магістра, Гуго Пенського: він був такий бідний, що ділив коня зі своїм приятелем. Ці два ордени — один з курйозів середньовічного мислення: люди вважали, що можна примирити чернечі обітниці з вояцьким життям. І госпітальєри, і тамплієри були міжнародними організаціями з філіями в усіх країнах Заходу. Натомість тевтонські лицарі ще на ранньому етапі спрямували свою увагу на Балтійське море (див. нижче). Військово-чернечі ордени Сантьяго, Калатрави й Алькантари діяли тільки в Іспанії.

Двічі поспіль завоювання Константинополя (1203–1204) добре ілюструє сумнівні вартості хрестоносного руху. Військо, що вирядилось у четвертий хрестовий похід і зібралось у Венеції, невдовзі стало жертвою хитрощів підстаркуватого дожа Енріко Дандоло і німецького короля Філіпа Швабського, що побрався з візантійською імператрицею Іриною. Дож добачив нагоду збільшити володіння республіки в Леванті, а король — шанс відновити на візантійському троні свого вигнаного небожа. Отож в обмін на наданий флот хрестоносці погодились поділитися своєю здобиччю з венеціанцями й допомогти сісти на трон Олексієві IV. А на додачу, коли хрестоносці не спромоглися заплатити за кораблі, вони були змушені захопити по дорозі угорський порт Задар у Далмації. В липні 1203 р. хрестоносці, не зіткнувшися з опором, пропливли Дарданелли і взяли штурмом константинопольські мури з боку моря. Проте двірський переворот у Константинополі, коли Олексія IV задушили, позбавив хрестоносців перемоги, і в квітні їм довелося знову штурмувати місто. Цього разу вони вже сплюндрували Константинове місто, розграбували церкви, вирізали городян, потрощили ікони. У соборі Св. Софії патріарх Венеціанський коронував як "басилея" Балдуїна, графа Фландрського. Імперію поділили на венеціанські ко-

лонії та латинські феоди. А згодом, у квітні 1205 р., під Адріанополем, військо хрестоносців розбили болгари. Хрестоносці не підійшли до Єрусалима навіть на півтори тисячі кілометрів. Вони вчинили "велику зраду"[33].

Після четвертого хрестового походу на Сході залишилось дві Римські імперії: Латинська "імперія проток" у Константинополі та обрубок Візантійської імперії, керований з Нікеї в Малій Азії. Латинська імперія проіснувала 60 років, аж до 1261 р., коли візантійці, скориставшись тимчасовою відсутністю венеціанського флоту, відновили свої позиції. Кінець кінцем у виграші залишилась тільки Венеція.

А проте фіаско четвертого хрестового походу збіглося з тим, що багато дослідників уважають за політичний апогей латинської церкви, — папством Інокентія III (1198–1216). Інокентій, що народився як Лотаріо в Ананьї, за своєю вдачею був політичним гешефтмахером і найближче підступив до ідеалу підпорядкування всіх володарів "теократичному урядові". В Німеччині він примудрився спершу коронувати одного з претендентів на імперську корону, — Отона Брауншвайзького, — а потім повалити його з трону. У Франції він відмовився визнавати шлюбні оборудки Філіпа-Августа і, наклавши на країну інтердикт, зрештою змусив короля повернути свою королеву після двадцятирічної розлуки. В Англії після затяжної війни з королем Іоанном він знову наклав інтердикт і змусив короля скоритись. До Англії приєдналась Арагон, Сицилія, Данія і навіть Болгарія — як васали Святого престолу. На XII Вселенський собор церкви, що зібрався в Латеранському палаці в листопаді 1215 р., з'їхалося 1500 прелатів з усього християнського світу, і всі вони смиренно ухвалили папські пропозиції.

Фактично, латинська церква мала більший вплив у високій політиці, ніж у житті звичайних людей. Церковна ієрархія часто не мала жодних контактів з народом. Серед простолюду переважали єресі, повернення до поганства, фантастичні забобони і люте обурення церковним багатством. Щоб подолати кризу, Інокентій III дав благословення створити два нові ордени жебрущих ченців, які мали жити серед народу й подавати взірець християнського служіння ближнім. Орден проповідників (чорних братів, або домініканців) заснував кастилець св. Домінік Гусман (1170–1221), що виклав статут ордену на двох загальних зборах капітулу в 1220–1221 рр. Відтоді домініканці зосереджували свої зусилля здебільшого на місіонерській діяльності та освіті. Орден міноритів (малих, або сірих, братів) заснував св. Франциск Ассизький (бл. 1181–1226), папа затвердив орден 1223 р. Відтоді діяльність ордену полягала переважно в моральній проповіді. І домініканці, і францисканці приймали як чоловіків, так і жінок і присягали дотримуватись колективної та індивідуальної бідності. Згодом до францисканців і домініканців долучились інші жебрущі ордени — клариски, кармеліти, або білі брати, і брати-августинці, а 1274 р. папа заборонив утворювати нові ордени. На відміну від монастирських ченців, чия побожність видавалась інколи підозрілою, "веселі брати" стали такими ж популярними серед народу, як непопулярними серед високого духівництва.

Св. Франциск — безперечно, найпривабливіша постать середньовічного християнства. Він народився в заможній купецькій родині в Ассизі в Тоскані, але змінив свій одяг на жебрацьке рам'я і зрікся спадщини. Він став "чоловіком пані Бідності". Якийсь час Франциск жив пустельником у печері над Ассизі, а 1219 р. поїхав з виправою хрестоносців до Єгипту. Франциск мав куди безпосередніший вплив на заснування ордену кларисок, ніж ордену францисканців. 1224 р., коли він молився на горі Верна, на його тілі з'явилися стигмати — начебто відбитки ран розп'ятого Христа. Його легендарна здатність спілкуватися з природою відображена в його "Кантиці братові Сонцю", а згодом у *"Fioretti"* ("Квіточках св. Франциска та його товаришів"). Франциск створив гімни й молитви, що відтворюють саму суть християнської вдачі:

Господи, зроби мене знаряддям твого миру;
Там, де ненависть, дай мені сіяти любов,
Де кривда — прощення,
Де сумнів — віру,
Де розпач — надію,
Де морок — світло,
Де смуток — радість.
О милостивий Господи, зроби так, щоб я дужче прагнув
Утішити, ніж бути втішеним,
Зрозуміти, ніж мати розуміння,
Любити, ніж знайти любов;
Адже тільки даючи, ми здобуваємо,
Тільки прощаючи, дістаємо прощення,
Тільки вмираючи, народжуємось для вічного життя[34].

Жебрущі ченці відіграли велику роль і в іншому видатному явищі доби — зародженні університетів. Ренесанс XII ст. визначив принцип, що світська освіта має вартість незалежно від теології. Але без дозволу церкви годі було засновувати освітні заклади. Звідси й ідея *Studium generale*, університету, поділеного на чотири чи п'ять факультетів — теології, права, медицини, мистецтва або філософії та музики; університети мали свої статути, а керували ними самоврядні академічні органи. Після Болонського (1088 р., перезасновано 1215 р.) відкрились університети в Парижі (бл. 1150 р.) та Оксфорді (найдавніший у Європі університет, 1167 р.). 1300 р. функціонували вже кільканадцять університетів у Італії, Франції, Англії та Іспанії, згодом виникло ще багато інших (див. додаток III, с. 1296).

Хрестовий похід проти альбігойців (1209–1229 рр.) показує зовсім інший аспект середньовічного християнства. 1199 р. папа Інокентій III проголосив єресь "зрадою супроти Господа". Мішенню його гніву були катари (або альбігойці) Лангедоку. Духовні нащадки античних гностиків, маніхійців і богомилів, катари залишили сліди своєї давньої присутності в Боснії і зазнали суду за єресь у Мілані. Потім вони швидко поширились у ткацьких містах Альбі, Ажен,

Пам'є, Каркасон і Тулуза, де мали захист місцевих графів. Катари вірили, що перевага зла на світі суперечить існуванню єдиного ласкавого Творця; отже, добро і зло повинні мати окремих творців. Катари були вегетаріанці, аскети і пуритани; визнавали рівність чоловіків та жінок і мали касту *perfecti*, досконалих, що виконували обряд *consolamentum*, "накладання рук". 1167 р. катари скликали свій собор у Сен-Фелі-де-Карман поблизу Тулузи, на собор приїхали й делегати-одновірці з Малої Азії. XI Вселенський церковний собор, скликаний 1179 р. для обговорення проблеми альбігойців, не досяг жодного поступу, марними були й проповіді св. Домініка. 1209 р. убивство папського легата використано як привід для початку загального наступу. [**БОГОМИЛИ**].

Інокентій III оголосив хрестовий похід проти альбігойців за тих самих умов, що й проти ісламу: відпущення гріхів і необмежений грабунок. На першому етапі (1209–1218) 12 000 лицарів з Франції та Бургундії під проводом Симона де Монфора Старшого воювали з єретиками, на чолі яких стояли Раймунд VI і Раймунд VII, графи Тулузькі. На другому етапі (1225–1271 рр.) у боротьбу встряло військо французького короля. Перед катарами постав вибір: зречення або смерть, і чимало вибрали смерть. Свята інквізиція на чолі з катарським відступником Робертом де Бугером (Bugger)* запровадила справжнє панування тортур і терору. 1244 р. у Монсегюрі, священному замку досконалих, на одному велетенському вогнищі спалено живцем 200 затятих єретиків. Винищення відбувалось рік у рік, від села до села, мечем і судом. 1255 р. захоплено замок Кверібус. До XIV ст. усі колишні катари, що вижили, опинились у лоні римо-католицької церкви, їхня провінція Ланґедок увійшла до складу Французького королівства. Єдність Франції побудована на нещастях Півдня[35].

Хрестові походи могли придатись і для іншої мети. Якщо можна піти з мечем і хрестом проти невірних, то можна організувати похід і проти поган, до яких набагато ближче. 1147 р. у Франкфурті св. Бернар виявив, що саксонська аристократія має куди більше охоти напасти на своїх сусідів-слов'ян, ніж іти до Святої Землі. Папа не забарився видати буллу *"Divina dispensatione"* ("Божественним проводом"), і св. Бернар заохочував північних хрестоносців "бити поган, аж доки, з Божою допомогою, вони або навернуться, або будуть знищені"[36]. Під час Вендського хрестового походу (1147–1185) саксонці, данці й поляки силоміць навертали до католицизму непокірливі племена Померанії та Лужиці (див. мал. 26).

1198 р. Гартвіґ II, архієпископ Бременський, почав ще один "затяжний хрестовий похід" у Лівонії. Спираючись на військово-чернечий орден мечоносців, що базувався у Ризі, він створив організацію, яка мало-помалу окатоличила всю північну-східну частину Балтики. Мечоносці підпорядкували собі Лівонію, данці — Естонію, а шведи — Фінляндію. Їхні звитяги відтворив бл. 1295 р. анонім-

* Робер Бугр (Bougre). Завдяки своїм богомильським зв'язкам катари були широко відомі як bougres, перекручене "болгари". Крім того, оскільки *perfecti* суворо дотримувалися цноти, широкий загал звинувачував їх у содомії. Звідси й еволюція значення слова buggery (англ. "содомія").

ний автор *"Livlandische Reimchronic"* ("Лівонської віршованої хроніки"), що зображує убивства та підпали в ім'я Господа:

Перша з пожеж, що лютували того дня,
Зайнялась од руки вже сірого ченця,
А чорний і собі не відставав[37]. [DANNEBROG]

DANNEBROG

15 червня 1219 р. данську виправу в Естонії спіткало лихо. Естонці нещодавно скорилися данському королю Вальдемарові Переможному, що готувався охрестити їх. Та як настала ніч, естонці рушили на данський табір, убили єпископа і погнали хрестоносців до моря. За леґендою, доля битви змінилася тільки тоді, коли з небес упала червона корогва з білим хрестом і пролунав голос, закликаючи данців зібратись навколо неї. Вальдемар одержав перемогу і заснував місто Таллінн, "Данський замок", а Данія прийняла *dannebrog*, червону шматину, як свій національний прапор[1].

Відтоді кожен незалежний народ вибирав собі якийсь прапор. На багатьох з них, як-от на *dannebrog*, зображено хрест: червоний хрест св. Ґеорґа в Англії, діагональний синій хрест св. Андрія в Шотландії, жовтий хрест на синьому полі в Швеції. Швейцарія вибрала данські кольори, проте інший хрест. "Юніон-джек", прапор Сполученого Королівства, що поєднує хрести св. Ґеорга, св. Андрія і св. Патрика, вперше замайорів після приєднання Ірландії 1 січня 1801 р.

Усі європейські монархії на додачу до національних прапорів мали ще й королівські корогви. Скажімо, данська королівська корогва з трьома синіми левами з червоними серцями на золотому полі давніша за *dannebrog*.

Ідучи за прикладом Нідерландів (1652 р.), більшість сучасних республік вибрали собі прості трибарвні або двобарвні прапори. Деякі з них, як-от французький (1792 р.), італійський (1805 р.) та ірландський (1922 р.), мають вертикальні смуги. Інші, наприклад, німецький (1918 р.) і російський (1917 р.), мають горизонтальні смуги. Більшості прапорів довелося змагатись із прапорами конкурентних режимів. Національні прапори — осереддя патріотизму й необхідні символи ідентичності. Послідовність утвердження національних прапорів відображувала неоднаковий ступінь зрілості різних національних спільнот Європи.

Прусський хрестовий похід почався 1230 р. Прусси зберігали незалежість ще з днів св. Войтеха і своїми ненастанними наїздами не давали спокою місцевим польським князям. Один із цих князів, Конрад Мазовецький, надумав розв'язати проблему, запросивши нечисленний військово-чернечий Тевтонський орден, що не мав роботи після недавнього вигнання зі Святої Землі. Але він посіяв драконові зуби: замість виконати зобов'язання й забратися, лицарі і від папи, і від імператора дістали грамоти з правом постійного здійснення хрестових походів і окопалися надовго. Заграючи зі своїми різноманітними покрови-

телями, вони спромоглись уникнути взагалі будь-якого контролю. Булла *"Pietati proximum"* ("Близькість побожності", 1234 р.), що проголошувала Пруссію папським феодом, зосталася мертвою буквою, так само як і подібний до неї імперський указ 1245 р., що вимагав для імперії Курляндії, Земгалії та Литви. Ченці-лицарі в білих накидках з чорними хрестами нещадно посувались уперед, засновуючи фортеці й торговельні пункти: Торн (Торунь, 1231 р.), Марієнвердер (Квідзин, 1233 р.), Ельбінг (Ельблонг, 1237 р.). 1295 р., після останнього поганського повстання, Пруссія стала Тевтонською державою, незалежним витвором хрестоносців у серці Європи.

Методи й мотиви тевтонських лицарів довго були предметом дискусій. Їхні сусіди в Польщі та Померанії, з якими вони ненастанно воювали, ревно скаржилися папі, а згодом заговорили про те на Констанцькому соборі. Зате прихильні спостерігачі не бачили жодних порушень:

"Головним мотивом тевтонських лицарів, як і решти хрестоносців, було прагнення спокутувати гріх через пожертву. Обраний метод може видатись дивним, надто коли порівняти його з проповіддю любові, яку поширювали францисканці... але і тевтонські лицарі, і жебрущі ченці... мали одну спільну рису: і ті, й ті намагалися досягнути спасіння і святості, не відгороджуючись від реального світу... вони поділяли монастирську відданість немонастирському способові життя"[38].

Отак розвивалась цивілізація.

У XIII ст. до Східної Європи вдерлися напасники, проти яких тевтонські лицарі видавались вахлаями. Чингісханові монголи вихопилися з азіатських степів, наче вихор: спершу 1207 р., коли Джучі, син Чингісхана, завоював Південний Сибір, а потім 1223 р., спустошивши Закавказзя і розбивши на річці Калці київське військо. В 1236–1237 рр. хан Батий, Чингісханів онук, перетнув Урал, спустошив Рязанське і Володимирське князівства, зруйнував дощенту Москву. 1240 р. він узяв облогою Київ, а потім рушив далі на захід. 1241 р. він сплюндрував Галичину і зруйнував Краків. 9 квітня 1241 р. на бойовищі під Легницею в Сілезії Батий розбив ущент польських князів під проводом Генріха Бородатого. Кажуть, начебто як доказ своєї перемоги монголи зібрали дев'ять повних мішків правих вух, зрізаних з тіл забитих. Інша колона орди вдерлась до Угорщини, де на річці Тиса така сама доля спіткала мадярських князів під проводом Бели IV. Після цього Батий повернув на схід, розташувавши свій табір у Сараї поблизу гирла Волги. Згодом не менш спустошливі монгольські виправи лютували 1259 і 1287 р. [**HEJNAŁ**].

HEJNAŁ

Слово *hejnał* походить від угорського слова, яке означає світанок і, в ширшому значенні, пробудження, й перейшло до польської мови як назва поклику сурми, що звістує тривогу при наближенні ворога.

Hejnał krakowski

Сьогодні *hejnał mariacky*, передзвін на костелі Св. Марії, — одна з багатьох цікавинок старого Кракова. Дзвін лине з дзвіниці давнього костелу, яка височить над міським майданом. Дзвін лунає щогодини, і вдень, і вночі, взимку і влітку, і завжди повторюється чотири рази: для півночі, півдня, сходу і заходу. Передзвін складається з простої мелодії відкритих акордів, яка завжди уривається посередині останньої каденції. Передзвін нагадує про сурмача, що, подаючи сиґнал тривоги 1241 чи, може, 1259 р., був поцілений у горло монгольською стрілою. Його сиґнал, хоч і перерваний, дав змогу городянам утекти. Ті, хто вижив, заходились увічнювати пам'ять про міського сурмача.

Цей ритуальний передзвін лунає вже понад 700 років, лише з однією короткою перервою в XIX ст. і в 1939–1945 рр. під час німецької окупації. Він давніший навіть за церкву, з дзвіниці якої долинають його звуки. Мелодія набула своєї теперішньої форми в XVII ст. Після 1945 р. Польське радіо вибрало її як вступ до своїх щоденних сиґналів часу о дванадцятій годині опівдні. Вона нагадує мільйонам слухачів як про давність польської культури, так і про незахищеність Польщі. Це одна з небагатьох живих пам'яток про Чингісханову добу і прорив монгольських вершників до серця Європи[1].

25 жовтня 1405 р. швейцарське місто Лозану спустошила пожежа. Місцевий єпископ швиденько видав указ з одинадцяти пунктів про заходи протипожежної безпеки. Стаття 5 проголошувала: "Щогодини вночі один з вартових на дзвіниці собору зобов'язаний оголошувати годину, а потім криком звертатись до вартових в інших дільницях міста... зі штрафом у 6 деньє за кожен пропущений раз". Через шість сторіч щовечора з десятої години крик вартового й досі лине на всі боки: "Il a sonné dix!" ("Пробамкало десяту!")[2]

У Ріпоні в Йоркширі кажуть, що "ріг хартії" подає сиґнал щовечора, починаючи з 886 р.

Європейську асоціацію вартових на землі і на вежах засновано 1987 р. в Ебельтофті, Данія. Її члени здебільшого репрезентують приклади відродження давніх традицій, проте Краків, Лозана, Ріпон, а також Анаберґ, Селе та Нордлінґен у Німеччині і Юстад у Швеції належать до обраного товариства, яке може претендувати, що виставляло вартових "із самого початку".

Монгольська навала змінила обличчя кількох країн. Батиєві вершники надовго оселилися на Волзі. Золота Орда, яку створили монголи між Волгою і Доном, заступила державу волзьких болгар, її пишну столицю напасники стерли з лиця землі. Казанське та Астраханське ханства, що їх згодом, у 1552–1556 рр. анексувала Москва, зосередили азіатське населення на території, яка становить тепер основу сучасного Татарстану. Кримські татари заснували квітучу державу зі сто-

лицею в Бахчисараї, і Кримське ханство століттями жило з *czambuls*, грабіжницьких нападів. Татарська загроза згодом спричинилась до зародження козацьких громад на Дніпрі й на Дону і надовго затримала заселення України.

Польща та Угорщина, втративши велику кількість населення, мали відносний спокій для здійснюваного самотужки відродження. В обох країнах, оскільки в Німецькій імперії були наготові колоністи, монгольські напади прискорили вже наявні міґраційні та колонізаційні процеси. Тієї доби німецькі і фламандські поселенці посунули до Силезії й Померанії, а також до Трансильванії. "Землеміри" німецьких князів пропонували землю на вигідних умовах оренди й переконували цілі обози селян-переселенців рушати на схід. Водночас відбудовувались міста, дістаючи хартії на взірець маґдебурзького або, рідше, любекського права. В таких містах — Бреслау (1242 р.), Буді (1244 р.), Кракові (1257 р.) та інших — запанувало німецьке право і було багато німецьких купців. На додачу до діяльності на Балтиці Ганзи і Тевтонського ордену, ці зміни спричинились до значного збільшення німецького впливу. [БУДА], [ГАНЗА].

БУДА

1244 р. угорський король Бела IV надав грамоту про автономію "вільному містові Пешт" на Дунаї. Його постанова становила частину ширшої програми відбудови після недавньої татарської навали. Відтоді місто дістало самоврядування за маґдебурзьким правом, король зберіг за собою тільки залишкові повноваження. Згодом такий самий привілей дістане й замкове передмістя Буда на протилежному березі річки, отож на території одного міста утворились дві різні адміністративно-правні одиниці[1]. Буда, відома в Німеччині як Офтен, стала після Естерґома другою королівською столицею Угорщини (1361 р.).

На майбутнє життя міста значно впливав характер влади, яка надавала йому фундаційну грамоту. Хоча найчастіше муніципальні грамоти надавали королі та князі, часто виявляли активність і єпископи, надто в Німеччині. Там, де аристократія мала силу, як-от у Польщі та Угорщині, піднеслись і приватні міста, ставши оазами імунітету від довгих рук церкви і держави. Розвиток міст значно посилював відцентрові тенденції пізньосередньовічного ладу. В Угорщині він доповнював наявну систему територіальних графств і аристократичних привілеїв.

Коли місто переймало маґдебурзький взірець, це ще не конче означало, що то було німецьке поселення. Маґдебурзьке право перейняли всі східно- та центральноєвропейські міста — як німецькі, так і ненімецькі. А проте і в Пешті, і в Буді завжди жила численна німецька громада, навіть за османського панування. Міста-близнюки об'єдналися в один спільний муніципалітет лише 1872 р., невдовзі по тому, як Угорщина утвердила своє окреме існування в межах дуалістичної Габсбурзької монархії. 1896 р. міста стали сценою незвичайно пишних святкувань тисячоліття заснування Угорщини.

Уславлення тисячолітнього ювілею Угорщини зосередилося, звичайно, на постаті св. Стефана і на короні, яку подарував папа. Цей подарунок, як і заснування Пешта, мав скріпити тривкий зв'язок Угорщини з Заходом. Стефанова королева Ґізела була

сестрою Генріха Баварського (майбутнього німецького імператора, теж канонізованого). Коронація Стефана 1000 р. допомогла йому відігнати від трону конкурентів, яких підтримували православні болгари. Відтоді Угорщина, як і Польща, була твердо пов'язана з західним, католицьким табором.

Корона, названа ім'ям св. Стефана, — тепер головний експонат Угорського національного музею, і їй судилося стати символом незвичайної живучості Угорщини. Її, певне, носили всі угорські королі — від Арпадів до Габсбурґів, вона була доконечним елементом усіх справжніх коронацій. Її не раз губили чи ховали, але ніколи не нищили. 1405 р. корона впала непоміченою в австрійське болото, коли Сиґізмунд Люксембурзький незаконно вивозив її, але корону знайшли, коли болото заясніло небесними барвами. 1945 р. її знову викрали з країни, завезли до США і потай зберігали у Форт-Ноксі. 1978 р. корону повернено до Будапешта, хоча країною ще керували комуністи.

Але цікаво, що з'явилися сумніви, чи справді "корона св. Стефана" належала колинебудь св. Стефанові. Ні, попри пізніші додатки, вона, ймовірно, походить таки з Рима. Згідно з найостаннішими дослідженнями, головну золоту стяжку, *corona graeca*, зроблено у Візантії в XI ст., — можливо, для Сінадени, дружини Ґези I (правив 1074—1077). За традиційними поглядами, цю грецьку корону спаяли з давнішою короною — *corona latina*, зробленою для Стефана I[2]. А за сучасними поглядами, єдиний можливий зв'язок корони зі св. Стефаном полягав у первісному хресті, тепер утраченій реліквії з Істинного хреста, що колись прикрашала вигнуті форми латинської корони.

Та хоч яке їхнє походження, обидві складові частини корони — грецька і латинська — репрезентують тепер найдоречніше нагадування не тільки про зв'язки Угорщини з Заходом, а й про те, що середньовічна Угорщина містилась у серці християнського світу. Навколо грецької корони тягнеться низка різнобарвних самоцвітів і невеличкі пластинки перегородчастої емалі. Спереду над чолом міститься пластинка із зображенням Христа Вседержителя, а ззаду — пластинка з імператором Михаїлом VII Дукатом (правив1071–1078) у зеленому німбі. По обидва боки від імператора розміщені портрети імператорового сина Константина і короля Ґези. На пластинці з Ґезою є грецький напис: "GEOBITZAS PISTOS KRALES TURKIAS" ("Ґеза Вірний, король Туреччини"). На інших пластинках зображені візантійські архангели й святі. Натомість латинська корона містить вісім пластинок з апостолами, а на перетині вигнутих стяжок зображено Христа на троні. Похилий золотий хрест, що 1551 р., під час першої коронації Габсбурґів, замінив первісний хрест, непевно височить над усією короною[3].

Безперечне лиш одне: слушність особливості, що, як кажуть, найпритаманніша короні, — її, так би мовити, *"невтрачальність"*[4].

Монголи знищили всяку подобу єдності серед східних слов'ян, чиї землі вони загарбали. Дехто з руських князів кінець кінцем спромігся уникнути монгольського ярма, повернувшись до своїх литовських сусідів (див. с. 407). Але князі східних регіонів буквально були змушені "гнути спину". Князів раз по раз скликали до ханського табору, і там вони мусили йти поміж розпалених багать, згинатись під запропонованим ярмом і простиратися перед господарем. То було ритуальне приниження, що мало цілком конкретну мету. Піддані цих

князів були приречені платити данину, яку збирали місцеві монгольські *баскаки* (управителі). Зате православна церква утисків не зазнавала. То була доба "татарського ярма".

Тогочасний опис "провінції Русь" міститься в подорожніх нотатках венеціанця Марка Поло, чий батько 1260 р. навідав як купець Крим:

"Ця провінція... дуже велика... і межує з тим північним простором, який описують як Країну Мороку. Її жителі християни й дотримуються грецького обряду... Чоловіки напрочуд гарні, високі й статурні; жінки теж... добре збудовані і мають русяві коси, які в них звичайно дуже довгі. Цей край платить данину королю західних татар... У ньому збирають дуже багато хутра горностаїв, соболів, куниць і лисиць... а також чимало воску. Там є кілька [срібних] копалень... Це дуже холодний край, і мене запевнили, що він простягається аж до Північного океану, де... ловлять багато соколів"[39].

Усупереч давнішим гіпотезам, економічне життя за середньовічної доби не перебувало в застої. Є навіть така історична школа, яка вважає, що тогочасна "сільськогосподарська революція" в Північній Європі була "не менш вирішальною за своїми історичними наслідками", як "так звана промислова революція XIX ст."[40] Аргументи зосереджуються на нових джерелах енергії, як-от водяні млини та вітряки, на розвитку гірничовидобувної діяльності, на впливі залізного плуга і кінської тяги, на сівозміні й поліпшеному харчуванні. Нові методи часом потребували кількох сторіч, щоб набути загального поширення, проте вирішальну роль відігравав ланцюговий ефект, значно прискорюючи їх запровадження. Рільництво переходило на важчі, зате родючіші ґрунти долин. Збільшення кількості харчів живило демографічний вибух, надто в Північній Франції та Нідерландах. Зростання кількості населення сприяло розвиткові міст і появі додаткової робочої сили. Робітників можна було наймати на нові промислові підприємства — гірничі або ткацькі; множилися спеціалізовані ткацькі міста. Постійно розширювалась морська торгівля. [PLOVUM], [МУРАНО].

МУРАНО

Мурано — острів у Венеціанській лаґуні. На острові є церква романського стилю — Санта-Марія-е-Донато, — датована 999 р., і гута колишньої Венеціанської республіки.

Скло у Європі виробляли з античних часів, проте грецьке і римське скло було грубе за своєю текстурою і тьмяне. Тільки в Мурано десь на початку XIII ст. ґутники створили продукт, що був водночас і міцний, і прозорий. Кілька десятиріч формула залишалась таємницею, але згодом інформація просочилася до Нюрнберґа, а звідти — в усі закутки континенту.

Прозоре скло уможливило таку науку, як оптика, і мало вирішальне значення для розвитку точних інструментів. Принципи дії лінз та рефракція світла на той час були вже відомі; бл. 1260 р. Роджер Бекон начебто виготовив першу пару окулярів. (На одному з вітражів Страсбурзького собору зображено імператора Ґенріха VII (помер 1313 р.) в окулярах). У XIV–XVI ст. скляні вікна поступово ввійшли в моду, спершу в

церквах і палацах, а потім і в простіших будинках. Скляні колби, реторти і трубки полегшили експерименти з алхімії, а згодом і з хімії. Скляні ковпаки і теплиці змінили ринкове городництво. Мікроскоп (1590 р.), телескоп (1608 р.), барометр (1644 р.) і термометр (1593 р.) — усе скляні вироби — революціонізували наш погляд на світ. Посрібнені дзеркала, вперше виготовлені ручним способом у Мурано, революціонізували наше самобачення.

Соціальні наслідки поширення скла були далекосяжні. Використання окулярів дало змогу ченцям і вченим довше зберігати здатність читати і прискорило розповсюдження знань. Вікна подовжили час і збільшили ефективність хатньої роботи, надто в Північній Європі. Робочі місця можна було краще освітити і нагріти. Теплиці значно вдосконалили вирощування квітів, фруктів і овочів, посприявши здоровішій і щедрішій дієті, раніше відомій лиш у Середземномор'ї. З'явилися штормові ліхтарі, закриті повози, годинникове скло, а точні інструменти стимулювали розвиток великого числа наукових дисциплін — від астрономії до медицини.

Винахід дзеркала мав важливі психологічні наслідки. У людей, що можуть бачити виразне відображення власних облич, сформувалася нова свідомість. Вони стали більше думати про свою зовнішність, а отже, про одяг, зачіски та косметику. Крім того, люди відчули спонуку замислитись про зв'язок між зовнішніми рисами і внутрішнім життям, — одне слово, вивчати особистість та характер. Зародилася цікавість до портретів, біографій і моди. Скажімо, дуже несередньовічний звичай самозаглиблення вкрай виразно відображено в полотнах Рембрандта, а зрештою і в романах. *Galerie des glaces*, Дзеркальну ґалерею, у Версальському палаці відкрито 15 листопада 1684 р. То була дивовижа доби. Ґалерея займала весь фасад центрального павільйону і виходила в сад, її колосальні свічада відбивали світло сімнадцяти великих вікон і сімнадцяти колосальних люстр. То був світський аналог середньовічних вітражів Шартрського собору.

Античні народи бачили крізь скло лише тьмяні зображення. А наші сучасники бачать крізь скло ясні, виразні, приголомшливі, сяйливі каскади світла, що пронизують їх до самих глибин[1].

Інші історики пішли ще далі. Порівнюючи з попередніми обставинами, розвиток міст був дивовижний, а розмаїта діяльність міст правила за свідчення "злету" європейської економіки[41]. Але це вже, напевне, перебільшення. Величезні щорічні ярмарки, які з 1180 р. відбувалися на рівнинах Шампані — в Ланьї, Провені, Труа чи Ба-сюр-Обі, — справді мали велике значення. Ці ярмарки у фокусі міських центрів Ломбардії, Рейнської області, Нідерландів і Північної Франції ставали місцем зустрічі для купців і фінансистів, що мали міжнародні зв'язки. Можна навіть сказати, що вони були осереддям європейської, якщо не загальноєвропейської економічної системи.

PLOVUM

Важкий залізний триелементний плуг, або *plovum*, — знаряддя набагато складніше, ніж його попередник — просте дерев'яне рало, *aratrum*. Обладнаний вертикальним ґрунторізом (кольтером), горизонтальним лемешем і похилою полицею, а звичайно й колесами, плуг міг обробляти важкі ґрунти. Зате він вимагав тяги, вкрай рідко доступної в античному світі. Минула тисяча років, відколи Пліній уперше побачив плуг у долині По, перше ніж в XI–XII ст. це знаряддя набуло загального поширення в Північній Європі. Адже весь цей час головна проблема полягала в тому, як його тягнути. На початку середньовіччя волові запряги стали звичайним явищем. Землю вимірювали воловими шкурами і воловими ходками, тобто площею орної землі, яку може обробити за день один воловий запряг. Але віл страшенно повільний, до того ж повний запряг з восьми волів було дорого як купувати, так і годувати. А коней розводили тільки прудких, але невеличких і непотужних порід.

Вирішальну роль в утвердженні залізного плуга відіграли п'ять чинників. Передусім розведення важких, придатних для сільськогосподарської праці коней — нащадків каролінзького бойового коня. Другим чинником став хомут, не згадуваний до 800 р.; він дав змогу тягловій тварині тягнути з максимальним зусиллям і не душитись. Третім чинником стала підкова, запроваджена бл. 900 р. Четвертим — вирощування вівса, головного харчу робочого коня. А найважливішим чинником стало запровадження трипільної системи у рільництві. Перехід від двопілля до трипілля значно збільшив урожайність, продуктивність селянської родини зросла принаймні на 50%. Трипілля дало змогу вирощувати всі чотири злакові культури і ефективно розподіляти селянську працю між весняною та осінньою сівбою, проте вимагало підвищення орної спроможності (див. мал. 29).

Найпізніше в XII ст. усі елементи північної сільськогосподарської революції утвердились на території від Франції до Польщі. Історики й далі можуть модифікувати прості схеми рільництва на кшталт Мельценової: "рало + оранка впоперек = квадратні лани" — або відомої схеми Марка Блока: "триелементний плуг + колеса = смужки = відкриті лани = громадське сільське господарство", але головні контури тепер уже загальновизнані. Верховинські квадратні лани, що потребували поперечної оранки, часто залишались без господаря, зате в долинах на тяжких, але родючих ґрунтах з'явилися довгі відкриті стьожкові лани. Європейські краєвиди змінилися раз і назавжди. Лани стали відтоді помережані знайомими нам борознами. Час, заощаджений на оранці, можна було використати для збільшення площі орних земель. Тож вирубувано ліси; осушувано болота, відвойовувано в моря польдери. В долинах громадились великі села, а працю на стьожках ланів реґулювали нові форми громадського землекористування. Зафункціонували сільська громада і замкова економія. Відтоді Європа отримувала дедалі більше щораз поживнішого харчу, що забезпечував усе численніше населення аж до світанку промислової революції[1].

Багатство міст породило чимало політичних проблем. Міські цехи мали вже досить сили, щоб кидати виклик владі місцевих єпископів чи графів, а купецькі

гільдії мали змогу чинити тиск на міську владу. (Перший відомий історії страйк організували ткачі Дуе 1245 р.)[42]. Феодальний устрій розхитувався зсередини. У Німеччині несхитна незалежність таких міст, як Кельн чи Нюрнберг, допомагає пояснити, чому ні церква, ні барони не могли знову накинути владу Гогенштауфенів. В Італії колосальні ресурси Мілана, Ґенуї, Венеції і Флоренції пояснюють, чому війни ґвельфів та ґібелінів були такі запеклі, чому ні папа, ні імператор не могли не встрявати в них. У Фландрії перенаселення міст стало важливим складником міґрації на схід. Між Східною і Західною Європою проступали яскраві контрасти, які, проте, свідчили й про велику взаємозалежність. Європа перебувала в русі.

Східам, графство Голандія, 5 грудня 1262 р. Гендрик, єпископ Утрехтський, напередодні дня св. Миколая видав патент церкві, яку збудувала і обдарувала "на новій землі" в Східамі графиня Алеїда ван Генеґувен, реґент Голандії і Зеландії:

"Henricus Dei Gratia Traiectensis episcopus universis presentes literas inspecturis salutem in Domino sempiternam. Cum illustris domina, dilecta nostra consanguinea domina Aleidis, uxor quondam domini Iohannis de Avennis, Hollandie et Selandie tutrix, in nova terra apud Schiedam in divini honorem nominis de novo ecclesiam construi fecerit et dotaverit eandem, nos ipsius in hac parte piis supplicationibus inclinati ad huiusmodi structuram ecclesiae licentiam concedimus..."[43]

"Генріх, ласкою Божою єпископ Утрехтський, видає цей указ задля спасіння у Богові предвічному. Видатна пані, дорога наша єдинокровна пані Алєїда, колишня дружина пана Іоанна де Авеня, покровителька Голандії і Зеландії, на новій землі поблизу Східама в ім'я слави Господньої збудувала нову церкву і обдарувала її, тож ми, зглянувшись на її побожні прохання, надаємо ліцензію цій збудованій церкві..."[43]

Через два роки графиня Алеїда звеліла побудувати греблю і шлюз упоперек річечки Схі в тому місці, де вона впадає у води дельти Рейну, які зазнавали припливно-відпливних коливань. Метою будівництва було реґулювання рівня води в каналі, що пов'язував сусіднє містечко Делфт з його невеликим річковим портом Делфтсгавн. Греблю мали будувати разом з іншою греблею через ще меншу річечку Роте за три кілометри вгору проти течії Рейну. А через три роки, 11 серпня 1270 р., молодий граф Флоріс V надав привілеї бюрґерам Ротердама[44]. Десь тієї самої пори почалося будівництво й дамби на річці Амстел, за 55 км на північ. Крок за кроком люди приборкували дельту Рейну.

Хоча згадані дамби — не найдавніші споруди на тій території, їхнє будівництво мало полегшити комерційне судноплавство в небезпечному пустельному краї, що розтягнувся великою дугою площею понад 25 000 кв. км від Шельди до Емсу (див. карту 13). А ретроспективно ці дамби можна вважати за вирішальні кроки в розвитку найгустіше заселеної країни в Європі, найбільшого в світі порту і однієї з найвидатніших європейських націй. Тоді, напевне, про це ще ніхто не здогадувався.

Край Голандія був одним з найдальших і найнерозвиненіших регіонів Священної Римської імперії. Назва краю — *Holt-land*, "Болото" — свідчить, що на його території переважали вкриті водою пустища. То був найнижчий з усіх низовинних країв — *Nederlanden*. Між низкою піщаних островів з боку моря і внутрішньою *terra firma*, твердою землею, принаймні дві третини поверхні краю лежали нижче рівня моря. Там були ділянки, затоплювані морем під час припливу, солончаки, землі, затоплювані повенями, солоні озера і підступні *wadden*, мілини. Пересувались у тому краї здебільшого човном, і тільки взимку можна було ходити по вкритих кригою неглибоких водах.

Дельта Рейну — одна з наймолодших і наймінливіших частин європейського суходолу. Вона утворилась протягом кількох тисяч років після останнього льодовикового періоду і сформувалась унаслідок боротьби трьох річок, що текли на північ, — Шельди (Еско), Маасу (Мезу) і Рейну, — а також дії західних вітрів і морських припливів. Тож зрозуміло, що ця територія зазнавала неперервних змін. Нанесений морем пісок сформував масивний бар'єр дюн до 70 м заввишки і 4–5 км завширшки. Крім того, річкові осади нагромаджувалися щораз іншими конфігураціями, а річкові води металися на всі боки й шукали місця найменшого опору в ненастанній боротьбі за нові виходи до моря. За римських часів на піщаному бар'єрі за *Fleo Lacus*, великою внутрішньою лагуною, стояло кілька прибережних фортець. Головний масив вод "Старого Рейну" доходив до моря через канал, який і досі існує в сучасному Лейдені, натомість "Старий Маас" зміївся своїм окремим шляхом до моря кілометрів за тридцять далі на південь.

Але за тисячу років після занепаду Римської імперії сталось кілька великих змін. 839 р. велика повінь спрямувала головне річище Рейну в Маас, створивши взаємопов'язані рукави Лек, Ваал і "Новий Маас". Лагуна з несолоною водою на півночі, якій тепер бракувало води, почасти замулилась. Потім, у XII–XIII ст., потепління клімату спричинилось до поступового підвищення рівня моря. Море раз по раз пробивало дюнні бар'єри, естуарій Шельди поділився на кілька рукавів, відкривши Антверпен для морського судноплавства, утворилося багато островів. Ринули солоні води і обернули північну лагуну на широку морську затоку, Зюйдер-Зе (Ейселмер), яка поділила Фризію на дві частини. Високі морські припливи переповнювали водою річки, що впадали в головні річища, загрожуючи життю містечок на берегах тих річок. Саме ця біда спонукала голандців будувати дамби.

До середини XIII ст. люди в районі дельти жили в трьох типах поселень. На краю материка стояла низка античних міст. Арнем (*Arenacum*, "Піщане місто"), сусідній Неймеген (Noviomagum, "Новий ринок") і Утрехт (Trajectum ad Renam, "Рейнський брід") заснували ще римляни. Антверпен (Aen de Werpen, "Якірна стоянка") виріс навколо збудованої в VII ст. церкви Св. Аманда на берегах Шельди. Було й кілька окремих поселень на піщаних дюнах, як-от абатство Мідлебург на Валхерені, датоване 1120 р., або мисливська хатка, нещодавно збудована в Ґравенгаазі, "Графовій огорожі" (1242 р.). Під непевним захистом дюн тулилося ще кілька рибальських сіл. Деякі з них домоглися статусу міста,

Карта 13

Нідерланди 1265 р.

що мало офіційну хартію: Дордрехт (1220 р.), Гарлем (1245 р.), Делфт (1246 р.) і Алкмар (1254 р.). Проте жодне з тих міст не мало численного населення, на відміну від ткацьких міст сусідньої Фландрії, що аж кишіли людьми. Впродовж сторіч архієпископ Утрехтський був головним представником релігійної і світської влади в краї. Порти дельти правили за пункти прибережної торгівлі.

Відвоювання земель у природи — давнє і вдосконалюване мистецтво. Характерні голандські *terpen* — штучні пагорби, на яких можна безпечно будувати будинки вище рівня повені, — споруджувано з бознаколишніх часів. Про них згадував ще Пліній. Земляні дамби (*zeewering,* "захист від моря") почали будувати у VIII або IX ст. Після вдосконалення шлюзових воріт у XI ст. стали швидко поширюватись річкові греблі. Спорудження польдерів, закритих "займанщин", було пов'язане зі складною системою осушування, опанованою бл. 1150 р. Дамби доводилось будувати тяжкою працею, глибоко забиваючи у м'який ґрунт ряди паль і закладаючи проміжок між ними камінням, а потім засипаючи землею; зверху їх засівали якірною травою. Оце відгороджене поле треба було десять-п'ятнадцять років раз по раз заливати річковою водою, а потім вибирати її, щоб вимити сіль. Тільки тоді родючий алювіальний ґрунт починав винагороджувати за зусилля. Його родючість була майже казковою: так само як м'ясо, вовна і шкури з овець та великої рогатої худоби, що випасалась на приморських пасовищах, вона забезпечила як засоби існування для густонаселеного краю, так і доволі продукції на експорт до сусідніх міст.

У XIII ст. польдеризація Голандії була ще в зародку: тільки надгризла край неозорих боліт. До запровадження вітряних погоничів води не було ефективних засобів вибирання води з великих загород. Величезної шкоди завдала страшна повінь Св. Єлизавети (1421 р.), що затопила 72 села і 10 000 людей, знищивши працю двох сторіч. До більшої частини земель нижче рівня моря, які вимагали постійного вибирання води, годі було братись аж до винаходу бл. 1550 р. вітряків, що поверталися за вітром і могли випомповувати воду неперервно, незалежно від напряму вітру. Жодного плану осушування земель для всієї Голандії не було аж до закону 1918 р. про осушення земель. Знадобилася ще одна катастрофічна повінь 1953 р., щоб запровадити ґрандіозний План дельти (1957–1986 рр.) для регуляції стоку всіх річок і закривання каналів з боку моря. Вісімсот років тяжкої боротьби зі стихіями не могли не позначитись на голандцях. Дехто з істориків навіть відчув спокусу вбачати в ній визначальний чинник формування голандського характеру.

Будівництво дамб становить особливий етап у цій довгій історії. Воно започаткувало створення системи внутрішніх водних шляхів, функціонування яких могли контролювати доглядачі шлюзів. Оскільки морським кораблям важко було проходити у вузенькі ворота, навколо дамб повиростали пакгаузи, де товар з кораблів можна було вантажити в невеликі річкові баржі або ж навпаки. І Східам-Ротердам, і Амстердам виросли на стикові морської торгівлі з річковою. Міста, проте, не досягли б такого розквіту без цілої низки дивних подій, що спричинились до занепаду їхніх головних конкурентів. На чільному місці серед них, дарма що ця подія сталася значно пізніше, стоїть абсолютно свавільна руїна Антверпена, до якої призвело примусове закриття Шельди протягом 1648–1863 рр. (див. с. 583).

Стратегічне розміщення Голандії на західному кордоні імперії забезпечувало високий ступінь її участі в політиці. Якийсь час вона становила північний

Відвоювання земель у природи — давнє і вдосконалюване мистецтво. Характерні голандські *terpen* — штучні пагорби, на яких можна безпечно будувати будинки вище рівня повені, — споруджувано з бознаколишніх часів. Про них згадував ще Пліній. Земляні дамби (*zeewering,* "захист від моря") почали будувати у VIII або IX ст. Після вдосконалення шлюзових воріт у XI ст. стали швидко поширюватись річкові греблі. Спорудження польдерів, закритих "займанщин", було пов'язане зі складною системою осушування, опанованою бл. 1150 р. Дамби доводилось будувати тяжкою працею, глибоко забиваючи у м'який ґрунт ряди паль і закладаючи проміжок між ними камінням, а потім засипаючи землею; зверху їх засівали якірною травою. Оце відгороджене поле треба було десять-п'ятнадцять років раз по раз заливати річковою водою, а потім вибирати її, щоб вимити сіль. Тільки тоді родючий алювіальний ґрунт починав винагороджувати за зусилля. Його родючість була майже казковою: так само як м'ясо, вовна і шкури з овець та великої рогатої худоби, що випасалась на приморських пасовищах, вона забезпечила як засоби існування для густонаселеного краю, так і доволі продукції на експорт до сусідніх міст.

У XIII ст. польдеризація Голандії була ще в зародку: тільки надгризла край неозорих боліт. До запровадження вітряних погоничів води не було ефективних засобів вибирання води з великих загород. Величезної шкоди завдала страшна повінь Св. Єлизавети (1421 р.), що затопила 72 села і 10 000 людей, знищивши працю двох сторіч. До більшої частини земель нижче рівня моря, які вимагали постійного вибирання води, годі було братись аж до винаходу бл. 1550 р. вітряків, що поверталися за вітром і могли випомповувати воду неперервно, незалежно від напряму вітру. Жодного плану осушування земель для всієї Голандії не було аж до закону 1918 р. про осушення земель. Знадобилася ще одна катастрофічна повінь 1953 р., щоб запровадити ґрандіозний План дельти (1957–1986 рр.) для регуляції стоку всіх річок і закривання каналів з боку моря. Вісімсот років тяжкої боротьби зі стихіями не могли не позначитись на голандцях. Дехто з істориків навіть відчув спокусу вбачати в ній визначальний чинник формування голандського характеру.

Будівництво дамб становить особливий етап у цій довгій історії. Воно започаткувало створення системи внутрішніх водних шляхів, функціонування яких могли контролювати доглядачі шлюзів. Оскільки морським кораблям важко було проходити у вузенькі ворота, навколо дамб повиростали пакгаузи, де товар з кораблів можна було вантажити в невеликі річкові баржі або ж навпаки. І Східам-Ротердам, і Амстердам виросли на стикові морської торгівлі з річковою. Міста, проте, не досягли б такого розквіту без цілої низки дивних подій, що спричинились до занепаду їхніх головних конкурентів. На чільному місці серед них, дарма що ця подія сталася значно пізніше, стоїть абсолютно свавільна руїна Антверпена, до якої призвело примусове закриття Шельди протягом 1648–1863 рр. (див. с. 583).

Стратегічне розміщення Голандії на західному кордоні імперії забезпечувало високий ступінь її участі в політиці. Якийсь час вона становила північний

сеґмент середнього королівства — Лотарингії. На початку X ст. Голандія десь на десяток років опинилась у сфері впливу Західної Франції, перше ніж 925 р. остаточно перейшла до східної, імперської зони впливу. Наступні 300 років Голандія як частина герцоґства Нижня Лотарингія була втягнена в безкінечне суперництво феодальних володарів та їхніх маневрів поміж імперією і дедалі сильнішим Французьким королівством.

Голандські графи ведуть свій родовід від Дірка I (Дітріха, Тьєрі, або Теодоріха), нащадка вікінгів, що в IX ст. розташували в дельті свій табір. 922 р. Діркові надано землі поблизу Гарлема, в районі, що потім називався Кенемерланд; Дірк заснував там бенедиктинський монастир Еґмонт. Майбутнє родини було забезпечене після 1018 р., коли граф Дірк III, запровадивши недозволене мито на нижньому Рейні, розбив герцоґа Лотаринзького у славетній битві на дамбах. Дірк III перший використав назву Голандія у своєму титулі. Відтоді, маючи безпечний притулок у Гарлемському замку, графи встряли у невпинну феодальну боротьбу. Голандія була одним з десятка графств, інтереси яких визначало їхнє прикордонне становище. Ні імператор, ні французький король не могли чинити на них постійного впливу, хіба що опосередковано, завдяки комбінаційним змінам серед своїх васалів. А задля власних практичних потреб феодальні володарі непевно визначених *Nederlanden*, Нідерландів, що простяглися від Рейнської області до Пікардії, самі виборювали їхню долю. Отак мало-помалу вони зрештою створили регіон з окремою ідентичністю і долею, що не був ані німецьким, ані французьким.

У цьому гурті Голандію можна було б уважати за одне з незначних утворень. Могутні архієпископи Утрехтський і Льєзький, герцоґи Лотаринзький і Брабантський та сусіднє графство Фландрія мали куди більше впливу. Успішна боротьба Голандії з Фландрією за контроль над островами Зеландії точилася століттями, аж до Брюсельського миру 1253 р. Голандія покорила непримиренних жителів Фризії, чи Фрисландії, які зоставалися поганами аж до часів Карла Великого, але ця перемога була наслідком скорше морських повеней, ніж справжнього завоювання. Разом із зайвим населенням переповнених фламандських міст прибиті бідою фрисландці становили один з найчисленніших контингентів еміґрантів, що колонізували землі німецьких східних марок.

А проте графи Голандські були людьми з твердими політичними переконаннями. Вільгельм I (правив 1205–1222) брав участь у битві при Бувіне на боці імператора й потрапив у полон до французів. Як і його предок, що відбив Лісабон від сарацинів, він був ревним хрестоносцем і помер у Єгипті — після облоги Дам'єти. Вільгельм II (правив 1234–1256) замірявся на верховну імператорську посаду. Сівши на трон неповнолітнім, він виріс справжнім сином церкви під наглядом свого опікуна єпископа Утрехтського і дістався на вершини політики внаслідок спроб папи Інокентія IV повалити Гогенштауфенів (див. с. 368). Під покровительством церкви 1247 р. він був коронований в Ахені як король, чи як антикороль, римлян. Взявши собі за дружину герцоґиню з роду Вельфів і приєднавшись до могутньої конфедерації рейнських міст, Вільгельм II на коротку

мить здобув провід у міжусобній німецькій політиці. У січні 1256 р. він повернувся додому до Голандії, щоб розв'язати локальну проблему у Фризії, перше ніж коронуватись у Римі як імператор. Розколина в кризі, крізь яку миттю пішли на дно кінь у панцері і вершник у латах, поклали край багатій на обіцянки кар'єрі. Якби не ця прикра оказія, голандець став би, напевне, імператором Священної Римської імперії.

Флоріс V (правив 1256–1296), наступний граф і онук Вільгельма II, виявився передостаннім представником першої голандської династії. Саме він зрештою поклав край фризьким заворушенням і здобув любов своїх найнижчих підданих. Зіткнувшись із повстанням селян, до яких приєднався утрехтський простолюд, він узявся приборкувати сваволю своїх управителів і запроваджувати кодекс писаного права. Легенда вшановує його як *der keerlen God*, селянського Бога. Багато років він підтримував тісний союз з англійським королем Едвардом I і послав навчатись до його двору свого сина і спадкоємця, де той і одружився. Цей граф Флоріс став героєм голандської віршованої хроніки — *"Rijmkronik van Melis Stoke"*:

Tgraefscap ende dat jonghe kynt	Отак славно наш молодик врядував
Daer wonder of ghesciede sint.	І тепер уже дивом історії став[45].

Алеїда ван Генегувен була тіткою і опікункою молодого Флоріса V. Як регент Голандії протягом графового неповноліття, вона належала до того нечисленного гурту впливових жінок, що тримали в своїх руках державну владу в Нідерландах. Найвидатнішою серед них була її незвичайна сусідка, графиня Маргарита Фландрська. Відома як *Zwarte Griet* (Чорна Маргарита), графиня Маргарита (1200–1280) вплуталась геть в усі, як щасливі, так і нещасливі, феодальні пригоди, які тільки можна уявити. Вона була юною донькою графа Балдуїна IX, проводиря четвертого хрестового походу, що заснував Латинську імперію на Сході. Як і її сестра Іоанна, Маргарита народилась у Константинополі, звідки її після батькової смерті привезли додому, де вона разом із сестрою стала пішаком у політиці Інокентія III. Ще дитиною вона бачила, як її сестру видали заміж за Фердинанда Португальського, небожа французького короля, а її саму віддали як малу дружину Бушарові д'Авеневі, графові Ено. Після битви при Бувіне, коли Фердинанд потрапив до підземель Лувру, її сестру віддали вдруге за Тому Савойського, тоді як її саму, за наполяганням папи, розлучили й одружили з французьким лицарем Ґі де Дамп'єром. Згодом, 1244 р., Маргарита стала спадкоємицею Іоанни водночас як графиня Ено і графиня Фландрська, від двох шлюбів мала п'ятеро синів і на той час уже була однією з незвичайних довгожительок. Вона не спромоглася запобігти боротьбі двох її старших синів за спадщину і була змушена погодитись зі славетним посередництвом Людовіка Святого, що присудив Ено Іоаннові д'Авеневі, а Фландрію — Ґільйому де Дамп'єрові. Маргарита пережила їх усіх.

Фландрія, яку розривало суперництво Брюге і Ґента, однаково була найласішим шматком у нідерландській політиці. Її доля аж ніяк не була байдужою

для Голандії. В минулому фландрські графи балансували між імперією та Францією і приймали феоди від обох сторін, створивши сукупність територій, відому як *Kroon-Vlaanderen* і *Rijks-Vlaanderen*. Але після Бувіне французький вплив поволі набував дедалі більшої сили і скінчився повною французькою окупацією. 1265 р. боротьба між папою та імператором швидко наближалась до апогею. По смерті Фрідріха II папство заблокувало справу Гогенштауфенів, і безкоролів'я в імперії, якому через смерть не зміг зарадити Вільгельм II, породжувало щораз тяжчі наслідки. 1257 р. сталось аж двоє виборів: першого разу імперські курфюрсти проголосували на користь Річарда, графа Корнуольського, молодшого брата англійського короля Генріха III, а другого разу — за Альфонса, кастильського короля. На відміну від Альфонса, що залишився вдома в Толедо, граф Річард поїхав коронуватись як король римлян. Проте жоден з кандидатів-суперників не мав бодай якоїсь влади над Німеччиною в цілому.

Річард Корнуолський (1209–1272) був одним з найбагатших людей своєї доби і мав чи не найвпливовіші зв'язки[46]. Його олов'яні копальні в Корнуолі були варті ще одного графства; крім того, він керував монетним двором і регулював випуск реформованої англійської монети, тож мав казкові прибутки готівкою. Через свого фінансового радника Абрагама з Беркгемстеда він давав позички королям і кардиналам, і йому неважко було знайти 28 000 марок, які змастили машинерію його виборів на імператорський трон. Власник Корфа, Валінгфорда і Беркгемстеда, Річард загравав з баронською опозицією в Англії і був відомий як один з небагатьох баронів, які справді вміли розмовляти англійською мовою. З огляду на титул графа Пуату, він мав великі інтереси в Ґасконі, де служив королівським управителем. Річард очолив хрестовий похід до Акри, але скористався ним, щоб особисто познайомитися спершу з Людовіком Святим у Парижі, а потім з Фрідріхом II на Сицилії. Річард мав добрі відносини з Нідерландами, відколи Флоріс V заквапився до Лондона, щоб особисто вшанувати його. Після Ізабелли Маршал і Санчі Прованської він мусив узяти собі за третю дружину Беатріс, графиню Фалькенбург у Брабанті.

Але більшу частину 1265 р. щастя не усміхалося графові Річарду. Три візити до Німеччини не дали йому жодної вигоди. Ба більше, встрявши до баронської війни свого брата, він потрапив у полон до людей де Монфора і сидів в'язнем у замку Кенілверт. Його безславна поведінка після битви при Льюїсі, коли він заховався у вітряк, стала темою однієї з найдавніших в Англії політичних сатир:

The King of Alemaigne wende do ful wel
He saisede the mulne for a castel,
With hare sharpe swerds he grounde the stel
He wende that the sayles were mangonel to helpe Wyndesor.
Richard, thah thou be ever trichard
trichen shalt thou never more.

Король Німеччини пустився навтьоки,
Не в замок — у вітряк чвалує навпрошки,

Забіг і мишею сховався за мішки, —
Гадав, вітряк крильми закриє Віндзор.
Ти, Річарде, проноза добрий здавна,
Але кінець спіткав тебе безславний[47].

Тієї пори королівську партію справді щиро зненавиділи в Англії. Симона де Монфора, *protector gentis Angliae*, покровителя англійського народу, вважали за оборонця народу від гноблення:

Il est apelé de Montfort,
Il est el mond et si est fort
Si ad grant chevalerie.
Ce voir, et je m'acort,
Il eime droit, et hete le tort.
Si avera la mesterie.

Отож ім'я йому Монфор,
Він наша сила, наш собор,
Шляхетний лицар, — тут я згоден;
Він серцем чистий, наче скло,
Боронить право, топче зло,
Не заперечить цього жоден[48].

Коли 4 серпня 1265 р. Симон загинув у битві при Івшемі, його товариші на Зеленому пагорбі теж усі як один наклали головою; Симона оплакано як святого і мученика.

Того самого року відбулись і вибори папи. Климент IV був француз, що як Ґі Фульке колись мав дружину та дітей і служив юридичним радником Людовіка Святого. Рим і окремі регіони Північної Італії були ще такі прихильні до Гогенштауфенів, що Климент, очоливши місію до Англії, був змушений їхати додому, перебравшись на ченця, і оселився в Перуджі. Звідти він домігся, щоб Карлові Анжуйському дали королівство Сицилії та Неаполя і знайшли гроші для брутальної воєнної кампанії, яка поклала край спершу Манфредові, а потім молодому Конрадинові. З Перуджі він послав буллу до абатства Егмонт у Голандії, потверджуючи його давні права та привілеї[49].

Як і громадянська війна в Англії, імперське безкоролів'я в Німеччині призвело країну до хаосу:

"Відкрились усі шлюзи анархії; прелати і барони збільшували свої володіння війною, лицарі-розбійники заполонили дороги й річки; злидні вбогих, тиранія і насильство можновладних були такі разючі, як ніхто ще не бачив упродовж минулих сторіч... Римська імперія, здається, от-от мала сконати"[50].

Менш традиційні історики не вважають, що імперію спіткало таке вже велике горе. Брак імператора став стимулом для піднесення кількох регіональних держав і міст, яким судилося відіграти видатну роль у європейській історії. Серед інших країн у затінку імперської слабкості процвітали й Нідерланди.

Голандія, проте, не була головним осереддям ані нідерландської політики, ані голандської мови. Різними формами давньосередньонімецької мови розмовляли в усіх Нідерландах аж до *Kortrijk* (*Courtrai*, Кортрейка) і *Rijsel* (*Lille*, Ліля) на заході. Французька мова переважала в Ено, Льєжі, Намюрі і загалом серед аристократії. Нижньонімецька мова перекривалася з голандською мовою на східних

кордонах у Ґелдерланді. Але найбільше людей, що розмовляли голандською, жило у фландрських містах. Діалектні нюанси між *vlaams* (фламандською) і *hollandisch* (голандською) мовами тоді не проступали. Сама Голандія ще перебувала в процесі асиміляції фризьких, франкських і саксонських елементів. Зокрема фризька мова, найближча з-поміж усіх германських до англійської, зберігала сильні позиції на півночі Голандії та на островах. Утвердження Голандії як батьківщини сучасних *Nederlands*, Нідерландів, сталося набагато пізніше.

Голандська література створювалася здебільшого теж у Фландрії. Голандія XIII ст. дала кілька неоціненних текстів, зокрема "Хроніку" Егмонта і фантазію про тварин *"Van den Vos Reinarde"* ("Пісня про Рейнарда", бл. 1270 р.) такого собі Вілема. Але провідними постатями були фламандці, скажімо, Якоб ван Марлант (бл. 1235 — бл. 1300), автор *"Александрових бенкетів"* (1258 р.), що народився в Брюґе.

Зовнішня торгівля тоді перебувала ще в зародку. Дордрехт, де збудовано замок, аби контролювати кораблі, що плавали між Рейнською областю і Північним морем, був єдиним важливим портом. Він мав зв'язки з Англією і сподівання перемanити прибуткові англійські товари з куди заможніших фламандських портів на узбережжі. З Балтійським морем, чи то з Руссю, регулярних зв'язків тоді ще не було[51]. Соціальні обставини в Голандії не відповідали стандартним структурам "феодальної доби". Феодальні інституції фактично були слабкі. Кріпацтво навряд чи поширювалось далі церковних маєтків, а поселення вільних селян і незалежних рибалок становили звичайну річ. Аристократія, хоч і добре інтегрована у традиції та звичаї лицарства і землевласництва, не підпорядковувалась більш-менш послідовно феодальним зверхникам. Міста, дарма що малі, могли брати приклад із сусідньої Рейнської області і мало-помалу почали відігравати провідну роль. Релігійне життя в Голандії певною мірою теж було нетипове. Єпископ Утрехтський утратив більшу частину свого колишнього впливу і не мав того ступеня світської та юридичної влади, який мав сусідній архієпископ Льєзький. Попри заснування кількох нових монастирів, ні жебрущі ченці, ні нові чернечі ордени не мали великого впливу на населення. Фризія правила за сумнозвісний притулок поганських пережитків, там не раз виникали бунтівливі містичні секти.

Будь-який опис ранньої історії Голандії спростовує поширене хибне уявлення, буцімто пізніше сформовані європейські нації вже існували в зародку за середньовічної доби. XIII ст. становить середину часового проміжку, який відокремлює наш час від так званого "народження Європи" на руїнах античного світу. Тож можна було б сподіватися, що національні спільноти, які домінують наприкінці цього довгого шляху, мали тієї доби бодай неясні контури, перебуваючи на напівсформованій стадії розвитку. Але це не так. Коли йдеться про історичні Нідерланди, то близькі нам назви "Голандія", "голандський", "Нідерланди" мали під ту пору ґеть інше значення, відмінне від теперішнього. Новочасний міф про постійний зв'язок нації з її "ґрунтом" вочевидь не відповідає дійсності. В XIII ст. Голандія не була ядром розвитку голандської нації. І справді, більшість тери-

торії, на якій згодом, років через 300–400, сформується центральна територіальна база голандської національної свідомості, була ще не зібрана докупи.

Більшій частині Європи 1265 р. був притаманний той самий брак упізнаваних національних спільнот. На півдорозі християнської *реконкісти* іберійські держави Португалія, Кастилія і Араґон дуже мало усвідомлювали свою спільну іспанськість. У рік Дантової смерті поразка Гогенштауфенів поклала край мрії про об'єднану Італію. Під час монгольської навали і "доби роздрібнення" єдина Польща була не більше ніж давньою згадкою. Вже не було ніякої Русі, не кажучи навіть про Росію. Королівство Англія, щоправда, вже існувало на руїнах імперії Плантаґенетів, але й далі мало тісніші зв'язки з континентом, з Ґасконню і Аквітанією, ніж із Велсом чи Ірландією. Англійська франкомовна англо-норманська аристократія не мала навіть спільної культури з англійським народом, а баронську опозицію очолювали такі авантурники з континенту, як Монфор. Навіть уявлення не було про якусь британськість. Королівство Шотландія й далі боронило свою територію від норвежців, які нещодавно вдерлись на північні острови. За Людовіка Святого королівство Франція вже простерлось від Ла-Маншу до Середземного моря, але й далі становило амальґаму найстрокатіших елементів, які ще мали розпастися, перше ніж об'єднатись удруге в куди міцнішу структуру. Як показало безкоролів'я, від Німецької імперії залишилася тільки назва. Імперію безнадійно розривали суперечливі інтереси її німецьких та італійських територій по обидва боки Альп. Ще не було такої країни, як Швейцарія, а Габсбурґи ще мали перебратися до Австрії. Пруссія тевтонських лицарів проіснувала лише кілька десятиріч, але й нітрохи не скидалась на пізнішу Пруссію Гогенцолернів (які 1265 р. ще тулились у своєму рідному замку у Швабії). У Скандинавії Норвегія вимкнулася з-під данського контролю, проте ненадовго. Шведи, як і литовці, встряли в низку воєнних кампаній проти різних країв на Сході. Богемія за Отокара II (правив 1253–1278) вийшла на вершину своєї слави, анексувавши нещодавно Австрію і Штірію. Угорщина після двох монгольських походів перебувала в стані розпаду, питома угорська династія Арпадів уривалась. Візантійська імперія, найдавніша держава Європи, чотири роки тому відвоювала Константинополь і прогнала латинських зайд на їхні плацдарми в Греції. Жодному з наявних тоді державних утворень не судилося дожити до новітніх часів.

Отже, було б завеликою умовністю говорити про національні держави, які начебто існували в XIII ст. Якщо й можна вважати, буцімто тієї доби десь ефективно формувалась національна ідентичність, то, певне, лиш у деяких невеличких країнах, яким пощастило відокремитись від своїх сусідів. Кандидатами на таке формування були Португалія і Данія, а на Балканах — Сербія і Болгарія. І Сербія, і Болгарія відвоювали незалежність, позбувшись у 1180-х роках візантійського панування. Але ще важливіше те, що обидві країни створили власні національні православні церкви і мали своїх патріархів: Сербія — 1219 р., Болгарія — 1235 р. Цей захід дав їм могутнє знаряддя формування окремої ідентичності, виховання національної еліти, політичної реклами і освячення національ-

них інституцій. То був крок, якого жодна з країн латинського християнського світу не ступила аж до Реформації, а Московська Русь — аж до 1589 р. Національні церкви зміцнили згуртованість цих обох слов'янських народів, єдність яких випробувано під час півтисячолітнього османського панування.

Європа доживала останні кілька десятиліть перед навалою турків-османів і другим великим мусульманським наступом. Шовковий шлях на Схід був ще відкритий. Мандрівники-християни розповідали про свої подорожі до Татарії. Того самого року, коли на Амстелі засновано "Північну Венецію", Марко Поло вибрався з Ріальто до Китаю.

Голандським історикам, як і будь-яким іншим їхнім колеґам, довелося поборювати звичку читати історію навпаки. Коли в XIX ст. уперше створено національні історії, Нідерланди тільки-но остаточно поділилися на королівства Бельгію і Голандію, і поширилась думка, начебто окремі фламандська та голандська спільноти існували з найдавніших часів. Докладено величезних зусиль, аби довести, що, скажімо, середньовічні церкви містечка Слейса, по один бік Шельди, — перлини голандського стилю, а церкви в селі Дамі, на другому березі, — пам'ятки фламандської спадщини. Історикам довелось неабияк напружити уяву, аби довести, що окремі голандська і бельгійська традиції зародилися одразу після Голандського повстання 1589–1648 рр. (див. с. 551–555), яке свавільно зупинило попередній розвиток спільної свідомості історичних Нідерландів. Проте набагато важче припустити, що бодай яке-небудь зародкове чуття національної ідентичності існувало і в давніші історичні періоди, і вже геть не під силу — що Голандія могла не становити головного осередку голандськості. Сталося чимало поворотів на довгому шляху, коли край перебував під владою Бургундії і Габсбургів, і чимало визначальних змін економічних та демографічних обставин, перше ніж "країна дамб" набула своєї сучасної форми і функцій. Зрештою, лише 1593 р. Карол Клюзій (1526–1609), професор медицини в Лейдені, одержав з Туреччини перші тюльпанові цибулини й посадив їх на родючих квіткових ланах між Лейденом і Гарлемом.

В усіх цих національних справах головним елементом є свідомість. Як пояснив один голандський історик, національність не можна помітити ні в крові, ні в ґрунті, ні навіть у мові:

> "Національність існує у психіці людей... це лиш уявне середовище... Національності поза людською психікою не може бути, бо національність як спосіб дивитися на себе — це не сутність *an sich* [у собі]. Здоровий глузд спроможний добачити її, а єдина людська наука, здатна описати й проаналізувати її, — психологія... Оця свідомість, чуття національності, національні гордощі — не просто прикмети нації, а її найглибше єство"[52].

У XIII ст., у розпалі феодальних усобиць, навряд чи місцевий патріотизм Голандії міг почати розвиватись у якесь почуття загальної солідарності з Нідерландами в цілому. За триста років до заворушень і визначального досвіду Голандського повстання напівсформовані північні провінції, як-от Голандія, безперечно, не могли мати великої спільної свідомості *vis-a-vis*, супроти, південних провінцій.

Отож можна лише виснувати, що голандської нації тоді не існувало. Цей приклад з Голандією — наочний урок для всієї середньовічної Європи.

Після такого висновку може з'явитися спокуса дослідити, де ж, як не в націях, насправді була свідомість XIII ст. Єдина відповідь тут така: "Вона була там, де була". Середньовічні європейці усвідомлювали свою належність до рідного села або міста, до групи, що мала якусь місцеву мову, тож її члени могли розуміти один одного, не вдаючись до латини чи до грецької мови. Вони усвідомлювали свою належність до спільноти людей, яка визнавала одного феодального володаря; до соціального стану, що надавав їм однакові привілеї, а над усе — до великої громади християнського світу. А поза цим, як розтлумачить невдовзі найвидатніший нащадок 1260-х років, можна чекати тільки смерті й Страшного суду. Лише тоді можна дізнатись, до якої справді важливої соціальної групи ти належиш — до пасажирів на поромі приречених, до товариства покутників, які вирушають у чистилище, чи, можливо, до тих блаженних, що оспівують Господа в раю.

VI

PESTIS*

Криза християнського світу, бл. 1250 — 1493 рр.

Над життям за доби пізнього середньовіччя тяжів своєрідний фаталізм. Люди знали, що християнський світ нездужає, і розуміли, що ідеали Євангелія любові вкрай далекі від повсякденної реальності, проте навіть гадки не мали, як зцілити той світ. Найстарша християнська держава — Візантійська імперія — обернулася на жалюгідний обрубок. Священна Римська імперія не мала змоги контролювати навіть своїх наймогутніших підданих, уже не кажучи про те, щоб чинити вплив на решту держав. Папство загрузало в трясовині політичної залежності. Феодальна роздрібненість досягла того ступеня, коли кожне місто, кожен князьок мусили невпинно боротися за виживання. Світом правили розбишацтво, забобон і чума. Коли чорна смерть починала жнива, гнів Господній брався, мабуть, карати християнський світ за його гріхи. "Серед народу поширилася віра, що, відколи на Заході сталась велика схизма, ще ніхто не ввійшов до раю"[1].

Водночас "пронизливий тенор" середньовічного життя, його "несамовитий пафос" так підвищили інтенсивність життєвих страждань і втіх, що сучасники, певне, навряд чи спромагалися оцінити і зрозуміти їх. "Гострі контрасти й разючі вияви наснажували повсякденне життя збудженням та пристрастю і витворювали незмінне хитання між розпачем і нестримними веселощами, між жорстокістю і зворушливою побожністю, такими характерними для середньовіччя"[2].

Йоган Гейзінга, чиї розвідки справили глибокий вплив на сприйняття середньовічного періоду, говорив не тільки про непевність перед лицем постійних небезпек, а й про "горду і жорстоку рекламу", яка неначе повивала майже кожну людину і подію, бо всюди прокажені з калаталами, жебраки в церквах, прилюдні страти, проповіді, що жаріли пекельним вогнем, релігійні процесії, карлики і чаклуни, пишні видовиська, яскраві барви лицарства, бамкання дзвонів, герольди, сморід і пахощі:

"Коли вбивство арманьяків розгорнулось на повну силу [1418 р.]... в церкві св. Євстахія парижани заснували братство св. Андрія; кожен, священнк чи мирянин, мав на голові вінок з червоних троянд, тож церква була напахчена... немов змита трояндовою водою"[3].

---

* Чума, нещастя, бич (*латин.*). — *Перекл.*

Карта 14

Європа бл. 1300 р.

Оця "вкрай гостра чутливість середньовічної душі" трохи завдячує, напевне, властивому згодом романтикам захватові перед ґотикою. І все ж вона доконечний елемент, на який треба зважати, беручись до неможливого завдання — спроби відтворити середньовічну минувшину.

Проте сама блискучість тези, яку висунув Гейзінґа, спонукає до обережності. Як і більшість західних істориків, він зосередив свої дослідження на одному закутку Західної Європи — в даному разі на Франції і Нідерландах; отже, тут не слід квапитись із поширенням його висновків на ввесь християнський світ. Але куди важливіше інше: зображуючи так яскраво дух середньовіччя, що хилилося до занепаду, можна не встерегтись від небезпеки й не помітити паростків змін та оновлення, які на той час уже проклюнулись. Ренесансні вчені не зіткнулись із жодними труднощами, шукаючи зародки своїх дисциплін на початку XIV ст. (див. розділ VII). Отже, було б слушним припустити, що впродовж украй тривалого періоду давнє співіснувало з новим. Історики наголошують то на одному, то на другому, залежно від теми своєї розвідки. Гейзінґа припустив, що гуманізм зародився досить пізно, проте без "натхнення" з боку Ренесансу. А закінчив Гейзінґа улюбленою метафорою всіх істориків, які змагаються з ритмами змін: "Хвиля відкотилась"[4].

З огляду на це було б мудро відмовитись від такого образу, як середньовічний присмерк. Куди ближче до правди уявляти середньовіччя як період затяжної кризи, що її сучасники не знали, як розв'язати. Ніхто не відчував, що буде якийсь просвіток. Отже, європейці пізньосередньовічної доби були дітьми чуми не тільки в прямому розумінні.

Візантійська імперія, відновлена після вигнання латинських імператорів, скидалася на тінь власної тіні. На європейському узбережжі вона утримувала трохи більше, ніж місто Константинополь і сусідню провінцію Румелію. В Малій Азії імперія мала кілька міст на Чорному морі і більшу частину Егейського узбережжя. Решта колишніх візантійських провінцій потрапила до рук володарів незалежних Болгарського і Сербського царств, розмаїтих франкських державців, окремих хрестоносців і венеціанських управителів; в Анатолії — до рук турецьких султанів Іконії і володарів так званої Трапезундської імперії та царства Малої Вірменії. З 1261 р. до остаточного знищення держави 1453 р. у Візантії врядувала династія Палеологів, нащадків Михаїла VIII Палеолога (1258–1282), що спромігся відвоювати Константинополь, коли не було венеціанського флоту. Про Візантійську імперію, що доживала віку, писали таке:

"Греки тішилися славою римського імені, чіплялися за форми імперського врядування, не маючи його військової сили; дотримувались римського права, не чинячи справедливого суду, пишалися правовірністю церкви, чиє духівництво... обернулось на васалів імператорського двору. Такому суспільству неминуче судилося згасати, хоча згасання могло відбуватись украй повільно"[5].

Палеологи у відчаї шукали порятунку на всі боки. Аби стримати Венецію, вони звернулись до ґенуезців, що в різні часи володіли містами Амастрида, Пера [тепер стамбульський квартал Бейоглу], Смирна і островами Лесбос, Хіос та Самос. Палеологи уклали союз з Араґоном і кілька разів спокушали папство перспективою загладити розкол. За доби громадянських війн (1321–1354 рр.) Палеологи на короткий час відновили свою владу навіть над Епіром. До 1382 р. в Містрі на Мореї існував двір антиімператора. На той час імператор Іоанн V (1341–1391) став і католиком, і турецьким васалом. 1399 р. його наступник Мануїл II (1391–1425) здійснив, прагнучи здобути підтримку, марну подорож до Рима, Парижа і Лондона. **[MOUSIKE]**.

Найсенсаційнішою тодішньою подією стала поява нового турецького войовничого племені, якому згодом судилося заступити візантійців. Османи, або оттомани, заповнили порожнечу, що утворилась, коли монголи розбили сельджуків. Їхня назва походить від імені Османа I (правив 1281–1326), сина засновника династії Ертуґрула, що збудував аванпост у серці Анатолійського півострова. З тієї бази турки вирушали в далекі наїзди, відриваючи шматки візантійського прикордоння, споряджаючи в Егейському морі піратські флоти, перебираючись через протоки на Балкани. Уперше вони опинились у Європі 1308 р., коли найманське військо самої Візантії — Каталанська компанія, що повстала проти своїх імперських роботодавців, — залучило зграю турецьких найманців. Цього самого року турки захопили Ефес, 1326 р. — Бурсу, що стала першою османською столицею, 1329 р. — Нікею, 1337 р. — Нікомедію. Османів син Орхан (правив 1326–1362) заснував постійний плацдарм на Дарданеллах і назвався султаном, а Османів онук Мюрад I (правив 1362–1389) облаштував другу османську столицю в Адріанополі (Едірне) і наважився використовувати давній сельджуцький титул *"Sultan-i-Rum"*, "султан Риму". Султан Баязид (правив 1389–1402) здійснив найбільші завоювання в Малій Азії, накинув грецьким поселенцям-християнам турецьких колоністів-мусульман, нападав на Пелопоннес і Валахію. По його смерті (1402 р.) османська територія стала в сорок разів більша, ніж сторіччя тому, а Константинополь був оточений (див. додаток III, с. 1307).

Протягом того сторіччя завоювань християнсько-мусульманське прикордоння невпинно посувалося. Колишні піддані Візантії в Греції, Болгарії, Сербії і Боснії тішились коротким інтервалом свободи й непевності, перше ніж їх уярмили непереможні турки. Османські султани добре усвідомлювали, що вони очолюють неперевершену націю *ґазі*, воїнів ісламу. В давній мечеті в Бурсі напис на честь Орхана проголошує: "Султанові, синові Султана Ґазі, Ґазі, синові Ґазі, володареві обріїв, героєві світу"[6].

Середньовічна Греція в проміжку між латинським і османським завоюваннями поділилася на локальні державки. Епірська деспотія, Афінське герцоґство, Ахейське князівство на півдні і острівне герцоґство Наксос проіснували під сонцем десь зо два сторіччя. Їхні комерційні інтереси контролювали італійські міста, володарювали в них латиняни, населення було православне. **[ЦИГАНИ]**.

ЦИГАНИ

1378 р. венеціанський губернатор Нафпліона на Пелопоннесі потвердив привілеї, надані давніше місцевій громаді *atsingani*. То була перша задокументована згадка про циган у Європі. 1416 р. місто Брашов (Кронштадт) у Трансільванії піднесло срібні дарунки, зерно і дробину такому собі "Емаусу з Єгипту і його 120 товаришам". 1418 р. цей самий гурт добувся до Гамбурґа. В серпні 1427 р. ватазі, що складалася з понад сотні мандрівників, які назвалися жертвами переслідувань у Нижньому Єгипті, не дозволили ввійти до Парижа й розмістили її в Сен-Дені. Невідомий автор *"Journal d'un bourgeois de Paris"* ("Щоденника паризького міщанина") зображує їх як смаглявих і вбого одягнених, жінки були в плетених шалях, діти з сережками у вухах. Вони мусили податися далі, коли церковна влада запротестувала проти їхньої хіромантії та ворожбитства[1].

Немає жодного сумніву, що цигани міґрували до Європи з Індії, хоча їхні перші пересування можна реконструювати лише на основі лінґвістичних свідчень. Циганська мова — індоєвропейська мова, близька до гінді, і нею розмовляють уздовж усього шляху через Близький Схід до Європи. А велика домішка слов'янських і грецьких слів до європейських діалектів циганської мови свідчить про тривале життя циган на Балканах.

Довга низка назв, які давали циганам, підтверджує, що серед інших народів панували вкрай непевні здогади про їхнє походження. Грецька назва *atsingani*, від якого походять *gitans* (французька), *zingari* (італійська), *gitanos* (іспанська), *zigeuner* (німецька), *цыган* (російська), походить від назви середньовічної маніхейської секти з Малої Азії, отже, вочевидь хибна. Досить поширена й назва, яка вказує на зв'язок з Єгиптом: *gyfti* (грецька), *gypsy* (англійська) і *faraoni* (угорська), а також назва, яка вказує на зв'язок з Богемією: *bohemians* (англійська), *bohémiens* (французька). Назва *romany* пов'язана, певне, скорше з середньовічною Візантійською імперією, ніж з Румунією. Самі цигани називають себе *рома*.

Спроби законодавчо вреґулювати присутність кочових циган породили широке розмаїття практик. Англійський закон 1596 р. ретельно розрізняв циган і звичайних волоцюг. [**PICARO**]. Гурт циган був затриманий у Йоркширі, і декого з них страчено за некромантію. Але циганам, які не чинили злочинів, закон дозволяв мандрувати, виконувати їхню звичайну роботу — лудити й паяти — і брати замість платні харчі. Десь такий самий юридичний захист цигани мали з 1683 р. і у Франції. В Австрії закони 1761 р. намагались оселити циган у постійних житлах, але ефект був нетривкий. У Росії Катерина II гадала захистити циган, надавши їм статус "державних селян"; цей статус цигани отримали ще давніше в Молдавії і Валахії. Але, як і євреям, циганам забороняли заїздити до Санкт-Петербурга. В Нідерландах і кількох німецьких державах циган узагалі не пускали до країни.

Упродовж XIX–XX ст. європейські цигани намагалися зберегти свій мандрівний стиль життя, свої спеціалізовані ремесла, свою мову і музику. [**ФЛАМЕНКО**]. Циганська культура прихильна до окультних наук; цигани шанують свою соціальну організацію, живуть великими родинами і племенами, над якими стоять "барони" і судді. Громадська активність полягає в щорічних зборах у певних, визначених традицією місцевостях. Наприклад, у містечку Сен-Марі-де-ла-Мер у французькому реґіоні Камарґ

відбувається циганський фестиваль; щороку в травні цигани з'їжджаються туди на прощу до могили своєї покровительки Сари. За леґендою, Сара була товаришкою Марії Маґдалини і врятувала частину родичів та учнів Христа від переслідувань, довівши їх до безпечного притулку в Провансі.

Протягом романтичної доби цигани привертали велику увагу митців і письменників. Гюґо, Меріме і Бороу — всі писали книжки на циганські теми. *"Scènes de la vie de bohème"* ("Сцени з життя богеми", 1849 р.) Анрі Мюрже мали великий успіх. Ліст написав науковий трактат про циганську музику, започаткувавши моду, що вплинула як на класичний репертуар, так і на розваги в кав'ярнях. Опера Бізе *"Кармен"* (1875 р.), побудована на оповіданні Меріме, і опера Пуччіні *"Богема"* (1895 р.), основана на *"Сценах"* Мюрже, — одні з найпопулярніших.

Цигани завжди були жертвами цькувань і періодичного насильства[2]. Але повний геноцид циган, що його здійснили нацисти, повторював єврейський голокост і теж був безпрецедентний. Комуністичні режими загалом ставились до циган байдуже. Повоєнні демократичні держави намагались поєднувати законодавче реґулювання з гуманною толерантністю. Проте стереотипне уявлення про позбавлених коріння чужинців-циган вряди-годи знову виринає на поверхню, востаннє — в огидній кампанії 1993 р. проти шукачів притулку в Німеччині. Мабуть, традиційно осіле населення Європи завжди неминуче відчуватиме суміш страху і захвату перед способом життя, що так принципово відрізняється від європейського:

Come, let me read the oft-told tale again:
The story of that Oxford scholar poor,
Of pregnant parts and quick inventive brain,
Who, tired of knocking at Preferment's door,
One summer morn forsook
His friends, and went to learn the Gipsy-lore,
And roam'd the world with that wild brotherhood...

Кажи, хай ще раз я почую давню казку
Про бідолаху вченого з Оксфорда,
Що, здібностей і тями мавши ласку,
Втомився марно нагород чекати
І якось влітку, зрікшись друзів давніх
Подався циганські звичаї вивчати,
Блукати світом з табором невгавним...[3]

Болгарія теж виходила за межі візантійської орбіти. Друге Болгарське царство, утворившись наприкінці XII ст., було динамічною багатонаціональною державою. Зі своєї столиці в Тирново Іван Асень (правив 1186–1196), "цар болгар і греків", поширював свій вплив на Белград і Скоп'є. Один з його наступників, цар Іван Асень II (правив 1218–1241), захопив Албанію, Епір, Македонію і Фракію. Дві наступні династії були половецького походження. Але 28 червня 1330 р. серби вбили болгарського царя Михайла Шишмана і встановили свою гегемонію. В наступному десятиріччі турки-османи почали спустошувати до-

лину Мариці. 1366 р. останній болгарський цар Іван Шишман III був змушений послати свою сестру в султанів гарем і стати османським васалом. Тирново було зруйноване дощенту, Болгарія почала свою п'ятсотрічну кар'єру османської провінції.

Така сама доля спіткала й Сербію. Зазнаючи тиску сусіднього Угорського королівства, де їхні південнослов'янські родичі увійшли в лоно католицької церкви, серби балансували між своїми католицькими і православними зв'язками. Сербія вперше об'єдналася за Стефана I Немані (1114–1200), що змусив Візантію визнати незалежність країни. Наймолодший син Немані — св. Сава (1175–1235), афонський чернець — визволив сербську церкву з-під влади грецького архієпископа в Охриді. Він переконав свого брата Стефана II прийняти королівську корону від папи. Середньовічна Сербія сягнула апогею за лютого Стефана IV Душана (1308–1355). 1346 р., коли Душана коронувано царем, Сербія контролювала кілька колишніх болгарських і візантійських провінцій на півдні, сербський патріарх правив з Печа (Іпека), а царський *"Законник"* (кодекс законів) регулював державне врядування. Душан був сюзереном недавно створених Валаських князівств і навіть планував завоювати Константинополь. Але Сербії годі було дорівнятись до невпинного наступу турків. 15 червня 1389 р. на Косовому полі — "полі галичі" — сербське військо зазнало поразки. Останній сербський цар був забитий, від зрадницьких рук загинув і турецький султан. Сербія приєдналась до Болгарії як османська провінція. [ЗАДРУГА].

ЗАДРУГА

Стаття 70 "Законника" Стефана Душана, опублікованого бл. 1349–1354 рр., недвозначно згадує про існування розширених родин і спільних господарств родичів по батьківській лінії. *"Батько й син або брати, які живуть в одному будинку і поділяють одне вогнище, — проголошує стаття, — але які мають окремі харч і власність, повинні працювати, як і решта селян".* Сербський цар вочевидь намагався подбати, щоб усі селянські господарства можна було оподатковувати на однакових підставах.

Проте згодом на цю статтю покликались, обґрунтовуючи твердження, начебто *задруга*, тобто спільне господарство родичів по батьківській лінії, з найдавніших часів була нормою соціальної організації балканських слов'ян. Для надміру перейнятих ентузіазмом учених нині звичайна річ розводитись про роль *задруги* в слов'янських схемах родичання впродовж усього періоду від доісторичних часів до сучасності. Проте коментар фахівця нещодавно викрив безпідставність деяких найгрубіших узагальнень. Виявилось, що термін *задруга* — академічний неологізм, уперше зареєстрований у сербському словнику 1818 р. Це слово ніколи не вживали в своїй мові люди, які начебто дотримувались такої форми соціальної організації. Крім того, про *задругу* насправді навіть не згадано в "Законнику" Стефана Душана. Хоча зі статті 70 можна виснувати, що в середньовічній Сербії таки існувала якась форма спільного господарства, нема підстав уважати, що *задруга* була загальнопоширеною нормою або панівною формою в усіх частинах царства.

За новітніх часів *задруга* існувала на Балканах тільки на окремих клаптиках території. Задруга — досить звичайне явище в гірській скотарській зоні, що тягнеться з Боснії й Герцеґовини до Чорногорії, Македонії і центральної Албанії. Із задругою часто можна зіткнутись на Родопах і вздовж Балканського хребта. Проте задруга не відома на Адріатичному узбережжі і на більшій частині Болгарії. Інколи вона траплялась у зоні давнього військового прикордоння — *Країни*, яку заселяли сербські іммігранти до Хорватії в XVI ст., а також серед валахів, хоча ті не належать до слов'ян. На території Греції та Румунії задруга здебільшого зовсім невідома.

Але ще важливіше те, що, як свідчить побіжний огляд недавніх наукових, надто західних, публікацій на цю тему, термін *"задруга"* вживають для характеристики різних суперечливих реалій. Передусім, не вдаючись ні до переконливих фактів, ні до ретельних досліджень, його використовують для підтримки сумнівних тверджень чи то про колективістські схильності всіх слов'янських народів, чи то про однорідну структуру (вигаданого) панслов'янського суспільства, чи то про відсталість Балкан, цього *Volksmuseum*, етнографічного музею Європи. Одне слово, є реальна небезпека, що "задруга" обернеться на своєрідний расовий міф, на гідного партнера ще одного виплоду західної уяви — "слов'янської душі"[1].

На північ від Дунаю латиномовним валахам, яким допомогли міґранти з Трансільванських гір, пощастило створити незалежні князівства. Відтоді Валахія і Молдавія стали прикордонними постами християнського світу на Балканах. Тяжке становище балканських християн оживило на Заході традицію хрестових походів. 1344 р. морський союз на чолі з Венецією і госпітальєрами на один сезон відвоював у турків-османів Смирну. 1365 р. Амедей VI Савойський на короткий час відвоював Галіполі (Ґеліболу) і визволив з болгарського полону візантійського імператора. 1396 р. військо хрестоносців на чолі з Сигізмундом Угорським зазнало поразки при Нікополісі на Дунаї. 1402 р. залога хрестоносців під проводом французького лицаря Бусіко вийшла на мури Константинополя, сподіваючись негайного нападу султана. За Чорним морем православні християни колишньої Русі мало-помалу полегшували тягар татарського ярма. В цьому їм допомагали два нові осередки сили на північному сході: Велике князівство Московське і Велике князівство Литовське [**НІКОПОЛІС**].

НІКОПОЛІС

УВЕЧЕРІ 25 вересня 1396 р. великого французького воїна де Кусі привели до переможного султана Баязида на бойовищі коло Нікополіса. Разом з кількома іншими заможними хрестоносцями, зокрема й Жаном де Невером, майбутнім герцоґом Бурґундським, узятими в полон задля викупу, він спостерігав, як султанська ґвардія ятаганами повідтинала голови кільком тисячам незначних полонених християн. (Хрестоносці нещодавно так само стратили полонених мусульман). Де Кусі провели в кайданах

понад 550 км до Галіполі, а звідти перевели до Бурси в Азії, де він написав свій заповіт і помер, не залишивши нащадків.

Нікополіс назавжди залишився пов'язаний з цією останньою великою поразкою хрестоносного руху. Як головна болгарська фортеця, Нікополіс контролював нижню течію Дунаю; захопивши її, турки спровокували похід угорського короля. Військо латинських лицарів зібралось у Буді, щоб помститися султанові за його нахваляння "погодувати коней вівсом на вівтарі собору Св. Петра". Лицарі взяли з собою вино і шовки, але не подбали про катапульти. Отже, облога Нікополіса не мала успіху, і лицарям довелось битися з турками серед поля. Передчасною атакою французів, як у битві при Кресі, скористалася кіннота сербських союзників султана, і головний загін хрестоносців був оточений. Угорський король Сиґізмунд утік, а один польський лицар уславився тим, що переплив Дунай у повному обладунку. Проте більшість лицарів потрапила в полон. Поразка лицарів на півтисячі років залишила Болгарію в мусульманських руках і стала провісником падіння Константинополя; латиняни припинили кидати виклик Сходові.

Анґерана де Кусі VII (1340–1397), графа Суасонського, взято для прикладу як людину, чия біографія унаочнює "кризу християнського світу". Господар найбільшого в Європі замку — в Кусі (Пікардія) — та володар і Фруасара, і Шосе, він особисто брав участь майже в усіх катастрофах тієї катастрофічної доби. Його батька, напевне, вбито при Кресі. Його мати, з роду Габсбурґів, померла від чорної смерті. Після битви під Пуатьє він п'ять років жив заручником в Англії, де побрався з донькою короля. Де Кусі воював поряд із *кондотьєром* Гоквудом у Савої проти найманців, що стали справжньою пошестю для Франції, а також у швейцарській кампанії 1375–1376 рр. Він перший висадився в Тунісі (1390 р.). Де Кусі вірно служив підупалій французькій монархії під час усіх поворотів суперництва з імператором і папської схизми. Коли угорські посланці прибули в Париж, закликаючи до хрестового походу "в ім'я родинних зв'язків і любові до Господа", він радо зголосився[1].

Московські князі вийшли з пітьми на сяйливі вершини протягом двох століть після монгольської навали. По-перше, поєднуючи звитягу і підступ, вони підбили під свою руку численні князівства Рюриковичів навколо Володимиро-Суздальської землі. 1364 р. вони привласнили собі спадковий титул великих князів Володимирських. По-друге, тішачись ласкою хана Золотої Орди, московські князі дістали *ярлик*, що давав їм право бути головними збирачами данини для монголів, вони відповідали за виплати й за борги решти князів. Іван I (правив 1325–1340), відомий як Калита, більшу частину свого князювання провів не в Москві, а в дорозі до Сарая. Карл Маркс писав, що він поєднував "риси татарського ката, блюдолиза і головного раба"[7]. По-третє, щедро обдаровуючи православну церкву, московські князі додали до своєї політичної влади ауру побожності. 1300 р. митрополит перебрався з Києва до Володимира, а 1308 р. — до Москви. Монастирі, засновувані в глухих лісових пущах, становили нові осередки торговельної і територіальної експансії. Попри монгольську блокаду і далеку двомісячну по-

дорож річкою та морем, православна церква підтримувала тісні зв'язки з патріархом Константинопольським. Московія була *par excellence* патримоніальною державою, де до князевих підданих та їхнього майна можна було ставитися з абсолютною зневагою. Контроль за ресурсами залежних князівств неминуче посилював московську гегемонію. 1327 р. Іван Калита допоміг монголам придушити повстання свого головного суперника — міста Твері на Волзі. Але вже в 1380–1382 рр. князь Дмитро Донськой (правив 1359–1389) уперше кинув виклик військовій могутності монголів. 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі він здобув славетну перемогу над непереможною ордою, і то тільки на те, щоб побачити, як монголи, помщаючись, спалили через два роки Москву. 1408 р. син Дмитра Василь I (правив 1389–1425) спробував не віддати данину, але поступився, коли монголи обступили облогою Москву. Московити набирали сили, але й далі були васалами.

Саме тієї пори московити почали називати свою державу грецьким словом *"Росія"*, що означало *"Русь"*, а себе називали вже росіянами. Ці московити-росіяни ніколи не володіли Києвом, проте брак підстав не перешкоджав їм вважати Москву за єдину законну спадкоємицю київських земель. Саме їхня східнослов'янська говірка стала основою сучасної російської мови. Росіяни вкрай тенденційно тлумачили історію, затято сплутуючи Московію-Росію з усією Руссю, і ті східні слов'яни, які ще кілька сторіч не знали московського ярма, не визнавали такого тлумачення.

Литовці були останніми поганами в Європі. Заховавшись у далеких прибалтійських лісах, вони уникнули як першого наступу тевтонських лицарів, так і монгольської навали. Литовцями правили войовничі прибалтійські князі, що добачили історичну нагоду розвалити Київську державу. Відтоді, водночас із Москвою, що збирала північно-східні залишки Русі, Литва заходилась завойовувати південно-західні залишки. На чолі тодішніх державотворчих зусиль, які перевершили навіть московські заходи, стояли три видатні постаті: великий князь Гедимін (бл. 1275–1341), його син Ольґерд (правив 1345–1377) і Ягайло (правив 1377–1434), що уклав історичну унію з Польщею. Після сторіччя збройних наїздів, будівництва замків і збирання данини литовці домоглися блискучих успіхів в усьому широкому Дніпровському басейні. Білу Русь абсорбовано цілком. Червону Русь (Галичину) 1349 р. поділено з Польщею. Київ захоплено 1362 р., коли Ольґерд розбив монгольські кайдани в битві на річці Синій на вигині Дніпра. 1375 р. Ольґерд узяв Полоцьк. Литовці зупинилися тільки 1399 р., коли ще далі на південь, на річці Ворсклі, їх розбили татари. На той час Литва справді простягалася "від моря до сяйливого моря", від Балтики до Причорномор'я. З 1386 р. литовська панівна еліта почала навертатись до римокатолицизму (див. с. 446) і зазнавала дедалі більшої полонізації. Проте населення Білої Русі та України здебільшого складалося з православних слов'ян, що називали себе *русинами*, і саме русинська східнослов'янська говірка Великого князівства Литовського правила за основу, на якій сформувались сучасні білоруська та українська мови. До 1700 р. офіційною мовою Великого князів-

ства, де здебільшого врядували освічені слов'яни-християни, була не литовська, а руська [староукраїнська] мова.

На перший погляд православна церква видається набагато пасивнішою, ніж її католицька посестра. Глава православної церкви — Константинопольський патріарх — був тісно пов'язаний із долею Візантійської імперії. Проте його роль була непересічна. Саме затята рішучість православної церкви на Сході, де на християнський світ нападали монголи і турки, посіяла зерна сучасного націотворення серед сербів, болгар і румунів на Балканах, серед росіян Московії та русинів Литви.

На іншому краї Європейського півострова — в Іспанії — *реконкіста* на якийсь час зупинилася (див. додаток III, с. 1289). Після 1248 р. мавританське військо відступило до Сьєра-Невади, де в затінку гір Ґранадський емірат мав змогу квітнути ще два сторіччя. Відтоді то була єдина мусульманська держава в Іберії. Поза її кордонами місцеві мусульманські ватажки, надто Ібн Гуд, відмовились визнавати владу своїх африканських зверхників-мусульман і утвердились в *Al-Andaluz*, Андалусії, як васали Кастилії. Наслідком стало широке мусульмансько-християнське прикордоння, де по селах домінували маєтки військових орденів, а в містах кишіли мусульманські та єврейські міґранти. Більшість населення була іспаномовна, незважаючи на релігію. Королівство Португалія, незалежне з 1179 р., контролювало Атлантичне узбережжя, де 1250 р. захопило область Алґарве. Королівство Навара, зайнявши баскійські землі в Північних Піренеях, з 1254 р. перебувало під владою французьких володарів, що зберігали свою незалежність до 1516 р.

Переможне королівство Кастилії і Леону, розкинувшись від північного до південного узбережжя, де воно з усіх боків оточило Ґранаду, стало жертвою внутрішньої анархії. Перше покоління *конкістадорів* збагатилось унаслідок пограбування Півдня і заснування великих латифундій. Наступники Фердинанда III Святого (правив 1217–1252), зрештою канонізованого за свою участь у *реконкісті*, геть не мали спокою від суперечок за успадкування трону, від бунтівливого дворянства, примх кортесів і *hermandades* (ермандад, тобто збройних ліг) міст. Альфонс X (правив 1252–1284) без успіху змагався за імперську корону в Німеччині. 1340 р. на річці Саладо-де-Тарифа Альфонс XI (правив 1312–1350) здобув першу майже за сотню років перемогу кастильців над маврами і переплив Гібралтарською протокою до Альхесіраса. Педро Жорстокий (правив 1350–1369) заслужив свій епітет. Генріх III (правив 1390–1406) до таланту адміністратора додав союз з англійськими королями з династії Ланкастерів. Проте він помер замолоду, і Кастилія перейшла під деспотичну владу конетабля й магістра ордену св. Якова Альваро де Луни. Завдяки витривалим африканським вівцям-мериносам, що паслись на *Meseta*, верховинах, Кастилія стала головним європейським експортером вовни, яку з Більбао і Сантандера возили до Фландрії.

Натомість королівство Арагон обернулось до моря (див. додаток III, с. 1299). Утворене внаслідок об'єднання піренейського графства Арагон з Каталонією і

Валенсією, королівство досить рано здобуло плацдарм на узбережжі. Хайме I Завойовник (правив 1213–1276) під час війни з маврами окупував острови Менорку і Мальорку, а провінцію Мурсію великодушно віддав Кастилії. Педро III (правив 1276–1285) 1282 р. дістав трон Сицилії, коли звідти вигнали французів. 1326 р. у Ґенуї відібрано Сардинію. Альфонс V (правив 1416–1458) 1442 р. відібрав Південну Італію в Анжуйської династії. Панування Араґону в Західному Середземномор'ї створило неповторну морську спільноту з центрами в Барселоні, Палермо й Неаполі, де каталанська мова стала *lingua franca*, а аристократія мала велику свободу. Суперечки між монархами та підданими розв'язував хустісія (верховний суддя) кортесів, здебільшого лицар невисокого роду, що його решта лицарів висували на цю посаду. 1283 р. дворяни, ухваливши через кортеси так званий Привілей дворянської ліґи, дістали право піднімати зброю проти будь-якого короля, що зазіхав на їхні права, — така свобода була ще тільки в Польщі. Наслідком тієї свободи стала надзвичайно солідаризована держава. "Дворян Араґону так само важко роз'єднати, — казав Фердинанд V (правив 1479–1516), — як дворян Кастилії — об'єднати". В XV ст. Араґон контролював і найбільше місто Іберії — Барселону, і найбільше місто Європи — Неаполь.

Синтез культур у середньовічній Іспанії становив щось абсолютно неповторне. У п'яти королівствах найпоширенішими релігіями були християнство, іслам та юдаїзм, а найпоширенішими мовами — кастильська, ґальєго, каталанська, португальська, арабська і баскійська. Християнське населення, серед якого домінували селяни і солдати Центрального плато, загалом було набагато неотесаніше, ніж сформовані міською культурою цивілізовані маври на родючому Півдні. Але християни тоді вже виходили зі сторіч ізоляції й перебували в повному торговельному та інтелектуальному контакті з рештою християнського світу. Іспанські євреї, що здобули собі плацдарм завдяки толерантності мусульманських володарів, розселилися на всьому півострові й відігравали велику роль в урядуванні, медицині, навчанні, торгівлі і фінансах. Серед них було чимало видатних постатей. Філософа Маймоніда (1135–1204) з Кордови, що еміґрував до Єгипту, довго пам'ятали як автора твору *"Настанова заблуканим"*. Самуїл Галеві (помер 1361 р.), головний збирач податків Педро Жорстокого, що закатував його до смерті, був покровителем мистецтв. Вихрест Пабло де Санта Марія (Соломон Галеві, нар. 1350 р.) служив як дипломат, єпископ Бурґоський і набув лихої слави антисеміта. За давніших часів були популярні дискусії між представниками різних релігій. Згодом, а надто в 1348–1351 рр. і 1391 р., сталися огидні погроми. В XV ст. численна каста *conversos*, новонавернених, — родини Луна, Ґусманів, Мендоса, Енрікес — займали найвищі церковні й державні посади. Ніщо не засвідчує так вимовно симбіозу культур, як іспанська архітектура — вишукана суміш середземноморського романського стилю, католицької ґотики і східних орнаментів[8]. [КАБАЛА].

КАБАЛА

Десь після 1264, але перед 1290 р. серед іспанських євреїв стала поширюватись написана арамейською мовою книжка *"Sepher ha-Zohar al ha-Torah"* ("Сяєво"). Та книжка начебто була працею шановного рабина II ст. Симона бар Йохая, але насправді її написав якийсь місцевий учений, дуже ймовірно, що Мойсей де Леон (1250–1305). Книжка становить складний і розлогий коментар на П'ятикнижжя і незабаром стала відома як єврейським, так і християнським дослідникам Біблії. Остаточне тритомне видання цієї праці видано в Мантуї, Італія, в 1558–1560 рр. Ця книжка була і досі є нормативним підручником кабали.

Слово *"кабала"* означає "переказ, традиція". Загалом під ним розуміють збірку містичних учень і методів, що їх використовували впродовж сторіч, шукаючи значення, приховане за буквальним текстом святих письмен. Основні доктрини кабали, певне, походять від неоплатоністських і маніхейських ідей пізньоантичного періоду. Вони зосереджувались на антагоністичних царствах Світла і Темряви, в першому урядує Бог, а в другому — диявол. Бог, як і диявол, складається з батьківських і материнських компонентів, чоловічий початок білий на колір і активний за своєю природою, жіночий — червоний і має функцію сприйняття. Божі форми можуть бути або *abba* (батько/король), або *imma* (мати/королева); форми диявола — або *Shamael*, отруйний янгол смерті, або *Aholah*, велика блудниця. Статеві стосунки цих пар породжують або гармонію, або ж нелад.

Оскільки і Бога, і диявола вважали за безмежні й невидні сутності, їх можна збагнути лише з допомогою їхніх десяти еманацій. Кожна еманація відповідала одному з десяти головних членів або *Адама Кадмона* (першого чоловіка), або *Адама Беліала* (негідника). Ось десять Божих еманацій: *Kether* (корона, або ж голова), *Chochma* (мудрість, або ж мозок), *Bina* (розуміння, або ж серце) — всі вони становлять "розумовий світ"; *Chased* (милосердя), *Din* (справедливість) — руки, а ще й *Tephereth* (краса, або ж серце) — вони становлять "моральний світ"; *Nezach* (сяйво) і *Hod* (велич) — ноги, а також *Jesod* (основа, або ж геніталії) — вони становлять "матеріальний світ"; і нарешті *Malchuth* (царство). Їх можна розмістити ще й як десять гілок *Ilan*, "кабалістичного дерева", або як три стовпи:

Розуміння	Корона	Мудрість
Справедливість	Краса	Милосердя
Сяйво	Основа	Велич
	Царство	

Кабалісти вірять, що Бог створив світ після кількох невдалих спроб; що все реальне — безсмертне; що душі переселяються з тіла до тіла. Кабалісти сподіваються Месії, що прийде тоді, коли людство відкине дияволові спокуси.

До методів розшифруванння Святого Письма належать: *notarikon* — тлумачення літер слова як початкових літер інших слів; *gematria* — числова еквівалентність літер, і *temurah* — "перестановочні шифри".

Ось приклади *notarikon*: АДаМ — Адам, Давид, Месія; або славнозвісне християнське тлумачення грецького слова ICHTHoS ("риба") — Ісус Христос, Божий Син.

Gematria вимагає визначення сум, підрахованих на основі імен і дат. Ось який результат дав один такий підрахунок, зроблений у XIX ст. для німецького імператора Вільгельма I (Wilhelm), народженого 22 березня 1797 р.: 22 + 3 + 1797 + 7 (літер його імені) = 1829 (рік його одруження).

1829 + 1 + 8 + 2 + 9 = 1849 (придушенння революції).
1849 + 1 + 8 + 4 + 9 = 1871 (імператорська коронація).
1871 + 1 + 8 + 7 + 1 = 1888 (рік смерті).

Temurah використовує двадцять дві переставлені послідовності літер гебрайської абетки. Скажімо, їхнє застосування до чотирьох літер слова YaHVeH ("Бог") дасть 2112 варіантів Божого імені.

Кабала глибоко вплинула на юдейське мислення. Вона значно посилила містичні аспекти юдаїзму й підкопала раціональне вивчення Тори. Кабала виявилась дуже приваблива для пізнішого хасидизму, хасиди співали й танцювали під магічні кабалістичні закляття й приписували неспростовну істину віщим загадкам і пророцтвам своїх *цадиків*.

Чимало християнських учених — від Раймунда Лулія до Піко і Ройхліна — теж захоплювались кабалою, що стала невіддільною складовою європейської магії. Латинський переклад *"Сяєва"*, що його опублікував барон Розенрот у Зульцбаху, Німеччина, в 1677–1678 рр., зробив таємниці кабали доступними для широкого загалу. Ідеї, образи та словник кабали пронизують європейські мови і літератури, хоча цього часто не знають і не згадують[1].

У серці католицького світу політика й далі крутилася навколо трикутника суперництва імперії, папства і Французького королівства. Протягом XIV ст. кожен з трьох головних учасників зазнавав таких потужних місцевих струсів, що на міжнародній арені не було жодного переможця. Під час безкоролів'я 1256–1273 рр. імператори так захопилися міжусобною боротьбою в Німеччині, що забули про Італію. Папство, не витримавши італійських війн, майже на сімдесят років знайшло собі притулок у Франції, а потім розкололося. Франція, безнадійно розбита Столітньою війною проти Англії, здобулася на силу тільки в середині XV ст. 1410 р., коли було три імператори, три папи і два королі у Франції, проводирі католицького християнського світу впали в розпач. У центрі був такий хаос, що виникали сприятливі нагоди для утворення могутніх нових держав. Окрім Араґону, на політичну сцену вийшли Швейцарія, Бургундія і Польсько-Литовська держава.

Священна Римська імперія надовго ослабла внаслідок падіння Гогенштауфенів. Безкоролів'я, почавшись стратою Конрадина в Неаполі, потягло за собою десятиріччя хаосу (див. с. 368). Але ще гірше те, що було дуже мало надій на нове утвердження імператорської влади. Роблячи такі високі ставки на свої

італійські амбіції, Гогенштауфени прирекли своїх наступників у Німеччині на довічну підпорядкованість. Адже коли спорожніли імперські скрині і розпорошились імперські землі, навряд чи можна було сподіватися чогось іншого. Завдяки цьому німецькі володарі увічнили свої привілеї, а виборчий устрій імперії утвердився назавжди. 1338 р. колегія курфюрстів відкинула папські претензії на право затверджувати імператора, а Золота булла 1356 р. на довгі віки визначила механізм виборів. Відтоді всі імператорські вибори відбувались у Франкфурті-на-Майні. Майбутній імператор мав здобути більшість голосів сімох призначених курфюрстів. Тими сімома курфюрстами стали архієпископи Майнцький, Кельнський, Трирський і герцоги Богемський, Пфальцький, Саксонський і Бранденбурзький*. Імператор Карл IV, що сформулював Золоту буллу, просто схилився перед реальністю. За відомим висловом Брайса, "Він легалізував анархію і назвав її конституцією"[9].

З 1273 р. ослаблена імперія намагалася зіпнутись на ноги. З дев'яти імператорів — від Рудольфа фон Габсбурга (правив 1273–1291) до Сигізмунда Люксембурзького (правив 1410–1437) — лише трьох ушановано повною імперською коронацією. Двох імператорів — Адольфа фон Насау (1298 р.) і Венцеля Люксембурзького (1400 р.) — курфюрсти позбавили трону. Генріх VII (правив 1308–1313), остання велика надія Данте, мавпував своїх попередників, рушивши на Італію; його не пустили до Рима, і він безславно помер від гарячки в Пізі. Його наступник — Людовік Баварський (правив 1314–1347) — засперечався з папою і 1328 р. взяв штурмом Рим, проте його звитяга спровокувала тільки ще один раунд появи антипап і антикоролів. Карл IV Люксембурзький (правив 1346–1378) забезпечив імперії певну стабільність. Ставши з антикороля імператором, він використовував імперію для розбудови своєї улюбленої Богемії і керував якийсь час Німеччиною з Карлштайна поблизу Праги. За право визначати високу політику сперечалися між собою чотири провідні родини: баварські Вітельсбахи, які володіли ще й Ено та Голандією; Люксембурги, що володіли Люксембургом, Брабантом, Богемією (з 1310 р.), Силезією (з 1333 р.), Лужицею і Бранденбургом (до 1415 р.); Ветінси з Саксонії і Габсбурги з Австрії, чиї володіння тягнулись на південь від Зундгау в південному Ельзасі до Карніоли (Країни) на Балканах. Місцеву політику контролювали всюдисущі хижі прелати, могутні імперські міста, бурхлива маса дрібних лицарів. То була доба *Raubritter*, лицарів-грабіжників, і *Faustrecht*, кулачного права. Пізньосередньовічній Німеччині бракувало надійних національних монархій, які утвердились по обидва боки від неї — у Франції та Польщі. Лише після вибору трьох Габсбургів поспіль — 1438, 1440 і 1493 р. — імперія почала набирати подоби квазіспадкової монархії. І навіть тоді імператори мали дуже обмежену свободу дій. Якщо роздрібненість — одна з головних прикмет феодальної системи, Німеччина була найфеодальнішою з усіх країн.

---

* Такий порядок зберігав чинність до 1623 р., коли Баварія заступила Пфальц. 1648 р. статус Пфальца відновлено, а Баварія зберегла свій виборчий голос; 1709 р. Ганновер став дев'ятим курфюрством. Наполеонові широкі плани реорганізації ніколи не були втілені в життя.

Гогенштауфени і в Італії залишили вкрай прикру спадщину. На півночі міські комуни, що воювали між собою, заступили німецьке гноблення своїм власним. Усі міста Ломбардії і Тоскани опинилися під владою котрогось із головних конкурентів — Мілана, Флоренції чи Венеції. То була доба зародження торговельного багатства і культурного блиску, а водночас — і нескінченної боротьби. Поряд із митцями та поетами процвітали й ті, хто вправно володів мечем і отрутою. В центральній Італії конкордат, підписаний 1275 р. між імперією і папством, скасував усі претензії імперії стати сюзереном світських володінь церкви. Папська держава, якій, крім Рима, належали Романья, Пентаполіс (Ріміні, Пезаро, Фано, Сенігалья, Анкона), марка Анкона і Кампанья, здобула свободу, проте виявилась безборонною. До того ж її всякчас шарпали невгамовні римські городяни. На півдні папські клієнти — Анжуйська династія, імпортована, щоб замінити Гогенштауфенів, — згодом теж стали нестерпними. "Сицилійська вечірня" 30 березня 1282 р., коли обурене населення Палермо вирізало десь 4000 своїх французьких господарів, спричинилась до утвердження на Сицилії Араґону, до оточення анжуйців у Неаполі і до двадцятиоднолітньої війни. [**КОНКЛАВ**].

КОНКЛАВ

Римо-католицька церква — аж ніяк не демократія, проте її процедури вибору папи спираються на тяжкий досвід. Систему конклаву запровадив папа Григорій X, щоб уникнути скандальних затримок під час вибору своєї кандидатури. Зібравшись у Вітербо наприкінці 1268 р., кардинали сперечалися три дні. Їхня гризня так остогидла міській владі, що вона замкнула з вулиці двері будинку, де сиділи кардинали, потім зняла з будинку дах і давала їм стільки харчів, скільки треба, аби не померти з голоду.

Відтоді колеґія кардиналів мала збиратися в Римі у Ватиканському палаці протягом п'ятнадцяти днів після смерті папи. (Коли ще не було ні телеграфу, ні залізниць, це правило автоматично відкидало більшість кардиналів, які не були на той час в Італії). Папський камерарій діставав наказ замкнути їхні преосвященства в якомусь підхожому приміщенні — здебільшого в Сикстинській каплиці — і тримати їх *con chiave*, під ключем, аж поки вони ухвалять постанову. Кандидатуру можна було затвердити простим схваленням, виборчою комісією або, як стало вже звичайним, таємним голосуванням. Тури голосувань відбувались уранці й пополудні, кожен кардинал клав папірець із прізвищем свого кандидата в чашу на вівтарі. Камерарій щодня спалював незадовільні результати голосувань і пускав у комин грубки стовп чорного диму. Голосування тривало, доки обраний кандидат діставав дві третини голосів плюс іще один. Тоді вже камерарій випускав сиґнальний стовп білого диму, а кардинали-виборці затверджували вибір нового понтифіка священною обітницею послуху.

Система Григорія X збереглася, по суті, до наших днів, її тільки трохи змінила церковна конституція *"Vacantis apostolicae sedis"* ("Про незайнятий папський престол", 1945 р.). У XX ст. провидіння допомогло подолати вето імператора Франца-Йосифа на конклав 1903 р. і провести рекордний одноденний конклав 1939 р. Папу Іоанна Павла II обрано в жовтні 1978 р., напевне, з восьмої спроби; під час останнього туру за нього проголосували 103 зі 109 присутніх кардиналів[1].

Місто Флоренція стояло і в осередку бур, і на затишному осонні пізньосередньовічної Італії. Живучи з вовни своїх прегарних апеннінських *contado*, околиць, Флоренція в XIII ст. обернулась на квітучу громаду десь 100 000 невгамовних душ. Золота флорентійська монета — флорин — стала популярною валютою далеко за межами Італії. Амбіційна буржуазія, що називали себе *popolo*, народ, згуртувалася в опозицію супроти традиційної *comune*, комуни, де заправляла аристократія *contado*, що жила в замках, — родини Донаті, Уберті, Черкі, Альберті. Великі й малі *arti*, цехи, несамовито вимагали собі місця у виборних міських радах і ротаційних магістратах, а галаслива голота тільки збільшувала загальний нелад. *Podestà*, тобто управитель, якого колись призначав імператор, тепер опинився під муніципальним контролем. Конституції, ухвалені 1266, 1295 і 1343 р., не спромоглися придушити невдоволення.

Традиційно Флоренція була ґвельфським містом, що опиралося владі імператора. Та коли імператора не стало, енергія міста повернулася в інший бік. Відносини з папством були напружені, і флорентійські ґвельфи й самі розкололися на фракції. Флоренція утвердила своє місцеве верховенство після битви при Кампальдино, коли 11 червня 1289 р. розгромлено війська ґібелінського Ареццо: ґвельфи відплатили за свою давнішу поразку при Монтаперті (1260 р.). Але потім спалахнула ворожнеча між чорними ґвельфами і білими ґвельфами. 1301 р. після невдалого втручання папського арбітра в особі Карла де Валуа, білих ґвельфів як перше й ґібелінів, вигнано з міста. Цей поділ на фракції був певним провісником деспотичної влади, яку згодом установили Медічі. Флоренція така виповнена отрутою, каже один з мучеників Дантового "Пекла", що "у місті, заздрому до всього, ти народився... Жадоба, скупість, заздрість до єства — / Од іскор тих [пекельних] в людей серця палають"[10]*.

А втім, соціально-політичні заворушення, здається, стимулювали розвиток культури. Всі три видатні письменники тієї доби — Данте Аліґ'єрі, Петрарка і Боккаччо — флорентійці. Міські будівлі відображують формування у Флоренції духу заможної впевненості: палац Барджелло (почато 1254 р.), нові міські мури (1284–1310 рр.), *Palazzo Vecchio* ("Старий палац", почато 1298 р.), відбудований *Ponte Vecchio* ("Старий міст", 1345 р.), палаци *Arte della Lana* (вовняний цех, 1300 р.), Ґвельфський, родин Пацці, Пітті, Строцці, Антінорі та Медічі-Рікарді (1444 р.); а над усе — церковна архітектура: романська церква Сан-Міньято аль Монте, готична церква Санта-Кроче (1295 р.), обличкований мармуром восьмикутник баптистерію Сан-Джованні (1296 р.), *Duomo* (собор, почато 1298 р.), кампаніла (дзвіниця) Джотто (1359 р.), кафедральний собор Брунеллескі (1436 р.), двері роботи Ґіберті до баптистерію (1452 р.), фрески фра Анджеліко в домініканському монастирі Сан-Марко.

Данте Аліґ'єрі (1265-1321) був найвидатнішим поетом християнського світу. Він брав активну участь у флорентійській політиці й ходив по міських вулицях, коли в місті будовано його найгарніші споруди. Данте мав незрівнянні літературний талант і пророчий дар. Замолоду він бився в перших лавах при

* Тут і далі фрагменти з "Божественної комедії" подано в перекладі Є. Дроб'язка. — *Перекл.*

Кампальдино. Він служив як один з муніципальних голів цеху за режиму білих ґвельфів, і за це чорні ґвельфи потім вигнали його з міста. Скуштувавши гіркоти двадцятирічного вигнання, Данте помер у Равенні при дворі Кан Ґранде да Поленти, що прикрасив чоло вмирущого лавровим вінком. Дантова поетична збірка *"Vita Nuova"* ("Нове життя") — рідкісний для середньовіччя екскурс у царину людських почуттів. Трактат *"De Monarchia"* ("Про монархію") — палке благання відновити імператорську владу. Трактат *"De Vulgari Eloquentia"* ("Про народну мову") — розважливе обстоювання народної мови; саме завдяки йому Данте став батьком новітньої європейської літератури.

Дантів шедевр — *"Commedia"*, поема зі ста пісень, — дістав від своїх захоплених читачів епітет "Божественна". Поема зображує подорож автора по трьох царствах потойбічного світу: через провалля пекла в *"Inferno"* ("Пеклі"), через гору каяття в *"Purgatorio"* ("Чистилищі"), через осяяні сонцем райські кола в *"Paradiso"* ("Раю"). З одного боку, цей твір, як і *"Одіссея"* чи *"Енеїда"*, — подорож із вигаданими пригодами, де за провідника Данте попервах править Верґілій і де автор створив переконливі декорації для зустрічей із тінями людей минувшини й сьогодення. А з іншого — це розлога алегорія про духовну мандрівку християнської душі від гріха до спасіння, винагороджену сліпучим видивом Бога. А ще з іншого боку, це ретельний екзерсис з моральної архітектури, де кожного з тлуму зображених героїв розміщено в точній відповідності до його пороків і чеснот серед проклятих, сповнених надії і блаженних. Мова автора приголомшує довершеною ощадністю. Оповідь зачаровує як вигадливими подробицями авторових зустрічей, так і величчю морального краєвиду, серед якого вони відбуваються. Отож найнижча точка людського досвіду міститься там, де геть немає любові, — в крижаних пекельних глибинах навколо замерзлої постаті Юди. Земний рай стає досяжним у пахучому ґроті на вершині гори Чистилища, "де страждання поступається надії". Остання вершина лежить за *Primum Mobile*, Перворушієм, у серці небесної світляної рози, в екстазі, надто сильному для слів. Саме там джерело "любові, що водить сонце й зорні стелі" ("l'amor che move il sole e l'altre stelle").

Данте й сам став джерелом живої леґенди. За одним переказом, поет якось почув, що погонич віслюка співає одну з його пісень, пересипаючи її криками: *"Arri, arri!"* ("Вйо!"). Розгніваний поет ударив погонича, закричавши: "Cotesto arri non vi misi io!" ("Я цього *"вйо"* не вставляв!")[11].

На зрілі роки Данте припала юність Франческо Петрарки (1304–1374). Вишукані вірші Петрарки про кохання — *"Canzonieri"* — відтворюють дух *"Vita Nuova"*, так само як і Петрарчина відданість Лаурі — своєрідний відгомін Дантового кохання до Беатріче. Обидва поети озиралися на засновників *"dolce stil nuovo"*, нового солодкого стилю, — скажімо, болонського поета Ґвідо Ґвініцеллі (1230–1276), що його Данте назвав своїм літературним "батьком"; той новий стиль лише на один крок відступив від поезії трубадурів. Тільки педантизм спонукає критиків характеризувати Данте як "глибоко середньовічного" поета, а Петрарку — як провісника Ренесансу:

Di pensier in pensier, di monte in monte,
mi guida Amor; ch'ogni segnato calle
provo contrario alla tranquilla vita.
Se 'n solitaria piaggia, rivo, o fonte,
Se 'n fra duo poggi siede ombrosa valle,
ivi s'acquieta l'alma sbigottita;
e, com'Amor la 'nvita,
or ride, or piange, or teme, or s'assicura:
e 'l volto che lei segue, ov'ella il mena
si turba e rasserena,
ed in un esser picciol tempo dura;
onde alla vista uom di tal vita esperto
diria: questi arde, e di suo stato è incerto.

Від думки і до думки, з горбка і на горбок
Веде мене любов, та й на новій стежині
Душа моя ніде не має супокою.
Але, де тихий берег і жебонить струмок
Між милих пагорбів у затишній долині,
Вгамується душа сама собою
І, як кохання вкаже їй рукою,
Сміється, плаче, горда, чи тремтить;
Моє ж лице — одна з душею їм дорога —
Проймає безтурботність чи тривога,
І кожен стан триває тільки мить.
Як глянеш на обличчя те непевне,
Вже знаєш: цей горить, страждає серце ревне[12].

Італія XIV ст. була осередком не тільки кривавої ворожнечі між містами, а й появи перших у Європі комерційних банкірів. Ворожнеча призвела до невпинних спустошень і грабунків з боку строкатого збіговиська найманців, як-от загонів Конрада фон Вольфорта, колишнього госпітальєра фра Моріале, мандрівного лицаря Іоанна з Богемії та англійця сера Джона Гоквуда. Між Венецією і Ґенуєю точилася неперервна морська війна за право торгівлі з Левантом. Рим, позбавлений пап, був відданий на поталу чварам аристократичних фракцій і бунтам городян, зокрема під час заворушень 1347–1354 рр. під проводом утопічного народного диктатора Коли ді Рієнці. Неаполь у руках анжуйців знемагав від анархії, коли в місті королювала Іоанна I (правила 1343–1382) та її чотири чоловіки.

Італійські банкіри навчились обертати конфлікти на прибуток. Вони розробили всі сучасні методи роботи з фінансами — від переказних векселів до страхування та бухгалтерського обліку. Використовуючи мережу церковної ієрархії, банкіри поширили свою діяльність на весь латинський християнський світ. У 1339-1349 р. Флоренція була приголомшена банкрутством провідних банкірсь-

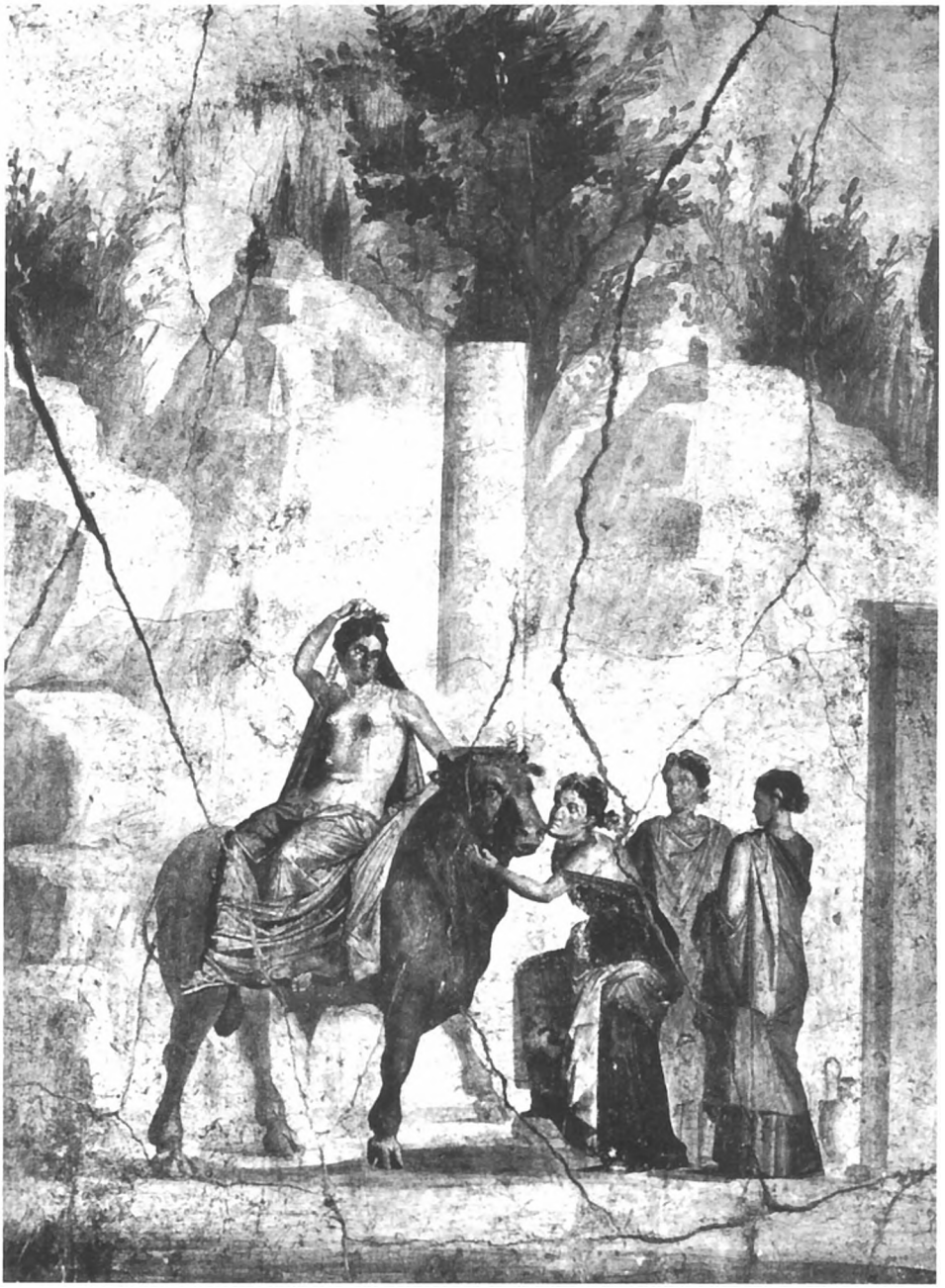

1. Викрадення Європи

2. Збирачі і мисливці

3. Мінойський рибалка

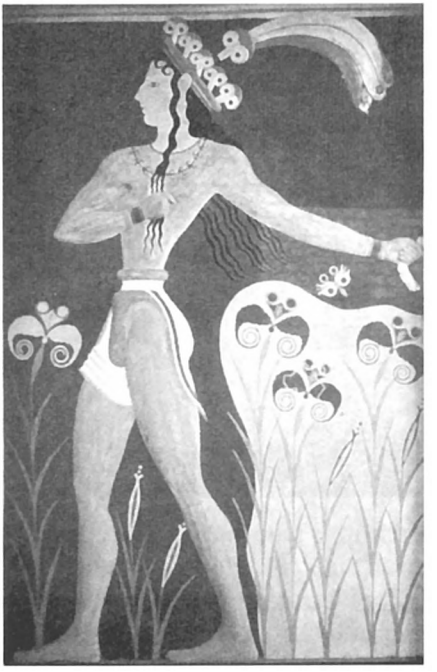

4. Володар Кносу

5. Симпозіум — бенкет

6. Етрускерія

7. Аркадська ідилія

8. Викрадення сабінянок

9. Смерть Зігфріда

10. Напад Аттили на Рим

11. Східне православ'я

12. Західне чернече життя

13. Константинова даровизна

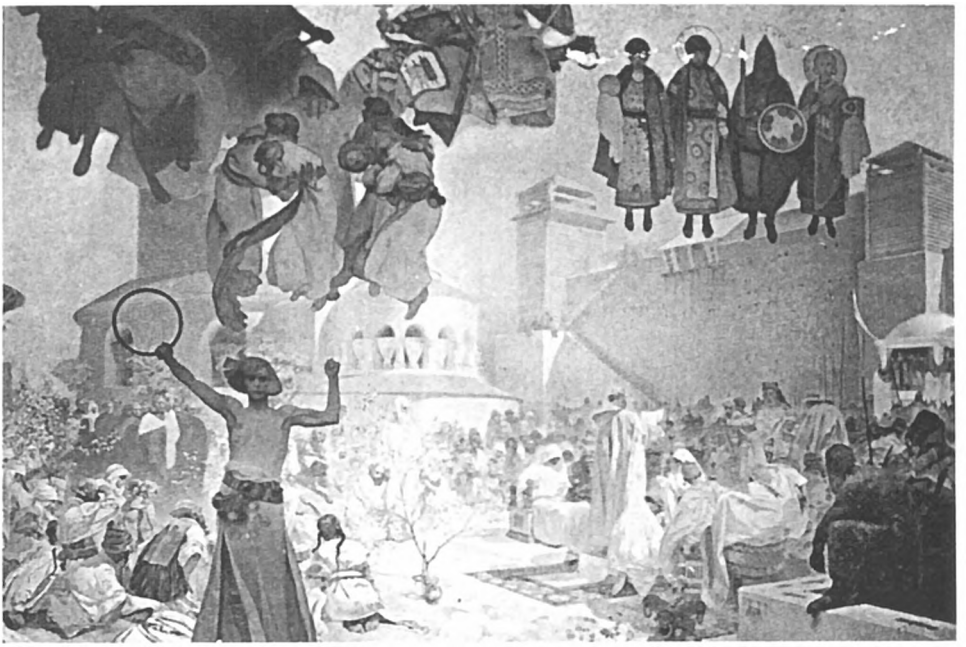

14. Слов'янська літургія

15. Католицька побожність

16. Святий Авґустин

17. Карл Великий

18. Святий Матвій

19. Святі Іоанн Хреститель та Єроним

20. MATKA BOSKA (XIV ст.)

21. Святий Іоанн Богослов

22. Святий Лука-іконописець

23. Богородиця

24. Вшанування Отона III

25. Завоювання Англії

26. Вендський хрестовий похід

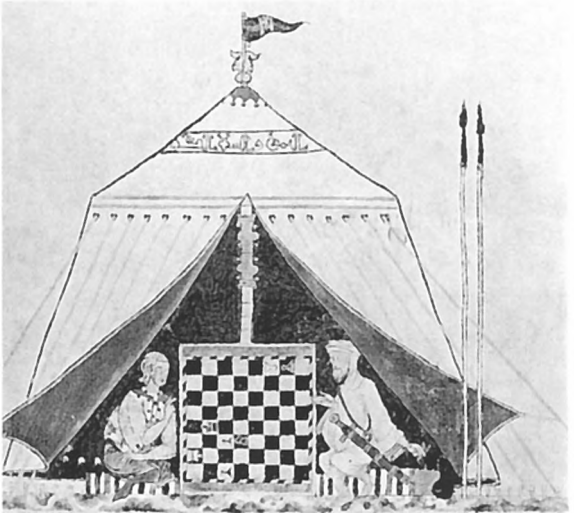

27. Перемир'я під час реконкісти

28. Остання пісня Тристана

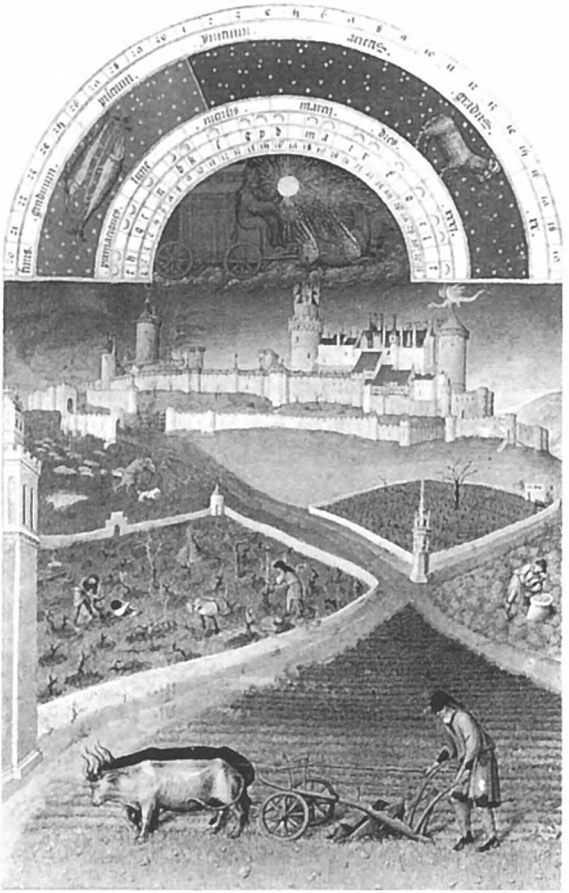

29. Залізний плуг

30. Оленячий слід

31. Закоханий Данте

32. Бартоломея на роздоріжжі

33. Св. Франциск благословляє птахів

34. Король Казимир вітає євреїв

35. Picaro

36. Марко Поло

37. Західноєвропеєць у східному уборі

ких домів, зруйнованих надмірними кредитами, але невдовзі зміцнила своє фінансове становище. Десь тієї пори, серед багатства й злиднів, і народився світ капіталізму. [**COMPUTATIO**].

COMPUTATIO

1494 р. у Венеції опубліковано книжку Луки Пачолі *"Summa de arithmetica"* ("Сума арифметики"). Книжка містила трактат цього самого автора *"Particularis de computis et scripturis"* ("Про особливості бухгалтерського обліку та реєстрації"). Ця книжка була першим підручником з такої сучасної дисципліни, як бухгалтерська справа.

Пачолі (1447–1517), відомий ще й під своїм релігійним ім'ям як фра Лука з церкви Сан-Сеполкро, був ченцем-францисканцем і видатним флорентійським професором. Його найвідоміший трактат — *"De divina proportione"* ("Про божественні пропорції", 1509 р.) — ілюстрував Леонардо да Вінчі. Сучасні автори прозвали його батьком бухгалтерської справи[1].

"Венеціанський метод" подвійної бухгалтерії сформувався в італійських містах набагато раніше, ніж його описав Пачолі. Цей метод потребував трьох бухгалтерських книг — пам'ятної книги, журналу і реєстру. В пам'ятній книзі всі операції записувано так, як вони відбулися. Журнал заповнювали на основі пам'ятної книги, в ньому підсумовували щоденні ділові оборудки. Він мав ліву колонку — *in dare*, для боргів — і праву колонку — *in havere*, для кредитів. У реєстрі кожна фінансова операція мала свою сторінку; крім того, в ньому записували поточний баланс, він містив ще й покажчик усіх операцій. Коли якась фінансова операція закривалась, остаточний прибуток і витрати записували до головного рахунку, що відображував рух капіталів; саме тут, у балансі руху капіталів, можна було довідатись про загальний прибуток торгівця[2].

Методи послідовного бухгалтерського обліку були доконечною умовою розвитку капіталізму. Поширення їх у Європі засвідчують публікації, що з'явились після книжки Пачолі. До них належать: *"Nieuwe instructie ende biwijs de der loofelijcker consten des rekenboecks"* (Антверпен, 1543 р.) Яна Імпіна Кристофеля; *"Practique brifue pour cyfrer et tenir livres de coupte"* (Антверпен, 1550 р.) Валентина Менера; *"The maner and fourme how to kepe a perfect reconying..."* (Лондон, 1553 р.) Джеймса Піла; *"Compendio y breve instruccion por tener libros de cuenta, deudas, y de mercaduria"* (Барселона, 1564 р.) Антоніо Рохи; *"Boeckhouwen op die Italienische maniere"* (Амстердам, 1576 р.) Клеза Пітерса; *"Vorsteliche Bouckhouding..."* (Лейден, 1607 р.) Симона Штевіна, написаний для князя Моріца Насау.

Історики часто забувають: адже навіть найзвичайніша професія має свою історію[3]. І представники цих звичайних професій дедалі більшою мірою заправляють капіталістичним світом, зокрема й академічним життям.

Пізньосередньовічне папство після короткого пароксизму самоствердження за Боніфація VIII скотилося до залежності й вигнання. Боніфація VIII (правив 1294–1303) характеризували як "останнього середньовічного папу". Цього

папу обрано після жалюгідного пустельника П'єтро дель Мурроне (Целестина V); Боніфацій порадив йому зректися, а потім довіку запроторив його до в'язниці. Боніфацій сподівався збагатити свою родину — Каетані, — довести до жебрацтва конкурентну родину Колоннас і відновити на Сицилії Анжуйську династію, поклавши край нескінченній "війні вечірень". А втім, Боніфацій VIII опублікував і *"Sextus"* ("Книгу шосту", 1298 р.), третю частину канонічного права; 1300 р. він оголосив ювілейним роком, повністю відпустивши гріхи мільйонові прочан, що добулися до Рима. У своїй буллі *"Unam Sanctam"* ("Єдину Святу", 1302 р.) він заявив про верховенство папи над усіма земними володарями, стверджуючи, що без папи жодна людина не матиме спасіння. Але, встрявши у сварку з Францією, хоча буллу *"Unam Sanctam"* написано на догоду саме їй, папа ошукав сам себе і з горя й помер, коли з рідного Ананьї його викрав агент французького короля. Данте, що особисто зустрічався з Боніфацієм, приїхавши в гурті флорентійських послів до Рима, не мав жодного милосердя і назвав папу "князем нових фарисеїв". У своєму *"Inferno"* він спровадив його до пекла за симонію, а в *"Paradiso"* вклав слова осуду у вуста св. Петра:

Quegli ch'usurpa in terra il luogo mio,
il luogo mio, il luogo mio...

Той, хто загарбать зважився мій трон,
Мій трон, мій трон, що перед Божим сином
Стояв порожній, і зламав закон,

Ще й цвинтар мій залляв смердючим плином
Та кров'ю, і радіє лиходій,
Який вигнанцем звідси був єдиним...

На паші бачимо вовків кусливих
В пастушім одязі поміж овець, —
О суде Божий, грянь на нечестивих!

З Каорсою Ґасконь сіда, мов ґедзь,
На нашу кров. О праведний початку,
Який поганий ждав тебе кінець?"[13]

Оцей "поганий кінець" папства виявився довгим авіньйонським вигнанням пап, яке почалося з ґасконця Бертрана де Ґо, що правив як папа Климент V (1305–1314).

Вавилонський полон авіньйонських пап тривав з 1309 до 1377 р. Він почався з ініціативи Філіпа Вродливого, що нещадно тиснув на Климента V, і скінчився з ініціативи св. Катерини Сієнської, що зміцнила рішучу постанову Григорія XI (правив 1370–1378) повернутися до Рима. В цьому проміжку всі семеро пап були французи, їх обирала колегія кардиналів, де теж домінували французи. Щоправда, Авіньйон на Роні лежав на території не Франції, а анклаву Вене-

сен, що його подарувала папству залежна від нього Анжуйська династія; 1348 р. папство просто купило Авіньйон за 80 000 золотих корон. Проте французький вплив переважав в усьому, і чимало політичних заходів, як-от скасування ордену тамплієрів, були продиктовані французькими вимогами. В кількох країнах владу авіньйонських пап не визнавали. Латинський християнський світ розділився.

Страшні надуживання церковної влади неминуче породили реакції спротиву. Одна з таких реакцій полягала у відступі до містицизму, в наголосі на релігійному екстазі й на досвіді безпосереднього спілкування з Богом (див. с. 452–453). Друга реакція полягала в поширенні народних сект, більшою або меншою мірою нетрадиційних за своєю теологією. Ті секти об'єднувало тільки відчуття, що офіційна церква зрадила їх. До них належали *Fraticelli*, духовні францисканці, які вважали, що власність стоїть на заваді спасінню; напівчернечі громади бегардів і бегінок; братство Святого Духа; німецькі люциферани, що були пантеїстами; містичні *Gottesfreunde*, "Божі приятелі", лоларди в Англії. Всі ці секти нещадно переслідувала інквізиція.

Про реформу церкви не можна було говорити відкрито через політичний хаос і страх перед інквізицією. Реформа мала як теологічні, так і організаційні аспекти. Англієць Джон Вікліф (бл. 1330–1384), свого часу викладач у Бейліолському коледжі Оксфордського університету, повстав проти багатства церкви, відкинув верховенство папи і заперечив доктрину преосутнення святих дарів. Вікліфа спалили як єретика, але вже посмертно. Чех Ян Гус (бл. 1372–1415), свого часу ректор Празького університету, був під великим впливом Вікліфа. Гус наголошував на предетермінізмі і на церкві обраних. У Богемії Гус став осереддям чеського обурення проти здебільшого німецької ієрархії. Гус, відлучений від церкви, звернувся до вселенського собору. Хоча Вікліф і Гус не мали цієї назви, вони були першими протестантами. [**МАГІЯ**].

МАГІЯ

"ДВАНАДЦЯТЬ висновків" (1395 р.) лолардів містять прямий напад на перейнятість середньовічної англійської церкви магією. Протестантський рух наполегливо прагнув "викинути магію з релігії", і цей перший вияв протестантства недвозначно засвідчує рішучість цього прагнення:

> "Оті вигнання духів напередодні дня Всіх Святих, що їх провадять у церкві, використовуючи священичий одяг, митру, хрест, прочанські патериці, беручи вино, хліб, віск, воду, сіль, олію та ладан і ставлячи камінь на вівтар, — справжнісінька некромантія, а не свята теологія. Адже... ми не бачимо змін у жодному з отак зачарованих створінь, хіба що піддамося облудній вірі, цьому головному знаряддю диявольських підступів"[1].

А проте в XV, XVI і XVII ст. Європа й далі щиро вірила в різноманітну магію. Земля повнилась алхіміків, астрологів, чаклунів, ворожок, знахурів і відьом. [**АЛХІМІЯ**], [**НЕХЕN**],

[НОСТРАДАМУС]. Серед природи жили духи, феї, чортенята і ельфи. Вікліф, гуру лолардів, переклав Біблію англійською мовою, щоб вона стала доступною для всіх. Проте через триста років, у Кромвелевій пуританській Англії, найбільший успіх серед книжок мав астрологічний альманах Вільяма Лілі — *"Merlinus Anglicus"* — і його ж таки *"Collection of Ancient and Moderne Prophecies"* ("Збірка давніх і нових пророцтв")[2]. Магія і релігія часто були невіддільні одна від одної. Шанувальники християнських святих не менш щиро вірили і в Лісовика, королеву Меб та чарівника Мерліна. Магія не втрачала своїх позицій упродовж усієї Реформації.

Отже, в цьому аспекті протестантський наступ на магію мав успіх лише почасти, навіть у країнах, де протестантство начебто тріумфально утвердилось. Але наміри радикалів були очевидні. Після Вікліфа Лютер нападався на індульґенції (див. с. 419), а Кальвін відкидав преосутнення як "чари". Кожен аспект релігійного життя, що містив бодай найменші елементи надприродного, опинявся під підозрою. Протестанти відкидали присяги, чуда, освячення, символи, ікони, свячену воду, дні святих, хресний хід, ходіння на прощу. До того ж, оскільки протестантство вважали за начебто вільне від магії, протестантського ворога — католицизм — мало не ототожнювали з чорною магією; сам папа ставав чаклуном, а католицька меса оберталась на вшанування диявола.

А насправді такі погляди містили велику дозу лицемірства. Попри різноманітні статути і реформи, протестантське духівництво не могло уникнути необхідності виробити *modus vivendi* з магією. Англіканці і лютерани стоятимуть ближче до релігії таїнств, ніж кальвіністи, анабаптисти та інші євангелісти, проте виявилось, що відмовитись від хрещення рукою, присяг у суді, "очисних обрядів" над жінками після пологів дуже важко. Виявилось практично неможливим відмовитись від освячення церковних будівель, бойових прапорів, їжі, кораблів і кладовищ. Протестантство було змушене створити нову форму християнства з наголосом на усвідомленій вірі, проте остаточно усунути магію йому не пощастило.

Занепад магії по-справжньому почався тільки наприкінці XVII ст. Його приписували то науковій революції (див. с. 523–533), то наступному розвиткові раціоналізму, то новітній медицині, то математиці і кращому розумінню ймовірності, то соціальному середовищу, яке мало-помалу стало не таким загрозливим. [**"ЛОЙДС"**]. Проте віра в магію і її взаємопов'язаність із релігією ніколи не вмирала. У XX ст. гороскопи — найзвичайніше явище. В країні лолардів магія таїнств ожила в новомодних ритуалах британської монархії, сягнувши вершини в коронації 1953 р.[3] У католицьких країнах, скажімо, в Польщі чи Італії, священики освячують геть усе — від автомобілів до футбольних талісманів. Ватикан і досі схвалює зцілення вірою та пророцтва. [**БЕРНАДЕТТА**], [**ФАТІМА**]. Навіть у Росії, де комунізм майже розтрощив православну віру, віри в астрологію і чарівниць придушити не вдалося.

На вивчення магії і релігії неминуче впливають упередження та вподобання. Відколи опубліковано Фрейзерову "Золоту гілку", вчені-антропологи намагаються провадити безсторонні дослідження. Але вчені не завжди можуть опиратися спокусі очорнити магію якогось іншого народу, хоча така спокуса — це вже готове упередження. [**АРІЦІЯ**].

Назва Швейцарія, *die Schweiz*, походить від назви кантону Швіц, *Schwyz*, на Фірвальдштетському озері, одного з трьох кантонів, що почали утверджувати свою окрему політичну ідентичність супроти Німецької імперії наприкінці XIII ст. 1291 р. кантони Швіц, Урі та Унтервальден підписали Вічний союз самооборони, присягнувши допомагати один одному в разі зовнішнього втручання. Таким чином кантони намагались визволитися з-під влади місцевих графів — Габсбургів, що прагнули накинути догідливих суддів вільним людям гірських долин. 1315 р. у битві під Морґартеном Габсбурги зазнали поразки, і Союз став ядром, навколо якого гуртувались інші невдоволені кантони. Першим з них був Люцерн (1331 р.), саме тоді утворились *Vierwaldstaette*, "Чотири лісові кантони". Після цього додались імперське місто Цюрих (1351 р.), кантони Ґларус (1351 р.), Цуґ (1352 р.) і могутнє місто-держава Берн (1353 р.) Ще одна перемога над Габсбурґами — 1386 р. при Земпаху, коли швейцарські алебардники порубали на шматки спішених лицарів, — забезпечила практичну незалежність кантонів (див. додаток III, с. 1305).

У середині XV ст. Габсбурги роздмухували громадянську війну, підтримуючи Цюрих супроти кантонів. Але після нищівної поразки, якої в 1474–1476 рр. Швейцарія завдала Бургундії (саме тоді вперше замайорів червоний прапор із білим хрестом), до Союзу приєдналися нові члени: Фрибур і Золотурн (1481 р.), Базель і Шафгаузен (1501 р.), Апенцель (1513 р.). На той час Швейцарія простягалась від Юри на заході до Тіролю на сході. Були ще й великі "підпорядковані" й "захищені" території, зокрема Во навколо Женевського озера, Вале на верхній Роні, Тічіно, що сягав на півдні озера Луґано, Ґраубюнден, або ж Ґрісон ("Сірі союзи"), на сході. Кантони були німецькомовні, франкомовні, італомовні, а також ті, де розмовляли ретороманською мовою. Але, окрім Штанського договору (1481 р.), що регулював мережу взаємних союзів, Швейцарія не мала жодних спільних інституцій. Хоч імперія визнала існування Союзу за договором 1499 р., Швейцарія не мала формальної декларації незалежності. Швейцарці виявились найкращими вояками в Європі і мали великий попит як найманці. Швейцарська ґвардія Ватикану в костюмах за ескізом Мікеланджело зародилася 1516 р.

На південь і на захід від Швейцарії стародавній Савойський дім збирав докупи свої власні альпійські території. Амедей V (правив 1285–1323) знов об'єднав Савойське графство навколо Шамбері з князівством П'ємонт у Турині. Амедей VI (правив 1343–1383), цей *Conte Verde* (граф Зелений) і хрестоносець, запровадив систему державної допомоги злидарям. Амедей VIII (правив 1391-1440) жив відлюдником у замку Ріпай на Женевському озері. Імператор зробив його герцоґом, а Базельський собор обрав його останнім антипапою як Фелікса V (правив 1439–1449).

З огляду на нелад і в імперії, і в папстві перед Французьким королівством постала одна з кількох історичних нагод стати панівною силою в Європі. Як спадкоємці Людовіка Святого, останні три покоління королів з династії Капе-

тингів — Філіп III Сміливий (правив 1270–1285), Філіп IV Вродливий (правив 1285–1314) і три його сини — Людовік X (правив 1314–1316), Філіп V (правив 1316–1322) і Карл IV (правив 1322–1328) — стояли на чолі держави з дедалі численнішим і дедалі заможнішим населенням, яке вигравало від доброго врядування. Те, що країна не спромоглася збагнути своїх переваг, можна приписати почасти суперечкам за спадкоємність трону, почасти згубному суперництву з Англією, а почасти чумі.

Філіп Вродливий, онук Людовіка Святого, був гарний з лиця, проте гидкий душею. Він набув лихої слави, карбуючи монети меншої ваги і стягуючи вигадливі податки. Свій єдиний успішний територіальний здобуток — приєднання міста Ліона (1312 р.) — він завдячував лише хитрощам, спритно скориставшись миттю, коли імператора не було в Італії. Його суперечки з папством, що призвели до неподобства в Ананьї, почалися через гроші. На буллу *"Clericis laicos"*, якою папа Боніфацій намагався не дати йому оподаткувати духівництво, король просто відповів забороною вивозу будь-яких грошей. Його помсту тамплієрам, що скінчилася забороною ордену, живили заздрість і нестямна злоба. Суд над тамплієрами (1308–1312 рр.) був пов'язаний із нелюдськими звинуваченнями, буцімто вони накладали з дияволом та невірними, супроводився тортурами, якими витягали зізнання, а скінчився узаконеним убивством і державним грабунком. Смерть Жака де Моле, останнього великого магістра, спаленого на вогнищі в Парижі, після того як він відмовився від усіх своїх зізнань, надовго вкрила ганьбою французький трон. [**"ANGELUS"**].

"ANGELUS"

ЗАКЛИКАЮЧИ до першого хрестового походу, папа Урбан II спонукав вірних тричі на день проказувати молитву "Angelus". Свята Діва була покровителькою хрестоносців, і молитва, що починалася словами *"Angelus Domini nuntiavit Mariae"* ("Ангел Господній сповістив Марії"), була на той час звичайним звертанням до неї. Папську пропозицію здебільшого нехтували, проте кафедральний собор Сен-П'єр у містечку Сент у Пуату становив виняток. Духівництво Сента не тільки саме тричі на день читало "Angelus", а й звістувало бамканням дзвонів удосвіта, опівдні і навзаході сонця про початок відправи.

За місцевими переказами, папа Іоанн XXII 1318 р. повторив заклик свого попередника, звелівши, щоб традицію Сента перейняла вся католицька церква[1]. Інші джерела вказують на понтифікат Калікста III і 1456 р. Хай там як, видзвонювання "Angelus" стало не менш характерною прикметою міст і сіл латинського християнського світу, ніж заклик муедзина в мусульманських країнах. Середньовіччя було світом, де не було звукового тла. Не стугоніли заводи, не гули двигуни, не чувся гамір вуличного руху, не лунали ні радіо, ні музика. Та це не означає, що звуків не було зовсім. На вузьких, велелюдних міських вуличках крики продавців змішувались із гомоном ремісничих майстерень. Зате на широких заміських просторах лунали переважно природні звуки. За єдиних поважних конкурентів церковним дзвонам правили тільки вітер, що свистів у кронах дерев, ревіння худоби та дзенькіт далекої кузні. [**ЗВУК**].

Проте Філіп Вродливий створив інституції, яким судилося тривале існування. З допомогою своїх *légistes*, юридичних радників, він повигадував геть усі притичини, щоб грабувати підданих, інституювати свою хижу зажерливість і прибрати її в шати національного консенсусу. Його провідним принципом стало латинське прислів'я *"Quod principi placuit legis habet vigorem"* ("Усе, що до втіхи володареві, має чинність закону"). Давній королівський двір був поділений на три гілки: королівську раду, що керувала державою; *chambre des comptes*, скарбницю, що порядкувала фінансами; *parlement*, королівський суд, що мав ще реєструвати всі королівські укази (то був не справжній парламент). Генеральні штати, вперше скликані 1302 р., складалися з представників аристократії, духівництва та міст і мали схвалювати королівську політику. Філіп Вродливий вчасно помер, уникнувши вибуху народного гніву, проте більша частина його адміністративної машинерії дожила до 1789 р.

1316 р. гостро постало питання про успадкування трону в династії Капетингів. Три сини Філіпа Вродливого мали разом шістьох доньок, але не мали жодного спадкоємця чоловічої статі. Коли Людовік X Сварливий зненацька помер, він залишив одну доньку, вагітну королеву і ненародженого сина, що як Іоанн I Посмертний жив і королював менше ніж тиждень. Безпосереднім наслідком став так званий салічний закон, що його розробили правники Людовікових братів, аби не допустити до трону свою сестру (і всіх наступних жінок французького королівського дому). Проте 1328 р., коли трон перейшов до засновника нової династії, Філіпа де Валуа, успадкування трону неминуче було опротестоване. Свою незгоду висловив єдиний живий онук Філіпа Вродливого — Едвард III, англійський король. [**МОНТЕЛУ**].

МОНТЕЛУ

З 1318 по 1325 р. Жак Фурньє, єпископ з Пам'є в піренейському графстві Фуа, провів інквізиційну кампанію, пов'язану з відродженням єресі в його єпархії. Під час 370 допитів він вивчив 114 підозрюваних, і серед них було 48 жінок та 25 жителів села Монтелу. Всі запитання і відповіді занотовано в єпископському журналі.

У селі Монтелу жило 250 душ, що належали до 26 головних кланів, відомих як *ostal*, або *domus*; всі жителі поділялись, напевне, десь на 50 окремих господарств. Село розкинулось на схилі пагорба від замку на горі до церкви в долині, жили в ньому переважно селяни-фермери або ремісники. Було ще й чимало пастухів, організованих у *cabanes*, гурти; пастухи переганяли худобу з пасовиська на пасовисько в околицях шляху, що вів до Каталонії. Жителі села, хоч офіційно всі були католики, здебільшого належали до потаємних катарів і ховали в своїх клунях та погребах мандрівних *perfecti*. Природну ворожнечу й суперництво селян посилював страх перед інквізицією, що, заарештувавши підозрілих під час свого останнього візиту 1308 р., обернула село на "пустелю для овець і дітей". Єпископський журнал правив історикам за своєрідний "історичний мікроскоп", розкривши кожну подробицю селянського життя.

"Монтелу — це лише крапля в океані, — писав славетний дослідник цього села, — проте ми бачимо, як у ній плавають найпростіші"[1].

Двадцять два члени клану Клерґ були сільськими верховодами. Старий Понс Клерґ, затятий єретик, мав чотирьох синів і двох доньок. Один син, П'єр, сільський священик, був страшенний бабій і помер у в'язниці. Ще один син, Бернар, *bayle*, управитель маєтку, зрештою зазнав тієї самої долі після вигадливих спроб урятувати свого брата через підкуп свідків. Менґарду, Понсову вдову, матріарха єретиків Монтелу, поховали таки під вівтарем парафіяльної церкви. Одна з численних священикових коханок, Беатріс де Планісоль, дворянка, спершу вийшла заміж за Беранже де Рокфора, кастеляна й довірену особу графа Фуа. Двічі овдовівши, вона стала визнаною подружкою Пато, священикового позашлюбного брата в перших, що колись зґвалтував її. Вона мала численних коханців, навіть у літньому віці, народила чотирьох доньок і розповіла про все інквізиції. 1322 р. їй присудили носити подвійний жовтий хрест покаянного єретика. [ПРЕЗЕРВАТИВ].

Селяни палко обговорювали релігійні церемонії катарів під час довгих розмов узимку біля грубки і під час затяжних інтимних сеансів ськання. Катари визнавали подвійну мораль — украй сувору для *perfecti* і надміру поблажливу для мирян. Наприкінці свого життя досконалі здійснювали обряд *endura* — останній акт самогубчого ритуального голодування. А миряни прагнули "єретикації" — ритуального *consolamentum*, відпущення гріхів.

Дилеми, властиві тій напівкатарській, напівкатолицькій громаді, добре ілюструє випадок з донькою-немовлям Сибіли П'єр, над якою провели обряд *consolamentum*. *Perfectus* заборонив давати хворій дитині молоко або м'ясо. "Коли вони вийшли з хати, — розповідала мати, — мені вже увірвався терпець, я не могла дати доньці померти на моїх очах. Тож я піднесла її до грудей. Коли мій чоловік повернувся... то страшенно розгнівався"[2].

Повсякденне життя середньовічної Окситанії породжувало особливий емоційний клімат. Люди могли плакати не криючись. Вони не вважали за гріх сексуальні стосунки, приємні для обох партнерів, не мали бодай якоїсь сформованої етики й відчували огиду до великого багатства. Вони заводили багато дітей, надолужуючи високу дитячу смертність, проте були не байдужі до їхньої смерті. Вони жили в складному світі віри, де магія і фольклор сплелися з католицизмом і єресю, до них часто навідувалася смерть.

Кар'єрі єпископа Фурньє аж ніяк не зашкодило його ревне завзяття в Пам'є. 1327 р. він став кардиналом, 1334 р. — папою Бенедиктом XII. Його журнал дійшов до полиць Ватиканської бібліотеки. Найтривкішим пам'ятником по ньому став папський палац у Авіньйоні.

Англія за трьох Едвардів Плантаґенетів — Едварда I (правив 1272–1307), Едварда II (правив 1307–1327) і Едварда III (правив 1327–1377) — бачила протягом понад сторіччя лише трьох королів. У тодішній Англії не бракувало ні баронського невдоволення, ні закордонних війн, а оскільки Плантаґенети й далі утримували Ґасконь і Ґієнь як свої лени у Франції, територіальна основа королівства ще

не усталилась. Але торгівля вовною з Фландрією процвітала, розвивались міста. Едвард I найдужче дбав про зміцнення державних інституцій і забезпечення панівного становища Англії на Британських островах. "Взірцевий парламент" 1295 р., що утвердився після Монфорового прецеденту тридцятирічної давності, зібрав не тільки лордів та лицарів графств, а й представників буржуазії, заклавши таким чином основи палати громад. Парламент знову підтвердив Велику хартію свобод, проте під час сесії в Степні-Ґрін під Лондоном (1297 р.) ухвалив принцип: "нема оподаткування без представництва". Відтоді Вестмінстерський палац став постійним місцем засідань англійського парламенту. Едвардів указ *"Quo Warranto"* ("Яким правом", 1278 р.) загрожував земельним володінням баронів, проте Другий Вестмінстерський статут (1285 р.), що сприяв майоратному успадкуванню, був вигідний як монархії, так і головним власникам маєтків. Конфлікт із церквою через буллу *"Clericis laicos"* був розв'язаний дуже просто: оголошенням духівництва поза законом. Завоювання Велсу (1277–1301), приборканого низкою чудових замків від Гарлека до Конвея, виявилося сталим здобутком. Зате напад на Шотландію скінчився утвердженням повної незалежності шотландців. Едварда II, що вкрай поганенько розумів девіз свого батька — *"Pactum servare"* ("Дотримувати слова"), — вбито в замку Берклі з наказу його королеви. Едвард III загруз у нескінченну Столітню війну із Францією.

Шотландія сформувалась як національна держава набагато раніше за Англію. Шотландців не зачепило прямо норманське завоювання, і вони досягли певного *modus vivendi* з ґельськими кланами задовго до того, як англійці порозумілися з валійцями. Шотландські монархи і дворяни здавна були заплутані в англійських справах — набагато більше, ніж англійці у Франції, — але розрубали обтяжливі зв'язки майже на два сторіччя раніше. Критична мить настала під час десятиріч війни, спровокованої втручанням Едварда I: шотландський король помер, не залишивши нащадків. Першого претендента — Джона Бейліела (помер 1315 р.) — ув'язнено в Англії, а потім вислано до Франції. Другий — Роберт Брюс (правив 1306–1329), переможець при Банокберні в червні 1314 р., — почав як англійський васал, а закінчив як рятівник Шотландії. Але ніхто не мав такого великого впливу, як Вільям Волес (1270–1305), що надихнув шотландський простолюд на опір загарбникам. Зраджений і повішаний у Лондоні як звичайний розбійник, він став героєм-мучеником за шотландську справу:

Scots, wha hae wi' Wallace bled,	Шотландці, хто з Волесом кров проливав,
Scots, wham Bruce has aften led,	Шотландці, хто з Брюсом іще воював, —
Welcome to your gory bed	Ласкаво вас прошу на ложе криваве
Or to victorie.	Або перемоги крешіть нам заграви[14].

"Ми постановили ніколи не коритись англійському пануванню, — сповістили шотландські лорди папу в Арбротській декларації (1320 р.), — ми боремося за свободу, і тільки за свободу"[15]. Зрештою вони обстояли свою справу 1328 р.

Війни Англії і Шотландії мали безпосереднє відлуння в Ірландії. 1297 р. сер Джон Воґен, віце-король Едварда I в Дубліні, скликав ірландський парламент, наслідуючи "взірцевий парламент" у Лондоні. Проте поразка англійців при Банокберні дала ірландським лордам нагоду повстати, і три роки (1315–1318) вони визнавали за свого короля шотландця Брюса. Десятиріччя заворушень і неспокою скінчилися тільки після ухвалення Кілкенійського статуту (1366 р.), що обмежив англійське панування і англійську мову Дубліном і прилеглою до міста межею осілості.

Чорна смерть 1347–1350 рр. зупинила весь дрібний європейський клопіт. То була пандемія чуми — така, якої світ не бачив з VI ст.; утретє їй судилося лютувати лиш у 1890-х роках. Її живив спустошливий коктейль трьох взаємопов'язаних хвороб: бубонної чуми, септичної чуми і легеневої чуми. Перші два різновиди переносили блохи, що паразитували на чорних пацюках; третій, що передавався через повітря, був особливо швидким і смертоносним. При найпоширенішій бубонній формі бацила *pasteurella pestis* спричиняла появу подібних до фурункулів вузлів, або бубонів, у пахвинах або під пахвами жертви разом із чорними плямами на шкірі внаслідок внутрішніх кровотеч. Після трьох або чотирьох днів нестерпних мук наставала певна смерть, інколи бубон розривався.

Середньовічна медицина, хоч загалом мала уявлення про інфекцію і заразливість, не розуміла конкретного механізму переносу хвороб. Лікарі приголомшено спостерігали. Тіснява в житлах і кепська санітарія, надто в містах, напрочуд добре сприяли розмноженню пацюків. Наслідком стала масова смертність. Боккаччо писав, що лиш у Флоренції померло 100 000 чоловік. У Парижі щодня доводилось ховати 800 мерців. "У Марселі, — писав цинічний англійський хроніст Генрі Найтон, — не вижив, щоб розповісти про хворобу, жоден зі 150 францисканців. Разом з ними згинула і їхня добра справа"[16].

Пандемія, почавшись у Середній Азії, поширилася зі страхітливою швидкістю. Попервах вона повернула на схід, до Китаю та Індії; у Європі вперше повідомлено про чуму влітку 1346 р. — у ґенуезькій колонії Кафа в Криму, навколо якої тоді стояли облогою татари. Татари катапультували в місто уражені чумою трупи, щоб зламати опір, і тоді захисники посідали на ґалери й утекли. В жовтні 1347 р. чума досягла Мессини на Сицилії. В січні 1348 р. з'явилась у Ґенуї — на ґалері, яка припливла з Кафи. Перелякані громадяни вигнали судно з його рідного порту, і галера з ураженим екіпажем попливла до Марселя і Валенсії. Цієї самої зими чума вразила Венецію й решту міст Адріатичного узбережжя, перебравшись потім до Пізи, Флоренції і центральної Італії. Влітку вона лютувала в Парижі, а наприкінці року перескочила Ла-Манш. 1349 р. чума помандрувала на північ Британськими островами, на схід через Німеччину і на південний схід — на Балкани. 1350 р. пошесть вступила до Шотландії, Данії та Швеції, а через ганзійські міста на Балтиці — до Русі. Лише кілька територій уникли зарази: Польща, графство Беарн у Піренеях, Льєж.

Одна з найкращих спроб описати чуму належить валійському поетові Аєнові Ґетіну, що бачив її початок у березні або квітні 1349 р.:

"Ми бачили, як смерть увійшла поміж нас, наче чорний дим; це пошесть, що стинає молодь, безтілесна примара, що не дає милосердя тим, хто стоїть чесно і твердо. Моя біда під пахвою завбільшки з шилінг... Вона вже така, як яблуко, як добра цибулина, і цей малий гнояк не щадить нікого. Вона велична у своєму кипінні, схожа на розжеврений попіл, страхіття попелястої барви... Гнояки скидаються на чорні горошини, скалки ламкого бітумного вугілля... спалений облущений кукіль, строката мішанина, чорна чума як півпенса, як ягода..."[17].

Реакція на чуму серед народу коливалась від паніки й несамовитої гульні до несхитної вірності обов'язку. Чимало з тих, хто мав змогу втекти, тікали. В *"Декамероні"* Боккаччо товариство чоловіків і жінок на час епідемії ховається до заміського замку. Інші, забувши про всякі стрими, віддавались оргіям пияцтва та розпусти. Духівництво, дбаючи про свою паству, часто зазнавало непропорційно великих утрат. А подекуди священики кидали своїх вірних напризволяще, полишаючи їм самим обов'язок відпускати власні гріхи, і на покинутих парафіяльних церквах самотньо лопотіли чорні прапори. Серед загалу панувала думка, ніби це Бог карає людей за їхні гріхи.

Підрахунок утрат — важке й дуже складне завдання. Тогочасні оцінки часто перебільшені, і це можна довести. 100 000 померлих у Флоренції, про яких повідомляє Боккаччо, перевищують відому нам загальну кількість населення в місті; 50 000 — певне, точніша цифра. А загалом міста були уражені набагато більше, ніж села, злидарі більше, ніж багаті, молоді й дужі більше, ніж старі й хворі. Не помер жоден папа і жоден король. Оскільки бракує бодай чогось подібного до перепису, історики спирають свої підрахунки на фрагментарні повідомлення. В Англії вони користалися з судових списків, документів про виплату податків на основі кругової поруки, матеріалів посмертних розслідувань, єпископських журналів. Конкретні розвідки дають змогу говорити про дуже високий рівень смертності: маєток Куксгем в Оксфордширі втратив понад дві третини своїх жителів[18]; кількість парафіяльних священиків у Англії зменшилася на 45%. Але ці дані важко екстраполювати, щоб зробити загальні висновки. Якщо підходити обережно, сукупні втрати сягнули десь однієї третини населення. "Твердження, що під час пошесті чорної смерті загинув один європеєць із трьох... навряд чи дуже далеке від правди"[19]. В Англії таке співвідношення дає 1,4–2,0 млн. смертей, у Франції — 8 млн., в усій Європі — напевне, 30 млн.

Такі величезні втрати населення мали, безперечно, дуже глибокі соціально-економічні наслідки. І справді, історики здебільшого вважають, що чорна смерть спричинила рішучий поворот до занепаду феодальної системи в Західній Європі. Друга половина XIV ст., вочевидь, стала добою руйнування маєтків, ослаблення торгівлі, нестачі робочих рук, міських заворушень. Але сучасні фахівці прагнуть довести, що чимало змін проступило ще до 1347 р. Навіть загальний демографічний спад почався десь років на тридцять раніше. А це означає, що чума радше прискорила вже наявні процеси, ніж породила їх. Хай там як, кріпаки дедалі більшою мірою переходили з панщини на чинш — отже, формували куди мобільнішу й незалежнішу робітничу верству. Феодальні васали дедалі більшою мірою міняли свої військові та судові зобов'язання на виплату готів-

кою, створивши таким чином феномен, який у Англії дістав назву "несправжнього феодалізму". А передусім на ринку робочої сили, одним ударом позбавленому робочих рук, разом із попитом на робітників, напевне, зросла й платня. Сфера грошової економіки розширювалась, над соціальними бар'єрами нависала загроза. [PROSTIBULA].

PROSTIBULA

Кінець середньовіччя в Європі — з 1350 по десь 1480 р. — "був золотою добою проституції"[1]. *Prostibula publica*, громадські борделі, мали дозвіл функціонувати в більшості міст. Таке містечко, як Тараскон, де було 500 або 600 господарств, утримувало десять муніципальних повій. Церква не протестувала: оскільки зло існує, його треба тримати під контролем. Дозволена проституція стишувала нелад на вулицях, відвертала молодих хлопців від содомії та куди гірших речей і привчала їх до подружніх обов'язків. Після 1480 р. звичаї змінилися. Дорогі куртизанки втішали багатіїв, а чимало борделів були закриті. В протестантських країнах блудниць бралися перевиховувати[2].

Упродовж усієї історії проституція проминала циклічні фази підконтрольної дозволеності, марної заборони й неофіційної толерантності.

Дуже тяжкою була й психологічна травма. Хоча церква як інституція ослабла, релігійність серед народу зросла. Множились доброчинні організації. Надмірна побожність стала модою: люди відчували, що розгніваного Господа треба власкавити. В Німеччині завелися великі гурти флаґелантів, здобуваючи все більші тлуми прихильників, аж поки цю секту заборонили наказом з Авіньйона. Люд усюди шукав цапа розгрішення. Подекуди тицяли пальцем на прокажених, деінде звинувачували євреїв, ніби вони отруюють воду. У вересні 1348 р. процес над євреями в Шильйоні спирався на докази, здобуті під тортурами. То був сиґнал для всеосяжних погромів: у Базелі всіх євреїв загнано до дерев'яних будинків і спалено живцем; такі самі сцени відбувались і в Штутґарті, Ульмі, Шпаєрі та Дрездені. Дві тисячі євреїв забито в Страсбурзі, у Майнці — аж 12 000. Рештки німецьких євреїв утекли до Польщі — відтоді головного єврейського осідку в Європі. [ALTMARKT], [ЛИХВАРСТВО].

ALTMARKT

У вівторок на масляному тижні 1349 р. дрезденський *Altmarkt*, Старий майдан, виповнився диму й полум'я від вогнищ. Герцоґ Мейсенський звелів спалити в місті всіх євреїв, напевне, на підставі звинувачення, начебто вони поширюють чуму. Це справжнісіньке *auto de fé* описане в *"Chronicum Parvum Dresdense"* ("Короткій Дрезденській хроніці")[1].

Через шістсот років, о десятій годині вечора ще одного вівторка на масляному тижні, 13 лютого 1945 р., дрезденське Старе місто освітили фосфоресцентні освітлювальні бомби, скинуті з високолітного літака наведення з 83-ї ескадрильї британських Королівських військово-повітряних сил. *Altmarkt* був обраний як центр мішені для найнищівнішого бомбардувального рейду в історії Європи.

Попри публічні заяви, які стверджували, начебто для бомбардувань вибирають тільки військові та промислові цілі, і англійська, і американська авіація наслідували стратегію німецької *Luftwaffe*, знищуючи повітряними ударами геть усе. В запеклій суперечці про пріоритети бомбового наступу союзників перемогли прихильники поквадратного бомбардування території, їх очолював віце-маршал авіації Артур Гаріс. Метод полягав у посиланні величезних авіафлотів важких бомбардувальників щоразу на якесь одне місто, що зазнавало після такого масованого удару страхітливих спустошень[2]. Як нахвалявся Гаріс, "Ми зітремо одне німецьке місто за одним, немов вибиваючи зуби". Перший рейд тисячі бомбардувальників відбувся 31 травня 1942 р., літаки скидали бомби на Кельн. Проте сподіваного ефекту пощастило досягти тільки під час нічного рейду на Гамбург 27/28 липня 1943 р., коли у вогненній бурі загинуло 40 000 чоловік.

Дрезден, столиця Саксонії, до 1945 р. був геть неушкоджений. Середньовічне *Altstadt*, Старе місто, обступили елеґантні майдани та бульвари, вздовж них височіли ренесансні й барокові будівлі. Королівський палац — *Georgenschloß* — був збудований 1535 р. Католицька *Hofkirche* (Придворна церква, 1751 р.) — пам'ятка про навернення саксонського курфюрста до католицизму. Протестантська *Frauenkirche* (Жіноча церква, 1742 р.) оплакує ту подію.

1945 р. Дрезден був обраний для головного нападу у відповідь на радянське прохання до союзників про повітряну підтримку. У місті на той час зібралися сотні тисяч утікачів, яких гнав уперед радянський наступ, а також численний персонал, що допомагав їм, переважно молоді жінки.

Через десять хвилин після скидання освітлювальних бомб з південного заходу курсом 68° прибула перша хвиля з 529 бомбардувальників "ланкастер". Не наскочивши ні на зенітну артилерію, ні на німецьких винищувачів, літаки опустили на місто вбивчу суміш потужних фугасних бомб і паки запалювальних бомб. Через 45 хвилин уже лютував вогненний шторм, давній центр міста і все, що в ньому, були знищені[3].

Уранці, коли до міста підійшли рятувальні загони, налетіла друга хвиля авіації — 450 "летючих фортець" 1-ї дивізії стратегічних військово-повітряних військ США. Винищувачі супроводу розстрілювали з кулеметів усе, що рухалось.

При оцінці шкоди, завданої дрезденським бомбардуванням, існують великі розбіжності. Британський огляд бомбардувань повідомив про 672 га цілковитих руїн. Післявоєнна доповідь Дрезденського відділу міського планування нарахувала 1256 га, зруйнованих на 75%. Місцеве *Abteilung Tote*, Бюро смертності, в травні 1945 р. повідомило про 39 773 ідентифіковані жертви. До цієї цифри не ввійшли особи без документів і ті, що пропали безвісти, люди, поховані в численних братських та незареєстрованих могилах. Отже, ця цифра — абсолютний мінімум. Голова цього бюро згодом наважився назвати приблизну оцінку — 135 000 жертв. Один британський історик припускав, що забитих десь 120—150 тис.[4] Ніхто не знає, скільки нерахованих тіл спалено за

кордонами загонів СС, коли нескінченний потік возів живив вогнища, знову запалені на *Altmarkt*.

Стратегічний вплив авіарейду, здається, був незначний. Через два дні потяги вже знову котилися через Дрезден. Важливі військові підприємства, як-от електронний завод у Дрездені-Нойзідліці, були неушкоджені. Червона армія добулася до міста лише 8 травня.

Далі почалась інформаційна війна. Аґентство Асошіейтед Прес у своєму згодом спростованому повідомленні оголосило: "Командування військово-повітряних сил союзників ухвалило давно сподівану постанову почати зумисне терористичне бомбардування німецьких населених пунктів". Нацистське комюніке погодилось із цим повідомленням: "Воєнні злочинці SHAEF [Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces, Верховного командування союзних експедиційних військ] незворушно звеліли винищувати невинний німецький народ". 6 березня в палаті громад член парламенту Річард Стоукс запитав: "Чи становить терористичне бомбардування частину офіційної урядової політики?"Офіційна відповідь була така: "Ми не марнуємо ні часу, ні бомбардувальники на суто терористську тактику"[5].

13 лютого 1946 р. о десятій годині десять хвилин вечора задзвонили всі церковні дзвони в радянській окупаційній зоні Німеччини, вшановуючи пам'ять забитих. З усіх дрезденських церков стояв тільки каркас *Frauenkirche* з похиленими куполами. Того самого дня колишній маршал авіації Гаріс, уже без форми, сів на корабель у Саутгемптоні, готуючись до цивільної кар'єри за кордоном. Хоча трохи й запізно, 1953 р. Гарісові таки надано лицарський титул, проте його ніколи не вшановували так, як колеґ-полководців, і лише 31 травня 1992 р. йому відкрито пам'ятник на вулиці Стренд у Лондоні. То була 50-а річниця рейду на Кельн. Обербурґомістр цього міста подав публічний протест: "На мій погляд, безглуздо вшановувати таких героїв, як Артур Гаріс, — писав він, — дарма що він воював на боці правди і за праведну справу"[6].

З приводу річниці авіарейду на Дрезден, яка мала настати 1995 р., президент ФРН Герцоґ висловив певні міркування. Бомбардування Дрездена, сказав він, — "приклад того, як людина на війні... втрачає людську подобу... Не можна, щоб і далі кожен народ писав свою окрему історію, висвітлюючи тільки те, яке він учинив добро. Якщо ми справді хочемо об'єднати Європу, треба об'єднати й історію"[7].

Народні повстання були однією з найхарактерніших прикмет доби після чорної смерті. Попит на тих селян, що вижили, зростав, а кількісно зменшена робітнича верства протестувала проти спроб зменшити платню — скажімо, в англійському статуті чорноробів (1351 р.). Селянська *Jacquerie*, Жакерія, спустошувала замки й дворянські родини Іль-де-Франсу та Шампані, потім її жорстоко придушили. Проте злива повстань у 1378–1382 рр., рівно через одне покоління після чуми, видається симптомом якоїсь загальної соціальної хвороби. Марксистські історики вхопилися за ті події як свідчення "споконвічних прикмет" класової боротьби. Інші просто відмахнулись від них як від "розпачливих спалахів гніву"[20].

Проте сучасники тих подій мали слушні підстави боятися, коли поодинокі заворушення в містах поєдналися з куди ширшим територіально насильством на селі. 1378 р., під час повстання *ciompi* (чомпі, чесальників вовни), Флоренція на кілька місяців опинилась у руках бунтівників. 1379 р. ткачі в Ґенті та Брюґе повстали проти графа Фландрського, і цей несамовитий вихлюп гніву нагадав про давніше повстання 1320-х років. Обидва повстання скінчилися запеклою війною з королівським військом, а Ґент знову боронився шість років. 1381 р. кілька графств у Англії охопив селянський бунт; 1382 р. настала черга Парижа.

Перебіг подій постеріг один флорентійський купець, Буонокорсо Пітті, присутній при французькому дворі:

"Народ Ґента повстав проти свого пана, графа Фландрського, батька герцогині Бургундської. Люди рушили великим гуртом до Брюґе, взяли місто, усунули графа від влади, пограбували і вбили його урядовців... Їхнім проводирем був Філіп ван Артевельде. Коли кількість [фламандських повстанців] зросла, вони послали таємні посольства до населення Парижа і Руана... Отож ті два міста повстали проти французького короля. Перше повстання паризького простолюду спалахнуло після того, як вуличний торгівець, коли урядовець намагався стягнути податок з його виставлених на продаж овочів та фруктів, закричав: "Геть *gabelle* [податок]!" На той крик увесь люд побіг до будинків збирачів податків, пограбував і повбивав їх... *Popolo grosso*, заможні люди, яких у Франції називають *bourgeois*, боячись, що юрба пограбує їх, взяли до рук зброю і спромоглись утихомирити її"[21].

ЛИХВАРСТВО

На початку 1317 р. у Марселі такого собі Бондавіда де Драґіньяна звинувачено в суді за те, що він і далі вимагав грошей, коли боржник, Лаврентій Жирарді, вже повернув йому суму виданої позички. Бондавід був євреєм, що давав гроші в позику, і його підозрювали в порушенні закону про заборону лихварства. Та подія — добре задокументований епізод серед тисяч інших, які зміцнювали середньовічний стереотип, що єврей — шахрай, який не знає милосердя. Бондавід був справжнім предтечею вигаданого Шейлока, що його через два сторіччя обезсмертив Шекспір у своїй п'єсі *"Венеціанський купець"*[1].

Лихварство — вимагання відсотків, а то й надмірних відсотків за позичені гроші — в християнській Європі вважали і за гріх, і за злочин. Церковники вказували на вчення Христа: *"Тож любіть своїх ворогів, робіть добро, позичайте, не ждучи нічого назад... Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!"* (Лк., 6, 35–36). Не раз роблено спроби заборонити відсотки або, згодом, обмежити їх 10% за рік.

Натомість єврейські звичаї, забороняючи лихварство поміж євреїв, дозволяли євреям брати відсотки з неєвреїв: *"Чужому позичиш на відсоток, а братові своєму не позичиш на відсоток..."* (5 М., 23, 21). Ця різниця, напевне, дала євреям перевагу на середньовічному ринку грошей і в позиковому бізнесі. Але вона спричинилась і до найгострішого антагонізму між християнами і євреями, відбитого в Шейлоковій репліці убік про його суперника Антоніо:

I hate him for he is Christian;
But more for that in low simplicity
He lends out money gratis, and brings down
The rate of usance here with us in Venice...
He hates our sacred nation; and he rails
Even there where merchants do most congregate,
On me, my bargains, and my well-won thrift
Which he calls interest. Cursed be my tribe
If I forgive him.

Ненавиджу його я через те,
Що він християнин; але ще більше
За те, що він в огидній простоті
Всім гроші без відсотків позичає
І наших зисків убива зростання
В Венеції...
Він зневажає наш народ святий,
Знущається, і навіть в тих місцях,
Де крамарі збираються докупи,
Він кидає мені лихі слова,
Мої він справи ганить, бариші
Законні зве лихвою. Хай мій рід
Загине, коли я йому пробачу!

*("Венеціанський купець", I, 3)**

Насправді законів про заборону лихварства дотримувались не завжди. Християнські банкіри могли приховати високі ставки відсотків, записуючи не позичені суми, а повернені[2]. Єврейські лихварі, певне, зазнавали такої великої ганьби через те, що давали здебільшого дрібні позички широким верствам населення. Лицемірство і певна ворожість були, мабуть, неминучі, тож одна з найхарактерніших прикмет капіталізму на цілі сторіччя була загальмована у своєму розвитку. Навіть якщо й так, видатна роль євреїв у розвитку європейського кредиту і банківництва — історичний факт.

Селянське повстання в Англії не можна приписати відчайдушній злобі злидарів. Хроніст Фруасар повідомив, що люди, які очолили повстання, жили в "добрі і гараздах". Вимоги скасувати кріпацтво пролунали на тлі дедалі кращого матеріального становища селян. Надто вже селяни нарікали на третій подушний податок за чотири роки. Селянам було властиве сильне чуття морального протесту: адже то була доба лолардів. Селянська лють спрямовувалась проти як духівництва, так і дворян. Народні проповідники, як-от священик-повстанець Джон Бол, поширювали егалітаристські ідеї: "Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?"

Кілька днів у червні 1381 р. видавалось, наче під загрозою опинилась уся соціальна ієрархія. Вот Тайлер і його військо прийшли до Лондона з Кенту,

* Переклад Ірини Стешенко. — *Перекл.*

Джек Стро — з Есексу. Вони спалили дім Джона Ґонта біля Савойського палацу, замок Гайбері і фламандський бордель коло Лондонського мосту, повішали архієпископа і відтяли голову певній кількості городян. У Смітфілді селяни зіткнулися віч у віч з молодим королем та його почтом, і в сутичці Вот Тайлер загинув. Після цього селяни обернулись на безладну юрбу, їхніх ватажків піймали і стратили. Решта селян розбіглася, в графствах їх переслідували виїзні суди. Ніхто тоді не наважився оспівати селянські звитяги. Чосср, що бачив усе на власні очі, ніколи не порушував цієї теми, так само й Шекспір у своїй п'єсі *"Річард II"*. Лиш у XIX ст. це селянське повстання здобуло прихильні оцінки[22]. [**"ТАБАРД"**].

"ТАБАРД"

СВОЇМ статутом 1393 р. Річард II звелів, щоб кожен англійський заїзд мав свою вивіску. Наслідком стала велика ґалерея просто неба соковитих назв і мальовничих вивісок[1].

Середньовічні заїзди часто були пов'язані з ходінням на прощу. Чосерові прочани до Кентербері почали із заїзду "ТАБАРД" у Саутверку. Заїзд "Подорож до Єрусалима", теперішня назва якого походить з 1189 р., досі існує в Нотінґемі. Велика пожежа 1666 р. завдала значної шкоди лондонським заїздам, і тому заїзд "Обруч і ґрона" (XIII ст.) в Олдґіті претендує на свою найдавнішість.

Чимало назв заїздів містять вказівку на герб своїх патронів. "БІЛИЙ ОЛЕНЬ" нагадує про герб Річарда II, "СОНЦЕ НА СХОДІ" — про Едварда III, "СИНІЙ ВЕДМІДЬ" — про герцоґів Йоркських, "ЗЕЛЕНИЙ ДРАКОН" — про графа Пембрука, "ХОРТ" — про Генріха VII. Чимало інших заїздів позасновували цехи, а звідси й назви "КОВАЛЬСЬКИЙ ГЕРБ", "ТКАЦЬКИЙ ГЕРБ". Назви "КАЛАТАЛО Й КЛИН" та "РОБІТНИК І КОСА" нагадують про ремісничі інструменти. Дуже багато назв пов'язані з транспортом. Назви "КІНЬ-В'ЮЧАК", "КАРЕТА Й КОНІ", "ЗАЛІЗНИЧНА ТАВЕРНА" відображують удосконалення транспортних засобів. "СИНІ СТОВПИ" на вулиці Сен-Джеймс у Лондоні, SW1, нагадують про наявну у XVIII ст. мережу місць для збору сміття. Є в назвах багато вказівок і на спорт. Деякі з них, як-от "ЗАЄЦЬ І ХОРТИ" або "СОКІЛ", нагадують про лови, інші, як-от "СОБАКА І КАЧКА", "БОЙОВІ ПІВНІ" або "БИК", — про жорстокі, давно вже заборонені розваги.

Чимало сучасних таверн присвячено популярним героям або літературним персонажам. Отже, бачимо серед них "ЛІЛІ ЛЕНҐСТРІ" і "ЛЕДІ ГАМІЛЬТОН" (WC2), "СПРИТНОГО ПРОЙДИСВІТА" і "ЕЛІЗУ ДУЛІТЛ", а також (у Бромлі) "БАНТЕРА". Часто у назвах відображено й історичні битви, наприклад, "ТРАФАЛЬҐАР", а назва "КОРОЛІВСЬКИЙ ДУБ" сповіщає, що в тому заїзді 1651 р. сховався Карл II. Не такі гучні події мають відлуння в назвах "КАРДИНАЛОВА ПОМИЛКА" (ліквідація Тонбриджського монастиря 1540 р.), "СВІТ ДОГОРИ ДРИҐОМ" (відкриття 1683 р. Австралії), "СМОЛОСКИП" у Вемблі (Олімпійські ігри 1948 р.).

Не бракує й перекручених назв. "CAT 'N' FIDDLE" ("Кіт і скрипка") — це перекручене ім'я лицаря Caton le Fidèle (Катона Вірного), що колись утримував для Англії Кале. Назва "BAG O'NAILS" ("Торба цвяхів") — перекручене латинське "Bacchanales" ("Пия-

ки"). Назва "GOAT AND COMPASSES" ("Цап і компаси") походить від пуританського гасла "God encompasses us" ("Господь береже нас"). Популярні й патріотичні назви: "АЛЬБІОН", "ДАВНІЙ БРИТ", "БРИТАНІЯ" та "ВІКТОРІЯ". "ANTIGALLICAN" ("Антифранцуз"; SE1) — назва славетного військового корабля наполеонівської доби.

Не забуто й іноземні країни. "КОРОЛЬ ДАНІЇ" (№ 1) нагадує про візит Кристіана IV 1606 р. Назва "ГЕРОЙ ШВЕЙЦАРІЇ" вшановує Вільгельма Теля, "АНҐЕРШТАЙН" — прибалтійського німця, що відновив компанію "Лойдс", "НЕЗАЛЕЖНИК" (№ 1) — угорського проводиря Кошута. Таверну "ІСПАНСЬКИЙ ПАТРІОТ" у Ламбеті заснували ветерани інтернаціональних бригад 1930-х років. ["¡ADELANTE!"].

А втім, залишаються й назви, які годі розшифрувати. Подумайте самі, як пояснити "СОРОКА Й ПЕНЬ" (Олд-Бейлі), "ПЕРУКА І ВЕРТУН" (Бокстед) або "ЦАП У ЧОБОТЯХ" (NW1).

Папська схизма, що тривала з 1378 по 1417 р., почалась одразу після повернення пап з Авіньйона. Антипапи, звісно, були й раніше, але видовище двох пап, яких обрала та сама колегія кардиналів і кожен з яких оголошував анафему своєму суперникові й закликав до війни проти нього, виявилось величезним скандалом. Двох перших претендентів — Урбана VI і Климента VII — навряд чи можна назвати святими людьми. Перший був психічно неврівноваженим садистом, що читав требник у ватиканському садочку, наглядаючи, як піддають тортурам кардиналів. Другий — Роберт Женевський — звелів учинити моторошну різанину в Чезені. 1409 р., коли і Урбанова, і Климентова партії відмовились приїхати на собор, що мав примирити їх, колегія кардиналів обрала третього папу. Схизма скінчилася тільки тоді, коли Констанцький собор увільнив усіх трьох наявних понтифіків і замість них однодушно проголосив кардинала Одо Колонну папою Мартином V (правив 1417–1431).

Констанцький собор (1414–1417) став кульмінацією соборного руху. Професори Паризького університету закликали до такого собору вже з півсторіччя. Собор скликав німецький король Сиґізмунд Люксембурзький, розіславши запрошення всім кардиналам, єпископам, абатам, володарям, ченцям, викладачам. Вісімнадцять тисяч кліриків, що горіли думкою про єдність, зібрались у містечку на березі озера. Серед іншого вони начебто мали обмежити й папську владу. Собор загладив схизму, потвердивши вибір Мартина V як єдиного папи, але спалив Яна Гуса — на тій підставі, що імператорська охоронна грамота не чинна в руках очевидного єретика. Зате духівництво нічого не зробило, щоб виправити власні надужиття. Наступний собор, передбачений ще в Констанці, зібрався зрештою 1431 р. у Базелі під покровительством герцога Савойського і тривав чотири роки. Кінець кінцем собор конфліктував з папою Євгенієм IV і скінчив тим, що обрав антипапою самого герцога. Іронія полягає в тому, що остаточний результат соборного руху зміцнив переконаність, що церкві потрібне сильне папство.

Італія уникла всякої іноземної опіки. В XV ст. вона буяла великим достатком, тяжкими заворушеннями і незмірною культурною енергією. Вона стала свідком зеніту міст-держав, міських тиранів, *condottieri* і раннього Ренесансу (див. розділ VII). Нескінченні конфлікти в містах зруйнували олігархічні комуни, давши дорогу місцевим тиранам. Мілан за дванадцяти Вісконті (з 1277 по 1447 р.) і п'яти Сфорца (з 1450 по 1535 р.) або Флоренція за Козимо і Лоренцо де Медічі (з 1434 по 1494 р.) не бачили жодної несумісності між нищою політикою і високим мистецтвом. Венеція вийшла на вершину своєї могутності й багатства, здобувши великі території й на континенті, зокрема Падую. Неаполь був поглинений мороком громадянської війни. Зате Рим — у руках таких амбітних і культурних пап, як флорентієць Миколай V (правив 1447–1455), — знову вийшов на сонце. Італії було вільно перейматися своїми внутрішніми конфліктами і тішитись власними розкошами, аж поки 1494 р. знову з'явилися французи.

Столітня війна, узвичаєні дати якої — 1337–1453 рр., — не була офіційною або неперервною війною між Францією та Англією. Це ярлик, який вигадали історики, вперше вживши його 1823 р. для назви тривалого *le temps des malheurs*, періоду заворушень, що ними постійно користувались англійці як нагодою для походів, наїздів і воєнних виправ. (Цю війну часом називають *Другою* столітньою війною — після давнішого англо-французького конфлікту 1152–1259 рр.). А передусім то була оргія явищ, що їх наступні покоління згодом вважатимуть за найогидніше в "середньовіччі": нескінченних убивств, безглуздих забобонів, зрадливого лицарства і незліченних партикулярних інтересів, утверджуваних, незважаючи на загальне добро. Тодішній історичній сцені не бракувало колоритних постатей. Були видатні лицарі, як-от бретонець Бертран Дюґеклен (бл. 1320–1380), конетабль Франції, або його суперник Едвард Вудсток (1330–1376), володар Велсу і Аквітанії — Чорний Принц. Були барони-зрадники (Карл Лихий Наварський), галасливі авантурники (сер Джон Фастолф [Шекспірів Фалстаф]) і чимало цинічних прелатів на кшталт П'єра Кошона, єпископа Бове, що сформулював теологічне виправдання вбивств і віддав наказ про церковні показові процеси. Навряд чи хто мав ще більші "заслуги", ніж він. Тож, певне, не випадково найвидатнішою постаттю тих часів стала Жанна д'Арк, головна жертва єпископа Кошона, бездоганна селянська дівчина, що чула містичні голоси, поїхала на битву в повному бойовому обладунку і була спалена на вогнищі за фальшивим звинуваченням у єресі та відьомстві. На той час (1430 р.) ніхто вже не пам'ятав про причини конфлікту. Тож Карл Орлеанський (1394–1465), принц-поет і в'язень, що пробув у англійському полоні 25 років, мав слушні підстави оплакувати долю своєї країни:

Paix est tresor qu'on ne peut trop loer
Je hé guerre, point ne la doy prisier;
Destourbe m'a long temps, soit tort ou droit,
De voir France que mon coeur amer doit.

Мир — любий скарб, і його не нахвалиш досить,
Ненавиджу війну, її ніхто хай не підносить.
Я мучився довго, а чи слушно, чи ні, — не знаю,
Щоб бачить Францію, яку любити маю[23].

Причинами французьких заворушень були почасти династичні проблеми дому Валуа, почасти відрубність великих феодів, зокрема Фландрії, Бретані, Ґієні (Аквітанії) та Бургундії, а почасти легковажність Парижа. Англійські інтереси полягали в постійних претензіях Плантаґенетів на французький трон; у їхніх територіальних володіннях, зокрема в Ґієні; у комерційних зв'язках із Фландрією, а над усе — в переконаності чотирьох чи п'яти поколінь англійців, що слава і щастя чекають їх за Ла-Маншем. Потенційно Франція завжди була сильнішою, проте перевага Англії на морі тримала острів у безпеці від французів, хоча не від французьких союзників шотландців, а технічна перевага англійських військ раз по раз відсувала остаточний розв'язок. Через те практично всі битви відбувалися на французькій території, а англійцям було вільно всякчас ловити щастя і випробовувати сміливість. Навіть у 1450-х роках, після сторіччя авантурництва, Англія навряд чи усунулася б від конфлікту, якби її не заскочила внутрішня велика громадянська війна.

Коли оглянути всю широку панораму, слід наголосити, що шість великих королівських виправ з Англії, які почалися з висадки Едварда III в Антверпені в липні 1338 р. і закінчилися смертю Генріха V у Венсені в серпні 1422 р., певною мірою менш типові, ніж невеликі, зате набагато частіші провінційні кампанії і окремі виправи незалежних військових загонів. Славетні англійські перемоги в низці битв — при Кресі (1346 р.), Пуатьє (1356 р.), Азенкурі (1415 р.), — хоч і сенсаційні, загалом були не такі характерні, як нескінченні дрібні сутички і штурми замків. І, звичайно, їх треба відрізняти від ганебної різанини громадян Ліможа з наказу Чорного Принца (1370 р.) і безглуздого *chevauchée*, кавалерійського походу, від Кале до Бордо його брата Джона Ґонта, герцоґа Ланкастерського (1373 р.). Ті битви, безперечно, були не такі вирішальні, як морська битва коло Еклюза (Слейса), де 1340 р. загинуло 20 000 французів. Короткочасні королівські армії, можливо, завдали менших спустошень, ніж незалежні воєнні виправи, *Grandes Compagnies,* аристократії, або вбивчий бандитизм *рутьєрів* [мандрівних загонів] і *екоршерів* ["гицелів"]. Великі дипломатичні події, як-от мир Бретіньї (1360 р.) або Араський конґрес (1435 р.), були не продуктивніші за незліченні дрібні угоди і порушені перемир'я.

Нещастя Франції становлять необхідне тло головних військових і дипломатичних подій. Чума 1347–1349 рр., що змусила до третього перемир'я, становила один з важливих чинників. Велику вагу мали й *jacquerie* 1358 р., звитяги Етьєна Марселя, паризького купця, що взяв під свій контроль Генеральні штати, бунт *майотенів* (1382 р.), що буквально забили молотками до смерті королівських збирачів податків, кровожерна паризька потолоч Жана Кабоша і загони бургундців та арманьяків, що воювали між собою. Жорстокі вбивства стали

звичайною річчю. Марсель, що забив королівських маршалів у присутності їхнього володаря в Луврі, сам був убитий. Людовік, герцог Орлеанський, засновник партії арманьяків, загинув 1407 р., так само як і конетабль Арманьяк та їхній головний суперник, колишній хрестоносець Іоанн Безстрашний, герцог Бургундський, на мосту в Монтро. Нещасливий дім Валуа незатишно почувався на троні. За винятком Карла V Мудрого (правив 1364–1380), здібного деспота, Валуа майже не знали відпочинку. Іоанн Добрий (правив 1350–1364), полонений при Пуатьє, помер у англійському полоні. Карл VI (правив 1380–1422) тридцять років прожив божевільним. Карл VII (правив 1422–1461), бувши спершу дофіном, а потім безталанним "королем Буржа", прожив десятиріччя в затінку арманьяків і бургундців, перше ніж постав на чолі відроджуваної французької адміністрації. [CHASSE].

CHASSE

"Le livre de la chasse" ("Книжка про полювання") Ґастона Феба, або, якщо дати її повну назву, *"Les Deduits de la chasse des bestes sauvages et de oiseaulx de proye"* ("Утіхи полювання диких звірів і хижих птахів", 1381 р.) — дивовижний соціальний документ, що став джерелом натхнення для кількох найкраще проілюстрованих рукописів, будь-коли створених на землі. Найкраще він відомий у варіанті MS 616 із французької Національної бібліотеки в Парижі. Його автор, Ґастон III, на прізвисько Феб, граф Фуа і володар Беарну (1331–1391), — колоритний авантурник з Ґасконі, що бився за французів при Кресі та за тевтонських лицарів у Пруссії і часто приймав у своєму піренейському замку в Ортезі хроніста Фруасара. Ґастон розглядає: всі види дичини і методи полювання вовка, оленя, ведмедя, вепра і борсука; хортів, мастифів і спанієлів; досвід вистежування, гонитви, полювання з допомогою пасток, сітей, силець, стрільби і навіть браконьєрства; кожен крок від першого запаху дичини до її *mort*, смерті, докладно описано та проілюстровано[1] (див. мал. 30).

У XIV ст. полювання ще становило інтеґральну частину європейської економіки. Дичина була важливим додатком до дієти, надто взимку. Мисливська зброя (лук, меч і спис), їзда верхи і психологія ловів та вбивства — все це становило доконечний елемент воєнної звитяжності. Лісові багатства, захищені суворими законами, становили важливий пункт королівських і аристократичних привілеїв.

На Сході, де й лісів, і дичини було більше, а сільське господарство не таке міцне, мистецтво ловів мало ще більшу вагу. Історик Мартин Кромер 1577 р. описав полювання зубрів на Поділлі поблизу Дністра словами, які дуже скидаються на опис іспанської кориди:

"Тим часом один мисливець, з допомогою величезних хортів, підступає й починає ганяти зубра навколо дерева, граючись із ним і дражнячи його, аж поки той падає від ран або просто виснаження. Та якщо мисливцеві... загрожує небезпека, його товариші відвертають увагу зубра, вимахуючи великими червоними шапками, бо червоний колір розлючує його. Зазнаючи таких мук, зубр покидає першого мисливця і нападає на іншого, що вже має змогу добити його"[2].

Розвиток вогнепальної зброї і сільськогосподарського виробництва поступово змінили методи і соціальну роль полювання. Скажімо, в Англії, де останнього вовка вбито у XVIII ст., полювання зосередилось на лисиці, найлютішому ворогові фермерів. Давній ритуал — з червоними камзолами, мисливськими рогами і криками "Гиджга!" — зберігся, хоч не мав уже давньої користі. 1893 р. Оскар Вайлд міг весело зображувати портрет англійського сільського дворянина, що чвалує за лисицею, як "щось несказанне в гонитві за неїстівним"[3]. Полювання і стрільба стали формою відпочинку. В очах спортивних фундаменталістів, що засуджують криваві забави, навіть ловлю риби вудкою слід додати до списку жорстоких варварських пережитків[4]. [**КОНОПІШТЕ**].

У Східній Європі полювання зберігало свою соціальну роль трохи довше. Як символ соціального статусу його перейняли найвищі комуністичні урядовці. Для них, як і для райхсмаршала Германа Ґерінґа в 1930-х роках, застрелений зубр ставав найвищою нагородою, останньою пародією на звичаї феодальної аристократії.

Англо-французький конфлікт досяг кульмінації в 1420-х роках, у десятиріччя, яке почалося з лютування Англії і скінчилося відродженням Франції. Після Азенкура молодий Генріх V заходився організовувати нове англо-французьке королівство. За договором, укладеним у Труа (1420 р.), він і справді контролював усю Францію на північ від Луари, а як зятя французького короля його офіційно визнали за очевидного спадкоємця Валуа. Після наглої смерті Генріха V у Венсені його неповнолітнього сина, Генріха VI, проголосили королем за регентства Іоанна, герцога Бедфордського. Париж зоставався в англо-бургундських руках з 1418 по 1436 р., англійська залога сиділа в Бастилії. 1428 р. Бедфорд обступив облогою Орлеан, останню королівсько-арманьяцьку фортецю на півночі, і Валуа опинилися над прірвою відчаю. Проте ніхто не взяв до уваги селянську дівчину Жанну д'Арк, *la Pucelle*, діву-лицаря, що присоромила невпевненого дофіна і спонукала його діяти. 8 травня 1429 р. вона вискочила на міст і розірвала облогу Орлеана. Після цього повела свого пасивного монарха через зайняту англійцями територію до Реймса, де й сталася його коронація. Коли Жанну палили (1431 р.) на англійському вогнищі на ринковому майдані в Руані, англійці швидко відкочувались. [**РЕНТА**].

РЕНТА

Кліометрика — кількісний аспект історичної науки — зародилася завдяки комп'ютерам. Раніше істориків часто стримувала незмірність збережених даних і неадекватність засобів їхнього дослідження. Статистичні вибірки були малі, часові проміжки невеликі, а висновки гіпотетичні. Застосування комп'ютерів у галузі історичної науки усунуло чимало таких перешкод.

Шостий відділ École Pratique des Hautes Études (Вищої практичної школи) в Парижі, заснованої 1947 р., був серед піонерів. Один з її проектів намагався визначити

розвиток паризької земельної ренти від пізнього середньовіччя до революції[1]. Під час першого етапу, скориставшись 23 000 груп інституційних і приватних даних, підраховували пересічну щорічну ренту в турських ліврах. На другому етапі, задля компенсації дефляції грошей, грошову вартість ренти треба було перетворити на показники, які б репрезентували реальну купівельну спроможність. Цього досягли, пов'язуючи ренту з середнім трирічним циклом цін на пшеницю, виражених у сетьє (гектолітрах) пшениці. Третій етап полягав у порівнянні дефляційної рентної кривої з даними перевірки вибірки з іншого, незалежного джерела — в цьому разі з документів *Minutier Central* (Головного нотаріального реєстру), збережених, починаючи з 1550 р. Результати порівняння були такі:

Обчислена пересічна рента			Рента за Нотаріальним реєстром		
Роки	*Ліври*	*Сетьє*	*Роки*	*Ліври*	*Сетьє*
1549-1551	64,24	16,77	*1550*	63,72	16,64
1603-1605	168,39	17,81	*1604*	229,00	24,23
1696-1698	481,96	23,41	*1697*	531,00	25,79
1732-1734	835,55	55,70	*1734*	818,35	54,55
1786-1788	1281,04	58,63	*1788*	1697,65	77,69

Паризька рентна крива відображує як політичні події, так і економічні тенденції. Спади, коли рівень ренти був малий, траплялися, з досить високим ступенем імовірності, під час "кризи Жанни д'Арк" 1420–1423 рр., "Варфоломіївської западини" 1564–1575 рр., "спаду Облоги" 1591–1593 рр. і "долини Фронди" 1650–1656 рр. Періоди підвищення здебільшого були набагато довші: під час "ренесансу" 1445–1500 рр., протягом десятиріч цінової революції після 1500 р., коли зростання реальної ренти набагато відставало від злету номінальної ренти, в добу стабільності за Людовіка XIV (до 1690 р.) і під час постійного зростання в середині XVIII ст. За комп'ютерними підрахунками, найвищі піки зареєстровано в 1759–1761 рр. (69,78 сетьє) і в 1777–1782 рр. (65,26 сетьє). А за *Нотаріальним реєстром*, пік стався 1788 р. (77,69 сетьє).

Остаточну вартість цих даних можна піддавати сумніву. Рентна крива не дає змоги придивитись до багатьох вирішальних чинників, які впливали на паризький ринок житла, вже не кажучи про французьку економіку загалом. Крива нічого не сповіщає про тиск дедалі численнішого населення, розмір і якість помешкань, будівництво нових жител. Проте для доновітньої доби, коли історики могли тільки мріяти про повний обсяг статистичних даних про ціни, платню, видатки і прибутки, вона забезпечує один скромний показник, за яким можна оцінювати різні джерела інформації. А над усе — ілюструє надії економічних структуралістів, що сподіваються визначити *conjoncture*, загальну модель усіх головних тенденцій. На їхню думку, ця *conjoncture* — основа, до якої треба припасовувати решту історичних фактів.

Відтоді інтенсивність конфлікту поступово зменшувалася. Коли на Араському конгресі (1435 р.) Бургундія відвернулася від Англії, ймовірність, що англійцям знову всміхнеться щастя, була дуже мала. *"Ordonnance sur la Gen-*

darmerie" ("Ордонанс про збройні сили") 1439 р. нарешті дав Французькому королівству могутнє постійне військо з кавалерії та лучників. Після придушення заколоту *Праґерії* скінчився опір арманьяків і решти аристократів. Останні бойові дії відбулись у 1449–1453 рр. Коли в липні 1453 р. при Кастильйоні французька артилерія завдала поразки графові Шрузбері і перед французами відкрилися брами Бордо, в англійських руках залишився тільки Кале. 1475 р., ніби задля епілогу, англійське військо висадилось у Франції, сподіваючись підтримки бургундців, але від нього пощастило відкупитись за 50 000 крон щорічних виплат, 75 000 крон як першої виплати і обіцянку одружити дофіна з донькою Едварда IV.

Для Франції Столітня війна стала протверезливим досвідом. Кількість населення зменшилась десь на 50%. Національне відродження почалося з найнижчої можливої точки. За Людовіка XI (правив 1461–1483), "всесвітнього павука" і майстра дипломатії, воно відбувалось дуже швидко, зокрема після ліквідації бургундської загрози.

Для Англії період Столітньої війни був вирішальним у формуванні національної спільноти. На початку Англія Плантагенетів була династичною державою, що і в культурному, і в політичному аспекті була не більше ніж аванпостом французької цивілізації. Наприкінці, відірвана від своїх континентальних володінь, ланкастерська Англія стала острівним королівством, що тішилось безпекою завдяки відокремленості і повнилося силою новонабутої англійськості. Англо-норманський істеблішмент цілковито англізувався. З Джефрі Чосера (бл. 1340–1400) почався довгий шлях англійської літератури. За Річарда II (правив 1377–1399) і трьох Ланкастерів — Генріха IV (правив 1399–1413), Генріха V (правив 1413–1422) і Генріха VI (правив 1422–1461) — війни у Франції становили запобіжний клапан для енергії, яка залишалася після несамовитої боротьби монархії та баронів. Річард II був змушений зректися трону, згодом його забили в Понтефракті. Генріх IV, син-узурпатор Джона Ґонта, захопив трон, сфальшувавши свій родовід. Генріх V нагло вмер під час своїх намагань завоювати Францію. Генріха VI, ще одного короля-дитину, зрештою усунено від влади. Але під просоченою кров'ю політичною сценою зростало міцне чуття патріотизму й національних гордощів. Коли Вільям Шекспір, пишучи через двісті років, вклав найкращу патріотичну похвалу Англії у вуста Джона Ґонта, що змарнував стільки часу та енергії, борючись за французькі трофеї, то був безперечний анахронізм, проте великий драматург висловив почуття, що виросло на конфліктах попередньої доби:

This royal throne of kings, this scept'red isle,
This earth of majesty, this seat of Mars,
This other Eden, demi-paradise
This fortress built by Nature for herself
Against inflection and the hand of war,
This happy breed of men, this little world,

This precious stone set in a silver sea,
...This blessed plot, this earth, this realm, this England.

Цей королівський трон, цей славний острів,
Велична ця земля, оселя Марса,
Нагадує собою рай, Едем.
Це створена природою твердиня
Від пошестей заразних і війни.
Щасливе плем'я, хоч і світ малий;
Коштовний камінь це в оправі моря...
Це наша Англія благословенна[24]*.

Саме у Франції Англія здійснила звитяги, що зцементували дух спільного англійського патріотизму. Коли, як не перед Арфлером, напередодні битви під Азенкуром, міг Шекспір приписати своєму героєві слова, які відтоді закликають "боронити вилом у мурах" кожного "шляхетного англійця"?

У межах Англійського острівного королівства валійці становили єдину спільноту, яку годі було асимілювати повністю. В 1400–1414 рр., під час піка французьких війн, валійці піднялись на повстання, що мало великі перспективи, і поєдналися з рештою королевих ворогів у Нортумбрії, Ірландії, Шотландії і Франції. За Овена ап Ґріфіда, володаря Ґлайндіврдві (бл. 1359–1416), що відомий англійцям як Овен Ґлендовер, валійці відродили свою мрію про звільнений Велс і на короткий час відновили незалежну державу. В 1404–1405 рр. у Махінлеті зібрався суверенний валійський парламент. Проте через десять років настав край. Незалежність була приречена після англійської перемоги під Азенкуром. Отже, англійці відвоювали королівські замки у Велсі, а Ґлендоверів син був змушений скоритися. Відтоді Велс, дарма що відгороджений непроникним мовно-культурним бар'єром, мав становити інтеґральну частину Англійського королівства.

З 1450 р. Англія була пригнічена братовбивчою війною, що скидалася на війну між бургундцями і арманьяками. Психічно хворий король і суперечлива спадкоємність спонукали Ланкастерів і Йорків ухопити одні одних за горлянки. "Війни троянд" не давали Англії змоги тішитися своїм дедалі заможнішим розвитком, аж поки переможні Тюдори поклали край суперництву трьох претендентів — Едварда IV, Річарда III і Генріха VII.

І тут знов-таки Шекспірові недоречно було зображувати, як "кров англійців угноює землю... поле Голгофи й черепи небіжчиків". Насправді, якщо вірити недавнім дослідженням, війна була радше джентльменською[25]. Окрім битви при Тьюксбері 1471 р., полонених здебільшого не вбивали. Більшість бойових дій точилися в кельтському поясі: на горі св. Майкла в Корнуолі та у Велсі в Денбі, Гарлеку, Керег-Сінені і в Пембруку, на батьківщині Генріха Тюдора, що зрештою переміг. Одна сцена з Босвортської битви 22 серпня 1485 р. — коли у відчаї

* Переклад Валентина Струтинського. — *Перекл.*

горбун, Річард III, кричав: "Королівство за коня!" — а його скинута корона повисла на терновому кущі, — стала вже штампом, але саме вона — підходящий кінець для англійської середньовічної історії.

Одним з побічних наслідків Столітньої війни стало піднесення Бургундії як блискучої майже незалежної держави. Занепад водночас і Франції, і імперії створили умови для появи "середнього царства", яке відігравало велику роль у європейській політиці, але якому через брак внутрішньої єдності судився не менш швидкий кінець, ніж блискавичний злет. Дарма що чотири великі Валуа, герцоги Бургундські, — Філіп Сміливий (1342–1404), Іоанн Безстрашний (1371–1419), Філіп Добрий (1396–1467) і Карл Сміливий (1433–1477) — не мали королівського титулу, їхні багатство та авторитет були більші, ніж у королів. Їхнє перше володіння — стародавнє герцогство Бургундське навколо Діжона — подарував Філіпові Сміливому його батько (французький король) 1361 р. Відтоді герцогство невпинно розросталось, здобуваючи одна за одною території по обидва боки франко-імперського кордону (див. додаток III, с. 1329). Філіп, безперечно, був одним з "лілейних принців" Франції — разом зі своїми братами, герцогами Берійським і Анжуйським. Але завдяки союзові з Англією його син і онук мали змогу визволитись від багатьох родинних зв'язків. Філіпів правнук, Карл Сміливий, надірвався, намагаючись перехитрувати своїх сусідів. Багатство бургундців походило здебільшого з квітучих північних міст — Брюге, Араса, Іпра, Гента й Антверпена. Їхній двір і далі був мандрівний, але, крім палацу д'Артуа в Парижі і герцогського палацу в Діжоні, вони мали важливі резиденції в Лілі, в Прінзенгофі (Брюге), в Куденберґу (Брюсель) і в замку Еден (Артуа) (див. додаток III, с. 1308).

Бургундський двір став осереддям екстравагантного культу лицарськості, що виявлявсь у церемоніях ордену Золотого Руна і в завзятій підтримці хрестових походів. Турніри, поєдинки, бенкети, видовища, найрізноманітніші процесії стали загальною модою. Герцоги були щедрими покровителями митців — таких скульпторів, як Клаус Слутер, і художників Яна Ван-Ейка та Роже Вандер-Вейдена, а також поетів, музикантів, романістів і славетних гобеленників. Бургундці одягали себе і своїх придворних у гаптовані золотом шати, прикрашені горностаєвим хутром і самоцвітами, — тільки на те, щоб дивувати і вражати. Вони були майстрами дипломатії, а над усе — дипломатичних шлюбів. Філіп Добрий одного разу запропонував притулок своєму кузенові, майбутньому Людовікові XI, а згодом побачив, як колишній утікач обернувсь на його лютого ворога. Герцог Карл потроху заплутався в політичному павутинні Людовіка, зазнав поразки під Муртеном від Людовікових союзників швейцарців і загинув у Нансі в битві з лотарингцями. *Burgunderbeaute*, бургундські трофеї, й досі виповнюють швейцарські музеї[26]. [**ГУЛЬФИК**].

ГУЛЬФИК

1476 р., після перемоги під Моратом, швейцарські вояки розграбували бурґундський табір, захопили великі скрині елеґантних убрань, порізали їх на шматки і влаштували глумливий парад одягу своїх ворогів. На цей випадок тепер покликаються, не тільки аби пояснити, звідки взялися камзоли з прорізами, такі модні в XVI ст., а й щоб проілюструвати військове походження середньовічної чоловічої моди взагалі[1].

Тієї самої пори вже існували ще два елементи чоловічого вбрання, обидва з виразними еротичними мотивами. Мода на *poulaine*, або *comadu* ("рогате взуття"), тобто взуття з задертими вгору носаками, тоді вже минала. Таке взуття вигадали, щоб легше стояти в стременах, але згодом задерті носаки начебто вже мали свідчити про снагу не пальців на ногах, а інших членів. Зате *braguette*, або гульфик, тільки-но увіходив у моду. Вигаданий, за Рабле, аби захищати в битві геніталії, він скорше мав полегшувати лицареві в латах справляти природні потреби. Крім того, він начебто захищав одяг від забруднення жирними антисифілітичними мазями. Але ці обидві причини не пояснюють, чому гульфиком отак ексгібіціоністично хизувалися понад сотню років. У п'єсі *"Як вам це сподобається"* Шекспір пише про Геркулеса, чий гульфик був "не менший за його довбню".

Донедавна чимало інтимних одяганок, надто спідню білизну, класифікували як щось непристойне, і чемні історики ігнорували їх. Тепер усі вони стали темою наукових дисертацій і сенсаційних виставок[2].

Смерть Карла (1477 р.) прискорила падіння і поділ Бургундії. Людовік XI відвоював первісне герцоґство, проте левова частка припала Марії, Карловій доньці, а отже, її чоловікові, Максиміліанові фон Габсбурґові. Їхня частина бурґундської спадщини — Фландрія, Брабант, Зеландія, Голандія і Ґелдерланд — сформували основу майбутніх історичних Нідерландів і володінь їхнього сина — Карла V, "останнього бурґундця". Від Бурґундської держави не залишилось нічого, не зберігся навіть пишний герцоґський мавзолей у картезіанському монастирі Шанмоль поблизу Діжона[27].

Через багато років один чернець показав череп Іоанна Безстрашного Францискові I, французькому королю, і начебто сказав: "Це діра, крізь яку англійці добирались до Франції". Але тут можна було б указати й на безглузді амбіції Карла Квапливого: вони правили за вилом, крізь який Габсбурґи ввійшли до Західної Європи.

А тим часом Габсбурґи ще тільки-но підводились. Хоча Габсбурґи неперервно утримували імперський титул Німеччини з 1437 р. — Фрідріх III фон Габсбурґ (1439–1493) був останнім коронованим у Римі імператором, — вони ще не піднялися над своїми суперниками. І справді, в XIV–XV ст. Габсбурґи нічим не були вищі від решти могутніх династій регіону. Кінець кінцем, лише завдяки випадку Габсбурґи домоглися успіху там, де зазнали невдачі Ягелони.

Адже два століття галаслива аристократія Богемії, Угорщини та Польщі, маючи право потверджувати спадкоємність корони у своїх королівствах, витанцьовувала складний ґавот з представниками чотирьох великих центральноєвропейських династій. Найдужче ця аристократія скидалася на акціонерів давніх компаній, які шукають зв'язку з одним, а то й кількома сильними багатонаціональними конґломератами. І тут, забезпечуючи собі певний ступінь неперервного контролю над власними справами, вони начебто мали як досвідчений менеджмент, так і ефективний захист від поглинання та злиття. В усіх трьох країнах прелюдією стало згасання питомих панівних династій. Лінія Арпадів скінчилася в Угорщині 1301 р., Пржемисловичів у Богемії — 1306 р., а польських Пястів — 1370 р. (див. додаток III, с. 1309).

Через те згасання Центральна Європа вступила в тривалий період мінливих династичних консорціумів, залучаючи Габсбурґів, Люксембурґів, Анжуйців і Яґелонів. Спершу здавалося, що візьмуть гору Люксембурґи. Вони стояли на чолі імперії в 1308–1313 і 1347–1437 рр., Богемії в 1310–1437 рр. та Угорщини в 1387–1437 рр. У середині XV ст. Габсбурґи зібрали не менший конґломерат земель, але невдовзі Богемія і Угорщина повернулися до рідних династій. 1490 р. уже Яґелони контролювали Польсько-Литовську державу, Богемію та Угорщину — але не імперію. Імперським або національним історіям тієї доби, написаним без покликання на ті широкі зв'язки, бракуватиме одного з найголовніших компонентів.

Богемія набула особливої ваги після того, як її королі стали спадковими курфюрстами імперії. В цій останній фазі Пржемисловичі правили і в Австрії—Штирії—Каринтії, проте втратили їх, зазнавши поразки від Габсбурґів у битві під Дюрнкрутом 1278 р. Згодом Вацлав II (правив 1278–1305) мав корони як Польщі, так і Угорщини. Після згасання Пржемисловичів у Богемії правили по черзі Люксембурґи, Габсбурґи і Яґелони. В XV ст. богемські королі заплутались у затяжних війнах як з аристократією, так і з гуситами. Останній питомий король, Їржі (Ґеорґій) з Подебрад (правив 1458–1471), забезпечив своїй країні два десятиріччя крихкої незалежності.

Гусити, що заснували національну чеську церкву, пережили кілька спроб придушити їх. Гусити з'явились тієї миті, коли папська схизма була в розпалі, а Богемію шматували конфлікти між чехами та німцями, між королями й аристократією, між духівництвом і папою, між університетом і архієпископом Празьким. Їхні вимоги невдовзі вийшли за межі теологічних і політичних пропозицій самого Гуса. Гуситів так розлютила звістка про його смерть і про відлучення всього чеського народу, проголошена на Констанцькому соборі, що вони, по суті, почали національне повстання і "першу Реформацію". Гусити поділялись на дві головні групи: утраквістів, що відібрали офіційну церкву з рук її переважно німецької католицької ієрархії, і радикалів таборитів, що заснували окремі євангелічні громади, зосереджені у фортифікованому місті Таборі.

Ситуація досягла кульмінації в Празі 30 липня 1419 р. Гуситська процесія пробила собі шлях до Нового міста і викинула німецького бурґомістра юрбі з вікна

ратуші. Папа відповів оголошенням загального хрестового походу проти єретиків. На те утраквісти, які вважали, що хліб і вино причастя слід давати *sub utraque specie*, "і те, і те", швидко офіційно схвалили свою доктрину Празькими статтями (1420 р.); натомість таборити вийшли на бойовище під проводом видатного одноокого полководця Яна Жижки (1376–1424) з Троцнова. Рік у рік численні навали німецьких хрестоносців раз по раз зазнавали тяжких поразок. Гусити, перенісши боротьбу до Саксонії, Силезії та Угорщини, страждали скорше від браку внутрішньої згоди. 1434 р. вирішальна перемога утраквістів над таборитами при Ліпанах дала переможцям змогу примиритися з католицькою церквою. Завдяки Празьким компактатам утраквісти спромоглися контролювати богемську церкву до 1620 р. Під час подальших політичних пристосувань чеська аристократія намагалася сама порядкувати своїми справами, вибравши недорослого Габсбурґа, що заступив Люксембургів, а через двадцять років — енергійного утраквістського полководця Їржі з Подебрад. Після його смерті парламент вибрав Владислава Ягелона (правив 1471–1490), аби вберегтися від угорців і Габсбургів.

Угорська історія йшла десь тим самим курсом, що й богемська. Після короткого інтервалу, коли правили баварські Вітельсбахи, в Угорщині запанували Анжуйці з Неаполя. Карл Роберт, або Кароберт (правив 1308–1342) і Людовік (правив 1342-1382), відомий як Лайош Великий, утвердили міцну королівську владу, проте поступилися згодом Люксембурґам і Габсбурґам. Останній видатний король родом з Угорщини, Матяш Корвін, правив з 1458 по 1490 р. Перший Ягелон, запрошений правити Угорщиною, — Владислав (Ласло V) Варненчик (правив 1440–1444) — загинув у битві з турками. Третій — Людовік II (правив 1516–1526) — загинув у битві з турками під Могачем.

Зате Польщу чекала доля, пов'язана з більшою величчю і незалежністю. Після 182 років феодальної подрібненості вона об'єдналась у сильне королівство під владою Владислава Локетка (правив 1320–1333), що, навідавши Рим у рік ювілею, дістав від папи корону. Син Локетка Казимир Великий (правив 1333–1370), останній з династії Пястів, запровадив ефективну адміністрацію, кодекс законів і мав послідовну зовнішню політику. Зрікшись західних провінцій Польщі, зокрема Силезії, на користь Люксембургів, він мав вільні руки для експансії на Схід. Завоювання Галичини і міста Львова (1349 р.) було першим великим кроком Польщі у східнослов'янські землі. Цього самого року король прийняв єврейських утікачів з Німеччини, почала формуватись найчисленніша в Європі єврейська громада. Панування Людовіка Анжуйського позначене Кошицьким статутом (1374 р.), який надав польській аристократії ті самі права, що й угорській. Відтоді сила шляхти зросла незмірно. Проте ще важливішим був шлюб Людовікової доньки Ядвіги, вже визнаної за *rex*, короля, в Польщі, з Ягайлом, великим князем Литовським. [**ШЛЯХТА**].

Унія Польщі і Литви мала широкі міжнародні наслідки. Поєднавши дві великі країни, обидві на динамічній стадії розвитку, вона сприяла потужному злиттю, створенню майже нової цивілізації. Безпосередньою причиною унії була загроза з боку тевтонських лицарів, чиї напади завдавали не меншої шкоди

Кракову, ніж Вільнюсові. Але були й інші міркування. Польща, відродившись після монгольської навали й уникнувши чорної смерті, пожадливо позирала на відкриті простори на Сході. Литва, де панувала ще поганська еліта, з тривогою придивляючись до піднесення сусідньої Москви, шукала виходу в головне річище християнського світу. Обидві країни прагнули взаємопідтримки. Отож то був шлюб, значення якого набагато переважало зміни особистої долі молодят. Ядвіга, двадцятип'ятирічна дівчина без батька, схилилась перед своїм обов'язком. Ягайло, сорокарічний старий воїн і старий парубок, що його поляки назвали Ягелоном, відчув історичну нагоду, від якої не міг відмовитись.

Хрещення Литви відбувалося протягом десятиліть вагань між латинським і православним вибором. Ягайлів батько, великий князь Ольгерд (правив 1345–1377), дотримувався політики "динамічної рівноваги". Під час свого правління він дражнив як Авіньйон, так і Константинополь перспективами навернення. В 1370-х роках видавалося, наче він хоче ступити на православний шлях, щоб заступити Москву як проводиря православних слов'ян. 1375 р. він переконав патріарха Константинопольського створити окрему митрополію "Київської Русі та Литви", на відміну від давнішої митрополії "Київської і всієї Русі", яку тоді контролювала Москва. Ягайло теж схилявся до східного вибору. 1382 р. він удався до Москви, коли його розчарований брат став накладати з тевтонськими лицарями. Ще навіть 1384 р. Юліана Тверська, Ягайлова мати-християнка, уклала тимчасову угоду, за якою Ягайло мав заручитися з московською князівною, а Литва — навернутись до православ'я. Цим планам, напевне, перешкодили татари, що зруйнували Москву і знищили вартість московського союзника. Отже, кості на користь союзу з католицькою Польщею випали цілком випадково, Ягайло досяг угоди з польськими і угорсько-анжуйськими посланцями в Креві у серпні 1385 р. 15 лютого 1386 р. він охрестився в Кракові, дістави християнське ім'я Владислав. Через три дні Ягайло побрався з Ядвігою. 4 березня його коронувано як співкороля Польщі[28] (див. додаток III, с. 1310).

Досить дивно, що коли 1387 р. у Вільнюсі впали під сокирою священні дуби, то було не останнє християнське навернення в Європі. На той час у Жемайтії, або Нижній Литві, панували тевтонські лицарі, які не дбали про християнізацію своїх підданих. Отож ця область стала християнською тільки 1417 р., коли її відвоювали литовці[29]. Через одинадцять сторіч після Константина нарешті скінчилася довга історія поганської Європи.

Ягелони швидко утвердились як провідна сила. Їхнє майбутнє було забезпечене, коли тевтонські лицарі зазнали поразки в Грюнвальдській битві 1410 р. Одна родинна гілка правила у Вільнюсі, друга — в Кракові, отож Ягелонам належала найбільша держава християнського світу. Хоча римо-католицизм був головною культурною силою, а польська мова дедалі більшою мірою ставала мовою панівної аристократії, в державі створилась багатонаціональна спільнота з широким представництвом польських, українських і єврейських інтересів. (Литовська культура відступила в селянські маси на північному сході). Ягайлів син Ласло/Владислав III (помер 1444 р.) правив в Угорщині і Польщі й загинув

у хрестовому поході в далекій Варні. Його онук Казимир Ягелончик (правив 1445–1492), що взяв собі за дружину якусь Габсбургівну, був відомий як "дідусь Європи". І справді, коли 1492 р. Казимир помер, його нащадки, здавалось, успадкували землю. Доля втрутилась у вигляді турків. Коли Людовік Ягелончик, король Богемії та Угорщини, загинув, не залишивши спадкоємців, під Могачем (1526 р.), його володіння перейшли до Габсбургів. Отож саме Габсбурги успадкували Центральну Європу. Навіть якщо й так, Ягелони однаково посприяли розвоєві цивілізації, яка надовго пережила їхній занепад. [**МІКРОБ**].

МІКРОБ

КАЗИМИРА Яґелончика, короля Польщі і великого князя Литовського, поховано в каплиці Св. Хреста Вавельського собору в Кракові у липні 1492 р. У травні 1973 р., 481 рік по тому, кардинал-архієпископ Краківський Кароль Войтила дав дозвіл групі реставраторів відкрити могилу, де лежала ще й Казимирова королева Єлизавета Австрійська. Цей випадок не був унікальним: 1869 р. відкрито могилу Казимира Великого (помер 1370 р.), а його другий похорон став нагодою для ґрандіозної польської патріотичної демонстрації. Могилу св. Ядвіґи (померла 1399 р.) відкрито 1949 р.

Проте ексгумація 1973 р. була, хоч як подивись, небезпечна. За короткий період часу не менше ніж 16 осіб, безпосередньо причетних до неї, померли з нез'ясованих причин. Світова преса нагадала про "прокляття фараонів" і розводилась про півтисячолітні бацили. Один краківський журналіст написав бестселер "Прокляття, мікроби і вчені", де в кращих середньовічних традиціях привертав увагу читачів до теми людської смертності[1].

У пізньосередньовічній Скандинавії всі три монархії пригнічувала боротьба сепаратних інтересів невгамовної аристократії і комерційна діяльність Ганзи. У XIII ст. ватаги вікінгів полишили свої морські виправи й почали жити з сільського господарства в низинах, деревини й залізних копалень, а також багатих риболовецьких угідь, як-от славетних місць вилову оселедців біля берегів Сканії. Торговельна мережа Ганзи з осередками в Любеку і Вісбю пов'язувала Скандинавію з Західною Європою і Росією.

1397 р. видатна королева Марґарита (1353–1412), що королювала в Данії через успадкування, в Норвегії через шлюб, а в Швеції внаслідок виборів, спромоглася сформувати обмежену унію трьох країн. Але ця Кальмарська унія була стулена, а не з'єднана, тож їй судилося розпастись на національні компоненти. Як полюбляв казати батько королеви Марґарити, Вальдемар IV Атердаґ, "Завтра буде інший день".

Середньовічну цивілізацію часто називають теократичною, маючи на увазі, що панівне становище в ній займала всепроникна концепція християнського Бога. Божої волі досить, аби пояснити всі феномени. Служіння Богові вважали

за єдину законну мету всієї людської діяльності. Споглядання Бога було найвищою формою інтелектуальних і творчих зусиль.

Отже, нам важливо усвідомити, що наше сучасне знання про середньовіччя великою мірою забарвлене релігійними поглядами церковників, які забезпечували інформацію й писали хроніки. Через те сучасні дослідники можуть трохи схибити, "гадаючи, ніби середньовічній цивілізації притаманний куди глибший християнський дух, ніж, напевне, було насправді"[30]. Але навіть у цьому разі навряд чи можна заперечити центральне становище християнської віри. І в цьому аспекті дедалі ширший розкол між латинським і православним християнством не відігравав великої ролі. Якщо світогляд Заходу був здебільшого теократичним, на Сході панувала майже повна теократія. Православний світ уник більшості нових впливів, і тому, починаючи з XIV ст., окремі великі узагальнення стають уже менш обґрунтованими (див. розділ VII).

Проте слід розрізняти "високу культуру" освіченої еліти і "низьку культуру" простолюду. Вчені ще недавно протиставляли "клерикальну культуру" і "фольклорні традиції". Оскільки освічена меншість складалася або з кліриків, або з їхніх учнів, слід сподіватися, що офіційна культура письменних кіл майже не відступала від загальновизнаного релігійного вчення. А оскільки широкі верстви населення були неписьменні, зокрема нічого не навчені жінки і неосвічена аристократія, то аж ніяк не дивина знайти в середньовічному суспільстві поганські пережитки, єретичні думки, а серед них і вочевидь антирелігійні погляди. Традиційна середньовічна вченість здебільшого обмежувалася сферою високої культури. Народна культура — це одна з тем "нового середньовіччя": таку назву дало йому нове покоління медієвістів.

Уявити собі середньовіччя і справді дуже важко. Історикам треба наголошувати не тільки на тому, що було на середньовічній сцені, а й на тому, що їй бракувало. У матеріальному аспекті їй бракувало багатьох картин, звуків і запахів, що стали згодом звичайною річчю. Не було заводських коминів, фонового транспортного гуркоту, штучних забруднювачів і дезодорантів. Невеличкі ізольовані поселення стояли серед нездоланної пустки лісів і вересовищ, серед тиші, де церковний дзвін або мукання корови розлягалися на кілька кілометрів, серед природних, але ядучих запахів куп гною і запалених дров. Людина, сприймаючи те довкілля, геть не відчувала різниці між тим, що згодом назвуть природним і надприродним, між фактом і вигадкою, між теперішнім і минулим. Люди мали обмаль засобів перевірити свідчення своїх чуттів, тож вірили з однаковою силою найрізноманітнішим почуванням. Янголи, біси і русалки були не менш реальними, ніж сусіди. Герої минувшини або біблійні постаті були не менш близькі (або не більш далекі), ніж королі й королеви рідної країни. Тож ніщо не могло бути таким правдивим чи очевидним, як Дантова розповідь про живого чоловіка, що мандрував раєм та пеклом і натрапляв на тіні людей з кожної історичної доби — нетлінні, незмінені, нерозмиті.

Середньовічне сприйняття часу і простору радикально відрізнялося від нашого. Час вимірювали нерегулярними змінами дня і ночі, порами року, сівбою

і жнивами. Фіксовані години й календарі були священним привілеєм церкви. Люди подорожували так повільно, що не мали змоги перевірити відомі на той час географічні знання. Єрусалим лежав посередині між трьома континентами — Азією, Африкою і Європою, — відповідно розданими Ноєвим синам: Симові, Хамові і Яфетові. За континентами лежав океан, що омивав їх з усіх боків, а за океаном — лінія, де непомітно зливалися земля й небо. **[TEMPUS]**.

TEMPUS

ДЖОВАННІ да Донді (1318–1389), професор астрономії в Падуї, — аж ніяк не перший годинникар. Данте згадує про годинник у своєму *"Paradiso"*, є згадки про дзиґарі в лондонському соборі св. Павла (1286 р.) і в Мілані 1309 р. Але в трактаті Донді *"Il Tractus Astarii"* (1364 р.) подано найдавніший докладний опис роботи годинника. Донді описав семициферблатний астрономічний годинник, роботу якого реґулював анкерний механізм з вертикальною коронною шестірнею. (Цей взірець породив кілька тогочасних наслідувань; один такий годинник виставлено в Музеї науки в Кенсінґтоні, другий — у Смітсонівському інституті у Вашинґтоні)[1]. (див. додаток III, с. 1298).

Перший винахід годинника звичайно приписують Лян Лінсуну, китайцеві VIII ст. Але практично застосовувати годинник у Європі почали наприкінці XIII ст. Перші дзиґарі просто бамкали через кожну годину. Механізм такого типу, збудований 1386 р., досі функціонує в Солсберійському соборі. Згодом дзиґарі мали циферблати і показували не тільки години дня, а й фази місяця, рух планет і навіть календарні дати деяких святих та релігійних свят. Найвидатніші взірці — дзиґарі в Мілані (1335 р.), Страсбурзі (1354 р.), Лунді (1380 р.), Руані (1389 р.), Велсі (1392 р.) і Празі (1462 р.). Механічні годинники мало-помалу заступили давніші типи часовимірювальних пристроїв: сонячні та піскові годинники й клепсидри. Годинники були дуже привабливі для північних країн, де не завжди світило сонце. Дзиґарі конструювали в усіх великих соборах, на міських майданах і брамах, а над усе — в монастирях.

Годинник, що функціонував цілу добу, ділячи її на однакові завдовжки години, революціонізував щоденні звички вимірювання часу. Більшість людей жили, пристосовуючись до мінливих ритмів сходу й заходу сонця. Там, де вже були відомі й використовувалися системи поділу на години, вони мали різну тривалість годин, залежно від пори року і країни. Денні "світські години" відрізнялися від нічних "сторож" і від "канонічних годин" церкви, поділених на утрені, літургії, першу, третю, шосту і дев'яту години, вечірні та повечір'я. Звичайний люд перейняв уявлення про розпорядок дня, поділеного на однакові години, від середньовічних ченців. Ці уявлення стали необхідною прелюдією до пізніших норм міського життя і до штучної дисципліни індустріалізованого суспільства. Годинник — "тоталітарний бригадир" з могутнім соціалізаційним впливом. Ньютонова фізика освятила ідею, що весь всесвіт — один великий "небесний годинник", і знадобились найґеніальніші голови сучасної доби, зокрема Ейнштейн і Пруст, аби показати, яким насправді неприродним є механістичне сприйняття часу[2]. **[КОМБРЕ]**, **[$E = mc^2$]**.

До визначальних етапів розвитку годинникарства належать мініатюризація, яка посприяла поширенню хатніх дзиґарів у XV ст. і персональних годинників у XVI ст., винахід маятника (1657 р.), що значно підвищив надійність, морського хронометра (1761 р.), що розв'язав давню проблему вимірювання довготи на морі, а також механізму, що не потребував ключа (1823 р.); цей механізм дав змогу виробляти загальнодоступні кишенькові й наручні годинники. Найостанніший хронометр, атомний годинник із точністю до однієї секунди за три тисячі років, збудовано в Британській національній фізичній лабораторії 1955 р.

Протягом сторіч виготовлення годинників з високоспеціалізованого ремесла обернулось на масове виробництво. Перші центри годинникарства сформувались у Нюрнберґу та Ауґсбурґу, в Парижі та Блуа. Швейцарія мала великий виграш завдяки напливу ремісників-гуґенотів. У XVII–XVIII ст. піднеслася Англія. Франція вела перед у конструюванні корпусів і виробництві прикрашених годинників. Міста гірського масиву Шварцвальд спеціалізувались у виготовленні дерев'яних дзиґарів "із зозулькою". В XIX ст. швейцарська індустрія з центрами в Женеві і в Ла-Шо-де-Фон у кантоні Юра вийшла на перше місце в світі з виробництва високоякісних годинників, виготовлених машинним способом.

Годинникарське ремесло сформувалось у надрах давніших цехів слюсарів та ювелірів. До славетних майстрів належать Жак де ла Ґард із Блуа, що виготовив першого кишенькового годинника (1551 р.); Христіян Гюйґенс (1629–1695) з Ґааґи, винахідник як маятника, так і волоскової спіральної пружини; Джон Арнолд, Томас Ерншоу і Джон Гарісон (1693–1776), майстри морської хронометрії; Жульєн Леруа (1686–1759), версальський годинникар; Аврам Луї Бреґе (1747–1823), винахідник самонакручуваного *montre perpetuelle*, вічного годинника; Едвард Джон Дент (1790–1853), конструктор дзиґарів Big Ben. Антоні Патек з Варшави й Адрієн Філіп з Берна 1832 р. об'єднали зусилля і заснували "Патек-Філіп", провідну тогочасну швейцарську фірму.

На той час дзиґарі та годинники стали загальною прикметою урбанізованого західного суспільства. Селяни Східної Європи пристосовувались до годинника набагато повільніше. Для мільйонів радянських солдатів наступ Червоної армії на Європу в 1944–1945 рр. став нагодою "визволити" і придбати собі годинника.

Середньовічна цікавість до людського тіла була такою ж мінімальною, як і його розуміння. В людській уяві не було виразної диференціації між внутрішніми органами, вже не кажучи про взаємозалежне функціонування нервової, опорно-м'язової, кровоносної, травної і репродуктивної систем. Натомість люди уявляли тіло як дивовижну комбінацію чотирьох стихій, чотирьох рідин і чотирьох характерів. Землю, вогонь, повітря і воду порівнювали з чорною та жовтою жовчю, кров'ю та флегмою і припасовували їх до меланхолічної, холеричної, сангвінічної та флегматичної вдачі. Фахові знання розвивались украй повільно. На початку XIV ст. з'явилися лікарі, що робили розтини трупів, тож поліпшились і підручники, зокрема з анатомії: *"Anatomia"* Мондіно деї Луцці (1316 р.) та Ґвідо да Віджевано (1345 р.). Розвиткові хірургії посприяв новий

підручник *"Chirurgica Magna"* Ґі де Шольяка (1363 р.). Досвід чорної смерті спонукав запровадити карантин, щоб берегтися зачумлених кораблів: спершу в Рагузі (Дубровнику, 1377 р.), а потім у Марселі (1383 р.).

А передусім історики виснували, що середньовічні люди жили в психологічній атмосфері страху й непевності, яка перешкоджала сміливому й незалежному мисленню. Безпорадність перед силами природи, неперервні війни, поширений бандитизм, напади вікінгів, кочовиків і невірних, чума, голод, анархія — геть усе сприяло переконаності, що людина слабка, а Бог великий. Тільки в затишку монастиря могутній розум міг дослухатись до свого ґенія.

Отже, середньовічна філософія зоставалася, по суті, галуззю теології. Головне завдання полягало в пристосуванні Арістотелевих ідей до релігійної догми, а як брати загалом — у примиренні розуму з вірою. Найвидатніший середньовічний філософ, домініканець св. Тома Аквінський (бл. 1225–1274), досяг цього, кажучи, що людський розум дано Богом, що віра розумна і що, коли правильно тлумачити розум і віру, вони не суперечитимуть одне одному. Пов'язані з таким головним завданням проблеми розробляли три францисканці, всі з Британії: Роджер Бекон (1214–1292), Іоанн Дунс Скот (1265–1308) і Вільям Окам (1285–1349). Бекон, *doctor mirabilis*, дивовижний доктор, провів чотирнадцять років у в'язниці за свої "підозрілі новації". Дунс (Duns) Скот, якому, хоч як дивно, англійська мова зобов'язана словом *dunce*, "йолоп", не погоджувався з Томою Аквінським, доводячи, що розум можна застосовувати тільки до царин, які безпосередньо доступні для сприймання. Дунс Скот обстоював непорочне зачаття. Окам, *venerabilis inceptor*, вельмишановний новатор, відлучений від церкви за свою невгавущість, був проводирем так званих номіналістів. Він відкинув панівне Платонове уявлення про універсалії — абстрактні сутності, що начебто існують незалежно від конкретних об'єктів, — підкопавши філософські основи багатьох несхитних середньовічних умовностей, зокрема й соціального ладу. "Окамова бритва" — принцип, що факти слід інтерпретувати з мінімумом пояснювальних причин, — виявилась могутнім інструментом логічного мислення. Окам цілковито відокремив розум від віри, таким чином відкривши шлях для наукових та світських досліджень. Його гаслом було твердження: *"Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem"* ("Сутності не слід множити без потреби"). Коли Окама представили німецькому імператорові Людовіку Баварському, філософ нібито сказав: "Якщо ви обороните мене мечем, я захищатиму вас словом".

Середньовічна наука теж була нерозривно пов'язана з теологією. Тоді не було ясного розуміння окремості фізичних і духовних феноменів, тож дослідження "таємниць природи" часто вважали за нахабне втручання в "утробу матері-церкви". Скажімо, середньовічна німецька мова не розрізняла таких реалій, як "газ" і "дух". І те, і те було *Geist*, сучасний еквівалент англійського слова *ghost*. Наукові експерименти часто наражались на ризик звинувачень у чаклунстві. Алхімія далеко випереджала фізику і хімію, а астрологія — астрономію. Оксфордський університет за Роберта Ґросетесте (бл. 1170–1253), рек-

тора університету і єпископа Лінкольнського, часто вважають за перший осередок наукових традицій.

Проте більшість видатних досягнень стали наслідком праці окремих індивідів. Експерименти Роджера Бекона з оптикою і машинами становили частину його загального нападу на розбещеність і забобони. Він намагався перевірити знання: адже і його не модне тієї доби наполягання на потребі вивчати грецьку мову було прагненням перевірити точність латинського тексту Святого Письма. Беконів учитель П'єр де Марікур (Пітер Дивак) написав фундаментальний трактат про магнетизм, мабуть, збавляючи час у дні анжуйської облоги Лучери ді Калабрія 1269 р. Вітело, чи Вітелон (1230–1280), силезець, написав великий трактат про оптику (*"Perspectiva"*), у якому, відокремивши механічні операції ока від координаційної функції мозку, відкрив шлях для сучасної психології. Нікола Оресм (бл. 1320–1382), єпископ Ліз'є, написав авторитетну працю про грошову економіку і трактат з астрономії — *"De coelo et mundo"* ("Про небо і світ"), — підтримавши теорію обертання Землі. Він був завзятим оборонцем розуму, предтечею Просвітництва і викривав астрологів та чудотворців. "Усе, що міститься в євангеліях, — доводив він, — *rationabilissima* [найрозумніше]". Через сто років кардинал Нікола Кузанський (1401–1464) з Куса на Мозелі повторив ідею про обертання Землі, провістив календарну реформу і пророчив кінець світу 1734 р. Усім цим ученим було неважко відрізняти *mirabilia*, дива, природи від *miracula*, чудес, церкви.

З огляду на поступове нагромадження знань виникла потреба в енциклопедичних компендіумах. Серед них найбільше поширення мали *"Speculum Maius"* ("Велике дзеркало", 1264 р.) Вінсента де Бове і *"Opus Maius"* ("Велика праця", 1268 р.) Роджера Бекона.

А проте релігію й далі повивали найрізноманітніші забобони та ірраціональність. За пізнього середньовіччя теологи не припиняли формулювати і впорядковувати церковну догму. Сфера віри, яку людям наказувано визнавати без сумнівів, розширювалась. Латеранський собор затвердив обов'язковість сповіді й покути. 1439 р. затверджено доктрину про сім таїнств — від хрещення до соборування. Доктрину преосутнення — твердження, буцімто хліб і вино євхаристії дивовижно перетворюються на кров і тіло Христа, — так удосконалили, що тільки священик мав право пити вино з потира. Миряни, причащаючись, могли вживати тільки хліб. Такий поділ увиразнював відокремлення народу від магічної священичої касти. Меси правили з найрізноманітніших нагод. Був офіційно затверджений культ Діви Марії, божественної посередниці у спілкуванні з Христом, а читання молитви *"Ave Maria"* додали як обов'язковий елемент меси після молитви *"Pater Noster"*. Кожна організація — від цеху до лицарського ордену — мала свого святого покровителя. Ушанування реліквій стало повсюдним явищем. Ходіння на прощу було частиною повсякденного життя геть для всіх, не тільки для побожних. Віру в надприродне посилювало офіційне вчення про складну ієрархію добрих та лихих янголів і про загальний страх перед дияволом. Люцифер, повалений архангел, що колись сидів поряд із Гав-

риїлом у небесних емпіреях, блукав тепер по світу, служачи силам пітьми. Страхіття пекла постачали проповідникам улюблені теми, а художникам — популярні сюжети.

Містична традиція, що ставила релігійну інтуїцію вище від раціональної віри, вперше послідовно сформувалась у XII ст. в августинському монастирі Сен-Віктор у Парижі, а згодом пустила могутнє коріння серед широкого загалу. Її провідними речниками були св. Бонавентура (бл. 1217–1274), свого часу генерал францисканського ордену і автор впливової праці *"Itinerarium Mentis in Deum"* ("Шлях душі до Бога"); "магістр" Йоган Екхарт (1260–1327) зі Страсбурґа, генеральний вікарій Богемії, який начебто заявляв, що світ створено його мізинцем; фламандець Ян ван Рейсбрук (1294–1381), "екстатичний учитель", автор праці *"De septem gradibus amoris"* ("Сім ступенів любові"); англієць Волтер Гілтон (помер 1396 р.), автор десь такої самої праці народною розмовною мовою — *"The ladder of perfection"* ("Драбина досконалості"); а над усе Томас Гемеркен з Кемпена неподалік від Кельна, відомий як Тома Кемпійський (бл. 1380–1471), автор *"Imitatio Christi"* ("Наслідування Христа"). Анонімний англієць, що написав працю *"The cloud of unknowing"* ("Хмара незнання"), — теж типовий представник цього жанру. Чимало містиків були умоглядними філософами, проте навчали християн культивувати внутрішнє життя і цуратися лихого світу, який їм не під силу контролювати. Їхні твори допомогли роздмухати жарини, що зрештою розпалили багаття Реформації.

Чаклунство розвивалося паралельно з християнським містицизмом, і то з тих самих причин. Чаклуни, чорні і білі, були, безперечно, пережитком поганського анімізму дохристиянської доби, так само як і несхитна віра у фей, ельфів, бісів і ґоблінів. Проте послідовна практика відьомства, здається, була витвором пізньосередньовічного періоду. Ба більше, відкрито вступивши в боротьбу з відьомством, церква мимоволі посприяла створенню атмосфери істерії, в якій процвітали оті начебто відьми і ворожбити. Вирішальну буллу *"Summis Desiderantes"* ("Найбажанішої суті"), що стала сигналом до офіційного контрнаступу церкви, Інокентій VIII видав лише 1484 р. Нормативний підручник для мисливців на відьом — *"Malleus Maleficarum"* ("Молот відьом") — опублікували 1486 р. домініканці. Якщо давніше була стриманість щодо відьомських дій, тепер її відкинули. Відтоді весь християнський світ знав, що на чолі диявольських легіонів виступають лихі жінки, які помазують себе жиром з плоті нехрещених дітей, подорожують голісінькі на летючих мітлах або верхи на баранах та цапах і влаштовують нічні шабаші, щоб коїти чари і злягатися з демонами. Жінок вважали за кволих нижчих створінь, які не годні опиратися спокусам. Відколи церква прилюдно повірила в такі речі, потенційні можливості відьомства значно збільшились. З людей, що занапащали сусідський урожай чи спричиняли викидень у дружини свого ворога, можна було стягувати величезні гроші. Межі між фактом і оманою, між ошуканством і ґалюцинаціями безнадійно стиралися.

"Нещодавно до наших вух дійшло, — заявляв Інокентій VIII, — що... чимало людей обох статей віддалися дияволам, *incubi et succubi*, і своїми закляттями, чарами, чаклунством та іншим проклятнм чарівництвом... убивають дітей у материнських утробах... псують плоди землі, грона винограду, фрукти на деревах... Крім того, ці мерзотники по-блюзнірському зрікаються віри, яка стала їхньою через хрещення, і за спонукою ворога роду людського не цураються навіть... найогидніших учинків, піддаючи свої душі смертельній небезпеці"[31].

Після цього 300, а то й більше років у більшості регіонів Європи не переводились відьомство і полювання на відьом. **[HEXEN]**.

У середньовічній етиці, як її тлумачила церква, панували ієрархічні уявлення як про соціальний лад, так і про моральний кодекс. Кожен, хто нижчий, і все, що було внизу, підпорядковувалися зверхникам; кріпаки мали коритись панам, жінки — своїм чоловікам. Прощенні гріхи слід відрізняти від семи смертних гріхів. У тих країнах, де збереглась давня практика відкупу від злочину, за вбивство або зґвалтування шляхетної особи судили суворіше, а отже, й дорожче, ніж за злочин супроти простолюду. Карні тарифи наголошували, що за дрібні переступи не слід карати так суворо, як за великі. Попри проповідь св. Августина, що нападався на свободу сексуальних звичаїв, за статеві грішки суворо не судили. "Хибно спрямоване кохання", як називав його Данте, годі порівнювати з гріхами, до яких призводять ненависть чи зрада. Перелюбники нудились у найвищому колі пекла, зрадники мучились на дні. Зрада Бога становила найвище зло. Блюзнірства і єресь зазнавали найтяжчого осуду. Констанцький собор 1414–1417 рр., що спалив на вогнищі Яна Гуса, привабив десь 700 повій. **[PROSTIBULA]**.

У середньовічному праві теж панувала ієрархія вартостей. Принаймні теоретично людські закони підлягали божественному праву, визначеному церквою, а на практиці розмаїття законів становило норму. Плутанину конкурентних юрисдикцій — канонічного права в церковних судах, місцевих звичаїв у міських та замкових судах, королівських указів на королівському дворі — доповнювала сила юридичних джерел, судових практик і покарань. У Південній Європі головним джерелом зоставалося римське право, в Північній та Східній Європі — германські і слов'янські племінні звичаї.

Але не слід вважати, ніби звичаєве право — простий пережиток примітивних судових практик. Воно було наслідком тривалого процесу дріб'язкових торгів між володарями та їхніми підданими, і його часто узагальнювали в докладних кодексах. Скажімо, *"Weistümer"* поширився на Австрію і частину Західної Німеччини. В Австрії цю збірку знали як *"Banntaidingen"*, у Швейцарії — як *"Öffnungen"*. Понад 600 збірок звичаєвого права збереглось у Ельзасі, де їх знали як *"Dingofrodeln"*. Їхнє існування значно зміцнило концепцію *Gutsherrschaft* [вільного зв'язку селян із землею], протиставлену *Grundherrschaft* [кріпацтву] на схід від Ельби, і водночас сприяло збереженню селянської *Gemeinde*, громади. Саме ці збірки становлять одне з головних пояснень, чому Західна Німеччина уникла повені "неозакріпачення", що затопила Схід (див. с. 601–602). В деяких регіонах Східної Європи, як-от у Богемії та Силезії, на-

плив німецьких поселенців спричинився до злиття німецьких і місцевих судових практик.

Відродження класичних студій за пізнього середньовіччя посприяло поширенню сфери впливу римського права коштом звичаєвого права. Скажімо, 1495 р. його перейняв *Reichskammergericht*, Верховний суд, Німецької імперії. Вплив римського права був дуже глибокий. З огляду на дедалі більшу фраґментацію суверенітету в Європі, він заохочував усіх володарів уважати себе за єдине джерело законодавства, а згодом наповнити кожен аспект життя регламентацією. Німецька *Rechtstaat*, правна держава, сформувалась у країні, яка спромоглася витворити славетний дорожній знак у Бадені: "Дозволено їхати цією дорогою"[32].

Тільки Англія зберігала свою виняткову прихильність до звичаєвого права. В Англії, як і в решті країн на захід від Рейну, панувало припущення, що там, де закон мовчить, громадянин вільний. Франція, попри дедалі більшу силу королівських *ordonnances*, указів, і центрального *Parlement*, і далі поділялася на сферу звичаєвого права на півночі і сферу римського права на півдні.

Чимало країн дуже рано заходилися провадити широку кодифікацію законів. У Кастилії *"Leyes de las siete partidas"* (1264–1266 рр.), що становили ядро пізнішого іспанського права, мали ту саму мету, що й "Статути" (1364 р.) Казимира Великого та *"Dygesta"* (1488 р.) в Польщі або *"Судебник"* Казимира Ягелончика в Литві. Оскільки поліції не було, запроваджувати закон у життя доводилось нелегко. Всюди було повно людей, що ховалися від правосуддя. Через те до затриманих застосовували люті, повчальні покарання: шибеницю часто супроводили волочінням і четвертуванням; каліцтва з допомогою тавра чи ампутації мало відвертати людей від бажання скоїти злочин. Ув'язнення і штрафи, розвинувшись разом із статутним правом, призводили до нелюдських умов для бідних в'язнів, оскільки про їхнє утримання не було або майже не було жодних нормативних документів.

Середньовічна освіта спиралась на підвалини, закладені в XII–XIII ст. Початкове навчання — вміння рахувати й читати — здебільшого відбувалось під наглядом родини або сільських священиків. Середню освіту підтримували кафедральні собори і дедалі більшою мірою муніципальні ради. Зміст освіти, обмежений так само, як і кількість учнів, і далі був спрямований на підготовку духівництва. Три предмети циклу *Trivium* — граматика, риторика і логіка — правили за основну дієту. Солідні заклади, як-от Вінчестерський коледж (1382 р.) або Латинська школа в Девентері, мали загальнодержавну, якщо не міжнародну славу. Кілька великих міст в Італії та Німеччині відкрили комерційні школи. У Флоренції XIV ст. було шість таких шкіл, у них навчалося 1200 учнів. Університети в XV ст. з'явились в усіх країнах латинського християнського світу, зокрема в Ляйпцигу (1409 р.), Сент-Ендрюзі (1413 р.) і Лувені (1425 р.).

Середньовічна література за своїм характером була переважно побожною, хоча розвивалась і світська традиція, підтримувана *chansons de geste* та *были-*

нами. Більшість книжок були написані латинською і грецькою мовами. Відкриття в XV ст. творів Гроцвіти з Гандерсгайма, німецької черниці, що п'ять сторіч тому написала кілька латинських комедій, дозволяє припустити, що значна частина середньовічної літератури, певне, ніколи не набувала загального поширення. Проте з'являлось дедалі більше творів народної літератури, як-от балад і житій святих, писаних живими розмовними мовами, — почасти завдяки тому, що жінкам була недоступна офіційна освіта. Народний театр почався з міраклів, що їх ставила церква. Нові явища, дарма що з великими перспективами на майбутнє, обмежувались вузькими колами (див. розділ VII).

Середньовічна історіографія зоставалася цариною хроністів та літописців — чоловіків, переважно ченців, що прагнули занотувати події минувшини, але не пояснювали їх. Божого провидіння вистачало, щоб пояснити геть усе. Корпус середньовічних хронік містить кілька сотень великих праць. Деякі з них, як-от давня *"Англосаксонська хроніка"* в Англії або Несторова *"Повість врем'яних літ"* з Києва (XI ст.), написано живими розмовними мовами, так само як і низку видатних французьких хронік: Вільярдуена (бл. 1150–1212), Жуанвіля (бл. 1224–1317), Фруасара (1337–1400), Коміна (1447–1511). Але переважали латинські й грецькі тексти. Хроністи великою мірою схилялися до відображення або церковних поглядів на події, або поглядів того чи того володаря. *"Qui Diex vielt aidier*, — виснував Вільярдуен, — *nuls hom ne li puet nuire"* ("Кому хоче допомогти Бог, тому не зашкодять люди"). Політична думка зосереджувалась на одвічних проблемах визначення повноважень церкви і держави. Каролінзьке мислення наближалось до візантійського цезаропапізму. Феодалізм надавав великої ваги концепції договору. Суперечки про інвеституру та пов'язані з ними питання породили завзяті апології як верховенства папи, так і, як у трактаті Данте *"De monarchia"*, імперської справи. Разом з дослідженням римського права відродилися римські ідеї про суверенну монархію, надто у Франції. Проте ніщо не було таким революційним, як антипапський трактат *"Defensor pacis"* ("Оборонець миру") Марсільйо Падуанського (1270–1340), свого часу ректора Паризького університету; він наважився запропонувати, що верховна влада має належати суверенному народові, який контролюватиме світську державу.

У міжнародних відносинах панувало уявлення св. Августина про справедливу війну. В теорії війна могла бути справедливою тільки тоді, коли відповідала певним умовам. Згідно з Рамоном ді Пеняфортом, до них належали: прагнення відновити справедливість, недостатність альтернативних заходів, використання професійних вояків, чесність ініціатора війни і суверенове схвалення. А на практиці війни не припинялися. Догідливі клірики завжди могли підтвердити справедливість будь-якої сторони — і приватної особи, і держави. Миті тимчасового миру увиразнювали звичайну неперервність війни. А війни завжди були пов'язані з розгнузданою вояцькою сваволею. Середньовічне військове спорядження і технологія не давали змоги швидко розв'язувати суперечки. Армії були невеличкі, театри воєнних дій — широкі. Переможений ворог міг легко відступити й надолужити поразку. Бойові дії спрямовувались на

місцеві замки й твердині. Облоги були набагато поширеніші, ніж традиційні битви. Найдорожчий здобуток становила не сама перемога, а воєнні трофеї. У XIV–XV ст., спершу в італійських містах, з'явилися гурти найманців, якими посилювали неефективне феодальне військо. Великі луки і арбалети, значно вдосконалені з часу їхньої появи в XII ст., збільшували вогневу міць. Порох, уперше використаний у XIV ст., привів до артилерії, що в руках гуситів або турків стала вирішальною зброєю. Проте панцерна кавалерія й далі зоставалася хребтом будь-якої великої військової потуги.

У середньовічній архітектурі переважали два види кам'яних будівель: церкви і замки. На думку загалу, пізньосередньовічний стиль, який у XIX ст. прозвали ґотичним, за самою своєю суттю надихав красою, підносячись, так би мовити, до небес. Саме через це його часто протиставляли військовому функціоналізмові башточок, барбаканів і зубчастих мурів замків. А фактично всі головні елементи ґотики — від загострених арок до повітряних контрфорсів, — не менш функціональні, ніж естетичні: їх розробили задля ефективної побудови склепінь і великих віконних просторів. Починаючи з новацій абата Суже в Сен-Дені, ґотика поширилась на весь латинський християнський світ. Ґотичні собори будували від Севільї до Дорпата і повсюди між цими крайніми точками. Натомість православний світ зберігав вірність романсько-візантійській традиції. На схід від кордону католицизму з православ'ям не було ні ґотичних соборів, ні приватних замків. Громадянські гордощі жителів міст відобразились у чудових дзвіницях, міських ратушах та будинках для продажу тканин. Прегарні зразки цих споруд можна побачити в Брюселі (1402 р.), Арасі, Ґенті, Іпрі (1302 р.) та Кракові (1392 р.). [**ҐОТИКА**].

Більшість галузей середньовічного мистецтва розвивались у церквах та соборах. Малярство зосереджувалось або на іконах для іконостасів, або на релігійних сценах церковних фресок. Книжкова ілюстрація зародилася задля оздоблення Біблій і Псалтирів. Кам'яна скульптура процвітала в статуях і барельєфах соборних фронтонів, а також у надгробках і капличках. Дерев'яне різьблення прикрашало лави і перегородки кліросів. Вітражі заповнювали широкі простори ґотичних церковних вікон. "Усе мистецтво було більшою або меншою мірою ужитковим"[33].

Але дедалі більшої ваги набирав і завжди наявний світський елемент середньовічного мистецтва. Володарі, а згодом заможні буржуа почали замовляти свої портрети або статуї. Ілюстративне мистецтво застосовували при переписуванні *chansons de geste* і для оздоблення Часословів, гербаріїв та бестіаріїв. Пізньосередньовічне вбрання вступило у фазу екстравагантного буяння, коли задля ефекту стали вигадувати коштовні матеріали, химерні стилі, яскраві барви. Зелений колір символізував кохання, синій — вірність, жовтий — ворожість, білий — невинність. Геральдика рухалась від своєї первісної військової функції в царину вихваляння соціальним статусом.

У середньовічній музиці теж відбулося плідне поєднання священного і буденного. Більшість звуків і далі долинали з церков, проте посилювалось і

світське покровительство музики, надто в Бургундії і фламандських містах. Стиль *ars nova*, нового мистецтва, виникнувши в XIV ст., мав той самий міжнародний вплив, що й готична архітектура. Джон Данстебл (бл. 1390–1453), двірський музикант герцога Бедфордського у Франції, став впливовим новатором, так само як і Гільйом Дюфе (бл. 1400–1474). Розвинулись хорова поліфонія та інструментальна музика. Про цимбали згадано 1400 р., клавікорди — 1404 р., органну клавіатуру — 1450 р., цитру і тромбон — 1495 р.

"Середньовічна людина" — абстракція, отже, уявлення неісторичне. Індивіди за самим своїм визначенням унікальні, і, мабуть, жодна людина не може відобразити всіх найголовніших соціальних, інтелектуальних та художніх течій доби. А втім, уже докладено певних зусиль, аби подолати анонімність, що супроводить чимало середньовічних досягнень. Індивідуалізм був не в моді. Такі митці, як Ян Ван-Ейк (Jan van Eyck), вряди-годи підписували свої праці — JVE FECIT [намалював] — але часто, як і менш видатні постаті, зоставались анонімними. Через те ми так високо поціновуємо сучасні дослідження, які намагаються реконструювати подробиці життя звичайних людей. [**MERCANTE**].

MERCANTE

1348 чи 1349 р. молодий месер Франческо Датіні успадкував невелику латку землі в місті Прато поблизу Флоренції. Його батько-мати померли від чорної смерті. Франческо продав землю і використав гроші для відкриття свого бізнесу в папському місті Авіньйоні. Там він процвітав, імпортуючи шовк, приправи, зброю і панцері з Італії. Згодом він спромігся перевести свій бізнес до Флоренції, відкрив філії в Пізі, Генуї, Барселоні, Валенсії, на Мальорці та на Ібісі. Надто великий вплив він мав у торгівлі шерстю, купуючи вовну безпосередньо у виробників у Англії, Іспанії і на Балеарських островах. Сидячи за бюрком у Флоренції, він наглядав за будівництвом розкішного *palazzo* в Прато і за господарюванням у своєму заміському маєтку біля підніжжя Апеннін. *Палац*, що зберігся й досі, побудовано навколо оздобленого арками внутрішнього двору, фронтон обличковано мармуром. У палаці заправляла дружина Франческо монна Марґарита, їй допомагала його нешлюбна донька Джіневра, а також численна прислуга, зокрема й раби. До палацу раз по раз прибували посланці й каравани мулів. Коли 16 серпня 1410 р. месер Франческо, не залишивши спадкоємців, помер від каміння в жовчному міхурі, він заповів своє майно, папери і величезну суму грошей — 70 000 золотих флоринів — злидарям Прато. Над дверима його будинку написали:

Ceppo di Francescho di Marco
Mercante dei Poveri di Xto
del quale il Chomune di Prato
è dispensatore
lasciato nell'anno MCCCCX.

(Притулок Франческо, сина Марко,/ купця злидарів Христових;/ комуна Прато —/ його розпорядник. /Залишено в спадок 1410 р.).

У своєму заповіті Франческо ще відпустив на волю всіх рабів, скасував усі борги і сплатив суми, які мали повернути прибутки від лихварства[1].

Архів Датіні містить понад 150 000 листів, 500 бухгалтерських книг, 400 страхових полісів і 300 угод про партнерство. Вони показують, як месер Франческо, виявляючи незвичайну пильність до подробиць, стежить за ходом міжнародних операцій. Крім того, цей архів подає історикам неперевершену картину середньовічної компанії й хатнього господарства[2]. Ось зразок типового векселя:

"В ім'я Господа, 12 лютого 1399 р. Заплати у визначений термін[3] за цим першим примірником тратти Джованні Асапардо 306 фунт. стерл. 13 шил. 4 пен. Барселонці, що прийшли за 400 флоринами, отримали тут від Бартоломео Ґарцоні по 15 шил. 4 пен. за флорин. Заплати, занеси до нашого рахунку й дай відповідь. Нехай береже тебе Господь. Вітання Франческо й Андреа з Барселони. Прийнято 13 березня. Записано до Червоної книги В, с. 97"[4].

Завдяки таким угодам гроші й кредити безперешкодно рухались по всій Європі, але не могли зцілити месера Франческо від невсипущої турботи:

"Минулої ночі мені приснився будинок, що розвалився... і це спонукало мене до тривалих роздумів. Адже й досі немає новин про ґалеру, що понад два місяці тому випливла з Венеції до Каталонії. Я застрахував її на 300 флоринів... Але я так переживаю... Що більше я шукаю, то менше знаходжу. Один Господь знає, що може статися"[5].

За Броделем, світ *Mercante a taglio, або Fernhandler*, заможного і впливового "купця на довгі дистанції", слід вирізняти на тлі дрібних угод та інтенсивної конкуренції малого масштабу, локальної ринкової економіки. Ці купці були справжніми піонерами капіталізму. Завдяки вищості власного розуму, а також наявності великих сум готівки вони могли уникнути законів ринкової економіки. Зосередившись на окремих операціях з великими перспективами, ця "нечисленна група значних купців" здобувала незмірні прибутки:

"З самого початку [ці люди] стояли поза національними кордонами... [Вони] знали тисячі способів схиляти шанси на свою користь: маніпуляцію кредитами і прибуткову гру хороших грошей за погані... Вони хапалися за все, що було чогось варте: землю, нерухомість, ренту"[6].

Загалом капіталісти не мали певної спеціалізації і не фінансували мануфактури. Вони миттю вкладали гроші там, де траплялись максимальні можливості. Операції з грішми становили єдину сферу, в якій вони часом зосереджували свої інтереси. "Проте їхній успіх ніколи не був тривкий, неначе економічна структура не спромагалась постачати досить живлення для цього високого рівня розвитку економіки". Отже, починаючи з XIV ст., низка незвичайно багатих капіталістів знімала вершки найбільших прибутків європейської економіки — Барді, Медічі, Фуґери, Некери і Ротшильди.

Успіхи і невдачі капіталістів вочевидь залежали від загального розвитку європейської економіки. В XV ст. "відродився "перший поверх" економічного життя", надто в містах. У XVI ст., коли збільшилась атлантична торгівля, "рушійна сила діяла на рівні міжна-

родних ярмарків — у Антверпені, Франкфурті, Ліоні та П'яченці". XVII ст., дарма що його часто характеризують як період застою, стало свідком "фантастичного розвою Амстердама". В "загальному економічному прискоренні" XVIII ст., коли Лондон зайняв місце Амстердама, неконтрольований приватний ринок набагато перевершив реґульований державний. І, нарешті, "фінансовий капіталізм досяг успіху лише... після періоду 1830–1860 рр., коли банки захопили водночас і промисловість, і товари, а сукупна економіка могла постійно підтримувати цю споруду"[7].

Десь тієї самої пори, 1870 р., у мішках під сходами будинку месера Франческо в Прато знайдено його бухгалтерські книги. Девіз господаря виднів за обкладинкою кожної книги: "В ім'я Господа і Прибутку".

Але, мабуть, ніхто не був таким середньовічним (оскільки найщиріше переконаним у місії християнського світу) і водночас відкритим для всіх поважних течій доби, як славетний каталонський доктор, філософ, поліглот, поет, невтомний мандрівник і мученик Раймунд Лулій (бл. 1235–1315). Народившись у Пальмі на Мальорці невдовзі після арагонського завоювання, він знав арабську не гірше за латину й виріс на працях мавританських і єврейських філософів. Він багато років працював у францисканському монастирі в Мірамарі на горі Ранда, перше ніж узявся до безкінечних мандрів, переконуючи пап і володарів вивчати східні мови. В різні часи він викладав у Монпельє, Парижі, Падуї, Ґенуї, Неаполі та Мессині й подорожував навіть так далеко, як до Грузії й Абісінії. На В'єнському соборі 1311 р. Лулій став свідком номінального схвалення його пропозицій. Він не раз здійснював місіонерські експедиції до мусульман Північної Африки, де його спіткала трагічна смерть: проповідника каменували за його зусилля. У своїй книжці *"Libro del Gentil"* ("Книга невірного і три мудреці", 1272 р.), вперше опублікованій арабською мовою, Лулій зображує непереконливу дискусію між представниками трьох релігій. У творах *"Ars major"* ("Велике мистецтво") і *"Ars generalis"* ("Загальне мистецтво") Лулій подав масу умоглядної філософії, яка справила враження на таких різних мислителів, як Джордано Бруно і Ляйбніц, але якій звичайно не надавали великої ваги. Лулій уявляв собі універсальне знання:

"Воно набирає форми, яку можна схарактеризувати лише як обчислювальну машину, що пов'язує головні принципи, або "основні слова", всіх наук завдяки механізмові, що складається з концентричних кіл, поділених радіусами, і геометричних символів. Здається, вона скидається на те, що можна назвати логічною машиною, готовою аналізувати будь-яку проблему, будь-яку науку і навіть саму віру..."[34]

Лулієву книжку *"Blanquerna"* (1283 р.) часто називають першим у світі романом або першим утопічним трактатом. Його поезія, скажімо, твори *"El desconort"* і *"Lo cant de Ramon"*, напрочуд проста і щира. Лулія називали великим європейцем.

XV ст. загалом вважають за перехідну добу від середньовіччя до новітнього періоду. В деяких сферах прискорення темпів змін спричинилось до вирішального розриву з середньовічною традицією. Таке твердження слушне щодо наук, мистецтва і певною мірою — завдяки піднесенню національних монархій — політики (див. розділ VII). У більшості інших сфер панував ще давній порядок, хоча, звичайно, й далі зберігалось велике розмаїття. Якщо окремі пізньосередньовічні міста, надто в Італії та історичних Нідерландах, бурхливо розвивались, життя поза межами міст практично не зазнавало змін. Старе й нове уживалося поряд. [**ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ**]. Прірва між латинським християнським світом на Заході і православним світом на Сході поступово ширшала.

ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ

ДРУКАРСЬКИЙ верстат Йогана Ґенсфляйша Ґутенберґа, що запрацював бл. 1450 р. у Рейнській області в Майнці, не означав початку друкарства. Цей верстат був нащадком прадавньої лінії китайських ксилографічних кліше, металевих кліше і кам'яних літографій. Навіть якщо й так, він започаткував революцію в інформаційній технології. Як і багато інших винаходів, він створив оригінальний процес завдяки комбінації кількох уже наявних технік, поєднавши властивості римського виноробного преса, пуансона ювелірів і пластичного паперу. Отже, завдяки використанню змінного набору металевих літер у матричних штампах Ґутенберґів верстат став першим прикладом застосування "теорії взаємозамінних частин" — одного з найголовніших принципів пізнішої машинної доби. Верстат неоціненно полегшив набір, редаґування й кориґування книжкового тексту, перше ніж його відтворять у тисячах однакових копій.

Ґутенберґа, певне, найбільше пам'ятають за його 42- і 36-рядкову Біблії. Проте в деяких аспектах книжка *"Catholicon"* ("Книга загального знання"), що її теж надрукував Ґутенберґ, становить куди вирішальнішу віху. Цю енциклопедію уклав ґенуезець Джованні Бальбо в XIII ст., і коли Ґутенберґ надрукував її, вона стала першим зразком світської літератури в масовому обігу. Енциклопедія містить коротеньку передмову від видавця:

> "З допомогою Найвищого, з чиєї волі й немовлята стають красномовними... цю шляхетну книгу надруковано й видано, не вдаючись до очеретини, стилоса чи ручки, завдяки дивовижній узгодженості, пропорційності і гармонії пуансонів та шрифтів, року від утілення нашого Господа 1460, у славному місті Майнці видатного німецького народу"[1].

Протягом доби *інкунабул* (до 1500 р.), коли друкарство було ще в пелюшках, виникли головні типи шрифтів (латинський, курсив, ґотичний), а друкарські верстати швидко поширились до Базеля (1466 р.), Рима (1467 р.), Пільзена в Богемії (1468 р.), Парижа (1470 р.), Буди (1473 р.), Кракова (1474 р.), Вестмінстера (1476 р.) і Цетине в Чорногорії (1493 р.). До Москви друкарство дійшло 1555 р.

Сила друкованого слова неминуче породила страх у представників релігійної влади. Отож Майнц, колиска друкарського верстата, став ще й колискою цензури. 1485 р. місцевий архієпископ-курфюрст попросив міську раду сусіднього Франкфурта-на-Майні

придивитись до книжок, що їх мають виставляти на великопісному ярмарку, і допомогти придушити небезпечні публікації. Внаслідок цього прохання через рік Майнцьке курфюрство і місто Франкфурт створили найдавніший у Європі цензурний комітет. Своїм першим указом, спрямованим проти друкованої книжки, франкфуртський цензор заборонив переклади Біблії живою, розмовною мовою[2]. [INDEX].

На відміну від християнського світу, в ісламському світі друкарство було цілковито заборонене аж до XIX ст. Згубні наслідки цієї заборони як для ісламу, так і для поширення знань узагалі навряд чи можна перебільшити[3].

У XV ст. сталась важлива зміна стратегічного протистояння християнського світу та ісламу. 1400 р. Європейський півострів ще охоплювали мусульманські лещата, які й перед тим стискали його 700 років. Одна половинка лещат, щоправда, дедалі непевніше, тягнулася до Ґранади, друга дедалі дужче затискала Константинополь. Але 1500 р. лещата спорснули, і головна вісь конфронтації радикально зсунулась. Іслам, нарешті переможений на Заході, перемагав на Сході. Коли маври зрештою похитнулись, турки-османи тріумфували. Саме тоді, коли Західна Європа розірвала мусульманську блокаду, Східна Європа зіткнулася з мусульманським викликом нечуваної сили. 1400 р. найбільший тиск мусульманського світу й далі відчувавсь уздовж усього традиційного південного фронту, затс 1500 р., хоча зелені корогви пророка ще майоріли на африканському узбережжі, мусульмани зосередили свої головні сили на Сході. Християни латинського Заходу могли тішитись, християни православного Сходу аж ніяк. [MATRIMONIO].

MATRIMONIO

Сиґізмунд де Дзорці та його дружина, патриції міста Раґузи в XV ст., мали дванадцятеро дітей. За порядком свого народження (бл. 1427-1449 рр.) діти звалися так: Йоган, Франциск, Век'я, Юній, Марґарита, Марія, Марин, Антоній, Єлизавета, Алоїзій, Артуліна і Клара.

Три хлопці й одна дівчина не одружились. Але навіть і так пошуки підходящих шлюбних партнерів для решти вісьмох дітей, певне, завдавали клопоту батькові-матері принаймні два десятиліття. Марґарита (№ 5) перша заручилася 1453 р., за нею одразу йшла Марія (№ 6, 1455 р.) і найстарша донька Век'я (1455 р.). Найстарший син, Йоган, парубкував до 1459 р., коли йому вже виповнилось принаймні 32 роки. За ним наступного року йшла сестра Єлизавета (№ 9), років на 16 молодша від нього. Франциск (№ 2) чекав аж до 1465 р., коли мав уже десь 36 років, а 1471 р. сталися заручини як Артуліни (№ 11), віком близько 24 років, так і Юнія (№ 4), віком понад 38 років.

Порядок шлюбів у цій одній родині не був чимсь незвичайним, і в цьому твердженні можна пересвідчитись на прикладі решти патриціанських родин Раґузи, а також досліджень ренесансної Італії. Він відповідає тому, що історичні демографи назвали середзем-

номорським шлюбним шаблоном, для якого характерний високий рівень нешлюбності й велика різниця шлюбного віку синів і дочок[1].

Раґуза була містом-державою, що жило з судноплавства в Адріатичному морі і суходільної балканської торгівлі[2]. (Саме від назви цього міста походить англійське слово *argosy*, "корабель"). Десь 20-тисячним населенням міста керували кілька тісно пов'язаних шлюбами патриціанських кланів, що займали всі муніципальні посади. Шлюб у середньовічній Раґузі був поважним бізнесом. Батько нареченої і майбутній зять укладали докладні *pacta matrimonialia*, шлюбні угоди. Посаг становив пересічно 2600 *hypery* (866 золотих дукатів). Якщо протягом визначеного угодою періоду сторони не перейшли від заручин до весілля і здійснення шлюбних стосунків, звичайний штраф сягав десь 1000 золотих дукатів. Середній вік заручин, що на два-три роки передували шлюбові, становив 18 років для дівчат, 33,2 року для хлопців. Як показує приклад родини Дзорці, брати здебільшого мали чекати, поки повіддаються сестри.

Головними чинниками раґузької "шлюбної культури" були економічні, біологічні, математичні і звичаєві. Чоловіки відсували шлюб до тієї пори, коли зможуть утримувати родину і сподіватися на частку батькового майна, аби додати її до посагу нареченої. Багато чоловіків чекали так довго, що взагалі ніколи не женились. Дівчата виходили заміж набагато раніше, але не просто задля збільшення своєї плідної спроможності. Їм доводилося змагатись за гурт неохочих наречених. Родини віддавали перевагу зятям, що здебільшого стануть діловими партнерами, будуть зрілі й рано візьмуть на себе відповідальність за "честь" їхніх доньок.

Різновидів шлюбних стратегій в історії так багато, що макротеоретизування на цю тему виявилось менш задовільним, ніж емпіричні локальні студії. Теорія, що поділила всю Європу на дві прості зони "європейського [*sic*] шлюбного шаблону" (з пізнім одруженням) і "східноєвропейського шлюбного шаблону" (з раннім одруженням)[3], переконує набагато менше, ніж мікроаналіз шлюбу в середньовічній Флоренції[4] чи в ренесансній Раґузі. [**ЗАДРУГА**].

Раґуза зберігала свою незалежність до 1805 р., коли її окупували французи. Після сторіччя Габсбурзького врядування, 1918 р. Раґуза під назвою Дубровник перейшла до Югославії, а 1992 р. — до Хорватії. Середньовічне місто, в якому жив Дзорці, було двічі зруйноване: 1667 р. під час землетрусу і в 1991–1992 рр. унаслідок сербських морських бомбардувань. Серед багатьох ренесансних споруд *Stari Grad*, Старого міста, у які прямо влучили набої, виявився й палац Спонца, де зберігалися міські архіви та шлюбні реєстри[5].

Стратегічний зсув засвідчили дві вирішальні події: падіння Константинополя після турецького нападу 1453 р. і падіння Ґранади, яку іспанці відвоювали 1492 р. Наслідки були незмірні. В релігійній сфері цей зсув породив останні марні спроби возз'єднати дві розділені половини християнського світу, в економічній сфері спричинився до пошуків нових торговельних шляхів. У царині геополітики зсув став причиною, що молоде Іспанське королівство впивалось католицьким тріумфом, тоді як молоду Московську державу гнітили злобні нарікання православної поразки. Визволений Захід на чолі з Іспанією готував-

ся завойовувати нові світи. Переможений православний Схід на чолі з Москвою заховався за своїм психічним гостроколом. І Захід, і Схід, кожен своїм окремим шляхом, готувалися до наступного раунду середньовічних спроб заснувати християнську імперію.

Коли турки-османи обступили Константинополь (див. с. 400), християнські проводирі знову заходилися загладжувати схизму між грецькою і латинською церквами. Наслідком стала сумнозвісна Флорентійська унія 1439 р., один з найжалюгідніших епізодів у скандальних анналах християнської роз'єднаності. Греки десятиріччями зверталися з благаннями до папства, і папа-венеціанець Євгеній IV (1431–1447) нарешті визнав нагальність питання. Адже, зазнавши величезного тиску з боку реформаторського Базельського собору, папа гадав, що поліпшення відносин з православними зміцнить його власні позиції. Переговори, що почались у Феррарі в січні 1438 р. і провадились далі у Флоренції, очолили папа, візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог (правив 1425–1448), його патріарх і 22 єпископи, що задля цієї нагоди покинули своїх колеґ у Базелі. Не диво, що приперті до стіни греки поступилися в усіх принципових питаннях, охоче визнавши римські доктрини про верховенство папи, чистилище, євхаристію і *filioque*. Отже, був відкритий шлях для проголошення єдності церкви на папських умовах. Указ *"Laetantur coeli"* ("Небо в радощах") від 6 липня 1439 р. офіційно затвердив унію. Текст унії з амвона церкви Санта Кроче (Святого Хреста) латинською мовою зачитав кардинал Юліан, а грецькою архієпископ Нікейський Весаріон; обидва церковники символічно обнялися.

На жаль, жодна зі сторін унії насправді не мала засобів утілити її в життя. Папа зазнав лютих звинувачень з боку решток Базельського собору, які притьмом обрали останнього антипапу — Фелікса V (1439–1449). Німецькі єпископи стояли осторонь. Французькі єпископи, натхнені нещодавнім схваленням антипапської Прагматичної санкції в Буржі, схилилися на бік собору. Спроба загладити схизму з Константинополем спровокувала іншу схизму в лоні самої римської церкви. Православна церква тішилася не більше. В Константинополі відсахнулися від тих представників духівництва, які підписали унію. "Нам не трєба латинців! — галасувала юрба. — Господь і Богородиця, що врятували нас від персів і арабів, урятують тепер від Магомета". Собор, що його скликали в Александрії східні патріархи, прямо засудив унію. В Москві митрополита Ісидора, що повернувся з Флоренції з латинським хрестом, притьмом запроторили до в'язниці. Його єпископи повстали проти "зради греків" і заходилися вибирати нового митрополита, вже не покликаючись на патріарха Константинопольського. То був початок окремої російської православної традиції.

А тим часом турки наступали. 1444 р. під Варною на Чорноморському узбережжі османський султан Амурат поклав край останньому хрестовому походові, який спромігся вислати проти нього за свої гроші папа. 1448 р. він розбив останній угорський похід за Дунай. Тільки в Албанії за Скандербеґа не вщухав опір туркам. Ослаблений, позбавлений друзів, але гоноровитий, Константинополь чекав своєї долі. [ВЛАД].

ВЛАД

ВЛАД III, князь Валахії (1431–1476), інакше відомий як Дракула, або Влад Сади-напалю, швидко став леґендарним як символ жорстокості. Не так давно сексуальні обертони його збочень набули лихої слави. А втім, це реальна історична постать. Влад народився в Сіґішоарі, його замки Пенарі та Бран і досі можна навідати в теперішній Румунії. Князівство Валахія лежало на лівому березі Дунаю, затиснуте між великим Угорським королівством, яке вважало Валахію за свого васала, і ростучою імперією турків-османів, якій Влад платив данину. Під час Варненського хрестового походу (1443–1444), коли Влад був іще підлітком, його послали як заручника до двору османського султана Мюрада II, і здійснювані з хлопцем акти содомії можна вважати за психічне джерело його пізніших звірств.

Використання *палі* як форми покарання було добре відоме туркам, проте в руках Влада III паля обернулась на знаряддя справжнього масового терору. У найвишуканішому варіанті тонку, як голка, загострену і змащену палю заганяли через *rectum* жертви і пропускали через рот таким чином, що смертні муки могли тривати кілька днів. Влад став князювати 1456 р., усього через три роки по тому, як турки завоювали Константинополь, і почав убачати в собі оборонця християнських володарів, що зіткнулися з невірними. За переказами, тільки одна виправа за Дунай забезпечила йому 23 883 полонених для насаджування на палю, не кажучи вже про тих, кому безжально стяли голову чи кого спалили живцем. На батьківщині Владове князювання почалося з масового вбивства валаської аристократії, може, двадцяти тисяч чоловіків, жінок і дітей, насаджених на палю в лісі під вікнами замку[1].

Матяш Корвін, король Угорщини, заарештував і ув'язнив Дракулу, і 1463 р. у Відні з'явилась німецька публікація про його злочини — *"Geschichte Dracole Wayde"* ("Історія Дракули Вайди"), що стала основою для всієї подальшої літератури. Російський варіант, перекладений 1488 р., напевне, був відомий Іванові Грозному, що, здається, неабияк скористався ним. Розповідь про Дракулу нагадує нам про дивний зв'язок між релігійним фанатизмом і патологічною жорстокістю, що існував як на Сході, так і на Заході. Аннали іспанської інквізиції або переслідування прихильників Марії Тюдор в Англії, що про них розповів Джон Фокс у *"Book of Martyrs"* ("Книзі мучеників", 1563 р.), належать до того самого моторошного жанру, що й жахіття валаського князя-вампіра[2]. **[LUDI]**, **[TORMENTA]**.

Остання облога Константинополя почалася 2 квітня 1453 р., у великодній понеділок, і тривала вісім тижнів. Двадцятиоднорічний султан Мехмед II (правив 1451–1481), вродливий і потайний, рвався до бою, бувши розчарований, як хлопчина, коли його план воєнної кампанії проти константинопольських мурів відкинули. Неодружений імператор Константин XI Палеолог (правив 1448–1453), ще з оптимізмом шукаючи собі нареченої, чекав султана без жодних ілюзій. Готувався він ретельно. Міста Фракії і Чорноморського узбережжя були спустошені, щоб імператор не мав звідти підтримки. У Галіполі стояв турецький флот трирем і транспортних барж. У найвужчому місці Босфору, в Румелі-

Гізар, турки збудували фортецю. З Адріанополя на 60 волах притягли бронзову гармату, яку сконструював саме для цієї облоги султанів інженер-угорець: вона мала завдовжки 7,9 м і стріляла ядрами вагою 609 кг. А в місті збирали зброю і гроші, щоб заплатити війську. За межами мурів поглибили канави і заповнили водою рів біля Влахернської брами. До Венеції, Ватикану, Франції і Арагону були послані, звичайно, посольства. Прибув загін 700 чоловік на чолі з генуезцем Джованні Джустініані Лонго, йому доручили обороняти земляні вали. Того дня, коли показалися перші турецькі загони, над Босфором пролетів із вирію лелечий ключ. Міські брами були позамикані. Вхід у бухту Золотий Ріг перегородив грубезний залізний ланцюг. Лише 7000 оборонців мали захищати місто від нападу 80-тисячного війська.

Попервах хід облоги додавав снаги оборонцям, хоча саджання на палю християнських полонених перед мурами начебто мало призвести до паніки в місті. 12 квітня скінчився провалом морський наступ на бони. Велика гармата, стріляючи кожні сім хвилин день у день від сходу до заходу сонця, розтрощила чималі фрагменти зовнішніх стін, проте виломи закладали вночі дерев'яними загородами. 20 квітня до гавані пробилась імперська транспортна флотилія. Турки робили підкоп, проте їх виказали.

Але потім султан завдав геніального удару, звелівши суходолом поза Перою перетягнути свій галерний флот у бухту Золотий Ріг. Місто втратило гавань. Відтоді оборонці мали тільки три вибори: перемогу, смерть або навернення до ісламу. 27 квітня в храмі Св. Софії відбулась екуменічна літургія для греків та італійців, православних і католиків. "Тієї миті в константинопольській церкві була унія"[35].

Вирішальний наступ почався о пів на другу годину ночі у вівторок 29 травня, на п'ятдесят третій день облоги. Спершу йшли нерегулярні частини башибузуків, потім анатолійці, а за ними яничари:

"Яничари наступали прискореним кроком, не мчали несамовито... а підтримували свої лави в досконалому порядку, який не порушувала гарматна стрілянина ворога. Військова музика, яка спонукала їх бігти вперед, була така гучна, що чулася поміж ревом гармат по той бік Босфору. Сам Мехмед підвів їх аж до рову і стояв там, криком заохочуючи воїнів... Хвиля за хвилею ці величні, свіжі, вкриті міцними панцерами бійці підбігали до гостроколу, скидали з нього барила землі, рубали опорні колоди, приставляли драбини... кожна хвиля, не знаючи страху, пробивала шлях для наступної валки воїнів"[36].

Якраз перед сходом сонця набій з кулеврини влучив Джустініані в нагрудний панцер, і він пішов з валів, спливаючи кров'ю. Велетня яничара на ймення Гасан, що перший виліз на гострокіл, убили, але цей воїн показав, що гострокіл можна долати. Греки, відступаючи, не закрили Керкопорту, невеличких воріт для вилазок, і турки ринули всередину. Імператор зіскочив зі своєї білої арабської кобили, кинувсь у бій і зник.

Турки сплюндрували Константинополь, вирізали населення і розграбували все, що можна. Храм Св. Софії вони обернули на мечеть:

"Муедзин вийшов на найвищу вежу і виголосив азан, запрошуючи вірних до молитви... Імам проповідував, а Мехмед II виконав намаз, подячну молитву перед великим вівтарем, де ще недавно виконувано християнські таїнства для останнього цезаря. Після Св. Софії султан пішов до пишного, але покинутого палацу сотні наступників Великого Константина... Сумовиті роздуми про минущість людської величі мимоволі снувалися йому в голові, і він повторював вишуканий дистих перської поезії: "Тепер в імперському палаці павутиння, кричить сова в Афрасіаба мертвих вежах"[37].

Римська імперія припинила своє існування.

Завойовуючи східне Середземномор'я, турки-османи поступово визначили умови торгівлі в регіоні і взяли під свій контроль шляхи, які пов'язували Європу з Левантом та Індією. На практиці турки виявляли толерантність до християнських купців, і небажання Венеції та Генуї допомогти Константинополю можна пояснити лише прибутковою торгівлею, яку вони вже провадили на турецьких землях. Проте сучасники, що жили далі від Середземного моря, могли судити про ситуацію інакше, тож піднесення турків-османів традиційно пов'язують зі спробами західних володарів на чолі з Португалією відкрити новий шлях до Індії. Але може бути, звичайно, що венеціанці вітали португальців так само нерадо, як і турки, або ж португальців приваблювали африканські раби й прегарні острови.

Хай там як, але португальський принц Генріх (1394–1460), відомий як Мореплавець, посилав експедицію за експедицією вздовж західного узбережжя Африки, наслідуючи давніх арабських мандрівників. Його кораблі відкрили Порто Санто (1419 р.), Мадейру (1420 р.), Канарські острови (1421 р.), згодом відступлені Кастилії, Азорські острови (1431 р.), мис Кабо Бланко (Нуадібу, 1441 р.) і Кабо-Верде (1446 р.). Доля Канарських островів, де за іспанського володарювання винищено місцеве населення гуанчі, стала провісником характеру пізнішої європейської колонізації. 1437 р. у Саґріші засновано перший у світі Колоніальний і морський інститут. 1471 р. португальці були досить сильні, щоб відібрати Танжер у маврів. 1486 р., випливши з португальського поселення на Золотому березі, Бартоломеу Діаш обплив *Cabo Tormentoso*, названий згодом мисом Доброї Надії. 1498 р. Васко да Ґама здійснив неперервну подорож від Лісабона до Калькути, обминувши таким чином сферу османського впливу. [ҐОНСАЛВІШ].

ҐОНСАЛВІШ

1441 р. Антам Ґонсалвіш вийшов на своєму невеличкому кораблі з Лісабона, подався на південь уздовж Атлантичного узбережжя Мароко, проминув Канарські острови і мис Божадор. Оскільки біля тієї частини Африканського узбережжя переважають південні вітри, то перед Ґонсалвішом проминути цей небезпечний мис і щасливо повернутись до Європи спромігся тільки один десь такий самий португальський корабель сім років тому.

Ґонсалвіш вирушив по сало і шкури морських левів, але, висадившись на березі Ріо-де-Оро, перейнявся думкою привезти як подарунок своєму господареві, принцу Генріхові, кількох тубільців. Тож наступного вечора група з десяти моряків рушила в глиб материка. Повертаючись на світанку без здобичі через піщані дюни, вони вистежили голого бербера, що з двома списами йшов за верблюдом. Чоловік хоробро боронився, але його скоро поранили, скрутили й полонили. Разом з нещасною негритянкою, можливо, місцевою рабинею, яка теж блукала серед дюн, його зв'язали і забрали. То були перші зареєстровані жертви європейських виправ по рабів на південь від Сахари[1].

Невдовзі після цього Ґонсалвіш об'єднався з іще одним кораблем під командою Нуньйо Трістау. Спільними силами двох екіпажів вони напали вночі на тубільне поселення. З несамовитими криками "Portugal!" і "Santiago!" моряки накинулись на сплячих селян, трьох убили, а десятьох забрали в полон. Отже, португальці повернулись до Лісабона з дванадцятьма бранцями. Їхні звитяги увічнив хроніст Асурара, а принц Генріх вислав посольство до Рима, просячи папиного благословення на цей новий різновид хрестових походів. Папа надав "повне прощення гріхів... усім, хто бере участь у цій війні"[2].

Походи по рабів і торгівля рабами були правічною прикметою африканського життя, але саме тоді настала мить, коли європейці взялись до операцій, які доти провадили мусульманські здобичники. Це сталося десь за п'ятдесят років до перших контактів Європи з Америкою, тож європейські підприємці опинились у вигідній ситуації для експлуатації нових можливостей. 1501 р. Іспанія видала указ, який обмежував вивіз християнських дівчат до ґарнізонних борделів за Атлантикою. 1515 р. Іспанія послала першу партію чорних рабів безпосередньо з Африки до Америки і одержала звідти першу партію американського цукру, яку виробили раби.

Минуло понад сторіччя після Ґонсалвіша, і в атлантичній работоргівлі настав новий етап: англійські капітани зазіхнули на монополію іспанців і португальців. У жовтні 1562 р. Джон Гокінз вийшов з Плімута до узбережжя Ґвінеї на трьох кораблях — *"Соломон"*, *"Ластівка"* та *"Йона"*. Гокінз, що його характеризують по-різному — то як пірата, то як адмірала, — установив "великий кругообіг" з потрійною вигодою від англійських товарів, проданих в Африці, африканських рабів, проданих в Індіях, і американських продуктів, проданих в Англії. Під час свого першого вояжу він зрізав гак, позбавивши португальське судно з рабами його живого вантажу просто в морі. 1564 р., після своєї другої виправи, він отримав фінансову підтримку від самої англійської королеви, що винагородила його лицарством і гербом із зображенням "напівмавра в кайданах". 1567 р., під час третьої виправи, він дістав 470 рабів як трофей, бо його моряки виступили в ролі найманців на службі царків Сьєра-Леоне і Кастроса, що воювали проти своїх ворогів — Засіни і Затеками[3]. [**УСКОКИ**].

Таким чином, європейські торгівці започаткували тривале і прибуткове партнерство зі своїми африканськими постачальниками. "Коріння зла, — писав один історик, — полягало, з одного боку, в потребі в рабах, а з другого — в монополістичному інтересі африканських вождів отримувати європейські споживчі товари, надто вогнепальну зброю"[4]. До того як у XIX ст. припинилась торгівля, для рабства в Західній півкулі виловлено десь 15 млн. африканців. З них, напевне, мільйонів 11 чи 12 справді доїхали живими[5].

У сусідній Іспанії тієї самої доби укладено славетну політичну угоду. Два королівства-суперники, Кастилія і Арагон, давно вже пом'якшували своє суперництво династичними союзами та шлюбами. Шлюб Хуана I Трастамари, короля Кастилії (правив 1379–1390), з Елеонорою Арагонською дав засновників як кастильської, так і арагонської династій наступного сторіччя. Один син, Генріх III (правив 1390–1406), начебто правив у Мадриді, натомість другого сина, Фердинанда I, 1412 р. несподівано вибрано на арагонський трон у Барселоні. Шлюб між онучкою Генріха III Ізабеллою, принцесою Кастильською (1451–1504), *La Católica* (Католичкою), і онуком Фердинанда I Фердинандом, принцом Арагонським (1452–1516), *El Católico* (Католиком), укладений 1469 р. у Вальядоліді, звичайно, вже мав прецеденти, проте спричинився в майбутньому до величезних змін.

І наречений, і наречена були спадкоємцями родин, які давно вже не мали спокою, і королівств, за які точились небезпечні суперечки. Вони були родичами і добре знали, чого сподіватись, якщо влада перейде до їхніх кревних або аристократії. Справедливій і побожній Ізабеллі протягом усього її дитинства накидали шлюб у Португалії, Англії та Франції, і її врятувала від вівтаря тільки смерть одного небажаного кавалера по дорозі на весілля. Претензії Ізабелли на Кастилію виникли тільки внаслідок незаконного нехтування прав її небоги, а її вступ на трон 1474 р. розпалив полум'я як громадянської війни, так і міжнародної війни з Францією та Португалією. Хитрий і побожний Фердинанд прагнув Ізабеллиної руки лише як засобу полегшити своє жалюгідне становище. Його дитинство минуло серед жахіть затяжного каталонського бунту. Він міг претендувати на Арагон, тільки знехтувавши свого незаконнонародженого родича Феранте (Фердинанда) Неапольського і отруївши єдинокровного брата Карла Віану, принца Наварського. Генріха IV (правив 1454–1474) характеризували як "жалюгідного ненормального нікчему". Хуана II (правив 1458–1479), Фердинандового батька, ненавиділи, бо він отруїв свого іншого сина і доньку. Отже, після цього не дивно, що Фердинанд та Ізабелла, "католицькі монархи", обстоювали сильний і добре організований уряд.

А тим часом союз Кастилії та Арагону залишався суто особистим, обидва королівства зберегли свої окремі закони та уряди. Ізабелла не мала вибору, як нападати на кастильське дворянство, Фердинанд не мав вибору, як співпрацювати з кортесами в Арагоні. Навіть просячи зачинити вікно у кімнаті нарад, він мусив додавати: "Якщо дозволяють *fueros* [закони]". Усвідомленню спільних інтересів монархи сприяли почасти запровадженням спільної валюти і усуванням торговельних бар'єрів, а почасти прищепленням ультракатолицької ідеології. 1476 р. Ізабелла заснувала лиховісний, проте ефективний орган утвердження законів, попервах спрямований проти кастильських розбишак-аристократів, — *Santa Hermandad*, святої Германдади. 1483 р. і Кастилія, і Арагон стали притулком для першої інституції об'єднаної Іспанії — реорганізованого королівського варіанта святої інквізиції на чолі з королевиним сповідником домініканцем Томасом Торквемадою (1420–1498). Відтоді зраду і єресь уже годі

було розрізнити. Нонконформістів, євреїв і дисидентів суворо переслідували. Годі було терпіти й дальше існування Ґранадського еміратy. [НЕНОРМАЛЬНІСТЬ].

НЕНОРМАЛЬНІСТЬ

ЖОДНА середньовічна інституція не зазнавала більшого осуду пізніших сторіч, ніж свята інквізиція. Звірства, які забуяли під час переслідувань єретиків, євреїв та відьом, багатьом сучасним коментаторам [HEXEN] видаються просто незрозумілими. На їхню думку, інквізитори були психічно ненормальні. Та коли трохи поміркувати, виявляється, що феномен інквізиції — аж ніяк не суто середньовічний. Саме визначення "норми" і "відступу від норми" завжди суб'єктивне. Тих, чия нетрадиційна поведінка загрожує важливим інтересам, можна дуже легко дискредитувати, назвавши їх божевільними чи небезпечними. Інквізицію вже порівнювали з опозицією сучасного медичного істеблішменту Рухові за психічне здоров'я[1]. Її можна порівняти й зі ставленням радянського режиму до дисидентів, яких навіть у 1980-х роках і далі раз по раз запроторювали до психіатричних клінік, ставлячи їм діагноз "шизофренія" і силоміць калічачи їх медикаментами[2].

Остаточне завоювання Ґранади почалося 1481 р. і тривало десять років. Своїм багатством і численністю населення Ґранада не менше вирізнялася з-поміж іспанських провінцій, як Константинополь серед міст Сходу. Можна було сподіватися, що сімдесят обгороджених мурами міст на найродючіших землях боронитимуться безмежно довго, проте брак згоди між мавританськими володарями відкрив шлях об'єднаному іспанському війську. Іспанці, обступивши облогою саму Ґранаду, спорудили, аби мати якийсь притулок, дерев'яне місто Санта-Фе ("Свята віра"). Капітуляція сталася 2 січня 1492 р. В очах християнських ентузіастів то була розплата за Константинополь.

Завоювання Ґранади супроводилось нечуваною підступністю, іспанці не дотримали обіцянок забезпечити релігійну толерантність. Кажуть, коли королева Ізабелла вагалася, великий інквізитор, Торквемада, взяв до рук хреста зі словами: "Юда продав свого вчителя за тридцять срібняків. Скільки ви візьмете за цей хрест?" Євреї зіткнулися з указом, що силував до навернення або засилав у вигнання[38]. Певне, десь 20 000 родин сефардів обрали вигнання, — за іронією долі, чимало з них подалися до Смирни та Стамбула, звідки султан прислав за ними кораблі[39]. Прошарок *conversos*, навернених, чимало з яких потай і далі зберігали вірність юдаїзмові, значно збільшився. За указом 1502 р., мусульмани постали перед тим самим вибором. Чимало з них міґрувало до Північної Африки, а залишки сформували ще одну групу сумнівних навернень — *moriscos*, морисків. Тільки в Араґоні кортеси не дозволили королеві змушувати рабів-мусульман, *mudejares*, змінювати релігію. В атмосфері релігійної ненависті та підозр інквізиція насилу впорувалася зі своєю роботою. Вог-

нища *autos da fé*, "актів віри", палали по всій Іспанії. Іспанців посіла нав'язлива думка про *limpieza de sangre*, чистоту крові.

За збігом обставин, свідком падіння Ґранади 1492 р. став ґенуезький моряк, що прийшов до табору в Санта-Фе шукати протекції католицьких монархів. Христофор Колумб (*Cristoforo Colombo*, бл. 1446-1506), відомий як *Cristóbal Colón*, давно прагнув заручитися їхньою підтримкою свого плану переплисти Атлантичний океан у пошуках Азії. Отут, після падіння Ґранади, він нарешті домовився. 3 серпня як "адмірал океану" Колумб вийшов з порту Палос на трьох невеличких кораблях з назвами *"Санта-Марія"*, *"Пінта"* і *"Нінья"*. Через десять тижнів о другій годині ночі 12 (21) жовтня хтось із команди побачив землю. Колумб висадився на світанку, поцілував землю, назвав її Сан-Сальвадор і заявив про її належність Кастилії та Леону. 15 березня 1493 р. через Азорські острови та Лісабон він повернувся до Палоса, переконаний, що відкрив шлях до (Ост) Індії[40].

Того самого року після наполегливих прохань Іспанії та Португалії папа Олександр VI погодився визначити межу між іспанською та португальською сферами заморських інтересів. Усі нові землі, відкриті на захід від лінії, що лежала за сто ліг від Азорських островів, мали належати Іспанії, все на схід — Португалії. Папа своєю владою просто поділив світ на дві частини. 1494 р., за договором, укладеним у Тордесільясі, лінія була пересунута ще на 250 ліг далі на захід. Ця подія ще й як відгонить середньовічним духом, але навряд чи сталася б і на її наслідки навряд чи зважали б, якби іберійські королівства не звільнилися так недавно від свого ісламського клопоту. Адже, зрештою, Фердинанд та Ізабелла вперто відмовлялися укладати угоду з Колумбом до падіння Ґранади. [ДЕРЖАВА].

ДЕРЖАВА

1493 р., коли Колумб повертався до Кастильського королівства, на карті Європи від Португалії до Астраханського ханства містилося принаймні тридцять суверенних держав. Через п'ятсот років, якщо не рахувати Андори і Монако, Кальмарської ліґи і Швейцарської федерації, чия незалежність була лише трохи більшою, ніж *de facto*, жодна з цих тридцяти держав не зберегла свого окремого суверенного існування. Із суверенних держав на карті Європи 1993 р. чотири утворились у XVI ст., чотири в XVII, дві у XVIII, сім у XIX і не менше ніж 36 у XX ст. Утворення й падіння держав становить один з найважливіших феноменів новітньої Європи (див. додаток III, с. 1316).

Формування держав у Європі проаналізовано багатьма способами. Традиційний підхід спирався на конституційне й міжнародне право. Метою такого підходу був опис правної структури, в межах якої імперії, монархії та республіки організовували свій уряд, контролювали залежні території і здобували визнання. Але нещодавно куди більшої уваги почали надавати часові — скажімо, статистичним підрахункам тривалості існування держав[1]. Норберт Ілаес розглядав формування держав як частину цивілізаційного процесу, що розвивався з доби феодальної подрібненості внаслідок дедалі більшого зміцнення влади володарів[2].

Інші дослідники зосереджувались на взаємодії внутрішніх структур і зовнішніх відносин. На думку одного вченого, переважали три типи держав: імперії, що збирали данину, системи часткового суверенітету й національні держави. Внутрішню силу цих держав визначало або нагромадження капіталу, як-от у Венеції та Сполучених Провінціях, або інтенсифікація примусу, як-от у Росії, або різні співвідношення цих двох чинників, наприклад, у Британії, Франції та Пруссії. Гроші й насильство були першопричинами. Роль держав на міжнародній арені залежала від їхньої участі в складних багатосторонніх міждержавних союзах, які постійно формувались і змінювались протягом понад 100 великих війн у Європі після доби Ренесансу. Головні питання тут такі: "Як держави влаштовують війну?" і "Як війни утворюють держави?"[3]. Чимало проблем, пов'язаних з цими питаннями, розглянув, здебільшого в емпіричній площині, Пол Кенеді[4].

Начебто останньої стадії — національної держави — досягали не раз, але шляхи, що ведуть до цієї стадії, вкрай розмаїті. *"Qui a la force,* — писав Рішельє, — *a souvent la raison en matière d'État"*[5]. Одне слово, за ким сила, за тим і право. Після цього залишається тільки гадати, чи справді національна держава буде останньою стадією.

За п'ять тисяч кілометрів на схід, на іншому краї християнського світу, зсув християнсько-мусульманського кордону призвів до не менш тривожних наслідків. 1452 р. майже весь православний християнський світ опинився під чужоземним пануванням. Православні грецького обряду, за винятком крихітної Візантійської імперії і залежних від неї територій, потрапили в турецьке ярмо. Православні слов'янського обряду, за незначними винятками, перебували під владою татар, Польсько-Литовської держави та угорців. Тож коли турки обложили Константинополь, здавалося, ніби європейським православним судилося зазнати того самого безкінечного полону, який терпіли з VII ст. православні Азії та Африки. Проте тільки в одному місці, у Москві, снувались думки про іншу долю.

У середині XV ст. Москва, дарма що номінально підлягала татарському ханові, мала великий ступінь незалежності. У Москві врядував великий князь Василь II (правив 1425–1462), що, втративши зір, великою мірою покладався на свого сина і спадкоємця. Отже, Іван III (правив 1462–1505), сідаючи на трон, був уже досвідченим політиком. Колись могутня татарська Орда значно ослабла, і з 1452 р. Москва вже не платила щорічної данини. Через те Іван III сподівався, що йому пощастить скинути татарське ярмо назавжди. Отже, видавалось очевидним, що йому треба наголосити на своїй ролі оборонця православних християн супроти мусульман на півдні і католиків Польсько-Литовської держави на заході. Якби тільки визнали його суверенітет, він став би тоді єдиним незалежним православним володарем на землі.

Досить цікаво, що Івановим амбіціям дуже посприяли хитрощі римського папи. Після катастрофи 1453 р. папство заопікувалося Зоєю Палеолог (народилась 1445 р.), небогою останнього візантійського імператора. Зоя, донька Фоми,

морейського деспота, народилась у Греції, проте дістала добру освіту в Римі, її навчали приватні вчителі. 1469 р. Зоя була блискучою молодою 24-річною жінкою, ладною спекатись своїх опікунів. Папа Павло II, венеціанець, подумав, що він може оживити Флорентійську унію і викувати союз із Москвою проти турків. Отож, почувши, що Іван III недавно овдовів, він запропонував йому ідеальну кандидатку. Папські емісари з'явились у Москві, і молодят спарували. Зоя подорожувала слідами емісарів через балтійський порт Ревель. Зою навернули до її первісної віри — православ'я, і 12 листопада 1472 р. вона вийшла заміж за Івана III. Престиж, пов'язаний зі шлюбом Івана з візантійською принцесою, важко переоцінити. До цього шлюбу Москва була найпериферійнішою провінцією найпригнобленішої парості християнського світу. Її князі були майже непомітні. Але ж тепер вони доторкнулись до мантії цезарів. Ще один крок — і імперську мантію можна вже вдягати й самому.

В 1477–1478 рр. Іван рушив проти Новгорода Великого, чиї п'ять земель були набагато більші за територію Московського князівства. Новгород недавно відступив світський провід Литві, а духовний — митрополитові Київському. Іван добачив у цьому особисту образу, і невдовзі його військо примусило капітулювати кепсько захищене місто і скоритися Москві. Вдруге Іван прийшов придушити бунт, і цього разу вже вдався до масових страт та депортацій. Псков і В'ятка скуштували тієї самої долі. Влітку 1480 р. Ахмат, хан Золотої Орди, пішов у третій похід, намагаючись присилувати Москву платити данину. Він сподівався на допомогу Польсько-Литовської держави, проте надії виявились марними. Іван не поступався, Ахмат повернувся з порожніми руками, і на цьому залежність Москви від Золотої Орди скінчилася. Москва визволилась. На той час Іван став називати себе царем і самодержцем — російськими еквівалентами титулів цезар і автократ. Як і Карл Великий майже 700 років тому, напівварварський володар будував свій образ не як засновник новітньої держави, а скорше як відновитель давньої, мертвої і вочевидь оплакуваної імперії римлян.

Богоявлення, 6 січня 1493 р., Кремль, Москва. Великий князь відзначав це релігійне свято серед пишноти своєї приватної каплиці в *Благовіщенському соборі*. Був дванадцятий день Різдва, останній етап Різдвяних свят, нагадування про мить, коли Христос явився трьом царям. Гучні голоси церковнослов'янською мовою читали тексти візантійського обряду, луна відбивалась у кожному закутку соборних склепінь і розмальованих фресками стін. Іконостас, що відгороджував вівтар, був набагато давніший за церкву. На ньому висіли ікони, що їх малювали найвидатніші середньовічні московські художники — Феофан Грек, Андрій Рубльов, Прохор з Городця. Бородаті попи в чорних рясах ходили навколо вівтаря, виконуючи церемонії готування, освячення, окурювання і прикривання святих дарів.

На цьому святі Богоявлення в соборі правили літургію св. Василя Великого, яка заступила куди традиційнішу літургію св. Іоанна Золотоустого[41]. У своєму слов'янському варіанті вона, по суті, була такою самою, що й літургія, яку правили православні християни на Балканах. Хоч і знайома російській пастві, що терпляче стояла перед іконостасом, ця літургія навряд чи була їй зрозуміліша, ніж латина італійцям чи іспанцям. Відправа — *synaxis*, або збір, — починається, коли миряни зайдуть до нефу, а диякон прочитає мирну єктенію: "За мир з неба і спасіння душ наших Господові помолімося. За спокій усього світу..." Далі йдуть тропарі й кондаки, псалми, заповідь блаженства, повчання з Послань апостолів та з Євангелій, молитви, дальші єктенії і херувимська трисвята пісня. Читанню Євангелія (Матв., 2) передує звичайний вступ:

СВЯЩЕНИК (*нахиляється, беручи Святе Письмо, і, за свічками, виходить з райських дверей, повертається на захід*).
ДИЯКОН. Премудрість. Станьмо побожно. Вислухаймо Святої Євангелії.
СВЯЩЕНИК. Мир вам усім.
СПІВЦІ. І духові твоєму.
ДИЯКОН. Від Матвія Святої Євангелії читання.
СПІВЦІ. Слава Тобі, Господи, слава Тобі.
ДИЯКОН. Будьмо уважні.
СВЯЩЕНИК (*читає з Євангелія*):

Главѣ в.	**ГЛАВА 2.**
Тогдѣ же рождшюсѧ їс вифлеемѣ їюдейстѣмь во днй црѣ ирода цара, сѣ, волсви ѿ востокь прїидошя во їерлимь, глаголюще:	Когда же Іисусъ родился въ Виѳлеемѣ Іудейскомъ во дни царя Ирода, пришли въ Іерусалимъ волхвы * съ востока и говорятъ:
в. гдѣ ѥсть рождьйсѧ црь їюдейскій, видѣхомь бо звѣзду ѥгѡ на востоцѣ и прїидохомь поклонитисѧ ѥмѹ.	2. гдѣ родившійся Царь Іудейскій? ибо мы видѣли звѣзду Его на востокѣ и пришли поклониться Ему.[42]

Друга частина відправи — *anaphora*, або принесення дарів, — починається з Великого Входу, коли священики і диякони з молитвами, свічками й кадилами ходять навколо нефу. Далі вони виголошують Символ Віри, готують хліб і вино, читають Господню молитву, дають причастя. Під час причастя співці співають: "Причащаєшся тіла Христа... на життя вічне". У православній традиції священик називає кожного причасника на ім'я. "Причащається раб Божий Іван Чесного, і Пресвятого, і Пречистого Тіла і Крові... Спаса нашого Ісуса Христа на відпущення гріхів своїх і на життя вічне". Після подячної єктенії священик роздає благословенну проскуру і подає хрест для поцілунку, потім заходить у

вівтар і зачиняє за собою райські двері. Після останніх слів відпусту: "Господи, нехай тепер Твої раби відійдуть з миром", — ідуть співи, що закінчуються кондаком, глас третій:

"Явився еси непохитною основою Церкви, подаючи всім людям неприсвоювані скарби, ствердженні твоїм навчанням, небоявлений Василію преподобний, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь".

А тієї самої миті десь далеко, не відомий московському людові, "адмірал океану" змагався з зимовими вітрами на останньому етапі свого повернення до Іспанії. Через тиждень він допливе до Палоса.

Того року Різдвяні свята в Москві були забарвлені дуже незвичайними почуттями. Вчені ченці вже якийсь час провіщали, що ніхто не доживе до кінця року. За православними підрахунками, серпень 1492 р. — місяць, коли Колумб виплив у подорож до невідомих країв, — відзначав кінець сьомого тисячоліття від створення світу, і всі навколо пророкували, що настане кінець світу. І справді, ніхто навіть не обраховував церковний календар на наступні роки. Хоча православні використовували той самий юліанський календар, яким послуговувалась латинська церква, вони мали іншу систему підрахунку *anni mundi*, років від створення світу. Крім того, як і у Візантії, православні росіяни мали звичай починати церковний рік 1 вересня. Отже, з огляду на думку православних, що сім днів створення відповідають сімом тисячоліттям, і на те, що світ, по-їхньому, створено 5509 р. до н. е., 1492 р. дорівнював 7000 р. від створення світу, тобто становив найімовірнішу дату Судного дня. Критичним днем було 31 серпня. Та, коли цього дня нічого не станеться, удар долі можна відсунути до 31 грудня, останнього дня світського року і середини Різдвяних свят. Тож, коли нічого не сталось до Богоявлення, Москва полегшено зітхнула[43].

Москва, по суті, стояла на порозі нового періоду своєї історії. Її великий князь, Іван III, *не* чекав Страшного суду. Він уже майже втілив у життя ґрандіозний план перебудови *Кремля* у своїй столиці. Вдаючись до символічних та ідеологічних засобів, він готувався створити могутній російський міф, що стане підхожою парою для все більшої політичної могутності Москви.

Більшість міст на Русі мали свої кремлі, проте московський Кремль, перепроектований з наказу Івана III, затьмарив геть усе, що існувало в інших містах. На січень 1493 р. новозбудовані червоні цегляні мури і високі круглі башти височіли всього кілька місяців. Кремль мав форму неправильного трикутника з периметром десь 2,5 км — достатнім, щоб умістити все лондонське Сіті. Навколо відкритого простору в центрі Кремля стояли чотири собори і палац великого князя. Благовіщенський собор, збудований лише три роки тому, мав свій первісний вигляд. Його сусіда, *Успенський собор*, де була митрополича кафедра, височів уже тринадцять років. Собор збудував болонський архітектор Аристотель Фіораванті, що швидко пристосував давній володимирський стиль для новітнього вжитку. Цей собор став взірцем московської церковної архітектури.

Він мав великий відкритий інтер'єр, хорів не було, склепіння і куполи немов поєднувались. Фрески з видовженими постатями і неповторними яскравими кольорами малювали художники Діонісій і Феофан Грек. Церкву *Ризположения* спорудили всього сім років тому. *Архангельський собор* зі своїм ренесансним фасадом був ще тільки на папері. У *Грановитій палаті* архітекторів Марко Руффо і П'єтро Соларі, названій так через огранування, як діамант, каміння фасаду, тільки-но оселився князь Іван зі своєю родиною. До цього він кілька років жив у одному будинку зі своїм улюбленим боярином. Палата замінила колишній дерев'яний палац, що служив Івановим попередникам кілька сторіч. За винятком Рима і Константинополя, небагато столиць християнського світу могли дорівнятись до такої пишноти.

У стінах Грановитої палати Іванову родину розривало суперництво двох впливових жінок: Зої Палеолог, його другої дружини, і Олени Степанівни, його невістки. Зоя, небога останнього візантійського імператора, одружилася з Іваном після смерті його першої дружини, Марії Тверської. Зоя прагнула захистити інтереси своїх сімох дітей, найстаршим серед них був тринадцятирічний Василь. Олена була донька Стефана III, господаря Молдавії, і вдова найстаршого Іванового сина і спадкоємця, Івана Молодшого, який нещодавно помер. Олена намагалася захистити інтереси свого дев'ятирічного сина Дмитра. 1493 р. Іван III ще не вирішив, кого саме — сина Василя чи онука Дмитра — він назве своїм спадкоємцем, і по черзі схилявся до кожного з них. Напруга під гладенькою поверхнею Кремля, певне, була величезна[44].

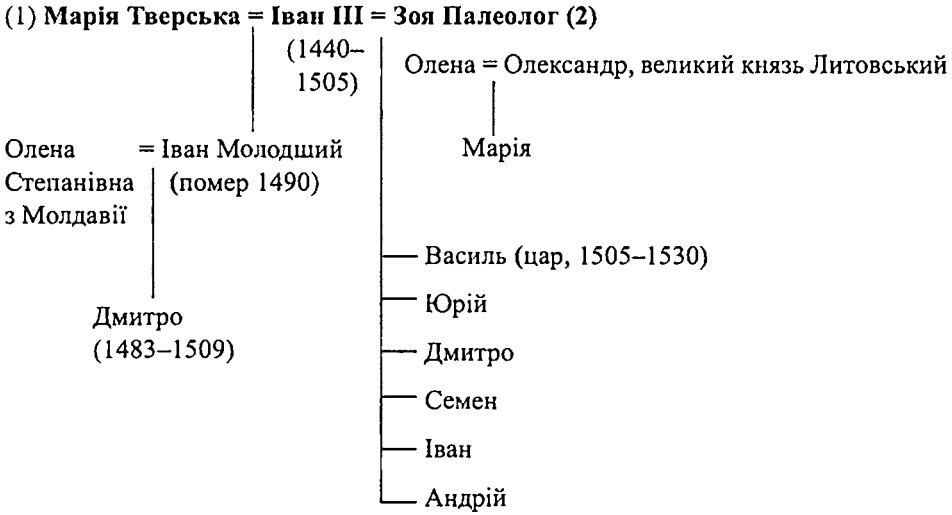

Івана III здебільшого пам'ятають у Росії як царя, що скинув татарське ярмо, але його, напевне, треба вважати за впроваджувача татарських фінансових, військових та політичних методів, що використав мінливі союзи ханів і князів

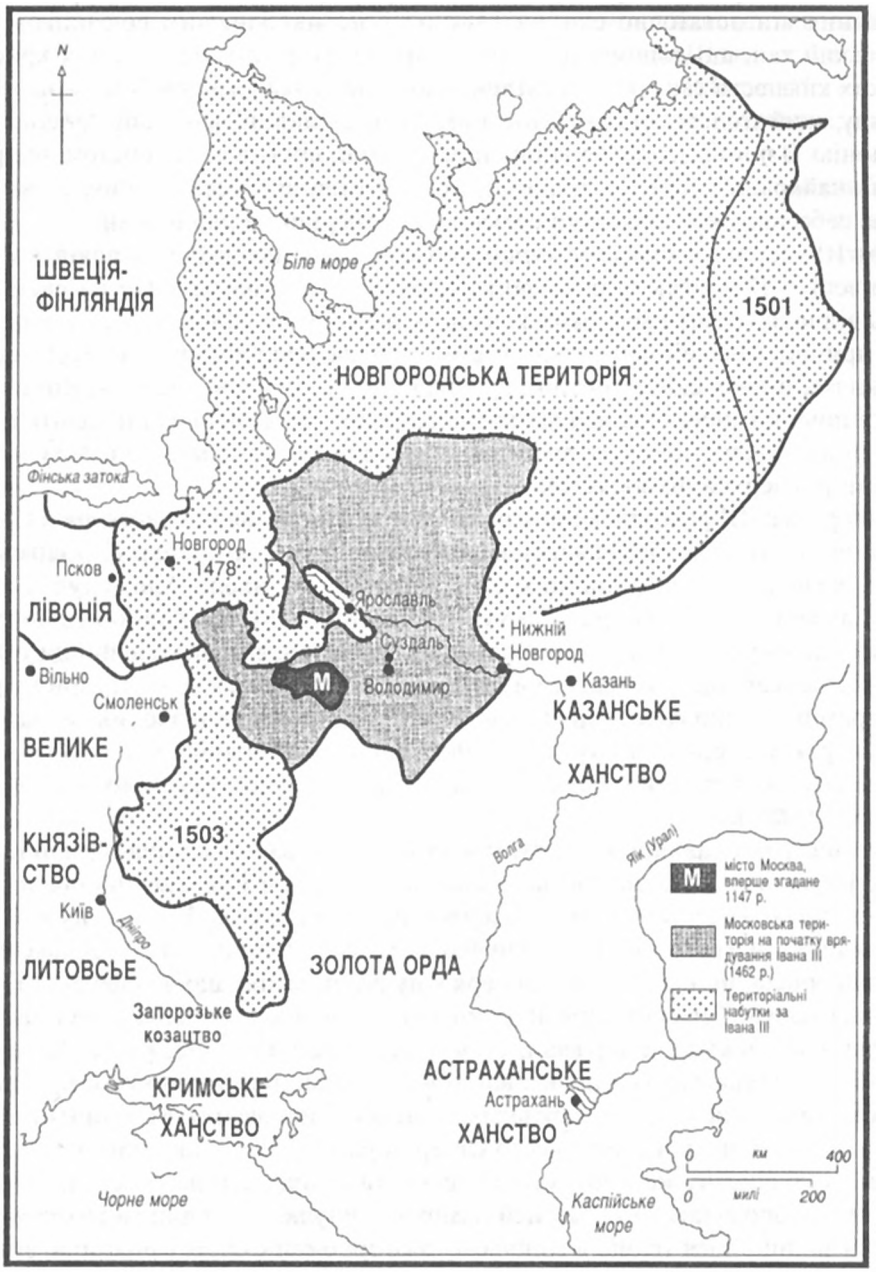

Карта 15
Зростання Московії

для заміни татарського ярма московським. У боротьбі з Золотою Ордою, чиє панування він остаточно скинув 1480 р., його найближчим союзником був кримський хан, що допомагав йому плюндрувати решту незалежних християнських князівств так, як самі татари ніколи не наважувалися. З московського погляду, який згодом став монопольним, "Іван Великий" відновив "російську" гегемонію. З погляду новгородців чи псковитян, він був антихристом, що розтоптав найкращі російські традиції. Коли настав час писати заповіт, Іван III назвав себе так, як колись його батько: "Многогрішний раб Божий"[45].

Іван III уперше назвав себе *царем*, тобто *цезарем*, ще двадцять років тому — в договорі зі Псковською республікою, мабуть, щоб наголосити на своїй вищості відносно решти місцевих князів, — а згодом, у 1480-х роках, ще кілька разів приписував собі цей титул. Але титул царя, хоч і вищий від титулу великого князя, не був еквівалентний візантійському титулові басилея. Він не міг надати повної імператорської гідності, якщо його не супроводили решта атрибутів імперії. Адже цезарем, зрештою, називали співімператорів і заступників імператорів верховних августів.

1489 р. Іван III розглядав іншу пропозицію. Провадячи переговори з Габсбургами, він почув, що королівську корону йому може дати папа. Королівський статус, безперечно, зміцнив би його становище на Заході. Але титул *rex, король*, мав конотації, які ображали московську пиху. [KRAL]. Прийняти його означало б повторити оту начебто зраду правдивої віри, яку греки вчинили у Флоренції. Тож Іван відмовився. "Мої предки, — пояснював він, — товаришували з імператорами, що колись дали папі Рим"[46]. Єдине, що він зробив, — запозичив імперський герб Габсбургів. З 1490-х років двоголовий орел почав з'являтись як символ держави у Москві — так само як і у Відні та в самому Константинополі. [AQUILA].

Окрім страхів про кінець світу, московська церква мала й інші причини для великої тривоги. Вона розірвала зв'язки з патріархом Константинопольським (див. с. 462–463), проте не здобула цілком незалежної ролі. На відміну від митрополита Київського, якого призначала Литва, митрополита Московського обирали єпископи, і він очолював церковну організацію, що не визнавала жодного зверхника. Така ситуація 40 років суперечила візантійській традиції невіддільності церкви від держави, бо ж Москва не мала імператора. Але як не може бути імператора без правдивої віри, так само не може бути й правдивої віри без імператора. Дехто покладав надії на відвоювання Константинополя для православного християнського імператора — то був так званий "великий задум". Інші сподівалися, що можна досягнути певних домовленостей з німецьким імператором латинян. Але цей намір відкинули. Тож єдиним виходом для Москви залишилося те, що в минулому вже зробили Сербія і Болгарія: знайти собі власного імператора.

Але найбезпосереднішою проблемою стало складання нових пасхалій з розрахунком Великоднів на восьме тисячоліття. До цього завдання митрополит Зосима взявся восени 1492 р. "Ми чекаємо Пришестя нашого Господа, — пи-

сав він у передмові, — але годину, коли Він прийде, годі визначити". Потім митрополит додав коротенький історичний підсумок. Константин заснував Новий Рим, а св. Володимир охрестив Русь. А тепер Іван III має стати "новим імператором Константином нового Константинополя — Москви"[47]. Це була перша опосередкована згадка про родовід, який відтоді доточуватиме до себе Москва.

Отже, 1492 р., і то вперше, "новий Константинополь—Москву" можна було б назвати й куди знайомішою назвою — "третій Рим". Того самого року архієпископ Новгородський Геннадій начебто дістав переклад римської леґенди про Білий клобук, а разом з ним і передмову, яка пояснювала, як рукопис леґенди потрапив до Рима. В учених немає згоди щодо давності цього тексту, частини якого цілком могли бути вставлені згодом. Але, певне, не випадково в передмові міститься ясна згадка про Москву як про "третій Рим". Автора передмови інколи ототожнювали з одним відомим перекладачем, що працював над Апокаліпсисом Ездри. Ця праця була частиною задуму архієпископа Геннадія дати московській церкві повний варіант Біблії, еквівалентний латинській Вульґаті[48].

Відколи Москва підбила решту російських князівств, її імперські амбіції вочевидь мали спрямовуватись супроти Великого князівства Литовського — західного сусіди Москви. Литва виграла від монгольської навали, скориставшись своєю базою на північній периферії для розширення своїх анексій серед фрагментів колишньої Русі, — Москва чинила так само. Наприкінці XV ст. Литва, як і Москва, контролювала величезний обшир території (здебільшого в басейні Дніпра), що простягалась від Балтійського узбережжя до Причорномор'я.

Але Литва, на відміну від Москви, була відкрита для західних впливів. Понад сторіччя Велике князівство процвітало завдяки особистій унії з Польщею (див. с. 445–446). В 1490-х роках литовський двір у Вільно і католицька панівна еліта були великою мірою полонізовані — у сфері як мови, так і політичної культури. Литовській династії належали не тільки Польща та Литва, а й Богемія та Угорщина. На відміну від Московії, Литва дозволяла великий ступінь релігійного розмаїття. Римо-католицький істеблішмент стерпно ставився і до чисельної переваги православних християн, і до постійного напливу сильного єврейського елементу. На відміну від Московії, православна церква Литви не розривала зв'язків з Константинополем і не зрікалася своєї давньої вірності Візантії. Митрополит Київський мав усі підстави опиратися московській сепаратистській лінії, що ділила слов'янське православ'я і неминуче рухалась до утворення відокремленої Російської православної церкви.

У січні 1493 р. відносини Москви і Литви от-от мали піти в іншому напрямі. Півроку тому помер Казимир Ягелончик, король Польщі і великий князь Литовський, поділивши свої володіння між другим і третім синами. Польське королівство перейшло до Яна Ольбрахта, а Литва — до неодруженого Олександра. (Найстарший син тоді був уже королем Богемії та Угорщини). Іван III добачив можливості для себе. З одного боку, він готував посольство, що поїде до Вільна й почне переговори про політичний шлюб між великим князем Олек-

сандром та Івановою донькою Оленою. Водночас цар виставляв умови, які мали підкопати попередній *modus vivendi* двох держав. Уперше в московській історії він озброїв свого посла настановами, вимагаючи визнання доти незнаного титулу *"государя всея Руси"*[49]. То був класичний подвійний дипломатичний хід: з одного боку, очевидна приязнь, а з другого — потенційна ворожість. Іван зумисне втягував Литву в угоду, яка ставила під сумнів майбутнє всіх східних слов'ян.

Аби домогтися свого, Іван влаштував сенсаційну демонстрацію. Десь перед Різдвом він заарештував двох литовців, що працювали в московському Кремлі. Він звинуватив їх, начебто вони намірялися отруїти його. Звинувачення проти Яна Лукомського і Мацея Поляка видавались не дуже обґрунтованими, проте їхня вина чи невинність навряд чи мала якусь вагу. Литовців тримали у відкритій клітці на замерзлій річці Москві, де їх міг бачити кожен, а напередодні від'їзду Іванових послів до Литви бідолах живцем спалили в клітці[50]. Коли від шаленого жару полум'я розтанула крига і важка залізна клітка занурилась у воду, тягнучи на дно обвуглені трупи під несамовите сичання пари, можна було добре уявити, яке політичне майбутнє Москва готує Литві.

Титул "государь всея Руси" не можна було обґрунтувати ні історією, ні політичною реальністю. Він належить до тієї самої категорії, що й претензії англійських королів на Францію. В 1490-х роках, через два з половиною сторіччя по тому, як зникли всі сліди єдиної Київської Русі, цей титул мав такий самий ступінь вірогідності, яким тішився б і король Франції, якби, воюючи з Німецькою імперією, проголосив себе "володарем усіх франків". Під ту добу цей титул суперечив окремій ідентичності, якої набули "русини" Литви, відрізняючись від "росіян" Москви. І справді, цей титул видався литовцям таким нереальним, що вони погодились його визнати як мізерну ціну за Іванову прихильність. Тоді вони ні про що й не здогадувались, хоча відступили ідеологічний наріжний камінь територіальних амбіцій, які росіяни потім утверджуватимуть півтисячоліття.

Отже, 1493 р. усі головні елементи ідеології "третього Рима" були вже наявні. Існувала незалежна галузка православної церкви, яка шукала імператора; був князь, пов'язаний з останнім візантійським імператором, і цей князь уже назвався царем; сформувались претензії на панування над усією Руссю. Бракувало лише спритного, вигадливого ідеолога, що поєднав би всі три елементи у своєрідну містичну теорію, якої вимагала напрочуд теократична держава. І такий чоловік знайшовся.

Філофей зі Пскова (бл. 1450–1525) був учений чернець псковського Єлеазарського монастиря. Він добре знав біблійні пророцтва Ездри і Даниїла, історичні прецеденти — від Сербії і до другого Болгарського царства, твори Псевдомефодія і хроніку Манасії, а також легенду про Білий клобук. Такі знання були не унікальні. Незвичайність Філофея виявлялася тільки в його прагненні використати їх задля вигоди московських князів. Псков, як і Новгород, жив у страху й трепеті перед Москвою. Більшість псковських ченців дихали лютим антимос-

ковським духом. Згадуючи в своїх літописах сон Навуходоносора або чотирьох тварин у видиві Даниїла, вони примудрялись ототожнити Навуходоносора з Москвою. Хоч яка там була причина, але Філофей приготувався обернути запас своїх знань на користь Москви. 1493 р., на початку четвертого десятка, він не мав ні посади, ні авторитету в монастирі, де згодом стане *ігуменом*; тоді він ще не написав жодного з публічних послань, які уславлять його ім'я. Але те шумування в церкві, що сформувало його погляди, вже давало свої плоди. Згодом Філофей обстоюватиме тотальну покору всіх християн цареві і тотальну опозицію латинській церкві. В посланні до Іванового наступника він закликає нового царя врядувати справедливо, бо світ тепер вступає в останню фазу історії:

"А тепер я скажу Тобі, і ти, благочестивий Царю, слухай уважно й пильно: всі імперії християнського світу об'єднаються в твоїй. Бо два Рими впали, Третій існує, а четвертого не буде. Твоя Християнська імперія, за словами великого богослова, не мине. А щодо церкви, то справдяться слова благословенного Давида: "Вона — місце мого довічного спочинку..."[51]

Згодом, у посланні до московського дяка Мунехіна, Філофей вергатиме блискавки "проти астрологів і латинян":

"Тепер тільки одна Свята Католицька і Апостольська Церква Сходу сяє яскравіше за сонце на небі, і тільки великий православний цар Риму, як Ной, урятований у ковчезі від потопу, правує Церквою..."[52]

Саме тут, через двадцять років по смерті Івана, остаточно сформульовано вочевидь натхнену його політикою ідеологію церкви і держави, що не залишала ані п'яді для компромісу.

Пізніша російська традиція стверджувала, що Москва просто успадкувала візантійську мантію. Насправді, хоч візантійські форми збереглися, сам візантійський дух був утрачений. Московські ідеологи мало цікавилися всесвітніми та екуменічними ідеями східноримського християнства. Найвидатніші історики цих питань характеризували ідеологію "третього Рима" як мішурний сурогат. "Християнський універсалізм Візантії зазнав перекручень, обернувшись на вузькі рамки московського націоналізму"[53].

В останні роки царювання Івана III московських богословів розворушили дві взаємопов'язані суперечки, які обидві будуть розв'язані на користь найбезкомпромісніших елементів. Одна суперечка зосереджувалась на поглядах секти або течії, відомої як *зжидоватілі*. Інша була пов'язана начебто зі скандалом, оскільки християнські монастирі багатіли внаслідок володіння землею. Йосиф, ігумен Волоколамського монастиря, очолив виступ як проти зжидоватілих, так і проти *нестяжателей*.

Земельна власність була невіддільна від могутності Московської церкви, але проти цієї власності виступала група ченців-пуритан на чолі з заволзькими старовірами, що дотримувались давнішої, відлюдницької традиції православного чернечого життя. Іван III, здається, виробив план секуляризації монастирських багатств, але його переконали утриматись. Ситуація стала критич-

ною лише після смерті Івана, коли його колишній фаворит Патрикєєв, що тепер став ченцем, опублікував нове видання *"Номоканону"*, православного підручника канонічного права. Один з Патрикєєвих спільників — Максим Грек, що засуджував користолюбство, породжене земельною власністю церкви, — мав щастя, спромігшись урятувати власне життя.

Зжидоватілі породили ще більші пристрасті. Вони з'явились у 1470-х роках у Новгороді, де, за чутками, сформували антимосковську фракцію. Джерелом їхніх поглядів начебто стали євреї Польщі та Литви, а самі зжидоватілі нібито потай дотримувались юдаїзму. Їхня діяльність, здається, не дуже непокоїла царя, що призначив підозрілого новгородця протоієреєм Успенського собору; зжидоватілі, певне, мали підтримку й Олени Степанівни. Попри скликаний 1490 р. собор, який мав розглянути звинувачення в антитринітаризмі та іконоборстві, зжидоватілі й далі крутились у вищих колах. Але ігумен Йосиф не відступав. 1497 р. у своєму творі *"Просвітитель"* він не кого, як самого митрополита Зосиму назвав "головним зжидоватілим і содомітом", "мерзенним лютим вовком"[54]. Ігумен Йосиф та його партнер архієпископ Геннадій захоплювались іспанською інквізицією, і їхня ревність зрештою була винагороджена великим *auto de fé*. Вони спромоглися переконати своїх співвітчизників повірити в те, що стане наворотною темою російської історії: мовляв, усе зло йде з Заходу. Під ту добу Захід означав передусім Новгород, а крім Новгорода — Польсько-Литовську державу.

Дипломатія Івана III рухалась у тому самому напрямі[55]. Тодішня дипломатія була вкрай забарна. Московські посли потребували від шести місяців до чотирьох років, щоб повернутися з закордонної країни і зробити доповідь; прибувши куди-небудь, вони не раз виявляли, що ситуація вже не відповідає отриманим інструкціям. Та, незважаючи на це, в 1490-х роках стало вже очевидним, що поглинання Литви — головний московський пріоритет. Іванів батько десятиріччями жив у мирі з Литвою, а помираючи, доручив Іванові та його матері дбати про "мого брата, короля Польщі і великого князя Литовського, Казимира"[56]. Але Іван знехтував батькові слова.

1493 р. закінчувались два десятиріччя інтенсивної дипломатичної діяльності Івана III. Головна її мета полягала в стримуванні та оточенні Ягелонів. Своїм договором зі Стефаном III, господарем Молдавії, скріпленим синовим шлюбом, Іван III марно намагався не дати Молдавії схилитись перед польським королем. Іванів план антиягелонського пакту з Угорщиною зійшов нанівець після раптової смерті Матяша Корвіна і вибору на угорський трон Владислава Ягелона. Іван III навіть мав контакти з незалежними князями Мазовії. З 1486 р. він раз по раз обмінювався посольствами з Габсбургами, які доти хибно вважали, що Московія — феод Литви. 1491 р. австрійський посланець Йорґ фон Турн окреслив плани великої антиягелонської коаліції, що складалася б з Німецької імперії, тевтонських лицарів, Молдавії і татар. У січні 1493 р. Іванів посланець Юрій Траханіот їхав за Максиміліаном аж до Кальмара, де виявив, що імператор уже уклав мир з Ягелонами і переймається тепер хрестовим походом. У

відносинах Івана III з Кримом велику роль відігравав антилитовський компонент. Цар використовував кримських татар здебільшого як своїх союзників проти Золотої Орди, а в червні 1491 р. послав три війська, які мали допомогти розігнати табір Золотої Орди в гирлі Дніпра. Водночас Іван не міг не бачити, що татари, улещені Москвою, дедалі більше енергії витрачають на походи проти Польщі та Литви.

Узимку 1492–1493 р. Московія встряла в хаотичну прикордонну війну з Литвою. Кілька прикордонних князьків перекинулись на бік ворога, рязанський князь намірявся відповісти на каральний похід литовського воєводи Смоленська. Московське військо, що дістало наказ захопити місто Вязьма у верхній течії Дніпра, вирушило через кілька днів по тому, як до Вільна поїхала московська мирна місія. Можна тільки гадати, мир чи війна переважали в Івановій голові.

У тому періоді перших відкриттів Москва, хоч і далека, не була цілком ізольована. Кожне московське посольство поверталося з іноземними інженерами, архітекторами і гармашами у своєму обозі, а німецькі й польські купці щороку приїздили й купували великі партії хутра. Щоправда, прямих контактів з Тюдорами в Англії, Валуа у Франції і Фердинандом та Ізабеллою в Іспанії не було. Балтійська торгівля з Нідерландами спинилась у Лівонії, а шлях навколо мису Нордкап був ще не відкритий. А проте Москва мала добре налагоджені зв'язки з рештою Європи. На півночі "німецький шлях" вів через Новгород до Ревеля чи Риги, а звідти морем до Любека. На суходолі лісові шляхи тягнулись на захід до кордону біля Смоленська, а звідти до Вільна і Варшави. Іван III запровадив систему поштових станцій та поштових коней і радив у своєму заповіті підтримувати її функціонування[57]. На південь прадавні річки швидко несли подорожніх до Каспійського або Чорного моря, а звідти кораблем в усі порти Середземного моря. Попри наступ турків-османів, Москва й далі підтримувала тісні контакти з давнім візантійським світом, тобто з Балканами, Грецією, надто Афоном, а через Грецію і з Італією.

Москва, хай там як, робила і власні відкриття. В 1466–1472 рр. тверський купець Афанасій Нікітін (помер 1472 р.) вирушив у шестирічну подорож до Персії та Індії. Він подорожував через Баку і Ормуз, а повернувся через Трапезунд і Кафу. Свої пригоди купець описав у подорожніх нотатках *"Ходіння за три моря"*. Через десять років військова експедиція Салтика і Курбського перетнула Урал і дійшла до джерел Іртиша та Обі (досягнення, що за своїм масштабом дорівнює відкриттям Льюїса та Кларка в Америці через триста років). 1491 р. два угорські золотошукачі дійшли до арктичних допливів Печори і відкрили поклади срібла й міді. Їхнє відкриття, мабуть, пояснює, чому в січні 1493 р. до Москви приїхав австрійський золотошукач Снупс, що привіз листи від імператора Максиміліана, просячи дозволу досліджувати Об. Оскільки зв'язок з Габсбургами Іванові був уже непотрібний, він відмовив.

А новина про звитяги "адмірала океану" дійшла до Москви разом із Максимом Греком, запізнившись на чверть століття. Максим Грек (Михаїл Триволіс, бл. 1470–1560) належав до вмирущого візантійського світу, частини якого ще й

далі становили єдиний культурний регіон. Він народився в Арті, в Епірі, що вже належав туркам, і звідти його родина переїхала на венеціанський острів Корфу. 1493 р. він був у Флоренції, навчався у платоністів і схвально дослухався до Савонаролиних проповідей. Після дальшого навчання у Венеції та в Мірандолли, де Максим спеціалізувався в екзегетиці грецьких текстів, він склав обітницю домініканського чернця у монастирі Сан-Марко, пріором якого був сам Савонарола. Згодом, уже як чернець Максим, він десять років працював перекладачем у монастирі Ватопеді на горі Афон у панправославному і греко-слов'янському середовищі, де не відчувалося розколу між православними і католицькими традиціями. Потім його запросили до Москви упорядкувати цареву збірку грецьких та візантійських рукописів, що їх московські вчені ще не навчилися читати. Невдовзі проти Максима виступила непримиренна фракція Московської церкви, звинувативши його в чарах, шпигунстві й ушануванні патріарха Константинопольського. Проте він пережив тривале ув'язнення, особисто побачився з Іваном IV і тішився його покровительством. Він був "одним з останніх у своєму племені"[58].

Максимові твори, що з'явились у 1550-х роках, згадували про "великий острів Кубу"[59]. Отже, нема сумніву, що тієї пори він твердо знав про висадку Колумба в Карибському морі. Але тут важливо пам'ятати про хронологію Максимового життя. Оскільки Максим Грек тридцять років просидів у московській в'язниці, слушно припустити, що він привіз інформацію з собою, коли вперше добувся до Москви (1518 р.), через двадцять п'ять років після першої Колумбової подорожі.

Один з дивовижних історичних збігів якраз і полягає в тому, що новітня "Росія" і новітня "Америка" зародились того самого 1493 р. Європейці дізналися про Новий Світ, як вони називали його, тієї самої миті, коли московити збагнули, що їхній "Старий Світ" ще не скінчився.

VII

RENATIO
Ренесанс і Реформація, бл. 1450 — 1670 рр.

З Ренесансом пов'язане глибоке чуття нереальності. Спосіб мислення, що начебто відрізняв новітню європейську цивілізацію як від середньовічного християнського світу, так і від неєвропейських цивілізацій, наприклад, ісламу, не мав ні ясного початку, ні певного кінця. Довгий час він становив привілей нечисленної інтелектуальної еліти і мав змагатися зі старими й новими конкурентними напрямами мислення. Отже, так звану "добу Ренесансу й Реформації", яку традиційно починають бл. 1450 р., можна схарактеризувати лише як вияв інтересів меншості. Адже величезні сектори європейського суспільства і великі обшири європейської території взагалі не зазнавали жодних впливів. Ренесанс часом тлумачать як найвидатнішу рису тієї доби, проте рису, яку треба вирізняти з-поміж головних аспектів її щоденного соціально-політичного й культурного життя. Ренесанс був нетиповий і непредставницький, але незмірно важливий. Як і дивовижні постаті на картинах Сандро Боттічеллі, що становлять одне з найвидатніших досягнень ренесансного мистецтва, — скажімо, вишукана *"Весна"* (1478 р.) або ефірне *"Народження Венери"* (бл. 1485 р.), — Ренесанс не торкався ногами землі. Він ширяв над поверхнею світу, з якого підвівся, мов безтілесна абстракція, новий життєдайний дух.

Зіткнувшись із цією проблемою, чимало дослідників ренесансної доби забули про свої давніші зацікавлення. Уже не модно писати так багато про ті інтереси меншості. Гуманістичне мислення, реформаційна теологія, наукові відкриття і дослідження заморських земель мусили поступитися вивченню матеріальних обставин, неперервності середньовічних традицій і народної віри (чи невіри), протиставленої високій культурі. Професійні історики тепер схильні висвітлювати магію, волоцюг, хвороби і винищення колоніальних народів. Може, це й слушний корективу, але так само дивно забувати про Леонардо чи Лютера, як колись було дивно нехтувати Нострадамуса чи Мілера з Фріулі. Кожен, хто хоче дізнатися, чому Європа середини XVII ст. так відрізнялася від Європи XV ст., не може собі дозволити оминути традиційні теми.

Навіть якщо й так, невтаємниченому читачеві однаково слід дещо нагадати. Світ Ренесансу й Реформації був ще й світом ворожінь, астрології, див, чарів, відьомства, некромантії, знахурів, привидів, провісників і чаклунок. Магія й

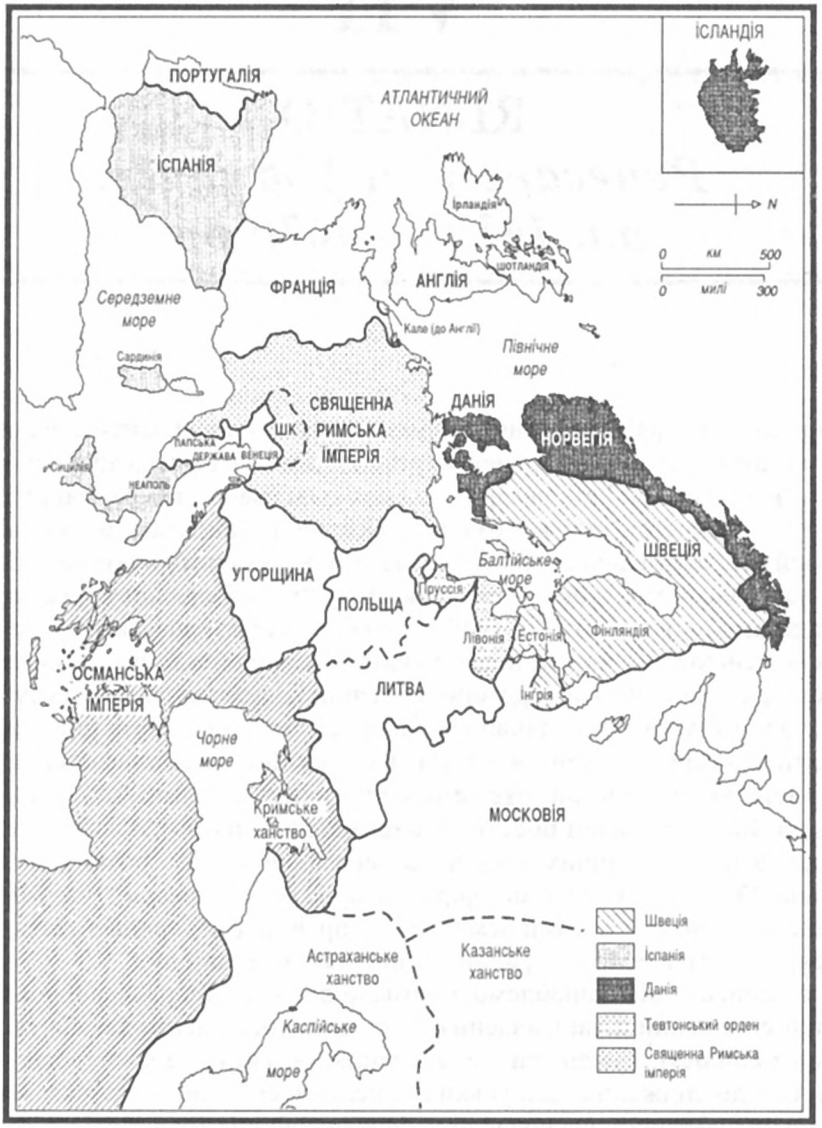

Карта 16

Європа 1519 р.

далі конкурувала і взаємодіяла з релігією та наукою. Панування магії серед простолюду зберігалось упродовж тривалого періоду співіснування з новими ідеями — протягом понад двох сторіч[1]. Отже, зрештою, цей "ранньоновітній період" був не таким уже новітнім. Попри посіяні свіжі зерна, Ренесанс цілком міг мати більше спільного з медієвізмом, що передував йому, ніж із дальшим Просвітництвом.

Ренесанс, отже, визначити нелегко. Найлегше сказати, чим він не був. "Відколи десь шість сторіч тому утвердився Ренесанс, — нарікав один американський історик, — немає загальновживаного визначення, що це"[2]. Ренесанс, наприклад, — це не просто пробудження цікавості до античного мистецтва й науки, бо таке відродження набирало темпу ще з XII ст. Не пов'язаний Ренесанс і з цілковитим відкиданням середньовічних вартостей або з раптовим поверненням до світогляду Греції і Риму. І вже найменше Ренесанс пов'язаний з усвідомленою відмовою від християнської віри. Термін *renatio*, відродження, — латинська калька грецького теологічного терміна *palingenesis*, що означає "духовне відродження", "воскресіння з мертвих". Суть Ренесансу полягає не в якомусь раптовому відкритті античної цивілізації, а радше у використанні античних взірців для перевірки принципів, що лежали в основі традиційних уявлень про вподобання і мудрість. Ренесанс годі зрозуміти, не згадавши отих глибин ганьби, в які впала середньовічна церква — колись джерело всякого авторитету. В цьому аспекті Ренесанс був складовою частиною того самого руху, що скінчився релігійними реформами. А як брати довший період, Ренесанс був першим етапом еволюції, що через Реформацію й наукову революцію вела до Просвітництва. Ренесанс — це духовна сила, що розбила шкаралущу середньовічної цивілізації, запустивши тривалий процес дезінтеграції, що згодом посприяв народженню "новітньої Європи". [**BALLETTO**].

BALLETTO

Танок, що відігравав центральну роль у поганських релігійних ритуалах, за середньовіччя здебільшого нехтувано, танцювали хіба що під час сільських розваг. Загалом гадають, що світська танцювальна вистава, яку влаштував Берґонціо ді Ботта на весіллі герцоґа Міланського в Тортоні 1489 р., — найдавніша зареєстрована згадка про новий жанр. З Італії за Катерини Медічі *balletto* був експортований до французького двору, де за Людовіка XIV він став найголовнішою мистецькою формою. Вистава *"Triomphe de l'Amour"* (1681 р.) Люлі започаткувала довговічний жанр опери-балету.

Сучасна теорія і практика балету сформувалися здебільшого в Парижі XVIII ст., надто велика роль тут належала королівському балетмейстерові Жану-Жоржу Новеру (1727–1810). Провідні танцюристи, як-от Марі Камарґо чи Ґаетано Вестріс, що скром-

но називав себе *le dieu de la danse*, богом танцю, спирали своє навчання і виступи на граматику з п'яти класичних позицій. На пізнішій стадії поєднання класичної техніки з романтичною музикою, як-от у балеті *"Coppélia"* ("Копелія", 1870 р.) Лео Деліба або у фантазії Р. Дугласа на мелодії Шопена *"Les sylphides"* ("Сильфіди", 1909 р.), виявилось надзвичайно привабливим.

Росія вперше імпортувала французький та італійський балет за Петра I, проте в XIX ст. російський балет швидко прогресував від наслідування до творчої довершеності. Музика Чайковського до балетів *"Лебедине озеро"* (1876 р.), *"Спляча красуня"* (1890 р.) і *"Лускунчик"* (1892 р.) заклала основи російського лідерства. В останні мирні роки "Ballets Russes" Сергія Дягілева (1872–1929) здобув кілька неперевершених тріумфів. Хореографія Фокіна, танці Ніжинського і Карсавіної, а над усе партитури Стравинського забезпечили балетові апогей його розвитку у виставах *"Жар-птиця"* (1910 р.), *"Петрушка"* (1911 р.) і *"Весна священна"* (1913 р.). Після революції 1917 р. "Ballets Russes" залишився за кордоном, тоді як радянські балети *Большого театра* і театру ім. Кірова поєднували приголомшливу технічну майстерність із несхитним художнім консерватизмом.

Сучасний танок, на відміну від балету давніший, ніж можна було гадати. Його головні принципи — переклад музичного ритму у відповідні рухи тіла — сформулював учитель музики Франсуа Дельсарт (1811–1871). Дельсарт надихнув двох головних творців цього жанру — швейцарця Жак-Далькроза (1865–1950), піонера ритмічної гімнастики, і угорця Рудольфа Лабана (1879–1958). Після того як через Гітлера сучасний танок у Європі занепав, центр ваги його розвитку перемістився до Північної Америки[1].

У цьому процесі не забуто й про християнську релігію. Проте влада церкви дедалі більшою мірою обмежувалась релігійною сферою, а вплив релігії — цариною індивідуального сумління. Через те розважання теологів, учених та філософів, творчість художників та письменників і політика володарів вивільнялися від контролю церкви, що мала монополію на владу й "тоталітарні" претензії. За одну з найчільніших прикмет Ренесансу вважано "незалежність думки". Його ідеалом була людина, що, опанувавши всі галузі мистецтва і мислення, не потребує залежності від жодного зовнішнього авторитету для формування знань, уподобань і гадок. Така людина була *l'uomo universale*, довершеною людиною[3].

Головним наслідком нового мислення стала дедалі більша переконаність, що людство здатне опанувати світ, у якому воно живе. Видатні постаті Ренесансу аж іскрилися впевненістю. Вони відчували, що дану Богом винахідливість можна і треба використати для розгадування таємниць Божого світу; а звідси й висновок, що долю людини на землі можна контролювати й поліпшити. Саме в цьому й полягав рішучий розрив з духом середньовіччя, коли релігійність і містицизм зміцнювали якраз протилежне переконання: люди — безпорадні

іграшки Провидіння, пригнічені незбагненним функціонуванням усього навколишнього і своєї власної природи. В середньовічних поглядах переважала страшна тривога з приводу неспроможності, невігластва і безсилля людини — одне слово, концепція всеохопного гріха. Натомість ренесансні погляди живилися духом визволення та свіжості, породженим дедалі кращим усвідомленням людських можливостей. Розважання, ініціатива, експеримент і дослідження, безперечно, будуть винагороджені успіхом. Історики інтелектуального життя вивчали Ренесанс із позицій нових ідей та нових форм; психологи звертають більшу увагу на подолання страху і перешкод, які так довго не давали розквітнути новим ідеям (див. додаток III, с. 1317).

Ренесансові не можна накинути жодної простої хронологічної структури. Історики літератури шукають його коріння в піснях XIV ст. і сонетах Петрарки, що підносив самоцінність людських почуттів (див. розділ VI). Історики мистецтва озираються на художників Джотто і Мазаччо (1401–1428), архітектора Філіппо Брунеллескі (1379–1446), що виміряв купол римського Пантеону, аби збудувати ще грандіозніший купол для собору у Флоренції, та скульпторів Гіберті (1378–1455) і Донателло (бл. 1386–1466). Історики політики озираються на Нікколо Мак'явеллі (1469–1527), що перший пояснив механізм політики як влади задля влади. Всі ці піонери були флорентійці. Як перший притулок Ренесансу, Флоренція може слушно претендувати на титул "матері новітньої Європи". [**FLAGELLATIO**].

FLAGELLATIO

П'ЄРО делла Франческа (бл. 1415–1492) намалював невеличкий ескіз, загалом відомий як *"Бичування"*, десь між 1447 і 1460 р. Картина, що міститься тепер у *Galleria Nazionale* в Урбіно, прикметна тим, що це диптих, прикметна ще й своїми архітектурними подробицями, дивовижним використанням перспективи, а над усе — загадковою алегоричністю (див. мал. 39)[1]. Картина поділена на дві половини. На лівій половині зображено нічну сцену бичування в охайному інтер'єрі античного дворика. На правій — три великі чоловічі постаті розмовляють у відкритому саду. Бліде місячне світло ліворуч розмите денним світлом, що ллється з правої половини.

Архітектурні елементи напрочуд двозначні. Преторський дворик суворо класичний. Важкі плити покрівлі спираються на два ряди коринфських колон з канелюрами, колони здіймаються з мармурової підлоги. В центрі дворика стоїть невільник, прив'язаний до колони *Helia capitolina*, символу Єрусалима, з золотою статуєю зверху. Проте поряд ми бачимо ще й два середньовічні будинки з навислими бельведерами. За ними — латка зелені і блакитне небо. Отже, одна частина картини зображує минувшину, друга — сьогодення.

Дві групи постатей на картині начебто не мають між собою будь-якого очевидного зв'язку. Бичування в дворику спостерігають урядовець, що сидить у гостроверхому капелюсі "Палеологів" на голові, араб або турок у тюрбані і служник у короткій римській

тозі. Група на передньому плані в саду складається з бородатого грека в круглому капелюсі, темно-бордовому одязі і м'яких черевиках, босоногого юнака в червоній блузі та лавровому вінку і багатого купця, вбраного в оторочений хутром парчевий одяг фламандського стилю.

П'єро так скористався перспективою, щоб невеличка постать в'язня була фокусом усієї картини. Конверґентні лінії променів, покрівельних плит і колон, укорочені мармурові плити бруківки становлять немов навчальну ілюстрацію, яка показує використання архітектурного середовища задля зосередження на дії, що відбувається в ньому[2].

Щодо алегоричності, то один видатний інтерпретатор мистецтва П'єро заявив, що суперечливих тлумачень надто багато, аби їх згадувати[3]. Згідно з традиційним поглядом, картина *"Бичування"* зображує покарання Христа перед Пілатом. Чимало коментаторів ототожнили босого юнака з Оддантоніо ді Монтефельтро. Дуже велику силу мають і візантійські акценти, ведучи до низки інтерпретацій, пов'язаних з османською облогою і завоюванням Константинополя; саме ці події займали головне місце в тодішніх новинах. У такому разі невільник може бути не Христом, а св. Мартином, римським папою VII ст., що загинув як мученик від візантійських рук. Урядовцем, що наглядає за церемонією, може бути не Пілат, а візантійський імператор. Три постаті на передньому плані можуть бути учасниками Мантуйського собору (1459 р.), де грецький емісар просив західних володарів почати хрестовий похід і визволити Східну імперію.

А один провідний британський авторитет несхитно наполягає, що на картині зображено *"Сон св. Єроніма"*. Єронімові колись приснилося, що його бичують за читання поганського автора Ціцерона. Така версія пояснила б неузгодженість між двома частинами картини. Три постаті на передньому плані — два чоловіки і "босий янгол" — "обговорюють відносини між класичною літературою і патристикою, втілені в розповіді про сон св. Єроніма"[4].

Лінійна перспектива становила художню сенсацію тієї доби[5]. Вона так бентежила сучасника П'єро Паоло Уччелло, що той будив свою дружину в ліжку, аби поговорити про неї. Перспектива — художня система створення реалістичного образу тривимірного світу на пласкій, двовимірній площині. Перспектива мала подавати світ так, як його бачить людське око, отже, саме тому вона принципово відкидала релігійні пропорції середньовічного мистецтва. Перспективу вперше відкрив Брунеллескі, досліджуючи античну архітектуру, потім її пояснювали в багатьох теоретичних трактатах, передусім Альберті — *"De pictura"* ("Про малярство", 1435 р.), сам П'єро — *"De prospettiva pingendi"* ("Про перспективу в малярстві", до 1475 р.) і Дюрер — *"Трактат про вимірювання"* (1525 р.). До правил перспективи належать конверґенція паралельних ліній на картині до уявної "точки зникнення" і "лінії обрію", зменшення розмірів об'єктів відповідно зі збільшенням відстані до них від "точки бачення" і вкорочення ліній, що лежать уздовж центральної лінії зору[6]. Перші приклади використання перспективи можна добачити в бронзових панелях "Райської брами" (1401–1424) Ґіберті у флорентійському баптистерії та у фресці Мазаччо "Трійця" (бл. 1427 р.) в нефі церкви Санта-Марії Новелли. Серед інших картин можна назвати *"Битву при Сан-Романо"* (бл. 1450 р.) Уччелло, *"Оплакування мертвого Христа"* (бл. 1480 р.) Мантеньї і *"Таємну вечерю"* (1497 р.) Леонардо да Вінчі.

Наступні 400 років перспектива домінувала в образотворчому мистецтві. Леонардо називав її "королевою і проводирем малярства"[7]. Один новітній критик назвав її "винятково європейським способом бачення"[8]. Звичайно, коли сучасні художники зрештою заходились руйнувати традиційні методи, лінійна перспектива стала однією з мішеней. Джорджо де Кіріко (1888–1978) та його *Scuola metafisica*, Метафізична школа, досліджували ефекти розірваної перспективи в малярстві, як, скажімо, в картині *"Тривожні Музи"* (1917 р.) чи в картині Пауля Клее *"Примарна перспектива"* (1920 р.). І тільки голандець М. К. Есер (1898—1970) вигадав візуальні брижі, які показують, що всі лінії на папері зрештою ілюзорні. **[ІМПРЕСІОНІЗМ]**.

У цьому неперевершеному поколінні всебічно обдарованих флорентійців ніхто не міг дорівнятись до Леонардо да Вінчі (1452–1519). Художник, що намалював, мабуть, найвідомішу картину в світі — *"La Gioconda"* (1506 р.), — мав, здається, безмежні таланти задовольняти свою так само безмежну цікавість. У його нотатниках є геть усе — від анатомічних малюнків до проектів гелікоптера, підводного човна і кулемета. (Трохи давніше такі механічні винаходи були у великій моді в Німеччині)[4]. Слава Леонардо пов'язана з таємничими оповідками про його втрачені твори, а також чуткою, начебто він був чаклун. Кажуть, ніби ще малим хлопцем він купив на вуличному ринку у Флоренції птахів у клітці тільки на те, щоб їх випустити. Це саме він пророблял і з таємницями мистецтва і природи. Свої останні роки Леонардо прожив у Франції, служачи Францискові I. Він помер у замку Клу поблизу Амбуаза на Луарі — в куточку світу, який назвали "Італією, де більше італійського, ніж у самій Італії"[5]. **[ЛЕОНАРДО]**.

ЛЕОНАРДО

ЛЕОНАРДО да Вінчі (1452–1519) — шульга, гомосексуаліст та інженер, але найбільше уславився своєю побічною працею в малярстві. Леонардо був нешлюбною дитиною флорентійського правника і селянської дівчини з села Вінчі. Майже всі визнають його за найбагатограннішого з усіх європейських ґеніїв. Збереглося лише десь біля десятка його картин, деякі з них не закінчені, проте серед них є кілька першорядних шедеврів, зокрема *"Мона Ліза"* в Парижі, *"Таємна вечеря"* в Мілані і *"Дама з тхором"* у Кракові. Бувши шульгою, Леонардо був змушений писати навпаки, тож його нотатки можна читати лиш у дзеркалі. Сексуальні вподобання Леонардо спонукали його утримувати компаньйона-паразита, на ймення Салаї, і жити в постійному страху перед можливим переслідуванням. Найнеоціненніша спадщина Леонардо, можливо, полягала в його чималих наукових нотатниках, що містили малюнки й пояснення тисяч пристроїв і винаходів, які ніколи не були реалізовані[1]. Тож не диво, що Леонардо всякчас вабив охочих визначити складники його ґенія. Ім'я Леонардо стоїть в усіх різновидах списків видатних європейців, що начебто поділяли його особливості:

Ліворукість	*Рівень активності мозку*[2]	*Гомосексуалізм*
Тіберій	(за шкалою	Сафо
Мікеланджело	Бранлера, де 500 = ґеній)	Александр Македонський
К. Ф. Е. Бах	Леонардо — 720	Юлій Цезар
Ґеорґ II	Мікеланджело — 688	Річард Левове Серце
Нелсон	Хіро (хіромант) — 675	Адріан
Карлайл	Олена Блаватська — 660	А. Поліціано (вчений)
	Тиціан — 660	Боттічеллі
Приблизний рівень інтелектуального розвитку	Фрідріх Великий — 657	Юлій III, папа
	Рафаель — 649	Кардинал Карафа
	Френсіс Бекон — 640	Генріх III
Дж. С. Міл — 190	Рембрандт — 638	Френсіс Бекон
Ґете — 185	Ґете — 608	Яків VI і I
Т. Четертон —170	Наполеон — 598	Ж. Б. Люлі
Вольтер — 170	Шопен — 550	Королева Кристина
Ж. Санд — 150	Ель Греко — 550	Фрідріх Великий
Моцарт — 150	Распутін — 526	О. Гумбольдт
Байрон — 150	Пікасо — 515	Г. Х. Андерсен
Дікенс — 145	Муссоліні — 470	Чайковський
Ґалілей — 145	Ейнштейн — 469	Оскар Вайлд
Наполеон —140	Фройд — 420	Пруст
Ваґнер — 135		Кейнс
Дарвін — 135		
Бетховен — 135		
Леонардо — 135		

Після смерті Леонардо зроблено експеримент, аби повторити його ґеній. Леонардів єдинокровний брат Бартоломео вибрав дівчину з того самого села, що й мати Леонардо, породив від неї сина і виховав хлопця в одній з найкращих флорентійських студій. П'єріно да Вінчі (1530–1553) виявив великий талант: його юнацькі малюнки були досить вправні, і їх хибно приписували Мікеланджело, проте він помер, перше ніж сформувався його ґеній[3].

Ренесанс ніколи не обмежувався Італією чи італійською модою, і його вплив поступово поширився на весь латинський християнський світ. Сучасні дослідники інколи цього не добачають. Праця швейцарського історика Якоба Буркгардта *"Die Kultur der Renaissance in Italien"* ("Ренесансна культура в Італії", Базель, 1860 р.) мала такий великий авторитет, що чимало людей не усвідомлювали ширших вимірів Ренесансу. Тієї доби інтелектуальне шумування дуже рано почалось і в Північній Європі, надто в бургундських та німецьких містах. У Франції Ренесанс мав чимало питомих рис на додачу до імпортованої італійської моди. Не обмежувавсь Ренесанс і безпосередніми сусідами Італії; на-

приклад, його вплив в Угорщині та Польщі був куди глибшим, ніж в Іспанії. Ренесанс зіткнувся з нездоланним бар'єром лише тоді, коли досяг кордонів православного світу. Сліди Ренесансу проступили і в країнах, належних до Османської імперії, а в Московії вони обмежились поодинокими випадками художнього наслідування. Отож Ренесанс, удихнувши нове життя латинському Заходові, тільки поглибив розколину між Сходом і Заходом.

Причини Ренесансу були не менш глибокі, ніж широкі. Їх можна пов'язати з розвитком міст і пізньосередньовічної торгівлі, з появою заможних і впливових капіталістичних покровителів, з технічним прогресом, що вплинув як на економічне, так і на художнє життя. Але причини духовного розвитку слід передусім шукати в духовній сфері. І саме тут вирішальну роль відіграли недуга церкви і пригніченість, породжувана традиційним церковним ученням. Адже не випадково, що коріння і Ренесансу, і Реформації залягало в царині ідей.

Нова ученість XV ст. мала три не бачені раніше головні особливості. Однією з них було вивчення давно забутих класичних авторів, надто тих, що, як Ціцерон чи Гомер, не приваблювали середньовічних схоластів. Другою стало вивчення давньогрецької мови як доконечного додатка до латини. Третьою став розвиток біблійної науки, оснований на критичному вивченні оригінальних гебрайських і грецьких текстів. Ця діяльність забезпечила важливий зв'язок між світським Ренесансом і релігійною Реформацією, яка надто вже наголошувала на авторитеті Святого Письма. Наукова критика античних текстів швидко розвивалася задовго до винаходу друкарства, і першим тут знову був Петрарка. З ним змагалися Боккаччо, Ґваріно, Філельфо, Бруні, Аврісна та невтомний колекціонер і папський секретар Дж. Ф. Поджо-Браччоліні (1380–1459). Конкурент Поджо Лоренцо Валла (бл. 1406–1457) уславився як своїм трактатом *"De Elegantiis Latinae Linguae"* ("Про вишуканість латинської мови"), де він довів перевагу Ціцеронової латини, так і викриттям сфальшованої "Константинової даровизни". Грецькій традиції, що її розвивали візантієць Мануїл Хрисолора (1355–1415), якийсь час викладач грецької мови у Флоренції, і Анджело Поліціано (1454–1494), поет і перекладач Гомера, посприяла хвиля грецьких утікачів та їхніх рукописів після 1453 р. Серед пізнішого покоління вчених в Італії домінували елліністи та орієнталіст Дж. Піко делла Мірандола (1463–1494), що досліджував кабалу, і Марсільйо Фічіно (1433–1499); у Франції — Жак Лефевр д'Етапль (1455–1537) і Ґійом Буде (1467–1540); в Німеччині — гебраїст Йоган Ройхлін (1455–1522), мандрівний лицар Ульріх фон Гутен (1488–1523) і Філіп Меланхтон (1497–1560). Дуже важливим для розвитку науки став переклад Фічіно доробку александрійця Гермеса Трисмегіста. Друкарський верстат з'явився тоді, коли наукова праця стала вже досить інтенсивною. **[КАБАЛА]**, **[ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ]**.

Пройняті ентузіазмом гуртки таких "гуманістів" повиникали геть усюди — від Оксфорда й Саламанки до Кракова і Львова. Їхніми покровителями — від кардинала Бофора до кардинала Олешницького — часто були видатні церковники. Всі ті ренесансні гуманісти, щиро віддані античним авторам, могли б

повторити *cri de coeur*, крик душі, одного зі своїх менших колег, Киріяка з Анкони: "Іду будити мертвих". Усі схилялися перед найвидатнішим представником свого гурту — Еразмом Ротердамським.

Ґерхард Ґерхардс (бл. 1466–1536), голандець з Ротердама, краще відомий під своїми латинським та грецьким псевдонімами "Desiderius" та "Erasmus", — одна з головних постатей християнського гуманізму. Навчаючись у Девентері, ставши хористом в Утрехті й секретарем єпископа в Камбре, часто їздячи до Лондона та Кембриджа і довго живучи в Базелі, Еразм "зробив себе центром наукового вивчення Божественності... критерієм античної ерудиції та літературного смаку"[6]. Еразм був першим справді популярним автором за доби друкарства — твір *"Moriae Encomium"* ("Похвала Глупоті", 1511 р.) тільки за його життя видано 43 рази, — і зробив більше, ніж будь-хто інший, для поєднання нового гуманізму з католицькою традицією. Твір *"Enchiridion Militis Christiani"* ("Підручник християнського воїна", 1516 р.) теж мав велику популярність. Еразм, як і його близький приятель Томас Мор, був не меншим прихильником св. Павла, ніж Платона. Еразмова публікація *"Нового Заповіту"* грецькою мовою (1516 р.) стала визначною подією. В передмові Еразм написав славетні слова:

"Я хочу, щоб кожна жінка могла читати Євангеліє і Послання св. Павла. І нехай ці твори будуть перекладені кожною мовою... нехай їх розуміють не тільки шотландці та ірландці, а й турки і сарацини. Нехай селянин виспівує уривки зі Святого Письма за плугом, нехай ткач мугикає фрази зі Святого Письма під шурхіт свого човника..."[7].

Але, мабуть, куди більше приваблює напрочуд парадоксальна вдача Еразма. Він був ченцем з потужною нотою антиклерикалізму; ученим з глибокою огидою до педантизму; королівським та імперським пансіонером, що нападався на королів і володарів; справжнім протестантом, що обурювався церковними надужиттями і не брав участі в Реформації; щирим гуманістом і щирим християнином. Еразмові книжки сторіччями стояли в церковному покажчику заборонених книжок, проте їх вільно друкували в Англії, Швейцарії та Нідерландах. Еразмові був притаманний як лагідний дух поміркованості, так і в'їдлива дотепність. "Яка біда станеться, — запитував він Рим за часів папи Юлія II, — якщо коли-небудь верховні понтифіки, намісники Христа, спробують наслідувати його життя в злиднях і тяжкій праці?" Відповідь була така: "Тисячі писарів, блюдолизів... погоничів мулів... і сутенерів залишаться без роботи"[8]. "Сам Христос, — писав Еразм, реагуючи на звірства інквізиції, — інколи робив щось нерозумне, аби зцілити божевілля людства"[9].

Еразм дуже вплинув на мову своєї доби. Його збірка, названа *"Adagia"* ("Прислів'я", 1508 р.), була першим у світі бестселером і запровадила в обіг понад 3000 класичних прислів'їв та висловів:

oleum camino	(лити) олію у вогонь
ululas Athenas	(посилати) сов до Афін
iugulare mortuos	різати мертвому горлянку

mortuum flagellas	ти шмагаєш мертвого (коня)
asinus ad lyram	(садовити) віслюка за ліру
arare litus	орати морський берег
surdo oppedere	лаяти глухого
mulgere hircum	доїти цапа
barba tenus sapientes	бородатий — тож мудрий[10].

Гуманізм — термін, яким називають широкий інтелектуальний рух, що йому нова вченість правила й за попередницю, й за каталізатор. Гуманізмові притаманний рішучий відхід від теократичного (з Богом у центрі) середньовічного погляду на світ і утвердження антропоцентричного (з людиною в центрі) ренесансного погляду на світ. За маніфест гуманізму можна вважати трактат Піко делла Мірандоли *"Про людську гідність"*, а згодом гуманізм пронизав усі галузі науки і мистецтва. Йому приписують концепцію людської особистості, створену внаслідок наголосу на унікальності й вартості кожного індивіда. За доби гуманізму зародилася й історія як вивчення процесу змін, а отже, і уявлення про поступ; гуманізм пов'язаний і з переворотом у науці, тобто з принципом, що нічого не слід вважати за істину, якщо не можна перевірити й довести. У царині релігійного мислення гуманізм став доконечною передумовою протестантського наголосу на індивідуальному сумлінні. У мистецтві він породив нову цікавість до людського тіла й неповторності людського обличчя. В політиці гуманізм наголошував на уявленні про суверенну державу, протиставляючи її спільноті християнського світу, — отже, й започаткував сучасні національності. Суверенна національна держава — це колективний аналог незалежної людської особистості. [**ДЕРЖАВА**].

Як своєю закоханістю в поганську давнину, так і наполяганням на розвитку критичних здібностей людини ренесансний гуманізм суперечив панівним настроям і твердженням християнської практики. Незважаючи на мету гуманізму, традиціоналісти стверджували, що він небезпечний для релігії і його треба придушити. Через п'ять сторіч, коли розпад християнського світу став набагато очевидніший, чимало християнських богословів уважали, що гуманізм — коріння всілякого зла. Один католицький філософ писав:

"Різниця між Ренесансом і середньовіччям полягає не в додаванні, а у відніманні. Ренесанс... був не середньовіччя плюс людина, а середньовіччя мінус Бог".

Один американський протестант не менш категоричний: "Саме Ренесанс породив оту вкрай нехристиянську концепцію: ідею незалежності індивіда". Але російський православний ортодокс найбезкомпромісніший:

"Ренесансний гуманізм утвердив незалежність людини і її свободу в усіх сферах культурної творчості, науки і мистецтва. В цьому й полягала його істина, творча енергія людства відчувала доконечну потребу подолати перешкоди й заборони, які поставило на її шляху середньовічне християнство. Але, на жаль, Ренесанс почав утверджувати й самодостатність людини і призвів до розколу між нею та одвічними істинами християнства... Якраз це й становить першопричину трагедії новітньої історії... Бог став ворогом людини, а людина — ворогом Богові"[11].

Унаслідок тих самих причин не так давно чимало людей, що не ховали своєї зневаги до християнства, — зокрема марксисти, наукові соціологи та атеїсти, — вітали Ренесанс як початок визволення Європи. Але ніщо, напевне, не злякало б ренесансних майстрів більше, ніж такий висновок. Дуже мало з них добачали якусь суперечність між гуманізмом і своєю релігією, і з цим твердженням погодяться й найсучасніші християни. На думку фундаменталістів, увесь розвиток з доби Ренесансу — від картезіанського раціоналізму до дарвіністського вчення — суперечив релігії, проте християнство пристосувало і згладило його. Полишений сам собі, гуманізм неодмінно прямує до своєї логічної мети — атеїзму. Але європейська цивілізація загалом не ступила на цей крайній шлях. Унаслідок усіх подальших конфліктів утворився новий і підвладний неперервним змінам синтез між вірою та розумом, традиціями і новаторством, звичаями і переконаннями. Попри поступове утвердження світських тем, головний масив європейського мистецтва й далі був присвячений релігійним темам, усі видатні майстри щиро вірили в Бога. Досить прикметно: наприкінці свого довгого життя Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) — скульптор флорентійського "Давида" (1504 р.), художник Сикстинської каплиці й архітектор собору Св. Петра — звернувся за втіхою до побожної поезії:

Giunto è già 'l corso della vita mia,
con tempestoso mar per fragil barca,
al commun porto, ov'a render si varca
conto e ragion d'ogni' opra trista e pia.
Onde l'affettuosa fantasia,
che l'arte me fece idol' e monarca,
conosco or ben, com'era d'error carca,
e quel c'a mal suo grado ogn'uom desia.
Gli amorosi pensier, già vani e lieti,
che fien'or, s'a due morti m'avvicino?
D'una so 'l certo, e l' altra mi minaccia.
Né pinger né scolpir fia più che quieti
l'anima volta a quell' Amor divino
c'aperse, a prender noi, 'n croce le braccia.

Коли життя вже майже проминуло,
У човнику, де хвиль стихія п'яна,
До гавані доплив я наостанок,
Де доля всіх до звіту притягнула.
Колись фантазія для мене обернула
Мистецтво на володаря і пана;
Тепер дізнавсь: то лиш тяжка омана,
Що тягарем нещасть людину гнула.
О, де кохання радісні каскади,
Коли дві смерті вже напоготові —
Напевна й друга ген на видноті?
Різець і пензель не дають розради, —
Й душа благає Божої любові,
Що всіх нас обіймає на хресті[12].

Провідну роль у ренесансному мисленні відігравала освіта. Гуманісти знали, що створення нової людини треба починати зі школярів та студентів. Трактатів про освіту й освітніх експериментів не бракувало — від педагогічної діяльності Вітторіно да Фельтре до Еразмової *"Настанови володареві"*. Ідеал гуманістів, зберігаючи основу християнського навчання, полягав у розвиткові розумових і фізичних талантів молоді. Задля цього поряд з грецькою мовою і латиною викладали гімнастику. Академію Вітторіно в Мантуї часто вважають за першу школу нового типу. Серед інших шкіл нового типу була й відновлена школа св. Павла (1512 р.) в Лондоні.

Для ренесансної музики характерна поява світської хорової музики поряд з поліфонією музичного супроводу до мес. Найвидатніші композитори — Жокен Депре (бл. 1445–1521) і Климент Жанекен (бл. 1485–1558), чию творчість дуже вихваляли як в Італії, так і у Франції, — зображували звукові панорами. Жанекенові твори *"Les oiseaux"* ("Птахи"), *"Les cris de Paris"* ("Скарги Парижа") і *"La bataille de Marignan"* ("Битва під Маріньяном") виповнені радості та енергії. Поширилось мистецтво мадриґалу, йому сприяли міжнародні школи лютністів.

Підручники, що характеризують ренесансне мистецтво, мають тенденцію поділяти свій предмет на три виразно відокремлені періоди. Після раннього "новаторського" Ренесансу XV ст. іде високий Ренесанс "досягненої гармонії" середини XVI ст., а вже далі — наслідувальний маньєризм. До великих новаторів належать Паоло Уччелло (1397–1475), що опанував перспективу, Андреа Мантенья (1431–1506), майстер реалістичного малярства, і Сандро Боттічеллі (1445–1510), що чарівно поєднував пейзаж і людські постаті. За трьох неперевершених гігантів загалом вважають Леонардо, Рафаеля Санті (1485–1520) і могутнього Мікеланджело. Наслідувачів, звісно, був легіон. Але наслідування — форма лестощів, тож зображення людського обличчя і тіла, краєвидів і світла змінилося. Рафаелеві мадонни — окремий духовний світ, не пов'язаний із середньовічними іконами.

Але до таких надто виразних класифікацій слід ставитись критично. З одного боку, новаторство не припинялося. Годі вигадати більше новаторство у використанні форми та кольору, ніж сміливі полотна Антоніо Аллегрі (Корреджо, 1489–1534), венеціанців Тиціано Вечельйо (Тиціана, 1477–1576) і Якопо Робусті (Тінторетто, 1518–1594), а також Доменіко Теотокопулі (Ель Греко, бл. 1541–1614) з острова Крит, що через Венецію добувся до Толедо. З іншого боку, мистецтво Північної Європи, сягнувши висот спершу в Бургундії, розвивалося впевнено й незалежно. Німецька школа, сформована навколо Альбрехта Дюрера (1471–1528), Лукаса Кранаха (1472–1553) з Нюрнберґа, пейзажиста Альбрехта Альтдорфера (1480–1538) з Реґенсбурґа і портретиста Ганса Гольбейна з Ауґсбурґа (1497–1543), мала контакти з Півднем, але була цілком самостійною. І, нарешті, треба взяти до уваги видатних і оригінальних художників, що були набагато тісніше пов'язані з неперервними середньовічними традиціями. До них належать незвичайний різьбяр вівтарів Файт Штос (*Veit Stoss*, або *Wit Stwosz*, бл. 1447–1533), що працював у Німеччині та Польщі, загадковий Майстер Ґрюневальд (бл. 1460–1528), химерний голандець Єронім Босх (помер 1516 р.) зі своїми візіями пекла і фламандський художник "селянського жанру" Пітер Брейґель Старший (бл. 1525–1569).

Ренесансну архітектуру звичайно характеризують як реакцію на ґотичний стиль. Флорентійський "класичний стиль", найдавнішим взірцем якого стала каплиця родини Пацці (1430 р.), мав чимало послідовників. Класичні вілли Андреа Палладіо (1508–1580) не давали спокою європейській аристократії. Його вишукано ілюстровані *"Quattro libri della architectura"* ("Чотири книги про

архітектуру", 1570 р.), опубліковані у Венеції, знайшли собі місце в кожній поважній бібліотеці. Коли порох зробив замки застарілими, гроші витрачались на будівництво прегарних палаців, надто в аристократичних маєтках на Луарі, на пам'ятки муніципальних гордощів у вигляді бюргерських домів і обступлених арками майданів Німеччини та Голандії, а також на італізовані міські ратуші від Амстердама до Аугсбурга, Ляйпцига і Замосця.

Для ренесансної літератури характерна поява численних творів, написаних живими, розмовними мовами, і ці твори дивилися на світ по-новому геть у кожному аспекті. Перші спроби гуманістів спричинились до зародження в XVI ст. справжніх національних літератур. Наявність народної літературної традиції живою розмовною мовою стала згодом одним з головних атрибутів новітньої національної ідентичності. У Франції цю традицію започаткували поети *"Плеяди"*, в Португалії — Луїш ді Камоенс (1524–1580), в Іспанії — Міґель Сервантес (1547–1616), в Голандії — Анна Бійнс (бл. 1494–1575) і Йост ван ден Вондел (нар. 1587 р.), у Польщі — Ян Кохановський (1530–1584), в Англії — єлизаветинські поети і драматурги Спенсер, Марло і Шекспір. В Італії, де традиція була сильніша й давніша, її покріпили Лодовіко Аріосто (1474–1533) і Торквато Тассо (1544–1595). [SINGULARIS].

SINGULARIS

Індивідуалізм здебільшого оголошують однією з найвластивіших рис "західної цивілізації", тож Мішель Монтень може претендувати, що він — один з піонерів індивідуалізму:

"Найважливіша річ на землі — дізнатись, як належати самому собі. Кожен дивиться поперед себе, але я дивлюсь усередину власного єства, я цікавлюсь тільки собою. Я всякчас думаю про себе, контролюю себе, пробую себе... Почасти ми щось завдячуємо суспільству, але більшу частину — самим собі. Необхідно позичати себе іншим, але віддаватися — треба тільки самому собі"[1].

Коріння індивідуалізму виявлено і в платонізмі, і в християнській теології душі, і в номіналізмі середньовічної філософії[2]. Проте розквіт індивідуалізму припав на добу Ренесансу, яку Буркгардт характеризував через її блискучих індивідів. Культурний інтерес до людей, релігійний інтерес до індивідуального сумління та економічний інтерес до капіталістичного підприємництва — все це висунуло індивіда на середину сцени. Починаючи з Лока та Спінози, Просвітництво розвинуло тему індивідуалізму, аж поки "свобода індивіда" і "права людини" долучились до загального масиву європейських розважань.

У XIX ст. теорія індивідуалізму розвивалась у кількох диверґентних напрямах. Кант зауважив, що необмежене задоволення егоїзму аморальне, і лише Джон Стюарт Міл у своєму есе *"On Lyberty"* ("Про свободу", 1850 р.) примирив суперечливі інтереси індивідів і суспільства. У статті *"Socialisme et liberté"* ("Соціалізм і свобода", 1898 р.) Жан Жорес спробував примирити ці інтереси з соціалістичних позицій. А проте завжди знаходились люди, ладні дотримуватись крайнощів. У своїй праці *"Der Einzige und*

sein Eigentum" ("Єдиний і його набуток", 1844 р.) Макс Штірнер засудив усі форми колективу — націю, державу, суспільство. А Оскар Вайлд у розвідці *"The soul of man under socialism"* ("Людська душа за соціалізму", 1891 р.) боронив абсолютні права митця: "Мистецтво — найінтенсивніший вияв індивідуалізму, відомий світові".

У XX ст. і комунізм, і фашизм трактували індивіда зневажливо. Але навіть у демократичних державах роздуті урядові бюрократії часто пригнічують тих, кому вони покликані служити. Неоліберальна відповідь почала набирати сили у "Віденській школі" в 1920-х роках. Її лідери — Карл Попер (нар. 1902 р.), Людвіґ фон Мізес (1881–1973) і Фрідріх фон Гаєк (нар. 1899 р.) — геть усі виїхали за кордон. Гаєкові праці *"Дорога до рабства"* (1944 р.) та *"Індивідуалізм і економічний устрій"* (1949 р.) живили поствоєнний неоконсерватизм. Один його ревний учень якось обурено заявив: "Немає такої речі, як суспільство"[3].

Такі крайні теорії зображують громадян як простих споживачів товарів, послуг і прав. Політика загрожувала виродитись у "культуру скарг". Водночас у не менш шановній традиції обов'язку знов почала утверджуватись протилежна тенденція[4].

Не всі європейські мовні спільноти витворили корпус поважної літератури. Ті, хто плентався позаду, зокрема в Німеччині, Росії та на Балканах, і далі переймалися релігійними переслідуваннями. За винятком Лютера, німецька література майже не мала видатних постатей. Між сатиричним *"Narrenschiff"* ("Кораблем дурнів", 1494 р.) Себастьяна Бранта (1457–1521) і шахрайським романом *"Simplicissimus"* (1669 р.) Кристофеля Ґрімельсгаузена (бл. 1625–1676) майже нема чого згадати, окрім релігійних тактатів і популярних *Volksbücher*, народних книжечок, як-от оповіді *"Doctor Johann Faustus"* (1587 р.). **[ФАУСТ]**. У Центральній Європі великий масив літератури й далі творили міжнародною мовою — латиною. Після Данте й Петрарки до головних представників новолатинської поезії належали німець Конрад Пікель, або ж Кельт (1459–1508), — перший поет-лауреат Священної Римської імперії, угорець Ян Панноній (1434–1472), італійці Фракасторо (1483–1553) та Альчаті (1492–1550); поляки Дантишек (1485–1548) і Яницький (1516–1543).

Ренесанс вочевидь мав щось спільне з пізнішим рухом за церковну реформу. І гуманісти, і майбутні реформатори нарікали на скам'янілі клерикальні погляди, і ті, й ті страждали від підозр панівної ієрархії. Ба більше, заохочуючи критичне вивчення Нового Заповіту, як гуманісти, так і реформатори породжували в молодого покоління мрії про втрачені чесноти первісного християнства, тоді як інша частина молоді мріяла про втрачену добу класичної античності. З огляду на це, хоча порівняння тут не найкраще, став поширеним вислів: "Еразм зніс яйце, а Лютер його висидів".

Реформація. А втім, неможливо розглядати Реформацію лише як продовження Ренесансу. На відміну від гуманізму, Реформація зверталася до найглибших побожних традицій середньовіччя і посувалась на хвилі релігійного відрод-

ження, яка підхопила не тільки самих учених, а й маси. Її започаткували люди, які щиро прагнули зберегти непорушність католицької віри і які тільки посилили свою боротьбу за очищену і об'єднану релігію, коли одна галузка реформаційного руху стала відколюватись. Реформація взагалі не мала нічого спільного з гуманістичним духом толерантності. Отже, спільні джерела Ренесансу і Реформації не повинні приховати факту, що ці джерела сформували потоки, які потекли в дуже різних напрямах. Такий самий розкол утворивсь і всередині руху за церковну реформу. Те, що почалось як широке релігійне відродження, зрештою поділилось на два окремі і ворожі один одному рухи, що згодом стали відомі як Католицька реформація і Протестантська реформація.

Причиною релігійного відродження, вочевидь помітного вже наприкінці XV ст., стала здебільшого народна огида до морального падіння духівництва. Попри оголошений намір скликати Вселенський собор раз на десять років, церква з 1430-х років не скликала жодного собору. Канонізація довгої низки святих — від домініканця св. Вісенте Ферера (канонізовано 1455 р.) і св. Бернардина Сієнського (канонізовано 1450 р.) до св. Казимира (1458–1484) з Польщі — не могла відвернути уваги від кричущого браку святості в церкві загалом. Європа повнилась оповідок про єпископів, які вдавались до симонії, пап, які запроваджували непотизм, священиків, що чинили проміскуїтет, ледачих ченців, а над усе — про суто світське багатство церкви.

Цього разу провісник майбутніх змін знов об'явився у Флоренції. Несамовиті проповіді фанатичного ченця фра Джіроламо Савонароли (1452–1498), що залякував пекельним вогнем, у 1490-х роках підняли народ на бунт, Медічі були змушені на якийсь час утекти, але все скінчилося тим, що спалили самого Савонаролу. В Іспанії за кардинала Сіснероса релігійну дисципліну поєднувано з пильним навчанням. Нова школа богослов'я при університеті в Алькалі, заснованому 1498 р., підготувала написану багатьма мовами Біблію *"Poliglota"* (1517 р.). В Італії за кардинала Джанп'єтро Карафи (1476–1559), майбутнього папи Павла IV і засновника (бл. 1511 р.) Ораторії Божественної Любові, впливовий гурток римських церковників присвятив себе ревній побожності і практичному доброчинству. Відтоді виникла ціла низка нових католицьких конґреґацій, що об'єднували членів, які вже відрізнялись і від звичайних ченців, і від жебрущих ченців: театинці (1523 р.), барнабіти (1528 р.), єзуїти (1540 р.) та ораторіанці (1575 р.).

Рух за релігійне відродження збігся з надиром церковної репутації, що стався за папства Родріґо де Борджа (Олександра VI, правив 1492–1503) і Джуліано делла Ровере (Юлія II, правив 1503–1513). Олександр полюбляв золото, жінок і влаштовував кар'єру своїм позашлюбним дітям. Юлій задовольняв свою "природжену любов до війни та завоювань"; його пам'ятають як папу, що поїхав на битву в повному бойовому обладунку, як перебудовника собору Св. Петра, нового засновника Папської держави. 1508 р., коли він планував заплатити за свої війни і за собор Св. Петра продажем у Німеччині індульґенцій — паперових сертифікатів, які ґарантували звільнення від кари в чистилищі, — Рим навідав

молодий чернець-августинець з Вітенберґа в Саксонії. Мартина Лютера до глибин душі вразило все побачене. "Навіть розбещеність, — писав Ранке, — може мати свою довершеність"[13].

Через десять років Лютер (1483–1546) виявився на чолі першого протестантського бунту. Лекції Лютера як професора теології у Вітенберзькому університеті засвідчують, що його доктрина "виправдання самою вірою" формувалась уже кілька років, проте як чоловік, що обстоював свої найглибші переконання, він не мав терпцю спілкуватися з тогочасними шляхетними гуманістами. Лютер був навдивовижу брутальний і дратливий. Його мову інколи навіть годі переказати. Рим, на думку Лютера, став осідком содомії і апокаліптичного звіра.

Лютерова лють полилась через вінця, коли до Німеччини добувся жебрущий чернець Йоган Тецель, що продавав індульґенції. Тецеля прогнали з території Саксонського курфюрста, що не мав бажання дивитись, як його піддані віддають величезні суми грошей у папські скрині. Отже, засумнівавшись у теологічних повноваженнях Тецеля, Лютер підтримував політику свого володаря. 31 жовтня 1517 р., напередодні дня Всіх Святих, він пішов на рішучий крок, прибивши на двері замкової церкви у Вітенберґу список з 95 тез — арґументів супроти індульґенцій.

Цей славетний акт непокори мав кілька наслідків. По-перше, Лютер встряв у низку публічних дискусій, зокрема й у ляйпцизьку дискусію з папським теологом доктором фон Еком, що скінчилася офіційним відлученням Лютера від церкви (червень 1520 р.). Готуючись до дискусій, він підготував кілька перших трактатів про лютеранство — *"Розв'язки"*, *"Свобода людини-християнина"*, *"Звертання до німецького народу"*, *"Про вавилонський полон Божої церкви"*, — і прилюдно спалив *"Exurge Domine"* ("Звеличуйся, Господи"), папську буллу про своє відлучення. По-друге, в німецькій політиці відбувся розкол між прихильниками і опонентами Лютерового покарання. 1521 р. імператор Карл V запросив Лютера, вимагаючи від нього смиренності, на засідання імперського парламенту у Вормсі. Лютер, як і Гус у Констанці, сміливо боронився:

"Я пронизаний Святим Письмом, яке цитував вам, моє сумління — полоненик Божого слова. Я не можу і не буду ні від чого відмовлятись, бо чинити супроти сумління — і небезпечно, і нечесно... *Hier stehe ich. Ich kann nicht anders* [На цьому я стою. Я не можу інакше]".

Після цього люди саксонського курфюрста нишком викрали Лютера й заховали у Вартбурзькому замку. Вигнання, яке оголосив Лютерові парламент, годі було запровадити в життя. Релігійний протест обертався на політичний бунт.

Німеччина в 1522–1525 рр. здриґалася від двох великих вибухів заворушень: виступу імперських лицарів (1522–1523 рр.) у Трирі і соціального насильства Селянської війни (1524–1525 рр.), яка почалась у Вальдсгуті в Баварії. Лютерова непокора церкві могла посприяти й непокорі політичній владі, проте Лютер не співчував "дванадцяти статтям" селянського "канцлера" Венделя Ґіплера. Коли зграї повстанців просунулись на північ аж до Тюринґії, Лютер опри-

людинив своє звернення *"Проти вбивчих і злодійських селянських орд"*, ревно боронячи соціальний лад і права володарів. Повсталих селян потопили в морі крові.

Лютерів бунт набув визначеної форми під час трьох подальших сесій парламенту. Імператорові опоненти скористалися шансом зміцнити своє становище, поки імператора сковували війни проти Франції і турків. 1526 р. у Шпаєрі, в Канікулярній декларації парламенту, вони спромоглися ухвалити славетну формулу про свободу володаря у справах релігії: *"Cuius regio, eius religio"* ("Чия влада, того й віра"). 1529 р., на другій сесії парламенту в Шпаєрі, імператорові опоненти, оплакуючи скасування попередньої декларації, подали офіційний "Протест", що дав назву всьому їхньому рухові. 1530 р. в Аугсбурзі вони підготували стриманий виклад головних пунктів своєї віри. Цей аугсбурзький "Символ віри", що його склав Меланхтон, став протестантським маніфестом, після цього несхитний імператор визначив квітень 1531 р. як останній термін, коли ще можна знову скоритися йому. У відповідь протестантські володарі сформували озброєний Шмалькальденський союз. Відтоді католицький і протестантський табори вже чітко визначились. **[GESANG]**.

GESANG

ЛЮТЕРІВ переспів 45 псалму — "Бог для нас — охорона та сила" — вперше покладено на музику в "Gesangbuch" ("Співанику") Й. Клюґа 1529 р. Цей твір засвідчує, що "Вітенберзький соловейко" — не тільки церковний реформатор та богослов, а й поет і композитор. Переспів виявився чи не найвидатнішим гімном християнського репертуару:

EIN' FESTE BURG 8 7 8 7 6 6 6 6 7

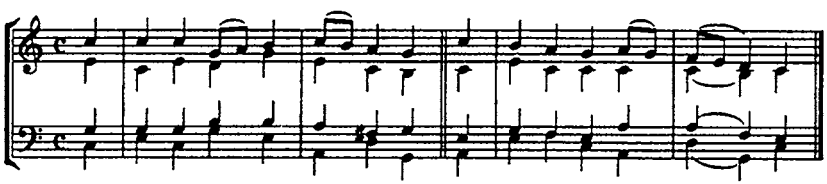

Ein' feste Burg ist unser Gott,
ein gute Wehr und Waffen.
Er hilft uns frei aus aller Not,
die uns jetzt hat betroffen.
Der alt böse Feind
mit Ernst er's jetzt meint,
gross Macht und viel List,
sein grausam Rüstung ist
auf Erd ist nicht seins gleichen[1]

A safe stronghold our God is still,
A trusty shield and weapon;
He'll help us clear from all the ill
That hath us now o'ertaken.
The ancient prince of Hell
Hath risen with purpose fell;
Strong mail of craft and power
He weareth in this hour;
On earth is not his fellow[2].

Господь — фортеця нам міцна,
Надійний щит і охорона,
Він нам підмога не одна,
Від лиха завжди оборона.
Князь пітьми, ворог лютий,
Убрався в панцер кутий,
Страшна, підступна сила
Нам на шляху як брила,
Але ніхто їй не піддавсь[1].

Лютер, як чернець, був знайомий з церковною музикою. Він мав добрий тенор і хотів, щоб усі люди поділяли його втіху від церковного співу. Виконання музичних творів мало становити літургійний аналог його теологічної доктрини про єдність усіх вірних. Лютер надавав великої ваги колективному співові церковної громади. У своїй праці *"Formula Missae"* (1523 р.) він реформував латинську месу й забезпечив основу для пізнішої шведської літургії. *"Geystliche Gesangk Buchlein"* ("Духовний співаник", 1524 р.), що його опублікував Лютерів учень Й. Вальтер, був антологією поліфонічних хорових творів. 1525 р. Мартин Лютер поставив у Вітенберзі перший у світі нотний друкарський верстат. У книжці *"Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst"* ("Німецька меса і порядок церковної служби", 1526 р.) Лютер подав зразок співаної меси живою, розмовною мовою. Меса закінчувалася одним з варіантів гуситського гімну — *"Jesus Christus, unser Heiland"* ("Ісус Христос наш Спаситель"). *"Enchiridion"* ("Порадник", 1526 р.) Генріха Люфта був першим збірником церковних гімнів. Через п'ять років після засідання парламенту у Вормсі Лютерові прихильники були дуже добре музично устатковані.

Лютерова музична традиція мала далекосяжні наслідки. Вона вимагала, щоб кожна парафія мала свого кантора, органіста, хорову школу і групу навчених співаків та музик, і тому й відіграла найчільнішу роль у перетворенні Німеччини на музично найосвіченішу націю в Європі, що стала найбагатшим джерелом європейської світської музики. Ґеній Й. С. Баха не знайшов би собі ґрунту, родючішого за лютеранство.

За однією з гіпотез, саме німецька мова та її ритми лежать в основі переваги німців у музиці. Ця гіпотеза, може, слушна, а може, й ні, але Лютер 1525 р. сказав: "Текст, ноти, акцент, мелодія і виконання — все має виростати зі щирої материнської мови та її образів". Лютерів наголос на використанні розмовної мови глибоко вплинув на німецьку освіту. Існує прямий зв'язок між гімнами та месами Лютера, Вальтера, Рау, Генріха Шюца (1585–1672) і славою, яку згодом мали Бах, Гайдн, Моцарт, Бетховен, Шуберт і Брамс[3].

Проте вихваляння самої лютеранської традиції, безперечно, означає нехтування католицької музики і плідної взаємодії різних християнських традицій. Але досить лише поглянути на безживну музику кальвінізму, що заборонив "папську поліфонію" і тим самим звів женевський Псалтир (1562 р.) до збірки ритмізованого одноголосся, щоб пересвідчитись у пишному багатстві Лютерової музикотворчості.

У багатьох аспектах англіканська церква поділяє Лютерову музичність, сформувавши дивовижну традицію, яку започаткували Теліс, Ґібонс і Берд. Своєю незвичайною простотою *"Canon"* Теліса, колишнього ченця Волтемського абатства, що став

органістом Королівської капели, становить англіканський аналог пісні *"Ein' feste Burg"* і складається з восьми частин:

ТЕЛІСІВ КАНОН 8 8 8 8 (LM)

Glory to thee, my God, this night
For all the blessings of the light.
Keep me, oh keep me, King of Kings
Beneath thine own almighty wings.

Ласкавий Боже, слався у віках,
Ти скрізь ясний показуєш нам шлях.
Мене, благаю, Боже, пригорни
Своїми всемогутніми крильми[4].

Не слід забувати й про чудову музичну традицію православної церкви, що, як і Лютер, не менш охоче засвоїла поліфонію. Заборона музичних інструментів у православній церкві посприяла незвичайно могутньому розвиткові хорового партесного співу. Натомість католицька церква завжди дозволяла інструментальний акомпанемент. Найдавніший церковний орган, що зберігся, датований 1320 р. і досі грає в Сіоні у кантоні Вале. Але в Україні і в Росії поліфонію породжували лише людські голоси, сформувавши культуру, що була готова як творити музику, так і оцінювати її. Тож у цьому контексті Чайковський так само не випадковий, як і Бах.

Тим часом лютеранський рух протесту роздмухувала низка паралельних подій, кожна з яких розсувала рамки протестантства. 1518 р. у Швейцарії Гульдріх Цвінґлі (1484–1531), еллініст, що листувався з Еразмом, і "народний священик" з Цюриха, виступив проти римської церкви, критикуючи як церковну організацію, так і саме вчення. Як і Лютер, він почав з відкидання індульґенцій і поділяв Лютерову концепцію виправдання вірою. Але він відкидав ще й авторитет єпископів і навчав, що причастя —звичайнісінька символічна церемонія. Цвінґлі загинув під Капелем 1531 р., несучи протестантську корогву у війні проти п'яти католицьких лісових кантонів; ця війна розколола Швейцарську Конфедерацію. Він започаткував важливу протестантську течію: місцеві громади вимагали демократичного права контролювати свої власні справи. [**ХОЛІЗМ**].

ХОЛІЗМ

У лютому 1528 р. дивовижний "доктор Парацельс" утратив посаду міського лікаря в Базелі, на яку його призначили зовсім недавно. Парацельса не допускали до університету, він образив аптекарський цех і подав позов на прелата, що відмовився сплатити йому повний професійний гонорар. Коли Парацельс публічно звинуватив суддів в упередженості, йому загрожував арешт, і він утік. Його ідеї були не більш прийнятні для тодішньої схоластичної медицини, ніж для нібито наукової медицини пізнішої доби.

Філіп Авреол Теофраст Бомбаст фон Гогенгайм (1493–1541), відомий як Парацельс, народився в Айнзідельні в кантоні Швіц. Він був сучасник Лютера, Еразма й Мікеланджело. 1524 р. Парацельс скінчив медичний факультет Феррарського університету, проте покинув дальші студії і провів сім років у мандрах, вивчаючи науку травників, циган та чаклунів, і заробляв на хліб, здобувши ремісничий ступінь цирульника. Він навідав Іспанію і Португалію, Росію і Польщу, Скандинавію і Константинополь, Крим і, можливо, Єгипет. Колись католик, Парацельс часто мав контакти з радикальними сектами, як-от анабаптистами і "братством Святого Духа". Заарештований у Зальцбурґу 1525 р. за підтримку бунтівливих селян, Парацельс насилу уник страти. Окрім Базеля, Парацельс надовго зупинявся в Страсбурґу, Нюрнберґу, Санкт-Ґалені, Мерано в Тіролі, Санкт-Моріці, Бад-Пфайферсі, Аугсбурґу, Кромау в Моравії, Братиславі, Відні й Вілаху. Він був плідним автором творів на найрізноманітніші теми — від теології до магії; в цій останній царині головна його праця — *"Opus paramirium"* ("Дослідження див", 1521 р.).

Парацельс відкидав панівне уявлення, що медичні знання слід черпати з давніх текстів. У Базелі він приєднався до кількох студентів, які палили твори Авіценни. Натомість Парацельс запропонував навчатися, з одного боку, на основі практичних спостережень, а з другого — на "чотирьох стовпах": натурфілософії, астрології, алхімії і "чесноті" (під нею він розумів природжені властивості людей, рослин і мінералів). Парацельсова схильність до емпіризму спричинилась до появи низки блискучих трактатів і методик: з ампутації, антисептики, гомеопатії і бальнеології. Інші зацікавлення Парацельса привели його до альтернативної системи біохімії, основаної на сірці, солі та ртуті, й забезпечили йому тривку славу чаклуна. 400 років жодна група європейських лікарів не була готова сприйняти його холістичний припис: добрий лікар шукає гармонії всіх чинників, які впливають на стан пацієнта, зокрема й середовищних, психосоматичних і надприродних.

Парацельс жив за доби, коли ніхто ще не розумів функціонування травної, кровоносної, нервової і репродуктивної систем, не кажучи вже про гени чи хромосоми. Проте чимало його глибоких думок і досі зберегли свою слушність:

"І чоловік, і жінка мають половину сімені, а разом вони утворюють ціле сім'я... В матці є притягальна сила (як амбра чи магніт)... Тільки-но визначено волю, матка втягує в себе сім'я жінки і чоловіка з рідин серця, печінки, селезінки, кісток, крові... і все це є в тілі. Адже кожна частина тіла має своє окреме сім'я. Та коли ці всі різновиди сімені сходяться докупи, є тільки одне сім'я"[1].

1521 р. у Цвікау в Саксонії з'явились анабаптисти, або "перехрещені". (Відкидаючи авторитет римо-католицької церкви, вони доводили, що всіх людей треба перехрестити). Анабаптисти кинули виклик і усталеній політичній владі, намагаючись заснувати ідеальну християнську республіку, засновану на євангельських принципах. Вони поділялись на чимало течій та угруповань, але всі відкидали присягу, приватну власність і насильство. Анабаптисти начебто заперечували втілення Христа. Лютер одразу засудив їх. Один з їхніх проводирів — Андреас Карлштадт (1480–1541) — колись був колегою Лютера у Вітенбергу. Інший — Томас Мюнцер (бл. 1490–1525) — загинув зі своїми послідовниками під час придушення Селянської війни. Ще двох — Яна Матійса з Гарлема і Яна Бейкельца з Лейдена, — страчено після жорстокого придушення анабаптистського "Мюнстерського королівства" у Вестфалії в 1534–1535 рр. Анабаптисти були першими фундаменталістами християнського світу, і їх переслідували і протестанти, й католики. Анабаптисти знову підвели голову як меноніти під проводом фрисландця Мено Симонса (1496–1561) і вижили як засновники численних сект XVII ст., зокрема баптистів, унітаристів і квакерів. Попервах анабаптистів часто сплутували з низкою містичних спіритуалістичних груп — спадкоємцями середньовічних міленаріїв (що чекали тисячолітнього царства Христового); міленаріїв уже вважали за представників якоїсь окремої релігії. До засновників спіритуалізму належать баварець Ганс Денк (помер 1527 р.), шваб Себастьян Франк (бл. 1499–1542) і силезець Каспар Швенкфельд (1490–1561).

1529 р. англійський король Генріх VIII започаткував політику, яка мала відокремити англійську церкву від Риму. Першопричина полягала в палкому бажанні Генріха мати спадкоємця чоловічої статі та у відмові папи надати йому розлучення. Генріх, що давніше здобув титул *fidei defensor*, оборонця віри, за критику Лютера, майже не мав релігійних мотивів, проте парламент надав йому великої підтримки; до того ж на його боці була й значна матеріальна перевага, бо він напав на церковні привілеї та майно. Закон про анати (1532 р.) припинив фінансові виплати Римові. Закон про апеляції (1533 р.) обтяв церковну юрисдикцію Риму. Закон про верховенство (1534 р.) цілковито скасував папський авторитет, піднісши короля до статусу глави англіканської церкви. Підданих, як-от Томаса Мора чи кардинала Джона Фішера, що не визнали того закону, страчено за зраду. Закони Десяти статей (1536 р.) і Шести статей (1539 р.) утверджували несхитність римської меси і традиційного вчення. Прямий зв'язок церкви і держави (згодом названий ерастіанством) зробив англіканство ближчим до православ'я, ніж до католицької практики. [УТОПІЯ].

УТОПІЯ

Слово "утопія", що означає "країна, якої нема", викував 1516 р. сер Томас Мор, написавши книжку про свої пошуки ідеальної форми врядування. Книжка, перекладена англійською мовою 1551 р., після мученицької смерті автора, під назвою *"Плідна,*

приємна й розумна праця про найкращу форму політичного проводу і про новий острів Утопію", вийшла й французькою, німецькою, іспанською та італійською мовами і стала бестселером. У книжці Мор описав край, де власність належить усім, де й чоловіки, і жінки отримують різнобічну освіту, а всі релігії відзначаються толерантністю[1].

Утопічне мислення виражає глибоку людську потребу в уявних картинах ідеального світу, жанр утопії приваблював не одного автора — від Платонової *"Держави"* до Бекопової *"Нової Атлантиди"* і Гарінґтонової *"Океанії"*. Такого самого ефекту можна досягти, уявивши собі жахіття "Дистопії", "поганої країни". Саме такими були наміри Олдоса Гакслі, що написав роман *"Чудовий новий світ"* (1932 р.), і Джорджа Орвела, автора роману *"1984 рік"* (1949 р.). У XX ст. утопізм здебільшого був пов'язаний з лівим мисленням. Чимало прихильників Радянської Росії гадали, ніби то сучасна утопія, вільна від усіх лих капіталістичної демократії. "Я бачив майбутнє, — писав один американський гість 1919 р., — і воно працює". Згодом, коли розкрилася правда про масові вбивства, скоєні в ім'я "соціалізму" і "прогресу", такі думки стали блюзнірством. Сучасні ліберали взялись до куди банальнішого завдання — поліпшувати долю індивідів[2]. **[ЖНИВА СКОРБОТИ]**, **[ВОРКУТА]**.

Але куди неохочіше громадська думка погоджувалася з тим, що й фашизм мав свої утопії. Після початкової фази брутального завоювання, чимало нацистів, як і чимало комуністів, мріяли про чудове гармонійне майбутнє. Скажімо, французький письменник Веркор переповідає міркування німецького офіцера в окупованій Франції, що мріє про славетне майбутнє франко-німецького союзу: "Це буде повторення "Красуні і Страховиська"[3]. Після війни в комуністичних в'язницях Східної Європи багатьом демократам, ув'язненим за опозицію комунізмові, довелося слухати про розбиті мрії своїх товаришів-однокамерників — засуджених нацистів[4]. Фашистська утопія, як і комуністична, була облудою й породила незмірні страждання. Але були й такі, хто щиро мріяв про неї. **[LETTLAND]**.

1541 р. Жан Кальвін (1509–1564) з другої спроби взяв під свій контроль місто-державу Женеву. Француз-утікач, ще радикальніший за Лютера, Кальвін став засновником парості протестантства, що мала найширший вплив. Учений, сформований у дусі Лефевра д'Етапля, і колишній католицький правник, Кальвін перебував під захистом гуртка Марґарити Анґулемської [Маргарити Валуа Наварської]. Він став прихильником нового мислення, прослухавши проповідь про верховенство Святого Письма ректора Сорбонського університету Нікола Ко. Боячись репресій, Кальвін покинув свій маєток у рідному Нуайоні й утік до Базеля. Там він опублікував свою головну працю *"Institution de la religion chrétienne"* ("Настанови в християнській вірі", 1536 р.).

Кальвін висловив оригінальні думки про теологію, про відносини церкви і держави, а надто про індивідуальну мораль. Він погодився з поглядом Цвінглі на причастя, проте його доктрина предетермінізму була не менш новою, як приголомшливою. Кальвін стверджував, що людство наперед поділене на про-

клятих і обраних. Через те й повчав своїх учнів думати про себе як про готову до бою меншість, праведне братство, оточене неприхильним світом, "чужинців серед грішників":

"Ainsi les Bourgeois du Ciel n'aiment point le Monde, ni les choses qui sont au Monde... ils s'écrient avec le Sage: "Vanité des Vanités; tout n'est que vanité et rongement d'Esprit".

("Отож громадяни неба не люблять світу і всього пов'язаного з ним... Вони проголошують разом із пророком: "Марнота марнот; усе навколо — не що, як марнота і мука душевна")[14].

У сфері церковної організації Кальвінові новації теж далеко виходили за пропозиції Цвінглі. Кальвін наполягав не тільки на відокремленні церкви від держави, а й на повноваженнях місцевих релігійних громад. З іншого боку, Кальвін сподівався, що релігійні приписи надихатимуть і світську владу, яка прагнутиме запровадити в життя всі постанови церковних органів. Отже, з погляду толерантності Кальвін був не гнучкіший за інквізицію або Генріха VIII. [СИРОП].

СИРОП

У суботу 12 серпня 1553 р. утікач від святої інквізиції заїхав у село Луїзе на французькому боці Женеви. Чотири місяці тому його заарештували в Ліоні за звинуваченням у єресі і, після допиту в генерального інквізитора, засудили до смерті. Він утік з в'язниці і жив відтоді в мандрах. Він мав намір узяти човна, переплисти Женевське озеро й добутися до Цюриха. Женева була твердинею Кальвіна, Цюрих — послідовників Цвінґлі.

До свого арешту втікач був лікарем архієпископа В'єнського. Народившись у Наварі, він навчався в Тулузі, Парижі, Лувені та Монпельє. Він написав кілька медичних трактатів, розвідку про *"Географію"* Птолемея і дві антитринітарні богословські праці — *"De Trinitatis Erroribus"* ("Про хибність Трійці", 1521 р.) і анонімне *"Christianismi restitutio"* ("Відновлення християнства", 1553 р.). Останні вісім років він досить жваво листувався з Кальвіном і одного разу навіть бачився з ним[1].

У неділю, продавши коня, втікач увійшов до Женеви, взяв собі кімнату в заїзді "Троянда" і подався на пообідню відправу. В церкві його хтось упізнав і виказав міській владі. Наступного ранку кальвіністський слідчий ставив йому ті самі запитання, що й католицький інквізитор кілька місяців тому. Цей утікач звався Міґель Сервето де Вільянуева, інакше відомий як Сервет (1511–1553).

Кальвінове ставлення до Сервета було, м'яко кажучи, нехристиянським. Колись Кальвін застерігав його, забороняючи з'являтись у Женеві. Він навіть дав ліонській інквізиції зразок почерку свого кореспондента. А тепер знехтував женевські закони про релігійну толерантність і радив зітнути Серветові голову. Замість цього за наказом суду Сервета 27 жовтня спалено живцем у Шампелі.

Ніде в Європі радикальні мислителі не мали змоги справді почуватись у безпеці. Російська православна церква спалила жидоватілих. Візантія теж мала свою інквізи-

цію. Джордано Бруно (1548–1600), філософ і домініканець-відступник, спалений на вогнищі в Римі, був, здається, ще й англійським шпигуном[2]. Польсько-Литовська держава була ізольованим притулком, де з 1565 р. єпископські суди не могли запровадити в життя своїх вердиктів. Антитринітаристи зупинились у Трансільванії, перше ніж перебратися до Польщі. Їхній проводир, сієнець Фаусто Соццініі (1539–1604), що з ним інколи порівнюють Сервета, теж жив у Ліоні та Женеві, де, як членові італійської церкви, йому доводилось не рипатись.

Сервета після смерті ще довго пам'ятатимуть як символ взаємозалежності протестантського і католицького святенництва. Пам'ятники на його честь збудовано в Мадриді (1876 р.), Парижі (1907 р.) та В'єні (1910 р.). Проживши довше, Сервет натішився б успіхом чотирьох видань своєї праці про медичні сиропи — "*Syroporum universa ratio*" (1537 р.).

У царині етики Кальвін виробив новий і неповторний кодекс, завдяки якому його послідовників можна миттю впізнати. Добра кальвіністська родина мала цуратися всіх виявів насолоди і фривольності — танців, співів, пияцтва, азартних ігор, флірту, яскравих убрань, розважальних книжок, гучної розмови і навіть жвавих жестів. Життя кальвіністів мали супроводити тверезість, самообмеження, тяжка праця, ощадність, а над усе — побожність. Причетність до гурту обраних мали засвідчувати зовнішність, поведінка, відвідування церкви та успіх у світському житті. До давнього католицького тягаря гріха кальвіністи додали новий тягар дотримання пристойності. В мистецтві вони уникали будь-якого безпосереднього зображення Бога, всяких містичних символів та алегорій. Єдиним джерелом проводу і радості для них мало бути щоденне читання Біблії. Саме це вчення згодом стало відоме англомовному світові як пуританство.

Цілковите утвердження кальвіністських принципів засвідчив другий гельветичний символ віри, що його 1566 р. сформулював Й. Г. Булінґер (1504–1575), наступник Цвінглі в Цюриху. Цей документ мав наслідки далеко за межами Швейцарії.

Грецький учений і богослов Теодор Беза (1519–1605), Кальвінів наступник у Женеві, утвердив суворий, несхитний погляд на предетермінізм, якому несамовито опирались послідовники Якуба Германса (Армінія, 1560–1609), професора Лейденського університету в Голандії. Армініани наголошували на доктрині свободи волі і на спасенності Христової смерті для всіх вірних, а не тільки для обраних.

Поширення протестантизму описували як соціально-політичними термінами, так і суто географічно.

Лютеранство безпосередньо зверталося до незалежно настроєних володарів. Воно потверджувало легітимність їхньої влади, а водночас підтримувало наявний соціальний лад. Його швидко перейняли кілька держав, зокрема Вюртемберґ, Гесен, Ангальт, курфюрство і герцогство Саксонія, Ноймарк і Померанія, а також більшість німецьких міст від Бремена до Риги. 1540 р. лютеранство

вступило у фазу затяжної кризи, після того як Лютер виправдав бігамний шлюб Філіпа Гесенського, порадивши головному покровителеві нової віри "щиро збрехати". Аж до "Книги згоди" (1580 р.) лютеранство переживало кілька десятиріч схизми між несхитними гнезіо[справжніми]-лютеранами та ліберальними меланхтонцями. Завдяки проповідям "данського Лютера" Ганса Таузена лютеранство 1537 р. стало державною релігією Данії і Норвегії. Лютеранство почасти спричинилось до того, що Данія втратила Швецію, де нова віра остаточно запанувала лише 1593 р., і до розвалу тевтонських держав у Пруссії (1525 р.) та Лівонії (1561 р.).

Натомість кальвінізм збігався не так з державною політикою, як з уподобаннями певних соціальних груп. У Західній Європі він часто приваблював молоду міську буржуазію, а у Франції — ще й значну частку дворянства. У Східній Європі до кальвінізму теж прихилились як земельне дворянство, так і магнати. В англійському королівстві кальвінізм почав набувати впливу після смерті Генріха VIII (1547 р.). Владарювання хлопчика-короля Едварда VI призвело до багатьох заворушень, до панування ультракатолицької королеви Марії Тюдор і появи низки протестантських мучеників, надто в Оксфорді. Згодом, за Єлизавети I, церковна угода у формі Акту одновірності (1559 р.) і Тридцяти дев'яти статей (1571 р.) досягла розважливого синтезу ерастіанських, лютеранських, цвінгліанських, кальвіністських і традиційних католицьких впливів. Відтоді англіканство завжди правило за парасольку для двох конкурентних течій: "високої церкви" англокатолицизму і "низької церкви" кальвіністських євангелістів. Попри несамовиті переслідування за Єлизавети, і непримиренні католики, і нонконформісти пуритани вижили в підпіллі. Пуритани знову набули сили в XVII ст. і за Кромвелевої республіки (1649–1658) короткий час контролювали країну.

Завдяки зусиллям Джона Нокса (1513–1572) кальвінізм 1560 р. став єдиною визнаною релігією в Шотландському королівстві — у формі, відомій як пресвітеріанство. Хоч і зазнавши нападів з боку англіканства, шотландська церква зберегла свою окремішність.

У Франції кальвіністів прозвали гугенотами. Вони швидко поширились на колишніх альбігойських землях на півдні й на заході, а також серед міського населення всіх провінцій. Гугеноти сформували хребет Бурбонської партії під час релігійних війн і одну з визначальних рис французького релігійного життя аж до свого остаточного вигнання 1685 р.

У Нідерландах поширення кальвінізму, надто серед бюргерів Амстердама, Ротердама і Лейдена, становило головний чинник розколу між католицькими провінціями на заході і Сполученими Провінціями на сході. Голандська реформована церква відігравала провідну роль у країні з часу утвердження кальвінізму як державної релігії (1622 р.).

У Німеччині кальвінізмові довго опирались і лютерани, й католики. Кальвінізм дістав велику підтримку лише 1563 р., коли до нього прихилилися пфальцький курфюрст Фрідріх III, що накинув Гайдельберзький катехізис усім своїм підданим, і саксонський курфюрст Кристіан I (помер 1591 р.). 1613 р. до

кальвінізму навернулись і Гогенцолерни з Бранденбургу. Бранденбург і Пруссія вирізнялись толерантним ставленням як до кальвінізму, так і до лютеранства. [**ФАУСТ**].

ФАУСТ

СПРАВЖНІЙ "доктор Фауст" — мандрівний лікарчук і ярмарковий чаклун, що помер у Штауфені в Брайсґау 1541 р. Скінчивши, певне, як і Коперник, Краківський університет, він навідав чимало німецьких університетів, називаючи себе маґістром Ґеорґієм Сабеліком Фаустом Молодшим. Фауст набув лихої слави через свої блюзнірства, "чуда", як-от перетворення води на вино, і претензії на союз з дияволом. Фаустові пригоди надихнули цілу низку так званих *Faustbuchs*. Першу з них, складену 1587 р. у Франкфурті, 1588 р. перекладено данською мовою, 1592 р. — французькою і голандською, перед 1594 р. — англійською, а 1602 р. — чеською.

Як вигадана постать, Фауст зробив свій дебют 1604 р. у п'єсі Кристофера Марло, де він постає як чоловік з бундючними амбіціями, що намагається стати "великим імператором світу". Фауст натішився миттю влади, перше ніж диявол узяв належну йому плату. В Німеччині Фауст був героєм утраченої драми Лесінґа і роману Ф. М. Клінґера (1791 р.), а згодом став головним героєм віршованої трагедії Ґете, що складалася з двох частин (1808, 1832 р.).

Коротенько переказати зміст "Фауста" Ґете нелегко. Угода Фауста з Мефістофелем обіцяє йому омолодження, і він прагне дожити до сотні років. *"Gib meine Jugend mir zurück!"* ("Ти молодість верни мені!") У першій частині, де йдеться про "малий світ" приватних почуттів, Фауст бореться з конфліктом між своїм обов'язком перед дияволом і коханням до Ґретхен. У другій частині, де йдеться про *grosse Welt*, великий світ, суспільства і політики, Фауст — міністр нікчемного імператора. Коли він помирає, втручається Ґретхен, і диявола одурено: небесні хори вітають лет урятованої душі, Любов тріумфує:

Der früh Geliebte,
Nicht mehr Getrübt,
Er kommt zurück!

Вернувсь мій милий
Одмолоділий —
Прийшов, прийшов![1*]

Шедевр Ґете надихнув дві опери — Ґуно і Берліоза, а також симфонію "Фауст" (1857 р.) Ліста. За недавніх часів Томас Ман у своєму романі *"Доктор Фаустус"* (1947 р.) оживив леґенду задля нещадного судження про сучасну йому Німеччину. Композитор Адріан Леверкюн, спокушений творами Ваґнера і Ніцше, підхоплює диявольське прокляття сифілісу від *femme fatale*, фатальної жінки, і вмирає, написавши нігілістичну кантату *"Fausti Weheklag"* ("Фаустові нарікання"). Наприкінці кантати затяжне *diminuendo* соло на віолончелі нагадує про "світло серед пітьми", натякаючи, що німецька цивілізація, зрештою, може, не породжує цілковитого розпачу[2].

---

* Переклад Миколи Лукаша. — *Перекл.*

У Польсько-Литовській державі, Богемії та Угорщині кальвінізм привабив широкі верстви земельної аристократії. Подекуди, як-от у Трансільванії або Цешинському князівстві, він закріпився надовго. Угорське місто Дебрецен стало відтоді "кальвіністським Римом". У Литві до кальвінізму прихилилось чимало магнатів, зокрема найбільші землевласники в Європі — Радзивіли.

Вплив протестантства можна постерегти в кожній сфері європейського життя. Наголошуючи на потребі читати Біблію, воно значно вплинуло на розвиток освіти в протестантських країнах, а отже, й на рівень письменності серед народу. В економічній сфері протестантство дуже посприяло розвиткові культури підприємництва, а отже, й піднесенню капіталізму. В політиці протестантство виявилось великим яблуком розбрату як між державами, так і між конкурентними угрупованнями всередині держав. Поділивши католицький світ навпіл, протестантство спонукало римську церкву до реформи, що її та раз по раз відсувала. А передусім воно завдало фатального удару ідеалові єдиного християнського світу. До 1530-х років християнський світ ділився на дві половини — православних і католиків, а з 1530-х років він розколовся вже на три частини: православну, католицьку і протестантську. А самі протестанти подрібнились на ще більшу кількість конкурентних течій. Скандал був такий великий, а фрагментація такою всеохопною, що люди вже не згадували про християнський світ і заговорили про Європу.

Контрреформація дістала свою назву від протестантських істориків, які припустили, що вона виникла задля протидії протестантській Реформації. Натомість католицькі історики бачать її по-іншому: як другу стадію руху за церковну реформу, що мав довгу історію від соборного руху наприкінці XIV ст. до Тридентського собору. Проте слід наголосити: Контрреформація — аж ніяк не автаркійна історична машина, що діяла ізольовано. Як і Ренесанс та Реформація, вона взаємодіяла з рештою важливих феноменів тодішньої доби.

Параліч, що панував у центрі католицької церкви, трохи зменшився під час понтифікату Павла III (Алессандро Фарнезе, правив 1534–1549). Відомий як "кардинал Спідниця", Павло III був безсоромним непотистом, братом коханки попереднього папи і щедрим патроном Мікеланджело й Тиціана. Водночас він бачив нагальну потребу змін. Папа відродив Колегію кардиналів, доручив дослідити питання церковної реформи, створивши *"Consilium de emendanda ecclesia"* ("Раду вдосконалення церкви", 1537 р.), патронував єзуїтів, заснував Священну конгрегацію інквізиції і скликав Тридентський собор. До 1530-х років Священна колегія кардиналів, що обирали папу, була одним з найслабших стовпів церкви. Та коли їй обтяли бюджет і, після кількох блискучих призначень, збільшили кількість її членів, вона стала рушієм змін у Ватикані. До видатних постатей належать кардинали Карафа (згодом папа Павло IV, правив 1555–1559), Червіні (згодом папа Марцел II, правив 1555 р.) і англієць Реджиналд Поул, якому 1550 р. не вистачило одного голосу, щоб стати папою. Наступне покоління пап було вже іншої породи. Пій IV (1559–1565) не вагався

засудити на смерть злочинних небожів свого попередника. Несхитного і фанатичного Пія V (правив 1566–1572), колишнього генерального інквізитора, що ходив по Риму босоніж, згодом канонізовано. Григорій XIII (правив 1572–1585), що тішився різаниною Варфоломіївської ночі, був тільки політиком.

Товариство Ісуса дістало назву *corps d'élite*, елітних військ, католицької реформи. Воно поєднувало несамовиту побожність і войовниче життя свого засновника баска Ініго Лопеса де Рекальде (св. Ігнатія Лойоли, 1491–1556), автора *"Духовних вправ"* (1523 р.). 1540 р. буллою *"Regimini Militantis Ecclesiae"* ("Провід войовничої церкви") папа Павло III схвалив діяльність ордену і потім безпосередньо керував нею. Члени Товариства Ісуса були організовані у військо під командою свого генерала, їх навчали думати про себе як про "Ісусових товаришів". Єзуїти мали мету навертати поган, утверджувати у вірі тих, хто відкинувся від неї, а над усе — давати освіту. Через кілька десятиліть після утворення ордену його місіонери з'явилися в усіх закутках світу — від Мексики до Японії. Єзуїти охопили всю територію католицької Європи — від Браганси до Києва. "Я ніколи не покидав Війська, — казав св. Ігнатій. — Я тільки допомагав служити Богові". Або: "Дайте мені семирічного хлопчика, і він стане моїм навіки". На його канонізації сказано, що "Ігнатій мав серце досить велике, аби обняти світ"[15].

Попри свої успіхи, єзуїти породили великий страх та обурення — як серед католиків, так і серед протестантів. Єзуїти уславилися своєю казуїстикою в дискусіях, і всюди поширилася думка, начебто вони дотримуються принципу "мета виправдовує засоби". Їх стали вважати за таємну й нікому не підзвітну церковну поліцію думки. Ще 1612 р. сфальшовані "Monita secreta" ("Таємні вказівки"), опубліковані в Кракові, мали за мету викрити всесвітню змову єзуїтів під проводом страхітливого генерала Аквавіви, "чорного папи". 1773 р. Товариство Ісуса було розпущене, але 1814 р. його відновлено.

Священну конгрегацію інквізиції створено 1542 р. як верховний апеляційний суд у справах єресі. До неї ввійшли провідні кардинали, і вона здійснювала нагляд за діяльністю інквізиції, а 1557 р. склала перший "Індекс заборонених книжок". 1588 р. вона стала однією з дев'яти реорганізованих конгрегацій, або виконавчих департаментів, Римської курії. Вона працювала разом з Конгрегацією пропаганди віри, що мала обов'язок навертати поган і єретиків. **["INDEX"], [ІНКВІЗИЦІЯ], [ПРОПАҐАНДА].**

ІНКВІЗИЦІЯ

Севілья XVI ст. Ісус Христос повернувся на землю, і його заскочили, коли він робив чуда. Бідолаху притьмом заарештували. Великий Інквізитор особисто допитував в'язня. "Чого ти прийшов нам заважати?" — запитав він, але відповіді не було.

Серед багатьох звинувачень Інквізитор закинув Христові й те, що той увів людей в оману, давши їм дар свободи волі. Людина бунтівлива від природи і, коли матиме вибір, завжди

вибере шлях прокляття. Задля їхнього ж власного добра, немов стверджує він, у людей треба забрати свободу волі, щоб спасти їхні душі. "Невже ти забув, що душевний спокій і тиха смерть людині дорожчі, ніж свобода й пізнання добра і зла?"

Крім того, заявляв Інквізитор, навіть історичні факти підтримують його твердження. Люди надто слабкі, щоб опиратися спокусі. 1500 років вони бабрались у гріхах і стражданнях, неспроможні дотримуватись Христових заповідей. "Ти обіцяв їм хліб небесний, та чи може він дорівнятись до хліба земного в очах кволого, порочного і завжди ницого людського поріддя? Ми набагато гуманніші, ніж ти".

Інквізитор звинуватив Христа, що той не відкинув диявольського виклику і не дав доказу своєї божественності. Христос не витримав потрійної перевірки на таємницю, чудо й авторитет. По суті, папство потай стало на бік диявола. "Ми були з ним, а не з тобою, — признається Інквізитор, натякаючи на розкол між католицизмом і православ'ям, — уже вісім сторіч".

Інквізитор з гіркотою провіщає перемогу безвірного матеріалізму. "А знаєш, минуть сторіччя, і людство проголосить... що немає злочину, а отже, й гріха, є тільки голодний люд. "Спершу нагодуй, а вже потім вимагай чесноти!" — ось що напишуть на корогвах, з якими вони зруйнують твій храм".

В Інквізиторовім підземеллі висновок видається неминучим: "Тебе виплодило пекло, — каже він Христу. — Ти єретик. Завтра я спалю тебе!"

Але останньої миті тріумфує християнське всепрощення. Христос цілує Інквізитора в щоку. Подоланий силою любові, Інквізитор кається й відчиняє в'язничну браму...

Цей переказ може правити за вступні студентські нотатки до "Леґенди про Великого Інквізитора". Творцем леґенди був молодий російський письменник Іван Карамазов, що жив разом зі своїм батьком і братами в 1860-х роках. Власна історія Карамазових, як і сама "Леґенда", що складає один з її центральних епізодів, ставить перед читачем одвічні питання добра і зла. Батько Карамазов — ниций та розбещений гультяй, і старший син Дмитро вже повстав проти нього. Іван, скептик-атеїст, і Альоша, оптиміст-легковір, — єдинокровні брати Дмитра. Але є ще й четвертий син, байстрюк, — Смердяков, що вбиває батька, перше ніж накласти руки й на себе. На суді Івана точить сумління, бо ж саме він спонукав до вбивства, і тепер він намагається взяти провину на себе, але внаслідок жахливої судової помилки засуджують невинного Дмитра. У фінальній сцені діти родини Карамазових показують батькам, як треба жити в злагоді[1].

Творцем *"Братів Карамазових"* (1880 р.) був Федір Достоєвський[2]. У цьому романі він по-новому опрацював чимало тем та думок з усієї своєї попередньої творчості. На думку Зиґмунда Фройда, це "найкращий коли-небудь написаний роман". Ну, а хто Творець самого Достоєвського, Достоєвський ніколи не сумнівався.

Достоєвський вигадав "Леґенду про Великого Інквізитора" задля найдошкульнішої в європейській літературі критики християнської церкви. В леґенді він як пророк формулює моральне заперечення тоталітаризму. Автор уявив собі вигадану подію. Леґенда, звичайно, свідчить про його упереджене ставлення до католицизму, а водночас і про віру в принципову єдність християнського світу.

На перший погляд, Достоєвський — російський шовініст. Він не любив "немилосердних" євреїв, зневажав католиків, надто поляків, яких часто зображував злочинцями, й ненавидів соціалістів. Він вважав Російську православну церкву за те, що й

проголошує її назва, — за єдину істинну віру. "На Заході вже немає християнства, — просторікував Достоєвський. — Католицизм обернувся на ідолопоклонство, а протестантство швидко вироджується в атеїзм і мінливу етику"[3]. Достоєвський начебто дотримувався такої формули: "Католицизм = єдність без свободи. Протестантство = свобода без єдності. Православ'я = свобода в єдності, єдність у свободі".

На думку багатьох критиків, Достоєвський виклав арґументи Інквізитора куди переконливіше, ніж арґументи Христа. У сутичці між вірою і церквою віра, здається, програла. Таким, напевне, був намір автора, що ставив логіку набагато нижче від віри. "Навіть якби мені довели, що Христос не знав істини, — писав він одного разу, — я б залишився з Христом"[4].

Достоєвський усякчас критикував Захід (може, саме це пояснює, чому західна інтеліґенція підносить його так високо). Але поділ християнського світу Достоєвський вважав за зло, яке можна зрештою подолати. Достоєвський палко вірив, що зло можна перемогти. Гріх і страждання передують спасінню. Церковні неподобства — доконечна прелюдія до християнської гармонії. Але якщо так міркувати, то жахіття іспанської інквізиції правлять за вказівку на остаточний тріумф християнства. В глибинах свого серця застарілий реакціонер Достоєвський був всесвітнім християнином, а в духовному аспекті — відданим європейцем.

А над усе Достоєвський вірив у цілющі властивості віри. На титульній сторінці *"Братів Карамазових"* він написав рядки: "По правді, по правді кажу вам: коли зерно пшеничне, як у землю впаде, не помре, то одне зостається; як умре ж, плід рясний принесе"[5]. Ці самі слова викарбувано й на його надгробку.

ПРОПАҐАНДА

ПРОПАҐАНДА — плід переконань, що наражаються на опір, і рішучості людей поширити власні доктрини всупереч решті доктрин. Пропаґанда, безперечно, зародилась у сфері релігії. Пропаґанда за самою своєю природою необ'єктивна і досягає найбільшого успіху тільки тоді, як апелює до ненависті й упереджень. Пропаґанда — протилежність чесної освіти та інформації.

Задля найбільшої ефективності пропаґанда потребує допомоги цензури. В межах закритого інформаційного простору вона може мобілізувати всі засоби комунікації — друковані, усні, мистецькі та візуальні — і утверджувати свої вимоги з максимальною ефективністю. Задля цього римський *Officium de Propaganda Fidei*, Відділ пропаґанди віри, що від нього й походить термін, працював поряд з інквізицією. 1622 р. цей відділ став однією з постійних ватиканських конґреґацій.

Пропаґанда відігравала не меншу роль і в протестантських та православних країнах, де церкви підпорядковувались державній владі. Політична пропаґанда теж існувала завжди, хоч і не мала такої назви. Пропаґанді посприяло друкарство, а згодом газети і плакати. Пропаґанда найпомітніша під час війн, надто громадянських і релігійних. У 1790-х роках французькі солдати інколи з'являлись у ворожих таборах, озброєні самими листівками.

У XX ст. масштаб пропаґанди незмірно виріс завдяки появі нових засобів масової інформації — кіно, радіо й телебачення; завдяки методам маркетинґу, масового переконування, комерційного рекламування і "зв'язків з громадськістю"; появі утопічних ідеологій і нещадності тоталітарної держави. В тотальній пропаґанді і в мистецтві "великої брехні" перед вели більшовики. Ленін, услід за Плехановим, розрізняв пропаґандистів високого рівня, що розробляють стратегію, та аґітаторів найнижчого рівня, що запроваджують її на практиці. Якщо попереду йшов радянський *агитпроп*, від нього намагалися не відставати фашисти.

Теоретики пропаґанди визначили п'ять головних правил:

1. Правило спрощення: зведення всіх даних до простої конфронтації між "добрим і поганим", "другом і ворогом".
2. Правило перекручення: дискредитація опозиції грубими наклепами і пародіями.
3. Правило змішування: маніпуляція задля власних потреб загальновизнаними вартостями аудиторії, на яку спрямована пропаґанда.
4. Правило одностайності: подача чийогось погляду так, неначе це однодушна думка всіх людей з правильним мисленням; залучення тих, хто сумнівається, до згоди через використання зірок, соціального тиску і "психологічного зараження".
5. Правило оркестрування: нескінченне повторення тих самих звертань у різних варіаціях та комбінаціях.

У цьому аспекті один з видатних майстрів пропаґанди визнав заслуги своїх попередників. "Католицька церква наступала, — казав доктор Ґебельс, — бо повторювала те саме дві тисячі років. Націонал-соціалістична партія повинна чинити так само"[1].

Один з найпідступніших різновидів пропаґанди — той, коли справжні джерела інформації сховані як від оброблюваної аудиторії, так і від самих пропаґандистів. Цей жанр так званої "потай спрямованої пропаґанди" намагається мобілізувати мережу "аґентів впливу", які ні про що не здогадуються й поширюють бажане послання, діючи немов з власної волі. Вдаючи збіг своїх поглядів із поглядами суспільства, на яке спрямовано вплив і яке намагаються підкорити, та догоджаючи вподобанням чільних індивідів, така пропаґанда може крадькома прихилити на свій бік панівну еліту творців громадської думки.

Саме таким, здається, був улюблений метод Сталінових керівників пропаґанди, що з 1920-х років напинали своє павутиння серед культурних кіл провідних західних країн. Головним контролером у цій царині був начебто невинний німецький комуніст, колишній колеґа Леніна у Швейцарії і певний час знайомий доктора Ґебельса в райхстаґу Вілі Мюнценберґ (1889–1940). Працюючи поряд з радянськими шпигунами, він удосконалив мистецтво робити потаємний бізнес відкрито. Він організував низку "антимілітаристських", "антиімперіалістичних", а над усе "антифашистських" кампаній, спрямованих на нечисленне чутливе середовище в Берліні, Парижі й Лондоні. Його найголовніші жертви ошуканства й рекрути, що їх скептики прозивали "супутниками", рідко вступали до лав комуністичних партій і щиро обурилися б, якби хто сказав, що ними маніпулюють. Серед них були письменники, художники, редактори й ліві видавці, а також ретельно дібрані знаменитості — Ромен Ролан, Луї Араґон, Андре Мальро, Генріх Ман, Бертольд Брехт, Ентоні Блант, Гаролд Ласкі, Клод Кокберн, Сідней та Бе-

атріса Веб і половина Блумсберійської групи в Лондоні. Привабивши гурти послідовників, названі "клубами невинних", вони досягли ефекту концентричних кіл, який дістав слушну назву "розведення кроликів". Остаточна мета була визначена ясно: "Створити для розважливого некомуністичного Заходу домінантне політичне упередження доби: віру, що будь-яка думка, корисна... Радянському Союзові, породжена найпринциповішими елементами людської порядності"[2].

Такий цинізм має вкрай мало паралелей. Про нього можна судити за долею, яку "великий вождь" приготував своїм найвідданішим пропаґандистам, як-от Карлові Радеку, а можливо, й самому Мюнценберґові, що за таємничих обставин начебто повісився у французьких горах. Слова Брехта про Сталінові жертви були меншим жартом, ніж йому здавалось. "Вони що невинніші, — писав він, — то більше заслуговують на розстріл"[3].

Тридентський собор, що відбувався протягом трьох сесій — 1545–1547, 1551–1552, 1562–1563 рр., — був Вселенським собором, про скликання якого церковні реформатори молилися не одне десятиріччя. Собор виробив доктринальні дефініції і створив інституційні структури, які дали змогу римській церкві відродитись і відповісти на протестантський виклик. Постанови про віровчення мали здебільшого консервативний характер. Собор потвердив, що тільки церква може тлумачити Святе Письмо і що релігійна істина походить як від Біблії, так і від католицької традиції. Собор дотримувався традиційних поглядів на прабатьківський гріх, виправдання вірою та заслуги і відкинув різні протестантські альтернативи преосутненню під час євхаристії. Організаційні постанови собору реформували церковні ордени, упорядкували призначення єпископів і заснували семінарії в кожній єпархії. Ухвали про форму меси, закріплені в новому катехізисі і в переглянутому требнику, безпосередньо вплинули на життя пересічних католиків. Після 1563 р. в більшості римо-католицьких церков світу лунає латинська меса, ухвалена на Тридентському соборі.

Критики Тридентського собору вказують, що він знехтував питання практичної етики, не спромігся дати католикам моральний кодекс, що дорівнявся б до протестантського. "Він наклав на церкву відбиток нетолерантної доби, — писав один англійський католик, — і увічнив... дух несхитної аморальності"[16]. Протестантський історик Ранке наголошував на парадоксі: собор намірявся приборкати папство, а натомість були присяги на вірність, докладна регламентація й покарання, вся католицька ієрархія підпорядковувалась папі. "Дисципліна відновилась, проте всі спроможності визначати її зосередились у Римі"[17]. Кілька католицьких монархів, зокрема іспанський король Філіп II, так боялися тридентських ухвал, що скоротили їх при публікації.

Специфічний релігійний дух, насаджуваний Контрреформацією, вимагав дисципліни і колективного життя громади вірних. Він відбивав широкі владні повноваження, які дістала тепер ієрархія, і мав створювати зовнішнє враження конформізму та єдності всіх вірних. На знак своєї покори вірні мали регулярно

сповідуватись. Утвердженню цього нового духу сприяв широкий діапазон колективних заходів — ходіння на прощу, церемонії, процесії, — а також зумисна театральність церковного мистецтва, архітектури і музики. Тодішній католицькій пропаганді бракувало раціональних аргументів, зате вона мала доволі засобів впливу на почуття. Тогочасні барокові церкви, захаращені вівтарями, колонами, статуями, херувимами, золотим листям, іконами, дароносицями, свічниками й кадилами, мали не залишати вірним жодного місця для особистих думок. На відміну від протестантських проповідників, що наголошували на індивідуальному сумлінні та індивідуальній чесності, католицькі пастирі, здається, занадто часто спонукали своє стадо до сліпого послуху.

Контрреформація стала родючим ланом для появи католицьких святих. Були серед них іспанські містики — св. Тереза з Авіли (1515–1582) і Сан Хуан де ла Крус (1542–1591); довга низка тих, хто дбав про злидарів і недужих: св. Філіп Нері (1515–1595), св. Камільйо де Леліс (1550–1614), св. Вінсент де Поль (1576–1660), св. Луїза де Марільяк (1591–1660), а також єзуїтські святі і мученики: св. Франциско Ксав'єр (1506–1552), св. Станіслав Костка (1550–1568), св. Алоїзій Ґонзага (1568–1591), св. Петро Канісій (1521–1597), св. Іоанн Берхманс (1599–1621) і св. Роберт Белармін (1542–1621).

Вплив Контрреформації відчувався в усій Європі. Традиційно церква мала найбільшу підтримку в Італії та Іспанії, але навіть там спалахували вогнища нонконформізму. Іспанські Нідерланди, затиснені між Францією і Сполученими Провінціями, обернулися на розсадник католицької войовничості, її головними осередками стали університет в Лувені (Левені) та єзуїтський колеж у Дуе. Потужну реакцію проти панівного релігійного завзяття спровокував Корнелій Янсен (1585–1638), єпископ Іпрський і нещадний критик єзуїтів. У своїй розвідці про праці св. Авґустина — *"Augustinus"* (1640 р.) — Янсен напався на те, що видавалося йому богословською казуїстикою і неглибокою мораллю тієї доби; крім того, він ревно наголошував на потребі вірного в Божому милосерді й духовному відродженні. Хоча сам Янсен ніколи не зрікався вірності Римові й відкинув протестантську доктрину виправдання вірою, деякі його думки про Боже милосердя наближались до протестантських поглядів, тож їх і засуджено як протестантські (див. розділ VIII).

Швейцарію затопила ворожнеча католицьких і протестантських кантонів. Доктрини Цюриха й Женеви поширились на чимало навколишніх альпійських сіл. На італійському кордоні протестантство брутально викоренив св. Карл Борромео, кардинал і архієпископ Міланський (1538–1584), а в Савої його лагідно спростовував св. Франциск Сальський (1567–1622), автор *"Вступу до побожного життя"* (1609 р.), що став бестселером. **[МЕНОККІО]**.

МЕНОККІО

1599 р. простого мірошника з Монтереале у Фріулі, Доменіко Сканделлу, спалили живцем за єресь — якраз за два роки до того, як така сама доля спіткала в Римі Джордано Бруно. Папери, пов'язані з його справою, збереглися в Удіне й розповіли світові про нетрадиційну віру, яку історики насилу спромагаються дослідити. Після двох процесів, довгого допиту, ув'язнення і тортур свята інквізиція стверджувала, що Доменіко заперечував "незайманість Святої Діви, божественність Христа і Боже Провидіння".

Відомий як Меноккіо, монтереальський мірошник, колись сільський староста, мав одинадцятеро дітей, був страшенним балакуном, відвертим антиклерикалом і невситимим читачем. Під час арешту в його будинку знайдено:

Біблію італійською мовою;
"Il Fioretto della Biblia" (каталанську біблійну антологію в перекладі);
"Il Rosario della Madonna" ("Богородичні молитви") домініканця Альберто да Кастелло;
переклад *"Legenda aurea"* ("Золотої леґенди");
"Historia del Giudicio" ("Історія мислення"), віршована, XV ст.;
"Il Cavalier Zuanne de Mandavilla" (переклад "Подорожей" сера Джона Мандевіля);
"Il Sogno di Caravia" ("Сон Каравії", Венеція, 1541 р.);
"Il Supplemento delle Cronache" (варіант хроніки Фесті);
"Lunario al modo di Italia" (альманах);
безкупюрне видання *"Декамерону"* Боккаччо;
книжка без назви, яку один свідок назвав Кораном.

Меноккіо не раз мав довгі розмови з євреєм Симоном, цікавився лютеранством і не погоджувався з біблійною історією створення світу. Йдучи за Данте[1] і багатьма античними міфами, він наполягав, що янголи створені природою — "так само, як у сирі виникають хробаки"[2].

У Франції чимало католиків цуралися нової войовничості — почасти відповідно до галліканської традиції і конкордату 1516 р., а почасти через нелюбов французів до Габсбургів. Але проримська папістська партія набула великого впливу у фракції Ґізів, і її найтяжчим злочином стала моторошна ніч 23 серпня 1572 р., напередодні дня св. Варфоломія, коли в Парижі вирізано 20 000 гуґенотів, — після цього папа святкував і виспівував *"Te Deum"*, а іспанський король "розреготався". У XVII ст. янсенізм запропонував середній шлях — протиотруту від непримиренних ультракатолицьких і гуґенотських поглядів.

Англійське королівство стало об'єктом кампанії за нове навернення до католицизму, кампанія увінчалася сорока католицькими мучениками на чолі з єзуїтом св. Едмундом Кемпіоном (1540–1581). Ірландія утвердилась у своєму католицизмі, надто після брутального Єлизаветиного походу 1598 р. Але релігійна єдність Ірландії захиталась після заснування 1611 р. шотландської пресвітері-

анської колонії в Олстері, а також унаслідок англіканських уподобань англо-ірландського дворянства.

На землях австрійських Габсбургів Контрреформація нерозривно переплелася з панівною династією та її політикою. І справді, цей особливий різновид католицизму, *pietas austriaca* (австрійська побожність), що виник на початку XVII ст., став головним інгредієнтом широкої культурної спільноти, що пережила владу Габсбургів. Якось його були назвали конфесійним абсолютизмом. *Collegium Germanicum*, Німецька колегія, в Римі відігравала стратегічну роль. Завдяки зусиллям голандця Канісія єзуїти дістали безпрецедентну владу над освітою у Відні та в Празі. Західна Угорщина, Словаччина, Силезія, Богемія, а згодом Західна Галичина — всі ці території належали до однієї сфери. Вже доведено, що барокова культура становила той плющ, який не тільки покривав благеньку габсбурзьку споруду, а й допомагав їй триматись укупі (див. с. 546).

А в Німеччині непевний *modus vivendi* між католиками і протестантами настав після Аугсбурзького миру (1555 р.): кожен володар мав сам визначати релігію своїх підданих; лютеранство стало єдиною дозволеною формою протестантської віри; до лютеран, що жили в католицьких державах, мали ставитись толерантно. Німеччина перетворилась на релігійну клаптикову ковдру, проте католицькі володарі, спираючись на ультракатолицьких імператорів, мали перевагу. Починаючи з 1550-х років, "іспанські священики" заснували єзуїтські центри в Кельні, Майнці, Інгольштадті й Мюнхені, створивши міцні католицькі бастіони в Рейнській області та Баварії. Кальвіністські анклави у Пфальці, Саксонії та інших регіонах мали гарантовану безпеку тільки з другої половини сторіччя. В грудні 1607 р. баварський курфюрст незаконно захопив місто Донауверт у Швабії, аби покласти край протестантським втручанням у католицькі процесії. Тоді десять протестантських володарів скликали Євангельський союз для захисту своїх інтересів, але зіткнулися з опором суперників, що організували Католицьку лігу. Отже, важко сказати, коли саме почалася Тридцятилітня війна — 1618 р. чи раніше.

У світі, де наростала релігійна нетерпимість, Польсько-Литовська держава посідала окреме місце. На її великій території зі строкатим населенням існувала мозаїка католицьких, православних, юдейських і мусульманських громад ще до того, як лютеранство поширилось на міста польської Пруссії, а кальвінізм принадив значну частину дворянства. *Шляхта* посідала в державі таке становище, що кожен маєток мав змогу вирішувати свої релігійні справи з тією самою свободою, що й німецькі держави. З 1565 р. вердикти церковних судів не можна було запровадити в життя на території приватних дворянських маєтків. Того самого часу, коли кардинал Хоз'юш, голова Тридентського собору та єпископ Вармійський, наводив у країну єзуїтів, Польща стала притулком для всіх єретиків та релігійних дисидентів — англійських і шотландських католиків, чеських братів, голандських анабаптистів, італійських унітаристів Фаусто Соццині (*Socinius*). 1573 р., коли кальвіністи здобули більшість у сенаті, польський сейм ухвалив закон про постійну й загальну толерантність, якою не

могли тішитись тільки соцініани. За Сигізмунда III Вази (правив 1587–1632), ревного вихованця єзуїтів, папістська партія мало-помалу утвердила католицьке верховенство. Але прогрес був повільний, можна було вдаватись тільки до ненасильних методів. Тієї доби Польща слушно могла пишатися як своєю роллю бастіону християнського світу супроти турків і татар, так і створенням першого в Європі притулку толерантності.

У решті країн Східної Європи Контрреформація мала гучне й далеке відлуння. За Григорія XIII (правив 1572–1585) Ватикан плекав надії напнути свою мережу не тільки в Швеції та Польщі, а навіть у Московії. У Швеції ці надії були досить міцні, аж поки перемога протестантів у громадянській війні 1590-х років назавжди розбила єзуїтські плани. Папський нунцій Поссевіні потрапив на аудієнцію до Івана Грозного, але виявив, що головний інтерес царя до католицизму зосереджується на будові папського паланкіна. Незграбний тиск з боку католиків, певне, спонукав росіян створити 1589 р. Московський патріархат і таким чином завершити формування окремої Російської православної церкви.

Цей московський *démarche* спровокував кризу серед православних у сусідній Речі Посполитій, які доти завжди дивились на патріарха Константинопольського. Оскільки новий московський патріарх претендував на свою юрисдикцію над ними, незважаючи на кордон, чимало тих православних тепер шукали протекції Риму. 1596 р. на Брестському соборі більшість православних єпископів вирішили утворити нову уніатську громаду — греко-католицьку церкву слов'янського обряду. Вони зберегли свій ритуал, своє одружене духівництво, але визнали верховенство папи. Більшість православних церков у Білорусі та Україні, зокрема давній собор Св. Софії в Києві, перейшли до рук уніатів. На якийсь час держава навіть офіційно заборонила не приєднані до унії рештки старої церкви.

Москва, проте, ніколи не могла примиритись із таким розвитком подій. Люта рішучість Російської православної церкви покарати й силоміць перенавернути уніатів не вщухала протягом усієї новітньої історії. Ніде, крім Росії, не був таким живучим стереотип мерзенного, підступного єзуїта. Російсько-польські війни, коли в 1612–1613 рр. поляки на короткий час окупували Кремль, тільки зміцнили релігійну ненависть. У великому російському монастирі в Загорську під Москвою пам'ятна таблиця увиразнює популярний російський погляд на Контрреформацію: "Тиф, татари, поляки — три пошесті".

В Угорщині така сама уніатська спільнота виникла після Ужгородської унії (1646 р.). У цьому випадку православні русини Закарпаття надумали шукати союзу з Римом, так само як і їхні земляки в сусідній Україні. (Ця їхня постанова навіть у 1920-х роках призводила в США до конфліктів між українцями римокатоликами та уніатами).

Релігійне завзяття глибоко вплинуло на розвиток мистецтва в усій Європі. Прихильники найсуворіших форм протестантства сумнівалися навіть у пристойності художньої творчості. Оскільки релігійні теми породжували підозри, пластичні мистецтва звернулись до світських тем. У деяких країнах, скажімо, в Го-

ландії і Шотландії, музика звелась до виспівування гімнів і ритмізованих псалмів. Натомість у Англії Томас Теліс (бл. 1505–1585) та інші композитори започаткували видатну традицію англійської духовної музики. В католицьких країнах усі види мистецтва мали відповідати вимогам по-театральному пишно відображувати могутність і славу церкви. Ця тенденція стала відома як бароко. В музиці вона пов'язана з іменами Яна Пітерсзона Свелінка (1562–1621), Генріха Шюца (1585–1672), а над усе — Джованні Палестріни (1526–1594), керівника капели в соборі Св. Петра, його 94 збережені меси засвідчують велике розмаїття та вигадливість. Клаудіо Монтеверді (1567–1643), піонер монодії (на відміну від поліфонії), що наново відкрив дисонанс, і прихильник італійської "нової музики", займає окреме місце в розвитку європейської світської музики. Він працював здебільшого у Венеції, що правила за своєрідний контрапункт до римського мистецтва. В бароковому малярстві домінували Мікеланджело Караваджо (1573–1610), прощений убивця, фламандець Пауль Рубенс (1577–1640) та іспанець Дієго Веласкес (1599–1660). У царині архітектури повсюдні барокові церкви часто наслідували єзуїтську церкву *Gesù* (Ісуса, 1575 р.) у Римі.

Релігійне завзяття вийшло на перший план у війнах XVI–XVII ст. Пристрасті і ненависть, колись ощаджені для воєнних кампаній супроти ісламу, тепер живили конфлікти між християнами. Протестантський страх перед пануванням католиків виявився у війнах Шмалькальденського союзу в Німеччині 1531–1548 рр., що скінчились Аугсбурзьким миром; у французьких релігійних війнах 1562–1598 рр.; у шведській громадянській війні 1592–1604 рр.; у Тридцятилітній війні 1618—1648 рр. Католицький страх перед протестантським пануванням надихнув чимало епізодів, як-от "Милостиву прощу" [повстання] 1536 р. в Англії, ірландський опір Маунтджоєві та Кромвелеві, польський опір шведам у 1655–1660 рр. На Сході затяжні війни росіян і поляків — 1578–1582, 1610–1619, 1632–1634, 1654–1667 рр. — набули всіх атрибутів священної війни католиків з православними. Релігійний фанатизм спромігся надихати цілі армії. В XVI ст. непереможних іспанців привчали вірити, що вони воюють за єдину істинну віру. В XVII ст. таку саму віру прищеплювали псалмоспівучим військам Ґустава Адольфа і дивовижній Кромвелевій армії нового зразка.

Французькі релігійні війни були напрочуд нехристиянськими. Переслідування гуґенотів почалися з *chambre ardente*, Вогненного суду, за Генріха II. Але нагла смерть короля 1559 р. і смерть герцоґа Алансонського призвели до довгого періоду невизначеної спадкоємності. [НОСТРАДАМУС]. Своєю чергою, цей період роздмухав амбіції католицької партії на чолі з Ґізами і бурбонсько-гуґенотської партії на чолі з королями Навари. Марні спроби релігійного примирення на переговорах у Пуасі (1561 р.) не мали успіху на тлі двох згубних провокацій: протестантської в Амбуазі (1560 р.) і католицької у Васі (1562 р.). Після цього супротивні партії самі вчепились одна одній за горлянку, полум'я сутички живили інтриґи королеви-матері, Катерини Медічі. Варфоломіївська різанина — наймоторошніший приклад цілої низки звірств. Пам'ять про давніші війни з Англією, що здебільшого обмежувалися сутичками, не спонукала до

великих битв, зате не бракувало нагод удатись до блискавичних авантур, — скажімо, протестантської барона Адрета або католицької Блеза де Монлюка. Вісім війн за тридцять років були приправлені зламаними перемир'ями і ницими вбивствами. В 1580-х роках Католицька ліга Ґізів намірялась як придушити толерантність, так і повалити короля-гомосексуаліста і мала таку велику силу, що король звелів убити і герцога, і кардинала де Ґіза (1588 р.). (Їхнього батька, славетного генерала Франсуа де Ґіза, вбито в Орлеані 1563 р.). У відповідь на ці вбивства 1 серпня 1589 р. у Сен-Клу вбито й самого короля, вбивцею став нестямний чернець Жак Клеман. Після цього єдиним претендентом на трон залишився Генріх Наварський. Коли католицьке духівництво відмовилось помазати колишнього єретика, він цинічно навернувся до католицизму; 1594 р. Генріха коронувано в Шартрі, і він тріумфально вступив до Парижа. *"Paris vaut bien une messe"* ("Париж вартий меси"), — ось моральний тон тієї доби. Пізніший Нантський едикт (1598 р.) був не кращий. Воювавши все життя в ім'я релігійної свободи, Генріх IV тепер заходився обмежувати толерантне ставлення до гугенотів аристократичними домами, двома церквами на округ і 120 занесеними до списку фортецями. Величезний страх і підозри не зникли.

З огляду на збереження релігійного плюралізму в Британії, Франції, Нідерландах і Речі Посполитій, хибно вважати, ніби Європа тієї доби просто ділилася на протестантську Північ і католицький Південь. Ірландці, бельгійці, поляки та й інші народи мали повне право наполягати, що Північ не була суцільно протестантською. А православні християни і мусульмани мали слушні підстави спростовувати твердження, буцімто Південь наскрізь католицький. Поділ на католиків і протестантів був характерною прикметою Центральної Європи, надто Німеччини, але його не можна бодай з найменшою точністю поширювати на ввесь континент. Спроби Маркса чи Вебера пов'язати його з пізнішими поділами, базованими на соціально-економічних критеріях, такі германоцентричні, що призводять до помилок. Адже можна ще й запитати, як протестантський Бог спромігся так успішно обдарувати своїх послідовників покладами вугілля.

Але одна річ безперечна. Бездумне проливання крові в ім'я релігії неминуче породило іскру реакції в головах розважливих людей. Релігійні війни стали родючим ґрунтом для тендітних зернин розуму і науки.

Наукова революція, що, як загалом вважають, тривала з середини XVI по середину XVII ст., дістала назву "найважливішої події в європейській історії з часу виникнення християнства"[18]. Вона становила природний розвиток ренесансного гуманізму, і їй певною мірою сприяли протестантські настрої. Її сила полягала в астрономії і таких науках, як математика, оптика і фізика, потрібних для збору та інтерпретації астрономічних даних. Наукова революція змінила уявлення як про людську природу, так і становище людини. Наукова революція почалася зі спостережень, проведених на дзвіниці капітульної церкви Фромборка (Фрауенбурґа) в польській Пруссії в другому десятилітті XVI ст., а до-

сягла кульмінації у зборах Королівського наукового товариства в Грешемському коледжі в Лондоні 28 квітня 1686 р.

Труднощі, пов'язані з науковою революцією, як і з будь-якою іншою фундаментальною зміною людського мислення, полягають у тому, що її приписи не завжди узгоджувалися з панівними ідеями та звичаями. Так звана "доба Коперника, Бекона й Ґалілея" — хибна назва; в багатьох аспектах це ще й доба алхіміків, астрологів і ворожбитів. Але сучасним історикам не годиться кпити з досягнень тих, чиї теорії зрештою виявились хибними. Набагато слушнішим буде твердження, що алхіміки неправильно розуміли природу матерії. Несправедливо казати, що дослідники, які добачали конструктивні аспекти алхімії, були "позначені божевіллям, яке намагались описати". Важко було б знайти більш "вігівську" інтерпретацію історії науки[19].

Миколай Коперник (Copernicus, 1473–1543), що вчився і в Кракові, і в Падуї, визначив, що не Земля, а Сонце міститься в центрі нашого всесвіту. Його геліоцентричні ідеї збіглися з загальною астрологічною звичкою використовувати сонце як символ єдності. Але головне тут ось що: Коперник довів свою гіпотезу докладними експериментами та вимірами. Нащадок німецької купецької родини з Торна (Торуня) і вірний підданий польського короля, якого активно боронив від тевтонських лицарів, Коперник тридцять років прожив у Фромборку як канонік провінції Вармія (Ермланд). Король удався до послуг Коперника, коли провадив грошову реформу, а в трактаті *"Monetae cudendae ratio"* ("Кількість карбованих грошей", 1526 р.) про "гірші гроші, які витискають з обігу кращі", учений пояснив Грешемів закон за тридцять років до Грешема. Свою геліоцентричну теорію він уперше сформулював 1510 р., а потім докладно обґрунтував її статистичними даними в праці *"De revolutionibus orbium coelestium"* ("Про обертання небесних сфер", 1543 р.). Трактат опубліковано з ініціативи Коперникового приятеля й колеги з лютеранського Вітенберґа — Ґ. Й. фон Лаухена (*Rheticus*), присвячено папі Павлу III і подано авторові на смертному ложі. Трактат одним ударом змінив панівні уявлення про всесвіт, закресливши Арістотелеві ідеї про центральну нерухливу і не схожу на планету Землю. Його безпосередній вплив значно зменшився, оскільки видавець-страхопуд замінив Коперників вступ своєю облудною передмовою.

Коперникова теорія стала загальновизнаною десь через сторіччя. Данець Тіхо Браґе (1546–1601) відкинув геліоцентризм, але, спостерігаючи шляхи комет, спростував інше давнє хибне уявлення, а саме: буцімто космос складається з подібних до цибулини кристалічних сфер. Колеґа Браґе в Празі — Йоган Кеплер (1571–1630) — встановив еліптичну форму планетних орбіт і сформулював закони руху планет, спираючись на теорію Коперника. Але тільки флорентієць Ґалілео Ґалілей (1564–1642) одним з перших скористався нещодавно винайденим телескопом і справді доніс теорію Коперника до широкого загалу. На щастя для нащадків, Ґалілео був не менш енергійний, як тямущий. Відкривши, що "Місяць не гладенький і однорідний, а нерівний і повний порожнин, як і Земля", він захистив свої знахідки уїдливими коментарями на біблійні аргументи опонентів. "Ас-

трономічна мова Біблії, — заявив він овдовілій герцогині Тосканській, — призначена для неуків". Такі заяви призвели до того, що 1616 р. Ґалілео викликали до Рима, й папа вичитував йому. А похвала Ґалілео на адресу Коперника спричинилась до того, що Коперників трактат потрапив до "Індексу заборонених видань". Та коли Ґалілео не здався і опублікував *"Dialogo dei due massimi Sistemi del mondo"* ("Діалог про дві головні системи світу", 1632 р.), де показував вищість Коперника над Птолемеєм, інквізиція офіційно засудила його і примусила зректися. Прощальні слова Ґалілео, звернені до інквізиторів, — *"Eppur si muove"* ("А вона таки крутиться") — апокриф. [ЛЕСБІЯ].

ЛЕСБІЯ

1622 р. на мало відомому церковному процесі флорентійську абатису, на ймення Бенедетта Карліні, звинуватили в непристойності. Вона вихвалялася містичними видивами і стверджувала, ніби має священні стиґмати; крім того, з'явилися підозри, що вона коїть якісь сексуальні злочини. Абатису усунули з посади, і вона сорок п'ять років просиділа у в'язниці.

А 1985 р. на тлі широкої реклами провідний американський видавець опублікував розповідь про той процес під назвою "Черниця-лесбіянка в ренесансній Італії"[1]. На жаль, матеріали процесу не зовсім збігаються з тим, що сповіщає назва книжки. Постренесансні інквізитори зосереджувались лише на релігійних поглядах відповідачки. Вони не те що не наголошували на сенсаційних подробицях лесбійського "способу життя", а навіть не цікавилися ними. Один розчарований критик заявив, що аж до теперішнього сторіччя взагалі не було людей, спроможних розуміти, що таке лесбіянство. Водночас "очевидний оксиморон "черниця-лесбіянка" дуже легко збуджує цікавість... і ґарантує продаж певної кількості примірників"[2].

Обов'язок істориків якраз і полягає в тому, щоб увиразнювати контраст між нормами минувшини і нормами сьогодення. Дехто виконує цей обов'язок з твердим наміром, дехто — завдяки випадкові.

Протягом доби, коли про Коперникову теорію точилися суперечки, практична наука перебувала ще в дитинстві. Деякі важливі принципи розвитку науки сформулював колишній лорд-канцлер Френсіс Бекон (1561–1626), батько наукового методу. В своїх творах *"Advancement of Learning"* ("Про поступ у науці", 1605 р.), *"Novum organum"* ("Новий органон", 1620 р.) і *"New Atlantis"* ("Нова Атлантида", 1627 р.) Бекон стверджував, що пізнання має розвиватися завдяки впорядкованим та послідовним експериментам і дедуктивним висновкам, що спираються на експериментальні дані. Отже, Бекон сміливо відкинув традиційний індуктивний метод, згідно з яким знання здобувають тільки на основі певних визнаних аксіом, схвалених церквою. Прикметне тут ось що: Бекон гадав, ніби наукове дослідження має доповнювати вивчення Біблії. Наука мала бути сумісною з християнською теологією. "Учений стає священиком

Божої книги Природи". Один з палких послідовників Бекона, Джон Вілкінс (1614–1672), колишній єпископ Честерський і член-засновник Королівського товариства, написав цікавий твір *"Discovery of a world on the Moon"* ("Відкриття світу на Місяці", 1638 р.), у якому висловив думку про подорожі на Місяць: "Жителі інших світів мають спасіння завдяки тому самому засобу, що й ми, — крові Ісуса Христа"[20].

Важливий поступ здійснили й філософи з математичними схильностями, зокрема два видатні французи — Рене Декарт (1596–1650) і Блез Паскаль (1623–1662) — та їхній послідовник Бенедикт Спіноза (1632–1677). Декарт, вояк-авантурник, що став свідком битви на Білій горі (див. с. 581), довгі роки прожив вигнанцем у Голандії. Декарта найчастіше пов'язують з безкомпромісною раціональною системою, названою його ім'ям (картезіанство) і сформульованою в його праці *"Discours sur la méthode"* ("Міркування про метод", 1637 р.). Відкинувши будь-яку інформацію, яку забезпечують йому органи чуттів, а також свідчення інших людей, Декарт виснував, що він має принаймні існувати, якщо спроможний мислити: *"Cogito, ergo sum"*, "Я думаю, отже, існую", — це стартовий майданчик новітньої епістемології. Водночас у філософії, що відокремила матерію від духу і стала бабратись геть в усьому — від медицини до моралі, — Декарт утверджував механістичний погляд на світ, який саме тоді набирав сили. Тварин, скажімо, розглядали як складні машини, — так само як і людей.

Паскаль, що народився в Клермон-Ферані й навчався в янсеністському колежі в Пор-Руаялі, довів механічний ідеал до того ступеня, де вже мав змогу створити перший "комп'ютер". Паскалеві *"Lettres provinciales"* ("Листи провінціалові", 1656 р.) у єзуїтській літературі й досі називають чашею отрути. Зате його збірка *"Pencées"* ("Думки", 1670 р.) становить приємну суміш модного раціоналізму і звичайного здорового глузду. "Le coeur a ses raisons, — писав він, — que la Raison ne connaît point" ("Серце має свої причини, що їх не знає розум"). Або: "Люди — і не янголи, і не тварини, проте лиха доля порядкує так, що кожен, хто намагається створити янгола, створює тварину". Серед дедалі чутніших натяків на конфлікт між наукою і релігією Паскаль запропонував свою славетну азартну гру на користь віри. Якщо християнський Бог існує, доводив він, вірні успадкують вічне життя. Якщо ні, їм буде не гірше, ніж тим, хто не вірить. У такому разі християнська віра варта ризику.

Спінозу, єврея-сефарда, а за фахом — шліфувальника лінз, вигнали з амстердамського кагалу за єресь. Він поділяв Декартів напрочуд математичний і логічний погляд на всесвіт, сформований першопочатками, і Гобсове уявлення про суспільний договір. Спіноза був пантеїст і вважав, що Бог і природа неподільні. Найвища чеснота полягає в стриманості, яка спирається на повне розуміння світу і самого себе. Зло породжене браком розуміння. Сліпа віра гідна зневаги. "Божа воля" — притулок для невігласів.

У Англії прихильники "експериментальної філософії" в 1640-х роках почали організовуватись. Внутрішнє коло на чолі з доктором Вілкінсом і доктором Робертом Бойлем (1627–1691) утворило "Невидимий коледж" у Оксфордсько-

му університеті під час громадянської війни. Вони об'єдналися 1660 р. і заснували Королівське товариство сприяння розвиткові природничих знань. На перших зборах виступив з промовою архітектор Кристофер Рен. Серед перших членів товариства було й кілька чаклунів, — і нова школа вчених, а серед них і Ньютон, двадцять років не могла подолати їхнього впливу. З Ньютоном зародилась новітня наука (див. розділ VIII), а приклад Королівського товариства поширився на всю Європу.

Як і завжди, старі ідеї поєднувалися з новими. В другій половині XVII ст. провідні мислителі Європи здебільшого визнали механістичний погляд на всесвіт, що функціонує на основі десь таких самих принципів, як і годинник. Ґалілео інтуїтивно визначив принцип сили — основний елемент механіки, а силу, застосовану геть до всього, — від Бойлевих газових законів до Ньютонових законів руху, — можна точно обрахувати. Нарешті, здавалося, світ і все, що він містить, можна пояснити й виміряти. Ба більше, закони природи, що тепер розкривали свої таємниці вченим, можна визнати за приклади Божої волі. Християнського Бога, що його Тома Аквінський ототожнив з Арістотелевою першопричиною, тепер уже ототожнили з "Великим годинникарем". Майже на двісті років зникли конфлікти між наукою і релігією. **[МАГІЯ]**, **[МАВПА]**.

Заморські території Європи не з'явилися раптом разом з Колумбом і відкриттям Карибських островів. Щоправда, один експеримент — держава хрестоносців на Святій Землі — була вже давньою історією. Інший — на Канарських островах — тривав уже сімдесят років. Але, відколи встановився контакт з далекими землями, європейці дедалі численнішими гуртами плавали за море. Вони пливли задля торгівлі, грабунку, завоювань і щораз частіше — з релігійних міркувань. Для багатьох європейців то була перша зустріч із людьми інших рас. Аби надати чинності своїм претензіям на жителів завойованих земель, іспанські монархи спершу мали визначити, що ті неєвропейці — люди. Згідно з Вимогою 1512 р., яку конкістадори мали читати всім тубільцям, "Господь наш Бог, Живий і Вічний, створив Небо та Землю і чоловіка та жінку, що від них ти, і я, і всі люди на світі походили й походять..."[21]. Щоб уже не зоставалося сумнівів, папа Павло III підтвердив 1537 р., що "всі індіанці — справжні люди, не тільки здатні розуміти католицьку віру, а й... дуже охочі прилучитися до неї"[22]. **[ҐОНСАЛВІШ]**.

Після перших подорожей дослідження нових земель не припинялось. Малопомалу, десь через двадцять років після першого повернення Колумба до Палоса, з допомогою проб і помилок пощастило визначити, що на заході існує великий четвертий континент. Про те, кому саме належить це досягнення, точаться палкі суперечки. Сам Колумб здійснив ще три подорожі, навіть не знаючи, де він насправді був. Інший ґенуезець, Джованні Кабото (Джон Кебот, 1450–1498), у травні 1497 р. з дозволу Генріха VII відплив з Брістола на борту корабля *"Matthew"* й висадився на мисі острова Бретон, ґадаючи, що то частина Китаю. Флорентієць Америґо Веспуччі (1451–1512), колишній аґент Медічі в Севільї, здійснив три

або чотири трансатлантичні подорожі з 1497 по 1504 р. Потім він одержав титул *piloto mayor*, головного лоцмана, Іспанії. Слушно чи ні, але саме це визначило, що новий континент названо його ім'ям. 1513 р. самостійний блукалець, Васко Нуньєс де Бальбоа (помер 1519 р.), перетнув Панамський перешийок і побачив Тихий океан. У 1519–1522 рр. іспанська експедиція на чолі з португальським капітаном Фернаном Магеланом (бл. 1480–1521) обплила навколо світу. Ця подорож безперечно з'ясувала, що земля кругла, що Атлантичний і Тихий — окремі океани, а Америки лежать поміж ними. [СИФІЛІС].

СИФІЛІС

БАГАТО років ця хвороба не мала офіційної назви. Італійці, німці, поляки й англійці називали її "французькою хворобою". Французи називали її "неаполітанською хворобою", неаполітанці — "іспанською хворобою", португальці — "кастильською хворобою", а турки — "християнською хворобою". Іспанський лікар, що першим узявся лікувати сифіліс, — доктор Рюй Діас де Ісла, — називав його "еспаньйольським змієм"[1].

Сифіліс зробив свій європейський дебют у Барселоні 1493 р. Діас де Ісла згодом заявляв, що лікував капітана *"Ніньї"* Вісенте Пінсона; загальновизнано, що сифіліс перетнув Атлантику разом з командою Колумба. Хай там як, завезли його моряки чи раби, сифіліс досяг Неаполя 1494 р., саме вчасно, щоб привітати навалу французького війська. Коли наступного року найманців французького короля розігнали, вони привезли з собою сифіліс майже до кожної європейської країни. 1495 р. імператор Максиміліан видав указ проти "лихого висипу", вважаючи, що то Божа покара за блюзнірство. 1496 р. місто Женева намагалось очистити свої сифілітичні борделі. 1497 р. у далекому Единбурзі закон звелів засилати хворих на сифіліс на острів Інчкейт під загрозою кари тавруванням. Про воєнну кампанію Карла VIII в Італії Вольтер згодом напише: "Франція аж ніяк не втратила всього завойованого. Вона зберегла сифіліс"[2].

З незбагненних причин збудник сифілісу, мікроб спірохета, *Treponema pallidum*, досягнувши Європи, виявився украй вірулентним. Спірохета проникала в людські геніталії через зашкарублі тріщини, які були звичайним явищем у немитих тогочасних промежинах, і утворювала дуже заразливі шанкри. Через кілька тижнів усе тіло покривалося гнояками, хвороба вражала центральну нервову систему, вилізало все волосся. Через кілька місяців мук людина помирала. Лікарі надумали лікувати гнояки ртуттю, незумисне отруюючи своїх пацієнтів. Десь через шість чи сім десятиріч до спірохети виробилась певна резистентність, і відтоді вона вгамувалась, спричиняючи звичайну тристадійну венеричну хворобу, що своїм спотвореним і неплідним жертвам давала змогу прожити трохи довше. На той час сифіліс уразив мільйони людей, зокрема й папу Юлія II, кардинала Вулзі, Генріха VIII та Івана Грозного. Сифіліс пощастило приборкати тільки тоді, як з'явився пеніцилін. Сифіліс доконечно мав далекосяжні наслідки. Він був пов'язаний із сексуальним пуританством, що переважало в усіх класах, окрім аристократії, із забороною доти популярних лазень, де процвітала розпус-

та, із запровадженням потиску рук замість прилюдних поцілунків, а з 1570-х років — з дедалі популярнішою модою на перуки.

1530 р. італійський поет Джироламо Фракасторо склав вірша про пастуха, ураженого французькою хворобою. Згодом учені скористалися цим віршем, аби дати хворобі її наукову назву. Пастух звався Сифіліс[3].

Про наявність п'ятого континенту в краю антиподів не підозрювали ще одне сторіччя. 1605 р. іспанський корабель з Перу і голандський корабель з Яви випливли до затоки Карпентарія. Головні контури великої *Zuidland*, або "Південної землі" (Австралії і Нової Зеландії), позначив на карті голандський мореплавець Абел Тасман (1603–1659) в 1642–1643 рр.

Португальці були найпроворніші в експлуатації комерційних можливостей нових земель. 1500 р. вони заявили про свої претензії на Бразилію, 1505 р. — на Маврикій, 1509 р., — на Суматру, 1511 р. — на Малаку і "Острови приправ" (Індонезію). Аби захистити свою торгівлю, португальці заснували низку фортифікованих поселень від Ґоа в Індії до Макао в Китаї. Натомість іспанці не вагалися застосовувати військову силу. Приваблені мрією про Ельдорадо, *конкістадори*, геть недавно покоривши Іберію, обернули тепер свою енергію на завоювання Америки. 1511 р. вони заселили Кубу і використовували її як базу для дальших експедицій. У 1519–1520 рр. Ернан Кортес (1485–1547) потопив ацтекську імперію в Мексиці у морі крові. В 1520–1530-х роках постійні поселення засновано в Коста-Ріці, Гондурасі, Ґватемалі й Новій Ґранаді (Колумбії та Венесуелі). 1532 р. Франсиско Пісаро (бл. 1476–1541) захопив імперію інків у Перу.

Європейська колонізація Північної Америки почалася 1536 р., коли бретонський мореплавець Жак Картьє (1491–1557) заснував Монреаль у Канаді. 1565 р. у Флориді Педро Менендес заснував Сан-Августин. Перед тим Менендес зруйнував поблизу гугенотське поселення (в теперішній Південній Каролині), де повісив перших американських релігійних вигнанців "як лютеран". Через три роки Домінік де Ґурґе, земляк гугенотів, приїхав на те саме місце й повісив іспанську залогу "як грабіжників і вбивць". Отже, західна цивілізація просувалась.

Голандці й англійці взялись до колонізації відносно пізно, але наприкінці XVI ст. і ті, й ті намагалися й собі щось урвати. Заснувавши 1597 р. Батавію на Яві, голандці почали відбирати Ост-Індію в португальців. В англійській колонії Віргінія, відкритій 1598 р., 1607 р. засновано перше постійне поселення — Джеймстаун. Корабель *"Мейфлауер"*, привізши 120 пуритан — отців-піліґримів — та їхні родини, приплив у Масачусетську затоку 11 (21) грудня 1620 р. Хоча пуритани тікали від релігійних переслідувань в Англії, вони виявились не більш толерантними за своїх переслідувачів. Колонію Род-Айленд (1636 р.) заснували дисентери, вигнані з Масачусетсу. На той час існування світової мережі європейських колоній та морських шляхів сполучення з ними стало визнаним фактом.

Міжнародна морська торгівля розвивалася нерівномірно. На заході на трансатлантичних шляхах довго домінували іспанці. Біля 1600 р. десь 200 кораблів припливали щороку до Севільї з Нового Світу. В пікову декаду 1591—1600 рр. ґалеони привезли до Європи 19 млн. грамів золота і десь 3 млрд. грамів срібла. Південний шлях через мис Доброї Надії проклали спершу португальці, а потім голандці, що забезпечували ще й головний торговельний зв'язок між Північним морем і Середземномор'ям. На сході голандці були й піонерами жвавої балтійської торгівлі зерном. Дедалі більшій потребі в харчах західноєвропейських міст відповідала все більша спроможність польських виробників постачати їх. Балтійська торгівля зерном сягнула свого піка 1618 р., коли з Данциґа до Амстердама перевезено 118 000 *"човнів"* (один "човен" приблизно дорівнює 2 т) зерна. Англійська торгівля сукном з Нідерландами досягла рекордного рівня трохи раніше — 1550 р. Англійські авантурники заснували Московську компанію (1565 р.), Левантійську компанію (1581 р.) і Ост-Індську компанію (1600 р.).

Осередком усієї цієї діяльності були Нідерланди. Антверпен як головний склад і для іспанської, і для англійської торгівлі зберігав своє панівне становище аж до краху 1557–1560 рр.; відтоді центр перемістився до Амстердама. 1602 р., коли засновано голандську Ост-Індську компанію і першу в світі фондову біржу в Амстердамі, можна вважати за початок нової доби в історії торгівлі. [**ІНФАНТА**].

ІНФАНТА

1572 р. Мартин де Вос намалював родинний портрет Антона Ансельма, антверпенського урядовця. Він зобразив чоловіка й жінку, що сидять за столом, чоловік тримає сина, а жінка — дочку. Картина увінчана написом на сувої, який стверджує, що господар родини народився 9 лютого 1536 р., його дружина, Йоганна Гуфтманс — 16 грудня 1545 р., їхній син Еґідій — 21 серпня 1565 р., а їхня донька Йоганна — 26 вересня 1566 р. Ця картина ілюструє зародження сучасного уявлення про родину, що складається з окремих індивідів, як дітей, так і дорослих[1].

1579 р. Санчес Коело намалював портрет інфанти Ізабелли, тринадцятирічної доньки іспанського короля Філіпа II. Її зображено завершеною маленькою пишною дамою — в головному уборі з самоцвітами, з закрученими косами, високим коміром, офіційною сукнею і перснями на пальцях. Традиція таких зображень існуватиме на іспанському дворі аж до 1650-х років і славетної серії Веласкесових портретів іншої інфанти — Марґарити Австрійської, доньки Філіпа IV. І тут знову витончену семи- чи восьмирічну дівчинку зображено як даму в мініатюрі, вбрану в корсет і кринолін, на голові в неї локони жіночої зачіски. Дітей і далі вважали за осіб нижчого зросту, які ще не виросли, але якісно нічим не відрізняються від своїх батьків[2] (див. мал. 51).

За давніх часів ні нуклеарну родину, ні дитинство не вважали за окремі сутності. Всі покоління жили разом великими родинами. Після пелюшок діти одразу вбирались

у доросле вбрання і брали участь в усіх іграх та діяльності родини. В усіх суспільних верствах, окрім заможних, діти майже, а то й зовсім не мали ніякої освіти; якщо їх чогось і навчали, то тільки гуртом. У семи-, восьмирічному віці діти здебільшого починали працювати як слуги або учні. Дітей умирало так багато, що кожен хотів, аби вони якнайшвидше виросли. Родини існували, але "існували мовчки". Дитинство теж існувало, проте не мало окремого статусу і закінчувалось якомога швидше.

"Відкриття дитинства" — процес, що відбувався протягом XVI–XVIII ст. Його можна простежити за тогочасним одягом та іконографією, за винаходом іграшок, ігор і забав навмисне для дітей, добачити в зміні моралі та манер, а над усе — в радикально новому підході до освіти.

Середньовічні діти, які жили, їли і спали разом з дорослими, навчалися насамперед усього того, що спостерігали безпосередньо, й нітрохи не були ізольовані чи захищені від дорослого світу. Тільки хлопці з вищих суспільних верств ходили до школи, причому освіта не диференціювалася ні за віком учнів, ні за змістом. Одним з перших відомих прикладів поділу на класи стала школа Св. Павла в Лондоні (1519 р.). З поділом учнів на вікові групи і зі збільшенням тривалості навчання значно зросла кількість навчальних предметів. Дітям прищеплювали християнську мораль, кодекси поведінки і застосовували до них принизливі покарання. Школярі вперше познайомилися з тривалим і поділеним на ступені поступовим переходом до дорослого життя. Дівчата, яких часто видавали заміж у тринадцять років, здебільшого не мали такої підготовки.

Дитинство пов'язують з невинністю, проте безсоромність дітей та стосунків між ними віддавна вважали за природну. Поведінку Людовіка XIII (нар. 1601 р.) в дитинстві докладно спостерігав придворний лікар доктор Ероар. Дофінові не докоряли ні тоді, як він лапав свою гувернантку в ліжку, ні тоді, скажімо, як він демонстрував свої перші ерекції, коли член піднімався й опускався, наче "звідний міст". Дофіна оженили в чотирнадцять років, до шлюбного ложа його вклала мати, до неї він і повернувся "десь через годину, впоравшись двічі", з "прутнем, що був увесь червоний"[3].

"Віки людини", перелічені в одному з монологів у п'єсі *"Як вам це сподобається"*, за Шекспірової доби вочевидь становили затверджену схему. Але кожне сторіччя робило свої внески до загальновизнаних концепцій. Якщо дитинство відкрили на початку формування новітньої Європи, а юність добачили романтики після Вертера Ґете, постіндустріальна доба збагатила нас уявленням про "людей літнього віку".

Заморська торгівля розширювалась, і Європа отримала широкий діапазон основних харчових продуктів, а також екзотичні "колоніальні" продукти — перець, каву, какао, цукор і тютюн. Європейські дієта, кухня і смаки змінилися назавжди. Квасоля, що вперше з'явилась у Франції 1542 р., помідори, що десь тієї самої доби поширились на всі боки через Італію, і стручковий перець, що росте скрізь на Балканах, — усі американського походження.

Відносини Європи з Америкою, доти здебільшого закритою екологічною зоною, спричинилися до широкого обміну людьми, хворобами, рослинами і тваринами. Цей "колумбівський обмін" здійснювався переважно на користь

Європи. Європейські колоністи долали труднощі та нестатки, а подекуди зіткнулися з ворожістю "індіанців". Але втрати європейців були мізерними на тлі тих геноцидних нищень, яких вони завдавали своєю вогнепальною зброєю. Європейці привезли й дещо корисне, а водночас раз по раз винищували та обдирали місцеве населення. Європейці дістали сифіліс, але смертність від нього навіть годі порівнювати з пандеміями віспи, плевриту і тифу, що буквально винищили тубільних американців. Європейці привезли коней, зате дістали два вкрай важливі харчові продукти — картоплю й кукурудзу, — а також індиків, найбільших і найпоживніших свійських птахів. Картоплю дуже рано почали саджати в Ірландії, і звідти вона поступово поширилась на Північну Європу, ставши головним харчовим продуктом у Німеччині, Польщі та Росії. Кукурудза, відома по-різному як "американське зерно" й "американська культура", збагатила ви-снажені ґрунти і значно полегшила як сівозміну, так і відгодівлю худоби. В XVI ст. вона вже утвердилась у долині По. Десь через сотню років, коли поліпшилися кліматичні умови, кукурудза поширилась і за Альпи, тож загальний вплив цієї культури був величезний. Є слушні підстави вважати, що американські культури, поліпшивши забезпечення харчами, становлять одну з головних причин величезного приросту населення Європи наприкінці ранньоновітнього періоду[23]. [СИФІЛІС].

Описи прибуття європейців до Америки нещодавно зазнали фундаментальної ревізії: їх "деколумбували". Те, що було колись "відкриттям", тепер названо "зіткненням", або "зустріччю культур"[24]. Але було б краще виявити чесність і назвати його завоюванням. Колумба теж опустили нижче. Першість подорожей до Америки віддано вікінґам, або ірландцям, або навіть валійцеві в кораклі з вербового пруття та шкур. Висадку Колумба на острові Сан-Сальвадор (острів Вотлінґ) перенесли на острів Самана Багамського архіпелагу[25]. "Незрівнянний мореплавець" тепер обернувся на нещадного й хижого "колоніального пірата" або ж на донкіхотського єврея, що виплив на пошуки втрачених племен Ізраїлевих[26]. Є навіть думка, що Колумб почув про новий континент від американських жінок, що вже жили в Європі[27]. Джерел, які висвітлюють Колумбове життя, дуже мало, а міфів про нього забагато[28]. Справжніми відкривачами Америки були ті, хто йшов слідами *конкістадорів*, дуже часто ченці, як-от Бернардино де Саагун, "перший у світі антрополог", який намагався зрозуміти, що трапилось[29].

Відносини з Америкою справили глибокий вплив на європейську культуру. Почала розкриватися прірва між тими країнами, що вже мали доступ до Нового Світу, і тими, які не мали. "Філософію створює купець. Науку породжує торгівля. Відтоді Європа майже поділилась на дві частини. Захід переймався морем. Схід переймався собою"[30].

Ранньоновітнє суспільство слід розуміти, спираючись не на класову структуру — винахід пізнішої доби, — а на уявлення про соціальні стани ("стан" латиною *status*, англійською мовою *estate*, німецькою *Stand*, французькою *état*).

Ці основні соціальні групи були визначені своїми функціями, правними обмеженнями та привілеями, які мали полегшувати виконання тих функцій, і своїми корпоративними інституціями. Багатство і прибуток відігравали другорядну роль. Спадковість правила за головний критерій визначення, до якого стану (окрім духівництва) може належати та або та родина.

Скажімо, дворянство (нащадки середньовічних лицарів) було визначене своєю військовою функцією і законами, які надавали їм особливі права власності на землю та порядкування своїм майном. З розвитком постійних армій виняткова військова функція аристократії трохи зменшилась, але дворяни й далі становили хребет панівної касти. Через свої регіональні асамблеї вони визначали місцеву політику і здебільшого мали повну юрисдикцію над жителями своїх земель. У більшості країн на чолі дворян стояв вищий прошарок, — скажімо, пери в Англії чи гранди в Іспанії; в інших країнах, як-от у Німеччині, дворяни поділялися на численні ранги. Бюргерський стан, що спирався на свободи самоврядних міст і міських цехів, теж поділявся на патриціїв, вільних громадян і позбавлений власності плебс. Цей стан здебільшого був під захистом королівських грамот і мав повну юрисдикцію в межах міських мурів. Селяни поділялися на закріпачену більшість і на меншість, що або зберегла давню свободу, або позбувалася кріпацтва. Статус кріпаків міг дуже варіюватись залежно від того, кому вони належали — церкві, короні чи дворянам.

Існування багатьох фрагментованих юрисдикцій було несумісне з державним деспотизмом, а отже, з московським царатом і османською владою. Саме ця фрагментованість становила ту соціальну базу, завдяки якій західний абсолютизм відрізнявся від східної автократії. Західний абсолютизм спирався на масу звичаїв і законів, успадкованих з попереднього періоду, і, попри новації, зберігав свій, по суті, середньовічний характер. І на Заході, і на Сході соціальні обмеження, накинуті індивідам, були, за сучасними нормами, дуже тяжкі. Кожен, не тільки кріпак, мав належати до певної корпоративної групи і коритися її законам. Історики, як-от Буркгардт, вітали ренесансний індивідуалізм саме тому, що то були перші несміливі спроби позбутися обтяжливих соціальних пут і перегородок. Якщо й траплялися якісь винятки, — скажімо, Мікеланджело вийшов зі свого цеху ремісників, — їх міг дозволити тільки папа[31].

Цінова революція тодішньої доби — перша зустріч Європи з інфляцією, яку попервах приписували капостям лихварів. Завдяки дослідженням Саламанкського університету інфляцію, починаючи з 1550-х років, уже пояснювали напливом іспанського золота і срібла. "Якщо Іспанія бідна, — писав один коментатор, — то тільки внаслідок власного багатства"[32]. Хоча погляд сучасників був затьмарений шаленими коливаннями цін і постійними спробами урядів запобігти знеціненню своїх грошей, абсолютно ясно, що загальною тенденцією протягом XVI ст. було невпинне зростання цін. Наприклад, ціни на зерно у Франції, де нових грошей карбували відносно мало, 1600 р. були в сім разів вищі, ніж 1500 р.

Вартість життя, надто в Західній Європі (див. додаток III, с. 1311), значно виросла. Пояснюючи це, вчені недавньої доби наголошували на надмірі золота і срібла, а ще дужче — на зростанні кількості населення, нестачі землі, високій орендній платі й великих податках. У XVI ст. кількість європейських міст із населенням понад 100 000 чоловік зросла з п'яти десь до чотирнадцяти: Константинополь, Неаполь, Венеція, Мілан, Париж, Рим, Палермо, Мессина, Марсель, Лісабон, Севілья, Антверпен, Амстердам і Москва. Селяни ринули в ростучі міста, платня відставала від цін, множилося жебрацтво. Землевласники максимізували свої прибутки, уряди, зазнаючи постійних ударів унаслідок знецінення надходжень до скарбниці, піднімали податки. Полегша настала тільки на початку XVII ст.

Про соціальні наслідки цінової революції точаться запеклі суперечки. Експансія грошової економіки сприяла соціальній рухливості, надто в Англії та Голандії. Значно зміцніла торговельна буржуазія. Капіталізм досяг стартової миті. Але розвиток міст на Заході був тісно пов'язаний з утвердженням "неокріпацтва" на Сході. Дворяни Німеччини, Польщі та Угорщини зміцнювали своє становище, натомість їхні колеги далі на захід вступили в добу неспокою. Англійські історики, що досліджують той період, не можуть дійти згоди, з'ясовуючи, занепадало чи підносилось дрібне англійське дворянство. Англійську громадянську війну пояснюють теж по-різному: то самоствердженням упевненого дрібного земельного дворянства супроти підупалої аристократії, то відчаєм цього дворянства, збіднілого внаслідок цінової революції[33]. [**АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ**].

Надзвичайно цікаво придивитись до зв'язків між економічним та соціальним розвитком. Протестантську Реформацію завжди пояснювали релігійними й політичними причинами, але марксисти не єдині, хто добачає кореляцію між "протестантською етикою" і комерційним підприємництвом. Праця Макса Вебера *"Протестантська етика і дух капіталізму"* (1904 р.) та розвідка Річарда Тоні *"Релігія і розвиток капіталізму"* (1926 р.), хоч і дуже критиковані в подробицях, породили цілу школу коментаторів. Капіталізм, зрештою, потребував не тільки своїх техніків, а й своєї ідеології. І саме тут протестантські автори відіграли, безперечно, важливу роль, спростувавши глибоко вкорінені погляди на лихварство. Щоправда, вони спростували їх набагато пізніше, ніж колись гадали історики. Тоні великою мірою спирається на свідчення англійського пуританина Річарда Бакстера, а Вебер, хоч як анахронічно, — на Бенджаміна Франкліна, американця XVIII ст. Тільки 1658 р. держава Голандія звеліла, що жодному банкірові не можна відмовити в причасті через те, що він удається до лихварства. Отже, теорія дуже відставала від практики. [**ЛИХВАРСТВО**].

Насправді капіталізм процвітав у католицьких містах не менше, ніж у протестантських. Фуґер з Аугсбурґа не був пуританином. Він процвітав завдяки розвиткові торгівлі та промисловості, а ще й тому, що війна, попри спричинену руїну, стимулювала попит на товари й фінансові послуги. Протестантські бо-

гослови не так ефективно сприяли розвиткові капіталізму, як численні втікачі-підприємці, що заполонили протестантські країни.

Саме завдяки цим міграціям зерна середньовічного капіталізму розсіялись по Європі. Найбільший підприємець у Женеві — Франческо Турреттіні (1547–1628) — був утікачем з Лукки. Луї де Ґер (1587–1652), фінансист і промисловець шведського короля Ґустава Адольфа, добувся із Льєжа. Марк Перес (1527–1572), перший фінансист Вільгельма Мовчазного, принца Оранського, був єврейським вихрестом з Іспанії[34].

Військовий розвиток ранньоновітньої доби, що його, як і багато іншого, тепер називають революцією, мав далекосяжні наслідки. По суті, він був пов'язаний із запровадженням нової зброї, головно піки, мушкета і вдосконалених гармат, а також початком систематичного навчання, яке вимагало професійних кадрів та інструкторів, і появою постійних армій, що їх могли собі дозволити тільки найбагатші володарі.

Одне випливало з іншого. П'ятиметрові швейцарські піхотні піки стали давно жаданим засобом зупинки кавалерійських атак. Але ефективно застосувати їх міг тільки мобільний квадрат пікінерів, спроможний виконувати точні маневри, аби зустріти вихор кавалерійської атаки. Як з'ясували іспанці, в найбільшій пригоді піка ставала в поєднанні з мушкетом, чия вогнева міць справді могла покласти напасників на землю. Але мушкет стріляв дуже неточно й потребував багато часу для перезаряджання. Він став ефективний тільки тоді, коли мушкетерів навчили стріляти в унісон, а між залпами — вправно ховатись у наїжачений піками квадрат. Мушкет з'явився уперше 1512 р. у Равенні, проте широко застосовувати його почали лиш у 1560-х роках під час війн в історичних Нідерландах. Поєднання піки і мушкета вимагало складної техніки муштри разом з несхитністю і *esprit de corps*, становим духом, дисциплінованих професіоналів.

Відповіддю на квадрат пікінерів став розвиток масованої артилерії. Гармату, яка швидко робила застарілими середньовічні фортифікації, тепер почали широко використовувати на бойовищах для утворення прогалин у ворожих лавах. Проте великі артилерійські обози вимагали складної технічної підтримки, ефективного виробництва заліза, високоякісного пороху, дорогого транспорту і професійних гармашів.

У війнах на морі збільшений калібр гармат стимулював швидке збільшення розмірів, тоннажу і маневреності суден. Військові кораблі треба було обертати в плавучі артилерійські платформи. Зростання розмірів суден сприяло розвиткові навігаційної науки, яка залежала й від точних інструментів, надійних астрономічних даних, картографії та розвитку математики.

На суходолі величезні зусилля витрачались на порятунок фортифікаційного мистецтва від наслідків гарматних обстрілів. *Італійська система*, що виникла в середині XVI ст., запровадила складний комплекс ровів, пасток і низьких багатокутних бастіонів, який не давав гармашам змоги близько підступити і добре прицілитись, натомість підставляв їх самих під нищівний вогонь оборонців.

Антверпен, що його фортифікували отак італійські інженери 1568 р., започаткував тенденцію повернення до облог, які знову стали посідати чільне місце в бойових діях. А коли працював славетний Себастьєн Ле Претр де Вобан (1633–1707), інженери вже відновили свою перевагу над артилеристами (див. с. 639–640). Кавалерія ніколи не ставала застарілою, але була змушена пристосовуватись, дедалі більше диференціюючись на легку кінноту для розвідок та сутичок, уланів для проведення атак і драґунів, що забезпечували мобільну вогневу міць.

Військові командири, що наглядали за цим розвитком, зіткнулися з масою незнайомих їм технологічних та організаційних проблем. Вояки-аристократи, які не віддавали всього свого часу військовій справі, вже не впорувались із воєнними завданнями. Поява оплачуваних офіцерів стала зародком формування професійної військової та військово-морської касти. Військова кар'єра пропонувала перспективи не тільки для синів старої аристократії, а й для талантів з інших верств. Для їхнього навчання володарі були змушені заснувати військові академії.

Володарям, крім того, треба було знайти нові джерела прибутку для своїх армій і створити нову бюрократію для порядкування цими джерелами. Виконавши ці обидва завдання, вони виявили, що в їхніх руках опинився незрівнянний політичний інструмент для ослаблення влади аристократів і примусу своїх підданих до покори. Без військової революції не виникло б новітньої держави. Від аркебузи до абсолютизму чи від морської мортири до меркантилізму лежав прямісінький шлях.

Але військова революція — це ще одна тема, де майбутні теоретики відчуватимуть спокусу використовувати свої локальні дослідження окремих регіонів Західної Європи для безпідставних узагальнень про весь континент. Часто висновувано, ніби східноєвропейські методи війни, коли кавалерія не поступилася верховенством піхоті, були трохи відсталі. А насправді ніякого відставання не було. Польське або московське військо не потребувало науки західних армій. Армії Сходу дуже швидко знайомилися з найостаннішими технічними та організаційними винаходами, але, воюючи на широких незаселених просторах, за умов суворого клімату, вони мусили розв'язувати матеріально-технічні проблеми, не відомі на бойовищах Північної Італії чи Нідерландів. Дивовижні польські крилаті гусари, зіткнувшись із піхотою західного стилю, — в бою зі шведами при Кірхгольмі (1605 р.), — вчинили страшну різанину. Свій успіх вони повторили, й зіткнувшись зі східного типу ордами легкої кінноти, — при Клушино (1610 р.) і під Хотином (1621 р.; див. нижче). Водночас завдяки гнучкій гніздовій структурі військових підрозділів *towarzysze*, тобто гусари, були спроможні знаходити харч і фураж, влаштовувати сутички і зберігати військо у ворожій країні, де всі менш пристосовані армії розсипалися. У своїх сутичках з поляками московити багато десятиріч зазнавали поразок, часто внаслідок кепського розуміння західних новацій. Зате в них дуже рано з'явилась першорядна артилерія, і саме вона — під Полтавою — зрештою покінчила з військовою перевагою шведів[35].

Національна держава і націоналізм — терміни, які часто вживають, або й надуживають, говорячи про XVI ст. А насправді вони більше підходять до XIX ст., коли їх витворили історики, шукаючи джерел походження сучасних їм національних держав. Ці терміни, вочевидь, не слід уживати, коли йдеться про перші спроби визначення етнічної ідентичності, хоча вони можуть слушно відтворювати оте сильне чуття суверенності, що з'явилось у монархів та підданих, коли зникла єдність, властива добі середньовіччя. Їхні найважливіші *raisons d'état*, державні міркування, мали економічний вимір, пов'язаний з меркантилізмом, а крім того, — ще й суто політичний.

Трактат *"Il principe"* ("Державець"), написаний 1513 р., правив за підручник усім тим володарям, які прагнули мати нічим не обмежену владу. Цей трактат часто вважають за вихідний пункт сучасної політичної науки. Автор, Нікколо Мак'явеллі (1469–1527), історик, драматург і флорентійський дипломат, що мав змогу зблизька приглядатись до Чезаре Борджа і папи Олександра VI, "великого ошуканця", написав трактат, сподіваючись, що його твір надихне володаря справдити давню мрію Данте про об'єднану Італію. Але заклик книжки був універсальний. Відокремивши політику від моральних міркувань, Мак'явеллі дав голос мистецтву *Machtpolitik* — нічим не скутої політики сили. З одного боку, цей "мак'явелізм" призвів до великого скандалу. Сумнозвісними стали такі концепції, як *frodi onorevoli* (почесне ошуканство) або *scelleratezze gloriose* (славна підступність). А з другого, поважнішого боку, якщо читати *"Державця"* разом з *"Міркуваннями"* про Лівія, Мак'явеллі можна вважати за щирого прихильника обмеженого врядування, панування закону і свободи. Його невисока думка про людську природу становить основу, на якій слід будувати конституційні структури. Але найбільше Мак'явеллі пам'ятають за його цинічні афоризми. "Що ближче люди до римської церкви, — писав він, — то більші вони безвірники". "Володар, що прагне зберегти своє становище, повинен навчитися бути добрим або лихим, залежно від того, чого вимагатимуть обставини". "Війна має становити єдину науку володаря. Він має дивитися на мир лише як на перепочинок, що... дає йому засоби здійснити воєнні плани". Мак'явеллі аж ніяк не бракувало учнів.

Щодо зразкового ренесансного володаря, то більшості істориків спадають передусім на думку такі італійські деспоти, як Лоренцо Пишний або Лодовіко Сфорца. Після цього вони, напевне, вкажуть на таких могутніх сусідів і суперників, як Франциск I і Генріх VIII, чия зустріч на "Полі золотої парчі" (1520 р.) унаочнює таку велику силу поворотів і особливостей тодішньої доби. Проте жоден монарх не заслуговує більшої уваги, ніж Матяш Гуняді Корвін, король Угорщини (правив 1458–1490).

Корвін (*Corvinus*), що дістав таке прізвисько через ворона, зображеного на своєму гербі, був соціальним вискочнем, сином румунського хрестоносця з Трансильванії, Яноша з Гунедоари, що уславився, воюючи з турками. Зіпершись на свою трансильванську базу і маючи сильне найманське військо, Корвін підкорив угорських магнатів і започаткував королювання, під час якого італі-

йська культура стала прикметою політичного престижу. Його виховував гуманіст архієпископ Вітез; собі за дружину король узяв неаполітанську принцесу Беатрису Арагонську і успадкував королівський двір, що підтримував зв'язки з Італією з часів Анжуйців. Двір у Буді був сповнений книжок, картин, філософів і мав контакти з усіма провідними тогочасними вченими — від Поліціано до Фічіно. Двір пишався ще й великою бібліотекою, яка своєю колекцією інкунабул та рукописів могла суперничати з бібліотекою Медічі у Флоренції. 1485 р., коли Корвін захопив Відень, він, здається, був уже на грані заснування Угорсько-Австрійської монархії, яка невдовзі могла б претендувати на контроль над імперією, але раптова смерть короля звела нанівець усі плани. Невдовзі неписьменне угорське дворянство відкинуло Корвінового сина-вченого, вибравши Яґелона. Згодом плоди Корвінових зусиль дісталися Габсбургам і туркам. Як і книжки розграбованої королівської бібліотеки, сліди ренесансної Угорщини розвіяло вітром. [CORVINA].

CORVINIANA

ДЕСЬ у 1460-х роках Матяш Корвін, король Угорщини, почав збирати книжки. Цю пристрасть королю прищепили його давній учитель Янош Вітез, єпископ з Варада (Орадеї), і єпископів небіж Янош Чезмічей. Учені-класицисти за вподобаннями, вони обидва навчалися в Італії і були завзятими бібліофілами. Вітез досяг високого статусу примаса Угорщини, а Чезмічей як Ян Панноній став провідним латиномовним поетом тодішньої доби. Коли обидва зганьбилися політичною змовою, примас пішов у відставку, поет наклав на себе руки, а король додав їхні бібліотеки до своєї власної. 1476 р. Матяш побрався з Беатрисою Араґонською, що привезла з собою з Неаполя власну багату книгозбірню. 1485 р. король захопив Відень, наміряючись заснувати нову Угорсько-Австрійську монархію, культурним стрижнем якої мала стати королівська бібліотека, на той час споруджувана в Буді. Маючи армію архіваріусів, писарів, перекладачів, палітурників та ілюстраторів, а також трансконтинентальну мережу аґентів, *Bibliotеca Corviniana* мала вести перед у "літературному відродженні" Європи. Та бібліотека була навіть багатша за чудову бібліотеку Лоренцо Пишного у Флоренції.

Жодне зі сподівань короля Матяша не справдилось. Коли 1490 р. він помер, його син не став його наступником на троні. Габсбурґи відвоювали Відень, а угорські дворяни повстали проти накладених податків. Праця в бібліотеці зупинилась. Коли 1526 р. османське військо захопило Буду, бібліотека була розграбована. Більшість її зібрань, зокрема 650 неоціненних античних манускриптів, зникли без усякого сліду.

Але не все було втрачене. На п'ятсоту річницю смерті короля Матяша Угорська національна бібліотека організувала виставку, яка мала репрезентувати збережені скарби. Виявилось, що королева Беатриса примудрилася відіслати деякі найцінніші книжки назад до Неаполя. Частину книжок її невістка завезла до Німеччини. Сестра Карла V Марія, свого часу королева Угорщини, ще більше перевезла до Брюселя. Але найважливішим було інше: виявилося, що запас трофейних книжок Константинополь не одне сторіччя використовував як подарунковий фонд для улюблених іноземн-

них послів. Неоціненний опис-каталог бібліотеки *Corviniana*, що його підготував Нальдо Нальді, флорентійський аґент короля, якийсь турецький султан подарував польському послові, і він зберігся в Торуні. Трагедії Сенеки, подаровані англійському послові, збереглись у Оксфорді. Візантійська "Книга церемоній" збереглась у Ляйпциґу. [TAXIS]. Двадцять шість рукописів, послані Францу-Йосифу, перебували у Відні. Ще більше рукописів опинилось у бібліотеці герцоґа Авґуста у Вольфенбютелі. В Упсалі є книжки, що їх армія королеви Кристини захопила як трофеї у Празі... Окремі книжки зберігались у Мадриді, Безансоні, Римі й Вольтеррі.

Виставка 1990 р. показала тільки фраґменти втраченої колекції, але їх досить, аби довести, що бібліофільство було душею ренесансного розвою. За кількістю і розмаїттям книжок *Biblioteca Corviniana* поступалася тільки Ватиканській бібліотеці, але завдяки обставинам свого розпорошення вона, напевне, відіграла найважливішу роль у поширенні знань[1].

Звичайно, посилення королівської влади в певних регіонах не означає, що можна говорити про загальний наступ абсолютизму, — він хіба що утвердивсь як один з кількох конкурентних ідеалів. У Франції король був скутий такою силою обмежень, що дослідники й досі можуть довго сперечатися, чи за Франциска I, скажімо, королівська влада була "більш консультативною", чи "менш децентралізованою"[36]. В Англії після утвердження династії Тюдорів саме парламент зміцнив свої позиції під час подальшого врядування Стюартів. У Священній Римській імперії імперський парламент узяв гору над імператором. У Польсько-Литовській державі республіканізм тріумфував над монархією.

Щоправда, ренесансні вчені, наприклад, Бюде, висловлюючи свої погляди про монархію, озирались на Римську імперію, натомість інші, як-от єпископ Ґошлицький (*Goslicius*), дивились на Римську республіку. З двох тодішніх найвпливовіших політичних авторів Жан Боден у своєму трактаті *"De la République"* ("Про республіку", 1577 р.) обстоював конституційну монархію, натомість Томас Гобс у *"Левіафані"* (1650 р.) химерно використовував теорію договору на користь абсолютизму. Не дуже піклуючись про докази, Гобс стверджував, що королі мають необмежені права, оскільки колись, у невизначеному минулому, їхні піддані доброхіть відступили їм власні права. Через те й утворений таким чином Левіафан, "чудовисько, що складається з людей", — саме з ним Гобс порівнює новітню державу, — становить гідну жалю необхідність:

"Протягом часу, коли люди жили, не маючи спільної влади, що тримала б їх у покорі, вони перебували в стані, який називають війною... де кожна людина — ворог решті людей. За таких умов не було ні промисловості... ні мореплавства... ні мистецтва, ні літератури, ні суспільства... а тільки невпинний страх перед насильною смертю; людське життя було тоді самотнім, злиденним, огидним, брутальним і коротким"[37].

Ренесанс стимулював вивчення римського права, але цей період позначений ще й утвердженням і порівнянням окремих національних систем права, а та-

кож — у трактаті *"De jure belli et pacis"* ("Про право війни і миру", 1625 р.) Гуго де Ґроо (Ґроція, 1583–1645) — виникненням міжнародного права.

Меркантилізм — термін, що був маловживаний, аж поки його популяризовано наприкінці XVIII ст. [РИНОК]. Проте сукупність ідей, які згодом критикував Адам Сміт, становили головний масив економічного мислення ще на початку ранньоновітнього періоду. Меркантилізм для різних людей означав різне, але, по суті, йдеться про переконаність, що задля процвітання новітній державі треба маніпулювати всіма доступними юридичними, адміністративними, військовими і регулятивними засобами. В такому розумінні меркантилізм був протилежний системі *laissez-faire*, яку згодом обстоював Сміт. В одній зі своїх популярних форм меркантилізм полягав у бульйонізмі — думці, що багатство й могутність країни залежать від суми нагромадженого золота. Інший різновид меркантилізму зосереджувався на вдосконаленні торговельного балансу через сприяння експортові, заборону імпорту і заохочення власного виробництва. В усіх своїх формах меркантилізм зосереджувався на зміцненні джерел економічної могутності — колоній, мануфактур, військово-морського флоту — і був зумисне спрямований проти комерційних конкурентів країни. В голандському варіанті — коли навіть військово-морський флот контролювали п'ять окремих адміралтейств — меркантилізм здебільшого був полишений приватній та місцевій ініціативі. У французькому, а згодом і в прусському варіанті політика меркантилізму персбувала в твердих руках королівських міністрів. У Англії меркантилізм спирався на поєднання приватних і королівських ініціатив. Одну ранню теорію меркантилізму можна знайти в трактаті *"The discourse of the common weal of this realm of England"* ("Міркування про загальне багатство королівства Англія", 1549 р.). "Звичайний засіб збільшити наше багатство і скарби — зовнішня торгівля, — писав трохи згодом Томас Ман (*Mun*), — причому слід завжди дотримуватись такого правила: щороку загальна вартість товарів, проданих іноземцям, має бути вищою від вартості спожитих іноземних товарів"[38].

Дипломатична практика, як і меркантилістичне мислення, розвивалась у відповідь на зміцнення державної влади. В минулому монархи задовольнялися тим, що відкликали своїх послів, тільки-но їхня місія закінчувалась. У XV ст. Венеція була єдиною державою, що підтримувала мережу постійних посольств за кордоном; згодом її приклад наслідували папа, заснувавши папські нунціатури, і решта італійських міст. Суверенні володарі десь із 1500 р. потроху стали добачати ознаку свого статусу й незалежності у призначенні постійних закордонних посольств. До того ж вони стали цінувати наплив комерційної та політичної інтеліґенції. Першим серед них був Фердинанд Католик, що мав своє посольство при дворі св. Якова з 1487 р.; спершу його очолював доктор Родріґо Ґондесальві де Пуебла, а згодом жінка — Катерина Арагонська, принцеса Велська і донька короля. Французькому королю Францискові I звичайно приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 р. він мав послів навіть у османській Порті.

Невдовзі *corps diplomatique*, дипломатичний корпус, з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці. Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. 1515 р. папа звелів, щоб нунцій був за дуаєна дипломатичного корпусу, що імперський посол повинен бути вищий від своїх колеґ, а решта послів мають поділятись на ранґи, залежно від того, коли їхня країна навернулася до християнства. На практиці цей розпорядок не діяв, бо Карл V ставив іспанських послів вище за імперських і, як "найкатоличніший" король Іспанії, відмовився визнати вищість французьких послів над іспанськими. Почалася сварка, іспанські та французькі посли твердо обстоювали своє 200 років. Одного разу в Гаазі (1661 р.), коли почети французького та іспанського послів зіткнулися на вузькій вулиці, дипломати цілісінький день простояли, не рушаючи з місця, аж поки міська рада наказала розібрати огорожу, щоб посли могли розминутись як рівня один одному. Московити теж затято дотримувались форми. Цареві посли мали звичай вимагати статусу вищого навіть за статус імператорських придворних. У Варшаві один московський посол з'явився у двох шапках — одну він мав знімати для звичайного вітання з польським королем, а другу — залишати на голові, дотримуючись інструкцій Кремля.

За часів Мак'явеллі дипломати невдовзі уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знáйомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом. "Посол, — кпив сер Генрі Вутн, — це чесний чоловік, посланий брехати за кордон задля добра своєї країни". А втім, розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав. У 1643–1648 рр., коли в Мюнстері та Оснабрюку скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась "Європейська згода".

На початку XVI ст. головною сенсацією на карті Європи стало раптове піднесення Габсбурзького дому до незмірної величі. Габсбурґи домоглися успіху завдяки не завоюванням, а слабкості конкурентних династій, далекоглядним шлюбним планам і власному щастю. *"Fortes bella gerant*, — звучав австрійський девіз, — *Tu Austria felix nube"**. Наголос тут був на словах *felix*, "щаслива", і *nube*, "укладай шлюби".

1490 р. Максиміліан I Габсбурґ, король римлян, що був утікачем з окупованого угорцями Відня. Його влада над імперією видавалась непевною, тож із позицій слабкості він був змушений започаткувати в імперії низку реформ. Він наглядав за створенням *Reichskammergericht* (Верховного суду, 1495 р.), *Reichsregiment* (постійної Реґентської ради, 1500 р.), *Reichsschlüsse* ("Мандатів", 1512 р.) імперського парламенту. Створивши три колеґії парламенту — курфюрстів, володарів, міст, — і поділивши імперію на десять територіальних ок-

* "Нехай сильні воюють, ти, щаслива Австріє, шлюбуй". Ці слова приписують Матяшу Корвіну, угорському королю.

ругів, кожен під *directorium*, управою, двох володарів, що мали чинити суд, збирати податки й відповідати за військові питання, Максиміліан I фактично позбувся будь-якого безпосереднього керування імперією. Він зробив Габсбурзький дім необхідним для всіх німецьких володарів, бо кожен з них дістав те, чого прагнув віддавна.

Водночас Максиміліан значно зміцнив габсбурзьку *Hausmacht* — приватну владу династії. Завдяки ранній смерті дружини Марії йому дісталося казкове герцоґство Бургундськс, а 1490 р. він успадкував Тіроль, і його улюбленою резиденцією став Інсбрук. За договором з Яґелонами про успадкування (1491 р.), до нього мала повернутися Богемія, а за ще одним договором 1515 р. — Угорщина. Після смерті Людовіка Яґелона 1526 р. йому дісталися ці країни, забезпечивши династії "основи Дунайської монархії"[39]. Не меншу вагу мав і шлюб Максиміліанового сина зі спадкоємицею Фердинанда та Ізабелли, який дозволив учепитися й за іспанські володіння. 1497 р. другий шлюб Максиміліана з Б'янкою Сфорца з Мілана полегшив доплив готівки і допоміг йому потвердити свій статус імператора (1508 р.). На той час цей найідейніший з Габсбургів, напевне, відчув, що його місія закінчена. Невдовзі по тому він почувся досить упевнено, щоб запропонувати, аби його вибрали папою!

Коли Максиміліан помер, його онук Карл Ґентський успадкував колекцію володінь, "над якою ніколи не заходило сонце". Аби завершити успіх, Карл з допомогою Фуґерових дукатів подолав французький та папський опір і домігся, щоб його за рекордно короткий термін обрали імператором Священної Римської імперії, він став безпосереднім наступником свого діда (див. додаток III, с. 1318). **[ДОЛАР]**.

ДОЛАР

ЯХИМОВ — богемське містечко, колишній *Joachimsthal*, кілометрів вісімдесят на північ від Пльзеня (Пільзена). 1518 р. граф фон Шлік дістав імперський патент на видобуток тамтешнього срібла і заснування монетного двору. Його срібні монети продукували *Walzenwerke*, вальцювальні верстати, і їх офіційно класифікували як "великі ґроути". Їхня популярна назва *Joachimstaler*, йоахимсталер, невдовзі була скорочена до *taler*, талер.

У XVII ст. талер став валютною одиницею всієї Центральної Європи. Його скопіювали і в габсбурзькій Іспанії, чиї *taleros* із цифрою "VIII" були в обігу в обох Америках. В Англії їх знали як *dollars*. Срібну монету в 30 шилінґів шотландського короля Якова VI прозвали "доларом з мечем". У XVIII ст. срібні талери почали широко замінювати мідними грішми, імпортованими зі Швеції, які дістали шведську назву *daler*, далер. Мідний *далер* 1720 р. за вартістю дорівнював срібному талерові, дарма що його вага була у 250 разів більша; такі гроші можна було возити тільки кіньми або підводою[1].

Визнаним шедевром у цій серії став долар Марії-Терезії 1751 р. На цій чудовій монеті зображено бюст імператриці, а на реверсі — двоголового орла й напис:

R[omae] IMP[eratrix] * HU[ngariae et] BO[hemiae] REG[ina] * M[aria] THERESIA * D[ei] G[ratia] ARCHID[ux] AUST[riae] * DUX BURG[undiae] * COM[es] TUR[olis] * (Римська імператриця, королева Угорщини та Богемії, Марія-Терезія, Божою ласкою ерцгерцогиня Австрії, герцогиня Бургундії, графиня Тіролю).

Цю монету карбували мільйонами протягом усього XIX ст., на всіх монетах посмертних випусків стояла дата смерті імператриці — 1780 р. Її карбував Муссоліні (1936 р.), щоб фінансувати напад на Абісінію, карбували і британці в Бомбеї. Через двісті років вона ще й досі в обігу в окремих регіонах Азії як міжнародна валюта[2].

Долар визнано грошовою одиницею США 1787 р., Канади — 1871 р., але серед грошових одиниць Європи його вже немає.

Карл V (імператор 1519–1557), чиї володіння простягались від Філіпін до Перу, мало-помалу знітився під тягарем безлічі суперечливих проблем. Зовні Карл V анітрохи не скидався на імператора: через хворі аденоїди він мав плаксивий голос і завжди роззявлений рот, тож один безсоромний іспанський гранд якось сказав йому закрити рот, "щоб туди не залітали мухи". А проте він був обдарований багатьма талантами, потрібними для керівництва величезним обширом своїх володінь, полюбляв фламандську мову, а зі своїми урядовцями розмовляв іспанською, французькою та італійською, "до коня звертався німецькою". Сміливості йому теж не бракувало. "Назвіть мені імператора, в якого коли-небудь влучило гарматне ядро", — заперечив він, відмовляючись залишатися в тилу у битві під Мюльберґом. Як визнаний проводир католицьких володарів, Карл V стояв на чолі найбільшої потуги, яка могла зберегти єдність християнського світу, проте сам масштаб і складність внутрішніх та зовнішніх проблем перешкоджали координованим діям. Попри успіх у скликанні Вселенського собору, імператор усвідомив, що тридентські дискусії лише посприяли зміцненню суперечливих поглядів. Його плани відновити релігійну єдність імперії були страшенно запізнілі. Незважаючи на перемогу під Мюльберґом, війна зі Шмалькальденським союзом закінчилася патовим Аугсбурзьким миром (1555 р.). В Іспанії, де Карл V правив разом зі своєю психічно хворою матір'ю, йому довелося приборкувати бунт *comuneros*, кастильських міст, а потім узгоджувати суперечливі інтереси Кастилії та Арагону. В Новому Світі імператор марно намагався захистити індіанців. У Нідерландах, що їх імператор залишив у руках своєї тітки Марґарити, він з прикрістю був змушений придушити бунт у своєму рідному Ґенті (1540 р.). У спадкових габсбурзьких землях — Австрії, Богемії, Угорщині, Вюртемберґу, — доручених братові Фердинанду, імператор зіткнувся з постійною опозицією місцевих володарів, як-от Яноша Заполяї в Трансильванії, а в 1546–1547 рр. — з першим Богемським повстанням. Крім того, йому доводилось боротися з провінційними парламентами, дворянськими фракціями, партикуляризмом. На стратегічному рівні він мав давати раду ворожості Франції, експансії турків і загрозі франко-османської співпраці.

Суперництво з Францією породило п'ять війн, які точилися в усіх пунктах територіального контакту — в Нідерландах, у Лотарингії, Савої, Піренеях та в Італії, — і, опосередковано, найбільшу ганьбу імператорового життя — пограбування Рима іспанським військом (1527 р.) Страх перед турками призвів до габсбурзьких переворотів в Угорщині та Богемії; щоправда, згодом вони призвели до безкінечної низки виснажливих ускладнень — як на Балканах, так і в Середземномор'ї. [**ОРАНЖ**].

ОРАНЖ

1544 р. у розпалі франко-імперських війн офіцер імперської армії Рене фон Насау загинув при Сен-Дізьє від французької кулі. Його смерть спричинилась до подій, що вплинуть на історію не тільки його рідного Насау, а й Провансу, Нідерландів та Ірландії.

Насау було невелике німецьке герцоґство на правому березі середнього Рейну. Між Вестервальдськими лісами і скелястими горами Таунус, на північ від Вісбадена, у родючій насауській місцевості Рейнґау розкинулись одні з найкращих виноградників Німеччини, зокрема Йоганісберґ і Рудесгайм. Батько Рене, Генріх фон Насау, жив у Зіґені, поділяючи герцоґство з молодшою гілкою родини в Діленбурґу. Мати Рене, Клавдія, була сестрою і спадкоємицею імперського генерала Філібера де Шалона; він очолював пограбування Рима, і імператор Карл V щедро винагородив його землями в Брабанті. Крім того, від Філібера їй дісталося право на Оранж. Отож, коли бездітний Рене загинув, виявилось, що він заповів своє зібрання земель і титулів одинадцятирічному двоюрідному братові Вільгельмові Насау-Діленбурґу.

Оранж був невеличким суверенним князівством на лівому березі Рони на північ від Авіньйона (див. додаток III, с. 1302). Межуючи на сході з вершинами гірського масиву Ванту, Оранж пишався своїми розкішними виноградниками, кілька тамтешніх сіл, як-от Жиґонда й Шатонеф-дю-Пап, згодом стали славетні. У невеличкій столиці, античному *Arausio*, височіла величезна римська арка, яку спорудив Тиберій. З XII ст. Оранж був феодом графів Прованських, а відтак і імперії. Але 1393 р. спадкоємицю Оранжу, Марію де Бо, видали заміж за бурґундця Жана де Шалона, і саме їхні нащадки згодом стали володарями князівства, хоч самі в ньому не жили. 1431 р., коли графові Прованському терміново знадобилися гроші, він погодився продати Шалонове васальне зобов'язання, обернувши таким чином Шалонів у самостійних князів. Як незалежний анклав у межах Французького королівства, Оранж приваблював багато італійських та єврейських купців і в середині XVI ст. швидко ставав протестантським бастіоном[1]. Зрештою, 1703 р. його придушив Людовік XIV, надумавши зруйнувати те гніздо гуґенотів.

Завдяки своїм спадщинам у Німеччині, Провансі та Брабанті Вільгельм Насау-Діленбурґ (1533–1584) став одним з найбагатших людей Європи. Він навіть став претендувати на колишнє Арльське королівство. Народившись лютеранином, але вихо-

ваний як католик при імперському дворі в Брюселі, де реґента Марґариту він називав матір'ю, Вільгельм збудував собі власну пишну резиденцію в Бреді на півночі Брабанту. 1555 р. він тримав герб недужого Карла V під час церемонії зречення, а 1559 р. був імперським уповноваженим при укладанні Като-Камбрезійського миру. Далі Вільгельм поїхав до Парижа як один з трьох ґарантів виконання мирного договору. За всіма зовнішніми ознаками Вільгельм був стовпом католицького імперського істеблішменту, але в Парижі він почув про іспанські плани покорити Нідерланди, і в нього зародилась довічна відраза до іспанських махінацій. Історії він став відомий як Вільгельм Мовчазний (див. с. 555)[2].

Отже, попри подальші зв'язки з Голандією, дім Оранж-Насау, що його заснував Вільгельм, за своїм походженням не голандський; цей дім становив типову династичну багатонаціональну амальґаму, засновану випадком і увічнену щасливою долею. З трьох Вільгельмових синів лиш один не зійшов з батькової дороги. Цього сина зачала Вільгельмова четверта дружина в проміжку між двома спробами іспанських аґентів убити Вільгельма. (Вільгельм одного разу подарував життя коханцеві своєї другої дружини-перелюбниці, і той згодом став батьком Пітера Пауля Рубенса). Вільгельмів правнук, теж Вільгельм Оранський (1650–1702), що став англійським королем Вільгельмом III, народився в розпалі Голандської революції, через вісім днів після того, як його батько помер від віспи.

Орден оранжистів засновано 1795 р. в Арма. Як і попередня організація *"Peep-of-day boys"*, орден прагнув зберегти верховенство протестантів (єпископалістів) в Ірландії. Героєм оранжистів був "король Білі" (Вільгельм III), а їхній девіз звучав так: *"No surrender!"* ("Не здавайся!"). За доби, коли британське право дискримінувало католиків і пресвітеріан, орден вважав себе за щит ізольованої еліти від дедалі більшої популярності "Об'єднаних ірландців" Волфа Тона. Тон (1763–1798), поміркований протестант, прагнув подвійної мети: загальної толерантності й суверенної ірландської республіки. Він звертався по військову допомогу до Франції.

У запеклій боротьбі 1795–1798 рр. оранжисти відіграли провідну роль у британських планах відбити навалу і придушити бунт. Зіткнувшись із недосвідченим ворогом, орден переміг. Експедиція генерала Гоша, що виплив з Бреста 1796 р., скінчилася поразкою в затоці Бантрі. Висадка генерала Умбера в Кілалі у графстві Мейо мала тільки короткочасний успіх. Збройне повстання у Віклоу та Вексфорді захлинулось після битви при Вініґе-гіл (червень 1798 р.). Тон, затриманий у французькій військово-морській формі, наклав на себе руки.

У цих та всіх подальших подіях оранжисти дотримувались власної політичної лінії. Вони були проти як акту про унію Великобританії з Ірландією (1801 р.), так і Деніела О'Конела. Оранжисти прихилились до унії тільки тоді, як 1829 р. замаячіла перспектива, що незалежною Ірландією керуватимуть визволені католики, проте не погоджувались із головною течією британського уніонізму. В 1912–1914 р. оранжисти становили основу олстерських волонтерів, які кидали виклик і Вестмінстеру, і законові про ірландський гомруль (див. с. 856). Найбільший вплив оранжисти мали в 1920–1976 рр., коли Північна Ірландія була самоврядною територією у складі Сполученого Королівства.

200 років орден оранжистів улаштовував щорічні паради, відзначаючи річницю Бойнської битви (див. с. 652). Учасники в капелюхах і оранжевих стрічках демонстра-

тивно проходять католицькими кварталами зі свистками, дудками й барабанами. А потім виголошують давній тост:

"До славної, побожної та безсмертної пам'яті великого і доброго короля Вільгельма, що врятував нас від папства, рабства, ошуканства, мідних грошей і дерев'яних черевиків. І дулю єпископові Корківському!"

Протягом останнього десятиліття свого владарювання Карл V, мабуть, мав певні причини для оптимізму. Але Аугсбурзький мир став розчаруванням, і імператор, зневірений до краю, зрікся влади. Іспанію та Нідерланди він залишив своєму синові Філіпу, а решту — братові. Карл V помер в іспанському монастирі Юсте. То був останній імператор, що плекав надію на загальну єдність, і в наш час дехто покликається на нього як на патрона об'єднаної Європи. "Карла V, якого колись вважали за останнього бійця ар'єргарду, — пише зацікавлена сторона, — раптом визнали за предтечу"[40].

Після цього зречення австрійські Габсбурги забули про Карлові широкі перспективи. Максиміліан II (правив 1564–1576), онук Яґелонів, нічого не виграв, коли його обрали номінальним королем Речі Посполитої. Його два сини, Рудольф II (правив 1576–1612), химерний празький відлюдник, і Матіас (правив 1612–1619), цілком були поглинуті взаємними підозрами й релігійними чварами. Протягом десятиліття після Донаувертського інциденту (1607 р.) сталося понад 200 релігійних бунтів та повстань. Фердинанд II (правив 1619–1637), Фердинанд III (правив 1637–1657) і Леопольд I (правив 1658–1705) переймалися лише Тридцятилітньою війною та її наслідками. З виникненням постійної і окремої австрійської канцелярії у Відні головна сфера діяльності імператорів рішуче пересунулась на схід, тоді як сама імперія, здавалося, балансує на краю неминучого розпаду. Як співали в таверні пияки в трагедії Ґете *"Фауст"*,

І як воно іще стоїть,
Священне Римське царство?*

Відповідь, з погляду видатного британського історика, полягає не так у політичній сфері, як у "цивілізації", сукупності спільних поглядів і вартостей[41].

Імператор Рудольф організував двір у Празі, який справді був химерною дивовижею. Його добірні товариші, найблискучіші художники і вчені доби, були людьми, для яких природне і надприродне становило частину їхніх повсякденних досліджень. Окрім Кеплера, Браге, Кампіона і Бруно, Джузеппе Арчимбольдо (1537–1593) уславився як засновник сюрреалістичного малярства (див. мал. 54), а Корнелій Дребер (1572–1633), ілюзіоніст і театральний художник, —

* Переклад Миколи Лукаша. — *Перекл.*

як винахідник вічного двигуна. Дребер, навідавши Лондон, пообіцяв Якову I телескоп, що даватиме змогу читати книжки на відстані однієї милі. Гадають, ніби він став прототипом Просперо, "аматора досліджень потаємних", у Шекспіровій п'єсі "Буря", так само як сам Рудольф, можливо, правив за прототип герцога в п'єсі *"Міра за міру"*[42]. Казкова мистецька колекція Рудольфа стала стратегічною метою шведського війська на останньому етапі Тридцятилітньої війни. [**АЛХІМІЯ**], [**ОПЕРА**].

АЛХІМІЯ

1606 р. імператор Рудольф II став об'єктом офіційної скарги, яку склали габсбурзькі ерцгерцоги. "Його Величність, — писали вони у своїй "Пропозиції", — цікавиться тільки чаклунами, алхіміками, кабалістами тощо". Рудольфів двір у Празі й справді обернувся у найвидатніший європейський центр дослідження окультних мистецтв[1].

Цього самого року один угорський алхімік, Янош Банфі-Гуняді (1576–1641), вибрався зі своєї рідної Трансильванії. Він зупинився при дворі Моріца Гесенського в Каселі, головному протестантському центрі окультизму, а потім поїхав до Лондона[2]. Його приїзд збігся зі смертю вченого валійця доктора Джона Ді (1527–1608), колишнього астролога королеви Єлизавети I, що був винайшов термін "Велика Британія", аби догодити королеві, і кілька років прожив у Празі та в Польщі. Такі, як їх тоді називали, космополіти робили собі кар'єру в міжнародній царині алхімії, ставши справжніми предтечами пізнішої інтернаціональної громади вчених.

Європа переживала справжнє "окультне відродження", в якому алхімія посідала найчільніше місце серед кількох взаємопов'язаних "таємних наук". "Алхімія, — писав історик Рудольфового світу, — була найбільшою тодішньою пристрастю в Центральній Європі"[3]. Алхімія поєднувала пошуки філософського каменя, який перетворюватиме звичайні метали на золото, з паралельними пошуками духовного відродження людства. "Те, що внизу, подібне до того, що вгорі".

Алхімія вимагала досвідченості в багатьох украй розмаїтих царинах знань. Щоб експериментувати з металами та іншими речовинами, алхіміки мали бути знайомі з останніми досягненнями технології. Для пояснення своїх результатів вони потребували добрих знань з астрології, кабалістичної теорії чисел, гранувального мистецтва, травознавства і ятрохімії, яку розвинув Парацельс. [**ХОЛІЗМ**]. А найголовніше те, що за релігійної доби вони намагалися схарактеризувати свої знахідки мовою містичного християнського символізму. Тож не випадково, що саме тоді таємне товариство розенкрейцерів, прихильників "троянди" і "хреста", надумало показатися на люди — в Каселі, а Роберт Флад, головний систематизатор філософії розенкрейцерів, був ще й шанованим алхіміком. [**КОНСПІРАЦІЯ**].

Згодом, за наукової доби, алхіміків мали за людей, які збились на манівці і надовго затримали розвиток справжньої науки. А під час так званої доби наукової революції їх інколи вважали за опозицію. Наймилосердніший історик науки назвав їх практиками "технології без науки"[4]. Проте, на думку самих алхіміків та їхніх могутніх покровителів, такого протиставлення не було. Вони були "білими чаклунами", що змагалися за доб-

ро, реформаторами, які намагалися розкрити таємні сили психіки і речовини. Вчені з новітніми поглядами взяли гору над алхіміками лише наприкінці наступного сторіччя, а власне хімія утвердилася ще пізніше. [ELDLUFT][5].

Алхіміки-космополіти імператора Рудольфа часто займали відповідальні посади. Дехто, скажімо, Міхаель Маєр, що працював і в Лондоні, або прихильник гуґенотів Ніколас Барнард, мали посаду *Leibarzt*, придворного лікаря. А от Зебальд Шверцер служив імператорським контролером копалень у Рудольфові та Йоахимсталі. [ДОЛАР]. Генріх Кунрат (1560–1605), автор ґрандіозного *"Amphitheatrum sapientiae aeternae christiano-kabalisticum"* ("Християнсько-кабалістичного амфітеатру вічної мудрості"), прийшов з Ляйпциґа. Міхал Сендзівуй (*Sendivogius*, 1566–1636), чий трактат *"Novum lumen chymicum"* ("Нове світло хімії", 1604 р.) витримав 54 видання (його докладно студіював Ісаак Ньютон), прийшов з Варшави. Він був пов'язаний із впливовою фракцією прогабсбурзьких маґнатів у Польщі, мав контакти з Оксфордським університетом і запросив Джона Ді до Кракова. Едвард Келі, сумнівний асистент Джона Ді, класифікований як *cacochimicus*, какохімік, напевне, помер у празькій в'язниці. До їхнього товариства належав і нещасливий Джордано Бруно [СИРОП], астрономи Кеплер і Браге, англійська поетеса Елізабет Джейн Вестон.

Був у Празі й відчутний єврейський елемент. Головний рабин Праги, Юда Лев бен Безалель (помер 1609 р.), сприяв відродженню кабали. [КАБАЛА]. Це відродження спиралося на праці сефардських авторів, скажімо, Ісака Лурії або Мойсея Кордоверо, чий трактат *"Pardes rimmonium"* опубліковано в Кракові 1591 р. Один з найближчих імператорових приятелів — празький рабин і талмудист Мардохай — спеціалізувався на еліксирах плідності.

Для сучасників алхімія мала якнайпозитивніші конотації:

> Full many a glorious morning have I seen
> Flatter the mountain tops with sovereign eye,
> Kissing with golden face the meadows green,
> Gilding pale streams with heavenly alchemy.
>
> І бачив я не раз: Летó осяйний син
> Гірські вершини пестить оком на світанні,
> Цілують золоті вуста траву долин,
> Алхімія небес золотить синь туманів[6].

ОПЕРА

КОМПОЗИТОРИ називали її *favola in musica*, музичною казкою. Оперу задумали як наслідування античної грецької драми, і вперше її поставлено в лютому 1607 р. перед *Accademia degli Invaghiti*, Академією захоплених, у Мантуї, можливо, в Річковій ґалереї палацу герцоґів Ґонзаґа. Її п'ять дій складалися з низки мадриґальних груп і танців, пов'язаних інструментальними інтерлюдіями та речитативами. Лібрето написав поет Алессандро Стріджо. Музику інфернальних сцен відтворювали тромбони,

пасторальних — флейти і блок-флейти. Опера сягнула кульмінації у великій арії тенора *"Possente spirto"* ("Могутній дух") наприкінці III дії. То була опера Клаудіо Монтеверді *"Орфей"*, "перша справжня опера європейського репертуару"[1].

Зародившись як двірська розвага в пізньоренесансній Італії, оперний жанр, поєднуючи музику, світську драму й спектакль, проминув у своєму розвитку чимало фаз. *Opera seria*, поважна опера, найпліднішим творцем якої був П'єтро Метастазіо (1698–1782), автор 800 лібрето, була присвячена класичним та історичним темам. Поряд з нею *opera buffa* започаткувала довгу традицію безтурботних розважальних вистав: *opéra comique*, оперети і музичної комедії. *Grand Opera*, виникнувши наприкінці XVIII ст., досягла вершин свого розвитку у віденській, італійській, французькій, німецькій та російській школах. Романтичний націоналізм став важливим складником оперної творчості. Тут за найвищі лаври сперечалися прихильники Верді та Пуччіні і фанатичні шанувальники Ріхарда Ваґнера. Модерністська опера почалася з *"Pelléas et Mélisande"* Дебюсі ("Пелеаса і Мелізанди", 1902 р.), провісника цілої низки видатних творів, зокрема *"Wozzeck"* ("Воцека", 1925 р.) Альбана Берґа, *"Peter Grimes"* ("Пітера Ґраймса", 1945 р.) Бенджаміна Брітена і *"Rake's progress"* ("Походеньок гультяя", 1951 р.) Стравинського (див. додаток III, с. 1326). **[СУСАНІН]**, **[ТРІСТАН]**.

Орфеївська тема раз по раз ставала джерелом оперного натхнення. Флорентійський маскарад *"Евридика"* (1600 р.) Якопо Пері передував виставі Монтеверді в Мантуї. Опера Ґлюка *"Орфей та Евридика"* (1762 р.) відкрила класичний репертуар. *"Орфей у пеклі"* (1858 р.) Офенбаха — одна з найвеселіших звичайних оперет. *"Opera"* (1971 р.) Лучіано Беріо поєднує традиційний сюжет із серійною [додекафонічною] музикою.

Іспанія перейшла від величі до занепаду менше ніж за сторіччя. "Кілька казкових десятиріч Іспанія була наймогутнішою країною світу" і "майже господарем усієї Європи"[43]. За Карла V/Карлоса I (правив 1516–1556), коли Іспанія була країною *crucero*, хрестоносців, *conquistadores* і *tercio*, піхотних полків, існувала тісна кореляція між поставою американського золота і утриманням найкращої армії в Європі. За Філіпа II (правив 1556—1598) Іспанія стояла на вершині своєї політичної та культурної могуті, аж поки державу підірвали внутрішні чвари, суперництво з Францією та Англією і повстання в Нідерландах. За Філіпових наступників — Філіпа III (правив 1598–1621), Філіпа IV (правив 1621—1665) та недолугого Карла II (правив 1665–1700) — Іспанія вже ніколи не мала сили випростатись під тягарем підупалої династії, усобиць аристократичних родів і згубної участі в Тридцятилітній війні. Падіння було таке раптове, що навіть іспанці дивувались: "Чи не була та перша велич просто *engaño*, ілюзією?"[44] **[ФЛАМЕНКО]**.

ФЛАМЕНКО

Андалузькою циганською музикою в стилі, відомому тепер як фламенко, захоплюються з кінця XVI ст. Жалібна мелодія *cante*, співу, поєднується, створюючи неповторний ефект, з драматичними позами і ритмічним перестуком *baile*, танцю. Дисонанси та інтервали в чверть тону, вишукана хрипка манера вокального виконання, удари гітарних струн і кастаньєт — усе це створює звучання, що не має відповідника в європейському музичному фольклорі.

Історія фламенко розкладається на три окремі частини: назва, цигани та музика, — і про жодну з цих частин учені ще не дійшли остаточної згоди[1].

Слово *"фламенко"* означає просто "фламандський". У словнику мистецтв воно ще має такі додаткові значення, як "екзотичний" або "орнаментований". Одна з теорій стверджує, що єврейські пісні, заборонені інквізицією, дійшли назад до Іспанії через Фландрію, де чимало іспанських євреїв знайшли собі притулок. За іншою теорією, слово *"фламенко"* походить від арабських слів *fellah-mangu*, "селянин, що співає".

Цигани добулися до Іспанії після вигнання євреїв та маврів. У Іспанії їх знали як *gitanos* або *egipcianos*. Англійський мандрівник і письменник Джордж Бороу перший у 1840-х роках постеріг, що цигани називають самі себе *flamencos*. [ЦИГАНИ].

Мавританська музика в Андалусії зародилась у VIII–IX ст. і розвивалася протягом кількох сторіч. Омеяди в Кордові полюбляли слухати східних співців під акомпанемент лютні. За Абдарахмана (правив 821–852) співоче мистецтво сягнуло однієї з вершин свого розвитку, коли з Баґдада прибув співець, відомий як Зоріаб. Мистецтво співу піднялося на високий рівень і на севільському дворі поета-короля Аль-Мотаміда (Абада III, правив 1040–1095), де, як відомо, грав оркестр з понад сотні лютень і флейт. У XII ст. філософ Averoes сказав: "Коли в Севільї помирає вчений, його книжки продають у Кордові, а коли в Кордові помирає музикант, його інструменти продають у Севільї".

Але пов'язувати фламенко з ранньою мавританською музикою Іберійського півострова було б завеликою поквапністю. Європейські цигани мали власну досить розвинену музичну культуру і створювали дивовижні музичні твори і в інших країнах, надто в Румунії та Угорщині. Отже, як саме музика та музиканти поєдналися у Андалусії, зостається таємницею. Певний вплив справила, безперечно, й психологічна травма, якої зазнала людність Андалусії. Давні *flamenco jondo*, глибокі фламенко, надто *tonas*, мелодії без акомпанементу, належать до світу сліз і ламентацій. Як і блюзи далекого американського Півдня, вони висловлюють гнітючі настрої зневірених людей; це пісні людей, позбавлених геть усього. В цьому аспекті вони дуже відрізняються від *flamenco chico*, жвавого фламенко, що заполонило іспанські кав'ярні в 1860-х роках і посприяло романтичному "новому відкриттю" Андалусії. *"Flamenco jondo*, — писав Федеріко Ґарсія Лорка, — це бурмотіння, дивовижне ротове коливання, що стирає звукові ґрадації нашої темперованої шкали, цурається холодних несхитних нотних станів сучасної музики і змушує тугі пуп'янки напівтонів розкриватися тисячами пелюсток"[2].

Філіп II — мабуть, прототип усіх монархів, які намагалися правити, не підводячись від столу (див. мал. 43). Цей суворий і невтомний покутник, що, заховав-

шись від світу, присвятив себе самотнім студіям у похмурому Ескоріалі на безплідному плато поблизу Мадрида, намагався запровадити духовну та адміністративну однорідність, яку годі було накинути розмаїттю його просторих володінь. Він правив через дві групи паралельних рад, одна група відповідала за головні царини політики, друга — за керування шістьома великими територіальними одиницями. Адже на додачу до батькових кастильської, араґонської, італійської, бургундської та американської спадщин 1580 р. Філіпові II дісталася величезна материна португальська спадщина. Його зневага до різних місцевих парламентів досягла кульмінації, коли він повішав араґонського *justizar*'а. Проте мрія про "одного монарха, одну імперію, один меч" не вмирала — під приводом, що король знає краще, як *trabajar para el pueblo*, працювати задля свого народу[45]. Утверджуючи цю мрію, король довів до смерті свого ув'язненого сина, спонукав інквізицію до повені *autos da fé*, спровокував повстання переслідуваних ґранадських морисків (1568–1569), покривджених голандців (1572 р.), принижених араґонців (1591–1592). Вороги Філіпа, скажімо, Вільгельм Мовчазний, називали його просто "вбивцею і брехуном". Ще ніколи начебто чутливий чоловік не ставився з такою цілковитою зневагою до чутливості інших людей. Абсолютний господар іспанської церкви, він намагався винищити ворогів церкви по всій Європі. Він присягнув помститися Англії за свою першу дружину [Марію Тюдор], утрутився в боротьбу проти гуґенотів у Франції. Філіп II хибно вважав голандських протестантів за головне джерело невдоволення в Нідерландах. Але Бог, як і Філіп II, не усміхався Іспанії. В 1590-х роках замаячіла загальна криза. "Велику армаду" 1588 р. розбили шторми. Голандці не поступалися. В іспанських містах лютувала чума. Село, виснажене податками і пригнічене неврожаєм, почало безлюдніти. Найбагатші у світі скрині спорожніли. 1596 р. Філіп II удруге офіційно збанкрутував. Запанували злидні серед розкошів і всепереможне протверезіння від ілюзій. Філіп, як і Дон Кіхот, воював з вітряками. Колишні незалежні іспанські королівства тяжко нарікали на верховенство Кастилії. "Кастилія витворила Іспанію, — стверджував один некролог, — і вона ж її знищила"[46]. **[ІНКВІЗИЦІЯ]**.

Після Філіпової смерті іспанські Габсбурґи марно намагалися прихилити долю на свій бік. Вони докладали великих зусиль, аби мати підмогу й від своїх австрійських родичів. Ґаспар де Ґусман, граф Оліварес і герцоґ Сан-Лукар, відомий серед широкого загалу як *el Conduque*, граф-герцоґ, що тримав віжки правління з 1621 по 1643 р., застосовував принципи давніших кастильських реформаторів. Але його кар'єра скінчилася провалом після згубного відокремлення Португалії (1640 р.) і Каталонського повстання (1640–1648). Участь Іспанії в Тридцятилітній війні скінчилася втратою Сполучених Провінцій — найбагатшого володіння. Пов'язані з тією війною війни з Францією тягнулись аж до Піренейського мирного договору (1659 р.). Приголомшена зростанням воєнних витрат, великою кількістю фронтів, браком інтервалів для перепочинку, Іспанія не могла врятувати ні себе, ні свого австрійського партнера. Через складнющі проблеми "іспанської дороги" труднощі матеріально-технічного забез-

печення війська в історичних Нідерландах стали нездоланні. Вислів *"Poner una pica en Flandres"* ("Доставити пікінера до Фландрії") став іспанською ідіомою, яка означала спробу здійснити неможливе[47]. "Габсбурзький блок, — писав історик впливу політичних обставин на матеріально-технічне забезпечення, — один з найпромовистіших за всю історію прикладів стратегічної розтягненості"[48]. [**PICARO**], [**ВАЛЬТЕЛЛІНА**].

PICARO

Picaro — іспанське слово, яким називали шахраїв і волоцюг, тобто людей, що жили за межами стабільного й респектабельного суспільства. Цим словом назвали й популярний літературний жанр — шахрайський роман, що процвітав в усій Європі з XVI по XVIII ст., ставши важливим етапом розвитку роману. Архетипним твором цього жанру був роман Матео Алемана *"Ґусман де Альфараче"* (1599 р.), і ця оповідь про пригоди героя по дорозі з Севільї до Рима в товаристві його сумнівної подружки витримала 26 видань. Ґусман розповідав, як жебрацька громада сформувала товариство взаємозахисту, що тішиться, винайшовши якийсь вигадливий план одурити панівні класи.

Але Ґусман — це лиш один представник численної верстви. В Іспанії десь за півсторіччя до нього з'явився такий собі Ласарільйо. В Німеччині веселун Тіль Уленшпіґель був добре відомий до того, як про нього вийшла перша книжка. 1523 р. Лютер написав передмову до не раз перевиданої *"Liber vagatorum"* ("Книги про волоцюг"), що подає опис двадцяти восьми категорій волоцюг. 1669 р. Г. Я. К. Ґрімельсгаузен написав роман *"Simplicissimus"* про колишнього вояка Тридцятилітньої війни, який блукає світом. У Франції після численних попередників 1715 р. з-під пера Лесажа вийшов роман "Жиль Блаз". В Італії з'явився роман *"Il vagabondo"* ("Волоцюга", 1621 р.). В Англії чимало давніших згадок про волоцюг (починаючи з Чосера) завершились сенсаційно популярною *"The Beggar's Opera"* ("Оперою жебрака", 1728 р.) Джона Ґея[1].

Шахрайська література вочевидь відображувала тодішні соціальні обставини. Волоцюги й жебраки утворили широку соціальну верству — на півдорозі між середньовічними лісовими грабіжниками і організованою міською біднотою XIX ст. До її утворення спричинилось руйнування ієрархічного селянського суспільства, а також соціальна політика, що поєднувала суворі кари з украй неефективним утвердженням закону. Чоловіки й жінки виходили на дорогу цілими гуртами, бо не мали роботи або тікали від правосуддя, а над усе тому, що прагнули уникнути пригнобленого, залежного статусу рабів і слуг. *Picaro* був дикий, але вільний.

Задля захисту волоцюги збирались у громади і виробили власну соціальну ієрархію. Вони подорожували цілими юрбами з родинами і дітьми, дехто навіть калічив сам себе, щоб викликати більший жаль. Були спеціалізовані ґільдії кишенярів, злодіїв, грабіжників, коробочників, жебраків, калік справжніх і вдаваних, фокусників, жонглерів, ворожбитів, цинувальників, повій, праль, священиків і музик — кожна зі своїми правилами та охоронцями. Волоцюги навіть виробили свою потаємну мову, відому як *rotwelsch* або *żargon*. Від часу до часу вони збиралися на свої збори й "парламенти", де обирали "королів" і "королев", а на дорогах їм товаришили циганські племена і зграї неоплаченої солдатні:

Hark, hark! the dogs do bark.
The beggars are coming to town.
Some in rags, and some in tags,
And some in a velvet gown.

Гав-гав! — загавкали собаки,
Ідуть до міста жебраки.
Один у дранті світить тілом,
На тому оксамити і шовки.

Соціальна допомога волоцюгам була мінімальна. Лише найбагатші міста могли собі дозволити доброчинні притулки: Брюґе (1565 р.), Мілан (1578 р.), Ліон (1613 р.). Хай там як, а "доброчинство" могло бути поганеньким евфемізмом для репресій. 1612 р., коли місто Париж попросило своїх 8—10 тисяч волоцюг зібратися на майдані Сен-Жермен для надання допомоги, прийшла тільки 91 особа. [**БЕЗУМСТВО**].

Суворе законодавство увиразнювало безпорадність влади. Скажімо, в єлизаветинській Англії кожна парафія мала право таврувати "запеклих жебраків" літерою R (*rogue*) на плечі, шмагати безпритульних батогами і відсилати їх "додому"; насправді їх просто "переганяли батогами з парафії до парафії". Ґеорґіанська Англія спробувала вирізнити "справжніх злидарів". Водночас закон Блека—Волтема 1713 р. дозволив вішати без суду запідозрених волоцюг та їхніх спільників. А на практиці більшість країн могли дати собі раду з волоцюгами, тільки організовуючи періодичні військові експедиції на село; поодиноких волоцюг вішали задля науки, а решту силоміць вербували до війська. В Східній Європі волоцюг було менше через суворість клімату та збереження кріпацтва, але кріпаки, що тікали від своїх панів, становили звичайне явище. В Росії *юродиві*, оті мандрівні "святі дурні", були традиційним об'єктом гостинності й доброчинства, — може, це доказ більшої суспільної поваги до християнського вчення?[2]

ВАЛЬТЕЛЛІНА

У червні 1620 р. у далекій альпійській долині *Valtellina*, або *Veltlin*, сталася кривава різанина. Місцеві католики напали на своїх сусідів протестантів і з допомогою іспанського війська з Мілана вбили кожного, хто потрапив до їхніх рук. Це *Veltlinermord*, Фелтлінське вбивство, на початку Тридцятилітньої війни привернуло увагу держав до стратегічного потенціалу Вальтелліни.

Вальтелліна лежить на південному боці Бернінської частини головного Альпійського хребта. Долина, сформована річкою Адда, тягнеться десь 120 км спершу на схід від озера Комо, а потім на північний схід до давнього римського курорту в Борміо. Важливе бічне відгалуження долини, Val di Poschiavo, веде на північ через Бернінський перевал до Санкт-Моріца. Головна долина через перевал Стельвіо, або Stilfserjoch (2757 м), веде до Південного Тіролю. Там, де головний шлях перетинається з поперечною (північ—південь) дорогою, що йде вниз долиною Поск'яво і переходить в іншу долину, Val Camonica, 1520 р. споруджено каплицю *Madonna di Tirano*. 1603 р. збудовано іспанську фортецю, яка мала контролювати вхід у долину з боку озера Комо. Кілька сіл на сонячних північних терасах уздовж Адди уславилися своїми каштанами, фігами, медом і запахущим вином "Retico"[1] (див. додаток III, с. 1267).

Проте вирішальну роль у долі долини відіграла політична географія. В 1600-х роках майже всі трансальпійські шляхи контролювали герцоґ Савойський, Швейцарська Конфедерація і Венеціанська республіка. Коли австрійські Габсбурґи шукали підтримки від своїх іспанських родичів у Італії, Вальтелліна виявилась єдиним незалежним коридором між двома головними блоками гасбсбурзької території. Оскільки морським шляхам між Іспанією та Нідерландами дедалі більше загрожували голандські та англійські військові кораблі, Вальтелліна виявилась останнім безпечним маршрутом для перевезення золота і військ з Іспанії та іспанської Італії до імперії. То була яремна вена габсбурзького політичного організму.

Але колони пікінерів на марші і валки мулів, навантажених іспанськими талерами, однаково були вкрай вразливі. Їх не вітали місцеві жителі, чимало яких навернулось до кальвінізму, вони були не захищені від нападів Швейцарської ліґи *Ґраубюндена*, що утримувала долину Поск'яво; крім того, на них позначалась і мінлива доля складних суперечок про належність територій. І Габсбурґи, і Ґраубюнден успадкували претензії на Вальтелліну, закорінені в середньовічній боротьбі міланських герцоґів Вісконті та єпископів Курських. А французи, аби не пасти задніх, вважали, що Карл Великий довічно подарував Вальтелліну абатству Сен-Дені.

Після 1620 р. долина стала фокусом дипломатії Рішельє у відносинах з Венецією, Швейцарією і Савоєю. Протягом наступних двадцяти років Вальтелліна п'ять разів ставала свідком, як французькі та іспанські залоги вибивали одна одну. 1623 та 1627 р. під час арбітражів її передавали папським військам. У 1623–1625 рр. долину захопив Ґраубюнден. 1633 та в 1635–1637 рр. долину окуповували французькі війська на чолі з гуґенотом герцоґом Роганом. Проте французи так образили своїх протестантських союзників, що місцевий пастор Ґеорґ Єнач перекинувся до ворога, закликав іспанців і навернувся до римо-католицизму. На той час французи, вже дотягнувшись до Рейну, спокійно могли залишити Вальтелліну її католицькій, а зрештою — італійській долі. Після кількох десятиріч неспокою долина знову могла повернутись до виробництва своїх вин: "Sassella", "Grumello", "Vaigella", "Montagna" і жовтогарячого десертного вина *"Sfurzat"*.

Нідерландське повстання, що почалось 1566 р. і закінчилось 1648 р., було тривалою драмою, під час якої верховна влада над Нідерландами перейшла від Габсбурґів до Франції. На початку повстання сімнадцять провінцій імперського Бурґундського кола, що 1551 р. дісталися Іспанії, становили мозаїку місцевих привілеїв та соціально-культурних відмінностей. Феодальна аристократія села разюче контрастувала з багатими бюрґерами і рибалками прибережних міст. Франкомовні валони Ено, Намюру і Льєжу, переважно католики, відрізнялися від голандомовного і дедалі більш кальвіністського населення Голандії, Зеландії та Утрехту. Центральні провінції Фландрія і Брабант лежали на лінії головного релігійного і мовного поділу. Понад 200 міст контролювали десь 50% європейської торгівлі і давали Іспанії (у вигляді податків) у сім разів більше прибутку, ніж золоті та срібні зливки з Індій. Отже, нема сумніву, що на першому етапі іспанського врядування загроза провінційним свободам і дворянсько-

му контролю за церковними бенефіціями давала куди більше підстав для народного обурення, ніж загроза активізувати інквізицію (див. додаток III, с. 1323).

За регентства Маргарити Пармської (1559–1567) невдоволення сягнуло краю внаслідок наміру запровадити церковну реформу. Три речники протесту — Вільгельм Мовчазний, принц Оранський (1533–1584), Ламораль, граф Егмонт, і Філіп Монморансі, граф Горн, — з дозволу регента звернулися з петицією до короля. Їх висміяли як *Geuzen, les gueux* (ґезів, тобто "прошаків"), а 1565 р. Філіп своїм сеговійським едиктом відмовився давати згоду на реформи. Після дальших петицій про реформи і наради конфедерованих дворян у Сінт-Трейдені (1566 р.), які вимагали релігійної толерантності, подекуди спалахнули бунти, почалось осквернення релігійних святинь. Конфедерати допомогли регентові придушити заворушення, але це не перешкодило Філіпові віддати наказ про загальні репресії. За регентства герцога Альби (1567–1573) для суду над ворогами короля засновано "Раду про заворушення", сумнозвісну *Bloedraad*, "Криваву раду". Егмонта і Горна страчено на брюсельському майдані, їхні відтяті голови послано в ящику до Мадрида. Вільгельм Оранський уник страти і очолив дальшу боротьбу. Коли інквізиція засудила на смерть як єретиків усе населення Нідерландів, повстали як північ, так і південь. Морські ґези нападали на судна. Обложений Гарлем капітулював. Іспанські залоги палили і плюндрували край. Тисячі людей загинули внаслідок безладних арештів, фальшивих судових процесів і випадкового насильства.

За регентства дона Луїса де Рекесенса (1573–1576), великого командора Кастилії, і дона Хуана Австрійського (1576–1578) здійснено невдалі спроби примиритись. Обложений Лейден вистояв. Пограбування Антверпена під час іспанського гніву 1576 р. тільки зміцнило опір. За регентства герцога Пармського (1578–1592) розкол став неминучий. За Араською унією (1578 р.) десять південних провінцій погодилися з іспанськими умовами і відновили свої свободи. Після Утрехтської унії (1579 р.) сім північних провінцій вирішили боротися за свою незалежність. Точилася неперервна війна. Іспанські військові ресурси ніколи не могли дорівнятись до голандських дамб, грошей, військових кораблів і союзників. У 1581–1585 і 1595–1598 рр. голандцям допомагали французи, в 1585–1587 рр. — англійці під проводом графа Лестера. 1609 р. голандці втішились одинадцятирічним перемир'ям, але були змушені воювати з 1621 по 1648 р. у лавах антиімперської коаліції. Голандська несхитність брала гору. Дух нової нації дуже добре передав напис на фронтоні одного бюргерського будинку в Цільстраті, Гарлем: "INT SOET NEDERLAND; ICK BLYF GETROU; ICK WYCT NYET AF" ("Дорогим Нідерландам. Я буду вірний, я не похитнусь")[49].

Голандська республіка Сполучених Провінцій Нідерландів — хибно відома англійцям як Голандія — була дивом Європи XVII ст. Вона перемогла з тих самих причин, з яких зазнали поразки її можливі іспанські господарі: протягом вісімдесяти років болючих пологів нової держави її наявні ресурси фактично зростали. Опираючись наймогутнішій тодішній державі, Голандія зрештою сама

стала могутньою морською державою. Незламне бюргерське суспільство з успіхом скористалося такими чеснотами, як розумне господарювання, демократія і толерантність. Голандські інженери, банкіри і моряки тішилися заслуженою славою. Конституція 1584 р. забезпечила відокремленість урядів семи провінцій від Федеральної державної ради в Гаазі. Раду очолював виконавчий штатгальтер, і цю посаду разом з посадами головнокомандувача і головного адмірала займали переважно представники Оранського дому. [**ОРАНЖ**].

Голандська республіка швидко стала притулком для релігійних дисидентів, капіталістів, філософів і художників. Ранню фламандську школу Рубенса (1577–1640) і Ван-Дейка (1599–1641) перевершила голандська школа Гальса, Рейсдала, Вермера, а над усе Рембрандта (Гарменса ван Рейна, 1606–1669). Нідерланди аж ніяк не стали жертвою буржуазної обмеженості. Релігійне життя країни ожвавлювала суперечка з армініанами, військові справи — вияви пацифізму, політику — партія крайніх республіканців, що в 1651–1672 рр., за Яна де Віта (1625–1672), спромоглись утримувати посаду штатгальтера вакантною. Політична могутність країни стала занепадати після трьох війн з Англією — 1651–1654, 1665–1667 і 1672–1674 рр., — але Голандія мала всі підстави вважати себе за першу новітню державу[50]. [**БАТАВІЯ**].

БАТАВІЯ

У середині XVII ст. кілька мандрівників, навідавши Амстердам, занотували свій подив з приводу "затоплюваної камери" в міському виправному будинку, яку вони бачили або про яку тільки чули. Аби привчити ледачих молодиків до роботи, кандидатів на поправу поміщали в закритий підвал, де були тільки рурка з текучою водою і ручна помпа. Тільки-но засуджені припиняли помпувати воду, перед ними поставала перспектива неминучого затоплення. Цей пристрій був дивовижним символом природно-географічних труднощів Голандської республіки та її дамб. Крім того, це ще й чудова ілюстрація "моральної географії" країни — так званої батавської вдачі[1].

Голандія за доби свого розквіту славилася торгівлею, містами, морською могутністю, каналами, вітряками, тюльпанами, мистецтвом, релігійною толерантністю, рябою великою рогатою худобою і пуританською культурою бюргерської еліти. Ця картина досить точно відповідає дійсності, але породжує два великі питання. Одне пов'язане з двозначностями, яких не бракує у взаємодії її складових частин, друге — з дивом: як, передусім, те все сталося? "Як нечисленна сукупність селянських, рибальських і кораблебудівних громад, не маючи ні спільної мови, ні спільної релігії, ні спільного уряду, обернулась на світову імперію?" Один з провідних істориків цієї теми наголошує, що диво було витвором не якогось класу, а рано сформованої "національної спільноти"[2].

Головний парадокс голандської культури полягає в дивній суперечності між її невибагливим, працьовитим, богобоязним духом і її "приголомшливим" багатством та пишнотою. Стриманий голандський бюргер у чорному костюмі полюбляв бенкети й пахучий тютюн, будував пишні будинки, купував розкішну обставу, колекціонував жи-

вопис, потурав своїй марнославній пристрасті до власних портретів і нагромаджував гроші. Відносини між статями були розкуті. Родинне життя мало радше товариський, ніж патріархальний характер. Жінки, за тодішніми нормами, були емансиповані, діти тішилися батьківською любов'ю. Поширена практика створення фондів для допомоги бідним була пов'язана з організацією муніципальних лотерей і аукціонів з продажу золота, самоцвітів та срібних виробів.

А над усе в країні панувала незрівнянна свобода духу. Думка, що багатство й безпеку можуть здобути тільки ті, хто не цурається ризику, стала загальновизнаною:

"Тут спочиває Ісаак ле Майре, купець, що, провадячи свої справи в усьому світі, з ласки Божої зажив великого достатку і втратив за тридцять років (окрім своєї честі) понад 150 000 ґульденів. Помер як християнин 30 вересня 1624 р."[3].

Голандські вчені були добре обізнані з історичним матеріалом, що характеризував їхній народ, але завдання відтворити окрему голандську *mentalité* для широкого світу припало британському вченому голандсько-єврейського походження. Його праця знову порушила прикре питання, чи існує насправді національний характер.

Франція теж вступила в новий період могутності й пишноти. Не така обтяжена далекими колоніями й компактніша географічно, вона становила гідну суперницю Габсбурґам. Але Франція була стратегічно оточена: з одного боку імперією, а з другого — Іспанією; на півночі — іспанськими Нідерландами, а на півдні — іспанськими середземноморськими володіннями. Перед французами раз по раз поставали перешкоди, коли вони намагались досягти панівного становища, яке, на їхню думку, їм судилося.

За півтора сторіччя, які відокремлювали ренесансну Францію від доби Людовіка XIV, французькі королі не раз опинялись у тяжкій скруті, що душила їх з усіх боків — як у самій Франції, так і за кордоном. 1494 р. Карл VIII почав італійські війни, утверджуючи романтичні претензії Анжуйців на Неаполь, але тільки втягнув свою країну в низку титанічних конфліктів, що тривали 65 років. Людовік XII (правив 1498—1515), *père de son peuple*, батько народу, і спадкоємець Вісконті, вчинив так само, утверджуючи свої претензії на Мілан. Франциск I (правив 1515—1547), чудовий лицар родом з Коньяка, витончений любитель насолод і *par excellence* ренессансний володар, зіткнувся з першою поразкою на виборах імператора 1519 р., а з другою — коли його полонили в Павії 1525 р. "Tout est perdu, — писав він своїй матері, — fors l'honneur et la vie" ("Утрачено все, крім життя і честі"). Визволення і шлюб із сестрою імператора не перешкодили йому й далі провадити франко-німецьку боротьбу, яка відтоді точилась у Європі до самого кінця новітнього періоду історії. Франциск I — володар з широкими обріями: він був покровителем експедиції Жака Картьє до Канади, так само як і Рабле, Леонардо та Челліні; заснував як порт Гавр, так і Collège de France; збудував палаци Шамфор, Сен-Жермен, Фонтенбло. **[АЛЬКОФРИБАС]**, **[НІС]**, **[TORMENTA]**.

АЛЬКОФРИБАС

ТВОРИ Франсуа Рабле, колишнього ченця, колишнього правника і лікаря, — одна з найбагатших копалень літературно-історичних скарбів, що їх може запропонувати Європа ранньоновітнього періоду. За тієї нетолерантної доби до таких незвичайних творів ставилися з підозрою, тож автор спершу опублікував їх під псевдонімом-анаграмою Алькофрибас Назьє. Дослідження Люсьєна Февра і Михайла Бахтіна засвідчують, що творчість Рабле й досі породжує широкий науковий інтерес.

Февр, співзасновник *"Annales"*, відчув цікавість до Рабле, коли дізнався, що, на думку фахівців, вигадник Пантаґрюеля і Ґарґантюа — потаємний і войовничий атеїст. Рабле, що зобразив Телемську громаду, де єдиним правилом було *"Fais ce que voudrais"* ("Роби, що хочеш"), навряд чи можна назвати традиційним релігійним мислителем. З іншого боку, звинуватити його в підриві християнства — це вже занадто. Тож Февр у відповідь написав одне з найвидатніших досліджень "колективної ментальності": *"Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle"* ("Проблема атеїзму в XVI ст.", 1942 р.). Вивчивши всі скандальні звинувачення, а також усі можливі причини відступу від віри — радикальне протестантство, науку, філософію та окультні науки, — він виснував, що Рабле поділяв "глибоку релігійність" "сторіччя, яке хотіло вірити"[1].

Бахтін, видатний російський дослідник Достоєвського, звернувся до Рабле на основі своїх психологічних зацікавлень: Рабле мав славу майстра вульґарного нестримного реготу. [НІС]. Але Рабле ввійшов ще й у ту глибоку царину, де сміються крізь сльози. Бахтін, зіпершись на славетне твердження Рабле, висунув гіпотезу, що "сміх — ознака гуманності". "Сміх — це людяність, людяність — це сміх". *"Mieux est de rire que de larmes écrire. Pour ce que rire est le propre de l'homme"* ("Краще сміятися, ніж виливати сльози. Сміх — ось де справді людська прикмета").

Але Бахтін підозрює, що сучасна цивілізація жорстоко згнітила цю найгуманнішу рису. Європейці, з часів Рабле, виросли такі загальмовані, що сміються лише з тривіальних речей. І справді, європейці вже не знають, що таке священне, аби посміятися з нього. Це глибоко песимістична думка, паралельна соціальному аналізові Мішеля Фуко. Залишається тільки гадати, чи не був Рабле останнім справді людяним європейцем[2]. [ДОБРОЧИННІСТЬ].

За останніх чотирьох королів з династії Валуа — Генріха II (правив 1547–1559), Франциска II (правив 1559–1560), малого Карла IX (правив 1560–1574) і страхітливого Генріха III (правив 1574–1589) — Франція за Като-Камбрезійським миром (1559 р.) мала перепочинок від конфлікту з Габсбурґами, але загрузла в жахливій трясовині релігійних війн (див. вище). Цинічний Бурбон Генріх IV (правив 1589–1610) врятував Францію від релігійних чвар, а з допомогою свого талановитого міністра герцоґа де Сюлі (1560–1641) виробив плани як віднови процвітання, так і утвердження міжнародного миру. "В моєму королівстві, — пообіцяв він, — у кожного селянина в казані буде курка". Як і його попередник, він загинув від руки вбивці. [**"DESSEIN"**].

Довге королювання Людовіка XIII (правив 1610–1643) і тривала несамостійність (1643–1661) його сина, Людовіка XIV, були затьмарені не менш довгими кар'єрами двох видатних церковників — Армана Дюплесі, кардинала де Рішельє (1585–1642), і Джуліо Мадзаріні, кардинала Мазаріні (1602–1661). Зовнішня політика цілком була присвячена Тридцятилітній війні, внутрішня — утвердженню централізованої королівської влади супроти привілеїв провінцій і аристократії. Генеральні штати після сесії 1614 р. уже не скликали. Нещадні напади Рішельє на джерела багатства й сили аристократів у провінціях спричинились до відчайдушних бунтів і війн Фронди в 1648–1653 рр. Сонце зрілих літ Людовіка XIV вийшло з дуже густого хмаровиння.

НІС

1532 р. Рабле описав уявну дуель жестів між героєм свого роману Панургом і одним англійцем:

"Потім англієць показав такий знак. Він підняв ліву руку з розкритою долонею вгору, потім... миттю стиснув чотири пальці, а випростаний великий палець приклав до спинки свого носа. А далі підняв уже праву руку з розкритою долонею, приклав великий палець до мізинця лівої руки, а чотирма пальцями правої руки плавко заворушив у повітрі. А потім навпаки, він правою рукою зробив те, що робив лівою, а лівою те, що робив правою".

Згідно з одним недавнім дослідженням, приставляння великого пальця до носа (показування (довгого) носа) — найпоширеніший європейський жест. Цей жест виражає глум. У Франції він відомий як *le pied de nez*, "йолопів ніс", в Італії як *marameo*, "нявкання", в Німеччині як *die lange Nase*, "довгий ніс", у Португалії як *tocar tromfete*, "сурмити", в сербсько-хорватській мові як *sviri ti svode*, "грати на флейті". Це куди поширеніший і не такий двозначний жест, як цілування пучок, покручування пальцем біля скроні, підморгування, показування передпліччя, кільце з пальців, дуля, поплескування по носі та V-знак, — усі ці жести мають важливі реґіональні й контекстуальні варіанти[1].

Про те, чи культура жестів притаманна тільки Європі або християнському світу, нині точаться суперечки, але немає сумніву, що жести з часом змінюються. Англієць, що справді відмовився низько схилятись у Китаї, наприкінці XVIII ст. перестав уклонятись і на своїй батьківщині, вигадавши потиск рук як легшу форму безстатевого і безкласового вітання. "À l'anglaise donc" ("Отже, по-англійському"), — сказала пані Боварі 1857 р., коли добродій простягнув їй руку. А втім, у XX ст. англійці стали стриманіші, часто відмовляючись від потиску рук, тоді як на континенті ручкання стало звичайною річчю[2]. У європейському спектрі англійці стоять на протилежному краї від поляків, чия готовність уклонитися, обняти як жінку, так і чоловіка, поцілувати прилюдно руки пережила дві світові війни, модернізацію, фашизм і навіть комунізм.

TORMENTA

На літньому ярмарку в Парижі середини XVI ст. спалювання котів було звичайнісіньким атракціоном. Ставили спеціальний поміст, щоб велику сітку з кількома десятками котів можна було опускати на розпалене внизу вогнище. Глядачі, зокрема королі й королеви, нетямилися з реготу, поки вогонь обпалював, підсмажував, а зрештою обвуглював тварин, що вили з болю. Жорстокість тоді вочевидь уважали за кумедну розвагу[1]. Жорстокість відігравала певну роль і в багатьох куди традиційніших європейських розвагах, як-от у північних боях, цькуванні ведмедя, кориді та полюванні на лисиць. [LUDI].

Через 200 років, 2 березня 1757 р., Робера-Франсуа Дам'єна засудили в Парижі до "прилюдного каяття":

"Його привезли на возі голого, в самій сорочці, з запаленою двофунтовою свічкою в руках. Ешафот стояв на Ґревському майдані. Йому виривали щипцями шматки тіла з грудей, рук, стегон і литок; його праву руку з ножем, яким він заподіяв злочин, спалили в сірчаному полум'ї, а на місця, де вирвано шматки плоті, лили розтоплений свинець, киплячу олію, гарячу смолу, розплавлений віск та сірку; потім його тіло розчленували чотирма кіньми, спалили, обернули на попіл і розвіяли за вітром.

Сірку підпалили, але вогонь був такий слабенький, що шкіра на тильному боці долоні лише трохи попеклася. Тоді кат, кремезний і дужий, узяв залізні щипці завдовжки півтора фута і, повертаючи та скручуючи їх, виривав великі шматки плоті, утворюючи відкриті рани, і щедро поливав їх рідиною з киплячого казана.

Поміж криками Дам'єн приказував: "Прости мені, Боже! Прости, Господи!" Глядачі були дуже вражені співчуттям літнього панотця, що ненастанно втішав страдника.

Секретар суду пан Лабретон кілька разів підступав до страдника і питав, чи Дам'єн не хоче чогось сказати, той відповідав, що ні...

Остання стадія тривала дуже довго, бо коні були не привчені до такої роботи. Знадобилося аж шість коней, але навіть їх було мало...

Кат запитав, чи можна розрубати засудженого, але секретар звелів спробувати ще. Сповідники знову підступили ближче, і Дам'єн сказав: "Поцілуйте мене, добродії". Один з них поцілував його в чоло.

Після двох чи трьох спроб кати дістали ножі й відтяли засудженому ноги... Сказали, ніби він уже мертвий. Та коли кінцівки відтягли, його нижня щелепа ще рухалась, немов він казав щось... Виконуючи присуд, останні шматки плоті палили мало не до одинадцятої години вечора..."[2].

Дам'єна засудили за спробу королевбивства. Його найближчу родину вигнали з Франції, братам і сестрам звеліли змінити прізвище, його будинок зруйнували. Дам'єн підбіг до Людовіка XV, коли король сідав до карети, і маленьким ножем заподіяв йому невеличку рану. Він висловив якусь скаргу на парламент і не намагався втекти, кажучи, що хотів лише налякати короля. Тепер його схарактеризували б як маніяка.

Ще з римських часів тортури становили доконечний елемент як судових процедур, так і страт. Св. Авґустин засуджував тортури, але визнавав їхню необхідність. Тортури при стратах начебто мали виконувати дидактичне завдання. Смерть становила лиш останню стадію покарання, коли засудженого треба було посадити на палю, позбавити нутрощів, спалити на вогнищі, потрощити на колесі. [ВЛАД].

Дам'єнова смерть — останнє жорстоке покарання у Франції, Просвітництво не схвалювало такої нелюдськості. Невдовзі по тому один міланець, маркіз Чезаре Беккаріа-Бонесана (1738–1794) опублікував трактат *"Dei delitti e delle pene"* ("Про злочини і покарання", 1764 р.), доводячи, що тортури й неморальні, й неефективні. Цей трактат, перекладений багатьма мовами (з передмовою Вольтера), став каталізатором реформ в усій Європі. Його часто вважають за вихідний пункт тривалої прогресивної тенденції, що полягала в боротьбі спершу за гуманні методи страти, а згодом за скасування смертної кари. "Крива жорстокості" опустилася під тиском ліберальної думки, що тортури принижують не катованого, а ката і його господарів. Але то був не кінець, і тортури в Європі ще не зникли остаточно[4]. [**АЛЬКОФРИБАС**].

Італійські війни часто вважають за вихідний пункт новітньої історії і за приклад місцевого конфлікту, що стає інтернаціоналізованим. (Насправді вони не були ні тим, ні тим). Французьке військо, що у вересні 1494 р. пройшло перевал Монженевр, прямуючи на Неаполь, лише виконувало термінову угоду з імперією, яка наперед компенсувала витрати, передавши Франції Франш-Конте, і з Араґоном, що розплатився, подарувавши Русильйон. Тож конфлікт був "інтернаціоналізований" з самого початку. Наслідком стали три французькі походи, кожен з яких спровокував утворення могутньої коаліції, що й завдавала французам поразки. Карл VIII у 1494–1495 рр. тріумфально промчав крізь Мілан, Флоренцію та Рим і захопив Неаполь, проте був змушений не менш швидко тікати. Людовік XII у 1499–1515 рр. теж хвацько захопив Мілан, — використовуючи кінну статую роботи Леонардо для стрільби по мішені, — але проти нього з ініціативи папи Юлія II організувалася Священна ліга європейських держав. Похід Франциска I в 1515–1526 рр. почався з видатної перемоги при Мариньяно, яка, серед іншого, спонукала Швейцарію дотримуватись постійного нейтралітету й переконала папу підписати конкордат 1516 р. Проте на перешкоді дальшим успіхам стали вибори імператора, Франциск I і Карл V обернулись на смертельних ворогів. 1525 р. під Павією французів спіткала помста за Мариньяно, Франциск I потрапив у полон. Імператорське військо дійшло через Прованс аж до Марселя. Після свого визволення Франциск переконав нового папу сформувати нову Священну лігу проти занадто могутнього імператора. У відповідь імперське військо 1527 р. сплюндрувало Рим, цього разу в полоні опинився вже папа. На той час італійські війни становили лиш один з фронтів загальної франко-імперської боротьби.

Франко-імперські війни набули континентальних вимірів. Намагаючись розбити імперське оточення, Франциск I не вагався вербувати собі союзників в усіх закутках. Попри невдалу зустріч на показушному "Полі золотої парчі", він зрештою прихилив на свій бік англійського короля Генріха VIII. Франциск I укладав скандальні плани з протестантськими володарями Німеччини, а 1536 р., підписавши славетні Капітуляції, поєднався з невірним — Сулейманом Пишним, — а також з північноафриканськими султановими васалами, зокрема корсаром-ко-

ролем Каїр-сль-Діном Барбаросою. У мінливих італійських подіях Франциск I спирався то на підтримку пап, то на головного суперника Ватикану — Венеціанську республіку.

Наслідком стало ще чотири війни. В 1521–1526 рр. імперське військо спершу напало на французьку Бургундію, а вже потім зосередилось на італійській кампанії, яка скінчилася битвою при Павії і Мадридським миром (1526 р.). У 1526–1529 рр. імператор виснажив свої сили і зганьбився, підписавши "дамський мир" у Камбре (1529 р.). У 1536–1538 і 1542–1544 рр. він борсався, воюючи з турками, німецькими протестантами та французами, і був змушений підписати мирний договір у Крепі-ан-Валуа (1544 р.), що став перепочинком, який дав змогу скликати Тридентський собор і здійснити не раз уже відкладений напад на Шмалькальденський союз. У 1551–1559 рр., за Генріха II, французи змовилися з німецькими протестантами і окупували три лотаринзькі архієпископства — Мец, Туль і Верден, — започаткувавши "похід на Рейн" і прикордонну боротьбу, яка скінчилася тільки 1945 р. (див. додаток III, с. 1329). Габсбурги відповіли в Нідерландах, захопивши Артуа, а також уклали союз із Англією, який миттю спонукав французів забути про свої релігійні чвари й захопити Кале (7 січня 1558 р.). Марія Тюдор, чий нетривкий шлюб з Філіпом II був платою за це коротке *rapprochement*, зближення, Габсбургів і Тюдорів, вигукнула: "Коли я помру, ви побачите, що Кале вкарбовано в моєму серці". За загальним Като-Камбрезійським миром, Франція зберегла Лотарингію і Кале, Габсбурги — Артуа, Мілан і Неаполь. Англію назавжди викинули з континенту. Головне питання було не розв'язане, а відкладене. [НОСТРАДАМУС].

НОСТРАДАМУС

КОРОЛІВСЬКЕ запрошення дійшло до Салона в Провансі на початку липня 1556 р. Королева Франції Марія де Медічі бажала поговорити з автором опублікованої торік книжки пророцтв. Один вірш у тій книжці начебто провіщав смерть королевиного чоловіка:

Le lion jeune le vieux surmontera
(Лев молодий старого подолає)
En champ bellique par singulier duelle.
(В двобої сам на сам на бойовиську)
Dans caige d'or les yeux lui crevera.
(І очі в золотій клітині повиймає, —)
Deux classes une, puis mourir, mort cruelle.
(Дві рани у одній, і смерть жорстока близько)[1].

Через місяць на прудких королівських конях автора привезли королеві в Сен-Жермен-ан-Ле. Він заспокоїв її страхи, сказавши, що бачить серед її синів чотирьох королів.

Але через три роки король Генріх III загинув на турнірі. Розщеплений спис його супротивника, Монтґомері, капітана шотландської ґвардії, пробив забороло позолоченого королевого шолома і проткнув око й горлянку, заподіявши рани, що через десять днів агонії спричинили смерть.

Мішель де Нотрдам (1503–1566), прозваний Нострадамус, був добре відомий на півдні Франції як нетрадиційний цілитель. Він походив з родини єврейських *вихрестів* у Сен-Ремі-ан-Прованс і закінчив медичний факультет у Монпельє. Він добре розумівся на відварах та ліках, приготував еліксир життя для єпископа Каркасонського і прописав дієту з айвового желе папському леґатові. Нострадамус працював в уражених чумою Марселі та Авіньйоні, коли решта лікарів повтікали, відмовився, всупереч тодішнім звичаям, пускати кров пацієнтам і наполягав на свіжому повітрі й на чистій воді. Не раз як запідозрений чаклун він привертав до себе увагу інквізиції й тікав за кордон. Під час однієї такої подорожі в 1540-х роках Нострадамус начебто здибався з молодим італійським ченцем і колишнім пастухом Феліче Перетті, до якого без вагань став звертатися "Ваша Святосте". Через сорок років, давно вже після Нострадамусової смерті, Перетті обрано папою як Сикста V.

Свої пророцтва Нострадамус укладав у другій половині життя з допомогою магічних, астрологічних і кабалістичних книжок. Пророцтва написано катренами й зібрано в центурії. Їх опубліковано двома випусками — 1555 і 1568 р., — і вони враз стали сенсаціями. Через рік після повної публікації їх найстарший син Марії Медічі, король Франциск II, чоловік шотландської королеви Марії Стюарт, нагло вмер у віці 17 років, 10 місяців і 15 днів:

Premier fils, veuve, malheureux mariage
(Син перший удівець, нещасний шлюб,)
Sans nul enfant; deux isles en discorde,
(Бездітний, острови обидва у незгоді.)
Avant dixhuit incompetant eage
(До вісімнадцяти він випаде, як зуб,)
De l'autre près plus bas sera d'accord
(А менший ще раніш спарується у згоді)[2].

Того самого року наймолодший брат, згодом Карл IX, в одинадцятирічному віці був заручений з австрійською принцесою.

Цей посмертний успіх назавжди забезпечив репутацію пророцтв. Їх ненастанно перевидавали й застосовували майже до кожної відомої події — від субмарин і міжконтинентальних балістичних ракет до смерті братів Кенеді та появи людей на Місяці. Нострадамус правильно назвав прізвище родини — Сольс, — у якій Людовік XVI зупинився під час варенської втечі. Він переконав і Наполеона, і Гітлера, що фігурував як Hister, що їхні кар'єри передбачено зорями. Нострадамусові катрени мають велику силу навівання й дуже темні, тож їх можна припасувати до яких завгодно збігів. Але чимало з них провіщали майбутнє надто точно, щоб не звертати на них уваги:

Quand la licture du tourbillon versée
(Як паланкін від бурі упаде)
Et seront faces de leurs manteaux couvers
(Й закриє комір нас од вітру, мов недолі,)
La République pars gens nouveaux vexée
(Республіка людьми новими загуде,)
Lors blancs et rouges jugeront à l'envers.
(Червоні й білі поміняють ролі)[3].

1792 р. у Франції утворилась республіка і червоні повалили білих. А цей уступ напрочуд добре підходить як опис життя в XX ст.:

Les fléaux passées diminue le monde.
(Не стане пошестей, змаліє раптом світ,)
Long temps la paix terres inhabitées:
(Усюди мир віддавна запанує.)
Seur marchera par ciel, terre, mer et onde;
(У морі, в небі, на землі — скрізь люди лишать слід,)
Puis de nouveau les guerres suscitées.
(А потім знову війни залютують)[4].

Британські острови, де дедалі більше домінували англійці, поволі наближались до об'єднання, що вже раз або двічі маячіло на обрії. Втративши плацдарм на континенті, Англійське королівство спрямувало визволену енергію на втручання у справи своїх безпосередніх сусідів, а також на заморські експедиції. Королівству як типовій композитній державі тих часів, що складалася з Англії, Велсу та Ірландії, бракувало національної єдності, яку мала тоді Шотландія. Але за Тюдорів Англія вже засвідчила свою могутність. Попри релігійні конфлікти тієї доби, Генріх VIII (правив 1509–1547) і троє його дітей — Едвард VI (правив 1547–1553), Марія I (правила 1553–1558) і Єлизавета (правила 1558–1603) — створили англіканську церкву, тривкий симбіоз монархії та парламенту і Королівський військово-морський флот. [БАРД].

БАРД

Шекспір писав свої п'єси в короткому проміжку після того, як постреформаційна Англія урвала свої безпосередні зв'язки з континентом, але до того, як вона збудувала заморську імперію. Свої найвидатніші драми Шекспір написав протягом тих самих десятиріч, коли в Америці засновувано перші англійські колонії. В англомовному світі Шекспірів голос піднявся на недосяжну висоту, але, наскільки відомо, він сам ніколи й ногою не ступав за межі Англії. Універсальність його ґенія здобула загальне визнання в Європі лише за доби романтизму.

Проте місце дії Шекспірових п'єс дає змогу виснувати, що ейвонський бард аж ніяк не був малоанглійцем. Він, може, навіть був потаємним католиком. Тюдорівська цензура цілком могла забороняти політично дратливий матеріал. А втім, з 37 драматичних творів дія тільки десяти п'єс цілком або почасти відбувається в Англії, а низка історичних п'єс має велику домішку французьких місцевостей. Дія п'єси *"Віндзорські жартівниці"* відбувається у Віндзорі, п'єси *"Як вам це сподобається"* — в Арденському лісі. Три похмурі твори — *"Макбет"*, *"Король Лір"*, *"Цимбелін"* — присвячено подіям стародавньої кельтської Британії. Дія восьми класичних драм відбувається в Афінах, Римі, Тирі і Трої. Фантастичні сюжети *"Дванадцятої ночі"*, *"Зимової казки"* і *"Бурі"* розгортаються в міфічній Іллірії, в омитій морем Богемії і на "безлюдному острові". А решта драм вочевидь континентальні:

"Багато галасу з нічого"	*Мессина*
"Венеціанський купець"	*Венеція*
"Приборкання норовливої"	*Падуя*
"Міра за міру"	*Відень*
"Марні зусилля кохання"	*Навара*
"Сон літньої ночі"	*Середньовічні Афіни*
"Ромео і Джульєтта"	*Верона*
"Гамлет"	*Данія*
"Отелло"	*Венеція*
"Кінець діло хвалить"	*Русильйон, Париж, Марсель, Флоренція*

Країни, що їх уникав Шекспір, такі: Ірландія і Росія, тоді майже незнана; Польща, окрім побіжних згадок у *"Гамлеті"*; Німеччина і тодішній найперший ворог Англії — Іспанія та іспанські Нідерланди.

А от де точно містяться ті країни, Шекспір, як і його сучасники, вагався. Сер Джон Фалстаф прагнув подати себе як "наймоторнішого джиґуна Європи". Але Петруччо, залицяючись до Норовливої, називає її "найкращою Кет у християнському світі"[1]. Християнський світ і Європа ще й тоді були практично тотожними уявленнями.

Стюарти, правлячи в Шотландії з 1371 р., погодились на особисту унію Шотландії і Англії (1603 р.) після того, як Тюдори залишились без нащадків. Завдяки унії Стюарти здобували дуже багато. Одурена своїми континентальними союзниками, Шотландія після кривавої поразки у Флоденській битві (1513 р.) жила в затінку Англії. Англо-шотландські відносини зазнали великої шкоди внаслідок інтриг свавільної Марії Стюарт, королеви Шотландської (1542–1587), що загинула на англійському ешафоті. Проте Маріїн син, Яків I і VI (правив 1567 (1603)–1625), володів, за загальною згодою, спадщиною, яка не далася його матері. Він сам, його син Карл I (правив 1625–1649) і його онук Карл II (правив 1649 (1660)–1685) правили водночас із Голіруду і Вайтхолу. Яків I отак звертався до свого першого парламенту у Вестмінстері:

"Англія і Шотландія, що тепер... коли настала пора, об'єднані... в моїй особі прямого нащадка обох корон, перетворились таким чином на невеличкий самодостатній світ, захищений навколо природним, а проте таким чудовим ставом чи ровом..."

Інтеграція залежних державок відбувалася не так гладко. Велс, що його Генріх VIII поділив на графства, без нарікань вступив у сферу англійської адміністрації. Англо-валійське дворянство розважливо змирилося зі своєю долею. Проте Ірландією, чий парламент практично позбувся англійського контролю після війни Червоної та Білої троянд, щастило керувати тільки з великими труднощами. 1541 р. — після того, як 1534 р. виникли як англіканська церква, так і валійські графства, — Генріх VIII проголосив себе королем Ірландії. Він нагромаджував клопіт для своїх наступників. Політика перетворення ірландських ватажків на графів і баронів була не більше ніж паліативом, надто коли почалися нагінки за ірландські звичаї та мову. Невдоволення короною невдовзі поєдналося з невдоволенням протестантською Реформацією, підживлюючи низку бунтів. Дев'ятилітня війна (1592–1601), що почалася після олстерського повстання Г'ю О'Ніла, графа Тиронського, скінчилася жорстокими репресіями намісника королеви Єлизавети лорда Маунтджоя, що усунув межу між англійською територією і тубільними землями, скасував ірландське право і запровадив політику послідовної колонізації. Після квітучого десятиліття примирення (1630-і роки) за графа Страфорда в 1640-х роках знову піднялася хвиля повстань, ірландці скористалися заворушеннями в Англії, щоб запровадити релігійну толерантність і незалежний парламент. Ірландію брутально завоював і, по суті, анексував Кромвель у 1649–1651 рр. (див. додаток III, с. 1327). [БЛАРНІ].

БЛАРНІ

1602 р. Кормак Маккарті, лорд Бларні у графстві Корк, раз по раз відсував здачу свого замку англійцям завдяки безкінечним переговорам, обіцянкам, сумнівам і пустим промовам. Попри підтримку іспанського експедиційного війська, ірландські лорди зазнали торік тяжкої поразки під Кінсейлом, отже, не залишалося сумнівів, що Маунтджоєве англійське військо невдовзі упокорить усю Ірландію[1]. Але впертість Маккарті стала не одним приводом для сміху, і слово "бларні" (*Blarney*) перейшло в загальне мовлення як синонім "дивовижної сили слова" або "дару плескати язиком"[2].

І справді, після поразки ірландці уславилися своїми музичними та літературними талантами. Замок Бларні став символом ірландськості та ірландських гордощів. Набувши популярності завдяки пісні "Бларнійські ліси" (бл. 1798 р.), замок став місцем, куди ходили як на прощу. Каменеві з написом про заснування замку — "Cormac McCarthy fortis me fieri fecti AD 1446" ("Мене спорудив могутній Кормак Маккарті 1446 р.") — приписали магічні властивості, а небезпечний ритуал "цілування каменя Бларні" під навислими зубчастими мурами начебто винагороджував прочанина даром переконувати. Цікава з погляду історії річ: мова, якою так вправно й переконливо стали володіти ірландці, була їхньою нерідною мовою.

Багатство і могутність Англії вочевидь зростали, не останньою чергою завдяки її океанським звитягам. Нову колонію Олстер заселяли здебільшого шотландці-

пресвітеріани, шукаючи десь такого самого притулку, який пропонували заатлантичні англійські колонії у Віргінії та Новій Англії. Після заснування Меріленду (1632 р.) англійці 1655 р. відібрали в Іспанії Ямайку, потім заснували колонії Кароліну (1663 р.), Нью-Йорк (колишній голандський Новий Амстердам, 1664 р.) і Нью-Джерсі (1665 р.). Закон про мореплавство 1651 р., ухвалений Кромвелєвим "обрубаним парламентом" після проголошення голандської незалежності, наполягав, серед іншого, й на тому, що голандські кораблі мають салютувати англійському прапорові. То було свідчення дедалі більшої англійської зарозумілості.

Шотландія правила за арену запеклих релігійних і політичних конфліктів, які, зрештою, спровокували "британські громадянські війни" в середині XVII ст. Ноксова *Presbyterian Kirk*, пресвітеріанська церква, була змодельована на женевський штиб, засновники-кальвіністи планували цю церкву як теократію. Проте розгнівана двірська партія раз по раз приборкувала зазіхання пресвітеріан. 1572 р., у рік Ноксової смерті, регент змусив церкву визнати єпископів, призвівши таким чином до невпинної боротьби між церквою і державою. 1610 р., аби ґарантувати апостольську спадкоємність, Яків VI звелів англійським єпископам висвятити трьох шотландських єпископів. 1617 р. він накинув свої П'ять статей, наполягаючи на деяких звичаях, як-от ставанні навколішки під час причастя. Король щоразу забороняв діяльність Генеральної асамблеї пресвітеріанської церкви, аж поки вона скорилася, породивши широке народне невдоволення. 1637 р. король Карл I накинув шотландцям модифікований варіант англіканської літургії і англіканський молитовник. Він затвердив новації власним указом, не покликаючись на Генеральну асамблею, і призвів до повстання. 23 липня, коли ту літургію вперше запроваджено в соборі Св. Джайлза в Единбурзі, спалахнув бунт. Згодом утворилися так звані "столи", революційні комітети всіх станів, а в лютому 1638 р. підписано Ковенант. Ковенантери сформували озброєну лігу і присягнули, на польський кшталт, боронити свої статути до смерті. Вони прагнули захистити пресвітеріанську церкву від короля та єпископів, а Шотландію від англійців. Невдовзі ковенантери претендували на підтримку всіх щирих шотландців і скликали парламент без королівського указу. В серпні 1640 р. перша з кількох армій ковенантерів перейшла Твід і рушила на Англію.

Таким чином шотландські релігійні війни переплелись із не менш затяжною конституційною боротьбою короля і парламенту в Англії. За Тюдорів партнерство між монархом і виборними представниками графств та округів не могло приховати того, що англійський парламент був знаряддям королівської політики. "Ми ще ніколи не стояли так високо у своїй королівській гідності, як за доби парламенту, — заявив Генріх VIII парламентській делеґації, — коли ми як голова, а ви як члени тіла поєднані і пов'язані в один політичний організм". Сумнівів, хто голова, не було: позбавлені імунітету парламентарі мали слушні підстави боятися королевого гніву.

Та коли за Якова I палата громад здобула політичну ініціативу, покора парламенту скінчилася. В далекій перспективі вирішальним чинником виявився

парламентський контроль за оподаткуванням. У 1629–1640 рр., коли Карл I надумав правити без парламенту, ніхто не мав засобів опиратися йому. Зате в квітні 1640 р., коли видатки на шотландську війну змусили короля знову скликати англійський парламент і просити грошей, ударила буря. У відповідь на двірські балачки про божественне право монархів парламентські адвокати цитували Magna Carta. За популярним висловом сера Едварда Коука, згодом головного судді, "Закони королівства може змінити тільки парламент". "Велика ремонстрація" (1641 р.) поставила перед королем довгий список вимог. Графа Страфорда, головного королевого міністра, парламент звинуватив у зраді і вимагав його страти, король неохоче погодився на цю жертву.

Знову заворушилася Ірландія. Страфорд ставився до олстерських пресвітеріан так само суворо, як його попередники до ірландських католиків. Страфорд почав набирати ірландське військо для боротьби з бунтівливими підданими короля в Англії та Шотландії, але, виїхавши з Ірландії в червні 1641 р. і не заплативши війську, залишив країну в стані відкритого бунту. До Ірландії для підтримки своїх одновірців-протестантів прибуло шотландське військо, почалася нічим не стримувана багатостороння війна. Припертий з усіх боків, Карл I, у доброму стилі Тюдорів, спробував заарештувати затятих членів англійської палати громад. Його спіткала невдача. "Бачу, пташечки вже спурхнули", — промимрив він. Після цього королю нічого не зоставалось, як утекти з Лондона і закликати підданих до зброї. Король, зіткнувшись із непокорою парламенту, що його він не хотів скликати, відмовився від давньої монаршої традиції дослухатися до радників і підняв свою корогву в Нотінгемі. Було літо 1642 р., і згодом у цьому конфлікті король утратив навіть власне життя. Задовільну рівновагу державного ладу в Англії відновлено лише 1689 р.

Отже, "громадянська війна в Англії" — хибна назва, яка неадекватно відтворює природу дуже складного конфлікту. Війна почалась не в Англії і не обмежувалась Англією, а складалася з трьох окремих громадянських війн у Шотландії, Ірландії та Англії і охоплювала взаємопов'язані події в усіх частинах королівства Стюартів. Серпневу кризу 1642 р. в Англії не можна розглядати ізольовано. Гостре ставлення короля до вестмінстерського парламенту було зумовлене, звичайно, його прикрим досвідом в Единбурзі. Войовничість англійських парламентарів посилювало те, що вони знали про деспотичну політику короля в Шотландії та Ірландії, про його авторитаризм у царині релігії, знали, що вже точиться війна. Передусім це був конфлікт політичних і релігійних принципів. Спроби пояснити його покликанням на соціальні групи та економічні інтереси, хоч і корисні в кількох аспектах, не можуть заступити давнішого аналізу, зіпертого на поєднання конституційних і релігійних переконань. Католики і висока англіканська церква найревніше підтримували короля, чиї монархічні прерогативи опинилися під загрозою. Англійські пуритани і шотландці-кальвіністи становили основу парламентської підтримки, парламент вони вважали за бастіон боротьби з абсолютизмом. Дворянство розкололося на дві половини.

Англійців навчали, що їхня громадянська війна цуралася релігійного святенництва і бездумних убивств тогочасних континентальних війн. Одну з улюб-

лених цитат на користь такого твердження взято з листа парламентського генерал-майора сера Вільяма Волера, — цього листа він надіслав командирові західної армії роялістів серові Ралфу Гоптонові напередодні битви при Раундвей-Даун:

"Мої почуття до вас не змінилися анітрохи, навіть війна не годна скасувати моєї приязні до вашої особи, але я мушу бути вірний справі, якій служу. Великий Господь, що знає всі таємниці мого серця, знає й те... як я ненавиджу цю війну без ворога. Ми обидва на сцені і обидва повинні грати ролі, призначені нам у цій трагедії. Тож граймо їх, не втрачаючи честі й не маючи в серці особистої злоби"[51].

Одначе, якби переважала така стриманість, ніколи не сталося б жодної війни. Адже було кілька головних питань, у яких жодна партія була не готова виявити бодай дрібку толерантності. "Філософія низького оподаткування" парламентаристів не могла забезпечити королю засоби для ефективного урядування. Крім того, панівний англійський істеблішмент цікавився тільки Англією, не дбаючи про окремі інтереси Ірландії і Шотландії. А передусім у сфері релігії обидві партії виповнились рішучості переслідувати своїх опонентів, сподіваючись накинути країні єдину релігію. Війна "точилася не за релігійну свободу, а між двома конкурентними групами переслідувачів"[52]. Роялісти дотримувались Акту одновірності. Парламент, у мить свого воєнного тріумфу, намагався накинути пресвітеріанський Ковенант. Обидві сторони виявили, що утвердити абсолютну одновірність неможливо.

Ця війна не була вільною й від жахіть. Добре задокументовані звірства, якот загальна різанина при Болтоні (червень 1644 р.), яку здійснили війська принца Руперта Рейнського, або страхітливе сплюндрування Дроеди (1649 р.), коли Кромвель вирубав упень усе населення ірландського міста, супроводились діями, що не мали такого гучного розголосу: вбивством полонених та руйнуванням сіл.

За чотири роки боротьби сталося чимало як загальних, так і локальних сутичок. Роялісти, влаштувавши свою штаб-квартиру в Крайст-Черчі, Оксфорд, попервах брали гору в більшості британських провінцій. Зате парламентаристи, спираючись на підтримку шотландської Ліги ковенантерів, мали свою неприступну базу в Лондоні, а отже, мали й органи центрального урядування. Згодом вони спромоглися створити професійну армію нового зразка, а її творець — грізний Олівер Кромвель (1599–1658) — потроху здобув командну роль як у політичних, так і у військових справах. Парламент часто контролював міста, а король — села. Жодна сторона конфлікту не мала загальної переваги, аж поки парламент, спираючись на непереможного полководця, став потихеньку користатись результатами кращої організації та союзу з шотландцями. Після першої сутички при Едж-Гілі (24 вересня 1642 р.) на північ від Оксфорда вирішальні битви відбувалися при Марстон-Мурі в Йоркширі (2 липня 1644 р.) і під Нейзбі (14 червня 1645 р.). Тільки-но король здався шотландцям під Ньюарком (1646 р.), роялісти припинили всякий відкритий опір.

Коли бойові дії стишились, розвиток політичної ситуації відбувався з революційним прискоренням. Парламентський табір швидко радикалізувавсь — як під впливом республіканських поглядів, так і через зв'язок з крайніми євангелістськими сектантами, зокрема левелерами та дигерами. Не спромігшись примусити короля взяти на себе тверді зобов'язання, Кромвель вирішив його стратити; страта сталася перед палацом Вайтхол 31 січня 1649 р.; утворилась республіка. Не спромігшись контролювати Довгий парламент, Кромвель розпустив його. Не спромігшись словом схилити ірландців та шотландців до покори, Кромвель удерся спершу до Ірландії, а потім до Шотландії. Після перемоги над шотландцями під Вустером (1651 р.) Кромвель став повним переможцем. Але Кромвель ніколи не міг виробити політичної угоди, що дорівнялася б до його воєнних тріумфів. Не спромігшись керувати навіть Бербонським парламентом, що складався з вибраних прихильників, він розпустив його. "Необхідність, — повчав він їх, — не знає закону". Кромвель залишився керувати як лорд-протектор, спираючись на полковників одинадцяти військових округів. Парламентська справа, позбавлена парламентського врядування, політично збанкрутувала.

"Великий Олівер" був надзвичайно цілеспрямований. "Пане Лілі, — сказав він портретистові, — я хочу, щоб ви... намалювали на портреті справді мене, з усіма цими зморшками, прищами і бородавками; інакше я не платитиму вам ані фартинга". Проте Кромвель не виробив жодної далекосяжної постанови і був схильний приписувати все, навіть криваву бойню в Дроеді, Божій волі. По його смерті справа роялістів ожила. Не було ніякої іншої альтернативи, як повернення до *status quo ante bellum*, передвоєнного стану, годилось відновити і короля, і парламент. Карл II повернувся з вигнання 29 травня 1660 р. — згідно з умовами Акта про відшкодування й забуття. І король, і парламент мали знову привчитись до мирного співжиття та уваги до партнера.

У певному розумінні "британські громадянські війни" стали свідченням тих напруг, що супроводили розвиток новітньої держави в багатьох європейських країнах. Але ніхто на континенті не захотів відтворити цих війн, тож їх слід вважати за трагедію суто регіонального значення.

А по той бік Північного моря скандинавські країни рухались у протилежному напрямі — геть від об'єднання. Надто Швеція давно вже нарікала на панування Данії. З 1460-х років Швеція мала свій *риксдаг* (парламент) з депутатами від чотирьох станів, а з 1479 р. — Упсальський університет. На Різдво 1520 р. у Далекарлії спалахнув бунт проти коронації ще одного данського короля. Кривава різанина на стокгольмському майдані, де страчено за зраду сотню бунтівників, тільки роздмухала полум'я. На чолі з юним аристократом, Ґуставом Еріксоном Вазою, шведи вигнали данське військо. 1523 р. Кальмарська унія розпалася, і Швеція з королем Ґуставом Вазою (правив 1523–1560) пішла своїм власним шляхом. Данія і Норвегія за Фредерика I (правив 1523–1533) та його наступників дуже рано навернулись до лютеранства. Після унезалежнення

Швеції конфлікти, зокрема й територіальні (через лен Галанд), не вщухали понад сторіччя.

Швеція відтоді пов'язала свою долю з Вазами, з намаганням верховодити на Балтиці і, трохи згодом, з протестантством. 1527 р. на з'їзді у Вестеросі Ґустав заснував церкву на засадах ерастіанства, випередивши Генріха VIII, що створив церкву такого самого типу — англіканську. Король зберіг католицькі обряди, але, передавши земельну власність церкви своїм прихильникам, створив могутню соціальну базу монархії. Його другий син, Юхан III (правив 1568—1592), побрався зі спадкоємицею польських Ягелонів, а його онука Сигізмунда Вазу (правив 1592–1604) обрали королем Польщі. Сигізмунд був останньою надією підупалої шведської католицької партії, тож громадянська війна, яка стала наслідком його вступу на трон, переконала більшість аристократії ототожнити національну незалежність із протестантством. 1593 р. синод в Упсалі прийняв "Аугсбурзьке віровизнання" як державну релігію. Сигізмунда усунули з трону, обравши королем його дядька Карла IX з Седерманланду (правив 1604—1611), родича, що належав до протестантів. Відтоді причиною ненастанних війн Швеції з Польщею був не тільки конфлікт стратегічних інтересів на Балтиці, а й династичні та релігійні мотиви.

Молодий Ґустав Адольф (правив 1611–1632) вирішив, що напад — найкраща форма оборони. Маючи великі таланти, міцну політичну базу, флот і власну армію, кращу навіть за іспанську, він удосконалив мистецтво самофінансування військових експедицій. 1613 р. він відвоював у Данії Кальмар; у 1614–1617 рр. устряв до московських справ за так званих "баламутних часів", відхопивши Інґрію та Карелію; в 1617–1629 рр. він напав на Річ Посполиту, відібрав Ригу (1621 р.) і обступив облогою Данциґ (1626–1629). Одного разу короля мало не полонили польські гусари, але він мав таку силу грошей, збираючи мито на Вісли, що міг грати й з куди вищими ставками. 1628 р., заручившись підтримкою французів, Ґустав Адольф несподівано вдерся до Німеччини. Смерть, що спіткала короля в битві під Люценом (див. нижче), поклала край його блискучій кар'єрі.

Королева Кристина (правила 1632–1654), вирісши за реґентства канцлера Оксеншерни, бачила, як її країна сягнула вершин могутності, відвоювавши Галанд (1645 р.) і уклавши Вестфальський мир. Одначе королева потай навернулась до католицизму, зреклася трону й подалася до Рима. Її кузен Карл X (правив 1654—1660), стривожений амбіціями Москви і вартістю утримання незайнятого війська, вдався до давньої політики інтервенції до Речі Посполитої. Його дочасна смерть дала змогу підписати повномасштабний Оливський мирний договір (1660 р.; див. нижче).

Швеція ніколи не здобула цілковитого контролю над Балтикою — того розрекламованого *dominium maris Balticae*, — хоч упродовж півсторіччя відігравала непропорційно велику роль у європейських справах, бувши пострахом Півночі, тогочасним військовим дивом, найактивнішою протестантською державою.

Річ Посполита — ще одна держава, що мала свою "золоту добу" в XVI і на початку XVII ст. Королівство останніх Ягелонів було, безперечно, найбільшою державою Європи і уникло як релігійних війн, так і турецьких нападів, що дошкуляли багатьом тогочасним державам. За Сигізмунда I (правив 1506–1548) та Сигізмунда Августа (правив 1548–1572), чоловіка і сина ще однієї королеви з роду Сфорца, Річ Посполита мала тісні зв'язки з Італією, надто з Венецією, а в Кракові був один з найпишніших у Європі ренесансних монарших дворів.

Rzeczpospolita — "республіка", — проголошена після Люблінської унії (1569 р.), була наслідком почасти відсутності спадкоємця чоловічої статі, а почасти загрози московської експансії. То була одна з ранніх форм *Ausgleich*, компромісу, між польськими та литовськими інтересами. *Korona*, тобто Польське королівство, визнала Велике князівство Литовське за рівного партнера, хоч узяла собі як відшкодування чималі українські території. Велике князівство зберегло свої закони, свою адміністрацію і своє військо. Дуалістичною державою мав правити спільно обраний монарх і *спільний сейм*. *Шляхта*, витворивши систему аристократичної демократії, зберегла панівне становище. Через свої регіональні сеймики, які контролювали центральний сейм, шляхта верховодила у сфері оподаткування та військових справ. Завдяки *Pacta conventa* — доданому до коронаційної присяги договору між кандидатом на трон і шляхтою про умови обрання — шляхта наймала своїх королів, немов управителів за контрактом. Завдяки визнаному законом праву на опір, що виявлялось в утворенні збройних конфедерацій, шляхта могла боронити свої інтереси від усіх королівських махінацій. Завдяки принципу одностайності, який визначав порядок усіх дебатів, шляхта мала змогу не дати королю або певній партії знехтувати спільний інтерес. Тоді ця система ще не призвела до загальної анархії, яка запанувала у XVIII ст., тож, попри всі свої величезні вади, цей сміливий демократичний експеримент за тодішньої доби абсолютизму й релігійних чвар становив нову та свіжу альтернативу. Авторитет Речі Посполитої серед решти демократичних держав не повинен залежати від жовчної пропаганди її пізніших убивць.

Вісімдесят років від Люблінської унії до загальної кризи 1648 р. Речі Посполитій велося краще, ніж її сусідам. Балтійська торгівля нечувано збагатила не одного аристократа. Міста, надто Данциг, процвітали, тішачись королівськими привілеями. Контрреформація, дарма що активно запроваджена, не призвела до відкритої боротьби. Шляхта, хоч і паралізувала уряд під час великого юридичного *rokosz*, бунту 1606–1609 рр., згодом здебільшого не доводила країну до такого безпорадного стану і найчастіше обирала короля, що опирався єпископам і папістській, прогабсбурзькій партії. Війни з іншими державами відбувались або на периферії, або на чужій території.

Монархія, дарма що її очолювали по-різному обдаровані королі, загалом зберігала свій авторитет. Генріх Валуа (правив 1574–1575), перший обраний король, був, либонь, справжнім нещастям, але втік через чотири місяці, накинувши власну особу рідній Франції, і за ним ніхто не шкодував. Наступний король — звитяжний трансильванець Стефан Баторій (правив 1576–1586) —

відновив повагу до королівської влади і змусив ефективно запрацювати складну державну машинерію. Після успішної війни з Іваном Грозним протягом 1578–1582 рр. Стефан Баторій захопив Лівонію. Третій король — швед Сигізмунд Ваза (правив 1587–1632) — мав не одну лиху пригоду, але пережив і *rokosz*, і тривожну польську інтервенцію до Московії в 1610–1619 рр. Його сини — Владислав IV (правив 1632–1648), колись навіть російський цар, і Ян Казимир (правив 1648–1668), колишній кардинал, — королювали, один тішачись спокоєм, а другий здригаючись серед хаосу.

Ланцюгова реакція нещасть, що сталися за владарювання Яна Казимира, почалася мало не громом серед ясного неба. В 1648–1654 рр. повстання дніпровських козаків під проводом Богдана Хмельницького, що довів нещадне військо козаків і татар аж до Вісли, поклало покоси вирізаних католиків та євреїв по всій Україні. У цьому повстанні поєдналися селянський гнів і реальні соціально-політичні та релігійні кривди східних провінцій. Повстання було вже фактично придушене, коли Хмельницький у розпачі звернувся до царя по допомогу. Московська навала 1654–1667 рр., принісши смерть і руїну як Литві, так і Україні, пробудила стратегічні тривоги шведів. Після двох шведських походів у 1655–1660 рр., відомих у Польщі як *Potop*, упали і королівство, і Велике князівство, король подався у вигнання, а магнати вчинили зраду. Вистояв тільки Ясногурський монастир у Ченстохові, бо чорна Богородиця дивом відхиляла від його мурів усі шведські ядра. Водночас удерлись трансильванці і пруссаки, країна була близька до повного краху. Проте, виявивши дивовижну стійкість, Польща відновила свою силу. Московити зупинилися, шведи повернули назад, пруссаки задовольнились відкупним. 1658 р. гетьман Чарнецький навіть спромігся воювати зі шведами в Ютландії. Оливський мир, задовольнивши вимоги західних сусідів Польщі, поклав край ворожнечі з Вазами, підтвердив незалежність Пруссії і обіцяв кращі часи.

Відтак Річ Посполита мала перепочинок для розв'язку своїх найголовніших проблем. У щорічних кампаніях 1660-х років польська кіннота неодмінно заганяла московитів назад до Росії. Потім, коли вже замаячіли перспективи загального відродження, королівський проект конституційної реформи спричинив непропорційно потужну й насильну реакцію шляхетської демократії. У 1665–1667 рр. братовбивча війна, розв'язана повстанням гетьмана Любомирського, зупинила поступ на всіх напрямах і призвела до патової ситуації між королем та його опонентами. Водночас Річ Посполита була змушена погодитись на фатальне Андрусівське перемир'я (1667 р.), відступивши Київ і Лівобережну Україну росіянам — теоретично на 20 років, а практично навіки. Король зрікся трону й подався до Франції, де по смерті його поховали в паризькій церкві Сен-Жермен-де-Пре. Тогочасні знецінені польські гроші мали на собі його ініціали: ICR (Iohannes Casimirius Rex), і згодом їх розшифровували як *Initium Calamitatum Reipublicae*, початок катастроф Речі Посполитої.

Початок польських нещасть збігся з політичним піднесенням двох сусідів Польщі — Пруссії і Московії.

Пруссія, де на початку XVI ст. ще тулилися рештки Тевтонського ордену, підупадала не одне десятиріччя і вкрай потребувала радикального оновлення. Орден утратив свою місію навернення поган унаслідок християнізації Литви, втратив свою військову могутність після поразки в Ґрюнвальдській битві (1410 р.) і позбувся провідного становища в торгівлі, відколи Польща захопила Ельбінґ (Ельблонґ), Торн (Торунь) і Данциґ (Ґданськ) (1466 р.). На початку німецької Реформації під загрозою опинилося саме існування ордену, тож Альбрехт фон Гогенцолерн, останній великий магістр, притьмом обернув його у світський феод Польського королівства. Навернувшись до лютеранства, він розпустив Тевтонський орден, а 1525 р. на краківському міському майдані присягнув на вірність польському королю і отримав своє нове герцоґство. Зі своєї столиці Кеніґсберґа він повів стратегічну лінію, яка зрештою пов'язала підвладні йому прусські землі з володіннями його родичів у Бранденбурґу. Альбрехт викупив право повернення свого лену сеньйорові (польському королю), забезпечивши таким чином, що в разі, як у нього не буде спадкоємців, герцоґство автоматично дістанеться берлінським Гогенцолернам. Ця стратегія виправдала себе 1613 р.: відтоді якийсь один Гогенцолерн був водночас і бранденбурзьким курфюрстом, і герцоґом Прусським, народилась держава Бранденбурґ і Пруссія (див. додаток III, с. 1324).

Фрідріх-Вільгельм (правив 1640–1688), великий курфюрст, що розмовляв польською мовою і плекав претензії на звання "першого володаря Польщі", засвідчив покору за своє герцоґство 1641 р., а через п'ятнадцять років, у розповні шведського потопу, окупував Варшаву, столицю свого сеньйора: то був дебют прусського війська. Відтоді Фрідріхові-Вільгельмові були потрібні лише хитрощі подвійної дипломатії, щоб виборoти визнання суверенного статусу Пруссії — спершу від шведів, а потім від поляків. Пруссію офіційно визнано Оливським мирним договором. Прусський дух набирав сили.

Московія, чию стратегію величі започаткував Іван III, трималася свого курсу з дивовижною затятістю. Іван IV (правив 1533—1584), відомий як Грозний, завершив формування патримоніальної держави, підвалини якої заклали його попередники. "Увесь народ вважає себе за *холопів*, тобто за рабів свого володаря", — писав один з перших західних подорожніх[53]. Заснувавши *опричнину* — попередницю всіх наступних російських служб безпеки, — він спромігся відокремити цілі провінції як свої приватні володіння, у країні запанували сваволя і нічим не обмежений терор. Іван Грозний зруйнував Новгород і винищив усіх його жителів під час кількатижневої кривавої різанини, утвердивши таким чином верховенство Москви в Росії. Позбавивши влади давні боярські клани та їхній Земський собор, цар створив цілком підпорядковане, ієрархізоване суспільство. Призначивши першого патріарха Московського, він утвердив окремішність і незалежність Російської православної церкви, відтоді відгородженої від усіх зовнішніх впливів. Анексувавши Казанське ханство і спорудивши згодом у Казані великий православний Благовіщенський собор (1562 р.) як пам'ятник християнської перемоги на мусульманській землі, цар став виявля-

ти нестримні імперські амбіції. Через систему *разрядов* і *Поместный приказ* цар стежив за всіма державними службовцями та їхніми призначеннями: то був зародок номенклатури. Не диво, що після таких радикальних соціально-політичних трансплантацій та ампутацій пацієнт занедужав.

"*Смутное время*" ("баламутні часи") охоплює період від смерті Іванового сина Федора (1598 р.) до вступу на трон Романових (1613 р.). Коли центральна влада розпалася, супротивні боярські партії висували на трон п'ятьох поспіль царів-невдах; спалахували селянські бунти, траплялися козацькі наїзди; до країни вдерлися шведи, поляки і татари. Боярина татарського роду Бориса Годунова (правив 1598—1605), першого Федорового міністра, повалили з трону, звинувативши в убивстві законного спадкоємця. Самозванець Лжедмитро I (правив 1605–1606) називав себе вбитим Івановим сином. Заручившись підтримкою польського магната Єжи Мнішека і Мнішекових друзів-єзуїтів, він побрався з його донькою Мариною і рушив на Москву. Його коротке реформаторське царювання скінчилось украй бурхливо: прихильники Шуйського, наступного претендента, розстріляли його з гармати на Красній площі. Василя Шуйського (правив 1605–1611) повалив другий самозванець — Лжедмитро II, *Тушинский вор*, що спромігся переконати Марину, ніби він її воскреслий чоловік. Шуйський помер у польському полоні. Його наступником став польський коронний принц, Владислав Ваза, чию кандидатуру підтримала ще одна боярська партія.

Хоча значна частина польської шляхти, як-от Мнішек, приватно давно вже втягнулась у події "баламутних часів", офіційна Річ Посполита дотримувалась політики невтручання. Король відмовився підтримати план Мнішека — всупереч російським чуткам, які стверджували протилежне, — а сейм застеріг короля від будь-яких витрат і військових походів, окрім необхідних для досягнення обмеженої мети — відвоювання Смоленська. Отож, коли 1610 р. польське військо рушило на Смоленськ, тимчасом як шведи були вже в Новгороді, воно не мало наказів іти далі. А проте, як згодом пояснював його проводир розгніваному сеймові, поляки пішли в наступ усупереч інструкціям. Розбивши російське військо під Клушино і маючи перед собою відкритий шлях на Москву, поляки без опору зайняли Кремль. Польська залога десь цілий рік сиділа в Кремлі, аж поки її примусили здатися. Поляки спалили Москву дощенту, а потім їх вибило з міста патріотичне російське народне ополчення на чолі з різником Мініним, князем Пожарським і Михайлом Романовим (правив 1613–1645), новим царем. Відтоді росіяни мали свою династію і свою національну ідентичність. То був уже готовий сюжет для опери. **[СУСАНІН]**.

Відродження Москви було повільним, але послідовним. Поляків спровадили востаннє 1619 р., принц Владислав зрікся своїх претензій, Смоленськ був повернений Москві (1634 р.). За Олексія Михайловича (правив 1645–1676) радикальні реформи призвели до внутрішніх заворушень, що їх тільки почасти притлумили територіальні набутки. Реформа права увінчалася створенням кодексу законів — *"Соборного уложения"* 1649 р. Кодекс містив понад 1000 статей, увічнив та упорядкував кріпацтво, породивши обставини, які стали при-

чинами масового селянського повстання Стеньки Разіна. Церковні реформи патріарха Никона (1605–1681), що намагався модернізувати обрядність і ослабити державний контроль, спровокували як відхід старовірів, так і царський гнів. Військові реформи на західний штиб супроводились не дуже успішними кампаніями проти Польщі, отож великі територіальні набутки за Андрусівським договором (1667 р.) виявились несподіваним виграшем (див. додаток III, с. 1325).

Проте перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою. До того ж це сталося за життя того самого покоління, що довело дослідження й завоювання Сибіру аж до Тихого океану. Формула "Московія + Україна = Росія" не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення. В такому разі справжнім засновником Російської імперії був Олексій Михайлович, а не його куди славетніший син Петро. [**ТЕРЕМ**].

Затяжний конфлікт між Росією, Польщею і Швецією вирішував долю Східної Європи. Ретроспективно можна добачити, що Андрусівське перемир'я 1667 р. порушило рівновагу сил. Росія непомітно заступила Польщу і стала домінантною державою східноєвропейського регіону. А втім, і Польща, і Росія мали одну спільну рису: жодна з цих держав не дозволила втягнути себе в Тридцятилітню війну.

ТЕРЕМ

Софія Олексіївна, шоста дитина царя Олексія Михайловича, народилась у московському Кремлі 17 вересня 1657 р. Як молодша принцеса в країні, де ніколи не визнавали спадкоємності по жіночій лінії, її перспективи здобути політичну владу дорівнювали майже нулю.

У Московії жінок високого роду утримували в суворій ізоляції[1]. Вони жили (на мусульманський кшталт) в окремих жіночих покоях — у *теремі* — і виходили звідти тільки з завуальованим обличчям або в закритих повозах. У 1630-х роках на території Кремля збудовано окремий терем, де мали жити жінки. Крім того, цареві сестри й доньки здебільшого були приречені на безшлюбність. Як пояснював один урядовець, їх не можна видавати за дворян, бо ж ганьба "віддавати даму рабові". Їм було дуже важко побратися і з іноземними принцами, бо існував страх, що вони затруять двір єресею і партійною боротьбою. "Серед московитів жіноча стать не має такої пошани, — писав один австрійський посланець, — як серед більшості народів Європи. В цій країні жінки — рабині чоловіків, що майже не цінують їх"[2].

І все ж у спілці з провідним боярином князем Голіциним Софія за царювання свого брата Федора (1676–1682) здобула певний вплив, а згодом, виступивши посередницею під час стрілецького бунту, остаточно розірвала кайдани терема і стала реґентом (з огляду на неповноліття співцарів Івана та Петра) і першою в Росії жінкою-володарем. Вона особисто керувала зовнішньою політикою, надто опікуючись "вічним миром" з Польщею, що поставив Москву на чолі східноєвропейських справ (див. с. 675).

Репутацію Софії очорнили прихильники Петра I, які поклали край її реґентству 1689 р. Софію зневажливо називали амбіційною інтриґанкою і часто давали їй сумнівні характеристики, мовляв, вона "велетенського зросту, з головою завбільшки як відро, з волоссям на обличчі і копитами на ногах"[3]. Останні чотирнадцять років свого життя Софія жила як сестра Сусанна в Новодівичому монастирі — на цей монастир у стилі московського бароко вона перед тим давала щедрі пожертви.

Жіноча біографія як жанр дуже часто натхнена бажанням надолужити надміру роздутий список життєписів видатних чоловіків. Це найдавніша форма історичного зображення жінок, і її з успіхом застосовували до великої кількості героїнь — від Сафо і британської королеви Боудіки до Елеонори Аквітанської і англійської королеви Єлизавети. Але в одному аспекті жіночі біографії можуть завести нас в оману: доля видатних жінок не може не увиразнити прірви, яка відокремлює їх від жіночого загалу. Піднесення Софії Олексіївни — просто виняток.

Османська імперія, південна сусідка Польщі і Росії, досягла апогею свого розвитку тієї самої доби, що й Габсбурґи. З мусульманського погляду, головні події полягали в османській постанові очолити головну сунітську течію ісламу супроти шиїтів. Коли султан Селім I (правив 1512–1520) вирушив проти Персії, скінчилася 60-річна пауза, що тривала після падіння Константинополя. Після цього відбулось послідовне завоювання колишніх Дамаського, Каїрського і Багдадського (1534 р.) каліфатів. Сулейман I Пишний (правив 1520–1566), що додав до імперії могилу пророка в Мецці, мав усі підстави йменувати себе падишахом (імператором) ісламу. Чимало пам'яток, зокрема й Блакитна мечеть у Стамбулі, засвідчують реальність тодішньої імперської пишноти.

З християнського погляду, небезпечні сиґнали почали надходити тоді, коли турки скористалися своєю новонабутою силою для просування на захід. Турки наступали як уздовж Дунайської долини в Угорщину, так і супроти піратських держав північноафриканського узбережжя. Дунайські кампанії почалися 1512 р. з загарбання Молдавії. А коли 1521 р. капітулював Белград, широка Угорська рівнина лежала відкритою для мусульманського наступу. Після 1526 р., коли останній незалежний король Богемії та Угорщини Людовік II Яґелон загинув у битві під Могачем, загроза нависла й над самою Австрією. 1529 р. турки вперше, але без успіху обступили Відень і років три здійснювали далекі рейди по альпійських долинах. Перемир'я 1533 р. пощастило укласти тільки коштом поділу Угорщини. Західна Угорщина відійшла до своїх нових габсбурзьких володарів, а Центральна Угорщина, зокрема й Будапешт, дістала статус османської провінції; Трансильванія стала окремим князівством під османською опікою. Вздовж нових кордонів точилися неперервні сутички — аж до Адріанопольського миру (1568 р.), коли Габсбурги зобов'язалися платити щорічну данину. В 1620–1621 рр. турки пішли угору вздовж Дністра і вийшли за межі Молдавії, але під Хотином польські гусари завдали їм нищівного удару. [**УСКОКИ**].

УСКОКИ

У 1615–1617 рр. Венеціанська республіка провадила на Адріатиці "ускоцьку" війну проти Габсбурґів. З погляду Венеції, мета війни полягала в придушенні піратства, яке підтримували Габсбурґи. А з погляду Габсбурґів, *ускоки*, ці корсари з Сеня, були доконечним елементом оборони кордонів, тож венеціанці підривали безпеку імперії[1].

Місто Сень, тепер у Хорватії, було адріатичним портом, що лежав у районі, де сходилися венеціанські, габсбурзькі та османські території. Місцевий замок був прибережним опорним пунктом габсбурзького *Militärgrenze*, або *vojna krajina*, — військового кордону, що встановився в 1520-х роках і був зміцнений фортифікованими поселеннями. Сенська гавань правила за базу для піратів-патріотів, що жили почасти з рибальства, а головно з грабунку венеціанських кораблів на морі і османських міст на материку.

Ускоки, назва яких походить від хорватського слова *uckočiti*, жили за своїм кодексом честі й помсти. Ускоки були морським аналогом войовничих *grenzer*, жителів прикордонь, — переважно сербів, що шукали притулку, і забіглих кріпаків, які охороняли материкові кордони, а згодом повстали проти хорватського панування. Як і їхні побратими на османському кордоні в Польщі чи Угорщині, або козаки в Україні, вони вважали себе за оборонців віри, захисників *antemurale christianitatis* (не захищених мурами християн), за героїв священної війни, і як таких їх уславили епічні леґенди південнослов'янських народів. Габсбурґи заохочували й винагороджували їхню боротьбу аж до середини XVIII ст. Країну офіційно скасовано лише 1881 р.

Піратство, як і бандитизм, — уявлення відносне. В Європі на початку новітньої доби було повно *клефтів, гайдамак* і *корсарів*, чию діяльність одна держава могла схвалювати, а інша — засуджувати як незаконну.

Англійські та французькі пірати теж належать до цієї категорії. Коли Френсіс Дрейк (1540–1596) виходив з Плімута грабувати в морі іспанські кораблі чи "обсмалити бороду іспанського короля" в Кадісі, то робив це з дозволу англійської королеви, що нагородила його за службу лицарським титулом. Та якщо так само чинив хтось інший, його засуджували в Англії як дикуна. Скажімо, на початку XVII ст. мусульманські корсари з берберського узбережжя якийсь час мали базу на острові Ланді і спустошували девонські та корнуольські порти, продаючи полонеників у рабство. Коли Жан Барт з Дюнкерка (1650–1702) з дозволу Людовіка XIV став пострахом для суден у Ла-Манші та Біскайській затоці, його прийняли у Версалі й надали йому дворянський титул. В очах своїх співвітчизників Дрейк і Барт були "адміралами", в очах іспанців — міжнародними злочинцями. Отже, кому солдат, а кому пірат.

Початком нової османської експансії у Середземномор'ї став напад на Родос і капітуляція лицарів госпітальєрів (1522 р.). Алжир турки захопили 1529 р., Триполі — 1551 р., Кіпр — 1571 р., Туніс (із другої спроби) — 1574 р. Мальта витримала тяжку облогу (1565 р.). З погляду католицького світу головною подією була морська битва при Лепанто (1571 р.), коли дон Хуан Авст-

рійський, побічний брат Філіпа II, спромігся об'єднати морські сили Венеції, Ґенуї та Іспанії і розбити османський флот. То був останній хрестовий похід, остання велика битва ґалер, останній значний наступ турків, після якого настало кілька десятиліть спокою. [**ЕЛЬ ГРЕКО**].

Османська експансія мала кілька наслідків. По-перше, вона пробудила давній хрестоносний дух, надто в католицьких країнах. Питання, що його сформулював Еразм: "А хіба турок не людина і не наш брат?" — це ексцентрична реакція на тогочасні пристрасті. По-друге, турецька експансія допомогла зберегти поділ християнського світу, відвернувши головні католицькі сили в розпалі протестантської Реформації. Султан був найкращим союзником Лютера. По-третє, на дипломатичному фронті османський наступ примусив західні держави пильніше замислитись над долею Східної Європи і почати перші пробні контакти зі Сходом, спонукав Францію до відносин з Портою і Польсько-Литовською державою, а імперію — посилати місії до Москви. І, нарешті, турецький наступ започаткував моду на турецькі художні стилі і вироби, — Європа вперше зіткнулася з орієнталізмом.

ЕЛЬ ГРЕКО

ДВА провідні критські митці були відомі своїм сучасникам як Ель (*El*, або *Il*) Ґреко — "грек". Один з них — художник Домініко Теотокопулі, що оселився в Толедо, другий — музикант і композитор Франджиско Леондарітіс (бл. 1518–1572), католицький органіст у Кастро, кантор у соборі Св. Марка у Венеції, вчитель музики герцоґа Баварського. Обидва митці — діти критського Ренесансу.

Острів Крит, де з 1221 до 1669 р. урядувала Венеція, лежав на перехресті грецької і латинської культур. Критську столицю — *El Khandax* — засновано й фортифіковано під час давнішої арабської окупації 827—961 рр., і вже як Кандія (*Candia*, або *Chandax*) вона стала осідком герцоґа Венеціанського. Навколо головного міського майдану в Кандії стояли герцоґський палац, собор Св. Марка з *кампанілою* і крита ґалерея, що була улюбленим місцем зустрічей венеціансько-критських аристократів. З 1648 до остаточної капітуляції 16 вересня 1669 р. Кандія була осередком 21-річного опору, що його герцоґ Морозіні чинив османській облозі.

Після падіння Константинополя Крит став притулком для багатьох візантійських учених, що перебирались до Італії. Таким чином, Крит зробив свій внесок у грецьке відродження, що правило за один з вирішальних стимулів Ренесансу на Заході. А проте в грекомовному світі головний критський внесок полягав у впливах, що поширились у протилежний бік. Досить численна критська колонія у Венеції, гуртуючись навколо церкви Сан-Джорджо, здавна відігравала провідну роль в історії грецького друкарства та книговидання. Венеціанець критського походження Захарія Калерджі, конкурент видавця Альдо Мануціо, 1509 р. видав першу книжку народною грецькою мовою. А втім, протягом останнього століття венеціанського панування і сам Крит обернувся на вогнище творчих сил, що залишили свій слід далеко за межами острів-

них берегів. На додачу до малярства, музики й архітектури, творча діяльність зосереджувалась на грецькій літературі народною, розмовною мовою. Місцеві драматурги, пишучи критським діалектом, створили цілий масив віршованих п'єс, розкривши широкий діапазон релігійних, комічних, трагічних і пасторальних тем. *"Erofili"* Георгія Хортасіса (1545–1610) — трагедія на єгипетський сюжет. *"Erotokritos"* Віценцо Корнароса (бл. 1553–1614) — роман у стилі Аріосто. *"Критська війна"* Мариноса Буньяліса — епічна розповідь про турецьку облогу:

Ω Κάστρο μου περίδοξο, τάχατες όσοι ζούνε,
τάχατες να σε κλαίσινε και να σ' αναζητούνε;
Έπρεπε όλ' οι Καστρινοί μαύρα για να βαστούσι,
να κλαίγουνε καθημερνό κι όχι να τραγουδούσι·
άντρες, γυναίκες και παιδιά και πάσα κορασίδα,
να δείχνου πως εχάσανε τέτοιας λογής πατρίδα.

(S. Alexiou 1969a: 229).

О славне Кастро, чи ті, хто і тепер живе,
Нині оплакують та згадують тебе?
Всі люди Кастро хай одягнуть чорні шати,
І сльози хай течуть, не час тепер співати,
Хай скажуть кожна жінка, дитина й чоловік,
Що за чудовий край утрачено навік.

Театри і академії Кандії, Кастро й Ретімнона 1669 р. зненацька припинили своє існування, а водночас із ними — й той останній плідний симбіоз венеціанської та критської культур, що на коротку мить досяг статусу "незалежної новаторської сили". Але критські вигнанці забрали з собою свою літературу на континент, де невдовзі вона стала популярною. Хоч афінська еліта зневажливо трактувала її, книжкові каталоги XVIII ст. засвідчують, що твори критських письменників мали велике поширення. Адже аж до творчості Діонісіоса Соломоса (1798–1857) та іонічної школи критські драми становили переважну частину народного репертуару. Саме критський ренесанс дав грекам змогу відродитись як новітня письменна нація[2].

Тридцятилітню війну (1618–1648) можна вважати за один з епізодів правічного німецького конфлікту між імператором та рештою володарів. З іншого боку, її можна назвати продовженням міжнародних релігійних війн між католиками і протестантами, а ще з іншого — важливим етапом континентальної боротьби за верховенство, в якій брали участь більшість держав і володарів Європи. Війна почалася з сутички в Богемії між прихильниками та опонентами ерцгерцога Фердинанда, і її можна поділити на чотири окремі періоди. "Майже всіх учасників, — писав один з найвидатніших істориків тієї війни, — спонукав воювати скорше страх, ніж прагнення загарбати чужі землі або релігійне завзяття. Всі прагнули миру і, аби мати впевненість, що мир не похитнеться,

воювали за нього тридцять років. І тоді, і відтоді вони так і не засвоїли, що війна породжує тільки війну"[54].

Богемський період (1618–1623) почався 23 травня 1618 р., коли делегація чеських дворян увійшла до празького замку Градчани і викинула габсбурзьких управителів — Ярослава фон Мартініца та Вільгельма фон Сальвату — з високого вікна на купу гною (яка не дала їм розбитись). Дворяни протестували проти недавніх нападів на протестантські церкви, проти ерцгерцога Фердинанда, що без виборів посів богемський трон, і проти порушень королівського рескрипту про толерантність — *Majestätsbrief* (1609 р.). Оте празьке викидання з вікна було зумисним наслідуванням інциденту, що двісті років тому розпалив гуситську війну. Водночас Фердинанд докладав зусиль, щоб його вибрали імператором, і релігійний мир у Німеччині захитався. Лютеранські володарі з тривогою приглядались, як Протестантська унія на чолі з Фрідріхом, пфальцьким курфюрстом, приміряється до Католицької ліги на чолі з Максиміліаном, баварським курфюрстом. Богемські бунтівники наскочили на Відень і запалили вогонь повстання в Австрії. 1619 р., коли Фердинанд став імператором, вони офіційно позбавили його титулу богемського короля, посадивши на трон пфальцького курфюрста-кальвініста. Це означало вже відкриту війну (див. додаток III, с. 1328).

7 листопада 1620 р. у великій битві на Білій горі поблизу Праги імперська армія розбила богемське військо. Потім, чинячи страшну помсту, імперські сили придушили питому богемську аристократію, майже всі дворяни були страчені, їхнє майно конфісковане. Чеському суспільству в прямому розумінні відрубали голову. Країну послідовно окатоличували й онімечували, кальвіністів виганяли, "Зимовий король" [Фрідріх V] утік. На його землі у Пфальці напали з іспанських Нідерландів іспанці й захопили їх. Імперський генерал граф Тілі (1559–1632), переможець Праги, узяв штурмом Гайдельберґ (1622 р.) і промчав по Північній Німеччині, переслідуючи протестантське військо під командою графа Мансфельда (1580–1626). Не забезпечені припасом армії, мов зграї сарани, почали об'їдати і грабувати край.

Данський період війни (1625–1629) почався тоді, коли данський король Крістіян IV, голова імперського округу Нижня Саксонія, вступив у боротьбу, захищаючи своїх протестантських колеґ, що опинились у скруті. Діставши англійські, французькі й голандські субсидії, він мав воювати з новою імперською армією, що її зібрав богемський дворянин-католик Альбрехт фон Вальдштайн (Валенштайн, 1583—1634). Після поразки на мосту через Ельбу в Десау (1626 р.) протестантське військо спробувало з'єднатися зі своїм трансильванським союзником — угорським королем Бетленом Ґабором. Мансфельд через Силезію йшов за ним аж до Дунаю. Після переговорів з Мансфельдом у Нойгаузелі (поблизу Братислави) імперські сили спрямували свій удар супроти протестантської Півночі. Тілі з допомогою іспанців напав на Нідерланди. Валенштайн підкорив Брауншвайґ, Нижню Саксонію, Мекленбурґ, Шлезвіґ, Гольштайн, Ютландію і Балтійське узбережжя аж до околиць Штральзунда, проголосивши себе "генералісимусом Балтійського моря та океану". За Любекським

миром (1629 р.), Данія погодилась не втручатись у німецькі справи, а їй повернули всі землі, захоплені імперською армією. У своєму "Реституційному едикті" імператор звелів протестантам віддати всі колишні церковні землі, набуті з часів Аугсбурзького миру. Валенштайн, у чиєму війську було багато некатоликів, заперечував, і його спровадили у відставку.

Шведський період (1628–1635) почався тоді, коли Ґустав Адольф послав військовий континґент, щоб підтримати Штральзунд. Спираючись на Бервальдський мир із Францією, він висадився з великим шведським військом і заходився завзято схиляти долю на протестантський бік. 1631 р. він не спромігся визволити Маґдебурґ до того, як його нещадно пограбувало імперське військо, проте у Брайтенфельдській битві розбив Тілі і ввійшов у Пфальц. До нього приєднався Йоган Ґеорґ, саксонський курфюрст-лютеранин, що перед тим підтримував імператора. 1632 р. Ґустав Адольф увійшов до Баварії, Мюнхен і Нюрнберґ відкрили свої брами. Коли шведи готувалися вирушити на Відень, а саксонці — на Прагу, імператор у відчаї був змушений знову покликати Валенштайна. В запеклій Люценській битві (16 листопада 1632 р.) під Ляйпциґом шведи перемогли, але Ґустав загинув; його голе тіло знайшли під купою трупів, одна куля прострелила йому голову, в бік його вдарили кинджалом, а ще одна куля — лихий знак! — влучила йому в спину. Протестантська справа захиталась, аж поки її підтримала Гайльбронська ліґа. 1634 р. Валенштайн почав переговори, але імператор, віддячивши полководцеві за всі його звитяги, послав бідолаху у вигнання і вбив його. Після імперського успіху під Нордлінґеном недужий імператор замирився з лютеранськими володарями в Празі. "Реституційний едикт" був відкликаний.

Одного дня 1631 р. імперська армія увійшла в баварське місто Ротенбурґ-на-Таубері. За переказом, генерал Тілі звелів пограбувати місто, якщо хто-небудь з громадян не вип'є величезної карафи вина. *Бурґомістр* Генріх Топлер випив вино, врятував місто й помер. Його подвиг увічнює п'єса *"Der Meistertrunk"* ("Нєперевершений ковток"), яку й досі ставлять щороку в день Святого Духа в Імперській залі ратуші.

Події, що відбулися в одному селі, можуть правити за відображення долі тисяч інших сіл. У січні 1634 р. двадцять шведських солдатів заїхали в Лінден у Франконії, вимагаючи їжі та вина. Вони вдерлися в один з тринадцяти будинків, де був господарем Ґеорґ Рош, зґвалтували його дружину й забрали все, що хотіли. Невдовзі селяни влаштували засідку на шведів, роздягли їх і відібрали все награбоване та коней. Наступного дня шведи повернулися з поліцаєм, що заарештував чотирьох чоловік за напад на шведів. Поліцай згодом подав рапорт генералові Горнові, назвавши одного зі шведських вояків — фіна — ґвалтівником фрау Рош. Що сталося далі, невідомо, але невдовзі село було зареєстроване як незаселене. Тільки 1690 р. кількість селян у ньому досягла довоєнного числа[55]. [HEXEN].

Французький період (1635–1648) почався тоді, коли Франція взялася захищати Гайльбронську лігу, бо її члени-кальвіністи були виведені за межі Празького мирного договору. Стратегія Рішельє нарешті стала очевидною. Франція оголосила війну Іспанії, втягнула шведів і вступила в Ельзас. Війна розвивалась на трьох фронтах: у Нідерландах, на Рейні і в Саксонії. 1636 р. іспанці рушили на Париж, але відступили, відчувши загрозу з флангу. 1637 р. імператор Фердинанд помер, з'явилися надії, що нарешті запанує мир. З 1638 р., коли німецькі союзники Рішельє допомогли йому захопити фортецю Брайзах, шанси французів значно збільшились. Французький полководець — молодий герцог Енгієнський, принц Конде (1621–1686), — був найкращий у Європі. Після його дивовижної перемоги при Рокруа в Арденах (1643 р.) скінчилося військове домінування Іспанії, що тривало з часу битви під Павією (1525 р.). 1644 р. уже заходилися ревно працювати дипломати, курсуючи між протестантськими представниками в Оснабрюку і католицькими представниками в Мюнстері. Поки вони сперечалися, французи і шведи спустошили Баварію.

Вестфальський мир, укладений у формі двох мирних договорів, визначив міжнародний порядок у Центральній Європі на наступне сторіччя, а то й довше. Він зафіксував як верховенство Франції, так і підпорядкування Габсбургів німецьким володарям. У сфері релігії він поклав край чварам у Німеччині, надавши рівних прав і кальвіністам, і католикам, і лютеранам. 1624 р. був визначений як дата для церковної реституції; були передбачені й зміни віровизнання, окрім тільки Верхнього Пфальцу і спадкових земель Австрійського дому, залишених для католицької віри. У сфері державного устрою мирні договори значно підняли роль володарів, надавши їм право підписувати міжнародні угоди та узалежнивши все імперське законодавство від схвалення парламенту. Як Баварія, так і Пфальц мали бути курфюрствами. У сфері територіальних претензій Вестфальські мирні договори намагалися задовольнити найголовніші вимоги. Швейцарія і Сполучені Провінції дістали незалежність. Голандці спромоглися затвердити свою вимогу, що Шельда має бути закрита для руху. Франції дісталася левова частка — суверенітет над єпископствами Мец, Туль і Верден; крім того, Пінероло, Зундгау в Південному Ельзасі, фортеця Брайзах, право тримати залогу в Філіпсбурзі; *Landvogtei* (право захищати) ще десять ельзаських міст. Швеції дісталися єпископства Бремен і Верден, а також Західна Померанія разом із Щецином. Баварія відхопила собі Верхній Пфальц, Саксонія — Лужицю; Бранденбург зайняв більшу частину Східної Померанії аж до польського кордону, колишні єпископства Гальберштадт, Мінден і Камін, а також право приєднати Магдебурзьке архієпископство після смерті архієпископа. По шматочку території дістали Мекленбург-Шверін, Брауншвайг-Люнебург і Гесен-Касель. Останні підписи поставлено під договором 24 жовтня 1648 р.

HEXEN

1635 р. доктор Бенедикт Карпцов (1595–1666), професор Ляйпцизького університету, а також син і брат найславетніших у Саксонії правників, опублікував свою працю *"Practica rerum criminalium"* ("Практика судочинства") про проведення відьомських процесів. Припустивши, що тортури частенько можуть призводити до фальшивих зізнань, він однаково обстоював їх використання. "Він дожив до похилого віку й озирався на своє гідне життя, впродовж якого він 53 рази прочитав Біблію, щотижня ходив на причастя і... послав на смерть 20 000 людей"[1]. Він був протестант і провідний у Європі переслідувач відьом.

Кілька років тому Йогана Юлія, бурґомістра Бамберґа у Франконії, запроторили до міської в'язниці, засудивши на смерть за ходіння на відьомський шабаш. Його виказав канцлер місцевої державки, вже спалений за "підозрілу поблажливість" на відьомських процесах. Йоган Юлій спромігся передати своїй доньці докладну розповідь про судові поцедури. "Моя люба донечко... все це брехня та вигадки, тож нехай допоможе мені Господь... Вони катують людину доти, аж поки вона щось скаже... Якщо Бог не дасть жодного способу виявити правду, спалять усю нашу рідню"[2]. Католицький єпископ-державець Бамберґу — Йоган Ґеорґ II Фухс фон Дорнгайм — мав навмисне збудовану в'язницю для відьом, устатковану кімнатою для тортур, стіни якої прикрашали біблійні тексти. За десять років свого владарювання (1623–1633) він начебто спалив 600 відьом.

Тієї пори переслідування відьом у Європі досягло одного зі своїх періодичних піків. В Англії 1612 р. засуджено ланкаширських відьом. У Польщі зберігся докладний опис судових процедур на процесі в Каліші, що відбувся того самого року:

"Роздягнена, поголена на голові й нижче пояса, намащена свяченою оливою, вона звисає зі стелі, мало не торкаючись землі, й закликає диявола допомогти їй; руки та ноги в неї зв'язані, але вона нічого не каже, крім того, що інколи робила хворим людям купелі з трав. Коли її розіпнули на дибі, вона сказала, що не винна. Бог його зна. Коли її палили свічками, вона теж нічого не казала, тільки те, що не винна. Як опустили нижче, знову казала, що не винна перед Всемогутнім Богом і Святою Трійцею. Коли її ще раз підняли й далі пекли свічками, таки заговорила: "Ох! Ох! Ох! На Бога, вона ходила з Доротою та мірошничихою!.." Після цього жінка нарешті призналася в усьому"[3].

У селах селяни часто брали справу до своїх рук. Якщо підозрювана відьма топилася, коли її опускали в став на ганебному стільці з колодою, вона вочевидь була винною. Якщо плавала — не винною.

Про чорне мистецтво чарів написано не один трактат. До таких учених праць належать: *"De la démonomanie des sorciers"* ("Одержимість бісами в чаклунів", 1580 р.) Жана Бодена, *"Daemonolatreia"* ("Ушанування бісів", 1595 р.) Нікола Ремі з Лотарингії, масивна енциклопедія ченця-єзуїта Мартина дель Ріо, опублікована в Лувені 1600 р. і *"Demonologiæ"* ("Демонологія", 1597 р.) короля Якова, видана в Шотландії. В тих книжках ішлося про механіку нічних польотів на мітлах, про природу і наслідки чарів та проклять, про склад варива у відьомських казанах, а над усе — про сексуальні оргії, влаштовувані на відьомських шабашах. Диявол начебто об'являвся то як чорний бо-

родатий чоловік, то як "смердючий цап", який полюбляв, щоб його цілували під хвостом, то як ропуха. Він міг бути інкубусом, щоб тішити відьом, або сукубусом, щоб тішити відьмаків. Часом він скликав свою вірну п'яту колону на велелюдні загальні збориська в сумнозвісних місцевостях, як-от лука Блекула в Швеції, вершина гори Блоксберґ у Гарці або в Аквеларе поблизу Андая в Наварі.

Переслідування відьом породжує чимало запитань. Історики ще мають з'ясувати, чому доба Ренесансу та Реформації виявилась у цьому аспекті набагато нелюдськішою, ніж так звані "темні віки", чому забобон найпишніше розцвів тоді, коли гуманізм і наукова революція працювали начебто в протилежному напрямі. Найчастіше історики називають таку причину, як патологічні наслідки релігійного конфлікту. Але їм ще треба пояснити, чому окремі країни й реґіони, надто Німеччина та Альпи, найзавзятіше цькували відьом і чому найревніші переслідувачі, як-от король Яків VI і I, належали до найучеміших і, на усвідомленому рівні, найхристиянніших людей свого часу. Тут є ще й важливий порівняльний аспект: колективна істерія та брехливі звинувачення, пов'язані з полюванням відьом, мають багато спільного з такими феноменами, як цькування євреїв і комуністичні чистки. [**НЕНОРМАЛЬНІСТЬ**], [**ЖНИВА СКОРБОТИ**], [**ПОГРОМ**].

Від папської булли 1484 р. аж до кінця XVIII ст. відьом ревно цькували майже 300 років, постраждали мільйони невинних. Свідчення критичного протесту спершу з'явилися серед баварських єзуїтів, бо саме в Баварії вдавались до найфанатичніших запобіжних заходів. До таких свідчень належить, зокрема, книжка Фрідріха Шпее *"Cantio criminalis"* ("Злочинне закляття", 1631 р.). У Європі востаннє спалювано відьом у XVIII ст.: у Шотландії 1722 р., у Швейцарії та Іспанії 1782 р., в окупованій пруссаками Познані 1793 р. На той час усі ці розправи були незаконні. Мері Натер, остання з ланкаширських відьом, померла природною смертю 1828 р.

Війна закінчувалась повільно. У Празі, де вона почалася, боротьба не вщухала. Ченці, студенти і городяни вийшли на Карлів міст, сподіваючись нападу шведів. Саме тоді, з дев'ятиденною затримкою, надійшла вістка про мир. "Бамкання церковних дзвонів заглушило останні гарматні залпи"[56]. Але війська додому не подалися. 1650 р. у Нюрнберзі відбувся ще один конгрес, аби обговорити відшкодування, що їх вимагали армії. Іспанці тримали свою залогу у Франкенталі, Пфальц, аж до 1653 р., коли імператор запропонував їм в обмін Безансон. Останні шведські вояки виїхали тільки 1654 р. Делеґати ще у Вестфалії почали називати ту війну Тридцятилітньою. А фактично від першого акту насильства в Донауверті проминуло сорок сім років.

Папа Інокентій X лютував. Довічний ворог кардинала Мазаріні, що намагався накласти вето на його вибори, папа був ображений поступками на користь Франції та протестантів і звелів своєму нунцієві в Мюнстері відмовитись від досягнених угод. У своєму листі *"Zelus domus Dei"* ("Ревний слуга дому Господнього", 1650 р.) папа схарактеризував мирну угоду як "пусту, нікчемну, нечинну, несправедливу, нещиру, прокляту, негідну, дурну і навіки безглузду". За цим гнівом лежало усвідомлення, що надії на єдність християнського

світу щезли назавжди. Після Вестфальського миру люди, вже не можучи говорити про християнський світ, заговорили натомість про Європу.

Німеччина обернулась на пустку. Кількість населення зменшилася з 21 десь до 13 мільйонів. Приблизно третина, а то й половина населення вимерла. Цілі міста, як-от Магдебург, лежали в руїнах. Цілі регіони вже не мали ні жителів, ні худоби, ні харчів. Торгівля практично припинилася. Впродовж життя одного покоління грабунок, голод, хвороби і соціальна руїна призвели до такого хаосу, що згодом володарі були змушені знову запровадити кріпацтво, обтяти муніципальні свободи, знищити плоди десь сторічного поступу. Чоловічі звитяги іспанських, шведських, італійських, хорватських, фламандських і французьких вояків змінили расовий склад населення. Німецька культура зазнала такого нищівного удару, що мистецтво й література опинилися під цілковитою владою закордонної, надто французької моди.

Стратегічна позиція Німеччини значно ослабла. Французи тепер утримували середній Рейн. Гирла трьох великих річок — Рейну, Ельби та Одеру — зайняли, відповідно, голландці, данці і шведи. Спільний інтерес Німеччини став жертвою сепаратних інтересів більших німецьких держав: Австрії, Баварії, Саксонії і Бранденбурга-Пруссії. Злидням товаришило приниження. Дехто з істориків уважав його за той ґрунт відчаю, що тільки й міг породити зерна згубних німецьких гордощів, які проклюнулись після відродження наступної доби. Австрія, що на початку тодішньої доби була одним з тогочасних див, задовольнилася статусом лиш однієї з численних німецьких держав.

А втім, після 1648 р. не тільки сама Німеччина опинилась у скруті. Іспанія намагалася дати раду повстанням у Португалії та Каталонії. Англія здриґалася в корчах громадянської війни і заворушень в Ірландії та Шотландії. У Франції заправляла Фронда. Річ Посполиту шматували козацьке повстання, шведський "потоп" і війни з Росією. Цей ланцюг катастроф спричинився до твердження про загальну "кризу XVII ст.". Ті, хто вірить в існування загальноєвропейської феодальної системи, схильні говорити про загальноєвропейську соціально-політичну революцію, спричинену дедалі тяжчими пологовими корчами загальноєвропейського капіталізму. Натомість інші говорять про "кризу новітньої держави", коли периферія відповідала насильством на дедалі суворіші вимоги центру. Ще інші гадають, що все те могло статись унаслідок звичайного збігу обставин.

Рим, 19 лютого 1667 р. Джан Лоренцо Берніні (1598–1680), папський архітектор, підготував проект третьої і останньої частини величної колонади навколо майдану Св. Петра, її спорудження вже підходило до кінця. Він запропонував, щоб ця *terzo braccio*, третя рука, колонади мала форму відокремлених *propylaeum*, пропілеїв, з дев'ятьма міжколонними прогонами, зверху височітиме вежа з годинником. Пропілеї мали міститися на початку майдану, прямо

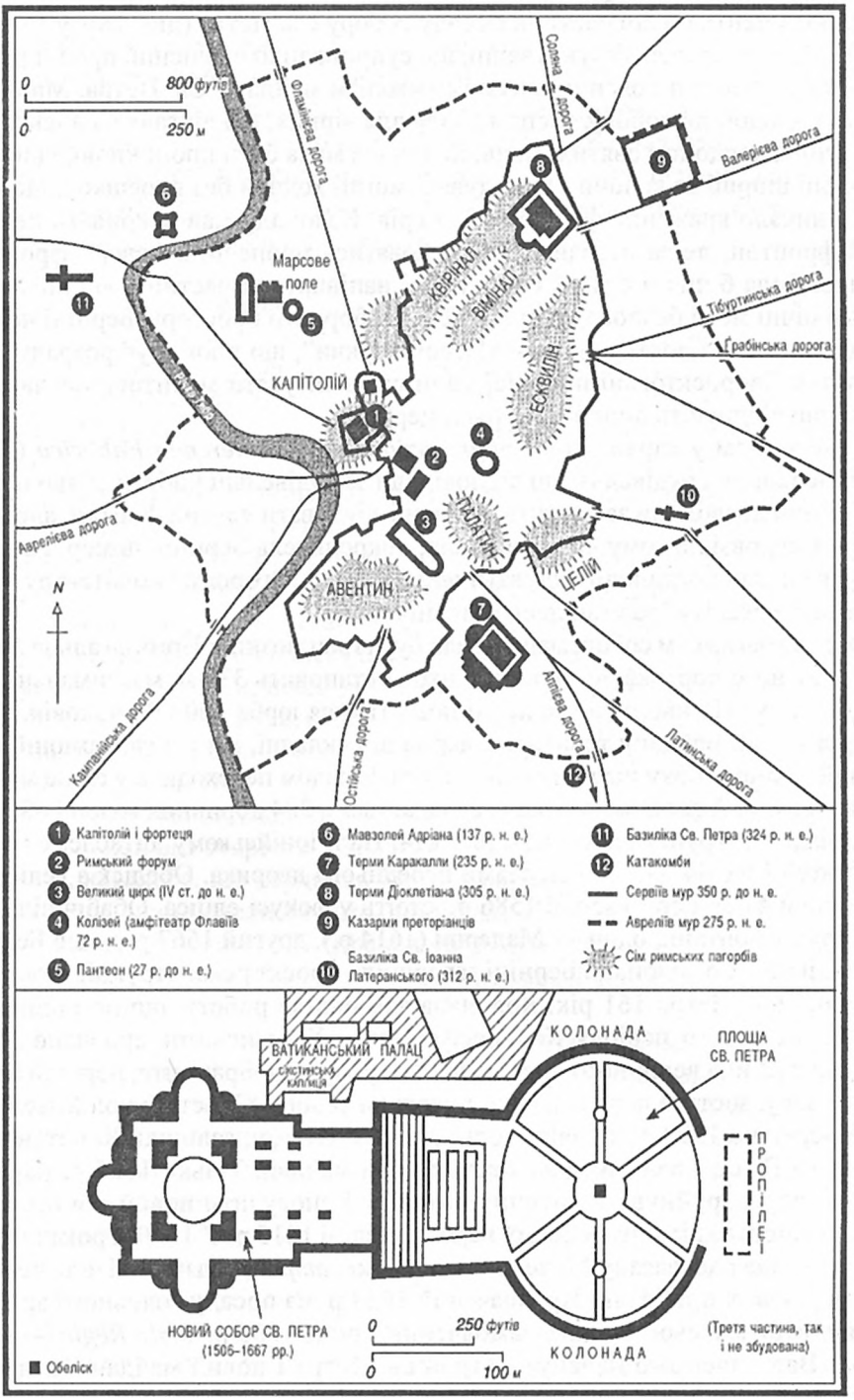

Карта 17

Рим, античний і сучасний

навпроти центральної частини фасаду собору Св. Петра (див. карту 17, с. 587).

У *giustificazione*, обґрунтуванні, що супроводило первісний проект років десять тому, Берніні пояснив задум і символізм майдану Св. Петра. Майдан мав бути підходом до собору, місцем збору для вірних, що дістають папське благословення, кордоном святих місць. Колонада мала бути проникною, щоб проходи були ширші за колони і відвідувачі могли ходити без перешкод, щоб у них не виникало враження фізичних бар'єрів. Колонаду мав накривати неперервний фронтон, де за негоди могли б ховатися процесії, а поверх фронтону її прикрашала б низка статуй святих. Дві напівкружні частини, які виходили за прямі бічні межі безпосереднього передсоборного простору, Берніні навмисне уподібнив до "простертих рук Матері Церкви", що пропонує розраду всьому людству. Запроектовані пропілеї мали символізувати молитовно складені долоні, що з'єднують випростані руки церкви.

Але згодом у кардиналів *Congregazione della Reverenda Fabbrica* (Конґреґації церковних будівель), що відповідали за будівельні роботи, з'явилися інші ідеї. Вони дозволили замостити майдан і збудувати другий фонтан, але не пропілеї. Невдовзі по тому недужий папа, покровитель Берніні, помер, і вже ніхто не ухвалював постанови будувати *terzo braccio*. Огорожа "амфітеатру християнського всесвіту" залишилась незакінченою[57].

Як і вимагав сам собор, майдан мав бути ґрандіозний. Його загальна довжина від головного портика до західного входу становить 339 м, максимальна ширина — 220 м. На ньому може легко поміститися юрба 100 000 чоловік. Обриси прилеглих до майдану територій, дарма що складні, напрочуд гармонійні. Звужений з одного боку чотирикутник перед фасадом переходить у еліпс між руками колонади. А загалом колонада складається з 284 доричних колон і 88 ромбічних пілястр, згрупованих у чотири ряди. На її іонійському антаблементі стоїть 96 статуй і ще 44 — над ґалереями переднього дворика. Обеліск з Геліополіса, заввишки 41 м, перевезений 1586 р., стоїть у фокусі еліпса. Обабіч від нього є два круглі фонтани, один — Мадерни (1614 р.), другий 1667 р. додав Берніні.

Будівництво колонади Берніні завершило проект реконструкції, яка тривала в соборі Св. Петра 161 рік. Колонада завершила роботу, що не припинялася впродовж усього періоду Контрреформації. Хоча початок зроблено 1506 р., більша частина величного плану, що його розробив Браманте, перший архітектор собору, зоставалася на папері протягом усього XVI ст. Купол Мікеланджело завершено 1590 р., і навіть тоді ще не було нефу; залишки Константинової базиліки IV ст. і далі захаращували давній майдан. Тільки 1605 р. Карло Мадерна звелів зруйнувати античну базиліку і спорудити новий портик і фасад для врочистого відкриття храму вербної неділі 1615 р. У 1620-х роках молодий Берніні додав до фасаду Мадерни дві високі *campanili*, дзвіниці, але через двадцять років їх прибрали. Призначений 1628 р. на посаду головного архітектора, він отримав своє "велике замовлення" лише 1655 р. *Scala Regia* — головні сходи Ватиканського палацу, — трон св. Петра і новий майдан з колонадою займали Берніні наступні кільканадцять років[58].

Рим за життя Берніні був роєм інтриг та осередком найрізноманітнішої діяльності, де мистецтво й політика церкви поєднувалися з амбіціями великих аристократичних кланів, блискучим процвітанням купців та ремісників, тяжкою нуждою простолюду. Берніні, напевне, чув про спалення Джордано Бруно і був присутній під час суду над Ґалілео. Він, певне, спостерігав розпад Папської держави і бачив неспроможність пап утрутитись до релігійних війн. Берніні, мабуть, був свідком і повені на Тибрі, — що надихнула одну з найвидовищніших картин, — і приходу чуми, чув нарікання громадян на дедалі вищі податки:

Han' fatto piudanno	Урбан та його кревні
Urbano e nepoti	Зробили більше шкоди,
Che Vandali e Gothi,	Ніж вандали і ґоти,
A Roma mia bella.	І Рим зазнав нестатків
O Papa Gabella!	Від папиних податків[59].

Саме тут і крилась таємниця, як спромагалася церква підтримувати таку пишноту серед тодішньої скрути.

У 68 років Берніні був на вершині своїх багатогранних талантів і ще мав попереду плідне десятиріччя творчості. Він був син інженера-архітектора на папській службі — П'єтро Берніно, — що серед багатьох інших речей спроектував корабель-фонтан на Іспанському майдані. Відколи у восьмирічному віці Берніні разом з батьком приїхав до Рима, він щодня мав нагоду споглядати міські пам'ятки і тішитися близьким знайомством з кардиналами та заможними патронами. Берніні був особисто знайомий із вісьмома папами — від Борґезе, Павла V (правив 1605–1621), до Одескалькі, Інокентія XI (правив 1676–1689). Павло V сказав батькові Берніні: "Сподіваємося, що цей хлопець стане Мікеланджело нашого сторіччя". Урбан VIII (правив 1623–1644) сказав йому: "Твоє щастя, кавалере, що кардинал Маттео Барберіні став тепер папою. Але ми набагато щасливіші, коли бачимо, що кавалер Берніні живе за нашого понтифікату". Папа Олександр VII (правив 1655–1667) першого ж вечора свого перебування на посаді закликáв Берніні до Ватикана й доручив йому закінчити будівельні роботи в соборі Св. Петра.

А сам Берніні добре тямив, як віддячити лестощами за похвалу. Втішений тим, як спокійно стоїть Людовік XIV, позуючи для скульптури, він сказав: "Ваша Величносте, я завжди знав, що ви величні у величних справах. А тепер я знаю, що ви величні і в дрібницях". Берніні вмів підлеститись і до дам. "Усі жінки гарні, — сказав він одного разу, — але в жилах італійок тече кров, у жилах француженок — молоко".

За фахом Берніні був скульптор і з юних літ виявляв дивовижну майстерність та художній смак. Своє перше велике замовлення — групу *"Aenea, Anchise e Ascanio"* ("Еней, Анхіз та Асканій", 1618–1619 рр.), що зображувала м'язисту постать, яка несла впоперек на плечах старого чоловіка, — він виконав, не маючи й двадцяти років. А через шістдесят років він ще виконував своє останнє замовлення — незвичайний нагробок Олександра VII, — сміливо зобра-

зивши Істину у формі оголеної жінки. Для творів Берніні характерна напруженість, створена боротьбою реалізму й фантазії. Його скульптурні портрети видаються напрочуд живими; коли з погруддя монсеньйора Монтої зняли покрив, папа звернувся до статуї з такими словами: "Ну, тепер це вже монсеньйор, — а потім, повернувшись до Монтої, додав: — А це навдивовижу схоже зображення". Драматичні пози, динаміка міміки та жестів, несхибна оригінальність задуму — все це виповнювало духовною силою скульптурні портрети найпересічніших людей[60].

Як повідомляє добре обізнаний Філіппо Бальдінуччі, перший біограф скульптора, Берніні мав дві найвищі чесноти — винахідливість і сміливість. "Його найвища заслуга полягає в... перетворенні негарного і незграбного на прекрасні витвори". А головне — Берніні не мав страху перед нетрадиційністю. "Той, хто інколи не виходить за межі правил, — сказав він одного разу, — ніколи не дотримується їх"[61].

Каталог скульптурних творів Берніні містить кілька сотень назв. Найвідоміші його твори — портрет англійського короля Карла I (1638 р.), виконаний за картиною Ван-Дейка, і французького короля Людовіка XIV; *"Викрадення Прозерпіни"*, *"Давид"*, що вигнувся назад, піднявши вгору пращу, *"Екстаз св. Терези"*, *"Смерть Беати Альбертоні"*, *"Істина, розкрита Часом"* і надгробок Урбана VIII, де ангел смерті записує щось до книги історії.

Проте скульптура була тільки вихідною точкою розвитку творчості Берніні. Вона дала йому змогу взятися до художніх композицій, що потребували найширшого поєднання розмаїтих мистецтв. Берніні досяг вершин майстерності в мистецтві декорації, малярстві, архітектурі і, звичайно, в скульптурі. В соборі Св. Петра ми пересвідчуємось у цьому на кожному кроці: у химерно закручених колонах *Baldacchino* (балдахіна, 1632 р.) над високим вівтарем, в оздобленні опор, що підтримують купол, у барельєфі над передніми дверима і в барвистій мармуровій підлозі аркади; в бронзовому і небесно-блакитному балдахіні каплиці Святих Дарів — "найсвятішому зі святих місць найвидатнішого храму християнського світу".

Берніні щедро прислужився розбудові Рима, після нього зосталося не менше ніж 45 великих споруд. Він збудував дивовижний *Fontana del Tritone* (Тритонів фонтан, 1643 р.), де Тритон з мушлі ллє струмінь води, а сам сидить у широкій мушлі, яку підтримують три дельфіни. Берніні був співавтором і *Fontana di Trevi* (Тревійського фонтана) на Навонському майдані, зобразивши постаті чотирьох великих річок світу — Нілу, Ґанґу, Дунаю і Ла-Плати. Берніні побудував фасад Конґреґації пропаганди віри, єзуїтську церкву Сан Андреа ді Монте Кавальйо і міську церкву в Кастель-Ґандольфо. Берніні відреставрував палаци Квірінал та Кіджі, а також Арсенал у Чивітавекк'ї.

В очах сучасників найвидатніші таланти Берніні полягали в царині сценографії. Наступні покоління багато втратили через те, що не залишилося жодних свідчень винахідливої енергії, яка буяла в п'єсах, масках, карнавалах і процесіях, що їх ставили з неабияким розмахом. 1661 р. Берніні дскорував пагорб

Сан Трініта дель Монте для феєрверків на честь народження французького дофіна. 1669 р. Берніні влаштував славетне видовище на честь оборони Криту. В театрі "Тор ді нона" (1670–1676 рр.) Берніні працював з авторами п'єс, дизайнерами сцени, акторами і такими композиторами, як Кореллі й Скарлатті. Театральність часто називають духом бароко, отже, в цьому аспекті Берніні слід схарактеризувати як найвидатнішого практика барокового жанру.

Невдачі Берніні були нечисленні, зате прикрі. Руйнування його дзвіниць біля собору Св. Петра слід приписати незичливості дорадників-конкурентів за папи Інокентія X. Але провал його поїздки до Франції пояснити набагато важче. Французький проект почався з улесливого запрошення Кольбера, що в листі назвав Берніні художником, "перед яким схиляється цілий світ". Берніні поїхав до Парижа, захопивши з собою проект будівництва амфітеатрової споруди, що використовувала як основу форми Колізея, споруда мала заповнити простір між Лувром та Тюїльрі. Але проект не мав схвалення, і через півроку Берніні повернувся додому, його гіркоту підсолоджували тільки спогади про чудові сеанси з Людовіком XIV. Наприкінці життя, коли в муруванні підкупольних опор у соборі Св. Петра з'явилися тріщини, Берніні звинувачували за хиби. Бальдінуччі відчув спонуку написати книжку, щоб спростувати ті звинувачення.

1667 р. папа Олександр VII був майже повним сучасником Берніні. Як кардинал Фабіо Кіджі майбутній папа робив успішну дипломатичну кар'єру. Служачи нунцієм у Кельні протягом 1640-х років, він був головним представником Ватикану на переговорах про кінець Тридцятилітньої війни і уславився тим, що не згоджувався на жодні поступки протестантам. Він цілковито схвалював кпин Берніні: "Краще поганий католик, ніж добрий єретик". Папа схилявся перед св. Франциском де Салем і канонізував його, був приязний з єзуїтами і непримиренний супроти янсенізму. Одне слово, то був взірцевий контрреформаційний папа. Водночас Олександр VII мав витончені літературно-художні вподобання. Він публікував свої латинські поезії, збирав книжки і був ревним покровителем мистецтв. Олександр, ще бувши кардиналом, відповідальним за зовнішні зв'язки, вже наймав Берніні для реставрації будинків роду Кіджі, і через те й закликав архітектора до себе першого вечора свого понтифікату.

Як покровитель мистецтв, головним Олександровим конкурентом у Римі була, безперечно, колишня шведська королева Кристина. Прибувши до Рима в грудні після виборів Олександра, Кристина була чи не найславетніша серед тих, хто тієї пори навернувся до католицизму. Повна снаги інтелектуалка, вона обернула палац Ріаріо в салон дотепності й смаку, а через свою *squadro volante* (групу активістів) на чолі з кардиналом Ацціеліно — в розсадник церковних інтриг. Лесбійські схильності, а також прагнення інтелектуального католицизму, яке попервах справило враження на Декарта, робили життя Кристини в Олександровому пуританському Римі незатишним.

Як дивитися з Рима, християнський світ опинився в скрутному становищі. В 1660-х роках тривала боротьба з протестантством скінчилася патовою ситуацією. Надії навернути православних уже не було. За винятком Франції, в усіх

провідних католицьких країнах панувало безладдя, а сама Франція, як і Португалія, піднялася на мовчазний бунт проти папської влади. Священна Римська імперія за Леопольда I була спустошена й малолюдна; не краща доля спіткала й Річ Посполиту; Іспанія збанкрутіла.

У Північній Європі відбувались найрізноманітніші конфлікти, і на Рим уже ніхто не покликався. Тільки-но, за Бредським миром, Англія замирилася з Нідерландами, Франція заходилась воювати в іспанській Фландрії. Англія за доби реставрації нещодавно пережила чуму і велику лондонську пожежу, оспівану в Драйденовій поемі *"Annus mirabilis"* ("Дивовижний рік"). На Сході, в Андрусові, православні московити намагалися відірвати від Польщі Україну і загрожували порушити рівновагу сил навіки. Пруссія, нещодавно здобувши незалежність, намірялася позбавити Швецію становища провідної протестантської військової потуги.

На Балканах і в Середземному морі зростала сила турків. Венеціанці пригнічено позирали на свою останню критську фортецю в Кандії (Іракліоні). Папська держава, як і вся Італія, страждала від тяжкого економічного занепаду. Годі було збагнути, як вона спромагалася знаходити кошти на оплату вигадливих творів Берніні і на субсидії Венеції. Попри зовнішню пишноту, католицький Рим вочевидь наближався до кінця своїх найвеличніших днів.

Причиною сварки Ватикану з Францією стали нарікання з боку кардинала Мазаріні. Цей французький кардинал не міг простити, що Рим надав притулок його *bкte noire* — ненависному кардиналові де Рецу, архієпископові Паризькому. Мазаріні помстився, допомігши родинам Фарнезе та д'Есте в їхній суперечці з приводу власності в Папській державі. За ці дії конклав кардиналів (що обрав папу Олександра VII) 1665 р. позбавив Мазаріні кардинальського сану, бо, мовляв, для постійного проживання за кордоном кардинали потребують дозволу курії. Людовік XIV не захотів миритися з Римом навіть після смерті Мазаріні. Покликаючись на буцімто порушення імунітету французького посольства в Римі, він вигнав папського нунція з Парижа й окупував Авіньйон. Бідолашний Олександр був змушений запропонувати принизливі вибачення і спорудити в Римі піраміду, розписану признаннями в злочинах слуг самого папи. Відносини аж ніяк не поліпшились і після приниження, яке відчув Ватикан унаслідок невдалого візиту Берніні у Версаль. Сам Берніні мав, напевне, великий успіх у Людовіка XIV; зробивши проділ у королевій перуці під час одного з сеансів, Берніні миттю став автором зачіски, відомої як *la modification Bernin*. Але важко було не помітити, що, як і в царині смаків, так і у сферах політики й релігії, Франція надумала йти своїм власним курсом. Версаль не пригадував, щоб Ватикан засуджував коли-небудь переслідування гугенотів.

У літературі 1667 р. з'явилися такі твори, як Расінова *"Андромаха"* і Мілтонів *"Утрачений рай"*. П'єса, дія якої відбувалась у стародавній Трої, підтвердила невмирущість класичної традиції, а водночас і панівне становище французької літератури. Натомість незрівнянні каденції поеми підтвердили вічну привабливість християнських тем:

Of Man's first disobedience, and the fruit
Of that forbidden tree whose mortal taste
Brought death into the World, and all our woe,
With loss of Eden, till one greater Man
Restore us, and regain the blissful seat,
Sing, Heavenly Muse...
That to the highth of this Argument
I may assert eternal Providence,
And justifie the ways of God to men.

Непослуху людського перший гріх, і плід
На дереві отім, що його згубний смак
Вже смерть приніс у світ і лихом всіх прибив, —
І рай ми втратили, аж поки один велет серед нас
Спас геть усіх, піднявшись до божественних висот.
Співай, небесна Музо!..
У слові кожному своєї оповідки
Я піднесу одвічне Провидіння,
Схваливши гнів Господній на людей![62]

Митці — сучасники Берніні, перебували на всіх можливих стадіях свого розмаїтого творчого розвитку. В Амстердамі Рембрандт малював свої останні великі полотна, зокрема *"Єврейську наречену"*. В Мадриді Мурильйо взявся малювати 22 картини для церкви Капуцинів. У Парижі Клод Лорен малював *"Європу"*. В Лондоні після великої пожежі Кристофер Рен планував низку пригарних церков, а Річард Лавер здійснив перше переливання людської крові. В Кембриджі молодий Ісаак Ньютон щойно виробив теорію кольорів. У Оксфорді Гук запропонував систематичні метеорологічні дослідження. В Мюнхені церква Театинців стояла напівзбудована. В лютому 1667 р. помер портретист Франс Гальс, а сатирика Джонатана Свіфта тільки-но зачали.

Нема сумніву, що затяжна реконструкція собору Св. Петра становила центральну подію за доби церковної реформи. Собор Св. Петра — не просто споруда; то був головний храм і символ вірності, супроти якого повстав Лютер і біля якого гуртував католицькі лави папа. Правда й те, що будівництво колонади Берніні відзначило останній етап у цій історії. Історики можуть відчути спокусу казати задля зручності, що воно відзначає кінець контрреформації. В певному розумінні це й справді так.

А втім, насправді контрреформація *не* скінчилася, так само як і сама колонада насправді ніколи не була завершена. Історія цивілізації — континуум, і йому властиво дуже мало простих зупинок і стартів. Римська церква на той час відступила в затінок могутніх світських держав, але й далі становила одну з визначальних прикмет європейського життя. Ідеали Контрреформації не згасали протягом століть. Минуло майже чотириста років, а її інституції ще діють. Адже місія римської церкви не скінчилась, якщо прочани громадяться на майдані Св. Петра, моляться перед троном св. Петра і змішуються з туристами під колонадою Берніні.

Карта 18

Європа 1713 р.

VIII

LUMEN*

Просвітництво і абсолютизм, бл. 1650 — 1789 рр.

Навколо так званої Доби розуму існує певна аура наївності. В ретроспективі видається дивним, що так багато видатних європейських умів надавали такої великої уваги одній людській здібності — розумові — коштом решти здібностей. Можна виснувати, що наївність такого розподілу мала призвести до катастрофи, і Доба розуму зрештою справді скінчилась катастрофою у формі страшних революційних років.

В історичні періоди як до, так і після доби Просвітництва чесноти розуму цінували набагато менше. Дивлячись на привид батька, Шекспірів Гамлет каже своїм недовірливим товаришам: "Горацію, на світі більше тайн, ніж вашій вченості хоч би приснилось". У XIX ст. раціоналізм теж уже вийшов з моди:

"ПРОСВІТНИЦТВО ...2. Порожній і претензійний інтелектуалізм, нерозумна зневага до авторитетів, традицій тощо; вживають здебільшого для характеристики духу й цілей Французької революції XVIII ст." 1865 р.[1]

З іншого боку, оцінюючи післяреформаційний період, не слід забувати, проти чого так довго боролися європейці. Згода між розумом та вірою, яку провіщали ренесансні гуманісти, не запанувала у світі релігійних догм, чаклунства та забобонів. Можна пересвідчитись, що після релігійних війн пильна увага до "світла ясного розуму" становила природну й необхідну протиотруту. І справді, навіть повінь Просвітництва спромоглася тільки обмити шкаралущу незнищенного святенництва.

Десь такі самі проблеми пов'язані і з ярликом "доба абсолютизму", що його історики політичних відносин ліплять до того самого історичного періоду. Можна легко собі уявити, ніби більшість тогочасних європейських володарів або мали абсолютну владу, або принаймні прагнули її. На жаль, насправді такого не було, європейці "доби абсолютизму" були не більшими одностайними абсолютистами, ніж одностайними раціоналістами.

---

* Світло, блиск, сяєво, велич; тут — Просвітництво. — *Перекл.*

За півтора століття між Вестфальським миром і Французькою революцією карта Європи зазнала лише кількох радикальних змін. Кожна війна цього періоду закінчувалась певним перерозподілом територій. Надто спричинився до збурень Утрехтський мир (1713 р.), а перший поділ Речі Посполитої (1773 р.) сигналізував схід лавини. Об'єднання Британських островів (1707 р.) підтвердило виникнення могутньої нової держави. Проте більшість головних утворень на карті залишалися, по суті, незмінними. Просування Франції до Рейну мало успіх тільки почасти, Пруссія мусила задовольнитись більш-менш скромними здобутками, останній великий порив Османської імперії зазнав поразки, почався зворотний рух. Тільки Росія зростала нечуваними темпами. Жодного з європейських інвалідів не спіткала фактична загибель: Іспанія, Священна Римська імперія, Швеція, Річ Посполита — всі були покалічені, але вижили.

Діапазон політичних систем був набагато ширший, ніж згадують більшість підручників (див. додаток III, с. 1313). За цієї "доби абсолютизму" абсолютистські держави становили насправді меншість. Між цілком децентралізованою, конституційною й республіканською конфедерацією Швейцарії, з одного боку, і крайніми автократіями в Росії, Османській імперії та Папській державі, з другого — буяло велике розмаїття державних режимів. До європейських республік належали Венеція, Річ Посполита та Сполучені Провінції Нідерландів, до конституційних монархій за різних часів — Англія, Шотландія та Швеція, до абсолютних монархій — Франція, Іспанія та Австрія. Священна Римська імперія, де монарха і обирали, і водночас він був спадковий, займала якесь проміжне становище між республіками та конституційними монархіями; Пруссія, де діяли конституційні структури, згідно з авторитарною традицією, була десь посередині між конституціоналізмом та абсолютизмом. Ще строкатіше розмаїття можна виявити серед європейських *Kleinstaaterei* — сотень малих держав, що їх Піт Молодший, роздратувавшись, назвав колись "роєм комашні". Серед них були мініатюрні міста-держави, як-от Раґуза (Дубровник), Ґенуя або Женева, мініатюрні монархії, як-от Курляндія, церковні держави, наприклад, Авіньйон, і такі химерні покручі, як Андора.

Але це ще не все, чимало європейських держав і далі були конґломератами, де володар мав керувати різними системами в межах кожної території, що входила до складу держави. Королі Пруссії по-одному мали поводитись у Берліні, де вони були підданими імперії, по-іншому — в Кеніґсберзі, де вони мали повну незалежність, і ще по-іншому — в таких своїх володіннях, як Мінден або Невшатель. Габсбурґи могли бути номінальними верховодами в імперії, деспотами в Празі та Відні і конституційними монархами після 1713 р. у Брюселі. Британські королі були конституційними монархами на батьківщині і автократами в колоніях.

Крім того, минав час і щоразу відбувались нові важливі зміни. Англія, наприклад, рухалась у республіканському напрямі за Кромвела, в монархічному — після реставрації Стюартів і назад до своїх центристських позицій, що

викликали стільки захвату, — після "безкровної революції" 1688–1689 рр. Наприкінці XVII ст. і шведська, і данська монархії швидко посувались до абсолютизму. У Швеції XVIII ст. партії "чепців" і "капелюхів" рухались у протилежних напрямах. За Яна Собеського (правив 1674–1696) Річ Посполита ще існувала згідно з нормами аристократичної демократії. Після 1717 р. вона могла існувати лише як російський протекторат. У Росії царі діяли як безсоромні самодержці, а в Польщі вдавали оборонців "золотої свободи". Отже, зовнішні прикмети і прості категорії вводять в оману.

Надто абсолютизм слід розглядати з обережністю. Абсолютизм — це щось трохи менше за автократію царів і султанів, що не знали жодних інституційних перешкод на шляху утвердження власної волі. І водночас абсолютизм — щось більше, ніж авторитарний дух, який давав змогу окремим монархам наслідувати прусський приклад і утискати інституції, з якими вони начебто мали співпрацювати. Абсолютизм вочевидь зародився в пізньофеодальному періоді, коли монархії, виборюючи власне існування, мали скасувати міцно утверджені привілеї як провінцій, так і аристократії, і то в світі католицизму, де римська церква не підлягала прямому політичному контролю. Але і в протестантському, і в православному світах не завжди складалися сприятливі обставини. На різних етапах свого розвитку Франція, Іспанія, Австрія і Португалія, безперечно, схилялись до абсолютизму. З різних причин Британія, Пруссія, Річ Посполита та Росія — ні.

Слід наголосити, що абсолютизм пов'язаний скорше з ідеалами, ніж із практичними реаліями врядування. Це певна сукупність політичних ідей та припущень, що виникла як засіб поправи у відповідь на надмірну децентралізацію інституцій, властиву пізньому середньовіччю. Абсолютизм обстоював щось більше, ніж просто особисту владу певних монархів, протиставлену обмеженій владі решти володарів, чиї повноваження були обтяті парламентами, автономними провінціями, муніципальними хартіями, привілейованою аристократією та духівництвом. Визначити, що такс абсолютизм, нелегко, бо його частіше виправдовували панегірики придворних, ніж докладні аргументи філософів. Він мав багато своїх Босюе та Буало, проте лиш одного Гобса. Абсолютизм, напевне, краще проілюструвати на прикладі якоїсь маленької державки, скажімо, герцогства Тосканського, ніж розглядаючи будь-яку з великих держав. Абсолютизм ніде не досяг цілковитого успіху, ніде не створив довершено абсолютистської держави. А проте в XVI та XVII ст. він становив радикальну силу, що спонукала до змін. У XVIII ст., коли його вплив став слабший, він поступився новим тенденціям утвердження демократії, свободи і загальної волі. Доба "освічених деспотів" була водночас і добою британського та американського конституціоналізму.

Слід пам'ятати, що галас про "абсолютизм" часто знімали безпідставно. Коли англійське дрібне дворянство нарікало на абсолютизм Стюартів, його не так хвилювала реальна рівновага сил між королем і парламентом, як страх перед

запровадженням французької або іспанської форми абсолютизму. Коли польська аристократія обурювалась "абсолютизмом" своїх саксонських королів, чия влада в Речі Посполитій була обмеженіша, ніж монарша влада в будь-якій іншій обмеженій монархії, вона просто опиралася змінам.

На французький абсолютизм завжди покликались як на своєрідний взірець. За Людовіка XIV (правив 1643–1715), чиє королювання було найдовше в європейській історії, Франція, безперечно, становила найбільшу європейську потугу, і її приклад у багатьох породжував захват. Проте найвидатніший абсолютний володар помер без ілюзій, переконавшись, що ідеал абсолютизму недосяжний.

Отже, абсолютизм, зрештою, зазнав страшної поразки. *Ancien régime*, старий режим, що його створив Людовік XIV, скінчився катастрофою революції, яка, хоч і обернула Францію на апостола республіканського руху, поклала край французькому верховенству. Остаточний тріумф відсвяткували найвідважніші опоненти абсолютизму. Британський конституціоналізм не тільки надихнув провідну силу XIX ст., а й — через конституцію британської бунтівної колонії — наймогутнішу світову державу XX ст.

Колонії й заокеанські володіння європейських країн зростали й після 1650 р. і подекуди спромоглись на незалежне існування. Іспанія та Португалія мали повні руки роботи, експлуатуючи вже наявні володіння. У Північній Америці іспанці просувалися з Нової Іспанії (Мексики) вглиб материка до Каліфорнії, Аризони, Колорадо. У Південній Америці за допомогою послідовно засновуваних єзуїтських колоній вони зосередили зусилля на Венесуелі, Новій Ґранаді (Боґоті), Перу, Параґваї і Ла-Платі (Кордові). Вони спробували забезпечувати всю заокеанську торгівлю власними кораблями, аж поки мирний договір 1713 р. змусив їх допустити іноземців. Португальці витримали затяжну боротьбу з голандцями за Бразильське узбережжя. Після договору 1662 р. вони рушили на південь від Сан-Паулу до Ла-Плати (1680 р.) і на захід углиб материка до багатих на золото територій Мінас-Жерайс (1693 р.) і Мату-Ґросу. Крім ост-індських колоній, голандцям залишились тільки колонії Ґаяна та Кюрасао. Росіяни, відкривши 1648 р. протоку, згодом названу Берінґовою, зайняли Камчатку (1679 р.) і підписали договір про кордон з Китаєм по Амуру (1689 р.). Через століття після досліджень данця Вітуса Берінґа (1680–1741) росіяни заснували форт на острові Кадьяк (1783 р.) і висунули свої претензії на Аляску (1791 р.), звідки пустили паросток, заснувавши Форт-Рос у Північній Каліфорнії (1812 р.).

Проте більшість нових колоніальних завоювань започаткували французи та англійці. Франція 1664 р. почала індійську кампанію, заснувавши форти на східному узбережжі Індії в Пондішері та Карайкалі, а також проміжні пости на островах Мадаґаскар та Реюньйон. 1682 р. на річці Місісіпі на честь Людовіка XIV засновано колонію Луїзіану зі столицею в Новому Орлеані (1718 р.). Англія консолідувала свої американські колонії, заснувавши Делавар (1682 р.), квакерську колонію в Пенсильванії (1683 р.) та Джорджію (1733 р.). В Індії Ост-Індська компанія, якій уже належали Бомбей, Калькута, а також Мадрас,

зазнавала великого тиску з боку французьких конкурентів. Комерційні інтереси йшли рука в руку з морськими відкриттями. В 1766–1768 рр. французький адмірал Бугенвіль обплив навколо земної кулі, так само як і капітан Джеймс Кук британського військово-морського флоту під час своїх трьох експедицій між 1768 та 1780 р. За такої ситуації франко-британські колоніальні конфлікти стали майже неминучими, і вирішальну роль у них зіграла значно більша британська морська могутність. 1713 р. Велика Британія відібрала Ньюфаундленд, 1757 р. — французьку Індію, а в 1759–1760 рр. — французьку Канаду, таким чином утвердивши свій статус наймогутнішої колоніальної держави.

Колоніалізм великою мірою був обмежений тими морськими державами, які перші започаткували його. Німецькі держави, Австрія та італійські держави не брали жодної участі в колоніальних загарбаннях. Тут їх випередив навіть такий польський лен, як Курляндія, чий герцог 1645 р. купив острів Тобаго і якийсь час утримував торговельний пост у Ґамбії; випередила й Данія, її Вест-Індська компанія 1671 р. придбала острови Сент-Томас і Сент-Джон, а 1733 р. — острів Санта-Крус.

Вплив дедалі ширших контактів європейців із далекими континентами і культурами годі перебільшити. Європа довгий час була самообмежена. Знання про цивілізації за межами континенту були вкрай мізерні, переважали всілякі фантастичні оповідки, як-от легенда про Ельдорадо. Але тепер неперервний доплив докладних повідомлень про Індію, Китай та американське прикордоння спонукав до поважніших студій. *"Les six voyages"* ("Шість подорожей", 1676 р.) Ж. Б. Таверньє (1605—1689), що доробився великого багатства в Персії, започаткували літературний жанр, до якого, утверджуючи той самий звитяжний дух, згодом належали й славетна *"New voyage round the world"* ("Нова подорож навколо світу", 1697 р.) буканьєра Вільяма Дамп'єра (1652–1715), *"Історія Японії"* (1727 р.) німецького хірурга Енгельберта Кемпфера (1651–1716) і написані ще пізніше *"Мандрівки до Аравії"* швейцарця Й. Л. Буркгардта (1784–1817), першого європейця, що потрапив до Мекки. *"The strange, surprising adventures of Robinson Crusoe"* ("Пригоди Робінзона Крузо", 1719 р.), перший у світі популярний роман, написав англійський сатирик Даніел Дефо (1659–1731) на основі реального досвіду шотландського моряка, що його Дамп'єр висадив на безлюдний острів архіпелагу Хуан-Фернандес поблизу Вальпараїсо. Ці твори часто подавали європейським читачам порівняльну перспективу релігій, фольклору та культури всього світу і дали філософам Просвітництва одне з найефективніших знарядь сумніву в європейській та християнській зарозумілості. Європейці з прикрістю дізналися, що сіамці можуть бути щасливіші, а браміни —мудріші, ніж вони, або що ірокези не такі кровожерні, як вони самі. Цікаво, що єзуїтські автори, найкраще описуючи етнологічні типи, самі виробили ті знаряддя, якими найефективніше був бомбардований їхній власний інтелектуальний світ. Тут слід згадати опис життя американських індіанців Канади, що його склав Ж. Ф. Лафіто (1670–1740), а також перекладені багатьма мовами записки про Персію ченця-єзуїта Т. Крусинського (1675–1756), опубліковані 1733 р.

Міжнародні відносини, безперечно, перебували під впливом колоніального фактора. Майже всі тогочасні війни мали морські або колоніальні театри воєнних дій, де точилися війни паралельно з головним воєнним конфліктом на континенті. Великі суходольні країни — Франція, Іспанія, Австрія і дедалі більшою мірою Пруссія та Росія — мусили зважати на заможні морські держави, надто Британію та Голандію, що, маючи дуже мало власних військ, могли відігравати вирішальну роль як грошодавці, квартирмейстери і творці дипломатичних коаліцій.

У дипломатії дедалі ширше запановував принцип рівноваги сил — теорія, згідно з якою будь-які зміни в якійсь частині Європи становили потенційну загрозу для всіх країн. То був уже певний знак, що виникла "європейська система" безпеки. Колоніальні надбання були складовою частиною тієї рівноваги. В такій системі чи не найдужче була зацікавлена Британія, що інстинктивно чинила опір зміцненню будь-якої континентальної держави і набула великої майстерності в підтримці рівноваги з найменшою шкодою для себе. Таким міжнародним відносинам аж ніяк не було властиве моральне та релігійне завзяття попередніх історичних періодів. Часто вони мало не зводились до своєрідного ритуалу, коли наявний стан рівноваги піддавали випробуванню під час докладно спланованих воєнних операцій, у яких брали участь невеличкі професійні армії; елеґантні офіцери обох сторін належали до одного міжнародного військового братства, а результат можна було точно виміряти втраченими або придбаними територіями. Територіальні володіння трактували десь так само, як фішки в казино: гравці, залежно від свого воєнного щастя, втрачають їх або нагромаджують, не маючи й гадки про інтереси населення. Подібно до Вестфальського, всі великі конґреси подальшої доби — Утрехтський (1713 р.), Віденський (1738 р.), Ахенський (1748 р.) та Паризький (1763 р.) — проводились у тому самому дусі люб'язного цинізму.

На економічне життя теж великою мірою впливала наявність колоній. Європа дедалі більше поділялась на країни, які могли користатися з колоніальної торгівлі, і ті, які не могли. Британія мала якнайбільший виграш, надто після Утрехтського конґресу, діставши право контролю над атлантичною торгівлею цукром, тютюном і рабами, на цій торгівлі збагатилися міста Ліверпул, Ґлазго та Брістол. Британська політика блокування ворожих портів під час війни призводила до постійних конфліктів не тільки з Францією та Іспанією, а й з нейтральними державами — Голандією, Данією та Швецією, — що спеціалізувались на контрабанді, морських наїздах та проривах блокади. В тогочасній Англії, що втяглась у суперництво з Голандією, стали розвиватись усі постійні інституції державного кредиту: Англійський банк (1696 р.), Королівська біржа і державний борг. У 1760-х роках ступила перші кроки промислова революція. **[АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ].**

АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ

У СІМДЕСЯТОМУ томі часопису *"Past and Present"* ("Минувшина й сьогодення", 1976 р.) один американський історик висунув гіпотезу про "аграрну класову структуру та економічний розвиток доіндустріальної Європи". Він засумнівався в загальновизнаній думці, буцімто до економічних змін спонукало збільшення кількості населення. Почавши з контрасту між Англією та Францією, він доводив, що головна причина швидкого розвитку Англії та відставання Франції полягала в різниці їхніх класових структур. Якщо в Англії клас землевласників створив квітучу систему аграрного капіталізму, "повна свобода і право власності на землю для сільського населення [у Франції] означали злидні й безкінечно утверджувану відсталість"[1].

Арґументовані історичні суперечки лютували в наступних сімнадцяти випусках часопису. Том 78 містив матеріали симпозіуму "Населення і класові відносини у феодальному суспільстві", неглибоку колективну статтю з критикою гіпотези та розвідку "Селянська організація і клас у Східній та Західній Німеччині". Том 79 опублікував дві ще неприхильніші статті — одна нарікала на "плутаний погляд на розвиток маєтків", а другу написав світило історії французького села, розбивши Бренерову тезу докладною "Відповіддю", що складалася з вісімнадцяти пунктів. Том 85 поширив суперечки на "доіндустріальну Богемію". І, нарешті, в 97-му томі професор Бренер, давши довгоочікувану відповідь, ще глибше розвинув свою тезу, пишучи про "аграрне коріння європейського капіталізму"[2].

Такі суперечки для істориків — один з кращих методів заповнювати прогалини в уже наявному знанні. Бо історикам, здається, притаманні дві вади. Вони використовують дрібні приклади для побудови великих узагальнень і безсоромно непереконливі. Якби інженери працювали зі своїм матеріалом на тих самих засадах, ніколи не був би побудований жоден міст через річку.

Проте певний розв'язок уже був під рукою. Того самого року, коли Бренер започаткував дискусію, інший американський учений обрав цю саму тему "капіталістичного сільського господарства" й використав її для пояснення "зародження світової економіки"[3]. Застосувавши метод теорії систем, Іммануель Валерштайн спромігся розмістити "ядро" європейської економіки на Заході і залежну "периферію" на Сході. На його думку, серцевинний реґіон, що складався з Англії, Нідерландів, Північної Франції та Західної Німеччини, в XV ст. мав тільки "невеличку перевагу". Проте ці держави спромоглися використати свою перевагу завдяки сприятливим торговельним відносинам і породити умови, які обернули феодальну аристократію Західної Європи на капіталістичний клас землевласників. Крім того, вони поширили свою ростучу економічну потугу на Новий Світ. Унаслідок цих процесів була створена знайома нам структура, коли "примусовий товарний капіталізм утвердився в сільському господарстві як колоній, так і країн Східної Європи. Тоді як серцевинні країни процвітали, кріпаки в Пруссії, Богемії, Польщі та Угорщині мали статус, який мало чим відрізнявся від становища рабів на плантаціях. Раз установившись, ця система могла тільки утверджувати нерівновагу. "Невеличка перевага в XV ст. обернулась на велику нерівність у XVII ст. і на величезну різницю в XIX ст."[4].

Ця гіпотеза скоро потрапила під вогонь фахівців, зокрема й Бренера. Валерштайна звинуватили в надмірному спрощенні, в завеликому наголосі на торгівлі, навіть у "неосмітизмі"[5]. Виявилося, що "польська модель", на яку він здебільшого спирався у своєму твердженні, не завжди була слушною навіть щодо всієї Польщі. А угорську торгівлю бичками провадили, як здається, не аристократи й капіталістичні посередники, а вільні селяни, що працювали на себе. Участь Росії та Османської імперії в європейській торгівлі була знехтувана. Замість мікротеорії, яка не піддавалася б узагальненням, створено макротеорію, яка відкидає специфічність.

І, нарешті, найцікавішим аспектом Валерштайнової праці було його висвітлення відносин Східної та Західної Європи. Хоча постулат про ядро й залежну периферію не був доведений, автор багатим матеріалом проілюстрував взаємозалежність різних частин Європи.

У Британії з'явився такий собі Джон Ло (1671–1729), колоритний шотландський фінансист, що вперше провів експеримент з використання колоніальної торгівлі для розвитку народного капіталізму. Його великий "Проект" і *"Banque royale"* ("Королівський банк", 1716–1720 рр.) у Парижі, якими опікувався сам регент і які збіглись у часі з такою самою згубною "Компанією Південних морів" у Лондоні, породили справжню спекулятивну гарячку навколо продажу паперових акцій майбутнього Луїзіани. Булька луснула; тисячі, якщо не мільйони інвесторів зазнали збитків. Ло втік, і Франція назавжди дістала імунітет від кредитних операцій. Тим часом комерційні операції компанії, яку заснував Ло, процвітали, і вартість французької заокеанської торгівлі з 1716 по 1743 р. зросла вчетверо.

У Центральній та Східній Європі змін майже не відбулося. Земля й далі зоставалася головним джерелом багатства, всюди панувало кріпацтво, внутрішню торгівлю аж ніяк не можна було порівняти з заморською. Відродження Німеччини відбувалося дуже повільно, Богемії — трохи швидше. В Речі Посполитій після 1648 р. настав абсолютний економічний спад, від якого вона вже ніколи не одужала. Балтійська торгівля дедалі більшою мірою переходила в руки Росії, де заснування Санкт-Петербурга (1701 р.) відкрило для неї "вікно на Захід".

Суспільне життя, незважаючи на принагідні бурхливі заворушення, пливло в межах визначених каналів, аж поки 1789 р. відкрилися шлюзи. Надмір багатства в аристократії та незмірна нужда селян були звичайним явищем. Дедалі виразніше проступала різниця між Західною та Східною Європою, щоправда, ще не набувши разючих форм. Навіть у Британії, де комерційний тиск був найдужчий, земельна аристократія й далі заправляла всім суспільством. Адже англійські лорди не цуралися такої комерційної діяльності, як будівництво каналів та видобуток кам'яного вугілля, і тому їхнє панівне становище збереглося найдовше. То була доба грандів та магнатів — Медини Сидонії та Осуни в Іспанії, Брагеса та Бондеса у Швеції, Шварценбергів у Австрії, Естергазі в Угор-

щині, Лобковіца в Богемії, Чарторийських та Потоцьких у Польщі, — і кожен мав величезні латифундії, захищені юридичними актами про успадкування без права відчуження, кожен жив як король і мав величезну владу. [**ШЛЯХТА**].

ШЛЯХТА

ЗГІДНО з описом 1739 р., Станіслав Любомирський (1719–1783) успадкував латифундію, що складалася з 1071 земельного маєтку. Маєтки тяглись уздовж дев'яти південних воєводств Польщі від родинного осередку Віснича коло Кракова до Тетієва поблизу Києва в Україні, їх обробляв майже мільйон кріпаків. Великий маршал коронний з 1766 р., Любомирський міг претендувати, що він найбільший приватний землевласник у Європі. Поєднаний шлюбами та політичними зв'язками зі спорідненими кланами Чарторийських, Понятовських та Замойських, він, безперечно, належав до гурту найвпливовіших маґнатів країни. Кожен з них мав величезні маєтки, приватне військо й прибуток, більший за королівський. Вони стояли на верхівці соціального устрою, де аристократія — *шляхта* — була найчисленніша в Європі.

А втім, маґнати були вкрай нетиповим явищем для аристократії в цілому. До середини XVIII ст. абсолютна більшість польської аристократії стала безземельною. Шляхта жила, здаючи в оренду майно, служачи маґнатам або навіть обробляючи землю, як селяни. Проте ніяке економічне зубожіння не могло позбавити їх того, що вони цінували найвище, — їхньої шляхетної крові, герба, юридичного статусу та права передавати його в спадок своїм дітям. [**ХРЕСТ**].

Польська *drobna szlachta*, дрібна аристократія, була абсолютно незрівняння. В деяких провінціях, як-от у Мазовії, вона становила чверть населення. Подекуди шляхта будувала навколо сіл мури, щоб відгородитись від селянства; *zaścianki*, ота аристократія за мурами, становили все населення. Зубожілі шляхтичі затято зберігали свій спосіб життя, звертались одне до одного як до *"пана"* чи *"пані"*, а селянам казали "ти". Всю аристократію вони вважали за братів, решта людей були нижчі від них. Шляхта запровадила найтяжчі покарання для кожного, хто облудно видавав себе за аристократа, і ревно дотримувалась процедур надання дворянського титулу. Вона не бралась до жодної роботи, за винятком військової служби та управління земельними маєтками. До міста шляхтичі завжди їхали верхи, нехай навіть на шкапі, і завжди вдягали кармінові шапки й мали при собі зброю, нехай навіть символічні дерев'яні мечі. Їхні будинки могли бути хижами, проте неодмінно мали ґанок, де виднівся родинний герб. А передусім шляхтичі наполягали, що князь Любомирський та решта маґнатів — їм рівня.

Отже, найхарактернішою особливістю шляхти був разючий контраст між її економічним розшаруванням та її юридичною, культурною та політичною солідарністю. На відміну від аристократії решти європейських країн, шляхта не визнавала жодних чужоземних титулів. Не було ні польських баронів, ні маркізів, ні графів. Найбільше, з чим мирилася шляхта, — потвердження особистих титулів, що їх окремі шляхтичі здобули в Литві до унії 1569 р. або отримали, як-от Любомирські, від папи чи імператора.

З юридичного погляду, польська аристократія припинила своє існування, коли внаслідок поділів Польщі були скасовані закони, що визначали її статус. Дехто, як-от Лю-

бомирські, спромоглися потвердити свій дворянський титул в Австрії або Пруссії. Дехто потвердив свій титул у Росії, хоча там 80% шляхти втратило свій статус, утворивши декласований резервуар антиросійського невдоволення, що проривалось упродовж усього XIX ст. 1921 р., після відновлення Польської Республіки, демократичний польський сейм формально підтвердив скасування аристократичних привілеїв. Проте властиве шляхті усвідомлення своєї соціальної ідентичності пережило всі катастрофи. Навіть у 1950-х роках соціологи знайшли в Мазовії колгоспників, що цуралися своїх сусідів "селян", інакше одягались, по-іншому розмовляли і дотримувалися складних обрядів, пов'язаних із заручинами, щоб уникнути мішаних шлюбів. 1990 р., коли польський комуністичний режим упав, ще траплялися молоді поляки, які носили персні, де за печатку правив герб, — просто щоб показати, хто вони. На той час у Польщі вже всі звертались одне до одного *"пан"* і *"пані"*. "Аристократична культура" стала головним складником культури всього народу.

На початку новітньої доби аристократія відігравала провідну роль у соціально-політичному житті всієї Європи. Проте лиш одна країна могла бодай почасти дорівнятись до польської моделі — Іспанія, де ґранди та *гідальґо* Заходу скидались на маґнатів і дрібну шляхту Сходу[1].

У багатьох країнах аристократія була тепер мобілізована на службу державі. У Франції та Росії цього досягли офіційним послідовним способом. Людовік XIV запровадив ієрархію ранґів і титулів, підтримуючи кожен підхожою пенсією, почавши з *enfants de France* (королівської родини) та́ перів (принців крові разом з п'ятдесятьма герцоґами та сімома єпископами) і закінчуючи кадрами *noblesse d'épée* (дворян-військових) та *noblesse de robe* (цивільних дворян). Петро I запровадив служиве дворянство, поділене на чотирнадцять ранґів і ще більшою мірою залежне від державної служби. У Пруссії союз між короною та юнкерами був не такий офіційний, проте не менш ефективний. Дрібне дворянство, надто численне в Іспанії та Польщі, було змушене йти до почту маґнатів, на військову службу, шукати собі щастя за кордоном. В Англії, де не було кріпаків, рух за обгородження громадських земель сприяв найефективнішому нагромадженню капіталів унаслідок збільшення земельних володінь. Заможний прошарок йоменів і дворян-фермерів сформувався коштом зігнаних зі своїх земель селян.

В усіх великих містах Європи поряд із заможним класом торгівців та підприємців існували ремісники, міська біднота і, в двох або трьох місцях, зародки промислового робітничого класу. Але, як брати загалом, давній поділ усього суспільства на стани залишився без змін. Аристократія мала свої парламенти, міста — хартії та ґільдії, селянство — панщину й голод. Певні соціальні зміни, безперечно, відбувалися, проте в межах визначених рамок. Коли шкаралуща нарешті луснула, як-от у Франції 1789 р., стався безпрецедентний соціальний вибух. [ПУГАЧОВ].

ПУГАЧОВ

ЯКЩО у Європі новітньої доби селянство становило найчисленніший соціальний клас, а Російська імперія була найбільшою державою, тоді нема чого дивуватися, що найстрашніші селянські повстання сталися у серці Росії. Їх було чотири: повстання Болотникова, 1606–1607 рр., Стеньки Разіна, 1670–1671 рр., Булавіна, 1707–1708 рр., і Пугачова, 1773–1774 рр. Так само й громадянська війна 1917–1921 рр.[1] у Радянській Росії містила значний елемент селянських заворушень.

Козак Омелян Іванович Пугачов (1742–1775) був дрібний землевласник і воїн-ветеран. Він багато років мандрував по монастирях старовірів, нагромаджуючи в душі невдоволення. 1773 р. він підняв корогву повстання в Яїцьку на річці Урал, якраз на межі Європи, проголосивши себе імператором Петром III і пообіцявши дати волю кріпакам. Сотні тисяч людей у приволзьких губерніях приєдналися до повстання. Пугачова вітали селяни, козаки і навіть кочові башкири та казахи. Через брак координації ватаги його прихильників обернулись на грабіжницькі банди.

Імператриця, вперше дізнавшись про *"L'affaire du Marquis de Pugachev"*, "Справу маркіза Пугачова", призначила за його голову скромну ціну 500 карбованців. Невдовзі винагорода зросла до 28 000 карбованців. На якийсь час усі волзькі фортеці опинились у руках Пугачова, він дощенту спалив Казань, повбивавши всіх оборонців. Пугачов улаштував собі блазенський двір, наслідуючи вбитого чоловіка Катерини та його почет. Кінець настав після двох років війни, коли головні сили Пугачова були оточені в Царицині. Пугачова привезли до Москви й четвертували[2].

Аж до середини XX ст. історіографія ніде не відображувала кількісної переваги селянства. Селяни пробивали собі шлях до підручників тільки тоді, коли раз по раз своїми бунтами тривожили політичну сцену. Марксистська історіографія підносила такі події, як повстання селян в Англії 1381 р. або Селянська війна в Німеччині 1524–1525 рр., покликаючись на них задля демонстрації революційного потенціалу мас[3]. А фактично жодне селянське повстання ніколи не здобуло перемоги. Селян зображували як найконсервативнішу соціальну силу, тісно прив'язану до релігії, до землі, до родини й до прадавніх традицій. Періодичні селянські *fureurs*, бунти, були вибухами відчаю. Чергування врожайних та неврожайних років було селянам куди важливіше, ніж будь-яка думка про соціальну революцію[4].

Селянські студії — одна з кількох перспективних нових академічних царин. Вона дає великі можливості для вивчення взаємозв'язків соціально-економічних, антропологічних і культурних тем. Вона надзвичайно придатна для порівняльного аналізу — як між європейськими реґіонами, так і між континентами. *"Journal of Peasant Studies"* ("Журнал селянських студій", 1973–) став наслідком конференції, проведеної в Лондонській школі східних та африканських досліджень. У редакційній заяві цього журналу наголошено на численності світового селянства та його проблемах:

"Серед знедоленої більшості людства [селяни] найзнедоленіші... Жоден соціальний клас не має такої довгої історії боротьби проти нелюдських умов існування... Досі наукові періодичні видання трактували селян як периферійну тему. Ми пропонуємо цей журнал як видання, де селянство посяде центральне місце..."[5]

Франція, як і Росія, теж спонукала істориків досліджувати своє вкрай численне селянство. Багатотомна *"Економічна та соціальна історія Франції"* мала надихнути друге покоління істориків, згуртованих навколо *"Annales"*. Вступний том написав Леруа-Ладурі, поєднуючи в своєму аналізі такі чинники, як територія, демографія та економіка, з хронологічною періодизацією протягом чотирьох сторіч. "Сільський ренесанс" кінця XV ст. ішов за попереднім "Руйнуванням цілісного світу" й передував "Ранам громадянських війн" та "Пасивності, відбудові та кризі" екосистеми XVII ст., що переживе Революцію[6].

Написано чимало досліджень бунтів французького селянства — заворушень XVI ст., пов'язаних із відмовою платити десятину, бунту *"піто"* проти соляного податку в Ґієні (1548 р.), повстання *"кроканів"* та *"нових кроканів"* у Лімузені та Періґорі (1594 р., 1636–1637 рр.)[7], "ґотьєрів" і "босоногих" у Нормандії (1594 р., 1639 р.), "загадки сільської фронди" (1648—1649 рр.) та періодичних бунтів у Провансі (1596–1715 рр.). Були спроби поєднати ритми селянських заворушень у Франції з такими ритмами в Росії і навіть у Китаї[8].

Дослідник повстань у Провансі доводить, що селянські бунти були пов'язані з іншими формами соціальних розрухів. Він запропонував свою типологію, ділячи бунти на п'ять категорій:

1. Чвари між аристократією та буржуазією.
2. Боротьба між убогими та заможними.
3. Виступ селян проти однієї з політичних фракцій.
4. Боротьба між групами селян, що мають різні політичні симпатії.
5. Спільна боротьба всієї спільноти проти зовнішнього ворога[9].

Дуже плідними виявились антропологічні студії, що розкривають універсальні, прадавні риси селянського життя. Сицилійські женці співають так само, як співали впродовж сторіч усі селяни від Ґолвея до Галичини:

Літай, літай, гострий серпе,
Земля плодом щедра,
Добра всякого повна
На радість панам. (*двічі*)
Як добре, коли достаток!
Ту-тру-тру, ту-тру-тру,
Гей, за свинку чотири скуді — (*двічі*)
Одурили й багача, і злидня![10]

Культурне життя розвивалось під патронатом монархів, церкви та аристократії. Європейське мистецтво вступило в добу класицизму, що був реакцією на бароко, знову з'явились правила, суворість та обмеження. В архітектурі відбувся поворот до греко-римського стилю Ренесансу, приправленого вигадливими орнаментаціями в стилі рококо. Найвидатнішими спорудами були палаци та громадські будівлі. Найбільшої ваги надавали плануванню міст, правильним

геометричним садам та впорядкуванню краєвидів. Провідним було намагання зменшити хаос у світі природи задля порядку та гармонії. Взірцевими містами після Парижа стали Дрезден, Відень і Санкт-Петербург.

Тогочасне малярство сягнуло вершини свого розвитку. У Франції слідом за класичними краєвидами та міфологічними сценами Нікола Пусена (1594–1665), Клода Лорена (1600–1682) та Шарля Лебрена (1619–1690) з'явились ідилічні фривольності Ж. А. Вато (1684–1721) та Ж. О. Фраґонара (1732–1806). Англійська школа портретного живопису, засновником якої був Ґодфрі Нелер (1646–1723), дала таких чудових майстрів, як Джошуа Рейнолдс (1723–1792) і Томас Ґейнсборо (1727–1788). Обидва Каналетто (1697–1768; 1724–1780) залишили реалістичні панорами Венеції, Лондона та Варшави. За винятком окремих видатних постатей, як-от Дж. Б. Тьєполо у Венеції, релігійний живопис занепадав. Оздоблення інтер'єрів, і зокрема меблі, відповідали аристократичним запитам. Паризькі столяри-різьбярі на чолі з А. Ш. Булем (1642–1732) досягли високої майстерності у використанні екзотичної імпортованої сировини: чорного, червоного та атласного дерев. Буль спеціалізувався на мозаїках та інкрустаціях з ебенового дерева. До витворів цих майстрів, що їх тепер одразу пізнають як роботи в стилі Людовіка XIV, Людовіка XV та Людовіка XVI, згодом дорівнялися вироби Ґрінлінґа Ґібонса (1648–1721) та Томаса Чіпендейла (помер 1779 р.). Витончена порцеляна багато завдячувала імпортові з Китаю. Королівські фабрики в Сен-Клу (1696 р.), а згодом у Севрі (1756 р.) мали свої аналоги у Майсені (1710 р.) в Саксонії, в Санкт-Петербурзі (1744 р.), у Вустері (1751 р.) і у фабриці "Етрурія"(1769 р.) Джосаї Веджвуда (1730–1795). Салони були насичені шовком, золотом і розкішними дрібничками.

Європейська література вступила у фазу, коли народні говірки остаточно переважили латину. Драматургія в руках таких придворних французьких драматургів, як П'єр Корнель (1606—1684), Жан-Батист Поклен (Мольєр, 1622–1673) та Жан Расін (1639–1699), виробила мову і структуру, що ціле століття правила за взірець для всіх народів. Традиції соціальної та моралізаторської комедії в Англії розвинули комедіографи доби реставрації та Річард Брінслі Шерідан (1751–1816), у Франції — П'єр-Огюстен Бомарше (1732–1799), в Італії — Карло Ґольдоні (1707–1793).

Поезія виявилась надзвичайно чутлива до руху за суворий стиль і форму. В Англії в поезії домінувала трійця авторів: Джон Мілтон (1608–1674), Джон Драйден (1631–1700) та Александр Поп (1688–1744). Попові інтелектуальні розважання, відтворені героїчними куплетами в *"Досліді про критику"* (1711 р.) та "Досліді про людину" (1733 р.), напрочуд добре відображують настрої та зацікавлення його покоління:

True ease in writing comes from art, not chance,
As those move easiest who have learned to dance.
'Tis not enough no harshness gives offence,
The sound must seem an echo of the sense.

All nature is but art, unknown to Thee;
All chance, direction which thou canst not see;
All discord, harmony not understood;
All partial evil, universal good.
And, spite of pride, in erring reason's spite,
One truth is clear, Whatewer is, is right.

Легке перо — не щастя, а наука,
Легка хода — як танців знаєш штуку.
Цих засторог замало, суворість — не образа,
Відлунням розуму хай залунає фраза.

Природа вся — наука, досі невідома,
Щасливий випадок — дорога незнайома,
Незгода — гармонія, тобі ще не розкрита,
Окреме зло — добро загальне світу.
Пихатий розум часом хибить скрушно,
Та знай одне: усе, що є, — те слушне[2].

Згодом утвердилась лірична поезія, й рівновага була відновлена — в шотландських поезіях Роберта Бернса (1759–1796), німецьких віршах Кристіана фон Кляйста (1715–1759), Ф. Ґ. Клопштока (1724–1803) та молодого Ґете і французьких — Жана Руше (1745–1794) та Андре Шеньє (1762–1794). Проза, хоч і дуже залежна від нехудожніх жанрів, засвідчила розвиток справжнього красного письменства. В цьому жанрі піонери з'явилися в Англії. Окрім *"Робінзона Крузо"*, до видатних творів належать *"Мандри Ґулівера"* (1726 р.) Джонатана Свіфта, *"Памела"* (1740 р.) Семюела Річардсона, *"Том Джонс"* (1749 р.) Генрі Філдінга та *"Трістрам Шенді"* (1767 р.) Лоренса Стерна. У Франції, попри решту своїх талантів, добрими романістами були і Вольтер, і Русо (див. нижче).

Хоча французькі, англійські та німецькі автори переважали, коло читачів аж ніяк не обмежувалось рідними країнами письменників. На той час майже вся освічена публіка в Європі читала французькою мовою, великого поширення набули й переклади найважливіших творів. Наприклад, у Польщі, що її чимало людей може хибно назвати далекою від культури, серед перекладів польською мовою були такі твори, як *"Robinson Krusoe"* (1769 р.), *"Manon Lesko"* (1769 р.), *"Kandyd"* (1780 р.), *"Gulliwer"* (1784 р.), *"Awantury Amelii"* (1788 р.), *"Historia Tom-Dzona"* (1793 р.). Деякі польські автори, як-от орієнталіст Ян Потоцький (1761–1815), писали французькою мовою як для місцевого, так і для міжнародного читача.

Європейські композитори — від Й. С. Баха (1685–1750) і до В. А. Моцарта (1756–1791) та Людвіґа ван Бетховена (1770–1827) — утвердили основи класичного репертуару. Вони працювали в кожному з головних жанрів: писали інструментальну, камерну, оркестрову та хорову музику, виробили стиль, яко-

му, дарма що його часто плутають із попереднім бароко, була притаманна дуже своєрідна ритмічна енергія, і саме їй він завдячує свою невмирущу популярність. [СОНАТА]. Крім того, вони зберегли рівновагу між духовним і світським. Це твердження можна проілюструвати кантатами Баха, Моцартовим *"Реквіємом"* (1791 р.) і Бетховеновою *"Missa solemnis"* ("Урочистою месою", 1823 р.), а також концертами Баха, сорока однією симфонією Моцарта і дев'ятьма симфоніями Бетховена. Австро-німецькі композитори набували дедалі більшої ваги. На додачу до Баха, Моцарта й Бетховена, серед першорядних були Йоган Пахельбель (1653–1706), Г. Ф. Телеман (1681–1767), Г. Ф. Гендель (1685–1759) та Йозеф Гайдн (1732—1809). Проте за своїм характером музика залишалася суто інтернаціональною. Свого часу італійці Ж. Б. Люлі (1632–1687), Арканджело Кореллі (1653–1713), Алессандро Скарлатті (1660–1725), Томмазо Альбіноні (1671–1750) і Антоніо Вівальді (1675–1741) мали не менший вплив, ніж німці. Так само й данець Дітрих Букстегуде (1637–1707), французи Франсуа Куперен (1668–1733) і Ж. Ф. Рамо (1683–1764) або органіст Вестмінстерського абатства в Лондоні Генрі Персел (бл. 1659–1695). Скрипку, перший інструмент європейської музики, вдосконалив Антоніо Страдіварі (1644–1737). Фортепіано винайшов 1709 р. Б. Кристофорі з Падуї. Опера розвинулась від перших сценічних діалогів з музикою до завершених музичних драм В. К. Глюка (1714–1787). [КАНТАТА], [MOUSIKE], [ОПЕРА], [СТРАДІВАРІ].

СОНАТА

За своїм походженням соната — музичний твір, який "звучав", але його не "співали". Проте у XVIII ст. сонатою стали називати особливу форму композицій, яка запанувала майже в усій інструментальній музиці. Соната як форма посідає центральне місце в творчості класичних композиторів від Гайдна до Малера. Соната мала контрастувати з поліфонічним стилем попередньої доби і втілювала принципи, реакцією на які згодом став стиль "модерн". Для сонати характерні два аспекти: поділ музичного твору на формальну послідовність частин і розвиток гомофонічної гармонії. [ТОН].

Форма сонати не має точної дати народження. За один з ранніх взірців можна вважати *"Sonata pian e forte"* (1597 р.) Ґабріелі для скрипки, корнета і шістьох тромбонів. Проте утвердження сонати як музичного твору з чотирьох частин відбулось лиш у творчості Арканджело Кореллі (1653–1713) з Болоньї. К. Ф. Е. Бах (1714–1788) розвивав її в композиціях для клавішних інструментів, а Гайдн та Моцарт довели її до довершеності. До спроби теоретично обґрунтувати сонату вдавався ще Ж. Ф. Рамо у своєму *"Traité d'harmonie"* ("Трактаті про гармонію", 1722 р.), проте повною мірою її теоретичні основи сформулював лише Карл Черні у своїй *"Школі практичної композиції"* (1848 р.), через двадцять років після смерті Бетховена, найвидатнішого композитора сонат.

Музичний твір у формі сонати поділяється на чотири контрастні частини. Вступна частина, виконувана в швидкому темпі, *allegro*, має свої паралелі в оперній увертюрі.

Повільна друга частина походить із барочної *aria da capo*. Третя частина, звичайно менует або тріо, спирається на танцювальну сюїту. Фінал повертається до тональності й темпу початкової частини. Кожна з чотирьох частин дотримується стандартної моделі, що складається з *експозиції* мелодійних тем, їхнього гармонійного *розвитку* і, нарешті, їхнього *повторення*, інколи з кодою, додатковим мотивом.

Гомофонія протилежна поліфонії. Для неї характерна музика, основана, як і мелодії гімнів, на послідовності акордів, причому ноти, з яких вони складаються, не мають мелодичної або ритмічної незалежності. Отже, класична гармонія — протилежність поліфонічному контрапунктові. Й. С. Бах, що писав своє *"Мистецтво фуги"* (1750 р.) у порожній церкві в Ляйпцигу, символізує занепад поліфонічної доби. Натомість творчість Бетховена, що, втомлений, але натхненний, намагався завершити свої п'ять останніх квартетів, можна вважати за вершину розвитку гомофонії.

Бетховен вважав, що *"Квартет до-дієз мінор, опус 131"* (1826 р.) — його найвитонченіший твір. У ньому він розкриває кожен з елементів, з яких розвинулася соната: вступна фуга, однотемне скерцо, головний мотив з варіаціями і "соната в сонаті" на основі інверсованої фуги. Цей твір назвали "циклом людського досвіду", "мікрокосмом європейської музики"[1].

Із 1750 по 1827 р. Гайдн, Моцарт і Бетховен написали разом понад сто п'ятдесят симфоній, понад сто сонат для фортепіано, понад п'ятдесят струнних квартетів і численні концерти — все у формі сонати. Ці музичні твори становлять ядро класичного репертуару.

СТРАДІВАРІ

Скрипка *"Le Messie"*, "Месія", має найпрестижніший напис: *"Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1716"*, "Зробив Антоніо Страдіварі з Кремони 1716 року". Це одна з тих десяти скрипок, які ще були в майстерні Антоніо Страдіварі (бл. 1644–1737) майже через сорок років по його смерті, його сини продали її графові Кодзіо ді Салабуе 1775 р. Окрім дванадцяти років, які скрипка *"Il Salabue"* належала французькому вчителеві музики Дельфіну Аларові (1815–1888), вона завжди перебувала в руках перекупників — Тарізіо, Вуйома та В. Е. Гілса. Тарізіо завжди обіцяв показати її своїм друзям, проте ніколи не показував. "Він як месія, — казав один з них, — завжди обіцяє й ніколи не виконує"[1].

Інструмент, на якому грали дуже мало, тепер перебуває в сприятливих умовах у зволоженій шафі музею Ашмола в Оксфорді. Зовні в ньому нема нічого незвичайного. На відміну від "довгих страді" попереднього періоду, він має стандартний корпус завдовжки 356 мм, прямоволокнисту верхню деку, загострені кути, просту інкрустацію, похилі резонаторні отвори і двопанельну нижню деку з обпаленого горіха. Її походження можна встановити лише завдяки жовтогарячо-бурому полискові унікального лаку Страдіварі. Йоахим, граючи одного разу на цій скрипці, сказав, що вона поєднує "лагідність і велич"[2]. Якщо решта умов однакові, ключем до тональності струнного інструмента досить часто є характер лаку. Надміру твердий лак створює неприємний

металевий призвук, надміру м'який — приглушує резонанс. Страдіварі, майстер в усіх царинах свого ремесла, виготовив лак, що, попри велику еластичність, мав іще й тривкість. У цьому й полягає секрет неперервного зростання його слави.

Скрипка з'явилась у пізньоренесансній Італії. Вона походить з родини шестиструнних віол, зокрема — від старовинного ребека та *lira da braccio*. Скрипка має надзвичайно широку застосовність, її чудові мелодійні якості роблять її придатною для сольного виконання, — і водночас вона природний лідер струнної групи зі скрипки, віоли, віолончелі та контрабаса. Скрипка надзвичайно добре підходить для виконання шпаркої танцювальної музики. Невеличка, портативна й більш-менш дешева, скрипка невдовзі стала універсальним інструментом європейської як народної, так і "класичної" музики. За винятком Якоба Штайнера (1617–1678) з Тіролю, всі скрипкові майстри від Маджіні з Брешії до Аматі та Страдіварі з Кремони і Ґварнері з Венеції були італійці.

Мистецтво гри на скрипці сягло такого високого рівня великою мірою внаслідок розвитку послідовних методів навчання, зокрема методу Леопольда Моцарта та Дж. Б. Віотті. Відкрита 1795 р. Паризька консерваторія стала попередницею консерваторій у Празі (1811 р.), Брюселі (1813 р.), Відні (1817 р.), Варшаві (1822 р.), Лондоні (1822 р.), Санкт-Петербурзі (1862 р.) та Берліні (1869 р.).

Вражає те, що з середини XIX ст. по середину XX ст. у мистецтві гри на скрипці значно переважали східноєвропейці. Цей феномен, можливо, відбиває традиції гри на скрипці серед євреїв та циган, а ймовірніше — особливий статус виконання музики в політично пригнобленій культурі. Хай там як, Нікколо Паґаніні (1782–1840) довгий час був першим і єдиним серед "видатних", хто не був чи то східноєвропеєць, чи то єврей, чи то просто єврей зі Східної Європи. Йозеф Йоахим (1831–1907) з Відня та Генрик Венявський (1835–1880), поляк з Любліна, що допомагав заснувати Санкт-Петербурзьку школу, очолили чудову низку подальших виконавців, що тягнеться від Крайслера, Ізаї, Сіґеті до Хейфеца, Мілстейна, Ойстраха, Шерінґа та Ісаака Стерна. Всі вони грали на своїх скрипках Страдіварі. "Месія" — одна з дуже небагатьох скрипок Страдіварі, якій, на жаль, судилося, щоб її лише бачили, а не чули.

Офіційна релігія й далі дотримувалась давніх шаблонів. Релігійна карта Європи істотно не змінилася. Визнані церкви діяли відповідно до суворих державних законів про терпимість і нетерпимість. Належність до офіційної релігії забезпечувала службове просування, — звісно, після складання присяги та суворого випробування на конформізм; тих, хто не належав до офіційної релігії або не складав присяги, якщо й не переслідували активно, то принаймні упосліджували в правах. У католицьких країнах протестанти взагалі не мали громадянських прав. У протестантських країнах католики зазнавали тих самих утисків. У Великій Британії англійська і шотландська церкви формально заборонили і римо-католиків, і своїх протестантських розкольників. У Швеції, Данії та Голандії вдавались десь до таких самих репресій. У Росії офіційне визнання мала тільки Російська православна церква, закон забороняв євреям селитись у

країні. У Речі Посполитій, де зберігався високий ступінь релігійного розмаїття, однаково посилювалося цькування. Соцініан 1658 р. вигнали з країни, бо вони начебто контактували зі шведами. 1718 р. заборонено обирати до сейму всіх некатоликів. 1764 р. євреї втратили свій парламент, проте місцеві громади, так звані кагали, збереглися. Російська пропаганда почала оплакувати тяжке становище православних у Польщі, хоча вони зазнавали значно менших утисків, ніж католики в Росії. Прусська пропаганда галасувала про начебто переслідування лютеран.

Римо-католицька церква змирилася з долею і вже не намагалася відвоювати протестантські землі. Більшість її енергії була спрямована за кордон, надто до єзуїтських місій у Південній Америці, Південній Індії, Японії до 1715 р., Китаї та Північній Америці. Чернець Джуніперо Серра (1713–1784) започаткував будівництво місій у Каліфорнії, і низка з двадцяти однієї добре облаштованої францисканської місії, що простяглись від Сан-Дієго до Сан-Франциско й правили за джерело духовної розради для навколишньої пустки, збереглася й досі. У Європі Ватикан не міг упоратись із дедалі сильнішими відцентровими тенденціями церковних провінцій. Папа Інокентій XI (правив 1676–1689) 1688 р. під час суперечок за королівські права та привілеї був змушений потай відлучити Людовіка XIV за окупацію Авіньйона. Інший папа, Климент XI (правив 1700–1721), мусив усупереч власній волі видати буллу *"Unigenitus Dei filius"* ("Єдинонароджений Син Божий", 1713 р.), засудивши янсенізм. Булла, спрямована безпосередньо проти *"Réflexions morales"* ("Моральних розважань") Паск'є Кенеля, ораторіанця, що симпатизував янсеністам, спричинила бурю протестів, яка на десятки років розділила громадську думку у Франції. В Нідерландах 1724 р. вона призвела до розколу серед католицьких лав, архієпископ Утрехтський створив Старокатолицьку церкву Голандії. В Німеччині рух почався 1763 р. з трактату Й. Н. Гонтгайма (*Febronius*'а), що намірявся примирити католиків і протестантів, радикально обмеживши централізаційну владу Риму. В Польщі Ватикан утратив ефективний контроль унаслідок політичного панування Росії над церковною ієрархією.

В усіх тих релігійних суперечках дедалі більшого клопоту завдавали єзуїти, ставши більшими папістами, ніж сам папа. Бенедикт XIV (правив 1740–1758), чия поміркованість спонукала навіть Вольтера висловити йому незвичайну хвалу, почав провадити розслідування. Єзуїтів звинувачено в широкомасштабних спекулятивних операціях і в перейманні тубільних культів, щоб за всяку ціну навертати до християнства. 1759 р. їх вигнали з Португалії, 1764 р. — з Франції, 1767 р. — з Іспанії та Неаполя. Папа Климент XIII (правив 1758–1769) обстоював орден єзуїтів, кажучи: *"Sint ut sunt, aut non sint"* ("Нехай будуть такі, які є, або зникнуть"). Проте Климент XIV (правив 1769–1774), обраний тоді, коли католицькі держави офіційно вимагали скасувати орден, зрештою погодився. Лист *"Dominus ac Redemptor noster"* ("Господь як Спаситель наш") від 16 серпня 1773 р. скасував Братство Ісуса на підставі, що воно відцуралося мети, яку ставили перед ним його засновники. Це скасування позначилось на всіх євро-

пейських країнах, окрім Російської імперії. Католицька освітня та місіонерська діяльність перетворилася на хаос, відкривши великі перспективи для розвитку світських шкіл та університетів.

Наймоторошніша подія тієї доби сталася 1685 р., коли Людовік XIV скасував Нантський едикт і всіх французьких гуґенотів змусили покинути країну (див. нижче). Але загалом темпи переслідувань зменшились. У багатьох країнах законів про нетерпимість дотримувались не дуже суворо. Нонконформісти, якщо їм десь пощастило вижити, тепер леґалізувались. В Англії викували новий термін — *latitudinarianism* ("широкозорість") — для характеристики досить поширеної громадської думки, яка сприяла толерантності до всіх протестантів. 1662 р. зринули на поверхню конґрегаціоналісти, або індепенденти, проте спершу їм дозволялося ставити каплиці на відстані принаймні п'яти миль від найближчої парафіяльної церкви. Наслідуючи пам'ятну кар'єру Джорджа Фокса (1624–1691), члени "Товариства друзів", або квакери, не раз ставали мучениками, аж поки, як і решта дисентерів, здобули право на прилюдні відправи після ухвалення закону 1689 р. про толерантність. 1727 р. у Лондоні створено Головну раду дисентерів — індепендентів, пресвітеріан та баптистів. У Голандії, в Англії і в експериментальній громаді в Гернгуті (1722 р.), Саксонія, відродилась моравська церква. Звичаї XVIII ст., на відміну від багатьох законів цього самого сторіччя, сприяли толерантності. В такій атмосфері затишно почувалися деїсти, дисентери й навіть ті, хто глумився з релігії. "Кажуть, — писав Вольтер, — що Господь завжди на боці сили". [МАСОНИ].

Як реакція на дедалі більшу інертність утверджених церков виникли різноманітні релігійні протитечії. В католицькому світі справжню тривогу спричинив квієтизм Мігеля де Моліноса (бл. 1628–1696). Його засновник, навчаючи, ніби гріха можна уникнути лиш у стані цілковитої духовної пасивності, помер у римській в'язниці, а його книжку — *"Духовний проводир"* (1675 р.) — єзуїти засудили як єретичну. В лютеранському світі пієтизм Ф. Я. Шпенера (1635–1705) призвів до такого самого галасу. Його засновник проголосив, що священицькі функції може виконувати кожен вірний, запровадив практику утворення побожних гуртків для читання Біблії, а його книжка *"Pia Desideria"* ("Побожні побажання", 1675 р.) стала наріжним каменем тривалого руху з центром у Гальському університеті.

В англіканському світі методизм Джона Веслі (1703–1791) погрожував розшматувати англійську церкву. Веслі створив духовний метод для свого "Священного клубу" оксфордських студентів і їздив до Гернгута. Він жив євангельським життям, провідуючи найдальші закутки Британських островів, і надихнув завзяттям занедбані маси. Проте Веслі відкидав єпископів, і це неминуче мало призвести до розколу; 1785 р. у Лондоні зібрався перший з'їзд методистів. Його брат Чарлз Веслі (1707–1788) був ґеніальним автором англіканських гімнів, його прегарні каденції добре відтворили новий дух доби.

Надто міцно методизм укоренився у Велсі, де він, як загалом вважають, надихнув не тільки релігійне, а й національне відродження[3]. Перша валійська

методистська конференція, що зібралась у січні 1743 р., відбулася раніше, ніж така сама конференція в Англії. Кальвіністська теологія методизму повертала його в бік, близький до пресвітеріанства. Водночас пересувні школи, що їх заснував велебний Ґріфіт Джонс, парафіяльний священик з Лендоврора, чудові валійські гімни Вільяма Вільямса (Вільяма Пентіселіна, 1717–1791) і натхненна проповідницька традиція, що її започаткував Деніел Роланд (1713–1790) з Ленгейто, "валійського Єрусалима", — все це створило інструменти, які забезпечили збереження валійської мови та культури до новітніх часів. Кожен, хто чув, як валійський хор у повній гармонії ширяє у високостях, виконуючи пісні *"Llanfair"*, *"Cwm Rhondda"* або *"Blaenwern"*, не може не зрозуміти, що означають національні гордощі та духовний злет. Годі й казати, що *hwyll*, завзяття, валійських методистів було діаметрально протилежне духові Просвітництва, який на той час запанував в усіх провідних інтелектуальних гуртках Європи.

У єврейському світі хасидизм *Бешта* (Баала Шема Това, 1700–1760) з Меджибожа на Поділлі, підірвав авторитет польських рабинів десь так само, як Веслі підірвав авторитет англіканських єпископів. *Хасиди*, або ж "побожні", відкидали зашкарублий формалізм синагог і виділились у своєрідні кланові громади, якими керували спадкові *цадики*, або ж "святі". Хасиди були дуже далекі і в просторі, і в культурі від християнських методистів, проте вкрай близькі їм за духом. Вони неухитно дотримувались правовірних єврейських законів про одяг та харчування, але цей рух знову-таки супроводився завзяттям мас, веселою музикою, відродженням духовності.

Не менш важливою була рішуча зміна європейських суспільних звичаїв. Люди реаґували на обмеження попередньої доби не так зміною законів, як нехтуванням норм смаку та поведінки, що їх колись спромагалися накинути релігійні авторитети. Становлячи разючий контраст із кальвіністським та єзуїтським пуританством, яке близько 1660 р. іще переважало, наступне сторіччя стало свідком як швидкого злету мистецької витонченості, так і стрімкого падіння моральних обмежень. "Доба елеґантності" йшла рука в руку з добою безсоромності. З одного боку, вищі класи та всі, хто наслідував їх, з іще не баченим шалом ухопилися за мистецтво елеґантного життя, розкіш та витонченість виявлялися геть в усьому: в одязі, палацах, обставі, в музиці та колекціях. Водночас серед усіх класів відбулося велике пом'якшення всіх суспільних, а надто сексуальних звичаїв. Згодом сексуальну свободу вже не просто терпіли, а навіть хизувалися нею. Після довгої перерви, поки тривала Реформація, кожному, хто хотів, знову було вільно поводитись легковажно. Для тих, кому дозволяли статки та здоров'я, надмірності в уборах, пиятиці, їжі та сексуальних утіхах стали звичайною справою. Люди кохались у перуках та спідницях із буфами, в пейзажних парках, мальованій порцеляні та напудрених геніталіях. Такий соціальний клімат, безперечно, сприяв релігійному відродженню. Але водночас він поширив межі інтелектуальної толерантності, чим, власне, і скористалися *philosophes* Просвітництва. [ЕРОС].

ЕРОС

ПРО нього казали, що "він не минав жодної спідниці". Фрідріх-Авґуст, саксонський курфюрст і король Польщі, був батьком десь трьохсот дітей, зокрема й Моріса де Сакса, маршала Франції (1696—1750). Дивовижні любовні пригоди цього державця свідчили як про його католицькі вподобання, так і про феноменальні чоловічі спроможності[1]. Окрім своєї дружини, Ебердини Байретської, він дбав про прихильність цілого виводка коханок — офіційних, конфіденційних і найпотаємніших. Моріс де Сакс був син шведської графині Аврори Кеніґсмарк, його зведений брат, граф Ротовскі, — син Фатіми, турецької дівчини, пійманої в Буді, зведена сестра, графиня Ожельська, — донька Генрієти Дюваль з родини варшавського виноторгівця. В офіційному списку за графинею д'Естерль ішли мадам Тешен, мадам Гойм, мадам Козель, Марія, графиня Денгоф, проте не було там — траплялися й винятки — колишньої коханки британського посла в Дрездені. Фрідріх-Авґуст став би великим королем, якби його політичні заходи були бодай наполовину такі влучні, як його сперматозоїди[2].

Просвітництво, за Кантом, — такий період розвитку європейської цивілізації, коли "людство переросло власноруч накинуте неповноліття". А простіше можна сказати, що європейці досягли віку, коли людина відповідає за свої вчинки. Це порівняння дуже влучне, надто коли середньовічний християнський світ вважати за батьків, а європейську світську культуру — за ростучу дитину, зачату в добу Ренесансу. Дитинство було скуте тягарем родинних та релігійних традицій, отруєне прикрощами сімейних чвар. Головним здобутком стала "незалежність розуму", здатність мислити й діяти самостійно. Проте дитина й далі зберігає цілу низку незатертих родинних рис.

Можливо, Просвітництво найкраще можна зрозуміти, покликаючись на пітьму, яку мало розігнати "світло розуму". Ту пітьму створювала не сама по собі релігія, що, на думку *philosophes*, задовольняла одну з головних людських потреб, а недумство, ірраціональність та догматизм, якими обросло європейське християнство. Ці всі негативні риси, зокрема святенництво, нетерпимість, забобонність, чернецтво та фанатизм, узагальнювало найлайливіше слово тієї доби — "ентузіазм". *Lumières*, як французи називали Просвітництво, мали висвітити широкий діапазон об'єктів: філософію, науку й природну релігію, економіку, політику, історію та освіту.

Особливе інтелектуальне середовище, що сприяло б розвиткові раціоналізму, можна було знайти не скрізь. Воно вимагало, з одного боку, наявності як католиків, так і протестантів, чиї суперечливі догми забезпечували необхідне зіткнення ідей, а з другого боку, певного ступеня толерантності, який дасть змогу почати розважливий діалог. У XVII ст. таке середовище існувало лише в трьох або чотирьох місцях. Потрібні умови існували в Речі Посполитій, де єзуїти змішувались із православними, євреями та низкою радикальних сект. Почасти вони були наявні й у Швейцарії, де завжди був можливим обмін ідей між като-

лицькими та протестантськими кантонами. Вони існували в Шотландії та Англії, де широка англіканська традиція захищала протилежні погляди. Але передусім вони сформувались у Нідерландах, де місцеві ресурси доповнювала довга череда інтелектуальних утікачів, починаючи з Й. Ю. Скалігера та Рене Декарта й закінчуючи Спінозою, Шефтсбері, Леклерком та Бейлем. Лейден — "батавські Афіни", Амстердам — "космополіс" Європи, і Гаага стали головними лабораторіями Просвітництва. Хоча французи з самого початку теж були попереду, а французьку мову перейняли як *lingua franca*, спільну мову, сама Франція стала головним осередком активності лиш у середині XVIII ст., коли місцеві обставини полагіднішали. Вольтер, одна з провідних постатей Просвітництва, був змушений селитись у Швейцарії або на швейцарському кордоні.

Головну концепцію — *lumen naturale*, "природне світло розуму", — можна добачити ще в одній з Меланхтонових праць: *"De lege naturae"* ("Про закони природи", 1559 р.), а через Меланхтона — в Ціцерона та філософів-стоїків. Ось чому переклад текстів стоїків, що його зробив Йост Ліпс (*Lipsius*, 1547–1606) з Лейдена, можна вважати за своєрідну віху. Разом з плодами наукової революції та раціонального методу Декарта, ці тексти стали ядром ідеології, що панувала з 1670-х по 1770-і роки. З'явилася переконаність, що розум може відкрити закони, причаєні під видимим хаосом і людського, і матеріального світу, — отже, й природну релігію, природну мораль, природне право. В мистецтві така переконаність породила уявлення, що досить самих суворих правил та симетричних побудов, аби відтворити природний порядок, із яким слід пов'язувати будь-яку красу. Краса — це порядок, а порядок завжди прекрасний. У цьому твердженні й полягав справжній дух класицизму.

Філософія Просвітництва попервах переймалася епістемологією, тобто теорією пізнання, або ж тим, як ми пізнаємо те, що знаємо. Основу для суперечок із цього питання забезпечили три британці: англієць Джон Лок (1632–1704), ірландський єпископ Джордж Берклі (1685–1753) та шотландець Девід Г'юм (1711–1776), що якийсь час був секретарем британського посольства в Парижі. Як емпірики, всі вони визнавали, що науковий метод спостережень та дедукції слід застосувати до людських справ, — звідси й припис їхнього сучасника Александра Попа:

> Know then thyself, presume not God to scan,
> The proper study of mankind is Man.
>
> Тож пізнавай себе, годі вивчати Бога,
> Самопізнання — людству одна дорога[4].

Лок у своєму славетному *"Essay concerning human understanding"* ("Досліді про людський розум", 1690 р.) висунув твердження, що людський розум при народженні чистий — *tabula rasa*. Отже, все, що ми знаємо, — плід нашого досвіду, здобутого чи то завдяки чуттям, які сприймають подразники зовнішнього світу, чи то внаслідок розважань, які оперують даними внутрішньої ро-

боти розуму. Локове твердження розвинув у Франції абат Кондильяк (1715–1780), що в своєму *"Traité des sensations"* ("Трактаті про чуття", 1754 р.) використав аналогію з мертвою статуєю, оживленою набуттям чуттів, та Жульєн-Офре де Ламетрі (1709—1751), що, дотримуючись цілковитого матеріалізму, у своєму творі *"L'Homme machine"* ("Людина-машина", 1748 р.) взагалі відкинув існування ідеальних сутностей. Єпископ Берклі вдався до іншої крайності, доводячи, що існують тільки наша душа і те, що відбувається в нашій психіці. Г'юм, що в своєму *"Treatise of human nature"* ("Трактаті про людську природу", 1739–1740 рр.) прагнув раціонально дослідити розум, почуття та мораль, закінчив запереченням можливості раціональної віри. Раціоналізм XVIII ст. зрештою виснував, що ірраціональність, може, й не зовсім нерозумна.

У царині моральної філософії кілька напрямів релігійного та інтелектуального мислення дійшли кінець кінцем до спільного вчення — утилітаризму. Раціоналісти намагались оцінювати моральні принципи з погляду їхньої користі для поліпшення умов людського існування. Така тенденція наявна ще в Лока. Барон Гольбах (1723–1789), певною мірою найрадикальніший з *philosophes*, обстоював гедонічну мораль, де чеснота — це те, що дає найбільшу втіху. Згодом щастя розглядали скорше як колективну, ніж індивідуальну чесноту. За мету тепер правив не просто приватний добробут, а соціальна гармонія. 1776 р. молодий Єремія Бентам (1748–1832) сформулював провідний принцип: "Критерієм, що слушне, а що хибне, є найбільше щастя найбільшої кількості людей".

Просвітництво не симпатизувало європейським євреям. Євреїв трактували як релігійну громаду, а їхню віру вважали за нерозумну та обскурантистську. Драйден, якщо взяти лиш один приклад, не шкодував для них сарказму:

> The Jews, a headstrong, moody, murmuring race,
> God's pampered people, whom debauched with ease,
> No King could govern, nor no god could please.
>
> Євреї невдоволені, свавільні і похмурі,
> Богом розбещені, швидкі на бійку та розпусту,
> Їм цар не цар, і жоден бог не догодив їм серед пустки[5].

З часом окремі єврейські лідери теж почали критично ставитись до євреїв. Вони прагнули втекти від обмежень традиційного юдаїзму. Наслідком стало єврейське просвітництво, *Hascalah*, що намагалося реформувати єврейську спільноту зсередини (див. с. 869).

Наукове пізнання тим часом швидко просувалось уперед. Центральною постаттю тієї доби був сер Ісаак Ньютон (1642–1727), голова Королівського наукового товариства, що 1687 р. опублікував свої *"Principia"* ("Початки"). Його закони руху та тяжіння понад двісті років правили за основу фізики, отже, й пояснювали, як існує всесвіт. Ньютон винайшов диференційне числення і —

тут уже його можна назвати справжнім батьком Просвітництва — 1666 р. провів перше дослідження природи світла, поставивши скляну призму позаду дірки у віконниці свого вікна в Трініті-коледжі, Кембридж:

"І я побачив... що світло, прямуючи до [одного] краю відображення, зазнає значно більшої рефракції, ніж світло, що прямує до іншого краю. Отже, справжня причина, чому відображення таке довге, полягає лиш у тому, що світло складається з *променів, які по-різному заломлюються* і які... відповідно до свого ступеня заломлюваності, йдуть до різних частин стіни"[6].

Яка дивна іронія криється в тому, що саме властивості світла кінець кінцем дали Ейнштейнові ключ, який зрештою спростував Ньютонову систему. [$E = mc^2$]. Ньютон, як унітарій, не дочекався багатьох офіційних ушанувань, проте доробився й до слави, й до багатства. Він навіть брався до алхімії. Ньютон прегарно схарактеризував себе, кажучи: "Я хлопчик, що грається на морському узбережжі... тоді як великий океан істини лежить переді мною нерозкритий"[7]. Поп склав епітафію, призначену для Ньютонової могили у Вестмінстерському абатстві:

Nature and Nature's laws lay hid in night;
God said, Let Newton be! and all was light.

Природу та її закон глибокий морок покривав, —
"Хай буде Ньютон", — мовив Бог, і промінь пітьму розірвав!

Використанню Ньютонових принципів допомогло як удосконалення технології, так і паралельний поступ решти наук. Королівська обсерваторія (1675 р.) у Ґринвічі виготовила найкращі телескопи, Британське адміралтейство, запропонувавши винагороду 20 000 фунтів стерлінгів, одержало хронометр. У математиці Ґотфрід Ляйбніц (1646–1716) з Ляйпцига незалежно й, напевне, раніше від Ньютона відкрив диференційне числення. В біології, а точніше, в ботаніці, швед Карл Ліней (*Linnaeus*, 1707–1778) упорядкував хаос, подавши систему класифікації рослин у таких своїх працях, як *"Systema naturae"* ("Система природи", 1735 р.) та *"Fundamenta botanica"* ("Основи ботаніки", 1736 р.). У хімії фундаментальні відкриття зробили Джозеф Прістлі (1733–1804), дослідивши складну природу повітря, Генрі Кавендіш (1731–1810), довівши складну природу води, а передусім — Антуан-Лоран Лавуазьє (1743–1794), що нарешті з'ясував природу хімічних реакцій. [ELDLUFT], [ЕЙЛЕР].

ЕЙЛЕР

1765 р. російському послові в Берліні доручили запросити до Санкт-Петербурга одноокого чоловіка, і то не шкодуючи коштів. Леонард Ейлер (1707–1783) погодився з умовою, що він очолить Російську імператорську академію, матиме високу платню 3000 карбованців, пенсію для дружини і високі посади для своїх чотирьох синів. Його

вимоги задовольнили без вагань. П'ять років тому, коли російська армія сплюндрувала ферму Ейлера в Шарлотенбурзі, цар щедро компенсував йому. Адже Ейлер був найвидатніший математик своєї доби. Загальновизнано, що в історії математики дорівнятися до нього може тільки К. Ф. Гаус (1777–1855), що народився в Брауншвайзі через десять років по тому, як Ейлер виїхав з Берліна.

Ходила чутка, що "Ейлер так само легко рахує, як решта людей дихає або як орел ширяє в повітрі". Ейлер був син швейцарського пастора, вчився в Базелі й мав феноменальну пам'ять. Він міг переказати напам'ять усю Верґілієву *"Енеїду"* разом з номерами рядків та сторінок. Уперше він приїхав до Росії ще замолоду, в товаристві братів Бернуллі, ще до того, як його почали ловити аґенти Фрідріха Великого. Його науковий доробок не менш багатий, як ориґінальний. Він написав 886 наукових праць і близько 4000 листів із пересічною швидкістю дві друкарські сторінки за день протягом п'ятдесяти років. Російський журнал *"Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae"* ("Праці Імператорської Санкт-Петербурзької Академії Наук") публікував запаси статей Ейлера ще сорок п'ять років по його смерті. Він сформулював бозна-скільки теорем, винайшов обчислення синусів, завершив спроби обрахування числа π і постулював існування трансцедентальних чисел. Ейлерова теорема довела зв'язок тригонометричних функцій із показниковою функцією:

$$e^{ix} = \cos x + i \sin x.$$

Завдяки авторитетові Ейлера Російська академія ввійшла в головне річище європейської науки. Блискуча санкт-петербурзька школа математиків надовго пережила вченого. Проте сам він не мав охоти розповідати про неї. Коли в Потсдамі мати Фрідріха Великого безпосередньо запитала Ейлера про школу, він відповів: "Мадам, у тій країні вішають тих, хто розпускає язика"[1]. Авторитет Ейлера був такий величезний, що символи, які він застосував у своєму підручнику *"Introductio in analysis infinitorum"* ("Вступ до аналізу безмежно малих величин", 1748 р.), стали основою стандартних математичних позначень. Він успішно працював над створенням універсального засобу спілкування для математиків — такого, який для повсякденних потреб європейці тоді ще не виробили (див. додаток III, с. 1291).

Зацікавленість теорією пізнання разом з дедалі більшим обсягом інформації мала такий природний наслідок, як манія укладати енциклопедії. Компендіуми загального знання були досить відомі ще в середньовіччі, але потім повиходили з моди. До ранніх спроб оживити жанр належать видання Й. Г. Альстеда (1630 р., Голандія) та Луї Морері (1674 р., Ліон). Але батьком сучасної енциклопедії загалом вважають П'єра Бейля (1647–1706). Перший фоліант його *"Dictionnaire historique et critique"* ("Історичного і критичного словника") з'явився в Ротердамі 1697 р. В Англії цей жанр репрезентували *"Lexicon technicum"* ("Технічний словник", 1704 р.) Джона Гаріса, члена Королівського наукового товариства, та *"Cyclopaedia"* ("Циклопедія", 1728 р.) Єфраїма Чеймберза; в Німеччині — *"Reales Staats Zeitungs- und Konversations-Lexicon"* ("Реальний державний енциклопедичний словник", Ляйпциґ, 1704 р.) Й. Гюбнера та

"Allgemaines Lexicon" ("Універсальний словник", Ляйпциг, 1721 р.) Й. Т. Яблонскі; в Італії — *"Dizionario universale"* ("Універсальний словник", Венеція, 1744 р.) Дж. Піваті; в Польщі — *"Nove Ateny"* ("Нові Афіни", 1745—1746 рр.) Б. Хмельовського. Між 1732 та 1754 р. Й. Г. Цедлер у Ляйпцигу опублікував багатоілюстрований *"Universal Lexicon"* ("Універсальний словник") у 64 томах із чотирма додатковими томами. У Франції першим поштовхом до ґрандіозного проекту *"Encyclopédie"*, або *"Dictionnaire raisonné des arts, des sciences, et de métiers"* ("Тлумачного словника мистецтв, наук і ремесел"), за який узялися Дені Дідро (1713—1784) та Жан д'Аламбер (1717—1783), став французький переклад Чеймберза. Енциклопедію опубліковано в Парижі з 1751 по 1765 р. в 17 томах на 16 288 сторінках з подальшими додатками, ілюстраціями та покажчиком, що виходили друком до 1782 р. Вона була програмна, надто самовпевнена, антиклерикальна і дуже критична до режиму, її видавців раз по раз шарпала офіційна влада. А проте вона стала пам'яткою доби. Метою енциклопедії було не менше, як подати всю суму нагромаджених людських знань. Перше видання *"Encyclopaedia Britannica"* ("Британської енциклопедії"), не таке видатне, зате довговічніше, з'явилось 1771 р. в Единбурзі. Тим часом Гюбнерів *"Lexicon"* не раз перевидавали та перекладали. Зрештою авторське право на нього 1808 р. купив видавець Ф. А. Брокгауз (1772–1823), використавши його як основу для найславетнішої з німецьких енциклопедій.

На тогочасну релігійну думку глибоко впливав раціоналізм, надто у сфері вивчення Біблії. Проблема спершу полягала в тому, як розібратись у суперечливих претензіях католиків і протестантів, бо й ті, і ті спирали свої догми на текст Святого Письма. До першої спроби в книжці *"The religion of protestants"* ("Релігія протестантів", 1637 р.) удався Вільям Чілінґверт, оксфордський стипендіат, який навчався з єзуїтами в Дуе і якого — типове явище — хибно звинуватили в тому, що він соцініанин. Більшого поступу досяг французький ораторіанець Рішар Симон (1638–1712), що в своїй *"Histoire critique du Vieux Testament"* ("Критичній історії Старого Заповіту", 1678 р.) застосував класичні правила французької літературної критики. На Симонову книжку напався Босюе, її внесли до списку заборонених видань, а всі примірники першого видання знищили. Проте метод вижив.

Як і слід сподіватись, розважання про релігію породили інтелектуальну моду на деїзм. Деїзм — це віра, зведена до мінімальної основи: віри у Верховну Істоту, в Бога-Творця або в Провидіння. Його перші вияви проступили в Англії в різноманітних сумнівних кредо, а саме: в праці *"De veritate"* ("Про істину", Париж, 1624 р.) лорда Герберта Чербері (1583–1648) та в книжці Дж. Дж. Толанда *"Christianity not mysterious"* ("Християнство не загадка", 1696 р.). Своєї вершини деїзм досяг у 1730-х роках, коли Вольтер був в Англії, але значно підупав після публікації *"The analogy of religion"* ("Схожість релігій", 1736 р.) єпископа Джозефа Батлера; про його тривкий вплив королеві Кароліні одного разу сказали: "Ні, мадам, він не вмер, але його поховали". У Франції дотриму-

вались деїстичних поглядів, намагаючись знайти середню позицію між традиційним християнством і найрадикальнішими вільнодумцями, як-от барон Гольбах (1723–1789) та Клод Гельвецій (1715–1771), що почав відверто висловлювати атеїстичні погляди. Скажімо, Дідро, що писав для *"Encyclopédie"* статті "Християнство", "Віра" та "Провидіння", займав деїстичні позиції. Вольтер, безжально нападаючи на панівну релігію, все ж кинувся боронити Бога, коли Гольбах у своїй книжці *"Système de la Nature"* ("Система природи", 1770 р.) заперечив його існування. Замислено дивлячись у нічне небо, Вольтер писав: "Треба бути сліпим, щоб не чудуватися цій картині, треба бути дурним, щоб не здогадатися, хто її автор, треба бути божевільним, щоб не схилятися перед ним". *"Si Dieu n'existait pas*, — кпив Вольтер, — *il faudrait l'inventer"* ("Якби Бога не було, його годилося б вигадати")[8].

Боротьба *philosophes* проти авторитету церкви та держави неминуче створила враження, що католицизм та абсолютна монархія пов'язані у своїй сліпій опозиції до всякого розуму та змін. Дідро начебто висловив таке немилосердне зауваження: мовляв, спасіння настане тоді, коли "останнього короля задушать кишками останнього священика". Від цього твердження всього один крок до спрощеного революційного уявлення про загальну війну між поступом та реакцією. Згодом і католицький публіцист — Жозеф де Местр (1753–1821) — теж зайняв крайні позиції, проте мав протилежні погляди, стверджуючи в своїх *"Considérations sur la France"* ("Міркуваннях про Францію", 1796 р.), що бунт і безбожність — синоніми.

Раціональна економіка посідала одне з чільних місць у списку пріоритетів доби Просвітництва. Загальне уявлення про прогрес знайшло свій вияв у специфічній ідеї економічного вдосконалення. На мікрорівні аристократія переймалась новою наукою про управління маєтками, переконана, що їх можна не просто впорядкувати, а обернути на ефективні підприємства. Осушування земель, проваджене спершу в Голандії, а потім за голандською моделлю, змінило вигляд кількох низовинних регіонів — від боліт Східної Англії до дельти Вісли. Прискорювався рух за обгородження земель, надто в Англії, загрожуючи селянству, проте ваблячи перспективою утворення великих аграрних господарств, придатних для комерційного вирощування сільськогосподарських культур. Організоване тваринництво, селекція рослин, підживлення ґрунту, сівозміна, дренаж — заходи, що їх провадили, скажімо, "фермер Ґеорґ" у Віндзорі в 1770-х роках або Томас Коук з Гоукема в Норфолці, — винагородили людину незмірно більшою врожайністю. В тих країнах, де переважало кріпацтво, окремі освічені землевласники переконали себе, що їхні кріпаки працюватимуть набагато ефективніше, якщо їх звільнити від накинутих їм зобов'язань. Приклади добровільного звільнення селян можна знайти всюди від Франції до Польщі.

На макрорівні чільне місце досить довго займав меркантилізм автократичного різновиду. Його найвидатнішим речником став Жан-Батист Кольбер (1619–1683), міністр Людовіка XIV. З'явились державні мануфактури. Засновувано колонії, раціоналізовано оподаткування, будовано порти, дороги, канали, вдос-

коналювано транспорт. Великий Лангедоцький канал (1681 р.) мав свої аналоги по всій Європі — від каналів на Ґвадалквівірі в Іспанії до каналу Ескільстуна в Швеції, Августового каналу в Литві та великого комплексу каналів Нева—Волга в Росії.

Проте дедалі міцнішала переконаність, що економічне життя не розвинеться далі певних меж, не позбувшись штучних пут та обмежень. Уперше цю думку висловив у своїй роботі ірландський банкір Річард Кантилон (помер 1734 р.), згодом її цитував Мірабо Старший у своїй дуже популярній праці *"L'Ami des hommes"* ("Людський приятель", 1756 р.). Але загальнопоширеною ця думка стала з появою економістів — так званих фізіократів, пов'язаних з *"Encyclopédie"*, — Франсуа Кене (1694–1774), Жана де Ґурне (1712–1759) та П. С. Дюпона де Немура (1739–1817). Славетне гасло *"Pauvres paysans, pauvre royaume"* ("Убогі селяни — вбоге королівство") містило зародок революційного уявлення, що національний добробут можна забезпечити через особистий добробут та свободу кожної людини. Учень Кене Жак Тюрґо (1727–1781) зазнав невдачі, спробувавши застосувати принципи фізіократичної теорії в практичному урядуванні. Проте з гуртком Кене дуже близько познайомився шотландський професор Адам Сміт, живучи в 1765–1766 рр. у Парижі. Це спілкування справило великий вплив на засновника новітньої економіки. [**РИНОК**].

РИНОК

ДОКТОР Адам Сміт (1723–1790) був напрочуд неуважливий. Одного разу він заварив суміш хліба з маслом і заявив, що напився дуже кепського чаю. Сміт став одним з единбурзьких посміховиськ, люди бачили, як він, наполовину одягнений, нетямлячись видирався крутими вулицями, на все натикався, гарячково сперечався сам із собою високим збудженим голосом, і кожного дивувала його неповторна "хробача" хода. Якось він, захопившись розмовою, вступив у яму для вичинювання шкур. Про шлюб годі було навіть думати, і Сміт завжди жив коло своєї матері. Кумедно, що саме людина з такою милою й безладною вдачею спричинилась до раціонального впорядкування повсякденної людської діяльності[1].

Разом зі своїм приятелем Девідом Ґюмом Сміт був однією з зірок шотландського Просвітництва за доби, коли наука в Англії мов заснула. Він підтримував тісні контакти з Джонсоном, Вольтером, Франкліном, Кене, Берком. Королівські міністри, приймаючи одного разу вже літнього професора, попідводились. "Містере Сміте, — сказав Вільям Піт, — ми стоїмо, бо всі ми ваші учні".

Сміт почав свою наукову кар'єру в двадцятивосьмирічному віці на кафедрі моральної філософії в Ґлазґо, де трохи згодом опублікував *"Theory of moral sentiments"* ("Теорію моральних почувань", 1759 р.). То було дослідження причин схвалення і несхвалення. Сміт перейшов у царину економіки, зацікавившись наслідками людської зажерливості і тим, як егоїзм може сприяти загальному добру. По суті, дев'ятсот сторінок його праці *"The wealth of nations"* ("Багатство народів", 1776 р.) — поширене

дослідження цих питань. Сміт похитнув протекціоністську філософію меркантилізму, що панувала в економічному мисленні понад двісті років. Роздуми спонукали вченого постулювати існування "суспільства", в механізмах якого беруть участь усі люди, і сформулювати закони "ринку". Він окреслив функціонування виробництва, конкуренції, попиту й пропозиції та цін. Сміт надавав великої уваги організації праці, показавши її ефективність на славетному прикладі шпилькової фабрики, де раціоналізація завдань та спеціалізація вмінь даватиме робітникам змогу виробляти 48 000 шпильок за день, тоді як кожен з робітників міг би виробити індивідуально лише дві або три. Сміт наголосив на самореґулювальній природі ринку, який, коли йому не заважати, сприятиме соціальній гармонії. Він розкрив два головні ринкові закони: закон нагромадження і закон зростання населення. "Попит на людей, — писав скорше приголомшений Сміт, — з необхідністю реґулює виробництво людини". Його гаслом було: "Дайте ринкові спокій"[2].

Відтоді економічна наука досліджувала всі ті питання, що їх порушив Адам Сміт. Від нього слід наукового пошуку веде до Рікардо, Малтуса й Маркса, далі до Гобсона, Бастіа та Маршала і, нарешті, до Веблена, Шумпетера й Кейнса. У Смітових міркуваннях економіка становила галузь умоглядної філософії, і його великі послідовники визнавали хисткість своїх висновків. Проте в популярному мисленні економіка має куди ширші претензії. Вона зайняла порожнечу, залишену занепадом релігії та ослабленням духовного консенсусу, її дедалі більше вважають за головну мету державної політики, за панацею від усіх соціальних лих, за джерело навіть індивідуального задоволення. Бувши суто науковим предметом, що пояснює людське суспільство так, як медицина — людське тіло, економіка тепер загрожує стати самодостатньою, нехтуючи мету, мотиви та спонуки. Моралість Сміт був би вражений.

Раціоналістичну політичну теорію довгий час пов'язували з підтримкою абсолютної монархії, яка дуже добре узгоджувалась із класичним уявленням про лад та гармонію. Така монархія шукала найефективніших способів прорубатись крізь лабіринт місцевих та феодальних привілеїв. Гобсові висновки, якщо не його аргументація, не дуже й відрізнялися від тверджень французьких богословів, як-от великого Ж. Б. Босює, єпископа Кондонського (1627–1704), головного оборонця божественного права монархів. Але у XVIII ст. аргументація змінилася. Лок у своїх двох *"Treatises on government"* ("Трактатах про врядування", 1690 р.) стверджував, що уряд має підлягати природному законові, й заперечував спадковий принцип. Він пропонував утворити якийсь нейтральний орган, що розв'язував би суперечки між володарем та підлеглими. Ще важливіше те, що, наголошуючи на праві власності, Лок висунув ідею про врядування через суспільний договір, а звідси й принцип загальної згоди, наріжний камінь лібералізму. Хоча Лок мало що міг сказати про правосуддя, він обстоював поділ влад і наголошував на потребі обмежень і противаг між виконавчою та законодавчою владами. Ці два останні принципи найясніше сформульовано

в творі *"L'Esprit des lois"* ("Дух законів", Женева, 1748 р.) Шарля-Луї де Секонда, барона де Монтеск'є (1689–1755), що черпав натхнення почасти в грецькому та римському республіканському рухові, а почасти в англійському конституційному компромісі 1689 р.:

"У кожній державі є три різновиди влади: законодавчий орган, виконавча влада, залежна від прав народу, і виконавча влада, пов'язана з цивільним правом... Усе буде втрачене, якщо одна людина поєднуватиме всі три різновиди влади: владу творити закон, владу втілювати в життя народні постанови і владу судити злочин"[9].

Теорії Лока та Монтеск'є надзвичайно поширила *"Encyclopédie"*, надто такі статті, як "Політична влада" та "Природна свобода". Ці теорії сприяли розвиткові демократичних тенденцій і, можна сказати, й революції.

Раціоналістична історіографія вийшла на перший план. Історія, спершу подаючи простий зв'язок подій у хроніках та діаріушах або обстоюючи панівну церкву чи монарха, стала тепер наукою про причинність і зміни. Так звана *"Histoire universelle"* ("Загальна історія", 1681 р.) Босюе або *"History of the Great Rebellion"* ("Історія великого бунту", 1704 р.) графа Кларендона ще належали до старої традиції, так само як і численні католицькі та протестантські оповіді про релігійні війни. Але у XVIII ст. кілька авторів узялися писати історії нового типу. Бейлів *"Dictionnaire"* (1702 р.) складався з розміщених за абеткою статей про всі видатні постаті в історії та літературі, і автор із нещадним скептицизмом вивчав усю певну й непевну інформацію про кожну з них. Бейл показав, що жодного історичного факту не можна приймати без доказів. Віко у своєму *"Scienza nuova"* ("Новому знанні", 1725 р.) сформулював теорію про циклічний розвиток історії. Монтеск'є в *"Considérations"* ("Міркуваннях", 1734 р.) про античний світ висунув ідею про вплив середовища, а тим часом Вольтер у розвідках про Карла XII і Людовіка XIV запровадив такі чинники, як випадковість та визначні особистості. Г'юм у трактаті про *"The natural history of religion"* ("Натуральну історію релігії", 1757 р.) розорав священну цілину релігійної історії. Всі автори відкидали роль Провидіння як причину, що пояснює минулі події, отже, й повернулися до способу мислення, забутого з часів Мак'явеллі та Ґвіччардіні. Всі вони не цуралися новомодного уявлення про поступ, і той поступ класично пояснив у Сорбоні молодий Тюрґо в довжелезній латинській доповіді, поділеній на дві частини і прочитаній 3 липня та 11 грудня 1750 р.:

"Природа дала кожній людині право бути щасливим... Усі покоління пов'язані одне з одним низкою причин і наслідків, які поєднують теперішній стан світу з усіма попередніми... і весь людський рід, як дивитись на нього з часу його народження, видається філософові величезним цілим, що, як і окрема людина, має своє дитинство і свій розвій... Усе людство, коливаючись поміж спокоєм та заворушеннями, поміж добрими часами та лихими, неухильно, хоч і повільно, рухається до дедалі більшої досконалості"[10].

Аналізуючи минуле, історики дедалі більшою мірою спиралися на соціально-економічні та культурні проблеми своєї доби. Дій короля та його двору було

вже не досить. Двома найвидатнішими пам'ятками тієї доби стали *"History of America"* ("Історія Америки", 1777 р.) Вільяма Робертсона та незрівнянна праця Едварда Гібона *"Decline and fall of the Roman Empire"* ("Занепад і руїна Римської імперії", 1788 р.). Вийшов у світ лише перший том *"Історії польського народу"* (1780–) єпископа Адама Нарушевича, бо посол імператриці Катерини був невдоволений зображенням ранньої слов'янської історії, у якому чільне місце посідали не росіяни, а поляки.

Замисливши, можна засумніватися, чи справді вчені доби Просвітництва були об'єктивніші за придворних та клерикальних істориків, з яких вони так безжально кпили. Скажімо, Гібонові напади на чернече життя або спричинені незнанням Вольтерові удари по Польщі, яку він використовував як безборонну жертву, додаючи яскравості своїм поглядам на релігійне святенництво, лише заступили одну форму упередженості іншою. Але все-таки згадані історичні праці значно збільшили масштаб та авторитет історіографії. Просвітництво й справді було сповнене суперечностей. Його провідні діячі мали певну згоду щодо цілей та методів, але не досягали консенсусу серед розмаїття поглядів та тверджень. Дві найвпливовіші постаті — Вольтер і Русо — були такі різні, як вогонь і вода.

Франсуа-Марі Аруе (1694–1778), що прибрав собі псевдонім Вольтер під час ув'язнення в Бастилії, був поет, драматург, романіст, історик, філософ, памфлетист, з ним листувалися монархи, але передусім він мав войовничий розум. Вольтер народився й дістав освіту в Парижі, проте чимало років свого довгого життя провів у різноманітних засланнях. Його книжки, його друкарів та видавців раз по раз засуджували. Вольтер ширяв на крайніх межах політичної та соціальної респектабельності і зрештою оселився — який символізм! — на найдальшому кордоні Франції: у Ферне біля Женеви. Опинившись у неласці, він покинув Париж, маючи тридцять два роки, і, окрім трьох важких літ на посаді королівського історіографа у Версалі (1744–1747), не повертався туди до вісімдесятичотирирічного віку. Шість плідних років він прожив у Англії, три — при гостинному дворі Станіслава Лещинського в Люневілі, Лотарингія, три — в Пруссії, де ним захоплювався Фрідріх Великий. Вольтера вигнали зі Швейцарії за коментарі на Кальвіна. У Ферне, 1760–1778 рр., де Вольтер мав свій двір, приймаючи невпинний потік відвідувачів, "власника європейського заїзду" вітали як *"Le Roi Voltaire"*, "короля Вольтера"; там цей *"le seigneur du village"*, "пан селянин", втілив свої теорії в практику: висушував болото, керував взірцевою фермою, побудував церкву, театр, шовкову фабрику і годинниковий завод. "Притулок сорока дикунів обернувся на заможне містечко з 1200 чоловік корисного населення", — з гордощами писав Вольтер.

Опубліковані праці Вольтера, що заповнюють понад сотню томів, служать таким цілям, як толерантність у релігії, мир і свобода в політиці, підприємливість в економіці, провід розуму в мистецтвах. *"Lettres anglaises"* ("Англійські листи", 1734 р.), в яких Вольтер про все говорив із захватом, починаючи з квакерів, парламенту, комерційного духу і закінчуючи Беконом, Локом та Шекс-

піром, дали нову поживу для мислення традиційним католицьким колам на континенті. У творі *"Siècle de Louis XIV"* ("Сторіччя Людовіка XIV", 1751 р.) Вольтер подав французам багатий, але критичний опис їхнього недавнього минулого. Філософський роман *"Candide ou l'optimisme"* ("Кандид, або Оптимізм", 1759 р.) був написаний як відповідь Русо. В ньому йдеться про молодого й завзятого Кандида та його освіченого вчителя, Панглоса, чиє гасло таке: "Усе на краще в цьому найкращому зі світів". Вони вирушають у світ із замку Зандер-тен-Тронк тільки на те, щоб їх спіткали найрізноманітніші нещастя: війна, різанина, хвороби, арешт, тортури, зрада, землетрус, кораблетроща, інквізиція та рабство. Зрештою вони доходять висновку, що, оскільки зло у світі переважає, то все, що можна зробити, — лиш упорядкувати свої справи. Останні Кандидові слова такі: *"Il faut cultiver notre jardin"* ("Треба доглядати наш сад"). *"Traité sur la tolérance"* ("Трактат про терпимість", 1763 р.), поштовхом до якого стала жахітлива справа Кала в Тулузі (батька-кальвініста колесували за те, що він начебто опирався наверненню свого сина до католицизму), був криком душі. *"Dictionnaire philosophique portatif"* ("Кишеньковий філософський словник", 1764 р.), маленький суперник великої *"Encyclopédie"*, — справжній *tour de force*, вибух, іронії та сатири. Крім того, Вольтер написав низку трагедій, велику силу полемічних брошур, близько 15 000 листів. Він помер у Парижі, ще побачивши, як його погруддя увінчали короною на сцені, де ставили його останню п'єсу. "Їх не менше б зібралось подивитися мою страту", — мовив Вольтер. Він і тоді ще писав вірші:

Nous naissons, nous vivons, bergère,
Nous mourons sans savoir comment;
Chacun est parti du néant;
Où va-t-il?.. Dieu le sait, ma chère...

Ми народились, нас чекає згуба.
Ми вийшли з небуття, —
Навіщо ж уривається життя?..
Господь те тільки знає, моя люба[11].

"Я помираю, схиляючись перед Богом, — проголосив Вольтер, — люблячи своїх друзів, не маючи ненависті до ворогів, проте зневажаючи забобони"[12].

Жан-Жак Русо (1712–1778) народився у протестантській Женеві, але був іще більшим блукальцем, ніж Вольтер. Він мав майже той самий діапазон талантів, став композитором, романістом та філософом і заробив не менш поважний авторитет, ніж Вольтер. Малий Русо був безпритульний хлопець, що майже десять років блукав шляхами Савої та Швейцарії, аж поки його взяла до себе, змусивши навернутися до своєї віри, одна католицька пані, що жила в Ансі. Маючи широку самоосвіту, Русо пробив собі шлях у житті як учитель, композитор, балетмейстер, як слуга в Парижі та секретар французького по-

сольства у Венеції. Його зв'язок із простою, неосвіченою дівчиною Терезою Левассер та доля їхніх п'ятьох дітей, яких він віддав до *"Enfants Trouvés"*, дитячого притулку, приголомшували громадськість, правили за джерело всіляких вигадок і, можливо, призвели до невідступної душевної хвороби. Русо зненацька став знаменитим уже в зрілих літах, вигравши нагороду Діжонської академії за свої *"Discours sur les sciences et les arts"* ("Міркування про науки та мистецтва", 1750 р.) і написавши популярну оперу *"Le Devin du village"* ("Сільський чаклун", 1752 р.). Затоваришувавши з Дідро, Русо ставав то зіркою, то жертвою паризьких салонів, аж поки знову рушив у дорогу. Переслідуваний нав'язливою думкою, ніби проти нього існує змова, він гнався від притулку до притулку, боячись то Вольтерових прихильників, то свого внутрішнього неспокою: до Женеви, до села Мотьє у прусському Невшателі, до острова на Більському озері, до Англії, до містечок Бургуена та Монкена в Дофіне. Протягом своїх останніх років у Парижі Русо писав мемуари та *"Rêveries du promeneur solitaire"* ("Прогулянки самотнього мрійника", 1782 р.) Він помер у замку Ерменонвіль.

Русо мав суперечливу вдачу й використовував методи Просвітництва для викриття досягнень Просвітництва. У "Міркуваннях", які дали йому славу, він доводив, що цивілізація псує людську природу. У *"Discours sur l'inégalité"* ("Міркуваннях про нерівність", 1755 р.) Русо змалював ідилічний портрет первісної людини і лаяв процвітання за всі негаразди політичних та соціальних відносин. Цей допис згуртував проти Русо і радикалів, і консерваторів. У романі *"Julie ou la nouvelle Héloïse"* ("Юлія, або Нова Елоїза", 1761 р.), де йдеться про історію кохання сердд рідних Русо Альп, автор викував безпрецедентний зв'язок між почуттям, моральним обов'язком та неприборканою природою. Роман *"Émile ou l'éducation"* ("Еміль, або Про освіту", 1762 р.) став ще одним величезним успіхом, у ньому йдеться про виховання дитини, позбавленої штучного впливу згубної цивілізації. Дитя природи має вчитись не з написаних людською рукою книжок, а з Богом даного досвіду; для щастя дитина повинна бути вмілою і вільною.

Праця *"Du contrat social"* ("Про суспільний договір", 1762 р.) стала справді революційною. Уже в першому реченні висловлено обурення несправедливістю панівного ладу: *"L'homme est né libre, et partout il est dans les fers"* ("Людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах"). Головні ідеї цієї праці — загальна воля, народ-суверен і сам договір — вказували на питання, які не може ефективно розв'язати жоден ідеальний володар, — таке під силу тільки підвладним, що мають спільні інтереси. Якщо Вольтер апелював до освіченої еліти, Русо в цій праці звертається до мас.

У *"Confessions"* ("Сповіді", опублікована в 1782–1789 рр.) Русо чарівливо і щиро зображує свою вкрай неприваблиу особистість. "Він сміливо б'є себе в груди, — писав один критик, — знаючи, що читач пробачить йому". Отака перейнятість викривленнями власної психології — просто старечі спогади. Русо не любив своїх колег філософів, надто Вольтера. В день останнього суду він намірявся сказати Верховній Істоті: *"Je fus meilleur que cet homme-là!"* ("Я був кращий, ніж чоловік, якого ти тут бачиш!")[13].

Освіта була сферою, де можна було найлегше застосувати ідеї Просвітництва. Адже церква мала справжню монополію на навчальні програми в школах та університетах. Вплив ренесансного гуманізму вже давно ослаб. У католицькому світі існували єзуїтські та піаристські школи для хлопчиків, урсулінські школи для дівчат. У Франції педагогіка змертвіла, відколи закрили як гугенотські, так і янсеністські школи. У протестантському світі, якщо вірити Гіббоновим мемуарам про Оксфорд, теж переважала летаргія. "П'ять років, проведені в Магдаленському коледжі, — згадував він, — були п'ятьма найбездіяльнішими й найбезвартіснішими роками мого життя". Школи та університети в Шотландії були в набагато кращому стані, ніж у Пруссії. Заснування з ініціативи Августа-Германа Франке (1664–1727) університету в Галле та *Realschule*, реальної школи, в Берліні заклало підвалини як освіти рідною мовою, так і технічного навчання. Проте майже всюди Просвітництво натикалось на міцно вкорінені релігійні традиції навчання. Д'Аламберова стаття "Колеж" в *"Encyclopédie"* зчинила справжній галас:

"Усе це означає, що юнак... виходить через десять років з колежу з поганеньким знанням мертвої мови, з приписами риторики та філософії, які йому слід забути, і досить часто з ушкодженим здоров'ям... а ще частіше з таким неглибоким знанням релігії, що стає жертвою першої блюзнірської розмови..."[14]

Як брати загалом, під впливом Просвітництва релігійне навчання відокремилось від світської освіти; на додачу до класичних предметів, були запроваджені нові, і, як, скажімо, під час тривалої боротьби Бентама за Лондонський університет, вища освіта звільнилась від духовної опіки. [**COMENIUS**].

COMENIUS

КОЛИ Ян Амос Коменський помер у Амстердамі 15 листопада 1670 р., про нього загалом думали як про головного оборонця цілковито програної справи. Він був останнім єпископом секти Чеських братів, а його *grande œuvre*, велика праця, представивши пансофічне бачення всесвітнього миру та культури, залишилась незакінченою. Його пророцтва, мовляв, папство буде повалене або кінець світу настане 1672 р., тільки виставили його на посміх.

Коменський народився 1592 р. у Моравії і все життя боровся проти хвиль. Багато подорожував, дістав освіту в Гайдельберзі і сподівався очолити братську школу у Фульнеку. Але тріумф Габсбурґів у Богемії прогнав його 1621 р. до Польщі, а тікаючи від переслідувань протестантів у Польщі в 1657—1658 рр., він добувся до Нідерландів. Коменський здебільшого розповідав світові про долю Богемії, писав педагогічні праці й виступав у ролі мандрівного консультанта з питань освіти. Як такий консультант він надовго виїздив до Англії, Швеції та Трансильванії[1]. Його навіть запрошували стати ректором одного з коледжів Гарвардського університету.

Проте погляди Коменського були набагато послідовніші, ніж гадали його критики. Його пристрасть реформувати освіту — лише реалізація принципів Чеських братів,

що плекали гуситську традицію читання Біблії народною мовою. Потреба у викладовій мові була цілком очевидна виходцеві з такої багатомовної провінції, як Моравія, що жив у десятку країн. Перейнятість пацифістською утопією — тільки природна реакція життя, якому весь час загрожували війни та релігійні конфлікти.

Як автор-поліглот, *Comenius* (під таким ім'ям його знали найкраще) здобув собі міжнародну славу. Його рання праця *"Лабіринт світу і рай серця"*, своєрідна духовна мандрівка, написана чеською мовою. Праця *"Janua linguarum"*, або ж "Відчинені двері до мов", що попервах була тримовним підручником латинської, чеської та німецької мов, мала згодом сотні варіантів, зокрема й перський та турецький. Не меншу популярність мав і *"Orbis sensualium pictus"* ("Світ у картинах", 1658 р.), книжка-піонер у царині наочного навчання. Збірка педагогічних праць Коменського — *"Opera didactica omnia"* (теж 1658 р.) — набагато переважила його ефемерні політичні публікації. Спадщина Коменського з часом монументалізувалась, приваблюючи чотири різні категорії шанувальників.

У царині релігії його ім'я в наступному сторіччі вшановували ті, хто відновив давню секту Чеських братів у новій формі моравської церкви (див. вище, с. 613)

За доби чеського відродження Коменському надали статус національного святого. Палацький написав його біографію, граф Люцов популяризував *"Лабіринт"* в усьому світі, а Т. Ґ. Масарик добачав у ньому головну постать чеської демократії та гуманізму. Першу частину Масарикових "Мемуарів" опубліковано під назвою "Заповіт Коменського"[2].

Сучасні теоретики освіти вважають Коменського за одного з засновників своєї дисципліни. Його підручники, де вчувалася любов до дітей, надихнули розвиток прогресивних методів орієнтованого на дитину навчання, що їх розробляли Фребель, Песталоцці й Монтессорі. [**BAMBINI**]. Прихильники загальної освіти покликались на його твори як на взірці:

"Не тільки дітей багатих та можновладних, а й хлопчиків та дівчаток заможних і вбогих, в усіх містах... і селах слід посилати до школи... Якщо хто запитає: "Навіщо вчити письма ремісників, селян, вантажників і навіть жінок?" — я відповім: "Нікому з них не бракуватиме матеріалу для мислення, вибору й наслідування добрих учинків..." Тут невелика й біда, якщо хто видається від природи тупим та обмеженим. Що повільніша й слабша за своєю вдачею людина, то більша їй потрібна підтримка..."[3].

Кожна дитина, що читає комікси, зазирає до ілюстрованого підручника або дивиться урок по телебаченню, навчальний теле- чи відеофільм, повинна вшанувати Коменського як свого навчителя.

Ніщо, проте, не могло зрівнятися з впливом *"Émile"* ("Еміля"). На Русо не вплинули методи його колег *philosophes*. "Головний принцип Лока, — писав він, — звертатися до розуму дитини, і тепер це загальна мода, але я не бачив дурніших дітей, ніж ті, до чийого розуму зверталися" (*"Émile"*, кн. II). Натомість Русо обстоював "природну освіту" від народження до зрілості, забороняючи читати книжки до підліткового віку. Русо відкинув наявні на той час погля-

ди на розвиток дитини. Перший підручник у дусі Русо — *"Elementarwerk"* Й. Б. Базедова — з'явився в 1770–1772 рр., його першу школу — *Philanthropinium* у Десау — відкрили через два роки.

Проте один з найсміливіших тогочасних освітніх проектів був здійснений у Польщі, де в 1772–1773 рр. дуже специфічні обставини посприяли утворенню Комісії народної освіти, першого в Європі державного міністерства освіти. Ця подія збіглась із політичною кризою першого поділу Польщі, що, власне, й стала її причиною, і з розпуском ордену єзуїтів, що забезпечували більшість викладацьких кадрів. За кілька років до того польські реформатори, відчайдушно намагаючись уникнути російського тиску на Польщу, схилилися до поглядів Русо, а в його прихильних *"Considérations sur le gouvernement de Pologne"* ("Міркуваннях про польський уряд", 1769 р.) міститься дуже важливий розділ про освіту. Русо радив створити єдину, уніфіковану систему освіти замість усіх наявних інституцій. За слово Русо вхопились, і останній король Польщі Станіслав-Август Понятовський вимагав запровадження такої системи як умови, за якої він погоджувався на поділ Польщі. Польські політичні перспективи підупадали, але ще можна було забезпечити збереження культури. Протягом наступних двадцяти років Комісія народної освіти створила понад двісті світських шкіл, чимало з яких пережили загибель республіки. Були підготовані нові викладацькі кадри, колишні єзуїти написали підручники з польської мови та літератури, з наукових дисциплін і сучасних мов. "Якщо через двісті років, — писав у щоденнику король, — ще житимуть люди, які називатимуть себе поляками, тоді моя праця не марна". Польща й справді була знищена (див. с. 683–686, 746–747), проте її культура не зникла. Комісію народної освіти скасували, проте її ідеали перейняла освітня рада території, що стала західним регіоном Російської імперії. Під умілим проводом князя Чарторийського вона проіснувала до 1825 р., виховавши найчисленніше покоління польських патріотів і просто освічених людей, що розумілись на поезії й самі не раз бралися за перо[15].

З цього прикладу можна виснувати, що ідеї Просвітництва використовували для різних цілей у різних країнах. У Нідерландах та Британії вони становили частину репертуару ліберального крила заможних і привілейованих класів. У британському парламенті вони виявлялись у промовах Ч. Дж. Фокса та Едмунда Берка. В американських колоніях на них спиралися "бунтівники", кидаючи виклик тим самим британським заможним і привілейованим класам. У Франції і меншою мірою в Іспанії та Італії вони стали джерелом натхнення для інтеліґентських гуртків, що опирались *ancien régime*, не маючи леґальних засобів чинити той опір. У багатьох регіонах Центральної та Східної Європи їх селективно переймали "освічені деспоти", намагаючись удосконалити свої імперії десь так само, як окремий аристократ намагається вдосконалити свої маєтки, де працюють кріпаки. Фрідріх II у Пруссії або імператриця Катерина II в Росії, безперечно, вважали себе за раціональних і освічених, так само як і Карл III в Іспанії, або Леопольд, великий герцог Тосканський, або ж його брат,

Йосиф II, у Австрії. Проте стосунки можновладців із їхніми консультантами-*philosophes* часто скидались на взаємини абсолютного пана та шанобливого слуги. В цьому аспекті Вольтерові лестощі не поступалися його розумові. Він рідко казав уголос те, що, напевне, думав про войовничість Фрідріха або Катеринині переслідування. Тільки Русо щиро висловив Фрідріхові свою думку. [ГУСЯЧА ХОДА].

ГУСЯЧА ХОДА

PARADESCHRITT, парадна хода, прусської армії була одним з найнеприродніших і найекспресивніших рухів, коли-небудь вигаданих для людського тіла. Закордонні критики прозвали її гусячою ходою. Одразу цілі шереги солдатів у ботфортах навчали якомога вище тягнути носки, вся нога піднімалась до високої горизонтальної позиції. Аби втримати рівновагу, солдати були змушені нахилятись уперед, вимахувати руками й випинати вперед підборіддя. Оскільки кожен крок вимагав величезних зусиль, музичний темп треба було сповільнити, і від усього маршу відгонило зумисною похмурістю прихованої погрози. Необхідним додатком до виснажливих зусиль був ще й лютий вираз на солдатських обличчях.

Мова рухів, пов'язаних із гусячою ходою, ясна та очевидна. Прусським генералам вона повідомляла, що завдяки дисципліні та фізичній силі їхні солдати виконають кожен наказ, хоч який тяжкий чи сміховинний. Прусським цивільним сповіщала, що будь-який непослух безжально придушать. Прусським ворогам показувала, що прусське військо — не просто хлопці в мундирах, а згромаджені в полки надлюди. Широкому світові звістувала, що Пруссія не така сильна, як зарозуміла. Ця хода майже буквально втілювала прусський мілітаризм[1].

За своїм характером гусяча хода дуже контрастувала з традиціями парадного кроку інших армій. Наприклад, французьке військо дуже пишалося прискореним маршовим темпом своєї легкої піхоти; награвали сурми, і вся хода передавала ревно виплекуваний дух *élan*, пориву вперед. Нестримний марш польської кавалерії, що мала звичай зупинятися за один крок від місця, де треба вітати командира, свідчить про гідну захвату суміш майстерності вершника та актора. В Лондоні величний повільний марш королівської пішої ґвардії з миттю зупиненого руху посередині кожного кроку відтворює дух поважності, впевненості та самовладання, тобто суто британські риси.

Гусяча хода проіснувала дуже довго. Вперше про неї згадано в XVII ст., не забули про неї і в кінці XX ст. Вона була неодмінною прикметою всіх військових парадів у Пруссії та Німеччині до 1945 р. Її експортували до всіх армій світу, в яких навчали прусські офіцери або які захоплювались прусським взірцем. У Європі її перейняла російська армія, згодом Червона армія і всі радянські сателіти. Її відкинув західнонімецький бундесвер, проте армія Німецької Демократичної Республіки відмовилась від неї всього за місяць до падіння НДР у листопаді 1990 р. 1994 р. її ще демонстрували в Москві спеціальні підрозділи військ КДБ, що вже сімдесят років високо задирають ноги, повільно ступаючи навколо Ленінового мавзолею.

Можна також пересвідчитися, що ідеали Просвітництва пережили всі буревії революційної кризи. Освічені реформатори дореволюційної доби, як-от барон фон Штайн (1757–1831) у Пруссії, єврейський вихрест барон Й. фон Зоненфельс (1732–1817) в Австрії, Станіслав Сташиць (1755–1826) у Польщі та граф фон Монтґелас (1759–1838) у Баварії, активно діяли ще й 1815 року. Проте дуже мало революціонерів, що залишили слід по собі після 1789 р., — Мірабо, Дантон, Кондорсе, Робесп'єр, Сен-Жюст — були бодай чимсь видатні перед тією датою. У цьому аспекті, як і в багатьох інших, Том Пейн становив виняток (див. розділ IX).

І все ж 1778 р., коли померли і Русо, і Вольтер, Просвітництво почало виснажуватись, хоча його вплив мав би зберігати силу ще багато десятиріч. Воно й справді забезпечило собі місце одного зі стовпів сучасного європейського мислення. Проте раціоналізм, що попервах надихав його, втратив свою переконливу силу. З'явилось усвідомлення, що чистого розуму не досить для розуміння світу і тлумачення призвісток перевороту.

Романтизм — це етикетка, що прикриває цілу купу гріхів. Для теоретиків культури він такий складний, що дехто стверджує, ніби був не один романтизм, а декілька. Під романтизмом розуміють титанічний культурний рух, що виник протягом останньої чверті XVIII ст. як реакція на підупале Просвітництво. Він аж ніяк не пов'язаний з офіційною релігією і містив, по суті, чимало рис, які в кращому разі можна назвати нехристиянськими, якщо не войовниче антихристиянськими. Проте дуже часто романтизм цікавився передусім тими духовними та надприродними сферами людського досвіду, до яких зверталася й релігія і які нехтувало Просвітництво. В цьому розумінні його часто тлумачать як реакцію на надмірну реакцію Просвітництва супроти інтересів та прагнень попередніх реформаційної та контрреформаційної доби. Може, краще вважати романтизм за збереження й розвиток певних напрямів моди й мислення, які, хоч і завжди наявні, мали дуже мало спільного з ідеалами Просвітництва. Ці напрями часто об'єднують під назвою антипросвітництво або ж преромантизм.

Суперечки про філософський центр антипросвітництва вказують нам на шлях від неаполітанця Дж. Віко (1668–1744) до трьох східних пруссів: Гамана, Канта та Гердера. Окрім циклічної теорії історії, Віко у своїй *"Scienza nuova"* (1725 р.) присвятив чимало уваги міфології та символічним формам вираження, що їх використовували примітивні суспільства. То були теми, що їх більшість *philosophes* просто відкидали як не варті уваги розумної людини. І Віко, й Гердер підступили до проблеми, як людський розум перебирає та тлумачить колосальну масу даних, потрібних для формування наших знань про минулий і теперішній світ. Обидва наголошували на ролі історичної перспективи. Обидва "розуміли... що поєднання такого розмаїтого матеріалу в однорідну картину вимагає обдарувань, дуже відмінних від тих, які потрібні для раціональних методів дослідження... а над усе — такого дару, як творча уява"[16].

Й. Ґ. Гамана (1730–1788), що жив у Кенігсберзі та Ризі, часто відкидають як темного, другорядного філософа, що насиченою, незв'язною німецькою про-

зою, яка не піддається перекладові, написав низку тоненьких брошур. Але його критику Просвітництва, що стала дальшим розвитком Г'юмового ірраціоналізму, добре знали сучасники й високо цінували фахівці. Дехто навіть стверджував, ніби Гаман "запалив ґнота, який спричинився до великого романтичного вибуху":

"Гаман говорить від імені тих, хто чує крик ропухи в борозні, дарма що ту істоту, може, й треба переорати, бо якщо люди не почують того крику, якщо відхрестяться від ропухи, оскільки її, мовляв, "засуджено історією" ... тоді такі перемоги доведуть свою власну згубність"[17].

Звичайно, ідеї не завойовують миттю культурної сцени. Вплив кількох діячів, що були активні та зрілі вже в 1770–1780 роках, став набувати сили тільки згодом. Таке твердження слушне передусім про Канта та Гердера (див. розділ IX).

Проте чимало авторів наполягатимуть, щоб увести до цього товариства й Русо, оскільки Русо часто вважають скорше за першого романтика, ніж за останнього з *philosophes*. (Нема, правда, жодної причини, чому йому не можна бути водночас і тим, і тим). Погляд Русо на природу як на щось добре вочевидь суперечив поглядам більшості його сучасників, що ставились до неї неприхильно, оскільки її весь час треба приборкувати та виправляти. А заклик Русо до *sensibilité*, до культу почуттів, започаткував іще одну зміну європейських звичаїв:

"Він мав уподобання волоцюги, й через те обмеження паризького суспільства дратували його. Від нього романтики навчилися зневаги до пута умовностей — спершу в одязі та манерах... а зрештою в усій сфері традиційної моралі"[18].

Любов Русо до рідних йому Швейцарських Альп спонукала змінити ставлення до довкілля, якого доти здебільшого з жахом уникали. Русо створив культ простолюду, і, хоч додавав до того культу щиру відданість демократії, в ньому часто вбачають один із зародків тоталітаризму.

Суперечки про преромантизм звичайно зосереджуються на літературних темах, пов'язаних зі школою *"Sturm und Drang"* ("Бурі й натиску"), названою за однойменною п'єсою Ф. М. Клінґера, поставленою 1777 р., та з теорією символізму. Серед тієї "бурі й натиску" Німеччина, довго пасивна, в 1770-х роках стала утверджуватися супроти французького раціоналізму, і європейська культура вступила до нової доби. Великий вплив справив перший роман Ґете — *"Страждання молодого Вертера"* (1774 р.), де герой, засмучений юнак, накладає на себе руки. Ґете казав, що, пишучи цей роман, він вирішив "віддатися своєму внутрішньому я". То була дуже некласична постанова.

Проте ніхто не справив більшого впливу, ніж шотландський учитель з Кінґ'юсі, на ймення Джеймс Макферсон (1736–1796), що виготовив одну з найвидатніших в історії людства літературних фальсифікацій. Він опублікував свої твори *"Fragments of ancient poetry"* ("Фраґменти давньої поезії", 1760 р.), *"Fingal"* ("Фінґал", 1761 р.), *"Temora"* ("Темора", 1763 р.) і переклав пісні леґендарного ґельського барда Осіана. Як з'ясував доктор Джонсон, то були

зовсім не переклади. Проте ці меланхолійні перекази верховинського фольклору набули величезної популярності, зокрема в Німеччині, де дужче від усіх ними захоплювався Гердер. Казали, буцімто італійський переклад тих пісень був улюбленою книжкою Наполеона.

На класичні умовності стали нападати і в мистецтві. 1771 р., на літній виставці Королівської академії в Лондоні, придворний художник Бенджамін Вест (1738–1820) виставив картину *"Смерть генерала Волфа"*, яка вшановувала військового, що загинув у Квебеці дванадцять років тому. Глядачі були вражені: художник зобразив героїв сцени в тогочасному вбранні. Вмираючий був одягнений у звичайний червоний генеральський мундир. Джошуа Рейнолдс, найповажніший тодішній художник, відвів Веста вбік і нагадав йому про традицію зображувати всі історичні та моралістичні сцени в тогах і лаврових вінках античності. Картинам, які не дотримуються традиції, не судилася вічність, тільки нейтральна позиція забезпечить їм шлях до глядача. Проте марно було напучувати: реалізм народився. Про те, чи народився разом з ним і романтизм, існують лише припущення[19].

Французьке домінування у Європі тривало мало не двісті років. Воно почалось 1661 р., коли на трон сів молодий Людовік XIV, і тяглось аж до падіння Наполеона 1815 р. Проте, незважаючи на поразку під час наполеонівських війн, Франція остаточно не втрачала свого статусу єдиної наймогутнішої держави континентальної Європи аж до капітуляції перед бісмарківською Німеччиною 1871 р. Більшість цього часу Париж був безперечною столицею європейської політики, культури і моди. [КРАВАТКА].

КРАВАТКА

ФРАНЦУЗЬКЕ слово *cravate*, краватка, запозичили майже всі європейські мови. Німецькою цю річ називають *Krawatte*, іспанською *corbata*, грецькою *gravata*, румунською *cravata*, нормативною польською мовою *krawat*, у Кракові задля ексцентричності *krawatka*. В Англії це слово набуло окремого значення: "Лляна або шовкова хусточка, раз або двічі обмотана навколо шиї поверх комірця сорочки"[1]. У нормативному французькому тлумачному словнику *"Littré"* воно має два альтернативні значення: *"1. Cheval de Croatie [Хорватська порода коней]. 2. Pièce d'étoffe légère que les hommes et quelquefois les dames mettent autour du cou ["Виріб з легкої тканини, що його чоловіки, а інколи й жінки пов'язують навколо шиї]"*[2]. Всі джерела погоджуються, що слово походить від давньої форми прикметника *"croat"* ("хорватський"), або, як сказали б самі хорвати, *"hrvati"*.

Як східноєвропейський прикметник стали постійно пов'язувати з одним з найзвичайніших предметів європейського одягу, можна лише здогадуватись. Згідно з однією з теорій, Наполеон захоплювався нашийними пов'язками полонених габсбурзьких солдатів[3]. Теорія, звісно, хибна, бо *"Littré"* цитує Вольтера, що вживав це слово задов-

го до народження Наполеона: *"Vous figures-vous ce diable habillé d'écarlate?.. Un serpent lui sert de cravate" ["Ви бачили того чорта в червоних шатах?.. У нього змія замість краватки"]*[4].

Мабуть, точніше назвати Людовіка XIV. Хорватські найманці на французькій службі у Версалі — найімовірніше джерело моди, що поширилась на весь світ. Хай там як, ті, хто заперечує вплив європейських "малих націй", повинні пам'ятати, що хорвати тримають нас усіх за горлянку.

До речі, в самій Хорватії чоловіки можуть прикрашати собі шию, називаючи той предмет або рідним словом *masna*, або реімпортованим *kravata*[5].

Тривале домінування Франції можна почасти пояснити природними перевагами її великої території та численного населення, що забезпечували неперервне оновлення її економічних та військових ресурсів. Можна почасти пояснити й безладдям у головних країнах-суперницях: занепадом Іспанії, розпадом Німеччини, поділом Італії, війною Австрії з турками. Французькій перевазі сприяло й незвичайно довге врядування королів з династії Бурбонів — Людовіка XIV (правив 1643–1715), Людовіка XV (правив 1715–1774) та Людовіка XVI (правив 1774–1792), що забезпечувало осередок єдності та стабільності. Зрештою те домінування підірвала дедалі більша напруга всередині французького суспільства, а також поява нових могутніх держав — передусім Великої Британії, королівства Пруссії та Російської імперії; жодна з них навіть не існувала, коли на трон сідав Людовік XIV.

Як і всі великі політичні утворення, старорежимна Франція проминула три різні стадії: розвитку, зрілості та занепаду. Перша динамічна фаза збіглась у часі з центральними десятиліттями врядування Людовіка XIV, коли він набув найбільшого розквіту й сили: з 1661 р. до кінця XVII ст. У другій фазі Франція стримувала коаліції, що утворювались проти неї. Ця фаза тривала від останніх позбавлених ілюзій років королювання Людовіка XIV до смерті Людовіка XV. Фінальна фаза збіглась із роками врядування Людовіка XVI. Під час цієї фази король та його міністри втрачали контроль над дедалі більшою кількістю проблем, що й призвело 1789 р. до вибуху найграндіознішої революції, яку колинебудь бачила Європа. Для самої Франції то була доба *la gloire*, слави. *"S'agrandir*, — писав Людовік XIV до маркіза де Вілара 8 січня 1688 р., — *est la plus digne et la plus agréable occupation des souverains"* ("Примножувати власну велич — найгідніша і найприємніша робота суверена").

Людовіка XIV з більшим правом, ніж будь-якого іншого європейського монарха, можна вважати за найвищий символ доби. Правивши сімдесят два роки наймогутнішою державою Європи, цей *Roi Soleil*, король-сонце, став об'єктом культу, що вплинув на мислення як його придворних, так і пізніших істориків. Королю Франції, що правив зі свого пишного палацу у Версалі, так само як колись Філіп Іспанський правив світом з Ескоріалу, приписували майже надлюдські властивості. Він, певне, був утіленням найдосконалішої монархії, найдовершенішої форми абсолютизму, архітектором і натхненником взірцевої однорідної системи врядуван-

ня, рушієм економічних та колоніальних заходів, диктатором мистецьких та інтелектуальних уподобань, "найхристиянніщим королем" католицької держави, що не терпів жодних релігійних відхилень, дуаєном європейської дипломатії, командиром наймогутніших армій на континенті. Цей міф не дуже відходить від правди. *"Le Grand Roi"*, "великий король", був, безперечно, монархом, якого намагались наслідувати менші володарі. На всьому довкола себе він залишав відбиток своєї особистості, і його досягнення справді видатні. Проте жодна людина не може навіть дорівнятись до такого прикрашеного образу. Визнаючи велич експерименту, треба ще спробувати роздивитись людину під королівською маскою, страждену французьку землю за лискучим версальським фасадом.

Особистість Людовіка XIV дуже важко відокремити від театральної вистави, яка, на його думку, становила неодмінний елемент його королівської роботи. Він виріс серед жахіть Фронди, коли були захитані всі основи новітньої французької монархії, і відчував душею, що очолює народ, який прагне ладу та сильного уряду. Отож і Версальський двір, який він спроектував та збудував, не був простою похвальбою, а прив'язував аристократію до служби королю та державі. Видовищні королівські бали, балети, концерти, вистави та лови, свята і феєрверки у *Grand parc*, Великому парку, — все це мало згуртувати і прихилити його найчільніших підданих, сформувати чуття національної єдності. З 1661 р., коли помер Мазаріні, він сам узявся за віжки врядування, зумисне почав грати таку роль. Отже, не просто задля втіхи Людовік XIV виступав як головний актор під час першого за своє королювання великого свята просто неба — *"Les Plaisirs de l'Île Enchanté"*, "Утіх зачарованого острова" (див. мал. 47). Від своєї матері-іспанки Людовік XIV успадкував любов до етикету, від Мазаріні перейняв мистецтво потаємності та прикидання. Маючи гарну й могутню статуру, він поєднував дивовижну енергію та апетит із вдачею, що мінялась від ґалантної щедрості до ницої злостивості. Як вершник, мисливець, їдець та сексуальний гігант, він набагато перевершував свій захоплений почет. А проте, з утіхою бенкетуючи та бавлячись із жінками, Людовік XIV міг снувати задуми, як занапастити свого товариша або, як, скажімо, трапилось із великим Нікола Фуке 1661 р., свавільно заарештувати свого найвпливовішого міністра. "Le Grand Roi" не піднімався над дріб'язковістю.

Як учень Рішельє та Мазаріні, Людовік міцно хапався за знаряддя, які могли збільшити його владу. Він організував величезну догідливу бюрократію, численне постійне військо, багатющу центральну скарбницю. Він приборкав аристократів, змусивши їх служити, зміцнив контроль над ґалліканською церквою, що вже й так була підлегла, знищив гуґенотську "державу в державі", підпорядкував провінції своїм *інтендантам* і правив без будь-якої форми центрального законодавчого органу. Але його найбільший талант полягав у царині реклами. Версаль став символом ідеалу, що набагато затьмарював французькі реалії. Як для французів, так і для іноземців пишнота версальських церемоній, безперечно, створювала ілюзію, що *Roi Soleil* стоїть у центрі системи досконалої влади. Коли Людовік XIV начебто зайшов до *Palais de Justice*, Палацу правосуддя, й урвав суддю зауваженням: *"L'État, c'est moi"* ("Держава — це я"), — він, може, вірив, а може,

й не вірив у свій дотеп, проте діяв так, ніби вірив. Маючи довгу низку палких любовних зв'язків — від Луїзи де Лавальєр до пані де Ментенон, — Людовік XIV кпив з морального кодексу давньої *cabale de dévots*, зграї святенників, створивши клімат, де законом стала монарша насолода. Проте за фасадом цього великого експерименту абсолютизму чаїлись приховані ґанджі. Версаль — то не Франція, королевій волі не раз кидали виклик. У величезній країні способів ухилятись було набагато більше, ніж засобів примусу. Хоч яким потужним був рух за однорідність, він не міг розгладити всіх зморщок. Парламент і провінції затято ставали дибки. Закордонні війни Людовіка дали більше боргів і принижень, ніж реальних набутків.

Отже, Французьку державу годі зрозуміти лише через формальний аналіз її інституцій. Тривала кампанія за утвердження централізованої королівської влади не супроводилася цілковитим скасуванням регіональних та муніципальних особливостей. Величезні французькі провінції й далі були поділені на *pays d'élection*, де королівські урядовці мали більший ступінь прямого контролю, і *pays d'état*, що мали більше автономії. На півночі мало чинність звичаєве право, на півдні — кодифіковане римське право. В кожній провінції збереглася маса місцевих *libertés*, *parlements*, *franchises* та *privilèges* (свобод, парламентів, пільг та привілеїв), а аристократія й далі зберігала чималу частку традиційного права мати власну юрисдикцію на своїх територіях. І, звичайно, було лише необхідним, щоб державні збори, тобто Генеральні штати, існували в стані перманентної перерви в засіданнях, а головний парламент у Парижі треба було вишколити так, щоб він схвалював королівські укази без обговорень. Величезне військо, понад 50 000, королівських урядовців, занечищених продажністю й корумпованістю, мертвим тягарем тиснуло на всю країну, так само повільно реагуючи на королівські укази, як і на потреби місцевого населення.

Головною перевагою короля був брак будь-яких значних інституцій, навколо яких могли б утворитись альтернативні центри влади. Не боячися загрози з боку об'єднаної опозиції, король мав змогу побудувати невеликий, але вкрай потужний комплекс центральних установ, якими керував він сам, а також нову організаційну мережу в провінціях, спроможну долати місцевий спротив. На вершині стояла *Conseil en Haut*, верховна рада, де король двічі або тричі на тиждень обговорював питання великої політики разом із невеликим гуртком дорадників. Людовік дуже рано почав пишатися, що він — свій власний прем'єр-міністр. У визначальне десятиріччя після 1661 р. він дуже тісно працював з улюбленою трійцею — Летельє, Ліоном та Кольбером. Формулювання порад та втілення політики було доручене міністерствам — попервах *Étranger*, *Guerre*, *Marine* та *Maison de Roi* (закордонних справ, військовому, морському та королівського двору) — і низці другорядних комітетів: *Conseil Royal* — фінансового, *Conseil Privé*, що відповідав за судові укази, *Conseil de Conscience* — з питань релігії, *Conseil de Justice* — з питань кодифікації права.

Для запровадження указів король у перші роки свого врядування спирався на спеціальні комісії, що їх мали висилати для регулювання тих або тих пи-

тань. Проте згодом він дедалі більшою мірою став покладатись на своїх *інтендантів*, що дуже скоро перетворилися зі звичайних слідчих інспекторів на постійних віце-королів, кожен наглядав за фінансовими та судовими справами свого *généralité*, підпорядкованої території. Під кінець король уже покладався на військові реформи, що скасували давній набір на службу аристократії і створили величезну постійну армію, цілком підпорядковану королівським наказам. Це військо правило за знаряддя як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Реалії французького суспільства були дуже мало пов'язані зі структурою, втіленою в трьох традиційних станах. Теоретично стани мали бути автономними самоврядними громадами. А на практиці вони були дуже подрібнені, не мали бодай дрібки справжньої автономії і дедалі більшою мірою підлягали королівському контролю. Лише духівництво (перший стан), підтримуючи власну організацію, що п'ять років збиралось на асамблеї. Але воно не виявляло жодних корпоративних ініціатив, оскільки король контролював понад шістсот призначень на провідні абатські та єпископські посади, а між інтересами та поглядами високого і простого духівництва розкривалася прірва.

Аристократію (другий стан) приборкав Рішельє, крім того, вона зганьбилася після поразки Фронди. Аристократії також бракувало єдності. Вельможі обернулись на королівських пенсіонерів, що хизувалися більше титулами, ніж впливом. Більшість давніх аристократичних родин щораз більше залежали від королівської служби — в лавах або *noblesse de robe*, займаючи судові та адміністративні посади, або *noblesse d'épée*, йдучи на військову службу. Їхній вплив був значно ослаблений масою вискочнів та висуванців — *bourgeois gentilhommes*, міщан-шляхтичів, з яких стільки кпив Мольєр. А баламути на кшталт дрібного дворянства та аристократів-розбишак з таких далеких регіонів, як Овернь, невдовзі були приперті до стіни невблаганними комісіями.

Щодо третього стану, до якого належали всі, хто не належав до перших двох, то він не мав жодних шансів на усвідомлення спільних цілей. Найкращі перспективи на соціальне просування полягали в купівлі королівської посади або дворянського патенту. Найменше всіх обходили селяни — абсолютна більшість населення, — що й далі були кріпаками, обкладеними потрійним тягарем податків: їх гнобили пан, священик і королівські урядовці. Селяни жили надголодь. Академік Лабрюєр називав їх *"animaux farouches"*, "дикими тваринами". Селяни раз по раз характеризували своє становище словом *"la peur"*, жах перед фізичним знищенням. Їхні часті, відчайдушні й неефективні бунти немов становили частину сільського краєвиду.

Економічна політика становила важливу частину великого абсолютистського експерименту. За Жана-Батіста Кольбера (1619–1683), оригінального "*homme de marbre*", "чоловіка мов скеля", і *bourgeous gentilhomme par excellence*, був розроблений послідовний план переведення фінансів, оподаткування та торгівлі в країні на здорову основу. Цей кольберизм репрезентував осібну *dirigiste*, керовану, форму меркантилізму, і його часто тлумачили як невдачу, надто в пізнішому періоді. А проте він став тим двигуном, що уможливив решту про-

ектів Людовіка XIV, тож його треба оцінювати, тільки беручи до уваги незмірні вимоги справді невситимого фінансового апетиту короля.

У сфері фінансів Кольбер створив *Contrôle Général* (1665 р.) і через цей орган наглядав за всіма іншими підпорядкованим інституціями: *Trésor de l'Épargne* (скарбницею), *Conseil Royal*, *État de Prévoyance* та *État du Vrai* (ці установи готували щорічні попередні оцінки та балансові звіти), а також за *Grand Livre* (гросбухом державних рахунків). З 1666 р. монетний двір карбував гарненькі золоті *louis d'or*, луїдори, та срібні *écu*, екю, що зберігали стабільну вартість майже тридцять років.

У фіскальному секторі створено *Caisse de Emprunts* (Позикову касу, 1674 р.), щоб нагромаджувати гроші через державні позики. 1680 р. створено *Ferme Générale* (Генеральне агентство відкупів), щоб координувати збір усіх податків, окрім сумнозвісного *taille*, земельного податку (його залишили інтендантам). Після смерті Кольбера бюджетний дефіцит зріс, і довелося вдатись до маси різних заходів, зокрема й до *capitation*, подушного податку, 1695 р., *billets de monnaie*, паперових грошей, 1701 р. і *dixième*, державної десятини, 1710 р.

У комерційному секторі Кольбер запровадив особливий режим, спробувавши завести всю приватну діяльність у межі державних регуляцій і надати пріоритет державним підприємствам, надто в мануфактурному виробництві та зовнішній торгівлі. *"Code de la Draperie"* ("Текстильний кодекс", 1669 р.) — один з прикладів його манії докладного регулювання. Велика текстильна фабрика Ванробе в Абвілі та державна гобеленова фабрика, переведена до Парижа з Брюселя, — пам'ятки Кольберової любові до мануфактурного виробництва. Різні державні торговельні компанії — *des Indes Orientales* (1664 р.), *des Indes Occidentales* (1664 р.), *du Nord* (1669 р.), *du Levant* (1670 р.) — пам'ятки Кольберової віри, що загальне багатство країни можна збільшити тільки тим, що завезено з-за кордону. Кольберову пристрасть до флоту, будівництва морських портів та державних арсеналів можна пояснити загальним меркантилістським твердженням, що зовнішня торгівля пов'язана з міжнародною боротьбою за обмежені ресурси. Успішна конкуренція вимагає військової потуги. Прикметно, що головній галузі французького виробництва — сільському господарству — надавали невеликої уваги, вдаючись лише до регуляції цін та вбачаючи в ньому джерело дешевих харчів.

Мобілізація французьких військових ресурсів вимагала невпинних зусиль протягом кількох десятиліть. Кольбер сам якнайревніше заходився коло розбудови флоту, що міг би зрівнятися з голандським або англійським. Окрім традиційних *chiourmes*, або ватаг засуджених, що веслували на галерах, які базувались у Тулоні, він уклав реєстр усіх моряків та кораблів країни, в разі потреби всі вони підлягали мобілізації. За двадцять років він збільшив кількість лінійних кораблів з 30 до 107, його втіхою й гордістю став чотирищогловий корабель *"Royal-Louis"* зі 118 гарматами. Кольбер заснував морську базу в Рошфорі, зміцнив північні порти Брест, Гавр, Кале та Дюнкерк, збудував корабельні верфі й відкрив морські академії.

Але Франція, зрозуміла річ, більше пильнувала своїх суходільних кордонів, ніж морських. Людовік XIV лиш одного разу ступив ногою на борт свого військо-

вого корабля. Коли *Bureau de guerre*, військове міністерство, очолив найзатятіший Кольберів суперник, безжальний Франсуа-Мішель Летельє, маркіз де Лувуа (1641–1691), головні зусилля були спрямовані на армію. Бюрократи Лувуа наглядали за кожною дрібницею. Від давнього набору аристократів на військову службу відмовились, розвивалась полкова організація. Були створені такі нові підрозділи, як ґренадери (1667 р.), фузильєри (1667 р.) та бомбардири (1684 р.). Кіннота поступилася своєю традиційною зверхністю піхоті. Ці нові військові формування, що підлягали суворій муштрі, мали кременівки та багнети і були вбрані в гарні мундири, стали ніби предтечею армій XVIII ст. Артилерія та інженерні війська, що ними колись за контрактом керували цивільні, підлягали тепер загальному командуванню. Професійних офіцерів, що навчались у військових академіях і просувались угору відповідно до своїх заслуг, очолювали славетні командири — спершу старий Тюрен, потім молодий Конде і завзятий маршал де Вілар. У великих містах збудовано монументальні казарми та арсенали. З ініціативи знаменитого майстра облог, *ingénieur du roi* та *commissaire-général des fortifications*, маршала Себастьєна ле Претра де Вобана (1633–1707), уздовж північних та східних кордонів споруджено величну низку зі 160 фортець. Такі фортеці, як Саарлуї, Ландау, Небрізак та Страсбурґ, коштували Франції навіть дорожче за Версаль. Наслідком тих заходів стала військова машина, яку можна було зупинити лише об'єднаною силою всіх французьких сусідів. Її девіз був такий: *"Nec pluribus impar"* ("Рівня багатьом"). **[ЕЛЬЗАС]**.

ЕЛЬЗАС

Одного дня 1670 р. французьке військо захопило в Страсбурзі міст через Рейн і спалило його. То був знак, що Франція не задовольниться часткою Ельзасу, яка відійшла до неї за Вестфальським договором, і не зупиниться, поки й сам Страсбурґ перейде до неї. А тим часом Страсбурґ був другим містом Священної Римської імперії, цілковито німецьким за своїм характером, у ньому розмовляли тим самим німецьким діалектом, що й по той бік Рейну. Але Людовіка XIV годі було стримати. Завдяки сумнівним хитрощам *réunions*, возз'єднання, Страсбурґ, чи Страсбур, невдовзі разом з усім Ельзасом перейшов до його рук. Хоча місцевий німецький діалект не загине, сама провінція перетвориться на пробний камінь французької єдності[1].

На іншому, східному краї імперії, в Силезії, у великому місті Бреслау правив від імені австрійських Габсбурґів останній князь із династії силезьких Пястів. Силезія за своїм походженням не більше австрійська, ніж Ельзас — французький. Силезія спершу належала Польщі, а потім, до 1526 р., Богемії. Як і в Ельзасі, де рідна мова та культура опирались усім спробам цілковитого офранцуження, так і силезькі слов'яни вистоять перед хвилями богемських німців, австрійців та пруссів, що протягом століть панували на їхній рідній землі[2].

Натомість на східному краї Польщі, у провінції Червона Русь, у великому місті Львові понад триста років правили поляки. Львів був куди більше польським, ніж Страс-

бург — французьким, а Бреслау — австрійським. Проте Львів за своїм походженням — не польське, а українське місто. 1670 р., коли Львів став головним осередком уніатства, українська культура була ще в зародку[3]. **[ЛИЧАКІВ]**.

А на східному краї України велике місто Київ на Дніпрі нещодавно було завойоване Москвою (див. с. 573). Російська православна церква утвердила свою зверхність над Центральною Україною і стала поширювати міф, буцімто Київ був "колискою російської цивілізації".

Міста Страсбург, Бреслау, Львів та Київ мали між собою більше спільного, ніж здогадувалися їхні жителі. Всі вони були космополітичними столицями багатонаціональних провінцій чи країн, і виняткові національні претензії на них виявились украй згубними. До 1945 р. кожне з тих міст по кілька разів переходило з рук до рук. Ельзас чотири рази переходив від Франції до Німеччини. Силезію (або *Śląsk, Schlesien*) раз по раз виборювали Австрія, Пруссія, Німеччина та Польща. За Червону Русь (або Східну Галичину, Західну Україну, Східну Малопольщу) принаймні шість разів воювали австрійці, поляки та українці. Центральну Україну принаймні двадцять разів шматували росіяни та німці, українці й поляки, червоні та білі, нацисти й совєти.

Коли 1949 р. Страсбург став осідком Ради Європи, "залізна завіса" відгородила його від східних міст, що мали десь таку саму долю. А там тим часом німецьке населення було змушене покинути Бреслау, Бреслау став Вроцлавом унаслідок масового напливу польських утікачів зі Львова, а Львів захлинувся від напливу росіян, — усе те породжувало велике невдоволення. Внутрішні кордони радянського блоку були такі ж непроникні, як і сама "залізна завіса". Процес примирення, що почався на Заході, охопить усю Європу тільки десь через п'ятдесят років.

Релігія, звичайно, неминуче стояла в центрі державного життя. Людовік XIV виявляв не більшу за звичайну католицьку побожність, проте його надихала традиція, вимагаючи, щоб *le Roi Très Chrétien*, найхристиянніший король, став господарем у своєму домі, і стверджуючи, що релігійні чвари становлять загрозу національній єдності. Після свого потаємного другого шлюбу з пані де Ментенон (1685 р.) король перебував під великим впливом дорадників-єзуїтів. Наслідком стала велика непослідовність короля і, як і в інших царинах, разючий контраст між першими й останніми роками його врядування. 1669 р., коли після довгих затримок нарешті була поставлена Мольєрова антиклерикальна сатира *"Тартюф"*, король привітав цю п'єсу, 1680 р. він заборонив її.

Тридцять років Людовік XIV був щирим ґалліканцем: обсаджував єпископські кафедри родичами своїх міністрів, санкціонував проголошення декларації з чотирьох пунктів (1682 р.) і спровокував у 1687—1688 рр. відвертий розрив із папством. В усіх семінаріях та на всіх факультетах Франції мали розтлумачувати чотири пункти — найчіткіше формулювання ґалліканської доктрини:

1. Авторитет Папського престолу обмежений духовними справами.
2. Постанови Вселенських соборів вищі за папські постанови.

3. Ґалліканські обряди не залежать від Риму.
4. Папа не непогрішний, — хіба що його непогрішність визнає всесвітня церква.

Але згодом, стривожений ізоляцією від католицьких держав, Людовік XIV позадкував. 1693 р. він скасував чотири пункти і до кінця свого життя надавав необмежену підтримку папським прихильникам. Після указу 1695 р., що давав єпископам повний контроль над парафіями і майном парафіяльного духівництва, король зіткнувся з затятою опозицією радикалів. Під час суперечок про квієтизм його постанова підтримати бундючного єпископа Босюе, "орла з Мо", супроти оборонця квієтистів єпископа Фенелона, "лебедя з Камбре", вразила як аристократію, так і всіх не байдужих до духовного життя. Зрештою, саме Босюе звелів колись Людовікові "бути Богом для народу".

У своїй політиці щодо протестантів Людовік XIV перейшов від пасивної дискримінації до дрібних причіпок, а потім до нелюдських цькувань. Поперва, під опікою Мазаріні, король був несхильний поривати з громадою, що виявила йому вірність під час воєн Фронди. Гугеноти — як абвільські ткачі, так і сам великий Тюрен — завжди були працьовиті та впливові. На жаль, скасування Нантського едикту та начебто прихильне ставлення до "RPR" (*réligion prétendue réformée*, начебто реформованої релігії) стали питаннями, що об'єднали всі крила католицької думки. А звідси й усю гугенотську діяльність, не схвалену окремо тим едиктом, починаючи з 1666 р., вважали за незаконну. Зруйнували перші каплиці, був створений *caisse des conversions*, фонд навернення, для винагороди NC (*nouveaux convertis*, новонавернених), по шість ліврів за душу. З 1679 р. низкою юридичних та воєнних заходів у Франції силоміць намагалися винищити протестантство. Під час жорстоких *dragonnades*, насильств над протестантами, в Пуату, Беарні та Ланґедоку, коли солдатів розквартировували в усіх родинах, що відмовлялись навернутися, були скоєні нечувані звірства. І, нарешті, в жовтні 1685 р. під тиском Лувуа (Летельє) та розбещеного архієпископа Паризького Арле де Шанвалона король скасував едикт про віротерпимість. Єпископ Босюе винагородив його, назвавши "Новим Константином". До мільйона найзаможніших громадян Франції присилувано або скоритись, або тікати, в країні запанував справжній терор. Опір у Дофіне та Севені тривав понад тридцять років.

У ставленні до янсеністів королівська політика теж хиталась між компромісом та репресіями. За Янсенієві ідеї завзято ухопилось одне крило французької церкви, і їх широко розповсюдили твори абата де Сен-Сірана (1581–1643), Антуана Арно I (1612–1694), а над усе — Блеза Паскаля. Янсеністська діяльність зосереджувалась у цистерціанському монастирі Пор-Руаяль у Парижі та в межах всюдисущого клану Арно, що мав дуже тісні зв'язки з двором: з кузиною короля пані де Лонґвіль, з міністром закордонних справ Симоном Арно, маркізом де Помпон (1618–1699), з Расіном, колишнім учнем порруаяльської школи, і навіть із Босюе. Проте з 1650-х років, коли "п'ять пропозицій" з Янсенієвого

твору *"Augustinus"* ("Августин") офіційно визнали за єретичні, янсеністів почали трактувати як підривні елементи. Паскаль і решта авторів були змушені публікуватися потай. 1661 р. вимога зректися п'яти пропозицій призвела до відкритого розколу, а черниць з Пор-Руаяля, "чистих, мов янголи, гордих, мов демони", виперли з міста на нове житло в Пор-Руаяль-Лешані поблизу Версаля. Перший раунд цькувань скінчився дивним *Paix de l'Église*, (церковним миром, 1668 р.), що дав змогу янсеністам підписувати зречення і водночас "у шанобливій мовчанці" дотримуватись продиктованих сумлінням заперечень. Але у зв'язку з кампанією проти гугенотів до янсеністів знову почали сікатись. 1679 р. Арно *le Grand*, Великий, був змушений піти у вигнання до Брюселя.

Вирішальний раунд настав після публікації 1693 р. *"Réflexions"* ("Міркувань") ораторіанця Паск'є Кенеля (1634–1719). Коли знята цим твором буча сплелась із ворожнечею між єпископами Босюе та Фенелоном через квієтизм, король надумав діяти. 1705 р. він переконав папу скасувати компромісну ухвалу щодо "шанобливої мовчанки", а 1713 р. булла *"Unigenitus"* цілковито засудила янсеністів та всі їхні праці. Монастир Пор-Руаяль зрештою був закритий, його церкву зруйновано, кладовище сплюндровано. Прах Паскаля та Расіна довелось уночі рятувати з могил. Людовік XIV одним духом перетворив теоретичну суперечку на тривалу конфронтацію між панівною верхівкою церкви та держави і її інтелектуальними критиками. Ось де справжній початок французького Просвітництва.

Ніщо так не схематизоване в підручниках історії, як політика Людовіка XIV в царині мистецтва. Цей "інтелектуальний абсолютизм" часом зображують як модель, де королівські вподобання та опіка могли визначати все культурне життя доби. "Класицизм виник як офіційна доктрина, відповідна на літературній площині теоріям монархічного ладу та релігійної єдності, що переважали в політичному та духовному житті"[21]. За словами Нікола Буало (1636–1711), провідного літературного критика доби, "Un Auguste aisément peut faire des Virgiles" ("Августові не важко творити Вергіліїв").

Звісно, правда, що щедра королівська опіка правила за могутні спонуки розвитку інституційної однорідності. *Académie Française* (Французька академія, 1635 р.), що видала 1694 р. великого словника, прибрала собі роль офіційного охоронця французької мови. *Académie de Peinture et de Sculpture*, Академія малярства та скульптури, згодом *Beaux-Arts*, красних мистецтв, дала величезну владу в руки королівського художника Шарля Лебрена (1619–1690). *Académie des Sciences* (Академія наук, 1666 р.) провадила десь таку саму діяльність, як Королівське наукове товариство в Лондоні. *Académie de Musique* (Академія музики, 1669 р.) забезпечила платформу для талантів королівського композитора Жана-Батиста Люлі (1632–1687), що написав низку опер. Академія красних мистецтв, що поєднувала художнє диктаторство Лебрена з організаційним ґенієм Кольбера, мобілізувала архітекторів, декораторів та ґраверів на реалізацію проектів, де головними принципами були гармонія й лад. Королівський двір спонукав передусім до нечуваної концентрації творчих культурних сил. У

літературі "чотири королеві приятелі" — Буало, Мольєр, Расін та Лафонтен — мали на вершині своєї слави такий вплив, якого досягли дуже мало письменників. Театр *Comédie-Française* (1680 р.) об'єднав кілька наявних труп у єдиний театральний колектив.

Та коли придивитись ближче, стає зрозуміло, що класична монополія була більш ілюзорна, ніж реальна. З одного боку, власні вподобання короля були еклектичніші, ніж ті, що їх йому часто приписують. Класична манія формулювати мистецькі правила, звісно, існувала, проте тих правил не конче дотримувався кожен. З іншого боку, "класичний Парнас", що панував, напевне, років двадцять, мало-помалу був підірваний. З 1687 р. французьке культурне життя поглинула несамовита суперечка *anciens* і *modernes*, давніх і нових. Фасад єдності репнув, і крізь широку розколину проступив краєвид культурного розмаїття та єресей, а оті паради велетнів дуже часто просто відвертали від нього увагу.

Зовнішня політика Людовіка XIV була найкращою мірою його влади та престижу. Вона спиралася на найдосконалішу дипломатичну службу, яку коли-небудь бачила Європа, — нею керував з Версалю сам король, — і на військові сили, які розгортали тільки після довгого періоду готувань. Та політика сприяла виникненню конфліктів у Європі. Через те Людовіка XIV подекуди вважають за першого в низці тиранів, що намагалися завоювати Європу силою, за предтечу Наполеона і Гітлера. В коаліціях, що утворювались проти Людовіка XIV, можна відтак убачати попередників "союзних держав" пізніших сторіч.

Насправді погляд Людовіка на світ був скорше обмежений. Попри пізніші тлумачення, він, здається, не мав жодного ясного плану досягнути "природних кордонів" Франції, утвердити її самовладне панування на континенті. Хоч обережність юних літ уже минулася, цілі Людовіка XIV й далі залишалися суто династичними та консолідаційними. Бувши з ініціативи Мазаріні пов'язаним з іспанською інфантою Марією-Терезою, що стала йому за дружину 1660 р. у Сен-Жан-де-Люзі (цей шлюб становив частину Піренейського договору), Людовік не міг уникнути проблем, породжених іспанською спадщиною, яка не трималася купи. Його невпинні втручання в Нідерландах та на Рейні були виправдані справжнім страхом перед оточенням. Потяг Людовіка XIV до війни та експансії навряд чи можна порівняти з воєнним завзяттям його колег монархів, скажімо, шведського або російського. Його любов до *la gloire* могла б видаватися звичайною, якби не була підперта таким загрозливим військом. З чотирьох великих воєн Людовіка перші дві обмежувались Нідерландами, третя була спровокована *réunions*, кампанією Людовіка, спрямованою на загарбання німецьких земель з допомогою юридичних хитрощів. Безпосередньою причиною четвертої війни стало вимирання панівної іспанської династії. За всіма цими війнами стояло міжнародне суперництво за колонії та торгівлю. [ГРОТЕМАРКТ].

ҐРОТЕМАРКТ

1695 р. *Ґротемаркт*, або *Grand'Place*, Великий майдан, Брюселя був спалений дощенту, коли один з найнездаліших французьких маршалів, герцоґ Вільруа, бомбардував місто розпеченими ядрами. Тільки під час цієї битви, коли військо Людовіка XIV наступало в іспанських Нідерландах, французи зруйнували шістнадцять церков, 4000 будинків і мирний майдан, про який писали як про досконале відображення в камені найвитонченішої європейської політичної культури[1].

Ґротемаркт почали забудовувати в перші десятиріччя після 1312 р., коли Брюсель дістав свою хартію, і той майдан був свідком лицарських турнірів герцоґів Брабантського та Бурґундського. На південному боці ґотична ратуша правила за основу стрункої, піднесеної в небо дзвіниці заввишки 110 метрів, увінчаної позолоченою статуєю святого Михайла. Навпроти стояв ренесансний *Maison du Roi*, королівський палац, що бачив багато герцоґів, проте жоден король ніколи не жив у ньому. На іншому краї здіймалися високі цехові будинки "дев'яти народів", зокрема "пекарський будинок", або дім *"Le Roi d'Espagne"*, "іспанського короля"; прикрашений статуями фасад "будинку лучників", *La Louve*, та збудований у формі корми верхній поверх "човнярського будинку". На бруківці перед ними колись повісили Еґмонта й Горна. 1795 р. на тому майдані Дюмур'є виголосив заяву Французької республіки, а 1830 р. на ньому сталися сутички з голандським військом. За наших часів цей майдан став місцем проведення щорічних процесій *Ommegang* на чолі з акторами, які репрезентують "двір Карла V". Крім того, на майдані завжди продають квіти, є паркувальні майданчики, а щонеділі відбувається пташиний базар.

За австрійського панування (з 1713 р.) Брюсель був напрочуд гарно відбудований, а з 1830 р., коли місто стало столицею Королівства Бельгії, його почали інтенсивно забудовувати. В XIX ст. на поблизьких пагорбах розкинулись нові райони, пов'язані "пентагоном" бульварів. Пагорб Куденберґ став притулком для королівського палацу, урядових міністерств та парламенту. На пагорбі Кекелберґ, наслідуючи Монмартр, збудували ґрандіозний купол собору Сакре-Кер, закінчений лише 1970 р. Блискуча металева подоба молекулярної структури кристала нагадує про Всесвітню виставку 1958 р. У сучасному будинку Сіте-де-Берлемон (1967 р.) міститься штаб-квартира Європейської комісії, в Завентемі — штаб-квартира НАТО. З 1971 р. Брюсель становить один з чотирьох мовних кантонів Бельгії, який за своїм юридичним статусом дорівнює фламандськомовному, франкомовному та німецькомовному кантонам. Брюсель, спершу валонський анклав у фламандському морі, тепер поділений на французький, фламандський та мішані райони.

Сентиментальні спостерігачі вбачають у Брюселі цілком придатну столицю майбутньої Європи, бо він начебто здолав націоналізм — як свій власний, так і своїх сусідів. Брюсель зображують як горловину або "тунель історії", що, тягнучись під похмурою горою сучасного націоналізму, сягає "дивовижної моделі" "багатокультурної", "поліфонічної Бурґундії"[2]. Воно, може, й так, проте екстраваґантні інтелектуальні претензії не узгоджуються з місцевим стилем. На розі вулиці одразу за майданом Ґротемаркт височить п'єдесталі статуя *"Манекен Піс"*, малого пустуна, що випускає сечу (1619 р.), ця статуя пережила бомбардування Вільруа й виражає найрозумнішу думку з усіх тих чванькуватих тверджень.

"Деволюційна" війна (1667–1668) стала наслідком династичних претензій Людовіка на Брабант. Війна почалась навалою французів в іспанські Нідерланди, посприявши утворенню "Троїстого союзу" Англії, Голандії та Швеції, і закінчилась Ахенським миром, за яким до Франції перейшло дванадцять бельгійських фортець.

Франко-голандська війна (1672–1679) була породжена прагненням Людовіка покарати Голандію за її втручання в попередню кампанію. Війні передували ретельні дипломатичні готування, морських конкурентів Голандії — Англію та Швецію — пощастило переконати не підтримувати колишню союзницю, до французького табору долучилася ще й Польща. Ця війна перетворила Вільгельма III Оранського, штатгальтера Сполучених Провінцій, на координатора опору. Друга війна, як і перша, теж почалася з французького наступу в іспанських Нідерландах, але перехід Конде через Рейн розбуркав імперію, а Людовік не міг не скористатися нагодою покласти край іспанському пануванню над Франш-Конте. На конґресі в Неймеґені (1678–1679) дипломати Людовіка XIV одержали перемогу, заспокоївши голандців торговельними перевагами, змусивши іспанців віддати території, продиктувавши свої умови меншим державам.

Політикою *réunions* Людовік намагався уникнути відвертої війни, віддавши перевагу анексації через складні, але сумнівні юридичні процедури. Були засновані суди, що розглядали королівські петиції з претензіями на низку міст та юрисдикцій на східному кордоні. Кожен сприятливий вердикт призводив до негайної окупації певного регіону. Таким способом протягом 1680-х років організовано понад 160 анексацій, зокрема Страсбурґа (1681 р.) та Люксембурґа (1684 р.). Людовік вибрав найслушніший час для операції, Священна Римська імперія переймалася тоді турецьким наступом на Відень.

Дев'ятирічна війна (1689–1697) була наслідком виклику, який Людовік XIV кинув Ауґсбурзькій лізі (1686 р.), утвореній з ініціативи Вільгельма Оранського, що прагнув зупинити дальші французькі авантюри. Французький наступ на іспанські Нідерланди та Пфальц, коли був сплюндрований Гайдельберґ, спричинився до низки виснажливих облог та морських битв. За Рісвікським договором (1697 р.), Людовік був зобов'язаний відмовитись від більшості своїх *réunions*, але не від Страсбурґа. [ЕЛЬЗАС], [ҐРОТЕМАРКТ].

Війна за іспанську спадщину (1701–1713) мала певні претензії на те, щоб її назвали "першою світовою війною". Битви відбувались у Німеччині, в Нідерландах, в Італії, в Іспанії, в колоніях і у відкритому морі. Війна готувалася з того дня 1700 р., коли Карл II Іспанський помер бездітним, а Людовік XIV надумав ушанувати волю останнього короля й занедбати свої власні справи. Війна стала неминучою, коли Людовік XIV представив дворові свого онука Філіпа Анжуйського такими словами: "Voici le Roi d'Espagne" — "Ось іспанський король". Війна згуртувала найширшу й наймогутнішу антифранцузьку коаліцію, якою на воєнних фронтах керував тріумвірат, що складався з принца Євгена Савойського, герцоґа Малборо та великого найманця Гейнсіуса. Битви почалися, коли Людовік задля обережності знов окупував утримувані голандцями

"бар'єрні фортеці" в іспанських Нідерландах. Далі йшли облоги та контроблоги, битви на суходолі та в морі, аж поки всі сторони виснажились до краю. 1709 р., після "дуже кривавої", проте не вирішальної битви при Мальплаке, яка врятувала Францію від інтервенції, маршал де Вілар начебто сказав своєму суверенові: "Величносте, коли ваші вороги здобудуть іще одну таку перемогу, їм усім настане кінець".

Остаточні наслідки французьких війн, сформульовані в двох подібних один до одного договорах — Утрехтському (1713 р.) та Раштатському (1714 р.), — не відповідали сподіванням жодного з головних учасників. Французькі амбіції були ослаблені, але не приборкані. Франція залишила собі багато важливих здобутків, зокрема Ліль, Франш-Конте та Ельзас, Філіп Анжуйський утвердився на іспанському троні. Нідерланди, як і Франція, були виснажені, проте вижили й зберегли контроль над бар'єрними фортецями. Іспанія, що програла, приєднавшись до антифранцузької коаліції, програла ще раз, ставши союзницею Франції. Головною метою іспанців було збереження їхньої імперії. З'ясувалося, що вони спровокували ту саму катастрофу, якої намагались уникнути. Австрійці, що не хотіли, аби іспанська спадщина перейшла до Франції, зрештою змирилися, діставши чималу частку дрібних надбань, зокрема іспанські Нідерланди, Мілан, Неаполь та Сардинію. Найбільше вочевидь виграли периферійні держави. І Гогенцолерни в Пруссії, і Савойський дім утвердили свій королівський статус. Гогенцолерни взяли собі Верхній Ґелдерн на Рейні, а трохи згодом шведську Померанію; Савойській династії дісталася Сицилія. Нове Сполучене Королівство Великої Британії миттю піднесло свій статус, утвердивши свій контроль над Ґібралтаром і Міноркою, Ньюфаундлендом та іншими американськими землями, а також над іспанською колоніальною торгівлею. Сполучене Королівство — вже не просто Англія — постало тепер як наймогутніша морська держава, як провідний дипломатичний брокер, як головний опонент французької зверхності.

Отже, сягнувши вершини свого розвитку на початку 1680-х років, величний експеримент Людовіка XIV давав дедалі менші прибутки. До війн, релігійних переслідувань, смерті видатних постатей додались куди глибші причини. І французька держава, і французьке суспільство виявляли ознаки давньої виснажливої хвороби. Наприклад, державні фінанси перебували в стані великого безладдя. 1715 р. чистий державний прибуток становив 69 млн. ліврів, а витрати сягали 132 млн.; державний борг, за різними оцінками, становив від 830 млн. до 2 млрд. 88 млн. ліврів[22]. Але ще важливіше те, що маса французького населення мала надто мізерний виграш від життя в дедалі тяжчих злиднях; і далі не припинялися скандальні звільнення аристократії від податків; середній клас, зазнавши страшного удару внаслідок розправи над гугенотами, намагався зменшити тягар державного регулювання; кріпаки гарували на межі голодної смерті й не мали жодної надії на полегкість. Тогочасні повідомлення про страшну нужду в голодні роки — про босоногу голоту, що живилася буряком, корою та ягодами, потверджені сучасними статистичними дослідженнями смертності та

цін на харчі. Не вщухали відверті й криваві бунти в провінціях — у Беарні (1664 р.), Віваре (1670 р.), Бордо (1674 р.), Бретані (1675 р.), Лангедоку (1703–1709), Кагорі (1709 р.). Вдаючись до воєнних виправ та масових вішань, уряд жорстоко придушував селянські бунти та пошесті спалювання замків. Фасад іще блищав, та підвалини вже захитались. Коли 1 вересня 1715 р. Людовік XIV нарешті помер, від гучних слів, якими почалася погребова промова, завіса остаточно впала: "Dieu seul, mes frères, — протягло мовив єпископ Масильйон, — Dieu seul est grand" ("Браття мої, тільки Господь великий").

Франція XVIII ст. цілковито була витвором величного, проте невдалого експерименту Людовіка XIV. Інтелектуальне шумування французького Просвітництва стало природною реакцією на політичну й соціальну зашкарублість *ancien régime*, що його створив Людовік XIV. І зовнішня, і внутрішня політика Франції були присвячені підтримці статус-кво в усіх сферах. Притаманний системі консерватизм був покріплений початковим шоком унаслідок ризикованих проектів Джона Ло, які, здається, дискредитували саме уявлення про зміни та реформи. Консерватизм зміцнів і як наслідок неповноліття (1715–1723) Людовіка XV, коли віжки врядування тримав у своїх руках галантний, але розбещений регент, герцог Орлеанський; крім того, молодий король довго перебував під впливом свого літнього наставника Андре, кардинала де Флері (1653–1743). Регент швиденько відновив право парламенту не погоджуватись із королівськими указами — класичний припис для нескінченного безвідповідального шкідництва. Кардинал мав вплив на державні справи за доби відносної стабільності, позначеної лише дипломатичними кризами та новим спалахом суперечок про янсенізм. А саме королювання Людовіка XV (1723–1774), що надавав більше уваги ловам на жінок та лисиць, ніж державному врядуванню, було періодом мертвотного застою. Постійна фінансова криза, яку живили невпинні війни, обернула сутички між двором і парламентом на звичайне явище. Релігійні конфлікти між папістами, галліканами та янсеністами, що досягли кульмінації 1764 р., коли вигнано єзуїтів, виродились у ритуальні виливи злоби та обскурантизму. Прірва між двором і народом стала ще ширша. Найвидатнішою постаттю тієї доби можна, напевне, назвати Жанну Пуасон, мадам де Попмадур (1721–1764) — розумну, впливову, але цілковито безпорадну жінку. Вона робила, що могла, аби полегшити королю несказанну нудьгу, і нібито саме їй належить ота найпромовистіша фраза: "Après nous le déluge" ("Після нас хоч потоп"). [**КОРСИКА**], [**"DESSEIN"**].

КОРСИКА

Те, чи народився Наполеон Бонапарт підданим короля Франції, — питання суперечливе. Його старший брат Жозеф — безперечно ні. Генуезька республіка продала острів Корсику Людовікові XV, проте острівна асамблея потвердила цю оборудку лиш у ве-

ресні 1770 р., коли Наполеонові був один рік. Наполеонів батько служив за секретаря в Паскаля Паолі, що очолював повстання проти Ґенуї, а згодом, перед тим як померти в Англії, очолив повстання проти якобінського Конвенту.

Корсика мала довгу історію самоврядування, *terra di commune*, що зародилося ще в XI ст. Воно зберігалось під владою Пізи, Ґенуї й монархічної Франції, аж поки його знищила Французька республіка.

З 1793 р. Корсика інкорпорована до складу французької метрополії як департамент 90, проте її особливий характер украй помітний, а місцевий сепаратизм не вщухав ніколи. Закон 1982 р. про реґіони повернув їй певний ступінь автономії, але недостатній, аби знищити антифранцузький тероризм. Нелеґальний Корсиканський національно-визвольний фронт можна порівняти з ЕТА в Країні Басків у Іспанії та з ІРА в Північній Ірландії[1]. Попри поширені стереотипи терористичний націоналізм не обмежений Східною Європою чи Балканами.

Людовік XVI, безперечно, сподівався королювання такого ж довгого й нудного, як і правління його діда, хоча добачав навіть потребу в реформах. Проте Людовік XVI став першим в'язнем *ancien régime*. Того дня, коли почався "потоп", 14 липня 1789 р., у його щоденнику записане слово, яке завжди мав звичай вживати його дідусь у ті дні, коли не було полювання: "Rien" — "Нічого".

На Британських островах головною подією тієї доби стало заснування Сполученого Королівства (1707 р.), що було кульмінацією складних релігійних, династичних, конституційних та міжнародних конфліктів. Реставрація Стюартів після громадянської війни провістила непевну нічию, і Карл II (помер 1685 р.) пережив на монаршому троні дві війни з Голандією, шахрайську папістську змову 1679 р. і два повстання шотландських ковенантерів. Як і його батько, король неохоче скорився врядуванню через парламент і пнувся зі шкури, аби обминати ту перешкоду. Його релігійна політика пролягала середнім курсом між крайніми протестантськими та католицькими фракціями. Відновлення панівного становища англіканської церкви визначило межі релігійної толерантності. В Англії воно супроводилось запровадженням Кларендонських конституцій та закону про присягу і відмову визнавати папську владу, а в Ірландії та Шотландії — відновленням єпископських кафедр. У царині зовнішньої політики точилися палкі суперечки, чи слід воювати з Голандією з комерційних причин, а чи слід підтримувати її з огляду на релігійні та стратегічні інтереси. ["ЛОЙД"].

"ЛОЙДС"

18 лютого 1688 р. *лондонська "Gazette"* згадала про кав'ярню Едварда Лойда на Тауер-стріт. Невдовзі після цього Лойд став видавати щотижневий бюлетень, попередника *"Lloyd's List"*, публікуючи новини про комерцію та кораблі. Таким чином він забезпечив

як місце зустрічі, так і інформаційну службу для всіх зацікавлених у страховому бізнесі. Компанія Лойда виросла до найбільшої в світі страхової асоціації. Працюючи при королівської біржі, 1774 р. вона випустила свій перший стандартизований страховий поліс. 1811 р. компанія була реорганізована [ТАБАРД], статут 1888 р. потвердив її привілеї. Компанія стала контактним вузлом між синдикатами "з ім'ям", які дають капітал, та страховими фірмами, що виплачують страхове покриття на кожен випущений поліс.

Страховий бізнес продає безпеку. Його коріння можна простежити до торговельних міст середньовічної Італії, де принцип "взаємності", або поділу ризику, розуміли дуже добре. То була одна з передумов розвитку комерції. Інтенсивне зростання страхового бізнесу у XVIII ст. відображує підвищення рівня безпеки в багатьох інших сферах.

Попервах культура страхування була цариною нечисленної торговельної еліти. [MERCANTE]. Але вона невпинно поширювала свої кордони, по-перше, покриваючи нові види ризику, як-от страхування від пожеж, нещасного випадку, страхування життя та здоров'я; по-друге, охоплюючи нові соціальні прошарки; по-третє, посуваючись у нові, менш комерціалізовані реґіони Європи. В середині XIX ст. уряди почали замислюватись над вигодами загальної системи страхування, а 1888 р. німецький уряд запровадив систему страхування здоров'я та пенсійне страхування для всіх державних службовців. Наприкінці XX ст. концепція "соціальної безпеки", доступної для кожного за правом, стала загальновизнаним ідеалом.

Страхування мало далекосяжні наслідки в царині соціальної психології. Якщо постійна небезпека посприяла виникненню традиційних релігій та [МАҐІЇ], збільшення матеріальної безпеки неминуче мало відбитись на реакціях населення на велику невизначеність фортуни і смерті. 1693 р. Королівське товариство звеліло Едмундові Галею підготувати статистичний звіт про "рівні людської смертності". Товариство було стурбоване недавнім фінансовим лихом, яке стало наслідком продажу щорічних рент, незважаючи на вік. Галей з'ясував, що єдині придатні дані надходять тільки з Бреслау (тепер Вроцлав) в австрійській Силезії, де при реєстрації смерті зазначали вік померлого. Проаналізувавши 6193 народження і 5869 смертей у Бреслау за 1687–1691 рр., він мав змогу побудувати таблицю, яка показувала вікові групи населення, приблизну кількість представників кожної групи і щорічну кількість смертей у кожній групі. З цього він виснував принципи визначення можливої тривалості життя та мінливих імовірностей смерті. Галеєва "Таблиця з Бреслау" була піонером страхових статистичних обрахунків, відібравши в провидіння його монополію на людську смертність.

Усі ці питання вкрай загострилися після 1685 р., коли наступником Карла на троні став його брат Яків II (правив 1685–1688 (1701)), войовничий католик, абсолютист, шанувальник Людовіка XIV. Його вступ на трон був відзначений двома найнещасливішими повстаннями — графа Аргайла в Шотландії та герцоґа Монмута в Англії. Коли король намагався поширити закони про терпимість на католиків, протестантська парламентська партія в Англії — відтоді відома як "віги" — змусила своїх роялістських опонентів — відтоді відомих як "торі" —

розкрити карти. З'явився привид громадянської та релігійної війни, хоча пристосуванці різної масті, як-от англо-ірландський священик з Брея, були ладні зберігати свої посади за всяку ціну:

When royal James possessed the throne
And Popery came in fashion,
The Penal Laws I hooted down
And signed the Declaration.
The Church of Rome I found did fit
Full well my constitution;
And I had been a Jesuit
But for the Revolution.
And this is Law that I'll maintain,
Until my dying day, Sir!
That whatsoever King may reign,
I'll be the Vicar of Bray, Sir!

Коли Яків сів на трон
Й папство стало модним,
Геть забув я про закон,
Бо з усім був згодний.
Враз збагнув, що Рим святий —
Духу конституція,
І я був би єзуїт,
Щоб не революція.
Цей указ я вшанував
Аж до свого скону,
Бо хоч хто корону взяв —
Не зійду з амвона![23]

Яків сподівався на мобілізацію французької підтримки і насилу спромігся втекти за кордон при другій спробі.

Перемога протестантів була забезпечена рішучими діями голандського штатгальтера Вільгельма Оранського, чоловіка Якової доньки Марії, що постановив не дати Англії потрапити до тенет Людовіка XIV. Висадившись у Торбеї 5 листопада 1688 р. з могутнім військом найманців, він без опору звільнив Лондон від англійських військ і утвердився на позиціях невразливої сили. Лише після цього він скликав конвенційний парламент, що мав здійснити "славну" та "безкровну" революцію й запропонувати йому разом з дружиною англійський трон[24]. То був розв'язок, який задовольняв усі головні сторони. Генеральні штати Сполучених Провінцій, які оплатили операцію, втішились, побачивши, що їхній штатгальтер має міцніші позиції за кордоном, ніж у Нідерландах. А Вільгельм радів, що значно збільшив свої ресурси для боротьби із Францією.

Англійські віги були задоволені, маючи короля-іноземця, якого можна легше контролювати, ніж Стюартів.

В Англії "революція" була потверджена Декларацією, біллем про права і ще одним законом про толерантність (цей закон визнавав протестантських дисентерів, але не католиків). Вона була тісно пов'язана з новим конституційним устроєм, що зсунув рівновагу від корони в бік парламенту. В Ірландії революція закінчилась кривавим завоюванням і тріумфом "короля Білі" та його "оранжистів" у Бойнській битві 1 (11) липня 1690 р.* Ця битва утвердила зверхність протестантів у переважно католицькій країні. У Шотландії революція була завершена зрадницькою різаниною при Ґленко (1692 р.), де загибель католицького клану Макдоналдів від рук Кемпбелів, яким допомагали англійці, стало початком війни на смерть і життя між долинами та верховинами. У сфері міжнародних відносин революція супроводилась приєднанням Англії та Шотландії до Аугсбурзької ліги та всіх подальших коаліцій проти Людовіка XIV.

Отже, "славна революція" 1688–1689 рр. не була ні дуже славною, ні революційною. Вона почалася задля порятунку політичного та релігійного істеблішменту від радикальних пропозицій Якова і сталася внаслідок єдиного успішного нападу на Англію після 1066 р. Проте для наступних поколінь ця революція виплодила могутній міф. Цей міф був зародком конституційної доктрини, яка стала відома як "англійська ідеологія" і яка постулює абсолютний суверенітет парламенту. Згідно з доктриною, "абсолютна деспотична влада", як сформулював юрист Блекстоун, перейшла від монарха до обраного парламенту. Принаймні теоретично вона надає парламентові владу правити з усією тією величною авторитарністю, яку мали давніше англійські королі. Саме цим дана доктрина фундаментально відрізняється від теорії про суверенітет народу, що її перейме більшість європейських країн, наслідуючи приклад чи то США, чи то революційної Франції; ця теорія втілюється в практику через офіційну конституцію, що визначає функціонування всіх галузок державної влади. Отже, доктрина неминуче стала флагманом не тільки протестантської, а й англійської зверхності в межах Великої Британії, бо члени парламенту — англійці завжди можуть сформувати більшість відносно членів-неанглійців. Доктрині судилося пережити всі зміни наступних сторіч; вже проминуло триста років, а вона й досі становить одну з головних перешкод вступові Британії до об'єднаного Європейського Співтовариства[25].

Через династичні ускладнення остаточний результат "революції" протягом чверті століття був непевний. З 1701 р. Людовік XIV офіційно визнав претензії Якова Едварда Стюарта, "Старого Претендента", або ж "Якова III" (1688–1766), а тим часом смерть Марії (1694 р.), Вільгельма III (1702 р.) та всіх сімнадцяти дітей королеви Анни (правила 1702–1714) лишила протестантських Стюартів без спадкоємця. В розпалі війни за іспанську спадщину нікому не треба було

---

* 1 липня 1690 р. — старий стиль, 11 липня 1690 р. — новий стиль. Через плутанину з новим календарем або, може, ще й через другу перемогу протестантів у липні 1690 р. при Огрімі "Бойн" традиційно відзначають у Північній Ірландії 12 липня як національне свято.

нагадувати, до яких чвар може призвести брак спадкоємця, і Акт про унію (1707 р.) Англії та Шотландії був великою мірою породжений розпачливим страхом як у Лондоні, так і в Единбурзі перед загрозою династичних заворушень. Коштом свого саморозпуску шотландський парламент мав змогу досягти англійської згоди на вільну торгівлю між обома країнами, на оплату англійськими грішми величезних боргів Шотландії, крім того, згоди на окреме існування шотландського права та пресвітеріанської церкви, а також неписаної обіцянки застосувати англійські збройні сили проти бунтівливих верховин (див. додаток III, с. 1333).

Відтоді Сполученим Королівством Великої Британії мав правити спільний парламент у Вестмінстері, а нова "британська" національність мала перекрити всі давніші нації острова. Сучасна британська ідентичність зародилася саме тієї доби. Англійські традиції треба було вшановувати. Спогади про окрему шотландську історію — знищити. Британія вступила в добу свого найбільшого самоствердження, звільнившись від тягаря острівного поділу. Попри численні протести, вибір Ганноверського дому як наступників Стюартів був затверджений. Після цього монархія, що не була ні англійською, ні шотландською, стала стовпом британськості[26]. [ҐОТА], [МАСОНИ].

Якобітська справа, що так довго тягнулась у XVIII ст., об'єднала все те, що було втрачене під час подій 1688–1714 рр. Окрім особистого щастя Старого Претендента та його сина Чарлза Едварда Стюарта, відомого ще як "Молодий Претендент", "милий принц Чарлі" та "Карл III" (1720–1788), тут ішлося й про кривди, заподіяні тим, хто був пов'язаний із переможеним ладом. Якобізм оплакував падіння старої монархії, англійський католицизм та його європейські зв'язки, право шотландців та ірландців бути господарями своєї долі. В Англії він здобув симпатії багатьох високопоставлених торі і всіх тих, хто сумував за втікачами та вигнанцями. Якобізм надихнув два великі повстання: П'ятнадцятого року (1715 р.), коли якобітське військо просунулось на південь аж до Ланкаширу, та Сорок п'ятого року (1745 р.), коли воно підступило до Дербі.

Цей останній наступ спричинився до кампанії за остаточне знищення цивілізації шотландських верховин. Після страшної поразки під Калоден-Мором 16 квітня 1746 р., коли останній великий загін верховинських кланів був знищений гарматними залпами англійських солдатів та шотландців з долин, клани були придушені назавжди. Гельську мову і шотландський національний одяг заборонили, шотландські організації скасували, ватажків повиганяли з країни. Внаслідок страшних чисток, які дозволили лояльним землевласникам виганяти людей і на їхніх землях випасати вівці, гелів стало більше в Північній Америці, ніж у Шотландії. Саме через міграцію верховини стали такі привабливі для туристів, які, нічого не знаючи, захоплюються відтоді безлюдністю тамтешніх місць. [ШОТЛАНДСЬКА СПІДНИЧКА].

Разом із обгородженням, яке понад двісті років зганяло зі своєї землі дрібних англійських землевласників, чистки завершили процес звільнення земель, який надав британському суспільству одну з його найпритаманніших рис. Чистки

позбавили Велику Британію селянства, що становило хребет більшості націй Європи. Вони забрали з собою соціальну солідарність, примітивну демократію і ту національну свідомість, яка природно формується в суспільстві з селянською основою. Отже, в певному розумінні британську національність можна було тільки спроектувати вниз від державних інституцій, надто корони та імперії, вона не могла розвинутись угору з традиційної прив'язаності селянської родини до землі. Відтоді земля здебільшого була власністю нечисленного класу фермерів та землевласників. Британське суспільство поділилось на заможну лояльну меншість і знедолену більшість, що пронесе свої напівзабуті кривди, пов'язані з вимушеним зубожінням, у саме серце британської класової системи.

МАСОНИ

1717 р. у день святого Іоанна Хрестителя представники чотирьох тодішніх лондонських франкмасонських лож зібрались у шинку *"Гуска і рашпер"* і сформували "Материнську велику ложу світу" та обрали свого першого великого маґістра. Хоч протоколи не збереглися, історики масонства не сумніваються, що збори таки відбулись і Лондонська велика ложа стала відтоді нервовим центром міжнародного руху[1].

Рання історія франкмасонства дуже неясна. Папська булла XIII ст., яка нібито створила товариство церковних будівників, — чистісінька вигадка. Зв'язки з середньовічними *commecines* або *steinmetzen*, каменярами, а надто з підпільною організацією колишніх тамплієрів не доведені. В одному з повідомлень про масонів 1723 р. є такі римовані рядки:

If history be no ancient Fable
Freemasons came from the Tower of Babel.

Якщо історія має з брехнею межі,
Франкмасони — з Вавилонської вежі.

Перші вірогідні звістки вказують на Шотландію XVII ст. і на контакти масонів з Англією під час громадянської війни. Еліас Ашмол (1617–1692), антиквар, астролог і засновник Оксфордського музею, зробив у своєму щоденнику такий запис про вступ до ложі:

"16 жовтня 1646 р., 4 год. 30 хв. дня. Мене прийняли до франкмасонів у Ворінґтоні, Ланкашир, разом із полковником Генрі Мейнверінґом з Чеширу. Ось імена тих, хто був тоді в ложі: містер Річ Пенкет, Ворден, містер Джеймс Кольєр, містер Річ Сенкі, Генрі Літлер, Джон Елам, Річард Елам, Ґ'ю Брю"[2].

Ауру таємничості навколо франкмасонства культивували зумисне. Вона приваблює прихильників, ображає противників. Невтаємничені можуть лише гадати про його ритуали, ієрархію, псевдосхідний жаргон, його знаки, символи та мету. Циркуль і косинець, фартух і рукавиці та коло на підлозі вочевидь мали заохочувати віру, що франкмасонство походить із середньовічного цеху. Проте найбільше суперечок породжувала присяга зберігати таємницю, яку складав кожен член. Згідно з одним повідомленням, чоловіка з зав'язаними очима запитали:

"У кого ти віриш?" — і той відповів: "У Бога". "Куди ти мандруєш?" — "Із заходу на схід, до світла", — була відповідь. Тоді його попросили заприсягтися на Біблії не розголошувати таємниць товариства, бо інакше "мені переріжуть горлянку, вирвуть язик, а тіло поховають у шорстких океанських пісках..."[3]

Франкмасонство завжди функціонувало, власне, як товариство взаємовигоди, хоча ті вигоди ніде не були визначені. Вороги не раз звинувачували франкмасонство, що воно антифеміністичне, бо не допускає жінок, крім того, антигромадське та антихристиянське, бо його члени начебто допомагають один одному політичними, комерційними та соціальними зв'язками на шкоду решті членів суспільства. Франкмасони завжди наголошували на своїй опозиції до атеїзму, на своїй релігійній толерантності, нейтралітеті в політиці та прихильності до доброчинства.

У XVIII ст. франкмасонство стало поширюватись нечуваними темпами. Воно набирало собі членів з найвищих верств британської аристократії і правило за тривку опору монархії. Вигнані з батьківщини шотландці 1725 р. заснували ложу в Парижі, відтоді масонство поширилось на кожну країну континенту. 1726 р. масони з'явились у Празі, 1755 р. у Варшаві, а згодом навіть у Санкт-Петербурзі. У часи наполеонівських війн масонська мережа була досить широка, щоб ходили чутки про офіцерів обох сторін при Бородіно та Ватерлоо, які обмінювались потаємними знаками і припиняли стрілянину.

У католицьких країнах франкмасонство набуло антиклерикальної барви й відігравало важливу роль у радикальному Просвітництві[4]. Масони часто були деїстами, філософами, критиками церкви та держави. В Австрії, наприклад, де папські булли, що засуджували масонство, не були опубліковані, воно стало незвичайно активним у сприянні мистецтвам — аж до заборони 1795 р. У Франції масонство сприяло передреволюційному шумуванню. В XIX ст. і пізніше масонство було тісно пов'язане з лібералізмом.

Реакція католицької церкви була недвозначна. Ватикан тлумачив франкмасонство як зло. Від булли *"In Eminenti"* ("У високості", 1738 р.) до булли *"Ab Apostolici"* ("Від апостолів", 1890 р.) папи засуджували його з шести різних нагод як потаємний, нечестивий і підривний рух. Правовірний католик не може бути франкмасоном, і в ультракатолицьких колах масонів поряд із якобінцями, карбонаріями та євреями часто трактували як відвертих ворогів. Тоталітарні режими XX ст. були ще ворожіші до масонів. Франкмасонів запроторювали до концтаборів і фашисти, і комуністи. У багатьох реґіонах Європи масони змогли поновити свою діяльність лише після падіння фашизму або, як на Сході, після розпаду радянського блоку.

Суперечки про роль франкмасонства тривають і досі. Проте найразючішим документом про масонство є список його членів. Масонами начебто були Франц I у Австрії, Фрідріх II у Пруссії, Ґустав IV у Швеції, Станіслав-Авґуст у Польщі, Павло I в Росії, а також Рен, Свіфт, Вольтер, Монтеск'є, Ґібон, Ґете, Бернс, Вілкс, Берк; Гайдн, Моцарт, Ґільйотен і Марат; генерали Лафает, Кутузов, Суворов і Велінґтон; маршали Макдоналд і Понятовський; Талейран, Канінґ, Скот, Тролоп, О'Конел, Пушкін, Ліст, Мадзіні, Ґарібальді, Кошут; Леопольд I у Бельгії, Вільгельм I у Німеччині; Ейфель; Тірпіц, Шарнгорст, Масарик, Керенський, Штреземан і Черчіл; крім того, всі, за єдиним винятком, британські королі від Ґеорґа IV до Ґеорґа VI. Отже, бачимо, що найпотаємніше з міжнародних товариств не таке вже й таємне.

ШОТЛАНДСЬКА СПІДНИЧКА

1727 р. голова клану Макдонелів із Ґленґері взявся за ливарний бізнес. Він здав в оренду ліс Інверґері майстрові з Бероу, Ланкашир, квакеру Томасу Ровлінсонові і найняв лісорубів та робітників до печі. Ровлінсон, що часто навідувався, помітив, що традиційний одяг шотландців, *breacon*, або плед із поясом, заважає їм працювати. Отож, порадившись із ґарнізонним кравцем в Інвернесі, він змоделював короткий складчастий одяг до колін, що скоро став відомий як *felie-beg*, або *philibeg*, шотландська спідничка. Таким чином, головний елемент начебто давнього шотландського верховинського костюма придумав англієць[1].

Невдовзі після цього було розбите друге якобітське повстання, і вестмінстерський парламент заборонив верховинський одяг. Сорок років шотландську спідничку не можна було носити прилюдно, хіба що у верховинських полках, які не забула сформувати дбайлива англійська армія: полк чорних вартових (1739 р.), полк верховинської легкої піхоти (1777 р.), полк приморських верховинців (1778 р.), Камеронський полк (1793 р.), полки Арґайлський, Сазерлендський та Ґордонський (1794 р.). У ті самі десятиріччя, коли товариство верховинців у Лондоні провадило кампанію за повернення спіднички, цивільні чоловіки на верховинах назавжди перейшли до штанів. [NOMEN].

1822 р. Ґеорґ IV поїхав до Единбурґа, то був перший після об'єднання візит англійського короля до Шотландії. Сер Вальтер Скот, романіст, виконував роль церемоніймейстера. Два верховинські полки, що вкрили себе славою під Ватерлоо, пройшли парадним маршем у спідничках. Усіх клановиx вождів Шотландії спонукали прийти на парад у "традиційному вбранні". Вони теж повдягали спіднички, кожна з різними клітинками. В Шотландії не одне сторіччя з успіхом ткали розмаїті картаті тканини, що йшли на пошиття штанів зі звуженими донизу холошами для багатіїв. Проте барвисті картаті візерунки були вільно пов'язані, і то не з кланами, а з реґіонами; простолюду використовувати їх не дозволяли. Найвідоміший візерунок — чорно-зелена шотландка Кемпбелів, яку дадуть полкові чорних вартових, — відомий у торгівлі як "Кід № 155"; назва походить від прізвища карибського плантатора, що звелів виготовляти його своїм рабам. Проте верховинські полки та збори 1822 р. запровадили звичай пов'язувати кожен візерунок з одним конкретним клановим ім'ям. Утвердженню такого зв'язку дуже посприяла пізніша публікація чудово проілюстрованої, але неправдивої книжки *"Vestiarum Scoticum"* ("Шотландський одяг", 1842 р.), яку написали два пронозуваті брати, самозвані Собеські-Стюарти, що мали свій романтичний двір на острові Айлін-Ейґес поблизу Інвернеса.

Розподіл візерунків на шотландці завершив дивовижний процес культурної вигадки, що розвивався понад два століття. На першому етапі, після заснування пресвітеріанської колонії в Олстері, вочевидь ірландське походження шотландської цивілізації попервах нехтували, потім цуралися його. Були складені нові, виключно шотландські варіанти розвитку історії та літератури, і, певне, не за останнє джерело натхнення тут правили сфальшовані вірші "Осіана" — Джеймса Макферсона. Начебто давні та ориґінальні шотландські традиції, як-от спідничка, видавались привабливими, оскільки відповідали потребі мати незаперечний національний родовід. На ос-

танній стадії, що почалася з закону про амністію (1786 р.), маси верховинських утікачів спустилися в долини, і нові традиції перейняли шотландці всіх кланів як прикмету своєї неанглійськості. Цій украй романтичній грі потурала королева Вікторія, що 1848 р. придбала собі маєток Балморал і вигадала балморалську шотландку для своїх дуже і дуже нешотландських почту й родини.

Макдонели з Ґленґері не бачили кінця цих подій[2]. Спершу вони становили галузку, або підклан, клану Макдоналдів з острова Скай, були колись "господарями островів", їхнє ґельське ім'я означає "сини Домнала", володаря світу. Під час перерв у своїй війні з Маккензі вони завжди відігравали провідну роль, боронячи католицизм та якобізм. Макдонел, голова клану, тримав прапор Якова II при Кілікренкі 1689 р. і знову пішов у бій при Шерифмюері 1715 р. Його наступник брав участь у повстанні Сорок п'ятого року на чолі шестисот людей свого клану і був ув'язнений у лондонському Тауері. Проте шістнадцять кланових вождів продали предківські землі й емігрували до Нової Зеландії. Червона, чорна, темно-зелена і біла шотландка Макдонелів має всі прикмети давнього й простого візерунку, хоча невідомо, чи прикрашав він первісну шотландську спідничку 1727 р.

Наприкінці XIX ст. "вигадана традиція" пішла в масове виробництво по всій Європі[3]. Коли німецькі соціалісти вигадали Першотравень (1890 р.), коли греки відновили Олімпійські ігри (1896 р.), коли росіяни відзначили заснування династії Романових (1913 р.), а шотландці встановили "Бернсову ніч" (то була відповідь шотландських долин на верховинські спідничку, люльку та вівсянку з тельбухами), — всі вони намагалися створити для своїх громадян чуття спільної ідентичності.

У межах Британських островів Ірландія стояла трохи осторонь. Хоча її долю не можна порівняти з плюндруванням шотландських верховин, спадщина конфлікту була важка і прикра. Під час релігійних війн і протестанти, і католики страждали від лютих переслідувань. Після 1691 р. протестантська зверхність була підтримана драконівськими кримінальними законами, що забороняли католикам іти на службу, мати власність, діставати освіту та одружуватись із протестантами. Ірландію лишили поза межами об'єднання 1707 р. Вона зберегла свій власний парламент, але й далі підлягала давньому "законові Пойнінґа", що надавав автоматичний контроль за її законодавством королівським міністрам у Лондоні. На відміну від Шотландії, Ірландії не дозволили скористатися правом вільної торгівлі з Англією. На відміну від Велсу, Ірландія ще не зазнавала впливу жодного національно-культурного відродження. За єдиним винятком протестантського Олстеру, де втікачі-гугеноти започаткували прибуткову полотняну індустрію, Ірландія не брала прямої участі в британській промисловій революції. Ростуча кількість населення дедалі увиразнювала селянські злидні. Голоди 1726–1729 та 1739–1741 рр. стали провісниками катастрофи 1840-х років. Несамовиті зграї "білих хлопців" уперше з'явилися по селах 1761 р. Рух за реформи, що його очолили Генрі Флад (1732–1791) та Генрі Ґретен (1746–1820),

зазнав зрештою невдачі внаслідок невдалого повстання Волфа Тона та його "Об'єднаних ірландців" і примусової інкорпорації Ірландії до складу Сполученого Королівства внаслідок другого Акта про унію (1801 р.).

Гановерська династія правила в Британії 123 роки. За врядування чотирьох Ґеоргів — I (1714–1727), II (1727–1760), III (1760–1820) та IV (1820–1830) — в країні встановилася справжня конституційна монархія, що наглядала за здобутками і втратами імперії, за першою в світі промисловою революцією, за розвитком безпрецедентної морської могутності, завдяки якій Британія стала абсолютно недосяжною для континентальних держав. Протягом того періоду між Британією та її континентальними сусідами сформувалася така величезна різниця, що чимало острівних істориків дійшли думки, ніби британську та європейську історію слід трактувати як різні предмети.

Ретроспективно найважливішою подією наприкінці правління Гановерської династії стала втрата тринадцяти британських колоній під час так званої американської революції 1776–1783 рр. Звісно, 1776 р. ніхто, напевне, не міг передбачити повного потенціалу Сполучених Штатів. Тринадцять колоній видавалися тоді вкрай тендітним утворенням посеред нескорених сил природи на майже не дослідженому континенті. Зате перспективи Британської імперії напередодні війни за незалежність були величезними з будь-якого погляду. Адже завдяки своїй морській могутності Британія вже реально підійшла до можливості захопити без великого опору неозорі іспанські та французькі західні й середньозахідні території Америки (1803 р. Франція справді була змушена продати за безцінь свою Луїзіану, фактично, увесь Середній Захід). Силоміць позбавлена своїх найпривабливіших заокеанських володінь, Британія неминуче дедалі більшою мірою обмежувалась пошуками імперського щастя деінде, зокрема в Індії та Африці.

Водночас британський уряд не помічав навіть найбезпосередніших наслідків утрати американських колоній. Джон Генкок мав слушність, написавши Декларацію про незалежність (1776 р.) великими літерами, щоб король Ґеорґ міг читати її "без окулярів". Континентальним суперникам Британії американський бунт дав коротку нагоду втрутитись. Франція та Іспанія допомагали повстанню, якого ніколи б не потерпіли серед своїх колоністів. Тим часом кожен тямущий європеєць розумів, що повстання порушило фундаментальний політичний принцип, кинувши виклик самим підвалинам монархій, які врядували тоді майже в кожній європейській країні. Сім статей народженої повстанням конституції містять найясніше і найпрактичніше формулювання ідеалів Просвітництва. Статті стислі, світські, демократичні, республіканські, раціоналістичні; вони твердо спираються на договірну теорію Лока, на англійську повагу до закону, на думки Монтеск'є про поділ влад, на уявлення Русо про загальну волю. Конституцію написано від імені всіх — "Ми, народ Сполучених Штатів", — і вона виявилась напрочуд довговічною. Іронія полягає в тому, що чимало її провідних авторів, зокрема і Томас Джеферсон, і Джордж Вашингтон, були рабовласники, і вони вибороли конституцію у країни, що мала на той час чи не найбільше свободи і чи не найкраще врядування.

До XVIII ст. Савоя була прикордонною провінцією Священної Римської імперії. Вона займала хребти Західних Альп між Францією та Ломбардською рівниною. Династія савойських володарів, претендуючи на найбільшу давність у Європі, зародилась аж XI ст. і походила від графа Умберто Б'янкамано, "Умберта Білорукого", чия родина володіла територіями по обидва боки перевалів Мон-Сені та Великий Сен-Бернар. Північна частина Савої — франкомовне Савойське графство з Шамбері, Ансі та гірським масивом Монблан — сягала берега Женевського озера. Її південна частина — італомовна державка П'ємонт з Аостою, Сузою і Турином — тягнулась аж до Лігурійської Рив'єри. Після виникнення Швейцарської Конфедерації провінція була відірвана від головного масиву Священної Римської імперії, і її володарі в Турині, коли їхній статус підвищили до імперських герцогів, мали змогу стати практично незалежними володарями. Як і його попередники, герцог Віктор-Амадей II (правив 1675–1730) ступив на небезпечну стежку поміж могутніми сусідами — Францією та Габсбургами. Та коли критичної миті під час війни за іспанську спадщину він відмовився від союзу з Людовіком XIV, імператор винагородив його королівським статусом і островом Сицилія на додачу. 1720 р. австрійці змусили його поміняти Сицилію на Сардинію, тож він скінчив своє королювання на троні Сардинського королівства, що складалося з Савої, П'ємонту й самої Сардинії. Цей дивний конгломерат, архетипний витвір династичної політики, своєрідна "південна Пруссія", через сто років мав обернутись на проводиря (якому не дуже йняли віри) руху за об'єднання Італії (див. розділ X).

Іспанія очолила довгу низку країн, що швидко втрачали своє колишнє політичне та економічне становище. За королів з династії Бурбонів — Філіпа V (правив 1700–1746), Фердинанда VI (правив 1746–1759), Карла III (правив 1759–1788) і Карла IV (правив 1788–1808) — вона втратила всі претензії на статус великої держави. Позбавлена своїх континентальних володінь, за винятком Парми та П'яченци, і прикута до величезної американської імперії сумнівної вартості, Іспанія й далі перебувала під владою грандів, церкви та інквізиції. Тільки під час королювання Філіпа сталося 700 аутодафе. Певний поступ полягав лише в реорганізації врядування за французьким взірцем, в оздобленні Мадрида, у сприянні культурному розвитку через Академію (1713 р.). [**БАСЕРІЯ**], [**ПРАДО**].

БАСЕРІЯ

Те, що *басерія*, або громадська ферма, становить основу унікального типу соціальної організації в Країні Басків, потверджують дані наварського перепису 1786 р. Щоб уникнути пов'язаних з успадкуванням криз, які часто вражають одноосібні селянські господарства [**ҐРІЛЕНШТАЙН**], наварський парламент потвердив звичай, коли кожною фермою керують дві родини, що проживають спільно. Всі дорослі члени господар-

ства, чи то власники, чи то орендарі, мають право обирати спадкоємця чи спадкоємицю в кожному поколінні, що стане наступником, тільки-но якась одна подружня пара втратить працездатність через хворобу або старість. Шлюби та посаг управителів та їхніх нащадків також потребували загального схвалення. Внаслідок таких заходів басерія була напрочуд стабільна як із погляду власності, так і керування, а водночас була економічно самодостатня. Вона становила "справжню скарбницю баскійської культури", що опиралась дедалі більшій урбанізації та індустріалізації, основу окремої баскійської ідентичності, аж до депопуляції сіл у недавні часи. Культура, економіка та соціальна організація були нерозривні в системі, що протягом багатьох сторіч зберігала один з найдавніших доіндоєвропейських народів Європи[1].

Португалія так само животіла під владою байдужих монархів та войовничої церкви. Іоанн V (правив 1706–1750), відомий як "Правовірний", був священиком-королем, і "один з його синів від абатиси став генеральним інквізитором". Влада його наступника, Жозефа I (правив 1750–1777), похитнулася під час лісабонського землетрусу і знову зміцніла внаслідок рішучих, але недовговічних реформ новітнього португальського Кольбера — маркіза Себастьяна де Помбала (1699–1782). Помбал, напевне, ніколи не вимовляв слів, які найчастіше приписують йому: "Поховайте мертвих і нагодуйте живих", — проте з 1750 р. він чверть століття був проводирем країни, реорганізував фінанси, освіту, флот, торгівлю та колонії. Марія I (правила 1777–1816), як і її британська сучасниця, збожеволіла, тож Португалія, як і Британія, проминула всю революційну добу під управою регента. [**ЗЕМЛЕТРУС**].

ЗЕМЛЕТРУС

1 листопада 1755 р. португальська столиця Лісабон постраждала від землетрусу. Припливні хвилі розбили набережні та кораблі на річці Тежу. Дві третини міських будинків розвалились або згоріли, загинуло десь від тридцяти до сорока тисяч городян. Підземні поштовхи були відчутні всюди від Шотландії до Константинополя.

Лісабонський землетрус не був ні першим, ні останнім з європейських нещасть. Не менш страшне спустошення сталось і 1421 р., коли річка Маас, зруйнувавши греблі, затопила сотні сіл на польдерних землях Голандії, і в грудні 1631 р., коли внаслідок виверження Везувію в Італії загинуло 18 000 чоловік, і 1669 р., коли лава з вулкану Етна спалила порт Катанія на Сицилії. Землетрус 1356 р. зруйнував Базель, а землетрус 28 грудня 1908 р. знищив і Мессину, і Реджо-ді-Калабрію, загинуло 77 000 чоловік. Лондонська велика пожежа (1666 р.) була не єдиною страшною пожежею. Пошесті чуми та холери не припинялися до кінця XIX ст. [**САНІТАРІЯ**].

Землетрус 1755 р. не просто завдав матеріальних збитків, а розбив найдорожчі сподівання Просвітництва. Він похитнув віру *philosophes* в упорядкований, передбачуваний світ і в ласкавого, раціонального Бога. Землетрус заподіяв смерть і праведникам, і нечестивим. Адже й сам Вольтер мусив визнати: "Зрештою, світ таки містить зло»[1].

У XVIII ст. Італія й далі була поділена, навіть якщо лінії поділу інколи трохи змінювались. Головними суперниками тепер були Савойська династія в Турині, австрійські Габсбурґи, що утримували Мілан, та герцоґство Тосканське. Відновлення 1738 р. незалежного королівства в Неаполі під владою Бурбонів певною мірою врівноважило ситуацію. Всіма тими територіями розважливо урядували освічені деспоти. Де-не-де ще зберігалися давні суперечності між містами-республіками, як-от Венеція, і божественною автократією Папської держави. Ватикан майже не мав простору для політичного маневру, бо католицькі держави були роз'єднані геть в усьому, їх об'єднувала тільки вимога розігнати єзуїтів (див. с. 612–613). Три довгі папування — Климента XI (1700–1721), Бенедикта XIV (1740–1758) та Пія VI (1775–1799) — не загальмували політичного занепаду Ватикану. Почала інтенсивно відроджуватися світська культура, італійській мові та літературі сприяли офіційні академії у Флоренції та Римі. Наука і вченість процвітали. Імена Л. А. Мураторі (1672–1750), архіваріуса з Феррари, Антоніо Дженовезі (1712–1769), економіста з Неаполя, Чезаре Беккарія (1738–1794), кримінолога з Мілана, та Алессандро Вольта (1745—1827), фізика з Павії, набули європейської слави. Ці постаті, безперечно, зміцнили внутрішні зв'язки національно-культурної спільноти, що формувалась тоді в Італії. [**TORMENTA**].

Як і Португалія, Сполучені Провінції, колись перлина іспанської корони, ще зберігали свою заокеанську імперію, проте мали дуже невеликий вплив на події, ближчі до своїх кордонів. На морі вони поступилися морською могутністю Британії, на суходолі їх зусібіч обступили Габсбурґи. Невпинний конфлікт між республіканською олігархією та Оранською династією не вщухав до 1815 р., коли нарешті створено спадкову монархію. [**БАТАВІЯ**].

Скандинавія XVIII ст. тільки один раз вийшла на середину сцени. Останній порив Швеції до величі за Карла XII (правив 1700–1718) був анахронізмом, що скінчився катастрофою (див. нижче). Поза цим винятком, скандинавські країни задовольнятись мирним і безвісним животінням. У Данії—Норвегії чотири королі з династії Ольденбурґів — Фредерик IV (правив 1699–1730), Крістіан VI (правив 1730–1746), Фредерик V (правив 1746–1766) та Крістіан VII (правив 1766–1808) — брались трохи модернізовувати країну, дотримуючись просвітницьких поглядів. Ревний експеримент у цій царині, коли за два роки видано дві тисячі указів, зненацька урвався 1772 р., коли прем'єр-міністрові короля, прусському німцеві Й. Ф. Штрунзе, що начебто був батьком королевиної дитини, зітнули голову за *lèse-majesté*, державну зраду. У Швеції тривала й сильна реакція супроти королівського абсолютизму піднесла парламент, що від бурхливих дебатів перейшов до плідної роботи всіх чотирьох станів та суперництва фракцій "чепців" і "капелюхів". Монархію значно ослабило зречення сестри Карла XII Ульрики-Леонори на користь свого недолугого чоловіка-німця Фрідріха I (правив 1720–1751), а 1756 р. — натхнені Пруссією інтриги його наступника Адольфа-Фрідріха (правив 1751–1771) з роду Гольштайн-Го-

торп-Ойтін. Нове успішне утвердження монархії після заколоту 1772 р. за Ґустава III (правив 1771–1792) повернуло Швецію ближче до головних течій тогочасної політики та культури. Цього довершеного молодого короля-патріота, що колись зчинив бурю в паризьких салонах, убито 1792 р., коли він намагався згуртувати ліґу володарів проти Французької революції. [ELDLUFT].

ELDLUFT

1773 р. шведський фармацевт Карл Шеєле (1742–1786) відкрив, що повітря становить суміш "кількох повітрів" і що один з його компонентів, який він назвав *eldluft*, вогненним повітрям, містить таємницю горіння[1]. У жовтні наступного року він написав про своє відкриття Антуанові-Лорану Лавуазьє (1743–1794), управителеві французької порохової та селітрової монополії. Того самого місяця Лавуазьє запросив до себе на обід англійського дисентера та дослідника Джозефа Прістлі (1733–1804) і теж почув від нього, як позбавлене флоґістону повітря змушує запалені свічки спалахувати яскравим полум'ям.

Лавуазьє, що очолював не тільки *Régie de Poudre*, а й королівське *Ferme Générale*, відкупне аґентство, мав досить часу і грошей, аби задовольняти свою пристрасть до експериментаторства. Він уже постеріг, що чимало речовин, згоряючи, набирають ваги, і знав, що такий результат годі пояснити панівною на той час теорією флоґістону — невидимої (і уявної) форми матерії, в яку вірило ще багато вчених, зокрема й Прістлі.

Тож Лавуазьє задумав експеримент, який дозволив би зважити кількість "вогненного повітря", поглинутого при згорянні ртуті в закритому посуді[2]. Він не тільки з'ясував, що нагріта ртуть сполучається з вогненним повітрям, а й пересвідчився, що при дальшому нагріванні нова сполука розкладається на свої складники. Згідно з сучасними хімічними уявленнями, експеримент Лавуазьє був такий:

$$Hg + O = HgO \text{ (оксид ртуті)}; \quad HgO = Hg + O$$

Наука нарешті досягла розуміння природи хімічних реакцій, а саме: речовини можуть з'єднуватись та роз'єднуватись з іншими речовинами в матеріальному світі, що складається з простих елементів та їхніх сполук.

Потім Лавуазьє взявся до завдання дати прості назви простим елементам і складні назви сполукам. "Вогненне повітря" Шеєле, або "позбавлене флоґістону повітря" Прістлі він назвав *oxygène*, киснем. "Погане повітря" Шеєле стало *hydrogène*, воднем. Сполука ртуті та кисню стала оксидом ртуті. 1787 р. Лавуазьє спромігся опублікувати список 33 елементів з їхніми новими назвами. 1789 р. він опублікував свій *"Traité préliminaire de la Chimie"*, перший у світі підручник хімії.

Шеєле на той час уже помер, певне, отруївшись випарами власної дослідницької печі. 1791 р. Прістлі прогнала з дому і батьківщини бірмінґемська юрба: адже він привітав Французьку революцію. Прістлі втік до США. 8 травня 1794 р. Лавуазьє спіткала смерть на ґільйотині разом із двадцятьма шістьома іншими королівськими відкупниками. Кажуть, начебто суддя апеляційного суду зауважив: "Республіці вчені не потрібні". Революція в хімії майже збіглась у часі з політичною революцією. Вони обидві "пожирали своїх власних дітей".

Тимчасом як Західну Європу непокоїло домінування Франції, країни Центральної та Східної Європи мали свій власний клопіт. Ще за життя Людовіка XIV Центральна Європа стала свідком двох несподіваних подій, що мали великий вплив на історію німецьких держав. Однією з них був останній масовий наступ турків, що 1683 р. знов обступили облогою Відень. Друга подія — незвичайно швидкий злет Пруссії, чиї амбіції стривожили потім увесь регіон. У Східній Європі минула остання фаза утворення Російської імперії, відтоді першорядної держави, що мала могутнє військо і великий політичний вплив. Опинившись у пастці серед цих швидких змін, давня Річ Посполита спершу кинулась рятувати Відень, потім повільно впала під ударами зажерливих сусідів. XVIII ст. ще не скінчилось, а традиційний розподіл держав у Центральній та Східній Європі змінився так, що й упізнати годі.

Піднесення Османської імперії наприкінці XVII ст. було пов'язане з затяжною політичною кризою, що на тридцять років віддала посаду великого візира в руки Кепрюлю, родини албанського походження. Суперечки почались у 1650-х роках із взаємних звинувачень через Крит та венеціанську блокаду Дарданелів і набули повної сили після 1660 р., коли йшлося про наступність володарів у Трансильванії і Порта виявилась прямим суперником Габсбургів. Кепрюлю вбачали у війні засіб відвернути військо від інтриг та невдоволення, зокрема заспокоїти яничарів, проти яких вони вжили рішучих дисциплінарних заходів. 1672 р. турки напали на польську провінцію Поділля, захопивши фортецю Кам'янець, аж поки їх зупинив під Хотином коронний гетьман Ян Собеський. У 1681–1682 рр. в Угорщині турки стали на бік повстанців графа Текелі і, проголосивши Угорщину васалом Османської імперії, рушили Дунаєм угору до Відня.

Облога Відня тривала два місяці, з липня по вересень 1683 р. Навколо австрійської столиці, якій не вистачало припасу, розмістилося величезне двохсоттисячне військо, маючи достатньо потрібної для облоги важкої артилерії. У тій скрутній ситуації, коли німецькі володарі були скуті зазіханнями Людовіка XIV на Рейн, імператор на превелику силу спромагався давати збройного відкоша на Дунаї. Найефективніша допомога прийшла тоді з Польщі, де Собеський, вже ставши королем і відступивши від своєї попередньої угоди із Францією, побачив у турецькій війні та австрійських субсидіях розв'язок внутрішньополітичних проблем. Перебравши на початку вересня команду над допоміжними силами, він помолився в каплиці на пагорбі Каленберг у Віденському лісі. Потім, опівдні 12-го числа, віддав наказ про атаку; його крилаті гусари помчали з пагорба вниз простісінько до центру турецького табору. О пів на шосту Собеський сам промчав крізь ворожі лави, всюди сіючи розгубленість, страх і смерть. Наступного вечора він знайшов час, щоб написати листа дружині, королеві Марії-Луїзі, з намету великого візиря:

"Єдина втіхо мого серця й душі, моя найгарніша, найкоханіша Марисенько!

Наш Бог і Пан, благословенний у віках, дав нечувану славу й перемогу нашому народові. Всі гармати, весь табір, несказанні багатства дістались у наші руки... Самого лише пороху та при-

пасу тут досить для мільйона людей... Візир утікав так квапливо, що мав часу тільки сісти на коня... [Табір] такий завбільшки, як міста Варшава або Львів у межах своїх мурів... Мені дістались усі намети, всі вози *et mille autres galanteries fort jolis et fort riches, mais fort riches* [і тисячі інших дуже гарненьких, а надто дуже коштовних дрібничок]... Вони покинули яничарів у окопах, і ми за ніч вибили їх... Вони залишили масу невинного австрійського люду, надто жінок, проте і повбивали скількимога... Візир мав напрочуд гарного страуса, але його теж забили... Візир мав лазню, мав садки і фонтани, кроликів та котів і навіть папугу, що весь час літав, тож ми не змогли спіймати його..."[27]

Коли Собеський переправив зелену корогву пророка папі, то повторив слова, які, за Мюльберґом, начебто належать Карлові V: "Veni, vidi, Deus Vicit" ("Прийшов, побачив, а Господь переміг").

Османський відступ, що почався того дня під Віднем, тривав окремими етапами наступні двісті років. Невдовзі він заохотив проводирів Священної ліґи, що її організував папа, наступати Дунаєм униз на землі, на які християнський світ не зазіхав з часів хрестових походів. За Карловацьким договором (1699 р.), Угорщина була повернута Австрії, Поділля — Польщі, Азов — Московії, а Пелопоннес — Венеції. З часом європейські провінції Османської Порти опинились у пастці, затиснуті, мов лещатами, зацікавленими сусідами: Габсбурґи посували вперед своє воєнне прикордоння на західному фланзі, а росіяни безжально наступали довкола Чорного моря на східному фланзі. З цього погляду австро-російський договір, підписаний 1726 р., мав далекосяжну стратегічну мету (див. додаток III, с. 1332).

Щастя під час воєн з Османською імперією не завжди було прихильне до європейців. 1739 р. Австрія була змушена відмовитись від усіх своїх попередніх надбань, зокрема й Белграда, здобутих за Пожаревацьким договором (1718 р.). Проте внаслідок трьох затяжних російсько-турецьких війн — 1735–1739, 1768–1774 та 1787–1792 рр. — увесь північний берег Чорного моря перейшов до російських рук. Вирішальний Кучук-Кайнарджийський договір (1774 р.) надав цареві протекторат над усіма християнами — підданими султана і торговельні права на території Османської імперії, які раніше мали тільки французи. Цей договір відзначив початок "східного питання". Проте більшість Балкан і далі залишалась під владою турків. XVIII ст. було періодом повільного зростання національних сподівань, і то часто серед народів, чиїм першим порухом була підтримка султанської влади.

Греція вийшла на політичну арену почасти завдяки дедалі більшому ступеневі самостійності, а почасти — російському втручанню. З'явився прошарок грецьких урядовців, а також грецькі школи, де вони могли діставати освіту. Данина дітьми (*devşirme*) після 1676 р. була скасована. Грецьке суспільство дедалі більше усвідомлювало свою грецькість. Присутність венеціанців на острові Корфу, а з 1699 р. в Мореї зміцнювала зв'язки із Заходом. 1769 р. російський флот, висланий у Середземне море проти турків, обіцяв визволити Грецію. Важливу роль відіграло поширення російських торговельних привілеїв на грецьких купців.

У Сербії відбувались десь такі самі зміни. Битви за Белград і австрійська окупація 1711–1718 рр., коли чимало сербських волонтерів пішли під прапори Габсбургів, показали, що турків можна перемагати. Православні зв'язки Росії з Сербією були навіть тісніші, ніж із Грецією. Діяльність Карагеоргія ("Чорного Георгія" Петровича, 1767–1817), що і турецьким розбійником був, і допомагав Габсбурзьким полкам, увінчалась повстанням 1804–1813 рр., яке вперше дало змогу сербам відчути смак незалежності. Друге повстання, 1815–1817 рр., під проводом Мілоша Обреновича, вбивці Карагеоргія, промостило шлях до міжнародного визнання сербів.

Двома румунськими князівствами — Молдавією та Валахією — Порта керувала через посередництво греків-фанаріотів, що дістали таку назву від грецького кварталу Фанар у Константинополі. Фанаріотський режим, дарма що корумпований та експлуататорський, заохочував імміграцію та культурні контакти із Заходом. Перехід Буковини до Австрії (1774 р.), а ще більшою мірою російські окупації протягом 1769–1774 та 1806–1812 рр. правили за каталізатори змін. Думка про визволення від турків спершу набула сили серед панівної грецької меншості.

Болгарія тяжко страждала від проходу османських військ, а також від банд дезертирів, відомих як *krajlis*, що десятиліттями грабували села. 1794 р. один з їхніх ватажків, Пашваноглу, заснував собі у Відині на Дунаї фактично незалежну грабіжницьку республіку. Як і серби, християни-болгари дедалі більше задивлялись на Росію.

Албанія опинилась у руках місцевих племінних ватажків. Один такий ватажок, Махмуд Бушат, заснував близько 1760 р. династію, що кілька поколінь правила верхньою Албанією з міста Скутарі (Шкодера). Алі-паша Тепеленський став господарем території, що тяглась від Адріатичного до Егейського моря, її центром стало місто Яніна. [ШКІПЕРІЯ].

ШКІПЕРІЯ

Албанія (*Шкіперія*, країна орлів) може обґрунтовано претендувати на те, що її знають найменше з усіх європейських країн. Пливучи вздовж берега, Едвард Ґібон писав у 1780-х роках про "країну, яку можна побачити з Італії і яка менше відома, ніж внутрішні реґіони Америки". Проте жодна країна не страждала так тяжко, як Албанія, від примх міжнародної політики.

Повстання 1911 р., що мало звільнити Албанію від османського ярма, прискорило створення Балканської ліґи, яку сформували християнські сусіди Албанії. Всі члени ліґи, крім Болгарії, мали території з численним албанським населенням, і кожна країна була не готова бачити "Велику Албанію", де об'єдналися б усі албанці. Лондонський договір (травень 1913 р.), яким скінчилась війна Балканської ліґи, визнав албанський суверенітет, проте наполягав на делімітації кордонів міжнародною комісією й на запровадженні монархії західного зразка (див. додаток III, с. 1358).

Албанське суспільство було глибоко поділене як за соціальним становищем, так і за релігією. Верховинські клани півночі, ґеґи, що жили за законами кровної ворожнечі, мали дуже мало спільного з жителями долин, або тосками, півдня. Дві третини населення були мусульмани. Останню третину порівну ділили між собою католики та православні. До численних меншин належали пастухи сходу, що розмовляли волоською мовою, італійці в містах узбережжя та греки, що звикли вважати Південну Албанію за Північний Епір. [ҐАҐАУЗИ].

Під час першої світової війни на Албанію напали і Сербія, і Греція. За другим Лондонським договором (1915 р.) з участю Італії союзні держави потай пообіцяли перетворити Албанію на італійський протекторат. Албанська монархія зазнала цілої низки прикрощів. Перший *мпрет*, або король, Вільгельм фон Від (правив 1914 р.) висадився в березні, а втік у вересні. Після війни генерал Ахмед Зогу став президентом Албанської Республіки, і то тільки на те, щоб 1926 р. проголосити себе королем.

Під час другої світової війни Муссоліні встановив італійський протекторат, пообіцяний чверть століття тому. Албанську територію збільшили, додавши край Косово, а Віктора-Емануїла III проголосили королем. У 1944–1945 рр. Албанію на короткий час окупували німці.

Албанську Народну Республіку проголосила 1946 р. група комуністичних партизанів-тосків, що завдяки західній підтримці вийшли під час війни на перший план. Їхній командир Енвер Ходжа зовсім не цікавився албанцями, що жили в Чорногорії, Косові й Македонії, і відступив до довоєнних кордонів, майже ізолювавши країну від світу. Через двісті років після Ґібона туристи в Адріатичному морі й досі, літаючи або плаваючи біля албанського узбережжя, відчувають той самий подив перед цією незбагненною країною[1].

Чорногорія, відома зовнішньому світові під венеціанською назвою *Montenegro*, була єдиною частиною Балкан, що уникла османського ярма. Згідно з легендою, коли Бог створив землю, залишилось чимало скель, отож з них він створив Чорногорію. Хоча турки на короткий час окуповували її столицю Цетине, вони ніколи не втримувались там. "Маленьке військо розіб'ють, — казали вони, — а велике помре з голоду". З 1516 по 1696 р. Чорногорія була теократичною державою, якою керували прихильні до чернецтва єпископи. З 1696 по 1918 р. там правили князі з династії Петровичів.

Наприкінці XVIII ст., коли балканська еліта вперше стала думати про незалежність, вона вже чотири або п'ять століть жила під владою турків. Такий довгий досвід залишив свої сліди. Православна церква пристосувалась до життя під турками дуже давно, прищеплюючи своїм вірним глибоко консервативні й антизахідні погляди. З часів хрестових походів православні дивилися на Захід як на загрозу ще гіршого поневолення, ніж ярмо невірних. Через те жоден з великих цивілізаційних процесів, що струсили західний світ, — Ренесанс, Реформація, розвиток науки, Просвітництво, романтизм — не міг ефективно проникнути в балканські країни. Політичні традиції дуже мало завдячували раціо-

налізмові, абсолютизмові, а чи конституціоналізмові, політика просування родичів домінувала на всіх рівнях, непотизм, підмащений хабарництвом, став способом життя. "Влада — це годівниця, — стверджує турецьке прислів'я, — і той, хто не сипле туди поживи, — свиня". Кордон дедалі меншого анклаву, що став відомий як Туреччина в Європі, становив один з найглибших у Європі міжкультурних розломів.

Коли османська загроза минула, щастя знову прихилилося до Габсбургів. Леопольд I (правив 1658–1705) не дожив, щоб побачити приниження Людовіка XIV, проте його сини, Йосиф I (правив 1705–1711) та Карл VI (правив 1711–1740), керували державою, що значно збільшила свої території в Угорщині, Італії та Нідерландах. Головні політичні кризи породжувала знову-таки проблема наступності на троні, призводячи до найтяжчих континентальних війн. Карл VI, як і його іспанський тезко, чиїм номінальним наступником він став одного разу, не мав спадкоємців чоловічої статі. Обмежений святенник, він більшість свого життя змарнував на утвердження релігійного конформізму і, з прагматичних міркувань, намагався забезпечити перехід трону до своєї доньки Марії-Терезії. Та, коли він помер, за імперську корону вхопився Карл-Альберт, баварський курфюрст, що як Карл VII (правив 1742–1745), спираючись на потаємну французьку підтримку, врядував дуже недовго, ставши єдиним за чотириста років імператором не з династії Габсбургів. Корона потім перейшла до чоловіка Марії-Терезії Франца I (правив 1745—1765), великого герцога Тосканського, та їхнього старшого сина Йосифа II (правив 1765–1790). В різних постатях — як дружина імператора, мати імператора або королева Богемії та Угорщини — Марія-Терезія (1717–1780) сорок років владарювала у Відні. То була розумна й розважлива жінка, прихильна серед інших питань і до аграрної реформи та полегшення долі закріпаченого селянства. Натомість Йосиф II був нетерплячим радикалом, "коронованим революціонером", переконаним антиклерикалом і противником аристократичних привілеїв. Йосифізм — так прозвали його політику утвердження державної влади проти таких традиційних стовпів, як церква та аристократія, — був одним з найдовершеніших варіантів освіченого деспотизму.

У цьому періоді в Австрії сформувалася бюрократична система, яку часом називають камералізмом, тобто системою, що спирається на елітну касту професійних посадовців. Разом з розширеною та реорганізованою військовою системою вона стала тим цементом, що допоміг зберегти Габсбурзьку монархію ще довго після того, як розпалась імперія в Німеччині. Віденський університет мав спеціальний факультет для підготовки таких державних службовців, що одразу йшли у вищі ешелони фінансів, юриспруденції та освіти. (Університет у Гале робив те саме для Пруссії). Ці високоосвічені, добре оплачувані німецькомовні та лояльні бюрократи цілковито залежали від монаршої ласки. Вони утворили міцний буфер проти неузгоджених інтересів аристократії, церкви та народів і очолювали рух за безсторонню раціоналізацію та реформи.

Як виявилось, у цій останній фазі єдність Священної Римської імперії була значно підірвана сепаратистськими династичними політиками її провідних володарів. Імператори з династії Габсбургів могли покладатись на свої землі та володіння за межами імперії, і так само дедалі більшою мірою чинили й курфюрсти. З 1697 по 1763 р. Ветіни, саксонські курфюрсти, врядували як королі Речі Посполитої (див. нижче). З 1701 р. Гогенцолерни, курфюрсти Бранденбургу, правили як прусські королі (див. нижче). З 1714 р. гановерський курфюрст став королем Великої Британії (див. вище). Протягом усього сторіччя Вітельсбахи, баварські курфюрсти, намагалися збільшити свої статки через традиційний союз із Францією. Внаслідок різних політичних зв'язків "столичні міста" "Німеччини" — Відень, Дрезден, Берлін, Гановер і Мюнхен — набули дуже різної подоби. Два останні імператори — Леопольд II (правив 1790–1792), великий герцоґ Тосканський, та Франц II (правив 1792–1806) — мали дуже мало шансів урятувати імперію від революційної повені, що зруйнувала її. [FREUDE].

Звільнена від турків Угорщина впала жертвою деспотичних задумів своїх Габсбурзьких визволителів. 1687 р. скасовано сімсотрічну виборну монархію. Династичні Габсбурзькі володарі обернули аристократичний парламент на простого реєстратора королівських указів. Давнє "право опору" мадярських аристократів було скасоване. В 1704–1711 рр. широке повстання під проводом Ференца Ракоці II досягло певного успіху, бо Габсбурги були заклопотані Іспанією та турками. Угорщині повернуто чимало давніх свобод — спершу за Сатмарським миром (1711 р.), а згодом як нагорода мадярам за поступливість і визнання Прагматичної санкції. В ній були сформульовані головні закони, що зберігали чинність до 1848 р. Угорщина уникла долі сусідньої Богемії. Проте компроміс дістався нелегким коштом. Марія-Терезія правила, не вдаючись після 1764 р. до угорського парламенту, тим часом Йосиф II деспотично відкидав усі конституційні формальності і навіть не коронувався як угорський король. 1784 р., трактуючи Австрію та Угорщину як єдину державу, він затвердив німецьку мову як офіційну. Бурі протестів стишив Леопольд II, що 1791 р. знову потвердив окремий статус Угорщини разом із правом вживати латинську й мадярську мови. Глибокий консерватизм угорського життя, що найяскравіше виявлявся в магнатській опіці й діяльності парламентів окремих графств, був посилений ненастанними війнами з турками і етнічним та релігійним поділом. Він цілком міг бути підтриманий і аграрними реформами Марії-Терезії, які, опубліковані в так званому "*Urbarium*'і" 1767 р., покінчили з прикріпленням селян до землі і зменшили їхній революційний запал. Її освітні реформи разом із заснуванням університету в Буді та мадярським літературним відродженням на зламі сторіч стали зародком сучасної національної свідомості. Як і слід сподіватись, розвиток мадярського націоналізму пробудив такі самі реакції інших національних меншин імперії — серед словаків, хорватів та євреїв.

Піднесення Пруссії набуло вирішальної ваги у XVIII ст. Його загалом тлумачать з погляду пізнішої ролі Пруссії в об'єднанні Німеччини. Насправді воно

сталося внаслідок безжального запровадження династичної політики, що раз по раз поділяла німецький світ і спричинилась до появи королівства, яке не мало жодної ознаки латентної національної держави. Королівство утвердилось завдяки створенню адміністративної машини дивовижної ефективності, яка дозволила володарям утримувати непропорційно велике постійне військо. (Співвідношення між числом професійних солдатів і кількістю населення в Пруссії було в тридцять разів більше, ніж у її сусідки Речі Посполитої). Прусський акциз (1680 р.) уможливив утримання прусського війська. Армія спиралась на аристократичний офіцерський корпус, а після 1733 р. — на кантональну систему вербування селян. [**ГУСЯЧА ХОДА**].

За Фрідріха III (правив 1688–1713) та Фрідріха-Вільгельма I (правив 1713–1740), "європейського майстра муштри", Гогенцолерни ступали тією самою безпринципною дорогою, яку проклав їм "Великий курфюрст" (див. розділ VII). 1700 р. вони продали свій виборчий голос Габсбургам в обмін на визнання їхніх претензій на королівство. 1728 р. за згоду Пруссії з Прагматичною санкцією їй віддано герцогство Берг та Равенштайн. Наслідком допоміжних морських операцій на користь союзників під час війни за іспанську спадщину та Великої Північної війни стали такі важливі надбання, як Штетин та Західна Померанія. Швеція останньою дізналася, що як союзник Пруссія не менш небезпечна, ніж як ворог. Незрівнянний прусський дух виріс із суміші відданості династії, зарозумілості, породженої воєнною відвагою, і виправданих гордощів за культурні та освітні досягнення. У Галле 1694 р. відкрито перший прусський університет; у Берліні, ожвавленому великим напливом французьких гугенотів та австрійських протестантів, з'явилась Королівська Академія мистецтв (1696 р.) та Королівська Академія наук (1700 р.). Указ 1717 р. подбав про поліпшення державної освіти.

За Фрідріха Великого (правив 1740–1786) Пруссія вивільнила сили, що їх так довго нагромаджували попередні монархи. Від вступної Фрідріхової сенсації — загарбання австрійської Сілезії 1740 р. — війна на чверть століття стала головним знаряддям політики. Потім, довівши країну до краю прірви, Фрідріх звернувся до дипломатичного розбишацтва, яке під час першого поділу Польщі дало відчутні плоди у формі консолідованої територіальної основи (див. нижче). [**ҐРОСЕНМЕР**].

Особистість Фрідріха була однією з дивовиж тієї доби. Вона сформувалась під батогом брутального батька, що примусив недорослого хлопця спостерігати страту його приятеля Кате і на довгі роки ув'язнив сина у фортеці Кюстрін (Костшин) на Одері. Під час королювання Фрідріха Великого грім гармат і гомін битв змішувались із награванням його флейти й балачками *philosophes*. "Я народився надто рано, — сказав колись Фрідріх, — але я бачив Вольтера". Не тільки німецькі історики вихваляли заслуги імператора. Лорд Ектон назвав його "найдовершенішим практичним генієм", що коли-небудь сідав на трон за новітньої доби.

Про війни та битви Фрідріха Великого розповідає не один том історичних досліджень. Ті війни стали класичними в історії воєнного мистецтва. Після

двох силезьких війн —1740–1742 та 1744–1745 рр., — які становили частину великої війни за австрійську спадщину і стягнули на голову Фрідріха ненависть Марії-Терезії, він утримав плоди своїх загарбань. Фрідріх одержав перемоги при Мольвіці, Хотузіці, Гогенфрідбургу. 1745 р. він окупував Прагу. Під час Семилітньої війни Фрідріх досяг вершин слави й пізнав глибини розпачу. Війна почалася нападом на Саксонію. Посуваючись через Лобозіц, Росбах, Цорндорф, Лойтен, Колін, Кюнерсдорф, Лігніц і Торгау, Фрідріх блискуче використовував внутрішні комунікації і майстерно уникав намагань ворога реалізувати свою чисельну перевагу. При Росбаху він тріумфував із незначними втратами. При Кюнерсдорфі він вижив серед кривавої різанини. 1762 р., коли скарбниця спорожніла, британські субсидії скінчились, а росіяни от-от мали захопити Берлін, Фрідріха врятувала смерть російської імператриці й несподіванс перемир'я. І тут знов-таки, за Губертусбурзьким договором (1763 р.), він зберіг усі свої завоювання. "Hunde, — гримнув він одного разу, коли його гвардія захиталась, — wollt ihr ewig leben?" ("Собаки, певже ви наміряєтесь жити вічно?")

За Фрідріха-Вільгельма II (правив 1786–1797) Пруссія стала на інший курс. Новий король навіть ризикнув укласти союз із Річчю Посполитою, проте логіка революційної доби та російська могутність знову направили його. При другому й третьому поділах Польщі Пруссії дістались і Данциг, і Варшава. 1795 р. Берлін володарював державою, що на 40% складалася зі слов'ян та католиків і мала численну єврейську громаду. Одна п'ята частка населення була іммігрантського походження. Якби така ситуація збереглася, то важко уявити, яким курсом пішла б, зрештою, німецька та центральноєвропейська історія. Але насправді стару Пруссію розбив Наполеон, а нова Пруссія, відроджена 1815 р., стала зовсім іншою державою.

Якщо Пруссія унаочнювала успішне поривання до влади невеличкої держави, Росія репрезентувала той самий феномен у героїчному масштабі найбільшої європейської країни. Вражений був навіть сам Фрідріх Великий. Якось він сказав про росіян: "Знадобиться ціла Європа, щоб утримати тих панів у рамках".

За 149 років, які проминули від смерті Олексія Михайловича 1676 р. до смерті Олександра I 1825 р., Романови піднесли статус своєї країни від щойно народженої регіональної держави до непереможного "жандарма Європи". Олексій, сівши на трон у тому самому десятиріччі, що й Людовік XIV, був невідомим московським володарем, про якого навряд чи хто чув у Версалі, — Олександр тріумфально проїхав крізь Париж. За ті півтора сторіччя проведено не одну воєнну кампанію, майже щоразу успішну, Велике князівство Московське обернулось на "імперію всіх росіян", збільшилась територія, бо держава поглинула кілька сусідніх країн, суспільство й адміністрація зазнали радикальних реформ, цілком змінилась ідентичність держави та панівної нації. Для всіх, хто пишався такими виявами сили, історичні постаті та політика, що уможливили ці зміни, безперечно, були гідні всілякої хвали і, як писав Ключевський про Петра I, ще й "необхідні".

За автократичних режимів особистість самодержця — аж ніяк не другорядний чинник, і в Росії вирізнялись дві імператорські постаті: Петро I (правив 1682–1725) та Катерина II (правила 1762–1796). Обох винагородили епітетом "великий", обоє аж буяли життям, маючи величну статуру, необмежену природну енергію та рішучість; обох незмірно вихваляли за їхній безперечний внесок до величі самої Росії. Та якщо судити загалом, нехай навіть про володаря країни, слід поцікавитись, чи можна тільки розміри тіла та брутальну силу вважати за ознаки величі. Критикам неважко знайти риси, що породжують скорше сором, ніж повагу. Надто Петро був моральним страховиськом. Його участь протягом усього життя в гульні соборів блазнів та штукарів — безсоромному та блюзнірському російському варіанті англійських клубів безпутної "золотої" молоді — ще можна зрозуміти як вияв ексцентричного несмаку. Проте його любов до страшних, садистських тортур, що вперше проступила 1697 р. під час масових покарань збунтованих стрільців, не можна вважати за безневинну примху навіть за тогочасними нормами. Дивакуватим пристрастям Петра — моделюванню кораблів та забавам з олов'яними солдатиками — можна протиставити його колосальну зневагу до безмірних людських страждань, що завжди супроводили чимало його проектів, як-от будівництво Санкт-Петербурга. Цареві, що міг уранці спостерігати, як закатували до смерті його невинного сина і спадкоємця, а ввечері подавався на непристойну двірську розвагу, не так уже й далеко до Нерона, навіть якщо він вивів Росію "з небуття в буття".

Катерина теж постає перед істориками "серед блиску величі, що змагається з примарами скандалів"[28]. Німецька князівна, народжена в Штетині як Софія-Фредерика-Августа Ангальт-Цербстська, вона мала таке хиже честолюбство, якому в анналах історії майже немає рівні. Імператрицина велика сексуальна розбещеність — сама по собі не такий уже й гріх, проте її слід вважати за огидну, коли до неї домішана брудна інтрига. Чутка, ніби Катерина померла внаслідок конструктивного ґанджу машини, відомої як "Катеринина лебідка", намагаючись покохатися з конем, прикметна тільки тим, що люди охоче повірили їй. Та повернімося до історичних фактів. Катерина захопила трон унаслідок двірського перевороту, спонукавши імперську ґвардію вбити свого чоловіка Петра III (правив 1761–1762). Катерина врядувала у співпраці з довгою низкою десяти офіційних коханців — від Григорія Орлова та Григорія Потьомкіна до Платона Зубова, на тридцять вісім років молодшого від неї. На користь Катерини слід сказати, що її найближче коло становили цивільні і вона частіше вдавалась до переконувань, ніж до терору. Поблажливий історик міг завершити: "Вона зробила для Росії те саме, що зробив для Франції Людовік XIV, поки не став в'язнем Версалю... самодержавство очистилось від ганьби тиранії... деспотизм обернувся на монархію[29].

Преторіанські заколоти стали звичаєм у домі Романових, так само як і в римлян. Законний перехід трону до спадкоємця був рідкістю. Катерина I (правила 1725–1727), або ж Сковороцька, молода латиська селянка і друга Петрова дружина, скинула чоловіка з трону, коли той був на смертному ложі. Петро II (пра-

вив 1727–1730) сів на трон, сфальшувавши заповіт; імператриця Анна (правила 1730–1740), герцогиня Курляндська, схопилася за корону завдяки хитрощам Таємної ради; Івана VI (правив 1740–1741), малого герцога Брауншвайзького, посадив на трон барон Бірон; імператриця Єлизавета (правила 1741–1761), колись нарєчена єпископа міста Любека і *fréquentée*, часта гостя, гвардійських казарм, сіла на трон унаслідок прямого *coup de force*, заколоту; Олександр I (правив 1801—1825) став царем, убивши свого батька. Павла I (правив 1796–1801), можливого царя-реформатора, офіційні історіографи довгий час зображували як психічно неврівноважену людину, хоча він вочевидь був нормальний. Коли Павло наполіг на ексгумації тіла свого забитого батька, Петра III, і на перепохованні останків своїх батьків у Петропавловському соборі, літній граф Орлов був змушений нести імперську корону позаду труни чоловіка, якого він убив тридцять п'ять років тому. Цей моторошний акт примирення добре символізує обман, страх і насильство, що виповнювали санкт-петербурзький двір та всі його дії.

Московія немов нараз вискочила з пітьми під час другої, або Великої, Північної війни 1700–1721 рр. Цей двадцятирічний конфлікт зосередився навколо суперництва Петра I, що дивився завидющими очима на шведські володіння на Балтійському узбережжі, і молодого Карла XII, короля Швеції, що був охочий нападати на всіх своїх сусідів одразу. Війна почалась у серпні 1700 р., коли Карл, немов авантурник, висадився під Копенгагеном, а Петро зненацька напав на Нарву, шведську фортецю на Фінській затоці. Але битви відбувалися здебільшого на проміжній території Речі Посполитої, чий король (Авґуст, курфюрст саксонський) уклав з Петром таємну угоду. Зрештою Річ Посполита зазнала ще тяжчих утрат, ніж Швеція (див. нижче).

Після перших сутичок Карл XII заволодів ініціативою на континенті. Він прагнув спершу покарати саксонського союзника Петра і 1704 р. спромігся заступити Авґуста на польському троні проводирем прошведської фракції Станіславом Лещинським. Загрузнувши в Польщі, він дав Петрові нагоду захопити шведські провінції Лівонію та Інґрію, де 1703 р. негайно проголошено заснування нового міста Санкт-Петербурга. 1707 р. Карл XII повернувся на схід, розраховуючи на підтримку Лівонії та гетьмана України Мазепи. Його одурили і там, і там. Узимку 1708–1709 рр., вимучений партизанськими діями селян, він був змушений зректися початкового плану походу на Москву і повернув на південь. 27 червня під Полтавою в Україні Карл XII зазнав нищівної поразки і втік, шукаючи притулку, до турецьких володінь. Тріумфальні московські армії посунули на Захід, Варшава була окупована, Авґуст II знову посів трон. Балтійські провінції зостались у московських руках. Серед німецьких князів не бракувало стерв'ятників, що разом з Данією та Пруссією метнулися шматувати решту шведських володінь іще далі на захід. Карл XII загинув у бою в грудні 1718 р. при облозі фортеці Фрідріхсхальд на норвезько-шведському кордоні. На Аландських островах відбувся дипломатичний конґрес, згодом біля Ніштадта (1721 р.) був підписаний російсько-шведський договір. Швеція була

присоромлена. Петро I став володарем Півночі, гордим власником "вікна до Європи". 1721 р. він підвищив себе, заступивши давній московський титул "цар" титулом "імператор", хоч його за життя Петра I визнавали не всі. [ПЕТРОГРАД].

Коли Московія надягла імператорську мантію, їй були накинуті далекосяжні реформи, аби перетворити нову імперію на сучасну західну державу. Зокрема в очах Петра I ті реформи були еквівалентні "вестернізації". Цар двічі надовго виїздив до Західної Європи (в 1696–1697 та 1717 р.), звертаючи увагу геть на все — від будівництва кораблів до поголених облич. Проте саме Велика Північна війна правила Росії за своєрідного виконроба. Передусім перед царем постала потреба створити постійну армію та фінансові й соціальні інституції, необхідні для її утримання. Стара Московська держава була страшенно неефективна. Строкате військо немов тануло взимку, а проте його мусило годувати дві третини населення, в неврожайні роки, як-от 1705 р., воно споживало до 96% державного прибутку. Наприкінці Петрового царювання існувало постійне тристатисячне навчене військо — коштом подушного податку, що втричі збільшив державні прибутки, коштом вербування селян та реорганізації дворянства.

Реформи сягнули майже кожної сфери життя. Однією з головних установ став *"Преображенский приказ"* (1701 р.), що визначав діяльність політичної поліції. До важливих змін спричинився поділ країни на *губернії* (1705 р.), створення Сенату та адміністративних колегій у рамках центрального уряду (1711 р.), запровадження муніципальних урядів (1718–1724), сприяння з боку держави торгівлі, промисловості, освіті, літературі, науці та мистецтвам. 1721 р. скасовано патріархію, Російська православна церква тепер корилася Священному Синодові, що підлягав державі. Священикам наказали виказувати таємниці, повідомлені їм на сповіді. 1722 р. "Табель про ранги" накинув дворянству ієрархічну кастову систему, пов'язану з державною службою та земельними привілеями. Створення такої кількості нових інституцій спричинилось до того, що названо в одному джерелі "частковим руйнуванням патримоніальної держави", — до першого в Росії усвідомлення різниці між державою та суспільством[30]. Це сталося незважаючи навіть на те, що в політичній сфері не відбулося жодних великих змін і що саме дворянство перебувало в жалюгідному ярмі. Дворян можна було прилюдно шмагати батогами і провадити їм *"шельмование"*, якщо вони уникали освіти або служби. Тепер, по суті, більшість істориків уже погоджуються, що Петрові реформи були трохи не тим, за що вважали їх сучасники. Реформи не діяли як велика об'єднавча сила, — навпаки: вони поділили царевих підданих, надто в справах релігійних та національних. Крім того, вони спромоглися запровадити лише форми західних інституцій, нехтуючи самий їхній зміст. Петро не міг обернути московитів на європейців, просто звеліївши їм голити бороди та чіпляти напудрені перуки.

Катерина II про зміст дбала більше. Але й тут, попри просвітницьку риторику, ніхто не зазіхав на основи самодержавства чи кріпацтва. Проте славстна інструкція Катерини законодавчій комісії 1766–1768 рр., спрямована на створення сучасного кодексу законів, її централізаційні та русифікаційні тенденції в керуванні губерніями, а над усе — згода на "дворянські свободи" — спричинились

до глибоких змін усієї системи. "Жалованная грамота дворянству" (1785 р.), що потвердила давніший указ, який надавав обмежені права дворянським зборам і самоврядування губерніям, доповнила "Табель про ранги", а давні обмеження на продаж кріпаків мов худоби були трохи пом'якшені. Остаточним наслідком був компроміс, давнє вперемеш із новим; покруч, де самодержавна монархія малопомалу ставала залежна від створеного нею служивого дворянства, тим часом дворянство не могло передати центральному урядові владу, яку воно мало над масою населення на місцях. "Парадоксально: своїм наполяганням на монополії політичної влади російські самодержці забезпечили собі менш ефективну владу, ніж їхні колеги конституційні монархи на Заході»[31]. Давня московська тиранія принаймні була послідовна. Нова Російська імперія містила в собі зародки власного руйнування. [ЕЙЛЕР].

А тим часом безжальна російська експансія тривала (див. додаток III, с. 1325). Країна, що вже мала більше земель, ніж могла вигідно скористатись ними, й далі потурала своїй невситимій зажерливості. На заході Росія проковтнула більшу частину Швеції—Фінляндії та більшу частину Речі Посполитої. На півдні, починаючи з Азова (1696 р.), вона загарбала всі чорноморські провінції Османської імперії та Крим (1783 р.), а вже потім рушила на Персію, Кавказ і Середню Азію. На сході, перетнувши увесь Сибір аж до Тихого океану, Росія з 1740-х років досліджувала береги Аляски, а 1784 р. заснувала постійне поселення на острові Кадьяк.

Російські історики раціоналізували експансію країни, вдаючись до термінів "національні завдання" та "збирання земель". Насправді Росію та її володарів охопило шаленство територіальних загарбань. Ота гонитва за землями була симптомом патологічного стану, породженого великою неефективністю та традиційним мілітаризмом. Яка страшна іронія криється в тому, що найбільша в світі країна потребувала дедалі більшої кількості землі та людей, аби позбутися свого чуття непевності, запровадити заходи, що їх інші держави здійснювали куди меншими ресурсами, і винагородити роздуту державну машину, яка стерегла трон Романових. Тут перед нами крайній випадок, якому навряд чи десь можна знайти паралелі, *bulimia politica*, або так званого "вовчого голоду", великого територіального ожиріння організму, який може вижити, тільки дедалі більше споживаючи крові та плоті своїх сусідів. Кожен високий російський урядовець для підтримки традиційного способу життя своєї родини потребував маєтку, де працювали б сотні, а то й тисячі кріпаків. З 800 000 таких завойованих "душ", що їх роздала Катерина II, не менше ніж 500 000 походять із самої тільки Речі Посполитої. Прикметно, що, коли німецькому дворянству з колишньої шведської "Прибалтики" дозволено зберегти свої привілеї, колишнє польське дворянство з Литви та Рутенії (Білорусі та України) такі привілеї втратило.

У межах дедалі ширшої Російської імперії Україна зберігала свою окрему ідентичність понад сотню років. З 1654 по 1783 р. гетьманською державою України керували під царським наглядом спадкоємці дніпровських козаків, що

спершу шукали союзу з царем у боротьбі проти Польщі. Спроба козаків за гетьмана Мазепи здобути свободу під час шведської навали 1708–1709 рр. (див. вище) скінчилася нічим. Скасування козацтва збіглось із анексією Криму: козаки перестали виконувати роль буфера проти татарів і турків. [**РУСЬ**].

Після знищення козацтва історична різниця між Росією та Рутенією офіційно була скасована. Україну названо Малоросією, а всі сліди її окремих традицій були затерті. Українським козакам не дали тієї автономії, яку мали російські козаки на Дону й на Кубані. Щедра українська земля стала об'єктом інтенсивної русифікації та колонізації. Південні "дикі степи", останнє у Європі прикордоння, були обсаджені селянами-іммігрантами, переважно з Росії та Німеччини. Монополія Російської православної церкви серед слов'ян була зміцнена, всіх посилено навертали до російської мови. Уніатів, які ще зоставались, виганяли з країни. Російські іммігранти почали міняти національний склад міст, надто Києва, називаючи його тепер давнім російським містом. Українська, польська та єврейська культури мало-помалу втрачали ґрунт під ногами. Рутенську (українську) мову, яка ще збереглася по селах, офіційно трактували як діалект російської мови. Чудовий новий порт Одеса, заснований 1794 р. як столиця "Новоросійської" губернії, відкрив дорогу для дедалі більшої торгівлі зерном, став вікном на південь. [**ПОТЬОМКІН**].

Річ Посполита стала головною жертвою російської експансії в Європі. І справді, знищення цієї республіки стало *sine qua non*, неодмінною умовою, успіху Російської імперії. Як і її колишня провінція Україна, Річ Посполита спершу була об'єктом московських нападів, а потім безпосереднього й опосередкованого (ці періоди чергувались) московського врядування. Московський вплив набирав усе більшої сили після смерті Собеського 1696 р. Під час Великої Північної війни він досяг ступеня, коли фактично міг бути запроваджений російський протекторат. Потім, після десятиріч суперечок між потенційними польськими реформаторами і оборонцями статус-кво, за якими стояла Росія, розвиток російсько-польських стосунків скінчився таким логічним наслідком, як поділи Польщі. З 1772 по 1795 р. Росія головувала на бенкеті, під час якого республіка була остаточно поглинута.

Ян Собеський (правив 1674–1696) здобув собі славу за кордоном, зате нехтував внутрішні проблеми. Облога Відня показала, що Річ Посполита ще й досі першорядна військова держава, але то був останній порух. Литва була віддана на поталу громадянській війні, сейм раз по раз припиняв роботу через *liberum veto*, право одноосібного скасування постанови, магнати були безкарні, централізоване законодавство та оподаткування занепали. За нератифікованим "вічним договором" з Москвою 1686 р., Україна була кинута напризволяще. Король марнував силу на битви задля Священної ліґи, сподіваючись збудувати для свого сина міцний ґрунт у Молдавії. Через багато років, дивлячись на статую Собеського у Варшаві, російський цар зауважив: "Ось іще один [такий, як я], що змарнував життя на боротьбу з турками"[32].

Вибори короля 1697 р. зруйнували всі плани Собеського. Яків Собеський не завоював довіри виборців, австрійського кандидата перекупили хабарами, французький кандидат граф де Конті зазнав кораблетрощі неподалік від Данцига. Завдяки російському золоту і вчасному наверненню до католицизму, нагороду виграв Фрідріх-Август, курфюрст саксонський, що сів на трон як Август II. Вигнаним Собеським нічого не зосталось, як видати свою доньку за вигнаного Стюарта, що зазнав невдачі тієї самої пори. У "милого принца Чарлі" мати була полька.

Саксонський період — за Августа II (правив 1697–1704, 1710–1733) і Августа III (правив 1733–1763) — загалом трактують як добу польського занепаду. Велика Північна війна, у якій польський король як саксонський курфюрст був провідним учасником, призвела до незліченних нещасть та поділів. Річ Посполита стала головним театром воєнних дій між Швецією та Росією, і кожну з цих держав підтримували конкурентні конфедерації польської шляхти (див. вище). Саксонський двір трактував Річ Посполиту як противагу сусідній Пруссії і як джерело здобичі. Саксонське військо, розгорнуте в Польщі, мало юридичний імунітет від протестів сейму. Грабунки з боку військових призвели до конфлікту між королем та шляхтою, що мав багато спільного з таким самим конфліктом в Угорщині. А конфлікт став приводом для прямого російського втручання.

Після російської перемоги під Полтавою Август II повернув собі 1710 р. польський трон тільки з допомогою російських військ. Після цього його вважали за подвійну небезпеку — за царського пішака і за такого собі малого "самодержця". У 1715–1716 рр. дійшло до відкритої війни між королем та його опонентами. Для царя то був немов небесний дарунок. Діючи як посередник, Петро I міг урятувати польську шляхту від її саксонського короля, водночас накидаючи умови, які позбавлять Річ Посполиту незалежності. На "мовчазному сеймі", скликаному у Варшаві в січні 1717 р., без обговорень, бо під наглядом російського війська, були схвалені отакі заздалегідь підготовані постанови:

1. *Саксонське військо короля має бути вигнане з держави.* (Іншими словами, король втрачав будь-яку подобу незалежної військової потуги).
2. *"Золоті свободи" шляхти будуть потверджені.* (Іншими словами, через збереження *liberum veto* центральний уряд Речі Посполитої можна було паралізувати коли завгодно).
3. *Збройні сили Речі Посполитої мають бути обмежені 24 000 чоловік.* (Іншими словами, Річ Посполита мала залишитись безборонна).
4. *Збройні сили мають фінансуватись через відрахування з боку низки королівських, церковних та маґнатських маєтків.* (Іншими словами, збройні сили були виведені з-під контролю короля або сейму).
5. *Ґарантом дотримання тих пунктів був цар.* (Іншими словами, цар міг коли завгодно втрутитись у справи Речі Посполитої і законно придушити будь-який реформістський рух).

Відтоді в будь-якому аспекті Річ Посполита стала російським протекторатом, простим додатком до Російської імперії, величезною буферною державою, що захищала Росію від Заходу; утримання такої держави не вимагало жодних коштів. [ЕРОС].

За Августа III центральний уряд занепав остаточно. Короля довелося садити на трон з допомогою російського війська, поваливши знов обраного Станіслава Лещинського, отже, й запаливши таким чином іскру війни за польську спадщину; король, проте, перебував здебільшого в Дрездені. Сейм скликали регулярно, але, перше ніж він міг зібратися, його роботу раз по раз блокували, вдаючись до *liberum veto*. За тридцять років лиш одна сесія спромоглась ухвалити закон. Довівши до краю принцип делегування повноважень, урядування було полишене сваволі магнатів та місцевих сеймиків. Республіка не мала дипломатії, не мала скарбниці, не мала оборони. Там не можна було здійснити жодної реформи. Річ Посполита стала мішенню для *philosophes*. Коли 1751 р. вийшов перший том французької *"Encyclopédie"*, вся велика стаття "Анархія" була присвячена Польщі. [КАНТАТА], [ШЛЯХТА].

Реформаторська партія втекла за кордон, започаткувавши неперервну традицію польської політичної еміграції. Станіслав Лещинський, двічі обраний на короля і двічі вигнаний росіянами, знайшов собі притулок у Франції. Одружившись із донькою Людовіка XV, він дістав Лотаринзьке герцогство, де, сидячи в Нансі як *le bon roi Stanislas*, добрий король Станіслав, міг запроваджувати освічене врядування, заборонене на батьківщині.

Станіслав-Август Понятовський (правив 1764–1795), останній король Польщі, був трагічною, а в певних аспектах навіть шляхетною постаттю. Один з колишніх коханців Катерини II, він опинився на троні, поставивши перед собою неможливе завдання реформувати республіку і водночас зберегти російське панування. А проте, скутий конституцією 1717 р., він спровокував ті самі катаклізми, яких намагався уникнути завдяки реформам. Як можна було обмежити священне право шляхти на опір, не наразившись на опір шляхти? Як можна було обмежити право росіян на втручання, не спровокувавши російського втручання? Як можна було скасувати *liberum veto* без того, щоб хтось скористався ним? Король тричі намагався розбити порочне коло і щоразу зазнавав поразки. Щоразу приходило російське військо й відновлювало лад, а республіку щоразу карали поділом. У 1760-х роках королеві пропозиції реформ призвели до війни з Барською конфедерацією (1768–1772) і до першого поділу. В 1787–1792 рр. королева підтримка реформ Великого сейму і конституції 3 травня (1791 р.) призвела до утворення Тарговицької конфедерації й до другого поділу Польщі (див. розділ IX). У 1794–1795 рр. королева прихильність до національного повстання Тадеуша Косцюшка призвела до остаточної розв'язки. Після третього поділу вже не зосталося чим урядувати, Понятовський зрікся в день св. Катерини 1795 р. і помер у російському вигнанні.

Під час остаточної агонії Речі Посполитої Велике князівство Литовське зберегло свою індивідуальність. Політична слабкість князівства не перешкодила

інтенсивним внутрішнім процесам, які обернули його на осередок чотирьох тривалих традицій. Його столичне місто — Вільно–Вільна–Вільнюс — стояло на справжньому перехресті культур. Становище домінантної польської еліти було зміцнене аж двічі: спершу завдяки заходам Комісії народної освіти після 1773 р., а вдруге — місцевої освітньої ради, що базувалась у Віленському університеті, який за царату процвітав до 1825 р. Литовська культура ідиш консолідувалась, коли Велике князівство стало основою межі осілості для євреїв у Росії. Литовське і рутенське (білоруське) селянство, уникнувши полонізації, зберегло досить духу, аби опиратись усім спробам русифікації в майбутньому. Ввійшовши до складу Російської імперії, Велике князівство вже ніколи не воскресне як адміністративна одиниця, проте його жителі не забудуть остаточно свого походження і братимуть участь в усіх польських повстаннях XIX ст. Польська та єврейська культури не щезатимуть аж до вбивчої доби Сталіна й Гітлера. Литовська, а меншою мірою білоруська культура переживуть і потопи, і пекло й досягнуть незалежності в 1990-х роках. [БНР], [LIETUVA].

ҐРОСЕНМЕР

1785 року Ґросенмер був селом у герцоґстві Ольденбурзькому на північному заході Німеччини, неподалік від кордонів Нідерландів та новонабутої прусської провінції Східна Фрисландія. Тоді його населення становило 885 чоловік і складалося зі 142 господарств і 77 злидарів та інших випадкових жителів. На підставі аналізу, селянські господарства можна поділити на такі категорії:

Тип господарства	*Кількість*	*%*
1. Одинаки (наприклад, удівці)	2	1,4
2. Нешлюбні господарства (брати і сестри, що проживають спільно)	1	0,7
3. Господарства з однієї родини (батьки та діти)	97	68,3
4. Розширені родини (кілька поколінь та родичі)	28	19,7
5. Багатородинні господарства (два та більше подруж, що проживають спільно)	14	9,9
Всього	**142**	**100**

З таблиці видно, що однородинні господарства становлять переважну більшість (68%), хоча розширені та багатородинні господарства формують вагому меншість (30%).

Провідний учений у цій галузі вибрав цей приклад як типовий для характеристики "тієї неточно визначеної частини Європи, де господарствам здебільшого притаманні особливості, які ми називаємо "середніми". "Гіпотеза чотирьох реґіонів" спиралася на ізольовані приклади такого типу. Якщо Ґросенмер (1785 р.) характеризує Централь-

но-Західний, або "середній" реґіон, село Елмдон в Есексі (1861 р.) взято для характеристики "Заходу", село Фаґанья (1870 р.) поблизу Болоньї — "Середземномор'я", а село Красноє Собакіно (1849 р.) в Росії — "Сходу". Тут підозрілість географії не менша, ніж ґрандіозність сформульованих узагальнень.

Гіпотезу подано як удосконалення давнішої начебто "загальновизнаної" схеми, що поділяла традиційну європейську родину на два ще простіші типи: "західну" та "східну". Село Ґросенмер визнано за варіант села Елмдон, де не менше ніж 73% господарств належали до простого типу, а село Фаґанья — за варіант села Красноє Собакіно, де 86% господарств були розширеного або багатородинного типу[1].

Порівняльна соціальна історія — царина надзвичайно плідна, але треба дотримуватись несхитного принципу: порівнювати можна тільки те, що справді подібне одне до одного. Порівняння села доіндустріальної Німеччини з англійським селом вікторіанської Англії, що перебувала на вершині промислової революції, вкрай сумнівне. А проте узагальнена характеристика всієї ще однієї "неточно визначеної території" з назвою "Східна Європа" на основі опису одного закріпаченого села в глибинах Росії — типова й небезпечна помилка "західних" учених. Схематизація розмаїття призводить до заперечення цього розмаїття. [**ЗАДРУГА**].

Історія родин виділилась в окрему наукову царину лиш у 1970-х роках. Англомовний журнал *"Journal of Family History"* виходить із 1976 р. До того часу дослідники соціальних відносин, які вивчали родинні проблеми, вочевидь були "байдужі до історичних аспектів", натомість історики суспільства переймалися класовими питаннями. На думку багатьох учених, традиційна розгалужена патріархальна форма родинного господарювання існувала в Європі з бозна-колишніх часів, — отже, аж до початку модернізації в царині родинної історії майже не було чого вивчати. Праці таких піонерів, як Фредерик Леплей (1806—1882), що в своєму дослідженні *"Organisation de la famille"* ("Організація родини", 1871 р.) запровадив типологію родин, були не дуже відомі. Леплей визначив три типи родин: патріархальна розширена родина; *famille souche*, або стрижнева родина з родинним ядром, яке складається з трьох поколінь; і нестабільна родина, або *cellule*, що існує, поки батьки виховують дітей. Як не брати до уваги генеалогії, що має справді дуже довгий родовід, послідовного вивчення родинних проблем в історії довелося чекати ще сто років[2].

А проте розмаїття досліджень у цій царині тепер уже мало не приголомшує. Можна знайти розвідки геть про все — від методів годування немовлят у середньовічній Ісландії до байстрюків у Англії XVII ст. або батьківської влади на Сардинії в XIX ст. Сформувалося кілька головних напрямів досліджень. Один з них зосереджується на формуванні, структурі та розпаді родинних господарчих одиниць. [**БАСЕРІЯ**]. Другий — на статистичних, біологічних та сексуальних тенденціях у межах родини та кола родичів. Третій напрям пов'язаний із дослідженням проблем індивідів, статей та поколінь у межах родини, — отже, й з "аналізом життя", жіночими студіями, вивченням розподілу праці, шлюбу та становища старих. [**ҐРІЛЕНШТАЙН**]. Четвертий напрям — антропологічий — висвітлює сімейні звичаї, церемонії та ритуали. П'ятий, юридичний напрям досліджує еволюцію сімейного права та зміни державної політики. Шостий напрям економічний, тут ідеться про дослідження сімейних бюджетів за різних обставин — як села, так і міста, і в аграрному, і в промисловому середовищі. Всі проблеми

сучасної родини — від неповної сім'ї до безробіття, поведінки дітей та підліткової злочинності — мають своє історичне коріння. Не забуто й про генеалогію. Те, що колись було пристрастю аристократичної еліти, віднедавна стало одним з улюблених захоплень широкого загалу[3].

Зацікавлення істориків певною мірою відбивають природу доступних джерел. Наприклад, родини середньовічної аристократії або ренесансних купців здавна були доступні для вивчення, бо про них збереглися численні документи. [MERCANTE]. Родини селян або плебсу доступні набагато менше. Проте застосування соціологічних та квантитативних методів досліджень [РЕНТА] і вивчення візуальних, літературних, статистичних та усних джерел відкрило справжні копальні інформації. Пильного ока дослідників не уникнув жоден історичний період, жоден географічний реґіон. Історія родин зацікавила всіх: адже кожна людина або живе як член родини, або з певних причин не стала ним.

РУСЬ

6 вересня 1749 р. у Санкт-Петербурзі імператорський історик доктор Ґерхард Мюлер став за кафедру і почав читати латиною лекцію "Назва та походження Росії". Він намірявся викласти теорію, мовляв, давню Київську державу заснували варяги. Але його зацитькали: патріотична російська аудиторія навіть слухати не хотіла, що Росію заснували не слов'яни. Після офіційного розслідування докторові Мюлеру звеліли полишити цю тему, а його вже наявні публікації знищили. (Цьому вченому принаймні пощастило уникнути долі французького вченого Нікола Фрере, що помер якраз того року: одного разу його запроторили до Бастилії, бо він написав, що франки походять не від троянців)[1].

Відтоді російські історики ненастанно сперечаються про "норманську" теорію. Внаслідок державної цензури російська історична наука зазнавала помітного впливу політичних втручань та міркувань про доцільність. Історія Київської держави мала стати на службу інтересам новітнього російського націоналізму або ж — унаслідок реакції на російський варіант — інтересам новітнього українського націоналізму. Однак виявилось, що певний ступінь причетності скандинавів до російської історії заперечити неможливо. Назву "Русь" тлумачили по-різному: як "рудоволосі" вікінги (пор. англійське слово *russet*, "червоно-коричневий"); як *ruotsi*, фінську назву шведів; як скандинавське плем'я з назвою *rhos*, не відоме в Скандинавії; і навіть як багатонаціональний торговельний консорціум, що базувався в містечку Родез у Ланґедоку.

Згідно з цією останньою вигадливою (і невірогідною) гіпотезою, компанія "Родез" використовувала скандинавських мореплавців для проникнення на хозарський ринок рабів через балтійсько-дніпровський шлях і близько 830 р. намірялась усунути конкурентів — єврейський консорціум "Раданія", що з Арля контролював торгівлю рабами від Чорного моря до Північної Африки. Заснувавши в Хозарії "каганат" Русь, родезці начебто перетворилися з панівної чужоземної еліти, зосередженої у Тмуторакані/Та-

матарсі на Волзі, на місцевих князів переважно слов'янської спільноти з центром у Києві[2]. [**ХОЗАРІЯ**].

Там, де не можна дійти безперечних висновків, доконечно ще раз пильно придивитись до джерел. Проте найприкрішою особливістю матеріалів київської доби є їхнє велике розмаїття. Окрім слов'янських та візантійських літописів, учені повинні дослідити давню скандинавську літературу, порівняльну германську та тюркську (хозарську) міфологію, рунічні написи, скандинавські та фризькі кодекси законів, данські та ісландські хроніки, праці арабських географів, єврейські документи і навіть тюркські написи з Монголії. І, звичайно, треба добре знати археологію. Скажімо, одна з дивовиж, яка має неспростовну доказову силу, полягає в тому, що арабські монети знаходять у скарбах на території всієї Східної Європи. [**ДИРХАМ**]. Найдавніша згадка про Київ — у формі QYYWB — міститься в документі, що зберігається тепер у Кембриджській університетській бібліотеці: хозарські євреї написали листа до синагоги Фустат-Міср поблизу Каїра[3].

Проте з часів доктора Мюлера аж до 1991 р. головна перешкода полягає в тому, що жоден учений чи в Україні, чи в Росії не мав змоги провадити незалежні дослідження. Утворення незалежної України та незалежної Росії навряд чи спроможне поліпшити академічний клімат. [**METRYKA**], [**СМОЛЕНСЬК**].

ПОТЬОМКІН

1787 р. фельдмаршал князь Григорій Потьомкін (1739–1791), губернатор Новоросії, організував річкову подорож для імператриці Катерини та її двору. Він прагнув довести успішність своєї колонізаційної політики на теренах, нещодавно відвойованих від турків. Задля цього граф підготував кілька пересувних "сіл", кожне з яких мали розміщати в стратегічному пункті на березі річки. Люди Потьомкіна, вбрані як веселі селяни, тільки-но помітивши імператорську барку, починали якнайпалкіше вітати імператрицю та чужоземних послів. Та коли барка ховалася за поворотом, вони чимдуж скидали капелюхи та блузи, розбирали декорації і за ніч знову виставляли їх десь нижче за течією річки. Оскільки Катерина на той час була коханкою Потьомкіна, навряд чи можна вважати, що вона не знала про ці хитрощі; пошитись у дурні мали передусім іноземні посли. "Потьомкінські села" стали прозивними для давньої російської традиції ошуканства та дезінформації[1]. Насильство та шахрайство — засоби, до яких удається кожна диктатура, але потьомкінство в Росії обернулось у невмирущу доктрину.

Щоб збагнути його справжню суть, нам можуть стати в пригоді погляди професійних ошуканців. За словами одного з провідних перекинчиків з КДБ, західну громадську думку вправно й послідовно дурили з часів ленінського НЕПу. Контроль за всією інформацією, поєднаний із вибірковим просочуванням даних та принагідним шахрайством дав змогу радянським таємним службам годувати Захід невпинним потоком оманливих вражень. "Десталінізація" 1950-х років була лише модифікованою формою сталінізму. "Китайсько-радянський розкол" 1960-х років спільно сконструювали КПРС та КПК. "Румунська незалежність" була міфом, вигаданим задля зручності як

Москви, так і Бухареста. Чехословацькою "демократизацією" 1968 р. керували "прогресивні елементи" з КДБ. "Єврокомунізм"—це ще одне ошуканство. Навіть у польській "Солідарності" верховодили московські аґенти. Це признання працівника КДБ, опубліковане 1984 р., ще до того, як Горбачов дістав владу, слід неодмінно прочитати кожному, хто міркує про двозначності *"гласності"* та *"перебудови"* або таємниці "путчу" 1991 р. Проблема тут така: коли професійні ошуканці перестануть ошукувати?[2]

Крім отих сіл, князя Потьомкіна найчастіше пов'язують із названим його ім'ям панцерним кораблем, чия збунтована залога під час революції 1905 р. відпливла з Одеси. На гадку неминуче спадає сумнів, а чи не був той бунт іще одним ошуканством[3]. [**"СОВКИНО"**].

Прихильники теорії змов уважають, буцімто за кожною історичною подією криються наміри ошуканців, змовників та лихих "невизначених сил". Їхні опоненти дотримуються протилежної думки, мовляв, змови та ошуканство не існують. І ті, й ті дуже помиляються. [**ПРОПАҐАНДА**].

КАНТАТА

У жовтні 1784 р., коли щойно коронований король Польщі повернувся додому, повідомивши про свій приїзд лише за кілька днів, його придворний композитор мав скласти за три дні цілу *"Cantata Gratulatoria"* ("Вітальну кантату") з дев'яти частин. Її слова були не менш барочно-вигадливі, ніж піднесена музика:

1. *Chorsatz Preise dein Glücke, gesegnetes Sachsen.*
   (Саксоніє, пишайся ласкою небес).
4. *Rezitativ Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen...?*
   (Що тебе, Сарматіє, підняло?..)
5. *Arie Rase nur verwegner Schwarm...*
   (Шалій тепер, юрбо відважна...)
7. *Arie Durch die von Eifer entflammeten Waffen...*
   (Скараєш ворогів вогнем завзяття).
8. *Rezitativ Lass doch, o teurer Landesvater, zu...*
   (Даруй їм, о батьку нашого краю, щоб музи
   той день вшанували, коли Сарматія тебе обрала королем).
9. *Chorsatz Stifter des Reicher, Beherrscher der Kronen...*
   (Засновнику імперій, Господарю корон...)

Про подію, яка спонукала написати кантату, давно забули, але музика може бути відтворена в інших композиціях і стати безсмертною. Частина № 7 стала тепер № 47 у *"Різдвяній ораторії"*, а частина № 1 становить тепер "Осанну" меси *сі-бемоль* мінор. Адже король Польщі був ще й саксонським курфюрстом, а посаду двірського композитора обіймав Йоган Себастьян Бах[1].

Міжнародні відносини у XVIII ст. зосереджувались передусім навколо балансу сил, усі загальні тогочасні війни були спрямовані на його підтримку (див. додаток III, с. 1330–1331). Жодна країна не почувалася досить сильною, аби спробувати завоювати збройною рукою ввесь континент, проте відносно невеличкі регіональні заворушення могли спровокувати ланцюгову реакцію коаліцій та союзів, яка могла становити відчутну загрозу. В конфліктах рідко коли йшлося про ідеологію чи національні гордощі. Союзи могли швидко змінюватись, а нечисленні професійні армії могли швидко вступати в бій, розв'язуючи суперечки окремими обмеженими битвами. Оскільки в Європі панувала згода, низки дипломатичних конґресів оцінювали наслідки боротьби і підбивали підсумки зі здобутих або втрачених колоній, фортець та регіонів. Загалом ті війни служили своїй меті. Внаслідок безпосередніх воєнних завоювань у Європі не сталося жодного великого перерозподілу влади або територій. Певні зміни, що до них спричинялися війни, — наприклад, передача іспанських територій за Утрехтським мирним договором або загарбання Силезії Пруссією, — годі навіть порівнювати з найбільшим тогочасним територіальним перерозподілом — поділами Польщі, які відбувались без усякої війни. ["DESSEIN"].

Три поділи Речі Посполитої становлять найдовершеніші приклади мирної агресії, якими може пишатися європейська історія. Здійснені поетапно — 1773, 1793 та 1795 р., — вони поділили багатства країни, близької за розмірами до Франції. Здійснювали їх гангстерськими методами, тож невисловлена загроза насильства лежала в основі всіх офіційних угод, а жертви були змушені не помічати наруги над собою. Чимало тогочасних спостерігачів, удячних, що пощастило уникнути війни, корячись логіці своїх сподівань, погодились із поясненнями учасників поділу. Багато істориків поділяли думку, мовляв, поляки самі накликали лихо на свою голову. І тільки Берк, Мішле та Маколей назвали злочин злочином.

Механізм поділів спирався на два прості міркування: по-перше, була потрібна російська інтервенційна армія для придушення польського реформістського руху; по-друге, російський наступ на Річ Посполиту становив загрозу для решти її сусідів — Пруссії та Австрії. Надто Пруссія після виснажливої Семилітньої війни аж ніяк не мала змоги починати ще одну війну проти Росії. Натомість з'явилася думка, що прусські та австрійські інтереси можна найкраще захистити, погодившись на російські дії в Польщі в обмін на певне територіальне відшкодування. Отже, за загальною згодою сусідів, безборонній Речі Посполитій судилося бути ареною, де російська потуга розчавить польських реформаторів; платою за цю операцію мали стати великі клапті польської території. А найгірше те, що Річ Посполита мусила мовчки слухати, як її кати розповідали світові про свої великодушні мирні наміри.

У першому раунді ситуація стала критичною наприкінці 1760-х років, коли годі було дати раду неладові, що охопив Річ Посполиту. Пропозиція короля запровадити обмежені реформи всюди зіткнулася з опором. Пруссія обстрілювала польські митниці на Віслі, поховавши таким чином усі намагання модернізувати

фінансову систему. Росіяни почали галасливу кампанію проти нібито упослідження релігійних меншин у Польщі й усунули польських єпископів, які заперечували ті вигадки. Барська конфедерація під проводом Казимира Пуласького (1747–1779) сформувалась для боротьби як проти короля, так і росіян. 1769 р. австрійці скористалися розрухами й захопили тринадцять містечок у районі Спиша. Санкт-Петербургові довелося вдатись до енергійних заходів, тільки-но йому дозволили обставини тодішньої російсько-турецької війни. Берлін побачив свій шанс: Пруссія не опиратиметься російській інтервенції, якщо до королівства відійдуть польські землі. Австрія погодиться, якщо їй припаде шмат південної Польщі. "Що ревніше вона плакала, — кепкував Фрідріх II з Марії-Терезії, — то більше брала". Росії мала дістатись більша частина Білорусі.

Перший договір про поділ Польщі підписано в Санкт-Петербурзі 5 серпня 1772 р. Сторони геть в усьому дотримувались юридичних тонкощів. У повітрі аж витало пошанування польської "золотої свободи". Потім жертву переконали самій узятися за ніж. Король запропонував сеймові схвалити поділ. Одного члена сейму — Тадеуша Рейтана, що запротестував і ліг на порозі, загородивши дорогу королю, — згодом оголосили божевільним. Три договори про відступ територій між Річчю Посполитою та кожною з трьох держав-здобичниць підписано 7(18) вересня 1773 р. Єдиним сувереном, що висловився проти, був король Іспанії. "Я немов причастився і скуштував польського тіла, — прокоментував Фрідріх, — але не знаю, як королева-імператриця залагодила справи зі своїм сповідником".

"DESSEIN"

Коли 1742 р. було підготоване до друку друге видання мемуарів герцоґа де Сюлі, стало очевидно, що видавці виконали величезну роботу. Зокрема переважна більшість розпорошених і часто суперечливих висловлювань герцоґа про міжнародні відносини була впорядкована й зібрана в єдиному розділі з назвою "Політична схема, яку звичайно називають Великим проектом Генріха Великого". Таким чином, *"Grand Dessein"* Сюлі був реконструйований, щоб не сказати вигаданий, більше ніж через сторіччя по його смерті. Критики закидали, буцімто цей проект — витвір скорше XVIII, ніж XVII ст.[1]

Слід сказати, що Максимільєн де Бетюн (1560–1641), барон де Роні та герцоґ де Сюлі, під час свого десятиріччя на посаді прем'єр-міністра Генріха IV мало переймався міжнародною політикою. Він був суперінтендантом королівських фінансів, *grand voyer*'ом (від латинського слова *viarius*, господар доріг) Парижа, головним начальником артилерії, а згодом фортечних споруд і управителем Бастилії[2]. Думки Сюлі про міжнародні відносини датовані першими роками його відставки після 1610 р., а потім, з великими поправками, добою Тридцятилітньої війни. Він опублікував їх усі, не впорядковуючи, в двох томах своїх *"Mémoires des sages et royales œconomies d'estat"* ("Мемуари мудреця та королівська державна економіка", 1638 р.).

Безпосередньою метою Сюлі було зменшення впливу Габсбургів, але на основі цієї, по суті, корисливої мети він розробив проект, що передбачав як нову карту Європи, так і механізм забезпечення довічного миру. Європа мала складатися з п'ятнадцяти рівних держав, для створення яких Іспанію треба було обмежити Іберією, монарший дім Австрії відокремити від імперії, а володіння цих двох держав перерозподілити між рештою держав. Наприклад, іспанські Нідерланди мали бути або поділені між Англією та Францією, або передані Сполученим Провінціям. Угорщина мала бути відновлена як незалежна виборна монархія. Трон Німеччини імператор мав посідати внаслідок відкритих виборів, щоб жодна династія не виявляла своєї монопольної влади. Задля підтримки довічного миру Сюлі планував сформувати Європейську ліґу володарів. Ліґою керувала б Федеральна рада, де кожна з великих держав мала займати чотири місця, а решта держав — по два, і де посада голови, починаючи з баварського курфюрста, підлягала ротації. Рада мала використовувати свої об'єднані війська для розв'язку суперечок та утвердження обраної політики.

Головною концепцією, що лежала в основі як нової карти, так і нової ліґи, була "рівновага сили". Жодна держава не повинна була стати аж такою могутньою, щоб накидати свою волю решті держав. Європа мала обернутись на *"une république très chrétienne"*, "християнську республіку", "одну велику родину". В її межах усі мали насолоджуватися свободою торгівлі. Поза її кордонами треба було знищити Туреччину і не припиняти "вигідних" завоювань в Азії та Північній Африці.

Цей "Великий проект", що його склав позбавлений тягаря відповідальності політик у відставці й переробив якийсь редактор XVIII ст., — справжній взірець абстрактного теоретизування. До його створення, можливо, спричинилася праця Емерика Крусе *"Nouveau Cynée"* ("Нова Кінея", 1623 р.), де автор висунув план створення у Венеції світової мирної асамблеї під проводом папи, своєю чергою, напевне, запозичивши цю ідею в богемського короля, який іще 1458 р. (див. с. 444) запропонував скликати "Ліґу довічного союзу". "Великий проект" — це, безперечно, вияв давньої традиції писання теоретичних праць, започаткованої ще твором Данте *"De Monarchia"* ("Про монархію") і утвердженої в книжках Еразма та Кампанелли. Але, ставши популярним у добу "рівноваги сил", проект привернув до себе велику увагу. За два століття, що проминули від другого видання до заснування Ліґи націй та Європейського Співтовариства, його найважливіші думки про міжнародну стабільність, про вільну торгівлю, про об'єднаний суверенітет і про спільну підтримку ладу не втратили своєї привабливості. А найголовніше — проект утверджує принцип, що його багато хто нехтує: мир — це функція влади[3].

Перший поділ забезпечив кілька років відносного спокою. Річ Посполита переймалася створенням Комісії народної освіти (див. вище), а 1775 р. король дав дозвіл формувати контури врядування на основі міністерств. Усі барські конфедерати або були депортовані до Сибіру, або втекли за кордон. Пуласький вибрався до Америки, де заснував кінноту Сполучених Штатів. Росія, Австрія та Пруссія порядкували своїм неправедно здобутим добром.

Отже, доба Просвітництва скінчилася тим, що три освічені деспоти вдались до спільних зусиль, аби придушити просвітницький реформістський рух. На-

пад на Польщу супроводився зливами просвітницької риторики, а подальшій "раціоналізації карти Європи" знаходили масу виправдань. "Un polonais, — уїдливо глузував Вольтер, — c'est un charmeur; deux polonais — une bagarre; trois polonais, eh bien, c'est la question polonaise" ("Один поляк — чарівливість, два поляки — сварка, три поляки — це вже польське питання")[33]. [METRYKA].

Проте головні проблеми залишились. Річ Посполита й далі була російською полонянкою, а реформаторів загнуздали. Якби король утратив контроль, за нього діяли б інші сили. І тільки-но вони заворушились, як увесь цикл реформ та репресій повторився знову. Почалося це 1787 р.

Вечір понеділка 29 жовтня 1787 р., Прага. У Національному театрі графа Ностіца в Старому Місті (теперішньому театрі Йозефа Тила) італійська оперна трупа Бондіні давала прем'єру вистави *"Il dissoluto punito"* ("Покараний гульвіса"). Виставу попервах оголошено на вечір 14 жовтня під назвою "Кам'яний гість", тоді вона мала правити за розвагу принцесі Тосканській, що їхала на весілля до Дрездена, але два тижні тому партитура опери була ще не готова. За словами Вацлава (Венцеля) Свободи, що грав у оркестрі на контрабасі, композитор мусив просидіти всю недільну ніч 28 жовтня з цілим гуртом переписувачів, а коли в театрі роздавали партитуру увертюри, на аркушах ще не висохло чорнило[34]. Проте музикантів це не збентежило. Коли о сьомій годині вечора композитор узяв до рук диригентську паличку перед освітленою свічками аудиторією, зала вибухнула вітаннями. Два протяжні акорди *forte* в *re* мінор миттю вгамували той галас. Потім полинула, *molto allegro*, музика, шпарко посипалися вступні такти увертюри.

Увертюра

Str. 2 Fl. 2 Ob. 2 Cl. 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp.

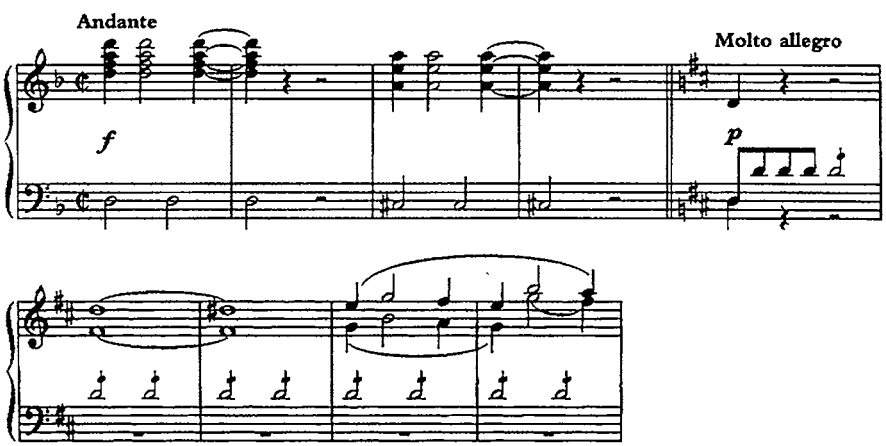

Після увертюри маестро обернувся до оркестру й похвалив музикантів за вміння читати ноти: "Bravo, Bravo, meine Herren, das war ausgezeichnet" ("Браво, панове, ваша гра — видатна").

Лібрето, заздалегідь видане для двору, можна було придбати в театральній касі, і тільки італійською мовою (40 крон — у палітурці з позолоченого паперу, 20 крон — у звичайній). На титульній сторінці стояв напис:

Il DISSOLUTO PUNITO. O sia Il D. Giovanni. Dramma giocoso in due atti. Da representarsi nel Teatro di Praga l'anno 1787. In Praga di Schoenfeld... La Poesia è dell'Ab Da Ponte, Poeta de' Teatri Imperiali di Vienna. La Musica è del Sig Wolfgango Mozzart, Maestro di Cap, dadesco.

Акторами були: Джованні — Луїджі Бассі; Анна — Тереза Сапоріті; Октавіо — Антоніо Бальйоні; Ельвіра — Катерина Мічеллі; Лепорелло — Феліче Понціані; Церліна — Катерина Бондіні (дружина імпресаріо); Командор — Джузеппе Лоллі[36].

Опера Моцарта, що стала відома під назвою *"Don Giovanni"*, була не останнім варіантом популярної розповіді про спокусу, яка набула статусу європейського міфу. Дон-Жуан, севільський *burlador*, гульвіса, вже понад два століття був героєм як неаполітанських карнавалів, так і французьких ярмаркових пантомім. У літературі його образ відтворили Моліна (1630 р.), Чиконіні (бл. 1650 р.), Мольєр (1665 р.), Корнель (1677 р.), Ґольдоні (1736 р.) і Шедвел (1776 р.). Розповідь про Дон-Жуана клали на ноти, обробляли для балету й сценічної драми: в Римі — 1669 р., у Парижі — 1746 р., у Турині — 1767 р., у Каселі — 1770 р. Протягом десятиліття перед тим, як узявся до свого твору Моцарт, ця розповідь стала джерелом натхнення для чотирьох справжніх опер, їх створили Ріґіні у Відні (1777 р.), Альбертіні у Варшаві (1783 р.), Фоппа/Ґварді та Берлаті/Ґадзаніґа у Венеції (1787 р.). Моцартів лібретист абат Да Понте щедро запозичував у Берлаті, а баритон, що співав партію Октавіо у Празі, поспіхом примчав із Венеції, де співав ту саму партію в п'єсі Ґадзаніґи[37].

Основа сюжету навдивовижу проста. У вступній сцені дон Джованні вбиває Командора, розгніваного батька Анни, свого останнього любовного здобутку. Після численних інтриґ у прикінцевих сценах він двічі зіткнувся зі статуєю мертвого Командора, що волає помсти, отож грішника поглинає пекельний вогонь. Да Понте сконденсував розповідь у дві більш-менш однакові дії, кожна з яких побудована за однією драматичною схемою:

Дія I	Дія II
№ 1–7	№ 14–18
ОКРЕМА ЕКСПОЗИЦІЯ	ПОДІЛ АНТАГОНІСТІВ
[*Джованні і три жінки*]	[*Джованні перебраний або відсутній*]
(Арія) Джованні — Анна	Джованні — Лепорелло
(Тріо) Смерть Командора	(Тріо) Хитрощі Ельвіри
(Дует) Анна — Октавіо	

Ельвіра помилково потрапляє до Лепорелло (№ 4)	Ельвіра помилково потрапляє до Лепорелло
Церліна — Джованні — Масетто	Джованні — Масетто
Джованні — Церліна	Церліна — Масетто
№ 8—10	№ 19—21
ПЛУТАНИНА ЛЮДЕЙ І ПРИСТРАСТЕЙ	ПЛУТАНИНА ЛЮДЕЙ І ПРИСТРАСТЕЙ
Загальний антагонізм	Антагонізм, спрямований на Лепорелло
Квартет	Секстет
[*Джованні в глибині сцени*]	[*Лепорелло тікає*]
Анна бачить злочин Джованні	Октавіо бачить злочин Джованні
Арія (№ 10)	Арія (№ 21)
	[*Сцена на цвинтарі*]
Розповідь Лепорелло	Розповідь Джованні
Арія (№ 11)	Дует (№ 22)
[*Сад Джованні*]	[*Дім Анни*]
Арія (№ 12)	Арія (№ 23)
ФІНАЛЬНИЙ ВИХІД Замаскованого	ФІНАЛЬНИЙ ВИХІД Ельвіри
Спроба Церліни	Кара: статуя
Загальний антагонізм	Загальний висновок[38].

Але жоден стислий огляд не поцінує як слід вишукане партнерство партитури й лібрето, тож загальновідомі фрагменти цієї опери втрималися під зливою будь-яких переспівів та пародій. В арії № 4 ("Madamina, il catalogo è questo") слуга Джованні вихваляє перед Ельвірою вправність свого господаря в залицяннях:

> В Італії шістсот сорок,
> В Німеччині двісті тридцять одна,
> Сотня у Франції, дев'яносто одна в Туреччині,
> А в Іспанії вже тисяча і три! (Mille e tre!)[39]

У прегарному № 7 ("Là ci darem la mano") — "найдосконалішому, який собі можна уявити, дуеті про спокушання" — Джованні здобуває Церліну, яка ні про що й не здогадується, без сліду чи то насильства, чи то ошуканства. Його могутню впевнену мелодію підхоплює сопрано і грається з нею, аж поки обоє виходять попідруч у пориві щирого захвату:

Duettino Zerlina, D. Giovanni
Str. 1 Fl. 2 Ob. 2 Bsn. 2 Hn.
Andante

D. Giovanni: Là ci da-rem la ma-no, là mi di-rai di si;

У мелодраматичній сцені на цвинтарі (дія II, сцена 11) актори тремтять, коли Кам'яний Гість виголошує своє моторошне пророцтво під оглушливий акомпанемент тромбонів: "Ще до світанку ти засмієшся востаннє":

Sestetto D. Anna, D. Elvira, Zerlina, D. Ottavio, Leporello, Masetto
Str. 2 Fl. 2 Ob. 2 Cl. 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp
Andante

Vln. I II Vla. D. Elvira: So-la, so - la in bu - io lo - co pal - pi - tar

Після фіналу, коли Джованні вже спіткала його доля, актори покидають сцену, виспівуючи хором не дуже переконливу мораль, звучить миготлива двотемна фуга:

Questo è il fin di chi fa mal
E de' perfidi la morte alla vita è sempre ugual

(Важка скарала грішника рука:/Таке життя — то й смерть йому така)[42].

Для другої вистави, що відбулась у Відні через сім місяців, Моцарт і Да Понте зробили низку змін, припасовуючи оперу до нового складу акторів та нового театру. Компенсуючи кілька додатків, вони зняли арію Октавіо — № 21 (22), "Il mio tesoro intanto":

Aria D. Ottavio
Str. 2 Cl. 2 Bsn. 2 Hn.
Andante grazioso

p sordini Il mio te - so - ro in - tan - to

1787 р. Моцарт двічі навідав Прагу, обидва рази зі своєю дружиною Констанцією. Під час першого візиту, в січні та лютому, він виконав симфонію № 38, "Празьку", (К. 504), а згодом тріумфально поставив свою оперу *"Le nozze di Figaro"* ("Весілля Фіґаро"). Успіх був такий величезний, що Моцарт негайно підписав з Бондіні контракт на нову оперу, зобов'язавшись поставити її на початку наступного сезону. Повернувшись до Відня, Моцарт дав кілька уроків сімнадцятирічному піаністові з Бона, на ймення Бетховен. У травні композитора тяжко вразила смерть батька, що його він дуже любив, і занепокоїло залагодження майнових справ. Проте жодного сліду цих тривог не чути ні в *"Divertimento"* у *фа* (К. 522), ні в премилому *"Eine Kleine Nachtmusik"*, ноктюрні, у *соль* (К. 525), обидва твори написано того літа.

Шеститижневу поїздку Моцарта до Праги з оперою *"Don Giovanni"* можна відтворити як з його листування, так і з повідомлень місцевої преси. Він виїхав з Відня 1 жовтня, тільки-но дістявши мізерний виторг на аукціоні з продажу майна свого батька в Зальцбургу. Моцарт подорожував разом з Констанцією, що була тоді на шостому місяці вагітності. Дорога завдовжки десь 240 кілометрів тривала три дні, бо газета *"Praeger Oberpostamtszeitung"* оголосила про приїзд композитора вже 4 жовтня. "Тут поширилась новина, що в Національному театрі відбудеться прем'єра опери *"Das steinerne Gastmahl"* ("Кам'яний Гість"), яку щойно написав [наш славетний пан Моцарт]"[44]. Моцарт оселився в готелі "Три леви" на Кольмаркт, 20, а через чотири дні до нього приєднався його лібретист Да Понте, оселившись навпроти на тій самій вулиці в готелі *"Glatteis"* ("Ожеледиця"). Дні 13–15 жовтня зайняв візит принцеси Тосканської, причому найостаннішої миті вирішено поставити на її честь німецький варіант *"Le nozze de Figaro"*. Моцарт тоді був пригнічений. "Тут ніхто нічого не робить, — писав він у листі до приятеля, — бо співаки дуже ледачі й відмовляються ходити на репетиції, а невпевнений і несміливий імпресаріо не примушує їх"[45]. Останній тиждень місяця пропав через хворобу різних співаків, до того ж бракувало увертюри. Але нарешті серед загального схвалення прем'єра таки відбулася. *"Oberpostamtszeitung"* була в захваті:

"У понеділок... італійська оперна трупа поставила оперу маестро Моцарда [sic] *"Don Giovanni"*, яку чекали з таким палким нетерпінням... Знавці й музики кажуть, що Прага ще ніколи не чула чогось подібного... Геть усі на сцені і в оркестрі напружували кожну жилку, аби віддячити Моцардові й винагородити його чудовим виконанням. Опера вимагала певних додаткових сум, пов'язаних з участю кількох хорів та зміною декорацій, проте всі потрібні кошти великодушно надав пан Ґвардозоні. Напрочуд велика кількість глядачів засвідчила однодушне схвалення"[46].

Оперу повторили 3 листопада на честь самого Моцарта. Він виїхав з Праги 13 листопада, але ще до від'їзду кілька видатних пражан устигли записати до його альбому щедрі компліменти:

Коли Орфей на лютні вигравав
Чи Амфіон під ліру був співав, —

Вклякали звірі, річка не шуміла,
Каміння в мури клалося уміло.

А коли Моцарт вправно грає, —
І кожен його щиро вихваляє, —
Всі музи наставляють вухо
І Аполлон підупадає духом.

Ваш шанувальник і друг
Йозеф Гурдалек

Прага, 12 листопада 1787 р., ректор Головної Семінарії[47].

Під час свого другого візиту до Праги Моцарт багато часу проводив зі своїми приятелями Душеками на їхній віллі Бетрамка в Сміхові, де були написані останні арії опери *"Don Giovanni"*. Франц Душек був концертний піаніст, його дружина Йозефа — співачка сопрано і давня Моцартова приятелька, з якою композитор почувався дуже невимушено. Перед від'їздом з Праги Моцарта рекомендували на посаду імператорського *Kammermusikus*, камермузиканта, що була справжньою синекурою.

Моцарт повернувся до Відня й виявив: щорічна, запропонована йому платня становить лише вісімсот ґульденів, тоді як його попередник на цій посаді, вже померлий Ґлюк, одержував дві тисячі. Як і завжди, слава Моцарта була набагато більша за його статки. 27 грудня Констанція народила четверту дитину, доньку, що прожила всього півроку. Моцарт підійшов до кінця золотого десятиріччя.

Співпраця Моцарта з абатом Да Понте — своєрідна віха в розвитку музики в Європі. Їхні три спільні витвори — *"Le nozze di Figaro"* (1786 р.), *"Don Giovanni"* (1787 р.) та *"Cosí fan tute"* ("Так чинять усі", 1790 р.) — належать до жанру опери-буф, найлегшого і, мабуть, найефемернішого з усіх жанрів, проте вони тріумфально забезпечили собі безсмертя. Разом з німецькими операми Моцарта — *"Die Entführung aus dem Serail"* ("Викрадення з Сералю", 1782 р.) та *"Die Zauberflöte"* ("Чарівна флейта", 1791 р.) — вони становлять найдавнішу групу композицій, що ввійшли до стандартного репертуару оперних театрів. І справді, в рамках того репертуару, що налічує десь три десятки творів, за кількістю і невмирущою популярністю їх можна порівняти лише з операми Ваґнера та Верді. Да Понте виявився ідеальним партнером. Утікач зі своєї рідної Венеції, де він народився в ґетто, Да Понте не дуже поважно ставився до свого навернення і священицького сану. Текст *"Don Giovanni"* він писав своїм серцем[48]. (див. додаток III, с. 1326).

Оскільки звукозапису під ту добу ще не винайшли [ЗВУК], було кілька літературних спроб відтворити ту незвичайну атмосферу, серед якої Моцарт писав

Карта 19

Подорож Моцарта до Праги, 1787 р.

свої твори. Скажімо, через шістдесят років по його смерті поет Едуард Меріке (1804–1875) зробив це в коротенькій новелі *"Mozart auf der Reise nach Prag"* ("Моцарт під час подорожі до Праги", 1851 р.). Письменник розповідає по уявну зустріч із композитором, нові знайомі Моцарта — це ті освічені люди, що становили найпалкішу частину його аудиторії. Вольфґанґ і Констанція їдуть до Праги поміж укритих соснами пагорбів богемських лісів і зненацька натрапляють на замок графа Шинцберґа. Вольфґанґа зловили на гарячому, коли він безтурботно зірвав плід з помаранчевого дерева в замковому парку. Проте його винагородили запрошенням на обід. Пообідавши, Моцарт сідає за піаніно грати й розповідає, подаючи музичні ілюстрації, як він написав фінал *"Don'a Giovanni"*.

"Без зайвої метушні він поставив свічки у два канделябри, що стояли збоку від нього, і серед мертвої тиші покою залунала та моторошна арія — Di rider finirai pria dell'aurora... Здавалося, ніби з далеких зоряних сфер, протинаючи синю ніч, падають срібні ноти сурми, проймаючи душу крижаним трепетом перед долею.

— Chi va là? Хто тут ходить?

— Відповідай! — ми чуємо, як вимагає Дон-Жуан.

Потім голос озивається знову, монотонний, як і перше, просячи нечестиву юнь залишити мертвих у спокої..."[49]

Чехи теж не забули тих коротких днів, коли Моцарт обласкавив їхню країну. Сучасний чеський поет використав вечір на віллі Бетрамка як трамплін для роздумів про недосяжний рай:

A když počal hrát
a copánek mu poskakoval po zádech,
přestaly šumět i lastury
a nastavily svá rozkošná ouška...

(А як заграв / і кіска заметалася по плечах, / замовкли й океанські мушлі / наставивши ураз тендітні вушка. / Чому дверей ніхто не замикав? / Чому коней не випрягли з карети? / Таж він так рано нас покинув)[50].

Прага, яку так любив Моцарт, досягла вершини пишноти, і лише кілька європейських міст могли дорівнятися до неї. Вона була другим містом у габсбурзьких володіннях, і нещодавно в ній п'ять або шість десятиріч відбувалась нечувана архітектурна реконструкція. Елеґантний Національний театр, споруджений чотири роки тому в неокласичному стилі (згодом у ньому працював Тил), де відбулась прем'єра *"Don'a Giovanni"*, був лиш однією з багатьох розкішних нових громадських будівель. Тунський палац (1727 р.; тепер Британське посольство), де Моцарт зупинявся під час свого першого візиту 1787 р., був однією з численних пишних аристократичних резиденцій недавнього часу; до них, крім того, належали палаци Кольредо-Мансфельдів, Ґольц-Кінських, КламҐаласів, Каретто-Міллезімо та Лобковіців-Шварценберґів. Базиліка св. Мику-

лаша (1755 р.), де через тиждень після від'їзду Моцарта була виконана його *меса* в ключі *до*, — тільки одна з десятка тих барокових церков, що їх спроектували батько й син Дінценгофери. В Каролінумі (закінчено 1718 р.) розмістився університетський комплекс, у Клементинумі (закінчено 1715 р.) — єзуїтська церква та бібліотека.

А найважливіше те, що кожен з чотирьох головних історичних центрів міста нещодавно був обгороджений муром і впорядкований, тепер вони становили гармонійну цілість. Навколо Градчан, давньої празької замкової гори на лівому березі Влтави, де стояли собор Св. Віта (1344 р.) і Владиславський зал (1502 р.) Яґелонів, у 1753–1775 рр. виросли високі стіни урядових споруд Пакассі. *Мала Страна*, мале місто біля підніжжя Градчан, була прикрашена новим єпископським палацом (1765 р.). Стародавній *Карлів міст* (1357 р.) завдовжки 660 метрів, що поєднував обидві частини міста, був прикрашений дивовижною низкою релігійних та історичних скульптурних постатей. Вулиці Старого Міста на правому березі, де й досі височать *Тинська церква* та міська ратуша, значною мірою були відреставровані. Їх ожвавлюють, як і в давні часи, щогодинна вистава на міських дзиґарях: Христос та апостоли очолюють процесію, позаду якої плентаються Смерть, Турок, Скнара, Блазень та півень, — і мелодійні дзвони Лорети, монастиря капуцинів (1694 р.). Хартію об'єднаної Праги надав місту лиш імператор Йосиф 1784 р.

За Габсбурґів найбільше привілеїв мали аристократи, що не тільки прикрашали місто своїми резиденціями, а й були покровителями музики та театру. Вони походили здебільшого з німецьких родин, які скористалися конфіскацією майна чеського дворянства під час Тридцятилітньої війни. Багатство маєтків і щедрість богемської природи забезпечували аристократам пишноту їхнього життя в місті. За Моцартової доби чехи становили переважно селянську націю без проводирів, хоча чимало представників середнього класу, як-от Душеки, жили на межах чеського й німецького суспільств.

Контраст між багатими та бідними приголомшував. Під час свого першого візиту до Праги 1771 р., коли шоста частина празького населення померла з голоду, імператор Йосиф обурювався:

"Яка ганьба — оті випадки, що траплялись під час цьогорічного голоду. Люди й справді помирали і приймали останнє причастя на вулиці... У місті, де багатий архієпископ, великий кафедральний капітул, сила монастирів і три єзуїтські заклади... ніхто не чув і не бачив, щоб хтось із цих пастирів прихистив бодай одного з тих жалюгідних бідолах, які лежали перед їхнім порогом"[51].

Йосиф II не мав сили терпіти скам'янілу самовдоволеність католицької церкви. Єзуїтський орден був розпущений ще в попередньому десятиріччі, а коли 1780 р. імператор став володарювати сам, ціла злива його реформаторських указів загрожувала підірвати найсвященніші основи суспільного ладу. Кріпацтво було скасоване. Релігійна терпимість поширилась на уніатів, православних, протестантів та євреїв. Дітям, яким нема дев'яти років, заборонили пра-

цювати. Дозволено укладати цивільні шлюби та розлучатися. Скасовано смертну кару. Квітло франкмасонство. Багатство, здобуте внаслідок секуляризації церковного майна, вилилось у потік імператорських та аристократичних архітектурних дивовиж.

Численна єврейська спільнота Праги теж піднялась на хвилю процвітання. Останнє серед довгої низки вигнань було вже позаду (1744–1745 рр.), у 1780-х роках євреї вже тішилися плодами імператорського *Toleranzpatent*, указу про толерантність. Єврейський квартал, названий на честь імператора "Йозефов", теж брав участь у масштабній відбудові міста. Були відбудовані як середньовічна Давньо-Нова синагога, так і синагога Клауса. На єврейській ратуші один новітній годинник показував час римськими цифрами, тоді як розміщений нижче другий — гебрайськими. Згодом празькі євреї стали найдинамічнішим елементом віденського єврейства.

Празькі франкмасони теж відчували тепло імператорської толерантності. Вони привітали Моцарта, що був членом Великої австрійської ложі у Відні, як одного зі своїх. Масони репрезентували могутню реакцію супроти гнітючого панування католицької церкви над усім інтелектуальним та культурним життям.

Моцарт почувався напрочуд добре в розкутій соціальній атмосфері 1780-х років, яку й відобразила дедалі більша популярність *опери-буф*. Щодо тогочасної моралі Моцарт займав нейтральні позиції. Проте опера про покараного гульвісу надто мелодраматична, щоб трактувати її поважно, натомість плід дальшої співпраці з Да Понте — оперу *"Così fan tutte"* — дехто вважав за скандально поблажливу. Рядки про "розтулене дно кожної солодководої долини" надто багатьом інтерпретаторам були незрозумілі. Та й сам Лоренцо Да Понте, навернений єврей, мав славу, що не дуже далеко відійшла від слави його приятеля та земляка-венеціанця Джованні Казанови ді Зайнґальт (1725—1798). Проживши життя серед розпусти, шпигуючи та тікаючи від правосуддя, Казанова під старість працював бібліотекарем графа Вальдштайна в Дуксі (Духцові) на півночі Богемії. Відомо, що 24 жовтня 1787 р. Казанова навідав у Празі свого видавця, — отже, цілком можливо, що залишився і на прем'єру *"Don'a Giovanni"*. Дехто з критиків навіть гадав, що саме він став прототипом Дон-Жуана.

Велика свобода звичаїв завжди була однією з характерних, хоч і не першорядних прикмет XVIII ст.[52] Та, з огляду на офіційне пуританство католицької Австрії, була потрібна неабияка сміливість, аби зробити сексуальне розбещення темою публічної вистави. Вона ображала охоронців моралі Йосифової Праги не менше, ніж ображає сьогодні охоронців феміністичної коректності. Зрештою, Дон-Жуан, як і Казанова, був цинічний гульвіса, для якого жінки становили лиш об'єкт жадань. Власні слова Казанови можуть трохи пояснити ситуацію:

"Чоловік, що кохає... оцінює втіху, яку він напевне дасть коханому об'єктові, значно вище, ніж утіху, яку, коли здійсниться його намір, може йому дати той об'єкт. Тож чоловік прагне задовольнити жінку. Зате жінка, переймаючись насамперед собою, неодмінно поціновує набагато вище ту втіху, яку прагне отримати, ніж утіху, яку дає сама. Отже, вона зволікає..."[53]

Проте одна з найвидатніших рис Моцарта полягала в його здатності піднестися над пристрастями навколишнього світу. Партитури композитора були то безтурботні, то натхненні, навіть коли його гнітили найтяжчі муки хвороб, невдач і злиднів. Моцартова музика, хоч і написана в цьому світі, була не від нього. Дарма що Моцарт багато подорожував, двадцять років проживши при різних дворах Європи, в його творах нема й найменшого сліду тогочасних політичних подій.

1787 р. Європа наближалась до кульмінаційної миті свого розвитку протягом попередніх двох сторіч. Цього року на пострах європейським монархіям ухвалено республіканську конституцію Сполучених Штатів, у світі почав циркулювати американський долар. У Британії, коли прем'єром став Піт Молодший, точилися дискусії про всесвітні імперські інтереси, породжені початком імпічменту проти Ворена Гастінґса, першого генерал-губернатора Британської Індії, і виникненням асоціації за скасування работоргівлі. В Росії імператриця Катерина щойно почала свою останню кампанію проти турків, а коли скінчилася війна, розважала на новоздобутих територіях — у Криму — свого союзника — імператора Йосифа, Моцартового патрона. У Нідерландах вигнали штатгальтера Вільгельма V, а його дружину взяла як заручницю республіканська "Патріотична партія". Коли Моцарт готувався їхати до Праги, прусське військо ладналося рушити на Голандію й відновити на посаді штатгальтера. Ватикан боровся зі світською повінню: Пієві VI (правив 1775–1799) не дали послати нунція до Мюнхена, а неаполітанський король відмовився скласти папі традиційний феодальний пошанівок. У Флоренції папа зіткнувся з великим герцоґом, що запровадив у Тосканській церкві ґалліканські правила. У Франції, в часи, коли відбулася прем'єра *"Don'a Giovanni"*, були скликані й розпущені як асамблея нотаблів, так і паризький парламент. Короля Франції переконали в неминучому банкрутстві країни, і він надумав скликати Генеральні штати, по-перших у липні 1792 р.

Зате майже не привернули до себе уваги інші події, що мали неабияку вагу для майбутнього. Продемонстровано перший пароплав, у серпні Орас Сосюр уперше піднявся на Монблан. Людина опановувала природу.

Озираючись назад, історик може добачити, що Моцартова музика проводжала в небуття багато найприреченіших і найзастаріліших елементів *ancien régime'*у. Ніхто тоді не знав, що Йосиф II — передостанній імператор Священної Римської імперії. Дож Паоло Реньєр (правив 1779–1789) був 125-м у низці зі 126 венеціанських дожів. Сусіда Богемії — Польща — вступила в останнє десятиріччя останнього владарювання своїх п'ятдесяти одного суверенних королів та князів. Папі Пієві VI судилося померти у французькій революційній в'язниці.

У художній творчості, як і завжди, традиційне сперечалося з новим. 1787 р. вийшли в світ *"Оборона лихварства"* Єремії Бентама, віршована *"Іфігенія"* Ґете, Шілерів *"Дон Карлос"*. Фрагонар, Давід і Ґоя стояли біля мольбертів, а

крім них — ще й Рейнолдс, Гейнсборо, Стабс і Ромні. Серед композиторів — сучасників Моцарта були Гайдн, Керубіні і Карл Філіп Емануель Бах.

Звичайно, можна було б сказати, що оперу *"Don Giovanni"* задумано як блискучу інтуїтивну алегорію суду, який чекає на зіпсутий і розбещений континент. Проте на це нема жодного натяку чи то в Моцартовому листуванні, чи то в самому творі. Люди не усвідомлювали неминучої катастрофи і найменше сподівалися її у Франції. Скажімо, маркіз де Кондорсе, один з найрадикальніших тогочасних *philosophes*, був певен тільки одного: монархія несхитна[54]. Молода освічена француженка з музичними вподобаннями так згадувала про свої тодішні паризькі враження:

"Музичні зібрання [в домі Рошуарів] були напрочуд вишукані. Відбувались вони раз на тиждень... але були, звичайно, й репетиції. Мадам Монжеру, славетна тогочасна піаністка, грала на фортепіано, італійський співак з Опери виконував партії тенора, Мандіні, ще один італієць, співав баси, мадам де Рішельє була примадонною, я співала контральто, пан де Дюра — баритоном; хорові партії співали інші вправні аматори. Вйотті акомпанував нам на скрипці. Отаким гуртом ми виконували найскладніші фінали. Кожен старався якомога, а Вйотті був просто невблаганний. Сумніваюсь, чи можна було ще десь знайти у великих домах Парижа такі невимушеність, гармонію, добрі манери й цілковитий брак претензій...

Серед таких розваг ми наближались до травня 1789 р., сміючись і танцюючи по дорозі до прірви. Ті, хто мислив, задовольнялися розмовами про скасування всіх надуживань. Франція, казали вони, має відродитись. Слова "революція" ніхто ніколи не вимовляв"[55].

IX

REVOLUTIO

Збуренний континент, бл. 1770 — 1815 рр.

Французька революція має одну загальну прикмету, не властиву будь-якому іншому з численних європейських заворушень. Бо й справді: то була подія, що надала слову "революція" його повного, сучасного значення; та революція — не просто політичний переворот, а цілковите знищення певної системи врядування разом з її соціально-економічними та культурними підвалинами. За нашої доби історичні праці переповнені "революціями"; скажімо, були спроби обернути громадянську війну в Англії на "Англійську революцію" і ще більше спроб — піднести російську революцію до рангу третьої ланки у всесвітній низці революцій. Є римська революція, наукова революція, військова революція, промислова революція, американська революція і навіть, у недавні роки, сексуальна революція, але не всі вони, звісно, заслуговують цієї назви.

А 1789 р. були всі підстави вважати, що відбулися зміни, які вплинуть на життя людей далеко за межами Франції і зачеплять набагато ширшу сферу, ніж суто політичну. Париж був столицею могутньої, панівної держави і міжнародним культурним центром. Революціонери успадкували від Просвітництва віру в універсальну, абстрактну людину. Їм здавалося, ніби вони діють від імені людей усього світу, повстаючи проти всесвітньої тиранії. Найшляхетнішою пам'яттю по них стало не якесь обмежене утвердження прав французів, а гучна Декларація прав людини (див. нижче). "Рано чи пізно, — казав Мірабо Національним зборам, —

> вплив народу, що... звів сутність життя до таких простих уявлень, як свобода та рівність, — уявлень, які нестримно ваблять людське серце і поширюються в усіх країнах світу, — вплив такого народу, безперечно, завоює всю Європу задля Правди, Поміркованості та Справедливості, хоч, може, й не миттю, не за однісінький день..."

Ось такими були почуття, що забезпечили тій події назву "першої європейської революції", а не чогось суто французького[1].

Іноземці поділяли те саме живе чуття власної причетності. Молодий англійський ентузіаст, що згодом покаявся, захоплено писав: "Щасливий, хто живе на цьому світанку нової доби". Літній державний діч міг понарікати: "Доба лицарства минулася. Настав час софістів, економістів та рахівників, і слава

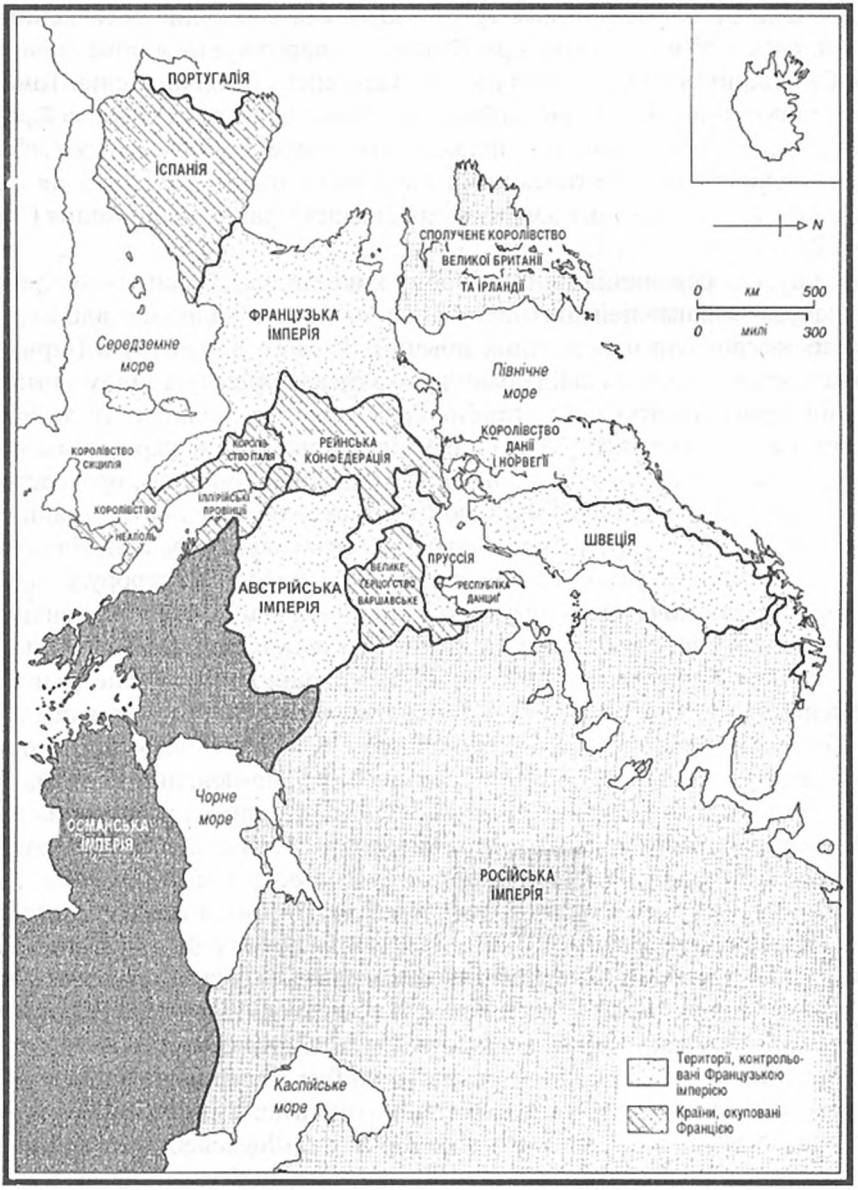

Карта 20

Європа 1810 р.

Європи згинула навіки". "Саме тут, — зауважив провідний тогочасний письменник, спостерігаючи битву при Вальмі, — народжується нова доба"[2]. Історики, були вони за чи проти, неодмінно вдавались до сильних слів. Томас Карлайл, приголомшений тим, що він іменував "санкюлотством", назвав Французьку революцію "найстрашнішим лихом, яке коли-небудь народжував Час"[3]. Жуль Мішле, надихаючись протилежними почуттями, писав таке: "Ось як я визначаю революцію: панування Закону, відродження Права, утвердження Справедливості"[4].

Французька революція втягла Європу в найглибшу й найдовшу кризу, якої коли-небудь зазнавав цей континент. Ціле людське покоління стало жертвою її заворушень, воєн та небезпечних новацій. Зі свого епіцентру в Парижі вона посилала ударні хвилі до найдальших закутків континенту. Слідом за тими хвилями від берегів Португалії до глибин Росії, від Скандинавії до Італії пройшли солдати в яскравих мундирах із синьо-біло-червоними кокардами на капелюхах і словами *"liberté, égalité, fraternité"* ("свобода, рівність, братерство") на вустах. Своїм прихильникам революція обіцяла визволення від традиційного гноблення з боку монархії, аристократії та організованої релігії. Для своїх ворогів революція була уособленням темних сил охлократії та терору. Для Франції вона провіщала початок формування новітньої національної ідентичності. Європі загалом вона дала наочну науку про небезпеку, яка з'являється тоді, коли одна форма тиранії заступає іншу. Революція почалася сподіваннями на обмежені мирні зміни, а "закінчилась обіцянками опиратися будь-яким змінам". Коли безпосередньо придивлятись до подій, революція скінчилася поразкою, але як дивитись далі, зазирнути в царину соціально-політичних ідей, — вона справила і справляє великий і неминущий вплив на розвиток суспільства.

На авансцені революції видніють постаті та кліше, відомі кожному європейському школяреві. Центральний ряд вождів революції — Мірабо, Дантон, Марат, Робесп'єр та Бонапарт — доповнює довга низка їхніх противників та жертв: ми бачимо Людовіка XVI та Марію-Антуанету на ешафоті; Шарлоту Корде, молоду селянку, що вбила Марата у ванні "задля порятунку сотень тисяч людей"; *émigré*, емігранта, герцога Енгієнського, схопленого і страченого за Бонапартовим наказом. Навколо них — сила другорядних постатей різної барви та різного ступеня завзяття: радикал Том Пейн, вигнаний англійський філософ, що "бачив революцію на двох континентах"; незрівнянний Шарль де Талейран-Перігор, *ci-devant*, колишній, єпископ, "невелебний преведебний з Отена", що виживав за будь-яких обставин; Антуан Фуке-Тенвіль, незворушний, мов крига, генеральний прокурор. У кожній європейській країні їх супроводить чималий гурт героїв та мерзотників, що шикуються у дві лави — за і проти революції: у Британії — Нелсон, що помирає на палубі військового корабля *"Victory"* ("Перемога"), в Німеччині — Шарнгорст і Гнайзенау, в Австрії — патріот-мученик Андреас Гофер, у Польщі — шляхетний маршал Понятовський, що на білому коні заїхав до підводної могили; в Росії — нескорений Кутузов, що вперто пробирається крізь сніги. У європейській літературі та мис-

тецтві їх збагачує ґалерея незабутніх картин, зображених і пензлем, і пером: *"Desastres de la guerra"* ("Страхіття війни") Ґої, Давідів портрет Наполеона, *"La Chartreuse de Parme"* ("Пармський монастир") Стендаля, *"A tale of two cities"* ("Повість про два міста") Дікенса, *"Pan Tadeusz"* ("Пан Тадеуш") Міцкевича, *"Война и мир"* Толстого.

Будь-яка розповідь про революційну добу має послідовно переходити від причин до самих революційних подій, а потім і до наслідків. Будь-який хронологічний виклад має починатися зі вступу, де б ішлося про події, які передували революції й готували її. Треба дослідити, як помірковані вимоги привели до найрадикальніших змін і як конфлікт у Франції призвів до континентальних воєн. Криза почалась у 1770-х роках, коли з'явилися перші ознаки занепаду Просвітництва, і закінчилася Віденським конґресом, що відкрився 1814 р.

Вступ

Причини Французької революції становлять предмет нескінченних суперечок. Тут можна вирізнити загальну ситуацію (її опис інколи загрожує перетворитись на переказ усієї попередньої історії), ґлибинні причини, або ж великі вогнища нестабільності, і безпосередні приводи, або "іскри", що запалили порох. Ситуація у Франції в останній чверті XVIII ст. була узагальненням, а водночас і поглибленням тієї атмосфери тривоги, що запанувала в усій Європі. Зміни, які породили ту тривогу, не обмежувалися самою Францією, проте Франція була як учасницею їх, так і свідком. Франція, зіткнувшись із політичним паралічем та фінансовою кризою, виявила меншу здатність переживати кризи, ніж її сусіди. "Революція була неминуча майже в усій Європі, але вибухнула у Франції, оскільки *ancien régime* був там найслабший і найненависніший, саме там його можна було найлегше повалити"[5].

На політичному фронті найбільший землетрус стався за океаном. Велика Британія, що її *philosophes* завжди вважали за найстабільнішу й наймодернізованішу країну, втяглась у війну зі своїми американськими колоністами, які, заручившись допомогою Франції, надумали позбутись британського панування. Війна за американську незалежність (1776–1783) неабияк вплинула на Європу. З одного боку, вона поглибила фінансову кризу у Франції, довівши країну до прірви. Крім того, вона дала змогу французам, а також решті народів придивитись до власного тяжкого становища: якщо бідолашного старого й недолугого Ґеорґа III вважали за тирана, то як класифікувати інших європейських монархів? Якщо американці могли збунтуватись проти копійчаного мита на чай, то як можна виправдати той величезний тягар податків, під яким стогне більшість європейців? Якщо США будуть створені через те, що американці не репрезен-

товані в британському парламенті, то що слід думати тим європейцям, у чиїх країнах навіть немає парламентів? Американське конституційне мислення було напрочуд просте й універсально застосовне:

"Ми вважаємо ці істини за священні й незаперечні: всіх людей створено рівними та незалежними; внаслідок рівності свого походження вони мають природні й невідчужувані права, до яких належать збереження життя та свободи і пошуки щастя"[6].

Участь Європи в американській революції офіційно визнано статуями та пам'ятниками. Американський чинник у європейській революції не завжди визнають так охоче. Але за кільканадцять років, що проминули від проголошення Декларації незалежності 4 липня 1776 р. до інавґурації першого президента, Джорджа Вашинґтона, 29 квітня 1789 р., са́ме виникнення США висунуло на перший план суперечки про новітнє врядування.

Том Пейн (1737–1809), норфолкський квакер з Тетфорда, був живою сполучною ланкою між Європою та Америкою. "Том-радикал" присвятив себе американській справі після того, як у Британії його оголошено поза законом. Пейнова брошура *"Common sense"* ("Здоровий глузд", 1776 р.) стала найвпливовішим трактатом американської революції, а книжка *"The rights of man"* ("Права людини", 1791 р.) була одним з найрадикальніших відгуків на Французьку революцію. Пейн брав участь у засіданнях французького Конвенту і лише дивом уник ґільйотини. Його *"The age of reason"* ("Доба розуму", 1793 р.), деїстичний трактат, написаний запальною прозою, призвів до скандалу. "Моя батьківщина — світ, — писав він, — а моя релігія — чинити добро".

У Східній Європі три великі імперії перетравлювали перший поділ Польщі (див. розділ VIII). На серці ставало трохи легше, що пощастило уникнути війни, проте хмаровиння пропаґанди не могло приховати фактичного насильства. Ба навіть більше, в самій Речі Посполитій поділ лише пробудив нарікання на російську гегемонію. Дух польського Просвітництва вів до неминучої конфронтації з царицею. Російська сфера впливу посувалася паралельно з французькою до зіткнення між "тиранами" та "оборонцями свободи". Адже не випадково, що революційна доба кінець кінцем сягнула кульмінації в титанічній сутичці Франції та Росії.

Але за межами повсякденної політики з'являлись ознаки, що глибинні сили, невидимі на керованій поверхні Європи кінця XVIII ст., мало-помалу виходять з-під контролю. Одне джерело тривоги було технологічне: поява машин з механічним приводом, що мали величезний як деструктивний, так і конструктивний потенціал. Друге джерело — соціальне: дедалі більша самосвідомість "мас", усвідомлення, що численні мільйони, здебільшого не допущені до політичного життя, можуть взяти свою долю у власні руки. Третє джерело — інтелектуальне: дедалі більша цікавість — і в літературі, і у філософії — до ірраціональних елементів людської поведінки. Історики намагаються з'ясувати, чи існував зв'язок між трьома тодішніми феноменами: чи становили так звана промислова революція, колективістський напрям соціального мислення та зародки роман-

тизму єдиний послідовний, внутрішньо цілісний процес; чи були вони причинами революційного перевороту, а чи просто супроводили й доповнювали його?

Промислова революція — загальний термін, широко вживаний для опису цілої низки технологічних та організаційних змін, які були значно ширші за єдиний найліпше відомий елемент: винахід машин з механічним приводом. Але й це ще не все, після тривалих історичних суперечок цим терміном стали називати всього одну стадію ще складнішої низки змін, — тепер вона зветься модернізація, — наслідки яких виявляться повною мірою лиш у наступному сторіччі (див. с. 787–806). Якщо так, то є з десяток складників "протоіндустріалізації", які треба взяти до уваги, і до них, зокрема, належать: сільське господарство, рухливість робочої сили, паровий привід, машини, шахти, металургія, фабрики, міста, комунікації, фінанси та демографія.

Наукове провадження сільського господарства було однією з нав'язливих ідей доби Просвітництва, надто переймалися нею фізіократи. Від перших спроб раціоналізації сільське господарство розвинулось до ступеня, коли машини з кінським приводом (але ще не механічним) створили потенціал для набагато інтенсивнішого виробництва. Англійський фермер з Ханґерфорда Джетро Тал (1674–1741) розрекламував механічну сіялку в своїй книжці *"Хліборобство з допомогою коня"* ще 1703 р., ротеремські лемеші до плуга зі сталевими краями з'явились на ринку 1803 р. Протягом сторіччя, що проминуло між цими датами, експериментаторство в сільському господарстві аж буяло. Але поступ був страшенно повільний, середній рівень сільськогосподарського виробництва залежав не від темпу новацій, а від швидкості ходи пересічного фермера. **[АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ]**.

Якщо на фермах зростало виробництво харчів, кожен шматок землі міг прогодувати тепер більше людей. Отже, люди, що звичайно працювали на землі, могли братися до іншої роботи. Зростання продуктивності сільського господарства посприяло збільшенню народжуваності, почав з'являтися надмір робочої сили — принаймні в тих країнах, де селянам було вільно покидати землю. Проте доплив некваліфікованих селян — лиш одна половина відповіді. Промисловість потребувала не тільки робочої сили, а й кваліфікованої праці. Отже, найсприятливішим місцем для промислового розвитку могла бути країна, де найкраще розвинені ремісничі традиції.

Про енергію пари знали ще з античності, проте її ніколи не могли застосувати практично, аж поки 1711 р. Томас Ньюкомен (1663–1729) запріг пару до роботи у великій незграбній машині, що випомповувала воду з шахт у Девоні. Парову машину значно вдосконалив Джеймс Ват (1736–1819), шотландський виробник інструментів з Ґлазґо: 1763 р. його запросили полагодити модель Ньюкоменового монстра і вдосконалити конденсатор. Відтоді низка машин, які можуть працювати на парі, тягнеться, здається, в безмежжя.

Серед тодішніх машин були ще водяний млин та друкарський верстат, і в руках годинникарів XVIII ст. вони досягли високого ступеня точності. Але пер-

спектива винайти джерело енергії, набагато потужніше за руку, воду чи струмок, спричинилась до бурхливого зростання кількості винаходів, попервах у текстильному виробництві. Три чоловіки з Ланкаширу — Джеймс Гарґрівз (1720–1778) із Блекберна, Річард Аркрайт (1732–1792) з Престона і Семюел Кромптон (1753–1827) з Геліт-Вуда, Болтон, сконструювали, відповідно, прядку "Джені" (1767 р.), прядивний верстат (1768 р.) і прядивну мюль-машину (1779 р.). "Джені" була придатна тільки для ручного використання в будинках, до верстата й до мюль-машини можна було застосовувати на фабриках парову тягу. Нового рівня досконалості досягнуто після винаходу у Франції ткацької машини (1804 р.) [**ЖАКАР**].

Проте енергію пари та парові машини не можна було широко використовувати, поки не зріс видобуток вугілля — найефективнішого палива для виробництва пари. Він збільшився завдяки низці новацій, зокрема й випомповуванню підземних вод, безпечній лампі Гемфрі Деві (1816 р.) та використанню пороху для вибухів. Так само й машини, які мали бути з гартованої сталі, не можна було випускати у великих кількостях, поки не зросте виробництво заліза та сталі. Воно зросло завдяки низці вдосконалень, зокрема тих, що були запроваджені на металургійних заводах Керона в Шотландії (1760 р.), та патентам Генрі Корта на пудлінгування й прокат сталі (1783–1784 рр.).

ЖАКАР

1804 р. Жозеф-Марі Жакар (1752–1834), текстильний інженер з Ліона, вдосконалив ткацький верстат, що міг тепер виготовляти тканину з будь-яким наперед заданим візерунком завдяки використанню перфокарт для контролю піткання та човника. В історії текстильного виробництва жакардова машина була величезним поступом порівняно з попередніми винаходами Аркрайта, Гарґрівза та Кромптона. В загальній історії технології вона становила важливий крок до розвитку автоматичних механізмів, була попередницею найрізноманітніших хитрих винаходів — від піаноли та катеринки до систем збереження даних на перфокартах. Можливо, набагато більшу вагу має те, що вона встановила дуалістичний принцип, на основі якого згодом діятимуть комп'ютери. Корпус та решта частин жакардової машини — це *hardware*, апаратні засоби, а набір перфокарт — *software*, програмне забезпечення[1].

Концентрація промислових робітників під одним дахом, на "фабриці", довгий час передувала появі машин з механічним приводом. (Англійське слово *factory*, фабрика, — це скорочена форма слова *manufactory*, що означає "ручне виробництво"). Шовкові, килимові та порцелянові фабрики були досить поширеним явищем упродовж усього XVIII ст. Але розвиток великих підприємств, що вимагають постійного обслуговування й регулярного постачання палива та сировини, обернув фабричну організацію з факультативу на необхідність. "Чорні сатанинські фабрики" — широкі довжелезні споруди, завбільшки з королівський палац, що

видаються потворами поряд зі струмками, з яких споживають воду, і вивергають з коминів, заввишки з Траянову колону, задушливий чорний дим, — ось перше, що впадало у вічі в ткацьких поселеннях Ланкаширу та Йоркширу. Поява фабрик спричинилась до раптового зростання нових міських центрів. Першим серед них був Манчестер, столиця ланкаширської бавовняної індустрії. Перший британський перепис 1801 р. засвідчив, що за чверть сторіччя Манчестер збільшився в десять разів — від розмірів звичайної сільської парафії до міста з населенням 75 275 зареєстрованих жителів. Якщо населення тягнулось до нових фабричних центрів, то й самі фабрики тягнулись до кількох великих центрів із численним населенням. Такі міста, як Лондон і Париж, де було багато ремісників та злидарів, вабили підприємців, що шукали робочої сили.

Вирішальну роль відігравали внутрішньодержавні комунікації: їх годилося зробити не менш дешевими та ефективними, як морські шляхи. Величезні маси вугілля, заліза та іншої сировини, як-от бавовни, шерсті чи глини, треба було перевозити від копалень та портів до фабрики. Вироблені товари слід було везти на далекі ринки. Тут знадобились і річки, і шляхи, й залізничний транспорт. Наймогутніші стимули знову з'явилися в Англії. 1760 р. Джеймс Бріндлі (1716–1772), інженер герцога Бріджвотерського, значно збільшив масштаб попередніх каналів, збудувавши чудовий водний шлях, який перетнув ланкаширську річку Ервел у місці, що зветься Бартонський акведук (1760 р.). 1804 р. у Мертир-Тідвілі в Південному Велсі корнуолський інженер Річард Тревітік (1771–1833) використав локомотив з паровим двигуном високого тиску для перевезення вагонів з вугіллям уздовж коротенької залізниці. Такий спосіб транспортування виявився дорожчим за коней. 1815 р. Дж. Л. Макадам (1756–1836) дав своє ім'я способу дорожнього покриття з використанням щебневої основи та верхнього шару смоли.

Але нічого не могло б статися без грошей. Інвестори, що йшли на величезний ризик задля незмірних, але непевних прибутків, мали вкладати величезні гроші. Такі гроші могли з'явитись лиш у країнах, де інші форми доіндустріального підприємництва нагромадили вже готовий запас ризикового капіталу.

Важливу роль відігравали й демографічні чинники. Функціонування демографічного двигуна зрозуміти неважко: процеси промислової революції сприяли зростанню числа населення, а більша кількість населення сприяла розвиткові промислової революції. Важко лише додивитись, як цей двигун був запущений. Франції, безперечно, був притаманний тривалий період демографічного безсилля, коли *la grande nation*, велика нація, Європи з населенням двадцять мільйонів чоловік протягом трьох сторіч виявилась нездатною зрости кількісно. Натомість Велика Британія відрізнялась багатьма перевагами, бо мала заможних фермерів, рухливу робочу силу, вправних ремісників, готові джерела постачання вугілля та заліза, широку торговельну мережу, малі внутрішні відстані, виповнених комерційним духом підприємців, зростання кількості населення й політичну стабільність. Проминуть десятиріччя, перше ніж з Англією зможе конкурувати якась інша країна (див. додаток III, с. 1342).

Колективізм — переконаність, що суспільство загалом може мати свої права та інтереси, — за тієї доби ще не був сформульований як слід. Він суперечив індивідуалізмові, на якому дуже й дуже наголошували з часів Ренесансу та протестантської Реформації. Але він уже становив важливий елемент суспільного розвитку. Він був внутрішньо притаманний як уявленню про новітню державу, де йшлося про спільність потреб усіх її підданих, так і суперечкам фізіократів та економістів про функціонування соціально-політичного організму. Він був ясно утверджений в уявленні Русо про загальну волю і став головним принципом утилітаристів. Розвиткові колективізму, либонь, сприяли юрби та скупчення людей у ростучих містах Європи, видовище промислових робітників, що річкою плинуть крізь заводську браму. Хай там як, сила громади, чи то керованої, чи то некерованої, могла вплинути на уяву не тільки самих філософів, а й генералів, демагогів та поетів.

Дедалі більша напруга в суспільстві сприяла процвітанню романтизму. Після перших його виявів у Німеччині майже все наступне покоління романтиків складалося з англійських поетів та публіцистів, зокрема трьох молодих поетів "Озерної школи": Семюела Тейлора Колріджа (1772–1834), Вільяма Вордсворта (1770–1850) та Роберта Сауті (1774–1843), а також дивовижного Вільяма Блейка (1757–1827), поета, гравера, ілюстратора. Проте не зів'янув і німецький романтизм. Приятель Ґете Фрідріх фон Шілер (1759–1805) опублікував свої історичні драми: *"Валенштайн"* (1799 р.), *"Марія Стюарт"* (1800 р.) та *"Вільгельм Тель"* (1804 р.), — і це тоді, коли сам Ґете рушив в іншому напрямі. В часи, коли Вордсворт 1798 р. видирався на скелі біля Тінтерна, саме англійський романтизм вийшов на чільне місце. Європа тоді вже поринула в жахіття війни та революції. Людство, здається, стало ірраціональним аж до самознищення. Світ став уже незбагненний, необмежене панування логіки та розуму скінчилася:

Ah! Well a day! What evil looks	А день страшний! О скільки зла
Had I from old and young!	В очах старих і молодих!
Instead of the cross, the albatross	І альбатрос замість хреста
Around my neck was hung.	На грудях в мене вже затих[7].

* * *

Oh rose, Thou art sick	Трояндо хвора!
The invisible worm	Невидимий хробак,
That flies in the night	Літавши поночі,
Hath found out Thy bed	Знайшов твоє багряне
Of crimson joy;	Ложе втіхи,
And his dark secret love	І його чорне потайне кохання
Doth Thy life destroy.	Тебе занапащає[8].

Саме тут, якщо їх взагалі десь можна бачити, перед нами фройдистські вірші за сотню років до самого Фройда. [**FREUDE**].

Молоді бунтівники, кидаючи виклик усьому, ще далі посували кордони романтизму. 1797 р. в Німеччині Фрідріх фон Гарденберґ (Новаліс, 1772–1801) склав містичні *"Hymnen an die Nacht"* ("Гімни до ночі"), де, мов Данте по Беатріче, сублімував свою тугу за давно втраченим коханням. 1799 р. Фрідріх Шлеґель (1772–1829), молодший брат перекладача Шекспіра, Данте та Кальдерона, написав скандальний роман *"Lucinde"* ("Люцінда"), де утверджувалась думка, що любов до краси має стати найвищим ідеалом. У Франції Франсуа-Рене Шатобріан (1768–1848) опублікував *"Essai sur les révolutions"* ("Есе про революції") (1797 р.) та *"Génie du Christianisme"* ("Ґеній християнства") (1801 р.), заперечивши тогочасні умовності. 1812 р. в Англії несамовитий лорд Джордж Байрон (1788–1824) видав поему *"Childe Harols"s Pilgrimage"* ("Чайлд-Гароллдова мандрівка"), породивши культ, що поширився на всю Європу.

Неабияку вагу мали, крім того, салони та осередки, що поширювали нові ідеї. В Німеччині великий вплив справляв єнський гурток братів Шлеґелів. Але на найчільніше місце слід поставити Жермену Некер (пані де Сталь, 1766–1817), доньку прем'єр-міністра Людовіка XVI: саме вона найефективніше поширювала романтичні ідеї. І сама письменниця, пані де Сталь запрошувала до своєї господи, спершу на вулиці Бак у Парижі, згодом на вигнанні, всіх письменників тогочасної доби. В її романі *"Delphine"* ("Дельфіна") (1803 р.) вчуваються феміністичні нотки; роман *"Corinne"* ("Корінна") (1807 р.) — маніфест пристрасті; кнйжка *"De l'Allemagne"* ("Про Німеччину") (1810 р.) — трактат, що зробив приступним для Франції світ німецького роматизму.

Проте розум не був приборканий, поки проти нього не повернулися самі філософи. Попередні відступи Віко від Просвітництва відродилися серед досить-таки незвичних обставин Східної Пруссії. Імануїл Кант (1724–1804), безперечний велетень серед філософів, замостив прірву між розумом та романтизмом. Побожний старий парубок, звиклий до педантичного розпорядку, він був напрочуд добре ізольований від бурхливих подій своєї доби. Він ніколи не покидав околиць свого рідного Кеніґсберґа і зробився ще недоступнішим, пишучи насиченою, мудрованою професорською прозою. ("Кантіанська фаза Колріджа, — писав один критик, — аж ніяк не поліпшила його віршів")[9]. Проте три Кантові "Критики" містять сукупність ідей, яким завдячували, за їхніми власними словами, майже всі подальші філософи.

FREUDE

1785 р. у селі Ґоліс поблизу Ляйпциґа Фрідріх Шілер написав оду *"An die Freude"* ("До радості"). То був пеан на честь духовного визволення, що піднесло його душу після безнадійного кохання та зими, прожитої в злиднях у Мангаймі. В оді є як політичні, так і особисті натяки; ходила вперта чутка, ніби твір спершу називався "Гімн свободі":

Freude, schöner Götterfunken,	Радість, гарна іскро Божа!
Tochter aus Elysium,	Несказанно любо нам
wir betreten feuertrunken,	Увійти, царице гожа,
Himmlische, dein Heiligtum.	В твій пресвітлий дивний храм.
Deine Zauber bindet wieder,	Все, що строго ділить мода,
was die Mode streng geteilt;	В'яжеш ти одним вузлом,
alle Menschen werden Brüder,	Розцвітає братня згода
Wo dein sanfter Flügel weilt.	Під благим твоїм крилом.
Seid umschlungen, Millionen!	Обнімітесь, міліони,
Diesen Kuß der ganzen Welt!	Поцілуйтесь, мов брати!
Brüder — überm Sternenzelt	Вічний отче доброти,
Muß ein lieber Vater wohnen[1].	Дай нам ласки й охорони!*

Через сім років молодий Бетховен прилюдно заявив про свій намір покласти оду на музику. Але втілив він цей задум лише через тридцять із гаком років.

Десь 1817 р. Бетховен задумав написати ґрандіозну "Німецьку симфонію" і гадав, що її треба закінчити хоровим фіналом. У його ранніх нотатках згадано про *adagio cantique*, "релігійну пісню в симфонії на давню тему... В *adagio* текст має бути грецьким міфом (або) церковним співом. В *allegro* — свято на честь Вакха"[2]. Тільки в червні або липні 1823 р. Бетховен остаточно повернувся до оди, проте всякчас відчував непевний страх і тривогу. Протягом цих років, зажурений і пригнічений дедалі більшою глухотою, він здолав свою неміч *"Missa Solemnis"* ("Урочистою месою") та прегарною низкою фортепіанних сонат (ор. 109–111).

Проте симфонія № 9 (Хорал) у *ре*-мінорі (ор. 125) піднеслась на самісінькі вершини інтелектуальної винахідливості та емоційних поривань. Після короткого негучного прологу йде перша частина, *"allegro ma non troppo"*, починається незвичайною грою всього оркестру, що в унісон виконує низхідний акорд у *ре*-мінорі. Друга частина, *"molto vivace"*, "найбожественніше скерцо", містить миті, коли музика замовкає цілковито, щоб відродитися потім з іще дужчою силою. Третя частина, *"adagio"*, побудована навколо двох переплетених дуже шляхетних, піднесених мелодій.

Перехід до фіналу задуманий як поєднання окремих елементів попередніх тем з двома вибухами славетної какофонії, або ж "гамору". Проте її уриває лункий заклик баса: *"O Freunde, nicht diese Toene!"* ("О друзі, годі цих тонів! Заспіваймо про щось сповнене радості!") Невдовзі духові інструменти запроваджують новий мотив, що, повторюваний у тріумфальному ключі *ре*-мажор, ключі тромбонів, становить найпростішу і все ж наймогутнішу з усіх симфонічних мелодій. У рядку з п'ятдесяти шести нот лише три — не паралельні. Саме ця мелодія стала основою Бетховенової обробки Шілерових рядків:

* Переклад Миколи Лукаша. — *Перекл.*

Музика складна й дивовижна, вимагає і від виконавців, і від слухачів якнайревніших зусиль і веде їх у найдальші царини уяви. Розширений склад оркестру доповнюють, окрім того, великий хор і четверо солістів. Квартет виспівує тему з двома варіаціями. Тенор співає: "Тішусь, тішусь, як сонце плине крізь ефір", — аж поки ми чуємо, немов лунає військовий марш із турецькими ударними інструментами. Оркестрова інтерлюдія у вигляді двотемної фуги веде нас до громового хору: "Я обнімаю вас, мільйони!" Солісти перемовляються з хором, виспівуючи Шілерові вступні рядки, аж поки ще одна двотемна фуга спонукає сопрано підтримувати високе *ля* дванадцять безкінечних тактів. Під час коди солісти немов зливаються в "загальне коло", ми чуємо пасаж барвистої поліфонії, а далі йде стрімкий перехід до скороченого варіанта головної теми. Наприкінці слова "Царице гожа, радість, радість, Бог зійшов" повторюють *maestoso* перед фінальним ствердним переходом від *ля* до *ре*[3].

Попри запрошення Лондонського філармонічного товариства, перше виконання Дев'ятої симфонії відбулося у Відні 7 травня 1824 р. в театрі "Кернтнертор". Диригував сам композитор. Нічого не чуючи, він геть утратив контроль: диригував і тоді, коли музика вже замовкла. Один з музикантів розвернув його, щоб він бачив схвалення зали.

Бетховена завжди вважали за світового ґенія. Під час другої світової війни вступні такти його П'ятої симфонії використовувала Бі-бі-сі перед початком передач для окупованої нацистами Європи. Через півтора сторіччя після смерті Бетховена його музику до Шілерової оди схвалили як офіційний гімн Європейського Співтовариства. Слова, що оспівували всесвітнє братання людей, пов'язали донаціоналістичну добу з постнаціоналістичною. На загальну думку, мелодія відповідає палким сподіванням континенту, відродженого після какофонічного ревища двох світових воєн.

"Kritik der reinen Vernunft" ("Критика чистого розуму", 1781 р.) заперечує, що раціоналістичну метафізику можна визнати за досконалу науку на кшталт математики. Кант стверджував, що кожен феномен, який існує поза часом і простором, має своє власне незбагненне джерело буття. Кожне таке джерело було назване *"das Ding-an-sich"*, "річ у собі". "Я мусив скасувати пізнання, — виправдовуючись, писав Кант, — щоб лишився простір для віри". Розум треба доповнювати вірою та уявою. *"Kritik der praktischen Vernunft"* ("Критика практичного розуму", 1788 р.) — трактат про моральну філософію, де розвинено Кантову теорію "категоричного імперативу". Кант прихильно ставиться до традиційної християнської етики й наголошує на обов'язку як на найвищому критерії моральної поведінки. *"Kritik der Urteilskraft"* ("Критика спроможності судження", 1790 р.) — трактат про естетику. Тут Кант пояснює славетну різницю між *Verstand* (інтелектом) та *Vernunft* (розумом) як інструментами судження. Кант доводить, що мистецтво має служити моралі й повинне уникати зображення огидних об'єктів. "Краса не має вартості, якщо не служить людині".

Кант глибоко цікавився філософією історії. Як і його сучасника Ґібона, Канта приголомшували "плетиво божевілля", "дитинне марнославство" й "жадоба

нищення", що виповнювали історичні джерела. Водночас він намагався знайти серед того хаосу глузд. Він знайшов його в уявленні, що конфлікт — це вчитель, що поширює раціональність з кількох шляхетних індивідів на поведінку всього людства. У своїй *"Концепції всесвітньої історії"* (1784 р.) Кант писав: "Люди можуть прагнути згоди, але природа знає краще, що вигідне для виду. [Природа] прагне незгоди". За своїми політичними поглядами Кант був прихильник республіканського устрою. Він привітав Французьку революцію, та аж ніяк не терор, викривав як патерналістське врядування, так і спадкові привілеї. У праці *"Zum ewigen Frieden"* ("Про вічний мир", 1795 р.) Кант закликав створити *Weltbürgertum*, світову спільноту, що присвятить себе загальному роззброєнню й відкине принцип рівноваги сили. Жоден з цих поглядів не дуже личив підданому прусського короля. [**"GENUG"**].

Й. Ґ. Гердер (1744–1803), народившись у Морунґені (Моронзі), почав свою кар'єру як завзятий читач Русо й покинув роботу в Ризі задля морської подорожі до Франції. Згодом він оселився у Веймарі під опікою Ґете. Його плідний мозок витворив цілу низку оригінальних думок про культуру, історію та мистецтво. Гердер зробив антираціоналістичний внесок до епістемологічних суперечок, обстоюючи твердження, буцімто сприйняття — функція всієї особистості. У своїх *"Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit"* ("Ідеях про філософію історії людства", 1784–1791 рр.) він розвинув циклічну концепцію Віко про народження, розвиток та смерть цивілізацій, але розумів поступ як щось набагато складніше за просте лінійне просування. Проте, за власною оцінкою Гердера, його найважливіший доробок — збір та вивчення фольклору й народних пісень, як німецьких, так і решти народів; цій роботі він присвятив усе своє життя. То була тема, що згодом відіграватиме провідну роль не лиш у романтичній літературі, а й в усьому процесі розвитку національної свідомості (див. с. 841–842).

"GENUG"

КОЛИ Імануїл Кант помирав у Кеніґсберзі 12 лютого 1804 р., його останнє слово було "Genug" ("Досить"). А в мить смерті людина завжди найправдивіша[1].

	Рік	
Аґриппіна, Неронова мати	59	*"Прокляття моїй утробі".*
П'єр Абеляр, філософ	1142	*"Я не знаю".*
Папа Олександр VI, Борджа	1503	*"Зачекай".*
Шевальє де Баяр	1524	*"Господь і батьківщина".*
Мартин Лютер	1546	*"Так".*
Король Генріх VIII	1547	*"Ченці, ченці, ченці!"*
Франсуа Рабле	1553	*"Іду, може, знайду щось чудове".*
Волтер Ролі	1618	(До ката) *"Бий, хлопче!"*

Король Карл I	1649	*"Пам'ятай".*
Томас Гобс	1679	*"Великий стрибок у пітьму".*
Жулі де Лепінас	1776	*"Я ще жива?"*
Вольтер	1778	*"На Бога, дайте мені спокійно померти".*
Імператор Йосиф II	1790	*"Тут спочиває Йосиф, що не мав щастя в жодному зі своїх заходів".*
В. А. Моцарт	1791	*"Я писав його для себе".*
Наполеон Бонапарт	1821	*"Жозефіно!"*
Людвіґ ван Бетховен	1827	*"Комедія скінчилася".*
Ґеорґ-Вільгельм Геґель	1831	*"А він не зрозумів мене".*
Й. В. Ґете	1832	*"Більше світла!"*
Натан Ротшильд	1836	*"І все через мої гроші".*
Дж. М. В. Тернер, художник	1851	*"Бог — це сонце".*
Генріх Гайне	1856	*"Господь простить мені. Це його робота".*
Чарлз Дарвін	1882	*"Я анітрохи не боюся смерті".*
Карл Маркс (коли його спитали про останнє слово)	1883	*"Геть, забирайтеся!"*
Ференц Ліст	1886	*"Тристан".*
Імператор Франц-Йосиф	1916	(Співаючи) *"Боже, спаси імператора!"*
Жорж Клемансо	1929	*"Я хочу, щоб мене поховали стоячи — обличчям до Німеччини".*
Генріх Гімлер	1945	*"Я Генріх Гімлер!"*
Ґ. Дж. Велс	1946	*"Зі мною все гаразд!"*

Усі мистецтва прореагували на змінений клімат доби. В музиці й Моцарт, і Гайдн і далі дотримувались класичного канону правильної форми, витонченості та гармонії. Натомість Бетховен, швидко опанувавши класичні умовності, поступово рухався в бік музичного еквівалента революційних розрухів та бур. Він уже досяг його, коли написав Третю симфонію, *"Eroica"* (1805 р.), попервах присвятивши її Наполеонові. Карл-Марія фон Вебер (1786–1826), певний час оперний композитор у Дрездені, правив за взірець романтичного митця. Його перша опера, яка мала успіх, — *"Die Waldmachen"* ("Німа лісова дівчина", 1800 р.), — зворушлива історія про німу дівчину, що спілкується з лісовими таємницями. Мелодичний ґеній Франца Шуберта (1797–1828) швидко урвавсь, як і його "Незакінчена симфонія", через хвороби та дочасну смерть, але композитор таки залишив по собі незрівнянний доробок, написавши понад шістсот пісень. Поряд із визнаними майстрами існувало й широке коло тепер майже забутих імен, як-от Я. Л. Душек (1760–1812), Муціо Клементі (1752–1832), М. К. Оґінський (1765–1833), Й. Н. Гумель (1778–1837), Джон Філд (1782–1837) і Марія Шимановська (1789–1831) — під ту добу досить незвична постать жінки-композитора та піаністки.

У малярстві поваб неокласицизму був подоланий тільки почасти. Найвпливовіший французький художник — Жак-Луї Давід (1748–1825) — ніколи не

припиняв звертатись до класичних тем. Але романтичний пафос проник навіть у його ранні картини, як-от у полотно *"Saint Roch"* ("Святий Рок") (1780 р.), натхненне чумою в Марселі; романтизм становив важливий елемент його героїчної портретистики наполеонівської доби. Проте більшість радикальних новацій з'явилося в інших країнах. У Німеччині портретист Ф. О. Рунге (1777–1810) шукав "символи одвічного ритму всесвіту". В Англії тварини Джорджа Стабса (1724–1806) покинули класичні пасовиська спокою та стриманості й постали в бурхливих сценах, як-от на картині *"Кінь, що відбивається від лева"*, якою стільки захоплювались. Дж. М. В. Тернер (1775–1851) ступив перші кроки на шляху, що весь час підводив його до імпресіонізму. 1802 р. він уперше навідав Швейцарію і намалював картину *"Водоспад Райхенбах"*. Із самого початку художника вабила незборкана сила природи, надто моря. Його сучасник пейзажист Джон Констебл (1776–1837) мав лагіднішу вдачу, але не менший талант у вивченні настроїв природи. Вільям Блейк як ілюстратор увійшов до світу фантазії та надприродного. Його ілюстрації до Данте свідчать про романтичний смак, що поширився по всій Європі. В Іспанії Франсиско Ґоя (1746–1828), з 1789 р. королівський художник, відобразив у своїй творчості всі страхіття війни й громадянської борні. "Сон розуму, — сказав він про одну зі своїх картин, — породжує потвор"[10].

Довгий час історики шукали коріння революції здебільшого в інтелектуальних та політичних конфліктах попередньої доби. Вважано, начебто *philosophes* підірвали ідеологічні основи *ancien régime*, тим часом як міністри Людовіка XVI — Тюрго, 1774–1776 рр., Некер, 1776–1781 рр. та 1788–1789 рр., Калон, 1783–1787, і архієпископ Ломені де Брієн, 1787–1788 рр., — призвели країну до банкрутства. Історики вбачають у скликанні Генеральних штатів та подальшому штурмі Бастилії прямі наслідки народного невдоволення та надуживань з боку двору, церкви й аристократії, а також реформи — "запізнілої й надто обережної". Берк підозрював змову "хамської більшості", Тьєр у своїх спогадах про революцію наголошував на несправедливості абсолютистського врядування, Мішле — на зубожінні "народу".

Алексіс де Токвіль (1805–1859) завдяки власній прозірливості підніс ці суперечки на вищий рівень. У своїй книжці *"Ancien Régime et la Révolution"* ("Старий режим і революція", 1856 р.) він показав, що динаміка реформ та революція не були прямо пов'язані між собою. За Людовіка XVI, що завжди був щиро відданий реформам, чимало аспектів урядування і справді поліпшилось. "Соціальний лад, зруйнований революцією, — писав Токвіль, — майже в усьому кращий за попередній; досвід показує: для нездалого уряду найнебезпечніша мить настає тоді, коли він береться до реформ..."[11]. Найслабші вияви сваволі за Людовіка XVI, здається, дошкуляли куди гірше, ніж "увесь деспотизм Людовіка XIV"[12].

Проведені згодом дослідження дали змогу точніше сформулювати чимало з цих тверджень. Тепер уже з'ясовано роль Паризького парламенту в блокуванні

королевих реформ, роль парламентських памфлетистів у поширенні ідей *philosophes* і роль ідеології як повноправної самодостатньої сили. В одному дослідженні навіть стверджено, що Некер під час свого першого перебування на посаді прем'єр-міністра спромігся збалансувати бюджет. Отже, тоді можна було б виснувати, що фінансова криза, до якої спричинилась війна за американську незалежність і яка прискорила скликання Генеральних штатів, стала наслідком не послідовного падіння, а звичайнісінького кепського врядування[13].

На одній зі стадій супречок головну увагу звертали здебільшого на соціально-економічні проблеми, що, як гадали, лежать в основі політичних збурень. Маркс був історик-соціолог, що належав до покоління, для якого Французька революція завжди зоставалась у фокусі всіх історичних дискусій, і чимало марксистів та квазімарксистів ступили в його слід. У 1930-х роках К. Е. Лабрус опублікував кількісні дослідження, що засвідчили як періодичні аграрні кризи у Франції наприкінці XVIII ст., так і гостру нестачу харчів та цінову катастрофу 1787–1789 рр.[14]. У1950-х роках тривала війна за правильність інтерпретації фактів між послідовниками Лефевра та Кобана лише посприяла привернення уваги до їхніх соціологічних досліджень[15]. Консенсус, здається, виявивсь у тому, що на чільне місце вийшли інтереси "буржуазії". "Революція була буржуазна, — виснував Кобан, — тож принаймні для буржуазії вона стала цілком успішною"[16]. "Французька революція, — писав інший учасник дискусії, — становить завершальний етап тривалого соціально-економічного розвитку, що зробив буржуазію володаркою світу"[17]. Але потім у буржуазній теорії засумнівались, узявшись досліджувати ремісників і санкюлотів. Велика частина таких аналітично-класових досліджень сильно відгонить марксистським духом, надто в тих авторів, що заперечують будь-який зв'язок із марксизмом. Згідно з однією думкою, "базікання фахівців" про Французьку революцію "стало "божественною комедією" сучасного секуляризованого світу"[18].

Як завжди під час криз, психологічні чинники були на першому місці. Королю та його міністрам не треба було казати, що небезпека вже насувається, але, на відміну від істориків, вони не мали двохсот років, щоб вивчати її. До того ж і народ тоді не мав жодного представницького органу, тож вони не мали надійних способів вивчення громадської думки. Так само і в далеких сільських закутках, де гарували кріпаки, і в пролетарському Парижі не було жодного способу регулювати хвилі породженого злиднями страху та сліпої люті. Поєднання невизначеності в центрі та паніки серед широких верств населення було безперечним рецептом катастрофи. А передусім — насильство породжує насильство. "З самого початку... насильство правило за двигун революції"[19].

Годилося б докладно поговорити про дослідження міжнародного впливу революції, і то почати вже з перших її виявів[20]. Розглядаючи механізм, що перетворив загальне невдоволення на спалах революції, слід брати до уваги і військово-політичні обставини. В європейському погребі вже було кілька бочок, з яких от-от мав вискочити чіп, — і таки справді вискочив. Та коли бочка невеличка, чіп можна легко вставити назад. Тільки тоді, коли якась велика бочка загрожує

вибухом, у небезпеці опиняється увесь погріб. Саме з цієї причини майже всі без винятку історики звертали свою увагу лише на події в Парижі. Та коли придивитись до хронології й послідовності подій, не можна не помітити кількох інших центрів невдоволення й заворушень. Надзвичайно важливими, хоча їх не завжди згадують, були події в Нідерландах, спершу в Сполучених Провінціях, а згодом в австрійських Нідерландах. Велику вагу мало й дедалі більше невдоволення урядом кількох французьких провінцій, надто Дофіне. Вирішальним для всієї Східної Європи стало відкриття Великого сейму Речі Посполитої, що за всяку ціну намірявся запровадити реформи. Кожен з цих осередків напруги певною мірою впливав на решту осередків. Усі разом вони свідчили, що революційне шумування набуло загальноконтинентальних вимірів ще до вибуху революції.

У Сполучених Провінціях давній конфлікт між штатгальтером та його противниками досяг нової критичної межі в жовтні 1787 р., коли прусське військо запросили підтримати статус-кво. Голандія тяжко постраждала від своєї прихильності до збройного нейтралітету під час американської війни за незалежність і від морської війни з Великою Британією, що стала її наслідком. Наприкінці 1780-х років прошарки суспільства з давно сформованими комерційними та республіканськими інтересами повстали проти штатгальтера Вільгельма V (правив 1766–1794) та його британських і прусських союзників. Наслідуючи американців, вони стали називатись "патріотами" й проголосили себе оборонцями народу супроти володарів. Коли під час боротьби з урядом вони викрали штатгальтерову дружину Вільгельміну, знялися міжнародні протести. Саме нещаслива доля Вільгельміни спонукала Пруссію діяти і стала приводом для подальших пацифікацій в Амстердамі та інших містах. Але таке звертання до сили не пропало марно для тих, хто стояв збоку й спостерігав, а правило їм за науку. Воно, безперечно, зміцнило рішучість "патріотів" у австрійських Нідерландах, що й самі намагалися силою змінити свою долю, і привернуло увагу французів саме тієї миті, коли стосунки між монархом та його підданими стали об'єктом пильного вивчення й нещадної критики. Французькі дисиденти вважали Голандію за осередок свободи ще з Декартових часів. А з 1787 р. уже голандські дисиденти дивились на Францію як на єдине реальне джерело порятунку.

Штати провінції Дофіне зібралися в залі для гри у м'яч у замку Візіль біля Ґренобля 21 липня 1788 р. Ці незаконні збори відбулися з ініціативи місцевих достойників, що прагнули оборонити провінційний парламент від королівських указів, які йому недавно звеліли реєструвати. То були перші збори місцевих штатів з 1628 р., коли Рішельє скасував чимало провінційних інституцій, і скликати їх спонукала бунтівлива демонстрація на підтримку парламенту, що відбулася 7 червня в Ґреноблі. Збори стали початком висування дедалі гучніших вимог до уряду, і цей процес правив немов за провісника багатьох паризьких подій наступного року. Парламент Дофіне кидав виклик королівській владі понад двадцять років. Він відмовлявся надати чинності багатьом королевим

вимогам збільшити оподаткування і набув великої популярності серед місцевого люду. Укази травня 1788 р., спрямовані на розпуск таких непокірних парламентів, передбачали вигнання для норовливих суддів і загрожували зруйнувати затишний добробут цілого покоління.

Другі збори штатів Дофіне в Романі у вересні 1788 р. офіційно були законні, бо збіралися з дозволеними готуваннями до зборів Генеральних штатів. Але на цих зборах була ухвалена справжня провінційна конституція. Окрім вибору депутатів до Генеральних штатів, зокрема Лефранка де Помпіньяна, архієпископа В'єнського, збори ще заслухали безсторонні промови про громадянські права — голови, судді Ж. Ж. Мунье (1758–1806), майбутнього голови Установчих зборів, та Антуана Барнава (1761–1793), невдовзі автора якобінського маніфесту. Збори ухвалили подвоєне представництво *tiers état*, третього стану, спільні засідання всіх трьох станів та поіменне голосування. Кожен з цих заходів, повторений на зборах Генеральних штатів, обернув покірний королевим наказам орган на незалежну асамблею, схильну виконувати свій власний порядок денний. Отже, як гордо проголошує місцевий путівник, 1788 р. — це рік революції в Дофіне[21].

Міні-революція в Дофіне змусила королівський двір стривожитись. Вона спровокувала відставку королівського прем'єр-міністра архієпископа Ломені де Брієна, що наказав скликати Генеральні штати, а тепер не домігся дозволу приборкати бунтівну провінцію силою. Таким чином, відкрився шлях для повернення Жака Некера, швейцарського банкіра, якого запросили рятувати королівські фінанси. Події в Дофіне домінували під час обговорень на (другій) асамблеї нотаблів, скликаній у Версалі в листопаді 1788 р., щоб порадитись, як підготувати збори Генеральних штатів. Пропозиції дофінезців щодо ролі третього стану, безперечно, вплинули на найрадикальнішу тодішню брошуру. "Що таке третій стан? — запитував автор брошури абат Сієс. — Це все. І чим він був аж донині? Нічим. Чого він вимагає? Стати бодай чим-небудь"[22].

У Варшаві збори Великого сейму, або "Чотирирічного сейму", у жовтні 1788 р. вважали за частину королівського плану здобути згоду Росії на відновлення незалежності країни. Вони започаткували процес реформ у Речі Посполитій, що йшов паралельно з розвитком подій у Франції, аж поки обидва ці процеси були придушені силою. Багато чого змінилося за попередні роки. Фрідріх Великий помер, а новий король Пруссії зичливо ставився до свого польського сусіди. Росія втяглась у виснажливі воєнні кампанії проти шведів і турків. Австрія за Йосифа II переймалася Нідерландами. 1787 р. Станіслав-Август вирішив, що настала пора звернутися до імператриці Катерини. Якщо імператриця дозволить Речі Посполитій запровадити військо новітнього зразка та фінансові й адміністративні структури для його підтримки, король негайно підпише договір про союз із Росією задля спільних операцій проти турків. Росія і Річ Посполита зможуть тоді в цілковитій згоді досягати своїх цілей. У травні король прийняв російську імператрицю на Дніпрі поблизу королівського замку в Каневі. На цій останній зустрічі зі своєю колишньою коханкою він майже нічого не почув від Катерини. Але мало-помалу з'ясувалось, що імператриця, ведучи водночас пере-

говори і з Йосифом II, не прихильна до Польщі. Фактично, вона постановила за всяку ціну зберегти статус-кво. Польські сподівання виявились марними.

Польський сейм завзято працював, незважаючи на внутрішні аспекти королевого плану. В жовтні 1788 р. він проголосив себе конфедерацією і запровадив голосування більшістю, отже, обминув *liberum veto* своїх русофільських членів. Далі він став голосувати за створення національної армії чисельністю сто тисяч чоловік — цей крок іще з 1717 р. блокувала ґарантована Росією конституція. Сейм, крім того, скасував *rapprochement* з Фрідріхом-Вільгельмом II, королем Пруссії. Найдіяльніші депутати сейму гуртувалися навколо англофільського короля, що мріяв про монархію на британський кшталт, та групи інтелектуалів: превелебного Гуґо Колонтая (1750–1812), ректора реформованого Ягелонського університету, превелебного Станіслава Сташиця (1755–1826) і Станіслава Малаховського (1736–1809), спікера сейму, — всі ці люди щиро захоплювались американським прикладом. Після трьох років напруженої законодавчої роботи коротка мить слави цього сейму скінчилася в травні 1791 р., коли сейм ухвалив конституцію 3 травня (див. нижче).

У листопаді 1788 р. штати провінцій Брабант та Ено теж наважились на важливий крок. Розлючені зливою реформ, що їх накидав їм їхній верховний володар — імператор Йосиф II, — вони проголосували за невиплату провінційних податків. Ці провінції давно вже почувалися покривдженими як у релігійних, так і в політичних питаннях. Як католики іспанського гарту, вони не могли сумирно погодитись з імператорськими указами про заборону семінарій, ходіння на прощу та медитативних чернечих орденів; крім того, укази замінили єпископальну цензуру державною і зробили церкву об'єктом прямого оподаткування. До того ж, маючи з 1354 р. реальні привілеї, штати не могли змиритися, що імператор не радиться з ними. Міста Брюсель, Антверпен та Лувен затято трималися за своє традиційне право вето, коли йдеться про долю штатів. Але, зайнявши такі несхитні позиції, вони прискорили конституційну кризу, що в австрійських Нідерландах ішла на один крок попереду такої самої кризи, яка дозрівала у Франції. Бельгійські "патріоти" були на шпальтах усіх паризьких газет того самого тижня, коли французькі нотаблі прямували до Версалю, щоб порадитись про порядок денний Генеральних штатів. 29 квітня 1789 р., рівно за шість днів до скликання Генеральних штатів у Франції, імператор намагався накинути бельгійським штатам нову конституцію. Коли державна рада австрійських Нідерландів відкинула пропозицію імператора, він вирішив удатись до сили. Австрійське військо вдерлось до Брюселя, розігнало державну раду і скасувало *joyeuse entrée*, право вільного доступу до імператора, 20 червня 1789 р. Цього самого дня Генеральні штати, кинувши виклик королю, присягнули в залі для гри у м'яч, зрушивши таким чином з місця революційний процес у Франції (див. нижче).

Брюсель і Париж розмовляли однією мовою, і новини між цими містами поширювались швидко. "Бельгійський бунт", ще довго не вщухаючи після імператорської розправи, становив суттєвий компонент Французької революції. Не Париж вів Брюсель, а Брюсель спонукав Париж іти вперед.

Останній тиждень квітня 1789 р. приніс смерть на паризькі вулиці. Незвичайно холодна зима ще більше погіршила становище знедолених, що страждали від урядового банкрутства, зростання цін та безробіття. По злиденних кварталах блукав голод, і голота не раз нападала на пекарні. Коли заможний мануфактурник Ревейон наважився прилюдно заявити, що його робітники могли б добре прожити й на половину тих тридцяти су, які він платить їм щодня, його будинок у Сен-Жерменському передмісті оточили. Першого дня розлючена юрба зруйнувала кілька будинків, горлаючи: "Vive le tiers!", "Vive Necker!" ("Хай живе третій стан!", "Хай живе Некер!"). Другого дня, коли прийшли солдати полку Руаяль-Кравat, їх закидали камінням, хтось навіть вистрелив. Солдати відповіли залпами мушкетного вогню, забивши принаймні триста чоловік. Саме ця новина зустріла депутатів Генеральних штатів, коли наприкінці тижня вони з'їхались до столиці з усіх регіонів Франції.

Революція

У Франції, як і в Англії 149 років тому, загальна криза дійшла апогею, коли збанкрутілий король скликав собі на підмогу давно споневажений парламент. Усюди сподівалися, що королівській родині будуть надані фінансові полегші в обмін на поправу кривд. Отже, за попередньою домовленістю, всі делеґації, обрані провінціями та містами, приїхали на засідання Генеральних штатів, озброєні *cahiers de doléances*, списками скарг. Ті *cahiers* призначалися королевим міністрам, і на них широко покликались історики як на головне джерело для оцінки природи та масштабу народного невдоволення. Деякі з тих скарг були аж ніяк не революційні: "Майстрові виробникові перук з Нанта не слід додавати нових членів цеху, теперішня кількість — дев'яносто два чоловіки — більше ніж достатня"[23].

Вступну сцену в Парижі, в неділю 4 травня 1789 р., зображено в одній з незабутніх словесних картин Карлайла:

"Дивись... двері церкви Св. Людовіка розчинені навстіж; і процесія над процесіями виступає до собору Богородиці Паризької!.. Урочисто йдуть обранці Франції, а далі французький двір... кожному визначено місце та вбрання. Представники третього стану "в чорних мантіях з білими краватками"; аристократія в пишних, гаптованих золотом барвистих і яскравих оксамитових уборах, шурхотять мережива, майорять плюмажі; духівництво в ризах, стихарях та іншому найпишнішому *pontificalibus* [духовному вбранні]. Наприкінці йде сам король та королівський почет, теж усі в найрозкішніших, пречудових шатах... Десь біля тисячі чотирьохсот чоловік позбиралися з усіх усюд задля важливого завдання.

У цій мовчазній рухливій масі людей уже прозирає і майбутнє. Вони не несуть із собою, як стародавні євреї, символічного ковчега, але й у них є заповіт. Вони теж головують на початку нової доби в історії людства. Майбутнє належить їм, і Доля, замислюючись над його туманними далекостями, причаїлась тепер у їхніх серцях, у їхніх ще не сформованих думках..."[24]

Та коли зібрались Генеральні штати, виявилося, що їх неможливо контролювати. Попервах гадали, ніби три суспільні верстви — духівництво, арис-

тократія та третій стан — збиратимуться порізно й дотримуватимуться порядку денного, який їм накинуть королівські помагачі. Але третій стан, маючи, як і в Дофіне, подвоєне представництво, невдовзі усвідомив, що він може провадити засідання згідно зі своїми бажаннями, якщо всім трьом палатам дадуть змогу голосувати вкупі. Духівництво та аристократія, де багато хто співчував третьому станові, не сформували єдиної опозиції. Отже, 17 червня, запросивши інші два стани приєднуватись до них, третій стан зламав наявні правила і проголосив тільки себе Національними зборами. То був вирішальний крок. Через три дні, коли їх не пустили до їхньої звичайної зали, депутати зібрались у залі для гри у м'яч і присягнули не розходитись доти, аж поки Франція матиме конституцію. "Скажіть своєму командирові, — гримів граф Мірабо до військ, присланих розігнати їх, — що ми всі тут волею народу і багнети не змусять нас розійтися". [GAUCHE].

Зчинилася веремія. При дворі королівські міністри, прихильники примирення, спекалися своїх найагресивніших колег. 11 червня Жака Некера, що його палко привітали на відкритті Генеральних штатів, спровадили у відставку. Париж вибухнув. Революційні штаб-квартири купчились навколо герцога Орлеанського та Пале-Руаялю. Садки Пале-Руаялю стали сумнозвісним майданчиком для вільного слова і вільного кохання. Поряд з розмаїтими політичними збіговиськами нараз виникли сексуальні шоу. "Вигнання Некера, — кричав, боячись репресій, полум'яний промовець Каміль Демулен, — це сигнал до ще однієї Варфоломіївської ночі для патріотів". Королівська залога перейшла на бік повстанців. 13 липня створено Комітет громадської безпеки, і 48 000 чоловік записалось до національної гвардії генерала Лафаєта. Зграї повстанців трощили ненависні *barrières* (внутрішні міські митні пости) і пограбували монастир Сен-Лазар, шукаючи зброї. 14 липня, забравши тридцять тисяч мушкетів з Палацу інвалідів, повстанці обложили королівську фортецю Бастилію. Після недовгої стрілянини комендант капітулював. Король утратив свою столицю.

Тієї миті, в осередку подій, була ще надія на спокійне залагодження кризи. 17 липня, здивувавши багатьох, Людовік XVI приїхав з Версаля до Парижа і прилюдно начепив трибарвну кокарду. Натомість у провінціях новина про падіння Бастилії спричинилась до оргії нападів на "сорок тисяч інших бастилій". Підпалювано замки та абатства; дворянські родини, на які, ні на що не зважаючи, нападали голодні селяни, почали емігрувати; міста проголошували самоврядування; множились банди грабіжників. Франція поділилась на два озброєні табори. То був сезон *la grande peur*, великого страху, — літо безпрецедентної політичної істерії, яку весь час підігрівали чутки про змови аристократів та селянські звірства по всій країні[25].

Відтоді революція набула власної інерції, її ритми були продиктовані потоками неконтрольованих подій. Революція проминула три головні фази.

У першій, п'ятирічній фазі (1789–1794) Французька революція прискорювалась унаслідок дедалі більшого зростання радикалізму, аж поки всі інституції

попереднього соціально-політичного устрою були зметені геть. Понад два роки Національні збори, *Constituante*, розробляли проект конституційної монархії. За однісіньку ніч, з 4-го на 5 серпня 1789 р., тридцять окремих указів скасували весь апарат рабства та дворянські привілеї. За Декларацією прав людини (26 серпня 1789 р.) ішов указ про скасування провінцій (грудень 1789 р.) і надання духовним особам загальногромадянського статусу (червень 1790 р.). Здавалося, що стабільності та консенсусу ще можна досягнути, коли на річницю падіння Бастилії, 14 липня 1790 р., вся Франція об'єдналась у ґрандіозному святі федерації. В Парижі король вийшов до народу в присутності лідерів Національних зборів, і командир національної ґвардії генерал Лафает склав йому урочисту присягу на вірність, яку запропонував єпископ Отенський Талейран.

В австрійських Нідерландах революція розвивалась іще швидше. У серпні 1789 р. "патріоти", здійснивши безкровний переворот, захопили могутнє Льєзьке архієпископство. Цього ж місяця генерал де Мерш організував патріотичне військо для боротьби з австрійцями. В листопаді демонстрації в Ґенті скінчилися кривавою різаниною, і, нарешті, в грудні брюсельці вигнали з міста австрійську залогу. Наприкінці року проголошено незалежний Союз бельгійських штатів. Він проіснував тринадцять місяців, аж поки в лютому 1791 р. австрійці знову прийшли до влади.

У Франції після запровадження узгодженої конституції (вересень 1791 р.) відбулися вибори, які відкинули геть перших, поміркованих вождів. Нові Законодавчі збори мали куди менше симпатій до монархії. Ці збори дванадцять місяців намагалися захопити владу, аж поки і їх змело проголошення республіки та утвердження республіканського Національного конвенту. Потім, улітку 1792 р., коли Франція воювала, головний потік революційного руху захопили крайні радикали, що перед тим здобули в Парижі контроль над муніципальною Комуною. Отже, якщо в Генеральних штатах та Національних зборах (1789–1791) переважали конституціоналісти Мірабо, в Законодавчих зборах (1791–1792) — республіканці-жиронди сти, то Національний конвент (1792–1795) дослухався до наказів Робесп'єрових якобінських екстремістів.

Два страшні роки якобінського панування почались під час паніки 1792 р. з приводу ворожої інтервенції, коли гадали, що прусське військо от-от ударить на Париж (див. нижче). Коли король розпустив своїх жирондистських міністрів, сподіваючись іноземного рятунку, почало зростати народне обурення. В липні, коли маніфест герцоґа Брауншвайзького сповістив про його намір визволити короля і стратити все паризьке населення, якщо королівський палац зазнає нападу, народний гнів полився через вінця. То був якраз той потрібний якобінцям привід, щоб проголосити "батьківщину в небезпеці" й закликати до скасування монархії. П'ять сотень запальних марсельців рушили на підтримку Парижа. 10 серпня з марсельцями в авангарді повстанці штурмували Тюїльрі й вирізали королівську швейцарську ґвардію. У вересні, коли Комуна контролювала столицю, незворушно забито тисячі в'язнів у паризьких в'язницях, повалено з трону короля і проголошено республіку.

GAUCHE

З найперших днів французьких Генеральних штатів аристократи двірської партії інстинктивно сідали праворуч від короля, тоді як представники третього стану сідали ліворуч. Адже сидіти праворуч від володаря — однаково що сидіти "одесную від Господа", це визнаний знак привілейованості. Внаслідок цього слово "правий" стало природним синонімом політичного істеблішменту, натомість словом "лівий" стали називати його опонентів. Цей поділ став набагато виразніший після 1793 р. у Національному конвенті, де якобінці та їхні союзники займали лави в лівому верхньому секторі палати. Вони сформували революційний блок депутатів на *"montagne"*, "горі", яка й справді височіла над поміркованими на *"рівнині"*, внизу. Відтоді поділ на "лівих" та "правих" становить головну образну характеристику політичного спектра[1].

Проте всяка образність має свої вади. В даному разі ця характеристика чинна, якщо вважати, що політичний спектр розміщений уздовж прямої лінії, де "ліві" та "праві" відокремлені примирювальним "центром" між ними:

Реформа ——— Статус-кво ——— Реакція
Крайні ліві—Ліві—Лівий центр—ЦЕНТР—Правий центр—Праві—Крайні ліві

На цій схемі найуспішнішими політиками, напевне, будуть ті, що керують консенсусом на "центристських позиціях", заручившись підтримкою або поміркованих лівих, або поміркованих правих.

Проте марксисти та решта діалектиків уважають, що політичний спектр не однолінійний, а двополюсний. На їхній схемі політика полягає в боротьбі: дві антагоністичні сили конче мають зіткнутись між собою, і котрась із них неминуче встановить свою зверхність. У далекій перспективі тут, як і при перетягуванні каната чи врівноважуванні шальок терезів, центр не може утримувати рівновагу безкінечно довго і завжди мусить поступатись то "лівим", то "правим". Уявлення про політичний лад, зіпертий на консенсус, толерантність, компроміс, стриманість і спільну повагу до закону — "буржуазна ілюзія".

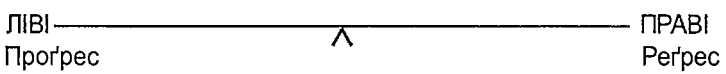

Однолінійна та двополюсна схеми мають одну спільну рису: обидві вони спираються на сумнівне твердження, що "ліві" та "праві" — це прості протилежності.

Отже, просторове розміщення політичних зборів пов'язане з важливими міркуваннями. Наприклад, у британській палаті громад урядові лави стоять по праву руку від спікера — якраз навпроти лав опозиції, що стоять ліворуч від спікера. Таке розміщення точно відображує змагальну політику двопартійної системи, коли справжні міністри та міністри тіньового кабінету, обмінюючись думками, сидять віч у віч над своїми паперами. Тут ми теж бачимо діалектичну концепцію, що активно суперечить діяльності

якоїсь третьої партії і аж ніяк не сприяє формуванню коаліційного духу, від якого залежить більшість континентальних асамблей. Така концепція аж ніяк не придатна для асамблеї, обраної за пропорційним представництвом. Зате в палаті лордів, де має бути досить простору для чималої групи незалежних членів, що сидять на поперечних лавах, лави розміщені навколо трьох сторін відкритого квадрата. У Верховній Раді СРСР численні ряди в неподіленій залі свідчили про обов'язкову одностайність усіх присутніх (див. додаток III, с. 1382).

І все ж досвід XX ст. показав, що праві політики можуть бути не меншими радикалами, ніж ліві. Праві та ліві радикальні елементи, крім того, що протистоять одні одним, ще й плекають спільні сподівання знищити демократичний консенсус. З огляду на таку особливість, політичні сили, мабуть, найкраще зображувати у формі кола. На цій схемі не тільки ліві протистоять правим, а й тоталітаризм протистоїть демократії:

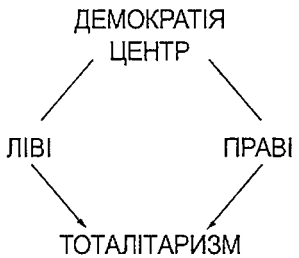

Коли зважити на ці міркування, виявляється, що підкова або півколо — найпридатніша форма просторового розміщення для людей, які обстоюють розмаїті й суперечливі інтереси в межах демократичної асамблеї. І так спроектовано не тільки більшість національних парламентів у Європі — від Варшави до Парижа, — а й будинок Європейського парламенту в Страсбурзі[2].

Відкриття Національного конвенту 20 вересня точно збіглося з гарматною стрілянином при Вальмі, що врятувала революцію від зовнішньої інтервенції. 22 вересня, день, коли проголошено республіку, згодом стали вважати за початок революційного календаря. [**ВАНДЕМ'ЄР**].

Згодом виконавча влада зосередилась у руках Комітету громадської безпеки — спершу під проводом Дантона (квітень–липень 1793 р.), потім Робесп'єра (липень 1793 р. — липень 1794 р.). Конвент уже не мав змоги вдаватись до самостійних ініціатив. Із сусідніми державами точилася запекла війна. "Контрреволюцію" у Вандеї та в інших регіонах безжально придушили. Була ухвалена нова супердемократична конституція з загальним виборчим правом, правом провадити референдуми та обирати уряд, проте вона залишилась на папері. Комітет громадської безпеки в Парижі тримав у руках усю країну, діючи через мережу допоміжних комітетів у кожній комуні та департаменті Франції. Ці комітети, утворені законом від 21 березня 1793 р. для регулювання справ іноземців, стали знаряддям необмеженої диктаторської влади.

ВАНДЕМ'ЄР

У жовтні й листопаді 1793 р. французький Національний конвент голосував за запровадження республіканського календаря, зіпертого на революційні принципи. Низкою указів постановили, що рік має починатись 22 вересня, в день осіннього рівнодення опівночі, і що перший рік революційного календаря повинен починатись у день проголошення республіки, 22 вересня 1792 р. Рік мав бути поділений на дванадцять рівних місяців по тридцять днів, а кожен місяць — на три декади (тижнів і неділь уже не було).

МІСЯЦІ: *вандем'єр* (місяць урожаю); *брюмер* (місяць туманів); *фрімер* (місяць морозів); *нівоз* (місяць снігу); *плювіоз* (місяць дощів); *вантоз* (місяць вітрів); *жерміналь* (місяць проростання); *флореаль* (місяць цвітіння); *преріаль* (місяць сінокосів); *месидор* (місяць жнив); *термідор* (місяць спеки); *фруктидор* (місяць плодів).

ДНІ: 1, 11, 21 — *приміді*; 2, 12, 22 — *дуоді*; 3, 13, 23 — *триді*; 4, 14, 24 — *квартиді*; 5, 15, 25 — *квінтиді*; 6, 16, 26 — *секстиді*; 7, 17, 27 — *септиді*; 8, 18, 28 — *октиді*; 9, 19, 29 — *нониді*; 10, 20, 30 — *декаді*. (Див. додаток III, с. 1336–1337).

Коли ця система набула чинності, 1 січня 1794 р. офіційно перетворилось на *дуоді* другої декади, 12 нівоза II року.

Щоб узгодити календар з природним роком у 365,25 дня, календарні роки були згруповані в чотирирічні цикли, названі *франсіадами*, а до кожного року додано п'ять додаткових днів — *санкюлотидів*. Четвертий рік кожної *франсіади* діставав один додатковий день — *День Революції*.

Республіканського календаря офіційно дотримувались чотирнадцять років, але фактично його занедбали вже через шість років. Григоріанський календар був знову широко вживаний за консульства — задовго до того, як його офіційно відновлено 1 січня 1806 р. (11 нівоза XIV року).

Годі було вигадати щось краще за зміну календаря, аби цілковито дезорієнтувати націю. Контрреволюціонери намагались дотримуватися старого календаря, революціонери наполягали на новому, а історикам доводиться зважати на обидва.

Революція стала пожирати своїх власних дітей. Терор лютував, занапащаючи дедалі більше число жертв. Дантона та його прихильників звинувачено й страчено у квітні 1794 р. — за сумнів у доцільності терору. Робесп'єра, головного терориста, теж звинувачено й страчено 28 липня 1794 р., 10 термідора II року. **[ҐІЛЬЙОТЕН]**.

Доля монархії відобразила всі ці події. В жовтні 1789 р. після жіночого маршу протесту на Версаль Людовіка XVI з родиною змусили перебратись до палацу Тюїльрі в Парижі. На той час він уже став об'єктом непристойних глузувань:

Louis si tu veux voir	Коли хочеш бачити, Луї,
Bâtard, cocu, putain,	Байстрюка, рогатого і хвойду,
Regarde ton miroir	Глянь на себе в дзеркалі своїм,
La Reine et le Dauphin.	На дофіна й королеву-пройду[26].

У червні 1791 р., зрікшись усіх поступок, зроблених із часу присяги в залі для гри у м'яч, король у чужому вбранні втік до східного кордону, його зловили лиш у Варені в провінції Шампань. З ганьбою повернений до Парижа, король згодом підписав першу конституцію, підготовану Національними зборами, ставши "спадковим виконавцем" волі народу. В серпні 1792 р., під час штурму Тюїльрі, короля заарештували й "усунули від справ". У вересні його позбавили трону. 21 січня 1793 р. його засуджено і страчено як зрадника. 16 жовтня така сама доля спіткала Марію-Антуанету. Десятирічного дофіна, Людовіка XVII, віддали в руки названих батьків плебейського роду, і він згодом помер від сухот та недбальства.

У Речі Посполитій події вкладались у ту саму прогресію від конституційних реформ до революційного тероризму. В конституції 3 травня 1791 р., коротенькому документі з одинадцяти статей, усі безперечні надужиття старої системи, зокрема *liberum veto*, були скасовані. *Rzeczpospolita oboyga narodów* постала як новітня конституційна держава. Монархію проголошено спадковою (хоча король був літній старий парубок). Буржуазії надано виборче право, раніше обмежене тільки шляхтою. Селяни увійшли до царини публічного права, раніше недоступної для них. То був перший конкретний успіх мирної реформи, перша така конституція в Європі, сформульована, схвалена й опублікована за чотири місяці до французької конституції. То був поступ, якого всюди сподівалися ліберальні реформатори. У Лондоні ентузіазм Едмунда Берка не знав меж. Польська конституція 3 травня, писав Берк, "напевне, найчистіше... суспільне добро, що коли-небудь діставалося людству":

"Засоби не менше вражали уяву, ніж задовольняли розум і заспокоювали моральні почування... Усюди лад і нічого не зламано, проте... геть усе вдосконалено. А на додачу до цього нечуваного поєднання мудрості та щастя, до цього радісного дива, не пролито й краплі крові, не сталося ні зради, ні насильства... Щасливий той народ, якщо знає не тільки, як починати, а й куди йти далі"[27].

ҐІЛЬЙОТЕН

ДОКТОР Жозеф-Іґнас Ґільйотен (1738–1814) не винайшов ґільйотини. Він лише спонукав французькі Національні збори схвалити застосування гуманної машини для страт, яку винайшов його колеґа Антуан Луї. Пропозицію схвалено у квітні 1792 р., якраз вчасно для якобінського терору, надавши таким чином докторові Ґільйотенові статус *епоніма* — особи, за чиїм ім'ям названо, як гадають, якусь річ[1]. Революційні роки витворили багато таких епонімів. Серед них був Жан Біґо [Bigot, тепер французьке та англійське bigot, святенник. — *Перекл.*], Наполеонів міністр релігійних справ, та солдат-ультрапатріот Ніколя Шовен, що виспівував: "Я француз, я Шовен".

Чимало епонімів потрапило до інтернаціональної лексики. Ботаніка править за плідне джерело, бо чимало екзотичних рослин названо ім'ям людей, що відкрили їх. Беґонія, названа на честь ботаніка Мішеля Беґона (помер 1710 р.), — один з найдав-

ніших прикладів, так само як *камелія*, *далія*, *фуксія* та *маґнолія*. Яскраво-червону скельну рослину *обрієтію* названо на честь французького художника Клода Обріє (1665–1742).

Фізика увічнила пам'ять про своїх піонерів, назвавши їхніми іменами універсальні одиниці вимірювання. *Ампер*, одиниця вимірювання сили електричного струму, нагадує про Андре Ампера (1775–1836). Чимало інших одиниць, починаючи з *анґстрема*, *вата*, *вольта* й закінчуючи *омом*, мають назви того самого походження.

Одяг — теж поширене джерело епонімів. Назви *кардиґан* (джемпер) і *реґлан* походять від прізвищ британських генералів, що воювали в Криму. Модний *леотар* (різновид трико) походить від імені акробата Жуля Леотара (1842–1870). А всі, хто носить *панталони* (штани, англ. *pantaloons, pants, panties*), повинні пам'ятати батька всього штанячого царства — святого Панталоне (Pantaleone), персонажа комедії дель-арте.

Їжа теж дає чимало прикладів. Соус *бешамель* походить від прізвища мажордома Людовіка XIV. *Сендвич*, названий за іменем Джона Монтеґю, 4-го графа Сендвича (1718–1792), — винахід XVIII ст. XIX ст. дало нам біфштекс *шатобріан*, торт *мадлен* і страву *павлова*, нагадуючи, відповідно, про маркіза, кондитера та приму-балерину. А як закурити після обіду, на думку може спасти бозна-колишній французький посол до Португалії Жан Ніко (Nicot, 1530–1600).

Технічні винаходи дуже часто беруть собі ім'я своїх винахідників, отже, ми маємо *спінет* і *мансарду*, *дизель*, *шрапнель* і *biro* (кулькову ручку).

Але чимало епонімів піддають сумніву. Не всі вчені погоджуються, що художник Федеріґо Бароччі (помер 1612 р.) був засновником *бароко* або що ірландський шибайголова вікторіанського Лондона Патрик Хуліган (Houlihan) породив слово *хуліґан* (hooligan). Але одного не можна заперечити: сучасна Європа виповнена словесними тінями Європи колишньої.

Про Беркові вітання "польській революції" слід пам'ятати так само добре, як і про його засудження подій у Франції. У Голандії лейденська "Gazette" писала: "Якщо в цьому сторіччі й траплялися дива, одне з них сталось у Польщі".

"Радісне диво" тривало трохи довше ніж рік. Росія була не готова терпіти конституційну, вже не кажучи незалежну, Польщу на своєму порозі. Тільки-но в Речі Посполитій почався перший етап революційних реформ, як їй довелося зазнати й перших ударів революційної війни. Як і у Франції, польські реформатори були змушені перейти від поміркованості до відчаю. Після того як конституцію 1791 р. придушили російська інтервенція та другий поділ Польщі (див. нижче), національний рух 1794 р. висунув ще радикальніші пропозиції — тільки на те, щоб побачити, як його нищать насильством і терором. У Франції революційний процес був приборканий внутрішньою реакцією, в Польщі — придушений чужоземною інтервенцією.

У другій фазі (1794–1804), що починається термідором II року, революція вочевидь зупинила свою ходу — щоб звести дух і набратися сили. Хоча не-

стабільність виконавчої влади тривала й далі, жадоба крові вгамувалася. Стишилась і манія законотворення (за три роки Національний конвент ухвалив 11 250 декретів). Революціонери виявили в себе воєнні таланти і завзято поборювали ворогів. За взаємною згодою, політики вдались до низки політично доцільних заходів, скоривши потребі підтримати лад і приборкати крайнощі. Після падіння Робесп'єра термідоріанці врядували шістнадцять місяців. У листопаді 1795 р. завдяки ще одній конституції і новій, двопалатній асамблеї постала виконавча Директорія з п'яти чоловік. У вересні 1797 р. (18 фруктидора V року) директори заткнули рота асамблеї. В листопаді 1799 р. внаслідок *coup d'état*, перевороту, 18 брюмера VIII року, що його здійснив найкращий генерал Директорії, виникло Консульство з трьох чоловік, затверджене національним плебісцитом. У травні 1802 р. найкращий генерал підвищив свій статус до довічного першого консула, в травні 1804 р. — до імператора.

У третій, імперській фазі (1804–1815) революція набула стабільності, обмежившись культом того генерала — творця імперії Наполеона Бонапарта. Сумніви та поділи суспільства, які ще існували у Франції, зникли під лавиною титанічних операцій, пов'язаних із його місією завоювати світ. Бонапартизм обернув революційні війни та завоювання на самодостатню мету, а військові потреби — на абсолютний пріоритет. Псевдомонархія стояла на чолі псевдодемократичних інституцій, а ефективна централізована адміністрація діяла на основі химерного коктейлю із законодавчих пережитків та сміливих новацій. Успіх або невдачу вже цілком визначали боги бойовищ. "Успіх, — казав Наполеон, — найпереконливіший на світі оратор".

Періодизація, побудована відповідно до характеру виконавчої влади, дає трохи інший результат. У такому разі фаза конституційної монархії триває з червня 1789 р. по вересень 1792 р.; Перша республіка існувала з 1792-го по листопад 1799 р.; диктатура Наполеона — з 18 брюмера до 1815 р. (див. додаток III, с. 1334–1335).

Повний спектр революційного мислення проступив на початку 1790-х років — завдяки дебатам у Національних зборах та формуванню політичних клубів.

Справжні конституціоналісти під проводом графа Оноре де Мірабо (1749–1791) та решти ліберальних аристократів, як-от генерала Лафаєта, подбали про скасування абсолютної монархії та дворянських і клерикальних привілеїв. Але під ту добу, як у квітні 1791 р. помер Мірабо (своєю смертю), вони вже стали пригніченою меншістю. Вони збирались у клубі *feuillants,* феянів, а після варенської втечі короля взялися за неможливе завдання загальмувати повалення непопулярної монархії. Одного разу Мірабо навіть спала гадка поставити пам'ятник Людовікові XVI, "основоположникові французької свободи".

Жирондисти дістали свою назву від групи депутатів з Бордо, столиці Жиронди, їх очолював красномовний адвокат П'єр Верньйо (1753–1793), всі вони разом потрапили до Законодавчих зборів. То були центристи перших років революції, ладні співпрацювати з королівським урядом, але згодом вони дедалі

більшою мірою проймались демократичними та республіканськими почуттями. Діяльність жирондистів оберталась навколо салону пані Ролан, а їхній вплив набув найбільшої сили 1792 р., коли вони сформували останній королівський уряд і очолили перехід до республіки.

Натомість якобінці, *"la Société des Amis de la Liberté et l'Égalité"* ("Товариство споборників свободи та рівності"), були прихильниками необмеженої демократії, революційної диктатури і насильства. Назва якобінців походить від місця, де був їхній клуб, розміщений у колишньому домініканському монастирі на вулиці Сент-Оноре. (Паризькі домініканці були відомі як "якобінці", оскільки їхній попередній притулок містився на вулиці Сен-Жак, святого Якова). Якобінці становили невеличку, тверду, мов залізо, кліку — десь, може, три тисячі чоловік, що досягли досконалості в мистецтві хапати за горлянку двадцятимільйонний народ. До якобінців належали найрізноманітніші люди — від принца де Бролья і пари герцогів — герцога Егільйонського і молодого герцога Шартрського (майбутнього короля Луї-Філіпа) — до неотесаного бретонського селянина "батька" Жерара. Одного разу Жерар сказав якобінцям: "Серед вашого гурту я б гадав, ніби я вже на небі, якби тут не було так багато адвокатів". До якобінських вождів належали Жорж Дантон (1759–1794; про нього Карлайл сказав, що "цей чоловік вийшов з великих полум'яних грудей самої природи"), Каміль Демулен (1760–1794), газетяр, що підбурював словом маси і був страчений поряд з Дантоном, Жан Марат (1743–1793), "недужий лікар", видавець газети *'L'Ami du Peuple"* ("Друг народу"), Жером Петіон де Вільнев (1756–1794), колись мер Парижа, Антуан Сен-Жюст (1767–1794), відомий як "архангел терору" і "святий Іоанн" за своє рабське схиляння перед Робесп'єром, і сам Робесп'єр.

Про Максиміліана Робесп'єра (1758–1794), суворого, пуританського, "непідкупного адвоката з Араса", казали, що до революції він відмовився від суддівської кар'єри, аби не засуджувати людину на смерть. Його влада та вплив стали мало не легендарними, коли він очолив другий Комітет громадської безпеки. Він був героєм паризької потолочі, а для своїх ворогів — утіленим дияволом.

Якобінці вперше виринули на поверхню 1791 р. внаслідок ризикованої королівської *politique du pire*, політики найгіршого, зіпертої на думку, що треба посприяти найнесамовитішим опонентам, аби приборкати решту. Після того як з дозволу короля Петіона призначено паризьким мером, якобінці захопили несхитну владу над муніципальним урядом Парижа — над Комуною. Далі, послідовно винищуючи своїх противників та приборкуючи Конвент, вони нещадно спустошили свої лави, аж поки живий залишився сам Робесп'єр. Дантонів девіз був "De l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace" —"Сміливість, більше сміливості, завжди сміливість". Сен-Жюст, нападаючись на монархію, проголосив: "Бути королем і не мати провини неможливо". Пропонуючи перерозподілити багатство своїх ворогів, він казав: "Щастя — це нова ідея у Європі". Робесп'єр одного разу запитав Конвент: "Citoyens, voulez-vous une

Révolution sans révolution?" ("Громадяни, ви хочете революції без революції?"). Пов'язаний із якобінцями клуб кордельєрів, *la Société des Droits de l'Homme et du Citoyen* (Товариство прав людини та громадянина), членство в якому почасти перекривалось із членством у якобінському клубі, містився в колишньому францисканському монастирі в окрузі Кордельєр у Парижі. Останні вожді кордельєрів, справжні *enragée,* скажені, на кшталт Ж. Р. Ебера (1757–1794), відзначалися своїм войовничим атеїзмом та культом розуму. Ебера було страчено з наказу Робесп'єра за "екстремізм". [GAUSHE].

Якщо більшість якобінців були за фахом адвокати та газетярі, переважну частину їхніх прихильників становили анонімні пролетарі паризьких передмість. Серед тих санкюлотів траплялися ще радикальніші елементи, ніж будь-яка з груп чи будь-який індивід, що мали реальну владу. Були в їхньому гурті перші європейські комуністи, соціалісти, феміністки. Організовані в збориська в кожній паризькій "секції", такі непевні формування, як *Société Patriotique de la Section du Luxembourg* (Патріотичне товариство Люксембурзької секції) або *Société Fraternelle des Deux Sexes du Panthéon-Français* (Братське товариство двох статей французького Пантеону), мали вплив, який історики не завжди належно оцінювали. Адже як рушійна сила революції вони могли бути набагато ефективніші, ніж буржуазія, якій звичайно приписують ту силу. Саме з їхніх лав походило чимало революційних комісарів якобінського періоду. Саме вони сформували тривку традицію боротьби з усталеною владою в кожній з "революцій" XIX ст.[28].

Опозиція до революції виявлялась у багатьох формах і в найрізноманітніших місцях. Її можна класифікувати як політичну, соціальну, ідеологічну та регіональну. Попервах вона зосереджувалась при королівському дворі, де "крайні" під проводом графа Прованського (згодом Людовіка XVIII) намагались відновити статус-кво. До них приєдналася більшість позбавлених майна аристократів і величезна маса *émigrés*, як високого роду, так і простолюду. Вони були проти не тільки республіканців та якобінців, а й конституціоналістів; скажімо, зневага двору до генерала Лафаєта не знала меж. 1790 р., після папської заборони присягати на вірність світському урядові, духівництво було змушене або скоритись, або кинути владі виклик. Після 1792 р., коли революція набула не просто антиклерикальної, а ще й атеїстичної барви, всі римо-католики, отже, переважна більшість населення, відчули свою покривдженість. Це головне джерело контрреволюційних почувань зоставалось активним аж до Бонапартового конкордату з папством 1801 р. Довгий час була поширена думка, мовляв, селянські маси, яким 1789 р. надано свободу, найбільше виграли від революції. Тепер уже визнано, що селянський світ із його задавненими традиціями відокремлювала від вождів революції в Парижі прірва нерозуміння. Селянство невдовзі повстало проти утисків республіканського режиму, який, на думку багатьох селян, був ще тяжчий, ніж попередній монархічний.

Інтелектуальна опозиція революційним ідеям сформувалась по-справжньому тільки після реставрації. Та ніщо не могло бути ворожішим до революції за

трактат *"Considérations sur la France"* ("Міркування про Францію", 1796 р.) савойського судді Жозефа де Местра (1753–1821), що вважав революціонерів за поплічників сатани. Він також заперечував той освічений універсалізм, який пробивав собі шлях у революційному мисленні. Местр писав, що він часто здибався з французами, італійцями, німцями та росіянами, — "але за все своє життя я ще ніколи не зустрів Людини". Його сучасник Антуан Рівароль (1753–1801), відомий як *"le comte de Rivarol"* ("граф Рівароль"), що написав славетну похвалу французькій мові, був змушений утікати, коли взявся писати контрреволюційні брошури. "З гармат по ідеях не стріляють", — писав він.

Кілька французьких провінцій зоставались у серці несхитно роялістськими і раз у раз брались до відкритого бунту. Роялістські заворушення треба було придушувати навіть у самому Парижі, надто 13 вандем'єра IV року (1795 р.). У деяких далеких департаментах, як-от у Ґарі, опір не вщухав аж до 1815 р.[29] Але найзатятіший опір зосереджувався, безперечно, на заході. Після спершу прихильної рекції на падіння *ancien régime* народний гнів шаленів там кілька років. 1792 р. чимало парафій підтримали священиків, що відмовились присягати громадянському урядові. За це їх часто винагороджували зграями міських республіканців, що наскакували на села, плюндрували церкви і давали науку "непокірним". 1793 р. ті самі села зазнали найтяжчого удару після запровадження загального військового обов'язку. Найдужче дратували селян звільнення від служби, які часто надавали синам республіканських адміністраторів та фахівців: складалось враження, ніби селян-католиків просто женуть на смерть за атеїстичну республіку, до якої вони ніколи не відчували великої прихильності. В травні 1792 р. Дантона інформували про змову, яку начебто готує в Бретані маркіз де Ла Руері. Змову придушено в зародку, але вона правила за призвістку двох взаємопов'язаних масових повстань: бунту у Вандеї і опору шуанів, що тримались на заході понад десятиріччя.

Бунт у Вандеї роздмухав громадянську війну, що точилася майже три роки. Він почався в березні 1793 р. у Сен-Флоран-сюр-Луар, та невдовзі поширився на всі села *bocage*, лісової зони. Почали бунт селяни — Ж. Катліно, мисливець-сокільничий з Пен-ан-Мож, і Ж. Н. Стофле, лісник з Монлеврієра, що відмовився йти до війська, проте невдовзі бунт очолили місцеві аристократи: маркіз де Боншан, маркіз де Лекюр, "мосьє Анрі" де Ларошжаклен, генерал Жиго д'Ельбе, герцог Тальмон. "Королівська і католицька армія святих" була озброєна косами, вилами й мисливськими рушницями. Вона виступала під білими коругвами з лілеями і гаслом "Vive Louis XVII!" ("Хай живе Людовік XVII!"). Воїни мали наплічники навколо ший та значки із зображенням святого Ісусового серця і хреста серед полум'я. Вони бились у двадцять одній запеклій битві, тріумфували на кривавому бойовищі під Шоле, захопили Анже, обложили Нант, удерлись до провінцій Мен та Анжу. Їхня відчайдушна сміливість мов відтворена в наказі "мосьє Анрі":

"Si j'avance, suivez-moi! Si je recule, tuez-moi! Si je meurs, vengez-moi!"

("Якщо я наступатиму, йдіть за мною! Якщо відступатиму, вбийте мене! Якщо загину, помстіться за мене!")

У жовтні 1793 р. вандейці наважились на свій найґрандіозніший і (як виявилось) найвідчайдушніший захід. Десь біля тридцяти тисяч озброєних людей, а з ними кілька сотень тисяч цивільних усякого віку перейшли Луару й попрямували до берегів Нормандії. Метою був невеличкий порт Ґранвіль, де, як були переконані ватажки, вже чекає англійський флот і армія *émigrés*, щоб привітати їх. Але їх жорстоко одурили: Ґранвіль був неприступний. Ларошжакленові напади зазнали невдачі, англійського флоту не було. Отже, почався відступ. Поки колони пробивалися назад, долаючи майже двісті кілометрів зимової дороги, вони стали жертвою найрізноманітніших нещасть та насильства. Вандейцям не давали заходити до міст, вони мусили виборювати кожну п'ядь дороги. П'ятнадцять тисяч людей загинуло на вулицях Ле-Мана. Бідолахи вмирали з голоду та холоду. Їх безжально обкрадали, ґвалтували й цькували летючі республіканські загони. Ті, хто дійшов до Луари, побачили, що мости блоковано, а човни спалено. Розпорошене вандейське вояцтво загинуло в боях, тепер можна було безкарно вирізати беззбройних. Кінец настав у Савене поблизу Нанта за два дні до Різдва. Ґенерал Вестерман, Дантонів поплічник, звітував Конвентові:

"Вандеї вже нема... Я поховав її в лісах і болотах Савене... Згідно з вашими наказами, я топтав їхніх дітей підковами наших коней, убивав їхніх жінок, щоб вони більше не плодили розбишак. Я не маю жодного в'язня, що міг би мені дорікнути. Я винищив їх усіх. Дороги всіяні їхнім трупом. У Савене розбишаки йшли безперестану, кажучи, мовляв, хочуть здатись, і ми розстрілювали їх неперервно... Жалощі — не революційне почуття"[30].

Відступ вандейців відомий як *"la Virée de Galerne"* ("Прогулянка під північно-західним вітром"), і, якщо зважити на втрати людських життів, його можна порівняти з відступом Наполеона від Москви.

Але потім до серця Вандеї заквапився генерал Клебер і республіканська армія, переведена з Рейну. Весь 1794 рік "пекельні колони" республіканців жорстоко помщалися бунтівливим селам. Десятки тисяч людей розстріляно, ґільйотиновано, спалено живцем у клунях та церквах. У Рошфорській гавані кілька тисяч священиків, які відмовились присягати, повільно помирали голодною смертю на палубах плавучих в'язниць. В Анже тисячі в'язнів були миттю розстріляні. В Нанті республіканці раз по раз топили тисячі людей. Згодом, аби запобігти опорові, в центрі неспокійного регіону збудовано величезну військову фортецю з залогою 20 000 чоловік. (Спершу, коли 1808 р. її завершили, вона звалася Наполеон-Вандея, 1815 р. її перейменовано на Бурбон-Вандею, нині це Рош-сюр-Іон). Неподалік від неї просто серед ланів стоїть хрест у пам'ять про місце, де востаннє боронився останній командир вандейців шевальє де Лашарет де ла Контрі, що, гинучи під кулями розстрільного загону в Нанті, наостанок крикнув: "Vive le Roi!" [NOYADES].

Внаслідок пропаґанди переможної республіки "вандейство" широко ототожнювано із селянською темнотою, релігійними забобонами і владою священиків-тиранів. Така картина несправедлива. Звісно, правда, що дехто з вандейців був

змушений *in extremis*, за крайніх обставин, удатись до своєрідного містичного мучеництва або й самому не сахатися перед безміром насильства. Але повстання вандейців аж ніяк не ірраціональне. Вони зазнавали багатьох реальних упосліджень та принижень, їх тяжко ображала й мода на прилюдне глузування з релігії. В будь-якій іншій країні Європи щиро б захоплювалися вірністю вандейців традиційному способу життя. Моральну чистоту вандейців дуже добре ілюструє приклад, коли вмираючий Боншан помилував усі свої п'ять тисяч в'язнів-республіканців. Трагедія вандейців полягала в тому, що вони взялися до зброї за доби найлютішого якобінського фанатизму. Їхні вороги не вагалися застосувати ґеноцидні заходи, а потім спаплюжити свої жертви наклепами. Наполеон називав вандейців "велетнями". Франції знадобилася більша частина двохсот проминулих років, щоб змиритися з цим страшним *populicide, génocide franco-français*, народовбивством, франко-французьким ґеноцидом[31].

NOYADES

НАВЕСНІ 1794 р. французьким республіканським офіцерам у Нанті треба було вбити стільки бунтівників з Вандеї, що вони не знали, як упоратися зі своїм завданням. Вони нацькували свої "пекельні колони", виморювали голодом та вирізали в'язнів, тисячами розстрілювали партії полонених. Але цього не вистачало. Тоді їм спало на гадку топити бунтівників. Нант був атлантичним работорговельним портом, тож під рукою був цілий флот широких барж із неглибокою посадкою. Топлячи вночі в річці навантажену баржу, а потім піднімаючи її на поверхню, вони винайшли ефективну й непомітну систему камер смерті багаторазового використання. То були страшні *noyades*, потоплення. Необхідність виявилась матір'ю винаходу в царині технології смерті[1].

Через півтора століття нацистські офіцери в окупованій Польщі зіткнулися з такою самою проблемою. Їм треба було вбити стільки євреїв, що вони не могли впоратись. Вони пустили свої *Einsatzgruppen*, оперативні групи, морили євреїв голодом у переповнених ґетто; в Собібурі возили свої жертви в залізничних вагонах, навантажених негашеним вапном[2]. Але цього не вистачало. Тоді вони вдалися до газу. Перші спроби використання гіпооксиду вуглецю в рухомих фургонах виявились незадовільними. На початку 1941 р. експерименти з використанням капсул газу циклон-Б у закритих камерах, а також поради провідних німецьких проектантів крематоріїв[3] обіцяли значне збільшення продуктивності. Через рік нацистські есесівці вже могли втілювати програму індустріалізованого ґеноциду на спеціально збудованих підприємствах[4].

Згодом очевидці з табору смерті Треблінка так описували процес слідчим на Нюрнберзькому процесі:

"[РАЙЗМАН]. Транспорт приїздив туди щодня; інколи три, чотири або п'ять поїздів, напханих самими євреями. Одразу після прибуття люди мали вишикуватись на платформі, чоловіки, жінки й діти — всі окремо. Їх змушували негайно роздягнутись... під ударами німецьких батогів. Потім їх голих примушували йти вулицею до газових камер.

Як німці називали вулицю?
Himmelfahrtstrasse [Дорога до небес].
Будь ласка, розкажіть нам, як довго жила людина після прибуття?
Увесь процес роздягання та дорога до газових камер тривали для чоловіків вісім-десять хвилин, для жінок — десь п'ятнадцять хвилин, бо жінкам треба було обтяти коси...
Будь ласка, розкажіть нам, яка була ззовні станція Треблінка?
Начальник табору Курт Франц побудував першокласну залізничну станцію з вивісками. На бараках, де зберігався одяг, були такі написи: "Ресторан", "Каса", "Телеграф" тощо...
Отже, то була начебто станція?.. А скажіть нам, як поводились німці, коли вбивали свої жертви?
Якось до цього будинку привели жінку та її [вагітну] доньку. Кілька німців прийшли подивитись на пологи... Бабуся молила, щоб її вбили. Але, звісно, спершу вбивали новонароджене немовля, потім його матір і нарешті бабусю...
Скажіть нам, свідку, скільки осіб пересічно знищували в таборі за день?
Пересічно від десяти до дванадцяти тисяч щодня"[5].

Можна, звичайно, висловити думку, мовляв, нацистські газові камери відображують "гуманний підхід", близький до методів, застосовуваних на добре налагоджених бойнях. Якщо в'язням судилося загинути, то краще, щоб вони вмерли швидко, ніж у затяжній агонії або від холоду чи голоду. Але на практиці є достатньо свідчень, що функціонування нацистських таборів смерті супроводилось безпричинними звірствами.

"Фабрикою смерті" Ясеновац у Хорватії опікувалися з 1942 по 1945 р. фашистські усташі. В післявоєнній Югославії ця "фабрика" стала об'єктом інтенсивної пропаґанди, і в офіційній цифрі 700 000 жертв, головним чином сербів, згодом почали сумніватись[6]. Проте нема й найменшого сумніву, що в Ясеновацi не було ні милосердя, ні сучасної технології. Розповідали моторошні історії. Розстріл або смерть у газовій камері можна було б вважати за щасливий рятунок від смерті під довбнями, в казані з окропом, під пилкою, що відтинає голову.

Шуанський рух 1793–1801 рр. мав багато спільних головних мотивів із вандейським повстанням і перекривався з ним географічно. З іншого боку, він був набагато поширеніший, охопивши більшу частину Бретані, Нормандії та Анжу, й використовував методи партизанської боротьби, протримавшись через те набагато довше. Назва шуани походить від слова *chat-huant*, тобто лісова сова, бо саме криком сови найлюбіше спілкувались у лісах селянські хлопці. Їхній перший визнаний вождь — Жан Котеро, лісник із Сент-Уан-де-Туат поблизу Ле-Мана, — взяв собі прізвисько Жан Шуан. Для республіканської влади шуани були просто "розбійники", але вони витримали три затяжні кампанії супроти всіх сил, які могла зібрати республіка.

Перша кампанія (жовтень 1793 р. — квітень 1795 р.) спалахнула внаслідок проходу вандейців крізь західну Нормандію, де до них приєдналися п'ять тисяч шуанів. Зрештою вона скінчилася перемир'ям, Директорія зобов'язалась

припинити переслідування безприсяжних священиків. Друга кампанія (червень 1795 р. — квітень 1797 р.) почалася зі сміливого рейду на республіканський арсенал у Пон-де-Буї в Бретані. Ця кампанія мало не обернулась на війну регулярних військ, коли поблизу півострова Кіберон з британських кораблів висадились роялістські сили. Проте генерал Гош блискуче впорався зі своїм завданням: розбивши роялістський десант, він поступово приборкав села, поєднуючи релігійну толерантність із безжальними військовими заходами. Третя кампанія (вересень 1797 р. — липень 1801 р.) була спровокована постановою Директорії скасувати результати виборів в усіх департаментах Півночі і Заходу, де виграли монархістські кандидати. Вона відзначалася новими переслідуваннями безприсяжних священиків і низкою кривавих локальних сутичок між шуанами та *"bleus"*, урядовими військами. 1799 р. за Жоржа Кадудаля (1771–1804) з Керлеано в департаменті Морбіан повстанці спромоглись координувати свою активність і на короткий час окупували кілька міст, зокрема Редон, Ле-Ман, Нант і Сен-Бріє. Але їхні успіхи скінчилися за Наполеонового консульства. Наполеон дотримувався тієї самої стратегії, що й Гош. Загальна ворожість ущухла після релігійного врегулювання внаслідок конкордату 1801 р., проте поодинокі банди й далі тинялися лісами, аж поки 1804 р. Кадудаля схопили і стратили[32]. [ШУАН].

ШУАНИ

ПРОТЯГОМ XIX і XX ст. у місцевій політиці західного реґіону департаменту Сарта, за містом Ле-Ман, домінувала несхитна права, антиреспубліканська традиція. Цей реґіон становив разючий контраст із східним реґіоном, де так само впевнено утвердився лівий, антиклерикальний і прореспубліканський блок; то була так звана *la zone rouge*, червона зона, де навіть у 1960-х роках ще голосували за комуністів. Такий поділ не можна пояснити ні соціальними, ні економічними (наявність земельних володінь), ні релігійними причинами. Згідно з думкою провідного французького історика села, його можна пояснити лише незагойною травмою, спричиненою шуанським повстанням 1793–1799 рр. Ця особливість ще більше дивує нас, коли ми дізнаємось, що *cahiers de doléances* 1789 р. показують: більшість войовничих протестів проти десятини та духівництва походять із заходу, а не сходу. Тож, напевне, революційна республіка вдавалась до таких крайнощів, що її початкові прихильники обернулись на її непримиренних ворогів. На поведінку виборців за П'ятої республіки ще досі впливають помилки Першої республіки. "Неможлива річ, — писав Леруа-Ладурі, — пояснити теперішнє теперішнім"[1]. Якщо це твердження слушне для одного департаменту у Франції, наскільки ж воно слушніше для Європи загалом?

Жодна правдива розповідь про "контрреволюцію" не може не відзначити, як швидко мінялись ярлики. Конституціоналісти, що 1789 р. очолювали революцію, 1792 р. уже поставали "реакціонерами". Одна з найрішучіших хвиль

протесту, що в червні 1793 р. спалахнула повстаннями в Ліоні, Марселі, Бордо та інших місцях, була спрямована на підтримку жирондистів, які донедавна були найближчими партнерами якобінців. Навіть санкюлоти, що виграли право голосу і дешевий хліб, інколи обертались проти своїх якобінських патронів. Бонапарт, що начебто, як гадали, зрадив і Бурбонів, і республіку, стягнув на себе ненависть як "білих", так і "червоних". Вибух "пекельної машини" в Парижі 24 грудня 1800 р., яка мала вбити Бонапарта по дорозі до театру, влаштували роялістські *émigrés*, але його використали як привід для переслідувань якобінців та решти республіканських опонентів. Будь-якого опонента-невдаху можна було звинуватити як "реакціонера". [ROUGE].

Насильство — це та риса революції, яку її критики завжди вважали за найогиднішу. Насильство набувало багатьох форм. Охлократія й самосуд існували з самого початку, з 14 липня 1789 р., коли голови коменданта Бастилії Дюлоне та його підлеглих пронесли на піках через увесь Париж. Нічим не обґрунтовані напади на особу і майно священиків та аристократів стали звичайною річчю. Траплялися принагідні різанини, як-от убивство в Парижі в'язнів у вересні 1792 р.; було чимало вбивств, наприклад, убивство Марата; були акти страшної кривавої помсти, як-от у Марселі після падіння якобінців. Ці всі події не мали в собі нічого незвичайного. Але два аспекти революційного насильства не мали прецедентів: значне зростання кількості загиблих у боях внаслідок запровадження масової обов'язкової мобілізації і холоднокровне панування політичного терору, який започаткували якобінці. Коли стати на ґрунт психології мас, обидва ці феномени пов'язані з величезною енергією, що спонукає пригнічену й збанкрутілу націю до двадцятирічного маніакального періоду завзятого завойовництва. Цих обох нових прикмет насильства можна було уникнути.

Панування терору запровадив (Робесп'єрів) Комітет громадської безпеки і використовував його як усвідомлене знаряддя політики. Терор не обмежувався знищенням активних противників революції, він мав створити таку атмосферу страху й непевності, щоб ні в кого навіть думки не виникало про опір. Подвійною зброєю терору був, з одного боку, преріальський закон про підозрюваних, а з другого — Революційний трибунал. Закон вимагав від громадян виказувати кожного, кого можна запідозрити в неприхильному ставленні до влади. Вкупі з законом про максимальні ціни, що обертав усю економічну сферу на джерело потенційного злочину, закон про підозрюваних ставив кожну французьку родину під загрозу раптової, безпричинної катастрофи. Самс цей закон, згідно з яким майже завжди миттю оголошувано смертний вирок, ненастанно живив ґільйотину потоком невинних жертв. Загальна кількість страчених у Парижі сягає кількох десятків тисяч. У провінціях терор спирався на військову силу. Ми протвережуємось, усвідомлюючи, що на кожну жертву терору, забиту в Парижі, припадає десять замордованих у Вандеї.

Але дух, що його насаджував терор, і досі дивує нас. Терор створив атмосферу шпигунства, необмежених підозр і наплодив викажчиків. Моторошні сцени стали звичайнісіньким явищем: жертв на переповнених відкритих візках везли

до місця страти вулицями, де навколо аж хлюпала ненависть; чоловіки й жінки ставали перед лицем смерті, то спокійні й поважні, а то зламані й жалюгідні; огидні *tricoteuses*, баби зі шпицями, незворушно плетуть панчохи під гільйотиною, а тим часом у кошик поблизу них падають відрубані голови. Внаслідок надзвичайно крайніх обставин терор витворив широкий репертуар чорного гумору. Дантон, коли його запитали про ім'я та місце проживання, відповів: "Я Дантон, моє ім'я більш-менш добре відоме. Місце мого проживання — Le Néant [небуття], але я житиму в пантеоні історії". Демулен, коли його запитали про вік, сказав: "Мій вік такий самий, як і в *доброго санкюлота* Ісуса; для революціонерів це фатальний вік". Демуленові було тридцять три роки. Людовік XVI на ешафоті взявся виголошувати незакінчену промову: "Я помираю не винним і прощаю своїм ворогам, — почав він. — Я хочу, щоб моя кров..." Дантон у тій самій ситуації проказав: "Дантоне, не схитнися. — А потім: — Кате, покажи їм мою голову, вона варта, щоб на неї дивились". Робесп'єр, оскільки йому перед тим прострелили щелепу, лише викрикнув щось.

Чимало з тих, хто коїв революційне насильство, як-от Робесп'єр, самі стали жертвою насильства. Вестерман, "вандейський різник", загинув на тому самому ешафоті, що й Дантон. Згодом Директорія порушила судові процеси, покаравши декого з найсумнозвісніших садистів.

ROUGE

ТРИБАРВНИЙ прапор 1789 р. складався з білої барви французької королівської корогви та червоної *(rouge)* й синьої барв паризького прапора. Він мав стати прапором Французької республіки. Ті самі барви, проте розміщені вертикально, 1794 р. перейняла Батавська республіка, а згодом Нідерланди.

Проте революціонери невдовзі вибрали собі червоний прапор. За римської доби червоний прапор означав війну. Червоне було барвою крові, вогню та магії. За переказами, сучасна кар'єра червоного прапора почалася 1791 р., коли юрба, що нападала на палац Тюїльрі, підібрала просякнуту кров'ю королівську корогву. Відтоді *"червоне"* та *"біле"* були визнані як кольорові коди для революції і контрреволюції. Стендаль використав варіант *"Le rouge et le noir"*, "Червоне і чорне", для змалювання боротьби між радикалами і клерикальною реакцією за доби реставрації.

Кольорове кодування політичних рухів має глибокий підтекст. Червону барву перейняли "тисяча" Ґарібальді, соціалісти, а найревніше — комуністи. Зелену барву землі (а колись Меровінґів) узяли собі селянські партії, ірландські патріоти, а набагато пізніше — захисники довкілля. "Справжня блакитна", колись іспанський епітет для аристократичної крові, підійшла британським торі та решті консерваторів. Юніоністи віддавали перевагу жовтогарячій барві [ОРАНЖ], а ліберали — жовтій. Нацисти, за формою SA, спершу були відомі як "коричневі". Згодом, за формою SS, їх асоціювали з чорною барвою, що для решти була традиційною європейською барвою зла, смерті та розбою. У своїх концентраційних таборах нацисти примушували в'язнів носити ко-

льорові нашивки відповідно до схеми: червона — політичні; зелена — кримінальні злочинці; чорна — антигромадські елементи; рожева — гомосексуалісти; фіалкова — свідки Єгови; коричнева— цигани; жовта — євреї[1].

Але в кольорах чимало двозначностей. У католицькому символізмі червона барва означає мучеництво та кардиналів, біла — чистоту і цнотливість, блакитна — надію та Діву Марію, а чорна — лихо, домініканців та єзуїтів. За доби расової свідомості та політичної коректності "чорне — це гарне", "білі" такі ж небажані, як "небіжчики", "червоношкірих" треба замінити на "кардиналів", а найулюбленіше порівняння — веселка.

Законодавчі реформи йшли такою ж широкою ходою, як і сама революція, проминувши конституційну, республіканську та імперську фази. Наслідком стала надзвичайна плутанина. Інституції старого ладу були скасовані, їх заступили незрілі або недовговічні інституції, потрібні для поточної миті, згодом імперія переробляла або змінювала їх для своїх власних цілей. Кінець кінцем поставав якийсь химерний покруч, ні *ancien* риба, ні революційне м'ясо. Наприклад, спадкове дворянство було скасоване 1789 р. разом з іншими суспільними станами. За республіки всіх людей зведено до одного рангу: *citoyen* або *citoyenne* (громадянин або громадянка). Бонапарт висунув ідею просування відповідно до заслуг, *la carrière ouverte aux talents*, кар'єри, відкритої для талантів, тож імперія запровадила ієрархічну систему нових рангів та титулів, аристократію принців, герцогів і графів, основану на державній службі. *"Légion d'Honneur"* ("Почесний легіон", 1802 р.) — власна Наполеонова ідея запровадження ордена за заслуги.

У царині релігії закон про цивільний статус духівництва (1790 р.) обернув усіх священиків на оплачуваних державних службовців і відібрав усе церковне майно. Республіка переслідувала всіх священиків, хто не склав присяги, розганяла дозволену конституціоналістами церкву, дехристиянізувала громадське життя, винайшовши свій власний світський календар і свої світські культи, якот Поклоніння Верховній Істоті 1794 р. або теофілантропія 1796 р. Бонапарт, спершу принизивши папство, знов офіційно запровадив католицизм. Липневий конкордат 1801 р. визнав його за релігію більшості французького народу, залишивши, проте, церковні призначення, платню та майно в руках держави. Папа Пій VII був присутній на коронації імператора в соборі Богородиці Паризької 2 грудня 1804 р., проте надто повільно рухався, і Бонапарт сам поставив корону на свою голову. Слушно чи ні, а ім'я Фелікса Біґо *(Bigot)* де Преамено (1747–1825), Наполеонового міністра культів, стало епонімом для слова, що означає релігійну нетерпимість (*bigotry*, святенництво). [ГІЛЬЙОТЕН].

У царині освіти колишня монополія церковних шкіл була ліквідована. За імперії система централізованої державної освіти, зіперта на міністерство в Парижі і на *lycées*, ліцеї, в усіх великих містах, забезпечила Франції одну з найхарактерніших для її життя інституцій.

У сфері внутрішнього врядування скасовано давній поділ на провінції разом з їхніми історичними привілеями та асамблеями. 83 набагато менші

départements, або округи, які були створені 1790 р. і подіставали назви від річок або гірських хребтів, залишились і за імперської доби, число їх навіть значно зросло. Внутрішню організацію департаментів змінив Наполеон, запровадивши посаду префекта департаменту.

В економічній царині революційні режими пробивали собі шлях крізь довгу низку експеґиментів. 1790 р. Установчі збори, скасувавши давні надходження, були змушені вигадати силу нових земельних, прибуткових та майнових податків. Вони фінансували націоналізацію церковного майна, випустивши славетні *assignats*, державні обліґації, які дедалі більше обертались на дуже знецінені паперові гроші. 1793 р. якобінці ухвалили економічну програму, яка мала задовольняти потреби масової армії, терору та їхньої соціальної ідеології. Якобінську доктрину "єдиної волі" застосовували до економіки не меншою мірою, ніж до політики, і на її основі постала державна військова промисловість; через закон про максимальні ціни був запроваджений суворий контроль за цінами і скасовано всі селянські борги. Після 1795 р. Директорія вже не зважала на економічну політику, щораз більшою мірою заступаючи її воєнною здобиччю та даниною. Згодом Наполеон додав ще кілька рис застарілого кольберівського меркантилізму. Втілення ґрандіозних громадських проектів стало можливим завдяки пріоритетові, який надавали реґулярному допливу готівки всередину країни.

І республіка, і імперія були проти вільної торгівлі, і тривала війна з Британією за контроль над торговельним мореплавством почалася під час першої коаліції. В листопаді 1806 р. берлінський указ Наполеона офіційно сповістив, що Британські острови мають зазнати блокади. "Я хочу, — казав імператор, — завоювати море силою суходолу". Британська відповідь надійшла 1807 р. у формі урядового декрету, який забороняв усім нейтральним країнам торгувати із Францією — хіба що буде осібний дозвіл. Ця заборона спровокувала в грудні 1807 р. міланський указ Наполеона, який погрожував страшними карами кожному, хто дотримуватиметься британських наказів. Новостворена континентальна система була зміцнена в усіх країнах, окупованих Францією, і дала Наполеонові змогу співпрацювати з рештою країн, як-от Данія, Швеція та Росія. Ця система вперше дала Європі змогу відчути, що таке об'єднана економічна спільнота, але водночас призвела й до великого невдоволення, яке підірвало французькі позиції.

Оподаткування зазнало чимало всіляких пригод. Щезли старі ненависні податки та пільги. Конституційний режим прагнув справедливого й загального податку для всіх, натомість якобінці скасували вимогу, на підставі якої виборче право обмежувалось платниками податків. Директорія знову повернулась до демократії власників. За імперії, дарма що централізовані земельні податки збирали набагато ефективніше, податковий тягар, надто для селян, був незмірний.

Потік законотворчості 1790-х років спричинив загату, яку можна було розібрати лише послідовним переглядом та кодифікацією. Цю роботу почав іще 1792 р. Конвент, і вона завершилася справді видатним цивільним кодексом (1804 р.), який

невдовзі назвали *Code Napoléon*, Наполеоновим кодексом. Кодекс заступив 360 місцевих кодексів, чинних 1789 р., і правив за своєрідний середній шлях між римським правом Півдня і звичаєвим правом Півночі, між еґалітарними принципами 1789 р. і авторитарною, зумовленою власністю реакцією Директорії. (Загальне право втратило своє місце в цивільній сфері). Були потверджені загальні права громадян та рівність усіх перед законом. У сімейному праві збереглися цивільний шлюб та розлучення, проте рівний поділ майна був обмежений спадкоємцями чоловічої статі. Одружених жінок визнано за "неправоможних" укладати контракти. Цей кодекс глибоко вплинув на соціальний розвиток принаймні тридцяти країн.

Як оцінювати з відстані часу, наймогутніший вплив революції, напевне, виявився в царині чистих ідей. Адже чимала частина тієї докладної законотворчості зазнала дальшої ревізії після 1815 р. або ж застосовувалась лиш у Франції. Зате багато основних ідей та ідеалів, навіть якщо вони не одразу знаходили собі форму практичного вияву, залишились для роздумів і оцінок усього світу. Наприклад, республіканський рух у Франції зазнав поразки задовго до реставрації монархії в 1814–1815 рр. Але він був живий і живив традицію, що знов утвердилась у 1848–1851 рр. і назавжди заволоділа країною після 1871 р. Оскільки монархія й далі становила головну форму врядування в Європі XIX ст., пам'ять і приклад Першої французької республіки 1792–1799 рр. з могутньою силою чарували людську уяву.

Ідея самої революції була вже незнищенна — навіть там, де ті або ті революційні рухи зазнавали поразки. До 1789 р. більшість європейців дотримувалися статичного погляду на соціально-політичний лад, у найкращому разі зміни можуть бути лиш обмежені й поступові. Після 1789 р. кожен знав, що світ можна перевернути догори дриґом, що гурт рішучих людей може мобілізувати суспільні сили й психологічні мотори, які лежать під поверхнею здебільшого спокійного суспільства. Усвідомлення цієї можливості всюди породило паніку, а подекуди й надію. Воно ще й дало могутній поштовх розвиткові соціальних наук. Отже, революцію вже треба було відрізняти від усіх нижчих форм повстання, від *jacquerie* і від *putsch*.

Контрреволюція теж набула розгону. Відтоді революційні принципи треба було зрівноважувати їхніми протилежностями. *"Роздумам"* Берка (1790 р.) в англомовному світі та думкам Ґете в німецькому світі судилося мати тривалий вплив. Теоцентричні *"Considérations"* (1796 р.) де Местра, що вбачав у революції гнів Господній, мали потім численних наслідувачів, тягнучись крізь покоління аж до Олександра Солженіцина. Всі вони поділяли інстинктивну огиду Берка до "антагоністичного світу божевілля, незгоди, нечестя, безладдя і марних страждань".

Уявлення про права людини, хоч не французькі революціонери його винайшли, безперечно, саме завдяки їм стало однією з головних прикмет сучасного світу. "Декларація прав людини і громадянина" далі утверджувала принципи, що містились в англійському біллі про права 1689 р. та у визначальних деклараціях, пов'язаних з утворенням незалежних США. Знівечена й розбита, ця

декларація збереглась як тривкий пам'ятник ранньому ідеалізмові революції. Ухвалена 26 серпня 1789 р. "у присутності й під покровительством Верховної Істоти", вона складалася з преамбули в стилі своєї американської попередниці й сімнадцяти статей, що перелічували "природні, невідчужувані й священні права" людства:

I. Люди народжуються й живуть вільними та рівними в правах. Соціальна різниця між людьми може спиратись тільки на громадську корисність.
II. Мета кожного політичного об'єднання — збереження природжених і невідчужуваних прав людини. До них належать: право на свободу, право на власність, на безпеку від гноблення та опір проти нього.
III. Принцип усякої суверенності спирається на народ. Жодна група, жоден індивід не може застосовувати влади, що не походить безпосередньо від народу.
IV. Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить решті людей.
V. Закон може забороняти тільки ті дії, які шкодять суспільству...
VI. Закон — це вияв загальної волі... Він має бути один для всіх — і коли захищає, і коли карає.
VII. Жодну людину не можна звинуватити, заарештувати, затримати, окрім випадків, передбачених законом.
VIII. Закон має визначати тільки ті покарання, які вкрай необхідні. Нікого не можна карати на підставі пізніше ухвалених законів.
IX. Кожну людину вважають за невинну, якщо її провини не доведено.
X. Нікого не можна переслідувати за його погляди, навіть релігійні — поки вияв тих поглядів не загрожує громадському ладові.
XI. Необмежене поширення думок та поглядів — одне з найнеоціненніших людських прав. Отже, кожен громадянин може вільно писати, говорити й публікувати, пильнуючи лише, аби не скоїти визначених законом злочинів.
XII. Для ґарантування названих прав потрібна збройна державна сила. Її запроваджують задля загального добра, а не користі тих, кому вона довірена.
XIII. Державне оподаткування необхідне задля утримання збройних сил та адміністрації. Оподаткуванню мають підлягати всі без винятку громадяни відповідно до їхніх спроможностей.
XIV. Громадяни... мають право контролювати мету, рівні та ступінь оподаткування.
XV. Суспільство має право вимагати звіту в кожного державного службовця.
XVI. Будь-яке суспільство, де не ґарантовані права й нема поділу влад, не має конституції.
XVII. Право власності священне й непохитне, жодну людину не можна позбавити власності, хіба що з огляду на державну необхідність, судовий процес або задля справедливого відшкодування[33].

Згідно з суспільними традиціями, "права людини" автоматично охоплюють і права жінок. Але кілька сміливих душ, і серед них Кондорсе, не погодилися з цим твердженням, доводячи, що жінок просто знехтувано. Отже, з часом до первісного тексту декларації додались нові ідеї, зокрема про права людини в соціально-економічній сфері. Стаття XXI переглянутої декларації, ухваленої в червні 1793 р., проголошувала:

"Соціальна допомога — священний обов'язок [*dette*]. Суспільство зобов'язане допомагати нещасним громадянам, чи то знаходячи їм роботу, чи то забезпечуючи засоби виживання тим, хто неспроможний працювати"[34].

Рабство було заборонене 1794 р. Держава ґарантувала релігійну толерантність. [FEMME].

Звісна річ, французький варіант людських прав був великою мірою обмежений диктаторською практикою як республіки, так і імперії. Після 1815 р. він і далі протистояв міцній централізованій бюрократичній державі. Проте його вплив був набагато більший, ніж вплив англосаксонського варіанта: почасти тому, що тодішня французька культура була значно впливовіша, а почасти тому, що французькі солдати пронесли його за плечима через увесь континент. Це не вперше агенти гноблення розсівали насіння нового визволення.

На географічні особливості революційної ходи дуже часто не звертають уваги. Париж, хоч він домінував, — це ще не вся Франція. В Тулоні, окупованому 1793 р. англо-іспанським флотом, у порту і в місті точилися запеклі бої між роялістами та республіканцями. В Марселі, Бордо та Ліоні теж лютувала громадянська війна, і червоний терор якобінців нітрохи не поступався "білому теророві" 1794–1795 рр. У багатьох регіонах роялістські погляди напевне забезпечили б собі підтримку більшості населення, якби його можна було ефективно організувати. Хай там як, революціонери здобували перемогу — почасти завдяки своїй могутнішій централізованій військовій силі, а почасти внаслідок війни, що міцно пов'язала оборону революції з обороною Франції. Ніде оцей збіг патріотичного та революційного завзяття не проступає з такою виразністю, як у *"Chant de guerre de l'armée du Rhin"* ("Бойовій пісні Рейнської армії", 1792 р.), інакше *"La Marseillaise"*, "Марсельєзі", якій через вісімдесят років судилося стати національним гімном Французької Республіки. [СТРАСБУРҐ].

Величезний стимул для розвитку дістала концепція новітньої держави, пов'язана з уявленням про централізований уряд, який застосовує загальні для всіх закони до всіх без винятку громадян на всій державній території. Елементи цієї концепції формувалися протягом століть, і не тільки у Франції. Проте люта якобінська нівеляція та енергійна імперська диктатура за двадцять років завдали більшої шкоди французькому партикуляризмові, ніж абсолютистська монархія за багато десятиріч. Але ще більшу вагу мало те, що, викинувши на смітник увесь музей застарілих державних структур Європи — від Священної Римської імперії до Венеціанської республіки, — революційні армії майже цілковито розчистили ґрунт для адміністративних реформ XIX ст. Націоналізм теж аж ніяк не був створений самою Французькою революцією (див. розділ X), проте як ідеологія нації, так і національне самоусвідомлення незмірно зміцніли в тих країнах, де був повалений старий лад.

Неминуче постав мілітаризм — віра, що збройна сила — слушне та ефективне знаряддя політики. Війни XVIII ст. здебільшого мали якусь обмежену мету, й навіть найзавзятіші войовники здобували більше території завдяки дипломатії, ніж на бойовищах. Натомість французькі революційні армії, що виникли після 1792 р. на основі масової мобілізації, воєнної економіки та палкого бажання схопитися за зброю, могли досягати результатів цілковито іншого масштабу. Хоча прикінцева поразка французьких військ може, звичайно, дово-

дити і обмеженість мілітаризму, їхня начебто непереможна хода протягом майже чверті сторіччя показала, як багато можна досягнути війною. Ті успіхи — спадщина Лазаря Карно (1753–1823), військового інженера та адміністратора; його вітали як "організатора перемоги" Комітет громадської безпеки, Директорія, імперія, а передусім — сам Бонапарт. "Війна — стан насильства, — писав Карно, — і її треба або довести *à l'outrance* [до повної перемоги], або йти додому".

Революційна війна, 1792–1815 рр.

Перспектива, що революція спровокує спочатку громадянську, а потім міжнародну війну, існувала з самого початку. Попри офіційну відмову від загарбницьких війн, проголошену Установчими зборами в травні 1790 р., не було жодного монарха, який міг би спокійно дослухатися до закликів *"Mort aux tyrans!"*, "Смерть тиранам!", що дедалі гучніше лунали на вулицях Парижа. Так само не було й революціонера, що міг би затишно спати серед ворожих змов *émigrés* та монархістів. Зумисне провокування влади створювало загальну атмосферу незатишку. 1791 р. папа відкрито засудив революцію. Виклик кинули, з одного боку, жирондист Ж. П. Брісо, що закликав до народного хрестового походу проти "деспотів", а з другого — імператор Леопольд, брат Марії-Антуанети, що, зустрівшись у Пільніці з прусським і саксонським монархами, закликав утворити лігу володарів "для відновлення честі Його Найхристияннішої Величності".

FEMME

Олімпія де Ґуж (1748–1793), різниківна з Монтобана, добулась до Парижа молодою вдовою. Народившись як Марі Ґоз, вона відмовилась брати чоловікове прізвище й вигадала собі псевдонім, наміряючись узятись до письменницької праці. Вона писала п'єси і політичні брошури з перших днів революції. Розлючена недопуском жінок до Установчих зборів, вона опублікувала *"Les droits de la femme et du citoyen"* ("Права жінки і громадянина", 1791 р.) як протест проти "Прав людини":

I. Жінка народжується й живе вільною та рівною в правах із чоловіком...
II. Мета всіх політичних об'єднань — збереження природних і невідчужуваних прав жінки і чоловіка. До них належать: право на свободу, право на власність, на безпеку і опір проти гноблення.
III. Принцип суверенності спирається на сутність нації, що є не чим іншим, як союзом жінки і чоловіка.
IV. ...Реалізація природжених прав жінки не має інших меж, окрім тиранії чоловіка, що опирається їм.

V. Закони природи і розуму забороняють усі дії, шкідливі для суспільства...
VI. Закон має бути виявом загальної волі; всі громадяни, жінки й чоловіки, повинні брати участь у її формуванні. Всі громадяни, оскільки з погляду закону вони рівні, мають однакове право бути обраним чи висунутим на всі посади й становища... незважаючи на жодну різницю, крім різниці в чеснотах і талантах.
VII. ...Жінки підлягають вимогам закону так само, як і чоловіки.
VIII. Людину можна карати лиш на підставі закону, опублікованого до скоєння злочину і застосовного до жінок.
IX. До кожної жінки, яку визнають винною, з усією суворістю застосовують закон.
X. Нікого не можна переслідувати за його погляди. Жінка має право підніматись на ешафот; вона повинна мати право ще й підніматись на трибуну.
XI. ...Будь-яка громадянка може вільно сказати: "Я мати твоєї дитини", — без усяких варварських упереджень, що примусили б її ховати правду.
XII. Ґарантія жіночих прав пов'язана з абсолютним правом жінки на працевлаштування...
XIII. Внесок жінки та чоловіка до функціонування державних служб має бути однаковий.
XIV. Громадяни — і жінки, й чоловіки — мають однакове право визначати розмір податків.
XV. Усі жінки, пов'язані своїм внеском до суспільства з усіма чоловіками, мають право вимагати звіту про роботу від кожного державного урядовця.
XVI. Будь-яке суспільство, де не ґарантовані права і нема поділу влад, не має конституції.
XVII. Майно ділять порівну між обома статями..."

Цей текст, основоположна хартія фемінізму, був не більше ніж цікавою химерою. Прилюдно наважившись заперечити Робесп'єрів терор, його авторка пішла на ґільйотину.

Анна-Жозефа Теруань де Мерікур (1758–1817), "амазонка свободи", прийшла до Парижа з Льєжа обстоювати куди войовничіший різновид фемінізму. Вона вважала, що жінки повинні боротись за революцію, і організувала для цього лютий леґіон жіночої міліції. "Голки та мотовила, — писала вона в брошурі *"Les françaises devenue libres"* ("Француженки стають вільними", 1791 р.), — не єдина зброя, якою ми вміємо орудувати".

Мері Волстонкрафт (1759–1797) прибула до Парижа з Лондона, де в книжці *"Vindication of the rights of men"* ("Захист прав людини", 1792 р.) вона нападалась на Беркові *"Reflections"*. Її книжка *"Vindication of the rights of women"* ("Захист прав жінки", 1792 р.) розширила раціоналістичну позицію Олімпії де Ґуж. Вона вийшла заміж за письменника політичного спрямування Вільяма Ґодвіна і померла під час пологів, народивши доньку, що згодом стала дружиною поета Шелі.

Погляди цих обох радикальних феміністичних піонерок пробудили дуже мало симпатій у провідних революційних колах. Русо, що перший задав тон, пропонував жінці роль, яка поєднувала б самозречений героїзм римської матрони з ніжною жіночістю,

яка заохочувала б чоловіків бути мужнішими. Такі жінки, як де Ґуж, Теруань де Мерікур, пані Ролан, Шарлота Корде або Цецилія Рено, справляли на Робесп'єра не більше враження, ніж жіночий похід на Версаль — на короля. В червні 1793 р. жінок окремим декретом позбавили громадянства[2].

Усі монархи — Росії, Австрії, Швеції, Пруссії, Саксонії та Іспанії — схилялися до активної інтервенції. До неї дуже й дуже заохочувала Катерина II, висловивши погляд, що "французькі події непокоять усі коронованні голови". Їхній проводир Ґустав III розробив невдалий план варенської втечі. Він уже одержував субсидії від Росії, як його вбили на балі-маскараді в Стокгольмі 16 березня 1792 р. Проте найбільша перешкода для монархів полягала в двозначній позиції самого Людовіка XVI, чиї прилюдні заяви суперечили його таємному листуванню; він водночас і опирався революції, і співпрацював із нею. Хай там як, але нескоординовані поради потенційних рятівників Людовіка XVI призвели до втрат часу, і революціонери перебрали ініціативу до своїх рук. У квітні 1792 р., за згодою короля, вони оголосили війну Австрії та Пруссії. [СТРАСБУРҐ].

СТРАСБУРҐ

24 квітня 1792 р. у французькій армії в Страсбурзі поширилась новина, що оголошено війну проти першої коаліції. Цієї ночі під час гульні в будинку страсбурзького мера капітан інженерних військ з Юри Клод-Жозеф Руже де Ліль (1760–1836) написав і слова, і музику "Le chant de guerre pour l'armée du Rhin" ("Бойової пісні Рейнської армії"). Її натхненні рядки невдовзі співатимуть усюди, де революційна справа опиниться в небезпеці:

Allons, enfants de la Patrie!
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé. [*bis*]
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras
Égorger nos fils et nos compagnes
Aux armes, Citoyens! Formez vos bataillons!
Marchons, marchons!
Qu'un sang impur abreuve nos sillons.

Гей, діти рідної країни,
Ходім — настав славетний час!
Бо лютий ворог стяг руїни
Вже розгортає проти нас.
Вам чути, як здаля лунає
Той рев шалених вояків —
Іде, іде проклята зграя,
Щоб ваших нищити синів.
Громадо, в бій ставай! До лав, батьки й сини!
Рушай! Рушай!
Хай чорна кров напоїть борозни!"*

Оскільки пісню співали в Страсбурзі, її довелось перекласти німецькою мовою як *"Strassburgerlied"*. Улітку як *"Strasbourgeoise"* вона досягла півдня Франції. Ввечері 22 червня її співав на бенкеті в Марселі студент з Монпельє Франсуа Міруа. Пісня так

* Переклад Миколи Вороного. — *Перекл.*

сподобалась, що її всю дорогу з Марселя до Парижа виспівував батальйон добровольців. Коли 30 липня вони ввійшли до столиці з цією піснею на вустах, її негайно назвали "Гімном марсельців", або просто *"Марсельєзою"*. Щодо подальшої кар'єри цієї пісні нема жодного сумніву. Зате є сумнів, чи той батальйон добровольців з півдня справді міг говорити французькою[1].

"Марсельєза" пришвидшувала ходу революційних армій, що маршували по всій Європі. Пісню переклали і співали багатьма мовами — від італійської до польської. Її офіційно схвалив Конвент своїм декретом від 26 месидора III року (14 липня 1795 р.), запровадивши таким чином звичай мати національний гімн, на відміну від королівського (як-от "Боже, спаси короля"). *"Марсельєза"*, — полюбляв казати Наполеон, — найвидатніший генерал республіки".

Щодо самого Руже де Ліля, то 1793 р. його заарештували за роялістські симпатії; він вижив, а згодом помер у злиднях. Пам'ятник йому стоїть у Лон-ле-Соньє.

Перехід до війни слід вважати за одну з найстрашніших постанов Людовікової *politique du pire*, політики найгіршого. Отже, навесні 1792 р. і двірська партія, і крайні радикали наполегливо схиляли короля оголосити війну. Королева прагнула війни, щоб революція зазнала поразки від міжнародних рятівних сил її брата. Радикали прагнули війни, щоб фракція Брісо могла використовувати воєнний тріумф. Отож король піддався на їхні слова, зневаживши поради як своїх поміркованих жирондистських міністрів, так і якобінців. 20 квітня 1792 р. кепсько підготованим французьким військам наказано перейти кордон і вдертись у австрійські Нідерланди. Результати Людовікової гри були такі, яких не сподівався жоден з тих дорадників, що спонукали його взятися за карти. Попервах прямого військового зіткнення не було. Королевині визвольні сили матеріалізовувались дуже повільно. Фракція Брісо не здобула жодної тривкої переваги, протягом літа над нею взяли гору якобінці. Європа мало-помалу втрачала всяку надію на мирне врегулювання. Зникла й довіра до короля: його почали скидати з трону ще до того, як у вересні при Вальмі сталася перша велика битва.

Одна лише Росія не вагалась. Імператриця Катерина була скута війною з Туреччиною, що закінчилась тільки в січні 1792 р. Яським договором. Після цього імператриця негайно повернула очі на Захід. Її внесок до антиреволюційного хрестового походу був спрямований проти польської конституції, "якої вона не могла терпіти ні хвилини":

"Польська конституція аж ніяк не була якобінською. Але для Катерини навесні 1791 р. годі було вибирати між революційною Польщею та революційною Францією... Вона відчувала в Польщі приховані революційні тенденції... й душила революцію там, де до неї можна було найлегше доступитись"[35].

Скликавши в Санкт-Петербурзі фіктивну конфедерацію зрадливої польської шляхти і змусивши короля Пруссії відмовитись від його польських симпатій

чи ще чогось, Катерина звеліла російській армії виступати, і якраз тієї самої пори Людовік XVI наказав французькому війську теж посуватися вперед. Отже, революційна війна почалася одночасно на Сході й на Заході. Проминуло двадцять років, перше ніж її ініціатори, Франція і Росія, зіткнулись у вирішальному випробуванні сил.

Тож, як бачимо, російсько-польська війна 1792–1793 рр. становила складову частину революційної панорами. Вона великою мірою визначила рівновагу сил, яку згодом застав на Сході Наполеон. Результат війни аж ніяк не був визначений наперед. Під командою королевого небожа Юзефа Понятовського та ветерана американської війни Тадеуша Косцюшка, засновника Вест-Пойнтської академії, молоде польське військо виправдало себе напрочуд. 18 червня 1792 р. воно одержало блискучу перемогу під Зеленцями на Поділлі, через місяць по тому, як російські війська вдерлись до польської України. Становище поляків і далі було цілком стерпне, аж поки їх оточило ззаду прусське військо. Кінець кінцем результат війни вирішила скорше капітуляція короля, ніж сила зброї. Приєднавшись, аби припинити пролив крові, до Тарговицької конфедерації, за якою стояли росіяни, Станіслав-Авґуст погодився на умови другого поділу, підписані в Санкт-Петербурзі 4 січня 1793 р., і взявся втілювати їх у життя. Через півроку в Гродно у Литві під загрозою російських гармат зібрався останній сейм в історії Речі Посполитої. Представники аристократії, яким загрожувала конфіскація маєтків, надали юридичної форми приниженню власної країни. Споневажена і спаплюжена конституція 3 травня була скасована. Росія анексувала величезну територію, завбільшки з половину Франції. Пруссія забрала собі Данциґ (що невдовзі повстав). [**TOR**].

TOR

BRANDENBURGER Tor, Бранденбурзькі ворота, були споруджені як одна з дев'ятнадцяти брам старої, обгородженої муром частини Берліна 1793 р., того самого року, коли король Прусського королівства взяв участь у революційних війнах. Їхня елеґантна дорична колонада наслідувала афінські Пропілеї. Тим воротам з *auriga* нагорі — групою велетенських бронзових постатей, що зображували "колісницю перемоги", — судилося стати свідком як трагедій, так і успіхів новітньої Німеччини. Вони бачили пишний вступ Наполеона до Берліна 1806 р., а також усі інші військові паради, що гули й гримотіли вздовж вулиці *Unter den Linden* ("Під липами") для короля, імператора, президента і фюрера. 1871 р. вони вітали переможні війська, що верталися з франко-прусської війни до міста, яке ще й тоді змальовували як "антисанітарне й безбожне", — саме ця подія й спонукала взятися до першої відбудови Берліна як німецької імперської столиці. 1933 р. ворота привітали канцлера Ґітлера. Під час битви за Берлін у квітні–травні 1945 р. ворота стояли на межі між Білоруським та Українським "фронтами", що суперничали між собою; командували ними маршали Жуков і Конєв. Того дня, коли два російські сержанти з армії Жукова занесли червоний прапор на верши-

ну недалекого райхстаґу, на їхніх руїнах солдати 1-ї Польської армії в складі армії Конєва поставили червоно-білий прапор. 1953 р. ворота височіли над фатальним маршем протесту східнонімецьких робітників. З серпня 1961 по листопад 1989 р. вони становили привабливу центральну частину Берлінської стіни.

Протягом цих двох сторіч *auriga* нагорі правила за мимовільний флюґер європейського політичного клімату. 1807 р. її вивезли до Парижа. 1814 р. скульптурну групу знову підняли нагору, проте розвернули колісницю на захід. 1945 р. вона була розбита, і її відновлено лише 1953 р., коли з первісних форм вилито нові скульптури. Цього разу комуністична влада розвернула колісницю на схід. Коли 1991 р. у зв'язку з готуваннями до переїзду уряду об'єднаної Німеччини почалася третя відбудова Берліна, скульптурну групу знову розвернули на захід. Її позиція відзначає стан не тільки відносин обох половин Берліна, а й відносин обох половин Європи[1].

Символічні жести у бронзі чи камені можна знайти в багатьох місцях. Наприклад, у Загребі наприкінці XIX ст. статую хорватського героя генерала Єлачича спершу поставлено так, щоб він показував і водночас звинувачував пальцем Будапешт. 1991 р. статую повернули, щоб генерал показував на Белград. Але, за повідомленнями, 1993 р. його розвернули знову, щоб він показував на Кнін, столицю самопроголошеної сербської республіки Країни.

На Заході революційні війни обернулись на титанічний комплекс конфліктів, які поглинули майже весь континент. Воєнна кампанія 1792 р. налякала Францію, і той переляк спонукав вождів революції спершу повалити короля, а потім провадити неперервну війну. Початковий французький наступ на австрійську територію невдовзі обернувся на похід прусських та австрійських колон углиб Франції. Проте зухвалі політичні заяви герцога Брауншвайзького не привели до сміливих воєнних дій. Пруссаки рухались так повільно, що Ґете, подорожуючи з веймарським загоном, мав час на вивчення психологічного ефекту падіння гарматних ядер. Вони спокійно собі стояли в Аргонському лісі, за двадцять миль від кордону, як раптом, у битві під Вальмі 20 вересня 1792 р., їх відкинула славетна "революційна канонада". Після цього революція живила війну, а успішна війна живила революцію. Ще не скінчився й рік, а революційні армії знову були в Нідерландах і захопили Савою. Відтоді вони невпинно просувалися вперед майже два десятиліття.

Розвиток революційних війн часто описують, розповідаючи про три великі коаліції, утворені проти Франції в 1793–1796, 1799–1801 та 1805–1814 рр. Це хибний шлях — почасти тому, що кожна з тих коаліцій невдовзі розпадалась, а почасти тому, що боротьба часто не припинялась і в проміжках між коаліціями. Інтереси континентальних держав, що становили хребет коаліційних сил, — Австрії, Пруссії та Росії — не завжди збігалися з інтересами головних організаторів коаліції — британців та їхнього видатного військового міністра Вілья-

ма Піта Молодшого (1759–1806). За різними критеріями, було не просто три, а п'ять, шість чи навіть сім коаліцій. Партнери Британії по коаліції раз по раз страждали від інтервенції та окупації, зате сама Британія на своєму недосяжному острові — ні. Конфлікт був пов'язаний із важливими економічними, так само як і військовими наслідками. Він не раз поширювався за межі Європи, засвідчуючи вияви глобальної, міжконтинентальної стратегії.

Перша коаліція, 1793–1796 рр., показала, як важко тримати союзників укупі. Росія докладала дуже невеликих зусиль, перетравлюючи Польщу. Пруссія занедбала коаліцію 1795 р. з тих самих причин. Австрія була кинута напризволяще, зазнаючи спустошливих французьких атак як у Нідерландах, так і в Північній Італії. В 1795—1796 рр. Іспанія перейшла на бік Франції, і Британія лишилася сама, тільки флот урятував її від лиха. Франція, розбиваючи контрреволюцію вдома, почала створювати революційні режими за кордоном. Батавська республіка (1794 р.) в голандських Нідерландах була першим із багатьох. Франція, крім того, почала плодити молодих генералів, напрочуд талановитих та енергійних. Першим з них був генерал Лазар Гош (1768–1797), що, перемігши на Рейні, розбив шуанів і навіть намірявся захопити Ірландію.

На Сході, попри другий поділ, Річ Посполита й далі відмовлялася коритись. На початку 1794 р. Тадеуш Косцюшко повернувся з вигнання, а 24 березня на давньому ринковому майдані в Кракові проголосив акт повстання за "національне самоврядування... і за свободу для всіх". У травні він видав маніфест, надавши свободу кріпакам. Відлунням перемоги його селянського війська з косами над професійною російською армією при Рацлавіце (4 квітня) став тріумф вандейців при Шоле. Проте у Варшаві та Вільні взявся порядкувати простолюд. Народні суди засуджували єпископів, російських агентів та конфедератів до смерті. Це вже, нарешті, була відверта революція, тепер мали втрутитись монархи. Варшаву з заходу обложило прусське військо. Дві російські армії наступали зі сходу. 10 жовтня при Мачейовіце поранений Косцюшко впав з коня, і пішла хибна чутка, начебто він вигукнув: *"Finis Poloniae!"* — "Польщі кінець!" Суворов штурмував Прагу, східне передмістя Варшави, і вирізав усіх жителів. До Санкт-Петербурга він послав рапорт із трьох слів — "УРА, ПРАГА, СУВОРОВ" — і одержав відповідь з трьох слів: "БРАВО, ФЕЛЬДМАРШАЛ, КАТЕРИНА". [METRYKA].

METRYKA

1795 р., придушивши Річ Посполиту, російська армія вивезла польські та литовські державні архіви до Санкт-Петербурга. Серед трофеїв була й *Metryka Koronna*, Коронний реєстр, Польського королівства, що містив копії всіх актів, статутів та хартій, виданих королівською канцелярією з часів середньовічної доби, разом з такою самою збіркою документів із Великого князівства Литовського та Мазовецького князівства.

Оскільки каталоги та покажчики теж були забрані, у Варшаві ніхто точно не знав, що саме втрачено. Польські історики не мали змоги вивчати історію рідної країни, бо росіяни та пруссаки перешкоджали їм усе XIX ст. За кордоном створювалось враження, ніби роль Польщі в європейській історії така ж марґінальна, як і її роль у сучасній політиці.

Спроби знайти, відтворити і, якщо можливо, повернути польські втрачені архіви тривають уже двісті років. Якусь частину повернено після 1815 р., трохи більше — після Ризького договору 1921 р. Решту матеріалів складено докупи з розпорошених по світу окремих копій. 1945 р. Радянська армія знову привласнила собі все цікаве, повернувши незначну кількість вибраних матеріалів лиш у 1960-х роках. Жоден незалежний дослідник ніколи не мав змоги попрацювати без усякого контролю в царських та радянських архівах[1]. [ТРОФЕЇ].

Лиш у 1980-х роках одна американська дослідниця підготувала докладний звіт про долю Литовського реєстру, *Metryka Litewska,* датованого 1440 р. Працюючи з дозволу влади в радянських архівах задля допомоги західним ученим та маючи часткову копію каталогів, що її в XVII ст. зробили у Варшаві шведські інтервенти, вона ретельно простежила долю більшості архівних матеріалів: адже російські архіваріуси невпинно перейменовували їх, перерозподіляли та переміщали[2]. Але однаково: через два сторіччя після крадіжки головна частина Литовського реєстру залишається в Санкт-Петербурзі. Звертання урядів Литви та Білорусі зосталися без відповіді, оскільки Російська Федерація офіційно претендує на всі документи, пов'язані з "історією Росії", в архівах колишньої РРФСР, "незважаючи на їхнє місце збереження та форму власності"[3].

Західні історики звикли наголошувати на принципі звертання до документальних джерел, і ця порада слушна всюди, де ті документальні джерела доступні. Проте вони забувають про ще важливіший принцип, який уже не одне сторіччя добре розуміє російська влада, а саме: той, хто контролює документи, може контролювати і їхнє використання та інтерпретацію.

Тож після тих подій третій поділ Польщі відбувся на підставі припущення, що поляки та їхня республіка вже не існують: ніхто не питав їхньої згоди. Пруссія забрала Мазовію та Варшаву, назвавши їх "Новою Південною Пруссією". Австрія взяла інший величезний шмат і назвала його "Новою Галичиною". Росіяни задовольнилися шматочком завбільшки з Англію. До остаточного договору, підписаного в Санкт-Петербурзі, був доданий таємний протокол:

"З огляду на необхідність усунути геть усе, що може оживити пам'ять про існування Польського королівства... високі договірні сторони погодились... ніколи не вводити до своїх титулів назву або навіть вказівку на назву Польського королівства, що має залишитися придушеним віднині на віки вічні"[36].

Але тоді, коли Бонапарт уже рушив уперед, ніхто в Західній Європі не переймався наругою, яку вчинили над Польщею. Росія утвердила свою репута-

цію як найнесхитнішого ворога революції, оборонця монархії. Про поляків пішла слава як про найзатятіших ворогів розумного врядування. Їм судилося стати найчисленнішим з багатьох іноземних контингентів, що бились у французьких лавах протягом революційних війн.

Італійську кампанію 1796–1797 рр. розпочала Директорія проти володінь Австрії, вже ізольованої внаслідок падіння партнерів по коаліції. Ця кампанія відома як міжнародний дебют генерала Бонапарта, на один рік молодшого за Гоша. Протягом кількох тижнів обшарпане французьке військо на кордоні Приморських Альп обернулось на непереможну силу. "Солдати італійської армії, — звертався до них молодий генерал, — я поведу вас на найродючіші рівнини світу. Ви знайдете честь, славу і багатство. Тож невже вам забракне сміливості?" За рік уся Північна Італія була завойована. Тактична майстерність Бонапарта, вперше продемонстрована 10 травня 1796 р. на мосту в Лоді, забезпечила йому стратегічну перевагу. Мілан був звільнений, Мантуя не витримала облоги; в Риволі зламано австрійський опір. Був відкритий шлях на Каринтію, і навіть сам Відень сподівався нападу. [ҐРІЛЕНШТАЙН].

Бонапарт виявляв цікавість до всього пов'язаного з війною. Він швидко і зумисне жорстоко придушував бунти і повстання. Вступивши на територію герцогства Пармського, він зажадав негайної передачі всіх мистецьких скарбів. Така політика обернула Лувр на найбагатшу колекцію мистецтва. Розпочавши переговори напередодні миру в Кампо-Форміо (жовтень 1797 р.), Наполеон наполягав на своїх умовах, не покликаючись на Париж. Така поведінка дала йому змогу взяти гору над політиками на батьківщині.

ҐРІЛЕНШТАЙН

1797 р. у родині селян-ткачів у селі Ґріленштайн, парафія Ґмюнд, в австрійському реґіоні Вальдфіртель народився син. Прізвище родини не названо, проте її життя реконструйовано з парафіяльних документів (див. додаток III, с. 1340). 1817 р., у двадцятирічному віці, син одружився з жінкою, на шість років старшою за нього, і, мабуть, десь у грудні молодята вже мали власну дитину. Тієї пори родина, здається, становила досконалий приклад класичної "родової сім'ї" за Леплеєм: патріархальна сім'я з трьох поколінь на чолі з п'ятдесятиоднорічним дідом. [ҐРОСЕНМЕР].

Проте дуже скоро картина змінилася. Наступного року (1818 р.) дід переїхав, забравши з собою дружину і двох неодружених підлітків-доньок і передавши господарство синові. Він жив десь на фермі ще дванадцять років, аж поки, вже по смерті дружини, одружився вдруге і кудись виїхав.

Отже, з 1818 р. ця родина дуже мало скидалася на модель родової сім'ї. Дванадцять років син відповідав за господарство, вільний від батьківського нагляду, хоча батько-мати були недалеко. Його родина збільшилась іще на троє дітей, але зазнала й лиха: померли старший син (1821 р.), мати (1826 р.) і найменша, щойно народжена донька (1827 р.). Після від'їзду батька і двох неодружених сестер (1830 р.) він міг

надолужити втрати, лише найнявши низку ткачів з родинами та кілька слуг. 1841 р., коли його найстарша дитина, яка вижила, досягла двадцятиоднорічного віку, господарство складалося з трьох окремих, не споріднених родин: сім'ї господаря та двох сімей старших ткачів, що просто заступили двох неодружених жінок та їхніх нешлюбних синів. Можна собі уявити, яка там поставала колотнеча[1].

На цьому прикладі люблять наголошувати історики, що прагнуть продемонструвати небезпеку узагальнень на основі стандартних соціологічних моделей, спостерігаючи натомість динамічні зміни, що стаються з плином часу. Цикл родинного життя, що виявляє припливи та відпливи успіху і багатства, — вкрай потрібна концепція для розуміння селянського життя в різних реґіонах Європи впродовж кількох століть.

Єгипетську кампанію 1798–1799 рр. Директорія задумала, щоб покінчити з колоніальною та торговельною перевагою Британії. Утвердження французів на Близькому Сході ослабило б британські зв'язки з Індією й підготувало б ґрунт для панування Франції на всьому Середземномор'ї. Війна почалася з загарбання Мальти та висадки сорокатисячного війська в Александрії. Попри воєнну перемогу над мамлюцькими беями, успіх Франції був підірваний розгромом французького флоту при Абукирі (1799 р.) ескадрою адмірала Нелсона та стратегічним союзом Росії та Османської імперії. Ця поразка була попередницею таких самих невдалих планів перемогти британців на Карибських островах (1802 р.), в Америці, продавши за безцінь Луїзіану (1803 р.), і навіть у Австралії (1804 р.). Ніде жодного успіху, бо британський королівський флот виявився таким самим непереможним на морі, як Бонапарт на суходолі. Бонапарт покинув Єгипет у серпні 1799 р., щоб здійснити переворот 18 брюмера і взяти віжки влади у Франції до своїх рук.

Набуліоне Буонапарте (1769–1821), як і Гітлер, і Сталін, був чужинцем у країні, в якій він дістався верховної влади. Він народився в Аяччо на Корсиці через рік після того, як Людовік XV купив цей острів у Ґенуї. Коли його послано до Франції для військової освіти як хлопчика-кадета, він не мав ні особистого багатства, ні соціальних зв'язків і навіть не вмів до ладу розмовляти французькою мовою. Він виріс низеньким, похмурим, самовпевненим молодиком, відчувалося, що під його жовтавою шкірою ще буяють несамовиті пристрасті краю, де панує вендета. Але Франція була "бунтівною кобилою", яку годилось приборкати:

O Corse á cheveux plats! Que la France était belle
Au grand soleil de messidor!
C'était une cavale indomptable et rebelle
Sans frein d'acier ni rênes d'or.

О корсиканцю, Франція вродлива
Під сонцем золотого месидора

Стояла мов кобила норовлива,
Вузди ще не пізнавши на просторах[37].

Той "корсиканець" всім завдячував революції, що зробила його генералом артилерії у двадцятичотирирічному віці. Він особисто спостерігав погром при штурмі Тюїльрі. Але потім покинув Францію, аби допомогти своїм братам на Корсиці, і, напевне, залишився б з родиною, якби його не погнали геть місцеві заворушення. 1794 р., оскільки він служив у Тулоні з Робесп'єровим братом, його на короткий час заарештували термідоріанці, а потім марно намагались послати з дорученням до турецького султана. Проте 1795 р. Наполеон придався в Парижі під час жовтневих роялістських заворушень, коли він миттю врятував Конвент вчасними "картечними залпами".

Після цього колись підозрюваний артилерист опинився в пошані. 1796 р. йому доручили командувати обшарпаною італійською армією. Зі швидкістю, не меншою за злет його кар'єри, Наполеон обернувся на господаря своїх політичних зверхників, слушно відчуваючи, що доля уряду в Парижі залежить від добрих новин з бойовищ. Його підтримки відверто домагалась Директорія, чиє становище захиталось, а перебування генерала в Єгипті протягом 1798–1799 рр. тільки зміцнило його владу. Переворот 18 брюмера, що зробив Наполеона фактичним диктатором, стався без жодних перешкод. То був успіх, якого міг домогтися тільки цілковитий аутсайдер. Відтоді — пройшовши через консульство та імперський трон, через море крові і сорок битв, у яких він начебто боронив країну, — Наполеон уже ніколи не озирався. Серед гурту таких самих маршалів-вискочнів — Бертьє, Масени, Макдоналда, Мюрата, Сульта і Нея — та не менш видатних міністрів — Талейрана, Ґодена, Фуше та Кларка — він непомильно мчав на французькій кобилі.

А коли Францію загнуздав корсиканський вершник, то нав'ючив її законами корсиканського родичання та всім Бонапартовим кланом: Жозеф став королем Неаполя та Іспанії, Люсьєн — канінським князем, Людовік — голандським королем, Жером — вестфальським королем; Еліза, Поліна та Кароліна — герцогинею, принцесою та королевою. Перечепився Наполеон тільки на власній династичній стежці. Його шлюб із Жозефіною де Богарне, креолкою з Мартиніки та вдовою страченого аристократа, був бездітний і скінчився розлученням. Його польська коханка Марія Валевська народила сина, якого не визнали. Його друга дружина — Марія-Луїза Австрійська — 1811 р. народила Наполеона II, римського короля. Під ту добу над "сонцем месидора" почали збиратися хмари. Перший володар Європи вже намірявся напасти на Росію. На думку Токвіля, Наполеон був "такий величний, як може бути величною людина без чеснот" [**КОРСИКА**].

Друга коаліція, 1799–1801 рр., утворилася завдяки новому цареві Павлу I, що був охочий грати куди активнішу роль. Російська армія Суворова відвоювала більшість австрійської Італії, перше ніж повернувся Бонапарт відновити рівновагу. Але Павла I вбили, континентальні союзники зневірилась, і Британія знов

опинилася наодинці з Францією. Люневільський мирний договір (1801 р.) Франції з Австрією був доповнений Ам'єнським миром з Британією (1802 р.).

Після розпаду другої коаліції Бонапарт міг уже розмовляти з позиції сили. Він далі завойовував італійські області, зокрема П'ємонт, Парму і П'яченцу. Він послав безславну експедицію, щоб придушити бунт на Гаїті, напав на Німеччину, спровокувавши падіння Священної Римської імперії, і почав збирати в Булоні *Armée de l'Angleterre*, Англійську армію. Наполеон навіть знову став замислюватись над планом стратегічного оточення своїх головних супротивників. 30 березня 1805 р. він писав перському шахові:

"Бонапарт, імператор Франції, до Фетха-Алі, перського шаха, з великим вітанням!

Я маю підстави вірити, що джин, який визначає долі держав, хоче, щоб я допоміг Вам у тих зусиллях, до яких Ви вдаєтесь задля зміцнення своєї імперії.

Персія — найшляхетніша країна Азії, Франція — найвидатніша імперія на Заході...

Проте ще існують на землі імперії... де людина з народження неспокійна, захланна та заздрісна. Втомившись від своїх пустель, росіяни зазіхають на найласіші частини Османської держави. Англійці, яким дістався острів, не вартий найменшої провінції Вашої імперії... утверджують своє панування в Індії, яке день у день стає дедалі страшнішим. Це ті держави, яких слід стерегтись і боятися..."[38]

Наполеонова висока оцінка азіатських країн була не зовсім нещирою. Під час єгипетської кампанії він одного разу сказав: "Європа — лише грудка землі. Всі великі імперії та революції були на Сході"[39]. Проте європейські справи скоро поглинули всю його увагу.

Третя коаліція, 1805–1814 рр., фінальний дипломатичний шедевр Піта, була організована з наміром завдати Наполеонові остаточної поразки. Але до тієї перемоги довелось іти дуже довго. На морі британська перемога біля мису Трафальгар (21 жовтня 1805 р.) забезпечила цілковиту морську перевагу, що не залишала Франції жодного шансу вдертись до Британії. Натомість на суходолі Наполеон розгромив дощенту кожного зі своїх суперників поодинці. 1805 р. під Аустерліцом Австрія зазнала цілковитої поразки, Росія відступила. 1806 р. під Єною та Ауерштадтом Наполеон цілковито розбив Пруссію, 1807 р. після битв при Ейлау та Фрідланді всі російські війська відступили. Всього за півтора року були окуповані Відень, Берлін та Варшава. Тож, коли Наполеон уклав мир з Росією та Пруссією, стоячи на плоту на річці Німан у Тільзиті (липень 1807 р.), Британія втретє залишилася сам на сам із Францією. **[СЛАВКОВ]**.

СЛАВКОВ

СЛАВКОВ, "місце слави", містечко десь за 25 кілометрів на схід від Брно в Моравії. 2 грудня 1805 р. під своєю німецькою назвою Аустерліц воно стало місцем "битви трьох імператорів", найдраматичнішої з Наполеонових перемог.

Наполеон, відступаючи перед наступом об'єднаних австро-російських сил, підпустив їх якомога ближче до себе. Три колони союзників наступали на французький правий фланг у ранковому тумані. "Наміряючись ударити мене справа, — сказав Наполеон, — вони самі підставляють мені свій фланг".

Маршал Даву, чия армія щойно пройшла 90 миль, подолавши дорогу з Відня за 48 годин, цілісінький день стримував учетверо численнішого ворога на головному напрямі атаки. О десятій годині ранку туман щез, засвітило славетне "сонце Аустерліца". Французи захопили командну висоту на плато Працен, звідки мали змогу обстрілювати з гармат усі сектори бойовища, й розділили ворожі сили на дві частини. Коли французька імператорська ґвардія відкинула ґвардію російського царя, почався відступ. Розбивши кригу на озерах у долині, французька артилерія перетяла головну лінію відступу. Серед 20 000 трупів зі 150 000 чоловік, що брали участь у битві, і маси полонених Наполеон втішався своєю найкращою порою. "Il vous suffira de dire, — сказав він тим, хто вижив, — j'étais à Austerlitz". ("Вам буде досить сказати: я був при Аустерліці")[1].

Битву при Аустерліці змальовували Ґро, Верне, Кале, Жерар. Її оспівували в поезії. Але жодне її зображення не дорівняється до опису, поданого в III книзі роману Льва Толстого "Війна і мир":

"Коли пробилося сонце... і поля та туман заяскріли дивовижними іскорками... він скинув рукавичку зі своєї зграбної білої руки і махнув нею маршалам, віддаючи наказ наступати"[2].

Сьогодні Аустерліц, як і Ватерлоо, — залізничний вокзал, що обслуговує південний захід Франції. Воєнні історики переймаються не так переказуванням генеральських планів, як емоціями та пережитим досвідом солдатів[3]. І все ж при обох цих містечках відбулися ґрандіозні битви, які вирішували, хто має бути господарем тієї решти, що становить минуле.

А проте британських дій було більш ніж досить, аби не дати загаснути війні. Здійснюючи морську блокаду, Британія провадила торговельну війну супроти всіх країн, рекрутованих до Наполеонової континентальної системи (див. нижче). Ба більше, пославши 1808 р. армію до Північної Іспанії, отже, виступивши проти недавніх Наполеонових переворотів як в Іспанії, так і в Португалії, Британія інтернаціоналізувала громадянські війни на Іберійському півострові, витворивши "залізного герцога" з молодого Артура Велслі; то була важлива диверсія, і Наполеон уже ніколи не мав ні часу, ні ресурсів, щоб дати там якусь раду.

Один по одному, і то з прикрими затримками, кожен із членів померлої коаліції почав оживати. 1808 р. окремі італійські регіони повстали, як і Іспанія, проти французького панування. 1809 р. Австрія відмовилась від угоди з Наполеоном — тільки на те, щоб зазнати ще однієї нищівної поразки під Ваґрамом (1809 р.), на відстані погляду від Відня. В 1810–1812 рр. заворушилась Пруссія, спершу чинячи потаємний, підпільний опір. У ті самі роки втомилась від союзу з французами Росія, злякавшись Наполеонових планів щодо Речі Поспо-

литої і роздратована, як і решта країн, обмеженнями континентальної блокади. Наполеон наближався до вершини своєї могутності. [**ФІАЛКИ**].

ФІАЛКИ

1810 р. Наполеон якось замовив у парфумера Шардена 162 пляшечки свого улюбленого одеколону з ароматом квітів помаранчевого дерева. У своєму знаменитому листі він одного разу просив Жозефіну не митися бодай два тижні перед їхньою зустріччю, щоб він міг насолодитись усіма її природними ароматами. Коли Жозефіна померла, він посадив на її могилі фіалки й носив медальйон з ними до кінця свого життя[1]. Наполеон був безсоромний *одоман*.

Запах, "німе чуття", "нюхальний вимір" завжди був притаманний історії, хоч історики зчаста його нехтували[2]. Згідно з однією теорією, чоловічий статевий потяг стимулюють жіночий запах "розсолу з оселедців" і спонука знову зануритись у первісний океан[3]. Природні парфуми, як-от амбра, боброва струмина, цибетин та мускус, з давніх-давен становили один з найдорожчих секторів торгівлі предметами розкоші. Середні віки були виповнені напахченими дрібничками та фіміамами, 165-ма пелюстками троянди, квітки Святої Діви. Французька революція була пронизана смородом відкритої каналізаційної системи в Парижі, XX ст. відгонило трупним духом траншей і таборів, доба модернізму тхнула промисловим забрудненням і першим штучно створеним альдегідом—духами "Шанель № 5" (1922 р.).

За двадцять років, з 1792 до 1812 р., карта Європи і система європейських держав зазнали значних змін. Французькі революційні армії запровадили територіальні та політичні зміни трьох різновидів.

По-перше, і то в різний час, вони значно збільшили територію самої Франції, безпосередньо анексуючи великі частини Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Італії. До 1810 р. 83 департаменти республіки розрослися до 130 департаментів імперії з населенням 44 мільйони чоловік. До таких звичайних назв, як Альє, Ен, Од, додалися такі дивовижі, як Буш-д'Ельб (Гамбург), Симплон та Тибр. З кожною анексією французький характер Французької імперії зменшувався (див. карту 22).

По-друге, виникла ціла череда нових держав, кожна тісно пов'язана із Францією і кожна зі своєю формальною конституцією та врядуванням на французький кшталт. До цих держав належали: Батавська республіка (1795–1804), перетворена на королівство Голандія (1804–1810), королівство Етрурія (1801–1805), Рейнська конфедерація (1806–1813), Велике герцогство Берг (1806–1813), королівство Вестфалія (1807–1813), Велике герцогство Варшавське (1806–1813), п'ять італійських республік і так зване королівство (Північна) Італія (1804–1815). [**ІЛЛІРІЯ**].

По-третє, після останніх Наполеонових завоювань деякі давні держави були збережені, проте з дуже зміненими кордонами і з суворо контрольованим внутрішньодержавним життям. До таких держав належали Австрія, Пруссія, Іспанія, Неаполь та Португалія.

Єдиними регіонами Європи, що уникли революційної перебудови під тиском Наполеонового освіченого деспотизму, були Британські острови, Скандинавія, Росія та османські володіння. Крім оцих винятків, уся Європа зазнала радикальних змін, що змели геть традиційний устрій, давши народам змогу бодай на коротку мить відчути смак чогось зовсім іншого. [БУБУЛІНА].

Ступінь, до якого місцеве населення чи то вітало, чи то саме започатковувало зміни, — досить складне питання. Подекуди воно було відверто прихильне. Скажімо, в Голандії чи Швейцарії існував помітний прошарок переконаних прихильників республіканських поглядів, що навіть прагнули французької інтервенції, крім того, були дуже слушні підстави, чому деякі міста, як-от Брюсель, Мілан чи Варшава, виявляли такий величезний захват. В інших регіонах до французів ставилися з острахом, а то й вороже. Наполеон був сильний у визвольній риториці, проте слабкий у її практичному застосуванні. Вигоди звільнення кріпаків та республіканського устрою треба було порівнювати зрослим тягарем податків і безжальним рекрутуванням. В деяких країнах, надто в Іспанії, прихід французів спровокував запеклу громадянську війну. Чимало людей у Європі, що підтримували революцію в теорії, пересвідчились, що на практиці вона пов'язана з величезним гнобленням.

Наполеонівські Нідерланди вели перед у французьких закордонних експериментах. Батавська республіка (1794 р.) поступилася Голандському королівству (1806 р.) під владою Людовіка Бонапарта, перше ніж усі Нідерланди були безпосередньо приєднані до Французької імперії. Революційні ідеї про права націй вплинули як на валонів, так і на фламандців та голандців, зринувши згодом на поверхню в подальших десятиріччях.

Наполеонівська Італія формувалася кілька років, зазнавши складних поворотів долі. Перші Бонапартові заходи 1797 р. скасувала друга коаліція, проте вони були поновлені та розширені під час наступних кампаній. У 1797–1799 рр. створено п'ять місцевих республік, і Цизальпінська республіка в Ломбардії, Лігурійська в Ґенуї, Партенопейська в Неаполі та республіка Лукка в Римі стали флагманами революційного ладу. Поряд з ними існували інші скороминущі державні утворення, як-от герцогство Пйомбіно та королівство Етрурія, після 1805 р. усі вони ввійшли до складу або Французької імперії, або Неаполітанського королівства, або королівства (Північної) Італії, створеного для Наполеонового пасинка Євгена Богарне. Скасування Папської держави та неповажне ставлення до пап тяжко вразили тогочасну громадську думку, надто в католицьких країнах. Пій VI (1775–1799), що засудив права людини, був позбавлений світської влади й помер у французькій в'язниці у Валансі. Пій VII (1800–1823), що якось був заявив про можливість поєднувати християнство і демократію, відсидів п'ять років під французьким арештом за відлучення всіх (неназваних) "грабіжників держави св. Пет-

ра". Наполеонівське завоювання стало могутнім стимулом для розвитку національних почувань в Італії й підготувало ґрунт для гострої конфронтації між переляканими консерваторами та новим поколінням лібералів.

ІЛЛІРІЯ

Як і чимало інших ефемерних утворень Наполеонівської доби, Іллірійські провінції 1809–1813 рр. чарували людську уяву ще довго після того, як їх формально розпустили. Приєднані до Італійського королівства, що перебувало під владою французів, вони обіймали велику частину Адріатичного узбережжя від Трієста до Дубровника, а також досить великі клапті Каринтії, Карніоли, Істрії, Словенії, Славонії та Країни. Французький губернатор цих провінцій жив у столичному місті Любляні (Лайбаху). Короткий період свободи від габсбурзького ярма був достатнім, щоб породити як тривалий "іллірійський" рух серед словенців та хорватів, так і тривалу італійську іредентистську кампанію за повернення Трієста та Фіуме (Рієки). (Див. додаток III, с. 1279).

1815 р. наголошено на особливому характері цього реґіону: Габсбурґи відновили своє панування над окремим королівством Хорватії-Славонії. Цей експеримент скінчився, своєю чергою, серед бур 1848–1849 рр., коли хорватський бан генерал Єлачич повів свої війська на битву з силами Угорського національного повстання. З певною затримкою Хорватія була винагороджена широкою автономією в межах належного Габсбурґам Угорського королівства.

"Іллиризм" уперше набув сили в 1830-х роках як рух, спрямований на захист усіх південних слов'ян у межах габсбурзьких володінь від дедалі дужчого впливу панування чужоземної культури[1]. Його зміцнила спроба накинути Хорватії-Славонії мадярську мову як офіційну. Проте з середини XIX ст. осередком національного відродження словенців стала Любляна, що дедалі більше відрізнялася від Загреба (Аґрама), який став вогнищем національного відродження хорватів. Словенці, опинившись після 1867 р. в австрійському секторі дуалістичної монархії, культивували та систематизували свою окрему словенську мову, що мала сталу літературну форму з часів Реформації[2]. Натомість хорватські проводирі надумали приєднатись до групи сербських культурних активістів і разом з ними створили спільну літературну мову, відому як сербсько-хорватська. Її основою став так званий штокавський діалект, що використовував *sto,* на відміну від *ca* чи *kaj,* у значенні слова "що". Водночас хорвати посилили свою окрему національну ідентичність, наголошуючи на своїй прихильності до католицизму (на противагу сербському православ'ю) і використовуючи для сербсько-хорватської мови латинську абетку[3]. До 1918 р. словенці й хорвати сформувались як окремі, але пов'язані національності в межах південнослов'янського руху. Обидва ці народи грали провідну роль в утворенні Югославської держави[4] (див. с. 1009). [**КРАВАТКА**], [**МАКЕДОНІЯ**], [**САРАЄВО**].

Після 1945 р., дарма що реконструйована Югославська Федерація була під цілковитою владою комуністів Тіто, Словенія та Хорватія домагались автономного статусу в межах федерації поряд із Сербією, Чорногорією, Боснією та Македонією. Словенія,

найменша й найбагатша республіка, за вартістю загального національного продукту на душу населення наближалась до Австрії. 1992 р. вона першою здобула незалежність. Хорватії пощастило менше. Попри підтримку Європейського Союзу, проголошення хорватської незалежності призвело спершу до війни з обрубком Югославської Федерації, де заправляли серби, а потім до здійсненої силою фраґментації Боснії (див. с. 1162). Тільки час покаже, чи молоді республіки Словенія та Хорватія виявляться менш ефемерними за давно забуті Іллірійські провінції, до яких колись належали їхні теперішні території.

Німеччина, як і Італія, протягом революційних війн кілька разів будувалась і перебудовувалась. У 1790-х роках головні зміни відбулися внаслідок зростання території Пруссії після двох останніх поділів Польщі. За Фрідріха-Вільгельма II (правив 1786–1797) Пруссія навіть ризикнула піти на союз із Річчю Посполитою, проте логіка російської сили невдовзі змусила того короля виправитись. 1795 р. Берлін здобув і Данциґ, і Варшаву, запанувавши над населенням, що на 40% складалося зі слов'ян і католиків, до того ж було багато євреїв. Одну п'яту прусського населення становили імміґранти. Коротке владарювання у Варшаві Е. Т. А. Гофмана (1776–1822) не залишилося без сліду. Автор *"Phantasienstücke"* ("Фантастичних оповідань", 1814 р.), як головний адміністратор Нової Південної Пруссії, був особисто відповідальний за вигадування зчаста химерних німецьких прізвищ для найбільшої у Європі єврейської спільноти. Якби Пруссія мала змогу розвиватись без перешкод, важко уявити, яким був би курс німецької історії. Проте давню Пруссію розгромив Наполеон, а нова Пруссія, що постала знову 1815 р. на реконструйованій територіальній основі, була зовсім іншою державою.

Наполеонівська Німеччина постала внаслідок рішучих французьких зусиль розбити Священну Римську імперію одразу після другої коаліції. Процес почався 1803 р. із секуляризації церковних держав і перегрупування інших 112 імперських міст та державок на користь Бадена, Пруссії, Вюртемберґу та Баварії. 1804 р. 350 імперських лицарів утратили свій незалежний статус, натомість кілька наймогутніших володарів підвищили свій титул. Франц Габсбурґ привласнив собі титул австрійського імператора, тоді як його колеги з Баварії та Вюртембурґу проголосили себе королями. 1806 р. шістнадцять володарів південно-західної Німеччини уворили Рейнську конфедерацію, що була зобов'язана надавати Наполеонові військову допомогу. Їхнім проводирем, *Fürstenprimas*, став Карл-Теодор барон фон Дальберґ (1744–1817), архієпископ Майнцький і великий герцоґ Франкфуртський. Оскільки ці всі зміни порушували державний устрій Священної Римської імперії, становище імператора зазнало непоправної шкоди. Наполеон без труднощів спромігся остаточно ліквідувати імперію в серпні 1806 р. Того самого року після битви під Єною впала Пруссія, король перебрався до Кенігсберґа. Саксонія приєдналася до Рейнської конфедерації. 1807 р., після Тільзитського миру, із західних володінь Пруссії для Напо-

леонового брата Жерома було викраяне королівство Вестфалія, Данциг дістав титул вільного міста. Решта Пруссії, зокрема й Берлін, зоставалися під французькою окупацією. Окрім нюрнберзького книгаря Й. Ф. Палма, що його розстріляли французи за брошуру "Найтяжче приниження Німеччини", і прусського майора гусарів Фердинанда фон Шіля, що підняв свій полк 1809 р. на передчасне повстання, мучеників у Німеччині майже не було.

Наполеонівська окупація, знищивши чимало давнього партикуляризму, підготувала ґрунт для розвитку національної ідентичності об'єднаної Німеччини. Наполеон цинічно зауважував, що Німеччина завжди в процесі "становлення, а не буття". Проте він сам неабияк посприяв змінам. Берлінський університет, заснований 1810 р. під час французької окупації, виплекував нове мислення. Його першим ректором був філософ Й. Ґ. Фіхте (1762–1814), автор патріотичного *"Reden an die deutsche Nation"* ("Слово до німецького народу", 1808 р.). "Визвольна війна" 1813—1814 рр. надзвичайно піднесла німецький дух. Слова пісні *"Was ist das deutsche Vaterland?"* ("Що таке німецька батьківщина?"), яку написав поет та історик Ернст-Моріц Арндт (1769—1860), були в кожного на вустах. Арндт, чий вірш *"Geist der Zeit"* ("Дух часу", 1806 р.) уперше закликав до опору, начебто відповів на власне запитання: "Німеччина всюди, де лунає німецька мова і співають гімни Небесному Отцеві". У ті самі роки вигнаний прусський барон фон Штайн, що навідав Санкт-Петербург і оголосив Наполеона "ворогом людства", придумав швидкий план федерального союзу німецьких народів. "Німеччина повинна утвердитись, — писав він, — на стратегічній позиції між Францією і Росією". Ці слова — найвластивіша суть концепцій як *Gross Deutschland*, Великої Німеччини, так і *Mitteleuropa*, Центральної Європи. [**КАВКАЗ**].

БУБУЛІНА

1801 р. молода вдова з острова Ідри поблизу Афін вийшла заміж за Деметріоса Бубуліса, судновласника з недалекого острова Спеце. Її батька заарештували турки після підтримуваного Росією повстання графа Орлова, а вона сама була пов'язана з таємним *Philiki Etaireia*, Товариством друзів, що базувалось у грецькому передмісті Фанар у Стамбулі. Вона походила з групи островів, де розмовляли албанською мовою, проте православна церква прищеплювала населенню чуття грецької ідентичності. Коли Бубуліса вбили пірати, Ласкарина Бубуліна (1771–1825) стала самостійною заможною підприємицею і видатним покровителем грецького національного руху[1].

Під час війни за незалежність Бубуліна сама втрутилась до боротьби. Вона збудувала військовий корабель, *"Агамемнон"*, що брав участь у багатьох битвах. Прозвана "Капітаном", Бубуліна безстрашно гнала свого білого коня на бойовища, доставляючи кулі та харчі й додаючи бійцям завзяття. Під час облоги Нафпліона вона очолила загін, що блокував фортецю й перебив турецьку залогу. Проте критики вона не уникла. Неприхильні історики висловлювали думку, нібито цей кумир буржуазного націоналізму наказував убивати туркень та єврейок задля їхніх коштовностей і переплавив собі на вигоду нафпліонські гармати.

Історія грецької національної боротьби багата на оповідки про жінок-патріоток. Великою пошаною користується село Сулі в Епірі. Коли 1801 р. турки забрали в полон усіх чоловіків, жінки та діти села зібралися на краю урвища, щоб виконати танок залонгос. Кожна жінка по черзі вела звивисте коло й стрибала у прірву, аж поки нікого не лишилося. Сучасні грецькі дівчата відтворюють цей танок, стрибаючи зі сцени на матраци і співаючи пісню залонгос:

Риба помре, як витягти з води,
І на пісках не цвістимуть сади, —
Жінки Сулі зреклися назавжди
Життя, коли нема свободи.

Такі національні героїні, як Бубуліна, є мало не в кожного народу. Її польська сучасниця, Емілія Плятер (1806–1831), аристократка, загинула, перебрана на чоловіка, в бою з росіянами. Зусилля таких жінок нині вважають за відхилення від головного напряму феміністичних змагань.

Бубуліна не дожила до грецької незалежності. Її вбили, проте не турки, а розгніваний сусіда, що під час сварки виставив мушкет у вікно і прострелив їй серце.

Наполеонівська Іспанія загрузла в трясовині безладдя. Метою першої французької експедиції 1807 р. було покарання Португалії за її зв'язки з Британією. Але Іспанію обурила присутність французьких залог і утвердження на іспанському троні Наполеонового брата Жозефа. Відтоді французька армія зазнавала дедалі більших злигоднів. Португальці окопалися на оборонних лініях поблизу містечка Торес-Ведрас, британці наступали зі своєї бази в Ла-Коруньї, Мадрид і чимало центрів провінцій перебували в руках опозиції, по селах точилася громадянська війна, тож французам ставало дедалі важче утримувати Іспанію в руках. У 1808—1809 рр. хистке становище французів на якийсь час було зміцнене особистим втручанням Наполеона. Але він був змушений покинути Іспанію, а кожна перемога його заступників — Сульта й Масени — тільки погіршувала ситуацію. 1812 р. антифранцузькі ліберали, обложені в Кадісі, спромоглись ухвалити ліберальну конституцію на користь відновлення обмеженої монархії. 1813 р. профранцузькій партії пощастило відновити на троні колишнього монарха Фердинанда VII. Але ці події, власне, були другорядні: на той час Велінґтон мав от-от завоювати весь півострів. [**ҐЕРИЛЬЯ**].

КАВКАЗ

Уявлення про те, що всі народи Європи належать до однієї білої раси, яка виникла на Кавказі, вперше сформулював ерудований ґетінґенський професор Йоган-Фрідріх Блюменбах (1752–1840). Хоча воно вочевидь хибне, йому судилася довга історія.

Європейці, вирісши на Біблії та античній літературі, давно були привчені шукати на Кавказі оповідок про своє походження. Розповідь про потоп у книзі Буття стверджує: "...ковчег спинився на горах Араратських" (Буття, 8, 4); Арарат — біблійна назва Вірменії. Леґенди про Золоте руно та Прометея теж пов'язані з Кавказом. Проте етнічний та расовий склад кавказьких народів надзвичайно заплутаний (Див. додаток III, с. 1346). Отже, немає ніяких підстав трактувати їх як джерело расової чистоти. Жоден з найпомітніших кавказьких субтипів, наприклад, так звана вірменоїдна група, більше ніде не представлений добре в Європі.

Блюменбахові, піонерові порівняльної анатомії, а надто краніометрії, "аналізу черепів", здебільшого приписують побудову "п'ятирасової схеми". Вона виникла на основі вивчення величезної колекції черепів (результати досліджень публікувалися з 1798 р. протягом тридцяти років)[1] і перейшла до царини загальновідомих знань. За Блюменбахом, кавказці становлять європеоїдний, найвищий расовий тип людського роду. Оскільки професор вивчав етнологію, йому привезли череп з Кавказького реґіону, і він проголосив його найдосконалішою нормою людського виду[2]. З огляду на таку історію, просто дивно, що уряди окремих країн досі використовують категорію "кавказький", формулюючи соціальну політику та складаючи статистичні звіти. В Південній Африці хибне уявлення про білу расу лежало в основі гнобительського й дискримінаційного законодавства *апартеїду* аж до 1991 р.

Окрім білої "кавказької раси", Блюменбах іще визначив брунатну "малайську расу", жовту "монголоїдну расу", чорну "негроїдну расу" і червону "американську расу". Така п'ятичленна класифікація має куди ширше визнання, ніж проста біло-брунатно-жовта схема барона Ж. Л. Кюв'є (1769–1832), ще одного порівняльного анатома, що працював у Collège de France.

Трохи згодом кольорова класифікація рас була збагачена уявленням про повну расову ієрархію, в межах якої білошкірі народи європейського походження посідають найвищий щабель. Уперше його висунув у своїй праці Віктор Курте (1813–1867), хоча найдокладніше розтлумачив Жозеф-Артюр граф де Ґобіно (1816–1882), написавши *"Essai sur l'inégalité des races humaines"* ("Нарис про нерівність людських рас", 1855 р.). "Історія показує, — писав він, — що всі цивілізації походять від білої раси і що суспільство доти величне і блискуче, доки зберігає кров шляхетної раси, яка створила його". Міжрасові статеві зв'язки — однаково що деґенерація. "Люди деґенерують лиш унаслідок тих різних домішок крові, які наявні в їхньому організмі"[3].

Ґобіно, що написав історію Персії, відповідальний ще й за поширення хибного ототожнення "білої раси", в якій він бачив нащадків давніх арійців чи "іранців", та індоєвропейської мовної родини. Таким чином, він обернув хибний арійський ярлик на партнера й суперника давнішого, проте не менш хибного кавказького ярлика.

Категорії "білий", "кавказький", "арійський", "європеоїдний" лише відображують затяжний пошук єдиного, отже, нереального загального означення для характеристики расового складу населення Європи. Вони становлять частину ширшого словничка таких сумнівних термінів, як "чорний", "азіатський", "семітський" та "іспанський", у яких безнадійно змішані фізичні, географічні та культурні критерії.

Велике розмаїття фізичних типів, наявних серед європейського населення, не раз спонукало до спроб визначити межі різних його складових — реґіональних підгруп.

У сучасних працях із цього питання можна побачити такі назви підгруп, як прямоволоса "нордична"[4] (її собі привласнила нацистська ідеологія), "іберо-кельтська", "атланто-балтійська" (що мішає докупи англійців з голандцями та північними німцями), "центральноєвропейська" (до неї належать як більшість німців, так і більшість росіян) та смаглява "індо-середземноморська". В цих назвах лише трохи менше вигадки, ніж у колись модній практиці приписувати кожній новітній нації її власну расову групу (див. с. 842). Отже, словосполучення на кшталт "ісландська раса", "німецькі гени" або "польська кров" ще не вийшли з народного ужитку, вже не кажучи про "скандинавську шкіру", "рудих ірландців", "чорних собак" і "білих дам", що їх так рясно в європейському фольклорі.

Сучасна генетична наука пішла набагато далі методів та висновків піонерів XIX ст. І тут найвирішальніший поступ стався тоді, коли 1953 р. продемонстровано, як функціонує ДНК. Загалом кажучи, успіхи науки наголосили на величезній масі генетичного матеріалу, спільного для всіх членів людського роду, і незмірній кількості властивостей, закодованих у генах[5]. З 1956 по 1964 р. ЮНЕСКО низкою декларацій засудило головний расовий міф, що панував з часів Блюменбаха та Ґобіно[6]. Наявності расових та етнічних особливостей ніхто не заперечує, проте звільнився простір для більшого зосередження уваги на культурних, релігійних та соціально-економічних чинниках, для ретельного генетичного аналізу, основаного на доведених наукових принципах, і для остаточної відмови від давньої надмірної цікавості до кольору шкіри та форми черепа.

ҐЕРИЛЬЯ

У червні 1808 р., обтяжений здобиччю з пограбованої Кордови, французький генерал Дюпон відступав до Андухара та перевалів Сьєра-Морени. І от він виявив, що його оточила не тільки реґулярна андалузька армія, а й озброєні ватаги андалузьких селян, що наскоками ззаду ненастанно гнали його вперед. Генерал здався з двадцятьма двома тисячами війська, французи зрозуміли, що утримати Іспанію набагато важче, ніж удертись до неї.

Під час усієї війни на Іберійському півострові французам доводилось воювати на два боки: проти головних іспанських, португальських та британських військових формувань і проти мандрівних селянських ватаг; вести на додачу до великої ще малу війну, давати собі раду з *ґерильєю* — партизанською боротьбою. Ця "друга" війна була пов'язана з величезними труднощами. Партизани уникали відкритих битв, натомість улаштовували засідки, нічні рейди, несподівано нападали на окремі пости. Вони провокували французів на колективні, згубні для всього населення репресії. Ці партизани заповіли свою іспанську назву всім, хто наслідував їхні методи. Вони показали, як невеличкі загони рішучих бійців спроможні змагатися з набагато численнішим професійним військом.

Ґерильяси окупованої Наполеоновим військом Іспанії мали багато спадкоємців, зокрема серед популярних героїв колоніальних війн та загумінкових революціонерів Латинської Америки. Але насіння партизанської боротьби проросло і в Європі — се-

ред російських анархістів, партизанів та *маkі* антинацистського руху Опору і — з ІРА та ЕТА — "міських ґерильясів" сучасного політичного тероризму[1].

Досі спречаються тільки про те, хто ж був перший. У французькій історіографії почесне місце надають не іспанським ґерильясам, а Жанові Шуану та його послідовникам, отже, французам, що кинули виклик могутності республіки більше ніж за десять років перед тим, як французькі війська вступили до Іспанії[2].

Наполеонівська Польща була краєм несамовитого завзяття і тяжкого розчарування. Наполеонів приїзд у грудні 1806 р. і створення самоврядного Великого герцоґства Варшавського породили великий захват, проте всім змінам явно було далеко до сподіваного відновлення недавньої Речі Посполитої. 1809 р. внаслідок другої поразки австрійців до герцоґства перейшов Краків, проте ніхто не збирався допомогти Польщі повернути Данциґ, Литву і території, що їх загарбала Росія. Польські добровольці воювали на кожному етапі революційних війн, починаючи з леґіонів у Італії 1796 р. Проте незмірні фінансові вимоги, символізовані так званими байонськими сумами, і неперервна данина рекрутами, забитими та *mutilés*, скаліченими, породили загальне невдоволення. Наполеон ніколи не розкривав своїх остаточних намірів щодо Польщі, навіть 1812 р., коли він короткий час контролював майже всю історичну польську територію. Леґенди про Наполеона мали куди гучнішу славу за романтичної доби по його смерті, ніж тоді, коли він іще жив на світі. Коли його найвідданіший прихильник, маршал Понятовський, наприкінці "Битви народів" загнався на своєму огирі у води Ельстеру, цей вчинок лише свідчив про відчай надміру одуреного і втомленого народу.

Велика Британія, хоч і вільна від французької окупації, струснулась до самого коріння, зазнавши впливу революційних війн. І справді, поки відбивали зовнішнього ворога, траплялися хвилини, коли вже поставала примара внутрішньої революції. В 1797–1798 рр. надто загрозливим був збіг морських бунтів у Спітхеді та Норі і повстання "Об'єднаних ірландців" Волфа Тона. Звичайно, підтримка майже неперервної війни із Францією перешкоджала проведенню політичних реформ. Наприклад, союз Великої Британії з Ірландією, укладений 1801 р. внаслідок поразки Тона, був затьмарений відсуванням обіцяної свободи для католиків принаймні на тридцять років. Водночас значно посилилось чуття британської солідарності — завдяки низці морських перемог і через загрозу французької інтервенції, що з однієї нагоди, щоправда, на далекому ірландському мисі, справді матеріалізувалась 1798 р. Завдяки величній суперечці між Пітом Молодшим та його красномовним суперником Чарлзом Джеймсом Фоксом (1749–1806) зріс авторитет парламенту. Невпинно збільшувалась торговельна, колоніальна та економічна могутність Британії. Дедалі довшою ставала низка відібраних французьких, іспанських та голандських колоній. У самій Британії закон 1801 р. про загальне обгородження значно прискорив темп соціальних змін. Незважаючи на війну, був прорит Каледонський канал (1803–

1822). 1811 р. у Нотинґемі стався перший напад лудитів на машини. Того самого року старого короля нарешті оголосили божевільним, і його заступив принц-регент. Доба регентства виявилась одним з найкращих періодів для британської архітектури, меценатства й родовитої аристократії.

Скандинавія теж уникла революції, та аж ніяк не уникла пов'язаних із нею заворушень. Швеція двічі воювала з Росією. В 1788–1790 рр. після морської перемоги при Свенскунді вона зберегла свої території, а в 1808—1809 рр. утратила Фінляндію, причому під час подальших розрухів не стало й короля — Ґустава IV Адольфа (правив 1792–1809). Конституція 1809 р. запровадила обмежену монархію, і один з колишніх Наполеонових маршалів — Жан-Батист Бернадот (1763–1844) — дістав запрошення сісти на трон як Карл XIV. Він вступив до антифранцузької коаліції, брав участь у визвольній війні в Німеччині й відокремив Норвегію від Данії. [**НОРВЕГІЯ**].

НОРВЕГІЯ

НАПРИКІНЦІ наполеонівських війн, коли Данія підтримувала сторону, що вочевидь програвала, норвезькі проводирі поклали край чотирьохсотрічному данському панування. 17 травня 1814 р. асамблея, зібрана в Ейсволді поблизу Крістіанії, проголосила Норвегію суверенною конституційною монархією. Ухвалена конституція великою мірою наслідувала іспанську конституцію 1812 р. Принца Крістіана-Фрідріха, данського управителя країни, одностайно проголосили першим з 1389 р. норвезьким королем.

Проте Ейсволдська асамблея не брала до уваги ні Швеції, ні данського короля. А шведи ще з 1809 р. намагалися, захопивши Норвегію, компенсувати собі втрату Фінляндії, і данський король, не питаючи згоди норвежців, погодився зі шведськими вимогами. Крім того, шведське військо під командою спадкоємця трону Бернадота вже рушило до кордону, щоб силою втілити угоду. Після двотижневої війни норвежці були змушені погодитись на такі умови: в складі єдиного шведсько-норвезького королівства вони зберігають свою конституцію і свій окремий парламент (*стортинґ*), та аж ніяк не свого короля. Угода була оформлена як Акт об'єднання і затверджена на Віденському конґресі.

Відтоді норвезький національний рух у сфері культури був спрямований проти данського панування, а в сфері політики — проти об'єднання зі Швецією. Ніякий тиск не зміг примусити норвежців відмовитись від своєї конституції, і дев'яносто років запеклих суперечок з приводу закордонної політики, національних прапорів, а насамперед — повноважень шведського короля ослабити союз двох країн. Одного разу весь норвезький кабінет міністрів постав перед конституційним судом країни за перевищення повноважень, а прем'єр-міністр був оштрафований. Зрештою пішов у відставку сам шведський уряд, коли була ухвалена друга декларація незалежності Норвегії. Данського принца Карла одностайно обрали королем, і він прибув до своєї столиці 25 листопада 1905 р. Король узяв собі ім'я Хокона VII, а столиці повернули її давню назву Осло. Отже, з певною затримкою воля Ейсволдської асамблеї нарешті була утверджена[1].

Натомість Данія відчайдушно намагалась дотримуватись політики нейтралітету, двічі стягнувши на себе безжальні покарання з боку Англії. За великого реформатора К. Д.Ф. Ревентло (1748–1827) данське Просвітництво досягло неабияких успіхів: скасовано кріпацтво, євреї дістали громадянські права, запроваджено вільну торгівлю та незалежну пресу. Проте ці реформи не врятували країну від сусідів. У квітні 1807 р. данський флот був затоплений у Копенгагені, тоді Нелсон начебто приклав підзорну трубу до свого сліпого ока і відмовився дати сигнал припинити знищення кораблів. У вересні 1807 р. британці вдерлись у Копенгаген, змусивши його капітулювати. Після цього данці щиросердо пішли на союз із Францією, за що їх і покарали і Бернадот, і Віденський конґрес.

Балкани лежали поза сферою безпосереднього французького впливу. Єдиним регіоном, що перебував під владою французів, були так звані Іллірійські провінції — головним чином сучасні Словенія та Хорватія [**ІЛЛІРІЯ**]. Проте подих революційних та національних ідей долинув до кожного закутка. Найбільші зрушення стались у Греції. 1799 р. з російською допомогою створено Іонічну республіку [**ГЕПТАНЕСОС**], а коли більша частина парфенонського фризу була вивезена з Афін, одразу стався вибух національних почувань. [**ТРОФЕЇ**]. У Сербії два повстання проти османського ярма (1804–1813 рр. та 1815–1817 рр.) теж мали російську підтримку. В румунських князівствах російська окупація 1806–1812 рр. та подальше загарбання Бессарабії породили невдоволення, яке тільки допомагало живити національні почуття. [**БУБУЛІНА**].

Російська імперія за Олександра I (правив 1801–1825), онука Катерини I, переживала один з найліберальніших періодів своєї історії. Олександрів батько Павло I (правив 1796—1801) пребував на межі безумства, його внутрішня політика керувалась лихими примхами на кшталт відновлення тілесних покарань для дворян та державних службовців, а зовнішня політика — нестримними злетами фантазії. 1799 р. він вийшов з другої коаліції, оскільки хотів володарювати над Мальтійським орденом, а 1801 р. безпідставно розсварився з Великою Британією. Його забили п'яні офіцери. Після цього почалась тривала конфронтація Олександра I з Наполеоном. Дослухаючись до настанов товариша своїх дитячих літ, а згодом прем'єр-міністра князя Адама Чарторийського (1770–1861), польського аристократа, що колись потрапив у заручники до Катерини, Олександр по-справжньому, виявляючи велику мудрість, зацікавився тогочасними соціально-політичними проблемами. Він мав широкі погляди на відбудову Європи і міг відверто й поважно оцінити переваги конституційної монархії[40]. Він інкорпорував Фінляндію як незалежне Велике князівство, дав волю безземельним кріпакам Балтійських губерній і за два десятиліття обернув західний регіон, анексований у Речі Посполитої, на осередок ліберальних соціальних та культурних експериментів з центром у Віленському університеті та Віленському освітньому окрузі[41]. Саме він заснував систему державного шкільництва, а також дорадчу Державну раду, що стала відтоді головним органом царської адміністрації. Росія навряд чи була придатна для втілення радикальних ідей,

проте покоління російських солдатів, що безпосередньо познайомились із Польщею, Італією і, нарешті, самим Парижем, не могло не стати джерелом певного неспокою.

Наполеонівські війни не перешкодили територіальній експансії Росії на схід. 1801 р. з анексії Грузії почалося шістдесятирічне завоювання Кавказу. 1812 р., коли Наполеон уже підходив до Москви, російська експедиція заснувала невеличку колонію Форт-Рос на узбережжі Північної Каліфорнії — більше ніж за тридцять років до того, як туди прийшли американські піонери[42]. [ҐАҐАУЗИ].

З плином часу почали виявлятись наслідки як французької континентальної блокади, так і англійської блокади. Саме вони лежали в основі царевого союзу зі Швецією в березні 1812 р. та розгортання Наполеонової *Grande Armée* кількістю десь 600 000 чоловік на західних кордонах царської імперії. Наслідки блокад правили й за головну кістку незгоди у безславній війні 1812–1814 рр. між Британією та Сполученими Штатами. Американське судноплавство давно вже перебувало в пастці суперечливих британських та французьких регуляційних постанов, а коли 1807 р. британський корабель "Леопард" узяв на абордаж американське судно "Чесапік", цей акт піратства тяжко вразив гідність США. Президент Джефферсон запровадив власні регуляції, передбачаючи "мирний примус" та заборону англійським і французьким кораблям заходити в американські порти, але потім поступився вимогам "яструбам війни" XII Конґресу. Американські війська не спромоглися завоювати якихось значних територій у Канаді, а британці не спромоглись відновити контроль над своїми колишніми колоніями. Коли дивитися з далекої перспективи, то яка іронія криється в тому, що континентальна блокада призвела як до пожежі в будинку виконавчої влади у Вашинґтоні, відомого з 1814 р. як Білий дім, так і до пожежі в Москві.

ГЕПТАНЕСОС

У березні 1799 р. французька залога на острові Корфу капітулювала перед об'єднаними російсько-турецькими експедиційними силами під командою адмірала Ушакова. Корфу — найбільший острів *Гептанесосу*, сімох Іонічних островів, що за Кампоформійським договором перейшли до Франції від Венеціанської республіки. (Завоювання острова — рідкісний приклад російсько-турецької співпраці, спричиненої нападом Наполеона на Єгипет). Утвердившись на острові, росіяни прогнали своїх турецьких союзників і створили взірцеву Іонічну республіку із власним парламентом та конституцією (1803 р.), яку написав прем'єр-міністр царя Олександра князь А. Є. Чарторийський[1]. Метою такої щедрості було випередити "революційну" Францію і створити зародок майбутньої грецької держави. Але нова республіка проіснувала лише чотири роки. За Тільзитським миром (див. с. 756), Іонічні острови знову перейшли до Франції, і то тільки на те, щоб їх потім один по одному, починаючи з 1809 р., відвойовував британський флот.

Британський режим виявився не таким ліберальним, як попередній, що спирався на підтримку росіян. Нова накинута конституція надавала величезних повноважень губернаторові. Жменька аристократів стояла на чолі як дорадчих зборів, так і гнобительської колоніальної системи землеволодіння. Під час грецької війни за незалежність головною метою британців було відохотити острів'ян від приєднання до Греції. В 1848–1849 рр. на Кефалонії спалахнули аграрні бунти, і губернатор, сер Генрі Ворд, придушив їх масовими арештами, канчуками та стратами. Саме тоді, коли Палмерстон засуджував австрійців як "найстрашніших тварюк, що коли-небудь привласнювали собі незаслужену назву цивілізованих людей", а генерала Гейнау безцеремонно вбили в Лондоні в яслах на стайні, губернатора Ворда характеризували в палаті громад як "кривавого Гейнау Іонічних островів". Проте ця критика не мала жодних наслідків. Вона тільки стала гідною прелюдією до несамовитої критики Палмерстона за справу Дона Пасифіко[2]. Від союзу з Грецією острови відмовлялися навіть 1859 р. — на пораду британського уповноваженого В. Е. Ґладстона. Проте 1864 р. Велика Британія, аби зберегти бодай подобу гідності, зрештою дала згоду, укладаючи загальний договір із Грецією. Під час кризи Альфред, герцоґ Единбурзький, дістав пропозицію сісти на грецький трон і відкинув її. Яка іронія, що Британська монархія зрештою була змушена відступити й ефемерний титул герцоґа Единбурзького вигнаному грецькому принцові, що народився на Корфу. [ҐОТА].

ТРОФЕЇ

1799 р. британський посол в Османській імперії лорд Елджин навідав Афіни і придбав найгарніші фраґменти парфенонського фризу. Парфенон використовували як арсенал, значна його частина була зруйнована внаслідок вибуху, і ніхто не брався реставрувати споруду. Елджин міг би доводити, що його оборудка з османською владою була, по-перше, законна, по-друге, відповідала громадським інтересам. Проте афіняни заперечували. Один з грецьких проводирів, що пребував в опозиції до турецької влади, застеріг проти продажу грецьких скарбів "європейцям". "Зрештою, — писав він згодом, — саме за це ми й боролися"[1].

"Елджинів мармур" становить одну з найкращих експозицій Британського музею, і дехто вважає його за частину британської спадщини[2]. (Якби величезні брили Стоунгенджа законно перевезли до Афін, їх теж можна було б вважати за частину "грецької спадщини").

Чимало європейських галерей та музеїв постали на основі награбованих національних чи приватних скарбів. У XVII ст. шведи вивезли чималу кількість творів мистецтва та коштовних речей з Німеччини, Богемії та Польщі. Наполеон був найревнішим покровителем Лувру (див. с. 748). Багато археологічних знахідок, награбованих у Єгипті, пограбувала згодом Британія. Чимало найдорожчих колекцій російських державних бібліотек та музеїв походить з Польщі. Того самого року, як лорд Елджин був у Афінах, за військом генерала Суворова ходила по Італії досвідчена команда збирачів культурних багатств. За кулаком політичної могуті здебільшого завжди прослизали спритні пальчики поціновувачів.

У XX ст. за найбільших грабіжників мистецьких скарбів загалом вважали нацистів. Ґерінґ видавав себе за знавця, Гітлер, що колись студіював мистецтво, планував побудувати найбільший у світі мистецький центр у своєму рідному Лінці. Краків, Париж, Флоренція, Ґент, Амстердам та багато менших мистецьких центрів були нещадно пограбовані. Цілі потяги з награбованим їхали до райху й зі Сходу. Наприкінці війни тисячі неоціненних мистецьких скарбів Європи знайдено в закинутій соляній копальні в Альт-Аусзе, Австрія[3].

Але нацистські грабунки — лише половина справи. Нацистам аж ніяк не треба було вчити росіян, як грабувати. Через п'ятдесят років по війні стала з'являтись інформація про таємні російські сховища творів давніх майстрів та інших нацистських трофеїв, що їх Червона армія награбувала в німецьких грабіжників. Скажімо, так звана золота "маска Агамемнона" з Мікен та всі 16 000 інших предметів "Пріамового скарбу" з Трої, який Шліман колись привіз до Берліна, 1991 р. перебували в Москві[4]. Невідомі нікому, крім КДБ та жменьки музейних працівників, ці "трофеї" та "спецфонди" півстоліття потай зберігались у Ермітажі, Пушкінському музеї та Загорському монастирі. Здебільшого вони походять з приватних колекцій, як-от із колекцій Герцоґа та Гатвані з Будапешта, Франца Кеніґса з Амстердама, Кребсового фонду з Мангайма. Точаться розмови про мільйон мистецьких творів. Проблема тут така сама, як і в Британському музеї: треба переконати росіян, у яких "знайшлися" ці скарби, що знайти річ — не те саме, що зберігати її.

Не вільні, проте, від підозри й решта союзників. Берлінська колекція Моцартіани, яку під час війни задля безпеки вивезли до Польщі, так і не повернулася з Краківської університетської бібліотеки. 1990 р. неоціненні предмети з "Кведлінґбурзького скарбу", зокрема й ілюстрована німецька Біблія IX ст. з інкрустованою коштовним камінням палітуркою, були знайдені в техаському ґаражі, що належав колишньому лейтенантові американської армії[5].

Нема потреби й нагадувати, що юридична концепція "культурної власності", сформульована в Гаазькій конвенції 1954 р., — зовсім свіжа новація[6].

Російська кампанія 1812 р. була, як потім признався сам Наполеон, його найбільшою помилкою. Він називав її "польською війною", оскільки більшість битв відбувались на давній польській території і успіх неминуче порушив би питання про відновлення Речі Посполитої. Кордон, який 22 червня 1812 р. перетнула *Grande Armée*, тільки недавно став кордоном Російської імперії. В очах місцевих жителів то був історичний кордон між Польщею та Литвою. [МИР]. Наполеон постав перед чітким вибором між політичною кампанією, під час якої він використав би армію для звільнення кріпаків та мобілізації антиросійських настроїв населення, та суто воєнною кампанією, де успіх залежав би тільки від воєнного щастя. Він постеріг, що поляки Литви дуже відрізняються від поляків Варшави. Проте, як і Карл XII до нього та Гітлер після, вирішив знехтувати місцеві обставини — і заплатив за те свою ціну. Переймаючись тільки

своїм політичним майбутнім, він промчав через усю Литву аж до серця Московії. В Бородіно, біля воріт Москви, він зазнав найтяжчої зі своїх перемог. Москва була окупована, проте згоріла з більшою частиною свого припасу. Цар просто відмовився вести переговори й наказав армії уникати будь-яких поважних зіткнень. У листопаді, коли став загрожувати голод, дано наказ відступати. Колони *Grande Armée*, розтягнувшись на п'ятсот миль, пали жертвою російської зими, козаків-мародерів та невчасної повені на Березині. Наполеон на санях утік до Варшави, а звідти до Парижа. Щодо його війська, то з 600 000 чоловік, які перетнули Німан у червні, навряд чи кожен двадцятий вижив, аби переповісти страшну пригоду. Як колись зауважив імператор: "Усі імперії гинуть від нестравлення" [**МАЛЕ**], [**СПАСИТЕЛЬ**].

ҐАҐАУЗИ

Невдовзі після російського завоювання Бессарабії 1812 р. ця нова царева губернія привабила хвилю переселенців. Серед них була й група болгарських християн, відомих як *ґаґаузи*. Вони прийшли з території теперішньої Північної Болгарії і оселились у Комратському повіті сучасної Молдови. Їхня мова належить до огузької групи тюркських мов, спорідненими з ґаґаузькою мовами розмовляють у Середній Азії. За своєю вірою вони належали до болгарського православ'я. Досі не з'ясовано, з надією чи страхом ґаґаузи покинули свої рідні місця. Чимало ґаґаузьких мусульманізованих громад залишились у Болгарії під османським ярмом.

Є два погляди на ранню історію ґаґаузів. Згідно з першим, це середньовічні почасти болгаризовані турки. Згідно з другим, це потуречені болгари, що, втративши рідну мову, зберегли свою релігію. Жоден з цих поглядів насправді не відповідає дійсності[1].

Ґаґаузи — лиш одна з кількох меншин Східної Європи, що перебувають на межі між християнами та мусульманами[2]. Мусульмани-татари з Волги мають охрещену меншину — крешенів, — що перейняла релігію російських завойовників. Серед чеченців Північного Кавказу, переважно мусульман, є трохи й християн. Такий самий стан і в абхазів. [**АБХАЗІЯ**]. Албанці-мусульмани, хоч і становлять більшість як у Албанії, так і в сербському краї Косові (див. додаток III, с. 1358), є чималою меншиною в Македонії. [**МАКЕДОНІЯ**], [**ШКІПЕРІЯ**].

По обидва боки Родопських гір, на кордоні Болгарії та Греції, живе досить численна громада болгаромовних мусульман, відомих як *помаки*. Вони мають далеких родичів в окремих реґіонах Македонії та Албанії. В Греції їхнє існування офіційно не визнане. 1876 р. скорше, мабуть, місцева помацька міліція, а не професійна османська армія вчинила те, що Ґладстон назвав "болгарськими страхіттями". Якщо це так, то помакам щедро помстилися під час страхіть подальших балканських воєн. Проте вони ніколи не полишали рідних місць[3].

У Боснії релігія — єдиний критерій поділу на боснійських мусульман, православних "сербів" і католицьких "хорватів". Усі вони розмовляють однією сербсько-хорватською мовою, всі вони слов'яни. Боснійських мусульман (44% населення, за даними

1991 р.) націоналістичні сусіди часто вважають за відступників, що зреклися католицизму чи православ'я на користь релігії панівних турків. І справді, цілком імовірно, що перед навернення до ісламу чимало боснійських родин були патаренами. [БОГОМИЛИ].

Наприкінці XX ст. ці маловідомі народи раз по раз з'являються на газетних шпальтах. У середині 1980-х років підупалий болгарський комуністичний режим удався до останньої відчайдушної спроби тримати все в руках, розпочавши ультранаціоналістичну кампанію під назвою "процес відродження". Мечеті були розвалені, а членів болгарських мусульманських меншин — ґаґаузів, помаків та турків — силоміць примушували вибирати між зміною прізвищ та еміґрацією. Чимало вибрали еміґрацію. 1991 р., коли Молдова проголосила незалежність, ґаґаузи Комрата, на той час майже 200 000 чоловік, не мали охоти її підтримувати. Чеченці зухвало підняли прапор незалежності від Росії, проголосивши створення власної національної республіки в Грозному, натомість волзькі татари в Казані готуються проголосити республіку Татарстан.

1992 р. серед швидкого розпаду Югославії уряд Боснії також проголосив незалежність, сподіваючись на підтримку цілості багатонаціональної республіки. Боснія дістала міжнародне визнання, проте не мала значної міжнародної допомоги чи захисту. Присутність західних доброчинних товариств і символічних миротворчих сил ООН нітрохи не перешкодила подальшим оргіям загарбання земель, масових убивств та етнічних чисток. Самопроголошена Сербська республіка Боснія зі столицею в Пале немов відтворювала самопроголошену Сербську республіку Країну зі столицею в Кніні; ця республіка зайняла території, де пролягало давнє Габсбурзьке воєнне прикордоння в Хорватії. Протягом року серби, що становили 31% населення, захопили 77% території. Сараєво, як і кілька інших анклавів, зазнало облоги. Хорватські напади вигнали мусульман з таких реґіонів зі змішаним населенням, як Мостар, тимчасом як серби повтікали з центральних реґіонів, де переважали мусульмани. Загинуло, напевне, десь чверть мільйона чоловік. Світові лідери були бездіяльні, поки палала Боснія. Через брак рішучого керівництва розпад комуністичної системи мав приблизно такі самі наслідки, що й турецький відступ десь двісті років тому[4]. [САРАЄВО].

Успіх прикінцевих воєнних кампаній 1813 та 1814 р. визначали як логіка, так і майстерність генералів. Хоча Наполеонове військо було цілковито розбите в триденній "Битві народів" під Ляйпцигом у жовтні 1813 р., імператор і далі вигравав переважну більшість подальших битв. Проте він зіткнувся з колективною волею народів, чиї національні почуття він сам допоміг пробудити, а також з рішучим наміром династичних володарів відновити своє панування. Наступ росіян, пруссаків та австрійців зі сходу, а Велінгтона з півдня годі було стримати. Французька молодь неминуче мусила платити криваву данину. За ті два останні роки Наполеон утратив понад мільйон чоловік, дарма що йому не пощастило заманити своїх ворогів і дати їм вирішальну битву. Настала мить, коли імператор почув, що солдати більше не воюватимуть. У квітні 1814 р., коли британські, російські та прусські війська отаборились у Парижі, Наполеон зрікся трону. Революційні війни, а з ними й революція скінчились. Або принаймні так здавалося.

МИР

У ЛИПНІ 1812 р. козаки генерала Платова, відступаючи до Білорусії перед *Grande Armée*, закопали бочки з порохом під замковими мурами Миру і вибухом зруйнували їх дощенту. Жером Наполеон, вестфальський король, кілька днів використовував те місце як свою штаб-квартиру по дорозі до Москви. Проте 10–11 листопада, коли царська армія повернулась, відчайдушна битва з французькими втікачами стала остаточною згубою для замку.

Довгий час Мир був однією з наймогутніших фортець на польсько-литовському кордоні, одним з найсхідніших феодальних замків Європи. Колись фортеця великих герцоґів Литовських, замок 1434 р. перейшов до приватних рук. Будівництво масивних укріплень скінчилося близько 1500 р. за Єжи I Іллінича, литовського маршала, та його сина Єжи II, графа Священної Римської імперії. До п'яти високих бастіонів з червоної цегли приєднався зубчастий мур. Звідний міст був захищений барбаканом у формі підкови, вздовж мурів тягся рів з водою. Починаючи з 1569 р., князь М. К. Радзивіл перетворив центральну башту на ве́личний ренесансний палац із тесаного каменю. До 1812 р. разом із сусіднім Несвіжем замок Мир був найголовнішим осідком Радзивілів.

За свою довгу історію Мир бачив чимало битв. 1395 р. його сплюндрували тевтонські лицарі, в XV ст. на нього двічі набігали татари, 1655 р. його захопили шведи, 1706 р. спалив Карл XII, 1794 р. штурмували росіяни.

Доба розквіту для Миру настала за часів князя Кароля Радзивіла, *"Panie Kochanku"* (1734–1790), що відновив палац після спустошень, заподіяних шведськими війнами. Замок становив його "чільну" маєтність серед величезної кількості маєтків, де працювали тисячі білоруських кріпаків. До єврейської синагоги й татарської мечеті долучились католицька й греко-католицька (уніатська) церкви. Щорічним кінським ярмарком заправляла чимала циганська громада, й циганського барона традиційно коронував сам князь. 1761р. палац став місцем ґрандіозної оргії під час сесії трибуналу Великого герцоґства. 1785 р. у палаці відбулось пишне прийняття на честь останнього короля Польщі. Російське панування над замком почалося з другого поділу Польщі 1793 р. Цигани притьмом міґрували *en masse* до Молдавії. Радзивіли перебрались у свої маєтності в Пруссії. Після 1812 р. зосталися тільки руїни.

Мир, проте, жив і далі, увічнений в епічній поемі *"Пан Тадеуш"* Адама Міцкевича. Поет мав на увазі палац Мир, змальовуючи "останній обід" Литви. Повнячись надій та зичливості на думку про визволення Наполеоновим військом, місцева шляхта зібралася на бучний бенкет. Пани і пані танцювали *полонез*. Їх розважав грою на цибмалах жид Янкель, що "любив той край, наче поляк". Наприкінці всі піднесли келихи, виголосивши давній польський тост: *"Kochajmy Się!"*, "Любімо одне одного!"[2].

Можна виснувати, начебто результат революційних війн був досить очевидний. Проте в очах історика, що докладно вивчав ту добу, союзники не одержали остаточної перемоги. "Європейська коаліція зрештою тріумфувала над французькими арміями, — писав він, — проте не можна сказати, що Франція зазнала

поразки в бортьбі"[43]. Він, безперечно, мав на думці збереження територіальної цілості Франції, невмирущість революційних ідей і майбутні несподіванки.

МАЛЕ

23 жовтня 1812 р. о третій годині ночі чоловік у повній парадній формі імператорського генерала прибув у казарми Попінкур у Парижі й вимагав негайної розмови з командиром національної ґвардії. Назвавшись генералом Ламотом, новим військовим губернатором, він сповістив, що Наполеона вбито в Москві, що надзвичайне засідання Сенату проголосило Тимчасову республіку і що національна ґвардія повинна негайно зібратись на Вандомському майдані. Давши командирові свідоцтво про підвищення, він звелів йому перебрати команду над іншими військовими одиницями й забезпечити звільнення двох державних в'язнів — генералів Ґвідаля і Лагорі. Свої накази генерал покріпив цілою пакою декретів.

Кілька годин план розгортався без перешкод. "Генерал Ламот" їздив по частинах Паризького ґарнізону, ніде не натрапляючи на опір. Так само й генерал Лагорі. Генерал Ґідаль надумав добре пообідати в ресторані. Не менше ніж тринадцять найвищих офіцерів виконувало накази вигаданої Тимчасової республіки. Офіцер, що вартував у Люксембурзькому палаці, де начебто відбувалось надзвичайне засідання Сенату, не бачив нічого підозрілого.

Усе зіпсувалось тільки тоді, коли більша частина національної ґвардії вже зібралася на Вандомському майдані. Під час розмови з генералом Юленом, що його Ламот знімав з посади, Юлен вимагав, щоб Ламот показав свої накази. Замість відповіді Ламот прострелив Юленові голову. Невдовзі він зустрівся з іще однією групою офіцерів, і тут його впізнав колишній товариш, крикнувши: "Це не Ламот, це Мале!" Головного змовника схопили, роззброїли і стягли з нього маску.

Генерал Клод-Франсуа Мале (1754–1812), родом з Юри, мав тверді якобінські переконання. Його давно усунули від служби і тримали у в'язниці за погано приховувану ворожість до Наполеона. Він підготував свій план з допомогою приятеля-в'язня абата Лафона, ультрароялісга, що сфальшував документи. Дружина Мале позичила генеральський мундир у театрального реквізитора. А справжній Ламот був генералом-республіканцем, що жив у вигнанні в Сполучених Штатах.

Опівночі Мале та Лафон перелізли через мур своєї в'язниці. Мале пішов додому преодягатись, потім подався в Попінкур, а Лафон зник аж до часів реставрації. На військовому суді Мале взяв на себе всю відповідальність, проте не зміг урятувати тих, хто піддався на його хитрощі. Наостанок він попросив, щоб йому самому дозволили дати наказ про свій розстріл[1].

Випадок з Мале розкриває правду про Наполеонову імперію. Мале правильно обрахував, що доля імперії залежить від життя однієї людини. Тієї миті, коли Наполеона вважали вже мертвим, ніхто й не думав про римського короля, його сина, і Наполеонову спадщину. Отже, Франція мало знову не повернулась до республіканського устрою — і лише з одним пострілом. "Незначні події" потенційно можуть спричинитись до великих змін історичного розвитку.

Кожен розумів, що йдеться про долю всього континенту. Наполеон полюбляв говорити про "Європу". Коли він згадав про неї в Тільзиті, цар ухопився за ті слова. "Європа, — запитав він, — а що це таке?" І сам дав власну відповідь: "Європа — це ми", — маючи, напевне, на увазі володарів. Навесні 1814 р., їдучи до Парижа, цар сказав: "Я їду примирити Францію з Європою". Те примирення забрало куди більше часу, ніж гадали.

СПАСИТЕЛЬ

1812 р., щоб відзначити порятунок Росії від Наполеона, Олександр I звелів прикрасити Москву церквою на честь Христа Спасителя. Цей намір був утілений комітетом, що його створив Микола I. Роботи почалися на березі річки неподалік від Кремля 1837 р. Проект Костянтина Тона, архітектора залізничних вокзалів, передбачав побудову колосальної хрестовидної базиліки з п'ятьма куполами, величезного бронзового купола і хреста на верхівці, що мов здіймається в небо. Інтер'єр був прикрашений позолотою, на яку пішло 422 кілограми щирого золота. На дзвіниці висіли найбільші дзвони Росії. Зовні храм був оздоблений подільським мармуром та фінським ґранітом. Після сорока п'яти років будівельних робіт *храм Христа Спасителя* освячено 26 травня 1883 р. у присутності царя Олександра III.

18 липня 1931 р. газета *"Правда"* оголосила, що комітет на чолі з В. Молотовим вирішив побудувати Палац Рад на березі Москви-ріки. Через п'ять місяців храм Спасителя висадили в повітря. 1933 р. Сталінові на розгляд подали проект Іофана та Щусева, проект передбачав споруду заввишки 415 метрів і в шість разів більшу за Емпайр-стейт-білдінґ. Над нею мала стояти постать Леніна, втричі вища за статую Свободи, вказівний палець мав сягати шістьох метрів.

Палац ніколи не був збудований. Мармурові плити зруйнованого храму використали для оздоблення московських станцій метро. Через тридцять років Микита Хрущов звелів, щоб яму біля річки перетворили на відкритий усепогодний басейн[1]. Після падіння комунізму неминуче з'явились плани повернути тому місцю колишній вигляд і відбудувати храм Спасителя в його колишній славі.

Середа, 20 квітня 1814 р., Фонтенбло. Наполеон Бонапарт, король Ельби, просить дозволу попрощатися з імператорською ґвардією, перше ніж поїхати з Франції до свого нового королівства. У вестибюлі замку він привітав рештки свого колишнього почету і гурт уповноважених союзницьких військ. Звідти він вийшов через двері на вершині сходів у формі підкови, з мармурового балкона яких добре виднів просторий двір Білого Коня. Привели десь п'ять тисяч війська Старої ґвардії. Попереду півколом стояли старші офіцери, поряд прапороносці та оркестр. Коло брами вже чекали екіпажі, щоб везти імператора. Коли Наполеон з'явився на балконі, сурмачі-кавалеристи заграли марш *"Fanfare de l'Empéreur"*, "Фанфари імператора":

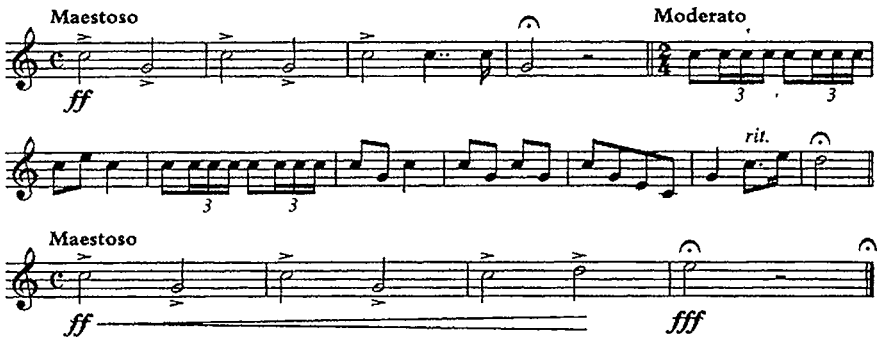

Прапор, що майорів того дня, зберігся у *Musée de l'Armée*, Військовому музеї. Це квадратний гаптований золотом триколор з вертикальними синьою, білою та червоною смужками. Лицьовий бік оздоблений імператорськими емблемами: двома коронами у верхніх кутах, двома колами з монограмою "N" і двома орлами в нижніх кутах; угорі в центрі стоїть сніп із бджолами навколо. Є ще й напис: "GARDE IMPÉRIALE — L'EMPÉREUR NAPOLÉON AU 1ER RÉGIMENT DES GRENADIERS À PIED", "Імператорська Ґвардія — Імператор Наполеон 1-му Полку Піших Ґренадерів". На звороті прапора стоять назви битв, у яких відзначився полк: Маренго, Ульм, Аустерліц, Єна, Ейлау, Фрідланд, Екмюль, Еслінґ, Ваґрам, Смоленськ, Москва, Відень, Берлін, Мадрид. Звитяги 1813–1814 рр. — Люцен, Бауцен, Дрезден, Ганау, Шампобер, Монмірай, Вошан — ще треба було додати.

Особистий почет Наполеона не сягав навіть двох десятків чоловік. До них, зокрема, належали: генерал Друо, "мудрець Великої армії", що згодом прочитає надгробну промову над тілом імператора, генерал Бертран, що привезе до Франції прах імператора, та герцоґ Басано, міністр закордонних справ. Серед цивільного почету були ще ад'ютанти Бельяр, Бюсі й Монтескйон, а також барон Фе, Лорнь д'Ідсвіль та шевальє Жуан, члени секретаріату. Серед військових були граф Косаковський, командир *maison militaire*, імператорської ґвардії, граф д'Орнано, командир драґунів, і два полковники артилерії — Ґурґо і Лаплас; полковник Атален топографічної служби і полковник Возовіц (Вонсович), польський перекладач. Командир Старої ґвардії маршал Лефевр-Денует, герцоґ Данциґський, чекав у сідлі на чолі загону кавалеристів, що мали супроводити екіпажі до Бріара. Крім нього, не було жодного маршала імперії, не прийшов і жоден представник імператорської родини.

Генерал Пті, що очолював прапороносців, віддав наказ узяти зброю на караул. Барабани вибивали мелодію *"Aux Champs"*, "Серед ланів". Наполеон спустився сходами і пішов поміж солдатами. Точних імператорових слів ніхто не записував, але генералові Пті самою долею судилося пам'ятати їх:

"Офіцери, унтер-офіцери та солдати моєї Старої ґвардії! Я прийшов попрощатися з вами. Двадцять років я був задоволений вами, я завжди вас бачив на стежках слави.

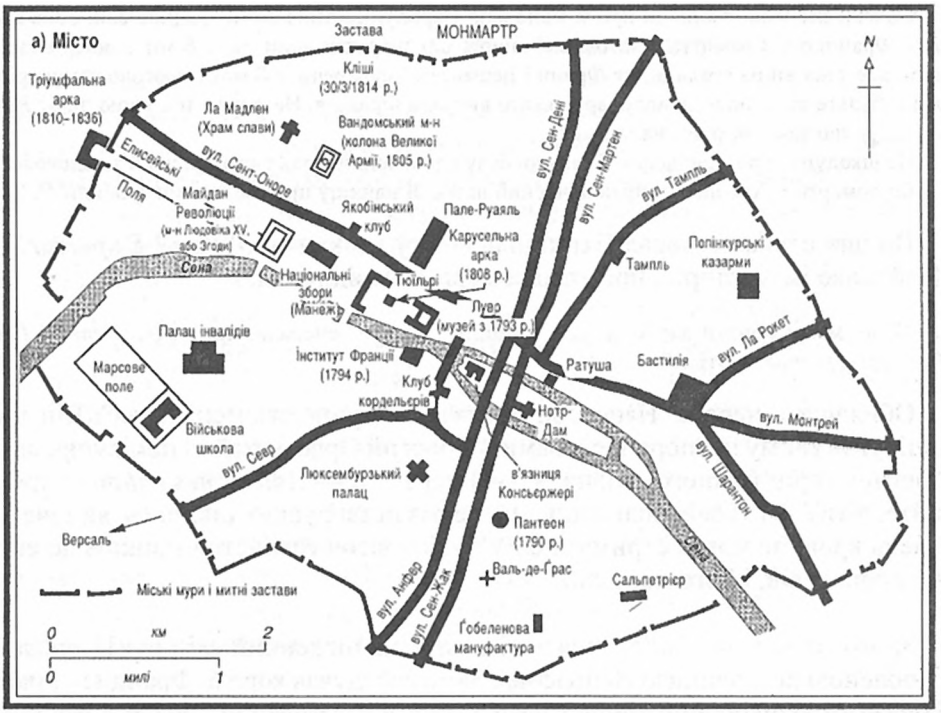

Карта 21
Революційний Париж

Союзні держави озброїли проти мене всю Європу. Частина армії зрадила свій обов'язок і саму Францію... З вами та рештою сміливців, що зберегли вірність, я б міг воювати ще три роки, але така війна стала б для Франції нещастям і суперечила б моїм проголошеним цілям. Отже, будьте вірні новому володарю, якого вибрала Франція. Не покидайте свою любу *Patrie*, Вітчизну, що так довго не знала щастя.

Не шкодуйте про мою долю. Я завжди буду вдоволений, коли знатиму, що й ви вдоволені. Я міг би померти... Але ні, я вибрав почесний шлях. Я напишу про все, що ми зробили"[45].

По цих словах генерал Пті підняв шпагу і закричав: *"Vive l'Empereur!"* — "Хай живе імператор!", прокотилось громове відлуння.

"Я не можу обняти вас усіх, тож я обійму вашого генерала. *Approchez, général Petit...* (Підійдіть, генерале Пті...)"

Обнявши генерала, Наполеон проказав: "Принесіть мені Орла". Він тричі поцілував кайму прапора зі словами: "Дорогий Орле, нехай ці поцілунки відлунюють у серці кожного сміливця. — І нарешті: — *Adieu, mes enfants* (Прощавайте, діти)". "І ті сивочолі воїни, що не раз незворушно дивились, як тече їхня власна кров, не могли стримати сліз"[46]. Наполеон сягнисто підійшов до екіпажа, швидко сів, і його повезли.

Замок Фонтенбло за тридцять сім миль на південний схід від Парижа був улюбленою резиденцією Наполеона. Замок збудував король Франциск I навколо вежі середньовічної мисливської хатки, він датований 1528 р. і становить один з найдавніших виявів Ренесансу у Франції. Поставши серед дубів та сосон густого лісу, замок забезпечував справжню усамітненість та відпочинок. Не такий непривітний, як Версаль, він був вільний від тіней слави попередніх володарів. Його споруди розміщались навколо низки дворів — Овального, Принцового, Водограйного, Службового та Діаниного садка. Двір Білого Коня, що після подій квітня 1814 р. став відомий як Прощальний двір, збудовано за Людовіка XIII. Інтер'єр замку містить такі мистецькі скарби, як фрески Россо в галереї Франциска I, й вирізняється певною розкішшю, проте не надмірною. Оздоблення та обстава, переважно XVI—XVII ст., були доповнені власною Наполеоновою колекцією меблів стилю ампір. Замок використовували як позолочену клітку для папи Пія VII, але він бачив і найщасливіші дні Наполеона та Жозефіни. "Ліс Фонтенбло — це мій англійський сад, — сказав він колись, — іншого я не хочу"[47]. Отже, покинути його було нелегкою втратою.

Імператорська гвардія втілювала сутність двох військових термінів: *corps d'élite* та *esprit de corps*, елітарних військ та духу товариськості. Сформована в листопаді 1798 р. як консульська гвардія, вона поступово збільшувалась, аж поки обернулась на військо серед війська. 1805 р. гвардія налічувала 5000 чоловік з усіх родів військ — піхоти, кавалерії, артилерії та інженерних військ. 1809 р. вона була поділена на Стару гвардію, еліту ветеранів усередині еліти, та Молоду гвардію, яку набирали з рекрутів та солдатів, переведених з інших військ. 1813 р., у

добу свого розквіту, ґвардія мала близько 60 різних полків, майже 50 000 чоловік.

До ґвардії брали найдобірніший людський матеріал. Претенденти, не нижчі за 1 метр 78 сантиметрів на зріст, не старші двадцяти п'яти років, мали бути письменні і воювати в трьох кампаніях. Ґвардійцям давали пишні мундири і щедру платню, їх спеціально навчали, а вищі командири мали безпосередній доступ до імператора. Вони мали право, щоб решта солдатів звертались до них "мосьє". Коли була змога, їхній *Tondu* ("Стрижений") щотижня інспектував своїх *moustaches* та *grognards*, вусанів та буркотунів, "непереможних", "безсмертних" воїнів. Минав час, і ядро ветеранів, "найстарші зі старих", служили 17, 20 і навіть 22 роки. Жартувати з імператором була річ дозволена. Один кавалерист колись крикнув, запитуючи, чому він ще досі не отримав ордена Почесного легіону. "За що ж його давати?" — "У єгипетській пустелі я дав вам диню!" — "Диню? *Ні-ні...*" — "Атож, диню, та ще одинадцять кампаній і сім ран: Арколь, Лоді, Кастильйоне, під пірамідами, в Акрі, Аустерліці, Фрідланді..." Він іще не закінчив, як став кавалером імперії з платнею 1200 франків. До ґвардії потрапляло чимало екзотичних чужинців. Два з чотирьох полків *grognards* складали голандці. Були цілі *velite* (піші єгерські) формування італійців. До кавалерії належав полк мамлюків з ятаганами, німецькі *lanciers de Berg*, гірські улани, татарська кіннота з Литви і три полки польських уланів, "найвірніших серед вірних".

На подив усім, Наполеон багато років не хотів жертвувати своєю ґвардією в битвах, вона хіба що завдавала блискавичних ударів у критичні миті. Під Бородіно він стримав ґвардійців, кажучи: "Я не хочу, щоб ґвардію розбили за триста льє від Парижа!" Проте згодом, у дальших кампаніях, він уже не щадив її, бо потік навчених солдатів дедалі меншав серед повені непідготованих рекрутів. 1814 р. під час блискучого відступу з боями ґвардія йшла і кожен крок поливала кров'ю[48].

Наполеон приїхав до Фонтенбло три тижні тому, ще вірячи в перемогу над союзницькими арміями. Він планував зі своїх оборонних позицій у Шампані перейти в наступ і проникнути в глибину ворожих комунікацій. Проте козаки-мародери перехопили одного посланця й дізналися про намір імператора "відкинути ворога від Парижа"[49]. Тож останнього тижня березня Наполеон побачив, що росіяни, пруссаки і австрійці замість просуватись уперед і битися з ним раптом рушили швидким маршем на погано захищену столицю. Росіяни наступали на Роменвіль. Пруссаки поставили батареї на Монмартрі. Австрійці йшли вздовж Сени на Шарантон. Двохсоттисячне союзницьке військо оточило оборонні лінії столиці. Захисники під командою маршала Мармона, герцога Раґузького, трималися міцно. Ґалантний Дюро, що втратив у Росії ногу, відмовився здаватись: "Я здам свої позиції, коли ви повернете мені ногу". Проте політики не мали духу терпіти облогу. Городяни боялися, що місто чекає доля Москви. Талейран почав топтати стежку до царя. Наполеонів брат Жозеф разом з імператрицею виїхав з міста 30 березня.

Вертаючи назад із Сен-Дізьє у своїй летючій колясці, Наполеон промчав за один день мало не 200 кілометрів. Як і під час блискавичної втечі на санях із Москви, з ним був його міністр закордонних справ, вірний Коленкур. Об одина-

дцятій годині вечора 31 березня Наполеон, міняючи коней у заїзді *"Cour de France"* ("Французький двір") у Жувізі-сюр-Орж, усього за 13 кілометрів від собору Богородиці Паризької, зустрів французького офіцера й почув, що Париж капітулював. Вістка була передчасною. Імператор пішки пішов до Парижа, але, зустрівши багато солдатів, що відступали, пересвідчився, що втручатися пізно. Він подався до Фонтенбло, аби перегрупувати сили, і, геть виснажений, приїхав туди о шостій ранку. Через три дні, 3 квітня, вербної неділі, він оглянув у Фонтенбло гвардію. 10 000 піхотинців та 4 600 кавалеристів почули, як він сказав: "За кілька днів я вирушу на Париж. Правильно?" Вояки схвально заревіли: *"À Paris! Vive l'Empereur!"*

Проте спантеличений імператор скоро був змушений зректись усяких активних планів. Перший завданий йому удар полягав у тому, що імператорський Сенат без нього схвалив тимчасовий уряд і запропонував відновити Бурбонів. По-друге, він дізнався, що Мармонові війська зрадили, отже, дальший опір був майже неможливий. До французької мови ввійшло нове дієслово — *raguser*, зраджувати. Третій удар стався тоді, коли від маршалів Наполеонові довелося почути, що вони радять йому зректися на користь його малого сина. Маршал Макдоналд зауважив, що оголювати шпагу проти співвітчизників-французів — неможлива річ. Маршал Ней заявив: "Армія не піде. Армія скориться своїм командирам"[50]. "Найсміливіший сміливець" утратив волю до боротьби. І, нарешті, імператор з'ясував, що союзники вжс не згодні на умови його першого зречення, яке сталось 4 квітня. Цілий тиждень він страшно переживав, дедалі виразніше усвідомлюючи, що союзників задовольнить лише його вигнання. *Dégringolade*, руїна, була цілковита.

Найтяжчого удару завдала йому власна дружина, Марія-Луїза. Знехтувавши його ніжні й сміливі листи, імператриця сторицею помстилася за всю попередню зневагу до неї та невірність. Вона відповідала йому спершу непевністю, а потім холодним презирством. Попервах була думка, що вона приєднається до Наполеона або у Фонтенбло, або десь по дорозі до їхнього спільного вигнання. Потім домовились, що їй треба поїхати до батька, імператора Франца, і заступитись перед ним за чоловіка. Виявилось, що вона не мала таких намірів. Марія-Луїза подалась до Відня, щоб назавжди розірвати з чоловіком.

Армію треба було звільнити від її присяги на вірність. Формула, що її вибрав маршал Ожеро, надто вже ображала. "Солдати, — проголосив він, — ви звільнені від своєї присяги внаслідок зречення чоловіка, що, пожертвувавши мільйонами невинних задля свого нелюдського марнославства, не мав духу померти смертю солдата"[51]. Триколор був замінений білою кокардою.

Острівцем стабільності серед отих ворушких пісків була тільки імператорська гвардія. Вночі після першого зречення вона зі смолоскипами зібралася на вулицях Фонтенбло й кричала: *"Vive l'Empereur!"* Наполеон був змушений завернути її до казарм. Він також отримав щирого листа від графа Вінцента Красинського, старшого генерала польського контингенту. "Маршали дезертирували. Політики Вас зрадили... Але Ваші поляки залишаються..."[52]. Проте навіть польські полки розкололись. Одна третина *chevau-légers-lanciers*, уланів, зали-

шилася. Проте інша третина, переважно французи, відсахнулась від імператора. Решта 1384 улани рушили в Польщу під проводом героя Сомосьєри. Напахчений і пишний на своєму чорному арабському румаку, Козетульський востаннє попрощався з імператором:

"Ясний володарю, ми кладемо до ніг Вашої Імператорської Величності зброю, якої ніхто не міг відібрати в нас силою... Як поляки, ми служили найдивовижнішій людині сторіччя... Прийміть, Величносте, наші шанобливі запевнення в довічній вірності... нещасливому володарсві"[53].

Політиканство в Парижі очолив Талейран, голова Сенату, що постав і як голова тимчасового уряду. Саме Талейран стояв за тими анонімними сигналами, що спонукали союзницькі армії до нападу, і тепер він приймав царя у своєму власному домі. *Émigrés* роялісти потягнулись назад, Бурбони день у день мали міцнішу підтримку. Граф Прованський (Людовік XVIII), тепер уже 59-річний, повернувся додому. Двадцять три роки він прожив на вигнанні: в Кобленці, Вероні, Бланкенберге, Кальмарі, Мітау в Курляндії, Варшаві, а останні п'ять років в Англії. Він пакував свої валізи в Гартвелі, Букінгемшир,того самого тижня, коли Наполеон пакувався у Фонтенбло. Він надумав наголосити на своєму спадковому праві й відкинув конституцію, підготовану Сенатом, натомість подав ліберальну конституційну хартію власного виробництва. Дотепно прозваний *Louis des Huîtres*, "устрицеїдом", за свої гурманські вподобання, король був лагідної вдачі і не мав жодного наміру міняти весь імперський істеблішмент. Наполеонові маршали та міністри спокійно чекали реставрації. Росіяни отаборились на Єлисейських Полях, імператор Франц — у Рамбує, прусський король Фрідріх-Вільгельм — у Тюїльрі. Парижани виходили дивитись на екзотичні картини: прусських ветеранів-гренадерів з заплетеними кісками, барвистих хорватів та угорців, черкесів у кольчугах, башкирських лучників на конях.

Поки Франція воювала зі своїм колишнім імператором, решта Європи пристосовувалась до наслідків його падіння. Новини 1814 р. поширювались дуже повільно. Ні Веллінгтон, ні Сульт не знали, що Наполеон уже зрікся, коли 10 квітня коло Тулузи зіткнулись в останній битві Піренейської кампанії. Імператорська залога на острові Корфу не знала про зречення аж до червня, коли британський фрегат закликав її здатися. В інших місцях головні частини наполеонівської імперії вже розпалися. На сході росіяни ще понад рік тому окупували герцогство Варшавське. Прусська та австрійська монархія відроджувались. Рейнська конфедерація розсипалась. У Швейцарії відновлено давню конституцію. В Іспанії на трон щойно знову сів Фердинанд VII. В Нідерландах повернувся Вільгельм Оранський. У Скандинавії Норвегія повстала, невдоволена своїм переходом від Данії до Швеції. В Італії австрійці позавойовували наполеонівські держави. Папа Пій уже повертався до Рима, де невдовзі відродить "Індекс заборонених книжок" та інквізицію.

Британія, не зачеплена континентальною боротьбою, насолоджувалася сяєвом переможного регентства. Неш відбудовував королівський палац у Брайтоні в химерному псевдоорієнтальному стилі. Прем'єр-міністр лорд Ліверпул

сказав про Наполеона: "Його скоро забудуть". Сер Валтер Скот опублікував свій перший роман — "Веверлі". Джордж Стівенсон удосконалив перший справді ефективний паровий локомотив у Кілінґверт-Кольєрі поблизу Ньюкасла. Невдовзі місіс Марґарет Сенджер збагатить англійську мову новим терміном: *birth control*, контроль за народжуваністю. Мерілебоунський крикетний клуб відкрив у Лорді свій перший сезон. Наростало народне невдоволення післявоєнним спадом виробництва. Війна зі Сполученими Штатами пригасла, але ще не закінчилась.

У мистецтві 1814 р. був порою, коли класичний стиль змагався з романтизмом, що набирав сили. Це був рік, коли Е. Т. А. Гофман видав *"Phantasiestücke"*, свої химерні оповідання. В малярстві ще активно працювали Ґоя, Енгр і Тернер. У музиці молодий Шуберт написав *"Лісового царя"*, Бетховен скінчив свою єдину оперу — *"Фіделіо"*. Й. Ґ. Фіхте помер, Михайло Лермонтов народився.

Французька політична криза досягла кульмінації під час білого тижня. 6 квітня уповноважені союзників прибули до Фонтенбло, щоб оформити переглянутий акт зречення, Наполеон підписав його.

"Коли союзні держави оголосили, що імператор Наполеон — єдина перешкода для відновлення миру в Європі, імператор Наполеон, вірний своїй присязі, заявив, що зрікається за себе й за своїх спадкоємців тронів Франції та Італії і що немає такої особистої жертви, на яку б він не пішов задля Франції, при потребі не пошкодував би й власного життя"[54].

Дальші переговори привели до Фонтенблоського договору, підписаного 11 квітня. Наполеон зберігав свій титул, діставав щорічну ренту 2 мільйони франків, суверенні права на острів Ельбу і мав свій особистий штат і почет.

Британський уповноважений сер Ніл Кемпбел багато годин провів тоді за розмовою з приголомшеним імператором:

"Я бачив перед собою низенького й начебто діяльного чоловіка, що без упину походжав по кімнаті, немов дика тварина в еполетах, блакитних панталонах і червоних чоботях; неголений, незачесаний, із потертю нюхального тютюну, що рясно засипала йому верхню губу та груди..."[55].

Вони обговорювали Велінґтонову кампанію на Піренейському півострові. Потім імператор начебто сказав: "Ваша нація наймогутніша. Я намагався підняти французьку націю, але мої плани провалились. Така вже доля"[56].

Психологічна криза екс-імператора стала найгостріша тоді, коли переговори вже скінчилися. Він був переконаний, що його зрадили як родина, так і маршали. Коли він передавав командування ґвардією маршалові Нею, той потішив його: "Ми всі ваші друзі". Наполеон заперечив йому з гіркотою: "Атож, друзі Цезаря стали і його вбивцями!" Його посланці до імператриці стикались із великими труднощами, перетинаючи лінії союзників. В Орлеані, де Молода ґвардія стояла на її боці, імператорський скарбник заховав рештки імператорового скарбу під купою конячого гною в єпископських стайнях. 11 квітня Наполеон, наче

сам не свій, пообідав увечері з Коленкуром, що правив йому за посередника в переговорах із сенаторами в Парижі. Наполеон виявив, що служник витрусив порох з пістолетів, які завжди лежали біля імператорського ліжка. Але в імператора ще залишалась пляшечка опію, яку він завжди носив із собою, відколи його два роки тому в Росії мало не полонили козаки. Він пішов до своєї кімнати і вилив її. Але отрута вже вивітрилась. Вона була досить сильна, щоб імператор кричав від шлункових судом та корчів, проте заслабка, щоб убити його. Коленкур привів лікаря. Імператорові полегшало лиш уранці. "Як важко, — сказав він, — помирати у власному ліжку!" (Про цей випадок ніхто не знав аж до публікації Коленкурових приватних мемуарів 1933 р.)[57].

13 квітня Наполеон попрощався з Етьєном-Жаком Макдоналдом, герцогом Тарентським, останім маршалом, що залишався біля нього. Відданий шотландець, нащадок вигнаної якобітської родини, був приєднався до Коленкура, що недавно провадив переговори з союзними державами. Наполеон не міг не помітити, що Кемпбел приїхав тоді, коли Макдоналд мав уже їхати. Але своє завдання він виконав. Наполеон подарував йому церемоніальну шаблю Мюрадбея, пам'ятку про єгипетську кампанію 1799 р.: "Візьміть її на згадку про мене і мою дружбу"[58].

Готування до подорожі на Ельбу почалися, тільки-но був підписаний Фонтенблоський договір. На південь Франції імператора мали супроводити чотири уповноважені союзників: полковник Кемпбел, граф Шувалов, барон фон Колер і граф-трухзес фон Вальдбург. Через Ліон та Авіньйон їм треба було їхати до порту на Рив'єрі, де мав чекати англійський фрегат для п'ятиденного плавання на Ельбу. Гурт конюхів та візників на каретній станції Росньєр у лісі Фонтенбло мав чимало роботи, чистячи та змащуючи вісім екіпажів для конвою, малюючи імператорські герби, пакуючи речі двадцять повозів багажної валки, готуючи сто одного коня — як верхових, так і в'ючних, потрібних для подорожі. Сто хур з імператоровими меблями та особистими речами вирушали згодом. Найважчі предмети мали повезти наперед до Бріара, міста на південь від Фонтенбло, де імператор та його почет наздоженуть їх наприкінці першого дня. Перші екіпажі рушили вранці 14 квітня дорогою на Монтаржі.

Право добирати собі почет залишили імператорові. Йому дозволили мати штат з тридцяти офіцерів і залогу шістсот чоловік. Кавалерійський підрозділ був сформований під командою генерала Єжмановського — з ескадрону польських уланів, до якого додали жменьку французів та мамлюків. Була ще команда моряків, артилерійська батарея з сотнею гармашів і піхотний батальйон, що складався з трьох рот ґренадерів і трьох рот єгерів. Людей до того батальйону мали підібрати кожного поодинці на останньому огляді.

Останньої суботи Наполеон спробував залагодити стосунки з жінками свого життя. Жозефіні він написав:

"У вигнанні я візьму замість шпаги перо... Вони всі мене зрадили... *Adieu, ma bonne Joséphine.* Навчися смирення, як я вже навчився його, і ніколи не виганяй зі своєї пам'яті того, хто ніколи не забував тебе і ніколи не забуде"[59].

У листі до Марії-Луїзи, імператриці, він уживав офіційне *"vous"*, "Ви":

"Моя люба дружино, Провидіння... оголосило вирок проти мене. Я вітаю Вас із тими намірами, за які Ви тепер узялися... Доля навряд чи ще коли-небудь зведе нас докупи... Серед усіх моїх нещасть розлука з Вами — моє найтяжче горе. В мене лиш один докір. Чого Ви не хочете володіти моїм серцем, хоч материнство дає Вам на те всі підстави? Ви боялись мене і Ви кохали мене..."[60]

Цих листів ніхто не надсилав. Їх знайшли через кілька днів у Наполеоновому столі у Фонтенбло, непідписаними.

Далі не зоставалося нічого, як чекати дня від'їзду, призначеного на наступну середу. Наполеон повертався до свого звичайного стану і завдавав оточенню якомога більше клопоту. Раз чи двічі піддавався звичайним для нього спалахам гніву. Якось зіпсував обід уповноваженим, сказавши слузі оголосити про його прихід до столу, тож бідолахи попідводились і стоячи чекали його, поки він сидів у своєму покої.

Як солдат, Наполеон не раз спостерігав смерть і забуття. Одного разу він запитав маршала Сеґюра, що казатимуть люди, коли його не стане. Міністр проспівав йому приправлений жалем пеан. "Non, — заперечив Наполеон, — ils diront "Ouf" ("Ні, вони скажуть: "Ху-у!")[61].

У середу вранці Наполеон досить просто вбрався для прощальної церемонії. Він був великий майстер театральності та вміння розраховувати час. Одного разу він стверджував, що історія складається з часу і простору. "Завжди є шанс, — зауважив він, — повернути втрачений ґрунт, але втрачений час — ніколи". Напевне, Наполеон утішався шансом поставити те, що історики згодом назвуть "Останньою вечерею" наполеонівської іконографії. Згідно з суперечливими повідомленнями, Наполеон убрався чи то в повсякденний мундир ґвардійських єґерів — відкритий зелений кітель поверх білого жилета та штанів, — чи то в блакитний кітель із блакитними панталонами. Хай там як, він був у ботфортах, зі шпагою на поясі і єдиною зіркою ордена Почесного леґіону на грудях, на голові стримів леґендарний чорний капелюх із піднятими ззаду крисами. Рівно об одинадцятій годині, або, за іншими джерелами, коли вибило першу годину, Наполеон вийшов до вестибюлю, а потім на верхній майданчик мармурових сходів.

В історії є чимало митей, коли здається, що та або та доба скінчилася, що певний режим чи система, які існували здавна, нарешті вже минули. Це небезпечні миті для всіх, хто стає їхнім свідком, і так само й для істориків, що прагнуть поділити свій предмет на невеличкі періоди. Адже режими, суспільства та економіки дуже рідко гинуть за одну ніч, як індивіди. Навіть за часів начебто катастрофічного колапсу сили неперервності та інерції завжди змагаються з рушіями змін. Наполеон не помер і ще не став леґендою. Він попрощався зі своєю ґвардією, та аж ніяк не востаннє.

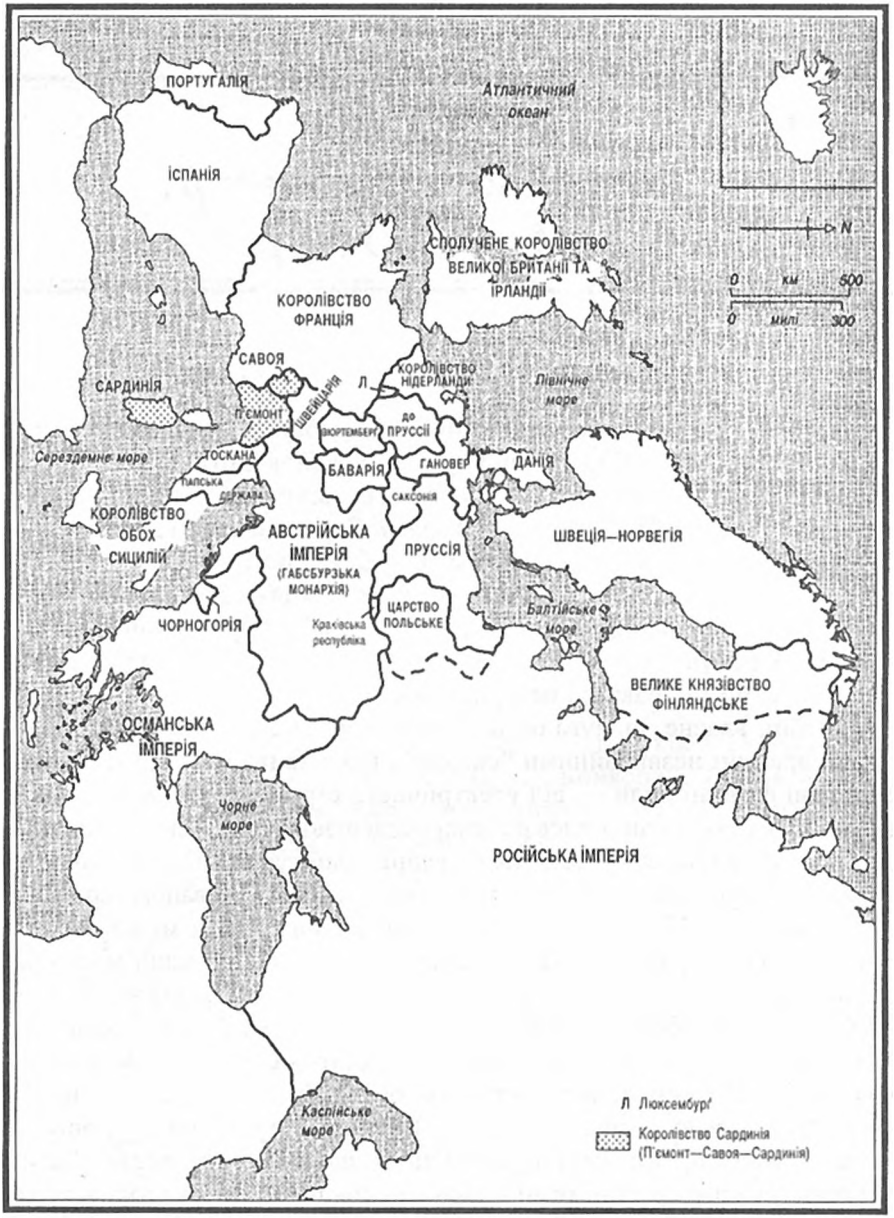

Карта 22

Європа 1815 р.

X

DYNAMO
Світовий генератор, 1815 — 1914 рр.

Європі XIX ст. притаманний динамізм, що набагато перевершує все відоме нам з попередніх часів. Європа вібрувала не баченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головними символами Європи стали її двигуни: локомотиви, газові заводи, електричні генератори. Брутальна сила, здається, обернулась на чесноту в собі — чи то в популярних поглядах на еволюцію, яка звістувала "виживання найпристосованіших", чи то у філософії історичного матеріалізму, яка пророкувала тріумф наймогутнішого класу, чи то в культі надлюдини, чи то в теорії та практиці імперіалізму.

Європейці, власне, відчували не тільки свою силу, а й вищість. Вони були безмірно вражені незвичайними "силами", що з'явились тепер навколо. Вони бачили нові фізичні сили — від електричного струму до динаміту; нові демографічні сили, що спричинились до безпрецедентного росту населення; нові соціальні сили, що висунули "маси" на передній край суспільних зацікавлень; нові торговельні та промислові сили, що квітнули внаслідок нечуваної експансії ринків та технологій; нові військові сили, спроможні мобілізувати мільйони людей та машин; нові культурні сили, які породжували "рухи", що мали масу прихильників; нові політичні сили, що здобували безперечну владу над усім світом.

XIX ст. і справді було тріумфальним "сторіччям сили" для Європи. Лідером Європи була передусім Велика Британія, "робітня світу", а в останні десятиріччя — ще й Німеччина, чия невдала спроба знайти "місце під сонцем" допомогла обернути всю споруду на руїни. Натомість опинились у програші або стали жертвами Європи всі ті народи і люди, що не могли пристосуватись і не могли конкурувати: селяни, ткачі з ручними прядками, міська голота; колонізовані народи; ірландці, сицилійці та поляки, що були змушені міґрувати мільйонами; три великі імперії Сходу — Туреччина, Австро-Угорщина, Росія. Сторіччя почалось відгомоном однієї революції, у Франції, і закінчилось прелюдією до іншої революції, російської. Його почав претендент на панування над усією Європою, Наполеон, заявляючи, що влада — його коханка, а закінчив інший претендент, що згодом скаже: "Комунізм — це радянська влада плюс електрифікація всієї країни".

Можна, звичайно, доводити, що досвід застосування сили в XIX ст. не такий разючий, як аналогічний досвід XX ст. Зрештою, потенційні можливості пари та електрики годі порівнювати з силами ядерного розпаду. Напрочуд швидкі залізничні потяги — не конкуренти літакам та міжконтинентальним ракетам. Хоч яка велика сила імперіалістичного та колоніального гноблення, її навряд чи можна порівнювати з тоталітарною тиранією фашизму чи комунізму. Але суть тут у тому, що для людини XIX ст. сила становила об'єкт подиву та надії, тоді як людині XX ст. вона вже навівала підозру. За час, що відокремлює промислову революцію від руху на захист довкілля, змінилися людські погляди. У вигодах електрики, коли її відкрили 1805 р., ніхто не сумнівався, вигоди ядерної енергії спровокували палкі суперечки. Індустріалізацію та колоніалізм свого часу вважали за великий поступ для всіх, хто зазнає їхнього впливу, натомість тепер їм у найкращому разі приписують як лихо, так і добро.

Психологія сили і психологія швидкості змінилися так, що тепер їх годі впізнати. 1828 р., коли перший у світі пасажирський потяг став курсувати між Ліверпулом і Манчестером, паротяг *"Rocket"*, що мчав зі швидкістю 38 кілометрів за годину, збив і вбив досить помітного британського політика; попри таку поважну засторогу, людство не спромоглося зрозуміти всіх подальших наслідків. 1898 р., коли моторним екіпажам уперше дозволено їздити громадськими дорогами Британії, їхня швидкість була обмежена чотирма милями за годину, щоб попереду міг іти чоловік із червоним прапорцем. Нині ніхто не переймається мільйонами людей, що їздять зі швидкістю сто миль за годину по німецьких автобанах, 240 миль за годину по французькій TGV, швидкісній залізниці, або 1000 миль за годину на літаках "Конкорд". З часів XIX ст. сила і швидкість стали набагато ближчі, а близькість породжує зневагу.

Звісна річ, багато європейців не усвідомлювали, яка велика сила опинилась у їхніх руках. Швидкі та честолюбні прагнули використати її повною мірою, мудрі вважали, що її слід використовувати розважливо. Британці, лідери на початку тієї доби, не мали іншого вибору, як дуже й дуже обережно втручатись у континентальні справи. Так само чинив і Ото фон Бісмарк, творець наймогутнішої на той час військово-промислової держави. "Залізний канцлер" обернув Німеччину на велику потугу, проте вона не становила загрози для всіх. Його найвідоміші фрази про "залізо і кров" (1849 р.) або "кров і залізо" (1886 р.) стосувалися бюджету та соціальних відносин, але не війни. Як найвидатніший державний діяч XIX ст., Бісмарк зрозумів навіть обмеженість самої державної діяльності й прагнув не "контролювати плин подій, а вряди-годи змінювати його". "In die Beschränkung zeigt sich erst der Meister", — проголошує один з афоризмів Ґете ("Майстер тріумфує самообмежившись", або "Ґеній — той, хто знає, коли зупинитись")[1]. Але Бісмаркові наступники не були такі стримані.

Усупереч деяким сподіванням, зіткнення Європи з новітніми силами спричинилось до відродження християнської культури. "Доба залізниць" була ще й добою завзятого християнства. Інженери пішли опановувати світ у товаристві місіонерів. Люди, відчувши свою вразливість у швидкозмінному світі, прихи-

лялись душею до давніх стереотипів побожності й дисципліни. Попри бездумність машин і паралельно з піднесенням романтизму, люди відчували велику потребу в божественній підтримці, охоче визнавали існування надприродного, завзято брались експериментувати з "глибинами власного єства". В мить смерті вони були не від того, щоб розглядати своє життя як подорож "духовною залізницею":

The Line to Heaven by Christ was made
With heavenly truth the rails were laid,
From Earth to Heaven the Line extends,
To Life Eternal where it ends...
God's Love the Fire, his Truth the Steam
Which drives the Engine and the Train.
All you who would to Glory ride
Must come to Christ, in Him abide
In First and Second, and Third Class
Repentance, Faith, and Holiness...
Come then, poor Sinners, now's the Time
At any station on the Line,
If you'll repent and turn from sin,
The train will stop and take you in.

Христос на небо залізницю збудував,
Святою правдою нам рейки прокладав.
І потягнувся шлях нагору від землі —
До вічного життя, кінця усіх кінців...
Не пара і вогонь — Господня істина свята,
І потяг мчить туди, де праведна мета.
Коли хто хоче дошукатись слави,
Нехай прийме Христа і кине всі забави.
Бери ж мерщій квиток без вороття
У потяг святості, надії, каяття...
Ідіть, нещасні грішники, пора
Сідати у вагон, і не дивіться, станція яка:
Коли покаєтесь, забудете про гріх,
Потяг зупиниться і забере усіх[2].

Вирішальне значення для тодішньої Європи мали обставини, що склались на початку сторіччя. Чинники змін могли діяти лиш у межах тієї політичної та міжнародної ситуації, яка виникла наприкінці революційних війн. Украй характерної особливості тій ситуації надали незвичайні події 1815 р.

У лютому того року, коли Віденський конґрес не міг дійти згоди щодо врегулювання європейських справ, революційний джин ще раз вихопився з пляшки. Наполеон утік з Ельби. Протягом подальших "Ста днів" Європа знову мусила

зіткнутись із привидом революційної війни. Струс був величезної сили. Ті політичні діячі держав-переможниць, що 1814 р. схилялись у своїх розважаннях до обережності, 1815 р. стали відвертими реакціонерами. Така реакційність наклала відбиток на атмосферу наступних десятиріч, відтоді будь-яке прагнення змін миттю придушувано в зародку.

Отже, *"Cent jours"*, "Сто днів", електризували Європу. 1 березня Наполеон висадився на безлюдному мисі Антиб, а вже через три тижні перетнув Альпи в Дофіне, переміг маршала Нея, висланого "повернути його до клітки", і тріумфально вступив до Парижа, змусивши Людовіка XVIII тікати. За три місяці він реформував армію і вийшов з Парижа, щоб напасти на сили коаліції, які збирались на північному кордоні. Його стратегія була проста: розбити союзників поодинці, перше ніж вони згуртуються проти нього. 16 червня в Ліньї Наполеон завдав поразки пруссакам, проте не спромігся перешкодити їм організовано відступити. 18 червня він упевнено напав на британців під Ватерлоо поблизу Брюселя. Проте в той день ненастанного вбивства "тонка червона лінія" герцога Велінгтона опиралась усім шаленим нападам французів, а прусська кавалерія Блюхера, показавшись на обрії пізнього пополудня, змела їх з бойовища. 22 червня Наполеон зрікся знову, а 15 липня, втікши до Рошфора, здався капітанові англійського судна "Белерофонт" Мейтлендові. Його повезли до Плімута, а звідти до далекого острова Святої Гелени. Цього разу Наполеон не вирвався. Пишучи мемуари, він провістив, що через десять років Європа буде "або козацькою, або республіканською". Коли він помер, то була, як висловився Талейран, "не подія, а просто новина". [ЕКОЛОГІЯ].

Зібравшись після битви під Ватерлоо, учасники Віденського конґресу виповнились суворості. Представників держав-переможниць уже не можна було звинувати, як торік, у "тупцянні замість поступу". Вони вже нічим не хотіли ризикувати і заповзялись передусім відновити права монархії — священної інституції, яка за революції опинилася під найбільшою загрозою. Відновлюючи їх, вони майже не зважали на чи то демократичні, чи то національні вимоги. Союзники розв'язали свої суперечності, винагороджуючи невдоволених коштом переможених. Німецька конфедерація 39 держав мала заступити Рейнську конфедерацію і Священну Римську імперію (див. додаток III, с. 1374). Пруссії, що наполягала на Ельзасі, Лотарингії та Варшаві, дали натомість половину Саксонії. Австрії, що втратила свою частку в Нідерландах, віддали більшу частину Північної Італії. Сполученим Провінціям, що втратили мис Доброї Надії, дали австрійські Нідерланди. Шведам, що втратили Фінляндію, надолужили Норвегією. Росія потвердила свою владу над Фінляндією, Литвою та Східною Польщею, крім того, їй дали окреме Польське королівство навколо Варшави, там цар міг бути королем. Британія вдовольнилась низкою островів від Гельґоланду до Цейлону. В Неаполі, Мадриді й Турині відновлено застарілі монархії; натомість дозволено відродити лише кілька давніх республік. Як зауважив цар Олександр, "республіки вийшли з моди". Виняток зроблено тільки для Краківської республіки, бо на Краків претендували і Пруссія, і Росія, і Австрія, тож його не дали жодній державі.

Отже, дух повоєнного замирення був більше ніж консервативний: він і справді повертав годинник історії назад. Він мав запобігти змінам у світі, де чинники змін стримувала тільки волосина. Після Ватерлоо герцоґ Велінґтон зауважив: "З біса чудова мить, мабуть, найпрекрасніша з тих, що коли-небудь трапляються в житті". Такими були почуття всієї Європи. Питання — допускати зміни чи ні — поставало так гостро, що переможці лякались на саму думку про найменші поступки. Навіть до обмежених, поступових реформ придивлялися з підозрою. "Початок реформ, — писав герцог 1830 р., — це вже початок революції". Ба гірше, Франція, одвічне джерело революційного неспокою, не була приборкана, Париж раз по раз вибухав заворушеннями — 1830, 1848, 1851 та 1870 року. "Коли Париж чхає, — казав австрійський канцлер Метерніх, — Європа застуджується". Демократія на французький кшталт була загрозою для монархів, церкви та власності — підпор усього того, що обстоював Метерніх. "Це, — стверджував він, — хвороба, яку треба зцілити, вулкан, який треба загасити, гангрена, яку треба випалити розпеченим залізом, гідра, що роззявляє пащу, аби проковтнути соціальний лад"[3].

У своїй крайній формі, втіленій у постаті Метерніха, реакційний дух 1815 р. опирався будь-яким попередньо не схваленим змінам. Саме він спричинився спершу до створення Четвірного союзу Росії, Пруссії, Австрії та Британії, що постановив скликáти майбутні конгреси, тільки-но з'явиться потреба, а потім до ширшого Священного Союзу, що його організував цар. З ініціативи Четвірного союзу був скликаний Ахенський конгрес (1818 р.), на якому Франція знов увійшла до гурту поважних держав. А Священний Союз висунув пропозицію, щоб держави ґарантували довічне збереження наявних кордонів та форм урядування.

Усе це було занадто для британського уряду, що, відраджуючи принца-реґента від Священного Союзу, забезпечив йому товариство турецького султана та римського папи. За британськими нормами, уряд лорда Ліверпула був напрочуд консервативний: у своїй внутрішній політиці він опирався реформам на всіх фронтах. Проте він не міг дозволити європейським реакціонерам створити міжнародний еквівалент парової машини без будь-якого запобіжного клапана. На кожному з подальших конґресів — у Тропау (1820 р.), Лайбаху (1821 р.) та Вероні (1822 р.) — британці висували суворі застороги при вирішенні питань про військові експедиції задля придушення революцій у Неаполі, Греції та Іспанії. В критичному питанні про бунт у південноамериканських іспанських колоніях британський міністр закордонних справ Джордж Канінґ, приєднавшись до президента Сполучених Штатів Джеймса Монро, виступав проти будь-яких втручань європейців до американських справ. "Я покликав до життя Новий Світ, — заявив він у палаті громад 1826 р., — щоб відновити рівновагу Старого". І справді, він обернув систему конґресів на труп. "Усе тепер повертається до нормального стану, — зауважив він незадовго до своєї смерті. — Кожна держава за себе, а Господь за всіх нас".

Проте недовговічна система конґресів правила за важливий елемент побудови сцени, на якій почала свою бурхливу кар'єру Європа XIX ст. Попри свою

нездатність створити якісь тривкі інституції — що певної миті обіцяли набути подоби своєрідної попередниці Ліги націй, — ця система встановила консервативний континентальний лад, з яким довелося боротись усім подальшим реформаторам та революціонерам. Вона визначила міжнародну арену, на якій п'ять визнаних великих держав — Четвірний союз та поновлена в правах Франція — мали діяти супроти всіх вискочнів та прибульців протягом сотні років. Незважаючи на подальші ті або ті істотні зміни, система конґресів визначила карту Європи, що, власне, зберігалася незмінною аж до 1914–1918 рр.

Почавши з 1815 р., сторіччя проминуло три добре виражені стадії розвитку: реакції (1815–1848), реформ (1848–1871) та суперництва (1871–1914). Під час першої стадії консервативна фортеця боронилася з мінливим успіхом, аж поки впала руїною серед загального революційного вибуху 1848 р. У другій стадії держави були змушені неохоче визнати, що контрольовані реформи кращі за безкінечний опір. На важливі поступки пішли на всіх напрямах. Надано конституції, звільнено останніх кріпаків. Двом із трьох провідних борців за національну незалежність дозволено досягнути її. У третій і останній стадії Європа вступила в період інтенсивного суперництва, обтяженого дипломатичним перегрупуванням сил, військовим переозброєнням та змаганням за колонії. Сорок років безпрецедентного миру не могли стримати дедалі сильнішої напруги, якій у серпні 1914 р. дозволено перейти у відкритий конфлікт. Модерні та омодернювані держави Європи, озброєні найсучаснішою зброєю, бездумно розв'язали новітню війну, і супроти її масових боєнь Наполеонові битви видаються дрібними сутичками.

Модернізація (не слід сплутувати її з модернізмом*) — нині улюблений соціологічний термін для опису складного комплексу змін, яких зазнають суспільства на своєму шляху від відсталості до прогресу. За вихідний пункт тут править традиційний тип аграрного, селянського суспільства, де більшість населення обробляє землю і сама виготовляє свій харч. Мета модернізації — сучасне урбанізоване, індустріалізоване суспільство, де більшість населення заробляє на прожиток у містах і на підприємствах. Модернізація складається з тридцяти—сорока взаємопов'язаних змін; кожна ланка цієї низки — доконечний компонент усього процесу. Модернізація звичайно охоплює індустріалізацію та "промислову революцію", тепер їх здебільшого вважають за важливу складову частину або стадію загального процесу. "Жодна зміна людського життя з часів винаходу сільського господарства, металургії та міст за неолітичної доби не мала таких глибоких наслідків, як індустріалізація"[4].

---

* Модернізмом звичайно називають різні культурні течії, на відміну від соціально-економічних тенденцій. У XIX ст. католики-консерватори вживали цей термін як лайливий (див. с. 821), згодом його використовували як загальний ярлик для характеристики всіх авангардних мистецьких рухів (див. с. 882).

Загалом визнано, що модернізації спершу зазнала Велика Британія, чи радше її окремі регіони, як-от Ланкашир, Йоркшир, Середня Англія, Тайнсайд, Клайдбанк та Південний Велс. Але невдовзі вона проступила й на континенті, надто в зонах великих покладів вугілля в Бельгії, Рурському басейні та Силезії або безпосередньо біля них. Починаючи з цих районів промислової концентрації, модернізація стала охоплювати дедалі ширші території: спершу порти, потім столичні міста, а згодом і всю країну, що діставала індустріальний стимул. Модернізація ніколи не має кінця, а її впливи різною мірою стали відчутні в усій Європі. Коли вони виявляються й за океаном, чи то внаслідок колонізаторських цілей імперської економіки, чи то завдяки місцевим ініціативам, їх вважають за свідчення "європеїзації". Таким чином, модернізація стала основою не тільки світової економічної системи, а й поділу на "розвинуті" країни та країни "на шляхах розвитку".

Модернізацію передусім слід розглядати як рушій змін, а не як статичну суму її складових частин. Цей рушій, чи двигун, потребує спершу запалювання, потім акселерації і досягає нарешті критичної точки "злету", коли йому стає властивий зовсім інший спосіб руху. (Модернізацію найкраще, напевне, порівняти з властивим XX ст. феноменом польоту, хоча порівняння з локомотивом початку XIX ст., мабуть, доречніше). Отже, є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирає достатнього тиску; далі йде критична мить відходу, коли пара тисне на поршні і починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій, і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю.

Протягом усього XIX ст. більшість європейських країн намагалися створити умови, які дадуть їхнім країнам змогу перейти від економічного запалювання до соціального злету. Дехто домігся успіху, дехто ні, дехто попервах і не мав шансів на успіх. Після самотнього старту Британії більшість країн Північно-Західної Європи ступили в її слід у середині сторіччя — спершу Бельгія та Голандія, потім Пруссія, П'ємонт і Франція. Наприкінці сторіччя Британія втратила свої позиції лідера, завдяки багатшим ресурсам і більшому динамізмові її швидко перегнала об'єднана Німеччина.

Більшості країн був притаманний великий контраст між модернізованими столичними регіонами і далекими провінціями. В межах Сполученого Королівства Англія стала дуже вирізнятися серед відлеглих островів та верховин. У Франції високорозвинені регіони почали з'являтись уздовж осі Париж—Ліон—Марсель; в історичних Нідерландах — осі Ліль—Льєж—Ротердам; у Німеччині — осі Рейнланд—Рур—Берлін—Саксонія—Силезія; в Австро-Угорщині — в межах її центрального ядра: Богемія—Відень—Будапешт; в об'єднаній Італії — в Ломбардії. Такі провінції, як Ірландія, Бретань, Галичина або Сицилія, були вкрай нерозвинені. Російська імперія, попри найразючіші міжрегіональні контрасти, з великим прискоренням рухалась до модернізації в останні роки перед 1914 р.

Унаслідок нерівномірності розвитку як різних держав, так і всередині окремих держав наявні економічні контрасти в межах Європи проступили досить яскраво. І справді, протягом XIX ст. сформувались дві різні економічні зони: розвинена, переважно індустріалізована й модернізована зона на Півночі та на Заході і відстала зона на Півдні і Сході, яка ступила на шляхи індустріалізації, проте здебільшого була не модернізована. Перша зона брала участь у "світовій морській економіці", де ще досі домінувала Велика Британія, і, подібно до Британії, була спроможна збільшувати свою продуктивність, здобуваючи заморські колонії. Друга зона могла лише бути залежним джерелом харчів, сировини і дешевої міґрантської праці, а також привабливим ринком для вироблених товарів.

Єдиний виняток тут становила Німеччина, що, хоч і стала найдинамічнішою країною індустріалізованої зони, з політичних причин, а також через певне запізнення не могла придбати відповідну своїй могутності низку колоній. Отже, внаслідок цих причин Німеччина, об'єднавшись 1871 р., утворила тісні економічні зв'язки з країнами Східної Європи, надолуживши таким чином нестачу колоній. Якщо в давніші часи поділ на Західну і Східну Європу був зумовлений здебільшого релігійними та політичними причинами, тепер він набув виразного економічного характеру.

Індустріалізація в Східній Європі обмежувалась окремими місцевостями, що випинались наче острови серед сільської відсталості. Такі острови повиростали в Північній Богемії, в трикутнику Лодзь—Варшава—Домброва, на бавовнопрядильних фабриках Нижнього Новгорода і Санкт-Петербурга, в Донбасі, на нафтових родовищах Галичини, Румунії та Каспію. Ба більше, ті острівці були не просто географічно ізольовані: навіть наприкінці сторіччя вони давали недостатній імпульс для руху економіки в цілому до точки злету. Наслідки такого становища, як соціальні, так і стратегічні, були дуже тяжкими. Маса селянського населення страждала від дедалі гірших злиднів: селяни, звільнені від колишньої примусової праці, не мали достатніх можливостей для поліпшення свого становища в містах. Вони не мали змоги ні скористатись вигодами новітніх методів сільського господарства, ні масово найматись на промислові підприємства. Але й це ще не все: в злиденному суспільстві держава змушена безжально оподатковувати своїх прибитих нестатками підданих. А це вже були передумови соціально-політичного бунту. Розуміючи таку ситуацію й боячись динамізму Німеччини, західні держави вирішили зміцнити своє політичне *rapprochement* з Росією кампанією масових інвестицій. У 1890—1914 рр. нечувано зросли французькі, британські та бельгійські інвестиції в Росію, посприявши інтенсивному будівництву залізниць, збільшенню промислового виробництва, пожвавленню зовнішньої торгівлі.

І тут у нас виникає питання: існувала загальноєвропейська економіка чи ні? Відповідь буде, напевне, негативна. Та якщо існувала — а ті масові західні інвестиції в Росію провіщали посилення економічної інтеґрації, — то центральне становище, безперечно, мала посідати Німеччина. 1900 р. Німеччина

поєднувала як велику участь у промисловості й торгівлі Заходу, так і провідну роль в економіці Сходу.

З огляду на контраст між бурхливим економічним розвитком Німеччини і загальмованістю її політичного розвою, не дивно, що обидва провідні теоретики модернізації були німці. Проте висновки Фрідріха Ліста (1789–1846), автора *"Національної системи політичної економії"*, опублікованої 1841 р., значно відрізнялись від висновків Карла Маркса (див. с. 863–864). За Марксом, рушій змін треба шукати в класовій боротьбі, за Лістом — в економічній політиці держави, що могла сприяти розвиткові протекціоністськими митами та поважними інвестиціями в інфраструктуру та освіту. Ліст був найпослідовнішим оборонцем того, що згодом дістало назву "прусського шляху до капіталізму", і цей шлях збуджував уяву багатьох людей, надто в Східній Європі, які прагнули наслідувати прусський приклад[5].

На той час мало хто з європейців переймався фундаментальним питанням, чому та модернізація сталась у Європі, а не десь-інде. Відповідь, здається, полягає в особливому *збігові* екологічних, економічних, соціальних, культурних та політичних обставин, яких не мали інші, давніші та розвиненіші цивілізації. Наголос тут припадає на "збіг" — іншими словами, на "європейське диво"[6].

Коли придивитися ретельно, процес модернізації можна поділити на начебто безкінечну низку взаємопов'язаних підпроцесів та нових явищ. Окрім десятка чинників, що сприяли початковій промисловій революції, слід брати до уваги ще зо три десятки інших, оскільки зміни породжували дальші зміни в соціально-економічній, культурно-психологічній та військово-політичній сферах (див. додаток III, с. 1341).

Сільськогосподарське виробництво вигравало від поступового запровадження машин, починаючи з Маккормікових кінних жаток (1832 р.), парових молотарок і закінчуючи тракторами з двигунами внутрішнього згоряння (1905 р.). Експорт сільськогосподарських машин становив головний предмет торгівлі між індустріальними та неіндустріальними регіонами. Більше машин означає менше робочих рук на фермі і більше людей, які можуть міґрувати в міста й на підприємства.

Мобільність робочої сили значно збільшилась під час революційних війн, коли у Франції, Італії та Іспанії було скасоване кріпацтво і коли мільйони солдатів покинули свої села, щоб ніколи не повернутись. У Східній Європі скасування кріпацтва сталося на кілька десятиліть пізніше. Воно призвело до великих злиднів у Пруссії в 1811–1848 рр., де брутальний перехід на оренду часто ставав причиною примусового розпродажу земель. Воно миттю відбулось у Австрії 1848 р., залишивши довгий хвіст нерозв'язаних суперечностей. У Російській імперії кріпацтво скасоване *указом* 1861 р., у Царстві Польському — квітневим *указом* 1864 р.

На додачу до "короля вугілля" з'явилися нові джерела енергії: спершу газ, потім нафта, а згодом комерційно використовувана електрика. Пол Мол 1813 р. освітив

Лондон газовими ліхтарями, вугільний газ у Британії став доступний для домашніх і міських потреб з 1820-х років. Нафта стала доступна з 1860-х років. Нафтові родовища в Європі відкрито в Бориславі (Галичина), Плоєшті (Румунія) та в Баку на Каспії. З часом двигун внутрішнього згоряння (1889 р.) виявився не менш революційним за парову машину. Електроенергію почали широко застосовувати лиш у 1880-х роках, після того як Ґрам удосконалив електричний генератор (1869 р.), а Депре сконструював лінію електропередач високої напруги (1881 р.). Електрика могла створювати тепло, світло і тягу. Дебют *"la fée Électricité"*, "чарівниці Електрики", стався 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі. На той час 92% спожитої у світі енергії видобували ще з вугілля.

Машини з механічним приводом та двигуни застосовувались до дедалі ширшого кола операцій — від конвеєрів до пароплавів. Проте вирішальне значення мала поява верстатів — машин, що виробляли машини, — і таких механічних знарядь, як паровий молот чи копер, що вилучили ручний компонент з важких операцій. Генрі Модслі (1771–1831) з Вулвіча, винахідника токарного верстата для металу (1797 р.), інколи вважають за засновника машинобудування.

Гірнича промисловість, попри всі успіхи у випомповуванні води та збільшенні безпеки, й далі потребувала великих витрат праці. 1900, як і 1800 р., мільйони європейських шахтарів карлючились із киркою у вибоях, продаючи власне здоров'я за високу платню і силікоз. Видобуток залізної руди зосереджувавсь у багатих покладах мінети в Люксембурґу—Лотарингії, в Північній Іспанії, у Північній Швеції та в Кривому Розі в Україні. Швидко прогресувала металургія. Низка конструктивних удосконалень домни завершилась винаходом конвертера сера Генрі Бесемера в Шефілді (1856 р.) і регенеративних печей Мартена в Сіреї (1864 р.). Доба залізниць мала до своїх послуг дешеву високоякісну сталь, що йшла не тільки на рейки, а й на будівництво мостів, кораблів, будівельні конструкції та військову техніку. В 1880-х роках поступ у теорії та практиці алотропії спричинився до появи на ринках широкого асортименту високоякісних сплавів, які можна було, зокрема, використовувати при виготовленні інструментів та в артилерії. Електрометалургія полегшила виробництво алюмінію. Якщо у XVIII ст. фабриканти залізних виробів були королями першої промислової революції, сталевари кінця XIX ст., як-от Шнайдер з Ле-Крезо або Круп з Есена, стали їхніми правдивими спадкоємцями. Виробництво сталі правило за головний показник індустріальної могутності (див. додаток III, с. 1344–1345).

Транспортні засоби напрочуд швидко збільшували власну швидкість, ефективність та комфортабельність. Нова доба для доріг почалася тоді, коли Джон Макадам запропонував покриття зі щебню та смоли (1815 р.), повністю використане лише після появи автомобілів. Нових вимірів набуло мостобудування, Телфорд збудував перший підвісний міст через Менайську протоку, що відокремлює острів Англсі (1819 р.). Дешевшали залізниці, перевозячи дедалі більше пасажирів і вантажів. Подорож суходолом від Парижа до Санкт-Петербурга скоротилася з 20 днів 1800 р. до 30 годин 1900 р. Європейців об'єднувала ро-

мантика та корисність їхніх залізниць. На переламі сторіч найгустішу залізничну мережу мала Бельгія (42,8 км залізниці на 100 км² супроти 19 км у Великій Британії та 17,2 км у Німеччині). Проте найкраще забезпечена залізницями була Швеція (27 км на 10 000 населення супроти 12,2 км у Бельгії), а найгірше — Сербія (2,5 км на 10 000 населення супроти 5,7 км у Європейській частині Росії). **[БЕНЦ]**.

БЕНЦ

1885 р. Карл Бенц (1844–1929) з Мангайма побудував триколісний самохідний *motorwagen* з бензиновим двигуном. Хоча його часто називають "першим автомобілем", він становив лише середню точку двохсотрічної історії автомобіля. Екіпаж з паровим приводом Нікола Куньо (1725–1804) дістав назву *automobile* ще 1769 р. 1850 р. паромобілі були вже досить поширені. Пробували збудувати автомобілі і з газовим приводом. Але тільки чотиритактні двигуни внутрішнього згоряння Ніколауса Ото (1876 р.), Ґотліба Даймлера (1885 р.) та Рудольфа Дизеля (1897 р.) справді дали майбутнє моторному транспортові.

Перше триколісне авто Бенца можна побачити в *Deutsches Museum* (Німецькому музеї) в Мюнхені. Воно мало два вісімдесятишпичні ведучі колеса з твердим ободом, пов'язані з диференціалами, і одне провідне переднє колесо, яким керували з допомогою вертикальної ручки. Двигун, розміщений під піднятим сидінням, мав електричне запалювання. Його потужність становила менше однієї кінської сили, проте він розвивав швидкість 16 кілометрів за годину. Кузова не було[1].

Європейській моторизації значно посприяла пневматична шина Андре Мішлена (1888 р.) і американські методи масового виробництва (1908 р.). Ставало дедалі більше мотоциклів, ваговозів, автобусів. На межі сторіч виникли великі комерційні фірми, як-от Fabbrica Italiana di Automobilismo di Torino (FIAT, 1899 р.), "Renault" в Парижі (1901 р.). Мерседес Даймлера-Бенца 1901 р. і Ролс-ройс "Срібний привид" 1906 р. визначили нові норми розкоші та надійності. (Ленін мав Ролс-ройс). Дві світові війни уповільнили зростання кількості приватних автомобілів, зате збільшили число транспортних автомобілів та досвідчених водіїв. Справжньою віхою в моторизації людства став Фольксваген "Жук" 1938 р.; його вихід з конвеєра привітав сам Гітлер. У Скандинавії піонером моторизації став Вольво в Ґетеборзі, а в Чехословаччині — Шкода у Пльзені. Польський Фіат будували за ліцензією у міжвоєнній Польщі. Доба загальної моторизації досягнула Західної Європи після 1950 р., радянського блоку — з кінця 1960-х років.

Історія технології заплутана претензіями на "першість", які часто викривлюють по суті колективну та кумулятивну природу технологічного поступу. Проте інколи й справді трапляються миті якісних змін, і труднощі полягають лиш у тому, як визначити їх. Коли, скажімо, відбувся перший політ із механічним приводом? Тут можна вже вибирати між "шнуровою" моделлю гелікоптера Лонуа та Б'єнвеню (1784 р.), дирижаблем з паровим приводом Анрі Жифара (1852 р.), аеропланом з бензиновим двигуном Клемента Адера (1890 р.), на якому він виконав політ завдовжки 50 метрів, або експеримен-

тальними ракетами К. Е. Ціолковського. Більшість досліджень у цій царині вказують на політ у Кіл-Дейвіл-гіл, Північна Кароліна, 17 грудня 1903 р., проте тут ідеться вже про іншу категорію: "механізований і керований політ"[2].

В авіації куля з гарячим повітрям братів Монгольф'є, вперше випробувана 5 червня 1783 р. в Аноне поблизу Ліона, обернула запуск повітряних куль на важливе військове мистецтво протягом усього XIX ст. На зміну кулям згодом прийшов дирижабль графа Цепеліна (1900 р.), а невдовзі за ним — аероплани. У 1890-х роках Ото Лілієнталь у Німеччині вперше став літати на планерах, а 1903 р. у Дейтоні, Огайо, брати Райт здійснили керований політ на літаку з бензиновим двигуном. 25 липня Луї Блеріо сенсаційно перетнув на моноплані Ла-Манш за 31 хвилину.

Паралельно вдосконалювалась і система комунікацій. Створення об'єднаної поштової системи зробило швидкий обмін листами приступним для всіх. 1 травня 1840 р. у Великої Британії з'явилася перша марка — "чорний пенні". 1843 р. марки запровадили в Цюриху та Женеві, 1849 р. — у Франції та Баварії, 1850 р. — в Пруссії, Австрії та Іспанії, 1855 р. — у Швеції, 1858 р. — у Росії та Румунії, 1860 р. — у Польщі, 1873 р. — в Ісландії. Винахід електричного телеграфу (1835 р.), телефону (1877 р.) та радіо (1896 р.) зробив зв'язок на далекі відстані миттєвим. Найвідоміша демонстрація вартості хорошого зв'язку сталася 19 червня 1815 р., коли Натан Ротшильд фантастично нажився на лондонській біржі, використавши зумисне послану яхту, яка привезла новини про Ватерлоо на багато годин раніше, ніж про них дізналися конкуренти. Рівень міжнародних комунікацій значно виріс після заснування Міжнародного поштового союзу (1874 р.), Міжнародного телеграфного союзу (1875 р.), Міжнародного бюро ваги та мір (1875 р.) і Центрального бюро залізничного транспорту (1890 р.). [**ФОТОГРАФІЯ**].

Інвестиції зростали відповідно до дедалі вищих прибутків. Приватні фірми реінвестували свої щораз вищі прибутки, уряди інвестували все більшу частку неперервно зростаючих податків. Безмежні потреби в капіталі вичерпали можливості приватних позик і відновили потенціал акціонерних товариств (які в Англії та у Франції, але не в Шотландії, були заборонені з часів "мильної бульки" 1720 р.). Починаючи з 1820-х років, акціонерні компанії з обмеженою відповідальністю поширились по всій Європі. Ці *sociétés anonymes* (SA), або *Aktiengesellschaft* (AG), або *"Company Limited"* зі своїми акціонерами та щорічними загальними зборами виплачували своїм інвесторам дивіденди, проте мали лиш обмежену відповідальність перед кредиторами. Невдовзі внаслідок "горизонтального" злиття або "вертикальних" контрактів вони стали поєднуватись у дедалі ширші конгломерати — або консолідовані трести, або конфедеровані картелі. У Великій Британії, де дуже боялись монополії, трести й картелі розвивалися повільно. Чимало найбільших британських компаній, як-от

пароплавства "P. & O." або "Cunard", зародились у 1840-х роках. Зате у Франції картелі були звичайним явищем. В об'єднаній Німеччині мало хто був проти величезних трестів, або *Konzernen*, на американський кшталт, що домінували в кожному секторі ринку.

ФОТОГРАФІЯ

СТАРА клуня в Шалон-сюр-Сон цікава тим, що її образ відтворено на першій у світі фотографії. Одного дня 1826 р. Жозеф-Нісефор Ньєпс спромігся відтворити її зображення на олов'яно-свинцевій пластинці після восьмигодинної експозиції. Через тринадцять років Ньєпсів партнер Луї Даґер (1789–1851) зміг випустити на ринок фотографічну систему, яка вимагала півгодинної експозиції мідних пластинок, покритих світлочутливим хлоридом срібла. Даґеротип розпочав тривалий процес еволюції, що привела до створення популярної нерозсувної фотокамери, кольорової плівки, кіно, звукового кіно, рентґенівських знімків, інфрачервоної та мікрофотографії і, найостанніший винахід, електронних телекамер із магнітофонами[1].

Вплив фотографії на мирне життя суспільства і на перебіг війн годі перебільшити. Вона допомогла знищити *raison d'être*, сенс існування, предметно-зображувального мистецтва. **[ІМПРЕСІОНІЗМ]**. Вона змінила як візуальне самосприйняття людини, так і сприйняття навколишнього світу. Фотографія стала важливим знаряддям, що придалось у кожній галузі науки та комунікацій. Фотографії Кримської війни привернули увагу світу до реалій воєнних конфліктів, так само як родинні портрети революціонізували сприйняття суспільного життя. Фотографія, крім того, забезпечила новий вимір історичним свідченням. За п'ятдесят років до винаходу звукозапису **[ЗВУК]** фотоколекції стали нагромаджувати реальні образи всіх аспектів минувшини. **[АУШВІЦ]**.

Проте реалізм фотографії оманливий. Сумної слави набуло, наприклад, мистецтво ретуші в офіційній радянській фотографії. Сталін усунув усі сліди присутності Троцького з історичних фотографій, а неприваблу лунину Горбачова прибрано аж 1985 р. Але навіть найчесніший фотограф довільно обирає ракурс, мить, освітлення, тон, текстуру, а передусім сам об'єкт, залишаючи не менше прихованого, ніж розкритого. Фотоапарат, як і історик, завжди бреше.

Внутрішні ринки розвинулись унаслідок збільшення кількості населення, більшої доступності населених пунктів, зростання достатку і створення цілковито нових форм попиту. Серед багатьох нових промислових галузей найважливішу роль відігравала хімічна промисловість, що виросла на основі виділення анілінових барвників (1856 р.), отримання соди за методом Сольве (1863 р.) та виробництва штучних добрив. Далі ринула лавина пречудових штучних матеріалів — пластмаси, бетон, целофан, целулоїд, штучний шовк, віскоза, аспірин. Поміж піонерів хімічної промисловості надто вирізняються німці: Лібіх, Гофман, Бунзен і Баєр. **[MAUVE]**.

Зовнішній торгівлі великою мірою сприяло відкриття нових континентів, надто Америки та Африки, гонитва за колоніями, величезні внутрішні потреби в сиро-

вині, невситимий зовнішній попит на дедалі ширший асортимент вироблених товарів. Зовнішній та внутрішній ринки стали взаємозалежними. [**ДЖИНСИ**].

Урядова політика модернізації змінювалась відповідно до режиму, що панував у країні, її ресурсів та її становища серед сусідів. Мало яка країна не спромагалась добачити вигід модернізації, проте уряди бідних держав, як-от Росії чи Іспанії, вагалися між соромом за свою відсталість і страхом потрапити в залежність. Самодержавні режими на кшталт російського могли самоізолюватись, — але згодом була ухвалена постанова про прийняття іноземних інвестицій. Ліберальні або ж нерішучі режими, як-от австро-угорський, не могли.

Промислова революція, почавши свою ходу, зумовила цілу низку наслідків. У суто економічній сфері розвиток грошової економіки обернув самодостатніх селян у найманих робітників, споживачів і платників податків, і кожен з них мав свої нові вимоги та надії. Паперові банкноти набули загального поширення. Сформувався широкий діапазон нових навичок і методів у маркетуванні, рекламі та збуті товарів. Буяла повінь наукових і технологічних змін, новації запроваджував уже не індивідуальний винахідник, а мережа спонсорованих науково-дослідних закладів із послідовним планом роботи. Потреба у великих та малих фінансових послугах спричинилась до появи численних кредитних спілок, ощадних банків та страхових компаній. Збільшення числа комерційних операцій посприяло стандартизації мір довжини, об'єму, ваги, а також валют.

У соціальній сфері масова урбанізація породила купу нових проблем, цілий ряд нових соціальних класів і чимало нових суспільних послуг. До цих послуг належали: брукування вулиць, міський транспорт, освітлення вулиць, пожежні команди, водопостачання, газопостачання й каналізація; міське планування, лікарні, парки та поліція. Старий сільський поділ на аристократів і селян поступився новому міському поділові на середній клас і на робітництво. Представники середнього класу усвідомлювали, що серед їхнього масиву існують окремі верстви, фахові правники й лікарі відчували свою вищість супроти торгівців та крамарів, — і так само розшаровувався й робітничий клас, формуючи власну ієрархічну структуру. Наймані робітники становили важливий контингент робочої сили як на фермах, так і на фабриках, а також виступали в ролі чорноробів при реалізації розмаїтих будівельних проектів. Хатня робота у великій кількості заможних родин середнього класу становила важливе джерело зайнятості для численної чоловічої і жіночої прислуги. Робота на нових підприємствах була престижніша за давню ремісничу індивідуальну працю. Кваліфіковані, добре оплачувані фахівці та майстри могли вважати себе за "пролетарських аристократів" *vis-a-vis*, супроти, некваліфікованих тимчасових робітників та міської голоти. Уявлення про клас, основане на гнучких економічних критеріях, виразно суперечило давньому поділові на групи з огляду на походження та правні привілеї, поділ на класи став головною прикметою новітнього суспільства.

Традиційну європейську родину завжди вважали за велику, складну, стабільну й патріархальну. Сучасні дослідження спростували деякі упереджені погляди на цю "класичну родину західної ностальгії" й довели, що невелике, просте хатнє

господарство і нуклеарна сім'я — аж ніяк не новітні винаходи. Та навіть якщо й так, важко погодитись із тим, начебто модернізація не справила глибокого впливу на структуру родини. Звісно, саме думка, що сучасне життя підірвало стабільність родини, надихала Фредерика Леплея (1806–1882), піонера в царині дослідження родини і автора уявлення про *la famille souche*, родову сім'ю.

MAUVE

Якогось дня 1856 р. один вісімнадцятирічний студент заходився експериментувати в затильній кімнаті свого дому, розміщеного серед буйної зелені лондонського передмістя Геров. Хлопець, згодом сер Вільям Генрі Перкін (1838–1907), намагався створити синтетичну форму протималярійних ліків — хініну. Натомість, окислюючи сульфат аніліну біхроматом калію, йому пощастило отримати новий осад. Висушивши його та зробивши з нього спиртову витяжку, він побачив яскраву, доти ще ніколи не бачену барву. То був перший у світі штучний барвник. Перкін назвав його *Tyrian purple*, тирським пурпуром. Згодом французькі хіміки назвали його *мовеїн,* за назвою квітки *мальви*, *mauve*[1].

Через два роки, коли Перкін уже комерційно виробляв мовеїн, ще один молодик з Королівського хімічного коледжу — Йоган Петер Ґріс — аналізував реакцію, що дала такі разючі результати. Він з'ясував, що первісні ароматичні аміни, як-от анілін, утворюють, коли їх обробити сумішшю соляної кислоти та нітриту натрію, діазосполуки. Ці сполуки, своєю чергою, реаґують з фенольними сполуками або ароматичними амінами і утворюють інтенсивно забарвлені продукти, відомі як азобарвники. Приміром, анілін, коли його обробити сумішшю соляної кислоти та нітриту натрію, утворює хлорид бензодіазонію[2]. Головною особливістю цієї діазосполуки, так само як і решти барвників, є наявність у молекулі так званих *хромофорів*, тобто груп атомів, що поглинають світло лише з певною довжиною хвилі, тож продукт діазореакції має неповторне забарвлення.

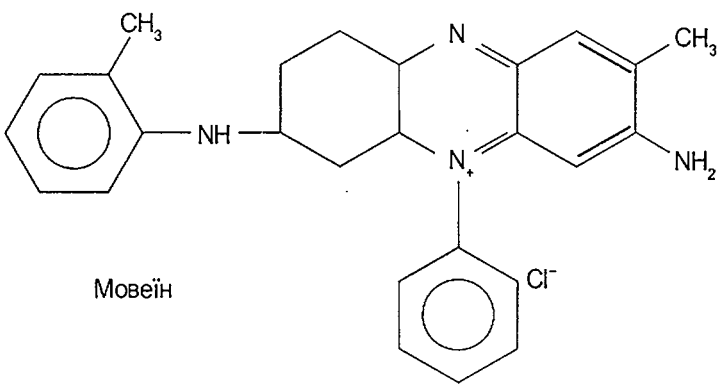

Мовеїн

Хоч мовеїн вів перед, слідом за ним почали рясно з'являтись інші штучні барвники: фуксин та імперський фіалковий (1860 р.), ліонська блакить (1862 р.), аніліновий жовтий та аніліновий чорний (1863 р.), рожева жоржина, перкінова зелень і манчестерський (Бісмарків) бурий (1864 р.), алізариновий червоний (1871 р.) та лондонський жовтогарячий (1875 р.). Коли британська пошта вибрала мовеїн для друку славетних бузкових марок за 1 пенні 1881 р., він уже виходив з моди. Адже естетика барв ніколи не залишається незмінною.

Колір становить одну з фундаментальних властивостей матерії, а звідси й людської реакції на середовище. В Європі жовтий колір традиційно пов'язують з боягузтвом, червоний — з люттю, чорний — із журбою. Зелений і коричневий кольори начебто заспокоюють, блакитний та червоний — збуджують. Північноєвропейці, здається, віддають перевагу ніжним, приглушеним барвам, середземноморців тішать яскраві, первинні кольори.

Втручання в повсякденне життя нестримного буяння кольорів, безперечно, стало причиною глибоких змін. До мовеїну всі барвники та пігменти треба було видобувати з природних речовин. Корінь марени (*rubia tinctorum*) був звичайним джерелом червоної барви. Тисячі тонн цієї рослини доводилось возити до кожного текстильного міста. Індиґо, що його римляни видобували з молюсків для свого "імперського пурпуру", було головним джерелом синіх барв; фустик та бікса орелляна — жовтих барв. Деяких відтінків та кольорів, надто зеленого, можна було досягти лише при подвійному забарвленні. Напівштучний червоний барвник із назвою *мурексид* виробляли близько 1850 р. у Франції, обробляючи пташиний послід азотною кислотою.

Зате після мовеїну виробництво дивовижних барвників уже не знало меж. Наприкінці XX ст. число синтетичних барвників, вироблених у Європі, перевершувало 4000[3]. Яскраві афіші, крикливе вбрання, чарівні шпалери — вже не кажучи про кольорове кіно, кольорову фотографію та кольорове телебачення — тішать чи обурюють постіндустріальну добу, і то такими способами, яких людина доіндустріальної доби була не годна навіть уявити.

Лідерство від Англії невдовзі перейшло до Німеччини, де Фрідріх Баєр (1825–1880) заснував свою першу фабрику з виробництва анілінових барвників у пральні у Вупперталь-Бармені 1863 р.[4]. Баєр, BASF (Badische Anilin und Soda Fabric, Баденська аніліново-содова фабрика) і Гехст швидко обернули Німеччину на світову столицю хімічного виробництва. 1890 р. німецька хімічна промисловість була в двадцять разів потужніша за британську[5]. Конґломерат "I. G. Farben", як і британський ICI, утворився після першої світової війни[6].

Синтетичні барвники дуже скоро завели вчених у царини, невідомі попереднім виробникам барвників. Виробляючи всі ті винайдені розмаїті категорії синтетичних і напівсинтетичних матеріалів, сучасна хімія похитнула твердження, начебто тільки природа чи Бог можуть проектувати внутрішню структуру речовин. Штучні барвники передували першому напівштучному матеріалові — *парксеїну*, або *целулоїду* (1862 р.) — і напівштучному волокну — *віскозі* (1891 р.). Барвники немов провіщали винахід штучних ліків, як-от *фенацетину* (1888 р.), *аспірину* (1899 р.), *сальварсану* (1910 р.), *акрифлавіну* (1916 р.) та *героїну*; виділення таких гормонів, як *інсулін* (1921 р.) та *тіроксин*

(1926 р.), які зрештою були синтезовані; виробництво *хлорамфеніколу* (1950 р.), першого синтетичного антибіотика.

Хімія стала як мистецтвом, так і наукою. Її витвори, що стали несамовито множитись після *бакеліту* Бекеланда (1907 р.), *амінопластику* Рашиґа (1909 р.) та *полівінілхлориду* Остромисленського (1912 р.), становлять важливий компонент матеріального життя. З того дня 1864 р., коли французька імператриця Євгенія вдягнула рукавички з зеленого трифенілметану, синтетичні вироби засвідчили як свої естетичні, так і практичні якості.

ДЖИНСИ

"GÈNES" — це французька назва Ґенуї, а в ширшому значенні ще й штанів традиційного стилю, які вдягали ґенуезькі моряки. *"Serge de Nomes"* — назва цупкої синьої парусини, тепер зведена до *"denim"*; цю тканину (саржу) традиційно виробляли у французькому місті Німі. Леві Страус (1829—1902) — уродженець Баварії, що в чотирнадцятирічному віці еміґрував до Нью-Йорка і приєднався до своїх братів, які постачали товарами золотошукачів та населення прикордонь під час каліфорнійської "золотої лихоманки". Десь у 1860-х роках компанії Леві свінула ідея поєднати цупку бавовняну тканину з ґенуезькими штанами і зміцнити кишені та шви латунними заклепками з кінської збруї. Так виник найтривкіший і найуніверсальніший вид одягу в історії розвитку моди: німецький іммігрант, використовуючи французький матеріал та італійський стиль, створив архетипний американський виріб.

"Blue jeans" були повсякденним одягом Північної Америки майже століття, перше ніж завоювали Європу (і решту світу) під час бурі 1960-х років, ставши найприкметнішим символом "американізації"[1].

Становище жінки зазнало радикальних змін. Традиційне сільське життя забезпечувало жінкам справедливий розподіл спільної праці; крім того, наявність широкої родини полегшувала тягар вагітності та материнства. Новочасне міське життя обернуло чоловіка на головного "годувальника", натомість жінка тепер була змушена сама порядкувати в домі, ставши хатньою господинею, або, коли йшлося про робітничий клас, згинатися під потрійним тягарем позадомашньої роботи, хатнього господарства і материнства. Тож не дивно, що за пристойністю віталень вишуканого товариства ховався похмурий світ проституції, відчаю та дочасної смерті.

Індустріалізація раз по раз породжувала міграційні хвилі: спершу локальні або сезонні від села до заводу, потім регіональні з сіл до міст, а з 1850-х років — міжнародні та міжконтинентальні до всіх промислових міст Європи та Сполучених Штатів. Своєю чергою, нерегульована міграція призвела до перенаселення в містах, появи волоцюг, нестачі житла, бездомності, епідемій тифу та холери, безробіття серед процвітання, невідступних і незнищенних злиднів. Із великою за-

тримкою найтяжчі епідемії, як-от поширені на всю Європу спалахи холери 1830–1835, 1847–1848, 1853–1856, 1865–1867, 1869–1874, 1883–1887 та 1893–1895 рр., спричинили революцію в громадській та особистій гігієні і посприяли формуванню державних служб охорони здоров'я. [САНІТАРІЯ]. Розвиток медицини зрештою забезпечив дивовижне зменшення смертності — як загальної, так і дитячої.

Щоправда, зростання кількості населення тільки погіршувало нещастя, спричинені перенаселенням у селах і потогінною системою, дитячою працею, понелюдському довгим робочим днем, експлуатацією жінок та несказанними злиднями в міських нетрях. Організована злочинність процвітала на бідності та психопатології міського животіння. Вона породила нову верству затятих злочинців, нові уявлення про професійну поліцію, побудовану за моделлю Скотланд-Ярду, новий фах детективів, нове завзяття будувати в'язниці, а разом із *"Спогадами про Шерлока Холмса"* (1894 р.) новий літературний жанр — кримінальний трилер.

Ніхто краще за Бенджаміна Дізраелі (1804—1881), романіста і прем'єр-міністра, не зобразив страхітливого контрасту між багатими та бідними. В романі *"Сивіла"* (1845 р.) він писав про "дві нації, між якими нема ні спілкування, ні симпатії, які так само не знають про звичаї, думки та почуття одна одної, як і... жителі якоїсь далекої планети"[8]. Характеристика досить точна, проте звинувачення не зовсім справедливе. Адже XIX ст. стало ще й свідком величезного вибуху приватних доброчинних ініціатив. [ДОБРОЧИННІСТЬ].

САНІТАРІЯ

1829 р. місто Оренбург на Уралі було вражене безпрецедентним нападом холери. 1830 р. цей самий спалах холери докотився до Москви. 1831 р. разом з російською армією, що йшла на Польщу, хвороба поширилась на Угорщину, Австрію та Пруссію. В лютому 1832 р. вона досягнула Лондона, в березні — Парижа, в червні — Амстердама, а звідти охопила Скандинавію. Іспанці намагались захиститися указом про смертний вирок кожному іммігрантові, що не пройшов карантину. Проте в січні 1833 р. холера досягнула Порту і ввійшла до Іспанії через Португалію. Тоді ще ніхто не знав, що Європа стояла на передній лінії другої з шести пандемій холери, що раз по раз оббігали світ наступні дев'яносто років; Росія була бактеріальними воротями Європи[1]. [ЕПІДЕМІЯ].

Наслідки пандемії були тим страхітливіші, що ніхто до ладу не розумів механізму хвороби. *"Холера"* — давньогрецьке слово, що означає "стічну канаву" і точно характеризує нестримний кишковий пронос, що може за кілька днів буквально спорожнити організм потерпілого. Медики не впевнені, чи давніші вияви цієї схожої на дизентерію хвороби, що одержували різні назви, справді були формами холери. Але патогенного аґента кінець кінцем ідентифіковано 1883 р. як бактерію, *холерний вібріон 01*, що вражав тонкі кишки, потрапивши в організм із зараженою водою. Першими його спостерегли лікарі британської армії в Індії, на цьому стартовому майданчику всіх пандемій,

і згодом лікарі дійшли висновку, що найефективніша профілактика холери — постачання чистої води, а найефективніше лікування — прості методи регідратації. Перший спалах холери 1817–1823 рр. рухався на схід навколо Азії. Натомість усі наступні пандемії — 1829–1851, 1852–1859, 1863–1879, 1881–1896 та 1899–1923 рр. — безжально навідували Європу. Друга пандемія, пролютувавши 15 років у Сполучених Штатах, повернулася знову для фінального удару по Європі в 1847–1851 рр. У Британії 1848 р. померло 53 000 чоловік, у Франції 1849 р. — така сама кількість. 1851 р. в Парижі споруджено статую, яка мала благати Божого милосердя для безпорадних жертв холери.

А втім, допомога була під рукою. Холера як хвороба вирізнялася тим, що породила перші в Європі координовані ініціативи в сфері охорони здоров'я — як на національному, так і на міжнародному рівні. 1848 р. в Лондоні засновано Загальну раду здоров'я, яка мала звернути увагу на нездорові умови життя та високу смертність у швидкоростучих англійських містах. Покріплена видатним законом Дізраелі про охорону здоров'я (1875 р.), який накладав на всі органи місцевої влади відповідальність за ретельне прибирання нечистот, каналізацію та водопостачання, ця рада найефективніше захистила Сполучене Королівство. За четвертої пандемії британські втрати сягнули десь 15 000 чоловік і становили лиш одну десяту втрат, що їх зазнала Росія, Німеччина, Італія або Австро-Угорщина. Після п'ятої пандемії, коли Гамбург (1893 р.) втратив понад 8000 городян, а Москва й Санкт-Петербург (1893–1894 рр.) — понад 800 000 чоловік, Британія могла пишатися тим, що запобігла останньому спалахові холери на своїй території.

1851 р. Наполеон III заходився скликати в Парижі Першу міжнародну конференцію з питань охорони здоров'я. Її метою був обмін інформацією про поширення хвороб та запобігання їм, надто холері. Під ту добу ще ні Пастер, ні Лістер не зробили своїх бактеріологічних відкриттів, але після конференції стали відбуватись регулярні гігієнічні з'їзди, а 1907 р. в Парижі утворилась міжнародна організація з питань охорони здоров'я, попередниця ВООЗ. На той час, надто в Польщі, — *Cholera!* — назва хвороби залишалась одним з улюблених у Європі лайливих слів.

Іронія криється в тому, що тільки-но Європа приборкала холеру, як аберантний штам грипу перевершив усі холерині тріумфи. Пандемія 1918–1919 рр. зародилася під час спалаху свинячої чуми в Айові в січні 1918 р. і разом з американським військом добулась до Європи. Хвороба, відома як *Blitzkatarrh*, як "фламандський грип" або, через те що захворів король Іспанії, як "іспанка", вражала здебільшого молодь у розквіті сил, надто жіноцтво. Під час останніх місяців першої світової війни вона спустошила Німеччину, де грип навіть не підлягав обов'язковій реєстрації, паралізувала діяльність великих міст, перешкодила постачанню і пересуванням військ. Під час трьох страшних піків — у липні 1918 р., у жовтні 1918 р. та в лютому 1919 р. — грип занапастив мільйони європейців, ставши причиною смерті, напевне, десь сорока мільйонів чоловік в усьому світі. "[Ця пандемія] вбила за кілька місяців більше людей, ніж будь-яке інше лихо, відоме історії"[2].

У культурній сфері освіта значно поширила свої межі. Жителі міст уже не могли існувати, не вміючи бодай трохи писати і рахувати, загальна початкова

освіта стала необхідністю для дітей обох статей. Для цілої армії слюсарів, техніків та учнів була потрібна технічна освіта, вищої наукової освіти потребували загони інженерів та дослідників. Урядовці та провідні представники ділових кіл закликали створити середні школи нового типу і готувати в них кадри для державної служби, роботи в колоніях та в промисловості. До освіти стали залучати й жінок. Масова письменність відкрила шлях для нових форм масової культури: популярних часописів, паршивих романів, любовного і детективного чтива, коміксів, самовчителів, сімейних довідників. Регулярний прибуток створив можливості для нових форм дозвілля та відпочинку: музичних товариств, родинних свят, туризму, альпінізму і спорту — футболу для робітників, гольфу для їхніх господарів. [**ВІДПОЧИНОК**], [**TOUR**]. Манія виконувати фізичні вправи, що була наслідком скутого міського життя, і манія освіти витворили певне число гібридних молодечих рухів, як-от поширені в Центральній Європі товариства "Сокіл" або бойскаутські організації (*"Scouting for boys"* ("Розвідка для хлопців"), *"Guiding for girls"* ("Провід для дівчат"), 1908 р.). У загальному річищі розвивалась і релігійна культура. Від письменних дітей чекали вже більшого, ніж просто механічного вивчення катехізису напам'ять. Церкви міських парафій стали осередками соціальної та доброчинної діяльності і боротьби за тверезість. У протестантських країнах множилися євангелістський фундаменталізм, недільні школи та гуртки вивчення Біблії. В католицьких країнах церква організувала перші промислові парафії, священиків-робітників і приватні католицькі початкові школи. В університетах, оскільки вчені намагалися збагнути мінливий навколишній світ, з'явилася ціла низка соціальних наук — економіка, етнографія, антропологія, лінгвістика, соціологія. Кожній з нових дисциплін судилося справити глибокий вплив на вже визнані царини досліджень: філософію, природничі науки, історію та літературу.

ДОБРОЧИННІСТЬ

1818 р. нідерландське *Maatschaapij van Weldadigheid* (Доброчинне товариство) відкрило комплекс трудових колоній задля допомоги безробітним. Ці колонії цілком узгоджувались із давньою голандською традицією виправлення нероб. [**БАТАВІЯ**]. Колонія у Венгюйзені прихистила 4000 чоловік, звинувачених у жебрацтві. Колонія в Лейдені стала притулком для жебрущих жінок. У трьох "вільних" колоніях у Фредериксорді, Вілемсорді та Вільгельмінасорді мали навчати сільського господарства всіх охочих. Згодом такі колонії стала фінансувати держава. Інституції, подібні до цих колоній, виникли в Німеччині, Бельгії та Швейцарії, часто в них запроваджували сувору дисципліну на кшталт військової[1]. В Європі XIX ст. є приклади, що засвідчують як розвиток соціальних служб, так і посилення регламентації. Як і в разі поправки до англійського закону про бідних (1834 р.), всюди панувала думка, що працездатні реципієнти доброчинної допомоги повинні працювати.

Доброчинність у різних формах відома з найдавніших часів, хоча фундаментальні християнські принципи доброчинності сформулював св. Тома Аквінський, що виріз-

няв сім "духовних покріплень" і сім "добрих справ". До "покріплень" належали *consule* (порада), *carpe* (підтримка), *doce* (настанова), *solare* (втіха), *remitte* (порятунок), *fer* (прощення) та *ora* (молитва); до "справ" — *vestio* (одягни), *poto* (дай води), *cibo* (нагодуй), *redimo* (викупи із в'язниці), *tego* (прихисти), *colligo* (доглянь) та *condo* (поховай). За цим списком можна визначити групи знедолених, на які треба поширити доброчинність. До них належать розгублені, кволі, неписьменні, нужденні, пригноблені, злочинці, грішники, чужинці, голодранці, голодні, ув'язнені, бездомні, хворі, божевільні й мертві. Християнське вчення наголошувало: "...Віра, надія, любов — оці три, — написано в Євангелії. — А найбільша між ними — любов"[2].

За середньовічної доби тягар соціальної роботи припадав на церкву, потрібні для цього гроші давала церковна десятина. Св. Бернар заснував традицію доброчинності в монастирях, св. Франциск — традицію соціальної роботи серед суспільства. Обидва мали багато послідовників. Монарші особи, аристократи, муніципальні органи взялися засновувати широку мережу *maisons-Dieu* (шпиталів) для хворих і немічних, притулків для прочан, мандрівників та чужинців, притулків для злидарів, що справді потребують допомоги, а також лепрозоріїв. Великі міста, як-от Лондон, мали низку спеціалізованих закладів: шпиталь Св. Варфоломія, притулок Св. Марії Віфлеємської, або Бедлам, для божевільних, притулок Св. Марії для вихрестів — навернених до християнства євреїв, вигнаних із єврейських громад[3]. Як і всюди, заможні купці, скажімо, сер Річард Вітінґтон (помер 1423 р.), свого часу лондонський лорд-мер, залишили щедрі пожертви. [**ПРОКАЗА**], [**MERKANTE**].

Ця середньовічна система почала руйнуватись за доби Реформації, надто в протестантських країнах. Розпуск англійських монастирів (1540 р.) мав соціальні наслідки, з якими не могли впоратись мудровані єлизаветинські закони про бідних. Новітня Європа була змушена шукати нових засобів. Зростало населення, доброчинні інституції ставали більші за розміром і спеціалізованіші. У XVIII–XIX ст. швидко множились спеціально збудовані притулки для ветеранів, божевільних, виправні будинки, в'язниці, шпиталі, робітні доми, трудові колонії та доброчинні школи. Ліберальні та гуманітарні рухи вимагали скасувати кріпацтво й тортури, покращити нестерпні умови життя. Тягар фінансування та адміністрування перейшов від церкви взагалі до парафій та міських рад, до приватних доброчинних товариств, а зрештою до держави. [**PICARO**], [**ТОРТУРИ**].

Поширення доброчинної діяльності віґи традиційно вважали за свідчення прогресивного розвитку цивілізації. Проте дехто з істориків дотримується іншої думки, вказуючи, що внаслідок розширення мережі доброчинних інституцій дедалі більше число підопічних зазнавало щораз тяжчих утисків. Підопічні могли вже не боятись нелюдської фізичної брутальності попередніх часів, зате суворі режими психологічного та морального примусу позбавляли їх свободи, гідності та індивідуальності. Реґламентація посилювалась в усьому широкому спектрі соціального життя — на військових плацах, у школах, на заводах, у шпиталях і в робітних домах. Для тих, хто запровадив реґламентацію, вона становила доконечну плату за ефективність.

Але тут міг бути навіть іще похмуріший аспект. Можна, щоправда, поцікавитись, чи не пов'язане запровадження масової реґламентації з боротьбою за куди ліберальніші

політичні інституції. Ненастанна праця стала тяжкою долею як тих, хто мав роботу, так і безробітних. Як цинічно зауважив Ніцше, "Праця — найефективніша форма контролю". Політичний контроль можна ослабити тільки там, де посилився соціальний контроль.

Такі думки наскрізь пронизують доробок французького філософа та історика Мішеля Фуко (1926–1984). Він був садо-мазохіст і помер від СНІДу, тож йому самою долею судилося досліджувати крайні ситуації, і він став нещадним критиком новітніх соціальних реформ. Дослідження історії притулків для психічнохворих, де ховали від суспільства його найвразливіших членів, а також сексуальних звичаїв, що загнали головні людські інстинкти в царину лицемірства й табу, спонукали Фуко назвати новітні часи "репресивною добою"[4]. Усі соціальні стосунки визначені владою. "Буржуазне суспільство, — проголосив він, — було суспільством кричущих розмаїтих збочень"[5]. Фуко порушує питання, до яких із повною симпатією поставилися б члени отих згаданих вище трудових колоній XIX ст.

Як узяти до уваги психологічну сферу, життя в містах та робота на промислових підприємствах сприяли розвиткові рис, що були цілковито чужі жителям сіл. Фабричний гудок, залізничний графік, потреба в пунктуальності та тверезості — ці новації видавалися селянам незрозумілими і дратливими. Захист інтересів споживача та вимушена ощадливість були додатковими реакціями переляканого марнотратника, випущеного на незнайомий ринок. Серед стривожених людей, непевних свого становища в на диво рухливому суспільстві, стала зароджуватись класова свідомість. Почала формуватись і національна свідомість — серед поколінь, які тільки-но дістали освіту і в своїх селах ніколи не замислювались ні про свою ідентичність, ні про свою мову. А серед тих, хто вже не був безпорадним кріпаком і міг формувати власну думку про добрі й лихі наслідки політичних подій, поставала політична свідомість. Адже національна й політична свідомість не раз досягали найбільшої сили в тих країнах, де пригноблене суспільство було позбавлене права вільно висловлюватись і провадити вільні вибори. І нарешті, сформувалася ще й психологія імперіалізму кінця XIX ст., коли ціле покоління європейських вискочнів було привчене дивитись на решту рас та культур так, як ніколи не дозволило б собі впевнене і стабільне суспільство.

У сфері політики держави зіткнулися з новим типом викликів. Держави зверталися тепер не до своєї нечисленної еліти, а до масової аудиторії платників податків, що дотримувались розмаїття поглядів, висловлюваних із дедалі більшою впевненістю й розумінням. Вони вже не мали змоги без кінця обмежувати політичне життя традиційною кастою чоловіків-власників і щораз частіше поставали перед організованими кампаніями за загальне виборче право для чоловіків, а згодом — і за виборче право для жінок. Більшість європейців домоглись виборчого права за період з 1848 по 1914 р. Наслідком стало утворення політичних партій, кожна партія мала масу послідовників і кожна боро-

нила інтереси лібералів, консерваторів, католиків, селян, робітників або ще чиїсь. Державам, крім того, довелося заснувати цілу низку спеціалізованих міністерств і керувати численною бюрократією, що мала власний розум та волю. Як найбільші працедавці, держави були змушені подбати про добробут своїх працівників, запровадивши державне страхування та пенсії. Треба було реорганізувати органи місцевої влади, які мали відповідати потребам зарозумілих міст і нещодавно заселених провінцій, — отже, й переглянути всю систему відносин між столицею і периферією. Уряди мали давати собі раду з широким діапазоном професійних, комерційних та промислових товариств і, надто в другій половині сторіччя, з профспілками, що вимагали права діяти як групи тиску задовго до своєї офіційної інтеграції у сферу політичного життя.

І, нарешті, у військовій сфері і генерали, і політики мусили розробляти плани воєнних конфліктів, під час яких мобілізуватимуть як цивільних, так і жінок, формуватимуть на підставі закону про загальний військовий обов'язок нечувано численні армії, а штабні офіцери, озброєні залізничними розкладами, відсилатимуть людей, озброєних кулеметами, на позиції, де за годину шквального артилерійського вогню на квадратний фут землі падало 20 тонн вибухівки. З усіх названих викликів саме з цим найменше були готові зіткнутись уряди 1914 р. Роздуми про наслідки війни не спонукали європейців зменшити свої військові апарати. 1797 р. Кант остаточно морально засудив війну. "Війні, — писав він наприкінці своєї *"Метафізики звичаїв"*, — не має бути місця". Але набагато поширенішим було твердження де Местра, мовляв, війна — "для людини звичайний стан". Трактат *"Про війну"* (1832 р.) прусського генерала Карла фон Клаузевіца (1780–1831) — одна з найясніших і найвпливовіших книжок XIX ст. "Війна, — писав він, — це продовження політики іншими засобами".

Розповідаючи про впевнену ходу модернізації, легко можна піддатися враженню, ніби дорога була гладенька, а напрям руху очевидний. Але це враження хибне. Адже часто доводилось іти по ворожій території і долати незмірні перешкоди, всякчас траплялися розмаїті оказії. На кожного підприємця припадав аристократ, що не хотів, аби залізниця перетинала його землю, на кожну машину припадав зубожілий ремісник, що прагнув її розбити, на кожну нову фабрику — покинуті села, на кожен сяйливий міський палац — злиденні хижі. З кожних десяти дітей, народжених у Європі гордощів і прогресу, троє-четверо гинуло. Економічний розвиток не йшов по кривій, яка ненастанно піднімалася вгору: новонароджений капіталізм був примхливий. Потужні злети чергувалися з раптовими обвалами; перше мирне десятиліття після 1815 р. стало періодом тривалого спаду в усій Європі. Згодом спади ставалися після 1848 та після 1871 р. Кожен період складався з коротких циклів поступу та відступу. Зарплати й ціни зростали вряди-годи. Колись до економічних криз призводили такі очевидні фактори, як пошесть або голод, а тепер стверджувано, що їх спричиняють такі незбагненні речі, як надвиробництво, ринкові умови або слабкість грошової одиниці. Пересічні матеріальні умови життя, безперечно, поліпшувались, але для окремих родин це поліпшення оберталось або незвичайним багатством, або край-

ньою нуждою. Рівень достатку в європейському суспільстві зростав, але, як придивитись до психології, можна помітити й наростання тривоги.

І все-таки світ, створений європейською модернізацією, був неймовірно багатий для тих, хто найбільше скористався його вигодами, — середнього класу; багатий матеріальним добробутом, багатий своїм розмаїттям, багатий культурою та вишуканістю, багатий новим досвідом. Університетський професор у Шотландії в 1880-х роках міг заробляти 600 фунтів стерлінгів річно, вдесятеро більше за найвище оплачуваного робітника; то був еквівалент вартості будинку на шість спалень. У 1890—1891 рр. сімнадцять офіційних національностей Австро-Угорщини мали загалом 215 зареєстрованих мінеральних курортів і 1801 газету й журнал. *"La belle époque"*, "чудова доба", була часом, коли люди ходили вальсуючи, обідали в "Café Royal", купували картини імпресіоністів, жили в розкошах *art nouveau*, нового мистецтва. "Французький політик на кшталт Едуарда Еріо, ліонського мера, чудово розмовляє німецькою і має свою думку про Вагнера і Канта". 1895 р. Генрі Джеймс, американський письменник, що жив у Європі, придбав собі електричне освітлення, 1896 р. він почав їздити на велосипеді, а 1897 р. уже друкував на друкарській машинці. І то була пора, яку Британська королівська комісія назвала "великою депресією". Ціни мало-помалу падали, а гроші збільшували свою реальну вартість. Принаймні бідний міг живитись дешевими харчами. Нарікала тільки земельна аристократія, приголомшена зменшенням свого багатства. Понад сорок років не було жодної великої війни. "Здавалося, що цей світ існуватиме вічно"[9].

Демографічне зростання було одним з найпевніших показників європейського динамізму. Кількість населення зросла приблизно зі 150 млн. 1800 р. до понад 400 млн. 1914 р. Прискорений темп росту населення більше ніж удвічі перевищував темп зростання протягом попередніх трьох сторіч (див. додаток III, с. 1342). Про наслідки такого бурхливого зростання європейцям нагадали з самого початку. 1816 р. англійський економіст Томас Малтус (1766–1834) опублікував остаточний варіант свого гнітючого *"Дослідження про закон народонаселення"*. Він провістив, що виробництво харчів може зростати в арифметичній прогресії, натомість кількість населення зростатиме в геометричній прогресії. Якби Малтус мав слушність, європейці вже через кілька десятиліть почали б жити надголодь. Дехто й справді гадав, що ірландський картопляний голод 1840-х років був призвісткою загального лиха. [**ГОЛОД**].

Надто вразливими видавались Британські острови, де було мало орних земель і швидко зростала кількість населення. А втім, загального лиха не сталося ніколи. А ті голоди, що траплялись, як-от в Ірландії, вражали найвідсталіші сільські регіони Європи — Галичину й Поволжя, — а не європейські перенаселені міста. Переламними стали 1870-і роки, коли з Північної Америки почали завозити великі кількості зерна. Проте кілька європейських країн, як-от Україна і Франція, виробляли досить великий надлишок зерна, і ціни на харчі в 1870–1900 рр. падали всюди. Загальна ситуація ніколи не доходила до критичної межі.

Динаміка європейської демографії стане набагато зрозуміліша, коли розглянути її протягом сторіччя. Швеція була винятком, провівши перший загальний перепис населення ще 1686 р., проте в XIX ст. кожна європейська держава вже провадила регулярні переписи: Франція та Велика Британія з 1801 р., Німецький митний союз з 1818 р., Австро-Угорщина з 1857 р., Італія з 1861 р., Росія з 1897 р. Наприкінці сторіччя кожну країну вже можна було вивчати на основі докладних статистичних матеріалів. (У Східній Європі вони тоді були набагато точніші, ніж більшість таких матеріалів XX ст.).

Загальне збільшення населення Європи відбувалося завдяки природному приростові. Щорічний рівень народжуваності був найвищий на початку сторіччя, коли й рівень смертності теж був високий, проте і в 1900-х роках він істотно не зменшився, сягаючи в деяких країнах до 40 народжень на 1000 чоловік населення. Внаслідок поступу медицини рівень смертності зменшився наполовину — з 40 до 20 смертей на 1000 чоловік. За дивовижним винятком Франції, народжуваність та завзяття продовжувати рід були тоді більші, ніж будь-коли давніше чи згодом. Міста росли шаленими темпами: 1914 р. Європа мала дванадцять міських аґломерацій із понад мільйоном населення кожна. Лондон, Париж, Берлін, Відень, Санкт-Петербург і Стамбул досягли цього статусу ще раніше; Ґлазго, Манчестер, Лідс, Ліверпул, Бірмінґем, Рур, Гамбурґ та Москва наздогнали їх згодом. Цілий гурт міст — від Мадрида до Одеси — перетнув півмільйонну межу. Кількість сільського населення в розвинених країнах зоставалась напрочуд сталою, хоч пропорційно круто падала. У Великій Британії 1900 р. селяни становили тільки 8% населення, в Німеччині — 40%, хоча тридцять років тому — ще 75%. У нерозвинених країнах, де селяни могли становити до 80% населення, як-от у Росії, їхнє число катастрофічно зростало. В останній чверті сторіччя Європа втратила 25 млн. людей, що емігрували до США. За два десятиріччя перед 1914 р. еміґрувала одна чверть населення Галичини (див. додаток III, с. 1342).

Поміж істориків нема згоди в питанні, чи дивовижні соціально-економічні зміни XIX ст. слід розглядати тільки як "тло" для культурного життя, а чи як його визначальний чинник. Маркс, наприклад, був детермініст: "На його думку, всі форми мислення та свідомості визначені класовою боротьбою, яка, своєю чергою, визначена наявними економічними відносинами" (Якщо це правда, то й сам Маркс — не так оригінальний мислитель, як лише продукт своєї доби). На іншому краї перебувають ті, хто вважає, що культура має самодостатнє життя. Нині більшість людей принаймні погоджується з проміжним твердженням, що культури не можна зрозуміти як слід, не покликаючись на її політичний та соціально-економічний контекст.

Романтизм, що став панівною інтелектуальною течією в багатьох європейських країнах у другій чверті XIX ст., дехто з істориків уважає здебільшого за реакцію на Просвітництво. Проте інші трактують його як витвір настроїв, породжених промисловою революцією та наполеонівськими війнами. Насправді він має двоїсту природу. Обставини його народження в 1770-х роках таки справді тісно пов'язані з дедалі слабшим повабом Просвітництва (див. розділ IX). Вод-

ночас причини масової привабливості романтизму в 1820–1830-х роках тісно пов'язані з досвідом покоління, що жило за доби революційних випробувань, відчуло на собі вплив машин та заводів і згиналось після 1815 р. під мертвотним тягарем реакційних режимів. Романтизм виявився майже всюди, навіть у Росії, байдуже проминувши поділ на католиків і протестантів чи на католиків і православних. Він вплинув на всі мистецькі жанри, надто на поезію, малярство і музику, а також на всі галузі гуманітарних наук. Великої сили романтизм набув у Німеччині, був добре репрезентований і в Британії, хоча перших британських романтиків, як-от лорда Байрона, палкіше вітали на континенті, ніж удома. Трохи згодом романтизм зміцнів і у Франції та Італії, врівноваживши глибоко закорінені традиції класицизму й раціоналізму. В Польщі та Угорщині, де романтизм був забарвлений агонією національної поразки, він став панівною манерою мислення.

Головні принципи романтичного руху заперечували все, що обстоювало Просвітництво. Якщо Просвітництво наголошувало на силі розуму, романтиків вабило все ірраціональне в людському досвіді: пристрасті, надприродне і паранормальне, забобони, страждання, божевілля і смерть. Там, де Просвітництво наголошувало на дедалі більшій владі людини над природою, романтизм упивався трепетом перед неприборканою могутністю природи: страхітливими бурями та водоспадами, безлюдністю пустель, самотністю морів. Там, де Просвітництво дотримувалось класичної любові до гармонії та стриманості й шанувало правила, на які спирались умовності цивілізації, романтизм кохався в усьому, що кидало виклик панівним традиціям: у дикості, незвичайності, екзотиці, інакшості та ненормальності. Там, де Просвітництво намагалось пояснити порядок, що лежав в основі видимого світового хаосу, романтизм звертався до прихованого внутрішнього "духу" всього, що живе й рухається. Якщо Просвітництво було нерелігійним або ж антирелігійним, романтики мали щиру побожну вдачу, навіть якщо й зневажали традиційні християнські обряди. Якщо Просвітництво плекало інтелектуальну еліту, романтики прагнули визволити маси й дати їм освіту. [ПАРНАС], [ВІДПОЧИНОК].

Захоплення романтизмом в усій Європі можна проілюструвати багатьма прикладами, але найкраще придатна для цього поезія. Джон Кітс (1795–1821) по-архаїчному умлівав перед принадами середньовічної дівчини:

O what can ail thee, knight-at-arms,
Alone and palely loitering?
The sedge is withered from the lake,
And no birds sing.

Нещасний, чом ти помарнів,
Чом день у день блукаєш сам?
Зів'яв комиш, у лісі змовк
Пташиний гам[10*].

* Переклад Василя Мисика. — *Перекл.*

Альфонс де Ламартін (1790–1869) тішився водночас принадами озера Бурже й думками про вічність:

Ô temps, suspends ton vol! et vous, heures propices,
Suspendez votre cours!
Laissez-nous savourer les rapides délices
Des plus beaux de nos jours.

Не біжи так хутко, часе; стій, хвилини
Наших днів найщасливіших, —
Щоб минущих радощів краплини
Серце напували нам щедріше[11].

Джакомо Леопарді (1798–1837) виспівував "Нічну пісню азіатського кочового пастуха":

Pur tu, solinga, eterna peregrina,
che sì pensosa sei, tu force intendi,
questo viver tereno,
il patir nostro, il sospirar, ché sia;
ché sia questo morir, questo supremo
scolorar del sembiante
e perir dalla terra, e venir meno
ad ogni usata, amante compagnia...

І все ж, самотній вічний мандрівниче,
Задуманий такий, — збагнув ти, може,
Щó є життя земне,
Страждання наші і зітхання?
Щó — наша смерть, оця остання
Блідість на обличчі,
Це зникнення з лиця землі, ця втрата
Всього, що звичне й любе?..[12]*

Барон Йозеф Айхендорф (1788–1857) розводився про свої улюблені теми: про *Lust* (жадання), *Heimat* (Батьківщину) та *Waldeinsamkeit* (лісову самотність) у своїй рідній Силезії:

In einem kühlen Grunde,
Da geht ein Mühlenrad,
Mein' Liebste ist verschwunden,
Die dort gewohnet hat...

У долині, що в туманах,
Є на річці сивий млин,
Там жила моя кохана,
Споглядала часу плин.

---

* Переклад Олександра Мокровольського. — *Перекл.*

Sie hat mir Treu' versprochen,
Gab mir ein'n Ring dabei,
Sie hat die Treu gebrochen,
Mein Ringlein sprang entzwei.

Hör' ich das Mühlrad gehen:
Ich weiss nicht, was ich will —
Ich möcht' am liebsten sterben,
Da wär's auf einmal still!

Бути вірна присягала,
Перстень дала — запоруку,
А як вірність поламала,
Перстень тріс, завдавши муку.

Тож як чую, млин гуркоче, —
Враз втрачаю дух і волю
І тоді напевне хочу
Змити смертю безмір болю![13]

А Юліуш Словацький (1809–1849), вразливий і красномовний, оспівував піднесене внутрішнє життя:

Kto mogąc wybrać, wybrał zamiast domu,
Gniazdo na skałach orła, niechaj umie
Spać gdy źrenice czerwone od gromu
I słychac jęk szatanów w sosen szumie.

Хто, вибір мавши, вибрав замість дому
Гніздо собі орлине, — хай звикає
На скелях жити серед блискавок і грому,
Де в соснах гомін духів не вщухає[14].

ПАРНАС

Улітку 1835 р. гурт подорожніх, серед яких були угорський композитор Ференц Ліст та французька письменниця Жорж Санд, зареєструвався в готелі "Союз" у Женеві. Оті записи в готельному журналі чимало розповідають нам про їхній добрий гумор і світогляд тодішнього покоління романтиків:

	Ліст	*Санд*
Місце народження	Парнас	Європа
Місце проживання	—	Природа
Фах	Музикант-філософ	—
Походження	Сумнів	Бог
Мета подорожі	Істина	Небеса
Термін чинності паспорта	—	Безмежність
Хто видав	—	Громадська думка[1]

1835 р. уявлення про "Європу" було навряд чи менш фантастичним за уявлення про "Парнас".

ВІДПОЧИНОК

14 липня 1865 р. молодий англійський ілюстратор і альпініст Едвард Вімпер із сьомої спроби зійшов на гору Мотергорн, або Монте-Червіно. По дорозі вниз зі скелі заввишки 4440 метрів, що нависає над Церматом, четверо чоловік з Вімперової експедиції розбилися[1].

Ця експедиція аж ніяк не була першим великим альпійським сходженням. Ще 1799 р. Фердинанд де Сосюр вибирався на Монблан. Проте Вімперова трагічна експедиція розрекламувала новий вид спорту — альпінізм — і засвідчила зміну поглядів на відпочинок. Спорт уже перестав бути монополією дозвільної еліти. Він уже не обмежувався такими традиційними видами, як полювання, стрільба, риболовля, їзда верхи, плавання, веслування та *Grand Tour*. Усі європейці шукали нових видів спорту, нових викликів, нових джерел фізичної досконалості.

Менше ніж за два роки до тієї сумної події на зустрічі у *франкмасонській "Таверні"* в Лондоні 26 жовтня 1863 р. засновано Футбольну асоціацію. Метою було уніфікувати футбольні правила і виробити основу для проведення організованих змагань. (Ті, хто мав інші уявлення про гру, вийшли і сформували Спілку реґбі). Невдовзі виникли професійні клуби, а 1888 р. створено Англійську футбольну лігу[2].

Футбол (*soccer*, копаний м'яч) швидко поширився по континенту. Наприкінці сторіччя він став у Європі найпопулярнішим спортом і збирав найбільше глядачів. У травні 1904 р. в Парижі представники Австрії, Англії, Бельгії, Данії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Швейцарії та Швеції утворили Міжнародну федерацію футболу (FIFA, Fédération Internationale de Football Associations). Футбол — це гра, що зрівнювала всіх. Як каже давнє прислів'я, "У футболі всі товаришують"[3].

Як і слід було сподіватись, згодом романтизм породив реакцію проти власного запаморочливого успіху. Реакція набула форми відродження ідеалів класицизму, — одне слово, неокласицизму. Потім ці обидві конкурентні тенденції залишалися головними культурними течіями протягом усього сторіччя. Найвиразніше їхнє суперництво проступало в архітектурі. Конкурентні залізничні компанії будували вокзали протилежних стилей: Лондонська та Північно-Західна компанії побудували вокзал Юстен в елеґантному класичному стилі, "Midland Railway" збудувала недалекий вокзал Сент-Пенкрес у "полум'яному" неоґотичному стилі.

Поєднання класицизму та романтизму стало надто плідним у літературі. Три велетні тієї доби — Олександр Пушкін (1799–1837), Адам Міцкевич (1798–1855) та Й. В. Ґете — стоять поза класифікаціями, — саме тому, що в їхній творчості класицизм і романтизм злилися в одне неподільне ціле. Їхні шедеври — *"Євґеній Онєгін"* (1832 р.), *"Пан Тадеуш"* (1834 р.) та *"Фауст"* (1808–1832 рр.) — віршовані романи або драми, закінчені майже одночасно. Неперевершене володіння мовою, і то саме тієї миті, коли швидко поширювалася письменність, надало їхнім авторам статус національних співців, рядки і фрази з

їхніх творів стали складовою частиною повсякденного спілкування. Немає поляка, що не може прочитати напам'ять рядків "О Литво, мій рідний краю, ти наче здоров'я...", німця, якого не чарує "земля, де цвітуть лимонні дерева", ні російського школяра, що не вчив би присвячених Санкт-Петербургові рядків з поеми "Мідний вершник":

Природой здесь нам суждено
В Европу прорубить окно,
Ногою твёрдой стать при море.

Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное теченье,
Береговой её гранит.

Красуйся, град Петров, и стой
Неколебимо, как Россия!
Да умирится же с тобой
И побеждённая стихия[15].

Проте Йоган-Вольфганґ фон Ґете (1749–1832) був не просто національним співцем. То був Олімпієць, що опанував майже всі інтелектуальні царини. Розмаїття жанрів, у яких Ґете досяг вершин, численні стадії його творчого розвитку і властиве його творам усвідомлення швидкозмінності нашого світу дали йому право претендувати на звання останньої "універсальної людини". Ґете народився у Франкфурті-на-Майні, дістав освіту в Ляйпцизу та Страсбурзі і півсторіччя жив у Веймарі; він був поет, драматург, романіст, філософ, учений, мандрівник, правник, адміністратор. Його початкові романтичні вподобання згасли в 1780-х роках, класична фаза творчості, яку посилював його приятель Шілер, тривала десь до 1820 р. Широка психологічна панорама *"Фауста"* відображує роздуми про людське життя, які не давали спокою поетові до самої смерті. Коли Ґете помер, він був найзначнішою постаттю найвидатнішої європейської культурної доби, він ненастанно прагнув недосяжного:

Alles Vergängliche	Яви минущого
Ist nur ein Gleichnis;	Нам ніби сняться;
Das Unzulängliche	То — символ сущого,
Hier wirds Ereignis;	Де сни здійсняться,
Das Unbeschreibliche,	Де все урочеє
Hier ist getan;	Діє й живе;
Das Ewigweibliche	Вічно жіночеє
Zieht uns hinan.	Нас туди зве[16]*.

* Переклад Миколи Лукаша. — *Перекл.*

Остання фаза романтизму набула надто вже хворобливої барви. Такий стан був пов'язаний із сухотами, на які хворіли чимало митців, та з опіумом, який здебільшого приписували як ліки від тієї хвороби. Тут головна постать — Томас де Квінсі (1785–1859), що втік з манчестерської середньої школи і жив як бездомний волоцюга, аж поки став наркоманом у Оксфорді. Його *"Признання англійського опіомана"* (1822 р.) справили вирішальний вплив на американського ґротескового письменника Едґара Алана По і на Бодлера. Дивні містичні виливи Словацького в останні роки життя мають ту саму причину[17], так само як і вірші Жерара Лабрюні, або ж Нерваля (1808–1855), шизофреніка, "суперромантика", "найромантичнішого з них усіх":

Où sont nos amoureuses? — О де ж наші кохані?
Elles sont au tombeau. — Вже лежать у могилах[18].

У тому очевидному психічому розладі, в цікавості до видив та ґалюцинацій неважко добачити ранні паростки символізму, фройдизму та декадентства, що згодом становитимуть такі важливі складники модернізму (див. нижче).

1848 р. у Лондоні в будинку на Ґауе-стріт гурток поетів та художників, що громадились навколо Данте Ґабрієля Россетті (1828—1882), сина неаполітанського вигнанця, заснував "Братство прерафаелітів". Попри континентальні джерела натхнення, прерафаелізм зоставався суто англійським рухом, хоч і був архетипним для тієї доби. Крім братів Россетті, серед його провідних представників були Дж. Е. Мілес (1829–1896). В. Голман Гант (1827–1910), Форд Медокс Браун (1821–1893) та Едвард Берн-Джонс (1833–1898); оборонцем прерафаелізму став критик Джон Раскін (1819–1900). Братство мало таку назву, оскільки всі його члени захоплювались мистецтвом італійського кватроченто, що живило їхній бунт проти тогочасного академічного мистецтва. Прерафаеліти дуже переймалися зв'язками літератури та мистецтва — Д. Ґ. Россетті перекладав і Данте, і Війона — і застосовували свої принципи всюди — від архітектури і меблів до мозаїки, ґобеленів, вітражів та дизайну інтер'єрів. Вони культивували те, що вважали водночас і за техніку, і — передусім — за дух пізньосередньовічного мистецтва. Вони наслідували виразність форм і яскравість кольорів іконографічного малярства та культивували духовну поважність, часто виражену у формі містичної релігійності. До найславетніших картин прерафаелітів належать "Офелія" (1851 р.) Мілеса і *"The Light of the World"* ("Сяєво світу", 1854 р.) Ганта. Одним із пізніших членів братства був Вільям Моріс (1834–1896), поет, примітивний соціаліст, ремісник, друкар і дизайнер. У своєму маєтку Келмскот Моріс культивував найнатхненніші напрями діяльності братства ще довго по тому, як гурт загалом розпався.

XIX ст. стало ще й добою розквіту роману на всьому континенті. Оноре де Бальзак (1799–1850) і Чарлз Дікенс (1812–1870), народившись один у Руані, другий у Портсмуті, перші полонили уяву широкого загалу. Всі їхні видатні твори майже одразу були перекладені всіма головними європейськими мова-

ми. Критики не доходять згоди в своїх оцінках, проте до найвидатніших творів тієї доби, безперечно, належать *"I promessi sposi"* ("Заручені", 1825 р.) Алессандро Мандзоні, *"Le père Goriot"* ("Батько Горіо", 1834 р.) Бальзака, *"Oliver Twist"* ("Пригоди Олівера Твіста", 1838 р.) Чарлза Дікенса, *"Герой нашего времени"* (1840 р.) Михайла Лермонтова, *"Jane Eyre"* ("Джейн Ейр", 1847 р.) Шарлоти Бронте, *"Vanity fair"* ("Ярмарок суєти", 1848 р.) В. М. Текерея, *"Madame Bovary"* ("Пані Боварі", 1857 р.) Ґустава Флобера, *"Les Misérables"* ("Знедолені", 1862 р.) Віктора Гюго, *"Анна Каренина"* (1877 р.) Льва Толстого, *"Преступление и наказание"* (1866 р.) та *"Братья Карамазовы"* (1880 р.) Федора Достоєвського, *"Lalka"* ("Лялька", 1890 р.) Болеслава Пруса. Завдяки аналізові соціально-психологічних проблем художня література стала головною прикметою загальноєвропейської культури. Автори засвоїли манеру висловлювати свої найпотаємніші думки вустами своїх героїв, Флобер начебто сказав одного разу: "Madame Bovary, c'est moi", "Пані Боварі — це я".

У царині музики, як і в літературі, XIX ст. залишило широку і розмаїту добірку творів, які значно розширили репертуар, що його склали класичні та ранньоромантичні композитори. Головною постаттю слід, безперечно, назвати Йогана Брамса (1833–1897), що народився в Гамбурзі. Він поєднував інтелектуальну цікавість до класичної форми з романтичним потягом до лірики та емоційної напруги, заслуживши собі титул "справжнього спадкоємця Баха і Бетховена". На початку низки вочевидь романтичних композиторів стоїть Гектор Берліоз (1803–1869), чия "Фантастична симфонія" (1831 р.) зламала всі тогочасні правила. За джерело натхнення для Берліоза великою мірою правила романтична література. Тоді казали: "Віктор Гюго — романтик, але Берліоз — це сам романтизм". Далі в романтичному списку йдуть: млосний вигнанець із Польщі Фредерик Шопен (1810–1849), неперевершений майстер гри на піаніно; невтомний угорський віртуоз Ференц Ліст (1811–1886); Роберт Шуман (1810–1856) та Фелікс Мендельсон-Бартольді (1809–1847). Цей список обіймає більшість прізвищ людей, яких часто вважають за проводирів національних шкіл (див. с. 844–845), і згодом до нього ввійшли пречудові російські композитори Антон Рубінштейн (1829–1894), Петро Чайковський (1840–1893) та Сергій Рахманінов (1873–1943) разом із двома безперечно єврейськими маестро Максом Брухом (1838–1920) та Ернестом Блохом (1880–1959), а також могутня когорта австро-німецьких неоромантиків на чолі з Антоном Брюкнером (1824–1896), Густавом Малером (1860–1911), Ріхардом Штраусом (1864–1949) та пісенним композитором Гуго Вольфом (1860–1903). Упродовж сторіччя французька школа дала низку блискучих талантів, позначених великою витонченістю та оригінальністю — від Сезара Франка (1822–1890) та Каміля Сен-Санса (1835–1921) до Ґабрієля Форе (1845–1924), Клода Дебюсі (1862–1918) та Моріса Равеля (1875–1937).

Жанр опери, поєднуючи музику з історичною та літературною драмою, був досить придатним засобом виразу для романтичного стилю. Успіхові опери сприяло суперництво трьох провідних центрів: французької опери на чолі з

Шарлем Ґуно (1818–1893), Джакомо Меєрбером (1791–1864), Жоржом Бізе (1838–1875) та Жулем Масне (1842–1912); німецької опери, яку започаткували Моцарт та Вебер і яка сягнула кульмінації в колосальній постаті Ріхарда Вагнера (1813–1883); та італійської опери, чиї незрівнянні мелодичні традиції утверджували Джоаккіно Россіні (1792–1868), Ґаетано Доніцетті (1797–1848), Джузеппе Верді (1813–1901) і Джакомо Пуччіні (1858–1924). Розцвів і жанр, відомий під різними назвами як *opéra comique*, оперета, або музична комедія, надто в Парижі Жака Офенбаха (1819–1880), Відні Йогана Штрауса II (1825–1899) та Ференца Легара (1870–1948) і Лондоні Жильбера та Салівена (див. додаток III, с. 1326).

XIX ст. стало свідком розвитку всіх інституцій, що обернуть музичне мистецтво на одну з провідних галузей підприємництва — консерваторій, оркестрових та хоральних товариств, спеціально побудованих концертних залів, музичних видавництв та факультетів музикознавства.

У ***філософії*** романтичної доби панувало могутнє мислення Ґ. В. Ф. Ґеґеля (1770–1831), наступника Фіхте в Берліні. Ґеґель, власне, був неромантичний у багатьох своїх аспектах і як професійний філософ бачив себе в одному ряду з раціоналістами. Під час подорожі по Бернському Оберланді навколишні краєвиди спонукали його зауважити: "Видовище цих справіку мертвих мас не пробуджує в мені нічого, крім нудьги. *Es ist so* [Так ось вони які.]". З іншого боку, оригінальність багатьох ідей Ґеґеля привертала до них величезну увагу за часів інтелектуального шумування; Ґеґель забезпечив багатьох видатних учнів та критиків, куди бунтівливіших за нього, цілим арсеналом новаторського мислення. Опинившись неподалік від Наполеона під Єною в жовтні 1806 р., того дня, коли була закінчена *"Феноменологія духу"*, філософ із захватом писав про імператорову "світову душу".

Дві з улюблених Ґеґелевих ідей виявились напрочуд плідними. Перша з них — діалектика, продуктивне зіткнення протилежностей. Друга ідея — *Geist* (дух, сутність чистого ототожнення), і в своїй *"Філософії історії"* Ґеґель приписує його кожному політичному утворенню та кожній стадії розвитку цивілізації. Діалектика, яку Ґеґель обмежував цариною чистих ідей, згодом зумовила цілу низку дальших розважань, які дають динамічне й універсальне пояснення концепції прогресу загалом. Діалектика начебто надавала сенсу заворушенням і збуренням, обіцяла, що добро може виникнути з конфлікту. З іншого боку, історичний дух, що його Ґеґель використовував для уславлення держави, став зброєю в руках національних рухів, які боролись проти державної влади. Ґеґелеві погляди були напрочуд германоцентричні і, здавалось, раціоналізували протестантську та прусську зверхність, що протягом його життя проступала дедалі виразніше. Ґеґель вихваляв війну та героїв-вояків і віддавав німцям провідну роль у сучасній цивілізації. "Німецький дух — це дух нового світу. Його мета — реалізація абсолютної істини як необмеженого самовияву свободи". Американці умлівативуть або й ні, дізнавшись, що цей бундючний постачальник містичної метафізики приписав Америці "остаточне втілення абсолютної

ідеї, після якого дальший розвиток буде неможливий"[19]. Така цитата, напевне, допоможе пояснити, чому Американській академії притаманні такі глибокі германофільські традиції.

Тодішня наука породила один напрям мислення, що утверджував традиції скорше Просвітництва, ніж романтизму. Але, доведений до крайнощів у працях Огюста Конта (1798–1857), цей напрям витворив не просто галузь філософії, названу позитивізмом, а нову псевдорелігію, багату на власні обряди, догми та інститут жерців. Конт вважав, що будь-яке знання проминає три послідовні стадії розвитку, на яких воно систематизується відповідно до (як іти від початку) теологічних, метафізичних та "позитивістських", або ж наукових, принципів. Цей "закон трьох станів", уперше сформульований у праці *"Système de politique positive"* ("Система позитивної політики", 1842 р.), забезпечує ключ до докладної класифікації наук і до проекту нової "науки про суспільство", яку Конт подає у своїй *"Philosophie positive"* ("Позитивній філософії", 1850–1854 рр.). Така дисципліна, як "соціальна фізика", дозволить перебудувати людське суспільство згідно з науковими принципами. Корпус "соціальних інженерів" буде озброєний гаслом: "Savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir" ("Знати, щоб передбачати, передбачати, щоб запобігати"). Конта слід вважати за одного з творців сучасної соціології, яку він ставив на вершині ієрархії наук. Водночас, наполягаючи на необхідності інституціоналізованої духовної влади і запровадження того, що, по суті, становило наукову церкву, Конт, хоч як парадоксально, обернув науку на об'єкт містичного культу. В очах одного критика — Т. Г. Гакслі — Контів позитивізм означав "католицизм мінус християнство".

Цієї самої доби природничі науки й технологія розвивались нечуваними темпами. Хоча здійснені тоді наукові відкриття, можливо, не мали такої фундаментальної ваги, як відкриття Коперника, Ньютона чи Ейнштейна, на карті з'явився цілий новий континент знань. Наука була на передньому краї потреб суспільства. Найвидатніші вчені працювали в таких царинах, як фізика, хімія, медицина та біологія, — передусім Фарадей, Менделєєв, Пастер, Мендель, Герц і Дарвін. Потрібно було б рахувати не десятками чи сотнями, а тисячами, називаючи бодай найголовніші відкриття та винаходи (див. додаток III, с. 1320–1321). За винятком одного чи двох геніальних американців, у списку відкриттів цілковито переважали європейці. Велика виставка 1851 р., яка відбулась у Лондоні під покровительством принца Альберта і прибутки від якої пішли на Музей науки та Імператорський коледж науки і технології, привабила мільйони відвідувачів з усього світу. **[ЕЛЕМЕНТИ]**, **[ГЕНИ]**.

ЕЛЕМЕНТИ

1 БЕРЕЗНЯ 1869 р. професор хімії Санкт-Петербурзького університету Дмитро Менделєєв (1834–1907) готувався поїхати в Твер. Хоч професор був зайнятий готуванням свого підручника *"Основи хімії"*, він брав ще й активну участь у ліберальних росій-

ких проектах застосування науки до потреб повсякденного життя і одержав доручення вивчити селянські методи сироварства. У своєму підручнику він дійшов до того місця, де намагався придумати систему класифікації хімічних елементів, і цього дня йому зненацька видалось доречним розмістити їх у таблиці відповідно до їхньої атомної ваги та загальних властивостей.

Дев'ять років тому Менделєєв був присутній на першому міжнародному хімічному конґресі в Карлсруе, де його увагу привернув італієць Станіслао Канідзаро, що склав список елементів, розмістивши їх за атомною вагою. Відтоді Менделєєв грав у своєрідний інтелектуальний пасьянс, розкладаючи елементи як за атомною вагою, так і за низкою властивостей. А тепер він поєднав список Канідзаро зі своїм власним типологічним групуванням. Наслідком став первісний варіант періодичної таблиці і тимчасова формула періодичного закону: "Елементи, розміщені за величиною їхньої атомної ваги, виявляють виразну періодичність властивостей". Цього ж місяця вчений прочитав доповідь у Російському хімічному товаристві про "Спробу систематизації елементів, основану на їхній атомній вазі та хімічній спорідненості". В березні 1871 р. ця доповідь з'явилася друком у німецькому журналі.

До Менделєєва хімічні елементи розуміли як окремі, не пов'язані сутності. Античні народи знали десять справжніх елементів, проте їхнє мислення було заплутане паралельною вірою в "елементарні [стихійні] сили" землі, вогню, повітря і води. Лавуазьє знав 23 елементи. Гемфрі Деві виділив електролізом натрій і калій. 1860 р. у Карлсруе Канідзаро мав у своєму списку 60 елементів — рівно дві третини з 90, що трапляються в природі.

Відкриття Менделєєва не здобуло відразу загальної підтримки. Провідні британські та німецькі хіміки відкинули його, зокрема й Бунзен, у якого вчений колись працював у Гайдельберзі. Перелам настав 1875 р., коли один француз відкрив новий елемент, названий "ґаллієм". Меделєєв зміг довести, що це був один із шести невідкритих елементів, чиє існування, атомну вагу і властивості він спромігся передбачити. На подив усім хімікам, російський теоретик випередив емпіричні дослідження. Вченого чекало міжнародне визнання, з'явився достаток. Проте в Росії ліберальні погляди Менделєєва призводили до ускладнень. 1880 р. він не зміг стати дійсним членом Імператорської академії наук, а 1890 р. був змушений піти у відставку з університету. В останні роки життя він працював як консультант з геть усього — від пороху й криголамів до мір та ваги, аеронавтики і нафтової промисловості.

Хоч як дивно, Менделєєв, дізнавшись про атомну структуру, вважав, що теорія радіоактивності несумісна з його періодичним законом. А по суті, вона остаточно потвердила його ґеніальне відкриття. Число електронів в атомі кожного елемента точно пов'язане з його атомною вагою і властивостями. [**ЕЛЕКТРОН**].

Коли Менделєєв помер, студенти накрили його домовину періодичною таблицею. На той час вона стала загальновизнаною основою хімічної класифікації матерії, місцем зустрічі сучасної хімії та фізики. 1955 р. один з дев'ятнадцяти штучних радіоактивних елементів, створений бомбардуванням ейнштейнію-253 іонами гелію, названо на його честь. Це менделєєвій (Me^{101}).

Дедалі могутніший виклик релігійним догмам, що його кинула наука, досяг кульмінації у великій суперечці з приводу Дарвінового *"Origin of Species"* ("Походження видів", 1859 р.) та пов'язаної з ним теорії еволюції. Християнські фундаменталісти, привчені буквально вірити істинам книги Буття, в якій Господь створив світ за шість днів і шість ночей, не бачили жодного способу змиритися з теорією, що людство поволі розвивалось протягом мільйонів поколінь. Дивно, що ця сутичка між наукою та релігією не спалахнула набагато раніше. Адже, зрештою, перший трактат про палеонтологію, про давність викопних решток написав данець Нільс Стено ще 1669 р. Перший науковий підрахунок віку Землі — в праці Ж. Буфона *"Époques de la Nature"* ("Епохи природи"), — що сягав близько 75 000 років, був опублікований 1778 р., а космогонічна гіпотеза Лапласа, згідно з якою світ утворився внаслідок розширення газової хмари, була відома з 1796 р. Французький натураліст Ж. Б. Ламарк (1744–1829) сформулював теорію еволюції, основану на успадкуванні набутих властивостей, ще 1809 р. Із часів Стено геологи-науковці провадили боротьбу з так званими "потопниками", які всі фізичні зміни земної поверхні приписували наслідкам великого потопу. [**МАВПА**].

МАВПА

У СУБОТУ 30 червня 1860 р. сімсот людей набилися в лекційну аудиторію Оксфордського університету на збори Британського товариства сприяння наукам. Теоретично вони зібрались послухати доповідь американського вченого доктора Дрейпера про "Інтелектуальний розвиток Європи з огляду на твердження містера Дарвіна". А фактично прийшли подивитися змагання між двома головними диспутантами. З одного боку сидів Семюел Вілберфорс, єпископ Оксфордський, несамовитий опонент еволюційної теорії, відомий як "єлейний Сем". З другого боку сидів, оскільки Дарвіна не було, професор Т. Г. Гакслі, палеонтолог, що невдовзі дістав прізвисько "Дарвінів бульдог".

Ніхто не пам'ятає доповіді Дрейпера. Проте єпископ Вілберфорс, що провадив дискусію у веселому тоні, закінчив свій виступ, запитавши, чи містер Гакслі "заявляє, ніби походить від мавпи по лінії дідуся чи бабусі". Гакслі тримався розважливо й пояснив, що Дарвінова теорія — не просто гіпотеза. "Я б не соромився мати за свого предка мавпу, — закінчив він, — але б соромився бути родичем людині, що використовує великі обдарування, аби затьмарити істину". В залі розлігся такий регіт, що одна жінка зомліла.

Ці збори були критичною миттю в сприйнятті сучасної науки широким загалом. Вони сталися лише через рік після публікації *"Походження видів"* і через два роки по тому, як Дарвін прочитав спільну доповідь "Про тенденцію видів формувати різновиди і про увічнення різновидів та видів методом природного добору". Через чотири роки на ще одних зборах у Шелдонському театрі в Лондоні Бенджамін Дізраелі не міг утриматись від жарту в стилі "єлейного Сема". "Питання таке, — сказав він. — Людина — мавпа чи янгол? Господи, та я на боці янголів!"

Дальший розвиток еволюціонізму — добре всім знайома історія. Один з напрямів того розвитку, якому посприяв сам Дарвін, став відомий як соціал-дарвінізм. Ця доктрина обстоювала не тільки твердження, що виживають найпристосованіші, а й лиховісну думку, ніби тільки найпристосованіші мають право виживати. Інший напрям переймався практичною наукою "вдосконалення расових характеристик", тобто селекції людини. Тут піонерами виступили низка англійських учених на чолі з сером Френсісом Ґальтоном (1822–1911), професором Університетського коледжу в Лондоні; наука, яку вони проповідували, дістала назву євгеніки. Серед її пізніших оборонців був і Ґальтонів студент та біограф Карл Пірсон (1857–1936), статистик і марксист, що заснував теорію соціал-імперіалізму, і Г. С. Чемберлен, що популяризував євгенічні ідеї в Німеччині.

Френсіс Ґальтон був пов'язаний із кількома найвидатнішими дослідженнями і псевдодослідженнями доби. У своєму *"Мистецтві подорожі"* (1855 р.) він описав першу експедицію в глибини Південно-Західної Африки, ця експедиція правила за своєрідний взірець для дальших досліджень континенту. Його книжка *"Метеорографіка"* (1863 р.) започаткувала сучасну *метеорологію*. Як один з перших психологів, Ґальтон уперше став досліджувати поведінку близнюків і заснував перший у світі центр перевірки психіки. Палко обстоюючи євгеніку, він написав цілу низку праць: *"Стадність у худоби та людини"* (1871 р.), *"Дослідження людських спроможностей"* (1883 р.) і *"Природжена спадщина"* (1889 р.). Ще до цих праць він опублікував надзвичайно популярну розвідку: *"Успадкована ґеніальність: її закони та наслідки"* (1869 р.). Застосувавши статистичні методи до широкого діапазону родоводів людей, які домоглися успіху, — від суддів до борців, — він намагався довести, що "талант і ґеніальність, схильність до певних моральних рис здебільшого притаманні окремим родинам". У прикінцевому розділі Ґальтон проаналізував "Порівняльну вартість різних рас". Розставивши раси на шкалі від A до I, він виснував, що античні греки були "найздібнішою расою, про яку відомо історії"; що африканські негри, незважаючи на поодиноких видатних індивідів, ніколи не досягнуть пересічного рівня англосаксів; що австралійські абориґени стоять на один ступінь нижче від негрів[2]. Дарвін сказав, що ніколи не читав "чогось оригінальнішого та цікавішого", проте відкинув євгеніку як "утопію". На похороні Дарвіна у Вестмінстерському абатстві Ґальтон публічно закликав закрити "Вікно створення" в абатстві чимось підхожішим до еволюції[3]. І ось що цікаво: Ґальтон, оборонець "успадкованої ґеніальності", був Дарвінові братом у перших[4].

Дарвінів вплив почасти можна пояснити тим, що під ту добу наукові дискусії зверталися до набагато ширшої аудиторії, але головно тим, що йшлося про суто людський аспект — сенсаційну новину, що всі люди походять не від Адама, а від мавп: від "волохатого чотириногого з хвостом і загостреними вухами, що, напевне, жило на деревах". Дарвін збирав дані про утворення видів з часів своєї подорожі на британському військовому кораблі *"Бітл"* до Південної Америки й Ґалапаґоських островів у 1831–1836 рр.; перший спалах натхнення з'явився у нього 1838 р., коли він прочитав Малтуса. Проминуло понад двадцять років, перше ніж Дарвіна спонукали оприлюднити його аргументи в

"Походженні видів", і понад тридцять років, поки він ґрунтовно виклав їх у праці *"Походження людини і статевий добір"* (1871 р.). Чимало окремих тверджень Дарвінової теорії природного добору, інакше відомої як "виживання найпристосованіших", спростовано пізнішою критикою, проте головний постулат еволюціонізму — всі наявні види рослин і тварин удосконалюються внаслідок неперервної взаємодії з середовищем та внутрішньовидової конкуренції — швидко здобув майже загальне визнання. З часом головний масив християнства досить легко визнав еволюцію людини як частину Божої мети. Дослідники суспільства застосовували ідею еволюції до численних наукових дисциплін, а соціал-дарвінізмові (уявленню, ніби людські взаємини — це джунглі, де виживають лише найпристосованіші народи, класи або індивіди) судилося мати довгу історію.

І справді, загальна переконаність, що наукові методи можна і треба застосовувати до вивчення людини так само, як і до вивчення природних феноменів, становить одну з характерних прикмет доби. Отже, на додачу до економіки та етнографії, з'явилися соціологія, антропологія, антропогеографія, політологія і, зрештою, психологія та психіатрія. Оскільки сфера природничих та соціальних наук розширювалась, простір чистої філософії зменшувався, аж поки їй залишилася жменька традиційних царин: епістемологія, логіка, етика, естетика та політична теорія.

Релігія відроджувалась, і про її відродження свідчили великий масив теологічних творів, побожне завзяття мас, зміцнення церковних догм та церковної організації. Ця нова релігійна атмосфера сформувалась почасти як реакція супроти надуживань революційної доби, а почасти як наслідок припинення багатьох давніх форм релігійної дискримінації. Просвітництво дожило свого віку, проте не раніше, ніж був засвоєний принцип релігійної терпимості. Дискримінаційні закони проти католиків, ухвалені в XVII ст., були скасовані в більшості протестантських країн. Протестанти дістали рівноправність у більшості католицьких країн. Юдаїзм був дозволений у багатьох регіонах, де його забороняли з часів середньовіччя. У Пруссії внаслідок злиття лютеранських та кальвіністських громад 1817 р. виникла нова національна церква, католицьку церкву повністю відновлено конституцією 1850 р. В Австро-Угорщині цілковита релігійна толерантність була ґарантована як частина *Ausgleich* 1867 р. У Великій Британії римо-католики дістали майже повну свободу після парламентського закону 1829 р., євреї — 1888 р., хоч і тих, і тих не допускали до монаршого двору. В Нідерландах такі самі реформи завершено 1853 р. У Франції наполеонівський конкордат зберігав свою чинність до 1905 р., незважаючи на тертя між католиками та республіканцями. Крайні французькі раціоналісти проповідували власний фанатизм: у Ліможі вони влаштували свято математики, яке мало конкурувати зі святом Успіння Богородиці.

Натомість у Росії православний істеблішмент суворо обмежував релігійне розмаїття. Хоча протестанти колишніх шведських провінцій Прибалтики, ав-

токефальні християни Кавказу та мусульмани Середньої Азії мали великий ступінь релігійної незалежності, євреї, римо-католики та уніати колишніх польських територій зазнавали державного контролю, цькування та дискримінації. Від євреїв закон вимагав жити за так званою межею осілості (див. додаток III, с. 1359); жити поза тією межею можна було тільки з окремого дозволу. Римо-католицькою церквою керував так званий Священний Синод, позбавивши її всіх безпосередніх контактів із Ватиканом. Санкт-Петербург відмовлявся від усяких офіційних зв'язків з Римом, аж поки 1849 р. спромігся укласти з ним конкордат на своїх умовах. Уніатів силоміць навертали до православ'я: в імперії — 1839 р., а в колишньому королівстві Польському — 1875 р.

Три не пов'язані між собою чинники посприяли ожвавленню в усій Європі теологічних дискусій — обмін поглядами між католиками і протестантами, що тепер покидали свої відгороджені клітини, глибока цікавість романтичної доби до екзотичних релігій, надто буддизму та індуїзму, а також поширення наукових знань. Протягом сторіччя чимало богословів здобули авторитет, що виходив за межі окремих релігійних течій та держав. До них належали силезець Фрідріх Шляєрмахер (1768–1834), кальвініст та професор у Берліні, бретонський абат-радикал Фелісіте Ламене (1782–1854), баварський католик Й. Й. Ігнац фон Делінгер (1799–1890), ректор у Мюнхені, англіканець, навернений до римо-католицизму, Джон Генрі Ньюмен (1801–1890) та похмурий данець Серен К'єркегор (1813–1855), чиї праці зрозуміли лише через кілька десятиріч по його смерті.

Шляєрмахер, що мав великий вплив у Прусському союзі церков, виробив, не відступаючи від релігійної суворості, інтегральний погляд на мистецтво й культуру. Його книжка *"Über die Religion"* ("Про релігію", 1799 р.) повчала романтичне покоління, що властива йому зовнішня зневага приховує глибокі симпатії, проте головна праця Шляєрмахера — *"Der Christliche Glaube"* ("Християнська віра", 1821—1822 рр.) — нормативне узагальнення протестантської догматики. Його *"Kurze Darstellung"* ("Короткий нарис теології", 1811 р.) навіть 1989 р. рекомендували як найкращий вступ до предмета[20].

Абат Ламене заходився примиряти церкву з тими частинами революційної традиції, які, на його думку, не суперечили християнству. Під гаслом *"Dieu et Liberté"*, "Бог і свобода", він мало-помалу спонукав Рим відлучити його. Обурений наслідками революції 1830 р., зрадою з боку Ватикану католицької Польщі, байдужістю церкви до соціальної справедливості, Ламене став справжнім бичем для істеблішменту. Віру не слід плутати з вірністю церкві, а патріотизм — із вірністю державі. Назви його книжок промовляють самі за себе: *"Paroles d'un croyant"* ("Промови вірного", 1833 р.), *"Les affaires de Rome"* ("Римські справи", 1836 р.), *"Le livre du peuple"* ("Народна книга", 1837 р.), *"L'Esclavage moderne"* ("Новітнє рабство", 1840 р.). Доробок Ламене мав глибокий вплив на дисидентські тенденції в лоні європейського католицизму, де критичний розум не був перешкодою для щирої віри.

Делінгер заперечував доктрину папської непогрішності (див. нижче). Його книжку *"Der Papst und die Konzil"* ("Папа і церковний собор", 1869 р.) характе-

ризують як "найнещадніший за тисячу років напад на папський престол". Ньюмен, що колись був священиком університетської церкви Святої Діви Марії в Оксфорді, дуже цікавий тим, що його кар'єра ілюструє взаємодію між протестантами і католиками. Він став відомий у 1830-х роках як проводир трактаріанського, або оксфордського, руху в лоні англіканської церкви. В низці полемічних брошур *"Tracts for the Times"* ("Оксфордські трактати"), написаних разом з Едвардом П'юзі (1800–1882) та Джоном Кіблом (1792–1866), Ньюмен намагався примирити англіканську та римо-католицьку традиції. Проте напади на *"Tract 90"* (1841 р.), де Ньюмен пов'язував 39 статей англіканської догматики з поглядами ранніх отців церкви, знищили його віру в англіканство і спровокували відступництво від цієї релігії. В книжці *"Apologia pro Vita Sua"* ("Апологія мого життя", 1864 р.) Ньюмен із великою щирістю зображує свою духовну боротьбу. Як він пригадує, його перехід у лоно католицької церкви призвів до численних нарікань. Згодом він зіткнувся зі своїм колегою-навернеңцем і кардиналом Г. Е. Манінґом (1808–1892) з приводу непогрішності папи, проте не довів своєї незгоди до непокори.

К'єркеґорові твори були спрямовані, по-перше, проти філософії Геґеля, а по-друге, проти затишного життя данської церкви, одначе сягали набагато далі, у ще не досліджені інтелектуальні царини. Його твори *"Страх і трепет"* (1843 р.), *"Уявлення про страх"* (1844 р.) та *"Смертельна хвороба"* (1849 р.) відкривають і досліджують психологію неусвідомленого. *"Ненауковий постскриптум"* часто вважають за основоположний твір екзистенціалізму. Всі твори К'єркеґора — нищівні напади на раціоналізм. На його думку, істина — це суб'єктивність. "Історія християнського світу, — писав він, — це історія витонченої зневаги до християнства". В пасажі, сповненому дивних передчуттів трагедії "Титаніка", К'єркеґор порівняв європейців із пасажирами великого корабля, що пливуть уночі, бенкетуючи, назустріч айсбергові долі.

Під час цих дискусій теологія та біблієзнавство почали переймати чимало методів і критеріїв літературного та історичного критицизму. Найсміливішою спробою в цьому напрямі була книжка *"Життя Ісуса"* (1863 р.), і за неї її автора — Ернеста Ренана (1823–1892) — вигнали з *Collège de France*. Попри такі прикрощі, "модернізм" і далі простував уперед, надто коли його врочисто таврувала церковна ієрархія.

Релігійне завзяття виміряти важко, проте немає сумніву, що в XIX ст. християнська віра пробуджувала набагато сильніші почуття серед куди численніших мас, ніж у попередньому сторіччі. Загальний рух до письменності зміцнив як релігійну, так і світську освіту, а місіонерські кампанії були спрямовані на бідолашні заблукані душі нових індустріальних міст не меншою мірою, ніж на поган далеких континентів. Надто в протестантських країнах церква забезпечувала тепер незнаний раніше ступінь суспільного проводу та соціальної дисципліни. Відроджувальні рухи, як-от німецький пієтизм або англійський методизм, тепер охоплювали цілі реґіони, цілі суспільні верстви. В інших країнах, наприклад, в Ірландії та подекуди в Польщі, побожність народних мас стала

пов'язуватись із національно-визвольною боротьбою. Всюди нечувано розквітало релігійне мистецтво, часто натхнене середньовічними взірцями. Цей розквіт виявився у хвилі будівництва ґотичних церков, у складанні гімнів, у формуванні пронизаних релігією мистецьких рухів, як-от прерафаеліти в Англії або назарейці в Німеччині, у великому масиві церковної музики. За словами К. Ф. Шінкеля (1781–1841), архітектора-неоґотика, "саме мистецтво — релігія". Композитори — від Берліоза до Франка — намагались задовольнити вимоги щоразу по-новому аранжувати меси. [**МЕСА**].

Римо-католицька церква теж аж ніяк не була захищена від змін, хоча її небажання рухатися разом із часом проступало з усією очевидністю. Головні осередки католицизму — Іспанія, Італія, Австрія, Польща та Південна Німеччина — не зазнавали безпосереднього впливу індустріалізації та модернізації. Ба більше, високі ешелони католицької ієрархії здриґнулися всім єством, ставши свідком подій революційної доби, і закрижаніли в ультраконсерватизмі, якого почали позбуватись лиш у 1960-х роках. Ватикан, крім того, був переляканий ще й ар'єрґардною боротьбою в Італії за Папську державу, ця боротьба вщухла тільки 1870 р. Схиляння перед римським папою знов увійшло в моду — не без тиску вишикуваних у бойовий порядок французьких єпископів та єзуїтського ордену, відновленого 1814 р. [**БЕРНАДЕТА**].

За Пія IX (правив 1846–1878), що його Метерніх спершу хибно вважав за ліберала, ухвалено догми, які перевершували претензії найзавзятіших середньовічних пап. 1854 р. оприлюднено доктрину про непорочне зачаття Святої Діви. 1864 р. енцикліка *"Quanta cura"* ("Незмірна турбота") стверджувала верховенство церкви над усіма формами світської влади, а в доданому до енцикліки незвичайному списку *"Syllabus"* перелічено всі "хиби новітньої доби", які обіймали геть усе — від громадянського шлюбу до релігійної толерантності. 1870 р. догматична конституція *"Pastor Aeternus"* ("Вічний пастир"), ухвалена загальним Ватиканським собором, затвердила принцип непогрішності папи в питаннях віри та моралі. Ці пункти були такі екстремістські, що папство великою мірою втратило повагу як усередині церкви, так і поза нею. Головний конфлікт — *Kulturkampf* — був спровокований у Німеччині, і чимало швейцарських, німецьких та голандських кліриків відкололись, утворивши старокатолицьку церкву. Папа Пій IX помер у Ватиканському палаці, позбавлений усіх світських володінь, обурюючись, що він "в'язень духу". Його вірних слуг єзуїтів вигнано з Німеччини 1872, із Франції — 1880 р. [**"SYLLABUS"**].

БЕРНАДЕТА

З 11 ЛЮТОГО по 16 липня 1858 р. у ґроті неподалік від міста Лурда у французькому реґіоні Біґор захарчована, астматична безпритульна дівчина Марі-Бернар Субіру бачила низку з вісімнадцяти незвичайних видив. Вона чула, як гуде вітер, потім бачила вродливу дівчину в білій сукні з блакитним поясом, землю біля її ніг устеляли золоті

троянди. Та проява звеліла Бернадеті молитись, каятись, побудувати каплицю і пити воду з джерела. З однієї нагоди проява сповістила місцевою говіркою, що було *immaculada concepcion*, непорочне зачаття. Вона дозволила скропити себе свяченою водою, — отже, довела, що не диявол, — і явила спроможність карати й винагороджувати. Городяни, що блюзнили її, захворіли. Ті, хто потоптав троянди коло ґроту, зазнали матеріальних збитків. Вода з джерела виявилась цілющою.

Попервах ця пригода не дуже й зацікавила як світську, так і духовну владу. Бернадету довго розпитували, збираючи великий корпус доказів, а навколо ґрота поставили огорожу. Коли вже годі було стримати як місцевих жителів, так і потік цікавих, Бернадету віддали в монастир у Невері. Але згодом влада надумала таки приєднатись до того, чого не могла побороти, й побудувала для прочан величезний собор, а також католицький медичний центр для перевірки заяв про дивовижні зцілення. Лурд став найбільшим у Європі оздоровчим центром, де зцілювали християнською вірою[1].

В історії церкви свята Бернадета (1844–1879) належить до численного гурту візіонерів, які бачили Діву Марію, та католицьких святенників, що підтримували традиційну релігію супроти наступу секуляризму. Разом із хворою на сухоти святою Терезою Мартен (1873–1897), "квіточкою з Лізьє", чия автобіографічна *"Історія душі"* стала сенсаційним бестселером, вона допомагала довести святість страдника, що вірить у Христа. Отже, французька церква мобілізувала Бернадету для боротьби зі своїми ворогами. Її канонізовано 1933 р., через вісім років після святої Терези.

Яку поглянути з іншого боку, випадок із Бернадетою Субіру дає змогу припустити, що доба соціальної модернізації, за якої вона жила, аж ніяк не була такою простою, як її звичайно зображують. Історики змальовують процес, унаслідок якого селяни завдяки державному шкільництву та військовій службі постійно перетворюються на однорідних французів[2]. Проте події 1858 р. показали, що діють і інші чинники. Кожен у Лурді, навіть єпископ, розмовляли місцевою говіркою. Ніхто не вважав, що Бернадета божевільна або поклоняється дияволові, дарма що вона не змальовувала узвичаєний образ Богородиці і не згадувала немовляти Христа. Вона належала до прадавньої спільноти, де поклонялися воді і де обряди обмивання — одягу, небіжчика, немовляти — були суто жіночою справою. Бернадета жила в реґіоні, де, хоча єпископ лагодив Маріїні святині, до печер та ґротів піренейської глушини й далі вчащали чарівниці. Бернадета навіть називала ту прояву *petito demoisella* — так іноді називають фей. Її босоногість, завошивленість, затята послідовність, а передусім довгі години екстатичного стояння навколішки виявились дуже переконливими. Можна виснувати, що мова її тіла діяла як "невербальний засіб суспільної пам'яті"[3]. Бернадета відтворювала те, що її сусіди вважали за істину.

За Лева XIII (правив 1878–1903), "мирного папи", церква значно наблизилась до сучасного мислення в політичних, а надто в соціальних питаннях. Енцикліка *"Libertas"* ("Свобода", 1888 р.) прагнула ствердити позитивні аспекти лібералізму, демократії та свободи сумління. Інша енцикліка — *"Rerum Novarum"* ("Про нові речі", 1891 р.) — поставила церкву на бік соціальної справедливості, засудивши надуживання необмеженого капіталізму і закликавши всі держави сприяти добробутові своїх громадян. Проте за Пія X (правив 1903–1914) енцикліка

"Pascendi Dominici Gregis" ("Про пастирство Господнє", 1907 р.) категорично засудила модернізм як "підсумок усіх єресей" і, здається, знову підняла прапор реакції.

Православний світ бачив зміни здебільшого у сфері національної політики. На Балканах Османська імперія втрачала свої території, і в Греції, Сербії, Румунії, Чорногорії та Болгарії виникли автокефальні церкви, кожна зі своїм власним синодом або патріархом. Вони стали важливим осередком розвитку національної ідентичності балканських народів. Натомість вселенські константинопольські патріархи втратили багато свого колишнього престижу та впливу. Порта часто скидала їх, крім того, їм загрожували претензії Російської православної церкви, що дедалі гучніше заявляла про своє покровительство та опіку над усіма православними підданими султана. Виявилось, що розкол між християнами загладити дуже важко, загальної волі до об'єднання або взаємодії не було. Російська православна церква трохи зацікавилась давньокатоликами, а 1895 р. під час коронації царя відбувся перший із низки контактів з англіканською церквою. І все ж ранні вияви екуменізму неминуче обмежувались протестантським світом. У Пруссії церковний союз 1817 р. об'єднав кальвіністів і лютеран. Британське та закордонне Біблійне товариство (1804 р.), Християнський союз молоді (1844 р.) та Християнський союз жіночої молоді (1855 р.) були першими прикладами міжконфесійної та міжнародної співпраці. Римо-католицька ієрархія загалом стояла осторонь, аж поки конфлікти між конкурентними місіонерськими організаціями в Африці та Азії зрештою спонукали її діяти. Світовий з'їзд місіонерів, що відбувся в Единбурзі 1910 р., створив Міжнародну місіонерську раду, один з двох загальновизнаних осередків подальшого екуменічного руху.

Політика в XIX ст. обмежувалась долею монархій, чиє верховенство було відновлене, проте згодом потроху підірване трьома найпотужнішими рухами сторіччя — лібералізмом, націоналізмом та соціалізмом. Як брати загалом, монархії — попри окремі відчутні втрати — таки збереглися. 1914 р. на священних тронах сиділо більше володарів, ніж сто років тому. Але монархії збереглися лиш унаслідок глибоких змін природи зв'язку між володарями та підданими.

"SYLLABUS"

8 ГРУДНЯ 1864 р. папа Пій IX опублікував енцикліку *"Quanta cura"* разом із *"Syllabus"* ("Списком найголовніших хиб нашої доби"). Ці документи готували у Ватикані понад п'ятнадцять років, і їх кілька разів переглядали. Вони вже були породили гучний розголос, коли 1862 р. антиклерикальний часопис у Турині *"Il Mediatore"* опублікував витяги з їхніх украдених копій.

"Syllabus" поділений на десять тематичних розділів, кожен містить кілька пунктів. Оскільки його мета — вказати на хиби, про римо-католицькі погляди на кожне окреме питання можна дізнатись, поставивши перед тим або тим пунктом слова "Неправда, що":

Атеїзм і абсолютний раціоналізм

1. Бог не існує.
2. Покликанням на божественне одкровення можна відкинути всі науки і філософське мислення.

Про поміркований раціоналізм
Індиферентизм

15. Усі релігії та секти рівні між собою.

Про політичні товариства

18. Дозволені всі соціалістичні, комуністичні, таємні і клерикально-ліберальні товариства, а також гуртки з читання Біблії.

Права церкви

24. Церква не має світської влади.
26. Можна заперечити право церкви мати власність.
28. Єпископи мають право поширювати апостольські листи тільки за згодою уряду.
30. Права церкви визначає тільки цивільне право.
32. Звільнення духівництва від військової служби можна скасувати.
33. Можна заперечити право церкви викладати Святе Письмо.
37. Національні церкви можна звільнити з-під папського контролю.

Права держави

39. Держава — єдине джерело влади в суспільстві.
43. Держава може в однобічному порядку скасувати конкордат.
44. Цивільне право вище від канонічного права.
45. Держава має абсолютне право визначати освітню політику.
46. Держава може здійснювати верховний контроль над семінаріями.
49. Держава може заборонити церковній ієрархії вільно спілкуватися з Римом.
50. Тільки світські органи мають право призначати і скидати єпископів.
54. Королі та володарі можуть не підлягати церковним законам.
55. Необхідно відокремити церкву від держави.

Етика

56. Людські закони не потребують потвердження з боку природного чи божественного закону.
58. Можна визнавати тільки ті божественні сили, які притаманні матерії.
63. Можна повставати проти законних володарів.

Християнський шлюб

66. Шлюб не священний за своєю природою.
67. Шлюбний зв'язок можна розривати, отже, держава має дозволяти розлучення *sensu stricto*, у вузькому розумінні.
68. Тільки держава може визначати перешкоди для шлюбу.

Світська влада понтифіка

75. Вірний католик може заперечувати світську або духовну владу понтифіка.
76. Церква виграє, відмовившись від світської влади.

Лібералізм

77. Уже недоцільно, щоб католицизм був єдиною релігією.
78. Іммігранти до католицьких країн повинні мати право вільно визнавати будь-яку релігію.
80. Римський понтифік може й повинен змиритись і пристосуватись до "прогресу", "лібералізму" та "сучасної цивілізації"[1].

"Syllabus" укладено на прохання італійських єпископів, які потребували докладних вказівок у вирі суперечок навколо створення королівства Італії. Папство було активним учасником політичної боротьби, тож чимало пунктів, дарма що вони сформульовані загальними фразами, продиктовано вкрай специфічними місцевими обставинами. Той, хто цього не знає, багато чого не зрозуміє. Наприклад, начебто пусте звинувачення в "клерикально-ліберальних" товариствах у пункті 18 — лише напад на всіх освічених кліриків, починаючи з Монталамбера. Мета цього звинувачення — стримати ту частину духівництва у П'ємонті, що підтримувала урядові плани розпустити монастирі.

Уважно читаючи текст, стає зрозуміло, що в багатьох пунктах Ватикан просто наголошував на своїй позиції. Кажучи: "Неправда, що понтифік повинен пристосовуватись до сучасної цивілізації" — "Syllabus" лише стверджував очевидне: церква керується прадавніми принципами своєї релігії і не схилиться перед модними гаслами.

Проте створене цим переліком враження було зовсім інше. Кілька головних пунктів мали невдале формулювання, і їх не треба було вводити до списку. Відколи про всі ті подвійні заперечення почали розводитись у неприхильній пресі, чимало людей повірили, що римо-католицька церква немилосердно відкидає всяку толерантність, всяке раціональне мислення, всі форми шлюбного розлучення, будь-який вияв національного самовизначення та всі форми соціальної допомоги.

Якщо дивитись ретроспективно, вкрай дивно, що у сфері політики ватиканські правники згромадили в одному колі пекла всіх соціалістів, комуністів, членів таємних товариств, незалежних читачів Біблії та ліберальних кліриків. Але це була прикмета часу. В інших реґіонах Європи високоінтеліґентні консерватори мислили так само. Федір Достоєвський, що тієї доби мав, безперечно, найвидатніший розум, напевне, схвалив би пункт 18, нічого не відкинувши. Хіба що, судячи зі своїх суто російських позицій, відчув би спокусу додати: "...і всіх римо-католицьких"[2].

Лібералізм розвивався у двох паралельних напрямах — політичному та економічному. Політичний лібералізм зосереджувався на такій визначальній концепції, як урядування за згодою. Свою назву він одержав від іспанських *liberales*, що підготували конституцію 1812 р., протестуючи проти свавільного пануван-

ня іспанських монархів, проте його коріння сягає куди глибше, в політичні теорії Просвітництва, а то й далі. І справді, впродовж більшої частини ранньої історії лібералізму його розвиток годі було відрізнити від розвитку обмежень у сфері врядування. Перший тривкий успіх лібералізму можна вбачати в американській революції, хоча лібералізм великою мірою впливав і на формування британського парламентаризму, і на першу, конституційну фазу Французької революції. У своїй найзагальнішій формі лібералізм охоплює й республіканський рух, хоча більшість лібералів вітали популярного, обмеженого у своїй владі справедливого монарха як чинник утвердження стабільності. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини. Вони протестували проти природжених привілеїв (де ті ще збереглися) монархів, церкви та аристократії. Ліберали XIX ст., крім того, надавали великої ваги власності, вважаючи її за головне джерело відповідального судження та справжнього громадянства. Через те, ведучи перед у приборканні крил абсолютизму та в будуванні підмурку сучасної демократії, ліберали виявились не готові розглядати радикальні проекти запровадження загального виборчого права або еґалітаризму.

Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі та на пов'язаній із нею доктрині *laissez-faire*, невтручання, протиставленій намаганням уряду регулювати економічне життя протекціоністськими митами. Він наголошував на праві заможних людей братися до торговельної та промислової діяльності без усяких непотрібних обмежень. Енергія економічного лібералізму спрямовувалась, з одного боку, на руйнування економічних бар'єрів, яких забагато виросло як усередині країн, так і поміж країнами, а з другого — на боротьбу проти всяких форм колективізму — від застарілих цехів до нових профспілок.

Лібералізм часто характеризують як ідеологію нового середнього класу, і він справді звертався до тієї широкої і дедалі ширшої соціальної верстви, що сформувалась посередині між давньою привілейованою аристократією і незаможними робітничими масами. Проте лібералізм не можна обмежувати такими вузькими рамками, він зачіпав і широке коло інтересів, які за своїми мотивами не були власне соціально-економічними, приваблюючи поширені в 1820-х роках *Burschenschaften*, студентські громади, франкмасонів, культурних дисидентів, реформаторів освіти та в'язниць, аристократів (британських віґів та польських маґнатів) і навіть такі окремі групи, як невдоволені армійські офіцери в Росії — декабристи, що 1825 р. наважились на змову проти ярма самодержавства.

За своїм розвитком Англія випереджала решту країн, тож не дивно, що найпереконливіші маніфести лібералізму мають англійське походження. В економіці *"Принципи політичної економіки"* (1817 р.) Девіда Рікардо (1771–1823) завершили працю класичних економістів, яку розпочав Адам Сміт. Учні Рікардо брали практичну участь у діяльності ліґи, спрямованої проти зернового закону, і в кампаніях Манчестерської школи — прихильників фритредерства на чолі з Річар-

дом Кобденом (1804–1865) та Джоном Брайтом (1811–1889). У політичній філософії праці Джона Стюарта Міла (1806–1873) становлять найвищий пам'ятник толерантному і зрівноваженому лібералізмові; під впливом останніх дискусій та недавнього досвіду Міл ошляхетнив та пом'якшив деякі з попередніх несхитних принципів. Він, скажімо, обстоював економіку *laissez-faire*, але тільки тоді, як влада капіталістів-роботодавців буде врівноважена правами робітничих профспілок. Він підтримував утилітаристський принцип "найбільшого щастя", який сформулював його батько — філософ Джеймс Міл (1773–1836), але тільки тоді, коли щастя не плутають з насолодою. У своєму есе *"On Lyberty"* ("Про свободу", 1859 р.) він подав нормативний маніфест індивідуальних людських прав, які слід обмежувати тільки тоді, коли вони зазіхають на права інших людей. "Єдина крайня ситуація, коли людям дозволено... зазіхати на свободу дій будь-якої іншої людини, — писав Джон Стюарт Міл, — самооборона". У праці *"The Subjection of Women"* ("Поневолення жінки", 1869 р.) він найчіткіше висловився на користь фемінізму, вважаючи, що, хоч чоловік і жінка багато чим відрізняються, нема нічого, що виправдовувало б їхню нерівноправність.

І все ж головній політичній драмі, пов'язаній з лібералізмом, судилося бути поставленою у Франції, на батьківщині невдалої революції і на арені зіткнень найсформованіших і найгостріших діаметрально протилежних політичних поглядів. Французьку політику характеризувала не тільки непримиренна ворожнеча консервативних монархістів-католиків та радикальних республіканців-антиклерикалів, — вона була ускладнена кількома парадоксальними постатями на кшталт колишнього республіканця-якобінця і "громадянина-короля" Луї-Філіпа (правив 1830–1848) або імператора Луї-Наполеона (Наполеона III, правив 1848–1870), що прикидався лібералом і революціонером.

Наслідком стала мінлива історія чергування консервативних та ліберальних режимів, урізноманітнена низкою потужних революційних спалахів. Реставрації Бурбонів — Людовіка XVIII (правив 1815–1824) та Карла X (правив 1824–1830) — поклала край Липнева революція 1830 р. Липневу монархію Луї-Філіпа змела революція 23 лютого 1848 р. Короткочасну Другу республіку занапастив чоловік, що попервах сприяв їй, а потім проголосив себе імператором. Друга імперія (1851–1870) впала серед принижень франко-прусської війни і насильства Паризької комуни. Третя республіка, проголошена 1870 р., проіснувала 70 років, проте для неї була характерна крайня нестабільність урядів, незвичайна жвавість і марність публічних дискусій та непримиренність супротивних таборів. Сумнозвісна справа Дрейфуса, яка не давала Франції спокою з 1894 по 1906 р., становить доказ, що ліберальні та антиліберальні пристрасті у Франції ще не виробили *modus vivendi*.

Такі самі круті повороти долі переважали і в Іспанії, що правила за своєрідну лабораторію лібералізму. Між *exaltados*, або крайніми радикалами, і *apostolicos*, крайніми монархістами, за якими стояла церква, пролягала глибочезна прірва. З 1829 р. чимало монархістів підтримували амбіції претендента на корону Дона Карлоса (помер 1855 р.) та його спадкоємців, що мали своїх

вірних прихильників серед басків і каталонців. Кілька зубожілих та розбещених монархів — Фердинанд VII (правив 1814–1833), Ізабелла (правила 1833(43)–1868), Альфонс XII (правив 1874–1885) — гнулись під кожним вітром. Через те ліберальні конституції скасовувано так само часто, як і запроваджувано: 1812, 1820, 1837, 1852, 1855, 1869 та 1876 року. Клерикальні інтриги, надужиття та громадянська війна були повсякденним явищем. Після короткого правління Амадео (правив 1870–1873), герцога з Аости, короткий час проіснувала республіка. Після 1876 р. за Альфонса XIII (правив 1886–1931) ліберальний центр став нарешті досить сильним, щоб підтримувати конституційну монархію аж до 1920-х років. [**ПРАДО**].

ПРАДО

ІСПАНСЬКИЙ Королівський музей мистецтв був відкритий для публіки на Прадо-авеню в Мадриді 19 листопада 1819 р. Своє існування він завдячував ентузіазмові короля Фердинанда VII, недавно поновленого на троні, і його другій королеві Ізабеллі де Браґанса. Музеєм керував його перший директор принц Анґлонський під наглядом Ради ґрандів. Музей розмістили в новому будинку з коринфськими фасадами, тридцять років тому архітектор Дон Хуан Вільянуева збудував його для музею природничої історії. Початкова експозиція мала 311 картин. До неї не входила велика кількість шедеврів, які шість років тому захопив герцоґ Велінґтон серед баґажу Жозефа Бонапарта, проте не повернув їх Іспанії.

Перший музейний каталог опубліковано 1823 р. у Франції, оскільки герцоґ Анґулемський і останнє французьке окупаційне військо — "сини святого Людовіка" — недавно вступили до Іспанії, щоб урятувати короля від його підданих. 1838 р. музей названо Національним, його експозицію поповнила Тринідадська колекція, зібрана в закритих монастирях. 1873 р. після ліберального повстання він став називатись музеєм Прадо. Під час іспанської громадянської війни 1936—1939 рр. музей був закритий, чимало його скарбів перевезли тоді до Женеви і виставляли там.

Іспанську королівську художню колекцію започатковано за Хуана II Кастильського (помер 1445 р.), відомо, що він купив полотна Роджера ван дер Вейдена. Найдужче посприяли її збільшенню Карл V і Філіп II, покровителі Тиціана, Філіп IV, роботодавець Веласкеса, і Карл III, що 1774 р. конфіскував усе майно єзуїтів. Попри тяжкі втрати через пожежі та французів, музейна колекція стала однією з найкращих у світі, добре зберігшись за винятково умов посушливого Кастильського плато.

Славу Прадо становить ціла низка видатних імен італійської, фламандської, німецької, голандської та французької шкіл. А передусім музей — скарбниця іспанської школи, отже, Ель Ґреко (1541–1614), критянина, що оселився в Толедо, севільців Дієґо де Веласкеса (1599–1660) та Бартоломе Мурильйо (1618–1682), валенсійця Хосе де Рібери (1591–1652) і незрівнянного Франсиско Ґої (1746–1828), що на час відкриття Прадо був найславетнішим тогочасним художником Іспанії.

"Художні ґалереї зберігають суть творчого ґенія людини"[1]. Вони забезпечують, мабуть, найдоступніший шлях до європейської минувшини, вражаючи почуття і збуд-

жуючи уяву краще за будь-яку історичну книжку. Прадо стоїть на вершині першої ліґи національних ґалерей, до якої входять паризький Лувр, амстердамський Державний музей, віденський Мистецько-історичний музей, санкт-петербурзький Ермітаж, ґалерея Уффіці у Флоренції і Ватиканський музей. Далі за ними йде друга ліґа "провінційних" ґалерей і музеїв — у Мінську, Манчестері чи Мюнхені, в Кракові чи Оксфорді, — часто навдивовижу багатих; потім — ґалереї сучасного мистецтва, а далі — ціла низка маловідомих і щиро відданих мистецтву інституцій: від музею в Шоле з багатою експозицією, присвяченою Вандейському повстанню, до музею сонячних годинників у Єнджеюві чи ґалереї Далідж у Лондоні.

1784 р., коли народився Фердинанд VII і почали будувати Прадо, інший європейський монарх планував заснувати ще одну публічну ґалерею. Король Польщі Станіслав-Авґуст послав до Лондона чоловіка, що мав дібрати картини давніх майстрів для поповнення королівського зібрання у Варшаві. Але потім на перешкоді стала російсько-польська війна і поділи Польщі. Короля депортували до Росії разом з 2900 його картинами, яким судилося прикрашати російські, а не польські ґалереї. Він ніколи не бачив підібраних у Лондоні полотен, за які не було чим платити. Картини залишились і становлять тепер основу колекції художньої ґалереї Далідж, однієї з тих численних невеличких скарбниць, які заслуговують на те, щоб про них знали більше[2].

У Португалії точилась вісімдесятирічна боротьба за конституцію, що закінчилася скасуванням монархії. Конституційну хартію надано ще 1826 р., невдовзі по тому, як Бразилія утвердила свою незалежність, і король Педро надумав і далі зберігати титул імператора Бразилії. Проте володарі вдавалися до всіляких хитрощів, аби перешкодити тій хартії втілитись у життя. До 1853 р. владу утримував абсолютистський двір Марії II і її двох синів. За Карлоса (правив 1889–1908) *rotativos*, "ротаційні міністри", Прогресивної та Відроджувальної партій домінували в кортесах і об'єднували зусилля, щоб придушувати дедалі численніших республіканців. Правління Карлоса скінчилося короткою королівською диктатурою і вбивством короля та принца—наступника трону. Останній король Португалії Мануель II (правив 1908–1910) вибрався до Англії, коли збройні сили підтримали революцію 5 жовтня 1910 р. і проголосили республіку.

Кожна з французьких "революцій" мала відлуння по всій Європі. 1830 р. "липневі дні" в Парижі розпалили серпневе повстання у Брюселі та листопадове повстання у Варшаві (див. нижче). Коли в Парижі на чолі повстанців з'явився генерал Лафает, реакціонер Карл X і його *party prêtre*, священича партія, були змушені зректися влади, палата депутатів вибрала королем Луї-Філіпа. У Брюселі повстанці захопили ратушу, голандське військо виявилось неспроможним відновити лад, і тоді син Луї-Філіпа герцоґ де Немур був обраний як майбутній король Бельгії. Бельгійські провінції Сполученого королівства Нідерландів ще з 1815 р. обурювалися своїм підпорядкованим становищем і залежністю від голандських інтересів.

Бельгійська незалежність була прийнятною для великих держав, і вони схвалили створення зразкової конституційної монархії. Королем, проте, став не герцог Немурський, а Леопольд I Саксен-Кобурзький. [ГОТА].

У лютому 1848 р. тиск революційної пари був набагато дужчий, ніж 1830 р., і злива вибухів поширилась на всі великі держави, крім Британії та Росії. Тієї пори заворушення почались у Швейцарії ще 1845 р., у Краківській республіці — 1846 р., на Сицилії — 1847 р. Повалення Луї-Філіпа стало сигналом, і в більшості міст Німеччини, Італії, Австрії та Угорщини спалахнули повстання. Події 1848—1849 рр. інколи називають "революцією інтелігенції" з огляду на силу поважних дискусій у передпарламенті у Франкфурті і на Слов'янському конгресі в Празі, а також на публікацію *"Комуністичного маніфесту"* (див. нижче), що звістував початок нової доби. А насправді то був час, коли криваві бунти промовляли набагато гучніше за слова. Не тільки самі інтелігенти стояли на барикадах, хоч у вир боротьби ринули такі поети, як Ламартін, Міцкевич і Шандор Петефі. Ламартін був за міністра закордонних справ у першому революційному уряді Франції. Міцкевич підняв легіон польських вигнанців, щоб боротися за Римську республіку. Петефі загинув у бою, відбиваючись від австрійців. У Парижі в "червневі дні", коли військо генерала Кавеньяка зламало опір робітників, загинуло понад 10 000 чоловік; "національні майстерні", що мали недовгий вік, були скасовані. В Берліні та в інших містах монархи прагнули спершу постріляти, а вже потім обговорювати конституції. В Італії Сардинія розпочала *"Guerra Santa"*, "священну війну", проти австрійського панування в Ломбардії. В Угорщині, де Габсбурги були позбавлені трону, а Кошута проголосили регентом і диктатором, знадобилися дві російські армії і цілий рік війни, щоб запровадити реставрацію. В Італії вдались до французьких, австрійських та неаполітанських військ, щоб повалити дві самопроголошені республіки в Римі та Венеції.

Отже, як оцінювати з близької перспективи, 1848 р. спровокував низку ліберальних катастроф. Упала лиш одна монархія — у Франції, де президент Луї-Наполеон швидко заходився підкопувати республіканські інституції, що привели його до влади. Через три роки французи, які були повалили короля, знову зігнулись під ярмом самовладного імператора. Не вижила жодна з новоутворених європейських республік. Метерніх, символ попередньої доби, повернувся до Відня з лондонського вигнання. Разом з ним повернулись нові репресії — вже при нових володарях.

Проте невдовзі 1848 р. стали вважати за переламний рік у європейських справах. Реакційні режими тріумфували, але такою дорогою ціною, що не змогли б одержати перемогу вдруге. Надані, накинуті, а подекуди й відібрані конституції згодом мало-помалу запроваджували знов або розширювали. Якщо насильних методів революціонерів не схвалив ніхто, до політичних та соціальних реформ, яких вони вимагали, тепер почали пильно приглядатись. Трохи запізно монархи усвідомили, що мудрі поступки народним вимогам кращі за нескінченні репресії. Основний ліберальний принцип урядування за згодою

здобував дедалі ширше визнання. Протягом наступних двох десятиріч переможці 1848 р. один по одному зрікалися своїх закрижанілих позицій. На перший план знову вийшли національні та конституційні сподівання. Почали подаватись навіть самодержавні імперії Сходу. 1855 р., коли на трон зійшов Олександр II (правив 1855—1881), Романови започаткували добу лібералізації *à la russe*, по-російському. 1867 р. через *Ausgleich*, компромісну угоду, Габсбурги нарешті задовольнили давні прагнення угорців, створивши дуалістичну Австро-Угорську монархію, *Königliche und Kaiserliche*, королівську та імператорську частини, і в цій монархії Габсбургам судилося жити до кінця свого володарювання.

Звісно, економічний лібералізм не конче був пов'язаний з політичним лібералізмом. Наприклад, німецький *Zollverein*, митний союз, утворено за ініціативою Фрідріха-Вільгельма III Прусського 1818 р. — тоді, коли політичний лібералізм усюди зазнавав поразки. Спершу задуманий тільки для прусських територій, союз поволі поширився на всі держави Німецької конфедерації, крім Австрії. Скасувавши всі внутрішні мита, він створював дедалі ширшу зону вільної торгівлі, в межах якої могла квітнути молода німецька промисловість. 1828 р. виникли два конкурентні митні союзи, один у Баварії та Вюртемберзі, другий у Саксонії, проте через чотири роки вони злилися. 1852 р. Австрія намагалась прорвати свою ізоляцію, запропонувавши митний союз усієї Центральної Європи та Північної Італії. Проте Пруссія опиралась. Після приєднання 1854 р. Гановеру прусська перемога стала цілковита, за винятком двох затятих міст — Бремена і Гамбурга. Основи об'єднаної німецької економіки, за винятком Австрії, були закладені в ситуації, коли перспективи політичного об'єднання видавалися ще дуже далекими.

Як оцінювати за континентальними критеріями лібералізму, Велика Британія досягла водночас і більшого, і меншого успіху, ніж її головні суперники. З одного боку, Британія слушно могла претендувати, що вона батьківщина "матері парламентів", панування закону, білля про права та вільної торгівлі. Довгий час британське суспільство було наймодернізованіше і найіндустріалізованіше в Європі і, напевне, найвідкритіше для ліберальних ідей. З іншого боку, британські інституції були виняткові в тому розумінні, що ніколи не зазнавали революційних та окупаційних струсів. Панівні політичні погляди зоставалися суто прагматичними. Монархія й далі правила відповідно до законів та звичаїв, ухвалених наприкінці XVII ст., немов і не було ніколи Французької революції. Королева Вікторія (правила 1837—1901) та її велика родина виявились ідеальними партнерами для парламентського врядування, стали силою, що забезпечувала стабільність і давала змогу чинити розважливий вплив на закордон. У Британії були республіканські симпатії, проте не було поважних рухів за скасування монархії чи запровадження конституції. [ГОТА].

ҐОТА

САКСЕН-КОБУРҐ-ҐОТСЬКЕ герцоґство в Тюринґії постало 1826 р., коли герцоґ Саксен-Кобурґ-Зальфельдський був змушений розлучитися, щоб поміняти Зальфельд на Ґоту. Вісьмом невеличким анклавам цього герцоґства, а також герцоґствам Саксен-Альтенбурзькому, Саксен-Майнінґенському та Саксен-Веймар-Айзенахському зрештою судилося приєднатись до Німецької імперії.

Герцоґ мав двох синів — Ернеста (1818–1893) та Альберта (1819–1861). Його брат Леопольд (1790–1865) був свого часу одружений зі спадкоємицею Гановерського дому — Шарлотою-Авґустою. Його сестра Вікторія, що теж вийшла за гановерця, була матір'ю принцеси Вікторії (1819–1901), зачатої в Аморбаху у Франконії. Перспективи родини значно поліпшились 1830 р., коли, як і небіжчиця тітка перед нею, Вікторія несподівано постала як можливий кандидат на спадщину Гановерського дому, а Леопольд — як обраний король Бельгії.

"Дядько Леопольд" був незрівнянним сватом монарших родин. Альберт Саксен-Кобурґ-Ґотський був його небіж, а Вікторія з Гановерської династії — небога. У травні 1836 р. він звів їх докупи. Обом молодятам було по сімнадцять років, і їм судилося стати "батьком-матір'ю Європи"[1] (див. додаток III. с. 1348–1349).

Господарі Гановерського дому, що за давніших часів мали титул герцоґів Люнеберґ-Цельських або Брауншвайґ-Люнеберзьких, з 1714 р. правили водночас і як курфюрсти (згодом королі) Гановера, і як королі Сполученого Королівства. Гановерці, хоч і жили в Британії, завжди одружувалися з німкенями, тимчасом як *штатгальтер*, або заступник, правив їхніми предківськими землями. Оскільки гановерське право не пускало жінок на монарший трон, Гановер, коли 1837 р. Вікторія сіла на британський трон, перейшов до її рідного дядька по батькові, а потім до Пруссії. 10 лютого 1840 р. Альберт та Вікторія побралися. Життя благословило їх дев'ятьма дітьми. Починаючи з 1858 р., троє найстарших одружилися, коли брати по черзі, з Фрідріхом-Вільгельмом Гогенцолерном, майбутнім німецьким імператором; з данською принцесою Олександрою; з майбутнім великим герцоґом Людовіком Гесен-Дармштадтським[2].

Велике герцоґство Гесен-Дармштадтське мало посередній статус, аж поки донька великого герцоґа Марія 1841 р. вийшла заміж за Олександра II Романова, майбутнього російського царя. Обидва Маріїні сини взяли собі дружин з родини герцоґів Шлезвіґ-Гольштайн-Зондербурґ-Ґлюксбурзьких. Її донька, теж Марія, вийшла за принца Альфреда (1844–1900), герцоґа Единбурзького, адмірала британського флоту і майбутнього герцоґа Саксен-Кобурґ-Ґотського. Союз Дармштадта і Санкт-Петербурга спершу був зміцнений шлюбом Єлизавети Гесенської і російського великого князя, а потім шлюбом Єлизаветиної молодшої сестри Аліси (Олександри) з Миколою II, останнім російським царем.

Німецька родина Шлезвіґ-Гольштайн-Зондербурґ-Ґлюксбурґ 1853 р. здобула данський трон. Проте невдовзі вона піднялася вище. Старший син Кристіана IX Фредерик (1843–1912) був засновником як данської, так і норвезької монархій. Його другий син

Вільгельм (1845–1913) одружився з російською великою княгинею і як Георг I заснував грецьку королівську династію[3]. Його донька Олександра (1844–1925), дружина Едварда, принца Велського, стала британською королевою. Його друга донька Марія (1847–1928), дружина Олександра III Романова, була царицею.

В цей тісний клубок німецького родичання пролізли першорядні *arrivistes*, вискочні, — Батенберґи[4]. Гесенські графи Батенберґи вимерли в XIV ст., проте їхній титул поновлено 1858 р. задля укладення морґанатичного шлюбу. Принц Олександр Гесенський (1823–1888) супроводив свою сестру Марію до Росії і служив у царській кавалерії. Проте, втікши з імператорською фрейліною Юлією Гауке (1825–1895), донькою вбитого польського генерала, він покинув Росію і одружився з нею у Відні. Його морґанатична наречена, що тепер звалася Юлія, графиня фон Батенберґ, передала своєму потомству батькову-материну вроду і прізвище. Її сестра написала історію цих дітей. Її брат 1848 р. служив як командир польського леґіону в Тоскані[5].

Олександр і Юлія мали четверо синів. Другий син побрався з чорногорською принцесою. Третій син сів на болгарський трон, а згодом був повалений з трону. Четвертий син, граф Генрі, одружився з наймолодшою дитиною Альберта та Вікторії — Беатрисою. Але саме найстарший син зірвав родинний банк. Побравшись з улюбленою онукою королеви Вікторії — Вікторією Гесенською, — граф Луїс Батенберґ (1854–1921) був родичем по батьківській лінії як Альфреда, герцоґа Единбурзького, так і царя Олександра III, а також свояком імператриці Олександри. Пішовши в англійський королівський флот як кадет, він дослужився до адмірала, начальника флотської розвідки і, на початку війни 1914 р., начальника Головного морського штабу. На лихо, як німця, його негайно примусили піти у відставку. На той час його старша донька стала королевою Швеції, а молодша донька, Аліса, грецькою принцесою. Його небога була королевою Іспанії. Його молодший син Луї (1900–1979), відомий як Дікі, згодом герцоґ Бірми, пішов батьковим слідом у британському адміралтействі. У липні 1917 р. родина знову змінила своє прізвище, цього разу з Батенберґ на Маунтбатен. Їхні родичі Романови були під арештом, а їхні родичі з дому Саксен-Кобурґ-Ґота-Гановер-Тек квапливо переназвали себе Віндзорами.

Згодом адмірал Луї Маунтбатен відкрив у собі ті самі таланти свата, що й дядько королеви Вікторії Лео. Його улюбленим небожем був молодий вигнаний з Греції принц, на ймення Філіп[6]. А серед Віндзорів юна принцеса Єлизавета 1937 р. несподівано виявилась можливою наступницею британського трону. "Дядько Дікі" звів їх докупи. Принц Філіп з дому Шлезвіґ-Гольштайн-Зондербурґ-Ґлюксбурґ (нар. 1921р.) і принцеса Єлизавета Віндзор (нар. 1926 р.) побралися 1947 р. Обоє були нащадками одного коліна династій Саксен-Кобурґ-Ґотської, Гановерської, Гесенської та Данської. Окрім деяких родичів Єлизаветиної матері-шотландки, жоден з подружжя не мав сучасних англійських предків. Обоє двічі міняли свої прізвища. Філіп узяв собі прибране ім'я свого дядька Маунтбатен. А коли 1952 р. його дружину короновано як Єлизавету II, він і його родина, за урядовим декретом, перейшли на дівоче прізвище королеви Віндзор. Вправні генеалогісти довели, що вони нащадки Плантаґенетів, Тюдорів, Стюартів і навіть Карла Великого, королів Еґберта й Альфреда.

Коли 1917 р. внаслідок зміни прізвища створено Віндзорський дім, республіканець Г. Дж. Велс назвав Віндзорів "чужими і нудними". Проте їхній родич, німецький кайзер, був не такий критичний. Хоч рідко, але виявляючи дотепність, він був сказав одного разу, що ходив до театру і бачив виставу *"Саксен-Кобург-Ґотські жартівниці"*.

Давні британські інституції важко піддавалися реформі. Радикальним реформаторам часто десятиріччями доводилось битися головою об мур. Нереформований парламент, що проіснував до 1832 р., був скандальним анахронізмом, так само як і французький парламент за Липневої монархії. Зернові закони обмежували вільну торгівлю аж до 1846 р. Громадянський шлюб був дозволений лише 1836 р., розлучення — 1857 р. Загальне виборче право, що його вперше стали вимагати чартисти в 1838–1848 рр., ніколи не було справді загальним. Англіканська церква ніколи не була відокремлена від держави — хіба що в Ірландії (1869 р.) та у Велсі (1914 р.). Феодальних привілеїв палати лордів ніхто не зачіпав аж до 1911 р. Релігійна толерантність ніколи не стала цілковитою. Двопартійна система, що й далі складалася з давніх загонів вігів та торі, перебраних на лібералів і консерваторів, затримувала розвиток сильного соціалістичного руху і — великою мірою — соціального законодавства. За В. Е. Гладстона (1809–1898) і Бенджаміна Дізраелі (1804–1881), що домінували на політичній сцені в третій чверті сторіччя і мали ліберальні симпатії, уряд часто не міг узятись до внутрішніх реформ, бо всі його зусилля поглинала імперія. Велс зоставався адміністративною частиною Англії. Шотландія 1885 р. дістала власного міністра закордонних справ — цілком другорядну постать. Ірландія ніколи не домоглася гомрулю (див. нижче). Хоча в англомовних домініонах, засвідчуючи повагу до них, дотримувались ліберальної політики, ніхто не мав охоти поширювати її на весь масив колоній. Британці полюбляли пишатися своєю толерантністю та лібералізмом, проте чимало їхніх гордощів застаріло. В останні десятиріччя вони пленталися позаду Франції в царині внутрішньої демократії, позаду Німеччини в сфері соціального законодавства і позаду Австро-Угорщини в національній політиці. [**ВІДПОЧИНОК**].

Зв'язок між ліберальною політикою та формуванням могутньої буржуазії породив чимало історичних коментарів, причому з осібним наголосом на контрасті між Британією та Німеччиною. Увагу зосереджувано на британському успіху і німецькій невдачі в побудові стабільної парламентської системи, а отже, й на різниці структури та характеру середніх класів цих обох країн. На відміну від британських капіталістів, нові німецькі капіталісти начебто "повернулись до держави", ухилившись від своїх демократичних обов'язків і скорившись проводові освічених, проте аж ніяк не ліберальних прусських імперських міністрів. Теза про *Sonderweg*, особливий шлях, Німеччини з'явилася набагато пізніше, коли зародилась тривога з приводу злету Гітлера та слабкості німецького лібералізму, засвідченої "колабораціонізмом капіталістів" у 1930-х роках[21]. Пруссія, безперечно, становить взірець *Rechtsstaat*, правної держави, яка ша-

нувала юридичні норми, дарма що конституція перебувала під впливом авторитарних традицій двору, армії та бюрократії. Саме тому німецький імперський уряд після 1871 р. дістав прізвисько "фасадної демократії". З іншого боку, не слід забувати, що Німецька імперія — федеральна держава, де окремі королівства були куди менш авторитарні, ніж Пруссія.

Хай там як, трохи ширший вибір об'єктів для порівнянь може спонукати до висновку, що німецький шлях був, зрештою, нічим не видатний. Скажімо, Швеція поєднувала розширену парламентську систему британського типу з освіченою бюрократією і не дуже ліберальним капіталістичним класом німецького типу. Шведський двопалатний парламент створено 1866 р. з ініціативи ліберально настроєних бюрократів. Капіталістична буржуазія, зростаючи разом зі швидкою індустріалізацією протягом останніх десятиріч XIX ст., опиралась поширенню виборчого права і цуралася Ліберальної об'єднаної партії, що тримала смолоскип боротьби за лібералізм на зламі сторіч. Шведські капіталісти цікавились лібералізмом не дужче за своїх німецьких партнерів. Шведський лібералізм підтримували державні міністри, що утворювали коаліцію, некапіталістичне *Bildungsbürgertum* ("освічений середній клас") і навіть селяни — всі вони забезпечували збереження молодої шведської демократії[22]. **[НОБЕЛЬ]**.

Серед усіх великих держав Росія найдужче опиралась лібералізмові. Хвилі реформ — після 1815, 1855, 1906 р. — дали разючі результати в окремих обмежених сферах. Після заснування Державної Ради і створення за Олександра I державного шкільництва, скасування кріпацтва (1861 р.) за Олександра II *мир*, або селянська громада, *земства*, або повітові ради, університети та кримінальні суди одержали великий ступінь автономії. З другої спроби зрештою були скликані законодавчі збори (Державна Дума), що мали дорадчі повноваження. Дума працювала окремими періодами з 1906 по 1917 р. і обіцяла остаточно вивести Росію на шлях конституціоналізму. Проте, як виявилось, поступ був радше видимий, ніж реальний. Жоден цар-реформатор не міг довго йти ліберальним курсом. І Олександр II, і Микола II, здавалось, були зіпхнуті на ліберальний шлях воєнними поразками: перший — розгромом у Криму, а другий — російсько-японською війною і "революцією" 1905 р. І обидва монархи були змушені згодом змінити курс. Кожен період реформ уривала *force majeure* — якісь непередбачені обставини: декабристський бунт 1825 р., польське повстання 1863–1864 рр. чи початок першої світової війни. Щоразу після реформ настав період лютої реакції, ліберальні сили придушувано. Через сто років після Віденського конґресу російське самодержавство та його поліційний режим залишилися, власне, без змін. Нічого не зроблено, щоб обмежити фундаментальне право царя-самодержця скасовувати вже санкціоновані поступки. Ба більше, Росія не раз втручалася, щоб зупинити поступ лібералізму за кордоном. Хоча цар Олександр III відмовився від безпосередніх інтервенцій, давній інстинкт підказував Росії виступати в ролі "жандарма Європи". Коли в лютому 1848 р. на балу в царському палаці Микола I почув, що Луї-Філіпа повалено, він вигукнув: "Панове, сідлайте коней! У Франції республіка!"

Отже, більшою чи меншою мірою вітри лібералізації обвівали кожну європейську монархію. Проте пориви були нерегулярні, і наслідки лібералізації виявлялися тільки де-не-де. Європейський лібералізм гордо поширював свій вплив протягом десятиріч реакції після 1815 р. і досяг найбільшої могутності напередодні вибуху 1848 р. У другій половині сторіччя лібералам, хоч вони й не припиняли боротьби, доводилось обстоювати свої погляди супроти таких конкурентів, як консерватизм, націоналізм, соціалізм та імперіалізм.

Консерватизм почав викристалізовуватись як послідовна ідеологія в зіткненні з ліберальними тенденціями. Він був не проти демократії або змін узагалі, і його не слід сплутувати зі звичайними реакційними поглядами. Консерватизм лише наполягав, що всякі зміни слід запроваджувати і скеровувати так, щоб органічний розвиток загальновизнаних державних та суспільних інституцій — монархії, церкви, соціальної ієрархії, власності та родини — не опинявся під загрозою. Назва "консерватизм" походить від латинського слова *conservare*, "зберігати". Тож не слід дивуватись, що засновник консерватизму Едмунд Берк (див. вище) спершу привітав Французьку революцію, а потім рішуче виступив проти її надуживань. Як і ліберали, консерватори цінували індивіда, протиставленого всемогутній державі, і намагались обмежити центральну виконавчу владу. Завдяки цій своїй рисі вони часто виявлялися найефективнішими потенційними реформаторами, надаючи поміркованості пропозиціям радикального крила політичного спектра і діючи як посередники в переговорах з монаршим двором. Провідними консерваторами в Британії були сер Роберт Піл (1788–1850) і його учень Дізраелі. На континенті багато хто захоплювався ними. Адже різниця між ліберальними консерваторами та поміркованими лібералами дуже незначна. За багатьох демократичних режимів широкий простір згоди поміж ними визначає "середню лінію" політичного життя.

Націоналізм — сукупність ідей, пов'язаних із нацією, чиї інтереси вважано за найвище добро, — став однією з могутніх сил новітньої доби. Найсильніший поштовх для його розвитку дала Французька революція, остаточно сформували його соціально-політичні зміни в Європі XIX ст. Відтоді націоналізм обійшов усі континенти земної кулі, розвинувшись у два протилежні варіанти. Один з них — державний, або громадянський, націоналізм — спирався на підтримку панівної верхівки сформованих держав. Другий — народний, або етнічний, націоналізм — живився вимогами спільнот, що жили в тих державах і протестували проти їхньої політики. Саме тому дехто з істориків протиставляє процес "творення держави" і "творення нації". Найголовніша різниця полягає в джерелах ідей та діях. Державний націоналізм започаткований "згори", серед політичної еліти, що намагається поширити свої вартості на суспільство загалом. Народний націоналізм зароджується на рівні простолюду, на дні, прагнучи спершу здобути масову підтримку, а вже потім змінити або повалити наявний державний устрій[23]. Ще один важливий поділ пролягає між мирним, куль-

турним націоналізмом гердерівського типу, що обмежується пропаґандою або збереженням культури національної спільноти, і аґресивним політичним націоналізмом, що вимагає права на самовизначення задля побудови національної держави[24]. Національна держава — це держава, де величезна більшість громадян усвідомлює свою спільну ідентичність і належить до однієї культури.

Існує стільки теорій про сутність націй, скільки є теоретиків. Але найголовніші особливості нації мають, здається, духовну природу. "Нація — це душа, — писав Ренан, — духовний принцип. Вона складається з двох частин. Перша — це спільна спадщина багатих спогадів про минувшину. Друга — теперішня згода, бажання жити разом..." Щоб досягти тієї згоди, чимало членів нації повинні забути про утиски та несправедливість, що колись розділяли їх. "*L'oubli*, забуття, і навіть, можна сказати, історична неправда становлять доконечні фактори творення націй"[25].

Державний націоналізм, що спирається на інтереси панівної еліти, можна добре проілюструвати на прикладі Великої Британії — ще краще, ніж на прикладі США. 1707 р., коли з'явилося Сполучене Королівство, британської нації не було. Населення Британських островів мало себе за англійців, валійців, шотландців та ірландців. Проте з плином років поширення панівної англійської культури та просування її лояльних англомовних слуг-протестантів поступово створили міцне чуття загальної британської ідентичності. У XIX ст., коли ліберальний істеблішмент почав сприяти масовій освіті, уряд активно придушував неанглійські культури. Скажімо, валійських дітей, якщо вони зважувались розмовляти валійською мовою, карали валійським "шнурком". Від усіх "британців" сподівалися виявів вірності символам нової, британської національності: розмовляти нормативною англійською мовою, стояти і співати королівський гімн "Боже, спаси нашого шляхетного короля" (1745 р.) і поважати "юніон-джек", британський прапор (1801 р.). Таким чином, успішно створено нову, британську націю. Старші нації, з яких вона складалася, хоч і не були знищені, дістали статус молодших та підпорядкованих партнерів. (Див. розділ VIII).

Так само й уряд США був змушений запровадити офіційну національну культуру, яка замінила національні культури строкатої іммігрантської маси. Під час громадянської війни Конґрес США більшістю всього в один голос ухвалив обов'язковість англійської, а не німецької мови. Отже, відтоді — ще до того, як новим громадянам дозволяли присягати на вірність "зірчасто-смугастому", — знання англійської мови важило не менше, ніж знання конституції. Нова, англомовна американська нація була створена за урядового сприяння, надто через сферу освіти. Засвоєння американського варіанта англійської культури підносили як пробний камінь успіху для всіх іммігрантських родин.

Одна із загальних рис державного націоналізму полягає в ототожненні таких уявлень, як громадянство і національність. В офіційному британському вжитку національність має означати громадянство, тобто щось надане британським правом. В американському вжитку "нації" прирівнені до країн або ж держав. Така термінологія тільки заплутує питання, і то, мабуть, зумисне. Почасти

вона є причиною отих незнищенних помилок, коли, скажімо, все населення Російської імперії або Радянського Союзу вважали за росіян, і дуже невигідно відрізняється від набагато докладніших визначень громадянства законами інших країн[26]. Державний націоналізм визнає, що уряди визначають національність, проте сахається думки, що нації можуть створити державу. Як писав лорд Ектон, "Держава може часом створити націю, але нація, що створює державу, йде проти природи".

Більшість європейських держав намагаються зміцнити національну єдність своїх підданих церемоніями, символічним мистецтвом, інтерпретацією історії, а над усе — освітою та плеканням спільної культури. Жодна держава XIX ст., плануючи запровадити загальну початкову освіту, не могла уникнути вирішального вибору мови чи мов, якими навчатимуть дітей. Лиш Османська імперія, що завжди надавала меншинам автономію, ніколи не намагалася накинути єдину загальнодержавну культуру. Австро-Угорщина відмовилась від такого задуму 1867 р., приголомшена зустрічними потоками народного націоналізму.

Народний націоналізм, що проростав із самого споду, можна порівняти з численними жолудями, що проростали на рівненьких газонах тодішніх династичних держав та багатонаціональних імперій. Твердо спираючись на доктрину Русо про суверенітет народу, прихильники цього націоналізму вважали, що загальну волю має визначати національна або етнічна спільнота, а не штучні кордони наявних держав. Народний націоналізм витворив докладну міфологію, де "кров" нації була нерозривно пов'язана з "ґрунтом" національної території. Тож якщо італійці жили на території півдесятка держав від Швейцарії до Сицилії, висновувано, що справедливість для італійської нації вимагає скасування тих держав і заміни їх об'єднаним Італійським королівством. Звичайно, більшість проповідників народного націоналізму усвідомлювали, що існування цілковито зрілої нації, абсолютно свідомої своєї однорідної національної культури, належить скорше до царини мрій. Тільки-но виникла Італійська держава, чимало італійських проводирів уже знали, що їм доведеться наслідувати приклад інших країн і використовувати силу держави для консолідації культури та свідомості громадян. Як зауважив Массімо д'Адзельйо на вступній сесії парламенту об'єднаної Італії 1861 р., "Тепер, коли ми створили Італію, треба створити італійців".

Над більшістю суперечок XIX ст. про націоналізм тяжіла переконаність, що народи Європи можна поділити на "історичні" та "неісторичні" нації. Ця ідея вперше з'явилась у Гегеля. Її перейняли соціал-дарвіністи, вважаючи змагання між народами за еволюційний процес, коли дехто придатний для незалежного виживання, а інші приречені на смерть. З Марксом наперед вийшов економічний чинник. Природна річ, критерії та обрахунки були найрозмаїтіші, і список потенційних націй-держав зазнавав широких варіацій. Проте десь у середині XIX ст. досягнено певного ступеня консенсусу. Всі погоджувались, що наявні великі держави — Франція, Британія, Пруссія, Австрія та Росія — мають історичну долю, так само як і держави, вже визнані отими наддержавами: Іспанія, Португалія,

Бельгія, Нідерланди, Швеція, Данія та Греція; мають її і провідні борці за національну державу: італійці, німці та поляки. Мадзіні зробив ескіз карти майбутньої Європи, позначивши на ній дванадцять національних держав.

Насправді концепція історичності була цілковито суб'єктивною, якщо не сказати брехливою. Трьом з п'яти наддержав, що, як гадали їхні прихильники, становитимуть найпостійнішу особливість європейської сцени, судилося зникнути протягом сторіччя. Кільком країнам, як-от Данії та Великій Британії, що полюбляли думати про себе як про консолідовані національні держави, довелось дізнатися, що національної єдності в них нема. Багатьом націям, які несхитно вірили, що їм судилося самовизначення, довелося розпрощатися з ілюзіями. Адже вирішальними чинниками виявились не розмір, не економічна могутність, не слушність історичних претензій, а політичні обставини. Німецькі націоналісти, маючи обмаль шансів, коли проти них стояла могутня Пруссія, не сумнівалися в успіху, тільки-но Пруссія полагіднішала. Надії італійців спиралися на активну підтримку Франції. Поляки, чия історична державність зоставалась живою пам'яттю до 1860-х років, не мали зовнішньої підтримки, тож їм не поталанило. Тільки політики вирішували, чи греки, бельгійці, румуни та норвежці доможуться успіху, а ірландці, чехи, поляки тим часом ні. Найочевидніші перспективи змін спершу породив крах Османської імперії. Народи царської та габсбурзької імперій, що згодом утворили найбільшу кількість національних держав, вийшли на передній план лише на зламі сторіч. [**АБХАЗІЯ**].

А проте націоналізм процвітав не тільки там, де мав найбільші надії на успіх, навпаки, він аж буяв на злиднях та пригнобленні. Можна навіть стверджувати, що палкість національної ідеї зростає обернено пропорційно до ймовірності її реалізації. Протягом усього сторіччя самовіддані національні активісти намагались пробудити свідомість людей, яких намірялись рекрутувати. Поети, митці, вчені та політики зверталися до шістьох головних джерел інформації, аби створити подобу правди, яка мала надихати вірних.

Борці за націю переворушили геть усю історію, шукаючи доказів одвічної боротьби народу за свої права і свою землю. Улюбленим об'єктом стала археологія, оскільки на неї можна було спертись, обґрунтовуючи претензії на автохтонність походження. Коли ж не щастило знайти жодних фактів, покликались на міф, а то й на одверті вигадки. Національних героїв та героїнь і колишні національні перемоги підносили аж до небес, щоб було чим похвалитись. Усе, що становило загальний інтерес, просто нехтували. Все, що дискредитувало націю або ж вихваляло її ворогів, обминали.

Мову реформували й стандартизували на доказ окремої і неповторної національної ідентичності. Там, де не було їх раніше, укладали словники та граматики, засновували книгозбірні. Для національних шкіл та університетів готували підручники. Мовознавці заходжувались доводити, що доти занедбані народні говірки нічим не гірші від латини і грецької мови, що чеська, каталанська, гельська чи норвезька мови — не менш досконалий засіб спілкування, ніж будь-яка наявна державна мова. Тут вельми цікава норвезька ситуація. Всу-

перед офіційній *riksmål*, або *bokmål* ("державній", або "книжній", мові Данії і Норвегії) була вигадана суміш селянських діалектів, що дістала назву *nynorsk*, або *landsmål* (новонорвезька, або "селянська", мова). Новонорвезький рух, набувши сили 1899 р., вважав себе за доконечного партнера в боротьбі за політичну незалежність. Проте, як і гельський рух в Ірландії, він мав лиш обмежений успіх. **[НОРВЕГІЯ]**.

АБХАЗІЯ

Абхази — невеличкий народ, чисельністю менш як чверть мільйона чоловік, що живе на узбережжі Чорного моря десь за триста кілометрів на схід від Криму. Головне їхнє місто — Сухум, або Сухумі. Їхня мова та мусульманська культура, що трохи схожі на мову та культуру черкесів, мають дуже мало спільного як з росіянами на півночі, так і з православними грузинами на сході. Абхази кажуть про себе, що живуть "на краю Європи".

Абхазія, колись середньовічне царство, що процвітало під візантійсько-грецьким впливом, завжди була важливою сполучною ланкою між Південною Росією та Кавказом. Протягом 1810–1864 рр. царат завоював її (див. додаток III, с. 1344), і чимало абхазів мусили тікати за кордон. 1931 р. Абхазія стала однією з трьох номінально автономних республік у складі Грузинської РСР, і масовий наплив росіян та грузинів-мегрелів обернув місцеве населення на абсолютну меншину на рідній землі. Берія, шеф сталінської поліції, що сам був мегрел, депортував з Абхазії всю громаду понтійських греків і започаткував жорстоку політику грузинізації.

Отож, коли 1991 р. Грузія відокремилась від Москви, абхази спробували досягнути певного ступеня справжньої незалежності від Грузії. Проте їхній конфлікт із Тбілісі під час спустошливої грузинської громадянської війни 1992—1993 рр. знову відкрив шлях до окупації Абхазії російським військом. Як сказав один козацький отаман іноземному кореспондентові, доля таких периферійних територій, як Абхазія або Курили, править за критерій величі Росії. "Вони наші — ось де істина"[1].

Чвари поміж екс-радянськими народами підживлюють огидний і ганебний російський націоналізм. Дехто в Москві закликає знову завоювати російське "близьке закордоння". Після Абхазії росіяни визначали собі ще кілька мішеней для російської інтервенції, зокрема Татарстан та Чечню, а також решту неросійських земель у складі Російської Федерації. Рано чи пізно Росія буде змушена вибирати між своєю новомодною демократією і задавненим імперіалізмом.

З фольклору, *Volkskunde*, видобували все, що могло придатись. З одного боку, фольклор начебто поєднував сучасну націю з її найдавнішим культурним корінням, з іншого боку, його автентичність годі було перевірити як слід. На відміну від Гердера, чия збірка *"Volkslieder"* ("Народних пісень", 1778 р.) охоплювала пісні від Гренландії до Греції, націоналістичні вчені обмежувались національним фольклором. У цьому аспекті доробок братів Якоба (1785–1863) та

Вільгельма Ґрім (1786–1859) слід розглядати як основоположний. Серед їхніх численних праць є такі твори, як *"Über den altdeutschen Meistergesang"* ("Про давньонімецьку поезію майстерзинґерів"), *"Deutsche Sagen"* ("Німецькі леґенди"), *"Deutsche Grammatik"* ("Німецька граматика") та відомі на весь світ *"Kinder- und Hausmärchen"* ("Дитячі й родинні казки") — "Казки братів Ґрім". Їхній сербський сучасник Вук Караджич (1787–1864) опублікував широко відому збірку слов'яно-сербських казок, а також граматику і словник; крім того, реформував кириличну абетку. [**"КАЛЕВАЛА"**].

Задля освячення національних почувань, а подекуди — й спорудження бар'єрів між етнічними групами була мобілізована релігія. Для національних протестантських та православних церков такий сепаратизм існував давно, проте виявилось, що навіть римо-католицьку церкву можна повернути супроти її всесвітньої місії і відокремити хорватів від сербів, уберегти литовців від русифікації, а поляків від онімечення. В окремих країнах християни здивовано приглядались, як відроджується цікавість до обрядів та ритуалів національних поганських релігій. Валійські баптистські священики перебиралися на друїдів під час національного *eisteddfod*, змагання валійських співців, німецькі боги знову з'явилися на сценах і на сторінках книжок імперської Німеччини. [**ШАМАН**].

Великої привабливості набули й расові теорії. Наприкінці XVIII ст. вигадано уявлення про кавказьку расу. Споріднену думку про "арійську расу" вперше висловив 1848 р. професор Оксфордського університету німець Макс Мюлер. Кожен народ у Європі намагався довести, що він становить унікальну расову спільноту, чия кров формує окремий виразно окреслений потік. Виникла надзвичайна цікавість до етнології та вивчення "расових типів", які начебто відповідають кожній із сучасних націй. У Лондоні Королівське історичне товариство організувало низку експериментів на своїх членах, доводячи, що черепи тих, хто має кельтські прізвища, менші за черепи тих, хто має англосаксонське походження[27]. (Отже, для всяких дейвісів не було жодної надії). У Німеччині євгеніка дійшла таких самих результатів. Г'юстон Стюарт Чемберлен (1855–1927), англієць, що жив у Німеччині, звузив рамки творчої раси з арійців до тевтонців. "Справжня історія, — писав він, — починається тоді, коли німці могутньою рукою вхопилися за спадщину античності". Або ж: "Кожен, хто вважає, ніби Христос — єврей, або брехун, або невіглас"[28]. [**КАВКАЗ**].

Панслов'янський рух у Росії був обтяжений расистськими натяками. Доводячи потребу об'єднання всіх слов'янських народів під егідою царя, панславісти часто припускали, що політична солідарність виникне на основі (вигаданої) расової спорідненості слов'ян. Ця теорія мала небагато успіху серед католиків поляків та хорватів, бо і ті, й ті виробили давніші варіанти панславізму, а тепер зіткнулися з науковими працями, які доводили, що росіяни — насправді слов'янізовані фіни[29]. Найбільший успіх ця теорія мала серед сербів, чехів та болгар, бо всі вони сподівалися від Росії визволення. Російський націоналізм, засліплений панславізмом, виявляв нечуване месіанське завзяття. Достоєвський міг видобути оптимістичну ноту з найневдячнішого матеріалу:

"Наш великий народ виростав наче звір. Тільки-но народившись, він уже страждав від тортур, тортур, яких не витримав би жоден інший народ, але нещастя зробили його тільки сильнішим і загартованішим... Росія разом із слов'янським світом і на чолі його скаже світові найвеличніше з коли-небудь вимовлених слів, і це слово буде заповіддю людського братерства... Адже російська національна ідея — це, зрештою, всесвітнє братерство всіх людей"[30].

То було пусте мрійництво, відповідне масштабові такої великої країни, як Росія.

"КАЛЕВАЛА"

"Калевалу" ("Край героїв"), загалом вважають за національний епос фінів. Цю поему, що складається з 50 пісень, або 22 795 рядків, уперше опубліковано 1835 р., її друге, остаточне видання вийшло 1849 р. Це напівлітературна епічна поема, створена на основі здебільшого автентичного фольклору. А насправді "Калевала" великою мірою — витвір її головного укладача Еліаса Ленрота (1802–1884), що використав класичні взірці для перетворення і вдосконалення сирого усного матеріалу, зібраного серед селян на сході Фінляндії і в російській Карелії. Таким чином, поема ілюструє не тільки спадщину європейського поганського фольклору, а й шлях, яким активні національні діячі XIX ст. добулися до занедбаних народних джерел, аби витворити національну свідомість. Гердер (1744–1803) поширив уявлення, що сучасні нації процвітатимуть тільки тоді, як матимуть окрему культурну ідентичність, основану на розмовній мові й на народних традиціях. *"Калевала" — par excellence* гердерівський витвір.

За Ленрота шведське панування у Фінляндії поступилося російському, і фіни відчували потребу відокремитись від культури своїх шведських та російських господарів. Оповідь зосереджена на Вейнемейнені, "правічному мудрецеві", що опікується краєм "Калевали", ведучи його на боротьбу проти Погйоли, де живуть боги, велетні та невидимі духи:

Siitä vanha Väinämöinen
Laskea karehtelevi
Venehellä vaskisella,
Kuutilla kuparisella
Yläisihin maaemihin
Alaisihin taivosihin.
Sinne puuttui pursinensa,
Venehinensä väsähyti.
Jätti kantelon jälille,
Soiton Suomelle sorean,
Kansalle ilon ikuisen,
Laulut suuret lapsillensa.

Вже відходить Вейнемейнен,
йде під парусом шумливим,
на оббитім міддю човні,
йде туди він без вагання —
де земель простори вищі,
де небес простори нижчі.
Там, човном своїм приставши,
він у просторах згубився,
тільки кантеле покинув,
поспів свій лишив музика —
спів — на радощі народу,
на життя дітей Суомі[1]*.

Усі народи Європи пройшли крізь фазу укладання, романтизації та вигадування свого фольклору. Нові видання романів Артурового циклу Кретьєна де Труа і сера

* Переклад Євгена Тимченка. — *Перекл.*

Томаса Мелорі теж відповідають цій тенденції. Навіть американцям закортіло взяти участь: Ленротова праця справила могутній вплив на *"Гаявату"* (1855 р.) Генрі Лонґфело, що знав німецький переклад *"Калевали"*, опублікований 1851 р. у Санкт-Петербурзі, твір переклав якийсь академік Імператорської академії наук.

Такі національні епічні поеми, як фінська *"Калевала"* або валійська *"Мабіноґіон"*, мають осібне значення для тих народів, чиє поривання до окремої культурної ідентичності було загальмоване політичною залежністю. Тож не дивно, що і *"Гаявату"*, і *"Калевалу"* в 1860-х роках перекладено польською мовою.

ШАМАН

Шаман, або племінний "цілитель" — добре відома постать серед тубільних народів Сибіру, а далі за його межами — серед ескімосів та американських індіанців. Цей народний цілитель, мудрець і чаклун порає свою роботу з бозна-колишніх часів, і його відвари, обряди та прислів'я надають йому незаперечного авторитету. Досить часто в рогатій масці й неодмінно з бубном, характерним інструментом свого ремесла, який допомагає йому спілкуватися з духами лісу, каменю та неба, шаман може бути як доброю, так і лихою силою. Він невидимо подорожує в інших світах, і на небі, і під землею, і сповіщає людству мудрість Великого Духа. Шаманізм дожив до новітніх часів у багатьох віддалених реґіонах Росії, проте ніхто не сподівався, що він зберігся і в Центральній Європі[1].

Суперечки про походження мадярів точилися в Угорщині протягом усього XIX ст. Серед загалу була досить поширена думка, буцімто мадяри походять від гунів. [CSABA]. Проте вчені думали інакше. Одна школа шукала предків мадярів серед іранців та хозарів, натомість друга, що її заснував Янош Шайновіц (1733–1785), дивилася ще далі на схід. Минув час, і тепер філологи, археологи та антропологи вже остаточно довели фіно-угорське походження мадярів. Наприклад, Тіганський могильник на річці Кама, відкритий 1974 р., виявився одним з тих місць, де надовго зупинялась мадярська орда, перед тим як остаточно рушити на захід. А сучасні дослідження мадярського фольклору виявили численні сліди шаманізму, отже, й підтвердили пов'язаність мадярів із Сибіром, якої колись ніхто не сподівався[2].

В усій Європі кожна галузь літератури й мистецтва була мобілізована для ілюстрації та прикрашання національних тем. Поети намагалися здобути славу національного співця або "лавроносного поета". Романи сера Вальтера Скота (1771–1832), починаючи з "Веверлі", правили за визнаний взірець у цій царині, хоча можна знайти й давніші приклади. Роман Джейн Портер (1776–1850) *"Thaddeus of Warsaw"* ("Тадеуш Варшавський", 1803 р.) белетризував життя Косцюшка й мав міжнародну славу. Художники та скульптори йшли за романтичними жаданнями в тому самому напрямі. Провідний французький романтик Віктор Гюго (1802–1885) примудрився досягти успіху відразу в усіх царинах.

Композитори звернулись до гармоній і ритмів своїх рідних народних танців та пісень і виробляли окремі національні стилі, що стали головною прикметою численних "національних шкіл". Від вишуканих мазурок та полонезів Шопена і "Угорських рапсодій" Ліста сяйливий слід веде нас до музичних шедеврів чехів Бедржиха Сметани (1824–1884), Антоніна Дворжака (1841–1904) та Леоша Яначека (1854–1928); норвежця Едварда Ґріґа (1843–1907), фіна Яна Сібеліуса (1856–1957) і данця Карла Нільсена (1865–1931); іспанців Ісаака Альбеніса (1860–1909), Енріке Ґранадоса (1867–1916) та Мануеля де Фальї (1876–1946); угорців Бели Бартока (1881–1945) та Золтана Кодая (1882–1967); англійців Едварда Елгара (1857–1934), Фредерика Дільєса (1862–1934) і Ралфа Вона Вільямса (1872–1958); славетної російської "Могучої кучки" — Цезаря Кюї (1835–1918), Мілія Балакирєва (1836–1910), Олександра Бородіна (1833–1887), Миколи Римського-Корсакова (1844–1908) та Модеста Мусоргського (1839–1881). Ці національні школи посприяли виходові музики до широкого загалу. Ба більше, нації, яким мовні бар'єри перешкоджали обстоювати національну справу через літературу, могли з концертних залів звертатися до всієї Європи.

Цікаво, що абстрактна природа музики породжувала цілу низку реакцій того самого характеру. Такі композитори, як Шопен, могли звертатися не тільки до слухачів, добре настроєних на його політичне послання, а й до тих, хто не знав нічогісінько. Нема жодної суперечності між національними та загальнолюдськими аспектами його генія. Чарівлива емоційна двозначність його гірко-солодких польських мелодій відтворює почережні настрої то пробудження бунту, то мрійної зажури. Для декого Шопен переклав польську історію на ноти клавіатури, для решти він передав суто особисті, інтимні душевні муки. Як сказав Роберт Шуман про, мабуть, найславетнішу п'єсу Шопена — "Революційний етюд", оп. 10, № 12, — він розповідає про "гармати, поховані серед квітів":

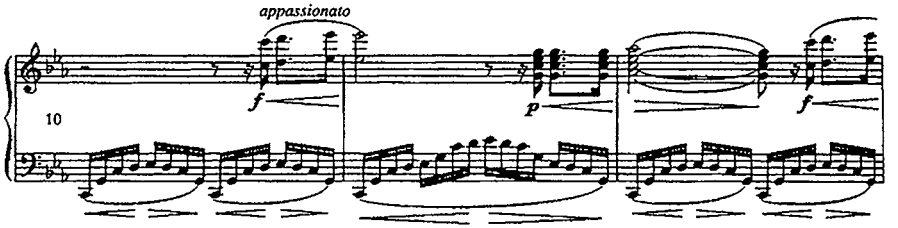

У світі опери національні міфи були підпорядковані дивовижним звукам, аби створити музичні драми незрівнянної сили. Аудиторія, що дивилась і слухала, прикута до стільців, під час виконання опери Мусоргського "Борис Годунов" або Вагнера "Перстень Нібелунгів", утрачала всяку цікавість до правди і до вигадки історії. Національна оперна творчість — це та царина, де неймовірність лібрето тільки посилює небесні чари музики. **[НІБЕЛУНҐИ]**, **[ОПЕРА]**, **[СУСАНІН]**, **[ТРИСТАН]**.

Годі заперечити, що розвиток націоналізму був тісно пов'язаний із модернізацією європейського суспільства. І справді, дехто з істориків марксистської школи зайшов навіть так далеко, що стверджував, ніби кореляція абсолютна. "Основна особливість сучасної нації і всього пов'язаного з нею, — писав один з них, — це її новітність"[31]. Проте таке твердження погане тільки тим, що є перебільшенням. Політичне гноблення може не менш ефективно, ніж соціально-економічна модернізація, стимулювати розвиток новітнього націоналізму; крім того, є кілька прикладів раннього розвитку національних рухів, що сформувались задовго до того, як почалась модернізація. Проте модернізація, безперечно, змінювала природу вже сформованого націоналізму й поширювала його соціальну основу набагато далі попередніх меж. "Трансформація націоналізму" за доби розквіту європейської модернізації після 1870 р. — реальність, яку мало хто захоче спростовувати.

Націоналізм виразно наголосив на важливій різниці між цивілізацією та культурою. Цивілізація — це загальна сума всіх ідей і традицій, успадкованих від античного світу й християнства; вона була прищеплена зовні місцевим культурам усіх європейських народів і сформувала спільну спадщину. Натомість культура (*Kultur* у німецькому розумінні) сформувалась на основі щоденного життя народу. Вона складається з усього, що притаманне кожному конкретному народові: його рідної мови, фольклору, особливостей релігії, неповторних звичаїв. За попередніх історичних періодів цивілізацію підносили, культуру зневажали. А тепер націоналізм чинив протилежне. Національні культури підносили, а спільну цивілізацію принижували. Освічена, багатомовна, космополітична європейська еліта підупадала, напівосвічені національні маси, що вважали себе лише за французів, німців, англійців чи росіян, набирали сили.

Теоретизування про націоналізм з часом аж ніяк не вщухло. Серед модних ідей кінця XX ст. нам знову доводиться бачити згаданий вище соціологічний зв'язок між націоналізмом та модернізацією; психологічне уявлення про націю як про "уявну спільноту", належати до якої вирішують відірвані від рідного ґрунту індивіди, які нещодавно прозріли, а також уявлення про "вигадані традиції" — механізм, завдяки якому молоді нації створюють свою власну міфологію. Цікаво відзначити, що кожну з цих дуже сучасних ідей можна знайти в творах маловідомого польського соціаліста та соціального теоретика Казімежа Келес-Крауза (1872–1905)[32].

Націоналістичні пристрасті неодмінно породжують конфлікти. Майже в усіх регіонах Європи живуть етнічні меншини, чий народний націоналізм неминуче мав зіткнути їх з державним націоналізмом владних структур. Британія мала три потенційні сепаратистські рухи, Російська імперія — сімдесят. Навіть у Німецькій імперії, напрочуд однорідній за етнічним складом, виникали тривалі конфлікти в колишніх польських провінціях, на кордоні з Данією в Шлезвіг-Гольштайні, в Лотарингії та Ельзасі. **[ЕЛЬЗАС]**, **[ШЛЕЗВІГ]**. Тяжкі конфлікти виникали й між проводирями національних рухів та лідерами ліберальних і соціалістичних течій, що або не згоджувались із націоналізмом *per se*, у чистому вигляді, або не визнавали пріоритету національних завдань.

Тут доречно згадати Росію, де імперська державотворчість династії Романових зіткнулася з опором не тільки неросійських народів імперії, а й народних націотворчих почувань самих росіян. У давньому московитському серці країни "імперія" почувалася вкрай незатишно поряд із "нацією". Імперські інституції, що спирались на двір, дворянство та бюрократію, діяли немов чужа окупаційна сила в здебільшого сслянському суспільстві, з яким вони майже не мали нічого спільного. Скасування кріпацтва лише відсунуло в часі розчарування цієї селянської нації, чиє життя спиралось на сільську громаду й Російську православну церкву. Невдалі спроби на початку XIX ст. видати російську Біблію народною мовою, хоча те видання могло правити за підвалини новітньої національної культури, можна вважати за вирішальну лиху призвістку[33].

Минали десятиріччя, і націоналізм часто прибирав куди аґресивніший тон. Національні рухи, сформувавшись як частина ліберального хрестового походу проти реакційних династій, розчаровувались, якщо їхніх вимог не можна було реалізувати повною мірою. Отож в останній чверті сторіччя "давній визвольний та об'єднавчий націоналізм" часто поступався нетерпимості "інтеґрального націоналізму". Почалися балачки про вигнання меншин, про "зраду" кожного, хто не вкладається в догматичне визначення національної спільноти, що його сформулювали самі націоналісти. (Саме в цьому неґативному значенні термін націоналізм набув загального поширення в 1890-х роках). Німеччина має бути тільки для німців, Румунія — для румунів, Рурський басейн — для рурців.

Напевне, в імперській Німеччині ідеї *Blut und Boden*, крові та ґрунту, пустили найглибше коріння. Зате у Франції цей інтеґральний націоналізм знайшов собі найпослідовніших оборонців у постатях Моріса Бареса (1862–1923) та Шарля Мораса (1868–1952), співзасновників руху *"Action Française"* (1899 р.). На їхню думку, Франція була тільки для французів, і то для природжених і лояльних французів-католиків. Барес, депутат з Мозеля, побудував свою кар'єру на боротьбі за повернення Франції Ельзасу та Лотарингії. Його книжка *"Les Déracinés"* ("Позбавлені коріння", 1897 р.) пустила в світ ідею про позбавлені коріння, а отже, й безвартісні елементи суспільства. Невдовзі цю ідею повернули проти євреїв, а водночас і проти інших народів. У книжці *"La Colline inspirée"* ("Пагорб натхнення", 1913 р.) Барес утверджував думку, що католицизм і справжня французькість неподільні. Морас був провідним антидрейфусаром, а згодом підтримував Петена у Франції "Віші". Морас дійшов таких крайнощів, що 1926 р. його твори потрапили до католицького "Індексу заборонених видань".

Інтеґральний націоналізм вплинув на всі національні рухи *fin de siècle*, кінця сторіччя. На додачу до Німеччини та Франції він глибоко зачепив Польщу, і національно-демократичний рух Романа Дмовського (1864–1939) в цьому аспекті дуже характерний. В Італії цей націоналізм пронизував діяльність ірредентистів, як-от Ґабрієля д'Аннунціо (1863–1938), що намагався відібрати Трієст та Південний Тіроль від Австрії. В Росії він призвів до відкидання всіх, хто не погоджувався з ототожненням російськості і православності. В Британії інтеґ-

ральний націоналізм можна було помітити серед тих, хто прирівнював "британське" до "англійського". В Ірландії він був репрезентований поглядами багатьох олстерців-протестантів, що не бачили в Олстері місця для католиків, а також крайніми тенденціями серед ірландських католиків-націоналістів, які вважали всіх протестантів та англо-ірландців за агентів чужого панування. Серед євреїв його можна постерегти в тому крилі сіонізму, яке вбачає в Палестині не просто притулок для пригноблених євреїв, а землю для "єврейської держави", де неєвреї можуть жити тільки з ласки.

Дуже багато залежить від політичного середовища, в якому доводиться діяти різним національним рухам. Дехто з політичних теоретиків намагався приписати "помірковані, гуманні та визвольні" форми націоналізму тільки Західній Європі, а націоналізми Східної Європи схарактеризувати як етнічні й нетерпимі[34]. Така класифікація вочевидь несправедлива. Адже є чимало прикладів нетерпимого етнічного націоналізму в Західній Європі — від ІРА до фламандського Вітчизняного фронту. Чимало національних рухів Східної Європи поєднували як так звані "західні" риси, так і "незахідні". Однозначні ярлики тут просто не підходять. Правда полягає лиш у тому, що автократичні імперії Східної Європи перешкоджали розвиткові націоналізму ліберального типу, сприяючи появі насильного спротиву з усіх боків. Якщо в більшості європейських країн протягом п'ятдесяти років після 1870 р. народний націоналізм мав змогу буяти на повну силу, багатьом народам, що жили під владою Російської імперії, довелося відсунути свої надії на визволення майже на сторіччя. Причина такої затримки — радше природа російських режимів, які змінювали один одного, ніж ті або ті риси, властиві пригнобленим народам.

Італійський національно-визвольний рух тривав три чверті сторіччя, перше ніж 1871 р. досягнув своєї мети. Він відомий як *Risorgimento*, "відродження" (за назвою газети, яку 1847 р. заснував у Турині найвизначніший проводир національного руху граф Камілло ді Кавур (1810—1861), прем'єр-міністр Сардинії). Проте цей рух започаткували таємні товариства борців за незалежність, зокрема славетні карбонарії, що організували невдалі повстання в Неаполі (1820 р.), Турині (1821 р.) та Римі (1830 р.), і *"Giovane Italia"* ("Молода Італія") Джузеппе Мадзіні (1805–1872). Мадзіні, революціонер і національний пророк, більшість свого життя прожив у засланні — в Марселі, Берні та Лондоні. Він витворив національну ідеологію, пробудив своїх співвітчизників від апатії і закликав прихильних володарів, як-от Карла-Альберта з Сардинії, підтримувати рух. "Нація, — проголошував він, — це спільнота громадян, що розмовляють однією мовою". 1834 р. він заснував міжнародну філію свого товариства — "Молоду Європу", що готувала мережу конспіраторів задля утвердження демократичних конституцій на всьому континенті.

1848-й, рік революцій, вивів Італію на передній край збурень, що охопили всю Європу. У Венеції та Римі проголошено незалежні республіки. Сицилія та Неаполь повстали проти свого бурбонського монарха Фердинанда II. Карл-Альберт почав "священну війну" проти Австрії, сподіваючись скористатися

міланським повстанням. Усе загинуло в контратаках генерала Радецького та безжальних бомбардуваннях "короля Бомби" [Фердинанда II]. Гасло Мадзіні — "Italia farà da sé", "Італія впорається сама" — не виправдало себе. Романтичний спільник Мадзіні — Джузеппе Ґарібальді (1807–1882), що бився і в Римі, і в Венеції, — втік до Південної Америки.

Обставини поліпшились десь через десять років. Кавурова Сардинія була вже віддана італійській справі, і Сардинію вважали за найкращий засіб вибивання австрійців. Після героїчних дій сардинських військ у Криму Наполеон III лукаво запитав: "Що я можу зробити для Італії?" — і був підписаний франко-сардинський договір. Франція зобов'язалася підтримувати Сардинію на півночі проти Австрії, проте й далі мала боронити Папську державу в центрі. Після трьох війн гра була доведена до кінця. В 1859–1860 рр. перемоги під Маджентою та Сольферіно забезпечили успіх франко-сардинських атак на австрійську Італію, а тим часом сенсаційна приватна експедиція "Тисячі" червоносорочечників Ґарібальді скінчилася падінням Сицилії та Неаполя. Результати плебісцитів у Пармі, Модені й Тоскані були за Італію, Франція забрала Савою і Ніцу, Австрія ще утримувала Венецію, а папа із французькою допомогою й далі правив у Римі. Проте в травні 1861 р. загальноіталійський парламент у Турині проголосив Віктора-Емануїла II (правив 1849–1878) королем Італії. 1866 р., коли Австрія воювала з Пруссією, Італія задумала відібрати Венецію. 1870 р., коли Франція воювала з Пруссією, Італія захопила решту Папської держави і обмежила папу Ватиканом. Окрім Трентіно (Південного Тіролю) та Істрії, королівство Італія було в повному складі. Кавур на той час помер, Ґарібальді доживав віку на острові Капрера, республіканець Мадзіні, що й далі жив на засланні, був у розпачі. (Див. додаток III, с. 1352). ["GATTOPARDO"].

"GATTOPARDO"

"Травень 1860 р. *"Nunc et in hora mortis nostrae. Amen* [Тепер і в хвилини нашої смерті. Амінь]". Щоденна молитва скінчилася. Півгодини князь рівним голосом розповідав про сумні й величні таємниці; часом у його розповідь вплітався монотонний, ритмічний гомін решти голосів, у якому раз по раз вирізнялися незвичайні слова: любов, цнота, смерть. Коли гомоніли голоси, здавалося, ніби вся обставлена в стилі рококо вітальня змінювала свій вигляд. Навіть папуги, випростуючи барвисті крила на тлі оббитих шовком стін, були мов збентежені. Та й Марія Магдалина на картині в простінку між вікнами начебто щиро каялась...

А потім усе знову поверталось до звичайного ладу і неладу. В дверях, куди вийшли служники, показався Бендіко, великий данський дог, і закрутив хвостом. Жінки спроквола попідводилися з колін, спідниці, метнувшись, відкрили голі міфічні постаті, намальовані понад молочними глибинами кахлів на підлозі. Лиш Андромеда й далі зоставалась під сутаною отця Піррона, що зосереджено читав додаткові молитви..."[1]

Дон Фабриціо Кобрера, князь острова Саліни, провадив прадавній родинний ритуал на своїй віллі під Палермо. Сицилія якраз переживала незатишний період між

невдалим квітневим повстанням у Мессині і висадкою Ґарібальді в Марсалі 11 травня. Князь, відомий зі свого герба як "Леопард", увіходив у присмерк Бурбонської монархії, феодальних привілеїв та своїх власних згаслих почуттів.

Історичні романи діляться на багато категорій. Дешевенькі романи грабують минувшину задля створення екзотичного тла для не пов'язаної з реальністю вигадки. Інші романи використовують минувшину як нейтральну сцену для вислову тієї або тієї думки в суперечці з вічних питань. І лише нечисленні романи спромагаються збагатити нас розумінням як історії, так і людської душі. Роман *"Il Gattopardo"* ("Леопард"), опублікований 1958 р., був посмертним виданням твору Джузеппе Томазі (1896–1957), герцога Пальми і князя Лапмедузи. Рідко коли романіст може так перейнятись чуттями своїх героїв, виявити таку історичну чутливість.

"Травень 1910 р. Три старі панни, доньки дона Фабриціо, ще живуть на віллі "Саліна". Реліквії з родинної каплиці довелося викинути, бо кардинал-архієпископ оголосив їх несправжніми. За дивним збігом обставин разом з ними викинули й шкуру Бендіко, яку довго берегли як килимок. Коли шкуру витягли з комори, скляні очі подивились на неї з мовчазним докором. Залишки Бендіко пожбурили в закуток подвір'я. Вилетівши з вікна, шкура розправилась і якусь мить скидалася на чотириногу тварину з довгими вусами, що наче танцювала в повітрі; права передня лапа була піднята, немов для прокляття. Але потім усе заспокоїлось, обернувшись у невеличку купку сірого попелу. *Poi tutto trovo pace in un muschietto di polvere livida*"[3].

Розвиток німецького національного руху в головних аспектах був подібний до розвитку італійського націоналізму. Німецький націоналізм зародився серед захвату "визвольної війни" 1813–1814 рр. і в таємних товариствах за доби реставрації. Своєї найбільшої поразки він зазнав 1848 р., коли були скликані й одразу розпущені загальнонімецькі збори. Він досяг своєї мети 1871 р., коли до національної справи прихилився прусський король.

Напередодні березня 1848 р., тобто за доби, відомої як *Vormärz*, непотрібність Німецької конфедерації стала самоочевидною. Її парламент перевівся на щось трохи більше за апеляційний суд і ще досі насилу давав собі раду із залагодженням боргів Тридцятилітньої війни. Тієї статті його конституції, яка вимагала, щоб кожен німецький володар скликав парламент, дотримувались як кому заманеться. Всяку ліберальну ініціативу душили, бо володар мав право касувати закони і звертатись по зовнішню допомогу. В 1848–1849 рр. Німеччина, як і Франція та Італія, спалахнула повстаннями у Відні, Берліні, Кельні, Празі, Дрездені, Бадені та в інших місцях. Національний передпарламент, зібравшись у Франкфурті в соборі Св. Павла, виробив конституцію майбутньої Німецької імперії, проте не мав змоги втілити в життя жодної зі своїх постанов. Передпарламент глибоко розкололо питання про Шлезвіг-Гольштайн. Він не міг з'ясувати, чи Німеччина має бути обмежена німецькою етнічною територією, а чи повинна охопити й усю Австрійську імперію, що була здебільшого ненімець-

кою. Передпарламент запропонував корону Фрідріхові-Вільгельмові IV з Пруссії, а той зрікся честі, "що відгонила клоакою". Передпарламент розпався 1849 р. серед взаємних звинувачень та репресій (див. додаток III, с. 1350).

Пруссія стала прихильною до справи німецького об'єднання в 1860-х роках, убачаючи в ньому здебільшого спосіб спекатися Німецької конфедерації та безнадійного зв'язку з Австрією. На початку королювання Вільгельма I (правив 1861–1888) внутрішня ситуація в Пруссії була вкрай двозначною. Військові реформи фон Рона покріпили авторитарний режим, натомість вибори до ландтагу забезпечили ліберальну більшість на чолі з *Fortschrittspartei*, Прогресивною партією, Вальдека. 1862 р. на посаду прем'єра, щоб вийти з кризи, в разі потреби навіть неконституційними засобами, був призначений Ото фон Бісмарк (1815–1898). Його метою було посадити Пруссію "в сідло" в Німеччині, а Німеччину — "в сідло" у Європі. Внаслідок спільного врядування в Шлезвіг-Гольштайні між Пруссією і Австрією виникали великі тертя. Вільгельм I не міг вирішити, чи то йому треба очолити Конфедерацію, чи то покинути її Францу-Йосифу, як він уже вчинив із франкфуртським фюрстентагом (княжим сеймом) 1863 р. Усі ці питання були розв'язані наміром Бісмарка створити нову Північнонімецьку федерацію без Австрії, і то внаслідок майстерного застосування обмеженої війни. 1864 р. Пруссія напала на Данію й перемогла її, анексувавши Шлезвіг. 1866 р., коли Австрія порушила питання про Шлезвіг у конфедераційному парламенті, Пруссія мерщій вийшла з нього, напала на Австрію й перемогла її та німецьких союзників Австрії. Блискавична перемога при Садові поблизу Ґрадец-Кралове (Кеніґґреца) забезпечила панівне становище Пруссії і створення Північнонімецької федерації. У 1870–1871 рр. Пруссія завдала поразки Франції. Втішившись перемогою, Бісмарк організував приєднання до федерації південнонімецьких держав і проголошення Вільгельма I німецьким імператором. Німеччина об'єдналась, консерватори тріумфували, ліберали зазнали поразки. [**HERMANN**].

HERMANN

HERMANNSDENKMAL, пам'ятник Армінію, стоїть на високій скелі над схилами Тевтобурзького лісу поблизу Детмольда у Вестфалії. Пам'ятник нагадує про перемогу 9 р. н. е. германського племінного вождя Германа, або Армінія Хераскона, що десь там недалеко розбив леґіони римських нападників. П'єдестал із колонами підтримує велетенську статую з листової міді майже 30 метрів заввишки. В десять разів більший від натуральних розмірів, Герман похмуро дивиться з-під свого крилатого шолома, підносячи меч помсти над долиною.

Цей пам'ятник будували майже сорок років. Задум створити його, так само як і класичний храм Валгалли (1830–1842 рр.), збудований з наказу баварського короля на дунайському крутосхилі поблизу Реґенсбурґа, виник серед покоління, що пам'ятало Наполеона і визвольні війни. Проте пам'ятник був закінчений тільки тоді, коли Німеч-

чина об'єдналась, а німецький націоналізм набрав куди більшої сили. Автор і перший пропаґандист проекту Ернст фон Бандель ніяк не міг зібрати потрібні кошти. Зрештою йому пощастило організувати збір коштів у школах по всій Німецькій імперії. Пам'ятник відкрито 1875 р., і він став адекватним символом новонабутих імперських гордощів.

За доби найпишнішого буяння націоналізму кожна нація, яка поважала себе, гадала, ніби честь зобов'язує її шукати гідних ушанування героїв, і пам'ятники, споруджувані в громадських місцях, служили цілком певній соціальній та освітній меті. *Hermannsdenkmal* веде перед у тому особливому псевдоісторичному жанрі, що затопив тоді Європу[1]. У Німеччині він мав кількох суперників, зокрема *Niederwaldsdenkmal* (пам'ятник Німеччині на честь війни 1870–1871 рр.) на березі Рейну, кінна статуя імператора Вільгельма I на горі Кіфгойзер у Тюринґії та *Volkerschlachtdenkmal* (1813 р.), споруджений товариством ляйпцизьких патріотів задля вшанування сотої річниці "Битви народів". Оскільки доба і дух усюди були однакові, цей пам'ятник дуже скидається на пам'ятник найменш парламентського з усіх королів Річарда Левового Серця, споруджений коло будинку парламенту в Лондоні, на пам'ятник Ґрюнвальдській битві в Кракові (1910 р.) і пам'ятник Верцинґеториксові на плато Жерґові біля Клермон-Ферана.

Мабуть, крайній вияв політичної естетики національних почувань можна добачити в пам'ятникові Ґелертові, собаці принца Люеліна, спорудженому на Бедґелерті (Ґелертовій могилі) в Північному Велсі в 1790-х роках. Що глибший пафос, що дальша минувшина, то дужче романтичне покоління захоплювалось отими нагадуваннями про свій рід.

Польський національний рух мав найдовшу історію, найслушніші підстави, найбільшу рішучість, найгірші відгуки в пресі і найменше успіху. Він зародився ще під час антиросійських конфедерацій XVIII ст. і спонукав до збройного повстання в кожному поколінні між поділами Польщі та другою світовою війною: 1733, 1768, 1794, 1830, 1848, 1863, 1905, 1919 та 1944 року. Польський націоналізм сформувався дуже рано і за наполеонівської доби вже досягав зрілості. Він, власне, не мав нічого спільного з економічними міркуваннями, переймаючись тільки прагненням зберегти культуру, ідентичність і честь.

На початку XIX ст. польські повстання ставили перед собою мету відновити розшматовану Річ Посполиту. Їх надихали містичні образи романтичної поезії, переконаність, що Польща, "Христос народів", матиме свій "день воскресіння":

> Ісусе, наш проводирю небесний!
> Вже Польща твій обрала шлях,
> Страждає й молиться в світах,
> І згодом, як і Ти, вона воскресне[35].

Головні дії повстанців були спрямовані з утвореного на Віденському конгресі Польського королівства проти Росії, хоча поляки Австрії та Пруссії теж

брали участь. Окремі пропольські бунти спалахували в Литві, Білорусії та Україні. В листопаді 1830 р. нерозважлива змова, спровокована чутками про царські плани вирядити польське військо проти Бельгії, розпалила російсько-польську війну. Цар відкинув рекомендації варшавського уряду, який очолив консерватор князь Чарторийський, і відмовився від усякого діалогу. Отже, конфлікт тепер мали розв'язувати найнепоступливіші. За тодішньої ситуації професійне польське військо мало реальний шанс на перемогу, проте росіяни поступово обійшли його з флангів і розбили. У вересні 1831 р. росіяни, штурмуючи останні позиції повстанців біля Варшави, побачили, що тіло генерала Совінського ще стоїть на бойовищі, де лежать забиті й конають поранені. Старий наполеонівський офіцер звелів своїм воякам поставити його дерев'яну ногу "твердо на польську землю", щоб він не схилився перед тиранами. Конституцію королівства Польського скасували, всіх повстанців позбавили свободи і майна. Десять тисяч вигнанців добулися до Франції, десятки тисяч поведено в кайданах до Сибіру.

Польські виступи 1848 р. були ослаблені провалом запланованого два роки тому загального повстання, коли Краківська республіка, не спромігшись контролювати революціонерів, підписала собі вирок. Тисячі шляхтичів у навколишніх галицьких селах стали жертвою селян, що їх нацькували австрійські урядовці. Отже, польський внесок до "весни народів" обмежився заворушеннями в Познані, двома невеличкими повстаннями в Кракові та Лемберзі й чималим гуртом вигнанців на чолі з генералом Юзефом Бемом, що воював за Угорщину.

У січні 1863 р. королівство Польське повстало знову, розчароване непослідовністю "царя-визволителя" Олександра II. Скасувавши кріпацтво у своїй імперії, Олександр II був не готовий надати полякам конституцію. Два роки патріотичних демонстрацій у Варшаві на чолі з ксьондзами, пасторами та рабинами закінчилися формуванням таємного національного уряду. Шістнадцять місяців запеклої партизанської війни скінчилися стратою проводирів повстання на мурах цитаделі. Після цього скасовано саме конгресове королівство. Вісімдесят тисяч поляків погнали страшною дорогою до Сибіру — то була найчисленніша громада політичних в'язнів за всю історію царату.

1905 р. смолоскип патріотичного повстання підняла Польська соціалістична партія. Страйки і вуличні бої у Варшаві та Лодзі тривали набагато довше, ніж тодішнє російське повстання в Санкт-Петербурзі. З польських провінцій рекрутовано величезну масу невдоволеної молоді, що поповнила лави російської армії, яка без великої охоти воювала проти японців у Маньчжурії.

Ненастанні поразки, яких зазнавав польський націоналізм, породили два важливі наслідки. Пізніші покоління патріотів воліли радше працювати задля своєї країни, ніж воювати за неї. Метою їхньої концепції "органічної праці" було сприяння економічному та культурному розвиткові, відмова від усіх політичних вимог, що виходили за межі місцевої автономії. Така політика стала звичайною стратегією для всіх національних рухів, що мали недостатню військову та дипломатичну підтримку. Водночас "інтегральний націоналізм" став властивий кож-

ному народові, що жив на колишніх польських землях. Литовці, білоруси, українці та євреї-сіоністи — всі вони позаймали такі позиції, що навіть думка про спільну боротьбу видавалася неможливою річчю. Польські націоналісти Дмовського несамовито ворогували з Польським рухом за незалежність Пілсудського. Їхнє гасло — "Польща для поляків" — розкривало глибокі антинімецькі, антиукраїнські та антисемітські комплекси польського націоналізму.

У Російській імперії можна було спостерігати дуже різні вияви офіційного ставлення до ростучої хвилі націоналізму. Білорусам та українцям просто не дозволяли мати окрему ідентичність. Полякам до 1906 р. не дозволяли будь-якої форми вияву політичних прагнень. Натомість у Великому князівстві Фінляндському фіни мали автономію, якої не мали чимало їхніх сусідів. До прибалтійських німців, переважно лютеран, виявляли релігійну та культурну терпимість, проте решта жителів прибалтійських губерній аж ніяк не могли сподіватись такого до себе ставлення. "Тюрма народів" мала багато замків і багато дір у своїх стінах.

Національне питання в Австро-Угорщині було надзвичайно заплутане. *Ausgleich* 1867 р. мав трохи стишити проблеми, а насправді він зробив їх нерозв'язними. Не було жодного шансу, що німецькомовна еліта спроможеться накинути свою культуру всій Австрії, вже не кажучи про її поширення на всю дуалістичну монархію. Зрештою, "Австрія — це слов'янський будинок із німецьким фасадом". Практично були три "панівні народи" — німці, мадяри та галицькі поляки, — і їх заохочували панувати над іншими народами. Адміністративні структури були скроєні таким чином, що німецька меншина в Богемії могла утискувати чехів, мадяри в Угорщині — словаків, румунів та хорватів, а поляки в Галичині — рутенців (українців). Тож коли кожен упосліджений народ ставав жертвою націоналістичних чарів, внутрішні напруги тільки збільшувались. Ба гірше, габсбурзька політика була ускладнена запровадженням спочатку *Reichsrat*, Імперської ради, а згодом — 1896 р. — загального виборчого права; три панівні групи могли зберігати свою зверхність тільки коштом безкінечної гри угод та компромісів. Австрійські німці, що домінували при дворі та у війську, могли відбиватись від несамовитих мадярів, тільки підтримуючи інтереси ультраконсервативних польських аристократів з Галичини. Через те поляки до самого кінця були *Kaisertreu*, зберігали найнесхитнішу вірність імператорові. Мадяри були завжди невдоволені, австрійські німці дедалі більше схилялися до давньої ідеї Великої Німеччини, а чехи найгостріше відчували прикру безпорадність свого становища. Франц-Йосиф I (правив 1848–1916), що сам характеризував себе як "останнього монарха старого стилю", владарював над справді багатонаціональною державою, де імперський гімн можна було співати кожною з сімнадцяти офіційних мов, зокрема й мовою ідиш. Імператор був популярний саме завдяки своїй політичній нерухливості, проте державний організм і далі занапащували приховані незагойні виразки. Як слушно зауважив один прем'єр-міністр, "Моя політика — тримати всі народи монархії в збалансованому стані добре настроєного невдоволення"[36]. [ГЕНИ].

ГЕНИ

1866 р. отець Грегор Мендель (1811–1884), абат авґустинського монастиря у Брно в Моравії, опублікував результати своїх експериментів з розмноження звичайного зеленого горошку (*Pisum sativum*). Кілька років абат спостерігав горох у монастирському саду. Ретельно провадячи перехресне запилення й зосередившись на кількох характерних ознаках, як-от висота та колір, абат спромігся передбачити розподіл ознак серед потомства в кількох наступних поколіннях рослини. Він виявив існування домінантних та рецесивних ознак і міг емпірично передбачити їхнє повторення в потомстві. Проте отримані наукові результати були цілком знехтувані. "Менделівські закони спадковості", що стали основою сучасної генетики, 1900 р. знову відкрили три різні біологи незалежно один від одного[1].

Менделізм кілька десятиріч перебував на експериментальній стадії. Хоча наявність *хромосом* у живих клітинах установлено на початку XX ст., механізм дії гена, або "одиничної ознаки", як казав Мендель, довгий час залишався невідомим для дослідників. Значення дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) збагнули тільки 1944 р., а подвійно-спіральну структуру молекули ДНК відкрито лише 1953 р. Отже, розвиток біології набагато відставав від сучасної фізики та хімії, що досягли неабиякого поступу.

Тим часом один радянський учений заявив, буцімто він розв'язав чимало фундаментальних проблем. Трохим Денисович Лисенко (1898–1976) відкинув хромосомну теорію спадковості, доводячи, що успадковувані зміни в рослин можна викликати впливом середовища та щепленням. Він опублікував експериментальні результати, які показували, що проростання пшеничного зерна можна набагато поліпшити, піддавши його дії низької температури. Він навіть намагався примусити пшеничний колосок родити рисові зерна. То все було шахрайство, він фальсифікував свої експерименти. Але, переконавши Сталіна, що його теорії піднімуть підупале радянське сільське господарство, Лисенко забезпечив собі запаморочливу кар'єру, яка тривала три десятиріччя. Обраний 1938 р. на президента Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, Лисенко звелів засіяти мільйони гектарів зерном, обробленим за його методами. Коли сходи не проклюнулись, колгоспників арештували за саботаж. Критиків, зокрема провідного російського генетика М. І. Вавилова, запроторили до ГУЛАГу. Шкільні вчителі мали подавати лисенківщину як Євангеліє. Радянська біологія зазнала майже непоправної шкоди. Лисенко одержав дві Сталінські премії, орден Леніна і звання Героя Радянського Союзу[2].

Західні біологи трактували Лисенка як невігласа. Натомість Лисенко висміював усіх справжніх генетиків як "реакційних декадентів, що плазують перед західним капіталізмом". Найулюбленішою мішенню його зневаги був отець Грегор Мендель[3].

У Європі було повно національних рухів, не відображених у підручниках. Чимало дрібних спільнот доброхіть обмежувались культурними завданнями. У Провансі Фредерик Містраль (1830–1914) спромігся організувати відродження провансальської мови та культури, а проте його таки обрано членом Французької академії. У Велсі звичай влаштовувати щорічні *eisteddfod*, змагання

співців, відновлено 1819 р. після століть забуття. Псевдодруїдські церемонії, започатковані 1858 р. у Ланґолені, стали неодмінною прикметою цих змагань. У Німеччині слов'янські народи — полаби, лужицькі серби та кашуби — відродили свої давні слов'янські культури. Полаби збереглися в невеличкому анклаві навколо Люхова поблизу Ганновера; збірка творів полабської літератури та граматика опубліковані 1871 р. за російської підтримки. Лужицькі серби, число яких, мабуть, сягало 200 000, заснували *Maćica*, культурне товариство, в Будишині (Бауцені) 1847 р. Таку саму матицю заснували й кашуби в Померанії.

І конституційні, й автократичні системи виявляли ворожість до національних сподівань, і в цьому аспекті варто порівняти досвід ірландців та українців: обом цим народам стала на заваді політична арифметика.

Ірландці брали участь у загальновідомій "західній демократії". З 1801 р., коли проголошено союз Ірландії та Великої Британії, понад півсотні депутатів-ірландців сиділи в британському парламенті у Вестмінстері. Ірландцям надали всіляких прав, окрім того, якого їм хотілося найдужче: права контролювати свої власні справи. Але вони ні на мить не припиняли політичної боротьби. Католицька асоціація Даніела О'Конела (1775–1847), не один рік організовуючи "страхітливі" народні збори, 1829 р. домоглася релігійної терпимості. Проте невдоволення не вщухало, підживлюване стражданнями під час голоду, несправедливістю пізніших законів про землю та браком політичного поступу. Поблажливість англійських консерваторів, затятий опір олстерських протестантів і насильні дії ірландського радикального крила, представленого феніями ("Ірландським революційним братством", з 1858 р.) та шинфейнерами (з 1905 р.), завели ситуацію в політичну безвихідь. В ірландських селах невпинна війна між землевласниками, яких підтримував уряд, та бунтівливими орендарями Земельної ліґи (1879 р.) створила атмосферу загального страху. Навіть коли Ч. С. Парнел (1846–1891) та його ірландська партія у Вестмінстері здобули підтримку Ґладстона і його керівної ліберальної партії, один за одним три закони про ірландський гомруль були заблоковані в палаті лордів. Справжнє культурне пробудження ірландців сталося пізніше, в 1890-х роках, коли з'явилися Ірландський літературний театр, Ґельська атлетична асоціація та Ґельська ліґа, порушивши питання "Про необхідність деанґлізації ірландського народу". 1900 р. королева Вікторія вперше за сорок років відвідала Дублін, скасувала заборону "ходити в зеленому вбранні" й заохотила велелюдне святкування дня св. Патрика по всій імперії. Проте було вже запізно робити символічні жести. 1912 р., коли був підготований четвертий закон про гомруль, і олстерські волонтери в Белфасті, й національні волонтери в Дубліні спорядили значні військові сили. Коли Європа підійшла до Великої війни, Ірландія стояла на грані громадянської. Ірландія і справді була поділена. Олстер, кидаючи виклик, не відчував свого ірландського характеру. "Ірландія — не нація, — писав майбутній британський прем'єр-міністр, — просто є два народи, розділені прірвою, глибшою за море, що відокремлює Ірландію від Великої Британії"[37]. Партія Шин фейн, що завжди шукала

допомоги в США, тепер зверталась по допомогу до Німеччини. [**ГОЛОД**], [**ОРАНЖ**].

Українці жили під владою двох "східних автократій". Колись піддані Польщі, вони тепер стали підданими Росії та Австрії. Цей переважно селянський народ, звичайно ж, мав украй низький рівень національної свідомості, аж поки в середині сторіччя впали кайдани кріпацтва. Традиційно відомі як русини, або рутенці, вони стали тепер переймати назву українців, то була реакція на хибний і образливий ярлик "малоросів", вигаданий для них царатом. (Українець — це просто політично свідомий рутенець). Культурне пробудження українців великою мірою було стимульоване поетичною творчістю Тараса Шевченка (1814–1861), політичне пробудження набрало темпу наприкінці сторіччя. В Росії українці зіткнулися з режимом, що відмовлявся визнавати їхнє існування, вважаючи їх за регіональну російську меншину і дозволяючи їм лиш одну релігійну конфесію — російське православ'я. В Австрії, де русини мали більшу культурну та політичну свободу, вони зберегли уніатську віру і дуже повільно переймали назву українців. На зламі сторіч австрійські українці вже організували широкомасштабне шкільництво рідною мовою, проте зіткнулися з сильною польською громадою, яка мала чисельну перевагу в усій Галичині, зокрема і в Лемберзі. [**УКРАЇНА**].

ГОЛОД

З 1845 по 1849 р. Ірландія зазнала одного з найтяжчих у Європі природних лих. Ірландський картопляний голод став причиною мільйона смертей, змусивши ще понад мільйон людей емігрувати і зменшивши населення острова (1845 р. — 8,2 млн. чоловік) принаймні на одну чверть. Хоч Ірландія була складовою частиною Сполученого Королівства, наймогутнішої тогочасної держави, вона одержала дуже мало необхідної допомоги. Для декотрих спостерігачів то був остаточний мальтузіанський апокаліпсис, для інших — закономірний кінець кількасотрічного хибного врядування[1].

Безпосередньою причиною лиха став грибковий шкідник *phytophthora infestans* (картопляний гриб), що три роки поспіль мало не вдесятеро зменшував урожай картоплі. Грибок помітили на острові Вайт за рік до того, як 1845 р. він перетнув Ірландське море. В Англії він був лише невеличкою прикрістю, в Ірландії — смертоносною напастю.

На початку XIX ст. велика маса ірландських селян стала цілком залежна від монокультури картоплі. Овоч, багатий на вітаміни та білок, щедро родив на вологій ірландській землі. Він підтримував життя великої кількості злидарів, яким залишалось доволі часу, щоб співати, танцювати, пити горілку й розповідати бувальщини й небилиці. Ірландці мали стільки ж назв для картоплі, скільки англійці для троянд. Вони називати її *murphy, spud, tater, pratie*, "непевним екзотом".

Залежність від картоплі сформувалась унаслідок великого безладдя. Протягом шістьох десятиріч після 1780 р. Ірландія зазнавала демографічного вибуху, кількість

населення зросла десь на 300%, тоді як населення Англії та Велсу збільшилось лише на 88%. Проте, за винятком Олстеру, в ній майже не відчувалась індустріалізація, яка поглинула б зайве населення, хоча після наполеонівських війн почалась еміґрація до США та Австралії. Але куди більше важило те, що ірландське суспільство було скуте репресивним законодавством, яке блокувало чимало очевидних розв'язків, що могли полегшити її лихо. Ситуація на селі була просто нестерпна, ніхто не пам'ятав такого нелюдського ставлення до селян. До 1829 р. ірландцям-католикам навіть не дозволяли купувати землю, і мало хто мав гроші, аби купити її. Англо-ірландські землевласники, що дуже часто навіть не жили в Ірландії, вимагали, погрожуючи негайним виселенням, високої орендної плати або великих поставок натурою. Виселення здійснювали за допомогою військових, що здебільшого руйнували оселі неплатників. Ірландські селяни були беззахисні і мали дуже мало спонук до праці. Вони зчаста вбивали своїх гнобителів або йшли до англійського війська. За словами герцоґа Велінґтона, "Ірландія — невичерпний розсадник найкращих вояків". Але, крім того, Ірландія була й батьківщиною злиднів, де багатодітні родини голодранців жили разом зі свиньми в землянках, не маючи жодних меблів. Як зауважив один німецький мандрівник, "Здається, ніби найубогіші серед латишів, естонців та фінів живуть ще у відносному достатку"[2].

Великодушний ірландський історик писав, що початкова політика уряду сера Роберта Піла "іноді була набагато ефективніша, ніж дозволяли обставини"[3]. 1846 р. ціни були під контролем, населенню роздавали борошно з Індії, для забезпечення зайнятості запроваджено громадські роботи. Проте падіння Піла внаслідок скасування зернових законів призвело до утворення кабінету міністрів віґів, які не бачили потреби втручатись. "Це все від гнилої картоплі!" — вигукнув Залізний герцоґ. Ірландці платили ренту і харчувались кропивою.

1847 р. роздано 3 мільйони порцій супу, проте вони не зупинили ні тифу, ні натовпів селян, що покидали села. В окрузі Скіберен графства Корк, де десяток землевласників зібрав 50 000 фунтів стерлінґів ренти, серед ланів лежали трупи, в робітному домі помирали діти, а тим часом зерно під охороною й далі вивозили до Англії. Банди грабіжників спустошували малі містечка. "Нам треба боротися, — казав міністр фінансів, відповідальний за допомогу Ірландії, — не з матеріальним лихом голоду, а з духовним злом егоїстичної, запеклої і бунтівливої вдачі ірландського народу"[4].

1848 р. картопля не вродила знову, і втеча людей обернулась на справжнісіньку повінь. Обшарпані родини витрачали останню силу, аби дійти до портів. Землевласники часто платили їм, щоб вони забиралися геть. Люди падали на дорогах, гинули в переповнених приміщеннях третього і четвертого класу, помирали цілими гуртами в доках Нью-Йорка та Монреаля. Вони допливали до нових земель вимучені пропасницею, шлунковими корчами та англофобією.

Голод поклав край кампанії Даніела О'Конела за відмову від союзу. Але він убив і будь-яку реальну надію на примирення. А вихід ірландців зі своєї землі тривав:

A million a decade! Calmly and cold
The units are read by our statesman sage.
Little they think of a Nation old,
Fading away from History's page:
— Outcast weeds by a desolate sea
Fallen leaves of Humanity!

Мільйон за десять літ! Діяч державний
Читає цифри сонно й незворушно.
Хіба він дума про народ прадавній,
Що вже з історії сторінки сходить скрушно? —
Мов водорость на березі морському,
Листок сухий на дереві людському![5]

То був не останній голод у Європі. Після нього такі самі катастрофи в 1867–1868 рр. траплялись у Фінляндії та Бельгії. За своїм масштабом він не міг дорівнятись до голоду в Поволжі 1921 р., а за природою — до спричиненого терором голоду в Україні 1932–1933 рр. [**ЖНИВА СКОРБОТИ**]. Але ірландський голод був ганьбою з огляду на те, де і як саме він стався. Останньою допомогою з боку британського уряду був державний візит до Дубліна королеви Вікторії та принца Альберта в серпні 1849 р.

В обох імперіях українцям довелося зіткнутися з тим, що на їхній батьківщині живе кілька інших народів — поляки, євреї та росіяни, — і всі вони були ворогом українському націоналізмові. Ситуація, якщо висловитись найделікатніше, просто розпачлива. Потенційна українська нація не поступалася числом французам чи англійцям, проте українці ніде не могли скористатися своєю кількістю, зостаючись, як і ірландці, бездержавною нацією. Як і серед ірландців, найактивніші національні діячі почали, шукаючи рятунку, дивитись на Німеччину.

Надто великої сили набув балканський націоналізм. Османська імперія завжди дозволяла високий ступінь релігійної та культурної автономії, водночас нещадно винищуючи будь-яку політичну незгоду. Асиміляція до панівної мусульманської культури, за винятком Боснії, Албанії та окремих регіонів Болгарії, була дуже повільна. Через те вже сформовані християнські нації тільки й чекали миті, щоб з'явитись на світ, коли османське ярмо впаде. Здебільшого вони насолоджувалися довгим періодом практичної незалежності, дарма що в країні були присутні номінальні турецькі залоги, а вже потім здобували абсолютний суверенітет. Вони, крім того, починали жити на мінімальній територіальній основі, яка не задовольняла їхніх сподівань, — отже, поміж сусідніми державами не раз виникали конфлікти. Жодна з тих держав не мала навіть подоби етнічної однорідності. Греція офіційно здобула свою незалежність 1832 р., румунські князівства (Валахія і Молдавія) — 1856 р., Чорногорія — 1860 р., Сербія та Болгарія — 1878 р. Албанці, єдина переважно мусульманська нація регіону, не мали підтримки християнських держав, тож їм довелося чекати до 1913 р. (див. додаток III, с. 1350). [**ШКІПЕРІЯ**].

Грецький досвід був не дуже вдалий, надто коли йдеться про монархів цієї країни. Протягом семи королювань з 1833 по 1973 р. було п'ять зречень. Перший король еллінів Отон I Баварський (правив 1833–1862), католик і ревний прихильник німецької ефективності, виявився куди непопулярнішим, ніж турки. Другого монарха — Георга I (правив 1864–1913) — імпортували з Данії,

і він заснував нещасливу династію. Націоналізм і чужоземні королі не поєднувались. Сербський досвід був не щасливіший: кривава ворожнеча між династіями-суперницями — Карагеоргієвичами та Обреновичами — призвела до десяти королевбивств. Російська підтримка підживлювала сильну реакцію проти Австрії, надто відколи сербський приклад став дедалі більше надихати слов'ян дуалістичної монархії. Успіх Сербії в Балканських війнах зрештою спонукав Австрію до остаточного з'ясування стосунків.

На жаль, етнічна мозаїка Балкан перешкоджала створенню стабільних національних держав. "Балканізація" стала крилатим словом для назви політичної фрагментації, дріб'язкового націоналізму і лиховісної ворожнечі. Під час трьох балканських війн на початку XX ст. християнські держави—наступниці Османської імперії воювали між собою не менш завзято, ніж із турками, що відступали (див. нижче).

Історикам слід, звичайно, звернути увагу й на питання, чому за доби, коли континент по вінця виповнився народними націоналізмами, окремі країни не піддалися загальній тенденції. Чому, наприклад, ефективний національний рух не сформувався в Шотландії XIX ст.? Адже шотландці, зрештою, дуже рано зазнали інтенсивної модернізації, і, як молодшому партнерові в рамках Сполученого Королівства, їм із самого початку неважко було знайти причину для нарікань на англійське панування. Але шотландці не нарікали. Відповідь, напевне, полягатиме почасти в конфлікті всередині шотландської культури між ґельськими елементами верховин та низинами, який стояв на заваді формуванню спільної ідентичності, а почасти в могутній привабливості британського державного націоналізму. Як і Кардіф чи Белфаст, Глазго, головне шотландське місто, процвітало завдяки підприємчим заходам Британської імперії. Прив'язаність Шотландії до успішного Союзу стала слабнути лише тоді, коли й сама Британська імперія почала хилитися. Перший співець шотландського націоналізму Г'ю Макдіармід (1892—1978) взявся за перо лиш у 1920-х роках. Головний політичний трактат руху — *"Break-up of Britain"* ("Розпад Британії") Тома Неєна — опубліковано лише 1977 р.[38]

Тим часом один з найпроникливіших спостерігачів виснував, що націоналізм — не більше, ніж просто фаза розвитку. 1882 р. Ернест Ренан несподівано зауважив, що жодна держава чи нація не вічна, рано чи пізно кожну з них заступить щось інше, "можливо, Європейська конфедерація". А Метерніх сказав одного разу: "Для мене Європа довгий час означала батьківщину"[39]. З'явилась надія, що колись такі почування повернуться в куди практичнішій формі.

Соціалізм, як і націоналізм, — колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому. Його назва походить від уявлення про товариство, або, як кажуть тепер, про солідарність, *socius* означає латиною "товариш". Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим стерпне життя буде гарантоване тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства, а права індивідів —

підпорядковані загальному добру. На відміну від лібералізму, соціалізм не боїться сучасної держави, навпаки: він розглядає державу як арбітра, а то й першорушія обстоюваних заходів. Соціалізм мав бути спрямований проти гнобителів як на батьківщині, так і за кордоном. Чуття міжнародної солідарності зробило його природним опонентом націоналізму. Загалом вважають, що соціалізм XIX ст. черпав свою силу з чотирьох різних джерел: християнського соціалізму, профспілкового руху, кооперативного руху та праць утопічних соціальних теоретиків (див. додаток III, с. 1356).

Хоч і не мавши такої назви, християнський соціалізм існував уже не одне сторіччя. Християнська доктрина завжди наголошувала на служінні громаді та на зреченні особистого багатства. На Проповідь на горі раз по раз покликалися, аби виправдати колективістські економічні схеми — від практичного функціонування чернечих орденів до утопій Мора, Кампанелли, Гарінґтона та Мореллі. В XIX ст. найбільше ініціатив виявляли протестанти, зокрема Ж. Ф. Д. Моріс (1805–1872), перший директор Робітничого коледжу (1854 р.), Чарлз Кінґслі (1819–1875), Адольф Ваґнер (1835–1917) та кайзерів проповідник Адольф Штекер (1835–1899). Оксфордський рух теж мав соціалістичний прожилок, що виявлявся в його "місіях" до міських халуп. Римо-католики були набагато більше скуті заборонами — аж до публікації папської енцикліки "Rerum novarum" 1891 р. У Росії вчення православної церкви, колективістські традиції селянських громад і наявність всемогутньої держави — все це забезпечило сприятливий ґрунт для утвердження соціалістичних ідей.

Профспілковий рух сформувався внаслідок вразливості найманих працівників за умов вільноринкової економіки. З часів девонських "мучеників" із Толпадла, засуджених 1834 р. за організацію профспілки, робітники тяжко виборювали своє право утворювати спілки, провадити колективні переговори про платню та умови праці й оголошувати страйк. За дату народження профспілок можна вважати 1834 р. у Британії, 1864 р. у Франції, 1869 р. у Німеччині. 1900 р. більшість європейських країн мали активний робітничий рух. Із самого початку профспілкам було властиве розмаїття структур та ідеологій. Окрім неідеологічних профспілок британського типу, були ще "горизонтальні" цехові спілки, що виросли з давніх цехів, "вертикальні" галузеві спілки, анархо-синдикалістські профспілки французького та іспанського взірця, ліберальні робітничі асоціації, пацифістські "жовті" профспілки, що виступали і проти страйків, і проти війни, а також зіперті на церкву християнські профспілки. У багатьох країнах, як-от у Бельгії, кілька різних типів профспілок працювали водночас. У Росії ініціативу перебрала царська поліція, що вирішила перехитрувати розмаїті нелеґальні організації, сформувавши власні офіційні профспілки. Цей експеримент із запровадження "поліційного соціалізму" скінчився лихом 9 січня 1905 р., коли демонстрацію на чолі з попом Гапоном, аґентом поліції, розстріляла поліція. "Кривава неділя" стала початком революції 1905 р., попа Гапона замордували. Російський профспілковий рух навряд чи мав бодай десятиліття незалежного розвитку, перше ніж його придушили більшовики.

Створення кооперативів, що прагнули захистити своїх членів від лих великого бізнесу, відбувалось у трьох великих секторах: у промисловості, сфері споживання та в сільському господарстві. 1800 р. мрійник Роберт Овен (1771–1858) заснував у Шотландії експериментальне ткацьке поселення Нью-Ланарк-Мілс. Воно гарантувало робочий день тривалістю 10,5 годин і страхування про випадок хвороби, проте не пережило свого засновника. 1844 р. у Ланкаширі з'явився перший споживчий кооператив — "Рочдейлські піонери". Сільськогосподарським кооперативам, що вперше виникли в Німеччині з ініціативи Ф. В. Райфайзена (1818–1888), судилося широке майбутнє всюди, де селяни мали свободу організовуватись, надто в Східній Європі.

Соціалістичне теоретизування не припинялося з часів "Змови рівних", яку організував 1796 р. у Парижі Франсуа-Ноель Бабеф (1760–1797). Як і Бабеф, страчений Директорією, всі перші теоретики соціалізму були французькими утопістами. До них належать: Клод-Анрі де Рувруа, граф де Сен-Симон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837), Етьєн Кабе (1788–1856), Луї-Огюст Бланкі (1805–1881), Луї Блан (1811–1882) і П'єр-Жозеф Прудон (1809–1865). Сен-Симон, християнський соціаліст, близький до Конта, намагався мобілізувати науку і технологію задля створення ідеального суспільства, яким керуватимуть фахівці. Його праця *"Nouveau Christianisme"* ("Нове християнство", 1825 р.) спонукала до заснування секгантської церкви, взірцевих громад і судів за аморальність. І Фур'є, і Кабе організували в США взірцеві кооперативні поселення. У праці Фур'є *"Théorie des Quatre Mouvements"* ("Теорія чотирьох рухів", 1808 р.) ідеться про науково впорядковане суспільство, вільне від усякого уряду, яке набуватиме різних дедалі вищих ступенів досконалості, прямуючи до "гармонії". (Цей твір часто вважають за джерело Марксових ідей про стадії історичного розвитку та відмирання держави).

Бланкі, відомий як *"l'Enfermé"*, "В'язень", був прихильником теорії Бабефа про класову змову і просидів у в'язниці загалом 33 роки, бо ненастанно організовував осередки повстання і проти монархії, і проти республіки. 1839 р. Бланкі на два дні захопив паризьку ратушу, тільки собі наробивши лиха, проте його послідовники відігравали провідну роль у Комуні 1871 р. (сам він не брав участі, бо його просто заарештували за день до вирішальних подій). Його гаслом було *"Ni Dieu, ni maître"* — "Ні Бога, ні пана". Натомість Луї Блан обстоював потребу створення егалітарних контрольованих з боку робітників і фінансованих державою майстерень, де робітники працюватимуть відповідно до своїх спроможностей і діставатимуть платню залежно від своїх потреб. Цей проект, поданий у праці *"L'Organisation du Travail"* ("Організація праці", 1839 р.), на короткий час був утілений у життя під час революції 1848 р., перше ніж його автора вигнали з країни і він подався до Англії. Прудон певною мірою був найвпливовіший з тих теоретиків. Його напад на (надмірну) приватну власність у праці *"Qu'est-ce que c'est la propriété?"* ("Що таке власність?", 1840 р.) став сенсацією, надто коли найвідомішу фразу з неї — "Власність — це крадіжка" — цитують поза контекстом. Твір *"Philosophie de la Misère"* ("Філософія злиден-

ності", 1846 р.) спровокував одну з найгостріших і найдотепніших відповідей Маркса, що написав *"La Misère de la Philosophie"* ("Злиденність філософії"), а в праці *"Idée générale de la Révolution"* ("Загальна ідея революції", 1851 р.) Прудон писав, що в майбутньому Європа не матиме кордонів, центральних урядів та державних законів. Прудон — засновник сучасного анархізму, тож невдовзі його послідовники стали конфліктувати з головною течією соціалізму, але Прудонів наголос на безпосередніх діях робітників проти держави став наріжним каменем французького синдикалізму.

Французи дуже помітно вплинули на мислення перших німецьких соціалістів. Фердинанд Лослауер (Ласаль, 1825–1864), силезький єврей, убитий на романтичній дуелі після заснування першої німецької соціалістичної партії, сформувався як соціаліст у Парижі. Два нерозлучні вигнанці — Фрідріх Енгельс (1820—1895) і Карл Маркс (1818–1883), що зустрілись у Парижі, — чимало своїх аргументів спирали на вивчення Французької революції. Їхній *"Комуністичний маніфест"* (1848 р.) з'явився дуже вчасно. "Привид бродить по Європі, — проголошував він, — привид комунізму. Нехай тремтять панівні класи... Пролетарям нема чого втрачати, крім своїх кайданів... Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Маркс і Енгельс становили кумедну пару. Вигнані з Пруссії за радикальне газетярство, вони оселилися в Англії. Енгельс невдовзі обернувся на вдатного капіталіста, керуючи бавовняною фабрикою в Манчестері. Маркс тягнувся з останнього, живучи в Лондоні як приватний учитель і одержуючи стипендію від Енгельса. Праця його життя — *"Das Kapital"* ("Капітал", у 3-х тт., 1867–1894 рр.) — була наслідком тридцятирічних самотніх студій у читальні Британського музею. То була розлога вправа з умоглядної соціальної філософії, безладна суміш блискучої прозірливості й помпезного педантизму. Маркс запозичив чимало розмаїтих ідей, популярних за тієї доби, і оригінально поєднав їх у формі "діалектичного матеріалізму". Йому хотілося створити таку саму універсальну теорію для людського суспільства, яку Дарвін створив для природничої історії; перший том своєї праці він сподівався присвятити Дарвінові. Тезу про матеріалістичний характер історії Маркс запозичив у Фоєрбаха, про класову боротьбу — в Сен-Симона, про диктатуру пролетаріату (від якої він незабаром відмовився) — в Бабефа, про трудову теорію вартості — в Адама Сміта, про теорію додаткової вартості — в Брея і Томпсона, про принцип діалектичного розвитку — в Гегеля. Ці всі компоненти зведено докупи в месіанській доктрині, чиє психологічне коріння походить, напевне, з юдаїзму, якого зреклася Марксова родина, коли він сам був ще дитиною. Маркс був пророком, пролетаріат — обраним народом, соціалістичний рух — церквою, революція — другим пришестям, комунізм — обіцяною землею[40].

Маркс був майже не пов'язаний із практичною політикою. Він допомагав заснувати Міжнародне товариство робітників, примарну організацію, згодом уславлену як "Перший Інтернаціонал", написав його статут і кілька полум'яних звернень від його імені. Під старість Маркс мав досить багато прихиль-

ників серед німецьких соціалістів та їхніх російських учнів, але не серед британців. Коли Маркс помер, його поховали на Гайґетському цвинтарі в могилі навпроти могили Герберта Спенсера і на нагробку написали: "Філософи досі тільки по-різному пояснювали світ, питання ж полягає в тому, як змінити його". Енґельс дописав два останні томи "Капіталу" з Марксових нотаток, таким чином закінчивши спільну працю, окремі елементи якої не завжди можна розплутати. Проте Енґельс мав і власні ідеї. Він набагато краще за Маркса знав соціальні обставини і більше переймався практичними наслідками своїх із Марксом теорій. Його праці "Анти-Дюринґ" (1878 р.) та *"Походження сім'ї, приватної власності і держави"* (1884 р.), де він обстоював "відмирання державної влади", стали великим заохоченням для активних революціонерів.

Сучасні коментатори намагаються скорше ухильно відгукуватись про Маркса. Маркс, кажуть вони, постать, "характерна для ліберальної Європи", "типовий соціальний теоретик середини XIX ст."[41] Може, вони й мають слушність, проте не бачать головного. Інтелектуальний риґоризм марксизму виявився набагато слабшим за його емоційну силу. Переважна більшість тих, хто повірив, буцімто Маркс забезпечив наукову основу для їхніх мрій про соціальну справедливість, ніколи бодай на хвилину не замислювались критично над його творами. Маркс нерозважливо забезпечив їх ще одним сурогатом релігії.

Очевидну соціальну базу соціалізму мав становити новостворений робітничий клас. А фактично чимало робітників цуралися його, на чолі майже всіх соціалістичних організацій стояли інтеліґенти, представники середнього класу. Типове в цьому аспекті англійське "Фабіанське товариство". У Східній Європі, де молодий робітничий клас був нечисленним, соціалізмом захопились або інтернаціоналісти-конспіратори, як у Росії, або, як у Польщі, та галузка незалежницького руху, що прагнула подолати міжетнічну незгоду, яку утверджували її націоналістичні суперники. Спроби організувати широкий соціалістичний рух із масою послідовників раз по раз розбивались об скелі місцевих інтересів, урядових утисків та інтелектуального крутійства. В більшості країн, часто після десятиліть прикрих розчарувань, зрештою утворювалась соціалістична партія того або того різновиду. Проте лиш у 1890-х роках соціалістичні партії змогли по-справжньому зміцніти (див. додаток III, с. 1356). Ще важливіше те, що 1890 р. остаточно утвердилася Німецька соціал-демократична партія (СДПН) після дванадцяти років заборони, коли мав чинність Бісмарків закон проти соціалістів. Партія зароджувалася ще за часів Ґотської програми 1875 р., була наслідком злиття Ласалевого робітничого союзу з різними марксистськими групами. Ерфуртську програму 1891 р. розробив головно Карл Каутський (1854–1938), і вона мала відверто марксистський характер. Проте невдовзі програма зазнала змін під впливом ревізіоністської критики Едуарда Бернштайна (1850–1932), що відкинув апокаліптичне бачення соціалізму, і прагматичних інтересів партійних лідерів у райхстазі.

Інтернаціональна течія соціалістичного руху зіткнулася десь із такими самими труднощами. Перший Інтернаціонал розпався посеред взаємних звину-

вачень між Марксом та анархістами. У Другому Інтернаціоналі, що 1889 р. спромігся заснувати постійний секретаріат у Брюселі, невдовзі запанували представники СДПН. Другий Інтернаціонал організовував конгреси, діяв як група тиску — здебільшого з пацифістською метою — і зник 1914 р., коли жодна з національних фракцій не виступила проти війни. Після його розпаду всі розбіглися хто куди, окрім партії російських революціонерів, яку очолювали вигнанці на кшталт В. І. Ульянова (Леніна, 1870–1924) та решти його однодумців-конспіраторів.

Російська революційна традиція була така ж давня, як і самодержавство, що живило її. Першим виявом революційного духу в XIX ст. стало 1825 р. повстання декабристів — товариства армійських офіцерів, що перебували під впливом французьких та польських ідей. Проте в наступні десятиріччя під проводом Олександра Герцена (1812–1870) та Миколи Чернишевського (1828–1889) він набирав дедалі більше соціалістичної, народницької та анархістської барви. В 1860–1870-х роках російські народники — замріяні ідеалісти — пішли по селах, навертаючи селян до соціалізму, проте зіткнулися лише з нерозумінням. 1879 р. народники розкололися на два крила: одне наголошувало на аграрних та освітніх реформах, а друге — *"Народна воля"* — вдалося до насильства. 1881 р. народовольці вбили царя Олександра II.

Одну провідну постать — П. М. Ткачова (1844–1886) — західні дослідники часто недобачають. Не обрано його й до пізнішого більшовицького пантеону. А проте він був справжнім предтечею більшовизму. "Якобінець" серед народників і економіст-матеріаліст, він становив інтелектуальну сполучну ланку між Чернишевським та Леніним. Він відкидав освіту мас і закликав натомість до готування революційної еліти. "Питання "Що робити?" більше не повинне нас цікавити, — писав він у 1870-х роках, — воно вже давно розв'язане. Робіть революцію!" Свої останні роки Ткачов прожив у Швейцарії, де Ленін пожадливо читав його праці, дарма що викривав його публічно. Там не було "синівських почуттів", Ленін просто відчув споріднену душу[42].

Історія Ленінової групи добре ілюструє неможливі дилеми, накинуті потенційним соціалістам за несприятливих обставин. Вигнанці або нелегали, вони не мали жодної змоги використовувати демократичні методи СДПН, яка попервах правила їм за джерело натхнення. Як революціонери вони могли звертатися до певних верств російського суспільства, які вітали б кожного, хто пообіцяє боротися з царем. Але як соціалістам їм неминуче доводилось конфліктувати з іншими течіями революційного руху, а саме: з соціалістами-революціонерами, чи то есерами, які краще розуміли два найчисленніші масиви населення імперії — селян та неросійські народи. Як марксисти вони були змушені визнати, що справжня робітнича революція має обмаль шансів на успіх там, де, як у Росії, робітничий клас нечисленний; а як група, найвідданіша конспіративним методам роботи, вони не мали охоти організовувати маси відкритих послідовників. (Попри свою назву, за яку Ленін вхопився слушної миті, *більшовики* звичайно становили меншість, навіть у лавах Російської соціал-демократичної

партії). Ленін, як і Ткачов, слушно припускав, що дисциплінована меншина може захопити владу без народної підтримки. Проте, намагаючись виправдати таку стратегію соціалістичними принципами, він з самого початку був приречений одягати її в шати фантазії. "Брехня — ось де суть більшовизму"[43]. А як висловитись інакше, ленінізм — це месіансько-культовий соціалізм, химерна й дуже далека подоба первісної моделі. "Марксизм, що переважав у російській революції, — коментує критик, якого стали підносити в посткомуністичній Росії, — мав десь такий самий зв'язок з оригіналом, як "християнство" тайпінів із християнством Томи Аквінського"[44]. Знадобилося понад півсторіччя, щоб цей факт став загальновизнаним.

Анархізм, дарма що провів своє дитинство в товаристві соціалізму, невдовзі виявився несумісним з ним. В основі анархічного мислення лежить твердження, що всі форми панування огидні, що уряд не тільки непотрібний, а й шкідливий. Одна рання течія, яку можна простежити до анабаптистів та диґерів XVII ст., сягнула зрілості в *"Enquiry Concerning Political Justice"* ("Міркуванні про політичну справедливість", 1793 р.) Вільяма Ґодвіна (1756–1836) та у високих видивах *"Prometheus Unbound"* ("Прометея розкутого"), що їх зобразив Ґодвінів зять Шелі:

The loathsome mask has fallen, the man remains
Sceptreless, free, uncircumscribed, but man
Equal, unclassed, tribeless, and nationless,
Exempt from awe, worship, degree, the king
Over himself...
And women, too, frank, beautiful and kind...
From custom's evil taint exempt and pure;
Speaking the wisdom once they could not think,
Looking emotions once they feared to feel
And changed to all which once they dared to be,
Yet being now, made earth like heaven...

Огидна маска впала, чоловік
Без скіпетра, без пута, без обмежень,
Без ієрархій, націй та племен,
Позбувшись страху, титулів, поклонів,
Став паном над собою...
І жінка теж — відверта, щира, добра,
Від звичаїв тавра омита й чиста;
І на вустах їм мудрість ще не знана,
На серці почуття, яких давніш цурались;
Тепер вони — як образ мрій сміливих,
І вся земля — мов небеса ясні...[46]

Друга течія — у Франції, в діяльності й творах Прудона та його учня Ансельма Бельґаріґа — зосереджувалась на доктрині *mutualité*, взаємодопомоги. Вона означала, що робітники мають уникати участі в парламентській політиці і повинні самі визволити себе безпосередніми діями на вулицях та на підприємствах.

Третя течія сформувалася з крайньої реакції на крайню автократію Російської імперії. Її виплекали два російські вигнанці-аристократи — Михайло Бакунін (1814–1876) та князь Петро Кропоткін (1842–1921). Бакунін, що одного разу заявив, начебто "пристрасть руйнувати — теж творчий стимул", розвалив Марксів Перший Інтернаціонал. "Комуністи вважають, ніби їм треба організувати робітничий клас, щоб захопити державну владу, — писав він, — а революційні соціалісти [тобто анархісти] організовуються, щоб зруйнувати державу". Бакунін був натхненником колективістського варіанта анархізму, що взяв гору в романських країнах. Кропоткін, видатний письменник та географ, написав праці *"Завоювання хліба"* (1892 р.), *"Земля, фабрики і заводи"* (1899 р.) та *"Взаємодопомога"* (1902 р.), провадячи боротьбу за комуністичне суспільство, вільне від усякого центрального уряду.

Четверту течію, попервах описану в праці *"Der Einzige und sein Eigentum"* ("Єдиний і його набуток", 1845 р.), започаткував берлінський журналіст Макс Штірнер (1806–1856). Він обстоював абсолютне право індивіда бути вільним від інституційного контролю. Ця думка видалася привабливою багатьом авангардним митцям і письменникам — від Курбе та Пісаро до Оскара Вайлда. Але вона ще й пояснює, чому власні принципи анархістів не дають їм жодного шансу створити ефективну анархістську організацію.

З практичного погляду анархізм виявився плідним у кількох напрямах. Революціонери анархо-синдикалісти переважали в робітничому русі у Франції, Італії і надто в Іспанії, де *Confederación Nacional del Trabajo* (Національна конфедерація праці) обернулась на широкий народний рух. Їхньою улюбленою зброєю став загальний страйк, що мав паралізовувати роботу всіх інституцій. Селянські анархісти мали вплив у поодиноких селах усюди від Андалусії до України. Анархізм породив ще й сучасний тероризм — те, що один з перших терористів, італієць Енріко Малатеста, назвав "пропагандою ділом". Ідея полягала в тому, що сенсаційні вбивства та руйнування привернуть увагу до несправедливості, позбавлять урядову політику рішучості й похитнуть дух панівної еліти. До списку жертв увійшли цар Олександр II (1881 р.), президент Франції Саді Карно (1894 р.), імператриця Єлизавета Австрійська (1898 р.), прем'єр-міністр Іспанії Кановас дель Кастильйо (1897 р.), король Італії Умберто I (1900 р.). Проте ніде ці прелюдії насильства не прискорили утвердження миру та гармонії, що їх анархісти вважали за свою остаточну мету.

І, нарешті, анархізм породив ще й діаметральну протилежність насильства — вкрай важливу традицію моральних протестів проти будь-яких форм гноблення. Починаючи з графа Толстого, письменника, який відчував, що шлюб гнітить людину не менше, ніж царизм, проповідь ненасильства привабила ба-

гатьох відданих послідовників — від Махатми Ґанді в Індії до руху "Солідарність" у Польщі та сучасних захисників довкілля[47]. Славетний бойовий поклик Бельґаріґа — *"L'Anarchie, c'est l'ordre"* ("Анархія — це порядок") — повсюди був відкинутий як вияв суто негативних почуттів, проте в ньому є вкрай важливий моральний компонент, який обґрунтовує нашу сучасну тривогу з приводу бездумних апологетів політичної та технологічної влади. Саме в цьому розумінні анархізм був названий "найпривабливішим політичним переконанням"[48]. Анархізм стояв з одного краю політичного спектра, а його протилежністю був Бісмарк, центральна постать європейської політики, тимчасом як анархісти були маргіналами.

Ото фон Бісмарк (1815–1898) наприкінці XIX ст. осідлав Німеччину — здебільшого вже як Німецьку імперію, яку він сам спроектував, — і осідлав решту Європи. Бісмарк більшою мірою, ніж будь-хто інший, був архітектором європейського ладу, що сформувався після збурень 1848 р.; цього року він увійшов до політики й ненавидів тогочасні революції. Йому були властиві великі суперечності — як особисті, так і політичні. "Залізний канцлер", що зберігав страхітливу поважність у *райхстазі* та на дипломатичних прийняттях, удома ставав істеричним чоловіком, що страждав від безсоння і, як з'ясувалося недавно, не міг жити без морфію. Бісмарк був юнкером-землевласником, закоханим у свої маєтки в Шенгаузені та Фарцині, проте очолив найширшу в Європі програму індустріалізації. Він був застарілим прусським консерватором і монархістом, що зневажав свого суверена, а проте перейняв націоналізм ліберальної опозиції і дав Німеччині як загальне виборче право, так і соціальне страхування. Він був переможним мілітаристом, що з безмежною підозрою придивлявся до наслідків своїх перемог. Бісмарк був героєм так званого об'єднання Німеччини і волів, щоб Велика Німеччина була поділена. Ключ до його успіху лежить у дивовижному поєднанні сили та стриманості. Він досяг величезної влади, і то тільки на те, щоб знезброїти своїх опонентів ретельно зваженими поступками, які дали їм змогу відчути полегшу і безпеку. "З багнетами можна зробити геть усе, — сказав він одного разу, — от тільки на них не всидиш".

Проте слава, яка пішла про Бісмарка, неоднозначна. Ніхто не може заперечити його вправності в політичному мистецтві, проте багато хто сумнівається в його моралі та в його намірах. Для німецьких патріотів і апологетів-консерваторів він був людиною, що дала своїй країні і континентові добу ще не баченої стабільності: досить лише подивитись, які конфлікти виникли після його падіння, коли Вільгельм II "прогнав свого лоцмана". А проте для ліберальних критиків Бісмарк був і зостається, за словами Ісаї Берліна, "видатним і лихим чоловіком". Вони вбачають у ньому аґресора, що усвідомлено використовував війну як знаряддя політики (ба гірше, домагався успіху); ошуканця, що запровадив демократичні форми, аби зберегти недемократичний прусський істеблішмент; ґевала, що лупив своїх опонентів тупими знаряддями державної влади: католиків — *Kulturkampf*, культурною боротьбою, поляків — колонізаційною

комісією, соціал-демократів — забороною. Бісмарк цього б не заперечив. Він, без сумніву, вважав, що дрібна хірургія і невеличкі дози гидотних ліків цілком виправдані, якщо пощастить уникнути тяжких хвороб. Ось зацитуймо його рідкісного шанувальника з лівими переконаннями: "Історію новітньої Європи можна представити постатями трьох титанів: Наполеона, Бісмарка і Леніна. Серед них... Бісмарк, напевне, заподіяв найменше шкоди"[49].

Європейське єврейство за новітньої доби відігравало таку помітну роль, що його історія стала темою всіляких міфів та непорозумінь, як прихильних, так і ворожих. Проте головні риси зрозумілі. Після розпаду Речі Посполитої, єдиної великої держави, що давала євреям безпечний притулок протягом попередніх сторіч, відбулися три тісно пов'язані процеси. По-перше, євреї почали новий період міграції. По-друге, вони одержали повні громадянські права в більшості європейських країн. По-третє, вони дедалі дужче повставали проти традиційних обмежень, накинутих їм їхньою власною спільнотою[50].

Єврейська міграція почалася здебільшого після 1773 р. внаслідок поділів Польщі. Євреї західних регіонів Польщі, в Позені (Познані) та Данцигу, з'ясували, що вони тепер громадяни Пруссії і їм вільно подорожувати без обмежень до Берліна, Бреслау та решти німецьких міст. Євреї Галичини, що стали австрійськими підданими, стали рухатись до інших габсбурзьких провінцій, надто до Буковини, Угорщини, Богемії та Моравії, а на останньому етапі й до Відня. Євреї, які жили в колишньому Великому князівстві Литовському та в Східній Польщі, виявились підданими Російської імперії, де закон вимагав, щоб вони жили за межею осілості (див. додаток III, с. 1359). Проте закону дотримувалися не дуже суворо, і у великих містах імперії, надто в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві та Одесі, почали формуватися динамічні єврейські громади. Єврейські мігранти, покинувши свої домівки та ультраконсервативні релігійні громади історичної Польщі, зазнавали впливу кількох нових процесів: *Haskalah* (єврейського Просвітництва), асиміляції, єврейської світської політики.

Масштаб і темпи єврейської міграції значно збільшились у другій половині XIX ст. Такий відплив певною мірою можна пояснити дедалі більшим демографічним тиском і послідовними процесами модернізації та урбанізації. Єврейське населення Європи збільшилось десь із двох мільйонів 1800 р. до приблизно дев'яти мільйонів 1900 р. Проте переслідування, а ще більшою мірою страх перед переслідуваннями теж відігравали свою роль. За Олександра III (правив 1881–1894) царський уряд намагався зміцнити закон про межу осілості. Відтоді серед лавини переселенців стало дуже важко відрізняти мігрантів від утікачів. Сотні тисяч євреїв назавжди покинули Росію, прямуючи до Західної Європи та США. **[ПОГРОМИ]**.

Єврейській міграції дуже сприяло збільшення кількості європейських держав, де євреї мали повні громадянські права. Перед тут вела революційна Франція, де 27 вересня 1791 р. Конвент надав громадянство всім євреям, що складуть присягу на вірність. Ініціатива належала голові Конвенту абатові Ґрегуа-

ру (1750–1831), який вважав, що рівне ставлення до євреїв — частина його християнського обов'язку. Під час дебатів маркіз де Клермон-Тонер виголосив славетне судження: "Як окремій нації євреям треба відмовити в усьому, а як індивідам — дати їм геть усе"[51]. Відтоді юридична емансипація євреїв стала нормативною статтею європейського лібералізму, і мало-помалу її запровадили майже всюди, окрім Російської імперії (див. додаток III, с. 1343).

Емансипація євреїв діяла як двосічний меч. Вона вимагала фундаментальних змін поведінки та поглядів як суспільства, що прихистило євреїв, так і самих євреїв. Вона вимагала знищити не тільки накинуті євреям зовнішні обмеження, а й "внутрішнє ґетто" у психіці кожного єврея. Сучасні дослідники походження антисемітизму інколи недобачають суворості власних єврейських законів про сегрегацію. Покірний традиціям єврей не міг дотримуватись усіх 613 правил одягання, харчування, гігієни та поклоніння, якщо намагався жити за межами своєї закритої громади; шлюби з неєвреями були суворо заборонені. Оскільки юдейське право визначало, що єврейськість біологічно успадковується по материнській лінії, єврейських жінок ревниво охороняли. Дівчина, наважившись вийти заміж за чужого, могла сподіватися, що родина відмовиться від неї і її ритуально проголосять мертвою. Для боротьби з таким величезним соціальним тиском була потрібна неабияка рішучість, тож не дивно, що євреї, відцуравшись власної релігії, часто хапалися за крайні альтернативи, зокрема атеїзм та комунізм.

Haskalah, що вперше проступило в Берліні, пов'язане з ім'ям Мойсея Мендельсона (1729–1786), прототипа Лесінгового "Натана Мудрого". Природне відгалуження європейського Просвітництва, що вже панувало якийсь час у християнському світі, *Haskalah* намагалося змінити винятково релігійний зміст єврейської освіти і дати євреям доступ до головного річища європейської культури. Учні Мендельсона, відомі як *maskilim*, тямущі люди, знайшли собі прихильників у *shtetlakh* далі на схід, надто в Галичині, де почали відкриватися єврейські німецькомовні світські школи. Заборона *maskilim*, яку 1816 р. оголосив лемберзький рабин, свідчила про занепокоєність правовірних проводирів єврейської громади.

Як і слід сподіватись, обмежені освітні ідеали раннього *Haskalah* невдовзі набули ширшого змісту. Дехто з єврейських лідерів почав обстоювати повну асиміляцію, закликаючи євреїв брати участь в усіх сферах суспільного життя. Оборонці таких поглядів намагались обмежити єврейські звичаї приватним родинним колом та синагогою і вивести євреїв, які в усьому іншому нічим не відрізнятимуться від решти громадян, у широкий світ. При цьому зламано чимало традиційних табу, виникла потреба створити реформований юдаїзм — нову релігію, що з'явилась у Німеччині 1825 р. Реформований юдаїзм намагався примирити принципи єврейської релігії з вимогами життя в сучасному суспільстві; його прихильникам не конче було дотримуватись певних правил та обмежень. Він став нормою для більшості євреїв, що мігрували до Західної Європи та США, проте не зачепив численні традиційні єврейські громади Центральної та Східної Європи.

ПОГРОМИ

У квітні 1881 р. місто Єлисаветград в Україні стало сценою організованого погрому. То був вступний вибух у хвилі погромів, що протягом наступних трьох років накочувалась на єврейські громади Києва, Одеси, Варшави та Нижнього Новгорода. Перелякана вбивством царя Олександра II, російська влада майже нічого не робила, щоб не дати реакційним організаціям та міській потолочі обернути євреїв на громадського цапа розгрішення. *Погром* — давнє російське слово, і його вживали для означення координованого нападу однієї етнічної групи на іншу, жертвами погромів ставали різні народи, зокрема вірмени і татари. Після 1881 р. воно набуло додаткового значення нападу на євреїв[1].

Друга хвиля погромів сталася в 1903–1906 рр. Офіційна пропаґанда зумисне пов'язувала євреїв з революційними ворохобниками. 45 чоловік загинуло в Кишиневі (1903 р.), 300 — в Одесі (1905 р.), 80 — в Бялистоці. Загалом в інцидентах по всій імперії загинуло понад 800 чоловік.

Третя хвиля — 1917—1921 рр. — набагато перевершила всі попередні жахіття. Першу різанину в Новгороді-Сіверському вчинила Червона армія, вигадавши гасло "Бий буржуазію і жидів!". Українські націоналісти та російські білоґвардійці виявились іще жорстокішими. Денікінська армія висунула гасло *"Бей жида, спасай Россию!"*. 1700 євреїв убито в Проскурові (1919 р.), 1500 — у Фастові (вересень 1919 р.), 4000 — в Тетієві. Загалом загинуло понад 60 000 євреїв. Скільки серед них жертв громадянської війни, а скільки жертв антисемітизму — це вже інше питання[2].

Уночі з 22 на 23 листопада 1918 р., коли польська армія щойно відбила Львів (Лемберґ) в українців (див. с. 951), в кількох районах міста спалахнули сутички, польські вояки заявляли, ніби по них стріляли. Під час тієї нічної кривавої купелі загинуло десь 374 чоловіка, 55 з них — євреї. Три місії союзних держав не дійшли згоди про причини. Невже антисемітизм міг правити за головну причину, коли більшість жертв були християни? А проте про *лемберзький погром* розголосили по всьому світу, а після війни "польські погроми" не зникали з газетних заголовків. В інших місцях скоєно куди тяжчі звірства, проте Польщі не востаннє судилося приймати удари неприхильної преси[3]. [**ЛИЧАКІВ**].

У Західній Європі та в кількох великих містах Сходу поєднання юридичних полегшень і дедалі більшої єврейської асиміляції створило безпрецедентні можливості. Єврейські прізвища все частіше з'являлися в тогочасних списках фінансистів, правників, лікарів, письменників, учених, митців та політиків. То була доба, коли, за словами одного з її пестунчиків — Зиґмунда Фройда, — "кожен старанний єврейський школяр носив у своєму ранці міністерський портфель". Важливих віх, наприклад, досягнуто в Британії, де 1841 р. місто Лондон обрало барона Лайонела де Ротшильда своїм (позбавленим прав) депутатом парламенту, а 1868 р. Дізраелі став першим у Європі євреєм прем'єр-міністром.

Як бути точним, Бенджамін Дізраелі (1804–1881), граф Біконсфілд, онук колишнього імміґранта-сефарда з Венеції, міг би зарахувати себе до категорії

екс-євреїв. Навернувшись разом з усією своєю родиною до англіканської віри, він навіки розірвав з юдаїзмом, що, як казав його батько, "відтинає євреїв від великої вселюдської родини". "Так, — казав Дізраелі друзям, — я видерся нагору по змащеній жиром жердині".

А втім, як добре засвідчує кар'єра Дізраелі, успіх асиміляції становив загрозу для самого існування єврейської громади. Якби всі євреї наслідували його приклад, скоро б усі вони поставали екс-євреями. Через те, оскільки міґрація та асиміляція прискорювались, виникла реакція проти них. Зародження єврейського націоналізму (сіонізму), спершу в культурній, а згодом і в політичній формі, було частиною загальноєвропейського націоналістичного ухилу, проте сіонізмові посприяла й тривога, спричинена специфічними єврейськими обставинами. Культурний сіонізм виявився у так званому єврейському відродженні, що спромоглося перетворити "мертву" гебрайську літургійну мову на засіб спілкування, яким послуговувалась новітня література та повсякденна політика. Серед його піонерів були галицький сатирик Юзеф Перль (1774–1839), філолог І. Б. Левінсон (1788–1860) з Кременця, історик Нахман Крохмаль (1785–1840) з Тернополя і поет Єгуда Лейб Ґордон (1830–1892) з Вільно, автор вірша *"Hakitzah Ammi"* ("Прокидайся, народе"). Це відродження відіграло важливу роль у розвитку єврейської світської культури, що утвердилася через сто років в Ізраїлі, проте справило лише маргінальний вплив у Європі.

Відродження єврейської культури ідиш сталося трохи згодом. 1897 р. 90% євреїв за межею осілості та в Галичині розмовляли мовою ідиш як своєю рідною мовою. Хасиди широко вживали її і в письмовій формі, проте лише задля релігійних потреб. На зламі сторіч мові ідиш, яка використовувала гебрайську абетку, сприяли ті проводирі єврейства, що були проти як сіонізму, так і асиміляційної освіти в Польщі, Росії та Німеччині. Сорок чи п'ятдесят років мова ідиш забезпечувала життя розмаїтої преси, добірки яскравих творів *belles-lettres* та світської шкільної системи, яку підтримував, зокрема, Бунд. До найвидатніших письменників належать І. Л. Перец (1851–1915) із Замостя та Ісаак Башевіс Зінґер (1904–1992); обидва починали свою кар'єру як польські письменники.

Політичний сіонізм відрізнявся від решти виявів європейського націоналізму головно тим, що його священна національна земля лежала за межами Європи. А в решті аспектів він мав усі риси, властиві й іншим тогочасним національним рухам: самозречену мрійницьку еліту; складну ідеологію, основану на націоналістичній інтерпретації історії та культури; широкий спектр політичної думки; маси населення, які ще треба було переконати; цілий гурт ворогів і, попервах, жодного реального шансу на практичний успіх. Сіонізм зародився в 1860-х роках, коли були перші спроби послати єврейських колоністів до Палестини. Одна з тих колоній, *Hoveve Zion* ("Друзі Сіону"), 1882 р. одержала фінансову підтримку від барона Едмунда де Ротшильда. Перша загальна конференція сіоністів відбулася через два роки в Катовіце в Силезії, а єдину Всесвітню сіоністську організацію (ВСО) створено на з'їзді в Базелі у Швейцарії 1897 р. До засновників руху належали переважно польські рабини з незалежним мис-

ленням, як-от Цві Герш Калішер (1795–1874) з Торуня і Самуїл Могилевер (1824–1898) з Бялистока, проте провід у ВСО дістався справді активним діячам на чолі з народженим у Будапешті журналістом Теодором Герцлем (1860–1904); згодом його очолювали Давид Вольфсон (1856–1914), кельнський банкір, і Хаїм Всйцман (1874–1952), учений-хімік, що працював у Манчестері. Зародки сіоністської ідеології можна добачити в Крохмалевій праці "Настанови заблуканим" (1851 р.), проте найвиразніше вона сформульована в трактаті "Самовизволення" (1882 р.) доктора Лео Пінскера, лікаря з Одеси, та в Герцлевій книжці *"Der Judenstaat"* ("Єврейська держава", 1896 р.).

З самого початку гострі суперечності відокремлювали релігійне крило сіонізму — *Mizrachi*, або "духовний центр", — від світських націоналістів, яких було більше. Не менш глибока незгода відокремила соціалістичне крило, яке спиралось на партію *Poalei Zion* ("Робітники Сіону") Давида Ґріона, або ж Бен-Гуріона (1886–1973), народженого в Плоцьку на Віслі, від інтегральних єврейських націоналістів, що згодом згуртувались у сіоністське ревізіоністське угруповання Володимира Жаботинського (1880–1940). Спільною для цих усіх груп була переконаність, що життя для євреїв у Європі стає дедалі нестерпнішим. Тим часом майбутнє сіонізму залежало від трьох великих невизначеностей: мінливих рівнів антисемітизму, радикалізації єврейських мас Східної Європи та переговорів за придатний шмат території. Жоден сіоніст не міг тоді бути певним швидкого розв'язку. Переговори про здобуття сіоністської батьківщини були майже безрезультатні. Герцлеві аудієнції в турецького султана протягом 1901–1902 рр. скінчилися нічим, а 1903 р. британська пропозиція надати землю на верховинах Кенії в Східній Африці розколола ВСО згори до самого низу. Цей сумний досвід зміцнив переконаність, що сіоністську мрію не можна відривати від історичної "землі Ізраїля" в Палестині. І тут не можна було досягнути жодного поступу, аж поки Британія 1916 р. завоювала Єрусалим, а згодом з'явилася Балфурова декларація.

Антисемітизм у значенні "ненависть до євреїв" був притаманний усім періодам європейської історії. Його причини класифікували як релігійні, економічні, соціальні та культурні. А по суті це порочний психологічний синдром, бо стереотипне ставлення до євреїв породжує спрямовані проти них звинувачення в змовах та зраді. Антисемітизм обернув єврейську громаду на архетипного цапа розгрішення за всілякі негаразди. Його жарини тліли завжди, спалахуючи або пригасаючи з причин, які не дуже легко пояснити. Але наприкінці XIX ст. його роздмухала міґрація, внаслідок якої чимало європейців уперше зіткнулися з євреями, крім того, несприятливі соціальні обставини, надто в неперервно зростаючих містах, а також піднесення націоналізму, коли багато людей стали менш толерантними до етнічного та культурного розмаїття. Антисемітизм зринув на поверхню в російських погромах, у справі Дрейфуса у Франції, в лиховісній вигадці про "Протоколи сіонських мудреців"[52].

З іншого боку, представники ліберальної громадської думки вважали, що терпіння та освіта усунуть наявні на той час тертя. Добре інтеґровані єврейські

громади, як-от Англо-єврейське товариство в Лондоні, відверто засуджували те, що видавалося їм прагненням сіоністів перебільшувати антисемітизм задля політичної мети. 1911 р. такий погляд висловила, наприклад, *"Encyclopaedia Britannica"* ("Британська енциклопедія"): "З відмиранням антисемітизму єврейський націоналізм зникне"[53]. Навряд чи можна було ще тяжче помилитись, бо й антисемітизмові, і єврейському націоналізмові судилося зростати. І то до такого ступеня, що вони живили один одного. Годі було тільки передбачити, що антисемітизм, поширений у Росії, Польщі та Україні — країнах із найчисленнішим єврейським населенням, — набуде найзгубніших форм у Німеччині та Австрії, де євреїв жило відносно небагато.

Надто великий успіх радикальні єврейські політичні течії мали серед єврейських мас на Сході. Сіонізм був лиш однією з конкурентних течій. Революційний комунізм, що засуджував усі форми націоналізму, зокрема й сіонізм, теж приваблював багато євреїв, чи, радше, екс-євреїв. Саме вони великою мірою породили феномен, що його один з них назвав "неєврейським євреєм"[54]. Соціалістичний єврейський робітничий союз (*Бунд*), що прагнув поліпшити становище євреїв у тих суспільствах, де вони жили, був проти і сіоністів, і комуністів.

Зостається ще одна дивовижна загадка: чому європейські євреї зробили такий значний внесок в усі царини європейської культури та наукових досягнень? Цей тогочасний феномен породжував як заздрість, так і захват, йому давали найрізноманітніші оцінки та пояснення. Єврейська вправність, безперечно, зачепила оголені нерви відчайдушних оборонців християнської цивілізації Європи і тих нездар, які відчули загрозу, побачивши успіхи "безрідних космополітів" та "чужих". А ретроспективно єврейські успіхи можна цілком обґрунтовано пов'язати з психологічними стимулами, мобілізованими в родинах, що намагались подолати як зневагу закритих єврейських громад, які вони покинули, так і підозри переважно християнського суспільства, де вони прагнули здобути визнання. Ті успіхи вочевидь були пов'язані і з єврейською любов'ю до освіти, яка походила з вивчення Тори, але яку можна було легко спрямувати на раннє вивчення іноземних мов, здобуття правничого вишколу або наукового досвіду. Успіхи, певне, пов'язані і з дедалі ширшими межами знань та комунікацій, ситуацією, коли люди з міжнародними зв'язками мали перевагу над співгромадянами, які сиділи вдома. Для талановитого індивіда певний ступінь небезпеки може виявитися сприятливим. [$E = mc^2$], [WIENER WELT].

WIENER WELT
[ВІДЕНСЬКИЙ СВІТ]

З 1848 по 1914 р. населення Відня збільшилось у п'ять разів, сягнувши десь двох мільйонів. А єврейське населення Відня збільшилось у тридцять п'ять разів, з 5000 до 175 000, зрісши від 1% (1848 р.) до 9% (1914 р.).

Євреї прийшли до Відня, тікаючи від традиційного єврейського життя на Сході, зокрема в Богемії та Галичині, і прагнучи дістати сучасну світську освіту. Тому кількість євреїв у віденських вищих школах, університеті та серед фахівців була дуже велика. За доби найвищого злету — 1881—1886 рр. — вони становили 33% студентського загалу. 1914 р. вони становили 26% студентів-правників і 41% студентів-медиків. 1910 р. 43% викладачів були євреї. 1936 р. 62% віденських правників мали єврейське походження, серед лікарів євреї становили 47%[1].

Проте цифри — це ще не все. Завдяки особливим обставинам — дедалі більшій кількості фахівців серед свого загалу — віденські євреї сформували бастіон буржуазії. Вони були видатними покровителями та активними учасниками освітньої, культурної та мистецької доброчинності. Як переважно іммігрантська меншина, що прагнула утвердити свою рівність, євреї становили хребет ліберальної політики та соціалістичного руху. Як народ, що різною мірою відкинув свою культуру, вони дуже швидко переймали всілякі новації та модернізм у світі культури. Досвід віденських євреїв став наукою для пізнішої хвилі єврейської міґрації до Америки. "Близько 1900 р. віденські євреї становили лиш одну з могутніх сил європейського авангарду. Проте саме євреї зробили Відень тим, чим він став у царині сучасної культури"[2].

Добірка прізвищ може засвідчити глибину та розмаїття єврейських талантів:

Музика: Малер, Шенберґ, Корнґольд — композитори; Ґвідо Адлер — музикознавець; С. Зульцер — літургіст; Ед. Ганслік — критик; Й. Йоахим — скрипаль. *Філософія*: Т. Ґомперц, Л. Вітґенштайн та *Wiener Kreis* (Віденський гурток): Франк, Ган, Нойрат. *Право*: Ю. Ґлазер, Й. Унґер — юристи; Е. Штайнбах, Ю. Офнер — соціальні законодавці; О. Лефлер, З. Тюркель — кримінологи. *Медицина*: Цукергандль — анатом; Шенк — ембріолог; Штайнах — фізіолог; Ґрубер — гігієніст; Ландштайнер — гематолог; фон Баш — патолог; Пік — фармаколог; Бенедикт — невропатолог; Карплюс — невролог; Фройд, Адлер — психотерапевти; Касовіц — педіатр; Кляйн — офтальмолог; Мандль — хірург; Гальбан — гінеколог; Нойбурґер — історик медицини. *Література*: А. Шніцлер, Й. Рот, С. Цвайґ, Р. Бер-Гофман, М. Герцфельд — письменники; М. Сепс, М. Бенедикт, Т. Герцль, Ф. Аустерліц — видавці та журналісти; К. Краус — критик. *Політика*: Н. Бірнбаум — єврейський автономіст; Т. Герцль — сіоніст; Євгенія Шварцбах — реформатор освіти; Жозефіна фон Вертгаймштайн — господиня ліберального салону.

Ставлення віденських євреїв до юдаїзму було непросте. Численна група вірних підтримувала міські синагоги, провід над якими належав праведному головному рабинові Моріцу Ґюдеманові (1835—1918). Існували також конґреґації сефардів та хасидів. Проте чимало людей, яких мали за євреїв, думали про себе як про "екс-євреїв". Малер — лиш один з того великого континґенту, що навернувся до католицизму. Фройд — один з тих, хто відкинув усяку релігію. "Я охоче і гордо кажу, що я єврей, — писав він, — хоча моє ставлення до будь-якої релігії критично неґативне"[3].

Крім того, слід пам'ятати, що євреї не становили ні єдиної, ні найчисленнішої іммігрантської групи у Відні. Місто прийняло більше слов'ян та мадярів, ніж євреїв, і чимало з них посідали найнижчі щаблі соціальної ієрархії. Придивляючись до австрійського антисемітизму на зламі сторіч, не слід недобачати загальної ксенофобії, частину якої він становив. Як довів найвідоміший віденський антисеміт — Адольф Гітлер, — ненависть до євреїв часто супроводилась (а інколи й поєднувалась із нею)

зневагою до слов'ян. Параноя про "єврейський більшовизм" має глибоке віденське коріння.

Не слід забувати і про власні упередження євреїв. Вестернізовані євреї відчували спокусу дивитися згори вниз на євреїв зі Сходу: "Франкфуртський єврей зневажає берлінського єврея, берлінський єврей зневажає віденського єврея, а віденський — варшавського єврея". І всі вони зневажали євреїв Галичини, "найупослідженіших"[4].

Навіть головний рабин міг висловлювати двозначні думки. Відповідаючи одній дамі-католичці, що попросила його прочитати її брошуру про антисемітизм, він відповів у психоаналітичному дусі, кажучи, серед іншого, що "християнство опинилось у сумнівній ролі гермафродита":

"Християнин уклякає перед образом єврея, заламує собі руки перед образом єврейськості: адже християнські апостоли, свята і псалми — єврейські. Найвільніший від [такої суперечності] антисемітизм. Змушені шанувати єврея як Бога, антисеміти помщаються на решті євреїв, трактуючи їх як дияволів...

Ви можете сказати, люба пані, що арійський народ визволив євреїв. Це не так. Арійський народ скинув пута середньовіччя. Це лиш один з виявів того спокійного і поступового впливу, що його справляє на людство єврейська Біблія"[5].

Головний рабин переконував: "Юдаїзм спонукає мене любити і шанувати кожного".

Гірко-солодка атмосфера Відня поєднувала прикрощі з веселощами. Імператорові доводилося підтримувати рівновагу. Коли 1897 р. міським головою був обраний відвертий антиєврейський політик Карл Люґер, Франц-Йосиф відмовився потвердити вибори. Зласкавившись через два дні роздумів, він погодився з результатами виборів і водночас нагородив медаллю головного рабина Ґюдемана.

Звісно, більшість євреїв не досягали не те що блискучого становища, а навіть заможності. З погляду статистики, переважна частина європейського єврейства на початку XX ст. зоставалася точнісінько такою, як і сто років тому, — розпорошеною масою вбогих і надміру побожних сільських громад, що брьохались у незмінному болоті колишніх польських провінцій. У багатьох аспектах властивий їм світогляд мав куди менше спільного зі світоглядом їхніх дітей, що міґрували на Захід, ніж із світоглядом злиденних і надміру побожних селян, серед яких вони жили здавна. Ці знедолені *Ostjuden*, східні євреї, завжди були мішенню багатьох упереджень — з боку не тільки місцевих жителів, а й тих євреїв, які дістали освіту в Німеччині та Австрії й залишили давній єврейський світ далеко позаду[55].

Європейський імперіалізм наприкінці XIX ст. відрізнявся від ранніх форм імперіалізму кількома важливими аспектами. Він був частиною всесвітньої боротьби за контроль над рештою ще не загарбаних країн, придатних для експлуатації. Стало очевидним, що світові ресурси обмежені: країни, які швидко

збудували свої колоніальні імперії, здобули постійну перевагу; ті, що забарились, могли вже довіку не ввійти до "першої категорії". Протягом двох десятиріч після 1875 р. півдесятка європейських країн захопили понад чверть усього земного суходолу. Колонії тоді вважали за інтегральну частину розвиненої індустріальної економіки. Надходження сировини, дешевої робочої сили та напівфабрикатів мали, за планами, максимально піднести добробут "материнської країни". Відбувся як якісний, так і кількісний стрибок в інтенсивності експлуатації. На думку декого зі спостерігачів, зокрема й марксистів, дедалі сильніша конкуренція за колоніальні ресурси неминуче мала призвести до міжнародного конфлікту. Ленінський *"Імперіалізм як найвища стадія капіталізму"* (1916 р.) — типова праця такого жанру.

Політико-економічний матеріалізм був підтриманий свідомою культурною місією "європеїзації" колоній за подобою держав-колонізаторів. І тут дуже важливу роль відіграли християнські місіонери, хоча їхній зв'язок з органами політичної влади та з торговельними компаніями рідко коли був безпосередній. На відміну від своїх попередників, як-от іспанських місіонерів в обох Америках, вони часто ставили перед собою широкі завдання, охоплюючи медицину, світську освіту, адміністративні реформи й технологічні новації.

Імперські держави намагались експлуатувати військовий потенціал колоній. Запровадження колоніальних полків у Європі було такою ж дивиною, як і прибуття перших європейських вояків до заморських територій.

Оскільки на карті земної кулі дуже швидко не залишилось незайнятих місць, європейські імперіалісти були змушені зосереджувати свою увагу на дедалі меншій кількості цілей. Американці вже скинули з себе пута колоніалізму. Більша частина Азії була загарбана ще в попередні історичні періоди. На початку 1880-х років залишалися тільки Африка, Індокитай, Китай і тихоокеанські острови.

Важливо розрізняти різні типи наявних тоді колоній. Британія утримувала найбільшу колоніальну імперію мінімальним військовим коштом. Вона й далі великою мірою спиралась на тубільних володарів і на місцеві війська. В Делі було менше британських урядовців, що правили чотирьохсотмільйонним індійським населенням, ніж у Празі австрійських бюрократів. Усі великі території, де жили британські іммігранти, дістали статус самоврядних домініонів: Канада — 1867 р., Австралія — 1901 р., Нова Зеландія та Ньюфаундленд — 1907 р., Південна Африка — 1910 р. Натомість Франція дотримувалась політики тісної інтеграції. Алжирські і туніські департаменти були приєднані до адміністративної системи самої Франції. Еміграція французів, а надто ельзасців та лотаринжців, переміщених унаслідок франко-прусської війни, до Північної Африки мала офіційну підтримку. Така централізація була ближча до російських традицій, ніж до британських, і породила величезні проблеми, коли настав час розривати зв'язки.

Африка, "Чорний континент", чимало своїх географічних таємниць ховала аж до недавнього часу. На її північному узбережжі європейські колонії існува-

ли з давнього давна, проте джерела Нілу, що зрошував землю фараонів, по-справжньому відкрито лише 1888 р. Місіонери-дослідники, як-от Давид Лівінґстон, ще в 1870-х роках могли на кілька років загубитись у джунглях. Усупереч європейським переконанням, Африка не мала ні організованого уряду, ні впорядкованої релігії, а величезне розмаїття мов та культур спростовувало твердження, буцімто всі африканці — дикуни кам'яного віку. Проте "боротьба за Африку" точилася на підставі припущення, що тамтешні землі й народи призначені стати чиєюсь власністю. Нерівність військової технології була така величезна, що навіть великі царства Західної Африки могли вчинити не більший опір, ніж ацтеки та інки. Абісінія була єдиною тубільною імперією, що зберегла свою незалежність, — мабуть, тому, що дотримувалась коптського християнства.

Китай, що виплекав найдавнішу в світі цивілізацію, мав і свого імператора, якого визнали європейські уряди. До справжньої колонізації за африканським типом годі було братися, тож нормою стали всілякі оренди територій та торговельні концесії. Китайський імперський уряд мав навіть таку велику вагу для європейців, що 1901 р. вони встановили над ним спільний протекторат. Цей принизливий епізод став стимулом, що привів через десять років до створення Китайської Народної Республіки і початку новітньої китайської історії. [БОКСЕРИ].

БОКСЕРИ

14 СЕРПНЯ 1900 р. десь о другій годині дня багатонаціональний рятувальний корпус пробився до Пекіна після десятиденного маршу з Тяньцзіня. Він зняв облогу з укріпленого пекінського кварталу для іноземців, що вже вісім тижнів був відрізаний від зовнішнього світу.

Наприкінці владарювання імператриці-вдови Китай охопило "боксерське повстання" — ксенофобський рух, що намірявся вигнати всіх "чужоземних шайтанів" та всі їхні витвори. Повстанці, європейська назва яких походить від їхньої китайської емблеми — "кулака праведної гармонії", — були розлючені всім європейським — від залізниць до християнства. Вони вважали, що іноземні дипломатичні місії чинять лихий вплив на їхній власний уряд. Намагаючись спекатися їх, боксери не вагались убивати європейських місіонерів та дипломатів, заходилися вирізати китайських християн і спалили чималу частину старого міста. Принаймні частина імперських урядовців допомагала їм, регулярні китайські війська теж приєдналися до них.

В історії Європи китайська експедиція 1900 р. унікальна в тому розумінні, що на коротку мить об'єднала в спільному пориві всі держави. Британці, французи, німці, італійці, росіяни, американці та японці об'єднали сили задля ліквідації спільної загрози. Іноземний квартал обороняли моряки різних національностей під командою британського посланника сера Клода Макдоналда. Рятівний корпус із 20 000 вояків на чолі з генералом сером Алфредом Ґейзлі складався з росіян, американців, японців

та бригади індійських військ. Постійний експедиційний корпус із 20 000 німецьких військ під командою фельдмаршала графа фон Вальдерзе прибув лише наприкінці вересня, проте його якнайшвидше відкликали.

Адже солідарність європейців розвалилась, тільки-но зникла безпосередня загроза. Німеччина та Італія наполягали на репараціях, набагато вищих за суми, яких вимагали їхні партнери. Росія відмовилась брати участь у переслідуваннях китайців, відповідальних за різанину, тимчасом як насправді її війська, заполонивши Маньчжурію, влаштували власну криваву бойню. Британія та Німеччина вкрай по-різному тлумачили остаточну угоду. Не вперше і не востаннє всі учасники продемонстрували, що європейську єдність, якщо вона взагалі існує, найкраще схарактеризувати як щасливий миттєвий подарунок долі[1].

Сусідка Китаю — Японія — до 1855 р. була цілковито закрита для зовнішнього впливу, проте так швидко збагнула суть європейських звичаїв, що за короткий час спромоглася збудувати власну колоніальну імперію, захопивши спершу Корею, а потім китайську Маньчжурію. Разюча перемога Японії над Росією під час війни 1904–1906 рр. як на суходолі, так і в морі стала однією з тогочасних сенсацій, розбивши чимало найулюбленіших європейських ілюзій.

Тихоокеанські острови найдовше зберігали свою свободу. На фінальному етапі імперіалістичних загарбань Німеччина захопила Західне Самоа (1898 р.), США — Гаваї (1900 р.), а Нові Гебриди стали англо-французьким кондомініумом (1906 р.).

Європейський імперіалізм, становлячи завдяки "європеїзації" один з наймогутніших формотворчих впливів новітнього світу загалом, вплинув, крім того, і на саму Європу, що зазнала різноманітних струсів та змін. Він поділив європейські держави на ті, що виявились *imperiumgültig*, гідними імперії, і на ті, що ні, додавши ще одна ланку до давньої категорії "історичних" та "неісторичних" націй. Імперіалізм значно посприяв розвиткові економіки, а звідси й зростанню військового потенціалу тих країн, що збудували імперії, стратегічний баланс порушився на користь Західної Європи. Європейці стали набагато обізнаніші з неєвропейськими культурами та екзотичними "колоніальними" продуктами. Подекуди, як, скажімо, в Британії, люди краще знали Тибет або Бечуаналенд, ніж своїх європейських сусідів. Але імперіалізм ще й посилив європейські релігійні та расові упередження, створивши бар'єри та комплекси, які зникли тільки з самими імперіями. Ці упередження доходили до крайнощів; наприклад, 1904 р. місто Гамбург виставляло гурт самоанських жінок у місцевому зоопарку[56].

Як і провіщали песимісти, наприкінці сторіччя почалися колоніальні конфлікти. 1898 р. Британія та Франція мало не зчепилися між собою, коли їхні експедиційні війська зіткнулися біля Фашоди в Судані. В 1899–1902 рр. британська війна проти двох бурських республік у Південній Африці була ускладнена тим, що бурам допомагала Німеччина. 1906, а потім 1911 р. французькі

спроби здобути контроль над Мароко зіткнулися з активними німецькими протестами. Проте колоніальне суперництво жодного разу не призвело до загальної війни, хоч, звісно, збільшувало кількість взаємних нарікань, але їх звичайно можна було стишити якою-небудь "політикою відчинених дверей" для торговельних інтересів, запровадженою, наприклад, і в Китаї, і в Мароко.

Ключем до імперського успіху була морська могутність. Військові кораблі захищали всесвітні торговельні інтереси, з таким завданням нізащо не впоралося б суходільне військо. (Класичне дослідження — *"Вплив морської могутності на історію, 1660–1783 рр."* (1890 р.) — написав американський адмірал Алфред Тєєр Мегеп). 1898 р. показав, що означає панування на морі. Цього року під час іспансько-американської війни флот США позбавив Іспанію решти її колоній — від Куби до Філіпін. Водночас німецький морський статс-секретар (міністр) фон Тірпіц ухвалив стратегічний план будівництва кораблів, щоб кинути виклик британським дредноутам. Гонка озброєнь почалася.

Пізня імперська Росія була дивовижним утворенням. Її очевидні ґанджі надолужували начебто невичерпні запаси сили та енергії. Ще досить давно Алексіс де Токвіль та інші автори вказували на неї як на єдину державу, спроможну в майбутньому кинути виклик США. Вона мала найбільшу на земній кулі консолідовану державну територію, найчисленніше населення в Європі, найбільшу у світі армію. Для Європи Росія була головним джерелом сільськогосподарського імпорту, а маючи несказанні мінеральні ресурси, — ще й головним реципієнтом зовнішніх інвестицій. У царині культури Росія нещодавно вийшла наперед як одна з найяскравіших зірок європейського небосхилу. Російська мова, що не мала багатої літературної традиції, зненацька набула зрілості. Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Достоєвського і Чехова можна назвати велетнями світової літератури. Завдяки Мусоргському, Чайковському, Римському-Корсакову російська музика досягла неперевершених висот. *Balet Russe* і театральна школа Станіславського не мали собі рівні. А з соціального погляду Росія й далі залишалась відсталим селянським суспільством колишніх кріпаків. Проте доля селян поліпшувалась, і ніде більше селянське питання не привертало такої пильної уваги. Аграрні реформи П. А. Столипіна в 1906–1911 рр. дали селянам змогу міґрувати та купувати землю. В очах європейців російська відсталість великою мірою була замаскована блискучим царським двором і потоком російських аристократів, купців, митців та професорів, що були цілком інтеґровані в кожен аспект європейського життя. З погляду політики, про Росію гадали, ніби вона після 1905 р. робить поважні кроки в бік лібералізму, національні проблеми здебільшого були притлумлені. Над усе Росія потребувала стабільності; внутрішні кризи часто були спровоковані побічними наслідками зовнішніх війн. Росії треба було усвідомити, що її величезний потенціал полягав у безмежному продовженні європейського миру. [ЧОРНОБИЛЬ].

ЧОРНОБИЛЬ

"ЧОРНОБИЛЬ, див. ЧАРНОБИЛЬ. Невелике містечко в Україні на річці Прип'ять за 20 верст від її впадіння в Дніпро, за 120 верст від Києва. 6483 жителі: православних — 2160, старовірів — 566; католиків — 84; ізраелітів — 3683. Замок і маєток, власність графа Владислава Ходкевича, замок мальовниче височить на пагорбі над трьома річками. Місто живе з річкової торгівлі, рибальства та вирощування цибулі"[1].

Польський "Географічний словник", з якого взято наведений вище витяг, опубліковано 1880 р. з вигаданою назвою, яка мала ввести в оману царську цензуру. Словник містив статтю про кожне містечко та село, що колись належали Речі Посполитій. Чорнобиль — типове містечко на тих широких просторах, що колись становили частину Польщі, а згодом стали частиною Російської імперії й Радянського Союзу. Його єврейські жителі назвали б його своїм *shtetl*. Польські землевласники, єврейські міщани та українські селяни мирно жили там не одне сторіччя.

Чорнобиль уперше з'явився на карті 1193 р., тоді то були мисливські угіддя українського князя Ростиславича. Згодом Чорнобиль опинився у Великому князівстві Литовському, де став власністю корони. Замок збудовано для захисту від татарських нападів. 1566 р., за три роки до того, як українські землі Великого князівства перейшли до Польського королівства, Чорнобиль був навіки подарований капітанові королівської кавалерії Філонові Кмиті, що відтоді звав себе Кмита Чарнобильський. Згодом завдяки шлюбам Чорнобиль перейшов до Сапіг, а 1703 р. — до Ходкевичів. Російська імперія анексувала його 1793 р. після другого поділу Польщі.

Чорнобиль мав дуже багату релігійну історію. Єврейську громаду, що становила абсолютну більшість, напевне, завіз Філон Кмита як своїх аґентів та орендарів під час польської колонізаційної кампанії. Згодом серед них були, безперечно, як хасиди, так і православні євреї. Місцеве українське селянство після 1596 р. масово наверталось до греко-католицької (уніатської) віри, а згодом царі силоміць навертали його до російського православ'я. 1626 р., на вершині контрреформації, Лукаш Сапіга заснував домініканську церкву та монастир. Тієї доби Чорнобиль вочевидь був осередком толерантності. В містечку була група старокатоликів, які не корилися постановам Тридентського собору, а в XVII ст. там з'явився гурт *розкольників*, старовірів з Росії. Всі вони щасливо уникли найтяжчих страхіть повстання Хмельницького 1648–1654 рр. і гайдамаччини 1768–1769 рр., гусари Ходкевича піймали і жорстоко стратили одного повстанського ватажка — Бондаренка. Домініканський монастир царська влада конфіскувала 1832 р., церкву розкольників — 1852 р.

З 1880 р. доля Чорнобиля мінялася не раз. 1915 р. його окупували німці, а під час громадянської війни за нього воювали більшовики, білі та українці. Під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр. Чорнобиль спершу захопило польське військо, а потім червона кавалерія. З 1921 р. він увіходив до складу Української РСР і зазнав масових жертв під час сталінської колективізації та голодомору. Польське населення було депортоване під час прикордонних чисток 1936 р. Єврейську громаду винищили нацисти під час німецької окупації 1941–1944 рр. Через двадцять років Чорнобиль вибрано

місцем для однієї з перших радянських атомних електростанцій. З 1991 р. він у складі України. [**ЖНИВА СКОРБОТИ**], [**"КОНАРМИЯ"**].

"Большая Советская Энциклопедия" не згадує жодного з цих фактів. Стаття з шести рядків сповіщає лише про райцентр Української РСР, що має чавуноливарний завод, сироробну фабрику, ремонтну корабельну базу, художні майстерні та медичне училище[2].

Назва "Чорнобиль" походить від одного зі слов'янських слів, якими називають рослину полин (*Artemisia*), що цвіте на довколишніх болотах. У Біблії полин використовують як синонім до слова "гіркота", а звідси — й до гніву Господнього:

"... і велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин... і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона..."[3].

Для кожного, хто розуміє Новий Заповіт буквально, Чорнобильський вибух 26 квітня 1986 р., безперечно, спричинений гнівом Господнім.

Пізньоімперська Німеччина була країною, яка почувалася найошуканішою своїм імперським досвідом. У багатьох аспектах то була взірцева держава XIX ст. — новітня, наукова, національна, заможна і сильна. Проте її уподібнювали до чудової машини з однією незакріпленою шестірнею — машина стала труситись, перегріватись і зрештою, внаслідок свого вибуху, зруйнувала всю фабрику. За Вільгельма II (правив 1888–1918), чию всохлу руку вважали за символ ґанджів його країни, Німеччина стала зарозуміла й агресивна. Могутня німецька індустріалізація сталася пізніше, ніж індустріалізація в Британії та Франції. Політичне об'єднання відбулося лише 1871 р. Через те німецька колоніальна імперія не досягла тих розмірів, на які начебто заслуговували гордощі та звитяга Німечини. Німецьку ідею *Lebensraum*'у, життєвого простору, вперше висловлено у зв'язку з її скромними колоніальними загарбаннями. Якщо дивитись об'єктивно, невигоди Німеччини були скорше уявні, ніж реальні: адже її економічне проникнення в сусідні простори Східної Європи більше ніж надолужувало брак далеких колоній. Проте психологічне невдоволення було дуже глибоке. Кайзер та його двір не бачили, що саме мир — ключ до остаточного запанування Німеччини на європейській економіко-політичній сцені. [$E = mc^2$].

Модернізм. Політичний неспокій Європи був доповнений численними культурними течіями *fin de siècle*, які часто об'єднують під загальною назвою "модернізм". Модернізм означає низку фундаментальних розривів із традицією, які набагато перевершують звичайні коливання інтелектуальної моди. Як писав один критик, "Мету п'яти сторіч європейських зусиль вочевидь занедбано"[57]. Модернізм зачепив усі види мистецтва, і теоретики часто пов'язують його з іншими фундаментальними змінами тієї доби, а саме: Фройдовою психологією, Ейнштейновою теорією відносності, Фрейзеровою антропологією і навіть

з анархічною політикою. Байдуже, був модернізм чи ні прямим відображенням соціально-політичних напруг, його, безперечно, супроводила непогамовна тривожна невдоволеність. [АРІЦІЯ], [ЗВУК].

Вчискучий і неврівноважений німець Фрідріх-Вільгельм Ніцше (1844–1900), професор Базельського університету, висловив чимало найразючіших думок тієї доби. Одного разу він порівняв філософа з "динамітною паличкою", а своїми творами *"Так казав Заратустра"* (1883–1884 рр.), *"Генеалогія моралі"* (1887 р.), *"Присмерк богів"* (1889 р.), *"Жадання влади"* (1901 р.) спромігся підірвати усталені погляди. Ніцше лаяв християнство, демократію і визнані норми моралі. "Мораль, — пояснював він, — це стадний інстинкт індивіда". А "релігія — світ чистої вигадки". Сучасне людство гідне зневаги. Замість нього, "кажу вам, прийде надлюдина". Панівна еліта завжди утверджувалась насильством. "Білява бестія, спрагла здобичі й перемог, — тут годі помилитися". Ніцше найзухваліше проголосив: *"Gott ist tot* (Бог мертвий), — додавши: — Певне, ще є печери, де й досі можна бачити його тінь". Смерть Бога мала звістувати визволення.

Ніцше, здавалось, проповідував, що життя не має сенсу, якщо сильний не владарює. Вороги вважали Ніцше за пророка зіпсутості й культивованої ірраціональності. Ніцше став для філософії тим, чим К'єркеґор був для теології, обидва вони — піонери екзистенціалізму. "Християнство надумало проголосити, що світ лихий та огидний, — заявив Ніцше, — і зробило його лихим та огидним"[58]. [ГЛУПОТА].

$E = mc^2$

28 СІЧНЯ 1896 р. німецький міністр внутрішніх справ задовольнив незвичайне прохання про відмову від громадянства. Прохач, житель Швейцарії, мав тільки шістнадцять років. Він не склав вступних іспитів до *Eidgenössische Technische Hochschule* (Швейцарського політехнікуму) в Цюриху і навчався в кантональній школі в Арау. Народившися в Ульмі і вирісши в Мюнхені, учень-утікач ненавидів реґламентацію німецького шкільництва. Він не любив своєї початкової католицької школи й рано втік з гімназії. Після того як його родина переїхала до Мілана, він почувався дуже непевно. Як і багато колишніх екс-євреїв, він дотримувався антирелігійних поглядів, був пацифіст і прихилявся до радикального соціалізму. Єдиним його талантом була математика.

Нарешті вступивши до політехнікуму, Альберт Ейнштейн (1879–1955) тікав з лекцій, але провадив у лабораторіях власні електродинамічні дослідження. Він товаришував із Фрідріхом Адлером, що згодом вбив у Відні австрійського прем'єр-міністра. Працюючи у Швейцарському патентному бюро в Берні в 1901–1905 рр., Ейнштейн і далі сушив собі голову над теоретичними висновками праць Максвела, Герца та Маха.

За чутками, здогад Ейнштейна про відносність часу і простору був навіяний його щоденними трамвайними поїздками вгору по вулиці Крам-ґасе в Берні, коли він уявляв собі, ніби мчить до годинникової вежі зі швидкістю світла. Припускаючи, що світлові хвилі, відтворюючи його образ, рухаються з тією самою швидкістю, він роками запиту-

вав себе, чи зможе він побачити себе в дзеркальці водія. Хай там як, сформулювавши принцип "відносності одночасності", Ейнштейн визначив, що природа не знає миттєвих взаємодій. Якщо швидкість світла абсолютна — близько 300 000 кілометрів за секунду, — інтервали часу та простору відносні. 1905 р. у часописі *"Annalen der Physik"* ("Аннали фізики") Ейнштейн опублікував статтю "Чи залежить інерція тіла від його енергетичного заряду?" В статті було рівняння, що згодом переверне класичну фізику й закладе підвалини ядерної доби. Якщо e — енергія, m — маса, а c — швидкість світла, $e = mc^2$.

Згодом на додачу до своєї спеціальної теорії відносності Ейнштейн створив загальну теорію відносності (1916 р.), заступивши Ньютонові закони тяжіння. Він зробив величезний внесок у розвиток квантової фізики. З 1914 р. Ейнштейн працює в інституті кайзера Вільгельма в Берліні, 1921 р. його нагороджено Нобелівською премією.

Коли ще не було доказів, що запропоновані теорії правильні, Ейнштейн дуже хвилювався. "Якщо відносність виявиться слушною, — сказав він одного разу, — німці назвуть мене німцем, швейцарці — швейцарцем, а французи — видатним ученим. А якщо відносність виявиться хибною, французи назвуть мене швейцарцем, швейцарці — німцем, а німці — євреєм"[1].

1933 р., коли Ейнштейн шукав у Парижі притулку від нацистів, Collège de France не взяв його на роботу, бо в нього було німецьке громадянство, таким чином змусивши вченого виїхати до США: Європа втратила свій найблискучіший розум.

ЗВУК

НАПРИКІНЦІ 1888-го чи на початку 1889 р. уже літнього Роберта Бравнінґа попросили прочитати в його домі трохи віршів для Едісонового "вдосконаленого фонографа". Поет став читати свого найпопулярнішого вірша:

I sprang to the stirrup, and Joris, and he;
I galloped, Dirck galloped, we galloped all three.
"God Speed!" cried the watch, as the gatebolts undrew;
"Speed!" echoed the wall to us galloping through.
Behind shut the postern, the lights sank to rest,
And into the midnight we galloped abreast.
Not a word to each other, we kept the great pace
Neck by neck, stride by stride, never changing our pace;
I turned in my saddle, and... and...

Я скочив у сідло, і Йорі верхи сів зі мною,
Я мчав, Дірк мчав, ми мчали усі троє.
"Шалений лет!" — гукає варта біля брами.
"Лет, лет!" — двигтить земля під румаками.
Позаду клацають замки, вогні далекі гаснуть,
І коні рвуть грудьми безкраю ніч прекрасну.

Ні слова поміж нас, чвалують коні глухо,
Стремена наші в ряд, мов скуті спільним рухом.
Я озирнувсь, і... і...[1]

Після кількох рядків поет затнувся і признався, що забув слова вірша, написані понад сорок років тому. Оговтавшись, він додав під оплески, що ніколи не забуде дня, коли розмовляв зі славетною Едісоновою машиною. Цей експромт і недатований виступ стали одним з найдавніших зразків звукозапису, що збереглися до наших днів[2].

Того самого року німець Еміль Берлінер продемонстрував свій грамофон, що замість воскових циліндрів мав диски, які можна було легше копіювати. Грамофон, який виробляла фабрика іграшок Камерера та Райнгардта у Вальтерсгаузені в Тюрінґії, швидко став основою звукозапису на масовому ринку — головною прикметою новітнього життя[3].

Звукозапис змінив світ музики та оцінки музичних творів. Скажімо, 1991 р. до двохсотрічного ювілею Моцарта виявилось можливим підготувати виставку, яка показувала еволюцію якості та розмаїття створюваних звуків за останні двісті років. Відвідувачі в новому приміщенні віденського "Бурґтеатру" мали стереонавушники, що реаґували на інфрачервоні сиґнали, коли вони переходили з однієї "звукової зони" до іншої. Люди могли чути музичні уривки зі славетного підручника гри на скрипці Леопольда Моцарта, опублікованого в рік Вольфґанґового народження, або порівнювати звучання безклапанних сурм та валторн і сучасних духових інструментів. Можна було слухати надзвичайно повільний темп раннього запису опери (1900 р.), коли Вільгельм Герш виконував арію "О Ізидо та Озірісе", або дивитись на екран комп'ютеризованого сонографа, який аналізував гармонійний діапазон Едіти Ґруберової, що співала арію "Королева ночі". На жаль, не можна було почути гри самого Моцарта. Проте навіть найнедосвідченіший зі слухачів міг збагнути, якою великою мірою змінилося звучання Моцартових партитур із плином часу. На тій виставці справді ожив Моцартів мінливий "звукосвіт"[4].

Звукозапис революціонізував людське сприйняття минувшини в багатьох аспектах. До 1888 р. історичним документам бракувало одного з найголовніших вимірів: вони були мовчазні. Папери і пам'ятки німі й глухі. Нема й сліду від гуркоту Наполеонових битв, темпу Бетховенових концертів, тону Кавурових промов. Після 1888 р. історія дістала звукову доріжку і незмірно збагатилася.

Національний звуковий архів Британської бібліотеки, де зберігається схвильована декламація Бравнінґа, — одна з тих численних колекцій звукозапису, що є тепер у кожній європейській країні. Першу таку фонотеку відкрито в Парижі 1910 р. Нині серед членів Міжнародної асоціації звукових архівів (International Association of Sound Archives, IASA) є й великі колекції національних радіокомпаній, і невеличкі місцеві або приватні зібрання. Окрім музичних, колекціонують також фольклорні та літературні записи, радіопередачі, усні історичні документи, діалектологічні матеріали[5].

У Східній Європі граф Толстой — один з піонерів, чий голос був записаний для нащадків. 1910 р. березневий випуск часопису *"Talking Machine News"* ("Новини грамофона") дав такий коментар: "Вийшов наказ заборонити продаж звукозапису Толстого на царській території. Коли вже нарешті слов'яни повстануть і покладуть край такій вузьколобості?"[6]

Не менш впливовим за Ніцше був препарований варіант ніцшеанської філософії, який виготувала його сестра. Елізабет Ніцше-Ферстер (1846–1935), що 1886 р. очолювала загін "арійських" поселенців по дорозі до колонії *Nueva Germania* ("Нова Німеччина") в Парагваї, доглядала свого недужого брата і привласнила його ідеї. Вона товаришувала з Вагнером і Муссоліні, обожнювала нацистів і пов'язала ім'я Ніцше з расизмом та антисемітизмом. Заплаканий фюрер прийшов на її похорон[59].

Коли стати на ґрунт соціології, погляди Ніцше можна тлумачити як інтелектуальну огиду перед розвитком масової письменності і масової культури взагалі. Ці погляди перейняв міжнародний гурт митців та письменників, які прагнули зміцнити бар'єри між так званою "високою культурою" і "низькою культурою", а звідси й зберегти свою самозвану роль аристократії духу. В цьому аспекті ідеї Ніцше стали гідним партнером мистецькому модернізмові, бо одна з головних приваб модернізму полягала в його незрозумілості для людини з вулиці. "Масова культура породила Ніцше як опозицію до себе, — пише сучасний критик, — і як свого антагоніста. Величезна популярність його ідей серед інтеліґенції на початку XX ст. свідчила про велику паніку, спричинену загрозою з боку мас"[60].

Коли ж дивитись ретроспективно, саме злоба, з якою Ніцше та його шанувальники виливали свою зневагу на "маси", найдужче вражає нас. "Багато, дуже багато народилося, — промовляє у Ніцше Заратустра, — і вони вже задовго висять на своїх гілках". У *"Жаданні влади"* Ніцше закликав, щоб "вищі люди оголосили війну людським масам... Величезна більшість людей не має права на існування". У приватному листі, написаному 1908 р., Д. Г. Лоуренс, щойно відкривши Ніцше в Кройдонській публічній бібліотеці, справді уявив собі газові камери для безболісного знищення зайвих людей:

"Якби я мав змогу, я збудував би залу смерті, завбільшки з Кришталевий палац, там стиха награватиме військовий оркестр і яскраво світитиме кінематограф; потім я піду по вулицях та завулках і заведу їх усередину — всіх недужих, кульгавих, калічних; я їх вестиму лагідно, і вони всміхатимуться, втомлено шепочучи подяки, оркестр стиха гратиме "Алілуя"[61].

Ця "перлина", за тридцять три роки до Аушвіца, походить з Англії короля Едварда. Таких самих думок дотримувався і Г. Дж. Велс (1866–1946), провидець, соціаліст, автор *"Машини часу"* (1895 р.) та *"Війни світів"* (1898 р.), один з найпопулярніших і найплідніших тогочасних письменників. У своїх *"Передчуттях"* (1902 р.) він постає як завзятий оборонець євгеніки, науки про вдосконалення людської породи, яка вимагала знищення кволих, ницих і небажаних. "А як нова республіка ставитиметься до нижчих рас, — запитував він, — до чорних... і жовтих... і до тих начебто термітів цивілізованого світу — євреїв?"[62]

Тут важливо, проте, пам'ятати: оті "маси", що їх так упослідили наклепники, не існували й не існують. "Ту або ту юрбу ще можна бачити, але маса — сума всіх можливих юрб — це юрба в її метафізичному аспекті... метафора... що обертає решту людей на конгломерат... і заперечує їхню індивідуальність, яку ми приписуємо собі та людям, яких знаємо"[63].

ГЛУПОТА

НІЦШЕ якось поскаржився, що історики ніколи не пишуть про речі, які роблять історію справді цікавою: гнів, пристрасть, неосвіченість та глупоту. Він мав на увазі тільки німецьку школу, бо, скажімо, в Польщі існувала давня традиція аналізу минувшини, спираючись на такі категорії, як порок і чеснота. Класичну працю Бохенського — *"Історію недоумства в Польщі"* — опубліковано 1842 р.[1] 1985 р. історик-дисидент Адам Міхнік назвав своє дослідження про польський опір комунізмові *"Історією Честі"*[2].

Тепер уже кожен знає, що вивчення "ментальності" — головний аспект історичного фаху. Один американський історик показав, що глупота з самого початку супроводила ходу європейської історії. Троянці завели до міста дерев'яного коня, ренесансні папи спровокували протестантський розкол, британський уряд спонукав американських колоністів повстати...[3] Проте кожен може вчитись на помилках. Давнє польське прислів'я каже: *Polak mądry po szkodzie*, лях мудрий по шкоді. Блейк сказав щось подібне до цього прислів'я в своїх *"Прислів'ях пекла"*: "Йолоп, що наполягає на своїй глупоті, стає мудрецем". Справжня глупота з'являється тоді, коли ту саму помилку коять двічі. Європейську історію можна писати і з цього погляду. ["ANNALES"].

Тієї самої доби виклик з боку марксизму породив інтелектуальні дискусії, які вийшли дуже далеко за вузькі межі політики. Скажімо, начитавшись замолоду про історичний матеріалізм, неаполітанський автор Бенедетто Кроче (1866–1952) відчув спонуку написати свою "Філософію духу". Кроче писав такі праці, як *"Естетика"* (1902 р.), *"Логіка"* (1905 р.), *"Теорія історіографії"* (1917 р.), а водночас публікував історичні розвідки про Неаполь, новітню Європу й тогочасну Італію. Відкинувши і метафізику, і релігію, він наголошував на ролі людської інтуїції та на важливості історії як дослідження розвитку духу. Часопис Кроче *"Critica"*, заснований 1903 р., півстоліття правив за платформу для його ідей. Згодом Кроче став інтелектуальним проводирем антифашистської опозиції в Італії.

Австрійський лікар Зиґмунд Фройд (1856–1939) став засновником теорії і практики психоаналізу. Його доробок справив глибокий вплив не тільки на тоді ще молоді медичні науки психологію і психіатрію, а й на всі гуманітарні науки, пов'язані з функціонуванням психіки і людською особистістю. Почавши з гіпнозу, він дослідив неусвідомлені процеси, з допомогою яких людська психіка захищається від зовнішнього та внутрішнього тиску. Зокрема Фройд з'ясував роль сексуальності в неусвідомлених процесах і роль згнічення у формуванні неврозів. Публікація *"Тлумачення сновидінь"* (1902 р.) спричинилась до появи численних послідовників, які невдовзі сформували Міжнародне психоаналітичне товариство. Проте сталися розколи, надто коли один з давніх помічників Фройда Карл Юнґ (1875–1961) у своїй праці *"Психологія неусвідомленого"* (1912 р.) висунув концепцію колективного психоаналізу разом із твердженням про наявність інтровертованих та екстравертованих особистостей. У праці

"Невдоволеність цивілізацією" (1930 р.) Фройд доводив, що згнічення бажань, якого вимагає життя в розвинених суспільствах, робить щастя, по суті, недосяжним. 1938 р. він був змушений тікати від нацистів до Англії. На той час психоаналіз мав багато течій і багато критиків, проте вже утвердив новий, тривожний вимір людського самосприйняття: "Людське Я — не господар у своєму власному домі"[64].

Декаденmство як мистецький рух можна вважати за паросmь пізнього романтизму. Воно народилося з прагнення дослідити найвитонченіші вияви людських почувань. Під час цих досліджень, незважаючи на нескінченні скандали, воно створило кілька найвидатніших шедеврів європейської культури. Пов'язаність декадентства з його романтичними попередниками можна простежити у творчості Шарля Бодлера (1821–1867), що переклав французькою мовою і Де Квінсі, і По. Бодлерову збірку *"Les Fleurs du Mal"* ("Квіти зла", 1857 р.) згодом проголосили маніфестом поетичного символізму, творчою манерою, що намагається знайти приховані "відповідності" порядку та краси під гидким покривом реальності:

La Nature est un temple où de vivants piliers
Laissent parfois sortir de confuses paroles;
L'homme y passe à travers des forêts de symboles
Qui le regardent avec des regards familiers.

Природа — храм живий, де символів ліси
Спостерігають нас і наші всі маршрути;
Ми в ньому ходимо, й не раз вдається чути
Підмурків та колон неясні голоси[65]*.

У вірші "Запрошення до подорожі" поет вибирається до уявного раю, де "розкіш, і спокій, і лад,/ Всолоди незгасних принад" — *"Là, tout n'est qu'ordre et beauté,/ Luxe, calme et volupté"*. Бодлерові наступники, надто Поль Верлен (1844—1896) та Артюр Рембо (1854—1891), досягли поетичних ефектів, які були мовними відповідниками образів художників-імпресіоністів, що ними вони мало не перші почали захоплюватись:

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.

Ячать хлипкі,
Хрипкі скрипки
Листопада...
Їх тужний хлип
У серця глиб
Просто пада[66]**.

* Переклад Дмитра Павличка. — *Перекл.*
** Переклад Миколи Лукаша. — *Перекл.*

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu: voyelles.
А чорне, біле Е, червоне І, зелене У, синє О — голосівки[67].

Декаденти дорого заплатили за свій виклик. Верлен висловив думку, що "декадентство — це вияв... найвитонченішого мислення найрозвиненішої цивілізації". Проте мало хто з його сучасників погоджувався з ним. Бодлер був тяжко покараний і принижений за "образу суспільної моралі", яка начебто містилася в його віршах. Верлена ув'язнили за те, що він утік з Рембо і пострілом поранив його під час сварки. 1893 р. один німецький письменник у Парижі писав про наркотики, гомосексуалізм, порнографію, істерію і "кінець усталеного ладу, що тисячі років задовольняв логіку і стримував зіпсутість". "Переважає почуття, — писав Макс Нордау, — неминучого згасання та загибелі"[68]. В Англії Оскар Фінґал О'Флаерті Вілс Вайлд (1854–1900), автор кількох блискучих комедій, зокрема *"Як важливо бути поважним"* (1895 р.), просидів два роки у рединзькій в'язниці за злочин гомосексуалізму. Більша частина доробку його співробітника — еротичного ілюстратора Обрі Бердслі (1872–1898) — залишилась неопублікована, так само як і доробку Олджернона Свінберна (1837–1909), поета, критика і давнього ітонського садомазохіста. Настрої цієї естетики цілковито суперечили загальному духові, що панував у суспільстві, де найвище підносили побожність, соціальне просування та стримливість. **[BAMBINI]**, **[TOUR]**.

BAMBINI

6 СІЧНЯ 1907 р. в римському передмісті Сан-Лоренцо серед злиденних халуп відкрився дитячий садок, що складався з однієї кімнати. Він був обладнаний дитячими меблями, шафою, повною головоломок та навчальних ігор, і не мав кваліфікованого вчителя. Садок був створений для дітей, чиї батько-мати працювали і були б змушені покидати їх удень просто на вулиці. Садок названо *La Casa dei Bambini* ("Дитячий дім").

Засновницею тієї школи була доктор Марія Монтессорі (1870–1952), жінка, що набагато випереджала свій час: феміністка, яка обстоювала рівну платню за однакову роботу, кваліфікований лікар і директор школи для загальмованих дітей. А потай — ще й мати позашлюбної дитини, хлопчика Маріо Монтессорі, що згодом очолював у Амстердамі Міжнародне товариство ім. Монтессорі.

Книжка *"Метод Монтессорі"*, опублікована 1910 р., проповідувала принципи зорієнтованого на дитину виховання. Діти хочуть учитись. Діти можуть навчатися самі. Діти мають п'ять органів чуття і повинні розвивати їх усі. Діти повинні мати свободу вибирати, що вчити й коли. Все, чого вони потребують, — місця, де б їх ніхто не залякував, необхідного обладнання та заохочення. Ці ідеї були ненависні більшості тогочасних вихователів, що визнавали лекції, релігійне навчання, сувору дисципліну, непорушну програму та розпорядок. "Освіту здобувають не слуханням слів, — казала їм Монтессорі, — а сприйняттям довколишнього світу"[1].

Деякі ідеї Монтессорі й досі сприймають невдоволено. Вона гадала, що діти не люблять солодощів і полюбляють тишу. Наполягала, що письмо має передувати читанню. Проте головне її твердження — потреби дитини мають бути понад усе — стало наріжним каменем сучасної прогресивної педагогіки. Сотні шкіл, що працювали за її методом, були відкриті в усій Європі та в США. У фашистській Італії та в нацистській Німеччині їх закрили.

У багатьох аспектах Монтессорі ступила в слід двох давніших піонерів педагогіки — швейцарця Й. Г. Песталоцці (1746–1827) й тюринжця Фрідріха Фребеля (1782–1852). Перший Фребелів *Kindergarten*, дитячий садок, заснований 1837 р. у Бурґдорфі поблизу Берна, був справжнім попередником *Casa dei Bambini*. Своєю чергою, ідеї Монтессорі про дитячу психологію розвинув далі швейцарський педагог Жан Піаже (1896–1980)[2].

Новітнє малярство назавжди відцуралось предметно-зображувального мистецтва, яке переважало з ренесансної доби і яке фотографія зробила тепер застарілим. Відхід почався 1863 р., коли Едуар Мане (1832–1883) під час нападу експібіціонізму виставив у *"Salon des Refusés"* ("Салоні відкинутих") у Парижі *"Le Déjeuner sur l'herbe"* ("Сніданок на траві"). Відтоді вигадано купу химерних ярликів, аби встежити за течіями та угрупованнями, які неперервно експериментували з жанром, технікою, кольором та формою. За справжніми імпресіоністами — Моне, Пісаро, Сіслеєм, Ренуаром, Сезаном та Дега, названими так за картиною Моне *"Impression, soleil levant"* ("Враження: схід сонця", 1874 р.), — прийшли пуантилісти (1884 р.) на чолі з Сера, неоімпресіоністи (1885 р.), набіди (1888 р.) Серюзьє і Бонар, синтетисти (1888 р.), яких надихав Ґоґен, експресіоністи (1905 р.) на чолі з Енсором, Ван Ґоґом і німецькою групою *"Brücke"* ("Міст"). Далі йшли орфісти, фовісти (1905 р.) з такими проводирями, як Матіс, Дюфі, Вламінк, кубісти (1908 р.) Брак і Пікасо, футуристи, групи "Чорний кіт" та "Блакитний вершник" (1912 р.). А 1910 чи 1911 р. у творчості Василя Кандинського (1866—1944), росіянина, що оселився в Німеччині, малярство сягнуло стадії чистого абстракціонізму. [**ІМПРЕСІОНІЗМ**].

TOUR

1 ЛИПНЯ 1903 р. о чверть на третю годину пополудні десь шістдесят велосипедистів рушили зі стартової лінії біля кафе "Ревей-Матен" у паризькому передмісті Монжерон. Вони їхали до Ліона, мали подолати понад 467 км кепських доріг, перший із шістьох визначених етапів перших велоперегонів *Tour de France*. Їм треба було їхати день і ніч. Через дев'ятнадцять днів переможцем оголошено Моріса Ґарена, що заїхав до Принцового парку, подолавши загалом 2430 км із середньою швидкістю 26,5 км за годину. Він їхав на велосипеді з опущеним кермом, на собі мав панчохи до колін, штани ґольф,

светр із коміром, що тісно прилягав до шиї, і плаский капелюх із клапанами для вух. Його нагорода становила 6125 французьких франків — десь 242 фунти стерлінґів. За винятком воєнних років, перегони відтоді відбувались кожного липня[1].

Найтриваліше і найпопулярніше спортивне змагання в Європі постало внаслідок збігу кількох новітніх феноменів: концепції про потребу дозвілля та відпочинку; організації масового (чоловічого) спорту; вузькопрофільної технології — в даному разі тросових гальм, велосипедних передач та гумових шин; конкуренції масово поширюваних газет.

Безпосередньою спонукою до цих спортивних змагань стало суперництво двох паризьких тижневиків — *"L'Auto"* ("Автомобіль") та *"Le Vélo"* ("Велосипед"). Видавця *"L'Auto"* Анрі Деґранжа, що намагався прорватися на велосипедний ринок і змінив назву свого тижневика на *"L'Auto-Vélo"*, конкурент позивав до суду і виграв той процес. *Tour* був відповіддю Деґранжа. Він ніколи не озирався. Тираж *"L'Auto"* незмірно зріс, тоді як *"Le Vélo"* чекало забуття. Деґранж залишався патроном і спонсором *Tour*'у аж до виходу на пенсію 1936 р.

Своєї остаточної форми *Tour* набув через багато років. Зокрема, змінювався маршрут. З 1906 р. він п'ять років захоплював Ельзас, але потім німецький уряд скасував свій дозвіл, бо юрба, збираючись край дороги, починала співати *"Марсельєзу"*. В горах маршрут був спрямований через перевал Турмале (2122 м) у Піренеях і страшний перевал Ґаліб'є (3242 м) у Савої, де спортсменам доводилося нести велосипеди по бездоріжжю. Від максимальної довжини 5000 км у 1930-х роках він скоротився до трохи поміркованішої — десь 3700 км, які долали етапами протягом 30 днів. Ідея використовувати яскраво забарвлену теніску, щоб вирізняти лідера змагань, зародилась у липні 1913 р., коли Деґранж забіг до придорожньої крамниці і купив перше *maillot jaune*, жовту майку.

Після першої світової війни *Tour* став міжнародним змаганням. Бельгійські, італійські та іспанські велосипедисти часто здобували лаври переможців. Такі чемпіони, як Еді Меркс або Жак Анкетій, мали не менше шанувальників, ніж будь-яка спортивна зірка. В липні 1991 р. 79-й *Tour*, який спостерігали 22 мільйони глядачів, виграв баск з Іспанії Міґель Індурайн із середньою швидкістю 39,504 км за годину[2]. 1994 р. під час 82-го *Tour*'у Індурайн здобув безпрецедентну четверту перемогу підряд, причому маршрут простягся через Ла-Манш і до Англії. А Індурайн і далі не злізатиме з велосипеда.

ІМПРЕСІОНІЗМ

У 1860-х роках Клод Моне та Оґюст Ренуар полюбляли малювати разом. Вони хотіли побачити, як кожен з них відтворить свої враження від того самого краєвиду, і порівняти свої результати. Одним з їхніх улюблених місць став берег річки в Буживалі — за Сен-Клу поблизу Парижа.

Картина Моне *"La Seine a Bougival"* ("Сена в Буживалі"; див. мал. 67) датована 1869 р. Попервах видається, ніби художник вибрав звичайну, щоб не сказати банальну, сцену: люди йдуть через міст у надвечірньому сонці. Проте Моне прагнув досягти цілком

нового ефекту: він не малював світ таким, яким, на його думку, той був або мав бути, тобто реалістично чи ідеалістично, а відтворював враження, яке світ справив на нього. Інше його полотно — *"Impression, soleil levant"* ("Враження: схід сонця", 1874 р.) — дало назву течії, що була зумисне і безсоромно суб'єктивною. Моне дорого заплатив за свою непоступливу художню манеру. Довгі роки він не міг продати жодної картини. Сучасникам його твори видавались або безвартісними, або гідними осуду. Одного разу, коли художник покинув Париж, щоб провідати новонародженого сина, кредитори вдерлись до його майстерні і за безцінь поспродували картини. Моне намагався накласти на себе руки[1].

Імпресіоністи цікавились трьома елементами. По-перше, намагались дослідити вади людського ока, що спромагається одні подробиці бачити, а інші — ні, і тому прагнули відтворити неточний або вибірковий образ. Моне зумисне робив наче ляпані мазки пензлем, і через те хвилі в Буживалі були плямисті, вікна покривлені, листя розмите, а хмари брудні.

По-друге, імпресіоністів чарувала дивовижна гра світла. Моне кілька років служив у корпусі африканських стрільців і бачив найразючіші ефекти, створені пустельним сонцем Сахари. Згодом він провів низку послідовних досліджень зі світлом, знов і знов зображуючи ті самі об'єкти. Його дванадцять зображень фасаду Руанського собору, щоразу іншої пори дня й при іншому освітленні, великою мірою допомогли публіці пересвідчитись у манері його творчого божевілля.

По-третє, імпресіоністи заглибились у складні варіації чутливості та сприйнятливості психіки самого художника. Через те і той поштовх, який дали імпресіоністи розвиткові новітнього мистецтва, став справжнім початком нової доби.

Часто висловлювано думку, що модерністське мистецтво, і зокрема імпресіонізм, було реакцією на реалістичне зображення, уможливлене фотографією. [**ФОТОГРАФІЯ**]. А по суті, образ, зареєстрований світлом, що на частку секунди пройшло крізь лінзи камери при конкретній експозиції та під певним кутом, — найвибірковіший і найминущіший. Ось чому імпресіоністи дуже цікавилися фотографією і часто використовували її при підготовчих роботах. Сезан, наприклад, використовував миттєві знімки при роботі і над пейзажами, і над автопортретами[2]. Проте фотоапарат, такий самий селективний, як і людське око, і вкрай чутливий до гри світла, не має психіки. Тож справжнього самоутвердження художники-модерністи досягли саме в царині психіки. Завдяки цьому вони, зрештою, досягли своєї мети, яка, за словами Сезана, полягала в тому, щоб стати "славетнішими за давніх майстрів".

В царині архітектури та дизайну *art nouveau*, нове мистецтво, що хвилею затопило весь континент, відступило від загальновизнаних норм і традицій. За найраніший взірець можна вважати кам'яницю Таселя в Брюселі (1893 р.) архітектора Віктора Горти. Проте пам'ятки цього мистецтва можна знайти всюди — від Мистецької школи в Глазго (1898 р.) Ч. Р. Макинтоша, заводів Петера Беренса в Німеччині аж до низки австро-угорських залізничних вокзалів від Карлсбада до Чернівців. Будинок Сецесіону (1898 р.) у Відні спорудив Й. Ольбрих у, як він сам казав, *Jugendstil*, юґендстилі, для виставляння робіт

митців, які відійшли від традицій. На будинку є напис: "DER ZEIT IHRE KUNST: DER KUNST IHRE FREIHEIT" ("Кожній добі своє мистецтво, а мистецтву — свободу").

У музиці Дебюсі та Равель розвивали музичний експресіонізм. А потім — разом із Шенберґом, Гіндемітом та Веберном — авангард облишив основні гармонії та ритми, які панували з доби середньовіччя. [ТОН].

У літературі на зміну декадентському викликові соціальним та сексуальним звичаям прийшов іще глибший інтелектуальний радикалізм. Спершу француз Марсель Пруст (1871–1922) та ірландець Джеймс Джойс (1882–1941), а потім Франц Кафка (1883–1924), німецький єврей з Праги, перевернули усталені погляди на реальність світу й на засоби, якими люди сприймають його. Вони були літературними партнерами Фройда та Ейнштейна. [КОМБРЕ].

КОМБРЕ

У ЄВРОПІ багато місць, де вчувається дух минувшини, проте жодне з них не дорівняється до села Ілєр поблизу Шартра. Адже до того села малий Марсель Пруст їздив на вакації і згодом відтворив його в своїй пам'яті як Комбре.

З усіх майстрів літератури Пруст — найнеперевершеніший володар часу, — отже, надто цікавий цей письменник історикам. Пруст був переконаний, що минувшина ніколи не помирає і що з допомогою мистецтва її можна видобути з найдальших глибин неусвідомленої пам'яті. Тож будь-яка банальна пригода, скажімо, торт, що розкришився в чашку чаю, може оживити спогади про місця та події, які, здавалось, уже втрачені назавжди. А точніше, можна оживити спогади не просто про такі самі банальності в минулому, а про світи емоцій та досвіду, з якими вони нерозривно пов'язані.

Саме тому Пруст із 1903 по 1922 р. дев'ятнадцять років прожив відгороджений від світу в прокуреній, оббитій корком кімнаті в Парижі, намагаючись оживити минуле. І чимало з того, що він воскресив разом із міріадами думок і тривог своєї юності, можна було знайти в Ілєрі: "дім тітоньки Леоні", "вулицю Уазо-Флеш", "парк Тансонвіль", "Сванову сторону".

"То зовсім не ті місця, де народився чи помер хтось видатний і куди навідуються люди, щоб скласти йому пошану. То місця, якими він захоплювався, де він благав натхнення, і вони й досі стоять на сторожі думок, що з'явились йому тоді..."[1]

А загалом дух минувшини найкраще зберігається в невеличких будинках-музеях. Ще й досі можна відчути тінь Чарлза Дікенса в його будинку на Дауті-стріт, Лондон WC1, можна побачити, як жив молодий Карл Маркс у будинку в Трирі, збереженому СДПН, незважаючи на чимало протестів, або уявити собі, як ти простерся на Фройдовій червоній оксамитовій кушетці в його будинку на Берґ-штрасе, 19, у Відні. Проте найкращу подорож у пошуках утраченого часу можна здійснити тільки до того звичайнісінького села в департаменті Ер-і-Луар — тепер, як годиться, вже переназваного на Прустову честь села Ілєр-Комбре.

1913 р. вийшов перший том Прустового циклу романів *"À la recherche du temps perdu"* ("У пошуках утраченого часу") і перші оповідання Франца Кафки. Прем'єра балету Стравинського *"Весна священна"* зняла в Парижі бучу. Один видавець у Дубліні, боячись ганьби, розірвав Джойсів рукопис, натомість інші видавці набралися духу опублікувати роман *"Sons and Lovers"* ("Сини і коханці") Д. Г. Лоуренса та поетичну книжку Аполінера *"Alcools"* ("Алкоголі"). Тоді ж таки побачили світ *"Пейзаж (Місто і тварини)"* Макса Ернста і *"Автопортрет"* Кокошки. Більшість європейських художніх творів, як і більшість європейського суспільства, й далі чіплялися за випробувані й традиційні форми, проте у світі модернізму мода зруйнувала вщент самі основи традиційної культури.

Міжнародні відносини залишалися напрочуд стабільними протягом усього XIX ст. У Європі й далі домінували п'ять великих держав, що скликали Віденський конґрес, і з 1815 р. між ними не сталося жодного загального конфлікту. Війни, які виникали, були обмежені і за тривалістю, й за масштабом. Траплялись і міжнародні поліційні акції, коли котрась із великих держав утручалася, щоб придушити революційний виступ, з яким не можна було впоратись місцевими силами. Такими були постійні французькі інтервенції до Іспанії та Італії або російські інтервенції до Польщі й Угорщини. Траплялися й регіональні конфлікти, зокрема в Італії, Німеччині та на Балканах. Були різноманітні колоніальні війни за кордоном. Проте ніщо не могло дорівнятися за своїм масштабом до наполеонівських війн перед 1815 р. та Великої війни, що почалася 1914 р. Європейська енергія довгий час була спрямована або всередину, на потреби внутрішніх змін, або назовні, задля нових імперіалістичних загарбань на всій земній кулі. Тільки дві нерозв'язні проблеми могли порушити міжнародний лад. Одна з них — дедалі гостріше суперництво Франції та Німеччини. Друга — так зване "східне питання".

Франко-німецьке суперництво можна простежити ще з часів поділу імперії Карла Великого, проте його новітні вияви породжені добою революційних війн. Французи пам'ятали, що дві німецькі держави — Пруссія та Австрія — інтервенти 1793 та 1814–1815 рр. Пруссаки та австрійці пам'ятали Францію як окупанта 1803–1813 рр., від якого вони відборонились, почавши своє новітнє існування. Протягом кількох десятиріч після 1815 р. переможена Франція і поділена Німеччина були несхильні починати сварку. Проте під спокійною поверхнею давня ворожість не вщухала. 1840 р. Франція знову вимагала кордону по Рейну, породивши бурю німецьких протестів, відображену в тогочасних патріотичних піснях — "Die Wacht am Rhein" ("Сторожа на Рейні") та "Deutschlandlied" ("Німецька пісня"). 1848 р. Францію знов уважали за причину внутрішнього неспокою в Німеччині. У 1860-х роках, коли Франція поринула в самовпевнені авантюри Другої імперії, а Пруссія утверджувалася в Німеччині, кожна з цих держав злякалась агресивності своєї сусідки. Емська телеграма стала для Бісмарка якнайкращим приводом висловити Франції свою ворожість. Як виявилось, він підготував подію, наслідки якої порушили рівновагу.

Франко-прусська війна 1870–1871 рр., третя Бісмаркова блискавична війна, стала ще більшою сенсацією, ніж прусська перемога під Садовою. Цієї війни активно прагнули французи, яким аж руки свербіли дати науку пруссакам. Проте їм довелося зіткнутись із коаліцією всіх німецьких держав, чиї війська були краще озброєні, краще організовані і мали кращий провід. Військова перевага Франції, що зберігалася з часів битви при Рокруа 1643 р., була знищена менше ніж за два місяці. Перший церемоніальний постріл з гармати зробив 1 серпня 1870 р. син імператора Наполеона під крики юрби *"À Berlin!"* — "На Берлін!". Після цього німці одним потужним ударом прорвали кордон і оточили головне французьке військо під Мецом. Інше французьке військо, йдучи на чолі з імператором на виручку до Меца, вскочило в досконало налаштовану пастку під Седаном. Як незабутньо висловився генерал Базен напередодні майже неминучої поразки, "Nous sommes dans le pot de chambre et demain nous serons emmerdés" ("Ми вже в нічному горщику, а завтра нас утоплять в ньому")[69]. Оточені з усіх боків і розстрілювані з відстані простягненої руки гарматами ворога, що навчився уникати фронтальних атак, французи кілька годин опиралися сталевим виробам Крупа, а потім капітулювали. Імператора взято в полон, він зрікся трону і згодом знайшов собі притулок в Англії. Франція ще змагалася вісім місяців, та коли голодний обложений Париж розвалювався під вогнем прусської артилерії, уряд Третьої республіки був змушений просити принизливого миру. В травні 1871 р. він скорився, погодившись відступити Ельзас та Лотарингію, заплатити величезні репарації і два роки терпіти німецьку окупацію.

Ця остання перемога Пруссії мала кілька далекосяжних наслідків. Вона посприяла проголошенню об'єднаної Німецької імперії, першого імператора якої — Вільгельма I (правив 1871–1888), короля Пруссії, — німецькі володарі привітали, зібравшись у Версалі. Перемога допомогла усвідомити, що нова Німеччина вже нікому не поступиться військовою могуттю. У Франції перемога Пруссії спровокувала відчайдушні події Паризької комуни і розпалила вогонь ненависті до німців, що згодом дедалі наполегливіше вимагатиме помсти.

"Східне питання", як його стали називати, виросло з двох пов'язаних і, здавалося, невпинних процесів — дальшої експансії Російської імперії і постійного відступу Османської імперії. Воно посприяло утвердженню незалежності балканських держав, спровокувало Кримську війну (1854–1856) і низку ускладнень, які, зрештою, стали іскрою для фатальної кризи 1914 р. Перспектива розпаду Османської імперії вимальовувалась дедалі виразніше протягом усього сторіччя. Для росіян чогось кращого, ніж цей розпад, годі було бажати. Утвердження християнської влади над Босфором становило остаточну мету царської політики, відколи зародився міф про "третій Рим". Панування над протоками справдило б російську мрію про необмежений доступ до теплих морів. Як заявив 1871 р. Достоєвський у тріумфальному чеканні, "Константинополь буде наш!". Для решти великих держав Європи усування того "недужого європейця" чаїло низку небезпек. Британія боялася за лінії своїх комунікацій з Індією. Австрія відчувала загрозу з боку зграйки підтримуваних Росією держав на своє-

му південно-східному кордоні. Німеччина відчувала загрозу, спостерігаючи посилення єдиної суходільної держави, чия військова потуга могла колись перевершити її власну.

Російська маніакальна експансія тривала зі швидкістю, яка, за підрахунками, з 1683 по 1914 р. становила пересічно 140 квадратних кілометрів за день[70]. Проте вона не становила безпосередньої загрози для Європи. Після здобутків наполсонівської доби головні удари тепер були спрямовані проти того, що росіяни інколи називали "Ближнім Півднем", — Кавказу і Середньої Азії, а також проти Китаю та Японії. Але Європа аж ніяк не була невразлива супроти Ведмедя, що ненастанно випробовував межі терплячості. Участь Росії у війні за грецьку незалежність стала дзвоном на сполох, і її здобутки за Адріанопольським договором (1829 р.) були зменшені до невеличкого шматка Дунайської дельти. 1831 і 1863 р. насильство Росії над польською начебто незалежністю викликало енергійні протести з боку Британії та Франції. Проте його вітали в Берліні та Відні, що теж утримували клапті польської території. Отже, ніхто нічого не робив. Російський наступ на дунайські князівства 1853 р. спровокував негайну військову відповідь Австрії і початок Кримської війни (див. нижче). Після цього Санкт-Петербург зрозумів, що пряма анексація Європи обійдеться дорого і що частини його імперії вразливі для нападів супротивників із більшою морською могуттю. Ухвалено постанову відступити з Північної Америки, і 1867 р. Аляску продано США за сміховинні 8 млн. доларів. Нерухому власність можна було набагато легше здобувати деінде. 1859 р., після півсторіччя брутальності та спустошень, закінчено завоювання гірських племен Кавказу, а кавказького героя-чеченця взято в полон. 1860 р. у Китаю відібрано Амур та приморські регіони, 1864 р. у Персії — Туркестан, 1875 р. у Японії — Сахалін та Курильські острови. Ці всі набутки окрадені держави згодом оскаржать як результати "нерівноправних договорів". 1900 р. російська окупація Маньчжурії призвела до конфлікту з Японією і поразки в російсько-японській війні (1904–1905). 1907 р. поділ Персії на британську і російську сфери впливу поклав край кількадесятирічним побоюванням Британії за Середню Азію, водночас породивши підозри, що Росія наміряється захопити Перську затоку.

Кримська війна (1853–1856) сталася тоді, коли Британія і Франція надумали допомогти Порті в її зусиллях, спрямованих на захист дунайських князівств і на опір російським претензіям на опіку над усіма християнами — підданими Османської імперії. Австрія негайно окупувала князівства, а західні держави разом із Сардинією послали до Криму каральну експедицію. Попри важку позиційну війну, холеру і страшні втрати, облога Севастополя зрештою скінчилася успіхом для союзників. Паризький мир (1856 р.) зробив Чорне море нейтральним, установив спільний європейський протекторат над християнами Османської імперії й гарантував цілість як Османської імперії, так і князівств. [**АБХАЗІЯ**].

А проте через двадцять років росіяни знову були на Балканах. Цього разу вони туди прийшли внаслідок одночасних повстань у трьох османських провінціях: Боснії, Герцеговині та Болгарії.

Військова інтервенція Сербії та Чорногорії, дипломатичне втручання Австрії, вбивство 136 турецьких урядовців у Болгарії спричинили люту турецьку відповідь. У травні 1876 р. забито понад 20 000 селян під час сумнозвісних болгарських жахіть. Ґладстон у Лондоні розгнівався: "Нехай тепер турки припинять свої надужиття єдиним можливим способом: нехай забираються самі". В Константинополі два султани підряд були повалені з трону. В Санкт-Петербурзі російський цар перейнявся обов'язком захистити балканських християн: Скликано дві міжнародні конференції, щоб накинути певні умови новому султанові Абдул-Гамідові II Кривавому (правив 1876–1909), що одурив їх усіх, пообіцявши ухвалити парламентську конституцію. У квітні 1877 р. російські армії вдерлись на османську територію на Дунаї та у Вірменії. Їхній наступ надовго затримала відважна турецька оборона балканських перевалів, проте в січні 1878 р. козаки вже загрожували константинопольським мурам. За Сан-Стефанським договором (1878 р.) Порта була змушена погодитись із категоричними вимогами царя, зокрема і створенням незалежної "Великої Болгарії" загрозливих розмірів (див. додаток III, с. 1293).

Берлінський конґрес (13 червня–13 липня 1878 р.) був скликаний, аби задовольнити британські та австрійські вимоги переглянути Сан-Стефанський договір і приборкати російські амбіції. То була велика дипломатична подія, останній конґрес, коли могли зустрітись усі великі європейські держави і як рівні обговорити свої незгоди. З Бісмарком у кріслі самозваного "почесного голови" конґрес засвідчив новий, найвищий статус об'єднаної Німеччини в Європі і вистромив жало воєнної лихоманки, що виповнила лондонські мюзик-холи:

We don't want to fight, but by jingo if we do,
We've got the ships, we've got the men, we've got the money too.
We've fought the Bear before, and while Britons will be true,
The Russians shall not have Constantinople!

На біса нам війна, а втім, як треба до зброї,
Є у нас кораблі, є гроші, не брак і героїв.
Ведмідь уже був битий, тож, якщо ми британи,
Константинополя не візьмуть росіяни![7]

Проте багатьма особливостями своєї роботи Берлінський конґрес унаочнював найцинічніші аспекти європейського "вигравання м'язами". Жоден з балканських народів не був по-справжньому представлений, жоден не трактовано з повагою: Боснію і Герцеґовину віддано під австрійську окупацію, Болгарію поділено на дві частини і відрізано від Егейського моря. Сербії, Чорногорії та Румунії, зверхньо потвердивши їхню незалежність, не дано територій, які, на думку тих країн, були найважливіші для них. Натомість великі держави просто задовольняли свої апетити: Росія, не діставши проток, забрала від свого румунського союзника Бессарабію; Британія від свого турецького протеже забрала Кіпр; Австрія взяла собі санджак Новий Пазар; Дізраелі залишив Берлін, заявляючи про "по-

чесний мир". Тож не диво, що балканські держави невдовзі самі почали шукати власних розв'язків, зчаста насильних. Великі держави відцуралися загальної згоди і почали шукати безпеки у двосторонніх договорах та союзах. У гонитві за національними інтересами на всіх рівнях познімали всі гальма.

Суходільні сили й далі забезпечували ключ до континентальної політики. Отже, доки зберігалася слушність цього твердження, можна було передбачити, що Німеччина та Росія неминуче гратимуть головні ролі в будь-якому загальному конфлікті. З п'яти великих європейських держав три мали поважні військові ґанджі. Британія мала могутній флот, проте не мала армії, створеної на основі закону про загальний військовий обов'язок. Франція стала жертвою катастрофічного спаду народжуваності, що серйозно загрожував наборові нових рекрутів. Австро-угорське військо технічно і психологічно залежало від Німеччини.

Формування двох протилежних дипломатично-військових блоків тривало три десятиліття. Попервах Францію та Британію тримало нарізно колоніальне суперництво, Британію та Росію — взаємні підозри щодо Середньої Азії, Росію та Францію — ворожість між царським та республіканським режимами. Отже, Бісмарк тим часом мав змогу побудувати систему, що захистить Німеччину від французької помсти. 1879 р. він викував Двоїстий союз із Австрією, в 1881—1887 рр. — *Dreikaiserbund* ("Союз трьох імператорів") Німеччини, Австрії та Росії, з 1882 р. — Троїстий союз Німеччини, Австрії та Італії, в 1884–1887 та 1887–1890 рр. — два "страхові договори" з Росією. Проте логіка двох наймогутніших європейських пристрастей — ненависті Франції до Німеччини і прагнення Росії захопити чорноморські протоки — вже, безперечно, самоутверджувалась. Франції треба було конче уникнути павутини, яку так блискуче виткав Бісмарк; Росії треба було неодмінно позбутися аркана на своїх балканських амбіціях. Отже, після відставки Бісмарка відносини Росії з Німеччиною прохололи, цар став шукати нових партнерів. 1893 р., коли французькі банки інвестували вже чимало грошей у російські концерни, між Парижем і Санкт-Петербургом була підписана Двоїста згода. Франція одним ударом позбулась ізоляції, відновила впевненість і тепер загрожувала Німеччині з двох боків. 1903 р. Франція залагодила свої суперечності з Британією, уклавши з нею *Entente Cordiale* ("Сердечну згоду"). 1907 р., після англо-російської угоди про Персію, нарешті виникла Антанта, *Троїста згода* Франції, Британії та Росії.

Під ту пору могло видатись, ніби європейський дипломатичний калейдоскоп витворив лиш іще одне тимчасове сузір'я. І Троїстий союз, і *Троїста згода* за своїм характером були суто оборонними; крім того, зоставалося ще кілька невирішених питань. Приміром, і Британія, і Німеччина ще сподівалися досягти примирення, незважаючи на свої розбіжності. А фактично, коли Захід і Схід об'єдналися проти Центру, великі держави сформували стратегічну конфігурацію, струсам і напругам якої судилося виявлятись аж до кінця XX ст. Майже не помітивши, Європа розділилася на два величезні військові табори, але тепер "почесного голови" вже не було.

Протягом більшої половини сторіччя військова технологія розвивалась дуже повільно, дарма що відбувалися важливі організаційні та матеріально-технічні

зміни. Залізниці революціонізували наявні методи транспортних перевезень, мобілізації та постачання. Робота генеральних штабів була змодельована за прусським взірцем, щоб давати собі раду з неперервним потоком рекрутів. Як не брати до уваги нарізної зброї з ударними капсулями, армії під час Кримської війни дуже скидалися на армії за часів битви під Аустерліцом. Використання нарізних цівок давало відчутні наслідки дуже поволі: спершу (1866 р.) довели свою перевагу прусські голчасті ґвинтівки Дрейзе, потім (1870 р.) — набагато досконаліші французькі ґвинтівки Шаспо і Крупові гармати, що заряджалися з казенної частини. В кораблебудуванні ввійшли в моду парові панцерники. Проте повне використання новітніх машин та хімікалій мало зачекати до 1880-х років, коли з'явилися фугасні набої, кулемети та далекобійна артилерія. [**НОБЕЛЬ**].

НОБЕЛЬ

У ТОМУ, що найпрестижніші премії світу за досягнення у фізиці, хімії, літературі, медицині, а над усе — в утвердженні миру — виплачують із прибутків від озброєнь, криється найвитонченіша іронія. Альфред-Бернгард Нобель (1833–1896) — швед, що виріс у Санкт-Петербурзі, де його батько заснував виробництво торпед. Діставши хімічну освіту, Нобель повернувся до Швеції, де працював над удосконаленням вибухових речовин. Отримавши спершу нітрогліцерин, він згодом винайшов динаміт (1867 р.), гелігніт (1876 р.) та балістит (1889 р.), попередник бездимного пороху. Родина Нобелів значно збагатилася завдяки виробництву вибухових речовин та експлуатації нафтових родовищ у Баку. Завжди дотримуючись пацифістських поглядів, Нобель заснував п'ять премій, які, згідно з заповітом, стали називати його ім'ям. За перші дев'яносто років присудження Нобелівських премій миру, — певне, тому, що Європа мала велику потребу в миротворцях, — переважну більшість лауреатів становили європейці:

1901 Ж. А. Дюнан
Фредерик Пасі
1902 Елі Дюкомен
Шарль-Альбер Ґоба
1903 Вільям Рендел Кремер
1905 Берта Зутнер
1907 Ернесто Монета, Луї Рено
1908 К. П. Арнольдсон
Фрідріх Баєр
1909 Оґюст Беернар
барон П. Д'Естурнель
1911 Тобіас Асер
А. Г. Фрід
1913 А. Лафонтен
——
1930 архієпископ Натан Седерблюм
1933 сер Норман Енджел
1934 Артур Гендерсон
1935 Карл фон Осецький
1937 сер Едґар Сесіл
——
1949 лорд Бойд-Ор
1951 Леон Жуо
1952 Альберт Швейцер
1958 отець Домінік Пір
1959 Філіп Ноель-Бейкер
1961 Даґ Гамаршельд
1962 Лайнус Карл Полінґ (США)
1968 Рене-Самюель Касен

1920 Л. В. Буржуа	1971 Вілі Брандт
1921 Карл Брантінґ	1974 Шон Макбрайд
Крістіан Ланґе	1976 Елізабет Вільямс
1922 Фритьоф Нансен	Мейрід Коріґан
1925 Дж. Остін Чемберлен	1979 мати Тереза
1926 Аристид Бріан	1982 Алва Мюрдаль
Ґустав Штреземан	1983 Лех Валенса
1927 Ф. Е. Бюїсон	1986 Елі Візель
Людвіґ Квіде	1990 Михайло Горбачов

З усіх нагороджених тільки двоє, обидва німці, постраждали за свою підтримку миру. Людвіґа Квіде (1848–1941) ув'язнено за протести проти озброєння Німеччини. Карл фон Осецький (1889–1939), лідер німецького руху за мир, загинув у нацистському концентраційному таборі.

Хоча після 1871 р. великих війн не було, хибно стверджувати, ніби військові теоретики не оцінили значення нової зброї. Один автор, польський залізничний магнат Ян Блох, доводив у книжці *"La Guerre future"* ("Майбутня війна", 1898 р.), що наступальна війна вже втратила актуальність. Реакцією більшості генералів стала вимога постачати більше військ[72]. Коли кількість війська зросла, а воєнні прогнози обіцяли патову ситуацію, з'явилась думка, що мобілізаційні процедури можуть забезпечити ключ до перемоги. Загальну мобілізацію вже вважали за більшу загрозу, ніж звичайне оголошення війни. Проте потреби починати війну наче й не було. В зеніті імперіалізму європейським арміям судилося воювати радше з озброєними списами племенами, ніж між собою.

А проте дедалі виразніше усвідомлення потенційного широкомасштабного конфлікту посприяло виникненню такої науки, як геополітика. Мацаки імперської влади охоплювали землю, що тепер була вже оплетена всесвітньою мережею комунікацій. Тож нема чого дивуватися, що військові та політичні стратеги почали мислити глобальними категоріями. У своїй основоположній лекції "Географічний стрижень історії" (1904 р.) Гелфорд Макіндер (1861–1947), перший оксфордський професор географії, відзначив, що вже нема незайнятих територій, на які могли б поширюватись імперії. Отже, неминуче має посилитись конкуренція за наявні ресурси. Розвиток цієї конкуренції буде обмежений як розподілом населення, так і конфігурацією континентів. На сенсаційній карті, названій "Природні осередки могутності", він позначив євразійську Росію як найдосконалішу світову природну фортецю. Це "осереддя" було оточене "внутрішнім півмісяцем" напівконтинентальних держав від Британії до Китаю і океанським "зовнішнім півмісяцем", що пов'язував обидві Америки з Африкою, Австразією і Японією. Метою вченого було передусім застерегти західні держави від можливого союзу Росії з Німеччиною. Згодом, обстоюючи потре-

бу створення низки нових сильних держав, аби відокремити Росію від Німеччини, він склав славетну формулу:

> Who rules eastern Europe, commands the Heartland;
> Who rules the Heartland, commands the World-island;
> Who rules the World-island, commands the World.
>
> Хто панує над Східною Європою, той править осереддям,
> Хто панує над осереддям, той править світовим островом,
> Хто панує над світовим островом, той править світом[73].

До Макіндерових ідей дуже поважно поставились у Німеччині, а згодом, за наступної доби повітряних військ, у США.

У першому десятиріччі XX ст. довгий європейський мир ще тривав, проте вже виник страх, що він украй неміцний і непевний. Франко-німецьке суперництво, періодичні балканські кризи, антагоністичні дипломатичні блоки, імперіалістичні тертя, гонка озброєнь на морі — все це підвищувало температуру міжнародних відносин. Один сигнал тривоги пролунав 1908 р. у Боснії, другий — 1911 р. в Агадирі. Всі великі держави правили про своє бажання зберегти мир, проте готувалися до війни. [**ОЙЛЕНБУРҐ**].

ОЙЛЕНБУРҐ

23 ЖОВТНЯ 1907 р. у берлінському суді почалося слухання справи *Мольтке* проти *Гардена*. То був перший із шести судових процесів, що набули широкого розголосу під назвою "справа Ойленбурґа". Під час її розгляду з'ясувалося, що серед людей, які найближче стояли до кайзера, існує розгалужена гомосексуальна мережа.

У Німеччині, як і в решті країн, чоловіча содомія була поза законом. За § 175 кримінального кодексу "протиприродне нечестя" між чоловіками карали 1–5 роками ув'язнення. Генерал Куно фон Мольтке подав у суд на редактора журналу *"Die Zukunft"* ("Майбутнє") Максиміліана Гардена за публікацію матеріалів, які висміювали двох високопоставлених придворних, названих як "Ясочка" та "Арфіст". Мольтке заявив, що на нього і на його приятеля князя Філіпа фон Ойленбурґа зведено наклеп. На відкритому процесі пролунали сенсаційні свідчення, зокрема колишньої Ойленбурґової дружини та солдата Болгардта. Але головні свідчення дав доктор Маґнус Гіршфельд, професійний сексолог. Латентний гомосексуалізм, пояснив він, сам по собі не злочин, хоча практика содомії — так. Суд виправдав Гардена, оголосивши, що позивач мав явні гомосексуальні схильності, проте порушення § 175 не доведено[1].

Процес мав дуже важливі політичні наслідки. Мольтке був військовим комендантом Берліна, Ойленбурґ, свого часу посол до Відня, був дуже близький до кайзера і відкрито прагнув стати канцлером. І Гарден, і Гіршфельд дотримувались ліберальних поглядів і не схвалювали зовнішньої політики кайзера. Обидва провадили кампанію за скасування § 175 і обидва були євреї. Імперський істеблішмент відчув загрозу з боку зрадницьких елементів.

Під час дальшого розвитку скандалу канцлер фон Бюлов подав позов на ще одного ліберального редактора — Адольфа Бранда; начальник кайзерського військового секретаріату граф фон Гюльзен-Газелер нагло вмер, коли кайзер застукав його в балетній спідничці; справу Мольтке проти Гардена двічі переглядали. Потсдамський ґарнізон здригнувся від низки вироків військового трибуналу за содомію і зливи пов'язаних із ними самогубств. (Білі, прилеглі до тіла штанці та ботфорти кірасирів визнано при дворі за найспокусливіші). Гарденові судові витрати потай оплачувала імперська канцелярія. Ойленбург був знищений. Попри гультяйське життя, він обстоював власну невинність. Проте його засудили за кривосвідчення, і він уник арешту тільки завдяки лавині симульованих хвороб та юридичних відсувань виконання вироку аж до 1918 р.

Непристойні скандали з політичними обертонами вибухали не тільки в самій Німеччині. Тієї самої доби Британія зіткнулася з процесом Оскара Вайлда і з трагедією сера Роджера Кейсмента, страченого за зраду[2]. Проте в 1920-х роках, коли Німеччина була принижена поразкою, відкрилися рани від колишніх сексуальних скандалів. Згодом зв'язок гомосексуалізму, єврейства і зради втовкмачували у свідомість населення за допомогою низки асоціацій, що почалися з убивства 1922 р. міністра фінансів Вальтера Ратенау, єврея-гомосексуаліста. У своїх мемуарах сам кайзер пов'язав катастрофу Великої війни зі змовою міжнародного єврейства, вперше викритою Гарденовими звинуваченнями. Історики пов'язали події 1907–1909 рр. із тим, що кайзер став дедалі більше покладатись на своїх генералів та на їхню політику превентивного удару[3].

Нацистська партія, чия пропаґанда живилась таким матеріалом, надто була ворожа до гомосексуалістів. На початку травня 1933 р. нацистська потолоч сплюндрувала інститут сексології доктора Гіршфельда. Ґестапо низкою облав майже винищило численну берлінську громаду гомосексуалістів напередодні Олімпійських ігор 1936 р. Доля "рожевих трикутників" у концентраційних таборах має стояти на початку списку нацистських злочинів[4]. § 175 нарешті скасовано лише 1969 р.

Боснійська криза показала, де в Європі міститься точка найімовірнішого спалаху війни. 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію, не вдаючись до жодних юридичних виправдань, хоча перед тим тридцять років окуповувала Боснію і правила нею за міжнародним мандатом. Кайзер Вільгельм заявив, що битиметься на боці Австрії, "як лицар у сяйливім обладунку", і великі держави не мали змоги втрутитись. Демарш Австрії позбавив Белград сподівань на Велику Сербію, а Росія виснувала, що далі їй уже треба втрутитись. Демарш став ще й однією з причин повстання "молодотурків", які в 1908–1909 рр. повалили турецький уряд і заходилися втілювати програму націоналізму та модернізації. А передусім ця анексія переконала балканські держави, що їхні суперечки можуть розв'язати тільки вони самі, і то силою.

У 1912–1913 рр. на Балканах точилися три регіональні війни. В травні 1912 р. Італія напала на Османську імперію, захопила Родос, Триполі та Кіренаїку. В жовтні

1912 р., коли Порта душила повстання в Албанії, Балканська ліга Чорногорії, Сербії, Болгарії та Греції напала на турків у Македонії. В червні 1913 р. Болгарія атакувала Сербію, почавши Балканську війну за перерозподіл територій. Після кожної війни відбувались міжнародні конференції, підписувано договори. Албанія постала як незалежна держава, а от Македонія — ні. Австрійська гра виправдала себе. Значно посилився німецький вплив у Туреччині. Російські амбіції залишились незадоволені. Східне питання й далі зоставалося нерозв'язаним (див. додаток III; с. 1357). [МАКЕДОНІЯ], [ШКІПЕРІЯ].

Серед тієї загальної тривожної атмосфери з'явилися поважні думки про потребу звести до мінімуму можливість виникнення міжнародного конфлікту. Уряди не брались до миротворчої роботи, але завдяки низці приватних ініціатив постали такі організації, як Інститут міжнародного права (1873 р.), Міжпарламентський союз (1887 р.) та Нобелівський комітет. Після довгого підготовчого періоду — з 1843 р., коли в Лондоні відбувся перший мирний конгрес, — 1891 р. в Берні у Швейцарії став регулярно працювати Міжнародний комітет миру, координуючи діяльність національних комітетів та організовуючи конференції. В різних регіонах Європи почали поширювати свої погляди пацифісти: швейцарський юрист Й. К. Блунчлі (1808–1881), німкеня Берта фон Зутнер (1843–1914), австрієць А. Г. Фрід (1864–1921), французький соціаліст Жан Жорес і англійський економіст Норман Енджел (1873–1967). У своїй книжці *"The Great Illusion"* ("Велика ілюзія", 1910 р.) Енджел доводив, що війна суперечить економічним інтересам держав. [НОБЕЛЬ].

Проте найрезультативнішими виявилися заклики до дії з боку російського царя. З його ініціативи в Гаазі 1899 та 1907 р. скликано дві масові мирні конференції, що обговорювали роззброєння, розв'язання міжнародних суперечок та правила війни на суходолі. Не бракувало й практичних результатів. 1900 р. створено Міжнародний суд, 1907 р. ухвалено Гаазькі конвенції. 1908–1909 рр. у Лондоні зібралася морська конференція.

Проте пацифізм не здобув загальної підтримки ні серед громадян, ні серед політиків провідних держав. Дух необмеженої державної влади мав ще надто глибоке коріння. Як писав фельдмаршал фон Мольтке, відповідаючи Блунчлі:

"Вічний мир — просто мрія, і навіть не прекрасна мрія. Війна — це частина Господнього порядку. Без війни світ закисне й занапастить себе матеріалізмом. Війна розкриває найшляхетніші людські чесноти — героїзм і самозречення, вірність обов'язкові, жертовність, готовність накласти головою"[74].

Десь такі самі почуття висловлювано і у Франції та Британії. Жореса вбито 31 липня 1914 р., бо пацифізм, мовляв, зрада.

Водночас генерали почали усвідомлювати, що руйнівність майбутньої війни набагато перевершить усе відоме раніше і що для великих держав війна пов'язана з величезним ризиком. У своєму останньому зверненні до райхстагу в травні 1890 р. старий Мольтке висловив поважну застороrу:

"Якщо ця війна почнеться, ніхто не може передбачити, як довго вона триватиме і як закінчиться... Панове, це може бути Семилітня війна, може бути Тридцятилітня війна, і горе тому, хто... перший кине сірника в бочку з порохом"[75].

Через оте тривожне усвідомлення військові штаби Європи розривалися між панівним духом мілітаризму і дедалі більшою кількістю розважливих порад. А потім штаби вибрали таки найнебезпечніший курс. Вони прискорили готування до війни, нагромаджуючи незмірні арсенали та муштруючи величезні армії, рекрутовані на підставі закону про загальний військовий обов'язок, і водночас десятиріччя за десятиріччям старанно уникали конфліктів. У казані суперництва, страху та ненависті дедалі зростав тиск, от-от загрожуючи вибухом.

Покришку з казана зрештою зірвало ще одним убивством, яке сталося за місяць до вбивства Жореса. 28 червня 1914 р. спадкоємець австро-угорського трону ерц-герцог Австрії-Есте Франц-Фердинанд приїхав з офіційним візитом до боснійської столиці Сараєво. Він привіз із собою свою морганатичну дружину-чешку Софію, герцогиню Гогенберзьку, і знехтував усі застороги, зумисне захотівши, щоб його візит збігся із сербським національним святом *Vidovdan* (днем св. Віта), річницею Косовської битви (див. розділ VI). В очах сербів то була заздалегідь спланована образа. Тому в юрбі, що стояла вздовж сараєвських вулиць, причаївся гурт молодих убивць, його прислала "Чорна рука" — таємне сербське товариство, яке боролося з пануванням Габсбургів.

Уранці ерц-герцогів автомобіль — "Gräf und Stift" (1910 р.), 28 к. с. — вибрав несподіваний маршрут, і гості безпечно добулися на обід до міської ратуші, де Софія прийняла делегацію мусульманських жінок. Була кинута бомба, проте вибух нікому не заподіяв шкоди, злочинця заарештували. Одначе після обіду ерц-герцогів водій повернув не там, де треба, і, намагаючись змінити напрям, повіз своїх пасажирів у відкритому авто саме туди, де стояв ще один змовник — хворий на сухоти студент Гаврило Принцип. Студент стріляв з револьвера впритул, і кулі смертельно поранили монарше подружжя. Франц-Фердинанд пробурмотів: "Sopherl, Sopherl! Sterbe nicht! Bleibe am Leben für unsere Kinde!" ("Софіє, не помирай! Живи задля наших дітей!"), але Софія померла. Її чоловік помер через годину. Їх поховають глухої ночі в каплиці їхнього дому в Арштетені на Дунаї, автомобіль і закривавлений одяг збережуть в Армійському музеї у Відні[76]. [КОНОПІШТЕ].

КОНОПІШТЕ

Замок Конопіште (*Konopište*, колись *Konopischt*) стоїть серед соснових лісів центральної Богемії. В 1890-х роках, коли він правив за улюблену мисливську хатину ерц-герцога Франца-Фердинанда, він був пишно оздоблений шкірою та червоним деревом. У ньому містилася величезна ерц-герцогова колекція мисливських трофеїв. Тож відтоді й до наших днів цей замок — своєрідний елегантний мавзолей, де є геть усе: від слонових бивнів аж до рогів шляхетного оленя. Згодом він правив за будинок відпочинку для нацистських есесівців, яким заманулося пофарбувати його в чорне.

Ерц-герцоґа Франца-Фердинанда пам'ятають за чотири речі. По-перше, одруживши із чешкою низького роду, Софією Хотек, він був змушений відступити права своїх дітей на успадкування трону. По-друге, маючи підтримку Софії, він був "рішучим оборонцем обмеженого (католицького) святенництва, яке в Австрії називають релігією"[1]. По-третє, він хотів перетворити дуалістичну монархію на федерацію рівних націй. По-четверте, зневаживши пораду не їхати до Боснії влітку 1914 р., він допоміг підкласти запал, що призвів до вибуху першої світової війни.

Убивство Франца-Фердинанда було третім у низці вбивств, що зачепили імператорську родину. Він став спадкоємцем імперії двадцять п'ять років тому внаслідок смерті свого кузена Рудольфа. Рудольфові шматували душу суперечливі впливи ультратрадиціоналістського батька — імператора Франца-Йосифа — і свавільної та примхливої матері — імператриці Єлизавети. Полум'яний антиклерикал, він одного разу записав у щоденнику: "Ми вищі духи чи тварини? Ми тварини..."[2]. Він застрелив себе і свою коханку Марію Вецеру, з якою знався лише сімнадцять днів, в іншій мисливській хатині Габсбурґів — у Меєрлінґу в Австрії 1889 р. Імператрицю Єлизавету 1898 р. заколов кинджалом анархіст у Женеві.

Дуже мало джерел наголошують на любові Франца-Фердинанда до мисливства. А проте він оббігав земну кулю, шукаючи, які ще види тварин можна вбити, і то з завзяттям, яке набагато перевершувало вимоги його соціального статусу. Він дуже рано прихилився до кулемета і, напевне, вбивав би всіх звірів, що траплялися йому на очі. Двох його подорожей до Польщі вистачило, щоб довести європейського зубра до межі вимирання. Він наказував, щоб рештки його жертв старанно зберігали. В Конопіште тисячі забитих тварин опудалами стоять тепер під склом, їхні голови висять на стінах, а зуби, що їх ретельно повиймав імператорський дантист, незліченними рядами вишикувались у демонстраційних кабінетах.

Ерц-герцоґ покинув Конопіште з дружиною 23 червня 1914 р., поїхавши до Сараєва. Коли його вбили, імператор, кажуть, полегшено зітхнув. "Господь не дозволяє, щоб йому кидали виклик, — сказав він своєму ад'ютантові, — вища сила відновила лад, який я вже не мав змоги підтримувати"[3]. Загалом вважають, що в цій епітафії йшлося про морґанатичний шлюб ерц-герцоґа, але її з не меншим правом можна застосувати до зумисної бойні беззахисних тварин.

За чотири тижні сараєвські постріли розбили вщент усі європейські дипломатичні та військові запобіжники. Ультиматуми, накази про мобілізацію та оголошення війни рикошетом понеслись по канцеляріях. Відень прагнув дій проти Сербії, і Берлін надав йому *carte blanche*. 23 липня Белградові передано ультиматум, Австрія вимагала участі в переслідуванні вбивць. Сербський уряд ухилився і віддав наказ про часткову мобілізацію. 25 липня російська Імператорська рада постановила підтримати Сербію, проте не вважала за потрібне порадитися про це ні з Британією, ні з Францією. 28 липня Австро-Угорщина офіційно оголосила війну Сербії. Після цього Росія віддала наказ про мобілізацію, спонукавши Німеччину висунути ультиматум спершу Росії, а потім Франції. Спираючись на воєнний план генерала Шліфена, німецький генеральний штаб прагнув упевни-

тись, що Німеччина не потрапить у пастку, зазнавши одночасного нападу на двох фронтах. Отже, жереб кинуто. Коли на жоден ультиматум не прийшло відповіді, кайзер дослухався до поради генералів, мовляв, безпека райху не дозволяє жодних зволікань. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3-го — Франції. Після цього, оскільки німецькі війська рушили на Францію і перетнули бельгійський кордон, британський уряд надіслав Берлінові ультиматум. П'ять великих європейських держав почали загальну війну, якої старанно уникали 99 років.

Понеділок, 3 серпня 1914 р., Міністерство закордонних справ, вулиця Вайтхол, Лондон. Британський міністр закордонних справ милувався з вікна свого кабінету мирним літнім вечором. Сер Едвард Ґрей відповідав за міжнародні відносини найбільшої за всю історію людства імперії. Австрія воювала з Сербією. Два дні тому Німеччина оголосила війну Росії та Франції, німецькі війська окупували Люксембург і от-от мали напасти на Бельгію; російські війська ввійшли до Східної Пруссії. А в Британії ще мир. Після довгої промови в палаті громад сер Едвард щойно допоміг прем'єр-міністрові Генрі Асквітові скласти ультиматум, який мали послати до Берліна, якщо Бельгія зазнає нападу. Була десь восьма чи дев'ята година вечора, бо сер Ґрей пам'ятав, як ліхтарник запалив унизу на подвір'ї газові ліхтарі. Він обернувся до приятеля, що стояв поряд з ним, і той згодом пригадав його слова: "Тепер гасять ліхтарі над усією Європою. Сумніваюсь, чи ми доживемо, щоб побачити, як їх запалять знову". Ця сцена — одна з найславетніших у британській історії, її описано в незліченних підручниках. Ці слова наведено майже в усіх збірниках цитат[77].

На жаль, мемуари сера Едварда не зовсім підтверджують цю подію:

"Я пригадую ті три дні — 1-е, 2-е й 3 серпня — як майже неперервні розмови в кабінетах і незмірну напругу, але з того, що ми тоді обговорювали, в моїй пам'яті залишилось дуже мало... Я майже не мав роботи, обставини та події вимагали якоїсь постанови...

Якось увечері на останньому тижні до мене зайшов приятель, — на його думку, то був понеділок, 3 серпня. Ми стояли біля вікна мого кабінсту в Міністерстві закордонних справ. Вже сутеніло, і внизу засвітили ліхтарі... Мій приятель згадує, що я з тієї нагоди зауважив: "Тепер гасять ліхтарі над усією Європою; ми вже не доживемо, щоб побачити, як їх запалять знову"[78].

Те, що сталося того вечора, насправді приголомшує. Дивно, що появі метафори про погашені ліхтарі посприяла картина, як їх запалюють. Найретельніший політичний біограф Ґрея цієї сцени не згадує[79]. А ще більше дивує те, що напередодні війни, коли дипломатична робота начебто має бути найнапруженіша, міністр, спостерігаючи бурю, "не мав роботи". Зате він мав час приймати приятеля і розмовляти з ним про такі незначущі речі, що потім не міг пригадати подробиць.

Цього самого вечора Берлінові довелось усвідомити, що його дипломати прирекли Німеччину на війну на два фронти, а вона не має жодного відданого союзника. В райхстазі канцлер Бетман-Гольвеґ в усьому звинувачував Росію:

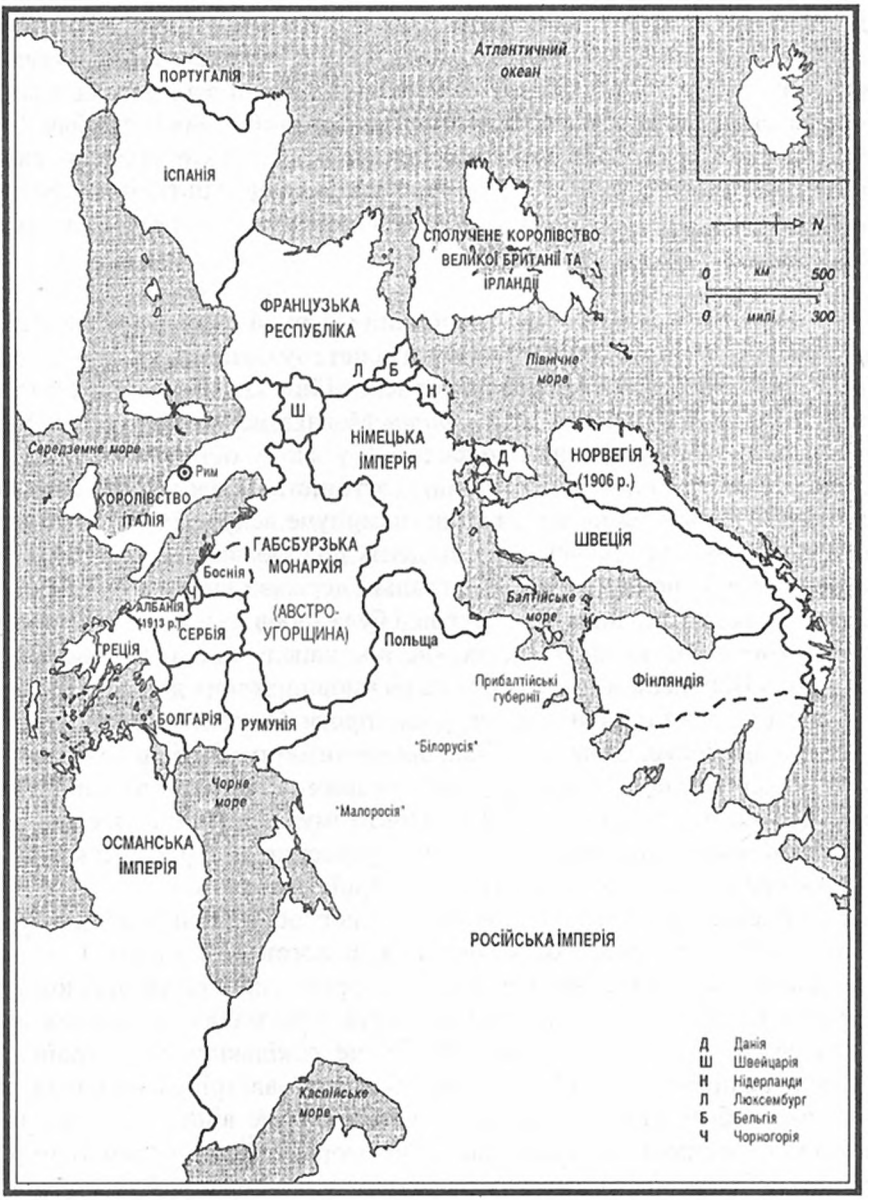

Карта 23

Європа 1914 р.

"Росія вкинула до нашого дому жарину", — заявив він. У Санкт-Петербурзі, де про німецьке оголошення війни дізналися два дні тому, цар зі своїми генералами вже запустили бойову машину. В Парижі французи реготали з неймовірного звинувачення Бетмана, начебто французький літак бомбив Нюрнберг. У Відні, де австрійський уряд уже тиждень провадив напад на Сербію, імператор-король та його міністри не квапилися приєднатись до ще однієї війни проти Росії. В Римі третій партнер Троїстого союзу зачаївся. Лиш у Белграді справді можна було почути гарматну стрілянину.

У нескінченних суперечках про причини першої світової війни головним винуватцем часто називали дипломатичну систему початку XX ст. Часто стверджувано, що жереб був кинутий на користь війни за логікою двох протилежних блоків — Троїстого союзу та *Антанти*. Мовляв, вагомі політико-економічні сили створили "геополітичний консенсус", у якому обидві сторони визнали необхідність підтримки своїх союзників і згубність бездіяльності. Цей консенсус нібито зв'язував дипломатам руки, неминуче ведучи їх фатальною дорогою від невеличкого балканського інциденту до глобального спалаху. До цього твердження треба придивитись. Центральні держави ще до війни були пов'язані Троїстим союзом. Німеччина справді була зобов'язана допомагати своєму австрійському союзникові, якщо на Австрію нападуть. Але на Австрію ніхто не нападав, і Відень не міг покликатись на умови наявних договорів. Убивство в Сараєві годі було тлумачити як акт війни проти Австрії, надто після примирливої відповіді Белграда на австрійський ультиматум. Ба більше, Німеччина з прикрістю усвідомлювала, що її третій союзник — Італія — ніколи не підніме зброї на захист Австрії, якщо не буде просто змушена боронити свою сусідку. Отже, намір Австрії покарати Сербію і її звернення до Німеччини за схваленням не можна вважати за дії, передбачені Троїстим союзом.

А коли йдеться про троїсту *Антанту*, ланцюг зобов'язань був іще вільніший. *Антанта* не була союзом. Росія і Франція, за договором, і справді були зобов'язані допомагати одна одній у разі нападу, проте з прикрістю усвідомлювали, що третій член *Антанти* — Велика Британія — не мала формальних зобов'язань братися до зброї і захищати їх. Ба більше, оскільки жодна з країн *Антанти* не мала офіційних зобов'язань щодо Белграда, австрійський напад на Сербію не можна було вважати за *casus belli*, привід до війни. Зокрема, не було жодного чинного російсько-сербського договору[80]. За договором 1839 р., Британія була зобов'язана підтримувати незалежність Бельгії. Але то було давнє зобов'язання, взяте задовго до утворення *Антанти*. Тож, попри оманливу подобу, дипломатична система 1914 р. залишала урядам досить простору для маневру. Вона не зобов'язувала Німеччину підтримувати Австрію за будь-яких обставин, Росію підтримувати Сербію, Британію підтримувати Росію та Францію. Майже всі найголовніші постанови виправдовували такими словами, як "честь", "дружба", "страх" і "необхідність", а не договорами. В такому разі доцільніше розглянути не дипломатичну систему, а самих дипломатів.

Сер Едвард Ґрей (1862–1933), згодом віконт Фалодон, був справжнісінький англійський джентльмен — шляхетний, скромний, стриманий, сповнений духу патріотичного служіння. Дж. Б. Шоу глузливо називав його "типовим британським юнкером". Ґрей походив з дворянської родини в Нортумберленді, що піднеслася завдяки спершу звитягам предка-вояка в битві під Мінденом 1759 р., а згодом діяльності "Другого графа", що був віґом і домігся схвалення закону 1832 р. про велику реформу. Ця родина найкраще відома за напахченим сортом індійського чаю, названого на честь "Другого графа". Сам сер Едвард ще добре пам'ятав франко-прусську війну. Коли він мав вісім років і батько запитав його, кому в тій війні симпатизує Британія, він відповів: "Німцям". Разом з двома братами він спершу вчився в пансіоні у Вінчестері, потім у Бейліелському коледжі Оксфордського університету і зробив собі бездоганну кар'єру, ставши членом Ліберальної партії, депутатом парламенту від Північного Бервіка, заступником міністра закордонних справ (1892–1895) і міністром закордонних справ (1906–1916) у ліберальному уряді Асквіта[81].

Ґрей жив дуже просто. Він був щиро відданий своїй дружині Дороті, поділяючи з нею любов до природи, і під час розлук щодня писав їй листи. Разом з нею він по-новому впорядкував маєток Фалодон, обернувши його на великий заповідник пернатої дичини. Ґрей полюбляв вудити рибу і спостерігати птахів, дуже добре знався на поезії. Працюючи в Лондоні, він свято дотримувався звичаю щосуботи о шостій годині ранку сідати на вокзалі Ватерлоо на поїзд і проводити уїкенд, ловлячи рибу біля свого котеджу в Ітчен-Ебес у Саутгемптонширі. "Він краще вміє кілограмову форель на штучну муху, ніж виголосить у палаті громад блискучу промову"[82].

Ґрей докладно описав ці свої невибагливі втіхи. Він видав книжки про риболовлю на муху, про водне птаство у Фалодоні і про Водсвортову *"Прелюдію"*:

That serene and blessed mood
In which...
...we are laid asleep
In body, and become a living soul.
With an eye made quiet by the power
Of harmony, and the deep power of joy,
We see into the life of things.

Той тихий і щасливий настрій,
У якому...
...ми засинаємо
Тілом і стаємо живою душею.
Очима, заспокосними силою
Гармонії і силою щирої радості,
Ми вдивляємось у довколишнє.

Ґрей їздив як лектор по Америці і одного разу обрав тему відпочинку. Розповідав, як, бувши міністром закордонних справ, розважав екс-президента Теодора Рузвелта і повіз його в одноденну подорож помилуватись природою Саутгемптонширу. Гість був добрим орнітологом і тонко розрізняв пташиний спів. Ґрей був вражений, коли Рузвелт без вагань вирізнив спів золоточубого королька — єдиного виду, поширеного і в Англії, і в Америці. "Ми сьогодні слухаємо, — сказав він, — спів, що був, напевне, знайомий людям, про яких ще не згадувала історія"[83].

Ґрей — аж ніяк не типовий імперіаліст чи дипломат, що об'їздив увесь світ. На відміну від своїх братів, одного з яких роздер в Африці лев, а другого — буйвол, він дуже мало їздив по Британській імперії. Він не розмовляв жодною іноземною мовою, хоча читав французькою, і, за винятком проведених на континенті відпусток, не знав добре жодної закордонної країни. Ґрей увесь був пронизаний духом "чудової ізоляції" 1890-х років, коли вперше потрапив у сферу міжнародних відносин. Він не бачив причини, навіщо Британії треба надміру втягуватись у європейські справи. Його девіз був такий: "Жодних зобов'язань" і "Наші руки мають бути вільні". 1914 р., у п'ятдесятидворічному віці, Ґрей уже не мав особистого щастя. Його дружина загинула під час аварії карети вісім років тому. Тепер він спілкувався з природою сам, проте його зір дедалі гіршав. Йому вже було важко читати документи: він мав катаракту, відбувалося руйнування сітківки. Якби не велика зайнятість, улітку 1914 р. він поїхав би до Німеччини на консультацію до окуліста.

Ґрей не ставився вороже до Німеччини. Власне, він ні до чого не виявляв ворожості. Проте його непокоїли німецькі амбіції. Всупереч розмовам про колоніальне суперництво і про бажання Німеччини мати "місце під сонцем", він вважав, що кайзерові амбіції спрямовані в інший бік. "Чого насправді хотіла Німеччина, — писав він після війни, — так це місця з помірним кліматом і родючою землею, де могло б оселитися її біле населення... під німецьким прапором. Ми не могли запропонувати їй такого місця"[84]. З іншого боку, Ґрей не погоджувався з думкою, начебто німецькі плани щодо Східної Європи не становлять загрози для Британської імперії.

Більшість новин протягом місяця після сараєвського вбивства були майже не пов'язані з європейською кризою. Того самого дня, коли вбито ерц-герцога, Сарданапал, кінь барона Ротшильда, виграв у Парижі *Grand Prix*, випередивши решту коней на цілу шию. Британський календар за липень 1914 р. заповнений звичайними літніми оголошеннями:

2 Смерть Джозефа Чемберлена.
3 На аукціоні "Крісті" картину Коро *"Les Rond des Nymphes"* ("Танок німф") продано за 6600 гіней.
4 Гарвардський університет виграв кубок на регаті в Генлі.
7 У Кандид-парку на острові Ґернсі відкрито статую Віктора Гюго.

9 Англіканська церква допустила жінок до парафіяльних рад.
11 Повітряні перегони Лондон—Париж—Лондон виграно за 7 годин, 13 хвилин, 6 секунд.
12 Дісентіс, Швейцарія: 1300-а річниця св. Сигісберта.
16 Ґрейвсендська парафіяльна церква: посол США врочисто відкрив вітражі на згадку про індійську принцесу Покагонту.
Жорж Карпантьє (Франція) переміг "Ґанбоута" Сміта (Америка) на чемпіонаті світу для білих боксерів-важковаговиків.
24 Провал конференції про ірландський гомруль.
26 Шотландський прикордонний полк у Геуті стріляв у натовп, перешкоджаючи спробі контрабандного завезення зброї до Ірландії.
31 У Парижі вбито Жана Жореса, лідера французьких соціалістів.
1 серпня експедиція сера Ернеста Шеклтона відпливла до Антарктики[85].

Перші ознаки справжньої тривоги з'явились у Лондоні 31 липня, коли біржа була закрита, а банківська ставка зросла до 8%. У неділю 2 серпня запропоновано прочитати "молитви за націю" в усіх церквах і каплицях Сполученого Королівства. Лихий знак: реґату 3 серпня в Каусі скасовано.

Ґреєву діяльність під час кризи 1914 р. як хвалили, так і ганили. Вінстон Черчіл, військово-морський міністр, захоплювався:

"[Ґрей] провадив величезну подвійну боротьбу, намагаючись: а) запобігти війні; б) не кинути Францію саму, раптом війна почнеться. Я спостерігав... його вправність і незворушність... із захватом. Він мав дати німцям утямки, що з нами треба рахуватися, проте не дозволити, щоб Франція і Росія відчули, ніби ми в них у кишені"[86].

"Manchester Guardian", провідна британська ліберальна газета, аж ніяк не погоджувалась із такою хвалою. Сподівавшись, що Британія збереже нейтралітет, газета вжахнулася, коли вибухнула війна: "Довгі роки, — нетямилась вона, — [Ґрей] приховував усю правду"[87].

Девід Лойд-Джордж, міністр фінансів, теж був дуже критичний. На початку 1914 р. він обстоював зменшення військових витрат, вважаючи, що англо-німецькі відносини "набагато приязніші, ніж кілька років тому". "Ґрей був найобмеженішим з наших державних діячів, — писав він згодом. — Йому вистачило б і Нортумберленду... — А далі вказав на те, що вважав за фатальний ґандж: — Якби Ґрей вчасно попередив Німеччину, за яких умов Британія оголосить війну, ситуація була б зовсім інша"[88].

У Німечині таку критику висловлювали куди гострішою мовою. Багато хто вважав, що Ґрей — "партач", "ниций лицемір", "головний архітектор війни", який занапастив Німеччину. Навіть ті німці, що цінували Ґреєву зичливість, суворо засуджували його. "[Сер Едвард] уявив, ніби він веде свій корабель певною рукою, не знаючи, що за стерно трималися й інші руки". Він був "людиною з двома критеріями оцінок... з подвійною мораллю"[89].

Після війни Ґрей не згадував про колективну провину, і тим паче — про помилки дипломатів. Натомість розповідав анекдот про Японію: "Ми звикли,

що ми нація митців, — сказав йому якийсь японський дипломат, — але тепер... ми навчились убивати, і ви кажете, що ми цивілізовані"[90].

Дорога сера Едварда на війну почалася дуже пізно — в останній тиждень липня. 25 липня він, як завжди, поїхав на уїкенд ловити рибу до Ітчен-Ебес — "з незворушним самовладанням... або зі злочинною зневагою до обов'язку"[91]. Його симпатії спершу належали Австрії, і, на його думку, ситуація погіршала, коли Австрія відкинула примирливі вибачення Сербії. Він був певен, що великі держави "відступлять від прірви", що в разі війни Британія зобов'язана підтримати Францію, проте не повинна брати на себе зобов'язань, яких не зможе виконати, отже, ми (британський уряд) "повинні звернутись до Німеччини". 26 липня після обіду з віконтом Голдейном він розмовляв з неофіційним німецьким посланцем Баліном, який повідомив до Німеччини, що Британія залишатиметься нейтральною, допоки Бельгія не буде "поглинута". 27 липня Ґрей запропонував скликати міжнародну конференцію, проте виявив, що його пропозиції ніхто не підтримує.

31 липня, коли і Німеччина, і Росія вже провадили мобілізацію, Ґрей ще не став на чийсь бік, хоча відкинув німецьку пропозицію укласти договір про ненапад (див. нижче). В суботу 1 серпня, скасувавши поїздку до Саутгемптонширу, Ґрей обідав у клубі "Брукс", бачили, що він там грав у більярд. 2 липня він ходив на недільне засідання кабінету міністрів, — нечувана подія! — проте міністри не дійшли певного висновку про наслідки німецького наступу на Бельгію. Кілька міністрів, зокрема Морлі, лорд-голова Таємної ради, і Джон Бернс, міністр торгівлі, натякнули, що підуть у відставку, якщо Британія не залишиться нейтральною.

3 серпня робочий день сера Едварда почався ще одним, ранковим засіданням кабінету міністрів. Пообідавши, о другій годині пополудні він пішов до Міністерства закордонних справ для зустрічі з німецьким послом князем Ліхновскі; посол повідомив, що наступ на Бельгію неминучий, і в обмін попросив розповісти, про що сер Едвард наміряється говорити через годину. Ґрей відмовився щось розголошувати, потім перетнув вулицю, зайшов до Вестмінстерського палацу і о третій годині почав промову:

"Минулого тижня я заявляв, що ми працюємо... аби зберегти мир у Європі. Сьогодні... вже очевидно, що мир у Європі зберегти неможливо. Хай там як, Росія і Німеччина вже оголосили війну".

Сер Едвард пояснював, що Британія ще має свободу визначити свою політику. Британія — не член франко-російського союзу і "навіть не знає про його умови". А проте, називаючи чинники, які могли вплинути на постанову Британії, він почав із вислову симпатій до Франції, що опинилась у такій скруті. "Жодна інша країна чи уряд не мала меншого бажання втягнутись у війну через суперечку між Австрією та Сербією, ніж Франція. І вона таки почала війну, бо її зобов'язувала честь... з огляду на конкретний союз із Росією". Говорячи про британські інтереси, Ґрей зумисне наголосив на Ла-Манші і на англо-біль-

гійському договорі 1839 р. З цього він виснував, що британський "безумовний нейтралітет" не може бути прийнятною позицією. Завдяки своєму морському флотові Британія, вступивши до війни, зазнає не більших страждань, ніж тримаючись осторонь. Проте авторитет Британії зазнає великої шкоди, якщо "обов'язки честі та інтересів" будуть зневажені. Ґрей був певен, що Британія не ухилиться від свого обов'язку:

"Коли — що аж ніяк не видається неймовірним — ми будемо змушені зайняти певну позицію в цих питаннях, я вірю... що нас підтримають рішучість, твердість, сміливість і витримка всієї країни"[92].

Хоча мова була плутана, сер Едвард нарешті сповістив світові, що Британія й далі збереже нейтралітет, якщо Німеччина не загрожуватиме Бельгії і портам на Ла-Манші.

Після промови до сера Едварда підійшов Вінстон Черчіл і запитав: "Що далі?" — "Тепер нам треба послати їм ультиматум з вимогою зупинити наступ на Бельгію протягом 24 годин"[93]. У прем'єровім кабінеті в палаті громад Асквіта провідала дружина. "Тож усе почалося?" — запитала вона. "Атож, почалося". "Генрі сидів за письмовим столом, відхилившись назад, із ручкою в руці... Я встала і притулилася чолом до його обличчя. Від сліз ми не могли говорити"[94].

1914 р. оборона Британії майже цілковито залежала від флоту. Ні військово-морський міністр, ні начальник головного морського штабу князь Луїс Батенберґ не були прихильниками війни. Проте князь Луїс зупинив розпорошення флоту після літніх маневрів, а 2 серпня запропонував провести повну морську мобілізацію[95]. Черчіл підтримував його. Вранці 3 серпня Черчіл отримав у Адміралтействі листа від дружини, яка писала, що "це буде страшна війна". Він відповів:

"Кицю, вже все почалося. Німеччина загасила останні надії на мир, оголосивши війну Росії, от-от вона оголосить війну і Франції.

Я щиро розумію твої погляди, але світ збожеволів, і нам треба подбати про себе й про наших друзів... Люба киценько, ніжне моє кохання, щиро твій В. Поцілуй котеняток"[96].

Після розмови з Ґреєм Черчіл послав записку прем'єр-міністрові: "Якщо не буде заборони, я повинен надати чинності англо-французьким морським домовленостям і захистити Ла-Манш"[97].

Вівторок 4 серпня був у Лондоні днем чекання. Вранці дійшла звістка, що німецькі війська силою перетнули бельгійський кордон. Британський ультиматум до Берліна послали о другій годині пополудні, вимагаючи відповіді за день. Асквіт писав своїй близькій довіреній особі — Венеції Стенлі: "Вінстон, начепивши на себе повний бойовий обладунок, рветься на морську війну..."[98] Два німецькі кораблі, *"Goeben"* і *"Breslau"*, пливли Середземним морем до Туреччини. Британці були впевнені, що захоплять їх.

Відповіді на ультиматум не було, термін його дії скінчився об одинадцятій годині вечора — опівночі за берлінським часом. Через 15 хвилин кабінет

міністрів зібрався на Давнінґ-стріт, 10. Сцену потім описав Девід Лойд-Джордж у приватному листі до місіс Асквіт:

"Вінстон забіг до кімнати усміхнений, обличчя йому сяяло, рухи були поривчасті, слова так і сипалися йому з рота, коли він розповідав, як пошле телеграми на Середземне море, на Північне море і бозна-куди ще. Ви б бачили: то був справді щасливий чоловік"[99].

Саме тоді Адміралтейство й надіслало телеграму всім кораблям флоту: "Негайно починайте бойові дії проти Німеччини". Британія, всупереч бажанням своїх провідних політиків, зреклася мирного нейтралітету. Ця постанова перетворила континентальну війну на світовий конфлікт.

Британське оголошення війни стало завершальним етапом найбільшої дипломатичної катастрофи новітніх часів. Воно довело до кінця найстрашніший зі сценаріїв, що їх обдумували дипломати протягом попереднього місяця. То було четверте поспіль оголошення війни: перше — з боку Австрії, друге і третє — з боку Німеччини. Британія стала єдиною державою *Антанти*, що з власної ініціативи встряла у війну.

Чотири тижні тому, коли Відень зажадав сатисфакції від Белграда, аналітики передбачали, що європейську кризу можна розв'язати чотирма різними способами. По-перше, її цілком можна було залагодити без війни, як-от 1908 р. після боснійської афери. По-друге, вона могла призвести до локальної війни, обмеженої Австрією та Сербією. По-третє, якби великі держави не виявили стриманості, криза могла роздмухати континентальну війну, до якої, власне, й готувались наявні дипломатичні союзи та генеральні штаби. В цьому випадку Німеччина і Австрія воювали б проти Росії та Франції, а Британія залишалася б нейтральна. І нарешті, Боже борони, була й можливість, що Британія безпосередньо встряне у війну, і тоді контрольована континентальна війна обернеться в цілком неконтрольований глобальний конфлікт. Саме тому дипломатичні відносини між Лондоном та Берліном мали набагато більшу вагу, ніж відносини між рештою європейських столиць. Відень був ключем до локальної війни, Берлін — до континентальної, а Лондон — до глобального конфлікту.

Будь-який компетентний учений може назвати причини, чому участь Британії у війні призвела до вкрай специфічних ускладнень. Зі стратегічного погляду, британські володіння були розкидані по всій земній кулі, і їхня доля не могла безпосередньо зачіпати інтересів європейських держав. З політичного погляду, Британську імперію 1914 р. і далі вважали за наймогутнішу в світі державу, — отже, війну проти Британії визнали б за претензії на світову зверхність. З економічого погляду, Британія ще зберігала статус світової фінансової столиці. Хоча її технічна та індустріальна міць була вже менша від промислово-технічного потенціалу Німеччини, вона могла мобілізувати колосальні ресурси. З дипломатичного погляду, пихаті "лорди Альбіону" ніколи не зазнавали поразки. Вони прославилися своєю незнищенною впевненістю, затятою вірою в слушність своїх дій і своєю підступністю.

Але куди важливіше те, що, із суто військового погляду, Британія була темною, несподіваною картою, учасником, чий вплив був абсолютно непередбачуваний. Завдяки перевазі на морі Британські острови годі було перемогти навіть у найвирішальнішій континентальній кампанії. Водночас Британія мала лише те, що кайзер називав "зневажливо малим військом"*, яке не могло відіграти великої ролі на континенті, якщо його поступово не збільшити рекрутуванням на підставі закону про загальний військовий обов'язок. Британський уряд мав виняткові переваги свого становища: раптової поразки можна було зовсім не боятись, а під час затяжної війни британська військова потуга протягом двох-трьох років поступово наростала б.

Ці факти мали очевидні наслідки. Якщо на ранніх етапах континентальної кампанії Франція і Росія матимуть успіхи, участь Британії може схилити рівновагу на користь остаточної перемоги. Та якщо доля всміхнеться центральним державам, Берлін та Відень не можуть розраховувати на такий сприятливий результат. Навіть якщо французька і російська армії будуть розбиті при першому зіткненні, центральні держави, як і наполеонівська Франція, й далі стоятимуть перед зухвалою і неприступною Британією, що вдасться до всіх своїх підступів, аби гуртувати проти них нові коаліції. А якщо в перших битвах не буде очевидних переможців, Британія матиме найкраще становище, щоб збільшити свою відносну силу на останніх стадіях війни. На відміну від Німеччини, Британія не мала шансів виграти континентальну кампанію, проте й легко перемогти її — годі. Одне слово, хоч що там трапиться, Британія була спроможна зруйнувати перспективи швидкої "обмеженої війни", про яку мріяли німецькі генерали.

Тієї доби точилося дуже багато розмов про мілітаризм. Полковник Гауз, американець, що відвідав Берлін 1914 р., був вражений пихою, яка панувала там. А втім, усі великі держави культивували певний ступінь мілітаристської похвальби та пишноти, різниця між ними в найкращому разі була суто зовнішня. 1914 р. в усіх країнах, на відміну від 1939 р., мілітаристський дух був тісно пов'язаний із кодексом честі. Німецький спостерігач скрушно зауважив: "У Сполученому Королівстві вважають, ніби британський мілітаризм від Бога, тоді як німецький мілітаризм — від диявола"[100]. Йшлося, звичайно, і про різні військові формальності. Одна з них стосувалася контролю над Ла-Маншем. Британський і французький військово-морські штаби наперед узгодили, що французький флот буде зосереджений у Середземному морі, натомість Ла-Манш патрулюватимуть кораблі королівського військово-морського флоту. Це означало, що британський нейтралітет у разі франко-німецької кампанії в Бельгії автоматично надасть німецьким військовим кораблям вільний доступ до французьких і британських берегів. Інша важлива деталь стосувалася мобілізаційних процедур. Німецькі плани передбачали підготовчу стадію, названу "станом неминучої війни", за якою йшла друга стадія, коли повну мобілізацію можна було провести практично мит-

* Кайзерові слова неправильно перекладено і широко розповсюджено в Британії як "мале, гідне зневаги військо", отож і британські експедиційні сили одержали прізвисько "зневажені".

тю. По суті, оголошення в Німеччині *Kriegsbereitschaft*, готовності до війни, означало те саме, що й оголошення загальної мобілізації в решті країн.

Були й речі, на які годилося звернути увагу німецьким дипломатам на чолі зі своїм канцлером Бетман-Гольвеґом, перше ніж квапитись розкривати карти.

Теобальд фон Бетман-Гольвеґ (1856–1921) — архетипний прусський державний службовець. Освічений, чемний та чесний, він усе своє життя провів у вищих ешелонах державної влади. Він походив з франкфуртської банкірської родини, що переїхала до Берліна і два покоління тому здобула дворянство. Родина стала відома завдяки Теобальдовому дідові — Моріцу-Авґусту, професорові права, що вирізнявся серед лав ліберальної опозиції до режиму Бісмарка. Сам Теобальд був надто юний, щоб брати участь у франко-прусській війні, яку його дід ненавидів. Разом із братом Максом Теобальда послано вчитись до *Fürstenschule Pforta*, привілейованої школи в місті Наумбурґ-Зале, потім він вивчав право в Страсбурзькому та Ляйпцизькому університетах і успішно склав важкі іспити на державного службовця. Як *primus omnium*, перший учень, і маючи ступінь доктора юриспруденції в неповні тридцять років, Теобальд був чудово підготований для блискучого злету щаблями бюрократичної кар'єри. Він став *Oberpräsidialrat*, головою міської ради, в Потсдамі, *Regierungspräsident*, головою округу, в Бромберґу (Бидґощі), *Oberpräsident*, губернатором, землі Бранденбурґ, міністром внутрішніх справ (1905 р.), заступником канцлера (1907 р.), райхсканцлером і прусським міністром-президентом (1909 р.). Відтоді аж до липня 1917 р. він відповідав за всю державну політику — і внутрішню, і зовнішню — наймогутнішої європейської держави[101].

Бетман-Гольвеґ не був типовим юнкером. Він успадкував чималий земельний маєток у Гогенфінові на схід від Берліна, проте цей *Rittergut*, дворянський маєток, придбав його дід, і земля ще не стала частиною родинної традиції. Теобальд служив у місцевому 15-му уланському полку, правда, лиш один рік після школи. Він щиро полюбив Гогенфінов — великий, чотириповерховий червоний цегляний будинок у кінці довгої, обсадженої липами алеї серед 3000 гектарів землі на високому березі Одеру. А девіз Теобальд вибрав собі такий: *"Ego et domus mea serviemus domino"* ("Мій дім і я служитимемо Господу"). Проте замолоду він пережив кількарічний період невгамовного романтичного потягу до мандрів, читаючи вірші й тиняючись навколо Ейфелевої вежі та по масиву Зібенґебірґе з богемними приятелями. Теобальда здивував його брат, що втік до Техасу, аби не складати державних іспитів, і став аґентом з продажу нерухомості. Одного разу Теобальд балотувався до райхстаґу від місцевої громади, та невеличку перевагу на його користь виборча комісія скасувала з технічних причин, відтоді він уже ніколи не пробував удруге стати народним політиком. Теобальд одружився з трохи незвичайною дівчиною — Мартою Пфуль-Вількендорф, що зауважила, коли йому запропонували найвищу посаду в імперії: "Тео, любий, ти ж цього не потягнеш!"[102]

Бетманів характер був яким завгодно, але не простим. Теобальд дотримувався режиму і о сьомій годині ранку, навіть у Берліні, вирушав на виснажливу

прогулянку верхи. Проте така звичка до порядку не сприяла ефективній та впевненій роботі. Він умів точно висловити свої думки і був добре поінформований, але мав фатальну тенденцію зволікати і раз по раз коїв помилки, яких вправний політик уникнув би. Він невпевнено почувався серед військового істеблішменту, що терся навколо кайзера, але його лякали й соціал-демократи, які мали великий вплив у догідливому демократичному секторі німецької політики. Чимало внутрішньої інформації про канцлерство Бетмана походить із щоденника його особистого помічника Курта Ріцлера, що бездоганно працював поряд зі своїм шефом під час кризи 1914 р. Ріцлер нотував: "Його вправність не менша за його незграбність"[103]. А біограф Бетмана говорить про властивий його вдачі "агресивний самозахист"[104].

Бетман-Гольвеґ завдячував своє становище почасти великому досвідові державної служби, а почасти вірі, що він зможе утримати середні позиції між консерваторами та радикалами. За німецькими нормами, Бетман був дуже помірко-ваним консерватором; у зовнішній політиці він, як не раз спостережено, заявляв про свою прихильність до миру і застерігав від небезпек мілітаризму. Через те він став *bête noire*, ненависний, Загальнонімецькій лізі, яка часто вимагала його відставки.

Провідним принципом Бетмана, напевне, був *"Weltmacht und kein Krieg"*, "Влада над світом, але без війни". В листопаді 1913 р. він вичитував принцові — спадкоємцеві трону за брак стриманості: "Бряжчати шаблею при кожній дипломатичній суперечці... не просто сліпота, а злочин"[105]. Обмірковуючи дальші перспективи невдовзі після сараєвського вбивства, Бетман признався Ріцлерові: "Будь-який загальний конфлікт [призведе] до революційної зміни всіх теперішніх обставин"[106]. Через два тижні він особисто висловив кайзерові свій протест з приводу хвальковитих заяв принца і певної частини преси.

У липні 1914 р., у п'ятдесятивосьмирічному віці, особисте життя Бетмана було сприкрене смертю дружини, що сталася всього два місяці тому. Тепер він сам або з Ріцлером курсував між Берліном і Гогенфіновом. Ставлення Бетмана до Англії було щиро приязним. Його син Ернст, що згодом загине на війні, 1908 р. був стипендіатом Сесіла Родса в Оксфордському університеті. Все, що Бетман говорив або писав перед кризою, свідчило про його прагнення і сподівання досягти англо-німецького *rapprochement*.

Окрім безпосереднього кола близьких співробітників, Бетманову роботу майже ніхто не хвалив. Ріцлер захоплювався, як добре Бетман опирається тискові, і порівнював його "сумлінність" із "холодним лицемірством Ґрея". "Канцлер — син першої половини XIX ст., — писав він, — і спадкоємець культури, якій був властивий більший ідеалізм"[107]. Зате кайзер мав брутальну вдачу: коли в середині липня ситуація погіршала і Бетман запропонував піти у відставку, кайзер начебто сказав йому: "Це ти заварив цю кашу, тож тепер бери й запихайся"[108]. Альберт Балін, президент пароплавної компанії "Гамбурґ—Америка" і неформальний посередник у переговорах із Лондоном, теж не відчував симпатії до Бетмана. Приятель Бетманового попередника на посаді канцлера, він називав

Бетмана "помстою Бюлова" і розводився про його "тупість", "пасивність", "брак ініціативи", "страшенну нездалість". "Бетман, — сказав він, — тямив напрочуд добре говорити... але не усвідомив, що політика — брудна справа"[109]. Фон Бюлов, колишній канцлер, указав на те, що вважав за фатальний ґандж: "Було б цілком досить сказати Відневі [після Сараєва], що ми категорично не схвалюємо будь-якого конфлікту між Сербією та Австро-Угорщиною"[110].

В Англії Бетмана критикували нещадно. Популярні джерела розповідали не тільки про його "млявість" та "нерішучість", а й про "суто прусські уявлення про політичну мораль". Існувала думка, начебто Бетман провадив німецьку зовнішню політику, не усвідомлюючи, що кермо держави насправді в руках військових"[111]. Після війни саме Бетман став дуже наголошувати на колективній провині. "Винні всі держави, — наполягав він у своїх "Мемуарах". — На Німеччині теж лежить велика провина"[112].

Бетманова дорога на війну почалася першого тижня липня. Внаслідок відсутності міністра закордонних справ, що поїхав у весільну подорож, Бетман із самого початку особисто заопікувався німецькою дипломатією. Він усякчас заявляв про свою рішучість уникнути міжнародного конфлікту. Вранці 5 липня його покликано до кайзера на нараду з приводу звернення Австрії по допомогу в її сварці з Сербією. Дійшли двох суперечливих постанов: або утриматись від прямої відповіді, або запевнити Франца-Йосифа, що Німеччина не покине його. Пополудні Бетман пішов на зустріч з військовими радниками кайзера, переважала думка, що Росія не втрутиться і що Сербію слід покарати: "Що швидше, то ліпше". Ця думка заохотила Бетмана сказати австро-угорському послові:

> "Відень сам має вирішити, що слід зробити, аби з'ясувати відносини Австрії з Сербією. [А проте] у цих своїх заходах він упевнено може розраховувати на підтримку монархії з боку Німеччини як союзника й друга, — хай якою буде постанова"[113].

Це й був той сумнозвісний карт-бланш на війну Австрії проти Сербії.

У Гогенфінові ввечері 8-го числа Бетман розмовляв із Ріцлером "на веранді під зоряним небом". Він пояснював небезпеки загального конфлікту. Далі сказав, що бездіяльність може виявитись найгіршою політикою. Йому не давав спокою страх перед Росією: "Майбутнє належить Росії, що росте й росте, бовваніючи над нами, як дедалі страшніший кошмар"[114]. Отже, по суті, канцлер погоджувався з тими відвертішими генералами, які стверджували, буцімто внаслідок зволікань становище Німеччини тільки погіршиться. Через шість днів, 14 липня, хоча нічого важливого не сталося, Ріцлер занотував канцлерові слова: "Наше становище розпачливе... Наші дії — стрибок у пітьму, і це наш головний обов'язок". Здається, Бетман уже відмовився від "обрахованого ризику" континентальної війни[115].

У третій тиждень липня Бетман почав підозрювати, що гра кепсько продумана. Жоден з потрібних фрагментів мозаїчної картинки не ставав на своє місце. Бетман порадив кайзерові продовжити балтійський круїз, щоб створювати враження нормальності. Коли його пораду знехтували, він спробував подати у

відставку, проте йому й тут відмовили. За Ріцлером, канцлер пройнявся фаталістичними настроями й відчував, що громадська думка прихильна до війни, — "в народу безмір ні на що не спрямованого прагнення діяти"[116]. З такими думками в голові він удався до двох практичних заходів: наказав міністрові внутрішніх справ припинити арешти поодиноких соціалістів, поляків та решти з його списку *Reichsfeinde*, ворогів райху, тобто "ненадійних елементів", а на таємній зустрічі з лідером соціал-демократів поінформував опозицію про серйозність ситуації. Обидва ці заходи допомогли вгамувати антивоєнні настрої.

29 липня, коли на австрійський напад на Белград Росія відповіла частковою мобілізацією, Бетман нарешті по-справжньому замислився над можливістю загального конфлікту. Він запропонував угоду про нейтралітет з Великою Британією, ґарантуючи цілість території Франції в Європі. Вночі, всупереч своїм попереднім діям, він бомбардував Відень телеграмами "світ у вогні", радячи розв'язати суперечку з Сербією через посередників. Ні там, ні там жодного успіху. Отож Німеччина опинилась на порозі війни з Росією, не заручившись підтримкою Австрії. Берлін зобов'язався допомогти Відню, але Відень міг не допомагати Берлінові. Серед союзників запанував цілковитий нелад.

Мить вирішувати настала 30 липня. Кайзер злякався телеграм, які надійшли із Санкт-Петербурга. На берегах однієї з них він надряпав щось про "війну на знищення проти нас"[117]. Берлін був переконаний, що його "оточили". О дев'ятій годині вечора Бетман зустрівся з військовими командирами — фон Мольтке та Фалькенгайном. Вони ухвалили оголосити "стан неминучої війни", — отже, автоматично стали відраховувати час до вибуху загальної континентальної війни на початку серпня. І вчинили це, нічогісінько не знаючи про повну мобілізацію в Росії та про наміри Бельгії і Британії. З цієї миті жереб був кинутий остаточно, вороття не було.

Є дуже мало свідчень, які б дозволяли припустити, що між цими обома важливими постановами — 5-го і 30 липня — генерали, всупереч Бетмановій пораді, спромоглись утвердити свою войовничу лінію. Але правда, що, як до останнього засобу, кайзер міг удатись до традиційної прусської *Kommandogewalt*, командної влади, яка пригне і генералів, і міністрів. Проте канцлер ніколи не ставив себе в становище, яке можна було використати проти нього. Він не рвався у війну, а лише допомагав ухвалювати постанови, які спровокували її[118]. Єдине, чим бодай трохи можна пом'якшити Бетманову провину, хоч історики союзних держав часто недобачають цієї обставини, — те, що Росія провадила мобілізацію так само завзято, як і Німеччина.

Відтоді головним завданням канцлера стало зіпхнути провину на *Антанту*. Об одинадцятій годині вечора 30 липня він дізнався, що Росія провадить загальну мобілізацію, і скористався цією інформацією, щоб виправдати свою попередню постанову, ухвалену серед мороку невідомості. 1 серпня Бетман оголосив Росії війну, водночас вимагаючи від Парижа неможливих запевнень, що Франція відмовиться від франко-російського союзу. Балін був свідком сцени в садовій кімнаті канцлерового палацу, де Бетман несамовито підганяв сек-

ретарів, що складали декларацію про оголошення війни. "Ваша високосте, навіщо так квапитись оголосити війну Росії?" — запитав він. "Якщо не поквапитись, — була відповідь, — ми не зможемо погнати на фронт соціалістів"[119]. 2 липня німецькому послові в Брюселі звеліли дістати листа із запечатаного конверта, того листа тиждень тому підготував фон Мольтке. Лист вимагав від Бельгії погодитись на німецький захист від (вигаданого) наступу Франції. 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції.

Пополудні 3 серпня, тієї самої години, коли Ґрей звертався до палати громад, Бетман виголошував у райхстазі промову про російських "паліїв війни". "Нам накинуто війну з Францією і Росією, — заявив він. Ніби повторюючи Ґреєві слова про рішучість і непохитність, Бетман сказав: — Увесь німецький народ... згуртований до останнього чоловіка"[120].

4 серпня німецькі війська ввійшли до Бельгії. Пополудні Бетман почув з Вільгельм-штрасе, що надійшов британський ультиматум. У своїй промові з трону кайзер спокійно говорив про "видобування меча з ясним сумлінням і чистими руками"[121]. Та Бетман зблід наче смерть. Коли британський посол прийшов попрощатися, стіни канцлерського палацу відлунювали напругою безпрецедентного потоку звинувачень. Канцлер перейшов на крик і добрих двадцять хвилин французькою мовою вичитував послові:

"Ця війна обертається на безмежну світову катастрофу лиш унаслідок участі Англії. Адже тільки від Лондона залежало приборкати французький реваншизм і пансслов'янський шовінізм. А Вайтхол нічого не робив, скорше раз у раз підбурював їх... Усі мої спроби [зберегти мир] тепер уже марні. І через кого? Через Англію. А яка причина? Бельгійський нейтралітет. Невже цей нейтралітет, який ми порушили з необхідності, борючись за саме своє існування, справді може правити за причину світової війни?.. Та хіба супроти такого страшного лиха цей нейтралітет не обертається на клапоть паперу? Німеччина, наш імператор і уряд миролюбні. Посол знає про це не гірше за мене. Ми вступаємо у війну з чистим сумлінням. Але головна відповідальність лежить на Англії"[122].

Посол розплакався. Дипломатія скінчилася.

Дивна річ, Бетманової фрази про "клапоть паперу" — *"un chiffon de papier"* — нема в переказі цієї розмови, який склав по свіжих слідах посол. Як і щодо Ґреєвих слів про "погашені ліхтарі", тут зостається сумнів, чи вимовляли ці слова на тій пам'ятній зустрічі[123].

Емоції тих літніх днів найвиразніше виявились у місцях, часто дуже далеких від дипломатичних віталень.

У Парижі 3 серпня Марсель Пруст провів на *Gare de l'Est* (Східний вокзал) свого брата медика *en route*, по дорозі, до Вердена, вже за північ повернувся на бульвар Гаусмана і написав своєму літературному аґентові: "Мільйони людей вибираються, щоб їх убили у війні світів, як-от у Велса"[124].

В Англії Вірджинія Вулф поїхала на свято до Родмела поблизу Льюїса в Сасексі. 3 серпня о четвертій годині пополудні вона написала Ванесі Бел: "Люба, ти не зможеш залишити нам половину ренти — 15 фунтів стерлінгів, — перше

ніж ми поїдемо звідси?.. Листоноша приніс чутку, ніби потоплено два наші військові кораблі, проте ми бачимо... ще досі панує мир... Я обожнюю тебе"[125].

Молодий поет Руперт Брук, що минулого тижня обідав на Давнінґ-стріт з Асквітом і Черчілом, написав листа Ґвен Дарвін, тепер місіс Раверат:

"Усе навколо не так. Я хочу, щоб Німеччина рознесла Росію на шматки, а потім Франція розбила Німеччину. Але боюсь, що замість цього Німеччина потовче Францію, а потім її зітре Росія. Франція і Англія — єдині країни, які повинні мати якусь силу. Пруссія — диявол, а Росія означає кінець Європи і всякої пристойності. Гадаю, що майбутнє — це слов'янська імперія, всесвітня, деспотична й божевільна"[126].

Д. Г. Лоуренс у неділю був з трьома друзями в національному парку Лейк-Дистрикт:

"Я гуляв у Вестморленді, мабуть, щасливий, із лататтям, обплетеним навколо капелюха... я пустував під дощем, а Котилянський мугикав єврейські мелодії — *Ranani Sadekim Badanoi*... Потім ми спустилися до Баров-ін-Фернес і побачили, що оголошено війну. Ми всі мов подуріли. Я пам'ятаю, як цілували солдатів на станції Баров, а одна жінка виключно кричала своєму милому: "Глеме, коли запопадеш їх, дай їм — нехай скуштують!" ...а в усіх трамваях — "Війна — панове Вікерс і Максим закликають своїх робітників..."

Потім я пройшов берегом кілька миль і думав, як навдивовижу гарно заходить сонце над низькими пісками і затуманеним морем... думав про дивну, живу, містичну красу геть усього, посилену безміром страждань..."[127]

У Німеччині та Австрії теж панувало збудження. Томас Ман був у Бад-Тельці в Баварії, гадаючи, коли ж скликатимуть *Landsturm*, ополченців. Відмовившись бути свідком на весіллі брата Генріха, він записував свої тодішні почуття:

"Чи не слід нам бути вдячними за цілком несподіваний шанс пережити такі величні події? Моє головне почуття — величезна цікавість і, признаюсь, найглибша любов до цієї ненависної, незбагненної, фатальної Німеччини, яка, дарма що досі через свою недосвідченість не вважала "цивілізацію" за найвище добро, тепер, хай там як, готується розбити найогиднішу поліційну державу світу"[128].

У Відні ходили чутки, ніби папського нунція не пустили до імператора. Казали, начебто в Пія X кривавиться серце від того, що йому не пощастило зберегти мир. (Папа й справді помер 20 серпня). Проте згодом ватиканські документи довели, що ті чутки були брехливі: папський міністр закордонних справ схвалював імперську політику.

У Відні панував агресивний настрій. Начальник штабу генерал фон Гецендорф півроку тому запитував свого німецького колеґу: "Чого ми чекаємо?" — а тепер ще дужче шаленів через усякі зволікання. Навіть скептичний голова угорського уряду граф Тіса перейнявся войовничим духом. "Любий друже, — казав він бельгійському послові 31 липня, — Німеччина непереможна"[129].

Письменник Стефан Цвайґ, що згодом засуджуватиме війну, був зворушений патріотичними юрбами на вулицях. Він щойно урвав свій відпочинок біля моря в Лекок неподалік Остенде й повернувся на батьківщину останнім східним

експресом. "Можеш повісити мене на ліхтарі, — сказав він на прощання бельгійському приятелеві, — якщо Німеччина коли-небудь піде на Бельгію". А потім бачив, як німецькі військові потяги їдуть до кордону в Гербестгалі:

"Такого ще не траплялося — тисячі й сотні тисяч людей відчули те, що мали відчувати і за мирних часів: усі вони — єдина спільнота, — скорившись невідомій силі, яка відірвала їх від повсякденного життя"[130].

Цвайґ боявся воювати на Східному фронті. "Мої великі сподівання... перемагати у Франції, — признався він. — Францію треба покарати, бо її любиш". Невдовзі він опублікує відкрите прощання зі своїми друзями у ворожому таборі: "Я не намагатимуся стишити цю [поширену] ненависть проти вас, якої я сам не відчуваю, [але яка] породжує перемоги й героїчні зусилля"[131].

3 серпня, коли Цвайґ прибув на віденський *Westbahnhof* (Західний вокзал), Лев Давидович Бронштейн — Троцький — виїхав з міста. Він бачив ті самі патріотичні демонстрації, бачив збентеження колег соціалістів у кабінетах *"Arbeiterzeitung"* ("Робітничої газети"), і його попередили про ув'язнення. Він негайно сів на поїзд до Цюриха, де почав писати працю *"Війна та Інтернаціонал"*, в якій уперше мобілізував такі славетні терміни, як "самовизначення націй" та "Сполучені Штати Європи", уявляючи собі соціалістичне майбутнє[132].

А Ленін навпаки — причаївся у своєму притулку в Пороніні коло міста Закопане в Галичині, впевнений, що німецькі соціал-демократи, ставши в опозицію до уряду, не допустять до великого збройного конфлікту. Почувши, що його німецькі товариші проголосували за воєнні кредити, він начебто вигукнув: "Від сьогодні я перестаю бути соціалістом і стану комуністом"[133]. У недалекому Кракові щойно скінчився університетський рік, і студенти-випускники, зокрема чимало офіцерів-резервістів, роз'їздилися по своїх полках: хто воювати за імператора-короля, хто за кайзера, а дехто й за царя.

У Санкт-Петербурзі двір царя Миколи II призвичаювався до фатальних постанов попередніх днів. Цар віддав наказ про повну мобілізацію у четвер 17(30) липня, здається, навіть не порадившись із міністром оборони. Німецький ультиматум, що став наслідком тієї мобілізації, залишився без відповіді. Санкт-Петербург почув про оголошення війни з боку Німеччини в суботу, а в неділю й сам оголосив їй війну. Отже, понеділок 21 липня (3 серпня) був першим справжнім днем війни. О сьомій годині вечора почала діяти військова цензура. Газети оголосили, що "народ повинен змиритися з бідністю наданої інформації, розуміючи, що ця жертва продиктована військовою необхідністю"[134]. Того дня цар навідав Москву і прочитав промову у Великому Кремлівському палаці. Його Імператорська Величність пішли помолитись до каплиці, де була ікона Іверської Богородиці, що репрезентувала найдавніші релігійні зв'язки Росії з горою Афон.

Російські оптимісти вірили в *"Большую военную программу"*, яку взялись утілювати на початку 1914 р. і яка серед іншого передбачала скоротити термін мобілізації імператорської армії до 18 днів. Як повідомив британський військо-

вий аташе, вони сподівалися, що "росіяни швидше дійдуть до Берліна, ніж німці до Парижа". Песимісти на чолі з Петром Дурново, міністром внутрішніх справ і начальником поліції, повнились лихих передчуттів. Дурново в лютому повідомив царя, що, коли війна обернеться нещасливим боком, "соціальна революція в її крайній формі стане неминучою"[135].

У Всве у Швейцарії Ромен Ролан, музикознавець, письменник і зірка світової літератури, з жахом дивився, як його друзі піддаються воєнній лихоманці. Обурений позицією Ватикану, Ролан заявив, що Європа, відколи помер Толстой, чию біографію він щойно написав, утратила всякий духовний провід:

"*3—4 серпня*. Я спустошений. Хотілося б умерти. Страшно жити серед цього безумного людства і безсило спостерігати руїну цивілізації. Ця європейська війна — найстрашніша за всі віки історична катастрофа. Це смерть наших найсвятіших надій на людське братерство... Я майже самотній у Європі"[136].

Початок війни 1914 р. спонукав до роздумів про історичну причинність більше, ніж будь-яка інша подія новітньої історії. Чимало людей несамохіть вірили, ніби катастрофу таких титанічних пропорцій напевне визначили причини не менш титанічного масштабу. Мало хто міг подумати, що треба винуватити тільки кількох індивідів. Про "глибинні причини" війни понаписувано грубезні томи. І справді, історики ще спсречалися про ці питання, коли друга світова війна дала їм ще більше поживи для роздумів.

Слово "титанічний" тут аж ніяк не випадкове. Незадовго до першої світової війни Європа була приголомшена великою морською катастрофою, якої, на думку всіх експертів, аж ніяк не могло статися. 15 квітня 1912 р. найбільший пароплав світу, власність компанії "White Star" лайнер *"Титанік"*, місткістю 43 500 тонн, під час свого першого плавання наскочив на атлантичний айсберг і затонув, загинуло 1513 чоловік. З огляду на розміри судна, було очевидно, що катастрофа матиме безпрецедентні наслідки. З іншого боку, нема сенсу пов'язувати причини катастрофи з її масштабом. Дві слідчі комісії вказали на дуже специфічні особливості конкретного корабля і конкретної подорожі. До таких особливостей належали проект корпуса, забезпеченість рятівними човнами, незвичайний стан арктичної криги, надмірна швидкість, трохи північніший курс, який вибрав капітан Сміт, брак скоординованих дій протягом години й сорока п'яти хвилин, які залишалися після зіткнення з айсбергом. Історики кораблетрощ мають досліджувати не тільки те, чому "Титанік" затонув, а й те, чому так багато інших великих кораблів спромоглися цілком безпечно перетнути Атлантичний океан[137].

І аналогія з війнами тут не зовсім недоречна. Історики воєн мають дослідити не тільки чому не пощастило зберегти мир 1914 р., а й чому його вдалося зберегти 1908, 1912 або 1913 р. Недавній досвід "холодної війни" довів, що, попри потенційну можливість колосальної воєнної катастрофи, армагедон взаємознищення не конче випливає з динаміки двох ворожих військово-політичних блоків.

До дискусій з приводу цих питань ніхто не дав такого сильного стимулу, як мудрець із Магдаленського коледжу А. Дж. П. Тейлор. Адже для поколінь, безпосередньо причетних до війни, воєнна історія величезною мірою забарвлена емоціями і моральними судженнями, породженими загибеллю мільйонів, тож був потрібен чоловік, нітрохи не пов'язаний із тими подіями, щоб кинути виклик поширеним поглядам. Говорячи про події 1914 р., Тейлор назвав людей, що, як виявилось, тільки своїми діями спричинили війну: "Тими трьома людьми, що вирішували за всіх, навіть якщо й ці троє просто стали жертвами обставин, були Берхтольд [австрійський міністр закордонних справ], Бетман-Гольвеґ і на той час уже небіжчик Шліфен". Як незціленний германофоб, Тейлор нічого не сказав про сера Едварда Ґрея[138].

В іншій блискучій розвідці про військове матеріально-технічне постачання 1914 р. Тейлор підступив до крайньої позиції, де саме уявлення про причинність видається зайвим: "Тепер існує мода шукати глибоких причин великих подій. Але, мабуть, війна, що спалахнула 1914 р., не мала глибоких причин... У липні 1914 р. усе пішло не так. Єдине розумне пояснення полягає в тому, що та чи та подія трапилась, бо трапилась"[139].

В інших працях Тейлор став на куди переконливіші позиції, пояснюючи, що великі історичні катастрофи стають наслідком фатального поєднання загальних і конкретних причин. Він довів, що "глибинні причини", на яких так наголошують історики, становили один з головних елементів як довоєнного миру, так і кінця того миру. Але без "конкретних причин" вони б не призвели до великого лиха:

"Ті самі причини, на які звалюють провину за війну 1914 р., — таємна дипломатія, рівновага сили, численні континентальні армії, — забезпечували Європі й період безпрецедентного миру... Нема сенсу запитувати: "Які чинники призвели до війни?" — слід краще запитати: "Чому чинники, які так довго зберігали мир у Європі, не спромоглися зберегти його 1914 р.?"[140]

Іншими словами, мала бути іскра, щоб запалити бочку з порохом. Без іскри порох не спалахне. А коли нема відкритої бочки, жодна іскра не заподіє шкоди.

Для ілюстрації свого твердження Тейлор міг би покликатись на випадок із "Титаніком", але він вибрав порівняння не з кораблями, а з автомобілями. Порівнюючи, наголосив на динамічному елементі, властивому більшості варіантів теорії катастроф, коли видно, як події неминуче наближаються до критичної точки:

"Війни дуже скидаються на дорожні катастрофи. Вони мають водночас і загальні, і конкретні причини. Кожен дорожній інцидент спричинений, зрештою, винаходом двигуна внутрішнього згоряння... [Проте] поліція і суди не зважають на глибинні причини, а шукають конкретних причин кожної дорожньої пригоди: помилки водія, надмірної швидкості, сп'яніння, несправних гальм, кепського дорожнього покриття. Отак і з війнами"[141].

XI

TENEBRAE*
Затьмарення Європи, 1914 — 1945 рр.

Європі XX ст. властиві вияви варварства, які, напевне, приголомшили б і найдикіших варварів. За доби, коли знаряддя конструктивних змін набагато перевершили все відоме раніше, європейці змирилися з низкою конфліктів, які знищили більше людських життів, ніж усі боріокання попередніх історичних періодів. Зокрема, дві світові війни 1914–1918 та 1939–1945 рр. були спустошливі над усяку міру і поширились на всю земну кулю. Але головне їхнє вогнище містилоєь, безперечно, в Європі. Ба більше, протягом життя двох омитих кров'ю світових воєн поколінь дві держави з найчисленнішим у Європі населенням стали жертвою кривавих політичних режимів, чия ненависть, звернена на власний народ, винищила навіть більше десятків мільйонів людей, ніж війни, які вони розпалили. Один рідкісний голос сумління дуже рано відчув, що діється щось лихе:

Чем хуже этот век предшествующих? Разве
Тем, что в чаду печали и тревог
Он к самой черной прикоснулся язве,
Но исцелить её не мог.

Ещё на западе земное солнце светит
И кровли городов в его лучах блестят,
А здесь уж белая дома крестами метит
И кличет воронов, и вороны летят[1].

Історики майбутнього, напевне, дивитимуться на три десятиріччя між серпнем 1914 і травнем 1945 р. як на добу, коли Європа відбилася від глузду. Тоталітарні жахіття комунізму і фашизму на додачу до жахіть тотальної війни утворили безпрецедентну суму убивств, приниженъ та злиднів. Вибираючи символи, які можуть репрезентувати людський досвід тих років, навряд чи можна вибрати щось інше, крім засобів смерті XX ст.: танк, бомбардувальник, протигаз; окопи, могили невідомих солдатів, табори смерті, братські могили.

---

* Морок, присмерк. — *Перекл.*

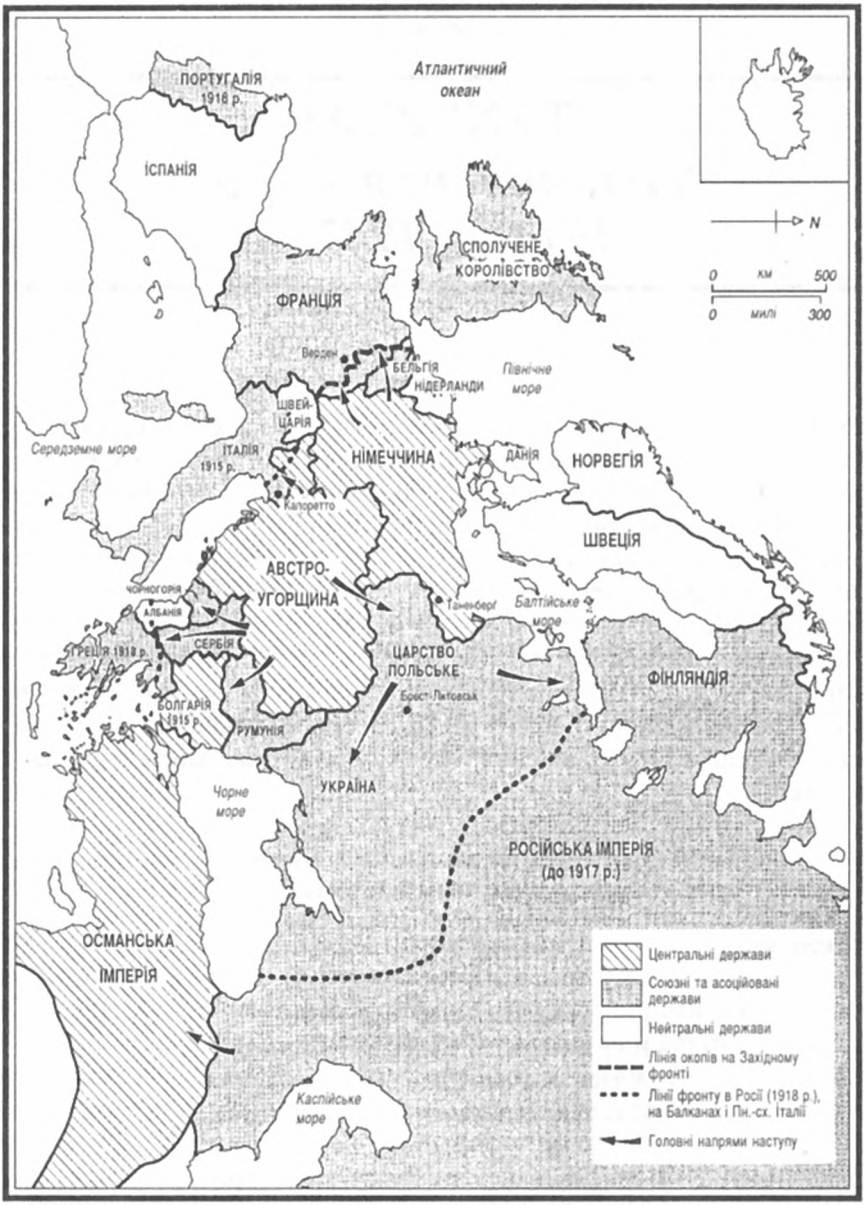

Карта 24

Європа під час Великої війни, 1914–1918 рр.

З огляду на ці жахіття, які перевершують усі життєствердні досягнення доби, слід зробити кілька загальних зауважень. Поки тривали жахіття, Європа позбулася своєї позиції світового лідера: Європу спіткало затьмарення внаслідок її власного божевілля. 1914 р. сила та авторитет Європи не мали конкурентів: європейці вели перед майже в усіх царинах, які можуть спасти на гадку, — науки, культури, економіки й моди. Завдяки своїм колоніальним імперіям і торговельним компаніям європейські держави панували на земній кулі. До 1945 р. майже все було втрачене: європейці воювали одне з одним до повного виснаження. Політичний вплив Європи набагато зменшився, її військово-економічна могутність перестала бути найбільшою в світі, владу над колоніями вже годі було утримати. Європейська культура втратила свою впевненість, авторитет Європи, її висока мораль і дух — усе це зникло. За одним примітним винятком, кожній європейській державі, що втяглась у конфлікт 1914 р., судилося зазнати воєнної поразки й політичної ліквідації. Єдина країна, що уникла цілковитого спустошення, вижила тільки завдяки відмові від своєї політичної та фінансової незалежності. Коли нарешті вляглася курява битв, європейські руїни контролювали дві держави за межами Європи — США та СРСР; жодної з них на початку війни ми ще не бачили.

У сфері моралі слід відзначити разючий контраст між матеріальним розвоєм європейської цивілізації і страшним спадом на шкалі політичних і духовних вартостей. Мілітаризм, фашизм і комунізм знайшли собі прихильників не тільки серед маніпульованих мас найураженіших держав, а й серед найосвіченіших еліт найдемократичніших країн Європи. Ідеали так повикривлювались, що ніколи не бракувало інтелігентних людей, які почувалися зобов'язані "воювати, щоб покласти край війні", приєднуватись до фашистських геноцидних хрестових походів за порятунок "європейської цивілізації" або виправдовувати комуністів, які боролися за мир і прогрес масовими вбивствами. Коли 1941 р. настала мить істини, проводирі союзників, борючись за свободу і демократію, не завагалися скористатись допомогою одного злочинця, щоб перемогти другого.

На історіографічному фронті слід узяти до уваги, що всі скоєні європейські жахіття ще живі в пам'яті теперішнього покоління, тож у популярній літературі й далі переважають суб'єктивні, політичні та упереджені погляди. Переможці завжди намагаються переписати історію всіх великих конфліктів, побільшуючи злочини та безум переможених і применшуючи свої власні. Зрештою, така людська натура. Так сталося, що в обох світових війнах перемогу здобували майже ті самі коаліції на чолі з "західними державами" та їхнім стратегічним союзником на Сході, і саме їхні варіанти тлумачення тієї доби й досі переважають у повоєнній освітній та історичній літературі, в засобах масової інформації. Цим "союзницьким версіям" уперше надано офіційного статусу після 1918 р., коли представники переможених держав були змушені визнати свою цілковиту провину за війну. Вони ще дужче утвердились після 1945 р., коли союзний трибунал заходився судити воєнні злочини лише ворога. Будь-яка публічна спроба судити союзні держави тими самими засобами й за тими

самими нормами була б політично неможливою. Офіційні воєнні музеї від Ламбета до Москви і Вашинґтона й далі репрезентують однобічний погляд на злочини й на героїзм. Захоплені архіви переможених цілком доступні разом з усіма їхніми страхітливими подробицями, а найголовніші архіви переможців і досі ретельно закриті. Минуло п'ятдесят років, але й тепер ще надто рано для справедливого і об'єктивного підведення підсумків.

На фронті інтерпретацій збігло чимало років, перше ніж дехто з істориків став замислюватись над таким терміном, як "європейська громадянська війна". Люди, що пережили дві світові війни, часто дивувались непослідовності. Адже вважано, ніби "солдатська війна" 1914–1918 рр. має зовсім іншу природу, ніж "народна війна" 1939–1945 р. Кожного, хто був утягнений у ворожнечу між комунізмом та фашизмом, заохочували думати, ніби ці рухи — просто протилежності. Тепер, коли в нас є перевага ретроспективного бачення, стає дедалі зрозуміліше, що ті два послідовні конфлікти становили частину того самого динамічного процесу: обидві світові війни були окремими актами однієї драми. Зрештою, головні суперники другої світової війни постали через те, що перша світова війна не була доведена до кінця. Почавши воєнний конфлікт 1914 р., європейські держави втяглись у сутичку, з якої народились не один, а два революційні рухи: один розбито 1945 р., а другий зазнав поразки серед драматичних подій 1989–1991 рр. (див. розділ XII).

Зіткнувшись із німецьким експансіонізмом, а потім з двоголовою гідрою комунізму та фашизму, демократичні західні держави могли вижити, тільки звернувшись до США — спершу в 1917–1918, а потім у 1941–1945 рр. Після 1945 р. вони великою мірою покладались на американські м'язи, щоб протистати викликові роздутої Радянської імперії. Лиш у 1990-х роках, коли Німеччина об'єдналась, а Радянська імперія перебуває в стані розпаду, народи Європи можуть відновити природний хід свого розвитку, так брутально припинений чудового літа 1914 р.

Отже, за цим сценарієм 1914–1945 рр. постають як доба європейських заворушень, що займає простір між періодом тривалого миру наприкінці XIX ст. і ще довшим мирним періодом за часів "холодної війни". Цю добу можна порівняти із зсувом материкової плити, який призводить до землетрусів. Вона охоплює початкові воєнні поштовхи 1914–1918 рр., розпад чотирьох імперій, початок комуністичної революції в Росії, виникнення десятка нових суверенних держав, озброєне перемир'я протягом міжвоєнних десятиліть, фашистські перевороти в Італії, Німеччині та Іспанії, а потім другий глобальний воєнний спалах 1939–1945 рр.

Осереддям тих заворушень була Німеччина, наймолодша, найдинамічніша і найневдоволеніша національна держава Європи. Лінія розлому зони землетрусів пролягала вздовж східного кордону Німеччини. Німеччина мало переймалася Західною Європою, зате в Східній Європі вона зіткнулася зі спокусою, яку становили відносно слабкі й убогі сусіди, а водночас із викликом, бо Росія була єдиною досить великою європейською країною, що могла позмагатися з німецькою військовою потугою. Звідси зрозуміло, що головний двобій за європейсь-

ке майбутнє з самого початку точився між Німеччиною та Росією. То був двобій, якому в руках тоталітарних революціонерів судилось обернутися на боротьбу не на життя, а на смерть. Із самого початку західним демократіям дісталася роль "третього зайвого", їх, власне, не обходила доля східноєвропейців, проте вони мали рішучий намір зупинити зростання будь-якої зарозумілої континентальної держави, яка може кінець кінцем повернутися проти Заходу. Таке розташування сил визначало європейську політику аж до кінця XX ст. Саме воно правило за основу двох світових війн і, якби не винахід ядерної зброї та участь американців, призвело б, напевне, й до третьої.

Отже, в даному випадку доба відкритого й загального конфлікту більш-менш обмежена оцими тридцятьма напоєними кров'ю роками. Вона почалась і скінчилася — доречний збіг — у німецькій столиці, в Берліні. Вона почалась 1 серпня 1914 р. в імперській канцелярії, коли кайзер оголосив війну Росії. Вона закінчилась 8 травня 1945 р. в радянській польовій штаб-квартирі в Берліні-Карлсгорсті, де третій акт капітуляції нарешті завершив процес безумовної капітуляції Німеччини.

Перша світова війна в Європі, 1914–1921 рр.

Майже всі сподівалися, що Велика війна, яка почалась у серпні 1914 р., триватиме три або чотири місяці. Вона мала скінчитись до Різдва. Здоровий глузд підказував, що сучасна війна буде куди жорстокіша, ніж минулі, проте й набагато рішучіша. Та сторона, яка здобуде перевагу на ранніх стадіях війни, матиме й засоби швидко домогтися перемоги. А насправді бої точилися не чотири місяці, а понад чотири роки. Та й це не головне: "великий трикутник" військово-політичних блоків був розформований тільки 1945 р., а в деяких своїх аспектах — аж 1991 р.

Початкова конфігурація геополітичних структур "великого трикутника" була трохи невизначена. Західні союзники (Британія і Франція) мали великий ґандж, бо лише у Франції була велика постійна армія. Їм довелось пережити два небезпечні роки, перше ніж можна було реалізувати їхній повний потенціал. Вони трималися, бо, по-перше, намовили Італію приєднатися до табору союзників у травні 1915 р.; по-друге, невпинно нарощували військову могутність Британії та Британської імперії; по-третє, в квітні 1917 р. до війни вступили США. Азіатська союзниця Британії — Японія, що оголосила війну Німеччині 23 серпня 1914 р., — не відігравала жодної ролі в європейському конфлікті. Про головного партнера союзників — Російську імперію — гадали, що їй заважатимуть воювати надміру ускладнені мобілізаційні процедури, розтягнена мережа внутрішніх комунікацій та роздвоєність стратегічної мети, сумнівались у її промисловій потужності. Проте на ранніх етапах війни Росія організувала на-

ступ. Зрештою вона розпалась, але не через брак набоїв чи солдатів, а внаслідок політичної кризи та деморалізації[2].

Центральні держави (Німеччина та Австро-Угорщина) могли скористатися всіма перевагами узгодженої політики та внутрішніх ліній комунікацій. Вони втратили одного спільника після дезертирства Італії, проте здобули несподівано проворного союзника — Османську імперію, що, боячись Росії, в листопаді 1914 р. була змушена ставати на чийсь бік. 1914 р. центральні держави лякалися перспективи війни на два фронти. Даремно хвилювались — їм вистачило духу провадити великі кампанії на вісьмох театрах бойових дій: на Західному фронті в Бельгії та Франції; на Східному фронті проти Росії; на Балканах; на Близькому Сході; на Кавказі; в Італії; в колоніях; на морі.

Воєнні цілі сторін на початку війни були ще не сформульовані. Центральні держави почали війну, наміряючись відборонитись і стримати ворога. Вони прагнули не дати розбити Австрію, розірвати кільце оточення, яке їм увижалось навколо Німеччини, й запобігти претензіям Франції та Росії. Проте центральні держави аж ніяк не забарилися скласти список своїх вимог. Вони планували передати східні провінції Бельгії (Льєж та Антверпен) Німеччині, а частини Сербії і Румунії — Австрії; збільшити німецькі колоніальні загарбання, щоб підірвати Британську та Російську імперії; встановити політичну та економічну гегемонію над Центральною Європою, зокрема й Польщею. Лиш Османська імперія прагнула просто вижити.

Держави *Антанти* взялися за зброю, бо на них напали, — звідси їхнє незнищенне почуття моральної переваги. Проте Сербія сподівалася прогнати австрійців із Боснії, Франція намірялася повернути Ельзас та Лотарингію, Британія невдовзі шукала колоніальної та фінансової компенсації, а Росія плекала широкі плани збільшення власної території. У вересні 1914 р. російський генеральний штаб опублікував "Карту майбутньої Європи", яка напрочуд скидалася на ту, що реалізувалась 1945 р.[3] Крім того, Росія здобула від союзників таємну обіцянку про післявоєнний контроль над чорноморськими протоками. Італія прагнула відвоювати *irredenta*, ще належні австрійцям італійські території.

Кілька країн надумали залишитись нейтральними. Іспанія, Швейцарія, Нідерланди і три скандинавські країни зберегли свій нейтралітет до самого кінця і виграли від того. Болгарію втягнено у війну у вересні 1915 р., Румунію — в серпні 1916 р., Грецію — в червні 1917 р. Китай, попри те, що Японія захопила китайські анклави, здані в оренду Німеччині, 1917 р. вступив у війну на боці союзників. А дехто мав неабияке бажання воювати. Кілька сотень членів Польського легіону Пілсудського відкрили Східний фронт, перейшовши російський кордон біля Кракова 6 серпня 1914 р. Вони несли з собою кавалерійські сідла, сподіваючись знайти коней. Вони прагнули продемонструвати, що Польща навіть через століття після поділу ще жива. Вони розважливо відступили, коли наблизились козаки, і потім увійшли до складу австрійської армії.

Воєнна стратегія і тактика, як і завжди, спиралися на уроки недавніх війн. Франко-прусська і англо-бурська війни довели вразливість піхотних атак. Вихід

із ситуації, як гадали, полягав у трьох заходах: масовому використанні артилерії як головної наступальної зброї проти ворожих позицій; використанні залізниць для швидкого розгортання сил нападу; використанні кавалерії для оточення й переслідування. На Східному фронті ці гіпотези виявились ефективними. Проте на Заході, де з'явились фортифіковані лінії окопів, знадобилися тисячі невдалих операцій, перше ніж виник здогад про перевагу залізобетонних бункерів над фугасними набоями. Попри очевидні переваги оборони над нападом, генерали дуже повільно переглядали свої теорії. Літаки з малопотужними й ненадійними двигунами можна було використовувати тільки для розвідки, керування артилерією й повітряних боїв. У більшості місць, де не було шосейних доріг, коні становили найнеобхідніший елемент спорядження. На морі торпеди підводних човнів виявились куди ефективніші за шістнадцятидюймові гармати дредноутів.

На Західному фронті Німеччина мало не здійснила блискавичного завоювання, перше ніж почалася війна на виснаження. Поки головний німецький удар був спрямований на серце Шампані, праве німецьке крило широкою дугою пробиралось Північною Францією. Прагнучи повторити тріумф 1870 р., німці наступали на Париж із трьох напрямів. Їх ненадовго затримали бельгійці коло Льєжа та британські експедиційні війська під Іпром. **[ЛАНҐЕМАРК]**. Головні німецькі сили затримались у винних підвалах Еперне, проте вже на початку вересня 1914 р. Париж опинився в небезпеці. Найостаннішої миті генерал Жофре реквізував 600 таксі "Рено" і відправив на лінію Марни всі наявні французькі резерви. Німецький центр ще не набрав темпу, праве німецьке крило було дуже далеко, тож німці відступили. В жовтні—листопаді фронт стабілізувався вздовж усієї подвійної лінії окопів від Швейцарії до Ла-Маншу (див. карту 24).

ЛАНҐЕМАРК

ЛАНҐЕМАРК — невеличке село за вісім кілометрів на схід від Іпра в Бельгії. Як і всі села цього реґіону, воно має військовий цвинтар, де поховано вбитих під час кількох англо-німецьких битв за Іпрський виступ фронту в 1914–1917 рр. Зовні цей цвинтар нічим не відрізняється від багатьох інших. Щоправда, довгу зарослу могилу 25 000 невідомих німецьких солдатів аж ніяк не порівняти з величним пам'ятником коло недалеких Менеиських воріт, на якому записано прізвища 40 000 полеглих британських солдатів. Проте, на думку одного з провідних воєнних істориків, "це село — в прямому розумінні місце народження другої світової війни"[1]. Адже, хоча більшість сучасних відвідувачів про те нічого не знає, Ланґемарк став останнім притулком для товаришів юного австрійського добровольця, якого провидіння пощадило задля ще героїчніших звитяг.

Ґітлер, студент-невдаха, що вивчав мистецтво і ухилявся від служби в австрійській армії, 1 серпня 1914 р. із захватом слухав у мюнхенській юрбі декларацію про оголошення війни і негайно завербувався на службу до німецької армії. Його призначили в

16-й Баварський резервний піхотний полк, і він прибув на Західний фронт у жовтні, якраз напередодні першої Іпрської битви. Отож він став свідком страшного *Kindermord*, "винищення немовлят": британські професійні вояки невпинним вогнем постинали десятки тисяч напівнавчених німецьких рекрутів, здебільшого завзятих університетських студентів. То були перші масові втрати німців, за які вони, безперечно, щедро помстилися при Пашендалі та на Сомі. Гітлер їх ніколи не забув.

"Найвищий досвід" Гітлера в окопах, де він чотири роки мов чарами був захищений від куль, ставши сміливим *meldeganger*, полковим зв'язківцем, безперечно, породив той патологічний потяг, що спонукав його до дальшої кар'єри. Не маючи спокою від думки про долю своїх забитих та покалічених товаришів і про величезні німецькі жертви, які привели тільки до поразки, він вирішив помститися за їхню смерть, принизити тепер уже переможців Німеччини і знову зробити німців гордими, недосяжними, сповненими ненависті й нещадними. Його обітниця помститись зачепила спільну струну в мільйонах зранених німецьких сердець.

Отож Ланґемарк символізує визначальний психологічний зв'язок між першою світовою війною і другою, між бойнями при Іпрі та Вердені і бойнями в Лондоні, Варшаві та Сталінграді.

Протягом трьох дальших років лінія окопів навряд чи й посунулась. Обидві сторони витрачали людей та матеріали в титанічних кількостях, вирівнюючи якісь випадкові виступи або здійснюючи прориви. Протє жоден порив уперед не мав успіху. Ще ніколи не лилося таких широких річок європейської крові. Під час трьох битв під Іпром, на гребені Вімі, на Сомі, а над усе — під Верденом кількість забитих можна рахувати в десятках тисяч за годину або в сотнях на квадратний метр. Це була трагедія безумства, якої ніхто не міг передбачити і яку ніхто не знав, як зупинити. Спланований німецький відступ на заздалегідь підготовані оборонні позиції між Арасом та Суасоном у лютому 1917 р. був рідкісним виявом розважливості. Громадськість неминуче стала тикати пальцем у неспроможних генералів. Про британську армію казали: "Це леви, якими командують вислюки". [**ДУОМОН**].

ДУОМОН

25 ЛЮТОГО 1916 р., на четвертий день німецького наступу на Верден, війська принца спадкоємця трону захопили бетонно-кам'яну фортецю Дуомон. Фортеця стояла за 6 кілометрів від місця, з якого вони вийшли, на дузі виступу і на півдорозі до центру міста. Наступні півтора роки вона буде осередком битви, що за тривалістю та інтенсивністю не мала собі рівні. Маючи на західному фланзі фортецю Во, Дуомон займав панівне становище на правому березі Мезу і дивився понад пагорбами на лівий берег, зокрема на висоту 304 та висоту Морт-Ом. Для німців, які нападали, він становив центр велетенських наступальних лещат, які розтягнулись уздовж понад двохсоткілометрової дуги,

припас підвозили по чотирнадцяти залізничних коліях. Для французьких захисників він становив кінцевий пункт *voie sacrée* (клятої дороги), вузького коридору, яким підвозили припас через евакуйований Верден з Бар-ле-Дюка. Дуомон обстрілювали з гармат день і ніч, підкладали під нього вибухівку, він усякчас здриґався від вибухів, його руїни й тунелі стали сценою рукопашних боїв, бачили, як цілі роти солдатів обертались на похованих живцем. Примарний місячний краєвид навколо нього неперервно змінювався, замішуючи холодне вариво з болота, каміння й людських останків. Французи відбили Дуомон 24 жовтня, хоча німці змагалися за нього до серпня 1917 р.; фортецю остаточно визволено лиш унаслідок американського наступу під Сен-Мішелем у вересні 1918 р. Петенові слова виявилися слушні. "Courage, on les aura" ("Сміливіше, ми їх переможемо"), — обіцяв він.

Під Верденом загинуло десь 800 000 чоловік — у сорок разів більше за населення міста. В пам'яті французів він став тим, чим Сома та Іпр стали для англійців, Капоретто — для італійців або, згодом, Сталінград — для росіян. А німцям він указував на те, чим будуть усі їхні воєнні невдачі: титанічними марними жертвами.

1986 р., у сімдесяту річницю битви, французький президент і німецький канцлер брали участь у церемонії примирення у Вердені. Їхні руки поєднались у жесті, на який спромоглися небагато хто з лідерів європейських держав, що брали участь у війні.

На той час майже всі сплюндровані краєвиди вже покрила нова рослинність. Величезний кістяк Дуомону з баштою під чотирма хрестами немов стереже останки 130 000 невідомих солдатів обох армій, похованих у спільних гранітних могилах. Меморіальний центр, обладнаний виставками, путівниками та відеоматеріалами, намагається передати те, що, за словами одного ветерана, "годі передати". На місці знищеного села Флері-деван-Дуомон стоїть меморіальна каплиця з мадонною на фасаді. Це Мати Божа всієї Європи[1].

На Східному фронті, що проходив крізь серце Польщі, центральні держави мали набагато більший успіх, і пекла неперервної окопної війни пощастило уникнути. У серпні 1914 р. дві російські армії перетнули кордон: одна на півночі ввійшла до Східної Пруссії, друга на півдні просунулась у глиб Галичини. Оскільки всі вважали, що "російський паровий коток" рухатиметься повільно, цей наступ був неабияким досягненням. Але потім фортуна повернулась іншим боком: у вересні в битві на Мазурських озерах Гінденбург та Людендорф розбили вщент російську північну армію, помстившись таким чином за німецьку невдачу на Марні. Південне російське угруповання німці затримали на околицях Кракова. Узимку 1914–1915 рр. відбувалися незначні битви на німецько-російському кордоні біля Лодзі й на угорському кордоні в Карпатах. Але в травні 1915 р. під Горлицею в Галичині німецькі війська спромоглися на те, що виявилось неможливим на Заході: прорвали ворожі лінії і віялом розпорошились по рівнині. В серпні вони окупували Варшаву й відібрали Львів. Восени ввійшли до Литви і перетнули гори, добувшись до Румунії. [**ПЕТРОГРАД**].

ПЕТРОГРАД

1914 р. Санкт-Петербургові, російській столиці, дали назву, яка звучала куди патріотичніше: Петроград. Так само як і в ситуації з британським монаршим домом, що змінив своє прізвище з Гановер-Саксен-Кобург на Віндзор, назви німецького походження видавалися непристойними під час війни проти Німеччини. Але назва Петроград протрималась лише десять років, відтак її заступила назва Ленінград. [ГОТА].

Санкт-Петербург на той час обернувся на одне з найгарніших міст Європи. На додачу до палаців у стилі класицизму та урядових споруд на берегах Неви розмістився ще й великий порт і торговельний центр, сформувався блискучий осередок культури, дедалі зростала промисловість; місто, крім того, мало численний ґарнізон. Дух двомільйонної громади петербуржців немов утілювала статуя Мідного вершника, яку подарувала місту Катерина II, вшанувавши свого попередника — Петра.

За часів, коли місто вперше змінило назву, чоловік, на честь якого назву згодом змінено вдруге, жив вигнанцем у Швейцарії, не маючи жодної надії на швидке повернення. Він не був пацифістом і в своїй праці *"Завдання революційних соціал-демократів"*, де закликав до "інтернаціональної громадянської війни", щоб використати збройний конфлікт у своїх інтересах, передбачав поразку царизму. Всі його провідні прихильники в Росії були заарештовані за підозрою в зраді. На судовому процесі їх захищав ліберальний адвокат Олександр Керенський, що, напевне, згодом покаявся за свій вибір клієнтів[1].

За радянської влади Петроградові (Ленінградові) судилося зазнати неймовірних злигоднів. Більшовики, зневаживши місто, перенесли столицю до Москви, а Сталін раз по раз убачав у ньому конспіративне гніздо вигаданої опозиції; за роки революції, а потім під час чисток місто втратило значну частину населення. В 1941–1944 рр. місто витримало 1000-денну облогу на краю німецько-радянської лінії фронту, від нестерпного холоду й голоду загинуло до мільйона жителів[2]. Хоча державні та військові діячі на три роки забезпечили місто оборонними засобами, радянська влада не змогла або не схотіла евакуювати цивільне населення чи принаймні завозити йому харч. Наслідком стало щоденне поєднання жахіть Ковентрі та варшавського ґетто. Описи пиятик в обкомі партії, тоді як на вулицях лежали трупи, а науковці помирали в лабораторіях, лиш увиразнюють той безмір нелюдськості[3].

Після кожного випробування Ленінград поповнювано свіжим напливом іммігрантів. "Місто-герой" стало символом людської здатності відроджуватись. Проте 1991 р., напередодні розпаду Радянської імперії знову постало питання про зміну назви міста. На жах комуністичним ветеранам міський референдум вирішив на користь не Ленінграда чи Петрограда, а Санкт-Петербурга.

Коли Російська імперія зіткнулася з наступом уздовж 1600-кілометрового фронту, сам цар перебрав на себе команду над військом. У січні 1916 р. контрнаступ Брусилова відкинув ворога в глиб Галичини, почалася півторарічна облога фортеці Перемишль. Проте втрати були величезні, і наступ на тому зупинився. В Румунії німці в грудні захопили Бухарест. 1917 р. знову почався голов-

ний наступ німецьких та австрійських військ, що невпинно рухались у Прибалтійські губернії, в Білорусію та Україну. Внутрішня революція посприяла поразкам російської армії, і тут можна тільки гадати, чи змогли б центральні держави розбити царську імперію, перше ніж вона розпалася сама собою. Часто кажуть, ніби російська армія зазнавала надто великих втрат живої сили, але насправді росіяни втратили менший відсоток свого населення, ніж інші країни-войовниці. Проте найцікавіші статистичні матеріали стосуються кількості військовополонених. На кожну сотню царських солдатів, що полягли в битвах, припадає 300, що здалися в полон. Натомість у британській армії ця цифра становила 20 чоловік, у французькій — 24, а в німецькій — 26. Царські солдати не мали охоти воювати[4].

Тим часом на балканському театрі боєздатніша австрійська армія невпинно здобувала перемоги. Австрійці окупували Белград (жовтень 1915 р.), Чорногорію та Албанію (1916 р.). Героїчний сербський відступ через гори до далматського узбережжя став легендою. 1915 р. сербів загнано до Македонії, де до австрійських атак приєдналась Болгарія. Проте Македонський фронт тримався — почасти завдяки французькій підтримці через Фессалоніки. Безжальний тиск західних держав на Грецію призвів до падіння уряду та кінця грецького нейтралітету. [**ФЛОРА**].

ФЛОРА

НАПРИКІНЦІ серпня 1914 р. тридцятип'ятирічна донька сафолкського священика Флора Сандес прибула разом із сімома товаришами до сербського міста Крагуєвац. Крагуєвац, звідки до Белграда вісімдесят кілометрів, був головною базою сербських сил, що боронили свою столицю від нападу австро-угорських військ. Група Флори була першою з кількох британських, французьких, російських та американських медичних груп, надісланих Сербським допоміжним фондом. У середині квітня 1915 р. до них приєдналася місіс Мабель Сен-Клер Стобарт, рішуча жінка, що під час недавніх балканських війн створила Жіночий корпус для транспортування хворих і поранених. Тепер вона приїхала з Салонік разом із польовим шпиталем на 70 чоловік, увесь його персонал становили жінки, окрім її чоловіка, шпитального скарбника Джона Ґрінгелша. Вона збирала поранених з допомогою осібного "летючого загону", який їздив верхи. В Сербії доброхіть працювало понад 600 британських жінок.

Серед усіх жіночих воєнних організацій британська жіноча медична служба була, безперечно, найпрофесійніша. Відома як Шотландські жіночі шпиталі, оскільки її заснувала единбурзький хірург Елсі Інґлз, вона довела, що жінки можуть упоруватись із найтяжчою і найвідповідальнішою роботою. Коли настала війна, ця служба послала 14 повністю обладнаних шпиталів на всі союзницькі фронти, крім тих, де воювала британська армія. Місіс Сен-Клер Стобарт спершу працювала в Шербурі та Антверпені і вже потім попливла до Сербії. Доктор Інґлз померла в листопаді 1917 р., проживши рік у Росії[1]. Жінки-хірурги були ще новиною в ті роки, надто у військових шпита-

лях. Один французький журналіст, що якось попросив дозволу подивитись, як працює доктор Інґлз, вийшов увесь аж зелений і вигукнув: "C'est vrai, elle coupe!" ("Це правда, вона ріже!")[2]

У жовтні 1915 р., коли австрійці і болгари прорвали фронт, сербська армія могла врятуватись, тільки здійснивши зимовий перехід через гори до албанського узбережжя. Під час цього страхітливого маршу через болота й сніги від голоду, морозу, тифу та гангрени загинуло 40 000 чоловік. Підрозділ Стобарт відступав разом із сербами.

З усіх жінок-волонтерів Флора Сандес (1879–1961) зайшла найдалі в своїй кар'єрі виходу за межі звичайної жіночої сфери. Вона вступила до сербської піхоти, пережила албанський похід, брала участь у битвах, була тяжко поранена і нагороджена за сміливість. Вона закінчила війну з офіцерським званням. Згодом вийшла заміж за російського *émigré*, оселилась у Белграді, кидала виклик ґестапо і повернулася до Англії тільки вдовою[3]. Флора дотримувалася давньої східноєвропейської традиції, поширеної від Росії і Польщі аж до Албанії: скрутної хвилини жінки займали місце своїх полеглих у боях чоловіків.

Одна з причин такої рішучості британських жінок полягає в позиції британського уряду. Коли в серпні 1914 р. Елсі Інґлз запропонувала послуги жіночої медичної служби Міністерству оборони, їй сказали: "Люба леді, йдіть додому й сидіть і не рипайтесь"[4].

На Середземному морі західні держави мали військово-морську перевагу і вдалися до кількох спроб надолужити патову ситуацію у Франції. 25 квітня британські війська висадились у Ґеліболу на Дарданеллах. Метою було захопити Константинополь, встановити безпосередній зв'язок з Росією і, за словами військово-морського міністра Вінстона Черчіла, напасти на "м'яке підчерев'я" центральних держав. План був блискуче задуманий, але скінчився трагедією. Маршрут експедиційного корпусу, до складу якого входила героїчна Анзакська дивізія з Австралії та Нової Зеландії, зрадники виказали наперед. Турки під командою молодого й завзятого Кемаль-паші вже чекали на верхівках скель. Після цього західні держави обмежили свою активність периферією Османської імперії. Молодий англійський мрійник Т. Е. Лоуренс самотужки підняв повстання серед племен Аравійського півострова. Французи закріпились у Лівані. 1916 р. генерал Еленбі рушив на Палестину з британської бази в Єгипті й на Різдво ввійшов до Єрусалима. Крім того, британці наступали в Месопотамії. Після принизливої поразки (березень 1917 р.) вони захопили Багдад і натиснули на Персію. 2 листопада 1917 р. британського міністра закордонних справ Артура Балфура спонукали опублікувати декларацію про створення єврейського національного осередку в Палестині. На Кавказі росіяни і турки воювали з мінливим успіхом за гірський прикордонний регіон у Вірменії. Ця боротьба стало тлом, на якому турецький уряд провадив репресії проти своїх підданих вірмен. [ГЕНОЦИД].

ГЕНОЦИД

27 ТРАВНЯ 1915 р. турецький уряд видав указ про насильну депортацію вірменського населення східної Анатолії. Вірмен, оскільки вони християни, запідозрили в симпатіях до ворогів-росіян на Кавказькому фронті і в планах створити об'єднану Вірменію під покровительством Росії. Депортація зачепила десь два або три мільйони чоловік. Хоча джерела називають різні цифри, приблизно одну третину цих людей вирізали турки, ще одна третина загинула під час депортації і лиш одна третина вижила. Цю кампанію вважано за перший сучасний вияв масового геноциду. За Севрським договором (1920 р.) союзники визнали об'єднану Вірменію як суверенну республіку. А на практиці дозволили поділити країну між Радянською Росією і Туреччиною[1].

Адольф Гітлер добре знав по вірменський прецедент. Пишучи в Оберзальцбурґу листа своїм генералам напередодні нападу на Польщу, він розкрив свої плани щодо польського народу:

"Чингісхан з власної волі і з веселим серцем винищив мільйони людей. А історія вбачає в ньому тільки великого державобудівника... Я послав на Схід свої підрозділи "Мертва голова" з наказом нещадно вбивати чоловіків, жінок і дітей польської раси та мови. Тільки так ми здобудемо вкрай потрібний нам *Lebensraum*. Хто, зрештою, згадує сьогодні про вірменську різанину?"[2]

Термін "геноцид" стали вживати тільки 1944 р., його створив польський юрист єврейського походження Рафал Лемкін (1901–1959), що працював у США. Він обстоював необхідність зробити практичні висновки з долі Польщі та польського єврейства, і 1948 р. його зусилля увінчалися конвенцією ООН "Про запобігання злочинові геноциду та покарання за нього"[3]. На жаль, як показали війни в колишній Югославії, самої конвенції не досить, щоб запобігти геноцидові чи покарати за нього.

В Італії битви з австрійцями точилися на важкодоступних альпійських теренах, на краю тих земель, на які претендувала Італія. В одинадцяти ґрандіозних битвах на річці Ізонцо полягло не менше людей, ніж на Заході. Півмільйона людей загинуло під Капоретто (Кобариді, вересень-грудень 1917 р.). Італійські втрати були не менші за британські. Але Італія, бувши над краєм прірви, напрочуд швидко поновила сили і цим значно ослабила центральні держави. В Італії австрійська армія зламалася. Італійська жертва, яку союзники великою мірою недооцінили, залишила прикре почуття уражених гордощів.

У колоніях кожен форпост держав-войовниць почувався зобов'язаним підтримати справу своєї метрополії. Точилася далека воєнна кампанія між французькими та німецькими камерунцями. Британці захопили Німецьку Східну Африку (Танґаньїку) і Німецьку Південно-Західну Африку. В цій нерівній боротьбі слабша німецька сторона загалом виявлялася кмітливішою. Німецькі війська в Східній Африці під командою генерала Пауля фон Летов-Форбека (1870–1964) дожили без втрат аж до замирення.

На морі війна теоретично мала полягати в низці страхітливих боїв між наїжаченими зброєю флотиліями військових кораблів. А на практиці французький флот перебував у Середземному морі, тоді як німецький флот після невеликої сутички з британським королівським флотом поблизу Ютландії (31 травня 1916 р.) подався в свої порти. Британці, що номінально могли претендувати на панування над морем, не могли впоратись із німецькими підводними човнами, які випливали з Кіля та Бремергафена і затопили понад 12 млн. тонн загального корабельного тоннажу союзників. Британська блокада, яка полягала в нестримній війні підводних човнів у Північному морі, призвела до великої нестачі харчів у Німеччині. Але й сама Британія зіткнулася з тяжкою бідою. 7 травня 1915 р. німецький підводний човен U20 затопив пасажирський лайнер *"Лузитанію"*, а згодом Німеччина поширила необмежену підводну війну на Атлантичний океан (1917 р.), зрештою спонукавши Америку зректися свого нейтралітету.

Третього року війни напруга почала відчуватись у політиці. Ірландське Великоднє повстання (1916 р.) у Дубліні довелося придушувати силою. В Лондоні на зміну звичайному однопартійному урядові прийшов коаліційний воєнний кабінет Лойда Джорджа (грудень 1916 р.). Водночас у Австро-Угорщині смерть Франца-Йосифа породила лихі передчуття. Перші за час війни збори райхсрату (травень 1917 р.) скінчилися чеськими вимогами незалежності та чутками про сепаратний мир. У Франції епідемія бунтів спровокувала затяжну кризу, яку, зрештою, пощастило взяти під контроль спільними зусиллями нового головнокомандувача маршала Петена і нового прем'єр-міністра Жоржа Клемансо. В Німеччині кайзер у своєму великодньому посланні 1917 р. запропонував демократичні реформи, а в липні всі партії райхстагу, які 1914 р. голосували за воєнні кредити, проголосували за примирення. На Східному фронті після невдалих спроб укласти сепаратний мир з Росією центральні держави відновили у Варшаві маріонеткове Польське королівство. Королівство не мало короля, а регентська рада була без регента. Воно не мало зв'язку з польськими провінціями ні в Пруссії, ні в Австрії, ні на схід від Бугу. Невдовзі після його утворення були ліквідовані польські легіони Пілсудського, які відмовилися присягати німецькому кайзерові. В Росії відбувалась революція. У США почалася воєнна гарячка. **[БОЯГУЗ]**, **[ЛІЛІ]**.

БОЯГУЗ

18 ЖОВТНЯ 1916 р. о шостій годині ранку в Карнуа на Західному фронті британська розстрільна команда стратила рядового Гарі Фера із Західно-Йоркширського полку. То був не рекрут, а волонтер, що підрядився на шість років служби, і його вже двічі знімали з лінії фронту внаслідок захворювання на воєнний невроз. Третього разу Фера відмовились лікувати на медпункті, бо він не мав ран, а після опору сержантові, що збирався відвести його в окопи, бідолаху заарештували. Він раз по раз повторював:

"Я цього не годен витримати". На засіданні військового трибуналу генерал, який командував XIV корпусом, заявив, що звинувачення в боягузтві видається "безперечно доведеним". Його слова потвердив головнокомандувач Дуглас Ґейґ.

Згодом Ґертруда, Ферова вдова, одержала з Міністерства оборони повідомлення: "Люба пані, з великим жалем сповіщаємо вам, що ваш чоловік загинув. Йому оголошено вирок за богузтво і розстріляно на світанку 16 жовтня". Ґертруда не одержувала ні пенсії воєнної вдови, ні допомоги на доньку. Проте через місцевого священика до неї дійшла вістка від полкового капелана: "Перекажіть його дружині, що він не боягуз. Кращого солдата ще й не було". Вдова дожила до 99 років і прочитала документи військового трибуналу, яких Британський державний архів не розкривав аж до 1992 р.

Рядовий Фер був одним з 3080 британських солдатів, засуджених на смерть військовим трибуналом у 1914– 1918 рр., і одним з 307, яким не відклали виконання вироку. Відкидаючи прохання про помилування десь у такому самому випадку, Дуглас Ґейґ зауважив: "Хіба ми коли-небудь переможемо, якщо задовольнити це прохання?"[1]

Під час другої світової війни дезертувало десь 100 000 британських солдатів, проте нікого не розстріляно. Піймані дезертири з лав Червоної армії або вермахту такого щастя не мали[2].

Австрійський молодий *Friedenskaiser*, імператор миру, особисто провадив один з кількох раундів таємних переговорів із союзними державами. Навесні 1917 р. у Швейцарії він двічі зустрічався зі своїм шурином, князем Сикстом Бурбоном-Пармським, офіцером бельгійської армії, що правив йому за посередника в переговорах із Парижем та Лондоном. Імператор був згоден піти на територіальні поступки Італії і визнавав французькі претензії на Ельзас та Лотарингію. Проте ні італійців, ні французів він не переконав у своїй спроможності вплинути на Берлін і був змушений плазувати перед німецьким кайзером, коли Клемансо зрештою розголосив про ті переговори. Відтоді доля Габсбурзької монархії була пов'язана з воєнними успіхами Німеччини, а всі надії на мирний розвиток національностей в Австро-Угорщині вмерли[5].

Вступ США у війну 6 квітня 1917 р. стався після численних американських спроб посприяти мирові. 28-й президент Томас Вудро Вілсон (1856–1924), ліберал зі Східного узбережжя й професор Прінстонського університету, був переобраний у листопаді 1916 р. після обіцянки зберегти нейтралітет, а його посланець полковник Гауз навідав усі європейські столиці. Навіть у січні 1917 р. Вілсон у своїй промові перед Конґресом про становище в країні закликав до "миру без перемоги". Проте американській морській економіці смертельно загрожували німецькі підводні човни, а незграбні спроби Німеччини прихилити на свій бік Мексику, про які стало відомо з телеграми Цімермана в лютому 1917 р., остаточно усунули всі сумніви. Вілсонів ідеалізм відкрито зіткнувся з таємною дипломатією британців та французів. Його "Чотирнадцять пунктів" (січень 1918 р.) надали послідовності та вірогідності воєнним цілям союзників. Вілсон несхитно дотримувався принципу самовизначення націй, застосовано-

го до всіх народів однаково. Завдяки музичним *soirées*, вечорам, які влаштовував у Білому домі Ігнаци Падеревський, Вілсон поставив на порядок денний незалежність Польщі.

Але, як брати загалом, зміни 1917 р. породили велику занепокоєність у таборі союзників. Попервах вступ США у війну був непомітним через хаос у Росії. *Антанта* здобула партнера з великим потенціалом, проте втратила свого наймогутнішого партнера на бойовищі. Мине рік, перше ніж дасться взнаки вплив американських збройних сил та промислового виробництва. А тим часом російський опір слабшав, і центральні держави могли перекидати дедалі більшу частку своїх ресурсів зі Сходу на Захід. Результат війни, як видавалося, залежав від перегонів із часом, від того, що якнайшвидше вплине на перебіг війни: наслідки мобілізації у США чи наслідки революції в Росії.

ЛІЛІ

1915 р. десь на Східному фронті в центрі Польщі молодий німецький вартовий замріявся про рідну домівку. Ганс Ляйп уявив собі, ніби дві його подружки — Лілі та Марлен — стоять із ним під ліхтарем коло дверей казарми. Щоб трохи звеселитись, він став насвистувати мелодію, придумав кілька сентиментальних рядків і потім миттю забув їх. Через двадцять років у Берліні він пригадав мелодію, додав трохи віршів і поєднав обидва жіночі імені в одне. Пісню, яку поклав на музику Норберт Шульц, опубліковано 1937 р. Міжвоєнний Берлін був одним з великих осередків виконання популярних пісень у кабаре, проте *"Пісня самотнього вартового"* успіху не мала[1].

1941 р., коли німецька армія окупувала Югославію, військові конфіскували потужний передавач Белградського радіо. Серед запасу давніх платівок виявився і довоєнний запис пісні Ганса Ляйпа. На щастя, белградську нічну музичну програму можна було чути й за межами Балкан, у Північній Африці, де її слухачами стали і армія Ромеля, і "пустельні щурі" Восьмої британської армії. Цього разу голос Лали Андерсен, лунаючи в ефірі під усіяним зорями середземноморським небом, зачарував солдатів. Невдовзі слова переклали англійською мовою, і англомовний варіант пісні записала Ен Шелтон. Після облоги Тобрука, коли колона британських військовополонених проходила крізь лави *Afrika-Korps*, німецьких африканських військ, обидві сторони мугикали ту саму мелодію:

1. Lili Marleen

Vor der Kaserne, vor den groben Tor
Stand eine Laterne, und steht
sie noch davor.

Underneath the lantern by the barrack gate
Darling, I remember, how you used to wait.

So wolln wir uns da wiedersehen,
bei der Laterne wolln wir stehn
Wie einst Lili Marleen.

'Twas there you whispered tenderly,
That you lov'd me; you'd always be,
My Lili of the lamplight, My own Lili Marlene.

Біля казарми коло брами
Ліхтар самотній під вітрами,
І як кортить тут стати під ліхтар,
Кохання знов відчути давній жар,
Тепло очей Лілі, Лілі Марлен.

Коли до війни приєдналися США, пісню "Lili Marlene" почала співати Марлен Дітрих. Пісні судилося перетнути всі кордони.

Пісню *"Les Feuilles mortes"* створено 1943 р. у воєнному Парижі, коли "Lili Marlene" була в кожного на вустах. Її журливо-радісні слова написав Жак Превер, нав'язливу мелодію — Жозеф Косма. В ній ідеться про розлуку закоханих, і ця тема знову могла зворушити серця мільйонів. Проте фільм за участю Жана Габена, для якого замовлено цю пісню, був заборонений, тож вона ніколи й не звучала. Коли після війни її відкрили, соціально-політична атмосфера вже змінилась, а англійські слова не передали її справжнього духу:

2. Feuilles Mortes

C'est une chanson, qui nous ressemble
Toi tu m'aimais, et je t'aimais
Nous vivions tous les deux ensemble
Toi qui m'aimais, moi qui t'aimais.
Mais la vie sépare ceux qui s'aiment,
Tout doucement, sans faire de bruit.
Et la mer efface sur le sable
Les pas des amants désunis.

Ця пісня дуже схожа на нас двох:
Кохаєш щиро ти мене, а я тебе.
Ми в злагоді жили колись удвох,
Кохала щиро ти мене, а я тебе.
Та є в житті, на жаль, розлуки горе —
Сумне, мовчазне, тихе, несказанне, —
І на піску змива байдуже море
Сліди навік розлучених коханих.

The falling leaves drift by the window
The autumn leaves of red and gold.
I see your lips, the summer kisses,
The sun-burned hands I used to hold.
Since you went away, the days grow long,
And soon I'll hear old winter's song.
But I miss you most of all, my darling,
When autumn leaves start to fall.

Зів'ялі вітер носить нам дарунки,
Надворі осінь, тиха, золота,
Я ж бачу знову літні поцілунки,
Засмаглі руки і твої вуста.
Як ти пішла, журба запанувала,
І скоро сива надійде зима,
Та я тужу найдужче, щоб ти знала,
Як листя опадає край вікна.

Куди поділися хвилі на узбережжі і сліди закоханих на піску? Але в 1950-х роках пісню *"Autumn Leaves"* годі було зупинити[3].

У повоєнні роки популярні пісні очолили повінь американської культури — доброї, поганої, ніякої, — що затопила Європу. Трансатлантичним звукам англо-американських пісень судилося всесвітнє панування. Проте не слід забувати, що в багатьох реґіонах Європи — в Неаполі, у Варшаві, в Парижі й Москві — слова рідної мови не втратили властивої їм краси:

1. Не слышны в саду даже шорохи,
Всё здесь замерло до утра.
Если б знали вы, как мне дороги
Подмосковные вечера. } 2 раза

3. Что ж ты, милая, смотришь искоса,
Низко голову наклоня?
Трудно высказать и не высказать
Всё, что на сердце у меня[4]. } 2 раза

Російська революція 1917 р. складалася з кількох взаємопов'язаних етапів розпаду. Два політичні вибухи — Лютнева революція, що повалила царську монархію, і друга, Жовтнева революція (або переворот), що встановила більшовицьку диктатуру, — були пов'язані з заворушеннями, які зачепили найглибші підвалини соціально-економічного та культурного життя імперії. Крім того, їх супроводила лавина національних повстань у кожній з неросійських країн, інкорпорованих до складу імперії, вони тоді вхопилися за шанс вибороти власну незалежність.

Вплив революції на перебіг війни був просто драматичний. У середині лютого 1917 р. останній з Романових ще стояв на чолі найбільшої в Європі військової машини. Минув рік, і Романових не стало, їхня імперія розпалася на кількадцять самоврядних держав, а більшовицькі володарі осередку імперії остаточно відцуралися війни. Згідно з перемир'ям, укладеним у Брест-Литовську, всяка діяльна участь Росії у війні припинилася з 6 грудня 1917 р. Німецька політика, що підтримувала і прагнення сепаратистів, і махінації більшовиків, мала тепер у своєму активі безпрецедентний тріумф.

Розпад Російської імперії треба вважати не лише за один з наслідків революції, а й за одну з її причин. Російський цар утратив підтримку своїх неросійських підданих задовго до того, як більшовицька диктатура остаточно зміцнила їхнє бажання відокремитись від Росії. Коли під час німецького наступу 1915 р. польські губернії були втрачені, Роман Дмовський, провідний польський політик на території Російської імперії, раз і назавжди відвернувся від неї. Відтоді він став виборювати польську незалежність під покровительством західних держав. Під його проводом у серпні 1916 р. у Парижі засновано Польський національний комітет. У Литві під покровительством німців у вересні 1917 р. зібралася *Taryba*, Національна рада. У Фінляндії незалежна республіка, спираючись на німецьку допомогу, виборювала своє існування з середини 1917 до травня 1918 р. В Україні, тільки-но ослабла влада імперії, національний рух вийшов на перший план. Українську Республіку проголошено в Києві в листопаді 1917 р. За так званим "хлібним договором" 9 лютого 1918 р., вона спромоглася здобути визнання центральних держав в обмін на постави зерна. На Кавказі десь тієї самої пори сформувалася незалежна Закавказька Федерація.

Зіткнувшись із такою спонтанною хвилею сепаратизму, новий російський уряд у Петрограді не мав іншого вибору, як схилитися під вітром. У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд заявив про свою прихильність до незалежності народів. Більшовики та решта партій вторували йому. А насправді більшовики, попри свою риторику, не мали наміру миритися з незалежністю народів. Тільки-но більшовики захопили владу в Петрограді, головний більшовицький комісар у справах національностей — нічим не уславлений грузинський революціонер, відомий як Й. В. Сталін, — став організовувати осередки більшовицької партії в усіх нових республіках, роздмухуючи ворожнечу всередині кожного молодого національного уряду. Більшовицька політика була спрямована на відновлення сконалої Російської імперії в новій, комуністичній подобі. Більшовики з самого початку прагнули накинути централізовану партійну диктатуру, ховаючи її за фасадом культурної автономії та номінальних державних структур. У цьому й полягає одна з головних причин так званої російської громадянської війни (див. нижче).

Отже, революція в Петрограді була спрямована проти центрального уряду держави, яка вже перебувала на досить пізніх стадіях розпаду. Безпосередньою причиною революції стала криза внутрішнього врядування, пов'язана з царським двором. Сам цар був відсутній, бо поїхав на фронт, насилу даючи раду військам після своєї нерозважливої постанови особисто керувати війною. Думу нехтували, а царські міністри були полишені на ласку параноїдної цариці-"німкені" та її довірника-ошуканця, так званого юродивого ченця Григорія Распутіна (1872–1916). Коли пекучі проблеми воєнного часу — інфляція, нестача харчів, постачання армії — були знехтувані, члени найближчого до царя гуртка збунтувались. Распутіна вбив випускник Оксфордського університету князь Фелікс Юсупов, син найбагатшої жінки в Росії і чоловік царевої небоги. За інших обставин ця подія могла б увійти до історії як дрібна двірська інтрига.

Як виявилось, вона стала останньою краплею в чаші нагромадженого обурення, що зламало підпори всієї системи. Адже за межами царського двору були ще десятки мільйонів безголосих царевих підданих — невдоволених інтелігентів, розчарованих конституціоналістів, розгублених урядовців, безправних робітників, безземельних селян, солдатів без надії ні на життя, ні на перемогу. Блискуча шкаралуща царизму стояла до останньої миті, а потім розвалилась, наче карткова хатка.

Від убивства Распутіна 17 грудня 1916 р. і до більшовицького перевороту, що стався через десять місяців, тягнулась низка украй заплутаних і абсолютно неспланованих подій. Наприкінці лютого сувора зима, що теж посприяла перерві в довозі харчів, раптом змінилася передчасним яскравим весняним сонечком. Тисячі страйкарів і демонстрантів вилились на вулиці Петрограда, вимагаючи миру, хліба, землі і свободи. 26 лютого на Знаменському майдані рота імператорської гвардії дала перший фатальний залп. Наступного дня 160 000 рекрутів-селян столичного гарнізону збунтувались і приєдналися до повстанців. Царські генерали розгубились. Дума наважилась призначити без царя Тимчасовий уряд, а представники різних соціалістичних фракцій скликали Петроградську Раду робітничих і селянських депутатів.

За таких обставин виникло *двовладдя*, Думі довелось боротися з Петроградською Радою. Кожна сторона ухвалювала важливі постанови. 1 березня Рада тільки від свого імені видала наказ № 1, закликаючи кожен військовий підрозділ обирати свою власну раду. Одним ударом авторитет офіцерського корпусу був підірваний в усій армії. 2 березня Тимчасовий уряд опублікував програму з вісьмох пунктів, закликаючи створити виборне місцеве самоврядування і замінити державну поліцію народною міліцією. Одним ударом по всій Росії був повалений авторитет поліції та місцевих урядовців. Російська імперія розпалася "по телеграфу". Тієї ночі Микола II зрікся трону.

Якийсь час хисткий союз між конституційними ліберадами в Думі та помірковаными соціалістами в Раді — переважно меншовиками та соціалістами-революціонерами (есерами), обидві партії були проти більшовиків, — утримував двовладдя в рівновазі. Центральною постаттю став тоді Олександр Керенський (1881—1970), соціаліст і адвокат, що був водночас і членом Тимчасового уряду, і депутатом Ради. Проте політика Тимчасового уряду й Ради, спрямована на продовження війни, була вкрай непопулярна. Отже, вони спромоглись тільки невпинно підживлювати дух постійного невдоволення, що виявився таким сприятливим для багатьох радикальних елементів. Тимчасовий уряд оголосив про свій намір організувати загальні вибори до Установчих зборів, які забезпечили б російській демократії тверду основу. Отож більшовики дізналися про свій крайній термін: щоб мати якийсь шанс керувати Росією, їм треба було захопити контроль над радами і повалити Тимчасовий уряд до того, як зберуться Установчі збори. [ФАТІМА].

ФАТІМА

3 ТРАВНЯ 1917 р., у розпалі першої світової війни, папа Бенедикт XV звернувся до Пресвятої Діви Марії, щоб вона подала якийсь знак, що звістуватиме мир. Через десять днів троє неписьменних дітей розповіли, що бачили Богородицю неподалік від села Фатіма в Португалії. Діти чули, як свята казала, що вона "Діва Марія", що от-от прийде Антихрист, а на місці її появи треба збудувати каплицю для молитви. Трохи згодом одна дитина, Лючія дос Сантос, повідомила, що Діва пророкувала й про Росію:

"Я прийшла просити, щоб Росія була освячена моїм непорочним серцем. Якщо моє прохання почують, Росія навернеться і там запанує мир. Якщо ні, вона поширить свої хиби на весь світ, призвівши до воєн та переслідування церкви... Але кінець кінцем моє непорочне серце переможе"[1].

Культ Марії часто пов'язували з антикомунізмом, надто під час громадянської війни в Іспанії. 1942 р. Пій XII започаткував свято Непорочного Серця Марії. 13 травня 1981 р. папа Іоанн Павло II, що сам відіграв велику роль у падінні комунізму, був поцілений кулею вбивці в Римі. Папа помолився Святій Діві, одужав і поїхав на прощу до Фатіми[2].

Побожним християнам і досі доводиться стикатись із таємницями пророцтв. Появи Святої Діви, про які вперше повідомила Єлизавета з Шонау (1164 р.), не припинялися впродовж усієї новітньої доби. Вона з'являлась у Ла-Салеті (1846 р.), Лурді (1854 р.), Понтмені (1871 р.), Ноку у графстві Мейо в Ірландії (1879 р.), Банезі в Бельгії (1933 р.) та Меджуґоре в Боснії (1981 р.). Католицька ієрархія не підтвердила появи Богородиці в Меджуґоре поблизу Мостара, хоча те місце й досі приваблює тисячі людей. Ці появи ще більше бентежать людську душу тим, що відбувалися начебто на місці різанини воєнних часів, яка передувала боснійським жахіттям 1992–1993 рр.[3]. **[БЕРНАДЕТА]**, **[МАДОННА]**.

До повернення Леніна в Петроград у квітні 1917 р. більшовики відігравали дуже незначну роль у революційних подіях. Але впродовж весни і літа ситуація дедалі погіршувалась, створивши сприятливий ґрунт для дисциплінованих підривних елементів. Тричі — у квітні, червні та в липні — вони намагались використати свій щоразу сильніший вплив на Петроградський гарнізон, прагнучи обернути вуличні демонстрації на збройне повстання. Щоправда, останнього разу Тимчасовий уряд звелів заарештувати більшовицьких лідерів за звинуваченням у державній зраді, бо вже дізнався про їхні німецькі зв'язки. Ленін був змушений ховатися за містом. Проте в серпні й вересні Тимчасовий уряд був паралізований унаслідок конфлікту з армією під командою генерала Лавра Корнилова. Невдалий *путч* Корнилова дав Ленінові час спланувати свій власний переворот.

Коли на початку жовтня Ленін потай знову перебрався до Петрограда, уряд Керенського був ізольований і цілком дискредитований. Армія виявляла невдоволення, ради розкололися. Більшовики планували нейтралізувати головну Петроградську Раду, скликавши паралельний з'їзд рад, заповнений більшовиць-

кими делегатами з провінцій. Водночас головному комітетові Ради — Військово-революційному, — який опинився тепер під більшовицьким контролем, звеліли забезпечити необхідну кількість солдатів, моряків та озброєних робітників — для мети, якої сама Рада не схвалювала. Провід узяв на себе Троцький. ["СОВКИНО"].

Уночі 25 жовтня план був реалізований. Більшовицькі пікети оточили всі урядові будівлі. Жодної реакції. Вранці 26 жовтня о десятій годині ранку Ленін написав відозву

"До громадян Росії!":

"Тимчасовий уряд повалено. Державна влада перейшла до рук органу Петроградської Ради... Військово-революційного комітету, що стоїть на чолі петроградського пролетаріату й гарнізону. Завдання, за яке боровся народ: негайна пропозиція демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль за виробництвом, створення Радянського уряду, — виконане. Нехай живе Революція робітників, солдатів і селян!"[6]

"СОВКИНО"

24 ЖОВТНЯ 1917 р. кінотеатри Санкт-Петербурга показували стрічку *"Мовчазні візерунки життя"* — психологічну драму, зосереджену на складних взаєминах князя Оболенського зі шляхетною Клавдією та підступною Неллі. Наступного ж дня владу захопили більшовики. Вони мали зовсім інший і дуже визначений погляд на кінематографічне мистецтво. "З усіх мистецтв, — писав Ленін, — для нас найважливішим є кіно". Кіно стало знаряддям не розваги, а пропаґанди серед мас. Отож 1919 р. Ленін підписав декрет, який передавав фотографічну та кінематографічну промисловість Народному комісаріатові освіти. А згодом "Товариство друзів радянської кінематографії" заснував не хто інший, як Фелікс Дзержинський, керівник політичної поліції[1].

Російське кіно зробило свій дебют невдовзі по тому, як 28 грудня 1895 р. Луї Люм'єр у "Ґран кафе" в Парижі став показувати німі фільми. Були російські кінорежисери, російські кіновипуски новин, російські кіностудії і російські зірки, як-от незрівнянна Віра Холодна. Перший російський художній фільм був історичною драмою — *"Стенька Разін"* (1908 р.) Дранкова. Після Лютневої революції 1917 р. був невеличкий спалах виробництва сенсаційних фільмів про сучасну політику, як-от *"Любовні пригоди Ґриші Распутіна"*. За більшовиків таким фривольностям настав край.

Більшовики не робили таємниці зі своїх планів обернути кіно на зброю партії. Щоб домогтися цього, їм спершу довелося зруйнувати наявні інституції. Свій твір *"Кіно і кіно"* (1922 р.) поет Маяковський написав немов за наказом відділу аґітпропу:

Для вас кино — зрелище.
Для меня — почти *миросозерцание*.
Кино — проводник движения.
Кино — новатор литератур.
Кино — разрушитель эстетики.

Кино — бесстрашность.
Кино — спортсмен.
Кино — рассеиватель идей.
Но — кино болен. Капитализм засыпал
ему глаза золотом...
Коммунизм должен отобрать кино
у спекулятивных поводырей[2].

Після років хаосу державна кіноорганізація — "Совкино" — почала по-справжньому працювати лиш у середині 1920-х років. І навіть тоді сподіваний успіх прийшов тільки в 1930-х роках — після повного підпорядкування "Совкино" сталінському плануванню.

Більшу частину історії радянського кіно виповнює або соціалістичний реалізм, або героїка другої світової війни. Але траплялись і промені світла серед пітьми: один з них пов'язаний із блискучими творами періоду "відлиги" 1960-х років, коли знято *"Війна і мир"* Бондарчука та *"Летять журавлі"* Калатозова, а інші — з геніальними режисерами, зокрема з Ейзенштейном.

Сергій Ейзенштейн (1898–1948), син головного архітектора Риги, належав до тієї частини золотої царської молоді, що пов'язала свою долю з більшовиками. Окрім технічної майстерності, він мав ще чітке уявлення про свої цілі, найголовнішою з яких було прагнення відтворити нестримний потік історії. Він закінчив лише шість фільмів, і в кожному на передньому плані був людський колектив.

У своєму першому фільмі — *"Страйк"* (1925 р.) — Ейзенштейн зобразив робітників, у яких прокидається почуття власної сили. Крім того, він карикатурно, в манері журналу "Крокодил", зобразив фабрикантів. У *"Броненосці "Потьомкін"* (1926 р.), фільмі, який прикрашено зобразив справжній епізод революції 1905 р., він зосередився на емоціях корабельного екіпажу і на утисках простого народу. Сцена на одеських сходах, де козацький полк розправляється з невинними демонстрантами, належить, мабуть, до найславетніших епізодів в історії кіно. У фільмі *"Жовтень"* (1927 р.) Ейзенштейн уславив десяту річницю більшовицького перевороту, знову-таки висвітлюючи роль мас у таких натхненних (але вигаданих) сценах, як штурм Зимового палацу (див. с. 954). У картині *"Старе й нове"* (1929 р.) він придивлявся до життя селянства.

Повернувшись до Росії після кількох років, проведених за кордоном, Ейзенштейн почав звертатися до куди давнішої історії. Його фільм *"Олександр Невський"* (1938 р.) став своєрідним пророцтвом про майбутню війну з Німеччиною. Сцена середньовічної битви на кризі, коли ґротескні тевтонські лицарі тонуть *en masse* під вагою власного обладунку, була напрочуд прозірливим натяком на Сталінградську битву — за п'ять років до її початку. Те, що Ейзенштейн став режисером фільму *"Іван Грозний"* (1945 р.), коли сам Сталін ще жив і дивився картину, — він був завзятим кіноглядачем, — свідчило про його недосяжно високе становище в радянському кіно.

Ейзенштейнові фільми довели, що високе мистецтво не є несумісним з відвертою пропаґандою. Адже тут, як і в релігійному мистецтві, де зміст визначено наперед, публіка може зосереджуватись на майстерності, з якою його відтворено. На Брюсельському кінофестивалі 1958 р. *"Броненосець "Потьомкін"* дістав перший номер у списку дванадцяти найкращих картин світу. [**ПОТЬОМКІН**].

Практично кожне слово цієї відозви було брехливе або облудне, проте це не мало жодного значення. Як слушно обрахували Ленін і Троцький, у столиці не було нікого, хто мав би бажання опиратися їм. Урядові міністри й далі сиділи в Зимовому палаці, чекаючи рятунку, що не прийде ніколи. Імператорського війська не було й сліду. О дев'ятій годині вечора моряки-більшовики на крейсері *"Аврора"* дали один холостий залп по Зимовому палацу. Десь тридцять набоїв випущено з Петропавловської фортеці, два з них влучили в ціль близько одинадцятої години вечора. Більшість урядової варти просто розбіглася, юрба зайшла досередини, побачивши, що ніхто не обороняється. "Штурм Зимового палацу" був пізнішою вигадкою. О пів на третю годину ночі міністри капітулювали. То була мить, коли більшовики захопили владу в Петрограді. Та вони не мали наміру зупинятись. На хвилинку з'явившись уранці на з'їзді рад, Ленін привітав "світову соціалістичну революцію". Але такого й близько не було. То було навіть не повстання петроградських соціалістів. Початковий проект відозви 26 жовтня Ленін закінчив гаслом "Нехай живе соціалізм!", але потім закреслив його.

Проте аж ніяк не можна заперечити, що Ленін та його більшовики були найбезкомпроміснішими революціонерами. Діставши владу, вони якнайрадикальніше заходилися шматувати стару Росію. За Леніна в 1917–1921 рр., а ще більше за Сталіна, починаючи з 1929 р., більшовики перебудували майже кожен аспект російського життя. Але досягали цього неперервним примусом зверху всупереч головному напрямові радикально-соціалістичних рухів у Росії. Їхні методи мали вкрай мало спільного зі спонтанною революцією знизу, що виповнювала їхні підручники.

Дії більшовиків одразу після перевороту підсумовані в трьох славнозвісних декретах, які Ленін передав з'їздові рад увечері 26 жовтня. Жоден з тих декретів не був тим, за що його намагались видати. Декрет про мир був насправді неофіційним зверненням до великих держав, щоб забезпечити тримісячне перемир'я. В декреті про землю йшлося про передачу приватної земельної власності сільським громадам. Його запозичено з програми есерів, і він був геть несумісний з попередньою (і з подальшою) лінією більшовиків, які обстоювали передачу землі в державну власність. Декрет про владу, що створив *Раднарком* на чолі з Леніним, начебто ще мав бути схвалений майбутніми Установчими зборами. Щоразу і з будь-якої нагоди Ленін удавався до софістики. Міжнародний мир, що настав після грудневого перемир'я і Брест-Литовського договору з Німеччиною від 3 березня 1918 р., він використав для нещадної війни з внутрішніми ворогами більшовиків. Дарування землі селянам було лише доречною тактикою, яка критичної миті вгамувала гнів найчисленнішого класу Росії. Адже наступним заходом стала нещадна "війна з селом", коли більшовики встановили державну монополію на ціни й торгівлю харчами.

Покликання на Установчі збори було чистісіньким пристосуванством. Більшовики не заважали провадити загальнодержавні вибори до Установчих зборів, передбачених Тимчасовим урядом. Отже, в другій половині листопада відбулися вибори, і більшовицькі кандидати набрали всього 24% голосів. На

цих єдиних вільних виборах за всю радянську історію безперечну перемогу одержали есери, набравши 40,4% голосів. Та хіба такі дрібниці могли перешкодити Ленінові? Він дозволив Установчим зборам зібратися 5 січня 1918 р., а потім просто закрив їх. 6 січня між третьою і четвертою годиною дня голова Установчих зборів і лідер есерів Віктор Чернов (1873–1952) намагався провести закон про скасування права власності на землю, як раптом моряк, командир більшовицької ґвардії, поплескав його по плечу: "Мені доручено повідомити вам, що всі присутні повинні покинути залу зборів, — оголосив моряк, — варта втомилася"[7]. Відтоді Росія була приречена на конфлікт, у якому загинуло більше росіян, ніж на Східному фронті (див. додаток III, с. 1368).

1918-й, останній рік Великої війни, почався з запланованого центральними державами наступу, що мав забезпечити перемогу у війні, а скінчився їхньою цілковитою поразкою. Східний фронт тепер був закритий, гірський Італійський фронт сягнув мертвої точки. Отже, всі зусилля були спрямовані на Західний фронт. З березня по липень німецький провід гнав туди рештки своїх резервів. Певний успіх був. На британському секторі фронту німці просунулись десь на 55 кілометрів на південь від Ам'єна. В центрі німці знову підійшли до Марни. Проте їм не вдалося ні прорвати фронт, ні зламати волю союзників. У липні під час другої битви на Марні "еластична оборона" Петена показала, що напасники не мають критичної маси, яка забезпечила б успіх нападу. Потім, 8 серпня, "чорної п'ятниці для німецької армії", 456 британських танків прорвали фронт і за один день відбили 13 із 55 втрачених кілометрів. Через тиждень німецькі та австрійські генерали сповістили своїм імператорам, що війну треба закінчувати. У вересні—жовтні на східному секторі фронту нарешті стала відчутна сила американців, спершу під Сен-Мішелем, де був ліквідований найбільший виступ фронту, а потім на узвишші Арґон. Проте німецький фронт ніде не був прорваний, німці не почувались переможеними. І все ж 3 жовтня вони відчули достатній тиск, щоб звернутися до президента Вілсона з проханням про перемир'я. [НЕНАВИСТЬ].

НЕНАВИСТЬ

3 СЕРПНЯ 1918 р. Рендел Девідсон, архієпископ Кентерберійський, проповідував у Вестмінстері в соборі св. Марґарити перед королем, королевою, міністрами і обома палатами парламенту. Багато хто з громади, що зібралась у соборі, напевне, вже знав, що архієпископ не раз приватно засуджував дух воєнної політики уряду. І багатьох, мабуть, збентежили слова, які він сказав прилюдно: "Це той гнів, який може вироднитись в отруйну ненависть, що суперечить принципам християнської віри, — сказав він своїм м'яким шотландським голосом. — Як вірні учні Бога живого і Господа, що помер на хресті за всіх, хто його ненавидів, ми повинні дивитися, щоб цей дух ненависті не знайшов поживи в наших серцях"[1]. Поряд з архієпископом стояв його капелан, а зго-

дом і біограф велебний Джордж Бел (1883–1958), майбутній єпископ Чичестерський. Маючи такого наставника, капелан згодом став провідним речником християнського інтернаціоналізму в протестантській Європі[2].

Єпископ Бел — дуже незвичайний інтернаціоналіст. Він не знав ані слова жодною іноземною мовою, зате несхитно дотримувався християнських принципів і мав сміливість утверджувати їх. У повоєнні роки він перебував під великим впливом архієпископа Натана Седерблюма з Упсали, шведського лютеранина і колишнього професора Ляйпцизького університету. 1919 р. Бел брав участь у Васенарській конференції в Голандії, яка обговорювала воєнні злочини, а 1925 р. допомагав організувати Стокгольмську конференцію про християнське "Життя і працю", яка підготувала ґрунт для утвореної згодом Всесвітньої ради церков.

На початку 1930-х років Бел як голова Всесвітньої християнської ради задля життя і праці (Universal Christian Counsil for Life and Work, UCCLW) зіткнувся з проблемою німецьких церков, які зазнавали тиску з боку нацистів. 1935 р. він наполіг на ухваленні резолюції, яка б засуджувала таку політику, написав гострого листа райхсєпископові Мюлерові від імені німецької *Bekennende Kirche* — церкви, опозиційної до фашистського режиму, — і мусив прийняти в Чичестері самого Рібентропа, що виливав йому своє обурення. Конференції UCCLW у Новому Саді (1933 р.) та Фано (1934 р.) промостили шлях для Оксфордського з'їзду 1937 р., що об'єднав кілька екуменічних груп і, визнавши загрозу тоталітаризму з боку як нацизму, так і комунізму, посприяв утворенню Оксфордської групи духовного переозброєння.

Коли вже наближалася війна, єпископ Бел і далі безстрашно проповідував свої погляди. В червні 1939 р. в Оксфордському університеті він говорив про "Бога, що стоїть над державою", засуджуючи "страхітливе" утвердження державного суверенітету і "спустошення, спричинене колективним егоїзмом"[3]. У листопаді він опублікував "Завдання церкви під час війни":

"Церква перестане бути церквою, якщо забуде, що її члени в одній державі поєднані братніми зв'язками з її членами в іншій державі. [Церква] повинна... засуджувати удари у відповідь та бомбардування, яких завдають збройні сили її власної держави. Церква має засуджувати пропаґанду брехні й ненависті. Вона має бути готова сприяти відновленню дружніх відносин з ворожою державою. Вона повинна протестувати проти будь-якої війни задля знищення чи пригноблення і проти будь-яких заходів, безпосередньо спрямованих на руйнування моралі серед населення..."[4]

Ці принципи були непопулярні, не останньою чергою й серед уряду Її Величності та громади вірних його єпархії. Але після них пролунали промови в палаті лордів проти інтернування іноземців (серпень 1940 р.), проти "нищівного бомбардування" (9 лютого 1944 р.), проти використання атомної зброї. [ALTMARKT]. Говорячи про бомбовий наступ союзників, Бел не вдавався до евфемізмів:

"Уже не самі оборонні лінії, військові та промислові об'єкти стають метою бомбардувальників, — уже все місто... стерте з лиця землі. Як можна там щось розібрати, коли мирне населення, історичні пам'ятки, військово-промислові об'єкти — все це вкупі обернулося на мішень?"[5]

У липні 1942 р. єпископ здійснив небезпечний політ до Стокгольма для зустрічі з представниками християнського опору Німеччини. Його звернення до союзних держав від їхнього імені було відкинуте. Але саме Джорджові Белу пастор Бонгофер потай передавав своє останнє послання з камери смертника нацистської в'язниці. "Перекажіть, — писав він, — що завдяки йому я вірю в принцип нашого всесвітнього християнського братерства і в те, що ми здобудемо перемогу"[6].

"Християнська Європа" завжди була на першому плані в Белових думках про майбутнє. Про відповідальних за бомбовий наступ він сказав: "А чи доживуть вони до жнив, засіваючи тепер зерна майбутніх взаємовідносин народів Європи?" 1945 р. у післявоєнному радіозверненні до Німеччини Бел покликався на "дух Європи":

"Сьогодні однією з найголовніших цілей... має стати відродження християнського світу. Ми хочемо бачити Європу християнським світом... Жодна держава, жодна церква, жоден індивід не чистий від провини. Без каяття та прощення не буде ніякого відродження"[7].

Ці ідеї були на чільному місці в першій фазі повоєнного європейського руху, аж поки його захопили економісти (див. с. 1096–1098). Джордж Бел відіграв справді видатну роль в утворенні Всесвітньої ради церков, яка постала в концертному залі в Амстердамі 22 серпня 1948 р. — майже точнісінько через тридцять років після вестмінстерської проповіді архієпископа Девідсона.

Жовтень 1918 р. був дивовижним місяцем. Чутки про мир завдали центральним державам більшої шкоди, ніж чотири роки війни. Новини з малих фронтів були кепські. Союзники успішно наступали в Македонії, і Болгарія нещодавно капітулювала. В Палестині британці нарешті здобули поважну перемогу в битві при Меджидо поблизу гори Кармель, і турки запропонували мир. В Італії після останнього невдалого наступу на річці П'яве австро-угорська армія припинила боротьбу. Кожен у Європі вже знав, що перевага на боці *Антанти*, що миру шукають уже обидві сторони і дальший опір тільки продовжить агонію. Війська, де їм траплялася нагода, брали справу до своїх рук. Німецькі та австрійські ґарнізони на Сході знемагали від бездіяльності і вже були помережені *Soldatenräte*, солдатськими радами, що наслідували російські ради. Австрійська армія розпалася внаслідок дезертирства чеських, польських, хорватських, угорських і власне німецьких полків, які просто подалися додому. Кожен народ заявляв про свою національну незалежність. 20 жовтня, коли у Відні зібралася німецька (австрійська) асамблея, готуючись проголосити Австрійську Республіку, гра вочевидь уже скінчилася. Імператор Карл і 500 років владарювання Габсбургів за одну ніч стали непотрібними. Про свою незалежність заявили кілька доти невідомих держав: Чехословаччина (28 жовтня), Югославія (29 жовтня), Угорщина (1 листопада), а в Лемберґу — Західно-Українська Республіка (1 листопада). **[ЛИЧАКІВ]**.

ЛИЧАКІВ

24 ЛИСТОПАДА 1918 р. у військовому секторі Личаківського католицького цвинтаря у передмісті Львова поховано тіла трьох молодих людей: Зиґмунта Менцеля, 23 років, Юзефа Курдибана, 19 років, і Феліцію Сулимирську, 21 року; всі вони загинули в боротьбі між поляками та українцями за колишню столицю австрійської Галичини. То були перші з кількох тисяч поховань, тіла забитих поляків зносили з тимчасових могил у парках та скверах, і так постав Цвинтар оборонців Львова, *campo santo*, кладовище, "молодих орлів"[1]. Наймолодшим небіжчиком був убитий у бою тринадцятирічний Антось Петрикевич.

Як і кожен великий міський цвинтар Європи XIX ст., Личаківський цвинтар становив на той час видатний історико-художній музей. Як і Пер-Лашез у Парижі та Хайґейт у Лондоні, Личаків зберігав серед своїх лісових декорацій оздоблені склепи родин, що сприяли зростанню великого міста. Дві окремі ділянки містили рядочки простих хрестів — то були могили вояків, що загинули під час польських повстань 1830 та 1863 р.

Личаківський військовий цвинтар схожий на сотні цвинтарів, що залишились у різних місцях Європи після Великої війни, надто в Бельгії та Північній Франції. Збудований у 1919–1934 рр., за доби польського панування, він був увінчаний високою *arc de triomphe*, тріумфальною аркою, з боків стояли кам'яні леви і напівкружна колонада. На центральній арці був напис: "MORTUI SUNT UT LIBERI VIVAMUS" ("Вони загинули за наше вільне життя"), леви тримали щити з девізом міста — "SEMPER FIDELIS" ("Завжди вірний") — і написом "TOBIE, POLSKO" ("Тобі, Польщо"). За могилами містився арковий склеп, сходи обабіч провадили до каплиці у формі ротонди. Ввесь цей ансамбль був прикрашений вічнозеленими кущиками та освітлений бронзовими ліхтарями. Стояли ще й окремі пам'ятники — познанським волонтерам, французьким піхотинцям та американським пілотам, що загинули, боронячи місто від більшовиків у 1919–1920 рр. [**ДУОМОН**], [**ЛАНҐЕМАРК**].

Якщо ховати на Личаківському цвинтарі почали невідомо коли, то його доля відома дуже добре. За роки радянської анексії після 1945 р. кладовище було сплюндроване й вандалізоване. Хрести повалили, написи спаплюжили, пам'ятники порозбивали й загидили, каплицю обернули на майстерню каменярів. Цвинтар стерегли люті собаки, і навідати його можна було тільки з ризиком потрапити під арешт. Про знищення цвинтаря існували таємні документи, відвідувачі мали дивитись не далі збудованого поряд великого меморіалу радянським воїнам. Реставраційні роботи на вимогу польського уряду почалися тільки 1989 р.

У Західній Європі старі цвинтарі здебільшого пережили другу світову війну неушкодженими. Проте в усій Східній Європі німецькі, єврейські, польські, литовські та українські цвинтарі впали жертвою комуністичної кампанії забуття. Адже вони заважали переписувати історію. В боротьбі 1918–1919 рр. переможені українці зазнали не менших втрат, ніж їхні польські вороги. Проте український військовий цвинтар у Львові був ушанований і доглянутий протягом усіх років польського панування. За радянських часів його знищено.

1991 р. як столиця Західної України Львів став другим містом незалежної України, воскресли розбиті мрії 1918–1919 рр. А надії молодих поляків, похованих на Личаківському цвинтарі, були остаточно стерті. [**ЕЛЬЗАС**].

Хвороба миру швидко поширилась на Німеччину, а вимоги миру невдовзі обернулись на вимоги кайзерової голови. Імператорський флот збунтувався в порту Вільгельмсгафен. Соціалістична революція спалахнула в Мюнхені 7 листопада, в Берліні — 9 листопада, проголошено утворення Німецької Республіки. 10 листопада, через кілька днів після зречення трону, кайзер Вільгельм і принц-спадкоємець подались у вигнання до Нідерландів. Завдавши найостаннішого удару, німецька військова розвідка звільнила свого найнебезпечнішого польського в'язня — Юзефа Пілсудського — і посадила його на поїзд до Варшави. Пілсудський прибув уранці 11 листопада, наглядав за роззброєнням німецького гарнізону і, на превелику прикрість західним союзникам, перебрав віжки правління незалежної Польщі.

Отже, зрештою, центральні держави, як і Росія, впали внаслідок не так прямої воєнної поразки, як політичного розпаду. Німецька армія, переможна на Сході, була ще боєздатна на Заході; її ніколи не заганяли назад на німецьку територію. Проте армія вже позбулася політичного проводу, що давав їй накази. Переговори про замирення почалися 8 листопада в Ретон-сюр-Ені поблизу Суасона. Угоди невдовзі досягли на основі "Чотирнадцяти пунктів" Вілсона та 18 додаткових вимог союзників. У вимогах ішлося про звільнення окупованих територій, створення нейтральної зони в Рейнській області, реквізицію німецького флоту, важких озброєнь, транспортних засобів, виплату репарацій, скасування Брест-Литовського та Бухарестського договорів. Союзники мали змогу диктувати умови миру і тому наполягали на таких суворих умовах капітуляції. Угоду підписано у припаркованому залізничному вагоні о третій годині ранку 11 листопада, через шість годин вона набула чинності. Гармати замовкли об одинадцятій годині одинадцятого дня одинадцятого місяця.

Під час першої світової війни загинуло понад 10 млн. солдатів — переважно молодих одружених чоловіків та юнаків (див. додаток III, с. 1376–1377). Надто високий показник смертності був серед молодших офіцерів. Ці офіцери дістали назву "втраченого покоління", *les sacrifiés*, відданих у жертву. Тягар їхньої військової служби, загибелі чи каліцтв мали нести їхні родини, надто жінки. Жінок під час війни залучали на ті робочі місця, які позвільняли солдати. Жінки працювали на фабриках військового спорядження, в установах, опанували багато раніше закритих для них професій — стали трамвайними водіями, менеджерами, журналістами. Для багатьох дівчат за тих обставин відкрився шлях до соціального визволення, і його символами стали мода на короткі, "стрижені" коси і прилюдне куріння. Принаймні в індустріалізованих країнах європейські жінки нечуваними темпами покидали затишну опіку своїх домівок та родин. Ця зміна відобразилась у дедалі ширшому визнанні права голосу для жінок. Проте соціально-психологічна ціна такої перемоги була незмірно велика. До втраченого покоління молодих чоловіків додалося покинуте покоління молодих удів і самотніх старих дівчат, чиї шанси мати в житті пару зникли разом з їхніми коханими в окопній багнюці. Цей демографічний удар і чисельна перевага однієї статі мали дуже тривалий вплив.

Статистика вражає не так, як горе окремої родини. 5 вересня 1918 р. вісімнадцятирічний молодший лейтенант Норман Дейвіс із Болтона, Ланкашир, що належав до 11-го авіакрила 48-ї винищувальної ескадрильї британських військово-повітряних сил, на другий день свого перебування у Франції, виконуючи навчальний політ, розбився коло Сент-Омера на винищувачі "Брістол". З рапорту його командира зрозуміло, що йому більше шкода було втраченої машини, ніж пілота[8]. 11 листопада родина Болтонів, теж із Болтона, святкувала кінець війни. А 12 листопада вона отримала "телеграму від короля", яка з жалем повідомляла, що їхній найстарший син, дев'ятнадцятирічний рядовий Джеймс Болтон з 11-го батальйону Східноланкаширського полку, помер за кілька хвилин до замирення. Мільйони французьких, німецьких, італійських, австрійських і російських родин зазнали не менших страждань.

У Європі було повно утікачів від війни — головно з Бельгії, Галичини та Сербії. На додачу до цього Європу навідала ще й найбільша пандемія з часів чорної смерті. "Іспанка" вбила більше європейців, ніж війна, — зокрема й рядового Болтона. [ЕПІДЕМІЯ]. Європа стала об'єктом широких акцій зовнішньої допомоги. Міжнародний Червоний Хрест і Американська служба допомоги зіткнулися, надто в Східній Європі, з безпрецедентно важким завданням.

Проте сказати, що у Європі настав мир, було б перебільшенням. Західна Європа здобула короткий перепочинок, а Центральна та Східна Європа мала величезні території, де весь традиційний лад був зруйнований дощенту. Народилася низка незалежних держав, кожна мала претензії до своїх сусідів (див. карту 25). Найбільша з них — Радянська Росія — воювала з більшістю своїх громадян та з усіма своїми сусідами і діяла як *provocateur* усяких революційних подій в інших країнах. Отже, поки переможні союзники, де тільки можна, намагалися відновити мир, велику частину континенту й далі поглинав непримиренний конфлікт. "Війна гігантів скінчилася, — писав Черчіл, — почалась війна пігмеїв". З геополітичного погляду "великий трикутник" вирівнявся так, що неушкодженими залишились тільки західні держави. Центральні держави повалили Росію, а Захід повалив центральні держави. Проте і Росія, і Німеччина ще дихали; на відміну від Австро-Угорщини та Османської імперії, вони не обернулись на безживні трупи. В листопаді 1918 р. західні держави дістали не більше ніж перепочинок, під час якого можна було побудувати стабільний європейський лад, "поки Росія та Німеччина сплять". На лихо, миролюбні зусилля західних держав із самого початку мали суттєвий ґандж.

Мирна конференція, що працювала в Парижі впродовж 1919 р., була організована як конгрес переможців, а не загальна асамблея європейських держав. Не були представлені ні Радянська Росія, ні Німецька Республіка, а решту держав-наступниць допускали лише як помічників та прохачів. Усі важливі питання вирішувала "рада десяти", а потім її наступниця — "рада чотирьох": Клемансо, Лойд Джордж, Вілсон, інколи Орландо з Італії; а з січня 1920 р. — постійна конференція послів (союзних) держав. Самого цього вже було досить, щоб

створити враження *диктату*. Попри бундючні претензії організаторів, мирна конференція не взяла на себе відповідальність за чимало найпекучіших проблем Європи. Вона обмежилася лише завданням підготувати договори, які мали попідписувати колишні ворожі держави. Її небажання визнати розпад Російської імперії, чиї інтереси вона намагалася "зберегти", мало надзвичайно згубні наслідки. Напівспечена політика інтервенції союзників до Росії, проваджена напівщиро з допомогою напівзасобів упродовж 1919 р., була на руку тільки більшовикам (див. нижче, с. 959–960).

Хоча Вілсонів ідеал самовизначення націй був широко підтриманий, утілювали його в життя непослідовно і несправедливо. Переможні союзники не бачили потреби обговорювати сподівання їхніх власних пригноблених народів, як-от ірландців, і ще меншою мірою — бажання колоніальних народів. Вони заохочували далекосяжні територіальні зміни коштом своїх колишніх ворогів, проте нехтували вимоги, звернені до своєї сторони. Наприклад, чехи, чиї вимоги зазіхали на території Австрії та Угорщини, мали цілковиту підтримку своїх претензій на середньовічні "землі св. Вацлава" (див. додаток III, с. 1365). А поляків, чиї вимоги відновлення кордонів 1772 р. були несумісні з відновленням Російської імперії, відверто звинувачено в "дрібнодержавному імперіалізмі". На кожного задоволеного клієнта припадало два чи три невдоволених.

Західні держави виявили дуже слабке чуття взаємної солідарності. Американці підозрювали британців і французів в імперіалістичних задумах. Британці підозрювали французів в наполеонівських тенденціях. І британці, і французи сумнівались у щирості американської прихильності. Їхні страхи ще й як підтвердились, коли американський Конґрес не ратифікував ні Версальського договору з Німеччиною, ні членства США в улюбленому задумі Вілсона — Лізі націй (див. нижче). Союзницька дипломатія дуже недооцінювала проблему запровадження угод у життя. Одна річ — ухвалювати важливі політичні постанови в Парижі, і зовсім інша — втілювати їх у далеких регіонах Європи, де західні держави мали невеликий вплив і не могли здійснювати контроль. Окремі міжсоюзницькі комісії давали тимчасову раду окремим осередкам неспокою. Проте Ліга націй народилася беззуба, США повернулися плечима до залагодження справ у Європі, Британія демобілізувалась, Франція відсахнулася від перспективи самій виконувати поліційні функції на континенті. Тож було тільки питанням часу, коли скривджені договором почнуть здогадуватись, що їм можна безкарно його порушувати.

Звичайно, мирна конференція мала викопати величезну масу роботи. Реалізовано п'ять великих договорів. Десяток нових держав дістали міжнародне визнання. Розподілено чимало територіальних винагород. Проведено низку плебісцитів. Велика частина Європи дістала ґрунт для нового старту, якого доти так прагнули народи, і було б несправедливо стверджувати, ніби в Парижі всім заправляв дух помсти. Протягом роботи конференції її тон ставав дедалі лагіднішій. Лойд Джордж, найгнучкіший з "великої трійки", прибув у січні серед криків "На шибеницю кайзера!", але потім повів перед у пошуках шляхів згладжування

ження суперечностей. Створення вільного міста Данциґа, за яке йому ніхто не подякував, становить приклад його пом'якшувального впливу. Годі заперечувати мстивість, що лежала в основі пунктів про воєнні злочини та про принципи виплати репарацій, згідно з якими Німеччина мала оплатити всі воєнні витрати, і пунктів про однобічне роззброєння. Водночас, попри непоступливість Клемансо, дедалі зростало усвідомлення, що вимоги союзників треба примірювати до меж німецької терплячості. [ШЛЕЗВІҐ].

ШЛЕЗВІҐ

10 ЛИПНЯ 1920 р. король Кристіан X переїхав на білому коні данський кордон, відбираючи назад округ *Sónderjytland* (Південну Ютландію, або Північний Шлезвіґ), недавно відданий Данії за результатами народного плебісциту[1]. Так скінчилася одна з найзатятіших і найзатяжніших територіальних суперечок новітньої Європи.

Сусідні землі Шлезвіґ та Гольштайн, займаючи основу півострова Ютландії, здавна становили прикордоння між Данією і Німеччиною. З історичного погляду, Шлезвіґ (німецькою мовою *Schleswig*, данською *Slesvig*) був данським володінням, тоді як Гольштайн належав до Священної Римської імперії. Стародавній "Айдерський камінь", вмурований у міську браму Рендсбурґа, традиційно відзначав кордон імперії. Попри етнічну змішаність населення на півночі переважала данська мова, а в центрі й на півдні — німецька (див. додаток III, с. 1353).

"Шлезвіґ-Гольштайнське питання" виникло 1806 р., коли французи віддали обидві провінції Данії. Цю передачу підтвердив Віденський конґрес, проте згодом вона стала сумнівною, коли Гольштайн проголосив себе членом Німецької конфедерації. Отак з'явився зародок суперечок. За доби, коли націоналізм набирав сили, "автохтонні німці північних марок" вимагали відокремлення від Данії. Патріотичні "данці на берегах Айдеру" згуртувались, аби опиратися їм. Націоналістичні вимоги невдовзі переплелись із боротьбою за запровадження конституційного врядування. 1848 р. прусські війська окупували Шлезвіґ-Гольштайн у відповідь на звернення провінційних асамблей, де переважали німці. Але зрештою німці були змушені вивести війська, коли і Росія, і Британія вдалися до погрози вжити контрзаходів. Пруссія завидющими очима дивилася на морський порт Кіль[2].

Дальший розвиток кризи прискорився в листопаді 1863 р., коли король Данії Фредерик VII помер, не залишивши спадкоємця чоловічої статі і тільки-но схваливши спільну конституцію для "Данії-Шлезвіґу". Саксонські й гановерські війська швидко посунули вперед, аби зайняти Гольштайн. 1864 р. серед дедалі більшого невдоволення Пруссія і Австрія погодились удатися до спільних дій: установити шестирічний період спільної окупації обох провінцій для вивчення всіх проблем. Ці заходи пустила в непам'ять австро-прусська війна 1866 р. Перемога дала Пруссії змогу самій здійснювати контроль за окупованими землями, а потім просто анексувати їх. Вимоги провести плебісцит і полегшити становище тих, хто вибере данське громадянство, залишено без уваги.

Данська національна гордість значно зросла внаслідок війн 1848–1851 та 1863–1864 рр. Фортифікаційні споруди на лінії Даневірке були свідком важких боїв, а пункти

завзятого опору, як-от млин Дібол, стали національними святинями. Тож тим паче посилювалось обурення, спричинене упослідженням тих, хто голосував за Данію, а також зухвалою політикою онімечення, яку, як і в прусській Польщі, проваджено у Шлезвіґу в 1880–1890-х роках.

Шлезвізький плебісцит 1920 р. проведено під покровительством союзників, згідно з Версальським договором. У північних районах більшість у 92% проголосували за Данію, у Фленсбурзі та центральному Шлезвіґу 75% населення проголосували за Німеччину. Узгоджений кордон відтоді не змінювався.

Лорд Палмерстон одного разу сказав, що тільки троє людей розуміли Шлезвіґ-Гольштайн: "Принц-консорт, що вже помер, один німецький професор, що вже збожеволів, і він сам, що забув уже геть усе". Після 1920 р. усій Європі було вільно наслідувати Палмерстонів приклад, проте чимало інших тодішніх територіальних суперечок залишились нерозв'язані. На кожен залагоджений територіальний конфлікт припадало кілька новостворених.

Проте остаточна міжнародна атмосфера після конференції однаково була дуже нездорова. Суміш помсти й цинізму, що проступала в діях переможних союзників, не провіщала добра. Східна Європа, первісне джерело конфліктів, і далі була нерегульована. На підписаних договорах ще не висохло чорнило, як чимало людей уже заходились переглядати їх.

Більшість воєн, які спалахували протягом 1918–1921 рр., живилися суто локальними суперечками. Цілі енциклопедії були заповнені правами та кривдами маловідомих місцевостей, назви яких рясніли в заголовках новин — від Аленштайна (Ольштина) до Ципса, німецькомовного острова на південному сході Високих Татр. Проте чотири війни мали поважні наслідки: громадянська війна в Росії, громадянська війна в Угорщині, польсько-радянська війна і греко-турецька війна. Під час кожної з цих воєн була широко продемонстрована неспроможність західних держав чинити позитивний вплив на східну частину Європи.

"Громадянська війна в Росії" 1918–1921 рр. дістала вочевидь неправильну назву, і це твердження можна довести. Насправді то було кілька громадянських війн і кілька міжнародних війн, об'єднаних під однією назвою. Та війна складалася з двох головних конфліктів. Один конфлікт зосереджувався навколо боротьби за контроль над центральним російським урядом; цей конфлікт відбувався між більшовицькими "червоними" та цілою добіркою їхніх "білих" ворогів. Усі учасники цього конфлікту намагалися відновити Російську імперію в тій або тій формі. Другий конфлікт полягав у низці зіткнень між, з одного боку, червоними та білими, а з другого — незалежними республіками на колишніх прикордоннях царської імперії. Всі республіки боролися за збереження свого щойно набутого суверенітету. Але це ще не все. На додачу до базова-

них у Москві головних резервів червоні мали ще локальні формування в кожній республіці. Білі теж мали кілька окремих армій. Крім того, здійснили інтервенцію численні іноземні війська. Урядам національних республік часто доводилось змагатися з місцевими претендентами на владу, до того ж була певна кількість "вільних стрільців", як-от чеський легіон колишніх військовополонених, що 1918 р. захопив Транссибірську залізницю. Отож, зрештою, така мішанина і призводила в багатьох регіонах до загальної бійки кожного проти всіх. [БНР].

Наприклад, в Україні, що становила один з найласіших шматків, воювало одинадцять армій. Сили Української Республіки, утвореної в січні 1918 р., були поділені між прихильниками Центральної Ради, що існувала спершу, і сформованої згодом Директорії. Німецька окупаційна армія на Східному фронті залишалася аж до лютого 1919 р., щоб допомогти справі української незалежності. "Червона армія" України дістала міцну підтримку серед робітників-росіян Донбасу, крім того, їй допомагали додаткові військові підрозділи, направлені центральним більшовицьким урядом з Москви. "Російська армія добровольців" генерала Денікіна, спираючись на французьку підтримку, висадилась в Одесі; її наступниця — "біла армія" барона Врангеля — отаборилась у Криму. Польська армія Пілсудського на початку 1919 р. завдала поразки військам Західно-Української Республіки, а потім, у квітні 1920 р., наступала на Київ у союзі з українською Директорією. Селянська партизанська війна під проводом анархіста Махна охопила великий регіон Центральної України. За два роки українська столиця Київ п'ятнадцять разів переходила з рук до рук. Зводити отакий калейдоскоп до простої двосторонньої боротьби червоних проти білих означає спрощувати аж до абсурду (див. додаток III, с. 1363).

Перебіг подій був не менш заплутаний, ніж *ordre de bataille*, бойовий порядок. Та коли дивитися з більшовицьких позицій у центрі, війна мала дві послідовні фази, кожна зі своїми пріоритетами. В першій фазі, що тривала протягом 1918–1919 рр., білі наступали на Радянську Росію з усіх боків — генерал Юденич із заходу в Естонії, адмірал Колчак зі сходу в Сибіру, генерал Денікін з півдня в Україні. Більшовики вдавались до відчайдушних зусиль, аби втримати Московське осереддя і відбити кожного ворога по черзі. В другій фазі, що почалась узимку 1919–1920 рр., Червона армія наступала й переслідувала кожного білого ворога, а потім одна за одною розбивала кожну національну республіку.

Критична мить настала в листопаді 1919 р., коли Денікін підступив до Тули, опинившись усього за 160 кілометрів до Москви, а поляки були не набагато далі — на заході, під Смоленськом. Один спільний удар — і більшовицькому режимові настав би край. Проте емісари Пілсудського не отримали задовільної відповіді про ставлення Денікіна до незалежності Польщі. Отже, поляки не рухались і почали переговори з Леніним. Вагання виявилося згубним для Денікіна, його змела червона кавалерія, примчавши щодуху після перемоги під Царицином. А в своїх мемуарах Денікін винуватив Пілсудського за кінцеву більшовицьку перемогу[9].

Після цього, оборонивши центр, численні армії червоних розсипались на всі боки, змітаючи все перед собою. Відвоювання республік європейської частини колишньої імперії завершилось 1921 р., коли більшовики повалили меншовицький уряд Грузії (див. додаток III, с. 1362).

Перемогу більшовиків, що спантеличила військових експертів, слід приписати роз'єднаності їхніх ворогів, талантам військового комісара Льва Троцького, цього "російського Карно", стратегічним перевагам внутрішніх ліній комунікації, нелюдській жорстокості "воєнного комунізму". Більшовицький режим був ненависний усім широким верствам російського суспільства, зокрема й селянам, усім значним угрупованням політичного спектра (від реакціонерів монархістів до лібералів і соціалістів), усім неросійським народам. Але початок громадянської війни — яку спровокував сам Ленін — дав привід для скасування всіх наявних інституцій і винищення всякої соціально-політичної опозиції. *Чека* ("Чрезвычайную комиссию") революційної поліції (попередницю ОГПУ, НКВС, КДБ), організував польський шляхтич Фелікс Дзержинський (1877–1926), і то з такою лютістю, що Робесп'єр проти нього видавався м'якосердим. Чека нищила всіх "класових ворогів", справжніх або уявних, — від колишнього царя та його родини, розстріляних за наказом Леніна в Єкатеринбурзі в січні 1918 р., до незліченних тлумів безіменних жертв. Мілітаризація всіх сфер економіки, зокрема й робітничого класу, транспорту та виробництва, дала більшовикам змогу захопити всі підприємства та профспілки і розстрілювати кожного, хто чинив спротив, за "контрреволюційний саботаж". На підтримку народу майже ніколи не зважали, хіба що тоді, коли більшовики могли звернутись до патріотичних російських почувань, мобілізувавши їх на боротьбу з іноземними "інтервентами". У квітні 1920 р., коли поляки допомогли українцям відбити Київ, усі ідеологічні претензії були відкинуті вбік. Ленін закликав боронити "святу Русь", а Троцький — використати колишніх царських офіцерів. Крайня нужда стає матір'ю крайньої винахідливості.

Іноземну інтервенцію до Росії значно перебільшено. На перший погляд видається, ніби страхітливе строкате збіговисько чужинців хижо стромляло свого носа до російської біди. Від першої світової війни на *Oberost*, крайньому Сході, залишилась регулярна німецька армія. Добровільна "балтійська" німецька армія топталася по Латвії та Литві, польські нерегулярні частини отамана Булак-Балаховича вдерлись до Білорусії, регулярні польські війська з'явились на *Oberosi*, тільки-но звідти вибралися німці. Британські експедиційні сили висадились у Мурманську і в Батумі в Грузії; французи окупували Одесу; американці та японці контролювали Владивосток і Далекий Схід. Радянській пропаганді неважко було перетворити всіх цих іноземців на об'єднану змову лихих капіталістичних найманців з метою занапастити Росію. Насправді такої змови не було. Уряди союзних держав здебільшого були зацікавлені зберегти цілість Російської імперії і не мали нічого спільного з присутністю німців, а надто поляків, що зумисне нехтували пораду союзників не втручатися. Союзники відправляли військові експедиції, аби зберегти військове спорядження, яке вони

вже привезли до російських портів для Тимчасового уряду. Їхні симпатії, безперечно, були на боці повалених унаслідок більшовицького перевороту колишніх російських союзників, що тепер благали допомоги. Але західні держави ніколи не посилали людей і гроші задля поважних воєнних операцій. Вони відступили, коли кожному стало зрозуміло, що їхня присутність забезпечує більшовикам великий пропаґандистський успіх. Але на той час шкода була вже сподіяна: радянські підручники історії десятиліттями били в націоналістичні бубни з приводу інтервенції.

Західні підручники історії теж мають свої особливості. Розпад Російської імперії в них рідко обговорюють таким самим тоном, як паралельний розпад Австро-Угорської та Османської імперій. Окрім Польщі, Фінляндії та трьох Прибалтійських республік — ці всі держави визнала мирна конференція, — національні республіки, які вимкнулися з-під влади Росії, не мали того самого статусу, що й республіки, які відкололися від центральних держав. Мало хто з істориків убачає у відвоюванні Радянською Росією України та Кавказу щось інше, крім суто "російських" подій. Ще більше лихо полягає в тому, що створення Радянського Союзу, яке почалось у грудні 1922 р., часто вважають лише за просту зміну назви. Таким чином, тривалий процес розпаду імперії та п'ятирічні "звитяги" більшовиків, аби відновити її в новій формі, можна оминути мовчанням. Про важливу різницю між Росією і Російською імперією, Радянською Росією (РРФСР) і Радянським Союзом (СРСР) стали говорити в усіх колах тільки тоді, коли через сімдесят років більшовицький витвір почав розпадатися. [БНР].

БНР

ДОНЕДАВНА більшість західних істориків нічогісінько не знали про Білоруську Народну Республіку, проголошену в Менську (Мінську) 25 березня 1918 р. Адже більшість жителів Заходу просто не усвідомлювали, що Білорусія, чи *Бєларусь*, — щось інше, ніж регіон Росії. До 1918 р., затиснена між Польщею та Росією, Білорусь ніколи не знала окремого політичного існування. Колись відома зовнішньому світові як Біла Русь, вона становила велику частину Великого князівства Литовського, але, ввійшовши після поділів Польщі до складу царської імперії, одержала нову назву: Бєлая Русь (див. с. 674, 692).

Німецька підтримка під час першої світової війни значно зміцнила чуття окремої національної свідомості в країні. В 1914—1915 рр. у Вільні та Мінську почали з'являтися білоруські школи, книгарні, газети та видавництва. 1 січня 1916 р. фельдмаршал фон Гінденбурґ підписав указ, який надавав білоруській мові статус офіційної на окупованих німецькою армією територіях. У 1916—1917 рр. було вільно засновувати білоруські театри, семінарії, педагогічні інститути, а зрештою й політичні партії.

Ініціатива була в руках демократичного соціалістичного угруповання *"Грамада"*. В грудні 1917 р. у Мінську зібрався Білоруський народний з'їзд, проте його одразу

розігнали більшовики. В лютому 1918 р. після німецького наступу червоні втекли і влада перейшла до рук місцевого населення. БНР, зобов'язавшись дбати про добробут усіх національностей — білорусів, поляків, євреїв, литовців і татар, — проіснувала до кінця року. 1919 р. її силоміць придушила Червона армія, спершу створивши спільну Литовсько-Білоруську РСР, а згодом Білоруську РСР.

Під час польсько-радянської війни 1919–1920 рр. (див. с. 962–966) більшу частину Білорусі окупували поляки. За Ризьким договором (1921 р.), країна була поділена, незважаючи на бажання населення. За радянської доби східний сектор зазнав репресій, жертви яких характеризують їх як геноцид[2]. Жахіття тривали і в 1939–1945 рр. у формі нацистських убивств та сталінських депортацій. Але пам'ять про БНР жила. 1992 р., коли відновлено Республіку Білорусь, голова Європейського парламенту, прибувши до країни з візитом, висловив тверду переконаність, що Білорусь має повне право стати кандидатом у члени Європейського Співтовариства[3]. В цьому аспекті він, напевне, був куди оптимістичніший за більшість місцевого населення, чия адміністративна та промислова верхівка була майже цілковито совєтизована й русифікована. Разюча новітня історія Білорусі довела, що ця республіка була набагато залежніша від Росії, ніж будь-яка інша з колишніх радянських республік.

Масштабу громадянської війни в Росії так само недобачають. Та якщо скласти разом усі жертви боротьби, білого та червоного терору і страшного голоду в Поволжі, загальна кількість їх буде не менша за число вбитих на всіх фронтах Великої війни[10].

Розпад Габсбурзької імперії супроводився низкою серйозних конфліктів, проте найтяжчий із них точився в Угорщині. Угорська Радянська Республіка проіснувала п'ять місяців, із березня по серпень 1919 р. Тієї пори засновано чимало європейських комуністичних партій, проте Будапешт став єдиним містом за межами Росії, де комуністичний режим спромігся на якийсь час захопити владу. Коротка кар'єра першої "угорської революції" дуже повчальна. Вона дістала свій шанс, коли перший ліберальний уряд незалежної Угорщини пішов у відставку на знак протесту проти каральної природи мирних угод. Багатьох угорців приголомшила перспектива втратити і Словаччину, і Трансильванію, бо ці обидва терени вони вважали за колиску своєї цивілізації. Комуністичний лідер Бела Кун (1886–?1939), єврей і колишній військовополонений, який нещодавно повернувся з Росії, експлуатував націоналістичну гарячку. Угорські комуністи захопили владу за підтримки як соціал-демократів, так і старого офіцерського корпусу, пообіцявши вигнати словаків та румунів з територій, що стали предметом суперечки. В червні 1919 р. угорська армія справді вдерлася до Словаччини. Водночас делегати робітничих та селянських рад ухвалили нову конституцію на радянський кшталт і видали укази про радикальні реформи. Промисловість була націоналізована, церковне майно — конфісковане, а священиків і селян зобов'язали до примусової праці.

Тут уже Угорщина прокинулась і збагнула, якого монстра вона годує. Страйкарів зустріли кулями. На збройні селянські повстання уряд відповів масовими стратами. В Сегеді зібралася група невдоволених офіцерів під проводом Міклоша Хорті Надьбаня (1868–1957), колишнього габсбурзького адмірала, і звернулася по допомогу до Румунії. Румуни тільки й чекали нагоди прислужитись, і саме румунська армія увійшла в серпні до Будапешта, поклавши край Угорській Радянській Республіці.

Замість червоного тепер запанував білий терор. Помсти не уникнув ніхто з Кунових послідовників, надто комуністи та євреї. 1920 р. Хорті проголошено регентом, і він утвердив свою диктатуру, що тривала 24 роки. Дві спроби колишнього імператора Карла повернути собі угорський трон були придушені, так само як і спроби парламенту позбутись військового контролю. Хоча ярлик "фашист" тоді ще не вживали і він, може, був би не зовсім доречний, адмірала Хорті часто називають "першим фашистом у Європі". Не востаннє крайня комуністична авантюра спровокувала крайню антикомуністичну реакцію (див. додаток III, с. 1366)[11].

Польсько-радянська війна 1919–1920 рр. мала наслідки, що позначились на всій Європі. Всупереч більшовицькій версії подій, Антанта ***не*** організовувала її, війна ***не*** становила складової частини інтервенції союзників до Росії і ***не*** почалася з атаки Пілсудського на Київ у квітні 1920 р. Звичайно, територіальна суперечка існувала, проте головна причина конфлікту полягала в проголошеному більшовицькому намірі пов'язати революцію в Росії зі сподіваною революцією в Німеччині, а отже, й пройтися маршем через Польщу. Такий перебіг подій був логічним вислідом ранньої більшовицької ідеології і становив необхідний етап, якщо радянський експеримент в Росії треба було узгодити з марксистською доктриною.

Більшовики спершу думали про марш по "червоному мосту" до Німеччини взимку 1918–1919 рр. Тоді вони наказали червоній "західній армії" спробувати щастя на польських прикордоннях. Проте громадянська війна ставила власні вимоги, і необхідний для удару мільйон війська пощастило зібрати лише через рік. Троцький завжди висловлював застороги, проте саме Ленін, усупереч прилюдному засудженню "дитячої хвороби лівацтва", став палким прихильником революційної війни[12]. Справжні бої між поляками і совєтами почались у лютому 1919 р., і то майже випадково, проте точилися двадцять місяців. Війна почалася, коли німецька армія звільнила проміжні території на *Oberost*'і. Польські й радянські війська ринули в утворений вакуум з обох боків. Перша сутичка сталась у Білорусії о шостій годині ранку 14 лютого, коли польський кавалерійський патруль порушив спокійний сніданок більшовицького табору. Тієї пори Пілсудський сподівався організувати федерацію всіх прикордонних республік — від Фінляндії до Грузії. Його планам раз по раз заважали суперечки Польщі з Литвою. В серпні 1919 р., узявши Вільно і Мінськ, Пілсудський стояв на історичних кордонах Польщі. Він був спробував допомогти Денікіну (див. вище), проте зрештою почав переговори з більшовиками.

Для поляків проблема полягала в неузгодженості між більшовицькими гаслами та більшовицькими діями. Ввесь той час, поки Ленін надміру розводився про мир із Польщею, на Березині невпинно наростала ударна міць Червоної армії. А поляки чекали. В січні 1920 р. Підсудський перескочив замерзлу Двіну і утвердив незалежність Латвії. А потім він одержав сигнал, якого боявся найдужче: команду над радянськими військами на польському фронті доручили найталановитішому червоному генералові — молодому Михайлові Тухачевському (1893–1937), завойовникові Сибіру й теоретику революційної війни. Переконаний, що більшовицький наступ, який уже не раз відсували, от-от почнеться, Пілсудський уклав запізнілу угоду з однією з українських фракцій і вдарив по найслабшому місцю більшовиків — на півдні. Поляки та українці рушили на Київ, і їх привітали як визволителів. Готування Тухачевського були перервані. А на Заході люди, що не тямили ні в політиці, ні в географії, підхопили більшовицький галас: "Руки геть від Росії!"

Кампанія 1920 р. аж ніяк не обмежувалась прикордонними сутичками. То була широка наступальна війна, яка спонукала молодого радника при французькій військовій місії у Варшаві полковника Шарля де Ґоля сформулювати нові ідеї про сучасну війну. Протягом шести місяців до мільйона людей з кожного боку пройшли майже півтори тисячі кілометрів спершу вперед, а потім назад. Червона кавалерія вибила поляків з України в травні—червні. Її командири нахвалялися, що "процокотять підковами по вулицях Парижа ще до кінця літа". 4 липня Тухачевський нарешті почав наступ, давши наказ: "На Захід! Через труп Білопольщі пролягає дорога до всесвітньої пожежі". Його наступ мав феноменальну швидкість. У середині серпня червона кавалерія дійшла до повороту Вісли коло Торуня, звідти було п'ять днів маршу до Берліна. Дзержинський тримався позаду, готовий перебрати владу над Польщею на чолі "Польського революційного комітету". Ленін по телеграфу наказував йому розстрілювати більше поміщиків. У Варшаві папський легат, майбутній Пій XI, готувався особисто зустріти антихристові орди. Волонтери, зокрема чимало євреїв, гуртувалися, аби боронити свою батьківщину. Західні уряди вирядили кількох генералів, проте не дали жодних підкріплень. [**"КОНАРМИЯ"**].

"КОНАРМИЯ"

Улітку 1920 р. Ісаак Бабель (1894–1941) служив на польському фронті як воєнний кореспондент "Юг-РОСТА", Південноросійського телеграфного аґентства. Бабеля прикріпили до 1-ї кінної армії Будьонного, її політичним комісаром був Й. В. Сталін (див. с. 988). Бабель згодом описав усе пережите в *"Конармии"* (1926 р.) — збірці майстерних оповідань, де відчувається пульс безпосереднього історичного реалізму:

"Перехід через Збруч

Командир дивізії сповістив, що Новоград-Волинський узято на світанку. Штаб посувався з Кропивного, і галасливий ар'єрґард нашого обозу розтягнувся на шляху, який Микола I колись побудував від Бреста до Варшави на селянських кістках..."[1]

У цьому першому абзаці першого оповідання читачеві можна вибачити, якщо він уявить, ніби про реальні події тут розказано так, як вони сталися насправді.

Проте будь-хто бодай трохи знайомий із польсько-радянською війною одразу запідозрить ошуканство. Місто з назвою Новоград-Волинський, звісно, є, 1920 р. воно правило за штаб-квартиру української Директорії Семена Петлюри. Проте це місто лежить на річці Случ, а не Збруч, і його брала не 1-а кінна армія, а радянська 14-а армія. Від Бреста до Варшави справді є дорога, яку збудували кріпаки за Миколи І. Але від Новограда до неї ще 300 кілометрів, і навряд чи на ній міг галасувати ар'єрґард...

Численні приклади, подібні до щойно описаного, показують: Бабель не просто помилявся. Він зумисне сплутував дати, прізвища, місцевості та події, щоб створити точно обрахований ефект. Він узявся до своєрідного літературного колажу, який ззовні часто видається набагато "історичнішим", ніж сама історія. "Його тішить грабувати історію, якщо отримана здобич художньо задовільна". Те саме можна сказати й про культ насильства в Бабеля. "Конармию" написано як своєрідний документальний роман, який не відповідає історичній правді[2].

Та якщо брати поодинці, чимало окремих фактів можна перевірити. В оповіданні "Ескадронний Трунов" Бабель розповідає про хвацького козацького командира, що якось заповзявся збити одного з американських пілотів-волонтерів, що воювали за поляків. Мемуари американської "Ескадрильї ім. Косцюшка" за редакцією полковника Сідріка Е. Фонтлероя точно узгоджуються з оповіданням Бабеля. В них ідеться про те, як відчайдушний, нічим не прикритий радянський кулеметник стріляв по американських літаках, аж поки один з них відірвався від групи, пролетів над самою землею і розстріляв його на клапті[3].

Виявилося, що й самого Бабеля згодом спіткала не краща доля. Письменник, що, мабуть, зробив найбільше, аби уславити Червону армію, загинув у сталінському ГУЛАГу.

"Диво на Віслі" сталося 15—16 серпня, Пілсудський потай підготував контрнаступ на південному фланзі. Тухачевський не подбав про захист своїх розтягнених ліній комунікацій. Коли Пілсудський ударив, п'ять радянських армій опинились у зашморгу. Три з них розбито вщент, ще одна втекла до Східної Пруссії. Розгром був цілковитий. 31 серпня на півдні, в Замойському кільці, червона кавалерія нарешті зіткнулася зі своєю рівнею. В останній великій кавалерійській битві європейської історії 20 000 вершників атакували і контратакували в повному бойовому порядку, аж поки перемогли польські улани. Червона армія вперше програла війну. Ленін запросив миру. Угоду про замирення підписано 10 жовтня, Ризький договір укладено 18 березня 1921 р.

Куди ширше значення польської перемоги не завжди мало належну оцінку. Адже не тільки пощастило врятувати польську незалежність, — водночас було забезпечене дотримання Версальських угод. Британський посол у Берліні, що з салону "Ролс-ройса" бачив під Варшавою окремі бої, узагальнив свої спостереження Гібоновим тоном:

"Якби Карл Мартел не зупинив сарацинських завойовників під Туром... в оксфордських коледжах тепер, напевне, вивчали б Коран... Якби Пілсудський і Вейган не зупинили тріумфальну ходу Радянської армії у Варшавській битві, то не тільки християнство зазнало б небезпечного удару, а й саме існування західної цивілізації опинилося б під загрозою"[13].

Польсько-радянська війна мала не менш важливі наслідки й для більшовиків. Поразка 1920 р. убила їхні стратегічні надії на зв'язок з революційною Німеччиною, і вони були змушені відступити від інтернаціоналізму. Радянська Росія не мала іншого вибору, як повернутися на базу, для якої Сталін невдовзі винайшов назву "соціалізм в одній країні". Ленін швидко оговтався від свого лівацького завзяття. Від воєнного комунізму відмовились. Того самого тижня в березні 1921 р., коли був підписаний мир із Польщею, Ленін запровадив тактичний компроміс із капіталізмом — нову економічну політику, відому як НЕП.

Ба більше, після поділу Білорусі та України з Польщею більшовики мали змогу реорганізувати свою державу на федеральних засадах. До утворення СРСР, що складався спершу з Радянської Росії, Радянської Білорусії, Радянської України та Радянського Кавказу, можна було братися тільки тоді, коли польська війна визначила долю прикордонних земель. Насправді поляки виграли лише паузу для перепочинку: радянський наступ на Європу був відбитий, проте від нього не відмовились (див. додаток III. с. 1364).

Остаточний розпад Османської імперії навряд чи став для когось несподіванкою, але західні держави однаково не мали планів можливого розвитку подій. Колись у них була думка дати своїм російським союзникам чорноморські протоки, але тепер вони не збиралися надавати такої ласки більшовикам. Отож Греція, за згодою союзників, рушила в утворений вакуум.

У серпні 1920 р. турецький уряд, що майже не мав влади на збережених рештках османської території, підписав Севрський договір. Флот союзників стояв у Стамбулі. Італійці окупували південне узбережжя, французи — Кілікію; сепаратисти курди та вірмени утримували великі території на сході. Греки окупували і Фракію, і Смирну (Ізмір). Греки не могли забути про Константинополь, відвойований у християнського світу 1453 р., і дуже боялися за долю численного грецького населення в Малій Азії. Тож, коли останній османський парламент відмовився ратифікувати договір, Вища союзницька рада в Парижі запросила греків "відновити лад в Анатолії". Союзники не взяли до уваги Кемаль-пашу.

Протягом двох попередніх років Кемаль виринув на поверхню політичного життя як проводир турецького національного руху, що прагнув створити національну республіку, основану на новітньому, світському суспільстві. Його штабквартира була в Анкарі, в тюркомовному осередді імперії. Герой битви під Ґеліболу, Кемаль-паша був непримиренним ворогом султана, мечеті та паранджі. Війна проти чужоземних загарбників була саме тим, чого він потребував. Тож, як зважити на ці всі обставини, наслідок греко-турецької війни 1920–1922 рр. неважко було передбачити. Самі лише грецькі війська пройшли Анатолійсь-

ким плато аж до річки Сакар'ї, де й зупинились: Кемаль підняв турків на оборону рідного краю. 1922 р. грецький відступ обернувся на нищівну поразку: Смирна впала, і грецькі війська були скинуті в море. Переважна більшість греків з Малої Азії, де їхні предки жили три тисячоліття, а також понтійські греки на узбережжі Чорного моря були вигнані з рідних домівок. Для них то була "велика катастрофа". Значна частина цих греків прийшла на місце турецького населення Північної Греції, яке теж тоді виганяли з країни. Кемаль-паша згодом став *Ґазі-пашою*, "полководцем", а зрештою *Ататюрком*, "батьком турків"; султана повалено.

Інтервенція союзників до Туреччини становила куди очевидніший приклад іноземного втручання, ніж їхні операції в Росії. Проте результат був той самий. Інтервенція стимулювала те, що мала стримати. Республіка Туреччина встановила винятковий контроль над своєю національною територією. Накинутий Севрський договір довелося замінити Лозанським договором (1923 р.), цього разу вже велися справжні переговори. Греція і Туреччина заходились організовувати масовий обмін населенням, демілітаризовані протоки залишили під опікою ще однієї міжнародної комісії[14]. Після врегулювання турецьких справ низка конфліктів, породжених Великою війною, нарешті на певний час урвалася. [СОЦІАЛІСТИ].

СОЦІАЛІСТИ

НАВЕСНІ 1920 р. результати виборів змусили короля Швеції запросити соціалістів очолити уряд. На цю поступку він пішов з великою неохотою. Король запросив лідера Соціал-демократичної робітничої партії Карла Яльмара Брантінґа (1860–1925) і сказав, що той може стати прем'єр-міністром, якщо в країні не буде "ні соціалізму, ні розброєння, ні конституційних змін". Для соціалістичної партії, що вимагала обмеження оборонних витрат задля фінансування соціальної допомоги і вимагала республіки, то були тяжкі умови. Але угоду укладено, і Брантінґ сформував коаліційний уряд. То був лише перший крок, бо урядова кар'єра цієї партії — унікальне для демократичного світу явище.

Sveriges Socialdemokratiska Arbetarparti була заснована понад тридцять років тому, 1889 р. Побудована на кшталт СДПН, вона забула про свій початковий флірт із марксизмом і невпинно рухалась до парламентаризму й програми соціальних реформ, перерозподілу багатств і державного втручання у виробництво й розподіл. Як і британська Лейбористська партія, вона мала міцні зв'язки з профспілками, що могли ставати її колективними членами, і була добре організована на місцевому рівні в робітничих колективах. Її виборча база складалася переважно з нового класу промислових робітників, а також чималого прошарку представників середнього класу та інтеліґенції, які правили за інтелектуальну основу партії. З 1896 р. партія мала представництво в риксдазі, а 1914 р. здобула на виборах блискучу перемогу. 1920 р. Брантінґ мав найбільші за чисельністю однопартійні групи в обох палатах парламенту.

Шведська система пропорційного представництва, запроваджена 1909 р. разом із загальним виборчим правом для чоловіків, надзвичайно ускладнювала здобуття простої більшості для якоїсь однієї партії. Основну масу депутатів становили представники чотирьох демократичних партій — Консервативної, Ліберальної, Селянської та Соціалістичної, — і коаліційні або тимчасові уряди, утворювані напередодні виборів, були не дивиною. Мала своє представництво в парламенті й нечисленна Комуністична партія. До конституційної реформи 1952 р. партії могли утворювати передвиборчі картелі, щоб збільшити своє представництво.

Зростання впливу і авторитету СДРПШ можна поділити на кілька окремих фаз. У 1920-і роки Брантінґ очолював три коаліційні уряди — 1920, 1921–1923 та 1924–1925(6) рр. Одного разу він програв через закон про безробіття, а другого — через своє прагнення зменшити оборонні витрати. Він ніколи не формував уряду більшості.

З 1932 р., за Брантінґового наступника Пера Альбіна Хансона, стало скидатися на те, що СДРПШ постійно перебуває біля керма влади. З невеличким інтервалом Хансон очолював шведський уряд 14 років. Кабінет міністрів 1936–1939 рр. був "червоно-зеленою коаліцією" з селянським рухом, а кабінет 1939–1945 рр. — багатопартійною воєнною коаліцією національної єдності.

Після війни соціал-демократи мали таку владу, що могли перетворювати Швецію за своєю подобою. З 1946 р. Таґе Ерландер двадцять три роки перебував на посаді прем'єр-міністра. Добробут Швеції був не менш високим за її податки та рівень оплачуваних державою охорони здоров'я, освіти й соціального забезпечення[1]. Короткий період урядування консерваторів став антрактом між двома перебуваннями на посаді прем'єр-міністра соціаліста Улофа Пальме (1969–1976 та 1982–1986 рр.). Фортеця СДРПШ впала тільки 1988 р. — після безпрецедентного однопартійного врядування протягом півстоліття. Попри страх, що 1920 р. не давав спокою королю, шведська монархія пережила соціалістів.

Оцей соціалізм, який так несподівано запанував в одній з найбагатших країн Європи, — парадокс скорше видимий, ніж реальний. Соціалістичні ідеї можна успішно втілити в життя тільки там, де є істотний виробничий надлишок, який можна розподілити, і демократичний уряд, що забезпечує справедливий розподіл. Адже навіть у Швеції ці обидва чинники ставали дедалі неефективніші, коли розрив між кількістю наявних ресурсів і сподіваннями народу зменшувався. Проте в країнах, де або надлишок мізерний, або панує диктатура, або є ці обидві особливості, робітники стають жертвою експлуатації, а керівна еліта загарбує всі прибутки. Саме така ситуація склалась у Радянському Союзі, "першій у світі соціалістичній державі", яка не була справді соціалістичною ні за своїм духом, ні на практиці.

Міжвоєнний період

Протягом міжвоєнного періоду, що, як звичайно вважають, почався в листопаді 1918 р., коли підписано угоду про замирення, і скінчився 1 вересня 1939 р., Європа ніколи не могла позбутися примари війни. 1920-і роки проминули в атмосфері невеличких поштовхів після землетрусу, а в 1930-х роках дедалі зроста-

ло усвідомлення, що готується другий землетрус. Водночас тієї пори були державні діячі та історики, зокрема й Черчіл, які доводили, що брак рішучих дій проти порушників миру неминуче призведе до нового конфлікту. Теоретично їхні застороги виявилися слушними, проте ці люди нехтували як політичні, так і військові реалії. Західні демократії, приголомшені втратами 1914–1918 рр., годі було спонукати до дій після перших ознак тривоги. До того ж досвід застосування обмежених "пожежних" операцій породжував зневіру. Інтервенція союзників до Росії показала, що Захід не має ні волі, ні ресурсів, аби приборкати більшовиків. Французька окупація Рурського басейну показала, що Німеччину неможливо спонукати до послуху поміркованими засобами. Відтоді більшість військових штабів були переконані, що має статись або повномасштабна війна, або нічого. А до повномасштабної війни за одну ніч не підготуєшся.

Ба більше, якщо Росію і Німеччину не можна стримати поодинці, то не було жодного шансу стримати їх, якщо вони надумають об'єднати зусилля. Цей кошмар уперше проступив 1922 р., коли німецькі та радянські делегати, які чекали міжсоюзницької економічної конференції в Ґенуї, вирішили здійснити не передбачену регламентом залізничну подорож уздовж узбережжя до Раппало й підписати німецько-радянський торговельний договір, не зважаючи на своїх розлючених господарів з табору союзників. Сам по собі раппальський інцидент був не вирішальний, проте він виявив головну ваду перемоги союзників: показав, що Москва і Берлін у згоді між собою можуть безкарно кидати виклик Заходові. Хоча про цю можливість здебільшого не говорили вголос, вона правила за своєрідну основу всіх міркувань про мир у Європі, аж поки кошмар нарешті обернувся реальністю.

Обмеженість західних держав стала очевидна і в широкому світі, за межами Європи. Чимало проблем Тихого океану, Китаю і глобальної влади над морським простором розв'язано на Вашинґтонській конференції 1921–1922 рр., а не на мирній конференції в Парижі. Вашинґтонська морська угода обмежила загальний тоннаж лінійного флоту в такій пропорції: США — 5; Британія — 5; Японія — 3; Франція — 1,5; Італія — 1,5. За договором Ґондра 1923 р., США по-своєму порядкували в Латинській Америці, не покликаючись на своїх колишніх європейських партнерів. Центр тяжіння світової влади перемістився. Європа вже не була єдиним господарем своєї долі.

Результати мирної конференції були не такими, яких сподівалися її організатори. Адже Німеччина, хоч і тяжко поранена, не примирилася. Молода Німецька Республіка була вкрай нестабільною. Національними зборами, що неперервно засідали у Веймарі впродовж 1919 р., заправляла коаліція, в якій переважали соціал-демократи. Її представники підписали Версальський договір тільки під безпосередньою загрозою примусу. В Німеччині влаштовувано патетичні церемонії прощання з німцями, що жили на територіях, які не ввійшли до райху. Берлін, тільки-но переживши в січні 1919 р. повстання лівих, під час якого вбито Розу Люксембурґ, у березні 1920 р. зіткнувся з *Каповим путчем* правих, а в серпні до міста наближалася Червона армія. Важко сказати, що сталося б,

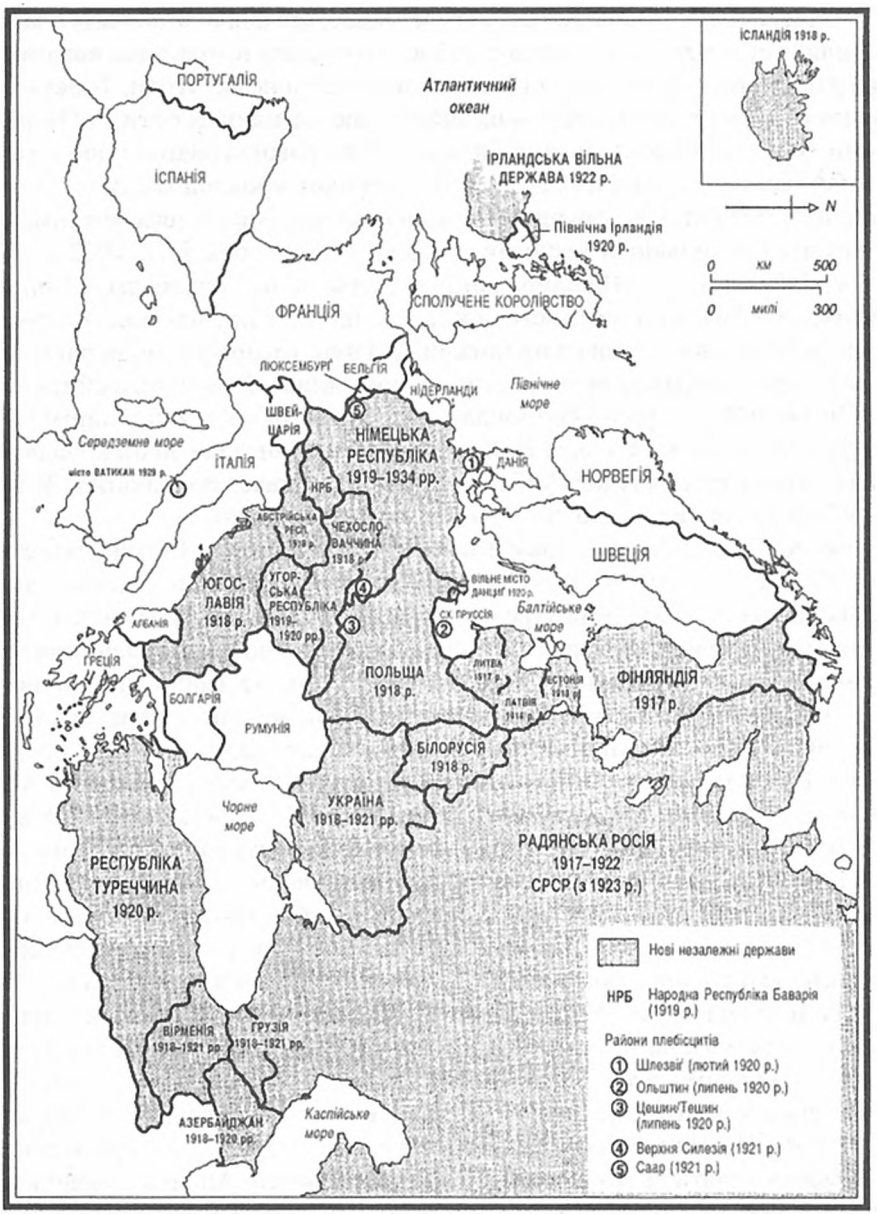

Карта 25

Нова Європа, 1917–1922 рр.

якби Тухачевський дійшов до своєї мети. Адже, виганяючи поляків з міст, за які точилися суперечки, і передаючи ті міста місцевим німцям, він виказав свій намір грати німецькими картами і зневажити Версальські угоди. Триста тисяч озброєних *Freikorps*, волонтерських військ, ще не мали роботи; в "Червоній Саксонії" врядували комуністи, в Баварії — ультраконсерватори, що розводились про відокремлення. Німеччина стояла за один крок від хаосу.

Привид соціальних заворушень блукав по країні. Ворожнеча між німецькими лівими та німецькими правими ставала дедалі запекліша. 1922 р. убито міністра відбудови єврея Вальтера Ратенау. Радикальні соціалісти спекулювали на масовому безробітті та на страшних наслідках гіперінфляції. Радикальні націоналісти наголошували на принизливості пунктів про воєнні провини, протестували проти надмірних репарацій та союзницької окупації Рейнської області. Після 1920 р. у формі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСРПН) з'явилися нові відчайдухи, що намагалися поєднати кривди лівих і правих. Їхній ватажок Адольф Гітлер потрапив на газетні шпальти 8–9 листопада 1923 р. після невдалого "пивного путчу" в Мюнхені.

На якийсь час дрібку рівноваги в Німеччині відновив Ґустав Штреземан (1878–1929), спершу канцлер, а з 1923 р. міністр закордонних справ. Завдяки таємній співпраці з совєтами Штреземан дав німецьким військовим змогу уникнути виконання пунктів про роззброєння. Проте він здобув схвалення західних держав, придушивши комуністичні уряди в Саксонії та Тюрингії і поновивши виплату репарацій. Потім він переконав союзників, що битва за репарації шкодить європейській економіці. 1924 р. у рамках плану Давеса Штреземан домовився зі США про позичку 800 мільйонів марок, забезпечених золотом, які посприяли відновленню німецької промисловості. 1925 р. на Локарнській конференції в обмін на гарантії непорушності франко-німецького кордону він домігся реабілітації Німеччини як члена світової спільноти, а 1926 р. — її допуску до Ліги націй. 1927 р. з країни виїхала остання міжсоюзницька комісія. З огляду на поліпшені відносини з Заходом мало хто помічав, що німецькі східні кордони і німецька східна політика зостаються відкритими для перегляду.

У царині міжнародних фінансів неспокій тривав кілька років. Унаслідок домовленості між країнами *Антанти* під час війни Британія і Франція давали в борг колосальні суми, здебільшого Росії, натомість самі взяли в борг ще більші суми, переважно у США. За планом репарацій, що становив частину Версальського договору, Німеччина мала оплатити всі воєнні витрати, щоб уряди союзних держав могли оплатити тими грішми свої воєнні борги. Але план виявився недієздатним: важко було точно визначити необхідні суми; Німеччина відмовлялася виплачувати їх повністю; радянський уряд відмовився визнавати царські борги, а США — переглядати графік повернення боргів. Отже, треба було вдатися до якихось альтернативних заходів. Ще на мирній конференції британський делегат Дж. М. Кейнс оприлюднив гостру критику тодішнього панівного підходу. В статті *"Економічні наслідки миру"* (1919 р.) він доводив, що підтримка економічного відродження Німеччини — передумова відродження всієї Європи і що

каральні репарації заподіють шкоду тим, хто їх запроваджує. Ідеї Кейнса зіткнулися з сильною політичною опозицією, надто через те, що він, як здавалося, радив м'якше ставитись до Німеччини, ніж до її начебто жертв. Але мало-помалу кожен усвідомив, що пріоритет треба віддати відродженню економіки.

Отже, суму репарацій, яка попервах становила 269 млрд. німецьких золотих марок, що їх Німеччина мала виплачувати протягом сорока двох років, тобто до 1962 р., згодом поступово зменшили. 1921 р. британці виявили ініціативу, посприявши укладенню англо-радянського торговельного договору, і таким чином поклали край бойкоту більшовиків. Наполягаючи на зменшенні репарацій до 132 млрд. німецьких золотих марок, британці погодилися з погрозою французів окупувати Рурський басейн, якщо Німеччина не виплачуватиме зменшених сум репарацій. 1922 р. британці запропонували скасувати *всі* воєнні борги, а як альтернативу — обмежити британські виплати США до 33 млн. фунтів стерлінгів на рік протягом 63 років, тобто до 1985 р. 1923 р. французи, роздмухавши своїми вимогами німецьку інфляцію, окупували Рурський басейн, але не мали з того жодної вигоди. 1924 р., коли з'явився план Давеса, нарешті перемогла поміркованість. Німеччина мала виплачувати помірковані репарації до 1929 р., отже, по 2,5 млрд. райхсмарок за рік. Позичка з боку союзників у 800 млн. райхсмарок мала полегшити наступну виплату, але навіть після цього Німеччина не мала змоги виплачувати репарації. 1929 р., згідно з планом Янґа, Німеччина мала виплачувати по 34,5 млн. золотих марок щороку протягом 58 років, тобто до 1988 р., за заставу правили німецькі державні залізниці. 1932 р. на Лозанській конференції Німеччині запропоновано зробити останню виплату сумою 3,0 млрд. райхсмарок, проте Німеччина не виконала й цієї вимоги. На той час уся ця морока вже не мала жодної ваги, бо Німеччина отримала більше грошей від США у формі позичок, ніж заплатила репараціями. Хай там як, з 24 жовтня 1929 р., дня великого краху на Нью-йоркській біржі, світова економіка рухалась до кризи, і США перестали позичати гроші Європі.

Міжвоєнна політика мала таку характерну й часто повторювану прикмету, як перетворення ліберальних демократій на жертву диктаторських режимів. Західні держави сподівалися, що їхня перемога стане початком доби, змодельованої за їхньою власною подобою. Зрештою, на початку Великої війни на Європейському континенті було 19 монархій і 3 республіки, а наприкінці — 14 монархій і 16 республік. Проте "демократична революція" невдовзі виявилась ілюзією. Не минало й року, щоб у тій або тій країні диктатор тієї або тієї масті не порушував демократичну конституцію. Це явище можна приписати тільки одній простій причині: західні держави не мали змоги боронити режими, які вони самі й надихнули. Диктатори з'являлися всіх розмірів та різновидів: комуністи, фашисти, радикали, реакціонери, ліві авторитаристи (як-от Пілсудський), праві мілітаристи (як-от Франко), монархи, антимонархісти і навіть клерикали, як-от отець Тісо в Словаччині. Єдине, що їх об'єднувало, — перекопаність, ніби західна демократія не для них (див. додаток III, с. 1368). [EESTI].

З двох нових держав, що утворилися між світовими війнами, одна — Ірландія — була національною республікою, а друга — Ватикан — апостольською диктатурою. Ірландська вільна держава постала 1922 р., спершу як суверенний домініон Британської імперії. Мільйони ірландців вірно служили в британській армії під час першої світової війни. Проте 1918 р. в Англії й далі не було єдиної думки про перспективи гомрулю. Олстер знову приготувався силою боронити союз і 1920 р. перетворився на автономну провінцію Сполученого Королівства. Здебільшого католицьке населення Півдня готувалося до незалежності. Йому пощастило її здобути, але тільки після двох тяжких випробувань: війни проти британських напіввійськових поліційних сил (так званих *"black and tans"*, "чорно-рудих") і внутрішньої громадянської війни. Головним героєм, що потім не раз ставав прем'єр-міністром, був Імон Де Валера (1882—1975), католик-напівкубинець, народжений від матері-ірландки в Нью-Йорку. Вільна держава проголосила себе Республікою Ейре 1937 р., а 1949 р. урвала всі офіційні зв'язки з Великою Британією.

EESTI

1923 р. у столиці Естонії Таллінні відкрилося одне з перших представництв Пан'європейської ліґи графа Куденгове-Калерґі. Біля дверей представництва була прибита мідна табличка з написом: "Paneuropa Union Estonia". Через сімнадцять років, коли Радянська армія вдерлась до Естонії, члени ліґи сховали ту табличку. 1992 р., під час візиту до Естонії голови Європейського парламенту доктора Ото фон Габсбурґа, табличку дістали зі сховку й показали йому. Вона була символом потаємних сподівань Естонії, півстоліття не видимих для зовнішнього світу. "Не забувайте про естонців, — сказав доктор фон Габсбурґ, — вони найкращі європейці"[1].

А тим часом прихильники Радянського Союзу стверджували, буцімто Прибалтійські держави надто крихітні, щоб бути життєспроможними суверенними державами. Те саме говорили й про щойно народжені республіки колишньої Югославії. А суть ось у чому: Естонія, Латвія, Словенія чи Хорватія будуть украй вразливі, якщо їх лишити в ізоляції. Та як члени Європейського Співтовариства вони будуть не менш життєздатні, ніж Велике герцоґство Люксембурзьке або незалежні Велс чи Шотландія. Естонія, зрештою, у двадцять разів більша за Люксембурґ і має вчетверо численніше населення. В об'єднаній Європі кожна мала країна знайде собі місце поряд із колишніми великими державами.

Ватиканську державу, що була майже такою ж католицькою, як і Ейре, створено 1929 р., згідно з Латеранським договором, що його підписали Італія Муссоліні та папа Пій XI. Вона займає 44 гектари (близько 100 акрів) на правому березі Тибру в центральній частині Рима. Її населенням, що сягало десь 1000 душ, мав правити своєю абсолютною владою римський папа. Створення Ватикану стало кінцем 60-річного папського "полону" після ліквідації 1870 р. Папської держави.

Попри перемогу західних демократій, найдинамічнішим політичним наслідком Великої війни став антизахідний, антиліберальний, антидемократичний монстр тоталітаризму. Цей термін викували італійські фашисти, аби схарактеризувати свої сподівання, проте з 1928 р. його почали вживати для опису тих спільних рис, що об'єднували і фашизм, і комунізм. Після придушення Радянської Угорщини Радянська Росія (1917–1922) та її наступник — СРСР (з 1923 р.) — довго залишалася єдиною комуністичною державою, і її вплив виявився незмірно могутнім. Головні фашистські режими постали в Італії (1922 р.), Німеччині (1933 р.) та Іспанії (1936 р.)[15].

Уявлення про тоталітаризм відкинули і комуністи, і фашисти, тобто самі тоталітаристи. Йому судилося стати політичним футбольним м'ячем за часів "холодної війни", і не всі західні вчені та політологи вважали його за слушне[16]. Тоталітаризм не привабив тих дослідників, хто вимагав охайних, бездоганних моделей, і тих, хто ототожнював політичні феномени з соціальними силами. Тоталітаризм — це прокляття, огидний "релятивізм" для всіх, хто вважає, буцімто тільки фашизм чи комунізм становить джерело зла. З іншого боку, цей термін ревно обстоюють ті європейці, які на власній шкурі довідались, що означає як комунізм, так і фашизм. Комунізм та фашизм ніколи не були тотожні; кожен з цих режимів зазнавав еволюції і кожен породив розмаїтих нащадків. Але вони мають між собою набагато більше спільного, ніж ладні припустити їхні прихильники. Спільні риси фашизму і комунізму утворюють довгий список. Одне з визначальних досліджень у цій царині постулює так званий "синдром із шести пунктів"[17]. Але шести пунктів не досить:

Національ-соціалістична ідеологія. І комунізм, і фашизм —радикальні рухи, що сформували ідеології, які проповідували суміш націоналістичних та соціалістичних елементів. Протягом 1920-х років більшовики мало-помалу ослабили свої інтернаціоналістичні принципи і натомість засвоїли характерні постулати крайнього російського націоналізму. За Сталіна той ідеологічний покруч був класифікований як націонал-більшовизм. Тієї самої доби й німецькі нацисти модифіковували соціалістичні елементи своєї ідеології. В обох випадках соціал-націоналістична і націонал-соціалістична суміші стабілізувались одночасно — 1934 р.

На усвідомленому рівні і комуністів, і фашистів привчали наголошувати на різниці між ними. З іншого боку, коли їх просили узагальнити свої переконання, вони давали разюче схожі відповіді. Один казав: "Для нас, радянських патріотів, батьківщина і комунізм злилися в одне нерозривне ціле". А другий висловився так: "Наш рух опанував боягузливий марксизм і виділив з нього [справжнє] значення соціалізму. Він, крім того, відібрав націоналізм у боягузливих буржуазних партій. Кинувши те й те в казан нашого способу життя, синтез дав чистий, мов кристал, результат — німецький націонал-соціалізм"[18]. Адже недарма люди, що зазнали на собі впливу таких орацій, схильні говорити про комуністів як "червоних фашистів", а про фашистів як про "коричневих комуністів".

Псевдонауковість. І комуністи, і фашисти претендують, начебто спираються свої ідеології на фундаментальні наукові закони, які нібито визначають розвиток людського суспільства. Комуністи покликаються на свою версію "наукового марксизму", чи то історичного матеріалізму, а нацисти — на євгеніку та науку про людські раси. І в тому, і в тому випадку їхні наукові методи та відкриття не мають широкого незалежного підтвердження.

Утопічна мета. Всі тоталітаристи виплекують в уяві образ нової людини, яка створить новий лад, очищений від усіх попередніх вад. Характер цієї уявної картини різний. Це може бути й остання, безкласова стадія чистого комунізму, як проповідують марксисти-ленінці, і расистський, вільний від євреїв арійський рай нацистів, або ж відновлена псевдоісторична Римська імперія в Італії. Побудова нового ладу — завдання, яке виправдовує всі жертви й жорстокості теперішнього режиму. [УТОПІЯ].

Дуалістична партія-держава. Здобувши владу, тоталітарна партія створює в межах свого апарату органи, які дублюють усі наявні інституції та контролюють їхню діяльність. Державні структури обертаються на прості механізми виконання партійних наказів. Дуалістична диктаторська система мала куди глибшу природу, ніж можна виснувати зі знайомої, проте хибної фрази про "однопартійну державну систему" (див. додаток III, с. 1369).

Фюрерство, або ж вождизм. Тоталітарні партії функціонують на суто ієрархічній основі. Вони вимагають рабської покори від своїх пересічних членів і насаджують культ непогрішного партійного лідера, джерела всілякої мудрості та добра: *фюрера, вождя, дуче, каудильйо* або *"великого керманича"*. Ленін цурався такого культу, проте він став головним елементом як сталінізму, так і гітлеризму.

Гангстеризм. Чимало спостерігачів помітили величезну схожість між поводженням тоталітарних еліт і поводженням професійних кримінальних спільнот. Гангстери здобувають паразитарну владу над суспільством, "захищаючи" його від насильства, яке самі й породили. Звичайно вони тероризують як членів своїх банд, так і жертв, і знищують усіх конкурентів. Вони маніпулюють правом і, зберігаючи поважний фасад респектабельності, використовують шантаж та вимагання для контролю над усіма місцевими організаціями.

Бюрократизм. Усі тоталітарні режими потребують великого війська бюрократів для комплектації роздутих і дубльованих органів партії-держави. Ця нова бюрократія створює можливості швидкого просування цілим зграям пристосуванців найрізноманітнішого соціального походження. Цілком залежна від партії, бюрократія, безперечно, становить єдину соціальну верству, інтереси якої збігаються з інтересами режиму. Водночас для бюрократії характерна наявність кількох конкурентних "центрів влади", приховане суперництво яких становить єдину можливу форму реального політичного життя.

Пропаганда. Тоталітарна пропаганда великою мірою завдячує новітнім методам масової реклами з допомогою навівання. Вона використовує емоційні символи, *son et lumiure*, звук і світло, політизоване мистецтво та монументальну архітектуру, принцип "великої брехні". Її безсоромна демагогія спрямована на вразливі і спраглі помсти елементи суспільства, позбавлені соціальної опори внаслідок бурхливих хвиль війни та модернізації. [ПРОПАҐАНДА].

Естетика сили. Тоталітарні партії насаджують фактичну монополію в мистецтві, створюючи естетичне середовище, яке уславлює керівну партію, звеличує зв'язок партії з народом, бавиться героїчними образами національних міфів, тішиться маніакальними фантазіями величі. Італійські фашисти, німецькі нацисти, радянські комуністи — всі вони полюбляли зображувати величні портрети вождя, ставити велетенські скульптурні постаті м'язистих робітників, хвалькувато споруджувати ультраграндіозні громадські будівлі.

Діалектичний ворог. Жоден тоталітарний режим не може сподіватися на легітимацію власних лихих задумів, не вигадавши протилежного зла, яке треба поборювати. Піднесення фашизму в Європі стало дарунком небес для комуністів, що за інших обставин могли б виправдовуватись, покликаючись хіба що на таке далеке зло, як лібералізм, імперіалізм та колоніалізм. Фашисти повсякчас виправдовували себе, розводячись про хрестовий похід проти більшовизму, комуністи — про "боротьбу з фашизмом". Ці суперечності між тоталітарними режимами стали рушієм ненависті й конфліктів, породжених самим тоталітаризмом.

Психологія ненависті. Тоталітарні режими підняли емоційну температуру, б'ючи в бубни ненависті проти зовнішніх і внутрішніх "ворогів". Чесні супротивники або шановані опоненти не існують. У фашистському репертуарі список очолювали євреї та комуністи, в комуністичному репертуарі нещадно розпинали фашистів і поплічників капіталізму — куркулів та вигаданих саботажників.

Попередня цензура. Тоталітарна ідеологія не може існувати без абсолютного цензурного контролю всіх джерел інформації. Не досить не дати розголосу небажаним думкам або фактам, — необхідно заздалегідь підготувати всі дані, яким дозволено циркулювати.

Геноцид та примус. Тоталітарні режими йдуть шляхом політичного насильства далі всіх попередніх меж. Вони організовують розгорнуту мережу політичної поліції та служб безпеки — спершу задля знищення всіх супротивників та небажаних елементів, а згодом для вигадування тих супротивників, щоб поліційна машинерія функціонувала й далі. Геноцидні кампанії проти (невинних) соціальних та расових "ворогів" зміцнюють віру в ідеологічні претензії та утримують населення в стані постійного страху. Масові арешти та розстріли, концентраційні табори, принагідні вбивства — річ звичайна.

Колективізм. Тоталітарні режими наголошують на всіх різновидах діяльності, які зміцнюють колективні зв'язки і ослаблюють родину та індивідуальну ідентичність. Державні дитячі садки, "соціальне мистецтво", рухи молоді, партійні ритуали, військові паради та мундири для окремих груп населення — все це забезпечує підтримку високого рівня соціальної дисципліни та конформістської поведінки. У фашистській Італії була заснована система партійних корпорацій, які заступили всі колишні профспілкові організації та об'єднання роботодавців, а 1939 р. зайняли нижню палату Національних зборів.

Мілітаризм. Тоталітарні режими звичайно перебільшували "зовнішню загрозу" або вигадували її, піднімаючи громадян на захист батьківщини. Переозброєння мало найвищий економічний пріоритет. Під партійним контролем збройні сили держави мали монополію на зброю та високий соціальний престиж. Наступальні воєнні плани завжди видавали за оборонні.

Універсалізм. Тоталітарні режими функціонують на основі припущення, що їхня система коли-небудь поширіться на всю земну кулю. Комуністичні ідеологи вважають, буцімто марксизм-ленінізм має "науковий" характер, отже, його можна застосувати скрізь. Нацисти крокували під гаслом: "Denn heute gehört uns Deutschland,/Und morgen die ganze Welt" ("Нам нині належить Німеччина, а завтра — цілий світ"). [LETTLAND].

Зневага до ліберальної демократії. Всі тоталітаристи зневажають ліберальну демократію за її гуманізм, за віру в компроміс та співіснування, за її комерційний дух і за притаманну їй прихильність до права і традицій.

Моральний нігілізм. Усі тоталітаристи дотримуються думки, що мета виправдовує засоби. "Моральний нігілізм, — писав один британський спостерігач, — не тільки головна прикмета націонал-соціалізму, а й головна спільна риса націонал-соціалізму і більшовизму"[19].

Сутність тоталітаризму, власне, й визначають названі вище спільні риси, властиві основним тоталітарним режимам, і слушність цього твердження аж ніяк не залежить від розмаїтих інтелектуальних та політичних ігор, задля яких вдаються до тоталітаризму.

Але комунізм і фашизм вочевидь різняться джерелами своєї самоідентичності. Комуністи цупко тримаються за ідею класової боротьби, нацисти — за збереження расової чистоти. Крім того, є важлива різниця і в соціально-економічній сфері. Фашисти дбали про недоторканність приватної власності й намагались прихилити великих промисловців до своєї справи, натомість комуністи скасували більшість різновидів приватної власності. Вони націоналізували промисловість, колективізували сільське господарство, запровадили централізоване командне планування. Саме ці заходи дають підстави вважати комунізм за найвищу форму тоталітаризму. [GAUCHE].

Звичайно, можна стверджувати, що "тотальний контроль за людьми", якого часом вимагав тоталітаризм, — просто виплід чиєїсь уяви. Тоталітарні утопії і тоталітарна дійсність — різні речі. Грандіозні тоталітарні схеми часто дуже неефективні. Тоталітаризм — це не так досягнення режимів, як їхні амбіції. Ба більше, хвороба тоталітаризму сама породжує свої антитіла. Великі утиски часто надихають на героїчний опір. Проповідь облудної філософії іноді виховує людей високих моральних принципів. Найрішучіші антикомуністи були колишніми комуністами. Найшляхетніші антифашисти були щирими німецькими, італійськими та іспанськими патріотами.

З погляду історії одне з найцікавіших питань полягає в тому, якою саме мірою комунізм і фашизм живили один одного. До 1914 р. головні складники обох рухів — соціалізм, марксизм, націоналізм, расизм та автократія — траплялись у різних комбінаціях по всій Європі. Проте комунізм викристалізувався перший. Він утвердився 1917 р., набагато випередивши перші очевидні вияви фашизму. Отже, комуністів треба вважати за лідерів, а фашистів — за здібних учнів. А питання ось яке: чи можна випередження в часі ототожнити з причинно-наслідковим зв'язком? Чи був фашизм просто хрестовим походом за порятунок світу від більшовизму, як гадали більшість його прихильників? Чого саме набралися фашисти від комуністів? Адже важко заперечити, що Бела Кун дав режимові Хорті його *raison d'être*, сенс існування. Загальноіталійський страйк у жовтні 1922 р. під керівництвом комуністів дав Муссоліні змогу виправдатися за свій "похід на Рим". Саме сила комуністів на вулицях та у виборчих кабінках спонукала переляканих німецьких консерваторів передати владу Гітлерові.

Але це ще далеко не все. Фашисти, як і комуністи, уславились на весь світ як ошуканці, і їхніх заяв не треба сприймати надто поважно. Беніто Муссоліні (1883–1945), колишній видавець соціалістичної газети *"Avanti!"* ("Вперед!"), автор псевдомарксистської праці про класову боротьбу (1912 р.), марнотратник і вуличний забіяка, не мав твердих політичних принципів. Він не вагався використати свої загони *fascisti* спершу для допомоги націоналістам, які 1920 р. брутально захопили Фіуме (Рієку), потім для підтримки ліберального блоку Джолітті на загальних виборах 1921 р., а згодом для вбивства лідера соціалістів Маттеотті. А незадовго до повалення конституційної монархії він проголосив себе її прихильником. У такій тактиці годі шукати ідеологічної послідовності: Муссоліні лише намагався скористатися колотнечею, яку сам допоміг почати.

Те саме можна сказати й про незвичайні і напрочуд успішні дії Муссоліні в жовтні 1922 р. Спершу даклавши рук до хаосу, який призвів до загального страйку, він потім дав телеграму королеві, ультимативно вимагаючи посади прем'єр-міністра. Король мав би знехтувати телеграму, проте він такого не вчинив. Муссоліні не захоплював влади, він просто погрожував її захопити, і перед загрозою дальшого хаосу італійські демократи відступили. "Похід на Рим, — писав провідний італійський історик, — був спокійною залізничною подорожжю, після якої відбулась невеличка демонстрація, — і це все внаслідок особистого запрошення монарха"[20]. Через багато років, коли режим Муссоліні опинився у ве-

ликій скруті, Адольф Гітлер наполягав на його порятунку. "Зрештою, — нібито сказав фюрер, — саме дуче показав нам, що можливе все"[21]. А Муссоліні показав, що можна повалити ліберальну демократію і почати другий страшний раунд європейської "тотальної війни".

Тон міжнародних відносин визначав майже загальний страх перед війною. Принаймні на поверхні "неагресивність" була обов'язковою. Протягом двадцяти років підписано цілу низку пактів про ненапад (див. додаток III, с. 1370). Для держав, що не плекали агресивних планів, ці пакти були байдужі, а тим державам, які планували агресію, вони забезпечували досконале прикриття: і Гітлер, і Сталін були в захваті від них.

Створення Ліги націй можна вважати за одне з досягнень мирної конференції. Статут Ліги набув чинності 10 січня 1920 р., того самого дня, що й Версальський договір; статут становив одну з його не дуже добре припасованих частин. Статут передбачав залагодження суперечок з допомогою арбітражів та, за згодою всіх сторін, використання колективних сил проти агресорів. Щороку мала відбуватися Генеральна асамблея, на якій кожній державі-учасниці належав один рівний голос, керівними органами Ліги були базовані в Женеві виконавча Рада та постійний Секретаріат. Під патронаж Ліги націй перейшли Міжнародний суд у Гаазі і Міжнародна організація праці. Генеральна асамблея вперше зібралась у листопаді 1920 р. і відтоді збиралася щороку до 1941 р. Ліга саморозпустилась у квітні 1946 р., її незакінчені операції доручили Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку.

Ліга почала свою роботу надто пізно, щоб безпосередньо вплинути на мирне врегулювання після Великої війни, і її діяльності перешкоджала неучасть держав, які могли б надати їй ефективності. Жодного разу протягом двадцяти одного року діяльності Ліги в ній не були як слід представлені всі три європейські центри впливу. Серед великих західних держав тільки Франція брала повну участь у роботі Ліги. США, початковий спонсор Ліги, стояли осторонь, а Велика Британія не підписала визначального Женевського протоколу (1924 р.) про мирне врегулювання суперечок. Німеччина брала участь лише з 1926 по 1933 р., Італія — з 1920 по 1937 р. Радянський Союз допущено 1934 р. і вигнано 1940 р. 1928 р. Франція та США заходились коло важливих ініціатив, щоб позбутись очевидних вад, притаманних роботі Ліги. Пакт Бріана—Келога про відмову від війни зрештою підписали 64 держави, зокрема й СРСР, проте цей пакт ніколи не став частиною принципів діяльності Ліги. Отже, коли Ліга обстоювала воєнні чи економічні санкції, вона не мала засобів для запровадження тих санкцій у життя. Через те Ліга націй відігравала велику роль у залагодженні дріб'язкових питань і незначну роль у залагодженні великих.

Унаслідок двозначного ставлення західних держав Ліга не мала повноважень піддавати сумніву загальне мирне врегулювання у Європі, нібито запроваджене тими державами в 1919—1920 рр. Фатальне правило визначало, що вимоги переглянути мирний договір не можна трактувати як визначені Женевсь-

ким протоколом "суперечки". Принцип одностайності, який визначав порядок голосування на Асамблеї і в Раді, унеможливлював ухвалення будь-якої постанови всупереч бажанням великих держав. Вирішальна конференція з питань роззброєння зібралася лише 1932 р., на той час в СРСР повним ходом ішло переозброєння, невдовзі воно почалось і в Німеччині.

Отже, загалом усі спонсори Ліги позбавили її засобів утверджувати її високі ідеали. Ліга керувала колоніальною мандатною комісією для Палестини і Сирії, опікувалася вільним містом Данциг, Сааром і комісією чорноморських проток. Вона була посередником між Туреччиною та Іраком з приводу Мосула, між Грецією та Болгарією в суперечці через Македонію (1925 р.) і, без успіху, між Польщею та Литвою через Вільно (1925–1927 рр.). Ліга нічим не могла зарадити, коли Японія окупувала Маньчжурію (1931 р.), а Італія напала на Абісінію (1936 р.). Хоча сама Ліга не завинила анітрохи, вона виявилася цілком неспроможною, коли наприкінці 1930-х років великі європейські держави почали показувати пазурі.

Найактивнішим державним діячем у царині миру та співпраці в Європі був, безперечно, Аристид Бріан (1862–1932). Соціаліст-реформатор родом з Нанта, Бріан десять разів був прем'єр-міністром Франції, але найвищих висот його кар'єра сягнула в 1925—1932 рр., коли він став міністром закордонних справ. Бріан був ревним прихильником франко-німецького примирення. Він став головним архітектором Локарнських договорів, творцем пакту Бріана—Келога про відмову від війни, пропонував створити Європейський Союз. Його шляхетні ідеали і невдалі спроби втілити їх у життя — типове для тієї доби явище.

Бріанова пропозиція створити Європейський Союз майже не мала безпосередніх наслідків. Проте вона мала величезну вагу для тих, хто шукав зерен політики, яка кінець кінцем заколосилась урожаєм через двадцять років. Ця пропозиція вперше пролунала під час промови на Асамблеї Ліги 5 вересня 1929 р.:

"На мою думку, серед народів, що становлять географічні групи, як-от серед народів Європи, повинен існувати певний федеративний зв'язок... Очевидно, що таке об'єднання матиме передусім економічний характер, бо цей аспект питання найнагальніший... І все-таки я переконаний, що такий федеральний зв'язок буде корисним і в політичному та соціальному аспектах, не зазіхаючи на суверенітет жодної з держав, які належать до об'єднання..."[22]

Визначальні слова тут такі: "географічні групи", "передусім економічний" та "суверенітет".

Докладніший меморандум був поданий у травні 1930 р. У тому документі йшлося про "духовний союз Європи", і він визначав принципи та механізм, завдяки яким його можна створити. Меморандум наполягав на "загальному підпорядкуванні економічних проблем політичним". Він передбачав створення постійного Політичного Комітету для ухвалення постанов і представницького органу — Європейської конференції — для дискусій. Поки що меморандум звертався до 27 європейських членів Ліги націй із пропозицією скликати низку зустрічей для вивчення широкого кола пов'язаних із майбутнім об'єднан-

ням питань — фінансів, робочої сили та міжпарламентських відносин. З січня 1931 р. Бріан очолював підкомісію Ліги, яка вивчала відповіді членів Ліги на меморандум. З усіх держав тільки Голандія була ладна погодитись із Європейським Союзом, неминуче пов'язаним з певним обмеженням державного суверенітету.

Як виявилось, 1931 р. був останнім як для Бріана, так і для його ідей. Невдовзі після його першої промови про Європейський Союз стався фінансовий крах на Вол-стріті. Дискусії про Бріанів меморандум збіглися з першим виборчим успіхом німецьких нацистів. Бріан відступив від своїх європейських планів, очоливши Маньчжурську комісію, яка після тривалих роздумів словесно дорікнула Японії за напад на Китай. В Азії Японія глузувала з Ліги і збирала плоди агресії. В Європі "дух Локарно" дедалі слабшав. Штреземан помер, Бріан, і сам хворий, подав у відставку. Коли Бріана не стало, Остін Чемберлен, британський міністр закордонних справ, палко вшанував його пам'ять. Бріан "пишався своєю країною і ревниво ставився до її прерогатив, — сказав він, — проте його гордощі задовольнялись, коли Франція виступала в ролі богині, що веде решту держав дорогою миру й цивілізації. Тепер нема вже нікого, хто міг би дорівнятися до нього"[23]. То була рідкісна демонстрація англо-французької солідарності.

У тій атмосфері фашистська Італія висунула альтернативний план європейської безпеки. Муссоліні запропонував чотиристоронній пакт Британії, Франції, Німеччини та Італії. Цей пакт був би цинічним поверненням до лихих звичаїв післянаполеонівської Європейської згоди і означав би відмову від усіх претензій на рівний статус країн Європи. Пакт безсоромно намагався мобілізувати "Захід" супроти небезпек "Сходу", тобто проти сварок держав-наступниць і потенційної експансії комунізму. Пакт здобув певну симпатію у британському Міністерстві закордонних справ, проте не мав підтримки в Ке-д'Орсе, французи воліли дотримуватись уже наявних міжнародних угод. Отже, запропонований пакт залишився мертвою буквою, і тільки Мюнхенська змова згодом стала немов реалізацією його пунктів.

На європейському культурному житті глибоко позначились наслідки війни, посиливши сумніви в традиційних вартостях і прискоривши вже наявні відцентрові тенденції. Нотки тривоги та песимізму з'явилися після публікації праці Освальда Шпенґлера *"Der Untergang des Abendlandes"* ("Присмерк Європи"), де автор подав специфічно німецький погляд на західну цивілізацію. Прихід комунізму надихнув завзяттям багатьох західних інтелектуалів, яких незмірно зачаровували задерикуваті утопічні погляди російських більшовиків. Активною комуністичною політикою мало хто переймався, проте *омарксоване* мислення ввійшло в моду. Довга череда прочан, які прямували до Москви і вважали, ніби найкривавіший за всю європейську історію режим не може чинити зла, становить один з найразючіших за всю історію людства прикладів масової ілюзії[24]. Фашизм теж вербував собі колабораціоністів у царинах науки та культури. Дехто, як-от Дж. Б. Шоу, спромігся підлеститись до диктаторів усякої

масті. Навідавши 1931 р. СРСР, він зауважив: "Хотілося б, щоб примусова праця була і в Англії, тоді ми б не мали двох мільйонів безробітних". Його думка про Сталіна після особистої зустрічі з ним була така: "Він може правити за взірець господаря, чесноти та невинності"[25]. Ретроспективно такі книжки, як Вебсова *"Soviet Communism: A New Civilisation"* ("Радянський комунізм: нова цивілізація", 1935 р.), видаються просто дурними, проте, приховуючи правду про радянську дійсність, вони догоджали справді занепокоєному долею світу повоєнному поколінню, оскільки допомагали приховати правду. Брак моральної чистоти серед політично пригнобленої інтеліґенції, викритий у книжці Жульєна Бенди *"La Trahison des clercs"* ("Зрада клерків", 1927 р.), став часто згадуваною темою. Бенда був би куди переконливішим, якби й сам не намагався виправдати показових судових процесів Сталіна. Іспанський соціальний філософ Хосе Ортеґа-і-Гасет убачав у тоталітаризмі симптом загрози з боку масової культури. У своєму *"Rebelión de las Masas"* ("Бунті мас", 1930 р.) він застеріг, що демократія містить зародки тиранії з боку більшості.

У царині релігійного мислення консервативна католицька ієрархія гостріше виступала проти комунізму, ніж протестантські церкви. 1937 р. папа Пій XI у своїх енцикліках-близнятах *"Mit brennender Sorge"* ("З палкою турботою") та *"Divini Redemptoris"* ("Божественного Спасителя") зазначив, що і нацизм, і комунізм несумісні з християнством. Водночас модерністські католицькі філософи, як-от нсотоміст Жак Марітен (1882–1973), намагались осучаснити соціальне мислення церкви. Єврейський теолог Мартин Бубер (1878–1965), свого часу професор Франкфуртського університету, і швейцарець Карл Барт (1886–1968), що у своїй впливовій праці *"Die kirchliche Dogmatic"* ("Церковна догматика", 1932 р.) прагнув відродити протестантські принципи, посприяли ожвавленню загальних міжконфесійних релігійних дискусій.

У царині літератури поствоєнне чуття спустошення та дезорієнтації напрочуд добре відтворено в дивовижній поемі Т. С. Еліота *"Waste Land"* ("Спустошена земля"), у п'єсі Піранделло *"Шість персонажів у пошуках автора"* (1920 р.) і в літературі "потоку свідомості" — романах Джеймса Джойса *"Уліс"* (1922 р.) та *"Поминки Фіннеґанові"* (1939 р.). 1928 р. написано неопублікований роман Д. Г. Лоуренса *"Коханець леді Чатерлей"* — сміливий напад на англійські сексуальні звичаї — і *"Dreigroschenoper"* ("Копійчаний роман") Бертольда Брехта — найвідоміший витвір прихильного до лівих поглядів і ворожого до умовностей мистецького середовища донацистського Берліна. Тієї самої доби письменник Томас Ман (1875—1955), уславившись іще до війни романом *"Буденброки"* (1901 р.) та новелою *"Смерть у Венеції"* (1911 р.), повів перед у захисті німецької культури від лихої слави німецької політики. Ман опублікував ще кілька романів, як-от *"Der Zauberberg"* ("Чарівна гора", 1924 р.), де він досліджував сумнівну спадщину Ваґнера та Ніцше, а потім еміґрував і став символом "доброї Німеччини" у вигнанні. В Росії короткий період літературної свободи 1920-х років дав змогу розвиватись могутнім талантам революційних поетів Олександра Блока (1880–1921) та Володимира

Маяковського (1893–1930). Утвердження сталінізму поділило радянських поетів на слуг партії, як-от Горького й Шолохова, і переслідуваних дисидентів, як-от Йосип Мандельштам (1891–1938) та Анна Ахматова (1889–1966). *"Надії проти надії"* — мемуарів Надії, Мандельштамової вдови, — не можна було опублікувати аж до 1960-х років, проте вони стали найпромовистішим свідченням існування російської культури "в катакомбах". У Центральній Європі передчуття тоталітаризму проступали в романах Кафки *"Замок"* (1925 р.) та *"Процес"* (1926 р.), в алегоричній драмі Карела Чапека *"Із життя комах"* (1921 р.), у романі Віткевича *"Невситимість"* і в творчості румуна Лучана Благи (1895–1961) та хорвата Мирослава Крлежі (1893–1981). Кафчиного антигероя К., заарештованого на підставі звинувачення, про яке він ніколи не дізнався, зрештою вбивають два чоловіки в бутафорських капелюхах — "як собаку". Станіслава Віткевича (1885–1939), відомого як Віткаци, що був художником та математиком, так само як і письменником, тепер визнано за піонера театру абсурду. За свого життя навряд чи відомий за межами Польщі, він наклав на себе руки того самого дня, коли Червона армія приєдналась до нападу нацистського вермахту. Проте жоден твір не здобув такого загального схвалення, як мемуари шведського лікаря на Капрі Акселя Мунте, чию *"Історію святого Михайла"* перекладено сорока однією мовою. **["INDEX"], ["СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ"].**

"СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ"

ЦЯ ПОЕМА Т. С. Еліота, американця, що оселився в Європі, вийшла друком 1922 р. Первісний, робочий варіант поеми починався так: "Спершу на місці Тома ми мали двійко мацаків". Опублікований варіант був такий:

April is the cruellest month, breeding
Lilacs out of the dead land, mixing
Memory and desire, stirring
Dull roots with spring rain.

Квітень, пора найтяжча, пнеться
З мертвих глибин бузок, поспліталась
Жадання і пам'ять; свіжий дощу потік
Сонне коріння ворушить.

Джерелом натхнення для 433-рядкової поеми Еліота, написаної здебільшого у Швейцарії, стала леґенда про Святий Ґрааль, поема складається з низки загадкових літературних алюзій та фраґментів. Загальне враження скидається на прогулянку по руїнах повалених цивілізацій.

В останньому розділі йдеться серед іншого про занепад Східної Європи:

Who are those hooded hordes swarming
Over endless plains, stumbling in cracked earth
Ringed by the flat horizon...

Що це за орди кишать
На безкінечних рівнинах?

Йдуть і падають у провалля,
Здавлені обріями низькими...

Примітка відсилає нас до вислову швейцарського письменника Германа Гесе: "Щаслива принаймні та східна половина Європи, що, п'яна, мандрує в пошуках Ґрааля дорогами хаосу, співаючи, як Дмитро Карамазов".

Поема закінчується так:

London Bridge is falling down, falling down, falling down.

Poi s'ascose nel foco che gli affina
Quando fiam ceu chelidon. — O swallow, swallow
Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie.
These fragments I have shored against my ruins
Why then lie fit you. Hieronymo's mad againe.
Datta. Dayadhvam. Damyata.
Shantih shantih shantih.

Лондонський міст падає, падає, падає

Poi s'ascose nel foco che gli affina
[І зник в очисного вогню лавині (Рядок з "Божественної комедії" Данте. —*Перекл.*)].
Quando fiam ceu chelidon
[Коли ж я стану ластівкою (Рядок з анонімного латинського вірша II—III ст. "Передодень Венериного дня". — *Перекл.*)]. О ластівко, ластівко!
Le Prince d'Aquitaine a la tour abolie
[Аквітанський принц коло башти розбитої (Рядок із сонета Нерваля "Лицар без спадщини". —*Перекл.*)].
Цими уривками я підпер свої руїни,
Бо воно вам підходить. Єронімо знову збожеволів.
Датта. Даядгвам. Дам'ята
[Дай, співчувай, володій (санскр. — *Перекл.*)].
Шанті, шанті, шанті
[Світ вищий понад всякий розум (санскр.; вислів з Упанішад. — *Перекл.*)].

"Різні критики, — пояснював згодом Еліот, читаючи лекцію в Гарвардському університеті, — робили мені честь, тлумачачи поему як критику сучасного світу... Для мене... то було просто ритмізоване бурчання"[1].

У царині соціальних наук дуже короткий час великий вплив справляла так звана Франкфуртська школа. Відкритий 1923 р. і закритий 1934 р. нацистами *Institut für Sozialforschung*, Інститут соціальних досліджень, у Франкфурті зібрав гурток інтелектуалів, що працювали на суміжних теренах філософії, психології та соціології. Такі постаті, як Макс Горкгаймер (1895–1973), Теодор Адорно

(1903–1969) та Карл Мангайм (1893–1947), вважали, що сучасній науці ще треба виробити ефективні методи аналізу людських відносин і допомоги їхньому розвиткові. Радикали та прихильники лівих поглядів, хоч і противники всіх ідеологій, зокрема й марксизму, вони відкидали загальновизнану логіку та епістемологію, водночас боячись лихих наслідків розвитку технології, появи індустріального суспільства та запровадження часткових реформ. Їхні пошуки нічим не скутої "критичної теорії", зумовленої, проте не детермінованої часом, вплинули на ціле покоління соціологів як у США, так і в Європі після 1945 р. Найвідомішим витвором їхніх спільних досліджень стала праця Горкгаймера і Адорно *"Der Dialektik der Aufklärung"* ("Діалектика Просвітництва", 1947 р.)[26]. [**"ANNALES"**].

"ANNALES"

Том I, число 1 журналу *"Annales d'histoire économique et sociale"* ("Аннали соціально-економічної історії") вийшов у Парижі 15 січня 1929 р.[1] Коротку передмову "До наших читачів" підписали двоє редакторів: Люсьєн Февр (1878–1956) та Марк Блок (1886–1944). Вони висловили сподівання, що новий часопис "залишить свій слід під сонцем". Часопис містив чотири головні статті: Ґустава Ґлоца про ціни на папірус за античної грецької доби, Анрі Пірана про освіту середньовічних купців, М. Бомона про німецьку промисловість після останньої війни та Ґ. Меке (Женева) про демографічні проблеми СРСР. Другий розділ, де йшлося про наукове життя, містив кілька статей про нові відкриття, а також Блоків технічний опис *plans parcelaires*, схематичних планів земельної власності, і нарис Моріса Гальбвахса про діяльність Макса Вебера. В оглядовому розділі містилося з десяток статей на розмаїті теми — від рабства на Сицилії до економічної історії Велсу. На задній обкладинці містилася реклама колекції Армана Колена, головного спонсора часопису, і 22-го тому *"Géographie universelle"* ("Всесвітньої ґеографії") Поля Відаля де Лаблаша та Л. Ґалуа.

"Annales" — не просто журнал, бо це видання започаткувало цілу історичну школу, авторитет якої не мав собі рівні. Часопис прагнув покінчити з пануванням кількох визнаних царин досліджень і розширити історичні студії, застосовуючи методи й теми, запозичені в соціальних наук. На його сторінках знаходили собі місце не тільки економіка та соціологія, а й психологія, демографія, статистика, географія, кліматологія, антропологія, лінґвістика і медицина. Великої уваги журнал надавав міждисциплінарному підходові[2].

Дуже цікавий інтелектуальний родовід *"Annales"*. Февр познайомився з Блоком у Страсбурзькому університеті. Февр уже був відомий своїми реґіональними дослідженнями Франш-Конте. Блок досліджував історію французького села. Ніхто з них не відчував симпатії до тогочасних історичних зірок, скажімо, Ренувена, історика дипломатії, або Фустеля де Куланжа, апостола документальних досліджень. І Февр, і Блок зазнали впливу зовсім інших авторитетів. Одним з них був Еміль Дюркгайм (помер 1917), піонер соціологічних студій. Другим — бельгієць Анрі Піран (1862–1935), автор конкретних досліджень середньовічної демократії та соціальної історії капіталізму. Третім був Поль Відаль де Лаблаш (1845–1918), професор *École Normale Supérieure* (Вищого педагогічного інституту в Парижі) і засновник антропогеографії. Саме Відаль

спонукав Февра та Блока придивитись до села в пошуках нових джерел і перспектив дослідження минувшини[3].

Але, мабуть, ще промовистішим був професійний гріх, який збирались поборювати перші редактори *"Annales"*. То був гріх спеціалізації. Історики зосереджували свої зусилля на дедалі вужчих царинах досліджень, замкнувшись за своїми *cloisonnements*, перегородками. Заклик був недвозначний:

"Не було б нічого кращого, якби всі визнані фахівці, не припиняючи плекати власні садочки, все-таки завдали собі клопоту придивитись до праці своїх сусідів. Проте перегородки такі високі, що дуже часто годі взагалі щось побачити. Саме з таким згубним поділом ми маємо намір боротися"[4].

Якщо загрозу добачено ще 1929 р., протягом наступних десятиріч вона неминуче збільшилась.

У мистецтві й далі відбувалось руйнування традиційних стилів. Після символізму, кубізму, експресіонізму з'явились примітивізм, дадаїзм, супрематизм, абстракціонізм, сюрреалізм та конструктивізм. Серед провідних експериментаторів були російський вигнанець Василь Кандинський (1866–1944), єврейський вигнанець Марк Шагал (1887–1985), каталонський вигнанець з лівими поглядами Пабло Пікасо (1881–1973), італійський вигнанець Амедео Модільяні (1884–1920), швейцарець Пауль Клее (1879–1940), австрієць Оскар Кокошка (1886–1980), француз Жан Ар (1887–1966), іспанець Сальвадор Далі (1904–1989). Меккою цих художників стала Франція, а властива їм еклектична винахідливість не поступалася тривалості їхнього життя. Клее малював суто колористичні абстракції, Далі зображував бентежні фройдистські сновидні краєвиди, Ар кидав клапті паперу на підлогу.

У царині музики неоромантичний та модерністський стилі, засновані ще до війни, знайшли собі нових послідовників у постатях росіян Стравинського, Прокоф'єва, Шостаковича і Рахманінова, поляка Кароля Шимановського (1882–1937) та угорця Бели Бартока (1881–1945). Перевага східноєвропейців як серед композиторів, так і серед виконавців увиразнювала культурні зв'язки, що з'єднували обидві половини Європи над дедалі ширшою політичною прірвою. **[СТРАДІВАРІ]**. Німець Карл Орф (1895–1982) був не тільки видатним композитором, а й визначним педагогом. У своїй популярній світській ораторії *"Карміна Бурана"* (1937 р.) він поєднав середньовічні вірші з виразними, зумисне примітивізованими ритмами. **[ТОН]**.

ТОН

1923 р. Арнольд Шенберґ закінчив свою *"Серенаду"*. То була перша п'єса, написана винятково за правилами додекафонії, або послідовності з дванадцяти звуків різної висоти. Додекафонія стала улюбленим засобом нової школи атональної музики[1].

З часів середньовіччя дванадцять ключів мажорної або мінорної тональності становили головний елемент європейської музичної граматики, а восьминотна октава кожного ключа давала композиторам доволі нот для побудови мелодій, акордів та гармоній. Натомість додекафонія зрікається традиційних ключів та октав на користь основного набору ("рядів") нот, використовуючи всі звуки дванадцятипунктної хроматичної шкали. Кожен ряд може починатися з будь-якого краю або з будь-якої точки шкали, і його можна аранжувати за допомогою обертання інтервалів та реґресій, створюючи 48 можливих послідовностей для кожної серії. Музика, що утворюється внаслідок такої творчості, виповнена доти не знаними інтервалами та комбінаціями нот і звучить для непривченого вуха нестерпним дисонансом. Така музика означала не менший розрив з минулим, ніж абстрактне непредметно-зображувальне мистецтво або вільна від граматики література "потоку свідомості". Провідними майстрами додекафонії після Шенберґа були Берґ, Веберн, Даллапіккола, Лаченс і Стравинський.

Проте атональність була не єдиним способом руйнування музичної форми. Паризька "шістка", яка взяла собі за наставника Еріка Саті (1866–1925) і до якої входили Артюр Онеґер (1892–1955), Даріус Мійо (1892–1974) та Франсіс Пуленк (1899–1963), експериментувала з *політональністю*, тобто використовувала два або більше музичних ключів водночас. Пауль Гіндеміт (1895–1963) розширив тональні гармонії, використовуючи гармонійні послідовності. Олів'є Месіан (1908–1993), органіст собору св. Сульпіція, вдавався до складних ритмів, натхнених східною музикою, мелодій, основаних на пташиному співі, та музичних тонів, прирівнених до видимих кольорів. Генрик Ґурецький (нар. 1933 р.) шукав натхнення в середньовічних гармоніях та дозвіллі. Гарісон Бертвісл (нар. 1934 р.) став по-новому використовувати ренесансну монодію. Ентоні Берджес (1917–1993) писав "посттональну" музику, а також критичні статті й художні твори[2].

І Месіан, і Ґурецький були католиками, що вдавались до модерністських методів задля відтворення давніх ефектів. Месіанів *"Quatuor pour la fin du temps"* ("Квартет для кінця світу", 1941 р.), написаний під час полону в Силезії, та феноменально популярна симфонія № 3 Ґурецького (1976 р.), теж умотивована досвідом воєнних літ у Силезії, відбивають особливу чутливість до часу і до настроїв. Вони звернені до куди ширшої музичної аудиторії, ніж та, яку коли-небудь мали додекафоністи, що спирались на голі розумування[3].

У царині архітектури й дизайну Вальтер Ґропіус (1883–1969) заснував у Веймарі "Баугауз", проте згодом цю школу закрили нацисти. "Баугауз" черпав натхнення то в експресіонізмі, то в конструктивізмі й був піонером розвитку функціональних методів. Серед його зірок були Ітен, Мохой-Надь, Кандинський та Клее.

Як не брати до уваги музики, де міжнародні бар'єри були найпроникніші, східноєвропейський внесок до культурного авангарду довгий час зоставався невідомим широкому загалові. Чимало груп та індивідів здобули славу або внаслідок міґрації на Захід, як-от румунський скульптор Константин Бранкусі (1876–1957), або через організовані державою радянські виставки 1920-х років, які привернули увагу до таких постатей, як Казимир Малевич (1878–1935),

Павло Філонов (1882–1941), Володимир Татлін (1885–1953) та Олександр Родченко (1891–1956). Звичайно, повне визнання авангарду всюди відбувалося дуже повільно. Проте в Східній Європі утвердження фашизму і ще довше панування комунізму на півсторіччя відсунули в тінь нонконформістську культуру. Скажімо, *"Osma"* ("Вісімка"), група ранніх чеських кубістів, до чільних представників якої належали художники Антонін Прохазка (1882—1945) та Богумил Кубішта (1884–1918), була відома тільки найспеціалізованішим експертам. Значення піонера литовського символізму Мікалоюса Чюрльоніса (1875–1911) або Владислава Стшеминського (1893–1952), теоретика і практика конструктивізму, а також великий внесок євреїв стали очевидні лише після виставок, організованих у 1990-х роках[27]. Культурна єдність політично розколотої Європи була тоді значно глибша, ніж можна було припустити.

Але дедалі більший вплив модернізму не міг приховати того, що наймогутніший вплив на культуру міжвоєнної Європи мав зовсім інші джерела: розвиток технології та Америку. Вплив на масову свідомість радіо, фотоапарата "Кодак", доступних грамофонів, а над усе — кіно був незмірний. Завдяки Голівудові Чарлз Чаплін (1889–1977), безпритульний естрадний актор з Лондонського Іст-Енду, став, мабуть, найвідомішою людиною світу. Чимало його фільмів, наприклад, *"Вогні великого міста"* (1931 р.), *"Нові часи"* (1935 р.) та *"Диктатор"* (1939 р.), містили явно виражені соціально-політичні послання. Серед інших європейців, реекспортованих срібним екраном, були шведка Ґрета Гарбо, німкеня Марлен Дітрих та полячка Пола Негрі. До статей американського експорту тієї доби належали ще популярні автомобілі, мультиплікаційні фільми Волта Діснея (1928 р.), джаз, популярна танцювальна музика. Більшість європейської молоді протанцювала свій шлях від війни до війни під мелодії реґтайму, чарлстону і танґо.

У соціально-економічній сфері далі відбувалася модернізація європейського суспільства, проте дуже неоднаковими темпами. Воєнні потреби стали великим стимулом для розвитку важкої індустрії і запровадження багатьох технологічних новацій. Проте мир почався серед загального руйнування ринків, торгівлі та кредиту. Попри великий потенціал розвитку, надто в таких нових секторах, як нафтова промисловість і автомобілізація, індустріалізовані країни зіткнулися з загрозою післявоєнної кризи і масового безробіття, а також пов'язаних з ними соціальних протестів.

Боротьба за жіночі права, тільки-но розпочавшись, одразу здобула успіх. Наприклад, у Великій Британії Констанція Ґор-Бут (графиня Маркевич, 1868–1927), свого часу засуджена на смерть за участь у Великодньому страйку, відзначилася тим, що стала першою жінкою, обраною до британського парламенту, і першою жінкою в ірландському кабінеті міністрів[28]. Проте рух за право голосу для жінок, що виник у роки дитинства його найзавзятішої активістки Емелін Пенкгерст (1858–1928), здобувся на успіх у Британії лиш у рік її смерті. Мері Стоупс (1880–1958), піонерка контролю за народжуваністю, що 1921 р. відкри-

ла першу в Сполученому Королівстві клініку з реґулювання народжуваності, була ще й професійним палеонтологом, викладала в Манчестерському університеті. [ПРЕЗЕРВАТИВ].

Селянські суспільства Східної Європи зіткнулися з проблемою сільського перенаселення та дедалі менших міґраційних можливостей, обвальним падінням цін на сільськогосподарську продукцію і повним браком капітальних інвестицій — як внутрішніх, так і зовнішніх. Економічний параліч Німеччини та неприродна ізоляція Радянського Союзу призвели до нечуваних збурень у сфері сільського господарства за межами кордонів цих держав. Тільки-но був відновлений певний ступінь стабільності, як усю Європу вразила велика криза.

Країни сходу Центральної Європи, затиснуті між Німеччиною та СРСР, зіткнулися з дуже осібними труднощами. Намагаючись утвердити стабільний політичний режим, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Прибалтійські держави були змушені миритися з економічними наслідками розпаду імперій. Напівіндустріалізована, але великою мірою ще й досі аграрна за своїм характером молода економіка цих держав почала функціонувати під незмірним тягарем гіперінфляції, повоєнної промислової кризи і сільських злиднів. Приміром, Лодзь, найбільший текстильний центр реґіону, з 1918 по 1939 р. страждав від 75-відсоткового падіння обсягу виробництва внаслідок утрати традиційного російського ринку. Селянські суспільства були вкрай поляризовані через конфлікти інтересів консервативних землевласників і радикальних селянських партій, внаслідок накидання нової урядової бюрократії та чужоземних підприємств, через класові та етнічні протести. Тому не дивно, що значний поступ у розвитку освіти та ліквідації неписьменності, в поділі великих маєтків, у розбудові міст заслуговує на велику повагу, і то ще й через те, що пізніші режими взагалі заперечували, ніби був якийсь поступ.

Найбільший за всю історію експеримент спланованої модернізації відбувся, починаючи з 1929 р., у Радянському Союзі. Він був такий радикальний і нещадний, що чимало експертів згодом стверджуватимуть: саме він, а не події 1917 р., становить справжню російську революцію[29]. Він став можливий унаслідок зосередження абсолютної влади в руках Йосипа Сталіна, генерального секретаря КПРС із 1922 р.

Йосип Вісаріонович Джугашвілі (1879–1953), або ж Коба, чи Сталін, — найяскравіший за всю історію приклад, як патологічний злочинець досягає верховної влади, використовуючи свої кримінальні таланти. У *"Книзі рекордів Гінеса"* він посідає перше місце в рубриці "масові вбивці". Сталін народився в гірському селі Діділіло поблизу Горі в Грузії, в родині п'яниці-батька і побожної, непутящої матері. Грузини кажуть, що він був осетинець. Хай там як, він не росіянин, хоч його послали навчатись до російської православної семінарії. Звідти його вигнали, проте не раніше, ніж він засвоїв параноїдальний націоналізм російської церкви, що в Грузії була чужим культом. Далі Сталін узявся до революційної політики, став працювати на тій сумнівній ниві, де перехрещуються інтереси політичного та кримінального підпілля. Він став відомим у

більшовицькій партії 1908 р., коли організував найефектніший збройний грабунок за всю історію царизму, влаштувавши засідку на тифліський поштовий диліжанс і вкравши купу золота. Його не раз заарештовували та висилали до Сибіру, звідки він щоразу тікав. Ця обставина породила підозру, яку вперше висловив Троцький, найприскіпливіший його біограф, що Сталін був агентом "*охранки*", таємної царської поліції. Сталін прибув до Петрограда на початку 1917 р. після своєї останньої втечі і, не маючи жодної кваліфікації ні в журналістиці, ні в марксизмі, став головним редактором *"Правды"*. В роки революції Ленін висунув його на посаду комісара в справах національностей, і Сталін зібрав навколо себе гурт вірних поплічників, надто в Царицині (згодом названому Сталінград); відтоді вони всі пов'язували з ним свою долю. Найнебезпечніша мить для Сталіна настала в серпні 1920 р. у Польщі, коли як політичний керівник Південно-Західного фронту він знехтував наказ з'єднатися з Тухачевським, і партійний суд визнав його винним за подальшу катастрофу. Як і завжди, Сталіна годі було приперти до стіни, проте він не забув того випадку. (Через сімнадцять років смертний вирок Тухачевському та чотирьом іншим його товаришам 1920 р. підписали троє генералів, що всі служили на Південно-Західному фронті, де був і Сталін).

Сталін став генеральним секретарем партії під час першої хвороби Леніна і втримався на посаді після запізнілої поради Леніна усунути його. На думку Троцького, він отруював Леніна, щоб запобігти дальшим розслідуванням. Відтоді, коли в досвідчених руках Сталіна опинились *Чека* та партійні з'їзди, його вже ніщо не могло зупинити. Він будував свою кар'єру, майстерно поєднуючи хитрощі й цинізм. Він обійшов усіх своїх старших конкурентів, доручаючи їм працювати над певними політичними питаннями, а потім незворушно привласнював результати їхньої праці або ж використовував ті результати для дискредитації людей, що отримали їх. Йому знадобилося п'ять років, щоб позбутися Каменєва, Зінов'єва та Бухаріна, і сім, щоб спекатися Троцького. Потім він заходився вбивати їх. Сталін цурався родинного життя. Свою другу дружину він спонукав до самогубства. Він жив відлюдником в одній з кремлівських кімнат, коло нього була тільки його донька Світлана Алілуєва, її спогади правлять тут за першоджерело. Сталін спав удень і працював усю ніч зі своїми приятелями, ненастанно крутячи грамофон і дивлячись німі фільми, а для відпочинку навідував свою дачу. Він рідко показувався на люди і майже не виголошував промов. Під час щорічної подорожі до Грузії він їхав в одному з п'яти однакових поїздів, у решті поїздів сиділи його двійники; таким чином зменшувався ризик замаху на його життя. Сталіна не можна було тривожити. Він дожив до кінця свого природного віку. З часом, хоча Сталін не розмовляв жодною іноземною мовою, крім російської, він виявився не менш вправним у дипломатії, ніж у внутрішній тиранії та керуванні війною. У мить своєї смерті він був незаперечним господарем наддержави.

Шукаючи засобів для опису головних суперників Сталіна, американський офіцер у Петрограді назвав колись Троцького "тричі сучим сином, проте най-

видатнішим євреєм з часів Ісуса Христа"[30]. Але супроти Сталінових звитяг досягнення Троцького видаються лише незначними історичними змінами. Троцький бачив, як Сталін набирає сили; ще 1924 р. він слушно провістив, що "грабар партії і революції" візьме гору:

"Діалектика історії вже витягла його нагору і підніматиме й далі. Він потрібний їм геть усім: утомленим радикалам, бюрократам, непманам, куркулям, вискочням, усім мерзотникам, які виповзли з переораного ґрунту революції... Він розмовляє їхньою мовою і знає, як керувати ними. Сталін стане диктатором СРСР"[31].

Як маніпулятор політичною владою Сталін має всі підстави претендувати на звання найвидатнішої людини XX ст. Одного разу він скромно зауважив: "Вожді приходять і відходять, а народ залишається"[32]. А насправді за його керівництва народ приходив і відходив, вождь залишався. Єдиною людиною, чиє зло могло дорівнятись до його власного, був ще один невисокий чоловічок з іншими вусами, з яким він ніколи не бачився і якому пощастило трохи менше.

Коли Сталін міцно вмостився в сідлі, темп радянського життя став бурхливо зростати. Ленінський НЕП чимало зробив для відновлення соціально-економічної рівноваги, проте нітрохи не сприяв утвердженню комуністичних ідеалів або підготовці Радянського Союзу до сучасної війни. Отож, упевнений у своїй необмеженій владі, Сталін узявся до карколомної програми, яка за десять років мала витворити з СРСР першорядну військово-промислову державу. Амбіційність тієї програми забивала дух, та, як взяти до уваги людське життя, її згубність перевершила будь-яке інше лихо європейської історії, навіть жахіття другої світової війни. Її апологети, що й досі тішаться затишком далеких університетів, спромагаються навіть стверджувати, що, "не розбивши яйця, омлету не зготуєш"[33]. Проте Сталін розбивав людей, чиє життя він нібито покращував, а омлет зрештою виявився неїстівним. Та програма містила шість взаємопов'язаних елементів: централізоване планування, прискорена індустріалізація, переозброєння, колективізація сільського господарства, ідеологічна війна та політичний терор.

Сталінські методи планування перевершували всі попередні спроби, до яких коли-небудь удавалося людство. Держпланові (Державній планувальній комісії) доручили підготувати п'ятирічний план, який визначав кожну дрібницю кожної галузі економічної діяльності: виробництва, торгівлі, послуг, цін, заробітної платні й витрат. Кожному підприємству і кожному робітникові давали "норму", яку треба було виконати без заперечень. Оскільки Радянська держава була монопольним роботодавцем, усі робітники поставали "рабами плану". Крім того, партія наполегливо запроваджувала дух "соціалістичного змагання", тобто примушувала робітників перевиконувати норми на кшталт легендарного шахтаря Олексія Стаханова; перевиконання плану не раз вимагали офіційно. П'ятирічні плани 1928–1932, 1933–1937 та 1938–1942 рр. поставили безпрецедентні цілі економічного зростання та продуктивності праці. Індустріалізація мала бути проведена коштом значного зменшення споживання. На практиці це означало: "Тяжче працювати, менше їсти". Темпи промислового зростання мали

сягати понад 20% за рік. Загальний обсяг виробництва зріс астрономічно: 1928 р. він становив 111% від рівня 1913 р., 1933 р. — 281 %, 1938 р. — 658 %. Абсолютний пріоритет мала важка промисловість: сталь, вугілля, електроенергія та хімікалії. Всюди кількість переважала над якістю. Фальсифікована статистика стала об'єктом офіційного культу, головний храм стояв на постійній Виставці досягнень народного господарства в Москві.

Про переозброєння не говорили, хоча військово-промисловий комплекс очевидь найбільше вигравав від індустріалізації. Відокремлений і засекречений військово-промисловий сектор мав свої власні виплекані заводи, штат і бюджет. (Саме існування цього окремого бюджету заперечувано аж до 1989 р.). З 1932 р. Червона армія мала змогу запрошувати своїх німецьких партнерів для участі в навчаннях та маневрах, використовуючи найсучасніше обладнання, зокрема танки, військові літаки і десантні війська.

Колективізацію сільського господарства, відкладену 1917 р., тепер запровадили, нітрохи не зважаючи на незліченні людські жертви. Її метою було забезпечити повний державний контроль над постачанням харчів якраз тоді, коли чималу частину селянської робочої сили завербували на роботу до нових промислових міст. Протягом 1929–1938 рр. 94% з 26 млн. селянських господарств Радянського Союзу були злиті в чверть мільйона *колгоспів*, які перебували в державній власності. Через 70 років після скасування кріпацтва російських селян під загрозою розстрілу знов обернули на рабів. Усіх, хто опирався, розстріляли або депортували. Щоб виправдати усі вбивства, створили вигаданий образ соціального ворога — куркуля. Загинуло близько 15 млн. чоловіків, жінок і дітей. Сільськогосподарське виробництво впало на 30%. Голод — і природний, і штучний — став господарем на землі.

Сталіністська ідеологія, сформована в 1930-х роках, була пов'язана з поширенням цілої низки офіційних міфів, які обстоювано як абсолютну і неспростовну істину. Ці міфи мали дуже мало спільного з поважною політичною філософією і означали радикальний поворот від ленінського інтернаціоналістичного марксизму. До таких міфів належали: роль Сталіна як "найкращого учня" Леніна; роль комуністів як обраних проводирів народу; роль росіян як "старших братів" решти радянських народів; статус Радянського Союзу як вершинного досягнення "всіх патріотичних і прогресивних сил"; наявність конституції як джерела демократичної влади; єдність радянського народу і його любов до комуністичної системи; "капіталістичне оточення" СРСР; рівний розподіл багатства; радісна свобода навчатись і творити; емансипація жінки; солідарність робітників і селян; справедливість "народного гніву" проти ворогів народу. Чимало з цих міфів увійшли до Сталінового *"Краткого курса истории ВКП(б)"* (1939 р.) — "біблії" для всіх вірних. Радянські вчені, педагоги та законодавці під страхом смерті були зобов'язані пропагувати їх; натомість західних учених ніхто до того не змушував.

Культ особи Сталіна не мав жодних меж. Усі найвидатніші поети та художники країни приєднувались до хору:

Ти яскраве сонце для народів,
Що ніколи в світі не зайде, —
Але й сонцю тут змагатись годі:
Твоя мудрість нас вперед веде![34]

У царині релігії сталінізм дотримувався уже затвердженої атеїстичної лінії. Державна освіта була войовниче антирелігійною. В 1920–1930-х роках православна церква зазнавала нещадних ударів, церкви руйнували, священиків убивали. Згодом наголос зсунули в бік маніпуляції: під час другої світової війни Сталін закликатиме боронити "святую Русь" і відкриє церкви. Зрілий сталінізм був дивовижним симбіозом державного атеїзму і православного патріотизму.

Головні інструменти примусу та терору — *Чека* (ОГПУ/НКВС/КДБ), *ГУЛАГ* (мережа концентраційних таборів) і несамостійні судові органи — були вдосконалені ще протягом раннього більшовицького періоду. В 1930-х роках вони так розрослися, що чисельність штату служб безпеки майже дорівнювала кількості червоноармійців, а в таборах опинилось до 10% населення. 1939 р. ГУЛАГ став найбільшим роботодавцем у Європі. Середня тривалість життя його *зеків*, робітників-в'язнів, що постійно недоїдали і працювали понаднормово за арктичних умов, становила одну зиму. Невинних жертв хапали в їхніх домівках та селах, інших звинувачували в таких уявних злочинах, як саботаж, зрада, шпигунство, і піддавали їх тортурам, аж поки вони зізнавалися. Вироки звичайно означали або негайну страту, або фіксовані терміни ув'язнення та заслання, як-от 8, 12 чи 25 років, мало хто доживав до кінця терміну. Задля гласності влаштовувано показові процеси над найвидатнішими жертвами. Ці процеси, крім того, допомагали приховати природу і масштаб головних операцій. Страх, який на три десятиліття огорнув найбільшу країну світу, мав таку паралітичну силу, що більшість конкретної інформації про терор комуністам пощастило знищити. [**ВОРКУТА**].

ВОРКУТА

ЯКБИ в підручниках історії місце розподіляли відповідно до суми людських страждань, Воркута, безперечно, займала б один з найдовших розділів. З 1932 по 1957 р. це шахтарське місто на річці Печорі в російській Арктиці правило за центр найбільшого в Європі комплексу концентраційних таборів. У сталінському "архіпелазі ГУЛАГ" *Воркутлаг* був другим після табору на Колимі в Північно-Східному Сибіру, і над його вхідною брамою висіло гасло: "ПРАЦЯ — ЦЕ СПРАВА ЧЕСТІ, СМІЛИВОСТІ Й ГЕРОЇЗМУ". На час повстання в'язнів 1953 р. у Воркуті сиділо десь 300 тисяч чоловік. За довгі роки там загинуло більше людей, ніж у таборі [**АУШВІЦ**], і вони помирали повільно, в розпачі, проте дуже мало підручників історії згадують про них[1]. Про Воркуту є чимало свідчень очевидців, деякі з них опубліковано англійською мовою[2], але небагато хто читав їх. Є навіть докладний путівник, що знайомить із понад 2000 "установ" радянського ГУЛАГу, його

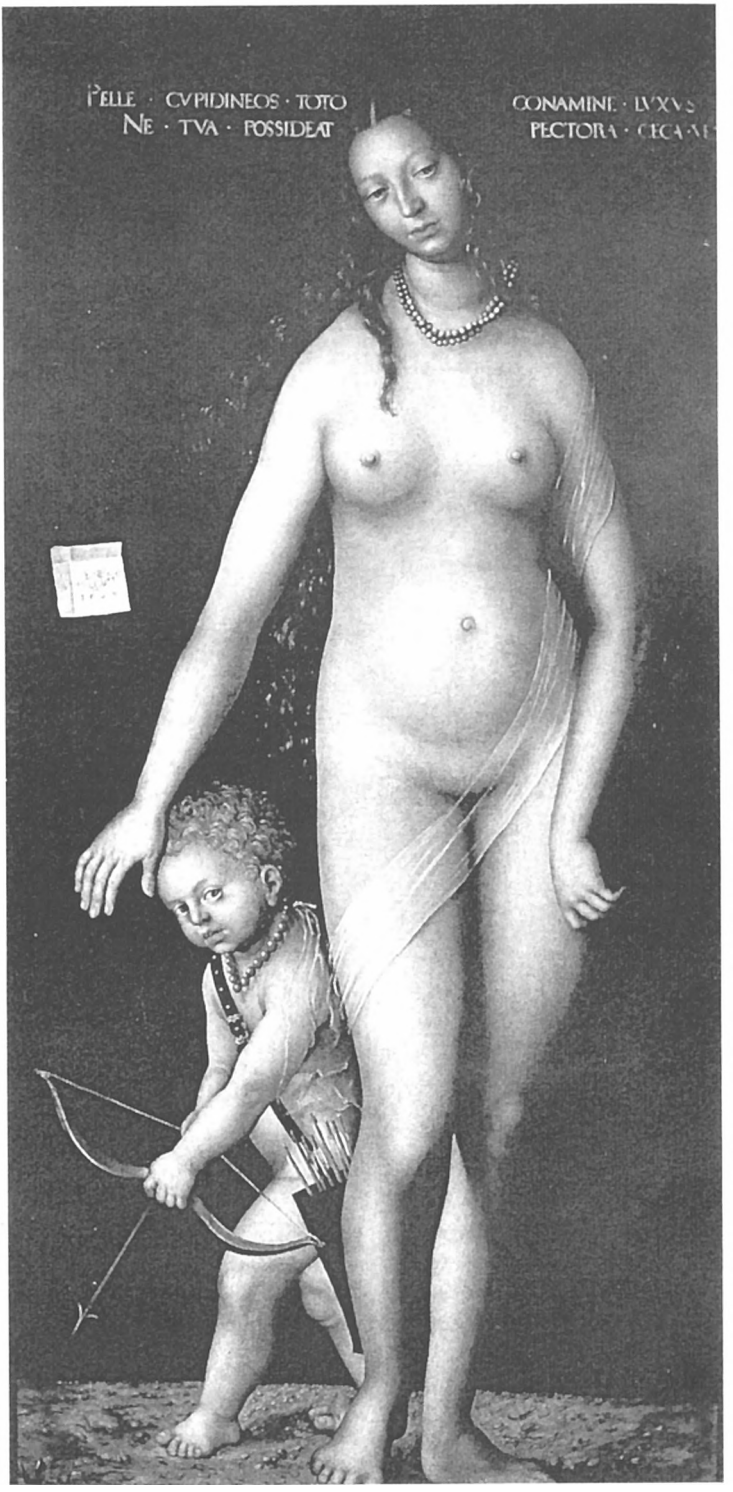

38. Венера

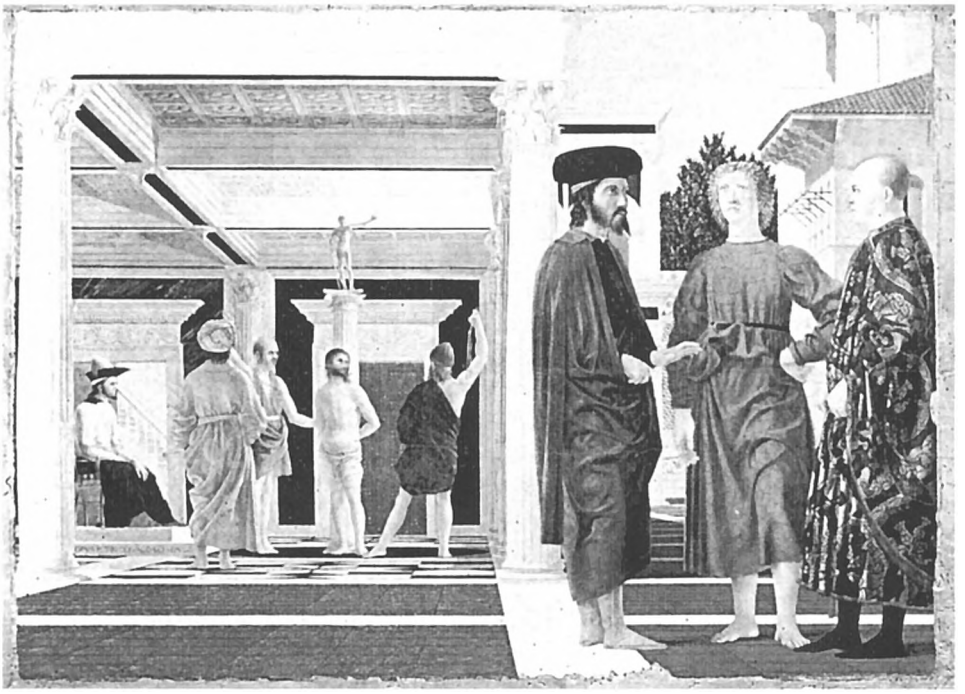

39. Перспектива

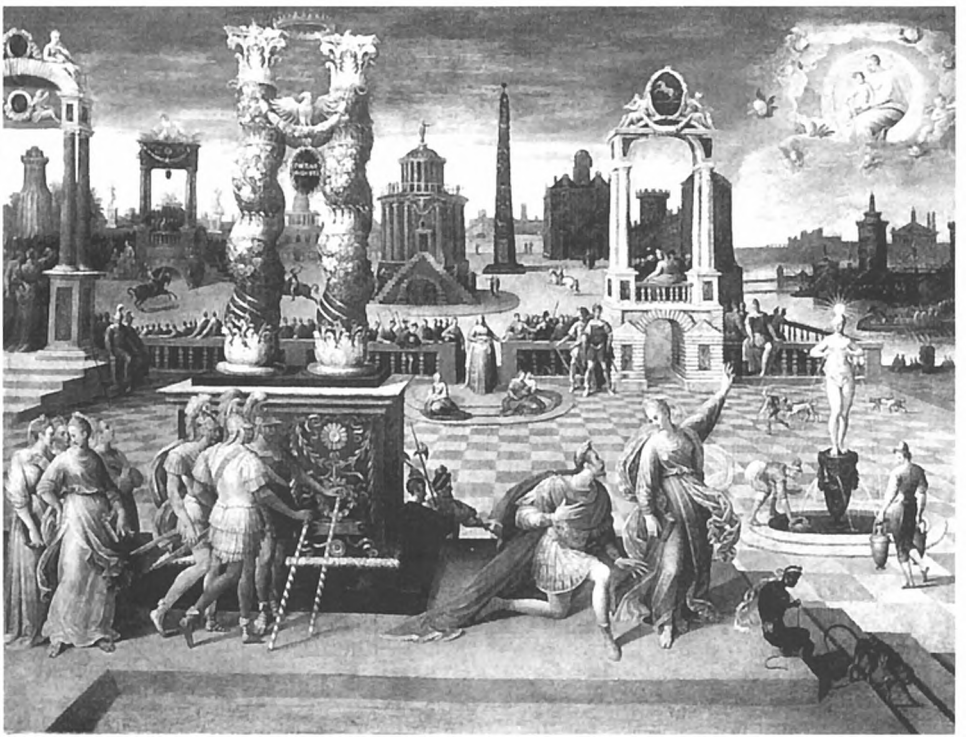

40. Алегорія

41. Висадка Колумба на острові Сан-Домінго

42. В'їзд Лютера до Вормса

43. Сон про імперію

44. Видиво колишньої слави

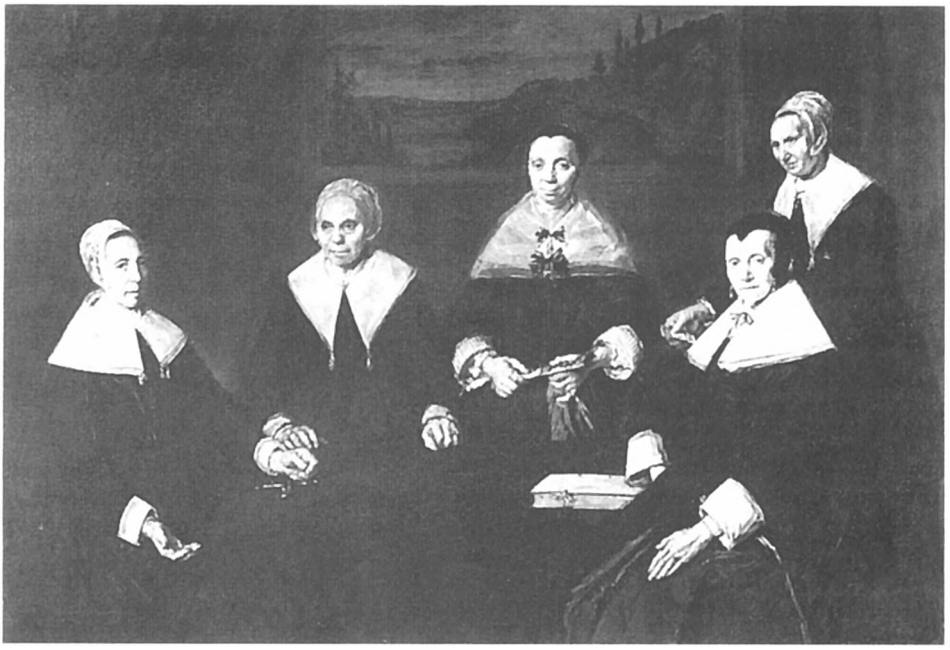

45. Рада управительок

46. Московське свято

47. Король-сонце як *pater familias*

48. Філософ без штанів

49. Господар континенту

50. Господарі моря

51. Інфанта в рожевому

52. Читач і слухачка

53. Мати

54. Літо

55. Рояліст

56. Республіка

57. Друг дітей

58. Лицар у сяйливому обладунку

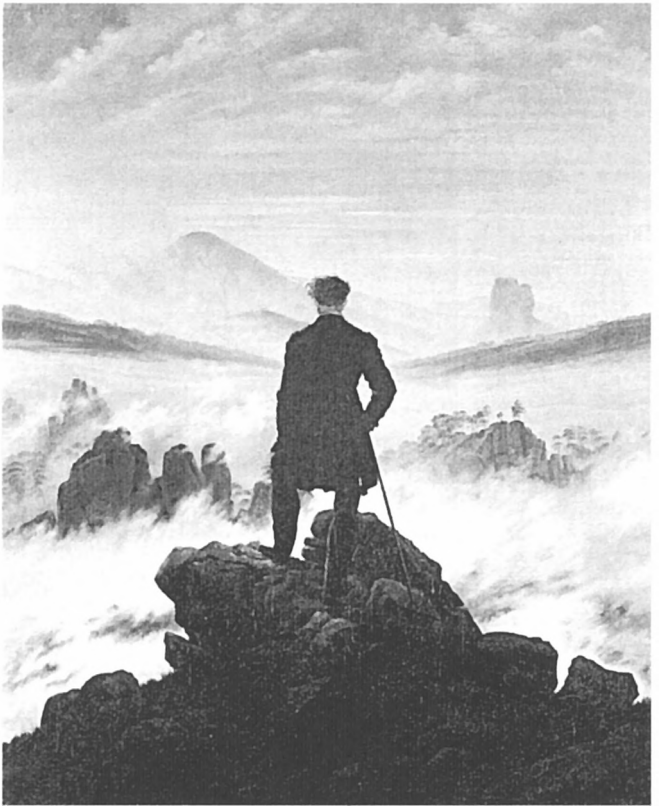

59. Вічний мандрівник

60. Динамо

61. “Не піддамся!”

62. Вільна Еллада

63. Музичний вечір

64. Європейська згода

65. Злидні на селі

66. Промисловий бруд

67. Імпресіонізм

68. Примітивізм

69. Сюрреалізм

70. Ошукана Європа

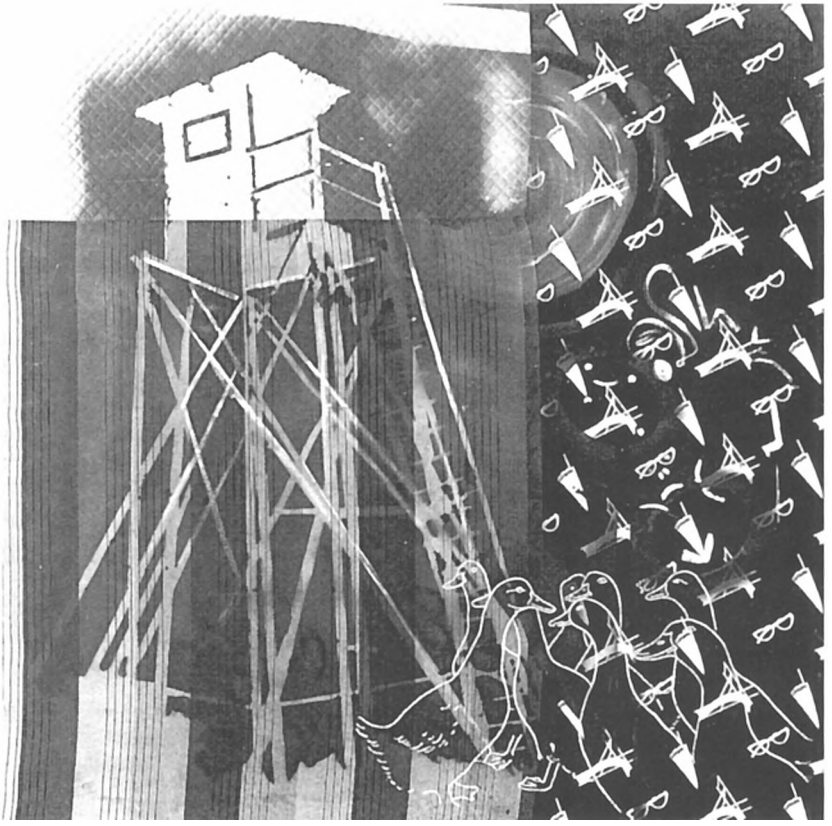

71. Поділена Європа

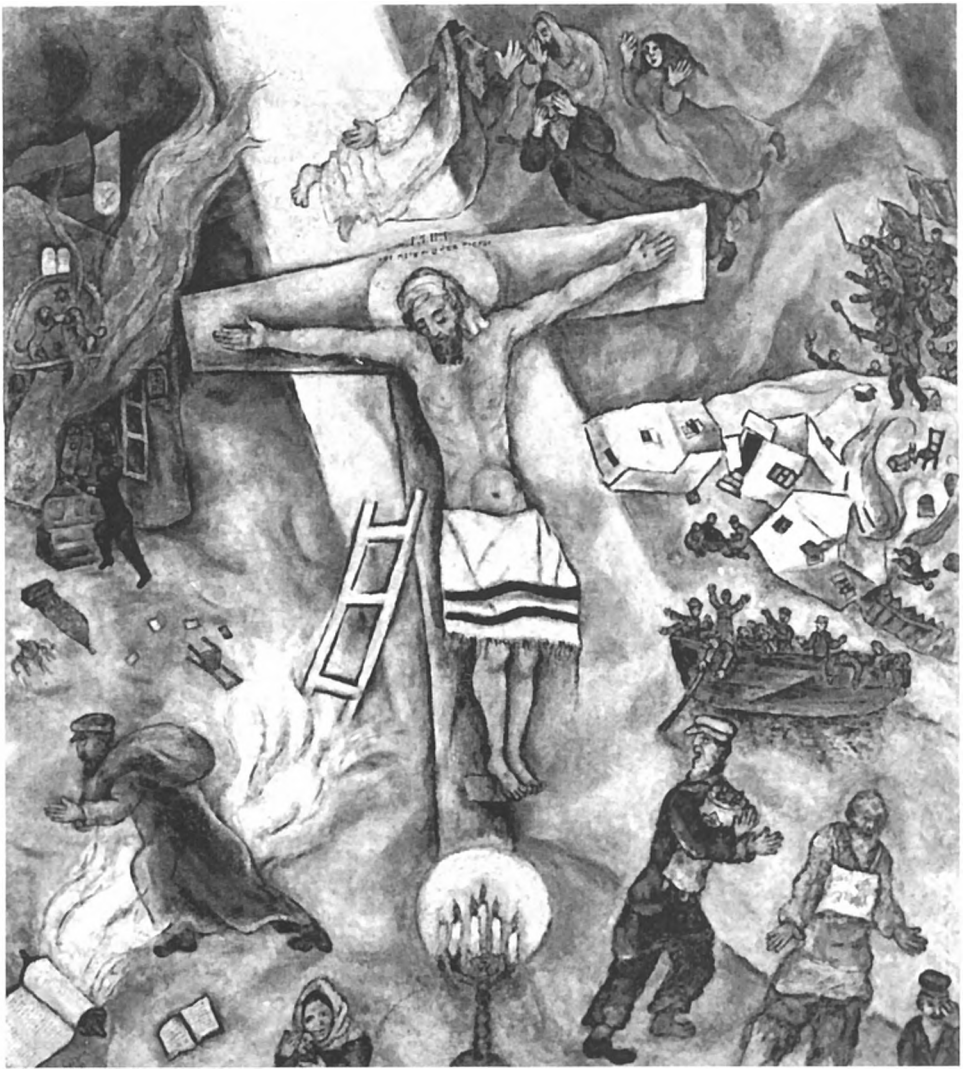

72. Замучена Європа

склав у 1970-х роках один єврей, що вижив у таборах. Цю публікацію навряд чи й помітили[3]. На додачу до таких звичайних категорій, як табори, в'язниці і *психлікарні* (психіатричні в'язниці), [**НЕНОРМАЛЬНІСТЬ**], у путівнику є розділ про табори смерті. Це були заклади на кшталт тих, що містились у затоці Палдіскі (Естонія), Омутнинську (Росія) та Чолівці (Україна), де в'язнів примушували працювати без захисту на таких роботах, як ручна очистка атомних підводних човнів або видобуток урану під землею. Смерть від радіації була тільки питанням часу[4] (див. додаток III, с. 1378).

У розпалі доби гласності в лісі Куропати поблизу Мінська в Білорусі місцевий люд почав провадити розкопки. Всі знали, що там лежать останки чоловіків, жінок і дітей, убитих під час великого терору п'ятдесят років тому. Люди розкрили кілька круглих ям, кожна містила близько 3000 тіл. На місці можна було бачити: ще десятки, якщо не сотні таких самих ям лежать далі під соснами. Проте 1991 р. прийшов наказ зупинити роботу. Біля дороги поставили хрест, а ліс і далі ховав свої таємниці[5].

1989 р. російське товариство "Меморіал", чия діяльність присвячена виявленню правди про сталінську добу, відкопало поблизу Челябінська на Уралі яму, датовану 1930-ми роками, там містилося 80 000 скелетів. Дірки від куль у черепах недвозначно засвідчували правду. То були не ті жертви, що працювали до смерті в ГУЛАГу. "Людей просто забирали з квартир, — розповів місцевий фотограф, — і розстрілювали отут разом з дітьми"[6].

І тут можна запитати: "А скільки ще таких могил ховає неозора російська територія?"

Три фази сталінського терору котились одна за одною з дедалі більшою жорстокістю та безглуздям. Підготовчий терор був спрямований проти ретельно вибраних жертв, здебільшого другорядних постатей: колишніх меншовиків, що до 1929 р. керували Держпланом, інтернаціоналістичних марксистських істориків, білоруської інтеліґенції, незначних помічників видатних діячів. Крупську, Ленінову вдову, попередили, що вона не є "незамінною". Селянський терор, або "похід на куркуля", почався 1932 р., коли селяни опирались колективізації або забивали на знак протесту свою худобу. Чіткого визначення, що таке куркуль, не було, хоча незаможників спонукали виказувати заможніших сусідів. Голодомор 1932–1933 рр. був побічним наслідком колективізації і мав подвійну мету: одним ударом придушити український націоналізм і винищити найбільший осередок заможного селянства. [**ЖНИВА СКОРБОТИ**].

ЖНИВА СКОРБОТИ

"ЧВЕРТЬ сільського населення, чоловіки, жінки й діти, лежать мертві або конають" на "великій території, де живе десь сорок мільйонів чоловік", "немов один великий "Бельзен". "Решта населення, більшою чи меншою мірою недужа", "навіть не має сили

поховати свої родини і сусідів". "(Як і в "Бельзені"), загони вгодованих поліцаїв і партійні урядовці наглядають за жертвами"[1].

У 1932–1933 рр. в Україні і на прилеглих козацьких землях сталінський режим запровадив штучно створений голодомор як частину радянської колективізаційної кампанії. Всі запаси харчів були силоміць реквізовані, військовий кордон не давав змоги завезти харчі ззовні, і люди були приречені на смерть. Мета полягала в знищенні української нації, а разом з нею і "класового ворога". Загинуло близько 7 млн. людей[2]. Світ бачив не один страшний голод, під час багатьох із них становище ще більше погіршувала громадянська війна. Проте голод, організований як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний.

Письменник Василь Гросман згодом так зобразить дітей:

"Ви бачили коли-небудь газетні фото дітей у німецьких таборах? Вони були точнісінько такі; голови — немов важкі кулі на тоненьких, як у лелеки, шийках... увесь скелет обтягнений не шкірою, а немов жовтою марлею... А навесні вони вже взагалі не мали облич. Замість них — якісь пташині голови із дзьобами або жаб'ячі голови з тонесенькими білими вустами, а дехто скидався на рибу з роззявленим ротом... То були радянські діти, а доводили їх до смерті радянські люди"[3].

Зовнішній світ не знав нічого. У США кореспондентові газети *"Нью-Йорк таймс"*, що в приватному колі багато розповідав про мільйони смертей, проте нічого не опублікував, дано Пулітцерівську премію[4]. В Англії Джордж Орвел нарікав, що голодомор "залишився поза увагою більшості англійських русофілів"[5].

Історик, що зрештою подав переконливі докази цього жахіття, намагався передати його незмірність. Він написав книжку на 412 сторінок, десь по 500 слів на сторінку, а потім заявив у передмові: "Десь двадцять занапащених життів припадає не те що на кожне слово, а на кожну літеру цієї книжки"[6].

Справжній політичний терор ("чистки") почався в грудні 1934 р. зі вбивства С. М. Кірова, партійного вождя в Ленінграді. Відтоді терор поширювався дедалі ширшими колами, аж поки охопив провід КПРС, офіцерів Червоної армії та самого ОГПУ, а зрештою все населення. Оскільки від кожної жертви вимагали виказати десяток, а то й два "спільників" та їхні родини, було тільки питанням часу, коли число жертв терору почнуть рахувати тисячами, а згодом і мільйонами. Первісна мета полягала в знищенні всіх ще живих більшовиків і всього, що вони обстоювали. Але це був тільки початок. Делегати XVII партійного з'їзду (1934 р.), "з'їзду переможців", смиренно привітали Сталіна з тріумфом над "опозицією", і то тільки на те, щоб і їх згодом теж звинуватили й винищили мало не всіх. Після трьох головних показових процесів — над Зінов'євим (1936 р.), П'ятаковим (1937 р.) та Бухаріним (1938 р.) — єдиним більшовицьким вождем, що залишився живим, був Троцький; у захищеному мексиканському притулку йому пощастило дожити до 1940 р. Але вся несамовитість спрямованої на все населення *єжовщини* — терору М. І. Єжова, Сталінового головного ката, — вияви-

лась трохи пізніше. Пекельна машина набула таких страшних обертів, що на початку 1939 р. Сталін і Молотов щоранку підписували списки з кількома тисячами імен жертв, а кожен регіональний відділ таємної поліції заарештовував дедалі більші гурти вибраних навмання невинних цивільних людей. Терор трохи вщух тільки тоді, коли в березні 1939 р. на XVIII з'їзді партії Сталін незворушно назвав Єжова дегенератом, проте остаточно терор ніколи не припинявся, аж до смерті самого *вождя*.

Багато десятиріч зовнішній світ не міг осягнути думкою моторошних фактів. Коли ще не було документальних творів Олександра Солженіцина, опублікованих у 1960-х роках, та ретельних досліджень кількох сміливих учених, більшість людей на Заході вважали, що розповіді про терор дуже перебільшені. Мало не всі совєтологи намагались якомога применшити його. Радянські владні структури не признавались у ньому аж до кінця 1980-х років. Сталіна, на відміну від Гітлера, не виводили на прилюдний суд. Загальне число його жертв ніколи не вдасться точно підрахувати, але воно навряд чи набагато менше 50 мільйонів[35].

Безперечно, сталінізм був породженням ленінізму; з іншого боку, він набув багатьох специфічних рис, які за життя Леніна не виявлялись. Троцький характеризував цю зміну як "термідоріанську реакцію" і таким своїм визначенням дуже заплутав усі суперечки про радянську й комуністичну історію. Одначе слід пам'ятати головне: сталінізм був тим устроєм, у межах якого стабілізувався радянський комунізм і який правив за основу радянського життя в СРСР аж до 1991 р. Через те, формулюючи будь-які загальні твердження про радянську систему, завжди слід говорити про сталінський, а не ленінський варіант комунізму (див. додаток III, с. 1369).

За збігом обставин, 1929 р. був роком не тільки сталінської революції в СРСР, а й кризи в капіталістичному світі. Історики дивувалися, чи не пов'язані якнебудь між собою обидві події, — можливо, через ритми повоєнної нормалізації економіки. Хай там як, 24 жовтня 1929 р., "чорного четверга", вартість акцій на Нью-йоркській фондовій біржі раптом упала. Почалася паніка: банки вимагали назад позичені гроші, і, перше ніж хтось міг її приборкати, світова економічна криза прокотилась усіма країнами, з якими торгували США. То був сумнівний комплімент американському впливові на світову економіку. У самих США раптове припинення легких кредитів "бурхливих двадцятих" призвело до хвилі масових банкрутств, які відтак породили хвилю безробіття. Під час найбільшого спаду 1933 р. одна третина американських робітників не мала роботи, сталеливарна промисловість працювала на 10% своєї потужності, голодні робітники, не маючи змоги щось собі купувати, порозбивали харчові склади; "серед розкошів запанували злидні".

У Європі, що намагалась виплатити свої воєнні борги, часто з дедалі менших золотих запасів, наслідки кризи стали відчутні менше ніж через рік. У травні 1931 р. провідний банк Австрії — Віденський *"Kreditanstalt"* — оголосив себе неплатоспроможним; у червні США довелося визнати мораторій на

всі борги з боку європейських урядів; у вересні Англійський банк був змушений відмовитись від золотого стандарту для фунта стерлінгів. Упевненість, наріжний камінь капіталізму, розбилася в друзки. За кілька років бізнес збився з дороги, 30 млн. робітників позбулися роботи. Проте 1934 р. США вже мали нового динамічного президента — Франкліна Д. Рузвелта з його "новим курсом", програмою фінансованих державою робіт, яка мала знову вивести Америку до процвітання. "Єдине, чого нам треба боятися, — казав він, — самого страху". Але Європа не мала ні Рузвелта, ні "нового курсу". Економічне піднесення було таким самим повільним, як попередній спад — раптовим.

Криза мала психологічні, політичні і, звичайно, суто економічні наслідки. Геть усі — від банкіра до хлопчика на побігеньках — були приголомшені. Велика війна принесла смерть і руїну, але водночас давала життю мету й забезпечувала повну зайнятість. Мир, здавалося, не давав нічого. Були чоловіки, які казали, що життя в окопах серед небезпек та фронтового товариства краще за життя на допомогу з безробіття. Інші казали, що похмурі Шпенґлерові думки про повернення Європи до темного середньовіччя слушні. Тривога переливалась через вінця, обертаючись на вуличне насильство: бойові загони лівих зчиняли бійки з бандами правих у багатьох європейських містах. То була найкраща пора для дурисвітів, авантурників та екстремістів. [MOARTE].

MOARTE

1927 р. Корнеліу Кодряну сформував у Бухаресті Леґіон архангела Михаїла. Разом із своїм напіввійськовим крилом — Залізною ґвардією — Леґіон обернувся на один з наймогутніших у Європі фашистських рухів. 1937 р. Леґіон забезпечував значну частку голосів численних прихильників правих радикалів, у 1940–1941 рр. у спілці з армією генерала Антонеску він короткий час стояв на чолі румунської "Національної Леґіонерської Держави". В лютому 1941 р. Леґіон придушено, бо він повстав проти своїх військових спільників.

Ідеологія Леґіону становила окрему варіацію на тему "крові і ґрунту", відводячи осібне місце "кісткам предків". Відроджуючи щастя Румунії, Леґіон претендував на створення єдиної національної спільноти живих і мертвих. Партійні ритуали зосереджувались на культі смерті. Мітинґи починалися з переклику полеглих товаришів, їхні прізвища вітали криками "Є!". Землю з могил святих змішували з "напоєною кров'ю землею" партійних бойовищ. Ґрандіозні церемонії супроводили ексгумацію, очищення та перепоховання тіл партійних мучеників. Ексгумація "капітана" Кодряну, вбитого 1938 р., становила найвидатнішу подію тих часів, коли Леґіон був при владі. Над головами юрби пролітали нацистські літаки, кидаючи вінки у відкриту могилу. Смерть Кодряну була одним із сотень політичних убивств у Румунії наприкінці 1930-х років, коли загони смерті Леґіону неперервно воювали з політичною поліцією короля. Кодряну задушили, прострелили йому голову і спотворили обличчя кислотою, а потім потай поховали під сімома тоннами бетону.

У Румунії, Сербії та Греції православна віра підтримує думку, буцімто душа померлого може відійти тільки тоді, коли згниє вся плоть. Тому, за традицією, родини через три—сім років після першого поховання ексгумують скелет, любовно очищають його і обмивають вином, а вже потім дають йому вічний спочинок. Є ще й віра, ніби деякі категорії тіл не здатні розпадатись. Формула відлучення від православної церкви містить таку фразу: "Нехай твоє тіло ніколи не згниє". В разі вбивства або самогубства катовані душі, як гадають, на безрік залишаються в пастці могили. В повіті Мараруреш справляють обрядові "весілля смерті", аби власкавити їх.

Крім того, в певних реґіонах Румунії народна традиція вважає, що полонені душі можуть літати між заходом сонця та першим криком півня. Надто на день св. Андрія (30 листопада) та напередодні дня св. Михаїла (8 листопада) тіла оживають і знову навідують світ, прослизають крізь замкові шпарини і мають сексуальні стосунки зі своїми сплячими жертвами та висисають їхню кров. Щоб уберегтись від таких відвідин, селяни заводили на цвинтар чорного огиря. Там, де кінь боявся переступати через якусь могилу, вони брали довгого кілка й заганяли його в землю, пришпилюючи підозрілого мерця. З найдавніших етнографічних студій добре відомо, що та земля — край вампірів[1].

Політологи виснували, що румунський фашизм — лиш огидний різновид фашизму взагалі, і йому притаманні специфічні потяги до антисемітизму та некрофілії. Антрополог дійде думки, що румунський фашизм використовував прадавні релігійні та фольклорні традиції. А проте в грудні 1991 р., тільки-но впав диктаторський комуністичний режим, виник новий "Рух за Румунію", і його героєм став Кодряну[2].

У Німеччині піднесення Гітлера та його нацистської партії, безперечно, було пов'язане з великою кризою. Проте зв'язок тут не простий. Нацисти не йшли на Берлін на чолі армії безробітних; "загарбання влади" не було. Гітлерові не довелось валити ослаблений уряд, як більшовикам, або погрожувати голові держави, як Муссоліні. Гітлер опинився на чолі Німецької держави внаслідок участі в демократичних процесах та запрошення з боку представників законної влади. А те, що він та його негідники мали в душі що завгодно, тільки не демократію та вірність конституції, — питання другорядне.

Німецька політика надто хворобливо реагувала на кризу, наслідки якої стали останньою краплею в уже виповненій по вінця чаші непевності. В серцях німців ще жевріла досада за поразку. На вулицях ненастанно точилися бійки крайніх лівих і крайніх правих. Демократичних лідерів нещадно відсовували вбік — унаслідок як тиску з боку союзних держав, так і страху пересічних виборців. Німецька економіка ціле десятиріччя звивалась у корчах спершу репарацій, а потім гіперінфляції. Наприкінці 1920-х років вона цілковито залежала від американських позичок. Коли в жовтні 1929 р., за кілька днів до біржового краху, помер Штреземан, не треба було генія, щоб передбачити майбутні заворушення. А проте заворушення 1930–1933 рр. супроводились кількома незвичайними й несподіваними обставинами.

У ті роки нацисти вперше взяли участь у квапливій низці п'яти парламентських виборів. Тричі підряд вони збільшували як число своїх прихильників серед виборців, так і список обраних депутатів. Четвертого разу, в листопаді 1932 р., їхня підтримка зменшилась, крім того, вони ні разу не мали безпосередньої більшості. Проте за короткий час нацисти утвердились як найчисленніша партія в райхстазі. Крім того, нова хвиля вуличного насильства, до якого значною мірою докладали рук нацистські зграї, сталася за геть інших міжнародних обставин. На початку 1920-х років над страйками та демонстраціями, що їх очолювали комуністи, нависала тінь начебто безмежної влади держав *Антанти*. Німецькі промисловці та німецькі демократи достеменно знали, до кого звернутись по допомогу, якщо комуністи коли-небудь спробують захопити владу. Та на початку 1930-х років Британія, Франція і США були не в кращому становищі, ніж Німеччина, а Радянський Союз, як бачив кожен, модернізувався з небаченим завзяттям. Оскільки комуністи збирали майже стільки голосів, як і нацисти, консервативні лідери Німеччини мали тепер набагато менше можливостей стримати червону загрозу.

Крім того, у німецькій політичній культурі десь чаїлася думка, що загальні вибори можна замінити загальнодержавним плебісцитом з приводу певних суперечливих питань. Тож якби трапився шанс провести плебісцит, Гітлер неодмінно скористався б ним. Серед хаосу кабінетів, що катастрофічно падали один за одним, якийсь міністр-одноденка закликав надати президентові надзвичайних повноважень. У вересні 1930 р. один канцлер меншості переконав президента Гінденбурґа — задля інтересів демократії — надати чинності 48-й статті Веймарської конституції. Відтоді президент Німеччини міг "використовувати збройну силу для відновлення ладу та безпеки" і скасовувати "основні права громадян". То був інструмент, яким хтось інший міг скористатися для повалення демократії.

Вирішальне значення мала послідовність розгортання подій. Буря лютувала три роки: поглиблювалась криза, зростали когорти безробітних, комуністи билися на вулицях з антикомуністами, вибори не давали ясного результату, безкінечно падали кабінети. В червні 1932 р. Франц фон Папен, ще один канцлер меншості, здобув підтримку в райхстазі, працюючи з нацистськими депутатами. Через півроку він підготував іншу комбінацію: надумав зробити канцлером Гітлера, а сам став віце-канцлером, віддавши три з дванадцяти міністерських посад нацистам. Президент Гінденбург, та й німецькі праві загалом, гадали, що то мудра думка; вони намірялись використати Гітлера проти комуністів. А фактично, саме Гітлер, прийнявши запрошення, вбране, звісно, в принагідні пишномовні шати, використав їх усіх.

Менше ніж через місяць і за тиждень до наступних виборів загадкова пожежа знищила будинок райхстагу. Нацисти зняли галас про червону змову, заарештували комуністичних лідерів, здобули 44% голосів виборців серед несамовитої антикомуністичної тріскотняви, потім спокійно ухвалили закон, який на чотири роки надавав канцлерові диктаторських повноважень. У жовтні Гітлер

організував плебісцит, щоб схвалити вихід Німеччини з Ліги націй та її неучасть у роботі конференції з питань роззброєння. Він мав підтримку 96,3% голосів. У серпні 1934 р., після смерті президента, Гітлер організував ще один плебісцит, щоб схвалити свій власний злет до нової партійно-державної посади фюрера та райхсканцлера з повним обсягом надзвичайних повноважень. Цього разу він мав 90-відсоткову підтримку. Гітлер контролював ситуацію. Наприкінці свого виходу на вершину він жодного разу не порушив конституції. Людину, особисто відповідальну за Гітлерів успіх, визначити дуже легко. Через чотири роки після згаданих подій Гітлер прийняв у Берхтесгадені свого колишнього партнера фон Папена. Гітлер сказав: "Пане фон Папене, зробивши мене канцлером, ви уможливили націонал-соціалістичну революцію в Німеччині. Я цього ніколи не забуду". "Звичайно, мій фюрере", — відповів Папен[36].

Гітлерів демократичний тріумф виявив справжню природу демократії. Демократія має дуже мало власних вартостей: вона така сама добра або лиха, як і принципи народу, що оперує нею. В руках ліберального й толерантного народу вона створить ліберальний і толерантний уряд; у руках канібалів — уряд канібалів. У Німеччині 1933—1934 рр. вона витворила нацистський уряд, бо політична культура, поширена серед німецьких виборців, не мала такого пріоритету, як недопуск до влади гангстерів.

Адольф Гітлер (1889–1945) — австрієць, що став паном усієї Німеччини, і то таким, яким ще не був жоден німець. Він народився в Браунау на баварському кордоні в родині митного службовця і виріс із чуттям ганьби за позашлюбне походження свого батька. (Через те незичливі знайомі часом називали його Шикльгрубер). Замолоду його життя було тяжке, а з погляду кар'єри — катастрофічне. Він мав певні художні таланти, проте не спромігся закінчити необхідного курсу навчання і мандрував з одного похмурого віденського притулку до іншого, працюючи неповний день як декоратор та художник поштових листівок. Замкнений, озлоблений і самотній, він добре засвоїв соціальну патологію віденського німецького антислов'янського і антисемітського *demi-monde*, кола напівосвіченої потолочі. Втікши до Мюнхена, він привітав першу світову війну, що означала для нього благословенну полегкість на тлі його власних невдач. Він воював сміливо, двічі був нагороджений Залізним Хрестом (другого і першого ступеня), вижив там, де гинули його товариші, пережив газову атаку. Гітлер закінчив війну у військовому шпиталі, повнячись гіркої досади. [ЛАНҐЕМАРК].

Післявоєнна політична кар'єра Гітлера надолужила порожнечу його ранніх невдач. Гітлерова партія — НСРПН — мала замість ідеології суміш звичайного расизму, німецького націоналізму та вульгарного соціалізму, що виявилась привабливою спершу для таких самих волоцюг, як і він, а згодом для мільйонів виборців. На мильних ящиках на розі вулиць переможеної Німеччини він віднайшов дар оратора, чи то пак демагога, і цей дар піднесе його до вершин. Він навчився модулювати глибину свого голосу і темп мови, жестикулювати, надавати своєму обличчю то милої усмішки, то нищівного гніву і так полонити аудиторію, що сутність його слів ставала майже нематеріальною. Його вправ-

ність, яку невдовзі посилили прожектори, гучномовці, співучі хори, можна порівняти тільки із запалом проповідників кінця світу та майстерністю пізніших поп-зірок, чиї псевдогіпнотичні виступи породжували масову істерію. Емоційна насиченість Гітлерових промов напрочуд добре відповідала почуттям приниженої нації. Він грав на людських страхах, розводився про "єврейсько-більшовицьку змову" та "ніж у спину" з боку союзників. Його одним одна спроба захопити владу скінчилася цілковитим фіаско. "Пивний путч" у листопаді 1923 р. навчив його послуговуватись "легальними засобами" — масовими зборищами, виборчими процедурами та політичним шантажем. Судовий процес над Гітлером, на якому він несамовито шпетив своїх суддів, обернув його на національного героя, а два роки у ландсберзькій в'язниці дали йому дозвілля, щоб написати хаотичні мемуари *"Mein Kampf"* (1925–1926 рр.), які стали бестселером. *"Ein Volk, ein Reich, ein Führer"* ("Один народ, одна держава, один фюрер"), — саме ці слова воліла чути більшість німців. Гітлер пообіцяв повернути Німеччині велич, "третій райх" мав існувати тисячу років. Як бути точним, він проіснував дванадцять років і три місяці. "У великій брехні, — писав він, — завжди є певна сила, що змушує нас вірити".

У приватному житті Гітлер був стриманий і не брав шлюбу аж до своїх останніх годин. Він любив тварин та дітей і мав непоказну коханку. На відміну від своїх поплічників, здебільшого хвальковитих хамів, Гітлер був випещений і мав добрі манери. Особисто сам він ніколи не вдавався до насильства, хоча, безперечно, віддавав (незафіксовані) накази про геноцид. Проте його серце виповнювала ненависть. Він полюбляв цитувати Фрідріха II, чий портрет висів у його кабінеті до самого кінця: "Пізнавши людей, я тепер віддаю перевагу собакам"[37]. Його єдиною пристрастю була архітектура. У 1920-х роках Гітлер збудував собі чудовий гірський будиночок — *"Berghof"* — на вершині поблизу Берхтесґадена. Згодом він поринав у ґрандіозні плани відбудови зруйнованого Берліна та перетворення його рідного Лінца на мистецький центр усієї Європи. Західні коментатори обернули Гітлера на "лихого ґенія". Лихого — так, а ґенія — сумнівно. [СТРАХОПУД].

СТРАХОПУД

НЕВДОВЗІ по тому, як у березні 1938 р. німецька армія окупувала Австрію, Адольф Гітлер, кажуть, наказав командирові XVII корпусного округу знищити село Долерсґайм, провівши артилерійські навчання. Жителів села евакуювали, і всі сільські будинки, а також цвинтар були зруйновані дощенту. Сенс цієї дикунської операції, здається, полягав у тому, що і Гітлерів батько, і бабуся по батькові — Марія-Анна Шикльґрубер — були поховані в Долерсґаймі, а Гітлер нещодавно довідався про перші роки життя свого батька. Згідно з рапортом ґестапо, юна фройляйн Шикльґрубер зачала Гітлерового батька, працюючи неодруженою хатньою служницею в родині заможного єврея. З погляду Гітлера, наслідки тих подій могли бути дуже тривожні.

Спираючись на цей факт, а також на багато інших свідчень, є підстави гадати, що Гітлер страждав від сильного чуття згніченої провини, сорому та ненависті до себе, пов'язаних із його походженням, його кров'ю, його тілом та його особистістю. Проте з цих суперечливих свідчень не конче одразу висновувати, ніби Гітлер — передусім суб'єкт "психоісторії"[1].

Надто цікава і, можливо, найвирішальніша для розуміння стану психіки Гітлера під час війни є його дедалі сильніша іпохондрія. З 1936 по 1945 р. він цілковито покладався на сумнівного лікаря доктора Тео Морела, що лікував його постійними великими дозами глюкози, вітамінів, стимуляторів, збудників апетиту, релаксантів, транквілізаторів і седативів, здебільшого прямим впорскуванням у вену. Гітлер страшенно боявся метеоризму і через те привчив себе до щоденних великих доз піґулок, які запобігали утворенню кишкових газів, за основу в тих піґулках правив атропін або стрихнін. Морелові конкуренти марно повідомляли до ґестапо, що Морел потай отруює фюрера[2].

У солдатів може бути навдивовижу прозірлива інтуїція. Десь під час другої світової війни, йдучи маршем під чудовий ритм "Полковника Страхопуда", хтось із британських вояків скомпонував безсмертний приспів:

'itler — 'as only got one ball;
Goering's two are far too small.
'immler — is rather sim'ler,
But Gerballs — 'as no balls — at all.

В Гітлера одне яйце,
Ґерінґ має два малі,
Гімлер — горошинки дві,
Ґебельс їх не має взагалі[3].

А суть була в тому, що через двадцять років, коли радянські органи влади оприлюднили доповідь про начебто проведений розтин фюрерового тіла, в ній зазначалося, що "лівого яєчка немає"[4]. Доповідь мала сліди кедебістського виробництва, і її не потверджували решта свідчень. Проте дехто з істориків поставився до неї з увагою. Оскільки природжений монорхізм дуже рідкісний, вони висновували, що Гітлер, напевне, скалічився, намагаючись каструвати себе[5]. Таємниця з'ясувалася тільки в 1990-х роках, коли КДБ відкрив свої архіви[6].

Попри наявність медичних свідчень, дослідження не припиняються й далі. Численні аспекти поведінки Гітлера вказують на щось огидне, приховане за його скромною зовнішністю. У своїй присутності він не дозволяв розмов навіть на найневинніші сексуальні теми. Він страшенно боявся інцесту. Гітлер признавався в огиді до всілякого "бруду". Хоча свідчення суперечливі, його сексуальне життя було або абсолютно сублімоване, або по-огидному збочене.

На будь-якому етапі життя блискучі заходи Гітлера були паралізовані всепроникним чуттям поразки. Він ненастанно фліртував із самогубством. Полюбляючи політичні ритуали, він вигадав цілу низку псевдорелігійних пародій на католицизм. А передусім він завжди відчував потребу заявляти, що німецький народ, або Бог, або кат його зна що визнають його за *würdig*, гідного. Тут можна висновувати, що казан самозневаги, киплячи

всередині його єства, живив відверту ненависть, яку він потім виливав на євреїв, слов'ян, комуністів, гомосексуалістів, циган, а зрештою й на саму Німеччину.

Не варто й казати, що самоіронія — куди здоровший механізм, ніж самовихваляння. Під час першої світової війни британці маршували під інші чудові куплети, виспівуючи їх на похмуру, врочисту мелодію "Крижаних гір Ґрінленду":

Alla marcia

We are Fred Carno's Army, the ragtime infantry.
We cannot fight; we cannot shoot;
No bleedin' use are we.
And when we get to Berlin, the Kaiser he will say:
Hoch! Hoch! Mein Gott! What a bloody awful lot
Are the British infantry!

Стріляти й воювати ми не годні, —
Ми ж лобуряки з армії Карно*, —
Щоб з нас точили кров, ми геть не згодні.
Нас у Берліні, правда, кайзер заохотить:
Hoch! Hoch! Mein Gott! Що за клятий народ
Британська чортова піхота![6]

Тільки-но ухопившись за кермо влади, Гітлер притьмом заходився винищувати конкурентів та супротивників. Йому треба було розбити соціалістичне крило НСРПН, яке мало велику популярність і закликало до "другої, соціалістичної революції", що мала йти за його власним успіхом. Уночі 30 червня 1934 р., у "ніч довгих ножів", Гітлер закликав нову елітну ґвардію партії — СС (SS, *Schutzstaffeln*, охоронні загони), або "чорносорочечників", — вирізати давніше партійне формування штурмовиків — СА (SA, *Sturmabteilungen*, штурмові загони), або "коричневосорочечників". Одним ударом були знищені всі безпосередні суперники фюрера: Ернст Рем, начальник СА, Ґрегор Штрасер, провідний соціаліст партії, генерал фон Шляйхер, головний нацистський союзник у парламенті. Потім Гітлер заборонив Німецьку комуністичну партію, а згодом розпустив решту партій. Перейнявши Гінденбургову посаду верховного головнокомандувача, він прихилив на свій бік армію і далі знищував ненадійні елементи.

Гітлер дістався до влади, не маючи жодних ґрандіозних економічних задумів. Зрештою, Німеччину не треба було так модернізовувати, як Росію. Про-

* Фред Карно — власник популярної під ту пору циркової трупи.

те невдовзі Гітлер уподобав колективістську економіку і запропонував уже готову схему доктора Г'ялмара Шахта, президента Райхсбанку. Промисловці, які допомагали Гітлерові здобути владу, вимагали дій, і він вирішив, що дії відродять упевненість і забезпечать зайнятість. План Шахта поєднував кейнсіанське порядкування фінансами з повним державним контролем над промисловістю і сільським господарством. Замість профспілок з'явився Нацистський робітничий фронт, страйки були заборонені. Цей новий курс, як і його американський відповідник, був спрямований на повну завантаженість виробничих потужностей і на повну зайнятість через фінансовану державою програму створення робочих місць. До найголовніших проектів належали будівництво німецьких автошляхів (1933–1934 рр.), пуск заводу "Фольксваген" (1938 р.), а передусім — переозброєння.

Зв'язок між нацизмом і німецькою промисловістю становить одне з найсуперечливіших питань. Одне стандартне пояснення, до якого дуже прихильні комуністичні вчені, полягає в "приматі економіки". Згідно з цим поглядом, інтереси великого бізнесу визначали не тільки найближчу політику, спрямовану на знищення німецьких лівих, а й далекосяжну політичну стратегію. Експансія Німеччини на Схід начебто була вмотивована потребами німецької промисловості в сировині, доступній нафті та дешевій робочій силі. Протилежне пояснення наголошує на "приматі політики". Гітлер начебто дуже скоро відмовився від опіки над промисловцями і розвинув державний сектор як противагу приватній промисловості. І справді, 1936 р., коли запроваджено чотирирічний план, Шахта усунено з посади головного економічного радника і створено державну сталеливарну корпорацію "Reichswerke Hermann Göring", усе наче підтверджувало цю тезу. Компромісне пояснення вказує на нестабільний союз, який привів до утворення "полікратичного осередку влади", що складався з НСРПН, армії та промисловості[38]. Переозброєння мало велику вагу як з психологічних, так і політичних причин. Німецький сектор озброєнь, штучно загальмований у розвитку, міг відновити свою потужність дуже швидко; починаючи з 1933 р., оборот капіталу на підприємствах Крупа зростав нечуваними темпами. Переозброєння, крім того, зцілювало вражені гордощі Німеччини і забезпечило прихильність армії, що в 1935–1936 рр. знову спромоглася запровадити загальний військовий обов'язок. Гітлер не мав конкретного плану використання своїх переозброєних військ, проте його тішило навівати людям думку, що пістолет під його кітелем заряджений.

Сільське господарство було нецікавим для нацистів об'єктом. Вони, хоч і мали наготові план створення кооперативів, головної уваги надавали підтримці фіксованих державою цін, а отже, безпеці фермерів.

Нацистська ідеологія, якщо висловитись м'яко, була не дуже ускладнена мудруваннями. На відміну від Сталіна, Гітлер не успадкував масиву партійного мислення, яке можна було використати для власних потреб. У своїй єдиній праці *"Mein Kampf"* (1925 р.), що знайшла собі шлях на книжкову полицю майже кожної німецької родини, він згадав лише дві або три послідовні ідеї і не спромігся на жодну оригінальну думку. Найважливішою була низка аргу-

ментів, яка вела від гіпотетичного існування *Herrenvolk*, панівної раси, до вигаданого права Німеччини на *Lebensraum*, життєвий простір, на Сході.

Ієрархію рас Гітлер вважав за безперечну істину. Людство він поділив на "засновників культури", "носіїв культури" та "руйначів культури". "Носіями культурного розвитку людства" за тієї доби були "арії". "Наймогутнішим супротивником арія є єврей". Євреї були *Todfeind*, смертельним ворогом. Гітлер не дбав про те, як визначити аріїв і як установити ієрархію народів у межах арійської раси. Розділ, присвячений цій темі, починається з зауваження, мовляв, деякі речі такі очевидні, що не потребують пояснення[39]. Гітлер, крім того, вірив у "залізну логіку" "расової чистоти". "При кожному змішуванні арійської крові з кров'ю нижчих народів, — писав він, — наслідком буде загибель культурного народу". "Всі видатні цивілізації минувшини загинули... від отруєння крові"[40]. Гітлер вірив, ніби здоров'я нації залежить від вартості її національної території. "Тільки достатньо великий простір на землі забезпечує нації свободу існування". "Зовнішня політика народної держави має... створити здорову відповідність між чисельністю нації і кількістю та якістю її ґрунту"[41].

Оскільки сусіди Німеччини мали вже доволі землі — чи то в колоніях, чи то, як у Росії, в завойованих степах, — Німеччина могла дорівнятися до них, тільки загарбавши прилеглі землі на Сході. "Ми зупинимо безкінечний німецький рух на захід та на південь і звернемо наші погляди до земель на Сході"[42]. Німецька експансія на території Польщі та України дасть їй силу не тільки боротися з Росією, а й стримати Францію, ще одного "смертельного ворога". На думку Гітлера, Німеччина, ведучи боротьбу за існування, мала значні невигоди. "Німеччина — не світова держава, — скиглив він. — Або Німеччина стане світовою державою, або не буде Німеччини"[43].

Відвертий расизм був поєднаний з колективістськими поглядами, які часто характеризовано такими непевними термінами, як "стадний інстинкт", хоча вони мають виразно марксистське забарвлення. Про свої запозичення з марксизму довоєнної СДПН Гітлер колись висловився так:

> "Я мав тільки логічно розвинути те, чого не зробила соціал-демократія... Націонал-соціалізм — це те, чим став би марксизм, якби розірвав свій безглуздий зв'язок з демократичним устроєм... Навіщо завдавати собі клопоту й соціалізувати банки та заводи? Ми соціалізуємо людей"[44].

Нещодавні дослідження показали, що молодий Гітлер був знайомий із марксистськими творами, полум'яні збори австрійських соціал-демократів справляли на нього велике враження[45]. Він, напевне, засвоїв більше, ніж здогадувався: нацисти не мали тривкої інтелектуальної традиції, проте їхня стриманість аж ніяк не означає, що вони не могли засвоїти якогось примітивного різновиду соціалізму. Саме нацисти першими визначили Першотравень як національне свято (німецьких) робітників.

Нацистська політика була дуже логічним висновком зі згаданих вище нечисленних хистких тверджень. Гітлерів расистський націоналізм негайно призвів до запровадження антисемітських заходів. Євреїв перестали наймати

на державну службу й позбавили німецького громадянства. Єврейським торгівцям улаштовано офіційний бойкот, шлюби та статеві стосунки між євреями і неєвреями заборонено. Ці заходи найдокладніше сформульовано в Нюрнберзьких законах 1935 р. Нацисти з самого початку були прихильні до евтаназії — заподіяння смерті індивідам з психічними та генетичними вадами — й винагороджували героїчних багатодітних німецьких матерів. У соціальній сфері нацисти зневажали всі наявні ієрархії — аристократію, офіцерський корпус, представників вільних професій та цехові організації. До лав нацистської партії-держави охоче приймали кожного, хто був ладен служити, забувши про сором і незгоду. Офіцерські лави поповнювали в кожному німецькому містечку та селі, надаючи військове звання найбрутальнішим, некваліфікованим і пожадливим людцям. Нацистськими кумирами стали Генріх Гімлер, колишній фермер-невдаха, що розводив курей, а тепер очолював СС, та опасистий колишній пілот райхсмаршал Герман Герінг, що вже не влазив до кабіни літака[46]. Тут перед нами ще один близький відповідник до радянських звичаїв, бо молода сталінська бюрократія була десь така сама.

Нацизм, як і сталінізм, був майстром офіційних міфів. Нацистська пропаганда насаджувала чимало химерних уявлень. Гітлер був новим Фрідріхом або новим Бісмарком. Нацисти обертались на спадкоємців германських богів та тевтонських лицарів. "Третій райх" був природним спадкоємцем Священної Римської імперії та Гогенцолернів. Німецький народ, об'єднаний і вільний, повнився безмежної любові до батьківщини, незмірних радощів навчання і творчості, нестримних гордощів за емансиповане жіноцтво, незгасного гніву проти зрадників і ворогів... Усе це дуже й дуже знайоме. Культ особи Гітлера не знав жодних меж. Фюрер був утіленням усілякої краси, мудрості й добра.

Більшість нацистських лідерів були безвірники, сам Гітлер — колишній католик. Нацистські ритуали більше скидались на пародію на давнє німецьке поганство, ніж на будь-яку сучасну релігію. Отже, нацистам було дуже важко визначити свій зв'язок із німецьким народом, що й далі здебільшого дотримувався християнської віри. Інколи нацисти просто нехтували теоретичні питання, але, щоб заспокоїти католиків, Гітлер у липні 1933 р. підписав конкордат з Ватиканом, потверджуючи незалежність папського престолу в справах Німецької католицької церкви в обмін на невтручання церковних ієрархів до політики. Цей компроміс заохотив декого з католицьких прелатів, як-от архієпископа Ініцера з Відня, висловити симпатію до нацистських цілей. Проте конкордат не завадив Ватиканові наказати, щоб енцикліку *"Mit brennender Sorge"* (1937 р.), яка викривала нацистську ідеологію, читали в усіх католицьких церквах Німеччини. Аби дати собі раду з протестантами, Гітлер 1935 р. оголосив про створення контрольованого державою Союзу протестантських церков. Була ще й спроба заснувати новий рух "німецьких християн", де свастика заступала хрест; очолював його райхсєпископ доктор Мюлер. У листопаді 1933 р. ці нацистські псевдохристияни влаштували в Берліні демонстрацію, вшановуючи "Христа-героя". Зрештою, релігії та безвірництву довелося співіснувати, якомога пристосовуючись до обставин.

У царині поневолення й терору нацисти виявилися здібними учнями. Їхні "коричневосорочечники" та "чорносорочечники" мали солідний досвід у звичайному ошуканстві, шантажі та бандитизмі. З іншого боку, опинившись на чолі німецької *Rechtsstaat*, правної держави, вони не мали за собою 500-річного досвіду московських *опричників*. Структура контролю за суспільством була не така довершена, як у СРСР. Адже в Німеччині не було державної монополії на працевлаштування, село не знало колективізації, партійних осередків, і комісарів у вермахті не було аж до 1944 р. Усе це бодай трохи пояснює особливий стиль нацистів, де засвоєна звіряча жорстокість мала надолужувати організаційну слабкість. Високий рівень добре розрекламованої брутальності був потрібний просто тому, що дуже часто бракувало досконаліших інструментів контролю.

Органи безпеки райху ніколи не сягали страхітливих пропорцій радянських служб безпеки. І партійну ґвардію, *Schutzstaffeln*, і *Gestapo*, таємну державну поліцію, партія використовувала для посилення наявних військових та поліційних структур, проте жодна з цих організацій не мала таких широких повноважень, як НКВС. Один концентраційний табір був відкритий у Дахау поблизу Мюнхена 1934 р., але наприкінці 1930-х років кількість в'язнів значно зменшилась. Нацистські народні суди та народні судді дедалі більшою мірою перебирали на себе функції звичайного правосуддя, але загальний терор ніколи не став нормою. В самій Німеччині нацистське насильство завжди залишалось у передбачуваних межах, німці-конформісти мали всі шанси вижити. Десь 500 000 німецьких євреїв зазнали цькувань і мусили покинути країну, *Kristallnacht*, "кришталева ніч", 1938 р., коли розбито єврейські синагоги та крамниці, заподіяла чималих збитків і породила лихі передчуття. Проте аж ніяк нема підстав гадати, ніби "остаточний розв'язок" був запланований наперед. До початку війни райх нідс не мав окремих місць і новітніх технологічних засобів для заподіяння смерті, вони з'явилися згодом. Зостається відкритим питання, якою мірою німці наслідували радянську машину терору, давнішу й більшу за їхню власну.

Політологи, крім того, вперто сушать собі голови, як можна теоретично класифікувати нацизм. Дехто, йдучи за Арендт, вважає, що це одна з форм тоталітаризму, інші, приймаючи погляд Нольте, називають його одним з "трьох облич фашизму", треті воліють визначати його як рух *sui generis*, особливий[47]. А насправді, залежно від вибраних критеріїв, нацизм відповідав одному, всім трьом або не відповідав жодному з цих визначень. Минуло майже п'ятдесят років по тому, як останній нацист зрікся своїх поглядів, а чимало фахівців і досі не можуть позбутись особистої злоби, політичних упереджень та синдрому переможця. Якщо історикові можна висловлювати особисті погляди, досить просто сказати, що нацизм — найогидніший рух новітніх часів. Ідеали нацистської утопії були не менш гидкі, ніж реалії нацистського райху.

Пригнічена кризою Європа була не готова відповісти на виклик з боку Сталіна і Гітлера. Західні держави переймалися власним клопотом. США усунулись. Держави Центральної та Східної Європи були слабкі й незгуртовані. Саме

тоді, коли в Європі вже обговорювали ідсю колективної безпеки, загальну увагу відвернула громадянська війна в Іспанії.

Британія наприкінці першої світової війни повернулася на свій острів та до своїх імперських інтересів. Криз було досить і в Ірландії, Індії та Палестині. Попри формування двох лейбористських урядів і далі посилювались робітничі заворушення. Загальний страйк у травні 1926 р., заснування комуністичної газети *"Daily Worker"* (1930 р.), відмова Лейбористської партії від свого лідера Рамсея Макдоналда за те, що він сформував уряд національної єдності (1931 р.), створення Британського союзу фашистів (1932 р.) сера Освалда Мослі — все це відбувалось на тлі безробіття, коли число людей, що не мали роботи, сягало 3 мільйонів. Уряд консерваторів спершу очолював Стенлі Болдвін, а потім Невіл Чемберлен, обраний 1935 р. за обіцянки стабільності й доброго врядування. Головним клопотом цього уряду до мюнхенської кризи був любовний зв'язок молодого короля з розлученою американкою і подальше зречення короля. Неперервно відбувався разючий соціально-технологічний поступ: заснування Бі-бі-сі (1922 р.), поява планування сім'ї (1922 р.), затвердження загального виборчого права для жінок (1928 р.), випуск книжок у паперових палітурках (1935 р.), винахід телебачення (1926 р.), пеніциліну (1928 р.), реактивного двигуна (1937 р.). Британське покоління, яке досягло зрілості під час першої світової війни, відчувало, що зазнало забагато струсів, — і тому грозовими хмарами на континенті воно воліло перейматись якнайменше.

Франція не могла усунутись від справ континенту. В 1920-х роках французька політика віддавала пріоритет розбудові безпеки, почасти через тверду лінію у ставленні до Німеччини, а почасти через Малу Антанту на Сході (див. нижче). Проте згодом акценти помінялись. 1930-і роки стали свідком запеклих французьких воєнних кампаній у Алжирі та Сайґоні, а в самій Франції внаслідок кризи на перший план вийшло робітниче питання. Едуар Даладьє (1884–1970), радикальний соціаліст, що двічі обіймав посаду прем'єр-міністра, створюючи щораз нові урядові коаліції, та скандал через шахрайство Ставіскі (1934 р.) породили велике розчарування. Політична думка поляризувалась, Французька комуністична партія і *Action Française* лаяли одна одну на всі заставки. Увесь стереотип начебто статичної позиції Франції можна пов'язати з ім'ям Андре Мажино, міністра оборони протягом 1929–1932 рр. і конструктора довгої лінії оборонних споруд уздовж східного кордону. Але це буде не зовсім справедливо. Неправда, як згодом звинувачували британці, нібито французька армія не мала охоти воювати; проте за браком будь-яких значних британських сил Францію аж ніяк не тішило завдання сам на сам боротися з Німеччиною, і тому французи обмежились організаційними планами, які перешкоджали швидкому наступові.

Скандинавії в 1930-х роках пощастило тим, що вона лежала поза сферою стратегічних напруг. Швеція була тяжко уражена спадом у світовій торгівлі залізом, проте, маючи соціал-демократичний уряд, організувала найдосконалішу в світі систему соціального забезпечення. [СОЦІАЛІСТИ].

Натомість країни Центрально-Східної Європи спостерігали, як наближається буря. З Гітлером з одного боку і Сталіним — з другого, лідери цих країн мали

всі підстави хвилюватися. Заходи зміцнення безпеки, до яких удавалась Франція в 1920-х роках, мали кілька великих прогалин. Концепцію *cordon sanitaire*, санітарного кордону, тобто низки держав, які стримували б Радянську Росію, втілювано в життя дуже непослідовно. Мала Антанта, до якої ввійшли Чехословаччина, Румунія та Югославія, створивши спільну систему для стримування відроджуваної Угорщини, не поширилась на Польщу — найбільшу країну регіону, — а з 1934 р. її вагу применшила незалежна Балканська Антанта Румунії, Югославії, Греції і Туреччини. Західні держави ніколи не славилися своєю рішучістю. Коли 1920 р. Червона армія напала на Варшаву, вони з власної ініціативи вислали кілька військових місій, проте не допомогли військовою силою. 1934 р., коли маршал Пілсудський у Парижі натякав про необхідність превентивної війни проти нацистської Німеччини, йому ніхто не відповів. Західні великі держави ніколи не могли до ладу вирішити, чи їхня політика в Східній Європі має спиратися на нові держави, скажімо, Польщу, чи на задовільну їхнім смакам постбільшовицьку Росію, яка ніколи не матеріалізувалася. З 1935 р., коли їхній страх перед Гітлером переріс нелюбов до Сталіна, вони вдалися до гієни, щоб приборкати вовка.

У країнах Центрально-Східної Європи міжнародна криза 1930-х років неминуче впливала на внутрішні справи. Комуністичні партії, здебільшого нелегальні, мали, крім Чехословаччини, дуже невелику підтримку серед народу, проте правили за могутній подразник, спонукаючи діяти націоналістичні елементи. Гітлер, коли не підбурював німецькі національні меншини в Польщі, Чехословаччині та Румунії, заохочував решту націоналістичних елементів дорівнятися до нього. Внаслідок таких заохочень утверджувались диктатури, злітали вгору військові бюджети, зростала політична роль офіцерського прошарку, посилювались націоналізм та розмаїті етнічні конфлікти.

Наприклад, у Польщі сусідство Сталіна й Гітлера можна було відчути на кожному кроці. Маршал Пілсудський, що 1932 р. підписав пакт про ненапад із СРСР, а 1934 р. — з Німеччиною, прагнув утвердитись на безсторонніх позиціях, підсумованих у його "доктрині про двох ворогів". Польська комуністична партія, яка в 1918–1920 рр. перешкоджала польській незалежності, набула інтернаціоналістичного і троцькістського забарвлення. Її вигнані за межі країни лідери, переважно євреї, були ліквідовані *en masse* під час сталінських чисток. На іншому краї спектра націонал-демократичний рух дав невдовзі фашистську парость — *"Фалангу"*, яку теж заборонили. Войовничі націоналістичні організації з'явились у середовищі кожної національної меншини. Українська ОУН, розлючена жорстокими пацифікаціями селян, вдавалася до звичайного тероризму. В єврейській громаді швидко розвивався сіонізм, "ревізіоністські" групи, як-от *"Betar"*, виховували завзятих борців, скажімо, Менахема Беґіна та Іцхака Шаміра, що згодом здобували славу деінде. Серед німецької меншини утворилась нацистська п'ята колона. Діяльність усіх цих груп живила полум'я взаємної ненависті. Після смерті Пілсудського (1935 р.) так званий уряд полковників, намагаючись подолати відцентрові тенденції, сформував Табір національної єдності

(Ozon). Проте полковники виявили, що головні опозиційні партії об'єднуються проти них. Генерал Сікорський приєднався до Падеревського у Швейцарії, створивши в Моржі антиурядовий фронт. Пріоритет віддавали запізнілим військовим реформам і, в державному економічному плані, переозброєнню. Міністр закордонних справ полковник Юзеф Бек провадив безсторонню політику, що не подобалася західним державам, які хотіли, щоб він співпрацював із Сталіним. Проте супроти своїх слабших сусідів він бив у націоналістичного бубна. Бек дивився хижими очима на Заольшя (Цешин) — територію за річкою Ольха, яку силоміць захопили чехи 1919 р. На початку 1939 р. він зненацька послав ультиматум Литві, вимагаючи припинити стан неоголошеної війни. Інцидентів, пов'язаних з насильством, було мало, проте загроза насильства витала всюди.

Польська єврейська спільнота — тоді ще найчисленніша в Європі — доживала свої останні роки. Наприкінці 1930-х років дедалі зростала тривога за майбутнє, надто коли з Німеччини покотилися хвилі єврейських утікачів і вигнанців. У сфері освіти, в муніципальних законах, при працевлаштуванні з'являлось дедалі більше причіпок до євреїв, хоч усе те було дріб'язком супроти несамовитості нацистів. У кожного, хто бачив картини і документи тих років, створюється враження кипучого, розмаїтого життя єврейської громади. Єврейські *кагали* мали повну автономію, єврейські партії різних відтінків користувалися повною свободою дій. Були єврейські кінозірки, єврейські боксери-чемпіони, єврейки — члени парламенту, єврейські мільйонери. Сказати, як інколи кажуть, мовляв, польське єврейство було "на краю прірви", було б досить слушно, але це означає читати історію навпаки[48].

Слава Чехословаччини як демократичної країни була набагато більшою за кордоном, ніж серед німецької, словацької, угорської, польської та української національних меншин цієї країни. Як виняток у тому регіоні, Чехословаччина досягла високого рівня індустріалізації, мала справжній комуністичний рух і шукала в Росії моральної підтримки. Протягом довгого президентства видатного політичного діяча Т. Ґ. Масарика, що пішов у відставку 1935 р., країна зберігала свою єдність.

"Королівство сербів, хорватів і словенців" змінило свою назву на Королівство Югославія 1929 р. Ця держава не мала ні спільної історії, ні спільної мови, ні спільної релігії. Вона виникла з ініціативи словенців та хорватів Австро-Угорщини, що спонукали сербський істеблішмент приєднати їх, а потім почали нарікати на сербське панування. Сербська монархія та армія відігравали головну роль, надто після утвердження 1929 р. унітарної королівської диктатури. В католицькій Хорватії народна партія Степана Радича відігравала провідну роль у місцевих справах, що було неможливим за угорського панування, проте в Белграді на її голос не зважали. Словенія спокійно процвітала під владою свого лідера отця Корошеця, що перший скликав Югославську національну раду. Македонія стиха кипіла. Атмосфера насильства посилилась після вбивства Радича (1928 р.), а потім короля Олександра (1934 р.). Демократична сербська опозиція почала об'єднуватись із хорватами. Та часу було мало. "Юго-

славія — це необхідність, — писав один спостерігач, — а не заздалегіль визначена гармонія"[49] (див. додаток III, с. 1367). [САРАЄВО].

САРАЄВО

"КОЛИ в Сараєві вам не спиться, можна почути голоси сараєвської ночі. Поважно і впевнено бамкають дзиґарі католицького собору: друга година ночі. Минає трохи більше хвилини, — як бути точним, сімдесят п'ять секунд, — і лише тоді куранти православної церкви теж видзвонюють другу годину. За мить дзиґарі на мінареті мечеті Бея хрипким далеким дзвоном пробамкали одинадцять разів, відзначаючи якийсь химерний турецький час. Євреї не мають дзиґарів, бо Господь знає, коли прийде їхня пора... Отже, поділ не спить, а й далі відокремлює сплячі народи, що прокидаються, тішаться, сумують, бенкетують і постять за чотирма різними календарями...

Боснія — країна ненависті й страху. А найфатальніше те, що кожен боснієць не усвідомлює ненависті, яка причаїлась у його серці, сахається від її аналізу — і ненавидить кожного, хто намагається проаналізувати її. В Боснії більше ніж в інших, великих і просторих країнах людей, ладних у нападі неусвідомленої ненависті вбивати і самому накласти головою... Ця ненависть діє як незалежна сила і, мов рак, пожирає все навколо себе.

Але можна й сказати, хоча контраст видається дивним, що небагато є країн, де така тверда віра, так багато ніжності, така вірність і така несхитна побожність. Проте в потаємних глибинах чаяться цілі урагани згніченої ненависті, що дозріває і чекає своєї години. Зв'язок між любов'ю і ненавистю десь такий самий, як між високими горами і невидними геологічними нашаруваннями під ними. Людина приречена жити на глибинних верствах вибухової ненависті, яка вряди-годи спалахує від самих іскор її любові.

У таких країнах, як Боснія, сама чеснота часто промовляє і діє через ненависть. Ті, хто любить і вірить, відчувають смертельну ненависть до тих, хто не любить і не вірить або вірить і любить по-іншому. (Найбільше страшних і лиховісних облич можна побачити в місцях поклоніння — монастирях і дервішських теке).

З кожної нагоди вам казатимуть: "ЛЮБІТЬ СВОГО БЛИЖНЬОГО, ДАРМА ЩО В НЬОГО ІНША РЕЛІГІЯ: АДЖЕ ВІДЗНАКА РАБА — НЕ ХРЕСТ; ПОВАЖАЙТЕ ЗВИЧАЇ ІНШИХ ЛЮДЕЙ І ПИШАЙТЕСЯ ВЛАСНИМИ". Але в таких словах з бозна-колишніх часів криється доволі нещирої гречності. Під прикриттям цих принципів, можливо, тільки дрімають давні інстинкти й Каїнові плани. І вони житимуть доти, аж доки зміняться геть усі основи матеріального й духовного життя. Але коли настане цей час і хто спроможеться запровадити зміни?

В одному з оповідань Мопасана є суто діонісійський опис весни, який закінчується думкою, що в такі дні на кожному розі слід виставляти засторогу: "ГРОМАДЯНИ! ЦЕ ВЕСНА — СТЕРЕЖІТЬСЯ КОХАННЯ!"

Мабуть, і в Боснії слід застерігати людей..."[1]

Ці абзаци взято з книжки, класифікованої як твір красного письменства, тобто вигадка. Вони відтворюють уявні роздуми еміґранта, що покинув Боснію 1920 р. Їх написав 1946 р. Іво Андрич (1892–1975), що народився в Травнику, вчився в Заґребі, Відні та Кракові, був свого часу в'язнем Габсбурзької монархії, дипломатом довоєнної Югославії і став нобелівським лауреатом.

Невже це справді тільки вигадка? "Чимала частка [творчості Андрича] пов'язана з Боснією, — пояснював його видавець, — і дуже залежна від тамтешніх обставин. Його

оповідання занурені в специфічний географо-історичний контекст"[2]. Іншими словами, ті оповідання великою мірою аж ніяк *не* вигадка. Андрич зображує психологічний краєвид боснійського суспільства з тією самою точністю, з якою повідомляє про звуки сараєвської ночі. Такі описи можна трактувати як неоцінені історичні документи.

Тоді ж таки — 1946 р. — в Сараєві в системі UNRRA (UN Relief and Rehabilitation Administration, Управління допомоги і відновлення при ООН) працювала досвідчена працівниця служби соціального забезпечення, що висловила протилежну думку. "Тільки в спільній роботі ці люди зможуть подолати свою ненависть, — писала вона. — Тепер якраз добра пора. Кожен, хто молодий, мислить правильно... Сьогодні нам уже байдуже, хто то — мусульманин, католик чи православний. Тепер запанували братерство і єдність".

На Середземномор'ї головні ударні хвилі породжувала фашистська Італія. Муссоліні, що в давньому римському стилі полюбляв говорити про *"Mare Nostro"*, наше море, надумав перетворити Італію на регіональну наддержаву. Усунувши активну опозицію, яка покинула парламент після вбивства депутата-соціаліста, він мав вільні руки. Його бажання виконував поступливий король і добре налагоджений апарат "корпоративної держави". В 1930-х роках Муссоліні дивився вже набагато далі: послав італійські війська до Абісінії, Іспанії, а в березні 1939 р. до Албанії. Ліга націй радила вдатись до санкцій, британці й французи погрожували репресаліями, але насправді нічого не зроблено. Муссоліні тішило цькувати Австрію через Південний Тіроль. До "Сталевого пакту" 22 травня 1939 р. і подальшої осі Рим—Берлін він полюбляв хизуватися своєю незалежністю від Німеччини.

Громадянська незгода назрівала в Іспанії принаймні двадцять років. Іспанцям не пощастило ще й тому, що громадянська війна почалася саме тоді, коли протистояння комуністів і фашистів сягнуло кульмінації в усій Європі. Через те військове повстання 1936 р. привернуло увагу і Гітлера, і Сталіна. Іспанія перетворилась на лабораторію найбрутальніших у Європі політичних методів. Три роки агонії скінчилися гучною поразкою демократії. Громадянський конфлікт в Іспанії мав глибинні причини: нестабільність попереднього історичного розвитку, поляризованість суспільства, невирішеність земельного питання. Понад половина всіх земель належала ледве чи 1% населення. Маса селян жила з крихітних клаптиків землі або на платню, що давала змогу жити тільки надголодь. Нечисленний робітничий клас зазнав тяжкого удару під час кризи. Римо-католицька церква, де правила ультрареакційна ієрархія, брала активну участь в економічному житті — як найбільший землевласник і розпорядник багатьох підприємств: від *Banco Espíritu Santo*, Банку Святого Духа, до мадридських трамваїв. Армія, де співвідношення кількості офіцерів до числа солдатів було незмірно високе, правила за бастіон папістських і монархічних почувань. Це все становило вкупі напрочуд гнітючу й непіддатливу соціальну фортецю, що складалася зі священиків, поміщиків та офіцерів і, звичайно, пе-

решкоджала будь-яким реформам, які зачіпали їхні інтереси. Соціальні протести були відчайдушні, злі й антиклерикальні. Анархісти мали велику популярність і серед селян на півдні, і серед робітничих спілок у Барселоні. Існували сепаратистські рухи — в Каталонії, Країні Басків і певною мірою в Галісії. В Мароко, де затяжна війна з рифами скінчилася 1927 р., самовладно панувала армія. 1931 р. останній крен політичної гойдалки призвів до падіння військового диктатора генерала Прімо де Рібери, зречення короля Альфонса і проголошення Другої республіки.

П'ять років конституційного врядування (1931–1936) обернули хаос на відкриту боротьбу. 1931 р. з країни вигнано примаса церкви архієпископа Толедського за його проповіді проти республіки. 1932 р. генерали здійснили невдалу спробу *pronunciamiento*, перевороту. 1933 р. землевласники півдня країни воліли радше не пускати селян на землю, ніж погоджуватись на реформи. Закони, що запроваджували державне шкільництво, розлучення та відокремлення церкви від держави, годі було втілити в життя. Аграрну реформу згорнули, а конфісковану землю повернули її колишнім власникам. 1934 р. рішучий страйк шахтарів Астурії вирос у сепаратистське повстання, яке пощастило придушити тільки великою кров'ю. На виборах у лютому 1936 р. виграв лівий *Frente Popular* (Народний фронт), що об'єднував республіканців, соціалістів, каталонців і комуністів. Але на той час центральний уряд уже втрачав контроль. Непокірні селяни займали великі маєтки. Робітники організовували загальні страйки один за одним. Каталонці вимагали незалежності. Зростало число політичних убивств та підпалів церков. "Ми присутні тепер, — сказав католик прем'єр-міністр, що йшов у відставку, — на похороні демократії". Країна ставала некерованою.

18 липня 1936 р. генерали збунтувались удруге. Генерал Франсиско Франко (1892–1975) прибув до Тетуана зі своєї частини на Канарських островах і видав маніфест. Іспанію треба рятувати від червоної революції; Північноафриканська армія не вагатиметься використати свої мавританські війська. "Хрестовий похід проти марксизму, — як висловився один прихильник республіки, — мали здійснити маври проти католиків"[50].

На початку громадянської війни політичний спектр Іспанії був надзвичайно широкий і складний. У кортесах Народний фронт протистояв правій коаліції — *Acción Popular* (Народній дії). Всередині правого крила фашистська *Falange Española* (Іспанська фаланга), яку недавно заснував на нацистський взір син генерала Прімо де Рібери, була молодшим партнером. У лівій коаліції Комуністична партія на чолі з Ларго Кабальєро мала всього 16 з 277 місць, які належали Фронту, тоді як соціалісти мали 89, а ліві республіканці Мігеля Асаньї — 84 місця. Проте корчі громадянської війни неминуче сприяли успіхові двох найрадикальніших і найприхильніших до насильства крайніх партій. *Фаланзі* судилося стати головним політичним знаряддям армії, а комуністам — опинитись на чолі оточеної республіки. Франко казав і, мабуть, вірив у свої слова, що він бореться, аби запобігти більшовизмові. Його гаслом було:

"Fe ciega en la victoria", "Сліпа віра в перемогу". Те, що комуністична загроза була значно перебільшена, не мало жодного значення, важило тільки те, що багато іспанців вірили в неї.

Політичний та географічний спектр підтримки був дуже розмаїтий. Коли провід армії Франко проголосив у Мароко повстання, він повстав проти уряду Іспанської республіки в Мадриді, його на той час очолював Асанья. Армія могла покладатись на залоги в кожному великому місті Іспанії, на озброєні загони *Фаланги*, а в деяких регіонах — на ультракатолицькі формування (*requetes*, рекете), що залишилися з карлістської доби. А загалом вони могли розраховувати на політичну підтримку католицької ієрархії і великих землевласників, а також усіх тих, хто вважав за потрібне відновити закон і порядок. Із самого початку армія мала військову підтримку з Португалії, нацистської Німеччини і фашистської Італії. Португалія запропонувала безпечні бази. Військові літаки німецького легіону "Кондор" забезпечили перевагу в повітрі. На початку 1937 р. італійські війська окупували Балеарські острови та південне узбережжя поблизу Малаги.

Натомість уряд мав дуже мало власних професійних військ. Згодом він вимуштрував регулярні війська, але мусив великою мірою покладатись на озброєну міліцію різних лівих угруповань — соціалістичної ІСРП, анархістської FAI (*Federación Anarquista Iberica*, Іспанської федерації анархістів), марксистської, проте антисталіністської POUM (*Partido Obrero Unificada Marxista*, Об'єднаної робітничої марксистської партії), очолюваних комуністами CNT (*Confederación Nacional del Trabajo de España*, Національної конфедерації праці Іспанії) та UGT (Unión General del Trabajadores, Загального союзу робітників). А загалом уряд міг розраховувати на політичну підтримку селян, міських робітників, антиклерикалів і всіх тих, хто віддавав перевагу конституційному врядуванню. З самого початку надходила допомога з-за кордону: танки, літаки, амуніція, військові радники з СРСР, а в складі інтернаціональних бригад — десь 50 000 іноземних волонтерів. На пізніших етапах війни — в 1938–1939 рр. — можна було б сказати, що страхіття, намальоване фашистською пропаґандою, матеріалізувалося. За доктора Негріна уряд опинився в руках затятих комуністів, а його служба безпеки — військова розвідка (SIM) — під прямим контролем радянського ГПУ. Золото Іспанської республіки, перевезене на зберігання до Одеси, ніколи не повернулось на батьківщину. [**"¡ADELANTE!"**].

"¡ADELANTE!"

У ВЕРЕСНІ 1936 р. шеф комінтернівської пропаґанди в Західній Європі порадив Москві сформувати кілька інтернаціональних бригад для боротьби за Іспанську республіку. Ця ідея зародилась у французького комуніста Моріса Тореза, що добре пам'ятав Інтернаціональний легіон Червоної армії, який брав участь у громадянській війні в Росії[1].

Отже, з самого початку бригади, дарма що офіційно стверджувано, нібито вони складалися з людей, які доброхіть зголосилися воювати за республіку, перебували

під повним контролем комуністичного руху. Вони не підпорядковувались командуванню регулярної іспанської республіканської армії, а весь їхній старший військово-політичний штат складався з комуністичних висуванців; радянські агенти мали право відхиляти кожного рекрута. Гасла бригади мали такі: "Іспанія — могила європейського фашизму", *"No pasarán!"* ("Вони не пройдуть!") та *"¡Adelante!"* ("Вперед!").

Головне вербувальне бюро в Парижі очолював Йосип Броз, або ж Тіто, майбутній диктатор Югославії. Він організував "підпільну залізницю", використовуючи фальшиві паспорти, щоб посилати рекрутів до іспанського кордону, а звідти до головної бази бригад у Альбасете в горах Ла-Манчі.

У Європі часів великої кризи було досить незайнятих людей для набору бригад — безробітних робітників, утікачів із фашистських держав, бунтівних інтелігентів. Із 50 000 чоловік, що служили в бригадах, найчисленніші контингенти забезпечували французька *Confédération Générale du Travail* (Загальна конфедерація праці), польська гірнича організація в Бельгії та французькому департаменті Норд і ліві вигнанці з Німеччини. 80% членів бригад були робітниками. Було ще й ядро іноземних волонтерів, яким уже доводилось воювати. До нього належали німецька, італійська, французька і британська "колони" (див. додаток III, с 1373). Серед бригадних командирів були Карло Росселлі, соціаліст, що втік із фашистської в'язниці в Італії, та Ганс Баймлер, німецький втікач із Дахау.

Рекрути з інтеліґенції, дарма що нечисленні, були голосисті. Вони відгукнулися на заклик, часто навіть не усвідомлюючи можливих наслідків:

> Почули заклик на рибальських островах,
> На сонних рівнинах, в далеких степах,
> У нетрях розбещених міст. Хто чув,
> Той чайкою летів, за вітром радісно полинув[2].

Військовий провід бригад не мав воєнного досвіду. Головнокомандувач Андре Марті, каталонський моряк з Перпіньяна, 1919 р. очолював бунт на французькому флоті, що стояв під Одесою. Головний військовий радник, полковник Кароль Сверчевський, або ж Вальтер, був польським офіцером з радянської служби безпеки і професором Військової академії в Москві. Генеральний інспектор Луїджі Лонґо і головний комісар Джузеппе ді Вітторіо були італійські комуністи. Єдиним командиром, що справді мав воєнний талант, був Лазар Штерн, або ж генерал Клебер, австрійський єврей з Буковини, що як військовополонений перейшов у Росії до більшовиків. Його, як і багато інших інтернаціоналістів, після повернення до Росії розстріляли за наказом Сталіна.

У сміливості членів інтернаціональних бригад годі сумніватись. Вони жили за жахливих умов під гнітом лютої дисципліни; за найменший переступ винного страчували. Воювали інтербригадники відчайдушно. Наприклад, під час облоги Мадрида в листопаді 1936 р. британський батальйон утратив третину свого складу. В битві на річці Харама цей самий підрозділ утратив 375 чоловік із 600 бійців[3]. А найприкріше те, що бригадами скористались для придушення брутальною силою колишніх соціалістичних та анархічних спільників комуністів.

Наприкінці 1937 р. Кремль вирішив вивести бригади. Виїхало близько 12 000 чоловік, залишилося 6000 німців, яким не було куди їхати. Прощальний парад відбувся в Барселоні 15 листопада під портретами Неґріна, Асаньї і Сталіна, до бійців промовляла Пасіонарія:

"Ви історія... Ви леґенда... Ми не забудемо вас. А коли оливкове дерево миру знову вкриється листом, змішавши його з лаврами переможної Іспанської республіки... повертайтеся!"[4]

Завдяки пізнішим подіям, коли західні держави далі боролися з фашизмом, доля інтернаціональних бригад в Іспанії стала темою багатьох прихильних публікацій. А фактично, набагато більше іноземців воювали на боці Франко. Серед них були фашистські реґулярні частини, якісь волонтери-ідеалісти і, як у випадку з ірландською бригадою генерала О'Дюфі, явні авантурники. Аби побачити всю картину, треба порівняти кількість рекрутів, яких набрали комуністи в 1936–1937 рр., з кількістю тих людей, яких привабили фашисти як в Іспанії, так і під час другої світової війни. [**LETTLAND**].

Боротьба була довга, часто дуже заплутана і складалася з окремих епізодів (див. додаток III, с. 1372). Запеклі й хаотичні місцеві сутички були куди звичайнішим явищем, ніж затяжні кампанії або докладно сплановані воєнні операції. За лінією фронту обидві сторони вирізали військовополонених та цивільних. Стратегічна ситуація була непростою. Після перших боїв, коли військові залоги в Мадриді та Барселоні були впокорені гарматними набоями, уряд утримував більшу частину території, крім північного заходу (Ла-Коруньї) і крайнього півдня (Севільї). Проте армія, розташувавши свої позиції вздовж португальського кордону і захопивши Толедо, фортецю в центрі країни, мала змогу поступово оточувати урядові фортеці на північному узбережжі і в коридорі, що пов'язував Мадрид із Барселоною. Армійська хунта розмістилась у Бурґосі, її штаб-квартира була в Саламанці, уряд перебрався до Валенсії. До видатних подій громадянської війни належали облога Ов'єдо, яку цілий рік провадили націоналісти, німецьке бомбардування Ґерніки в квітні 1937 р., відчайдушні змагання за контроль над Ебро та фортецею Теруель 1938 р., а 1939 р. прикінцева облога спершу Барселони (січень), а потім Мадрида (березень). У Барселоні, "найдикішому місті Європи"[5], де каталонці та анархісти опирались будь-якому іспанському урядові, чи то червоному, чи то білому, трагедія скінчилася жахливою різаниною: переможені комуністи напали на своїх колишніх союзників — соціалістів і анархістів. У Мадриді, де рештки Ради оборони Національного фронту зрештою відмежувались від комуністів, війна скінчилася тріумфальним вступом бунтівників 29 березня. На параді перемоги Франко нарешті переконано міг проказати свої гасла: *"Hay orden en el país"* ("У країні порядок"); *"España, una, grande, libre"* ("Іспанія єдина, велика і вільна"). Республіканські лідери втекли за кордон. Тисячі втікачів полилися потоком через Піренеї[51]. Іспанія на сорок років опинилась у цупких фашистських руках. [**ФАРАОН**].

ФАРАОН

МАВЗОЛЕЙ генерала Франко в Куель де Морос, у Долині Полеглих, поблизу Мадрида почали будувати 1939 р. після його перемоги. Він складався з грандіозної підземної базиліки, більшої за неф собору Св. Петра в Римі, до якої можна потрапити через пробитий у граніті тунель; базиліка містилася поряд з могилами полеглих у громадянській війні. На поверхні землі над мавзолеєм височить "найбільший коли-небудь споруджений християнський символ" — кам'яний хрест заввишки 150 метрів і вагою 18 740 тонн[1]. Мавзолей споруджено рабською працею колишніх військовополонених, таврованих літерою Т — *trabajador*, робітник; вони працювали двадцять років — і на будівництві, і в кар'єрі; крім того, ходили на примусові церковні служби до недалекого Ескоріалу. Офіційно на роботу їх наймало "Управління спокутування провин через працю" — назва дуже скидається на нацистські гасла. Кажуть, один нацистський офіцер, побувавши 1940 р. на будівництві, зауважив: "Що той Франко про себе думає, — він що, новий фараон?"

Перемогу Франко над "іспанським народом", як казали його супротивники, часто приписували кращому озброєнню та іноземній допомозі. Але правда не така проста і не така солодка. "Іспанський народ" не був геть увесь на одному боці, так само й не всі "антидемократичні сили" Іспанії виступили проти нього. Важко сказати, що заподіяло республіці більшої шкоди — націоналістичні вороги чи прихильники тоталітаризму в її власних лавах. Франко зміг об'єднати своїх прибічників, прихильники республіки не змогли організувати об'єднаного й ефективного демократичного фронту.

Для Іспанії громадянська війна стала трагічною наукою про наслідки братовбивчої ненависті. Кількість забитих, за різними оцінками, сягає від 400 000 до одного мільйона[52]. Для Європи то було ще одне наочне знайомство з механізмом, як дисциплінована меншина може здобути контроль над країною, яка дозволяє їй сформуватись. Отже, оскільки західні симпатії, безперечно, були на боці переможеної республіки, громадянська війна в Іспанії значно посилила страх перед загальною фашистською загрозою. Але внаслідок тих самих причин вона зменшила страх перед "червоним страховиськом". Завдяки небажаному успіхові Франко західні демократії перейнялись антифашистськими настроями, що надовго визначатимуть їхні пріоритети. Франко зміцнив рішучість Заходу протистати Гітлерові й Муссоліні та ослабив його відразу до Сталіна. Після березня 1939 р. будь-якому західному політикові важко було доводити, що комунізм — така сама страшна загроза, як і фашизм.

Хоч як іронічно, але перемога Франко сталася надто пізно, щоб зупинити загальний плин подій. Якби фашизм переміг в Іспанії 1937 чи 1938 р., Захід, зрозуміла річ, вчасно зреагував би на небезпеку і задушив би Гітлера в зародку. Ясно, що й усієї сумної історії втихомирення пощастило б уникнути. Хай там як, але впродовж трьох років, поки в Іспанії тривала громадянська війна, диктатори набирали сили, а шанси побудови колективної безпеки були змарновані.

Колективна безпека становила одну з кількох невдалих блискучих ідей західних держав, надто британців, що в минулому були майстрами знаходити когось, хто б воював за них. Дискусії почалися 1933 р., коли Гітлер вивів Німеччину з Ліги націй. Давніше, оскільки Радянський Союз не нападав безпосередньо на Захід, західні країни не дуже й тривожились. Проте перспектива побачити, що нацистська Німеччина порядкує як їй заманеться в Центральній Європі, зробила небезпеку набагато відчутнішою. Для Лондона і Парижа очевидний вихід із ситуації полягав у відродженні стратегічного трикутника першої світової війни й перетворенні Радянського Союзу на противагу Німеччині. То була стратегія, на яку, скажімо, британці покладали свої надії ще з 1917 р. Звичайно, коли західні політики піддалися лиховісному радянському комунізмові, треба було дати народові якесь пояснення, проте дипломатам аж ніяк не бракувало винахідливості пояснити, що радянський режим тепер вступає в конструктивну фазу або що Сталін більший демократ, ніж Ленін чи Троцький. Отже, посеред найстрахітливішої за всю європейську історію кампанії масових убивств Сталінові надано респектабельності, а СРСР прийнято в лоно миролюбних держав. Представник Гітлера вийшов з Ліги націй 14 жовтня 1933 р., представник Сталіна Максим Литвинов увійшов 18 вересня 1934 р.

З погляду Сталіна, *rapprochement* із Заходом давало йому кілька переваг. Воно сприяло торгівлі, а разом з нею — імпортові технологій. Зближення поліпшувало образ СРСР, а нацисти мали живитися непевними здогадами. Вірні Москві закордонні комуністичні партії здобували шанс дістати визнання і, ввійшовши до національних фронтів — як у Іспанії, — проникати в демократичні парламенти та об'єднання. І тут знов-таки поставала проблема відносин з громадськістю, оскільки сталіністи мали звичай обзивати демократичних політиків усілякими прізвиськами — від "буржуазних експлуататорів" до "лакеїв міжнародного імперіалізму". Проте зближення аж ніяк не означало, що Сталін відмовиться від своїх потаємних зв'язків з Берліном або не надумає зрештою укласти угоду з Гітлером. Поки що Сталін міг тримати перед собою відкритими всі варіанти.

У наступні роки нацисти відповідали на незграбні дії західних держав кепсько прихованою зневагою. Кожен нацистський крок провіщав крах усієї версальської системи. В липні 1934 р. нацисти майже здійснили переворот в Австрії, вбивши канцлера доктора Енгельберта Дольфуса, чий Вітчизняний фронт побудував однопартійну, проте антинацистську державу. 1935 р. нацисти відсвяткували повернення Саару за результатами передбаченого мирним договором плебісциту, а потім притьмом запровадили загальний військовий обов'язок, відновили *Luftwaffe*, військово-повітряні сили, й відмовились від пунктів про роззброєння. В березні 1936 р. вони відкрито зневажили мирний договір, знов окупувавши демілітаризовану зону Рейнланд. 1937 р. нацисти вийшли з підтримуваного англійцями Комітету невтручання, який намагався не допустити іноземних військ до Іспанії, і підписали з Італією Антикомінтернівський пакт. У березні 1938 р. Гітлер здійснив *Anschluss*, "возз'єднання", з Австрією, проголосивши створення Великої Німецької імперії, і тріумфально вступив до Відня (див. додаток III, с. 1371).

Протягом усього того періоду Гітлер нахвалявся німецьким переозброєнням і перебільшував його масштаби. Він мовчав про те, що вже наказав своєму штабові готуватися до війни. [ГОСБАХ]. Це, проте, не означало, ніби він підготував розклад усіх дальших подій, навпаки: головний конфлікт, до якого готувалися німецькі промисловці та генерали, був передбачений не раніше 1942 р. А тим часом Гітлер мав удаватись до тактики брехні й погроз, яка дістала влучну назву політики "мирної агресії". Він відчував, що може здобути бажане або без війни, або, в крайньому разі, завдяки локальному конфліктові. Задля цього навесні 1938 р. він став розпускати чутки про нестерпні утиски німців у Судетській області в Чехословаччині. Під ту пору лідери західних держав не могли вже не бачити, що нацистська Німеччина схильна до експансії і що система колективної безпеки не дає конкретних результатів. Тож, за ініціативою нового британського прем'єр-міністра Невіла Чемберлена, вони заходились утихомирювати Гітлера. Чемберлен ясно усвідомлював, що нова війна у Європі підірве непевне економічне відродження Британії та її імперські позиції в заокеанських володіннях.

Утихомирення, попри його пізнішу славу, не конче було політикою мерзенної капітуляції. Воно містило елементи як реалізму, так і великодушності і, звісно, в тій формі, яка сприяла переговорам з Німеччиною, відкидало цинізм, характерний для давнішої франко-британської угоди щодо Італії. Чемберлен добре знав, що грудневий пакт Гора—Лаваля 1935 р., який просто пропонував змиритися з нападом Італії на Абісінію, не мав схвалення ні в Лондоні, ні в Парижі і став причиною падіння обох його авторів. Ба більше, через двадцять років після першої світової війни ліберальна громадська думка здебільшого визнавала, що нарікання Німеччини на долю німецьких меншин у Східній Європі заслуговують обговорення. Крім того, чимало людей погоджувались із планом Макдоналда 1933 р.; за цим планом, на зміну невизначено довгому домінуванню союзників у Європі мала прийти рівновага озброєнь. Генерали радили, що є тільки два способи ефективного втручання союзників, які дадуть змогу запобігти можливій німецькій агресії на Схід. Проте співпраця зі сталінською Червоною армією була пов'язана з ризиком, а прямий виступ проти Німеччини на Заході можна було здійснити, тільки почавши повномасштабну війну, якої так ревно намагались уникнути. А загалом для Чемберлена аж ніяк не було ганьбою їхати до "пана Гітлера" в Німеччину і шукати розв'язку судетського питання. Біда не в самих переговорах, а в майстерності та пріоритетах переговорних сторін. Чемберлен прийшов мов ягня до лев'ячого лігва, на жаль, нічого не знаючи про "далеку країну", чию долю треба було вирішувати. До того ж не слід гадати, ніби історія втихомирення обмежувалась політикою західних держав щодо Гітлера. Адже вона мала ще розлогіший розділ (щоправда, трохи згодом) відносин західних держав зі Сталіним. Демократичні уряди, що нехтують моральні принципи, ведуть переговори з диктаторами собі на згубу[53].

ГОСБАХ

5 ЛИСТОПАДА 1937 р. у другій половині дня з 4 години 15 хвилин до половини дев'ятої в райхсканцелярії у Берліні відбувалася конференція, на якій була присутня група провідних німецьких достойників, зокрема Ґерінґ, Нойрат та Редер, і Гітлер звернувся до них, розводячись про "можливості розвитку нашої позиції в царині зовнішньої політики". Цю промову, мелодраматично заявив фюрер, у разі моєї смерті слід вважати за мій останній заповіт. Зміст цієї промови став відомий з меморандуму Госбаха, чоловіка, що вів протокол:

"Мета німецької політики — зберегти в безпеці *Volksmasse*, расову спільноту, і збільшити її. Це питання простору... Німецькій політиці треба зважати на двох сповнених ненависті ворогів — Британію і Францію, бо німецький колос для них — як та скалка.

Проблему Німеччини можна розв'язати тільки силою, а такий спосіб завжди пов'язаний із ризиком... Тут іще зостаються питання "коли?" і "як?". Отже, за таких обставин можуть бути три різні випадки:

Випадок 1. Період 1943–1945 рр. З нашого погляду, після цієї дати можна сподіватися змін тільки на гірше... Якщо фюрер ще житиме, його несхитна рішучість вимагає розв'язати проблему Німеччини протягом 1943–1945 рр., не пізніше.

Випадок 2. Якщо внутрішня боротьба у Франції... цілком поглине Францію, тоді настане пора діяти проти чехів.

Випадок 3. Якщо під час війни з іншою державою становище Франції буде таким непевним, що вона не матиме змоги виступити проти Німеччини... наша перша мета, якщо ми втягнемось у війну, — повалити Чехословаччину і Австрію одночасно...

Польща — з Росією в тилу — не матиме охоти втручатись...

Військове втручання Росії — з огляду на позицію Японії — більш ніж сумнівне...

Слід припускати, що Британія, воюючи з Італією, вирішить не виступати проти Німеччини..."[1]

Меморандум Госбаха містить більше, ніж будь-який інший документ, суперечностей про початок другої світової війни. Ним оперували союзницькі обвинувачі на Нюрнберзькому процесі і використали його для звинувачення Ґерінґа та інших в участі в плануванні війни 1939–1945 рр. Проте значення меморандуму набагато зменшилось, коли один британський історик довів, що меморандум не підтверджує аргументів обвинувачів союзних держав на Нюрнберзькому процесі. Навпаки, він показує, що в листопаді 1937 р. нацисти не мали конкретних планів війни і що сам Гітлер не мав чіткої думки про розвиток ситуації. Документ засвідчував, що фюрер дуже туманно розводився про можливість украй обмеженої війни десь до 1943–1945 рр.:

"Гітлерові пояснення — здебільшого просто марення. Він не розкрив своїх найпотаємніших думок... Меморандум сповіщає нам те, що ми вже знали: Гітлер (як і будь-який інший німецький державний діяч) намірявся зробити Німеччину панівною державою Європи. Документ ще показує нам, як, на думку Гітлера, Німеччина могла досягнути величі. Його роздуми хибно витлумачено. Вони навряд чи бодай трохи пов'язані зі справжнім початком війни 1939 р. Підкажчик на перегонах, що досягне такого ступеня точності, як Гітлер, не допоможе своїм клієнтам..."[2]

Аналіз А. Дж. П. Тейлора тим дивніший, що походить від історика, відомого своєю германофобією.

Роздратовані критики напалися на Тейлорову начебто зневагу до "історичного контексту" й динамізму нацистського експансіонізму. В середині грудня 1937 р., наполягали вони, німецька армія отримала нові директиви, в них ішлося про воєнну аґресію проти Австрії та Чехословаччини. Цю заміну вони вважали за обґрунтування своєї інтерпретації меморандуму, а конференцію — за "точку, де експансія третього райху вийшла з латентної форми і стала явною"[3]. Вони не спромоглися помітити, що німецька воєнна аґресія проти Австрії та Чехословаччини матеріалізувалась не більшою мірою, ніж будь-який інший з хибних фюрерових сценаріїв.

Фактично, за те, що Тейлор відкинув "майже загальновизнаний погляд, що Гітлер планував другу світову війну", вченого хибно звинуватили в намаганнях виправдати Гітлера. А Тейлор лише блискуче продемонстрував дивне поєднання у фюреровій вдачі загальної аґресивності й неспроможності сформулювати послідовні воєнні плани.

Коли після другої світової війни минуло майже тридцять років, однією з разючих особливостей дискусій про її початок і далі був брак будь-яких згадок про Сталіна або про динамічну взаємодію німецької і радянської політик. Усі учасники, зокрема й Тейлор, обмежувались дискусіями про наміри Німеччини, ніхто не вважав за потрібне обговорити наміри СРСР. Історики просто наткнулися на замкнені двері радянських архівів. Якщо існує якийсь радянський відповідник меморандуму Госбаха, то він ще ніколи не бачив денного світла. Нема жодного способу дізнатися, чи міркував Сталін про війну отак, як Гітлер. Тож, з огляду на брак документальних свідчень про наміри Сталіна, більшість коментаторів воліють удавати, ніби тут нема що обговорювати.

Отже, давня традиція писання історичних документів породила дві протилежні крайності. Одна полягає, так би мовити, в наслідках: якщо не можна вивчити жодного документа, тоді нічого й не трапилось. Інший крайній погляд, добре сформульований у "законі Тейлора", як назвали його Тейлорові критики, зводиться до твердження, що документи нічого не означають. Обидві крайності однаково згубні.

Мюнхенська криза, як її згодом почали називати, сталась у вересні 1938 р. — за умов, які висунув Гітлер і які по-справжньому ніхто не оскаржив. Ішлося про зазіхання Німеччини на союзницю Франції — Чехословаччину. Проте Франція стояла десь позаду, а чехословацький уряд не допустили до головних переговорів; ні в кого навіть не виникало думки підтримати Чехословаччину. Переговори начебто мали визначити межу німецької експансії на Схід, проте відбувались без участі двох найзацікавленіших сторін — Польщі та СРСР. Переговори, здається, мали показати Гітлерові, на який ризик він іде, проте представники Заходу не виклали на стіл своїх найсильніших карт. Як слушно припускав Гітлер, ніхто не сприймав поважно найобурливіших аспектів його тверджень. Саме це, а на додачу ще й безмежна Чемберленова довірливість визначили результат переговорів. "Попри печать суворості та безжальності на його обличчі, — розважав Чемберлен про Гітлера, — в мене склалося враження, що на цього чоловіка можна покластися"[54].

Чемберлен тричі їздив до Німеччини. 15 вересня в Берхтесґадені він почув від Гітлера вимогу передати Німеччині Судети — вочевидь, "останню вимогу фюрера". Чемберлен пообіцяв вивчити її. В Ґодесберґу 23 числа він дізнався про несподіваний ультиматум щодо евакуації та анексії Судетської області протягом п'яти днів. Цей ультиматум відкинули і британський кабінет, і решта зацікавлених сторін. Франція і Німеччина почали мобілізацію. В Мюнхені 29—30 вересня Чемберлен востаннє зустрівся з фюрером — у товаристві Даладьє та Муссоліні, що подав ідею про таку зустріч. Чемберлен подав Гітлерові меморандум, у якому погоджувався з вимогами (неприйнятного) ґодесберзького ультиматуму. Потім із допомогою своїх видатних колеґ передав ультиматум чехам, які чекали в сусідній кімнаті, переконуючи їх доброхіть прийняти неприйнятне або ж розплачуватися за наслідки. Його останнім внеском стали запевнення в союзницьких ґарантіях цілості обчикриженої Чехословацької держави, позбавленої чудових прикордонних оборонних споруд, і складання проекту декларації про англо-німецьку дружбу.Чемберлен вийшов з літака, вимахуючи папірцем, який, за його словами, забезпечив "мир нашій добі". Його слова були продиктовані тим самим духом, що тієї ж пори спонукав британське Міністерство закордонних справ порадити англійській футбольній команді дати нацистський салют перед початком матчу з Німеччиною в Берліні.

Три раунди переговорів Чемберлена з Гітлером слід кваліфікувати як одну з наймерзенніших капітуляцій в історії. Під тиском безвиході та жорстокості, поєднаних з безхребетністю, сталося найганебніше. Чемберлен не повинен був погоджуватись на будь-яку частину фюрерових вимог, не наполігши на непорушних ґарантіях безпеки Чехословаччини, але він погодився. Бенеш, чехословацький президент, не мав права підписувати документ про порушення цілості своєї країни, обмежившись лиш особистим протестом, але він підписав. Результат підсумував Черчіл у палаті громад:

"Під цівкою пістолета вимагали одного фунта стерлінґів. Коли його дали, під цівкою пістолета вимагали вже двох фунтів стерлінґів. Кінець кінцем диктатор погодився взяти 1 фунт стерлінґів 17 шилінґів 6 пенсів, а решту — обіцянками зичливості на майбутнє... Ми зазнали поразки без війни"[55].

Десь-інде Черчіл писав, що Британія мала вибір "між ганьбою і війною": "Ми вибрали ганьбу і дістали війну". Через півроку впали рештки Чехословаччини, Гітлер увійшов до Праги.

Мюнхен, безперечно, став переломною психологічною миттю міжвоєнної дипломатії. Він, правда, ще не зробив війну неминучою, а тільки породив розгубленість, яка призвела до утвердження двох фатальних припущень. По-перше, Мюнхен переконав Гітлера, а можливо, й Сталіна, що дальша мирна аґресія й надалі даватиме дармові дивіденди. По-друге, на Заході склалося враження, що провадити переговори з нацистами — помилка. Під час наступного раунду гри, коли карта показала, що під загрозою опиниться Польща, Мюнхен дав змогу Гітлерові й Сталінові здійснювати аґресію мирними методами, Захід намагався

стримати агресора, не ведучи переговорів, а Польща за всяку ціну намагалась уникнути долі Чехословаччини. Мюнхенський рецепт виявився згубним.

Майже в усіх європейських підручниках історії 1939 р. позначений як рік, коли "світ знову почав війну", або ж це саме твердження сформульоване іншими словами. В усіх хронологіях, за винятком опублікованих у СРСР, 1939 р. відзначає "початок другої світової війни". Це твердження тільки доводить, наскільки зосереджені на собі європейці. Адже війна у світі тривала вже вісім років. 1931 р. японці вдерлись до Маньчжурії, а з 1937 р. воювали в Центральному Китаї. З серпня 1938 р. на монгольському кордоні вони втягнулись у сутички з радянською Червоною армією. Отже, беручи участь у таких конфліктах, Японія приєдналася до Німеччини та Італії як одна з держав осі. Тобто те, що сталося 1939 р., — лише додача Європи до вже наявних театрів воєнних дій. Цей рік додав другий, європейський вимір до кампанії, названої під ту пору, якщо процитувати японське гасло, "Азія для азіатів". Саме в цьому розумінні 1939 р. обернув регіональну війну на глобальну. Її часто називають "Гітлеровою війною", але така назва надто неточна.

Міжнародні напруги 1939 р. значно посилювало загальне переозброєння. Переозброювались усі держави. Два роки тому за наполяганням Черчіля Британія ухвалила постанову збільшити й переустаткувати Королівські військово-повітряні сили; ця постанова згодом забезпечить виживання країни. Водночас Франція створила нове Міністерство оборони й націоналізувала величезний концерн "Шнайдер-Крезо". То була ознака, що європейські уряди готуються до затяжної війни, коли промислова могутність матиме не меншу вагу, ніж навчені солдати. Фахові дослідження свідчать про разючі зміни, які сталися протягом останнього десятиріччя у військово-промисловій сфері.

		США	Велика Британія	Франція	Німеччина	СРСР
Обсяг виробництва 1938 р. (ВНП 1932 р. — 100%)		153	143	108	211	258
Відносна промислова потужність (обсяг світового виробництва — 100%)	*1929 р.*	43,3	9,4	6,6	11	5
	1938 р.	28,7	9,2	4,5	13,2	17,6
Військові витрати (1933–1938 рр., млн. ф. ст.)		1 175	1 201	1 088	3 540	2 808
Відносний військовий потенціал 1937 р. (світ — 100%)		41,7	10,2	4,2	14,4	14,0[56]

Різні джерела подають, звичайно, різні оцінки, проте британські цифри наголошують на кількох важливих фактах. Тоталітарні держави постраждали від кризи набагато менше, ніж західні демократії. Їхні військові витрати були вдвічі вищі за сумарні витрати всіх західних держав. Їхні відносні військові потенціали, обраховані на основі спроможності перетворювати промислову могутність на військову силу за допомогою таких показників, як рівень машинобудування, були майже однакові і дорівнювали кожен поодинці загальному потенціалові Британії та Франції. На Італію навряд чи була потреба зважати. Відносний військовий потенціал Японії був визначений, може, трохи глузливо, як 3,5%. На решту країн світу припадало всього десь 10% відносного військового потенціалу.

Не треба бути ґенієм, щоб дійти висновку: Сталін і Гітлер мали воєнні машини, які набагато перевершували будь-що інше в Європі. Якщо США стоятимуть осторонь, західним державам доведеться украй сутужно при спробах стримати або Сталіна, або Гітлера. Якщо Сталін і Гітлер поєднають сили, Захід не зможе зупинити їх. Усі погляди були або мали бути спрямовані на Сталіна та Гітлера і на нещасні країни, затиснуті поміж ними. Все інше було другорядним.

1939 р. Сталінові наміри визначалися чинниками, про які згадують не завжди. Професійні історики, ніколи не мавши доступу до документів, часто вдавали, ніби цього питання й не існує. Проте є цілковита можливість реконструювати головні його аспекти. Як брати загалом, внутрішня революція в СРСР сягнула плато відносної стабільності, і *вождь* міг упевнено братися до спроб активізувати зовнішню політику. Найвразливіші роки першого п'ятирічного плану і колективізації минули, великий терор наближався до кінця, а переозброєну Червону армію вже можна було вважати за одне з наймогутніших військових формувань у Європі. Проте зоставалися ще дві важливі перешкоди. Адже ще не завершилась остання фаза чисток, спрямована проти офіцерського корпусу, 1939 р. убивство старих військових кадрів не припинялось. Крім того, Червона армія вже воювала з японцями в Монголії. Отже, Сталін, той обережний і потайний чоловік, що завжди обраховував усе наперед, навряд чи вдавався б до великих авантюр у Європі ще до того, як будуть підготовані нові офіцерські кадри та скінчиться конфлікт з Японією. Першої миті його очевидним наміром було втягнути Німеччину у війну з західними державами, щоб СРСР тим часом нагромаджував силу[57].

Становище Гітлера було не таке скуте. Нещодавно він здобув повний контроль над вермахтом і до того ж ні з ким не воював. Він обіймав посади як міністра оборони, так і верховного головнокомандувача. Гітлер ліквідував усю опозицію в генеральному штабі, а після відставки доктора Шахта мав безпосередній контроль над німецькою промисловістю. Його протеже в Іспанії от-от мав перемогти, а його власний тріумф у Мюнхені спричинив крах оборонних планів східних сусідів Німеччини. Гітлерові поплічники вже всюди призвели до заворушень: у Клайпеді (Мемелі) в Литві, у вільному місті Данцигу, серед німець-

кої меншини в Польщі, а також у Словаччині, де місцевий націоналістичний рух шукав підтримки в Берліна. Гітлер не мав певних планів на найближчий сезон, та коли він схилявся над розстеленою картою перед дзеркальним вікном свого "Орлиного гнізда" в Берхтесґадені, йому, напевне, видавалося, що в Європі повно можливостей. Тож на яку жалюгідну жертву надумає кинутись Орел?

На початку 1939 р. Гітлерові й далі кортіло зробити щось із Польщею. Через три тижні після Мюнхена він викликав до Берхтесґадена польського посла і коротко змалював усі можливості. То була кульмінація довгих готувань Ґерінґа під час кількох його мисливських подорожей до польських лісів; ті візити спонукали комуністичну пропаґанду стверджувати, буцімто вже існує нацистсько-польський альянс[58]. Гітлерові пропозиції зосереджувались на ідеї, що поляки, коли відмовляться від своїх прав на Данциґ і дозволять побудувати через польську територію автостраду Берлін—Кеніґсберґ, можуть приєднатись до вигідного політико-економічного союзу, спрямованого проти Радянського Союзу. Невисловлену погрозу не треба було й угадувати. Якщо поляки будуть досить дурні й відмовляться, тоді Гітлер однаково забере Данциґ і шукатиме політико-економічної угоди з СРСР, спрямованої проти Польщі. З цього можна виснувати, що добре відомі расові та ідеологічні упередження Гітлера спонукали його сподіватися, що Польща незабаром погодиться. Адже, зрештою, польським полковникам треба було змагатись із найчисленнішою єврейською громадою в Європі, крім того, непримиренна антикомуністичність Польщі схиляла Гітлера до думки, що Польща і нацистська Німеччина стануть природними партнерами.

На жаль, ні Гітлер, ні його дорадники майже нічого не знали про польський норов. Вони не знали, що польський націоналізм не менш ворожий до Німеччини, ніж до Росії. Вони не знали, що польські полковники захищатимуть своє ставлення до єврейського питання, надто коли втручаються чужинці. А передусім німці не розуміли, що відповідь спадкоємців маршала Пілсудського буде геть не така, як реакції Чемберлена і Бенеша. Полковники не збиралися згинатись і плазувати перед колишнім капралом колишньої Австрії. Інстинкт підказував їм боротись і загинути в тій боротьбі. Кожен польський урядовець, що зіткнувся 1939 р. із нацистською та радянською загрозами, міг зіпертись на духовний заповіт маршала: "Бути розбитим, але не здатись, — ось де перемога"[59].

Тож Гітлер міг тільки нетерпляче перебирати ногами. Минали тижні, Польща підкреслено почала "переговори про торгівлю і дружбу" з СРСР, відповіді на пропозиції Берліна не було. 21 березня, через тиждень після падіння Чехословаччини, польського посла викликали знову й переказали йому, що фюрер гнівається, бо нема прогресу. 28 березня Німеччина денонсувала пакт про ненапад із Польщею. Нацистська пропаґанда вхопилася за проблему Данциґа і нарікала на нестерпні утиски німецької меншини в Польщі. 31 березня Велика Британія несподівано дала Польщі ґарантію її незалежності. 3 квітня відповідю Гітлера стали конфіденційні директиви готуватись до загарбання Данциґа і до можливої війни з Польщею. **[СУСАНІН]**.

СУСАНІН

26 ЛЮТОГО 1939 р. Большой театр у Москві став свідком врочистого відродження найпопулярнішої російської опери. До опери Глинки *"Життя за царя"* (1836 р.) ніхто не брався з часів більшовицької революції, а її коротке відтворення 1924 р. під назвою *"За молот і серп"* не мало успіху. Але, устаткована політично коректним лібрето та іншою назвою — *"Іван Сусанін"*, — вона могла повернути собі тепер незмірну популярність дореволюційних десятиліть[1]. То був очевидний знак, що партійна лінія змінюється в бік традиційного російського націоналізму.

Опера Глинки з самого початку була ідеологічним витвором. Схарактеризована як "патріотична, героїко-трагічна опера", вона була складена після польського повстання 1830–1831 рр. і відбивала композиторову "рішучість утілити державну ідеологію в символіці звуків"[2]. Лібрето спирається на події 1613 р., коли засновник династії Романових намагався обернути хаос на порядок за так званих "баламутних часів" (див. с. 575). У кращих традиціях "визвольної опери" вона розповідає про доброго російського селянина Сусаніна, що рятує царя з пазурів клятих польських нападників. У цьому своєму аспекті опера близько наслідує патріотичний підручник *"Російська історія для цілей виховання"* (1817 р.), що його написав брат композитора.

Естетична концепція Глинки використовувала дихотомію російських героїв і польських негідників упродовж усієї вистави. Опера має дві групи провідних героїв, два різні хори — польський і російський, два контрастні сценографічні та музичні стилі. Для безликих поляків характерна надмірність, вони співають і танцюють лише гуртом під мелодії *полонезу*, *мазурки* та *краков'яку*. Росіяни співають або чарівні народні пісні, або романтичні пісні в модному "італо-російському" стилі. Не пошкодовано жодного засобу, аби наголосити на політичних поглядах.

Після вбивства Сусаніна епілог досягає кульмінації в сцені тріумфального в'їзду Михайла Романова на Красну площу. Тут музика вже обертається на звуки священного маршу, слова — на суперпатріотичний гімн:

Славься, славься, наш русский Царь,
Господом данный нам Царь-государь.
Да будет бессмертен твой царский род.
Да им благоденствует русский народ.

1939 р. слова гімну змінили так, як треба:

Славься, славься ты, Русь моя!
Славься ты, русская наша земля!
Да будет во веки веков сильна
Любимая наша родная страна.

Про вплив опери, поставленої на службу націоналізмові, часто говорять у зв'язку з Ваґнером. Але в Глинки націоналізм і опера поєднані ще тісніше. Адже саме реакція на російський націоналізм визначала, де й коли можна ставити оперу. В царській Росії її без варіантів обирали для відкриття кожного оперного сезону в Москві й Санкт-Петер-

бурзі. 1879 р. відбулася 500-а вистава. 1866 р. її ставили в Празі, Чехія, 1878 р. — в Ризі, Латвія, 1899 р. — в німецькому театрі в Позені, Пруссія. Проте ця опера ніколи не мала слухачів у Варшаві чи в Кракові. Вкрай прикметно, що в лютому 1940 р., у першу річницю відродження опери в Москві, її прем'єра відбулася в нацистському Берліні.

Тим часом до фюрерових рук потрапляла здобич за здобиччю. 10 березня центральний чехословацький уряд у Празі оголосив про розпуск незалежного словацького уряду, і ображений словацький лідер отець Тісо звернувся до фюрера по захист. Після цього чехословацький президент попросив про зустріч із фюрером у Берхтесґадені. Після страшних вичитувань перед дзеркальним вікном і однієї з найтеатральніших Гітлерових вистав, коли непритомного гостя довелось оживляти ін'єкціями, президент Гаха лагідно погодився, що розпад його країни неминучий. Богемія і Моравія були перетворені на нацистський протекторат, Словаччина ставала суверенною республікою, Підкарпатська Русь відходила до Угорщини. Гітлер тріумфально, так само як і до Відня, вступив до Праги — без жодного пострілу. 21 березня німецькі війська захопили литовський Мемель. То вже була межа, коли Чемберлен нарешті збагнув правду: Гітлер не був "господарем свого слова". Британська ґарантія незалежності Польщі — блеф, до якого вдалися з позицій слабкості, — наслідок того запізнілого усвідомлення правди. А на додачу Угорщина захопила Закарпаття взагалі без будь-якого дозволу. 2 квітня, у Велику п'ятницю, італійська армія вдерлась до Албанії. Європа вже воювала.

Узявши на себе окремі зобов'язання щодо Польщі, західні держави тепер намагалися вжити певних практичних заходів. У квітні і в травні до Варшави приїздила міжсоюзницька місія. Існувала тверда домовленість, що в разі німецького нападу на Польщу завдання польської армії полягатиме в стримуванні вермахту, поки союзники підготують контратаку на Заході. Генерал Ґамлін був напрочуд точний: найпізніше на п'ятнадцятий день після мобілізації *"le gros de nos forces"*, "основний масив наших військ", перетне франко-німецький кордон. Ще одну військову місію послали до Москви для обговорення співпраці з Червоною армією. Задовго до того, як ця місія на тихохідному пароплаві 5 серпня відпливла до Ленінграда, навіть не здогадуючись про головну гру, Гітлер і Сталін вирішили розв'язати польську кризу по-своєму.

Нацистсько-радянське *rapprochement* забовваніло на обрії ще першого тижня травня, коли Молотов, один з найближчих Сталінових поплічників, став комісаром закордонних справ. Попередник Молотова єврей Литвинов мав дружину-англійку, Айві, і був тісно пов'язаний із Заходом та кволою політикою створення системи колективної безпеки. Його остання спроба укласти англо-радянський оборонний союз не здобула підтримки. Молотова призначили з огляду на потребу активізувати зв'язки з Берліном. Прямі контакти почались у червні в Москві під прикриттям "торговельних переговорів".

Тільки-но Сталін і Гітлер відкинули взаємні підозри, а їхні представники почали переговори, диктатори, певне, швидко усвідомили масштаб можливос-

тей, що відкривалися перед ними. З огляду на нерішучість Заходу, Польща була єдиною поважною перешкодою перспективі поділу Східної Європи між ними. З отаким ласим шматком перед очима ні Гітлер, ні Сталін не дуже переймалися думкою про пізнішу перспективу боротьби Росії і Німеччини за трофеї. Не дбали вони й про те, якою буде реакція Заходу згодом. Гітлер вважав, що з благословення Сталіна він зможе сам упоратися з Англією та Францією і при цьому значно зміцнить Німеччину, а Сталін аж тішився, що є нагода дати Гітлерові спробувати. Сталін уважав, що з благословення Гітлера він зможе сам загарбати країни Східної Європи і при цьому значно зміцнить СРСР. Певне, вони обоє гадали, що проблеми Європи треба вирішити до того, як сполошаться, відчувши небезпеку, США, чиї тодішні військові витрати були менші, ніж у Великої Британії. Отже, треба хапатися за нагоду, навряд чи вона трапиться вдруге. Через тиждень після того, як британська місія неквапом доїхала до Москви, гер фон Рібентроп притьмом вилетів до Москви з Берліна.

У ті літні дні, коли погода була не менш сонячна, як політичні прогнози похмурі, Гітлерове запаморочення зростало. Програма переозброєнь, коли за три роки число фронтових дивізій вермахту збільшилося від 7 до 51, перевершувала таку програму кайзерової армії протягом десятиліття перед 1914 р. Гітлер був певен, що Захід, як завжди, пошиється в дурні, а невдячних поляків можна карати, бо за них ніхто не заступиться. Оскільки "великий Сталін" думав десь так само, як і він, Гітлер був готовий до обмеженої війни, навіть не знаючи, чи потрібна буде війна. Він не полюбляв слухати плачі західних дипломатів, так само як і не хотів дослухатись до тих представників свого табору, що, як-от Ґерінґ і Муссоліні, прагнули зберігати мир і далі. На військовій конференції 23 травня Гітлер розводився про *Lebensraum* на Сході і про неминучість війни, яка станеться рано чи пізно. 14 червня він визначив своїм генералам термін, сказавши підготуватись через вісім тижнів. 22 серпня, коли вісім тижнів скінчилися, Гітлер на ще одній конференції в Берґгофі сказав, що "тепер краще війна". Його рекомендації були такі: "Ніякого жалю; брутальне ставлення; право на боці сили; якнайбільша суворість"[60].

Завершальний етап готувань відбувся наступного ж дня. 23 серпня з Москви прийшла новина, що оті смертельні вороги — нацистська Німеччина і Радянський Союз — доповнили свою недавню торговельну угоду пактом про ненапад. Крім того (хоча ніхто за межами Москви чи Берліна не знав про те напевне аж до тієї пори, коли через шість років пощастило захопити нацистські архіви), пакт Молотова—Рібентропа мав ще додаток — таємний протокол:

"Москва, 23 серпня 1939 р.

З приводу пакту про ненапад між Німецьким райхом і СРСР повноважні представники, що підписалися нижче... обговорили межі своїх відповідних сфер впливу в Східній Європі. Обговорення привело до таких висновків:

1. У разі територіального та політичного впорядкування на територіях, що належать Прибалтійським державам (Фінляндії, Естонії, Латвії, Литві), північний кордон Литви становитиме кордон сфер впливу Німеччини і СРСР. З огляду на це інтереси Литви в районі Вільна визнає кожна сторона.

2. У разі територіального та політичного впорядкування на територіях, належних Польській державі, кордон сфер впливу Німеччини і СРСР приблизно має пролягати по лінії річок Вісла, Нарев і Сян. Питання про те, чи для інтересів обох сторін буде бажаним зберегти незалежну Польську державу і які кордони повинна мати така держава, можна остаточно вирішити в процесі дальшого політичного розвитку. В будь-якому разі обидва уряди вирішуватимуть це питання за допомогою дружнього порозуміння.

3. Коли йдеться про Південно-Східну Європу, то звернено увагу, що радянська сторона має свої інтереси в Бессарабії. Німецька сторона заявляє про свою незацікавленість тими територіями.

4. Цей протокол обидві сторони повинні вважати за надзвичайно таємний.

За Уряд Німецького райху
"Й. фон Рібентроп"

Уповноважений Уряду СРСР
"В. Молотов"[61]

Гітлер і Сталін поділили Східну Європу на сфери впливу. Їхній так званий "пакт про ненапад" був досконалим планом нападу.

Обидві сторони зневажливо поставились до західних держав. Рібентроп був певен, що Німеччина розіб'є французьку армію. Щодо Великої Британії "німецький міністр закордонних справ заявив, що... Англія слабка і хоче, щоб інші воювали за її зухвалі претензії на світове панування. Пан Сталін одразу погодився з цим твердженням... проте далі висловив думку, що Англія, попри свою слабкість, воюватиме вправно і запекло"[62].

Німецько-радянський пакт часто називають дозволом Гітлерові починати війну. Це правда, проте тільки наполовину, бо цей пакт був ще й дозволом Сталінові починати війну. Тільки-но висохло чорнило, кожному, хто підписався, було вільно нападати на своїх сусідів, не маючи перешкод з боку свого партнера. Саме це обидва вони й учинили.

Вермахт мав рушити 24 серпня, проте фюрер, зазнавши одного зі своїх нервових нападів, не віддав останнього наказу. Крім того, йому було цікаво подивитись, чи не станеться другого Мюнхена. Нацистська преса публікувала вигадки, буцімто поляки каструють німців, а Ґерінґ спонукав Гітлера законтактувати з Лондоном. 25 серпня викликано британського посла й подано йому низку неприйнятних пропозицій. Ґерінґового приятеля-шведа послано для прямих переговорів із Вайтхолом. Проте Чемберлен проґавив свій шанс, ще раз потвердивши ґарантію польської незалежності офіційним англо-польським договором. Після цього дипломати тільки марнували свій час: другий Мюнхен був уже неможливий. Гітлер видав директиву № 1 про війну проти Польщі о першій годині дня 31 серпня. [ГЕНОЦИД].

Початок польської кампанії був інсценізований у найкращому нацистському стилі. Оголошення війни не було. Замість нього штурмбанфюрер СС Альфред Гельмут Науйокс дістав наказ набрати загін в'язнів під кодовою назвою *"Konserwen"* ("Консерви") і провести його до німецької радіостанції в Ґляйвіці в Силезії, недалеко від польського кордону. Станцію взяли справжнім штурмом люди, вбрані в польські мундири, і під звуки пістолетних пострілів почали транслювати полум'яний виступ польського хору. Коли в'язні вийшли надвір, їх скосили кулеметні черги їхніх есесівських наставників, залиті кров'ю тіла

кинули просто на вулиці, де їх скоро знайшла місцева поліція. Отже, першими жертвами кампанії стали німецькі в'язні, яких убили німецькі злочинці. Ще не скінчилася ніч, а нацистські агентства новин оголосили, що польська армія здійснила неспровокований напад на третій райх[63].

Друга світова війна в Європі, 1939—1945 рр.[64]

Напад на Польщу, що почався 1 вересня 1939 р., аж ніяк не відзначив початок війни в Європі. Йому передували німецький напад на Литву в березні 1939 р. та навала італійців до Албанії у квітні. Але саме цей напад перетворив низку по суті локальних війн на арену всесвітнього конфлікту. Оскільки нападав і СРСР, уже втягнений у війну з японцями в Монголії, напад на Польщу став сполучною ланкою між європейським та азіатським театрами воєнних дій. Теоретично Японія належала до нацистської системи союзників, дарма що нацистсько-радянський пакт припинив діяльність антикомінтернівського клубу. Але те, що Японія, СРСР, Польща, Німеччина і західні держави заплутались у павутинні конфліктів, править за найкращий аргумент у твердженні, що друга світова війна вже почалася.

Участь Червоної армії в нападі на Польщу зоставалась невизначеною, аж поки скінчилася конфронтація з Японією. Вирішальна радянська перемога на річці Халхін-гол, здобута завдяки танковим військам невідомого генерала Жукова, стала, здається, передумовою активної радянської політики в Європі. Мабуть, не випадково Сталін зволікав із нападом радянських військ на Польщу, аж поки 15 вересня в Монголії підписано перемир'я і дивізії Жукова могли повернутися з-за Уралу[65].

Німецько-радянський пакт створив нову геополітичну структуру в Європі. "Великий трикутник" тепер змінився, бо західні держави (Британія, Франція і Канада) зіткнулися з союзом Центру і Сходу (див. додаток III, с. 1360). Трикутник, проте, був неповний, бо й західні держави, і СРСР уникали прямої конфронтації. Це означало, що Захід заплющуватиме очі на Сталінову агресію, допоки Сталін обмежуватиме свою антизахідну діяльність пропагандою і тиловою підтримкою Німеччини[66]. І все-таки німецько-радянський пакт змінив європейську сцену. Він дозволив Німеччині й СРСР розбити Польщу і відновити спільний кордон, який існував упродовж XIX ст. Після цього він дозволив їм прибрати всі невеличкі держави, що стояли їм на заваді. Трохи згодом він дав Гітлерові шанс напасти на Захід, маючи підтримку й заохочення Сталіна.

Згодом пакт Молотова—Рібентропа почали виправдовувати на підставах, мовляв, він дав Радянському Союзові час побудувати оборону. З огляду на те, що сталося через два роки, аргумент видається слушним, проте таке пояснення може правити за ще один класичний приклад зворотного читання історії. 1939 р. справді була можливість, що Гітлер, перемігши Захід, обернеться проти СРСР, проте це

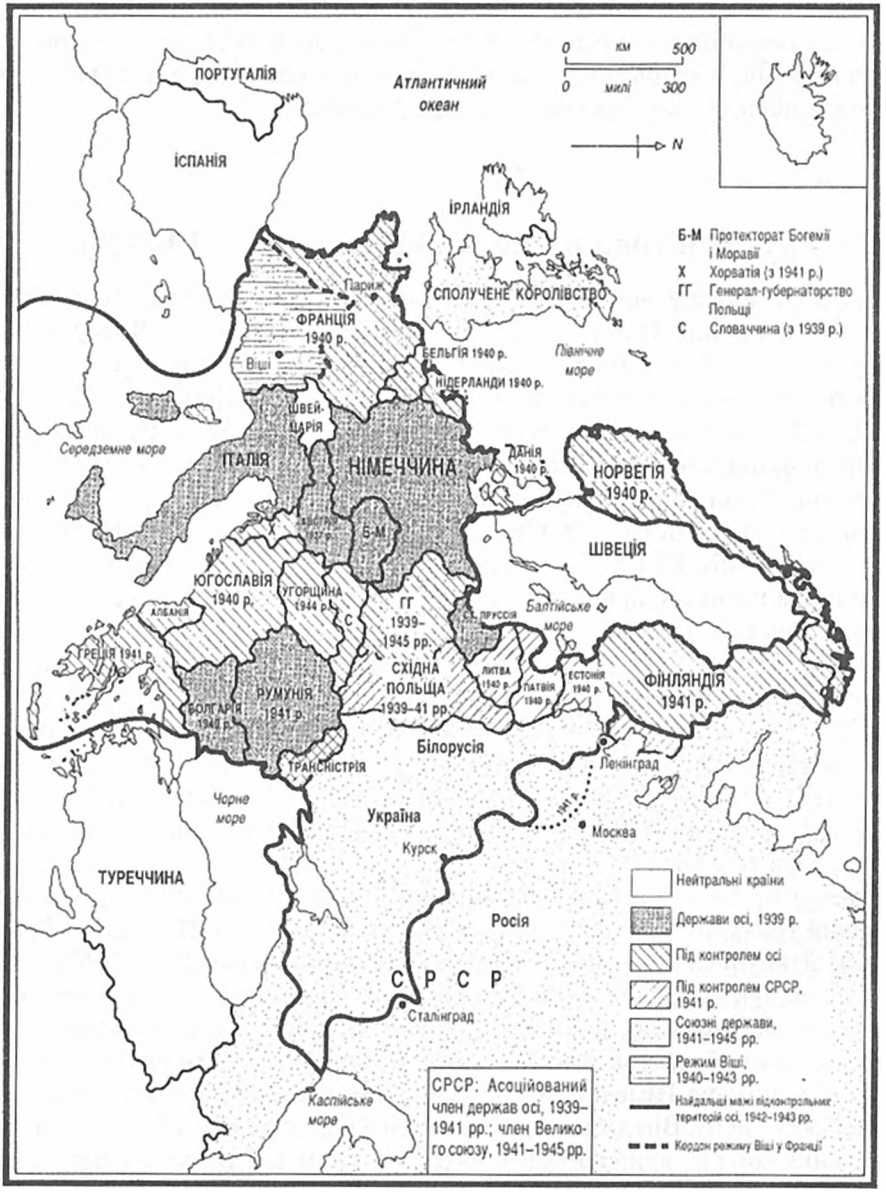

Карта 26

Європа під час другої світової війни, 1939–1945 рр.

був лиш один з можливих варіантів, і не конче найімовірніший чи найбезпосередніший. Годилося б розглянути принаймні ще три сценарії. Одним з них була можливість, що Німеччина, як і 1918 р., не переможе Захід. Іншим була перспектива, що Німеччина й Захід воюватимуть до кривавого пату, після якого СРСР постане як господар Європи, не зробивши й пострілу. Саме таким був Ґебельсів погляд на радянську гру. "Москва наміряється не втягуватись у війну, аж поки Європа... стече кров'ю, — зауважив він. — Тоді Сталін візьметься більшовизувати Європу й накидати своє ярмо"[67]. Третя можливість полягала в тому, що Сталін використає інтервал, поки Гітлер воюватиме з Заходом, для готування й початку власного наступу.

Через те що радянські архіви з документами тих часів закриті, історичне знання про обставини тодішньої війни зостається гіпотетичним. Проте тут важливі дві вказівки. По-перше, є дуже мало свідчень, які б доводили, що після серпня 1939 р. Червона армія віддавала пріоритет побудові глибокої оборони. Навпаки, армія була прихильна до теорії революційного нападу. Сталін часто наголошував, що комунізм — не пацифізм; виступаючи 1938 р. перед курсантами, він наголосив, що в разі потреби Радянська держава братиме на себе воєнну ініціативу. По-друге, дослідження диспозиції Червоної армії на початку літа 1941 р. свідчать, що два попередні роки були витрачені на створення позицій, вочевидь призначених для нападу[68]. А тим часом історики з усієї сили намагалися пояснити, чому лихо заскочило Червону армію зненацька (див. нижче). Отже, в такому разі можна дійти висновку, що Сталін уклав пакт із нацистами не для того, щоб виграти час для оборони, а щоб переграти Гітлера в грі обрахованої агресії[69].

Одне тільки певне: німецько-радянський пакт привів Європу до таких подій, яких ніхто не міг передбачити. У першій фазі, 1939–1941 рр., поки пакт ще мав чинність, нацистські і радянські авантюри швидко відбувались у визначених для кожної держави сферах. Червоній армії щастило не завжди, зате приголомшливе завоювання вермахтом Західної Європи сталося швидше, ніж уявляли собі наймрійливіші німецькі генерали. У другій фазі, 1941–1943 рр., нацистська воєнна машина повернула на Схід. Німецько-радянська війна становила головний збройний конфлікт, який мав визначити долю Європи. Західні держави, маючи всього один укріплений острів, могли чинити тільки периферійний вплив. У фінальній стадії, 1943–1945 рр., Радянська армія на Сході разом із дедалі численнішими американськими та англійськими військами на Заході привели Німеччину до капітуляції.

Нацистсько-радянське партнерство (вересень 1939 р.—червень 1941 р.). Через таємні протоколи радянсько-німецького пакту чимало учасників першого етапу другої світової війни почали бойові дії, покладаючись на низку хибних припущень. Західні держави гадали, ніби вони ґарантували безпеку союзника, якому загрожує нацистська агресія, а фактично вони зобов'язались підтримувати союзника, на якого напав і Радянський Союз, і третій райх. Поляки гадали, ніби їхнє завдання — стримати німецький наступ протягом 15 днів, поки

французи на Заході перетнуть німецький кордон, а фактично вони постали перед неможливим завданням стримати власними силами і вермахт, і Червону армію. Французи не почали наступу, британці обмежили свою допомогу розкиданням листівок над Берліном.

За такої ситуації агресори, що накинулись на Польщу, скористались усіма можливими перевагами. Німецьке командування мало десь так само 60 дивізій, як і його польські суперники, але завдяки окупації Чехословаччини німці оточили Польщу з трьох боків. Вони мали вирішальну перевагу як у моторизованих військах, так і в повітряних силах, що в перші дні заподіяли в Польщі сотні ґернік. А передусім німці могли впевнено просувати свої панцерні дивізії в глиб польської території, знаючи, що їхні радянські партнери стримають будь-які польські контрзаходи з тилу. Радянське командування тримало козирну карту. Відхиливши всі німецькі пропозиції одночасного нападу, радянські генерали могли спостерігати і чекати, поки німці розіпнуть Польщу, а вже потім вийти й завдати *coup de grâce*, удару милосердя. Отже, в польській кампанії у вересні 1939 р. воєнні операції були затьмарені зрадливою політикою. Поляки виконували свій обов'язок, п'ять тижнів провадячи безнадійну боротьбу. Західні держави оголосили війну Німеччині, проте відмовились від конфронтації з Радянським Союзом, навіть коли його спільництво стало очевидним. Не почали західні держави й воєнних дій: Британія не могла, а Франція не хотіла. Французькі мобілізаційні процедури були призначені для готувань до тривалої війни; вони вимагали зведення всіх дивізій переднього краю до статусу тимчасових кадрів протягом довгого періоду реорганізації, який перешкоджав негайним наступальним операціям. Отже, Гітлер і Сталін не мали перед собою жодної перешкоди.

На світанку 1 вересня німецькі колони вдерлися до Польщі з півночі, заходу та півдня. Польські прикордонні оборонні лінії німці обійшли ззаду. Варшава була оточена з 9 вересня. Цивільне населення зазнавало безпрецедентних бомбардувань. За лінією фронту діяла німецька п'ята колона. Нацистські *Einsatzgruppen*, оперативні групи, йдучи за головними силами, розстрілювали поодиноких солдатів, євреїв і кожного, хто чинив опір. Ревучі *Stuka* (*Sturzkampfflugzeug*, бомбардувальники-пікери) знищували залізниці, дороги та мости — разом з утікачами, що заполонили їх. Польська армія перегрупувалася на південному сході для захисту Львова і готувала рішучу контратаку в центрі на річці Бзура. 15 вересня нацистське неправдиве комюніке оголосило, що Варшава вже впала (насправді місто трималося ще два тижні). Але Сталін, напевне, вже думав, що втрачає здобич. Він ударив 17 вересня, війська Червоної армії перетнули східний кордон. Вони породили цілковиту розгубленість, поширюючи фальшиві комюніке про порятунок Польщі від нацистів. А насправді війська рухалися прямо до узгодженої демаркаційної лінії по річці Буг і до південного кордону з Румунією та Угорщиною, щоб перекрити його. Німці й совєти провели спільний військовий парад у Бресті, а вже потім визначили деталі своєї перемоги.

Німецько-радянський договір про мир, співпрацю і демаркацію кордонів, підписаний 28 вересня, був куди далекосяжніший, ніж укладений п'ять тижнів

тому пакт. Трохи змінилася демаркаційна лінія, Литва потрапила до радянської сфери впливу в обмін на частину Центральної Польщі. Договір мав ще один таємний протокол, який передбачав спільні дії проти польської "агітації". Ці заходи почали реалізовувати після того, як Варшава нарешті здалася. Польський уряд пішов у вигнання. Велика кількість польських військ ховалась у лісах або втекла за кордон. Остаточна капітуляція сталася 4 жовтня, того дня, коли Гітлер приїхав до Варшави, щоб почути вітання своїх захоплених легіонів. Усе на схід від Бугу зайняли совєти.

Думки Гітлера тієї миті занотував його вірний шеф пропаганди:

"Фюрерів вердикт полякам просто вбивчий. Вони більше скидаються на тварин, ніж на людей, абсолютно примітивні й аморфні. Їхній панівний клас — незадовільний наслідок поєднання істот нижчого порядку та арійської раси господарів. Бруд, серед якого живуть поляки, навіть годі уявити. Їхня здатність до розумових суджень — абсолютний нуль...

Фюрер не має наміру асимілювати поляків... Якби Генріх Лев завоював Схід... наслідком, безперечно, стала б дуже слов'янізована раса німецьких покручів. Теперішня ситуація краща. Нині ми вже знаємо закони расової спадковості і можемо спиратися на них"[70].

Подвійна окупація Польщі спричинилась до того, що обидві лабораторії тоталітаризму почали працювати поряд. Два роки нацистські й радянські стерв'ятники безперешкодно бенкетували на повалєному тілі Польщі. В німецькій зоні західні регіони були анексовані райхом і підлягали інтенсивному режимові расової перевірки та онімечення. Всі інші території об'єднано в так зване генерал-губернаторство Польщі під командою СС та військовиків. Ця "Ґестаполандія" не підлягала ні польським, ні німецьким законам і стала остаточним випробувальним стендом нацистської ідеології. То була єдина частина окупованої Європи, де, прагнучи захопити свій східний *Lebensraum*, нацистські планувальники мали час у повному обсязі застосувати свою расову політику на всьому населенні. Після першої Гімлерової інспекції зі шпиталів позабирали літніх та психічно хворих людей, із сирітських притулків повибирали хлопчиків і дівчаток, придатних для племінної програми при Гімлеровій організації *Lebensborn* ("Джерело життя")[71], а для боротьби з опором в Аушвіці й Майданеку створили концентраційні табори. Під час так званої *AB-Action* — холоднокровно здійснюваного геноциду — відібрано десь 15 000 представників польської інтеліґенції, урядовців, політиків і духівництва — для розстрілу або заслання в концентраційні табори. Наприкінці 1939 р. польську численну єврейську спільноту розподілено по районах, що згодом обернулись на справжні ґетто: з'явились мури, замкнені брами, відбулася цілковита сеґреґація; врядування в ґетто здійснювали єврейські ради та єврейська поліція під наглядом нацистів[72]. **[АУШВІЦ]**.

У сусідній радянській зоні були організовані фіктивні референдуми, щоб виправдати твердження, начебто "західні українці" та "західні білоруси" схвалюють анексію. Ця "ГПУ-ландія", відділена кордоном від решти СРСР, зазнала всієї несамовитості сталінського терору. Десь сорок категорій населення — від поліцаїв до філателістів — відібрали для негайного арешту та депортації.

До літа 1941 р. від одного до двох мільйонів людей запроторено або в арктичні табори, або в примусове заслання до Середньої Азії. Терор був спрямований не тільки проти колишніх польських державних службовців — аж до сільських учителів та лісників, а й проти всіх громадських організацій білорусів, українців та євреїв. Народи, начебто "визволені з-під польського ярма", зазнавали такого самого жорстокого терору, як і поляки. Холоднокровно запроваджуючи геноцид, совєти забрали з таборів десь 26 000 військовополонених поляків — здебільшого офіцерів-резервістів (тобто інтелігентів, урядовців, політиків та духовних осіб) — і розстріляли їх, улаштувавши кілька колективних боєнь, відомих під загальною назвою Катинь. На прикордонному мості через Буг у Бресті люди, що йшли до СРСР, зустрічалися з іншими, зокрема євреями, що шукали собі притулку на території райху. "Куди в біса ви претеся, — вигукнув з однієї нагоди офіцер-есесівець, — ми ж вас розстріляємо"[73].

Повний обсяг співпраці між СС та НКВС за тієї доби ніколи не був визначений точно, бо нацистських документів бракує, а радянські архіви закриті й досі. Але дарма, радянський офіцер-зв'язківець високого рангу був прикріплений до штаб-квартири СС у Кракові аж до 1941 р. Нацистська і радянська делеґації влаштовували спільні конференції, обидві сторони обмінювались в'язнями, нацистська і радянська пропаґанда працювали в унісон, і то на повну потужність. З 24 серпня радянська преса відмовилася від своєї попередньої політики й цитувала *"Völkischer Beobachter"* ("Народний спостерігач") як надійне джерело інформації. Газета "Правда" заявляла, що "німецько-радянська дружба тепер утвердилась навіки"[74]. [**КАТИНЬ**].

КАТИНЬ

5 БЕРЕЗНЯ 1940 р. Сталін підписав наказ, звелівши НКВС розстріляти понад 26 000 військовополонених союзних військ. Полонені, захоплені під час спільних німецько-радянських операцій у Польщі у вересні минулого року, містились у трьох окремих радянських таборах — у Козельську, Осташкові й Старобєльську. Майже всі вони були польські офіцери-резервісти — лікарі, юристи, викладачі, інженери, поліцаї, священики і одна жінка, — вибрані з-поміж набагато більшої кількості військовополонених у СРСР. Їх — зв'язаних і з зав'язаними очима — гнали невеличкими гуртами до потаємних місць розстрілу, вбивали пострілом у потилицю і ховали в масових могилах. Операцію завершено 6 червня.

Протягом тих самих місяців нацистські СС та радянський НКВС, виконуючи таємний пункт німецько-радянського договору про дружбу та демаркацію кордонів, тісно співпрацювали. Заховані від зовнішнього світу, обидва окупанти провадили паралельно масові вбивства і депортації[2]. Поки Захід був приголомшений "дивною війною", його польських союзників послідовно й цинічно винищували.

1941 р., коли нацистсько-радянський пакт розпався і Сталін підписав угоду про союзництво з польським урядом у вигнанні, поляки стали шукати вісток про своїх зник-

лих офіцерів. Під час однієї з розмов у Кремлі Сталін сказав генералові Сікорському, що вони, напевне, втекли. "Таж куди їм було тікати?" — "Ну, скажімо, до Маньчжурії"[3].

У квітні 1943 р., коли вибухнуло повстання у Варшавському ґетто, нацистська влада в Польщі показала кінорепортаж про відкопані тіла десь 4500 польських офіцерів, забитих у Катинському лісі поблизу Смоленська (то були жертви з Козельська). Нацисти заявили, що то радянський злочин. Совєти сказали, що то нацистська провокація. Польський уряд у вигнанні звернувся до Міжнародного Червоного Хреста з проханням про розслідування. За це Кремль обізвав польських урядовців "фашистськими колабораціоністами" і притьмом позбавив їх дипломатичного визнання. Одна міжнародна комісія, навідавши місце поховання 1943 р., ще за німців, підтримала німецьку заяву. Друга комісія 1944 р., коли вже повернулися совєти, стала на радянський бік[4].

Катинські вбивства поставили британську політику в украй прикре становище. Давши притулок польському урядові, Лондон водночас був глибоко прихильний до союзу зі Сталіним. В офіційному, проте неопублікованому британському звіті містився висновок, що радянська провина "майже безперечна". Проте вища моральна мета союзницької справи могла опинитись під загрозою, тож англійці докладали всіх зусиль, аби приховати факти. Офіційні аґентства підтримували віру в радянську версію. Інформацію протилежного змісту військова цензура вилучала з обігу[5]. Ситуацію підсумовано в конфіденційних теках SOE (*Special Operations Executive*, Управління спеціальних операцій): "Офіційні представники Сполученого Королівства мають підтримувати думку, ніби вся та історія — вигадка... Будь-яка інша думка для громадськості неприйнятна, оскільки можна виснувати, що наш союзник — держава, винна у звірствах, які нічим не поступаються німецьким"[6].

Але ще більше дивує те, що дуже мало чесної інформації надходило в мирний час. Радянські обвинувачі порушили питання про катинські вбивства на Нюрнберзькому процесі, проте звинувачення з німців скоро зняли і цього випадку не розглядали. Під час "холодної війни" польським *émigrés* у Лондоні не дозволяли спорудити публічний меморіал, а британським офіцерам забороняли відвідувати щорічні богослужіння, присвячені пам'яті забитих. Попри знахідки Американського конґресового комітету (1950-і роки), які безперечно свідчили про радянську провину, британський міністр закордонних справ навіть 1989 р. заявляв, буцімто неясно, хто там насправді винен. У 1990–1991 рр., коли президент Горбачов почасти, а президент Єльцин повністю підтвердили радянську відповідальність, британський закон про воєнні злочини був ретельно спроектований так, що його чинність не поширювалась на злочини союзників. Кажуть, кілька енкавеесівців-убивць і досі спокійнісінько живуть собі в Росії[7].

У СРСР та в комуністичній Польщі Катинь замовчували рівно п'ятдесят років[8]. Великий радянський меморіал на знак пам'яті про нацистське варварство був споруджений у недалекому білоруському селі Хатинь, куди, згідно з продуманою політикою дезінформації, возили мільйони відвідувачів. *"Чорна книжка польської цензури"* класифікувала катинські вбивства як подію, якої не можна згадувати навіть при звинуваченні нацистів[9]. Коли хто мав *"Lista Katyńska"* — опублікований за кордоном список катинських жертв, — його повинні були судити як кримінального злочинця[10].

Протягом півсторіччя Катинь правила за лакмусовий папірець професійної чесності істориків та їхнього розуміння реалій великого союзництва. Катинь аж ніяк не

становила найжорстокіший акт радянського насильства, проте була саме тією подією *par excellence*, яка змушувала коментаторів вибирати між дедалі більшим тягарем свідчень і корисливими заявами переможних радянського та західних урядів. Тих, хто вибирав правду, таврували за "ненауковість" поглядів[11].

Безсилля західних держав, безперечно, заохочувало Гітлера і Сталіна. Те, що французькі політики називали *drôle de guerre*, дивною війною, було дивним тільки для тих, хто не був безпосередньо втягнений у неї. Протягом 20 місяців після падіння Польщі завойовано 13 європейських країн: 8 руками Гітлера і 5 руками Сталіна. Сталін перейняв ініціативу, пославши Червону армію до Фінляндії 30 листопада 1939 р.

Зимова війна 1939—1940 рр. виявила поважні ґанджі радянської армії і до краю випробувала терпець західних держав. Фінські війська п'ять місяців, боронячи рідний край, стримували радянського агресора. В перші місяці вони відповідали кривавими бойнями на незграбні радянські спроби штурмувати лінію Манергейма. Радянська тактика і військове спорядження, безперечно, поступалися фінській героїчній обороні, а радянська політика була мов приречена на відверту агресію. Коли Ліга націй витурила зі своїх лав СРСР, західні держави вже не могли вдавати, як у випадку з Польщею, начебто Сталінова агресія має законніші підстави, ніж Гітлерова. Навесні, коли Червона армія підготувалась до загального наступу, британський уряд був змушений зглянутись на фінські благання про допомогу через Нарвік та Лапландську залізницю. Був навіть план бомбардувати Бакинське нафтове родовище, відплативши таким чином за радянську допомогу нацистам. Ескадрильї перефарбованих британських бомбардувальників уже стояли зі свастикою — емблемою фінських військово-повітряних сил, — коли звістка про фінсько-радянський договір урятувала Лондон від тяжкої дилеми. Фінляндія залишалася незалежною і нейтральною, проте була змушена відступити чималий шмат території, зокрема Карелію та Віїпурі (Виборг). Німецький генеральний штаб навряд чи не спромігся зробити свої висновки.

Фінська кампанія засвідчила вразливість німецьких інтересів у Скандинавії, пов'язаних, зокрема, зі шведською залізною рудою, експортованою через Нарвік. Гітлер ударив 9 квітня 1940 р. Швидко завоювавши Данію, він невдовзі по тому вдерся до Норвегії. Експедиційні війська союзників, послані до Нарвіка, відступили з тяжкими втратами. То був перший випадок, коли британська розвідка вирішила радше приховати інформацію, яка б урятувала солдатські життя, ніж виказати свою обізнаність із таємним нацистським кодом, який уперше розкрили поляки[75]. Відтоді Скандинавія перебувала під надійним нацистським контролем. Данія зберегла свого короля та уряд, Норвегія потрапила до рук місцевого колабораціоніста Відкуна Квіслінга, Швеція не втрачала свого нейтралітету — поки надходила залізна руда. То були свідчення, що німецька політика на Заході була незрівнянно м'якша від політики на Сході.

На початку літа 1940 р. нацистська воєнна машина була готова до нападу на західних союзників. Годилось нападати, поки німецький воєнний дух був високий, а британське переозброєння ще не дало результатів. Кампанія спиралася на три взаємопов'язані стратегії: операцію в Бенілюксі, щоб мати свободу дій, головну операцію на суходолі проти Франції і повітряну операцію проти Британії, щоб нейтралізувати британський військово-морський флот і роз'єднати союзників. Німецькі успіхи знов-таки перевершили всі сподівання. Від нещадного бомбардування Ротердама аж до капітуляції Бельгії 28 травня завоювання Нідерландів тривало 18 днів. Від переходу французького кордону 14 травня до падіння Парижа 16 червня на розгром Франції знадобилося менше ніж п'ять тижнів.

Поразка Франції стала однією з тих моторошних подій, що позначають кінець доби. Впродовж трьох сторіч Францію вважали за могутню військову державу. Перемога 1918 р. начебто спокутувала поразку 1870 р. А проте французька армія, маючи британську і польську підтримку, була розбита нацистським вермахтом за час, менший, ніж той, який знадобився Німеччині та Росії, щоб загарбати Польщу. 1940 р. показав, що 1870 р. не був випадковим відхиленням. Німецькі аґресори не мали загальної чисельної переваги, навіть за кількістю панцерної техніки, проте німецькі моторизовані дивізії здійснили цей другий бліцкриґ із дивовижною швидкістю та звитяжністю. Неприступну лінію Мажино, яка уривалась біля Бельгії, німці просто обійшли, і танки сталевою колоною роз'єднали британців на півночі і головні французькі сили в центрі. Коли обійдені з флангу французькі війська відступили, їх переслідував ворог, що мав куди більшу швидкість і вогневу міць. Під Арасом лиш один генерал, на ймення Шарль де Ґоль, спромігся на значну танкову контратаку. Одначе всюди панувала розгубленість. Розбиті вщент британські експедиційні сили були відкинуті на дюни біля Дюнкерка. 51-й (Верховинський) піхотний полк дорого продав своє життя на скелях Сен-Валері-ан-Ко. Смерть, полон або евакуація тільки й були альтернативами.

У середині червня, коли Париж постав перед можливим повторенням страхітливої облоги сімдесятирічної давності, французький політичний істеблішмент захитався. На відміну від поляків, що відмовились накладати з ворогом, французькі лідери взяли ініціативу до своїх рук, запропонувавши угоду. Маршал Петен, герой Вердена, послав когось із підлеглих до Комп'єня в символічний вагон для підписання акту капітуляції. Франція мала бути роззброєна, 2 млн. французьких солдатів інтерновано для праці на райх, автономний уряд, що базувався у Віші в Оверні, мав право керувати південною частиною країни за умови, що Ельзас і Лотарингія повернуться до Німеччини, а північна Франція перебуватиме під німецькою окупацією. Коли Гітлер приїхав приймати салют своїх легіонів на Єлисейських Полях, він був господарем Європи від Піренеїв до Прип'яті. Рештки розбитих британських, польських і французьких військ перебралися через Ла-Манш, а новий, викличний англійський голос — Черчілів, — промовляючи жахливою французькою, тріщав на всіх діапазонах: "Une

nation qui produit trois cents sortes de fromage ne peut pas périr" ("Народ, що виробляє триста сортів сиру, не загине"). Генерал де Ґоль заявив: "Франція програла битву, але не війну". [**ЄВС**].

ЄВС

Улітку 1940 р. німецький Райхсбанк розробив плани перетворення райхсмарки на спільну валюту економічного союзу на теренах усієї окупованої німцями Європи. Оскільки нацисти ніколи не спромоглись установити стабільний політичний лад, ті плани залишились безвартісним папером.

До другої спроби створення валютного союзу вдалися через тридцять років під егідою Європейської комісії. Повоєнне валютне реґулювання, що спиралося на забезпечений золотом американський долар, мало свої вади, а валюти Спільного ринку, надто німецька марка, були напрочуд сильні. Спершу в доповіді Бара 1969 р., а потім у надрах комітету під проводом П'єра Вернера з Люксембурґу народилися плани створення повного ЄВС, Європейського валютного союзу (*EMU, European Monetary Union*), до 1980 р. Тим часом механізм, що дістав назву "валютної змії", мав забезпечувати взаємопідтримку обмінних курсів валют країн-учасниць та їхнього курсу щодо долара. Ця система швидко занепала внаслідок відмови США (1971 р.) від золотого стандарту долара і вступу до Спільного ринку Великої Британії, що невдовзі відмовилась від "валютної змії". В 1970-х роках тільки п'ять із дев'яти можливих валют дотримувалися значно зміненої "валютної змії"[1].

Третя спроба почалася 1977 р. із промови президента Європейської комісії британця Роя Дженкінса. Його ініціатива дала плоди через два роки, коли була запроваджена ЄВС, Європейська валютна система (*EMS, European Monetary System*), разом із новим механізмом визначення обмінних курсів валют (*ERM, exchange rate mechanism*) та її власною опорною валютою — екю (див. с. 1120). В 1980-х роках цю систему значно посилила французька політика *franc fort*, сильного франка, прив'язаного до німецької марки, та британський закон про єдину Європу (1986 р.), що привабив англійський фунт стерлінґів до ERM. Усе, здавалося, було добре аж до об'єднання Німеччини 1990 р. і фатальної постанови обміняти один до одного безвартісні східнонімецькі остмарки на західнонімецькі дойчмарки. Після цього високі процентні ставки Німеччини поставили слабші валюти в невигідне становище, змушуючи їх або до девальвації нижче дозволених меж, або плавання цілковито за межами системи. В серпні 1993 р. тільки німецька марка і голандський ґульден залишались у вузьких межах ERM, що його ранні прихильники Маастрихтського договору характеризували як "прямий шлях до ЄВС" (див. с. 1165–1166).

У 1940–1945 рр., попри воєнні перемоги Німеччини, підпорядкований урядові Райхсбанк ніколи не мав досить сили, щоб реалізувати свої валютні плани. Після 1969 р. незалежний Бундесбанк завжди мав досить сили, щоб утвердити передусім свої власні пріоритети. Звідси можна виснувати, що економічні плани, коли бракує ефективної політичної структури, завжди приречені на невдачу.

Супроти блискавичного завоювання Франції німецький повітряний наступ на Британію міг видатись річчю другорядною, проте він виявився однією з найдорожчих невдач нацистів. Наступ, так званий *Blitz*, довірили райхсмаршалові Ґерінґові, бойові операції полягали в дедалі гучніших *crescendo* нічних бомбардувальних рейдів, націлених на порти і заводи, та в пов'язаних з ними повітряних битвах, які мали забезпечити німцям контроль над Південною Англією та Ла-Маншем. Німці використовували величезний повітряний флот — 1330 бомбардувальників "хайнкель" та "юнкерс", що діяли з авіабаз у Північній Франції; їх підтримували зграї винищувачів "мессершміт" та "фоке-вульф". За планом, авіабої мали стати прелюдією до операції "Морський лев" — нападу на Британію, подробиці якого, зокрема арешт десь 1100 найвидатніших постатей, були докладно опрацьовані. Супроти німців воювали екадрильї винищувачів британських військово-повітряних сил — літаки "харікен" та "спітфаєр", приблизно 10-ма відсотками літаків керували пілоти з Польщі, Чехословаччини та організації "Вільна Франція". (Найкращим асом виявився чеський пілот, що літав у складі польської 303-ї ескадрильї). Німецький наліт на Ковентрі, що не заподіяв шкоди танковому заводові, проте зруйнував дощенту собор і півтисячі будинків, був дрібницею супроти пізніших звитяг Королівських військово-повітряних сил у небі Німеччини. Проте в союзницьких леґендах цей наліт став одним з перших символів нацистського варварства. Битва за Британію, що тривала понад чотири місяці, скінчилася 15 вересня — того дня, коли англійські резерви були майже виснажені, але Ґерінґ, згнітивши серце, вирішив, що з іще більшими втратами *Luftwaffe* вже годі миритись. Повітряний наступ і напад на Британію були відсунені *sine die*, на невизначений час. "Ще ніколи в історії людських воєн, — сказав Черчіл у палаті громад, — така сила людей не завдячувала так багато такому нечисленному гуртові бійців". Після погрому під Дюнкерком то була "найясніша година" для Британії.

Британська повітряна перемога була вирішальна в трьох аспектах. По-перше, вона забезпечила союзникам неприступну базу, де ніколи не можна було застосувати набагато численніші суходільні сили континенту. По-друге, обернувши Британію в "найнепотопельніший авіаносець світу", перемога посприяла небаченому зростанню військово-повітряних сил союзників, що відіграли головну роль у війні на Заході. По-третє, на дипломатичному фронті перемога дала мить перепочинку, протягом якої нарешті могли наважитись діяти потенційні союзники — англомовні країни. Черчіл, ставши прем'єр-міністром 7 травня, в час найглибшої французької кризи, мав міцні зв'язки з Америкою і твердий намір втягнути американців у війну якомога швидше. Проте восени 1940 р. Британія становила останній плаццдарм союзників у Європі. Якби британські повітряні сили не оборонили Великої Британії, США ніколи б не втрутились у європейську війну. А втім, американська фінансова та психологічна допомога підтримувала британський дух у "найчорніші дні". У вересні 1940 р. Британія купила старі американські есмінці за право будувати американські військові бази на британських островах у Карибському морі. В березні 1941 р.

цю угоду доповнили куди ширші пункти закону про ленд-ліз, тож Німеччина мала обґрунтовані підстави нарікати.

Війна на морі не мала такого швидкого кінця. Німеччина кинула рішучий виклик британському морському пануванню, створивши серію надсучасних "кишенькових бойових кораблів" і невпинно нарощуючи міць підводного флоту. Під час першого раунду британський ветеран — корабель *"Royal Oak"* — був підбитий на своєму причалі в Скепс-Флові, а німецький корабель *"Graf Spee"* квапився назустріч своїй сумній долі до Ріо-де-ла-Плати. Потім у море вийшли німецькі судна *"Bismarck"* і *"Tirpitz"*. Перший корабель, потопивши свого переслідувача — корабель британських військово-морських сил *"Hood"* — одним видовищним пострілом, був підбитий повітряною торпедою, а потім потоплений цілою зграєю напасників. *"Tirpitz"* загнали в норвезький фіорд. Проте, як і під час першої світової війни, головних зусиль Німеччина докладала до підводної війни. Після того як французькі порти Брест і Нант потрапили до нацистських рук, битва за Атлантику лютувала три роки (див. нижче).

У басейні Середземного моря інтереси союзників зіткнулися з інтересами держав осі через контроль над Північною Африкою і Суецьким каналом. Конфлікт почався у травні 1940 р., коли Муссоліні оголосив війну і вдерся у Французькі Альпи. Італійську базу в Триполі оточили британці з Палестини та Єгипту і французи з Тунісу та Алжиру, і невдовзі для її порятунку німцям довелося послати *Африканський корпус*. Двохтисячомильний морський шлях між Ґібралтаром та Александрією захищала посередині маршруту тільки одна британська база на острові Мальта, яка героїчно пережила нескінченну блокаду й бомбардування. Але найтрагічніша битва перших років війни сталася між самими західними державами. Коли Париж потрапив до рук нацистів, Британія вимагала передачі всього французького флоту, що стояв на алжирській базі в Мер-ель-Кабірі. Коли французький адмірал не погодився, Королівський військово-морський флот 3 липня 1940 р. виконав нещадний наказ знищити на якірній стоянці всі французькі кораблі разом з їхніми екіпажами. Потім головні події розгортались у Лівійській пустелі. Зіткнувшись, з одного боку, з наступом *Африканського корпусу*, а з другого — з дедалі сильнішим єврейським тероризмом у Палестині, Британія аж до перемоги в другій битві під Ель-Аламейном 23 жовтня 1942 р. не мала певності, чи вдасться їй утримати Єгипет. Наступного місяця в Мароко та Алжирі висадились англо-американські війська.

Тим часом, як Гітлер мав клопіт на Заході, Сталін відновив агресію на Сході. Після фінського фіаско він удався до політики, яку газета *"New York Times"* влучно назвала "роллю гієни біля лева-Гітлера". Цього разу Сталін націлився на три Прибалтійські республіки і на окремі регіони Румунії, спритно загарбавши їх собі, поки світ переймався долею Франції.

У Прибалтиці Радянський Союз спершу провадив сконцентровану підривну кампанію. Потім, у червні 1940 р., комуністичні осередки в Естонії, Латвії та Литві активізувались і попросили радянської "допомоги". Москва ультимативно вимагала вступу Червоної армії, покликаючись на якісь начебто інтере-

си радянської безпеки. Серед загального гвалту уряди Прибалтійських республік упали, Червона армія окупувала країни, а заздалегідь підготовані референдуми дали сфабриковані результати; сталінський терор лютував у Прибалтиці з іще не баченим шаленством. Поміж убивств та депортацій ухвалено угоду про перехід усього німецького населення Прибалтійських республік на території окупованої німцями Польщі. Західноєвропейцям важко таке зрозуміти, але в уяві Таллінна, Риги та Вільнюса дедалі більша можливість нацистського наступу поставала як благословенне визволення від "визволителів". У Румунії Сталін покладався на безпосередню підтримку Німеччини. Хитка незалежність Румунії великою мірою залежала від неперервного експорту нафти до Німеччини, тож, коли Москва висунула свої вимоги, а Берлін порадив скоритися, Бухарестові важко було відмовитись. 27 червня 1940 р., через десять днів після загарбання Прибалтійських держав, Радянський Союз захопив румунські провінції Буковину і Бессарабію під фанфарний спів про їхнє "возз'єднання з радянською батьківщиною". Принижена Румунія жевріла прагненням помсти. [МОЛДОВА], [ЧЕРНІВЦІ].

МОЛДОВА

П'ЯТЬ молодих жниварів сидять на килимку, снідаючи на світанку серед золотих пшеничних нив. Дівчина в яскравій червоній хустці розстелила газету на колінах і читає своїм усміхненим товаришам. На сніданок у них пляшка з вином або ж водою, горщик якоїсь каші і великий червоний кавун. Гектари ще не скошеної пшениці і рядочки снопів тягнуться аж до зеленої долини і вкритих лісом схилів ген за нею. На передньому плані стоїть лискучий зелений мотоцикл, поодаль працює комбайн. Зображена місцевість, як свідчить візерунок килимка, — Молдавія (тепер Молдова). Датою може бути будь-який рік після 1940 р., коли СРСР анексував Молдавію. Ця картина художника Олексія Васильєва називається *"Про нас пишуть у "Правді"*[1] (див. мал. 70).

Ця картина — навряд чи твір великого мистецтва, проте техніка вправна, і результат її тішить око. Не вдаючись до будь-яких брутальних політичних жестів, Васильєв спромігся мобілізувати всі головні елементи соціалістичного реалізму (або "революційного романтизму", як назвав його Жданов), який партія наказала утверджувати 1934 р. Художник створив картину, яка, мовлячи Сталіновими словами, "національна за формою, соціалістична за змістом". *"Народність"* цього твору відчувається у зв'язку між цими молдавськими селянами та їхніми шанувальниками в Москві. *"Партійність"*, вочевидь, проступає в їхній радості з приводу згадки про їхню працю в партійній газеті. *"Класовість"* підкреслено суто селянським убранням та фізичною працею зображених. *"Ідейність"* виявляється в оптимізмі та політичній коректності селян. *"Типовість"* виявляється гучно й виразно: щасливі робітники плюс новітня техніка сприяють високій продуктивності праці й добробутові мас. Картина відверто соціалістична й видається досить реалістичною.

А насправді найважливіші реалії життя в Радянському Союзі зазнавали послідовної фальсифікації. Насправді молдавські селяни недавно були позбавлені як своєї

землі, так і своєї культури. Їх змусили жити й працювати в колгоспах, увесь додатковий продукт яких забирала Радянська держава. Тисячі й тисячі людей держава погнала на смерть у ГУЛАГ або розстріляла як так званих саботажників. Молдавській мові деспотично накинули кириличну абетку, тож діти, вихована в радянській школі, вже не могли читати довоєнної румунської і молдавської літератури. Молдаванам заборонили будь-які контакти з західною половиною їхньої провінції в Румунії, кажучи, ніби то вже чужа країна. З селян знущалися, довели їх до злиднів, залякували їх. А світові заявляли, буцімто вони всім задоволені.

Для безстороннього спостерігача питання можна сформулювати так: "Скільки естетичної вартості може зберегти мистецтво, якщо з погляду гуманізму й моралі його головна мета — ошуканство?"

ЧЕРНІВЦІ

Вступ Радянської армії до Північної Буковини в червні 1940 р. став першим кроком руйнування цивілізації. Відвойований Австрією від турків 1775 р., цей закуток старої Молдавії цілі півтора століття правив за найдальший аванпост Габсбурзької імперії. Згодом він двадцять років перебував під владою Румунії. Його столиця — місто Чернівці на річці Прут — була центром багатомовного й багатовірного ієрархічного суспільства, де імперська німецька культура *Mitteleuropa*, Центральної Європи, немов прозорою наміткою вкривала багаті потужні верстви місцевого єврейського, румунського, польського та українського життя. Через п'ятдесят років радянської нівеляції Чернівці обернулись на сіреньке й глухе провінційне місто України.

Стара Буковина зникла, проте її ще можна добачити в ностальгії вигнанця, що повернувся в останні місяці радянської влади, бувши змушений утікати в 1920-х роках після "марних спроб зберегти гідність німецького панівного класу на прикордоннях колишньої імперії":

> "Старі будинки ще досі пофарбовані в яєчно-жовтий австрійський колір, чергуючись із барвою зеленого горошку імперської Росії. Але Буковинського плавильного казана вже нема... усіх убито або репатрійовано, а на їхньому місці тепер флегматичні капустоїдні українці. Шалене, барвисте, несамовите розмаїття... заступила сталінська сірятина Чернівців. Ринок на міському майдані, де "в пахучій хмарі часнику" євреї, вірмени, румуни і німці торгувалися за овечі шкури, бринзу, самогон, тютюн, олію та кізяк, тепер обернувся на бетонний плац, над яким нависає велетенський плакат з портретом Леніна. Космополітичне прикордоння Австро-Угорщини і царської Росії перетворилось на "величезний притулок для злидарів". Але коли-небудь упадуть стіни й цього притулку"[1].

Восени 1940 р. уже можна було зважити вигоди нацистсько-радянського партнерства, і стало очевидним, що Гітлер здобув набагато більше за Сталіна. Промислова і стратегічна вартість Франції, Бенілюксу і Скандинавії значно перевершувала вартість радянських набутків. Хоча лукавий Франко відкинув домагання Гітлера, що зустрівся з ним у Андаї поблизу французько-іспансько-

го кордону, фашистський блок утримував більшу частину континенту. Але ще більше важило те, що Німеччина завоювала величезні території мінімальним коштом, уникнувши затяжної війни з Заходом. З погляду Сталіна, Гітлерів успіх почав видаватися загрозливим. Після Франції для німецької експансії залишились тільки два напрями: один — традиційні російські мисливські угіддя на Балканах, і другий — сам Радянський Союз.

Тертя проступили на поверхню, коли в листопаді 1940 р. Молотов навідав Берлін. Він поводився зумисне брутально, висловивши цілу низку нетактовних вимог. Можна припустити, ніби йому наказали випробувати межі німецького терпіння. Коли фюрер сказав, що Німеччина втягнулась у війну на життя й на смерть із Британією, Молотов відповів: "Так, Німеччина воює за своє життя, а Британія — за смерть Німеччини". Обидві сторони стали підозрювати, що їхнє партнерство приречене. Невідомо точно, які інструкції дав Сталін Червоній армії, проте 18 грудня Гітлер видав інструкцію № 21 про підготовку операції "Барбароса".

Причинами балканської кризи стали помилки Муссоліні. Звитяжні греки розбили італійські війська, що наступали з Албанії на Північну Грецію, і дуче знову знадобилася німецька підмога. Крім того, королівський уряд Югославії був зацькований і зсередини, і ззовні. Коли король спробував підписати угоду з Німеччиною, його повалили з трону. Коли ввійшов вермахт, країна розпалася. Після одинадцяти днів боїв німці окупували величезну ворожу територію, югославський уряд подався у вигнання до Лондона. Хорватія проголосила себе незалежною республікою. Угорщина, Болгарія та Італія — всі відхопили собі шматки Югославії. Множилися підпільні армії. Страхітливі *усташі*, хорватські "повстанці", провадили етнічні чистки своєї сербської меншини, використовуючи весь фашистський репертуар таборів смерті й масових страт. Роялістським четникам, які очолили югославський опір, дедалі дужче протистояв конкурентний комуністичний рух на чолі з Йосипом Брозом Тіто (1892–1980). Затяту рішучість югославських партизанів боротися з окупантами перевершувала лише їхня схильність винищувати один одного.

Далі на південь, в Греції, німці геть усе змітали перед собою. Афіни були окуповані, в кінці травня британські війська, які намагались утримати Кіпр, зазнали поразки.

Сталінова реакція на балканську кризу не виявляла жодних ознак солідарності з Гітлером. За день до німецького наступу, 5 квітня, Сталін підписав договір про дружбу з Югославією. 13 квітня він підписав життєво необхідний пакт про нейтралітет з Японією. СРСР готував ґрунт для великої акції в Європі. Відомо, що 15 травня Жуков висловив припущення, начебто Червона армія випередила вермахт.

З Югославії німецькі бойові дивізії переведено до східних кордонів райху. На початку червня 1941 р. лісову глушину та путівці від Східної Пруссії до Румунії виповнив гамір німецьких бівуаків і гуркіт танкових двигунів. Кожен польський селянин і розвідки більшості країн світу знали, що Гітлер готує напад на Радянський Союз. Єдиною людиною, яка, здається, нічого не знала, був Сталін, що звелів за всяку ціну уникати прикордонних провокацій.

Оскільки потрібних документів бракує, обставини тих подій ще досі остаточно не з'ясовані. Здоровий глузд звичайно дотримується думки, що або Сталін не міг збагнути глибини Гітлерової зради, або він намагався виграти час, щоб підготувати оборону. Проте обидві відповіді видаються невірогідними. Не треба бути експертом, щоб усвідомити: німецька воєнна машина не мала куди подітись, як тільки рушити на схід. Давніше Гітлер передбачав загальну війну десь 1942 чи 1943 р., але тепер йому треба було вирішити: або не втрачати навальної сили успішного наступу, або зупинитись, ризикуючи втратити всю ініціативу. Проте колишній капрал та його зграя авантурників навряд чи бодай на мить замислювались: їх спонукало поривання до слави або ж до *Götterdämmerung*, присмерку богів.

Про Сталіна, майстра таємничості, можна тільки висловлювати здогади. Проте, як невдовзі з'ясують німці, совєти часу не гаяли. На вразливих прикордонних територіях зосередились значні військові сили, літаки радянських військово-повітряних сил стояли на передових аеродромах, прикордонні загорожі були розібрані, а дороги й мости полагоджені, аби полегшити інтенсивний транспортний рух. Позиції Червоної армії свідчили про готовність до швидкого і неминучого нападу. Все начебто вказує на те, що Сталін прикидався глухим, аби приховати свої готування до несподіваного нападу на райх[76]. Якщо так, Сталіна просто випередили. Вермахт напав на світанку 22 червня.

Панування нацистів у Європі (червень 1941—липень 1943). Операція "Барбароса", що завела німців далеко в глиб Радянського Союзу, стала початком головного воєнно-політичного конфлікту другої світової війни в Європі. Був відкритий фронт, на який припадає 75% кількості німців, полеглих у боях, і який слід уважати за головну сцену прикінцевої поразки Гітлера. Ця кампанія була напрочуд близька до цілковитого успіху і на два-три роки незмірно розширила територію нацистського нового порядку. Наступ 1941 р. довів вермахт до воріт Москви, наступ 1942 р. — до Волги і Кавказу (див. карту 26).

Початковий наступ у червні 1941 р. дав дивовижні наслідки. 156 дивізій з кількістю солдатів понад три мільйони чоловік перетнули лінію Молотова—Рібентропа і заскочили Червону армію зненацька. Радянські військово-повітряні сили були знищені на землі за кілька днів. В оточення потрапили цілі радянські армії, німці взяли величезну кількість полонених. Панцерні колони сунули вперед з нечуваною швидкістю. У Прибалтійських державах, у Білорусі та в Україні німців вітали як визволителів. Місцеві жителі виявляли німцям традиційну гостинність, підносячи їм хліб і сіль. У Львові, де НКВС, відступаючи, розстріляв не одну тисячу політичних в'язнів, Народні збори відкрито проголосили українську незалежність. У грудні, попри брак зимової амуніції, передові німецькі з'єднання досягли Росії і обступили облогою Ленінград. Німці вже бачили в біноклі московський Кремль, але потім (того самого дня, коли стався напад на Перл-Гарбор) прибув таємний Сталінів резерв свіжих сибірських дивізій і відкинув їх. [СМОЛЕНСЬК].

СМОЛЕНСЬК

У ЛИПНІ 1941 р. вермахт так несподівано швидко захопив Смоленськ, що місцевий обком Комуністичної партії і всі його документи потрапили до німецьких рук. Смоленські архіви містять докладні матеріали про всі аспекти діяльності Комуністичної партії з часів революції, зокрема й про сталінські чистки й великий терор. Архіви перевезли до Німеччини, а 1945 р. їх захопила вже американська армія, забравши з собою до США. Вони були набагато менші за великі збірки нацистських документів, які потрапили до американських рук і згодом стали основою Берлінського архівного центру, що перебував під американською опікою. Радянська влада ніколи не давала вільного доступу до своїх державних архівів, уже не кажучи про таємні партійні документи, і через те той смоленський подарунок долі має неоціненну вартість. Історичні дослідження, що спиралися на смоленські документи, продерли туман радянської пропаґанди й західного теоретизування і дали змогу вперше без будь-яких викривлень побачити справжню суть комуністичного режиму[1].

Проте чимало совєтологів та радянських апологетів були невдоволені. Звикнувши будувати свої фантазії і знаючи, що доступних першоджерел нема або майже нема, вони не мали жодного бажання дивитись у вічі неспростовним фактам. Тож коли вчений, який першим проаналізував смоленські архіви, повідомив, що Сталін у 1930-х роках провадив "майже неперервну чистку", його притьмом звинуватили в хибності висновків. "Цей погляд, — бадьоро заявив один архіапологет, — дуже слабко обґрунтований наявними документальними свідченнями"[2]. Така софістика часто правила за науку аж до падіння Радянського Союзу.

Архіви завжди приваблювали тих, хто прагнув маніпулювати історією. 1992 р. російська влада виявила існування так званого *"Особого архива"*, який радянський режим зберігав окремо від решти документів. Його повний обсяг ще треба було визначити, але, окрім Ґебельсових щоденників, він, напевне, містив такі документи, як звіти французької *Sureté Nationale*, національної служби безпеки, і польської довоєнної *"Dwójka"*, військової розвідки, і навіть папери Британських експедиційних військ (1940 р.) та Великого герцоґства Люксембурзького. Цей архів начебто містить усі матеріали RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*, Головного управління нацистської служби безпеки), яких досі бракувало. Нацистські мисливці за архівами стягували награбоване, мабуть, з усієї Європи в різні замки та підземелля Польщі і Східної Німеччини, і то тільки на те, щоб їх пограбувала потім Червона армія. Совєти не один десяток разів надолужили собі втрату смоленського архіву. [**METRYKA**].

Ще дужче інтриґує можливість, що частина захоплених нацистських архівів, потрапивши до рук комуністів, була фальсифікована. Скажімо, у Варшаві повоєнна комуністична служба безпеки (*UB, Urzad Bezpieczeństwa*) успадкувала матеріали колишнього міського секретаріату ґестапо. А маючи необхідні реєстри, бланки, коди та офіційні печатки, сфальсифікувати документи дуже просто. Тож UB було неважко виготовити документи, які свідчили, що польським рухом опору — Армією Крайовою — керували нацистські колаборанти[3].

Отже, п'ятдесят років погляд істориків на події середини XX ст. викривлювався унаслідок однобічного характеру документів[4]. Але в 1990-х роках приховані скарби

колишнього комуністичного світу почали відновлювати рівновагу. В Німеччині, коли архіви східнонімецької "Штазі" розкрили свої таємниці, нацистські документи Берлінського архівного центру підготовано для передачі федеральному урядові. У Вашинґтоні відбулися конґресові слухання, спрямовані проти такої передачі[5]. Адже, як переможці в другій світовій війні, американці чудово усвідомлювали, що "сила дає знання, а знання — силу".

1942 р. німецьке командування вирішило спрямувати напад у південні степи. Передусім воно прагнуло захопити родючі українські чорноземи та далеку бакинську нафту. Але німці зіткнулися вже з набагато ефективнішим опором, а совєти, відступаючи, лишали після себе голу землю. Промислові центри стали безлюдні, заводи розбирали й вивозили на Схід, робітників евакуювали, велику дніпровську греблю — гордість перших п'ятирічок — висадили в повітря. Німецькі солдати вибрались на Ельбрус. На початку другої зими вони наближалися до Волги під Сталінградом.

Німецький наступ до Волги збільшив підконтрольну Гітлерові територію на площу, яка дорівнювала сумі всіх нацистських завоювань у Західній Європі. Гітлер мав тепер омріяний *Lebensraum*. Зона беззаконня поза межами райху простягалася більше ніж на півтори тисячі кілометрів. Нацисти, як з'ясувалось, не мали жодного наміру зважати на волю місцевого населення. Не мало бути ніяких незалежних держав — тільки військові уряди в прифронтових регіонах і райхскомісаріати на чолі з есесівцями у "Остляндії" та в Україні. Національний рух в Україні, що в 1917–1918 рр. мав повну німецьку підтримку, треба було придушити. Через затяту глупоту нацисти знехтували всі шанси прихилити населення на свій бік. Через власну зарозумілість вони обернули свій головний козир на нестерпний тягар. Їхнє дикунство не знало меж. Своїм новим підданим вони не залишали жодного іншого вибору, крім боротьби. За кожного вбитого "бандитами" німецького солдата мали страчувати сотню селян. Села руйнували дощенту, а їхніх жителів убивали. Нацистські верховоди мали повну свободу винищувати людей. У Польщі все населення було обстежене й приписане до расових категорій, кожен отримував харчові картки і дозвіл працювати відповідно до своєї категорії. Там, де євреїв не вбивали одразу, їх запроторювали до ґетто. Слов'янські нації, чиїм елітам судилося знищення, німці вважали придатними виконувати лише функцію резервуара некваліфікованої робочої сили. Кілька мільйонів чоловіків і жінок послали до райху на примусові роботи. Чисельність усіх категорій "небажаних" зростала, і нацистська мережа таборів для військовополонених і концентраційних таборів значно збільшилась. Оскільки радянські військовополонені не мали жодних прав, десь три або чотири мільйони чоловік загинуло за колючим дротом просто неба. Німці вважали Схід за необмежене джерело експлуатації — як людей, так і матеріальних ресурсів. За три роки населення України зменшилось на 9 мільйонів.

А проте "хрестовий похід за цивілізацію" нацистського штибу був здатний привабити досить великий гурт прихильників. Чималі контингенти військ послали на Східний фронт Румунія, Угорщина та Італія. Румунія окупувала Одесу і так звану Трансністрію. З Іспанії добулася знаменита "Блакитна дивізія" генерала Франко. У Прибалтійських державах наявні поліційні та армійські підрозділи перейшли на службу до німців. Рекрути і волонтери прибували майже з усіх окупованих країн. Дехто, правда, надто радянські військовополонені, був волонтером тільки за назвою, оскільки стояв перед вибором: або служба, або голодна смерть. Але багато інших, особливо із Західної Європи, охоче йшли воювати за німців. Генерал Власов, колишній радянський офіцер, командував мільйонною Російською визвольною армією. Козацька бригада привабила багатьох довоєнних вигнанців. Навіть збройні частини СС рекрутували чимало іноземців. [**LETTLAND**].

LETTLAND

Латиші ніколи не мали великої любові до Німеччини. Німці становили панівну верству в Прибалтійських державах з доби середньовіччя і були вірними слугами царської Росії. Проте наслідки масових убивств та депортацій за радянського режиму в 1940–1941 рр. були такі, що прихід вермахту обіцяв благословенну полегшу.

Отже, німці зіткнулися з невеликим опором, коли почали утворювати латиські військові формування, тільки-но ввійшовши до Риги 1 липня 1941 р. Попервах підрозділи колишньої латиської армії та поліції і дезертири з колишньої Радянської армії були реорганізовані під німецькою командою. Так звану Допоміжну поліцію, згодом названу *Schutzmannschaft*, або *"Schuma"*, використовували для фронтової служби, для охорони, праці, боротьби з пожежами та "спеціальних операцій" (як виявилось, під цим евфемізмом ховались убивства євреїв, здійснені під орудою СС). 1942 р. указ про загальний військовий обов'язок значно збільшив лави рекрутів, уможлививши формування як другорядних підрозділів *Hilfswillige* ("охочих", *"Hiwi"*), так і Латиського леґіону, що входив до складу реґулярних військ. З 1943 р., зрісши кількісно внаслідок напливу волонтерів, леґіон став основою формування трьох латиських дивізій *Waffen-SS* (збройних сил СС; див. додаток III, с. 1374–1375). Солдати присягали "боротися проти більшовизму" і "коритися головнокомандувачеві німецьких збройних сил Адольфові Гітлеру". Командною мовою цих дивізій була латиська, а на рукавах солдати носили нашивку у формі герба з написом "Латвія". Вони воювали під Ленінградом і протягом усього німецького відступу аж до Берліна[1].

Після зустрічі з райхсфюрером СС 1944 р. начальник штабу Латиського леґіону пригадував осучаснене Ґімлерове бачення нацистського порядку:

"Теперішня ситуація вимагає, щоб кожен офіцер СС, незважаючи на національність... дбав про весь життєвий простір родини німецьких народів. [*Далі він конкретизував, які саме народи належать, на його думку, до німецької родини: німці, голандці, фламандці, англосакси, скандинави та прибалтійські народи*]. Поєднати ці всі народи в одну велику

родину — нині найважливіше завдання. Природно, що в цьому процесі німецькому народові, як найбільшому і найсильнішому, має належати провідна роль. Але об'єднання має відбуватись на засадах рівності... [Згодом] ця родина... повинна взятись до місії прилучення всіх романських народів, а потім і слов'янських народів, бо й вони належать до білої раси. Саме через об'єднання білої раси можна врятувати західну культуру від небезпеки з боку жовтої раси.

Нині збройні сили СС ведуть перед у цьому аспекті, бо організовані на основі рівності. Серед збройних сил СС є не тільки німецькі, а й романські, слов'янські і навіть ісламські підрозділи... що воюють пліч-о-пліч. Отже, дуже важливо, щоб усі офіцери збройних сил СС училися в одному військовому училищі..."[2]

Нацистський інтернаціоналізм вийшов на перший план тільки в останній фазі війни, коли Німеччина стояла над прірвою поразки. Він ніколи не посідав чільного місця в публікаціях про нацистську ідеологію. Ніде не відображено й того, чому так багато європейців воювали за нацизм. Ніхто не пам'ятає, що нацисти видавали журнал із назвою *"Nation Europa"*, "Держава Європа".

Голокост. Окупувавши східний *Lebensraum*, нацисти взялися до своєї найбільшої і найпослідовнішої кампанії расового геноциду. Те, що вони вкрай прикметно назвали "остаточним розв'язком єврейського питання", згодом дістало назву голокосту, або, мовою іврит, *shoah*. То була спроба використати новітню промислову технологію для вбивства кожного єврея, єврейки і кожної єврейської дитини в Європі. Як зародився цей нелюдський план, невідомо. Жодних прямих наказів фюрера не виявлено, хоча, зрештою, його відповідальність безперечна. Є всі підстави гадати, що Гітлер удався до обережності, щоб приховати свою причетність і уникнути лихої слави, яка виникла після просочення інформації про його попередню кампанію з евтаназії[77]. Європейські євреї мали стати першою, проте не єдиною мішенню нацистської програми расових убивств.

Після кількох років розважливої стриманості Гітлер у 1938–1939 рр. повернувся до екстремістської мови початку своєї кар'єри. В радіопередачі 30 січня 1939 р. він висловив "пророцтво", що, коли євреї призведуть до ще однієї війни, наслідком буде *Vernichtung*, знищення, всіх євреїв. Проте до липня 1941 р., попри високу смертність у побудованих нацистами ґетто в окупованій Польщі, не було жодних намагань улаштовувати загальну бойню. Щоправда, точилися неясні розмови про заслання євреїв у якісь далекі краї і про чутливість до єврейського питання нейтральних США. Проте 31 липня 1941 р. Ґерінґ звелів начальникові RSHA підготувати "остаточний розв'язок"[78]. Певне, незадовго до тієї дати він отримав термінові інструкції від Гітлера. Всі вагання були відкинуті, політика полягала в знищенні. Слово "переселення" стало офіційним евфемізмом геноциду. Поки німецькі війська просувались у глиб колишньої царської території за межею осілості, знову з'явилися сумнозвісні *Einsatzgruppen*, що тисячами хапали євреїв, гнали їх до ярів та копалень і розстрілювали *en masse*.

Під час однієї з таких акцій над проваллями Бабиного яру під Києвом розстріляно 70 000 жертв.

У січні 1942 р. командири СС, зокрема й Адольф Айхман, голова відділу IV-B-4 (єврейського) Головного управління служби безпеки, зібралися на одноденну конференцію на віллі у Ванзе під Берліном для координації технічних та організаційних заходів. Ухвалено прискорити експерименти з газом "циклон-Б"; створити низку спеціальних таборів смерті — в Хелмно, Белжеці, Собібурі й Треблінці; розширити мережу нацистських концентраційних таборів в окупованій Польщі, надто табору Аушвіц-II-Біркенау; проконсультуватись із провідними німецькими фірмами щодо проекту крематоріїв і "ліквідації надлишків"; розробити розклад і підготувати рухомий склад для міжнародних залізничних перевезень; набрати додаткові формування. Коли не знати, про що тут ідеться, то прощенною буде помилка, якщо хто сплутає ці заходи з доставою набоїв для німецьких горлорізів: згадані процедури мали охопити 7–8 млн. "одиниць". Проблема полягала в тому, щоб зібрати їх, перевезти і позбутися їх якомога ефективніше та швидше. [NOYADES]. Відтоді "остаточний розв'язок" відбувався неперервно впродовж трьох років, спустошуючи місто за містом, ґетто за ґетто, район за районом, країна за країною. В 1942–1943 рр. він зосередився на найчисленнішій єдиній категорії — трьох мільйонах євреїв окупованої Польщі. В 1943–1945 рр. він поширився на Балкани, країни Бенілюксу, Францію та Угорщину. Зрештою він, мабуть, упорався зі своїм завданням на 65%. Винищення євреїв зупинилося тільки тоді, коли союзницькі армії захопили засоби заподіяння смерті.

Згодом страхітливі образи людства *in extremis*, смертної години, стали добре відомі завдяки численним спогадам і документальним матеріалам. Тямуща єврейська дівчинка переповіла свої щоденні думки, поки ховалася на вулиці Прінсенґрахт, 263, в Амстердамі[79]. Голова *Judenrat* (Єврейської ради) у Варшаві згадував про моторошні дилеми, які поставали перед ним, коли він намагався служити і своєму народові, і нацистам[80]. В камері смертників колишній комендант табору смерті написав автобіографію, зобразивши сумлінного й сентиментального чоловіка, цілком байдужого до питань моралі:

> "В Аушвіці я й справді не мав причини нарікати, що мені нудно... Я мав лиш одне на думці: спонукати ґеть кожного й ґеть усе ворушитись, щоб я міг виконати доручене завдання.
>
> Я мав незворушно спостерігати, як матері з дітлахами, що сміялись чи плакали, йшли до газових камер... Я мав годинами стояти до кінця сєрєд жахливущого смороду... Я мав заглядати крізь контрольні віконця і дивитись на сам процес смерті.
>
> Звісно, моя родина в Аушвіці жила в достатку. Дивлячись, як щасливо бавляться мої діти, або милуючись, як тішиться дружина нашим найменшеньким, мені часто спадала думка: "Як довго ще триватиме наше щастя?"[81]

Дехто намагався скористатись властивими для красного письменства витворами уяви, щоб зобразити всю безодню людської ницості[82]. Але найзворушливіші свідчення ми завдячуємо тим, хто просто намагався зберегти свою людяність. [RESPONSA].

RESPONSA

3 ЖОВТНЯ 1943 р. врятовано хлопчика від *Kinderaktion*, заходу, що заподіяв смерть великій кількості єврейських дітей у збудованому нацистами ґетто в Каунасі (Ковно), Литва. Чоловік, що врятував хлопчика, запитав у рабина, чи може він його виховати як свого власного сина. Рабин словами втішив чоловіка, але відповідь була: "Ні". Хлопчика завжди слід навчати шанувати своїх рідних батька-матір[1].

У чималому масиві літератури про єврейський голокост украй небагато публікацій можуть дорівнятися своєю моральною силою до відповідей рабинів з ґетто окупованої нацистами Європи. Відповіді на тяжкі запитання, породжені релігійними дилемами, що поставали перед вірними, становили один з найголовніших обов'язків рабинів; крім того, рабини мали звичай складати список поставлених запитань і даних на них відповідей. Збереглося кілька таких списків, але найзворушливіший з них — список рабина Єфраїма Ошрі з Каунаса, що пережив голокост, а після війни зібрав список докупи. Навіть коротка добірка запитань дає нам змогу побачити громаду, що вже на краю загибелі, проте й далі сповнена рішучості дотримуватись власних принципів:

- "Чи можуть євреї рятуватись, діставши фальшиву довідку про (християнське) хрещення? — *Це абсолютно заборонено.*
- Чи можна вагітній жінці намагатися зробити аборт у ґетто? — *Так, бо, як не зробити аборту, будуть убиті і мати, й дитина.*
- Чи може жінка в ґетто, чий чоловік зник, бути звільнена з-під дії звичайних правил, які визначають порядок другого шлюбу? — *Ні.*
- Чи може єврей у ґетто накласти на себе руки? — *Краще мати похорон після самогубства, ніж кремацію після знищення.*
- Чи може єврей-відступник, що носить хрест, бути похований у святій землі? — *Так, проте на невеликій відстані від решти поховань.*
- Чи можна дитину, народжену поза шлюбом, піддавати обрядові *pidyan haben*, призначеному для первістка? — *Так.*
- Що слід робити з одягом забитих євреїв? — *Згідно з релігійним законом, замащений кров'ю одяг треба поховати, проте незабруднений одяг можна віддати дітям жертв*"[2].

Казали, начебто ці відповіді, висловлені за суворих умов голокосту, свідчать про завелику поблажливість. Це питання, яке мають розв'язувати фахівці. Проте кожен може добачити в цих відповідях бажання поєднати несхитність єврейського закону і обов'язок виявляти співчуття. Скажімо, в серпні 1941 р. німецькі солдати позакидали до синагоги в Слободці дохлих котів та собак, а потім наказали гуртові євреїв роздерти сувої Тори над трупами й підпалити будівлю. Коли рабина Ошрі запитали, як можна спокутувати цю провину, бідолашні виконавці голодували. Відповідь Ошрі була ясна, але лагідна: "Нехай постять задля покути, якщо можуть"[3].

Було дуже багато всіляких балачок про начебто "пасивність" приречених європейських євреїв. Присилуваних до співпраці євреїв певні кола навіть таврували як "воєнних

злочинців"[4]. Хасидський погляд полягав, звичайно, в тому, що за доби цькувань "лик Господа закритий", тож правовірний єврей повинен змиритися з долею[5]. Нехасидські рабини не дотримувались такого суворого правила, хоча на них впливала ще й правічна традиція шанувати закони країни, в якій вони живуть. Головний рабин Афін знищив список членів своєї релігійної громади, і багато євреїв змогли врятуватись. Головний рабин Салонік списку не знищив, і більшість його вірних загинули.

Суть у тому, що постанови співпрацювати чи опиратись ухвалювано на основі позитивного морального принципу. Навіть там, де не вдавалися до дій, свідчення аж ніяк не вказують на духовну пасивність або байдужість. Годі заперечити, що є індивіди, здатні на будь-яку зраду. Але зворотних прикладів — не злічити. Група лікарів-євреїв у варшавському ґетто вирішила обернути лихо на добру справу і провести наукове дослідження симптомів та перебігу свого власного голодування. Заховане в закопаному молочному бідоні, їхнє дослідження збереглось і після війни було опубліковане у Варшаві[6].

У нацистському таборі смерті Заксенхаузен єврей, член *Sonderkommando*, яка виконувала фізичну роботу знищення, впізнав на рампі рабина своєї колишньої релігійної громади. Рабин звернувся до нього з одним проханням: щоб той урятував *luz*, верхній хребець хребта. (Євреї вірять, ніби *luz* — ядро, навколо якого відбудовується тіло в потойбічному світі). Отже, той чоловік вирізав хребець із рабинового тіла, а згодом бачили, як він присягав поховати його після війни в святій землі Єрусалима[7].

Дискусії про тогочасні настрої зосереджувались на нібито пасивності євреїв і нібито потуранні неєврейських народів. Обидва звинувачення надміру перебільшені. Пам'ятаючи про натхненний приклад Януша Корчака, відомого польського письменника, що спокійно пішов з групою сиріт під час їхньої останньої подорожі з варшавського ґетто, учасник боїв у ґетто, який вижив, згодом сказав: "Спокійно йти — вже було героїзмом"[83]. Інший згадує про бездіяльність своєї єврейської родини, коли сусідів забрали до газових камер[84]. Євреї брали участь у підпільному партизанському русі, інколи формуючи окремі підрозділи, в кількох ґетто сталися збройні повстання. У Варшаві героїчне повстання в ґетто почалося 19 квітня 1943 р., аби перешкодити остаточному винищенню. Воно тривало три тижні, аж поки живих залишилося тільки вісімдесят повстанців. Їхній командир Мордехай Анслевич разом з останньою групою товаришів наклав на себе руки в останній повстанській цитаделі на вулиці Міля[85]. У Треблінці смілива втеча дала змогу врятуватися трьомстам в'язням. [**КАТИНЬ**].

Неєвреї ставились до голокосту по-різному. Більшість людей, і самі живши в затінку страху, не робили нічого, дехто допомагав геноцидові. Але чимало було й тих, хто співчував. Поет страждав душею, дивлячись на дитячий майданчик під мурами варшавського ґетто, який нагадав йому про самотню смерть Джордано Бруно:

Wspomnialem Campo di Fiori
W Warszawie przy karuzeli,
W pogodny wieczór wiosenny,
Przy dźwiękach scocznej muzyki.
Salwy za murem getta
Gluszyła skoczna melodia
I wzlatywały pary
Wysoko w pogodne niebo.

* * *

I ci ginący, samotni,
Juz zapomniani od swiata,
Język nasz stał się im obcy
Jak język dawnej planety.
Aż wszystko będzie legendą
I wtedy po wielu latach
Na nowym Campo di Fiori
Bunt wznieci słovo poety.

Згадав я Campo di Fiori
У Варшаві під каруселлю,
Як вечір упав весняний
І музика шпарко грала.
Постріли за мурами ґетто
Глушили веселі звуки,
І молодята злітали
В безхмарне високе небо.

* * *

Вони самотні загинули,
Бо світ вже забув про них,
І чужа їм тепер наша мова,
Наче мова давньої планети.
Як стане усе леґендою
Через багато років, —
На новому Campo di Fiori
Гнів спалахне з поетового слова[86].

Глибокодумний інтелектуал-католик писав про моральну співучасть навіть тих, хто не брав жодної практичної участі[87].

Відповідь Європи на голокост сягала як глибин ницості, так і вершин героїзму. В шаленстві бурі — в окупованій Польщі — шанси врятувати сеґреґованих євреїв завжди були мізерні. Критики зі щасливіших країн дуже часто не усвідомлюють, як тоталітарний режим своєю силою кожного примушує до того чи того ступеня співучасті. Невільників не можна судити за критеріями вільного суспільства. Але однаково траплялися індивіди, так звані *szmalcownicy*, підлизи, що виказували ґестапо забіглих євреїв (і членів Опору). А були й ті, хто ризикував своїм життям і життям своїх родин, ховаючи та боронячи втікачів. 1943 р. польський рух Опору заснував організацію *"Zegota"*, яка мала допомагати рятувати євреїв[88]. Певне, десь 150 000, або 5%, євреїв вижили, ховаючись по клунях і погребах, у монастирях і в лісах або діставши собі фальшиві документи[89]. [**101-й БАТАЛЬЙОН**].

101-й БАТАЛЬЙОН

ПІД РАНОК 13 липня 1942 р. німецький 101-й резервний поліційний батальйон підняли ще до світанку поблизу польського села Юзефува і погнали до поблизького містечка Отвоцька. Солдатам не казали, що чекає на них попереду. В містечку їхні командири-есесівці наказали їм хапати всіх працездатних єврейських чоловіків і розстрілювати всіх єврейських жінок, дітей і літніх людей. Того дня вони вбили близько 1500 осіб, і то була тільки перша порція: цей батальйон знищив загалом понад 83 000 жертв.

У 1962–1972 рр. західнонімецькі слідчі вивчили 210 колишніх членів 101-го батальйону, підготувавши про них докладні матеріали. Ніхто з них не був членом партії, здебільшого це були робітники середнього віку, мобілізовані на військову службу з Гамбурґа, одного з найменш нацифікованих міст Німеччини. Вони були найзвичайніші німці. Майже всі висловили огиду до своїх воєнних обов'язків, чимало з них заявляли, ніби вони не винні в прямому вбивстві. Але переважна більшість убивала: "Для них було краще, якщо їх розстріляють".

"В усякому сучасному суспільстві бюрократизація та спеціалізація ослаблюють чуття особистої відповідальності тих, хто запроваджує офіційну політику. Група, до якої належить людина, чинить величезний тиск на її поведінку й визначає моральні норми. Якщо за таких обставин солдати 101-го резервного поліційного батальйону змогли стати вбивцями, то хіба не "дорівнялися" б до них будь-які інші люди, об'єднані в групу?"[1]

З очевидних причин дуже мало відомо про євреїв, які опинялись у такому самому моральному становищі, як і 101-й батальйон. Адже вижили одиниці. Проте для СС було звичайною практикою організовувати в ґетто єврейську поліцію і набирати єврейські *Sonderkommandos* для найгидкіших робіт у таборах смерті. Карел Переходнік — один із таких рекрутів. Це був освічений чоловік, що вступив до єврейської поліції в отвоцькому ґетто, сподіваючись уникнути смерті й прогодувати родину. Він корився нацистським наказам і жив цілком задовільно. З допомогою друзів-неєвреїв він утік на "арійський бік" і прожив досить довго, щоб написати мемуари. Назвав він їх так: *"Невже я вбивця?"*[2]

Кожному, хто не знає Східної Європи, ще важче повірити в те, що виробляла комуністична політична поліція, заполонивши Польщу в 1944–1945 рр. Серед польського народу завжди була поширена незнищенна думка, начебто в лавах лихозвісної комуністичної служби безпеки — UB — була непропорційно велика кількість євреїв (чи, радше, колишніх євреїв) і що їхні злочини просто огидні. Проте оприлюднено дуже мало надійних свідчень, і від тих поширених чуток гидливо відверталися. Але нещодавні викриття зламали давнє табу. Вони тим більш переконливі, що їх зробив дослідник-єврей на основі доказів, які надали євреї — учасники тих подій; дослідник мав намір зняти наклеп з євреїв. У дослідженні йдеться про Верхню Силезію, зокрема місто Ґлівіце (Ґляйвіц). Дослідник з'ясував, що 1945 р. кожен начальник і три чверті місцевих аґентів UB мали єврейське походження; що колишні нацистські табори та в'язниці були наповнені абсолютно невинними цивільними людьми, надто німцями; що тортури, голодування, садизм і вбивства були звичайнісінькою річчю. За комуністичного режиму влада заподіяла смерть десь 60 000–80 000 цивільних німців. Знаючи про це, важко виправдати загальнопоширену практику, коли вбивць, жертв і свідків воєнної Польщі ототожнюють з окремими етнічними групами[3].

В інших країнах, де не було таких екстремальних обставин, європейці виявляли всю гаму почуттів — від шляхетної жертовності до байдужості. В Копенгаґені, де король Крістіан на знак співчуття вийшов на вулицю з нашитою Давидовою зіркою на рукаві, більшість із 300 [тисяч] данських євреїв змогли врятува-

тись. У Румунії, де армія та поліція з власної ініціативи забили сотні тисяч євреїв, уряд, проте, не погоджувався віддавати румунських євреїв нацистам. У Франції, де режим Віші влаштував свої власні страхітливі концентраційні табори, як-от у Ле-Верне, місцева *міліція* вела перед у збиранні євреїв. Вона відрізняла "чужих" єврейських утікачів від "рідних" французьких євреїв, яких загинуло всього 8%. Французькі протестантські церкви висловлювали протест, а французький рух Опору перешкоджав рухові депортаційних потягів. У Голандії, попри рішучий рух Опору, більшість євреїв загинула. В Угорщині, що до 1944 р. не знала нацистської окупації, винахідливий шведський дипломат Рауль Валенберґ організував не одну втечу євреїв. За свої зусилля він був винагороджений зникненням — по тому, як його заарештували совєти. Місцевим сіоністським проводирям накидали страхітливі угоди, які вони мали виконувати коштом решти євреїв. Німцям віддали навіть євреїв з окупованих німцями островів у Ла-Манші. А загалом найбезпечніше євреї почувались у фашистській Італії, в окупованій італійцями Югославії, у фашистській Іспанії та Португалії[90]. [TAIZÉ].

TAIZÉ

У СЕРПНІ 1940 р., невдовзі після падіння Франції, 25-річний студент-теолог зі Швейцарії добувся до бурґундського містечка Клюні. Він писав розвідку про добенедиктинське монастирське життя, і його не так цікавили руїни монастиря, як непевна надія самому заснувати монастирську громаду. Він був сином протестантського пастора з кантону Невшатель і ще донедавна — безвірником зі збуреною душею. Він побачив оголошення про продаж будинку в Тезе, проїхав на велосипеді 10 кілометрів дорогою, що піднімалась угору гірською долиною, і купив будинок у напівспорожнілому селі. Звали того студента Роже-Луї Шуц-Марсок[1].

Недалеко від Тезе під час війни пролягала демаркаційна лінія між зоною німецької окупації та зоною Віші. Самозваний чернець-одинак жив у Тезе від часу до часу. Два роки він переховував єврейських утікачів, аж поки їх забрало ґестапо. У вересні 1944 р., після визволення, він повернувся знову і тепер уже переховував німецьких військовополонених. Селяни страшенно розгнівались і вбили одного полоненого — хворого католицького священика. Наприкінці війни до Роже приїхала його сестра Женев'єва, і вони вдвох створили притулок для двадцяти сільських сиріт. Прибуло ще кілька "ченців". Як некатоликам, їм довелося просити осібного дозволу використовувати занедбану парафіяльну церкву. Коли 1948 р. дозвіл нарешті дали, на ньому стояв підпис папського нунція кардинала Ронкаллі.

Громада Тезе не піддається жодній класифікації. Вона не має формального статуту і не належить до жодної конфесії. Цю громаду надихає краса в її найчистішій формі — радість, простота, милосердя, служіння молоді, місія примирення і могутня ідея, що становить тему книжки брата Роже — *"Динаміка дочасного"* (1965 р.). Про цю ідею можна відразу здогадатись, почувши неповторний "голос Тезе" — молоді, енергійні голоси, що виспівують найпростіші слова та мелодії, дотримуючись ритмічної, чарівливої чотириголосої гармонії.

Тільки-но на недалекому пагорбі 1962 р. виросла церква Примирення, вона відразу стала осередком всесвітнього руху, присвяченого вічному Собору молоді та "мандрівці істини по землі". 80 ченців у білому вбранні наснажують духовний генератор, що сягнув уже всіх континентів. Засновано місії в Азії, Африці, Латинській Америці та Нью-Йорку. Всюди, де є поділ між людьми, дух Тезе намагається об'єднати їх. Спершу нової громади цуралися і Всесвітня рада церков, і Ватикан, проте згодом вона таки здобула їхню прихильність. У Європі її підтримали православний патріарх у Константинополі і тодішній архієпископ Краківський. У 1980-х роках вона пробила "залізну завісу", її європейські наради перебралися від соборів Св. Петра і Св. Павла до Східного Берліна й Варшави.

Сучасне європейське християнство породило кілька натхнених постатей, що переступили всі наявні бар'єри. Однією з них була Аґнеса Ґонджа Бояджу (нар. 1910 р., Скоп'є), албанська черниця, краще відома як мати Тереза з Калькути[2]. Другою постаттю був голандець отець Веренфрід ван Штратен, засновник організації "Допомога нужденним церквам"[3]. Третьою такою постаттю з простим серцем і складним ім'ям був, безперечно, брат Роже. "Поїздка до Тезе, — сказав папа Іоанн Павло II, — це немов купіль у джерельній воді".

Брак явного протесту з Ватикану згодом став предметом численних суперечок. Наклепники вважають, ніби папа Пій був байдужий до єврейської трагедії. Його оборонці стверджують, начебто папу шматували страх перед можливими репресіями проти німецьких католиків і прагнення зберегти "безсторонність" між лихом фашизму і лихом комунізму[91]. Папа, безперечно, зробив дуже мало для мільйонів католиків, що стали жертвами нацистів.

Уже ніколи не пощастить визначити, скільки саме загинуло євреїв. На Нюрнберзькому процесі названо приблизну цифру — десь 5,85 млн. чоловік. Навряд чи вона дуже неточна. Як рахувати загалом, вона складається десь із 3 млн. євреїв довоєнної Польщі, близько 2 млн. євреїв з СРСР і близько 1 млн. з решти країн. Може існувати певне перекривання між євреями з Польщі та євреями з СРСР, оскільки 1939 р. СРСР анексував східну частину Польщі. Проте жодна відповідальна оцінка не опускалася нижче 5 млн. усіх жертв[92]. Кількісно цю цифру можна порівняти з приблизними оцінками числа солдатів, полеглих на війні, — 8,7 млн. з радянського боку і 3,5 млн. з німецького, — а також із числом цивільних жертв серед українців, поляків-неєвреїв, білорусів та росіян: кожен з цих народів утратив по кілька мільйонів людей[93]. [**БУЧАЧ**].

Упродовж багатьох років після війни були дуже поширені дві круглі цифри: шість мільйонів усіх жертв голокосту і чотири мільйони людей, забитих в Аушвіці. Перша цифра, дарма що трохи завищена, видавалась реальною. Друга цифра просто неймовірна. До Аушвіца потрапило двоє людей, яких згодом проголошено християнськими святими. Блаженна Едіт Штайн — навернена до католицизму єврейка, яку нацисти захопили в Голандії. Отець Максиміліан Кольбе — католицький священик, що віддав своє життя, рятуючи від смерті

одруженого в'язня. Минуло п'ятдесят років, а й досі виникають труднощі, пов'язані з пошуками найпридатніших способів ушанування пам'яті багатонаціональної і багатоконфесійної маси в'язнів[94].

І донині одна з головних проблем полягає в тому, що зовнішній світ не міг збагнути незмірності того, що трапилось. Ще у вересні 1940 р. сміливому офіцерові польського підпілля Вітольдові Пілецькому (1901–1948) пощастило пробратися в Аушвіц-І. Він два роки організовував у таборі потаємні осередки Опору, а потім утік[95]. Проте інформацію, яку він зібрав, за межами Польщі вважали за невірогідну. Коли польський уряд у вигнанні опублікував у Лондоні доповідь про долю польського єврейства, один з провідних членів уряду, єврей, наклав на себе руки з відчаю, що та доповідь мала такий кволий відгук серед громадськості[96]. Коли польський посланець навідав Вашинґтон, аби вустами очевидця розповісти про табори смерті, його приголомшили моторошні слова голови суду Франкфуртера: "Ми не кажемо, що ви брешете, але..." Американські євреї мали не більшу спонуку діяти, ніж будь-хто інший[97]. Коли зрештою з'явилась пропозиція бомбардувати підступи до Аушвіца, союзні держави знайшли причини відмовити[98]. Сталін убив свої мільйони жертв у 1930-х роках майже без жодної реакції з боку світу. Гітлер мав змогу чинити те саме в 1940-х роках, аж поки зовнішні спостерігачі пересвідчились в усьому на власні очі. [АУШВІЦ].

АУШВІЦ

31 ТРАВНЯ британський розвідувальний літак "москіто" з 60-ї фотоескадрильї злетів з повітряної бази в Бріндізі, Південна Італія. Він мав пролетіти десь 1500 кілометрів до окупованої німцями Польщі і сфотографувати фабрику штучного пального в місті Освенцімі (Аушвіці). Випадково, бо південноафриканський екіпаж не вимкнув камери, останні кадри плівки, знятої з висоти понад вісім кілометрів, вперше відобразили загальну перспективу двох недалеких концентраційних таборів СС — Аушвіц-І та Аушвіц-ІІ-Біркенау[1].

Згодом розвідувальні літаки союзників зробили багато таких знімків. Одна фотографія, знята над Аушвіцом-Біркенау 25 серпня 1944 р. з меншої висоти, була досить виразна, щоб на ній можна було розрізнити низку нових прибульців, що йдуть під охороною від залізничної рампи до відчиненої брами крематорію № 2. Видно потяги на запасних коліях, отвори на даху газової камери, комини печей і групи в'язнів[2]. Пізніші, грудневі фото показували, що крематорії вже розбирають.

Аерофотографія — неоціненний інструмент у кількох галузях історичних досліджень. Її дуже широко використовують археологи, урбанологи і експерти з садово-паркової архітектури. Але в цьому випадку вона забезпечила переконливі докази на користь існування геноцидної кампанії, яку намагаються заперечити повоєнні "ревізіоністи".

Про нацистські табори смерті Захід дізнався ще наприкінці 1942 р., коли польський уряд у вигнанні опублікував у Лондоні інформацію, яку здобули його підпільні аґенти. Але, попри свою обізнаність, союзні держави не вважали за потрібне вдаватись до

дій[3]. Те, що саме Аушвіц-II — оте "невідоме місце", куди звозять євреїв з усієї Європи, потверджено лиш у липні 1944 р. розповідями п'ятьох утікачів[4].

Відтоді сіоністські групи не раз закликали бомбардувати табірне обладнання та залізничні колії, сподіваючись, що таким чином пощастить припинити вбивства, але їхніх закликів не почув ніхто. Офіцери військово-повітряних сил наполягали на пріоритеті військових та промислових цілей. Один урядовець з британського Міністерства закордонних справ зауважив: "...непропорційно велика кількість часу... марнується... на тих скигліїв-євреїв"[5].

Доля фотокадрів аеророзвідки не менш повчальна, ніж те, що на них зображене. Плівки для обробки та вивчення полетіли назад з Італії до центру Королівських військово-повітряних сил у Медменгемі в Букінгемширі. А там, оскільки керівників операції цікавила тільки фабрика штучного пального, останніх кадрів на плівці навіть ніхто не дивився. Історичні фотографії 31 травня і 25 серпня 1944 р. знайдено лише через тридцять років у архівах американської військової розвідки — їх навіть не надрукували[6].

Аушвіц звільнила Радянська армія 27 січня 1945 р. Проте наполегливі вимоги західних урядів подати докладну інформацію залишались без жодної відповіді аж до двозначної телеграми, яка надійшла з Москви 27 квітня. В ній згадано про "розслідування в Аушвіці", які показали, що "вбито понад чотири мільйони громадян різних країн"[7]. Ця цифра, якщо вважати, що в Аушвіці справді загинуло стільки людей, була несумісною зі статистикою, яку навели на Нюрнберзькому процесі обвинувачі союзних держав[8]. Проте їй дали змогу ввійти у свідомість загалу. Тільки 1990 р., після падіння комунізму, Державний музей в Освенцімі мав змогу подати куди вірогідніші оцінки: десь 1,2/1,5 млн. жертв[9], з яких приблизно 800 000–1,1 млн. євреї.

Знадобилося рівно п'ятдесят років, щоб поміж крайнощів вірогідності й невірогідності проступила якась подоба правди про одну з найінтенсивніше досліджуваних тем сучасної історії. "Після Аушвіца, — сказав Теодор Адорно, — поезія вже неможлива". Історики, здається, теж були надто приголомшені, щоб описати те жахіття.

Голокост став джерелом натхнення для великого масиву літератури. Майже всі провідні історики, що писали про голокост, — євреї, які палко вірили в його унікальність. Вони відкидали "всесвітню природу зла"[99], так само як відкидали й давнє питання: "Чого це у вас завжди якісь окремі єврейські нарікання?"[100] Але навіть тоді переважав розмаїтий пафос. Елі Візель начебто надав слову "голокост" його теперішнього значення[101]. Люсі Давидович обстоювала спланований наперед характер нацистської геноцидної програми[102]. Рауль Гільберг добачав у голокості кульмінацію двох тисячоліть християнського антисемітизму[103]. Єгуда Бауер виробив просту й виразну схему: нацисти — вбивці, євреї — жертви, неєвреї — байдужі свідки[104]. Мартин Гільберт уклав добірку спогадів окремих індивідів про пережиті злигодні[105].

Таку одностайність трохи порушували інакодумці. Свідків несіоністів, як-от Марека Едельмана, останнього живого ватажка повстання у варшавському ґетто, таврували за те, що вони заперечують панівні сіоністські погляди[106]. Один

учений гадав, що голокост виник 1941 р. внаслідок непередбачених обставин[107]. Інший намагався довести, що єврейську трагедію слід розглядати в широкому контексті нацистського терору загалом[108]. Група сумнівних публіцистів, що згуртувалася навколо *"Journal of Historical Review"*, силкувалась довести, що або "оповідки про газову камеру" — просто вигадка, або статистика дуже роздута. Найжвавіші дискусії, які спровокувала ця група, зосереджувались навколо її права на стерпне ставлення до себе[109]. Інші критики нарікали, що "індустрія голокосту" використовує страждання євреїв задля політичної мети[110]. Режисер Клод Ланцман здобув мало не всесвітнє визнання за свій разючий фільм *"Shoah"* (1984), що його чимало людей вважали за суто документальну стрічку[111]. Пристрасті вирують ще й досі, і останнього слова ще не сказано.

У жодній європейській країні голокост не залишив таких глибоких ран, як у Польщі. Тисячолітнє життя євреїв у Польщі фактично скінчилося, значна частина польського населення і важливий елемент польської культури були знищені. Майбутні покоління польських громадян зберігатимуть не тільки принизливі спогади про звірства, скоєні на їхній батьківщині, а й ганебну спадщину взаємних звинувачень, дезінформації та моральної розгубленості. Тільки ті, хто були і поляки, і євреї водночас, можуть у повному обсязі зрозуміти заподіяну рану. "Шляхи двох найжурливіших народів на цій землі розійшлися навіки"[112]. **[БУЧАЧ]**.

Напад німців на СРСР швидко змінив конфігурацію світових дипломатичних союзів. Із серпня 1939 р. Центр і Схід потрійної європейської силової структури були партнерами, а тепер вони обернулись на смертельних ворогів. Це дало змогу залишкові третього осередку сили — Великої Британії — приєднатись до Радянського Союзу й утворити новий варіант дипломатичної системи часів першої світової війни. Захід тепер поєднувався зі Сходом, аби стримати Центр, перше ніж просити, щоб США порушили рівновагу. "Великий трикутник" відновився. Для Черчіла, що все життя був антикомуністом, це означало "розмовляти з самим дияволом". Сталінові угода пропонувала єдине можливе джерело допомоги. Англо-радянський договір про взаємну допомогу підписано в Москві 12 липня 1941 р. Німецько-радянський пакт був офіційно анульований. Сталіна навіть переконали забути про його пиху щодо Польщі й підписати угоду з іншим союзником Британії — польським урядом у Лондоні. Невдовзі після радянсько-польської військової угоди липня 1941 р. підписано й політичний договір. Мільйонам невинних депортованих та ув'язнених у СРСР поляків надано "амністію", в глибинах Росії мала бути сформована нова польська армія. Її командиром призначено генерала Андерса, нещодавно звільненого з підземель Луб'янки. То був початок славетної одіссеї[113].

Проте вирішальний крок був ще попереду. Без США союзні держави навряд чи утворювали щось більше за клуб для інвалідів. Черчіл і Рузвелт підписали Атлантичну хартію 11 серпня, визначивши вісім спільних принципів. Ось деякі з них:

"По-перше, їхні країни не прагнуть розширення, територіального чи іншого... По-третє, вони поважають право кожного народу вибрати ту форму врядування, за якої він житиме... По-восьме, вони вірять, що всі народи світу, з реалістичних і так само з моральних причин, повинні відмовитись від використання сили"[114].

Але американський Конґрес і далі не мав охоти вступати у війну. Радянський уряд перебрався до Куйбишева на Волзі; його першою послугою союзникам стала спільна з Великою Британією окупація Персії. На щастя для Лондона і Москви, японці виявились куди переконливіші, ніж союзники. 7 грудня 1941 р. японські бомбардувальники, атакувавши американський Тихоокеанський флот у Перл-Гарборі на Гаваях, "пробудили сонного велетня". Напад японців не мав прямого зв'язку з війною у Європі, проте миттю змінив погляди американців. Америка перестала боятися війни, Конґрес проголосував за щедрі кредити, президент тепер мав розв'язані руки. Японці такого не планували, але саме вони нерозважливо відчинили двері для Великого союзу. "Велика трійка", а згодом переможці війни — Черчіл, Сталін і Рузвелт — узялася до роботи.

Німці, звичайно, відчули, що їх одурено. Вони не шукали сварки із США — нехай лиш американський президент припинить допомагати англійцям. Хай там як, вони розраховували закінчити війну, перше ніж утрутяться США. Отож Берлін вибрав нахваляння: 11 грудня 1941 р. у промові перед райхстаґом Гітлер оголосив війну США.

Отже, утворення Великого союзу було не менш несподіваним, ніж нацистсько-радянське партнерство, започатковане два роки тому. Радянська система суперечила геть усім принципам англосаксонських демократій. Ніхто ще не забув і колишніх Сталінових злочинів. Проте лідери західних держав мали заплющити очі на те, що Сталін, дарма що воює, і далі закатовує, можливо, мільйон власного народу щороку. Та коли Сталін був слабкий, а Гітлер сильний, годилося допомагати Сталінові. За Сталіновими критеріями, західні демократії були такі ж огидні й "антисоціалістичні", як і фюрер. Та коли вермахт уже біля брам Москви, годилося прийняти помічну руку Заходу, на ідеологічні тонкощі вже не зважали. Хоч антинацистський союз загорнули в словесні покриви свободи, демократії і справедливості, "велику трійку" зв'язувала докупи цинічна угода.

Попервах Великий союз майже нічого не міг удіяти, аби кинути виклик німецькій гегемонії в Європі. Безпосередні завдання були такі: створити надійні лінії комунікацій, зупинити дальше просування німців, завдати шкоди німецькій військовій промисловості й підготувати основу для майбутнього наступу. Задля цього англійці й американці об'єднали зусилля в битві за Атлантику, спланували широку кампанію повітряних бомбардувань, заходились допомагати Радянському Союзові військовими матеріалами. Все залежало від спроможності Червоної армії уникнути краху, від спроможності Британії оборонити свою острівну фортецю, від спроможності Америки використати свої колосальні ресурси для одночасних війн на Тихому океані і в Європі. [OXFAM].

OXFAM

Оксфордський комітет допомоги під час голоду (Oxford Committee for Famine Relief, Oxfam) засновано в університетській церкві Св. Діви Марії 5 жовтня 1942 р. Його безпосередньою метою було полегшити спричинені війною страждання в Греції. Цей комітет аж ніяк не був єдиною організацією, що опікувалась міжнародною гуманітарною допомогою: Міжнародний Червоний Хрест діяв у Женеві з 1863 р., коли його створив Анрі Дюнан, ставши свідком жахіть у битві під Сольферіно. Під час першої світової війни були організовані кампанії допомоги жертвам у Бельгії, Сербії [ФЛОРА] і Галичині. В 1918–1921 рр. Американське управління допомоги (American Relief Administration, ARA) надавало величезну допомогу, надто в Східній Європі; після 1945 р. те саме робило UNRRA. Майже в усіх втягнених у війну країнах, зокрема і в Німеччині, діяло якесь аґентство допомоги. Проте Oxfam мав кілька переваг. Як і МЧХ, він незалежний від урядової політики. Крім того, базуючись в одній із союзних держав, він не припиняв своєї діяльності аж до кінця війни. До того ж, бувши британським, він мав через імперію готовий доступ до всіх континентів. Комітет опинився у вигідній ситуації й тоді, коли фокус міжнародної допомоги вийшов за межі Європи[1].

Історія допоміжних організацій неминуче відбиває зміни становища Європи у світі. Післявоєнний достаток створив велику економічну нерівність між "Північчю" та "Півднем", і то саме тоді, коли "Захід" протистояв "Сходові". США більше переймалися політикою, ніж раніше, радянський блок не брав участі у вирішенні гуманітарних проблем, а ООН була трохи скута урядами країн-членів. Отже, важлива роль припала саме приватним організаціям постімперської Європи, до яких належали Oxfam, "Урятуйте дітей", CAFOD (Catholic Fund for Overseas Development — Католицький фонд сприяння розвиткові відсталих країн) і "Médecins Sans Frontières" ("Лікарі без кордонів"). Комітет "Північ—Південь" (1978–1983 рр.) і пов'язана з ним доповідь Брандта визначили таку мету, як 1% ВНП, що його заможні країни мають віддавати на допомогу "третьому світові". Проте лихо 1992–1993 рр. у колишній Югославії допомогло нам усвідомити, що і Європа ще не до кінця пережила свої муки.

Битва за Атлантику захистила морські шляхи, які гарантували Британії життєво необхідний зв'язок із США і забезпечували США доступ до Європи. Втрачено 21 194 000 тонн загального тоннажу союзницького флоту, загинуло 77 000 британських моряків і потоплено 70% всіх німецьких підводних човнів, перше ніж океан став вільний від рейдерів. Бази підводних човнів були невразливі; невдалий британський рейд на базу Сен-Назер у березні 1942 р. увиразнив контраст між пануванням союзників на морі і перевагою Німеччини на суходолі. На розгортання засобів, спрямованих проти підводних човнів, — організацію конвоїв, повітряних патрулів, будівництво радарів, — пішли довгі місяці. Втрати кораблів у союзників досягли піку в березні 1943 р. — якраз перед тим, як лихо спіткало й самі підводні човни. Потоплення 41 підводного човна під час проходу конвою ONS-5 змусило адмірала Деніца назавжди забрати підводні човни з Атлантики.

Після першого рейду 1000 бомбардувальників на Кельн (31 травня 1942 р.) бомбардувальні напади союзників набували дедалі більшої сили, зрісши до могутнього *crescendo*. Бомбардування зазнали великої критики як з практичних, так і з моральних причин. Точне бомбардування, як-от славетний "дамбовий рейд" на водойми Рурського басейну або знищення нацистського заводу з виробництва важкої води в Телемарку, Норвегія, мало чітко визначену ціль. Проте загальне руйнування німецьких міст запальними бомбами і спроби тероризувати цивільне населення не дали сподіваних результатів. З 1941 по 1945 р. на німецький райх скинуто 1,35 млн. тонн фугасних бомб невпинними хвилями "ланкастерів", "галіфаксів" та "летючих фортець". Спроби оборонитись поглинали велику частку дедалі менших ресурсів Німеччини. Проте нацистська військова промисловість працювала без упину, а німецькі цивільні, так само як і британські цивільні під час бліцу, стали на оборону вітчизни. Один страхітливий рейд на Гамбург у травні 1943 р. спричинив вогненний шторм, у якому загинуло 43 000 невинних людей. Рейд на Дрезден заподіяв руїну, яку, напевне, можна порівняти з наслідками вибухів атомних бомб, скинутих на Японію. [ALTMARKT].

Операції західних держав з постачання Радянського Союзу, які набули темпу з 1941 р., мали дуже мало вдячності з боку тих, кому призначалась допомога. Королівський військово-морський флот узявся до небезпечного завдання проводити арктичні конвої до Мурманська. Чимало моряків та кораблів і один цілий конвой — PQ17 — втрачено без жодного сліду. США організували суходільні перевезення величезної кількості вантажів до Росії з Перської затоки. Американську допомогу СРСР за планом ленд-лізу оцінюють десь у 7% радянського військового виробництва і в 2,8 млрд. доларів невійськових постав.

Політичні плани союзників спиралися на Атлантичну хартію і на Вашингтонський пакт 1 січня 1942 р., згідно з яким 26 країн, що воювали з державами осі, зобов'язалися не укладати сепаратного миру. Ці держави становили ядро, навколо якого через чотири роки утворилась Організація Об'єднаних Націй, спадкоємиця Ліги націй.

Тільки-но зафункціонував Великий союз, Сталін почав тиснути на англо-американців, щоб вони відкрили другий фронт у Європі. Майже вся німецька військова машина була сконцентрована на Сході, тож Сталін мав слушні підстави просити, щоб союзники поділили його тягар. Сам він мав набагато більші резерви навченого війська, ніж говорив про те кому-небудь, — ось одна з причин, чому боєздатність Червоної армії завжди перевершувала німецькі оцінки. Навіть якщо так, була велика диспропорція між 150-а німецькими дивізіями, з якими довелося зіткнутись Червоній армії, і 4-а дивізіями, що воювали тоді на єдиному відкритому фронті в Північній Африці. Проте англо-американці не мали змоги зразу відкрити другий фронт. Критичної миті союзні військово-повітряні сили відтягли від Волги *Luftwaffe*, і союзники, зрештою, взяли в полон у Африці більше солдатів держав осі, ніж їх узято під Сталінградом. Але союзники не могли застосувати свою силу на Європейському континенті. Кожен континентальний порт

був у ворожих руках, а на півночі Франції німці споруджували широку атлантичну стіну берегової оборони. Невдалий рейд на Дьєп показав, що будь-яка спроба союзників висадитись зіткнеться з неймовірними труднощами. Ні британці, ні американці не мали резервів навченого війська. Союзники сказали Сталінові, що почнуть великий наступ на Заході 1943 р., проте наступ матеріалізувався лиш у червні 1944 р. До тієї дати англо-американці могли трохи полегшити тягар континентальної війни тільки на південній периферії — в Італії.

Виснажлива італійська кампанія стала наслідком дедалі більшого наростання сили союзників у басейні Середземного моря. Всупереч сподіванням, британці відборонили Мальту і морський шлях до Суеца; англо-американський десант на західному краї Північної Африки провіщав смертельну небезпеку для *Afrika Korps*. Внаслідок операції "Смолоскип" німецько-італійські війська були заперті в Тунісі, звідки в травні 1943 р. мусили остаточно вибратись. Відтоді союзникам уже було більш-менш просто перетнути Сицилійську протоку і напасти на великий палець фашистського чобота.

Наступ на Сицилію почався 10 липня 1943 р., коли британські й американські війська одночасно висадились на південному і на східному узбережжях. Німецьке підкріплення прибуло надто пізно, аби запобігти швидкому завоюванню всього острова. З Сицилії союзники у вересні перескочили до Калабрії і з великими труднощами почали просуватись на північ гірським півостровом; загалом на це завдання їм знадобилося майже два роки. Проте завоювання Південної Італії мало важливі наслідки. Тільки-но була створена велика база в Бріндізі, військово-повітряні сили союзників мали змогу уражати широкий діапазон цілей у Центральній і Східній Європі, зокрема в Польщі та Югославії. Німецьке командування було змушене використати кілька збережених про чорний день дивізій для окупації Південної Франції. Але куди важливіше те, що завоювання спровокувало падіння режиму Муссоліні. 25 липня 1943 р. маршал Бадольйо переконав короля Італії відправити дуче у відставку й приєднатися до союзників. Дуче просто дивом урятували з в'язниці в горах Гран-Сассо німецькі парашутисти, і відтоді з Мілана він знову керував республікою Північна Італія, яку підтримували німці. Але першу велику шпару у фортеці держав осі годі було приховати.

Тим часом на Східному фронті циклопічна німецько-радянська війна наближалась до своєї кульмінації. Переживши лихо 1941 р., радянський режим почав експлуатувати гігантський резервуар російського патріотизму. Сталін повідкривав православні церкви, які ще не встиг знищити, і закликав, як до нього Ленін, боронити "святую Русь". Мільйони людей охоче йшли на смерть із криком "За Сталіна!" на вустах, — до 1941 р. така поведінка видавалася просто неможливою. Червона армія марнотратно використовувала особовий склад, абсолютно не цінуючи солдатське життя, і це дивувало, а певною мірою й деморалізовувало німецьких солдатів. Для нападу на фортифіковані позиції червоні командири використовували хвилі піхоти без жодного сліду артилерійської підтримки. Через поля, де щодалі вище громадились трупи, орди абияк одягнених і кепсько озброєних "іванів" сунули й сунули, аж поки перегрівались

німецькі кулемети, а кулеметники вже не мали духу й далі влаштовувати бойню. Загальновизнано, що радянська сторона могла зазнати втричі або вчетверо більших утрат і однаково перемогти. Жертвам Червоної армії допомагала суворість клімату і Т-34, найкращий танк війни. Блискуча група командирів на чолі з маршалом Жуковим максимально збільшила переваги широчезного простору та кількісного надлишку солдатів.

1942 р. вермахт загрузав дедалі більше. Невпинна низка локальних німецьких перемог не могла приховати того, що невловного радянського ворога ще не пощастило ні піймати до пастки, ні оточити, а довгі лінії комунікацій ставали дедалі довші. На початку осені, коли почалася негода, німці ще не дійшли ні до Волги, ні до Каспійського моря, а на підступах до Сталінграда утворився небезпечний виступ. Тактичний відступ міг би виправити ситуацію. Але фюрер уперто відмовлявся. Тільки Гітлера слід винуватити за той фатальний наказ, який звелів генералові фон Паулюсу боронити позиції за всяку ціну. Сила інерції зрештою винесла німців до передмість Сталінграда на правому березі Волги. Але німці вже залізли в петлю. Війська Жукова день у день обступали німецькі фланги, аж поки зрештою оточили фон Паулюса. 2 лютого 1943 р., по трьох місяцях відчайдушних рукопашних боїв серед крижаних пустельних руїн, фон Паулюс капітулював. Під Сталінградом загинули понад один мільйон чоловік. То була найграндіозніша єдина битва у світовій історії. Виявилося, що непереможний нацистський колос може заточуватись.

Новина про Сталінград блискавицею облетіла навколо світу, додавши духу антинацистським рухам Опору всієї Європи. До Сталінграда керівники Опору могли вдаватись тільки до дрібних диверсій або створювати таємні стежки для втечі союзницьких пілотів і військовополонених. Після Сталінграда вони почали мріяти про визволення.

У Західній Європі рух Опору був більш-менш неускладнений. Підтримувані радіопередачами Бі-бі-сі й пустими обіцянками британського SOE (Управління спеціальних операцій), осередки відданих сміливців і сміливиць планували акти саботажу та диверсії, які зрештою мали допомогти наступові союзницьких армій. У Данії, де нацисти сподівалися створити взірцевий протекторат, рух Опору змусив німців у серпні 1943 р. запровадити військовий стан. У Норвегії нацисти теж відмовились від спроб урядувати через профашистський уряд Відкуна Квіслінга. Одним один нацистський корабель із запасом важкої води з заводу в Норвегії потопили у фіорді Тінше (фюльке Телемарк) норвезькі диверсанти. В Нідерландах німців непокоїли менше, бо завдяки блискучому планові, названому *"Englandspiel"* ("Англійська гра"), вони пролізли в лави голандського Опору. В Бельгії, Франції, Італії та Греції на рухи Опору дедалі більше впливали комуністичні елементи. Французький рух Опору зародився 1943 р., коли німці окупували зону Віші; велика кількість патріотів подалась до *maquis*, партизанів. Водночас італійські партизани, маючи ще більші досягнення, зосередили свою діяльність у північній зоні, де врядував Муссоліні, і кінець кінцем полонили його і вбили.

Проте ніде народний протест не був такий рішучий, як у крихітному Люксембурґу. Під час плебісциту в жовтні 1941 р. тільки 3% люксембуржців проголосували за приєднання до райху. Згодом вони організували єдиний ефективний загальний страйк проти нацистського панування і водночас неперервно перешкоджали нацистам і провадили пропаґандистську кампанію.

У Східній Європі рух Опору зіткнувся зі значно більшими труднощами. Німецька поліція на цих теренах була набагато суворіша. Але куди більше важило те, що провідні підпільні формування — польська *Армія Крайова* (АК), *Українська Повстанська Армія* (УПА) і югославські *четники* — потрапили до прикрої політичної пастки, оскільки боротьба за національну свободу вимагала війни не тільки проти Гітлера, а й проти Сталіна. Співпраця з Червоною армією, що наступала, або з комуністичними партизанами, які не визнавали принципу "буржуазної незалежності", була пов'язана в найкращому разі з ганебною капітуляцією, а здебільшого — з ув'язненням та смертю. [БУЧАЧ].

БУЧАЧ

"Бучацький повіт. 1939 р. тут жило 45 314 поляків. З-поміж його 17 парафій у Баричі жило 4875, Бучачі — 10 257, Коропці — 2353, Ковалівці — 3009, Монастириській — 7175... У Баричі 1939 р. українці замордували кілька польських родин... Одному з Бернацьких відтяли ногу... Проте головний напад стався вночі з 5 на 6 липня 1944 р., коли вбито 126 поляків. Чоловіків, жінок, дітей розстріляли або зарубали сокирами до смерті. "Мазурського" сторожа містечка спалили. Напасники були озброєні кулеметами і кричали *"Різати, палити!"*. Ті, хто вижив, утекли до Бучача, де зимували за страшних умов у колишніх єврейських будинках без вікон і дверей...

[Католицька] парафія Новоставці, хоч і мало населена, містила в своїх межах три греко-католицькі парафії. Співвідношення поляків до українців остановило 2:3. 1939 р. співіснування було ще можливе, але за німецької окупації ситуація погіршилась. 1944 р., коли прокотився німецько-радянський фронт, залишилися самі руїни...

Священик із Коростятина розповів про напад на своє село, який стався 28 лютого 1944 р. 78 чоловік розстріляно, задушено або зарубано сокирами в підвалі священицького будинку... Десь 90 чоловік загинуло під час попереднього нападу 1943 р. Тиф забрав іще 50 жертв. Сталася дивна річ. У селі було 13 так званих шлюбів на віру. Всі подружжя, крім одного, загинули.

У Коропці не вбито жодного поляка. Проте розповідали, що греко-католицькі проповідники репетували, маючи на увазі мішані польсько-українські шлюби: "Мати, ти годуєш грудьми ворога, задуши його!"[1]

Через сорок років після тих подій римо-католицька церква в Польщі й далі не полишала зусиль зібрати документи про "етнічні чистки", здійснені на колишніх східних теренах. Оцінки кількості забитих коливаються від 60 000 до 500 000[2].

Бучач лиш одне з багатьох повітових містечок, кожне з яких спіткала однакова доля. Він містився на території Львівського архієпископства, яке охоплювало колишні землі Волинь і Червону Русь (Східну Галичину). Його довоєнне населення складало-

ся з українців, поляків та євреїв. На початку війни всі три спільноти зазнали страшних радянських репресій. Потім нацисти повбивали євреїв. Згодом українці стали нападати на поляків. І, нарешті, совєти, повернувшись, знищили кожного, хто був пов'язаний із незалежницькими організаціями.

Етнічні чистки у Польщі воєнної доби започаткували в 1939–1941 рр. і нацисти, що звільнили кілька західних реґіонів для німецьких поселень, і совєти, що депортували кілька мільйонів людей зі східних територій. Після 1941 р. до чисток удалися підрозділи польського підпілля, що прагнули оселити переміщених поляків, виганяючи українців із Центральної Польщі, і УПА, що тероризувала поляків. 1945 р. комуністи закінчили очищення України від поляків, а також — унаслідок операції "Вісла" — Польської Народної Республіки від українців. У Потсдамі союзники схвалили вигнання всіх німців, що жили на схід від Одеру (див. с. 1079).

УПА виникла в жовтні 1942 р. для захисту західних українців від дедалі численніших банд радянських партизанів, що проникали за лінію німецького фронту. (Командир УПА генерал Роман Шухевич (Чупринка) воював аж до 1950 р., коли його схопили червоні). Та коли дедалі могутніший комуністичний наступ уже не могли зупинити ні вермахт, ні дивізія СС "Галичина", українське підпілля вдалося до відчайдушних заходів. На Західній Україні мало відновитись або радянське, або польське панування, тож найрадикальніші елементи вирішили позбутися найвразливіших суперників, а саме: цивільних поляків[3]. Вони не вагались убивати кожного, хто опирався їм:

"11 березня 1943 р. В українському селі Літогоща (Волинь) українські націоналісти вбили польського шкільного вчителя, перед тим викравши його. Разом із цим поляком вони замордували кілька українських родин, які протестували проти вбивства"[4].

У конфлікті з потужним релігійним підґрунтям надто нелюдських знущань зазнавали священики:

"Велебного Людвіка Влодарчика з Окопів розіпнуто; велебному Станіславу Добжанському з Острівця відрубано сокирою голову; велебного Кароля Барана з Коритниці розпиляно надвоє; велебному отцеві Завадському перерізано горлянку..."[5]

У поствоєнній Східній Європі всі воєнні злочини офіційно приписали нацистам. Жертви з таких місць, як Бучач, згромадили у "двадцять мільйонів росіян, що загинули на війні", або ж приховали їх мовчанкою якось інакше[6]. Багатонаціональний вимір трагедії ніхто не оцінював. Кожен народ завинив тим, що оприлюднював дані про свої втрати і нехтував утрати решти народів, хоч інколи можна побачити й повідомлення про спільні страждання:

"З травня по грудень 1942 р. убито понад 140 000 волинських євреїв. Декого, хто знайшов собі притулок у польських родинах, замордовано разом з їхніми польськими заступниками навесні 1943 р., коли з 300 000 поляків, що жили на Волині, 40 000 стали жертвою українських "бандитів". У багатьох селах поляки і євреї разом боронились від спільного ворога"[7].

Проте ніхто не зробив загального безстороннього огляду геноциду воєнних часів. Скажімо, спроби визначити польські або католицькі втрати неминуче применшують

утрати серед євреїв і українців. Такі дослідження наголошують на ролі єврейських і українських колаборціоністів на радянській службі або українських формувань під німецькою командою. Зате вони не цікавляться діяльністю силезьких поляків у німецькій *Schupo* [охоронній поліції] і співпрацею поляків із Радянською армією, не переймаються підрахунком єврейських та українських жертв УПА. Будь-яке однобічне дослідження неминуче викривлює правду.

Збіг суто випадковий, але в Бучачі народився Шимон Візенталь, що напрочуд успішно знаходив колишніх нацистів[8].

Наприклад, у Польщі найбільший і найдавніший у Європі рух Опору зіткнувся з майже неможливим завданням. Він зародився наприкінці 1939 р., трактуючи і нацистів, і совєтів як окупантів. Його головне формування — *Армія Крайова* — становило вільну федерацію строкатих угруповань. Її авторитет визнавали численні селянські батальйони (BCh), та аж ніяк не напівфашистські (але непримиренно антинімецькі) Національні збройні сили (NSZ) чи комуністична Ґвардія Людова (GL). АК мала налагоджені, навіть якщо слабенькі, зв'язки з єврейськими бойовими організаціями (ZOB) в ґетто і провадила криваву боротьбу з українцями, радянськими партизанами і зграями дезертирів, утікачів та бандитів, з якими доводилось ділити ліси. АК організувала велику "підпільну державу" — з потаємними розвідувальною, диверсійною, освітньою, судовою та політичною галузками. Але АК не пережила радянського "визволення", її демократичні лідери скінчили на московському показовому процесі. Ці шановані люди, як-от незламний генерал Окулицький, останній командир АК, заслуговують на те, щоб стояти поміж героїв боротьби за союзницьку справу, натомість серед ганебної мовчанки бойових побратимів на Заході їх прирекли на невідомість, неславу і дочасну смерть[115].

У Югославії проблема була розв'язана суперечливою і, як сказав би дехто, ганебною постановою англо-американців. Югославія, на відміну від Польщі, лежала поза межами сфери прямого радянського впливу. Але 1943 р. Югославія опинилась у межах досяжності союзницької підтримки з Італії. Лондон і Вашинґтон вибрали підтримувати комуністів Тіто. Відтоді на суперників Тіто — *четників* — зводили найрізноманітніші наклепи. Їхніх лідерів, зокрема Михайловича, зрештою стратили суди Тіто за "зраду".

Ці події добре ілюструють такі зручні визначення, як "опір" і "колабораціонізм", що переважають в англо-американських колах. Народи, які ніколи не зазнавали чужоземної навали, вкрай рідко розуміють пов'язані з таким поділом труднощі. Звичайно, дехто з населення континентальної Європи пішов служити окупантам, керуючись ницими мотивами особистої вигоди. Інші, як-от, скажімо, прихильники рексизму Леона Дегреля в Бельгії, діяли відповідно до принципів, вироблених ще до війни. Проте чимало людей ступили на шлях колабораціонізму, щоб сприяти поміркованості і зменшувати заподіювану шкоду. У Франції після фатальної зустрічі Петена з Гітлером політика колабораціонізму була, а може, й не була хибною, проте до неї вдалися з міркувань патріотичної необхідності.

На великих просторах Європи, які були успішно окуповані як совєтами, так і нацистами, елементу вибору здебільшого просто не було. Обидва тоталітарні режими намагались забезпечити покору відвертим терором. Більшість звичайних цивільних людей перспектива служити совєтам ставила перед тією самою моральною дилемою, що й служіння фашистам. Єдиним принциповим курсом для патріотів і демократів могло бути тільки самогубче намагання боротися водночас проти Гітлера і Сталіна.

Після Сталінграда новини зі Східного фронту й далі були невтішні для Берліна. Навесні 1943 р. Червона армія вперше за два роки рушила в загальний наступ. На початку п'яти великих кампаній, що згодом доведуть їх до Берліна, впевнені Сталінові маршали стали відкочувати ворога назад. У липні у відкритих степах поблизу Курська розбито німецькі стратегічні танкові війська, німці втратили спроможність провадити широкомасштабні атаки. Приплив, за образним висловом Черчіля, скінчився, почався відплив.

Тріумф Великого союзу (липень 1943—травень 1945). З середини 1943 р. Великий союз брав гору майже в кожній сфері. Німецький райх, хоч і запекло воював, був у облозі. Совєти мали ініціативу на суходолі, англо-американці панували на морі і в повітрі. Поєднані ресурси американської індустріальної могуті, численної російської армії і Британської імперії навіть годі було порівнювати з дедалі меншими володіннями Гітлера. Крім Італії, другий фронт ще не відкрили, не було й сліду значної опозиції нацистам у самій Німеччині. Як не брати до уваги *Wunderwaffen*, дивовижної зброї, яка начебто мала стати щасливою зіркою для фюрера, падіння райху видавалось дедалі ймовірнішим.

Попри перебільшені чутки інтенсивна конкуренція в царині розвитку озброєнь була досить реальною. Вона зосередилась на конструюванні реактивних двигунів, ракет і ядерної бомби. Німецькі вчені, безперечно, виграли два перші з цих трьох змагань. Прототип реактивного "мессершміта-262" знявся в повітря 1942 р. Ракети *"Vergeltung"* ("Помста"), V1 і V2, розроблені в Пенемюнде на Балтиці, націлялись на Лондон з червня 1944 р. Проте змагання за ядерну бомбу виграв союзницький Мангетенський проект у далекому Нью-Мексико. Його успіх у липні 1945 р. настав надто пізно для європейської війни.

Для союзників найгостріші проблеми виникали в царині політичної і стратегічної координації. Задля такої координації проведено три особисті зустрічі "великої трійки": в Тегерані (грудень 1943 р.), у Ялті (лютий 1945 р.) і Потсдамі (липень 1945 р.). За основу дискусій правили три великі питання: визначення цілей війни, пріоритетів тихоокеанської і європейської війни, планів для повоєнної Європи. Говорячи про цілі війни, Великий союз постановив наполягати на безумовній капітуляції Німеччини. Цю постанову ухвалено, почасти з огляду на підозри Сталіна щодо другого фронту, а почасти визнаючи помилки 1918 р. Наслідком постанови, яка, проте, об'єднала союзників, стало те, що Радянський Союз дістав дозвіл на втілення своїх тоталітарних планів на Сході. Лідери західних держав, тільки-но зрікшись можливості зупинити війну, відмовились від найпотужнішого засобу впливу на поведінку Радянського Союзу.

Боротьба пріоритетів між війною проти Німеччини і війною проти Японії була надто гострою для американців, бо тільки вони брали активну участь в обох конфліктах. Найгостріше ця боротьба проступила під час Ялтинської зустрічі. Радянський Союз із 1941 р. дотримувався суворого нейтралітету щодо Японії і навряд чи змінив би свою позицію до кінця європейської війни. Натомість британці були ще й як утягнені у війну з японцями. Британські вразливі морські шляхи на Далекий Схід були надміру протяжні, тож Британії доводилось покладати великі надії на незалежні воєнні зусилля її домініонів, надто Австралії та Нової Зеландії. Сінґапур після тяжких боїв упав ще на початку війни. Відтоді британська участь в азіатській війні обмежувалась Бірмою (де японська зона окупації підступала до кордонів Британської Індії) і допоміжними операціями підтримки американської армії.

Плани щодо майбутнього Європи ніколи не були узгоджені остаточно. Західні союзники не допустили Сталіна до розважань про долю Західної Європи (починаючи з Італії), тож Сталін заходився утверджувати свої плани на Сході, не зважаючи ні на що. Важливий виняток становила так звана "процентна угода", яку Черчіл обговорював зі Сталіним під час свого візиту до Москви в жовтні 1944 р. Цієї угоди офіційно ніколи не схвалено, але є підстави гадати, що обидві сторони вважали її за робочий принцип вирішення долі Балкан. Кажуть, начебто Черчіл, витягнувши з кишені аркушик паперу, склав невеличкий список країн, а навпроти їхніх назв записав відсотки, які мали репрезентувати сподіваний баланс західного і російського впливу. Попахкавши люлькою, Сталін, кажуть, поставив виразну синю галочку на тому списку:

	Росія	Решта країн
Румунія	90%	10%
Греція	10%	90%
Югославія	50%	50%
Угорщина	50%	50%
Болгарія	75%	25%

Цей "ниций документ", як назвав його Черчіл, не зберігся у відкритому для громадськості відділі Лондонського архіву, і в його існуванні виникли сумніви. А втім, на практиці він означав, що Греції судилося стати єдиною з усього списку країною, де мав переважати західний вплив. Саме так воно й сталося.

Польща становила єдину країну, чиє майбутнє не можна було узгодити навіть приблизно й неофіційно. Її непевне становище часто вважають за причину пізнішої "холодної війни". Польща, як і Франція, належала до первісного союзу 1939 р. Її уряд у Лондоні мав повне визнання, її солдати, моряки й пілоти з відзнакою служили і під британським, і під радянським командуванням. У квітні 1943 р. Сталін скористався нацистськими викриттями про Катинь як приводом для розриву стосунків з польським урядом. Водночас у Москві він визнав так званий Союз польських патріотів, ядро радянського маріонеткового режиму. У

липні польський прем'єр-міністр і головнокомандувач генерал Сікорський, єдиний польський політик, що мав загальну довіру, загинув у спровокованій авіакатастрофі під Ґібралтаром. Відтоді польська трагедія стала сягати апогею. Радянська пропаганда вимагала повернення кордону за пактом Молотова–Рібентропа, але тепер на цей кордон задля зручності покликались як на лінію Керзона. Поширювано нічим не підтверджені заяви, начебто населення Східної Польщі наполегливо вимагає об'єднання з Радянським Союзом, а для інтересів СРСР необхідно, щоб польський уряд був "дружній". Ці заяви не витримували критики, проте громадська думка на Заході, безмежно захоплюючись дивовижними воєнними звитягами Радянського Союзу, була схильна вірити їм. Тож, коли Червона армія дедалі глибше заходила на територію Польщі, західні держави тиснули на своїх пригнічених польських союзників, щоб ті поступилися.

Тегеран лежав на півдорозі воєнного повітряного маршруту між Лондоном та Москвою, і саме там з 28 листопада по 1 грудня 1943 р. уперше зустрілися Рузвелт, Черчіл і Сталін. Вони вже досягли достатнього поступу, щоб забезпечити дальше провадження війни. Голови держав погодились із нагальною потребою відкрити у Франції другий фронт і з наданням Іранові незалежності після війни. Але вони майже розсварилися через Польщу. Під час палкої суперечки між Іденом і Молотовим президент Рузвелт "дрімав у фотелі". Західні лідери погодились, що польську територію треба посунути на захід коштом Німеччини, аби компенсувати Сталінові претензії, проте приховали цю згоду від поляків. Така ситуація навряд чи провіщала добро на майбутнє, проте достатньою мірою відновила між союзниками довіру напередодні їхнього спільного нападу на німецький райх наступного року.

Успішні наступи Червоної армії протягом 1943–1945 рр. мали достатній темп, щоб вермахт ненастанно відкочувався. Наступи почалися в центрі Прибалтійських держав, у Білорусії та Україні і скінчилися облогою Берліна. Вони були організовані як низка величезних стрибків уперед: супроти надзвичайно розтягнених німецьких оборонних ліній сконцентровувано величезні масиви людей і техніки, що проривалися потім невпинним потоком. Другий такий наступ — після Курська — був націлений на Дніпро, що його німці обороняли, лишивши за собою широку смугу випаленої землі. Третій наступ, початий у січні 1944 р., націлявся на далеку Віслу. Четвертий, почавшись у серпні 1944 р., повернув на південь до Балкан і був спрямований на Дунай. П'ятий, у січні 1945 р., мав сягнути Одеру і розгортатись далі.

Під час кожного з цих наступів головна тактика полягала в оточенні й придушенні центрів опору. Тільки-но осередок оборони був відрізаний та ізольований, його можна було безпечно проминути, щоб ліквідувати колись згодом. Таким чином кілька німецьких армій були відрізані в Курляндії і залишалися там нерозбиті аж до кінця війни. Головні німецькі фортеці на сході, як-от Бреслау, були ще не взяті, коли впав Берлін. Насамперед треба не дати вермахтові підготувати контрудар, — отже, треба спішити, виснажувати, громити. Росіяни знали правила степової війни: напад здебільшого виправдовує себе, обо-

ронні позиції звичайно можна обійти з флангів. Оскільки рівнина звужувалась, спроби вермахту втриматись і відбитися ставали дедалі затятіші. Три такі сутички в горловинах сталися під час битви за перевал Дукля в Карпатах, битви за Будапешт і на лінії Померанського валу. В тих трьох битвах украй щедро пролито і радянської, і німецької крові.

Слава про Червону армію — названу 1944 р. Радянською — бігла попереду неї. З огляду на спогади про 1939–1941 рр. її вважали за чужі війська навіть у самому Радянському Союзі. На Балканах Червону армію приймали напів з радістю, напів з острахом, зате в Німеччині, де солдатів заохочували вбивати і ґвалтувати, вона породила паніку. Перше визволене від нацистів німецьке село було сплюндроване. Нацисти, щоб надихнути народ на опір, поширювали фотографії німецьких жінок, розіпнутих на дверях клунь, але взимку 1944–1945 рр. німецьке населення почало масово тікати.

Радянський наступ на Центральну Європу — одна з найґрандіозніших і найстрашніших воєнних операцій новітньої історії. Один з радянських солдатів, якого теж заарештовано на фронті, писав про "колісницю Комінтерну", яка трощить геть усе своїми колесами[117]. Адже коли Радянська армія визволяла від ненависних нацистів, то водночас і накидала сталінське ярмо. Разом із сталінізмом запанували мародерство, ґвалтування, повсюдне насильство і офіційний терор страхітливого масштабу. Той, хто бачив усе на власні очі, пам'ятав про ті жахіття довіку. Коли розбиті німецькі формування відступали, вал за валом накочувались визволителі. Спершу йшли фронтові війська — бадьорі, добре вбрані й чудово озброєні. Далі йшли маршем другорядні підрозділи й каральні батальйони — з амуніцією, але без харчів. За ними тягнулось фронтове сміття — солдати, що відстали від частин, цивільні, що йшли за військом, ходячі поранені, втікачі, що опинились поміж ворожих лав. Позаду в охайних мундирах на американських джипах їхав кордон НКВС, розстрілюючи кожного, хто не йшов разом з усіма. І, нарешті, за енкавеесівцями сунули "азіатські орди", нескінченні постачальні колони, які їхали на всьому, що могло рухатись на Захід: поламаних ваговозах, украдених селянських підводах, на поні й навіть на верблюдах. Контраст між виснаженими, перев'язаними німецькими солдатами з почервонілими очима і нескінченними вантажівками зі свіжими слов'янськими та азіатськими обличчями промовляв сам за себе.

Радянський наступ на Балкани в серпні 1944 р. мав важливі політичні наслідки. Румунія перескинулась на інший бік і повернула проти своїх колишніх нацистських покровителів; німецька армія окупувала Угорщину, щоб не дати Будапештові піти слідами Бухареста. В Болгарії у вересні повалено королівський уряд. У Югославії партизани Тіто разом із радянськими військами визволили в жовтні Белград. У Греції та Албанії, що лежали за лінією радянської окупації, комуністичне підпілля підготувалось до переворотів. Саме тоді, в грудні, совєти наткнулись на затяту оборону Будапешта. Перед Новим роком наступ зупинився.

На Заході 6 червня 1944 р., у день "Д", нарешті був відкритий другий фронт: британські, канадські, польські й американські війська висадились на узбе-

режжі Нормандії. Операція "Оверлорд", безперечно, становить найвидатніше технічне досягнення другої світової війни. Адже треба було безпечно висадити сотні тисяч людей та їхню зброю на вкрай фортифікований берег, захисники якого готувались до сутички чотири роки. Операція скінчилася успіхом, бо ретельно продуманим планам посприяло ще й щастя. Обманні заходи, зокрема бомбардування фальшивих цілей у Па-де-Кале, спантеличили німецький генеральний штаб, що не знав, де відбудеться висадка. Гітлера, що, виходить, слушно передчував, яке лихо спіткає його в Нормандії, вдалося перехитрувати. Перевага в повітрі забезпечила активну підтримку на узбережжі, але ще більше важило те, що союзницькі літаки перешкодили німцям використати великий танковий резерв. До технологічних див належали величезні плавучі порти, прозвані "шовковичними гаванями", які притягли буксиром, поставивши в морі поодаль від нормандського берега, а також "Плутон", *Pluto* (*Pipeline Under The Ocean*, підводний трубопровід), який ґарантував необмежене постачання бензину. Зміна погоди, що спричинилась до найбільшого за двадцять п'ять років шторму в Ла-Манші, спонукала німецького командира генерала Ромеля поїхати на той фатальний уїкенд додому.

Ромелів супротивник — американський генерал Дуайт Ейзенгавер — знав, що йому можна кидати жереб лише раз. Початок операції вже двічі відсували. Швидко минала пора, коли місяць сприяв висадці, а 156 000 чоловік, 2000 військових кораблів, 4000 десантних суден і 10 000 військових літаків день у день стояли наготові. А потім, з хвилюванням у серці, нарешті віддано наказ. Серед ночі, коли вже вщухав вітер, американські парашутисти 82-ї та 101-ї повітряно-десантних дивізій приземлилися серед німецьких оборонних ліній. Один з них, канзасець родом, зачепившись за шпиль церкви Сен-Мер, прикинувся мертвим. Трохи далі на захід, біля "Пегасового мосту", сержант Джим Волворк, перший британський солдат на французькій землі, нечутно посадив свого планера "горса" о двадцять четвертій годині шістнадцять хвилин за 30 метрів від цілі, знепритомнівши від удару при посадці. Після цього рота легкої піхоти пробила собі дорогу через міст, захопила шлюз Орнського каналу, ввійшла до кафе подружжя Ґондре і проказала слова визволення: "Друзяко, все гаразд!"[118]

Згодом, коли засіріло, повідчинялися сталеві двері десантних суден і на берег у п'яти місцях із кодовими назвами почали висаджуватись головні сили. 73 000 солдатів 1-ї американської армії висадились на берег там, де "Юта", "Омаха" і "Золото"; 83 000 солдатів 2-ї британської і 1-ї канадської армій ринули на пункти "Юнона" й "Меч". Приголомшені німецькі солдати позалягали в бункерах, обстрілювані важкими набоями з невидних кораблів і нещадно бомбардовані з повітря. Тільки на "кривавій "Омасі" німці спромоглися підняти вогневу заслону і покласти напасників на землю. Героїчні техаські рейнджери під кулями видерлися на скелю, але побачили на її верхівці, що гармати вже знято з вогневої позиції. Проте ця невдача була локальною, день "Д" закінчився успіхом. На додачу до краю італійського чобота союзники мали тепер у Франції ще й ворожі пальці, на німецький райх можна було тиснути з усіх боків.

Проте операція "Оверлорд" розвивалася дуже повільно. Коли вермахт оговтався від несподіванки, опір був якнайзатятіший. Американці три тижні не могли взяти Шербур — головний порт на узбережжі, де стався напад. Британці, що мали ввійти до Кана ввечері дня "Д", пробивали собі дорогу ще 34 дні, вступивши до міста 9 липня. Зате матеріально-технічне забезпечення перевершувало все, що було бачене на Сході. Свіжі війська прибували в плавучі порти, бензин спокійно надходив через "Плутон". Коли американці нарешті прорвались у німецький тил, німцям не залишалось нічого, крім утечі. Піймані під Фалезом у мішок, вони мчали до дедалі вужчої горловини, розстрілювані з обох боків. Далі союзники вже мали перед собою вільний шлях для наступу на Париж і поривання до Рейну.

Після двох років поразок німецька армія нарешті почала нарікати на Гітлера. 20 липня 1944 р. у східній штаб-квартирі Гітлера, його *"Wolfschanze"*, "Вовчому лігві", поблизу Растенбурґа в Східній Пруссії (тепер Кентшина, Польща) зроблено спробу вбити фюрера. Бомба лежала в портфелі під важким дубовим столом у кімнаті нарад. Бомба вибухнула, коли фюрер був у кімнаті, проте страшенно переляканому фюрерові тільки поранило руку. Бомбу підклав полковник Клаус фон Штауфенберґ, член аристократичного крайсауського гуртка Мольтке [Крайсау — маєток Мольтке]. Невдача замаху і страшна доля змовників, чию повільну смерть на м'ясних гачках знято задля фюрерової втіхи на кіноплівку, відохотили від подальших спроб. Про німецький опір написано грубезні томи. Роль шляхетних індивідів і невеличких груп, як-от пастора Бонгофера чи студентського гуртка "Біла троянда", безперечна, але суть у тому, що своєї мети вони не досягли[119].

Тоді, коли стався цей невдалий замах, безпосередні сусіди Німеччини — поляки і французи — нетерпляче чекали свого визволення. Червона армія підступала до східних передмість Варшави. Американська армія наближалась до західних передмість Парижа. В обох містах було повно направлених з Лондона бійців Опору, обидва міста горіли бажанням повстати проти нацистських гнобителів. У Варшаві на чолі повстанців була підпільна АК, у Парижі — організація "Вільна Франція".

Париж повстав 19 серпня. План полягав у координації атак усередині міста з останнім американським ударом. Французький Опір тісно співпрацював з американським командуванням, що завжди цінувало його участь в усіх битвах, починаючи з висадки в Нормандії. Опинившись під вогнем з усіх боків, німецький ґарнізон розгубився й почав відходити, — і саме тоді вдарили американці. Генералові Леклерку, що зі своєю панцерною дивізією воював під американською командою, надано честь очолити наступ. Німецький ґарнізон капітулював, знехтувавши фюрерів наказ не залишити каменя на камені. 25 серпня, коли ще стріляли поодинокі німецькі снайпери, генерал де Ґоль гордо і випростано пройшов Єлисейськими Полями. В соборі Богородиці Паризької відбулося врочисте богослужіння. Попри великі втрати серед цивільних, населення раділо. Відновлено довоєнну французьку Третю республіку, Париж був вільний.

Варшава повстала 1 серпня, майже за три тижні до Парижа. План полягав у координації атак усередині міста з останнім радянським ударом. Проте варшав'янам не судився паризький успіх. Розвідка польського Опору помилилася, варшав'яни виявили, що радянське командування не збирається допомагати їм. Радянські генерали, відколи перетнули кордон із Польщею, використовували польське підпілля в усіх битвах. Але Сталін не визнавав незалежних військ і не мав наміру допомогти Польщі відвоювати свободу. Атакований з усіх боків, німецький ґарнізон став відходити. Аж тут совєти зненацька зупинились на самій околиці міста. Сталася мерзенна зрада. Московське радіо, що закликало Варшаву повстати, тепер назвало керівників повстання "зграєю злочинців". Німці послали до Варшави дві панцерні дивізії, і ґарнізон мав час, щоб отримати величезні підкріплення, які складалися з найниціших нацистських резервів. Польську армію генерала Берлінґа, яка воювала під радянською командою, знято з фронту за невиконання наказів і спробу допомогти повстанцям, самого генерала позбавили військового звання. Спробам західних держав допомогти Варшаві через повітря з Італії перешкодило небажання совєтів надавати свої аеродроми та заправляти літаки. Німці обстрілювали повстанців з гармат, посипали кулями з кулеметів, висаджували в повітря динамітом вулицю за вулицею, будинок за будинком, одну каналізаційну трубу за іншою на одному березі Вісли, а тим часом на другому березі радянські солдати засмагали. Під час однієї з убивчих оргій у передмісті Мокотові нацистські війська знищили сорок тисяч невинних цивільних, це жахіття нагадувало торішню ліквідацію варшавського ґетто. Минули тижні після визволення Парижа, а варшавські повстанці ще боролися. Вони здалися через 94 дні, 4 жовтня, коли їхній командир генерал Бур пішов у німецький полон. Єдиною втіхою повстанців було те, що їм надано статус учасників війни. Попри жертовну смерть 250 000 жителів міста, Варшава й далі залишалась під ярмом. Польську довоєнну республіку не відновлено. У зруйнованому соборі Св. Яна не відбулося врочистої відправи. Рештки населення німці евакуювали з міста. Знавіснілий Гітлер звелів, щоб у непокірному місті не залишилось каменя на камені. Руйнування тривало три місяці, а тим часом Радянська армія разом із комітетом польських маріонеток у своєму обозі байдуже приглядалась до нього з протилежного берега. Радянська армія вступила у безлюдні, мовчазні, припорошені снігом варшавські руїни тільки 17 січня 1945 р.

Попри успішну висадку в Нормандії, західних союзників спіткало чимало невдач. В Італії Рим капітулював за один день до дня "Д", проте лише тоді, як союзні армії кілька місяців не могли пробитись біля монастиря Монте-Кассіно. Через тиждень після дня "Д" поновлено лондонський бліц, німці випускали на місто спершу літаки-снаряди V1, а у вересні — V2. Американський десант у серпні на французьку Рив'єру був кепсько спланований, і німці дуже легко заблокували його. На півночі 3 вересня серед загальних радощів визволено Брюсель. Проте британський задум, утілений в операції "Город", — швидко піти вперед і захопити в Арнемі мости через Рейн — скінчився страшною катастрофою. У грудні в центрі під час "битви за виступ" американцям довелось вит-

римати удар останньої значної панцерної контратаки вермахту в Арденах. Під Бастонню, де 101-у повітряно-десантну дивізію німці закликали здаватися, американці зрештою перевершили ресурси німецького генерального штабу та його перекладачів своїм несамовитим завзяттям. У басейні Середземного моря британська армія в жовтні знов увійшла до Греції і зіткнулася там з громадянською війною. Черчіл не вагався допомогти афінському урядові, що відбивався від комуністичних атак. Перед падінням німецькому райхові дозволили трохи похитатись над прірвою.

Остаточне завоювання Німеччини з січня по травень 1945 р. відбувалося серед ще ніколи не бачених сцен. На Заході британські та американські бомбардувальники невпинно обертали кожне велике німецьке місто на купи руїн і гекатомби трупів. Нацистські урядовці марно планували організувати останню оборону серед альпійських фортець Австрії і Баварії. На Сході мільйони зневірених німецьких утікачів тікали крізь зиму на Захід. Десятки тисяч людей загинули під час потоплення *"Wilhelm Gustloff"* та інших кораблів милосердя, а також на дорозі смерті через скуті кригою води Фрішської (Віслинської) затоки. Останньою фюреровою надією стала мобілізація всіх німецьких чоловіків, старших від 14 років, у лави так званого *Volkssturm*'у, ополчення. Багатьом з тих школярів, інвалідів та ветеранів судилося загинути внаслідок радянської політики вбивати кожного, на кому німецький мундир. Примусова евакуація таких великих міст, як Данциг і Бреслау, а також концтаборів, як-от Аушвіца, супроводилась маршами смерті. Німецьке життя на Сході добігало кінця. [ДЕНГОФ].

ДЕНГОФ

МАРІОН, графиня Денгоф, народилася 1909 р. у родинному маєтку Фрідріхштайн кілометрів за тридцять від Кеніґсберґа в Східній Пруссії. Сьома дитина серед численного виводка дітей, вона занурилась у правічну рутину напівфеодального життя східноєвропейської аристократії, яка не усвідомлювала, що її доба вже минає.

У 1900-х роках Фрідріхштайн ще пропонував своїм мешканцям усі принади природи і вигоди привілейованого становища. Розмістившись серед озер та лісів і зазнаючи впливу властивих для Сходу гострих кліматичних контрастів між порами року, маєток водив своїх дітей по щасливому колу прогулянок верхи, пікніків, бібліотек, вихователів, милих няньок і видатних гостей. Мати Маріон, колись фрейліна імператриці в Потсдамі, була старшою в домі, дотримуючись суворого етикету і соціальної ієрархії кайзерського двору. Вона привчила слуг говорити їй: "Ваша світлосте, найпринижеиіше бажаю вам доброго ранку". Батько Маріон, безтурботний мандрівник по світу і свого часу дипломат при німецьких посольствах у Санкт-Петербурзі й Вашинґтоні, був членом як прусського сенату, де членство успадковувалось, так і виборного німецького райхстаґу. На людях він любив виявляти щедрість, у приватному житті був суворий і ревно дотримувався лютеранської віри.

Денгофи (Dönhoff), як і чимало інших аристократичних німецьких родин, переїхали на Схід за доби середньовіччя. Їхня перша домівка була в Дунегофі на Рурі у Вест-

фалії. Друга домівка, теж Дунегоф, була заснована 1330 р. поблизу Риги в Лівонії, там вони жили впродовж вісімнадцяти поколінь. З цієї старшої, лівонської гілки родини, здебільшого відомої як Denhoff, виросли великі польські маґнати — князі, гетьмани, старости і кардинали. Прусські Денгофи (протестанти) походять від лівонця Маґнуса Ернста фон Денгофа, колись польського посла до Саксонії і Бранденбурґу, що осів поблизу Кеніґсберґа 1620 р. Його син Фрідріх купив головний маєток над річкою Преґдом (Преголею) 1666 р. Його онук Ото Маґнус, губернатор Мемеля і прусський посол при Утрехтській унії, в 1709—1714 рр. збудував палац Фрідріхштайн.

Війни й нещастя не забували зазирати і на прусське прикордоння. Під час Великої північної війни 40% східнопрусського населення загинуло від чуми. Під час революційних війн маєток 1791 р. став невідчужуваний, згодом, 1807 р., бачив прихід французів, 1810 р. — звільнення кріпаків, а 1813 р. — прихід Кутузова. Під час першої світової війни, уникнувши російського наступу в серпні 1914 р., мешканці маєтку мали щастя особисто вітати свого рятівника — фельдмаршала фон Гінденбурґа.

Попервах війна 1939 р. видавалась такою самою, як і будь-яка інша. Проте взимку 1944–1945 рр. стало очевидно, що наближається остання і всеосяжна катастрофа. На відміну від усіх своїх попередниць Радянська армія, наступаючи, мала намір раз і назавжди викоренити німців зі Східної Пруссії. Оскільки всі дорослі чоловіки родини або померли, або загинули на Східному фронті, або були страчені після невдалого замаху на Гітлера, Маріон Денгоф сама керувала маєтками Фрідріхштайн і Квітайнен. Однієї ночі в січні 1945 р. Маріон сіла верхи на коня й приєдналася до потоку втікачів, що прямували на Захід; за два місяці вона подолала понад півтори тисячі кілометрів, добувшись аж до Вестфалії. (По дорозі вона зупинялася тільки раз, провідавши Бісмаркову невістку у Варцині, Померанія). Коло замкнулося, 600-річна східна пригода Денгофів скінчилася. Покинутий Фрідріхштайн анексувала РРСФР.

Доля Фрідріхштайна і Денгофів не одну сотню разів повторилась на всіх європейських теренах. Руїна, яку більшовики підготували своїй російській аристократії в 1918–1921 рр., чекала на всіх землевласників у кожній країні, до якої вступала Червона армія — чи то в 1939–1940 рр., чи то в 1944–1945 рр. Старовинні німецькі родини з Пруссії, Богемії та Прибалтійських держав потрапили до тієї самої прірви, яка поглинула польські родини в Литві, Білорусі та Україні, мадярів у Словаччині та Хорватії. Адже зігнано не саму аристократію, а все населення, всі соціальні класи. Радянський бич зруйнував не тільки привілеї, а й століття культурного розвитку[1].

Маріон Денгоф принаймні вижила. Після війни вона працювала журналісткою в Гамбурзі, 1968 р. стала редактором газети *"Die Zeit"*, а 1973 р. — її видавцем. Пишучи свої мемуари, вона дивувалася з марності помсти:

"А я й не вірю, що ненависть до тих, хто завоював чиюсь батьківщину... неодмінно свідчить про любов до тієї батьківщини. Згадуючи про ліси та озера Східної Пруссії, про її широкі луки й старовинні тінисті вулиці, я переконана, що вони й тепер такі ж незрівнянно милі, як і тоді, коли були моїм рідним краєм. Мабуть, найвища форма любові — любити не володіючи"[2].

Наступ Жукова на Берлін почався 12 січня 1945 р. з відстані десь 750 кілометрів. Червона армія очищала від нацистів Польщу, а західні союзники ще ніяк не могли доступитися до Рейну. Падіння Будапешта в середині лютого дало змогу здійснити випад одразу на два боки, націляючись на Відень і Берлін. На початку березня американці успішно прорвались уперед, коли німецькі сапери не спромоглися висадити в повітря останній зацілілий міст через Рейн у Ремагені. Невдовзі генерал Патон став тріумфально посуватись від тієї західної "брами" ще швидше, ніж Жуков зі Сходу, і 23 квітня його солдати зрештою зустрілися з совєтами в Торгау в Саксонії. Британці з канадською та польською підтримкою визволили Нідерланди і далеко просунулись уздовж північної рівнини. Берлін був відтятий кільцем російської сталі. Зі свого бункера під розбомбленими руїнами Гітлер спостерігав крах оборони райху.

Коли з 4 по 11 лютого 1945 р. "велика трійка" зустрілася знову, цього разу в кримському місті Ялті, кінець був уже недалеко. Міркуючи про Німеччину, союзники погодились установити чотири окремі зони окупації, знищити військово-промислову могутність райху, переслідувати воєнних злочинців, а в разі потреби ґарантувати німцям не більше ніж "мінімальні засоби існування". Про Польщу союзники постановили, що там мають відбутись "вільні й нічим не обмежені вибори" і що Тимчасовий уряд має складатись із членів як Сталінового Люблінського комітету, так і з лондонських поляків. Про Японію, яка найдужче непокоїла хворого Рузвелта, постановили, що СРСР приєднається до тихоокеанської війни через два-три місяці по тому, як скінчиться війна в Європі. Таємний протокол дозволяв совєтам знов окупувати Курильські острови. Ці угоди не мали сили міжнародного договору, а тільки правили за приватні робочі настанови союзних держав. [**"ПРОСІЮВАННЯ"**].

"ПРОСІЮВАННЯ"

У ЛЮТОМУ 1945 р. майора Деніса Гілса, офіцера британської 8-ї армії в Італії, призначили начальником табору для військовополонених у Таранто, де було 8000 чоловік 162-ї Туркменської піхотної дивізії, класифікованих як репатріанти. Його підопічних, мобілізованих до Червоної армії, полонили на Східному фронті німці, і в полоні вони зазнавали нестерпного голоду, вдаючись навіть до канібалізму, перше ніж доброхіть погодилися служити вермахтові. Попливши з полоненими до Одеси, куди їх мали доставити згідно з ялтинськими угодами, Гілс не сумнівався, що всіх таких радянських репатріантів посилають на батьківщину на смерть[1].

Під час наступних своїх завдань Гілс раз по раз стикався з давньою, як світ, дилемою солдата, чиє сумління не згодне з отриманим наказом. У випадку з пароплавом *"Fede"*, що намагався вийти зі Спеції до Палестини з нелеґальними єврейськими еміґрантами, Гілс порадив своєму начальству, що правила треба обминути і дати їм вийти, — і воно так і вчинило. "Я прагнув загасити невеличкий пломінчик ненависті, перше ніж він забуяє полум'ям"[2].

Під час операції "Просіювання" (1946–1947) Гілсові доручили придивитись до 498 колишніх радянських військовополонених у таборі в Річчоне. Він мав наказ репатріювати до СРСР: а) усіх затриманих у німецькій формі; б) усіх колишніх червоноармійців; в) усіх, хто допомагав ворогові. Вигадавши фальшиві категорії на кшталт "озброєних формувань" і наодинці спонукаючи людей утікати, Гілс зменшив число репатріантів до 180. Коли вони їхали, старший російської групи сказав йому: "Отже, ви посилаєте нас на смерть... Демократія зрадила нас". "Ви — жертва, — відповів їм Гілс, — зате решта буде в безпеці"[3].

У випадку з українцями з дивізії СС "Галичина", утримуваними в Римині, майор Гілс був одним з небагатьох британських офіцерів, які особисто відкинули вимоги Радянської репатріаційної комісії. Коли дивізія залишилась на Заході, командир дивізії прислав йому листа з подякою "за вашу високолюдяну працю... захист принципів, в ім'я яких почато другу світову війну"[4]. Згідно з міжнародним правом, галичани були польські, а не радянські громадяни.

Гілс визнавав, що він "відступив від правил". Невдовзі він потрапив під військовий трибунал і був усунений з посади за звинуваченням у непристойній поведінці: його застукано, як він удосвіта на міському майдані в Трієсті перекидався через голову і стрибав сальто.

Союзницьку політику примусової репатріації величезних мас чоловіків, жінок і дітей, щоб їх убив Сталін або Тіто, вже кваліфіковано як воєнний злочин. У долині річки Драу (Драви) в Австрії, де в червні 1945 р. британські війська вдались до насильства, щоб розвернути так звану Козацьку бригаду та людей, що йшли разом з нею, ця політика спровокувала масові самогубства. Але все те приховували, аж поки 1973 р. у США опубліковано рапорт майора Гілса, трохи згодом відкрилися британські архіви. Солженіцин назвав ту політику "останньою таємницею". Широка громадськість довідалась про неї лише з книжок, виданих через тридцять, а то й сорок років[6].

Нещодавно в Лондоні відбувся незвичайний процес, де суд присудив 1,5 млн. фунтів стерлінґів відшкодувань позивачеві, що подав позов на графа Миколу Толстого, автора книжки *"The Minister and the Massacres"* ("Міністр і масові вбивства"), де йшлося про офіційну британську змову та покривання. Позивачем був не міністр, звинувачений у наказі про передачу козаків совєтам, а британський офіцер, що, зіткнувшись із тією самою проблемою, що й Гілс, учинив інакше. Він не отримав жодного пені з присудженого відшкодування, бо відповідачі нині боронять свою справу в європейських судах[7].

Особисту відповідальність завжди дуже важко довести, але ж моральні принципи однозначні. Якщо покликання на "виконання наказів" не стало захистом для Адольфа Айхмана, воно не може бути захистом і для союзницьких офіцерів.

Так само, як лікарі сперечаються про точну хвилину людської смерті, причина якої в серці, мозку, легенях чи в кінцівках, — історикам можна сперечатися про долю політичних утворень. У випадку з третім райхом облога Берліна означала задушення; самогубство фюрера 30 квітня не полишило жодних шансів

на одужання, загальна капітуляція 8/9 травня засвідчила останню судому. Нюрнберзький процес 1946 р. можна порівняти з оглядом трупа.

Облога Берліна, як і передбачено в Ялті, була полишена Радянській армії. Остання фаза тривала три тижні, починаючи з 20 квітня. Жуков пускав свої резерви, не рахуючись із ціною: в цій одній операції він послав на смерть більше людей, ніж утратили американці за всю війну. Коли затягувалась петля, окремі нацистські урядовці вислизнули. Гітлерів заступник Мартин Борман вибрався, — і ніхто його більше не бачив. Один з останніх літаків, що вилетів з Берліна, зник із нацистськими архівами. Берлін дістався дорогою ціною: то було Варшавське повстання навпаки. Зрештою радянські солдати поставили червоний прапор на верхівці розбитого райхстагу.

У своєму бункері на перетині вулиць Вільгельмштрасе і Унтер-ден-Лінден фюрер утратив усякий контакт із зовнішнім світом. "Якщо війна буде програна, — зауважив він, — нація теж загине"[120]. Його накази передавали у вакуум, звідки не надходило відповіді. 29 квітня він уклав своєрідний шлюб із Євою Браун, що відхилила пропозицію тікати. 30 квітня молодята померли, уклавши самогубчий пакт із допомогою отрути і пістолетних пострілів. Таким чином вони уникли долі Муссоліні та його коханки, яких попереднього дня повішано за ноги в Мілані. Коли Гітлер помер, росіяни були за 200 метрів. Фюрер наказав спалити тіла в ямі з бензином і залишив коротенький заповіт:

"Це неправда, ніби я чи хто інший у Німеччині прагнув війни 1939 р. Її прагнули й спровокували ті міжнародні політики, що або самі мають єврейське походження, або працювали на єврейські інтереси... Я помираю зі щасливим серцем, знаючи про незмірні звитяги наших солдатів на фронті... Передусім я вимагаю від лідерів нації... скрупульозно дотримуватись расових законів і нещадно опиратися згубі, яка загрожує кожному народові, — міжнародному єврейству"[121].

Останки фюрера та його дружини КДБ поховало в Східній Німеччині, а кінець кінцем 1970 р. спалило їх. 1993 р. з колишніх радянських архівів видобуто два фрагменти черепа, які начебто належали Гітлерові.

Перемога в Європі сталася на другому тижні травня. Для нацистів вона означала знищення, помсту їхніх богів, для німецького народу — цілковиту поразку. Генерал Монтґомері прийняв німецьку делеґацію, що засвідчувала покору, в своєму наметі серед Люнебурзької пустки, генерал Ейзенгавер прийняв формальну капітуляцію на своїй базі під Реймсом, маршал Жуков — у своїй штаб-квартирі в Карлсгорсті. Безумовна капітуляція Німеччини мала настати опівночі 8 травня (за Ґрінвицьким часом). За московським часом то була 5 година ранку 9 травня.

Як і завжди, проголошення миру не зовсім відповідало реальності. Союзні держави ще воювали на Тихому океані. В пустелі штату Нью-Мексико вчені й далі гарячково готували перше випробування ядерної зброї. У Європі залишились окремі вогнища війни. Німецьку армію, затиснуту в Празі, добили частини власовської Визвольної армії, яка перекинулась на інший бік, марно споді-

ваючись полегшити свою долю. Локальні вогнища опору проти радянських завойовників не згасали в Східній Європі і на заході СРСР аж до 1950-х років.

Через шість тижнів у Потсдамі, з 17 липня до 2 серпня, "велика трійка" зустрілася востаннє. З лідерів воєнної доби на посаді залишився тільки Сталін; він тепер повнився підозр, що капіталістичні держави можуть повернутися проти нього. Всупереч усім прогнозам, Черчіл програв на повоєнних виборах у Британії, і вже на конференції його замінив соціаліст Клемент Етлі. Рузвелт помер ще до падіння Німеччини, тож президента заступив його поважний і роботящий віце-президент Гарі Трумен. Незгода між лідерами була така велика, що початкову ідею організувати мирну конференцію довелося полишити. Коли Трумен мелодраматично заявив про успішне випробування атомної бомби в США, Сталін навіть не кліпнув.

Отож Потсдамська конференція повернулася до практичних питань. У Німеччині мала бути утворена міжсоюзницька рада для координації управління чотирма окупаційними зонами. Австрія знову ставала незалежною державою. Франція діставала назад Ельзас і Лотарингію, а Чехословаччина — Судети. Кордон Польщі мав пролягати по лінії річок Одер—Нейсе, хотіли того поляки чи ні. Всіх німців, що жили на схід від нових кордонів, мали зігнати з рідних місць. Усі нацистські лідери, що потрапили до союзницьких рук, мали постати перед Міжнародним судом, що судитиме їх за воєнні злочини. Поза цим союзники майже ні в чому не дійшли згоди, та й не намагалися.

На той час процеси відбудови та забуття йшли вже повним ходом:

Po każdej wojnie
ktoś musi posprzątać.
Jaki taki porządek
Sam się przecież nie zrobi.

Ktoś musi zepchnąć gruzy
na pobocza dróg,
żeby mogły przejechać
wozy pełne trupów.

Fotogeniczne to nie jest
i wymaga lat.
Wszystkie kamery wyjechały już
na inną wojnę.

Ci, co wiedzieli,
o co tutaj szło,
muszą ustąpić miejsca tym,
co wiedzą mało.
I mniej niż mało.
I wreszcie tyle co nic.

По кожній війні
Комусь треба прибрати:
Сам собою порядок
Не зробиться.

Комусь треба
Руїни з дороги згорнути,
Щоб їхали без перешкод
Вози з купами трупів.

Фотогенічності тут, звісно, нема,
І потрібні роки,
А телекамери тим часом
Вже на іншій війні.

А ті, хто те знав
І бачив,
На жаль, поступаються тим,
Хто знає мало, більше ніж мало,
А зрештою просто нічого[122].

П'ятниця, 19 жовтня 1945 р., Нюрнберг[123]. Місто було окуповане американською армією, американський полковник став начальником міської в'язниці, що містилась одразу за Палацом правосуддя на Фюртерштрасе. З 24 відповідачів, яких мали судити на "процесі над головними воєнними злочинцями Німеччини", 21 був замкнений у в'язничній камері. То був день, коли їх мали познайомити зі звинуваченнями.

Обов'язок рознести звинувачення припав молодому британському майорові, колишньому військовополоненому, що вільно розмовляв німецькою мовою. Ввійшовши до в'язниці якраз перед другою годиною пополудні, майор побачив три яруси камер, кожна з невеличким заґратованим віконцем у дверях. Коло кожних дверей недбало стояв вартовий, дивлячись у віконце. На верхніх ярусах відкриті балкони були відгороджені дротяною сіткою. Майор зайшов до в'язниці разом з її комендантом і начальником охорони, сержантом, що ніс ключі. За ними йшов генеральний секретар Міжнародного військового трибуналу зі своїм перекладачем, два американські солдати з документами, офіцер американської служби безпеки, тюремний психолог із нотатником у руці і тюремний лютеранський капелан. Позаду йшов гурт "підсніжників" — американських військових поліцаїв у характерних білих шоломах.

Звинувачення, нещодавно перекладені з англійської мови німецькою, були пухкими документами, де на обкладинці виднів напис: "Сполучені Штати Америки, Французька Республіка, Сполучене Королівство Велика Британія та Північної Ірландії і Союз Радянських Соціалістичних Республік проти..." Далі йшов список із 24 прізвищ на чолі з Ґерінґом. Звинувачення складалося з чотирьох пунктів: злочинна змова, злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людства. Кожен звинувачений мав отримати два примірники документів із переліком як загальних звинувачень, так і конкретних пунктів, у яких звинувачують його. Англо-американська судова практика вимагала, щоб в'язні особисто отримали звинувачення.

Молодий майор, дарма що з юридичною освітою, не мав великого досвіду виконання таких обов'язків. Коли він побачив дротяні огорожі, йому пригадався один з його воєнних товаришів, бельгійський пілот, що потрапив до рук ґестапо і стрибнув, розбившись на смерть, із точнісінько такого самого балкона у в'язниці в Сюрені. Майор, хоч і працював на трибунал уже кілька місяців, тільки-но прибув до Нюрнберґа і ще ніколи не стикався з жодним в'язнем віч у віч:

"Я глянув уперед на високе вікно на далекому краї в'язничного коридору. Ґвинтові сходи на верхні яруси камер виразним контуром поставали на тлі вікна, освітленого яскравим промінням осіннього сонця. Панувала немов правічна тиша, і лише вряди-годи лиховісно бряжчали ключі...

Тиша тривала, аж поки ми дійшли до дверей наприкінці ряду камер. Черговий вартовий відсалютував нам, я побачив, що він озброєний револьвером і довбнею... Коли камеру відімкнули, я зосередився, щоб зустрітись із [в'язнем; він] невпевнено підвівся на ноги...

Заговоривши, я не впізнав свого голосу:

— Герман Вільгельм Ґерінґ?

— *Jawohl.* [Так].

— Я майор Нів, офіцер, призначений Міжнародним військовим трибуналом для передачі вам копії звинувачення, в якому вас названо відповідачем.

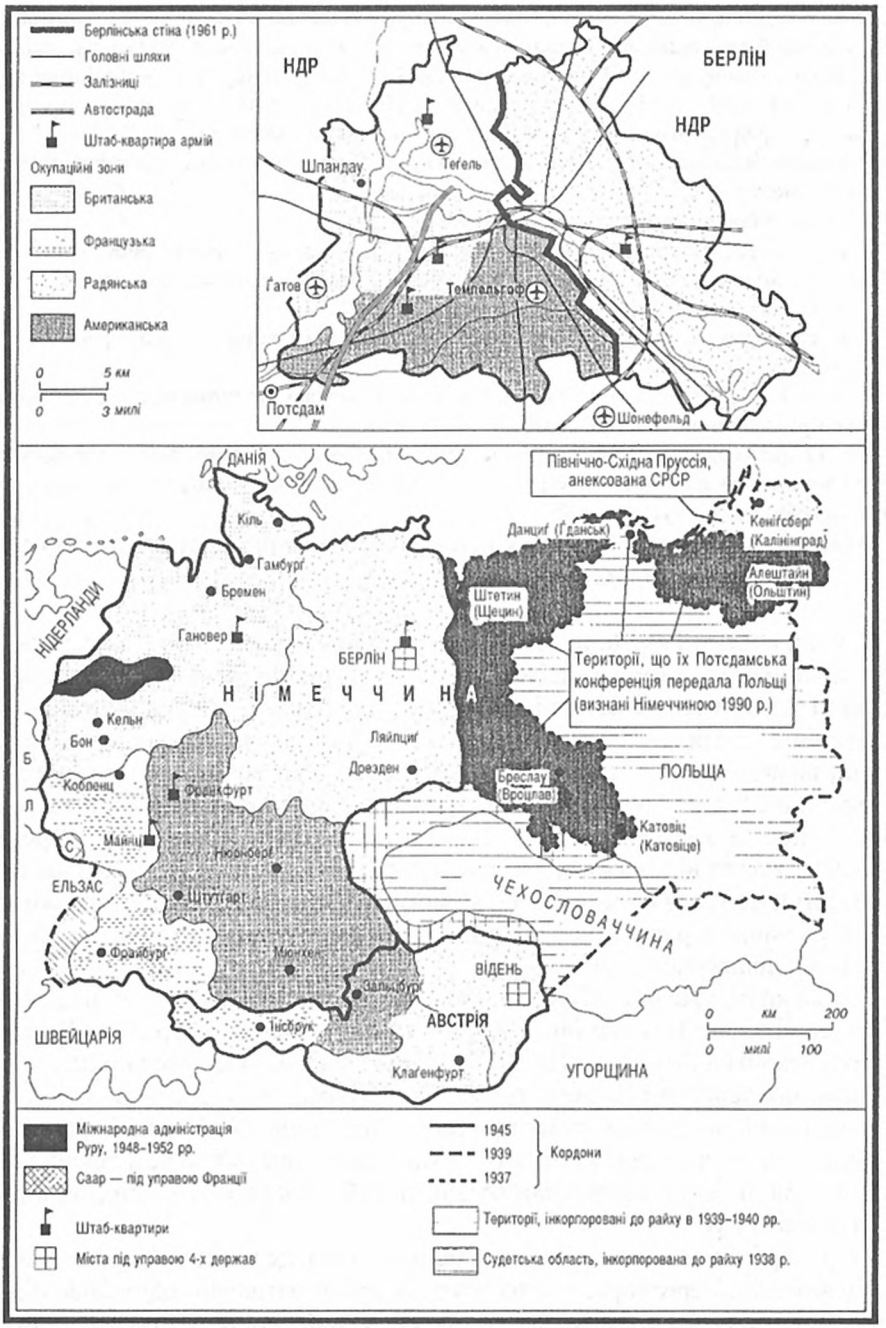

Карта 27

Повоєнна Німеччина після 1945 р.

Коли ці слова були перекладені, Ґерінґ спохмурнів, ставши схожим на театрального бандита. Я передав йому копію звинувачення, він мовчки взяв її і слухав, як я говорив далі:

— Мені ще доручено пояснити вам статтю 16 Статуту трибуналу. — Ґерінґові передали німецькомовну копію. — Будь ласка, подивіться абзац (в). Ви маєте право або самі провадити свій захист перед трибуналом, або скористатися послугами адвоката.

Мої слова були виразні й точні. Коли я замовк, Ґерінґ поважним, пригніченим поглядом утупився в мене.

— Отже, дійшло й до цього, — проказав він.

— Ви можете самі обрати собі адвоката, або ж його вам призначить трибунал.

Було очевидно, що Ґерінґ не зрозумів моїх слів... Трохи згодом він таки озвався:

— Я не знаю жодного адвоката. Навіщо вони мені?..

— Гадаю, було б краще, якби вам хтось давав поради і захищав ваші інтереси...

Ґерінґ стенув плечима:

— Як на мене, тут нема жодної надії. Я уважно прочитаю звинувачення, але не бачу, як його можна обґрунтувати на підставі закону...

Через кілька годин, як я вийшов з камери Ґерінґа, доктор Ґілберт, тюремний психолог, попросив його підписати копію звинувачення. Ґерінґ написав: "Переможець завжди буде суддею, а переможений — звинуваченим"[124].

Отже, фундаментальна дилема Нюрнберзького процесу була сформульована ще до початку судових засідань.

Європа восени 1945 р. перебувала в цілковитому занепаді. Переможні союзники поділили спустошену Німеччину на чотири окупаційні зони і намагалися зберегти єдиний фронт. Західні країни, визволені англо-американцями, — Франція, Італія, Бельгія та Нідерланди, — відновлювали своє довоєнне життя. Східні країни, визволені совєтами, пересвідчилися, що визволення пов'язане з новим уярмленням. Велика Британія, єдина країна — учасниця війни, що уникла окупації, нещодавно вибрала соціалістичний уряд, який усвідомив, що перемога — аж ніяк не захист від значного падіння статусу. В Європі не було жодної держави на кшталт США, яка б водночас і перемогла, і зберегла свою силу. Тільки жменька нейтральних держав — від Іспанії до Швеції — й далі могла тішитись певним ступенем справжньої незалежності.

Кілька країн уже організували процеси, щоб покарати за ті дії під час війни, які тепер визнали за злочинні. В Осло судили і у вересні стратили Квіслінґа; в Парижі 9 жовтня страчено Лаваля. В Москві в червні відбувся процес над керівниками польського підпілля; громадська думка на Заході не зовсім усвідомлювала, що відповідачі на тому процесі — не фашисти і не колабораціоністи, а героїчні союзники, чий єдиний злочин полягав у боротьбі за незалежність рідної країни. Уряди західних держав воліли потай вимагати м'якших вироків, ніж протестувати публічно.

Нюрнберґ, одне з найдавніших німецьких міст, де чи не найдужче відчувався німецький дух, перетворилось на неозору руїну, зазнавши одинадцяти масованих бомбардувань. Потім, коли дві дивізії СС вибрали це місто за свій останній редут, його нещадно обстрілювала американська важка артилерія. Батьківщина середньовічних мейстерзинґерів і Тангейзера, Альбрехта Дюрера і Файта Штоса, Нюрнберґ у минулому сторіччі уславився відкриттям Німецького музею —

чудової колекції мистецьких творів та історичних реліквій німецького народу. В 1930-х роках Нюрнберг став сценою найпишніших гітлерівських нацистських зборищ. А тепер Нюрнберг вибрали для проведення судового процесу, з огляду на символічне значення цього міста, а почасти ще й через те, що його показний Палац правосуддя дивом зберігся під час бомбардувань. Вибір Нюрнберга для процесу мав засвідчувати, що союзники вбачають корінь німецького зла не в прусському мілітаризмі (такого погляду дотримувались 1918 р.), а в самій природі німецької національної ідентичності. Отже, організований процес мав, здається, куди глибший історичний зміст, ніж просте покарання кількох звинувачених.

Проте внесок самого Нюрнберга до процесу можна було виявити в особі відповідача № 8 — Юліуса Штрайхера (нар. 1885 р.), що правив містом як нацистський гауляйтер з 1933 по 1940 р. Він уже вдруге сидів у камері позаду Палацу правосуддя: колись його арештовували за те, що він причепився до ув'язненого хлопця під час одного зі своїх офіційних візитів. Штрайхер був явним сексуальним збоченцем, у чому мали нагоду пересвідчитись його тюремники, і нестямним антисемітом, що все життя спеціалізувався на поєднанні сексу з антисемітизмом. Під час свого хрестового походу проти "засмічення раси" він вигадав облудну біохімічну теорію, за якою білок єврейського сімені міг назавжди "занапастити" будь-яку жінку, що перебувала в контакті з ним. Як редактор газети *"Der Stürmer"* ("Ударник"), він провадив невпинну кампанію захисту німецьких дівчат від єврейських спокусників і згодом дав їй псевдонаукове обґрунтування в часописі *"Deutsche Volksgesundheit aus Blut und Boden"* ("Кров і земля як основа здоров'я німецького народу"). Він був головним натхненником Нюрнберзьких законів, які забороняли в Німеччині будь-які сексуальні стосунки між євреями і неєвреями. 1938 р. під час "кришталевої ночі" він виголосив промову, закликаючи ворохобників наслідувати славний приклад середньовічних погромів, які відбувались у місті. Як один з перших членів НСРПН, Штрайхер належав до тих небагатьох нацистських лідерів, що звертались до фюрера на *"ти"*. Проте він переступив межу, публічно припустивши, що Ґерінґову доньку зачато внаслідок штучного запліднення. Розлючений райхсмаршал нацькував слідчу комісію, яка викрила таку величезну корупцію, що навіть сам Гітлер не міг урятувати свого гауляйтера від негайної відставки.

Союзники нелегкою ціною досягли угоди про організацію судового процесу над воєнними злочинцями. Черчіл був проти нього, так само як і Генрі Моргентау, міністр фінансів США. Вони доводили, що, за браком юридичних прецедентів, було б краще розстріляти нацистських лідерів без зайвих цермоній. Але до їхньої думки не дослухались: союзницькі уряди дотримувались принципів Сен-Джеймської (січень 1942 р.) і Московської (листопад 1943 р.) декларацій про воєнні злочини, і вже утверджена політика мала завелику підтримку, щоб тепер обрати інший курс. Із членів "великої трійки" і Рузвелт, і Сталін були за процес. Отже, він таки мав статися. І Сталін, і Рузвелт потребували "щирої, але наївної спроби утвердити панування закону"[125], а також демонстрації безмежної влади переможців. Сталін звик до показових процесів як інстру-

менту своїх політичних перемог у Радянському Союзі, тож не було жодних підстав гадати, ніби він відмовиться від нагоди так само показати силу й після своєї видатної міжнародної перемоги. Сталін, зрештою, виграв найбільше від усіх, бо на будь-якому справедливому процесі він сам дуже легко міг би опинитись на лаві підсудних.

Міжнародний військовий трибунал був створений на основі Постдамських угод. Його статут опубліковано 8 серпня 1945 р., через два дні після бомбардування Хіросіми. Нюрнберзький процес був запланований як європейський аналог таких самих процесів проти японських лідерів, що мали відбутись у Токіо.

Після передачі звинувачень відкриття Нюрнберзького процесу було призначене на 20 листопада 1945 р. Відтоді відбулося 403 відкриті засідання в головній судовій залі Палацу правосуддя, аж поки через десять із гаком місяців, 1 жовтня 1946 р., зачитано остаточні вироки. Четверо суддів союзних держав зі своїм головою, королівським адвокатом сером Джефрі Лоуренсом, та їхні помічники сиділи з одного боку зали. 21 присутній відповідач, які всі заявляли про свою невинність, сиділи навпроти на лаві підсудних під суворою військовою охороною. Чотири обвинувачі союзних держав — американський, британський, французький і радянський — сиділи посередині разом зі своїми помічниками й заступниками, юрбою німецьких адвокатів, що захищали підсудних, масою секретарів, усних та письмових перекладачів. В одному бічному крилі зали споруджено підняту ґалерею для публіки. Слухання провадили й записували англійською, німецькою, французькою і російською мовами. Отже, будь-якої хвилини більшість учасників засідання могли чути через навушники синхронний переклад.

На додачу до присутніх судили *in absentia*, заочно, Мартина Бормана, Гітлерового заступника; крім того, вісім організацій звинувачено в колективній відповідальності за злочини: СС, СД, СА і гестапо; "провід НСРПН", кабінет міністрів, генеральний штаб і вищий командний склад німецьких збройних сил. Від позову проти Ґустава Крупа, промисловця, відмовилися з огляду на його недієздатність. Загалом сторона звинувачення подала понад 4000 документів, 1809 письмових свідчень під присягою і привела 33 живих свідків. Крім того, вона показала фільми й продемонструвала моторошні експонати, зокрема "абажури з людей" і людські голови, прибиті до дерев'яних дощок, мов оленячі. Сторона захисту привела 143 свідків і подала сотні тисяч письмових свідчень. Матеріали процесу, опубліковані 1946 р., займають 43 томи[126].

У вступних промовах представники звинувачення патетично покликались на найвищі моральні принципи і водночас трохи бентежились, відчуваючи певну юридичну невизначеність. Суддя Роберт Г. Джексон назвав трибунал "новим і експериментальним". Сер Гартлі Шовкрос апелював до "панування закону", суддя де Ментон — до "сумління народів". Генерал Руденко згадував "священну пам'ять про мільйони жертв фашистського терору..." і "сумління всіх свободолюбних народів". Джексон, мабуть, учинив найслушніше, зіперши свої аргументи на недопущенність бездіяльності. "Цивілізований світ запитує, чи

справді закон такий млявий, що виявляється абсолютно безпорадним, зіткнувшись із такими незмірними злочинами..."[127]

Попри обмежений час на розгляд справ, процес провадили з великою церемонністю й пильністю. Лорд-суддя Лоуренс правив суддям за взірець, виявляючи гречність до сторони захисту і гостро дорікаючи, де треба, стороні звинувачення. Слухання були бурхливі лиш одного разу — коли Джексон утратив контроль над засіданням під час перехресного допиту Ґерінґа. Беззастережні вироки навряд чи були можливі, завжди зберігалась імовірність виправдання.

Найпереконливіші свідчення були подані на підтримку пунктів звинувачень у воєнних злочинах та злочинах проти людства. Тут докази проти членів нацистської партії були неспростовні, надто якщо походили з їхніх власних документів. Табори смерті для "остаточного розв'язку" єврейського питання, невимовні жахіття псевдомедичних експериментів, масові звірства безпрецедентного масштабу були так докладно продокументовані, що для помилки майже не залишалося місця. Найслабші докази підтримували пункти звинувачень у злочинній змові, надто там, де адвокати легко провадили захист, покликаючись на звичайну практику суверенних держав. Важко було довести, що Гітлерові потаємні зустрічі з колеґами мали злочинну мету або що саме переозброєння спиралось на аґресивні мотиви. Проте провадити прямі порівняння з діями союзних держав не дозволялося. Захист не міг покликатись ні на крах Версальської системи, ні на бомбовий наступ союзників, ні на радянські звірства. "Ми тут, щоб судити головних воєнних злочинців, — наполягав лорд-суддя Лоуренс, — а не розглядати дії країн, які звинувачують". Спроби обговорити умови життя в союзницьких таборах для полонених або примусове виселення німців, яке саме тоді відбувалося, були миттю припинені. "Сторона захисту намагається вказати на порушення міжнародного права з боку союзників, — писала *"The Times"* 8 травня 1946 р., — але [обвинувач] наголосив, що, як погодитись на таке, він буде змушений збирати докази на користь спростування, і ця процедура тільки даремно затягне процес"[128].

Питання про катинські вбивства першим порушив радянський обвинувач. Коли адвокати сторони захисту спромоглися довести, що чимало його даних неправдиві, радянська група нараз відмовилась від звинувачень. [КАТИНЬ].

Ті, хто був присутній на процесі, пригадують чимало драматичних та іронічних митей. Була одна символічна сцена: Гес із знетямленими очима сидів на лаві підсудних і читав *казки братів Ґрім*. Ще одна сенсаційка сталась у листопаді, коли до радянської сторони звинувачення без усяких оголошень приєднався Андрій Вишинський, головний радянський делеґат до Організації Об'єднаних Націй, більше відомий як головний прокурор Сталіна на судових процесах під час чисток 1930-х років. Чимало спостерігачів привертали увагу до моторошного контрасту між суворою атмосферою судової зали і веселим потоком вишуканих горілчаних напоїв у барі сусіднього готелю.

Дбаючи про звинувачених, американська служба безпеки приставила до них двох психіатрів і одного психолога. Психолог серед решти своїх обов'язків визначив ще й коефіцієнт інтелектуального розвитку підсудних:

"Шахт — 143; Зейс-Інкварт — 140; Ґерінґ — 138; Деніц — 138; фон Папен — 134; Редер — 134; Франк — 130; Фріцше — 130; фон Ширах — 130; Рібентроп — 129; Кайтель — 129; Шпеєр — 128; Йодль — 127; Розенберґ — 127; фон Нойрат — 125; Функ — 124; Фрік — 124; Гес — 120; Заукель — 118; Кальтенбрунер — 113; Штрайхер — 106"[129].

Оголошені вироки спричинили певний подив. Шахта, банкіра, Фріцше, пропаґандиста, і фон Папена, свого часу віце-канцлера, виправдали по всіх пунктах. Так само виправдали й кабінет міністрів, генеральний штаб і вище командування армії. Деніц, фон Нойрат, фон Ширах, Шпеєр і Гес дістали тюремні вироки — від 10 років до довічного ув'язнення. Ґерінґа затаврували як "головного воєнного аґресора" і засудили по кожному з чотирьох пунктів. Йому і решті десятьом підсудним оголосили смертний вирок через повішання. Радянський обвинувач висловлював свою окрему думку з приводу кожного виправдання і тюремних вироків. Кожен в'язень по-своєму реаґував на перспективу шибениці. Йодль проказав із гіркотою: "Цього я вже не заслуговую". Рібентроп мовив: "Я не матиму змоги написати свої чудові мемуари". Ганс Франк заявив: "Я заслужив цю кару і сподівався її"[130]. Коли психолог запитав Геса, який вирок йому оголосили, той відповів: "Навіть не уявляю. Мабуть, смертний вирок. Я не слухав"[131]. Ґерінґ одурив ката, наклавши на себе руки з допомогою пігулки з ціанистим калієм, захованої під зубною коронкою.

Десять страт виконано в гімнастичному залі в'язниці 16 жовтня 1946 р. Більшість засуджених померли з патріотичними словами на вустах. Франк викрикнув: "Deutschland über alles!" Штрайхер сказав: "Heil Hitler. Пурим 1946 р. Більшовики всіх вас повішають", а потім доручив дружині подбати про своє тіло. Пішла чутка, що кат американської армії спартачив роботу, заподіявши жертвам повільну смерть, і що тіла були спалені в Дахау. Решту п'ятеро в'язнів перевели до тюрми Шпандау в Берліні, яка перебувала під управою чотирьох держав аж до загадкової смерті Геса 1987 р.

З самого початку на адресу процесу лунало чимало критики. З суто політичного погляду, висловлювали побоювання, що відповідачів перетворять на мучеників. Цього не сталося — ні в Німеччині, ні деінде. Відраза, породжена викриттями, оприлюдненими на процесі, була досить велика, щоб не дати сформуватися бодай найменшій симпатії чи співчуттю. Якби тоді досягали загального консенсусу, він, певне, полягав би в твердженні, що злочини нацистів переважують будь-яку суворість правосуддя, застосованого до того чи того індивіда. Проте багатьох юристів дуже непокоїла природа звинувачень, висунених *ex post facto*, після скоєного факту. Адже *nulla poena sine lege*, нема кари без закону. Дехто не погоджувався з Джексоновим твердженням, що трибунал сприяє "розвиткові міжнародного права"[132]. Незгодні були обурені ще й тим, що суд не мав незалежності. Адже те, що союзні держави призначали і суддів, і обвинувачів за умов, які самі й визначали, призвело до недосконалого судочинства і породило лиху славу. "Хоч одягнені в шати правосуддя, — зауважив сенатор Роберт Тафт, — [процеси] були фактично знаряддям урядової політи-

ки, визначеної кілька місяців тому в Ялті й Тегерані"[133]. Згідно з поширеною серед загалу, надто серед військовослужбовців союзних держав, думкою, поважних німецьких офіцерів, як-от адмірала Деніца, не слід було садовити на ту саму лаву підсудних, що й активних нацистів на кшталт Ґерінґа чи Штрайхера. Коли Деніца 1956 р. звільнили, кількасот видатних ветеранів союзницьких військ на чолі з американським адміралом Німіцом висловили йому свій жаль з приводу покарання[134].

Тих, хто міг опиратись тогочасним емоціям, обурювало, що західна преса і урядові аґентства часто сприяли утвердженню думки про колективну провину. Всіх відповідачів здебільшого таврували як "злочинців" задовго до оголошення вироку. А найголовніше те, що Нюрнберзький процес був обмежений злочинами, які скоїв переможений ворог, і ця обставина стала нездоланною перешкодою для будь-якого загального і безстороннього розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людства. В широкого загалу склалося тривке враження, нібито таких злочинів уже за визначенням не міг скоїти жоден представник союзних держав.

Для істориків Нюрнберзький процес цікавий і як власне історична подія, і як спроба дослідження минулого юридичними методами. Його прихильники були переконані, що "ми з'ясовуємо правду"[135]. Натомість критики вважали, що не з'ясовано й половини правди. Аби бути точним, Нюрнберзький процес поза всяким обґрунтованим сумнівом підтвердив реальність нацистських злочинів. До того ж він на підставі документів показав, яку роль відіграла Німеччина у виникненні та ході другої світової війни, і то не завжди в тому світлі, якого вимагали обвинувачі. Водночас, відокремивши німецький фактор від решти чинників, він неминуче породив викривлений і, зрештою, непридатний аналіз. Крім того, нехтуючи певний матеріал, процес посприяв появі хибної думки, ніби більше вже нема чого з'ясовувати. Історичний матеріал, використаний у звинуваченнях, а потім у преамбулі остаточного вироку, мав "з'ясувати питання, що цікавлять Міжнародний військовий трибунал". Але той матеріал був такий вочевидь вибірковий, що навіть найпалкіші противники нацизму могли впасти у відчай. Скажімо, згадка про нацистсько-радянський пакт, але тільки в категорії договорів, які порушив німецький райх, була грубим ошуканством. "Опубліковане звинувачення, — писав провідний історик того дня, коли документи рознесли по камерах, — скидається на історію, яку писали неісторики"[136].

Нюрнберзький процес був джерелом як величезного масиву справжньої історичної інформації, так і явних історичних перекручень. Цей процес, підтримуваний настроями загалу, які він сам і породив на Заході, і радянською цензурою, що використовувала кожну знахідку як євангеліє, обернувся на бастіон специфічної "союзницької схеми історії", яка переважала п'ятдесят років (див. вступ). Тільки після Солженіцина в 1960-х роках і *гласності* 1980-х років громадська думка почала усвідомлювати, що нюрнберзькі обвинувачі були не меншими майстрами приховування, ніж викриття. Андрій Вишинський довів це твердження, коли в рідкісну мить відвертості запропонував тост на нюрнберзькому прийнятті: "Смерть відповідачам!"[137] Як звичайно, його західні партнери не розуміли російської мови. Вони випили, не вагаючись, а потім запитали, що означав той тост.

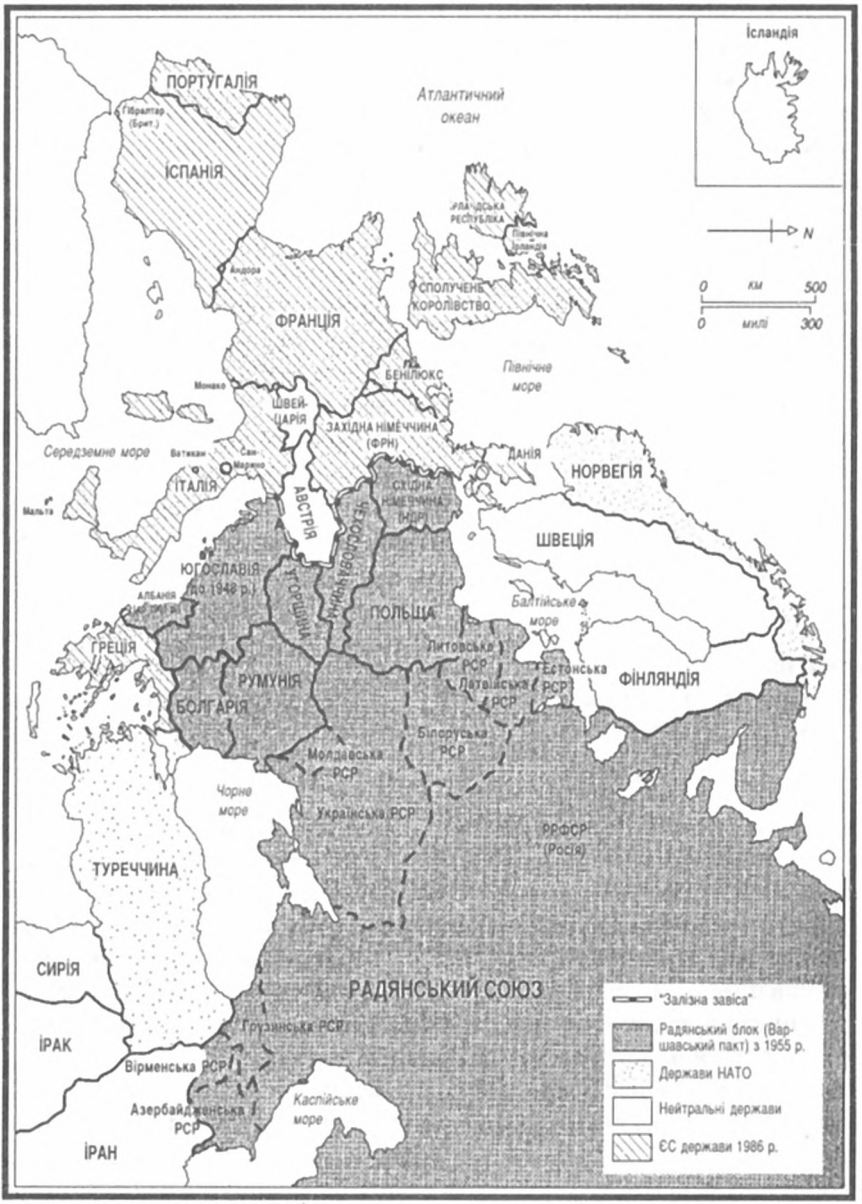

Карта 28

Європа поділена, 1949–1989 рр.

XII

DIVISA ET INDIVISA
Європа поділена й неподільна, 1945 — 1991 рр.

Приглядаючись до Європи другої половини XX ст., дуже важко позбутися прикрого усвідомлення марності витрачених зусиль. Незмірні жертви другої світової війни не принесли безпеки: невдовзі континент був поділений на два протилежні військово-політичні блоки, чия енергія марнувалася мало не півсторіччя. Величезні ресурси були використані для непродуктивних завдань, надто на Сході; вкрай мало країн мали змогу дотримуватись нейтрального статусу, а побудову європейської єдності всякчас відсували на потім.

Оте усвідомлення марності дуже добре відчули повоєнні філософи-екзистенціалісти, що згуртувались навколо Жана-Поля Сартра. Досить скоро в більшості західних країн чуття марності приглушилось, але протягом останніх десятиліть знову виринуло на поверхню у зв'язку з рухом за мир та антиядерними протестами. У Східній Європі воно спростовувало оптимізм офіційної пропаґанди і залишалось домінантною нотою в житті людської душі аж до "революції" (реформістської) 1989–1991 рр.

На щастя для тих, хто прагнув зцілити рани, поділ Європи посприяв розвиткові найпотужнішого європейського руху, який зародився ще до війни і формувався тепер на Заході. Спершу як кампанія за реформу міжнародних відносин з позицій моралі, а згодом як розвиток економічної кооперації він допоміг створити нове чуття єдності. У межах Ради Європи (з 1949 р.) і Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та асоційованих із ним органів (з 1958 р.) цей рух спричинився до утворення комплексу інституцій, які мали розширюватись мірою того, як дедалі більше європейських країн запрошувано до їхнього лона. А проте альтернативна перспектива загальноєвропейського комуністичного табору не зникала впродовж багатьох десятиріч.

Отже, після війни Захід виявився незмірно динамічнішим за Схід. З допомогою США Західна Європа швидко піднеслася з повоєнних руїн і взяла курс на незрівнянне процвітання. Натхненні прикладом західнонімецького *Wirt-schaftswunder*, економічного дива, члени-засновники ЄЕС не мали великого клопоту з рекламою вигід свого курсу. Членство зросло з шести країн 1957 р. до дванадцяти 1983 р., чимало інших країн прагнули вступити до ЄЕС. Поки Кремль щораз невправніше давав раду своїй силоміць збитій докупи імперії, швидкий процес деколонізації в Азії та

Африці визволив західноєвропейські імперські держави для нового майбутнього в об'єднаній Європі. Під проводом НАТО Західна Європа тримала міцну оборону супроти радянської загрози, що ставала дедалі невірогідніша. Наприкінці 1980-х років європейський рух, здається, досягав уже зрілості, тимчасом як радянський комунізм уже вкладався на смертному одрі.

Але, попри цей поділ, концепція Європи була не менш живою на Сході, ніж на Заході. Радянська тиранія самим своїм характером украй ефективно сприяла утвердженню європейського ідеалу. Громадян колишнього радянського блоку просто приголомшували гори харчів у Західній Європі, проте є вагомі підстави гадати, що їхнє прагнення приєднатись до "Європи" мало не тільки матеріальний, а й духовний вимір. "Європа має двоє легень, — проголосив папа-слов'янин, — і вільно зітхне тільки тоді, коли дихатиме обома легенями"[1].

Змарнована доба Європи виразно поділяється на три періоди. Вона почалася безпосередньо після війни (1945–1948), коли була втрачена єдність союзників, тривала чотири десятиліття "холодної війни" (1948–1989) і закінчилась дивовижним пануванням у Москві Михайла Горбачова (1985–1991). Загалом можна сказати, що вона почалась у День Перемоги 9 травня 1945 р. і закінчилась остаточним розпадом Радянського Союзу в грудні 1991 р. На той час більшість європейських народів мали змогу самі визначати свою долю.

Кінець Великого союзу, 1945–1948 рр.

Поділ Європи, щоправда, ще не виражений явно, відбувся вже наприкінці війни. Як слушно передбачав Сталін, соціально-політичні системи Сходу і Заходу неминуче мали наслідувати принципи окупаційних армій. Проте цей поділ викристалізувався не відразу. Попервах переможні союзники були заклопотані безпосередніми проблемами втікачів, переселення та репарацій і були змушені співпрацювати в спільній адміністрації Німеччини та Австрії. Сталін діяв обережно, дотримуючись у різних столицях різних політик. Американці теж дуже поволі розкривали свої наміри.

На відміну від 1918 р. не було негайних вимог скликати загальну мирну конференцію. Не було й німецького уряду, з яким можна було б підписати договір; надто Сталін не мав охоти вести переговори з приводу величезних надбань, які він собі вже забезпечив. Через те по війні в липні-жовтні 1946 р. зібралася лиш одним одна конференція — Паризька, — присвячена владнанню справ п'яти менших переможених держав: Італії, Румунії, Болгарії, Угорщини та Фінляндії. Всі процедури визначила Рада міністрів закордонних справ країн-союзниць, яка, фактично, диктувала свої умови. Всі переможені держави були змушені відступити частину своєї території. Італія втратила всю свою афри-

канську імперію, проте зберегла Південний Тироль. Усі країни мали заплатити величезні відшкодування загальною сумою 1 млрд. 250 млн. доларів, головно СРСР та Югославії. Всупереч радянським протестам, конференція наполягла на визначенні Дунаю як міжнародного водного шляху, а Трієста — як вільного порту під управою Організації Об'єднаних Націй.

Трієст, єдина європейська територія, за яку після другої світової війни точилися відверті суперечки, сім років був джерелом великого неспокою. Зону А, зокрема порт і місто, займали британські війська; зону Б, далі на схід, утримували югослави. Цей поділ зрештою визнано італо-югославською угодою в жовтні 1954 р. (див. додаток III, с. 1361).

Повоєнна Європа зіткнулася з величезними хвилями втікачів. І нацисти, і совєти вдавались до масових депортацій і рабської праці. Тепер чимало з тих, хто вижив, опинились на волі. Лиш у самій Німеччині було 9 млн. переміщених осіб (DP). Вони жили в невлаштованих, переповнених таборах, часто в бараках, які недавно займали військовополонені. Величезні маси людей прийшли з країн, нещодавно окупованих Червоною армією; боячись відплати, вони вперто відмовлялися повертатись на батьківщину. Ними опікувалось UNRRA, поволі розсилаючи їх — спершу як європейських робітників-добровольців — до різних промислових центрів Західної Європи, а згодом, за еміграційними проектами, — до Канади, США, Австралії і Південної Америки. Останні емігранти виїхали в 1951—1952 рр.

Крім того, було дуже багато кинутих напризволяще військових. Західні держави насилу спромагались постачати харчами навіть ті підрозділи, що воювали на боці союзників. Скажімо, польська армія генерала Андерса, що пробивалася з боями в Північній Італії, налічувала кількасот тисяч солдатів і людей, що мандрували за військом, але їхні домівки тепер захопив СРСР. 1946 р. їх усіх довелося перевезти до Британії, де вони приєдналися до польських демобілізованих частин (ними опікувався PKRP — Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia) для перенавчання та адаптації до цивільного життя[2]. Досить іронічно, що в Британії до них приєдналися колишні вояки дивізії СС *"Галичина"*, які теж добулися до Італії і яких, як громадян довоєнної Польщі, не можна було віддавати на ласку радянської влади. Більшості колишніх солдатів вермахту пощастило набагато менше. Німецьких військовополонених, що потрапили до совєтів, запроторили до ГУЛАГу, де їх спіткала така сама доля, як і колишніх радянських військовополонених з Німеччини. (Рештки полонених німців репатрійовано 1956 р.).

Західні союзники знали про звіряче ставлення комуністів до людей, які повертаються з-за кордону, але здебільшого дотримувались політики примусової видачі всіх, як цивільних, так і військових, кого вимагав повернути Сталін. Перші транспорти з колишніми робітниками-рабами, що їх британська армія захопила в Нормандії, потай відпливли з Ліверпула до Мурманська в жовтні 1944 р. Великий опір був спровокований в Австрії навесні 1945 р., коли чимало радянських громадян вибрали замість репатріації самогубство. Сотні тисяч лю-

дей, надто Козацьку бригаду і маси хорватів, видано на майже певну смерть, перше ніж ту практику припинили[3]. [**"ПРОСІЮВАННЯ"**]. Англо-американці теж аж ніяк не можуть похвалитися своїм ставленням до військовополонених, що опинились у їхніх руках. Одне дослідження американської політики 1945—1946 рр. стверджує, що німецьких військовополонених, утримуваних у Західній Європі, адміністративно приписували до інших категорій, аби обминути Женевські конвенції, і що велика кількість в'язнів, напевне, померла від недбальства[4].

Обмін населенням, передбачений Потсдамською конференцією, почався восени 1945 р. Десь до 8 млн. німців були вигнані зі своїх домівок у Чехословаччині та Польщі. Безборонні втікачі стали жертвою помсти місцевого населення. Комуністичні служби безпеки використовували колишні нацистські табори як пункти зосередження. Нелюдське ставлення було звичайним явищем, смертність сягала десятків тисяч. Жахливо переповнені транспортні засоби посилали прямісінько до американської та британської окупаційних зон Німеччини. Утворилися *Vertriebnerbünde*, локальні асоціації вигнанців, що згодом становили могутню антикомуністичну силу в повоєнній політиці. Успішна асиміляція вигнанців була першим з багатьох західнонімецьких див[5].

Примусове переселення відбувалося й далі на схід. Безлюдне місто Кеніґсберґ, назване Калінінградом, заселили радянські військові як анклав Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Приблизно 2–3 мільйонам поляків дозволили міґрувати на захід з територій, анексованих СРСР. Скажімо, безлюдне місто Бреслау, назване Вроцлавом, заселили здебільшого поляки, вигнані зі Львова, що перебралися на нове місце разом зі своїм університетом, своїм мером і муніципалітетом, а також національним музеєм. І в Польщі, і в Чехословаччині колишні німецькі території забезпечили житло й роботу для найзлиденніших внутрішніх міґрантів.

З огляду на невдачу після першої світової війни західні держави вирішили не силувати Німеччину до каральних репарацій. Натомість совєти намірились витягнути максимум. Офіційна радянська вимога сягала 20 млрд. доларів. Але совєти не чекали провалу міжсоюзницьких переговорів: з перших днів окупації радянські репараційні команди заходилися розбирати й перевозити промислові підприємства, залізничні колії, електростанції, переганяти худобу і транспортні засоби. Радянські здобичники, поодинокі й гуртові, не менш завзято грабували на територіях, відданих під управу Польщі та Чехословаччині, ніж у самій Німеччині.

По всій Європі народ прагнув поквитатися з воєнними колабораціоністами. В деяких випадках відбулися судові процеси. П'єр Лаваль, Відкун Квіслінґ, Вільям Джойс (лорд Хо-Хо) і отець Тісо були серед тих, кого засудили і стратили. Старий маршал Петен, хоч і засуджений до смерті, доживав віку на острові Іль-д'Є. Найретельніші процедури відбувались у Нідерландах, де затримано 200 000 підозрюваних колабораціоністів, і в Бельгії, де з 634 000 затриманих 77 000 засуджено. Цю цифру можна порівняти з 9000 судових процесів у Австрії і 35 смертни-

ми вироками. Досить часто населення брало справу до своїх рук. В Італії партизани просто закатували чи розстріляли тисячі фашистів. У Франції під час оргії помсти вбито десятки тисяч людей, часто на підставі абсолютно необґрунтованих звинувачень. У Західній Німеччині, тільки-но скінчився Нюрнберзький процес над головними воєнними злочинцями (див. с. 1080–1086), десятки років повільно й методично відбувалась денацифікація. Спорадичні процеси над есесівськими офіцерами, експлуататорами рабської праці та персоналом концентраційних таборів тривали впродовж 1950-х і 1960-х років. Проте більшість великої риби втекло: з дев'ятьма мільйонами колишніх нацистів розібратися було важко.

У Східній Європі комуністи використовували чистки колабораціоністів як привід для розправи зі своїми опонентами. Кількох видатних нацистів та колабораціоністів покарано для науки: Госа, коменданта Аушвіца, засудили і повісили в Польщі 1946 р. З іншого боку, чимало рядових колабораціоністів мали змогу зберегти життя, якщо погоджувались перекинутись на інший бік. Болеслав П'ясецький, голова польської фашистської Фаланги, 1945 р. вийшов з радянської в'язниці як голова підтримуваної комуністами псевдокатолицької організації PAK (Parafialna Akcja Katolicka). Тим часом переважна більшість східноєвропейських політичних в'язнів, яких отарами заганяли до радянського ГУЛАГу та інших комуністичних в'язниць, записавши до категорій "фашистів" і "колабораціоністів", не мали за собою жодної провини. Аж ніяк не було дивиною, коли нацистські воєнні злочинці сиділи в одних камерах із цвітом антинацистського Опору[6]. КДБ знову відкрив нацистські концентраційні табори, як-от Бухенвальд, заганяючи туди нові покоління репресованих.

Серед того хаосу якось треба було правити колишнім німецьким райхом. Австрія негайно відокремилась. Німеччина — роззброєна, зменшена, демілітаризована — була поділена на п'ять частин: чотири окупаційні зони плюс Берлін, теж розколений на чотири сектори (див. карту 27, с. 1081). Оскільки в Потсдамі ухвалено, що Німеччина не матиме центрального уряду, низку міністерств, необхідних для віднови економічного життя, треба було організувати під прямим наглядом Міжсоюзницької контрольної комісії (Inter-Allied Control Commission, ICC). Усі аспекти місцевого врядування були підпорядковані комітетам, де головували британські, американські, французькі або радянські офіцери. Перші дві зими головний пріоритет становило просто виживання. Німецькі міста обернулися на руїни, дороги, залізниці й мости треба було відбудовувати. П'ятдесят мільйонів людей, з яких кожен п'ятий був утікачем, потребували їжі і житла.

Німецьке політичне життя, проте, відродилось, передусім у радянській зоні. З Москви, мало не раніше, ніж припинилася стрілянина, прибула ініціативна група комуністів на чолі з Вальтером Ульбріхтом (1893–1973). Коли місцеві вибори в грудні 1945 р. засвідчили, що соціалісти в радянській зоні мають перевагу, комуністи не криючись напали на них, заарештували лідерів Соціалістичної партії і повідбирали харчові картки. Знехтувавши результати єдиних вільних виборів у радянській зоні, совєти силоміць змусили соціалістів об'єднатися з комуністами. Ще в квітні 1946 р. новоутворена Соціалістична єдина партія

Німеччини (СЄПН), в якій верховодив Ульбріхт, заходилася будувати однопартійну державу. За таких обставин три нещодавно народжені загальнонімецькі партії, які, за пропозицією союзників, почали працювати з 1945 р. задля "демократичних перетворень" у Німеччині, — Соціал-демократична партія Німеччини доктора Курта Шумахера, Християнсько-демократичний союз доктора Конрада Аденауера та Вільний демократичний союз — мали змогу вільно функціонувати лиш у трьох західних зонах.

Комуністичні махінації були особливо кричущі в Польщі. Західні держави заплющили очі на розпинання свого польського союзника [КАТИНЬ], а в Ялті подали Сталінові Польщу на тарілочці. Наслідки були катастрофічні. Напередодні московського процесу в червні 1945 р. (див. с. 1082–1083) членів польського Опору заарештовувано *en masse*; некомуністичні партії нещадно залякувано, проти залишків підпілля провадилась люта громадянська війна, а "вільні, нескуті вибори", пообіцяні в Ялті, щораз відкладали. Країною керував офіцер НКВС Болеслав Берут (1892–1956), що маскувався під "позапартійного" лідера. Єдиний представник лондонських поляків, що ввійшов до складу уряду, не мав жодного впливу. Результати сумнівного референдуму, проведеного в червні 1946 р., заглушили чутки про огидний погром, скоєний при потуранні влади в Кельце. Вибори, нарешті відбувшись у січні 1947 р., були такі вочевидь сфальсифіковані, що американський посол у Варшаві на знак протесту негайно подав у відставку[7].

А втім, загальний задум Сталіна на цій стадії був ще не зрозумілий. Якщо комуністи поводились так мерзенно в Польщі та Югославії, де Тіто мстиво потопив у крові всіх своїх супротивників, то в Чехословаччині, що була улюбленою дитиною Заходу, ситуація видавалась кращою. Бенеш і його міністр закордонних справ Ян Масарик (1886–1948) і далі керували країною. Чеські комуністи мали підтримку серед народу і начебто могли стати відповідальними партнерами в урядовій коаліції. В інших країнах Східної Європи політична ситуація була заплутана. 1946 р. ухвалено республіканські конституції в Угорщині, Болгарії та Албанії, 1947 р. — в Румунії. Проте за останніми балканськими монархіями, які геть усі мали німецькі зв'язки, майже ніхто не сумував. Загальне зростання комуністичного впливу, як-от у Франції та Італії, вважали за природну реакцію на фашистську добу. Не було жодного знаку наявності конкретного радянського плану.

Сталінову обережність пояснити легко. Радянський Союз ще й тоді мав навдивовижу добру славу в громадської думки Заходу, надто США. СРСР зазнав жахливого спустошення і розпачливо потребував перепочинку. Він анексував 705 470 кв. км чужої території з додатковим населенням 25 млн. чоловік, і йому був потрібен час для його чистки та підготовки до радянського способу життя. Але найважливіше те, що Радянський Союз ще не мав атомної бомби. Адже з огляду лише на цей прикрий брак будь-яке реальне зіткнення з Америкою було б передчасним. Отже, найрозумніше почекати й подивитись, чи виконають американці свою обіцянку вивести війська з Європи, чи ні.

Американські радники довгий час не могли дійти згоди. В Конґресі існувало сильне лобі, яке вважало, що радянська загроза дуже перебільшена і що європейці мають самі розв'язувати свої європейські проблеми. Протилежний погляд, якого дотримувався президент Гарі Трумен, визнавав слушність останніх слів промови Черчіля у Фултоні: "Наші російські друзі... нічим так не захоплюються, як силою". Тож упродовж двох років американська політика була невизначена. Прихильники залучення Америки до європейських справ мусили виборювати кожен лікоть дороги. Їхню рішучість поступово посилював образливий характер радянської пропаґанди, підривна діяльність елементів, які симпатизували радянській системі, створення перешкод з боку радянської адміністрації в Німеччині, відмова совєтів прийняти американські економічні пропозиції і порада Британії. Зрештою вони перемогли після стратегічної постанови, яку був змушений ухвалити президент Трумен унаслідок кризи в Греції навесні 1947 р. До того ж американську згоду покріпили новини про наступ комуністів у Китаї.

Комуністичні партії Західної Європи значно зміцніли після перемоги над фашизмом. Надто активними вони стали у Франції, Бельгії та Італії, де дуже захоплювалися їхньою роллю в лавах Опору і де їх підтримувала четверта частина виборців. Після провалу невдалого комуністичного заколоту в Брюселі в листопаді 1944 р. стратегія комуністів полягала в участі в парламентських і урядових коаліціях. Але 1947 р. хвиля дириґованих страйків в Італії і на французьких шахтах порушила панування гармонії. Стало очевидним, що Сталінові когорти в західних країнах шкодять розвиткові демократії та економічному відродженню. Відносини між західними і радянськими адміністраторами в Німеччині попервах були прохолодні, потім недобрі, а згодом неприязні. Спільної мови не було, Берлін і далі залишався поділений на два ворожі сектори. В середині 1946 р. західні держави намагалися створити єдиний економічний простір Німеччини, передбачений постановами Потсдамської конференції. Совєти відмовились брати участь. Відтоді три західні зони пішли своїм шляхом, спираючись на допомогу Німецької економічної ради, заснованої під егідою англо-американців у червні 1947 р.

До 1947 р. і в Персії, і в Греції врядували британці. Але раптом під тиском інших великих криз в Індії, Єгипті та Палестині збанкрутіла Британія вирішила, що вона вже не може впоратись. У Персії парламент надумав відкинути угоду, згідно з якою радянські війська мали вийти з північних реґіонів в обмін на великі постави нафти. Боячись можливої радянської відплати, американські радники прибули в Тегеран. Зароджувалось нове вогнище радянсько-американської конфронтації. У Греції, де в травні 1946 р. спалахнула громадянська війна, комуністичні повстанці посунули на південь з баз у Албанії, Югославії та Болгарії. Витрати Британії на підтримку королівського уряду в Афінах незмірно зросли, і Лондон звернувся до Вашинґтона по фінансову допомогу. США мали готуватися до виводу військ із Європи, а тут їх просять полегшити тягар оборони від комуністичної експансії. От-от мав відбутися вирішальний зсув глобальної влади.

Відповідь президента Трумена була однозначна. Звернувшись до Конґресу по 400 млн. доларів економічної допомоги для Греції і Туреччини, він виголосив тверді принципи нової політики. "Політика Сполучених Штатів, — заявив він, — має полягати в допомозі вільним народам, які опираються уярмленню з боку озброєних меншин або зовнішніх сил". Доктрина Трумена, оприлюднена 12 березня 1947 р., відзначила мить, коли Америка доброхіть взяла на себе провід у вільному світі. Тривалій нерішучості настав край, американські війська мали тепер надовго залишитись у Європі. Труменове ставлення до комунізму стало відоме як "стримування" — новітня версія довоєнного *cordon sanitaire*. Таке стримування майже збіглось у часі з аналізом, названим "Підстави радянської політики", який у липні 1947 р. анонімно опублікував досвідчений дипломат Джордж Кенан. Аналіз закликав до "вправного і пильного застосування контрсили... відповідно до змін і маневрів радянської політики". Аналіз мав суто оборонний характер і був дуже далекий від третьої світової війни, яку обстоювали деякі шаленці[8].

За тих обставин США виробили великодушний економічний план, який мав доповнити їхню політику дедалі активнішої політичної причетності до європейських справ. 5 червня 1947 р. у промові на актовий день Гарвардського університету державний секретар президента Трумена генерал Джордж Маршал розповів про план економічного відродження Європи. "Логічно, — заявив він, — що Сполучені Штати мають робити все, на що спроможні, аби посприяти поверненню у світ нормального економічного здоров'я, бо без нього не може бути ні політичної стабільності, ні ґарантованого миру". На відміну від 1920-х років, США пропонували фінансувати відродження Європи задля загального добра. План Маршала діяв чотири роки — з 1948 до кінця 1951 р. Згідно з ним, розподілено 12,5 млрд. доларів шістнадцятьом країнам-учасницям. Для порядкування коштами знадобилось утворити Організацію економічної співпраці та розвитку, яка вимагала, щоб країни збільшували виробництво, розширяли торгівлю та робили і свої "власні внески". Хоч одна чверть допомоги, за планом Маршала, призначалась Британії, а одна п'ята — Франції, фінансова підтримка була доступна всім — і союзникам, і нейтральним країнам, і колишнім ворогам. План Маршала не має собі рівні в історії освіченого егоїзму.

СРСР засудив план Маршала як "капіталістичний підступ". Москва відмовилась брати участь і звеліла залежним від себе країнам вчинити так само. Через те дедалі глибший політичний поділ був посилений значною економічною різницею. 16 країн Західної Європи, що скористалися планом Маршала, мали змогу рушити вперед, СРСР і його сателіти замкнулись у власноруч накинутій ізоляції.

Коріння європейського руху можна простежити ще з XVII ст. (див. вступ, с. 26; розділ XI, с. 978–980), проте амбіції національних держав руйнували кожен практичний крок до європейської єдності. Європейцям довелося випити не одну гірку чашу поразок і принижень, перш ніж почали реалізовуватись мрії перших ідеалістів.

Європейцям довелося втратити імперії і свої надії на імперію, перше ніж уряди стали надавати пріоритет співжиттю зі своїми сусідами.

Про духовні виміри повоєнного європейського руху пам'ятають не завжди. Один його осередок становили рештки антинацистського руху Опору в Німеччині, бо саме для цих людей мир між народами мав першорядне значення. "Декларація провини", яку сформулював пастор Мартин Німелер на Штутгартській конференції Німецької євангелічної церкви в жовтні 1945 р., стала для них великою миттю. Ще один осередок сформувався у Франції, він об'єднував низку радикальних католицьких організацій, які перебували під впливом Марка Саньє (1873–1950), проводиря пацифістського протесту, чиє товариство імені Ґратрі безпосередньо орієнтувалось на принципи абата Ламене. Саньє 30 років боровся за *"un nouvel état d'âme international"*, "новий, міжнародний стан душі". Він був наставником Робера Шумана і мав сильний вплив на політику у французькій зоні окупації Німеччини. Перша конференція Європейського союзу федералістів, у якій брали участь десь 50 груп активістів, відбулась у Монтре в серпні 1947 р. Інші, надто англо-американські осередки можна добачити в довоєнній оксфордській групі Лайонела Кертіса, засновника Королівського інституту міжнародних справ, та в активно антикомуністичному Русі за духовне переозброєння.

Проте 1945 р. безпосередня проблема полягала в намірах британського й американського урядів. У Західній Європі Лондон і Вашинґтон були політичними лідерами і тому дуже легко могли очолити формування нових європейських інституцій — або ж стати їм на заваді. Але вони не зробили ні того, ні того. В царині міжнародної співпраці вони покладалися головно на Організацію Об'єднаних Націй, а в політичній сфері їх поглинав клопіт дедалі гострішої конфронтації зі Сталіним. Якоїсь специфічної європейської перспективи вони не бачили.

Проте брак намірів став очевидний не зразу. Особиста участь Черчіла в розв'язку європейських справ у перші повоєнні роки немов провіщала офіційну британську підтримку. Тільки згодом стало зрозуміло, що британська Лейбористська партія, яка тоді мала владу, не поділяє його поглядів. Найбільше її досягнення — сприяння дискусіям, які привели до утворення Ради Європи (див. нижче). В лейбористській брошурі з назвою *"Європейська єдність"* (1950 р.) наголошено, що не можна вести переговори "ані про йоту британського суверенітету". Американці теж начебто виявляли свою прихильність. Організація, через яку розподіляли допомогу за планом Маршала, була немов першим кроком до європейської інтеґрації. Лиш у 1949–1950 рр., коли надходження допомоги припинялося, стали очевидними межі як американської, так і британської зацікавленості.

Першою видатною постаттю, що визначила напрям, у якому рухається Європа, був Вінстон Черчіл. Коли в липні 1945 р. британські виборці відкинули його, найпопулярніший європейський лідер часів війни мав дозвілля для роздумів. "Що таке Європа? — писав він. — Купа руїн, склеп із небіжчиками,

розплідник чуми й ненависті". 1946 р. у двох визначних промовах, що виявились пророчими, Черчіл висловив погляди, які на той час були не дуже популярні. 5 березня у Вестмінстерському університеті у Фултоні, Місурі, з президентом Труменом, що був поряд, він заговорив про "залізну завісу":

"Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через увесь континент опустилася "залізна завіса". За цією лінією лежать усі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи — Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Бухарест, Белград, Бухарест і Софія... Це вочевидь не та визволена Європа, за яку ми боролись"[9].

Черчіл відкинув імовірність скорого радянського нападу на Захід, проте вірив, що Москва готується до "необмеженої експансії". Він закликав до "вчасних дій" — тих, яких бракувало десять років тому супроти нацистської Німеччини. Громадська думка у США була "майже абсолютно неприхильна"[10]. В Лондоні *"The Times"* наїжилась несхваленням, заявивши, мовляв, "західній демократії і комунізмові треба чималого навчитись одне в одного"[11].

19 вересня в Цюриху Черчіл закликав створити "щось на кшталт Сполучених Штатів Європи". Часу, сказав він, може бути обмаль; поширення атомної зброї невдовзі поглибить уже наявний поділ. Першим кроком має стати партнерство між Францією і Німеччиною. "Якщо ми хочемо сформувати Сполучені Штати Європи... — проголосив він, — починати треба вже зараз"[12]. Майбутнє "європейської родини" залежить від "рішучості мільйонів робити слушне замість хибного". Отже, заклик був не економічний чи політичний, а моральний. *"The Times"* фиркнула на ту обурливу пропозицію. "Навіть у Західній Європі, — коментувала газета, — дуже мало підстав гадати, що та єдність, про яку стільки балачок... формується". Засновник довоєнного європейського руху граф Куденгове-Калергі був одним з небагатьох, що привітали Черчіла. "Тепер, коли *Ви* порушили європейське питання, — писав він, — уряди вже не можуть і далі ігнорувати його"[13].

Тієї пори Черчіл, маючи дар стратегічного бачення, сформулював тезу про "братерню асоціацію" трьох взаємопов'язаних кіл: Британської Співдружності, Європейського Союзу і Сполучених Штатів. Британія мала правити за "найголовнішу сполучну ланку між усіма ними". Черчіл правильно визначив конкурентні інтереси, які протягом наступних десятиріч призведуть до великих напруг, спрямовуючи британську зовнішню політику водночас у три боки.

Завдяки своїм поглядам Черчіл, природна річ, був обраний головою на Європейському конґресі, приватно організованому в Гаазі 7–10 травня 1948 р. На конґрес зібралося близько 800 видатних гостей для роздумів над проблемами браку єдності в Європі. Приїхала численна німецька делеґація на чолі з Конрадом Аденауером. Комісію з питань культури очолював вигнаний іспанський міністр і письменник Сальвадор де Мадар'яґа. Під час дискусій делеґати визнали принцип "наднаціональності": потребу відступити частину державного суверенітету на користь спільних інституцій. Черчіл у своїй заяві сформулював найшляхетніші ідеали:

"Ми повинні оголосити про свою місію й намір створити об'єднану Європу, чия духовна концепція здобуде пошану і вдячність людства, а матеріальна сила буде така, що ніхто не наважиться порушити її спокійного панування... Я сподіваюся побачити Європу, де люди кожної країни думатимуть про свою належність до Європи як про належність до рідного краю, і хоч куди вони підуть на тих широких просторах, то всюди зможуть щиро проказати: "Тут я вдома".

Де Мадар'яґа був не менш красномовний:

"Ця Європа має народитись. І вона народиться, коли іспанці казатимуть "наш Шартр", англійці — "наш Краків", італійці — "наш Копенгаґен", а німці — "наш Брюґе"... Тоді Європа житиме. І саме тоді той Дух, що веде Європу, зможе вимовити натхненні слова: "Fiat Europa!"[14]

Конґрес, безперечно, трохи понесло на хвилях ентузіазму його учасників. Але прикінцеве комюніке закликало до таких практичних заходів, як створення Європейської асамблеї і Європейського суду з прав людини; для підтримки цілей конґресу утворено Координаційний комітет. Цей комітет невдовзі дістав назву "Європейського руху" і був справжнім його творцем. Крім Черчіля, почесними головами комітету стали Шуман (Франція), Де Ґаспері (Італія) і Спаак (Бельгія). Вони мали спостерігати, чи не готова якась держава перейняти їхні ідеали. З огляду на агресивність СРСР було очевидним, що можна сподіватися лише на підтримку західних країн (див. нижче).

Отож наприкінці 1947 р. Черчілова "залізна завіса" стала реальністю. Три події змусили відкинути рештки сумнівів: створення Комінформу; лютневий переворот у Празі; берлінська блокада.

Зустрівшись на польському гірському курорті Шклярська Поремба в жовтні 1947 р., комуністичні делегати з СРСР, Східної Європи, Франції та Італії заснували Комуністичне інформаційне бюро. Його метою була координація стратегій братніх партій. Зовнішньому світові це бюро видавалось підозрілим: адже немов відроджувався Комінтерн, формувалося знаряддя підривної діяльності, з'явились провісники нового ідеологічного наступу.

Комуністичний переворот у Празі стався 25 лютого 1948 р. Два роки чеські комуністи ділили владу з соціалістами, проте страх комуністів перед дедалі ширшою підтримкою соціалістів з боку електорату свідчив, що їхній власний вплив може скоро скінчитися. Крім того, участь комуністів у справді демократичній системі означала, що вони не зможуть здобути владу з допомогою маніпуляцій, як у сусідній Польщі, — отже, треба вдаватися до сили. На вулиці вийшли озброєні робітники й міліція. Ходила чутка, що ґарнізони Червоної армії готуються до дій. Політиків-некомуністів заарештували, а їхні партії розпустили. Яна Масарика викинули з вікна його міністерського кабінету, і він розбився на смерть. Клемент Ґотвальд, комуністичний бос, сказав, що "все те відбулося так, немов гострим ножем розрізали масло". Президент Бенеш, податливий, як і завжди, не опирався. Вдруге за десять років найперспективнішу демократію в Європі повалено без жодного пострілу на її захист. Громадськість на Заході налякалася. Боячись радянського нападу, п'ять західноєвропейських

країн утворили 50-річний союз, що забезпечував економічну та військову співпрацю. Брюсельський договір 17 березня 1948 р., який підписали Британія, Франція та країни Бенілюксу, став предтечею нині сформованих нових оборонних блоків.

Фінальний удар припав на Німеччину. Німецька економічна рада готувала свій новий план. Головні пропозиції передбачали радикальну грошову реформу, пов'язану з обміном десяти старих райхсмарок на одну нову дойчмарку, і заснування нового центрального банку — Bank Deutscher Länder (попередника Bundesbank'у). Радянський представник маршал Соколовський не хотів ні того, ні того. 20 березня він і його помічники вийшли з приміщення Міжсоюзницької контрольної комісії і вже ніколи не повернулись. Великий союз скінчився.

Сталін досяг точки, де стриманість уже не давала дивідендів. Радянська дипломатія не спромоглася ні переконати американців залишити Європу, ні запобігти дедалі більшій інтеграції західних зон Німеччини. З активною допомогою Америки Західна Європа могла тільки нарощувати силу. Тож для російського ведмедя настала пора гарчати. Радянська армія не наважувалась на ризик прямого нападу, проте могла продемонструвати свою силу на такому вразливому і вкрай символічному місті, як Берлін. 1 квітня 1948 р. радянські патрулі почали перешкоджати рухові в сполучному коридорі між Берліном і західними зонами, проте марно. 18 червня запроваджено дойчмарку, зафункціонував центральний банк. З погляду комуністів, це був акт агресії, і 24 червня радянські війська цілковито заблокували Берлін, аби врятувати свою зону від наступу дойчмарки. Німецька столиця опинилась у блокаді, яка тривала 15 місяців. "Холодна війна" почалася.

Західна Європа, 1945–1985 рр.

Повоєнну Західну Європу визначити дуже легко: вона складалася з країн, не окупованих Радянською армією, і країн, які не потрапили під владу комуністів. А проте ці країни ділилися на дві групи. Одну з них становили нейтральні країни, що трималися осторонь різних військових та економічних об'єднань тієї доби, а другу, більшу групу — країни, що стали членами або Північноатлантичного союзу (НАТО), або Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), або ж обох цих організацій (див. додаток III, с. 1383).

Західна Європа прикметна ще й тим, що 1945 р. вона й далі правила за головну базу світових колоніальних імперій. І справді, за винятком США і Радянського Союзу, імперіалізм яких не відповідав традиційному типові, за межами Західної Європи імперських держав не було. Німеччина позбулася своїх заокеанських колоній 1919 р. Італія зазнала такої самої долі 1946 р. Але Британська, Голандська, Французька, Бельгійська і Португальська імперії збереглися майже без змін. Розпад цих імперій у перші повоєнні десятиріччя становив головний компонент змін на європейській сцені. Деколонізація була доко-

нечною умовою виникнення нової європейської спільноти рівних демократичних партнерів.

Під час другої світової війни й одразу після неї чимало європейських імперіалістів сподівалися, що їм удасться зберегти або перебудувати свої імперії. "Я став прем'єр-міністром його величності, — казав Черчіл, — не на те, щоб головувати на ліквідації Британської імперії". Але таки головував.

Було багато причин, чому 1945 р. підтримка європейських імперій стала фактично неможливою. Передусім еліти колоніальних народів, чимало представників яких навчались у Європі, засвоїли націоналізм та демократію своїх господарів і тепер галасливо вимагали незалежності. Під час війни зв'язки між колоніями й метрополіями ослабли, а ресурсів, щоб відновити їх силою, вже не було. Зникло й бажання увічнювати панування однієї раси над іншою. США, від яких тепер залежала Західна Європа, дуже несхвально ставились до старомодного колоніалізму, і так само й Організація Об'єднаних Націй. Імперіалізм уже втратив і життєздатність, і повагу. Головне питання полягало в тому, чи імперіалісти зігнуться під вітром змін, а чи намагатимуться вистояти. Тієї пори найочевидніше проступила прірва між Східною і Західною Європою. Саме тоді, коли Радянський Союз поширював та зміцнював свою імперію, уярмивши народи Східної Європи, імперські уряди Західної Європи відчайдушно добирали способів розпустити свої імперії. З певних причин цей подвійний аспект європейського імперіалізму вкрай рідко обговорюють під одним заголовком.

Процес деколонізації був надзвичайно складним, і чимало ускладнень породили позаєвропейські обставини. Проте кожна імперія мала власний характер, кожна мала розмаїття територій — від самоврядних домініонів до колоній і підопічних територій, — кожна мала дуже різний ступінь військової могутності. Крім Британії та Португалії, всі імперські держави під час війни були переможені та окуповані і починали тепер з ослаблених позицій.

Британська імперія, що займала площу десь у 125 разів більшу за територію Великої Британії, вже перебувала на досить пізній стадії трансформації. Всі "білі домініони" мали повну незалежність із 1931 р., а чимало інших коронних володінь готувалися до самоврядування або формування тубільної адміністрації. 1945 р. з 250 000 службовців британського Міністерства колоній тільки 66 000 були з Британії. Показовим випадком була Індія, субконтинент із 400-мільйонним населенням, де кампанія Ганді з ненасильного опору привернула світову увагу. Післявоєнний британський лейбористський уряд вирішив надати Індії безумовну незалежність. 15 серпня 1947 р. останній віце-король прийняв салют у Делі, над Індією востаннє опустився британський прапор. Індія, Пакистан, Бірма і Цейлон постали як незалежні держави. Ще, правда, сталася оргія взаємної різанини між мусульманами та індусами, але безпосередньо проти Британії ніхто не виступав.

Кілька менших колоніальних володінь завдали куди більшого клопоту. В травні 1948 р. Британія повернула ООН мандат над Палестиною після року

насильств із боку як сіоністських терористів, так і арабських повстанців. У Малайзії комуністичне повстання тривало з 1948 по 1957 р.; на Кіпрі війна проти Еоки — з 1950 по 1960 р.; в Кенії війна з повстанцями "Мау-мау" — з 1952 по 1957 р.; у Єгипті боротьба скінчилася Суецькою кризою (1952–1956 рр.); у Південній Родезії (Зімбабве) заворушення з приводу білих UDI не вщухали з 1959 по 1980 р. В інших закутках Африки процес мирного здобуття незалежності почався 1951 р. з Нігерії. Наприкінці цього процесу майже всі колишні британські колонії приєдналися до Британської Співдружності — добровільного об'єднання, спочатку заснованого для самоврядних домініонів. Південна Африка вийшла зі складу Співдружності 1961 р., Пакистан — 1973 р. Рештки адміністративних функцій Міністерства у справах Співдружності 1964 р. перейшли до Міністерства закордонних справ, утворилось Міністерство закордонних справ і у справах Співдружності. Пільгові митні тарифи для країн Співдружності скасовано 1973 р. Розпад найбільшої у світі імперії відбувся, по суті, за чверть століття.

Голандська імперія, в 55 разів більша за Нідерланди, впала від одного удару. Після японської окупації 1941—1945 рр. голандська Ост-Індія вже ніколи по-справжньому не належала Голандії. 1950 р. виникла Республіка Індонезія.

Французька імперія, в 19 разів більша за Францію, конала в агонії. Чимало жителів колоній мали повне французьке громадянство, а кілька північноафриканських департаментів із численним французьким населенням становили інтегральну частину французької метрополії. Принижений під час війни, французький уряд почувався зобов'язаним утвердити свою владу і мав досить військової могутності, щоб зробити свою остаточну поразку вкрай тяжкою. Туніс і Мароко спокійно відійшли 1951 р., так само як і підмандатні території в Леванті — Сирія та Ліван. Проте в Індокитаї Франція вісім років воювала проти В'єтконґу, аж поки поразка під Дьєнб'єнфу в травні 1954 р. змусила Париж передати справи нерозважливому Вашинґтонові. В Алжирі ще одна восьмирічна війна проти Фронту національного визволення занапастила Четверту республіку і скінчилася лиш у травні 1962 р., коли генерал де Ґоль під тиском обставин надав Алжирові незалежність. Заклопотана алжирською війною, Франція на той час відпустила решту своїх африканських колоній.

Бельгійська імперія, в 78 разів більша за Бельгію, впала 1960 р., коли Конго надумало взяти приклад зі своїх колишніх французьких сусідів. Рух був цілком непідготовлений. Відокремлення Катанги призвело до громадянської війни, загинули тисячі людей, зокрема й радянський протеже Патріс Лумумба, і генеральний секретар ООН Даґ Гамаршельд.

Португальська імперія проіснувала найдовше. Ангола, що сама була в 23 рази більша за Португалію, відійшла 1975 р. разом з Мозамбіком і Ґоа.

Дістали волю всі, крім однієї, колишні колонії в Європі. Італія 1945 р. повернула Греції Додеканес. 1964 р. Британія надала незалежність Мальті. Залишилась тільки низка дрібних колоній, зокрема Ґібралтар, якому загрожував напад з боку Іспанії, Фолклендські острови (Британія), причина англо-арґен-

тинської війни 1982 р., та Маркізькі острови (Франція), місце французьких ядерних випробувань. Гонконґ (Британія) мав перейти до Китаю 1997 р., а Макао (Португалія) — 1999 р.

Наслідки деколонізації в колишніх метрополіях були не менш глибокі, ніж у колишніх колоніях. Колишні імперські держави тепер мали такий самий статус, як і решта суверенних держав Європи, тож можливий союз держав став менш проблематичний. Імперські держави втратили чимало традиційних економічних вигід, зокрема дешеву сировину і підвладні колоніальні ринки. А водночас позбулися тягаря оборони і врядування в своїх далеких провінціях. Кожна з колишніх імперських держав підтримувала тісні культурні й особисті зв'язки з азіатськими і африканськими народами, які тепер посилали потоки добровільних еміґрантів, що приєднувались до робітничих прошарків на "старій батьківщині". В постімперські десятиліття до Британії приїхало більше людей з басейну Карибського моря та Індійського субконтиненту, а до Франції — мусульман, ніж будь-коли раніше. Разом з цими переселенцями були імпортовані й імперські расові проблеми.

Деколонізацію на Заході в Східній Європі спостерігали з подивом і заздрістю навпіл. Офіційній пропаґанді було важко вітати національно-визвольні рухи далеких континентів, не зародивши певних думок у головах своїх підданих. Пересічний громадянин не розумів, чому так багато уваги надають арабам, в'єтнамцям і конголезцям. Тямущий дивувався, чому не можна деколонізувати і його власний народ. Але для деколонізації народам Східної Європи довелося чекати доби Горбачова (див. нижче).

Після оголошення доктрини Трумена стало необхідним створити формальні інституції для координації участі США в європейській обороні та безпеці. Берлінська блокада лиш увиразнила нагальність такої потреби. Міністри закордонних справ дев'яти західноєвропейських країн приєдналися до США і Канади, уклавши 4 квітня 1949 р. договір про заснування НАТО.

У певному розумінні НАТО можна вважати за своєрідного наступника колишнього Великого союзу, бо і цей блок спирається на те саме англо-американське партнерство, що зародилось 1941 р. Передусім новий договір поєднав англо-американців, а також Італію, Португалію, Данію, Ісландію і Норвегію з країнами, що підписали попередній Брюсельський договір. Згодом до НАТО приєднались Греція і Туреччина (1952 р.), Західна Німеччина (1955 р.) та Іспанія (1982 р.). Блоком керує політичний комітет — Північноатлантична рада, розміщена в Брюселі, її очолює Ґенеральний секретар. Регіональні військові підрозділи НАТО зі своїми повітряними, суходільними і морськими військами прикривали всі атлантичні шляхи між Північною Америкою і Європою, а також усю "залізну завісу" — від мису Нордкап до Чорного моря. Блок НАТО правив за головний інструмент "стримування" СРСР, що становив тоді головну загрозу мирові в Європі. Блок виконував свою місію 40 років, і то з безперечним успіхом.

Першим завданням НАТО було прорвати берлінську блокаду, — і тут успіх у буквальному розумінні прилетів до блоку на крилах. Покладаючись на перевагу в повітрі, загони британських і американських транспортних літаків узялися постачати двомільйонове місто пальним, харчами і всією потрібною сировиною. Повітряний міст вимагав 277 264 авіарейсів; коли рух був найінтенсивніший, в аеропорту Темпельгоф щохвилини приземлявся один повністю навантажений літак. Кожного дня 8000 тонн припасів опускалися з неба. Наприкінці блокади в Західній Німеччині були споруджені десятки спрямованих на схід злітних смуг, а популярність західних держав незмірно зросла. Совєти могли тільки дивитися, зачаївши лють, аж поки 12 травня 1949 р. нарешті зняли блокаду.

На той час готування до створення окремої західнонімецької республіки зайшли вже далеко. В липні 1948 р. у Франкфурті командири союзних військ подали рекомендації прем'єрам окремих німецьких земель, закликаючи створити конституційну раду і виробити проект федеральної конституції. Розчаровані німецькі лідери намагались обстоювати об'єднану Німеччину, проте берлінська блокада усунула їхні сумніви. *Grundgesetz*, Основний закон, ухвалено того самого тижня, коли скінчилася блокада, вибори відбулися в серпні. Конрад Аденауер з перевагою в один голос став першим федеральним канцлером. Федеративна Республіка Німеччини зі столицею в Боні стала суверенною західноєвропейською державою з найчисленнішим населенням.

Певне, було неминуче, що совєти дадуть десь таку саму відповідь. Німецьку Демократичну Республіку (НДР), що забезпечила формальну структуру для вже наявної диктатури СЄПН, проголошено в жовтні 1949 р., столицею став (Східний) Берлін. Західний Берлін, і далі окупований західними союзниками, залишався анклавом з невизначеним статусом, перелазом, яким скористалися тисячі втікачів, шукаючи свободи на Заході. Пам'ять про єдину Німеччину дедалі швидше відходила в минуле.

Політичне життя в Західній Європі відродилось на основі загальної прихильності до ліберальної демократії і поширеної віри в абсолютну суверенність національної держави. Монархії збереглись у Скандинавії, в Бенілюксі і Британії, проте лише як національні тотеми. Широкий загал виявляв велику цікавість до англо-американської демократії і, в перші повоєнні роки, захоплювався Радянським Союзом. Неприязнь до нацизму перешкоджала розвиткові націоналістичних течій, сприяла розвиткові соціально-реформаторських партій і схилянню перед комунізмом. Пропорційне представництво та уряди на основі багатопартійних коаліцій були найпоширенішим явищем. Іспанія й Португалія не брали участі у війні, і тільки в цих країнах зберігся довоєнний фашизм. У політичному житті можна було спостерегти три загальні тенденції: утвердження християнської демократії, ослаблення позицій соціалізму, занепад комунізму.

Християнська демократія, що до війни дуже часто мала конфесійне і клерикальне забарвлення, тепер ступила на новий шлях, вільний від церковної опіки,

її проводирями здебільшого були колишні лівоцентристські католики. Вона мала "ліве крило", пов'язане з католицькими профспілками, і "праве крило", яке тих зв'язків не мало; партійні брокери займали середні позиції. В Італії *Democrazia Cristiana* (DC), яку спершу очолював Де Ґаспері, розкололась на фракції, але мало-помалу сформувала національний істеблішмент. У Франції 1944 р. створено партію *Mouvement Républicain Populaire* (MRP, Республіканський народний рух) під проводом Жоржа Бідо і братів Шуманів, проте він страждав від конкуренції з провідним ґолістським *Rassemblement du Peuple Français* (RPF, Об'єднанням французького народу). В Західній Німеччині ХДС доктора Аденауера поступово перетворювався на головну політичну силу. Аденауер був старожитнім консерватором, що сповідував гасло "Жодних експериментів!", проте його партнерство з Людвіґом Ерхардом, прихильником соціально-ринкової економіки, створило виграшну комбінацію. Голандська Католицька народна партія становила виняток, бо й далі залишалась конфессійним угрупованням. Виняток становила й Велика Британія, бо там зовсім не було християнсько-демократичної традиції.

Європейський соціалізм був надміру схильний до фрагментації і часто зазнавав утрат від конкуренції з комунізмом. Повоєнна соціал-демократія відмовилась від свого довоєнного наголосу на класовій боротьбі, обстоюючи натомість права людини і соціальну справедливість у межах капіталістичної системи. Італійські соціалісти П'єтро Ненні маневрували поміж DC і могутніми комуністами. У Франції соціалістична партія Ґі Молє відцуралася свого довоєнного догматизму, проте не мала великого успіху аж до доби Франсуа Мітерана в 1970–1980-х роках. Соціалістична партія Західної Німеччини, зрікшись пролетарських традицій у своїй Ґодесберзькій програмі 1959 р., зоставалася в опозиції до кінця 1960-х років. А британська Лейбористська партія, це "зборисько" вкрай строкатих течій, знову-таки скидалась на своєрідного дивака.

Західноєвропейські комуністичні партії, що посідали спершу провідне становище, після 1948 р. швидко занепали. Інструкції та фінансову підтримку вони здебільшого одержували з Москви. Ці партії мали потужне інтелектуальне крило, яке кепсько узгоджувалось із пролетарською основою і згодом мало-помалу зникло, коли розкрилася правда про незмірні Сталінові злочини. Комуністи зберегли вплив лиш у Італії та Франції, де вони раз по раз збирали 20–25% голосів, формуючи солідний блок і згуртовуючи проти себе решту партій. В Італії комуністи відігравали ефективну роль у місцевому врядуванні, успішно керуючи такими буржуазними містами, як Болонья. У Франції вони кінець кінцем дійшли до короткої миті "співжиття" з соціалістами в 1980–1981 рр., перше ніж занепасти назавжди.

Для повоєнної французької політики характерний фундаментальний розрив між Четвертою республікою (1946–1958), що виникла з визвольного руху, і її наступницею —П'ятою республікою. На обидві республіки дуже впливала сильна особистість Шарля де Ґоля, що тріумфально повернувся в Париж як прем'єр-міністр (1944–1946), а потім, пройнявшись огидою, на дванадцять років пішов у

відставку; згодом він правив як президент у 1958–1969 рр. і залишив по своїй смерті неминущу спадщину. Де Ґоль, хоч і демократ, обстоював сильну виконавчу владу і був ревним охоронцем французького суверенітету, виявляючи антиамериканські, антибританські, а попервах ще й антинімецькі, і анти-ЄЕСівські погляди. Четверту республіку занапастив *immobilisme*, політичний параліч, спричинений нападами комуністів і крайніх правих — пужадистів, — а також низка нестабільних, минущих коаліційних урядів. Пересічно щопівроку з'являвся новий прем'єр-міністр. Після 1947 р. республіку на певний час урятував успіх ґолістського RPF, що діяло як патріотична об'єднавча сила, але її доконали наслідки війни в Індокитаї, Суецької кризи та Алжирської війни. П'ята республіка народилась 1958 р., коли де Ґоля викликали з села Коломбе-ле-Дез-Еглізь, щоб він придушив бунт армійських офіцерів у Алжирі, який дуже скидався на військовий переворот, що міг поширитись на Париж. Де Ґоль запровадив сильну президентську владу, не залежну від Національних зборів, і сам контролював формування уряду. Велика криза сталась улітку 1968 р., коли в Парижі точилися сенсаційні вуличні бої між поліцією і демонстрантами, але вона минула. За де Ґолевих наступників — Жоржа Помпіду (1969–1974), Валері Жискара д'Естена (1974–1981) і соціаліста Франсуа Мітерана (з 1981 р.) — П'ята республіка досягла і стабільності, й дедалі більшого процвітання. Невдачі Четвертої республіки обернули багатьох французьких політиків на послідовних європейських федералістів. Самоствердність П'ятої республіки призвела до великого тертя з Європейською комісією (див. нижче), а 1966 р. — до виходу Франції з інтегрованої військової організації НАТО.

Проте в 1962–1963 рр. генерал де Ґоль ухвалив постанову неминущої ваги. Він вирішив зробити франко-німецьке примирення не тільки наріжним каменем французької політики, а й надати йому інституційної форми. Подорожуючи по Західній Німеччині, він привітав німецьких юнаків і дівчат з тим, що вони "діти великого народу", протиставив "великі злочини й великі нещастя Німеччини" і похвалив німецькі "скарби сміливості, дисципліни та організованості". Де Ґоль повернув німцям самоповагу. За Єлисейським договором, підписаним у січні 1963 р. з канцлером Аденауером, він установив з Німеччиною "особливі відносини", яких не мав із жодною іншою європейською країною. Відтоді всеохопна програма франко-німецької співпраці в царинах зовнішньої політики, оборони, освіти і в справах молоді, скріплювана регулярними зустрічами голів держав, стала незмінним лідером розвитку міждержавних відносин у Західній Європі[15]. [ДУОМОН].

Поствоєнній італійській політиці довгий час були притаманні ті самі вади, що й французькій Четвертій республіці, але в Італії навіть не з'явилося свого де Ґоля, що прийшов би на порятунок. Після скасування монархії (1946 р.) стабільність політики забезпечували загальна рішучість не допустити повернення фашизму, міцні позиції християнських демократів, що входили до всіх повоєнних урядів, і слушність муніципальної та регіональної політики. Послідовність державної політики становила разючий контраст із нестабільністю

кабінетів. Поляризація антикатолицьких та антиклерикальних лівих угруповань, де домінували комуністи, і правих консерваторів призвела до великого насильства. Тероризм "червоних бригад" сягнув кульмінації 1978 р., коли вбито прем'єр-міністра; жертвами контртерору стало чимало людей під час вибухів у Болоньї 1980 р. Існували значні суперечності між заможною Північчю, надто Турином та Міланом, і відсталим, підпорядкованим мафії Півднем, що, здавалось, був недосяжний для реформ. Італійська економіка після війни відроджувалась дуже повільно, проте швидко пішла вперед у межах ЄЕС. Економічний успіх надолужував політичну слабкість. Італія була активним членом НАТО, становила опору Південного фронту в басейні Середземного моря і забезпечувала базу для американського 6-го флоту в Неаполі. Внутрішня політична слабкість сприяла прихильності італійців до європейського федералізму.

Після 1949 р. західнонімецька політика була, щиро кажучи, нецікава, що, певне, свідчило про її ефективність. Після сімнадцяти років правління ХДС за канцлерів Аденауера та Ерхарда три роки (з 1966 р.) правив коаліційний уряд, поступившись тривалому періоду врядування соціалістичної партії за канцлерів Вілі Брандта (1969–1974) та Гельмута Шмідта (1974–1982); після 1982 р. влада знову перейшла до ХДС, канцлером став доктор Гельмут Коль. Конституція визначила незалежність Бундесбанку від федерального уряду і надала широкі повноваження регіональним урядам земель (організаційно землі сформувалися раніше, ніж Федеративна Республіка). Через те центральна влада в Боні мала змогу зосереджуватись на своїй внутрішній координаційній ролі і на зовнішній політиці. У федеральному парламенті пропорційне представництво веймарської системи було вдосконалене, аби мінімізувати згубний вплив маргінальних партій. Профспілки, перебудовані за британською порадою, виявилися ще ефективнішими, ніж у самій Британії. Хоча після приєднання до НАТО Німеччина мала переозброюватись, її оборонна політика великою мірою залежала від американських вказівок. *Wirtschaftswunder* 1950-х років (див. нижче) забезпечило стабільність і авторитет, а водночас і заможність, значно посприявши реабілітації країни. Аденауер посувався крок за кроком, пропонуючи німецьке партнерство в обмін на союзницькі поступки. Західна Німеччина здобула суверенний статус 1952 р., стала повноправним членом НАТО 1955 р., членом ЄЕС — 1957 р., членом ООН — 1973 р. Відтоді політичну сцену ожвавлював чи стривожував тільки добре розрекламований антиядерний рух за мир, або ж рух "зелених", а певний час — терористична група Бадера—Майнгофа. Після 1970 р. внаслідок запровадження *Ostpolitic*, східної політики (див. нижче), десятиріччя конфронтації зі Східною Німеччиною поступилися певному пом'якшенню відносин, яке 1990 р. увінчалось успіхом возз'єднання. Впродовж десятиріч Західну Німеччину зображували як економічного велетня і політичного пігмея. Такий погляд не зовсім справедливий, але тягар історії, безперечно, перешкоджав самоствердженню і схиляв багатьох німців до ідеї європейської єдності. Критики переживали з приводу того, що станеться, коли припиниться економічне процвітання. "Німецька диктатура зазнала невдачі, — писав істо-

рик 1969 р., — проте німецька демократія ще не утвердилась"[16]. Така стривоженість обізветься знову після возз'єднання.

Поствоєнна британська політика формувалась у країні, традиційна ідентичність якої потроху руйнувалася. Цю політику визначали коливання двопартійної вестмінстерської системи, нестабільність економіки, а передусім довгі пошуки постімперської ролі Британії. В липні 1945 р. несподівана перемога на виборах Лейбористської партії посприяла формуванню держави загального добробуту і змішаної економіки, що стала ареною конкуренції між рівними за силою приватними і націоналізованими секторами. В другій половині сторіччя три лейбористські уряди правили загалом 17 років, а три консервативні (до 1992 р.) — понад 30 років. Завдяки майже диктаторським повноваженням парламентської більшості кожна урядова програма намагалась ліквідувати наслідки виконання попередньої програми. Наприклад, надміру впливове становище профспілок, якому посприяли лейбористські уряди, було втрачене внаслідок запровадження суворої антипрофспілкової політики консерваторів у 1980-х роках. Спроби якоїсь третьої партії— лібералів, соціал-демократів на початку 1980-х років і ліберальних демократів — зупинити безплідну дуель раз по раз зазнавали невдачі. Нестабільне функціонування економіки породжувало дедалі більшу невпевненість. За довгого монетаристського врядування Маргарет Тетчер (1979–1991) перевагу надавано авторитарному бухгалтерському стилеві, щоб насадити дисципліну в усіх сферах, куди міг дотягтися уряд. Наслідок, можливо, несподіваний, полягав у створенні надзвичайно централізованої влади, яка майже до решти заглушила голос місцевої влади і окремих регіонів. Чимало британських інституцій не знали жодних збурень від тих давніх часів, про які ніхто й не пам'ятав, і тому низка ганебних і разючих скандалів у лондонському Сіті, в поліції, королівській родині та англіканській церкві породила відчуття, ніби авторитет влади падає. Британське суспільство дедалі більше поляризувалось: відносне процвітання нової "підприємницької культури" контрастувало із занепадом центрів міст та зубожінням соціальних верств, що жили в них, падінням рівня освіти, зростанням підліткової злочинності. Захиталась і єдність самої держави. Початкове буяння національного сепаратизму у Велсі та Шотландії стримали референдуми 1970-х років, які утвердили статус-кво, проте з 1969 р. справжня громадянська війна в Північній Ірландії вимагала сильної військової присутності і поклала край самоврядуванню цієї провінції. Шотландський сепаратизм ожив як реакція на англоцентричну політику кількох консервативних урядів. На той час, коли сильна рука місіс Тетчер залишила кермо влади, серед загалу з'явилось усвідомлення, що британська демократія переживає кризу.

Коли імперія вже закотилася за обрій, головна дилема Британії полягала в потребі вибрати між непевними "особливими відносинами" із США і перспективою тісніших зв'язків із європейськими сусідами. Природна схильність спонукала брати найкраще від двох світів: надавати необмежену підтримку США та НАТО і водночас приєднатися до Європейського Співтовариства. Якби пощас-

тило, Британія змогла б поєднати максимум економічних вигід із мінімальною втратою суверенітету та історичних зв'язків. Генерал де Ґоль розгадав ці хитрощі і заблокував їх. Лише після його смерті пощастило без перешкод домовитись про вступ Британії до ЄЕС. Проте наприкінці 1980-х років давня дилема повернулась; рано чи пізно Британія буде змушена зробити свій вибір. Британські крайні консерватори боялися, що Сполучене Королівство втратить свою душу, натомість їхні критики доводили, що внутрішні проблеми можна розв'язати лиш у європейському контексті[17]. Серед загальної невизначеності дехто запитував себе, чи доживе Сполучене Королівство до святкування свого трьохсотріччя.

Франція, Італія, Західна Німеччина і Велика Британія — кожна країна з населенням понад 50 млн., — безперечно, найбільші країни Західної Європи. Малі країни можуть найкраще утверджувати свій вплив, тільки приєднавшись до регіональних асоціацій. Бельгія, Нідерланди і Люксембург неофіційно координували свою політику, тільки-но скінчилася війна; 1958 р. вони утворили Економічний союз Бенілюксу. Скуштувавши лиха міжетнічних суперечок, Бельгія 1971 р. обернулась у федералізований союз трьох автономних регіонів: Фландрії, Брюселя і Валонії. У Скандинавії Данія, Норвегія та Ісландія — всі члени НАТО, — а також нейтральні країни Швеція і Фінляндія утворили 1952 р. Північну раду. У внутрішній політиці цих країн переважали розмаїті різновиди соціал-демократії. А загалом що менша країна, то більшою була її прихильність до майбутнього Європейського Союзу.

Європейський фашизм, хоч і периферійний, зникав дуже повільно. Режим Салазара в Португалії повалено тільки 1974 р. Режим Франко в Іспанії зберігся аж до смерті каудильйо 1975 р. У Греції, глибоко поділеній через конфлікт на Кіпрі, владу захопила хунта полковників і врядувала з 1967 по 1974 р. Перехід Іспанії від фашизму до демократії був пов'язаний із більш-менш невеликою кількістю проблем. Програма економічних реформ, затверджена на початку 1960-х років, мало-помалу вдосконалювала наявну систему. Відродження монархії в особі короля Хуана-Карлоса забезпечило головне джерело політичного проводу, крім того, серед громадськості існувала майже цілковита згода про потребу приєднання Іспанії до західноєвропейських інституцій. Певну роль відіграла й американська підтримка. Отже, хоча переговори між Брюселем і Мадридом були довгі, а інколи й непевні, Іспанія 1983 р., аж на 141-й зустрічі з брюсельськими урядовцями, увійшла до ЄЕС— через рік після приєднання до НАТО. Усупереч похмурим прогнозам, інтеграція начебто відсталої економіки не завдала великого клопоту.

Культурне життя Західної Європи зумовлювали атмосфера політичного лібералізму, великий розвиток технології і засобів масової інформації, надто телебачення, а також могутня хвиля американського імпорту. Загальним наслідком стало ослаблення традиційних обмежень і, певною мірою, зменшення рівня національного сепаратизму. Свобода художньої творчості і наукової діяльності була безперечною, плюралізм поглядів став нормою.

У філософії після війни ввійшов у моду екзистенціалізм Мартина Гайдеґера (1889–1976) і Жана-Поля Сартра (1905–1980), натомість в англомовному світі послідовники Людвіґа Вітґенштайна (1889–1951), австрійця з Кембриджського університету, вважали, що, як є логічний позитивізм, решта філософії непотрібна. У Франції прихильники Жака Деріди (нар. 1930 р.) та його методу деконструкції гадали, буцімто все раціональне мислення можна розшматувати і довести його безглуздість. Марксизм був модним в інтеліґентських гуртках десь двадцять чи тридцять років, призвівши до того, що дістало назву "великої конфронтації" між марксистськими інтелектуалами, які живились поглядами Ґрамші, Лукача і Блоха, та їхніми критиками. Найнищівнішим критиком виявився польський екс-марксист Лешек Колаковський (нар. 1927 р.), чия книжка *"Головні течії марксизму"* (1978 р.) правила водночас і за підручник, і за некролог руху. Європейський фемінізм дістав свій новітній маніфест — книжку Симони де Бовуар *"Друга стать"* (1949 р.). Сартр писав: "Пекло — це решта людей". Його партнерка де Бовуар писала: "Жінкою не народжуються, нею ще треба стати". **[ЛОСЕЛЬ]**.

Дедалі більша повага до науки, ця суто американська риса, вплинула на всі галузі досліджень. Суспільні науки — психологія, економіка, соціологія, політологія — справляли глибокий вплив на всі давніші наукові дисципліни. Мабуть, найплідніші альтернативи до нудних тогочасних тенденцій виробив австрієць родом Карл Попер (1902–1994). Поперова *"Логіка наукового відкриття"* (1934 р.) спростувала панівні уявлення про науковий метод. Попер, за прикладом Ейнштейна, доводив, що немає ні абсолютного, ні перманентного знання і що гіпотези найкраще обґрунтовувати, шукаючи доказів їхньої хибності. Його праця *"Злиденність історичного методу"* (1957 р.) зруйнувала претензії суспільних наук сформулювати закони, які визначають історичний розвиток. Поперова праця *"Відкрите суспільство та його вороги"* (1945 р.) правила за виправдання ліберальної демократії, і авторові пощастило дожити до її тріумфу в усій Європі.

У мистецтві головна течія кінець кінцем повернулася проти руйнівних тенденцій модернізму: утвердилась "постмодерністська" суміш давнього й нового. Міжнародні фестивалі, як-от у Зальцбурґу, Байройті та Единбурґу, зламали міжнаціональні бар'єри.

Надзвичайно успішно розвивались комунікаційні засоби, за доби, коли майже не стало неписьменних, вільна преса процвітала. До таких поважних газет, як *"The Times"*, *"Le Monde"*, *"Corriere della Sera"* чи *"Frankfürter Allgemeine Zeitung"*, додалися популярні нові часописи, бульварні газетки, а з 1960-х років — леґалізована порнографія. Кіно, радіо і звукова технологія значно збільшили масову аудиторію і створили нові мистецькі форми на кшталт *musique concrute*, конкретної музики. Але ніщо не могло порівнятися з незмірним впливом телебачення; загальне телемовлення започатковане у Франції 1944 р., у Британії — 1946 р., у Західній Німеччині — 1952 р.

Американський вплив відчувався майже в кожній сфері, надто в голівудських фільмах, танцювальній музиці й популярному одязі. Молодеча мода і "поп-

культура", коли підлітки, вдягнені в одностатеві джинси, базікали і кривлялись, наслідуючи екранних кумирів та рок-зірок, стали абсолютно трансатлантичними й космополітичними. У світі, формованому нестримною комерційною рекламою, стали висловлювати побоювання, мовляв, "засоби масової інформації — це проповідь", тобто людей можна сформувати так, що вони повірять у що завгодно. Американський варіант англійської мови — мова НАТО, науки і "поп-культури" водночас — безперечно, став головним засобом міжнародного спілкування. "Франглійську" мову офіційно заборонено у Франції, проте вивчення і дедалі ширше використання англійської мови — загальновизнаний освітній і культурний пріоритет в усіх західноєвропейських країнах. А втім, бездумний матеріалізм мало-помалу почали вважати за найпідступнішу статтю американського експорту. Може, було б дуже несправедливо звинувачувати Америку в тому, що європейці опустились до рівня економічних тварин, проте Вілі Брандт, маючи на увазі це явище, висловив почуття широкого загалу: "Невже ми всі хочемо стати американцями?"

Повоєнне соціальне життя стало куди вільнішим та егалітарнішим, ніж раніше. Війна діяла як великий вирівнювач: давня класова, професійна та родова ієрархія остаточно не зникла, проте люди стали мобільніші, а дедалі вищий рівень життя спричинився до того, що багатство й прибуток стали, як і в Америці, головними критеріями суспільного статусу. Швидко розвивалась автомобілізація, а також масове запровадження побутової техніки. В 1970-х роках абсолютна більшість західноєвропейських родин, зокрема й робітничих, мали автомобіль, пральну машину, холодильник і могли відпочивати під час літньої відпустки на середземноморських узбережжях. Східноєвропейці могли тільки дивитись і заздрити. Водночас у межах такої програми, як Єдина сільськогосподарська політика (*Common Agricultural Policy*, CAP) Європейського Співтовариства, відбувався перерозподіл багатства, місто виплачувало селу величезні субсидії. Починаючи з 1960-х років, кілька мільйонів селян стали більш-менш заможними фермерами. Глухі села, надто у Франції, Німеччині та Південній Італії, швидко модернізовувались і механізовувались.

Низка структурних змін справила глибокий вплив на соціальні звичаї. "Держава добробуту", що забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інституції, — як-от Британську національну службу здоров'я (1948 р.), західнонімецьку взірцеву пенсійну систему або масові французькі проекти побудови HLM (*Habitations à loyer modéré* —дешевого житла), — позбавила людей значної частини традиційних переживань з приводу кепського здоров'я, безробіття, бездомності й старості. Але така держава створила ще й певну психологічну залежність, коли люди стають жертвою отупіння, сподіваючись, що держава няньчитиме їх від колиски до могили. Держава, звичайно, не ліквідувала такої проблеми, як бідність, яка в загалом заможному суспільстві стає особливо гострою. Щораз вища платня обернула маси на "споживачів", яких агресивна реклама та соціальна конкуренція силує витрачати купу грошей. Споживацтво,

безперечно, живить економіку, проте перетворило матеріальний успіх на мету, а не на засіб; воно загрожує звести політику до дебатів про постачання товарів; споживацтво навчає молодь, що тільки володіння забезпечує самореалізацію. Споживацтво, що ставить перед людськими очима дивовижне розмаїття бажаних товарів, — куди ефективніша форма матеріалізму, ніж та, яку обстоює комуністична пропаганда на Сході.

"Сексуальна революція" 1960-х років полегшила загальний доступ до контрацептивних пігулок і швидко зруйнувала традиційні звичаї. Вона знищила соціальний сором за позашлюбні статеві стосунки, незаконнонародженість, гомосексуалізм, розлучення і нешлюбне співжиття. В більшості країн вона супроводилась виходом гомосексуалістів з комірчин, декриміналізацією содомії за згодою партнерів у затишку приватної оселі, пом'якшенням законів про порнографію і непристойність, повсюдною легалізацією абортів. Існувала велика різниця між темпами змін: Данія простувала попереду, Ірландія плелася позаду. Була й сильна реакція, надто серед католицьких кіл, які вважали, що визначальні вартості шлюбу, сім'ї і людського кохання опинилися під загрозою.

Релігійне життя переживало великий занепад. Жахіття війни і повоєнний матеріалізм зруйнували віру у великої кількості людей. Відвідування церкви перестало бути соціальною умовністю, тепер кожна родина чи індивід самі вирішували, ходити їм чи ні. Напівпокинуті церкви, де бракувало як вірних, так і священиків, можна було побачити не тільки в центрах міст та промислових передмістях, а й у селах. Тяжкого удару зазнали і протестантська Англія, і католицька Франція. Вперше за півтора тисячоліття християнство стало вірою меншості.

Одна з причин полягала в екуменізмі. З 1948 р. Всесвітня рада церков зі штаб-квартирою в Женеві об'єднувала головні протестантські та православні церкви задля добровільної співпраці. Її високі ідеали не завжди мали імунітет від ницої політики.

Римо-католицька церква попервах стояла осторонь. У 1950-х роках Ватикан придушив невеличкий французький експеримент з робітниками-священиками, що працювали на промислових підприємствах. Проте обрання папою надзвичайно людяного кардинала Ронкаллі, що став відомий як Іоанн XXIII (правив 1958–1963), засвідчило поворот до глибоких реформ. Його енцикліка *"Pacem in Terris"* ("Мир на землі") була звернена до вірних усіх конфесій, становлячи, таким чином, виняток. В енцикліці *"Mater et Magistra"* ("Мати і наставниця") папа висловив свою занепокоєність соціальним забезпеченням у світі. Він скликав 21-й вселенський собор, що дістав назву II Ватиканського, і спричинився до найрадикальніших змін напряму діяльності церкви з часів Тридентського собору.

II Ватиканський собор, чотири сесії якого тривали з жовтня 1962 по грудень 1965 р., прозвано кінцем Контрреформації. У битві між консерваторами та лібералами чимало запропонованих реформ були пом'якшені або відкинуті; заяву

про звільнення євреїства від звинувачень у боговбивстві ухвалено в зміненій формі, пропозиції, які сприяли утвердженню сучасних методів контролю за народжуваністю, не пройшли. Проте повноваження курії були зменшені, обов'язковy з часів Тридентського собору латину католицьких відправ заступили живі, розмовні мови, миряни тепер мали більшу відповідальність, пом'якшено заборони на шлюби з некатоликами, схвалено екуменізм. А найважливіше те, що оновилася церква, запанував живий, відкритий дух.

Серед кількох нових католицьких організацій велику увагу привернула *"Opus Dei"* ("Божа справа"). Її заснував іспанський священик монсеньйор Хосе Марія Ескріва де Балаґер (1902–1975), і вона утверджує ту особливу роль, яку II Ватиканський собор надав мирянам. Коли її засновник із рекордною швидкістю рухався до канонізації, критики цієї організації почали вважати її за лиховісну та ірраціональну силу в лоні церкви. Натомість для прихильників вона становила непорочний рух за духовне відродження всього людства, а надто молоді.

Реформи, що їх започаткував папа Іоанн XXIII, підтримали два його наступники. Папа Павло VI (кардинал Монтіні; правив 1963–1978) був першим папою, що виїхав за межі Італії, відколи Наполеон депортував Пія VII. Енцикліка *"Humanae Vitae"* ("Людського життя", 1968 р.), де папа потвердив заборону контрацепції, вжахнула лібералів, проте його проща до Константинополя і Єрусалима, де він обняв православних ієрархів, стала справжньою віхою. Крім того, були ще спроби обмеженого зближення з англіканською та лютеранською церквами. Іоанн Павло II (кардинал Кароль Войтила, обраний 1978 р.) вирізняється своєю великою чарівливістю і завзяттям. Актор, поліглот і великий мандрівник, він повернув папство обличчям до світу. У травні 1981 р. на площі Св. Петра він став жертвою замаху, стріляв турецький терорист, найнятий, можливо, КДБ. Непримиренно ворожий до "визвольної теології", контролю за народжуваністю та порушень дисципліни серед кліриків, папа в певних аспектах був затятим традиціоналістом. Він усунув з посади швейцарського теолога професора Ганса Кюнґа (нар. 1928 р.), що засумнівався в догматі про непогрішність папи, і тим самим стривожив багатьох католицьких інтелектуалів. Його утвердження ролі церкви як наставниці з питань моральної філософії, узагальнене в енцикліці *"Veritatis Splendor"* ("Велич істини", 1993 р.), образило "релятивістів" у царині цієї філософії. Проте папа Іоанн Павло II мав широкі погляди і повнився співчуття. На Заході він приїхав з візитом до осереддя англіканської церкви в Кентербері і особисто закликав до миру в Ірландії. На Сході він відіграв величезну роль у своїй рідній Польщі — самою силою своєї особистості і обстоюванням прав людини. Він підтримував переслідуваних литовців і українців-уніатів, заявляв про свою повагу до православ'я. Для уярмлених народів радянського блоку він був найнезгаснішим промінем надії, що сяяла на Заході. Незважаючи на опір Російської православної церкви, що бойкотувала Синод європейських єпископів (1991 р.), папа прагнув зблизити Схід і Захід. Він був щиро відданий справі єдності християнської Європи.

Всупереч сподіванням, населення Західної Європи після війни зростало куди швидше, ніж до війни (див. додаток III, с. 1380). Достаток не перешкоджав збільшенню кількості населення. Воєнні втрати швидко надолужив післявоєнний десятирічний спалах народжуваності. Населення 16 країн — членів Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР) зросло з 264 млн. 1940 р. до 320 млн. 1966 р. і 355 млн. 1985 р. Швейцарія, країна з найвищим прибутком на душу населення, досягла й найвищого рівня народжуваності: протягом 1950–1985 рр. кількість швейцарського населення зросла майже вдвічі. Вкрай разючим було відродження Франції: майже сторіччя маючи незмінну кількість населення десь 40 млн. чоловік, 1985 р. країна вже могла пишатися 55,2 мільйонами, ліквідувавши відставання від Британії та Італії. Західна Німеччина невдовзі постала як країна з найчисленнішим населенням (61,1 млн. чоловік 1985 р.) і найбільшим валовим внутрішнім продуктом. Рівень народжуваності після 1960-х років здебільшого впав, створивши характерні "западини" та "опуклості" в наступних поколіннях. Проте рівень смертності теж упав, і це все вплинуло на вікову структуру. В Німеччині, Франції та Британії кількість населення великою мірою зросла коштом утікачів та іммігрантів. Якщо довоєнні європейці були переважно середніх літ, після війни значно збільшились контингенти людей літнього та пенсійного віку. Вкрай швидко зменшилась кількість сільського населення, яке 1965 р. становило в ЄЕС лише 17%.

Найбільших успіхів Західна Європа досягла в розвитку економіки. Темпи і масштаб економічного відродження після 1948 р. були безпрецедентні в європейській історії і в світі ніде не мали собі рівні, хіба що в Японії. Відродження було таке несподіване й разюче, що історики не завжди доходять згоди про його причини, тож його набагато легше описати, ніж пояснити. Багато чим воно вочевидь завдячує стартовій допомозі за планом Маршала, неперервній взаємодії із США та атмосфері ліберальної демократії, яка великою мірою сприяла нескутому підприємництву. Певний зв'язок можна, безперечно, простежити і з поступом науки й технології, з радикальними змінами в сільському господарстві, енергетиці, транспорті та промислових відносинах.

План Маршала був, по суті, фінансовою допомогою, яка забезпечувала готівку для підтримки європейської торгівлі й промисловості після того, як початкове повоєнне піднесення захлинулось. Але план не обмежувався простим перекиданням коштів. Якщо скористатись іншим порівнянням, цей план був переливанням крові, яка дала змогу економіці ОЕСР керувати своїм власним одужанням. На ранній стадії в Європу інвестували кошти кілька найбільших американських фірм. "Dupont", "General Motors", а згодом IBM — усі допомагали створити трансатлантичну конкуренцію. Згодом чимало великих європейських транснаціональних фірм — "Royal Dutch Shell", BP, EMI, "Unilever" — спромоглися відплатити за послугу.

Великою мірою сучасна економічна теорія і практика— плід євро-американської взаємодії. Кейнсіанська революція в макроекономіці вже визначила,

що урядове втручання має відігравати доконечну роль у створенні сприятливої для бізнесу атмосфери, забезпеченні повної зайнятості й залагодженні періодичних криз завдяки пристосувальним змінам грошової маси, процентних ставок, валютного курсу та оподаткування. Згодом під проводом Мілтона Фрідмана зародилась монетаристська реакція супроти Кейнса. Західна Європа з самого початку брала участь у міжнародній валютній системі, створеній у липні 1944 р. під англо-американською егідою на Бретон-вудській конференції, де Кейнс очолював англійську делеґацію. В інституціях, утворених на основі її постанов, — Міжнародному валютному фонді (МВФ) і Світовому банку, діяльністю яких керувала Організація Об'єднаних Націй, — активну роль відігравали європейські країни, і ці інституції певною мірою конкурували з рештою суто європейських організацій. У Західній Європі, як і в США, видавалося зрозумілою річчю, що демократична політика — доконечний додаток до ефективного керування успішною ринковою економікою.

Наука і технологія дійшли до тієї доби, коли їхньому розвиткові сприяли величезні державні та міжнародні фонди. Європейський центр ядерних досліджень (1953 р.) і Європейська організація з досліджень космосу (1964 р.) належали до найґрандіозніших проектів. Національних бюджетів уже не вистачало для таких дорогих виробництв, як літакобудування. Сучасна сільськогосподарська техніка поширилась на більшу частину Західної Європи лише в 1950-х роках. 1945 р. трактори використовували тільки британські фермери, а 1960 р. — навіть найменший континентальний землевласник. Далі йшли різноманітна механізація, штучні добрива і запровадження інтенсивних методів господарювання. Британія і Західна Німеччина зоставались імпортерами харчів, зате Данія, Франція та Італія дуже багато експортували їх. З 1960-х років Західна Європа не знала, що робити з колосальними надлишками харчів — сумнозвісними "горами масла", "озерами вина" і ґаргантюанськими "пагорбами зерна", виробленими в рамках сільськогосподарської політики ЄЕС. Виробництво електроенергії поступово відмовлялось від традиційного вугілля й переходило на нафту, природний газ, гідроенергію та ядерне паливо. Надто Франція зробила великі інвестиції в гідроелектростанції та атомні електростанції. Відкриття в 1970-х роках покладів нафти і газу в Північному морі біля узбережжя Шотландії та Норвегії зменшило залежність від закордонних експортерів.

Транспортна інфраструктура розширилася просто невпізнанно. Державна залізнична мережа була електрифікована й раціоналізована. Коли 1981 р. SNCF (*Société Nationale des Chemins de Fer*, Національна залізнична компанія) запровадила *train à grande vitesse* (TGV, швидкісні поїзди), Франція вступила в добу суперпоїздів, до яких могли дорівнятися тільки японські. Німецькі автошляхи послідовно вдосконалювано, і вони тепер усюди правлять за взірець чудових автострад, автодоріг і магістралей. Тунелі під Альпами і під Ла-Маншем (1993 р.) та дивовижні мости, як-от *Europabrücke*, Європейський міст, в Австрії, заповнили прогалини в об'єднаній мережі сполучень. Міжнародні водні шляхи величезної пропускної спроможності пов'язують Рейн із Роною, Ротердам із Марселем. Євро-

порт поблизу Ротердама — найбільший у світі — став осереддям амбіційного плану рекультивації земель і контролю за повенями в дельті Рейну, втіленого в життя 1981 р. Повітряний транспорт прогресував такою мірою, що жодному західноєвропейському бізнесменові тепер не треба думати двічі, чи зможе він цілий день працювати в будь-якому європейському місті і повернутися додому цього самого вечора.

Постіндустріальна економіка перестала покладатись на зорієнтоване на кількість виробництво в галузях важкої промисловості. Розширилася сфера послуг, наприклад, сформувалась нова структура роздрібної торгівлі в супермаркетах та універмагах. Європейські залізо і сталь після славетного буму 1950-х років поступилися електроніці, виробництву пластмас і складному машинобудуванню.

Усе це були компоненти потужного економічного мотора, що швидко почав набирати оберти, тільки-но план Маршала запустив його. За винятком двох невеличких пауз — однієї в 1951–1952 рр., спричиненої Корейською війною, і другої в 1957–1958 рр., — кожен визначальний показник економічного розвитку невпинно піднімав угору свою траєкторію. *"Економічний огляд Європи"*, опублікований 1951 р., провіщав 40–60% приросту промислового виробництва наприкінці десятиріччя. Цих показників досягнено за п'ять років. 1964 р. рівень промислового виробництва у два з половиною рази перевищував рівень 1938 р. Протягом 1948—1963 рр. середній щорічний приріст валового внутрішнього продукту становив 7,6% для Західної Німеччини, 6% для Італії, 4,6% для Франції, 2,5% для Великої Британії. Західноєвропейська торгівля й далі розвивалася швидше, ніж світова торгівля, і її обсяг становив 40% від світового.

Західнонімецьке *Wirtschaftswunder* правило за своєрідне осереддя західноєвропейського відродження. Всупереч поширеним хибним поглядам, Західна Німеччина не в усьому випередила всіх своїх конкурентів: італійське *miracolo*, диво, навряд чи було менш разючим, і Німеччина не мала найвищого на континенті рівня життя. Але завдяки самим розмірам розміщеної в центрі західнонімецької економіки її успіх був визначальний для успіху економік інших держав. Психологічний вплив німецького дива посилювало те, що воно почалося з украй низької вихідної точки. Творець німецького дива доктор Ерхард відкинув таке державне планування, якого дотримувались у Франції та Італії, проте націоналізував деякі головні сектори економіки. А все решта залежало від ефективної організації, щедрих інвестицій, розумного навчання і тяжкої праці. Цифри промовляють самі за себе: впродовж 1948–1962 рр. зовнішня торгівля Західної Німеччини зростала щороку пересічно на 16%; кількість власників автомобілів у Західній Німеччині зросла з 200 000 1948 р. до 9 млн. 1965 р.; за той самий час збудовано 8 млн. нових житлових одиниць — досить, щоб оселити невеликий народ. Безробіття страшенно впало, породивши хвилю *Gastarbeiter*'ів, надто з Туреччини та Югославії. Іноземні інвестиції в економіку Західної Німеччини сягнули такого рівня, що 1961 р. уряд активно заходився обмежувати їх. Обсяг промислового виробництва (1958 р. — 100%) показує, як Західна Німеччина, зазнавши найбільших збитків під час війни, набрала потім найшвидшого темпу:

	1938	1948	1959	1967
Зах. Німеччина	53	27	107	158
Франція	52	55	101	155
Італія	43	44	112	212
Велика Британія	67	74	105	133
США	33	73	113	168
Японія	58	22	120	347[18]

Для порівняння скажемо, що валовий національний продукт Західної Німеччини на 115 млрд. доларів перевищував ВНП усіх східноєвропейських членів радянського блоку вкупі.

Тріумфальне економічне відродження Західної Європи неминуче схиляло до роздумів: та якщо кожна національна економіка поодинці сягнула таких успіхів, то як вони розквітнуть, працюючи в унісон, коли зникнуть усі розмаїті бар'єри між національними державами? В цій думці й полягав зародок ідеї, яка стала новим джерелом сили для слабкого руху за європейську єдність. Ця ідея припала до душі не тільки тим, хто вбачав в економічному об'єднанні обмежену самодостатню мету, а й тим, хто бачив у ньому інструмент прогресивного розвитку куди глибших політичних процесів.

Не дивно, що, коли англосакси відмовились вести перед, європейська мантія припала передусім Франції. На відміну від німців та італійців, французи відновили своє місце в переможній коаліції і водночас обурювались, коли їм відводили другорядне місце. За таких обставин найменш націоналістичне крило панівного голістського руху побачило перед собою історичну можливість. 20 липня 1948 р. недвозначну заяву на користь європейського об'єднання зробив, ідучи у відставку, французький міністр закордонних справ Жорж Бідо. Після нього на цей виклик відповіли і Моне, і Шуман, і Плевен.

Жан Моне (1888–1979) — економіст, що почав свою кар'єру на чолі родинного коньячного виробництва в містечку Коньяк. У 1930-х роках він був заступником Генерального секретаря Ліги націй, а 1940 р. подав Черчілові ідею про франко-британський союз. У 1947–1949 рр. він очолював французький Національний економічний план і брав участь у дальшому плануванні за кількох різних кабінетів міністрів. Він палко вірив у повномасштабне європейське об'єднання — політичне, військове та економічне. До цієї мети, на його думку, треба йти крок за кроком, дотримуючись так званого функціоналізму, тобто поступово передаючи дедалі більшу кількість *fonctions*, тобто сфер діяльності, органам наднаціонального контролю. Моне був наступником Аристида Бріана й дістав прізвисько "батько Європи". Робер Шуман (1886–1963), католик з Лотарингії, був найкращим учнем і Саньє, і Моне. До війни його не раз обирали депутатом, під час війни він боровся в лавах Опору. Після війни він став фундатором католицької партії MRP, почесним головою якої був Саньє. Під час

міністерського калейдоскопу Четвертої республіки він двічі ставав прем'єр-міністром. Критичної миті, в 1948–1950 рр., він стояв на чолі французького міністерства закордонних справ — Ке-д'Орсе. Рене Плевен (нар. 1901 р.), під час війни боєць військ "Вільної Франції", двічі був прем'єр-міністром Франції. Він очолював колишню ґолістську фракцію, що відступила від поглядів самого Ґоля.

Французька група знайшла готових партнерів у постатях Поля-Анрі Спаака (1899–1972) та Альчіде Де Ґаспері (1881–1954), Шуманового партнера з першого Координаційного комітету (див. вище). Соціаліст Спаак з 1938 по 1966 р. майже неперервно займав у Бельгії посади міністра закордонних справ, міністра фінансів і прем'єр-міністра. 1946 р. він був головою першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Християнський демократ Де Ґаспері — двомовний південний тіролець, що обіймав посаду прем'єр-міністра в кількох послідовних італійських коаліціях з 1945 по 1953 р. Як і Спаак, він був завзятим прихильником НАТО. Вдвох вони утворили сильну команду, що заходилась наддавати темпу.

У серпні 1949 р. у Страсбурзі почала працювати Рада Європи. Її мінімалістські повноваження — сприяти європейській єдності дискусіями, публікаціями та дослідженнями, — були визначені стриманістю Британії. Рада не мала виконавчих повноважень. Початкова кількість членів з 10 — разом із Британією — невдовзі зросла до 18. Діяльністю Ради керував Комітет міністрів [закордонних справ], що зустрічаються неофіційно, і постійна Консультативна асамблея. Комісії Ради Європи зі злочинності, прав людини, культурної та юридичної співпраці виконують корисну роботу, так само як і підпорядкований їй Європейський суд. Проте перспективи Ради спрямовані в далеке і непевне майбутнє. Не минуло й року після заснування Ради в Страсбурзі, як у Брюселі оприлюднено куди амбіційніший план Шумана.

Стратегія активних прихильників європейського об'єднання полягала у висуванні максималістських пропозицій із надією, що бодай дещиця програми буде схвалена. Їм доводилось діяти в межах західного альянсу, де й далі домінували Вашинґтон і Лондон, а в очах загалу їхня діяльність немов доповнювала наявні структури НАТО, ОЕСР і Ради Європи. Проте в травні 1950 р. Шуман у своєму далекосяжному плані запропонував створити цілий комплекс економічних, військових і політичних інституцій. Він закликав створити економічну організацію, яка б координувала виробництво заліза і сталі, а також європейську армію; це все разом посприяло б формуванню Сполучених Штатів Європи. Програма була підготовлена потай, без попередніх консультацій із Лондоном. Зрештою економічній частині програми дали розвиток, а військову й політичну відсунули на потім. Відтоді трьом напрямам європейського об'єднання судилося прогресувати різними шляхами і з різною швидкістю.

Найдужче в своєму плані Шуман наголошував на потребі франко-німецького примирення. Його заклик пролунав тієї миті, коли Федеративна Республіка Німеччини стояла на початку небаченого економічного розвою, але й далі була політично ізольована. Канцлер Аденауер, родом з Рейнланду, все життя відчу-

вав на собі тінь франко-німецьких війн, і йому був близький Шуманів ліберально-демократичний католицизм. Перспектива гармонії між Францією й Німеччиною забезпечувала основу угоди, яку схвалила б кожна розважлива людина. Почавшись, рух за примирення набирав дедалі більшого розгону.

Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС, 1951–1967 рр.) стало первістком Шуманового плану. Об'єднання мало запобігти появі окремої військово-промислової бази в кожній країні-учасниці, і його першим президентом був Жан Моне. Договір про його заснування підписали в травні 1951 р. шість держав — Франція, Німеччина, Італія і держави Бенілюксу. Країни погодилися здійснювати вільну торгівлю вугіллям і сталлю, дотримуватися спільних регуляційних норм виробництва і конкуренції, а в разі "явної кризи" контролювати ціни та обсяг виробництва. То був очевидний успіх. Британія участі не брала.

Військовий напрям зіткнувся з кількома перешкодами. План Плевена (1950 р.) становив пом'якшений варіант військових пунктів Шуманового плану, проте генерал де Ґоль категорично відкинув і його. Складні переговори тягнулись чотири роки. Британці аж ніяк не хотіли ослаблювати НАТО, а французи були проти компромісної організації — Європейського оборонного товариства. Кінцевим результатом стало утворення Західноєвропейського Союзу (1955 р.), консультативного органу зі щорічними зборами й без самостійних повноважень; він виник якраз вчасно, щоб зіткнутись із хаосом Суецької кризи.

Мессинська конференція 1955 р. відзначає мить, коли європейський рух удався до економічної інтеграції як до провідного елемента своєї стратегії. Політичний напрям не розвивався зовсім: країни-учасниці вирішили, що побудова сильної і продуктивної економічної спільноти становитиме найпевніший спосіб досягнення далекосяжних політичних цілей. Такого курсу вони дотримувались понад тридцять років. Римський договір (25 березня 1957 р.) засвідчив рішучість "шістки" поширити успіх ЄОВС та Євратому на всі сектори їхнього торговельного й економічного життя. Наслідком стало створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), інакше відомого як "Спільний ринок", яке почало діяти офіційно 1 січня 1958 р. Його головною метою було усунути всі внутрішні мита, виробити спільну зовнішню торговельну політику, гармонізувати транспортну систему, сільськогосподарське виробництво, оподаткування, усунути бар'єри на шляху вільної конкуренції, сприяти мобільності капіталу, робочої сили і підприємств.

Задля досягнення цих цілей створено чотири нові органи: Раду міністрів, що має контролювати та ухвалювати всі політичні постанови; підпорядковану їй виконавчу Комісію у Брюселі з постійним Секретаріатом і численними групами, що виробляють політичні пропозиції; Європейський суд, а також Європейський парламент, сесії якого відбуваються то в Страсбурзі, то в Люксембурзі. Це нове Співтовариство знов-таки мало успіх. Внутрішні мита скасовано 1968 р. Єдина сільськогосподарська політика (1962 р.) завдяки великим субсидіям та попри протести промисловців забезпечила впевненість і достаток мільйонам фермерів. Запровадження 1967 р. податку на додану вартість посприяло збільшенню прибутків, які можна було перерозподіляти в занедбані

соціальні сектори та відсталі регіони. Перший президент Комісії Європейських співтовариств, професор Вальтер Гальштайн (Західна Німеччина), керував нею з 1958 по 1967 р. Серед його наступників були Рой Дженкінс (Велика Британія), а з 1985 р. — Жак Делор (Франція). Хоч як критикують ЄЕС, — а критиків не бракує, — можна безперечно довести, що його члени стали набагато заможніші, ніж країни, які не ввійшли до нього. "Той, хто не вірить у диво в європейських справах, — зауважив професор Гальштайн, — не реаліст".

Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ, 1958–1992 рр.) створено у відповідь на ЄЕС так званою "зовнішньою сімкою" країн на чолі з Британією, які не брали участі в Римському договорі. Інтереси асоціації обмежувались торговельним сектором, а її далеке майбутнє весь час затьмарювала ймовірність переходу на бік ЄЕС. Вона відігравала важливу роль до 1973 р., коли і Британія, і Данія стали членами обох організацій.

Участь Британії в європейському русі виявилась кісткою незгоди, яка не вщухала понад сорок років. Уряд Сполученого Королівства не брав участі в ЄОВС 1951 р., а також у переговорах напередодні укладення Римського договору. Перешкоди були як психологічні, так і практичні. Не зазнавши протверезливих принижень національної поразки, чимало британців і далі тішились ілюзіями суверенітету й самодостатності. Крім того, вони були щиро прихильні до Британської Співдружності, зокрема й до дратливого питання про торговельні переваги країн Співдружності. В політичній сфері британці надавали пріоритет відносинам із США та членству в НАТО. В 1961 і 1967 рр. за прем'єрства Макмілана і Вілсона, Британія звернулась із запізнілим проханням про вступ до ЄЕС, і то тільки на те, щоб приголомшено почути де Ґолеве вето. Протягом десятиріччя перед укладенням Римського договору де Ґоль був у відставці, і європейську політику Франції формували люди лагіднішої вдачі. Проте повернення де Ґоля до влади збіглося з зародженням ЄЕС. Конфлікт був неминучий. Генерал ніяк не міг позбутися досади з приводу начебто зради французьких інтересів — спершу з боку британців під час війни, а згодом з боку лідерів Четвертої республіки. Він дотримувався несхитних поглядів на "Європу батьківщин", "спільноту національних держав" і наполягав на відновленні того, що вважав за суверенні права Франції. Наслідком стало його вето на вступ Британії, а згодом тривала боротьба проти європейського комісара — "імператора проти папи". Французькі представники бойкотували засідання в Брюселі, аж поки їм пощастило протягнути Люксембурзький компроміс (1966 р.) — угоду, члени якої мали змогу нехтувати норми Римського договору з огляду на найвищі національні інтереси.

Перші два десятиліття існування ЄЕС увінчалися низкою важливих фінансових заходів. Європейська валютна система (ЄВС), зародившись 1979 р., об'єднала валюти держав-учасниць через механізм валютних курсів, який мав згладжувати наявні доти коливання курсів. ЄВС, на думку її творців, була початковим етапом довгої дороги до Європейського валютного союзу. Поява європейської валютної одиниці (European Currency Unit, ECU — екю) стала провісником

пізнішого руху до єдиної грошової одиниці. Європейський соціальний фонд та Європейський фонд розвитку мали перерозподіляти багатство в убогі регіони та злиденні соціальні сфери.

Економічний успіх Співтовариства забезпечив невпинний потік нових претендентів на вступ. 1973 р. за прем'єр-міністра Едварда Гіта з третьої спроби прийнято Британію разом з Данією та Ірландією. Британський референдум (1975 р.) потвердив постійне членство Сполученого Королівства. Шістка стала дев'яткою. 1981 р. вступила Греція, і країн стало десять. 1983 р. після тривалих переговорів до Співтовариства прийнято Іспанію та Португалію, десятка стала дванадцяткою. Співтовариство вперше охопило три "економіки в процесі розвитку", а у випадку з Грецією — східноєвропейську країну, з якою не мало суміжного кордону.

Проте військові та політичні напрями розвитку європейської єдності застопорились. На початку 1980-х років Атлантичний альянс був зміцнений активною співпрацею Рейгана й Тетчер, а значення НАТО ще раз увиразнили суперечки з приводу радянських та американських ракет. Політична і міжнародна роль ЄЕС була периферійна. Його інституції, призначені задовольняти потреби невеликої спільноти шести держав, функціонували з дедалі більшою напругою, коли держав стало дванадцять. Невдовзі один з провідних європейських діячів назвав Співтовариство "дорослою людиною, що досі ходить у дитячих штанцях"[19]. Здавалося, дуже мало шансів на те, що ЄЕС зможе незабаром вийти за межі своїх вузьких економічних інтересів.

Але тут виникає думка, що, можливо, утворення дванадцятки стало народженням якісно нової організації. Адже Європа бачила чимало союзів між багатими і могутніми, чимало проектів, основаних на вибірковому членстві привілейованих країн "Заходу". А тепер, здається, Європейське Співтовариство сягнуло тієї точки розвитку, коли почало перетворюватись на добровільну асоціацію рівних держав — багатих і бідних, східних і західних, великих і малих. Головними критеріями вступу, крім належності до Європи, стала відмова країн-претендентів від націоналістичних, імперіалістичних і тоталітарних традицій минувшини. Тільки час дасть нам відповідь, чи стався тут рішучий поворот.

Нейтральні держави

Нейтральність була однією з прикмет європейської сцени протягом усього XX ст. 1945 р. налічувалось одинадцять нейтральних держав; чотири країни, що не брали участі в одній чи в обох світових війнах, відмовились і від членства в повоєнних військових блоках; дві країни набули нейтрального статусу в перші повоєнні роки. Існує висока кореляція між нейтральністю і достатком, тож найнейтральніші країни не квапляться вступати до ЄЕС.

Швейцарія, для якої нейтралітет — спосіб життя, процвітала. Під час війни країна готувалася до опору німецькій навалі, а після війни кількість її населення значно виросла. Швейцарія дуже вигравала від близькості до Північної Італії

та Південної Німеччини, регіонів з інтенсивним повоєнним економічним розвитком, до того ж і далі відігравала особливу роль у банківництві й туризмі. Швейцарія гостинно приймала численні транснаціональні компанії та міжнародні агентства — від "Bayer chemicals" до ЮНЕСКО. Ретороманська мова піднялася до статусу національної мови поряд із німецькою, французькою та італійською, франкомовний кантон Юра дістав особливий статус. Оборонний бюджет був великий, задля підтримки національної міліції й далі зберігається загальний військовий обов'язок для чоловіків. Швейцарські жінки не мали права голосу до (суто чоловічого) референдуму 1980 р. До 1963 р. Швейцарія цуралася Ради Європи, її зв'язок з ЄЕС обмежувався угодою про вільну торгівлю, підписаною 1972 р.

Завдяки Швейцарії кілька сусідніх територій стали вимагати статусу безмитних зон. До них належать німецький анклав Бюзінґен, італійські райони Кампіоне-д'Італія, Лівіньйо та Валле-д'Аоста, а з 1815 р. — французький *департамент* Верхня Савоя.

Швеція завдяки своєму нейтралітетові процвітала під час війни і мала не меншу вигоду від нього й після війни. Вона становила осереддя регіональної Балтійської ради, проте цуралась і НАТО, і ЄЕС навіть тоді, коли її скандинавські партнери приєднались до цих організацій. Довге врядування соціал-демократів тривало до виборів 1989 р. Швеція вела перед у багатьох ініціативах, пов'язаних із "третім світом", втікачами та захистом довкілля, надто за прем'єр-міністра Улофа Пальме, вбитого 1986 р.

Іспанія генерала Франко зоставалася політичним парією, доки жив каудильйо. І справді, незвичайна живучість і Франко, і Салазара утримувала іберійську політику в позачасовому вимірі аж до середини 1970-х років. Анахронічний пережиток фашизму певною мірою надолужував брак антикомунізму в Західній Європі, надто у Франції. Португалія стала членом НАТО, Іспанія дозволила розмістити американські бази, але відмовилась від дальшої участі в європейських справах. Одначе масовий туризм не дав створитись цілковитій ізоляції. Віднова 1975 р. конституційної монархії відкрила шлях до членства в ЄЕС і до дивовижного економічного відродження 1980-х років. Баскійський тероризм на північному заході, каталонський сепаратизм у Барселоні, затяті суперечки з Великою Британією через Ґібралтар — усе це ускладнювало відродження Іспанії.

Ірландська республіка під час війни пережила загрозу британської окупації, а одразу по війні покинула Британську Співдружність. Але економічна залежність від Сполученого Королівства залишалась реальністю: Ірландія не мала альтернативи, як наслідувати звивистий шлях Британії в її переговорах із ЄЕС. Політичне життя зосереджувалось на привілейованому становищі католицької церкви, нескінченних конфліктах із Північною Ірландією і на суперництві двох головних партій — Фіанна файл ("Солдати долі") і Фіне ґел ("Ґельська раса"). Ірландська конституція трактує графства британського Олстеру як інтегральну частину республіки. Проте Ірландську республіканську армію (IPA) вважають за незаконну організацію по обидва боки кордону; відносини між Лондоном і

Дубліном — аж ніяк не головна перешкода для мирного розв'язку конфлікту.

Фінляндія, що приєдналась до нападу Німеччини на Радянський Союз в 1941–1944 рр. (див. с. 1044), закінчила війну під радянською окупацією і була присилувана до дальших територіальних поступок, зокрема віддала міста *Viipuri* (Виборг) та *Petsamo* (Печенгу). За мирним договором 1947 р., Фінляндії дістався обмежений суверенітет. Відтоді Фінляндія була змушена дотримуватись суворого політичного нейтралітету, її зовнішня політика мала не суперечити радянським інтересам, а її територія ставала постійним притулком для радянської військово-морської бази Поркала. Після цього в країні стала бурхливо розвиватись економіка, Гельсінки обернулись в одне з найелеґантніших і найдорожчих європейських міст — експонатом західного капіталізму на порозі Ленінграда. "Фінляндизація" забезпечувала статус, якого прагнули чимало окупованих совєтами країн і якого ніхто, крім Австрії, не отримав.

Австрія мала неабияку вигоду від союзницької вигадки, що вона стала першою жертвою нацистів. Поділена, як і Німеччина, на чотири окупаційні зони, республіка спромоглася відновити повний суверенітет на основі мирного договору (1955 р.), який підписали всі чотири окупаційні держави. Серед виставлених умов був суворий нейтралітет плюс довічне збереження великого радянського військового меморіалу у Відні. Після відновлення незалежності настав період безпрецедентного процвітання, подібний до такого самого періоду в сусідній Швейцарії. В політичному житті домінувало добре збалансоване суперництво Соціалістичної партії, що мала свого канцлера Бруно Крайського (1970–1983), і консервативної Народної партії. Міжнародна кампанія 1986 р., спрямована на дискредитацію австрійського президента Курта Вальдгайма, колишнього Генерального секретаря ООН, не зашкодила йому, проте нагадала про минуле Австрії. Кордони Австрії зазнали кількох змін. За договором 1968 р., округи Юнґгольц і Мітельберґ становлять частину Баварської митної зони. Землі Форарльберґ і Тіроль мають право вільної торгівлі з італійською областю Трентіно-Альто-Адідже.

Семеро європейських країн, останні залишки численних історичних міні-держав, були надто малі, щоб відігравати активну роль у міжнародних відносинах, проте кожна з них спромоглася використати своє незвичайне становище.

Держава Сан-Марино (заснована в V ст. н. е., територія 62 кв. км, населення 23 000 чоловік) претендує на те, що вона найдавніша в Європі. Визнана як незалежна 1631 р., вона займає схили гори Титано поблизу Ріміні й зусібіч охоплена італійською територією. Після війни вона правила за притулок із низькими податками для багатих італійців, уряд країни по черзі формують комуністи і християнські демократи.

Велике князівство Ліхтенштайн (засноване 1719 р., територія 157 кв. км, населення 27 000 чоловік) відступило свою зовнішню політику Швейцарії. 1980 р. країна мала найвищу в Європі частку ВНП на душу населення — 16 440 доларів. Ліхтенштайн — останній залишок Священної Римської імперії.

Князівство Монако (територія 150 га, населення бл. 30 000 чоловік) — самоврядний протекторат Франції, що займає невеличкий анклав на Рив'єрі на схід від Ніци. Свій сучасний статус воно має з 1861 р., а давніше було володінням Іспанії (з 1524 р.), Франції (з 1641 р.) та Сардинії (з 1815 р.). Конституція князівства віддала владу в руки родини Ґрімальді, прибуток держави великою мірою залежить від казино в Монте-Карло.

Андора (територія 495 кв. км., населення близько 43 000 чоловік), держава на вершинах Східних Піренеїв, зберігала свою автономію з 1278 р., коли вона опинилась під подвійним протекторатом єпископа Ургельського і графа де Фуа. Нещодавно повноваження графа став виконувати префект департаменту Ар'єж від імені президента Французької Республіки. Країна живе з туризму, надто гірськолижного, та безмитної торгівлі.

Острів Мен (територія 518 кв. км, населення 65 000 чоловік — 1986 р.) і острови в Ла-Манші (Джерсі, Олдерні, Ґернсі та Сарк — територія 194 кв. км, населення бл. 134 000 чоловік — 1981 р.) — залежні від Британії території, пов'язані з Англією з часів норманського завоювання, хоч офіційно ніколи не приєднувались до Сполученого Королівства. Ці території досить багаті завдяки своїм низьким податкам. Володарка Сарку навіть у 1960-х роках сперечалася з Вестмінстером про свої привілеї. В 1990-х роках "парламент" острова Мен виявив власну свавільність, не пішовши слідом Англії і не леґалізувавши гомосексуальних актів між дорослими за взаємною згодою в затишку приватної оселі.

Ґібралтар — єдина британська територія за межами Британських островів, що приєдналась до Європейського Співтовариства. В цьому його наслідували французькі заокеанські департаменти Ґваделупа, Мартиніка, Реюньйон і Ґаяна. Решта британських і французьких колоній, так само як і автономні данські регіони [**ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ**] та Ґренландія, залишаються за межами Європейського Співтовариства.

Держава-місто Ватикан (територія 44 га, населення бл. 1000 чоловік — 1981 р.) — остання в Європі автократія. Її володар — папа — має таку саму необмежену владу над цією сучасною Папською державою, як і над римо-католицькою церквою, штаб-квартира якої міститься у Ватикані. Найближчий відповідник Ватикану — "теократична республіка" [**АФОН**], що з 1926 р. має автономію в межах Греції.

Ці реліктові держави нагадують нам, що розмаїття і традиції й досі відіграють дуже важливу роль у європейському житті. Політика з позиції сили не поглинула всю Європу.

Східна Європа, 1945–1985 рр.

Назва "Східна Європа" за повоєнної доби мала два різні значення. Адже її з повним правом можна було застосовувати до будь-якої частини континенту, що лежала по радянський бік "залізної завіси". В цьому розумінні вона охоплюва-

ла як ті європейські країни, що ввійшли до складу Радянського Союзу, так і ті, що не ввійшли. А здебільшого під цією назвою розуміли сателітів СРСР у Східно-Центральній і Південно-Східній Європі, відрізняючи їх таким чином від самого СРСР.

А втім, ця різниця має дуже обмежене значення. Жодній державі, організованій за ленінськими принципами, — чи то країні так званої "народної демократії", чи то республіці Радянського Союзу, — не судилося мати бодай трохи помітного ступеня незалежності. Всі вони правили тільки за фасад, який прикривав функціонування комуністичної диктатури на чолі з совєтами. Отже, байдуже, якого дотримуватись визначення: дослідження повоєнної історії Східної Європи слід починати тільки з політики КПРС, а вже потім можна переходити до вивчення дедалі свавільніших підданих Москви та їхніх дедалі невправніших перекладів московських побажань.

До остаточного занепаду після 1985 р. повоєнна історія Радянського Союзу ділиться на три періоди. Перший період (1945–1953) — це останні роки життя "великого Сталіна". Для другого періоду (1953–1964) характерна так звана десталінізація під час піднесення й падіння Микити Сергійовича Хрущова. Третій період (1964–1985), згодом названий "добою застою", започаткував і надихнув Леонід Ілліч Брежнєв. У сукупності ці чотири десятиліття засвідчили крах однієї з найбільших ілюзій сучасної історії. Після другої світової війни Радянський Союз становив найбільшу військову потугу в Європі, а згодом перетворився на одну з двох глобальних наддержав. Зовні він видавався несказанно могутнім, неприступною фортецею, озброєною найбільшим у світі арсеналом ядерної зброї. Водночас усі внутрішні процеси полягали в безпрецедентно швидкому розпаді; держава була уражена політичним еквівалентом раку. В історії ніколи не бракувало колосів на глиняних ногах (стара Російська імперія — перший приклад), але тут був панцерний динозавр, що вмирав стоячи. І ніхто не бачив його внутрішньої хвороби — ні західні совєтологи, ні — аж поки стало запізно — самі радянські вожді. Окрім кількох гідних пошани винятків, представники обох груп більшу частину цих сорока років захоплювались Радянським Союзом як взірцем здоров'я і прогресу.

Останні роки життя Сталіна не прояснили довгої ночі страху і страждань. Міркування, мовляв, похилий вік і перемога пом'якшать його норов, виявились безпідставні. За владу чіплялася та сама давня зграя Сталінових довоєнних поплічників. Та сама суміш терору, пропаганди й огидного колективізму гнітила радянські народи. ГУЛАГ і далі підтримував ненастанний потік масових арештів і рабської праці. Є вагомі підстави гадати, що Сталін, виявивши так звану "змову лікарів", готував перед самісінькою смертю ще одну велику чистку.

Радянська імперія протягом тих років поширилась до найдальших меж. Цього вона досягала завдяки завоюванню і таким політичним сурогатам, які створювали політичні й соціально-економічні клони радянської моделі. Невдовзі після окупації Східної Європи найбільший успіх прийшов із перемогою комуністів у

Китаї. Мао Цзедун писав, що "сила приростає з рушничної цівки", і переміг 1949 р. без прямого втручання Москви. Він мав трохи інші ідеологічні погляди, ніж совєти, і чудово знав, що Сталін попервах підтримував його найлютішого ворога — Чан Кайші. Але поки що Мао задовольнявся становищем лояльного члена радянського табору. Дванадцять років Москва стояла на чолі руху, що контролював найчисленніший народ і найбільшу в світі країну. У так званому "соціалістичному таборі" була половина людства.

Радянський Союз надавав великої ваги зростанню свого впливу серед колишніх колоніальних народів. За доби деколонізації Москва вважала себе за природного покровителя всіх національно-визвольних рухів і сподівалася мати з них собі вигоду. Найміцніші зв'язки поєднували її з В'єтнамом, арабським світом і Кубою.

Усі наявні ресурси СРСР кинув на військові аспекти ядерної науки. На підприємстві "Маяк" на Уралі, а також на інших бригади обласкавлених учених-рабів працювали над створенням радянської ядерної бомби. Атомну бомбу успішно випробувано на арктичній Новій Землі 1949 р., водневу бомбу — 1953 р. Після цього період американської ядерної монополії минувся. На той час Сталін помер, а Радянський Союз утвердив свій статус наддержави.

Сталін помер 5 березня 1953 р. після інсульту на своїй дачі в Кунцево. В передсмертній агонії він цілу добу пролежав на підлозі, і жоден кремлівський лікар, що цінував своє життя, не прийшов рятувати Сталіна. Члени Політбюро по черзі сиділи біля його ліжка:

"Тільки-но Сталін начебто повернувся до тями, Берія впав навколішки і почав цілувати йому руку. Коли Сталін знову знепритомнів, Берія підвівся, з його вуст... потекла ненависть"[20].

На звістку про Сталінову смерть плакали десятки мільйонів людей.

Десталінізація означала саме те, на що вказує цей термін. Вона усунула ті риси радянського режиму, які були безпосередньо пов'язані з самим Сталіним, — культ особи, *"єдіноначаліє"*, практику довільного масового терору. Вона започаткувала період, відомий, за романом Еренбурга, як "відлига". Коли Берія був застрелений на першому засіданні Політбюро, колективний провід його колеґ-убивць спромігся приборкати владу НКВС, тепер реорганізованого як КДБ. Проте вони не знищили диктаторської машини. Вони розрідили атмосферу страху, але не запровадили бодай трохи помітного ступеня демократизації чи лібералізації. Радянська система й далі зберігала свій тоталітарний характер. Через три роки колективний провід поступився Хрущову, що врядував тепер сам.

Невгамовний Хрущов був, напевне, найменш огидною зі Сталінових креатур. Хрущов — типовий пролетарський пристосуванець, що пробився на вершину партійного апарату в роки найлютішого терору. Він полишив по собі лиху славу, бувши Сталіновим босом в Україні; пізно прилучившись до письменності, він був у культурі філістером найбрутальнішого штибу. Але він мав своєрідний грубий селянський шарм — надто коли бив черевиком по столу на сесії Організації Об'єднаних Націй. Навколо нього витали високі сподівання. Сен-

саційну "таємну доповідь" Хрущова XX з'їздові партії в лютому 1956 р. слід розглядати в тодішньому контексті. Хрущов створив прецедент — відтоді кожен радянський вождь ритуально тавруватиме свого попередника як злочинця, — а його вкрай вибіркові викриття Сталінових злочинів були ретельно приміряні до потреб партії. Хрущов приховав набагато більше, ніж розкрив, а применшивши радянську злочинність, заробив собі роздуту славу чесної людини. Хрущов розвивав той самий радянський жанр "відкритості", що тягнеться від викривальних промов самого Сталіна до виступів Горбачова через 30 років після тієї доповіді.

Панування Хрущова прикметне трьома головними рисами. Політичні непорозуміння з приводу "різних шляхів до соціалізму" призвели до великих напружень в усій Східній Європі, до відкритого конфлікту в Угорщині і до фатального розколу з Китаєм. Розвиток військової науки і запуск першого штучного супутника Землі спричинились до інтенсивного суперництва з Америкою і до Кубинської ракетної кризи 1962 р. Кількісні досягнення радянської економіки спонукали Хрущова нахвалятися, що Радянський Союз наздожене Захід за двадцять років: "Ми вас поховаємо". Авантюризм Хрущова просто лякав його партійних товаришів, і в жовтні 1964 р. унаслідок кремлівського перевороту його усунено з посади і спроваджено у відставку.

Леонід Брежнєв, ще один росіянин з України, заправляв радянським блоком два довгі десятиліття. Його звинувачували як чоловіка, що дозволив СРСР повернутись до "неосталінізму" і зазнати "застою". Згодом його, може, вважатимуть за вождя, що найкраще розумів систему і скількимога продовжив її життя. Він був передусім обережний і спритний *апаратник*, що усвідомлював наслідки втручання до роботи недосконалої машини. Короткий досвід лібералізації під час "Празької весни" переконав його, і то цілком слушно, в ненадійності його найближчих союзників і в потребі розробити доктрину Брежнєва (див. нижче). Короткий флірт з економічними реформами на батьківщині, пов'язаними з діяльністю його головного партнера Олексія Косигіна, переконав його, що ризик більший, ніж виграш. Особисте знайомство з Україною, напевне, переконало його, що найменший попуск у національному питанні призведе до лиха. Прихильність Брежнєва до політики *détente*, розрядки, з Заходом, яка поєднувала аґресивну військову позицію з ретельною делімітацією сфер впливу, породила стабільну структуру, яка, здавалось, ґарантує увічнення міжнародного становища СРСР.

Брежнєв не міг не помітити, як збудований СРСР. Але він іще розумів — на відміну від своїх наступників, — що відмова від брехні і примусу неминуче зруйнує каркас будівлі. Отже, Брежнєв не поступався. Те, що критики Брежнєва таврували як "застій", можна вважати за мир і стабільність, яких так прагнули він і його покоління. Найбільше, що можна було вдіяти, — зменшити силу та обман до стерпних пропорцій. На відміну від Сталіна, Брежнєв не вбивав людей мільйонами; на відміну від Хрущова — не хапався за нерозважливі плани; на відміну від Горбачова — не зруйнував довіреної йому системи.

Одна з великих іроній доби стала очевидна тоді, коли виявилось, що наступним генеральним секретарям властиві симптоми смертельних хвороб, які напрочуд добре символізували стан Радянської держави. Наприкінці 1970-х років стабільність перетворилась на інерцію. Мова Брежнєва затиналась, а рухи уповільнювались до такого ступеня, що дотепники заявляли, начебто він труп, урухомлений апаратом для підтримки життя. Смерть Брежнєва обернула інерцію на параліч, бо його немічні наступники обстоювали протилежні вартості реформ і бездіяльності. Юрій Андропов (правив 1982–1983), прихильник реформ, помер від раку раніше, ніж почалися реформи. Костянтин Черненко (правив 1983–1985), хворий на емфізему, не мав бажання взагалі за що-небудь братися.

Радянська політична диктатура, що досягла зрілості після Сталінової смерті, не відповідала її поширеному образові за кордоном. Її підтримували найчисленніша таємна поліція у світі, ГУЛАГ, агресивна попередня цензура, величезний арсенал танків і сил безпеки. Але ці всі чинники не були головними інструментами гноблення: диктатура покладалася передусім на двоїсті структури партії-держави, тобто на цивільні органи Комуністичної партії та їхній контроль над паралельними державними інституціями (див. додаток III, с. 1369). Не було такої сфери в державі, якою не керували б накази з відповідного "комітету" партії. Хоч би що там діялось — чи то в найповажнішому міністерстві, чи то в найзадрипанішому колгоспі, на заводі чи у футбольному клубі, — воно могло бути легальним тільки тоді, якщо організоване державою, а могло бути організованим тільки тоді, якщо його схвалила партія.

Становище кожного окремого громадянина було тяжким. Оскільки державне право і державні судді підлягали універсальному принципові партійного контролю, абсолютно все, що не сподобалось партії, можна було швидко і на законних підставах придушити, реального права на оскарження не було. Оскільки всі людські потреби забезпечували державні монополії, будь-хто, наважившись кинути виклик партійним бажанням, миттю опинявся позбавленим геть усього, або, як висловлювались жаргоном, діставав "вовчий квиток". Непокірних індивідів та їхні родини можна було без ніякого клопоту позбавити дозволу на проживання, продовольчих карток, документів, а отже, й можливості працювати, мати житло, освіту й медичний догляд. Тож якщо діяла партійна бюрократична диктатура, не було потреби вдаватись до інструментів гноблення, пов'язаних з іще більшим насильством, — хіба що як дисиденти виявлялись напрочуд сміливі й винахідливі. Принаймні теоретично там просто не було місця для приватної ініціативи, індивідуального судження або спонтанних соціальних дій. За звичайних обставин не було жодної реальної можливості організувати страйк, створити приватне товариство або опублікувати не схвалену інформацію. Звістки про народні повстання (як-от у Новочеркаську 1962 р., що скінчилося масовими вбивствами) можна було приховати на десятки років.

Партійний контроль за державними інституціями здійснювався з допомогою докладно розробленого набору законів, важелів впливу, організаційних

структур і психологічних табу. Партійний контроль прибирався в шати закону. Єдиною статтею радянської конституції, яка справді мала якесь значення, була стаття про "провідну роль" партії. Цей простенький пункт забезпечував, що решта статей конституції й усі інші радянські закони підлягали тлумаченню з боку партії та її офіційних представників. За нормами зовнішнього світу, то були взагалі не закони. Партійний статут був куди реальнішим документом, ніж радянська конституція. *Номенклатурна* система забезпечувала, що кожну посаду — від президента держави до голови сільської ради — обіймали лише ті, кого призначила партія. Кожен партійний комітет мав право скласти список посад на своєму рівні державної і партійної ієрархії, а також кандидатів, які могли обіймати їх (зокрема і список схвалених партією "безпартійних" осіб). Через те члени партії здебільшого займали одну посаду в партійному апараті і другу — в якійсь державній інституції. *Номенклатура* Центрального Комітету партії займала всі високі посади в міністерствах і в найвищому командному складі армії та КДБ.

Управління всіма державними інституціями ще більше сковував партійний контроль, здійснюваний "ззовні і зсередини". Номінальні начальники всіх державних інституцій — міністри, генерали, посли, керівники делеґацій, усі директори заводів, шкіл, ректори інститутів — були офіційно зобов'язані дослухатись до інструкцій з паралельного партійного комітету. Вони були слугами куди могутніших партійних секретарів, що діяли за лаштунками. Водночас вони мали схилятися перед щоденним наглядом з боку первинних партійних організацій — партійних осередків, що складалися з усіх членів партії в лавах їхнього власного персоналу. Через те міністри, дарма що міністри, насправді не керували своїми міністерствами; військові командири не командували своїми підрозділами, директори не керували своїми підприємствами.

Усе залежало від ефективної передачі партійних наказів. Партійна дисципліна забезпечувала точне виконання опущених по лінії вниз постанов "вищих органів". Члени партії присягали виявляти покору і берегти таємниці (не останньою чергою про зміст партійного статуту). Їх навчали вгадувати бажання партійних зверхників і виконувати їх без заперечень. Прилюдних обговорень уникали; дискусія могла обмежуватись тільки засобами, якими найкраще можна виконати високі постанови.

Ці реалії так разюче відрізнялись від політичного досвіду демократій, що неважко збагнути, чому політологи так легко доходили хибних висновків. Усякі пояснення для людей зовнішнього світу слід починати з попередження, що західні концепції та західну термінологію просто не можна застосовувати до радянської дійсності. Наприклад, панівна Комуністична партія *не* була політичною партією; це була політична армія, перетворена на головний орган виконавчої влади. Радянська держава була не чим іншим, як адміністративним агентством партії. Так званий радянський уряд (тобто Рада Міністрів) — аж ніяк не уряд, оскільки він був підпорядкований і партійному Політбюро, і партійному Секретаріатові. На вершині виконавчої влади в цій системі стояв не президент СРСР чи його прем'єр-

міністр, а Генеральний секретар партії (якому, коли йому заманеться, було вільно призначити себе президентом або прем'єр-міністром). Верховна Рада, тобто державні законодавчі збори, була не верховною, оскільки могла лише реєструвати закони, заздалегідь підготовані Центральним Комітетом партії. А передусім державні вибори аж ніяк не були виборами, бо, власне, не було вибору. Закон змушував громадян схвалити список партійних висуванців.

Отже, в цілком реальному розумінні Радянський Союз насправді ніколи й не існував, він був лише вивіскою для влади партії. То була найбільша в історії людства комуністична фронтова організація. Ось чому, коли КПРС зрештою розпалася, СРСР не мав змоги існувати без неї.

За брежнєвської доби сталася важлива зміна в системі політичної влади, якої здебільшого не помітили. В обмін на абсолютну вірність політиці центру Брежнєв був ладен дозволити партійним босам чотирнадцяти неросійських республік СРСР господарювати як їм заманеться. Радянські республіки майже непомітно перетворювались на національні феоди, куди московські накази долинали дедалі глухіше. Проте брежнєвські регіональні барони не мали такої самої свободи, як східноєвропейські сателіти: всі вони були членами Політбюро і становили важливу опору консервативного ладу. Але утвердження цих баронів допомагає пояснити, чому їхні відцентрові траєкторії так дивовижно і швидко прискорились, коли сигнали з Москви стали плутані.

Радянські збройні сили, дарма що величезні й дуже авторитетні, були позбавлені всякої змоги діяти самостійно: партія не давала їм жодного шансу. Було не досить, що всі офіцери навчались у керованих партією академіях, що офіцер міг просуватись, тільки вступивши до лав КПРС, і не міг видати наказу без підпису *политрука*, політичного керівника, що працював поряд з ним. Усією структурою військової ієрархії керували агенти *Главполиту*, Головного політичного управління армії і флоту, на вершині якого стояли найважливіші маршали генерального штабу; його нижчі службовці займали всі визначальні посади в нижчих ешелонах. Звичайна річ — ракетні війська не мали контролю над власними боєголовками, повітряно-десантні війська не контролювали своїх транспортних засобів, танкові війська не мали власного припасу і пального.

Радянські збройні сили складалися з чотирьох головних компонентів — стратегічних ядерних сил, військово-повітряних сил, армії і флоту. На вершині свого розквіту вони налічували, мабуть, 10 млн. чоловік. За волею своїх господарів, вони мали становити наймогутнішу — або найнездалішу — армію світу. З 1955 р., коли як запізніла відповідь на НАТО виник Варшавський блок, радянські військові заплутались в іще одному бюрократичному павутинні. Вони мали абсолютний контроль над діяльністю блоку, штаб-квартира якого містилась не у Варшаві, а в Москві.

Масштаб і організація радянських сил безпеки не мають собі в світі відповідників. Назвати їх "таємною поліцією" було б великою неточністю. КДБ був еквівалентом ЦРУ, ФБР та Американської берегової охорони, збитих в одну організацію, а до того ж виконував масу інших функцій. Окрім зовнішньої роз-

відки, його розмаїті управління керували ГУЛАГом, *Главполитом*, міліцією і системою цензури. Проте його найголовніше завдання полягало в збиранні інформації про все і про кожного та викоріненні "ненадійних елементів" усіма доступними засобами. Офіцерів КДБ у мундирах із синіми погонами можна було побачити в кожному радянському місті. Вони заправляли величезною ордою інформаторів, убивць і таємних агентів, які маскувалися серед населення, і ще однією першорядною армією — внутрішніми військами, чисельністю десь до мільйона чоловік, навченими виконувати поліційні функції в збройних силах, стерегти кордони, пильнувати в'язнів у таборах, душити заворушення і охороняти партійну еліту. Їхній найприлюдніший і найсвященніший обов'язок полягав в охороні Ленінового мавзолею. Вікна штаб-квартири КДБ на Луб'янці в центрі Москви дивляться на статую Фелікса Дзержинського, засновника цієї організації. Тюрма на Луб'янці в Росії найстрашніша.

У радянському суспільстві, офіційно безкласовому, дедалі виразніше проступала прірва між партійною елітою і рештою населення. Тільки-но закінчились чистки, члени *номенклатури* дістали змогу зміцнити свої позиції, привласнювати державне майно, ставати заможнішими і могутнішими завдяки контролю над посадами. Вищим ешелонам діставалися розкішні квартири і дачі, дорогі лімузини, вони мали повний доступ до закритих крамниць, західної валюти, закордонних подорожей. Вони становили, як заявив Милован Джилас ще 1957 р., "новий клас" — касту власників. Натомість колективізовані селяни жили у ще тяжчих злиднях, ніж кріпаки. До 1970-х років вони не мали ні права на соціальне забезпечення, ні особистих документів. Промислових робітників запевняли, начебто вони тепер господарі землі; бідолахи гарували, а їхні надії на краще житло, більшу платню, вищий рівень безпеки ніколи не матеріалізовувались. Інтелігенція — яка, за офіційним визначенням, становила професійний прошарок "робітників розумової праці" — мала високий авторитет, але мізерні прибутки. Попри те що кілька професій, як-от лікарська, стали переважно жіночими, радянські жінки мали дуже малу полегшу від умов, яких їхні посестри на Заході нізащо б не терпіли. Як і в нацистській Німеччині, офіційна ідеологія заохочувала героїчне народження дітей; аборти були єдиною загальнодоступною формою планування сім'ї. "Розвинений соціалізм" був, за європейськими стандартами, вкрай нерозвиненим.

Тож не диво, що первісні радянські демографічні тенденції почали змінюватись, надто в Європейській частині Росії. Протягом 1950–1960-х років радянське населення відродилось після страшних утрат сталінської доби, його кількість зросла з 178,5 млн. чоловік (1950 р.) до 262,4 млн. (1974 р.); надзвичайно збільшились розміри і число великих міст. Проте труднощі життя в радянських містах аж ніяк не сприяли безтурботному продовженню роду. На початку 1980-х років упали і рівень народжуваності, і середня тривалість життя. Завдяки невпинному зростанню населення середньоазіатських республік кількість росіян відносно зменшувалась. Навіть якщо офіційна цифра — 52% росіян 1979 р. — правильна, вони от-от мали стати абсолютною меншістю.

Радянська економічна система дотримувалась основних методів та пріоритетів, які визначив Сталін: центрального командного планування, мілітаризації, розвитку важкої промисловості. Її фундаментальні вади довгий час приховувала ширма фальсифікованої статистики. П'ятирічні плани і далі створювали ілюзію неперервного кількісного успіху, дарма що темпи приросту неминуче сповільнювались, а поставлених цілей економіка не досягала. Загальні результати видавались разючими аж до 1980 р.:

СРСР: вибіркові показники рівня виробництва

	1945	*1950*	*1960*	*1970*	*1980*
Сталь (млн. тонн)	12,3	27,3	65,3	116	148
Вугілля (млн. тонн)	149	261	510	624	716
Нафта (млн. тонн)	19	40	148	353	603
Електроенергія (млн. квт/год.)	43	91	292	741	1 294
Автомобілі (тис. штук)	75	363	524	916	2 199
Промислова група А (засоби виробництва; 1913 р. — 1)	15	27,5	89,4	213,8	391,4
Промислова група Б (споживчі товари; 1913 р. — 1)	2,7	5,7	15	30	49,8
Зерно (млн. тонн)	47	81	126	187	189
Велика рогата худоба (млн. голів)	30	25	34	39	43[21]

Тільки на початку 1980-х років почала розкриватися правда: показники загального рівня виробництва дуже мало відповідають дійсності, а суперники Радянського Союзу випередили його майже в кожній сфері.

Невідомі широкому загалові і зовнішньому світові, привілейовані військовий і ядерний сектори споживали понад 30% радянського ВНП — принаймні вп'ятеро більше, ніж визнавала офіційна статистика. Водночас надміру роздутий комуністичний ідол важкої промисловості й далі продукував непотрібні залізо, сталь та найпростіші хімікалії. Наслідком була економіка, що виробляла у великих кількостях танки, ракети й літаки, проте не могла задовольнити основних потреб населення. Всі найважливіші сектори цивільної економіки були страшенно занедбані. Радянське сільське господарство виробляло величезні кількості низькосортних продуктів, проте було неспроможне доставити їх до родинного столу. СРСР перетворився на чистого імпортера зерна, тимча-

сом як внутрішнє споживання дедалі більшою мірою залежало від присадибних ділянок колгоспників (50% продуктів з 3% орної землі). В цивільній сфері наука і технологія значно відставали від мистецтва. Радянські умови виявились украй ворожими до комп'ютеризації і до вільного потоку інформації поза сферою центральної бюрократії. Автомобілізацію, що з великим розмахом почалась у 1960-х роках після купівлі ліцензії у "ФІАТу" для виробництва автомобілів "Лада", стримував брак допоміжних служб, надто сучасних автошляхів. Сфера обслуговування взагалі тільки народжувалась. Споживчий сектор неперервно відчував товарний голод. Субсидовані ціни на харчі та житло гарантували прожитковий мінімум і водночас живили потужний "чорний ринок". Інфраструктура перебувала на жахливо низькому рівні. За 70 років прогресу Радянський Союз не збудував бодай однієї придатної протягом усього року дороги, яка б пов'язала західні регіони зі східними. Одноколійна Транссибірська залізнична магістраль зоставалась єдиним шляхом сполучення для Далекого Сходу. "Аерофлот", найбільша в світі аерокомпанія, працював із великим перевантаженням. Багатствами Сибіру не можна було як слід скористатися. Що більше команд надходило з Москви, то слабша була відповідь. Незважаючи на РЕВ, східноєвропейські сателіти потроху перетворювались із джерела чистого прибутку на нестерпний тягар. Радянські прибутки від експорту надміру залежали від золота й нафти. На початку 1980-х років поєднання неконтрольованих військових витрат і дедалі меншої прибутковості внутрішнього виробництва породило тяжку кризу, яка вимагала негайних заходів.

Про справжній захист довкілля навіть годі було думати. Примітивні методи промислового виробництва і тиск кількісного планування не залишали місця для міркувань про екологію. Навіть якщо певні закони про захист довкілля таки ухвалювано, було дуже мало сподівань, що нижчі ешелони бюрократії дотримуватимуться їх усупереч найголовнішим для партії інтересам виробництва. В тоталітарній партійній державі не було місця ні для незалежного агентства з питань захисту довкілля, ні для низових активістів природоохоронного руху, і через те в Радянському Союзі раз по раз траплялися найскандальніші в Європі оказії, пов'язані з недбалим ставленням до природи і невпинним забрудненням. Занедбані, занечищені міста, мертві річки, отруєне повітря, гинучі ліси, невимірювані радіаційні небезпеки, дедалі гірші показники здоров'я — все це закутував звичний туман секретності. Тільки вибух ядерного реактора в Чорнобилі у квітні 1986 р., накривши радіоактивними опадами половину Європи, найостаннішої миті привернув світову увагу до небезпеки.

Унаслідок діяльності державної цензури, що нерозважливо поділила всю діяльність на офіційну і неофіційну сфери, радянська культура розкололася навпіл. Митці могли творити чи публікуватись тільки тоді, якщо належали до контрольованих партією спілок. Їхню творчість можна поділити на такі категорії: вочевидь конформістську, приборкану і виклично сміливу. Офіційна культура спиралася на принципи так званого соціалістичного реалізму, які сформулював 1934-го і трохи підправив 1946 р. Андрій Жданов. [**МОЛДОВА**]. Належні

до цього стилю твори зображували радянське життя ідеалізованим і неодмінно радісним, — отже, були наскрізь брехливі. Впродовж десятиліття по смерті Сталіна були дозволені деякі важливі відступи. Хрущов, з одного боку, дозволив видати *"Один день Івана Денисовича"* Олександра Солженіцина — похмуре зображення ГУЛАГу, а з другого — розгромив першу Московську виставку сучасного мистецтва, назвавши її "мазаниною ослячого хвоста". Відлига невдовзі поступилась новим морозам. Жменька талановитих художників зберігала певний ступінь незалежності на межах офіційної терпимості, але більшість видатних творів доби — від *"Доктора Живаго"* (1957 р.) Бориса Пастернака до великих романів Олександра Зінов'єва і Солженіцина — довелось нелегально публікувати за кордоном. Чимало шедеврів були недоступні загалові двадцять, а то й тридцять років.

Парадоксально, але радянські репресії породили щире прагнення створити незалежну високу культуру, спраглі пошуки духовних та естетичних вартостей, невідомі більшості вільних країн. Аморальність офіційної політики виробила свої власні моральні антитіла. З плином часу найрішучіша опозиція сформувалася серед найосвіченіших кіл дедалі освіченішого суспільства. (1979 р. 10% радянських громадян мали вищу освіту). "Хоче він чи ні, — сказав якось Володимир Буковський, — радянський громадянин завжди перебуває в стані постійного внутрішнього діалогу з офіційною пропагандою"[22]. Одним з перших бунтівників став Андрій Сахаров, батько радянської водневої бомби, найвимовнішою була ув'язнена християнка і поетеса Ірина Ратушинська (нар. 1954 р.):

И печальная повесть России
(А может, нам спится?)
Мышку Машку, и нас, и приемник,
И свет негасимый —
Умещает на чистой, еще не початой странице,
Открывая на завтрашний день
Эту долгую зиму[23].

Систематичні переслідування звели релігійне життя в СРСР до мінімуму. Офіційно Радянська держава була атеїстичною, і надто вже Хрущов провадив войовничі антирелігійні кампанії. Релігійна освіта дітей становила кримінальний злочин. Мусульмани Татарстану і Середньої Азії були найменш активні, і через те їх найменше й чіпали. Зате Російська православна церква мала кайдани на руках і ногах. Священики були на державному утриманні, за ієрархією наглядав КДБ. Уніатська церква в Україні, заборонена 1946 р., існувала лиш у катакомбах. Римо-католицька церква збереглась тільки в Литві, її духівництво майже винищили вбивства і депортації. З часом численні протестантські і фундаменталістські секти, надто баптисти та адвентисти, згуртували досить багато послідовників. Юдаїзм, тільки-но почавши подавати в 1970-х роках ознаки відродження, одразу став жертвою репресій. У занепаді радянської ідеології важко переоцінити роль релігійного чинника[24].

Було чимало спроб назвати найхарактерніші риси радянського комунізму. Чимало зовнішніх спостерігачів наголошували на розриві між теорією і практикою — неначе теорія була істинна, а практика хибна. Проте є великий масив літератури, яка показує, як тямущі комуністи починали усвідомлювати, що й сама теорія облудна. Ленінський, сталінський і постсталінський комунізм завжди вшановував Маркса і Енгельса, хоча ці різновиди комунізму так само мало пов'язані з інтелектуальним марксизмом, як поширені на деяких південних тихоокеанських островах месіанські культи, що обожнюють американських президентів, — з американською демократією. Починаючи з дуже ранніх стадій, комунізм не мав жодної іншої поважної мети, крім підтримки власного існування. Облудність — ось де його найголовніша суть[25].

У багатьох важливих аспектах вісім східноєвропейських країн, інкорпорованих до радянського блоку (але не до Радянського Союзу), подолали десь такий самий шлях розвитку, як і власне СРСР. Польща, Угорщина, Чехословаччина, Східна Німеччина, Румунія, Болгарія, Югославія і Албанія — всі пройшли через фази сталінізації (після 1948 р.) та десталінізації (різного часу після 1953 р.). Більшість цих країн згодом зазнали ще й "нормалізації", тобто повторного накидання брежнєвських норм після миті відвертого виклику. Більшість їх належала до радянського оборонного "альянсу" — Варшавського блоку — або до паралельної економічної організації Радянського Союзу — Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). В усіх цих країнах правили комуністичні диктатури, які навчилися свого ремесла під радянською опікою, виправдовували своє існування тим самим покликанням на ленініст ську ідеологію і які, за двома винятками, всякчас зберігали вірність Москві.

Звичайно, були й важливі відміни, й істотні синхронні дисонанси. Наприклад, у середині 1960-х років були ще країни, як-от Чехословаччина, які не дійшли до десталінізації, тоді як інші, скажімо, Угорщина, вже проминули і десталінізацію, і "нормалізацію". А загалом ступінь совєтизації цих країн був набагато менший, бо вплив радянських методів на них тривав набагато коротший період — 40 років у Східній Європі на відміну від 70 років у складі Радянського Союзу. Історики не доходять згоди, на чому слід наголошувати більше: на відмінностях чи на схожих рисах. Безперечне тільки одне: протягом чотирьох повоєнних десятиліть історичний досвід цих восьми країн був пов'язаний з історією Радянського Союзу і фундаментально відрізнявся від досвіду Західної Європи. Ці всі країни були збиті в категорію країн "народної демократії", хоча жодної уяви не вистачить, щоб добачити в ній чи то народність, чи то демократію.

У першій, сталіністській фазі (1945–1953) всі країни Східної Європи були присилувані прийняти ту систему, яка панувала в СРСР. У перші повоєнні роки Сталін наполягав на пильному контролі лиш у радянській зоні Німеччини, в Польщі та Румунії. В решті країн, хоч і поширюючи на них комуністичний вплив, він не вимагав неухильного конформізму. Проте з 1948 р. дисципліна

посуворішала: у відповідь на доктрину Трумена годилося заліпити всі шпарини "завіси". Треба було нещадно накинути всі головні риси пізнього сталінізму там, де він ще не утвердився. Цілі когорти радянських "радників" і фахівців були інтегровані до місцевих апаратів влади задля забезпечення стандартизації й покори.

У цій новій галактиці Сталін став "сонцем неперевершеної яскравості", проте в кожній країні було запущене на орбіту своє, трохи менше сонечко — невеличкий місцевий сталін. Берут, Ґотвальд, Ракоші, Ульбріхт, Ґеоргіу Деж, Живков, Тіто та Енвер Ходжа — всі вони були намуштрованими Москвою сталінськими подобами. Назвати їх маріонетками означало б робити їм комплімент.

Югославія — єдина країна, де від покори Москві відмовились на ранніх етапах. Йосип Броз, або ж Тіто (1892–1980), хорват, мав унікальне становище, бо протримався всю війну у власній країні, мав зв'язки з західними державами і утвердив свій режим без радянської допомоги. Він був сталіністом з огидним списком здійснених репресій. Його багатонаціональна федерація, де домінувала Сербія, дуже близько наслідувала модель Радянського Союзу, де домінувала Росія; всі національні проблеми були ефективно придушені. Федеративна Народна Республіка Югославія утворилась 1945 р. Її конституція, що визначала повноваження керівного Союзу югославських комуністів та шести республік у складі Федерації, набула чинності в січні 1946 р. Одначе Тіто збудував незалежний базис і не мав охоти дослухатися до наказів. Він неприхильно ставився до колективізації сільського господарства і був зацікавлений у робітничому самоврядуванні. Тож, попри критику Комінформу, він і в гадці не мав щось міняти. В червні 1948 р. Тіто і його партію вигнано з Комінформу, кілька років вони жили під загрозою радянської кари. Вони досягли того, що багатьом видавалось неймовірним: були комуністами і водночас мали незалежність — це доказ, що можна зберегти життя, навіть кинувши виклик Сталінові. Белград помирився з Москвою після візиту Хрущова 1955 р., проте ніколи не приєднувався ні до РЕВ, ні до Варшавського пакту. Вийшовши з радянського блоку, він мав повну свободу посісти провідну роль у русі неприєднаних держав.

Східна Німеччина приєдналася до радянського блоку тоді, коли Югославія вийшла. Всі політичні заходи в радянській окупаційній зоні провадили зі сподіваннями, що будується підмурок для об'єднаної комуністичної Німеччини. Провал берлінської блокади і проголошення Федеративної Республіки показали, що ті сподівання марні. Німецьку Демократичну Республіку (НДР) формально конституйовано 7 жовтня 1949 р., через п'ять місяців після ФРН. Як і в Польщі, конституція НДР була припасована до керівної комуністичної партії (СЄПН), що мала працювати в союзі з низкою партій-сателітів у рамках комуністичного Фронту національної єдності. На перших виборах Фронт набрав 99% голосів. Радянські окупаційні війська зберегли важливі повноваження й для себе. Колективізацію сільського господарства відкладено до 1953 р., оскільки СЄПН нещодавно здійснила власну широкомасштабну аграрну реформу на користь селянського землеволодіння. Принципова проблема полягала в невпинному потоці втікачів:

адже дванадцять років кожен міг добутись до Західного Берліна, сівши на поїзд метро з Фрідріхштрасе до Тіргартену. Протягом цих дванадцяти років (1949–1961) тисячі людей скористалися такою можливістю. НДР була єдиною у Європі країною, де кількість населення зменшувалась.

Раду Економічної Взаємодопомоги засновано 8 січня 1949 р. в Москві, де й перебував її Секретаріат. До фундаторів згодом приєдналися Албанія (1949 р.), НДР (1950 р.), Монголія (1962 р.) і Куба (1972 р.). На цій стадії її головна функція полягала в теоретичній і практичній допомозі в "будівництві соціалізму" радянськими методами.

Досі не з'ясоване питання, якою мірою країни народної демократії були формально інтегровані до радянських структур, проте було б дуже невластивим для системи, якби їхню залежність полишили просто випадкові. Головне пояснення можна, напевне, добачити в неповторних механізмах міжпартійного контролю. Якщо "соціалістичний інтернаціоналізм" і означав що-небудь, то він означав, що КПРС може контролювати справи братніх партій, а ті контролювали відтак республіки, за які відповідали. Міжнародний відділ Секретаріату ЦК КПРС якраз і переймався цим життєво необхідним завданням, кожне з його "бюро" мало наглядати за внутрішніми справами тієї або тієї країни. Через його канали всі провідні посади в братніх партіях можна було підпорядкувати *номенклатурній* системі "вищих органів" у Москві, до того ж, якщо є бажання, на вирішальні посади в межах усього блоку можна було призначати радянських агентів. І справді, радянське Політбюро могло визначати склад інших політбюро. КДБ могло контролювати решту комуністичних служб безпеки, а *Главполит* — усі генеральні штаби молодих народних армій. Кілька років після 1945 р. Сталін не хотів, щоб його сателіти мали власні великі військові сили, розростання національних армій почалося після 1948 р. Радянські військові радники здійснювали такий безпосередній контроль, що потреби створити офіційний військовий союз, аби дорівнятись до НАТО, попервах не виникало.

Найочевиднішим знаком, що сталінізм бере гору, стала низка чисток і показових процесів, які вдарили по лідерах братніх партій після червня 1948 р. Сталін пропустив східноєвропейських товаришів через ту саму "м'ясорубку", яку він колись випробував на КПРС. У грудні 1948 р. у Варшаві на першому установчому з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Владислав Ґомулка мало не плазував у корчах самокритики у відповідь на звинувачення в "націоналному ухилі". У Софії засудили і стратили заступника прем'єр-міністра Трайчо Костова, звинувативши його в тітоїзмі. У Тирані засуджено до смерті Кочі Джодже — за те, що він буцімто намірявся передати Албанію Югославії. В Будапешті засуджено і страчено міністра закордонних справ Ласло Райка. У Празі після кількох років наклепів і підготовчих процесів палець був спрямований просто на генерального секретаря Рудольфа Сланського. На процесі Сланського в листопаді 1952 р., де 11 з 14 відповідачів були євреї, до звичайних звинувачень у тітоїзмі, троцькізмі, антирадянщині та шпигунстві на користь інших держав додали ще й звинувачення в сіонізмі.

У другій, постсталіністській фазі (1953–1968) радянські сателіти просувалися до стадії, яку називали або націонал-комунізмом, або поліцентризмом. Кожна з братніх партій претендувала на право визначати свій власний, окремий "шлях до соціалізму". КПРС забезпечила собі право вдаватись до військового втручання, якщо завоювання соціалізму опиняться під загрозою. Оті "завоювання соціалізму" — кодова назва комуністичної монополії на владу і вірності Кремлю.

В атмосфері непевності, породженій внутрішньою боротьбою в московському колективному керівництві, найсміливіші почали перебирати справу до своїх рук. 17 червня 1953 р. робітники в Східному Берліні організували демонстрацію, яка загрожувала перетворитись на відкритий бунт. Їх безжально розчавили радянськими танками. Десь такий самий спалах протесту стався і в Пльзені, Чехословаччина. Народ протестував, йому вже урвався терпець. У Польщі партія нишком відмовилась від кількох найдратливіших політичних кампаній. Примусову колективізацію зупинили, ненависне кероване совєтами Міністерство безпеки замінили іншим, випустили на волю ув'язнених партійних лідерів і ув'язненого примаса. Комуністичному поетові дозволили опублікувати *"Вірша для дорослих"*, де той сміливо заявляв, що життя далеко не досконале:

Przybiegli, wołali:
w socjalizmie
skaleczony palec nie boli.
Skaleczyli sobie palec.
Poczuli.

* * *

Są ludzie spracowani...
są polskie jabłka niedostępne dla dzieci...
są dziewczyny zmuszane do kłamstwa...
są ludzie oczerniani, opluci...
są odzierani na ulicach
przez zwykłych opryszków, dla których się szuka definicji prawnej...

І біжать до нас із криком:
"За соціалізму
Порізаний палець не болить!"
А як порізались,
Відчули.

* * *

Є люди, знесилені працею...
Є польські яблука, що їх не бачать діти...
Є дівчата, присилувані брехати...
Є обмовлені і обпльовані,
І їх грабують на вулицях
Звичайні бандити, яких не бачить закон...[26]

Варшавський пакт підписано 14 травня 1955 р. Армії країн народної демократії розросталися сім років, і для офіцерського корпусу нових армій настала пора взяти на себе більшу відповідальність. Завдяки інтегрованим політичним структурам, Варшавський блок не був справжнім союзом вільних і рівних партнерів: жодна з армій країн-учасниць не мала змоги діяти самостійно. Зате з'явились очевидні військові переваги внаслідок стандартизації озброєнь і спільних навчань, а національні гордощі мали чим пишатися. Блок НАТО мав тепер наочну засторогу, спрямовану проти прийняття до його лав Західної Німеччини.

1956 р. виявився критичним. Промова Хрущова на XX з'їзді партії неминуче породила ударну хвилю, яка пронеслась усією Східною Європою. Братні партії надумали розібратись із Сталіновими злочинами супроти них. Скажімо, польська делегація, що потім передала інформацію про перебіг з'їзду західній пресі, дізналася, що весь керівний склад довоєнного польського комуністичного руху розстріляно на підставі вигаданих звинувачень. Берут помер від серцевого нападу просто в залі. Влітку події досягли точки кипіння. Зростало народне невдоволення, стара ґвардія панівних партій захиталась під тиском вимог потенційних реформаторів. У червні в Познані вбито 53-х робітників: польська армія розстріляла демонстрантів, що вийшли на вулиці, вимагаючи "Хліба і свободи!", несучи трансапаранти з написами: "Росіяни, забирайтеся геть!" У жовтні, спершу у Варшаві, а потім у Будапешті, дві братні партії ухвалили важливі постанови про зміну складу своїх політбюро, не порадившись попередньо про свій вибір із Москвою.

Діям Хрущова під час східноєвропейської кризи посприяло те, що вона збіглася з президентськими виборами в США і з суецькою кризою. Західні держави переймалися своїми суперечками про долю Близького Сходу, тож Радянський Союз мав у Варшаві й Будапешті розв'язані руки.

У неділю 21 жовтня апоплектичний Хрущов потай прилетів до Варшави. Він побачив, що навколо міста розташувалися польські ударні частини в повному бойовому спорядженні, а польське керівництво несхитно підтримує Владислава Ґомулку. (Згодом ходила чутка, ніби польська армія планувала пробитися крізь Східну Німеччину і приєднатись до НАТО). Два дні переговорів показали, що "польський шлях до соціалізму" В. Ґомулки не суперечить основним радянським інтересам і що відкрита війна з найбільшим і, як відомо, найсміливішим союзником для СРСР небажана, тож Хрущов поступився: погодився з вибором Ґомулки на посаду генерального секретаря і з вимогою забрати маршала Рокосовського та його радників. Певний час Ґомулка тішився славою єдиного популярного комуністичного лідера в Польщі.

У Будапешті події розгорталися фатально, і така сумна доля дуже легко могла спіткати й Варшаву. Хрущов боявся, що його великодушне ставлення до югославів, а тепер до поляків потрактують як ознаку загальної слабкості. Придушення Угорщини становило куди меншу військову проблему, ніж можливі дії в Польщі. До того ж серед угорських товаришів, на відміну від поляків, панував глибокий розкол. Уночі з 23 на 24 жовтня, саме тієї миті, коли польська

криза була розв'язана, сталіністський секретар угорської партії і шеф безпеки Ерне Ґерє, наступник Ракоші, звернувся з проханням про радянське військове втручання, щоб урятувати його від відставки. Угорщина була приборкана менше ніж за місяць. Спершу видавалося, що можна домовитись — Радянська армія вийшла зі столиці, а радянський посол Юрій Андропов облишив Ґере і схвалив кандидатуру його наступника — Яноша Кадара, лояльного комуніста, що, як і Ґомулка, постраждав від сталінських репресій. Ці заходи начебто мали стримати Імре Надя, лідера реформістської фракції у партії, що став прем'єр-міністром. Казали, начебто вже йдуть переговори про остаточне виведення Радянської армії. Хрущов тим часом удруге поїхав до Тіто на Бріонські острови. А Надь увів до складу свого уряду кількох некомуністів, порушивши комуністичну монополію. З в'язниці був випущений кардинал Міндсенті, примас католицької церкви в Угорщині, народ, повнячись ентузіазму, вийшов на демонстрації, почалися грізні напади на ненависну поліцію безпеки. 2 листопада народний тиск змусив уряд звернутись по допомогу до Організації Об'єднаних Націй і оголосити про вихід Угорщини з Варшавського блоку. На світанку 4 листопада радянські панцерні дивізії без попередження знов увійшли до Будапешта. Десять днів героїчна молодь голіруч боролася з танками, щедро лилася кров. Надь заховався в югославському посольстві, і то тільки на те, щоб його видали совєтам. Згодом, після ув'язнення в Румунії, Надя і ще 2000 його послідовників розстріляли. Сотні тисяч утікачів ринули до Австрії. Загальна кількість убитих, певне, сягала такої самої цифри. Угорщину залишили в руках Андропового ставленика Кадара та "революційного уряду робітників і селян".

Угорське національне повстання стало для Радянського Союзу довічним тавром ганьби. Воно показало світові, що комунізм глухий до народних вимог. Багатьох прихильників лівих поглядів воно позбавило колишніх симпатій до СРСР, перекреслило майбутнє комуністичних партій на Заході і значно збільшило напругу "холодної війни". У самому радянському блоці воно прикро вразило Мао Цзедуна, що прихильно ставився до національних варіантів комунізму і пробував заступитися за Ґомулку і Надя. Повстання стало ще й імпульсом до розвитку нової загальної економічної стратегії, яку ревно обстоювали й будапештські переможці — Андропов і Кадар. Проте розгром повстання став наукою не для кожного: Чехословаччині теж судилося пройти через таке випробування, перше ніж усі зрозуміли правила постсталіністської гри.

Китайсько-радянський розкол, що стався 1960 р., мав пряме відлуння лише в одній європейській країні — в Албанії. Як і китайці, албанські товариші дуже стримано ставились до десталінізації. Крім того, відрізані від комуністичого блоку внаслідок розриву Тіто зі Сталіним і не маючи з ним спільного кордону, вони були захищені від радянської інтервенції. Отже, албанці вибрали "китайський шлях": Тирана була тепер вірна не Москві, а Пекінові. Албанія залишилася цілком сталіністською, тотально колективізованою і атеїзованою, вкрай ізольованою і пересвареною з усіма своїми сусідами. В країні нічого не змінювалось аж до 1990 р. "Єдина релігія в Албанії, — заявив Енвер Ходжа, — бути албанцем". [ШКІПЕРІЯ].

Нову радянську економічну стратегію 1960-х років ухвалено, почасти наслідуючи ЄЕС, а почасти визнаючи вади наявних сталіністських методів. Один із заходів полягав у підвищенні статусу РЕВ, що стала тепер координатором спільного планування. РЕВ визначала спеціалізовані завдання кожній країні-учасниці і надавала великої ваги поширенню сучасної науки і технології. Таке становище задовольняло всіх, крім Румунії. Проте головний експериментальний план почали реалізовувати в Угорщині. Андропов, тепер уже завідувач міжнародного відділу КПРС, і Кадар усвідомили, що панування терору після придушення угорського повстання створило умови для обережних економічних експериментів. Економічна реформа могла розвиватись без ризику призвести до політичних заворушень. "Гуляшний комунізм" мав зцілити добре нагодованих громадян від мрій про свободу. Головна ідея полягала в обмеженому запровадженні ринкових механізмів у систему, ще контрольовану державою, і в сприянні підприємництву, надто в сільському господарстві, за допомогою ослаблення контролю за примусовими поставами продукції і власністю на землю. Результати проступили дуже швидко: в середині 1960-х років угорське процвітання змусило людей забути про політичну неволю. Будапешт став містом пишних ресторанів і полиць, що тріщали від харчів, політики не було й сліду. Кадаризація, здавалося, становить привабливий компроміс між комунізмом і капіталізмом, надто для західних економістів, позбавлених політичного чуття.

Три країни не прореагували на нові тенденції розвитку — кожна з різних причин.

Німецька Демократична Республіка була найнеприроднішим утворенням з усіх країн народної демократії. Її суворий ідеологічний конформізм і надмірний прорадянський дух підтримувала "Штазі" — сумнозвісний страхітливий апарат безпеки. НДР пригнічував поділ Берліна, присутність близько 40 дивізій радянських окупаційних військ, а над усе — невпинна втеча громадян. 13 серпня 1961 р. закрито всі переходи зі Східного Берліна до Західного. На подальші 28 років Берлінська стіна обернула НДР на клітку, на найпомітніший символ комуністичного гноблення в Європі. Від усіх думок про об'єднану Німеччину відмовились на користь теорії, що в Східній Німеччині живе окрема нація з окремими традиціями. Великих зусиль докладено задля прискорення темпу важкої індустріалізації і здобуття міжнародного визнання через щедру державну підтримку олімпійського спорту. На той час, коли 1971 р. Ульбріхт поступився на посаді генерального секретаря Гонекерові, от-от мав бути досягнений *modus vivendi* із Західною Німеччиною. Проте дух 1950-х років не вивітрювався з НДР 30 років. "Ми так любимо Німеччину, — сказав без натяку на іронію один французький міністр, — що нам краще, коли їх дві".

Румунія опиралась усяким змінам, проте ніколи не йшла на відкритий розрив. Ніколае Чаушеску (1918–1989), що став генеральним секретарем Румунської комуністичної партії 1965 р., провадив політику, яка була не менш дивною, ніж ганебною. Як *conducator*, вождь, він створив неосталіністський культ особи і запровадив непотичний деспотизм, дуже добре схарактеризований як "соці-

алізм в окремо взятій родині". Він вигадав конституцію, яка проголошувала перехід Румунії до найвищої "соціалістичної" стадії розвитку, але довів свій заляканий народ до жебрацтва. Супроти його страшної *Securitate* тодішній КДБ видавався справжнім джентльменом. Чаушеску здобув мінімум дипломатичної підтримки, балансуючи між Москвою та Пекіном, і певний ступінь (незаслуженого) західного захвату, визнавши Ізраїль і залишаючись на периферії РЕВ та Варшавського блоку. Чаушеску приїздив до Букінґемського палацу — разом зі слугою, що мав куштувати його страви, — і на пораду Міністерства закордонних справ королева Англії надала йому лицарський титул. Румунію слушно прозвано Північною Кореєю Східної Європи, — це була країна, яка гостро усвідомлювала свою меншовартість, надміру пишалася своїми сумнівними досягненнями і мимоволі почала правити за посередника між різними мафіозними бандами.

Болгарія змагалася зі Східною Німеччиною за лаври похмурої заціпенілості. Індустріалізація почалася пізно, так само як і державна експлуатація туризму й виноторгівлі. Партійний лідер Тодор Живков утримував країну на її рабському прорадянському курсі з 1954 по 1990 р.

Чехословаччина опиралась десталінізації до січня 1968 р. Її володар Антонін Новотний, генеральний секретар від смерті Ґотвальда (1953 р.), не зважав, з одного боку, ні на політичні полегші в Польщі, ні, з другого боку, на економічні реформи в Угорщині. Зрештою його усунула з посади коаліція в політбюро, що складалася зі словаків, невдоволених чеським пануванням, і чехів, ладних здійснювати послідовні реформи. Новим лідером став Олександр Дубчек (1927–1993), словацький комуніст з лагідними манерами, єдиний генеральний секретар за всю історію блоку, що мав усміхнені очі. Відповідно до своєї вдачі, він висунув гасло "соціалізму з людським обличчям".

"Празька весна" почала викидати бруньки з п'янким завзяттям. Дубчек і його команда планували провести реформи зверху. Але вони дуже рано скасували цензуру, і населення віддалося шаленству збуджених дискусій. Вони були першими комуністичними планувальниками, які усвідомили, що для справжнього успіху реформ треба мобілізувати психологічні стимули. У своїй квітневій програмі вони передбачали посилення ролі державних Національних зборів. Через дев'ятнадцять років, коли прес-секретаря Михайла Горбачова запитали, яка різниця між "Празькою весною" і горбачовською програмою *перебудови*, той відповів: "Дев'ятнадцять років". Чехословацький експеримент боровся з неприхильними обставинами майже сім місяців. Попервах видавалося, ніби можна досяги домовленості. Радянські товариші висловлювали свою стурбованість із приводу начебто надмірностей, як-от свободи засобів масової інформації. Чехословацький уряд потверджував свою відданість соціалізмові, дружбі з СРСР, а також рішучість і далі залишатись у складі Варшавського блоку. Проте в липні по всій країні відбулися загрозливі маневри Варшавського блоку, а в прикордонному місті Черна-над-Тисою — особисті зустрічі Брежнєва і Дубчека та членів їхніх політбюро. Після цього маневри припинили, а війська вивели.

На світанку 21 серпня 1968 р. без попередження півмільйона солдатів з усього Варшавського блоку, крім Румунії, знову ринули в Чехословаччину — поляки разом з чорномундирними східними німцями з півночі, угорці та болгари з півдня, радянські війська через Польщу та Україну зі сходу. Несподіванка і насиченість військами були приголомшливі, опору майже не чинили. Дубчека в наручниках повезли літаком до Москви, реформи зупинились. Чехословацькі кордони мали постійно охороняти війська Варшавського блоку. Згодом Дубчека заступили Густавом Гусаком, ветераном, що, як і Ґомулка та Кадар, зберіг вірність, незважаючи на прикрі особисті спогади про сталінізм. Коли все минулося, Брежнєв сформулював радянську позицію на зустрічі лідерів блоку у Варшаві в листопаді 1968 р. Доктрина Брежнєва недвозначно проголошувала, що вірність соціалізмові зобов'язує Москву до силового втручання для захисту "соціалістичних завоювань" її союзників. Східний Берлін (1953 р.), Будапешт (1956 р.) і Прага (1968 р.) — це все були наслідки однієї політики, ніякого поступу не відбувалося. Члени радянського блоку не були суверенними державами.

Навала на Чехословаччину була куди менш брутальна, ніж придушення угорського повстання, проте її показували на телевізійних екранах світу, і вона справила величезний вплив на світову громадську думку. Кілька комуністичних партій засудили її. Китай назвав її "відверто фашистською політикою сили", Югославія — "незаконною окупацією", Румунія — "кричущим порушенням національного суверенітету". Напад на Прагу провіщав довічну льодовикову добу в Європі. Ті, хто чув останні вільні радіопередачі Празького радіо, навряд чи забудуть тріскотливий голос, що лунав в ефірі: "Будь ласка, пам'ятайте про Чехословаччину, коли про нас уже не розповідатимуть у новинах".

У третій, брежнєвській фазі (1968–1985) радянський блок став свідком, як норми, закладені брежнєвською доктриною, раз у раз натикались на дедалі вищу хвилю інтелектуальних, соціальних і зрештою політичних протестів. Усі важелі влади були в руках комуністичної влади, тож опозиція мала вибрати нові, ненасильні засоби. За принциповий приклад "нормалізації" правила Чехословаччина, головним джерелом протестів стала Польща.

Чехословацька "нормалізація" становила справді сумне видовище. Гусак використовував усю дріб'язкову тиранію партійного контролю за суспільством, щоб знищити саму душу "Празької весни". Не було ні розстрілів, ні показових процесів, проте відчай молодого студента Яна Палаха, що прилюдно спалив себе живцем, добре відтворив настрої народу.

Колишніх чехословацьких міністрів та академіків послано виконувати найпримітивнішу роботу — Дубчек працював як лісовий інспектор. Поліційне залякування стало звичайним явищем. Прага, найгарніше місто Європи, було ще й найпригніченішим. Минуло десять років, перше ніж самотня група дисидентів, згуртована навколо драматурга Вацлава Гавела, поставили свої підписи під "Хартією-77" — декларацією прав людини.

Поділ на окремі комірчини становив головну прикмету радянського блоку на пізніх стадіях його розвитку. Попри неперервні лицемірні запевнення в "соціалістичному інтернаціоналізмі", блок поділявся на низку водонепроникних комірчин. Націонал-комунізм сприяв формуванню умов, коли кожна країна, хоч і тісно пов'язана з Москвою, була надійно відокремлена від решти країн. Кордон, що відокремлював Польщу від Литви, або України, або, після 1968 р., від Чехословаччини, був не менш непроникний, ніж сама "залізна завіса". Арешт *"альпіністів"* — групи дисидентів-спортсменів із рюкзаками забороненої літератури на засніжених гребенях Татр — напрочуд добре ілюструє тодішню ситуацію. Східноєвропейці часто були краще обізнані з життям Західної Європи чи США, ніж із життям своїх безпосередніх сусідів.

Польська Народна Республіка (ПНР) вирізнялася багатьма своєрідними прикметами. Це був найбільший із радянських сателітів, з військом, численнішим за британське. І структурно, і психологічно Польща була найменш совєтизована. Польське селянство успішно опиралось колективізації, польська адвокатура чинила спротив комуністичній монополії, польська інтеліґенція великою мірою уникала марксизму. Псевдоплюралізм Фронту національної єдності дозволяв певний ступінь непартійної політики. А найважливіше те, що, на відміну від церкви в інших країнах, римо-католицька церква Польщі на чолі з її видатним примасом Стефаном, кардиналом Вишинським (1901–1981), ніколи не скорялася політичному контролю. За грудневою угодою 1956 р., церковна ієрархія діставала повну автономію, якщо тільки не протестуватиме відкрито проти партійного панування. Партійні соціологи, певне, розраховували, що швидка модернізація, яка перетворювала Польщу на індустріальну країну, незабаром позбавить релігію опори. А насправді новий пролетаріат горнувся до церкви, і саме він підірвав владу партії.

Польський цикл опозиції і "нормалізації" тривав чверть століття. Національний герой Ґомулка невдовзі обернувся на старого й дратливого партійного боса. В середині 1960-х років він репресував марксистську інтеліґенцію, в березні 1968 р. — студентів, 1970 р. криваво придушив робітничі протести в балтійських портах. 1968 р. виклик з боку ультранаціоналістичної партійної фракції, чиї домагання влади були спрямовані на єврейський елемент у партійному апараті, вирік у загальну й ганебну "антисіоністську кампанію", призвівши до виїзду майже всіх євреїв, які ще залишались у Польщі. В 1970-х роках Едвард Ґерек під час свого десятирічного панування обрав стратегію *"бігосного* комунізму", фінансованого величезними західними позичками. Після короткого періоду достатку знову посилилася суворість, почалися масові протести, з'явився Комітет захисту робітників (KOR), консолідована організація інтеліґентської та робітничої опозиції, попередниця "Солідарності". У червні 1979 р. візит папи-поляка створив сприятливу для змін духовну атмосферу.

Профспілка "Солідарність" виросла з групи рішучих страйкарів на суднобудівному заводі ім. Леніна в Ґданську в серпні 1980 р. Її очолив нікому не відомий безробітний електрик з "вовчим квитком" Лех Валенса, але вона пере-

творилась на загальнонаціональний рух соціального протесту з мільйонами послідовників. Дотримуючись ненасильства, цей рух не боровся з комуністами, а просто організовувався без них. Він виборов собі офіційне право страйкувати і набирати нових членів. То була єдина незалежна організація на території радянського блоку. Люди цілими гуртами виходили з лав партії. Через рік "Солідарність" уже загрожувала повалити панівний лад, навіть не намагаючись виступати проти влади. З погляду Москви, "Солідарність" треба було придушити. Некомуністичний робітничий рух був гідний усілякого осуду. Хворий Брежнєв привів Радянську армію в рух, потім завагався і полишив роботу польській армії. У ніч на 13 грудня 1981 р., коли йому посприяв ще й глибокий сніг, генерал Войцех Ярузельський здійснив найдосконаліший військовий переворот у сучасній європейській історії. За кілька годин були заарештовані 40—50 тисяч активістів "Солідарності", військові комісари зайняли всі важливі інституції, військовий стан паралізував країну. Силою запровадивши стабільність, Ярузельський 1982 р. почав перший етап економічної реформи. Перемога комуністичної "нормалізації" видавалася повною, а насправді та перемога була найбезвартісніша. Історія передусім має вшанувати поляків, бо саме вони поставили радянський блок навколішки.

Попри зовнішнє враження, режим Ярузельського в Польщі згодом вважатимуть за перший вияв реформаторської тенденції, що от-от мала пробитись нагору і в самій Москві. Ця тенденція, діставши згодом назву *перебудови*, спиралась на усвідомлення, що система тяжко хвора. Прикметно, що така тенденція вийшла з надр КДБ, єдиної організації, яка мала засоби знати, що діється насправді. Ярузельський 25 років прослужив на посаді начальника Головного політичного управління польської армії і, звичайно ж, був підпорядкований чоловікові, що керував КДБ протягом 1970-х років. Він зіграв "роль Іоанна Хрестителя" щодо іншого протеже Андропова — Михайла Горбачова. У змові з Горбачовим Ярузельському судилося перетворити Польщу на "лабораторію *перебудови*".

На початку 1980-х років внутрішні операції радянського блоку вже не досягали своїх цілей, сорок років корозії підірвали його силу. Зовні начебто все було гаразд, трохи глибше ніщо до пуття не працювало. В добу міжконтинентальних балістичних ракет територія країн Варшавського блоку вже не могла правити за ефективний буфер безпеки. В добу високих цін на нафту РЕВ більше витягувала з СРСР, ніж давала йому. В добу телебачення прірва між умовами життя на Сході й на Заході стала очевидна в кожній оселі. Як показала "Солідарність", робітники не мали поваги до "робітничої держави". Важливі сектори комуністичної еліти втрачали бажання керувати. Один з найближчих помічників Ярузельського вибрав патріотичний курс і протягом десятиліття підгодовував ЦРУ найбільшим потоком оперативних документів Варшавського блоку за всю історію шпигунства[27].

Але саме кар'єра Юрія Андропова дає ключ до пояснення загадкової зміни напряму, яка передувала колапсові радянської системи, а потім прискорила його.

Як посол у Будапешті, Андропов був співавтором стратегії заміни політичних реформ на економічні. Як завідувач міжнародного відділу КПРС, він напевне знав, що повстання в Угорщині, Чехословаччині, а тепер у Польщі, які обійшлись таким дорогим коштом, можуть поширитись і на Радянський Союз. Як голова КДБ за доби *détente* (див. нижче), він мав найкраще становище, щоб добачити разючий контраст між зовнішньою силою і внутрішнім загниванням. У 1970-х роках Андропов провадив спритну й гнучку кампанію переслідувань супроти радянських дисидентів. Йому не треба було вдаватись до масового терору, — він обмежив доступ дисидентів до широкого загалу, запроторюючи упертюхів до психіатричних лікарень або висилаючи їх за кордон. Він угамував дедалі більше невдоволення радянських євреїв, надавши їм привілей емігрувати. Коли папки з документами проходили через його стіл, він міг тільки дивуватись, що найкращі таланти краю не мають любові до комунізму. Список був довгий: Солженіцин, політичний письменник; Нуреєв, балетний танцівник; Ростропович, віолончеліст; Сахаров, фізик; невгамовний Буковський, біолог; Андрій Амальрик, математик, що написав після роману Орвела працю *"Чи доживе Радянський Союз до 1984 р.?"*. Ці люди займали, мабуть, велике місце в довгих розмовах Андропова з тямущим молодим партійним секретарем зі Ставрополя, що навідував його на недалекому курорті, де він лікував свої нирки.

Але прагненню Андропова запровадити реформи неодмінно щось перешкоджало. Радянське політбюро складалося з ревних охоронців *статус-кво*. Горбачова ввели до його складу, забравши 1979 р. зі Ставрополя, тільки на те, щоб доручити йому невдячне завдання керувати радянським сільським господарством. Андропов досяг вершини лише тоді, коли й над ним уже нависла смертельна хвороба. Його смерть востаннє дала змогу брежнєвістам нічого не робити. Всупереч пророцтву Амальрика, 1984 р. настав і пішов, а Радянська імперія залишилась нереформована.

Відносини між Сходом і Заходом: "холодна війна" в Європі, 1948–1989 рр.

Від старту і до фінішу "холодна війна" зосереджувалась у Європі. Вона почала динамічно розвиватись після розпаду "великого трикутника" європейських держав; унаслідок цього розпаду переможні західні держави залишилися віч-на-віч із переможним Радянським Союзом (див. с. 1360). "Холодна війна" виникла через неспроможність воєнних союзників досягти угоди про незалежність Польщі, майбутнє Німеччини і про поділ Європи загалом. Можна, звичайно, сперечатись, коли саме вона почалась, але її безпосередніми причинами стали американська відданість справам Європи, втілена в доктрині Трумена та плані Маршала 1947 р., і подальші вияви радянського несхвалення. "Війна", ясна річ, уже точилася під час радянської блокади Берліна в 1948–

1949 рр., яка привела до утворення НАТО, і скінчилася тільки тоді, коли через сорок років "залізна завіса" в Європі впала. Проте слід наголосити, що "холодна війна" скоро вийшла за межі свого європейського осереддя. Адже завжди був ще й азіатський компонент, а сильна внутрішня логіка, притаманна радянсько-американському суперництву, обернула "холодну війну" на справді глобальну конфронтацію.

Азіатський компонент "холодної війни" розвивався внаслідок незгоди, подібної до тієї, що сталась у Європі. В Азії Радянський Союз вийшов на сцену в серпні 1945 р., коли Радянська армія взяла участь у останній кампанії тихоокеанської війни проти Японії. Ялтинські угоди передбачали, що совєти окупують Курильські острови — саме за таку ціну Сталін погоджувався взяти участь у війні. Але ніхто в Ялті не передбачав раптового і загального краху Японії, спричиненого американськими атомними бомбами, скинутими на Хіросіму й Нагасакі. А совєтам дістався через те геть несподіваний подарунок. Вони швидко окупували Маньчжурію, погнавши звідти 600 000 солдатів Квантунської армії в сибірські табори. На додачу до головної низки Курильських островів, вони захопили чотири північні японські острови, що їх доти вважали за частину Хокайдо, назвали їх "Малими Курилами" й перетворили Охотське море на стратегічне радянське озеро. Ба більше, вони відкрито підтримували боротьбу комуністичних революціонерів у Китаї та Кореї, куди мали тепер безпосередній доступ. У Китаї вони виступили проти Чан Кайші, давнього американського клієнта, що був учасником Великого союзу протягом війни з Японією. На той час, коли 1949 р. Мао Цзедун увійшов до Пекіна, на Далекому Сході виросла "бамбукова завіса", дорівнявшись до "залізної завіси" в Європі.

Глобалізація "холодної війни" сталася протягом 1950-х років. У геополітичному аспекті ця війна стала природним наслідком конфронтації, що зіткнула одну державу, яка домінувала над суходільним масивом Євразії, з іншою, яка могла послати свої суходільні, морські та повітряні сили в усі частини світу. У своєму політичному, економічному та ідеологічному аспектах війна відбивала суперництво одного блоку, що мав претензії на світовий патронаж над комуністичними революціями, з іншим блоком, що обстоював демократію, капіталізм і свободу торгівлі. "Холодну війну" живив тодішній процес деколонізації, який залишив по собі низку нестабільних постколоніальних держав, відкритих для війн, що їх провадили ставленики обох сторін; подекуди, як-от у багатих на нафту країнах Близького Сходу, неоціненні ресурси становили нездоланну спокусу. "Холодна війна" сягнула кульмінації наприкінці 1950-х років, коли винайдено міжконтинентальні балістичні ракети (МБР), які тримають під неперервним наглядом і загрозою миттєвого ядерного нападу всю землю. Відтоді внутрішні російські й американські міста так само опинились на лінії фронту, як і Тайвань або Берлін.

З суто військового погляду, "холодну війну" можна поділити на кілька окремих фаз. У 1950-х роках, коли США мали вирішальну перевагу завдяки могутньому ядерному арсеналові і досконалим засобам повітряної достави боєза-

рядів, совєти не могли піти на ризик великого зіткнення. На московській зустрічі в січні 1951 р., коли американці зав'язли в Кореї, вожді радянського блоку вочевидь одержали від Сталіна наказ готуватися до третьої світової війни. Але ці плани ніколи не втілились у життя[28]. Спершу Британія (1952 р.), а потім Франція (1960 р.) сформували незалежні ядерні арсенали, а НАТО дотримувалося доктрини про "набагато більшу відплату". Точилися дві комуністичні війни чужими руками — проти військ ООН на чолі з американцями в Кореї в 1950–1951 рр. і в Індокитаї, де переможені французькі війська 1954 р. передали естафету американцям. У Європі, хоч і нашпигованій зброєю обох військових таборів, конфліктів не було.

Наприкінці 1950-х років гра змінилася. Завдяки супутникові (1957 р.) та інциденту з літаком У-2 (1960 р.) Кремль зміг продемонструвати, що його ракети більше ніж надолужили технологічне відставання. Наддержави витрачали величезні ресурси на "космічну гонитву", розгортання мережі штучних супутників і МБР. Хоча США виграли змагання, пославши людину на Місяць, не було певності, в чому саме полягає справжня військова перевага. СРСР, здавалось, без міри нарощує ядерні та звичайні озброєння і розбудовує військово-морський флот, стаючи недосяжним для конкурента. Проте розвиток тактичної, а згодом фронтової ядерної зброї, поєднаний з новою доктриною НАТО про "гнучку відповідь", зробив усі суто кількісні розрахунки непотрібними. Увага до європейського театру можливих воєнних дій трохи зменшилась після усвідомлення, що в разі війни головний обмін МБР відбудеться через Північний полюс. При максимальному рівні військових витрат сформувалась патова ситуація. Наступальні доктрини, ухвалені Варшавським блоком, не реалізувались, величезний радянський флот не зазнав бойового випробування; інтенсивне переозброєння відбувалося водночас із не раз здійснюваними куди слабшими спробами роззброєння. Але протистояння в Європі і далі зоставалося "холодним".

У 1980-х роках гонка озброєнь піднялася на ще один щабель із розгортанням нової страхітливої зброї — радянських ракет СС-20 та американських "Першинг-2" і крилатих ракет. 1983 р. президент Рейґан оголосив про багатомільярдну Стратегічну оборонну ініціативу (СОІ), загальновідому як "Зоряні війни", — базовану в космосі систему захисту від балістичних ракет, — відкрито запропонувавши Москві позмагатися на дистанції, якої несила пробігти. Кожна сторона мала тисячі тонн зарядів, достатніх, щоб не раз знищити всю планету, і кожна навряд чи змогла б скористатися ними. Прихильники ядерного стримування щиро вірили, що досягли своєї мети. Їхні опоненти — можучи говорити вільно тільки на Заході — не менш щиро вірили, що військові планувальники, як-от доктор Стрейнджлав, збожеволіли. Але *Pax atomica*, атомний мир, тривав.

З невеличким відставанням політичні ритми "холодної війни" здебільшого наслідували розвиток озброєнь. Найбільша напруга виникла наприкінці 1950-х років, оскільки обидві сторони могли обстоювати своє, навіть думки не маючи про поразку. Свого піку вона досягла під час кубинської ракетної кризи в жовтні 1962 р. У 1960-х роках, попри численні тривожні ситуації, обидві сторони втра-

тили надії на просту перемогу. До того ж міжнародний комунізм був майже паралізований китайсько-радянським розколом, що 1969 р. підійшов дуже близько до превентивного ядерного удару по Пекіну; могутні США незмірно зневірились, не спромігшись приборкати силою малесеньку державу В'єтнам, а в НАТО не було єдності через генерала де Ґоля. Але в 1970-х роках і радянська, і американська сторони відчули досить каяття, аби докладати більше зусиль до процесу, який мудро названо *détente*. Після перших переговорів у Відні про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) невдовзі відбулись політичні дискусії, що привели до Гельсінської наради Завершального акта (1975 р.). У 1980-х роках напруга зросла знову після того, як СРСР удерся до Афганістану (1979 р.) — кремлівського В'єтнаму, — а в Польщі оголошено військовий стан (1981 р.). А фактично, на кожній стадії можна було постерегти невловну суміш погроз і попуску. Адже були перші миті *détente'*у і в найхолодніші роки конфронтації, і зимні інтервали під час так званої доби розрядки. Звісно, у Європі, що чотири десятиліття не знала відкритої війни, мабуть, слушніше було б говорити не про "холодну війну", а, за висловом одного французького міністра, "гарячий мир". То була гарячка, що не раз зростала і спадала.

Економічні відносини ніколи не досягали потенційно можливого рівня. Захід не мав охоти продавати високу технологію, яка могла мати військову вартість. Список американського КОКОМ дедалі розростався і вже містив тисячі заборонених для торгівлі товарів. Натомість Схід несхитно вірив в економічну самодостатність, віддаючи перевагу відсталості перед залежністю від імпорту з капіталістичних країн. Наприкінці 1970-х років невдалі жнива раз по раз спонукали Радянський Союз панічно закуповувати величезні кількості американського зерна, а тим часом 50% радянського видобутку нафти були призначені для збиткової торгівлі з країнами РЕВ.

Культурні відносини залишались консервативними і за масштабом, і за змістом. Гастролі балету Великого театру і хору Червоної армії або польського ансамблю народного танцю "Mazowsze" відбувалися в обмін на візити різних західних оркестрів або Королівського шекспірівського театру. Держави радянського блоку надавали великої ваги Олімпійським іграм, де їхні підтримувані державою спортсмени досягали високих результатів. Спорт використовували і як політичний інструмент — найвідвертіше, коли США бойкотували Олімпійські ігри в Москві 1980 р., а Москва відплатила їм тим самим у Лос-Анджелесі 1984 р.

Дипломатичним відносинам ставали на заваді найрізноманітніші перешкоди. Рада Безпеки ООН була паралізована 40 років, найчастіше через радянські вето. Шпигунська війна сягнула гротескних вимірів: радянські завербовані агенти проникли на найвищі рівні західної розвідки в Британії, а східнонімецькі агенти — в Боні. У 1950-х роках, за часів сенатора Джозефа Маккарті, розумний страх перед діяльністю комуністичних агентів у США призвів до цілком нерозумного "полювання на відьом". Кілька будинків американського посольства в Москві були такі нашпиговані електронними "жучками", що доводилось покидати ті приміщення. Довіри не було.

Détente зародилася тієї самої пори, що й "холодна війна". Сталін одного разу запропонував дати дозвіл на об'єднання Німеччини, якщо Америка відмовиться від участі в європейських справах. На Женевській нараді 1955 р., де президент Ейзенгавер вів переговори з наступниками Сталіна, Захід був знову вражений далекосяжними радянськими пропозиціями про роззброєння. 1959 р. Хрущов гостював у Кемп-Девіді, а Макмілан, у папасі, в Москві. Але далі розвиватись діалогові не дали інцидент з літаком У-2, друга берлінська криза, а найбільшою мірою — виявлення на Кубі радянських ракет.

У-2 — висотний американський шпигунський літак, що був начебто невразливий для нападу. 1960 р. літак, що вилетів з Туреччини, був збитий над Волгою. Ейзенгавер досить немудро заперечував здійснення таких операцій, аж поки Хрущов продемонстрував пілота і неспростовні докази поставлених перед ним завдань.

Берлінська криза 1961 р. готувалася кілька років. Потік утікачів зі Сходу на Захід набирав темпу. Десять тисяч людей перетнуло кордон тільки за останній тиждень липня 1961 р. Кремль не раз погрожував підписати з НДР односторонній договір і покласти край окупаційним повноваженням чотирьох держав. Совєти мали величезну локальну військову перевагу. Але Захід нічого не робив. І тоді, 13 серпня 1961 р., збудовано мур. Перед молодим президентом Кенеді постало найтяжче випробування. Потай полегшено зітхнувши, що стіна зменшила шанси другої берлінської блокади, він не вдався до військової відповіді, зате інсценізував пропагандистський удар. Ставши перед стіною, він крикнув своїм неповторним протяжним бостонським голосом: "Ich bin ein Berliner!"*

Кубинська криза в жовтні наступного року довела "холодну війну" до краю прірви. Після берлінської кризи і своєї попередньої зустрічі з Хрущовим у Відні Кенеді побачив, що він не спромігся переконати Москву в рішучості Америки. Отже, наступного разу йому треба виявити твердість. Кенеді збільшив американську допомогу Південному В'єтнамові. Коли аерофотографія виявила радянські ракети в кубинських стартових шахтах усього за дев'яносто миль від узбережжя Флориди, Кенеді вирішив, що Кремль треба змусити забрати їх назад. Єдине питання було — як. Вашинґтон відкинув хірургічний повітряний удар на користь блокади Куби. На тиждень світ затамував подих, а потім СРСР вивіз ракети. США зобов'язалися вивезти свої ракети з Туреччини і не нападати на Кубу[29].

Переговори про роззброєння тягнулись десятиліттями. Женевські пропозиції провалились через радянську відмову дозволити інспекцію. Московський договір 1963 р. заборонив ядерні випробування в атмосфері — коли довкіллю вже була завдана величезна шкода в масштабах усієї планети. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який того самого року запропонувала Англія, був підписаний задля збереження монополії чотирьох наявних ядерних держав, зокрема задля

* Тобто сказавши: "Я пиріжок!" Йому треба було сказати: "Ich bin Berliner".

недопуску до ядерної зброї Китаю. Договір зазнав провалу по всіх пунктах, лише тимчасово загальмувавши ядерне озброєння. Перший раунд переговорів про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1) після чотирьох років роботи закінчився 1972 р. тимчасовою угодою. Тривали переговори й про ОСО-2, аж поки 1980 р. їх заблокував американський Конгрес. Дальша серія спроб домовитись про абсолютне зменшення військових арсеналів — на відміну від обмеження темпу їхнього нарощування — почалася з середини 1970-х років. Переговори про взаємне збалансоване скорочення збройних сил, пов'язані зі звичайними озброєннями, точились у Белграді п'ятнадцять років. Переговори про скорочення стратегічних озброєнь (Strategic Arms Reduction Talks, START), пов'язані з ядерною зброєю, відбувались у Мадриді з 1982 р. Тридцятирічні міжурядові переговори виявились такими ж марними, як і низка громадських кампаній супроти ядерної зброї, які мали значну підтримку на Заході на початку 1960-х і на початку 1980-х років.

Безпосередня участь європейських держав у дипломатії часів "холодної війни" неминуче посідала другорядне місце поряд із головною конфронтацією між США і СРСР, проте з середини 1950-х років ця участь ставала дедалі активнішою. 1957 р. за згодою СРСР Польща подала до ООН план Рапацького про вільну від ядерної зброї зону в Центральній Європі, а 1960 р. — план Ґомулки про замороження ядерних озброєнь у тій самій зоні. Результатів майже ніяких. 1965 р. польські католицькі єпископи опублікували відкритого листа до німецьких єпископів, заявляючи про свою готовність "простити і дістати прощення". Ця сміліва ініціатива, яку комуністичні уряди затаврували як зраду, вказувала на ясний шлях уперед через духовну трясовину страху й ненависті.

Радянська політика в Східній Європі великою мірою спиралася на німецьке страховисько, комуністична пропаганда докладала величезних зусиль, аби й далі не згасала германофобія воєнної доби. В Західній Німеччині вимогливий голос вигнанців набирав великої ваги за християнсько-демократичних урядів, а невреґульована доля їхніх батьківщин на Сході тільки допомагала підтримувати бурхливі пристрасті. Загальна політична атмосфера почала лагіднішати тільки наприкінці 1960-х років, здебільшого завдяки невтомній праці німецьких церков, що підготували шлях для *Ostpolitik* канцлера Вілі Брандта.

Ostpolitik, започаткована 1969 р., ґрунтувалася на послідовному досягненні близьких, середніх і далеких цілей. Передусім Брандт прагнув вивести відносини між Сходом і Заходом з глухого кута, в який вони зайшли після нападу на Чехословаччину. Західна Німеччина — з миті свого цілковитого визнання — дотримувалась так званої доктрини Гальштайна, відмовляючись контактувати з будь-яким урядом (окрім СРСР), що має зв'язки з НДР. Наслідком стала майже цілковита ізоляція ФРН від усіх сусідів Східної Німеччини. Розбивши кригу, Брандт далі прагнув виробити *modus vivendi* з НДР і з рештою країн радянського блоку. Він сподівався, що через 10, 20, а може, 30 років дедалі інтенсивніші відносини між Західною і Східною Німеччиною пом'якшать режим у Східному Берліні і зрештою приведуть до примирення. В перших двох пунк-

тах *Ostpolitik,* безперечно, досягла своїх цілей. У третьому мала наслідок, протилежний сподіваному. А втім, немає певності, що Брандт таки справді сподівався на об'єднання Німеччини; одного разу він сказав: "Возз'єднання — це брехня німецького політичного життя".

А проте поява Вілі Брандта на міжнародній сцені справила дуже глибокий вплив. Східна Європа не була призвичаєна до уявлення про німецького канцлера як про соціаліста з вочевидь мирними намірами. Народившись у Любеку позашлюбною дитиною продавщиці, Брандт (Герберт Фрам, 1913–1992) подолав геть усі можливі соціальні перешкоди. Живучи під час війни в Норвегії і воюючи з нацистами, він мав бездоганну демократичну репутацію. Крім того, як бургомістр Західного Берліна з 1957 по 1966 р., він здобув славу несхитного борця проти комунізму. Приїхавши до Москви в серпні 1970 р., отже, через 25 років після поразки вермахту, він справив незвичайне враження. А в грудні того самого року в Польщі Брандт став навколішки перед меморіалом на честь борців варшавського ґетто — то був незабутній вияв почуттів. У Східному Берліні Брандтовим спробам примирення годі було опиратись. За три роки Брандт підготував німецько-радянський договір про співпрацю (1970 р.), німецько-польський договір (1970 р.), що витягнув жало втрачених німецьких територій, а 1972 р. уклав договір про взаємне визнання з НДР. "Залізна завіса" і Берлінська стіна не похитнулись, навпаки: їхнє існування продовжилось на ще якийсь час. Німецька проблема була не розв'язана, зате обмежувалась тепер стабільними рамками мінімальних відносин. Консервативні опоненти Брандта звинувачували його, начебто він віддав природні права Німеччини. "Не можна віддати те, що вже *програне*", — була його відповідь.

Історики завжди сперечатимуться, чи *Ostpolitik* Західної Німеччини й далі сприяла поділу Європи, а чи, вдавшись до принизливого компромісу, започаткувала курс, який зрештою привів до возз'єднання. А проте, крім цих двох тлумачень, є й інші. *Ostpolitik* визначила загальний тон наступного десятиліття. Припинивши бойкот НДР, вона втягла федеральний уряд у великі видатки, які не давали очевидного зиску, а також у цілу низку тіньових операцій на кшталт скандальної торгівлі політичними в'язнями, що їх Східний Берлін продавав за по-королівському щедрі викупи. Але, розігнавши загрозливе хмаровиння кінця 1960-х років, *Ostpolitik* відкрила шлях до доби *détente'*у.

Détente — дипломатичний термін найвитонченішої двозначності. Для тих, хто цього прагне, він може означати "розрядку" або "період лагідної погоди". Але це французьке слово має ще одне значення: "цингель вогнепальної зброї". В контексті 1970-х років воно вочевидь означало зменшення напруги, певну розрядку, але чи мала та розрядка позитивні, а чи згубні наслідки — можна тільки припускати.

Окрім бонської *Ostpolitik* та прогресу з ОСО-1, важливий чинник *détente'*у можна добачити в далекому Китаї. 1972 р. американський президент Річард Ніксон навідав підстаркуватого китайського керівника Мао, почав, так би мо-

вити, "грати китайською картою". Біполярна структура "холодної війни" перетворилася на нову, трикутну конфігурацію: радянський блок, Китай і Захід. Радянські лідери, примирившись із патовою ситуацією у відносинах з Китаєм, відчули потребу стабілізувати своє становище в Європі. Адже, зрештою, через тридцять років після перемоги під Сталінградом Радянському Союзові й далі доводилось жити, не маючи певної формальної визначеності на своєму західному фланзі. Дискусії почалися 1970 р. і скінчилися Гельсінською нарадою про безпеку і співпрацю в Європі (НБСЄ), яка тривала з 1973 по 1975 р.

З погляду Радянського Союзу, Завершальний акт цієї наради заступив так ніколи й не підписаний мирний договір з Німеччиною. З погляду Заходу, він засвідчив визнання, що з радянським пануванням у Східній Європі не можна покінчити силою, і намір примусити совєтів купити стабільність за високу політичну ціну. Перша досягнена домовленість стосувалась питань безпеки, сторони ґарантували непорушність наявних європейських кордонів, за винятком мирних змін за взаємною згодою. Друга домовленість передбачала засоби розширення економічної співпраці. В третій домовленості йшлося про сприяння широкій низці культурних і комунікаційних проектів і про ґарантію прав людини. Саме ці права й становили політичну ціну. Відколи 1975 р. підписано Завершальний акт, режими Сходу мали вибирати між повагою до прав своїх громадян і критикою за порушення своїх урочистих обіцянок.

Завершальний акт Гельсінської наради не раз критиковано як капітуляцію перед радянським завоюванням Східної Європи. Водночас він правив за формальне заохочення політичних розбіжностей у рамках радянського блоку. У Польщі він став стимулом для утворення KOR (Комітету захисту робітників), попередника "Солідарності", в Чехословаччині — групи "Хартія-77" на чолі з Вацлавом Гавелом, а в Радянському Союзі — численних гельсінських груп. Андроповське КДБ цілковито ігнорувало Завершальний акт, проте до нього дуже поважно поставилась адміністрація американського президента Картера, що, з огляду на ненастанні порушення цього акта з боку Радянського Союзу, не бачив підстав виводити американські війська з Європи.

Наприкінці 1970-х років на Заході з'явилися три нові постаті. 1978 р. на трон св. Петра сів папа-слов'янин, носячи в серці образ об'єднаної християнської Європи. 1979 р. у будинок на Давнінґ-стріт, 10, перебралася жінка великої сили духу, і Кремль невдовзі прозвав її "залізною леді". 1980 р. колишній кіноактор вступив до Овального кабінету Білого дому. "Великий комунікатор" [Рейґан] невдовзі назвав Радянський Союз "імперією зла". Ці три особистості вдихнули новий дух у відносини Сходу і Заходу. Всі троє були проти комунізму з огляду на моральні принципи; всі троє мали незвичайно велику популярність у Східній Європі — набагато більшу, ніж на Заході; всі троє були невдоволені домовленостями попередніх десятиліть. Рейґан і Тетчер насталювали подвійну політику НАТО, з одного боку, простягаючи пальмову гілку миру, а з другого — зміцнюючи оборонний щит свого блоку.

У 1980-х роках тяжкий досвід довів, що Захід був жертвою трьох незнищенних ілюзій. Серед політологів було модним розводитись про "конверґен-

цію" — ідею, що з часом політичні та економічні системи Сходу і Заходу зблизяться між собою. Це була чистісінька вигадка: адже прірва ставала щодень ширша. Крім того, чимало людей визнавали за слушне "розрізняти" комуністичні режими за ступенем їхньої підлеглості Москві. Така політика обдаровувала найбільшою прихильністю найрепресивніші режими, як-от режим Чаушеску. *Détente* породив ще й гіпотезу, яка дістала назву "орнітологічної". Лунали аргументи, мовляв, поведінка комуністів залежить від доброї поведінки Заходу: неприхильні коментарі в західних столицях лише заохочуватимуть "яструбів"; доброта заохотить "голубок". А на практиці такого й близько не було. Ніхто не стягнув на свою голову такої немилосердної критики, як Ярузельський, а проте він повернув до реформ. Нікому так не лестили, як Гонекерові, — а він завжди був яструбом. А суть у тому, що комуністи на доброту не відповідають. Як доводив один з найперших критиків *détente*'у в своїх *"Тезах про надію і безнадійність"*, підвищення напруги у відносинах Заходу і Сходу — небезпечна гра, але це єдина стратегія, яка обіцяє остаточний успіх[30].

Серед такого розбрату думок на Сході зненацька засяяла нова зірка. В березні 1985 р. Михайло Сергійович Горбачов (нар. 1931 р.) постав як четвертий Генеральний секретар ЦК КПРС протягом трьох років. Його вибрав партійний апарат, і він не мав слави демократа. Але як особистість Горбачов був геть інакший: уперше радянським лідером став чоловік, не заплямований сталінськими злочинами. Він був милий, кмітливий і промовляв без папірців. Нарешті трапилась людина, поквапилась оголосити місіс Тетчер, "з якою можна про щось домовитись".

Перші місяці перебування Горбачова на посаді пішли на перестановки в Політбюро, ритуальну критику попередніх лідерів і на лиховісну кампанію проти корупції. Але стиль вочевидь змінився. Світ чекав і дивився, чи зміниться разом з ним і зміст. Зовнішня політика надавала радянському вождеві найбільше простору для маневру, тож було слушним припустити, що, почавши діяти, Горбачов одразу візьметься до відносин Заходу і Сходу.

Перші зустрічі Горбачова і Рейгана були не дуже продуктивні. Новий політик придивлявся до старого "зоряного войовника". Але тягар військових витрат не був таємницею: зустрічі, призначеній на грудень 1987 р. у Рейк'явику, Ісландія, передували довгі переговори про обмеження кількості ядерних ракет середнього радіусу дії. Раптом, під час переговорів у Рейк'явику, Горбачов ударив без попередження. Він запропонував сенсаційне 50-відсоткове скорочення всіх ядерних озброєнь. Рейган збентежився, відмовився і пошкодував. Договір про середні ракети був підписаний, проте позначені надмірною обережністю та підозрою колишні зустрічі вже минулися. Генеральний секретар, здавалося, мав намір припинити "холодну війну".

Невдовзі по тому одна надзвичайна подія допомогла розірвати напругу між Сходом і Заходом. Протиповітряний захист становив пекуче військове питання тієї доби, саме він спричинився до появи крилатих ракет і проекту "Зоряних

війн", вимагаючи багатомільярдних витрат. Обидві сторони жахалися на думку, що ворожі ракети й бомбардувальники вражатимуть свої цілі без жодної відповіді. Радянський Союз зазнав великого міжнародного осуду за будівництво недозволеної антиракетної радарної станції в Красноярську і за збитий південнокорейський пасажирський літак KAL-007, що ненароком залетів у радянський повітряний простір. Але всю занепокоєність світових військових планувальників звела нанівець витівка німецького школяра. 28 травня 1987 р. дев'ятнадцятирічний Матіас Руст вилетів на невеличкому приватному літаку з Гамбурга, летів над Балтійським морем і перетнув радянський кордон у Латвії, потім пролетів понад верхівками дерев зону найконцентрованішої в світі протиповітряної оборони і приземлився на бруківці поблизу Красної площі в Москві. Сам-один він обернув усю "холодну війну" на посміховисько.

Під час зустрічі на Мальті в грудні 1989 р. президент Буш і Горбачов нарешті змогли оголосити про кінець "холодної війни".

Інтеграція і дезінтеграція, 1985–1991 рр.

Два чи три роки після появи Горбачова головні контури європейського політичного краєвиду залишалися без змін. У Західній Європі американська присутність і далі правила за вирішальний чинник, а обрії ЄЕС так само обмежувались економічною сферою. У Східній Європі й далі розстрілювали людей за спроби перейти за "залізну завісу". Ну, а всі старі пеньки мов поприростали до своїх посад — Гонекер, Гусак, Кадар, Чаушеску, Живков, Ходжа. "Інша Європа" й далі зоставалась "останньою колоніальною імперією"[31]. Навіть Горбачов скидався зовні на ґранітну брилу. В листопаді 1987 р. він у традиційному стилі головував на святкуванні 70-ї річниці більшовицької революції. Навіть у травні 1988 р. він сприяв святкуванню тисячоліття православ'я в Києві в дусі російського націоналізму, який схвалив би й сам Сталін.

Проте Європа, і Східна, й Західна, швидко наближалася до порога непередбачених трансформацій. Коли хмари "холодної війни" піднялись угору, на всі боки повідкривались принадні перспективи. Через два роки після горбачовського наступу за роззброєння в Рейк'явику Радянський Союз трохи послабив владу над своїми сателітами. Через три роки в Західній Європі на перший план вийшло питання про політичну єдність. Через чотири роки не стало самого Радянського Союзу. Західна Європа інтеґрувалась, а Східна розпадалася.

Жоден індивід чи навіть група індивідів не може претендувати на те, начебто саме вони спричинились до таких широкомасштабних змін, проте в центрі тих бурхливих подій доля поставила двох людей. Першим був Горбачов, другим — новий голова Комісії Європейських співтовариств Жак Делор. Їхні вороги казатимуть, буцімто їм обом бракувало чуття реалізму — реформаторові, який намагався змінити те, що не здатне реформуватись, і інтеґраторові, який намагався об'єднати те, що не підлягало інтеґрації.

Жак Делор (нар. 1925 р.), колишній французький міністр фінансів, зовні видавався архетипним технократом. Народившись у Парижі, він був водночас і щирим католиком, і соціалістом. Але, як справжній учень Моне і Шумана, Делор мав ще й свою місію, широкі перспективи якої тридцять років лежали приспані. Опоненти Делора називали його єврофундаменталістом. "Європа буде збудована не одним якимсь заходом чи за єдиним планом, — зауважив одного разу Шуман, — а конкретними досягненнями". Цей вислів дуже точно характеризує діяльність Делора. Головним інструментом його амбіцій був Єдиний європейський акт. Двох термінів перебування Делора на посаді (1985–1989 та 1989–1992 рр.) вистачило, щоб побачити і його зародження, і реалізацію.

У формальному розумінні Єдиний європейський акт можна вважати тільки за те, про що в ньому йдеться, — це докладна програма тотального скасування торговельних бар'єрів та обмежень на пересування в межах ЄЕС. Акт представлено 1985 р., наступного року його схвалили держави-учасниці. У 282 статтях акта перелічено довгу низку нуднуватих заходів, які наприкінці 1992 р. приведуть до утворення єдиного об'єднаного ринку з 320-а млн. покупців. Акт передбачав скасування внутрішніх кордонів, вільну підприємчу конкуренцію, стандартизацію захисту споживача, вирівнювання життєвих рівнів, взаємне визнання професійної кваліфікації, гармонізацію податку на додану вартість та решти непрямих податків, єдині принципи телебачення, радіомовлення і телекомунікацій. Стаття 148 запроваджує принцип голосування кваліфікованою більшістю у виконавчій Раді міністрів. Голоси країн-учасниць розподілятимуться таким чином: Західна Німеччина, Франція, Італія, Британія — по 10 голосів; Іспанія — 8 голосів; Бельгія, Нідерланди, Греція, Португалія — по 5 голосів; Данія та Ірландія — по 3 голоси, Люксембург — 2 голоси. Кваліфікована більшість, потрібна для ухвалення постанов, мала становити 54 з 72 голосів, тобто 75%.

Проте неважко добачити, що Єдиний європейський акт можна використати як троянського коня для досягнення куди далекосяжніших планів. Адже, коли утвориться ринок, завжди трапиться нагода доводити, що єдиний ринок буде неефективний, якщо не скасувати дальших бар'єрів. Саме так воно й сталося: виникла ланцюгова реакція вимог глибшої фінансової, політичної, юридичної та соціальної інтеграції. Після двох десятиріч дуже скромного поступу темпи розвитку ЄЕС пошвидшали, модними в Брюселі стали слова *"ça bouge"*, "посувається". 1987 р. — прикмета часу — Співтовариство офіційно схвалило прапор Європейської ради. Дванадцять золотих зірок на темно-синьому полі символізували вже не зоряні ідеали Страсбурга, а дванадцять держав-учасниць дедалі ширшого кола досконалої єдності.

Комісія європейських співтовариств видавала щораз більшу кількість директив. Як брати поодинці, ті директиви часто видавалися дріб'язковими. Директива про обов'язкові розміри європейського презерватива (італійський уряд вочевидь намагався їх зменшити) була не єдиною мішенню непристойних жартів. Та як брати загалом, ті директиви становили лавину, що рухалась у

визначеному напрямі. Після того як Європейська рада ухвалила вільний рух капіталу, Комісія в червні 1988 р. видала директиву про прискорення процесу економічного і валютного об'єднання.

Коли наміри Комісії стали очевидні, її критики дали сигнал тривоги. Маргарет Тетчер украй неохоче погодилась із "Проектом-1992". У промові в Європейському університеті в Брюге 20 вересня 1988 р. вона напалась на перспективу "європейської наддержави" і на "фоторобота європейської особи". Її несамовиті протести з іншої нагоди — "Ні! Ні! Ні!" — нагадали про виступи де Ґоля двадцятирічної давності. Тетчер здобула симпатії і "малоанглійців", і консервативних американців, що боялись посилення антиамериканської "фортеці Європи". Але вона хибно оцінила настрої у своїй власній партії, яка усунула її під час "кабінетного перевороту" в листопаді 1990 р.

На цій стадії все начебто дуже швидко складалося на користь Комісії. Розпад радянського блоку змінював політичний і економічний краєвид. Об'єднання Німеччини призвело до побоювань (зокрема й серед самих німців) щодо непропорційно великого впливу Німеччини. Якби не було спільної політики, виникла б небезпека, що Європа як цілість припинить свій розвиток.

У цій ситуації Європейське Співтовариство розбуркала ще одна хвиля ініціатив. У березні 1990 р. Бельгійський меморандум сформулював такі чотири мети: субсидіарність, демократія, ефективність і узгодженість. Через місяць франконімецький лист порушив питання про спільну зовнішню політику, а також про спільну політику в царині безпеки, юриспруденції та охорони правопорядку. На Мадридській зустрічі того самого року Делор говорив про "зародок європейського уряду", що сформується за п'ять років. На порядку денному було ще й дальше розширення Співтовариства, посилення ролі Європейського парламенту і зміцнення європейської безпеки. Плани розширення охоплювали кілька різних категорій кандидатів на вступ. 1991 р. Співтовариство запропонувало допустити решту країн ЄАВТ до "Спільного ринку" (хоч іще не до повного членства), надати статус асоційованого члена трьом посткомуністичним державам і протягом трьох років остаточно прийняти Австрію, Швецію, Фінляндію й Норвегію. Кілька неєвропейських країн, як-от Туреччина та Ізраїль, подали прохання про повне або асоційоване членство. Дванадцятка твердо постановила стати двадцяткою, а то й тридцяткою.

Одна з причин, чому країни-учасниці привітали ініціативу Комісії, полягала в їхньому розумінні принципу субсидіарності. Згідно з цим принципом, запозиченим з практики католицького канонічного права, центральні органи Співтовариства мали зосереджуватись лише на найважливіших напрямах політики, залишаючи все інше "субсидіарним [підпорядкованим] рівням урядування". Національні уряди, звісно, були охочі наполягати, що все інше треба залишати їм. Але субсидіарність, якщо трактувати її широко, можна використати й для безпосереднього зв'язку Брюселя з регіональними або місцевими органами влади, оминаючи, таким чином, національний рівень урядування. Отже, треба було негайно визначитись.

Найпереконаніші оборонці політичного союзу не приховували своєї нелюбові до національної держави. На додачу до всіх її історичних гріхів національну державу тепер почали вважати за "надто малу, щоб давати раду великим питанням, і надто велику, щоб давати раду дрібним питанням". Були певні підстави боятися, що Співтовариство, як і ООН, може перетворитись на міжурядовий клуб. Тож послідовність безперечно вимагала доводити, що європейська демократія не зможе розвиватися далі, якщо власний парламент Співтовариства не підвищить рівня своєї роботи супроти рівня національних зборів кожної країни-учасниці.

Саме в цьому контексті на передній план вийшли дискусії про європейські "регіони". Будь-яке посилення центральних органів Співтовариства автоматично заохочувало відцентрові тенденції серед країн-учасниць. За піднесенням Брюселя неминуче йтиме піднесення Единбурґа, Мілана, Барселони й Антверпена. Регіональні інтереси можна визначити як усередині конкретної країни, так і поміж окремих країн-учасниць. Наприклад, у децентралізованій Федеративній Республіці Німеччини уряди *Länder*, земель, мали досить великий ступінь автономії. Франція, колись бастіон централізації, нещодавно збільшила самостійність своїх 22-х регіонів. (Натомість у Британії, де регіональне "виродження" дістало відкоша, а функції місцевих урядів були обмежені, переважала протилежна тенденція). Концепція "єврорегіонів" виникла, аби заповнити прірву між Співтовариством та його східними сусідами. Італія обдумувала створення "п'ятикутника" п'яти держав басейну Адріатичного моря; Німеччина, Польща і Скандинавські країни обговорювали можливість утворення в майбутньому регіонів співпраці по обидва боки Балтійського моря.

Політична невизначеність збільшувала відцентрові сили всередині країн-учасниць. В Іспанії давні нарікання каталонців і басків були під контролем, проте не задоволені остаточно. В Італії відродилася Ломбардська ліга, прагнучи "визволити" Північ від ярма *Mezzogiorno*, Півдня. В Британії шотландські націоналісти вдруге схопилися за сприятливі обставини: незалежна Шотландія мала б значно кращі перспективи в межах Європейського Співтовариства, ніж поза ними.

Але на практиці тим часом усе залишалося без змін. Співтовариство й далі обговорювало, чи слід йому географічно розширюватись раніше, ніж станеться конституційне "поглиблення". Делор волів "спершу поглиблюватись, а потім розширюватись". Його критики вважали, що це хитрощі, спрямовані на те, щоб Співтовариство й далі було невеличким, західним і під контролем Комісії. Навіть якщо й хитрощі — на той час, коли лідери дванадцятки в грудні 1991 р. мали зустрітись у Маастрихті в провінції Лімбург, європейський рух прискорювався й далі. Задля невпинного прискорення Комісія підготувала розлогий Договір про Європейський Союз, який мав удосконалити і розширити Римський договір. 61 351 слово його тексту відзначало "нову фазу процесу європейської інтеґрації". Договір окреслював шляхи до "економічного і валютного союзу", "єдиної і стабільної валюти", "спільного громадянства", "спільної зовнішньої

політики і політики в галузі безпеки"[32]. Проте там ні слова не було про розширення, ні слова про трансформацію Європи загалом. Маастрихтський договір, що його підготувала Комісія, ще перейнята суто західними справами, аж ніяк не готував Європу до лавини, яка от-от мала ринути в іншій половині континенту.

Тимчасом як Делор досягав успіху, Горбачов спалахував, зашпортувався і борсався. Він проаналізував радянську кризу, і про характер цього аналізу можна здогадатися з його подальших дій. Про чимало спостережень Горбачов відверто розповів у своїй книжці *"Перестройка"* (1989 р.). Той аналіз був сумним підсумком. Дальше зростання радянського арсеналу не обіцяло зміцнення безпеки. Військові витрати досягли рівня, який перешкоджав будь-якому поліпшенню рівня цивільного життя. Адже радянська економіка більше не могла підтримувати узвичаєного спектра витрат. Комуністичні методи планування провалились, технологічний розрив із Заходом день у день збільшувався. Партія була скорумпована і зневірена, молодь відверталася від комуністичної ідеології, громадяни, годовані самими пустими обіцянками, втрачали терпе́ць. Радянське суспільство поглинала апатія. В радянській зовнішній політиці панувало безладдя. Війна в Афганістані, як і революційна боротьба в інших країнах світу, виявилась бездонною бочкою, радянська гегемонія в Східній Європі не давала дивідендів. Стратегія Горбачова полягала в тому, щоб спершу ліквідувати притаманну "холодній війні" атмосферу страху й ненависті, в якій процвітала стара система, а потім, очистивши повітря, перейти до куди складніших проблем внутрішнього реформування. На зовнішньому фронті Горбачов мав блискучий успіх. Під час візитів до США та Західної Німеччини його вітали як героя-переможця. Горбіманія аж буяла. Незважаючи на дальшу підтримку традиційної підривної комуністичної діяльності в західних країнах, Горбачов був радий привітати президента Рейґана в Москві.

Внутрішню політику Горбачова стисло характеризують два влучні програмні слівця, що оббігли навколо світу. *Перестройка* означала запровадження ринкових принципів в управлінні економікою і непартійних інтересів у політичному житті. Слово *гласность* хибно розуміли як "відкритість". А фактично це нормативне російське слово, що означає "прилюдність" — на відміну від таких слів із протилежним значенням, як "замовчування" або "табу". Гласність попервах мала правити за стимул для партійних товаришів пропонувати розв'язки проблем, саме існування яких доти заперечували. Горбачов заходився стимулювати дискусії, а для цього було потрібно, щоб за висловлені погляди не карали. Отже, спершу заговорила партія, потім засоби масової інформації, а згодом народ. Уперше за своє життя радянські люди побачили, що проти них не збираються використовувати цензуру і поліцію. Отак, із певною затримкою, *"гласність"* справді обернулась на "відкритість", безпрецедентний, необмежений, невпинний потік аргументів. Найпотужнішою течією в цьому потоці була майже загальна відмова від комунізму.

Тож дуже скоро генеральний секретар Горбачов виявив, що він опинився в ненормальній ситуації. Попри славу ліберала на Заході, він був переконаним комуністом, що прагнув гуманізувати систему, вдихнути в неї нове життя, а не руйнувати її. Горбачов обстоював не демократію, а *демократизацию*. Як і Брежнєв до нього, він подбав, щоб йому надали посаду "президента" держави — наче то був еквівалент статусу американського президента. Проте Горбачов ніколи не стикався з виборцями і ніколи й у гадці не мав зректися своєї основної, невиборної посади партійного вождя. Через те проваджені шість років реформи ніяк не могли просунутись далі напівзаходів. Центральні партійні органи Горбачов замінив з'їздом ретельно дібраних народних депутатів, проте ніколи не дозволяв провести вільні вибори. В економічній сфері він усякчас бавився з запровадженням ринку, проте відкидав усі набагато радикальніші плани. Він відмовився деколективізувати сільське господарство і десубсидувати ціни, відсував леґалізацію приватної власності. Наслідком стало те, що планова економіка припинила функціонувати за умов, коли ринкова економіка ще не могла зародитись. У національному питанні він заохочував республіки формулювати свої вимоги, а потім відмовився задовольнити їх.

Горбачов був віртуозним політичним тактиком, що влещував консерваторів і стримував радикалів, проте не здобув більш-менш високого ступеня довіри з боку громадськості. В очах звичайного росіянина він був *типический комунистический активист*. Горбачов і його західні шанувальники, здавалось, не розуміли ні елементарних рис радянської системи, якою він керував, ні неминучих наслідків радянської історії. Вони ігнорували наслідки ліквідації примусу в машині, яка не знала жодної іншої рушійної сили. Вони відмовились від диктаторських повноважень партії — цього хребта політичного утворення, — а потім дивувались, що кінцівки не реаґують на команди мозку. Вони недооцінили наслідки кількадесятирічного прищеплення партійних поглядів: адже більшість адміністраторів були не здатні самостійно мислити. Вони вперто вважали Радянський Союз за природну національну єдність, — "моя страна", як Горбачов називав її ще 1991 р. А передусім вони хибно оцінили вплив гласності на пригноблені народи, для більшості яких свобода вислову дорівнювала вимогам незалежності. Половинчастість була найгіршим з можливих варіантів дій.

Багато чорнила ще проллють, пишучи про причини краху комунізму. Політологи неодмінно наголошували на пов'язаних із системою політичних причинах, економісти — на провалах економіки. А може виявитись, що не меншу увагу треба звернути й на повсякденне життя звичайних людей. Є кілька чудових антропологічних досліджень про боротьбу східноєвропейців з безглуздістю життя за комунізму. Тепер видається, ніби покоління, яке позбулося всепроникного страху сталінської доби, раптом вирішило, що досить — це таки досить. Якщо партійні боси втратили волю накидати свою владу, мільйони людей просто втратили бажання коритись. Комуністичне суспільство було таке ж гниле внизу, як і на верхівці піраміди[33]. Незалежна культура, надто релігія, відіграла

вала більшу роль, ніж здебільшого припускали. Митці й вірні тієї чи тієї церкви часто були єдиними людьми, які могли уявити світ без комунізму. Решта людей дуже скидалися на жителів затопленої планети у фантастичному романі, який проґавила цензура. Їх із великими труднощами навчили жити під водою; коли вода почала відступати, вони вже забули, як дихати повітрям[34].

І знов-таки, в цьому останньому раунді найперші тріщини на споруді комунізму проступили в Польщі. Умови життя погіршувались, от-от мали початись нові страйки. Міністри у відчаї звернулися до лідера забороненої профспілки "Солідарність" Валенси. То було визнання політичного банкрутства. На початку 1989 р. вони організували переговори за круглим столом, щоб обговорити поділ влади з нелеґальною опозицією. Результатом стала угода, за якою "Солідарність" мала змагатися за обмежену кількість парламентських місць. Вибори стали сенсацією: люди Валенси перемогли в кожному окрузі, де виставляли свої кандидатури. Чимало провідних комуністів не спромоглися досягти переобрання — навіть там, де були єдиними кандидатами: виборці просто викреслювали їх. У найнедавніше "нормалізованій" "комуністичній країні" вплив комуністів швидко наближався до нуля.

У червні 1989 р. Китай показав світові, які демони чаяться під шкурою комуністів, що зіткнулись із народним гнівом. Горбачов під час офіційного візиту до Пекіна був свідком протестів, але не вбивств. Він, безперечно, зробив свої висновки. Згодом, навідавши Східний Берлін на сорокову річницю держави, він, напевне, сказав Гонекерові, що НДР не може розраховувати на використання радянських військ. У Європі не мало бути своєї площі Тяньаньмень. Доктрина Брежнєва вмерла раніше, ніж те хто-небудь помітив.

У серпні приголомшені комуністи Польщі запросили "Солідарність" сформувати уряд, а самі тим часом і далі стояли на чолі держави. Тадеуш Мазовецький, ревний католик, став прем'єр-міністром і зайняв своє місце в раді Варшавського пакту. Радянський блок перестав бути блоком. Угорщина вже теж провадила переговори за круглим столом. У Східній Німеччині протестантські церкви раз по раз організовували демонстрації.

Перший етап лавини почав сповзати восени того *annus mirabilis*, дивовижного року. В Будапешті 23 жовтня, на 33-ю річницю Угорського національного повстання, скасовано Угорську Народну Республіку. Угорські комуністи пустили опозицію до парламенту, а самі перетворились на соціал-демократичну партію. Ще дивовижніше — в Берліні 12 листопада 1989 р. східнонімецька прикордонна сторожа бездіяльно дивилась, як юрби з обох боків Берлінської стіни з утіхою розбивали її. Уряд НДР утратив волю боротись. У Празі 17 листопада розігнано студентську демонстрацію, одного демонстранта поліція начебто вбила. Але вже через тиждень Гавел і Дубчек вийшли разом на балкон будинку на майдані Вацлава до юрби, що шаленіла з захвату. Невдовзі загальний страйк покінчив із владою, яка й не чинила опору. "Оксамитна революція" здійснилась. Один з найкмітливіших закордонних спостерігачів, бачивши все

на власні очі, кинув влучну фразу, яку потім не раз повторювали: "У Польщі знадобилося десять років, в Угорщині десять місяців, у Східній Німеччині десять тижнів, а в Чехословаччині — десять днів"[35]. І, нарешті, різдвяне криваве повстання в Бухаресті, коли ненависна *Securitate* мусила боронитися до смерті, скінчилося моторошною стратою Чаушеску.

Роль Горбачова, хоч і почесна, була значно перебільшена. Він був не архітектором східноєвропейської свободи, а тільки шлюзним наглядачем, який, побачивши, що греблю от-от прорве, вирішив відчинити шлюзи й випустити воду. Греблю однаково прорвало б, але він уник загрози катастрофічної повені.

1990 р. почали виявлятися практичні наслідки торішнього краху. Спершу РЕВ, а потім і Варшавський блок припинили функціонувати. Одна за одною розсипалися керівні комуністичні партії. Кожен новий уряд оголошував про свою прихильність до демократичної політики і вільної ринкової економіки. З різним ступенем поспіху укладено договори про поетапний вивід радянських військ і визначено графіки цього виводу. В Німеччині прискорився рух за об'єднання. Державні органи НДР просто випаровувались. Західнонімецькі партії почали кампанію на Сході, загальнонімецькі вибори виграв канцлер Коль. У жовтні Федеративна Республіка Німеччини офіційно прийняла до свого складу громадян, територію і майно Східної Німеччини. Під західним вітром полум'я свободи поширилось далі. Спалахнули Болгарія та Албанія, так само як і складові республіки Югославії та Радянського Союзу. Словенія, Хорватія, Естонія, Латвія, Литва і Чечня — всі проголосили свою незалежність, тоді ще не визнану. Боснія, Македонія, Вірменія, Грузія, Молдавія та Україна намірялися ступити в їхній слід.

Розпад Югославської Федерації мав особливо тяжкі наслідки. І в Сербії, і в Хорватії демократичні вибори вивели на передній план войовничих націоналістів. У Белграді Союзне віче потрапило під вплив сербського керівництва, яке марило планами побудови "Великої Сербії". Коли в серпні 1990 р. серби навколо Кніна в Хорватії повстали проти Загреба, одразу утворилась арена для відкритої війни, що почалася наступної весни. Після жалюгідної поразки в Словенії югославська армія на чолі з сербами напала на Хорватію. Паніка й насильство у відносинах окремих етнічних громад швидко поширились на кілька регіонів держави в стані розпаду, де етнічні меншини були не менш звичайним явищем, ніж компактні більшості. Тіто зітхнув перед самою смертю: "Я тут єдиний югослав"[36]. Ці слова не відповідали дійсності, та коли над країною вже ширяв демон етнічного насильства, утвердити наднаціональну югославську політику майже не було змоги. [ІЛЛІРІЯ], [КРАВАТКА], [МАКЕДОНІЯ], [САРАЄВО].

Темп уповільнився тільки в Польщі. Країна, яка першою почала ослаблювати комуністичне ярмо, останньою скинула його. Уряд Мазовецького надавав пріоритет економіці. В грудні 1990 р. Валенса пробив собі шлях до президентства, дарма що втратив четвертину голосів на користь підставної особи з надр колишньої служби безпеки. Ще десять місяців пішло на визволення від сейму, яким заправляли комуністи. З огляду на давні стереотипи, польська революція мала не дуже польський характер.

Об'єднання Німеччини відбулось одним духом, уже не кажучи про те, що бездумно. Ніхто не сумнівався в доречності возз'єднання. "Дві половинки, — сказав Вілі Брандт, — відтепер уже об'єднаються". Та коли колишня НДР приєдналася до Федеративної Республіки Німеччини, вона автоматично приєдналася й до Європейського Співтовариства, ніхто ні про що й не запитував; до того ж усупереч пораді Бундесбанку, східнонімецьку марку міняли на дойчмарки ФРН у співвідношенні один до одного. Майже ніхто не думав про політичну та фінансову ціну об'єднання для Німеччини та її сусідів. Уряд у Боні вважав, що східні німці, будучи німцями, вітатимуть запровадження інституцій Федеративної Республіки, а західні німці, будучи німцями, радо платитимуть за те. Замаячіла, правда, перспектива, що об'єднана Німеччина може не так перейматись Європою, як переймалася роз'єднана. Оскільки настрої суспільства ставали дедалі егоїстичніші й породжували тривогу, федеральний уряд вважав за потрібне підтвердити свою прихильність до європейської інтеграції. "У символічному акті глибокого значення до тієї самої статті 23 Основного закону, за якою досягнено об'єднання Німеччини, внесено поправку... тож Федеративна Республіка, замість бути відкритою щодо "інших частин Німеччини", тепер прихильна до "утвердження єдиної Європи"[37].

Декомунізація виявилася тяжкою проблемою для всіх посткомуністичних країн. Не можна було остаточно відмовитись від наявних на той час законів. Не можна було спекатися *en masse* комуністичної *номенклатури*, що тепер заявляла про довічну відданість демократії. Не так легко було викрити всіх колишніх агентів таємної поліції. Німеччина була приголомшена після оприлюднення даних про сотні тисяч інформаторів "Штазі", Польща знову почала розслідувати комуністичні вбивства, в Румунії новий режим чинив справжній опір декомунізації. Лише Чехословаччина ухвалила *lustrační zakon*, закон про люстрацію, що мав не допустити до посад корумпованих або злочинних урядовців.

Економіки радянського типу залишили по собі тяжку спадщину. Незважаючи на перші успіхи, як-от валютну реформу і приборкання гіперінфляції за планом Бальцеровича в Польщі (1990–1991), невдовзі з'явилось прикре усвідомлення, що за одну добу зцілитись неможливо. Всіх колишніх членів блоку попереду чекали десятиріччя болісної реорганізації на шляху до сильної ринкової економіки[38]. Тим часом проблеми цих країн можна було використати, щоб не допустити їх до Європейського Співтовариства.

В інших країнах зберігалися соціальні погляди, виплекані комунізмом, і зародки громадянського суспільства не могли так швидко заповнити порожнечу. Рівень політичної апатії був високий, усюди точилися дріб'язкові конфлікти, залишкова прихильність до комунізму як до буфера супроти безробіття й несподіванок була більша, ніж сподівалися. Десятиріччя "під водою" привчили маси не вірити жодним обіцянкам і сподіватися гіршого. Цинічна ідея, що хтось втрачає, якщо хтось інший здобуває, була майже незнищенною. Ніхто навіть не підозрював справжніх вимірів заподіяного комунізмом спустошення.

Те, що комунізм загинув без боротьби, не полегшило мук, породжених його смертю: катарсису не сталося. Один з учасників нарікав на "неможливість бо-

гоявлення за мирної доби". Інший зауважив: "Я щасливий, що мені довелось побачити кінець цього страхіття, але хочу померти раніше, ніж почнеться наступне"[39].

Другий етап лавини — в Радянському Союзі — почав сповзати 1991 р. Економічні реформи не дали відчутного прогресу, умови життя погіршувались. Протягом зими Горбачов зблизився з апаратом Комуністичної партії. Кілька його колег подали у відставку на знак протесту проти можливого відродження комуністичної диктатури. А найстрашніше те, що національні республіки намірялись наслідувати приклад Прибалтійських держав, де національні і радянські органи влади врядували паралельно. Навіть у самій Москві міська рада вибрала мера-демократа, тим часом як уряд РРФСР вибрав президента-демократа — Бориса Єльцина. Єльцин почав дистанціювати Росію від горбачовського радянського Кремля. Вірменія і Азербайджан воювали за Нагірний Карабах. У Грузії, де Горбачов трохи раніше санкціонував застосування брутальної сили, бунт проти Москви сягнув апогею. У Вільнюсі, де радянські війська теж убили кількох цивільних, литовський парламент у відчаї нарікав на брак зовнішньої підтримки. Кремль намірявся замінити СРСР набагато вільнішим Союзом Суверенних Республік. Новий Союзний договір мав бути підписаний 20 серпня.

Невдалий московський переворот 19–22 серпня 1991 р. мав перешкодити підписанню Союзного договору, а отже, й зберегти залишки влади КПРС, проте тільки прискорив лихо, якому намагався запобігти. Змовники аж ніяк не були прихильниками "твердої лінії": вони обстоювали обмежену форму *перебудови* і мали слушні підстави гадати, що й Горбачов прагне того самого. І справді, вони щиро вірили, що Горбачов підтримає їх. Через те вони й не вдавались до жодних заходів, доконечних з погляду досвідчених путчистів. Фактично, те, що сталося, важко навіть назвати переворотом: то була остання судома хвоста вмирущого динозавра. В неділю 19 серпня семеро знервованих апаратників показались рядочком по радянському телебаченню і оголосили про утворення свого надзвичайного комітету. Їм скорилися партійні органи і засоби масової інформації. Вони так почали свою акцію, щоб вона збіглася з останнім днем перебування Горбачова на відпочинку в Криму. Коли він відмовився розмовляти з їхнім емісаром, змовники не знали, що пропонувати далі. Єльцин, що уник арешту, видерся на танк перед російським парламентом і кинув їм виклик. Ніхто й не ворухнувся розігнати його прихильників: танки на вулицях не мали боєприпасу й не мали наказів. Через три дні змовники просто позалізали в лімузини й подалися геть. Ця спроба перевороту довела поза всяким сумнівом, що система мала прогнилий мозок. Радянські комуністи ще контролювали найбільший у світі апарат безпеки, проте були неспроможні примусити його виконати найпростішу операцію.

Певний час Горбачов не розумів, що сталося. Він прилетів з Криму, ще балакаючи про майбутнє партії і *перебудови*. Його брутально повернув до реальності Єльцин, примусивши зачитати прізвища змовників у російському парла-

менті. Всі вони були людьми Горбачова. Кредит довіри до Горбачова був вичерпаний. Він подав у відставку з посади Генерального секретаря якраз перед тим, як ленінська партія саморозпустилася. 5 вересня 1991 р. з'їзд радянських депутатів ухвалив свій останній закон, відступаючи свої повноваження суверенним республікам колишнього Союзу. 24 жовтня 1991 р. Горбачов видав останній указ, поділивши радянське КДБ на його складові частини. Горбачова кинули напризволяще як номінального президента примарної держави.

Ніщо так добре не ілюструє реалій радянського колапсу, як доля Сергія Крикальова, радянського космонавта, запущеного в космос у травні 1991 р. Він кружляв над землею ще й наприкінці року, бо не було команди про його повернення. Він залишив Радянський Союз іще як наддержаву, а мав повертатись у світ, де Радянського Союзу вже не було. Керівники польоту в Байконурському космічному центрі опинились на території незалежної Республіки Казахстан.

Грудень 1991 р. був місяцем важливих постанов на обох краях Європи. Місяць почався з першогрудневого референдуму в Україні, коли 91% населення, зокрема й переважна більшість російської меншини, проголосували за незалежність. Республіка Україна друга в Європі за територією, п'ята за кількістю населення.

9–10 грудня в Маастрихті зустрілися дванадцять лідерів Європейського Співтовариства, щоб обговорити план повного Європейського Союзу. Викинувши страшне "слово на "ф"*, британський прем'єр-міністр вставив пункт про право відмови від валютного союзу, не підписав соціального розділу, переконав своїх партнерів підтвердити роль НАТО і заявив про славетну перемогу. Були висловлені побоювання про "мінливу геометрію" Європи і "дві швидкості" наближення до єдності. Проте переважну більшість пунктів договору схвалили всі. Лідери парафували угоди, які передбачали, що громадянство Союзу надається всім громадянам країн-учасниць (розділ II, 8–8e), що члени дотримуватимуться спільної економічної політики (II, 102–109m), що 1999 р. у межах об'єднаної банківської системи виникне Європейський валютний союз і зафункціонує Європейський центральний банк (II, 105–108a), що Європейський парламент повинен мати право на співухвалення постанов разом з Радою міністрів (II, 137–138a, 158, 189–190), що треба заснувати дорадчий Комітет регіонів (II, 198a–c), дотримуватися спільної зовнішньої політики та політики в царині безпеки (VI) і що, згідно з принципом підпорядкованості, більша частина діяльності Співтовариства має бути полишена "країнам-учасницям" (II, 3b). Ухвалено докладні розділи про освіту, культуру, охорону здоров'я, енергетику, судочинство, імміграцію і боротьбу зі злочинністю. Окрім самого договору, ухвалено визнати три Прибалтійські держави, але не Хорватію чи Словенію. Все це було зроблене з підозрілою легкістю, залишалось тільки ратифікувати. А невдовзі пророки вже провіщали договорові смерть [40].

* Для британського вуха слово *"федералізм"* мало американське забарвлення, а не німецьке, чи то континентальне, тож британці вважали його за кодову назву централізованих Сполучених Штатів Європи.

Цього самого уїкенду президент Горбачов удався до останньої марної спроби скликати керівників радянських республік до Москви. А тим часом потай від нього лідери Росії, Білорусі та України вже вели переговори в лісовій мисливській хатині неподалік від польського кордону. 8 грудня о 2-й годині 17 хвилин дня вони підписали декларацію, стверджуючи, що "СРСР припинив існувати". Наступного дня вони оголосили про створення Співдружності Незалежних Держав. СНД правила за зручне прикриття, скориставшись яким, можна було зберігати під одною командою ядро стратегічного арсеналу, майже вся решта радянських інституцій спокійно відійшла в небуття. До Нового року мирний розпад останньої в Європі імперії закінчився.

Дещо було зроблене й для того, аби збудувати мости над прірвою між Сходом і Заходом. НАТО утворило Об'єднану раду Північноатлантичного співробітництва, запросивши до неї колишні держави Варшавського блоку. Європейське Співтовариство підписало договори про асоційовані зв'язки з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною. В Лондоні відкрито спільний Європейський банк реконструкції й розвитку. До колишнього Радянського Союзу послано харчову та фінансову допомогу, до колишньої Югославії — миротворчі місії. Проте ці всі заходи були надміру обмежені. Європейське Співтовариство й далі блокувало імпорт сільськогосподарських продуктів зі Сходу, перешкоджало торгівлі. Окрім німецьких інвестицій у Східну Німеччину, західні інвестиції в колишній Схід були мізерні. Не було ніякої скоординованої зовнішньої політики, не вжито ефективних заходів, аби запобігти війнам, що от-от мали спалахнути в Хорватії та Боснії, не з'явилось жодного динамічного лідера. Прірва між "білою Європою" і "чорною Європою" не зникала.

Події після 1989 р. розвивалися так швидко, що тільки нечисленні спостерігачі мали дозвілля поміркувати про взаємозалежність Західної і Східної Європи. Звички, сформовані протягом життя, спонукали людей думати, що Схід — це Схід, а Захід — це Захід. Західні державні діячі переймалися працею у своїх садочках: вони не зразу усвідомили, що вибух, який зруйнував сусідську хату, розтрощив паркан і скинув гребінь і з їхньої домівки. "Вони затишно зіперлись на стіну, — писав один історик, — не знаючи, що та стіна з динаміту"[40].

За 40 років "залізна завіса" створила певну структуру політичного та економічного життя як на Заході, так і на Сході. Вона визначила майданчик для плану Маршала, НАТО, ЄЕС, Німецької Федеративної Республіки та економічного успіху Західної Європи. Вона була дуже вигідна не тільки для комуністів, а й для західних банкірів, планувальників та промисловців, чиї зусилля можна було спрямовувати до легшої частини Європи. Вона була надзвичайно вигідна для протекціоністських елементів усередині ЄЕС, а звідси — і для викривлень Єдиної сільськогосподарської політики. Одне слово, "залізна завіса" була одним із чинників, які загрожували обернути Західну Європу на клуб короткозорих і самовдоволених багатіїв, байдужих до добробуту решти людей. Саме вона породила погляди, які відбивали доктрину Брежнєва: "завоювання капіталіз-

му" годилось захищати за всяку ціну, і західні державні діячі мріяли про увічнення своєї ізоляції. Тож у далекій перспективі європейці мали зіткнутись із вибором: або перебудовувати своє містечко в унісон, або вигадати "залізну завісу" в якійсь новій подобі.

А насправді події на Заході і на Сході Європи були тісно пов'язані. Успіх Європейського Співтовариства, якщо дивитися зі Сходу, становив могутній чинник краху радянського блоку. Успіх або невдача посткомуністичних демократій визначать долю Європейського Союзу. Відступ Москви зі Східної Європи і з важливих регіонів, як-от з багатого на нафту Баку, створить нові арени, де нова Росія може відчути спонуку опиратись розширенню західних фірм та інституцій.

Для декого спільний знаменник, здається, полягає в загальній прихильності до ліберальної демократії і вільноринкової економіки. Перемога Заходу видалась начебто такою цілковитою, що один академік миттю набув слави, запитавши, чи світ уже досягнув "кінця історії"[42]. Годі було б знайти щось дальше від правди: Європа вступила в період інтенсивних історичних змін, кінця якому не видно.

На думку одного колишнього державного діяча, революція 1989–1991 рр. породила три Європи. "Перша Європа" складалася з міцних демократій Західної Європи. "Друга Європа" складалася з "вишеградського трикутника" — Польщі, Угорщини й Чехословаччини. Ці три посткомуністичні країни мали підстави сподіватися, що зможуть приєднатись до Європейського Співтовариства, зіткнувшись не з більшими перешкодами, ніж ті, які в попередньому десятилітті довелось подолати постфашистським державам — Іспанії, Португалії і Греції. "Третя Європа" об'єднувала решту країн колишнього радянського блоку, європейські сподівання яких мали почекати до XXI ст.[43]

Одначе самі тільки голі декларації доброї волі не дадуть жодних результатів. Пріоритет, якого надали економічним міркуванням, перешкоджав побачити ширші перспективи. Будь-яке тверде наполягання на економічній конвергенції неминуче затримає розширення Співтовариства, можливо, на невизначений час. З іншого боку, будь-яке значне розширення неминуче пов'язане з величезними коштами і посилить потребу в інституційній реформі. Якщо навіть німці нарікають на вартість інтеграції двадцяти мільйонів земляків німців, інші держави—учасниці Союзу навряд чи вітатимуть жертви, необхідні для інтеграції ще більшої кількості нових учасників. Якщо уряди зіткнулися з труднощами при ратифікації Маастрихтського договору, їх спіткають іще тяжчі проблеми при його запровадженні.

Отже, тимчасом як триватиме процес розширення та інтеграції, неминуче посилюватиметься опір. Під час потенційно можливої конфронтації між Співтовариством та його суверенними членами статус Європейського суду може стати вирішальним питанням. "Європою шістнадцятки" або "Європою двадцятки" не можна буде керувати з допомогою структур, яких вистачало для "шістки" або "дванадцятки". Європейський Союз зі скреготом зупиниться, якщо не реформує своїх керівних інституцій згідно з духом розширення та поглиблення інтеграції.

За словами одного спостерігача-песиміста, Європа переконається в потребі дальшої інтеґрації, тільки зіткнувшись із великою катастрофою, — скажімо, виявами геноциду, масовою міґрацією або війною[44]. Дотримуючись тих самих міркувань, валютного союзу можна досягти лиш унаслідок краху теперішнього валютного режиму, а політичного союзу — внаслідок очевидного провалу політичних курсів. "Перша Європа" може погодитись прийняти "другу Європу" тільки тоді, коли "третя Європа" "набуде спортивної форми".

У грудні 1991 р. ні інтеґрація на Заході, ні дезінтеґрація на Сході ще не завершились, проте дуже мало європейців могли пригадати час, коли впало так багато бар'єрів. Кордони були відкриті, а разом з ними ширше відкривався й розум. Адже були вже такі молоді дорослі, що не пам'ятали ні Франко, ні Тіто. Треба було мати близько 30 років, щоб пам'ятати де Ґоля і "Празьку весну", десь 50 років, щоб пам'ятати Угорське повстання і Римський договір, і 60 років, щоб пам'ятати кінець другої світової війни. Жоден з тих, кому ще далеко до пенсійного віку, не може мати чітких спогадів про довоєнну Європу. Ніхто, кому нема 90 років, не може мати виразних спогадів про першу світову війну. Сторічні — мабуть, єдині живі люди, які пам'ятають ті золоті дні на переламі сторіч, коли ще не почалася велика європейська криза.

Граф Едвард Рачинський (1891–1993) належав до цього останнього нечисленного гурту. Він народився в Закопане, на кордоні Австрії та Угорщини, в польській родині, що мала великі маєтки в Пруссії. Родинний палац у Берліні був зруйнований, коли пробивалися до райхстаґу. Граф навчався в австрійському Кракові, в Ляйпциґу, а потім у Лондонській школі економіки. Він був польським послом при Лізі націй, а з 1933 по 1945 р. — при дворі св. Якова. Згодом він став президентом польського уряду на засланні. Він ніколи не мав змоги навідати рідний край. Проте 19 грудня 1991 р. графа вшанували на його соту річницю в посольстві, яке він мусив покинути сорок шість років тому внаслідок союзу Британії зі Сталіним. Нещодавно одружений граф був одним з тих небагатьох невтомних європейців, які бачили європейську кризу з початку до кінця — якщо вона справді скінчилася.

14 лютого 1992 р., Самертаун. На початку книжки не було, а тепер уже останні слова лягають на останні сторінки. Розвидняється, тьмяне світло падає на стіл біля вікна кабінету на горішньому поверсі. Нічний морозець залишив вогкі плями на покрівлі, що виблискує за вікном. Темним небом до блідо-жовтої, дедалі яскравішої смужки біжать хмаринки. Безлисті яблуні старого Торнкліфського саду пнуться крізь пітьму до поблизького ряду червоних цегляних вікторіанських будинків. Самотній ворон, наче вартовий, сидить на верхівці найвищої берези і немов увінчує тисячу світанків, упродовж яких написано "Леґенду про Європу". Вряди-годи смердючий дим Оксфордського заводу ав-

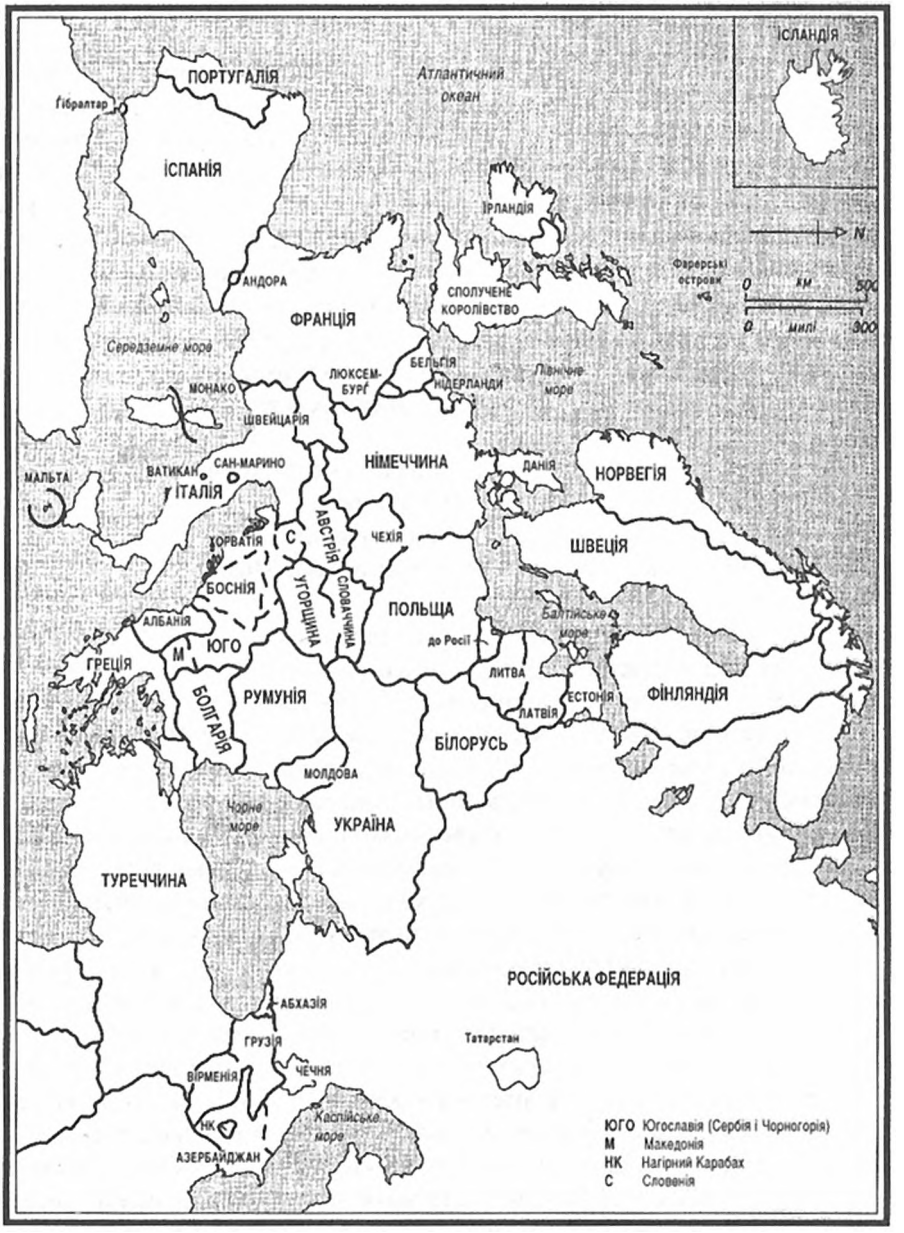

Карта 29

Європа 1992 р.

томобільних запчастин відносить кудись в інший бік. Родина в домі досипає останні хвилини перед початком навчального дня.

А родинні зв'язки цього дому охоплюють половину Європи. Одна частина родини міцно пов'язана з цим островом у морі, з Ланкаширом, а за сивої давнини — з Велсом. Друга частина пустила своє коріння в східних землях старої Польщі, які більшу частину останнього сторіччя перебували в складі або австрійської Галичини, або Радянського Союзу. Після навчання в Оксфордському і Краківському університетах теперішні господар і господиня дому зустрілися на бульварі Жергові в Клермон-Ферані — в місті Блеза Паскаля, що, напевне, дуже здивувався б такій безкінечно малій імовірності зустрічі. Такі щасливі випадки неминуче позначаються на людському розумінні історії. Адже час і місце — найголовніші компоненти при написанні історичних творів. А історики становлять доконечну частину своїх написаних історій.

Сьогодні свято святих Кирила та Мефодія, двох покровителів Європи. Молитви в єзуїтській церкві Св. Алоїсія "вшановують зародження слов'янських народів... Нехай їхнє світло сяє і нам". Молитву читають "в ім'я народів Східної Європи". Священик химерно пояснює, що Кирило й Мефодій — апостоли поляків, чехів та угорців (див. розділ V).

Почався навчальний день. Цього тижня у школі Сквірел директриса говоритиме на зборах про нужденних дітей Албанії.

Вранішні газети нічого не сповіщають про святих Кирила і Мефодія. В передовій статті газети *"Independent"* ідеться про "війська ООН у Хорватії". Додаток *"Europe"* до газети *"Guardian"* докладно розповідає про мурманські крамниці. Вчорашня *"El Pans"* з Мадрида присвячує передову статтю формуванню спільних франко-іспанських бригад для боротьби з баскійською організацією ЕТА; ця газета щойно рекрутувала "Mikailo Gorbachov" як місячного коментатора. В *"Le Monde"* домінують три сторінки північноафриканських новин. *"De Telegraaf"* з Гааги переймається передусім низьколітними винищувачами НАТО F-16. Перша сторінка *"Süddeutsche Zeitung"* з Мюнхена розповідає про Федеральне міністерство фінансів. *"Gazeta wyborcza"*, два дні тому доставлена поштою з Варшави, пише про Конституційний суд, що відкинув закон про пенсії, ухвалений парламентом, де заправляють комуністи. *"Oxford Times"* присвячує передову статтю своїй колонці листів і починає її з повідомлення єпископа Оксфордського англіканської церкви про висвячення жінок на священиків[45].

Єдину велику статтю, що становить історичний інтерес, уміщено на першій сторінці газети *"Corriere della Sera"* під заголовком *"Massacrateli" ordine di Lenin"*, "Масові вбивства за наказом Леніна". Москва стає місцем, де щораз більше можна довідатись про сучасну європейську історію. Московський кореспондент, цитуючи *"Комсомольскую правду"*, називає доти засекречені документи з архіву Інституту марксизму-ленінізму. Вони свідчать, що більшовицький вождь особисто віддавав накази про революційні звірства. Скажімо, 11 серпня 1918 р. Ленін писав товаришам у Пензу:

"На бунт п'яти куркульських повітів треба відповісти нещадними репресіями... Треба, щоб ця кара стала наукою для всіх. 1) Повішайте не менше ніж сто куркулів — багатіїв, кровопивць... 2) Опублікуйте їхні прізвища. 3) Заберіть увесь їхній хліб. 4) Візьміть заручників відповідно до вчорашньої телеграми. Зробіть усе, щоб люди побачили, тремтіли і стогнали на багато верст довкола... PS. Шукайте несхитних людей. Ленін"[46].

Ці соковиті фрази взято не з листування Гітлера, коментує *"Corriere"*. Отже, правда, більшовицьке дикунство почалося не за Сталіна.

В англійських новинах цього тижня переважали ниці передвиборчі сутички, здебільшого через гроші. А закордонних новин чималий вибір: звитяги французького президента, майбутнє колишнього радянського ядерного арсеналу, суд над чемпіоном світу з боксу, постанова ірландського Конституційного суду про заборону робити аборт чотирнадцятирічній жертві згвалтування. Президент Комісії європейських співтовариств висловив пропозицію збільшити бюджет — "щоб дорівнятись до маастрихтської доби". Британські бульварні газети зустріли цю останню заяву глумом. Під заголовком "Ні, Жаку, тут не все гаразд" редакційна стаття *"Daily Mail"* коментує: "Така єврощедрість дуже легко знайде собі шлях до кишень сумнівних підрядників або під матраци колоритних, але ледачих людців, що вилежуються на середземноморському сонечку"[47]. *"Le Monde"* аналізує цей феномен: "La Grande-Bretagne se mobilise contre les "eurocrates" — "Велика Британія мобілізується проти "єврократів"[48].

А передусім у Альбервілі й Куршевелі в Савої тепер відбуваються XVI зимові Олімпійські ігри. Першорядне змагання — чоловічий комбінований швидкісний спуск на лижвах і слалом — виграв італієць Жозеф Полґ.

"European", що претендує на титул єдиної загальноєвропейської газети, нещодавно позбувся як свого шахраюватого видавця, так і свого героя в Кремлі. Провідна стаття цього тижня — "Італія зіткнулася з гнівом Європи" — розповідає про слабенькі успіхи Рима у виконанні директив ЄС. Відділ бізнесу нещадно критикує "американських ізоляціоністів", що протестують проти наміру МВФ стабілізувати російський рубль десятьма мільярдами доларів[49].

Пізнього ранку, як і обіцяли, пішов дощ. Метеорологічні карти газет ілюструють діапазон цікавості їхніх читачів. *"The Times"* публікує три метеорологічні карти: дві великі для Британських островів (без Західної Ірландії) — одна до обіду, друга після обіду — і ще одну з центром посеред Атлантичного океану. *"Le Monde"* має дві метеорологічні карти — для Європи і для Франції. *"Corriere"* має одну карту для Європи від Атлантики до Криму, а другу — для Італії. *"Süddeutsche Zeitung"* містить три великі карти, кожна для всієї Європи, і подає докладну інформацію з низки метеорологічних станцій, обмежених Рейк'явиком, Лулео (Фінляндія), Лісабоном та Афінами. *"Gazeta wyborcza"* не має метеорологічної карти, зате вказує, яка була температура попереднього дня в окремих європейських столицях — Римі та Лісабоні (13°C), Лондоні (10°C), Афінах (9°C), Вільнюсі, Ризі, Таллінні й Мінську (+1°C), Києві й Празі (+1°C) та Бухаресті (+3°C). Варшав'яни не знають, яка температура в Москві.

"European" приголомшує найбільшою з усіх метеорологічних карт, до того ж кольоровою. Газета позначає всі нові республіки, зокрема і Словенію, Хорватію, Білорусь і Молдавію, але не Росію, яку вона хибно ототожнила з СНД. Супровідний список "Європейських дорожніх робіт" не згадує нічого далі на схід перехрестя доріг А9—Бад-Дюренберґ поблизу Ляйпцига. Таки правда: в Східній Європі шляхів не лагодять.

Такою є суміш щоденної інформації, яку тлумачитимуть майбутні історики.

Сьогодні день св. Валентина. За переказами, це день, коли птахи починають паруватись, отож він став і днем, коли закохані люди подають одне одному певні сигнали. *"The Times"* сторінка за сторінкою публікує засекречені й часто граматично неправильні послання:

"АҐАТА АРДВАРК: усс моє кохання Гекторове Дерево... АРТЕМІДА: Не тільки до саду Гесперид увіходить твоє кохання, Елджі... КРИСТІН: Un vrais couscous royale. Je t'aim infiniment, King... [Справжні королівські ласощі. Мій владарю, я кохаю тебе безмежно...] МЕНТЕН: Синє море серед базальтових скель... МІСЯЦЬ кохає Бейбі Дамплінґ і Смелі... ПУПС: Ich bin deiner, bist du meine? Wirst du sein mein Valentine? [Я твій, а ти моя? Ти станеш моєю Валентиною?][50]

Кілька газет подають суперечливі пояснення про походження дня св. Валентина. Одна версія стверджує, що середньовіччя перейняло римське свято Луперкалій; Луперкаль, або "вовче лігво", — печера, в якій вовчиця вигодовувала Ромула й Рема і в якій римляни згодом вимащувались кров'ю цапів, сподіваючись плідності. Жодного з двох римських мучеників, що мали ймення Валентин, не можна звинуватити в таких поганських утіхах.

Сьогодні ще й трьохсотріччя різанини при Ґленко. Виявилось, що тоді вбито всього 38 чоловік. "У контексті історії кланів, — сказав лорд Макдоналд з острова Скай, — кількість людей, що брали участь у битві, була мінімальна". Отже, й тепер ще є досить Макдоналдів, щоб ходити з люльками до Долини Плачу. Хай там як, *"The Times"* повідомляє, що Кемпбели діяли як "агенти Вестмінстерського уряду". Нині ця тема актуальна. На тому тижні газета *"Die Zeit"* присвятила велику, докладну статтю походженню шотландської окремої ідентичності; її супроводило фото великого настінного напису з Ґлазґо: "Brits out now!" — "Геть британців!"[51]

Писати під музику — річ звичайна. Третя радіопрограма Бі-бі-сі допомагає литися чорнилу. О 7 годині 35 хвилин постали перші абзаци під Бахів концерт для гобоя, BWV [Bach Werke-Verzeichnis (Покажчик творів Баха)], 1055. Вранішні газети супроводить концерт № 3 для фортепіано Рахманінова. Дневі св. Валентина дуже доречно передувала симфонічна фантазія Чайковського *"Франческа да Ріміні"*. О другій годині пополудні духового оркестру з Катовіце не було, зате Восьма симфонія Бетховена наснажує решту дня. Сьогодні хороший баланс між Заходом і Сходом. Вкрай рідко Бі-бі-сі-3 виконує навіть Яначека.

Яка іронія криється в тому, що історики, досліджуючи минуле, неодмінно мусять провіщати майбутнє. Цьому сприяє стеження за ходом подій, але вкрай незначною мірою.

На заході, за океаном, США, безперечно, досягли вершини своєї могутності. Здається, їх скоро чекають прикрощі, пов'язані з бюджетним дефіцитом, союзниками та з "розмаїттям" їхніх громадян. Надто тяжкою видається проблема відносин з Японією, економічні успіхи якої вразили американські гордощі. США відсуваються від Європи, їх уже не поєднують ланцюги останньої стадії "холодної війни". Щоправда, цього тижня в Лондоні віце-президент Квейл заперечував цей відхід, але надто вже наполегливо.

На півночі, в Шотландії, знову почав наростати рух за незалежність. Цього тижня абсолютна більшість шотландців висловила прагнення змінити статус країни. Шотландці спроможні зруйнувати Сполучене Королівство — отже, так низько опустити Англію, як її ніколи б не опустили в Брюселі. Шотландці ще можуть зробити з нас європейців.

На півдні, в серці теперішнього Європейського Співтовариства, і французи, і німці відчувають напругу. Франція знемагає під тягарем мусульман-іммігрантів з Північної Африки, націоналістичного наступу Ле Пена і президента-соціаліста, що втратив популярність. Німеччина аж заточується, витрачаючи незмірні кошти на возз'єднання. В такій скруті обидва уряди вимагають тіснішого Європейського Союзу задля затишку і підтримки. Цього тижня телевізійна програма "Німці" показала німецького канцлера, що цитував Томаса Мана; письменник прагнув "не німецької Європи, а європейської Німеччини". Німці можуть утратити свій ентузіазм, якщо впаде курс німецької марки.

На Сході карта Європи ще міняється: здається, щомісяця виникає якась нова держава. Нині точиться чимало балачок про небезпеки націоналізму. Звідки вони візьмуться? Ці балачки були б куди переконливіші, якби йшлося про великі й небезпечні націоналізми, а не такі мізерні. Проте ті небезпеки таки існують. Три Прибалтійські держави плавають в океані неспокою. Польща, Угорщина та Чехословаччина прагнуть повного членства в ЄС наприкінці десятиріччя. Чехам і словакам, можливо, судилось розлучитися. Румунії, Болгарії та Албанії нема куди йти. Югославська Федерація невдовзі має розпастися. Словенія і Хорватія, як і Білорусь, Україна та Молдавія, стануть життєздатними державами, якщо їм дадуть мирно розвиватись. Зате Співдружність Незалежних Держав навряд чи виживе, а Російська Республіка в своїй теперішній формі видається не здоровшою за СНД. Росія — це ще й досі величезна штучна амальгама, за розміром удвічі більша від США, з дуже нерівномірною економічною інфраструктурою і без жодного політичного цементу. Її лідери навряд чи втримають її вкупі самою демократією та молитвами. Їм, може, пощастить, якщо Москва дозволить дрейфувати регіонові Далекого Сходу в напрямі автономії та японських інвестицій, а Сибір матиме змогу розвивати власні ресурси з іноземною допомогою. Європейська Росія, як завжди, має забагато людей і забагато солдатів і не може прогодувати їх. Росіяни засвідчили свій винятковий сто-

їцизм і терпіння протягом двох років радянського колапсу, але може виявитись, що їхній терпець не безмежний. Якщо демократична Росія не процвітатиме, вона почне фрагментуватись далі. В такому разі з подвійною лютістю знову намагатиметься утвердитись автократична Росія.

Розпад Радянської імперії — безперечно, "найвидатніша і, можливо, найстрашніша подія" найновішої історії. Швидкість її розпаду перевершила всі великі обвали європейської історії — відокремлення іспанських домініонів, поділи Польщі, відступ Османської імперії, дезінтеграцію Австро-Угорщини. Але це навряд чи подія, яка спонукає історика посидіти на руїнах Кремля, як сидів Гібон у Колізеї, або написати реквієм. Адже Радянський Союз — це не цивілізація, що колись досягнула величі. Він завжди був навдивовижу мерзенною і брехливою державою, навіть у короткі миті свого тріумфу. Він заподіяв смерть і нещастя більшій кількості людей, ніж будь-яка інша держава світу. Радянський Союз не забезпечив задовільного життя ні панівному російському народові, ні навіть своїй урядовій верхівці. Він був згубний за своєю суттю — не останньою чергою для самої російської культури. Як визнає тепер чимало розумних росіян, та держава — справжнє божевілля, яке передусім ніколи не треба було створювати. Суверенні народи колишнього Радянського Союзу підбирають його частини там, де їх полишено в 1918–1922 рр., коли початковий вогник незалежності затоптала ленінська Червона армія. Майже кожен погодиться: "Росія — так, але яка Росія?"

Найочевидніша прикмета краху радянської системи полягає в тому, що він стався внаслідок природних причин. На Радянський Союз не нападали, як на античний Рим, варвари, його не ділили, як польську Річ Посполиту, зажерливі сусіди, він не впав, як Австро-Угорщина, під незмірним тягарем великої війни. Його не перемогли, як нацистський райх, у боротьбі не на життя, а на смерть. Він розпався, бо мав розпастися, гротескні органи його внутрішньої структури не спромагалися забезпечити все необхідне для життя. За ядерної доби він не міг, як його царська попередниця, розв'язувати свої внутрішні проблеми коштом експансії. Не міг і висмоктувати ще більші прибутки з уярмлених народів. Йому було нестерпне партнерство з Китаєм, що колись провіщало глобальне майбутнє для комунізму; він не міг дихати киснем реформ, — через те його вибух був спрямований усередину. Радянський Союз загинув унаслідок політичного еквівалента інфаркту — обширнішого, ніж в усіх попередніх історичних прецедентах.

Наслідки такого величезного ураження неминуче зачеплять усю Європу. Ще невідомо, чи зможуть народи колишньої Радянської імперії і далі залагоджувати свої справи з мінімумом крові та ненависті. Те, що розпад стався так мирно, — свідчення, що він уже був визрів, проте національні оборонці, які тепер схопилися за зброю на Кавказі і в Югославії, мають багато потенційних наслідувачів. Тож не диво, що країни Західної Європи зреагували на розпад Радянського Союзу з надмірною обережністю. Уряди дуже повільно допомагали молодим республікам. Дехто — в ім'я недоречної стабільності — був би радий

зберегти і Радянський Союз, і Югославську Федерацію. Західні держави тепер розгублені, вдаючись до недолугих і суперечливих половинчастих заходів з ініціативи різних аґентств.

Парадоксально, але загроза анархії на Сході може правити за стимул тіснішого об'єднання на Заході. Торік десятки тисяч албанських утікачів перепливали Адріатичне море, пробиваючи собі шлях до Італії. Орди російських, українських та румунських волоцюг і торгівців ринули до Польщі, а ще недавно самі поляки так само пхались до Німеччини й Австрії. Дивовижна спроможність Німеччини абсорбувати прибульців зазнає тепер величезних перенапружень — під тиском не тільки мільйонів безробітних східних німців, а й тисяч легальних шукачів притулку, чия присутність аж ніяк не популярна. Якщо сцени заворушень повторяться в більшому масштабі, і то в Центральній Європі, західні столиці набагато гостріше відчують нагальність своїх доконечних потреб. Поки що консолідація Європейського Співтовариства відбувається в якнайповільнішому темпі. Сильний порив холодного вітру зі Сходу може той темп прискорити.

Дуже багато залежить від розвитку подій в Америці. Поки США могутні й більш-менш заможні, статус Західної Європи навряд чи швидко зміниться. НАТО зберігатиметься, а Європейське Співтовариство йтиме вперед неквапним кроком. Та якщо США спіткає криза, країни Європи можуть згуртуватися задля взаємозахисту. Атлантичний шторм із Заходу може мати ті самі наслідки, що й зимний вітер зі Сходу.

Європа, як і сама природа, не терпить вакууму. Рано чи пізно Європейське Співтовариство на Заході і держави-наступниці на Сході повинні по-новому визначити свої ідентичності, свої межі і свої симпатії. Як-небудь, принаймні на певний час, напевне, пощастить виробити нову рівновагу, можливо, в рамках багатосторонньої структури. Регіональні групи, як-от Балтійська рада, *"шестикутник"* і щось на кшталт клубу чи клубів колишніх радянських республік теж можуть відігравати певну роль. Але десь між глибинами Росії і серцем Європи таки має визначитись нова лінія поділу — і, хотілося б сподіватись, уздовж мирного кордону.

"Європа — так, але яка Європа?" Стара Європа, яка існувала до затьмарення, вже відійшла. Разом із поетом можна тільки пошкодувати про її відхід та її міцні стародавні мури:

Fileur éternel des immobilités bleues,
Je regrette l'Europe aux anciens parapets!

В неробства здавна мліючи лазурі,
Шкодую про Європу давніх мурів![53]

Але назад її не повернеш. Теперішня Європа, породжена "холодною війною", неадекватна своїм завданням. Духовні й політичні перспективи основоположників Європейського Співтовариства нині майже забуто.

У найближчому майбутньому Європа не досягне цілковитої єдності, але вона має шанс стати не такою поділеною, як за життя минулих поколінь. Якщо доля всміхнеться, матеріальні й психологічні бар'єри будуть не такі високі, як за часів, що збереглись у пам'яті нинішнього покоління. Європа йде вперед. *Tremulae sinuantur flamine vestes.*

ПРИМІТКИ ДО РОЗДІЛІВ

ЛЕҐЕНДА ПРО ЄВРОПУ

1. Див. розділ I, прим. 15.
2. Овідій. Метаморфози, II, рядки 862 seq.
3. Див.: Геродот. Історії, кн. 1, 2.
4. Овідій, *op cit.* II, рядок 875.
5. Можливо, від асирійського слова *Ereb*, що означає "Захід".

ВСТУП

1. Henryk Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie,* 1938–39 (Warszawa, 1962); *Ostatni tydzień pokoju i pierwsze tygodnie wojny,* 2 вид. (Poznań, 1969); *Europa zmierza ku przepaści* (Poznań, 1989); див. також його *Niedoszla "Biała Księga" z roku 1940: rozprawa zródłoznawcza* (Kraków, 1993); та "17 September 1939: Before and After", *East European Quarterly,* 27/7 (1993), 523–534.

2. *L'Évolution de l'humanité*, ed. Henri Berr (Bibliothèque de Synthèse Historique) (Paris). J. Vendryes, *Le Langage: introduction linguistique*, видано 1921 р.; H. Verin, *La Gloire des* ingénieurs, 1993.

3. Юліуш Словацький. Подорож на Схід (1836).

4. *The Cambridge Mediaeval History*, ed. J. B. Bury, H. M. Gwatlin *et al.* (8 vols., Cambridge, 1936–1939).

5. *Handbuch der europäischen Geschichte*, ed. T. Schieder (7 Bände, Stuttgart, 1968–1979).

6. *Periods of European History,* ed. Arthur Hassall (9 vols., London, 1897–1936).

7. Наприклад, *The Fontana History of Europe* (400–1945), General Editor J. H. Plumb (15 vols., London, 1963–); *The Library of European Civilisation*, General Editor Geoffrey Barraclough (London, 1965–); *A General History of Europe, from the Decline of the Ancient World to 1945*, General Editor Denys Hay (11 vols., London, 1968–).

8. John Bowle, *A History of Europe: A Cultural and Political* Survey (London, 1979), 589.

9. Див.: Anthony Seldon, *Contemporary History: Practice and Method* (Oxford, 1988).

10. Walter Raleigh, *A History of the World,* у його "Works" (London, 1829). Ролі розважливо обмежив свою історію античними Грецією і Римом.

11. H. A. L. Fisher, *A History of Europe* (London, 1936).

12. Eugen Weber, *A Modern History of Europe: Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present* (New York, 1971).

13. Kenneth Clark, *Civilisation: A Personal View* (London, 1969).

14. Jacob Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1973).

15. Michael Andrews, *The Birth of Europe: Colliding Continents and the Destiny of Nations* (London, 1991).

16. Fernand Paul Braudel, *La Mediterranée et le monde mediterranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949), англ. перекл. *The Mediterranean and the Mediterranean World* (London, 1973); див. також: William McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1963); Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York, 1974).

17. A. Low-Beer, "Empathy in History", *Teaching History*, 55 (Apr. 1989), 8 seq.; J. Cairns, ibid., 13 seq.; а також: K. Jenkins and P. Brickley, 'Reflections on the Empathy Debate', ibid., 18 seq.

18. Див.: David Lehman, *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man (New* York, 1991); рецензія Louis Menand, "The Politics of Deconstruction", *New York Review of Books*, 21 Nov. 1991.

19. Апокриф. Про мого дотепного вчителя див.: Adam Sisman, *A. J. P. Taylor* (London, 1994).

20. Claude Delmas, *Histoire de la civilisation européene* (Paris, 1969), 127; "il n'y a pas une Vérité, mais autant de vérités que de consciences".

21. Norman Davies, передмова до *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), vol. 1, p. VII.

22. Лорд Ектон, цитовано в: Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War* (New York, 1984), p. XV.

23. "На мою думку, єдина поезія — це історія, якби ми тільки могли розповісти її як слід"; Томас Карлайл, лист до Ралфа Волдо Емерсона від 12 серпня 1834 р. Див.: *The Correspondence of Emerson and Carlyle*, ed. J. Slater (New York, 1964), 105.

24. Див.: Gertrude Himmelfarb, "Telling It as You Like It: Post-modernist History and the Flight from Fact", *TLS*, 16 Oct. 1992, 12–15.

25. Ibid., 15.

26. Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV*, цитовано в: Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh, 1957), 123.

27. Edmund Burke, з *Letters on a Regicide Peace* (1796), цитовано в: Hay, *Europe*, 123.

28. Вільям Блейк. "Правічний" (Юрайзен створює світ), фронтиспіс до *Europe: a Prophecy* (1794), British Museum; репродуковано у *William Blake*, ed. Vivian de Sola Pinto (London, 1965), pl. 4.

29. Іоанн Тревізький, перекл. Bartholomew "Englishman", "De proprietatibus rerum"; цитовано в: R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (London, 1984), 30.

30. George F. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York, 1891), I, 420–422; цитовано в: Benson Bobrick, *East of the Sun: The Epic Conquest and Tragic History of Siberia* (New York, 1992), 267–268.

31. Див.: Hay, *Europe,* 125; також: Egbert Jahn, "Wo befindet sich Osteuropa?" *Osteuropa*, 5 (травень 1990), 418–440.

32. Див.: W. H. Parker, "Is Russia in Europe? The Geographical Viewpoint", у *An Historical Geography of Russia* (London, 1968), 27–29.

33. T. S. Eliot, *Die Einheit der Europäischen Kultur* (Berlin, 1946); також опубліковано як "The Unity of European Culture" в додатку до *Notes towards the Definition of Culture* (London, 1948), зокрема 122–124.

34. Henri Janne, *Europe's Cultural Identity* (Strasburg, 1981).

35. Цитовано в: Margaret Shennan, *Teaching about Europe* (London, 1991), 241.

36. Jean Monnet, цитовано в Anthony Sampson, *The New Europeans* (London, 1968), 6; див. також: Mia Rodriguez-Salgado, "In Search of Europe", *History Today*, 42 (Feb. 1992), 11–16.

37. Див.: J. Tazbir, *Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej* (Warszawa, 1986), 101–105.

38. L.-P. Ségur, *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786 à 1806*, цитовано в: J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières* (Paris, 1952), 8.

39. Достоєвський, 8 червня 1880 р. Докладніше див.: Milan Hauner, *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (New York, 1990), зокрема, pt. I, "Russian Ideology and Asia: Historians and Geographers".

40. Олександр Блок. Скіфи.

41. René Albrecht-Carrié, "Two Special Cases: England and Russia", у *The Unity of Europe: An Historical Survey* (London, 1966), 24–27.

42. Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1989; 2nd rev. edn. London, 1991); а також: G. Schopflin and Nancy Wood (eds.), *The Search for Central Europe* (Oxford, 1989); J. Le Rider, *La Mitteleuropa* (Paris, 1994).

43. "Heart of Eurrope" ("Серце Європи") — саме таку назву мали звернення, присвячене долі окупованої Бельгії (London, 1915); коротка історія Польщі Нормана Дейвіса (Oxford, 1984); путівник по Празі Bohomir'a Mraz'a (London, 1988); виставка угорського мистецтва в National Gallery of Scotland (Edinburgh, 1992); вибрані статті J. P. Stern про німецьку літературу та ідеологію (London, 1992).

44. Hugh Seton-Watson, "What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique", 11-а лекція в пам'ять про Мартина Вайта, прочитана в Royal Institute of International Affairs, 23 квітня 1985 р.; *Encounter*, 65/2 (July–Aug. 1985), 9–17.

45. Ibid., 14.

46. Ibid., 16.

47. Ibid., 17.

48. Dimitri Obolensky, "Hugh Seton-Watson, FBA", *Proceedings of the British Academy*, 78 (1987), 631–641.

49. Douglas Johnson, "What is European History?", *UCL History Newsletter*, 8 (University College London) (Dec. 1991), 9–10.

50. F. Guizot, *The History of Civilisation in Europe* (London, n.d.), 32.

51. George Burton Adams, *European History: An Outline of Its Development* (London and New York, 1899), 6.

52. Terne L. Plunkett and R. B. Mowat, A *History of Europe* (Oxford, 1927), preface, p. VII.

53. Rudyard Kipling, "The Ballad of East and West", у *The Definitive Edition of Kipling's Verse* (London, 1949), 234–238.

54. Kipling, "Recessional: June 22, 1897", у *The Oxford Book of English Verse* (Oxford, 1939), 1069.

55. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 vols., London, 1987–1991). **[ЧОРНА АФІНА]**.

56. Molefi Kete Asante, *Afrocentricity* (Trenton, NJ, 1988), 6, 11. Афроцентристів можуть дратувати такі американські негритянські лідери, як В. Е. Б. Дюбуа, що працював задля інтеграції та асиміляції. "Діставши освіту в Берліні та Гарварді, цитаделі західних

поглядів в Америці, Дюбуа сформувався під впливом європейської науки... Працюючи на основі євроцентричних позицій, він переймав філософські течії Західної Європи, а отже, відображував європейський духовний світ — дарвінізм, марксизм, фройдизм. Цей радше матеріалістичний підхід до життя трактував конфлікт як рушійну силу прогресу (ibid., 16–17).

57. Див.: George James, *Stolen Legacy* (San Francisco, 1976), де автор стверджує, що європейська філософія і творче мислення мають африканське походження.

58. S. Amin, *Eurocentrism* (London, 1989); V. Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism: anatomy of interpretation* (London, 1993).

59. Jacques Ellul, *Trahison de l'occident* (Paris, 1975), 217.

60. Edward Said, *Orientalism* (London, 1978).

61. У своїй *History of Western Civilization: A Handbook* (див. нижче, прим. 64) W. H. McNeill уживає термін "західна цивілізація" як синонім термінів "цивілізація Західної Європи", "європейська цивілізація", "наша цивілізація" і "європейська історія". Автор визначає два головні етапи: "антична цивілізація" і, десь із 900 р. н. е., "європейська цивілізація", яку він згодом ототожнює із "західним християнським світом" (с. V–VII, 243–248).

62. Maurice Keen, *The Pelican History of Mediaeval Europe* (London, 1969), 9.

63. Ibid., 12.

64. W. H. McNeill, *History of Western Civilization: A Handbook,* 6th edn. (Chicago, 1986), 672. 1st edn. 1949 — додаток до 9-томних *University of Chicago Readings in Western Civilization.*

65. J. Mortimer Adler, "Great Books, Past and Present", у його *Reforming Education: The Opening of the American Mind,* ed. G. van Doren (New York, 1988), 318—350; див. також: Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (New York, 1994).

66. J. Plamenatz, "Two Types of Nationalism", у E. Kamenka (ed.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea* (New York, 1976), 23–36.

67. Ibid., 29–30.

68. Eric Hobsbawm, "The Return of Mitteleuropa", *Guardian,* 11 Oct. 1991. **[WIENER WELT]**.

69. Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (London, 1919), зокрема "The Round World and the Winning of the Peace", *Foreign Affairs*, 21 (1943), 595–605. Див. розділ X, прим. 73.

70. Тут доктор Пламенац (див. вище: прим. 66) був не єдиним. Див. розділ X, прим. 23.

71. Див.: "The Stanford Mind", *Wall Street Journal*, 22 Dec. 1989, і "Stanford"s Image', *San Jose Mercury News,* 17 Mar. 1991; а також: "Travels with Rigoberta: Multiculturalism at Stanford", у Dinesh D'Souza, *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus* (New York, 1991), 59–93.

72. Див.: Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).

73. Stanford University, General European Program, 1987–8: "Europe I" (Prof. J. Brown), "Europe II" (Prof. J. Diefendorf), "Europe III" (Prof. J. J. Sheehan).

74. Цитовано в: George Gordon, "The Land Where You Can"t Tell Wrong from Rights', *Daily Mail*, 21 June 1991.

75. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind*, op. cit.

76. D'Souza, *Illiberal Education*, op. cit.

77. Adler, *Reforming Education*, op. cit.

78. Ґете, "Талісман", вірш зі збірки *"West-Ostlicher Divan"* (1815).

79. A. J. P. Taylor, *English History, 1914–45* (Oxford, 1965).

80. Hugh Gaitskell у палаті громад, 1962 р.; цитовано в: Keith Robbins; див. нижче: прим. 98. Лорд Tebbitt у палаті лордів 1992 р. поправив Ґейтскелів ляпсус, заговоривши про "тисячолітню історію британського парламентаризму"; цитував проф. David Cannadine під час Англо-американської історичної конференції в Лондонському університеті 30 червня 1994 р.

81. University of London: School of History and Institute of Historical Research, *Syllabus and Courses, 1992–3* (The White Pamphlet) (London, 1992).

82. Jonathan Israel, "History in the Making", *Independent,* 28 Dec. 1992. Див. також: Conrad Russell, "John Bull"s Other Nations', *TLS*, 12 Mar. 1993.

83. David Cannadine, "British History; Past, Present, and Future", *Past and Present*, 116 (Aug. 1987), 180. Думки не згодних із цим твердженням опубліковано в 119 (May 1989).

84. Див.: BBC *Newsnight*, 17 Sept. 1991, про "J. R. Tolkien's Heritage'; а також: H. Carpenter, *J. R. R. Tolkien: A Biography* (London, 1992).

85. Як і 1992 р. У 1993/4 р. Почесна школа англійської мови та літератури при Оксфордському університеті пропонувала два варіанти курсів, одним з яких був "Спеціальний курс з англійської мови і давньої англійської літератури". Теми "Давня англійська література" і "Давній англійський переклад" і досі входять до списку екзаменаційних тем для всіх кандидатів, що складають іспити з англійської мови. *University of Oxford Examination Decrees and Regulations*, Oxford 1993, 31–33, 71–72, 177–187. "У Школі сучасної історії неодмінно мають бути іспити з таких предметів: 1. Історія Англії... 2. Загальна історія протягом того самого періоду... 3. Спеціальна історична тема..." Про обов'язковість вивчення неанглійських текстів не згадано (ibid., 49, 257 seq.).

86. Jean-François Baque, "Car chaque enfant meurt à son rang: le patriotisme en chantant" ("Бо кожній дитині випадає черга вмирати з патріотичним співом на вустах"), *Historama*, 89 (липень 1991), 64—66.

87. V. Ogilvie, "Teaching Without Nationalistic Bias", *The Times*, 7 June 1947; G. M. Trevelyan, "Bias in History", *History*, 32/115 (1947), 1–15; Paul Kennedy, "The Decline of Nationalistic History in the West, 1900–70", *Journal of Contem-porary History* (1973), 77–99.

88. Tadeusz Korzon, *Historya Nowożytna, Tom I do 1648 roku* (Kraków, 1889), 1–2.

89. Корзонів том започаткував серію видань, яка мала висвітлити чотири періоди новітньої історії: I, Ренесанс; II, Реформація, 1517–1648; III, Рівновага сили, 1648–1789; IV, Революція, 1789–1815. На думку автора, *historiya najnowsza*, або сучасна історія, прийшла на зміну новітній історії 1815 р. Відтоді завдання історика обмежувалося збиранням матеріалів для пізнішого аналізу (с. 2–4).

90. Тут слід зазначити особливі заслуги Інституту Екерта в Брауншвайгу, що втілював у життя намагання ЮНЕСКО відновити довоєнні плани усування націоналістичного ухилу з викладання історії. Див.: *Georg Eckert Institute for International Textbook Research: An Outline of the Institutes Development, Tasks and Perspectives* (Braunschweig, 1947); а також нижче: прим. 107.

91. К. В. Базилевич и др. История СССР: В 3 т. — М., 1947–1948.

92. Наприклад, Oxford Syllabus for GCE A-Level History (1992) вимагав, щоб канди-

дати складали два іспити зі списку з семи "основних" і семи "спеціальних" курсів. Основні курси охоплювали обмежені періоди, скажімо, 1066–1273, 1603–1715 або 1895–1964 рр., і поділялися на так звані "британські" і "загальні" розділи (насправді на англійські і західноєвропейські плюс російські). Кожен розділ складався з "визначених тем", як-от "Селянське повстання" або "Тридцятилітня війна". Спеціальні курси охоплювали такі курси, як "Урядування в ранній тюдорівській Англії, 1509–1553" або "Нацизм і третій райх, 1919–1945"; University of Oxford Delegacy of Local Examinations, *General Certificate of Education 1992: Regulations and Syllabuses* (Oxford, 1990), 49–72.

93. D. Iredale, *Discovering Local History* (Aylesbury, 1977); C. Phythian Adams, *Rethinking English Local History* (Leicester, 1987); також: E. Hinrichs, *Regionalität: der "kleine Raum" also Problem der internationaler Schulbuchforschung* (Frankfurt, 1990).

94. Див.: M. G. S. Hodgson and E. Burke (eds.), *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History* (Cambridge, 1993).

95. Élie Halévy, *L'Histoire du peuple anglais au XIXème siècle* (1913–1926), англ. перекл. *History of the English People in the Nineteenth Century* (6 vols., London, 1949–1952); Denis Mack Smith, *Italy: A Modern History* (1959), перекладена як *Storia d'Italia dal 1861 al 1958* (2 v., Milano, 1966); Hugh Kearney, *The British Isles: a history of four nations* (Cambridge, 1989).

96. Christopher Dawson, *The Making of Europe* (London, 1932). Див. також: C. Scott, *A Historian and His World: A Life of Christopher Dawson, 1889–1970* (London, 1984).

97. Richard Coudenhouve-Kalergi, *Pan-Europa* (Vienna, 1924; New York, 1926); Pierre Renouvin, *L'Idée de fédération européenne dans la pensée politique du XIXe siècle* (Oxford, 1949); Salvador de Madariaga, *L'Esprit de l'Europe* (Bruxelles, 1952); R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe: a historical survey* (London, 1966).

98. Keith Robbins, "National Identity and History: Past, Present, and Future", *History*, 75/245 (Oct. 1990), 369–387; це було звернення голови до з'їзду Товариства істориків у Четлнемі, квітень 1990 р.

99. Jenny Wormald, "The Creation of Britain: Multiple Kingdoms or Core and Colonies?", *TRHS*, 6th ser., III (1993), 194.

100. Див.: Norman Davies, "Stalin"s History Lesson', *Spectator*, 6 Aug. 1988.

101. Л. Брежнєв, промова в Бад-Годесберзі, Західна Німеччина, 23 листопада 1981 р.

102. M. Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (London, 1987), 191–195: "Ми європейці" (с. 191); "Дім спільний, але кожна родина має свою квартиру, кожна має окремий вхід" (с. 195).

103. Див.: G. W. Blackburn, *Education in the Third Reich* (Albany, NY, 1985).

104. Такою, вочевидь, була доля Тайні Роланда, згодом голови Lonrho і власника *"Observer'a"*, що його 1941 р. заарештовано та інтерновано за статтею 18В закону про "осіб британського походження, схильних до фашизму"; "All Well That Ends Well", *Observer*, 23 May 1993.

105. Norman Stone, "The Evil Empire: Heroes and Villains", *Sunday Times*, 1 Sept. 1991.

106. David Cesarani, *Justice Delayed* (London, 1992).

107. *Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks* (Council of Europe Report, Strasbourg, 1986).

108. Margaret Shennan, op. cit., p. 53, надто розділи "Europe and the Time Dimension" і "Europe"s Cultural Identity".

109. Jean-Baptiste Duroselle, *Europe: A History of Its Peoples* (London, 1991), "Epilogue", 411–415.

110. Див.: Adam Zamoyski, "An Historic Case of Euro-fudge", *Sunday Telegraph*, 6 Nov. 1988. J. Nicholas, "Half-truths about Half of Europe", *Guardian*, 25 Oct. 1991.

111. "Quand un livre scandalise la Grèce", *Libre Belgique*, 26 Apr. 1990; "La prima Storia Europea offende tutti i 12", *La Stampa*, 4 Nov. 1990; C. M. Woodhouse, у *Kathimerini* (Афіни), 3 червня 1990 р.

112. Академік M. V. Sakellariou, лист до грецьких депутатів Європейського парламенту, 18 березня 1990 р.

113. *Kathimerini*, 30 вересня 1990 р.

114. Jacques Montaville *et al.*, *Histoire de l'Europe* (Paris, 1992). Див.: Julian Nundy, "History Leaves Britain Behind", *Independent on Sunday*, 19 Jan. 1992.

115. Benedikt Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd edn. (London, 1991); цитовано в: G. Varouxakis у *UCL History Newsletter*, 8 (Dec. 1991), 22–24.

116. Професор Marc Raeff у статті "What Is European History?", *History Today*, 36 (Jan. 1986), 46–50.

117. Професор Marc Ferro, ibid.

118. Доктор Eva Haraszti, ibid.

119. Професор Immanuel Wallerstein, ibid.

120. A. J. P. Taylor, ibid.

РОЗДІЛ І

1. Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu, у *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains* (1734); також: "Про різницю між людьми в різних кліматах" і *De l'Esprit des lois* (1748), англ. перекл. *The Spirit of Laws* (London, 1878), XIV. 2.

2. P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine,* ed. E. de Martonne (Paris, 1921), англ. перекл. *Principles of Human Geography* (London, 1926); крім того, *La Personnalité géographique de la France,* вступ до його-таки *Tableau de la géographie de la France*, англ. перекл. (Manchester, 1941); F. Braudel, *L'Identité de la France* (Paris, 1985). Монтеск'є писав, що британці — "народ, такий прибитий кліматом, що його не тішить уже ніщо, навіть саме життя" ("Дух законів").

3. Luigi Luca Cavalli-Sforza у *Scientific American* (1991), за повідомленням S. Connor, "On the Origin of Speeches", *Independent on Sunday*, 10 Nov. 1991.

4. Dr Steve Jones, BBC Reith Lectures 1991, опубліковані як *The Language of the Genes: Biology, History and the Evolutionary Future* (London, 1993).

5. Див.: вступ, прим. 42, 43, і 68; також: J. Szucs, "Three Historical Regions of Europe", у *Történelmi Szemle* (Будапешт), 24 (1981), 313–369, опубліковано як *Les Trois Europes* (Paris, 1985); H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–45* (The Hague, 1955); O. Halecki, *The Borderlands of European Civilization* (New York, 1952).

6. Див.: *Braudel, La Méditerranée* (див. вступ, прим. 16).

7. Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and Its People* (London, 1991).

8. Див.: David Kirby, *Northern Europe in the Early Modern Period* (London, 1990); також: J. Fitzmaurice, *The Baltic: A Regional Future?* (London, 1992).

9. Neil Ascherson, *Black Sea*, p. 267 (London and New York, 1995).

10. Ellsworth Huntington, *Civilization and Climate* (1915; 3rd edn., New Haven, Conn., 1924); *The Mainsprings of Civilization* (New York, 1945).

11. Arnold J. Toynbee, A *Study of History* (1934); скорочений варіант D. C. Somerville (London, 1960), 151.

12. Michael Anderson, *The Birth of Europe*, op. cit., 97.

13. C. Stringer and R. Grun, "New Light on Our Shadowy Ancestors", *Independent on Sunday*, 1 Sept., 1991.

14. W. J. Perry, *The Growth of Civilization* (London, 1925), 34.

15. Див.: Barry Cunliffe, "Aegean Civilization and Barbarian Europe", у *The Roots of European Civilization* (Chicago, 1987), 5–15; також: J. Howell, "The Lake Villages of France", ibid., 42–53.

16. Див.: Gerald S. Hawkins, *Stonehenge Decoded* (London, 1970).

17. Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London, 1987).

18. Marija Gimbutas, у G. Cardona *et al.* (eds.), *Indo-European and Indo-Europeans* (Philadelphia, 1970), 54; цитовано в Renfrew, *Archaeology and Language*, 17.

19. На думку Jones, *The Language of the Genes.*

20. Про європейську ономастику див.: G. Semerano, *Le origini della cultura europea: rivelazioni della linguistica storica* (Флоренція, 1984).

Кнос, 1628 р. до н. е.

21. Див.: Jacquetta Hawkes, "The Grace of Life", у *The Dawn of the Gods* (London, 1968), 73–156, де "жіночий дух мінойського життя" протиставлено "чоловічому ахейському духові" пізнішої доби.

22. Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Early Cretan Civilization* (4 vols., London, 1921–1936), I, 17. Див. також: S. Horwitz, *Find of a Lifetime* (London, 1981) і A. C. Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos* (Oxford, 1981).

23. Про Анемосполійську жертву, відкриту 1979 р., див.: Peter Warren, "The Minoans and Their Gods", у Barry Cunliffe, *Origins*, op. cit. 30–41.

24. Gerald Cadogan, "A Theory That Could Change History, *Financial Times*, 9 Sept. 1989.

РОЗДІЛ II

1. Eliza Marian Butler, "The Myth of Laocoön", у *The Tyranny of Greece over Germany* (Cambridge, 1935), 43–48.

2. *The Oxford Book of English Verse* (1939), Nos. 632, 614, 608.

3. Maurice Bowra, *Ancient Greek Literature* (Oxford, 1933), 9; Walter Savage Landor, цитовано ibid.; J. C. Stobart, *The Glory That Was Greece: A Survey of Hellenic Culture and Civilization* (1911; rev. edn. London, 1933), introduction.

4. Gilbert Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1922), introduction.

5. Aeschylus, *The Persians*, у D. Grene and R. Latimore (eds.), *Complete Greek Tragedies* (Chicago, 1959), I, 232–233 [Есхіл. Перси // Есхіл. Трагедії. — К., 1990. — С. 29–30].

6. George Grote, *History of Greece* (London, 1907), XII, 303.

7. Jules Michelet, *Histoire Romaine* (1834), кн. II.

8. Rainer Maria Rilke, "Die Sonette an Orpheus", *The Penguin Book of German Verse*, ed. L. Forster (London, 1957), 403–404.

9. Bernard Williams, цитовано в Oliver Taplin, *Greek Fire* (London, 1989), 170.

10. Sappho, цитовано ibid., 141.

11. Glycon, перекл. Peter Jay; див.: *The Greek Anthology: A Selection in Translation*, ed. Jay (London, 1990).

12. Симонід, "Про спартанців під Фермопілами"; є численні переклади різними європейськими мовами. Див.: Earl of Cromer, *Paraphrases and Translations from the Greek* (London, 1903), no. 33.

13. Процитовано, відповідно: Oliver Taplin, George Steiner і Friedrich Nietzsche ("Народження трагедії", 1872) у Taplin, "Outstaring the Gorgon", у *Greek Fire*, 36–61.

14. *Antigone*, 332 seq., у Sophocles, *The Theban Plays*, trans. E. F. Watling (London, 1947), 135–6. [Софокл. Антігона // Софокл. Трагедії. — К., 1989. — С. 137].

15. Sir Ernst Gombrich, *The Story of Art* (Oxford, 1952), 52.

16. Ibid., *passim*.

17. K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (London, 1978).

18. Див.: David M. Halperin, "Sex Before Sexuality: Pederasty, Politics, and Power in Classical Athens", у M. B. Duberman *et al.* (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; London, 1991), 37–53.

19. Див.: John Boswell, Revolutions, Universals, and Sexual Categories', ibid., 17–36.

20. Thucydides [Фукідід], "Періклова" надгробна промова, *The Peloponnesian War*, trans. Rex Warner (London, 1954), II, 4.

21. Дифірамби, фрагмент 76, *The Works of Pindar*, ed. L. R. Famell (London, 1932), III, 171.

Сиракузи, перший рік 141-ї олімпіади

22. Див.: M. Finlay, "Five Tyrants", у *Ancient Sicily: To the Arab Conquest*, vol. I з *History of Sicily*, написаної з: D. Mack Smith (1968), скоротив C. Duggan (London, 1986).

23. Livy, *History of Rome*, XXIV, 34 (Loeb Library).

24. Ibid.

25. Plutarch, *Marcellus*, XV (за Loeb).

26. Ibid. XIX, 3.

27. Ch. M. Danov, "The Celtic Invasion and Rule in Thrace in the Light of Some New Evidence", *Studia Celtica*, 10/11 (1975–1976), 29–40.

РОЗДІЛ III

1. Cato, *De Re Rustica*, I.

2. Цитовано, серед інших джерел, у: Venerable Bede і в Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ch. 17.

3. Reginald Blomfield, у R. W. Livingstone (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1924), 406.

4. Thomas Babington Macaulay, "Horatius", у *The Lays of Ancient Rome* (1842); W. H. Henley (ed.), *Lyra Heroica* (London, 1921), 147–163.

5. Appian, *Romaika,* bk. 132, цитовано в: B. H. Warmington, *Carthage* (London, 1964), 260.

6. Rudyard Kipling, "A Song to Mithras" (Hymn of the XXX Legion, AD *c.* 350), у *The Definitive Verse of Rudyard Kipling* (London, 1940; repr. 1989), 523–534.

7. *"Енеїда",* VI, 851–853.

8. W. De Burgh, *Legacy of the Ancient World* (London, 1936), ch. II, "The Reception of Roman Law".

9. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 9.

10. Вергілій. Георгіки, II, 490; III, 284; Еклоги, XI, 32; I, 66; Енеїда, I, 362.

11. Див.: Gilbert Highet, "Vergil", у *Poets in a Landscape* (London, 1959), 55–81.

12. Горацій. Оди, II, 3; *Ars Poetica*, 139; Послання, 11, 2, 45; Оди, XXX, 1.

13. Овідій. Мистецтво кохання, II, 107.

14. Theodor Mommsen, *The History of Rome,* English trans. (London, 1890), IV, 90.

15. Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), p. VII.

16. Ibid., 11.

17. Ibid., 201.

18. Suetonius, *The Twelve Caesars,* trans. Robert Graves (London, 1957), про Авґуста, 51–108.

19. Ibid., 149–179.

20. Ibid., 209.

21. Ibid., 223.

22. Ibid., 285.

23. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 3.

24. Ibid.

25. Адаптовано за: J. P. Bury, A *History of the Roman Empire fiom Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius* (London, 1908), 438–448.

26. *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus,* trans. Robert Graves (London, 1955), III, 21.

27. Ibid., VI, 50, 48.

28. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 10.

29. Ibid., ch. 15.

30. Див.: G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism* (London, 1983); D. Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Jerusalem, 1988); M. Baigent and R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception* (London, 1991).

31. З подякою Al-Shalom Reformed Synagogue, Glencoe, Ill.

32. Irenaeus, *Adversus Heraeses,* III, III, 1–2, цитовано в J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme* (Paris, 1949), 8.

33. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 16.

34. C. P. S. Clarke, A *Short History of the Christian Church* (London, 1929), 69; також J. F. Bethune-Baker, An *Introduction to the Early History of Christian Doctrine* (London, 1903). Насправді є два різні варіанти Нікейського символу віри — короткий варіант, ухвалений 325 р. у Нікеї, і доповнений варіант, відомий ще як Нікейсько-Константинопольский символ віри, ухвалений, можливо, на Вселенському соборі 381 р. Див.: World Council of Churches, *Confessing One Faith ... : the Nicene-Constantinopolitan Creed* (Geneva, 1991).

Босфор, 4 листопада 1079 р. AUC

35. Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (1852), trans. M. Hadas (New York, 1949), 343–353.

36. Євсевій Кесарійський (бл. 260–340), *Vita Constantini,* цитовано в Burckhardt, *Constantine the Great,* 231. Див. також: *The Essential Eusebius*, trans. Colm Luibhaid (New York, 1966).

37. Gibbon, *Decline and Fall*, chs. 14, 16.

РОЗДІЛ IV

1. Див.: Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (London, 1954).

2. Сальвіан з Марселя, бл. 440, цитовано в Jacques Le Goff, *Mediaeval Civilization, 400–1500* (Oxford, 1988).

3. Simeon Potter, *Language in the Modern World* (London, 1960), ch. 7, "The Indo-European Family". Див. також: Harold Goad, *Language and History* (London, 1958).

4. У вид. G. Labuda, *Źródła, sagi, i legendi do najdawniejszych dziejów Polski* (Warszawa, 1961) містяться розвідки про Альфреда Великого, ґотсько-гунські війни, *"Widsith"* і *"Chanson de Roland"*. Див. також: J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley, Calif., 1973).

5. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 42. Згадавши 4600 сіл, він покликається на "цікавий фрагмент рукопису 550 р. з Міланської бібліотеки" (прим. 11). Говорячи про *panicum milium*, дає такий коментар: "У нашому теперішньому заможному господарстві просом годують уже не ґероїв, а свійське птаство" (прим. 12).

6. Ibid., ch. 30.

7. Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris, 1951), 3; також: "Le Régime des castes", 115 seq.

8. Charles Oman, *The Dark Ages, AD 476—918* (6th edn., London, 1919), 29.

9. Lot, *La Fin du monde antique*, 311.

10. Oman, *The Dark Ages*, 207.

11. Див.: Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453* (London, 1971).

12. Коран, сура 5, вірш 3.

13. Steven Runciman, A *History of the Crusades* (Cambridge, 1953), I, 3.

14. *Shorter Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb and J. H. Kramers (London, 1961),16, 491.

15. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 35.

16. *La Chanson de Roland*, CXLIX, 2000–2009.

17. Henri Pirenne, *Mediaeval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, NJ, 1925), 27; а також його *Mahomet and Charlemagne* (London, 1939).

18. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 23.

19. *Historiae Ecclesiasticae Francorum*, II, 27, англ. перекл. J. H. Robinson у *Readings in European History*, I (Boston, 1904), 51.

20. Bede, A *History of the English Church and People,* trans. Leo Shirley-Price (London, 1955), I, 27, p. 76.

21. Ibid., I, 30, pp. 86–87.

Mons Jovis, бл. 25 листопада 753 р.

22. C. Bayet, "Remarques sur le caractère et les conséquences du voyage d'Étienne III en France', *Revue historique,* 20 (1882), 88–105.

23. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 91–92. .

24. Abbé L. Duchesne (ed.), *Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire* (Paris, 1884), 440 seq.; *Étude sur le Liber Pontificalis* (Paris, 1877).

25. J. M. Wallace-Hadrill (ed.), *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Continuations* (London, 1960).

26. *Liber Pontificalis*, 447.

27. Ibid.

28. *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, 104.

29. Ibid. 109.

РОЗДІЛ V

1. Thomas Hobbes, *Leviathan,* 4, 47.

2. Цитовано в: Donald Bullough, *The Age of Charlemagne* (London, 1965), 13.

3. Ibid. ch. 4, "двір учених і відродження науки".

4. Oman, op. cit. p. 382.

5. Shakespeare, *Macbeth,* V, 5, 19–28.

6. F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?* (Bruxelles, 1944); англ. перекл. *Feudalism* (London, 1952), p. XX.

7. Hugh Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe* (London, 1966), 96.

8. Lynn White, Jr., *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1961), 14-28.

9. Інвеститура IX ст., описана в XII ст. *Chanson de Saisnes*, або *Saxenleid*, Жана Боделя (Jean Bodel) з Арраса; цитовано в: Ganshof, *Feudalism*, 126; Див.: Jacques Le Goff, "The Symbolic Ritual of Vassalage", у *Time, Work, and Culture in the Middle Ages* (Chicago, 1980), 237–287.

10. C. Seignobos, *The Rise of European Civilization* (London, 1939), 128.

11. N. Brussel, *L'Usage général des fiefs en France* (1727), I, 3; цитовано в: J. H. Robinson, *Readings in European History* (Boston, 1904), I, 178.

12. Eric Fromm, *The Fear of Freedom* (London, 1942), 34.

13. Marc Bloch, "Les Deux âges féodaux", у *La Société féodale: la formation des liens de dépendance* (Paris, 1949), 95–97.

14. P. Skwarczyński, "The Problem of Feudalism in Poland", *Slavonic and East European Review*, 34 (1956), 292–310.

15. F. Tout, *The Empire and the Papacy, 918–1273* (London, 1921).

16. C. W. Previté-Orton, *Shorter Cambridge Mediaeval History* (Cambridge, 1952), I, 368.

17. За: Liutprand, *Antapadoseos, VI*, у *Monumenta Germaniae Historiae*, цитовано в: Robinson, *Readings in European History*, I, 340–343.

18. Див.: Zbigniew Dobrzyński, *Obrządek Słowiański w dawnej Polsce* (у 3 т., Warszawa, 1989).

19. *Relacja Ibrahim Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al Bekriego*, ed. T. Kowalski (Kraków, 1946); цитовано в Davies, *God's Playground*, I, 3–4.

20. Див.: Otto Hoetzsch, *The Evolution of Russia* (London, 1966), 17.

21. *The Rubáiyát of Omar Khayyám*, trans. Edward Fitzgerald (1859; ed. G. F. Maine, London, 1954), рубаї 1, 11, 49.

22. Див.: H. F. B. Lynch, *Armenia: travers and studies*, 2 vols. (London, 1901, repr. 1990); також: M. Chahin, *The Kingdom of Armenia* (London, 1987).

23. Shota Rustaveli, trans. M. J. Wardrop as *The Man in the Panther Skin* (London, 1912). Про Грузію див.: W. E. D. Allen, A *History of the Georgian People ... to the Russian Conquest* (London, 1932); D. M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1652–1832* (London, 1957); R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation* (London, 1988).

24. Henri Pirenne, *Economic and Social History of mediaeval Europe* (New York, 1956), 51.

25. J.-B. Duroselle, *Histoire du catholicisme*, 55.

26. Зі "Сповіді Ґоліаса", що її склав Гуґо, прибічник архієпископа Кельнського Рейнальда, відомий як "Архіпоет"; текст з M. Manitius, *Die Gedichte des Archpoeta* (München, 1913), 24–29; цитовано в Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927), 182.

27. Bernard de Ventadour, цитовано в: R. Pernoud, *Aliénor d'Aquitaine* (Paris, 1965), англ. перекл. Peter Wiles як *Eleanour of Aquitaine* (London, 1967), 102.

28. Jean, Sire de Joinville, *Livre des saintes paroles et bons faits de notre roi, Saint Louis*, цитовано в A. Lagarde et L. Michard, *Le Moyen Âge* (Paris, 1962), 123–132.

29. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 48.

30. Jacques Le Goff, *La Civilisation médiévale de l'Occident* (Paris, 1965), 98.

31. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium* (London, 1970), 61, 64.

32. Див.: Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174–1277* (London, 1973).

33. Ernle Bradford, *The Great Betrayal: Constantinople 1204* (London, 1967).

34. *The Oxford Book of Prayer,* ed. G. Appleton (Oxford, 1985), no. 217.

35. Edmund Homes, *The Albigensian or Catharist Heresy* (London, 1925); перевидано як *The Holy Heretics: The Story of the Albigensian Crusade* (London, 1948). Див. також: J. Madaule, *The Albigensian Crusade* (London, 1967); Z. Oldenbourg, *Massacre at Montségur* (London, 1961).

36. Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525* (London, 1980), 53.

37. Ibid., 92.

38. Ibid., 85.

39. *The Travels of Marco Polo the Venetian,* introduction by John Masefield (London, 1908), 413.

40. White, *Mediaeval Technology and Social Change*, 40.

41. Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century* (London, 1974).

42. Jean Gimpel, *The Mediaeval Machine. The Industrial Revolution of the Middle Ages* (London, 1977), 100. [За Нерона в Римі був страйк колісничих].

Східам, 1265 р.

43. J. G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot* 1299 (Maastricht, 1992), III, 1305.

44. Ibid., 1528.

45. W. G. Brifl (ed.), *Rijmkronik van Melis Stoke* (Utrecht, 1885), IV, 55–56.

46. Див.: N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall* (Oxford, 1947).

47. T. Wright (ed.), *The Political Songs of England from the Reign of King John to that of Edward II* (London, 1839), 69.

48. Ibid., 59–63.

49. P. A. Meilink (ed.), *Het Archief van de Abdij van Egmond* (The Hague, 1951), II, "Regestenlijst 889—1436", no. 83 (1265), 13 липня.

50. Lord Bryce, *The Holy Roman Empire* (London, 1875), 213.

51. Див.: W. G. Heeres *et al.* (eds.), *From Dunkirk to Danzig: Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350—1850* (Hilversum, 1988).

52. G. J. Renier, *The Criterion of Dutch Nationhood: An Inaugural Lecture at University College, London, 4 June 1945* (London, 1946), 16–17.

РОЗДІЛ VI

1. Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1924; London, 1955), 30.

2. Ibid., 10.

3. Ibid., 26.

4. "The Advent of the New Form", ibid., 334.

5. R. Lodge, *The Close of the Middle Ages* (London, 1920), 496.

6. Steven Runciman, "The Rising Sultanate", у *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 31.

7. Цитовано в: Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (London, 1975), 62.

8. Див.: Gabriel Jackson, *The Making of Mediaeval Spain* (London, 1972).

9. Bryce, op. cit., p. 238.

10. Dante Alighieri, *Inferno*, VI, 49–50, 74–75.

11. За: Simonde de Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du Moyen Âge* (Genève, 1807–1808), III, 129.

12. Petrarch, "Di pensier in pensier", у *The Penguin Book of Italian Verse*, ed. George Kay (London, 1958), 116.

13. Dante Alighieri, *Paradiso*, XXVII, 22–27, 55–60.

14. Robert Burns, "Scots wha hae" (Брюс перед Банокберном), у *Poems and Songs of Robert Burns*, ed. J. Barke (London, 1955), 629.

15. Арбротська декларація, 6 квітня 1320 р.; англ. перекл. див. у: G. F. Maine, *A Book of Scotland* (London, 1950), 81–82. Про шотландську історію див.: J. D. Mackie, A *History of Scotland* (2nd edn., London, 1978); W. Moffat, A. M. Gray, *A History of Scotland* (Oxford, 1989).

16. Цитовано в: Philip Ziegler, *The Black Death* (London, 1970), 66.

17. W. Rees, "The Black Death as Recorded in English Manorial Documents", у *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, XVI, 2, p. 4; цитовано в Ziegler, *The Black Death*, 197.

18. P. D. A. Harvey, A *Mediaeval Oxfordshire Village: Cuxham* (Oxford, 1965), 135.

19. Ziegler, *The Black Death*, 239.

20. H. Pirenne, *Economic and Social History of Mediaeval Europe* (London, 1936), 200.

21. Цитовано в: George Holmes, *Europe: Hierarchy and Revolt, 1320–1450* (London, 1975), 131–132.

22. Див.: R. B. Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381* (London, 1983).

23. Charles d'Orléans, "En regardant vers le pais de France", у *Oxford Book of French Verse* (Oxford, 1957), 30—31.

24. Shakespeare, *King Richard the Second*, II, 1, 40–50.

25. Див.: D. Keys, "Very Civil War and Unbloody Battles", *Independent*, 23 Dec. 1989.

26. Див.: Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (London, 1975), 129, 175, 191–193.

27. Ibid., 169–170. Зруйнований 1793 р., він згодом став притулком для божевільних.

28. Michał Giedroyć, "The Arrival of Christianity in Lithuania, I: Early Contacts (Thirteenth Century)"; "II: Baptism and Survival (1341–1387)", *Oxford Slavonic Papers*, XVIII (1985), 1–30; XIX (1986), 34–57.

29. P. Rabikauskas, "La cristianizzione della Samogizia, 1413–17" у *La cristianizzione della Lituania: colloquio internazionale di storia ecclesiastica (1987)* (Roma, 1989).

30. V. H. H. Green, *Mediaeval Civilization in Western Europe* (London, 1971), 4.

31. Green, op. cit., 98–99.

32. За: H. von Treitschke, *History of Germany* (1879), II; цитовано в: J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (London, 1982), 37.

33. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, 248.

34. Friedrich Heer, *Mittelalter* (1961), англ. перекл. *The Mediaeval World: Europe from 1100–1350* (London, 1962), 251–253.

35. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 131.

36. Ibid., 37.

37. Gibbon, *Decline and Fall*, ch. 68.

38. Див.: Felipe Fernández-Armesto, "Spain Repays Its Debt to the Jews", *European*, 19–25 Mar. 1992.

39. Emma Klein, "The Sultan Who saved the Sephardim", ibid.

40. Про традиційний погляд на Колумба див.: J. H. Parry, *The Age of Reco-nnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450–1650* (London, 1963).

Москва, 1493 р.

41. Див.: *The Orthodox Liturgy, being the Divine Liturgy of S. John Chrysostom and S. Basil the Great according to the use of the Church of Russia*, trans. P. Thompson *et al.* (London, 1939), звідки й узято наступні цитати, за винятком уривків з Євангелія.

42. Тексти, написані церковнослов'янською мовою, використовують назви "Цар Ірод" і "Цар Юдейський"; див.: Господа Нашего Иисуса Христа Новый Завет на славянском и русском языках [паралельні тексти]. — Спб., 1823.— С. 23.

43. Див.: Dimitri Strémooukhoff, "Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum* (Jan. 1953), 84–101; перевид. у M. Cherniavsky, *The Structure of Russian History: Interpretative Essays* (New York, 1970), 108–125.

44. Див.: J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (London, 1961).

45. R. G. Howes, *Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, NY, 1967), 267–298.

46. Fennell, *Ivan the Great*, op. cit., 122.

47. Strémooukhoff, "Moscow the Third Rome", *passim.*

48. Ibid., 113, зокрема прим. 46.

49. "Testament of Ivan III", у Howes, *Testaments.* Див. також G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (vol. IV of G. Vernadsky and M. Karpovich, *History of Russia*), (New Haven, Conn., 1959), ch. 3.

50. Fennell, *Ivan the Great*, 146.

51. Strémooukhoff, "Moscow the Third Rome", 115.

52. Ibid., *passim.*

53. Dimitri Obolensky, "Russia"s Byzantine Heritage', *Oxford Slavonic Papers*, I (1950), 37–63.

54. Fennell, *Ivan the Great.*

55. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age*, ch. 3.

56. Fennell, *Ivan the Great*, preface, pp. V seq.

57. Dimitri Obolensky, "Italy, Mount Athos and Muscovy: The Three Worlds of Maximos the Greek" (Raleigh Lecture, 1981), *Proceedings of the British Academy*, LVII (1981); перевид. у *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), 201–219.

58. Ibid., 160.

59. Élie Dennisoff, *Maxime le Grec et l'Occident* (Paris, 1942), 423.

РОЗДІЛ VII

1. Див.: Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* (London, 1971).

2. Herbert Weisinger, "The Attack on the Renaissance in Theology Today", *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), 176–189.

3. Див.: Jacob Burckhardt, *The Culture of the Renaissance in Italy* (London, 1878).

4. Bert S. Hall (ed.), *On Pre-modern Technology and Science* (Los Angeles, 1976).

5. Walter Pater, *The Renaissance* (1873; перевид. New York, 1959), 72.

6. Johan Huizinga, *Erasmus of Rotterdam: with a selection from his letters* (London, 1952).

7. Еразм, передмова до Нового Заповіту (1516). *Prefaces to the Fathers, the New Testament, and On Study*, facsimile edn. (Menton, 1970); H. P. Smith, *Erasmus: A Study of His Life and Place in History* (New York, 1923).

8. Erasmus, *In Praise of Folly*, trans. and ed. Betty Radice, у *Collected Works* (Toronto, 1974–), XXVII, 2, 120 seq.

9. Ibid., 148.

10. *Adagia*, ibid., 31–34; див. також: Erasmus, *Proverbs or Adages... Englished by R. Taverner*, facsimile edn. (Gainsville, Fla., 1956).

11. Étienne Gilson (1937), Reinhold Niebuhr (1941), Nicholas Berdyaev (1931), цитовано в: Weisinger, "The Attack on the Renaissance", 176 seq. Див. також: W. K. Ferguson, The *Renaissance in Historical Thought* (Boston, 1948).

12. Michelangelo Buonarroti, у G. Kay (ed.), *The Penguin Book of Italian Verse* (London, 1958), 172–173.

13. Leopold von Ranke, *The History of the Popes, their Church and State, and especially of their conflicts with Protestantism* (1834–1836), trans. E. Foster (London, 1847), I, 38.

14. Charles Drelincourt, помер 1669 р.; цитовано в: Albert-Marie Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne* (Paris, 1957), 169.

15. 1662 р., папа Григорій XIII; цитовано в John Padberg, "The Jesuit Question", *Tablet*, 22 Sept. 1990.

16. Цитовано в: Fisher, *A History of Europe*, 557.

17. Ranke, *History of the Popes*, I, 266.

18. Herbert Butterfield, у *The Origins of Modern Science, 1300–1800* (London, 1947).

19. Ibid. Цікаво, що історик, так блискуче розкривши в своїй розвідці *"The Whig Interpretation of History"* (1931) телеологічні тенденції політичної історіографії, довів наявність "стратегічної лінії розвитку науки".

20. P. M. Harman, *The Scientific Revolution* (Lancaster, 1983), 17.

21. Цитовано в: A. W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, Conn., 1972), 11.

22. Ibid.

23. Див. ibid.; також: Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise* (New York, 1991).

24. Див.: J. Larner, "The Certainty of Columbus", *History*, 73/237 (1988), 3–23, де підсумовано різні історіографічні праці; також: Garry Wills, "Man of the Year", *New York Review of Books*, 22 Nov. 1991.

25. "Where Did Columbus Discover America?", *National Geographic Magazine*, 170/5 (Nov. 1986), 566A з картами.

26. Yen Chung-ping, у *Historical Research* (Beijing) (1977), цитовано в: Larner, "The Certainty of Columbus"; також: Simon Wiesenthal, *Sails of Hope* (New York, 1973).

27. J. Manzano, *Colon y su segreto: el Predescubrimiento* (Madrid, 1982).

28. David Henige, *In Search of Columbus: The Sources for the first Voyage* (Tucson, Ariz., 1991).

29. Див.: J. A. Levensen (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration* (Catalogue to an Exhibition at the National Gallery, Washington DC) (New Haven, Conn., 1992).

30. Jacques Attali, *1492* (Paris, 1991), pt. I: "Inventer l'Europe', 15 seq.

31. Див.: Eugenio Garin (ed.), *Renaissance Characters* (Chicago, 1991).

32. Martin Goncalvez de Cellerigo, *Memorial de la politica necessaria* (1600); цитовано в: H. Kamen, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550–1660* (London, 1976), 79.

33. Див.: J. H. Hexter, "Storm over the Gentry", у *Reappraisals in History* (Chicago, 1979), 117–162.

34. Kamen, *The Iron Century*, 89–135.

35. З особливою вдячністю докторові Robert Frost. Див.: M. Roberts, "The Military Revolution, 1550–1660" у M. Roberts (ed.), *Essays in Swedish History* (London, 1967), 195—225; також: G. Parker, "The Military Revolution: A Myth?", у *Spain and the Netherlands, 1559—1659: Ten Studies* (London, 1989).

36. Див.: J. H. Shennan, *Government and Society in France, 1461–1660* (London, 1968).

37. Hobbes, *Leviathan* (1651), ed. J. Plamenatz (London, 1962), 143.

38. Thomas Mun, *Englands Treasure by Foreign Trade* (1622); цитовано в: Charles Wilson, *Mercantilism* (London, 1958), 11–12.

39. Вислів H. Wiesflecker, *Maximilian I: die Fundamente des habsburgischen Weltreiches* (Відень, 1991).

40. Otto von Habsburg, *Charles* V (Paris, 1967; London, 1970), p. XII.

41. Див.: R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation* (Oxford, 1979); його ж "The Imperial Vision", у G. Parker (ed.), *The Thirty Years War* (New York, 1987), 83 seq.; "Culture and Anarchy in the Empire, 1540—1680", *Central European History*, 18 (1985), 14–30.

42. R. J. W. Evans, *Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History* (Oxford, 1973); також: Robert Grudin, "Rudolf II of Prague and Cornelius Drebbel: Shakes-pearean archetypes?" *Huntington Library Quarterly*, 54/3 (1991), 181–205.

43. J. H. Elliot, *Imperial Spain, 1469–1716* (London, 1963), 13.

44. Ibid., 14.

45. Ibid., 249.

46. J. Ortega y Gasset, цитовано в Elliot, *Imperial Spain*, 249.

47. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 1972).

48. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500–2000* (New York, 1988), 61.

49. Цитовано в: J. Huizinga, "The Spirit of the Netherlands", у P. Gehl (ed.), *Dutch Civilization in the Seventeenth Century and other essays* (London, 1968), 101.

50. Див.: Charles Wilson, *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century* (London, 1968).

51. S. R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642–49* (London, 1886–1889), I, 168.

52. Conrad Russell, "The Slumbering Hatreds of the English", *Independent*, 18 Aug. 1992. Див. його *The Causes of the English Civil War* (London, 1990).

53. Sigismund Herberstein (1581), цитовано в: R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, 85.

54. C. Veronica Wedgwood, *The Thirty Years War* (London, 1957), 460.

55. C. R. Friedrichs, "The War and German Society, у Parker (ed.), *The Thirty Years War*, 208–215.

56. Wedgwood, *The Thirty Years War*, 440.

Рим, 1667 р.

57. Timothy Kitao, *Circle and Oval in the Square of St Peter's: Bernini's Art of Planning* (New York, 1974), "The Last Revision", 49–52; крім того, ілюстр. 67–74.

58. Див.: Torgil Magnuson, *Rome in the Age of Bernini* (Stockholm, 1982).

59. Ibid., I, 360.

60. Див.: Oreste Ferrari, *Bernini* (Florence, 1991).

61. Filippo Baldinucci, *Vita del Cavaliere Gio. Lorenzo Bernino* (Florence, 1682), англ. перекл. C. Enggass як *The Life of Bernini* (University Park, Penn., 1966), 80, 74; саме звідси взято всі оповідки та цитати, пов'язані з життям Берніні.

62. John Milton, *Paradise Lost*, Bk. I, ll. 1–6, у *The Poetical Works of John Milton* (Oxford, 1952), I, 5.

РОЗДІЛ VIII

1. *Shorter Oxford English Dictionary*, цитовано в: J. Lively, *The Enlightenment* (London, 1966), p. II.

2. Alexander Pope, *An Essay on Criticism*, II, 162–165; An *Essay on Man*, I, X, 9–14; *The Poetical Works*, ed. H. F. Cary (London, n.d.), 53, 224.

3. Див.: Wyn Griffith, "The Growth of Radicalism", у *The Welsh* (London, 1950), 20–43.
4. *Essay on Man*, II, 1; *Poetical Works*, 225.
5. Dryden, *Absalom and Achitophel* (1681), I, 45–48.
6. Цитовано в: Bronowski, *The Ascent of Man*, 226.
7. Ibid., 236.
8. "Voltaire's Deism', у Lively, *The Enlightenment*, 43–45.
9. *L'Esprit des Lois*, XI, VI.
10. Anne Robert Jacques Turgot, "Discours aux Sorbonniques", у *Œuvres de Turgot*, ed. G. Schelle (Paris, 1913), I, 205, 215–216. Див. також: D. Dakin, *Turgot and the Ancien Regime in France* (New York, 1972).
11. Voltaire, "Stances à Mme Lullin, de Genève" (1773), у *Contes en vers et poésies diverses* (Paris, 1936), 163–164.
12. Вольтерова "Декларація" 1778 р., текст у дод. 497, *Complete Works* (Oxford, 1987–), цитовано в: R. Pomeau (ed.), *Voltaire en son temps* (Oxford, 1994), V, "La Fin".
13. Про неприязнь Русо до Вольтера див. його лист від 17 червня 1760 р. у: Voltaire, *Correspondence and Related Documents* (Oxford, 1968–1977), CV, no. D8986.
14. Цитовано в: James Bowen, A *History of Western Education* (London, 1981), III, 182.
15. Див.: Norman Davies, "The Cultural Imperative", у *Heart of Europe*, 262—268; Daniel Beauvois, *Lumières et société en Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977); його ж *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803–32* (Lublin, 1991); про покоління романтиків див. C. Milosz, *History of Polish Literature* (2nd edn., Berkeley, 1969), chapter VII, "Romanticism", 195–280.
16. Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas* (London, 1976), p. XXVI.
17. Berlin, у *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Origins of Modern Irrationalism* (London, 1993); цитовано в: M. Rosen, "The first Romantic?", *TLS*, 8 Oct. 1993.
18. Bertrand Russell, *History of Western Philosophy* (London, 1946), 702.
19. Simon Schama, *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)* (London, 1991).
20. Цитовано в: H. Méthivier, *Le Siècle de Louis XIV* (Paris, 1950), 63.
21. R. Hubret, цитовано в: Méthivier, *Louis XIV*, 112.
22. Пор.: R. Briggs, op. cit., p. 220 з Méthivier, *Louis XIV*, 95.
23. З "The Vicar of Bray" (початок XVIII ст.), у Ernest Newton, *The Community Song Book* (London, 1927), 24–25. Звичайно кажуть, ніби джерелом цієї пісні була кар'єра превелебного Simon Symonds, що зберігав своє становище з доби Кромвеля до часів Ґеорґа I.
24. Див.: Jonathan Israel (ed.), *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact* (Cambridge, 1991).
25. Neal Ascherson, "The Spectre of Popular Sovereignty Looms over Greater England", *Independent on Sunday*, 18 Nov. 1990.
26. Див.: Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707–1837* (New Haven, Conn., 1992); також: Colin Kidd, *Subverting Scotlands Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo-British Identity, 1689–c. 1830* (Cambridge, 1993).
27. *Listy do Marysieńki*, ed. L. Kukulski (Warszawa, 1973), II, 214–219, trans. B. Mazur; цитовано в Davies, *God's Playground*, I, 484–486. Див. також: Davies, *Sobieski's Legacy* (M. B. Grabowski Lecture, 1984) (London, 1985).

28. J. T. A. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford, 1983), 329.

29. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (London, 1981), 587–588.

30. *Pipes, Russia Under the Old Regime*, 112–138.

31. Ibid., 115.

32. Цитовано в: Davies, *Sobieski's Legacy, passim.*

33. Див.: E. Rzadkowska (ed.), *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne* (Warszawa, 1982).

Прага, 29 жовтня 1787 р.

34. З: *Recollections* Wilhelm Kühe, цитовано в: J. Rushton, W. A. *Mozart, Don Giovanni* (Cambridge, 1981), 124–125.

35. Ludwig von Köchel, *Chronologisch-thematisches Verzeichnis samtlicher Tonwerke Wolfgang Amadé Mozarts* (Salzburg, 1862), 591 [K. 527].

36. Rushton, *Mozart*, 67.

37. Див.: Jonathan Miller (ed.), *The Don Giovanni Book: Myths of Seduction and Betrayal* (London, 1990).

38. За: Rushton, *Mozart*, 47.

39. Köchel 591, 527/Ouverture.

40. Köchel 592, 527/7.

41. Köchel 593, 527/20.

42. Köchel 594, 527/26.

43. Köchel 593, 527/22.

44. H. C. Robbins (ed.), *The Mozart Compendium* (London, 1990), 299.

45. Emily Anderson (ed.), *The Letters of Mozart and His Family*, rev. edn. (London, 1985), no. 550, Mozart to Baron von Jacquin, pp. 911–922.

46. Robbins, *Mozart Compendium*, 303–304.

47. Ibid., 304.

48. Див.: Andrew Steptoe, *The Mozart—Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to "Le Nozze di Figaro, 'Don Giovanni', and "Così fan tutte"* (Oxford, 1983). Згодом Да Понте емігрував до Нью-Йорка і став професором італійської літератури в Колумбійському університеті.

49. Eduard Mörike, *Mozart auf der Reise nach Prag*, introd. by M. B. Benn (London, 1970); також: *Mozart's Journey to Prague*, trans. L. von Loewenstein-Wertheim (London, 1957).

50. Jaroslav Seifert, "Na Bertramce", зі збірки *Halleyova Kometa* (Prague, 1967), 82–87.

51. Joseph II's "Journal of a journey across Bohemia" (1771) цитовано в: E. Wangermann, *The Austrian Achievement 1700—1800* (London, 1973), 93.

52. Roy Porter, "Libertinism and Promiscuity", у: Miller, *The Don Giovanni Book*, 1–19.

53. Giacomo Casanova, *The History of My Life* (1826), trans. W. R. Trast (London, 1967), 71; цитовано в: Steptoe, *The Mozart—Da Ponte Operas*, 207.

54. Див.: J. Bouissonouse, *Condorcet: le philosophe dans la révolution* (Paris, 1962).

55. *Memoirs of Madame de la Tour du Pin*, ed. abridged, and trans. Felice Harcourt (London, 1985), 94–95.

РОЗДІЛ IX

1. Мірабо, 25 серпня 1790 р., процитовано в Albert Sorel, *L'Europe et la révolution française* (Paris, 1885), I, 554. Див.: Norman Hampson, *The First European Revolution, 1776–1815* (London, 1969).

2. Wordsworth, *Prelude*, XI, 108; Burke, *Reflections*; Ґете під час битви під Вальмі, 1792.

3. Thomas Carlyle, *The French Revolution* (1837), ed. A. R. H. Hall (London, 1930), 205.

4. J. Michelet, *History of the French Revolution*, ed. G. Wright (Chicago, 1967), 17.

5. Sorel, *L'Europe et la révolution française*, I, 1 V.

6. Томас Джеферсон, перший проект Декларації Незалежності, 1775 р. Пор. остаточний текст у *In Congress, July 4 1776, the unanimous declaration of the thirteen united states of America* (facsimile, Washington, DC, 1960).

7. S. T. Coleridge, "The Rime of the Ancient Mariner" (1797), 139–142, у *Complete Poetical Works*, ed. E. H. Coleridge (Oxford, 1912), 191.

8. William Blake, "The Rose", у *Poetical Works*, ed. J. Sampson (Oxford, 1905), 123.

9. Russell, *History of Western Philosophy*, 705.

10. F. Claudon, *Encyclopédie du romantisme* (Paris, 1980), 48.

11. Alexis de Tocqueville, *The Ancien Régime and the French Revolution* (London, 1966), pt. III, ch. 6, 196; також: Whitney Pope, *Alexis de Tocqueville: His Social and Political Theory* (London, 1983).

12. de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la révolution française* (1856) (Paris, 1953), pt. II, ch. l, 223—224.

13. R. D. Harris, *Necker: Reform Statesman and the Ancien Regime* (San Francisco, 1979). Див.: Norman Hampson, "Update: The French Revolution", *History* (1989), 10–12.

14. C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIème siècle* (Paris, 1937).

15. G. Lefebvre, *Quatre Vingt-Neuf* (1939), англ. перекл. *The Coming of the French Revolution* (Princeton, NJ, 1947); *La Révolution française* (1958), англ. перекл. *The French Revolution from the Origins to 1793* (London, 1962); Alfred Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution* (Cambridge, 1964).

16. Ibid., 173.

17. Albert Soboul, *Les Sans-culottes parisiens en l'an II* (Paris, 1962), 1.

18. Див.: M. Browers, "Can We Stop the French Revolution?", *History*, 76/246 (1991), 56–73; також: Conor Croise O'Brien, "The Decline and Fall of the French Revolution", *New York Review of Books*, 15 Feb. 1990 — це рецензія на вид. F. Furet and M. Ozouf, A *Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, Mass., 1990).

19. Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (London, 1989).

20. Див.: T. C. W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (London, 1986).

21. R. Avezou, *Petite histoire du Dauphiné* (Grenoble, 1946), 85.

22. Abbé Emmanuel de Sieyès (1748–1836), *Qu'est-ce que le Tiers État?* (січень 1789).

23. Carlyle, op. cit., p. 35.

24. Ibid., 29.

25. G. Lefebvre, *La Grande Peur de 1789* (1932); англ. перекл. *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France* (New York, 1973).

26. Джерело не перевірене.

27. Edmund Burke, з *An Appeal from the Old to the New Whigs* (London, 1791), 127–128; текст опубліковано як додаток до: Norman Davies, "The Languour of so Remote an Interest: British Attitudes to Poland, 1772–1832", *Oxford Slavonic Papers* (new series), 16 (1983), 79–90.

28. Див.: R. B. Rose, *The Making of the Sans-culottes: Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789–92* (Manchester, 1983).

29. Див.: Gwyn Lewis, *The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard, 1789–1815* (Oxford, 1978).

30. C. Dufresne, "La Virée de Galerne", *Historama*, 20 (1991), 56 seq.

31. Див.: J. de Viguerie, *Christianisme et Revolution* (Paris, 1986); G. Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation* (Paris, 1987); S. Reynald, *Le Génocide francofrançais* (Paris, 1986), та *Juifs et vendéens: d'un génocide à l'autre: la manipulation de la mémoire* (Paris, 1991); J.-C. Martin, *Les Guerres de Vendée au Musée d'Histoire de Cholet* (Cholet, 1990); також: *Une guerre interminable: la Vendée deux cents ans après* (Nantes, 1985); Charles Tilly, *The Vendée* (London, 1964).

32. Див.: D. Sutherland, *The Chouans: The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany* (Oxford, 1992). [**GUERRILLA**].

33. E. Blum (ed.), *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Paris, 1902), 3–8; англ. перекл. J. H. Stewart, *A Documentary Survey of the French Revolution* (New York, 1951), 113–115.

34. Цитовано в: Geoffrey Best, "The French Revolution and Human Rights", у G. Best (ed.), *The Permanent Revolution* (London, 1988), 105.

35. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, 420–421, 423, 451.

36. Цитовано в: Davies, *God's Playground*, I, 542.

37. З André Barbier, "L"Idole' (1831); цитовано в P. Gehl, *Napoleon For and Against*, rev. edn. (London, 1964), 31.

38. За: J. M. Thompson (ed.), *Napoleons Letters* (Oxford, 1934), no. 87.

39. J. C. Herald, *The Mind of Napoleon: a selection from his written and spoken words* (New York, 1955), no. 64.

40. Цитовано в: Milan Hauner, "Německá střední Europa?" *Lidové noviny* (Прага), 30 жовтня 1993 р.

41. Daniel Beauvois, *Société et lumières à l'Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977); також: W. H. Zawadzki, *A Man of honour: Prince Adam Czartoryski as Statesman of Russia and Poland, 1801–1830* (Oxford, 1993).

42. J. Miller, "California"s Tsarist Colony', *History Today*, 42 (Jan. 1992), 23–28; K. T. Khlebnikov, *Colonial Russian America: Khlebnikov's Reports, 1817–32* (Portland, Oreg., 1976); P. A. Tikhmenev, *The History of the Russian American Company* (Seattle, 1978).

43. Sorel, op. cit., I, 1.

Фонтенбло, 20 квітня 1814 р.

44. "Fanfare de l'Empéreur'; Henri Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale* (1957), англ. перекл. A. S. Brown як *Anatomy of Glory* (London, 1978), 795.

45. Ibid., 712–715.

46. Armand, Marquis de Caulaincourt, *Mémoires* (1933) (див. нижче, прим. 53); цитовано в D. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (London, 1967), 1003.

47. Herald, *Mind of Napoleon*, no. 176.

48. Lachouque, op. cit. *Grognards*, або "буркотуни" — прізвисько піших гренадерів першого полку імператорської гвардії.

49. R. F. Delderfield, *Imperial Sunset: The Fall of Napoleon, 1813—14* (London, 1969), 219.

50. Ibid., 245.

51. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes* (London, 1925), no. 209.

52. J. M. Thompson (ed.), *Napoleon's Letters*, op. cit.

53. Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale*, 415.

54. Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, 1002.

55. Цитовано в: Felix Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe* (New York, 1965), 127.

56. Ibid., 127.

57. Caulaincourt, Mémoires, англ. перекл. (London, 1935).

58. Delderfield, *Imperial Sunset.*

59. Charles de la Roncière (ed.), *The Letters of Napoleon to Marie-Louise* (London, 1935), 265.

60. Ibid., 266.

61. Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes*, no. 143.

РОЗДІЛ X

1. Цитовано в: A. J. P. Taylor, "Bismarck: Man of German Destiny", у *Europe: Grandeur and Decline* (London, 1967), 80.

2. З надгробка Вільяма Пікерінга та Річарда Еджера, що обидва померли 24 грудня 1845 р.; South Porch, Ely Cathedral.

3. A. Palmer, *Metternich* (London, 1972), 15: "Революція стала для нього найбільшим пострахом". Див. також: L. B. Namier, "Metternich", у *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812–1918* (London, 1958).

4. Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (London, 1969), 21–22.

5. Див.: Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford, 1989).

6. Див. E. L. Joncs, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 1981).

7. Див.: Peter Laslett, "The History of the Family", вступ до *Household and Family in Past Times* (Cambridge, 1972), 1–89; про Леплея див.: ibid., 16–23.

8. B. Disraeli, *Sybil, or the Two Nations* (1845) (London, 1925), 67.

9. Norman Stone, "The Great Depression", у *Europe Transformed: 1878–1919* (London, 1982), 20–42.

10. Keats, "La Belle Dame Sans Merci", *The Oxford Book of English Verse* (1939), no. 640.

11. Lamartine, з "Le Lac", *The Oxford Book of French Verse* (1907), no. 236.

12. Leopardi, з "Canto notturno di un pastor dell'Asia', *The Penguin Book of Italian Verse* (London, 1958), 279–285.

13. Joseph von Eichendorff, "Das Zerbrechenen Ringlein", у L. Reiners (ed.), *Der ewige Brunnen,* Beck Verlag, 1992.

14. Słowacki, з "Beniowski". Ці рядки викарбувано на могилі Юзефа Пілсудського на цвинтарі Rossa у Вільнюсі, Литва.

15. О. Пушкін, з прологу до поеми "Мідний вершник"(1833), *The Penguin Book of Russian Verse*, ed. D. Obolensky (London, 1962), 111–115. Слова Пушкіна мов луною повторюють рядки вигнаного Міцкевича, що з ним він колись стояв перед статуєю Петра I "під одним плащем". Див.: A. Mickiewicz, "Pomnik Piotra Wielkiego", з "Dziadów Części III Ustęp" (1832), *Wybór Pism* (Warszawa, 1950), 308–309.

16. Chorus Mysticus, з *Faust*, pt. II, 12, 104–кінець; *Goethe: Selected Verse*, ed. David Luke (London, 1964), 355.

17. Див.: Maria Korzeniewicz, *Od ludowości ironicznej do ludowości mystycznej: przemiany postaw estetycznych Słowackiego* (Wrocław, 1981).

18. de Nerval, вступні рядки поезії "Les Cydalises", *Oxford Book of French Verse*, no. 276. Див.: R. Sabatier, *La Poésie du XIXe siècle*, I: *Les Romantismes (Paris,* 1977), 221–252.

19. Цитовано в: B. Russell, 764–765.

20. Див.: B. A. Gerrish, *A Prince of the Church: Schleiermacher and the beginnings of modern theology* (London, 1984); K. W. Clements, *Friedrich Schleiermacher: Pioneer of Modern Theology* (London, 1987).

21. Див.: James Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (London, 1978).

22. Див.: D. Blackbourn and G. Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984); див. також: Madeleine Hurd, "Sweden and the German Sonderweg", доповідь, прочитана на 8-й міжнародній конференції європеологів, Чикаго, 27–29 березня 1992 р.

23. Ці визначення не дуже відрізняються від визначень, що їх запропонував A. D. Smith у *Theories of Nationalism* (London, 1971), де прихильників державного націоналізму пов'язано з "латеральною етнічною аристократією". Див. також: Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, NJ, 1965); Louis Snyder, *The Dynamics of Nationalism* (New York, 1964), та *Varieties of Nationalism: A Comparative Study* (New York, 1976); Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford, 1966); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983); P. Alter, *Nationalism* (London, 1989); A. D. Smith (ed.), *Ethnicity and Nationalism* (Leiden, 1992). (Див. нижче: прим. 31).

24. N. Gardels, "Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin", *New York Review of Books*, 21 Nov. 1991.

25. Ernest Renan, з *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882*, у *Œuvres complètes* (Paris, 1947), I, 887–906.

26. Див.: Hugh Seton-Watson, *States and Nations: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (London, 1977).

27. J. F. Palmer, "The Saxon Invasion and Its Influence on Our Character as a Race", *Transactions of the Royal Historical Society*, N.S., II (1885), 173–196.

28. H. S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), цитовано в W. and A. Durant, "Race and History", у *The Lessons of History* (New York, 1968), 26–27.

29. Див: H. Paszkiewicz, *The Origins of Russia* (London, 1954); також: "Are the Russians Really *Slavs?" Antemurale*, 2 (Рим, 1955).

30. F. M. Dostoevsky, *The Diary of a Writer,* trans. B. Basol (London, 1949), 565–566, 632.

31. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990), 14.

32. Timothy D. Snyder, "Kazimierz Kelles-Krauz: a political and intellectual biography". D. Phil. thesis, Oxford University, 1995.

33. Із вдячністю за доповідь "Empire and Nation in Russian History", що її прочитав професор Geoffrey Hosking у St Antony's College, Oxford, 3 травня 1992 р.

34. Див.: Louis L. Snyder, *The New Nationalism* (New York, 1968), 55 (див. також вступ, прим. 66, вище); Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, NJ, 1993).

35. Kazimierz Brodziński, цитовано й перекладено в Norman Davies, *Heart of Europe*, 202.

36. Граф Eduard von Taafe und Ballymote (1833–1895). "Тафе не тільки не знайшов відповіді на загадку, а навіть не шукав її"; C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (London, 1969), 615.

37. Bonar Law, 1912. *Encyclopaedia Britannica,* 11th edn. (New York, 1911), 554; R. Kee, *The Green Flag: a history of Irish Nationalism* (London, 1972).

38. C. M. Grieve (Hugh MacDiarmid), "A drunk man looks at the thistle" (1926), "The annals of the five senses" (1930), у *Collected Poems* (London, 1978); T. Nairn, *The Break-up of Britain: crisis and neonationalism,* 2nd edn. (London, 1981); *The Enchanted Glass: Britain and its monarchy* (London, 1988). Див. також: N. MacCormick (ed.), *The Scottish Debate: essays on Scottish Nationalism* (Oxford, 1970); G. Bryan, *Scottish Nationalism: an annotated bibliography* (Westport, Conn., 1984).

39. Renan, 1882 (див. вище, прим. 25).

40. Див.: Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*, 4th edn. (Oxford, 1978); Angus Walker, *Marx: His Theory and Its Context,* 2nd edn. (London, 1989).

41. З A. J. P. Taylor, вступ до *The Communist Manifesto*, trans. S. Moore (Harmondsworth, 1967).

42. Цитовано в: Tibor Szamuely, *The Russian Tradition* (London, 1974), 292. Див.: Deborah Hardy, *Petr Tkachev: The Critic as Jacobin* (Seattle, 1977).

43. За словами професора Kołakowski, він так часто повторював це твердження, що вже забув, де саме він записав його. Див. його *The Main Currents of Marxism: Its Origins, Growth, and Dissolution* (Oxford, 1978).

44. Robert Conquest, передмова до Szamuely, *The Russian Tradition*, p. IX.

45. Див.: G. Woodcock, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements* (London, 1963), "The Family Tree", 35–55.

46. Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Unbound* (1819), III, III, 131–135, 154, 157–161.

47. Peter Marshall, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (London, 1991).

48. A. J. P. Taylor, "The Wild Ones", *Observer*, 25 Oct. 1964, рецензія на James Joll, *The Anarchists* (London, 1964).

49. Taylor, "Bismarck", 90.

50. Див.: F. Malino and D. Sorkin, *Jews in a Changing Europe, 1750–1870* (Oxford, 1990); P. Johnson, *A History of the Jews* (London, 1987).

51. Цитовано в: C. Jelen, *Le Point* (Paris), 1, 163 (1994), 45.

52. Див.: Heinz-Dietrich Loewe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Antisemitism in Imperial Russia, 1772–1917* (Chur, 1993); F. Raphael, *The Necessity of Antisemitism* (Southampton, 1989); R. Wistrich, *Anti-zionism and Antisemitism in the Contemporary* World (Basingstoke, 1990); Douglas Johnson, *The Dreyfus Affair* (London,

1966); N. Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (London, 1967).

53. *Encyclopaedia Britannica*, XXVIII, 989.

54. Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and other essays* (London, 1968).

55. J. Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany, 1890–1914* (Oxford, 1987); S. E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish consciousness, 1800–1923* (Madison, Wis., 1988).

56. *Hundert Jahre Jahrhundertwende* (Berlin, 1988), 155.

57. Herbert Read, у *Art Now* (1933), цитовано в: *The Oxford Companion to English Literature*, ed. Margaret Drabble (1985), 658.

58. Див.: J. P. Stern, A *Study of Nietzsche* (Cambridge, 1979); S. Aschheim, *The Nietzsche Legacy in Germany* (Oxford, 1992).

59. Див.: Ben Macintyre, *Forgotten Fatherland: The Search for Elizabeth Nietzsche* (London, 1992).

60. John Carey, *The Intellectuals and the Masses* (London, 1992), 4. Див.: "Extreme Prejudice", *Sunday Times, Books*, 28 june 1992, 8/09.

61. Цитовано в: Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 12.

62. Michael Coren, "And the Inferior Swarms Will Have to Die", *Independent*, 2 Jan. 1993, — рекламна стаття до його-таки *The Invisible Man: The Life and Liberties of H. G. Wells* (London, 1993). *Anticipations* не згадано в статті про Велса в *The Oxford Companion to English Literature.*

63. Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 21.

64. Див.: J. Miller, *Freud: The Man, His World, and His Influence* (London, 1972).

65. Baudelaire, з сонета "Correspondences", *Oxford Book of French Verse,* no. 305.

66. Verlaine, "Chanson d'automne', ibid., no. 345.

67. Rimbaud, з вірша "Voyelles", ibid., no. 362.

68. Max Nordau, *Degeneration* (1892–1893), цитовано в: R. C. Mowat, *Decline and Renewal: Europe Ancient and Modern* (Oxford, 1991), 12–13.

69. Цитовано в: Michael Howard, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870–I* (London, 1962), 208. Фон Мольтке полюбляв вислів "Ми загнали їх до мишоловки"; ibid., 207.

70. Ewa M. Thompson, 'Russophilia', у *Chronicles* (Oct. 1994), 32–35.

71. Мюзикхольні пісні G. W. Hunt, що їх популяризував 1878 р. Jas. MacDermott; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford, 1964), 112.

72. Див.: Michael Howard, *War in European History* (Oxford, 1976), 97–106.

73. З Halford Mackinder, *Democratic Ideas and Reality* (1919), цитовано в: C. Kruszewski, "The Geographical Pivot of History, *Foreign Affairs* (Apr. 1954), 2–16; "The Geographical Pivot of History" (25 Jan. 1904), *Geographical Journal* (Apr. 1904), 421–44 (перевид. London, 1969). Див.: B. B. Bluet, *Halford Mackinder: a biography* (College Station, TX, 1987).

74. H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (Berlin, 1892), V, 194.

75. Цитовано в: Michael Howard, "A Thirty Years" War: Two World Wars in Historical Perspective', *Transactions of the Royal Historical Society,* 6th ser., 3 (1993), 171. Пор. промову Адольфа Гітлера перед райхстагом 21 травня 1935 р.: "Хоч би хто запалював смолоскип війни у Європі, він прагне тільки хаосу".

76. Joachim Remak, *Sarajevo: The Story of a Political Murder* (London, 1959); L. Popelka, *Heeres-gesichtliches Museum* (Відень, 1988), 50–51. Обидва сини Франца-Фердинанда — Макс та Ернст фон Гогенберґи — загинули 1938 р. у нацистському таборі Дахау.

Вайтхол, 3 серпня 1914

77. D. C. Browning (ed.), *Everymans Dictionary of Quotations and Proverbs* (London, 1951), no. 1792; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations*, 113; A. and V. Palmer, *Quotations in History: A Dictionary of Historical Quotations* (Hassocks, 1976), 97.

78. Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five Years, 1892–1916* (London, 1925), II, 10, 20.

79. Keith Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (London, 1971).

80. Див.: B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1800–1914* (Cambridge, 1991), зокрема 248–275. Царський маніфест від 3 серпня не згадував про дипломатичні зобов'язання Росії щодо Сербії, наголошуючи тільки на спільній "вірі", "крові" та "історичних традиціях слов'янських народів"; ibid., 275.

81. Див.: G. M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (London, 1937).

82. Див.: Sidney Buxton, *Edward Grey: Bird Lover and Fisherman* (London, 1933).

83. 8 грудня 1919 р., Harvard Union; Viscount Grey, *Recreation* (London, 1920).

84. Grey, *Twenty-five Years*, I, 121.

85. З "Chronicle" у *The Annual Register, 1914* (London, 1915).

86. W. S. Churchill, *World Crisis*, цитовано в Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 200–204.

87. *Manchester Guardian*, 4 Aug. 1914.

88. David Lloyd George, *War Memoirs*, цитовано в Trevelyan, *Grey of Fallodon*, 69, 254.

89. Див.: Hermann Lutz, *Lord Grey und der Weltkrieg*, англ. перекл. *Lord Grey and the World* War (London, 1926), надто 193–194.

90. Grey, *Twenty-five Years*, I, 57.

91. Robbins, *Sir Edward Grey*, 290.

92. Grey, *Twenty-five Years*, II, 10—18.

93. Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, III (1964–1916) (London, 1971), 3 Aug. 1914.

94. J. Spender and C. Asquith, *The Life of Lord Asquith and Oxford* (London, 1932), II, 93.

95. B. Connell, "Prince Louis of Battenberg", у *Manifest Destiny* (London, 1953), 44–45. [ГОТА].

96. Gilbert, Churchill, III, ch. 1, "A Really Happy Man", 25–26.

97. Ibid.

98. Ibid., 30, 4 серпня 1914 р..

99. Ibid., 31.

100. Lutz, *Lord Grey and the World War*, 156.

101. Див.: K. H. Jarausch, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven, Conn., 1972).

102. Ibid., 70.

103. K. H. Jarausch, "The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg"s Calculated Risk, July 1914', *Central European History* (Atlanta), 2 (1969), 48–78.

104. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.

105. 15 листопада 1913 р., Бетман до крон-принца, цитовано в Jarausch, "The Illusion of Limited War".

106. 8 липня 1914 р., ibid.

107. Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.

108. Prince Bernhard von Bülow, *Memoirs, III: 1909–19* (London, 1932), 161 — неприязний свідок.

109. L. Cecil, *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888–1918* (Princeton, NJ, 1967), 122 seq.

110. Von Bülow, *Memoirs*, III, 159—160.

111. *Encyclopaedia Britannica*, 12th edn. (London, 1922), XXX, 453–454.

112. Цитовано в: Jarausch, "The Illusion of Limited War".

113. Ibid., 54.

114. Ibid., 58.

115. Ibid., 75–76.

116. 27 липня 1914 р., ibid.

117. A. and V. Palmer, *Quotations in History*, no. 1751.

118. Це теза Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht* (1969), англ. перекл. *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (London, 1972). Про вирішальні наслідки подій 29–30 липня див. 492–498.

119. Von Bülow, *Memoirs*, III, 163.

120. Fischer, *War of Illusions*, 511.

121. *Palmer, Quotations in History*, no. 1752.

122. Jarausch, "The Illusion of Limited War", 71 *seq.*

123. Вислів "клаптъ паперу", безперечно, відповідає ставленню Бетмана-Гольвега до суверенітету Бельгії, що й підтвердила того самого дня його промова перед райхстагом. Найдавнішим документальним джерелом, яке засвідчує, що він ужив саме ці слова, є, здається, рапорт британського посла, написаний через чотири дні. На той рапорт покликаються всі звичайні довідкові видання. Sir E. Goschen to Sir Edward Grey, London, 8 August 1914, HMSO, *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War* (London, 1915), no. 160, p. 111; Промова канцлера Німецької імперії перед німецьким райхстагом 4 серпня 1914 р., ibid., 436–439; Palmer, *Quotations in History*, 18; *Everymans Dictionary of Quatations* (London, 1951), no. 215.

124. Marcel Proust, *Correspondence*, ed. P. Kolb, III (1914) (Paris, 1985), no. 16.

125. *The Letters of Virginia Woolf* (London, 1976), II, no. 708.

126. C. Hassall, *Rupert Brooke: A Biography* (London, 1964), 454–455.

127. *The Letters of D. H. Lawrence*, ed. J. T. Boulton (Cambridge, 1981), III, no. 851, to Lady Cynthia Asquith, 30 Jan. 1915.

128. *The Letters of Thomas Mann, 1889—1955*, ed. R. and C. Winston (London, 1970), I, 69–70, to Heinrich Mann, 7 Aug. 1914.

129. Count Carlo Sforza, "Tisza, the Magyar", у *Makers of Modern Europe* (London, 1930), 65.

130. D. A. Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig* (Oxford, 1972).

131. Ibid.

132. Див.: Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879—1921* (Oxford, 1954).

133. Robert Service, *Lenin: A Political Life*, 2nd edn. (Basingstoke, 1991), II, ch. 2, "Storms before the Storm", 34–71.

134. Цитовано в: A. Solzhenitsyn, *August 1914* (London, 1971), 59 seq.

135. F. A. Golder, *Documents of Russian History* (New York, 1927), 3–23; цитовано в R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919* (London, 1990), 211.

136. R. Rolland, *Journal des années de guerre, 1914–19*, ed. M. R. Rolland (Paris, 1952).

137. Michael Davie, *The Titanic: the full story of a disaster* (London, 1986); G. J. Marcus, *The Maiden Voyage: a complete and documentary history of the Titanic disaster* (London, 1988); A. Rostron, *The Loss of the Titanic* (Westbury, 1991).

138. A. J. P. Taylor, "The Outbreak of the First World War", у *Englishmen and Others* (London, 1956).

139. Taylor, цитовано в: Paul Kennedy, "Profound Forces in History", у C. J. Wrigley (ed.), *Warfare, Diplomacy and Politics: Essays in Honour of A. J. P. Taylor* (London, 1986), скорочено в *History Today*, 36 (Mar. 1986), 11.

140. Taylor, "The Outbreak of the First World War": *Struggle for Mastery in Europe* (Oxford, 1954), chapter XXII.

141. Taylor, цитовано в: Kennedy, "Profound Forces in History" *(History Today),* 12.

РОЗДІЛ XI

1. Anna Akhmatova (1889–1966), *Selected Poems,* trans. and introd. S. Kunitz with M. Hayward (London, 1989), no. 16, "Чем хуже этот век предшествующих?" (1919), 70.

2. Див.: Norman Stone, *The Eastern Front* (London, 1975); також: A. Clark, *Suicide of the Empires: The Battles on the Eastern Front, 1914–18* (London, 1971).

3. K. Rosen-Zawadzki, "Karta Buduszczej Jewropy", *Studia z dziejów ZSRR i Środkowej Europy* (Wrocław, 1972), VIII, 141–145, з картою.

4. R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899–1919* (London, 1990), 419.

5. J. and J. Bogle, A *Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary* (Leominster, 1990), chs. 7, 8.

6. Pipes, *The Russian Revolution*, 492.

7. Ibid., 553.

8. RAF Casualty Reports, 1–10 Sept. 1918, Public Record Office, London–Air 1/858/204/5/418 (відкрито 1969 р.).

9. Див.: Adolf Juzwenko, *Polska a "Biała" Rosia*, Wrocław 1973 (з резюме французькою мовою).

10. Див.: David Footman, *The Civil War in Russia* (London, 1961). Про демографічну статистику радянської історії див. нижче, прим. 35.

11. Див.: R. L. Tokes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic, 1918–19* (New York, 1967); I. Volges, *Hungary in Revolution, 1918–19: Nine Essays* (Lincoln, Nebr., 1971).

12. Див.: Norman Davies, "The Missing Revolutionary War", *Soviet Studies*, 27/2 (1975), 178–195; також: *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919–20* (London, 1972).

13. Lord D'Abernon, *The Eighteenth Decisive Battle of World History* (London, 1931), 8–9.

14. Див.: P. B. Kinross, *Ataturk: The Birth of a Nation* (London, 1964); Alan Palmer, Kemal *Ataturk* (London, 1991); M. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision: Greece in Asia Minor,* 1919–22 (London, 1973); M. Houspian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (London, 1972).

15. Див.: Walter Lacqueur (ed.), *Fascism: A Readers Guide* (Berkeley, Calf., 1976).

16. Див.: Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (London, 1986), вперше опубліковано як *The Burden of our Time* (1951); також: Leonard Shapiro, *Totalitarianism* (London, 1972).

17. Див.: Carl Friedrich, "The Unique Character of Totalitarian Society", у *Totalitarianism* (Cambridge, Mass., 1954); також: C. Friedrich *et al.*, *Totalitarianism in Perspective: Three Views* (New York, 1969).

18. В'ячеслав Молотов, 6 листопада 1939 р.; Герман Ґерінґ, 9 квітня 1933 р.

19. Hugh Seton-Watson, у *The Imperialist Revolutionaries* (London, 1961).

20. Denis Mack Smith, "The March on Rome", *Mussolini* (London, 1981), 52 seq.; див. також: Adrian Lyttleton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy,* 1919–29 (London, 1987).

21. Mack Smith, "The March on Rome", 240, схарактеризував Муссоліні як "одного з небагатьох, хто насправді подобався [Ґітлерові]".

22. Цитовано в: R. Albrecht-Carrié, *The Unity of Europe: An Historical Survey* (London, 1966), 223–224.

23. Перекладено з французької; *Dictionnaire Quillet* (Paris, 1935), I, 602.

24. P. Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–78* (New York, 1981); також: S. Margulies, *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–37* (Madison, 1965).

25. Michael Holroyd, "Fellow Traveller", витяг з: *George Bernard Shaw: A Biography* (London, 1991); *Sunday Times*, 15 Sept. 1991.

26. Див.: P. Slater, *The Origin and Influence of the Frankfurt School* (London, 1977).

27. Див.: *Europa, Europa: das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa*, виставка в Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschlands, Bonn, 27 травня—16 жовтня 1994 р., організатори Ryszard Stanisławski та Christoph Brockhaus; каталог (Bonn, 1994), у 4 т.

28. S. O'Faolain, *Constance Markievicz* (London, 1934); також: Anne Haverty, *Constance Markievicz: An Independent Life* (London, 1988).

29. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution, 1917–32* (Oxford, 1982).

30. Col. Robins, 1918, цитовано в Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921* (Oxford, 1954); також в A. J. P. Taylor, "Trotsky", у *Englishmen and Others* (London, 1956), 135.

31. L. B. Trotsky, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (1941; нове вид. London, 1968).

32. 1936 р.; цитовано в: John Maynard, "The Two Disciplines", у *The Russian Peasant and Other Studies* (London, 1942).

33. Див.: Alec Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy* (London, 1964); також: J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered* (Cambridge, 1988).

34. Олексій Толстой; цитовано в: Trotsky, *Stalin,* op. cit.

35. Протягом десятиліть чимало істориків рахували Сталінові жертви на "сотні" або "тисячі", тоді як інші, скажімо, Солженіцин, говорили про "десятки мільйонів". Після краху СРСР найвищі оцінки були підтверджені. Див.: R. Conquest, *The Great Terror: A Re-assessment* (London, 1992); також Конквестову рецензію про напівпокаяних "ревізіоністів" (J. Arch Getty and R. T. Manning (eds.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), у *TLS*, Feb. 1994. Проте жодної точної статистичної оцінки не ви-

значено. Наприклад, дослідження, які спираються на "демографічну нестачу" близько 27 млн. протягом 1941—1945 рр., не розрізняють тих радянських громадян, що їх убили нацисти, і тих, що їх винищив сам радянський режим. Не проаналізовано як слід і втрат населення серед окремих народів СРСР. Див.: Norman Davies, "Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Deaths", *Independent*, 29 Dec. 1987; також: M. Ellman, "On Sources: A Note", *Soviet Studies*, 44/5 (1992), 913–915.

36. Цитовано в: A. J. P. Taylor, "Hitler's "Seizure of Power", у *Englishmen and Others*, 139–153.

37. Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, rev. edn. (London, 1964), 773.

38. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Inter-pretation*, 2nd edn. (London, 1989), 42–60. Див. також: Tim Mason, "The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany", у H. A. Turner (ed.), *Nazism and The Third Reich* (New York, 1972), 175–200.

39. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trans. R. Manheim (London, 1969), introd. by D. C. Watt, ch. 11, "Nation and Race".

40. Ibid., 260.

41. Ibid., 587.

42. Ibid., 598.

43. Ibid.

44. Цитовано в: D. Thompson, *Europe since Napoleon* (London, 1966), 727.

45. George Watson, "Hitler"s Marxism', у *The Idea of Liberalism: Studies for a New Map of Politics* (London, 1985), 110–125.

46. Див.: R. Grunberger, A *Social History of the Third Reich* (London, 1971); також: T. Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany* (London, 1983).

47. Див.: Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 18–41.

48. Пор.: Celia Heller, *On the Edge of Destruction* (New York, 1977), разом з: L. Dobroszycki and B. Kirschenblatt-Gimblett (eds.), *Image Before my Eyes: A Photographic History of Jewish Life in Poland, 1864–1939* (New York, 1977–1978). Є й цікаве тогочасне дослідження: Lewis Namier, "The Jews in the Modern World" (1934), у *In the Margin of History* (London, 1940).

49. З Lewis Namier, "Yugoslavia", у *Facing East* (London, 1947), 66–82, рецензія на дивовижну книжку мандрів Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon* (London, 1942).

50. Arthur Koestler, *Spanish Testament* (London, 1937); див. його-таки *Darkness at Noon* (London, 1968).

51. Див.: D. W. Pike, *In the Service of Stalin: The Spanish Communists in Exile, 1939–45* (Oxford, 1993).

52. Hugh Thomas наважився назвати цифру 500 000, що охоплює бл. 200 000 солдатів, які загинули в бою, і близько 245 000 жертв політичних репресій; *The Spanish Civil War*, 3rd edn. (London, 1977), 270, 925–927.

53. Geza Jeszenszky, міністр закордонних справ Угорщини, "The Lessons of Appeasement: Central Europe between NATO and Russia", лекція в SSEES, Лондонський університет, 6 грудня 1993 р.

54. Keith Feiling, A *Life of Neville Chamberlain* (London, 1946), 367.

55. Див. M. Gilbert, *Winston Spencer Churchill*, V: *1922–39* (London, 1976), chs. 47, 48, "The Worst of Both Worlds" and "A Defeat without a War".

56. За H. C. Hillman, *The Comparative Strength of the Great Powers* (London, 1939). Див. також Paul Kennedy, "The Politics of Appeasement" у *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865—1980* (London, 1985).

57. Розважливе обговорення цієї неминуче спекулятивної теми див. у Ernst Topitsch, *Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War* (1985), trans. A. and B. E. Taylor (London, 1987).

58. Така хибна думка проникла в багато західних підручників, наприклад M. L. R. Isaac, *A History of Europe, 1870–1950* (London, 1960), 241, де поляків схарактеризовано як "пожаданих союзників Німеччини".

59. Див.: Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford, 1984), "The Military Tradition", 239–243.

60. Цитовано в: Bullock, *Hitler*, 527.

61. *Nazi-Soviet Relations, 1939–41: Documents from the Archives of the German Foreign Office,* ed. R. J. Sonntag and J. S. Beddie (Washington, DC, 1948), 78.

62. Записка про розмову Рібентропа, Молотова і Сталіна, 23–24 серпня 1939 р., *Nazi-Soviet Relations*, 74.

63. US Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminatity, *Nazi Conspiracy and Aggression*, VI (Washington, DC, 1948), 390–392, цитуючи свідчення Науйокса на Нюрнберзькому процесі.

64. Сучасну енциклопедичну інформацію про другу світову війну див. у: Ian Dear and M. R. D. Foot *et al.* (eds.), *The Oxford Companion to the Second World War* (1995).

65. Alvin D. Coox, *Nomon-han: Japan against Russia, 1939* (Stanford, Calif., 1985).

66. Див.: A. Read and D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact, 1939–41* (London, 1988).

67. 16 червня 1941 р.; *The Goebbels Diaries,* ed. F. Taylor (London, 1982), 414.

68. Див.: Victor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (London, 1990).

69. R. C. Raack, "Stalin"s Plans for World War Two", *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 215–227.

70. *Goebbels Diaries*, 16.

71. J. Wnuk, *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej* (Warszawa, 1980); Див. також: C. Henry and M. Hillel, *Au nom de la race* (Paris, 1974), англ. перекл. *Children of the SS* (London, 1976); Richard Lucas, *Did the Children Cry? Hitters War against Jewish and Polish Children, 1939–45* (New York, 1994).

72. Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939—44* (Princeton, NJ, 1979); Richard Lucas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation* (Lexington, Ky., 1986); також M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939–45* (Frankfurt, 1965). Про нацистські гетто в окупованій Польщі див.: L. Wells, *The Janowska Road* (London, 1966); L. Dobroszycki (ed.), *The Chronicle of the Łódź Ghetto* (New Haven, Conn., 1984); A. Lewin, A *Cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* (Oxford, 1988); A. Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (New York, 1990).

73. Norman Davies and Antony Polonsky, *The Jews in Eastern Poland and the Soviet Union, 1939–45* (London, 1991), вступ. Див. також J. T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia* (Princeton, NJ, 1988); Keith Sword, *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41*

(Basingstoke, 1991); Irena and J. T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–41* (Stanford, Calif., 1981); Anon. [Zoe Zajdlerowa], *The Dark Side of the Moon* (передмова T. S. Eliot) (London, 1946).

74. 30 вересня 1939 р. Див.: Ewa M. Thompson, "Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939–41", *Slavic Review*, 50/2 (1991), 385–399.

75. J. Garliński, *Intercept: The Enigma War* (London, 1979); також: R. Wojtak, "The Origins of the Ultra-secret Code in Poland, 1937–38", *Polish Review*, 23/3 (1978).

76. Див.: Suvorov, *Icebreaker*: *Who started the Second World War?*, trans. by T. B. Beattie (London, 1990). Наприклад, більша частина радянських військово-повітряних сил була дислокована на вразливих передових позиціях.

77. Alan Bullock, "Hitler and the Holocaust', лекція, Logan Hall, Лондонський університет, 14 липня 1993 р.

78. Герінґ до Гайдріха, 31/7/1941. Текст у R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (London, 1961), 262.

79. *The Diary of Anne Frank: The Critical Edition* (London, 1989).

80. R. Hilberg *et al.* (eds.), *The Diary of Adlam Czerniakow, 1939–42* (New York, 1979).

81. За: Rudolf Hoess, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (London, 1959), 144—157.

82. До видатних творів належать: Primo Levi, *If This Is a Man* (1956), *The Truce (1963), If Not Now, When?*; Jerzy Kosiński, *The Painted Bird* (1966), *The Devil Tree* (1973); Leon Uris, *Mila 18* (1961), *QB VII* (1971).

83. Див.: Hanna Kral, *Zdążyć przed Panem Bogiem: rozmony z Markiem Edelmanem*, англ. перекл. *Shielding the Flame* (New York, 1986); рецензія Norman Davies, *New York Review of Books*, 20 Nov. 1986; також: "Poles and Jews: An Exchange", ibid., 9 Apr. 1987.

84. Isaak Shahak, "The Life of Death: An Exchange", *New York Review of Books*, 29 Jan. 1987, 45–50.

85. Див.: M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946); Y. Zuckerman, *A Surplus of Memory: A Chronicle of the Warsaw Ghetto Rising* (New York, 1993).

86. З "Campo di Fiori", Warszawa, 1943; Czesław Miłosz, *Collected Poems, 1931–87*, (London, 1988).

87. Jan Błoński з Ягелонського університету в Кракові, "The Poor Poles look at the Ghetto", у *Polin*, II (1987), 321 seq., переклад статті, вперше опублікованої в *Tygodnik powszechny* (Kraków), 11 січня 1987 р.

88. Irene Tomaszewski and T. Werbowski, *Żegota: the rescue of Jews in wartime Poland* (Montreal, 1994); T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942–45* (Warszawa, 1983); W. Bartoszewski and Z. Lewin (eds.), *Righteous among Nations: How Poles Helped the Jews, 1939–45* (London, 1959); також: K. Iranek-Osmecki, *He Who Saves One Life* (New York, 1971).

89. Див.: Bruno Szatyn, *A Private War: Surviving in Poland on False Papers, 1941–45* (Detroit, 1985); N. Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-occupied Poland* (New York, 1985); Thomas Keneally, *Schindler's Ark* (London, 1982); а також правдиву розповідь про життя Solomon Perel, що її відтворила Agnieszka Holland у фільмі *Europa, Europa* (1990), трансльованому 4-м каналом телебачення (London, 1991).

90. Див.: Istvan Deak у "Who Saved Jews? An Exchange", *New York Review of Books*, 25 Apr. 1991, 60–62, продовження попередніх дискусій, започаткованих у: Deak, "The Incomprehensible Holocaust", ibid., 28 Sept. 1985.

91. S. Friedlander, *Pius XII and the Third Reich* (London, 1966); J. D. Holmes, *Pius XII, Hitler and the Jews* (London, 1982); також: R. G. Weisbord, *The Chief Rabbi, the Pope, and the Holocaust* (London, 1992).

92. Великі жертви кількістю 5,957 млн. чол. назвав Jakub Lestchinsky, нижчу оцінку, 5,1 млн. — Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, rev. edn. (New York, 1985), 767, 670. Докладний додаток в *Encyclopaedia of the Holocaust*, ed. I. Gutman (New York, 1990) подає мінімальну оцінку 5,596 млн. чол. і максимальну — 5,86 млн.: IV, 1797–1802. На підставі цих даних середня оцінка становитиме 5,728 млн. Абсолютно точної цифри не може бути, проте різні історики, використовуючи приблизно однакові методи, досягають близьких результатів. (див. додаток III, с. 1328).

93. Загальну кількість надмірних воєнних жертв СРСР тепер оцінюють у 26–27 млн. чол. Див. S. Maksudov, "Losses Suffered by the Population of the USSR, 1918—58", у R. Medvedyev (ed.), *The Samizdat Register II* (London, 1981). Цифри понад 27 млн., що почали з'являтись у 1990-х роках, пов'язані, здається, не з кількістю жертв війни, а з оцінками демографічних утрат, коли беруть до уваги й ті післявоєнні покоління, які ніколи не народились. Але аналіз таких цифр надзвичайно проблематичний. Можна обгрунтовано припустити, що під час війни найбільше цивільних загинуло на територіях, за які найзапекліше воювали нацисти і совєти, тобто в Україні, Білорусі та Східній Польщі. Див. вище, прим. 35. Можна, звичайно, сумніватись і в непевних визначеннях територій, хронології та причин смерті. Див.: M. Ellmann, S. Maksudov, "Soviet deaths in the Great Patriotic War: a note", *Europe—Asia Studies*, vol. 46, no. 4 (1994), 671–680.

94. Jean Paul II, *Maximilien Kolbe: Patron de notre siècle difficile* (Paris, 1982); W. Herbstrath and B. Bonowitz, *Edith Stein: A Biography* (London, 1985); W. T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (London, 1990).

95. Див.: Józef Garliński, *Fighting Auschwitz: The Resistance Movement in the Concentration Camp* (London, 1970); також: M. R. D. Foot, *Six Faces of Courage* (London, 1978), 105–119. Пилецького стратила комуністична служба безпеки 25 травня 1948 р. Його рапорт, захований від світу 50 років, опубліковано як *Raport Witolda*, ed. A. Cyra (Warszawa, 1991). Польська комуністична пропаганда хибно стверджувала, що опір в Аушвіці очолював J. Cyrankiewicz, повоєнний прем'єр-міністр.

96. Jan Karski, "The Tragedy of Szmul Zygelbojm", *Poland*, May 1987, 43—50, витяги зі *Story of a Secret State* (Boston, 1944); див. також: David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government in Exile in London and the Jews, 1939–42* (London, 1987).

97. Див.: D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–45* (New York, 1984); також: R. Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993).

98. M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (London, 1981).

99. Lucy S. Dawidowicz: "Доля єврейства за націонал-соціалізму була унікальною"; "The Jews: A Special Case", у *The Holocaust and the Historians* (Cam-bridge, Mass., 1981), 11 V. Дискусії про унікальний характер голокосту зосереджуються не так на самій історичній події, як на мотивах тих, кого годі з кимось порівнювати. Скажімо, за словами Ісаї Берліна, "Якщо оцінювати унікальність цього явища... не слід доходити квапливого висновку, ніби воно унікальне, не порівнявши його з іншими подіями, які певною мірою схожі на нього. Ось у чому особливість голокосту... Він мав виразний політичний мотив"; подано за: G. Thomas (ed.), *The Unresolved Past: a Debate in German History*, передмова Ralf Dahrendorf (London, 1990), pp. 18–19.

100. Роза Люксембург, говорячи про антисемітизм на переламі сторіч: "Чого це у вас завжди якісь окремі єврейські нарікання? Я от не менше співчуваю бідолашним індіанцям, що стали жертвою повені на Путумайо". Цитовано в: Dawidowicz, "The Jews: A Special Case", 4.

101. Див.: I. Abrahamson (ed.), *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel* (New York, 1985).

102. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–45* (London, 1975).

103. R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews.*

104. Yehudah Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (London, 1978). Цю тезу розвинуто в Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939–45* (London, 1992).

105. Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (London, 1986).

106. L. Dawidowicz, "The Curious Case of Marek Edelman", *Commentary* (New York), 83/3 (Match, 1987), 66–69. Див.: M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946), несіоністський погляд останнього з живих проводирів повстання у варшавському ґетто.

107. Arnold J. Meyer, *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History* (London, 1988).

108. Lucas, *The Forgotten Holocaust;* також: R. C. Lucas (ed.), *Out of the Inferno: Poles Remember the Holocaust* (Lexington, Ky., 1989).

109. Arthur R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century* (Richmond, Va., 1976), також: P. Rassinier, *The Holocaust Story and the Lies of Ulysses* (Costa Mesa, Calif., 1978); див. також: Noam Chomsky, "All Denials of Free Speech Undercut a Democratic Society", *Journal of Historical Review*, 7/1 (1986), 123–127; його ж "Thought Control in the USA", *Index on Censorship,* 7 (1986), 2–23, і подальше листування.

110. Paul Findley (ed.), *They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby* (Westport, Conn., 1985).

111. C. Lanzmann, *Shoah: An Oral History of the Holocaust (The Complete Text of the Film)* (New York, 1985); до численних рецензій належать, зокрема, T. Garton Ash, "The Life of Death", *New York Review of Books*, 19 Dec. 1985; J. Karski, "Shoah (Zaglada)", *Kultura* (Nov. 1985), 121–124; J. Turowicz, "Shoah w polskich oczach", *Tygodnik powszechny* (Kraków), 10 листопада 1985 р.; P. Coates, "A Ghetto in Babel", *Encounter*, 49/1 (1987); збірка *Polish Americans Reflect on Shoah* (Chicago, 1986).

112. Rafai Scharf, "In Anger and in Sorrow", *Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1 (1986), 270.

113. Wladysław Anders, *An Army in Exile: The story of the Polish Second Corps* (London, 1947; перевид. Nashville, 1981).

114. "Декларацію принципів, відому як Атлантична хартія, оприлюднено 14 серпня 1941 р."; J. A. S. Grenville, *The Major International Treaties, 1914–73: A History and Guide with Texts* (London, 1974), 198–199.

115. 18–21 червня 1945 р. *Trial of the Organisers, Leaders, and Members of the Polish Diversionist Organisation, Moscow* (London, 1945). Див.: Z. Stypułkowski, *Invitation to Moscow* (New York, 1962).

116. Gilbert, *Churchill*, VII: *1941–5* (London, 1986), 991–993.

117. A. Solzhenitsyn, *Prussian Nights: A Narrative Poem*, trans. R. Conquest (London, 1977), зокрема 41–43, 49–53.

118. S. E. Ambrose, *Pegasus Bridge: 6 June 1944* (London, 1984). Уночі 5/6 червня Пегасів міст охороняли два солдати з Польщі, один з яких, Ферн Бонк, начебто пішов до борделю в Бенувіль. На зміну легкій піхоті наступного дня прийшли командос лорда Ловата, їх очолював музикант з козою.

119. Peter Hoffmann, *The History of German Resistance, 1933–45* (London, 1988); див. також: T. Prittie, *Germans Against Hitler* (London, 1964); F. R. Nicosia (ed.), *Germans against Nazism* (New York, 1990); D. C. Large, *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance* (Cambridge, 1991).

120. Звертаючись до Альберта Шпеєра, 19 березня 1945 р.; Bullock, *Hitler*, 774.

121. Ibid., 794–795.

122. Wisława Szymborska, рядки з вірша "Koniec i Początek". Вірш прочитав Stanisław Baranczak у "The Most Pressing Questions are Naïve Ones", на конференції, присвяченій сучасній польській літературі, SSEES, Лондонський університет, 22–25 березня 1993 р.

Нюрнберг, 19 жовтня 1945 р.

123. Попередній, польський варіант цієї частини опубліковано в *Gazeta Wyborcza* (Warszawa) 3–4 квітня 1993 р. під чудовою назвою: "Prawda ujawniona, i prawda ukryta".

124. Airey Neave, *Nuremberg: A Personal Record* (London, 1978), 73–85. Автор загинув 1979 р. від вибуху бомби, яку підклали ірландські терористи на паркувальному майданчику палати громад.

125. Ibid., 26.

126. Міжнародний військовий трибунал, Нюрнберг, *The Trial of German Major War Criminals: Documents and Proceedings*, ed. L. D. Egbert (Nuremberg, 1947–1949), vols. I–XLII.

127. Міжнародний військовий трибунал, Нюрнберг, *Speeches of the Chief Prosecutors* (London, 1946).

128. *Manchester Guardian*, 23 Mar. 1946, *The Times*, 8 May 1946; цитовано в A. and J. Tusa, *The Nuremberg Trial* (London, 1983), *passim.*

129. Цитовано в Neave, *Nuremberg*, 331.

130. M. Bloch, *Ribbentrop* (London, 1992), 454.

131. Tusa and Tusa, *The Nuremberg Trial*, 472.

132. Див.: R. K. Woetzel, *The Nuremberg Trials in International Law* (New York, 1962).

133. Див.: R. A. Kirk, *The Political Principles of R. A. Taft* (New York, 1967).

134. H. K. Thompson and H. Strutz (eds.), *Doenitz at Nuremberg. A Reappraisal* (Torrance, Calif, 1983).

135. Neave, *Nuremberg*, 26.

136. Lewis Namier, *Manchester Guardian*, *19* Oct. 1945; цитовано в Tusa and Tusa, *The Nuremberg Trial, passim.*

137. Ibid. Як сказав американський перекладач, точні слова Вишинського були такі: "Я пропоную тост до відповідачів. Нехай вони із зали суду підуть прямісінько в могилу"; Telford Taylor, *Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* (London, 1993), 211.

РОЗДІЛ XII

1. Улюблене порівняння Іоанна Павла II, наприклад, у його апостольському посланні *"Euntes in mundum"* (1988) на честь тисячоліття хрещення Київської Русі.

2. Див.: Keith Sword *et al., The Formation of the Polish Community in Great Britain, 1939–50* (London, 1989).

3. Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (London, 1977).

4. James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German prisoners* ... (New York, 1989); цю тезу палко спростовували G. Bischoff and S. Ambrose (eds.), *Eisenhower and the German POWS: Facts Against Falsehood* (Baton Rouge, La., 1993), рецензія в *History*, 79/255 (1994), 186.

5. Krystyna Kersten, "The Transfer of the German Population from Poland, 1945–7", *Acta Poloniae Historica*, 10 (1964), 27–47; Alfred M. De Zayas, *Nemesis at Potsdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans*, rev. edn. (London, 1979); *The German Expellees: Victims in War and Peace* (London, 1993); John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish revenge on Germans, 1945* (New York, 1993).

6. Див.: Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem* (1974), англ. перекл. *Conversations with an Executioner* (London, 1978).

7. Arthur Bliss Lane, *I Saw Poland Betrayed* (New York, 1947); Stanisław Mikołayczyk, *The Rape of Poland: The Pattern of Soviet Domination* (London, 1949); Jan Ciechanowski, *Defeat in Victory* (London, 1968). Про погром у Кельце див.: T. Wiącek, *Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego 1946 r* (Kraków, 1992).

8. George Kennan, *Foreign Affairs* (July 1947), під псевдонімом "Mr X".

9. Gilbert, *Churchill*, VIII, 200.

10. Ibid.

11. *Times*, 6 Mar. 1947.

12. Gilbert, *Churchill*, VIII, 265–267.

13. Ibid., 267.

14. Ibid., 355. Про заяви на Гаазькому конгресі див.: Anthony Sampson, *The New Europeans: A Guide to the Workings, Institutions, and Character of Contemporary Western Europe* (London, 1968), 4–5.

15. Neal Ascherson, "The Special Relationship that will Survive all Tiffs", *Independent on Sunday*, 21 Feb. 1993.

16. K. D. Bracher, *Die deutscher Diktatur* (1969), англ. перекл. *The German Dictatorship* (Harmondsworth, 1970).

17. Anthony Sampson, *The Essential Anatomy of Britain: Democracy in Crisis* (London, 1992).

18. За: Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (London, 1967), 194.

19. Доктор Ото фон Габсбург (Habsburg), *The Economist*'s Charles Stransky Memorial Lecture, Лондон, 20 вересня 1993 р.

20. "The Last Testament", у Strobe Talbot (ed.), *Krushchev Remembers* (Boston, 1974), 284.

21. Див.: Laqueur, *Europe since Hitler*, "The Soviet Economy", 231 seq.

22. Цитовано в Geoffrey Hosking, *A History of the Soviet Union* (London, 1985), 405.

23. Irina Ratushinskaya, *Grey Is the Colour of Hope*, trans. A. Kojevnikov (London, 1989), 229.

24. Michael Bourdeaux, *The Role of Religion in the Fall of Soviet Communism* (London, 1992).

25. Adam Ważyk, "Poemat dla dorosłych", *Nowa Kultura* (Warszawa), 21 серпня 1955 р.; цитовано в: Davies, *God's Playground*, II, 582–583.

26. Про "Празьку весну" див.: H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, (Princeton, NJ, 1976).

27. Полковник Ryszard Kukliński, за повідомленням у: *Washington Post*, 27 Sept. 1992; *Gazeta Wyborcza*, 28 вересня 1992 р.

28. За словами колишнього члена чеського політбюро Karel Kaplan у: *Panorama* (May 1977); див.: "Stalin's Secret Council of War", *The Times*, 6 May 1977; також: "Secrets from the Prague Spring", *Time*, 9 May 1977.

29. George Ball, "JFK's Big Moment', *New York Review of Books*, 13 Feb. 1992.

30. L. Kołakowski, "Tezy o nadzieji i o beznadziejności", *Kultura* (Paris), червень 1971 р., англ. перекл. "Hope and Hopelessness", *Survey*, 17/3 (80) (літо 1971 р.), 37–52.

31. Jacques Rupnik, *The Other Europe* (London, 1988), p. XV.

32. *The Treaty on European Union: including the protocole and final act with declarations, Maastricht 7 February* 1992 (London, 1992); текст опубліковано в *Sunday Times*, London, 11 Oct. 1992.

33. Slavenka Drakulic, *How We Survived Communism and Almost Laughed* (London, 1992); Janine Wedel, *The Private Poland* (New York, 1986).

34. Stanisław Lem, у Stanisław Barańczak (ed.), *Breathing Under Water and other East European essays* (Cambridge, Mass., 1992), 1–6.

35. Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolutions of '89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge, 1990), 78. Див. також: David Seibourne, The *Death of the Dark Hero: Eastern Europe, 1987–90* (London, 1990).

36. У розмові з губернатором Штірії; подано за: Habsburg, Charles Stransky Lecture, *passim.*

37. Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (London, 1993), 385.

38. Див.: E. and J. Winiecki, *The Structural Legacy of the Soviet-type Economies* (London, 1992).

39. Arpad Goncz, цитовано в Garton Ash, op. cit., 60.

40. Conor Cruise O'Brien, "A Grave marked Maastricht", *The Times*, 30 Apr. 1992.

41. Gyorgi Konrad, у *Antipolitics* (London, 1982).

42. Francis Fukuyama, "The End of History?" у *The National Interest* (1989); також: "The End of History Is Still Nigh", *Independent*, 3 Mar. 1992.

43. Zbigniew Brzeziński, промовляючи в Болоньї в лютому 1992 р.; Див.: J. Moskwa, "Brzeziński o trzech Europach", *Nowy świat*, 3 Mar. 1992.

44. Професор Ken Jowitt (UC Berkeley) на міжнародній конференції з питань безпеки в Єйлському університеті, 2–4 квітня 1992 р.

Самертаун, 14 лютого 1992 р.

45. *Independent*, 14 Feb. 1992; *Guardian*, 14 Feb. 1992; *El Pais*, 13 feb. 1992; *Le Monde*, 13 fév. 1992; *De Telegraaf*, 13 Feb. 1992; *Suddeutsche Zeitung*, 13 Feb. 1992; *Gazeta wyborcza*, 12 lut. 1992; *The Oxford Times*, 14 Feb. 1992.

46. *Corriere della Sera*, 13 feb. 1992.

47. *Daily* Mail, 13 Feb. 1992.

48. *Le Monde*, 14 fév. 1992.

49. *European*, 13–19 Feb. 1992.

50. *The Times*, 14 Feb. 1992.

51. Alan Hamilton, "Scots Recall an Ancient Act of Treachery", *The Times,* 14 Feb. 1992, 16; *Die Zeit*, 7 Feb. 1992, Reiner Luyken, "Schotten, erhebt euch! Reisst der Nationalismus nun auch Grossbritannien in Stücke?"

52. *Polska tak, ale jaka?* Давня фраза з XIX ст., коли Польща була розбита. А тепер черга Росії.

53. 3: Arthur Rimbaud, "Le Bateau ivre", у *Poésies: Une saison en enfer; Illuminations* (Paris, 1973), 97.

ПРИМІТКИ ДО ВСТАВОК

АБХАЗІЯ 1. Yutaka Akino, *The Last Scenario of Gamsakhurdia* (грудень 1993). Institute of East-West Studies (Прага, 1994); також: Neal Ascherson у *Independent*, 17 July 1994. У книжці Ascherson, *Black Sea* (1995) є розділ про Абхазію.

АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ 1. R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe", *Past and Present*, 70 (1976), 30–75. **2.** *Past and Present*, 78, 79, 85, 97 (1975–1981). **3.** Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* (New York, 1974). З особливою вдячністю Martyn Rady, "Cote and Periphery: Eastern Europe", доповідь, прочитана на Mid-West Slavic Conference (бл. 1992). **4.** Wallerstein, *The Modern World-System*, 99. **5.** R. Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104 (1977), 25–92. Див. також: R. A. Denemark and K. P. Thomas, "The Brenner—Wallerstein Debate", *International Studies Quarterly*, 32 (1988), 47–65.

АҐОБАРД 1. Allen Cabaniss, "Agobard of Lyons" у P. Quennell (ed.), *Diversions in History* (London, 1954), 41–51. **2.** *Monumenta Germaniae Historica: Epistolae*, III, 159; цитовано в: Christopher Dawson, *The Making of Europe* (London, 1932), 257.

АЙОНА 1. Ellen Murray, *Peace and Adventure: The Story of Iona* (Glasgow, 1987). Див. також: T. O. Clancy, G. Marcus, *Iona: the Earliest Poetry of a Celtic Monastery* (Edinburgh, 1995).

АКВІНК 1. T. Cornell and J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 143. **2.** Klara Poczy, *Aquincum Polgarvarosa* (Budapest, n.d.).

АЛХІМІЯ 1. R. J. W. Evans, "Rudolph and the Occult Arts", у *Rudolph II and His World: a Study in Intellectual History, 1576–1612* (Oxford, 1973), 196–242. **2.** M. Rady, "A Transylvanian Alchemist in London'; стаття має бути опублікована в: *Slavonic and East European Review.* **3.** Evans, op. cit., 199. **4.** J. Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1970). **5.** Див.: F. Sherwood Taylor, *The Alchemists* (London, 1952); J. Read, *Through Alchemy to Chemistry: a procession of ideas and personalities* (London, 1957). **6.** William Shakespeare, *Sonnet 33.*

АЛЬКОФРИБАС 1. Lucien Febvre (1942), англ. перекл. як *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* (Cambridge, Mass., 1982). **2.** M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (Cambridge, Mass., 1968).

АЛЬПИ 1. L. Pauli, *The Alps: Archaeology and Early History* (London, 1980). **2.** R. Blanchard, *Les Alpes et leur destin* (Paris, 1958); також: P. P. Viazzo, *Upland Communities: Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century* (Cambridge, 1989).

АПОКАЛІПСИС 1. Об., 21, 4–6.

АРІЦІЯ **1.** James G. Frazer, *The Golden Bough: the Roots of Religion and Folklore* (Перше вид.), 2 vols. (London, 1890), I, 6. **2.** Ibid., I, 210. **3.** Ibid., I, 211–212. 4. Ibid., II, 370. **5.** Ibid., II, 370. **6.** Ibid., II, 370–371.

АРХІМЕД **1.** Див.: Heinrich Dorrie, *Triumph der Mathematik* (Würzburg, 1965), англ. перекл. *100 Great Problems of Elementary Mathematics: Their History and Solution* (New York, 1965), nos. 1, 38, 56; також: T. L. Heath, "Mathematics and Astronomy", у G. Murray (ed.), *The Legacy of Greece* (Oxford, 1921), 122–125; також: E. J. Dijksterhuis, *Archimedes* (Copenhagen, 1956).

АТЛЕТИ **1.** Див.: M. I. Finley and H. W. Pleket, *The Olympic Games: The First Thousand Years* (London, 1976). **2.** Див.: H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (London, 1964). **3.** Ода на честь Алкімідаса з Егіни, переможця в боротьбі серед хлопців на Немейських іграх; *Greek Literature: An Anthology*, chosen by Michael Grant (London, 1977), 104. **4.** 2 Тим., 4, 7. **5.** A. Krawczuk, *Ostatnia Olimpiada*, (Wrocław, 1976); R. D. Mandell, *The first modern Olympics* (Berkeley, 1976).

АУШВІЦ **1.** US Defense Intelligence Agency, Strategic Bombing Survey. Record Group 373: Mission 60 PRS/462, Can D1508, exposure 3055, to Can D1510, exposure 5020. Цитовано в Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (London, 1981), 216, 249. **2.** Ibid., fig. 28, and pp. 331–332. **3.** Див.: Jan Karski, *The Story of a Secret State* (London, 1944); також: D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–45* (New York, 1984). **4.** Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, ch. 21. Вітольд Пилецький, що 1942 р. утік з табору Аушвіц-І, не мав безпосередніх вісток про табір Аушвіц-ІІ-Біркенау. (Див. розділ XI, прим. 95.) П'ять євреїв, що втекли 1944 р., зняли тривогу, добувшись до Словаччини. **5.** Ibid. і 312. **6.** Див.: D. A. Brugioni and R. G. Poirer, *The Holocaust Revisited: A Retrospective of the Auschwitz-Birkenau Extermination Complex* (Washington, 1979). Посилання з Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 249, прим. 7. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 337. **8.** Див. розділ XI, прим. 29. З огляду на загальну кількість близько 6 млн. убитих євреїв, зокрема бл. 2 млн. на радянській території та 2 млн. в інших нацистських ґетто й таборах в окупованій Польщі, неможливо отримати цифру 4 млн. для самого Аушвіцу. За словами Геса, колишнього коменданта Аушвіцу, що давав свідчення на Нюрнберзькому процесі, в таборі загинуло загалом 2,5 млн. людей. **9.** 1970 р. доктор Юзеф Ґарлинський, колишній в'язень табору, обрахував, що в таборі загинуло десь 2 млн. чоловік (див. розділ XI, при. 95.) 1983 р. ще один колишній в'язень, французький дослідник G. Wellers, назвав цифру 1 471 595 чол. Цифри доктора Францишека Піпера, визначені для державного музею в Освенцимі, опубліковано в: *New York Times*. F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz? Liczba ofiar w świetle źródel i badań, 1945–90* (Oświęcim, 1992).

АФОН **1.** Sotiris Kadas, *Mount Athos: An Illustrated Guide to the Monasteries and their History* (Athens, 1979). Див. також: P. Sherrard, *Athos: The Mountain of Silence* (Toronto, 1970). **2.** Father Maximos, *Human Rights on Mount Athos: An Appeal to the Civilised World* (Welshpool, 1990). **3.** Richard North, "Doctrinal Divisions among the Monks of Athos", *Independent*, 17 July 1990.

БАРД **1.** "Король Генріх IV", ч. 2, IV, **3**; "Приборкання норовливої", II, 1. Див.: F. G. Stokes, *Who's Who in Shakespeare* (London, 1924), 124.

БАСЕРІЯ 1. W. A. Douglass, "The Basque Stem-Family Household: Myth or Reality?", *Journal of Family History*, 13 (1) (1989), 75–89.

БАТАВІЯ 1. S. Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Fontana, London, 1987), 15—24, "The Mystery of the Drowning Cell". **2.** Ibid., 6. **3.** Ibid., 289.

БЕНЦ 1. *Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik: Guide Through the Collections* (München, 1988), 92–93. **2.** D. Cardwell, *The Fontana History of Technology* (London, 1994).

БЕРНАДЕТА 1. З особливою вдячністю R. Harris, "Evidence and Devil's Evidence", доповідь на семінарі, факультет історії Оксфордського університету, 24 травня 1993. Див. також: R. Laurentin, *Lourdes: dossiers des documents authentiques* (Paris, 1957); F. Duhoureau, *Saint Bernadette of Lourdes: a saint of the Golden Legend* (London, 1934). **2.** Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France, 1870–1914* (London, 1977). 3. Harris, "Evidence and Devil's Evidence", *passim.*

БІБЛІЯ 1. Складено на основі статей "Bible", "Codex", "Ulfilas" тощо в *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), *The Oxford Dictionaty of the Christian Church*, ed. F. L. Cross (Oxford, 1957), та E. A. Livingstone, ed., *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church* (Oxford, 1977).

БЛАРНІ 1. Про сучасну ірландську історію див.: Roy F. Foster, *Modern Ireland 1600–1972* (London, 1988). **2.** *Shorter Oxford English Dictionary:* "blarney, sb 1819, a cajoling tongue and the art of flattery, hence v., "to use flattering speech". ["blarney, імен. (1819), улеслива мова або лестощі", звідси й дієсл. "говорити улесливо"].

БНР 1. V. Kippel and Z. Kippel (eds.), *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* (New York, 1988). **2.** Symon Kabysh, "Genocide of the Byelorussians", у *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction* (New York, 1958), 77–88. **[ВОРКУТА]. 3.** За повідомленням Otto von Habsburg, Charles Stransky Memorial Lecture, London, 20 Sept. 1993.

БОГОМИЛИ 1. Див.: Steven Runciman, *The Mediaeval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947; перевид. 1984). **2.** Euthymius Zigaberius, *Dogmatic Panoply*, цитовано в: Runciman, 76. **3.** Див.: V. H. H. Green, *Medieval Civilization in Western Europe* (London, 1971), 179–180.

БОКСЕРИ 1. Див.: H. Keown-Boyd, *The Fists of Righteous Harmony: A History of the Boxer Uprising in China* (London, 1991); A. H. Smith, *China in Convulsion* (Edinburgh, 1901).

БОМ 1. Guide Michelin: Jura, Franche-Comté (Paris, 1990), 56–57. **2.** René Locatelli, Pierre Gresser *et al.*, *L'Abbaye de Baume-les-Messieurs* (Dole, 1978), 24–31. **3.** Ibid., 234.

БОЯГУЗ 1. "Campaign to Pardon Troops Hits Setback", *Independent*, 16 Aug. 1993. Див. також: J. Putkowski and J. Sykes, *Shot at Dawn* (London, 1989). **2.** "Deserters", у *Oxford Companion to the Second World War* (Oxford, 1995).

БРІ 1. Patrick Ronce, *The French Cheese Book* (London, 1989), 299, 340. **2.** Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (London, 1971), 60–61. Вино кортон, або "Curtis Ottonis", одержало

свою сучасну назву за ім'ям пізнішого імператора Отона I; *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 65–66. **3.** Ronce, op. cit., 3–7.

БУБУЛІНА 1. The Great Greek Encyclopaedia, "PIRSOS" (Athens, бл. 1980), 75.

БУДА 1. Martyn Rady, *Mediaeval Buda: a study of municipal Government and Jurisdiction* (Boulder, 1985). **2.** Henry Bogdan, *Histoire de Hongrie* (Paris, 1966), 14. **3.** Lovag Zsuzsa, *The Hungarian Crown and other regalia* (Hungarian National Museum), Budapest, 1986.

БУЧАЧ 1. Wincenty Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej, 1939–45* (Wrocław, 1983), 52–55. **2.** Цифру 60–80 тис. називає Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation* (Princeton, NJ, 1979). Польська (комуністична) комісія з розслідування злочинів проти польського народу назвала цифру десь 300–400 тис. Див.: M. Terles, *Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia* (Toronto, 1993), 32, 36. Начебто признання українського президента Кравчука, ніби українські шовіністи вбили близько півмільйона поляків на східних землях (ibid., 70), не обґрунтоване і є, здається, наслідком фальшування. **3.** Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie II Rzeczypospolity* (Warszawa, 1993), надто розділ. 6, "Wojenna tragedia", а також Wiktor Poliszczuk, *Gorzka Prawda: zbrodniczość OUN—UPA* (неопублікований машинопис, Toronto, 1993). **4.** Terles, *Ethnic Cleansing*, 16–17. **5.** Z. Zieliński (ed.), *Życie religyjne w Polsce pod okupacją, 1939–45* (Katowice, 1992), 500. **6.** Див.: Norman Davies, "Neither Twenty Million, Nor Russians, Nor War Dead", *Independent*, 29 Dec. 1987. **7.** Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (London, 1982), 82. **8.** "In Lieu of a Self-Portrait", у Simon Wiesenthal, *Justice Not Revenge* (London, 1989); також: Alan Levy, *The Wiesenthal File* (London, 1993).

ВАЛЬТЕЛЛІНА 1. Див.: Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659* (Cambridge, 1972). Про вино сфурцат див.: G. Dalmass, "The Wines of Italy", *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 221.

ВАНДЕМ'ЄР 1. H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe, 1789–1815* (London, 1936), app. VI: "Concordance of Republican and Gregorian Calendars", 374–375.

ВАРВАРИ 1. Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford, 1989). **2.** Neal Ascherson, *Black Sea* (London & New York, 1995), 49.

ВИНО 1. J.-F. Gautier, *Histoire du Vin* (Paris, 1992). Див. також: H. Warner Allen, A *History of Wine* (London, 1961). **2.** Gautier, op. cit., p. 99. **3.** Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (London, 1971), p. 191.

ВІДПОЧИНОК 1. Edward Whymper, *The Ascent of the Matterhorn* (1880) (перевид. London, 1987); *Scrambling Amongst the Alps*, 5th edn. 1890 (перевид. Exeter, 1986); див. також: P. Bernard, *The rush to the Alps: the Evolution of Vacationing in Switzerland* (Boulder, Colo., 1978). **2.** J. Walvin, *The People's Game: a social history of British football* (London, 1975); B. Butler, *The Football League, 1888—1988* (London, 1987). **3.** J. Mercier, *Le Football* (Paris, 1971); P. Soar, M. Tyler, *The Story of Football* (Twickenham, 1986).

ВЛАД 1. M. Cazacu, "Il Potere, la Ferocitá, e le Leggende di Vlad III, Conte Dracula", *Storia* (Firenze), III, no. 15, 10–16; Див. також: C. Leatherdale, *The Origins of Dracula: the background to Bram Stoker's Gothic masterpiece* (London, 1987); A. Mackenzie, A *journey*

into the past of Transylvania (London, 1990); S. Pascu, *A History of Transylvania* (Detroit, 1982). **2.** John Foxe, *The new and complete Book of Martyrs, or an universel history of martyrdom*, revised & corrected (London, 1811–1817).

ВОРКУТА 1. Див.: Paul Hollander, "Soviet Terror, American Amnesia", *National Review*, 2 May 1944, 28–39. **2.** J. Scholmer, *Vorkuta* (London, 1954); Edward Buca, *Vorkuta* (Constable, London, 1976); також Bernard Grywacz, інтерв'ю, що в нього взяла Caroline Moorhead, "Out of the Darkness", *Independent Magazine*, 26 Jan. 1991. **3.** Avraham Shifrin, *The First Guidebook to the Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union* (Seewis, GR, Switzerland, 1980), 2nd edn. (London, 1981); про Воркуту pp. 203–209. Див. також: R. Conquest, *Kolyma: the Arctic Death Camps* (London, 1978). **4.** Shifrin, op. cit., 31–35. **5.** Особистий візит, жовтень 1991. **6.** "80,000 ghosts return to haunt Moscow", *Independent*, 6 Sept. 1989.

ГАНЗА 1. T. Lindner, *Die deutsche Hanse: ihre Geschichte*, 4 вид. (Leipzig, 1911); Hugo Yrwing, *Visby: hansestad pae Gotland* (Stockholm, 1986). **2.** Fritz Grotemeyer, "Warenzug hansischer Kaufleute" (1942), у *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellungskatalog des Museums für Hamburgische Geschichte*, Bd 2 (Hamburg, 1989), 623; також: Carsten Prange, *Auf zur Reise durch Hamburgs Geschichte — A Journey through Hamburg's History* (Hamburg, 1990).

ГЕНИ 1. P. J. Bowles, *The Mendelian Revolution* (London, 1989); C. F. Meyer, The *Genesis of Genetics: The Growing Knowledge of Heredity Before and After Mendel* (Rome, 1953); C. Stern, *The Origin of Genetics: A Mendelian Source Book* (London, 1966). **2.** Zhores Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (1967; перекл. New York, 1969); D. Joravsky, *The Lysenko Affair* (Cambridge, Mass., 1970). **3.** Див.: J. S. Huxley, *Soviet Genetics and World Science* (London, 1949).

ГЕНОЦИД 1. G. J. Libaridian, *A Crime of Silence: the Armenian Genocide* (London, 1985); D. M. Lang, *The Armenians: a people in exile* (London, 1981); C. J. Walker, *Armenia: survival of a nation* (London, 1990); S. L. Sonyel, *The Ottoman Armenians, victims of great power diplomacy* (London, 1987); R. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: history, politics, and ethics* (London, 1991); R. Melson, *Revolution and Genocide: on the origin of the Armenian genocide and of the Holocaust* (London, 1992). **2.** З нотаток адмірала Канариса, 22 серпня 1939, цитовано в L. P. Lochner, *What about Germany? (New* York, 1942), **2.** Інколи хибно вважають, ніби в: цьому уступі йдеться про остаточний розв'язок. Із вдячністю докторові Mark Levene. **3.** R. Lemkin, *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (New York, 1944). Див. також: "Genocide", *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971), vol. 7, 410.

ГЕПТАНЕСОС 1. W. H. Zawadzki, *Man of Honour: A. Czartoryski, Statesman of Russia and Poland* (Oxford, 1993). **2.** "Great Britain and the Ionian Islands, 1848–51: A Case of Bad Publicity", *European History Quarterly*, 17(2) (1987), 131–144.

ГЛУПОТА 1. Aleksander Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce* (перевид. Warszawa, 1947). **2.** Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce: wypisy więzienne* (Paris, 1985). **3.** Barbara Tuchman, *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (London, 1984).

ГОЛОД 1. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: Ireland 1845–49* (London, 1962), 91. **2.** Ibid., 19. **3.** Roy Foster, *Modern Ireland: 1600–1972* (London, 1988), 325. **4.** Цитовано в A. Nikiforuk, "The Irish Famine", у *The Fourth Horseman* (London, 1991), 123. **5.** Lady Wilde, "The Exodus", у C. Morash (ed.), *The Hungry Voice: Poetry of the Irish Famine* (Dublin, 1989), 219; S. Cronin, *Irish Nationalism: a history of its roots and ideology* (New York, 1980).

ГОСБАХ 1. "The Hossbach Memorandum", у *Documents on German Foreign Policy 1918–45* (London, 1949), ser. D, I, 29–30. **2.** A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World* War (London, 1963), 168–172. **3.** T. W. Mason, у E. M. Robertson (ed.), *The Origins of the Second World War* (London, 1971), 114. Див. також: F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States* (Cambridge, 1963), зокрема 328–334.

ГУЛЬФИК 1. Lois Banner, "The Fashionable Sex, 1100–1600", *History Today,* 42(4) (1992). **2.** A. Junke and E. Stille, *Zur Geschichte der Unterwäsche, 1700–1960* (Ілюстрований каталог виставки в Історичному музеї), (Frankfurt a. M., 1988).

ГУСЯЧА ХОДА 1. Див.: P. J. Haythornthwaite, *Frederick the Great's Army* (London, 1991); також: Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945* (Oxford, 1955).

ҐАҐАУЗИ 1. Див.: W. Zajączkowski, *Język i folklor u Gagauzów w Bulgarii* (Kraków, 1966). **2.** Див.: H. T. Norris, *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world* (London, 1993). **3.** T. J. Winnifrith, "The Pomaks", у *Shattered Eagles, Balkan Fragments* (London, 1995), 82–98. **4.** R. J. Donie, J. V. A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed* (London, 1994).

ҐЕРИЛЬЯ 1. Robert Moss, *Urban Guerrillas: the new face of political terrorism* (London, 1972). **2.** A. Racineux, "Les Chouans: une armée de l'ombre", *Historama,* no. 89, luly 1989, 12–19.

ҐЕТТО 1. "Ghetto", *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1970), VII, 542–546. **2.** Gershon Hundert, *Jews in a Polish Private Town: The Case of Eighteenth Century Opatów* (Baltimore, 1992).

ҐІЛЬЙОТИНА 1. За: Martin Manser, *Dictionary of Eponyms* (London, 1988), 120.

ҐОНСАЛВІШ 1. B. Davidson, *Black Mother* (Boston, 1961); rev. edn. *The African Slave Trade* (Boston, 1980), 53–54. **2.** Ibid., 55. **3.** Ibid., 67–69, 101–103. **4.** Ibid., 163. **5.** "How Many?", ibid., 95–101.

ҐОТА 1. E. Scheeben, *Ernst II: Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha* (Frankfurt, 1987); J. Van der Kirstie, *Dearest Affle: Alfred, Duke of Edinburgh and Duke of Saxe-Coburg and Gotha, 1840–1900* (Gloucester, 1984). **2.** R. R. James, *Albert, Prince Consort: A Biography* (London, 1985); S. Weintraub, *Victoria: A Biography of a Queen* (London, 1988); T. Aranson, *Heart of a Queen: Queen Victoria's Romantic Attachments* (London, 1991). **3.** A. S. Gould Lee, *The Royal House of Greece* (London, 1948). **4.** Brian Connell, *Manifest Destiny: A Study in Five Profiles of... the Mountbatten Family* (London, 1953); M. Kerr, *Admiral Louis of Battenberg* (London, 1934); R. Hough, *Louis and Victoria* (London, 1974). **5.** Polski

Słownik Biograficzny (Wrocław, 1960–1961), IX, "Hauke". **6.** Anthony, Lord Lambton, *The Mountbattens* (London, 1989). **7.** Richard Tomlinson, "Trying to be Useful", *Independent on Sunday*, 19 June 1994; витяги з *Divine Right: The Inglorious Survival of British Royalty* (London, 1994).

ҐОТИКА 1. J. Ruskin, *The Nature of Gothic* (1892; перевид. Portland, Oreg., 1975), 5. **2.** Див.: A. Saint, "Building in the Holy Town", *TLS*, 9–15 Mar. 1990, рецензія A. Erlande Brandenburg, *La Cathédrale* (Paris) та R. Recht (ed.), *Les Bâtisseurs des cathédrales gothiques* (Strasburg, 1989).

ҐРІЛЕНШТАЙН 1. R. Sieder and M. Mitterauer, "The Reconstruction of the Family Life Course: Theoretical Problems and Empirical Results", у R. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 309–345.

ҐРОСЕНМЕР 1. Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", у R. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **2.** Peter Laslett, "Introduction: The History of the Family", у Laslett and Richard Wall (eds.), *Household and Family in Past Times: Comparative Studies in Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries* (Cambridge, 1972). **3.** J. Valynseele, *La Généalogie: histoire et pratique* (Paris, 1991). Див. також: Genealogical Society of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, *Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection ...* (Salt Lake City, 1978—1983).

ҐРОТЕМАРКТ 1. Jacques Darras, 1989 Reith Lectures, 1, "The Time Traveller", з *Beyond the Tunnel of History* (BBC Radio 4), *Listener*, 23 Nov. 1989. **2.** Reith Lectures, 2, "The Golden Fleece", *Listener*, 30 Nov. 1989.

ДЕМОС 1. Peter France, *Greek as a Treat*, третя програма радіо Бі-бі-сі-4, 12 травня 1993. **2.** Див.: R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988), та E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave* (London, 1988), рецензії на обидва твори в P. Cartledge, "The First Popular Government", *TLS*, 6–12 Jan. 1989. **3.** T. G. Masaryk, інавгураційна промова, 23 грудня 1918.

ДЕНГОФ 1. Див.: Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej* (в 11 т., Wrocław, 1991), ілюстровані. **2.** Marion Dönhoff, *Kinderheit in Ostpreußen* (Berlin, 1988); англ. перекл. *Before the Storm: Memoirs of my Youth in Old Prussia* (New York, 1990), 204.

ДЕРЖАВА 1. Див.: Rein Taagepera, "Growth and Decline of Empires since 600 AD" (неопублікована доповідь, University of California at Irvine). **2.** Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation* (Базель, 1939), II. **3.** Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990* (Oxford, 1990). **4.** Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500–2000* (London, 1988). **5.** Richelieu, *Testament politique*, цитовано в J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State, 1450–1725* (London, 1974).

ДЖИНСИ 1. Див.: Joanna Brogden, "Strauss, Levi", у *Fontana Biographical Companion to Modern Thought* (London, 1983), 734.

ДИРХАМ 1. *The Risalah of Ibn Fadlan*, (trans. and introd. J. E. McKeithen (Ph.D. thesis, Indiana Univ., 1979), цитовано в: T. S. Noonan, "The Impact of the Silver Crisis in Islam

upon Novgorod"s Trade with the Baltic', у *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga—Novgorod—Kiev: Handel und Handlesverginbungen im südlichen und östlichen Ost-seeraum während des frühen Mittelalters* (Kiel, 1987), 411–447. **2.** T. S. Noonan, "Dirhams from Early Mediaeval Russia", *Journal of the Russian Numismatic Society* (USA), 17 (1984–1985), 8–12. **3.** M. Sternberger, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* (Lund, 1947). **4.** За: I. Andersson, *History of Sweden* (London, 1962), 18. Андерсонів переклад "Русі" як "шведи" в тому періоді прийнятний.

ДИЯВОЛ **1.** N. Forsyth, *The Old Enemy: Satan and the Combat Myth* (Princeton, NJ, 1987); рецензія G. Steiner, *TLS*, 1–7 Apr. 1988.

ДОБРОЧИННІСТЬ **1.** *Encyclopaedia Britannica*, 11th edn. (1912), vol. XIII, 593–594, стаття "Drente". **2.** Ibid., vol. V, 876, стаття "Charity and Charities". **3.** Див.: R. M. Clay, *The Mediaeval Hospitals of England* (London, 1909). **4.** Michel Foucault, *Historie de la folie* (1961), *Histoire de la Sexualité* (1976), *Surveiller et punir* (1975), англ. перекл. *Discipline and Punish: the birth of the prison* (Harmondsworth, 1991). **5.** Foucault, *Discipline and Punish*, *passim*.

ДОЛАР **1.** Див.: D. R. Cooper, *Coins and Minting* (Princes Risborough, 1983), 10–16. **2.** J. Hans, *Maria-Teresien Taler: zwei Jahrhunderte* (Leiden, 1961).

ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ **1.** S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (London, 1955), 23. **2.** Ibid., 177–178. **3.** Див.: Francis Robinson, *Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print*, вступна лекція в Royal Holloway and Bedford New College, University of London, 4 Mar. 1992.

ДУОМОН **1.** *Voir et comprendre Verdun: Champ de bataille, environs* (Drancy, 1981); *Ouverture ŕ la visite du champ de bataille* (Fleury-devant-Douaumont, n.d.). Див.: Alistair Horne, *The price of glory: Verdun* 1916 (London, 1993).

ЕДИП **1.** Betty Radice, *Who's who in the Ancient World: a Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics* (London, 1973), "Oedipus", pp. 177–178.

ЕЙЛЕР **1.** Petr Beckmann, A *History of PI* (New York, 1971), 147–157.

ЕКОЛОГІЯ **1.** З Платонового діалогу "Критій", цитовано в: Clive Ponting, *A Green History of the World* (London, 1991), 76–77. **2.** Буття, IX, 1–3: Божа обіцянка Ноєвим синам; Пс. 8, 5–6; Пс. 115, 16. **3.** Hazel Henderson, *Creating Alternative Futures* (1978), цитовано в Ponting, 159. **4.** Див.: Sven Forshufvid, *Assassination at St. Helena* (Vancouver, 1978); B. Weider and D. Hapgood, *The Murder of Napoleon* (London, 1982).

ЕЛЕКТРОН **1.** Див.: V. W. Hughes, H. L. Schultz, *Atomic and electron physics* (London, 1967); G. Leon, *The Story of Electricity* (New York, 1983).

ЕЛЕМЕНТИ **1.** Див.: J. Hudson, *The History of Chemistry* (Basingstoke, 1992); W. H. Brock, *The Fontana History of Chemistry* (London, 1992).

ЕЛЬ ГРЕКО **1.** David Holton (ed.), *Literature and Society in Renaissance Crete* (Cambridge, 1991); A. Embiricos, *La Renaissance Crétoise*, 2 vols. (Paris, 1960–1967). **2.** C. T. Dimaras, A *History of modern Greek Literature* (London, 1972).

ЕЛЬ СІД **1.** R. Fletcher, *The Quest for El Cid* (Oxford, 1989); C. Smith, *The Making of the "Poema de Mio Cid"* (Cambridge, 1983). **2.** M. H. Keen, *The Outlaws of mediaeval Legend* (London, 1961); J. C. Holt, *Robin Hood* (London, 1989); R. B. Dobson and J. Taylor, *Rymes of Robyn Hood: An Introduction to the English Outlaw*, rev. edn. (London, 1989). **3.** Juraj Janosik (бл. 1688–1713). Див.: "Legenda Tatr", *Literatura polska: Przewodnik Encyklopediczny* (Warszawa, 1984), 553.

ЕЛЬЗАС **1.** F. L. "Huillier, *Histoire de l'Alsace* (Paris, 1947); G. Livet, *L'Europe, l'Alsace, et la France* (Colmar, 1986). **2.** E. Birke, *Silesia: A German Region* (Munich, 1968); W. J. Rose, *The Drama of Upper Silesia: A Regional Study* (Battleborough, Vt., 1935); K. Popiolek, *Śląskie dzieje* (Warszawa, 1981); W. B. Goldstein, *Tausend Jahre Breslau* (Darmstadt, 1974). **3.** Rose Bailly, *A City Fights for Freedom: The Rising of Lwów, 1918—19* (London, 1958); West Ukrainian Press Agency, *The Problern of Eastern Galicia and The Eastern Galician Question* (Vienna, 1920); L. Podhorodecki, *Dzieje Kijowa* (Warszawa, 1982).

ЕПІГРАФ **1.** *CIL*, XII, 7070; цитовано в: R. Bloch, *L'Épigraphie latine* (Paris, 1952), 59. **2.** *CIL*, VI, 701; цитовано в: Bloch, *L'Épigraphie latine*, 83. **3.** *CIL*, XIII, 3, fasc. 2, 10021; цитовано в Bloch, *L'Épigraphie latine*, 102. Див. також: D. Feissel *et al.*, *Guide de l'épigraphiste* (Paris, 1986).

ЕПІДЕМІЯ **1.** Див.: C. D. Gordon, "The Huns", у *The Age of Attila* (Ann Arbor, Mich., 1966), 55–111. 2. A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (London, 1991), ch. 5, "The Smallpox Conquest". **3.** Ibid., 14.

ЕПОС **1.** Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia: The Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others* (Oxford, 1989). **2.** Гомер, Одіссея, I, 1. **3.** Див.: Stephanie West, *Assurbanipal's Classic*, рецензія на вид. Dalley та Maureen G. Kovacs, *The Epic of Gilgamesh* (Stanford, Calif., 1989), *London Review of Books*, 8 Nov. 1990, 23–25.

ЕРІК **1.** Цитовано в: Magnus Magnusson and H. Palsson, *The Vinland Sagas* (London, 1965), 24–25. **2.** Див.: Helge Ingstad, *Westward to Vinland* (New York, 1969). **3.** S. E. Morison, *The European Discovery of America*, I, *The Northern Voyages, AD 500–1600*, ch. 3, "The Norsemen and Vinland" (O.U.P.) (New York, 1971), 32–80. **4.** R. A. Skelton, T. E. Marston *et al.*, *The Vinland Map and the Tartar Relation* (New Haven, Conn., 1965). Див. також: J. H. Parry, "The Vinland Story", у *Perspectives in American History*, I (1967), 417–433; M. A. Musmanno, *Columbus Was First* (New York, 1966). **5.** Англійською саги переклав Magnusson, *The Vinland Sagas*. **6.** Morison, *The European Discovery of America*, I, 61. 7. Про Джона Девіса див.: R. Hakluyt, *Principal Navigations and Voyages... of the English nation*, A. S. Mott (ed.) (Oxford, 1929).

ЕРОС **1.** K. L. von Pollnitz, *Le Saxe galante, or The Amorous Adventures of Augustus of Saxony. . . translated by a Gentleman of Oxford* (London, 1750). **2.** Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), I, 493—495.

ЕТРУСКЕРІЯ **1.** Цитовано в: M. Finley, "The Etruscans and Early Rome", у *Aspects of Antiquity* (London, 1968), 115. **2.** "The Etruscans and Europe", Galéries du Grand Palais, 15 вер.—14 гр. 1992, у *Le Petit journal des grandes expositions*, 237 (Paris, 1992). **3.** D. H. Lawrence, *Etruscan Places* (1927), цитовано в: Finley, "The Etruscans and Early Rome", 100.

ЄВС 1. Див.: Stephen George, *Politics and Policy in the European Community* (Oxford, 1985), Ch. 9, "Economic and Monetary Union".

ЖАКАР 1. Див.: S. Augarten, *Bit by Bit: An Illustrated History of Computers* (London, 1984).

ЖНИВА СКОРБОТИ 1. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (London, 1986), 3. **2.** Ibid. ch. 16, "The Death Roll". **3.** Vasily Grossman, *Forever Flowing* (New York, 1972), цитовано в: Conquest, *The Harvest of Sorrow,* 286. **4.** S. J. Taylor, *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times' Man in Moscow* (Oxford, 1990). **5.** Conquest, *The Harvest of Sorrow*, ch. 17, "The Record of the West". **6.** Ibid., "Preface", 1.

ЗАДРУГА 1. Maria Todorova, "Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Society*, 4(1) (1991), 30–69.

ЗАПАШНИЙ БИК 1. Marcel Détienne, *Les Jardins d'Adonis* (Paris, 1972), англ. перекл. *The Gardens of Adonis* (Hassocks, 1972), ch. 4, "The Spice Ox", 37–59.

ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ 1. Clive Gamble, "Hunter-gatherers and the origin of states", у J. A. Hall (ed.), *States in History* (Oxford, 1968); див. також: R. B. Lee, I. De Vore (eds.), *Man the Hunter* (Chicago, 1968).

ЗВИЧАЇ 1. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Базель, 1939), I; англ. перекл. *The History of Manners* (Oxford, 1978), 68 seq. **2.** Ibid., ch. 2, VII, "On Spitting". **3.** Ibid., 129. **4.** Ibid., 85–162. **5.** Ibid.

ЗВУК 1. Robert Browning, "How They Brought the Good News from Ghent to Aix", *Collected Works* (London, 1896), I, 250–251. **2.** Brian Rust, *Discography of Historical Records on Cylinders and 78s* (London, 1979), 41. (Цьому записові, можливо, передував звукозапис слів В. Е. Гладстона 22 листопада 1888 р., що його здійснив Едісон). **3.** Див.: *Revolutions in Sound: A Celebration of 100 years of the Gramophone* (British Library exhibition and catalogue, London, 1988). **4.** *Die Klangwelt Mozarts* (виставка Kunsthistorisches Museum, Відень, 1991–1992). **5.** Див.: Grace Koch, *International Association of Sound Archives (IASA), Directory of Member Archives*, 2nd edn. (Milton Keynes, 1982). **6.** Цитовано в Rust, *Discography*, 277.

ЗЕВС 1. M. J. Price, "The Statue of Zeus at Olympia", у P. Clayton and M. J. Price, *The Seven Wonders of the World* (London, 1988), 59–77.

ЗЕМЛЕТРУС 1. T. D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (London, 1956); J. Noses, *O terramote de 1755: British Accounts* (Лісабон, 1990).

ЗУНД 1. C. E. Hill, *Danish Sound Dues and Command of the Baltic* (Durham, NC, 1926).

ІКОНА 1. Див.: J. Baggley, *Doors of Perception: Icons and their spiritual significance* (London, 1987). **2.** Див.: N. P. Kondrakov, "Iconography of the Bogu-roditsa", у *The Russian Icon* (Oxford, 1927). **3.** G. Ramos-Poqui, *The Technique of Icon Painting* (Tunbridge Wells, 1990). **4.** Stefania Hnatenko, *Treasures of Early Ukrainian Art: Religious Art of the 16–18th Centuries* (Ukrainian Museum) (New York, 1959); S. Hordynsky, *The Ukrainian Ikon from the XII to the XVIII centuries*

(Toronto, 1973). **5.** Suzanne Martinet, *La Sainte-Face de Laon et son histoire* (Laon, 1988). **6.** Maxim Gorky, *Childhood* (Penguin Classics, London, 1966), pp. 61–64. [Горький М. Детство // Горький М. Детство. В людях. Мои университеты. — М., 1965].

ІЛЛІРІЯ 1. Див.: D. Gelt, *The Slovenians from the Earliest Times* (Victoria, 1983); E. M. Despalatovic, *L. Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1973); J. Punk *et al.*, *A Brief History of Slovenia* (Ljubljana, 1994); S. Gazi, A *History of Croatia* (New York, 1973); R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (New York, 1911); J. Pogonowski, *Iliryzm i Słowianszczyzna* (Lwów, 1924).

ІМПРЕСІОНІЗМ 1. Herman Wechsler, *Lives of Famous French Painters* (New York, 1962), 103–108. **2.** Ibid., 16.

ІНКВІЗИЦІЯ 1. Див.: F. E. Dostoyevsky, *The Brothers Karamazov* (1880) trans. D. Magarshack (Harmondsworth, 1958); також: *The Grand Inquisitor*, trans. S. Koteliansky, introd. by D. H. Lawrence (London, 1935). **2.** Див.: Eduard Wasiolek, *Dostoyevsky: the major fiction* (Boston, 1964); Judith Gunn, *Dostoyevsky: dreamer and prophet* (Oxford, 1990); J. Frank, *Dostoyevsky* (Princeton, 1979–), 3 vols.; W. J. Leatherbarrow, *Dostoyevsky: The Brothers Karamazov* (Cambridge, 1992). **3.** Цитовано в A. B. Gibson, *The Religion of Dostoyevsky* (London, 1973), 187. **4.** Цитовано в Gunn, op. cit. **5.** Іоанн, 12, 24.

ІНФАНТА 1. Цитовано в: Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (London, 1979), 15. **2.** Prado, Madrid: Coello, *The Infanta Isabella* (1579), Cat. 1137; Velasquez, *The Infanta Margherita of Austria* (1659), Cat. 1192. Див.: S. N. Orso, *Velazquez, los Barrachos, and Painting in the Court of Philip IV* (Cambridge, 1993). **3.** Ariès, *Centuries of Childhood*, ch. 5, "From Immodesty to Innocence".

ІСТЕРІЯ 1. Цитовано в: Mary K. Lefkowitz, "The Wandering Womb", *Heroines and Hysterics* (London, 1981), 15–16. Див. також: L. Dean-Jones, *Womens Bodies in Classical Greek Science* (Oxford, 1994). **2.** Lefkowitz, "The Wandering Womb", 12. **3.** E. Shorter, *A History of Womens Bodies* (London, 1982).

КАБАЛА 1. Див.: Bernhard Pick, *The Cabala: Its Influence on Judaism and Christianity* (La Salle, Ill., 1913).

КАВКАЗ 1. J. F. Blumenbach, *Collectionis suae cranorum diversarum gentium...* (Gцttingen, 1798–1828). **2.** Revd E. Cobham Brewer, *The Dictionary of Phrase and Fable* (1870; перевид. New York, 1978), 229. **3.** L. Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe* (New York, 1974), надто 233 seq.; J. Boissel, *Gobineau: Un Don Quichotte tragique* (Paris, 1981). **4.** Див.: Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916). **5.** Блискучий найсучасні-ший популярний огляд теми див. у Steve Jones, *The Language of the Genes: Biology, History, and the Evolutionary Future* (London, 1994). **6.** Див.: Ashley Montague, *Statement on Race: An Annotated Elaboration of... the Statements on Race Issued by UNESCO* (New York, 1972).

КАДМ 1. Див.: M. Bernal, *Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean Before 1400 BC* (Winona Lake, Minn., 1990).

"КАЛЕВАЛА" 1. Із вдячністю професорові M. A. Branch. Див. також: F. J. Oinas, *Studies in Finnic folklore: homage to the Kalevala* (Mäntä, 1985).

КАНТАТА 1. W. G. Whittaker, *The Cantatas of J. S. Bach* (Oxford, 1959), 659–74. 2. Norman Davies, *God's Playground*, op. cit., II, 505–507.

КАТАКОМБИ 1. Див.: J. Stevenson, *The Catacombs: Rediscovered Monuments of Early Christianity* (London, 1978).

КАТИНЬ 1. НКВС товаришеві Сталіну, 5 березня 1940 р., № 794/5, Архів ЦК КПРС. Документ, що його передав президент Єльцин. Опубліковано в: *Gazeta wyborcza* (Warszawa), № 243 (1016), 15 жовтня 1992. 2. Див.: J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939–45* (Princeton, 1979); R. Lucas, *The Forgotten Holocaust* (Lexington, KY, 1986). 3. Розмова зі Сталіним у Кремлі, 14 листопада 1941. S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia* (London, 1963), 112–143. 4. До докладних розвідок про катинські вбивства (до того, як Москва призналась у своїх злочинах) належать: *The Crime of Katyń: Facts and Documents* (Polish Cultural Foundation, 1948), англ. перекл. (London, 1965); J. Mackiewicz, *The Katyn Wood Murders* (London, 1951); J. Czapski, The *Inhuman Land* (London, 1951); J. K. Zawodny, *Death in the Forest. The story of the Katyn Forest Massacre* (Notre Dame, 1962); Louis Fitzgibbon, *Katyn: Crime without parallel* (London, 1971); *Despatches of Sir Owen O'Malley to the British Government* (London, 1972); M. Dąbrowski (ed.), *KATYN, 1940–1990: Documentary Exhibition Commemorating the Fiftieth Anniversary* (Polish Institute and Sikorski Museum, London, 1990). 5. Philip C. Bell, "The Katyn Graves Revealed" у *John Bull and the Bear: British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941–5* (London, 1990). Див. також: C. S. and S. A. Garrett, "Death and Politics: The Katyn Forest Massacre and American Foreign Policy", *East European Quarterly*, 20/4, Jan. 1987, 429–446. 6. За повідомленням *The Times*, 10 June 1995. 7. Nicholas Bethell, "The Cold Killers of Kalinin", *Observer*, 6 Oct. 1991. До розвідок, опублікованих після радянського визнання провини, належать: Allen Paul, *Katyn: the Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (New York, 1991); Vladimir Abarinov, *The Murderers of Katyn*, trans. from the Russian (Hippocrene, New York, 1993). 8. Див. нелегальну публікацію: J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia* (Warszawa, 1983). 9. *The Black Book of Polish Censorship* (Директиви польської державної цензури 1976 р.) (London, 1977). 10. A. Moszyński (ed.), *Lista Katyńska* (London, 1977). 11. Див.: Ewa Haraszti Taylor, A *Life with Alan* (London, 1987), 221.

КЕДР 1. Russell Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford, 1982).

КОМБРЕ 1. З "Itinéraire proustien," ó Syndicat d'Initiative, *Illiers—Combray* (Illiers—Combray, 1989). Див.: R. Hayman, *Proust: a biography* (London, 1990); L. Hodgson (ed.), *Marcel Proust: the critical heritage* (London, 1989); Sheila Stern, *Swann's Way* (Cambridge, 1989).

КОМПОСТЕЛА 1. Див.: B. Tate, *Guià del Camino de Santiago* (Santiago); W. Starkie, *The Road to Santiago: pilgrims of St James* (London, 1957); H. Davies, *Holy days and holidays: the mediaeval pilgrimage to Compostela* (Lewisburg, PA, 1982); також: James Bentley, *The Way of St James: a pilgrimage to Santiago de Compostela* (London, 1992).

"КОНАРМИЯ" 1. І. Бабель, "Конармия" (Москва, 1928), 5. 2. N. Davies, "Izaak Babel's «Konarmiya» Stories, and the Polish-Soviet War", *Modern Language Review*, 67 (1972), 845–857. 3. K. M. Murray, *Wings over Poland* (New York, 1932).

КОНКЛАВ 1. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 327.

КОНОПІШТЕ 1. Count Carlo Sforza, "The Man Who Might Have Saved Austria", у *Makers of Modern Europe* (London, 1930), 32–43. **2.** Ibid., 27. **3.** Ibid., 20.

КОНСПІРАЦІЯ 1. S. Hutin, *Les Sociétés secrètes*, 11 вид. (Paris, 1993). Див. також: G. Falzone, *La Storia de la Mafia* (1973), франц. перекл. *Histoire de la Mafia* (Paris, 1973); R. Catanzaro, *Men of Respect: a social history of the Sicilian Mafia* (New York, 1992).

КОРСИКА 1. Dorothy Carrington, *Napoleon and His Parents: On the Threshold of History* (London, 1988); *Granite Island: A Portrait of Corsica* (London, 1962); також: P. Arrighi, *Histoire de la Corse* (Paris, 1947); R. Ramsay, *The Corsican Time-Bomb* (Manchester, NH, 1983).

КРАВАТКА 1. *Oxford English Dictionary*, Compact Edition (1970), I, 1144. **2.** É Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1966), II, 1094. **3.** *Independent*, 3 July 1991. **4.** *Louis XIV*, 16. Littré, *Dictionnaire*. **5.** R. Filipovic, *Englesko-Hrvatski ili Srpski Rjecnik*, 8 вид. (Zagreb, 1977); M. Benson, *An English-Serbocroatian Dictionary* (Cambridge, 1990). Filipovic полюбляє слово *kravata*, Benson — *masna*.

КРИТМУМ 1. Jane Renfrew, *Food and Cooking in Prehistoric Britain: History and Recipes* (London, 1985), 35, за R. Philips, *Wild Food* (London, 1983). **2.** Ibid., 36, за Mrs Beeton. **3.** Ibid., 38, за: M. B. Stout, *The Shetland Cookery Book* (Lerwick, 1968).

КСАТИВА 1. Див.: David Hunter, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft* (London, 1947); також: J. Dąbrowski and J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze* (Warszawa, 1991), з докладним англійським резюме.

ЛАНҐЕМАРК 1. John Keegan, "When the guns fell silent: the Belgian battlefield where the seeds of German revenge were sown", *Daily Telegraph*, 11 Nov. 1988. Тільки на цьому одному цвинтарі поховано стільки чоловік, скільки загинуло американських солдатів під час В'єтнамської війни (див. додаток III, с. 1374).

ЛЕОНАРДО 1. Jean Mathé, *Leonardo's Inventions* (Geneva, 1980). **2.** За: D. Wallechinsky *et al.*, *The Book of Lists* (New York, 1977), and C. M. Cox, *Genetic Studies of Geniuses* (Stanford, Calif., 1926).

ЛЕСБІЯ 1. Judith C. Brown, *Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (New York, 1985). **2.** Lillian Faderman, у *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, 12(3) (Spring 1987), 576.

ЛИХВАРСТВО 1. Див.: J. Shatzmiller, *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society* (Berkeley, Calif., 1989), рецензія в *New York Review of Books*, 36/21–22 (18 Jan. 1990). **2.** K. B. McFarlane, "Loans to the Lancastrian Kings: The Problem of Inducement", *Cambridge Historical Journal*, 9 (1947–1949), 57–68.

ЛИЧАКІВ 1. Див.: S. S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa* (Wrocław, 1990).

ЛІЛІ 1. R. Lax and F. Smith, *Great Song Thesaurus*, 2nd edn. (Oxford, 1985). **2.** Hans Leip, "Lili Marleen", у *Der ewige Brunnen: ein Hausbuch deutscher Dichtung*, ed. L. Reiners (München, 1979), 502. Первісна англійська назва була така: *"My Lili of the*

Lamp-lighe. Див.: "The Saga of Lilli Marlene". **3.** *Les Feuilles Mortes;* слова J. Prévert, музика J. Kosma, англійський вірш Johnny Mercer. **4.** "Подмосковные вечера", бл. 1958 р.; слова М. Матусовського, музика Соловйова-Сєдого; C. V. James (ed.), *Russian Song-Book* (Oxford, 1962), I, 31.

"ЛОЙДС" 1. A. Brown, *Hazard Unlimited: From Ships to Satellites: 300 years of Lloyd's of London* (Colchester, 1987). **2.** Edmund Halley, у *Mortality in Pre-industrial Times: The Contemporary Verdict: Edmund Halley et al.*, J. H. Cassedy, ed. (Farnborough, 1973); також: R. Schofield *et al.*, eds., *The Decline of Mortality in Europe* (Oxford, 1991).

ЛОСЕЛЬ 1. Monica Sjoo and Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother: Rediscovering the Religion of the Earth* (San Francisco, 1987), 84. Про релігію кам'яної доби див.: G. Rachel Levy, *The Gate of Horn* (London, 1948). **2.** R. Graves, *White Goddess: a Historical Grammar of Poetic Myth* (London, 1966); також: *The Greek Myths* (London, 1955), 2 vols. **3.** Neal Ascherson, *Black Sea* (1995), 111–117. **4.** W. I. Thompson, *The Time Falling Bodies Take to Light: Mythologies, Sexuality and the Origins of Culture* (New York, 1981), 102; цитовано в: Sjoo and Mor, op. cit., 79. **5.** Див.: Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (Centre for Partnership Studies, Pacific Grove, Ca.) (New York, 1988).

ЛУҐДУН 1. A. Pelletier, *Histoire de Lyon: Des origines à nos jours* (Roanne, 1990). **2.** F. Braudel, *The Identity of France*, I, *History and Environment* (New York, 1988), 288–291. **3.** Paul Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, pt. 1 у E. Lavisse, *Histoire de la France* (Paris, 1911), I, 8.

МАВПА 1. William Irvine, *Apes, Angels and Victorians: The Story of Darwin, Huxley and Evolution* (New York, 1955), chapter I. **2.** F. Galton, *Hereditary Genius: an Inquiry into its laws and conséquences*, 2nd edn. (London, 1892; перевид. 1950), pp. 325 seq. **3.** Irvine, p. 280. **4.** D. W. Forrest, *Francis Galton: the Life and Work of a Victorian Genius* (London, 1974).

МАГІЯ 1. H. S. Cronin, "The Twelve Conclusions of the Lollards", *English Historical Review*, 22 (1907), 298, цитовано в Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971), 58. **2.** Ibid., 485–490. **3.** Див.: David Cannadine, *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Cambridge, 1987).

МАДОННА 1. José Maria de Sagarra, *The Monserrat* (Barcelona, 1959). **2.** S. Z. Jabłoński, *Jasna Góra: ośrodek kultu maryjnego* (Lublin, 1984); Z. Różanów *et al.*, *The Cultural Heritage of Jasna Gora* (Warszawa, 1974). **3.** J. Brun, *Rocamadour: historique, description, excursions* (Saint-Cere, Lot, 1927). **4.** Guide Michelin, *Auvergne* (Clermont, 1980), 87. **5.** З подякою Алексові Бойду. **6.** Marina Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (London, 1976).

МАКЕДОНІЯ 1. M. Andronikos, *Verginia: The Royal Tombs* (Athens, 1984). **2.** E. Kofos, "National Heritage and National Identity in 19th and 20th Century Macedonia", *European History Quarterly*, 19 (2) (1989), 229–268. **3.** "Writers Campaign for Greek Scholar", *Independent*, 13 May 1994.

МАЛЕ 1. Godfrey LeMay, "The Conspiracy of General Malet", у P. Quennell (ed.), *Diversions of History* (London, 1954), 52–68.

МАРСТОН 1. Sir G. N. Clark, "Marston", у *The Victoria History of the County of Oxford*, V, ed. Mary D. Lobel (Oxford, 1957), 214–221. **2.** Jennifer Sherwood and Nikolaus Pevsner, *The Buildings of England: Oxfordshire* (London, 1974), 699–700. Див. також: J. Sherwood and J. Piper, A *Guide to the Churches of Oxfordshire* (Oxford, 1989). **3.** W. E. Tate, *The Parish Chest: A Study of the Records of Parochial Administration in England* (Chichester, 1983). **4.** 3 "Elegy in a Country Churchyard" (1750), автор Thomas Gray, написаної в Стоук-Поуджиз, Букінгемшир.

МАСОНИ 1. Див.: F. L. Pick and C. N. Knight, *A Pocket History of Freemasonry*, rev. edn. (London, 1992); також: Stephen Knight, *The Brotherhood: The Secret World of the Freemasons* (London, 1984); J. J. Robinson, *Born in Blood: The Lost Secrets of Freemasonry* (London, 1990). **2.** Ibid., 45. **3.** Knight, chapters 1 and 2, "Origins" and "Metamorphosis", 15–24. **4.** Див.: Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment* (London, 1981).

МЕНОККІО 1. Ідучи по уступу пихи в Чистилищі, Вергілій обертається до Данте: "*O superbi cristiani!* ... (Пихатий християнський роде вбогий!.. Хіба не бачиш ти, що ми черва, що з нас метелик ангельський виходить і мчить туди, де істина жива?)"; *Purgatorio*, X, 121–126 [Переклад Євгена Дроб'язка. — *Перекл.*]. **2.** Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (London, 1982), 57.

МЕСА 1. Thrasybulos Georgiades, *Musik und Sprache* (1974), англ. перекл. *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 7. Див. також: J. Harper, *The Forms and Orders of the Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford, 1991). **2.** W. Mellers, *Romanticism and the Twentieth Century* (*Man and His Music*, pt. IV), rev. edn. (London, 1988), 1011.

МИР 1. F. Sulimirski *et al.*, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (Warszawa, 1885), 485–488. **2.** Див. також: "Mir" у Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolity* (Warszawa, 1991). **3.** A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, XII.

МІКРОБ 1. Z. Swięch, *Klątwy, Microby i Uczeni* (Warszawa, 1989).

МОЛДОВА 1. Aleksei Vasilev, *They are talking about us in Pravda* (1951), oil on canvas 99 x 156 cm, у M. C. Down *et al.*, *Soviet Socialist Realist Painting, 1930s—1960s*, pl. 28 (каталог виставки "Інженери людських душ", Oxford Museum of Modern Art [Оксфордський музей сучасного мистецтва], січ.—бер. 1992).

МОНТЕЛУ 1. E. Le Roy Ladurie, *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294–1324*, англ. перекл. B. Bray (London, 1980), 276. **2.** Ibid., 212.

МУРАНО 1. L. Zechin, *Vetro e vetrai di Murano: studi sulla storia del vetro* (Венеція, 1987); також: M. Dekówna, *Szkło w Europie wcześnośredniowiecznej* (Wrocław, 1980).

НЕНАВИСТЬ 1. G. Bell, *Archbishop Davidson* (London, 1935), II, 756–770. **2.** K. Slack, *George Bell, 1883–1958* (London, 1972). **3.** G. Bell, *The Church and Humanity* (London, 1946), ch. 22, "God Above Nation , 201–210. **4.** Ibid., 22–31. **5.** Ibid., ch. 14, "Obliteration Bombing". Див. також: M. Czesany, *Allierten Bombenterror: der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas, 1940–5* (Leoni, 1987). **6.** D. Bonhoffer, *Letters and Papers from Prison*, E. Bethge, ed. (New York, 1967), цитовано в Slack, *George Bell*, 97. **7.** Bell, *The Church and Humanity*, ch. 19, "Christianity and the European Heritage", 177–182.

НЕНОРМАЛЬНІСТЬ 1. Thomas Szasz, *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement* (London, 1971). **2.** P. Reddaway (ed.), *Uncensored Russia: The Human Rights Movement in the Soviet Union* (London, 1977); S. Bloch, *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union* (London, 1977); S. Bloch and P. Reddaway, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry* (Boulder, Colo., 1985); Vladimir Bukovsky, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter* (London, 1978).

НІБЕЛУНҐИ 1. W. Huber, *Auf der Suche nach den Nibelungen* (Gütersloh, 1981), 20. **2.** H. and M. Garland, *The Oxford Companion to German Literature*, 2nd edn. (Oxford, 1986), 664–667.

НІКОПОЛІС 1. Див.: Barbara Tuchman, A *Distant Mirror: The Calamitous Fourteenth Century* (London, 1978).

НІС 1. Desmond Morris *et al.*, *Gestures: Their Origins and Distribution*, "The Nose Thumb" (London, 1979), огляд обмежено Західною Європою, 25–42. **2.** Див.: J. Bremmer and H. Roodenburg (eds.), A *Cultural History of Gesture* (Oxford, 1993).

НОБЕЛЬ 1. E. Bergengen, *Alfred Nobel: the Man and his Work* (London, 1962); N. K. Stahle, *Alfred Nobel and the Nobel Prizes* (Stockholm, 1986).

НОВГОРОД 1. F. M. Thompson, *Novgorod the Great: Excavations at the Mediaeval City* (London, 1967), 58. Див. також: M. Brisbane (ed.), *The Archaeology of Novgorod, Russia: Recent Results from the Town and Its Hinterland* (Lincoln, 1992). **2.** Ibid., 63. **3.** Про руйнування Новгорода і вбивство 60 000 громадян див. I.Grey, *Ivan the Terrible* (London, 1964), 178–182.

НОРВЕГІЯ 1. Див.: G. Opstad *et al.*, *Norway* (London, 1991).

НОСТРАДАМУС 1. Нострадамус, Пророцтва, I, 35. Див.: E. Cheetham, The *Prophecies of Nostradamus* (London, 1973). **2.** Пророцтва, X, 39. **3.** Ibid., I, 3. **4.** Ibid., I, 63.

ОЙЛЕНБУРҐ 1. James D. Steakly, "Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair in Wilhelmian Germany", у M. B. Dubermann *et al.* (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; London, 1991), 233–263. **2.** B. Inglis, *Roger Casement* (London, 1973); H. O. Mackey, *The Crime Against Europe: The Writings and Poetry of R. Casement* (Dublin, 1958); Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (London, 1987). **3.** M. Baumont, *L'Affaire Eulenberg et les origines de la Guerre Mondiale* (Paris, 1933); цитовано в Steakley, "Iconography of a Scandal", 235. **4.** E. J. Haeberle, "Swastika, Pink Triangle, and Yellow Star: the Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", у Dubermann *et al.* (eds.), *Hidden from History*, 365–382.

ОМФАЛОС 1. F. Poulsen, Delphi (London, 1920), 29. **2.** Див.: H. W. Parke, The *Greek Oracles* (London, 1967), "Delphic Procedure", 72–81. **3.** H. W. Parke and D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford, 1956). Vol. II, *The Oracular Responses* — вичерпне й критичне дослідження всіх відомих висловлювань оракула, які, проте, не перекладено з грецької мови. **4.** Parke, *The Greek Oracles*, 34.

ОПЕРА 1. *New Grove's Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie (London, 1992), XII, 514—534. Див. також: R. Parker (ed.), *The Oxford Illustrated History of Opera* (Oxford, 1994).

ОРАНЖ 1. Françoise Gasparri, *La Principauté d'Orange au Moyen Âge* (Paris, 1985). 2. Див.: C. V. Wedgewood, *William the Silent* (London, 1944); Marion Grew, *The House of Orange* (London, 1947); H. H. Rowen, *The Princes of Orange: Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988). 3. Див. C. Fitzgibbon, *Red Hand: The Ulster Colony* (London, 1971); Tony Gray, *The Orange Order* (London, 1972).

ПАЛЕОГРАФІЯ 1. D. C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (London, 1992); B. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge, 1990); T. J. Brown, *A Palaeographer's View: Selected Writings* (London, 1993). 2. C. Hamilton, The *Hitler Diaries: Fakes That Fooled the World* (Lexington, Ky., 1991).

ПАНТА 1. Див.: Michele d'Avino, *Pompeii prohibited* (Edizioni Procaccini, Napoli, n.d.); M. Grant *et al.*, *Erotic Art in Pompeii: the secret collections of the National Museum of Naples* (London, 1975). 2. "О, [мій] хтивий сину, скількох жінок ти переїбав?" *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* vol. IV, no. 5213. 3. "[Якщо ти не помітив,] Ампліате, Ікар содомізує тебе". Ibid., no. 2375. 4. "Реституто, прошу, скинь туніку, покажи [своє] пухнасте лоно". Ibid., no. 3951. 5. "Плачте, дівчата, й сод[—]... поцьки чудові, прощавай... Ампліате... скільки разів... і я тут злягався..." Ibid., no. 3932. 6. "Вставляй повільно" (з малюнком). Ibid., no. 794. 7. "Месій тут нікого не виїбав". Ibid. (з дому Amando).

ПАПЕСА 1. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), appendix, 329–330; також: J. Morris, *Pope John VIII — An English Woman: Alias Pope Joan* (London, 1985).

ПАПІРУС 1. Про Дервені див.: S. G. Kapsomenon, *Gnomon*, 35 (1963), 222–223; *Archaeoll. Deltion*, 14 (1964), 17–25; також: Eric Turner, *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1980). 2. E. G. Turner, *Greek Papyri, an introduction* (Oxford, 1968; перевид. 1980); *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, 2nd edn. 1987).

ПАРНАС 1. За Ronald Taylor, *Franz Liszt: Man and Musician* (London, 1986), 46.

ПЕТРОГРАД 1. R. J. Service, *Lenin: a Political life* (London, 2nd edn. 1991). 2. Див.: Harrison Salisbury, *The 900 Days' Siege of Leningrad* (New York, 1969). 3. Ruth T. Kamińska, *Mink Coats and Barbed Wire* (London, 1979).

ПОГРОМИ 1. "Pogrom", у *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971), XIII, 694–702. 2. Див.: J. D. Clier, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1991); J. M. Aronson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990). 3. Norman Davies, 'Great Britain and the Polish Jews, 1918–20', *Journal of Contemporary History*, vol. VIII/2, 1973, 119–142.

ПОТЬОМКІН 1. J. Dreifuss, *The Romance of Catherine and Potemkin* (London, 1938). 2. Anatoliy Golitsyn, *New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation* (London, 1984), 412. 3. H. Marshall, *Sergei Eisenstein's "Battleship Potemkin"* (New York, 1978).

ПРАДО **1.** F. J. Sanchez Canton, *The Prado* (London, 1959), 7. **2.** Див.: *Treasures of a Polish King: Stanislaus August as Patron and Collector* (каталог виставки, Dulwich Picture Gallery, London, 1992).

ПРЕЗЕРВАТИВ **1.** Aetius, цитовано в: M. K. Hopkins, "Contraception in the Roman Empire", *Comparative Studies in History and Society*, 8 (1965–1966), 124–151. **2.** P. Ariès, "Sur les origines de la contraception en France", *Population*, 3 (1953); Див.: P. P. A. Biller, "Birth Control in the West in the 13th and 14th Centuries", *Past and Present*, 94 (1982), 3–26. **3.** Див.: J. T. Noonan, *Contraception: A History of Its Treatment by Catholic Theologians and Casuists* (Cambridge, Mass., 1966). **4.** Свідчення Беатріси де Планісоль, цитовано в: E. Le Roy Ladurie, *Montaillou* (London, 1980), 172–173. **5.** Див.: A. McLaren, *Birth-Control in Nineteenth Century Britain* (London, 1978). **6.** A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (London, 1991), chapter 6. **7.** Christina Hardyment, "Marie Stopes and Germaine Greer...", доповідь, прочитана на Alistair Horne Fellowship Symposium, St Antony's College, Oxford, June 1993. **8.** Ibid.

ПРОКАЗА **1.** Цитовано в: S. N. Brody, *The Disease of the Soul: Leprosy in Mediaeval Literature* (Ithaca, NY, 1974), 80–81. **2.** Ibid., 66–67. **3.** *Chronicle of Lanercost*, цитовано в: R. M. Clay, *Mediaeval Hospitals of England* (London, 1909), 56. **4.** Eilhart, L 4276–4279, цитовано в Brody, 180. **5.** James A. Michener, *Hawaii* (New York, 1959).

ПРОПАҐАНДА **1.** J.-M. Domenach, *La Propagande Politique* (Paris, 1955), 55. Див. також: Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973); F. C. Barghoorn, *Soviet Foreign Propaganda* (Princeton, 1964). **2.** Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals* (New York, 1994), 12. **3.** Sidney Hook, *Out of Step* (New York, 1987), 491–496, цитовано в: Koch, 77.

"ПРОСІЮВАННЯ" **1.** Denis Hills, *Tyrants and Mountains: a Reckless Life* (London, 1992), 103–108. **2.** Ibid., 120–124. Гілса винагородили, карикатурно зобразивши його в романі Leon Uris, *Exodus*, і в подальшому голівудському фільмі, де герой намагається не дати кораблю виплисти. **3.** Ibid., 130. **4.** Ibid., 136. **5.** Ibid., 137–140. **6.** Див.: Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia, 1944–47* (London, 1974); Nicholas Tolstoy, *Victims of Yalta* (London, 1978); Nicholas Tolstoy, *The Minister and the Massacres* (London, 1986). **7.** A. Cowgill, T. Brimelow, C. Booker, *The Repatriation from Austria in 1945: the Report of an Enquiry*, 2 vols. (London, 1990); рецензія J. Jolliffe, "The Riviera of Hades", *Spectator*, 20 Oct. 1990; D. Johnson, "Macmillan: a vindication that came too late", *The Times*, 19 Oct. 1990; R. Harris, "Here's a way out for every war criminal", *Sunday Times*, 21 Oct. 1990.

ПУГАЧОВ **1.** Див.: Oliver Figes, *Peasant Russia, Civil War: the Volga Countryside in Revolution, 1917–21* (Oxford, 1989). **2.** Див.: Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600–1800 (New* York, 1972); також: J. Y. Alexander, *Autocratic Government in a national crisis: the imperial Russian government and Pugachev's Revolt, 1773–75* (Bloomington, Ind., 1961); A. Bodger, *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773–4* (Bloomington, 1988). **3.** E. Hobsbawm, *Primitive Rebels: studies in archaic forms of social movement* (Manchester, 1971); також: R. H. Hilton, *Bondmen made free: mediaeval peasant movements and the English rising of 1381* (London, 1973); D. Mitrany, *Marx against the Peasant* (Chapel Hill,

1951). **4.** Theodore Shanin, *Peasants and peasant societies: selected readings* (Oxford, 2nd edn., 1987); *Defining peasants: essays concerning rural societies* (Oxford, 1990). **5.** *Journal of Peasant Studies*, I, no. 1 (1973–1974), 1–3. **6.** E. Le Roy Ladurie (1969), англ. перекл. *The French Peasantry, 1450–1660* (Aldershot, 1987). **7.** Y. M. Berce, *Croquants et nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIème au XIXème siècle* (Paris, 1974). **8.** R. Mousnier *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China* (London, 1971). **9.** R. Pillorget, *Les mouvements Insurrectionnaires de Provence entre 1596 et 1795* (Paris, 1975). **10.** L. Sciascia, *La Corda Pazza* (Turin, 1970), 390.

РЕНТА 1. E. Le Roy Ladurie, P. Couperie, *Annales*, липень 1970, англ. перекл. "Changes in Parisian Rents", у *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 61–78.

РИНОК 1. Див.: R. J. Heilbroner, "The Wonderful World of Adam Smith", у *The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*, 6th edn. (London, 1991), 42–74. **2.** Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

РУСЬ 1. N. Freret, *Mémoire sur les origines des francs* (Paris, 1714). **2.** Omeljan Pritsak, *The Origins of Rus'* (Cambridge, Mass., 1981), ch. 1. **3.** Norman Golb and Omeljan Pritsak (eds.), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY, 1982), ch. 1, "T-S (Glass) 12.122 — the Kievan Letter".

РУФІН 1. Nicholas Barker, *The Oxford University Press and the Spread of Learning: An Illustrated History, 1478–1978* (Oxford, 1978), 2–4. **2.** *Why We Are at War: Great Britains Case, with an appendix of original documents*, by Members of the Oxford Faculty of Modern History (E. Barker, H. W. C. Davis, C. R. L. Fletcher, Arthur Hassall, L. G. Wickham Legg, F. Morgan) (Oxford, 1914); за матеріалами архівів OUP і з подякою докторові H. Pogge von Strandmann.

САМОС 1. Guy de la Bédoyère, *Samian Ware* (Princes Risborough, 1988). **2.** J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornées de la Gaule romaine* (Paris, 1904); H. B. Walters, *Catalogue of Roman Pottery... in the British Museum* (London, 1905); M. Durand-Lefebvre, *Marques de potiers gallo-romans trouvées à Paris* (Paris, 1963); J. A. Stansfield and Grace Simpson, *Central Gaulish Potters* (Oxford, 1958); A. C. Brown, *Catalogue of Italian Terra Sigillata in the Ashmolean Museum* (Oxford, 1968); P. Petru, *Rimska keramika v Slovenji* (Ljubljana, 1973). **3.** Stansfield and Simpson, *Central Gaulish Potters*, хронологічна таблиця, 170.

САНІТАРІЯ 1. Dhiman Barua and Wm. Greenough III (eds.), *Cholera* (New York, 1992), ch. 1, "The History of Cholera". **2.** A. Nikiforuk, op. cit., 154. Див. також: F. R. van Hartesfeld, *The Pandemic of Influenza, 1918–19* (Lampeter, 1992); R. Collier, *The Plague of the Spanish Lady* (New York, 1974).

САРАЄВО 1. Адаптовано з "A Letter from 1920" *(Pismo iz 1920 g)* Ivo Andric, trans. Lenore Grenoble, у *The Damned Yard and Other Stories*, ed. Celia Hawkesworth (London, 1992), 107–119. **2.** Ibid., 7. **3.** Francesca Wilson, *Aftermath* (London, 1947), "Sarajevo".

СЕН-ҐОТАРД 1. Ian Robertson, *Switzerland*, Blue Guide (London, 1989), 230, 304–305. **2.** Пам'ятник Суворову, особистий візит.

СИРОП **1.** Див.: R. H. Bainton, *The Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus* (Boston, 1953). **2.** J. Bossy, *Giordano Bruno and the Embassy Affair* (New Haven, Conn., 1992).

СИФІЛІС **1.** Див.: Claude Quétel, A *History of Syphilis* (Cambridge, 1990). **2.** Цитовано в: Nikiforuk, *The Fourth Horseman*, op. cit. 91. **3.** L. Baumgartner and J. F. Fulton, *A Bibliography of the Poem "Syphilis sive morbus Gallicus" by Girolamo Fracastro of Verona* (London, 1935), а також: G. Eatough, *Fracastro's Syphilis* (Leeds, 1984).

СЛАВКОВ **1.** D. Chandler, *Austerlitz 1805: Battle of the Three Emperors* (London, 1990). **2.** Leo Tolstoy, *War and Peace*, trans. Rosemary Edmonds (London, 1957), vol. I, book 1, ch. XIV, p. 317. **3.** John Keegan, *The Face of Battle* (London, 1978).

СМОЛЕНСЬК **1.** Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled: Smolensk under Soviet Rule* (Harvard, Mass., 1953). **2.** J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party reconsidered, 1933—38* (Cambridge, 1988), 203. **3.** Див.: Jacek Kuroń, *Wiara i wina: do i od komunizmu* (Warszawa, 1990), 324–325. Автор, провідний член руху "Солідарність", у 1960-х роках, за комуністичного режиму, потрапив до в'язниці, де сидів в одній камері з колишнім ґестапівським офіцером. **4.** Norman Davies, "The Misunderstood War", *New York Review of Books*, 9 June 1994. **5.** Gitta Sereny, "Giving Germany Back Its Past", *Independent on Sunday*, 15 May 1994.

"СОВКИНО" **1.** N. Zorkaya, An *Illustrated History of Soviet Cinema* (New York, 1991). **2.** Цитовано в R. Tavlor, *The Politics of the Soviet Cinema, 1917–29* (Cambridge, 1979), 39.

СОНАТА **1.** W. Mellers, *The Sonata Principle* (London, 1988), 655; W. S. Newman, *The Sonata in the Classic Era* (New York, 1972).

СОЦІАЛІСТИ **1.** Nils Adrén, *Modern Swedish Goverment* (Stockholm, 1961).

СПАРТАК **1.** R. Orena, *Rivolta e rivoluzione: il bellum di Spartaco* (Milano, 1984). **2.** W. D. Phillips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade* (Manchester, 1985); C. W. W. Greenidge, *Slavery* (London, 1958). **3.** W. Z. Rubinsohn, *The Spartacus Uprising and Soviet Historical Writing* (Oxford, 1987).

СПАСИТЕЛЬ **1.** Ryszard Kapuściński, "The Temple and the Palace", у: *Imperium* (London, 1994), 95–108.

"СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ" **1.** T. S. Eliot, *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts with the Annotations of Ezra Pound*, ed. Valerie Eliot (London, 1971), 5, 135, 145, 148, 1.

101-й батальйон **1.** Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993); цитовано в: Alan Bullock, "The Evil Dream", *TLS*, 5 Feb. 1993, 3. **2.** C. Perechodnik, *Czy ja jestem mordercą?* (Warszawa, 1993), з примітками і коментарями Pawel Szapiro. Див.: Leszek Kołakowski, "International Books of the Year", *TLS*, 3 Dec. 1993. **3.** John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945* (New York, 1993), що її схвалив Anthony Polonsky, професор історії східноєвропейських євреїв, Brandeis University. Такі самі свідчення дав і Jakub Berman, голова польської післявоєнної комуністичної служби безпеки (UB) під час інтерв'ю 1981 р. Див.: T. Torańska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (London, 1983).

СТРАДІВАРІ **1.** D. Boyden, *The Hill Collection* (Ashmolean Museum) (Oxford, 1969), No. 18, "Le Messie". **2.** W. E. Hills, *The Salabue Stradivari* (London, 1891).

СТРАСБУРҐ **1.** Див.: G. Gardes, *La Marseillaise, ou les paradoxes de la gloire* (Lyons, 1989); F. Robert, *La Marseillaise* (Paris, 1989).

СТРАХОПУД **1.** R. G. L. Waite, "Adolf Hitler"s Guilt Feelings', *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (1970–1971), 229–249. **2.** David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (London, 1983). **3.** За усними переказами, в багатьох варіантах. Професор M. R. D. Foot, історик SOE, потверджує, що ця безсмертна пісенька народилась під час війни. **4.** L. Bezymenski, The *Death of Adolf Hitler: Unknown Documents from the Soviet Archives* (New York, 1968). ("Bezymenski" — можливо, російський псевдонім, що означає "позбавлений ім'я"). **5.** Waite, "Hitler"s Guilt Feelings', 236 seq. Тему фюрерової начебто ненормальної анатомії можна, зрештою, пояснити таємною дезінформаційною кампанією, що її 1941 р. почала SOE в арабських країнах: *Independent*, 5/6 Sept. 1994. **6.** Подано за: "Fred Karno's Army', з Joan Littlewood, *Oh What a Lovely War!* (Theatre Workshop, London, 1976).

СУСАНІН **1.** A. Loewenberg, *Annals of Opera, 1597—1940* (London, 1978), 784–786. **2.** S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Opera* (London, 1992), II, 1261–1264.

СХОЛАСТ **1.** З "Філогелоса, або Сміхолюба" (*Philologelos*), нім. перекл. A. Eberhard (Berlin, 1869); польськ. перекл. J. Janowski (Wrocław, 1965). **2.** Див.: S. West, "More Very Old Chestnuts", *Omnibus*, 20 (Sept. 1990).

"ТАБАРД" **1.** Eric Delderfield, *Inns and Their Signs: Fact and Fiction* (Newton Abbot, 1975); також: Dominic Rotheroe, *London Inn Signs* (London, 1990).

ТАМУЗ **1.** M. Lambeth, *Discovering Corn Dollies* (Aylesbury, 1987). Див. також: "Demeter and Proserpine" та "Lityerses: The Death of the Corn-spirit", у James Frazer, *The Golden Bough* (London, 1890), ch. 3, sects. 8, 9. **2.** Див.: D. Harris and G. C. Hillman, *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation* (London, 1988); M. N. Cohen, *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven, Conn., 1977); P. J. Ucko and G. W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (London, 1969). **3.** J. Percival, *The Wheat Plant* (London, 1921).

ТЕРЕМ **1.** Див.: Nancy S. Kollmann, "The Seclusion of Elite Muscovite Women", *Russian History*, l0 (1988), 170–187. **2.** Augustin von Mayerburg, *Iter in Moscoviam* ... (1661), цитовано в: Lindsey Hughes, *Sophia: Regent of Russia, 1657–1704* (New Haven, Conn., 1990), 17. (Лауреат премії Heldt у царині жіночих досліджень, 1992 р.) **3.** Ibid., 264–265. Цей неприязний опис надруковано у Foy de la Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie* (Paris, 1698), проте, мабуть, якийсь неприхильний видавець додав його до рукопису під час царювання Петра I.

ТОЛУНД **1.** Seamus Heaney, "The Tollund Man", *New Selected Poems, 1966–87* (London, 1990), 31–32. **2.** "Iceman of the Alps comes in from the cold... ", *Sunday Times*, 29 Sept. 1991; також: F. Spencer, *Piltdown: a scientific forgery* (London, 1990).

ТОН **1.** G. Perle, *Twelve-Tone Tonality* (London, 1977); M. Hyde, *Schoenbergs Twelve-Tone Tonality* (Ann Arbor, Mich., 1982); S. Milstein, *Schoenberg: Notes, Sets, Forms* (Cambridge, 1992). **2.** R. R. Reti, *Tonality, Atonality, Pantonality: A Study of Some Trends in*

Twentieth Centuty Music (London, 1958). **3.** P. Griffiths, *Olivier Messiaen and the Music of Our Time* (London, 1985); B. M. Maciejewski, *H. M. Górecki: His Music and Our Times* (London, 1994).

ТРИСТАН 1. John Manchip White, "Tristan and Isolt", у P. Quennell (ed.), *Diversions in History* (London, 1954), 138–146. **2.** Gabriel Bise, *Tristan and Isolde: From a Manuscript of "The Romance of Tristan"* (15th century) (Fribourg—Geneva, 1978). **3.** *Povest'e Tryschane* (1580), бібліотека Raczynski, Познань (MS 94); англ. перекл. Z. Kipel як *The Byelorussian Tristan* (New York, 1988). **4.** З *Morte D'Arthur*, цитовано в White, "Tristan and Isolt", 146. **5.** G. Phillips and M. Keaman, *King Arthur: The True Story* (London, 1992). **6.** Див.: G. Ashe, *The Quest for Arthur's Britain* (London, 1968). **7.** Tennyson, *Idylls of the King*, "To the Queen", ll. 62–66; у R. W. Hill (ed.), *Tennysons Poetry* (New York, 1971), 431.

ТРОН 1. Див.: A. C. Mandel, "The Seated Man: Homo Sedens", у *Applied Ergonomics*, 12(l) (198l); також окрема публікація (Copenhagen, 1981).

ТРОФЕЇ 1. "Одного разу я мав дві чудові статуї, жінки і юнака, обидві такі досконалі, що на них можна було побачити вени. Статуї дісталися нам після штурму острова Пороса, і деякі солдати намірялися продати їх європейцям в Аргосі... Проте я відвів солдатів убік і поговорив з ними. "Навіть якщо вам даватимуть за них десять тисяч талерів, не слід дозволяти вивозити статуї з нашої батьківщини. Адже саме за це ми воювали". За: H. A. Lidderdale, ed., *The Memoirs of General Makriyannis* (Oxford, 1966). **2.** W. St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (Oxford, 1967); C. Hitchens *et al.*, *The Elgin Marbles: should they be returned to Greece?* (London, 1987). **3.** Charles de Jaeger, *The Linz File: Hitler's Plunder of Europes* Art (Toronto, 1981); Lynn Nicholas, *The Rape of Europe* (London, 1994). **4.** M. Bailey, "Nazi Art Loot Discovered in Russia", *Observer*, 24 March 1991. **5.** Wm. H. Honan, "New Facts and Lawsuits in the tale of art thefts from German Church', "Stolen Treasure", "Inventory in Texas Case Turns up New Works", *New York Times*, 25 June, 30 June, l0 September 1990. **6.** E. Aleksandrov, Z. Stankov, *The international legal protection of cultural property* (Sofia, 1979); Australian Association of Humanities, *Who Owns the Past? a Symposium* (Melbourne, 1985); B. Walter, *Rückführung von Kulturgut in internationalen Recht* (Bremen, 1988); J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures* (Cambridge, 1989).

УКРАЇНА 1. Taras Shevchenko, "Zapovit" (1845) у *Song out of Darkness*, selected poems translated by Vera Rich (London, 1972), p. 85. Див.: D. Čyževsky, A *History of Ukrainian Literature* (Littleton, Colo., 1975); G. Grabowicz, *Toward a history of Ukrainian literature* (Cambridge, Mass., 1981). **2.** D. Doroshenko, A *Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, 2nd edn. 1975); R. Szporluk, *Ukraine, a brief history* (Detroit, 1982); R. Magocsi, *Ukraine: a historical atlas* (Toronto, 1985); O. Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto, 1988).

УСКОКИ 1. Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: piracy, banditry, and holy war in the sixteenth century Adriatic* (Cornell, Ithaca, 1991).

УТОПІЯ 1. Sir Thomas More, *Utopia*, англ. перекл. Raphe Robynson, 1552 (Cambridge, 1879) (17 перевид., 1952). **2.** Див.: Isaiah Berlin, *Against the Current: Essays in the History of Ideas* (Oxford, 1979); також: H. Hardy (ed.), *The Crooked Timbers of Humanity: Essays in the History of Ideas* (London, 1991). **3.** Vercors, *Le Silence de la mer, et autres récits*

(Paris, 1951), 19–43. **4.** K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, англ. перекл. *Conversations with an Executioner* (London, 1974).

ФАРАОН 1. *The National Monument of the Santa Cruz de Valle de los Caldos: a tourist guidebook* (Madrid, 1961).

ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ 1. L. K. Schei and G. Moberg, *The Faroe Islands* (London, 1991), ch. 5, "Political Awakening".

ФАТИМА 1. Delaney, *A Woman Clothed in the Sun* (Dublin, 1991), 194. Див.: також: M. De la Sainte Trinité, *The Third Secret of Fatima* (Chulmleigh, 1986). **2.** Див.: T. Tindale-Robertson, *Fatima, Russia, and Pope John Paul II* (Chulmleigh, 1992). **3.** Див.: M. Parham, "With God on Our Side", *Independent Magazine*, 4 Dec. 1993; також щоквартальник *Medjugorje Messenger* (London, 1986–).

ФАУСТ 1. Ґете, "Фауст", ч. II, рядки 12 073–12 075. **2.** *The Oxford Companion to German Literature*, 173.

ФІАЛКИ 1. D. Ackerman, "Smell", у *A Natural History of the Senses* (London, 1990), 3–63. **2.** Див.: Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odours and the French Social Imagination* (Leamington, Spa, 1986). **3.** S. Ferenczi, *Thalassa: A Theory of Genitality* (1938; перевид. London, 1989).

ФЛАМЕНКО 1. Із вдячністю до Sra. Jozefina Del Carmen Boyd. **2.** Цитовано в: James Woodall, *In Search of the Firedance: Spain through Flamenco* (London, 1992), 149.

ФЛОРА 1. Див.: Monica Kippner, *The Quality of Mercy: Women at War, Serbia 1915–18* (Newton Abbot, 1980), 223. **2.** Ibid., 34. **3.** Див.: Julie Wheelwright, *Amazons and Military Maids* (London, 1989), де є розділ про Флору Сандес. **4.** Kippner, *The Quality of Mercy*, 30.

ФОТОГРАФІЯ 1. Brian Coe, *The Birth of Photography: The Story of the Formative Years, 1800–1900* (London, 1976).

ФУТАРК 1. Див.: R. A. Page, "Rune-Masters and Skalds", у J. Campbell-Graham, *The Viking World* (London, 1989), 155"171. **2.** N. Pennick, "Figure and Sequence", у *Games of the Gods: The Origin of Board Games in Magic and Divination* (London, 1988), 75. **3.** Тацит, цитовано ibid., 91. **4.** Pennick, *Games of the Gods*, 95—100; див. також: R. A. S. Macalister, *The Secret Languages of Ireland* (Cambridge, 1987); D. McManus, *A Guide to Ogham* (Maynooth, 1991); R. R. Brash and J. R. Allen, *Ogham Monuments in Wales* (Llanerch, 1992).

ХЕРСОНЕС 1. Див. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922). **2.** D. Obolensky, "Crimea and the North before l204", *Archeoin Pontou* 35 (1978), 123–133. **3.** Г. А. Кошаленко и др. *Античные государства Северного Причерноморья* (Москва, 1984); Alexander L. Mongait, *Archaeology in the USSR* (Moscow, 1955, London, 1961), chapter 6, "Classical Cities on the North Coast of the Black Sea." **4.** Neal Ascherson, *Black Sea* (London, 1995), 12–48. **5.** R. Conquest, *The Nation Killers: the Soviet Deportation of Nationalities*, London, 1970).

ХОЗАРІЯ 1. Цитовано в O. Pritsak, "The Khazar Kingdom"s Conversion to Judaism', *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), 271; також у: Pritsak, *Studies in Mediaeval Eurasian*

History (London, 1981). **2.** Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage* (London, 1976).

ХОЛІЗМ 1. *Das Buch von der Gebärung* (бл. 1520), 3, 3; у *Paracelsus: Essential Readings*, sel. and trans. Nicholas Goodrick-Clarke (Wellingborough, 1990), 59.

ХРЕСТ 1. A. Frutiger, *Der Mensch und Seine Zeichen* (Dreieich, 1989), англ. перекл. *Signs and Symbols: Their Design and Meaning* (London, 1989), 276–277. **2.** Frutiger, op. cit., pp. 276–277. **3.** "Tamgas and Tribal Signs" у W. Leaf, S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (London, 1986), 76—82. **4.** Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians* (London, 1970), обговорено в: Ascherson, *Black Sea*, op. cit., 230–243. **5.** Władysław T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Bowerdean Press, London, 1990).

ЦИГАНИ 1. Jules Bloch, *Les Tsiganes* (Paris, 1969), 7–16. Прочанин-француженець повідомив, що 1322 р. поблизу Кандії на Криті в печерах жила якась громада, можливо, цигани; ibid., 16. **2.** Див.: Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford, 1992); також: G. Puxon, *Roma: Europe's Gypsies* (London, 1987). **3.** Matthew Arnold, from "The Scholar-Gipsy", *Oxford Book of English Verse, 1250–1918*, no. 760, p. 914.

ЦНОТА 1. Рим., 7, 22–4; 8, 6. **2.** 1 Кор., 7, 9. **3.** Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988), 446–447.

ЧЕРНІВЦІ 1. Michael Ignatieff, "The Old Country", *New York Review of Books*, 15 Feb. 1990, рецензія Gregor von Rezzori, *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* (New York, 1989).

ЧОРНА АФІНА 1. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots Of Classical Civilization* (2 vols., London, 1987–1991). Див.: M. Levine, "The Challenge of Black Athena", *Arethusa* (кінець 1989); також: Jasper Griffin, у *New York Review of Books*, 15 June 1989.

ЧОРНОБИЛЬ 1. *Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, ed. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (Warszawa, 1880), "Czarnobyl", I, 750–754. **2.** "Большая советская энциклопедия", 3-е изд., Москва, 1978, т. XXIX, "Чернобыль". **3.** Об., 8, 10, 11.

ШАМАН 1. Nevill Drury, *The Elements of shamanism* (Longmead, Dorset, 1989). **2.** Aleksander Nawrocki, *Szamanizm i Węgrzy* (Варшава, 1988).

ШКІПЕРІЯ 1. S. Pollo, A. Puto, *The History of Albania* (London, 1981); James Pettifor, *Albania* (London, 1994).

ШЛЕЗВІҐ 1. Bent Rying, *Denmark: History* (Copenhagen, 1981), II, 332. **2.** Див.: W. Carr, *Schleswig-Holstein, 1815–48: A Study in National Conflict* (Manchester, 1963); *The Origins of the War of German Unification* (London, 1991).

ШЛЯХТА 1. Norman Davies, "Szlachta: The Nobleman"s Paradise', у *God's Playground* (Oxford, 1981), vol. I, ch. 7. Див. також: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century* (London, 1953); також: M. J. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988).

ШОТЛАНДСЬКА СПІДНИЧКА 1. Hugh Trevor-Roper, "The Highland Tradition of Scotland", у T. Ranger and E. Hobsbawm (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge,

1983), 15–42. **2.** Див.: Robert Bain, *The Clans and Tartans of Scotland*, 5th edn. (Glasgow, 1976), 164–165. **3.** Ranger and Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, 263—307.

ШУАНИ 1. E. Le Roy Ladurie, "The «Event» and the «Long Terni» in Social History: The Case of the Chouan Uprising" (рецензія P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Paris, 1972), у *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 111–132.

"¡ADELANTE!" 1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, 3rd edn. (London, 1977), 452 seq. **2.** W. H. Auden, "Spain 1937", цитовано в Thomas, *The Spanish Civil War*, 460. **3.** Див.: F. Graham, The *Battle of Jarama, 1937: The Story of the British Battalion of the International Brigades* (Newcastle, 1987). **4.** Thomas, *The Spanish Civil War*, 853.

ALTMARKT 1. *Jewish Encyclopedia* (New York, 1903), IV, 658 і посилання. **2.** Arthur Harris, *Bomber Offensive* (London, 1947); D. Saward, *Bomber Harris: the story of Marshal of the Royal Air Force, Sir Arthur Harris* (London, 1984). **3.** Див.: D. Irving, The *Destruction of Dresden*, rev. edn. (London, 1971); також: Gordon Musgrove, *Operation Gomorrah: the Hamburg Firestorm Raids* (London, 1981). **4.** Ibid., 195 seq. **5.** Ibid., 218–26. **6.** Norbert Burger, бургомістр м. Кельна, "The Memorial for Sir Arthur Harris: A Summary"; також: "Bomber Harris: A Tactless Choice", *Financial Times*, 2–3 May 1992. **7.** *Süddeutsche Zeitung*, 23 November 1994, як повідомлено в *Daily Telegraph*, 24 November 1994.

"ANGELUS" 1. Пам'ятна табличка в нефі собору Сен-П'єр у Сенті (Нижня Шаранта).

"ANNALES" 1. *"Annales d'Histoire Économique et Sociale"*, revue trimestrielle, tome premier, année 1929, No. 1 (Paris, 1929). **2.** Див. P. Burke, *The French Historical Revolution and the "Annales" School* (Cambridge, 1990). **3.** M. Aymar, "L"Évolution de l'historiographie braudélienne', лекція, 15 лист. 1990, Maison Franzaise, Oxford. **4.** *Annales*, 1 (1), 1–2.

ANNO DOMINI 1. "Dionysius Exiguus", у *Encyclopaedia Britannica*, 11th edn. (1910–1911), VII, 285. **2.** "Calendar", ibid., IV, 987–1004. **3.** S. V. Utechin, *Everyman's Concise Encyclopaedia of Russia* (London, 1961), 85.

AQUILA 1. J. E. Cirlot, *Diccionario de simbolos tradicionales*, англ. перекл. *A Dictionary of Symbols*, 2nd edn. (London, 1971), 91–93. **2.** Adrian Frutiger, *Signs and Symbols: Their Design and Meaning* (London, 1989), 247. **3.** W. Leaf and S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (London, 1986), 70–71.

AUC 1. J. J. Bond, "The Roman Calendar", у *A Handy-book of Rules and Tables for verifying dates with the Christian Era...* (London, 1869), 1–6, 195–196 (перевид. Llanerch, 1991).

BALLETTO 1. Iain Fenlon, "The origins of the seventeenth century staged ballo", у I. Fenlon, T. Carter (eds.), *Studies in Italian Opera, Song, and Dance, 1580–1740* (Oxford, 1995); A. Bland, A *History of Ballet and Dance in the Western World* (London, 1976); A. Haskell, *Ballet Russe: the age of Diaghilev* (London, 1968).

BAMBINI 1. M. Pollard, *Maria Montessori* (Watford, 1990), 35. Див. також: Rita Kramer, *Maria Montessori* (Oxford, 1978); James Bowen, A *History of Western Education, III: The Modern West* (London, 1981), 394–402. **2.** Про прогресивні традиції освіти див.: *Friedrich Froebel: a selection of his writings* (Cambridge, 1967); G. L. Gutek, *Pestalozzi and Education* (New York, 1968); J. Piaget, *Science of Education and the Psychology of the Child*, trans. D. Coltman (New York, 1971).

BRITO 1. Bede, *History of the English Church and People*, I, 10. **2.** Див.: B. R. Rees, *Pelagius: A Reluctant Heretic* (Woodbridge, 1988); St Prosper of Aquitaine, *The Call of All Nations* (Westminster, Md., 1952).

^{14}C 1. H. Y. Göksu *et al.* (eds.), *Scientific Dating Methods* (Luxembourg, 1991); також S. Bowman, *Radiocarbon Dating* (London, 1990). **2.** A. Gob, *Chronologie du mésolithique en Europe* (Liège, 1990), nos. 0217, 2279, 1816. **3.** L. Picknett, C. Prince, *The Turin Shroud: the shocking truth revealed* (London, 1994); R. Hoare, *The Turin Shroud is genuine: the irrefutable evidence* (London, 1994).

CANTUS 1. Російське нотне письмо XII–XIII ст. подано за: Armand Machabey, *La Notation musicale* (Paris, 1952). **2.** *Ut queant laxis* взято з григоріанської *Liber Usualis* в сучасній транскрипції. Див.: Alec Harman, *Mediaeval and Early Renaissance Music* (Man and His Music, pt. 1) (London, 1988), 3 та іл. III. **3.** Див.: Deryck Cooke, *The Language of Music* (Oxford, 1959; paperback 1985). **4.** J. Gayard, *La Méthode de Solesmes* (Paris, 1951).

CHASSE 1. Gaston Phoebus, перевид. як *The Hunting Book* (Geneva, 1978). Див.: *Musée International de la Chasse: Château de Gien, Summary of the Collection* (Gien, Loiret, n.d.). **2.** Marcin Kromer, *Polonia* (1577), цитовано в Norman Davies, *God's Playground* (Oxford, 1981), I, 249. **3.** Див.: Raymond Carr, *English Fox-Hunting: A History* (London, 1986).

COMENIUS 1. *Comenius, 1592—1670: European Reformer and Czech Patriot* (Каталог виставки в бібліотеці Бодлі, Оксфорд, 1992), примітки R. J. W. Evans. Див. також: M. Spinka, *The Incomparable Moravian* (Chicago, 1943). **2.** T. G. Masaryk, *Svetová revoluce, za války i ve válce, 1914–18* (Prague, 1925); англ. перекл. *The Making of a State: Memories and Observations, 1914–18* (New York, 1969). **3.** J. A. Comenius, *The Great Didactic*, 2nd edn. (London, 1910), 66–69: Див. також: J. E. Sadler, *J. A. Comenius and the Concept of Universal Education* (London, 1966).

COMPUTATIO 1. Див.: J. B. Geisbeek, *Ancient Double-Entry Book-Keeping. Lucas Pacioli's Treatise* (Denver, 1914; перевид. Osaka, 1975); також: R. G. Brown and K. S. Johnston, *Pacioli on Accounting* (New York, 1963). **2.** Див.: P. L. McMickle and R. G. Vangermeersch, *The Origins of a Great Profession: Catalogue to an Exhibition of Rare Accounting Books and Manuscripts from the Montgomery Collection* (Memphis, 1987). **3.** M. F. Bywater and B. Yamey, *Historic Accounting Literature: A Companion Guide* (London, 1982).

CORVINA 1. C. Csapodi and K. Csapodi-Gárdonyi, *Biblioteca Corviniana* 1490–1990 (каталог виставки) (Budapest, 1990); рецензія H. R. Trevor-Roper, "Reunion in Budapest", *New York Review of Books*, 19 July 1990.

CSABA 1. Арпадів переказ "Зоряний шлях воїнів" подано за: Kate Seredy, *The Good Master* (Budapest), англ. перекл. (London, 1937), 92–96.

DANNEBROG 1. B. Rying, *Denmark: History* (Copenhagen, 1988), 39.

DANUVIUS 1. Див.: C. Magris, *Danube: a sentimental journey from the source to the sea* (London, 1989). **2.** Dimitrie Radu, *Pasarile din Delta Dunarii* (Bucureşti, 1979). **3.** Див.: A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rhin: problèmes d'histoire et d'économie* (Paris, 1935).

DASA 1. John D. Barrow, *Pi in the Sky: Counting, Thinking and Being* (Oxford, 1992), 60–63. **2.** C. Kephart, *Sanskrit: its origin, composition and diffusion* (Strasburg, VA, 1949); також: K. Srinivasachari, *Learn Sanskrit in Thirty Days* (Madras, 1987). **3.** Див.: G. Flegg, *Numbers: Their History and Meaning* (London, 1983); A. Lillo, *The Ancient Greek Numeral System* (Bonn, 1990).

"DESSEIN" 1. C. Pfister, "Les «Œconomies Royales» de Sully et le grand dessein de Henri IV", *Revue historique*, 56 (1894), 304–339. **2.** D. J. Buisseret, *Sully and the Growth of Centralised Government in France, 1598–1610* (London, 1968). **3.** Див.: F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge, 1967), 24 seq.

DING 1. Kirsten Hastrup, *Culture and History in Mediaeval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change* (Oxford, 1985). **2.** S. Lindal, "Early Democratic Traditions", у E. Allardt (ed.), *Nordic Democracy: Ideas, Issues and Institutions* (Copenhagen, 1981).

$E = mc^2$ 1. Див.: J. Schwartz, *Einstein for Beginners* (Exeter, 1979), 2 — цитата, яку наводять у кількох різних формах. Див.: M. White and J. Gribbin, *Einstein: A life in Science* (New York, 1993); рецензія R. Dinnage, "Man of Science Agog", *TLS*, 17 Dec. 1993.

EESTI 1. Charles Stransky Memorial Lecture, London, 20 Sept. 1993; також лист від доктора фон Габсбурга, 28 вересня 1993. Див. також: E. Uustalu, A *History of the Estonian People* (London, 1952); R. Taagepera, *Estonia: Return to Independence* (Oxford, 1993).

EGNATIA 1. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1991), I, 679. Див. також: R. Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley, Calif., 1976).

ELDLUFT 1. Із вдячністю програмі Відкритого університету "Кисень", переданій по Бі-бі-сі-2 26 вересня 1992. **2.** Як пояснено в: J. Bronowski, *The Ascent of Man* (London, 1970), 146–147.

FEMME 1. Перекладено для *Wollstonecraft, Women, and the French Revolution*, виставка в Університетському коледжі, Лондон, 1992. **2.** Див.: Sara E. Melzer and Leslie W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (Oxford, 1992).

FIESTA 1. Federico de Cesco, *Viva Europa: Die Hundert schönsten Volksfeste* (Zürich, n.d.).

"FLAGELLATIO" 1. C. Bertelli, "The Flagellation", у *Piero della Francesca* (New Haven, Conn., 1991), 115–126; C. Ginzburg, *The Enigma of Piero: The Baptism, the Arezzo Cycle: The Flagellation* (London, 1985); K. Clark, *Piero della Francesca* (London, 1969). **2.** R. Wittkower and B. A. R. Carter, "The Perspective of Piero della Francesca's «Flagellation»", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), 292–302. **3.** Bertelli, "The Flagellation", 115–116. **4.** John Pope-Hennessy, *The Piero della Francesca Trail* (23rd Walter Neurath Lecture) (London, 1993), 10; його-таки "Whose Flagellation?", *Apollo*, 124 (1986), 162–165. **5.** Alison Cole, *Perspective* (London, 1992). **6.** Див.: Michael Woods, *Perspective in Art: A Drawing Tutor* (London, 1984). **7.** Cole, *Perspective*, 24. **8.** J. Berger, *Ways of Seeing* (London, 1972); також: *The European Way of Seeing* (London, 1972).

FREUDE 1. F. von Schiller, "An die Freude", у L. Reiners (ed.), *Der ewige Brunnen* (München, 1992), 910 seq.; F. von Schiller, *Ode to Joy* (Paisley, 1987). **2.** G. Grove, *Beethoven*

and his Nine Symphonies (London, 1898), 326–327. **3.** Ibid., 309–400; Ralph Hill (ed.), *The Symphony* (London, 1949), 113–117.

"GATTOPARDO" 1. Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il Gattopardo* (Milan, 1958); англ. перекл. Archibald Colquhoun як *The Leopard* (London, 1960), 11. **2.** Ibid., 29. **3.** Ibid., 223.

GAUCHE 1. Див.: J. van Clove, R. E. Frederick, *The Philosophy of Right and Left: incongruent counterparts and the nature of space* (London, 1991). **2.** N. Nugent, "The European Parliament", у *The Government and Politics of the European Community* (3rd edn.) (London, 1994).

"GENUG" 1. За матеріалами: G. Brandreth, *Famous Last Words and Tombstone Humor* (New York, 1989).

GESANG 1. Martin Luther, "Ein" feste Burg ist unser Gott', у *Der ewige Brunnen: ein Handbuch deutscher Dichtung* (München, 1979), 971; див. також: F. Blume, *Protestant Church Music: a history* (London, 1975). **2.** Переклад Thomas Carlyle, *The English Hymnal with Tunes* (Oxford, 1933), no. 362. **3.** Thrasybilos Georgiades, "The German Language and Music", у *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 49–58. **4.** "Tallis"s Canon', скорочена форма мелодії Thomas Tallis (1505–1585), взято з: T. Ravenscroft, *Psalter* (1621), слова Thomas Ken (1637–1710). Див.: M. Baughen (ed.), *Hymns for Today's Church* (London, 1982), no. 274. Див. також: E. H. Fellowes, *English Cathedral Music* (London, 5th edn., 1969).

GGANTIJA 1. J. D. Evans, *Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands* (London, 1971). **2.** B. Blouet, *The Story of Malta*, 3rd edn. (London, 1981).

HEJNAŁ 1. З подякою професорові Jacek Woźniakowski, історикові мистецтва, а 1991 р. мерові Кракова. **2.** Gaspard de Marval, *Le Guet de la cathédrale*, післямова Oliver Freeman (Chapelle-sur-Moudon, 1992).

HERMANN 1. Див.: George Mosse, *The Nationalisation of the Masses: political symbolism and mass movements in Germany* (Ithaca, 1991). **2.** Професор Ріс Дейвіс з Аберистві та писав: "Переказ про [Безгелерта] і пам'ятник йому належать до 1790-х років... "Винахідником" став чужинець у тамтешніх краях — Девід Прічард, що, безперечно, прагнув привабити більше туристів у той закуток дикого Велсу. Він був, гадаю, місцевим шинкарем. Переказ — типово романтична, осіанівська оповідка на кшталт Iolo Morganwg..."; приватний лист, 16 травня 1994.

HEXEN 1. Hugh Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Century* (London, 1990), 84. **2.** Ibid. **3.** *Księgi Miejskie Kaliskie* (1612), цитовано в: B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce XVII i XVIII wiekach* (Łódź, 1952); За недавніми оцінками, загальна кількість жертв становить близько 50 000.

ILLYRICUM 1. Див.: J. Wilks, *The Illyrians* (Oxford, 1992); також: "The Provinces of the Empire", T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 118–166.

"INDEX" 1. N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (London, 1985), 207–213. **2.** Див.: J. Vernaud and A. Bennett, *An Index to INDEX ON CENSORSHIP, 1972–88* (London, 1989). **3.** *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967).

KRAL 1. Див.: H. Spanke, *Deutsche und französische Dichtung des Mittelalters* (Stuttgart, 1943). **2.** W. Kootz, *Frankfurt: City Guide* (Frankfurt, n. d.), 9—12.

LETTLAND 1. A. Silgailis, *Latidan Legion* (San José, Calif., 1986). **2.** Ibid., 245–250.

LEX 1. H. F. Jolowicz, *The Roman Foundations of Modern Law* (Oxford, 1957); A. D. E. Lewis (ed.), *The Roman Law Tradition* (Cambridge, 1994).

LIETUVA 1. H. H. Bender, A *Lithuanian Etymological Index* (Princeton, NJ, 1921), 5. **2.** В. Амбразас и др. Грамматика литовского языка (Вільнюс, 1985), 5. **3.** Див.: J. Biddulph, *Lithuanian: A Beginning* (Pontypridd, 1991).

LLANFAIR 1. Melville Richards, "Ecclesiastical and Secular in Mediaeval Welsh Settlement", *Studia Celtica*, 3 (1968), 9–19. Про історію Велсу див.: John Davies, *Hanes Cymru* 1990), англ. перекл. *A History of Wales* (London, 1993). **2.** Ward Lock *North Wales* (Northern Section), 14th edn. (London, n. d., бл. 1948), 193. Частина назви входить до складу трьох справжніх назв валійських сіл: LLANFAIR PWLLGWYNGYLL та LLANDYSILIO (Англсі) і LLANDYSILIOGOGO (Кардиганшир). Лист професора Pica Дейвіса з Аберистві та, 16 травня 1994.

LUDI 1. Див. D. P. Mannix, *Those About to Die* (London, 1960). **2.** Ibid., 29. **3.** З: *English Prayer Book* (1662).

MASSILIA 1. Marcel Pagnol, *Marius* (Paris, 1946), II, VI, **2.** J.-L. Bonillo, *Marseille: ville et port* (Marseille, 1992).

MATRIMONIO 1. D. B. Rheubottom, "«Sisters First»: Betrothal Order and Age at Marriage in Mediaeval Ragusa", *Journal of Family History*, 13 (1988), 359 seq. **2.** F. W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State* (London, 1972); Z. Zlatar, *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Ragusa and the Origins of the Eastern Question* (Boulder, Colo., 1992). **3.** J. Haynal (1965); обговорено в P. Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group", у P. Wall *et al.* (eds.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513–563. **4.** Див.: D. Herlichy, *Mediaeval Households* (Cambridge, Mass., 1985). **5.** "When Beauty Is Destroyed, God suffers", *Financial Times*, 10 Feb. 1992.

MAUVE 1. An *Outline of the Chemistry and Technology of the Dyestuffs Industry* (ICI Dyestuffs Division) (London, 1968), 10. **2.** Ibid., p. 7. **3.** "The Amazing Chemistry of Colour", *Crosslink* (Newbury), vol. 2, no. 1 (1990), 4–6. **4.** *The Bayer Tapestry: An Unfolding History from 1863* (Newbury, n.d.); *100 Years Research and Progress: Bayer Pharma 1988* (Bayer AG) (Leverkusen, 1988), p. 4. **5.** D. W. F. Hardie and J. D. Pratt, *A History of the Modern British Chemical Industry* (Pergamon, Oxford, 1966), pp. 68–70.

MERCANTE 1. Iris Margaret Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini* (London, 1957), 336—338. **2.** Див.: F. Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milan, 1928). **3.** Строк векселя — узвичаєний інтервал між видачею і оплатою. Між Флоренцією і Барселоною він становив 20 днів. **4.** Тека 1145; Origo, *The Merchant of Prato*, 146–147. **5.** Франческо до Маргарити, 5 квітня 1395; Тека 1089; Origo, *The Merchant of Prato*, 136. **6.** Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism* (Baltimore, 1979), 57. **7.** Ibid., ch. 2, "The Market Economy and Capitalism".

METRYKA **1.** Див.: A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich* (Toruń, 1982); R. C. Lewandowski, *Guide to the Polish Libraries and Archives* (Boulder, Colo., 1974). **2.** Patricia Grimsted, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania* (Cambridge, Mass., 1986); також її *Handbook for Archival Research in the USSR* (Washington, DC, 1989). **3.** A. E. P. Zaleski, "Some New Archival Sources for the Study of Recent Polish History", MA thesis (SSEES, University of London, 1994), 5–6.

MEZQUITA **1.** Rafael Castejón, *La Mezquita Aljama de Cordoba* (Madrid, n.d.). **2.** Adam Hopkins, "Of Castles and Castanets", *Independent on Sunday*, 16 May 1993.

MOARTE **1.** Див.: M. V. Riccardo, *Vampires Unearthed: The Vampire and Dracula Bibliography...* (New York, 1983). **2.** З подякою Rebecca Haynes, "Vampirism, the Cult of Death and the Romanian Legionary Movement", доповідь, прочитана в SSEES, University of London, 10 червня 1993. Див.: Z. Barbu, "Rumania", у S. J. Woolf (ed.), *European Fascism* (London, 1968), 146–166; також: C. Z. Codreanu, *For My Legionaries* (Madrid, 1977).

MOUSIKE **1.** За: A. Isacs and E. Martin (eds.), *Dictionary of Music* (London, 1982), 247–248 (лад), 337–338 (гама).

NOMEN **1.** James Gow, *A Companion to School Classics* (London, 1888), 166 seq. **2.** Neal Ascherson, "Do me a favour, forget my name . . .", *Independent on Sunday*, 4 Sept. 1994. **3.** Див.: *Pamiętniki Filipka*, ed. W. Zambrzycki (Warszawa, 1957), 115 seq.; цитовано в Norman Davies, *Heart of Europe*, 245–247.

NOMISMA **1.** E. Junge, *World Coin Encyclopaedia* (London, 1984), 15. **2.** Див.: Jean Babelon, *La Numismatique antique* (Paris, 1949).

NOYADES **1.** Див.: J. Brooman, *The Reign of Terror in France: Jean-Baptiste Carrier and the Drownings at Nantes* (York, 1986). **2.** Див.: Jan Karski, *The Secret State* (London, 1944). **3.** R. Hilberg, "Origins of the Killing Centers", *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), 221–238. **4.** J. C. Pressac, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers* (New York, 1989). **5.** Переказ за: *International Military Tribunal* (Nuremberg, 1946), VIII, 324–329. **6.** Lyubo Boban, "Jasenovac and the Manipulation of History", *East European Politics and Societies*, 4 (1990), 580—593.

OXFAM **1.** M. Black, *Oxfam: the first 50 years* (Oxford, 1992); F. Jean, *Life, Death and Aid: the Médecin sans Frontières Report...* (London, 1993).

PASQUA **1.** E. A. M. Fry, *Almanacks for Students of English History: being a series of 35 almanachs arranged for every day upon which Easter can fall . . . 500–1751 AD (OS), 1751–2000 AD (NS)* (London, 1915). **2.** C. Wesley, "Christ the Lord is Risen Today, *Hymns Ancient and Modern*, rev. edn. (London, 1950), no. 141.

PFALZ **1.** Див.: Leo Hugot, *Aachen Cathedral: A Guide* (Aachen, 1988); Erich Stepheny, *Aachen Cathedral* (Aachen, 1989).

PICARO **1.** Bronisław Geremek, *Świat Opery Żebraczej: obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach XV–XVII wieku* (Warszawa, 1989); *Poverty: A History* (Oxford, 1994). **2.** Ewa M. Thomson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Literature* (London, 1987).

PLOVUM 1. Lynn White Jr., "The Agricultural Revolution in the Early Middle Ages", у *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 39–78, з напрочуд добрими примітками.

PROSTIBULA 1. J. Rossiaud, *La Prostitution Médiévale*, англ. перекл. *Medieval Prostitution* (Oxford, 1988); L. L. Otis, *Prostitution in Mediaeval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc* (Chicago, 1989). 2. L. Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

RESPONSA 1. Rabbi Ephraim Oshry, *Mi-Maamakkim*, III, I, 11; у Rabbi Dr H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature* (London, 1975), pt. 3, "An Anthology of Responsa", pp. 253–353, s. 24, "Adoption". 2. Ці переказані приклади взято або з: Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust*, або з: "Religious Leadership during the Holocaust", доповіді, що її прочитав рабин Hugo Gryn at SSEES, Univ. of London, 30 квітня 1992. 3. Oshry, *Mi-Maamakkim*, I, I. 4. *The Holocaust: The Victims Accuse. Documents and Testimony on Jewish War Criminals* (Brooklyn, NY, 1977). "Якщо є така річ, як духовна порнографія, ці матеріали цілком заслуговують на таку назву" (Hugo Gryn). 5. Див.: Pesach Schindler, *Hassidic Responses to the Holocaust in the Light of Hassidic Thought* (Hoboken, NJ, 1990). 6. Dr Milejkowski *et al.*, *Recherches cliniques sur la famine exécutées dans le ghetto de Varsovie* (Warszawa, 1946). 7. Лист 9 грудня 1993 р. від рабина Hugo Gryn.

REVERENTIA 1. Див.: Peter Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours*, Stenton Lecture 1976 (Reading, 1977). 2. Patricia Morison, "An Exquisite Gothic Treasure Trove", *Financial Times*, 3 Sept. 1991.

ROUGE 1. E. J. Haeberle, "Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", у M. Duberman *et al.* (eds.), *Hidden from History* (London, 1991), 365–379.

SINGULARIS 1. Montaigne, *Essais* (1580): цитовано в Alain Laurent, *Histoire de l'individualisme* (Paris, 1993), 27. 2. Див.: Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050—1200* (London, 1972). 3. Margaret Thatcher; див.: *Margaret Thatcher in Her Own* Words (Harmondsworth, 1987). 4. R. Hughes, *The Culture of Complaint: The Fraying of America* (London, 1993); David Selbourne, *The Principle of Duty: An Essay on the Foundations of Civic Duty* (London, 1994).

SYLLABUS 1. Цей переказ основано на докладнішому матеріалі *New Catholic Encyclopedia* (Washington, DC, 1967), XIII, 854–856. 2. Про політичні погляди Достоєвського, котрий вважав, ніби соціалізм, анархізм, тероризм і римо-католицизм тісно пов'язані, див. [**ІНКВІЗИЦІЯ**].

TAIZÉ 1. J. L. Gonzalez Balado, *The Story of Taizé*, 3rd edn. (London, 1988); Rex Brice, *Brother Roger and his community* (London, 1978). 2. J. Playfoot (ed.), *Mother Theresa: My life for the poor* (Yarmouth, 1986); E. Egan, *Such a Vision of the Street* (London, 1985); P. Porter, *Mother Theresa: The Early Years* (London, 1986); N. Cahwla, *Mother Theresa* (London, 1992); Sue Shaw, *Mother Theresa* (London, 1993). 3. Див.: "Aid to the Church in Need", *Mirror*, щодвомісячник (Antwerp, 1992–).

TAXIS 1. Див.: S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, Calif., 1981). 2. Бібліотека Ляйпцизького університету, 28. 3. Див.: J. P. Bury, "The Ceremonial

Book of Constantine Porphyrogennetos", *EHR,* 22 (1907), 209–227; також: A. Vogt, *Constantin Porphyrogenète: le livre des cérémonies* (Paris, 1935–1940). **4.** Див.: D. M. Nicol, *"Kaiseralbung:* The Unction of Emperors in Late Byzantine Ritual", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 37–52.

TEICHOS 1. *Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), I, 519–520; Див. також: A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (London, 1899).

TEMPUS 1. E. Bruton, *The History of Clocks and Watches* (London, 1979), 34–35. **2.** Див.: G. J. Whitrow, *Time in History: Views of Time from Prehistory to the Present Day* (Oxford, 1989).

TOR 1. Див.: A. Reissner, *Berlin, 1675–1945: The Rise and Fall of a Metropolis* (London, 1984); A. Read, D. Fisher, *Berlin; the biography of a city* (London, 1994).

TORMENTA 1. Norbert Elias, *History of Manners*, 203–204. **2.** Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris, 1975), 9–11, на основі тогочасних свідчень. **3.** C. Phillipson, *Three Criminal Law Reformers: Beccaria, Bentham, Romilly* (London, 1923); *Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy*, International Congress, 1988 (Milan, 1990); J. H. Langbein, *Torture and the Law of Proof: Europe and England in the Ancien Regime* (Chicago, 1977). **4.** Див.: G. R. Scott, A *History of Torture* (London, 1994); J. H. Burgess and H. Danelius, *The UN Convention against Torture* (London, 1988).

TOUR 1. Serge Douay, "Tours et Détours du Tour de France", *Historama*, 89/July 1991, 58–63; Див. також: G. Watson, *The Tour de France and its heroes* (London, 1990); G. Nicholson, *The Rise and Fall of the Tour de France* (London, 1991). **2.** *Independent*, 27 July 1992.

VENDANGE 1. Див.: E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille* (Paris, 1967), англ. перекл. *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000* (New York, 1971); H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (London, 1982); також: Sir Crispin Tickell, "Climate and History", Radcliffe Lecture (Oxford, 1994). **2.** Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, ch.2. **3.** Ibid., ch. 3, "Problems of the Little Ice Age".

WIENER WELT 1. Stephen Beller, *Vienna and the Jews 1867–1938: A Cultural History* (Cambridge, 1989), зокрема 34–37. **2.** Ibid. *passim.* **3.** Martin Freud, "Who Was Freud?", у J. Fraenkel (ed.), *The Jews of Austria: Essays on Their Life, History and Destruction* (London, 1967), 197–211. **4.** Joseph Roth, цитовано в R. S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz-Joseph* (Oxford, 1990). **5.** Rabbi Güdemann to Kamina Theimer, 19 Dec. 1907, цитовано в J. Fraenkel, "The Chief Rabbi and the Visionary", у Fraenkel, *The Jews of Austria*, 115–117.

Додаток І

СПИСОК ВСТАВОК

АБХАЗІЯ 841
АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ 601–602
АҐОБАРД 319
АЙОНА 293
АКВІНК 175
АЛХІМІЯ 547–548
АЛЬКОФРИБАС 558
АЛЬПИ 75–76
АПОКАЛІПСИС 211–212
АРІЦІЯ 177–178
АРХІМЕД 142
АТЛЕТИ 143–145
АУШВІЦ 1056–1057
АФОН 334–335
БАРД 564–565
БАСЕРІЯ 659–660
БАТАВІЯ 556–557
БЕНЦ 792–793
БЕРНАДЕТА 822–823
БІБЛІЯ 298–299
БЛАРНІ 566
БНР 960–961
БОГОМИЛИ 337–338
БОКСЕРИ 878–879
БОМ 285–286
БОЯГУЗ 938–939
БРІ 314–315
БУБУЛІНА 757–758
БУДА 381–382
БУЧАЧ 1064–1066
ВАЛЬТЕЛЛІНА 553–554
ВАНДЕМ'ЄР 722
ВАРВАРИ 121–122
ВИНО 95–96
ВІДПОЧИНОК 810
ВЛАД 465
ВОРКУТА 992–993
ГАНЗА 353–355
ГЕНИ 855
ГЕНОЦИД 937
ГЕПТАНЕСОС 764–765
ГЛУПОТА 887
ГОЛОД 857–859
ГОСБАХ 1019–1020
ҐУЛЬФИК 443
ГУСЯЧА ХОДА 631
ҐАҐАУЗИ 767–768
ҐЕРИЛЬЯ 760–761
ҐЕТТО 352–353
ҐІЛЬЙОТЕН 723–724
ҐОНСАЛВІШ 467–468
ҐОТА 833–835
ҐОТАРД 76–77
ҐОТИКА 368–369
ҐРІЛЕНШТАЙН 748–749
ҐРОСЕНМЕР 678–680
ҐРОТЕМАРКТ 645
ДЕМОС 147–148
ДЕНГОФ 1074–1075
ДЕРЖАВА 471–472
ДЖИНСИ 798
ДИРХАМ 309–311
ДИЯВОЛ 215–216
ДОБРОЧИННІСТЬ 801–803
ДОЛАР 542–543
ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ 461–462
ДУОМОН 932–933
ЕДИП 137–138
ЕЙЛЕР 618–619
ЕКОЛОГІЯ 117–118
ЕЛЕКТРОН 141
ЕЛЕМЕНТИ 815–816
ЕЛЬ ГРЕКО 579–580
ЕЛЬЗАС 640–641
ЕЛЬ СІД 362–363
ЕПІГРАФ 191–192
ЕПІДЕМІЯ 249–250
ЕПОС 131–132
ЕРІК 344–345
ЕРОС 615
ЕТРУСКЕРІЯ 170
ЄВС 1038
ЖАКАР 704
ЖНИВА СКОРБОТИ 993–994
ЗАДРУГА 404–405
ЗАПАШНИЙ БИК 126–127
ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ 88–89
ЗВИЧАЇ 360–361
ЗВУК 884–885
ЗЕВС 280
ЗЕМЛЕТРУС 660
ЗУНД 78
ІКОНА 263–265
ІЛЛІРІЯ 755–756
ІМПРЕСІОНІЗМ 891–892
ІНКВІЗИЦІЯ 513–515
ІНФАНТА 530–531
ІСТЕРІЯ 140
КАБАЛА 410–411
КАВКАЗ 758–760
КАДМ 133–134
"КАЛЕВАЛА" 843–844
КАНТАТА 682
КАТАКОМБИ 220
КАТИНЬ 1034–1036
КЕДР 179
КОМБРЕ 893
КОМПОСТЕЛА 294
"КОНАРМИЯ" 963–964
КОНКЛАВ 413
КОНОПІШТЕ 904–905
КОНСПІРАЦІЯ 366–367
КОРСИКА 648–649
КРАВАТКА 634–635
КРИТМУМ 99–100
КСАТИВА 364

ЛАНҐЕМАРК 931–932
ЛЕОНАРДО 491–492
ЛЕСБІЯ 525
ЛИХВАРСТВО 431–432
ЛИЧАКІВ 952
ЛІЛІ 940–942
"ЛОЙД" 649–650
ЛОСЕЛЬ 90–91
ЛУҐДУН 202–203
МАВПА 817–818
МАГІЯ 419–420
МАДОННА 315–317
МАКЕДОНІЯ 150–151
МАЛЕ 770
МАРСТОН 357–358
МАСОНИ 654–655
МЕНОККІО 519
МЕСА 346–347
МИР 769
МІКРОБ 447
МОЛДОВА 1041–1042
МОНТЕЛУ 423–424
МУРАНО 383–384
НЕНАВИСТЬ 949–951
НЕНОРМАЛЬНІСТЬ 470
НІБЕЛУНҐИ 247–248
НІКОПОЛІС 405–406
НІС 559
НОБЕЛЬ 899–900
НОВГОРОД 342–343
НОРВЕҐІЯ 762
НОСТРАДАМУС 562–564
ОЙЛЕНБУРҐ 901–902
ОМФАЛОС 129–131
ОПЕРА 548–549
ОРАНЖ 544–546
ПАЛЕОГРАФІЯ 258
ПАНТА 205–206
ПАПЕСА 317–318
ПАПІРУС 153
ПАРНАС 809
ПЕТРОГРАД 934
ПОГРОМИ 871
ПОТЬОМКІН 681–682
ПРАДО 829–830
ПРЕЗЕРВАТИВ 198–199
ПРОКАЗА 295–296
ПРОПАҐАНДА 515–517
"ПРОСІЮВАННЯ" 1076-1077
ПУГАЧОВ 605–606
РЕНТА 438–439
РИНОК 622–623
РУСЬ 680–681
РУФІН 279
САМОС 180
САНІТАРІЯ 799–800
САРАЄВО 1010–1011
СИРОП 508–509
СИФІЛІС 528–529
СЛАВКОВ 751–752
СМОЛЕНСЬК 1045–1046
"СОВКИНО" 946–947
СОНАТА 609–610
СОЦІАЛІСТИ 966–967
СПАРТАК 181–183
СПАСИТЕЛЬ 771
"СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ" 982–983
101-й БАТАЛЬЙОН 1052–1053
СТРАДІВАРІ 610–611
СТРАСБУРҐ 742–743
СТРАХОПУД 1000–1002
СУСАНІН 1025–1026
СХОЛАСТ 138
"ТАБАРД" 433–434
ТАМУЗ 93–94
ТЕРЕМ 576–577
ТОЛУНД 102–103
ТОН 985–986
ТРИСТАН 239–241
ТРОН 101
ТРОФЕЇ 765–766
УКРАЇНА 71–73
УСКОКИ 578
УТОПІЯ . 506–507
ФАРАОН 1016
ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ 80–81
ФАТІМА 945
ФАУСТ 511
ФІАЛКИ 753
ФЛАМЕНКО 550
ФЛОРА 935–936
ФОТОГРАФІЯ 794
ФУТАРК 241–243
ХЕРСОНЕС 123–124
ХОЗАРІЯ 253–254
ХОЛІЗМ 505
ХРЕСТ 209–210
ЦИГАНИ 402–403
ЦНОТА 213–214
ЧЕРНІВЦІ 1042
ЧОРНА АФІНА 154
ЧОРНОБИЛЬ 881–882
ШАМАН 844
ШКІПЕРІЯ 665–666
ШЛЕЗВІҐ 956–957
ШЛЯХТА 603–604
ШОТЛАНДСЬКА СПІДНИЧКА 656–657
ШУАНИ 732
"¡ADELANTE!" 1013–1015
ALTMARKT 428–430
"ANGELUS" 422
"ANNALES" 984–985
ANNO DOMINI 283–285
AQUILA 173–174
AUC 168–169
BALLETTO 487–488
BAMBINI 889–890
BRITO 281–282
^{14}C 86–87
CANTUS 288–289
CHASSE 437–438
COMENIUS 628–629
COMPUTATIO 417
CORVINIANA 538–539
CSABA 234–235
DANNEBROG 378
DANUVIUS 83
DASA 97–98
"DESSEIN" 684–685
DING 312
$E = mc^2$ 883–884
EESTI 972
EGNATIA 171–172
ELDLUFT 662
FEMME 740–742
FIESTA 351–352
FLAGELLATIO 489–491
FREUDE 707–709
"GATTOPARDO" 849–850
GAUCHE 720–721
"GENUG" 710–711
GESANG 502–504
ĠGANTIJA 96
HEJNAŁ 379–380

HERMANN 851–852
HEXEN 584–585
ILLYRICUM 201–202
"INDEX" 276–278
KRAL 322
LETTLAND 1047–1048
LEX 188–189
LIETUVA 245–246
LLANFAIR 324–325
LUDI 196–197
MASSILIA 124–125
MATRIMONIO 462–463
MAUVE 796–798
MERCANTE 458–460
METRYKA 746–747
MEZQUITA 271–272
MOARTE 996–997
MOUSIKE 135–136
NOMEN 183–185
NOMISMA 119–120
NOYADES 730–731
OXFAM 1060
PASCHA 216–217
PFALZ 320–321
PICARO 552–553
PLOVUM 385
PROSTIBULA 428
RESPONSA 1050–1051
REVERENTIA 290–291
ROUGE 734–735
SINGULARIS 498–499
"SYLLABUS" 824–826
TAIZÉ 1054–1055
TAXIS 265–266
TEICHOS 259–260
TEMPUS 449–450
TOR 744–745
TORMENTA 560–561
TOUR 890–891
VENDANGE 85
WIENER WELT 874–876

ПОЯСНЕННЯ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ

Ілюстрації 1–37 між с. 416–417

1. ВИКРАДЕННЯ ЄВРОПИ (*"Il ratto dell'Europa"*). Еллініcтична фреска з "дому Ясона" в Помпеях (перша чверть I ст. н. е.). І греки, і римляни високо цінували леґенду про Європу. Museo Nazionale, Неаполь.

   Фото: Anderson/Alinari 23469.

2. ЗБИРАЧІ І МИСЛИВЦІ. Малюнок, натхненний зразками палеолітичного печерного мистецтва з Теруеля і Коґуля (провінція Лерида) в Іспанії. Чоловічі й жіночі постаті репрезентують динамічну реконструкцію складного соціального устрою, який часто зневажливо називають устроєм "печерної доби".

   Малюнок Danyon Rey, 1993.

3. МІНОЙСЬКИЙ РИБАЛКА (II тисячоліття до н. е.). Національний археологічний музей, Афіни.

   Фото: Національний археологічний музей, Афіни.

4. ВОЛОДАР КНОСУ (пізньомінойська доба). Мінойський Крит не мав фортець і не мав військової касти. Музей міста Іракліона.

   Фото: Ancient Art & Architecture Collection.

5. СИМПОЗІУМ — БЕНКЕТ. Грецький малюнок на амфорі (майстер з Брігоса, 490–480 рр. до н. е.). "Симпозіум" був звичайною обстановкою під час їжі, випивки, кохання і поважних розмов. Чоловіки по-східному поспиралися на лежанки. Жінки і хлопці не брали участі, з'являючись хіба що для розваг.

   Фото: British Museum BM E 60.

6. ЕТРУСКЕРІЯ. Фреска з Бенкетної могили, місто Тарквінії (бл. 470 р. до н. е.). Див. **[ЕТРУСКЕРІЯ]**.

   Фото: Hirmer Fotoarchiv BM E 60.

7. АРКАДСЬКА ІДИЛІЯ (*"Et in Arcadia ego"*, 1639–1643 рр.). Картина Ніколя Пусена; 1683 р. її купив Людовік XIV. За античною традицією, Аркадія — благословенний пастуший край. Славетна Пусенова копія картини італійського художника Ґерчіно зображує гурт замислених пастухів і німф, які огля-

дають могилу Дафніса, що вмер з кохання, показавши таким чином, що "можна знайти мене [Смерть] навіть в Аркадії". Лувр.

Фото: © RMN.

8. ВИКРАДЕННЯ САБІНЯНОК (*"Les Sabines"*, 1796–1799 рр.). Картина Жака-Луї Давіда. За свідченнями Лівія та Овідія, в Стародавньому Римі була дуже популярна оповідка про те, як цар Ромул організував свято у Великому цирку, аби заманити жінок сусіднього племені сабінів. На своєму героїчному полотні Давід показує, як втручаються римські матрони, щоб зупинити пролив крові; тло, на якому відбувається дія, скидається на Бастилію. Завдяки цій картині Давід дістав прізвисько "Рафаеля санкюлотів". Лувр.

Фото: © RMN.

9. СМЕРТЬ ЗІҐФРІДА. Епізод з леґенди V ст. про Нібелунґів. Картина Юліуса Шнора фон Карольсфельда (1794–1872): *"Hagen ermordet Siegfried" ("Хаґен убиває Зіґфріда"*, 1845 р.). Хаґен заскочив Зіґфріда, коли той пив воду з джерела, й пробив його чарівний захист. Мюнхен був столицею баварського короля Людовіка II, покровителя Річарда Ваґнера, що популяризував націоналістичне відродження поганського німецького фольклору. Koenigsbau, Мюнхен. Див. **[НІБЕЛУНҐИ]**.

Фото: AKG, Лондон.

10. НАПАД АТТИЛИ НА РИМ (бл. 452 р.). Картина *"Падіння Рима"* (1891 р.) художника Ульпіано Кека-і-Сауза (1860–1916). Чимало картин такого жанру, підносячи варварських героїв, сповіщають нам не менше про притаманний XIX ст. бунт проти класичних смаків, ніж про стародавню історію.

Фото: © Hulton Deutsch Collection.

11. СХІДНЕ ПРАВОСЛАВ'Я. Христос Пантократор поміж імператора Константина IX Мономаха (правив 1042–1055) та імператриці Зої за часів церковного розколу (1054 р.); мозаїка XI ст. Візантійська традиція наголошувала на єдності духовної і світської влади. Ая-Софія, Стамбул.

Фото: Foto Fabbri.

12. ЗАХІДНЕ ЧЕРНЕЧЕ ЖИТТЯ. Святий Бенедикт і монастир Монте Кассіно, заснований бл. 529 р.; мініатюра XI ст. Перший великий західний монастир, що його заснував святий патрон Європи, зберігся неушкодженим аж до 1944 р.

Ватиканський фотоархів. Vat. Lat. 1702 IIr.

13. КОНСТАНТИНОВА ДАРОВИЗНА. Фреска (1246 р.) на мотив середньовічної леґенди про те, як імператор Константин надав папі світських владних повноважень. За ренесансної доби цю леґенду викрито як папську фальшивку. Церква Сан-Сільвестро, Рим.

Фото: Foto Fabbri.

14. СЛОВ'ЯНСЬКА ЛІТУРГІЯ. Альфонс Муха (1860–1939), *"Zavedeni slovenska liturgie" ("Запровадження слов'янської літургії", 1910 р.).* Пізньоромантичний погляд на місію святих Кирила і Мефодія до Моравії (IX ст.); перше з серії полотен Мухи, які ілюструють сцени чеської історії. Міська ґалерея, Прага.

Фото: Празька державна ґалерея.

15. КАТОЛИЦЬКА ПОБОЖНІСТЬ. Ангеран Картон (відомий у 1444–1466 рр.). *"La Pietá de Villeneuve-les-Avignon".* Одне з промовистих зображень оплакування Христа, картина походить з Провансу XV ст. Лувр.

Фото: © RMN.

16. СВЯТИЙ АВҐУСТИН. *"St. Augustin et les patrons des Marchiennes" ("Св. Авґустин і покровителі Марк'єна")*; мініатюра XII ст. Муніципальна бібліотека міста Дуе.

Фото: Photo Giraudon.

17. КАРЛ ВЕЛИКИЙ. А. Дюрер (1471–1528), *"Karl der Grosse"* (1512 р.).

Germanisches Nationalmuseum, Нюрнберґ.

18. СВЯТИЙ МАТВІЙ. Ілюстрація на всю сторінку з 25-ї сторінки ліндісфарнських євангелій. Кінець VII ст., Нортумбрія.

British Library, BL Cott. Nero Div. 25V.

19. СВЯТІ ІОАНН ХРЕСТИТЕЛЬ ТА ЄРОНІМ. Картина художника Мазоліно, бл. 1383 р. Національна ґалерея, Лондон.

Фото: Bridgeman Art Library.

20. MATKA BOSKA (XIV ст.). Чорна мадонна з Ченстохови, Польща; ікона візантійського походження або, можливо, копія, намальована з наказу короля Владислава Яґелона. Див. **[МАДОННА]**.

Фото: Польський культурний інститут, Лондон.

21. СВЯТИЙ ІОАНН БОГОСЛОВ. Диктування Євангелія Прохорові (італокритська школа, початок XVII ст.). На Криті, де до 1669 р. правила Венеція, відбулось неповторне поєднання православного і католицького стилей. Див. **[ЕЛЬ-ГРЕКО]**.

Фото: Sotheby's, Лондон.

22. СВЯТИЙ ЛУКА-ІКОНОПИСЕЦЬ. За православною традицією, першу ікону намалював св. Лука, зобразивши з натури Діву Марію. Ікона XVII ст. з церкви св. Луки в селі Опачка Псковської області; реставрована.

Фото: Церква св. Луки, Псков, Росія.

23. БОГОРОДИЦЯ. *"Свята Діва Пелагонітиська"*; сербська ікона XIV ст. зі Скоп'є, Македонія.

Фото: AKG, Лондон.

24. ВШАНУВАННЯ ОТОНА III. Представники чотирьох країв Європи — Слов'янщини, Німеччини, Ґаллії та Італії — схиляються перед імператором, що намагався возз'єднати Схід і Захід. Євангеліє Отона III, Бамберґ (бл. 1000 р.).

Фото: Staatsbibliothek, Марбурґ.

25. ЗАВОЮВАННЯ АНГЛІЇ. Смерть короля Гаролда в Гастінзькій битві, 1066 р. Деталь з ґобелена кінця XI ст. (*tapisserie de la reine Mathilde*, відомого в Англії як ґобелен з Бає). 58 панелей цього раннього зразка ґобеленового мистецтва розповідають норманську версію подій, зображуючи, зокрема, нібито зраду короля Гаролда і подальші претензії герцоґа Вільґельма на англійський трон.

Фото: Michael Holford.

26. ВЕНДСЬКИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД. Л. Туксен (1853–1927), *"Падіння Світовида"* (1894 р.). Нищення поганських ідолів слов'ян під час Вендського хрестового походу (XII ст.). Такі сцени супроводили "поступ цивілізації" в Європі ще відтоді, як Цезар вирубав друїдські ліси в Марселі, і не припинялись аж до остаточного охрещення литовців 1386 р. Fredericksborg, Копенґаґен.

Фото: Fredericksborg, Копенґаґен.

27. ПЕРЕМИР'Я ПІД ЧАС РЕКОНКІСТИ. Мініатюра XII ст. з *"El libro de Juegos de Ajedrez" ("Книжки ґравців у шахи")*. Християнський і мусульманський воїни ґрають у шахи. Ескоріал, Іспанія.

Фото: Arxui Mas.

28. ОСТАННЯ ПІСНЯ ТРИСТАНА. Мініатюра (бл. 1410 р.) з "Roman de Tristan". З часу її зародження в Корнуолі VI ст. і аж до Ваґнерової опери 1859 р. трагічну історію кохання Тристана та Ізольди не раз відображували в різних художніх творах. Див. [**ТРИСТАН**].

Фото: Австрійська національна бібліотека, Відень, MS 2537.

29. ЗАЛІЗНИЙ ПЛУГ. Картина "Березень" із серії *"Les trés riches heures du Duc de Berry" ("Пори достатку герцоґа де Бері", початок XV ст.)*. Важкий плуг із кінською тягою був головним знаряддям середньовічної "сільськогосподарської революції". Музей Конде, Париж. Див. [**PLOVUM**].

Фото: Photo Giraudon.

30. ОЛЕНЯЧИЙ СЛІД. Вистежування з *"Le Livre de la Chasse" ("Книжки про полювання")* Ґастона де Фуа (кінець XIV ст.). Аж донедавна мисливство було одним з основних джерел європейського харчування. Національна бібліотека, Париж. MS Français, 616 fol. 57V. Див. [**CHASSE**].

Фото: Bibliothèque National, Париж.

31. ЗАКОХАНИЙ ДАНТЕ. Г. Холідей, *"Данте і Беатріче"* (1883 р.). Поширене зображення миті на березі Арно у Флоренції, що стала джерелом натхнення для найвидатнішого віршованого твору в Європі. Беатріче Портінарі, померлу 1290 р., Данте вибрав за свого духовного проводиря в раю.

Фото: Walker Art Gallery, Ліверпуль, no. 3125.

32. БАРТОЛОМЕЯ НА РОЗДОРІЖЖІ. Оповідка Діонея з *"Декамерону"* Боккаччо; мініатюра XV ст. Бартоломея, занедбана дружина пізанського судді, їде на прогулянку, де її спокушає корсар Паганіно да Маре (ліворуч). Замисливши, вона вибирає життя з корсаром (праворуч).

Фото: Bibliothèque de l'Arsenal, Париж. Arsenal 5070 fol. 91V.

33. СВ. ФРАНЦИСК БЛАГОСЛОВЛЯЄ ПТАХІВ. Фреска (1295–1300 рр.) Джотто (1266–1337). Святий патрон закоханих тварин, Франциск був ще й соціальним радикалом, і його проповідь бідності й ненасильства суперечила багатьом панівним поглядам середньовічної доби. Церква св. Франциска, Асизі.

Фото: AKG, Лондон.

34. КОРОЛЬ КАЗИМИР ВІТАЄ ЄВРЕЇВ. Войцех Ґерсон (1831–1901), *"Kazimierz Wielki i żydzi"* (бл. 1890 р.). Це пізньоромантичне полотно зображує експансію найбільшої в Європі єврейської спільноти за доби чорної смерті, коли чимало євреїв знайшли собі притулок у Польщі, рятуючись від переслідувань у Німеччині. Museum Narodowe, Варшава.

Фото: H. Romanowski, Museum Narodowe, Варшава.

35. PICARO. Єронім Босх (1450/60–1516), *"Волоцюга"*. Сільські злидні, бурлакування і збіглі кріпаки становили одне з правічних соціальних лих пізнього середньовіччя і на початку новітньої доби в Європі. Див. **[PICARO]**.

Фото: Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

36. МАРКО ПОЛО. Венеціанець Марко Поло відпливає до Китаю з Великого каналу (бл. 1270 р.); мініатюра бл. 1400 р. Європейці почали відкривати нові світи задовго до Колумба.

Фото: Bodleian Library, Оксфорд. MS Bod. 264 f. 218.

37. ЗАХІДНОЄВРОПЕЄЦЬ У СХІДНОМУ УБОРІ. Жан-Етьєн Ліотар (1702–1789), *"Portrait de Richard Pococke"* (бл. 1738–1739 рр.). Британський посол до Високої Порти, зображений у турецькому уборі, споглядає Босфор.

Фото: © Musée de l'Art et d'Histoire, Женева.

Ілюстрації 38–72 між с. 992–993

38. ВЕНЕРА. Лукас Кранах (1452–1553), *"Венера стримує Купідона"* (1509 р.). Кранахове повне фронтальне зображення оголеної жіночої постаті завершило тривалий процес художнього виклику, започаткований бронзовим *"Давидом"* (бл. 1434 р.) Донателло, що зламав середньовічне табу на оголеність, пожвавивши таким чином цікавість до людського тіла. Ермітаж, Санкт-Петербург.

Фото: Bridgeman Art Library.

39. ПЕРСПЕКТИВА. П'єро делла Франческа (1406–1492), *"Бичування, або сон св. Єроніма"* (бл. 1460 р.). Украй загадковий твір художника, що експериментував як із технічними новаціями, так і з візуальним символізмом. Galleria Nazionale, Урбіно. Див. **[FLAGELLATIO]**.

Фото: Bridgeman Art Library.

40. АЛЕГОРІЯ. Антуан Карон (1521–1599), *"L'Empéreur Auguste et la Sibylle de Tibur" ("Імператор Авґуст і Тибурська сивіла", бл. 1575 р.)*. Намагаючись примирити поганство античного світу з християнством, Карон зобразив римську сивілу, що пророкує імператорові Авґусту про непорочне зачаття й народження Христа. Лувр (картина з двірської колекції Генріха III).

Фото: Photo Giraudon.

41. ВИСАДКА КОЛУМБА НА ОСТРОВІ САН-ДОМІНҐО (1493 р.). Ф. Кемельмаєр, *"Перша висадка Христофора Колумба"* (1800–1805 рр.). Зображення події, яку тепер характеризують не як відкриття, а як зіткнення.

Фото: National Gallery of Art, Вашингтон.

42. В'ЇЗД ЛЮТЕРА ДО ВОРМСА (1521 р.). Р. Зіґард, *"Die Rede Martin Luthers von dem Reichstag in Worms" ("Промова Мартина Лютера перед з'їздом у Вормсі")*. Зображення подій того дня, що розколов католицьку Європу й започаткував Реформацію.

Фото: Stadtarchiv, Вормс.

43. СОН ПРО ІМПЕРІЮ. Ель Греко (бл. 1540–1614), *"Вшанування імені Ісуса"* (бл. 1578 р.); авторський варіант більшої картини, що зберігається в іспанському Ескоріалі й відома як *"Сон Філіпа II"*. Вкляклі постаті іспанського короля, папи і венеціанського дожа символізують ультракатолицьку місію Священої ліги, чиї війська 1571 р. розбили турків під Лепанто, врятувавши таким чином Європу від пекельних щелеп.

Фото: National Gallery, Лондон.

44. ВИДИВО КОЛИШНЬОЇ СЛАВИ. Я. Матейко (1838–1893), *"Баторій у Пскові"* (1872 р.). Ностальгічне романтичне полотно, що нагадує про події 1582 р., коли перед польським королем смиренно схилилися російські бояри.

Фото: Королівський замок, Варшава.

45. РАДА УПРАВИТЕЛЬОК. Франс Галс (1580–1666), *"Regentessen Dude Mannenhuis" ("Управительки притулку для вбогих", 1664 р.)*. Свідчення корпоративних гордощів — портрет дам-управительок однієї голандської доброчинної організації. Такий самий портрет "управителів" намальовано тоді ж таки.

Фото: © Frans Halsmuseum, Гарлем.

46. МОСКОВСЬКЕ СВЯТО. А. П. Рябушкін (1861–1904), *"Московская улица XVII века"* (1896 р.). Ця яскрава сцена старої Москви зображує своєрідний переріз московського суспільства — від бундючного чорнобородого боярина до сліпого жебрака; люди пробираються крізь тванюку від церкви додому.

Фото: SCR Photo Library.

47. КОРОЛЬ-СОНЦЕ ЯК PATER FAMILIAS. Ж. Нокре (1615–1682), *"Louis XIV en famille"* (бл. 1680 р.). Людовік XIV брав участь в усіх двірських святах і маскарадах, а на цьому полотні зображено всю його родину в античному вбранні. Версальський музей.

Фото: © RMN.

48. ФІЛОСОФ БЕЗ ШТАНІВ. Жан Убер (1721–1786), *"Le Lever de Voltaire" ("Ранок Вольтера", бл. 1770 р.)*. Вольтер скидає піжаму, диктуючи щось секретареві; одна картина з цілої серії інтимних сцен, що їх намалював Вольтерів швейцарський приятель і вчений. Музей Карнавале.

Фото: Giraudon.

49. ГОСПОДАР КОНТИНЕНТУ. А. Ж. Ґро (1771–1835), *"Napoléon à Eylau" ("Наполеон у битві під Ейлау", 1808 р.)*. Одне з найменш підлабузницьких зображень батальної сцени з Наполеоном — під час битви при Ейлау (Ілаві) в Східній Пруссії 8 лютого 1807 р. Лувр.

Фото: © RMN.

50. ГОСПОДАРІ МОРЯ. К. ван Вірміґен, *"Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip" ("Вибух іспанського адміральського флатманського корабля, 25 квітня 1607 р.")*. Голандська морська перевага, що забезпечила успішність нідерландського повстання проти Іспанії, залишалася безперечною аж до піднесення англійського королівського флоту наприкінці XVII ст.

Фото: © Rijksmuseum, Амстердам.

51. ІНФАНТА В РОЖЕВОМУ. Дієго Веласкес (1599–1660; цю картину приписують ще й Мазо), *"Інфанта Маргарита"* (1664 р.). Дитину зображено як мініатюрну дорослу жінку. Інші варіанти цього самого портрета можна побачити у Києві та Відні. Прадо, Мадрид.

Фото: Bridgeman Art Library.

52. ЧИТАЧ І СЛУХАЧКА. Убер Гравло (1699–1773), *"Le Lecteur" ("Читач", бл. 1740 р.)*. Marble Hill House.

Фото: English Heritage.

53. МАТИ. Г. Рембрандт (1606–1669), *"Мати художника"* (1639 р.). Нілтє Вілемсдохтер ван Зюйдгек в останній рік свого життя; картину намалював її син.

Фото: Kunsthistorisches Museum, Відень.

54. ЛІТО. Дж. Арчимбольдо (1527–1593), *"Estate" ("Літо", 1573 р.)*. Одна з чотирьох картин, що їх звелів намалювати імператор Максиміліан як подарунок для баварського курфюрста. В пізнішій серії "компонованих голів" Арчимбольдо використав як модель імператора Рудольфа. Лувр, Париж.

Фото: © RMN.

55. РОЯЛІСТ. П. Н. Ґерен (1774–1833), *"Henri de La Rochejacquelein" ("Анрі де Лярошжаклен", 1817 р.)*. Героїчний портрет вандейського ватажка, намальований після Реставрації.

Фото: Musée de Cholet.

56. РЕСПУБЛІКА. А. Камброн, *"La République" (1798 р.)*. Персоніфікація республіканської Франції, намальована за рік до Наполеонового перевороту і за ціле покоління до того, як такі зображення дістали назву "Маріанна".

Фото: Musée de Montaubon.

57. ДРУГ ДІТЕЙ. Цей знімок Сталіна, що обіймає свою юну шанувальницю на партійному з'їзді 1938 р., у розпалі чисток широко репродукували радянські пропагандистські аґентства. Він навіть став джерелом натхнення для статуї, спорудженої в Москві. Ця дівчинка, Геля Сергіївна, через багато років дізналася, що її батька розстріляли з наказу Сталіна, а матір запроторили до ГУЛАГу, коли вона стала розпитувати про його долю.

Фото: David King.

58. ЛИЦАР У СЯЙЛИВОМУ ОБЛАДУНКУ. Г. Ланцінгер (1880–1950), *"Adolf Hitler als Ritter" ("Адольф Гітлер як лицар", бл. 1939 р.)*. Нацистський пошук Lebensraum'у на Сході часто трактували як продовження середньовічного "Drang nach Osten" і кампаній тевтонських лицарів.

Фото: AKG, Лондон.

59. ВІЧНИЙ МАНДРІВНИК. К. Д. Фрідріх (1744–1840), *"Мандрівник понад хмарами"* (1818 р.). Найвишуканіше відображення романтичного духу.

Фото: © Elke Walford, Hamburger Kunsthalle.

60. ДИНАМО. Дж. М. В. Тернер (1775—1851), *"Rain, steam and speed" ("Дощ, пара і швидкість", 1844 р.)*. Один з ранніх взірців імпресіонізму, найвлуч-

ніше відображення властивої XIX ст. перейнятості природою і механічною силою.

Фото: National Gallery, Лондон.

61. "НЕ ПІДДАМСЯ!" (1831 р.). В. Косак (1856–1942), *"Совинський в окопах Волі"* (1922 р.). Відбиваючи російський напад на Варшаву, наполеонівський ветеран генерал Юзеф Совинський звелів своїм воякам закопати його дерев'яну ногу в землю, щоб ніколи не схилитись перед тиранами.

Фото: Museum Wojska Polskiego, Варшава.

62. ВІЛЬНА ЕЛЛАДА. Х. Перльберг, *"Народні святкування на афінському Олімпіоні"* (1838 р.). Ця сцена з життя нещодавно створеного королівства наголошує як на античній спадщині Греції, так і на спадщині чотирьох сторіч османського ярма.

Фото: Національний історичний музей, Афіни.

63. МУЗИЧНИЙ ВЕЧІР. Й. Дангаузер (1805–1845), *"Liszt am Flügel" ("Ліст за роялем", 1840 р.)*. Зліва направо: Альфред де Мюсе (або Олександр Дюма), Віктор Гюго, Жорж Санд, І. Паганіні, Джоакіно Россіні, Марі д'Агу. Nationalgalerie, Берлін.

Фото: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz.

64. ЄВРОПЕЙСЬКА ЗГОДА. А. фон Вернер (1843–1915), *"Берлінський конгрес"* (1881 р.). Зліва направо: граф Карої (Австрія), князь Горчаков (Росія), Бенджамін Дізраелі (Британія), граф Андраші (Угорщина), канцлер фон Бісмарк (Німеччина), граф Шувалов (Росія), Мехмет Алі (Османська імперія). Staatlichen Museum, Берлін.

Фото: AKG, Лондон/Берлін.

65. ЗЛИДНІ НА СЕЛІ. Ж. Ф. Міле (1814–1875), *"Les Glaneuses" ("Збирачки колосків", 1857 р.)*. Нормандське село влітку, побачене оком майстра французького реалізму.

Фото: Bridgeman Art Library.

66. ПРОМИСЛОВИЙ БРУД. Л. С. Лаурі (1887–1976). Ланкаширський художник, хоч і малював у середині XX ст., відтворив химерний і анахронічний краєвид ранньої промислової доби, дарма що на той час такі краєвиди майже зникли.

Фото: Bridgeman Art Library.

67. ІМПРЕСІОНІЗМ. Клод Моне (1840–1926), *"Сена в Бужівалі"* (1869 р.). Експериментальний ескіз паризьких передмість; молодий Моне обережно підступав до імпресіонізму. Див. **[ІМПРЕСІОНІЗМ]**.

Фото: The Currier Gallery of Art, Манчестер, Нью-Гемпшир.

68. ПРИМІТИВІЗМ. Анрі Русо (1844–1910), *"Війна"* (1894 р.). Один з яскравих, сновидних образів, що його Русо (на прізвисько Митник), художник-примітивіст, інстинктивно відтворив у добу Фройдового відкриття неусвідомленого і тривалого європейського миру. Musée d'Orsay, Париж.

Фото: Bridgeman Art Library.

69. СЮРРЕАЛІЗМ. П. Блюм, *"Вічне Місто"* (1937 р.). Безладна картина Рима з перспективи років, коли Муссоліні намірявся побудувати нову Римську імперію, а Еліот у своїй поемі *"Спустошена земля"* висловив думку, що європейська цивілізація захиталась. Див. [**"СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ"**].

Museum of Modern Art, Guggenheim Fund, Нью-Йорк.

70. ОШУКАНА ЄВРОПА. А. Васильєв, "Про нас пишуть у "Правді" (1951 р.). Прихильник сталінського "соціалістичного реалізму" зображує ідилічну уявну сцену в одному молдавському колгоспі. Насправді після радянської агресії 1940 р. молдавське населення зазнало чисток і репресій, а селянство було силоміць колективізоване. Приватна колекція. Див. [**МОЛДОВА**].

Фото: Museum of Modern Art, Оксфорд.

71. ПОДІЛЕНА ЄВРОПА. Зіґмар Польке, *"Сторожова башта з гусьми" (1987–1988 рр.). "Залізна завіса"*, намальована за два роки до її падіння; художник — німець, що 1953 р. сам утік зі Східної Німечини. Ліворуч, на Сході, — концентраційний табір, праворуч, на Заході, — близький до кичу образ споживацького суспільства.

Фото: © 1994 The Art Institute of Chicago. Всі права застережені.

72. ЗАМУЧЕНА ЄВРОПА. Марк Шагал (1889–1985), "Біле розп'яття" (1938 р.). Головний символ християнської Європи поєднано з єврейськими символами; картину намалював російський єврей-вигнанець, що втік до Західної Європи напередодні другої світової війни.

© 1993 The Art Institute of Chicago. Всі права застережені. © DACS, Лондон.

Додаток III

ІСТОРИЧНИЙ КОМПЕНДІУМ

Геологічний та історичний час 1263
Стародавні середземноморські цивілізації 1264
Мінойські письмена 1265
Європейські абетки 1266
Перехід через Альпи 1267
Фенологія і дендрохронологія 1268
Піфагорова класифікація харчових продуктів 1269
Античні грецькі колонії 1270
Римські імператори 1271
Римські патріархи, папи 1272–1273
Палеографія 1274–1275
Орли і хрести 1276–1277
Список видатних книжок 1278
Антична Іллірія та Наполеонові іллірійські провінції 1279
Індоєвропейські мови 1280
Слов'янська та уральська мовні групи 1281
Руни та оґам 1282–1283
Християнізація Європи 1284
Візантійська імперія 1285
Кола європейської культури 1286
Франкська імперія у 800–877 рр. 1287
Хозарія за доби своєї найбільшої величі (бл. 900 р.) 1288
Християнська реконкіста на Іберійському півострові 1289
Цифри і математичні умовні знаки 1290–1291
Збільшення королівських володінь у Франції 1292
Болгарія, середньовічна і сучасна 1293
Німецькі імператори і французькі королі 1294–1295
Заснування університетів у Європі 1296
Поділ Київської Русі 1297
Історія вимірювання часу 1298
Королівство Арагон і його заморські володіння 1299
Королівство Плантаґенетів (бл. 1170 р.) 1300
Шляхи до Сантьяґо-де-Компостели 1301
Князівство Оранж і Конта-Венесен 1302
Венеціанська республіка 1303
Литва, середньовічна і сучасна 1304
Формування Швейцарської Конфедерації 1305
Середньовічні Сербія і Боснія 1306
Зростання Османської імперії 1307
Бургундія в XV ст. 1308
Центральноєвропейські династії 1309
Володіння Ягелонів 1310
Зміни ренти в Парижі (1420–1787 рр.) 1311
Польща, Русь, Московія і Росія 1312
Політичні системи на початку новітньої доби 1313
Найголовніші європейські війни (1494–1670 рр.) 1314–1315
Піднесення і занепад європейських держав 1316
Ренесансна Італія 1317
Габсбурзькі володіння в Європі 1318
Цінова революція в Іспанії 1319
Деякі наукові відкриття 1320–1321
Деякі книжки і письменники, заборонені папським "Індексом" (1559–1952 рр.) 1322
Нідерландське повстання 1323
Прусська агломерація 1324
Експансія Росії в Європу 1325
Стандартний репертуар оперних театрів (1607–1969 рр.) 1326
Колонізація Ірландії 1327

Німеччина (1618–1648 рр.) 1328
Франко-німецький кордон у Лотарингії та Ельзасі 1329
Найголовніші європейські війни (1648–1789 рр.) 1330–1331
"Східне питання" (1683–1920 рр.) 1332
Формування Сполученого Королівства (1707–1922 рр.) 1333
Хронологія французької революційної ери (1789–1815 рр.) 1334–1335
Французький революційний календар 1336–1337
Крим 1338
Французька імперія (1812 р.) 1339
Ґріленштайн: історія життя однієї селянської родини 1340
Складові елементи модернізації 1341
Європейська демографія (1800–1914 рр.) 1342
Показники лібералізації 1343
Деякі показники індустріалізації 1344–1345
Кавказ: етнографія і російська експансія 1346
Німеччина: конфедерація та імперія (1815–1918 рр.) 1347
Королева Вікторія (1819–1901) та її родичі 1348–1349
Територіальне збільшення Греції (1821–1945 рр.) 1350
Весна народів: революції (1846–1849 рр.) 1351
Об'єднання Італії 1352
Шлезвіг і Гольштайн 1353
Територіальне збільшення Румунії (1861–1945 рр.) 1354
Дуалістична монархія: народи Австро-Угорщини 1355
Родовід соціалізму 1356
Македонія: поділ 1913 р. 1357
Велика Албанія 1358
Межа осілості для євреїв у Російській імперії (до 1917 р.) 1359
"Великий трикутник" (1914–1991 рр.) 1360
Італійсько-слов'янський кордон (1939–1992 рр.) 1361
Радянська експансія в Європу 1362
Українська республіка (1918–1991 рр.) 1363
Польща (1921–1945 рр.) 1364
Чехословаччина (1918–1992 рр.) 1365
Угорщина (1918–1945 рр.) 1366
Територіальне збільшення Сербії і Югославії (1817–1945 рр.) 1367
Диктатури міжвоєнної Європи 1368
Дуалістична система Комуністичної "партії-держави" 1369
Міжвоєнні договори про ненапад (1925–1939 рр.) 1370
Піднесення нацистської держави (1933–1943 рр.) 1371
Громадянська війна в Іспанії (1936–1939 рр.) 1372
Інтернаціональні бригади в Іспанії 1373
Дивізії Waffen-SS (1933–1945 рр.) 1374–1375
Оцінки втрат людських життів у Європі (1914–1945 рр.) 1376–1377
Архіпелаг ГУЛАГ 1378
Балтійські країни (1993 р.) 1379
Європа 1992 р.: вибрані статистичні дані 1380–1381
Парламентські асамблеї 1382
Європа 1995 р.: членство в п'яти міжнародних організаціях 1383

Геологічний та історичний час

Стародавні середземноморські цивілізації: періодизація

Мінойські письмена

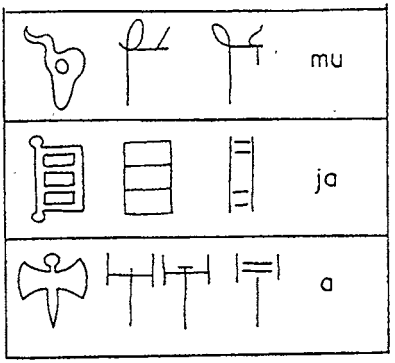

А. Еволюція егейського письма (зліва направо): ієрогліфічне, лінійне А, лінійне Б, звукові відповідники.

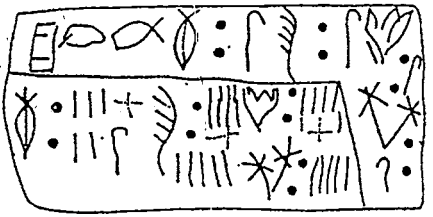

Б. Стадія I: піктографічне або ієрогліфічне письмо (бл. 2000 р. до н. е.); ієрогліфічна табличка з Феста, Крит.
J. Chadwick, *"The decipherment of Linear B"*, (Pelican), 1961.

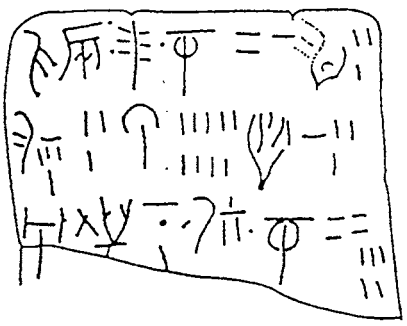

В. Стадія II/1: лінійне письмо А (нерозшифроване), датоване десь 1750 р. до н. е.; табличка № 114 з Ая-Тріади.
J. Chadwick, *"The decipherment of Linear B"*, (Pelican), 1961.

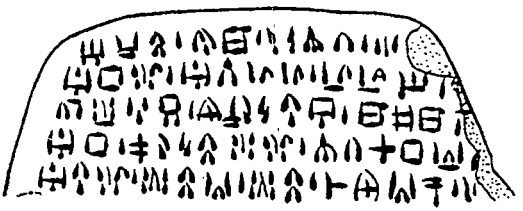

Г. Стадія II/2: кіпрська складова абетка; фрагмент глиняної таблички з Енкомі (бл. 1200 р. до н. е.).
J. Chadwick, *"Linear B and related scripts"*, (London, British Museum Publications, 1987).

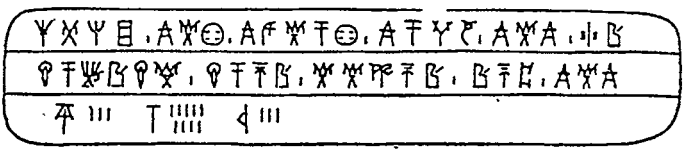

Ґ. Стадія III: лінійне письмо Б, знайдене і на Криті, і в мікенській Греції. Як і сучасні японські письмена *kanji* та *kana*, воно містить суміш піктографічних і складових знаків. Ця табличка з лінійним письмом Б походить з Пілоса; нижче подано її транслітерацію прагрецькою мовою і переклад.

"*Hiereia echei-que, euchetoi-que etonion echeen theon, ktoinoochons-de ktionaon kekeimenaon onata echeen. (Tossonde spermo)* пшениця 3—9—3".
"Жриця вважає і врочисто проголошує, що земля насправді належить богові, але людям вільно господарювати на ділянках, де засіяно (так багато насіння) 3 37/60 одиниць".

Leonard Cottrell, *"The Bull of Minos"* (Athens, 1982).

Європейські абетки

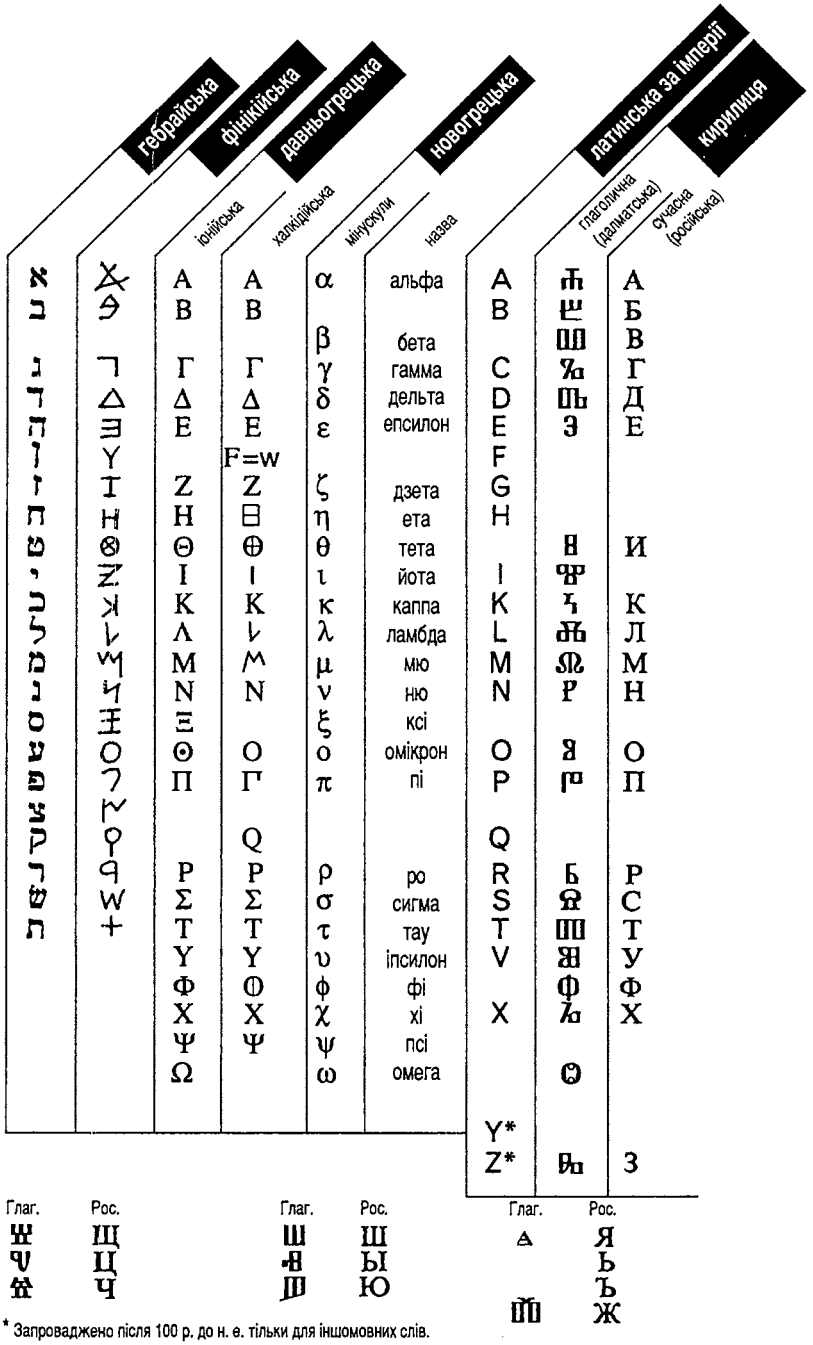

* Запроваджено після 100 р. до н. е. тільки для іншомовних слів.

У латинській мові за імперії літери I та J і V та U не розрізнялися. Літери W не було.

Перехід через Альпи: перевал Сен-Ґотард і долина Вальтелліна

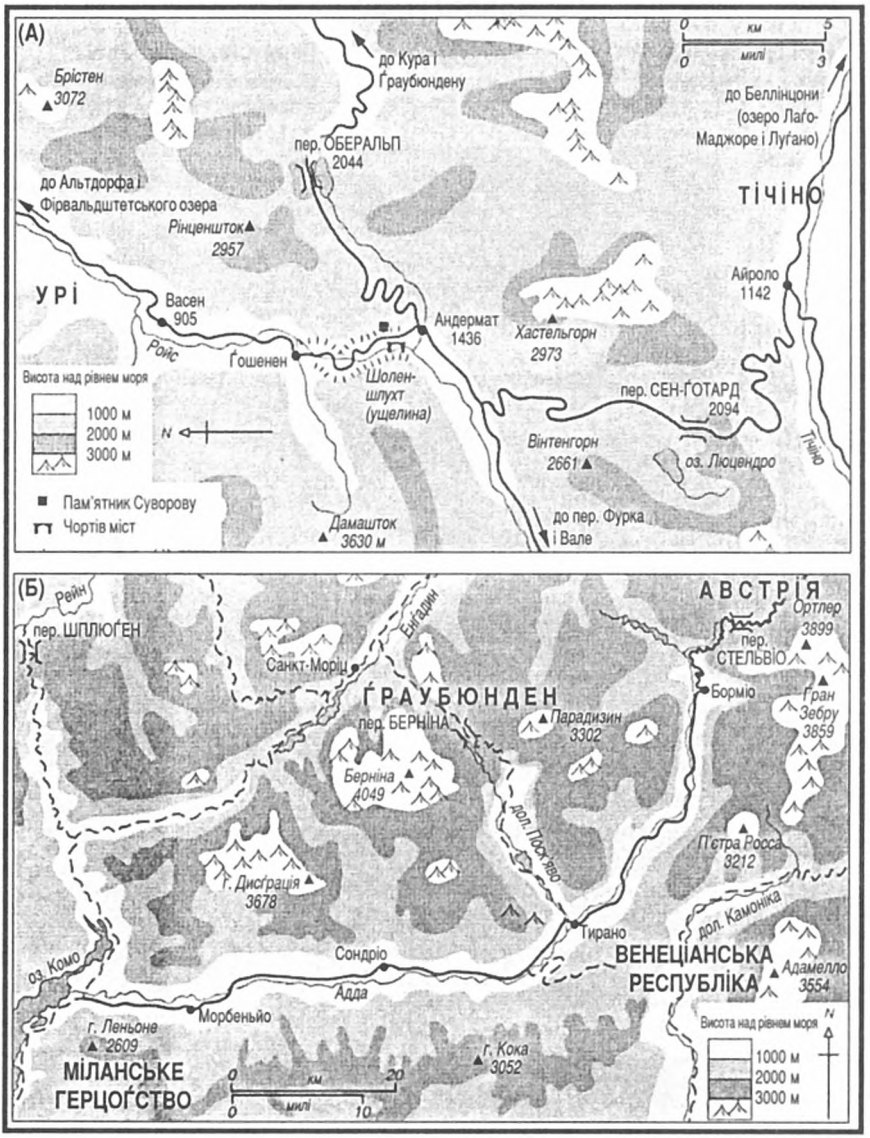

(А) Перевал Сен-Ґотард. (Б) Долина Вальтелліна (XVII ст.).

Фенологія і дендрохронологія. Показники історичної кліматології (1530–1550 рр.)

ЗБИРАННЯ ВИНОГРАДУ
Зведені середні дати збирання винограду в Пн.-Сх. і Центральній Франції: кількість днів після 1 вересня (за Леруа-Ладурі)

РІЧНІ КІЛЬЦЯ
Середня товщина річних кілець дуба в Західному Рейланді, в 0,01 мм (за Гольштайном)

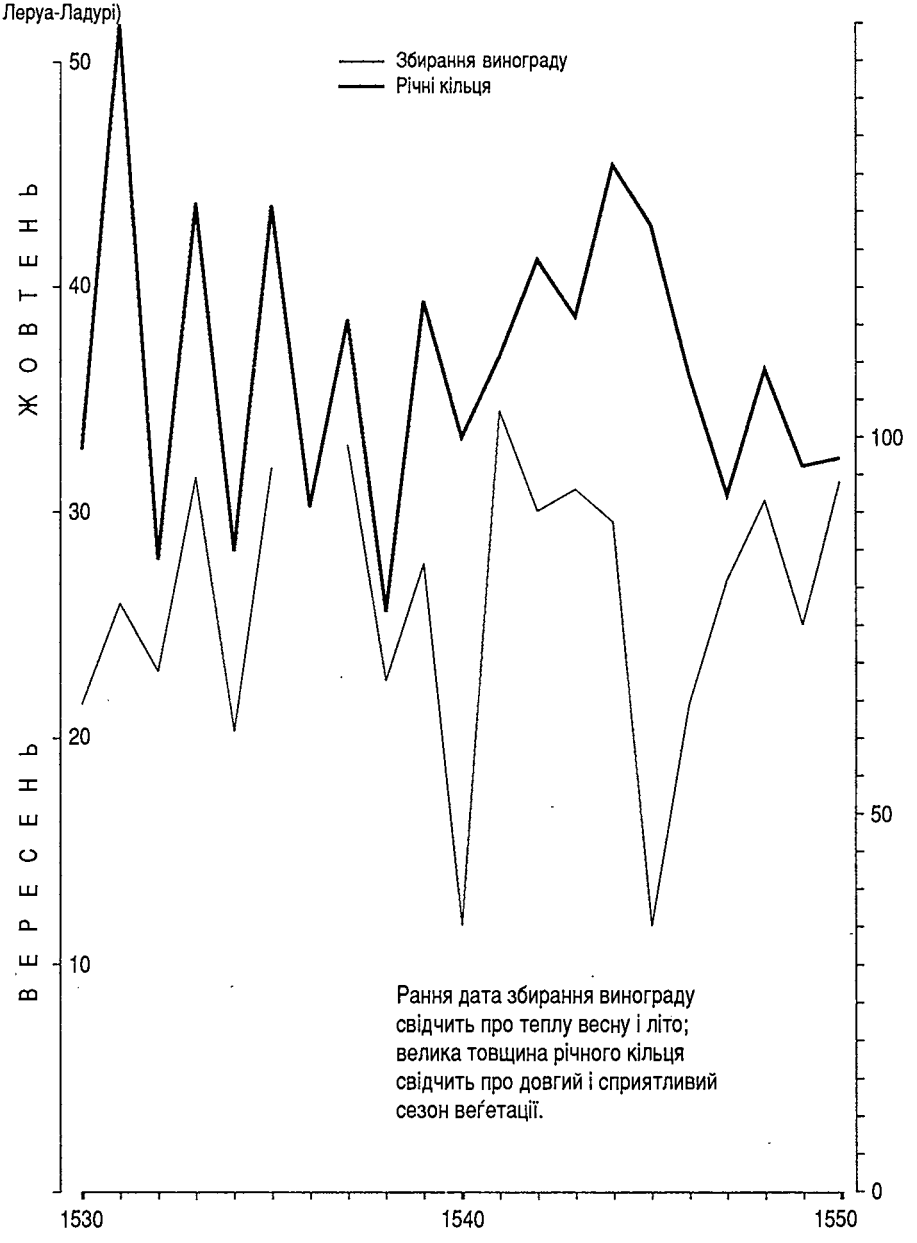

Пахощі замість бика: Піфагорова класифікація харчових продуктів

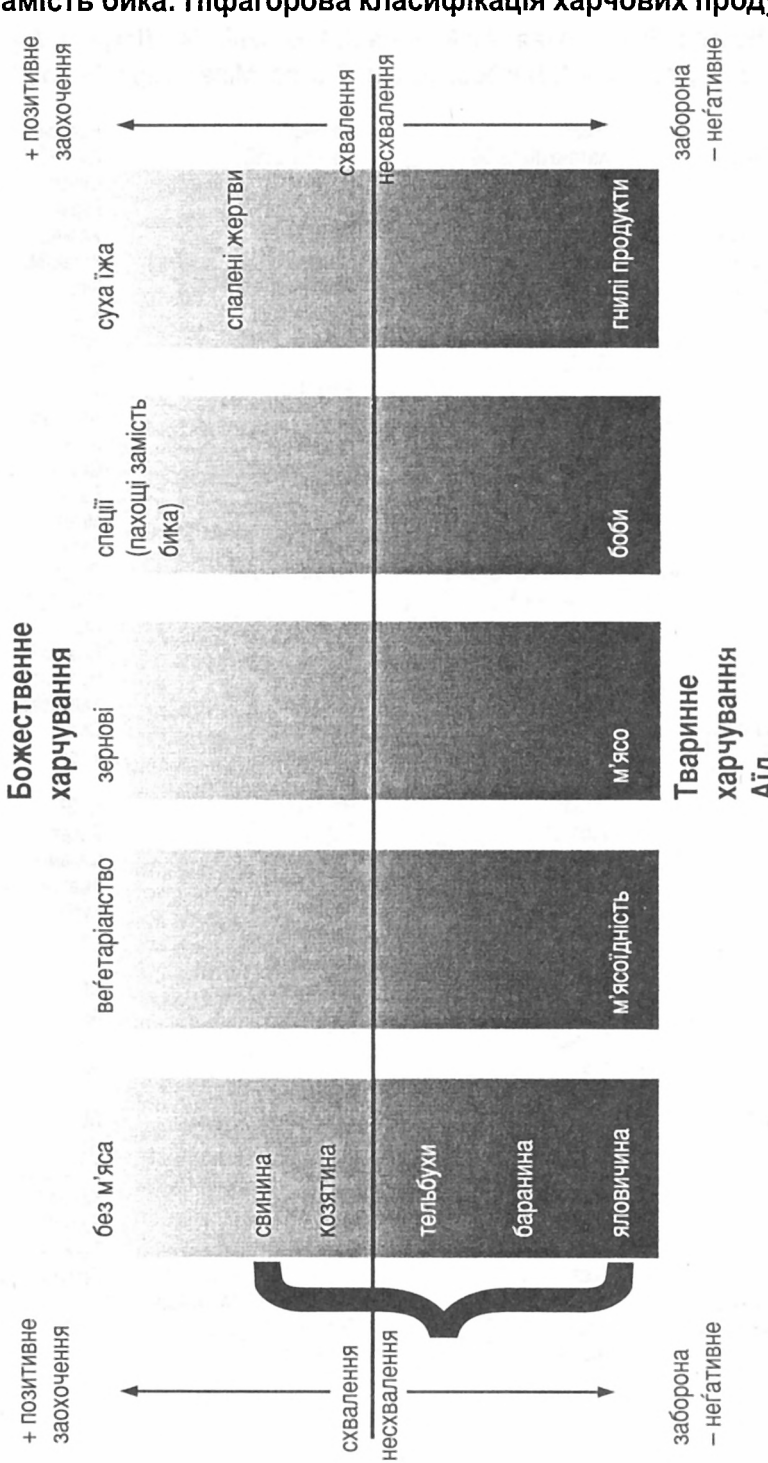

Античні грецькі колонії та їхнє теперішнє розміщення

МАТЕРИНСЬКІ МІСТА: Ахая (А); Мегара (М); Коринф (К); Локріда, Афіни, Халкіда, Еретрія. (Іонія)*; Лесбос, Фокея, Самос, Мілет, Тира, Родос**.

ІСПАНІЯ
Майнака* (Малаґа)
Алона*
Сагунт*
Гемереоскопейон*
Тарракон* (Тараґона)
Емпорія* (Ампур'яс)
Афродісіада

ФРАНЦІЯ
Агата* (Аґд)
Авенніон* (Авіньйон)
Массілія* (Марсель)
Ольвія*
Афінополь*
Антиполь* (Антиб)
Нікея* (Ніца)
Геркуліс Монекі* (Монако)
Алалія (на Корсиці)

ІТАЛІЯ
Пітекузи* (о. Іск'я)
Куми*
Неаполь* (Неаполь)
Лаус Помпеї
Посідонія (А)
Елея*
Пікс
Терина
Гіппоній (А)
Медина
Регій (А)
Локри (А)
Скіллетій (А)
Кротон (А)
Сибарис (А)
Метапонт
Сиріс
Тарент** (Таранто)
Гідрунт
Каліполь
Анкона (Анкона)

(СИЦИЛІЯ)
Занкла
Панорм (Палермо)
Мессанія* (Мессина)
Ліпара
Наксос
Катана (Катанія)
Мегари (Гібла); (М)
Сиракузи (К)
Камарина (К)
Гела**
Акрагант** (Аґрідженто)
Гімера*
Селінунт (М)
Лілібей

СХІДНА АДРІАТИКА
Трагірій
Епетій
Іса
Фарос
Ліс
Епідамн (К); (Дурес)
Аполлонія (К)

ГРЕЦІЯ
Керкіра (К); (Корфу)
Левкада (К)
Амбракія
Менда*
Потідея (К)
Олінф
Торона*
Аканф
Стагіра
Амфіполь
Неаполь
Креніда
Фасос*
Абдера
Лемнос
Хіос

ТУРЕЧЧИНА
(в Європі)
Енос
Кардія
Елеунт
Мадіт
Сест
Тірістат
Вісанта
Герайонт*
Перинф*
Селімбрія (М)
Візантій (М); (Стамбул)

БОЛГАРІЯ
Месембрія (М); (Несебир)
Аполлонія Понтійська* (Созопол)
Одес* (Варна)

РУМУНІЯ
Круні*
Каллатида*
Томи* (Констанца)
Істрія*

УКРАЇНА
Тира (Білгород)
Офіуса*
Ольвія*

(КРИМ)
Херсонес*
Феодосія*
Кіммерік*
Акра*
Німфей*
Тірітака*
Пантикапей*

РОСІЯ
Танаїс* (Азов)
Фанагорія*
Гермонасса*
Горгіппія*
Пітіунт*

АБХАЗІЯ
Діоскуріада* (Сухумі)

ГРУЗІЯ
Гуен*
Фасис* (Поті)
Батіс Лімен* (Батумі)

ТУРЕЧЧИНА (Мала Азія)
Трапезунт* (Трабзон)
Керасунт*
Котіора*
Аміс* (Самсун)
Синопа* (Синоп)
Гераклея Понтійська (М)
Халкедон (М)
Астак (М)
Кіос
Кизик*
Артака
Абідос (М)
Ас
Атарнеонт
Кіма
Смирна (Ізмир)
Ефес
Мілет
Галікарнас
Патара*
Фасиліда*
Сіда*
Коркесій*
Нагідунт*
Календеріс*
Соли*
Кітор*

КІПР
Лапет
Саламін
Аматунт
Курій
Пафос

ЄГИПЕТ
Александрія (Milesiorum Castellum)
Навкратіс

ЛІВІЯ
Паліур
Аполлонія**
Кірена**
Барка**
Тавкіра**
Евгесперіди**

Римські імператори, 30 р. до н. е.–1453 р.

ДИНАСТІЯ ЮЛІЇВ-КЛАВДІЇВ

31 р. до н. е.–14 р. н. е. Авґуст
14–37 Тиберій
37–41 Каліґула
41–54 Клавдій I
54–68 Нерон
68–69 Ґальба
69 Отон
69 Вітелій
69–79 Веспасіан
79–81 Тит
81–96 Доміціан
96–98 Нерва
98–117 Траян
117–138 Адріан
138–161 Антонін Пій
161–180 Марк Аврелій*
161–169 Луцій Вер*
180–192 Коммод
193 Пертинакс
193 Дідій Юліан
193–211 Септимій Север
211–217 Каракалла*
211–212 Ґета*
217–218 Макрін
218–222 Геліоґабал
222–235 Александр Север
235–238 Максимін I
238 Ґордіан I
238 Ґордіан II
238 Бальбін*
238 Пупієн*
238–244 Ґордіан III
244–249 Філіп
249–251 Деций
251 Гостиліан
251–253 Ґалл
253 Еміліан
253–260 Валеріан*
260–268 Ґаллієн*
268–270 Клавдій II
270–275 Авреліан
275–276 Тацит
276 Флоріан
276–282 Проб
282–283 Кар
283–284 Нумеріан*
283–285 Карін*
284–305 Діоклетіан*
286–305 Максиміан*
305–306 Констанцій I*
305–311 Ґалерій*
306–312 Максенцій
308–313 Максимін II
308–324 Ліциній (Сх.)
306–337 Константин I
337–340 Константин II
337–350 Констант*
337–361 Констанцій II*
361–363 Юліан
363–364 Йовіан
364–375 Валентиніан I
364–378 Валент (Сх.)
375–392 Валентиніан II*
375–383 Ґраціан* (Зах.)
379–395 Феодосій I
395–423 Гонорій* (Зах.)
395–408 Аркадій (Сх.)
408–450 Феодосій II
421 Констанцій III*
425–455 Валентиніан III
450–457 Марціан (Сх.)
455 Петроній (Зах.)
455–456 Авіт (Зах.)
457–461 Майоріан (Зах.)
457–474 Лев I (Сх.)
461–465 Лібій (Зах.)
467–472 Антемій (Зах.)
472 Олібрій (Зах.)
473–474 Ґліцерій (Зах.)
474 Лев II (Сх.)
474–475 Непот (Зах.)
474–491 Зенон (Сх.)
475–476 Ромул Авґустул (Зах.)
491–518 Анастасій I
518–527 Юстин I
527–565 Юстиніан I
565–578 Юстин II
578–582 Тиберій II
582–602 Маврикій
602–610 Фока

ІРАКЛІЙСЬКА ДИНАСТІЯ

610–641 Іраклій I
641 Константин III*
641 Іраклеон*
641–668 Констант II
668–685 Константин IV
685–695 Юстиніан II
695–698 Леонтій
698–705 Тиберій III
705–711 Юстиніан III
711–713 Філіпік
713–715 Анастасій II
716–717 Феодосій III

ІСАВРІЙСЬКА ДИНАСТІЯ

717–741 Лев III
741–775 Константин V
775–780 Лев IV
780—797 Константин VI
797–802 Ірина
802–811 Никифор I
811 Ставракій
811–813 Михаїл I
813–820 Лев V
820–829 Михаїл II
829–842 Феофіл
842–867 Михаїл III

МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ

867–886 Василь I
886–912 Лев VI
912–913 Александр
913–919 Константин VII
919–944 Роман I
944–959 Константин VII
959–963 Роман II
963 Василь II
963–969 Никифор II
969–976 Іоанн I
976–1025 Василь II
1025–1028 Константин VIII
1028–1034 Роман III
1034–1041 Михаїл IV
1041–1042 Михаїл V
1042 Зоя і Феодора
1042–1055 Константин IX
1055–1056 Феодора
1056–1057 Михаїл VI
1057–1059 Ісаак I
1059–1067 Константин X
1067–1068 Михаїл VII
1068–1071 Роман IV
1071–1078 Михаїл VII
1078–1081 Никифор III

ДИНАСТІЯ КОМНІНІВ

1081–1118 Олексій I
1118–1143 Іоанн II
1143–1180 Мануїл I
1180–1183 Олексій II
1183–1185 Андронік I
1185–1195 Ісаак II
1195–1203 Олексій III
1203–1204 Олексій IV
1204 Олексій V
1204–1222 Феодор I
1222–1254 Іоанн III
1254–1258 Феодор II
1258 Іоанн IV

ДИНАСТІЯ ПАЛЕОЛОГІВ

1258–1282 Михаїл VIII
1282–1328 Андронік II
1328–1341 Андронік III
1341–1376, 1379–1391 Іоанн V
1376–1379 Андронік V
[1390 Іоанн VII]
1391–1425 Мануїл II
1425–1448 Іоанн VIII
1448–1453 Константин XI

* — співімператор;
(Зах.) — імператор Західної імперії;
(Сх.) — імператор Східної імперії.

Римські патріархи і папи

Петро, св., помер 64 р. н. е.
Лін, св., бл. 66–бл. 78
Анаклет, св., бл. 79–бл. 91
Климент I, св., бл. 91–бл. 101
Еварист I, св., бл. 100–бл. 109
Олександр I, св., бл. 109–бл. 116
Сикст I, св., бл. 116–бл. 125
Телесфор, св., бл. 125–бл. 136
Гігін, св., бл. 138–бл. 142
Пій I, св., бл. 142–бл. 155
Анікет, св., бл. 155–бл. 166
Сотер, св., бл. 166–бл. 174
Елевтерій, св., бл. 174–189
Віктор I, св., 189–198
Зеферин, св., 198/9–217
Калікст I, св., 217–222
[Іполит I, св., 217–235]
Урбан I, св., 222–230
Понтіан I, св., 230–235
Антер, св., 235–236
Фабіан, св., 236–250
Корнелій, св., 251–253
[Новаціан, 251–258]
Луцій I, св., 253–254
Стефан I, св., 254–257
Сикст II, св., 257–258
Діонісій, св., 260–268
Фелікс I, св., 269–274
Євтихіан, св., 275–283
Кай, св., 283–296
Марцеллін, св., 296–?304
Марцелл I, св., 306–308
Євсевій, св., 310
Мільтіад, св., 311–314
Сильвестр I, св., 314–335
Марк, св., 336
Юлій I, св., 337–352
Ліберій, 352–366
[Фелікс II, св., 355–365]
Дамасій I, св., 366–384
[Урсин, 366–367]
Сириций, св., 384–399
Анастасій I, св., 399–401
Інокентій I, св., 401–417
Зосима, св., 417–418
Боніфацій I, св., 418–422
Целестин I, св., 422–432
Сикст III, св., 432–440
Лев I, св., 440–461
Гіларій I, св., 461–468
Симпліцій, св., 468–483
Фелікс III (II), св., 483–492
Геласій I, св., 492–496
Анастасій II, 496–498
Симмах, св., 498–514
[Лаврентій, 498–499; 501–516]
Гормізд, св., 514–523
Іоанн I, св., 523–526
Фелікс IV (III), св., 526–530
[Діоскор, 530]
Боніфацій II, 530–532
Іоанн II, 533–535
Агапіт I, св., 535–536
Сильверій, св., 536–537
Вігілій, 537–555
Пелагій I, 556–561
Іоанн III, 561–574
Бенедикт I, 575–579
Пелагій II, 579–590
Григорій I, св., 590–604
Сабініан, 604–606
Боніфацій III, 607
Боніфацій IV, св., 608–615
Деусдеділ (згодом Адеодат I), св., 615–618
Боніфацій V, 619–625
Гонорій I, 625–638
Северин, 640
Іоанн IV, 640–642
Теодор I, 642–649
Мартин I, св., 649–653
Євгеній I, св., 654–657
Віталіан, св., 657–672
Адеодат II, 672–676
Дон, 676–678
Агафон, св., 678–681
Лев II, св., 682–683
Бенедикт I, св., 684–685
Іоанн V, 685–686
Конон, 686–687
[Теодор, 687]
[Пасхалій, 687]
Сергій I, св., 687–701
Іоанн VI, 701–705
Іоанн VII, 705–707
Сизиній, 708
Константин, 708–715
Григорій II, св., 715–731
Григорій III, св., 731–741
Захарія, св., 741–752
Стефан (II), 752
Стефан II (III), 752–757
Павло I, св., 757–767
[Константин, 767–768]
[Філіп, 768]
Стефан III (IV), 768–772
Адріан I, 772–795
Лев III, св., 795–816
Стефан IV (V), 816–817
Пасхалій I, св., 817–824
Євгеній II, 824–827
Валентин, 827
Григорій IV, 827–844
[Іоанн, 844]
Сергій II, 844–847
Лев IV, св., 847–855
Бенедикт III, 855–858
[Анастасій Бібліотекар, 855]
Миколай I, св., 858–867
Адріан II, 867–872
Іоанн VIII, 872–882
Марин I, 882–884
Адріан III, св., 884–885
Стефан V (VI), 885–891
Формоз, 891–896
Боніфацій VI, 896
Стефан VI (VII), 896–897
Роман, 897
Теодор II, 897
Іоанн IX, 898–900
Бенедикт IV, 900–903
Лев V, 903
[Христофор, 903–904]
Сергій III, 904–911
Анастасій III, 911–913
Ландон, 913–914
Іоанн X, 914–928
Лев VI, 928
Стефан VII (VIII), 928–931
Іоанн XI, 931–935
Лев VII, 936–939
Стефан VIII (IX), 939–942
Марин II, 942–946
Агапіт II, 946–955
Іоанн XII, 955–964
Лев VIII, 963–965
[Бенедикт V, 964]
Іоанн XIII, 965–972
Бенедикт VI, 973–974
[Боніфацій VII, 974, 984–985]
Бенедикт VII, 974–983
Іоанн XIV, 983–984
Іоанн XV, 985–996

Григорій V, 996–999
[Іоанн XVI, 997–998]
Сильвестр II, 999–1003
Іоанн XVII, 1003
Іоанн XVIII, 1003–1009
Сергій IV, 1009–1012
Бенедикт VIII, 1012–1024
[Григорій (VI), 1012]
Іоанн XIX, 1024–1032
Бенедикт IX, 1032–1044, 1045, 1047–1048
Сильвестр III, 1045
Григорій VI, 1045–1046
Климент II, 1046–1047
Дамас II, 1048
Лев IX, св., 1049–1054
Віктор II, 1055–1057
Стефан IX (X), 1057–1058
[Бенедикт X, 1058–1059]
Миколай II, 1058–1061
Олександр II, 1061–1073
[Гонорій (II), 1061–1064]
Григорій VII, св., 1073–1085
[Климент III, 1080, 1084–1100]
Віктор III, 1086–1087
Урбан II, 1088–1099
Пасхалій II, 1099–1118
[Теодор, 1100–1101]
[Альберт (або Адальберт), 1101]
[Сильвестр IV, 1105–1111]
Геласій II, 1118–1119
[Григорій (VIII), 1118–1121]
Калікст II, 1119–1124
Гонорій II, 1124–1130
[Целестин (II), 1124]
Інокентій II, 1130–1143
[Анаклет II, 1130–1138]
[Віктор IV, 1138]
Целестин II, 1143–1144
Луцій II, 1144–1145
Євгеній III, 1145–1153
Анастасій IV, 1153–1154
Адріан IV, 1154–1159
Олександр III, 1159–1181
[Віктор IV, 1159–1164]
[Пасхалій III, 1164–1168]
[Калікст (III), 1168–1178]
[Інокентій (III), 1179–1180]
Луцій III, 1181–1185
Урбан III, 1185–1187
Григорій VIII, 1187
Климент III, 1187–1191
Целестин III, 1191–1198
Інокентій III, 1198–1216
Гонорій III, 1216–1227
Григорій IX, 1227–1241
Целестин IV, 1241
Інокентій IV, 1243–1254
Олександр IV, 1254–1261
Урбан IV, 1261–1264
Климент IV, 1265–1268
Григорій X, 1271–1276
Інокентій V, 1276
Адріан V, 1276
Іоанн XXI, 1276–1277
Миколай III, 1277–1280
Мартин IV, 1281–1285
Гонорій IV, 1285–1287
Миколай IV, 1288–1292
Целестин V, св. Петро, 1294
Боніфацій VIII, 1294–1303
Бенедикт XI, 1303–1304
Климент V, 1305–1314
Іоанн XXII, 1316–1334
[Миколай (V), 1328–1330]
Бенедикт XII, 1334–1342
Климент VI, 1342–1352
Інокентій VI, 1352–1362
Урбан V, 1362–1370
Григорій XI, 1370–1378
Урбан VI, 1378–1389
[Климент (VII), 1378–1394]
Боніфацій IX, 1389–1404
[Бенедикт (XIII), 1394–1417]
Інокентій VII, 1404–1406
Григорій XII, 1406–1415
[Олександр V, 1409–1410]
[Іоанн (XXIII), 1410–1415]
Мартин V, 1417–1431
[Климент (VIII), 1423–1429]
[Бенедикт (XIV), 1425]
Євгеній IV, 1431–1447
[Фелікс V, 1439–1449]
Миколай V, 1447–1455
Калікст III, 1455–1458
Пій II, 1458–1464
Павло II, 1464–1471
Сикст IV, 1471–1484
Інокентій VIII, 1484–1492
Олександр VI, 1492–1503
Пій III, 1503
Юлій II, 1503–1513
Лев X, 1513–1521
Адріан VI, 1522–1523
Климент VII, 1523–1534
Павло III, 1534–1539
Юлій III, 1550–1555
Марцелл II, 1555
Павло IV, 1555–1559
Пій IV, 1559–1565
Пій V, св., 1566–1572
Григорій XIII, 1572–1585
Сикст V, 1585–1590
Урбан VII, 1590
Григорій XIV, 1590–1591
Інокентій IX, 1591
Климент VIII, 1592–1605
Лев XI, 1605
Павло V, 1605–1621
Григорій XV, 1621–1623
Урбан VIII, 1623–1644
Інокентій X, 1644–1655
Олександр VII, 1655–1667
Климент IX, 1667–1669
Климент X, 1670–1676
Інокентій XI, 1676–1689
Олександр VIII, 1689–1691
Інокентій XII, 1691–1700
Климент XI, 1700–1721
Інокентій XIII, 1721–1724
Бенедикт XIII, 1724–1730
Климент XII, 1730–1740
Бенедикт XIV, 1740–1758
Климент XIII, 1758–1769
Климент XIV, 1769–1774
Пій VI, 1775–1799
Пій VII, 1800–1823
Лев XII, 1823–1829
Пій VIII, 1829–1830
Григорій XVI, 1831–1846
Пій IX, 1846–1878
Лев XIII, 1878–1903
Пій X, св., 1903–1914
Бенедикт XV, 1914–1922
Пій XI, 1922–1939
Пій XII, 1939–1958
Іоанн XXIII, 1958–1963
Павло VI, 1963–1978
Іоанн Павло I, 1978
Іоанн Павло II, 1978–

Антипап уміщено в квадратних дужках.

Подано за вид.: J. N. D. Kelly, *"The Oxford Dictionary of Popes"*, Oxford, 1988.

Палеографія

А. Римське маюскульне письмо (Вергілій, IV–V ст. н. е.). **Б.** Римське мінускульне письмо з елементами унціального письма (*Пандекти*, VI–VII ст.). **В.** Ломбардський, або беневентський, курсив ("Апостол", Монте-Кассіно, 1058–1087 рр.). **Г.** Англійське загострене острівне письмо (*"Anglo-Saxon Chronicle"*, бл. 1045 р.). **Ґ.** Каролінзьке латинське мінускульне письмо (X ст.). **Д.** Так зване *littera fractura*, готичне (ламане) письмо (XIV ст.). **Е.** Готичне письмо ротунда (кругле); (Горацій, Кремона, 1391 р.). **Є.** Грецький папірус (Тимофій, *"Перси"*, IV ст. до н. е.).

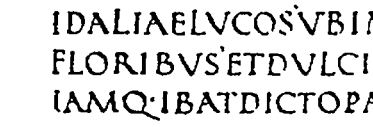

А.

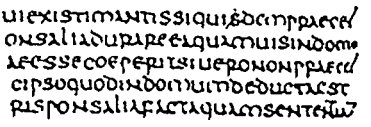

Б.

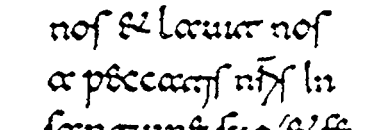

В.

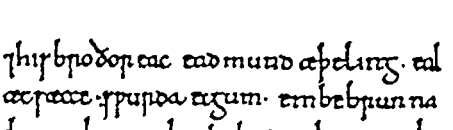

Г.

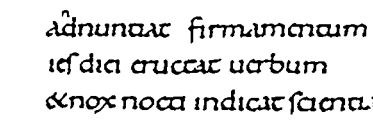

Ґ.

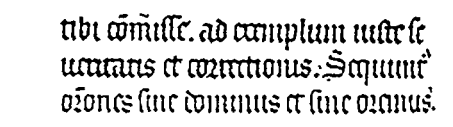

Д.

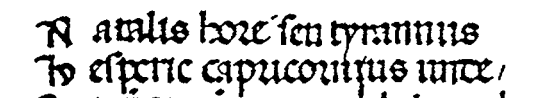

Е.

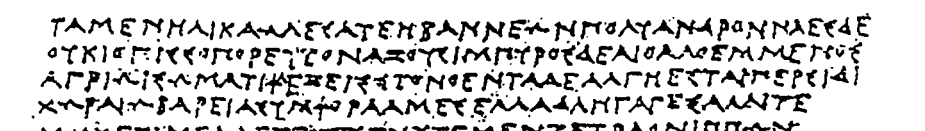

Є.

Ж. Грецьке "біблійне унціальне" письмо (1 Кор., 12; *Codex sinaiticus*, бл. 350 р. н. е.; за C. H. Roberts). З. Грецьке курсивне мінускульне письмо (*"Iliada"*, VI, BM Townley MS, бл. 1255 р.). И. Глаголиця (Київський требник IX ст., переклад римського обряду VII ст.). І. Болгарська кирилиця (*Савина книга* XI ст., збережена у Пскові, Росія). Ї. Сербська кирилиця (XV ст., рукопис, Белград; за R. Auty). Й. Османське канцелярське письмо (звіти з Поділля, кінець XVII ст.; за D. Kołodejczyk).

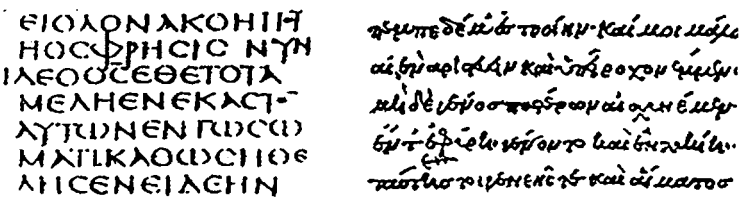

Ж. З.

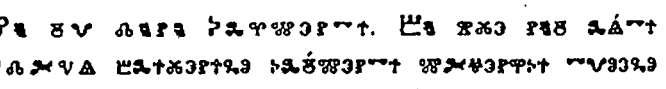

И.

І.

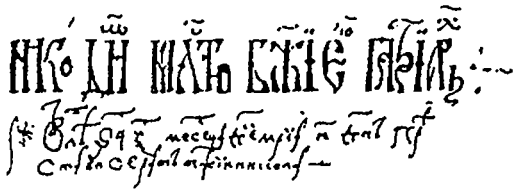

Ї.

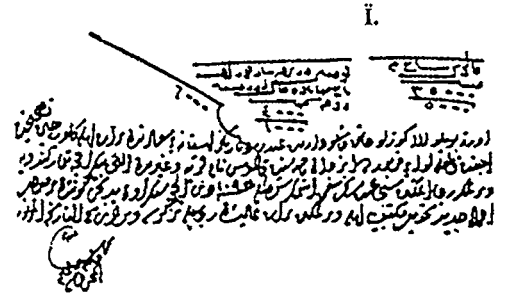

Й.

Орли і хрести

Верхній ряд, зліва направо: **А.** Двоголовий римський орел під однією короною, що символізував утворення Західної і Східної імперій (за одним написом в Афінах, IV ст. н. е.). **Б.** Пізньовізантійський орел з трону Софії Палеолог, великої княгині Московської (бл. 1470 р.). **В.** Орел Карла Великого, вишитий шовком на його плащі (IX ст.; за Frutiger). *У центрі*: **Г.** Малий герб Російської імперії (1914 р.); коронований імперський чорний двоголовий орел тримає державу і скіпетр, на щиті герба зображено герб міста Москви, зверху над орлом височить корона Романових. На орлиних крилах зображено герби територій, що їх загарбав цар (*праве крило*: герб Казані, білий польський орел, герб Тавриди і герб Київський, Новгородський і Володимирський; *ліве крило*: герби Астрахані, Сибіру, Грузії та Фінляндії). *Нижній ряд, зліва направо*: **Ґ.** Малий герб Австрійської імперії (1915 р.): коронований імперський двоголовий чорний орел, що тримає державу і меч, на щиту герба зображено червоно-біло-червоний щит Австрії, зверху височить корона Габсбургів. **Д.** Герб Албанської Народної Республіки (1944 р.). **Е.** Герб Іспанського королівства (1947 р.): чорний орел тримає поділений щит герба із зображеннями гербів Кастилії, Леону, Арагону і Навари, внизу зображено ярмо, гранадський гранат і пучок стріл, вгорі — фалангістське гасло: "Єдина, велика і вільна".

А.

Б.

В.

Г.

Ґ.

Д.

Е.

1-й ряд, зліва направо: *crux capitata*, хрест розп'яття, або латинський хрест; *crux decussata*, хрест св. Андрія; грецький хрест; хрест св. Петра; кардинальський, або лотаринзький хрест; хрест тамплієрів, або дисковий хрест. *2-й ряд*: папський хрест; потрійний хрест; православний хрест; єрусалимський хрест; німецький хрест; серцевий хрест. *3-й ряд*: хрест хрестових походів; гамма-хрест; мечевидний хрест; якірний хрест віри; якірний знак (хрест Христа з півмісяцем Діви Марії); конюшинний хрест. *4-й ряд*: знак Хі-Ро (монограма Христа); хрест св. Іоанна, або мальтійський хрест; кельтський хрест (християнський хрест із сонцем); альфа-хрест; омега-хрест; млиновий хрест. *5-й ряд*: хрест воскресіння; видозмінений мальтійський хрест; стріловидний хрест; тевтонський, або залізний хрест; польський якірний хрест (*"Polska walcząca"* — "Польща бореться"); рунічний круглий хрест. *6-й ряд*: поганський сонячний хрест; рунічний блискавичний хрест; *gammadion, fyflot*, або свастика, що крутиться за сонцем, — символ лиха; свастика, що крутиться проти сонця, — символ щастя. (За Frutiger).

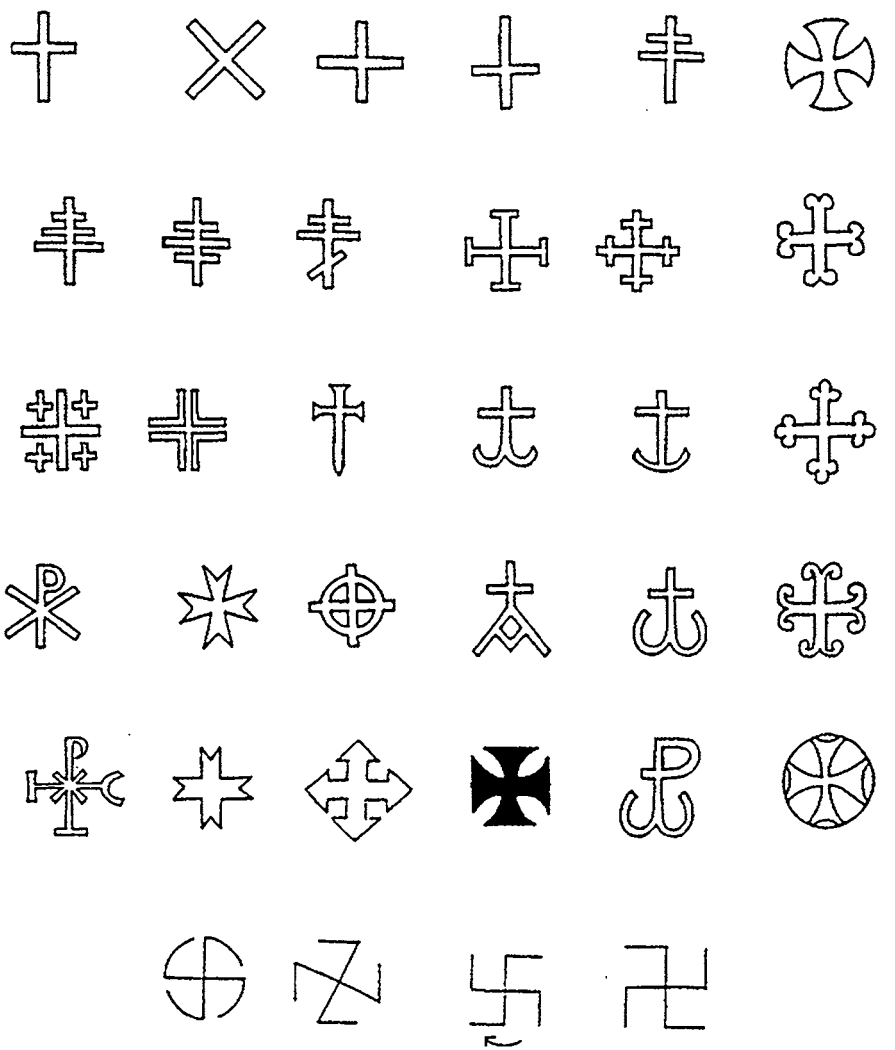

Список видатних книжок (Чиказький канон західної цивілізації)

Список авторів, що їх запропонував Мортімер Дж. Адлер у статті "Видатні книжки: минувшина і сьогодення", поданій як епілог до збірника G. van Doren (ed.), *"Reforming Education: The opening of the american mind"* (New York, 1988), pp. 318–350.

Гомер
Есхіл
Софокл
Геродот
Евріпід
Фукідід
Гіппократ
Арістофан
Платон
Арістотель
Епікур
Евклід
Архімед
Аполлоній
Ціцерон
Лукрецій
Верґілій
Плутарх
Тацит
Нікомах
Епіктет
Птолемей
М. Аврелій
Ґален
Авґустин
Тома Аквінський
Данте Аліґ"єрі
Чосер
Мак'явеллі
Еразм
Коперник
Томас Мор
Лютер
Рабле
Кальвін
Монтень
В. Ґілберт
Сервантес
Бекон
Шекспір

Ґалілей
Кеплер
В. Гарвей
Гобс
Декарт
Мілтон
Мольєр
Паскаль
Гюйґенс
Спіноза
Лок
Расін
Ньютон
Ляйбніц
Дефо
Свіфт
В. Конґрев
Берклі
Монтеск'є
Вольтер
Філдінґ
Джонсон
Г'юм
Русо
Стерн
Адам Сміт
Кант
Ґібон
Босвел
Лавуазьє
Ґете
Далтон
Геґель
Джейн Остін
Клаузевіц
Стендаль
Шопенгауер
Фарадей
Ч. Лаєл
О. Конт

Бальзак
Токвіль
Дж. С. Мілл
Дарвін
Дікенс
К. Бернар
К'єркеґор
Маркс
Джордж Еліот
Г. Мелвіл
Достоєвський
Флобер
Ібсен
Толстой
Ю. В. Р. Дедекінд
М. Твен
В. Джеймс
Ніцше
Ґ. Кантор
Фройд
Д. Гілберт

1900–1945 рр.
Дж. Б. Шоу
Джеймс Джойс
Пруст
Т. Ман
Джозеф Конрад
Фолкнер
Д. Г. Лоуренс
Т. С. Еліот
Кафка
Чехов
О'Ніл
Генрі Джеймс
Кіплінґ
Дж. Дьюї
А. Н. Вайтхед
Б. Расел
Сантаяна

Е. Жильсон
Ж.-П. Сартр
Х. Ортеґа-і-Ґасет
Макс Планк
Ейнштейн
Н. Бор
Е. Шредінґер
Дж. Г. Вуджер
А. Ж. Пуанкаре
Т. Добжанський
Ж. Сорель
Троцький
Ленін
В. Самнер
Макс Вебер
Р. Г. Тоні
Т. Веблен
Дж. М. Кейнс

1945–1977 рр.
А. Камю
Дж. Орвел
Т. Пінчон
Солженіцин
С. Белоу
С. Бекет
Вітґенштайн
Гайдеґер
М. Бубер
В. Гейзенберґ
Ж. Моно
Р. Ф. Фейнман
С. Гокінґ
А. Тойнбі
К. Леві-Строс
Ф. Бродель
Е. Леруа-Ладурі

Антична Іллірія та Наполеонові Іллірійські провінції

Іллірійські провінції 1809–1813 рр.

Кордони римських провінцій

0 км 150
0 милі 100

Сучасні назви римських міст:

Аквінк (Буда)
Аспалатос (Спліт)
Діррахій/Епідамн (Дурес)
Емона (Любляна)
Лентія (Лінц)
Найс (Ниш)
Овілава (Вельс)
Ретіній (Біхач)
Саварія (Сомбатхей)
Скодра (Шкодер)
Скупі (Скоп'є)
Сенія (Сень)
Сінґідун (Белград)
Сірмій (Сремська-Митровиця)
Сісція (Сисак)
Сісція Сеґестія (Заґреб)
Терґеста (Трієст)
Віндобона (Відень)
Зара (Задар)

395 р. н. е. з провінцій Паннонія, Далмація і Македонія створено збільшену подвійну префектуру Іллірія зі столицями Сірмій та Салоніки.

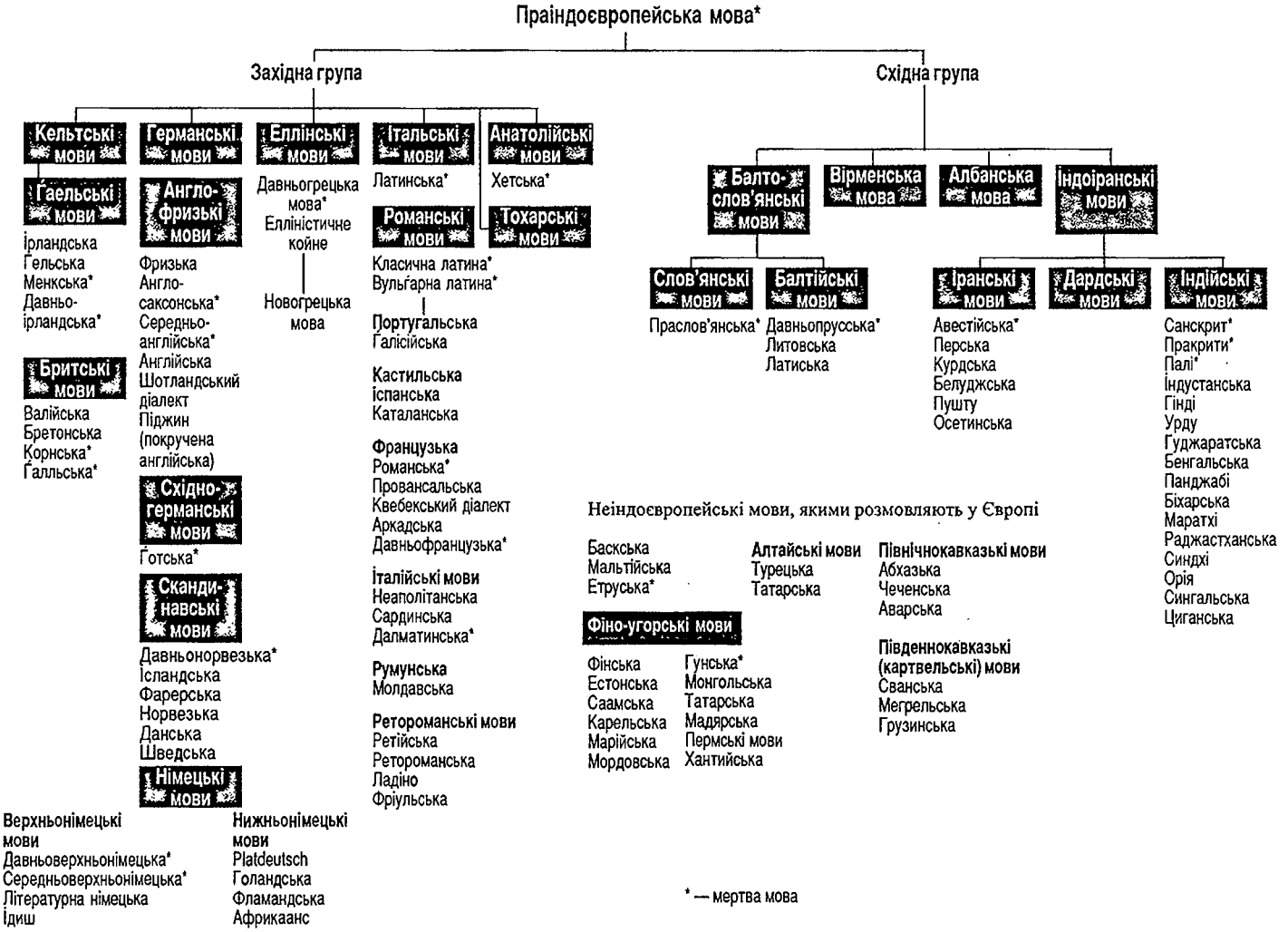
Праіндоєвропейська мова*
Західна група
Східна група
Кельтські мови
Ґаельські мови
ірландська
Ґельська
Менкська*
Давньо-ірландська*
Бритські мови
Валійська
Бретонська
Корнська*
Ґалльська*
Германські мови
Англо-фризькі мови
Фризька
Англо-саксонська*
Середньо-англійська*
Англійська
Шотландський діалект
Піджин (покручена англійська)
Східно-германські мови
Ґотська*
Сканди-навські мови
Давньонорвезька*
Ісландська
Фарерська
Норвезька
Данська
Шведська
Німецькі мови
Верхньонімецькі мови
Давньоверхньонімецька*
Середньоверхньонімецька*
Літературна німецька
Ідиш
Нижньонімецькі мови
Platdeutsch
Голандська
Фламандська
Африкаанс
Еллінські мови
Давньогрецька мова*
Елліністичне койне
Новогрецька мова
Італійські мови
Латинська*
Романські мови
Класична латина*
Вульґарна латина*
Португальська
Ґалісійська
Кастильська іспанська
Каталанська
Французька
Романська*
Провансальська
Квебекський діалект
Аркадська
Давньофранцузька*
Італійські мови
Неаполітанська
Сардинська
Далматинська*
Румунська
Молдавська
Ретороманські мови
Ретійська
Ретороманська
Ладіно
Фріульська
Анатолійські мови
Хетська*
Тохарські мови
Балто-слов'янські мови
Слов'янські мови
Праслов'янська*
Балтійські мови
Давньопрусська*
Литовська
Латиська
Вірменська мова
Албанська мова
Індоіранські мови
Іранські мови
Авестійська*
Перська
Курдська
Белуджська
Пушту
Осетинська
Дардські мови
Індійські мови
Санскрит*
Пракрити*
Палі*
Індустанська
Гінді
Урду
Ґуджаратська
Бенгальська
Панджабі
Біхарська
Маратхі
Раджастханська
Синдхі
Орія
Сингальська
Циганська
Неіндоєвропейські мови, якими розмовляють у Європі
Баскська
Мальтійська
Етруська*
Фіно-угорські мови
Фінська
Естонська
Саамська
Карельська
Марійська
Мордовська
Гунська*
Монгольська
Татарська
Мадярська
Пермські мови
Хантийська
Алтайські мови
Турецька
Татарська
Північнокавказькі мови
Абхазька
Чеченська
Аварська
Південнокавказькі (картвельські) мови
Сванська
Мегрельська
Грузинська
* — мертва мова

Слов'янська та уральська мовні групи (за А. Навроцьким)

Уральські мови

Слов'янські мови

* — мертва мова
** — літургійна мова

Руни та оґам

А. 33-знакова нортумбрійська рунічна абетка, що містить знаки попередніх 24- і 29-знакових абеток, поширених в Англії.
Б. 18-знакова арманенська рунічна абетка — сучасна реконструкція найдавнішої німецької рунічної системи; нижче подано можливі значення рун при ворожінні (за N. Pennick).

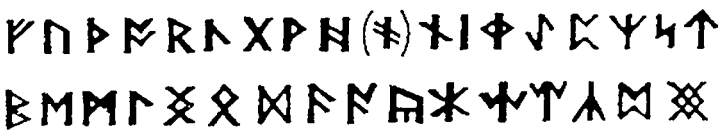

А.

Б.

Арманенські руни

Число	*Літера*	*Назва*	*Символ*	*Значення*
1	F	FA	ХУДОБА	Багатство
2	U	UR	БУГАЙ	Творча сила
3	Th	THURS	ТЕРЕН	Блискавка/раптова зміна
4	A	OS	РОТ	Мудрість
5	R	RAD/RIT	КОЛЕСО	Подорож
6	K	CEN/KA	СМОЛОСКИП	Вогонь/відродження
7	H	HAGAL	ГРАД	Затримка
8	N	NOT/NYD	—	Обережність
9	I	IS	КРИГА	Неробство
10	Y	AR	ЗМІЯ	Необхідне зло
11	S	SIG/SIGEL	ПРОМІНЬ	Світло/перемога
12	T	TYR	ВІСТРЯ СТРІЛИ	Успіх
13	B	BAR	БЕРЕЗА	Чистота/відродження
14	L	LAF	ВОДА	Життєва снага
15	M	MAN	ЛЮДИНА	Людство
16	—	YR	ТИС, ЛУК	Уміння
17	Kh	EH	ЧАША (перекинута)	Смерть
18	G	GA/GIBOR	ОДІНІВ СПИС	Вісь, точка опори

В. Основна ірландська огамічна абетка.
Г. Ірландська "бардська абетка"; нижче подано можливі значення літер при ворожінні (за N. Pennick).

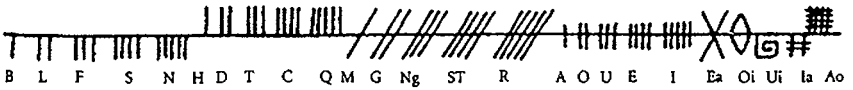

В.

Г.

Ірландська огамічна абетка (beithe-luis)

Літера	*Дерево*		*Птах*		*Колір*	*Дати*
B	beithe	*береза*	besan	*фазан*	білий	24 гр.—20 січн.
L	luis	*горобина*	lacha	*качка*	світло-сірий	21 січн.—17 лют.
N	nion	*ясен*	naoscach	*бекас*	прозорий	18 лют.—18 бер.
F	fearn	*вільха*	faoilebn	*чайка*	малиновий	19 бер.—14 кв.
S	saileach	*верба*	seabhac	*яструб*	вогненний	15 кв.—12 тр.
H	(h)uath	*глід*	(h)adaig	*ворона*	землистий	13 тр.—9 черв.
D	dair	*дуб*	dreoilin	*корольок*	чорний	10 черв.—7 лип.
T	tinne	*падуб*	truit	*шпак*	сірий	8 лип.—4 серп.
C	coll	*ліщина*	corr	*журавель*	бурий	5 серп.—1 вер.
M	muin	*виноград*	meantán	*синиця*	строкатий	2 вер.—29 вер.
G	gort	*плющ*	géis	*лебідь-шипун*	синій	30 вер.—27 жовт.
Ng	(n)getal	*рокитник*	(n)gé	*гуска*	зелений	28 жовт.—25 лист.
R	ruis	*бузина*	rocnat	*грак*	кривавий	26 лист.—23 гр.
A	ailme	*сосна*	airdhircleog	*чибіс*	перістий	зимове сонцестояння (1)
O	onn	*скельник*	odoroscrach	*баклан*	сірувато-бурий	весняне рівнодення
U	úr	*вереск*	uiseóg	*жайворонок*	смоляний	літнє сонцестояння
E	edad	*тополя*	ela	*лебідь*	червоний	осіннє рівнодення
I	iúr	*тис*	illait	*орля*	білий	зимове сонцестояння (2)

B — березовий день/неділя; S — вербовий день/понеділок; T — падубний день/вівторок; N — ясеновий день/середа; D — дубовий день/четвер; Q — яблуневий день/п'ятниця; F — вільховий день/субота.

Подано за вид.: C. J. Marstrander *et al.* (eds.), *"Dictionary of the Irish language"* (Dublin, 1913—1976), 4 vols.

Християнізація Європи

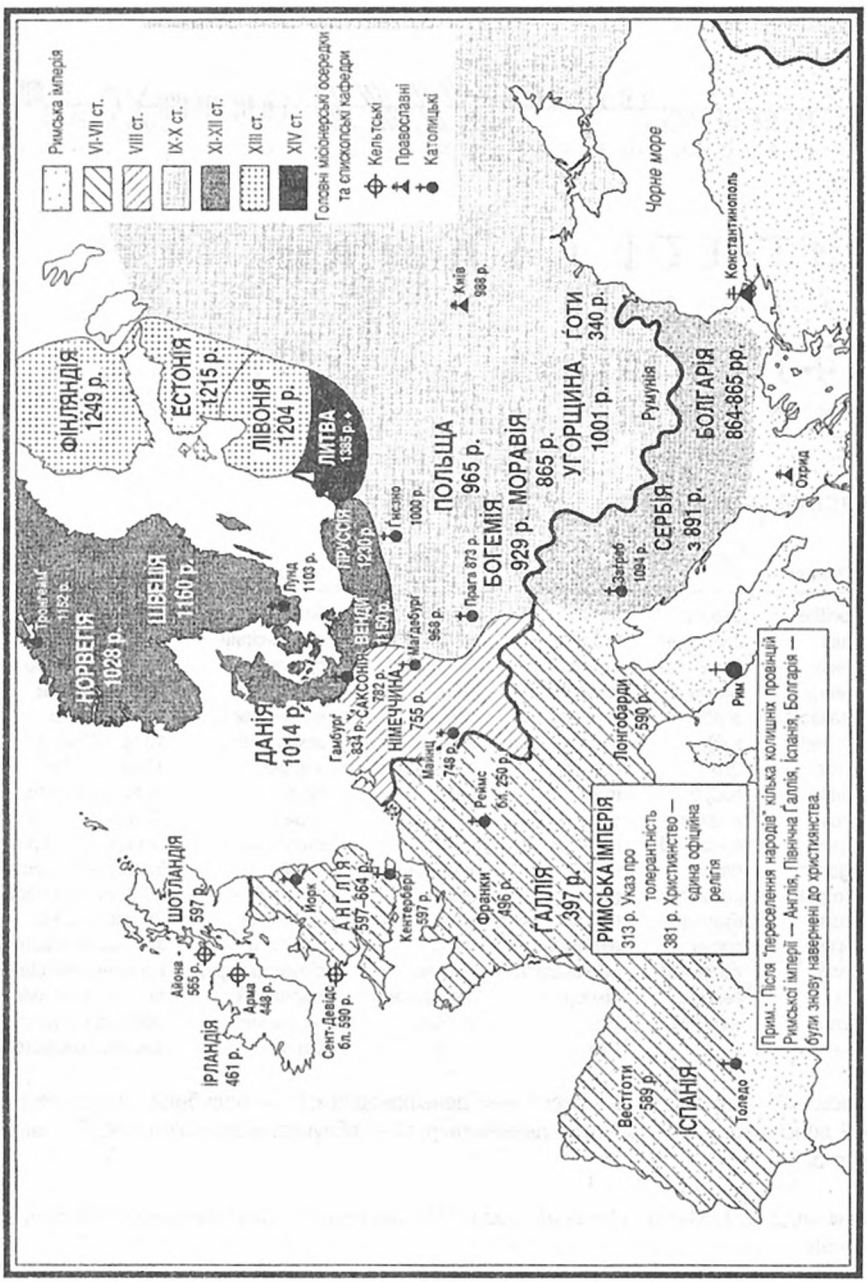

Візантійська імперія

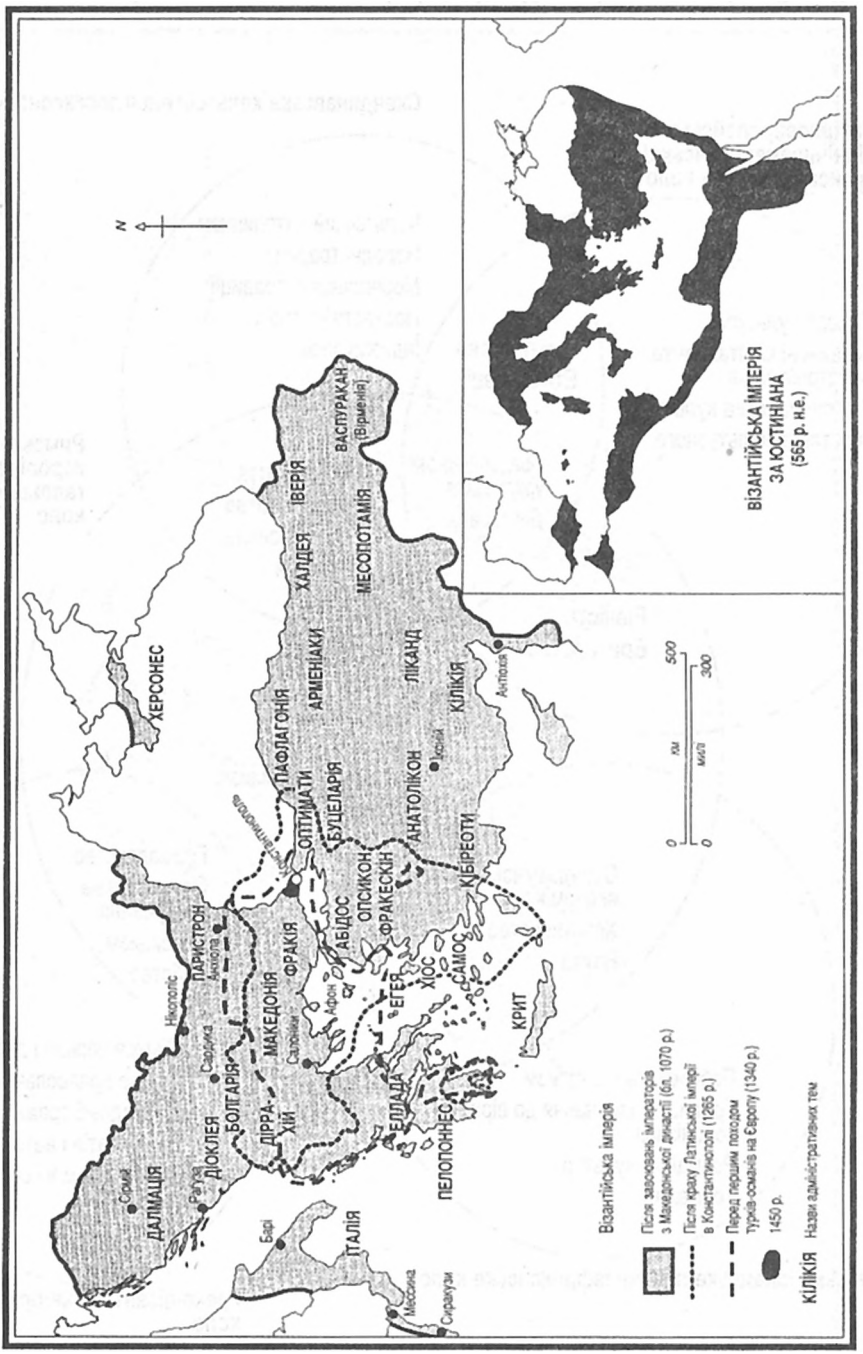

Кола європейської культури (інтерпретація М. Шенона)

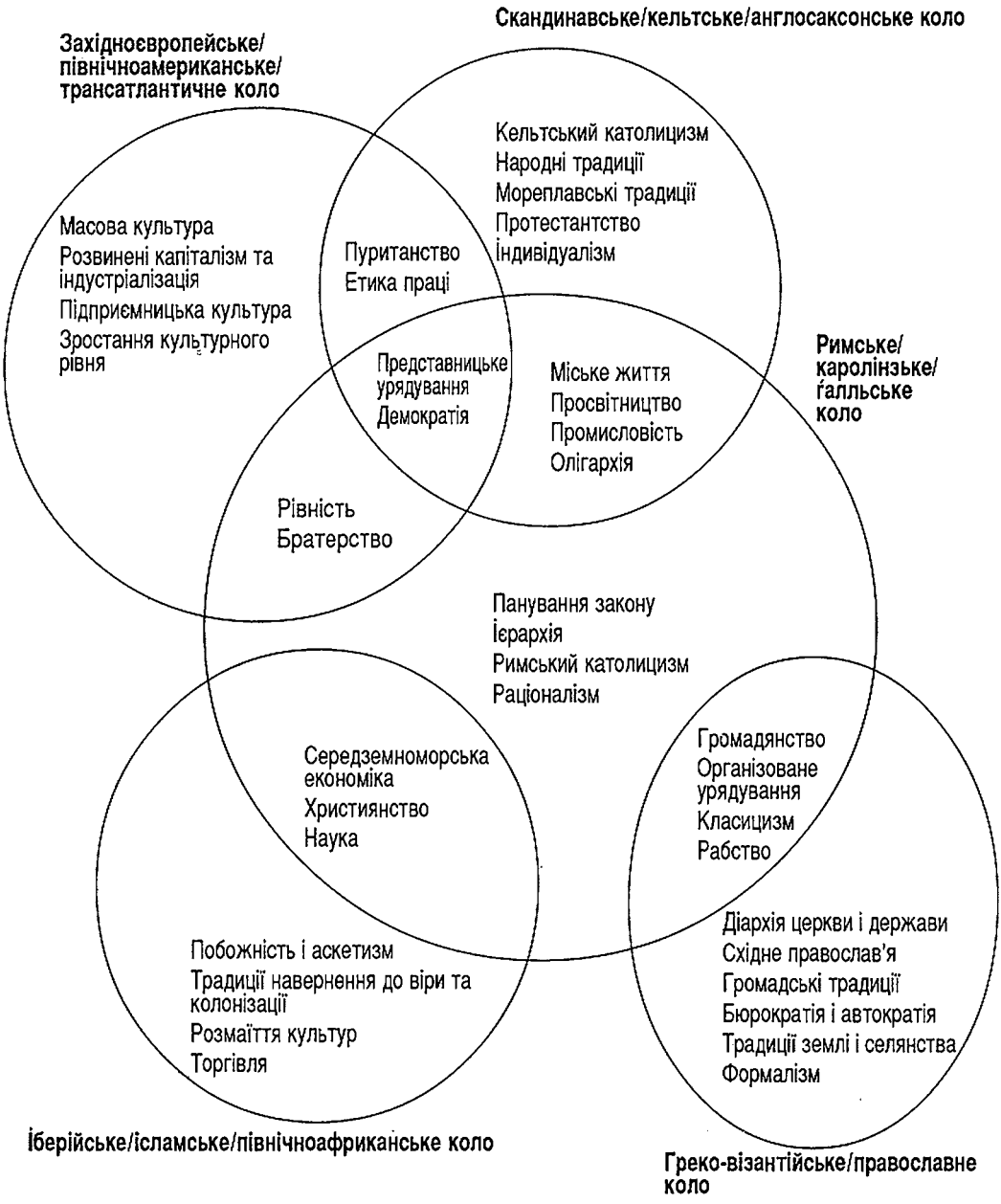

Франкська імперія у 800–877 рр.

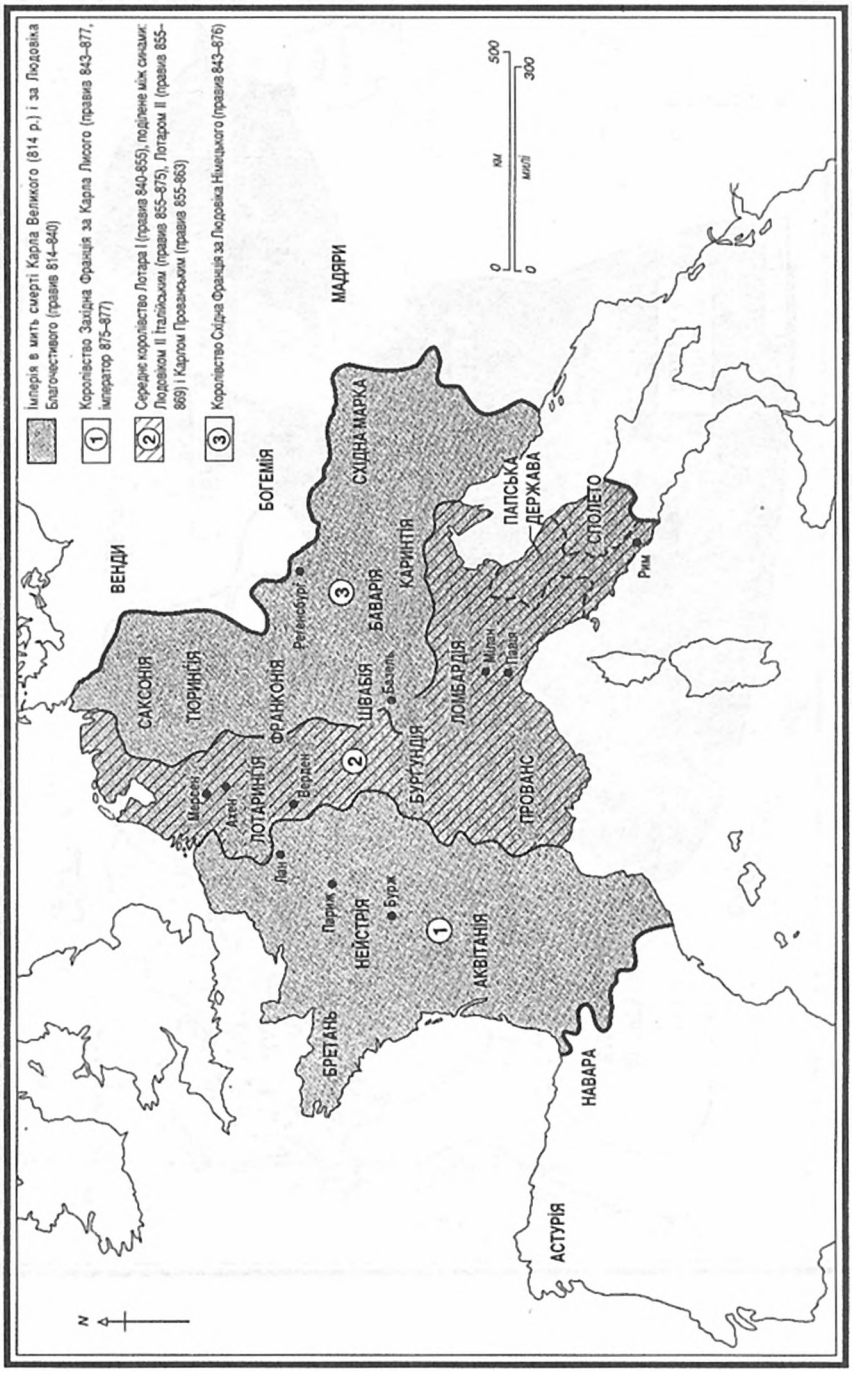

Хозарія за доби своєї найбільшої величі (бл. 900 р.)

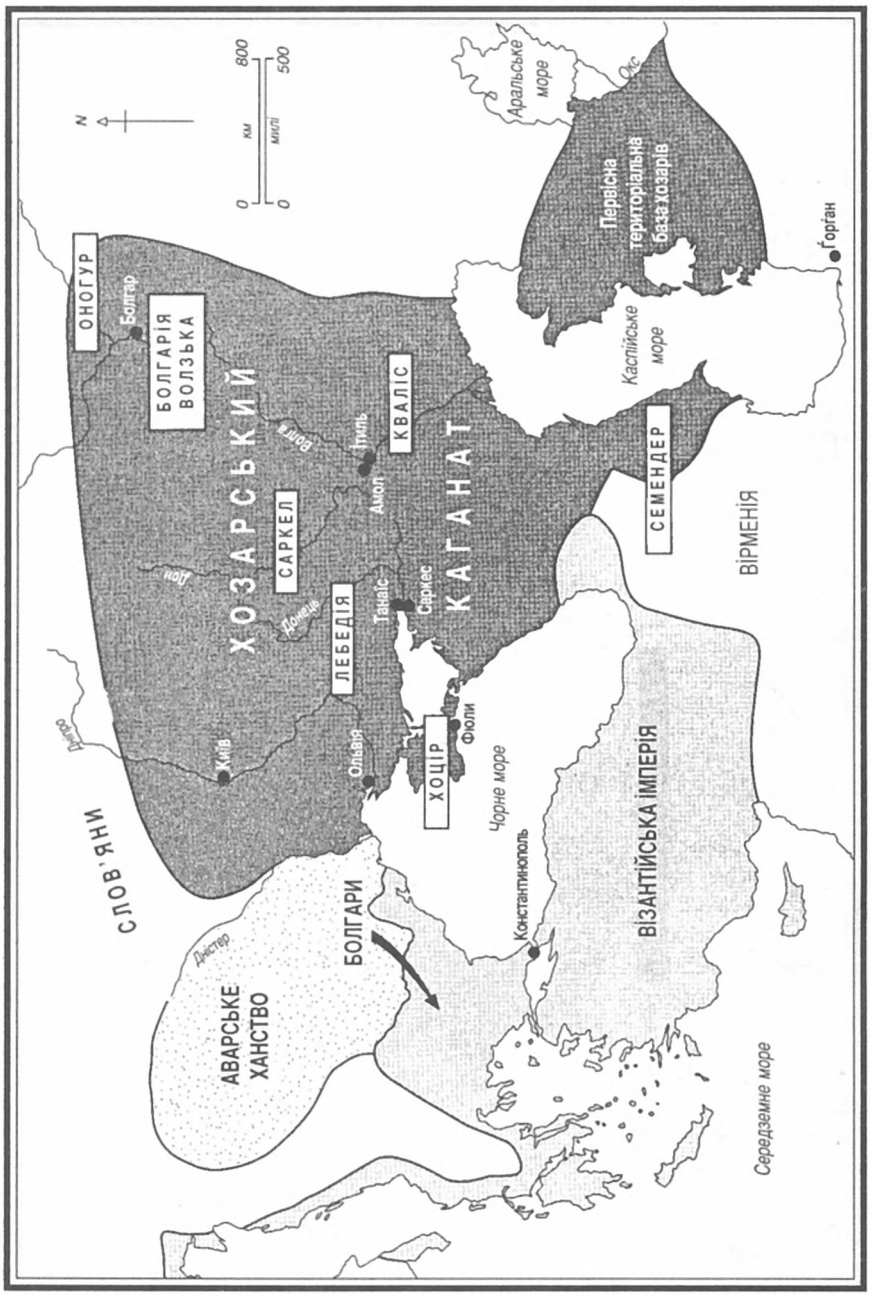

Християнська реконкіста на Іберійському півострові (850–1493 рр.)

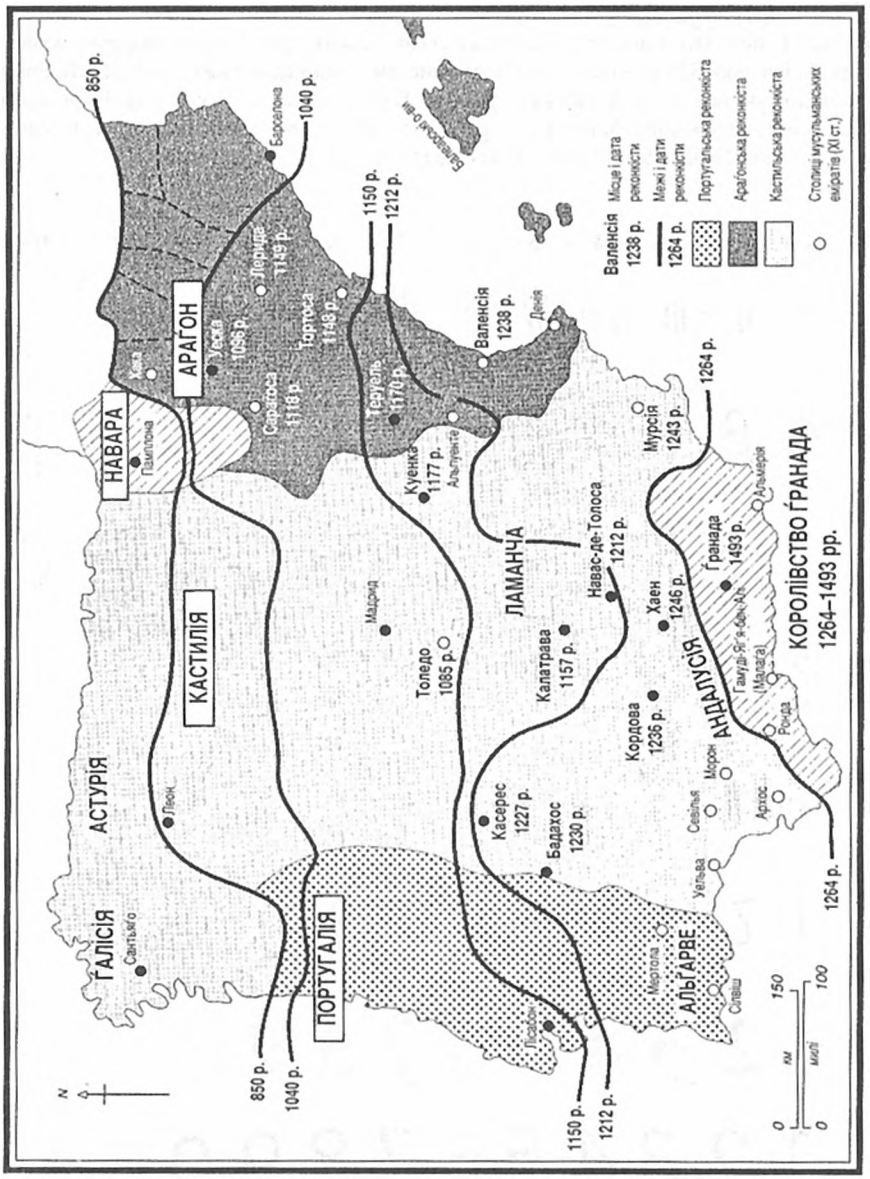

Цифри і математичні умовні знаки

1. Цифри:

А. Фінікійські (I тисячоліття до н. е.), основані на єгипетських ієрогліфічних цифрах і подібні до мінойських. **Б.** Грецькі (350 р. до н. е.) — літерна системa, дуже схожа на гебрайську. **В.** Римські. **Г.** Північноіндійські (санскрит, I тисячоліття н. е.). **Ґ.** Східноарабські (X ст.). **Д.** Іберо-арабські (XI ст.). **Е.** Ренесансні каліграфічні. **Є.** Сучасні стандартні друковані цифри. **Ж.** Сучасні на електронних табло. (Подано за F. Cajori, A. Frutiger).

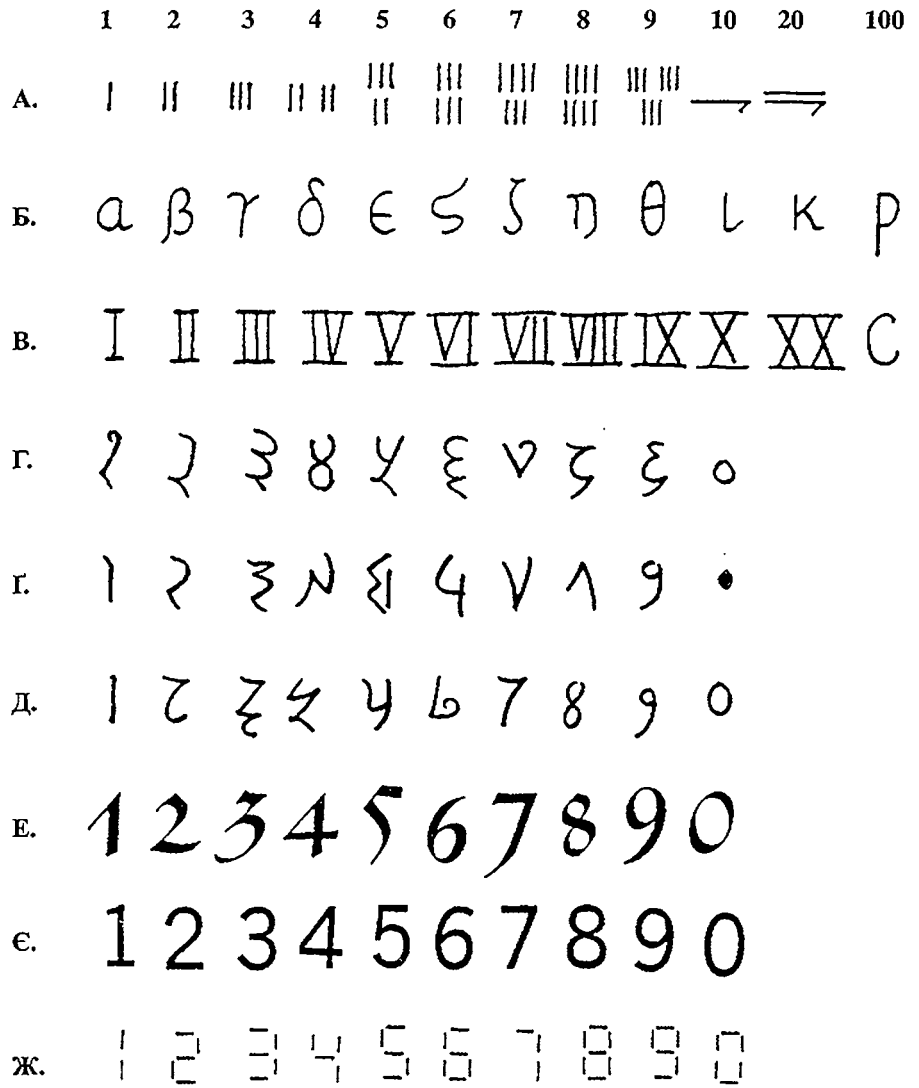

2. Походження деяких стандартних математичних знаків (за F. Cajori)

Знак		*Дата*	*Імовірне перше використання*
L	latus, квадратний корінь	—	Рим
$^1/_2$	дробова риска	1202	Leonardo da Pisa, *"Liber abbaci"*
%	відсоток	1425	Вживання серед італійських купців
+	плюс	1489	J. Widmann, *"Behennde und hubsche Rechnung*
−	мінус	1489	*auf allen Kaufmanschaften"*
$\tilde{p}$	плюс	1494	Luca Pacioli, *"Summa de arithmetica"* (Венеція)
$\tilde{m}$	мінус	1494	
M	множення	1544	M. Stifel, *"Arithmetica integra"* (Німеччина)
D	ділення		
=	рівність	1557	R. Recorde, *"Ground of artes"* (Оксфорд)
•	десятковий дріб	1585	Simon Stevin, *"La thiende"* (Антверпен)
±	плюс/мінус	1626	A. Girard (Франція)
×	множення	1631	W. Oughtred, *"Clavis mathematica"* (Лондон)
::	пропорція	1631	
∽	різниця	1631	
>	більше ніж	1631	T. Harriot, *"Artis analyticae praxis"* (Лондон)
<	менше ніж	1631	
x^2	степінь	1634	P. Herigone, *"Cursus mathematicus"* (Париж)
∞	безмежність	1655	J. Wallis, *"De sectionibus conicis"* (Оксфорд)
~	подібний	1655	
÷	ділення	1659	J. H. Rahn, *"Teutsche Algebra"* (Нюрнберґ)
∴	отже	1659	
:	пропорція	1669	V. Wing, *"Astronomia britannica"* (Лондон)
$\sqrt{}$	квадратний корінь	1669	
π	пі	1706	W. Jones, *"Synopsis palmariorum matheseos"*
( )	поєднання	1726	J. Herman, *"Commentarii"*, і (Санкт-Петербург)
e	основа логарифма	1736	Л. Ейлер, *"Mechanica"*
E	число Ейлера	1736	
C	константа Ейлера	1736	Л. Ейлер, *"Mechanica"*
∫	сума (теорія чисел)	1750	Л. Ейлер, *"De numeris amicalibus"*
Σ	додавання	1755	Л. Ейлер, *"Institutiones calculi differentialis"*
≡	конгруентність	1801	F. Gauss, *"Disquisitiones arithmeticae"*
∵	оскільки	1805	*"Gentleman's mathematical companion"*

Збільшення королівських володінь у Франції (до 1547 р.)

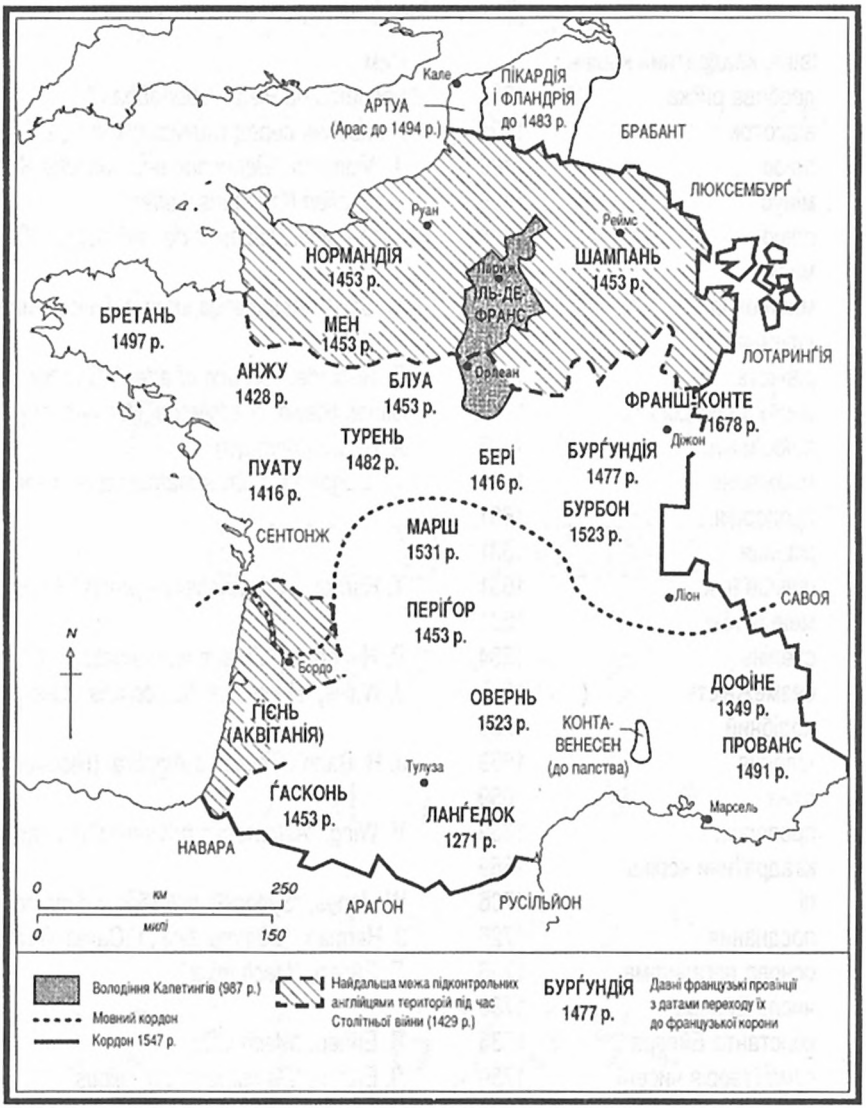

Болгарія, середньовічна і сучасна

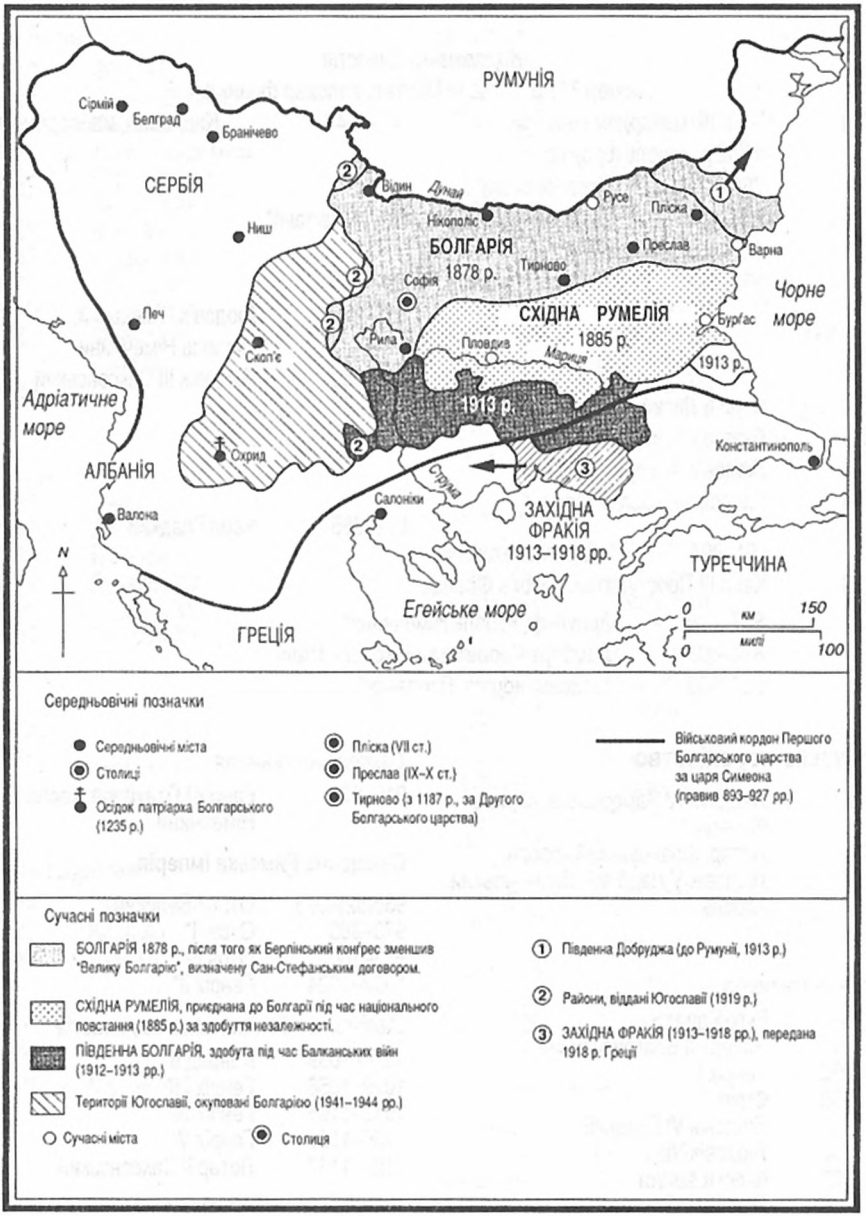

Німецькі імператори і французькі королі

Каролінзька династія

помер 741 р. Карл Мартел, володар франків

741–768 Піпін III, майордом Нейстрії, з 752 р. король франків

768–814 Карл Великий*

814–840 Людовік I Благочестивий, з Аквітанії*

840–855 Лотар, король Італії*

855–875 Людовік II, король Італії*

741–754 Карломан, майордом Австразії

855–876 Людовік Німецький, король Німеччини

876–882 Людовік III Саксонський

875–877 Карл II Лисий, король Нейстрії*

877–879 Людовік II, король Франції

879–882 Людовік III, король Франції

882–884 Карломан, король Франції

882–885 Карл Гладкий*

891–894 Ґвідо Сполетський*

893–928 Карл III Простуватий, король Франції

887–899 Арнульф, король Німеччини*

894–898 Ламберт Сполетський, король Італії*

900–905 Людовік, король Провансу*

Французьке королівство

936–954 Людовік IV Заморський, король Франції

954–986 Лотар, французький король

986–987 Людовік V Ледачий, французький король

Династія Капетингів

987–996 Гуґо Капет

996–1031 Роберт II Благочестивий

1031–1060 Генріх I

1060–1108 Філіп I

1108–1137 Людовік VI Гладкий

1137–1080 Людовік VII

1180–1223 Філіп II Авґуст

1223–1226 Людовік VIII

1226–1270 Людовік IX Святий

1270–1285 Філіп III Сміливий

1285–1314 Філіп IV Вродливий

1314–1316 Людовік X Сварливий

Саксонська династія

919–936 Генріх I Птахолов, король Німеччини

Священна Римська імперія

936(62)–973 Отон I Великий*

973–983 Отон II*

983–1002 Отон III*

1002–1024 Генріх II*

Салійська, або Франконська династія

1024–1039 Конрад II*

1039–1056 Генріх III*

1056–1105 Генріх IV*

1105–1125 Генріх V*

1125–1137 Лотар II Саксонський

Династія Гогенштауфенів

1138–1152 Конрад III

1152–1190 Фрідріх I Барбароса*

[1177–1180 Рудольф Швабський]

[1081–1088 Герман Люксембурзький]

1190–1197 Генріх VI*

1316–1322 Філіп V
1322–1328 Карл IV

Династія Валуа

1328–1350 Філіп VI
1350–1364 Іоанн II Добрий
1364–1380 Карл V Мудрий
1380–1422 Карл VI Безумний
1422–1461 Карл VII
1461–1483 Людовік XI
1483–1498 Карл VIII
1498–1515 Людовік XII
1515–1547 Франциск I
1547–1559 Генріх II
1559–1560 Франциск II
1560–1574 Карл IX
1574–1589 Генріх III

Династія Бурбонів

1589–1610 Генріх IV
1610–1643 Людовік XIII
1643–1715 Людовік XIV
1715–1774 Людовік XV
1774–1793 Людовік XVI
1793–1795 Людовік XVII

Перша імперія

1804–1815 Наполеон I
1815 Наполеон II

Реставрація Бурбонів

1814–1824 Людовік XVIII
1824–1830 Карл X
1830–1848 Луї-Філіп

Друга імперія

1852–1870 Наполеон III*

1198–1218 Отон IV Брауншвайзький (Ґвельф)*
[1198–1208 Філіп Гогенштауфен]
1212–1250 Фрідріх II*
[1246–1250 Генріх Распе Тюринзький]
[1247–1256 Вільгельм Голандський]
1250–1254 Конрад IV
[1257–1272 Річард Корнуолський]
[1257–1275 Альфонс X Кастильський]
1273–1291 Рудольф I Габсбурґ
1292–1298 Адольф, граф Насау
1298–1308 Альбрехт I Габсбурґ
1308–1313 Генріх VII Люксембурзький*
1314–1347 Людовік IV Вітельсбах (Баварець)*= Матильда Габсбурґ
[1314–1330 Фрідріх Прегарний Габсбурґ]
1346–1378 Карл IV* Люксембурзький
[1349 Ґюнтер Шварцбурзький]
1378–1400 Венцель Люксембурзький
1400–1410 Рупрехт Вітельсбах Пфальцький
1410–1437 Сиґізмунд Люксембурзький*
[1410–1411 Іост Моравський]

Династія Габсбурґів

1438–1439 Альбрехт II
1440–1493 Фрідріх III
1493–1519 Максиміліан I*
1519–1558 Карл V*
1558–1564 Фердинанд I*
1564–1576 Максиміліан II*
1576–1612 Рудольф II*
1612–1619 Матіас
1612–1637 Фердинанд II*
1637–1657 Фердинанд III*
1658–1705 Леопольд I*
1705–1711 Йосиф I*
1711–1740 Карл VI*
1742–1745 Карл VII Вітельсбах, Баварський*
1745–1765 Франциск I Лотаринзький* = Марія-Терезія Габсбурґ
1765–1790 Йосиф II*
1790–1792 Леопольд II*
1792–1806 Франц II* (Франц I)

Габсбурґи — австрійські імператори

1804–1835 Франц I*
1835–1848 Фердинанд I*
1848–1916 Франц-Йосиф I*
1916–1918 Карл I*

Гогенцолерни — імператори Німеччини

1871–1888 Вільгельм I, король Прусський*
1888 Фрідріх III*
1888–1918 Вільгельм II*

---

* — коронувані імператори
[ ] — антиімператори або обрані, проте не затверджені володарі

Заснування університетів у Європі (1088–1912 рр.)

Болонья	1088	Катанія	1434–1444	Безансон	1691
Париж	бл. 1150	Барселона	1450	Гале	1693
Оксфорд	1167	Ґлазґо	1451	Вроцлав (Бреслау)	1702
Салерно*	1173	Валанс	1452	Діжон	1722
Паленсія	бл. 1178	Ґрайфсвальд	1456	Камеріно	1727
Реджо-ді-Калабрія	1188	Фрайбурґ	1457	Ґетінґен	1733
Віченца	1204	Базель	1459	Ерланґен	1743
Кембридж*	1209	Інґольштадт	1459 (1472)	Москва	1755
Саламанка	1218—1219	Нант	1460	Любляна	1774
Падуя	1222	Бурж	1463	Заґреб*	1776
Неаполь	1224	Братислава (Пресбурґ)	1465	Палермо*	1779
Верчеллі	1228	Ґенуя*	1471	Львів	1784
Тулуза	1229	Трир	1452 (1473)	Харків	1804
П'яченца	1248	Сараґоса	1474	Казань	1804
Вальядолід	бл. 1237	Майнц	1476	Ліль	1808
Севілья	1254	Тюбінґен	1476	Ліон	1808
Ареццо*	1255	Упсала	1477	Рен	1808
Монпельє*	1289	Копенгаґен	1475 (1479)	Берлін	1810
Лісабон	1290	Пальма	1483	Осло (Крістіанія)	1811
Мачерата	XIII ст.	Абердин	1495	Ґенуя*	1812
Лерида	1300	Франкфурт-на-Одері	1498	Ґент	1815
Рим	1303	Алькала	1499	Льєж*	1815
Авіньйон	1303	Валенсія	1500	Варшава	1816
Орлеан	1306	Вітенберґ	1502	Бон	1818
Перуджа	1308	Авіла	1504	Санкт-Петербург	1819
Коїмбра	1308	Марбурґ	1527	Мадрид	1822
Тревізо	1318	Ґранада	1531	Лондон	1826
Каор	1332	Кеніґсберґ	1544	Мюнхен*	1826
Анжер	1337	Єна	1558	Цюрих*	1832
Ґренобль	1339 (1542)	Женева	1559 (1876)	Берн*	1834
Піза	1343	Оломоуц	1570	Брюсель*	1834
Прага	1347	Лейден	1572	Київ	1834
Перпіньян	1350	Ов'єдо	1574 (1608)	Афіни	1837
Уеска	1354	Гельмштедт	1575	Мессина	1838
Сієна*	1357	Вільнюс	1578	Мюнстер*	1843
Павія	1361	Альтдорф*	1578	Белфаст	1850
Краків	1364 (1400)	Единбурґ	1582	Марсель	1854
Відень	1365	Ґрац	1586	Яси	1860
Оранж	1365	Дублін	1592	Бухарест	1864
Печ (Фюнфкірхен)	1367	Кальярі	1596	Одеса	1865
Ерфурт	1379	Гардервейк	1600	Клуж-Напока	1872
Гайдельберґ	1385	Ґісен	1607	Чернівці	1875
Кельн	1388	Ґронінґен	1614	Амстердам	1877
Буда (Офен)	1389	Рінтельн	1621	Стокгольм	1877
Феррара	1391	Страсбурґ*	1621	Манчестер	1880
Барселона	1401 (1450)	Зальцбурґ	1623	Бірмінгем	1880
Вюрцбурґ	1402	Тарту (Дорпат)	1632	Фрибур	1889
Турин	1404	Утрехт	1634	Лозана*	1891
Екс-ан-Прованс	1409	Сассарі	1634	Велс*	1893
Ляйпциґ	1409	Пешт (Тірнау)	1635	Стамбул	1900
Сент-Андрус	1411	Гельсінки (Або)	1640	Лідс*	1904
Росток	1419	Бамберґ	1648	Ліверпул*	1904
Доль	1422	Дарем	1657 (1837)	Софія*	1904
Лувен	1425	Кіль	1665	Белград*	1905
Пуатьє	1431	Лунд	1666	Брістол	1909
Кан	1432	Інсбрук	1672	Дебрецен*	1912
Бордо	1441	Модена*	1683		

Головне джерело: L. Jilek (ed.), *"Historical compendium of European Universities"*, Geneva, 1983.

* — Університет, створений на основі давнішого закладу. Дати в дужках свідчать про перезаснування.

Поділ Київської Русі

Історія вимірювання часу: графік показує, як збільшувалася точність вимірювання часу, відколи 1300 р. винайдено першого механічного годинника.

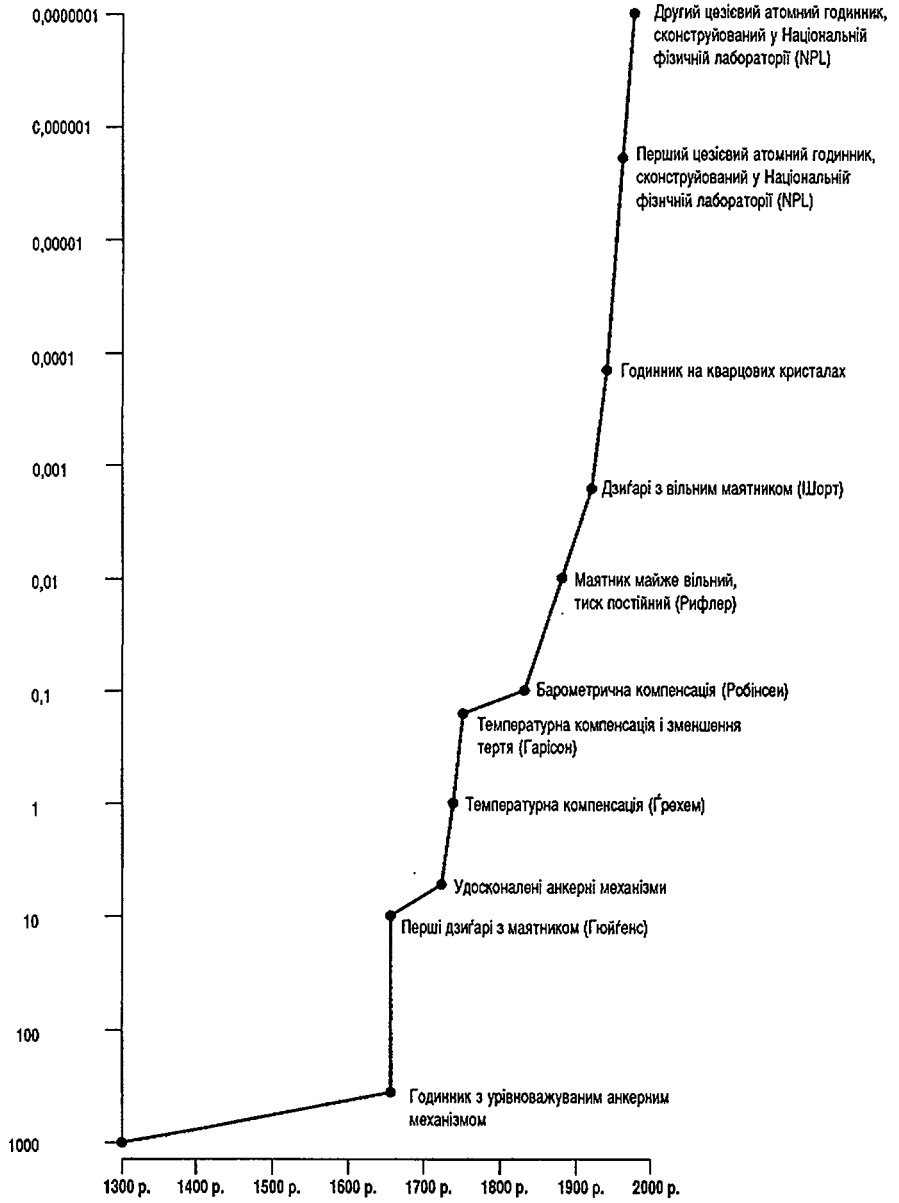

Подано за схемою Ф. А. Б. Ворда, колишнього співробітника Музею науки в Лондоні.

Королівство Араґон і його заморські володіння

Королівство Плантаґенетів (бл. 1170 р.)

Шляхи до Сантьяґо-де-Компостели

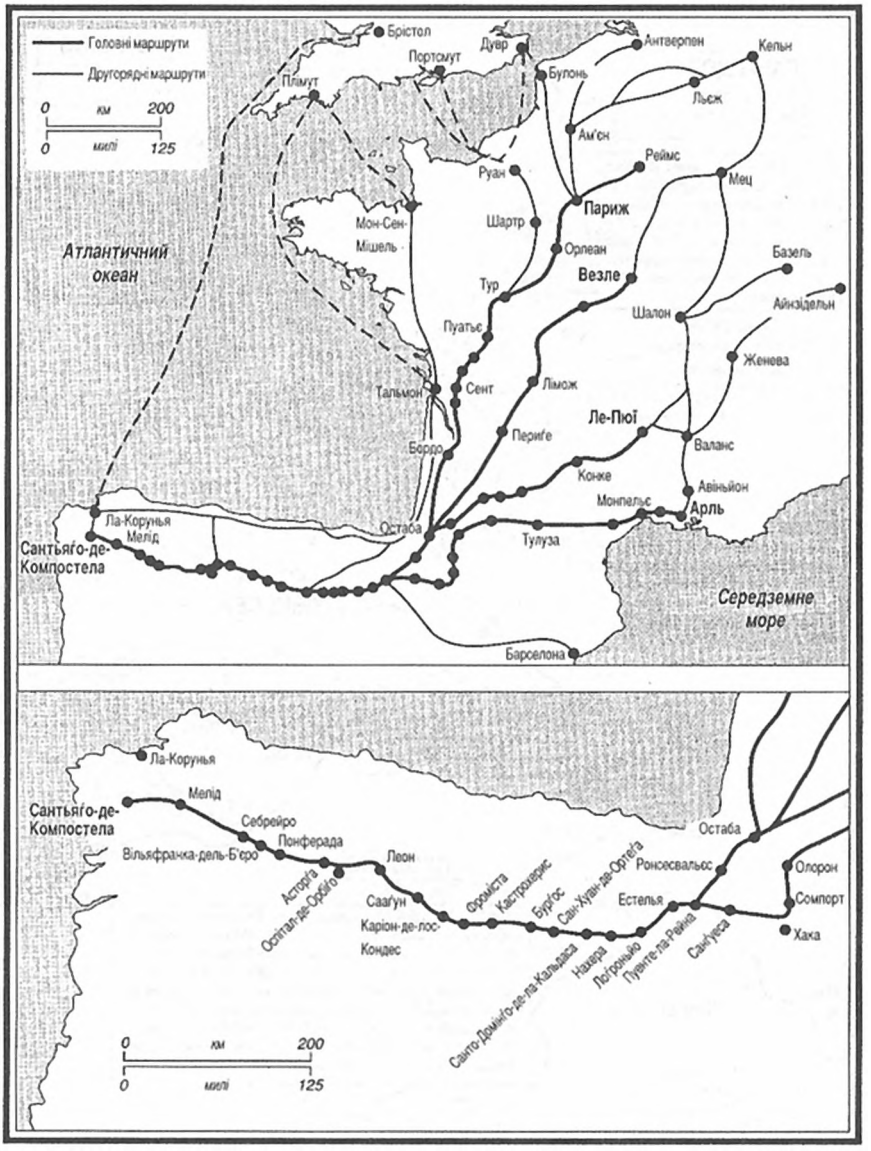

Князівство Оранж і Конта-Венесен

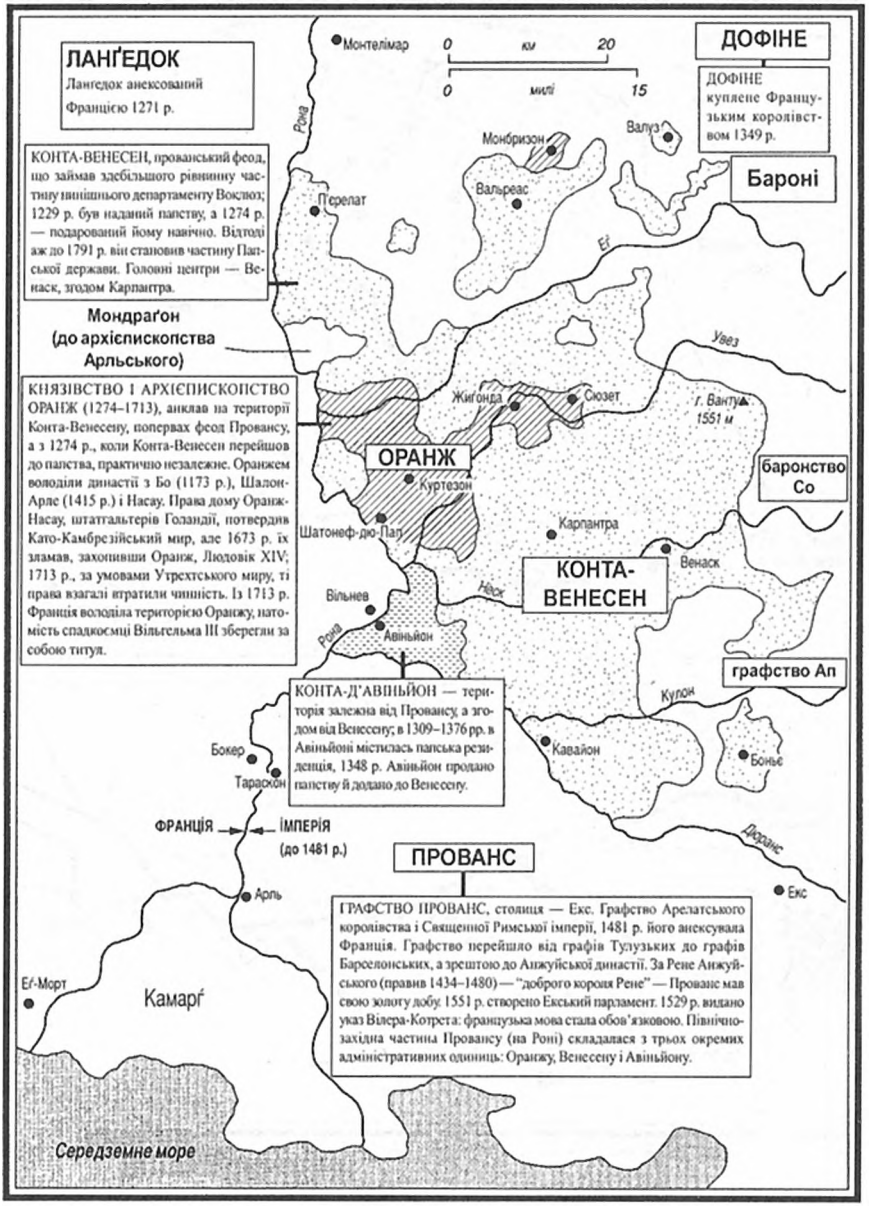

Венеціанська республіка: *Terra Firma* і Венеціанська імперія

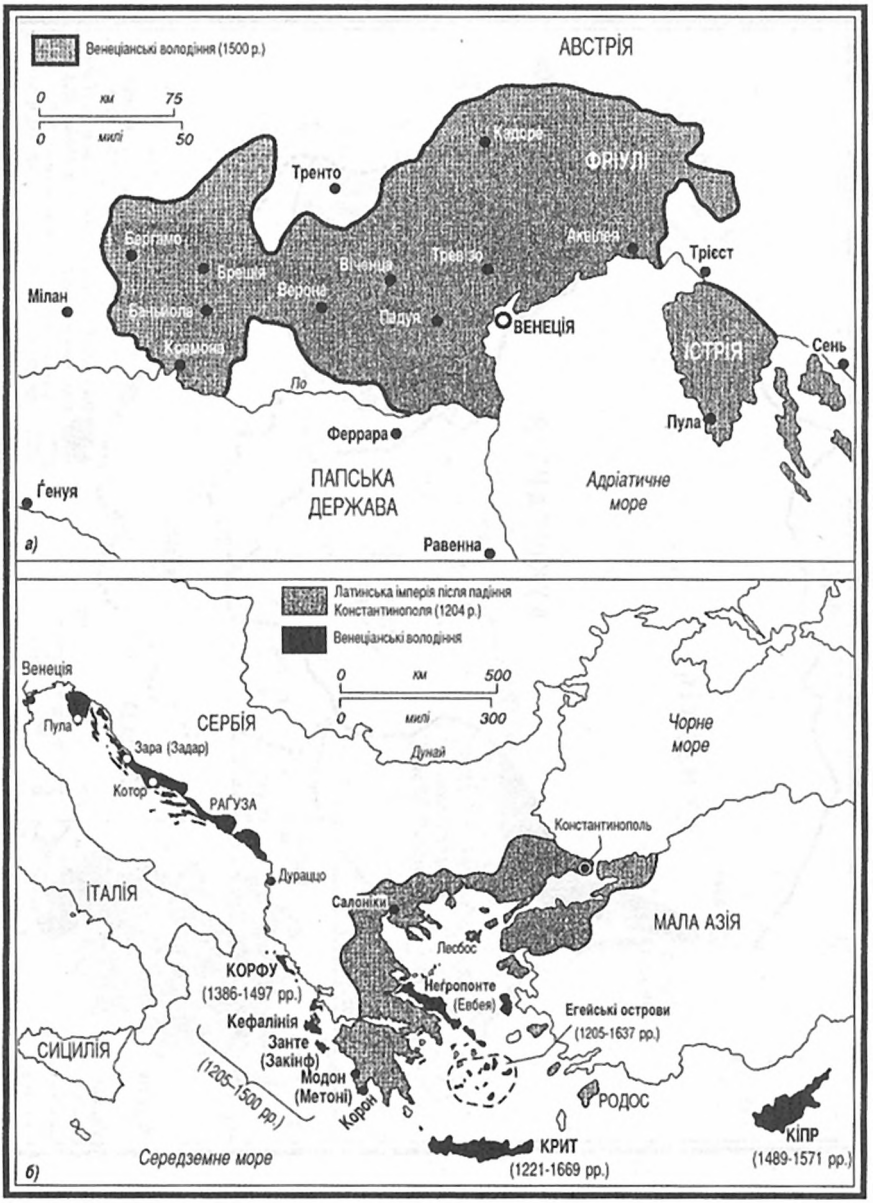

Литва, середньовічна і сучасна

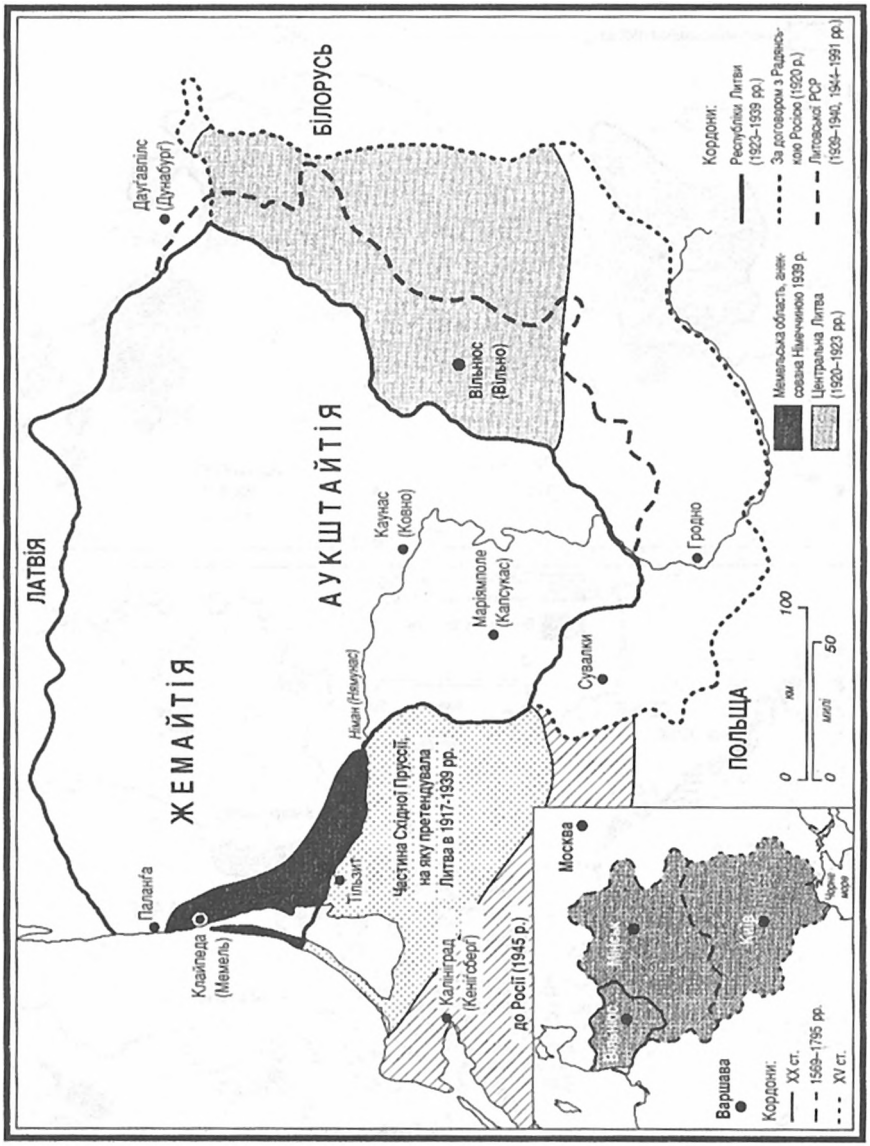

Формування Швейцарської Конфедерації, Eidgenossenschaft (1291–1815 рр.; спрощено)

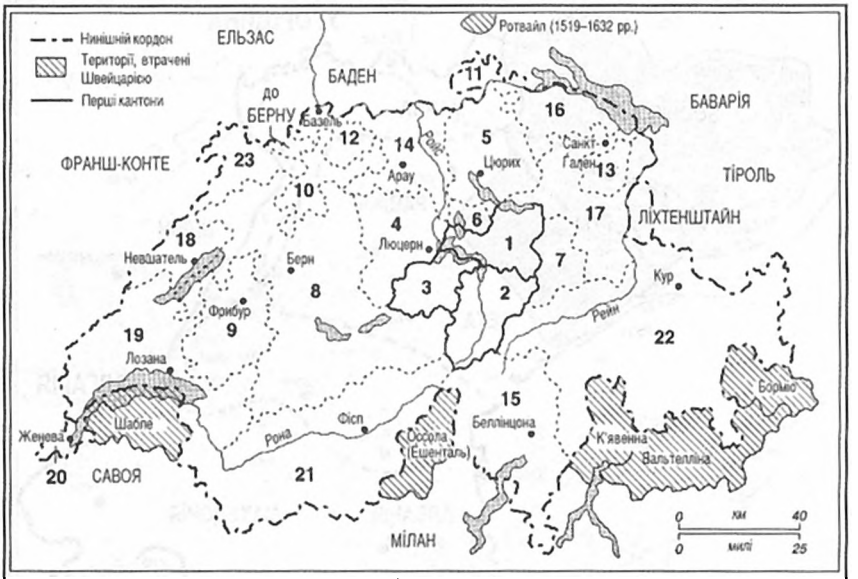

	Кантон	Дата повного членства у Швейцарській Конфедерації	Попередній статус
1	Швіц* **	1291	Спільнота вільних людей
2	Урі* **	1291	Громада вільних людей
3	Унтервальден* **	1291	Вільні громади Обвальден і Нідвальден
4	Люцерн* **	1332	Місто; габсбурзьке володіння
5	Цюрих*	1351	Вільне імперське місто
6	Цуґ*	1352	Місто; габсбурзьке володіння
7	Гларус*	1352	Землі монастиря в Зекінґені
8	Берн*	1353	Вільне імперське місто (з 1191 р.)
9	Фрибур (Фрайбурґ)* **	1481	Вільне савойське місто (з 1178 р.)
10	Золотурн (Солер)*	1481	Вільне імперське місто; з 1385 р. — союзник Швейцарії
11	Шафгаузен*	1501	Вільне імперське місто; з 1454 р. — союзник Швейцарії
12	Базель (Баль)*	1501	Єпископське місто
13	Апенцель*	1513	Швейцарський протекторат з 1411 р., союзник з 1452 р.
14	Арґау*	1803	Залежна територія з 1415 р.
15	Тічіно (Тесін)*	1803	Залежна територія з 1440 р.
16	Турґау*	1803	Залежна територія з 1460 р.
17	Санкт-Ґален*	1803	Асоційована монастирська держава (з 1451–1454 рр.)
18	Невшатель (Ноєнбурґ)	1815	Союзна держава з 1406 р.; володіння Гогенцолернів у 1701–1857 рр.; анексована Францією в 1798—1815 рр.
19	Во (Вадтланд)*	1815	Залежна територія з 1536 р.
20	Женева (Ґенф)	1815	Єпископська держава; з 1536 р. — союзник Швейцарії (у 1803–1815 рр. французький департамент Леман)
21	Вале (Валіс)**	1815	Сьйонське єпископство; з 1416–1417 рр. — союзник Швейцарії (у 1810–1815 рр. французький департамент Симплон)
22	Ґраубюнден (Ґрізон)	1815	*Ліґа Господнього дому* (1367 р.); *Обербунд* (Гірська ліга, 1399 р.); Ліга десяти територій (1436 р.) } з 1497 р. союзні Ретійські ліги. З 1797 р. у складі Цизальпінської республіки
23	Юра*	1978	Союзне Базельське єпископство (1579–1798 рр.); відтоді належало Берну

* — член Гельветичної республіки (1798–1803 рр.) ** — член Зондербунду (1845–1847 рр.)

Середньовічні Сербія і Боснія

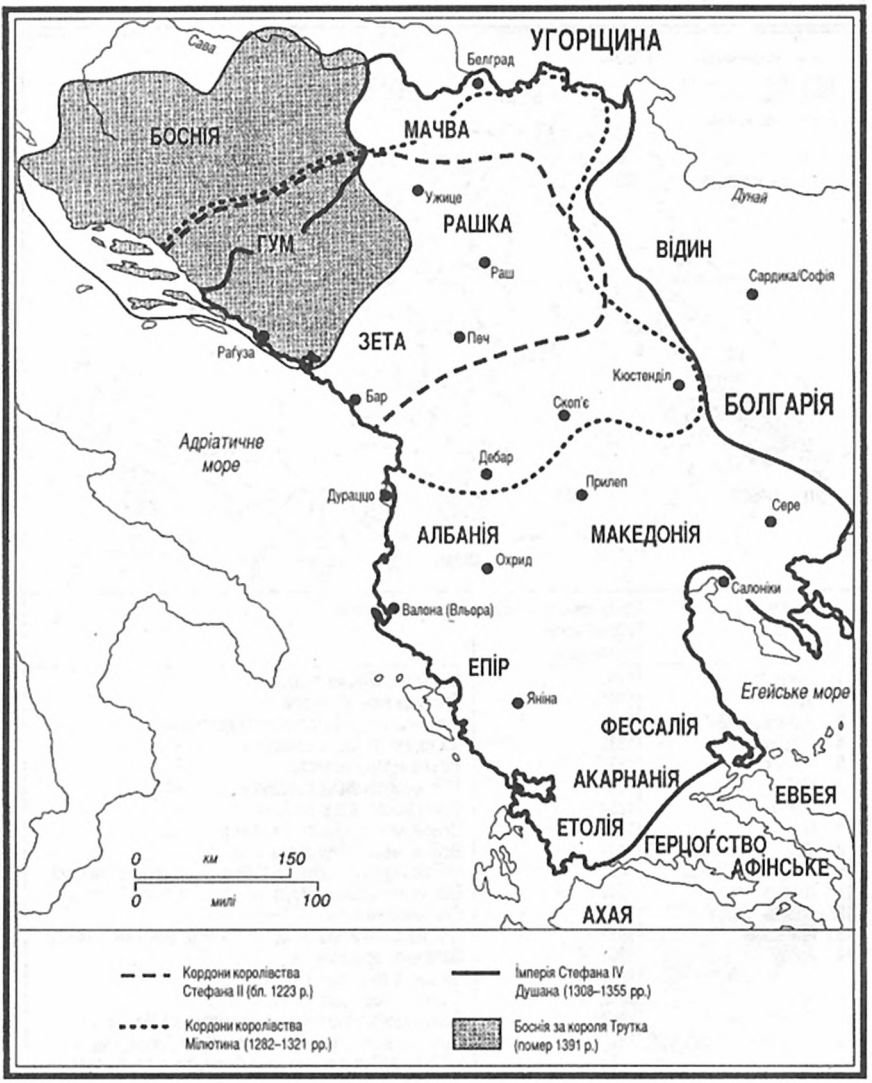

Зростання Османської імперії в Європі (1355–1683 рр.)

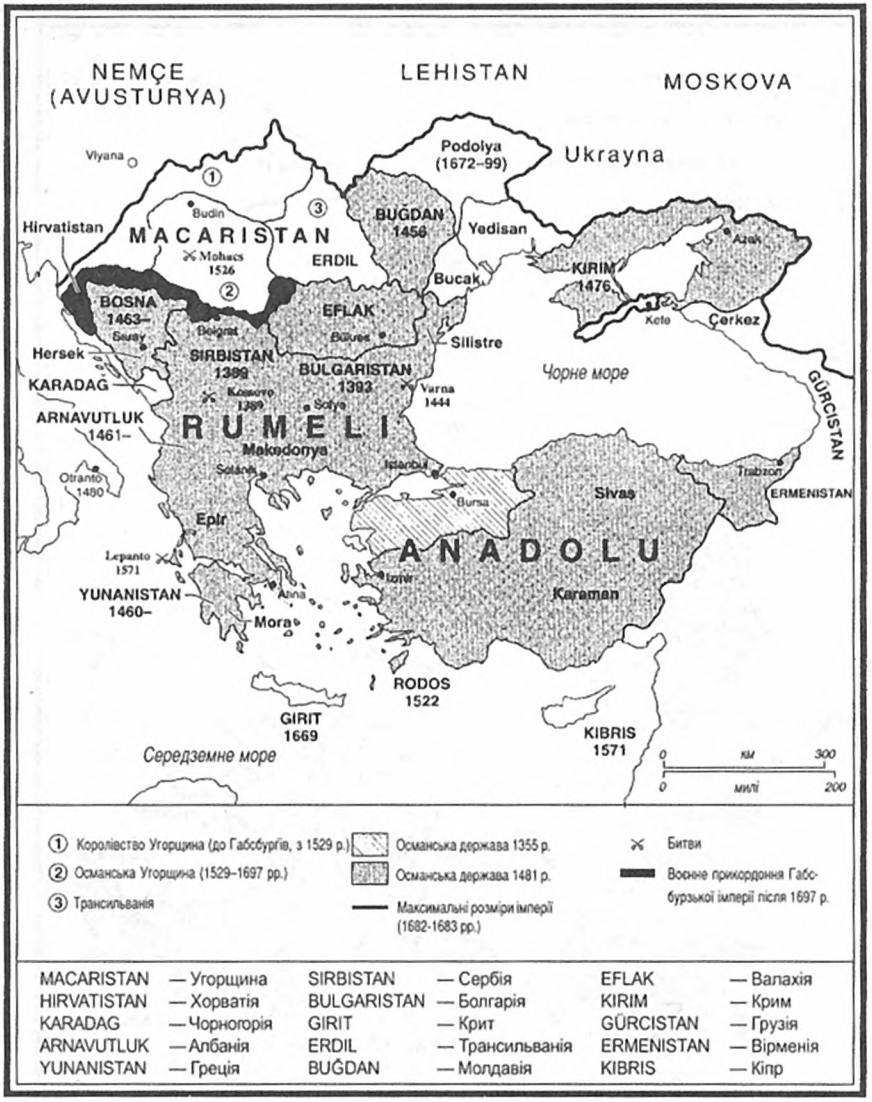

Бурґундія в XV ст.

Династичні зв'язки в Східній і Центральній Європі (1273–1526 рр.)

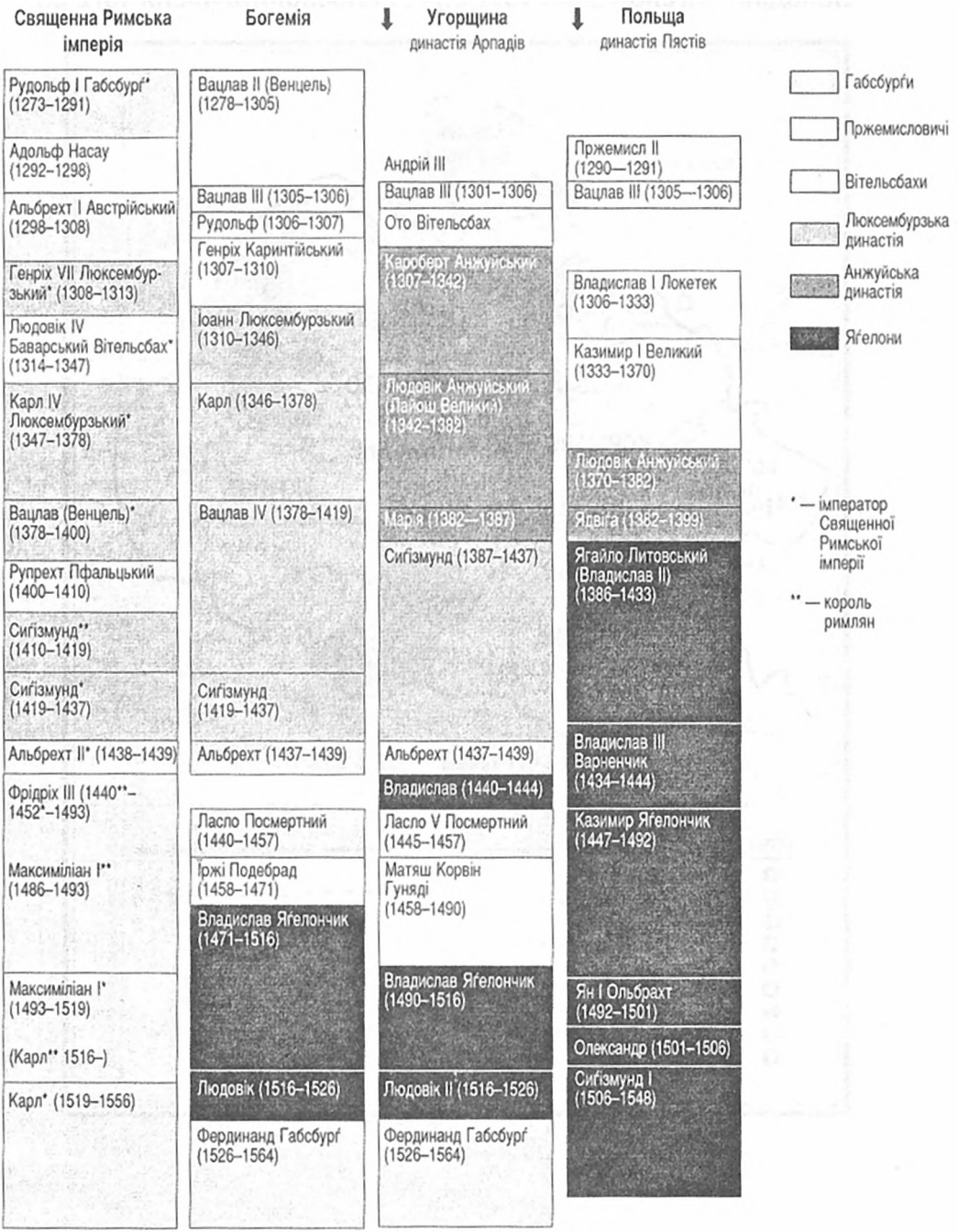

Володіння Яґелонів (до 1572 р.) і Річ Посполита (після 1572 р.)

Зміни ренти в Парижі (1420–1787 рр.)

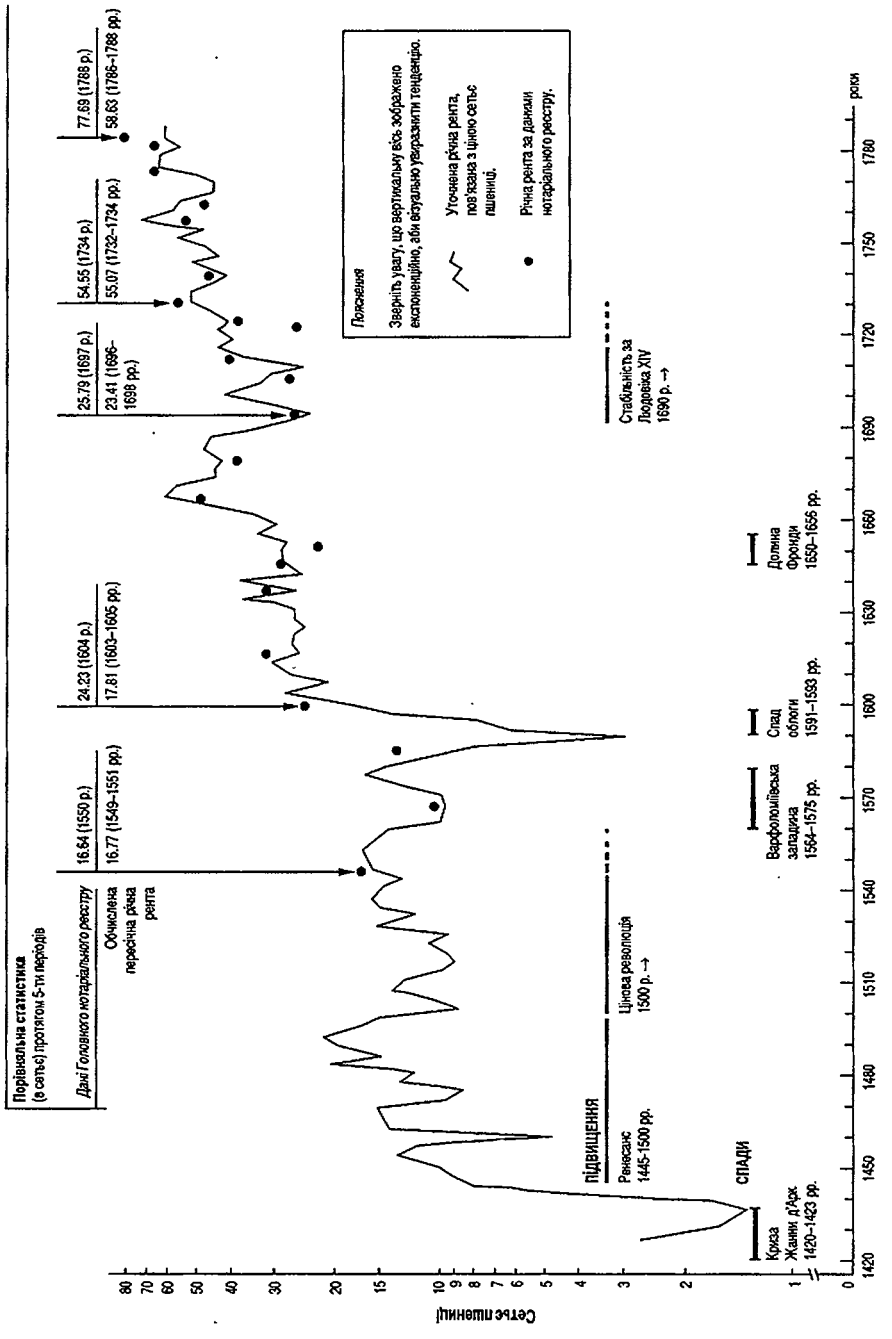

Польща, Русь, Московія і Росія: князі, королі, царі, імператори

ПОЛЬЩА

Династія Пястів

IX ст.?	Пяст
до 965—992	Мешко I
992–1025	Болеслав I Хоробрий*
1025–1034	Мешко II*
1034–1058	Казимир I Відновитель
1058–1079	Болеслав II Сміливий*
1079–1102	Владислав Герман
1102–1138	Болеслав III Кривоустий
1138–1146	Владислав II Вигнанець
1146–1177	Болеслав IV Кучерявий (Мазовія)
1173–1177	Мешко III
1177–1194	Казимир II Справедливий (Сандомир)
1194–1227	Лешек Білий (Сандомир)
1228–1231	Владислав III Тонконогий (Великопольща)
1232–1238	Генріх I Бородатий (Сілезія)
1238–1241	Генріх II Побожний (Сілезія)
1241–1243	Конрад I Мазовецький
1243–1279	Болеслав V Побожний
1279–1288	Лешек Чорний
1288–1290	Генріх IV (Сілезія)
1290–1291	Пшемисл I (Великопольща)
1291–1305	Вацлав II (король Богемії)
1305–1306	Вацлав III (король Богемії)
1306–1333	Владислав I Локетек*
1333–1370	Казимир III Великий*

Анжуйська династія

1370–1382	Людовік Анжуйський* (король Угорщини)
1384–1386	Ядвіґа Анжуйська* (1396–1399 співправителька)

Династія Яґелонів

1386–1434	Владислав II Яґелон*
1434–1444	Владислав III Варненчик* (король Угорщини)
1444–1492	Казимир IV Яґелончик*
1492–1501	Ян Ольбрахт*
1501–1506	Олександр*
1506–1548	Сиґізмунд I*
1548–1572	Сиґізмунд II Авґуст*

Обрані королі Речі Посполитої

1573–1574	Генріх Валуа* (Франція)
1576–1586	Стефан Баторій* (Трансильванія)
1587–1632	Сиґізмунд III Ваза* (Швеція)
1632–1648	Владислав IV Ваза*
1648–1668	Ян-Казимир Ваза*
1669–1673	Михайло Корибут Вишневецький*
1674–1696	Ян III Собеський*
1697–1704	Авґуст II Ветін* (Саксонія)
1704–1709	Станіслав Лещинський*
1710–1733	Авґуст II Ветін*
1733–1763	Авґуст III Ветін*
1764–1795	Станіслав-Авґуст Понятовський*

* коронований королем; ** водночас і король польський

КИЇВСЬКА РУСЬ

Династія Рюриковичів

бл. 862–879	Рюрик, князь Новгородський
882–912	Олег, князь Київський
912–945	Ігор
945–969	Ольга, свята
945–972	Святослав
972–978	Ярополк
980–1015	Володимир, святий
1019–1054	Ярослав Мудрий
1113–1125	Володимир Мономах
1155–1157	Юрій Довгорукий, князь Київський
1157–1174	Андрій Боголюбський, князь Володимиро-Суздальський
1178–1202	Ігор, князь Сіверський
1252–1263	Олександр Невський, князь Новгородський і Володимирський
1235–1265	Данило Романович, князь Галицький

МОСКОВІЯ

Рюриковичі, великі князі Московські

1325–1340	Іван I Калита
1359–1389	Дмитро Донський
1389–1425	Василь I
1425–1462	Василь II
1462–1505	Іван III
1505–1533	Василь III

Царі "Москви і всієї Русі"

1533–1584	Іван IV Грозний
1584–1598	Федір I
1598–1605	Борис Годунов
1605	Федір II
1605–1606	Дмитро I Самозванець
1606–1610	Василь Шуйський
1608–1610	Дмитро II Самозванець

Династія Романових

1613–1645	Михайло Романов
1645–1676	Олексій
1676–1682	Федір III
1682–1696	Іван V
1682–1725	Петро I

Імператори Росії

з 1721	Петро I
1725–1727	Катерина I
1727–1730	Петро II
1730–1740	Анна
1741–1762	Єлизавета
1762	Петро III
1762–1796	Катерина II
1796–1801	Павло
1801–1825	Олександр I**
1825–1855	Микола I**
1855–1881	Олександр II**
1881–1894	Олександр III
1894–1917	Микола II (помер 1918 р.)

Політичні системи на початку новітньої доби

Найголовніші європейські війни (1494–1670 рр.)

Назва війни та її дати	*Головні учасники*	*Головні битви (місце і рік)*	*Мирні договори (місце укладення і рік)*
Італійські війни (1494–1518) Сім французьких експедицій: 1494–1498, 1499–1500, 1500–1501, 1502–1503, 1508–1510, 1511–1515, 1515–1518	Французькі королі від Карла VIII до Франциска I проти кількох коаліцій — від Венеціанської ліги до низки папських ліг	Форново (1495) Новара (1500) Ґарільяно (1503) Аньяделло (1509) Равенна (1512) Маріньяно (1515)	Ґранада (1500) Ліон (1504) Нуайон (1516) Фрибур (1516) Лондон (1518)
Франко-імперські війни (1521—1559) П'ять війн, попервах продовження попередніх італійських: 1521–1525, 1526–1529, 1536–1538, 1542–1544, 1555–1559	Франція проти Священної Римської імперії та її союзників	Павія (1525) Сплюндрування Рима (1527) Аверса (1528) Турин (1537)	Мадрид (1526) Барселона (1529) Ніца (1538) Крепі (1544) Андрес 1546) Като-Камбрезі (1559)
Німецькі релігійні війни	Імператор проти протестантських володарів (Шмалькальденського союзу)	Мюльберґ (1547)	Фридвольд Пасау (1551)
Французькі релігійні війни (1562–1629) Дев'ять громадянських війн, що скінчилися Нантським едиктом, плюс два пізніші ґуґенотські повстання: 1562–1563, 1567–1568, 1568–1570, 1572–1573, 1574–1576, 1577, 1580, 1587–1589, 1589–1598 1622–1623, 1627–1629	Ґуґеноти проти Католицької ліги	Дре (1562) Сен-Дені (1567) Жарнак (1568) Кутра (1587) Іврі (1590) Облога Парижа (1591—1594)	Амбуаз (1563) Лонжюмо (1568) Сен-Жермен (1570) Ла-Рошель (1573) Мосьє (1576) Бержерак (1577) Фле (1580) Вервен (1598) Монпельє (1622) Але (1629)
Іспанські війни (1502–1659) Неаполітанська війна (1502–1503)	Іспанія проти Португалії Іспанія проти Франції	(Поділ Нового Світу) Теранова Ґарільяно	Тордесільяс (1494)
Північноафриканська війна (1562–1563)	Іспанія проти варварських держав	Туніс (1562)	
Нідерландське повстання (1566–1648)	Іспанія проти Сполучених Провінцій	Гарлем (1572) Антверпен (1576)	12-річне перемир'я (1609—1612) Вестфалія (1648)
Середземноморські війни	Іспанія та імперія проти турків	Лепанто (1571)	
Фландрська війна (1598–1599)	Іспанія проти Франції	Ам'єн	
Вальтеллінська війна (1622–1626)	Іспанія проти Франції		Монцон (1626)
Війна за мантуанську спадщину (1627–1631)	Іспанія проти Франції		
[Участь Іспанії в Тридцятилітній війні]			
Французька війна (1648–1659)	Іспанія проти Франції	Павія (1655) Валансьєн (1656)	Піренеї (1659)
Тридцятилітня війна (1618–1648) Богемський період (1618–1623) Данський період (1624–1629)	Імперія, католицькі володарі та Іспанія проти деяких протестантських володарів та їхніх союзнників (зокрема Данії, Швеції і Франції)	Біла Гора (1620) Лутер (1626)	Любек (1629)

Назва війни та її дати	*Головні учасники*	*Головні битви (місце і рік)*	*Мирні договори (місце укладення і рік)*
[Реституційний едикт (1629)]		Брайтенфельд (1631)	
Шведський період (1630–1635)		Люцен (1632)	
		Нордлінґен (1634)	Прага (1635)
Французький період (1636–1648)		Вітшток (1636)	
		Рокруа (1643)	Вестфалія (1648)
Англійські війни			
Шотландські війни Тюдорів (1469–1502, 1511–1543)	Англія проти Шотландії в союзі з Францією	Флоден (1513)	"Вічний мир" (1502)
		Солвей-Мос (1542)	Ґрінвіч (1543)
Англо-французькі війни (1512–1518, 1522–1525, 1544–1546, 1557–1564, 1627–1630)	Англія проти Франції	Ґінеґат (битва острог; 1513)	Лондон (1518)
			Ардре (1544)
			Труає (1564)
Іспанська війна (1564–1630)	Англія проти Іспанії	Зютфен (1587)	
Нідерландська кампанія (1585–1587)		"Армада" (1588)	
Англо-ірландські війни (1598–1603, 1651–1654)	Експедиції Маунтджоя, Есекса і Кромвеля		
"Громадянські війни" (1642–1651)	Шотландські інтервенції (1644–1646, 1647–1651)		
Три англо-голандські війни (1652–1654, 1664–1667, 1672–1674)	Англія проти Сполучених Провінцій		Бреда (1667)
			Вестмінстер (1674)
Шведські війни			
Війна за незалежність (1500–1523)	Данія проти Швеції і Норвегії		
Данські війни (1563–1570, 1611–1613, 1657–1660, 1675–1679)	Швеція проти Данії		Штетин (1570)
			Кнеред (1613)
			Копенгаґен (1660)
			Лунд (1679)
Дві московські війни (1560–1592, 1614–1617)	Швеція проти Москви		Столбово (1617)
Три польські війни (1598–1611, 1617–1629, 1655–1660)	Швеція проти польських королів з династії Ваза	Кіркгольм (1605)	Штумсдорф (1629)
[Шведська участь у Тридцятилітній війні (1630–1648)]			Оливський монастир (1660)
Польські війни			
Молдавська війна (1497–1499)			
Шість московських війн (1500–1513, 1561–1569, 1577–1582, 1610–1619, 1632–1634, 1654–1667)	Польсько-Литовська держава проти Москви	Смоленськ (1511)	Ям-Запольський мир (1582)
		Лівонія	Деуліно (1619)
		Псков (1582)	Андрусово (1667)
Шведські війни (1598–1611, 1617–1629, 1655–1660)	Польські Вази проти шведських Ваз		Оливський монастир (1660)
Дві турецькі війни (1620–1621, 1671–1676)		Цецора (1620)	
		Хотин I (1621)	Бучач (1674)
		Хотин II (1672)	Журавно (1676)
Прим.: низку лівонських кампаній з 1561 до 1592 р., у яких, зокрема, брали участь Польща, Швеція, Данія і Московія, можна цілком обґрунтовано вважати за Першу Північну війну.			
Турецькі війни		Могач (1526)	
Дунайські кампанії (1481–1512)	Проти Габсбургів	Відень (1529)	
Три угорські війни (1521–1547, 1551–1562, 1573–1581)		Родос (1522)	
		Облога Мальти (1565)	
Середземноморські і венеціанські війни (1569–1572, 1648–1669)	Проти Венеції і католицьких держав	Лепанто (1571)	
		Облога Криту (1648–1669)	

Піднесення і занепад європейських держав (1493–1993 рр.)

Кінець незалежності або окремого існування держав, що існували 1493 р.

Держава	*Рік*
Англійське королівство	1707
Араґонське королівство	1516
Астраханське ханство	1556
Богемське королівство	1526
Бурґундське герцоґство	1579
Валаське князівство	1859
Венеціанська республіка	1797
Грузинське царство	1801
Ґенуезька республіка	1797
Золота Орда, ханство	1502
Ірландія	1801
Казанське ханство	1552
Кальмарська унія	1523
Кастильське королівство	1516
Кримське ханство	1783
Литва, Велике князівство	1569
Лівонський орден	1561
Міланське герцоґство	1535
Молдавське князівство	1859
Москва, Велике князівство	1721
Наварське королівство	1516
Неаполітанське королівство	1860
Османська імперія	1920
Папська держава	1870
Польське королівство	1569
Португальське королівство	1580
Священна Римська імперія	1806
Тевтонський орден	1525
Угорське королівство	1526
Флорентійська республіка	1532
Французьке королівство	1792
Шотландське королівство	1707

Дата утворення суверенних держав, наявних 1993 р.

Держава	*Рік*
Австрія, республіка	1918 (1945)
Азербайджан, республіка	1918 (1991)
Албанія, республіка	1913
Андора, князівство	1278
Бельгія, королівство	1830
Білорусь, республіка*	1918 (1991)
Болгарія, королівство	1878
— республіка*	1946 (1989)
Боснія, республіка	1992
Ватикан	1929
Вірменія, республіка*	1918 (1991)
Греція, королівство	1829
— республіка	1973
Грузія, республіка*	1918 (1991)
Данія, королівство	1523
Естонія, республіка*	1918 (1991)
Ірландія, вільна держава	1922
— республіка	1949
Ісландія, республіка	1944
Іспанія, королівство	1516 (1976)
Італія, королівство	1860
— республіка	1946
Кіпр, республіка	1960
Латвія, республіка*	1918 (1991)
Литва, республіка*	1918 (1991)
Ліхтенштейн, князівство	1866
Люксембурґ, Велике герцоґство	1890
Македонія, республіка	1992
Мальта, республіка	1964
Молдова, республіка	1991
Монако, князівство	1297
Нідерланди, королівство	1648
Німеччина, федеративна республіка*	1949 (1990)
Норвегія, королівство	1905
Польща, республіка*	1918 (1989)
Португалія, королівство	1640
— республіка	1910
Росія, республіка*	1917 (1991)
Румунія, королівство	1877
— республіка*	1947 (1989)
Сан-Марино, республіка	1631
Словаччина, республіка*	1939 (1992)
Словенія, республіка	1992
Сполучене Королівство	1707
Туреччина, республіка	1923
Угорщина, реґентство	1918
— республіка*	1946 (1989)
Україна, республіка*	1918 (1991)
Фінляндія, республіка	1917
Франція, республіка	1792 (1871)
Хорватія, республіка	1941 (1992)
Чехія, республіка*	1992
Швейцарія, конфедерація	1648
Швеція, королівство	1523
Югославія, федеративна республіка	1945

* Держави, які за доби радянського панування втратили все, крім номінального суверенітету.

Ренесансна Італія

Габсбурзькі володіння в Європі після 1519 р.

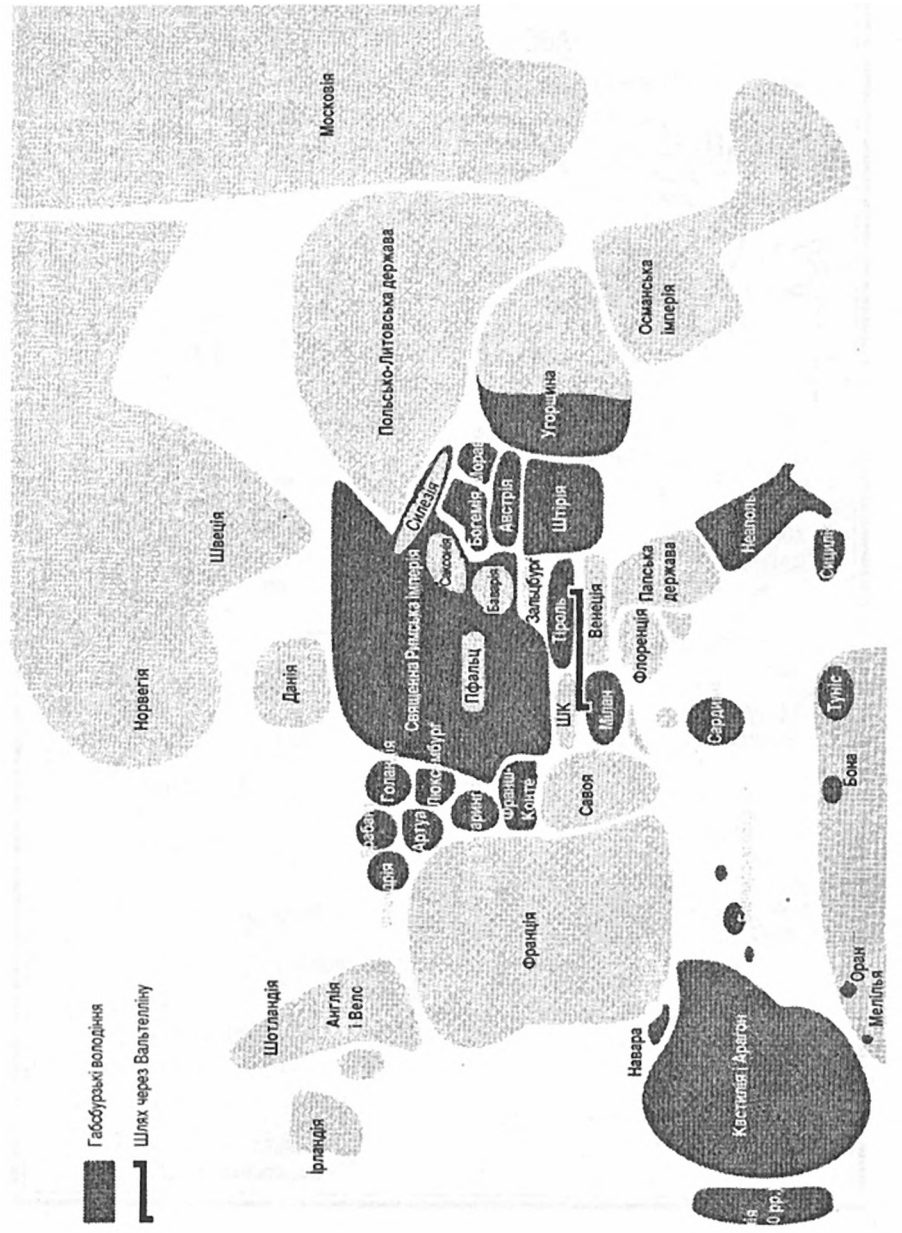

Цінова революція в Іспанії XVI ст.

1. Робота Севільського порту (1506–1600 рр.)

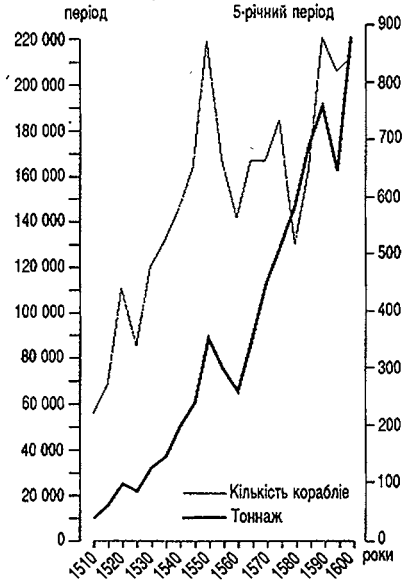

2. Завезення коштовних металів (золота і срібла) до Іспанії (1500–1600 рр.)

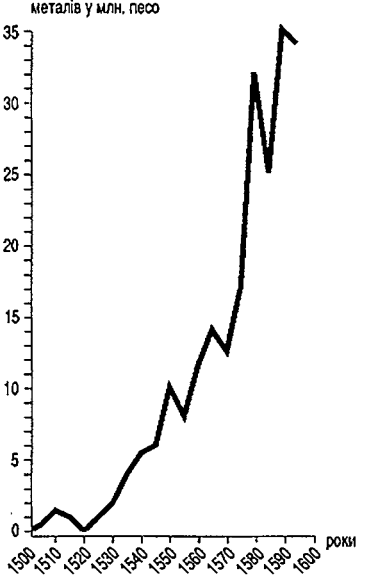

3. Ціни на товари (1500–1600 рр.)

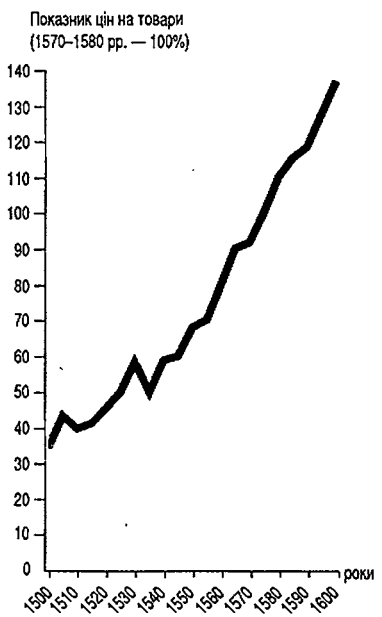

4. Суміщення графіків 1, 2 і 3

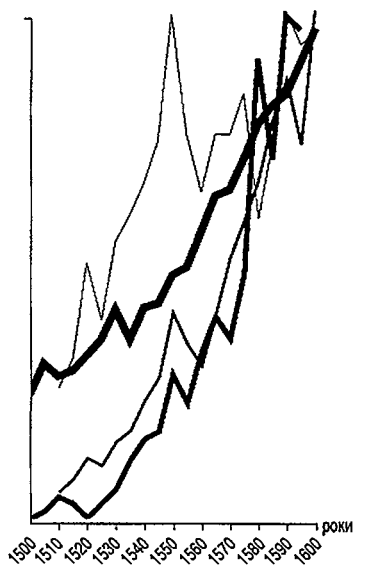

Деякі (А.) наукові відкриття і (Б.) технологічні винаходи (1526–1951 рр.)

А.		
Ф. А. Парацельс	Базель, 1526	теорія захворювань
М. Коперник	Фромборк, 1543	геліоцентрична система
В. Гарвей	Лондон, 1628	кровообіг
Р. Декарт	Амстердам, 1644	аналітична геометрія
Ґ. Ляйбніц	Ляйпциґ, 1666	диференційне числення
І. Ньютон	Кембридж, 1666	закон всесвітнього тяжіння
А. фон Галер	Берн, 1757	неврологія
Г. Кавендіш	Лондон, 1766	водень
К. Шееле	Упсала, 1771	кисень
С. Ганеман	Ляйпциґ, 1796	гомеопатія
Е. Дженер	Лондон, 1796	вакцинація
Е. Л. Малюс	Страсбурґ, 1808	поляризація світла
Б. Куртуа	Париж, 1811	йод
О. Ж. Френель	Франція, 1815	інтерференція і дифракція світла
Є. Я. Берцеліус	Стокгольм, 1818	атомна вага
Г. К. Ерстед	Копенгаґен, 1819	електромагнетизм
Ґ. Ом	Кельн, 1837	електричний опір
М. Фарадей	Лондон, 1831	електрична індукція
Ю. Лібіх	Ґісен, 1831	аналіз елементів
Р. Броун	Лондон, 1831	клітинне ядро
Ф. Рунґе	Берлін, 1833	анілін
Р. А. Колікер	Цюрих, 1841	сперматозоїди
Х. Доплер	Прага, 1842	акустика
Р. Ремак	Берлін, 1852	поділ клітин
В. Перкін	Лондон, 1856	аніліновий барвник
Ч. Дарвін	Лондон, 1859	теорія еволюції
Ґ. Р. Кірхгоф	Гайдельберґ, 1859	спектральний аналіз
І. Земельвайс	Будапешт, 1861	асептика
Ґ. Мендель	Брно, 1865	генетика
Дж. Лістер	Ґлазґо, 1867	антисептика
Д. І. Менделєєв	С.-Петербург, 1869	періодична таблиця
Е. Фішер	Мюнхен, 1875	гідразин; біохімія
Л. Пастер	Париж, 1881	бактеріологія
Р. Кох	Берлін, 1882	туберкульозна бацила
Г. Герц	Карлсруе, 1888	електромагнітні хвилі
Е. Берінґ	Берлін, 1892	антидифтерійна сироватка
Г. Лоренц	Лейден, 1895	електронна теорія
В. Рентґен	Вюрцбурґ, 1895	ретґенівське проміння
А. Бекерель	Париж, 1896	радіоактивність урану
Дж. Дж. Томсон	Кембридж, 1897	електрон
П. і М. Кюрі	Париж, 1898	радіоактивність
М. Планк	Берлін, 1900	квантова теорія
Т. Бовері	Вюрцбурґ, 1894	хромосоми
А. Ейнштейн	Цюрих, 1905	теорія відносності
Х. Камерлінґ-Оннес	Лейден, 1911	надпровідність
Е. Резерфорд	Манчестер, 1911	будова атома
К. Функ	Краків, 1911	вітаміни
В. Гейзенберґ	Копенгаґен, 1925	квантова механіка
А. Флемінґ	Лондон, 1928	пеніцилін; антибіотики
О. Ган	Берлін, 1938	поділ атомного ядра
Крік та Вотсон	Лондон, 1951	структура ДНК

Б.

Г. Ліпершей	Міделбурґ, 1608	телескоп
З. Янсен	Амстердам, 1609	мікроскоп
Е. Торрічеллі	Рим, 1643	ртутний барометр
Т. Севері	Англія, 1698	парова помпа
Д. Ґ. Фаренгейт	Амстердам, 1718	ртутний термометр
Джетро Тал	Ханґерфорд, 1731	сільськогосподарські машини
Дж. Ват	Бірмінґем, 1769	парова машина
С. Кромптон	Болтон, 1779	"мюль-машина" (прядка)
Ж. і Ж. Монґольф'є	Аноне, 1783	куля з гарячим повітрям
К. Шап	Париж, 1791	оптичний телеграф
А. Вольта	Болонья, 1800	електрична батарея
Ж. М. Жакар	Ліон, 1804	автоматизовані верстати
Р. Ленек	Париж, 1816	стетоскоп
Ч. Макинтош	Ґлазґо, 1823	водонепроникна тканина
Дж. Стівенсон	Стоктон, 1825	пасажирська залізниця
Т. Телфорд	Менайська протока	висячий міст
Н. Ньєпс	Шалон-сюр-Сона, 1826	фотографія
Б. Фурнерон	Париж, 1827	водяна турбіна
Ч. Бебідж	Кембридж, 1834	механічний калькулятор
С. Бауер	Кіль, 1850	підводний човен
Л. Фуко	Париж, 1852	ґіроскоп
А. Жифар	Париж, 1852	паровий дирижабль
Г. Бесемер	Сент-Пенкрес, 1857	удосконалення виплавки сталі
Й. Райс	Фрідріхсдорф, 1861	телефон
А. Нобель	Стокгольм, 1867	динаміт
В. фон Сіменс	Берлін, 1867	генератор
Н. Ото	Кельн, 1876	двигун внутрішнього згоряння
Е. Берлінер	Німеччина, 1877	мікрофон
К. фон Лінде	Мюнхен, 1877	холодильник
В. фон Сіменс	Берлін, 1879	електричний локомотив
Х. С. Максим	Лондон, 1883	кулемет
Ґ. Даймлер	Конштат, 1884	бензиновий двигун
Ґ. Даймлер і К. Ф. Бенц	Мангайм, 1885	автомобіль
Р. Манесман	Дюсельдорф, 1885	безшовні труби
Г. Ґудвін	Лондон, 1887	фотоплівка
К. Аде	Франція, 1890	аероплан
В. Майбах	Конштат, 1892	карбюратор
О. і Л. Люм'єр	Ліон, 1895	кінематограф
Р. К. Дизель	Берлін, 1895	дизельний двигун
В. Поулсен	Копенгаґен, 1898	магнітний звукозапис
Ф. Цепелін	Берлін, 1900	дирижабль
Ґ. Марконі	Лондон, 1901	радіопередавач
К. Е. Ціолковський	Москва, 1903	ракетна техніка
Л. Бреґе	Франція, 1907	гелікоптер
Британська армія (Ернест Данлоп Свінторн)	Камбре, 1915	танк
Дж. Лоуґі Бед	Лондон, 1924	телебачення
Г. Ґайґер	Кіль, 1928	лічильник Ґайґера
Ф. Вітл	Кренвел, 1930	реактивний двигун
Міністерство військово-повітряних сил	Дувр, 1940	радар
Вілкс і Ренвік	Манчестер, 1946	EDSAC, комп'ютер
Міністерство енергетики	Колдер-Гол, 1956	атомна електростанція

Джерела: різноманітні. Прим.: висвітлення такої теми, як історичні винаходи, залежить від винахідливості історика.

Деякі книжки і письменники, заборонені папським "Індексом" (1559–1952 рр.)

Рік	*Автор*	*Твір*
1559	Абеляр	*opera omnia*
	Боккаччо	*"Декамерон"*
	Кальвін	*opera omnia*
	Данте	*"Про монархію"*
	Еразм Ротердамський	*opera omnia*
1624	Лютер	*німецькомовна Біблія*
1633	Декарт	*окремі твори*
1645	сер Томас Браун	*"Religio Medici"*
	Монтень	*"Досліди"*
1700	Лок	*"Дослід про людський розум"*
1703	Лафонтен	*"Казки та оповідання"*
1734	Свіфт	*"Казка діжки"*
1738	Сведенборґ	*"Principia"*
1752	Вольтер	*"Філософські листи"*
1755	Річардсон	*"Памела"*
1759	Дідро	*"Енциклопедія"*
1763	Русо	*"Еміль"*
1766	Русо	*"Суспільний договір"*
1783	Ґібон	*"Занепад і руїна Римської імперії"*
1789	Паскаль	*"Листи провінціалові"*
1791	де Сад	*"Жустина", "Жульєтта"*
1792	Пейн	*"Права людини"*
1806	Русо	*"Нова Елоїза"*
1819	Стерн	*"Сентиментальна мандрівка"*
1827	Кант	*"Критика чистого розуму"*
1834	Казанова	*"Спогади"*
	Гюґо	*"Собор Паризької Богородиці"*
		"Знедолені"
1836	Гайне	*"Німеччина", "Подорожні картини"*
1836	Дюма	*всі романи*
1841	Бальзак	*opera omnia*
1864	Флобер	*"Пані Боварі"*
		"Саламбо"
1894	Золя	*opera omnia*
1911	Д'Аннунціо	*окремі твори*
1914	Метерлінк	*opera omnia*
1922	Франс	*opera omnia*
1937	Дарвін	*"Походження видів"*
1939	Стендаль	*opera omnia*
1948	Декарт	*"Роздуми"*
1952	Жид	*opera omnia*

Джерело: N. Parsons, *"The book of literary lists"*, London, 1985, pp. 207–213 (за вид.: A. L. Haight, "Banned books", 1955).

Нідерландське повстання (1584–1648 рр.)

Прусська аґломерація (1525–1871 рр.)

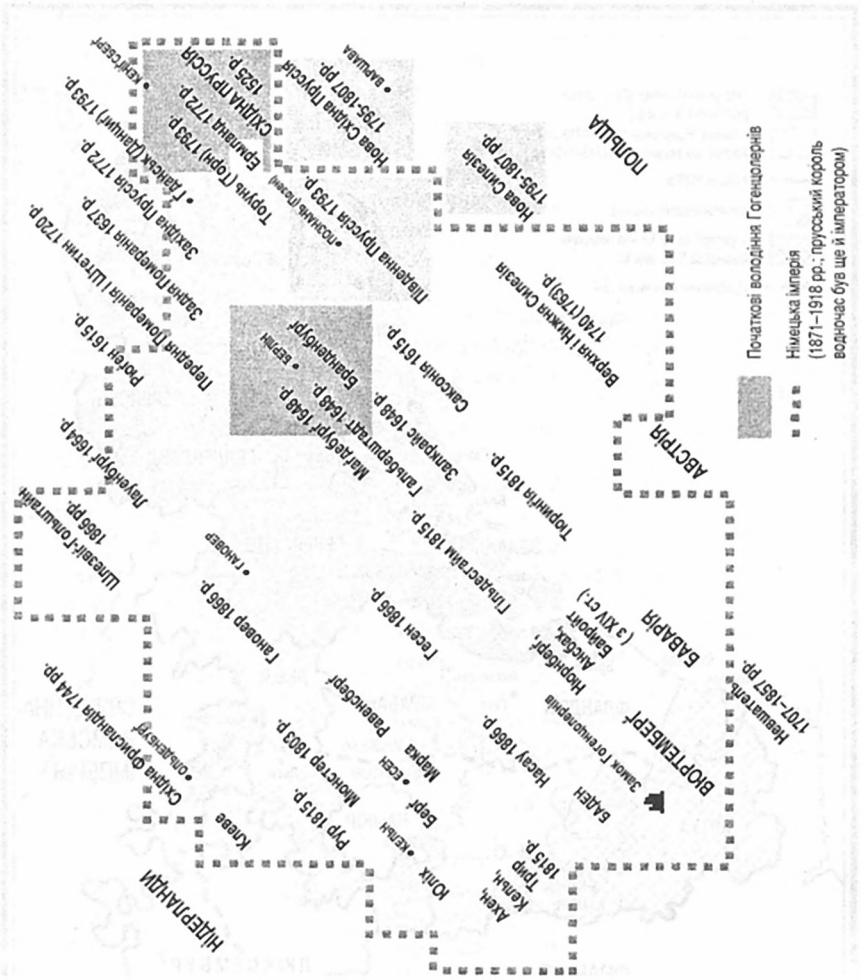
Початкові володіння Гогенцоллернів
Німецька імперія (1871–1918 рр.; прусський король водночас був ще й імператором)
ПОЛЬЩА
НІДЕРЛАНДИ
АВСТРІЯ
БАВАРІЯ
ВІЮРТЕМБЕРГ
Нова Сілезія 1795-1807 рр.
Нова Східна Пруссія 1795-1807 рр.
Східна Пруссія 1525 р.
Ерфурт 1802 р.
Ганновер 1866 р.
Гессен 1866 р.
Нассау 1866 р.
Шлезвіг-Гольштейн 1866 р.
Ганновер
Ерфурт 1802 р.
Ерфурт 1648 р.
Ерфурт 1664 р.
Ерфурт 1815 р.
Ерфурт
Ерфурт (Ерфурт) 1793 р.
Ерфурт (Ерфурт) 1772 р.
Ерфурт (Ерфурт) 1793 р.
Ерфурт
Ерфурт
Ерфурт

Експансія Росії в Європу (1552–1815 рр.)

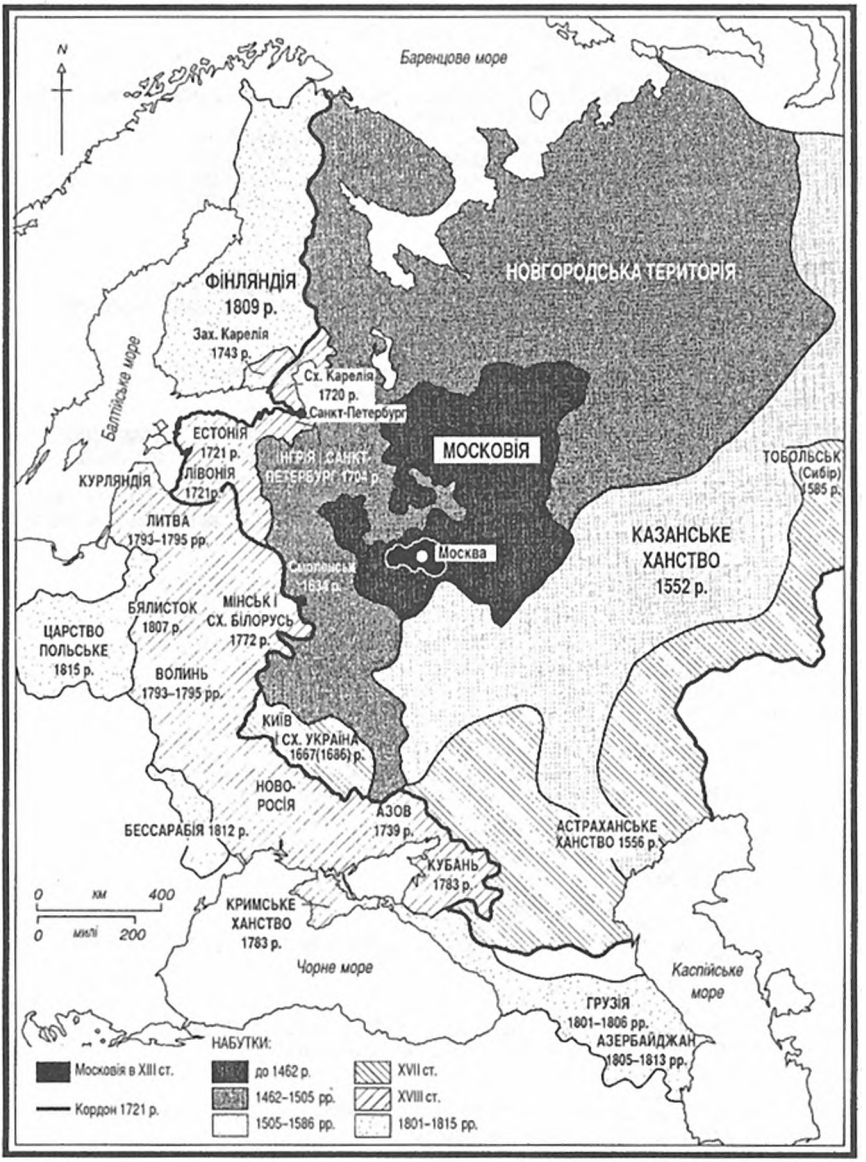

Стандартний репертуар оперних театрів (1609–1969 рр.) (У дужках зазначено рік першої вистави)

К. Монтеверді	*"Орфей" (1607); "Коронація Поппеї" (1642)*
Ж.-Б. Люлі	*"Альцеста" (1674); "Психея" (1678); "Роланд" (1685)*
А. Скарлатті	*"Пірр і Деметрій" (1694)*
Г. Персел	*"Дідона і Еней" (1696)*
Ґ.-Ф. Гендель	*"Агриппіна" (1709); "Рінальдо" (1709); "Юлій Цезар" (1724); "Роделінда" (1725); "Орландо" (1733); "Альцина" (1735); "Береніка" (1737); "Ксеркс" (1738)*
Ж.-Ф. Рамо	*"Іполит і Арісія" (1733); "Галантна Індія" (1735); "Кастор і Поллукс" (1737)*
В.-Х. Ґлюк	*"Орфей та Евридика" (1762); "Альцеста" (1767); "Іфігенія в Авліді" (1774)*
В.-А. Моцарт	*"Ідоменей" (1781); "Викрадення з сералю" (1782); "Весілля Фіґаро" (1786); "Дон-Жуан"(1787); "Так чинять усі" (1790); "Чарівна флейта"(1790); "Ласкавість Тита" (1791)*
Д. Чімароза	*"Таємний шлюб" (1792)*
Л. Керубіні	*"Медея" (1797)*
Л. ван Бетховен	*"Фіделіо" (1814)*
Дж. Россіні	*"Італійка в Алжирі" (1813); "Севільський цирульник" (1816); "Попелюшка" (1817); "Сорока-злодійка" (1817); "Семіраміда" (1823); "Граф Орі" (1828); "Вільгельм Тель" (1829)*
К.-М. фон Вебер	*"Вільний стрілець" (1821); "Оберон" (1826)*
В. Белліні	*"Сомнамбула" (1831); "Норма" (1831); "Пуритани" (1835)*
Ґ. Доніцетті	*"Любовний трунок" (1832); "Лючія ді Ламмермур" (1835); "Дон Паскуале" (1843)*
Дж. Меєрбер	*"Роберт-Диявол" (1831); "Гуґеноти" (1836); "Африканка" (1865)*
М. Глинка	*"Життя за царя" ("Іван Сусанін", 1836); "Руслан і Людмила" (1842)*
Дж. Верді	*"Набукко" (1842); "Ломбардці" (1843); "Макбет" (1847); "Ріґолетто" (1851); "Трубадур" (1853); "Травіата" (1853); "Симон Бокканеґра" (1857); "Бал-маскарад" (1859); "Сила долі" (1862); "Дон Карлос" (1867); "Аїда" (1869); "Отелло" (1887); "Фалстаф" (1893)*
Р. Ваґнер	*"Летючий голандець"(1843); "Тангейзер" (1845); "Лоенґрін" (1850); "Тристан та Ізольда" (1865); "Перстень Нібелунґів" ["Золото Рейну" (1869); "Валькірія" (1870); "Зіґфрід" (1876); "Загибель богів" (1876)]; "Нюрнберзькі мейстерзинґери" (1868); "Парсифаль" (1882)*
С. Монюшко	*"Галька" (1848)*
Г. Берліоз	*"Троянці" (1863); "Беатриче і Бенедикт" (1862)*
Ш. Ґуно	*"Фауст" (1859); "Мірейль" (1864); "Ромео і Джульєтта" (1867)*
Ж. Бізе	*"Шукачі перлин" (1863); "Кармен" (1875)*
А. Тома	*"Міньйон" (1866)*
М. Римський-Корсаков	*"Іван Грозний" (1873); "Снігуронька" (1881); "Золотий півник" (1907)*
М. П. Мусоргський	*"Борис Годунов" (1874); "Хованщина" (1876)*
Й. Штраус Молодший	*"Летюча миша" (1874); "Циганський барон" (1885)*
Е. Шабріе	*"Зірка" (1877)*
К. Сен-Санс	*"Самсон і Даліла" (1877)*
П. І. Чайковський	*"Євгеній Онєгін" (1878); "Пікова дама"(1890); "Іоланта" (1891)*
Ж. Офенбах	*"Орфей у пеклі" (1858); "Паризьке життя" (1866); "Казки Гофмана" (1881)*
Л. Деліб	*"Лакме" (1883)*
Ж. Масне	*"Манон" (1884); "Вертер" (1892); "Таїс" (1894)*
Б. Сметана	*"Продана наречена" (1866)*
О. П. Бородін	*"Князь Ігор" (1890)*
П. Масканьї	*"Сільська честь" (1890)*
Р. Леонкавалло	*"Паяци" (1892)*
Дж. Пуччіні	*"Богема" (1896); "Тоска" (1900); "Мадам Батерфляй"(1904); "Турандот" (1926)*
Ґ. Шарпантьє	*"Луїза" (1900)*
Ф. Чілеа	*"Адріана Лекуврер" (1902)*
К. Дебюсі	*"Пеллеас і Мелізанда" (1902)*
Л. Яначек	*"Її пасербиця" (1904); "Лисичка-дурисвітка" (1924); "Катя Кабанова" (1921)*
Р. Штраус	*"Саломея" (1905); "Електра" (1909); "Кавалер троянд" (1911)*
Б. Барток	*"Замок Синьої Бороди" (1911)*
М. де Фалья	*"Життя коротке" (1913)*
С. Прокоф'єв	*"Любов до трьох апельсинів" (1919); "Війна і мир" (1945)*
М. Равель	*"Іспанська пора" (1907); "Дитина і чари" (1925)*
А. Берґ	*"Воцек" (1925); "Лулу" (1937)*
З. Кодай	*"Ґарі Янош" (1926)*
П. Гіндеміт	*"Кардильяк" (1926); "Ґармонія світу" (1957)*
І. Стравинський	*"Цар Едип" (1927); "Походеньки гульвіси" (1951)*
А. Шенберґ	*"Мойсей і Аарон" (1932)*
Д. Шостакович	*"Леді Макбет Мценського повіту" (1934)*
Ф. Пуленк	*"Пипки Тіресія" (1947); "Діалоги кармеліток" (1957)*
Б. Брітен	*"Пітер Граймс" (1945); "Білі Бад" (1951); "Поворот ґвинта" (1954); "Сон літньої ночі" (1960)*
В. Волтон	*"Троїл і Кресіда" (1954)*
М. Тіпет	*"Шлюб улітку" (1955); "Цар Пріам" (1961)*
К. Пендерецький	*"Луденські одержимі" (1969)*

Колонізація Ірландії (XVII ст.)

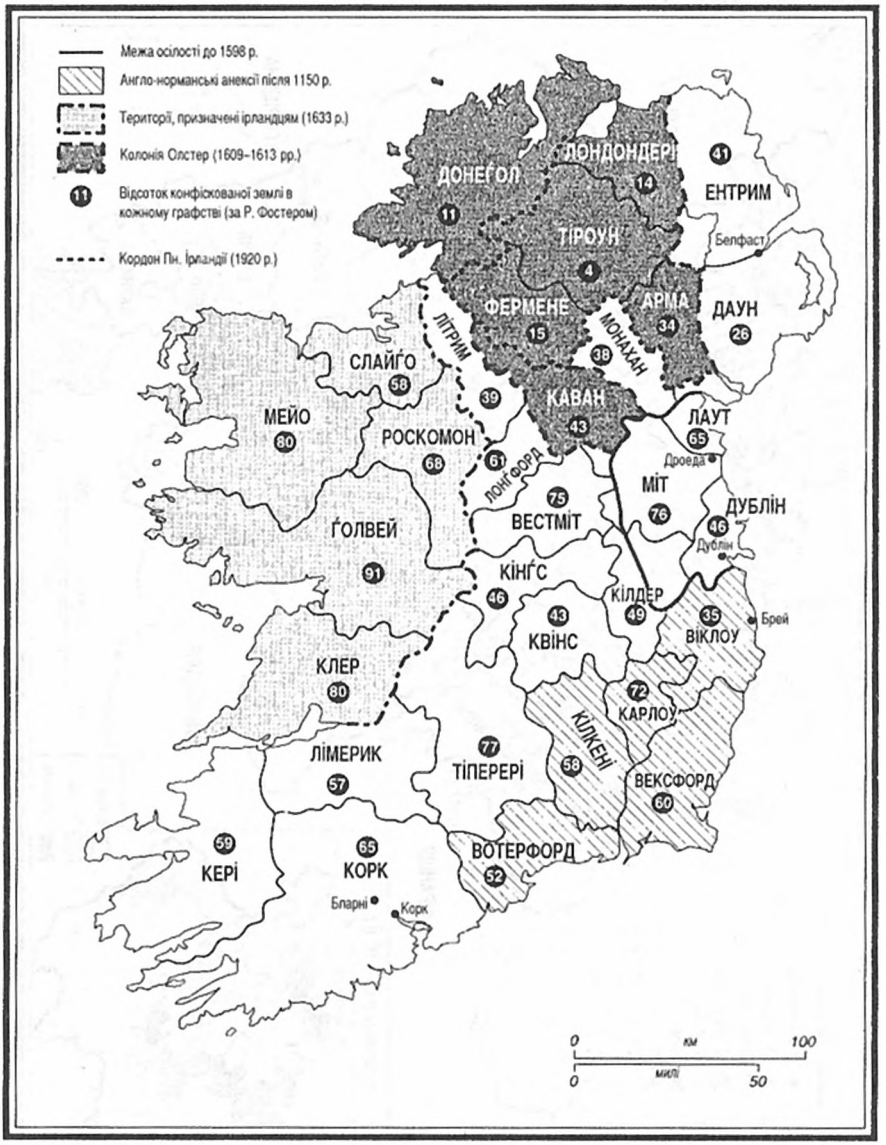

Німеччина під час Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.)

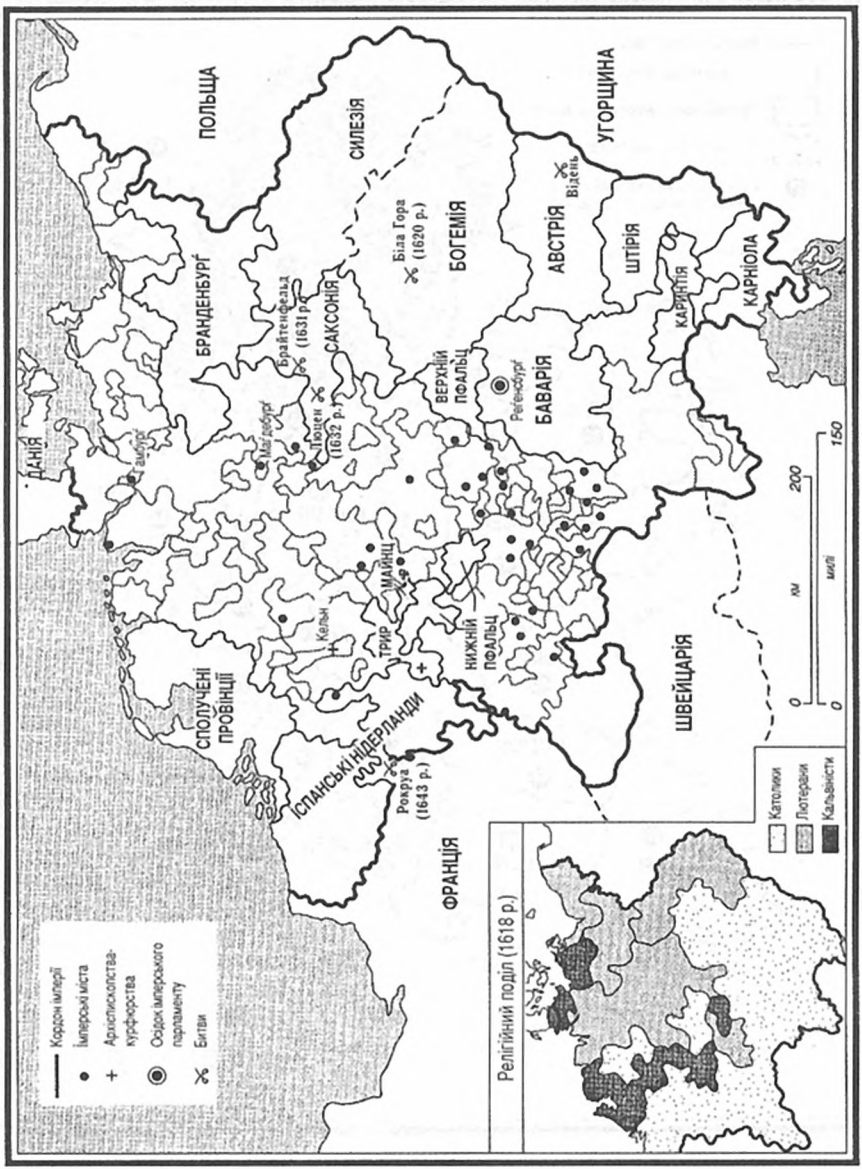

Франко-німецький кордон у Лотарингії та Ельзасі

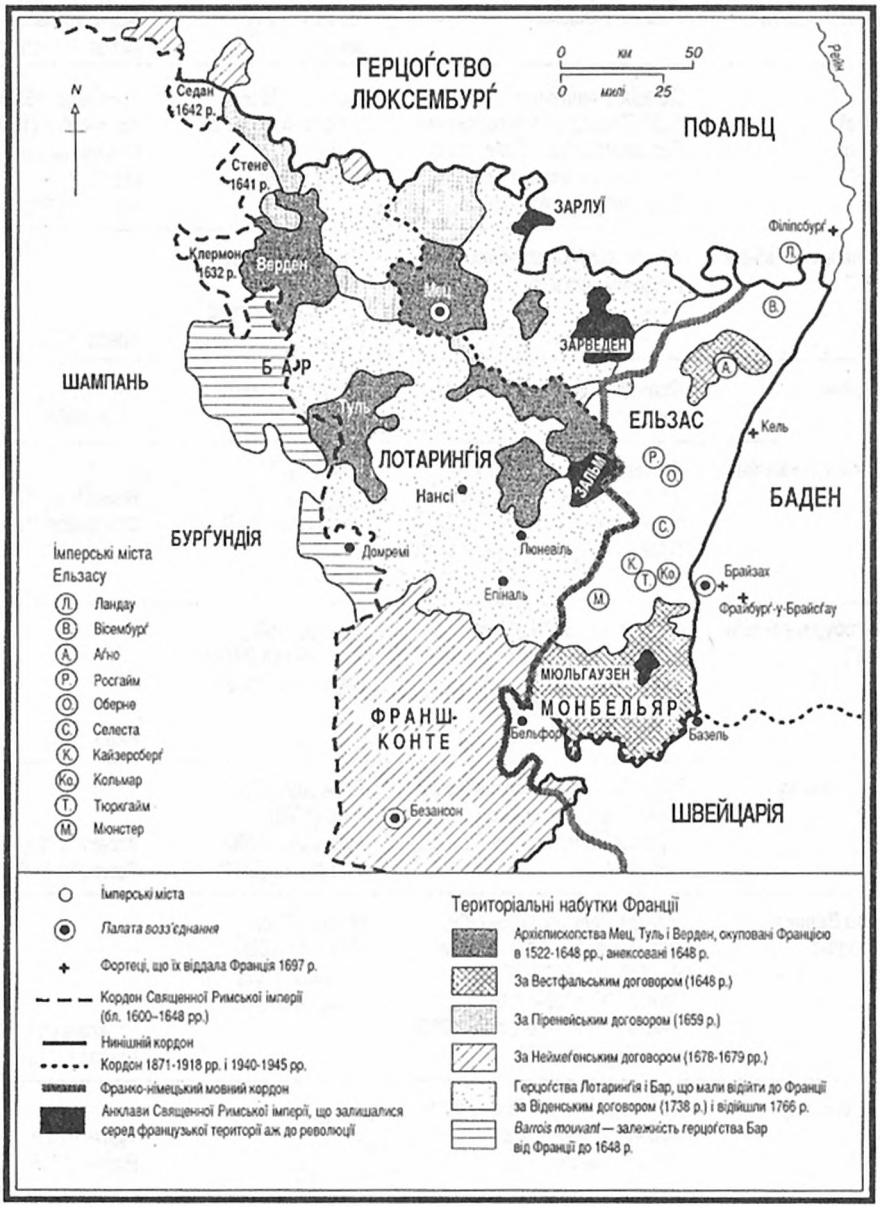

Найголовніші європейські війни (1648–1789 рр.)

Назва війни та її дати	*Головні учасники*	*Головні битви (місце і рік)*	*Мирні договори (місце укладання і рік)*
Перша (або Друга) Північна війна (1655–1660)	Швеція, Бранденбурґ (1656–1657), Трансильванія проти Речі Посполитої, Росії, Данії, татар, Священної Римської імперії, Бранденбурґу (1657–1660)	Варшава (1655) Облога Ченстохови (1655) Варка (1656)	Роскільде (1658) Копенгаґен (1660) Оливський монастир (1660) Кардіс (1661)
Друга голандська війна (1664–1667)	Англія проти Сполучених Провінцій, Франції	Лоустофт (1665) Даунс (1666) мис Норт-Форленд (1666)	Бреда (1667)
Деволюційна війна (1667–1668)	Франція, Португалія проти Іспанії	Шарлеруа (1667) Ліль (1667)	Ахен (1668)
Третя голандська війна (1672–1679)	Франція, Англія (1672–1674), Швеція (1675–1679) проти імператора, Сполучених Провінцій, Іспанії, Бранденбурґу, Данії	Сенеф (1674) Фербелін (1675) Стромболі (1676)	Неймеґен (1679) Фонтенбло (1679)
Війна Ауґсбурзької ліґи (1689–1697)	Франція, Савоя (1696–1697), Яків II проти імператора, Сполучених Провінцій, Англії, Іспанії, Савої (до 1695 р.), Бранденбурґу, Баварії	Флерюс (1690) мис Бічі-Хед (1690) фортеця Уґ (1692)	Рісвік (1697)
Війна за іспанську спадщину (1701–1713)	Франція, Іспанія, Баварія проти імператора, Сполучених Провінцій, Англії, Савої, Пруссії, Португалії	Бленгайм (1704) Рамії (1706) Ауденарде (1708) Мальплаке (1709)	Утрехт (1713) Раштат (1714)
Третя, або Велика Північна війна (1700–1721)	Швеція, Польща (1705–1709), Туреччина (1710–1711) проти Росії, Пруссії (1715–1720), Данії (1700, 1709–1720), Саксонії (1700–1706, 1709–1720), Гановеру (1715–1720)	Нарва (1700) Клишув (1702) Полтава (1709) Штральзунд (1715)	Стокгольм (1720) Ніштадт (1721)
Війна за польську спадщину (1733–1735)	Саксонія, Австрія, Росія проти Франції, Іспанії, Сардинії, Пруссії, Баварії		Турин (1733) Відень (1735)
Війна за австрійську спадщину (1740–1748)	Австрія, Британія, Голандія, Гановер, Саксонія, Сардинія проти Баварії, Пруссії, Франції, Іспанії, Якова III	Детінґен (1743) Фонтенуа (1745) Гогенфрідберґ (1745)	Ніфенбурґ (1741) Бреслау (1741) Берлін (1742) Вормс (1743) Варшава (1745) Ахен (1748)

Назва війни та її дати	*Головні учасники*	*Головні битви (місце і рік)*	*Мирні договори (місце укладання і рік)*
Семилітня війна (1756–1763)	Саксонія, Австрія, Франція, Швеція, Росія (до 1762 р.) проти Пруссії, Британії, Ганноверу	Ґросеґерсдорф (1757) Росбах (1757) Цорндорф (1758) Мінден (1759) Кунерсдорф (1759) Ляйґніц (1760) Торґау (1760)	Вестмінстер (1756) Стокгольм (1757) Париж (1763) Губертсбурґ (1763)
Американська війна за незалежність (1774–1783)	Британія проти США, Франції, Іспанії і "збройного нейтралітету"	Банкер-Гіл (1775) Саратоґа (1777) Флемборо (1779) мис Сент-Вінсент (1780) Йорктаун (1781) Менорка (1782)	 Версаль (1783)
Війна за баварську спадщину (1778–1779)	Австрія проти Пруссії, Франції ("Картопляна війна")		Цешин (1779)
Турецькі війни в Європі (1671–1812)	Подільська війна (1671–1676) проти Речі Посполитої		Бучач (1672) Журавно (1676)
	Віденська кампанія (1683) проти імперії, Польщі	Облога Відня	
	Війна Священної ліґи (1684–1699) проти імперії, Польщі, Венеції і Росії (з 1689 р.)	Буда (1686) Белград (1688) Азов (1696)	 Карловці (1699)
	Молдавська кампанія (1710–1711) проти Росії	річка Прут (1711)	річка Прут (1711)
	Сербська війна (1714–1718) проти Венеції, Австрії	Петроварадин (1716) Белград (1717)	 Пожаревац (1718)
	Австро-турецька війна (1736–1739) проти Австрії, Росії	Азов (1736) Белград	 Белград (1739)
	Російсько-турецька війна (1768–1774) проти Росії	Акерман (1769) Чесма (1770)	Кучук-Кайнарджи (1774)
	Кримська війна (1778–1784) проти Росії, Австрії (з 1781 р.)		Константинополь (1784)
	Російсько-турецька війна (1787–1792) проти Росії	Очаків (1788)	 Яси (1792)
	Австро-турецька війна (1788–1791) проти Австрії	Белград (1789)	 Систова (1791)
	Російсько-турецька війна (1806–1812) проти Росії		 Бухарест (1812)
Війни, пов'язані з поділами Польщі (1768–1795)	Війна Барської конфедерації (1768–1772). Польські конфедерати проти Росії, Пруссії, Австрії	Облога Ченстохови (1771–1772)	Договір про перший поділ Польщі (1772)
	Війна другого поділу (1792–1793). Польща проти Росії, Пруссії і Тарґовицької конфедерації	Зеленці (1792) Дубенка (1792)	 Договір про другий поділ Польщі (1793)
	Польське національне повстання (1794–1795). Польські повстанці (Т. Косцюшко) проти Росії, Пруссії, Австрії	Рацлавіце (1794) Мачейовіце (1794)	 Договір про третій поділ Польщі (1795)

"Східне питання": занепад Османської імперії (1683–1920 рр.)

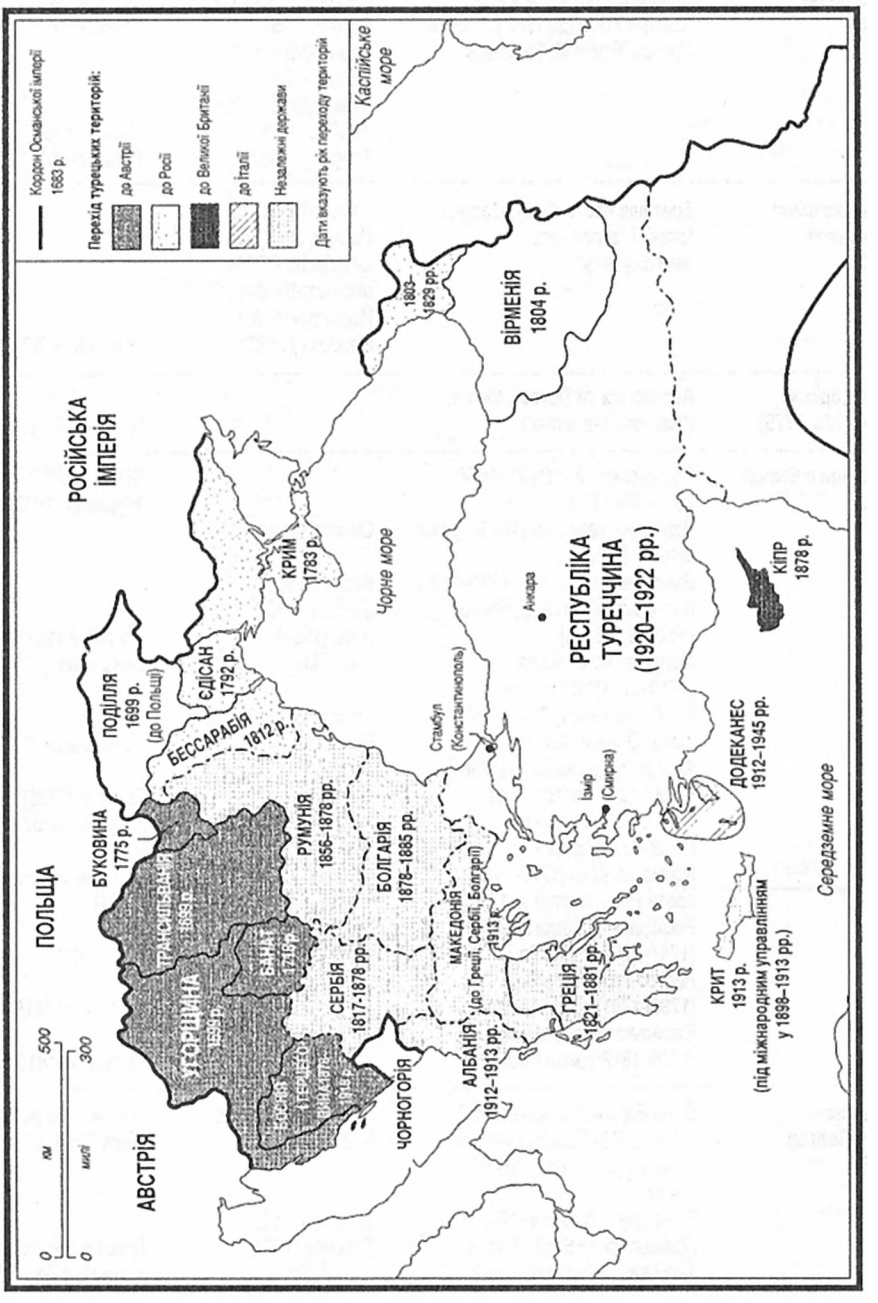

Формування Сполученого Королівства (1707–1922 рр.)

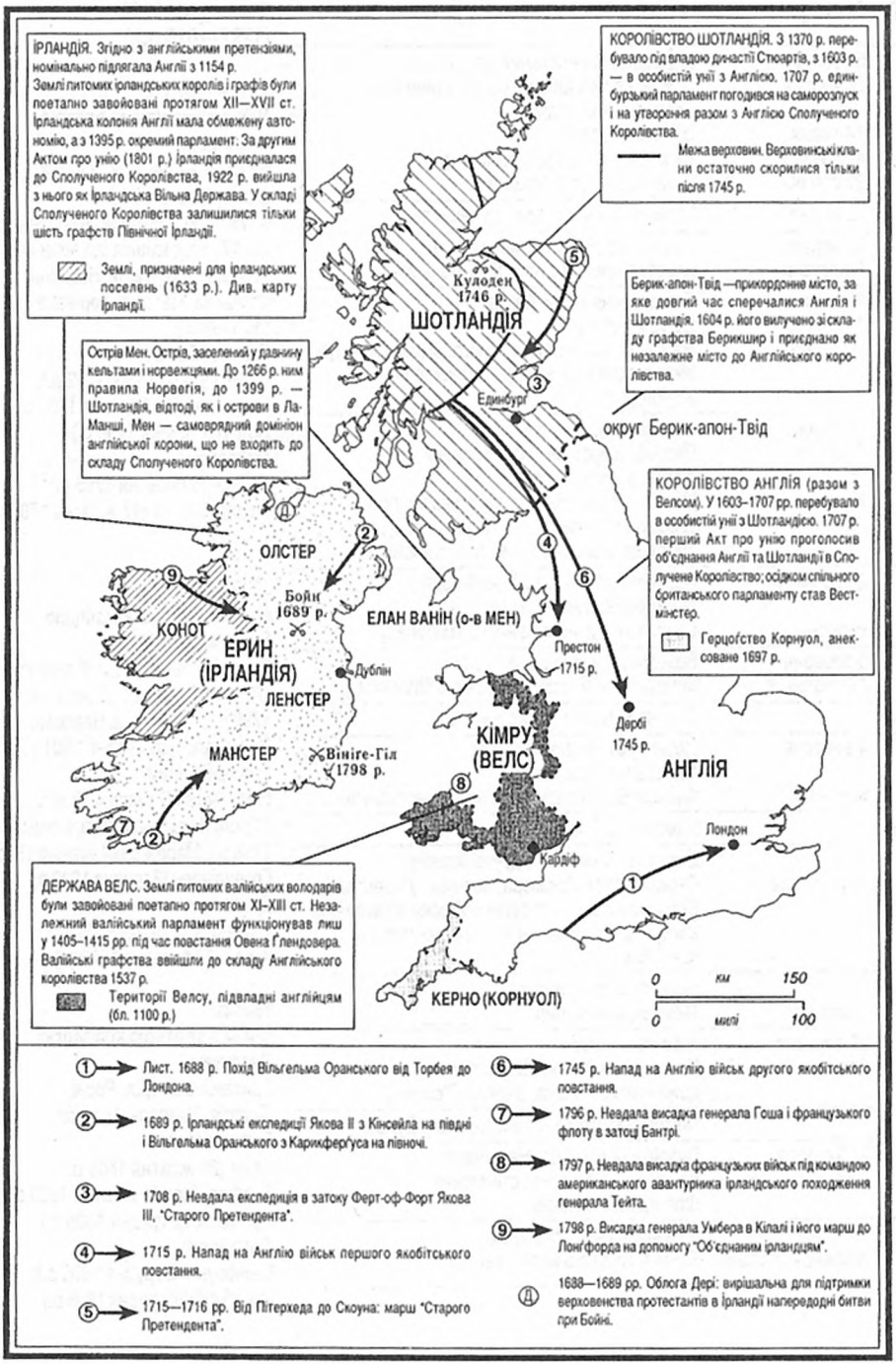

Хронологія французької революційної ери (1789–1815 рр.)

Події у Франції (1789–1815 рр.)

1789	5 травня	Відкриття Генеральних штатів
	20 червня	Присяга в залі для гри у м'яч; утворення Національних зборів
	14 липня	Штурм Бастилії
	4/5 серпня	Скасування феодального устрою
	27 серпня	Декларація прав людини
1790	12 липня	Громадянський статус духівництва
1791	20 червня	Варенська втеча; арешт короля
	3 вересня	Конституція; конституційна монархія
1792	20 квітня	Оголошення війни Австрії
	10 серпня	Штурм Тюїльрі
	20 вересня	Національний конвент; проголошення республіки; скасування монархії. Верховенство жирондистів
1793	21 січня	Страта Людовіка XVI
	2 червня	Падіння жирондистів; створення "революційного уряду"
	липень	Комітет громадського порятунку; початок терору; якобінська конституція I року; боротьба з Вандейським повстанням
1794	27/28 липня	Падіння Робесп'єра (9 термідора); "термідоріанська реакція"
	вересень	Скасування революційного трибуналу
1795	5 березня	Базельський мирний договір
	17 серпня	Конституція III року; створення Директорії
1796/97		Воєнна кампанія у Верхній Італії
1797	4 вересня	Переворот 18 фруктидора; піднесення Бонапарта
	жовтень	Анексія Бельгії; Цизальпінська республіка
1798/99		Кампанія в Єгипті
1799		Початок війни проти другої коаліції
	9 листопада	Переворот 18 брюмера; розпуск Директорії; Бонапартова конституція VIII року; створення консульства; обрання Наполеона першим консулом
1801		Конкордат з папством
	9 лютого	Люневільський мир
1802	27 березня	Ам'єнський мир
	2 серпня	Конституція X року; Бонапарт — довічний консул; анексія П'ємонту
1803		"Англійська армія" отаборилась у Булоні
1804	21 березня	Публікація Кодексу Наполеона
	2 грудня	Конституція XII року; створення Французької імперії
1805		Наполеон — король Італії
	серпень—грудень	Війна з третьою коаліцією

Французькі війни (1792–1815 рр.)

1792—1797 рр.
Війна з першою коаліцією
Учасники:
з 1792 р. — Австрія, Пруссія (до березня 1795 р.)
з 1793 р. — Британія, Нідерланди (до 1795 р.); Іспанія (до червня 1795 р.); Португалія, Неаполь, Сардинія, Папська держава (до 1796 р.)
Головні битви:
Вальмі (20 вересня 1792 р.); Нервінден (18 березня 1793 р.); Лоді (10 травня 1796 р.)
Договори:
Базель (5 березня 1795 р.); Кампо-Форміо (17 жовтня 1797 р.)

1799–1802 рр.
Війна з другою коаліцією
Учасники:
Британія, Австрія (до 9 лютого 1801 р.); Росія (до 22 жовтня 1799 р.); Туреччина, Неаполь, Португалія (до червня 1801 р.)
Головні битви:
біля пірамід (21 липня 1798 р.); Абукир (Нільська битва, 1 серпня 1798 р.); Маренґо (14 червня 1800 р.; Гогенлінден (3 грудня 1800 р.)
Договори:
Люневіль (9 лютого 1801 р.); Ам'єн (27 березня 1802 р.)

1805 р.
Війна з третьою коаліцією
Учасники:
Британія, Австрія, Росія, Пруссія, Неаполь, Швеція
Головні битви:
Ульм (20 жовтня 1805 р.); Трафальґар (21 жовтня 1805 р.); Аустерліц (2 грудня 1805 р.)
Договори:
Шенбрун (12 грудня 1805 р.); Пресбурґ (26 грудня 1805 р.)

1806		Жозеф Бонапарт — неаполітанський король; Рейнська конфедерація; Скасування Священної Римської імперії
	вересень	Війна з четвертою коаліцією
	листопад	Початок континентальної блокади
	21 листопада	Берлінський декрет; оголошення континентальної блокади
1807		Жером Бонапарт — король Вестфалії; створення Великого герцогства Варшавського
	липень	Тільзитський мир; франко-російська згода: окупація Португалії
1808	травень	Байонські переговори; реорганізація Іспанії
	27 вересня—14 жовтня	Ерфуртське побачення
1808/09		Іспанська кампанія
1809		Створення Іллірійських провінцій Анексія Рима і Папської держави
	квітень	Початок війни з п'ятою коаліцією
	14 жовтня	Шенбрунський мир
1810		Анексія Голандії і Північної Німеччини Бернадот — шведський принц
1812	24 червня—грудень	Російська кампанія; Наполеонова "польська війна"; розгром Великої армії в Росії
1813		Німецька кампанія; початок "визвольної війни"
1814	31 березня	Капітуляція Парижа
	6 квітня	Перше зречення Наполеона; заслання на Ельбу
	24 квітня	Реставрація Людовіка XVIII
	30 травня	Перший Паризький договір; відновлення кордонів 1792 р.
	4 червня	Королівська хартія відновила конституційну монархію
	вересень	Початок Віденського конґресу
1815	6/7 березня	Висадка Наполеона в Кані; початок "Ста днів"
	травень—червень	Кампанія в Бельгії
	9 червня	Друге зречення Наполеона; заслання на острів Св. Гелени
	22 червня	Завершальний акт Віденського конґресу
	20 листопада	Другий Паризький мирний договір; іноземна окупація, репарації

1806–1817 рр.
Війна з четвертою коаліцією
Учасники:
Британія, Пруссія, Росія, Саксонія
Головні битви:
Єна і Ауерштедт (14 жовтня 1806 р.); Ейлау (8 лютого 1807 р.); Фрідланд (14 червня 1807 р.)
Договори:
Позен (грудень 1806 р.); Тільзит (7–9 липня 1807 р.)

1808—1815 рр.
Війна на Піренейському півострові

1809 р.
Війна з п'ятою коаліцією
Учасники: Британія, Австрія
Головні битви:
Ашперн (22 травня 1809 р.); Ваґрам (5 липня 1809 р.)
Договори:
Шенбрун (14 жовтня 1809 р.)

1812 р.
Російська війна
Головні битви:
Смоленськ (18 серпня 1812 р.); Бородіно (7 вересня 1812 р.); перехід через Березину (26–28 листопада 1812 р.)

1813—1815 рр.
Війна з шостою коаліцією
Учасники:
Росія, Пруссія (з березня 1813 р.), Британія (з червня 1813 р.), Австрія (з серпня 1813 р.), Швеція, Іспанія, Португалія
Головні битви:
Ляйпциґ (16—19 жовтня 1813 р.); Толентіно (3 травня 1815 р.); Ліньї (15 червня 1815 р.); Ватерлоо (18 червня 1815 р.)
Договори:
Париж I (30 травня 1814 р.); Відень (9 червня 1815 р.); Париж II (20 листопада 1815 р.)

Французький революційний календар, роки I–VIII (1792–1800)

А. Григоріанський календар і французький революційний календар (1792–1794 рр. (I–III)

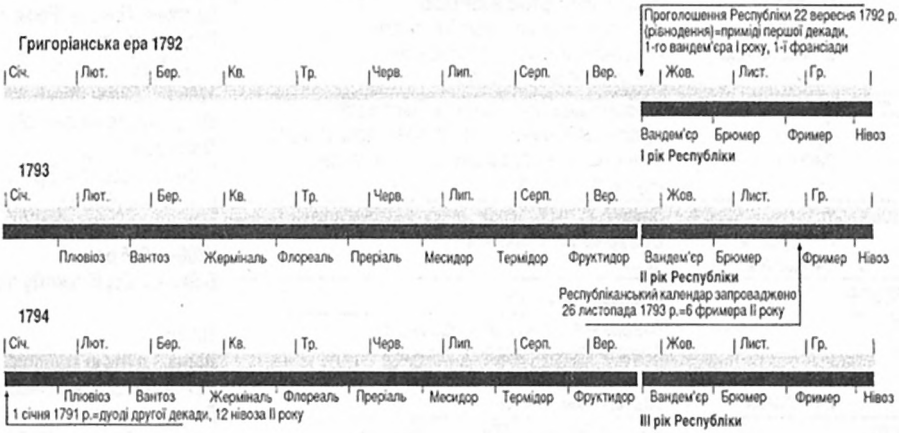

Б. Січень 1794 р./нівоз–плювіоз II року

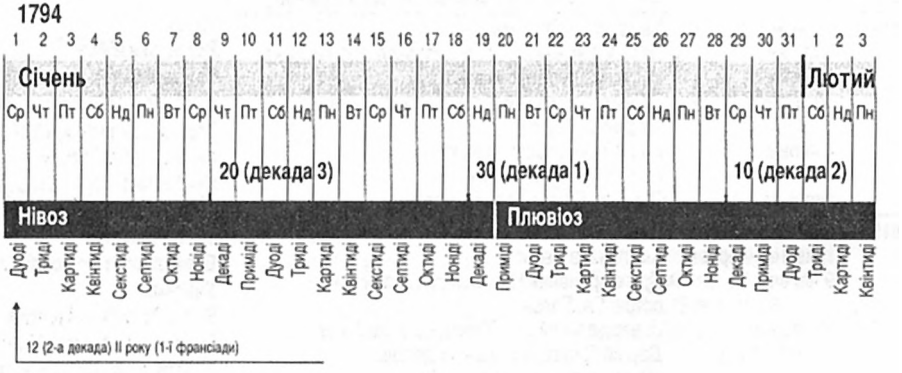

В. Місяці революційного календаря

1 Вандем'єр
2 Брюмер
3 Фример
4 Нівоз
5 Плювіоз
6 Вантоз
7 Жерміналь
8 Флореаль
9 Преріаль
10 Месидор
11 Термідор (Фервідор)
12 Фруктидор

Джерела: H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe 1789–1815*, London, 1936, pp. 374–5, J. J. Bond, *A Handy-book of Rules and Tables, London*, 1869, pp. 102–12.

Г. Республіканська ера, роки I–VIII

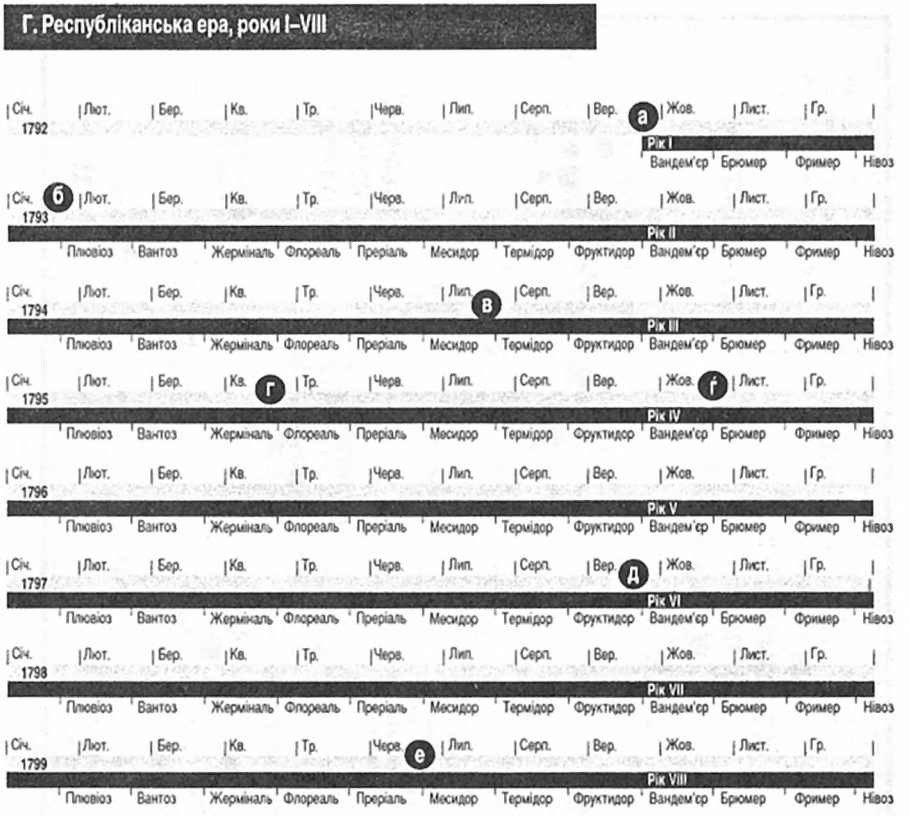

	Подія	Революційний календар	Григоріанський календар
а	Проголошення Республіки	1 вандем'єра I р.	22 вересня 1792 р.
б	Страта Людовіка XVI	2 плювіоза I р.	21 січня 1793 р.
в	Падіння Робесп'єра	9 термідора II р.	27 липня 1794 р.
г	Конституція III року	14 жерміналя III р.	3 квітня 1795 р.
ґ	Вандем'єрське повстання	13 вандем'єра IV р.	5 жовтня 1795 р.
д	Фруктидорські заворушення	18 фрýктидора V р.	4 вересня 1797 р.
е	Бонапартів переворот	30 преріаля VII р.	18 червня 1799 р.

Крим і російська колонізація Чорноморського узбережжя

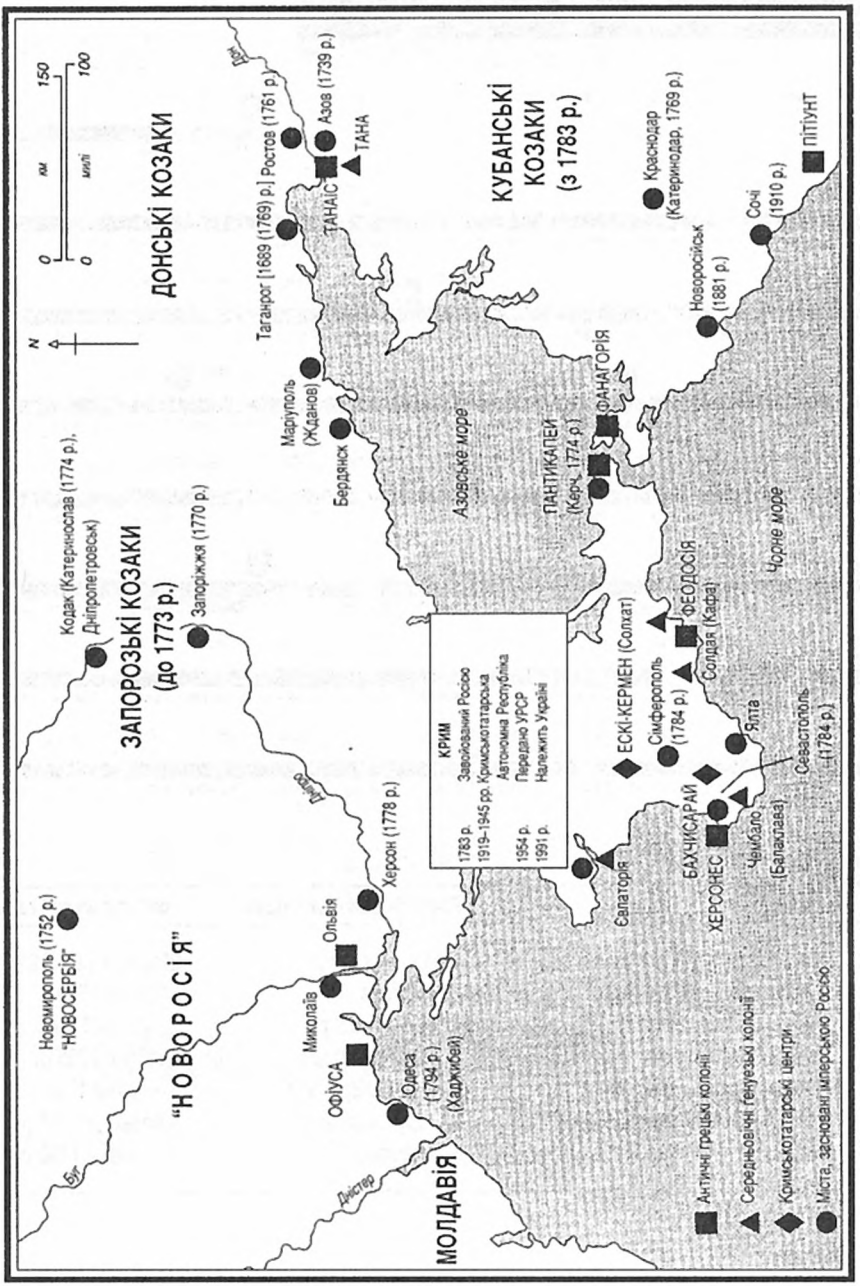

Французька імперія (1812 р.)

Ґріленштайн: історія життя однієї селянської родини (1810–1842 рр.)

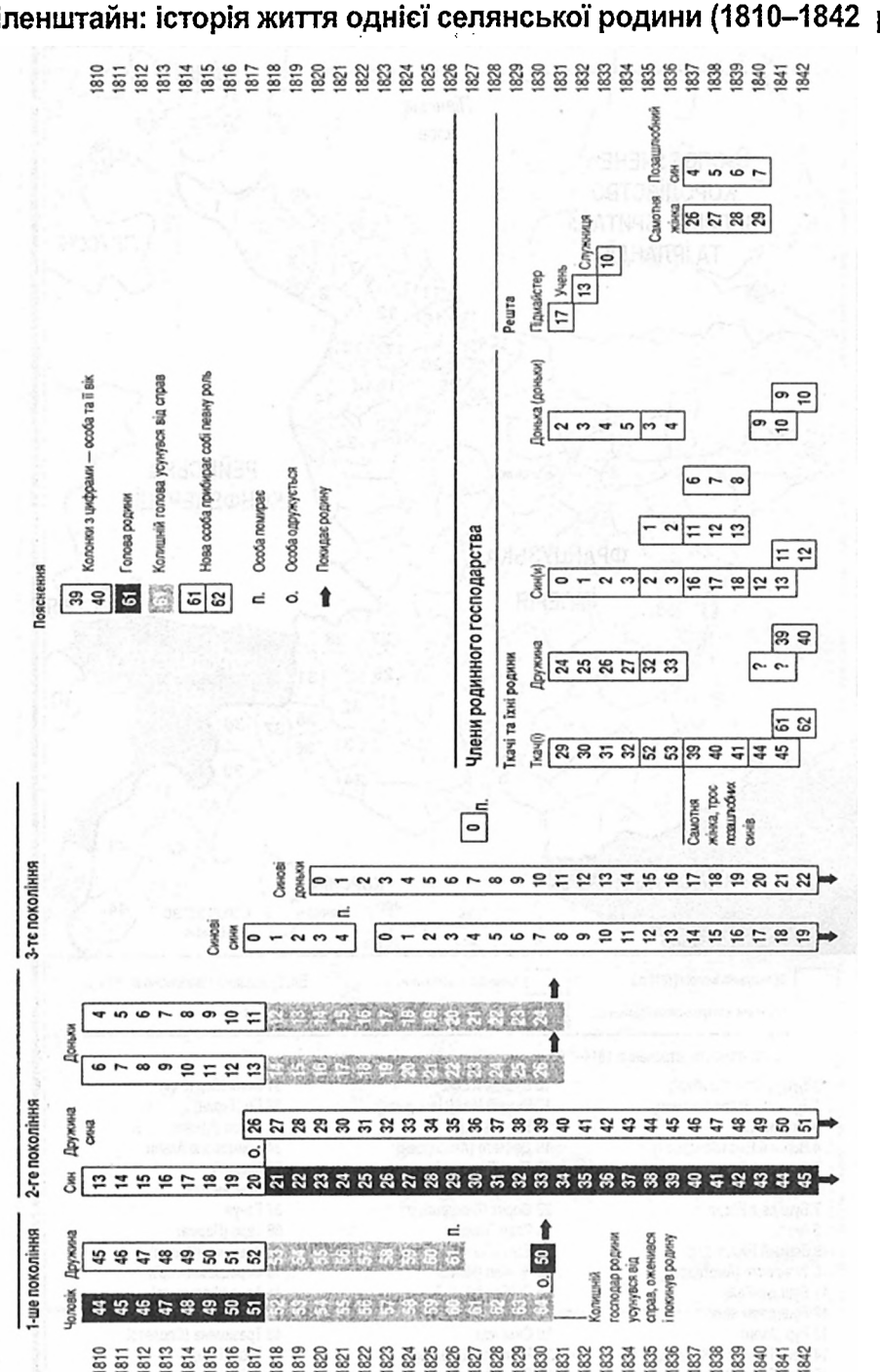

Складові елементи модернізації *(промислової революції)*

1. Наукове й механізоване сільське господарство.
2. Рухливість робочої сили; обгородження, скасування кріпацтва.
3. Нові джерела енергії: вугілля, пара, газ, нафта, електрика.
4. Машини з механічним приводом.
5. Важка промисловість: гірнича й металургійна.
6. Заводи і заводські міста.
7. Розвиток транспорту: канали, шляхи, залізниці, авіація.
8. Комунікації: пошта, телеграф, телефон, радіо.
9. Інвестування капіталу: акціонерні товариства, трасти, картелі.
10. Розвиток внутрішнього ринку: нові галузі промисловості, внутрішня торгівля.
11. Зовнішня торгівля: імпорт та експорт, колонії.
12. Урядова політика.
13. Демографія: швидке зростання кількості населення та його наслідки.

14. Грошова економіка: заробітна платня, ціни, податки, паперові гроші.
15. Маркетування: реклама, склади, продаж.
16. Наука і технологія: дослідження й розвиток.
17. Фінансові послуги: кредит, ощадні банки, страхування.
18. Стандартизація одиниць мір, ваги, а також грошей.
19. Урбанізація: планування міст, комунальні служби.
20. Нові соціальні класи: середній клас, слуги, "робітники".
21. Трансформація структури сім'ї: нуклеарна родина.
22. Жінка: залежність і підпорядкованість.
23. Міґрація: місцева, регіональна, міжнародна.
24. Охорона здоров'я: епідемії, гігієна, медичні послуги.
25. Злидні: безробіття, бурлакування, робітні доми, халупи.
26. Експлуатація: дитяча й жіноча праця, потогінна система.
27. Організована злочинність: поліція, детективи, кримінальний прошарок.
28. Приватна доброчинність.

29. Освіта: початкова, технічна, наукова, адміністративна, жіноча.
30. Письменність і масова культура.
31. Дозвілля: організований відпочинок і спорт.
32. Молодечі рухи.
33. Релігійні течії: фундаменталізм, рух за тверезість, священники-робітники.
34. Соціальні науки: економіка, антропологія, етнографія тощо.

35. Колективізм: індустріальна і міська психологія.
36. Захист інтересів споживача.
37. Класова свідомість.
38. Національна свідомість.
39. Політична свідомість.

40. Зростання електорату: загальне виборче право, суфражистки.
41. Політичні партії з масовою підтримкою.
42. Державне соціальне забезпечення: пенсії, соціальне страхування, всілякі допомоги.
43. Розвинене соціальне законодавство.
44. Розширення сфери державної служби: державна бюрократія.
45. Реорганізація місцевого врядування.
46. Політичні об'єднання і групи тиску: профспілки.
47. Імперіалізм.
48. Тотальна війна: армії на основі загального військового обов'язку, механізація війни, загальнонародна підтримка фронту.

Європейська демографія (1800–1914 рр.)

1. Населення Європи (по окремих країнах)

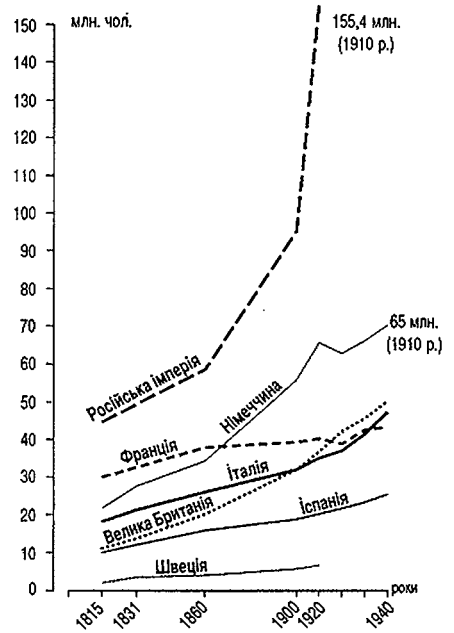

2. Населення Європи (разом з Європейською частиною Росії)

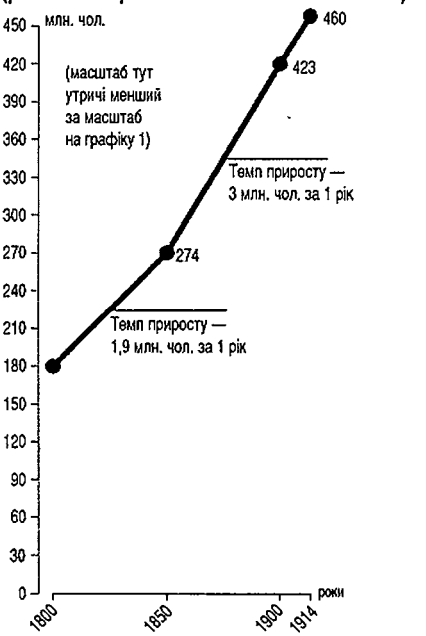

3. Населення великих міст

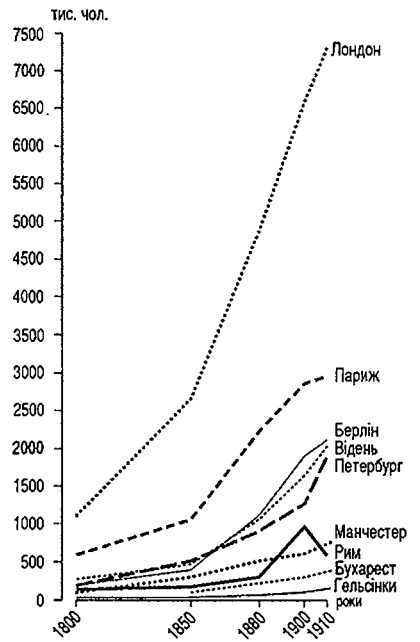

4. Еміґрація з Європи

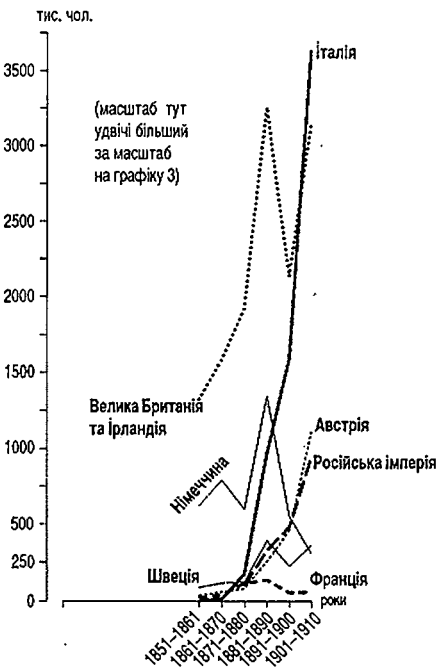

Показники лібералізації (1791–1948 рр.)

Держава	Державні конституції	Загальне виборче право для чоловіків	Право голосу для жінок	Емансипація євреїв*
Франція	1791 1852 1830 1875 1848 1946	1848 1852 1870	1944	1791
Польща	1791 1921 1815	1918	1919	(1809) 1921
Швеція	1809	1909	1919	1838 1870
Іспанія	1812	1890		
Норвегія	1814	1898	1912	1851
Нідерланди	1814	1896	1946	1796
Португалія	1821	1910		
Бельгія	1831	1893	1948	1831
Греція	1844 1864		1952	1830
Швейцарія	1848	1848 1874	1971	1866
Італія	1861 (1871)		д. н.	1945
П'ємонт/Сардинія	1848	1912	—	1870
Австрія	1849	1907	—	
Угорщина	1867	1907	— д. н.	1867
Данія	1849	1915		1814 1849
Пруссія	1850	1850	д. н.	1812
Німецька імперія	1871	1871	1919	1871
Румунія	1864	д. н.	д. н.	1919–1923
Османська імперія	1876	1908	1934	
Велика Британія	—	1884	1928	1871
Ірландія	1922	1922	1922	—
Югославія	1921	1921	1946	—

д. н.— дата невідома — не стосується * — скасування всіх обмежень громадянських прав для євреїв

Деякі показники індустріалізації (1800–1914 рр.)

Видобуток вугілля (■ = 10 000 000 тонн)

	Австрія	Франція	Німеччина	Британія	Швеція	Італія	Російська імперія
1815 р.							
	95 000	882 000	1 300 000	16 200 000	—	—	—
1850 р.							
	877 000	4 434 000	5 100 000	50 200 000	26 000	34 000	300 000
1875 р.							
	4 471 000	16 957 000	47 800 000	135 400 000	64 000	117 000	1 700 000
1900 р.							
	10 990 000	33 404 000	142 650 000	228 800 000	252 000	480 000	16 160 000
1913 р.							
	16 460 000	40 844 000	277 330 000	292 000 000	364 000	701 000	36 050 000

Виплавка чавуну (■ = 1 000 000 тонн)

	Австрія	Франція	Німеччина	Британія	Швеція	Італія	Російська імперія
1815 р.							
	—	—	—	310 000	—	—	123 000
1850 р.							
	155 000	406 000	210 000	2 285 000	142 000	—	228 000
1875 р.							
	303 000	1 448 000	1 759 000	6 467 000	351 000	28 000	428 000
1900 р.							
	1 000 000	2 714 000	7 550 000	9 104 000	526 000	24 000	2 937 000
1913 р.							
	1 758 000	5 207 000	16 761 000	10 425 000	730 000	427 000	4 641 000

Довжина залізниць (■= 2000 км)

	Австрія	Франція	Німеччина	Британія	Швеція	Італія	Російська імперія
1835 р.	—	141	6	544	—	—	—
1855 р.	1588	5037	7826	11 744	—	1207	1049
1875 р.	10 331	19 357	27 970	23 365	3679	8018	19 029
1895 р.	16 420	36 240	46 500	28 986	9 756	15 970	37 058
1905 р.	21 0002	39 607	56 739	31 456	12 647	17 078	61 085

Сільське господарство: кількість зайнятих (■ = 2 000 000 чол.)

	Австрія	Франція	Німеччина	Британія	Швеція	Італія	Російська імперія	Європа загалом
1840 р.	7 500 000	6 940 000	6 400 000	3 400 000	550 000	3 600 000	15 000 000	50 430 000
1890 р.	10 680 000	6 450 000	8 120 000	2 460 000	850 000	5 390 000	27 700 000	66 320 000

Сільське господарство: вартість продукції (■ = £ 100 000 000)

	Австрія	Франція	Німеччина	Британія	Швеція	Італія	Російська імперія	Європа загалом
1840 р.	205 000 000	269 000 000	170 000 000	218 000 000	16 000 000	114 000 000	248 000 000	£ 1 544 000 000
1890 р.	331 000 000	460 000 000	424 000 000	251 000 000	49 000 000	204 000 000	563 000 000	£ 2 845 000 000

Кавказ: етнографія і російська експансія

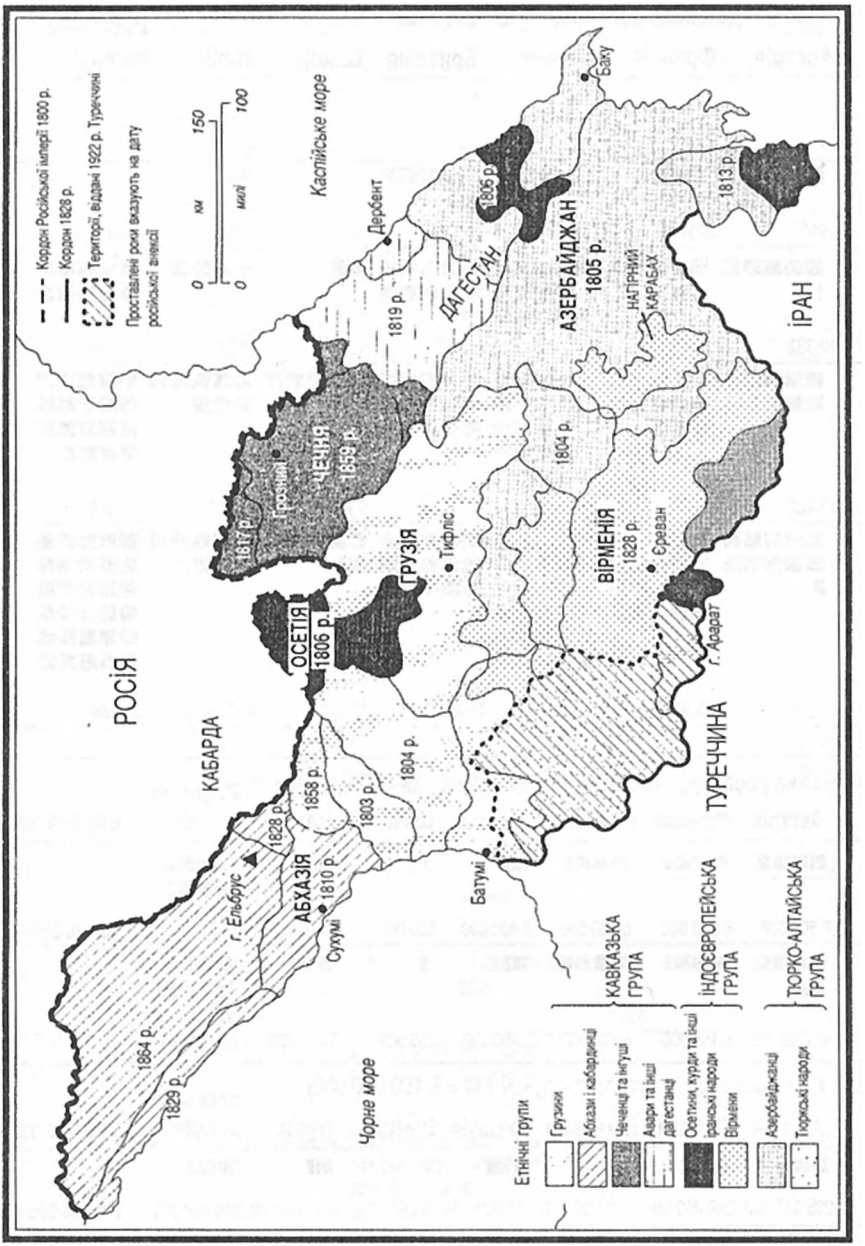

Німеччина: конфедерація та імперія (1815–1918 рр.)

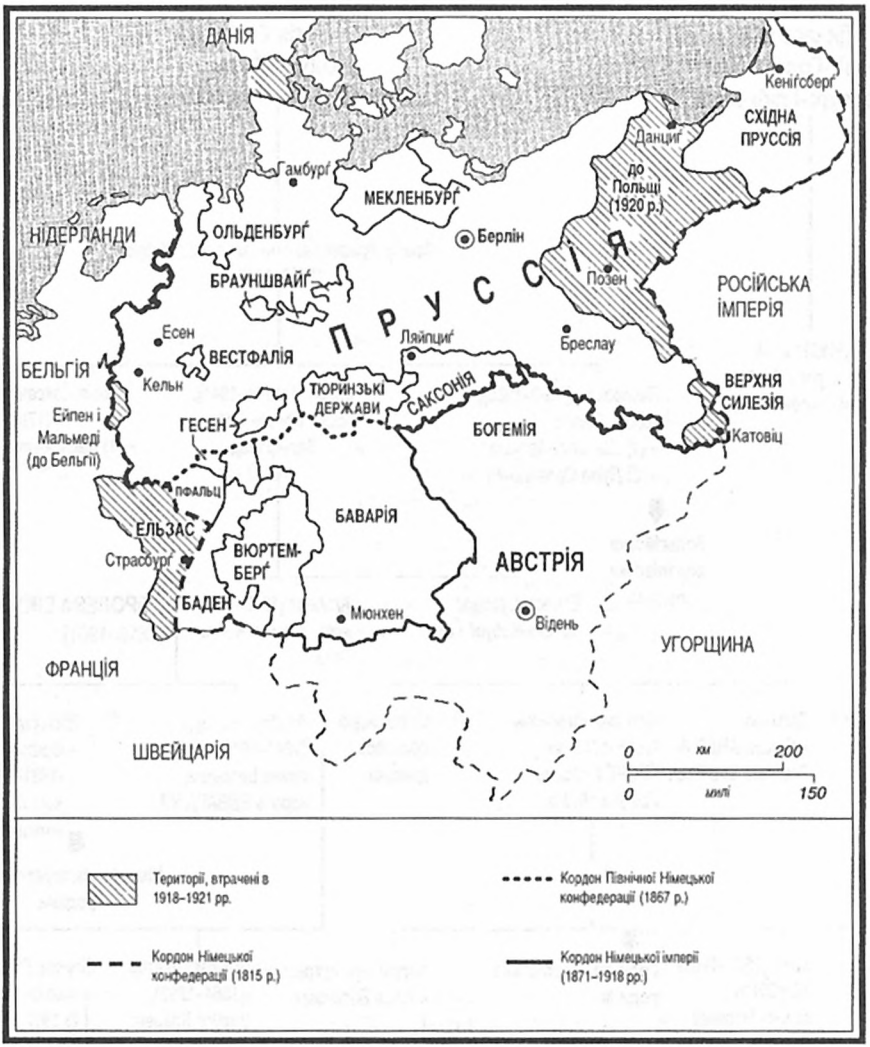

Королева Вікторія (1819–1901) та її родичі

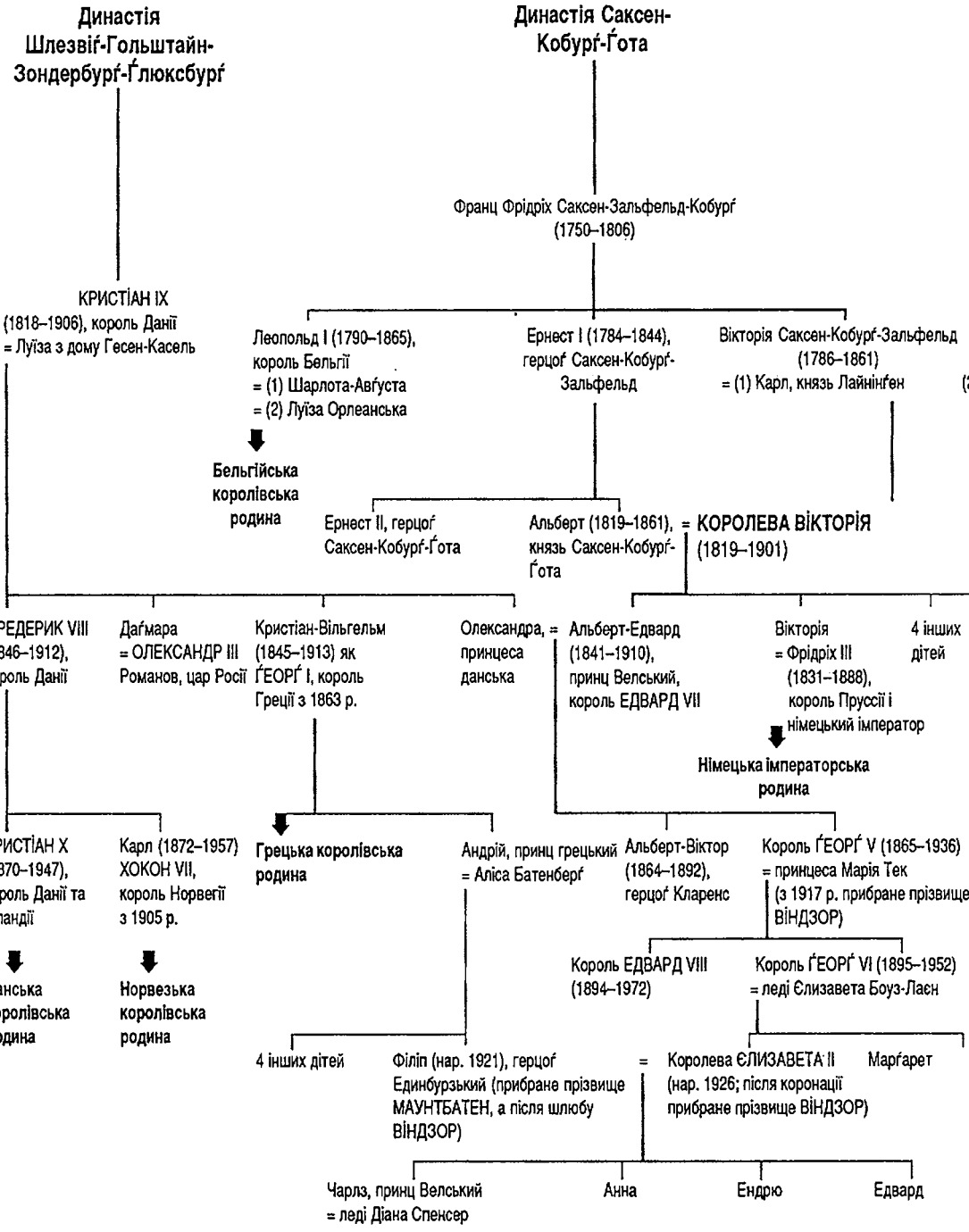

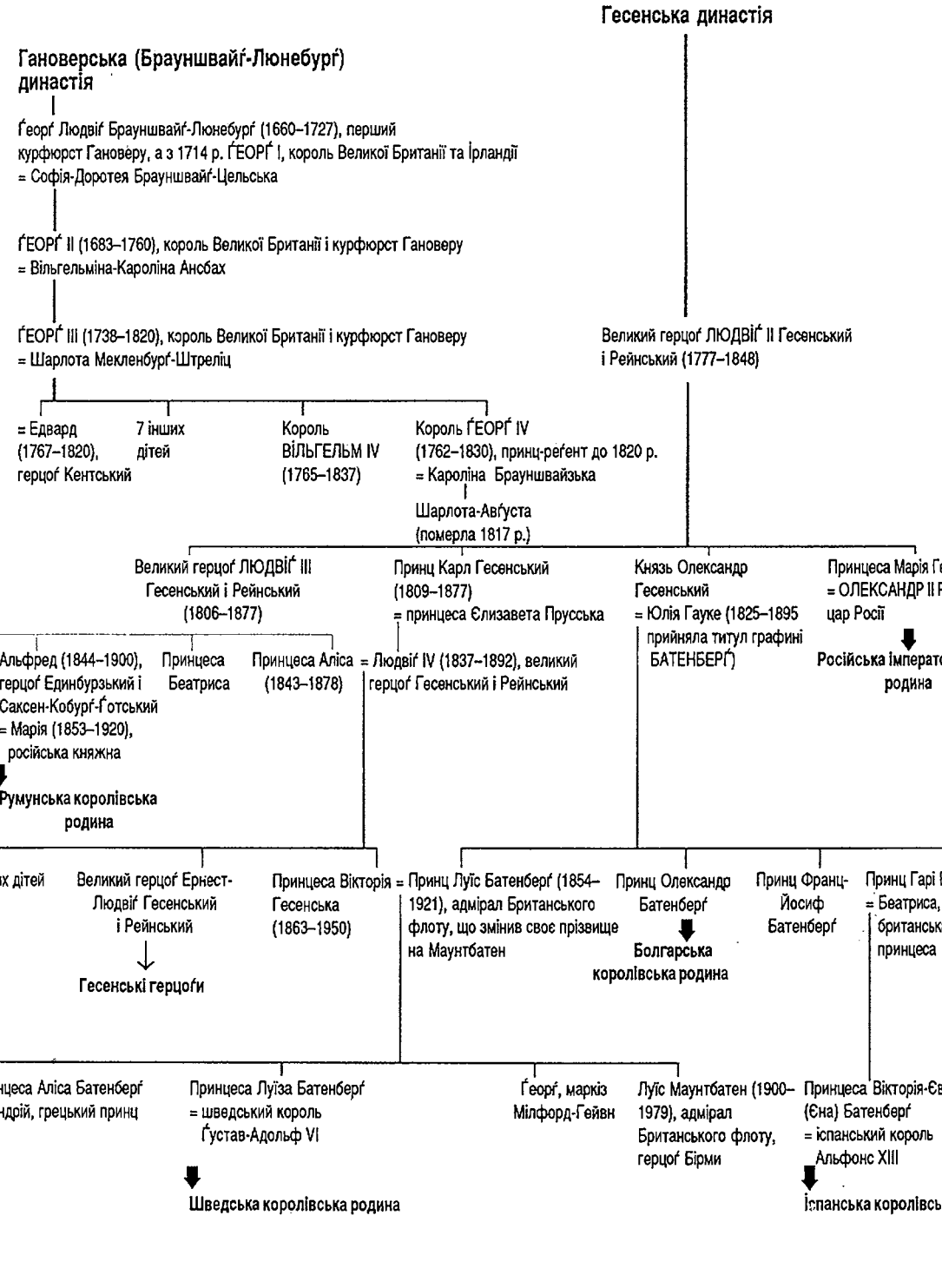
Гесенська династія
Гановерська (Брауншвайґ-Люнебурґ) династія
Ґеорґ Людвіґ Брауншвайґ-Люнебурґ (1660–1727), перший курфюрст Ганноверу, а з 1714 р. ҐЕОРҐ I, король Великої Британії та Ірландії
= Софія-Доротея Брауншвайґ-Цельська
ҐЕОРҐ II (1683–1760), король Великої Британії і курфюрст Ганноверу
= Вільгельміна-Кароліна Ансбах
ҐЕОРҐ III (1738–1820), король Великої Британії і курфюрст Ганноверу
= Шарлота Мекленбурґ-Штреліц
Великий герцоґ ЛЮДВІҐ II Гесенський і Рейнський (1777–1848)
= Едвард (1767–1820), герцоґ Кентський
7 інших дітей
Король ВІЛЬҐЕЛЬМ IV (1765–1837)
Король ҐЕОРҐ IV (1762–1830), принц-реґент до 1820 р.
= Кароліна Брауншвайзька
Шарлота-Авґуста (померла 1817 р.)
Великий герцоґ ЛЮДВІҐ III Гесенський і Рейнський (1806–1877)
Принц Карл Гесенський (1809–1877)
= принцеса Єлизавета Прусська
Князь Олександр Гесенський
= Юлія Гауке (1825–1895 прийняла титул графині БАТЕНБЕРҐ)
Принцеса Марія Ге
= ОЛЕКСАНДР II Р
цар Росії
Альфред (1844–1900), герцоґ Единбурзький і Саксен-Кобурґ-Ґотський
= Марія (1853–1920), російська княжна
Принцеса Беатриса
Принцеса Аліса (1843–1878)
= Людвіґ IV (1837–1892), великий герцоґ Гесенський і Рейнський
Російська імперато родина
Румунська королівська родина
их дітей
Великий герцоґ Ернест-Людвіґ Гесенський і Рейнський
Гесенські герцоґи
Принцеса Вікторія Гесенська (1863–1950)
= Принц Луїс Батенберґ (1854–1921), адмірал Британського флоту, що змінив своє прізвище на Маунтбатен
Принц Олександр Батенберґ
Болгарська королівська родина
Принц Франц-Йосиф Батенберґ
Принц Гарі
= Беатриса,
британськ
принцеса
нцеса Аліса Батенберґ
ндрій, грецький принц
Принцеса Луїза Батенберґ
= шведський король Ґустав-Адольф VI
Шведська королівська родина
Ґеорґ, маркіз Мілфорд-Гейвн
Луїс Маунтбатен (1900–1979), адмірал Британського флоту, герцоґ Бірми
Принцеса Вікторія-Єв (Єна) Батенберґ
= іспанський король Альфонс XIII
Іспанська королівсь

Територіальне збільшення Греції (1821–1945 рр.)

Весна народів: революції 1846–1849 рр.

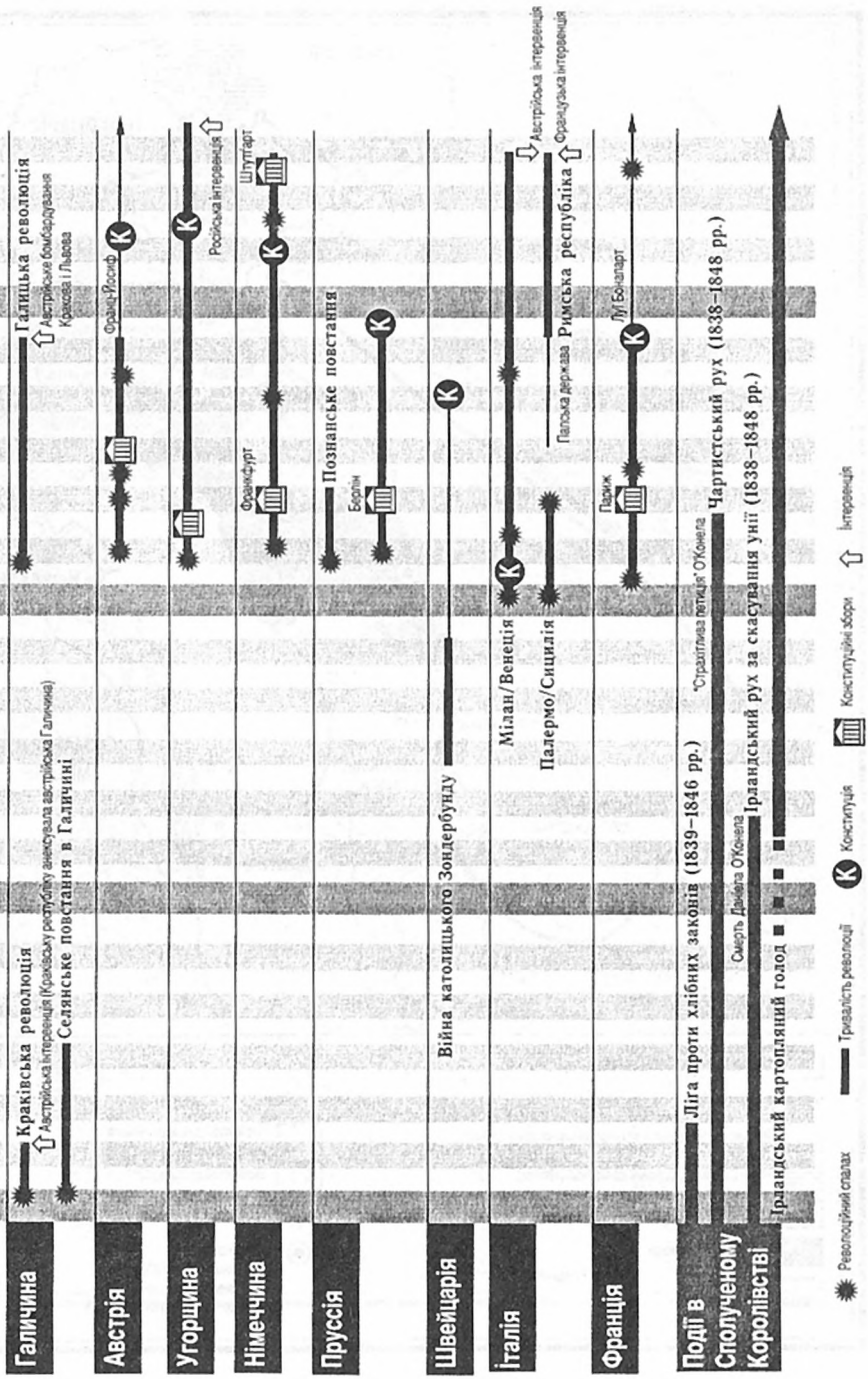

Об'єднання Італії (1859–1870 рр.)

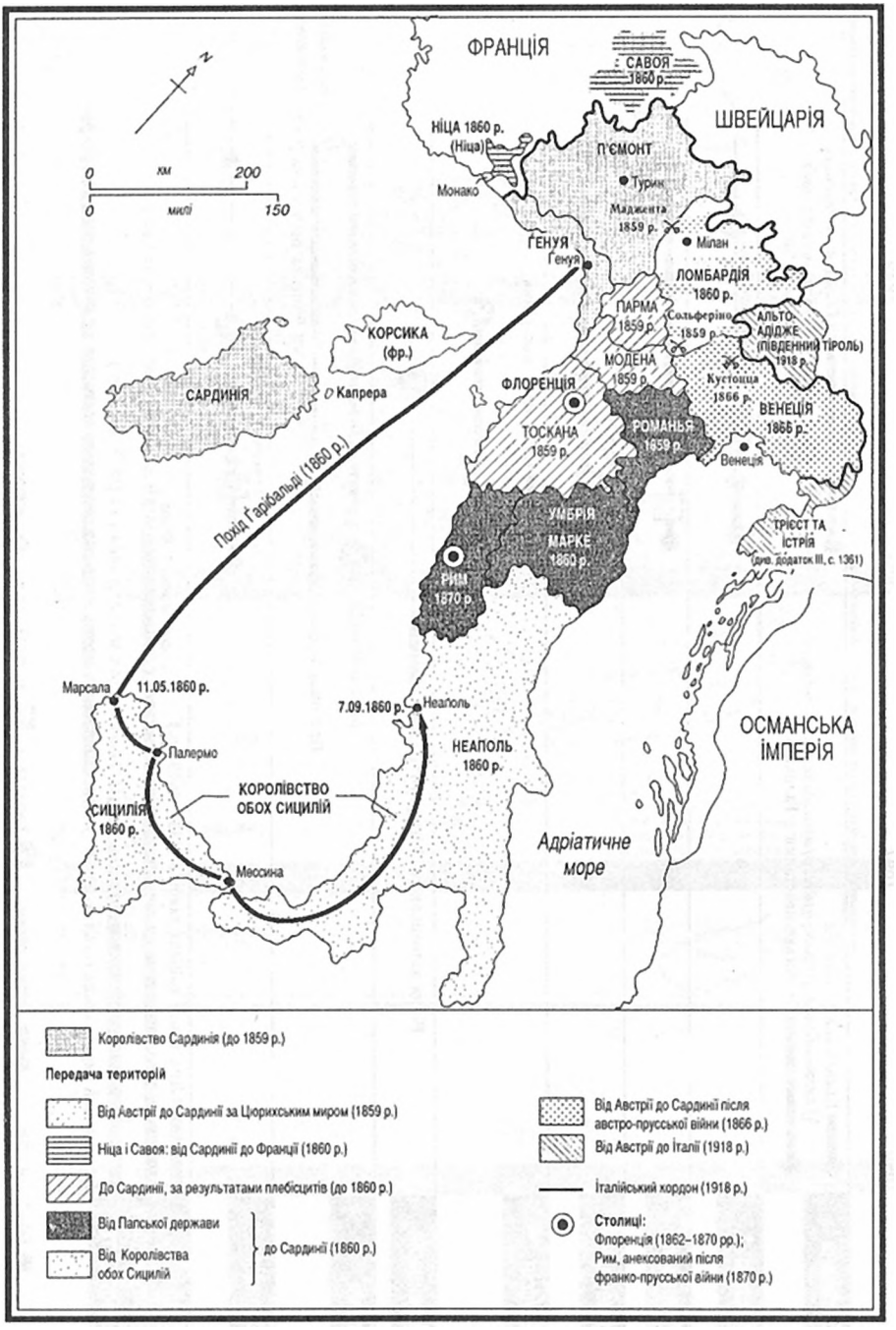

Шлезвіґ і Гольштайн

Територіальне збільшення Румунії (1861–1945 рр.)

Дуалістична монархія: народи Австро-Угорщини (1867–1918 рр.)

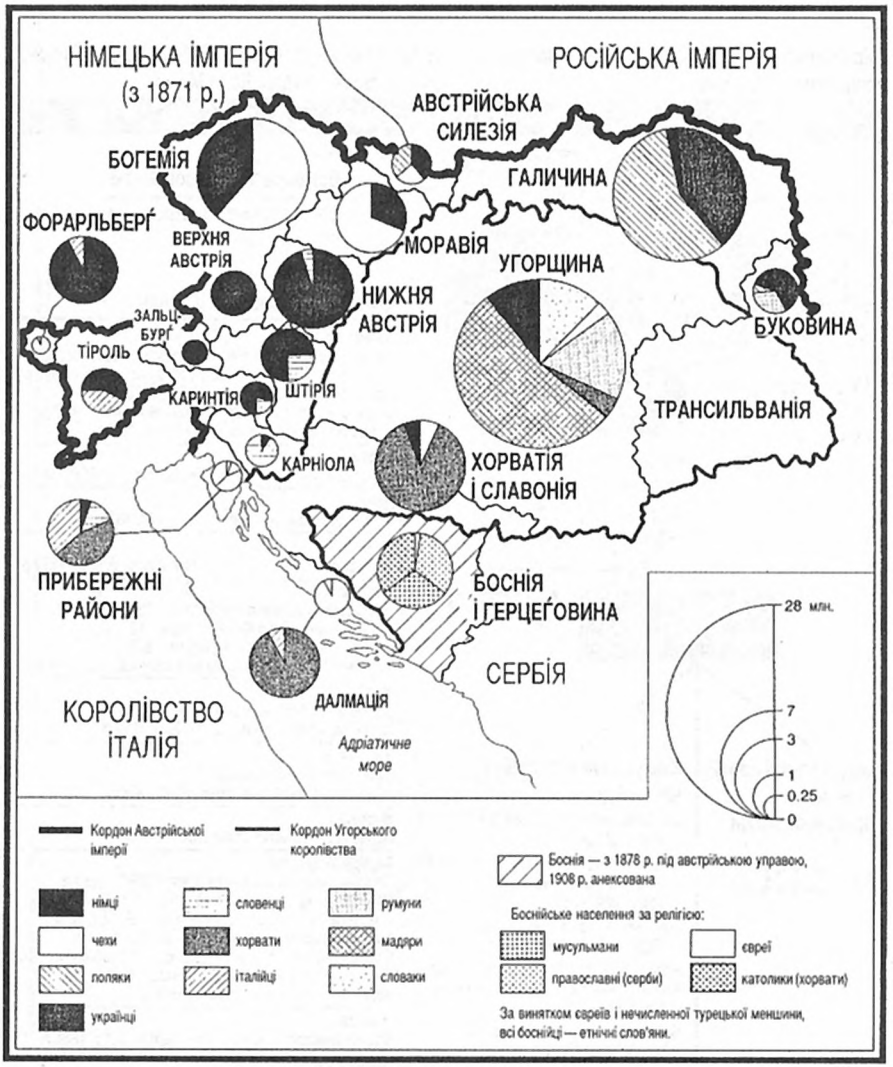

Родовід соціалізму

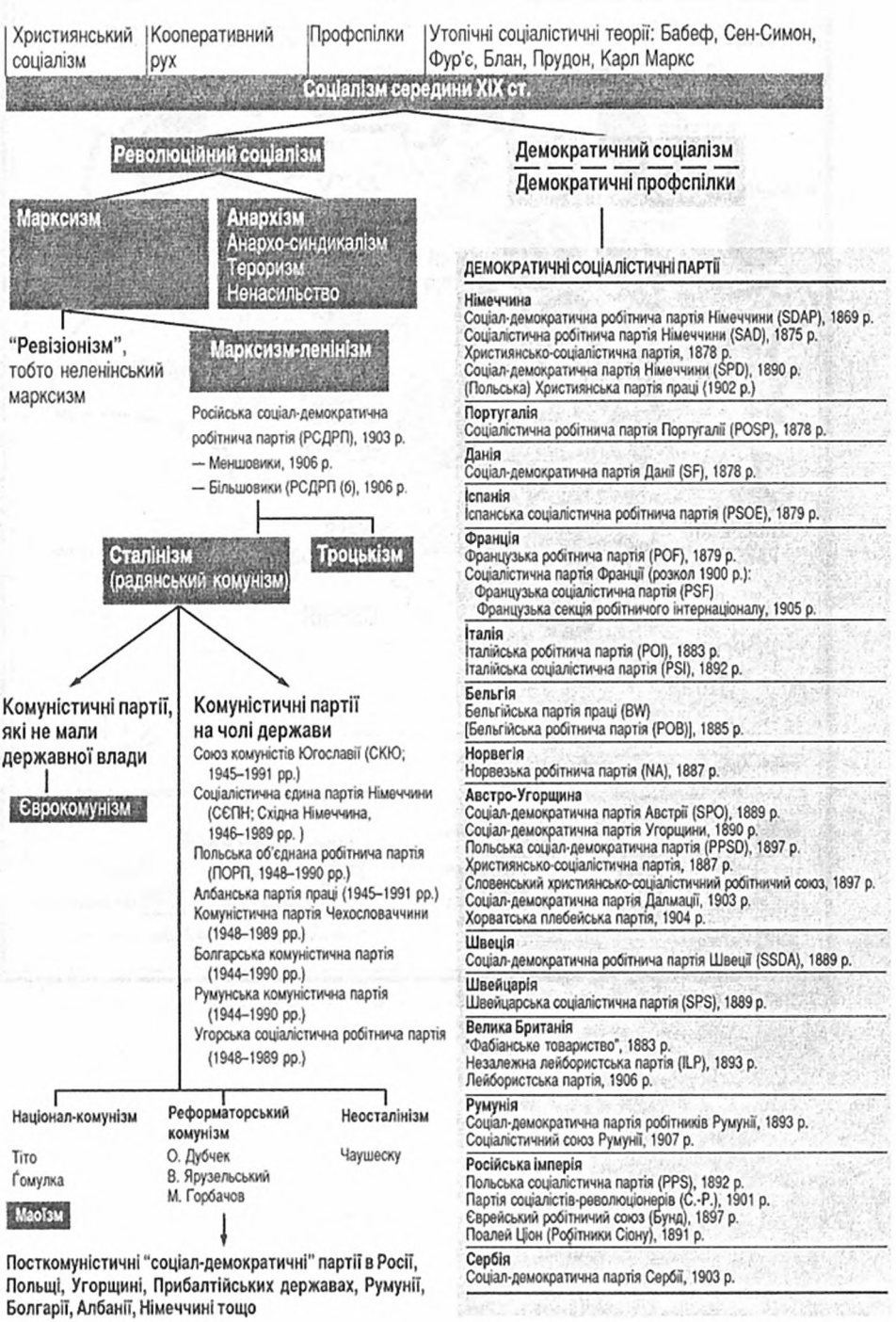

Македонія: поділ 1913 р.

Велика Албанія

Межа осілості для євреїв у Російській імперії (до 1917 р.)

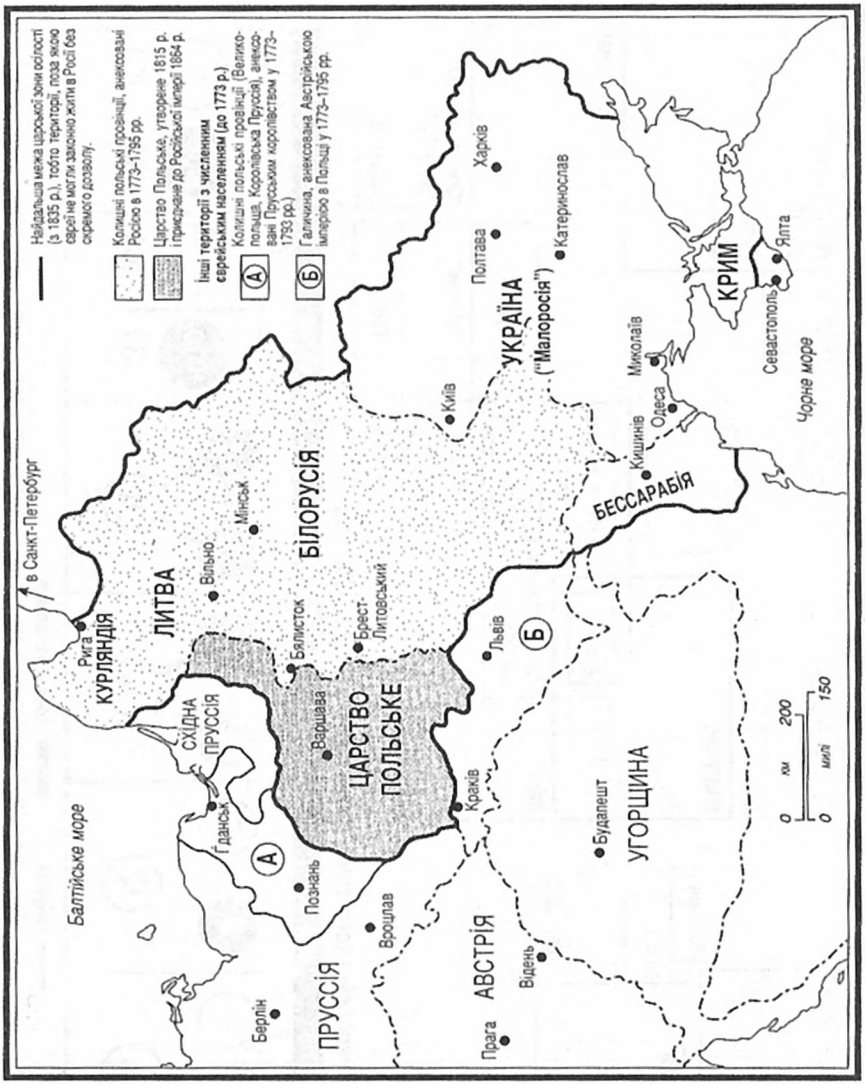

Великий трикутник: Європейські осередки сили (1914–1991 рр.)

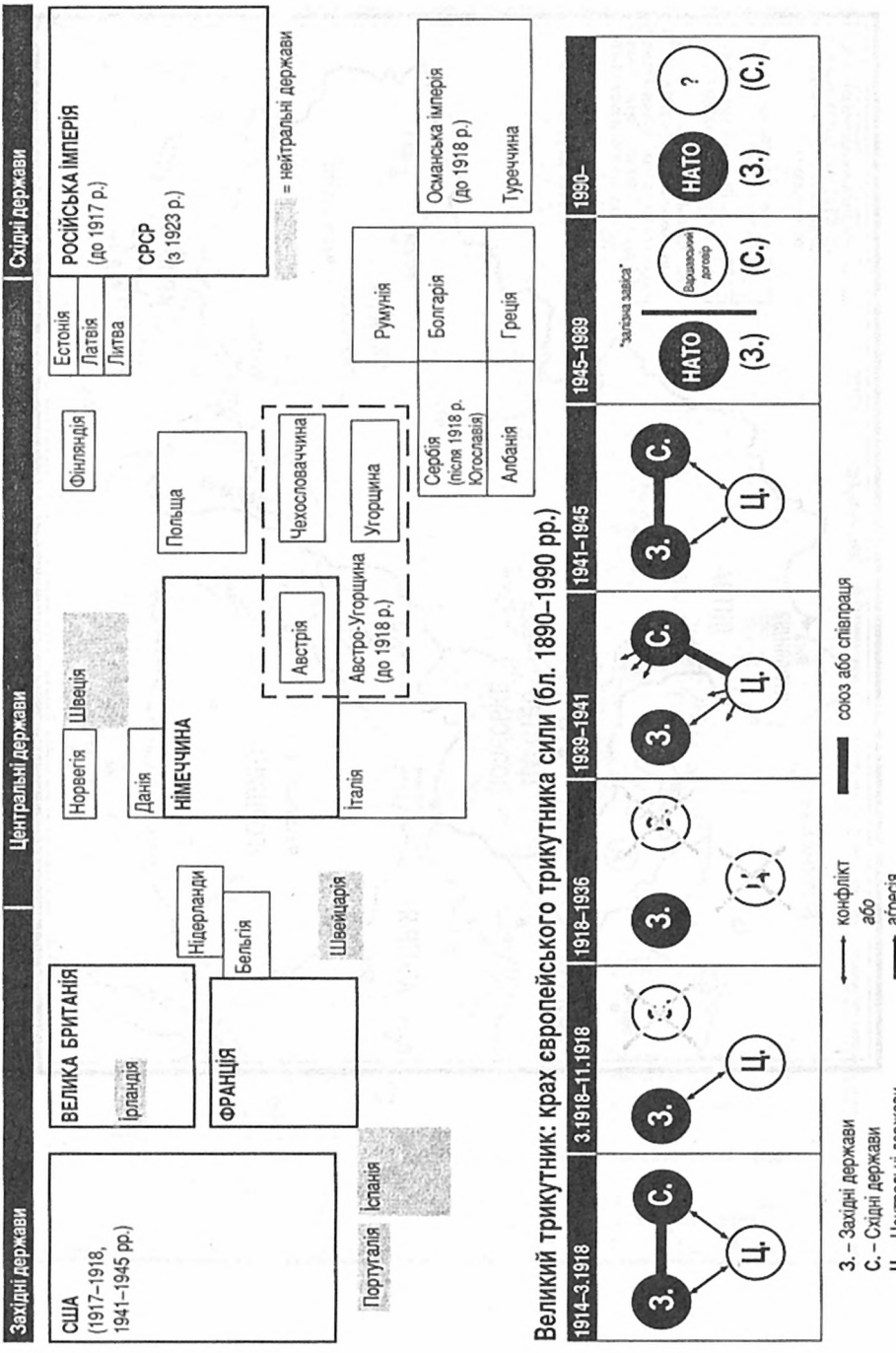

Італійсько-слов'янський кордон (1939–1992 рр.)

а) 1939–1992 рр. Італійський північно-східний кордон

б) Італійські зони окупації (1939–1944 рр.)

Радянська експансія в Європу (1917–1945 рр.)

Українська республіка (1918–1991 рр.)

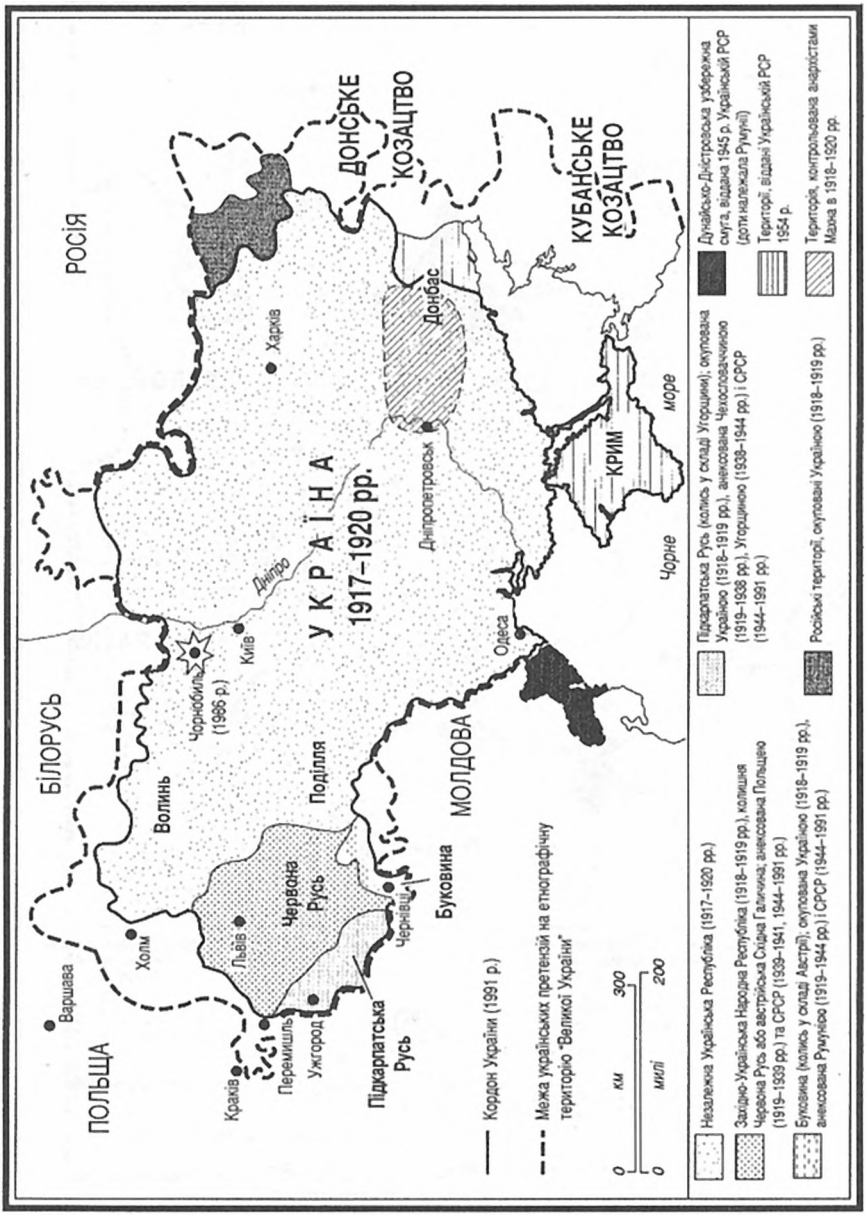

Польща (1921–1945 рр.)

Чехословаччина (1918–1992 рр.)

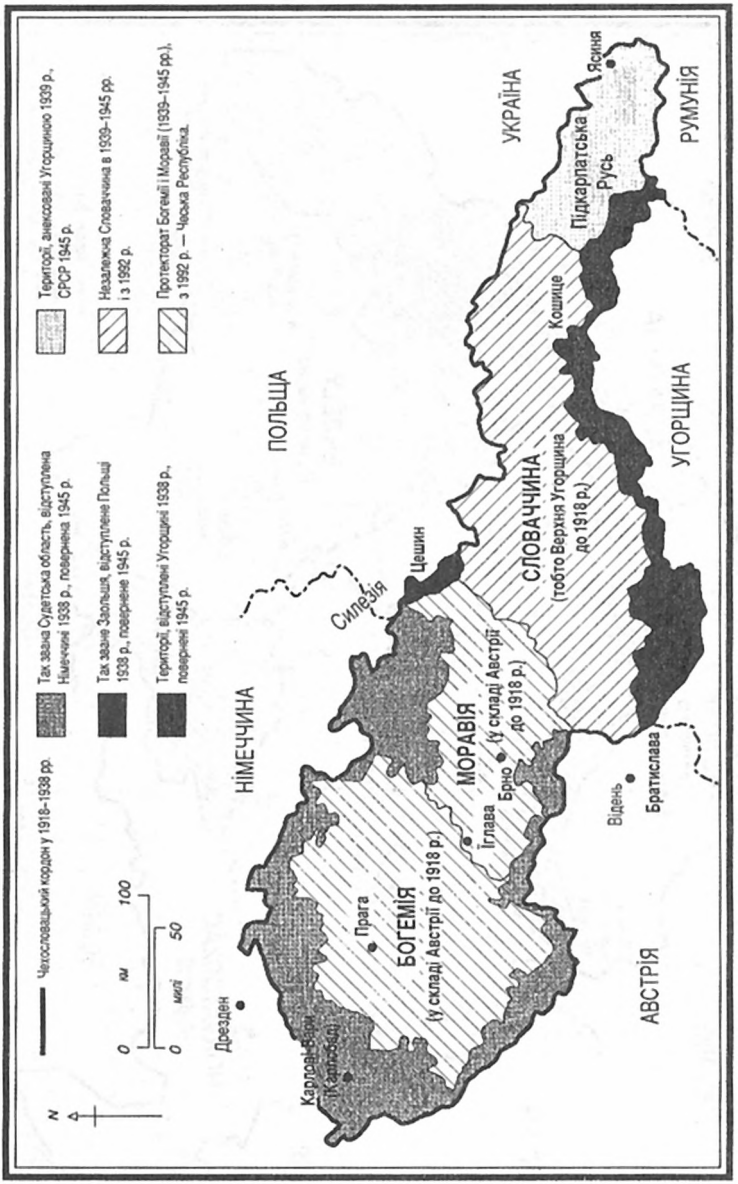

Угорщина (1918–1945 рр.)

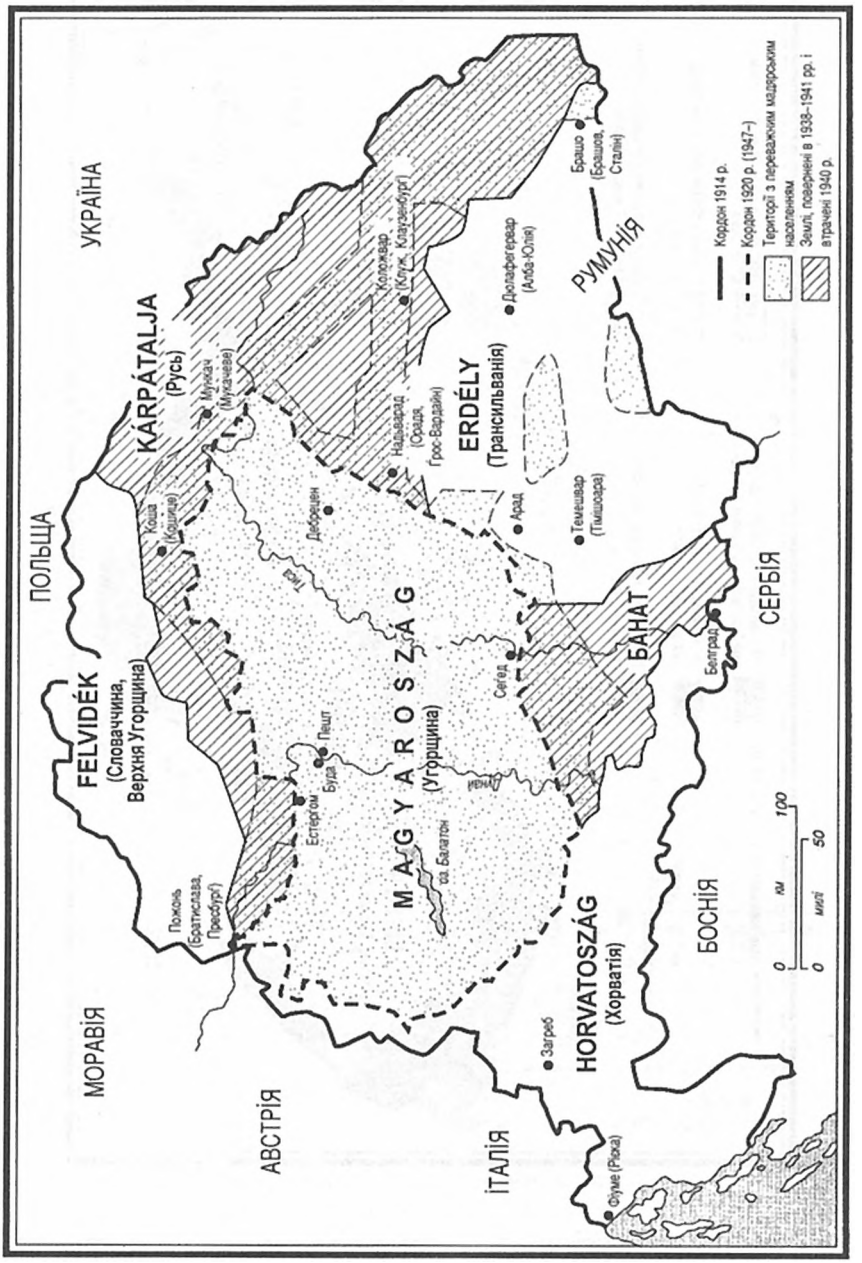

Територіальне збільшення Сербії (1817–1913 рр.) і Югославії (1918–1945 рр.)

У жовтні 1918 р. Королівство сербів стало Королівством сербів, хорватів і словенців. 1929 р. назва держави змінилася на Королівство Югославія. В 1941–1944 рр. країна розпалась і була окупована своїми сусідами, а в листопаді 1945 р. відновилась як Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, що складалася з Сербії, Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеґовини та Македонії. На території Сербії було два автономні краї — Воєводина й Косово. 1992 р. Югославська Федерація розпалася знову, в її складі залишились тільки Сербія й Чорногорія, бо решта колишніх югославських республік проголосили свою незалежність.

Диктатури міжвоєнної Європи (1917–1939 рр.)

Країна	*Час існування*	*Диктатор*	*Головні риси*
Радянська Росія і СРСР	25.X.1917 за ст. ст. [7.XI.1917]–1991	Ленін (до 1924 р.) "Вождь" Й. В. Сталін (до 1953 р.)	Більшовицький переворот, тоталітаризм, комуністична "партія-держава". Терор.
Угорщина	21.III.1919–IX.1919 1919—1944	Бела Кун Адмірал Хорті	Радянська комуністична республіка. Терор. Профашистська диктатура. Терор.
Італія	28.X.1922–1943	Беніто Муссоліні	Фашистський переворот, конституційну монархію заступила "корпоративна держава". Всі опозиційні партії розпущено (1926 р.).
Болгарія	8/9.VI.1923–1944	Олександр Цанков	Військовий переворот, авторитарний режим, заборона опозиції. З 1934 р. — диктатура царя Бориса III.
Іспанія	23.IX.1923–20.I.1930	Генерал Міґель Примо де Рівера	Авторитарний режим за згодою короля Альфонса XIII, військова диктатура, нечинність конституції.
Туреччина	29.X.1923–1938	Ґазі Мустафа Кемаль-паша (Ататюрк)	Особиста диктатура, однопартійна національна держава.
Албанія	I.1925–1940	Ахмед Зоґу (з 1928 р. король)	Авторитарний режим, спершу президентський, потім монархічний.
Польща	12.V.1926–1939	Маршал Юзеф Пілсудський	Військовий переворот, лівий військовий режим; диктатура "санації", що діяла за парламентським фасадом.
Португалія	28.V.1926–1975 (з 1932 р.)	Антоніу ді Олівейра Салазар	Авторитарний режим, розпуск парламенту, нечинність конституції.
Югославія	I.1929–1941	Король Олександр	Переворот, монархічна диктатура.
Литва	19.IX.1929–1940	Антанас Сметона	Націоналістична однопартійна держава.
Румунія	9.VI.1930–1941	Король Кароль II	Переворот, монархічна диктатура.
Німеччина	30.I.1933–1945	Адольф Гітлер, "фюрер"	Виборчий успіх нацистів, однопартійна держава, утверджена на основі "надзвичайних повноважень". Терор.
Австрія	III.1933–1937	Енґельберт Дольфус	Диктатура напівфашистського Вітчизняного фронту, врядування через надзвичайні декрети.
Естонія	12.III.1934–1940	Константин Пец	Авторитарний режим, надзвичайний стан, урядування через декрети, розпуск парламенту.
Латвія	15.V.1934–1940	Карл Ульманіс	Авторитарний режим, уряд національної єдності, розпуск парламенту.
Греція	X.1935–1941	Генерал Й. Конділіс Генерал І. Метаксас	Авторитарний військово-монархічний режим, розпуск парламенту.
Іспанія	IX.1936–1975	Генерал Франсиско Франко, "каудильйо".	Військовий фашизм, тоталітарний режим. Терор.

Дуалістична система комуністичної "партії-держави"

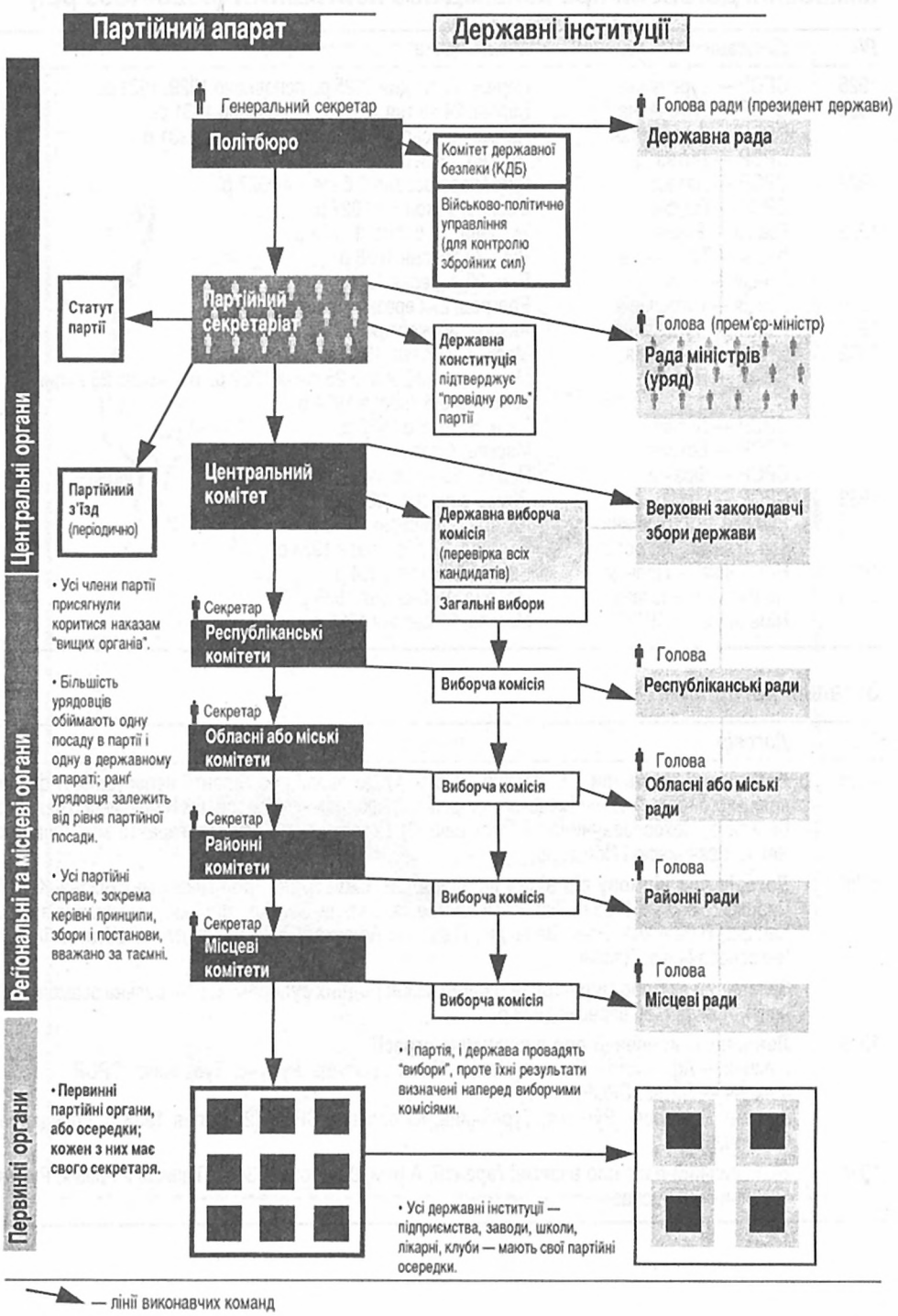

Міжвоєнні договори про ненапад або нейтралітет (1925–1939 рр.)

Рік	*Держави*	*Місце й дата*
1925	СРСР — Туреччина	Париж, 17 грудня 1925 р., поновлено 1929, 1931 р.
1926	СРСР — Німеччина	Берлін, 24 квітня 1926 р., поновлено 1931 р.
	СРСР — Афґаністан	Паґман, 31 серпня 1926 р., поновлено 1931 р.
	СРСР — Литва	Москва, 28 вересня 1926 р.
1927	СРСР — Латвія	Рига, парафовано 9 березня 1927 р.
	СРСР — Персія	Москва, 1 жовтня 1927 р.
1928	Греція — Румунія	Женева, 21 березня 1928 р.
	Італія — Туреччина	Рим, 30 травня 1928 р.
	Греція — Італія	Рим, 23 вересня 1928 р.
1929	Греція — Югославія	Белград, 27 березня 1929 р.
1930	Греція — Туреччина	Анкара, 30 жовтня 1930 р.
1932	СРСР — Фінляндія	Москва, 21 січня 1932 р.
	СРСР — Польща	Москва, парафовано 25 січня 1932 р., підписано 25 липня; поновлено 5 травня 1934 р.
	СРСР — Латвія	Рига, 5 лютого 1932 р.
	СРСР — Естонія	Москва, 4 травня 1932 р.
	СРСР — Франція	Париж, 29 листопада 1932 р.
1933	СРСР — Італія	Рим, 2 вересня 1933 р.
	Румунія — Туреччина	Анкара, 17 жовтня 1933 р.
	Туреччина — Югославія	Белград, 27 листопада 1933 р.
1934	Німеччина — Польща	Берлін, 26 січня 1934 р.
1939	Португалія — Іспанія	Мадрид, 18 березня 1939 р.
	Німеччина — СРСР	Москва, 23 серпня 1939 р.

Загальні договори

Рік	*Договір*
1925	**Локарнські договори**, 16 жовтня 1925 р. 1) Договори про ґарантії непорушності франко-німецького і бельґійсько-німецького кордонів. 2) Арбітражні договори між Німеччиною і Францією, Бельґією, Чехословаччиною і Польщею. 3) Договори про взаємні ґарантії між Францією, Чехословаччиною і Польщею.
1928	**Договір про відмову від війни як знаряддя міжнародної політики** (пакт Бріана–Келоґа), Париж, 27 серпня 1928 р. Підписали Австралія, Бельгія, Велика Британія, Індія, Ірландія, Італія, Канада, Німеччина, Нова Зеландія, Південна Африка, Польща, Сполучені Штати, Франція, Чехословаччина, Японія.
	Загальний акт про мирне розв'язання міжнародних суперечок: Генеральна асамблея Ліґи націй, Женева, 26 вересня 1928 р.
1933	**Лондонські конвенції про визначення аґресії**: 3 липня — Афґаністан, Естонія, Латвія, Персія, Польща, Румунія, Туреччина, СРСР. 4 липня — Литва, СРСР. 5 липня — Греція, Румунія, Туреччина, Югославія, СРСР (23 липня 1933 р. приєдналася Фінляндія).
1934	**Балканський пакт про взаємні ґарантії**, Афіни, 9 лютого 1934 р. Підписали Греція, Румунія, Туреччина, Югославія.

Піднесення нацистської держави (1933–1943 рр.)

Громадянська війна в Іспанії (1936–1939 рр.)

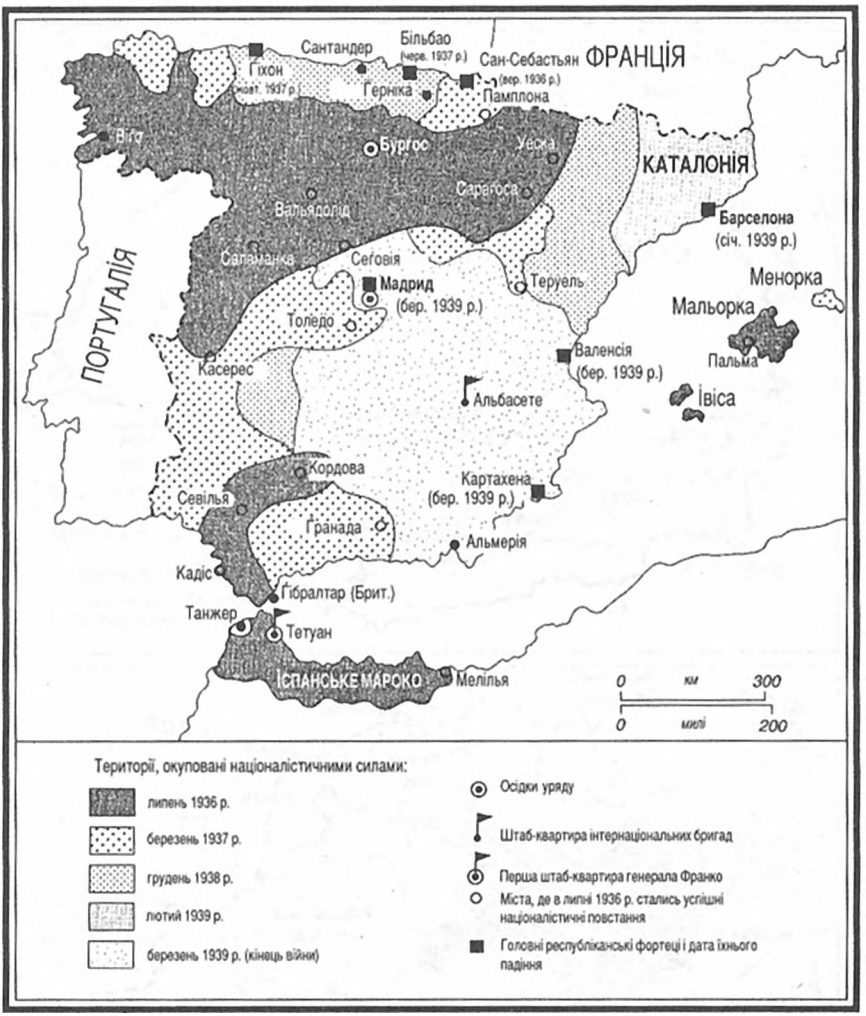

Інтернаціональні бригади в Іспанії (1936–1939 рр.)

Дата утворення	*Номер*	*Назва*	*Батальйони*	*Переважний склад на початку*
Жовтень 1936 р.	**XI**	ім. Ганса Баймлера (згодом Тельмана)	1. Едґара Андре 2. Паризької комуни (згодом у складі ІБ XIV) 3. Домбровського (згодом у складі ІБ XII)	*Німці* *Французи, бельгійці* *Поляки*
Листопад 1936 р.	**XII**	ім. Ґарібальді	1. Тельмана (згодом у складі ІБ XI) 2. Ґарібальді 3. Андре Марті	*Німці* *Італійці* *Французи, бельгійці*
Грудень 1936 р.	**XIII**	ім. Домбровського	1. Луїзи Мішель (згодом у складі ІБ XIV) 2. Шап'яер (згодом у складі ІБ 129) 3. Анрі Вуємена (згодом у складі ІБ XIV) 4. Міцкевича (Палафокс)	*Французи, бельгійці* *Балканські волонтери* *Французи*
Грудень 1936 р.	**XIV**	"Марсельєза"	1. Батальйон дев'яти народів (згодом у складі ІБ XI.2) 2. Домінґо Жерміналь 3. Анрі Барбюса 4. П'єра Браше	*Іспанські анархісти* *Французи* *Французи*
Грудень 1937 р.	**XV**	ім. Лінкольна—Вашинґтона	1. Димитрова (згодом у складі ІБ 129) 2. Британський 3. Лінкольна—Вашинґтона 4. Шостого лютого (згодом у складі ІБ XIV)	*Британці* *Американці* *Французи*
Червень/липень 1937 р.	**150**	—	1. Ракоці 2. — (згодом у складі ІБ XIII)	*Угорці*
	129	—	1. Масарика 2. Дяковича 3. Димитрова	*Чехи, словаки* *Болгари* *Югослави, албанці*
	—	(у складі 86-ї бригади)	Полковника Моранді	*Змішаний*

Дивізії Waffen-SS (1933–1945 рр.)

Номер	*Позначення*	*Назва*	*Рік формування*	*Особовий склад*
I	SS-PD	Leibstandarte Adolf Hitler	1933	Панцерний полк SS
II	SS-PD	Das Reich (попервах Deutschland)	1939	SS Verfügungsgruppe (група для спецзавдань)
III	SS-PD	Totenkopf	1939	Totenkopfverbände (охорона концтаборів); Politische Bereitschafte (група політичної готовності)
IV	SS-PgD	Polizei	1939	Воєнізована поліція
V	SS-PD*	Wiking (попервах Germania)	1940	Nordland Regiment (данці і норвежці); Westland Regiment (фламандці, голандці, фінський батальйон)
VI	SS-GbD**	Nord	1941	Kampfgruppe "Nord"
VII	SS-FGbD**	Prinz Eugen	1942	Балканські Volksdeutsche
VIII	SS-KD	Florian Geyer	1941	SS Totenkopf Reitenstandarte
IX	SS-KD	Hohenstaufen	1942	Німецькі рекрути
X	SS-PD	Frundsberg	1943	Німецькі рекрути
XI	SS-FPgD*	Nordland	1943	Норвезький і данський леґіони; SS Wiking
XII	SS-PD	Hitlerjugend	1943	17-річні гітлерівські волонтери
XIII	WGbD der SS*	Handschar	1943	Боснійські мусульмани
XIV	WGD der SS*	Galizien (Ukrainische № 1)	1943	Західні українці
XV	WGD der SS*	Lettland (Lettische № 1)	1943	Латиський леґіон
XVI	SS-PgD	Reichsführer-SS	1943	Конвойний батальйон SS
XVII	SS-PgD	Götz von Berlichingen	1943	Wehrmacht (Франція)
XVIII	SS-PgD**	Horst Wessel	1944	Угорські Volksdeutsche
XIX	WGD der SS*	Latvia (Lettische № 2)	1944	Латиський леґіон
XX	WGD der SS*	Estland (Estnische № 1)	1943	Естонський леґіон
XXI	WGbD der SS*+	Scanderbeg	1944	Мусульмани-албанці
XXII	FKD der SS**	Maria Theresia	1944	Угорські Volksdeutsche і ветерани SS–VIII
XXIII	WGbD der SS*+	Kama (Kroatische № 2), розформована	1943	Хорвати і боснійські мусульмани
XXIII	FPgD der SS*	Niederland	1944	Голандський леґіон
XXIV	WGbD+	Karstjäger	1943	Батальйон безпеки Karstwehr (Італія)
XXV	WGD der SS*+	Hunyadi (Ungarische № 1)	1944	Угорці
XXVI	WGD der SS*+	Gombos (Ungarische № 2)	1944	Угорці
XXVII	SS-FGD*+	Langemarck (Vlanderen №1)	1944	Фламандський леґіон

Номер	*Позначення*	*Назва*	*Рік формування*	*Особовий склад*
XXVIII	SS-FGD*+	Wallonien	1944	Валонський леґіон
XXIX	SS-FGD*	(Russische №1; розформована)	1944	Бригада Камінського, колишні радянські військовополонені
XXIX	WGD der SS*+	(Italienische № 1)	1945	Колишня італійська армія
XXX	WGD der SS*	(Russische № 2)	1944	Колишні радянські військовополонені
XXXI	SS-FPgD**+	Böhmen-Mähren	1944	Рекрути з Богемії і Моравії
XXXII	SS-FPgD*	30 Januar	1945	Рекрути з Курляндії
XXXIII	WKD der SS*+	Hungaria (Ungarische № 3), розформована	1944	Угорці
XXXIII	WGD der SS*	Charlemagne (Französische № 1)	1944	Légion Volontaire Française
XXXIV	SS-FGD*+	Landstorm Nederlands	1944	Голандські волонтери
XXXV	SS-GD+	Polizei (№2)	1944	(див. SS-IV)
XXXVI	WGD der SS	—	1944	Бригада Дирлеванґера
XXXVII	SS-FKD+	Lützow	1944	
XXXVIII	SS-GD+	Nibelungen	1945	Школа кадетів у Бад-Тельці
XXXIX	GbD der SS+	Andreas Hofer	1945	Формування незакінчене
XL	SS-FPgD+	Feldherrnhalle	1945	Формування незакінчене
XLI	WGD der SS+	Kalevala (Finnische № 1)	1945	Формування незакінчене
XLII	SS-D+	Niedersachsen	1945	Формування незакінчене
XLIII	SS-D+	Reichsmarschall	1945	Формування незакінчене
XLIV	SS-D+	Wallenstein	1945	Формування незакінчене
XLV	SS-D+	Warager	1945	Формування незакінчене

Інші формування SS:
+ Леґіон св. Ґеорґа (1940 р.), британські волонтери; SS-Fallschirmjäger (парашутна бригада SS, штрафники); SS-Panzer Abteilung "Hermann von Salza"; Begleit Battalion-Reichsführer (конвойний батальйон SS); Wachtbattalion-Adolf Hitler (особиста охорона фюрера).

* Формування, що складалися переважно з ненімецьких військ
** Формування, що переважно або почасти складалися зі східноєвропейських Volksdeutsche
\+ Формування, недоукомплектовані до кількісного складу дивізії

Примітка: "SS-" на початку означає формування, повністю інтеґровані в усі організації SS, а "der SS" вказує на неповну інтеґрацію.

Скорочення: SS — Schutzstaffeln (охоронні загони); PD — Panzer Division (панцерна дивізія); PgD — Panzergrenadier Division (мотострілецька дивізія); GbD — Gebirgs Division (гірські підрозділи); KD — Kavallerie Division (кавалерійська дивізія); F — Freiwilligen (волонтери); WGD — Waffen Grenadier Division (стрілецька дивізія); WGbD — Waffen Gebirgs Division (гірська дивізія).

Джерела: A. J. Barker, *"The Waffen-SS at war"*, London, 1982, додаток: "SS Divisions, 1940–5", pp. 121–122; B. Quarrie, *"Hitler's Samurai: The Waffen-SS in action"*, London, 1983, розділ II: "The growth of the Waffen-SS"; G. H. Stein, *"The Waffen-SS: Hitler's elite guard at war, 1939–1945"*, Ithaca, NY, 1966.

Оцінки втрат людських життів у Європі (1914–1945 рр.)

1. Військові втрати під час першої світової війни
(вбиті в бою або померлі від ран —
для кожної держави, за винятком США)

Союзні держави	
Російська імперія	1 700 000
Франція	1 357 800
Британія та Британська імперія	908 371
Італія	650 000
Румунія	325 706
Сербія	70 000
Бельгія	13 716
Португалія	7 222
Греція	5 000
Чорногорія	3 000
Всього	5 040 815
Центральні держави	
Німеччина	1 773 700
Австро-Угорщина	1 200 000
Туреччина	325 000
Болгарія	87 500
Всього	3 386 200
Загальні втрати	8 427 015

2. Військові втрати під час другої світової війни
(вбиті в бою і померлі від ран —
для кожної держави, за винятком США)

Союзні держави	
Радянський Союз	*8–9 000 000
Югославія	305 000
Британія	264 443
Франція	213 324
Польща	123 178
Греція	88 300
Бельгія	12 000
Чехословаччина	10 000
Нідерланди	7 900
Норвегія	3 000
Данія	1 800
Всього	10 026 945
Держави осі	
Німеччина	3 500 000
Румунія	300 000
Італія	242 232
Угорщина	200 000
Фінляндія	82 000
Болгарія	10 000
Всього	4 335 232
Загальні втрати (приблизна оцінка)	14 362 177

* Ця цифра враховує 3–4 млн. радянських військовополонених,

3. Цивільні жертви під час другої світової війни

Союзні держави	*Мінімум*	*Максимум*
Радянський Союз	**16 000 000	19 000 000
Польща	***5 675 000	7 000 000
Югославія	1 200 000	
Франція	350 000	
Греція	325 000	
Чехословаччина	215 000	
Нідерланди	200 000	
Британія	92 673	
Бельгія	76 000	
Норвегія	7 000	
Данія	2 000	
Держави осі		
Німеччина	780 000	
Угорщина	290 000	
Румунія	200 000	
Італія	152 941	
Болгарія	10 000	
Фінляндія	2 000	

Загалом (приблизна оцінка) 27 077 614

** Ця величезна цифра, що спирається на післявоєнний демографічний дефіцит, а не на кількість зареєстрованих смертей, поділяється на кілька категорій, названих у таблиці 5. Тільки почасти її можна приписувати німецькій окупації. Ця цифра ще й не враховує національності жертв (офіційно про це ніколи не оголошувалось), хоча найтяжчих утрат зазнали українці, білоруси, росіяни, поляки, прибалтійські народи і євреї.

*** Ця найнижча цифра не враховує польських громадян, змушених 1939 р. прийняти радянське громадянство.

4. Голокост: здійснений руками нацистів геноцид євреїв (1939–1945 рр.)
(За державою походження; наведено мінімальні й максимальні оцінки)

	Мінімум	*Максимум*
Польща	2 350 000	3 000 000
Радянський Союз	1 500 000	2 000 000
Німеччина і Австрія	218 000	240 000
Угорщина	200 000	300 000
Румунія	200 000	300 000
Нідерланди	104 000	110 000
Чехословаччина	90 000	95 000
Франція	60 000	65 000
Греція	57 000	60 000
Югославія	55 000	60 000
Бельгія	25 000	28 000
Італія	8 500	9 500
Люксембург	2 800	3 000
Норвегія	700	1 000
Данія	менше ніж 100	
Загалом (приблизна оцінка)	4 871 000	6 271 500

5. Категорії людей, знищених у Радянській Росії і Радянському Союзі протягом 1917–1953 рр. (крім воєнних утрат 1939–1945 рр.) (За Р. Медвєдєвим і Р. Конквестом)

	Мінімум	Максимум
Громадянська війна і голод у Поволжі (1918–1922 рр.)	3 000 000	5 000 000
Політичні репресії 1920-х років	Десятки тисяч	
Примусова колективізація та "розкуркулення" після 1929 р.	10 000 000	14 000 000
Український голодомор (1932–1933 рр.)	6 000 000	7 000 000
Великий терор (1934–1939 рр.) і чистки	1 000 000	
Депортації в ГУЛАГ (до 1937 р.)	10 000 000	
Розстріли і принагідні страти (1937–1939 рр.)	1 000 000	
Депортації з Західної України, Прибалтійських держав і Румунії (1939–1940 р.)	2 000 000	
Іноземні військовополонені: поляки, фіни, німці, румуни, японці	1 000 000	
Депортації в ГУЛАГ (1939–1945 рр.)	7 000 000	
Депортації народів: поволзьких німців, чеченців, інгушів, кримських татар тощо	1 000 000	
Післявоєнна перевірка репатрійованих і жителів окупованих німцями територій	5 000 000	6 000 000
Загалом (за середніми оцінками)	**бл. 54 млн.**	

Примітка: кілька з цих категорій взаємоперекриваються.

6. Головні категорії людських жертв у Європі (1914–1945 рр.)

— 1 мільйон смертей.

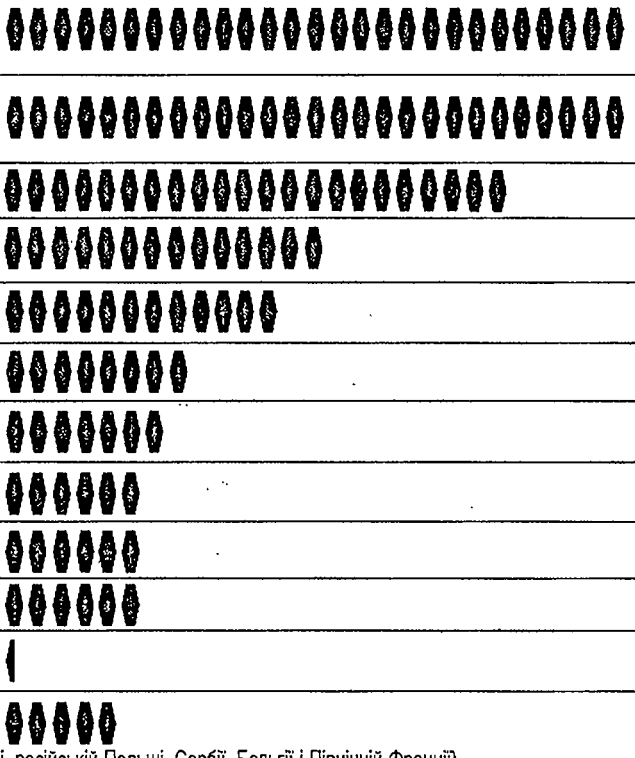

Увага: За винятком військових утрат під час першої світової війни, а також єврейського голокосту, жодна з поданих тут оцінок не

Архіпелаг ГУЛАГ: радянські концентраційні табори і в'язниці КДБ
(за даними Авраама Шифріна, бл. 1980 р.)

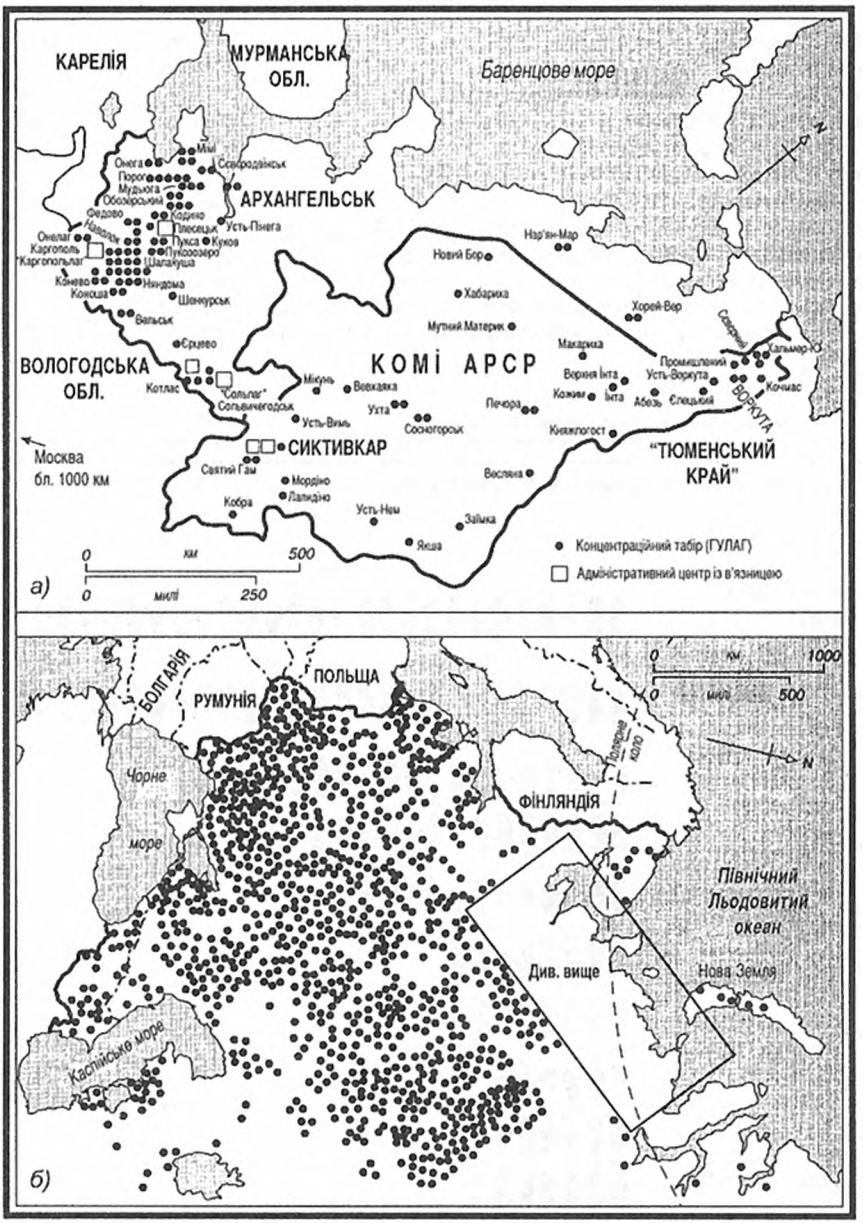

а) В Північній Росії; *б)* У Європейській частині СРСР

Балтійські країни (1993 р.)

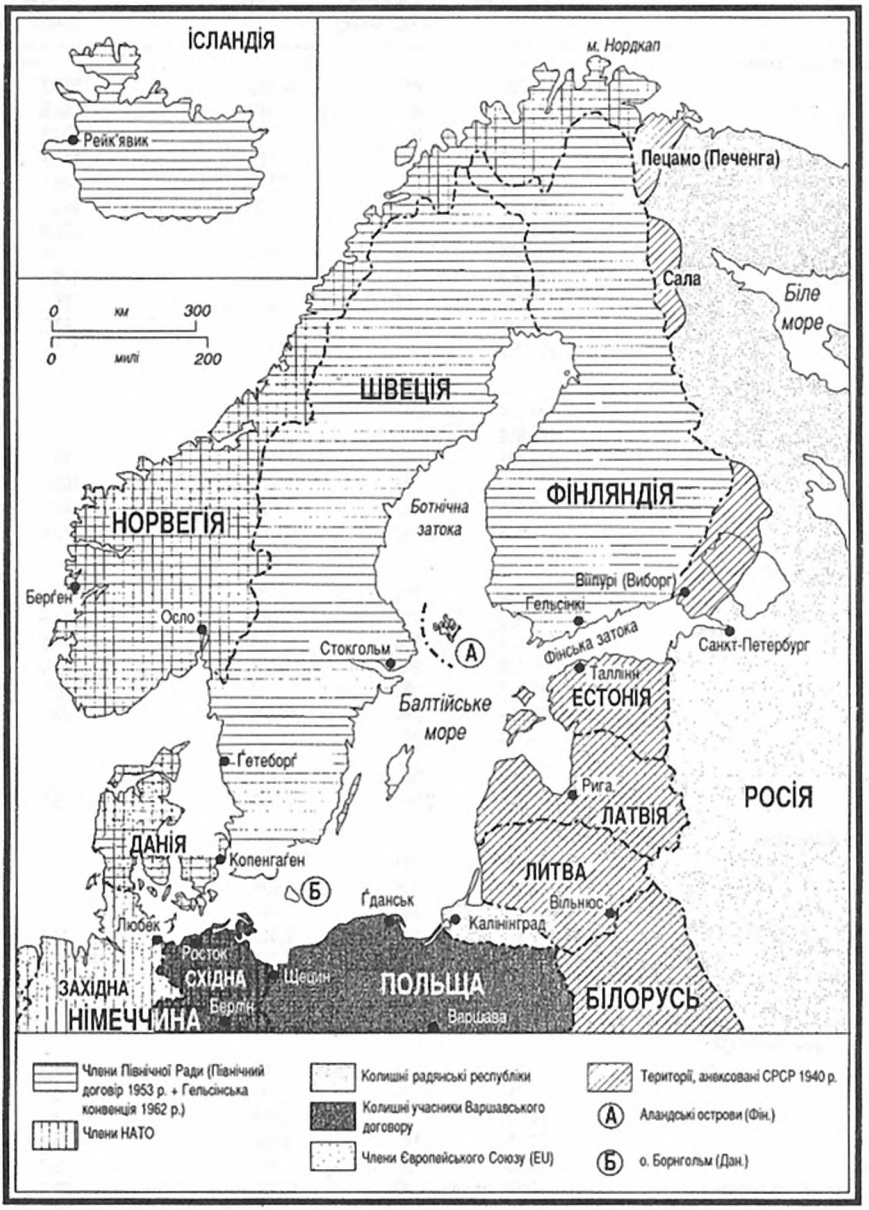

Європа 1992 р.: вибрані статистичні дані

Країна	Територія *(в кв. милях)*	Густота населення *(на кв. милю)*	Кількість населення *(млн.чол.)*	Валовий внутрішній продукт *(млрд. доларів)*
Європейський Союз				
Бельгія	11 781	851	10,025	218,7
Велика Британія	94 226	614	57,848	1040,5
Греція	50 944	202	10,3	79,2
Данія	16 629	311	5,17	142,1
Ірландія	27 136	131	3,547	48,8
Іспанія	194 884	175	34,085	573,7
Італія	116 303	497	57,782	1223,6
Люксембург	908	374	0,340	10,4
Нідерланди	15 963	951	15,178	320,4
Німеччина	137 352	587	80,569	1775,1
Португалія	35 553	277	9,846	83,9
Франція	211 207	272	57,372	1324,9
Європейська зона вільної торгівлі				
Австрія	32 374	244	7,884	184,7
Ісландія	102 819	3	0,260	6,6
Норвегія	125 181	34	4,286	113,1
Фінляндія	130 119	39	5,042	109,6
Швейцарія	15 941	433	6,905	240,5
Швеція	173 648	50	8,678	245,8
Колишній радянський блок				
Албанія	11 101	301	3,338	1,0
Болгарія	42 823	209	8,952	11,9
Польща	120 725	318	38,365	75,3
Румунія	91 699	249	22,865	24,9
Словаччина	18 917	283	5,346	10,2
Угорщина	35 969	284	10,202	30,7
Чехія	30 343	342	10,383	25,3
Кіпр	3 578	200	0,715	7,1
Мальта	122	2 950	0,360	2,6
Колишня Югославія				
Боснія	19 741	221	4,366	
Македонія	9 928	205	2,039	5,06
Сербія	34 107	287	9,792	
Словенія	7 817	258	2,017	14,4
Хорватія	21 824	219	4,784	8,6
Чорногорія	5 332	120	0,639	
(Югославія, до 1991 р.)	(98 766)	(239)		
Країни колишнього СРСР				
Білорусь	80 150	129	10,346	32,2
Естонія	17 413	89	1,554	5,9
Латвія	24 500	107	2,617	8,9
Литва	25 174	149	3,754	10,1
Молдова	13 000	335	4,359	9,5
Росія (Європейська частина)	6,591 млн.бл.	23	148,290	479,5
	1,3 млн.	92!	120,0!	
Україна	232 046	225	52,1	121,9
Європа загалом	3 639 001 кв. миль!	бл. 190	694,01!	8626,6#
ЄС	912 886	375	342,062	6841,3
США	3 618 770	70	252,18	5689,2
Японія	142 811	871	124,45	3707,9

ВВП *(в $ на душу населення)*	ВВП *(паритет купівельної спроможності)*	Вища освіта *(% студентів від населення у віці 20–24 роки)*	Медичне піклування *(кількість людей на одного лікаря)*
21 815	18 170	37	321
17 987	16 300	25	870
7 689	8 417	29	340
27 485	17 768	32	448
13 758	12 427	26	410
16 831	14 731	34	360
21 176	17 521	31	552
30 588	24 771	33	496
21 110	17 023	34	444
22 032	16 310	33	710
8 521	9 736	18	575
23 093	18 665	40	421
23 427	18 005	33	333
25 385	17 067	25	960
26 388	17 785	43	503
21 737	15 025	47	322
34 830	22 159	28	1 441
28 324	16 496	33	355
229	—	7	2 070
1 329	4 770	31	340
1 963	4 081	22	416
1 089	2 307	9	невідомо
1 908	5 224	18	389
3 009	5 297	15	740
2 437	6 923	18	389
9 930	—	15	754
7 222	—	11	500
			636
2 481			463
			493
7 150	8 098		512
1 800			471
3 110			250
3 830			204
3 410			195
2 710			222
2 170			249
3 220			214
2 340			229
11 933I#			
20 000			
22 560			
29 794			

I приблизна оцінка
дані враховують усю Російську Федерацію

Джерела: "OECD main economic indicators", грудень 1993 р.; *"IMF IFS", грудень 1993 р.; "DOTS 1993 yearbook"; "World Bank atlas"*, 1994.

Парламентські асамблеї

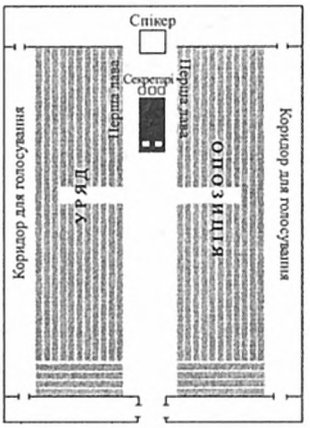

А. Британська плата громад (Вестмінстер)

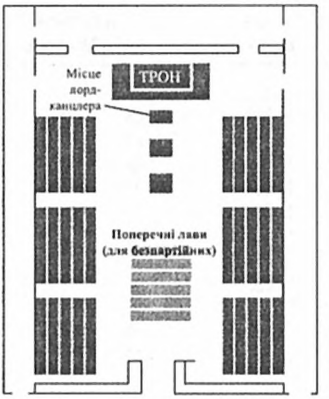

Б. Британська плата лордів (Вестмінстер)

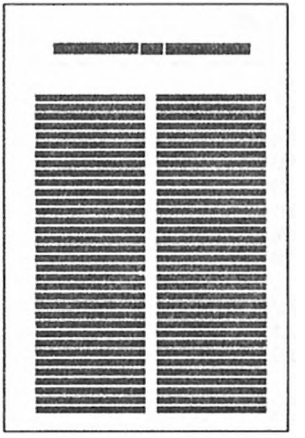

В. Верховна Рада (Москва)

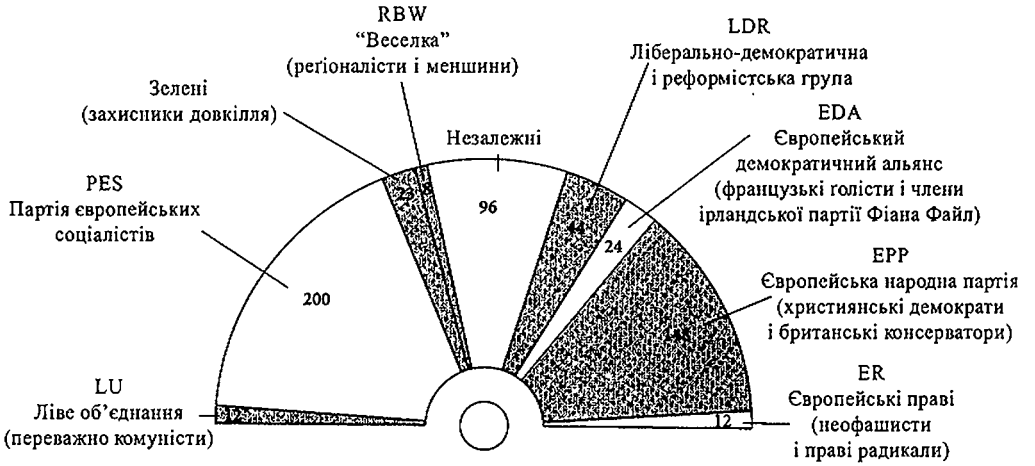

Політичні угруповання Європейського парламенту (Страсбург, 1994 р.) (за Н. Наджентом)

Див. також с.720-721.

Європа 1995 р.: членство в п'яти міжнародних організаціях

	РЄ 1949–1950 Співпраця в царинах права, культури і прав людини	НАТО 1949 Оборона	ЗС 1954 Оборона західноєвропейських держав	ЄС 1957 Економічна, соціальна й політична інтеґрація	НБСЄ 1975 Зміцнення взаємної довіри
Штаб-квартира	Страсбурґ	Брюсель	Брюсель	Брюсель	Прага
Загальна кількість членів (1995 р.)	33	16	10	15	53
Австрія	РЄ			ЄС	НБСЄ
Албанія	Г	ПМ			НБСЄ
Андора	РЄ			СД	
Бельгія	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Білорусь	Г	ПМ			НБСЄ
Болгарія	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Боснія	Г				
Ватикан					НБСЄ
Велика Британія	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Вірменія		ПМ			НБСЄ
Греція	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Грузія		ПМ			НБСЄ
Данія	РЄ	НАТО	Сп.	ЄС	НБСЄ
Естонія	РЄ		А	А	НБСЄ
Ірландія	РЄ		Сп.	ЄС	НБСЄ
Ісландія	РЄ	НАТО		ЄЕП	НБСЄ
Іспанія	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Італія	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Кіпр	РЄ			А	НБСЄ
Латвія	Г	ПМ	А	А	НБСЄ
Литва	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Люксембурґ	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Македонія	Г				Сп.
Мальта	РЄ			А	НБСЄ
Молдова	Г	ПМ			НБСЄ
Монако				СД	НБСЄ
Нідерланди	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Німеччина	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Норвегія	РЄ	НАТО		ЄЕП	НБСЄ
Польща	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Португалія	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Росія	Г	ПМ			НБСЄ
Румунія	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Сан-Марино	РЄ			СД	НБСЄ
Словаччина	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Словенія	РЄ	ПМ		А	НБСЄ
Туреччина	РЄ	НАТО			НБСЄ
Угорщина	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Україна	Г	ПМ			НБСЄ
Фінляндія	РЄ	ПМ	Сп.	ЄС	НБСЄ
Франція	РЄ	НАТО	ЗС	ЄС	НБСЄ
Хорватія	Г				НБСЄ
Чехія	РЄ	ПМ	А	А	НБСЄ
Швейцарія	РЄ			СД	НБСЄ
Швеція	РЄ	ПМ	Сп.	ЄС	НБСЄ
Югославія (Сербія і Чорногорія)					Членство зупинене
Канада		НАТО			
США		НАТО			

Пояснення:

РЄ — повне членство в Раді Європи; А — асоційований статус; Г — статус гостя; ЄЕП — член тільки Європейського економічного простору; ПМ — участь у програмі "Партнерство задля миру"; Сп. — статус слостерігача; СД — статус, визначений спеціальним договором.

Джерело: "Independent", 5. XII, 1994.

РЄ – Рада Європи (разом із Судом з прав людини)
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
ЗС — Західноєвропейський Союз
ЄС — Європейський Союз (давніше Європейське Економічне Співтовариство) разом з Європейським судом
НБСЄ — Нарада з питань безпеки і співпраці в Європі

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Покажчик не охоплює передмови, бібліографічних приміток і додатків

Абвіль 89, 639
Абдера 137, 138
Абісінія 226, 227, 268, 286, 460, 543, 878, 979, 1011, 1018
Абукир 153, 749
Абхазія, абхази 236, 767, 840, 841, 896
Авари 73, 236, 237, 244, 251, 252, 259, 260, 261, 262
Аверон (Ґрофсенк) 180
Авіньйон 104, 418, 419, 424, 428, 434, 446, 458, 544, 563, 592, 596, 612, 779
Австразія 302, 313, 322, 326, 900
Австралія 42, 89, 94, 113, 433, 529, 749, 858, 877, 936, 1068, 1091
Австрія, австрійці 40, 41, 62, 83, 94, 105, 174, 180, 185, 247, 251, 332, 351, 363, 395, 412, 444, 454, 543, 577, 581, 586, 596, 597, 599, 600, 602, 604, 631, 632, 635, 640, 641, 647, 655, 667, 668, 683, 684, 685, 695, 700, 715, 742, 745, 746, 747, 748, 751, 752, 754, 756, 761, 766, 768, 775, 777, 785, 786, 790, 793, 799, 810, 822, 831, 839, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 854, 857, 860, 874, 876, 894, 895, 896, 897, 898, 902, 904, 905, 906, 908, 912, 914, 918, 919, 921, 930, 935, 936, 938, 955, 956, 995, 1000, 1011, 1017, 1019, 1020, 1024, 1042, 1074, 1077, 1079, 1090, 1091, 1092, 1093, 1115, 1123, 1140, 1157, 1168, 1175
Австро-Угорщина 82, 788, 800, 805, 806, 819, 832, 835, 839, 854, 902, 905, 918, 930, 938, 939, 954, 1009, 1042, 1174
Агадир 901
Адда, р. 553
Адлерберґ 99
Адріанополь (Едірне) 246, 375, 401, 466
Адріатичне море (Адріатика) 37, 95, 150, 172, 201, 290, 463, 665, 666, 755, 1158, 1175
Ажсн 376
Азербайджан 1164
Азія 15, 24, 25, 28, 38, 45, 49, 65, 67, 69, 71, 79, 81, 83, 110, 117, 121, 134, 136, 146, 150, 174, 207, 209, 215, 224, 231, 262, 268, 287, 310, 313, 348, 406, 449, 471, 472, 543, 685, 751, 800, 824, 877, 980, 1055, 1089, 1147
Азія Мала 13, 99, 101, 105, 109, 111, 120, 122, 124, 145, 150, 163, 170, 171, 176, 222, 336, 965, 966
Азія Середня 71, 82, 162, 227, 674, 767, 820, 896, 898
Азов 17, 664, 674
Азовське море 312
Азорські острови 471
Айзенштадт 83
Айнзідельн 505
Айова 800
Айона 293
Айцум 87
Аквілея 249, 279
Аквінк 174, 175
Аквітанія 246, 251, 253, 292, 318, 321, 332, 371, 395, 435, 436
Акра 372, 374, 392, 775
Акрагант (Агригент) 122, 127, 137, 156
Акцій 172, 174, 190, 198
Аладжа-Гююк 101
Аландські острови 672
Алани 232, 241, 246, 248, 313
Албанія, албанці 74, 150, 255, 362, 403, 405, 464, 665, 666, 767, 859, 903, 935, 936, 1011, 1026, 1029, 1043, 1070, 1094, 1095, 1135, 1137, 1140, 1162, 1170, 1173
Албанські пагорби 177
Алгарве 408
Александрія 121, 138, 139, 142, 151, 152, 162, 218, 221, 227, 262, 269, 283, 291, 299, 464, 749, 1040

Алемани 251, 292
Алесія 102
Алеч, льодовик 73, 85
Алжир, держава 578, 877, 1007, 1040, 1102, 1106
Алжир, місто 877
Аліканте 352
Алкмар 388
Алокс-Кортон 314
Аляска 56, 598, 674, 896
Альба Лонга 167
Альбасете 1014
Альбервіль 1171
Альбі 376
Альдерберг
Альє 30, 753
Алькала 500
Альпи 67, 69, 70, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 86, 95, 102, 103, 171, 182, 238, 250, 300, 303, 306, 308, 313, 319, 320, 364, 368, 395, 532, 627, 633, 659, 748, 785, 1115
Альтаміра 89
Альтдорф 77
Альхесірас 408
Амастрида 401
Амбер 364
Амбуаз 491, 522
Америка 45, 65, 67, 94, 117, 122, 162, 625, 658, 665, 685, 702, 749, 794, 875, 910, 917
Америка Південна (Латинська) 38, 250, 598, 612, 760, 818, 849, 877, 900
Америка Північна 27, 34, 36, 68, 89, 113, 121, 250, 309, 344, 382, 598, 612, 653, 798, 805, 877, 896, 900
Ам'єн 368, 949
Аморбах 833
Ампур'яс (Емпорія) 121, 125
Амстель, р. 386, 396
Амстердам 389, 417, 460, 498, 510, 530, 534, 556, 593, 616, 628, 714, 766, 799, 889, 951, 1049
Амур, р. 598, 896
Амфіполь 172
Амштетен 83
Ам'ята 299
Анаберг 380
Ананьї 375, 418, 422
Анап, р. 156, 160
Анатолія 109, 400, 937, 965
Ангальт 509
Англи 235, 241, 248
Англія, англійці 29, 30, 36, 39, 40, 50, 52, 53, 73, 93, 95, 193, 106, 124, 175, 180, 189, 197, 235, 249, 277, 285, 293, 296, 303, 309, 311, 312, 315, 323, 325, 343, 352, 354, 356, 358, 362, 364, 370, 371, 372, 375, 376, 378, 392, 393, 394, 395, 406, 411, 419, 420, 422, 424, 425, 426, 427, 431, 432, 433, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 450, 455, 456, 458, 465, 468, 469, 483, 494, 498, 522, 526, 529, 533, 534, 540, 542, 549,551, 552, 556, 562, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 578, 584, 586, 592, 596, 598, 600, 601, 604, 605, 607, 608, 613, 614, 616, 619, 620, 621, 622, 625, 627, 628, 634, 646, 647, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 657, 679, 685, 698, 705, 707, 712, 717, 747, 751, 760, 763, 777, 788, 793, 797, 810, 822, 827, 830, 835, 838, 846, 848, 857, 858, 859, 862, 863, 886, 888, 889, 895, 910, 918, 920, 921, 936, 972, 978, 980, 994, 998, 1007, 1018, 1019, 1022, 1023, 1024, 1027, 1029, 1032, 1037, 1038, 1039, 1040, 1043, 1058, 1059, 1060, 1068, 1079, 1112, 1142, 1150, 1173
Англосакси 41, 105, 239, 249, 252, 818, 1117
Англсі, о. 324, 791
Ангола 1102
Андай 1042
Андалусія 408, 550, 867
Андермат 69, 76
Андора 471, 596, 1124
Андрусово 592
Андухар 760
Анже 728, 729
Анжу 326, 371, 728, 731
Ані 350
Анкара 965
Анкона 364, 413
Аноне 364, 793
Ансі 626, 659
Ансо-Мідовз 345
Антарктика 911
Антверпен 106, 387, 389, 417, 436, 442, 460, 530, 534, 536, 55, 716, 930, 935, 1158
Антиб (Антиполіс) 125, 785
Антіохія 145, 151, 219,
Антремон 102
Аоста (Augusta Pretoria) 74, 300, 364, 659, 829
Апенніни 74, 104, 458
Апеннінський півострів
Апенцель 421
Аполлонія 172
Апулія 171, 331, 332, 355

Апчерч 180
Аравія, араби 96, 231, 253, 259, 261, 262, 267, 268, 269, 271, 273, 304, 315, 332, 371, 375, 395, 464, 599
Арагон, арагонці 79, 315, 332, 371, 375, 395, 401, 408, 409, 411, 413, 466, 469, 470, 543, 561
Арарат, г. 79, 759
Арас 442, 457, 726, 932, 1037
Арау 883
Арахозія 121
Арброт 425
Аргентина 1102—1103
Аргос 99
Аргосці 149
Арга, р. 294
Аргон 949
Аргонський ліс 745
Ардени 70, 104, 305, 583, 1074
Арелат 371
Арея 121
Ареццо (Аретій) 180, 352, 414
Аризона 598
Аркадія 145
Арколь 775
Арль (Рода) 81, 125, 202, 228, 294, 326, 351, 365, 371, 680
Арма 545
Арманен 242
Арнем 1073
Арта 484
Артуа 562
Арштетен 904
Асирія 131
Ассизі 376
Астрахань 67, 380
Астурія 294, 315, 318, 1012
Атакама, пустеля 67
Атапуерка 87
Атлантичний океан (Атлантика) 25, 33, 42, 45, 57, 66, 69, 70, 79, 81, 82, 86, 174, 232, 313, 353, 468, 471, 528, 923, 938, 1040, 1059, 1060
Атлаські гори 86
Аттика 96, 117, 133, 137, 147
Аугсбург 332, 450, 498, 502, 505
Ауерштадт 751
Аустерліц (Славков) 74, 751, 752, 772, 775, 899
Аушвіц (Освенцим) 210, 794, 886, 1033, 1055, 1056, 1057, 1074, 1093
Афганістан 231, 238, 1149, 1159
Афіни 109, 117, 119, 121, 122, 123, 128, 134, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 156, 163, 166, 194, 208, 213, 242, 248, 255, 260, 268, 276, 280, 287, 293, 317, 449, 467, 468, 472, 616, 620, 757, 763, 765
Афон, г. 207, 334, 335, 337, 484, 922
Африка 38, 42, 45, 47, 49, 65, 67, 68, 75, 82, 86, 88, 110, 121, 122, 130, 136, 155, 156, 158, 162, 171, 179, 180, 204, 226, 227, 246, 248, 255, 260, 268, 276, 280, 287, 293, 310, 311, 449, 467, 468, 472, 658, 680, 685, 759, 794, 818, 824, 873, 877, 878, 879, 900, 910, 1055, 1061, 1090, 1102
Афродізія
Ахая 154
Ахен 173, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 332, 333, 390
Ахрадіна 156, 159, 160
Ацтеки 878
Аяччо 749

Бабин Яр 1049
Баварія 73, 74, 75, 105, 251, 313, 331, 332, 338, 339, 365, 367, 369, 412, 501, 520, 582, 583, 585, 586, 632, 756, 793, 798, 832, 921, 970, 1074
Баварський коридор 74, 81, 234, 251
Багдад 270, 348, 550, 936
Бад-Годесберг (Годесберг) 1021, 1105
Бад-Дюренберг 1172
Баден 455, 756, 850
Баденія?
Бадона, г. 249
Бад-Пфайферс 505
Бад-Тельц 921
Базель 16, 364, 434, 461, 464, 492, 494, 505, 507, 619, 660, 872
Байройт 1110
Баку 483, 791, 899, 1167
Балеарські острови 80, 248, 309, 458, 1013
Балкани 37, 78, 79, 93, 236, 237, 254, 255, 265, 267, 272, 298, 303, 336, 337, 401, 405, 408, 412, 426, 474, 483, 499, 531, 592, 649, 664, 666, 763, 824, 860, 894, 896, 902, 930, 940, 1043, 1049, 1068, 1069, 1070
Балморал 657
Балти 45, 227
Балтійське море (Балтика) 45, 66, 77, 78, 82, 86, 95, 113, 236, 274, 309, 353, 373, 374, 381, 394, 581, 1155, 1158
Балтійські озера 70
Бамберг 584

Бангор 293, 324
Банез 945
Банокберн 425, 426
Бантрі, затока 545
Баренцове море 70
Барич 1064
Барі 291, 335, 355
Бар-ле-Дюк 933
Баров-ін-Фернес 921
Барселона 75, 409, 417, 458, 469, 528, 1012, 1015, 1122, 1158
Барселонет 75
Бартон 705
Баски 68, 237, 829, 891
Басків Країна 649, 659
Бастонь 1074
Ба-сюр-Об 384
Бат 364
Батавія, батави 241, 529, 556, 661, 734, 746, 753, 754, 801
Батумі 959
Бахчисарай 381
Беарн 426, 437, 642, 648
Бедгелерт 852
Безансон 539, 585
Безьє 303
Бек 364
Белград 339, 403, 577, 664, 665, 745, 902, 905, 908, 914, 919, 935, 936, 1009, 1070, 1136, 1151, 1162
Белжец 1049
Белфаст 856, 860
Бельгія, бельгійці 30, 71, 239, 291, 396, 645, 655, 788, 792, 801, 810, 830, 833, 840, 853, 859, 861, 906, 908, 912, 913, 915, 919, 920, 922, 930, 931, 952, 954, 1014, 1037, 1060, 1063, 1066, 1082
Бельфорський коридор 81
Беневент 172
Бенілюкс 1037, 1042, 1049, 1100, 1104, 1109, 1119
Беотія 134
Бербери 271
Бервальде 582
Берг 669, 753
Бергтоф 1027
Берген 354
Березина, р. 767
Берингова протока 598
Берклі 425
Берлін 191, 516, 596, 611, 618, 619, 628, 668, 669, 670, 684, 744, 745, 751, 756, 757, 766, 772, 788, 806, 814, 820, 831, 850, 869, 870, 884, 895, 896, 897, 901, 905, 906, 913, 914, 915, 916, 917, 919, 923, 929, 939, 940, 953, 963, 964, 968, 981, 997, 1000, 1005, 1011, 1017, 1019, 1021, 1024, 1026, 1027, 1032, 1041, 1043, 1047, 1059, 1067, 1069, 1076, 1077, 1078, 1086, 1093, 1095, 1100, 1141, 1147, 1161, 1168
Берн 848, 883, 890, 903
Бернінський перевал 553
Берні-Рив'єр (Ен, Bernacus) 305
Бероу 656
Бертон-Лезер 296
Берхтесгаден 999, 1000, 1021, 1024, 1026
Бессарабія 763, 767, 897, 1028, 1041
Бехларен (Pochlarn) 248
Бечуаналенд 879
Б'єрек, о. 312
Б'єркс 312
Бидгощ (Бромберг) 916
Бігор 822
Біла Гора (Weissenberg) 526, 581
Біле море 350
Більське озеро 627
Білорусь, білоруси 37, 264, 310, 521, 674, 684, 747, 769, 853, 854, 935, 959, 960, 961, 962, 965, 993, 1034, 1044, 1069, 1075, 1166, 1172, 1173
Більбао 408
Бірка 312
Бірма 834, 1068, 1101
Бірмінгем 806
Біскайська затока 337, 578
Бланкенберге 777
Блекберн 704
Близький Схід 68, 88, 92, 93, 109, 110, 134, 154, 209, 749
Блуа 450
Боббіо 293
Бове 322, 328, 359
Богота (Нова Гранада) 598
Боденське озеро 293
Бодрог, р. 96
Бойн 652
Бокер 202
Болгарія, болгари 74, 83, 95, 150, 151, 163, 237, 252, 253, 256, 259, 264, 265, 297, 313, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 342, 349, 373, 375, 381, 382, 395, 401, 403, 404, 405, 406, 408, 478, 665, 767, 824, 842, 859, 896, 897,

903, 930, 935, 936, 951, 979, 1043, 1070, 1090, 1094, 1095, 1135, 1142, 1162, 1173
Болонья 364, 376, 609, 679, 1105, 1107
Болтон 569, 704, 954
Бом 286
Бомбей 543, 598
Бон 95, 303, 305, 690, 1104, 1107, 1149
Бордо 95, 294, 323, 436, 440, 648, 725, 733, 739
Борислав 791
Борміо 553
Бородіно 655, 767, 775
Боснія 59, 202, 337, 338, 350, 376, 401, 405, 755, 756, 767, 768, 859, 896, 987, 901, 902, 905, 930, 1010, 1162, 1166
Босфор, протока 121, 208, 224, 359, 465, 466, 895
Брабант 392, 412, 443, 544, 545, 554, 646, 716
Бразилія 529, 830
Брайтенфельд 582
Бранденбург, земля 84, 173, 332, 412, 574, 583, 668, 916, 1075
Бранденбург, місто 511
Братислава 83, 339, 505, 581
Браунау 999
Брауншвайг 61, 354, 581, 619
Брегенц 293
Бреда 545
Брекнокшир 324
Бремен 298, 343, 353, 354, 509, 583, 832
Бремергафен 938
Бренера, перевал 95
Брента, р. 331
Брест 545, 639
Брест (-Литовськ) 942, 964, 1032, 1034, 1040
Бретань 92, 648, 728, 731, 732, 788
Бретон-Вудс 1115
Брешія 611
Британія (Велика Британія) 29, 30, 31, 41, 42, 46, 50, 52, 54, 59, 62, 65, 79, 80, 125, 163, 174, 182, 189, 193, 202, 204, 227, 239, 248, 249, 252, 254, 255, 279, 287, 323, 325, 362, 523, 597, 599, 600, 602, 611, 630, 635, 647, 652, 653, 654, 658, 660, 661, 668, 696, 700, 701, 702, 705, 714, 736, 746, 749, 750, 751, 752, 758, 761, 763, 764, 765, 777, 782, 783, 785, 786, 788, 789, 791, 792, 793, 800, 806, 807, 819, 831, 832, 833, 835, 837, 838, 839, 840, 846, 847, 856, 857, 860, 861, 871, 873, 877, 878, 879, 882, 895, 896, 897, 898, 900, 902, 903, 905, 906, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 919, 929, 930, 937, 938, 955, 956, 968, 970, 1079, 1082, 1091, 1095, 1096, 1098, 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, 1107, 1108, 1109, 1110, 1114, 1115, 1119, 1120, 1121, 1122, 1124, 1148, 1149, 1156, 1158, 1168, 1171
Британські острови 30, 71, 86, 92, 162, 239, 281, 292, 303, 309, 323, 425, 426, 596, 613, 649, 657, 736, 754, 805, 838, 915, 1124, 1171
Брити 248, 249, 252
Брі 314
Бріансоне 75
Бріар 772, 779
Бріксен (Бресаноне) 74, 357
Бріндізі 1056, 1062
Бріоні 290
Брістол 527, 600
Брно 751, 855
Брундізій 171, 172
Брюге 351, 354, 391, 394, 431, 442, 553, 1157
Брюсель 61, 351, 390, 442, 457, 538, 545, 596, 611, 639, 643, 645, 716, 754, 785, 830, 865, 892, 920, 1073, 1095, 1103, 1109, 1118, 1120, 1156, 1157, 1158, 1173
Бувіне 367, 370, 371, 390, 391, 392
Буг, р. 369, 938, 1032, 1033, 1034
Буда 83, 175, 381, 406, 461, 538, 615, 668
Будапешт 140, 175, 382, 577, 745, 766, 788, 873, 962, 1070, 1076, 1137, 1139, 1140, 1141, 1143, 1146
Будишин (Бауцен) 772, 856
Буенос-Айрес 45
Буживаль 891, 892
Букінгемшир 777, 1057
Буковина 665, 869, 1014, 1041
Булонь 751
Бургдорф 890
Бургос 87, 294, 1015
Бургуен 627
Бургундія 95, 102, 246, 247, 249, 251, 285, 286, 290, 292, 293, 294, 302, 314, 321, 322, 323, 326, 331, 361, 371, 377, 396, 645
Бургундські ворота
Бурж 294, 437 464
Бурже, оз. 808
Бурса (Brusa, Brussa) 401, 406
Бур-Сен-Моріс 74
Бухара 270
Бухарест 682, 934, 996, 1041, 1070, 1162, 1171
Бухау 99
Бухенвальд 1093
Буцефалія (Джелам) 121

Бучач 1064, 1066
Бюзінген 1122
Бялисток 871, 873
Б'яска 77

Вавилон 93, 110, 120, 122, 173, 284
Ваграм 752, 772
Вайт, о. 857
Валанс 202, 754
Валахія, валахи 254, 261, 334, 401, 402, 405, 465, 665, 859
Вале 85, 421, 504
Валенсія 121, 364, 409, 426, 458, 1015
Валета 96
Валле-д'-Аоста 75
Валле Тремола 77
Валонія, валони 105, 754, 1109
Вальдгут 501
Вальдфіртель 748
Вальмі 700, 721, 743, 745
Вальпараїсо 599
Вальтелліна (Фельтлін)553, 554
Вальтергаузен 885
Вальхерен 387
Вальядолід 469
Ван 348
Вандали 241, 248, 270, 280
Вандея 721, 728, 729, 730, 733
Ванзе 1059
Ванту, гори 544
Вардар, р. 151
Варен 723
Вармланд 173
Варна 447, 464
Варта, р. 341
Вартбург 501
Варцин 1075
Варшава 17, 30, 51, 87, 185, 353, 483, 541, 548, 574, 607, 611, 655, 664, 670, 672, 675, 676, 687, 715, 721, 746, 747, 751, 754, 756, 766, 767, 777, 785, 789, 830, 853, 871, 932, 933, 938, 942, 953, 963, 964, 1008, 1026, 1032, 1033, 1045, 1049, 1051, 1055, 1072, 1073, 1094, 1130, 1137, 1139, 1143, 1170
Васенар 950
Васі 522
Васкос 271
Ватерлоо 70, 95, 655, 656, 752, 785, 786, 793, 909
Ватикан 60, 277, 420, 421, 466, 512, 521, 589, 591, 592, 612, 655, 661, 696, 820, 822, 824, 826, 849, 923, 972, 1005, 1055, 1112, 1124
Ватопед 334
Вашингтон 29, 60, 449, 764, 928, 1046, 1056, 1066, 1074, 1095, 1097, 1102, 1118, 1150
Веве 923
Ведмор 323
Везер 302
Везле 294
Везувій, вулкан 88, 122, 181, 205, 206, 660
Веї 167
Веймар 710, 811, 968, 986
Вексфорд 370, 545
Велеград 339
Великий Кавазький хребет 74, 79
Великі озера 113
Великоморавська імперія 74
Великопольща 341
Величка 94
Велс 37, 50, 93, 105, 173, 239, 252, 324, 395, 425, 435, 441, 449, 564, 566, 613, 657, 705, 788, 835, 852, 855, 858, 972, 984, 1108, 1170
Венгюйзен 801
Венди (лужицькі серби) 241, 251
Венеди 241
Венесен 418
Венесуела 529, 598
Венеція, венеціанці 74, 75, 242, 259, 291, 349, 351, 352, 353, 354, 359, 360, 366, 373, 374, 375, 383, 386, 401, 413, 416, 417, 426, 435, 466, 467, 472, 484, 497, 498, 522, 534, 540, 554, 572, 578, 579, 592, 596, 607, 611, 620, 627, 661, 664, 685, 687, 691, 739, 764, 831
Венсен 371, 436, 438
Верден 62, 104, 298, 321, 323, 329, 562, 583, 920, 932, 933, 1037
Вердонська ущелина 76
Верецький перевал 313
Верна, г. 376
Верона 238, 777, 786
Версаль 83, 384, 625, 635, 636, 637, 640, 643, 644, 670, 671, 715, 716, 718, 722, 742, 774, 895
Вертешселеш 87
Верхоянський хребет 70
Весекс 249, 323
Вестготи 145, 243, 246, 251, 259, 260, 275, 292, 294
Вестерндорф 180
Вестерос 571
Вестмінстер 323
Вестморленд 921
Вест-Пойнт 744

Вестфалія 253, 366, 506, 585, 753, 757, 851, 1074, 1075
В'єтнам 1126
В'єн (Вієнна) 209, 509
Виборг (Viipuri) 1036
Витачків 244
Віваре 648
Відень 74, 83, 153, 248, 253, 478, 505, 520, 538, 539, 541, 546, 577, 581, 582, 596, 607, 611, 646, 663, 664, 667, 668, 675, 687, 689, 690, 695, 709, 748, 751, 752, 772, 776, 788, 806, 814, 831, 834, 850, 869, 874, 875, 876, 883, 892, 893, 896, 901, 904, 905, 908, 914, 915, 918, 919, 921, 951, 1010, 1017, 1026, 1076, 1123, 1149
Відин 665
Візантій 121, 171, 172, 175, 207, 224
Візантія (Bizantium), візантійці 37, 45, 62, 96, 150, 151, 152, 173, 189, 197, 229, 251, 253, 255, 256, 262, 264, 265, 266, 267, 274, 295, 303, 306, 315, 316, 319, 326, 330, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 348, 350, 355, 359, 363, 372, 373, 375, 395400, 401, 404, 475, 479, 508
Візіль 714
Вікінги 61, 82, 148, 242, 253, 255, 274, 293, 303, 309, 323, 324, 325, 326, 330, 343, 352, 390, 447, 451, 532
Віклоу 292, 545
Вікторія, вдсп. 86
Вілах 505
Вілемсорд 801
Вілланова 102
Вілтшир, графство 92
Вільгельмінасорд 801
Вільно (Вільнюс) 245, 316, 446, 479, 483, 678, 746, 872, 960, 962, 979
Вімі 932
Вімутьєр 315
Віндзор 621
Вініге-гіл 545
Вінланд 309, 344, 345
Вінчестер 909
Вірджинія
Вірменія 174, 212, 226, 255, 282, 283, 335, 348, 350, 759, 897, 936, 937, 1162, 1163
Вірмени 937, 965, 1042
Вісбаден 544
Вісбю 353, 354, 447
Вісла, р. 69, 70, 76, 92, 95, 96, 163, 227, 243, 245, 251, 252, 303, 309, 340, 369, 571, 573, 621, 683, 873, 963, 964, 1028, 1029
Віслинська (Фрішська) затока 1074
Вісляни 340
Вісмар 353
Віснич 603
Вітбі 296, 297
Вітебськ 69
Вітенберг 501, 506, 524
Вітербо 413
Віфінія 206, 212
Віфлеєм 337
Віші 1037, 1063
Владивосток 45
Власач 87
Влтава, р. 694
Во 421
Вогули 236
Волга, р. 45, 57, 69, 81, 82, 88, 236, 237, 252, 253, 309, 349, 350, 379, 380, 407, 622, 681, 767, 1044, 1046, 1061, 1063, 1150
Волзький коридор 80
Волинь 349, 1064
Волін 309
Володимир 379, 406
Волохи 105
Волтем 503
Волхов 342
Воркута 67, 992
Вормс 247, 248, 367, 501, 503
Ворскла, р. 407
Вошан 772
Вроцлав (Бреслау) 106, 354, 381, 640, 641, 650, 869, 1092
Вулвіч 791
Вульки 167, 170
Вуперталь-Бармен 797
Вустер 570, 607
Вюртемберг 92, 509, 543, 756, 832
Вязьма 483
В'ятка 473
Гаага 541, 556, 616, 903, 978, 1098, 1170
Гаваї 879, 1059
Гавельберг 332
Гавр 557, 639
Гайбері 433
Гайгейт 864
Гайдельберг 581, 628, 646, 816
Гаїті 751
Галанд 571
Гале 628, 667, 669
Галич 349

Галичина 51, 74, 105, 106, 349, 379, 445, 606, 641, 747, 788, 789, 805, 806, 854, 857, 869, 870, 872, 875, 876, 922, 933, 934, 952, 954, 1060
Галік, р. 158
Галіполі 405, 406, 465
Галікарнас 136, 146
Галілея 222, 283
Галіполі 405, 406, 465
Гальштат, гори 96, 101
Гамбер 248
Гамбург 323, 332, 353, 354, 355, 359, 402, 429, 753, 800, 806, 813, 832, 879, 917, 1053, 1061, 1075, 1155
Ганау 772
Ганза 353, 354, 381
Ганновер 87, 105, 231, 412, 668, 832, 833, 856
Гарвард 128
Гарлем 351, 388, 390, 396
Гартвел 777
Гарц, гори 70, 332
Гастінгс 356
Гваделупа 1124
Гебдомон 172
Гебридські острови 80
Гелсни Святої острів 118, 785
Геліт-Вуд 704
Геллеспонт 24, 224
Гельвети 239
Гельголанд 785
Гельсінгборг 354
Гельсінки 1123
Гемблдаун 296
Гемпшир
Генлі 910
Генна 160
Гераклея Понтійська 123
Герат 121
Гербестгаль 922
Геркуланум 111, 153
Германці 45, 62, 105, 110, 163, 227, 235
Гернгут 613
Гертфорд 364
Герцеговина 337, 405 896, 897
Гесен 509
Гесен-Дармштадт 833
Гієраполь 152, 219
Гільдесгайм 77, 231
Гіппон 280
Гогенфінов 916, 917, 918
Гогенфрідбург (Dobromierz) 670
Голандія, голандці 297, 386, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 397, 412, 443, 498, 509, 521, 526, 529, 534, 545, 554, 555, 556, 598, 600, 611, 612, 613, 619, 621, 646, 660, 669, 714, 724, 753, 754, 760, 775, 788, 950, 980, 1054, 1055, 1102
Голвей 606
Голівуд 987, 1109
Голіхед 325
Гольштайн 581, 956
Гонконг 1103
Горган 309
Горі 988
Гоукем 621
Градец-Кралове (Кеніггрец) 851
Греція, греки 13, 14, 25, 32, 37, 43, 45, 46, 48, 52, 62, 80, 84, 89, 95, 99, 101, 112, 113—163, 165, 166, 167, 169, 171, 176, 178, 179, 190, 192, 193, 201, 207, 224, 238, 252, 254, 255, 264, 281, 284, 287, 288, 335, 336, 339, 349, 350, 395, 400, 401, 403, 405, 464, 466, 473, 483, 487, 580, 664, 665, 666, 763, 765, 767, 786, 818, 824, 834, 840, 841, 859, 903, 930, 935, 965, 966, 979, 997, 1008, 1060, 1063, 1068, 1070, 1074, 1095, 1096, 1102, 1103, 1109, 1121, 1124, 1156, 1167
Гродно 744
Грозний 768
Грузія, грузини 236, 282, 334, 350, 460, 764, 841, 959, 962, 988, 989, 1162, 1164
Губертусбург 670
Гун 253
Гуни 73, 123, 227, 232, 234, 235, 236, 237, 243, 244, 246, 247, 249, 259, 261, 331, 844

Ґагаузи 237, 666, 764, 767, 768
Ґалапагоські острови 818
Ґалатія, ґалати 105, 163
Ґаліб'є, перевал 76, 891
Ґалісія 105, 238, 248, 294, 318, 1012
Ґаллія, ґалли 81, 98, 105, 106, 125, 158, 163, 169, 171, 174, 178, 180, 182, 200, 202, 208, 209, 217, 226, 227, 238, 239, 248, 251, 252, 254, 255, 257, 276, 287, 292, 371
Ґамбія 599
Ґанг, р. 83, 354, 590
Ґар 728
Ґасконь 326, 392, 395, 424, 437
Ґаяна 598, 1124
Ґвадалквівір, р. 79, 622
Ґваделупа 1124
Ґвент 324
Ґвінед 324

Ґданськ (Данциґ) 106, 354, 355, 530, 571, 572, 574, 670, 676, 744, 756, 757, 761, 869, 956, 979, 1023, 1024, 1074, 1144
Ґелдерн (Ґелдерланд) 394, 647
Ґент 351, 391, 431, 442, 457, 543, 719, 766
Ґенуя, ґенуезці 293, 351, 353, 359, 368, 373, 386, 409, 416, 426, 458, 460, 467, 579, 596, 649, 749, 754, 798, 968
Ґерлаховські-Штіт, г. 73
Ґерніка 1015
Ґернсі, о. 910, 1124
Ґетеборґ 792
Ґетінґен 105
Ґібралтар (Джебель-аль-Тарик) 24, 66, 78, 81, 86, 273, 647, 1040, 1069, 1102, 1122, 1124
Ґібралтарська протока 248, 408
Ґієнь 424, 436, 606
Ґілґіт 177
Ґлазго 600, 622, 703, 806, 860, 892, 1172
Ґламорган 324
Ґларус 135, 421
Ґластонбері 240
Ґленґері 656, 657
Ґленко 652, 1172
Ґлівіце 1053
Ґнезно 173, 341
Ґоа 1102
Ґодесберґ 1021
Ґоліс 707
Ґорлиця 933
Ґота 765, 832, 833
Ґоти 123, 124, 189, 208, 220, 221, 227, 230, 231, 241, 243, 244, 246, 260, 275, 276
Ґотланд 311, 353
Ґотська федерація 243
Ґоцо 96
Ґошенен 77
Ґравенгаага 387
Ґранада 271, 408, 462, 463, 470, 471
Ґранвіль 729
Ґран-Парадізо, г. 73
Ґран-Сассо 1062
Ґраубаль 103
Ґраубюнден 421, 554
Ґрейвсенд 911
Ґренландія 82, 111, 309, 344, 345, 841, 1124
Ґренобль 92, 361, 714
Ґримальді 89
Ґринвіч 618
Ґрипсхольм 242
Ґріленштайн 679, 748
Ґросенмєр 678, 679, 748
Ґруєр 37
Ґрюнвальд 446, 574, 852

Дакія, даки 83, 174, 196, 208, 236
Далідж 830
Далмація 201, 208, 250, 261, 350, 374
Дам 396
Дамаск 212, 262, 270
Дам'єта
Даневірке 956
Данія, данці 78, 80, 81, 102, 242, 277, 311, 312, 343, 344, 354, 375, 378, 380, 395, 426, 447, 510, 570, 571, 582, 599, 600, 611, 661, 672, 736, 762, 763, 777, 810, 840, 841, 846, 851, 859, 956, 957, 1036, 1063, 1103, 1109, 1112, 1121, 1156
Дарданелли (Геллеспонт) 78, 81, 99, 262, 374, 663, 936
Далекарлія 570
Дармштадт 833
Дастаґер 262
Дахау 1006, 1014, 1086
Двіна, р. 69, 963
Дебрецен 512
Девентер 455, 494
Девон 87, 177, 239, 703
Дегебарт 324
Дейтон 793
Делавар 598
Делі 313, 877, 1101
Делос, о. 127, 182
Дельфи 127, 129, 147
Дельфсгавн 386
Делфт 386, 388
Дербі 653
Дервен 153
Дервента 104
Дері 106, 293
Десау 630, 581
Детмольд 851
Джатал-Гююк 109
Джеймстаун 529
Джероу 296, 298
Джерсі, о. 87, 1124
Джорджія 598
Динарські Альпи 79
Дібол 957
Діділіло 988
Діжон 442, 443
Дінан 354

Діпсель 172
Дніпро, р. 69, 72, 94, 106, 227, 232, 252, 304, 309, 312, 342, 381, 407, 479, 483, 641, 715, 881, 1046, 1069
Дністер, р. 69, 72, 74, 237, 312, 437, 577
Доброї Надії мис (Cabo Tormentoso) 467, 785
Додеканес 80
Дойлстаун 315, 316
Докум 297
Долерсгайм 1000
Доломітові Альпи 95, 110
Домброва Гурнича 789
Дон (Танаїс), р. 24, 25, 72, 91, 123, 253, 380, 381, 675
Донауверт 520, 585
Донауешинген 247
Донбас 789, 958
Донегол 105, 293
Донець, р. 253
Дордонь 87, 89, 90, 104
Дордрехт 387, 394
Дорпат (Тарту) 369, 457
Дофіне 95, 627, 642, 714, 715, 718, 785
Драва (Dravus), р. 201, 252, 322, 1061
Дрезден 428, 429, 430, 607, 615, 668, 677, 686, 711, 772, 850, 1061
Дрезден-Нойзідліц 430
Дроеда 569, 570
Ду, р. 285
Дублін 309 370, 938, 1123
Дубровник (Рагуза) 359, 451, 462, 463, 596, 755
Дувр 285
Дуе 518, 620
Дуеро 79, 104
Дуклянський перевал 1070
Дунай, р. 45, 67, 69, 70, 73, 74, 79, 80, 81, 83, 92, 95, 101, 104, 174, 175, 203, 234, 237, 246, 247, 251, 252, 255, 261, 265, 304, 313, 319, 332, 348, 350, 381, 405, 406, 464, 465, 581, 590, 663, 664, 665, 897, 904, 1069, 1091
Дунегоф 1074
Дурес (Діррахій) 172
Духцов (Дукса) 695
Душники-Здруй 364
Дьєнб'єнфу 1102
Дьєп 1062
Дюнкерк 639, 1037, 1039
Дюсельдорф 87

Ебсльтофт 380
Ебро, р. 45, 69, 158
Егейське море 13, 14, 15, 93, 95, 96, 99, 101, 110, 111, 113, 116, 119, 120, 122, 211, 267, 303, 313, 349, 401, 665, 897
Егіна 119, 120
Егмонт 390, 393
Едж-Гіл 569
Единбург 51, 105, 528, 567, 568, 620, 653, 656, 824, 1110, 1158
Ейвбері 92
Ейвон, р. 104
Ейлау 751, 772
Ейсволд 762
Ейселмер (Зюйдер-зе) 387
Екмюль 772
Елевсин 127
Еліда 144
Еллада 39, 115, 118, 120, 121, 149
Елмдон 679
Ель-Аламейн 1040
Ель-Аргар 99
Ельба, о. 771, 778, 779, 784
Ельба, р. 69, 241, 251, 298, 303, 318, 322, 323, 355, 454, 581, 586
Ельблонг (Ельбінг) 379, 574
Ельбрус, г. 74, 1046
Ельзас 454, 583, 640, 641, 646, 647, 785, 846, 847, 891, 895, 930, 939, 1037, 1079
Ельсинор 61, 78
Ельстер, р. 761
Емілія 102
Емс, р. 386
Ен 753
Енгельгайм 319
Ено 391, 393, 412, 554
Еперне 931
Епідавр 201
Епіпол 156, 160
Епір 201, 401, 403, 484, 666, 758
Ервел, р. 705
Ерстрія 120
Ер-і-Луар 893
Ерменонвіль 627
Ертебелле 91
Ерфурт 864
Есекс 249, 433, 679
Есен 791
Еско (Шельда) 387
Ескоріал 635
Еслінг 772
Естергом (Гран) 83, 248, 341, 381

Естонія, естонці 237, 245, 377, 378, 858, 958, 972, 993, 1040, 1162
Естремадура 271
Етелні 323
Етна, г. 74, 88, 105, 122, 137, 142, 156, 660
Етрурія 753, 754
Етруски 167, 170
Ефес 136, 152, 211, 282, 401
Ешель, перевал 76

Євреї 42, 48, 56, 72, 125, 152, 209—213, 215, 216, 236, 237, 254, 262, 270, 271, 284, 296, 352, 353, 371, 402, 409, 428, 432, 470, 482, 514, 585, 611, 612, 614, 617, 668, 670, 678, 681, 694, 695, 717, 730, 735, 756, 757, 763, 769, 802, 819, 820, 842, 847, 848, 854, 859, 863, 869—876, 881, 883, 884, 886, 893, 901, 902, 961, 962, 963, 974, 975, 987, 1004, 1005, 1006, 1008, 1009, 1032, 1034, 1046, 1047, 1048—1058, 1083, 1146
Євфрат 273
Єгипет 14, 42, 69, 89, 99, 101, 109, 110, 116, 121, 125, 136, 139, 150, 153, 154, 155, 162, 172, 191, 192, 227, 255, 262, 268, 269, 270, 283, 286, 348, 349, 376, 390, 402, 409, 505, 749, 750, 764, 765, 936, 1040, 1095, 1102
Єдерен 344
Єйл 128, 345,
Єкатеринбург 25, 959
Єлисаветград 871
Єна 751, 756, 772, 814
Єнджеюв 830
Єрихон 110
Єрусалим 109, 209, 212, 213, 222, 262, 268, 270, 290, 321, 348, 363, 370, 372, 373, 374, 375, 449, 489, 614, 873, 936, 1051, 1113

Женева 74, 76, 202, 247, 352, 450, 507, 508, 509, 518, 528, 535, 596, 624, 625, 626, 627, 793, 809, 829, 905, 978, 1060, 1112
Женевське озеро 305, 421, 508, 659
Жергові, плато 852
Жефос 323
Жиронда 725
Жувізі-сюр-Орж 776

Заб 270
Загорськ (Сергіїв Посад) 521
Загреб (Сисція, Аграм) 201, 745, 755, 1010, 1162
Задар (Адер) 201, 374
Закавказзя 379
Закопане 922, 1168
Заксенхаузен 1051
Залізна Брама 73, 83
Зальфельд 833
Зальцбург 505, 690, 1110
Зальцкамергут 94, 96, 101
Зама 171
Замосць 498
Збруч, р. 964
Зволень 87
Зеландія 91, 386, 390, 443, 554
Зеленці 744
Земгалія (Жемайтія) 379
Земпах 421, 446
Зіген 544
Золотий Ріг 224
Золотурн 421
Зульцбах 411
Зунд, протока 78, 86, 354
Зундгау 412, 583
Зюйдер-Зе (Ейселмер) 387

Іберійський півострів 79, 158, 270, 752, 760
Іберія 78, 92, 121, 125, 163, 171, 212, 270, 272, 284, 303, 315, 362, 364, 408, 409, 529, 685
Іверон 334
Івзшем 372, 393
Іда, г. 109, 110
Ідра 757
Ізер, р. 74
Ізернія 87
Ізонцо, р. 937
Ізраїль 25, 42, 124, 872, 873, 1142, 1157
Іконія 400
Ілєр 893
Іллірія, іллірійці 134, 151, 155, 171, 201, 202, 226, 236, 252, 261, 753, 755, 756, 763
Іль-де-Франс 368, 430
Ін, р. 104, 180
Інвернес 656
Інгрія 571, 672
Інгольштадт 520
Інгрія 672
Інд, р. 14, 120, 150
Індіанці 532, 599
Індійці 94
Індійський океан 90
Індія 65, 97, 98, 102, 110, 136, 162, 179, 227, 237, 268, 269, 402, 426, 467, 471, 483, 529, 598, 599, 612, 658, 696, 749, 751, 799, 858, 868, 895, 1007, 1095, 1101
Індокитай 877, 1102, 1106, 1148
Індонезія 529

Інки 878
Інсбрук 74, 542
Іонічні острови 80, 764, 765
Іонія 116, 119, 763, 764
Іпр 351, 442, 457, 931, 932, 933
Ірак 979
Іран 34, 253, 1069
Іркутськ 316
Ірландія, ірландці 37, 39, 46, 47, 48, 50, 79, 92, 134, 138, 209, 238, 239, 252, 278, 280, 281, 285, 292, 293, 309, 323, 324, 344, 366, 370, 378, 395, 426, 441, 519, 532, 544, 545, 564, 656, 566, 568, 569, 586, 649, 652, 657, 658, 746, 760, 761, 782, 788, 805, 821, 835, 838, 840, 841, 848, 856, 857, 858, 859, 893, 911, 972, 1007, 1112, 1113, 1121, 1122, 1156
Ірмінсуль 298
Ірокези 599
Іртиш, р. 483
Ісландія, ісландці 79, 80, 82, 125, 237, 309, 344, 345, 1103, 1109, 1154
Іспанія, іспанці 24, 37, 40, 46, 48, 57, 62, 89, 92, 98, 99, 105, 106, 110, 136, 171, 180, 200, 236, 238, 239, 246, 248, 251, 254, 255, 260, 270, 271, 276, 278, 283, 284, 287, 293, 321, 331, 341, 364, 365, 373, 374, 376, 408, 458, 463, 468, 469, 471, 475, 483, 493, 498, 500, 505, 518, 528, 533, 535, 541, 543, 546, 549, 550, 551, 554, 557, 565, 567, 579, 583, 585, 586, 592, 596, 597, 598, 600, 602, 604, 612, 622, 630, 635, 646, 647, 649, 658, 659, 668, 684, 685, 688, 712, 742, 746, 750, 752, 754, 758, 760, 761, 777, 786, 790, 791, 793, 795, 799, 800, 822, 828, 829, 834, 867, 880, 891, 894, 928, 930, 945, 1007, 1011—1013, 1015, 1016, 1017, 1023, 1054, 1082, 1102, 1103, 1104, 1109, 1121, 1122, 1124, 1156, 1167
Істмус 176
Істрія 201, 755, 849
Італія, італійці 27, 30, 31, 39, 48, 53, 56, 57, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 99, 105, 110, 120, 122, 155, 156, 158, 162, 163, 165, 169, 171, 174, 175, 177, 179, 182, 198, 202, 203, 204, 217, 226, 236, 249, 250, 251, 254, 257, 260, 261, 276, 283, 286, 287, 293, 294, 295, 304, 315, 317, 321, 322, 326, 329, 332, 333, 335, 345, 348, 359, 367, 376, 386, 393, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 420, 422, 426, 435, 455, 458, 461, 462, 466, 483, 487, 491, 492, 493, 497, 498, 518, 528, 531,537, 538, 544, 549, 552, 554, 559, 572, 579, 592, 607, 611, 620, 630, 635, 646, 650, 659, 660, 661, 665, 666, 667, 688, 700, 746, 748, 750, 753, 754, 755, 756, 761, 764, 775, 777, 778, 785, 788, 790, 800, 806, 807, 810, 822, 826, 831, 832, 839, 840, 847, 849, 850, 867, 878, 879, 887, 890, 894, 898, 902, 908, 928, 930, 937, 939, 951, 954, 965, 968, 972, 973, 974, 976, 978, 979, 980, 1011, 1013, 1014, 1017, 1018, 1019, 1022, 1043, 1047, 1054, 1062, 1063, 1066, 1067, 1068, 1073, 1082, 1090, 1093, 1094, 1095, 1099, 1100, 1102, 1103, 1105, 1106, 1107, 1109, 1113, 1114, 1115, 1116, 1119, 1156, 1158, 1171, 1175
Ітиль (Амол-Ітиль) 253
Ітон 889
Ітчен-Ебес 909, 912
Ішль, гори 96

Йоганісберг 544
Йорк (Eboracum) 208, 296, 319, 323
Йоркшир 380, 402, 569, 705, 788

Кабул 270
Кавказ 19, 37, 52, 66, 68, 78, 79, 95, 154, 237, 238, 280, 674, 757, 758, 759, 764, 767, 820, 841, 842, 896, 930, 936, 943, 960, 1044, 1174
Кагор 648
Кадіс (Гадес) 24, 124, 578, 758
Кадьяк, о. 598, 674
Казань 51, 52, 316, 380, 574, 605, 768
Казахстан 81, 1165
Каїр 364, 681
Калабрія 194, 302, 303, 335, 355, 1062
Калатида 153
Калахарі, пустеля 67
Кале 71, 105, 285, 433, 436, 440, 562, 639
Каледонія 105, 252, 254, 293
Каледонський канал 761
Каленберг 663
Каліфорнія 47, 82, 113, 143, 598, 612, 764
Каліш 584
Калка, р. 379
Каловане 87
Калоден-Мор 653
Кальв 60
Калькута 102, 467, 598
Кальмар 571, 777
Кама, р. 844
Камамбер 315
Камарг 402
Камбре 494, 562, 642

Камерун 937
Кампальдино 414, 415
Кампанья 84
Кампі Путріді 238
Кампі Рауді 238
Кампіоне д'Італія 1122
Кампо-Форміо 748
Камчатка 55, 598
Кам'янець-Подільський 663
Кан 1072
Канада 529, 543, 557, 599, 764, 877, 1029, 1091, 1103
Канарські острови 467, 527, 1012
Кандагар 121
Канзас 1071
Канів 715
Канни 162, 168
Каносса 357, 366
Капель 504
Капоретто 933, 937
Каппадокія 282
Капрера 849
Капрі 204, 982
Капуя 181, 182, 196
Карайкал 598
Карабах Нагірний 1164
Каракорум 313
Кардіф 860
Кардона 94
Карелія 571, 843, 1036
Карея 334
Карибське море 484, 1039, 1103
Карибські острови 527, 749
Каринтія 313, 326, 444, 748, 755
Каркасон 377
Карловиць (Сремські Карлівці) 664
Карлсбад 892
Карлсгорст 929, 1078
Карлсруе 816
Кармель, г. 951
Карнак 92
Карніола 755
Карнуа 938
Карнунт 175
Кароліна Північна 793
Карпати 73, 74, 79, 95, 110, 243, 251, 313, 332, 350, 933, 1070
Карпентарія, затока 529
Карс 350
Карфаген 122, 124, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 169, 170, 171, 172, 176, 184, 262, 270
Касель 547, 687
Каспійське море (Каспій) 67, 70, 82, 232, 483, 789, 791, 1063
Кастель-Гандольфо 590
Кастилія 79, 272, 284, , 315, 362, 370, 395, 408, 409, 455, 467, 469, 471, 543, 551, 555
Кастильйоне 440, 775
Каталаунські поля 234, 249
Каталонія 80, 94, 284, 315, 334, 371, 408, 423, 586, 1012
Катанія 660
Катинь 59, 1034, 1035, 1068
Катовіце 872, 1172
Като-Камбрезі 545, 558, 562
Каус 911
Кафа 426, 483
Кашуби 251, 856
Кваліс 253
Квебек 634
Кведлінбург 332
Кверібус 377
Квідзин (Марієнвердер) 379
Кейптаун 45
Келмскот-Моріс 812
Кельн 279, 353, 386, 429, 430, 520, 591, 850, 1061
Кельти 45, 84, 99, 102, 104, 105, 106, 110, 155, 163, 171, 202, 227, 235, 238, 239, 241, 249, 252, 254, 282, 323, 324, 325
Кельце 1094
Кембридж 128, 332, 494, 593, 618
Кемп-Девід 1150
Кенемерланд 390
Кенігсберг (Калінінград) 55, 574, 596, 632, 707, 710, 756, 1024, 1074, 1075, 1092
Кенія 873, 1102
Кент, графство 239, 248, 293, 326, 432
Кентербері 296, 368, 433, 1113
Кентшин (Растенбург) 1072
Керлеано 732
Керсі (Cariascum) 306
Керч 123
Кесарія 276
Кефалонія 765
Київ 87, 253, 304, 311, 340, 349, 350, 379, 406, 407, 456, 513, 521, 573, 603, 641, 675, 681, 869, 871, 881, 943, 958, 959, 962, 963, 1049, 1155, 1171
Київське князівство 349
Китай, китайці 14, 28, 53, 55, 69, 82, 94, 117, 162, 177, 179, 227, 232, 364, 396, 426, 527,

529, 559, 930, 968, 980, 1095, 1103, 1126, 1127, 1143, 1147, 1151, 1152, 1153, 1161, 1174
Кишинів 871
Кіберон 732
Кіклади 80, 110
Кілала 545
Кілікія 200, 335, 350, 373
Кілікренкі 657
Кілінгверт-Кольєрі 778
Кілія 83
Кілкені 426
Кіль 78, 938, 956
Кімври 105, 238, 241
Кінг'юсі 633
Кінсейл 566
Кіпр 95, 110, 262, 263, 335, 359, 374, 578, 1043, 1102, 1109
Кірена 121, 130
Кіренаїка 902
Кірлінг 83
Кірхгольм 536
Кітнос, о. 96
Клавдіополь 206
Клайдбанк 788
Клайпеда (Мемель) 231, 1023
Клермон 363
Клермон-Феран 315, 526, 852, 1023
Кло-Вужо 95
Клу 491
Клушино 536, 575
Клюні 331, 362
Кнін 745, 768, 1162
Кнос 93, 99, 107, 109, 110, 111, 112,179
Кобленц 248, 777
Ковалівка 1064
Ковентрі 934
Ковно (Каунас) 1050
Коґ-ан-дер-Зон 364
Козельськ 1034
Козенца 246
Колбяков 91
Колима 992
Колін 670
Колон 137
Коломбе-ле-Дез-Еґліз 1106
Колумбія 529
Колчестер 180
Комб-Капель 89
Комо, оз. 553
Комп'єнь 1037
Компостела 368
Комрат 767, 768
Конкс 294
Конот 324
Константинополь (Стамбул, Візантій) 172, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 237, 242, 246, 252, 257, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 270, 271, 276, 280, 282, 283, 286, 287, 290, 291, 292, 297, 299, 303, 309, 316, 333, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 346, 348, 349, 350, 353, 359, 364, 372, 374, 375, 391, 395, 400, 401, 405, 406, 446, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 470, 472, 476, 478, 479, 490, 505, 534, 538, 577, 579, 660, 665, 757, 806, 895, 897, 936, 965, 1055, 1113
Констанца 434
Коньяк 557, 1117
Копенгаген 80, 354, 672, 763, 1053
Кораб, г. 74
Корвай 253
Кордова 193, 222, 271, 272, 362, 364, 409, 550
Корся 313, 879, 1147, 1148
Корея Південна 42
Коринф 119, 120, 137, 141, 145, 176, 213, 214, 359
Коринфська затока 99
Корк, графство 858
Корно, г. 74
Корнуол 95, 105, 239, 252, 324, 392, 441
Коронате 295
Коропець 1064
Коростятин 1064
Корсика 79, 648, 649, 749, 750
Кортенуова 368
Кортрейк 393
Корфу, о. 359, 484, 664, 764, 765, 777
Кос, о. 138
Косове поле 404
Косово 666, 767
Костшин (Кюстрін) 669
Кот-д'Ор 95
Крагуєвац 935
Країна 405, 412, 745, 755, 768
Кракатау, вулкан 111
Краків 27, 87, 96, 102, 105, 253, 340, 341, 352, 354, 364, 369, 379, 380, 381, 446, 457, 461, 491, 493, 513, 524, 548, 572, 603, 634, 746, 761, 766, 785, 830, 852, 853, 922, 930, 933, 1010, 1026, 1034, 1168
Красное Собакіно 679
Красноярськ 1155

Кременець 872
Кремона 610, 611
Кремс 74
Крепі-ан-Валуа 562
Кресі 406, 436, 437
Кривий Ріг 791
Крим 37, 52, 78, 79, 85, 95, 123, 124, 183, 237, 243, 253, 274, 287, 313, 383, 426, 483, 505, 674, 675, 696, 724, 836, 841, 849, 896, 958, 1164, 1171
Кримське ханство 72
Крит 13, 14, 24, 80, 93, 96, 99, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 122, 155, 264, 297, 335, 359, 497, 587, 591, 663
Кройдон
Кро-Маньйон 86, 89
Кромау 505
Кронштадт (Брашов) 402
Кропивне 963
Ксантен 247
Ктесіфон 262
Куба 484, 529, 880, 1126, 1150
Кубань 675
Куель-де-Морос 1016
Куйбишев 1059
Куксгем 427
Кукутені 92
Куликове поле 407
Кумани див. Половці
Куми 134, 138, 170
Кунерсдорф (Куновіце) 70
Кунцево 1126
Кур 554
Курди 965
Курильські острови 841, 896, 1076, 1147
Курляндія 379, 596, 599, 777, 1069
Курон 704
Куропати 993
Курськ 70
Курцола 351
Куршевель 1171
Кусі 406
Кучук-Кайнарджи 664
Кюнерсдорф 670
Кюрасао 598

Лаба, р. див. Ельба
Лавріон 96
Лагоста 351
Лази 236
Лазуровий берег 282
Лайбах 786
Лаконія 149
Ла-Корунья 294, 758, 1015
Ла-Кота 87
Ла-Мадлен, печера 89
Ла-Манча 1014
Ла-Манш 69, 78, 80, 86, 106, 202, 285, 326, 356, 372, 395, 426, 436, 578, 793, 891, 912, 913, 915, 1037, 1039, 1054, 1071, 1115, 1124
Ламбет 434, 928
Лан 264, 322, 361
Ланґедок 81, 338, 371, 376, 377, 642, 648, 680
Ленгейто 614
Лангемарк 931, 932
Лангобардія 313, 335, 340, 359
Ланголен 856
Лангр 322
Ландау 640
Ландаф 324
Ландсберґ (Ґорзув) 1000
Ландсгут 352
Ланкашир 653, 654, 656, 704, 705, 788, 862, 954, 1170
Ланьї 384
Лапландія, лапландці 254
Ла-Плата, р. 83, 590, 598, 1040
Ла-Салет 945
Ласко 89
Лас-Навас-де-Толоса 362
Латвія, латиші 245, 858, 959, 963, 972, 1026, 1040, 1155, 1162
Латен 101, 102
Латиняни (латинці) 236, 254, 334, 349, 372, 373, 375, 391
Латій 165, 167, 178, 180
Лебедія 312
Левант 92, 110, 125, 353, 359
Левантина 77
Леведія 253
Ле-Верне 1054
Ле-Ґард
Легниця (Лігніц) 379, 670
Лейден 105, 396, 417, 510, 555, 616, 801
Лейрія 364
Лек 387
Лекок 921
Ле-Крезо 791
Ле-Ман 289, 359, 729, 731, 732
Лемберґ (Львів) 951
Ле-Мартр-де-Вейр 180
Ле-Мустьє 89
Ленгейто 614
Лендоврор 614

Ленстер 370
Леон 315, 362
Лепанто 578
Лервік 352
Лерсн, о. 282
Лесбос, о. 129, 143, 401
Лехфельд 105, 332, 341
Литва, литовці 37, 38, 177, 231, 245, 379, 395, 407, 408, 445, 446, 473, 478, 479, 480, 482, 483, 512, 573, 574, 603, 622, 674, 677, 744, 746, 747, 761, 766, 767, 769, 775, 785, 811, 842, 853, 854, 869, 881, 933, 943, 959, 961, 962, 979, 1009, 1023, 1029, 1033, 1040, 1050, 1075,1134, 1144, 1162
Лібурнія 201
Ліван 14, 75, 936, 1102
Ліверпул 600, 783, 806, 1091
Лівійська пустеля 173, 1040
Лівіньйо 1122
Лівонія 377, 483, 510, 573, 672, 1075
Лівія 130
Лігурія 124, 754
Лідія 119
Лідс 806
Лізьє 823
Лікія 267
Ліль 393, 442, 647, 788
Лімбург 1158
Лімож 294, 436, 819
Лімузен-Перігор 606
Лінд 224
Лінден 582
Ліндісфарн 293, 309
Ліндоу-Мос 103
Лінц 83, 766, 1000
Ліньї 785
Ліон (Лугдун) 74, 104, 105, 201, 202, 203, 219, 222, 246, 247, 291, 294, 319, 422, 460, 508, 509, 553, 619, 704, 733, 739, 779, 788, 793, 890
Ліс 201
Лісабон 105, 319, 372, 390, 467, 468, 471, 534, 660, 1171
Лісес 201
Літогоща 1065
Ліхтенштайн 1123
Лобозіц 670
Лодзь 789, 853, 933, 988
Лоді 748, 775
Лозана 380
Лозер (Банасак) 180
Лойбінген 99
Лойтен 670
Локарно 970
Ломбардія, ломбардці 74, 77, 318, 351, 353, 384, 413
Лондон 17, 30, 31, 104, 122, 170, 296, 323, 325, 351, 354, 392, 401, 417, 425, 426, 430, 432, 433, 460, 494, 496, 516, 517, 524, 531, 547, 548, 568, 569, 593, 602, 607, 609, 611, 613, 631, 634, 643, 651, 653, 657, 705, 723, 724, 741, 765, 791, 799, 800, 802, 806, 810, 812, 814, 817, 818, 830, 842, 848, 852, 863, 871, 874, 893, 897, 903, 906, 909, 911, 913, 914, 917, 920, 932, 938, 939, 1017, 1018, 1028, 1035, 1036, 1043, 1056, 1058, 1059, 1066, 1067, 1068, 1069, 1072, 1077, 1095, 1097, 1098, 1118, 1122, 1166, 1171, 1173
Лон-ле-Соньє 743
Лопарі 236, 237
Лос-Анджелес 1149
Лотарингія 332, 333, 390, 544, 562, 584, 625, 677, 785, 791, 846, 847, 895, 930, 939, 1037, 1079, 1117
Луара, р. 69, 81, 95, 270, 273, 303, 438, 498, 729
Лувен 455, 508, 518, 584, 716
Лугано, оз. 421
Лужиця 377, 412, 583
Луїзіана 598, 602, 658, 749
Лукка 754
Луканія 182
Лулео 1171
Лунд 344, 369, 449
Луні 125
Лурд 822, 823
Любек 353, 354, 359, 447, 483, 672, 1152
Люблін 369, 611
Любляна (Лайбах) 180, 755
Любсов 231
Люксель 293
Люксембург 412, 646, 791, 906, 972, 1064, 1109, 1156
Львів (Лемберг) 445, 498, 539, 548, 582, 640, 641, 664, 853, 857, 871, 933, 952, 1032, 1044, 1092
Льєж 393, 426, 535, 554, 741, 788, 930, 931
Льюїс 372, 920
Люнебурзька пустка 1078
Люневіль 625
Люхов 856
Люцен 571, 772
Люцерн 421

Ляйпциг 70, 455, 498, 539, 548, 582, 610, 618, 619, 620, 707, 768, 811, 1168, 1172
Маас (Мез), р. 387, 660
Маастрихт 1158, 1165
Маври 255, 271, 318, 408, 409, 462, 467, 1012
Маврикій, о. 529
Магадха 227
Магдебург 332, 354, 586
Маглемозе 91
Магонія 319
Мадагаскар 598
Маджента 849
Мадрас 598
Мадрид 469, 509, 539, 551, 555, 593, 659, 758, 772, 785, 806, 829, 1013, 1014, 1015, 1016, 1109, 1151, 1170
Мадяри 73, 83, 105, 227, 234, 235, 236, 237, 252, 253, 255, 309, 312, 313, 326, 330, 331, 332, 339, 349, 668, 844, 854, 875
Мазовія 482, 603, 604, 746, 747
Майданек 1033
Майн (Мен), р. 70, 191, 246
Майнц (Moguntium) 191, 297, 319, 340, 428, 461, 520
Майсен 332, 607
Макао 529, 1103
Македонія 120, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 161, 171, 172, 175, 201, 252, 261, 336, 337, 338, 369, 403, 405, 666, 755, 767, 903, 935, 951, 979, 1009, 1162
Макон 95
Малага 1013
Малака 529
Малий Кавказький хребет 79
Малія 99
Малопольща 106, 641
Мальплаке 647
Мальта, мальтійці 80, 96, 110, 237, 374, 578, 749, 763, 1040, 1062, 1102, 1155
Мамлебен 332
Мангайм 707, 766, 792
Мангуп 124
Мант 328
Мантуя 194, 410, 496, 548, 549, 748
Манцикерт 348
Манчестер 705, 783, 806, 830, 863, 873
Маньчжурія 853, 879, 896, 979, 1022, 1035, 1147
Марамуреш 997
Марафон 62, 117, 121
Марафонська рівнина 117
Мареңго 772
Мариньяно 561
Мариця (Гебр), р. 69, 172, 404
Марієнвердер (Квідзин) 379
Маркізькі острови 1103
Мармурове море 224
Марна, р. 300, 314, 933, 949
Мароко 75, 270, 880, 1012, 1013, 1040, 1102
Марсала 850
Марсель (Massilia) 81, 121, 124, 125, 145, 294, 426, 431, 437, 451, 534, 561, 563, 712, 733, 739, 742, 743, 788, 848, 1115
Марстон 357, 358
Марстон-Мур 569
Мартиніка 750, 1124
Мартіньї (Octodorus) 74
Масачусетс 529
Мас д'Азіль 91
Масив Центральний 81
Матергорн, г. 73
Мачейовіце 746
"Маяк" 1126
Мегалополь 152
Мегара 120
Мегрели 841
Меджибіж 614
Меджидо 951
Межиріч 88
Меджугоре 945
Медина 268, 284
Медменгем 1057
Меєрлінг 905
Мез (Маас), р. 387
Мезія 189, 201, 207, 208, 246
Мейо, графство 545, 945
Мекка 83, 268, 269, 270, 271, 577
Мекленбург 581
Мексика 316, 513, 529, 598, 939
Мельфі 335
Мен, о. 1124
Мен, провінція 728
Менайська протока 931
Менгрели 236
Менебілі 236
Мендзижеч 341
Мененські ворота 931
Ментона 89
Меотійське озеро 90
Мерано 505
Мер-де-Гляс, льодовик 85

Мерзебург 332
Мер-ель-Кабір 1040
Мерсія 248, 324
Мертве море 153, 216
Мертир-Тідвіл 705
Мес-Гоув 92
Мессенці 149
Месопотамія (Межиріччя) 14, 89, 94, 109, 110, 116, 136, 146257, 263, 268, 304, 335, 936
Мессана 121, 158
Мессина 80, 121, 426, 460, 534, 660, 850
Мессинська протока 169, 182, 355
Мец 249, 562, 895
Мир 766, 769
Міді 80, 81
Мідлебург 387
Мідлсекс 249
Мікени 93, 96, 99, 110, 112, 155, 766
Мілан (Медіолан) 74, 158, 201, 214, 226, 249, 257, 278, 279, 295, 366, 369, 376, 386, 413, 435, 449, 491, 534, 553, 557, 561, 562, 647, 661, 748, 754, 883, 1062, 1107, 1158
Мілет 120, 122, 123
Мілос 96
Мінден 298, 596, 909
Мінорка 647
Мінськ 342, 830, 960, 962, 993, 1171
Мірандола 484
Місісіпі, р. 598
Місурі, р. 1098
Міт, графство 292, 324
Мітава (Мітау) 17, 777
Мітельберг 1123
Мо 642
Модена 849
Мозамбік 1102
Мозель 95, 847
Молдова (Молдавія) 95, 402, 405, 482, 577, 665, 675, 767, 768, 769, 859, 1041, 1042, 1162, 1172, 1173
Молдовяну, г. 73
Мольвіц (Малуйовіце) 670
Монако 471, 1124
Монастириська 1064
Монблан, г. 73, 74, 85, 659, 696, 810
Монголія, монголи 82, 236, 237, 255, 401, 406, 407, 681, 1023, 1029, 1137
Монженевр, г. 76
Монжерон 890
Монкен 627
Монлеврієр 728
Монмірай 772
Монмутшир 324
Монпельє 364, 460, 508, 563, 742
Монреаль 529, 858
Мон-Сені 659
Монсерат 316
Монтаперті 414
Монтаржі 779
Монте-Карло 1124
Монте-Кассіно 1073
Монтелу 423, 424
Монте-Червіно (Мотергорн) 810
Монтобан 740
Монтрей 264
Монтро 437
Моравія 331, 332, 338, 339, 340, 628, 629, 751, 855, 869
Моравія Велика 332
Моравський коридор 73, 74, 95, 234
Морбіан 732
Морганвг 324
Моргартен 421
Мордва 236
Море 325
Морея 286, 401, 664
Мориски 551
Морунген (Моронг) 710
Москва 29, 124, 315, 350, 364, 379, 380, 406, 407, 446, 461, 464, 473, 475, 478, 479, 480, 481, 483, 484, 521, 534, 571, 574, 575, 579, 605, 631, 641, 672, 675, 682, 729, 764, 766, 767, 770, 771, 772, 775, 799, 800, 806, 841, 869, 922, 928, 934, 942, 958, 968, 980, 991, 1013, 1017, 1025, 1026, 1027, 1031, 1040, 1041, 1044, 1057, 1058, 1059, 1068, 1069, 1082, 1090, 1096, 1098, 1105, 1125, 1126, 1130, 1131, 1133, 1135, 1136, 1137, 1139, 1140, 1142, 1143, 1144, 1145, 1148, 1149, 1150, 1152, 1154, 1155, 1159, 1163, 1166, 1167, 1170, 1171, 1173
Москва, р. 350, 480, 771
Московське князівство (Московія) 27, 84, 106, 308, 309, 354, 396, 473, 573, 664, 672, 673, 767
Мостар (Нарона) 201, 768
Мосул 979
Мотьє 627
Мозель 95, 452
Маас (Мез), р. 387, 660, 932
Муласен, г. 74
Мулен-Рікар-ан-Ба 364

Мурано 383, 384
Мурманськ 959, 1061, 1091
Мурсія 409
Мусала, г. 74
Мюльберг 543
Мюнстер 298, 541, 583, 585
Мюнхен 74, 105, 247, 351, 520, 582, 593, 668, 696, 792, 820, 820, 883, 970, 999, 1006, 1021, 1023, 1024, 1028, 1170

Навара 315, 408, 508, 522, 585
Нагасакі 1147
Назарет 315
Наксос 121, 401
Намюр (Атуатія) 182, 291, 393, 554
Нансі 442, 677
Нант 309, 717, 728, 729, 730, 732, 979, 1040
Нарва 672
Нарва, р. 354
Нарвік 1036
Нарев, р. 1028
Наумбург-Зале 916
Нафпліон 402, 757
Неандерталь(ська долина) 87, 89
Неаполітанська затока 170
Неаполь 17, 88, 121, 156, 194, 205, 303, 393, 409, 411, 413, 416, 445, 460, 528, 534, 538, 557, 561, 562, 612, 647, 661, 750, 754, 785, 786, 848, 849, 887, 942, 1107
Небельгард 103
Небрізак (Нойбрайзах) 640
Нева, р. 622, 811, 934
Невер 823
Невшатель 596, 6271054
Невшательське озеро 101
Неймеген 319, 387, 646
Нейзбі 569
Нейсе, р. 1079
Нейстрія 302, 313, 318, 321, 326
Некар, р. 70
Немі (Аріція) 176, 177, 178
Несвіж 769
Несебир (Мессембрія) 163, 339
Нету (Ането), г. 74
Нижній Новгород 264, 789, 871
Ниса Лужицька 244
Ниш (Найс) 208
Нігерія 1102
Нідерланди (Голандія, Сполучені Провінції) 40, 70, 92, 247, 313, 354, 364, 378, 383, 384, 391, 393, 394, 396, 400, 402, 443, 461, 483, 494, 510, 523, 530, 535, 536, 543, 545, 546, 549, 551, 552, 554, 555, 556, 557, 562, 581, 583, 592, 596, 601, 612, 616, 628, 630, 644, 645, 646, 647, 651, 661, 667, 678, 685, 696, 714, 715, 716, 719, 734, 743, 745, 746, 753, 754, 777, 785, 788, 810, 819, 830, 840, 930, 953, 1037, 1063, 1076, 1082, 1092, 1102, 1109, 1156
Нідерцвеніц 364
Нікея (Ізник) 275, 401
Нікомедія 207, 401
Нікополіс 83, 405, 406
Ніл, р. 14, 83, 93, 108, 136, 273, 590, 878
Нім 303, 351, 798
Німан, р. 69, 245, 751, 767
Німеччина, німці 25, 27, 28, 30, 31, 36, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 85, 93, 95, 99, 103, 105, 106, 173, 180, 182, 189, 204, 231, 235, 244, 248, 254, 278, 294, 298, 303, 308, 322, 326, 332, 333, 338, 341, 350—352, 354, 357, 364, 365, 366, 367, 372, 375, 380, 381, 386, 392, 395, 403, 408, 411, 412, 426, 428, 430, 443, 445, 455, 491, 493, 497, 498—501, 503, 510, 511, 520, 522, 523, 532—534, 538, 544, 552, 559, 565, 571, 581, 583, 586, 601, 602, 605, 612, 619, 631, 633—635, 640, 641, 646, 655, 667, 668, 675, 678, 679, 685, 688, 700, 706, 707, 711, 712, 744, 745, 751, 753, 756, 757, 760, 762, 765, 782, 783, 788, 789, 790, 792—794, 797, 800, 801, 806, 807, 810, 811, 814, 818, 822, 831, 833, 835, 836, 840, 842, 846, 847, 850—852, 854, 856, 857, 859, 861, 862, 868, 870, 872, 874, 876, 878, 879, 881, 882, 884, 886, 890, 892, 894—898, 900—902, 905, 906, 908—916, 918—923, 928—932, 934, 938, 939, 947—951, 953—957, 962, 965, 968, 970, 971, 973, 976, 978—981, 988, 997—1000, 1002—1009, 1011, 1113, 1014, 1017—1024, 1027—1029, 1031, 1032, 1037—1041, 1043, 1045—1048, 1053, 1060, 1061, 1068—1070, 1072, 1074, 1076, 1078—1080, 1082, 1083, 1086, 1087, 1090—1093, 1095, 1097, 1098, 1100, 1104, 1106, 1107, 1111, 1114, 1116, 1119, 1123, 1131, 1135, 1136, 1141, 1146, 1150, 1152, 1153, 1157, 1158, 1162, 1163, 1173, 1175
Ніневія 131, 132
Нітра 338
Ніца (Нікея) 87, 125, 206, 222, 228, 351, 375, 401, 849, 1124

Ніштадт 672
Нова Англія 84
Нова Ґвінея 89, 177
Нова Зеландія 529, 657, 877, 936, 1068
Новгород 19, 105, 148, 179, 264, 309, 311, 312, 342, 343, 350, 354, 473, 480, 482, 483, 574, 575
Новгород-Сіверський 871
Новий Карфаген (Картахена) 158, 171
Новий Орлеан 598
Новий Сад 950
Новий Пазар 897
Нові Гебриди 879
Новоград-Волинський 964
Новоставце 1064
Новочеркаськ 1128
Ноймарк 509
Нойшванштайн 369
Нок 945
Нор 761
Норвегія, норвежці 67, 80, 178, 227, 231, 312, 323, 344, 345, 354, 447, 510, 570, 661, 762, 777, 785, 810, 840, 841, 1036, 1061, 1103, 1109, 1115, 1152, 1157
Нордкап, мис 1103
Нордлінген 380, 582
Норик 75, 96, 246
Норі 96
Нормандія 309, 311, 315, 326, 370, 371, 1071, 1072, 1073, 1091
Нормани 96, 309, 336, 348, 349, 356, 359
Нортумберленд 909, 911
Нортумбрія 293, 296, 298, 309, 441
Норфолк 621
Нотингем 433, 568, 762
Нуайон 322, 507
Нуармутьє 323
Нуї-Сен-Жорж 95
Нюрнберг 364, 383, 386, 450, 505, 582, 585, 908, 1080, 1082, 1083
Ньюарк 569
Нью-Ґранж 92
Нью-Йорк 122, 179, 798, 858, 972, 978, 1055
Ньюкасл 778
Нью-Ланарк-Мілс 862
Нью-Мексико 1067, 1078
Ньюфаундленд 344, 345, 599, 647, 877

Об, р. 312, 483
Оберзальцбург 937
Овернь 104, 290, 294, 326, 363, 364, 638, 1037
Ов'єдо 1015
Огайо 793
Огрім 652
Од 753
Одер, р. 69, 70, 76, 95, 104, 243, 251, 303, 309, 586, 669, 916, 1069, 1079
Одеса 17, 675, 682, 806, 869, 871, 873, 958, 959, 1013, 1014, 1076
Ойцув 89
Окер, р. 298
Окс (Амудар'я) 348
Окситанія 371
Оксуа, район 69
Оксфорд 33, 39, 64, 106, 128, 357, 358, 376, 493, 510, 539, 569, 593, 610, 628, 812, 821, 830
Олдерні 1124
Олива, монастир 571, 573
Олімп, г. 74, 126
Олімпій 156
Олімпія 127, 136, 143, 144, 156, 280
Олстер 281, 520, 566, 656, 657, 848, 856, 858, 972, 1122
Ольвія 123
Ольденбург 678
Ольштин (Алленштайн) 957
Омутнинськ 993
Оногур 253
Оранж 365, 544, 857
Оргус 102, 343
Оренбург 799
Ориньяк 89
Оркнейські острови 80, 92
Орлеан 323, 438, 523, 778
Ормуз 483
Орн (Вімутьєр) 315
Ортигія 156
Орхус 343
Осло (Крістіанія) 354, 762, 1082
Османська імперія 43, 51, 83, 123, 150, 151, 313, 396, 401, 403, 405, 462, 464, 483, 596, 602, 663—665, 674, 749, 751, 765, 824, 839, 840, 859, 860, 895, 896, 897, 902, 903
Оснабрюк 298, 541, 583
Осташків 1034
Остготи 232, 243, 246, 249, 250, 257, 260, 261, 275
Остенде 921
Остін 357
Острівець 1065
Остяки 236

Отвоцьк 1052, 1053
Отен 700
Отомань 99
Офтен 381
Охотське море 1147
Охрид (Ліхнід) 172, 336, 339, 404

Павія 251, 300, 303, 304, 305, 306, 557, 561, 562, 583, 661
Па-де-Кале 1071
Падерборн 298
Падрон 294
Падуя 249, 435, 449, 460, 524, 609
Пакистан 1101
Пакін (Ізола-делла-Коренті), мис 156, 160
Пактол, р. 119
Палдіскі 993
Пале 768
Палермо (Панорм) 124, 160, 260, 355, 364, 367, 409, 413, 534, 849
Палестина 110, 171, 269, 281, 294, 372, 373, 848, 872, 873, 936, 951, 979, 1007, 1040, 1076, 1095, 1101
Палос 471, 475, 527
Пальміра 151, 208
Пам'є 376, 423, 424
Памплона 351
Панногальма 341
Паннонія 73, 189, 201, 234, 249, 250
Пантикапея 123
Папська держава 170, 596, 661, 754, 822, 849
Парагвай 598, 886
Париж 17, 105, 170, 203, 239, 249, 251, 266, 270, 294, 299, 302, 314, 323, 351, 352, 364, 365, 368, 376, 392, 401, 402, 406, 422, 426, 431, 436—438, 442, 450, 453, 460, 461, 487, 491, 508, 509, 516, 523, 534, 545, 553, 560, 583, 591—593, 602, 607, 616, 620, 622, 625—627, 634, 637, 639, 642, 655, 670, 684, 687, 696, 698, 700, 705, 707, 713, 714, 716—719, 721—723, 726—728, 733, 735, 739—741, 743, 745, 748, 750, 753, 764, 766—768, 770—772, 775—777, 779, 785, 786, 788, 791, 799, 800, 806, 810, 814, 830, 831, 862, 863, 884, 885, 889—895, 898, 908, 910, 911, 919, 920, 923, 931, 939, 941—943, 946, 954, 955, 963, 965, 968, 984, 1008, 1014, 1017, 1018, 1037, 1040, 1072, 1073, 1082, 1102, 1105, 1106, 1156
Парма 368, 659, 748, 751, 849
Парнас, г. 129, 807, 809
Парос 96, 147
Парфяни 174, 182
Пасау 74, 81, 83, 248
Патмос 211
Пашендаль 932 932
Пекін 878, 1140, 1142, 1147, 1149, 1161
Пела 172
Пелопоннес 13, 110, 144, 145, 149, 150, 161, 255, 297, 401, 402, 664
Пен-ан-Мож 728
Пенджаб 121
Пенемюнде 1067
Пенза 1170
Пенсильванія 24, 316, 598
Пентаполіс 413
Пера 401
Перга 139
Пергам 151
Перемишль 934
Перігор 606
Перл-Гарбор 1944, 1059
Перм'яки 236
Перпіньян 1014
Персія, перси 110, 119, 120, 121, 130, 147, 150, 154, 162, 173, 174, 189, 226, 227, 257, 259—262, 268—270, 286, 304, 326, 348, 464, 483, 577, 599, 674, 751, 759, 896, 898, 936, 1059, 1095
Перська затока 174, 896, 1061
Перу 529, 543, 598
Перуджа 167
Пестум (Посідонія) 122, 136
Петелія 182
Печ (Іпек) 404
Печенга (Petsamo) 1123
Печеніги 237, 259, 313, 348, 349
Печора, р. 483, 992
Пешт 83, 381
П'ємонт 421, 659, 751, 788, 826
Північне море 66, 241, 311, 323, 353, 354, 394, 530, 570, 914
Північний Бервік 909
Північний Льодовитий океан 24, 383
Підна 154
Піза 319, 351, 359, 364, 412, 426, 458, 649
Пікардія 264, 390
Пікти 227, 252, 325
Пілос 99
Пільніц 740
Піргі (Санта-Севера) 170
Піренеї 37, 74, 79, 81, 91, 238, 248, 251, 270, 273, 294, 302, 313, 368, 544, 1015, 1037

Піренейський півострів 69, 778
Пітр 323
Пйомбіно 754
Планерське (Фюли) 253
Плиска 339
Плімут 468, 578, 785
Пловдив (Філіпополь) 337
Плоєшті 791
Плоцьк 873
Пльзень 542, 792, 1138
По, р. (Pader) 69, 76, 79, 300, 385, 532
Повіс 324
Поволжя 805, 859
Поділля 437, 614, 663, 664, 744
Пожаревац 664
Познань (Позен) 341, 585, 853, 869, 1139
Полаби 856
Половці (кумани) 73, 237
Полоцьк 342, 407
Полтава 536, 672, 676
Поляни 341
Польща, поляки 27, 30, 37, 38, 39, 40, 43, 46, 48, 51, 55, 56, 57, 60, 62, 71, 73, 78, 87, 94, 96, 104, 106, 148, 173, 185, 210, 244, 251, 252, 273, 310, 312, 315, 316, 322, 331, 332, 338, 340, 341, 345, 350, 351, 353, 379, 381, 382, 385, 395, 407, 409, 412, 420, 426, 428, 444, 445, 447, 479, 482, 483, 493, 497, 498, 500, 505, 509, 520, 521, 532, 534, 547, 548, 565, 571—578, 584, 586, 592, 597, 601—604, 608, 612, 615, 620, 621, 625, 628, 630, 632, 640, 641, 646, 655, 663, 664, 669, 670, 675—677, 682—684, 686, 696, 700, 702, 716, 724, 730, 743, 744, 746, 747, 756, 761, 764—766, 769, 776, 777, 782, 785, 792, 793, 799, 800, 807, 811, 813, 820—822, 830, 840, 842, 847, 852, 853, 854, 857, 859, 864, 868, 869, 871, 872, 874, 881, 887, 894, 905, 919, 930, 933, 936, 937, 940, 953, 955, 958, 960–963, 965, 979, 982, 988, 989, 1004, 1019—1022, 1024, 1026—1029, 1032—1037, 1041, 1045, 1046, 1048, 1049, 1052, 1053, 1055, 1056, 1058, 1062, 1064—1066, 1068, 1069, 1073, 1076, 1079, 1091—1094, 1099, 1113, 1135, 1136, 1138, 139, 1142, 1143—1146, 1151—1153, 1158, 1161—1163, 1166, 1167, 1170, 1173, 1174, 1175
Помаки 767, 768
Померанія 106, 231, 251, 377, 379, 381, 509, 647, 669, 856, 1075
Помпеї 14, 180, 205
Пон-де-Буї 732
Пондішері 598
Понтіон 300, 305
Понтмен 945
Попінкур 770
Поркала 1123
Поронін 922
Портсмут 812
Порту 549, 799
Португалія, португальці 37, 40, 79, 104, 105, 232, 284, 309, 364, 395, 467, 469, 471, 498, 505, 529, 551, 559, 586, 592, 597, 598, 612, 660, 661, 700, 724, 752, 754, 758, 799, 830, 839, 945, 1013, 1054, 1101, 1102, 1103, 1104, 1109, 1121, 1156, 1167
Поск'яво, долина 553
Потсдам 619, 916, 1065, 1067, 1074, 1079, 1093
Поццуолі 88, 194
Прага 99, 298, 339, 340, 352, 412, 444, 449, 520, 524, 539, 546, 547, 548, 581, 582, 585, 596, 611, 655, 670 686, 687, 690, 691, 693—696, 831, 850, 877, 893, 1021, 1026, 1078, 1099, 1103, 1137, 1143, 1161, 1171
Преголя (Прегд), р. 1075
Премонтре 361
Преселі, гори 93
Преска 339
Преслав 339
Престон 704
Прип'ять, р. 881, 1037
Прінстон 939
Прованс 73, 75, 102, 105, 125, 309, 313, 322, 371, 403, 544, 561, 562, 606, 855
Провен 384
Проскурів 871
Пруссія 40, 70, 78, 150, 173, 185, 245, 278, 354, 379, 395, 437, 472. 510, 511, 573, 574, 592, 596, 597, 600, 601, 604, 625, 628, 630, 631, 632, 635, 641, 647, 655, 659, 661, 663, 667—670, 672, 676, 683—685, 714—716, 742—747, 751, 752, 754, 756, 757, 769, 785, 786, 788, 790, 793, 799, 819, 824, 832, 833, 835, 836, 839, 840, 849, 851, 852, 863, 869, 894, 895, 921, 938, 956, 1026, 1075, 1168
Пруссія Східна 707, 906, 933, 964, 1043, 1072, 1074, 1075
Прут, р. 1042
Псков 264, 473, 480
Пуасі 522
Пуату 326, 371, 372, 422, 642
Пуатьє 217, 273, 294, 365, 370, 406, 436, 437

Пуенте-ла-Рена
Пфальц 412, 520, 581, 582, 585
Пюї-де-Дом (Лєзу) 180
П'явс 951
П'яченца 460, 659, 751

Равенна 250, 260, 290, 302, 313, 415, 535
Равенштайн 669
Радянський Союз (СРСР, Радянська Росія) 27, 29, 31, 44, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 78, 124, 507, 517, 605, 721, 747, 839, 881, 927, 928, 934, 937, 954, 958, 960, 965, 967, 972, 973, 978, 979, 984, 988, 990, 991, 993, 995, 998, 1006, 1008, 1013, 1017, 1020, 1022—1024, 1027, 1029, 1031—1036, 1040—1045, 1055, 1058, 1059, 1061, 1067—1070, 1076, 1077, 1079, 1084, 1091, 1092, 1094, 1096, 1099—1101, 1103, 1104, 1123, 1125—1130, 1132—1136, 1139, 1140, 1142, 1145—1151, 1153, 1155, 1160, 1162, 1164—1166, 1170, 1174, 1175
Рапалло 968
Раундвей-Даун 569
Рацлавіце 746
Раштат 647
Ревель 353, 473, 483
Регенсбург 83, 253, 339, 851
Регій 172
Реджо-ді-Калабрія 660
Рединг 889
Редон 732
Рейк'явик 1154, 1155, 1171
Рейнгау 544
Реймс 192, 251, 302, 322, 368, 438, 1078
Рейн, р. 45, 69, 70, 76, 81, 92, 179, 202, 203, 232, 234, 243, 246—249, 255, 261, 273, 297, 319, 332, 351, 386, 387, 390, 394, 455, 544, 562, 583, 586, 596, 640, 644, 646, 647, 663, 729, 746, 852, 894, 1072, 1073, 1115, 1116
Рейнланд (Рейнська область) 95, 384, 788
Рейнцаберн (Tabernae Rhenanae) 180
Ремаген 1076
Рендсбург 956
Ретон-сюр-Ен 953
Реюньйон 598, 1124
Рив'єра 89, 659, 779, 1073, 1124
Риволі 748
Рига 355, 377, 483, 509, 571, 632, 710, 947, 1026, 1041, 1047, 1075
Ризька затока 309
Рим, римляни 17, 25, 32, 45, 52, 74, 76, 79, 81, 94, 101, 105, 112, 119, 120, 122, 124, 125, 130, 141, 142, 150—152, 154—163, 165—229, 230, 231, 234, 246, 248, 250, 254—257, 260, 261, 263, 265—267, 270, 271, 280, 281, 283, 286, 287, 290, 292, 302—304, 306, 316, 318, 325, 332, 335, 339, 341, 349, 352, 355, 357, 365, 366, 367, 390—393, 401, 412, 413, 416, 435, 443, 445, 461, 468, 473, 476, 478, 487, 494, 500, 501, 506, 509, 513, 517—522, 525, 534, 539, 544, 552, 561, 565, 571, 586, 589—592, 612, 651, 661, 687, 754, 777, 820, 825, 831, 848, 849, 895, 908, 945, 972, 977, 1011, 1073, 1171, 1174
Римська імперія 38, 44, 56, 73, 76, 81, 82, 83, 95, 112, 119, 151, 164, 166, 167, 173, 180, 182, 199, 202, 211, 212, 220, 221, 226—232, 235, 238, 243, 246, 248, 249, 252, 255, 256, 259, 262, 265, 269, 277, 280, 298, 300, 308, 309, 321, 333, 340, 354, 387, 391, 393, 398, 411, 467, 499, 539, 542, 592, 596, 625, 640, 642, 646, 659, 668, 671, 696, 739, 751, 756, 769, 785, 956, 974, 1005, 1123
Ріальто 396
Ріміні 1077, 1123
Ріо-де-Оро 468
Ріпай 421
Ріпон 380
Рісвік 646
Річ Посполита 596, 597, 598, 602, 612, 615, 663, 668, 669, 670, 672, 674—677, 683—686, 702, 714, 715, 723, 724, 744, 746, 752, 756, 761, 763, 766, 852, 869, 881
Річчоне 1077
Род-Айленд 529
Родез 680
Родезія Південна (Зімбабве) 1102
Родмел 920
Родопи 79, 405
Родос 224, 262, 374, 578, 902
Розета 152
Ройс, р. 76
Рокамадур 315, 316
Рокруа 583, 895
Рокфор 314
Роман 715
Романья 413, 715
Роменвіль 775
Рона (Родан), р. 45, 69, 74, 81, 94, 104, 202, 246, 294, 300, 302, 418, 421, 544, 1115
Ронглетчер, льодовик 85
Ронкальський з'їзд 366
Ронсеваль, ущелина 273

Росбах 670
Росія, росіяни 25, 27—30, 37—41, 44, 47, 49—52, 54—56, 58—60, 66, 67, 70—72, 78, 79, 88, 106, 124, 136, 185, 236, 244, 252, 264, 278, 284, 285, 315, 322, 343, 353, 360, 362, 395, 402, 407, 408, 420, 447, 472, 484, 488, 499, 504, 505, 521, 532, 553, 565, 573, 574, 576, 577, 586, 596—598, 600, 602, 604—606, 612, 613, 619, 622, 630, 635, 641, 655, 663—665, 670, 671, 673—681, 683—685, 696, 700, 702, 715, 716, 724, 736, 742—747, 749—752, 754, 757, 760—766, 768, 769, 771, 775, 777, 779, 782, 785, 786, 788—790, 792, 793, 795, 799, 800, 806, 807, 811, 816, 819, 827, 830, 831, 834, 836, 839, 841—844, 846—848, 852—854, 857, 859, 861, 864—867, 869—872, 874, 878—881, 895—898, 900—902, 905, 906, 908, 911—915, 918—923, 928—930, 934—938, 940, 942—945, 947—949, 953, 955—957, 959—963, 966, 968, 970, 973, 981, 1002, 1004, 1009, 1013, 1014, 10919, 1024, 1025, 1027, 1035, 1037, 1042, 1044, 1047, 1058, 1061, 1125, 1131, 1136, 1167, 1172—1175
Росток 353
Роте, р. 386
Ротенберг 352
Ротердам 510, 619, 755, 1037, 1115
Рочдейл 862
Рочестер 296
Рошфор 639, 785
Руан 309, 323, 431, 438, 449, 812
Рубікон, р. 174
Рудесгайм 544
Рудки 101
Рудольфово 548
Руерг 314
Румелія 400
Румунія, румуни, дако-римляни 73, 83, 92, 95, 99, 153, 402, 405, 408, 465, 550, 789, 791, 793, 824, 840, 847, 930, 933, 934, 962, 996, 997, 1008, 1032, 1040—1043, 1047, 1054, 1070, 1090, 1094, 1135, 1140—1143, 1163, 1173
Рур 788, 806
Рурський басейн 788, 847, 968, 971
Русильйон 561
Русь Київська 311, 338, 340—342, 349, 350, 382, 394, 395, 446, 480
Русь Червона 349, 407, 640, 641, 1064
Русь, русини (рутенці, українці) 674, 675, 680, 854, 857
Рязань 379

Саар 979, 1017
Саарлуї 640
Сабінія 194
Сава, р. 252, 322
Савенс 729
Савоя 352, 372, 406, 544, 554,626, 659, 849, 891, 1171
Савромати 90
Сагріш 467
Сагунто (Сагунт) 121, 158
Садова 851, 895
Сазавський монастир 340
Сайгон 1007
Сакар'я 966
Сакси 235, 240, 241, 248, 249, 251
Саксен-Альтенбург 833
Саксен-Веймар-Айзенах 833
Саксен-Кобург 833
Саксен-Майнінген 833
Саксонія, саксонці 87, 106, 235, 241, 248, 249, 251, 298, 303, 313, 331—333, 339, 341, 365, 377, 412, 429, 445, 506, 509, 520, 583, 584, 586, 607, 613, 670, 682, 742, 785, 788, 832, 970, 1075, 1076
Саладо-де-Тарифа, р. 408
Саламанка 493, 1015
Саламін 156, 179
Саламінська затока 117
Салерно 364
Салон 562
Салоніки (Феасалоніки) 150, 151, 153, 172, 334, 935, 1051
Самарія 284
Самарканд 270, 364
Самбір 74
Самертаун 1168
Самоа 879
Самос, о. 126, 145, 179, 180, 401
Самосата 152
Самофракія 152
Сан-Дієго 612
Сандомир 341
Санкт-Ґалєн 247, 293, 322, 505
Санкт-Моріц 505, 553
Санкт-Петербург (Петроград, Ленінград) 17, 27, 44, 124, 315, 334, 402, 602, 607, 611, 618, 655, 671, 672, 680, 684, 743, 744, 746, 747, 757, 789, 791, 800, 806, 811, 820, 833, 844, 853, 869, 896—899, 908, 919, 922, 934, 943—

946, 948, 989, 994, 1025, 1026, 1044, 1046, 1047, 1074, 1123
Сан-Лоренцо 889
Сан-Марино 1123
Сан-Марко 414, 484
Сан-Паулу 598
Сан-Сальвадор 471, 532
Сансі 368
Сан-Стефано 897
Сантандер 408
Санта-Крус 599
Санта-Фе 470, 471
Сантьяго (Лібредон) 294
Сантьяго-де-Компостела 294
Сан-Феліпе (Ксатива) 364
Сан-Франциско 45, 612
Сараєво 75, 768, 904, 905, 908, 918, 1011
Сарай 379, 406
Саратов 81
Сарацини 275, 296, 314, 318, 326, 330, 352
Сарди 119
Сардинія 79, 248, 314, 318, 326, 330, 352, 409, 647, 659, 679, 831, 849, 896, 1124
Сарк 124
Саркел 253
Сарматія, сармати 27, 71, 90, 91, 123, 209, 210, 237, 244, 313, 682
Сарта 732
Сасекс 103, 249, 920
Сатмар 668
Саудівська Аравія 42
Саутгемптон 430
Саутгемптоншир 909, 910, 912
Сафолк, графство 935
Сахалін 896
Сахара, пустеля 67, 468, 892
Свеви 248
Свенскунд 762
Свентокшизькі гори 101
Севастополь 17, 123, 124, 896
Севен 642
Северн, р. 69
Севілья 67, 271, 351, 369, 457, 513, 527, 530, 534, 552, 1015
Севр 607
Севтополь 163
Сегед 962
Сеговія 555
Седан 895
Селе 380
Селінунт 122
Сельджуки 313, 336, 347, 348, 350, 401
Семендер 253
Сена, р. 69, 81, 309, 323, 775
Сен-Бернар, перевал 76, 659
Сен-Брелад, затока 87
Сен-Бріє 732
Сен-Валері-ан-Ко 1037
Сен-Ґотард (Ґотард), перевал 19, 74, 76, 77
Сен-Дені 305, 368, 402, 457, 554
Сен-Дізьє 544, 775
Сенеґал 125
Сен-Жан-де-Люз 644
Сен-Жермен 717
Сен-Жермен-ан-Ле 562
Сен-Кантен 359
Сен-Клеман (Альє) 30
Сен-Клер-сюр-Епт 326
Сен-Клу 523, 607, 891
Сен-Марі-де-ла-Мер 402
Сен-Мішель 933, 949
Сен-Моріс 326
Сен-Назер 1060
Сен-Ремі-ан-Прованс 563
Сен-Сезер 88
Сент 294, 422
Сент-Альбан 364
Сент-Асаф 324
Сент-Давідс 324
Сент-Джон 599
Сентендре 83
Сент-Омер 359, 954
Сент-Томас 599
Сент-Уан-де-Туат 731
Сен-Фелі-де-Карман 377
Сен-Флоран-сюр-Луар 728
Сербія, серби 39, 56, 60, 83, 87, 95, 105, 134, 150, 151, 173, 208, 252, 254, 261, 264, 332, 334, 337, 338, 349, 395, 403, 404, 408, 478, 480, 665, 666, 755, 756, 763, 767, 768, 792, 824, 842, 859, 860, 897, 902, 903, 905, 906, 908, 912, 914, 918, 919, 930, 935, 954, 997, 1060, 1136, 1162
Сере 336
Середземне море 24, 45, 69, 71, 74, 75, 78, 81, 88, 110, 116, 165, 203, 236, 261, 274, 372, 373, 395, 401, 483, 592, 664, 913, 914, 915, 936, 938, 1062, 1074, 1107
Середземномор'я 74, 75, 78, 79, 81, 82, 93, 113, 124, 125, 156, 158, 161, 163, 169, 171, 176, 178, 179, 212, 384, 679, 749
Сибарис 122
Сибір 25, 67, 70, 81, 94, 236, 316, 379, 576, 674, 685, 844, 853, 958, 989, 1173

Сиваш 85
Силезія 73, 106, 315, 364, 379, 381, 412, 445, 454, 520, 581, 640, 641, 650, 669, 683, 788, 872, 986, 1028
Симілаунський хребет 103
Симплон 753
Синопа (Синоп) 121
Синя, р. 407
Сідон 110 122
Сиракузи 80, 119, 121, 122, 142, 154—163, 171
Сирія 42, 75, 121, 150, 171, 176, 182, 200, 227, 255, 269, 283, 286, 335, 979, 1102
Сицилія 74, 79, 105, 110, 120—124, 142, 154—158, 161, 162, 169—171, 178, 250, 260, 261, 303, 311, 316, 326, 355, 356, 359, 364—368, 375, 392, 393, 409, 413, 418, 426, 647, 659, 660, 788, 831, 839, 848, 849, 984, 1062
Сіам, сіамці 599
Сідней 45
Сідон 110 122
Сієна 351
Сікся (Галата) 224
Сількеборг 102
Сінгапур 1068
Сінт-Трейден 555
Сіон 321, 504, 872, 873
Сірмій 226
Сірей 791
Сісра (Цере, Черветері) 170
Сіто 361
Сіфнос 96
Скай 177
Скандинавія 37, 38, 47, 62, 68, 78, 79, 92, 93, 95, 238, 241, 298, 303, 312, 323, 338, 343, 344, 395, 447, 505, 661, 680, 700, 754, 762, 777, 792, 1007, 1036, 1042, 1104, 1109
Сканія 354, 447
Скепе-Флов 1040
Скіберен 858
Скіфія, скіфи 52, 71, 90, 121, 123, 202, 227, 237, 249, 313
Скоп'є 150, 151, 403
Скутарі (Шкодер) 665
Славонія 755
Слайс 396
Слейн, г. 292
Слободка 1050
Словаччина, словаки 39, 83, 350, 363, 520, 961, 971, 1024, 1026, 1075
Словенія, словенці 39, 252, 755, 756, 763, 972, 1162, 1172, 1173
Слов'яни 39, 45, 62, 71, 72, 73, 84, 105, 110, 150, 163, 202, 227, 235, 237, 241, 244, 251, 252, 255, 259, 260, 261, 274, 288, 298, 303, 311, 322, 333, 338, 340, 405, 407, 408, 480, 670, 675, 680, 755, 756, 767, 842, 860, 875, 876, 885
Слейс (Еклюз) 396
Случ, р. 964
Смирна 219, 401, 405, 470, 965, 966
Смітфілд 433
Сміхов 691
Смоленськ 21, 483, 575, 681, 772, 958, 1045
Сноудон, г. 173
Собібур 730, 1049
Солем 289
Солутре 89
Сольферіно 849, 1060
Сома, р. 932, 933
Сомбатхей (Сабарія) 95
Сомерсет, графство 323
Сомосьєра 777
Сомпортський перевал 294
Сона, р. 81, 202, 203, 246
Софія (Сардика) 339, 1137
Спарта (Лакедемон), спартанці 117, 129, 134, 144—149
Спецс 757
Спеція 1076
Спиш (Ципс) 684
Спітхед, протока 761
Спліт (Салона) 201, 202
Сполето 303
Сполучені Штати Америки (США, Америка) 38, 41, 42, 46, 48, 49, 53, 57, 59, 141, 154, 521, 543, 652, 658, 662, 685, 696, 701, 702, 737, 764, 770, 778, 786, 798, 800, 806, 814, 857, 858, 862, 869, 870, 879, 880, 884, 890, 896, 901, 911, 927, 928, 929, 937, 938, 939, 940, 941, 955, 968, 970, 971, 978, 984, 994—996, 998, 1006, 1023, 1027, 1038, 1039, 1045, 1048, 1058, 1059, 1060, 1077, 1079, 1080, 1082, 1083, 1089, 1091, 1094—1096, 1098, 1100, 1101, 1103, 1108, 1114, 1115, 1120, 1144, 1147—1151, 1158, 1173, 1175
Споради 80
Сталінград (Царицин, Волгоград) 70,81, 605, 932, 933, 958, 989, 1061, 1063, 1067, 1153
Старобельськ 1034
Стельвіо, перевал 553
Стенфорд 47
Стокгольм 742, 951

Стоунгендж 92, 93, 765
Страсбург 383, 428, 449, 453, 505, 640, 641, 646, 721, 739, 742, 811, 1118, 1119, 1156
Стратклайд 324
Стреймой, о. 80
Стридон 202
Суасон 292, 932, 953
Сувар 309
Судан 879
Судети 1079
Суец 1062
Суецький канал 125
Суза 119, 659
Суздаль 349
Сузька долина 306
Сулак, р. 253
Сулина 83
Сулі 758
Суматра 529
Сунгір 88
Сухумі 841
Схі, р. 386
Східам 386, 389
Сьєра-Морена 760
Сьєра-Невада 74
Сюрен 1080
Сян, р. 1028

Таврида 123, 132
Тайвань 1147
Тайнсайд 788
Таллінн (Ревель) 378, 972, 1041 1171
Тальмон-сюр-Жиронд 294
Таміна, р. 75
Танаїс 123
Танганьїка 937
Таненберг 70
Танжер (Тингіс) 124, 270, 467
Тара, нагір'я 292
Таранто 335, 1076
Тараскон 428
Тарент (Tarentum) 155, 160, 172, 192
Тарквінії 167, 170
Тарс 212
Тартатика 201
Татари 124, 236, 237, 244, 407, 426, 472, 483, 521, 573, 575, 675, 767, 768, 769, 871, 961
Татарстан (Татарія) 237, 380, 396, 768, 841, 1134
Татри 73, 363, 1144
Таунус, гори 544
Тахо (Тежу), р. 69, 79, 105, 660
Тбілісі 841
Твер 407, 815
Твід, р. 567
Тевтобурзький ліс 70, 851
Тевтони 37, 51, 78, 105, 238, 241, 367, 379, 381
Тегеран 1067, 1069, 1087, 1095
Тезе 1054, 1055
Телемарк 1061
Темза, о. 69, 82, 249, 273
Тепелен 665
Тера-Амата 87
Тераамаре 99
Терек, р. 253
Тернопіль 872
Тетіїв 603, 871
Тетуан 1012
Тетфорд 702
Техас 916
Тибет 879
Тибр, департамент 753
Тибр, р. 167, 589, 972
Тин 694
Тинець 105, 341
Тир 14, 110, 122, 565
Тира (Санторін), вулкан 88, 110, 111, 112
Тирана 1137, 1140
Тирново 403, 404
Тиса, р. 249, 379
Титано, г. 1123
Тихий океан 120, 313, 528, 576, 674, 968, 1059, 1078
Тіганський могильник 844
Тільзит 751, 771
Тіла (Tilios)163
Тінгведлір 312
Тінше 1063
Тінтагель 240
Тінтерн 706
Тіринф 99
Тіроль 74, 85, 103, 105, 173, 421, 505, 542, 611, 847, 849, 1123
Тіхе 156
Тічіно, р. 76
Тмуторакань (Таматарха) 680
Тобаго, о. 599
Тобрук 940
Токай 96
Токіо 1084
Толедо 251, 271, 362, 364, 497, 579, 829, 1015
Толпадл 861
Толуид 92, 100—102
Торбей 651

Торгау 670, 1076
Тордесільяс 471
Торес-Ведрас 758
Торнкліф 1168
Торонто 180
Торсхавн 80, 81
Тортона 487
Тортоса 274
Торунь (Торн) 379, 524, 539, 574, 873, 963
Торчелло 359
Тоскана 105, 125, 170, 309, 351, 376, 413, 597, 661, 834, 849
Тразименське озеро 105, 171
Трансильванія 24, 37, 73, 75, 350, 381, 537, 543, 547, 577, 628, 663, 961
Трансоксанія 270
Трапезунд 146, 483
Трафальгар 751
Треблінка 730, 731, 1049, 1051
Трентіно 849
Трентіно-Альто-Адідже 1123
Триглав, г. 73
Тридент 543
Трипілля 92
Триполі 578, 902, 1040
Трир 180, 225, 226, 239, 501, 893
Трієст 44, 352, 755, 847, 1077, 1091
Тром 242
Тронгейм (Nidaros) 105, 231, 343, 344
Тропау (Опава) 317, 786
Троя (Іліон) 110, 116, 171, 224, 565,592, 766
Труа 364, 384, 438
Трусо 309
Тула 958
Тулон 639, 739, 750
Тулуза 246, 294, 326, 377, 508, 626, 777
Туль 562, 583
Тульн 248, 339
Туніс, держава 51, 270, 372, 578, 1102
Туніс, місто 406, 1040
Тур 270, 294, 965
Турень 371
Туреччина, турки 75, 78, 95, 134, 150, 236, 237, 255, 309, 347, 348, 382, 396, 401, 406, 457, 466, 472, 473, 502, 521, 538, 543, 577—579, 592, 663—668, 675, 681, 685, 688, 696, 715, 743, 757, 758, 767, 782, 859, 860, 897, 903, 913, 936, 937, 966, 979, 1008, 1096, 1103, 1116, 1150, 1157
Турин 74, 76, 105, 249, 421, 659, 661, 687, 785, 824, 848, 849, 1107
Турів 349
Туркестан 121, 232, 253, 313, 896
Турмалс, перевал 891
Турне 251
Тюмень 25
Тюрингія 501, 833, 852, 885, 970
Тяньцзінь 878

Уані 291
Угорщина, угорці 24, 30, 37, 38, 43, 60, 62, 73, 74, 83, 87, 148, 175, 234, 237, 312, 332, 337, 338, 350, 373, 379, 381, 382, 395, 444—447, 479, 482, 512, 521, 534, 537, 538, 542—544, 550, 577, 578, 601, 602, 663, 664, 667, 668, 676, 685, 755, 777, 799, 807, 810, 831, 832, 844, 853, 869, 894, 951, 955, 957, 961, 962, 973, 988, 1026, 1032, 1043, 1047, 1049, 1054, 1070, 1090, 1094, 1127, 1135, 1139—1142, 1146, 1161, 1162, 1166—1168, 1173
Ужгород 74
Узи 313
Україна, українці 37, 39, 48, 59, 70—73, 75, 106, 124, 232, 252, 349, 369, 381, 407, 504, 521, 573, 576, 578, 592, 603, 641, 672, 674, 681, 744, 791, 805, 853, 854, 856, 857, 859, 867, 871, 874, 881, 882, 935, 943, 951, 952, 958, 960, 963, 965, 993, 1004, 1034, 1042, 1044, 1046, 1065, 1069, 1075, 1126, 1127, 1134, 1143, 1144, 1162, 1165, 1166, 1173
Ульм 83, 428, 772, 883
Умбрія 170
Унетице 99
Унтервальден 421
Унтерсберг 322
Упсала 298, 344, 539, 571, 950
Урал, гори 25, 70, 81, 379, 483, 799, 993, 1029, 1126
Урал, р. 25, 81, 82, 312, 605
Урбіно 489
Урі 77, 421
Утика 122, 173
Утрехт 24, 386, 387, 494, 554

Фабріано 364
Фаганья 679
Фалез 1072
Фалодон 909
Фальстербо 354
Фанагорія 123
Фано 950
Фарерські острови 80, 81, 309, 312

Фастів 871
Фатіма 945
Фашода 879
Федерзе 92
Фекан 95
Фенікс 267
Фермопільська ущелина 117
Фернагт, льодовик 85
Ферне 625
Феррара 464, 661
Фертоод 83
Фест 99
Фіви 110, 117, 132, 133, 134, 137
Філіпи 172, 174, 194
Філіпіни 42, 543, 880
Фінікія, фінікійці 14, 122, 125, 133, 169, 178
Фінляндія, фіни 30, 62, 134, 227, 236, 237, 245, 377, 674, 762. 763, 785, 810, 842, 843, 854, 858, 859, 943, 960, 962, 1036, 1090, 1123, 1157, 1171
Фінська затока 309, 353, 672
Фірвальдштетське озеро 77
Фіуме (Ріека) 755, 977
Фламандці 105, 394, 754
Фландрія 326, 328, 351, 359, 367, 386, 388, 390, 391, 394, 408, 425, 436, 443, 550, 552, 554, 1109
Флєнсбург 957
Флері-деван-Дуомон 933
Флоден 565
Флоренція 199, 277, 298, 351, 359, 386, 413, 414, 416, 426, 427, 431, 435, 455, 458, 463, 464, 478, 484, 489, 491, 500, 538, 561, 661, 696, 766, 830
Флорида 529, 1150
Фой 239
Фокея 120, 124
Фокіда 134
Фолен
Фолклендські острови 1102
Фонтенбло 771, 774—780
Форарльберг 1123
Форос 124
Форт-Нокс 382
Форт-Рос 598, 764
Фракія, фракійці 24, 120, 151, 163, 172, 236, 261, 263, 337, 403, 465, 965
Франкенталь 585
Франки 81, 227, 231, 241, 249—251, 261, 267, 273, 274, 290, 292, 298, 300, 302—306, 313, 314, 319, 321, 322, 333, 340
Франконія 251, 332, 582, 584, 833
Франкфурт-на-Одері 352, 377, 460, 462, 511, 831, 850, 983, 1104
Франкфурт-на-Майні 412, 461, 811
Франція, французи 27, 30, 36, 39—41, 53, 56, 60, 63, 65, 70, 71, 73, 75, 76, 81, 85, 92, 96, 106, 118, 124, 125, 189, 202, 203, 251, 255, 273, 274, 286, 296, 302, 309, 322, 329, 333, 338, 359, 364, 368, 370—372, 375—377, 383—385, 390, 392, 395, 400, 402, 406, 411, 412, 418, 424, 425, 427, 431, 435, 436, 438, 440—443, 450, 455, 456, 458, 466. 469, 472, 480, 483, 491—493, 497, 498, 502, 507, 510, 518, 519, 523, 528, 531, 533, 539, 543, 545, 549, 551, 552, 554, 557—564, 572, 573, 579, 582, 583, 585, 586, 591, 592, 596—598, 600—602, 604, 606—608, 612, 615—617, 620, 621, 625, 628, 630, 634, 635, 637, 639, 641, 642, 644, 646—649, 651, 652, 655, 658, 659, 663, 664, 668, 671, 677, 680, 683, 685, 688, 696, 697, 698, 700—702, 705, 707, 710, 713—739, 742—746, 749—754, 757, 760, 761, 763, 764, 769—771, 774, 777—779, 782, 785—788, 790, 793, 794, 800, 805—807, 810, 819, 822, 828, 829, 831, 835, 836, 839, 840, 846, 847, 849—851, 853, 859, 861, 863, 867, 869, 873, 877—879, 882, 884, 893—896, 898, 903, 905, 906, 908, 911—915, 919—922, 929, 930, 936, 938, 939, 954, 955, 959, 965, 968, 970, 971, 978, 980, 985, 998, 1004, 1007, 1008, 1019—1023, 1027, 1029, 1032, 1037—1039, 1042, 1043, 1049, 1054, 1062, 1063, 1066, 1068, 1069, 1071, 1079, 1082, 1093—1100, 1102, 1103, 1105, 1106, 1109—1112, 1114—1120, 1122, 1124, 1148, 1156, 1158, 1171, 1173
Франш-Конте 286, 365, 561, 646, 647, 984
Фредериксорд 801
Фредерикссун 352
Фрибур 421
Фригія 119
Фризи 241, 303
Фризія 248, 309, 387, 390, 391, 394
Фрисландія 297, 390, 678
Фрідланд 772, 775
Фрідріхсхальд 672
Фрідріхштайн 1074
Фріулі 105, 326
Фромборк (Фрауенбург) 523, 524
Фуа 423, 424
Фултон 1095, 1098

Фульда 297
Фульнек 628

Халкедон 224
Халкіда 120
Халкідікі 172, 334
Халхін-гол 1029
Халь-Сафлієн 96
Хангерфорд 703
Хатинь 1035
Хатусас 109
Хеддінгтон 357
Хелм но 1049
Херсонес 71, 79, 120—124, 183
Хети 99, 101, 109, 110
Хіос, о. 401
Хіросіма 1084, 1147
Ходжент 121
Хозарія, хозари 72, 123, 237, 252—254, 267, 313, 338, 680, 681, 844
Хокайдо 1147
Хорватія, хорвати 39, 134, 202, 252, 261, 332, 340, 350, 405, 463, 578, 635, 668, 731, 755, 756, 763, 767, 768, 777, 842, 854, 972, 1009, 1043, 1075, 1162, 1166, 1170, 1172, 1173
Хотин 536, 577, 663
Хотузіце 670
Хоцір 253
Хуан Фернандес 599

Цвікау 506
Цейлон 237, 286, 785, 1101
Центральний Масив 81
Цермат 810
Цетине 461, 666
Цешин 1009
Цигани 56, 237, 402, 403, 611, 735, 769
Цизальпінська республіка 754
Цорндорф (Сарбиново) 670
Цуг 421
Цюрих 74, 421, 504, 508, 509, 518, 793, 883, 922, 1098
Цюрихське озеро 92

Челябінськ 993
Ченстохова 315, 316, 573
Червел, р. 357
Черемиси 236
Черкеси 841
Черна-над-Тисою 1142
Чернівці 892, 1042
Чернігів 349
Чехія (Богемія), чехи 30, 37, 39, 43, 62, 73, 74, 92, 99, 173, 227, 251, 316, 322, 332, 338—341, 373, 395, 402, 412, 416, 419, 44, 447, 453, 454, 479, 512, 520, 542—544, 577, 580, 601—603, 628, 640, 667, 668, 694, 695, 696, 765, 788, 789, 840, 842, 854, 869, 875, 904, 955, 1021, 1026, 1075
Чехословаччина 60, 148, 792, 988, 1008, 1009, 1018—1022, 1024, 1032, 1039, 1079, 1092, 1094, 1135, 1138, 1140, 1143, 1144, 1146, 1151, 1153, 1162, 1163, 1166, 1167, 1173
Чечня, чеченці 236, 767, 768, 841, 1162
Чешир 103, 654
Чикаго 38
Чичестер 950
Чолівка 993
Чорне море (Понт Евксинський) 24, 45, 69, 72, 77, 78, 81, 90, 110, 120, 121, 123, 195, 206, 243, 267, 272, 304, 309, 313, 337, 349, 400, 405, 483, 664, 680, 841, 896, 966, 1103
Чорнобиль 72, 112, 880—882
Чорногорія 202, 405, 666, 755, 824, 859, 897, 903, 935
Чудське озеро 350

Шален 92
Шалон-сюр-Марн 249, 322
Шалон-сюр-Сон 794
Шамбері 421, 659
Шамоні 85, 145
Шампань 95, 353, 365, 384, 430, 723, 775, 931
Шампобер 772
Шамфор 557
Шанселад 89
Шаравін, озеро 92
Шарантон 775
Шарлотенбург 619
Шартр 364, 368, 384, 523, 893
Шартрез 361
Шатонеф-дю-Пап 544
Шато-Прієре 95
Шафгаузен 421
Швабія, шваби 241, 332, 520
Шварцвальд 81, 83, 450
Швейцарія, швейцарці 62, 73, 77, 85, 92, 101, 105, 239, 293, 294, 329, 364, 378, 395, 411, 421, 442, 450, 454, 494, 504, 509, 516, 518, 554, 561, 583, 585, 596, 615, 616, 625, 626, 659, 712, 753, 754, 777, 801, 810, 831, 839, 865, 872, 883, 884, 903, 911, 923, 930, 934, 939, 982, 1009, 1114, 1121—1123
Швеція, шведи 40, 69, 77, 298, 310—312, 344, 350, 351, 354, 378, 380, 395, 426, 447, 510,

521, 522, 536, 542, 570, 571, 573, 575, 576, 582, 583, 596, 597, 600, 602, 611, 622, 628, 646, 655, 661, 662, 669, 672, 674, 676, 680, 715, 736, 742, 762, 764, 769, 777, 785, 791—793, 806, 810, 834, 836, 899, 966, 967, 1007, 1036, 1082, 1109, 1122, 1157
Швіц 421
Шельда 386, 387, 389, 396, 583
Шенгаузен 868
Шербур 935, 1072
Шерифмюер 657
Шетландські острови 80, 309
Шефілд 791
Шильйон 428
Шклярська Поремба 1099
Шлезвіг 248, 343, 581, 846, 850, 851, 956, 957
Шлезвіг-Гольштайн 846, 850, 851, 956, 957
Шоле 728, 746, 830
Шоленська ущелина 76
Шотландія, шотландці 37, 50, 80, 105, 252, 273, 277, 285, 312, 325, 351, 378, 395, 425, 426, 441, 522, 564, 565, 567—570, 584—586, 596, 616, 628, 649, 650, 652—657, 660, 704, 793, 805, 835, 838, 860, 862, 972, 1108, 1115, 1173
Шпаєр 428, 502
Шпіцберген 80
Штанс 421
Штірія 395, 444
Штральзунд 581, 582
Штутгарт 428

Щецин (Штетин) 583, 669, 671

Юбай 75
Югославія 30, 44, 60, 151, 463, 731, 755, 756, 768, 937, 940, 951, 972, 1008—1010, 1014, 1043, 1054, 1060, 1062, 1066, 1070, 1091, 1094, 1095, 1116, 1135—1137, 1143, 1162, 1166, 1174
Юдея 84, 152, 209, 215, 284
Юзефув 1052
Юктас, г. 111
Юліополь (Юліанополь) 207
Юнггольц 1123
Юра, гори 85, 92, 285, 305, 421, 742, 770
Юнгфрау, г. 73
Юстад 380
Юсте 546
Ютландія, юти 91, 95, 103, 235, 238, 241, 248, 573, 581, 938, 956

Яїцьк 605
Ялта 1067, 1076, 1078, 1087, 1094, 1147
Яніна 665
Японія, японці 42, 57, 60, 101, 513, 612, 878, 879, 896, 900, 911, 929, 930, 959, 968, 979, 980, 1019, 1022, 1023, 1029, 1043, 1061, 1068, 1076, 1114, 1147, 1173
Японське море 113
Ясеновац 731
Яси 743
Ясна Ґура 315

Agaunum 305
Arausio 544
Baume-les-Messieurs (Baume-les-Moines) 285
Egnatia 171—172
Etelköz 312, 313
Fleo Lacus 387
Illyricum 201—202
Innis Druinidh 293
Llanfair 324—325
Mons Iovis 300
Nueva Germania 886
Val Camonica 553

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРІЗВИЩ

Абд аль Малік (647—705), омеядський каліф 270
Абдарахман I (бл. 734—788), кордовський емір 271
Абдарахман II (помер 852 р.), омеядський емір в Іспанії 550
Абдарахман III (891—961), кордовський каліф 270
Абдул-Гамід II Кривавий (1842—1918), турецький султан 897
Абеляр П'єр (1079—1142) 710
Абрагам з Беркгемстеда 392
Абу-Бакр Абдалах (бл. 573—634), каліф 269
Август (Октавій; Кай Юлій Цезар Октавіан) (63 р. до н. е.—14 р. н. е.) 168, 169, 172, 174, 181, 186, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 209, 228, 284, 643
Август 321
Август II (1670—1733), саксонський курфюрст Фрідріх-Август I, польський король 615, 672, 676
Август III (1696—1763), польський король, саксонський курфюрст 676, 677
Август-Вільгельм (1662—1731), герцог Брауншвайзький (у Вольфенбютелі) 539
Августин з Кентербері св. (помер 604 р.) 293, 296
Августин св. (Augustinus Aureulius) (354—430) 214, 216, 221, 225, 276, 279, 280, 281, 282, 361, 454, 456, 518, 560, 643
Авентин Йоган (насправді Йоган Турнер) (1477—1534) 318
Аверроес (насправді Мухамед Ібн Ахмед Ібн Рушд) (1126—1198) 364, 550
Авіценна (Гусейн Ібн Абдула Ібн Сина) (980—1037) 296, 505
Авл Гірцій 168
Аврієпа Джованні (1376—1459) 493
Агафокл (361—289 рр. до н. е.), сиракузький тиран 158
Агафон св. (помер 681 р.), папа 283
Агенор 24
Агілульф (помер 616 р.), лангобардський король 295
Агобард з Ліона, св. (бл. 779—840) 319
Агрикола Гней Юлій (40—93) 193
Агриппа Марк Віпсаній (64/63—12 рр. до н. е.) 190, 198
Агриппіна Молодша (15—59) 204, 710
Адам Бременський (помер бл. 1061 р.), хроніст 344
Аделаїда 357
Адельгард із Бата (XII ст.) 364
Аденауер Конрад (1876—1967) 1094, 1098, 1104, 1105, 1106, 1107
Адер Клемент (1841—1925) 792
Адзельйо Массімо Тапареллі де, маркіз (1798—1866) 839
Адлер Альфред (1870—1937) 875
Адлер Гвідо (1855—1941) 875
Адлер Фрідріх (1879—1960) 883
Адольф фон Насау (бл. 1250—1298), імператор 412
Адольф-Фрідріх (1710—1771), іспанський король 661
Адорно Теодор (1903—1969) 983, 984, 1057
Адрет барон де, Франсуа де Бомон (1513—1587) 523
Адріан (Publius Aelius Hadrianus) (76—138), римський імператор 188, 193, 206
Адріан I (помер 795 р.), папа 290
Адріан IV (Миколай Брейкспір) (бл. 1110/20—1159), папа 344
Аецій Флавій (бл. 390—454) 246, 247, 248, 249
Айстульф (помер 755 р.), лангобардський король 302, 303, 304, 305, 306
Айтхар, граф франкський (VIII ст.) 305
Айхендорф Йозеф фон (1788—1857) 808
Айхман Адольф (1906—1962) 1049, 1077
Аладар, син Аттили 324
Алар Дельфін (1815—1888) 610
Аларіх I (бл. 370—410), король вестготів 246, 248, 260, 280
Аларіх II (помер 507 р.), король вестготів 200

Алеїда ван Генегувен (померла 1284 р.), графиня Ено, регент Голандії і Зеландії 386, 391
Александр III Великий (356—323 рр. до н. е.), македонський цар 120, 121, 131, 134, 135, 141, 149, 150, 151, 156, 162, 165, 175, 250, 256
Алект 227
Алеман Матео (1547—1614) 552
Ален Джон (помер 1685 р.) 358
Алі Ібн Абі Таліб (бл. 600—661), каліф 269, 270
Аліг'єрі Данте (1265—1321) 47, 173, 174, 194, 199, 277, 370, 395, 412, 414, 415, 418, 448, 449, 454, 456, 499, 519, 537, 685, 707, 712, 812, 983
Алі-паша Тепеленський (бл. 1744—1822) 665
Аліса (Олександра Федорівна) (1872—1918), гессенська герцогиня, російська цариця 833
Аліса Батенберг (1885—1969), грецька принцеса 834
Алкуїн з Йорка (Eathwine, Albinus Flaccus) (бл. 735—804) 303, 319, 320
Алоїзій Гонзага св. (1568—1591) 518
Алп-Арслан (1030—1073), сельджуцький султан 348
Аль-Мансур (абу Джафар Абдалах Ібн Мухамед) (помер 775 р.), каліф 270, 304
Альба Фернандо Альварес де Толедо, герцог (1507—1582) 555
Альбеніс Ісаак (1860—1909) 845
Альберт, герцог Саксен-Кобурзький, англійський принц-консорт (1819—1861) 815, 833, 834, 859
Альберті Лсон Батиста (1404—1472) 490
Альбертіні Джоаккіно (1748—1812) 687
Альбін Децим Клодій Септимій, римський імператор (правив 193—197) 180
Альбіноні Томмазо (1671—1750) 609
Альбрехт фон Гогенцолерн (1490—1568), великий магістр ордену хрестоносців, прусський герцог 574
Альваро де Луна (1388—1453) 408
Аль-Мотамід (Абад III) (помер 1095 р.), володар Севільї 550
Альстед Йоган Генріх 619
Альтдорфер Альбрехт (1480— 1538) 497
Аль-Тарик (Тарик Ібн Зіяд) (помер 720 р.) 270
Альфонс II (помер 842 р.), король Астурії 318
Альфонс V (1416—1458), арагонський і сицилійський король 409
Альфонс VI (1039—1109), король Кастилії та Леону 362
Альфонс X (1220—1284), король Кастилії 392, 408
Альфонс XI (1311—1350), король Кастилії 408
Альфонс XII (1857—1885), іспанський король 829
Альфонс XIII (1886—1941), іспанський король 829, 1012
Альфред (1844—1900), герцог Единбурзький, герцог Саксен-Кобург-Готський 765, 833, 834
Альфред Великий (849—899), король Вессексу 323, 834
Альчаті Андреа (1492—1550) 499
Амадео V (1845—1890), герцог Аости, іспанський король 829
Амадур (Аматор) св. 315
Амальрик Андрій Олексійович (1938—1980) 1146
Аматі 611
Амвросій св. (Ambrosius Aurelius) (бл. 339—397) 135, 221, 276, 278
Амедей V (помер 1323 р.), савойський граф 421
Амедей VI (1334—1383), савойський граф 405, 421
Амедей VIII (1383—1451), савойський герцог, антипапа Фелікс V 421
Аменхотеп IV 110
Ампер Андре-Марі (1775—1836) 141, 724
Анакреонт (VI ст. до н. е.) 129
Анаксагор із Клазомен (бл. 500—428 рр. до н. е.) 136, 149
Англік Іоанна 317
Ангеран VII де Кусі (1340—1397), граф Суасонський 405, 406
Ангулемський, Луї-Антуан де Бурбон, герцог (1775—1844) 829
Андерс Владислав (1892—1970) 1058, 1091
Андерсен Ганс-Крістіан (1805—1875) 48
Андерсен Лала 940
Анджеліко фра (справжнє ім'я Джованні да Ф'єзоле) (1387—1455) 414
Андреус Капелан (Andreas Capellanus) (XII—XIII ст.) 365
Андрич Іво (1892—1975) 1010, 1011
Андрій II (бл. 1176—1235), угорський король 350
Андрій Боголюбський (бл. 1111—1174), князь Володимирсько-Суздальський 350

Андрій Іванович (1490—1536), старицький князь 476
Андроник I Комнін (бл. 1110—1185), візантійський імператор 349
Андропов Юрій Володимирович (1914—1984) 1128, 1140, 1141, 1145, 1146
Анелевич Мордехай (1919—1943) 1051
Анк Марцій (помер 616 р. до н. е.), давньоримський цар 167
Анкетій Жак (нар. 1934 р.) 891
Анна (1665—1714), британська королева 652
Анна (1693—1740), російська імператриця, герцогиня Курляндська 672
Анна (померла 1011 р.), велика княжна Київська 342
Анна Комніна (1083—1154) 267
Аннунціо Габріеле д' (1863—1938) 847
Ансельм Антон 530
Ансельм з Аости св. (1033—1109), архієпископ Кентерберійський 364
Антигон I Одноокий (382—301 рр. до н. е.), полководець Александра Македонського 150
Антипатр із Сідона (II ст. до н. е.) 136
Антифон з Рамна (бл. 480—411 рр. до н. е.) 133, 149
Антіох III Великий (бл. 242—187 рр. до н. е.), сирійський цар 161
Антонеску Йон (1882—1946) 996
Антоній Марк (бл. 82—30 рр. до н. е.) 155, 168, 172, 174, 184, 195, 197, 203, 256
Антоній Пустельник св. (бл. 251—356) 221
Антонін Пій (86—161), римський імператор 180, 206, 207
Антонія Молодша (36 р. до н. е.—37 р. н. е.) 184
Антонія Старша (нар. 39 р. до н. е.) 184
Ануй Жан (1910—1987) 137
Аполінер Гійом (власне, Вільгельм Аполінарі) (1880—1918) 894
Аполлоній з Родоса (бл. 295—215 рр. до н. е.) 152
Аполлоній Пергський (бл. 262—бл. 190 рр. до н. е.) 139
Аппіан з Александрії (II ст.) 152
Арагон Луї (власне, Луї Андріє) (1897—1982) 516
Арат (бл. 310—255 рр. до н. е.) 152
Аргайл Арчибалд Кемпбел, граф (помер 1685 р.) 650
Ардашир I (помер 241 р.), перський цар 261
Арендт Анна (1906—1975) 1006
Аристарх із Самофракії (бл. 220—145 рр. до н. е.) 152
Аристид з Афін св. 221
Арій (бл. 250—336) 221, 226, 277
Аріосто Лодовіко (1474—1533) 498, 580
Арістоксен з Тарента 127
Арістотель зі Стагіри (384—322 рр. до н. е.) 46, 128, 129, 139, 146, 149, 153, 154, 157, 215
Арістофан (бл. 450—бл. 385 рр. до н. е.) 133, 143, 147, 149
Арістофан з Візантія (бл. 257—180 рр. до н. е.) 152
Аркрайт Річард (1732—1792) 704
Арле де Шанвалон Франсуа (1625—1695) 642
Арманьяк Бернар VII, граф (бл. 1364—1418) 437
Арміній (Герман), вождь херусків 281, 851—852
Арміній (насправді Якуб Гарменсен) (1560—1609) 281, 509
Арндт Ернст-Моріц (1769—1860) 757
Арно I Антуан (1612—1694) 642, 643
Арнолд Джон (1736—1799) 450
Арнолд Метью (822—1888) 47
Арнольдсон Клаус Понтус (1844—1916) 899
Арнульф з Каринтії (бл. 850—899), імператор 326
Ар Жан (1887—1966) 985
Арріан з Нікомедії (бл. 95—175) 152
Артевельде Філіп ван (1340—1382) 431
Артемій (Artemios) (V ст.) 259
Артіховський Артем Володимирович (нар. 1902 р.) 342
Артур, король 249
Архімед із Сиракуз (287—212 рр. до н. е.) 20, 113, 139, 142, 158, 159, 160, 162
Арчимбольдо Джузеппе (1537—1593) 546
Аршак (помер 248 р. до н. е.), парфянський цар 150
Асанья-і-Діас Мануель (1880—1940) 1013, 1015
Асер Тобіас Майкл Керел (1838—1913) 899
Асквіт Герберт Генрі, граф Оксфорд і Асквіт (1852—1928) 906, 909, 913, 921
Асквіт Маргарет Ема Аліс (1864—1945) 914
Асурара (Сурара Гомес Еанес де) (бл. 1410—1474) 468
Аталєн Луї-Марі-Жан (1784—1856) 772
Ататюрк Мустафа Кемаль (1881—1938) 936, 965, 966
Атаульф (помер 415), король вестготів 246

Аттила (помер 453 р.), король гунів 28, 234, 235, 247, 248, 249, 261
Аустерліц Фрідріх (1862—1931) 875
Афанасій св. (бл. 296—373) 219, 222, 275, 276
Ахмат (помер 1481 р.), хан Золотої Орди 473
Ахматова Анна (власне, Горенко) (1889—1966) 982
Ацціеліно Деціо 591
Ашер Джеймс (1581—1656) 284
Ашмол 654
Ашурбаніпал (помер бл. 627 р.), асирійський цар 131, 132

Баал Шем Тов (Бешт) (Ізраель бен Елізер) (1700—1760) 614
Бабель Ісаак Емануїлович (1894—1941) 963, 964
Бабеф Франсуа-Ноель (1760—1797) 862, 863
Бадольйо П'єтро (1871—1956) 1062
Баєр Фрідріх (1825—1880) 794, 797
Баєр Фрідріх (1837—1922) 899
Базедов Йоган Бернгард (1723—1790) 630
Базен Ашиль (1811—1888) 895
Баймлер Ганс (1895—1936) 1014
Байрон Джордж Гордон, барон (1788—1824) 115, 707, 807
Бакстер Річард (1615—1691) 534
Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) 867
Балакирєв Мілій Олександрович (1836—1910) 845
Балдуїн IV (1161—1185), єрусалимський король 296
Балдуїн IX (1171—1205), граф Фландрії та Ено, латинський імператор 374, 391
Балін Альберт (1857—1918) 912, 917, 919
Балфур Артур Джеймс (1848—1930) 936
Бальб Корнелій з Гадеса (Lucius Cornelius Balbus) 198
Бальбо Джованні (бл. 1480—бл. 1552) 461
Бальдінуччі Філіппо (бл. 1624—1696) 590
Бальзак Оноре де (1799—1850) 812, 813
Бальйоні Антоніо (II пол. XVIII ст.) 687
Бальцерович Лешек (нар. 1947 р.) 1163
Бандель Ернст Йозеф фон (1800—1876) 852
Бануй 180
Бар Раймон (нар. 1924) 1038
Баран Кароль (1882—1943) 1065
Барес Моріс (1862—1923) 847
Бар-Кохба Симон (помер 135 р.) 216
Барнав Антуан (1761—1793) 715
Барнард Ніколас, лікар Рудольфа II 548
Бароччі Федеріго (Бароккіо) (бл. 1528—1612) 724
Барт Жан (1650—1702) 578
Барт Карл (1886—1968) 981
Барток Бела (1881—1945) 845, 985
Бартоломео, брат Леонардо да Вінчі 492
Бассі Луїджі (1766—1825) 687
Бастіа Клод-Фредерик (1801—1850) 623
Батенберг Беатриса, герцогиня (1857—1944) 834
Батенберг Генрі, герцог (1858—1896) 834
Батенберг Луїс (1854—1921), герцог, військово-морський міністр 834, 913
Батий (помер бл. 1255 р.), монгольський хан 379, 380
Батлер Джозеф (1692—1752) 620
Бауер Єгуда 1057
Бах Йоган Себастьян (1685—1750) 347, 503, 504, 608, 609, 610, 682, 813, 1172
Бах Карл Філіп Емануель (1714—1788) 609, 697
Бахтін Михайло Михайлович (1895—1975) 558
Баш Самуель фон (1837—1905) 875
Баязид I Блискавичний (1354—1403), турецький султан 401, 405
Баяр, П'єр Терайль шевальє де (1476—1524) 710
Беатриса Арагонська з Неаполя (1457—1508), угорська королева 538
Беатріс (бл. 1144—1184), графиня Бургундії, дружина Фрідріха I Барбароси 321
Беатріс фон Фалькенбург (пом. 1277 р.), графиня Корнуолу 392
Бегін Менахем (1913—1992) 1008
Беґон Мішель (1638—1710) 723
Беда Вельмишановний св. (673—735) 50, 235, 282, 284, 296, 303
Беернар Опост-Марі-Франсуа (1829—1912) 899
Беза Теодор де (1519—1605) 509
Бейл П'єр (1647—1706) 616, 619, 624
Бейліел Джон (1249—1315) 425
Бек Юзеф (1894—1944) 1009
Бекеланд Лео Гендрик (1863—1944) 798
Бекет Томас див. Томас Бекет св.
Беккарія Чезаре Бонесана, маркіз (1738—1794) 561, 661
Бекон Роджер (1214—1292) 383, 451, 452, 524
Бекон Френсіс, барон Верулам (1561—1626) 54, 118, 366 525, 526, 625
Бел Вансса 920

Бел Джордж (1883—1958) 950, 951
Бела IV (1206—1270), угорський король 379
Беллотто Бернардо (Каналетто) (1724—1780) 607
Бельгаріг Ансельм 867, 868
Бельяр Огюстен-Даніель, граф (1769—1832) 772
Бем Юзеф (1794—1850) 853
Бен-Гуріон Давид (Давид Ґрюн) (1886—1973) 873
Бенда Жульєн (1867—1956) 981
Бенедикт XII (Жак Фурньє) (помер 1342 р.), папа 423, 424
Бенедикт XIV (Просперо Ламбертіні) (1675—1758), папа 612, 661
Бенедикт XV (Джакомо делла К'єза) (1854—1922), папа 945
Бенедикт Моріц (1835—1920) 875
Бенедикт Моріц (1849—1920) 875
Бенедикт Нурсійський св. (бл. 480—550) 283
Бенеш Едвард (1884—1948) 1021, 1024, 1094, 1099
Бентам Єремія (1748—1832) 617, 628, 696
Бенц Карл-Фрідріх (1844—1929) 792
Берар де Мондідьє 327
Бер-Гофман Річард (1866—1945) 875
Берг Альбан (1885—1935) 549, 986
Берд Вільям (1543—1623) 347, 503
Берджес Ентоні (1917—1993) 137
Бердслі Обрі (1872—1898) 889
Беренгар з Фріулі (бл. 850—924), король Італії 326
Беренс Петер (1868—1940) 892
Беринг Вітус (1680—1741) 598
Бері Жан, герцог (Берійський) (1340—1416) 442
Беріо Лучано (нар. 1925 р.) 549
Берія Лаврентій Павлович (1899—1953) 1126
Берк Едмунд (1729—1797) 24, 148, 622, 630, 655, 683, 712, 723, 724, 737, 741, 837
Берклі Джордж (1685—1753) 616, 617
Берлін Ісая (1909—1997) 868
Берлінг Зигмунд (1896—1980) 1073
Берлінер Еміль (1851—1929) 885
Берліоз Гектор (1803—1869) 813, 822
Бернадета св. (Марі-Бернар Субіру) (1844—1879) 822, 823
Бернар Клервоський св. (1090—1153) 361, 372, 373, 377, 802
Бернардин Сієнський св. (Бернардино Альбіщескі) (1380—1444) 500
Берн-Джонс Едвард (1833—1898) 812
Берніні Джан Лоренцо (1598—1680) 83, 586, 588—593
Бернон бл. (помер 927 р.), абат Клюні 285, 331
Бернс Джон Еліот (1858—1943) 912
Бернс Роберт (1759—1796) 608, 655
Бернуллі Йоган (1667—1748) 619
Бернуллі Якоб (1654—1705) 619
Бернштайн Едуард (1850—1932) 864
Берос (Бар-Осе) Вавилонський (III ст. до н. е.) 152
Бертвісл Ґарісон (нар. 1934 р.) 986
Бертрада (Берта) (померла 783 р.), дружина Піпіна Короткого 306
Бертран Анрі Ґратьєн, граф (1773—1844) 772
Бертьє Олександр (1753—1815), герцог Невшательський і Ваграмський 750
Берут Болеслав (1892—1956) 1094, 1136, 1139
Берхтольд Леопольд фон (1863—1942) 924
Бесаріон Іоанн (бл. 1395—1472) 464
Бесемер Генрі, сер (1813—1898) 791
Бетман-Гольвег Ернст фон 917
Бетман-Гольвег Макс 916
Бетман-Гольвег Марта-Еліза фон (1865—1914) 916
Бетман-Гольвег Моріц-Август фон (1795—1877) 916
Бетман-Гольвег Теобальд фон (1856—1921) 906, 908, 916—920, 924
Бетховен Людвіг ван (1770—1827) 347, 503, 608, 609, 610, 690, 708, 709, 711, 778, 813, 885, 1172
Бешамель Луї Нуантель, маркіз (1630—1703) 724
Б'єнвеню Ф. 792
Біго де Преамено Фелікс (1747—1825) 723, 735
Бідо Жорж (1899—1983) 1105, 1117
Бізе Жорж (1838—1875) 403, 814
Бійнс Анна (бл. 1494—1575) 498
Біон зі Смирни (II ст. до н. е.) 152
Бірнбаум Натан (бл. 1864—1937) 875
Біро Ласло 724
Бірон Ернст-Йоган (1690—1772), герцог Курляндський 672
Бісмарк Ото фон (1815—1898) 27, 783, 797, 851, 864, 868, 869, 894, 895, 897, 898, 916, 1005
Бісмарк Сибіла (1864—1945) 1075
Блаватська Олена Петрівна (1831—1891) 492
Блага Лучан (1895—1961) 982

Блан Луї (1811—1882) 862
Бланка Кастильська, французька королева (1188— 1252) 371
Бланкі Луї-Огюст (1805—1881) 862
Блант Елтоні 516
Блейк Вільям (1757—1827) 24, 706, 712, 887
Блекстоун Вільям (1723—1780) 652
Блеріо Луї (1872—1936) 793
Блок Марк (1886—1944) 385, 984, 985
Блок Олександр Олександрович (1880—1921) 981
Блондель Давид (1591—1655) 318
Блох Ернест (1880—1959) 813
Блох Ернст (1885—1977) 1110
Блох Ян (1836—1902) 900
Блунчлі Йоган-Каспар (1808—1881) 903
Блюменбах Йоган-Фрідріх (1752—1840) 758, 759, 760
Блюхер Гебгард Лаберехт фон (1742—1819) 785
Бове Вінсент де (бл. 1200-бл. 1264) 452
Бовуар Симона де (1908—1986) 1110
Боден Жан (1530—1596) 539, 584
Бодлер Шарль (1821—1867) 812, 888, 889
Боецій (Anicius Manlius Torquatus Boëthius) (бл. 480—525) 230, 231
Бозвел Джеймс (1740—1795) 199
Бозон I (помер 887 р.), король Провансу 326
Бойд-Ор Брікін, лорд Джон (1880—1971) 899
Бойл Роберт (1627—1691) 526, 527
Боккаччо Джованні (1313—1375) 318, 414, 426, 427, 493, 519
Бол Джон (помер 1381 р.) 432
Болеслав I (помер 972 р.), чеський князь 340
Болеслав II Хоробрий (967—1025), польський король 341
Болдвін Стенлі (1867—1947) 1007
Болотников Іван Ісаєвич (помер 1608 р.) 605
Болтон Джеймс (1899—1918) 954
Бомарше П'єр Огюстен (1732—1799) 607
Бомількар 160
Бомон Мішель (нар. 1927 р.), господар Сарка 984
Бонавентура св. (Джованні Фіданца) (бл. 1217—1274) 453
Бонар П'єр (1867—1947) 890
Бонгофер Дітріх (1906—1945) 951, 1072
Бондавід з Драгіньяна 431
Бондаренко Іван (помер 1768 р.) 881
Бондарчук Сергій Федорович (1920—1994) 947
Бондіні Катерина 687
Бондіні Паскуале (помер 1789 р.) 686, 690
Боніфацій VIII (Бенедетто Гаетані) (бл. 1230—1303) 417, 422
Боніфацій з Кредитона св. (бл. 675—755) 297, 302, 303, 304
Боншан Шарль де (1760—1793) 728
Борживой (помер 891 р.), чеський князь 339
Борис I (помер 907 р.), болгарський цар 265, 339
Борис Годунов (бл. 1551—1605), московський цар 575
Борман Мартин (1900—1945?) 1078, 1084
Бородін Олександр Порфирович (1833—1887) 845
Бороу Джордж (1803—1881) 403, 550
Босх Єронім (бл. 1450—1516) 497
Боссюе Жак-Бенінь (1627—1704) 597, 620, 623, 624, 642, 643
Ботта Бергонціо ді (бл. 1454—1504) 487
Боттічеллі Сандро (Алессандро ді Маріано Філіпепі) (1445—1510) 485, 497
Боудіка (Боадіцея), британська королева (померла 61 р. н. е.) 577
Бофор Генрі (помер 1447 р.) 493
Бохенський Олександр (нар. 1934 р.) 887
Бравнінг Роберт (1812—1889) 884, 885
Браге Тіхо де (1546—1601) 524, 546, 548
Брайт Джон (1811—1889) 828
Брак Жорж (1882—1963) 890
Браманте Донато (бл. 1444—1514) 588
Брамс Йоган (1833—1897) 813
Бранд Адольф 902
Брандт Вілі (Гельмут Фрам) (1913—1992) 900, 1060, 1107, 1111, 1151, 1152, 1163
Бранкусі Константин (1876—1957) 986
Брант Себастьян (1457—1521) 499
Брантінг Карл Яльмар (1860—1925) 900, 966, 967
Браун Єва (1912—1945) 1078
Браун Пітер 214
Браун Форд Медокс (1821—1893) 812
Брауншвайзький герцог, Фердинанд (1735—1806) 719, 745
Брегон (VIII ст.) 324
Бреге Аврам-Луї (1747—1823) 450
Бредбері Малколм (нар. 1932 р.) 138
Брежнєв Леонід Ілліч (1906—1982) 55, 1125, 1127, 1128, 1130, 1142, 1143
Брей Чарлз (1811—1884) 863
Брейгель Пітер Старший (бл. 1525—1569) 497
Брейкспір Миколай див. Адріан IV, папа

Бренер Ревен 601, 602
Брет Мері 358
Брехт Бертольд (1898—1956) 137, 516, 517, 981
Бріан Аристид (1862—1932) 27, 900, 979, 980, 1117
Бріан Бороїме (Бріан Бору) (926—1014), верховний король Ірландії 323
Бріджвотер Френсіс Еджертон, герцог (1736—1803) 705
Брієн Ломені де 712, 715
Бріндлі Джеймс (1716—1772) 705
Брісо Жак-П'єр (1754—1793) 740, 743
Брітен Бенджамін (1913—1976) 549
Бродель Фернан-Поль (1902—1985) 19, 65, 459
Бродзинський Казимир (1791—1835)
Брокгауз Фрідріх-Арнольд (1772—1823) 620
Бролья Віктор-Франсуа, герцог де (1718—1804) 726
Броновський Якоб (1908—1974) 18
Бронте Шарлота (1816—1855) 813
Бругман Карл-Фрідріх (1849—1919) 245
Брук Руперт (1887—1915) 921
Брунеллескі Філіппо (1379—1446) 489, 490
Бруні Леонардо (бл. 1369—1444) 493
Бруно Джордано (1548—1600) 460, 509, 519, 546, 548, 589, 1051
Бруно св. із Кельна (бл. 1033—1101) 361
Бруно фон Егісгайм 346
Брусилов Олексій Олексійович (1853—1926) 934
Брут (Marcus Iunius Brutus) (85—42 рр. до н. е.) 174
Брут Луцій Юній 130
Брух Макс (1838—1920) 813
Брюкнер Антон (1824—1896) 347, 813
Буало-Депрео Нікола (1636—1711) 597, 643, 644
Бубер Мартин (1878—1965) 981
Бубуліна Ласкарина (1771—1825) 754, 757, 758, 763
Бубуліс Деметріос 757
Бугенвіль 599
Буде Гійом (1467—1540) 493
Будьонний Семен Михайлович (1883—1973) 963
Бузоні Феруччо (1866—1924)
Буковський Володимир Костянтинович (нар. 1942 р.) 1134, 1146
Буксгегуде Дітрих (1637—1707) 609
Булавін Кіндрат Опанасович (бл. 1600—1708) 605
Булак-Балахович Станіслав (1883—1940) 959
Булінгер Генріх (1504—1575) 509
Буль Андре-Шарль (1642—1732) 607
Бунзен Роберт-Вільгельм (1811—1899) 794, 816
Буньяліс Маринос (помер 1686 р.) 580
Бурбон-Парма Сикст (1886—1934), герцог 939
Бургундіо з Пізи (бл. 1110—1193) 364
Буржуа Леон-Віктор Огюст (1851—1925) 900
Буркгардт Йоган-Людвіг (1784—1817) 533
Буркгардт Якоб (1818—1897) 492, 498
Бусіко (Жан Ле Менгр) (1366—1421) 405
Буфон Жорж-Луї Леклерк, граф (1707—1788) 817
Бухарін Микола Іванович (1888—1938) 989, 994
Буш Джордж Герберт (нар. 1924 р.) 1155
Бушар д'Авень (помер 1244 р.), граф Ено 391
Бушат (Бушатлі) Махмуд (бл. 1730—1775) 665
Бюїсон Фердинан-Едуар (1841—1932) 900
Бюлов Бернгард фон, князь (1849—1929) 902
Бюсі, ад'ютант Наполеона 772
Б'янка Марія (1425—1468) герцогиня Міланська 542

Вавилов Микола Іванович (1887—1943) 855
Вагнер Адольф (1835—1917) 861, 886
Вагнер Ріхард (1813—1883) 240, 247, 511, 549, 691, 805, 814, 845, 981, 1025
Важик Адам (1905—1981)
Вайлд Оскар (1854—1900) 438, 499, 867, 889, 902
Вайсгаупт Адам (1748—1830) 367
Валія (помер 418 р.), вестготський король 246
Валевська Марія (1789—1817) 750
Валенберг Рауль (1912—1947?) 1054
Валенса Лех (нар. 1943 р.) 900, 1144, 1161, 1162
Валент (328—378), східноримський імператор 246, 276
Валентин (бл. 100—бл. 165) 218, 1172
Валентиніан I (Flavius Valentianus) (321—375), західноримський імператор 257
Валенштайн Альбрехт фон (1583—1634) 316, 581, 582
Валера Імон де (1882—1975) 972
Валеріан (P. Licinius Valerianus) (бл. 193—після 260) 189
Валерштайн Іммануель Моріц (нар. 1930 р.) 601, 602

Валід I (Валід ібн Абд аль-Малік) (помер 715 р.), каліф 270
Валла Лоренцо (бл. 1406—1457) 493
Вальбурга св. (померла 779 р.) 297
Вальдбург фон, граф 779
Вальдгайм Курт (нар. 1918 р.) 1123
Вальдек Франц Лео Бенедикт (1802—1870) 851
Вальдемар II Переможний (1170—1241), данський король 378
Вальдемар IV Атердаг (бл. 1320—1375), данський король 447
Вальдерзе Альфред фон, граф (1832—1904) 879
Вальдштайн Йозеф-Карл, граф (1755—1814) 695
Вальтер Йоган (1496—1570) 503
Варрон Теренцій (Terentius Marcus Varro) (116—127 рр. до н. е.) 168
Варфоломій з Монкорне (помер 1175), єпископ Бовуа 519
Василіск 319
Василь I (1371—1425), великий князь Московський 407
Василь I (бл. 813—886), візантійський імператор 334, 335
Василь II Болгаробійця (957—1025), візантійський імператор 334, 336, 342
Василь II Темний (1415—1462), великий князь Московський 472
Василь III (1479—1533), великий князь Московський 476
Василь IV Шуйський (1552—1612), російський цар 575
Василь Болгарин, богомил (X ст.) 337
Василь Великий св. (бл. 330—бл. 379) 254, 276, 474
Васильєв Олексій 1041
Ват Джеймс (1736—1819) 703
Ватвіль Жан де (1618—1702) 286
Ватто Жан-Антуан (1684—1721) 607
Вацлав II (1271—1305), чеський і польський король 444
Вацлав св. (бл. 905—бл. 936), чеський князь 339, 345, 955
Вашингтон Джордж (1732—1799) 146, 658, 702
Веб Беатріса (1858—1943) 516—517
Веб Сідней, лорд Пасфілд Корнер (1859—1947) 517—517
Вебер Карл-Марія фон (1786—1826) 711
Вебер Макс (1864—1920) 523, 534, 814, 984
Вебер Юджин Джозеф (нар. 1925 р.) 18
Веберн Антон (1883—1945) 893, 986
Веблен Освальд (1880—1960) 623
Веджвуд Джосая (1730—1795) 170, 607
Вейган Моріс (1867—1965) 965
Вейден Роже ван дер (1399—1464) 442
Вейцман Хаїм (1874—1952) 873
Веласкес Дієго (власне, Дієго Родрігес де Сільва-і-Веласкес) (1599—1660) 522, 530, 829
Велінгтон Артур Велслі, герцог (1769—1852) 362, 655, 752, 758, 768, 777, 778, 785, 786, 829, 858
Велісарій (бл. 495—565) 260, 283
Велс Герберт Джордж (1866—1946) 711, 835, 886, 920
Венанцій Фортунат св. (бл. 530—610) 217
Венцель (Вацлав) IV Люксембурзький (1361—1419), імператор, чеський король 412
Венявський Генрик (1835—1880) 611
Вергілій (Publius Vergilius Maro) (70—19 рр. до н. е.) 47, 127, 129, 187, 192, 193, 194, 415, 619, 643
Вергілій (помер 784 р.), єпископ Зальцбурзький 338
Верді Джузеппе (1813—1901) 549, 691, 814
Веркор (власне, Жан Брюлер) (1902—1991) 507
Верлен Поль (1844—1896) 888, 889
Вермер Делфтський Ян (1632—1675) 556
Вернадський Георгій Володимирович (1887—1973) 29
Верне Клод (1758—1836) 752
Вернер П'єр (нар. 1913 р.) 1038
Верньйо П'єр (1753—1793) 725
Веронезе (власне, Паоло Кальярі) (1529—1588) 14
Вертгаймштайн Жозефіна фон (1820—1894) 875
Верцингеторикс (помер 46 р. до н. е.) 852
Веслі Джон (1703—1791) 613, 614
Веслі Чарлз (1707—1788) 217, 613
Веспасіан (Titus Flavius Vespasianus) (9—79) 205
Веспуччі Америго (1451—1512) 527
Вест Бенджамін (1738—1820)
Вестерман Франсуа-Жозеф (1751—1794)
Вестон Елізабет Джейн (1582—1612)
Вестріс Ґаетано (1729—1808) 487
Вецера Марія (1872—1889) 905

Вишинський Андрій Януарович (1883—1954) 1085, 1087
Вишинський Стефан (1901—1981) 1144
Вівальді Антоніо (1675—1741) 609
Вігілій (помер 555 р.), папа 287
Відаль де Лаблаш Поль (1845—1918) 65, 984
Віджевано Гвідо да 450
Візель Елі (нар. 1928 р.) 900, 1057
Візенталь Шимон (нар. 1908 р.) 1066
Війон Франсуа (1431/2—після 1463) 812
Вікліф Джон (бл. 1330—1384) 419, 420
Віко Джамбаттіста (1668—1744) 624, 632, 707, 710
Віктор III (Дезидерій) (помер 1087 р.), папа 317
Віктор св. (помер бл. 290 р.) 247
Віктор-Амадей II (1666—1732), савойський герцог, сардинський король 659
Віктор-Емануїл II (1820—1878), італійський король 849
Віктор-Емануїл III (1869—1947), італійський король 666
Вікторія (1819—1901), британська королева 62, 657, 832, 833, 834, 856, 859
Вікторія Гессенська (1863—1950), герцогиня Батенберг 834
Вікторія, герцогиня Кентська, мати королеви Вікторії (1786—1861) 833
Вілар Клод де, герцог (1653—1734) 635, 640, 647
Вілберфорс Семюел (1805—1873) 817
Вілем V (правив 1766—1794) 714
Вілем, хроніст 394
Вілібальд з Баварії св. (бл. 700—786) 297
Вілкінс Джон (1614—1672) 526
Вілкс Джон (1727—1797) 655
Вілсон Гаролд (1916—1995) 1120
Вілсон Томас Вудро (1856—1924) 58, 939, 940, 949, 953, 954, 955
Вілфрід Йоркський св. (634—710) 297
Вільгельм V (1748—1806), штатгальтер Нідерландів 696, 714
Вільгельм I (1797—1888), німецький імператор 78, 411, 655, 851, 852, 895
Вільгельм I (помер 1222 р.), граф Голандії 390
Вільгельм I Завойовник (бл. 1028—1087), англійський король, герцог Нормандський 311, 323, 356, 369
Вільгельм I Оранський, Мовчазний (1533—1584), штатгальтер Нідерландів, принц Оранський 26, 535, 544, 545, 551, 555
Вільгельм II (1227—1256), граф Голандії 390, 391
Вільгельм II (1859—1941), німецький імператор 868, 882, 902, 953
Вільгельм III Оранський (1650—1702), штатгальтер Нідерландів, англійський і шотландський король 545, 646, 651, 652, 777,
Вільгельм (I) Фредерик (1772—1843), штатгальтер Нідерландів, голандський король 777
Вільгельм фон Від (1876—1945), албанський князь 666
Вільгельміна (1774—1837), дружина Вільгельма V, штатгальтера Нідерландів, королева Голандії 714
Вільруа Франсуа де Невіль (1644—1730) 645
Вільям Малмсберійський (помер після 1142 р.) 363
Вільямс Вільям (Вільям Пентіселін) (1717—1791) 614
Вільямс Елізабет (нар. 1943 р.) 900
Вільямс Ралф Вон (1872—1958) 845
Вільянуева Дон Хуан (1739—1811) 829
Вільярдуен Жофруа де (бл. 1150—1212) 456
Вімпер Едвард (1840—1911) 810
Вінебальд із Тюрингії св. (помер 761 р.) 298
Вінкельман Йоган-Йоахим (1717—1768) 113, 115
Вінсент Леренський св. (помер 450 р.) 282
Вінсент де Поль св. (1576—1660) 518
Вінцент св. (помер 304 р.) 95
Вінчі П'єріно да (1530—1553) 492
Віоле-ле-Дюк Ежен-Еманюсль (1814—1879) 369
Вісенте Ферера св. (1350—1419) 500
Віт Ян де (1625—1672) 556
Вітгенштайн Людвіг (1889—1951) 1110
Вітез Янош (бл. 1408—1472) 538
Вітелій (Aulus Vitelius) (15—69) 205
Вітело (бл. 1230—бл. 1280) 452
Вітінгтон сер Річард (бл. 1358—1423) 802
Віткевич Станіслав-Ігнаци (Віткаци) (1885—1939) 982
Вітторіно да Фельтре (власне, Вітторіно деї Рамбальдоні) (бл. 1373—1446) 496
Вітторіо Джузеппе ді (1892—1957) 1014
Вйотті Джованні Баттіста (1755—1824) 611, 697
Влад IV (помер 1476 р.), молдавський господар 465

Владислав I Локетек (1259—1333), польський король 445
Владислав II Ягайло (бл. 1348/52—1434), великий князь Литовський, польський король 369, 407, 445, 446
Владислав II Ягелончик (1456—1516), угорський і чеський король 445, 482
Владислав IV (1595—1648), польський король 573
Владислав (Ласло V) Варненчик (1424—1444), польський і угорський король 445, 446
Владислав, князь Опольський (бл. 1326/30—1401) 315
Вламінк Моріс де (1876—1958) 890
Власов Андрій Андрійович (1901—1946) 1047
Влодарчик Людвік (1907—1943) 1065
Вобан Себастьєн ле Претр де (1633—1707) 536, 640
Воген, сер Джон (помер бл. 1321 р.) 426
Возняковський Яцек (нар. 1920 р.)
Войтех (Адальберт) св. (бл. 956—997) 340, 378
Войтила Кароль див. Іоанн Павло II, папа
Волер, сер Вільям (бл. 1597—1668) 569
Волес, сер Вільям (бл. 1270—1305) 362, 425
Володимир I Великий св. (помер 1015 р.), великий князь Київський 123, 124, 341, 343, 349, 479
Волстонкрафт Мері (1759—1797) 741
Вольта Алессандро (1745—1827) 661, 724
Вольтер (власне, Франсуа-Марі Арує) (1694—1778) 24, 26, 230, 528, 561, 608, 612, 613, 616, 620, 621, 622, 624, 625, 626, 627, 631, 632, 634, 655, 669, 686, 711
Вольф Гуго (1860—1911) 813
Вольфорт Конрад фон 416
Вольфсон Давид (1856—1914) 873
Вондел Йост ван ден (1587—1679) 498
Вонсович-Дунін Станіслав (1775—1864) 772
Ворд, сер Генрі Джордж (1797—1860) 765
Вордсворт Вільям (1770—1850) 760, 909
Вос Мартин де 530
Врангель Петро Миколайович (1878—1928) 958
Вратислав II (помер 1092 р.), чеський король 340
Вуйом Жан-Батист (1798—1875) 610
Вулзі Томас (бл. 1473—1530) 528
Вулф Вірджинія (1882—1941) 920
Вутн, сер Генрі Вордсворт Вільям (1568—1639) 541
Габсбург Ото фон (нар. 1912 р.) 972
Гавел Вацлав (нар. 1936 р.) 1143, 1153, 1161
Гаєк Фрідріх фон (1899—1992) 499
Гайдеггер Мартин (1889—1976) 1110
Гайдн Йозеф (1732—1809) 83, 503, 609, 610, 655, 697, 711
Гайне Генріх (1797—1856) 278, 711
Гакслі Олдос Леонард (1894—1963) 507
Гакслі Томас Генрі (1825—1895) 815, 817
Галеві Самуїл (помер 1361 р.) 409
Галеві Юда (перед 1075—1141) 253
Галей Едмунд (1656—1742) 650
Гальбан Йозеф фон (1870—1937) 875
Гальбвахс Моріс (1877—1945) 984
Гальс Франс (бл. 1580—1666) 556, 593
Гальфрід Монмутський (бл. 1100—1154) 363
Гальштайн Вальтер (1901—1982) 1120, 1151
Гаман Йоган-Ґеорґ (1730—1788) 632, 633
Гамаршельд Даґ Яльмар Агне (1905—1961) 899, 1102
Ган Ганс (1879—1934) 875
Ганнібал (247—182 рр. до н. е.), володар Карфагену 75, 105, 155, 158, 161, 162, 163, 171, 184
Ганслік Едвард (1825—1904) 875
Гант Вільям Голман (1827—1910) 812
Гантінгтон Елзверт (1876—1947) 82
Гапон Георгій Аполонович (1870—1906) 861
Гаральд I Синьозуб (помер 986 р.), данський король 343
Гаррівз Джеймс (1720—1778) 704
Гарден Максиміліан (Фелікс-Ернст Вітковський) (1861—1927) 901, 902
Гарінгтон Джеймс (1611—1677) 507, 861
Гаріс Артур Трейверс ("бомбер" Гаріс) (1892—1984) 429, 430
Гаріс Джон (бл. 1667—1719) 619
Гарісон Джон (1693—1776) 450
Гарольд III Гардрада (помер 1066 р.), норвезький король 323, 356
Гарольд Годвінсон (бл. 1022—1066), англійський король 323, 356
Гартвіг II фон Штаде (бл. 1118—1198), архієпископ Бременський 377
Гарун ар-Рашид (763—809), каліф з династії Абасидів 304
Гасдрубал (помер 221 р. до н. е.) 171
Гастінгс Ворен (1732—1818) 696
Гауз Едвард Мандел (1858—1938) 939
Гауке Юлія (1825—1895), графиня Батенберг 834

Гаха Еміль (1872—1945)
Гейґ, сер Дуглас (1861—1928) 939
Гейнау Юлій-Генріх (1786—1853) 765
Гегель Ґеорґ-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) 711, 814, 821, 839, 863
Гейзінга Йоган ((1872—1945) 398, 400
Гейнсіус Антон (1641—1720) 646
Геласій св. (помер 496), папа 276, 277
Гелена св. (бл. 225—бл. 330) 208
Геліодор з Емеси (III ст.) 152
Гельвецій Клод (1715—1771) 621
Гендель Ґеорґ-Фрідріх (1685—1759) 609
Гендерсон Артур (1863—1935) 899
Генкок Джон (1737—1793) 658
Геннадій (помер 1505 р.), архієпископ Новгородський 479, 482
Генріх (1190— 1211) 366
Генріх I (бл. 1126—1181), граф Шампанський 328
Генріх I Птахолов (бл. 876—936) 57, 332
Генріх II (1519—1559), французький король 522, 558, 562
Генріх II (бл. 1200—1241), князь сілезький 379
Генріх II Плантагенет (1133—1189), англійський король 369, 372
Генріх II Святий (973—1024), імператор 333
Генріх III (1207—1272), англійський король 370, 392
Генріх III (1379—1406), кастильський король 408, 469, 558
Генріх III (1551—1589), король Франції і Польщі 563
Генріх IV (1367—1413), англійський король 314, 440
Генріх IV (1425—1474), кастильський король 469
Генріх IV (1553—1610), король Франції, король Навари (Генріх III) 523, 558, 684
Генріх IV (бл. 1050—1106), імператор 356, 357
Генріх V (1387—1422), англійський король 436, 438, 440
Генріх VI (1165—1197), імператор 365, 366
Генріх VI (1421—1472), англійський король 438, 440
Генріх VII Люксембурзький (бл. 1275—1313), імператор 383, 412
Генріх VII Тюдор (1457—1509), англійський король 433, 441, 527
Генріх VIII (1491—1547), англійський король 506, 508, 510, 528, 537, 561, 564, 566, 567, 571, 710
Генріх Лев (бл. 1129—1195), герцог Баварський і Саксонський 365, 366, 382
Генріх Мореплавець (1394—1460), португальський принц 467
Генріх Насауський (1483—1538), граф Бреди 544
Генріх фон Віанден (Гендрик) (помер 1267 р.), єпископ Утрехтський 386
Геракліт з Ефеса (бл. 550—бл. 480 рр. до н. е.) 136, 139
Герберт Чербері, лорд Едвард Герберт (1583—1648) 620
Гердер Йоган Ґотфрід фон (1744—1803) 364, 632, 633, 634, 710, 841, 843
Гереворд (XI ст.) 358
Герман з Осера св. (бл. 378—448) 292
Гермесіанакт із Колофона (III ст.) 152
Гермоген із Тарса (II ст. до н. е.) 152
Геродіан (бл. 170—після 270), історик 152
Геродот із Галікарнаса (484—420 рр. до н. е.) 14, 47, 90, 119, 121, 123, 125, 146, 149, 262
Герон Александрійський (I—II ст.) 152
Герстон Зора Ніл 47
Герц Генріх-Рудольф (1857—1894) 141, 815, 883
Герцен Олександр Іванович (1812—1870) 865
Герцль Теодор (1860—1904) 873, 875
Герцог Роман (нар. 1934 р.) 430
Герцфельд Марія (1855—1940) 875
Герш Вільгельм 885
Гес Рудольф (1894—1987) 1085, 1086
Гесіод (VIII/VII ст. до н. е.) 129
Гетевей Сибіла (1884—1974), володарка острова Сарк 1124
Гетмольд Любекський (XII ст.) 338
Гієрон II (бл. 306—215 рр. до н. е.), сиракузький тиран 142, 158, 159
Гієронім (помер 212 р. до н. е.?), сиракузький тиран 158
Гієрот (бл. 950 р.), єпископ Угорський 341
Гіларій із Пуатьє св. (315—367) 276, 282
Гілс Вільям Ебсворт (1817—1895) 610
Гілс Деніс 1076, 1077
Гілтон Волтер (помер 1396 р.) 453
Гільберґ Рауль 1057
Гімлер Генріх (1900—1945) 711, 1005, 1033, 1047
Гіндеміт Пауль (1895—1963) 893, 986

Гінденбург Пауль фон Бенкендорф і фон (1847—1934) 933, 960, 998, 1075
Гіпократ з Коса (бл. 460—370 рр. до н. е.) 138, 139, 140, 149
Гіршфельд Магнус (1868—1935) 901, 902
Гіт, сер Едвард Річард (нар. 1916 р.) 1121
Гітлер Адольф (1889—1945) 56, 57, 59, 258, 488, 563, 644, 678, 744, 749, 766, 792, 835, 875, 931, 932, 937, 970, 977, 978, 995, 997, 998—1008, 1011, 1016—1021, 1023, 1024, 1026—1029, 1031—1033, 1036, 1037, 1040, 1042, 1043, 1044, 1046, 1047, 1048, 1056, 1059, 1063, 1064, 1066, 1067, 1071, 1072, 1073, 1075, 1078, 1083, 1085
Глинка Михайло Іванович (1804—1857) 1025
Глинка Сергій Іванович (1775—1847) 1025
Гобс Томас (1588—1679) 146, 308, 526, 539, 597, 623, 711
Гобсон Джон Еткінсон (1858—1940) 623
Гоквуд Джон (бл. 1320—1394) 406, 416
Гокінз, сер Джон (1532—1595) 468
Голіцин Василь Васильович (1643—1714) 576
Голдейн Річард Бертон, віконт (1856—1928) 912
Гольбах Поль-Анрі, барон (1723—1789) 617, 621
Гольбейн Ганс Молодший (1497—1543) 497
Гомер 14, 46, 113, 121, 128, 129, 131, 132, 137, 192, 193, 277, 493
Гонекер Еріх (1912—1994) 1141, 1154, 1155, 1161
Гонорат з Арля (бл. 350—429) 282
Гонорій (Flavius Honorius) (384—423), римський імператор 196, 246, 257, 281
Гонорій I (помер 638 р.), папа 283
Гонтгайм Йоган-Ніколаус фон (власне, Iustinus Febronius) (1701—1790) 612
Гоптон, сер Ральф (1598—1652) 569
Гор, сер Семюел Джон Ґерні, віконт Темплвуд (1880—1959) 1018
Горацій (Quintus Horatius Flaccus) (65—8 рр. до н. е.) 151, 166, 192, 193, 194, 195
Горацій Коклес 167
Горбачов Михайло Сергійович (нар. 1931 р.) 29, 55, 56, 60, 682, 794, 900, 1035, 1090, 1103, 1127, 1142, 1145, 1146, 1154, 1155, 1159, 1160, 1161, 1162, 1164, 1165, 1166
Горкгаймер Макс (1895—1973) 983, 984
Горн Ґустав (1592—1657) 582
Горн, Філіп де Монморансі, граф (1518—1568) 555, 645
Горта Віктор (1861—1947) 892
Горький Максим (власне, Олексій Максимович Пешков) (1868—1936) 264, 982
Госбах Фрідріх (1894—1980) 1019
Гофер Андреас (1767—1810) 362—363, 700
Гофман Август-Вільгельм фон (1818—1892) 794
Гофман Ернст-Теодор-Амадей (1776—1822) 185, 756, 778
Гош Лазар (1768—1797) 545, 732, 746, 748
Григорій I Великий св. (бл. 540—604), папа 135, 287, 293, 296, 297
Григорій II св. (помер 731 р.), папа 302, 303
Григорій III св. (помер 741 р.), папа 290, 302
Григорій IX (Уголіно ді Сеньї) (1170—1241), папа 367
Григорій VII (Гільдебранд із Тоскани) (бл. 1020/25—1185), папа 356, 357
Григорій X (Тебальдо Вісконті) (1210—1276), папа 368, 413
Григорій XI (П'єр-Роже де Бофор) (1328—1378), папа 418
Григорій XIII (Уго Буонкомпаньї) (1502—1585), папа 284, 513, 521
Григорій Назіанзин св. (329—389) 276
Григорій Ніський св. (335—395) 276
Григорій Турський св. (Georgius Florentius) (бл. 538—594) 231, 290, 291, 292
Гросман Василь (1905—1964) 994
Гроцвіта фон Ґандерсгайм 456
Гуго (1087—1102), граф Вермандуа 372
Гуго Великий (помер 956 р.), герцог Французький 333
Гуго з Шанфлера (помер 1175 р.), канцлер Франції 328
Гуго Капет (бл. 941—996), французький король 333
Гуго Пенський (бл. 1070—1136) 373
Гуго св. (1024—1109), абат Клюні 331
Гуго Сен-Вікторський (помер 1141 р.) 360
Гук Роберт (1635—1702) 593
Гукбальд з Сен-Амана (бл. 840—930) 288
Гумбольдт Олександр фон (1769—1859) 50
Гумель Йоган Непомук (1778—1837) 711
Гуняді Янош-Банфі (Янош з Гунедоари) (бл. 1387—1456) 537
Гурдалек Йозеф-Франтішек (1749—1833) 691
Гусак Ґустав (1913—1991) 1143, 1155

Гус Ян (бл. 1372—1415) 277, 318, 419, 434, 444, 454
Гуссйн, син каліфа Алі (626/27—680) 270
Гутен Ульрих фон (1488—1523) 493
Гюбнер Йоган (1668—1731) 619, 620
Г'ю д'Оріваль (помер 1085 р.), єпископ Лондонський 296
Гюго Віктор (1802—1885) 403, 813, 844, 910
Гюйгснс Христіан (1629—1695) 450
Гюльзен-Газслер Дітрих фон (1852—1908) 902
Г'юм Девід (1711—1776) 616, 617, 622, 624, 633

Ґабен Жан (власне, Ж. Алексіс Монкорже) (1904—1976) 941
Ґабор Бетлен (1580—1629), князь Трансильванії 581
Ґабріелі Джованні (1557—1612) 609
Ґадзаніґа Джузеппе (1743—1818) 687
Ґама Васко да (1468—1524) 467
Ґамлін Моріс (1872—1958) 1026
Ґален (Клавдій Ґален) (129—199) 152, 214
Ґалілей (власне, Ґалілео Ґалілей) (1564—1642) 47, 524, 525, 527, 589
Ґалл св. (бл. 550—бл. 640) 293
Ґаллієн (P. Licinius Egnatius Gallienus) (помер 268 р.), римський імператор 208
Ґалуа Люсьєн (1857—1941) 984
Ґальба (Servius Sulpicius Galba) (бл. 3 р. до н. е. — 69 р. н. е.), римський імператор 131, 205
Ґальтон, сер Френсіс (1822—1911) 818
Ґанді Мохандас Карамчанд (Махатма) (1868—1948) 868, 1101
Ґарбо Ґрета (власне Ґрета-Ловіса Ґуставсон) (1905—1990) 987
Ґарен Моріс (1871—1957) 890
Ґарібальді Джузеппе (1807—1882) 158, 355, 655, 849, 850
Ґарсія Лорка Федеріко (1898—1936) 550
Ґаспері Альчід де (1881—1954) 1099, 1105, 1118
Ґастон III Феб (1331—1391), граф Фуа і Беарну 437
Ґаус Карл-Фрідріх (1777—1855) 619
Ґвардазоні Доменіко (бл. 1721—1806) 690
Ґваріно де' Ґваріні (бл. 1374—1460) 493
Ґварнері П'єтро (1695—1762) 611
Ґвідо з Ареццо (бл. 995—1050) 288
Ґвініцеллі Ґвідо (1230—1276) 415
Ґвіччардіні Франческо (1483—1540) 624
Ґебельс Йозеф (1897—1945) 56, 516
Ґедимін (бл. 1275—1341), великий князь Литовський 407
Ґеза (949—997), мадярський князь 341
Ґеза I (1044—1077), угорський король 382
Ґей Джон (1685—1732) 552
Ґейзлі, сер Алфед (1844—1918) 878
Ґейнсборо Томас (1727—1788) 607, 697
Ґелерт Крістіан-Фюрхтегот (1715—1769) 217
Ґензеріх (бл. 390—477), король вандалів 248, 260
Ґеорґ I (1660—1727), британський король 658
Ґеорґ I (Вільгельм, данський герцоґ) (1845—1913), грецький король 834, 859
Ґеорґ II (1683—1760), британський король, гановерський курфюрст 658
Ґеорґ III (1738—1820), британський король 658, 701
Ґеорґ IV (1762—1830), британський король 655, 656, 658
Ґеорґ VI (1895—1952), британський король 655
Ґеорґіу-Деж Ґеорге (1901—1965) 1136
Ґер Луї де (1587—1652) 535
Ґерс Ерне (власне, Зінгер) (1898—1980) 1140
Ґерек Едвард (нар. 1913 р.) 1144
Ґерінґ Ґерман (1893—1946) 56, 438, 766, 1005, 1019, 1024, 1027, 1028, 1039
Ґерманік (Germanicus Caesar), (15 р. до н.е. — 19 р. н. е.) 184
Ґете Йоган-Вольфґанґ фон (1749—1832) 195, 216, 277, 278, 511, 531, 546, 608, 633, 655, 696, 706, 710, 711, 737, 745, 783, 810, 811
Ґі де Дамп'єр (1225—1305), граф Фландрії 391
Ґібер Ножанський (1053—1124) 363
Ґіберті Лоренцо (1378—1455) 414, 489, 490
Ґібон Едвард (1737—1794) 193, 206, 208, 212, 219, 225, 230, 257, 282, 503, 625, 628, 655, 665, 666, 709, 964, 1174
Ґібонс Ґрінлінґ (1648—1721) 607
Ґібонс Орландо (1583—1625) 503
Ґідаль Максимільєн-Жозеф 770
Ґіз Анрі де, герцоґ (1550—1588) 523
Ґіз Луї де, кардинал (1555—1588) 523
Ґіз Франсуа де, герцоґ (1519—1563) 523
Ґізела (померла 1033 р.), дружина угорського короля Стефана I 381
Ґізелер (Ґізларій) (V ст.), бурґундський король 247
Ґізо Франсуа (1787—1874) 32, 33
Ґілберт Вільям (1544—1603) 141

Ґільйом I Благочестивий (помер 918 р.), граф Овернський, герцог Аквітанський 331
Ґільйом де Дамп'єр (1227—1251), граф Фландрії 391
Ґільйотен Жозеф-Ігнас (1738—1814) 655, 722, 723, 735
Ґімбутас Марія (нар. 1921 р.) 90, 104
Ґладстон Вільям Юарт (1809—1898) 765, 767, 835, 856, 897
Ґлазер Юлій (1831—1885) 875
Ґлареан Генріх (власне Ґенріх Лориті) (1488—1563) 135
Ґлоц Ґустав (1862—1935) 984
Ґлюк Кристоф-Вілібальд (1714—1787) 549, 609, 691
Ґнайзенау Август-Нейдгардт фон (1760—1831) 700
Ґоба Шарль-Альбер (1843—1914) 899
Ґобер, єпископ Мо 315
Ґобіно Жозеф-Артюр де (1816—1882) 759, 760
Ґог Вінсент ван (1853—1890) 890
Ґоген Поль (1848—1903) 890
Ґодвін Вільям (1756—1836) 741, 866
Ґодсн Мартен-Мішель (1756—1841), герцог Ґеті 750
Ґодомар (Ґундомар, Ґемот) (помер 532 р.), король бургундів 247
Ґоль Шарль де (1890—1970) 62, 963, 1037, 1038, 1072, 1102, 1105, 1106, 1109, 1118, 1119, 1120, 1149, 1157, 1168
Ґольдоні Карло (1707—1793) 607, 687
Ґомперц Теодор (1832—1912) 875
Ґомулка Владислав (1905—1982) 1137, 1139, 1140, 1143, 1144, 1151
Ґондесальві де Пуебла Родріго 540
Ґондра Манусль (1872—1927) 968
Ґонсалвіш Антау (помер бл. 1445 р.) 467, 468
Ґордон Єгуда Лейб (1830—1892) 872
Ґотард св. 77
Ґотвальд Клемент (1896—1953) 1099, 1136, 1142
Ґотфрід Бульйонський (помер 1110 р.), герцог Лотаринзький, єрусалимський король 372
Ґотфрід V Плантагенет (1113—1151), граф Анжуйський 369
Ґотфрід Страсбурзький (помер бл. 1220 р.) 240
Ґошлицький Вавжинець (бл. 1530—1607) 539
Ґоя-і-Люсьентес Франсиско (1746—1828) 696, 701, 712, 778, 829
Ґракх Кай (Caius Sempronius Gracchus) (153—121 рр. до н. е.) 172
Ґракх Тиберій (Tiberius Sempronius Gracchus) (162—133 рр. до н. е.) 172
Ґрам Зеноб (1826—1901) 791
Ґрамші Антоніо (1891—1937) 1110
Ґранадос Енрікс (1867—1916) 845
Ґратрі Огюст-Жозеф-Альфонс (1805—1872) 1097
Ґраціан (Gratianus) з Болоньї (помер 1158 р.) 364
Ґревіл Чарлз 77
Ґрегуар Анрі (1750—1831) 869
Ґрей Дороті (померла 1906 р.) 909
Ґрей, сер Едвард, граф Фалодон (1862—1933) 906, 909—913, 917, 920, 924
Ґрейвс Роберт (1895—1985) 90
Ґретен Генрі (1746—1820) 657
Ґрешем, сер Томас (бл. 1519—1579) 524
Ґріг Едвард (1843—1907) 845
Ґрім Вільгельм (1786—1859) 842
Ґрім Якоб (1785—1863) 841
Ґрімельсгаузен Ганс Якоб Кристофель фон (бл. 1625—1676) 499, 552
Ґрінгелш Джон 935
Ґріс Йоган-Петер (1829—1888) 796
Ґріфіт-ап-Левелін (помер 1063 р.), король Ґвінеду 324
Ґро Жан-Антуан (1771—1835) 752
Ґропіус Вальтер (1883—1969) 986
Ґросетесте Роберт (бл. 1170—1253) 451
Ґротемеєр Фріц 355
Ґроцій (власне Гуго де Ґроо) (1583—1645) 540
Ґрубер Алоїс (1824—1896) 875
Ґруберова Едіта (нар. 1946 р.) 885
Ґрюневальд (власне Матіас Ґотарт Нітгардт) (бл. 1460—1528) 497
Ґуж Олімпія де (Марі Ґоз) (1748—1793) 740, 741, 742
Ґундар (Ґунтер) (помер 436 р.), король бургундів 247
Ґуно Шарль (1818—1893) 347, 511, 814
Ґурге Домінік де (1783—1852) 529
Ґурго Ґаспар, барон (1783—1852) 772
Ґурецький Генрик Миколай (нар. 1933 р.) 986
Ґурне Жан-Клод Марі Вінсент де (1712—1759) 622
Ґурницький Лукаш (1527—1603) 360
Ґустав I Еріксон Ваза (1496—1560) 570, 571
Ґустав II Адольф (1594—1632), шведський король 522, 535, 571, 582

Ґустав III (1746—1792), шведський король 662, 742
Ґустав IV Адольф (1778—1837), шведський король 655, 762
Ґутенберґ Йоган Ґенсфляйш цум (бл. 1400—1468) 461
Ґутріда, дружина вікінга Лейфа Еріксона 344
Ґюдеман Моріц (1835—1918) 875, 876

Давес Чарлз Ґейтс (1865—1951) 970, 971
Давид II Будівник (помер 1125 р.), грузинський цар 350
Давидович Люсі 1057
Давід Жак-Луї (1748—1825) 696, 701, 711
Даву Луї-Нікола (1770—1823), герцог Ауерштадт 752
Дагер Луї-Жак Мандé (1789—1851) 794
Даймлер Ґотліб (1834—1900) 792
Даладьє Едуар (1884—1970) 1007, 1021
Д'Аламбер Жан (1717—1783) 620, 628
Далі Сальвадор (1904—1989) 985
Даллапіккола Луїджі (1904—1975) 986
Даль Андерс (1751—1789) 724
Дальберґ Карл-Теодор фон (1744—1817) 756
Дамасій I св. (бл. 305—384), папа 220
Дам'єн Робер-Франсуа (1715—1757) 560
Дамп'єр Вільям (1652—1715) 599
Дандоло Енріко (1107—1205) 374
Данилевський Микола Якович (1822—1885) 28
Данило Романович (бл. 1201—1264), князь Галицький, великий князь Київський 349
Данстебл Джон (бл. 1390—1453) 458
Дантишек Ян (власне, Флашбіндер фон Гефен) (1485—1548) 499
Дантон Жорж (1759—1794) 632, 700, 721, 722, 726, 728, 729, 734
Да Понте Лоренцо (Емманнуеле Конельяно) (1749—1838) 687, 689, 690, 691, 695
Дарвін Чарлз (1809—1882) 711, 815, 817, 818, 819, 863
Датіні Франческо (1335—1410) 458, 459, 460
Дворжак Антонін (1841—1904) 845
Дебюсі Клод (1862—1918) 549, 813, 893
Деві Гемфрі Бартоломю (1778—1829) 704, 816
Девідсон Рендел Томас (1848—1930) 949, 951
Дега Едґар (1834—1917) 890
Дегранж Анрі (1865—1940) 891
Дегрель Леон (нар. 1906 р.) 1066
Дейвіс Джон (1550—1605) 345
Дейвіс Крістіан (нар. 1986 р.) 5
Дейвіс Норман (1900—1918) 954
Дейк Антон ван (1599—1641) 556, 590
Декарт Рене (Картезіус) (1596—1650) 366, 556, 591, 616, 714
Де Квінсі Томас (1785—1859) 812, 888
Деліб Лео (1836—1891) 488
Делінґер Йоган-Йозеф-Ігнац фон 1799—1890) 820
Делор Жак (нар. 1925 р.) 1120, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159
Дельсарт Франсуа (1811—1870) 488
Демокріт з Абдери (бл. 460—361 рр. до н. е.) 137, 149
Демосфен (384—322 рр. до н. е.) 133, 146
Демулен Камілль (1760—1794) 718, 726, 734
Денгоф Карл-Август (1845—1920) 1074
Денгоф Магнус-Ернст (1581—1642) 1075
Денгоф Маріон (нар. 1909 р.) 1074, 1075
Денгоф Марія (з роду Белінських) (померла після 1737 р.) 615
Денгоф Ото-Магнус (1665—1717) 1075
Денгоф Фрідріх (1639—1696) 1075
Денікін Антон Іванович (1872—1947) 958, 962
Деніс Джордж (1814—1898) 170
Деніц Карл (1891—1980) 1060, 1086, 1087
Дент Едвард Джон (1790—1853) 450
Депре Марсель (1843—1918) 791
Деріда Жак (нар. 1930 р.) 22, 23, 1110
Дефо Даніел (1659—1731)
Децій (Caius Messius Quintus Decius) (бл. 200—251), римський імператор 189, 219
Джеймс Генрі (1843—1916) 805
Джексон Роберт Говоут (1892—1954) 1084, 1085
Дженкінс Рой Гаріс (нар. 1920 р.) 1038, 1120
Дженовезі Антоніо (1712—1769) 661
Джеферсон Томас 146, 658, 764
Джилас Милован (нар. 1911 р.) 1131
Джодже Кочі (1917—1949) 1137
Джойс Вільям (1906—1946) 1092
Джойс Джеймс (1882—1941) 48, 893, 894, 981
Джолітті Джованні (1842—1928) 977
Джон де Бредлі, священик з Марстона 358
Джон Ґонт (1340—1399), герцог Ланкастерський 433, 436, 440
Джонс Ґріфіт (1683—1761) 614
Джонс, сер Вільям (1746—1794) 102
Джонсон Артур Генрі (1845—1927) 18
Джонсон Семюел (1709—1784) 622, 633
Джотто (власне, Амброджо ді Бондоне) (1266/76—1337) 489
Джустініані Лонго Джованні (помер 1453 р.) 466

Джучі (помер бл. 1227 р.), монгольський хан 379
Дзержинський Фелікс (1877—1926) 946, 959, 963, 1131
Дзорці Сигізмунд де 462
Дизель Рудольф (1858—1913) 792
Динарх із Коринфа (бл. 360—бл. 290 рр. до н. е.) 133
Ді Джон (1527—1608) 547, 548
Діас де Бівар Родріго (Ель Сід) (бл. 1026—1099) 362
Діаш Бартоломеу (бл. 1450—1500) 467
Дідро Дені (1713—1784) 620, 621, 627
Дізраелі Бенджамін, граф Біконсфілд (1804—1881) 799, 800, 817, 835, 837, 871, 872, 897
Дікенс Чарлз (1812—1870) 701, 812, 813, 893
Дільсс Фредерик (1862—1934) 845
Дінценгофер Кіліан Ігнац (1690—1752) 694
Дінценгофер Кристоф (1655—1722) 694
Діоген із Синопи (бл. 412—323 рр. до н. е.) 141
Діоклетіан (Caius Aurclius Diocletianus) (240—313) 190, 202, 208, 219, 225, 226, 227, 256
Діон (бл. 410—354 рр. до н. е.), сиракузький тиран 157
Діонісій (бл. 1440—після 1502) 284, 476
Діонісій I Старший (бл. 430—367 рр. до н. е.), сиракузький тиран 157
Діонісій Малий (бл. 500—545) 283
Дірк I (Дітріх) (помер 929 р.), граф Голандії 390
Дірк III (помер 1039 р.), граф Голандії 390
Дісней Волт (1901—1966) 987
Дітрих Марлена (власне, Марія Магдалена фон Лош) (1901—1992) 941, 987
Дмитро (1483—1509), онук Івана III, великого князя Московського 476
Дмитро Донський (1350—1389), московський князь 407
Дмовський Роман (1864—1939) 847, 854, 943
Добжанський Станіслав (1905—1943) 1065
Дольфус Енгельберт (1892—1934) 1017
Домінік св. (Домінго де Гусман) (1170—1221) 375
Доміціан (Titus Flavius Domitianus) (51—96), римський імператор 205, 206, 219
Донателло (власне, Донато ді Бетто Барді) (бл. 1386—1466) 489
Донді Джованні да (1318—1389) 449
Доніцетті Гаетано (1797—1848) 814
Достоєвський Федір Михайлович (1821—1881) 28, 48, 514, 515, 558, 813, 826, 842, 880, 895
Доусон Кристофер Генрі (1889—1970) 53
Драгендорф Ганс (1870—1941) 180
Драйден Джон (1631—1700) 607, 617
Драконт (VII ст. до н. е.) 145
Дранков Олександр О. (1880—?) 946
Дребер Корнелій (1572—1633) 546, 547
Дрейзе Йоган Ніколаус (1787—1867) 899
Дрейк, сер Френсіс (бл. 1540—1596) 62, 578
Дрейпер Джон Вільям (1811—1882) 817
Дрейфус Альфред (1859—1935) 828, 873
Друо Антуан, граф (1774—1847) 772
Друтмар Кристіан з Аквітанії (IX ст.) 253
Дубравка (померла 977 р.), польська княгиня 341
Дубчек Олександр (1921—1993) 1142, 1143, 1161
Дункан I (помер 1040 р.), шотландський король 325
Дунс Скот Іоанн (1265—1308) 451
Дурново Петро Миколайович (1845—1915) 923
Душек Франц-Ксавер (1731—1799) 691
Душек Ян-Ладислав (1760—1812) 711
Душкова Йозефа (1754—1824) 691
Дюваль (Ренар) Генрієта 615
Дюгеклен Бертран (бл. 1320—1380) 435
Дюкомсн Елі (1833—1906) 899
Дюлоне Бернар (1740—1789) 733
Дюмур'є Шарль-Франсуа (1739—1823) 645
Дюнан Жан-Анрі (1828—1910) 899, 1060
Дюпон де Немур П'єр-Самюель (1739—1817) 622, 760
Дюрер Альбрехт (1471—1528) 490, 497, 1082
Дюркгайм Еміль (1858—1917) 984
Дюро Мішель (власне Жерo де Мішель дю Ро) (1770—1813), герцог Фріулі 775
Дюрозель Жан-Батист (нар. 1917 р.) 62
Дюфс Гільйом (бл. 1400—1474) 458
Дюфі Рауль (1877—1953) 890
Дягілєв Сергій Павлович (1872—1929) 488

Ебер Рене-Жак (1757—1794) 727
Ебердина Кристина (1671—1727) 615
Еванс, сер Артур (1851—1941) 93, 107, 108
Евклід з Александрії (бл. 330—274 рр. до н. е.) 139
Еврипід (бл. 480—бл. 406 рр. до н. е.) 132, 137, 141, 149
Егберт (помер 839 р.), король Вессексу 834
Егільйон Арман де Віньєро, герцог (1761—1800) 726

Егмонт Ламораль III, граф (1522—1568) 555, 645
Едвард I (1239—1307), англійський король 240, 391, 424, 425, 426
Едвард II (1284—1327), англійський король 424, 425
Едвард III (1312—1377), англійський король 423, 424, 425, 433, 436
Едвард IV (1442—1483), англійський король 440, 441
Едвард VI (1537—1553), англійський король 510, 564
Едвард VII (1841—1910), британський король 358, 834, 886
Едвард з Вудстока (1330—1376), Чорний Принц, герцог Велсу 435
Едвард Сповідник (1002—1066), англійський король 323
Едельман Марек (нар. 1922 р.) 1057
Едісон Томас Алва (1847—1931) 884, 885
Едмунд Кампіон св. (1540—1581) 519
Ейдан св. (помер 651 р.) 293
Ейзенгавер Дуайт Девід (1890—1969) 1071, 1078, 1150
Ейзенштейн Сергій Михайлович (1898—1948) 947
Ейк Ян Ван (бл. 1390—1441) 442, 458, 556
Ейлер Леонард (1707—1783) 618, 619, 674
Ейльгардт з Оберге (XII ст.) 239
Еймард бл. (помер 965 р.), абат у Клюні 331
Ейнгард (бл. 770—840) 317, 319
Ейнштейн Альберт (1879—1955) 449, 1110
Ейфель Олександр-Ґустав (1832—1923) 655
Ек Йоган (власне, Йоган Маєр) (1486—1543) 501
Екерт Ґеорґ 61
Ектон Джон Емерик Едвард Далберг, барон (1834—1902) 21, 669, 839
Екхарт Йоган (бл. 1260—1327) 453
Ела (помер 519 р.), король Сасексу 248
Ела (помер 886 р. до н. е.), цар Ізраїлю 284
Елгар Едвард (1857—1934) 845
Елджин Томас Брюс, граф (1766—1841) 135, 765
Еленбі Едмунд Генрі Гінмен, лорд, віконт Allenby of Megiddo (1861—1936) 936
Елеонора Аквітанська (1122—1204) 368, 369, 370, 371
Елеонора, дочка Педро IV (1358—1382), арагонська королева 469
Еліза Бонапарт (1777—1820), герцогиня Лукки і Пйомбіно 750
Еліот Томас Стернс (1888—1965) 25, 137, 981, 983
Елсфілд 358
Ель Греко (власне, Доменіко Теотокопулі) (бл. 1541—1614) 264, 497, 579, 829
Ельбе Моріс-Жозеф-Жиго д' (1752—1794) 728
Емерсон Ралф Волдо (1803—1882) 182
Емілій Павло (Луцій) 284
Емпедокл з Акраганта (бл. 483—433 (490—435) рр. до н. е.) 127, 137
Енґельберт з Берґа (бл. 1185—1225), архієпископ Кельнський 367
Енґельс Фрідріх (1820—1895) 41, 90, 863, 864, 1135
Енґієн Луї де Бурбон-Конде, герцог 700
Енгр Жан-Огюст-Домінік (1780—1867) 137, 778
Енджел, сер Норман (сер Ралф Норман Енджел Лейн) (1873—1967) 899, 903
Енній (Quintus Ennius) (239—169 рр. до н. е.) 192
Енсор Джеймс (1860—1949) 890
Епіктет з Гієраполя (бл. 55—бл. 135) 152, 207
Епікур із Самоса (341—270 рр. до н. е.) 141
Еразм Ротердамський (власне Ґергард Ґергардс) (бл. 1466—1536) 277, 360, 494, 504, 505, 579, 685
Ератосфен з Кірени (бл. 276—бл. 196 рр. до н. е.) 139, 162
Ервін фон Штайнбах (бл. 1244—1318) 369
Еренбург Ілля Григорович (1891—1967) 1126
Ерік I Кривава Сокира (помер 954 р.), король Йорку 323
Ерік IX Святий (помер 1160 р.), шведський король 344, 345
Ерік V Гліпінг (бл. 1249—1286), данський король 312
Ерік Рудий (бл. 950—бл. 985) 309
Ерік Рудий, вікінг (бл. 940—1002) 344, 345
Еріо Едуард (1872—1957) 805
Ерландер Таґе Фритьоф (1901—1985) 967
Ернест I, герцог Саксен-Кобурзький Зальфельд (1784—1844) 833
Ернест II, герцог Саксен-Кобург-Ґотський (1818—1893) 833
Ернст Макс (1891—1976) 894
Ерншоу Томас (1749—1829) 450
Ероар Шарль (1572—1658)
Ерстед Ганс-Крістіан (1777—1851) 141

Ертугрул (XIII ст.), турецький проводир 401
Ерхард Людвіг (1897—1977) 1105, 1107, 1116
Есер Моріц Корнеліс (1898—1970) 491
Ескріва де Балаґер Хосе-Марія бл. (1902—1975) 1113
Естерль, графиня д' 615
Естурнель де Констан де Ребек, барон д', Поль-Анрі Бенжамен Балуе (1852—1924) 899
Есхіл (525—456 рр. до н. е.) 119, 121, 132, 137, 141, 149
Есхін (389—314 рр. до н. е.) 133
Етельберт I (помер 616 р.), король Кенту 296
Етлі Клемент (1883—1967) 1079
Ешмол Еліас (1617—1692) 654

Євген де Богарне (1781—1824), віце-король Італії, герцог Венеції і Айхштадта 754
Євген Савойський 646
Євгеній IV (Ґабрієле Кондульмер) (бл. 1383—1447), папа 434, 464
Євгенія де Монтіхо де Ґусман (1826—1920), французька королева 798
Євдокс Кнідський (IV ст. до н. е.) 139
Євсевій з Нікомедії (помер бл. 342 р.) 225
Євсевій Кесарійський (бл. 263—бл. 340) 152, 225
Єжмановський Ян-Павло (1779—1862) 779
Єжов Микола Іванович (1895—1939) 994, 995
Єзекія (помер 687 р. до н. е.), цар Юдеї 284
Єйтс Вільям Батлер (1865—1939) 48
Єлачич Йосип (1801—1859) 745, 755
Єлизавета (1709—1762), російська цариця 672
Єлизавета (1837—1898), австрійська імператриця 447, 867, 905
Єлизавета I (1533—1603), англійська королева 510, 547, 564, 566, 577
Єлизавета II (нар. 1926 р.), королева Великої Британії 834
Єлизавета з Шонау св. (1129—1164) 945
Єлизавета Австрійська (Ракушанка) (1436—1505), польська королева 447
Єлизавета Федорівна (1864—1918), гессенська герцогиня, російська велика княгиня 833
Єльцин Борис Миколайович (нар. 1931 р.) 1035, 1164
Єнач Ґеорґ (1596—1639) 554
Єронім зі Стридона св. (бл. 348—420) 276, 279, 298, 299, 490
Жаботинський Володимир (1880—1940) 873
Жак-Далькроз Еміль (1865—1950) 488
Жакар Жозеф-Марі (1752—1834) 704
Жан II де Шалон (1443—1502), володар Оранжу 544
Жанекен Климент (бл. 1485—1558) 497
Жанна д'Арк св. (бл. 1412—1431) 362, 435, 438, 439
Жданов Андрій Олександрович (1896—1948) 1041, 1133
Женев'єва св. (бл. 422—500) 249
Жерар Мішель ("Батько" Жерар) (1737—1815) 726
Жерар Франсуа (1770—1837) 752
Жером Бонапарт (1784—1860), вестфальський король 750, 757, 769
Живков Тодор (нар. 1911 р.) 1136, 1142, 1155
Жид Андре (1869—1951) 137
Жижка Ян з Троцнова (1376—1424) 445
Жильбер Жан (власне, Макс Вінтерфельд) (1879—1942) 814
Жирарді Лаврентій 431
Жискар д'Естен Валері (нар. 1926 р.) 1106
Жифар Анрі (1825—1882) 792
Жозеф I (1714—1777), португальський король 660
Жозеф Бонапарт (1768—1844), король Неаполя та Іспанії 750, 758, 775, 829
Жозефіна де Богарне (1763—1814), французька імператриця 711, 750, 753, 774, 779
Жокен Депре (бл. 1445–1521) 497
Жорес Жан (1859—1914) 498, 903, 904, 911
Жофре Жозеф (1852—1931) 931
Жуан, шевальє де, ад'ютант Наполеона 772
Жуанвіль Жан де (бл. 1224—1317) 456
Жуков Георгій Костянтинович (1896—1974) 744, 1029, 1043, 1063, 1076, 1078
Жуо Леон (1879—1954) 899

Зальца Герман фон (бл. 1170—1239) 367
Заратустра (бл. 628—551 рр. до н. е.) 886
Заукель Фріц (1894—1946) 1086
Захарія св. (помер 752 р.), папа 300, 302
Зейс-Інкварт Артур (1892—1946)
Зенон (бл. 435—491), східноримський імператор 257
Зенон з Кітіона (бл. 335—бл. 263 рр. до н. е.) 141, 257
Зінгер Ісаак Башевіс (1904—1992) 872
Зінов'єв Григорій Овсійович (1883—1936) 989, 994
Зінов'єв Олександр Олександрович (нар. 1922 р.) 1134

Зоріаб (власне, Абу аль-Гасан Алі ібн Нафі) (IX ст.) 550
Зогу I (Ахмед Зогу) (1895—1961), албанський король 666
Зоненфельс Йозеф фон, барон (1732—1817) 632
Зосима (помер 1494 р.), митрополит Московський 478, 482
Зосима (помер 418 р.), папа 281
Зоя (бл. 975—бл. 1050), візантійська імператриця 334
Зоя, Софія Палеолог (бл. 1445—1503), велика княгиня Московська 472, 476
Зубов Платон Олександрович (1767—1822) 671
Зульцер Соломон (1804—1890) 875
Зутнер Берта фон (1843—1914) 899, 903

Ібарурі Долорес (Пасіонарія) (1895—1989) 1015
Ібн Фадлан, Ахмед ібн аль Абас ібн Рашид (X ст.) 309, 311
Ібрагім ібн Якуб (X ст.) 340, 341
Ібсен Генрик (1828—1906) 48
Іван I Калита (бл. 1284—1341), князь Московський 406, 407
Іван III (1440—1505), великий князь Московський 308, 472, 473, 475, 476—483, 574
Іван IV Грозний (1530—1584), російський цар 51, 316, 465, 484, 521, 528, 573, 574
Іван V Олексійович (1666—1696), російський цар 576
Іван VI (1740—1764), російський імператор 672
Іван Асень I (помер 1218 р.), болгарський цар 403
Іван Асень II (помер 1241 р.), болгарський цар 403
Іван Молодший (1458—1490), син Івана III, великого князя Московського 476
Іван Шишман (помер 1395 р.), болгарський цар 404
Ігнатій з Антіохії св. (помер бл. 107 р.) 219
Ігнатій Лойола св. (власне Ініго Лопес де Рекальде-і-Лойола) (1491—1556) 316, 513
Ігор (1151—1202), князь Новгород-Сіверський 350
Іден Ентоні (1897—1977) 1069
Ізабелла Католичка (1451—1504), кастильська королева 469, 470, 471, 483
Ізабелла II (1830—1904), іспанська королева 829
Ізабелла Браганса де (1797—1818), дружина іспанського короля Фердинанда VII 829
Ізабелла Маршал (померла 1240 р.), графиня Корнуолу 392
Ізая Ежен (1858—1931) 611
Ілаес Норберт (1897—1990) 361
Ілдіко, дружина Аттили 249
Ілліній Єжи (помер 1526 р.) 769
Ілліній Ян Юрійович (помер 1536 р.) 769
Інглз Елсі Мод (1864—1917) 935, 936
Індурайн Мігель (нар. 1964 р.) 891
Ініцер Теодор (1875—1955) 1005
Інокентій I св. (помер 417), папа 276
Інокентій III (Лотаріо з Сені) (1160—1216), папа 375, 376, 377, 391
Інокентій IV (Сінібальдо Фієскі) (помер 1254 р.), папа 390
Інокентій VIII (Джованні Баттіста Чібо) (1432—1492) 277, 453, 454
Інокентій X (Джамбаттіста Памфілі) (1574—1655), папа 585, 591
Інокентій XI (Бенедетто Одескалькі) (1611—1689), папа 589, 612
Іоанн (Жуан) V (1689—1750), португальський король 660
Іоанн I Цимісхій (925—976), візантійський імператор 334, 337
Іоанн I Посмертний (1316), французький король 423
Іоанн II Добрий (1319—1364), французький король 437
Іоанн V Палеолог (1332—1391), візантійський імператор 401
Іоанн VIII Палеолог (1390—1448), візантійський імператор 464
Іоанн XIII (помер 972 р.), папа 333
Іоанн XXII (Жак Арман Дюєз) (1249—1334), папа 422
Іоанн XXIII (Аджело Джузеппе Ронкаллі) (1881—1963), папа 1112, 1113
Іоанн Безземельний (1167—1216), англійський король 370, 371, 375
Іоанн Безстрашний (1371—1419), граф Невер, герцог Бургундський 437, 442, 443
Іоанн Берхманс св. (1599—1621) 518
Іоанн д'Авень (1218—1257), граф Голандії та Ено 386
Іоанн Дамаскін св. (бл. 675—749) 217, 263
Іоанн Золотоустий св. (347—407) 221, 225, 276, 474
Іоанн Кіріот Геометр (X ст.) 335

Іоанн Люксембурзький (1296—1346), чеський король 416
Іоанн Павло II (Кароль Войтила) (нар. 1920 р.), папа 413, 447, 945, 1055, 1113
Іоанн св. (помер бл. 100 р. н. е.), апостол, євангеліст 152, 153, 173, 211, 215
Іоанн Хреститель св. 288, 289, 291, 295, 654
Іоанна (1188—1244), графиня Фландрії і Ено 391
Іоанна I Анжуйська (1326—1382), неаполітанська королева 416
Іоанна, папеса 318
Іофан Борис Михайлович (1891—1976) 771
Іполит св. (165—236) 221
Іраклій (575—641), візантійський імператор 256, 261, 262, 265, 267
Ірина (1172—1208), імператриця, дружина Філіпа Швабського 374
Ірина (752—803), візантійська імператриця 265, 314, 374
Іриней Ліонський св. (бл. 130—бл. 200) 219
Ірнерій (бл. 1070—бл. 1130) 364
Ірод I Великий (бл. 73—4 рр. до н. е.) 284
Ісидор з Пелопоннесу (1380/90—1463) 464
Ісла Діас де 528
Ісократ (436—338 рр. до н. с.) 151
Ісус з Назарета, Ісус Христос (5 р. до н. с.—33 р. н. е.) 87, 178, 194, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 228, 230, 262, 263, 264, 266, 270, 278, 281, 282, 283, 284, 292, 295, 305, 403, 411, 431, 452, 473, 474, 490, 494, 506, 513, 514, 515, 519, 526, 694, 728, 734, 784, 821, 823, 842, 852, 990, 1005
Ітен Йоган (1888—1967) 986

Їржі з Подебрад (1420—1471), чеський король 444, 445

Йоахим Йозеф (1831—1907) 610, 611, 875
Йоган-Ґеорґ (1585—1656), саксонський курфюрст 582
Йодль Альфред (1890—1946) 1086
Йосиф I (1678—1711), австрійський імператор 667
Йосиф II (1741—1790), імператор 250, 631, 667, 668, 694, 695, 696, 711, 715, 716
Йосиф Волоколамський (Йосиф Волоцький) (1439—1415) 481, 482
Кабс Етьєн (1788—1856) 862
Кабото Джованні (Джон Кебот) (1450—1498) 527
Кабош Жан (власне, Симон ле Кустельє) (помер після 1414 р.) 436
Кавендіш Генрі (1731—1810) 618
Кавеньяк Луї-Ежен (1802—1857) 831
Кавур Камілло Бенсо ді, граф (1810—1861) 848, 849, 885
Кадар Янош (власне, Черманек) (1912—1989) 1140, 1141, 1143, 1155
Кадм 14
Кадудаль Жорж (1771—1804) 732
Казанова ді Зайнгальт Джованні Джакомо (1725—1798) 695
Казимир III Великий (1310—1370), польський король 445, 447, 455
Казимир Ягелончик (1427—1492), польський король 447, 455, 479, 482
Казимир Ягелончик св. (1458—1484) 500
Каїр-ель-Дін Барбароса (бл. 1483—1546) 562
Кайтель Вільгельм (1882—1946) 1086
Кала Жан (1698—1762) 626
Калатозов Михайло Костянтинович (власне, Калатозишвілі) (1903—1973) 947
Кале Антуан-Франсуа (1741—1823) 752
Калерджі Захарія 579
Калігула (Caius Caesar Germanicus) (12—41), римський імператор 280
Калікст I св. (бл. 160—222), папа 220
Калікст III св. (Альфонсо Борджа) (1378—1458), папа 422
Калішер Цві Герш (1795—1874) 873
Каллінус Ефеський (VII ст. до н. с.) 129
Калон Шарль-Олександр де (1734—1802) 712
Кальвін Жан (1509—1564) 420, 507, 510, 625
Кальдерон де ла Барка Педро (1600—1681) 707
Кальпурній Бібул М. 168
Кальтенбрунер Ернст (1903—1946) 1086
Камарго Марі (власне, Марі-Ан Купі) (1710—1770) 487
Камель Їржі Йозеф (1661—1706) 720
Каменєв Лев (власне, Розенфельд) (1883—1936) 989
Камільйо де Леліс св. (1550—1614) 518
Камоенс Луїш Вас ді (1524—1580) 498
Кампанелла Томмазо (1568—1639) 685, 861
Канал Джованні Антоніо (Каналетто) (1697—1768) 607
Кан-Ґранде делла Скала (1291—1329) 415
Кандинський Василь (1866—1944) 985, 986

Канідзаро Станіслао (1826—1910) 816
Канінг Джордж (1770—1827) 655, 786
Кановас дель Кастильйо Антоніо (1828—1897) 867
Кант Іммануїл (1724—1804) 498, 615, 632, 633, 707, 709, 710, 804, 805
Кантилон Річард (помер 1734 р.) 622
Кап Вольфганг (1858—1922) 968
Караваджо (власне, Мікеланджело Мерізі) (1573—1610) 522
Каравзій (Marcus Aurelius Mansaeus) (помер 294 р.) 227
Карагеоргій ("Чорний Георгій" Петрович) (1767—1817) 665
Караджич Вук (1787—1864) 842
Каратак (Карадок), британський вождь (бл. 50 р. н. е.) 231
Карафа Джанп'єтро, кардинал див. Павло IV, папа
Кардиган Джеймс Томас Бруденел, граф (1797—1868) 724
Карл (1270—1325), граф Валуа 414
Карл I (1600—1649), англійський і шотландський король 565, 567, 568, 590, 711
Карлос (Карлуш I) (1868—1908), португальський король 830
Карл I (1887—1922), австрійський імператор 951, 962
Карл I Анжуйський (1226—1285), сицилійський і неаполітанський король 393
Карл II (1630—1685), англійський і шотландський король 433, 565, 570, 649, 650
Карл II (1661—1700), іспанський король 549, 646
Карл II Лихий (1332—1387), наварський король 199, 435
Карл III (1716—1788), іспанський король 630, 659, 829
Карл III Гладкий (839—888), регент Франції, імператор 323
Карл III Простуватий (879—929), французький король 326
Карл IV (1748—1819), іспанський король 659
Карл IV Гарний (1294—1328), французький король 422
Карл IV Люксембурзький (1316—1378), імператор 412
Карл V (1500—1558), іспанський король, імператор 501, 541, 543, 544, 545, 546, 549, 561, 829
Карл V Мудрий (1337—1380), французький король 51, 437, 645
Карл VI (1685—1740), імператор 667
Карл VI Безумний (1368—1422), французький король 437
Карл VII (1403—1461), французький король 437
Карл VII (1697—1745), імператор, баварський курфюрст 667
Карл VIII (1470—1498), французький король 314, 528, 557, 561
Карл IX (1550—1574), французький король 558, 563
Карл IX (1550—1611), шведський король 571
Карл X (1757—1836), французький король 828, 830
Карл X Густав (1622—1660), шведський король 571
Карл XII (1682—1718), шведський король 661, 672, 766
Карл XIV, Жан-Батист Бернадот (1763—1844), шведський король, герцог Понтекорво 762
Карл Великий (742—814), імператор 17, 42, 45, 173, 228, 247, 258, 266, 274, 275, 308, 309, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 333, 338, 343, 365, 390, 473, 554, 834, 894
Карл з Віані (помер 1461 р.), наварський герцог 469
Карл Лисий (823—877), французький король, імператор 321, 323
Карл Мартел (бл. 688—741), майордом франкський 273, 302, 313, 326, 965
Карл Сміливий (1433—1477), бургундський герцог 442, 443
Карл, герцог Орлеанський (1394—1465) 435
Карлайл Томас (1795—1881) 22, 700, 717, 726
Карл-Альберт (1798—1849), сардинський король 848
Карл Боромео св. (1538—1584) 518
Карл Роберт (1288—1342), угорський король 445
Карліні Бенедетта 525
Карломан (помер 771 р.), бургундський король 305
Карлос Дон (1788—1855) 828
Карлос (правив 1889—1908), португальський король 830
Карлштадт Андреас (1480—1541) 506
Карно Лазар (1753—1823) 740

Карно Марі-Франсуа Саді (1837—1894) 867, 959
Карно Фред 1002
Кароліна (1683—1737), британська королева 620
Кароліна Бонапарт 750
Карпантьє Жорж (1894—1975) 911
Карплюс Йоган-Пауль (1866—1936) 875
Карпцов Бенедикт (1595—1666) 584
Карсавіна Тамара Платонівна (1885—1978) 488
Картер Джімі (Джеймс) Ерл (нар. 1924 р.) 1153
Картьє Жак (1491—1557) 529, 557
Касен Рене-Самюель (1887—1976) 899
Касій (Caius Cassius Longinus) (помер 42 р. до н. е.) 174
Кассіодор (Flavius Magnus Aurelius Senator) (бл. 485—580) 283, 299
Касовіц Макс (1842—1913) 875
Кастелло Альберто да 519
Кастель Шарль-Франсуа де Сен-П'єр (1658—1743) 24
Кастильйоне Бальдасаре (1478—1529) 47, 360
Кате Ганс-Герман (1704—1730) 669
Катерина I (1684—1727), російська імператриця 671, 763
Катерина II (Софія-Августа-Фредерика Ангальт-Цербстська) (1729—1796), російська імператриця 27, 353, 402, 605, 625, 630, 631, 671, 673, 677, 681, 696, 715, 742, 743, 744, 746, 934
Катерина Арагонська (1485—1536), англійська королева 540
Катерина Медічі (1519—1589), французька королева 487, 522
Катерина Сієнська св. (Катерина Бенінкаса) (1347—1380) 418
Катліно Жак (1759—1793) 728
Катон Молодший (Marcus Portius Cato Uticensis) (95—46 рр. до н. е.) 172
Катон Старший (Marcus Portius Cato Maior) (234—149 рр. до н. е.) 172, 166, 192
Катул (Caius Valerius Catullus) (87—54 рр. до н. е.) 192, 193
Каутський Карл (1854—1938) 864
Кафка Франц (1883—1924) 48, 83, 893, 894, 982
Квейл Денфорт (Ден) Джеймс (нар. 1947 р.) 1173
Квіде Людвіг (1848—1941) 900
Квінтиліан (Marcus Fabius Quintilianus) (35—96) 195
Квіслінг Відкун (1887—1945) 1036, 1063, 1082, 1092
Кейнс Джон Мейнард (1883—1946) 623, 970, 971, 1115
Кейсмент, сер Роджер (1864—1916) 902
Келес-Крауз Казімеж (1872—1905) 846
Келі Едвард (1555—1595) 548
Келог Френк Білінгс (1856—1937) 978, 979
Кельт (власне, Конрад Пікель) (1459—1508) 499
Кемаль-паша Мустафа див. Ататюрк
Кемпбел, сер Ніл (1776—1827) 778, 779
Кемпфер Енгельберт (1651—1716) 599
Кенан Джордж Фрост (нар. 1904 р.) 1096
Кен Роберт (помер 1398 р.) 358
Кене Франсуа (1694—1774) 622
Кенеді Джон Фіцджералд (1917—1963) 1150
Кенеді Пол 472
Кенель Паск'є (1634—1719) 612, 643
Кенет Макалпін (помер 858 р.), шотландський король 325
Кенігсмарк Марія-Аврора фон (1662—1728) 615
Кеолфрід св., абат Джероу (642—716) 298, 299
Кеплер Йоган (1571—1630) 524, 546, 548
Керенський Олександр Федорович (1881—1970) 655, 934, 944
Кертіс Лайонел 1097
Керубіні Луїджі (1760—1842) 697
Керуларій Михайло (бл. 1000—1058) 345
Кестлер Артур (1905—1983) 48, 182, 254
К'єркегор Серен Абе (1813—1855) 820, 821, 883
Кипріян з Карфагена св. (бл. 200—258) 221
Киріак з Анкони (власне, Киріако Піцциколі) (бл. 1391—бл. 1450) 494
Кирило св. (Константин) (826—869) 338, 339, 340, 1170
Кирило Босоногий 337
Кібл Джон (1792—1866) 821
Кінгслі Чарлз (1819—1875) 861
Кіплінг Редьярд (1865—1936) 34
Кір Великий (558—529 рр. до н. е.) 117
Кіріко Джорджо де (1888—1978) 491
Кіров Сергій Миронович (власне, Костриков) (1886—1934) 994
Кітс Джон (1795—1821) 250, 807
Клавдій I (Tiberius Claudius) (10 р. до н. е.—54 р. н. е.), римський імператор 204
Клавдій II (Marcus Aurelius Claudius) (219—270), римський імператор 224

Клавдій Марцел (C. Claudius Marcellus) (помер 208 р. до н. е.) 155, 158, 159, 160, 162
Клавдія з Шалона (померла 1521 р.), володарка Оранжу 544
Кларендон Едвард Гайд, граф (1609—1674) 624
Кларк Анрі-Жак (1765—1818), герцог Фельтр 750
Кларк Вільям (1770—1838) 483
Кларк Кенет Макензі (1903—1983) 18
Клаузевіц Карл фон (1780—1831) 804
Клебер Жан-Батист (1753—1800) 729
Клее Пауль (1879—1940) 491, 985, 986
Клеман Жак (1567—1589) 523
Клемансо Жорж (1841—1929) 711, 938, 939, 954, 956
Клементі Муціо (1752—1832) 711
Клеон (помер 422 р. до н. е.), афінський проводир 146
Клеопатра VII (69—30 рр. до н. е.), єгипетська цариця) 155, 172, 256
Клермон-Тонер Станіслав-Марія-Аделад де (1759—1792) 870
Климент із Рима св. (помер бл. 97 р.), папа 219
Климент III (Віберто з Парми) (помер 1100 р.), антипапа 357
Климент IV (Ґі Фульк) (помер 1268 р.), папа 393
Климент V (Бертран де Го) (помер 1314 р.), папа 418
Климент VII (Роберт із графів Женевських) (1342—1394), антипапа 434
Климент XI (1649—1721), папа 612, 661
Климент XII (Лоренцо Корсіні) (1652—1740), папа 199
Климент XIII (Карло делла Торре Реццоніко) (1693—1769), папа 612
Климент XIV (Джованні Вінченцо Антоніо Ґанґанеллі) (1705—1774), папа 612
Климент Александрійський (бл. 150—бл. 215) 221
Климент Охридський св. (840—916) 339, 342
Клінгер Фрідріх-Максиміліан фон (1752—1831) 511, 633
Клісфен з Афін (Алкмеонід) 147, 148
Клопшток Фрідріх-Ґотліб (1724—1803) 608
Клотильда св. (бл. 475—545), королева франків 251
Клюг Йозеф (XVI ст.) 502
Клюзій Карол (1526—1609) 396
Ключевський Василь Осипович (1841—1911) 670
Кляйн Соломон (1845—1937) 875
Кляйст Крістіан фон (1715—1759) 608
Кмита Чарнобильський Філон (бл. 1530—1587) 881
Кнуд II Великий (бл. 994—1035), король Данії і Англії 173
Кнуд VI (1163—1202), данський король 78
Кнуд IV Святий (бл. 1040—1086), данський король 344
Ко Нікола (бл. 1450—1532) 507
Кобан Альфред 713
Кобден Річард (1804—1865) 828
Кодай Золтан (1882—1967) 845
Кодряну Корнеліу (1899—1938) 996—997
Козель Анна-Констанція фон Гойм, графиня (1680—1765) 615
Козетульський Ян-Лєон (1781—1821) 777
Козимо де Медічі (1339—1464) 435
Козіо ді Салабуе Ігнаціо Алессандро, граф 610
Кокберн Клод 516
Кокошка Оскар (1886—1980) 894, 985
Кокто Жан (1889—1963) 137
Кола ді Рієнцо (Нікола ді Лоренцо) (1313—1354) 416
Колаковський Лешек (нар. 1927 р.) 1110
Коленкур Арман д' (1773—1827), герцог Вічензи 775, 779
Колер Франц фон (1767—1826) 779
Коломан I (Кальман) (помер 1116 р.), угорський король 350
Колонтай Гуго (1750—1812) 716
Колрідж Семюел Тейлор (1772—1834) 706, 707
Колумб Кристофор (бл. 1446—1506) 471, 475, 484, 527, 528, 532
Колумба св. (521—597) 293
Колумбан св. (бл. 540—615) 285, 293
Колчак Олександр Васильович (1873—1920) 958
Колчин Борис Олександрович (1914—1984) 342
Коль Гельмут (нар. 1930 р.) 1107, 1162
Кольбер Жан-Батист (1619—1683) 591, 621, 637, 638, 639, 640, 643, 660
Коменський Ян Амос (1592—1670) 628, 629
Комін Філіп де (1447—1511) 456
Коммод (Lucius Aelius Aurelius Commodus) (161—192), римський імператор 206

Коморовський Тадеуш, "Бур", генерал (1895—1966) 1073
Конде Людовік II Енгієнський, герцог (1621—1686) 583, 640, 646
Кондильяк Етьєн (1715—1780) 617
Кондом, капітан 199
Кондорсе Марі-Жан-Антуан Каріта, маркіз (1743—1794) 632, 697, 738
Конєв Іван Степанович (1897—1973) 744, 745
Конрад I (бл. 1188—1247), князь Мазовецький 378
Конрад III (1093—1151), імператор 372
Конрад IV (1228—1254), імператор, сицилійський та єрусалимський король 368
Конрад Джозеф (власне, Юзеф Конрад Коженьовський) (1857—1924) 47
Конрад фон Гецендорф Франц (1852—1925) 921
Конрадин (1252—1268), сицилійський король 368, 393
Констант (Flavius Iulius Constans) (320—350) 226
Констант II (630—668), східноримський імператор 265
Константин (помер 715 р.), папа 290
Константин I Великий (Constantinus Flavius Valerius) (280—337), імператор 17, 208, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 256, 300, 446, 467, 479
Константин II (Claudius Flavius Iulius) (316—340), римський імператор 230, 231
Константин V Копронім (718—775), візантійський імператор 263, 265, 302
Константин VII Багрянородний (905—959), візантійський імператор 334, 336
Константин XI Палеолог (1405—1453), візантійський імператор 465
Константин Дукат, син імператора Михайла VII 382
Констанцій II (Flavius Iulius Constantius) (317—361), римський імператор 221, 226, 275, 276
Констанцій Хлор (Flavius Valerius Constant) (264—306), римський імператор 208
Констанція ді Апулія (1154—1198), сицилійська королева 366
Констебл Джеймс (1776—1837) 712
Конт Огюст (1798—1857) 815, 862
Конті Франсуа-Людовік де Бурбон, принц (1644—1709) 676
Конфуцій (551—479 рр. до н. е.) 227
Коперник Миколай (1473—1543) 23, 39, 511, 524, 525, 815
Корак із Сиракуз (V ст. до н. е.) 133
Корде д'Армон Шарлота (1768—1793) 700, 742
Кордоверо Ґедалія бен Мойсей (1562—1625) 548
Кореб з Елсї, олімпійський переможець (VIII ст. до н. е.) 144, 284
Кореллі Арканджело (1653—1713) 137, 591, 609
Корзон Тадеуш (1839—1918)
Коріган Мейрід (нар. 1944 р.) 900
Коріолан (Gnacus Marcius Coriolanus) 169
Корнарос Віченцо (бл. 1553—1614) 580
Корнгольд Юлій-Леопольд (1860—1945) 875
Корнсль П'єр (1606—1684) 607, 687
Корнилов Лавр Сергійович (1870—1918) 945
Коро Каміль Жан-Батист (1796—1875) 910
Корощець Антон (1872—1940) 1009
Корреджо (власне, Антоніо Аллегрі) (1489—1534) 497
Корт Генрі (1740—1800) 704
Кортес Ернан (1485—1547) 529
Корчак Януш (власне, Генрик Ґольдсміт) (1878—1942) 1051
Косаковський Юзеф-Антоній (1771—1840) 772
Косигін Олексій Миколайович (1904—1980) 1127
Косина Ґустав (1858—1931) 103
Косма Жозеф (1905—1969) 941
Костов Трайчо (1897—1949) 1137
Косцюшко Тадеуш (1746—1817) 362, 677, 744, 746, 844
Котеро Жан (Жан Шуан) (1757—1794) 731
Кохановський Ян (1530—1584) 498
Кошон П'єр (1371—1442) 435
Кошут Лайош (1802—1894) 362, 434, 655, 831
Крайслер Фріц (1875—1962) 611
Крайський Бруно (1911—1990) 1123
Кранах Лукас (1472—1553) 497
Красинський Вінцент (1782—1858) 776
Красс (Marcus Licinius Crassus Vives) (бл. 114—53 рр. до н. е.) 172, 174, 182, 183, 195
Краус Карл (1874—1936) 875
Крез (помер бл. 546 р. до н. е.), лідійський цар 119; 130
Кремер, сер Вільям Рендел (1838—1908) 899
Кретьєн де Труа (бл. 1135—бл. 1190) 365, 843
Крикальов Сергій К. (нар. 1958 р.) 1165
Криєп (помер 326 р.), син Константина Великого 225, 226

Кристина (1626—1689), шведська королева 539, 571, 591
Крістіан I (1560—1591), саксонський курфюрст 510
Крістіан IV (1577—1648), данський король 434, 581
Крістіан IX (1818—1906), данський король 833
Крістіан VI (1699—1746), данський король 661
Крістіан VII (1749—1808), данський король 661
Крістіан VIII (1786—1848), данський король 762
Крістіан X (1870—1947), данський король 956
Крістіан-Фрідріх, намісник Норвегії див. Крістіан VIII, данський король
Кристофель Ян Імпін 417
Кристофорі Бартоломео (1655—1731) 609
Крлежа Мирослав (1893—1981) 982
Кромвель Олівер (1599—1658) 522, 566, 569, 570, 596
Кромер Мартин (1512—1589) 437
Кромптон Семюел (1753—1827) 704
Кропоткін Петро Олександрович, князь (1842—1921) 867
Крохмаль Нахман (1785—1840) 872, 873
Кроче Бенедетто (1866—1952) 887
Крум (помер 814 р.), болгарський хан 265, 336
Круп Альфред (1812—1887) 791, 895, 899
Круп фон Болен-і-Гальбах Ґустав (1870—1950) 1003, 1084
Крупська Надія Костянтинівна (1869—1939) 993
Крусинський Тадеуш (1675—1756) 599
Крусс Емерик 685
Ксенофан Колофонський (бл. 570—480 рр. до н. е.) 129
Ксенофонт (бл. 428—354 до н. е.) 146
Ксенофонт з Ефеса (II ст.) 152
Кубертен П'єр де (1863—1937) 145
Кубіста Богуміл (1884—1918) 987
Кубрат (помер бл. 651 р.), болгарський хан 265
Куденгове-Калергі Річард Ніколаус, граф (1894—1972) 972, 1098
Кук Джеймс (1728—1779) 599
Кук Томас (1747—1814) 621
Кук, сер Едвард (1552—1643) 568
Кун Бела (1886—1939) 961, 962
Кунард, сер Семюел (1787—1865) 794
Кундера Мілан (нар. 1929 р.) 30, 48
Кунрат Генріх (1560—1605) 548
Куньо Нікола-Жозеф (1725—1804) 792
Куперен Франсуа (1668—1733) 609
Курбе Ґустав (1819—1877) 867
Курбський-Чорний Іван 483
Курдибан Юзеф (1899—1918) 952
Курте Віктор (1813—1867) 759
Кутузов-Голеніщев Михайло Іларіонович (1745—1813) 655, 700, 1075
Кшеміньский Мечислав (нар. 1910 р.)
Кюв'є Жорж (1769—1832) 759
Кюї Цезар Антонович (1835—1918) 845
Кюнг Ганс (нар. 1928 р.) 1113

Лабан Рудольф фон (1879—1958) 488
Лабрус Каміль Ернест (1895—1988) 713
Лабрюєр Жан де (1645—1696) 638
Лаваль П'єр (1883—1945) 1082, 1092
Лавальєр Луїза де Ла Бом Леблан, герцогиня (1644—1710) 637
Лавер Річард (1631—1691) 593
Лавіс Ернест (1842—1922) 251
Лавуазьє Антуан-Лоран де (1743—1794) 618, 662, 816
Ла Ґард Жак де 450
Лагорі Віктор-Клод Тано де (1766—1812) 770
Лад Нед
Ладислав (Ласло) I Святий (1040—1095), угорський король 350
Лактанцій (Lucius Caelius Firmianus) (бл. 250—бл. 320) 225
Ламарк Жан-Батист (1744—1829) 817
Ламартін Альфонс де (1790—1869) 808, 831
Ламене Фелісіте Робер де (1782—1854) 820, 1097
Ламетрі Жульєн-Офре де (1709—1751) 617
Лампедуза Джузеппе Томмазі, князь (1896—1957) 850
Ланге Крістіан-Луї (1869—1938) 900
Ландштайнер Карл (1868—1943) 875
Ланцман Клод (нар. 1925 р.) 1058
Лаплас П'єр-Симон де (1749—1827) 772, 817
Лаплас, ад'ютант Наполеона 772
Ларго Кабальєро Франсиско (1869—1946) 1012
Ларошжаклен Анрі де Верже, граф (1772—1794) 728, 729
Ла Руері Шарль-Арман Тюфен, маркіз (1750—1793) 728
Ласаль Фердинанд (власне, Лослауер) (1825—1864) 863, 864
Ласкі Гарольд (1893—1950) 516

Лафаст Марі-Жозеф-Поль Мотьє, маркіз (1757—1834) 655, 718, 719, 725, 727, 830
Лафіто Жозеф-Франсуа (1670—1740) 599
Лафон Жан-Батист (помер 1836 р.) 770
Лафонтен Анрі-Марі (1854—1943) 899
Лафонтен Жан де (1621—1695) 644
Лаченс Елізабет (1906—1983) 986
Лашарет де ла Контрі Франсуа-Атанас де (1763—1796) 729
Лебрен Шарль (1619—1690) 607, 643
Лев I Великий (бл. 411—474), східноримський імператор 249, 280, 287
Лев I Великий (помер 461 р.), папа 249, 287
Лев III (помер 816 р.), папа 314
Лев III Ісавр (бл. 675—741), східноримський імператор 263, 290
Лев IV (помер 855 р.), папа 317
Лев IX св. (Бруно з графів Егісгайм-Дагсбург) (1002—1054), папа 346
Лев VI Мудрий (бл. 866—912), візантійський імператор 334, 335
Лев XIII (Лоренцо Джоаккіно Печчі) (1810—1903) 823
Лев Юда бен Безалель (Великий рабин Лев) (помер 1609 р.) 548
Левасер Марі-Тереза 627
Левелін-ап-Ґріфід 362
Левінсон Ісаак Баєр (1788—1860) 872
Левкіпп (V ст. до н. е.) 137
Легар Ференц (1870—1948) 814
Лейф Еріксон, Щасливчик, вікінг 344, 345
Леклерк Себастьян (1637—1714) 616
Лєклерк Філіп де Отклок (1902—1947) 1072
Лекюр Луї-Марі де Сальґ, маркіз (1766—1793) 728
Ле Майрс Ісаак (помер 1624 р.) 557
Лемкін Рафал (1901—1959) 937
Ленін Володимир Ілліч (власне, Ульянов) (1870—1924) 28, 54, 55, 516, 631, 771, 792, 855, 865, 866, 869, 922, 945, 946, 948, 949, 958, 959, 962, 963, 964, 965, 974, 989, 1017, 1042, 1062, 1170, 1171
Ленк Ганс
Ленрот Еліас (1802—1884) 843, 844
Леовігільд (помер 586 р.), король вестґотів 251
Леонардо да Вінчі (1452—1519) 19, 417, 485, 490, 491, 492, 497, 557, 561
Леондарітіс Франджиско (бл. 1518—1572) 579
Леопарді Джакомо (1798—1837) 808
Леопольд I (1640—1705), імператор 546, 592, 667
Леопольд I, герцоґ Саксен-Кобурґ-Ґотський, бельгійський король (1790—1865) 655, 831, 833, 834
Леопольд II (1747—1792), імператор 630, 668, 740
Леотар Жуль (1842—1870) 724
Ле Пен Жан-Марі (нар. 1928 р.) 1173
Лепід (Marcus Aemilius Lepidus) (помер 77 р. до н. е.) 168, 174
Лепінас Жулі де (1732—1776) 711
Леплей П'єр-Гійом-Фредерик (1806—1882) 679, 748, 796
Лермонтов Михайло Юрійович (1814—1841) 778, 813, 880
Леруа Жульєн (1686—1759) 450
Леруа-Ладурі Еманюель (нар. 1929 р.) 606, 732
Лесаж Ален-Рене (1668—1747) 552
Лессепс Фердинад де (1805—1894) 125
Лессінґ Ґоттгольд-Ефраїм (1729—1781) 511
Лестер Роберт Дадлі, граф (1532—1588) 555
Летельє Франсуа-Мішель, маркіз де Лувуа (1641—1691) 637, 640, 642
Летов-Форбек Пауль фон (1870—1964) 937
Лефевр д'Етапль Жак (бл. 1455—1537) 507
Лефевр Жорж (1874—1959) 713
Лефевр-Денует Шарль (1773—1822) 772
Лефлер Олександр (1866—1929) 875
Лефранк де Помпіньян Жан-Жорж (1715—1790) 715
Лжедмитро I (власне, Григорій Отреп'єв) (помер 1606 р.), російський цар 575
Лжедмитро II (помер 1610 р.), російський цар 575
Лисенко Трохим Денисович (1898—1976) 855
Литвинова Айві 1026
Литвинов Максим Максимович (власне, Мейр Мойсейович Валах) (1876—1951) 1017, 1026
Лібіх Юстус фон (1803—1873) 794
Ліверпул Роберт Бенкс Дженкінсон (1770—1828) 777, 786
Лівій (Livius Andronicus) (бл. 284—204 рр. до н. е.) 192
Лівій (Titus Livius) (59 р. до н. е.—17 р. н. е.) 159, 160, 167, 193, 195, 537
Лівінгстон Давид (1813—1873) 878
Лікург 149
Лілі Вільям (1632—1681) 420
Лілі, сер Пітер (1618—1680) 570

Лілієнталь Ото (1848—1896) 793
Лінней Карл (1707—1778) 618
Ліон Гуго де (1611—1671) 637
Ліпс Йост (Lipsius) (1547—1606) 616
Лісандр (помер 395 р. до н. е.) 130
Ліст Ференц (1811—1886) 289, 347, 403, 511, 655, 711, 809, 813, 845
Ліст Фрідріх (1789—1846) 790
Лістер Джозеф (1827—1912) 800
Літре Еміль (1801—1881) 634
Ліхновскі Карл-Макс, князь 912
Лішер 292
Ло Джон (1671—1729) 602, 648
Лодовіко Сфорца, Лодовіко іль Моро (1452—1508) 537
Лойд Джордж Девід (1863—1945) 911, 914, 938, 954, 955
Лойд Едвард (помер 1726 р.) 649, 650
Лок Джон (1632—1704) 47, 277, 498, 616, 617, 623, 624, 625, 629, 658
Лоллі Джузеппе 687
Ломені де Брієн Етьєн де (1727—1794) 712, 715
Лонг (II ст.) 152
Лонгвіль Анна де, герцогиня (1619—1679) 642
Лонго Луїджі (1900—1980) 1014
Лонгфело Генрі Водсворт (1807—1882) 844
Лонуа, конструктор 792
Лорен Клод (власне, Клод Желе) (1600—1682) 14, 593, 607
Лоренцо Пишний (1449—1492) 298, 537, 538
Лорнь д'Ідевіль, ад'ютант Наполеона 772
Лот Фердинанд (1866—1952) 257
Лотар I (795—855), імператор, король Італії 321
Лоуренс Девід Герберт (1885—1930) 170, 278, 886, 894, 921
Лоуренс Томас Едвард (1888—1945) 981
Лоуренс, сер Джефрі, барон Оуксі (1880—1971) 936, 1084, 1085
Луї Антуан (1723—1792) 723
Луїза де Марільяк св. (1591—1660) 518
Луїс Спиридон (1873—1940) 145
Луї-Наполеон 831
Луї-Філіп (1773—1850), французький король 726, 828, 830, 831, 836
Лука св., євангеліст (I ст.) 152, 173, 263, 284
Лукан (Marcus Annaeus Lucanus) (39—65) 173, 195
Лукач Дьєрдь (1885—1972) 1110
Лукіан із Самосати (бл. 120—бл. 190) 53, 152
Лукомський Ян 480
Лул св. (помер 786 р.), архієпископ Майнцький 297
Лулій Раймунд блаж. (1235—1315) 411, 460
Лумумба Патрис 1925—1961) 1102
Лурія Ісак бен Соломон (1534—1572) 548
Луцій Емілій Павло 168
Луцій Корнелій Сципіон Азіатський 184
Луцій Муммій 154
Луцій Цезар (L. Iulius Caesar) 195
Льюїс Мерівстер (1774—1809) 483
Любомирський Єжи-Себастьян (1616—1667) 573
Любомирський Станіслав, князь (1719—1783) 603
Люгер Карл (1844—1910) 876
Людендорф Еріх фон (1865—1937) 933
Людмила (померла 921 р.), чеська княгиня 339
Людовік I Великий (1326—1382), угорський і польський король 445
Людовік II (1845—1886), баварський король 369
Людовік II Німецький (бл. 804—875), імператор 322, 339
Людовік II Ягелончик (1505—1526), угорський і чеський король 445, 447, 542, 577
Людовік IV (1837—1892), великий герцог Гессен-Дармштадтський 833
Людовік VI (бл. 1080—1137), французький король 328, 368
Людовік IV Баварець (1287—1347), імператор 412, 451
Людовік IX Святий (1214—1270), французький король 316, 369, 371, 372, 391, 392, 393, 395, 421, 422
Людовік VII (1120—1180), французький король 368, 372
Людовік VIII (1187—1226), французький король 371
Людовік X Сварливий (1289—1316), французький король 422, 423
Людовік XI (1423—1483), французький король 316, 440, 442, 443
Людовік XII (1462—1515), французький король 557, 561
Людовік XIII (1601—1643), французький король 531, 559, 774
Людовік XIV (1638—1715), французький король 24, 26, 203, 286, 439, 487, 544, 557, 559, 578, 589, 590, 591, 592, 598, 604, 607,

612, 613, 621, 624, 626, 634, 635, 636, 637, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 650, 651, 652, 659, 663, 667, 670, 671, 712, 724
Людовік XV (1710—1774), французький король 250, 560, 607, 635, 648, 677, 749
Людовік XVI (1754—1793), французький король 314, 563, 607, 635, 649, 700, 707, 712, 718, 722, 725, 734, 742, 743, 744
Людовік XVII (1785—1795), дофін 723, 728
Людовік XVIII (1755—1824), французький король 777, 785, 828
Людовік Бонапарт (1778—1846), король Голандії 750, 754
Людовік, герцоґ Орлеанський (1372—1407) 437
Люксембурґ Роза (1871—1919) 968
Люлі Жан-Батист (1632—1687) 487, 609, 643
Люм'єр Луї (1864—1948) 946
Люсьєн Бонапарт (1775—1840), герцоґ Каніно 750
Лютер Мартин (1483—1546) 23, 47, 247, 420, 485, 499, 501—504, 505, 506, 507, 710
Лютпранд з Кремони (бл. 920—бл. 972) 335, 336
Люфт Генріх (1495—1584) 503
Люцов Франц фон (1849—1916) 629
Ляйбніц Ґотфрід (1646—1716) 618
Ляйп Ганс (1893—1983) 940
Лян Лінсун 449

Маврикій (помер 602 р.), візантійський імператор 244
Маврикій св. (помер бл. 290 р.) 305
Магомет, пророк (бл. 570—632) 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 464
Магелан Фернан (бл. 1480—1521) 528
Маґн Максим (помер 388 р.), римський імператор 278
Мадар'яга Сальвадор де (1886—1978) 1098, 1099
Мадерно Карло (1556—1629) 588
Маджіні Джованні Паоло (1580—після 1630) 611
Мадзіні Джузеппе (1805—1872) 655, 840, 848, 849
Маєр Міхаель 548
Мажвідас Мартинас (бл. 1500—1563) 245
Мажино Андре (1877—1932) 1007
Мажоль св. (бл. 906—994) 331
Мазаріні Джуліо (1602—1661) 559, 585, 592, 636, 642, 644
Мазаччо (власне, Томмазо ді Сер Джованні) (1401—1428) 489, 490
Мазепа Іван (власне, Ян Колодинський) (бл. 1644—1709) 672, 675
Мазовецький Тадеуш (нар. 1927 р.) 1161, 1162
Маї Жан де 317
Маймонід (Мойсей бен Маймон) (1135—1204) 118, 409
Макадам Джон Лудон (1756—1836) 705, 791
Макбет (помер 1057 р.), шотландський король 325
Макбрайд Шон (1904—1988) 900
Макдіармід Г'ю (1892—1978) 860
Макдоналд Джеймс Рамсей (1866—1937) 1007, 1018
Макдоналд Етьєн-Жак Жозеф Олександр, герцоґ Тарентський (1765—1840) 655, 750, 776, 779
Макдоналд з острова Скай 657, 1172
Макдоналд Клод, сер Максвел (1852—1915) 878
Макинтош Чарлз Рені (1868—1928) 892
Макіндер Гелфорд (1861—1947) 25, 41, 900, 901
Маккарті Джозеф Реймонд (1908—1957) 1149
Маккарті Кормак (помер 1536 р.) 566
Маккормік Сайрес Гол (1809—1884) 790
Маклеод Джордж 293
Макмілан Гаролд (1894—1986) 1120, 1150
Маколей Томас Бебінгтон (1800—1859) 133, 683
Максвел Джеймс Клерк (1831—1879) 141, 883
Максентій (Marcus Aurelius Valerius Maxentius) (бл. 280—312) 226
Максим Грек (Михайло Триволіс) (бл. 1475—1556) 482, 483, 484
Максиміліан I (1459—1519), імператор 482, 483, 541, 542
Максиміліан I (1573—1651), баварський курфюрст 581
Максиміліан II (1527—1576), імператор 546
Максиміліан Кольбе св. (Раймунд) (1894—1941) 1055
Макферсон Джеймс (1736—1796) 633, 656
Мак'явеллі Нікколо (1469—1527) 489, 537, 541, 624
Малатеста Енріко (1853—1932) 867
Малаховський Станіслав (1736—1809) 716
Малборо Джон Черчіл, герцоґ (1650—1722) 646
Мале Клод-Франсуа (1754—1812) 767, 770

Малевич Казимир Северинович (1878—1935) 986
Малер Ґустав (1860—1911) 609, 813, 875
Малтус Томас Роберт (1766—1834) 623, 805, 818
Мальро Андре (1901—1976) 516
Ман Генріх (1871—1950) 516, 921
Ман (Mun) Томас 540
Ман Томас (1875—1955) 511, 921, 981, 1173
Манасія Константин, хроніст 480
Мангайм Карл (1893—1947) 984
Мандевіль, сер Джон (помер 1372 р.?) 519
Мандельштам Надія Яківна (1899—1980) 982
Мандельштам Осип Емілійович (1891—1938) 982
Мандзоні Алессандро 813
Мандіні Стефано 697
Мандль Людвіґ-Лазар (1812—1881) 875
Мане Едуар (1832—1883) 890
Манетон з Єгипту 152
Мані (Маніхей) (бл. 216—бл. 276) 227
Манінґ Генрі Едвард (1808—1892) 821
Мансар Франсуа (1598—1666) 724
Мансфельд Ернст фон (1580—1626) 581
Мантенья Андреа (1431—1506) 490, 497
Мануель II (1889—1932), португальський король 830
Мануїл I Комнін (бл. 1122—1180) 349
Мануїл II (1350—1425), візантійський імператор 401
Мануціо Альдо (1449—1515) 579
Манфред (1232—1266) 393
Манчу Тум Рігоберта (нар. 1959 р.) 47
Маньйоль (Magnol) П'єр (1638—1715) 724
Мао Цзедун (1893—1976) 1126, 1140, 1147, 1152
Мар Микола Якович (1864—1934) 236, 237
Марат Жан-Поль (1743—1793) 655, 700, 726, 733
Маргарита (1200—1280), графиня Фландрії та Ено 391
Маргарита (1480—1530), намісниця Нідерландів 543, 545
Маргарита (1522—1586), пармська герцогиня 555
Маргарита Ангулемська (1492—1549), наварська королева 507
Маргарита I (1353—1412), шведська і норвезька королева, данська регентка 447
Мардохай Єврей 548
Марс Гуго, герцог Басано (1763—1839) 772
Марікур П'єр де 452
Марітен Жак (1882—1973) 981
Маріан Скот (бл. 1028—1083) 325
Марій Кай (157—86 рр. до н. е.) 105, 168, 172, 173, 187, 195, 238
Марія (1505—1558), угорська королева 538
Марія Тюдор (1516—1558), англійська королева 564
Марія (1853—1920), герцогиня Единбурзька, герцогиня Саксен-Кобург-Ґотська 833
Марія I (1734—1816), португальська королева 660
Марія II Стюарт (1662—1694), англійська королева 651, 652
Марія II (1819—1853), португальська королева 830
Марія Богородиця 263, 266, 283, 291, 294, 422, 452, 464, 519, 573, 823, 933, 945
Марія Бургундська (1457—1482) 542
Марія де Бо (померла 1417 р.), володарка Оранжу 544
Марія Магдалина св. 294, 403, 849
Марія Олександрівна (1824—1880), російська цариця 833, 834
Марія Стюарт (1542—1587), королева шотландська і французька 51, 563, 565
Марія Тверська (бл. 1442—1465), велика княгиня Московська 476
Марія Федорівна (Дагмара) (1847—1928), російська цариця 834
Марія-Антуанета (1755—1793), королева Франції 700, 723, 740
Марія-Казимира д'Арк'єн (1641—1716) 663
Марія-Луїза (1791—1847), французька імператриця 750, 776, 780
Марія-Тереза (1638—1683), дружина Людовіка XIV 644
Марія-Тереза, донька Леопольда (II), великого герцога Тосканського 686, 690
Марія-Терезія (1717—1780), імператриця 542, 543, 667, 668, 670, 684
Марк Аврелій (121—180), римський імператор 152, 206, 207, 208, 219
Марк Теренцій 191
Маркевич Констанція Ґор-Бут, графиня (1868—1927) 987
Маркіон із Синопи (бл. 85—бл. 160) 218
Марко св., євангеліст (I ст.) 152, 173, 291
Маркс Карл (1818—1883) 41, 90, 177, 406, 523, 623, 711, 713, 790, 806, 839, 862, 863, 864, 865, 867, 1135

Марлант Якоб ван (бл. 1235—бл. 1300) 394
Марло Кристофер (1564—1593) 498, 511
Мармон Август Віесс де (1774—1852) 775, 776
Марсель Етьєн (бл. 1316—1358) 436, 437
Марсільйо Падуанський (Mainardino) (1270—1342) 456
Мартен П'єр (1824—1915) 791
Мартин I (помер 655 р.), папа 287, 490
Мартин V (Одо Колонна) (1368—1431), папа 434
Мартин Турський св. (бл. 316—397) 95, 96, 221, 276, 283
Марті Андре (1886—1956) 1014
Мартініц Ярослав Боржита фон (1582—1649) 581
Марцел II (Марчелло Червіні) (1501—1555), папа 512
Марціал (Marcus Valerius Martialis) (43—103) 192
Марцій Коріолан К. 169
Марцін Полон (бл. 1200—1279) 317
Маршал Джордж Кетлет (1880—1959) 623, 1096, 1114, 1146
Масарик Томаш Гаріг (1850—1937) 31, 629, 1009
Масарик Ян (1886—1948) 655, 1094, 1099
Масена Андре (1758—1817), герцог Риволі та Еслінг 750, 758
Масильйон Жан-Батист (1663—1742) 648
Масне Жуль (1842—1912) 814
Матвій св. апостол, євангеліст (I ст.) 152, 173, 284
Матильда (1102—1067), мати Генріха I Плантагенета 369
Матіас (1557—1619), імператор 546
Матійс Ян 506
Матіс Анрі (1869—1954) 890
Маттеотті Джакомо (1885—1924) 977
Матяш Корвін (1443—1490), угорський король 445, 465, 482, 537, 538
Маунтбатен Луїс, граф Бірманський (1900—1979) 834
Маунтджой Вільям Стюарт, віконт (1653—1692) 522, 566
Мах Ернст (1838—1916) 883
Махно Нестор Іванович (1884—1934) 958
Мацей Поляк 480
Машо Гійом де (бл. 1300—1377) 347
Маяковський Володимир Володимирович (1893—1930) 946, 982
Меген Алфред Теєр (1840—1914) 880
Меєрбер Джакомо (1791—1864) 814
Мейтленд Фредерик Льюїс (1777—1839) 785
Мекс Ґустав 984
Меланхтон (власне, Філіп Шварцерд) (1497—1560) 493, 502, 616
Мелеагр з Гадари (I ст. до н. е.) 152
Мелорі, сер Томас (бл. 1400—1471) 844
Менандр (бл. 342—291 рр. до н. е.) 153
Менделєєв Дмитро Іванович (1834—1907) 815, 816
Мендель Грегор (1822—1884) 815, 855
Мендельсон Мойсей (1729—1786) 870
Мендельсон-Бартольді Фелікс (1809—1847) 813
Менендес Педро 529
Менер Валентин 417
Менехм 139
Ментенон Франсуаза д'Обіньє, маркіза (1635—1719) 637, 641
Ментон Франсуа де (нар. 1900 р.) 1084
Менцель Зигмунт (1895—1918) 952
Меріке Едуард (1804—1875) 693
Мерімє Проспер (1803—1870) 170, 403
Меріск 160, 162, 163
Меркс Еді (нар. 1945 р.) 891
Меровей (помер 458 р.), король франків 249, 250, 302
Мерш Жан-Андре ван дер (1734—1792) 719
Месіан Олів'є (1908—1992) 986
Мессаліна (Valeria Messalina) (бл. 25—48) 204
Местр Жозеф де (1753—1821) 621, 728, 737, 804
Метастазіо П'єтро (1698—1782) 549
Метерніх-Вінебург Клеменс Лотар Венцель, князь (1773—1859) 27, 71, 83, 314, 786, 822, 831, 860
Мефодій св. (Михайло), (бл. 815—885) 338, 339, 340, 1170
Мехмед II Завойовник (1430—1481), турецький султан 465, 466, 467
Меховіта Мацей, Мацей з Мехова, Мацей Карпига (бл. 1457—1523) 27
Меценат (Caius Cilnius Maecenas) (бл. 70 р. до н. е.—8 р. н. с.) 194, 198
Мешко I (бл. 935—992), польський князь 340, 341
Микола I (1796—1855), російський імператор 771, 836, 963
Микола II (1868—1918), російський цар 833, 836, 922, 944
Миколай II (Жерар з Бургундії) (помер 1061 р.), папа 339, 355

Миколай V (Томмазо Парентучеллі) (1397—1455), папа 435
Миколай св. (помер бл. 325 р.) 291
Михаїл III Пияк (836—867), візантійський імператор 265
Михаїл VII Дукат (1059—1078), візантійський імператор 382
Михаїл VIII Палсолог (1224—1282), візантійський імператор 400
Михайло Федорович Романов (1596—1645) 575
Михайло III Шишман (перед 1292—1330), болгарський цар 403
Михайлович Драголюб (Дража) (1893—1946) 1066
Мізес Людвіґ фон (1881—1973) 499
Мійо Даріус (1892—1974) 986
Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) 421, 492, 496, 497, 505, 512
Міл Джеймс (1773—1836) 47, 828
Міл Джон Стюарт (1806—1873) 498, 828
Мілес Джон Еверест (1829—1896) 812
Мілон Кротонський 144
Мілтон Джон (1608—1674) 216, 277, 607
Мілстейн Натан (1904—1992) 611
Мільтіад св. (помер 314 р.), папа 220
Міндсенті Йожеф (власне, Пем) (1892—1975) 1140
Мінін Кузьма (помер 1616 р.) 575
Мінос 13, 14, 107
Мірабо Віктор-Рікеті, граф (1715—1789) 622
Мірабо Оноре-Ґабрієль, граф (1749—1791) 698, 700, 718, 719, 725
Міруа Франсуа (1770—1798) 742
Містраль Фредерик (1830—1914) 855
Мітеран Франсуа (1916—1996) 1105, 1106
Мітридат VI Євпатор (бл. 132—63 рр. до н. е.), понтійський цар 123, 195
Міхнік Адам (нар. 1946 р.) 887
Міцкевич Адам (1798—1855) 701, 769, 810, 831
Мічеллі Катерина 687
Мішле Жуль (1798—1874) 122, 683, 700, 712
Мішлен Андре (1853—1931) 792
Мнішек Єжи (бл. 1548—1613) 575
Мнішек Марина (1588—1614) 575
Могилевер Самуїл (1824—1898) 873
Моделі Генрі (1771—1831) 791
Модільяні Амедео (1884—1920) 985
Мойсей з Ліона (1250—1305) 410
Мол Пол 790
Моле Ґі (1905—1975) 1105
Моле Жак де (бл. 1243—1314) 422
Молінос Мігель де (1628—1696) 613
Молотов В'ячеслав Михайлович (власне, Скрябін) (1890—1986) 771, 995, 1026, 1028, 1043, 1069
Мольєр Жан-Батист (Поклен) (1622—1673) 607, 638, 641, 644, 687
Мольтке Гельмут фон (1848—1916) 920
Мольтке Гельмут-Карл Бернгард фон (1800—1891) 903
Мольтке Куно фон (1847—1923) 901, 902
Монгольф'є Жак-Етьєн (1745—1799) 364, 793
Монгольф'є Жозеф-Мішель (1740—1810) 364, 793
Мондіно деї Луїджі (Раймондіно деї Луїджі) (бл. 1270—1326) 450
Моне Жан (1888—1979) 27, 1117, 1119, 1156
Моне Клод (1840—1926) 890, 891, 892
Монета Ернесто Теодоро (1833—1918) 899
Монгелас Максиміліан фон (1759—1838) 632
Монлюк Блез де Мотеск'ю (бл. 1502—1577) 523
Монмут Джеймс Скот, герцоґ (1649—1685) 650.
Монро Джеймс (1758—1831) 786
Монталамбер Чарлз Форбс, граф (1810—1870) 826
Монтелас Максиміліан фон, граф (1759—1838) 632
Монтгомері Бернард Ло (1887—1976) 1078
Монтгомері Габрієль 1078
Монтеверді Клаудіо (1567—1643) 522, 549
Монтень Мішель-Еквем де (1533—1592) 195, 498
Монтеск'є Шарль-Луї де Секонда, барон (1689—1755) 65, 624, 655, 658
Монтескйон, ад'ютант Наполеона 772
Монтеск'ю-Фезензак Амбруаз-Анатоль, граф (1788—1878)
Монтессорі Маріо 889
Монтессорі Марія (1870—1952) 629, 889, 890
Монтефельтро Оддантоніо ді (помер 1444 р.) 499
Монфор Симон IV де (1150—1218) 377
Монфор Симон де (бл. 1208—1265), граф Лестерський 372, 393, 395, 425
Мопасан Ґі де (1850—1893) 1010
Мор Томас св. (1478—1535) 17, 47, 494, 506, 507

Моравіа Альберто (власне, Альберто Пінкерле) (1907—1990) 26
Морас Шарль (1868—1952) 847
Моргентау Генрі Молодший (1891—1967) 1083
Морел Теодор (1886—1948) 1001
Мореллі (XVIII ст.) 861
Морері Луї (1643—1680) 619
Моріале фра, Моріале д'Альбано (бл. 1300—1354) 416
Моріс Вільям (1834—1896) 812
Моріс Фредерик Денісон (1805—1872) 861
Моріц (1572—1632), герцог Гессенський у Каселі 547
Моріц Оранський, граф Насау (1567—1625) 417
Морлі Джон (1838—1923) 912
Мортімер Джон Гамілтон (помер 1952 р.) 358
Мослі, сер Освальд (1896—1980) 1007
Мосх із Сиракуз (II ст. до н. е.) 14, 152
Мохой Наф-Ласло (1895—1946) 986
Моцарт Вольфганг-Амадей (1756—1791) 347, 503, 608, 609, 610, 655, 687, 689, 690, 691, 693, 697, 711, 814, 885
Моцарт Констанція (1762—1842) 690, 691, 693
Моцарт Леопольд (1719—1787) 611, 885
Муавія I (бл. 610—бл. 680), каліф 270
Мунехін Місюр (Михайло Григорович) (помер 1528 р.) 481
Муніат Планк 202
Мунте Аксель (1857—1949) 982
Мунье Жан-Жозеф (1758—1806) 715
Мураторі Лодовіко Антоніо (1672—1750) 661
Мурильйо Бартоломс Естебан (1618—1682) 593, 829
Мусей (V ст.) 152
Мусоргський Модест Петрович (1839—1881) 845, 880
Муссоліні Беніто (1883—1945) 56, 543, 666, 886, 972, 977, 978, 980, 997, 1011, 1016, 1021, 1027, 1040, 1043, 1062, 1063, 1078
Мюлер Герхард-Фрідріх (1705—1783) 680, 681
Мюлер Людвіг (1883—1945) 950, 1005
Мюлер Макс-Фрідріх (1823—1900) 842
Мюльберг 664
Мюнценберг Вілі (1889—1940) 516, 517
Мюнцер Ссбастьян 16
Мюнцер Томас (1490—1525) 506
Мюнцер Фрідріх (1868—1942) 197
Мюрад I (1326—1389), турецький султан 401
Мюрад II (1404—1451), турецький султан 465
Мюрат Йоахим (1771—1815), великий герцог Бергу, неаполітанський король 750
Мюрдаль Алва (1902—1986) 900
Мюрже Анрі (1822—1861) 403

Набонасар (помер 734 р. до н. е.) 284
Надь Імре (1898—1958) 1140
Найтон Генрі (XIV ст.) 426
Након (помер бл. 965 р.), князь бодричів (ободритів) 340
Нальдо Нальді (1435—перед 1521) 539
Нансен Фритьоф (1861—1930) 900
Наполеон I Бонапарт (1769—1821) 26, 28, 74, 76, 118, 125, 173, 189, 322, 332, 359, 563, 634, 635, 644, 648, 649, 670, 700, 701, 711, 723, 725, 727, 729, 730, 732, 733, 735, 736, 737, 740, 743, 744, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 782, 784, 785, 787, 814, 851, 869, 885, 1113
Наполеон II (1811—1832), герцог Райхштадтський 750
Наполеон III (Карл-Людовік-Наполеон Бонапарт) (1808—1873), французький імператор 173, 800, 828, 849
Нарсес (бл. 478—568) 260
Нарушевич Адам (1733—1796) 625
Натер Мері (померла 1828 р.) 585
Науйокс Альфред Гельмут (1911—1960) 1028
Науман Фрідріх (1860—1919) 41
Невій (Cnaeus Naevius) (бл. 275—201 рр. до н. е.) 192
Негрі Пола (власне, Аполлонія Халупець) (1897—1987) 987
Негрін Хуан (1887—1956) 1013, 1015
Неєн Том 860
Ней Мішель (1769—1815) 750, 776, 778, 785
Нейм'єр, сер Льюїс Бернстейн (1880—1960) 197
Некер Жак (1732—1804) 712, 713, 715, 717, 718
Нелер Годфрі (1646—1723) 607
Нелсон Горацio (1758—1805) 362, 700, 749, 763
Немур Людовік, герцог Орлеанський (1814—1896) 830, 831
Неній, хроніст (VIII—IX ст.) 240
Ненні П'єтро (1891—1980) 1105
Нерва (Marcus Cocceius Nerva) (30—98), римський імператор 206
Нерваль де (власне, Жерар Лабрюні) (1808—1855) 812

Нерон (Nero Claudius Caesar) (37—68), римський імператор 131, 196, 205, 213, 219, 671
Нертус 243
Нестор (бл. 1053—після 1113), літописець 456
Нєш Джон (1752—1835) 777
Никифор I Логофет (помер 811 р.), імператор 265
Никон (Микита Минов) (1605—1681) 576
Нібелунг (VIII ст.), небіж Карла Мартела 304
Нів Ейрі (1916—1979) 1080
Ніжинський Вацлав (1889—1950) 488
Нікітін Афанасій (помер 1472 р.) 483
Ніко Жан (1530—1600) 724
Нікола Кузанський (Nicolas Crebs) (1401—1464) 452
Ніксон Річард Мілгаус (1913—1994) 1152
Нільсен Карл (1865—1931) 845
Німелер Мартин (1892—1984) 1097
Німіц Честер Вільям (1885—1966), адмірал 1087
Ніцетій св. (помер 573 р.) 291
Ніцше Фрідріх-Вільгельм (1844—1900) 26, 347, 511, 803, 883, 886, 887, 981
Ніцше-Фєрстер Елізабет (1846—1935) 886
Нобель Альфред-Бернгард (1833—1896) 19, 836, 899, 903
Новаліс (власне, Фрідріх фон Гарденберг) (1772—1801) 707
Новер Жан-Жорж (1727—1810) 487
Новотний Антонін (1904—1975) 1142
Носль-Бейкер Філіп Джон (1889—1982) 899
Нойбургєр Макс (1868—1955) 875
Нойрат Константин фон (1873—1956) 1019, 1086
Нойрат Ото (1882—1945) 875
Нокс Джон (1513—1572) 510
Нольте Ернст (нар. 1923 р.) 1006
Норберт із Ксантена св. (бл. 1080—1134) 361
Нордау Макс (власне, Макс-Симон Зюдфельд) (1849—1923) 889
Ностіц Франц, граф (1725—1794) 686
Нострадамус (власне Мішель де Нотрдам) (1503—1566) 485, 562, 563
Ноткер Бальбул (бл. 840—916) 288
Нума Помпілій (помер 672 р. до н. е.), римський цар 167
Нуньєс де Бальбоа Васко (1475—1519) 528
Нуреєв Рудольф Гаметович (1938—1993) 1146
Ньепс Жозеф-Нісефор (1765—1833) 794
Ньєрд 243
Ньюкомен Томас (1663—1729) 703
Ньюмен Джон Генрі (1801—1890) 820, 821
Ньютон, сер Ісаак (1642(3)—1727) 449, 527, 548, 593, 617, 618, 815, 884

Обренович Мілош (1780—1860) 665
Обріє Клод (1665—1742) 724
Овєн Глендовер (власне, Овен ап-Гріфід) 441
Овєн Дантґвен (помер 520 р.), король Ґвінеду 240
Овєн Роберт (1771—1858) 862
Овідій (Publius Ovidius Naso) (43—18 рр. до н. е.) 14, 110, 192, 193, 195
Огінський Міхал Клеофас, князь (1765—1833) 711
Одилія св. (Померла бл. 720 р.) 285, 286
Оділон св. (962—1049), абат Клюні 331
Одін 243
Одо (Евд) (бл. 860—898), граф Паризький, французький король 323
Одоакр (бл. 433—493) 250, 257, 259
Одон св. (помер 943 р.), абат Клюні 331
Одун 344
О'Дюфі, член інтернаціональної бригади в Іспанії 1015
Ожельська Анна-Катарина, графиня (бл. 1707—1769) 615
Ожеро П'єр (1757—1816), герцог Кастильйонс, маршал 776
Ойленбург Філіп фон, князь (1874—1921) 901, 902
Ойстрах Давид Федорович (1908—1974) 611
Окам Вільям (бл. 1285—1349) 451
О'Конел Даніел (1775—1847) 655, 856, 858
Оксеншєрна Аксель, граф (1583—1654) 571
Октавіан див. Август
Окулицький Леопольд (1898—1946) 1066
Олаф I Трюґвесон (бл. 969—1000), норвезький король 343
Олаф III Скутконунг (бл. 985—1022), шведський король 344
Олаф Гаральдсон св. (бл. 993—1030), норвезький король 343
Олександр (1823—1888), герцог Гессенський 834
Олександр I (1777—1825), російський цар 26, 316, 670, 672, 763, 764, 771, 785, 836
Олександр I (1888—1934), король Югославії 1009
Олександр II (1818—1881), російський цар 832, 833, 836, 853, 965, 867, 871

Олександр III (1845—1894), російський цар 771, 834, 836, 869
Олександр III (Рональдо Бандінеллі) (помер 1181 р.), папа 366
Олександр VI (Родріго Борджа) (бл. 1431—1503), папа 471, 500, 537, 710
Олександр VII (Фабіо Кіджі) (1599—1667), папа 589, 591, 592
Олександр Невський (бл. 1220—1263), князь Новгородський і великий князь Володимирський 350
Олександр Ягелончик (1461—1506), великий князь Литовський, польський король 476, 479
Олександр, герцог Батенберг (1857—1893), болгарський князь 834
Олександра, данська принцеса 833
Олександра, королева Великої Британії (1844—1925) 834
Олексій I Комнін (бл. 1048—1118), візантійський імператор 349
Олексій IV Ангел (бл. 1183—1204), візантійський імператор 374
Олексій Михайлович (1629—1676), російський цар 575, 576, 670
Олена (Гелена) (1476—1513), литовська княгиня, польська королева 476, 480
Олена Степанівна (померла 1505 р.), невістка Івана III, великого князя Московського 476, 480
Олешницький Збігнев (1389—1455) 493
Оліварес Гаспар де Гусман, граф-герцог (1587—1645) 551
Ольбрих Йозеф-Марія (1867—1908) 892
Ольга св. (померла 969 р.), велика княгиня Київська 342
Ольгерд (Algirdas) (помер 1377 р.), великий князь Литовський 407, 446
Оман, сер Чарлз Вільям Чедвік (1860—1946) 18
Омар (Омар ібн аль Хатаб) (бл. 581—644), каліф 269, 270
Омар Хаям (1048—1131) 348
Омуртаг (помер 831 р.), болгарський хан 336
Онегер Артюр (1892—1955) 986
О'Ніл Г'ю (бл. 1540—1616), граф Тиронський 362, 566
Оппіан з Кілікії (III ст.) 152
Опіц Мартин (1597—1639)
Орвел Джордж (власне, Ерік Блеєр) (1903—1950) 994, 1146
Оресм Нікола д' (бл. 1320—1382) 452
Оріген (бл. 185—бл. 254) 279, 299
Орландо Вітторіо Емануеле (1860—1952) 954
Орлов Григорій Григорович (1734—1783) 671, 672
Орлов Олексій Григорович (1737—1808) 757
Орнано Філіп-Антуан д' (1784—1863) 772
Ортега-і-Гасет Хосе (1883—1955) 981
Орф Карл (1895—1982) 985
Орхан (помер 1359 (або 1360, 1362) р.), турецький емір 401
Осберт, священик із Марстона 358
Осецький Карл фон (1889—1938) 899, 900
Осія (Азарія) (помер 739 до н. е.), цар Юдеї 284
Осман (Осман ібн Афан) (бл. 574—656), каліф 269
Осман I (1259—1326), турецький султан 401
Остромисленський Іван Іванович (1880—1939) 798
Ото Ніколаус Август (1832—1891) 792
Отокар II (1230—1278), чеський король 395
Отон (Marcus Salvius Otho) (32—69), римський імператор 205
Отон I Великий (912—973), імператор 332, 333, 335
Отон I (1815—1867), грецький король 859
Отон III (980—1002), імператор 37, 333, 341
Отон IV Брауншвайзький (бл. 1180—1218), імператор 367, 375
Ото фон Фрайзінга (бл. 1112—1158) 363
Офа (757—796), король Мерсії 324
Офенбах Жак (1819—1880) 549, 814
Офнер Юліус (1845—1924) 875
Ошрі Ефраїм 1050

Пабло де Санта-Марія (Соломон Галеві) (бл. 1350—1435) 409
Павло I (1754—1801), російський цар 655, 672, 750, 763
Павло II (П'єтро Барбо) (1417—1471), папа 473
Павло III (Алессандро Фарнезе) (1468—1549), папа 512, 513, 524, 527
Павло IV (Джанп'єтро Карафа) (1476—1559), папа 277, 492, 500, 512
Павло V (Каміллo Боргезе) (1552—1621), папа 589
Павло VI (Джованні Баттіста Монтіні) (1897—1978), папа 1113

Павло св., апостол (бл. 10—бл. 65) 96, 120, 144, 152, 212, 213, 214, 219, 251, 292, 494
Павсаній (бл. 115—бл. 180) 152, 280
Паганіні Нікколо (1782—1840) 611
Падеревський Ігнаци-Ян ((1860—1941) 940, 1009
Пазоліні П'єрпаоло (1922—1975)137
Пакассі Нікколо (1716—1790) 694
Паладій св. (помер бл.431 р.), єпископ Ірландський 292
Палах Ян (1948—1969) 1143
Палацький Франтішек (1798—1876) 629
Палестріна Джованні Перлуїджі да (1526—1594) 347, 522
Палладіо Андреа (1508—1580) 497
Палм Йоган-Філіп (1766—1806) 757
Палмерстон Генрі Джон Темпл, віконт (1784—1865) 765
Пальме Улоф (1927—1986) 967, 1122
Панноній Ян (власне, Янош Чезмічей) (1434—1472)
Паньйоль Марсель (1895—1974) 125
Паолі Паскаль (1725—1807) 649
Папен Франц фон (1879—1969) 998, 999, 1086
Папіад з Гієраполя (помер бл. 160 р.) 219
Папініан (Aemilius Papinianus) (помер 212 р.) 188
Парацельс (власне, Теофраст Бомбаст фон Гогенгайм) (1493—1541) 505, 547
Парнел Стюарт Чарлз (1846—1891)
Пасі Фредерик (1822—1912) 899
Паскаль Блез (1623—1662)155, 526, 643, 1170
Пастер Луї (1822—1895) 800, 815
Пастернак Борис Леонідович (1890—1960) 1134
Патек Антоні (1811—1877) 450
Патон Джордж (1885—1945) 1076
Патрик св. (бл. 389—461) 280, 292
Патрикєєв, Василь Іванович Косой, князь, чернець Васіан (помер бл. 1545 р.) 482
Паулюс Фрідріх (1890—1957) 1063
Пахельбель Йоган (1653—1706) 609
Пацифіко Дон (1784—1854) 765
Пачолі Лука, фра Лука лі Борджо Сан-Сеполкро (1447—1517) 417
Пашваноглу Осман (1758—1807) 665
Педро I Жорстокий (1334—1369), кастильський король 408, 409
Педро III Великий (1239—1285), арагонський король 409
Педро I (IV) (1798—1850), бразильський імператор, португальський король 830
Пейн Том (1737—1809) 632, 700, 702
Пелагій (Pelagius Brito) (бл. 360—бл. 420) 281, 282
Пен Вільям (1644—1718) 24
Пенкгерст Емелін (1858—1928) 987
Пінсон Вісенте (помер 1523 р.) 528
Переходнік Карел 1053
Перец Іцхак Лейбуш (1851—1915) 535, 872
Перес Марк (1527—1572) 535
Пері Якопо (1561—1633) 549
Перікл (бл. 495—429 рр. до н. е.) 136, 146, 148, 149
Перкін, сер Вільям Генрі (1838—1907) 796
Перль Юзеф (1774—1839) 872
Персел Генрі (бл. 1659—1695) 609
Перун 244
Песталоцці Йоган-Генріх (1746—1827) 629, 890
Петен Філіп (1856—1951) 933, 938, 949, 1037, 1066, 1092
Пітерс Клез 417
Петефі Шандор (1823—1849) 831
Петіон де Вільнев Жером (1756—1794) 726
Петлюра Семен (1879—1926) 964
Петрарка Франческо (1304—1374) 194, 195, 317, 414, 415, 489, 493, 499
Петрикевич Антось (1905—1918) 952
Петро I (1672—1725), російський імператор 24, 360, 488, 576, 577, 604, 670, 671, 672, 673, 676, 811, 934
Петро II (1715—1730), російський імператор 671
Петро III (1728—1762), російський імператор 671, 672
Петро Вельмишановний (1092—1156), абат Клюні 331
Петро Пустельник (помер 1115 р.) 363
Петро з Пізи, П'єтро делі Анджелі (1517—1596)
Петро Канісій св. (1521—1597) 518
Петро св. (помер бл. 68 р.) 212, 219, 220, 221, 225, 287, 290, 291, 300, 304, 305, 306, 418, 588, 593, 754
Петроній (Caius або Titus Petronius) (помер 66 р.) 195
П'єро делла Франческа (бл. 1415—1492) 490
П'єтро з Пізи, П'єтро делі Анджелі (1517—1596) 319
Піаже Жан (1896—1980) 890
Піваті Джанфранческо 620
Пій II (Енса Сільвіо Пікколоміні) (1405—1464), папа 24

Пій IV (Джованні Анджело деї Медічі) (1499—1565), папа 512
Пій IX (Джованні Марія Мастаї-Ферретті) (1792—1878), папа 822, 824
Пій V св. (Мікеле Гіслієрі) (1504—1572), папа 513
Пій VI (Джованні Анджело Браскі) (1717—1799), папа 661, 696, 754
Пій VII (Барнаба Ґреґоріо Луїджі К'ярамонті) (1740—1823), папа 735, 754, 774, 777, 1113
Пій X св. (Джузеппе Сарто) (1835—1914), папа 823, 921
Пій XI (Акілле Ратті) (1857—1939), папа 963, 972, 981
Пій XII (Евгеніо Пачеллі) (1876—1958), папа 945, 1055
Пік Ернст-Петер (1872—1960) 875
Пікасо Пабло (власне, Пабло Руїс-і-Пікасо) (1881—1973) 195, 890, 985
Піко делла Мірандола Джованні (1463—1494) 277, 411, 493, 495
Піл Джеймс (згадано в 1553—1562) 417
Піл, сер Роберт (1788—1850) 837, 858
Пілат Понтій, прокуратор Юдеї 209, 490
Пілецький Вітольд (1901—1948) 1056
Пілсудський Юзеф (1867—1935) 854, 930, 938, 953, 958, 962, 963, 964, 965, 971, 1008, 1024
Піндар (518—438 рр. до н. е.) 129, 144, 149
Пінскер Леон (Юда Лейб) (1821—1891) 873
Піпін III Короткий (714—768), король франків 302, 303, 304, 305, 306
Пір Домінік-Жорж-Анрі (1910—1969) 899
Піранделло Луїджі (1867—1936) 981
Піран Анрі (1862—1935) 275, 984
Піррон з Еліди (бл. 360—270 рр. до н. е.) 140
Пірр (319—272 рр. до н. е.), єгипетський цар 154, 158, 169
Пірсон Карл (1857—1936) 818
Пісаро Каміль (1830—1903) 867, 890
Пісаро Франсиско (бл. 1476—1541) 529
Пісістрат (бл. 605—527 рр. до н. е.)117, 145, 147
Пітт Вільям Молодший (1759—1806) 60, 596, 622, 696, 746, 751, 761
Пітті Буонокорсо (1354—1430) 431
Піфагор із Самоса (бл. 572—497 рр. до н. е.) 126, 127, 139
Піфей із Массілії (IV ст. до н. е.) 125
Плавт (Titus Maccius Plautus) (бл. 254—184 рр. до н. е.) 125
Пламенац Джон Петров (1912—1975) 39
Платов Матвій Іванович (1751—1818) 769
Платон (428—347 рр. до н. е.) 46, 113, 117, 118, 121, 127, 128, 140, 143, 146, 147, 157, 173, 494, 507
Плевен Рене (1901—1993) 1117, 1118, 1119
Плеханов Георгій Валентинович (1875—1918) 516
Пліній Молодший (Caius Plinius Caecilius Secundus Minor) (61—113) 195, 206, 207, 212, 385
Пліній Старший (Caius Plinius Secundus Maior) (бл. 23—79) 195, 389
Плотин (бл. 205—бл. 270) 152
Плутарх із Херонеї (бл. 45—бл. 125) 152, 159, 160
Плятер Емілія (1806—1831) 758
По Едгар Алан (1809—1849) 812, 888
Поджо (власне, Поджо Браччоліні) (1380—1459) 493
Пожарський Дмитро Михайлович, князь (1578—1642) 575
Пойнінґ Едвард (1459—1521) 657
Покагонта (бл. 1596—1617) 911
Покровський Михайло Миколайович (1868—1932) 54
Полібій з Мегалополя (бл. 204—бл. 122 рр. до н. е.) 125, 152, 159, 171
Полґ Жозеф (нар. 1968 р.) 1171
Полікарп зі Смирни св. (помер бл. 155—169) 219
Полікрат 145
Поліна Бонапарт (1780—1825) 750
Поліґ Лайнус Карл (нар. 1901 р.) 899
Поліціано (власне, Анджело Амброджіні) (1454—1494) 493, 538
Поло Марко (1254—1324) 383, 396
Помбал Себастьян Хосе ді Карвальйо-і-Мело, маркіз (1699—1782) 660
Помпадур Жанна Пуасон-Антуанет де (1721—1764) 648
Помпей (Pompeius Cnaeus Magnus) (106—46 рр. до н. е.) 172, 173, 174, 182, 193, 197
Помпіду Жорж (1911—1974) 1106
Помпон Симон Арно де, маркіз (1618—1699) 642
Понціані Феліче 687
Понятовський Юзеф (1763—1813), князь 655, 700, 744, 761
Поп Александр (1688—1744) 607, 616, 617
Попер Карл (1902—1994) 499, 1110
Портер Джейн (1776—1850) 844

Порфирій із Тира (бл. 232—бл. 305) 152
Посідоній (бл. 135—51 рр. до н. е.) 241
Поссевіні Антоніо (1533/4—1611) 521
Постум (M. Cassianus Latinius Postumus) (помер 269 р.), імператор в Галлії 208
Потоцький Ян (1761—1815) 608
Потьомкін Григорій Олександрович, князь (1739—1791) 124, 671, 675, 681, 682
Поул Реджиналд (1500—1558) 512
Пракситель 135
Превер Жак (1900—1977) 941
Пржемисл Отокар II (1230—1278)
Принцип Гаврило (1894—1918) 904
Прімо де Рібера Мігель (1870—1930) 1012
Прімо де Рібера Хосе Антоніо (1903—1936) 1012
Пріск св., єпископ Ліонський 291
Прістлі Джозеф (1733—1804) 618, 662
Прокл з Лікії (бл. 412—бл. 488) 152
Прокопій 260, 267
Прокопій Кесарійський (помер бл. 562 р.) 244
Прокоф'єв Сергій Сергійович (1891—1953) 985
Проперцій (Sextus Propertius) (бл. 50—15 рр. до н. е.) 193
Прохазка Антонін (1882—1945) 987
Прохор з Городця (XV ст.) 473
Пруденцій (помер 861 р.), єпископ Труа 346
Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865) 862, 863, 867
Прус Болеслав (власне, Олександр Гловацький) (1847—1912) 813
Пруст Марсель (1871—1922) 449, 893, 894, 920
Псел Михайло (бл. 1018—після 1081) 335
Пті Жан-Мартен, барон (1772—1856) 772, 774
Птолемей I Сотер (бл. 366—285 рр. до н. е.) 150
Птолемей VII Евергет Фіскон (помер 116 р. до н. е.), єгипетський цар 151
Птолемей XII Авлет (бл. 111/108—51 до н. е.) 155
Птолемей Клавдій (бл. 100—бл. 168) 162, 237, 284, 508, 525
Пугачов Омелян Іванович (1742—1775) 604, 605
Пуласький Казимир (1747—1779) 684, 685
Пуленк Франсіс (1899—1963) 316, 986
Пусен Нікола (1594—1665) 607
Пуччіні Джакомо (1858—1924) 403, 549, 814
Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) 28, 655, 810, 880
П'юзі Едвард (1800—1882) 821
П'ясецький Болеслав (1915—1979) 1093
П'ятаков Георгій Леонідович (1890—1937) 994

Рабірій (Caius Rabirius Posthumus) 198
Рабле Франсуа (1483/90—1553) 443, 557, 558, 710
Равель Моріс (1875—1937)813, 893
Раверат Гвендолен Мері (1885—1957) 921
Радек Карл Бернгардович (власне, Собельсон) (1885—1939) 517
Радецький Йозеф, граф, фельдмаршал (1766—1858) 849
Радзивіл Кароль, "Panie Kochanku", князь (1734—1790) 769
Радзивіл Криштоф-Миколай, князь (1547—1603) 769
Радич Степан (1871—1928) 1009
Разін Степан Тимофійович (помер 1671 р.) 576, 605
Райк Ласло (1909—1949) 1137
Раймунд IV де Сен-Жіль (1042—1105), граф Тулузький 372
Раймунд VI (1156—1222), граф Тулузький 377
Раймунд VII (1197—1249), граф Тулузький 377
Райт Вілбер (1867—1912) 793
Райт Орвіль (1871—1948) 793
Райфайзен Фрідріх-Вільгельм (1818—1888) 862
Ракоші Матяш (власне, Розенфельд) (1892—1971) 1140
Рамзес II (помер бл. 1238 р. до н. е.), єгипетський фараон 109
Рамо Жан-Філіп (1683—1764) 609
Рамон з Пеняфорта св. (1175—1275) 456
Ранке Леопольд фон (1795—1886) 501, 517
Рапацький Адам (1909—1970) 1151
Расел Джон (XV ст.) 360
Расін Жан-Батист (1639—1699) 137, 642, 643, 644
Раскін Джон (1819—1900) 369, 812
Распутін, Григорій Юхимович Нових (1872—1916) 943, 944
Ратенау Вальтер (1867—1922) 902, 970
Ратушинська Ірина Георгіївна (нар. 1954 р.) 1134
Рау Ґеорґ (1488—1548) 503
Рафаель (власне, Раффаело Санті) (1483—1520) 497

Рахманінов Сергій Васильович (1873—1943) 813, 985, 1172
Рачинський Едвард (1891—1993) 1168
Рашиг Фрідріх-Август (1863—1928) 798
Ревейон (XVIII ст.), паризький фабрикант 717
Ревентло Крістіан Дітлев (1748—1827) 763
Реглан Фіцрой Джеймс Генрі Сомерсет, барон (1788—1855) 724
Редер Еріх (1876—1960) 1019
Реджинальд I (помер 1228 р.), король Мену 293
Рейган Роналд Вілсон (нар. 1911 р.) 1121, 1148, 1153, 1154, 1159
Рейлі, сер Волтер (1552—1618) 18
Рейнолдс, сер Джошуа (1723—1792) 607, 634, 697
Рейнольд Гонзага де (1880—1970) 25
Рейсбрук Ян ван, блаж. (1294—1381) 453
Рейсдал Соломон фон (бл. 1602—1670) 556
Рейтан Тадеуш (1746—1780) 684
Рекаред I (помер 601 р.), вестготський король 294
Рекесенс-і-Суніга Луїс де (помер 1576 р.) 555
Рем Ернст (1887—1934) 1002
Рембо Артюр (1854—1891) 888, 889
Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606—1669) 14, 556, 593
Ремі Нікола (1530—1612) 584
Ремігій св. (437—533), єпископ Реймський 292
Рен, сер Крістофер (1632—1723) 527, 593, 655
Ренан Ернест (1823—1892) 62, 821, 838, 860
Рене Насауський (1519—1544), принц Оранський 544
Рено Луї (1843—1918) 899
Рено Луї (1877—1944) 931
Рено Цецилія 742
Ренуар Огюст (1841—1919) 890, 891
Реньвен П'єр (1893—1974) 984
Реньєр Паоло (1710—1789), венеціанський дож 696
Ретікус (власне Георг-Йоахим фон Лаухен) (1514—1574) 524
Рец Поль де Гонді, кардинал (1613—1679) 592
Римський-Корсаков Микола Андрійович (1844—1908) 845, 880
Рібентроп Йоахим фон (1893—1946) 950, 1027, 1028, 1086
Рібера Хосе де (1591—1652) 829
Рівароль Антуан (власне, Ріваролі) (1753—1801) 728
Рівінгтон Генрі Гібсон
Рігіні Вінченцо (1756—1812) 687
Рікардо Девід (1771—1823) 623, 827
Рільке Райнер-Марія (1875—1926)
Ріо Мартин дель 584
Ріцлер Курт 917, 918, 919
Річард I (1209—1272), граф Корнуолу, імператор 372, 392
Річард I Левове Серце (1157—1199), англійський король 370, 372, 373, 852
Річард II (1367—1400), англійський король 433, 440
Річард III (1452—1485), англійський король 441, 442
Річард де Клер (Стронгбоу) (помер 1176 р.), граф Пембруцький 370
Річардсон Семюел 608
Рішельє Арман-Жан дю Плесі, герцог (1585—1642) 330, 472, 554, 559, 583, 636, 638, 714
Роб Рой (власне Роберт Макгрегор Кемпбел) (1671—1734) 185
Роберт де Бугер 377
Роберт I Брюс (1274—1329), шотландський король 425, 426
Роберт Белармін св. (1542—1621) 518
Роберт Гвіскар (бл. 1015—1085), герцог Сицилійський 355, 357
Роберт Дужий (помер 866 р.), граф Паризький 333
Робертсон Вільям 625
Робесп'єр Максиміліан (1758—1794) 632, 700, 719, 721, 722, 725, 726, 727, 733, 734, 741, 742, 750, 959
Робін Гуд (бл. 1160—?) 362
Ровлінсон Томас 656
Роган Анрі (1579—1638) 554
Род Теодоріх 279
Роді Мор (Родерик Великий) (помер 877 р.) 324
Родс Сесіл Джон (1853—1902) 917
Родченко Олександр Михайлович (1891—1956) 987
Розамунда з Годстоу, Розамунда Кліфорд (померла бл. 1176 р.) 370
Розенберг Альфред (1893—1946) 1086
Розенрот Кнор Крістіан фон (1636—1689) 396
Ройхлін Йоган (1455—1522) 411, 493
Рокосовський Костянтин (1896—1968) 1139
Ролан Менон (1754—1793) 726, 742
Ролан Ромен (1866—1944) 516, 923
Роланд Деніел (1713—1790) 614

Ролон, Грольф (846—931), нормандський герцог 309, 326
Роман II (939—963) 333
Роман IV (помер 1072 р.) візантійський імператор 348
Ромель Ервін (1891—1944) 940, 1071
Ромні Джордж (1734—1802) 697
Ромул Августул, римський імператор у 475—476 рр. 257
Рон Альбрехт фон (1803—1879) 851
Россетті Данте Ґабрієль (1828—1882) 812
Россетті Карло (1899—1937) 812
Россо Фйорентино (власне, Джамбаттіста ді Якопо) (1494—1540) 774
Россіні Джоаккіно (1792—1868) 814
Ростропович Мстислав Лепольдович (нар. 1927 р.) 1146
Рот Йозеф (1894—1939) 875
Ротаріс (помер 652 р.), ланґобардський король 295
Ротовскі Фредерик-Август, граф (1702—1764) 615
Роха Антоніо 417
Ротшильд Едмунд де (1845—1934) 872, 910
Ротшильд Лайонел де (1808—1879) 871
Ротшильд Натан Меєр (1777—1836) 711, 793
Рош Ґеорг 582
Рубенс Пітер Пауль (1577—1640) 14, 522, 545, 556
Рубінштейн Антон (1829—1894) 813
Рубльов Андрій (бл. 1360/70—1427) 473
Руденко Роман Андрійович (1907—1981) 1084
Рудольф (1858—1889), ерцгерцог 905
Рудольф I (помер 912 р.), король Верхньої Бургундії 326
Рудольф II (1552—1612), імператор 546, 547, 548
Рудольф Габсбург (1218—1291), імператор 412
Рудольф Швабський (помер 1080 р.), німецький антикороль 357
Руері де ла, маркіз 728
Руже де Ліль Клод-Жозеф ((1760—1836) 742, 743
Рузвелт Теодор (1858—1919) 910
Рузвелт Франклін Делано (1882—1945) 996, 1058, 1059, 1069, 1076, 1079, 1083
Рульфо Хуан 47
Рунґе Філіп-Ото (1777—1810) 712
Руперт (Рупрехт) (1619—1682), англ. військовий діяч, син пфальцького курфюрста
Русо Жан-Жак (1712—1778) 24, 608, 625, 626, 627, 629, 630, 631, 632, 633, 658, 706, 710, 741, 839
Руст Матіас (нар. 1968 р.) 1155
Руставелі Шота (XII—XIII ст.) 350
Руфін Тиран з Аквілеї (бл. 340—410) 279
Руффо (власне, Фрязин) Марко (XV ст.) 476
Рушді Салман (нар. 1947 р.) 278
Руше Жан (1745—1794) 608
Рюрик (помер 879 р.), норманський проводир 311
Рюрик II Ростиславич (помер 1215 р.), овруцький князь, великий князь Київський 881

Саагун Бернардино де (помер 1590 р.) 532
Сава св. (Растко Неманич) (1175—1235) 404
Савицький Петро Миколайович (1895—1968) 29
Савмак (помер 107 р. до н. е.) 183
Савонарола Джіроламо (1452—1498) 484, 500
Сайм, сер Роналд (1903—1989) 197
Сакс Моріс де, маршал (1696—1750) 615
Салазар де Олів'єра Антоніо (1889—1970) 1109, 1122
Салаї Андреа 491
Салівен, сер Артур Сеймур (1842—1900) 814
Салманасар V (помер 722 р. до н. е.), асирійський цар 284
Салтик-Травнін Іван 483
Салюстій (Caius Sallustius Crispus) (86—34 рр. до н. е.) 193
Сальвата Вільгельм фон (1572—1652) 581
Сальвіан з Марселя (бл. 400—після 470) 231
Само (помер бл. 658 р.), слов'янський князь 338
Самуїл (помер 1014 р.), болгарський цар 336
Санд Жорж (власне, Люсіль-Аврора Дюпен Дюдеван) (1804—1876) 809
Сандес Флора (1879—1961) 935, 936
Сантос Лючія дос (нар. 1907 р.) 945
Сан Хуан де ла Крус (Хуан Єпес-і-Альварес) (1542—1591) 518
Санча з Провансу (померла 1261), графиня Корнуолу 392
Санчес Косло Алонсо (1531—1588) 530
Саньє Марк (1873—1950) 1097, 1117
Сапіга Лукаш (помер бл. 1626 р.) 881
Сапоріті Тереза 687
Сапфо (Сафо) (VII/VI ст. до н. е.) 129, 143, 577
Сартр Жан-Поль (1905—1980) 1089, 1110
Саті Ерік (1866—1925) 986
Сауті Роберт (1774—1843) 706

Сахаров Андрій Дмитрович (1921—1989) 1134, 1146
Сварог 244
Свелінк Ян Пітерсзон (1562—1621) 522
Свен I Вилобородий (бл. 964/5—1014), данський король 343
Свен Олфсон (Естрідсен) (бл. 1020—бл. 1076) 344
Сверчевський Кароль (1897—1947) 1014
Светоній (Gaius Suetonius Tranquillus) (бл. 70—бл. 140) 193, 195, 198, 204, 205, 280
Свінберн Олджернон (1837—1909) 889
Свіфт Джонатан (1667—1745) 593
Свобода Вацлав (Венцель Свобода) 686
Святослав (помер 972 р.), великий князь Київський 253, 336
Себастьян св. (помер бл. 300 р.) 220
Сегюр Луї-Філіп, граф (1753—1830) 27, 780
Седерблюм Ларс Олаф Йонатан (Натан) (1866—1931) 899, 950
Сезан Поль (1839—1906)890, 892
Селевк I Нікатор (355—281 рр. до н. е.), сирійський цар 150
Селім I (1467—1520), турецький султан 577
Сендвіч Джон Монтегю, граф (1718—1792) 724
Сенджер Маргарет 778
Сендзівуй Міхал (Sendigovius) (1566—1636) 548
Сенека Молодший (Lucius Annaeus Seneca Minor) (4 р. до н. с.—65 р. и. е.) 137, 195, 196, 539
Сенека Старший (Lucius Annaeus Seneca) (бл. 55 р. до н. е.—бл. 37 р. н. с.) 193
Сен-Жюст Антуан-Луї де (1767—1794) 632, 726
Сен-Клер Стобарт Мабель 935, 936
Сен-Санс Каміль (1835—1921) 813
Сен-Симон Клод-Анрі де Рувруа, граф (1760—1825) 286, 862, 863
Сен-Сіран, Жан Дюверже д'Оран, абат (1581—1643) 642
Сепс Моріц (1833—1902) 875
Сера Жорж (1859—1891) 890
Серра Джуніперо (1713—1784) 612
Сервантес де Сааведра Мігель (1547—1616) 498
Сервето де Вільянуева Мігель (Servetus) (1511—1553) 508, 509
Сервій Туллій (помер 543 р. до н. е.) 167
Серторій Квінт (123—72 рр. до н. е.) 195
Серюзьє Поль (1863—1927) 890
Сесіл Едгар Олджернон, віконт (1864—1958) 899
Сетон-Ватсон Г'ю (1916—1984) 31, 32
Сетон-Ватсон Роберт Вільям (1879—1951) 31
Сигізмунд I Старий (1467—1548), польський король 572
Сигізмунд II Август (1520—1572), польський король 572
Сигізмунд III Ваза (1566—1632), польський і шведський король 521, 571, 573
Сигізмунд Люксембурзький (1368—1437), угорський король, імператор 366, 382, 405, 406, 412, 434
Сигісберт св. 911
Сикст V (Феліче Перетті) (1521—1590), папа 563
Сильверій св. (помер 538 р.), папа 287
Сильвестр св. (помер 335 р.) папа 222, 228
Симеон
Симеон (864—927), болгарський цар 336, 339
Симеон Метафраст (помер бл. 1000 р.) 335
Симон бар Йохай (II ст.) 410
Симон Рішар (1638—712) 620
Симонід Кеоський (556—468 рр. до н. е.) 129
Симонс Мено (1496—1561) 506
Сіагрій (помер 487 р.), володар Галлії 251
Сібеліус Ян (1856—1957) 845
Сігеті Йожеф ((1892—1973) 611
Сісс Емануель-Жозеф (1748—1836) 715
Сікорський Владислав (1881—1943) 1009, 1035, 1069
Сінадена, дружина Ґези I, угорського короля 382
Сіслей Альфред (1839—1899) 890
Сіснерос Сандра 47
Сіснерос, кардинал, Хіменес де Сіснерос Франсиско (1436—1517) 500
Скалігер Жозеф-Жюст (1540—1609) 284, 616
Сканделла Доменіко (помер 1599 р.) 519
Скандербег (власне, Георгій Кастріота) (1403—1468) 362, 464
Скарлатті Алессандро (1660—1725) 609
Склодовська-Кюрі Марія (1867—1934) 46
Скот, сер Вальтер (1771—1832) 655, 656, 778, 844
Сланський Рудольф (1901—1952) 1137
Словацький Юліуш (1809—1849) 250, 809, 812
Слутер Клаус (помер 1406 р.) 442
Сметана Бедржих (1824—1884) 845

Сміт Адам (1723—1790) 540, 622, 623, 827, 863
Сміт Едвард Молодший 923
Сміт Едвард, "Ганбоут" 911
Снорі Карсефнісон, вікінг 345
Снорі Торстейнсон, вікінг 344
Собеський Яків-Людвик (1667—1737) 676
Совінський Юзеф (1777—1831) 853
Соколовський Василь Данилович (1897—1968) 1100
Сократ (469—399 рр. до н. е.) 128, 135, 149
Соларі П'єтро Антоніо (після 1450—1493) 476
Солженіцин Олександр Ісайович (нар. 1918 р.) 48, 737, 995, 1077, 1087, 1134, 1146
Соловйов-Седой Василь Павлович (1907—1979)
Соломос Діонісіос (1798—1857) 580
Солон (бл. 635—бл. 560 рр. до н. е.) 117, 118, 145, 147
Сольве Ернест (1838—1922) 794
Сопатр з Апамсї (III—IV ст.) 222
Сосюр Орас Бенедикт де (1740—1799) 696
Сосюр Фединанд де 810
Софія Олексіївна (1657—1704), російська регентка 576, 577
Софокл (бл. 495—бл. 406 рр. до н. е.) 132, 133, 137, 141, 153
Софроній (VII ст.), патріарх Єрусалимський 270
Соцціні Фаусто (1539—1604) 509, 520
Спаак Поль-Анрі (1899—1972) 1099, 1118
Спартак (помер 71 р. до н. е.) 19, 181, 182, 183
Спенсер Герберт (1820—1903) 864
Спенсер Едмунд (бл. 1552—1599) 498
Спіноза Барух (Бенедикт) (1632—1677) 498, 526, 616
Спітигнев (помер 915 р.), чеський князь 339
Стабс Джордж (1724—1806) 697, 712
Ставіскі Серж-Олександр (1886—1934) 1007
Сталін Йосиф Вісаріонович (власне, Джугашвілі) (1879—1953) 29, 54, 59, 124, 352, 517, 678, 749, 794, 855, 934, 943, 947, 948, 963, 965, 973, 978, 981, 988—992, 994, 995, 1003, 1006, 1007, 1008, 1009, 1111, 1114, 1015, 1016—1018, 1020, 1021, 1023, 1026—1029, 1031—1036, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1056, 1058, 1059, 1061, 1062, 1064, 1067, 1068, 1069, 1073, 1076, 1079, 1083, 1084, 1085, 1090, 1091, 1094, 1095, 1097, 1100, 1125, 1126, 1127, 1128, 1132, 1134, 1135, 1136, 1137, 1140, 1147, 1148, 1150, 1155, 1168, 1171
Сталь, пані де, Жермена Некер (1766—1817) 26, 707
Станіслав Костка св. (1550—1568) 518
Станіслав Лещинський (1677—1766), польський король 625, 672, 677
Станіслав Щепановський св. (бл. 1030—1079) 345
Станіслав-Август Понятовський (1732—1798), польський король 630, 655, 677, 715, 744, 830
Станіславський Костянтин Сергійович (власне, Алексєєв) (1863—1938) 880
Стаханов Олексій Григорович (1906—1977) 990
Стацій (Publius Papinius Statius) (бл. 45—96) 137
Сташиць Станіслав (1755—1826) 632, 716
Стендаль (власне, Анрі Бейль) (1783—1842) 701, 734
Стенлі (Монтепо) Венеція (померла 1948 р.) 913
Стено (Стенсен) Нільс (1638—1686) 817
Стерн Лоренс (1713—1768) 608
Стерн Ісаак (нар. 1920 р.) 611
Стефан I Неманя (1114—1200), сербський володар 404
Стефан I Святий (Іштван) (бл. 970—1038), угорський король 341, 369, 381, 382
Стефан II (Орсіні) (помер 757 р.), папа 300, 302, 303, 304, 305, 306, 308
Стефан II Перший Коронований (бл. 1165—1227), сербський цар 404
Стефан III (помер 1504 р.), молдавський господар 476, 482
Стефан IV Душан (бл. 1308—1355), сербський цар 404
Стефан Баторій (1533—1586), польський король, князь Трансильванський 572, 573
Стефан з Блуа (помер 1154 р.), англійський король 369
Стефан св. (помер бл. 35 р.) 212, 350
Стиліхон (Flavius Stilicho) (бл. 365—408) 257, 259
Стівенсон Джордж (1781—1848) 778
Столипін Петро Аркадійович (1862—1911) 880
Стоукс Річард 430
Стоуні Джордж Джонстоун (1826—1911) 141
Стоупс Мері Шарлота (1880—1958) 199, 278, 987
Стофле Жак-Нікола (бл. 1751—1796) 728

Страбон (бл. 63 р. до н. е.—21 р. н. е.) 125, 152, 162, 177, 280
Стравинський Ігор Федорович (1882—1971) 137, 289, 347, 488, 549, 894, 985, 986
Страдіварі Антоніо (бл. 1644—1737) 609, 610, 611
Страфорд Томас Вентворт, граф (1593—1641) 566, 568
Стріджо Алессандро (помер 1587—1596) 548
Стро Джек 433
Строс Леві (1829—1902) 798
Стшеминський Владислав (1893—1952) 987
Суворов Олександр Васильович, граф Римницький, князь Італійський (1729—1800) 77, 655, 746, 750
Сужс (бл. 1081—1151), абат Сен-Дені 368, 369, 457
Сулейман Пишний (1494—1566), турецький султан 561, 577
Сулимирська Феліція (1897—1918) 952
Сулла Луцій Корнелій (138—78 рр. до н. е.) 172, 187, 195
Сульпіцій (Publius Sulpicius Rufus) (помер 88 р. до н. е.) 195
Сульт Нікола-Жан де Дьє (1769—1851), герцог Далматський 750, 758, 777
Супілуліума (бл. 1380—бл. 1347 рр. до н. е.), хетський цар 109
Сцевола Муцій (Caius Mucius Scaevola) 188
Сципіон Африканський (Publius Cornelius Scipio Africanus) (бл. 235—183 рр. до н. е.) 171, 172, 184
Сципіон Молодший (Publius Cornelius Scipio Aemilianus) (185—129 рр. до н. е.) 171, 184
Сюлі Максимільєн де Бетюн, герцог (1560—1641) 558, 684, 685

Таверньє Жан-Батист (1605—1689) 599
Тайлер Вот (помер 1381 р.) 432, 433
Тал Джетро (1674—1741) 703
Талейран-Перігор Шарль-Моріс, герцог Беневентський (1754—1838) 314, 655, 700, 719, 750, 775, 777, 785
Тальмон Антуан-Філіп де ла Тремуа, герцог (1765—1794) 728
Тамара (померла 1213 р.), грузинська цариця 350
Тамерлан (Тимур) (1336—1405) 52, 313
Тангейзер, мінезингер (XIII ст.) 360, 1082
Танкред де Отвіль (помер 1112 р.), герцог Антіохійський 355
Тарквіній Гордий (Lucius Tarquinius Superbus) (VI ст. до н. е.), римський цар 167, 174
Тарквіній Пріск (Lucius Tarquinius Priscus) (VII—VI ст. до н. е.), римський цар 167
Тасман Абел (1603—1659) 529
Тассо Торквато (1544—1595) 498
Татлін Володимир Євграфович (1885—1953) 987
Таузен Ганс (1494—1561) 510
Тафт Роберт 1086
Тацит (Publius Cornelius Tacitus) (бл. 55—бл. 120) 47, 171, 193, 195, 241, 242, 243, 312
Тейлор Алан Джон Персиваль (1906—1990) 20, 64, 924, 1020
Текелі Імре (1657—1705), граф Трансильванський 663
Текерей Вільям Мейкпіс (1811—1863) 813
Телеман Ґеорг-Філіп (1681—1767) 609
Теліс Томас (бл. 1505—1585) 503, 522
Телфорд Томас (1757—1834) 791
Тель Вільгельм 434
Тенісон Алфред, барон (1809—1892) 240
Теоделінда, дружина Аґілульфа, лангобардського короля (померла 628 р.) 295
Теодоріх (помер 451 р.), вестготський король 250, 261
Теодоріх Великий (бл. 455—526), остготський король 283
Теофраст (бл. 370—288 рр. до н. е.) 139
Тербел (помер 721 р.), болгарський хан 336
Тереза Авільська св. (Тереса Санчес де Сепеда-і-Аумада) (1515—1582) 518
Тереза мати, місіонерка Любові (Агнеса Гонджа Бояджу) (1910—1997) 900, 1055
Тереза св. (Тереза Мартен) (1873—1897) 823
Терсиціій (Publius Terentius Afer) (бл. 185—159 рр. до н. е.) 192
Теренцій Варрон Кай 168
Тернер Джозеф Мелорд Вільям (1775—1851) 711, 712, 778
Тертуліан (Quintus Septimus Florentius Tertullianus) (155—225) 221
Теруань де Мерікур Анна-Жозефа (1758—1817) 741, 742
Тетчер Маргарет (нар. 1925 р.) 1108, 1121, 1153, 1154, 1157
Тефаріє Веліанас (Тиберій) 170
Тецель Йоган (бл. 1465—1519) 501
Тешен, княгиня (Урсула-Катарина Любомирська) (1680—1743) 615

Тиберій (Tiberius Claudius Nero) (42 р. до н. е.—37 р. н. е.) 175, 204
Тил Йозеф Кастан (1808—1856) 686, 693
Тимофій з Мілета 153
Тимолеонт (помер 336 р. до н. е.), сиракузький тиран 158
Тимон (бл. 320—бл. 230 рр. до н. е.) 152
Тит (Titus Vespasianus) (39—81) 205
Тиціан (власне, Тиціано Вечельйо) (1477 або бл. 1490—1576) 14, 497, 512, 829
Тібул (Albius Tibullus) (бл. 55—19 рр. до н. е.) 193
Тілі Йоган Церклас, граф (1559—1632) 581, 582
Тінторетто (власне, Якопо Робусті) (1518—1594) 497
Тіркір Німець 344, 345
Тірпіц Альфред фон (1849—1930) 655, 880
Тірсо де Моліна Габріель Телес (1571?—1648) 687
Тіса Іштван (1861—1918) 921
Тісо Йозеф (1887—1947) 971, 1026, 1092
Тіто (власне, Йосип Броз) (1892—1980) 755, 1014, 1043, 1066, 1070, 1077, 1094, 1136, 1140, 1162, 1168
Ткачов Петро Микитович (1844—1885) 865, 866
Тогрулбек (993—1063), сельджуцький володар 348
Тойнбі Арнолд Джозеф (1889—1975) 25, 84
Токвіль Алексіс Клерель де (1805—1859) 148, 712, 750, 880
Толанд Джон (1670—1722) 620
Толстой Лев Миколайович (1828—1910) 28, 278, 701, 752, 813, 867, 880, 885, 923
Толстой Микола, граф 1077
Тома Аквінський св. (бл. 1225—1274) 47, 801, 866
Тома Кемпійський (Томас Гемеркен) (бл. 1380—1471) 453
Тома Савойський (1199—1259), граф Фландрії, Ено і П'ємонту 391
Томазі Джузеппе (1896—1957) 850
Томас Бекет св. (1118—1170) 370
Томпсон Вільям (1785—1833) 863
Томсен Крістіан-Юргенсен (1788—1865) 88
Тон Волф (1763—1798) 545, 658, 761
Тон Костянтин Андрійович (1794—1881) 771
Тоні Річард (1880—1962) 534
Топлер Генріх 582
Тор (Донар) 243
Торез Моріс (1900—1964) 1013
Торквемада Томас де (1420—1498) 469, 470
Торстейн Еріксон, вікінг 344
Торфін Карлсефні (X ст.), вікінг 344
Тотила (помер 552 р.), остготський король 260
Траханіот Юрій 482
Траян (Marcus Ulpius Traianus) (53—117), римський імператор 180, 196, 206, 207
Тревітік Річард (1771—1833) 705
Триглав 244
Трістау Нуньо (помер 1446 р.) 468
Тролоп Ентоні (1815—1882) 655
Троцький Лев Давидович (власне, Бронштейн) (1879—1940) 794, 922, 946, 948, 959, 962, 989, 990, 1017
Трубецькой Микола Сергійович (1890—1938) 29
Трумен Гаррі С. (1884—1972) 1079, 1095, 1096, 1098, 1103, 1136, 1146
Туллій Гостилій, римський цар 167
Турн Йорг фон 422
Турретіні Франческо (1547—1628) 535
Тутанхамон (помер 1325 р. до н. е.), єгипетський фараон 110
Тухачевський Михайло Миколайович (1893—1937) 963, 964, 970, 989
Тьєполо Джованні Баттіста (1696—1770) 607
Тьєр Адольф (1797—1877) 712
Тюрго Ан-Робер-Жак (1727—1781) 622, 624, 712
Тюрен Анрі де Латур д'Овернь, віконт (1611—1675) 640, 642
Тюркель Зигфрід 875

Ульбріхт Вальтер (1893—1973) 1093, 1094, 1136, 1141
Ульпіан (Ulpianus Domitianus) (помер 224 р.) 188
Ульрика-Елеонора (1688—1741), шведська королева 661
Ульфіла (бл. 311—бл. 382) 83, 298, 299
Умбер Жан-Жозеф-Амабль (1755—1823) 545
Умберт де Муаєнмутьє (помер бл. 1063 р.) 346
Умберто I (1844—1900), італійський король 867
Умберто Б'янкамано (бл. 980—1048), граф Савойський 659
Уппер Йозеф (1828—1913) 875
Урбан II (Одон де Шатійон) (помер 1099 р.), папа 331, 363, 422

Урбан IV (Жак Панталеон) (помер 1264 р.), папа 264
Урбан VI (Бартоломео Пріньяно) (бл. 1318—1389), папа 434
Урбан VIII (Маттео Барберіні) (1568—1644), папа 589, 590
Урбан св. 95
Уччелло Паоло (1397—1475) 497
Ушаков Федір Федорович (1744—1817) 764

Фабій (Quintus Fabius Maximus) Кунктатор (помер 203 р. до н. е.) 171
Фалес Мілетський (бл. 636—546 рр. до н. е.) 136, 139, 141
Фалькенгайн Еріх фон (1861—1922) 919
Фальмерайр Якуб (1790—1861) 255
Фалья Мануель де (1876—1946) 845
Фанон Франц 47
Фарадей Майкл (1791—1867) 141, 815
Фастолф, сер Джон (бл. 1378—1459) 435
Фауст Йоган Ґальбо (Ґеорґ), Georgius Sabelius (бл. 1480—бл. 1541) 511
Февр Люсьєн (1878—1956) 558, 984, 985
Федір І Іванович (1557—1682), російський цар 575
Федір ІІІ Олексійович (1661—1682), російський цар 576
Феєрфакс, сер Томас (1612—1671) 358
Фекельман 153
Фелікс V, антипапа, див. Амедей VIII, савойський герцог
Фемістокл (бл. 527—460 рр. до н. е.) 130
Фенелон Франсуа де Саліньяк де Ламот (1651—1715) 642, 643
Феодора (бл. 500—548), візантійська імператриця 260
Феодора (бл. 780—867), візантійська імператриця 265, 283
Феодора (померла 1056 р.), візантійська імператриця 334, 348
Феодосій І (бл. 346—395), візантійський імператор 144, 228, 257, 260, 276, 278
Феодосій ІІ (401—450), східноримський імператор 259
Феокріт із Сиракуз (бл. 300—240 рр. до н. е.) 129, 152
Феофан Грек (бл. 1340—після 1405) 473, 476
Феофанія (956—991), імператриця 333
Феофіл (помер 842 р.), імператор 265
Фер Генрі (помер 1916 р.) 938, 939
Фер Ґертруда 938
Феран, Фердинанд Португальський (бл. 1186—1233), граф Фландрський 391
Ферантс, Фердинанд І (1423—1494), неаполітанський король 469
Фердинанд І (1380—1416), арагонський король 469
Фердинанд І (1503—1564), імператор 543
Фердинанд ІІ (1578—1637), імператор 546, 583
Фердинанд ІІ (1810—1859), король обох Сицилій 848
Фердинанд ІІІ (1608—1657), імператор 546, 581
Фердинанд ІІІ Святий (1200—1252), кастильський король 408
Фердинанд V Католик (1452—1516), арагонский король 409, 469, 471, 483, 540
Фердинанд VI (1713—1759), іспанський король 659
Фердинанд VII (1784—1833), іспанський король 758, 777, 829, 830
Ференц ІІ Ракоці (1676—1735), князь Трансильванії 668
Фетх-Алі (1771—1834), перський шах 751
Фідій (бл. 500—432 рр. до н. е.) 135, 149
Філагрій з Александрії 138
Філд Джон (1782—1837) 711
Філдер Томас 358
Філдінґ Генрі 608
Філельфо Франческо (1398—1481) 493
Філібер де Шалон (1502—1553), принц Оранський 544
Філіп (1504—1567), гессенський ландграф 510
Філіп (бл. 1176—1208), швабський герцог, імператор 374
Філіп ІІ (1527—1598), іспанський король 517, 530, 549, 550, 551, 562, 579, 635, 829
Філіп ІІ (бл. 382—336 рр. до н. е.), македонський цар 120, 130, 133, 149, 150, 201
Філіп ІІ Август (1165—1223), французький король 371, 372, 375
Філіп ІІІ (1598—1621), іспанський король 549
Філіп ІІІ Сміливий (1245—1285), французький король 422
Філіп ІV (1605—1665), іспанський король 829
Філіп ІV Вродливий (1268—1314), французький король 202, 316, 418, 422, 423
Філіп V (1683—1746), герцог Анжуйський, іспанський король 646, 647, 659
Філіп V (238—179 рр. до н. е.), македонський цар 155

Філіп V Довгий (1294—1322), французький король 296, 422
Філіп VI де Валуа (1293—1350), французький король 423
Філіп Адрієн 450
Філіп Добрий (1396—1467) 442
Філіп Нері св. (1515—1595) 518
Філіп Сміливий (1342—1404), бургундський герцог 442
Філіп, герцог Единбурзький (принц-консорт) (нар. 1921 р.) 834
Філіпс Волтер Алісон (1864—1950) 18
Філон Юдей (Александрійський) (бл. 25 р. до н. е.—бл. 50 р. н. е.; є й інші дані) 152, 210, 215
Філонов Павло Миколайович (1882—1941) 987
Філофей зі Пскова (бл. 1450—1525) 480, 481
Фіркович Аврам (1785—1874) 254
Фіхте Йоган-Ґотліб (1762—1814) 757, 778, 814
Фічіно Марсільйо (1433—1499) 493, 538
Фішер Герберт Альберт Лоренс (1865—1940) 18
Фішер Джон (1459—1535) 506
Фйораванті Арістотель (1419/20—бл. 1486) 475
Флавія Доміцилла (померла 69 р.) 220
Флад Генрі (1732—1791) 657
Флад Роберт (1574—1637) 366, 547
Флафій Йосиф, Йосиф бен Мататія (бл. 37—бл. 103) 152, 210
Флері Андре де (1653—1743) 648
Флобер Ґустав (1821—1880) 813
Флоріс V (1254—1296), граф Голандії 386, 391, 392
Фосрбах Людвіг (1804—1872) 863
Фокін Михайло Михайлович (1880—1942) 488
Фокс Джон (1516—1587) 465
Фокс Джордж (1624—1691) 613
Фокс Чарлз Джеймс (1749—1806) 630, 761
Фольгер Вільгельм (1794—1879) 25
Фома Палеолог (помер 1465 р.), деспот Мореї 472
Фонтлерой Сідрік Е. 964
Форд Медокс Браун (1821—1893) 812
Форе Ґабрієль (1845—1924) 813
Фотій (бл. 820—893), патріарх Константинопольський 277, 335
Фрагонар Жан-Оноре (1732—1806) 607, 696
Фракасторо Джироламо (1483—1553) 499, 529
Франк Ганс (1900—1946) 1086
Франк Ґустав-Вільгельм (1832—1904) 875
Франк Себастьян (бл. 1499—1542) 506
Франк Сезар (1822—1890) 813
Франке Август-Герман (1664—1727) 628
Франклін Бенджамін (1706—1790) 534, 622
Франко-і-Баамонде Франсиско (1892—1975) 57, 971, 1012, 1013, 1015, 1016, 1042, 1047, 1109, 1122, 1168
Франкфуртер Фелікс (1882—1965) 1056
Франциско де Ксав'єр св. (1506—1552) 518
Франц I (1708—1765), герцог Лотаринзький, імператор 667
Франц II (1768—1835), імператор, як Франц I, імператор австрійський 655, 668, 756, 776, 777
Франц Курт 731
Франциск I (1494—1547), французький король 443, 491, 537, 539, 540, 557, 561, 562, 774
Франциск II (1544—1560), французький король 558, 563
Франциск Ассизький св. (Джованні Бернардоне) (бл. 1181—1226) 118, 375, 376, 802
Франциск Сальський св. (Франсуа де Саль) (1567—1622) 518, 591
Франц-Йосиф I (1830—1916), австрійський імператор 96, 413, 539, 711, 851, 854, 876, 905, 918, 938
Франц-Фердинанд, ерцгерцог (1863—1914) 83, 904, 905
Фребель Фрідріх (1782—1852) 629, 890
Фредеґар, хроніст 338
Фредерик I (1471—1533), данський король 570
Фредерик IV (1671—1730), данський король 661
Фредерик V (1723—1766), данський король 661
Фредерик VII (1808—1863), данський король 956
Фредерик VIII (1843—1912), данський король 833
Фрейдіс 344
Фрейзер, сер Джеймс Джордж (1854—1941) 177, 178, 420, 882
Фрейр 243
Фрере Нікола (1688—1749) 680
Фрід Альфред-Герман (1864—1921) 899, 903
Фрідман Мілтон (нар. 1912 р.) 1115
Фрідріх I Барбароса (бл. 1123—1190), імператор 321, 363, 365, 366, 367, 372
Фрідріх I (1676—1751), шведський король, 661
Фрідріх II (1194—1250), король Сицилії, імператор 365, 367, 368, 392

Фрідріх II Великий (1712—1786), прусський король 57, 619, 625, 630, 631, 655, 669, 670, 684, 715, 1000
Фрідріх III (1415—1493), імператор 83, 443
Фрідріх III (1515—1576), пфальцький курфюрст 510, 581
Фрідріх III (I) (1657—1713), бранденбурзький курфюрст, прусський король 574
Фрідріх III Вільгельм (1831—1888), німецький імператор, прусський король 833
Фрідріх V (1596—1632), пфальцький курфюрст, чеський король 581
Фрідріх-Вільгельм (1620—1688), бранденбурзький курфюрст 574
Фрідріх-Вільгельм I (1688—1740), прусський король 669
Фрідріх-Вільгельм II (1744—1797), прусський король 670, 716, 756
Фрідріх-Вільгельм III (1770—1840), прусський король 777, 832
Фрідріх-Вільгельм IV (1795—1861), прусський король 851
Фрік Вільгельм (1877—1946) 1086
Фріщіс Ганс (1900—1953) 1086
Фройд Зигмунд (1856—1939) 138, 177, 514, 706, 871, 875, 882, 887, 888, 893
Фроя 318, 319
Фруасар Жан (1337—1400) 95, 432, 437, 456
Фукс Нікола (1615—1680) 636
Фуке-Тенвіль Антуан-Квентін (1746—1795) 700
Фукідід (455—401 рр. до н. е.) 146, 149
Фуко Мішель (1926—1984) 22, 558, 803
Фульрад, абат монастиря Сен-Дені 305, 318
Функ Вальтер (1890—1960) 1086
Фустель де Куланж Нума Дені (1830—1889) 984
Фур'є Шарль (1772—1837) 862
Фухс Леонгард (1501—1566) 724
Фухс фон Дорнгайм, Йоган-Георг II, єпископ Бамберга (помер 1633 р.) 584
Фуше Жозеф (1759—1820) 750

Хайме I Завойовник (1205—1276), арагонський король 409
Хаммурапі (помер бл. 1686 р. до н. е.), вавилонський цар 110
Хансон Пер Альбін (1885—1946) 967
Хатусілі III (помер бл. 1250 р. р. до н. е.), хетський цар 109
Хейфец Яша (1901—1987) 611
Хенгіст, ватажок саксів 248
Хільдерік III (714—755), король франків 302
Хлодвіг (бл. 465—511), король франків 250, 251, 292, 302
Хмельницький Богдан (бл. 1595—1657) 573, 881
Хмельовський Бенедикт (1700—1763) 620
Ходжа Енвер (1908—1985) 666, 1136, 1140, 1155
Ходкевич Владислав-Єронім (1845—1905) 881
Хоз'юш Станіслав (1504—1579) 520
Хокон VII (1872—1957), норвезький король 762
Холодна Віра Василівна (1893—1919) 946
Хортасіс Георгій (1545—1610) 580
Хорті Міклош Надьбань (1868—1957) 962, 977
Хосров I (помер 579 р.), перський цар 261
Хосров II (помер 628 р.), перський цар 261, 262
Хотек Софія, герцогиня Гогенберг (1868—1914) 904, 905
Хрисолора Мануїл (1355—1415) 493
Хродеганг св. (бл. 712—766), єпископ Меца 305
Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) 771, 1125, 1126, 1127, 1134, 1136, 1139, 1140, 1150
Хуан I Трастамара (1358—1390), кастильський король 469
Хуан II (1397—1479), наварський і арагонський король 469
Хуан II (1405—1445), король Кастилії і Леону 829
Хуан Австрійський дон (1547—1578), син Карла V 555, 579
Хуан-Карлос (нар. 1938 р.), іспанський король 1109
Хуліган Патрик 724
Х'юз Тед (нар. 1930 р.) 137

Цвайг Стефан (1881—1942) 875, 921, 922
Цвінглі Гульдріх (1484—1531) 504, 507, 508, 509
Цедлер Йоган Генріх (1706—1763) 620
Цезар Юлій (Caius Julius Caesar) (100—44 рр. до н. е.) 74, 155, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 179, 182, 193, 197, 198, 204, 228, 262, 778
Целестин V (П'єтро дель Мурроне) (1204—1294), папа 418
Целестій (помер бл. 422 р.) 281
Цепелін Фердинанд фон (1838—1917) 793
Цецилія св. (померла бл. 250 р.) 220

Цімерман Артур (1864—1940) 939
Ціолковський Костянтин Едуардович (1857—1935) 793
Ціцерон (Marcus Tullius Cicero) (106—43 рр. до н. е.) 47, 131, 156, 173, 174, 189, 192, 193, 196, 198, 493, 616
Цукергандль Еміль (1849—1910) 875

Чаба, син Аттили 234
Чайковський Петро Ілліч (1840—1893) 28, 488, 504, 813, 880, 1172
Чайлд Вір Ґордон (1892—1957) 89, 103, 104
Чан Кайші (1887—1975) 1126, 1147
Чандрагупта I (помер 350 р.), засновник імперії Ґуптів 227
Чапек Карел (1890—1938) 982
Чаплін Чарлз (1889—1977) 987
Чарлз-Едвард Стюарт ("Молодий претендент", "Карл III") (1720— 1788) 653
Чарнецький Стефан (1599—1665) 573
Чарторийський Адам Єжи, князь (1770—1861) 630, 763, 764, 853
Чаушеску Гелена (1919—1989) 1162
Чаушеску Ніколас (1918—1989) 1141, 1142, 1154, 1155, 1162
Чезаріні Юліан 464
Чезмічей Янош див. Панноній Ян
Чеймберс Ефраїм (бл. 1680—1740) 619, 620
Челліні Бенвенуто (1500—1571) 557
Чемберлен Артур Невіл (1859—1940) 1007, 1018, 1020, 1021, 1024, 1026, 1028
Чемберлен Ґ'юстон Стюарт (1855—1927) 818, 842
Чемберлен Джозеф (1836—1914) 910
Чемберлен Остін Джозеф (1863—1937) 900, 980
Чербері Герберт, лорд (1583—1648) 620
Черненко Костянтин Устинович (1911—1985) 1128
Черні Карл (1791—1857) 609
Чернишевський Микола Гаврилович (1828—1889) 865
Чернов Віктор Михайлович (1873—1952) 949
Черняков Адам (1880—1942)
Черчіл, сер Вінстон Леонард Спенсер (1874—1965) 28, 60, 148, 655, 911, 913, 921, 936, 954, 968, 1021, 1022, 1037, 1039, 1058, 1059, 1067, 1068, 1069, 1074, 1079, 1083, 1095, 1097, 1098, 1099, 1101, 1117
Честертон Томас (1752—1770) 492
Чехов Антон Павлович (1860—1904) 28, 880
Чиконіні Джачинто Андре (1606—1660) 687
Чингісхан (Темуджин) (бл. 1155—1227) 28, 52, 313, 379, 380, 937
Чілінгверт Вільям (1602—1644) 620
Чіпендейл Томас (1718—1779) 607
"Чорний кіт" 890
Чосер Джефрі (бл. 1340—1400) 195, 433, 440, 552
Чюрльоніс Мікалоюс Константинас (1875—1911) 987

Шагал Марк (1887—1985) 985
Шайновіц Янош (1733—1785) 844
Шаміль (бл. 1798—1871) 362
Шамір Іцхак (1915—1992) 1008
Шампольйон Жан-Франсуа (1790—1832) 152
Шапур II (310—379), перський шах 227
Шарден 753
Шарлота-Августа, герцогиня Велська (1796—1817) 833
Шарнгорст Ґерхард-Йоган фон (1755—1813) 655, 700
Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1848) 707
Шахт Г'ялмар (1877—1970) 1003, 1023, 1086
Шварцбах Євгенія 875
Швейцер Альберт (1875—1965) 899
Шверцер Зебальд, алхімік 548
Шевченко Тарас (1814—1861) 857
Шедвел Томас (1642?—1692) 687
Шесле Карл (1742—1786) 662
Шекелтон, сер Ернест Генрі (1874—1922) 911
Шекспір Вільям (1564—1616) 129, 174, 278, 431, 433, 440, 441, 443, 498, 564, 565, 595, 625, 707
Шелі Мері 85
Шелі Персі Біші (1792—1822) 115, 190, 741, 866
Шелтон Ен 940
Шенберг Арнольд (1874—1951) 875, 893, 985, 986
Шенк Самюель-Леопольд (1840—1902) 875
Шеньє Андре де (1762—1794) 608
Шерінг Генрик (1918—1988) 611
Шерідан Річард Брінслі (1751—1816) 607
Шефтсбері Ентоні Ешлі Купер, граф (1671—1713) 616
Шикльґрубер Марія-Анна 1000
Шілер Фрідріх фон (1759—1805) 696, 706, 707, 708, 709, 811
Шіль Фердинанд фон (1776—1809) 757
Шимановська Марія (1789—1831) 711
Шимановський Кароль (1882—1937) 985

Шінкель Карл-Фрідріх (1781—1841) 822
Шірах Бальдур фон 1907—1974) 1086
Шлегель Август-Вільгельм (1767—1845) 707
Шлегель Фрідріх (1772—1829) 369, 707
Шлік Стефан, граф (1487—1526) 542
Шліман Генріх (1822—1890) 93, 99, 766
Шліфен Альфред фон (1883—1913) 905, 924
Шляєрмахер Фрідріх (1768—1834) 820
Шляйхер Курт фон (1882—1934) 1002
Шмідт Гельмут (нар. 1918 р.) 1107
Шнайдер Йозеф-Ежен (1805—1875) 791
Шніцлер Артур (1862—1931) 875
Шовен Нікола 723
Шолохов Михайло Олександрович (1905—1984) 982
Шольяк Ґі де (бл. 1310—бл. 1370) 451
Шопен Фредерик (1810—1849) 250, 488, 813, 845
Шостакович Дмитро Дмитрович (1906—1975) 985
Шоу Джордж Бернард (1856—1950) 909, 980
Шоукрос, сер Гартлі (нар. 1902 р.)
Шпее фон Ланґенфельс Фрідріх (1591—1635) 585
Шпеєр Альберт (1905—1981) 1086
Шпенглер Освальд (1880—1936) 41, 49, 980
Шпенер Філіп-Якоб (1635—1705) 613
Шрузбері Джон Толбот, граф (1390—1453) 440
Штайн Генріх-Фрідріх-Карл фон (1757—1831) 632, 757
Штайн Едіт (блаж. Терєза Бенедикта) (1891—1942) 1055
Штайнах Євген (1861—1944) 875
Штайнбах Еміль (1846—1907) 875
Штайнер Якоб (1617—1678)
Штауфенберґ Клаус Шенк фон (1907—1944) 1072
Штевін Симон (1548—1620) 417
Штекер Адольф (1835—1899) 861
Штерн Лазар ("Еміліо Клебер") 1014
Штірнер Макс (1806—1856) 499, 867
Штрайхєр Юліус (1885—1946) 1083, 1086, 1087
Штраленберґ Філіп-Йоган фон (1676—1747) 25
Штрасер Ґрегор (1892—1934) 1002
Штратен Веренфрід ван 1055
Штраус Йоган (1825—1899) 814
Штос Файт (бл. 1447—1533) 497, 1082
Штраус Ріхард (1864—1949) 813
Штреземан Ґустав (1878—1929) 655, 900, 970, 980, 997
Штрунзе Йоган-Фрідріх фон (1737—1772) 661
Штурм св. (помер 779 р.), абат Фульди 297
Штюбнер Марк
Шуберт Франц (1797—1828) 503, 711, 778
Шувалов Павло Андрійович (1774—1823) 779
Шульц Норберт (нар. 1911 р.) 940
Шуман Робер (1886—1963) 1097, 1099, 1117, 1118, 1156
Шуман Роберт (1810—1856) 813, 845
Шумахер Курт (1895—1952) 1094
Шумпетер Йозеф (1883—1950) 623
Шухевич Роман 1065
Шуц Женев'єва 1054
Шуц-Марсок Роже-Луї (нар. 1915 р.) 1054
Шюц Генріх (1585—1672) 503, 522

Щусев Олексій Вікторович (1873—1949) 771

Ювенал (Decimus Iunius Iuvenalis) (бл. 60-після 127; є й інші дані: 47—130; 55—140) 181, 192, 195, 196, 213
Юденич Микола Миколайович (1862—1933) 958
Юкундус 191
Юлен П'єр-Огюстен, граф (1758—1841) 770
Юліан Відступник (Flavius Claudius Iulianus) (331—363), римський імператор 257, 266, 276
Юліан св. (помер 304 р.) 290
Юліана Тверська (померла 1392 р.), велика княгиня Литовська 446
Юлій II (Джуліано делла Ровере) (1443—1513), папа 494, 500, 528, 561
Юлій III (Джованні Марія Чоккі дель Монте) (1487—1555), папа 492
Юлій Йоган 584
Юлія (39 р. до н. е.—14 р. н. е.), донька Августа 195
Юнг Карл-Ґустав (1875—1961) 887
Юрій (1480—1536), дмитрівський князь 476
Юстиніан I (482—565), східноримський імператор 155, 172, 200, 251, 256, 260, 261, 287, 293
Юстиніан II (бл. 669—711), східноримський імператор 262, 290
Юсупов Фелікс Феліксович, князь (1887—1967) 943
Юхан III Ваза (1537—1592) 571

Яблонскі Йоган-Теодор (1654—1731) 620
Ядвіґа св. (1374—1399), польська королева 445, 446, 447
Язид ібн Муавія (помер 683 р.), каліф 270

Яків II (1633—1701) 650, 651, 652, 657
Яків VI (I) (1566—1625), король Шотландії та Англії 542, 547, 565, 567, 584, 585
Яків св., апостол (помер 44 р. н. е.) 291, 294, 1168
Яків Едвард Стюарт ("Старий Претендент", "Яків III") (1688—1766) 652, 653
Ян Бейкельц 506
Ян III Собеський (1624—1696), польський король 597, 675, 676
Ян Ольбрахт (1459—1501), польський король 479
Яначек Леош (1854—1928) 347, 845, 1172
Янг Оуен Д. (1874—1962) 971
Яницький Климент (1516—1543)
Ян-Казимир (1609—1672), польський король 573
Янош Заполяї (1487—1540), угорський король 543
Яношик Єжи з Тархови (1688—1713) 363
Янсен Корнелій (1585—1638) 518, 642
Януарій св. (бл. 272—бл. 305) 220
Ярослав Мудрий (978—1054), великий князь Київський 349
Ярузельський Войцех (нар. 1923 р.) 1145, 1154
Abulfaragii Greg.; Абу Фарадж (Gregorius Johanan Bar Habraeus, Bar Hebraja) (1226—1286) 279
[Allestree Richard]; Елестрі Річард (1619—1681) 279
Blackstone William; Блекстоун Вільям (1723—1780) 279
Burton Robert; Бертон Роберт (1577—1640) 279
Butler Charles; Батлер Чарлз (помер 1647 р.) 279
Davies Norman; Дейвіс Норман (нар. 1939 р.) 279
Carroll Lewis; Керол Льюїс (власне, Доджсон Чарлз) (1832—1898) 279
Ludolf H.W.; Людольф Генріх-Вільгельм (1655—1712) 279
Maimonides; Маймонід (Мойсей бен Маймон) (1135—1204) 279
Müller F. M.; Мюлер Фрідріх М. (1834—1898)
Pococke Edmund; Покок Едмунд (1604—1691) 279
Smith John; Сміт Джон (1580—1631)
Schaeffer Johann; Шефер Йоган

НОРМАН ДЕЙВІС

ЄВРОПА

Історія

Переклали з англійської
Петро Таращук, Олександр Коваленко

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Редактор *Дмитро Пилипчук*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректори *Юлія Мороз, Талла Грузинська*
Дизайн суперобкладинки та комп'ютерна верстка
Віталія Михайловського

Підписано до друку 12.11.2000. Формат 70 × 100 $^{1}/_{16}$.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Зам. № 4551 Л.

Видавництво Соломії Павличко "Основи".
01133, Київ, бульв. Лихачова, 5.
Тел./факс: 295-25-82, 295-86-36, E-mail osnovy@ukrnet.net

ЗАТ "Віпол" ДК 15.
03151, Київ, вул. Волинська, 60.

Дейвіс, Норман.
Д 27 Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. — К., Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. — 1463 с.

ISBN 966-500-221-X

Книжка видатного англійського історика, професора Університету Лондона і нашого сучасника Нормана Дейвіса — водночас і стислий, майже конспективний курс європейської історії, і неоціненний, багатющий тезаурус розмаїтих культурно-історичних знань. Це широке історичне панно, інкрустоване коштовними мініатюрами, захопить і зацікавить кожного, хто не байдужий до історії.

ББК 63.3(4)

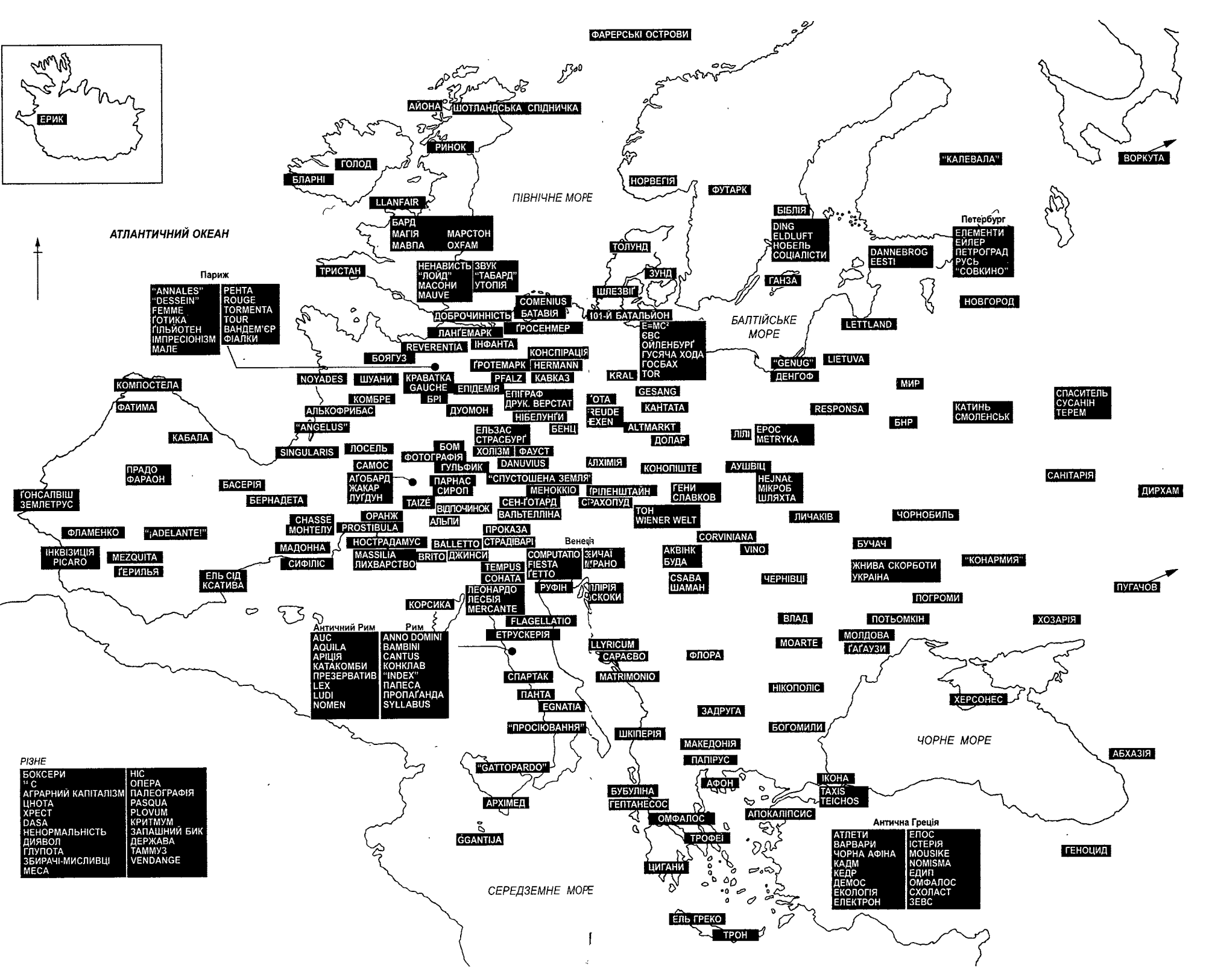
ФАРЕРСЬКІ ОСТРОВИ
ЕРИК
АЙОНА
ШОТЛАНДСЬКА СПІДНИЧКА
РИНОК
ГОЛОД
БЛАРНІ
LLANFAIR
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
НОРВЕГІЯ
ФУТАРК
"КАЛЕВАЛА"
ВОРКУТА
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
БІБЛІЯ
DING
ELDLUFT
НОБЕЛЬ
СОЦІАЛІСТИ
Петербург
ЕЛЕМЕНТИ
ЕЙЛЕР
ПЕТРОГРАД
РУСЬ
"СОВКИНО"
БАРД
МАГІЯ
МАВПА
МАРСТОН
ОХFAM
ТОЛУНД
DANNEBROG
EESTI
ТРИСТАН
НЕНАВИСТЬ
"ЛОЙД"
МАСОНИ
MAUVE
ЗВУК
"ТАБАРД"
УТОПІЯ
ЗУНД
ГАНЗА
Париж
"ANNALES"
"DESSEIN"
FEMME
ГОТИКА
ГЛЬЙОТЕН
ІМПРЕСІОНІЗМ
МАЛЕ
РЕНТА
ROUGE
TORMENTA
TOUR
ВАНДЕМ'ЄР
ФІАЛКИ
ШЛЕЗВІГ
COMENIUS
БАТАВІЯ
НОВГОРОД
ДОБРОЧИННІСТЬ
101-Й БАТАЛЬЙОН
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЛАНҐЕМАРК
ҐРОСЕНМЕР
E=MC²
ЄВС
ОЙЛЕНБУРҐ
ГУСЯЧА ХОДА
ГОСБАХ
TOR
LETTLAND
REVERENTIA
ІНФАНТА
КОНСПІРАЦІЯ
БОЯГУЗ
ҐРОТЕМАРК
HERMANN
"GENUG"
LIETUVA
КОМПОСТЕЛА
NOYADES
ШУАНИ
КРАВАТКА
GAUCHE
ЕПІДЕМІЯ
PFALZ
КАВКАЗ
KRAL
ДЕНГОФ
МИР
ФАТИМА
КОМБРЕ
БРІ
ЕПІГРАФ
ДРУК. ВЕРСТАТ
ҐОТА
GESANG
КАНТАТА
RESPONSA
СПАСИТЕЛЬ
СУСАНІН
ТЕРЕМ
АЛЬКОФРИБАС
ДУОМОН
НІБЕЛУНҐИ
REUDE
EXEN
КАТИНЬ
СМОЛЕНСЬК
"ANGELUS"
БЕНЦ
ALTMARKT
БНР
КАБАЛА
ЕЛЬЗАС
СТРАСБУРҐ
ДОЛАР
ЛІЛІ
ЕРОС
METRYKA
SINGULARIS
ЛОСЕЛЬ
БОМ
ФОТОГРАФІЯ
ХОЛІЗМ
ФАУСТ
ГУЛЬФИК
DANUVIUS
АЛХІМІЯ
САМОС
ПРАДО
ФАРАОН
ПАРНАС
СИРОП
"СПУСТОШЕНА ЗЕМЛЯ"
КОНОПІШТЕ
АУШВІЦ
HEJNAŁ
МІКРОБ
ШЛЯХТА
САНІТАРІЯ
БАСЕРІЯ
АҐОБАРД
ЖАКАР
ЛУҐДУН
МЕНОККІО
ҐРІЛЕНШТАЙН
ҐЕНИ
СЛАВКОВ
ДИРХАМ
ҐОНСАЛВІШ
ЗЕМЛЕТРУС
БЕРНАДЕТА
TAIZÉ
ВІДПОЧИНОК
СЕН-ҐОТАРД
СТРАХОПУД
ТОН
WIENER WELT
ЧОРНОБИЛЬ
ЛИЧАКІВ
ОРАНЖ
CHASSE
МОНТЕЛУ
PROSTIBULA
АЛЬПИ
ВАЛЬТЕЛЛІНА
ПРОКАЗА
ФЛАМЕНКО
"¡ADELANTE!"
НОСТРАДАМУС
BALLETTO
СТРАДІВАРІ
Венеція
CORVINIANA
БУЧАЧ
ІНКВІЗИЦІЯ
PICARO
MEZQUITA
МАДОННА
MASSILIA
ЛИХВАРСТВО
BRITO
ДЖИНСИ
COMPUTATIO
FIESTA
ҐЕТТО
ЗВИЧАЇ
МУРАНО
АКВІНК
БУДА
VINO
"КОНАРМИЯ"
ҐЕРИЛЬЯ
СИФІЛІС
TEMPUS
ЖНИВА СКОРБОТИ
УКРАЇНА
ЕЛЬ СІД
КСАТИВА
СОНАТА
CSABA
ШАМАН
ЧЕРНІВЦІ
ПУГАЧОВ
ЛЕОНАРДО
ЛЕСБІЯ
MERCANTE
РУФІН
ІЛІРІЯ
СКОКИ
ПОГРОМИ
КОРСИКА
FLAGELLATIO
ВЛАД
ПОТЬОМКІН
ХОЗАРІЯ
Античний Рим
AUC
AQUILA
АРІЦІЯ
КАТАКОМБИ
ПРЕЗЕРВАТИВ
LEX
LUDI
NOMEN
Рим
ANNO DOMINI
BAMBINI
CANTUS
КОНКЛАВ
"INDEX"
ПАПЕСА
ПРОПАҐАНДА
SYLLABUS
ЕТРУСКЕРІЯ
LLYRICUM
САРАЄВО
ФЛОРА
MOARTE
МОЛДОВА
ҐАҐАУЗИ
СПАРТАК
MATRIMONIO
ПАНТА
EGNATIA
НІКОПОЛІС
ХЕРСОНЕС
ЗАДРУГА
"ПРОСІЮВАННЯ"
БОҐОМИЛИ
ШКІПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
МАКЕДОНІЯ
АБХАЗІЯ
ПАПІРУС
"GATTOPARDO"
ІКОНА
TAXIS
TEICHOS
АФОН
БУБУЛІНА
АРХІМЕД
ГЕПТАНЕСОС
АПОКАЛІПСИС
ОМФАЛОС
Антична Греція
АТЛЕТИ
ВАРВАРИ
ЧОРНА АФІНА
КАДМ
КЕДР
ДЕМОС
ЕКОЛОГІЯ
ЕЛЕКТРОН
ЕПОС
ІСТЕРІЯ
MOUSIKE
NOMISMA
ЕДИП
ОМФАЛОС
СХОЛАСТ
ЗЕВС
ТРОФЕЇ
GGANTIJA
ГЕНОЦИД
ЦИГАНИ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
ЕЛЬ ГРЕКО
ТРОН
РІЗНЕ
БОКСЕРИ
¹⁴ C
АГРАРНИЙ КАПІТАЛІЗМ
ЦНОТА
ХРЕСТ
DASA
НЕНОРМАЛЬНІСТЬ
ДИЯВОЛ
ГЛУПОТА
ЗБИРАЧІ-МИСЛИВЦІ
МЕСА
НІС
ОПЕРА
ПАЛЕОГРАФІЯ
PASQUA
PLOVUM
КРИТМУМ
ЗАПАШНИЙ БИК
ДЕРЖАВА
ТАММУЗ
VENDANGE